MELLÉKLET

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

1976

XXXI. új évfolyam

LAPKIADÓ VÁLLALAT
BUDAPEST

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

REVUE DES SCIENCES JURIDIQUES

REVUE DE LA COMITÉ DES SCIENCES JURIDIQUES ET POLITIQUES DE L'ACADEMIE HONGROISE DES SCIENCES

RECHTSWISSENSCHAFTLICHE MITTEILUNGEN

ZEITSCHRIFT DES AUSSCHUSSES FÜR STAATS- UND RECHTSWISSENSCHAFTEN DER UNGARISCHEN AKADEMIE FÜR WISSENSCHAFTEN

ВЕСТНИК ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК

ЖИРНАЛ КОМИССИИ НАУК О ГОСУДАРТЙВЕ И ПРАВЕ ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Szerkesztő: Pap Tibor [az 1976. évi 4. sz.-tól] Halász József [az 1976. évi 5. sz.-tól]. Főszerk. Halász József. Szerkesztőség 1250 Budapest I., Országház u. 30. Telefon: 160-160/247. Felelős kiadó: Siklósi Norbert

Megjelenik havonta

TARTALOMMUTATÓ

a Jogtudományi Közlöny XXXI. 1976. évfolyamához*

I. ÁLLAM- ÉS JOGELMÉLET

Tanulmányok

Bihari Mihály: A „teljes determinista" felelősségfelfogás filozófiai kritikája 673
Földesi Tamás: A kérdések és normák igaz voltának problémájáról 1
Kulcsár Kálmán: A történetiség a jogszociológiában 177
Orzih, M. F.: A szocialista jog elméleti értéke ... 208
Prugberger Tamás: A jogkövetelmény-levonás néhány aktuális jogelméleti kérdése hazai jogfejlődésünk tükrében 578
Solt Kornél: A feltételes jogi kötelezettségek logikai szerkezete 514
Varga Csaba: Kodifikációs tendenciák a felvilágosult abszolutizmus korában 70
Varga Csaba: Illúziók a kodifikációs gondolat fejlődésében 434

Szemlecikkek

Bihari Mihály: Peschka Vilmos: Max Weber jogszociológiája Bp. Akad. Kiadó, 1975. 134 p. [Könyvism.] 529
K[ulcsár] K[álmán]: Nemzetközi jogszociológiai konferencia Japánban 216

II. ÁLLAMJOG. ALKOTMÁNYJOG

Tanulmányok

Ádám Antal: A Hazafias Népfront közjogi tevékenysége 617
Đorđević, Jovan: A szocialista forradalom folytonossága és a társadalom politikai formája a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban az átmeneti időszakban 1941—1974. 66
Jovičić, Miodrag: A választás, mint a Jugoszláv Szocialista Köztársaság küldöttrendszerének eleme 502
Kovács Kálmán: A jogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon a felszabadulástól az alkotmányig 1945—1949 237
Lopatka, Adam: A helyi hatalmi és igazgatási szervek reformjának befejezése a Lengyel Népköztársaságban 557
Sprém István: A lengyel választási rendszer jellemzői és az új lengyel választási törvény ... 372
Vastagh Pál: Harmincéves a köztársasági törvény 133

Szemlecikkek

Csizmadia Andor: Toth, Adalbert: Parteien und Rechtstagswahlen in Ungarn 1848—1892. München, 1973. Südosteuropäische Arbeiten 70. [Könyvism.] 44
Degré Alajos: Ruszoly József: A választási bíráskodás története Európában. Szeged, Szegedi ny. 1975. 57 P. /Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica. Tomus 22. Fasc. 7./ [Könyvism.] 276

III. ÁLLAMIGAZGATÁSI JOG

Tanulmányok

Kalas Tibor: A számítástechnika államigazgatási alkalmazásának egyes jogi kérdései a nyugat-európai országokban és az Egyesült Államokban 253
Kállay István: A Horthy-korszak sajtójogának jellemzéséhez 379
Kilényi Géza: Polgári jogi eszközök a környezetvédelem szolgálatában 285
Madarász Tibor: Gondolatok az államigazgatási jogi normáról 300
Madarász Tibor: A szabályozási mód fajtái az államigazgatási jogban 698
Mayda, Jaro: Új környezetvédelmi koncepciók és modellek szükségessége 391

Szemlecikkek

Aradi Frigyes: Aczél György — Petravich Ferenc — Zsingor László: A tisztességtelen haszon és a gazdasági bírság. Bp. Közgazd. és Jogi Kiadó, 1976. 320 p. [Könyvism.]... ... ...
Ballóné, Mike Ágnes: Law, institutions and the global environment. Ed. by J. L. Hangrowe. [A jog, az intézmények és a globális környezet.] Dobbs-Ferry, N. Y. — Leyden, Oceana — A. W. Sijhoff, 1972. 394 p. [Könyvism.] ... ...
Csillag György: Állami tervezés és vállalati politika a bolgár gazdaságirányítási rendszerben ... 40
Ferenczy Endre: Debbasch, Charles: Institutions administratives. Paris, 1972. 410 p. [Könyvism.] 44
Ferenczy Endre: Lettrich Edit: Településhálózat, urbanizáció, igazgatás. Bp. MTA KESZ Soksz. 1975. 96 p. [Könyvism.] 486
Márkus Ferenc: Külföldi környezetvédelmi jogszabályok. Összeáll. Sprém István—Trócsányi László. Bp. MTA KESZ soksz. 1975. 192 p. [Könyvism.] 485
Meznerics Iván: György Ernő: A gazdasági verseny jogi kérdései. Bp. Közgazd. és Jogi Kiadó. 1976. 520 p. [Könyvism.] 607
Nagy Erzsébet: A vállalatirányítás és a vállalatok jogi helyzete. Szerk. Sárközy Tamás. Bp. Közgazd. és Jogi Kiadó, 1974. 383 p. [Könyvism.] 229
Tarnai Katalin: Szabó Imre: „Jog és közigazgatás" című tervtanulmányának vitájáról 611
Tarnai Katalin: Ülést tartott az MTA Igazgatástudományi bizottságának közigazgatástudományi szekciója 669
Trócsányi László: Az államigazgatási dolgozók fegyelmi felelőssége 98

* Az évfolyam a 728. oldallal zárul.

IV. PÉNZÜGYI JOG

Tanulmányok

Kolossváry István: A tervszerű devizagazdálkodásról szóló jogszabályok lakosságot érintő rendelkezéseinek új vonásai 310
Rutai István: Néhány gondolat egy korszerű beruházási módszer jogi hátteréről 710

Szemlecikkek

Földes Gábor: A szocialista pénzügyi jog aktuális kérdései 523
Sprém István: Gajl, N.: Budzet s skarb państwva. [A költségvetés és az állami kincstár.] Warszawa, Państw. Wydawn. Ekon. 1974. 460 p. [Könyvism.] 723

V. POLGÁRI JOG

Tanulmányok

Asztalos László: Az „érdekegység" és az együttműködés tartalmi változásainak kifejezésre juttatása a Ptk alapelveiben 111
Harmathy Attila: A vállalkozási szerződésről ... 57
Lábady Tamás: A hibás teljesítés és a termékfelelősség összefüggéseiről 692
Lupán Ernő: A személyi földtulajdonjog Romániában 267
Posch, Martin: A polgári jogi törvényalkotás tevékenysége 625
Sárközy Tamás: Állami támogatás joga Nyugat-Európában 247
Sebestyén Péter: A know-how szerződés jogi természete 26
Takáts Péter: A gépjárművezető felelőssége és annak korlátai a gépjármű-felelősségbiztosítás tükrében 571
Vékás Lajos: Szabványszerződések és a szerződéstípusok félretétele 182
Zoltán Ödön: Gondolatok a repülőgépes vegyszeres permetezéssel kapcsolatos felelősségről 449

Szemlecikkek

Csanádi György: Eörsi Gyula: Összehasonlító polgári jog. Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai. Bp. Akad. Kiadó, 1975. 632 p. [Könyvism.] 343
Eörsi Gyula: Megjegyzések a Ptk. bevezető rendelkezéseinek reformjához 406
Hajnal János—Visky Károly: A gazdasági bírság jogalkalmazási tapasztalatai 398
Makláry Tivadar: A jogállás megváltása 719
Mádl Ferenc: Boytha György: Urheberrecht der ungarischen Volksrepublik. Berlin, Schweitzer Verlag. 1974. 128 p. [Könyvism.]... 158
Pentelényi László: A szerzői jogdíjak haszonélvezetének problémájáról 342

VI. CSALÁDJOG

Tanulmányok

Weiss Emília: A túlélő házastárs özvegyi haszonélvezeti jogának néhány problémája 19

VII. MEZŐGAZDASÁGI JOG: FÖLDJOG. MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETI JOG

Tanulmányok

Hegedüs István: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszony társadalmi tartalmának és jogi szabályrendszerének összhangjáról ... 493

Szemlecikkek

Süveges Márta: Beljaeva, Z. Sz.: Isztocsiki kolhoznogo prava. [A kolhozjog forrásai.] Moszkva, Izdat. Nauka, 1972. [Könyvism.]... 488

VIII. BÜNTETŐJOG. BŰNÜGYI TUDOMÁNYOK

Tanulmányok

Erdősy Emil: A törvényi konkurrencia megszüntetése egyes vagyon elleni és egyes gazdasági bűncselekmények között 565
Gönczöl Katalin: A fiatalkorúak utógondozása ... 509
Hall, Williams: A büntetések, a bűnözők kezelésére és megjavítására vonatkozó mítoszok 715
Losonczy István—Losonczyné Csécsi Nagy Éva: A gyógyító nevelés alkalmazása 8
Szabó András: Egy összehasonlító kriminológiai kutatás eredménye 198
Vermes Miklós: Büntetőjogi felelősség mások cselekménye miatt 296
Vigh József: A determináció egyes problémái és a bűnös emberi magatartás 138
Vigh József—Tauber István: A szabadságvesztés büntetés hatékonyságának főbb jellemzői 637
Viski László: A nemzetközi büntetőjog továbbfejlesztése és a közlekedési bűncselekmények ... 49
Wiener A. Imre: A gazdálkodás körében elkövetett bűncselekmények de lege ferenda 429

Szemlecikkek

Fehér Lenke: Karpusin, M. P.—Kurljandszkij, V. I.: Ugolovnaja otvesztvennoszt' i szosztav presztuplenija. [A büntetőjogi felelősség és a bűncselekmény törvényi tényállása.] Moszkva, Izdat. Juridicseszkaja Literatura, 1974. [Könyvism.] 423
Gönczöl Katalin: Börtönök, büntetésvégrehajtás Kanadában 151
Györgyi Kálmán: A vagyonelkobzás alkalmazásának feltételei 660
Korinek László: Latens bűnözés az NSZK-ban ... 47
Szűk László: Büntetésvégrehajtási jog. Főisk. jegyzet. Rendőrtiszti főiskola. Bp. Soksz. 1975. [Könyvism.] 478
Wiener A. Imre: Békés Imre: A gondatlanság a büntetőjogban. Bp. Közgazd. és Jogi Kiadó, 1974. 456 p. [Könyvism.] 225
Wiener A. Imre: Új szempontok a tettesség és a részesség elhatárolásában 722

IX. TÖRVÉNYKEZÉSI SZERVEZET

Tanulmányok

Göttlinger, Franz—Schneider, Jochen: Gépesítés az igazságügy területén 464
Hlavathy Attila: A jogalkalmazók szubjektivitásáról 319

Szemlecikkek

Aradi Béla: Az államigazgatás külső ellenőrzése és az ügyészségről szóló törvény 597
Kukorelli István: A Legfelsőbb Bíróság normaalkotó tevékenységéről 657
Nagy Lajos: Szavickij, V. M.: Ocserk teorii prokurszkogo nadzora v ugolovnom szudoproizvodsztve. [A büntető perbeli ügyészi felügyelet elméletének vázlata. Moszkva, Izdat. „Nauka", 1975. 381 p. [Könyvism.] 483
Radó Zoltán: Ügyvédek, bírák Angliában. Az új angol bírósági szervezet 409
Tamás András: Vitaülés a jogalkalmazók szubjektivitásáról. Hlavathy Attila tanulmányáról ... 417

X. POLGÁRI ELJÁRÁSJOG

Tanulmányok

Hámori Vilmos: Az anyagi és eljárásjog a polgári perben 589

Szemlecikkek

Bajory Pál: Polgári eljárásjogi füzetek. 5. Bp. Tankönyvkiadó, 1974. 190 p. [Könyvism.] 352
Schelnitz György: Németh János: Rendkívüli perorvoslatok a magyar polgári eljárásjogban. Bp. Akad. Kiadó, 1975. 332 p. [Könyvism.] ... 272

XI. BÜNTETŐ ELJÁRÁSJOG

Tanulmányok

Székely János: Szaktanácsadók és szakértők ... 80

XII. NEMZETKÖZI JOG

Tanulmányok

Herczegh Géza: Az ún. háborús represszáliák problémája a mai nemzetközi jogban 384
Pikler Kornél: A diplomák jogi egyenértékűsége ... 144
Ustor Endre: A legnagyobb kedvezmény és a vámuniók 31

Szemlecikkek

Sahnazarov, G. H.: Békés egymás mellett élés és a társadalmi politikai fejlődés 653

XIII. NEMZETKÖZI MAGÁNJOG

Tanulmányok

Bauer Miklós: A külkereskedelmi tagság de lege ferenda 357
Glatz Olivér: A KGST nemzetközi gazdálkodási szervezeteivel kapcsolatos Mintaszabályok egyes jogi kérdéseiről 187
Hargitai József: A lex loci delicti comissii elvének alkalmazása a nemzetközi szerződésen kívüli kártérítési jogban 260
Kampis György—Katona Péter: ENSZ-egyezmény az áruk nemzetközi adásvételével kapcsolatos elévülési időről 328
Kálmán György: A népgazdasági tervek KGST-országok közötti koordinációjának jogi kérdései 631
Soós László: A KGST gyártásszakosítási és kooperációs polgári jogi szerződések fogalmáról 442
Soós László: A KGST gyártásszakosítási és kooperációs szerződések normatív szabályozásának egyes kérdései 541
Szász Iván: A KGST Általános Szállítási feltételek felelősségi rendszerének további fejlesztése ... 120
Szilágyi István: A műholdas közvetlen televízióközvetítések nemzetközi jogi kérdései, különös tekintettel az államok szuverenitására 645

Szemlecikkek

Egyezmény az áruk nemzetközi adásvételével kapcsolatos elévülési időről. [Szöveg] 337
Lontai Endre: Mádl Ferenc: Az Európai Közösség joga. Bp. Akad. Kiadó, 1974. 436 p. [Könvism.] 420
Mádl Ferenc: A nemzetközi magánjog helyzetéről 519
Vida Sándor: Ulmer, E.: Die Immaterialgüterrecht im internationalen Privatrecht. A szellemi alkotások jogának nemzetközi magánjogi kérdései. München, 1975. 124 p. [Könyvism.] ... 276

XIV. ÁLLAM- ÉS JOGTÖRTÉNET; RÓMAI JOG

Tanulmányok

Hamza Gábor: A római jog kontra antik jogok. Lehetőségek és korlátok a jogösszehasonlításban 547
Hamza Gábor: Irányzatok és elképzelések a római jogi alapú jogösszehasonlításban 684
Lovász János: A kameralisták szerepe az abszolút monarchiában 88

Szemlecikkek

Csizmadia Andor: Die Habsburger Monarchie. [Sorozat ismertetése] 610
Degré Alajos: Gaudemet, Jean: Les institutions de l'antiquité. Paris, 1972. 518. p. [Könyvism.] ... 163
Hajdú Lajos: Varga Endre poszthumusz művei [Könyvism.] 534
Ijjas József: A jogfejlődés összehasonlító vizsgálatának szerepe a jogtörténeti tudományos kutatásokban 222
Pecze Ferenc: Az új csehszlovák jogtörténeti tanulmánygyűjteményről. A. V. Vaneček tiszteletére adott emlékkönyv. [Könyvism.] 106
Pecze Ferenc: Horváth Pál: Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből. Bp. Közgazd. és Jogi Kiadó, 1974. 504 p. [Könyvism.] 163
Révész T. Mihály: Jogtörténész konferencia Prágában 1975 őszén 419
Vargyai Gyula: Stourzh, G.: Kleine Geschichte des österreichischen Staatsvertrages. Mit Dokumentalteil. Graz—Wien—Köln, Verlag Styria. 1975. [Könyvism.] 279
Visky Károly: Csillag Pál: The Augustan Laws on Family Relations. Bp. Akad. Kiadó, 1976. 276 p. [Könyvism.] 663

XV. JOGTUDOMÁNY. TUDOMÁNYOS ÉLET VEGYES TÁRGYÚ CIKKEK

Szemlecikkek

Bacsó Jenő: A Magyar Jogász Szövetség Pap Tibor emlékülése 603
Boytha György: Szászy István (1899—1976) [Nek-

rológ] 476
— —: A Nemzetközi Jogtudományi Társaság vevetőségi és a Max Planck-Társaság Külföldi és Nemzetközi Magánjogi Intézetének jubileumi ülése 614
Pap Tibor. (1921—1976.) [Nekrológ] 109
Pólay Elemér: Sztehlo Zoltán (1889—1975) [Nekrológ] 105
Sprém István: Állam- és jogtudományi bibliográfia 1970—1972. Összeáll. Nagy Lajos. Bp. Közgazd. Kiadó, 1975. 367 p. [Könyvism.] 281

Mellékletek

Dokumentációs Szemle. Összeáll. a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének dokumentációs osztálya. Szerk. *Alth* Guidó 98/100 sz. 1975. évi 5/12. sz. 97—203 p. Melléklet az 1975. évi 3. sz.-hoz; 101/105. 1976. évi 1/6. sz. 1—144 p. Melléklet az 1976. évi 1—144. Melléklet az 1976. évi 11. sz.-hoz.
Tartalommutató a Jogtudományi Közlöny XXXI. 1976. évfolyamához. Bp. Lapkiadó Vállalat, 1976. 7 p. Melléklet az 1976. évi 3. sz.-hoz.

NÉVMUTATÓ

a Jogtudományi Közlöny XXXI. 1976. évfolyamához

Aradi Béla 597
Asztalos László 111
Ádám Antal 617
Bacsó Jenő 603
Bajory Pál 352
Ballóné, Mikes Ágnes 667
Bauer Miklós 357
Bihari Mihály 529, 673
Boytha György 446
Csanádi György 343
Csillag György 40
Csizmadia Andor 44, 610
Degré Alajos 163, 276
Dordevič, Jovan 66
Eörsi Gyula 406
Erdősy Emil 565
Fehér Lenke 423
Ferenczy Endre 44, 96, 486
Földes Gábor 523
Földesi Tamás 1
Glatz Olivér 187
Gönczöl Katalin 151, 509
Göttlinger, Franz 464
Györgyi Kálmán 660
Hajdú Lajos 534
Hajnal János 398
Hall, Williams 715
Hamza Gábor 547, 684
Hargitai József 260
Harmathy Attila 57
Hámori Vilmos 589
Hegedűs István 493
Herczegh Géza 384
Hlavathy Attila 319
Ijjas József 222
Jovičič, Miodrag 502
Kalas Tibor 253
Kampis György 328
Katona Péter 328
Kállay István 379
Kálmán György 631
Kilényi Géza 285
Kolossváry István 310
Korinek László 47
Kovács Kálmán 237
Kukorelli István 657
Kulcsár Kálmán 177, 216
Lábady Tamás 692
Lontai Endre 420
Lopatka, Adam 455, 557
Losonczy István 8
Losonczyné Csécsi Nagy Éva 8
Lovász János 88
Lupán Ernő 267
Madarász Tibor 330, 698
Makláry Tivadar 719
Mayda, Jaro 391
Mádl Ferenc 158, 519
Márkus Ferenc 485
Meznerics Iván 607
Nagy Erzsébet 229
Nagy Lajos 483
Orzich, M. F. 208
Pecze Ferenc 106, 163
Pentelényi László 342
Pikler Kornél 144
Posch, Martin 625
Pólay Elemér 105
Prugberger Tamás 578
Radó Zoltán 409
Révész T. Mihály 419
Rutai István 710
Sahnazarov, G. H. 653
Sárközy Tamás 747
Schelnitz György 272
Sebestyén Péter 26
Solt Kornél 514
Soós László 442, 541
Sprém István 281, 372, 223
Süveges Márta 488
Szabó András 198
Szász Iván 120
Székely János 80
Szilágyi István 645
Szük László 478
Takáts Péter 571
Tamás András 417
Tarnai Katalin 611, 669
Tauber István 637
Trócsányi László 98
Ustor Endre 31
Varga Csaba 70, 434
Vargyai Gyula 279
Vastagh Pál 133
Vermes Miklós 296
Vékás Lajos 182
Vida Sándor 276
Vigh József 138, 637
Visegrády Antal 665
Viski László 49
Visky Károly 398, 663
Weiss Emília 19
Wiener A. Imre 429, 722
Zoltán Ödön 449

XXXI. új évfolyam 1. szám Budapest, 1976. január hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A kérdések és normák igaz voltának problémájáról*

A tanulmányban azt a problémát szeretném megvizsgálni, hogy a mondatok különböző válfajai, amelyekben a gondolatok kifejeződnek, lehetnek-e egyaránt igazak.

A nyelvtudomány szerint a mondatoknak a következő fő válfajai vannak: *állító, kérdő, felszólító, óhajtó,* és egyesek szerint az érzelmi töltést is figyelembe véve — *felkiáltó* mondatok.

Ezek közül az *állító* mondatok igazságértékkel való ellátottsága nem képezi vita tárgyát a filozófiában. Ez a típus éppen az állítás jellegénél fogva az igaz és hamis tartalom legtermészetesebb megjelenési formája. Azáltal ugyanis, hogy állítunk valamit a valóság valamilyen szférájából, eleve adódik annak a lehetősége, hogy összemérjük az állítást „tárgyával" és így megállapíthassuk igazságértékét. Vagy más szavakkal kifejezve, ha azt állítjuk valamiről, hogy így és így van, akkor elvileg fennáll a lehetősége annak, hogy megvizsgáljuk tényleg így van-e és megállapíthatjuk, igaz-e vagy hamis-e a mondat. Ilyen jellegű Tarski „klasszikus" példája „A hó fehér", de ugyanebbe a csoportba tartoznak a legbonyolultabb fizikai vagy más tudományhoz tartozó törvények is.

Tegyük mindjárt hozzá, hogy az állító mondatoknak *kiemelkedő* szerepük van mind a köznapi, mind a tudományos megismerésben: a megismerés eredményei elsősorban bennük rögződnek, jutnak kifejezésre. Mindazt, amit köznapi vagy tudományos szinten tudunk (vagy legalábbis feltételezzük, hogy tudjuk) döntően állításokban jelenik meg.

Korántsem ilyen egyértelmű a kép, ha a mondatok többi válfajait tesszük vizsgálatunk tárgyává. Kezdjük először a *kérdő* mondatokkal, amelyeknek szintén jelentős szerepük van a tudományos megismerés számára. A kérdő mondatok „igazság" problémáját a tudományelméleti munkák egy része igen röviden és egyszerűen intézi el: megállapítják, hogy a kérdő mondatok specifikuma éppen az, hogy kérdést és nem állítást tartalmaznak s ennek alapján a kérdés nem is vethető egybe a valósággal, nincs igazságtartalma. Ezért a kérdésekkel kapcsolatban felvethető, hogy megválaszolhatók-e vagy sem, helyesek-e vagy sem, de nem vizsgálható, hogy igazak-e vagy sem.[1]

Nézetem szerint az ilyen típusú értékelések némileg egyoldalúak: csak a kialakult nyelvi alakzatot veszik figyelembe, de mellőzik annak elemzését, hogy a megismerés folyamatában milyen *dialektikus kapcsolat* alakult ki a kérdő és kijelentő mondatok között.

Közismert, hogy a tudományos megismerés — relatív — kiindulópontjául a problémák megfogalmazása, felvetése szolgál, amelyre a kutatók hipotéziseket dolgoznak ki, azokat ellenőrzik stb. A problémák megfogalmazása azonban nem más mint kérdések képzése s a hipotézisek éppen azt a célt szolgálják, hogy a kérdésekre kielégítő válaszokat nyerjünk. Ebből azonban kiderül, hogy a helyesen feltett kérdéseknek rendkívül nagy a tudományos jelentőségük, mivel megszabják a megadható válaszok kereteit, más szóval azt, hogy milyen irányban kell kutatni, hogy megfelelő válaszokat nyerhessünk.

S ennyiben nyilvánvaló, hogy a kapott kijelentő mondatok egy bizonyos értelemben függenek a kérdésektől, másrészről viszont — s ez igen lényeges — *a kérdések is függenek a válaszoktól.* Egyrészt azért, mert a tudományos kutatás közvetlen célja a válasz, az eredményes hipotézis, s ennyiben nyilvánvaló a kérdéseknek a válaszokra való intencionáltsága, nekik való alá-

* A tanulmány a szerző 1976 elején megjelenő „Igazság az igazságról?" című könyvének egyik némileg átdolgozott, rövidített fejezete. *(Szerk.)*

[1] M. R. *Cohen* and E. *Nagel:* An Introduction to Logic and Scientific Method. 28. old.

rendeltségük, hogy a kérdések vannak a válaszokért és nem fordítva.[2]

De függenek a válaszoktól annyiban is, hogy mivel a tudományos megismerés egy szakadatlan folyamat, az új kérdések mindig egy, a gyakorlattal sokoldalúan összefüggő meghatározott tudományos bázison keletkeznek, s ez azt jelenti, hogy a problémák felvetése nemcsak kérdéseket tartalmaz, hanem kijelentéseket is, amelyekre a kérdések épülnek. Nem nehéz bebizonyítani, hogy a jelentős tudományos problémáknál a kérdések összetettek, állításokat is tartalmazók, amennyiben tükrözik az adott tudásszintet.

Egyetlen példával megvilágítva: ha a rákkutatás egyik iránya azzal foglalkozik, hogy választ kapjon arra a kérdésre, hogy vírusos eredetű-e a rák, akkor ebben a kérdésben vagy pontosabban a kérdés mögött számos állítás rejtőzik, a kutatók eddigi megfigyeléseinek, kísérleteinek eredményei, s ezért a probléma megalapozása olyan állításokat tartalmaz, amelyek a problémát megjelenítő kérdések tudáshátterét alkotják.[3]

„Last, but not least" a kérdéseknek a válaszokkal való összefüggését az is igazolja, hogy a kérdéseknek a tudományos megismerés számára legfontosabb osztályozásánál is a lehetséges válaszok képezik a legfontosabb *felosztási elvet.* A tudományos megismerés számára alapvető, hogy a problémák valódiak s ne álproblémák legyenek s ezzel összhangban a bennük megfogalmazott kérdések is hasonló sajátossággal bírjanak. Míg ugyanis a valódi problémák ösztönzően hatnak a tudományos fejlődésre, nélkülözhetetlen elemei a tudományos kutatásnak, addig az álproblémák félreorientálnak, felesleges energiapocsékoláshoz vezetnek.[4]

A valódi és álprobléma megfelelője a kérdőmondatok szintjén a helyesen és helytelenül (jól vagy rosszul) feltett kérdés. Azt azonban, hogy egy adott kérdés a kettő közül melyik válfajhoz tartozik, ismét csak a rájuk adható válaszok döntik el. Ebből a szempontból a kérdések két alaptípusba oszthatók, primér (premisszajellegű, elsődlegesen eldöntendő) és leszármazott (kiegészítendő) kérdésekre.

A kettő között az a különbség, hogy míg a második csoportba tartozó kérdések csak azáltal nyernek létjogosultságot, hogy valamilyen őket megelőző kérdésre már választ nyertünk, addig az első csoportba tartozó kérdések nem igényelnek „előkérdést". Így pl. tipikusan a második csoportba tartozó kérdés az, hogy milyen élőlények vannak a Marson, mert ez feltételezi annak az előzetesen feltett kérdésnek a megválaszolását, hogy vannak-e egyáltalán élőlények a Marson, továbbá, hogy létezik-e a Mars egyáltalán. Negatív válasz esetén ugyanis a kérdés értelmét veszti, automatikusan a helytelenül feltett kérdések osztályába kerül. Ezzel szemben az a kérdés, hogy létezik-e a Mars bolygó, a primér kérdések közé sorolható, mert a kérdés helyessége nem függ közvetlenül egy, azt megelőző kérdésre adandó választól.[5]

Z. Cackowski, egyike annak a kevés számú filozófusnak, aki a kérdések logikai problémáival foglalkozik, rámutat arra, hogy a két kérdéscsoport helyessége — közvetlenül vagy közvetve — bizonyos, velük összefüggő válaszoktól függ. A leszármazott kiegészítendő kérdések helyességét elsősorban az biztosítja, hogy az előfeltevésként szolgáló kérdés igenlő választ nyert. A primér kérdések esetében azonban hiányzik ez a kritérium, de ami itt döntő szerepet játszik, az Cackowski szerint nem más, mint az a kijelentés, amely a kérdésben kérdő formában van megfogalmazva. Így e kérdéseknél azzal a követelménnyel lehet fellépni, hogy a kijelentés, világosan legyen megfogalmazva, értelmes és elvileg ellenőrizhető legyen. Ellenpéldaként a következő kérdést hozza fel, ahol ezek a kritériumok hiányzanak: „Létezik-e olyan elektron, amely abszolúte nem hat a valóság más jelenségeire?"[6] stb.

Nézetem szerint a tudományos problémákban megjelenő kérdések ilyen típusú felosztása

---

[2] Ez a megfogalmazás első pillanatban talán meglepően hangzik, úgy tűnhet, mintha a kocsit fogtuk volna a ló elé, nem pedig fordítva. A valóságban azonban látnunk kell, hogy a kérdések nem öncélúak, azokat az ember azért fogalmazza meg, hogy válaszokat kaphasson, amelyeket közvetlenül vagy közvetve gyakorlatilag alkalmazhat.

[3] Az a jelenség, hogy a kérdések állításokat is kifejeznek a köznapi életben is megfigyelhető. Hogy egy közismert múltbeli példára hivatkozzak, az a klasszikus kérdés „Hogy meddig fogsz még visszaélni Catilina a türelmünkkel!", egyértelműen előfeltételezi azt az állítást is, hogy Catilina visszaél, sőt már régóta visszaél a kérdésfeltevő türelmével.

Napjainkban is nem egyszer figyelhető meg, hogy különböző okok következtében az emberek gazdasági, politikai vagy ideológiai aggályaikat vagy állásfoglalásaikat kérdés formájában fogalmazzák meg, mivel egyszerre kívánják kifejezésre juttatni véleményüket, de egyben — védekezésképpen — azt is, hogy ők nem állítottak semmit, csak „kérdeztek". Pl. miért nem védi következetesebben a magyar kormány a szomszéd országokban élő magyar kisebbségek érdekeit?" „Milyen mértékben növekedett az »új osztály« a gazdasági mechanizmus hatására?" stb.

E tekintetben igen széles skála húzódik a teljesen jóindulatú jogos kérdésektől a kifejezetten „provokatív" kérdésekig. Miután a problémát csak azért vizsgáltuk, hogy dokumentáljuk: a kérdések mögött állásfoglalások húzódhatnak meg, csak egy mondatban utalnék arra, hogy a politikai meggyőző munkában ugyanakkor maximális óvatosságot kell tanúsítani a kérdésekre adandó válasznál — s amennyiben a politikai viszonyok lehetőséget adnak arra — az ilyen típusú kérdésekre is lehetőleg érdemi választ kell adni.

[4] A valódi és álproblémák kérdésével egymástól való megkülönböztetésük elveivel, behatóan foglalkoztam a „Megismerhetőség modern problémái" (Kossuth, 1971) c. munkámban, ezért itt nem térek ki ezekre a kérdésekre.

[5] A kérdések természetesen nemcsak ezen az alapon osztályozhatók, hanem más szempontok figyelembevételével is. Így pl. különbséget szoktak tenni a kérdések között, aszerint, hogy rájuk csak igennel vagy nemmel lehet válaszolni. („yes—no" kérdések) vagy másként is (ez utóbbiaknál különböző kérdőszavak szükségesek pl. ki, mi, hol stb.).

[6] Z. *Cackowski:* Problémák, kérdések és feltevésük általános elvei. Ismeretelmélet problémái, 33. old. Műv. Min. 1971.

csak relatíven létjogosult, mert a megismerés valóságos folyamatában az ún. primér kérdések sem előfeltevés nélküliek, tükrözik az adott tudásszintet és ezzel együtt kijelentésekre épülnek. Ez a megjegyzés azonban nem változtat azon, hogy a kérdéscsoportok helyességének elbírálásánál mindkét esetben a kijelentések jellege játszotta a fő szerepet. Így alapgondolatunk, amely szerint a kérdéseket a tudományos megismerés folyamatában beillesztve kell megvizsgálni, s ebben az esetben nemcsak azt kell róluk megállapítani, hogy mint kérdések nem lehetnek sem igaziak, sem hamisak, hanem azokat a kijelentéseket is elemezni kell, amelyeket vagy latensen magukbanfoglalnak előfeltételként, vagy amelyek kérdő alakban fogalmazódnak meg bennük, újabb alátámasztást nyert.

Ennek alapján konklúzióként azt vonhatjuk le, hogy ha a kérdések igazságértékének problémáját dialektikusan a tudományos megismerés folyamata alapján vizsgáljuk, akkor nemcsak nemleges választ kell adnunk rájuk, hanem egyszerre nemet és igent. Óvakodnék attól, hogy úgy fogalmazzak: ha csak logikai oldalról nézzük a kérdést, nemet kapunk, ha ismeretelméletileg nemet és igent, mert kimutatható, hogy azok a kijelentések, amelyek a kérdések különböző fajainál szerepet játszanak — természetszerűen — logikailag igazságértékkel rendelkeznek, a „nem" + „igen" válasz tehát összhangban van a logika törvényeivel.[7]

A *„nem" + „igen"* válasz szerves egységét az adja meg, hogy ami a kérdéseknél a közvetlen igazságértékükre adott nemleges válasz után vizsgálandó: helyességük vagy helytelenségük, az éppen az igenlő válasz: vagyis a velük összefüggésben álló kijelentések igazságértékétől függ.

Következő feladatunk annak elemzése, hogy lehet-e a *felszólító, óhajtó* és *felkiáltó* mondatoknak igazságértéke vagy sem. A három forma közül leggyorsabban a felkiáltó mondatokkal végezhetünk: ezek ugyanis nem képeznek igazán külön kategóriát, hanem a kijelentő mondatok érzelemmel töltött válfajai. Az érzelmi motiváció azonban olyan tényező, amelynek megvan ugyan a jelentősége a hétköznapi életben, de a kijelentések igazságértékét nem befolyásolja. Ebből következik, hogy a felkiáltó mondatok igazságértéke egybeesik a bennük foglalt kijelentés igazságértékével, más szóval ezek az igazságérték szempontjából kijelentő mondatok. Egyetlen példát felhozva: „Bármilyen érzelmi hangsúllyal ejtődjék ki egy vitában az a mondat, hogy »x gyár gazdaságtalanul termel«, igazságértékét a benne foglalt kijelentés igazságértéke határozza meg." Emellett megjegyzendő, hogy a tudományos megismerésben az e típusú kijelentéseknek már eleve nincs különösebb jelentőségük, mert a tudomány ebből a szempontból „személytelen", ebben a szférában csak az számít, hogy mit tartalmaz a kijelentés és teljesen közömbös, hogy milyen érzelmi hangsúly húzódik mögötte.

Lényegesen nagyobb a társadalmi jelentősége, és ugyanakkor „keményebb diót" is jelent az ismeretelmélet számára a *felszólító* és *óhajtó mondatok* csoportja. Mielőtt az adódó problémákat körvonalaznánk, érdemes „behatárolni" azt a területet, ahol az ilyen típusú kijelentések szerepet játszanak. Általában megállapítható, hogy az e típusú kijelentések nem a természettudományok, hanem a társadalomtudományok egyes területeinek, elsősorban az etika valamint az állam- és jogtudományok kutatási szférájába tartoznak, mivel tipikus előfordulási formájuk a különféle erkölcsi és jogi tartalmi normák. Sokáig az a vélemény uralkodott, hogy a matematikának és a logikának nincs különösebb „keresnivalója" ott, ahol ilyen típusú mondatok képezik a kutatás tárgyát, az utóbbi két évtizedben azonban kiderült, hogy a matematikai logika ide is „kiterjesztette csápjait", egy új tudományág alakult ki az ún. „deontikus logika", amelynek tárgya éppen a felszólító mondatok különböző válfajai (a kötelezést, a tiltást, s amennyiben a megengedést is idesoroljuk, akkor a megengedést tartalmazó mondatok egymás közötti kapcsolatának vizsgálata).

A marxista etika kezdettől fogva, a marxista jogtudomány pedig az utóbbi időben egyre jobban kidomborítja, hogy sem az erkölcs, sem a jog nem korlátozható az erkölcsi, illetve jogi normákra, ugyanakkor egyikük sem tagadja, hogy az erkölcsi és jogi normák elminálhatatlan részeit képezik e jelenségcsoportoknak, kiemelkedő szerepük van fejlődésükben, alakulásukban, az össztársadalmi tevékenységben betöltött funkciójuk teljesítésében. Ha ehhez figyelembe vesszük még azt a tényt is, hogy a felszólító és óhajtó mondatok az emberek közötti kommunikációban nemcsak erkölcsi és jogi formában jelennek meg, hanem a mindennapi élet számos területének elengedhetetlen velejárói (gondoljunk pl. azokra a formákra, amelyek a gazdasági vagy a politikai területen jelentkeznek, utóbbiakhoz tartoznak pl. a párttagokkal szemben támasztott politikai követelmények (akkor nyilvánvalóvá válik, hogy e kérdéskör az igazságproblematika jelentős részét képezi.

Mivel e mondattípusok „klasszikus" megjelenési formája a *norma,* amely valamilyen „kellést" vagy „óhajt" fejez ki, érthető, hogy igazságértékük problémájával is elsősorban azok a kutatók foglalkoztak, akiknek a normák elem-

[7] Sajátos adalékot képez a kérdések igazságértékének problémájánál az a tény, hogy az utóbbi időben kísérletek történtek a kérdések logikájának kidolgozására. E kezdeményezések azonban nem hoztak változást abban, hogy a kérdések önmagukban nem bírnak igazságértékkel, mert a logika megalkotói eleve nem abból indulnak ki, hogy a kérdések igazak vagy hamisak, hanem csak azt vizsgálják, hogy milyen logikai kapcsolat lehetséges a különböző kérdések és kijelentések között. Ugyanakkor az, hogy a kérdéseknek is lehet logikájuk, egyben a kérdések és a kijelentések rokonságát jelzi, a dialektikus kapcsolatuk irányába mutat.

zése alkotta szorosabban vett „métiér"-jüket, az etikusok és a jogtudósok. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az adott probléma csak az etikusok és a jogtudósok privilégiuma lett volna, érthető, hogy helyenként az igazság általános problémáival foglalkozó filozófusok is állástfoglaltak e kérdésben.

A probléma jelentőségét aláhúzza, hogy az a kérdéscsoport, amely a köztudatban az „Igazsággal" — tehát a nagybetűvel kezdődő kifejezéssel függ össze, is ezen a szinten jelenik meg. Más szóval azok a kérdések, hogy „Van-e Igazság a Földön?", „Mi az Igazság?", „Kié az Igazság?", „Hol találjuk meg az Igazságot?" ha nem is kizárólag, de jelentős mértékben az erkölcsi és jogi normákkal kapcsolatban vetődnek fel, s ezért sajátos paradoxon, hogy filozófiailag éppen ez a szféra az, amelynek igazságértékeit meg szokták kérdőjelezni.[8]

A probléma elemzése során — különösen a marxista filozófiában — alapjában kétféle válasz született: az egyik *egyértelműen tagadja,* hogy a felszólító és óhajtó mondatoknak, illetve az azokat megtestesítő erkölcsi normáknak bármiféle vonatkozásban igazságértéket lehetne tulajdonítani, míg a másik — ellenkezően — úgy véli, hogy *lehetséges,* sőt *szükséges* a *normák igazságérték szerinti megítélése is.*

Az első álláspont hívei között egyaránt találhatunk *polgári* és *marxista* gondolkodókat. A neopozitivista filozófusok közül pl. Ayer igen röviden és velősen indokolja meg nemleges válaszát: arra hivatkozik, hogy a normát tartalmazó kijelentés nem deskriptív jellegű, semmit sem állít a világról, hanem csak meghatározott szemléletet vagy emocionális állapotot fejez ki. Ezért a morális normák igazságtartalom híján kívül esnek a logika szféráján. (Hasonló álláspontot vall Stevenson is.[9]

Számos marxista filozófus így O. Weinberger, W. Eichhorn, G. Klaus is elutasítja a normákat tartalmazó mondatok igaz vagy hamis voltát. Nézeteikben főleg három érvre hivatkoznak: *a)* A normáknál hiányzanak azok a tények, amelyeknek megfelelnének, így az igazságnak nincs tárgyi alapja. *b)* A normákat kifejező mondatok nem rendelkeznek megismerő, cognitív tartalommal. *c)* Az első kettő, de különösen az *a)*-ban foglaltak miatt hiányzik az ellenőrzés, az eldöntés lehetősége.

Külön érvként hozza fel Klaus a fentiek mellett azt is, hogy figyelembe véve az erkölcs osztályjellegéről szóló marxista tanítást, a normák igazságértékének elismerése egyet jelentene azzal, hogy az igazság az osztályok érdekeitől függ, s így alapot nyerne az igazság teljes relativizálásához vezető osztály igazsággondolata.[10]

Ugyanakkor a marxista filozófusok egy másik csoportja az ellenkező álláspontra helyezkedik. Ide tartoznak V. E. Jermolajeva, V. P. Kobljakov, akik megpróbálják sokoldalúan megindokolni, hogy egy marxista koncepcióval miért áll inkább összhangban az a felfogás, amely igazságértéket tulajdonít az etikai normáknak (s ezzel együtt a felszólító és óhajtó mondatoknak).

Jermolajeva elsősorban Ayerrel és Stevensonnal polemizál, s első érvként azt hozza fel, hogy nézeteikben a logika korábbi álláspontja tükröződik, mivel figyelmen kívül hagyták, hogy az utóbbi két évtizedben megszületett a deontikus logika. Ugyanakkor elhatárolja magát attól az állásponttól is, amely egy ellenkező végletbe esik. Míg Ayerék azzal érvelnek, hogy a normákra nem alkalmazható a logika, addig van olyan álláspont is, amely az etikát is logikának tartja (?) s az etika problémáit is kizárólag a logika eszközeivel próbálja megoldani (R. M. Hare).

Jermolajeva második érve igen lényeges, az etikai normák genezisére utal. Rámutat arra, hogy az etikai normák meghatározott társadalmi viszonyok, illetve az azokat tükröző erkölcsi ítéletek kifejezői s ennyiben — közvetve — leíró jellegűek is. Köztük és például a természeti törvények között csak az a különbség, hogy míg az etikai normák elsősorban preskriptív jellegűek (jövőbeni magatartást előíróak) és csak másodlagosan deskriptívek, addig a természeti törvények elsődlegesen deskriptívek és csak másodlagosan perspektívek.[11]

Még részletesebben érvel a normák igaz volta mellett *Kobljakov.* Kiindulópontja az, hogy a normák külső alakja elrejti eredetüket, megismerési funkciójukat, ezért hibát követünk el, ha a normák igazságértékének problémájánál csak a kész alakzatot vesszük figyelembe. A probléma helyes megoldásához az egész *folyamatot* kell értékelni, kiindulva azokból a társadalmi szükségletekből, amelyeknek kielégítésére a normákat létrehozzák, s befejezve a normák hatékonyságánál, érvényesülésénél. E „metodika" alkalmazásával a következőképpen próbál választ adni azokra az ellenvetésekre, amelyek alapján a marxista filozófusok — előbb ismertetett — csoportja elutasította a normák igazságértékére vonatkozó feltevést.

A normák keletkezésének folyamata azt mutatja, hogy a norma „kijegesedését" egy olyan szakasz előzi meg, amikor a társadalom, illetve egyes osztályok (egyének) konkrét *értékítéleteket* alkotnak bizonyos emberi magatartásokról, (illetve azt kiváltó szándékról). Ezért az első alapvető kérdés, hogy lehet-e az erkölcsi tartalmú értékítéleteknek igazságértéket tulaj-

[8] E kérdések azért tartoznak éppen ebbe a témakörbe, mert rendszerint az igazságosság problémájával függnek össze, amely normatív megjelenésében „légy igazságos" az etikai normák alapját képezi. Így pl. „Van-e igazság a Földön?" kérdés mögött az húzódik meg, hogy érvényesül-e az igazságosság stb.

[9] V. E. *Jermolajeva:* Etika i logika, V. F. 1968/11. sz. 79. old.

[10] V. P. *Kobljakov:* Ob isztyini maralnovo osszuzsanyii, V. F. 1968/5. sz. 65. old.

[11] V. E. *Jermolajeva:* idézett cikk, F. V. 1968/11. sz. 80 old.

donítani. Kobljakov egyértelműen igennel válaszol erre a kérdésre, utalva arra, hogy az ilyen típusú értékítélet éppúgy a valóságos tárgyat tükrözi vissza, mint az egyszerű „tényítélet". Ebből következően az értékítélet megismerő tartalmú, hiszen eleve feltételezi annak ismeretét, amelyről véleményt mondunk.

A norma azonban éppen ezeken az értékítéleteken alapszik, azokat fogalmazza meg általános következményként. Ezért a norma is rendelkezik megismerő tartalommal, mert „valami már realizáltat és a konkrét lehetőséget" tükrözi vissza. Ezzel kapcsolatban felhívja a figyelmet arra, hogy hibás a megismerés olyan értékelése, amely ebbe a kategóriába csak azt foglalja bele, ami már létezik. A jövőre vonatkozó kijelentés is fontos része a megismerésnek s a norma cognitív tartalmának jelentékeny részét éppen ez teszi ki.

Ami az eldönthetőség lehetőségét illeti, rámutat arra, hogy a normáknál is megfigyelhető egy, a tényekkel való sajátos „megfelelés", amennyiben a tények szerepét itt a társadalmi szükségletek töltik be. Nem minden értékítélet válik ugyanis normává, hanem csak az, amely figyelembe véve az értékítéletek hatását is, megfelel a társadalom szükségleteinek. Azt, hogy ez a megfelelés fennáll vagy sem a normák hatékonyságán lehet lemérni, ezért a normáknál a jogos és jogtalan, a hatékony és nem hatékony korrelatív fogalmak az igazzal és hamissal.

Végül Kobljakov is hivatkozik — Bunge alapján — bizonyos logikai érvekre, bár érdekes módon nem a deontikus logikára, hanem arra, hogy az erkölcsi normáknak is ellentmondásmenteseknek kell lenniük, és le is vezethetők bizonyos erkölcsi ideálokból stb. Lényeges érvnek tartja azt is, hogy a normák átalakíthatók olyan hipotétikus kijelentésekké, amelyek már rendelkeznek igazságértékkel. Ilyen példát Klaus is felhoz: a „Csinálj jót a szocializmus számára" norma átalakítható a „Ha jót csinálsz a szocializmus számára, akkor ez hasznos lesz" kijelentéssé. Klaus szerint azonban ez az átalakítás nem argumentum a normák igazságértéke mellett, mert a két mondat csak pragmatikailag jelenti ugyanazt, szemantikailag és szintaktikailag nem. Kobljakov ezt az álláspontot ellentmondásosnak tartja. Szerinte a lényeg az, hogy a norma átalakítható igazságértékkel bíró kijelentés, aminek objektív alapja, hogy latensen igazságértékkel rendelkezik.[12]

Melyik álláspontnak van igaza: annak, amely tagadja vagy annak, amelyik feltételezi, hogy a normák igazságértékkel rendelkeznek?

Ahhoz, hogy erre válaszoljunk, némileg más módszert kell alkalmaznunk, mint amelyet az előbbi problémánál (a kérdések igazságértékénél) használtunk fel. Ott ugyanis nyilvánvaló volt, hogy a kérdések jelentős szerepet töltenek be a tudományos megismerés folyamatában (lényegében függetlenül attól, hogy milyen tudományágról van szó), míg itt a vita alapján az derül ki, hogy az e típusú mondatoknak vagy egyáltalán nincs megismerési funkciójuk, vagy ha van, akkor sem ez az elsődleges társadalmi funkciójuk. Ennek azért van alapvető jelentősége a vita eldöntése szempontjából, mert egy, az igazságprobléma hatóköre és jelentősége szempontjából igen lényeges kérdést hoz felszínre: nevezetesen azt, hogy vajon a mondatok igazságértékkel való rendelkezése *olyan társadalmi mozzanat-e,* amely *döntő* vagy *elsődleges értékmérő?* Jermolajeva és Kobljakov — hallgatólagosan, mivel a problémát eplicite nem vetik fel — igenlően foglalnak állást s ezért úgy vélik, hogy az erkölcsi normákra szinte „dehonesztáló", ha nem rendelkeznek igazságértékkel, az erkölcsi normák ebben az esetben csak a tudati jelenségek „ranglétrájának" alsóbb fokán foglalhatnak helyet, ami egyben rossz fényt vetne az etika tudományára is, mivel annak egyik alapvető feladata olyan mondatokat elemezni, amelyek — „horribile dictu" — nem rendelkeznek igazságértékkel.

Ezzel a racionalisztikus hagyományokat tükröző szemlélettel, amely a társadalom tudati jelenségeinek értékelésénél — önkéntelenül is — döntő jelentőséget tulajdonít megismerési értéküknek, nem lehet egyetérteni. Világosan kell látni, hogy az igazságérték *nem egyetemes, hanem megismerési érték,* amelynek ezért a tudományban, illetve a hétköznapi megismerésben van döntő szerepe, míg más tudatformák területén, amelynek társadalmi funkciójuk más jellegű, egyéb értékek is előtérbe kerülhetnek. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy itt az igazságreláció elemzése felesleges lenne, a megismerési mozzanat teljesen háttérbe szorulna, *de óvakodni kell az igazságérték szerepének abszolutizálásától.*

Mindebből következik, hogy azoknál a mondatfajtáknál, amelyek az etikai normákhoz hasonlóan elsődlegesen nem megismerési funkciót töltenek be, természetesen vizsgálni kell más irányú, fontosabb funkcióikat is, mert az együttes vizsgálat megkönnyítheti az alapkérdésre adandó választ: van-e igazságértékük vagy sem. Jermolajeva, de különösen Kobljakov tehát nem ott követ el hibát, hogy nagy figyelmet szentel a társadalmi háttér vizsgálatának — ez éppen erényük azokkal szemben, akik az erkölcsi normák problémáját önmagukban, csak logikai formájukat szemügyre véve próbálják eldönteni — hanem abban, hogy a normák más jellegű sajátosságait és funkcióját megpróbálják — elkerülhetetlenül erőszakoltan — az igazság fogalma alá szubszummálni. Éppen az etikai normák keletkezésének folyamatának vizsgálata vezeti őket ahhoz a helyes felismeréshez, hogy azok a társadalmi gyakorlat sajátos visszatükröződései, amelyeket az emberek erkölcsi ítéleteik tapasztalatai alapján vontak le, s ennyiben közvetve valóban van cognitív tartalmuk, ha ezen a kifejezésen nem csak közvetlen tényismeretet

[12] V. P. *Kobljakov:* Idézett cikk, V. F. 1968/5. sz. 65. old.

értünk. Ennek egyik bizonyítéka, hogy pl. az etnográfusok számára igen sok információt tartalmaz, ha megismerkedhetnek azokkal az erkölcsi szokásokkal, normákkal, amelyek egy primitív népnél uralkodtak.

Minden norma latensen tartalmazza vagy más kifejezéssel „summázza" azokat az értékítéleteket, amelyek alapján hozták őket, (a „tedd ezt vagy azt" magábanhordja, hogy „ez vagy az — jó" stb.) ezért jogos egy tartalmi megközelítésben a normák megismerő jellegéről is beszélni. Ennek egyik közvetett bizonyítéka az is, hogy amennyiben valaki — nem ismerve az adott erkölcsöt — érdeklődik a norma szükségessége iránt, akkor alátámasztásként társadalmi helyzetképet és erkölcsi ítéleteket kap, amelyekből megismerheti, hogy miért van szükség az adott normákra.

Ugyanakkor Kobljakov nem veszi figyelembe azt, hogy noha a normák létrejötténél elengedhetetlen egy bizonyos megismerési elem, a norma alapvető funkciója nem az, hogy ismeretet adjon, hanem hogy az emberek *jövőbeni cselekedeteire nézve útmutatásokat adjon.*

A norma azonban úgy szól a jövőről, hogy nem mondja meg, hogy a jövőben mi fog történni, hanem csak azt körvonalazza, hogy mi lenne kívánatos. Ez azonban alapvetően megkülönbözteti a normákat a természeti és társadalmi törvényektől, mivel azok nemcsak a preskriptivitás lehetőségét rejtik magukban, hanem preskriptívek, azaz állításokat közölnek a jövőről. Vagyis egy kérdés az, hogy a természeti és társadalmi törvényekből *is* le lehet vonni következtetéseket arra, hogy mit cselekedjünk a jövőben —, hogyan építsünk, tervezzünk, alakítsuk át a társadalmat, s ez igen fontos funkciójuk, ezáltal használhatók fel a társadalmi praxisban. — S egy másik, hogy ugyanekkor ezek a törvények nemcsak preskriptivitásra alkalmasak, hanem prediktívek is, sőt a törvények megfogalmazásukban (amennyiben a jövőről is szólnak) explicit formában csak a deskriptivitást és prediktivitást tartalmazzák, a preskriptivitás csak külön járul hozzájuk, amikor rájuk építve az emberek meghatározzák, hogy mit kell tenniük. Jermolajeva tehát téved, amikor azt hiszi, hogy a természeti törvények és az erkölcsi normák között csak a deskriptivitás és a preskriptivitás *arányaiban* van különbség, a valóságban az eltérés abban áll, hogy a normák preskriptívek (és latensen deskriptívek), de nem prediktívek, míg a természeti törvények deskriptívek és prediktívek (s csak alapként szolgálnak a preskriptivitásra).[13]

Ezért nem látszik megalapozottnak Kobljakovnak az az ellenvetése, hogy akik tagadják, hogy a normák igazságértékkel bírnak, azok nincsenek tekintettel arra, hogy a jövőre vonatkozó kijelentés is rendelkezhet megismerő tartalommal. Kobljakov itt éppen a preskriptivitás és a prediktivitás közötti különbséget hagyja figyelmen kívül, amelyek közül csak az utóbbi tartalmaz információt a jövőről, míg az előbbi jellegénél fogva nem. A normáknak tehát ebből a szempontból nem az a „fogyatékosságuk", hogy a jövőről szólnak, hanem az, hogy azt preskriptív formában teszik. Más kifejezést használva, az orientáció oldaláról megközelítve a kérdést, a normák is orientálnak s ebben közösek az igaz állításokkal, de alapjában más módon orientálódik, s ez az eltérés igen lényeges.

Hogy ennek a különbségnek alapvető jelentősége van a normák igazságértékének megítélésénél az éppen a két jelentéstípus valóságos vagy vélt igazságértékének *eldönthetőségénél* figyelhető meg.

A prediktivitást tartalmazó kijelentéseknél a jövőbeni események bekövetkezte igazolja vagy megcáfolja a kijelentést, ezzel szemben a *normák esetében hiányzik az ilyen típusú ellenőrzés lehetősége.* S ha valaki erre azt válaszolná, hogy a normák esetében is lemérhető, hogy mennyire hatékonyak, az emberek mekkora hányada tartja be őket, és hányan szegülnek szembe velük, akkor rögtön kiderül, hogy ebben az esetben nem a normák igazságértéke kerül mérce alá, hanem valami más. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy egy prediktív kijelentés akkor igaz, ha a jövőbeni események úgy következnek be, ahogy azt a kijelentés tartalmazta (valószínűséget tartalmazó kijelentéseknél az általuk leírt arányban), és figyelembe vesszük, hogy a normák túlnyomó többsége, csaknem egésze sohasem 100%-ig hatékony, vagyis majdnem mindig vannak, akik a normákat nem tartják be, akkor a produktív kijelentések igazságértéke mércéjének a normákra való alkalmazása majdnem mindig azt eredményezné, hogy a *norma* kisebb nagyobb mértékben ellentmond a tényeknek és ennyiben mindig hamis.

Emellett a norma hatékonyságának érvként való felhozatala egyéb fonákságokat is eredményezhet, mivel eszerint a negatív tartalmú etikai normák is igazságértékkel „ruházódnak fel", amennyiben hatékonyak. Így pl. azt, hogy egy fasiszta országban, ahol az uralomrajutott és ideiglenesen megerősödött fasizmus elég erős

[13] Emellett figyelembeveendő, hogy a marxista filozófusok egy része nemcsak a normák igazságértékének lehetőségét kérdőjelezi meg, hanem az azok alapjául szolgáló erkölcsi értékítéleteket is. Így pl. C. M. Bakuradze az érték és igazság viszonyáról írt tanulmányában alapvetően szembe állítja az igazságértékkel rendelkező cognitív ítéleteket és az ún. értékítéleteket. Mivel az értékítéletek problémája egy nagyobb, általunk később vizsgálandó probléma, a társadalomra vonatkozó igazságok része, nem megyünk bele annak elemzésébe, hogy igaza van-e Bakuradzének, amikor teljesen szembeállítja egymással a két típusú ítéletet, és az értékítéleteket nem megismerőeknek és igazságértékkel nem rendelkezőeknek nyilvánítja, annak illusztrálására, azonban szükséges volt gondolatait ismertetni, hogy az erkölcsi ítéletek cognitív tartalma sem egyetemesen elismert.

O. M. *Bakuradze:* Isztinya i cennoszty, V. F. 1966/7. sz. 45. old.

ahhoz, hogy embertelen etikai normái viszonylag magas hatásfokkal érvényesüljenek — gondoljunk a német fasiszták tetteire a második világháborúban —, úgy kellene értékelnünk, mint e normák magas igazságértékét, ami képtelenség.

S ezen a ponton fény derül arra, hogy mennyire vigyázni kell az analógiákkal. Kobljakov a normák igazságértéke mellett azt hozza fel fő érvként, hogy azok is *hűen tükrözik vissza* koruk társadalmi viszonyait, az osztályok és rétegek érdekeit, hatalmi kapcsolatait stb. Csakhogy nagy különbség van aközött, hogy *milyen formában* megy végbe ez a folyamat: *kijelentésekben,* amelyek közvetlenül állítják, hogy a társadalmi valóság ilyen vagy olyan, vagy *normákban,* amelyek csak közvetve „kellés" alakjában tükrözik vissza azt, s amelyeknél maga a visszatükröződés feltárása külön kijelentéseket igényel. Ez utóbbiak, de csakis ezek már természetesen lehetnek igazak — vagy hamisak, de ez már nem a normák, hanem az etikai kijelentések igazságának problémája.[14]

S hogy ismét ugyanannak a példának egy másik mozzanatával illusztráljuk fejtegetésünket: a náci Németországban a társadalmi viszonyok kijelentések formájában való hű visszatükrözése, kommunista propagandának és üldözendő tettnek számított, és ugyanilyen megítélés alá estek azok a *kijelentések,* amelyek etikai normáik valódi tartalmát tárták fel, nem így maguknak a normáknak a hirdetése, ami kívánatos és dícsérendő cselekedetnek számított.

Van azonban még egy igen lényeges érv, amelyet figyelembe kell vennünk a normák igazságértékének elemzésénél. S ez az, hogy míg a tudomány fejlődésénél alapvető jelentősége van az egyes tételek igazságértékének — akár pozitív, akár negatív formában (s ez utóbbin azt értjük, hogy a tudomány fejlődésében igen fontos szerepet játszik a korábbi tételek, vagy azok egy részének „megdőlése", cáfolata, érvényességük korlátainak kimutatása), addig az egyes normarendszerek értékét a *marxizmus más alapokon méri.* S ha e tekintetben nincs is teljes egyetértés a marxista filozófián belül (pl. abban, hogy a társadalmi haladás elősegítése vagy az emberi lényeg kibontakoztatása, az indivíduum viszonylagos autonómiája a fokmérője az egyes normarendszerek értékeinek), egy biztos, hogy ezek egyike sem a normák — esetleg feltételezett — igazságtartalmát tartja annak az összehasonlítási alapnak, amely értékmérőként funkcionálhatna. Ez ismét utal arra, miért hibás az igazságnak, mint általános értéknek az abszolutizálása, mennyire nincs összhangban ez a feltevés a valóságos tudományos gyakorlattal.

Összefoglalva: arra az alapkérdésre, hogy a felszólító és óhajtó mondatok, illetve a deontikus logika nyelvén fogalmazva a kötelezést, tiltást és megengedést tartalmazó „kijelentések" igazságértékkel rendelkeznek-e (a kérdőmondatokhoz hasonlóan), elsősorban nemmel kell válaszolnunk. A normáknak más a társadalmi funkciójuk (preskriptívek), más alapon mérhetők értékeik, másként kritérium a hatékonyságuk, más a logikai szerkezetük. Ugyanakkor a *nemleges válasz itt is csak a felelet egyik részét képezheti, amelyet ki kell egészítenünk* azokkal a mozzanatokkal, amelyek a normákat, illetve az őket kifejező mondatokat az igazságértékkel rendelkező kijelentő mondatokkal, sőt a velük (igazságérték szempontjából) „egy cipőben járó" kérdőmondatokkal összekötik. A normák létrejötte, fejlődése, funkcionálása és megszűnése szerves része az emberek össztársadalmi tevékenységének, amely magában foglalja gondolkodási folyamataikat is. Ebben a relációban a „normák története" egyrészt sok rokon vonást mutat az igazságértékkel rendelkező kijelentő mondatokkal (van közvetett cognitív tartalmuk, sajátos formában visszatükrözik a valóságot és visszahatnak rá, orientáló funkciót töltenek be, befolyásolják a jövőt, van olyan logikájuk, amelyre az igazságértékkel rendelkező kijelentések szabályai alkalmazhatók). Másrészt szorosan össze is kapcsolódik ezekkel a formákkal: a normák erkölcsi eszméken és értékítéleteken nyugszanak, amelyeknek van igazságértékük, a normák érvényesülése ugyancsak ilyen kijelentésekkel írható le, a normákról szóló tan: az etika hasonlóképpen: mint metaelmélet igaz és hamis kijelentésekkel operál. Ennek alapján — némi költői hasonlattal — azt mondhatnánk, hogy az igazságértékkel nem rendelkező normákat szinte „körülfonják" a kijelentő mondatok. Ezért az a helyes szemlélet, amely a felszólító és óhajtó, valamint a kérdő és a kijelentő mondatok dialektikus egységét és különbségét egyaránt figyelembe veszi, s ha az igazságérték tekintetében közvetlenül a különbségük domborodik is ki, nagy súlyt helyez a gondolkodásban, és a világ tevékeny elsajátításában jelentkező egységükre is.

Földesi Tamás

[14] S éppen ez a tény, hogy külön — a normát sajátos szemszögből értékelő — kijelentés kell ahhoz, hogy feltáruljon a norma visszatükröző szerepe világít rá arra, hogy a norma önmagában — visszatükröző jellege ellenére sem rendelkezik igazságértékkel. Az, hogy az etikai kijelentéseknek, amelyek a normákról és más erkölcsi jelenségekről szólnak —, van-e igazságértéke, teljesen külön érdeklődés, mert akikben ezirányt kétely él, azok azt nem azzal támasztják alá, hogy az idetartozó kijelentések nem állítások, hanem normák.

A gyógyító nevelés alkalmazása

A gyógyító nevelés alkalmazása során a fiatalkorúak bíróságainak ítélkezési gyakorlatában, az igazságügyi elmeszakértői és a gyógypedagógiai szakértői gyakorlatban több probléma merült fel. A következőkben ezek közül kívánunk néhány fontosabbal foglalkozni.

Tárgyalási rendünk a következő lesz: I. Melyek azok a célok, amelyek elérése végett a törvényhozó a gyógyító nevelés intézményét létrehozta. II. A gyógyító nevelés alkalmazása érdekében szükséges elhatárolások. III. Az alkalmazással kapcsolatban felmerült nehézségek. IV. Összefoglalás. V. Következtetések de lege ferenda.

I. *1.* Minden büntetőjogi jogkövetkezmény jellegét, alkalmazásának feltételeit és módját azok a célok határozzák meg, amelyeket a jogkövetkezménnyel a törvényhozó elérni kíván. A büntetés általános célját meghatározó 34. §-hoz fűzött miniszteri indokolás ugyancsak annak tulajdonít döntő fontosságot, „hogy milyen célból helyez kilátásba büntetést a törvényhozó, s adott esetben mi végett kell ezt a bíróságnak alkalmaznia". Ennek megfelelően határozza meg a Btk. 34. §-a a büntetés általános célját (a társadalom védelme, az általános és különös megelőzés). Bár a 85. § (2) bekezdése a fiatalkorúakkal kapcsolatban általános hatállyal akként rendelkezik, hogy „Az I—V. Fejezetben foglalt rendelkezéseket a fiatalkorúra a jelen Fejezetben foglalt eltérésekkel kell alkalmazni", a §-hoz fűzött miniszteri indokolás az eltérésekre vonatkozóan a (4) bekezdésben hangsúlyozza, hogy „A külön jogszabályok felállítása ... nem változtatja meg a bűntettek jogkövetkezményeinek általános célját és feladatait (a javaslat 34. §-ában kifejezésre jutó társadalomvédelmi és preventív cél)." A külön szabályok felállítását „a fiatalkorúak értelmi-erkölcsi, pszichikai és fiziológiai sajátosságai indokolják" — fűzi a jogkövetkezmények általános céljainak azonosságát hangsúlyozó megállapításaihoz a következő mondatban a miniszteri indokolás. A nevelő intézkedések és büntetések alkalmazásának célját és feltételeit meghatározó 86. § (1) bekezdése szerint „A fiatalkorúval szemben alkalmazott nevelő intézkedés vagy büntetés célja elsősorban annak előmozdítása, hogy a fiatalkorú helyes irányban fejlődjék és a társadalom hasznos tagjává váljék." A § miniszteri indokolásának (1) bekezdése is kiemeli, hogy e sajátos intézkedések és büntetések „a 34. §-ban meghatározott büntetési célokon *belül*" érvényesülnek a fiatalkorú bűnelkövetőkkel szemben. Ezek a megállapítások egybevágnak az 1. §-hoz fűzött miniszteri indokolás 2. pontjában található elvi jelentőségű állásfoglalással, amely szerint „A szocialista büntetőjognak a védelemmel szinte egyenrangú funkciója a nevelés. A társadalom védelme és a társadalom tagjainak a nevelése tulajdonképpen a cél és az eszköz viszonyában van egymással." A társadalom védelmét szolgáló ez a nevelő funkció a leghatásosabban nyilvánvalóan a büntető ítélkezési gyakorlaton keresztül érvényesül, ha a bíróság a vádlottal szemben a törvény alapján olyan jogkövetkezményt alkalmazhat, amely meggyőződése szerint alkalmas az elkövető „társadalmi adaptációjának", a szocialista társadalmi viszonyok közé való beilleszkedésének előmozdítására. Hangsúlyozza a büntető ítélkezés céljának és társadalomvédelmi funkciójának szoros összefüggését a Legfelsőbb Bíróság is a 4. számú irányelv következő mondatában: „II. 1. ..a büntető ítélkezés akkor felel meg céljának, akkor teljesíti társadalmi funkcióját, ha a társadalom védelmét — az általános és különös megelőzést egyaránt — ténylegesen biztosítja." A Legfelsőbb Bíróság egyébként eseti döntéseiben is hangsúlyozza ezt az elvet, mint pl. a BDT IV. kötetének 4809. szám alatt közölt döntésében: „A konkrét büntetés tehát akkor törvényes, ha neme és mértéke alkalmassá teszik arra, hogy a különös és az általános megelőzés célját egyaránt eredménnyel szolgálja."

2. Végül foglalkoznunk kell még a 101. § (1) bekezdésében megjelölt „gyógyító intézkedések"-kel is a cél szempontjából, minthogy eddig *általában* csak a büntetések, *a fiatalkorúakkal kapcsolatban* pedig csak a nevelő intézkedések és a büntetések célját beszéltük meg.

A 101. §-ban meghatározott „gyógyító intézkedések" közül a fiatalkorúval szemben elrendelhető kényszergyógykezelés célja nyilvánvalóan azonos a felnőttkorúakkal szemben elrendelhető hasonló intézkedés céljával. Ezt a célt a 61. §-hoz fűzött miniszteri indokolás 1. pont (3) bekezdésének utolsó mondata *a társadalom védelmében* jelöli meg, amely viszont azonos a 34. §-ban meghatározott elsőrendű céllal. A különbség tehát csak a cél elérésére megjelölt sajátos eszközben, mint büntetőjogi jogkövetkezményben jelentkezhetik: s ez a kijelölt intézetben vagy házi gondozásban foganatosított elmeszakorvosi kezelés és ellenőrzés.

A bennünket elsősorban érdeklő másik gyógyító intézkedésnek, a gyógyító nevelésnek már nincs megfelelője a felnőttkorúakkal szemben alkalmazható intézkedések között, minthogy az csak a fiatalkorúakkal szemben alkalmazható s legfeljebb a 18. életév betöltéséig tarthat. Ennek az intézkedésnek a sajátos céljára nem utal sem a törvény, sem a miniszteri indokolás. Sajátos célja azonban nyilvánvalóan azonos a fiatalkorúakkal szemben alkalmazható nevelő intézkedések és büntetések már ismertetett céljával. A *sajátosság* tehát itt sem az intézkedés céljával, hanem a cél elérése végett foganatosítható intézkedéssel kapcsolatban jelentkezik: s ez a sajátos intézkedés a zárt intézetben folytatott gyógypedagógiai oktatás és nevelés, egybe-

kötve az esetleg szükséges szakorvosi tevékenységgel.

3. Eddigi felismeréseinket problémánkra: a gyógyító nevelés alkalmazására vetítve megállapíthatjuk, hogy a fiatalkorúak bíróságai a gyógyító nevelést is csak akkor alkalmazzák a törvény szellemének, az ismertetett elveknek, az elmélet és az ítélkezési gyakorlat általános követelményeinek megfelelően, ha azzal a törvényben meghatározott általános és különös célok elérhetők. Már itt felmerül a gyógyító nevelés alkalmazásának az alább részletesen elemzett legnagyobb problémája: vajon módjában áll-e a fiatalkorúak bíróságának az általános és különös büntetőjogi célok elérésére alkalmasabb, más büntetőjogi következményt alkalmazni, ha az ügy tárgyalása során kialakult megítélése szerint az adott esetben a törvényben meghatározott célok a gyógyító neveléssel nem érhetők el, sőt, annak alkalmazása mind a fiatalkorú vádlott, mind a társadalom érdekei szempontjából kifejezetten hátrányos — esetleg helyrehozhatatlan káros — következményekkel jár? Az eddigi felismerések alapján erre a kérdésre csak határozott „igen"-nel lehet válaszolni, különösen az idézett Legfelsőbb Bírósági döntés alapján, amely egyenesen a konkrét büntetés *törvényességének* ismérveként értékeli, ha annak neme és mértéke eredménnyel szolgálja a különös és az általános megelőzés célját. De ugyancsak igennel kell válaszolni a törvény idézett 34., 85. és 86. §-aiban, illetőleg az e §-okhoz fűzött miniszteri indokolásrészekben foglaltak alapján. Ha azonban a kérdésre ugyanezen törvény 87. § (3) bekezdése alapján kell válaszolni, úgy a válasz csak „nem" lehet, mert ha a gyógyító nevelés alkalmazásának a 101. §-ban meghatározott feltételei — fogyatékos értelműség vagy gyengeelméjűség — fennállnak: a 87. § (3) bekezdésében foglalt rendelkezés értelmében: „Nevelő intézkedés vagy büntetés nem alkalmazható . . ." Ez a rendelkezés cogens, amely kizárja a 21. § (2) bekezdésének alkalmazását, illetőleg azt, hogy a bíróság a fiatalkorú elmebeli rendellenességének jellegére, személyiségének sajátosságaira, a cselekmény súlyára és jellegére, elkövetésének személyi körülményeire, a fiatalkorú családi helyzetére és környezeti adottságaira, illetőleg más szubjektív és objektív lényeges körülményeire figyelemmel, a meghallgatott szakértőkkel teljes egyetértésben mellőze a büntetőjogi célok elérésére adott esetben nyilvánvalóan alkalmatlan gyógyító nevelést és helyette más, olyan jogkövetkezményt alkalmazzon, amellyel a büntetőjogi célok feltehetően elérhetők. Érdekes, hogy a gyógyító nevelés alkalmazására vonatkozó rendelkezés cogens jellege nélkülözi az indokolást, erre a sajátos jellegre vonatkozóan nem található a miniszteri indokolásban semmilyen magyarázat. Lehet, hogy azért nem található, mert ez a cogens jelleg minden szempontból indokolhatatlan? — Ezzel a kérdéssel közelebbről és érdemben a IV. pontban foglalkozunk.

II. Az idevágó hatályos rendelkezésekkel kapcsolatban a következő elhatárolási problémák merültek fel a gyógyító nevelés alkalmazása során a büntető ítélkezési gyakorlatban.

1. E rendelkezések milyen viszonyban állnak a 21. és a 61. §-ban foglalt rendelkezésekkel.

2. A gyógyító nevelés alkalmazásának két feltétele: az értelmi fogyatékosság és a gyengeelméjűség. Elhatárolható-e a két elmebeli rendellenesség *a)* egymástól és *b)* a határos, de lényegüket tekintve más jellegű és súlyú, rendellenes ideg- és elmeállapotoktól (pl. pszeudodebilitás, infantilizmus, retardáltság, „kieséses" jelenségek stb.)?

ad 1. A 101. § (1) bekezdésében foglalt rendelkezés értelmében a fiatalkorúval szemben kényszergyógykezelés is, gyógyító nevelés is elrendelhető gyógyító intézkedésként. A törvény azonban sem az idézett §-ban, sem más §-ban nem határozza meg: milyen feltételek esetén rendelhet el a bíróság fiatalkorú elkövetővel szemben kényszergyógykezelést. Ilyen speciális rendelkezés hiányában nyilvánvaló, hogy fiatalkorúval szemben ugyanazon okok alapján és feltételek mellett rendelhető el kényszergyógykezelés, mint felnőttkorúval szemben (l. a Btk. 85. § (2) bekezdését, valamint a Be. 292. §-át: eltérő rendelkezés hiányában a felnőttkorúra vonatkozó rendelkezéseket kell alkalmazni). Az elrendelés okait a 21. § (1) bekezdése az elmebetegállapotban, a gyengeelméjűségben és a tudatzavarban jelöli meg, az elrendelés feltételeként kiemelve azt, hogy e három ok valamelyikének megvalósulása következtében kizárt az elkövető beszámítási képessége. Ezekből az összefüggésekből arra lehetne következtetni, hogy nem rendelhető el kényszergyógykezelés az olyan fiatalkorúval szemben, akinek beszámítási képessége ugyan kizárt, de a cselekmény elkövetésekor „fogyatékos értelmű" volt, minthogy a 21. § (1) bekezdése ezt az okot nem jelöli meg a kényszergyógykezelés alkalmazásának feltételeként. Ezzel a kérdéssel az ad 2. pontban foglalkozunk.

A gyógyító nevelés elrendelésének alapját a 101. § (2) bekezdése már kifejezetten megjelöli. Itt viszont azt nem határozza meg a törvény, hogy az ilyen fiatalkorú büntetőjogi beszámítási képessége kizárt-e, korlátozott-e, vagy éppen a legkisebb mértékben sem korlátozott.

A Legfelsőbb Bíróság azonban már egyértelmű és határozott iránymutatást ad a gyakorlat számára a XXXII. számú büntető elvi döntésében (a következőkben: BED). Eszerint „A Btk. 21. §-ának (1) bekezdése és a 61. § vonatkozásában a felnőttkorúak és a fiatalkorúak tekintetében a törvényi szabályozás azonos" [III. pont (3) bek.]. Ha tehát az elkövető olyan elmebeteg állapotban, gyengeelméjűségben vagy tudatzavarban követte el cselekményét, amely beszámítási képességét kizárta: akár felnőttkorú, akár fiatalkorú az illető, vele szemben kényszergyógykezelést kell elrendelni (ha ennek a 61. §-ban és a 21. §-ban meghatározott további feltételei

fennállnak). A gyógyító neveléssel kapcsolatban a BED szerint „. . . a Btk. 101. §-ának (2) bekezdésében foglalt cogens rendelkezés alkalmazására csak akkor kerül sor, ha a fogyatékos értelmű vagy gyengeelméjű fiatalkorú beszámítási képessége ez okból korlátozott" [III. pont (6) bekezdés]. Arra az esetre pedig, „ha a fiatalkorú gyengeelméjűsége vagy értelmi fogyatékossága olyan enyhe fokú, hogy nem korlátozta a büntetőjogi beszámítási képességét, „a bíróság a Btk. 87. §-ának (1), illetve (2) bekezdése alapján nevelő intézkedést alkalmazhat, vagy büntetést szabhat ki" [III. pont (7) bekezdés]. Indokolásul megállapítja a Legfelsőbb Bíróság: „Ebből, valamint az említett sajátos intézkedés kifejezetten *gyógyító jellegéből* is folyik, hogy szükségtelen gyógyító nevelés alkalmazása olyan esetben, amikor az elkövető elmebeli, illetve értelmi gyengesége, illetve fogyatékossága, szellemi elmaradottsága olyan fokú, hogy ez a beszámítási képességét nem érinti" [III. pont (8) bekezdés].

Végül a IV. részben hangsúlyozza a Legfelsőbb Bíróság, hogy „a bíróság az összes körülmények egybevetésével nevelő intézkedést vagy büntetést alkalmazhat" olyan esetben is, amikor a bíróság a szakértő közreműködésével megállapítja, hogy a fiatalkorú fogyatékos értelmi képessége, illetve gyengeelméjűsége olyan fokú, hogy ez *„az elkövetett cselekményre is vonatkoztatva"* beszámítási képességét nem korlátozza.

A BED idézett rendelkezései nagyon megalapozottan négy ponton is áttörik a gyógyító nevelés alkalmazásának cogens jellegét, s ezzel biztosítják meghatározott esetekben a fiatalkorúak bíróságai számára az eddig nehezen nélkülözött lehetőséget, hogy a büntető ítélkezés céljainak elérésére meggyőződésük szerint az adott esetben alkalmatlan gyógyító nevelés helyett a célok elérésére megfelelőbb jogkövetkezményt alkalmazhassanak a fiatalkorú bűnelkövetőkkel szemben.

ad 2. a) Az „oligophren", „gyengeelméjű", „fogyatékos értelmű" műszavakat a pszichiátriai, a pszichológiai és a gyógypedagógiai szakirodalomban ugyanazon elmeállapot jelölésére, azonos jelentésű szavakként, felváltva használják. „Gyengeelméjűségen, oligophrenián általában a született adottságok révén alakult értelmi fogyatékosságot értjük . . ."[1] Gyengeelméjűeknek, oligophreniásoknak azokat nevezi, „akik születési adottságuk, a magzati, illetőleg egészen kora gyermekkorban elszenvedett betegségük következményeként értelmileg fogyatékosak".[2] Ugyanígy használják e kifejezéseket *Brunecker* Györgyi, a *Nyírő*-féle Pszichiátria 1971. évi kiadásában[3] és az *Illyés* Gyuláné szerkesztésében megjelent „Gyógypedagógiai pszichológia" című mű szerzői.[4]

Míg a törvény az oligophrenia megjelölésére a 21. §-ban — a kényszergyógykezelés elrendelésének egyik alapjaként — csak a „gyengeelméjűség" műszót használja, a 101. § (2) bekezdésében akként rendelkezik, hogy a gyógyító nevelést akkor kell elrendelni, ha a fiatalkorú „fogyatékos értelmű, vagy gyengeelméjű". Minthogy a fogyatékos értelmű is gyengeelméjű, az előbbi kifejezés használata feleslegesnek látszik. De zavart is okozhat a két azonos jelentésű műszó használata az oligophrenia megjelölése céljára, mert arra indíthatja a büntetőjog művelőit, hogy tartalmi szempontból megkülönböztesse e két, azonos jelentésű kifejezést (amint ezt alább látni fogjuk). Felesleges a „fogyatékos értelmű" kifejezés használata azért is, mert fontos kérdésben megbontja a szóhasználat egységét az oligophrenia jelölése, s ezen keresztül a kényszergyógykezelés elrendelésének feltétele tekintetében a 21. és a 101. §-ok között, amint erre már utaltunk a III. ad 1. pont utolsó mondatában. Visszatérve az ott felmerült kételyre, a most kifejtettek alapján megállapíthatjuk, hogy a 21. § (1) bekezdésének rendelkezései kétségkívül vonatkoznak nemcsak a gyengeelméjű, hanem a fogyatékos értelmű fiatalkorúra is, minthogy e két műszó ugyanazt az elmeállapotot jelöli.

De azért is nehézségekbe ütközik a két műszó tartalmának sajátos büntetőjogi használatra történő elkülönítése, mert az igazságügyi elmeorvos és gyógypedagógus szakértők szakvéleményükben azonos értelemben használják e szavakat, s a felvetett kérdésben az ő szakvéleményük az alapja a bírói állásfoglalásnak. Végül a 411. számú BK határozat a (3) bekezdés első mondatában is a szakértők véleménye alapján azonos értelemben használja e két szót: „. . . a Legfelsőbb Bíróság a fellebbezési tárgyaláson beszerzett elmeorvos-szakértői és gyógypedagógus-szakértői vélemény alapján a tényállást azzal egészítette ki, hogy a vádlott *értelmi fogyatékos, gyengeelméjű*". (Kiemelés a szerzőtől.) A két műszót büntetőjogi gyakorlat és elmélet tehát csak azonos értelmű szavakként, vagylagosan használhatják, amint ezt az idézett törvényhely is teszi. Egyébként a törvényhely indokolása sem határolja el egymástól tartalmi szempontból a két műszót, s ez is arra mutat, hogy az oligophrenia megjelölésére a két kifejezés együtt is, külön-külön is, ugyanabban az értelemben vagylagosan használhatók.

Még kevésbé lehet különbséget tenni *kóroktani szempontból* a fogyatékos értelműség és a gyengeelméjűség között.[5] Ebből önként következik, hogy kóroktani szempontból is mindkét elmeállapot — a gyengeelméjűség és fogyatékos

[1] *Nyírő Gyula:* Pszichiátria, 1962. kiad., 14. old.
[2] *Nyírő* Gyula: i. m. 347. old.
[3] *Nyírő*-féle Pszichiatria, 1971. kiad., 209., 217. old.
[4] Ld. a mű 234. és köv. old.

[5] Csak példaképpen említjük a Nyírő-féle Pszichiatria 1971. évi kiadásában a 209—218. oldalakon kifejtetteket, amelyek szerint az oligophreniát (értve ezen gyengeelméjűséget és fogyatékos értelműséget egyaránt) előidézhetik prae-, peri- és postnatalis károsodások.

értelműség egyaránt — azonos jellegű kóros elmeállapot. Ezért nem érthetünk egyet „A büntetőjog kommentárja" című műben olvasható megkülönböztetéssel, amely szerint „Az értelem fogyatékossága ismeret- vagy tapasztalathiány következménye, ami oktatással, illetőleg mentális hygiaeniai ráhatással gyógyítható. A gyengeelméjűség születéstől fogva ható elmebeli fogyatékosság."[6] Az ismeret- vagy tapasztalathiány ugyanis nem a mindenképpen kóros értelmi fogyatékosságot, hanem általában a retardáltságot okozza.[7] Ezért a retardáltság az idejében alkalmazott oktatással és egyéb gyógypedagógiai ráhatással — esetleg a többnyire ingerszegény vagy az iskoláztatást akadályozó környezetből való kiemeléssel és megfelelő környezetbe helyezéssel — teljesen megszüntethető, míg az értelmi fogyatékosság, illetőleg a gyengeelméjűség nem gyógyítható elmebeli állapot, amelyet legfeljebb jó irányban befolyásolni lehet.

b) A pszichiáterek, pszichológusok, gyógypedagógusok teljesen egyetértenek abban, hogy a „normális" és a „kóros" elmeállapotot lehetetlen egymástól élesen elhatárolni. Különösen kényes feladat a büntetőügyekben az igazságügyi orvosszakértők számára a gyengeelméjűség és az értelmi fogyatékosság egészen enyhe alakjainak elhatárolása a normalitástól, minthogy a bíróság az elhatárolás eredményéhez képest alkalmazhat normalitás esetén intézkedést vagy büntetést. Ha azonban a diagnózis „oligophrenia" és a vádlott fiatalkorú, úgy csak gyógyító nevelést alkalmazhat.

A büntetőjogi beszámítási képességet érintő elmebetegségek, elmebeli rendellenességek diagnosztizálása, egymástól való elhatárolása azonban nem a büntetőjogászok, hanem kizárólag az elmeszakorvosok feladata.[8] Különösen nehéz helyzetbe kerülhet a fiatalkorúak bírósága, ha az elmeorvos-szakértők szerint a fiatalkorú debilis, amellett azonban neurotikus és a gyógypedagógus szakértő véleménye szerint őt, mint neurotikus személyt gyógypedagógiai intézetben elhelyezni nem helyes, a törvény pedig ezt kötelezően előírja.[9]

Ezért — részint a BED idevágó rendelkezéseire, részint a gyógyító nevelés alkalmazásával kapcsolatban felmerült más problémákra figyelemmel — a következőkben elsősorban büntetőjogi szempontból foglalkozunk ezekkel az elhatárolási lehetőségekkel.

Az elmegyengeség legenyhébb alakjával, a debilitással az értelmi funkció viszonylagos gyengesége által jellemzett több személyiségváltozat határos, mint például az értelmi gyengeség; az értelmi funkció körülhatárolt, kiesésszerű gyengesége (dislexia, disgráphia stb.); az ingerszegény környezet, vagy a hiányos iskolázottság okozta retardáltság, az alacsony intelligencia; az úgynevezett pszeudodebilitás, a korlátoltság, az infantilizmus, a személyiség egyenetlen, diszharmonikus fejlődése; a nehezen nevelhetőség, a pszichopáthia, a neurózis, a hysteria stb. Ezek és a többi, hasonló határos anomáliák általában nem kórosak, a beszámítási képességet többnyire nem korlátozzák és megfelelő pszichikai ráhatásokkal többnyire megszüntethetők, helyrehozhatók; míg az oligophreniák általában kóros stationer állapotok, nem gyógyíthatók, legfeljebb korrigálhatók, az alkalmazkodási készség valamelyest javítható. Kétségtelen azonban, hogy e nem-kóros személyiségű elmeállapotú fiatalkorúakról gyakran csak hosszas vizsgálat, sőt intézetben végrehajtott szakorvosi, vagy gyógypedagógiai megfigyelés alapján lehet megbízhatóan megállapítani, hogy nem gyengeelméjűek, vagy fogyatékos értelműek, velük szemben tehát nincs helye gyógyító nevelés alkalmazásának. Ha tehát az ilyen és hasonló személyiségű vádlottal kapcsolatban a tárgyalás folyamán felmerült adatok alapján a bíróságban — a szakértők véleményével szemben — az a meggyőződés alakult ki, hogy a fiatalkorú nem lehet gyengeelméjű, bár a szakértők nála enyhe debilitást állapítottak meg, a bíróság mellőzheti a gyógyító nevelés alkalmazását esetleg arra hivatkozással, hogy a fiatalkorú „gyengeelméjűsége" „az elkövetett cselekményre is vonatkoztatva" beszámíthatóságát nem korlátozza (1. BED IV. rész, ismertetve az *ad 1.* pontban). De szükség esetén élhet a bíróság a Be. 76. és 77. §-okban biztosított jogaival a szakértőkkel szembenálló véleményének érvényre juttatása végett.

Amint ezt a XXXII. számú elvi döntés is megállapítja, lehet a debilitás olyan enyhe fokú, hogy az a fiatalkorú beszámítási képességét semilyen mértékben sem korlátozza s ilyen esetben a gyógyító nevelés alkalmazása nem cogens. Ezzel a megállapítással az igazságügyi elmeszakértők többsége nem ért egyet. Szerintük ugyanis a debilitás bármilyen enyhe alakja feltétlenül korlátozza valamilyen mértékben a beszámítási képességet. Ezzel a többségi állásponttal szemben azonban talán elég *Nyírő* véleményére hivatkozni, amely szerint „A debilisek, különösen a normál-fogyatékosok beszámíthatóságához nem fér kétség."[10] Az oligophrenia enyhe alakjait egyébként a külföldi irodalomban is gyakrabban értékelik enyhítő, mint a beszámítási képességet korlátozó körülményként s a magunk részéről is ezt az álláspontot tartjuk

[6] I. m. 499. old.

[7] Ld. erre vonatkozóan pl. a Gyógypedagógiai pszichológia 33. old.

[8] Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az elmeorvos szakértői vélemények egymástól és ezektől az ETT. véleményei gyakran lényegesen eltérnek ezekben a kérdésekben. Ld. erre vonatkozóan *Losonczy* István: A korlátozott beszámítási képesség néhány kérdése a törvény és a gyakorlat szempontjából" c. értekezésének 249—263. oldalait a Jubileumi Tanulmányok Pécs, 1967. c. kötetben.

[9] Ld. pl. a már idézett Gyógypedagógiai pszichológia c. mű 362. old.

[10] *Nyírő:* Pszichiatria, 1962. kiad. 671. old.

helyesnek és a fiatalkorúak beszámíthatóságának bírói megítélése során irányadónak.

Az oligophrenia elhatárolásához a határövezetbe tartozó igen alacsony intelligenciától segítséget nyújthat még — elsősorban az elmeorvos és a gyógypedagógus számára — az IQ (intelligencia quotiens) értékek számítása, skálája is. További támpontul szolgálhat ebben a tekintetben az ENSZ keretében működő Egészségügyi Világszervezet Code-rendszere is, amely a szellemi zavarokat felölelő 290-től 315-ig terjedő övezetben a 310—314-es számokhoz sorolja a debilitás határeseteként jelzett értelmi fogyatékosságon kezdve (310) az idiotiáig (314) az egyre súlyosodó elmeállapotokat. Az utóbbi években ezekhez a kódszámokhoz igyekeznek besorolni a szakértők a különböző rendszerű IQ számcsoportokat.

A pszichometriai osztályozás alapja azonban elsősorban — mondhatnánk kizárólag — a mérhető *értelmi* teljesítmény, s ebből következően ez az osztályozás alig nyújt támpontot a vizsgált személy erkölcsi-érzelmi-indulati világára, személyiségének egészére, ennek nem értelmi természetű összetevőire, cselekvési készségére, jellemére és más lényeges pszichikai sajátosságaira vonatkozóan, holott a büntető ítélkezés szempontjából ezek nagyobb súllyal esnek latba, mint a számokba kifejezett pszichometriai értékek.

Egyébként a pszichometria magyar szakértői is így írnak ezzel a kérdéssel kapcsolatban: „El kell fogadnunk, hogy az értelmi fogyatékosságnak is vannak nem intellektuális összetevői és vizsgálatuk éppen olyan fontos mint a diagnózis lényegére vonatkozó értelmi vizsgálat."[11] A pszichometriai értékek különösen a gyógypedagógia számára jelentenek nagy segítséget, mert az alacsony intelligenciájú és a különböző mértékben értelmi fogyatékos gyermekeket és fiatalkorúakat elsősorban a pszichometriai vizsgálatok alapján irányítják megfelelő intézetbe. Ez a segítség egyébként büntetőjogi szempontból is nagyon fontos, mert így a gyógypedagógusok biztosabban irányíthatják a megfelelő intézetbe a bűncselekményt elkövetett gyengeelméjű vagy fogyatékos értelmű fiatalkorúakat, akikkel szemben a bíróság nem alkalmaz gyógyító nevelést, s ezzel egyúttal közvetve elősegítik a büntetőjogi célok megvalósulását is e fiatalkorúak gyógypedagógiai nevelésével, foglalkoztatásával.

Végül megjegyezzük, hogy a pszichometriai számadatok nyilvánvalóan nem állhatnak ellentétben a pszichiátriai, a gyógypedagógiai-pszichológiai és a büntetőjogi elhatárolásokkal, sőt, e számadatok segítséget nyújthatanak más alapú és célú elhatárolási törekvésekhez az értelmi komponens mértékének objektív, számszerű meghatározásával.

[11] Ld. *Kun* Miklós—*Szegedi* Márton: Az intelligencia mérése. Bp. 1971. 59. old.

III. *1.* Ebben a pontban azt vizsgáljuk, mi jellemzi a fiatalkorú bűntettesek ügyeinek azt a csoportját, amelyek elkövetőivel szemben mind a bíróságok, mind az elmeorvos és gyógypedagógus szakértők megítélése szerint a gyógyító nevelés alkalmazásával nem érhetők el a büntetőtörvénynek az I. pontban ismertetett azok az általános és különös céljai, amelyek elérése végett a törvényhozó ezt az intézkedést létrehozta.

a) Túl enyhe a gyógyító nevelés a következő esetben: a 17. életévét betöltött, többszörösen büntetett előéletű, nagymértékben italozó, enyhe fokban debilis vádlott, ital szerzése végett, nála fiatalabb két társával odalopakodik egy idős nő lakásához, amely mellett présház is van. Két társának botot ad abból a célból, hogy a sértettet leüssék, ha kijönne a lakásból, miközben ő a présházba hatol. Feszegetni kezdi a présház ajtaját. Az idős nő a zajra ki is jön, de a vádlott két társa, jobb belátásra térve, a botokat eldobva, elszalad. Erre a vádlott felkap egy szőlőkarót, az idős nő háta mögé kerül s őt a karóval nagy erővel fejbevágja, majd betör a présházba, s onnan egy borral telt nagy fonottkorsót, ennivalót és készpénzt véve magához, elmenekül. A sértett agyrázkódást, súlyos sérüléseket szenved el.

Mind az elmeorvos, mind a gyógypedagógus szakértő véleménye szerint a vádlottal szemben a gyógyító nevelés alkalmazása eredményre nem vezethet, különösen figyelemmel arra, hogy a vádlott az általános iskola nyolc osztályát már — ugyan több bukással és osztályismétléssel — elvégezte; egyébként is egy ízben már volt gyógyító nevelésen, s ez semmi kedvező hatással nem volt rá. Ennek ellenére a bíróságnak megfelelő súlyú szabadságvesztés kiszabása helyett gyógyító nevelést kell alkalmaznia a vádlottal szemben, bár cselekményének minősítése: betörés, maradandó testi fogyatékosságot okozó súlyos testi sértés. A büntetés kiszabásánál emellett figyelembe kellett volna venni azt is, hogy társait is rábírta súlyos testi sértés elkövetésére s nem rajta múlt, hogy azok önként visszaléptek a cselekmény véghezvitelétől; s mindezt ital szerzése végett követte el, minden anyagi rászorultság nélkül.

Egy 17. életévét ugyancsak betöltött fiatalkorú leány egy veszekedés során a mostohaanyja fejét egy fejszével szétverte. Minthogy az elmeszakértők nála is enyhe debilitást állapítottak meg, őt is gyógyító nevelésre kellett ítélni, bár 18. életévét négy hónap múltán betöltötte és az intézetből el kellett bocsátani (az eljárás idején a BED még nem jelent meg).

Ugyancsak gyógyító nevelésre kellett ítélni a 16. életévét alig betöltött, 8 általános iskolai osztályt végzett, agresszív fiatalkorút, aki egy tíz tagból álló galeri bűncselekményeit gyakran kezdeményezte, azok elkövetésében minden esetben részt vett (hivatalos személy elleni erőszak, súlyos testi sértések, melyekkel összefüggésben garázdaságot is megvalósítottak, stb.),

mert az elmeorvosszakértői vizsgálat őt is enyhe fokban debilisnek találta.

A fent írt esetekben nyilvánvalóan nem volt célravezető a gyógyító nevelés alkalmazása. Ugyanis az a meggyőződése az elmeorvosszakértők többségének, hogy a debilis bűnelkövetőkkel szemben általában nagyon jó hatású és a büntetőjogi célok elérésére is alkalmas lehet egy megfelelően megválasztott büntetés kiszabása. A büntetés elmaradása pedig a bírói és szakértői tapasztalatok szerint, a fiatalkorú gyengeelméjű bűnözőt egyenesen bűnelkövetésre serkentheti.

Az idézett BED kétségkívül néhány esetben biztosít lehetőséget a bíróságok számára, hogy a gyógyító nevelés alkalmazását mellőzve megfelelő intézkedést vagy büntetést szabjon ki a fiatalkorú bűnözőkkel szemben. Az sem kétséges azonban, hogy a törvény cogens jellege még sok vonatkozásban lehetetlenné teszi az adott esetben a büntetőjogi célok elérésére teljesen alkalmatlan gyógyító nevelés mellőzését és helyette megfelelő, a büntetőjogi célok elérésére alkalmas büntetés, vagy intézkedés kiszabását.

b) Aránytalanul súlyos intézkedés a gyógyító nevelés olyan esetekben, amikor a fiatalkorú jelentéktelen vétséget követ el, a szabálysértési értékhatárt alig meghaladó értékű tárgyat tulajdonít el alkalmi jelleggel, vagy könnyű testi sértést követ el, s ennek következtében esetleg évekig lesz az intézetben, bár az otthoni környezet megfelelő és a fiatalkorú gyógypedagógiai oktatása a helyi általános iskola gyógypedagógiai tagozatában biztosított.

Általában is kifejezetten káros és rossz hatású hasonló esetben a fiatalkorú Intézetbe utalása, ha kitűnő családi környezetben nevelkedik, amelyben a szükséges nevelést, felügyeletet, oktatást a gyógypedagógus szakértő szerint is kedvezőbb körülmények között kapja meg, mint az Intézetben. S ha a fiatalkorúnak nincs is tudomása arról, hogy enyhén debilis s a kitűnő és megértő családi környezetből a súlyosabb debilisek és imbecillissek közé utalják mint debilist: ez a tudat és a súlyosabb elmegyengék társasága egész további fejlődését szinte tragikusan befolyásolhatja, személyiségét degradálhatja, szellemi és erkölcsi fejlődését visszavetheti, sőt kóros irányba terelheti.

Az is előfordul, hogy a jelentéktelen vétséget elkövetett fiatalkorú bár több bukással, de normál tagozaton elvégezte az általános iskolát és nincs tudomása arról, hogy enyhe fokban debilis, vagy más esetben gyógypedagógiai tagozaton elvégezte az általános iskola 6 osztályát s az intézetben megállapították, hogy tovább nem képezhető: ennek ellenére gyógyító nevelést kell elrendelni, bár ebben az Intézetben mit sem tudnak kezdeni vele és arra hivatkozással, hogy a gyógyító nevelés „szükségessége megszűnt" az Intézetből hamarosan elbocsátják. A 6/1962. IM. számú rendelet 12. § (3) bekezdése szerint: „... az oktatás eredményének ... az alapulvételével az igazgató szünteti meg ..." a gyógyító nevelést. Ilyen esetekben nemcsak fölösleges, hanem ugyancsak rossz hatású a gyógyító nevelés alkalmazása. Különösen tragikussá vált annak az enyhén debilis fiatalkorúnak a helyzete, aki a jelentéktelen vétség elkövetése idején már a szakmunkásképző intézet második évfolyamát végezte közepes eredménnyel, s ha vele szemben gyógyító nevelést alkalmaznak, nem fejezhette volna be a tanulmányait, mert oda mint „debilist", nem vették volna vissza. A jogerős ítélet meghozatala előtt azonban megjelent a BED s az ügy felfüggesztett büntetés kiszabásával befejezést nyert, a fiatalkorú pedig tanulmányait befejezhette. Amennyiben azonban a vádlott a 17. életévét még nem töltötte volna be, nem lett volna lehetőség a BED megjelenése ellenére sem a gyógyító nevelés mellőzésére a fiatalkorút gyógyító nevelésre kellett volna ítélni.

Ilyen és hasonló esetekben, ha az elmeorvos szakértő enyhe debilitást állapít meg, a fiatalkorúak bírósága számára kötelezően előírt gondos környezet- és személyiségvizsgálatnak nincs kihatása az intézkedés vagy büntetés megválasztására, mert a cogens rendelkezés következtében nem mérlegelheti a bíróság, milyen büntetés vagy intézkedés alkalmazásával érhetné a büntetőjog céljait a gyengeelméjű fiatalkorúval szemben, hanem automatikusan el kell rendelnie a gyógyító nevelést.

c) Természetesen nem érheti el célját a gyógyító nevelés az *ad a)* és *ad b)* pontokban példaként említett és azokhoz hasonló esetekben sem. De van néhány körülmény, amelyek ugyan sokszor fordulnak elő az előző pontokban tárgyalt esetekhez kapcsolódva is, de még többször jelentkeznek önállóan. Ezek közül példaként csak a következő három esetet hozzuk fel.

Gyakran fordul elő, hogy a cselekmény elkövetésekor, vagy annak jogerős elbírálásakor a fiatalkorú már betöltötte 17. életévét. Ilyen esetekben a 18. életévének betöltéséig hátralevő néhány hónapra céltalan lehet a gyógyító nevelés elrendelése. A fiatalkorúval kapcsolatban „18. életévének betöltéséig a számításba jöhető gyógyító nevelés célját már nem érheti el, miután 6 évig ebben már részesült, az igénybe vehető idő alatt javulás már nem remélhető nála" — írják egy ügyben az elmeorvos szakértők a gyógypedagógus szakértővel egyetértésben a BED idézett (III. pont (10) bekezdés) idevágó megállapítása alapján. Igaz ugyan, hogy ebben az ügyben a fiatalkorú az ítélet meghozatalának napjától számítva csak 9 hónap múlva tölti be 18. életévét s így esetleg kétséges lehet: megvalósult-e ebben az esetben a gyógyító nevelés mellőzésének egyik feltétele (a fiatalkorú „közel" áll 18. életévének betöltéséhez). Minthogy azonban a szakértők szerint az alaposan vizsgált fiatalkorúval kapcsolatban 9 hónapi oktatással sem érhető el a gyógyító nevelés célja: a bíróság a szakértők véleménye és az összes személyi és tárgyi körülmények mérlegelése alapján, a BED idézett értelmezésére hivat-

kozással mellőzte a fiatalkorúval szemben a gyógyító nevelés alkalmazását és büntetést szabott ki rá: 3 hónapi, 2 évi próbaidőre felfüggesztett szabadságvesztést.

De céltalan lehet a gyógyító nevelés alkalmazása olyan esetekben is, amikor a tárgyalás idején a fiatalkorú távolabb áll a 18. életév betöltésétől. Így pl. az előbb felhozott és ezekhez hasonló esetekben, amikor az enyhe fokban gyengeelméjűnek talált fiatalkorú a tárgyalás idején már a szakmunkásképző intézetben vagy valamilyen technikumban kielégítő eredménnyel tanul. Nyilvánvaló, hogy ilyen esetekben a fiatalkorú visszahelyezése a gyógyító nevelő intézetbe a súlyosabb debilisek közé, ahol a már rég megtanult általános iskolai anyagot gyógypedagógiai módszerrel oktatják, beláthatatlan, esetleg irreverzibilis károsodásokat okozhat a fiatalkorú lelkivilágában és szellemi fejlődésében. A gyógyító nevelő intézetbe helyezés még súlyosabb következményekhez vezethet, ha a fiatalkorú — bár több bukással — de elvégezte az általános iskola 8 osztályát, jelentéktelen vétséget követ el, a szakértők enyhén debilisnek találják és az erről nem is tudó fiatalkorút ebben a helyzetben utalják a gyógyító nevelő intézetbe!

A bűncselekményeket elkövető gyengeelméjű fiatalkorúak között akadnak a környezetükbe beilleszkedésre képtelen, nehezen vagy egyáltalában nem nevelhető fegyelmezetlen, agresszív, indulatkitörésekre hajlamos, társaik és oktatóik, nevelőik testi épségét állandóan veszélyeztető gyengeelméjűek, akikkel szemben márcsak azért sem célszerű gyógyító nevelést alkalmazni, mert lehetetlenné tehetik az intézeti munkát, oktatást, nevelést —, bár beszámítási képességük csupán korlátozott, tehát velük szemben kényszergyógykezelés sem rendelhető el.

A bűncselekményt elkövető idiótákkal szemben, akik ugyancsak a „gyengeelméjűek" csoportjába tartoznak, bár beszámítási képességük esetleg nem teljesen kizárt, szintén teljesen céltalan gyógyító nevelést alkalmazni annál is inkább, mert az Intézet őket be sem fogadja.

2. A különböző jogforrásokban és a Legfelsőbb Bíróság döntéseiben többször fordul elő a „szükségesség" kifejezés, mint a gyógyító nevelés kiszabásának vagy megszüntetésének feltétele. Így pl. a Btk. már idézett 101. § (3) bekezdésében. Az Igazságügyi Minisztérium 204/1966. számú Tájékoztatójának (3) bekezdésében: „... ha a bíróság a fiatalkorúval szemben gyógyító nevelés elrendelését látja szükségesnek, határozatának meghozatala előtt köteles szakértőként szakképzett gyógypedagógust meghallgatni." Az ugyancsak többször idézett BED III. pont (8) bekezdésében foglaltak szerint „... szükségtelen a gyógyító nevelés alkalmazása olyan esetben, amikor az elkövető elmebeli, illetve értelmi gyengesége ... olyan fokú, hogy az a beszámítási képességét nem érinti.", mert ilyen esetben nincs szükség gyógyításra, közelebbről a gyógyító nevelés kifejezett „gyógyító" funkciójára.

Ezek szerint a „szükségesség" lényeges feltétele a gyógyító nevelés alkalmazásának, illetőleg fenntartásának. Az utóbbi értelemben használja ezt a kifejezést a Btk. 101. § (3) bekezdésében, amikor megállapítja, hogy „A gyógyító nevelés *véget ér,* mihelyt szükségessége megszűnt." Ezenfelül az idézett törvényhely azt is megállapítja, hogy akkor is véget ér a gyógyító nevelés „... ha a fiatalkorú 18. életévét betöltötte", szemmelláthatóan teljesen függetlenül attól, vajon nem volna-e még szükséges a fiatalkorú továbbképzése az Intézetben további oktatása, nevelése, gyógyítása, esetleg még néhány gyógypedagógiai osztály elvégeztetése vagy az általános iskolai képzettségnek gyógypedagógiai fokon történő befejezése végett.[12]

A szükségességgel kapcsolatban felmerül a következő kérdés. Ha *a szükségesség hiánya* a gyógyító nevelés *folytatásával* kapcsolatban a 101. § (3) bekezdésében foglalt rendelkezés értelmében a gyógyító nevelés cogens megszüntetését eredményezi, akkor miért nem mellőzheti a bíróság a gyógyító nevelés elrendelését olyan esetekben, amikor a bíróság és az összes szakértő egybehangzó véleménye szerint *az elrendelés szükségességének hiánya* ugyancsak fennáll? Az idézett BED-ben foglalt álláspont szerint akkor is „szükségtelen a gyógyító nevelés alkalmazása", ha az elkövető beszámítási képességét elmegyengesége nem érinti, mert — figyelemmel a gyógyító nevelés kifejezetten *gyógyító* jellegére — nincs szükség gyógyítására, holott ugyanakkor kétségkívül szükséges lehet a fiatalkorú gyógypedagógiai képzése, minthogy csak néhány általános iskolai osztályt végzett sok bukással és osztályismétléssel. Ezzel szemben miért *szükséges* a gyógyító nevelés elrendelése olyan esetekben, amikor a fiatalkorú enyhe fokban debil, s ez beszámítási képességét egészen kis mértékben korlátozta, viszont elvégezte az általános iskola 8 osztályát, gyógypedagógiai oktatására tehát nincs szükség, enyhe debilitása pedig — a szakértők egybehangzó véleménye szerint — sem az Intézetben, sem szakorvosi kezeléssel nem korrigálható.

A példaképpen felhozottakhoz hasonló esetekben is kétségkívül csak akkor hozhat a bíróság a büntetőjogi célok elérésére alkalmas ítéletet, ha szabadon mérlegelheti: szükséges-e vagy mellőzhető a gyógyító nevelés elrendelése, s ez utóbbi esetben milyen intézkedés vagy büntetés kiszabása volna célravezető.

4. A gyógypedagógus szakértő meghallgatásával kapcsolatban az 1973. évi I. tv. 301. § (2)

[12] Hogy bizonyos esetekben a gyógyító nevelés a 18. életév betöltése után is szükséges volna, ezt az Igazságügyi Minisztérium 203/1969. IK. 5. sz. Tájékoztatójának 5. oldalán hangsúlyozza. Ugyancsak szükségesnek tartanák ezt bizonyos esetekben az Intézet pedagógusai és a gyengeelméjű fiatalkorúakat megfigyelő és vizsgáló igazságügyi, elmeorvos és gyógypedagógus szakértők is.

bekezdése a következő rendelkezést tartalmazza: „(2) Ha gyógyító nevelés elrendelése látszik szükségesnek, gyógypedagógus szakértőt is igénybe kell venni".

Hogy mikor látszik szükségesnek a gyógyító nevelés elrendelése, erre nézve az Igazságügyi Minisztérium 204/1966. számú Tájékoztatója a következőképpen rendelkezik (3. oldal utolsó bekezdés): „... a gyógypedagógiai intézményekben tanuló, illetve tanult fiatalkorú terheltek esetében rendszerint felmerül a kérdés, hogy a fiatalkorúval szemben nem a gyógyító nevelés elrendelése lesz-e a törvényes intézkedés. Ezért ilyen fiatalkorúak bűnügyeiben a Be. 333. §-ának (3) bekezdése alapján — [ma az új Be. idézett 301. § (2) bekezdése alapján] — *általában mellőzhetetlen gyógypedagógus szakértő meghallgatása.*" A bíróság természetesen az eljárás más adatai alapján is következtethet arra, hogy a fiatalkorú terhelt gyengeelméjű vagy fogyatékos értelmű, s ilyen esetben is köteles gyógypedagógus szakértőt is igénybe venni.

A gyógypedagógus szakértő igénybevételének elmulasztása „a bíróság határozatát megalapozatlanná teheti és törvénysértő határozat meghozatalához vezethet." — olvashatjuk az előbbi idézet után következő mondatban. A gyógypedagógus szakértő kötelező igénybevételével kapcsolatban a Legfelsőbb Bíróság is hozott hasonló értelmű határozatokat.

A gyógypedagógus szakértő *feladatköre* azonban a büntetőjog területén megfelelő szabályozást még nem nyert. Ezért feladatköre tekintetében a gyakorlatban bizonytalanság tapasztalható. A gyengeelméjűséggel kapcsolatos és egyúttal kétségkívül alapvető jelentőségű szakértői tevékenység vonatkozásában azonban megállapíthatjuk, hogy nem a gyógypedagógus szakértő feladatkörébe tartozik a fiatalkorú elmeállapotának, gyengeelméjűsége fokának és annak vizsgálata, korlátozta-e és milyen mértékben a gyengeelméjűség a fiatalkorú beszámítási képességét. A Be. 68. § (2) bekezdése szerint „Szakértők igénybevétele kötelező, ha az eldöntendő kérdés tárgya *a)* elmebetegség, gyengeelméjűség, vagy tudatzavar ...". A 69. § (2) bekezdése pedig akként rendelkezik, hogy „... a terhelt elmeállapotának vizsgálatánál két szakértőt kell igénybevenni". Igaz ugyan, hogy az idézett rendelkezések nem zárják ki gyógypedagógus szakértők alkalmazását fiatalkorú elkövető esetében, mert nem emelik ki, hogy csak elmeszakértők, illetőleg orvosszakértők alkalmazhatók a megjelölt vizsgálatok céljára. A 9/1965. IM. számú rendelet 42. § azonban kifejezetten megállapítja, hogy a terhelt elmeállapotát „két orvosszakértővel kell megvizsgáltatni: ezek közül az egyiknek állandó vagy kijelölt igazságügyi elmeorvos szakértőnek, a másiknak elmegyógyász szakorvosnak, állandó szakértőnek, vagy kijelölt igazságügyi orvosszakértőnek kell lennie", akiknek véleményt kell nyilvánítaniuk a beszámítási képesség kérdésében.

Annak azonban nem lehet akadálya, hogy a gyógypedagógus szakértő a tárgyaláson az orvosszakértői vélemények meghallgatása után a vizsgálatai alapján elkészített szakvéleményében nyilatkozzék gyógypedagógiai szempontból az elkövető személyiségéről, képezhetőségéről, értelmi és erkölcsi képességeiről.

Annak a kérdésnek a megválaszolásával kapcsolatban, vajon adott esetben elérhetők-e a büntetőjog céljai a gyógyító nevelés alkalmazásával: a gyógypedagógus szakértő feladatköre, éppen szakképzettsége következtében, jelentősen kibővült és sajátossá vált a BED meghozatala után. Ugyanis elsősorban a gyógypedagógus szakértőre vár az érdemi szakértői állásfoglalás abban a kérdésben, hogy célszerű-e gyógyító nevelést alkalmazni a fiatalkorúval szemben, ha viszonylag közel áll a 18. életévének betöltéséhez. Elsősorban ugyancsak a gyógypedagógus szakértő véleménye lehet az alapja a bíróság döntésének abban a kérdésben is, vajon adott fiatalkorúval kapcsolatban — figyelemmel értelmi képességeinek fokára és különösen arra, ha az általános iskola 8 osztályát elvégezte, vagy ha gyógypedagógiai intézmény néhány évi képzés után tovább nem képezhetőnek és nevelhetőnek nyilvánította az elkövetőt — egyáltalában elérhetők-e a büntetőjogi célok a gyógyító nevelés alkalmazásával? S ha nem, úgy a bíróság a cselekmény súlyához is mérten, büntetést szabhat ki, más megfelelőbb intézkedést alkalmazhat, amennyiben a gyógyító nevelés alkalmazása nem lesz cogens jellegű.

Végül ugyancsak döntő súllyal eshet latba a gyógypedagógus szakértő véleménye annak a kérdésnek eldöntésénél, vajon helyes volna-e a gyengeelméjű fiatalkorút 18. életéve után is az intézetben tartani képzésének befejezéséig, illetőleg — amennyiben szükségesnek mutatkozik —, munkaterápiás intézetben vagy szociális otthonban való elhelyezéséig. Erre természetesen csak akkor kerülhet sor, ha törvény lehetővé teszi, hogy a gyengeelméjű fiatalkorú 18. életévének betöltése után is az intézetben legyen továbbképezhető.

IV. A következőkben az I—III. pontokban foglalt megállapításokon is nyugvó további érveket hozunk fel a cogens jelleggel szemben.

Előre kell bocsátanunk, hogy a gyógyító nevelés intézményére nézetünk szerint szükség van, sőt célszerű volna a gyógypedagógiai tevékenység hatásosabbá tétele, és a büntetőjogi célok elérésének előmozdítása végett az Intézet működése során szerzett sok tapasztalat és a gyógypedagógiai pszichológia új eredményeinek figyelembevételével a gyógypedagógiai oktatás és nevelés rendszerét, módszereit továbbfejleszteni, eszközeit korszerűsíteni. Az eddig kifejtettek alapján az is megállapítható, hogy az ítélkezési gyakorlat nehézségeit nem a gyógyító nevelés intézménye, hanem alkalmazásának cogens jellege okozza.

1. A Btk. büntetési rendszere relatíve határozott jellegű. Emellett egyes vétségekre és

egyéb enyhébb bűncselekményekre relatíve határozatlan jellegű büntetéseket is állapít meg a törvény. Így pl. egyes szabadságvesztés büntetéseknek csak azok speciális maximumát határozza meg — általában 6 hó és 3 év között —, ezeknek tehát *speciális* minimumuk nincs, mert az azonos a szabadságvesztés büntetés *generális* minimumával, azaz 30 nap. Ha ehhez hozzávesszük a speciális minimumokra vonatkozó enyhítő rendelkezéseket, a korlátlan enyhítés eseteit, s különösen azt a rendelkezést, amely szerint a bennünket elsősorban érdeklő fiatalkorúakra kiszabható szabadságvesztés speciális minimuma bármely bűncselekmény esetében 30 nap [93. § (1) bek.]: megállapíthatjuk, hogy bíróságaink a legsúlyosabb bűncselekmények esetében is általában tág határok között, s azokon belül szabadon mérlegelhetik, hogy milyen büntetést vagy intézkedést szabjon ki az elkövetőkre. Tehát míg a bíróság szabadon mérlegelheti, hogy a törvény különös részében meghatározott esetekben az elkövetőre halálbüntetést, illetőleg ehelyett a 68. § (3) bekezdésében meghatározott esetekben két évi szabadságvesztést szabjon-e ki főbenjáró bűncselekmények esetében, minthogy a büntetések meghatározása, s ezenfelül még a kényszergyógykezelés alkalmazása vagy mellőzése tekintetében sem köti cogens rendelkezés, addig a gyengeelméjű fiatalkorú bűnelkövetőkkel szemben, minden mérlegelés mellőzésével, kizárólag gyógyító nevelést alkalmazhat. Nyilvánvaló, hogy ez a teljes kötöttség szöges ellentétben áll a büntetéskiszabás általános elveivel és a Btk.-ban meghatározott feltételeivel s ezért lehetetlenné teheti a büntetőjogi célok, köztük a gyógyító nevelés céljainak elérését. Megállapításunk igazolása végett két gyakorlati esetre hivatkozunk.

Egy kitűnő családi körülmények között élő fiatalkorú idegen kerékpárt vett el jogtalanul és használt fél óra hosszat, amíg a tulajdonos a kerékpárt el nem vette tőle.

Egy züllött, részben bűnözőkből álló családi környezetben élő másik fiatalkorú felgyújtott egy falusi házat, ezzel közveszélyt és több ember halálát okozva.

Figyelemmel arra, hogy az orvosszakértők a 15., illetőleg a 16. életévét betöltött mindkét fiatalkorúnál enyhe debilitást állapított meg: a bíróságnak mind a két fiatalkorúval szemben ugyanazt a gyógyító nevelést kellett elrendelnie. A két eset szembeállítása a gyógyító nevelés cogens alkalmazásának, s ezzel egyúttal a bírói mérlegelés és egyéniesítés kizárásának úgyszólván minden hátrányos következményére rávilágít. A bíróság nem vehette figyelembe, hogy családjában az első fiatalkorú minden szempontból előnyös, a második veszélyeztetett helyzetben van; hogy milyen súly- és jellegbeli különbség áll fenn a két bűncselekmény között; hogy milyen jelentéktelen az első, és milyen súlyos a második fiatalkorú személyének szubjektív és cselekményének objektív társadalmi veszélyessége; hogy a gyógyító nevelés az első fiatalkorúval szemben részben felesleges, részben nagymértékben káros, a másodikkal szemben menynyire hatástalan s egyúttal mennyire alkalmatlan a büntetőjogi célok elérésére; hogy mekkora a különbség a két fiatalkorú személyiségszerkezete, jelleme, magatartásmódja, a társadalomba való beilleszkedésre alkalmasságuk között; hogy a speciális és generális prevenció szempontjából a gyógyító nevelés mennyire túlzott és felesleges az első, és mennyire elégtelen a második fiatalkorúval kapcsolatban é. í. t. Nyilvánvalóan a cogens jelleg akadályozza meg a bíróságot abban, hogy az általa alkalmazandó büntetést, intézkedést vagy egyéb joghátrányt egyéniesítse, holott ezt pl. a 4. számú irányelv II. pont (3) bekezdésében előírja, s arról a Legfelsőbb Bíróság a Bf. 194/1969. számú döntésében a következőket fejti ki: „A büntetés kiszabása akkor felel meg a törvényhozó szándékának, ha a cselekményt mint konkrét eseményt értékeli minden lényeges egyedi sajátosságával együtt, és az elkövető személyében felismerhető konkrét adottságokat szem előtt tartva egyéniesít".

2. A gyógyító nevelés lényege a gyógypedagógiai oktatás s az ezen keresztül történő nevelés, amely a Kisegítő-foglalkoztató Iskolákban, a Gyógypedagógiai Nevelőintézetekben is folyik. A gyógypedagógiai oktatáshoz tehát általában nem tartozik hozzá az erre a célra szolgáló intézet zárt jellege.

A gyógyító nevelés végrehajtására szolgáló intézet azonban zárt jellegű s az onnét megszökött gyengeelméjű fiatalkorú kézrekerítése végett az Intézet megkeresi az illetékes rendőrkapitányságot.[13] A gyógyító nevelés végrehajtása tehát szabadságelvonással van egybekötve, akár a javítóintézeti nevelés. Ez a sajátosság ugyan hozzátartozhat a gyógyító neveléshez, minthogy az Intézetbe utalt fiatalkorúak bűncselekményt (gyakran nagyon enyhe vétséget!) követtek el. Ezzel kapcsolatban meg kell azonban jegyeznünk a következőket.

Kétségtelen, hogy a „bűncselekményt" elkövetett elmebetegek, akiknek nincs beszámítási képességük, általában nagyobb veszélyt jelentenek a társadalomra, mint az elmegyenge fiatalkorúak. Ennek ellenére az ilyen elmebeteggel szemben *nem köteles* a bíróság kényszergyógykezelést elrendelni, ha az a 61. § (1) bekezdésének második mondatában foglaltak szerint szükségtelen. Hogy mikor szükségtelen, azt a bíróság a 493. számú BH-ban (397. old.) megadott szempontok figyelembevételével dönti el: „Annak megítélésénél, hogy a kényszergyógykezelés elrendelése a társadalom védelme szempontjából szükséges-e — a Btk. 61. § (1) bekezdésének második mondata alkalmazási körében — az elkövető személyi körülményei között a testi pszichikai tulajdonságai, valamint általános magatartása mellett elsősorban családi és környezeti adottságait kell vizsgálni".

[13] Ld. a 6/1962—IM. sz. rendelet 12. §. (4) bekezdését.

„A társadalom védelme általában nem teszi szükségessé a kényszergyógykezelést abban az esetben, ha az elkövető rendszeres ideggondozói vagy elmegyógyintézeti kezelése, ellenőrzése — személyi és családi körülményeire, valamint az orvosi ellátás lehetőségeire figyelemmel — kényszergyógykezelés nélkül is megoldható. A személyi körülmények akkor sem indokolják a kényszergyógykezelés elrendelését, ha ez a munkaképes vagy munkát végző elkövető kiragadását jelentené abból a környezetből, amelyben a társadalomba való beilleszkedése az elkövetett cselekménytől eltekintve — biztosítva van." Ezenfelül a bíróság azt is elrendelheti, hogy a kényszergyógykezelést — szabadságelvonással ugyancsak nem járó — gyógykezeléssel egybekötött házigondozásban kell foganatosítani, ha ennek törvényes feltételei fennállnak. A bíróság mérlegelési és döntési szabadsága, az a kötelessége, hogy messzemenően figyelembe vegye az elmebeteg személyi tulajdonságai mellett családi körülményeit is a kényszergyógykezelés végrehajtásai módjának meghatározása terén, kirívó ellentétben áll azzal a teljes megkötöttséggel, amely a korlátozott beszámítási képességű és gyakran jelentéktelen vétséget elkövető fiatalkorúakkal szemben a szabadságelvonással, a családi környezetből kiemeléssel járó gyógyító nevelés cogens alkalmazásában jelentkezik. Különösen kirívó ez az ellentét azokban a gyakori esetekben, amikor a bíróság és a szakértők szilárd meggyőződése szerint a gyógyító neveléssel a büntetőjogi célok adott esetben nem érhetők el. Meg kell tehát állapítanunk, hogy előnyösebb helyzetbe kerülhet az a fiatalkorú, akinek beszámítási képessége a szakértők szerint kizárt, mert ilyen esetben módjában lehet a bíróságnak a kényszergyógykezelést mellőzni, a szülőknek pedig otthon nevelni, illetőleg őt — kedvező családi körülmények esetén — szabadságelvonással nem járó gyógypedagógiai oktatás-nevelésben részesíteni, ha a fiatalkorú elmeállapota ezt lehetővé teszi. A bíróságnak természetesen módjában volna más, célravezető intézkedést alkalmazni — így különösen a gyógyító nevelésnek házigondozásban történő végrehajtását — vagy megfelelő büntetést kiszabni a korlátozott beszámítási képességű fiatalkorúval szemben, ha a gyógyító nevelés alkalmazásának cogens jellege ezt nem tenné lehetetlenné.

A személyi és családi körülmények figyelembevételének fontosságát hangsúlyozó 493. számú BK döntéssel kapcsolatban még meg kell jegyeznünk a következőket. Az elmegyenge fiatalkorú bűnelkövetőkkel kapcsolatban különösen fontos volna e körülmények alapos vizsgálata, mert — amint már ezt is hangsúlyoztuk — úgyszólván minden esetben beláthatatlan következményekhez vezet, ha a gyógyító nevelés alkalmazása végett a fiatalkorút ki kell emelni jó családi környezetéből, amelyben erősen kötődik a szülőkhöz, akik jó hatással vannak rá és a megfelelő — esetleg házi gyógypedagógiai — oktatás és a szakorvosi gondozás is biztosítva van. A fiatalkorú kiemelése ilyen vagy hasonlóan jó családi környezetből már önmagában véve is súlyos traumát okoz. Ezenfelül a fiatalkorú személyiségének és környezetének együttes vizsgálata alapján esetleg az is megállapítható, hogy az Intézetbe utalás folytán a fiatalkorú tanulmányai is megszakadnak s a nála betegebb, nem ritkán rosszindulatú és agresszív társak hatása kiszámíthatatlan káros következményekkel járhat a fiatalkorú idegállapotára, betegségére, egész személyiségére.

3. A „gyógyító nevelés" elnevezése nincs összhangban az intézmény funkciójával, sem az idevágó pszichiátriai és gyógypedagógiai nézetekkel. Az elmegyengeség ugyanis — amint ezt már többször kellett más összefüggésben is hangsúlyoznunk — *nem gyógyítható.*[14] Ezért ilyen funkciója a gyógyító nevelésnek sem lehet, s annak lényege nem is a gyógyítás, hanem a gyógypedagógiai oktatás és nevelés.

Az 1951: 34. számú tvr. („Ftvr.") 5. §-ában foglalt hasonló intézkedés elnevezése pontosabb volt és fedte annak funkcióját: „gyógypedagógiai intézetbe utalás". Ezenfelül ez az intézkedés nem volt cogens jellegű, mert elrendelése előtt a bíróság mérlegelhette: nem volna-e célravezetőbb intézkedés a fiatalkorú meghagyása addigi környezetében, vagy nem volna-e helyesebb a fiatalkorút javítóintézetbe utalni, ha értelmi fogyatékosságának jellege folytán ez nem ellenjavallt. Ezenfelül az Ftvr-ben az Intézetbe utalás korhatára sem a betöltött 18., hanem a 20. életév volt.

4. A cogens jelleg folytán ezenfelül bizonyos inkongruencia is mutatkozik a Be. 301. § (1) bekezdésében és a 87. § (3) bekezdésében foglalt rendelkezések között. Az első rendelkezés értelmében ugyanis fel kell deríteni „A fiatalkorú egyéniségét, értelmi fejlettségét és életviszonyait jellemző" körülményeket. Ha azonban a szakértők véleménye szerint a fiatalkorú gyengeelméjű: az említett körülmények bírói felderítése kárbaveszett fáradság, mert a bíróságnak ezekre a körülményekre tekintet nélkül gyógyító nevelést kell elrendelnie! De a cogens elrendelés folytán a bíróság nemcsak ezeket a személyi és környezeti tényezőket, hanem már az elkövetett cselekmény súlyát és jellegét, a bűncselekmény és az elkövető társadalmi veszélyességét és az egyéb súlyosító és enyhítő körülményeket sem veheti az igazságos döntés meghozatala végett figyelembe, s ez a körülmény szöges ellentétben áll a Btk. 64. §-ának a büntetéskiszabás elveit meghatározó rendelkezéseivel, a Legfelsőbb Bíróság idevágó számtalan határozatával és általában a büntető ítélkezési gyakorlattal.

5. Annak, hogy a bíróság a cogens jelleg folytán nem veheti figyelembe a most felsorolt és ezekhez hasonló fontosságú egyéb körülményeket, szükségszerű következménye még az is,

[14] Ezt szögezi le a Büntetőtörvénykönyv Kommentárja is (138. old.)

hogy feltűnő aránytalanságok jelentkeznek a gyógyító nevelés elrendelése során. Így pl. ha az enyhén debilis és korlátozott beszámítási képességű fiatalkorú 17. életévének betöltése előtt néhány nappal követ el szándékos emberölést, vele szemben gyógyító nevelést kell elrendelni. Ha közvetlenül 18. életéve betöltése után követi el ugyanazt a szándékos emberölést: a bíróság minden valószínűség szerint hosszabb tartamú szabadságvesztésre ítéli a 21. § (2) bek. alkalmazásával.

6. A 87. és a 101. § rendelkezései következtében a gyengeelméjű bűnelkövetőkkel kapcsolatban a bíróság nem hoz érdemi határozatot. *a)* A fiatalkorú gyengeelméjűségét, annak fokát és jellegét az elmeorvos szakértők állapítják meg. *b)* A gyógyító nevelés alkalmazását a gyógypedagógus szakértő javasolja. *c)* „Azt, hogy a gyógyító nevelést melyik intézetben hajtják végre, az átmeneti nevelőintézet mellett szervezett bizottság határozza meg.[15] *d)* A gyógyító nevelést az intézet igazgatója szünteti meg s erről csupán értesíti a bíróságot, amely csak tudomásul veszi az igazgató döntését. A fiatalkorúak bírósága csak a BED megjelenése óta hozhat a gyógyító neveléssel kapcsolatban *érdemi* határozatot, de csak egyes esetekben, ha pl. a gyógyító nevelés elrendelését az Elvi Döntés valamelyik tételére hivatkozással mellőzi s a cogens alkalmazás helyett büntetést vagy más intézkedést szab ki.

7. A gyógyító nevelés cogens alkalmazásának egyik legsúlyosabb, büntető politikai szempontból teljesen negatív következménye, hogy ez egyúttal kizárja a fiatalkorúval szemben olyan büntetés vagy más intézkedés alkalmazását, amellyel adott esetben a büntetőjog céljai a bíróság és a szakértők szilárdan megalapozott meggyőződése szerint feltehetően elérhetők volnának, míg a gyógyító nevelés alkalmazása adott esetben szerintük nemcsak célszerűtlen, hanem egyenesen káros következményekkel fog járni, s ez mind a büntetéskiszabás elveivel, mind a gyógyító nevelés céljával merőben ellenkezik. Ezekre az esetekre is vonatkozik az imént idézett Bf. I. 194. számú Legfelsőbb Bírósági döntés.

Figyelemmel a terjedelem korlátozottságára, további ellenérveket már nem hozunk fel a cogens jelleggel szemben. Ez annál is inkább felesleges volna, mert nézetünk szerint a gyógyító nevelés elrendelése cogens jellegének fenntartásához semmilyen érdek sem fűződik; *mellette* nem lehet helytálló érveket felhozni, csak *ellene*.

V. Végezetül néhány pontban röviden összefoglaljuk de lege ferenda fontosabb megállapításaink lényegét. A javasolt módosítások indokolása az I—IV. pontok anyagában találhatók. Ezért azokat itt nem ismételjük meg.

1. Az első és legszükségesebb módosítás a gyógyító nevelés alkalmazása cogens jellegének megszüntetése volna.

2. Ugyancsak szükséges volna a 18 éves korhatár meghosszabbítása a 20. betöltött életévre.

3. Lehetővé kellene tenni — minden fontos szempontból megfelelő családi környezet esetén — a fiatalkorú házi gondozás keretében történő gyógypedagógiai oktatását.

4. Megfelelően meg kellene határozni a gyógypedagógus feladatkörét a bírósági eljárásban.

5. Ki kellene zárni a gyógypedagógiai képzésre alkalmatlan személyeknek az intézetbe utalását. Ugyancsak ki kellene zárni olyan személyeknek az intézetbe való utalását, akiknek iskolai végzettségük folytán erre szükségük nincs.

Losonczy István—Losonczyné, Csécsi-Nagy Éva

[15] A 6/1962. IM. sz. r. 12. § (2) bekezdése.

A túlélő házastárs özvegyi haszonélvezeti jogának néhány problémája

A Polgári Törvénykönyv felülvizsgálatára irányuló törekvések során ismét az érdeklődés homlokterébe kerültek egyes öröklési jogi szabályok, sőt egyes öröklési jogi intézmények is. Ezek közé tartozik a túlélő házastárs öröklési jogi jogállásának problémája általában, s ennek körében a túlélő házastársat illető házastársi haszonélvezet, az ún. özvegyi jog is.[1]

Az alábbiakban ehhez: a házastársi haszonélvezet intézményének, hatályos szabályainak felülvizsgálatához kívánnék néhány gondolattal hozzájárulni.

I.

A házastársi haszonélvezet társadalmi és jogpolitikai háttere

1. A házastársi haszonélvezet többek által bírált, vitatott intézményének felülvizsgálata során nem hagyható figyelmen kívül e haszonélvezet *rendeltetése,* mégpedig sem a *múltbeli,* sem a *mai* rendeltetése.

A házastársi haszonélvezet a házastárs öröklésének, különösen az ingatlanvagyonban való öröklésének egyik *legrégibb formája.* Történetileg abban a társadalmi-gazdasági rendben alakul ki, amelyben a magántulajdon még alapvetően nem egyéni, hanem családi, a megélhetést, gazdagságot, és a hatalmat is jelentő alapvető termelőeszköz a föld, az alapvető termelési mód a naturálgazdálkodás, és az alapvető családforma a nagycsalád. E korban jelentős gazdasági s nem egyszer hatalmi érdek is fűződik ahhoz,hogy a családi vagyon a családfő halála után is ebben a nagycsaládban maradjon, sőt ahhoz is, hogy új családfő vezetése alatt egykézben maradjon. Ez a nagycsalád azonban, s a házastárs öröklési jogi jogállására ez nyomja rá a bélyegét, a vérrokonok közössége, s ennek a nagycsaládnak a házastárs, minthogy nem tartozik a vérrokonok közösségéhez, öröklési jogi vonatkozásban nem tagja, annál kevésbé, mert öröklési jogának elismerése esetén lehetőség nyílna arra, hogy az ő halála után a családi vagyon egy része idegen családba kerüljön.

A feleségről, s így a túlélő feleségről való gondoskodás is, mégis e kor társadalmi-gazdasági viszonyai között a férj kötelessége, — de ez sem történhet úgy, hogy ezáltal a családi vagyon, különösen a családi ingatlan elidegenítésre, idegen kézbe kerüljön.

A két követelmény összeegyeztetésére: a családi vagyonnak a vérrokonokból álló családban való megőrzésére és a túlélő feleségről való gondoskodásra a házastárs javára biztosított haszonélvezet kínálkozik a legalkalmasabb eszköznek. *A házastársi haszonélvezet anélkül képes az özvegy megélhetését biztosítani, hogy a vagyon állagát a családtól, a vérrokonoktól elvonná.*

A házastársi haszonélvezet intézménye azonban jelentősen *túléli* azt a kort, amely e most említett célok érdekében kialakította azt.

Az a szemlélet, hogy a vagyon a vérrokonokból álló család közösségét illeti, hogy a házastárs, aki nem vérrokon, a vagyon állagából nem örökölhet, a társadalmi-gazdasági viszonyok változásának megfelelően a kapitalista fejlődés során csaknem mindenütt megdől, sőt azt követően, hogy a nagycsaládokat fokozatosan a kiscsaládok váltják fel, a jogrendszerek jelentős többségében az nyer elismerést, hogy a házastárs öröklési jogi vonatkozásban az örökhagyó legközelebbi hozzátartozói közé tartozik.

A kapitalista jogrendszerek többsége e változás hatására, s emellett azért is, mert a kapitalista termelési viszonyokat adott időben az szolgálja jobban, ha a fiatalabb, a gazdasági életben kezdeményezni készebb generáció nem kötött, haszonélvezettel terhelt, hanem szabad rendelkezése alá kerülő vagyont örököl, a törvényes öröklés rendjén a házastársi haszonélvezetet állagörökléssel váltja fel. A túlélő házastárs javára haszonélvezet biztosítására irányuló igény azonban szűkebb vagy tágabb körben fennmarad.

Felmerül ugyanis, és hangsúlyozni szeretném, *ma is él* a házastársi haszonélvezetnek egy *másik rendeltetése:* az nevezetesen, hogy a haszonélvezet-rendelés alkalmas lehet arra, hogy ezzel az örökhagyó biztosítsa túlélő házastársa részére azt a lehetőséget, hogy *az eddig közösen használt, közösen élvezett vagyon birtokában, használatában változatlanul bennmaradhasson, hogy halála folytán ne következzék be az őt túlélő házastársa életkörülményeiben lényeges változás.* Ilyen özvegyi haszonélvezetet törvény is rendelhet, esetleg úgy is, hogy ezt az özvegy választhassa, de rendelhet olyan végrendelet is, amellyel az örökhagyó a vagyon valamely hányadára rendelt törvényes állagöröklés helyett ilyen módon kíván túlélő házastársáról — rendszerint a törvényben biztosítottnál megfelelőbben — gondoskodni.

A magyar magánjog a törvényes öröklés rendjén a lemenőkkel konkurráló tűlélő házastárs, pontosabban a túlélő feleség öröklését

[1] Ld. pl. *Sasvári* Tibor: Gondolatok az özvegyi jog időszerű kérdéseiről. Magyar Jog 1971. 479—483. old., *Páll* József: A házastárs öröklésének néhány kérdése a haszonélvezeti jogra tekintettel. Studie Juridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata, Pécs, 1971. *Horgosi* György: A házastársi öröklés néhány elvi kérdése. Magyar Jog 1972. 593—596. old., *Weiss* Emília: Hozzászólás Horgosi György: „A házastársi öröklés néhány elvi kérdése" című cikkéhez. Magyar Jog 1973. 165—170. old. Legutóbb Nizsalovszky Endre terjesztett elő részletes javaslatot a túlélő házastárs öröklési jogállásának felülvizsgálatához az MTA Jogi Bizottságának 1975. május 26-i ülésén.

mindvégig haszonélvezeti formában biztosította, s haszonélvezetet biztosított a túlélő feleségnek az ági vagyonon is. Hozzá kell tenni, hogy a felszabadulás előtti magyar magánjogban a törvényes házastársi haszonélvezet mindvégig alapvetően *tartási rendeltetésű volt* és lemenők esetén minden vagyonnak, felmenők és oldalági rokonok esetén az ági vagyonnak a *vérrokoni családban való megtartását célozta.* A házastársi haszonélvezet tartási rendeltetését bizonyította, hogy az csak az özvegy nőt illette, hogy az az özvegy új házasságkötésével megszűnt és hogy az addig a mértékig volt korlátozható, hogy az özvegy illő tartását, lakását még biztosítsa.

2. A felszabadulás után a házastársi haszonélvezet *tartási jellege olyan mértékben szűnt meg, amilyen mértékben a hagyaték tárgyai megszűntek megélhetést biztosító vagyontárgyak lenni.* A házastársi haszonélvezet rendeltetése ki nem mondottan ugyan, de egyre inkább az lett, hogy *a túlélő házastárs részére az addig közösen használt, közösen élvezett vagyon birtokában, használatában való változatlan bennmaradást biztosítson.* A házastársi haszonélvezet e rendeltetése mellett szólt az is, hogy a hagyatéki vagyontárgyak többsége — az akkor még szélesebb körben magántulajdonban levő mezőgazdasági ingatlanok kivételével — inkább csak használatot és birtoklást biztosított a túlélő házastársnak, hasznok húzását vagy hasznosítási lehetőséget azonban nem.

A házastársi haszonélvezet azonban elvileg rendeltetésére tekintet nélkül függő helyzetet, nem egyszer nem kívánatos függő helyzetet eredményez az állagörökös és a haszonélvező között. Ha ezt a körülményt figyelembe vesszük, a házastársi haszonélvezet rendeltetésében bekövetkezett változás mellett nem hagyható említés nélkül az sem, hogy a házassági bontóperek fokozatos elszaporodásával, a felbontott házasságok számának fokozatos növekedésével párhuzamosan növekedett azoknak az eseteknek a száma, amelyben ez a függő helyzet nem a gyermek és vérszerinti szülője között keletkezik, hanem az örökhagyó korábbi házasságából született gyermeke és új házastársa között.

A hagyományos, a megszokott jogintézmények fenntartása mellett állástfoglaló Ptk. tehát e rendeltetésében megváltozott, a még magántulajdonban levő mezőgazdasági ingatlanok kivételével döntően használati javak szűkebb vagy tágabb körén keletkező haszonélvezetet tartott fenn, amelyet a korábbi helyzethez képest már lényegesen nagyobb számban terhelt a korábbi házasságból született gyermek és az új házastárs közötti függő helyzet miatti konfliktus veszélye.

Emellett a hagyományos, a megszokott szabályok fenntartása azzal is járt, hogy a Ptk. megőrzött néhányat azok közül a szabályok közül, amelyek a házastársi haszonélvezet elsődleges tartási jellegét tükrözték. Így fenntartotta azt a szabályt, hogy a haszonélvezeti jog a túlélő házastárs új házasságkötésével minden kielégítés nélkül megszűnik, és a haszonélvezet korlátozására is olyan szabályt állapított meg, amely végsősoron a túlélő házastárs rászorultságát veszi alapul.

Megjegyzésre érdemes még, hogy a felmenőkkel és oldalrokonokkal konkurráló túlélő házastárs öröklési jogi helyzete csak formálisan maradt a korábbival azonos. Valójában annál jelentősen kedvezőbbé vált azáltal, hogy az ági öröklést a törvény bár fenntartotta, a korábbi szabályokhoz képeset mégis lényegesen korlátozta. Lemenő örökösök hiányában ennélfogva a túlélő házastárs sokkal szélesebb körben vált egyedüli örökössé.

3. A Ptk. megalkotása óta eltelt időben a *tulajdoni* és a *családi* viszonyokban is következett be olyan változás, amely a túlélő házastárs, illetve a vele együtt öröklő leszármazók, esetleg felmenők és közeli oldalrokonok öröklési jogi jogállását rendező szabályok felülvizsgálatát indokolttá tehetik.

A tulajdoni viszonyokban a Ptk. megalkotása óta különösen két irányban következett be olyan változás, amelynek a házastársi haszonélvezet, általában a házastárs öröklése szempontjából súlya lehet.

Az egyik: lényegében megszűnt (vagy pontosabban egy szinte jelentéktelen minimumra korlátozódott) a mezőgazdasági ingatlanok magántulajdona, tehát a tulajdonnak az a formája, amelyben a Ptk. megalkotásakor a haszonélvezeti jog megélhetést, hasznok húzását is jelentette.

A másik: igen jelentős mértékben növekedett a személyi tulajdon köre. E személyi tulajdon jelentős részét azonban egyrészt az állampolgárok szövetkezeti vagy öröklakása képezi, amelyet az örökhagyó házastársával rendszerint közös erőfeszítéssel szerzett, de minden esetre közösen lakott, s amelynek lakott értéke jelentékenyen kisebb, mint beköltözhető értéke; másrészt olyan tartós fogyasztási cikkek, amelyek nemcsak a rendeltetésszerű használat, de a technika fejlődése folytán is értéküket igen gyorsan, néha rövid évek alatt elveszítik. A személyi tulajdon köre emellett más, megmaradó, értéküket megtartó, sőt értékükben emelkedő vagyontárgyakkal is jelentősen növekedett. Így üdülőtelkekkel, üdülőépületekkel (az utóbbiak egy része bérbeadás útján jelentős hasznot is biztosíthat), értékes festményekkel, szőnyegekkel, esetleg ékszerekkel stb.

A családi viszonyokban bekövetkezett változás is több irányú.

Ma már a mezőgazdasági lakosság körében is az mondható általánosnak, hogy a felnőtt gyermek, különösen ha házasságot köt, és új családot alapít, kiválik a korábbi családi kötelékből. A városi lakosság körében ez a tendencia még erősebb, s ahol nem érvényesül, ott többnyire a lakáshiány akadályozza. A rendszerint fiatalabb korban házasságot kötő, családot

alapító gyermekeket a szülők — ha tehetik — rendszerint házasságkötésükkor, családalapításukkor részesítik jelentősebb anyagi segítségben, és nem a majdani örökségükkel kívánnak gondoskodni róluk.

Az új családot alapított gyermekek többsége viszont — a tapasztalat sajnos erről tanúskodik — a szülőknek még azok elöregedése, ráutalttá válása esetén sem nyújt megfelelő támogatást, az idős házastársak sokkal inkább maradnak egymás támogatására utaltak.

Döntően ezek az okai annak a világviszonylatban érvényesülő tendenciának, amely a családból már kivált, önálló családot alapított gyermekekkel szemben a túlélő házastárs öröklési jogi jogállásának erősítéséért száll síkra.

Emellett — s ez részben az ellenkező irányba hat — a Ptk. hatálybalépése óta is rohamosan emelkedik a felbontott házasságok, s az ezt követő második vagy harmadik házasságok száma. Gyakorivá válik tehát, hogy az első házasságból született gyermek az örökhagyó új házastársával örököl együtt, vagyis hogy a házastársi öröklés haszonélvezeti koncepciója mellett egymásnak lényegileg idegen, nem egyszer egymással ellenséges viszonyban álló személyek kerülnek a haszonélvező és az állagörökös függő viszonyába. E konfliktust még élezi — s ez sem kivételes —, ha a második vagy harmadik feleség és az első házasságból született gyermek között nincs, vagy alig van korkülönbség, amikor tehát nagymértékben bizonytalan, hogy az apai hagyaték, amit a gyermek örököl, egyáltalán felszabadul-e a haszonélvezet terhe alól.

4. A tulajdoni és a családi viszonyokban bekövetkezett objektív változások mellett, vagy talán azok ellenére, még egy valamelyest szubjektív szempontot sem lehet figyelmen kívül hagyni a házastársi haszonélvezet felülvizsgálata során. Ez pedig az, hogy a házastársi haszonélvezet által felvetett — az alábbiakban röviden elemzendő — problémák ellenére az özvegy jogállásának ilyen rendezése az, ami nálunk nemcsak széles körben megszokott, de széles körben helyeselt is. Míg ma a házastársi haszonélvezetből különösen a leszármazók számára jelentkező sérelmek foglalkoztatják — s hozzátehetjük gyakran indokoltan —, a jogtudományt és a bírói gyakorlatot, nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy akik nem sérelmeznek — és feltehetően ezek sincsenek kevesebben, mint a sérelmezők, — azok azt tartják természetesnek, azt tartják helyesnek, hogy nem rövidítik meg özvegyen maradt egyik szülőjüket az addig a másik szülővel közösen használt vagyon használatában, birtoklásában, esetleg hasznainak húzásában, hogy özvegyen maradt szülőjük életében nem kérik a hagyaték megosztását és örökrészük kiadását. S ezt tartja valószínűleg helyesebbnek, ezt várja el leszármazóitól azoknak az örökhagyóknak a jelentékeny része is, akik gyermekeiket felnevelték, életpályájukra való felkészülésüket anyagi eszközökkel is támogatták, esetleg családalapításukhoz, önálló otthon-teremtésükhöz is jelentős anyagi támogatást adtak.

Arra, hogy ez mind az örökösök, mind az örökhagyók valóban széles körében így van-e, olyan jogi szabályozás mellett, amely a törvényes öröklés rendjén a házastársnak az addig közösen használt, közösen élvezett vagyonban való bennmaradást biztosítja, nehezebb bizonyítékot találni. Hazai gyakorlatunk mégis nyújtott már erre is bizonyítékot, különösen az olyan végrendeletek alapján történő hagyatékok átadása kapcsán, amelyek a hagyatéki vagyon megosztásáról anélkül rendelkeznek, hogy az örökhagyó túlélő házastársáról említést tennének. Széles körű közjegyzői gyakorlat tanúskodik arról, hogy amennyiben az ilyen végrendeletben az örökhagyó lemenői, különösen a túlélő házastárssal közös házasságból származó lemenői a nevezett örökösök, ezek igen gyakran nem is kérik másként a hagyaték átadását, mint az özvegy haszonélvezetével terhelten.

II.

A házastársi haszonélvezet főbb problémái hatályos jogunkban

1. A hatályos magyar jog szerint a házastársat a törvényes öröklés rendjén haszonélvezeti jog illeti: *a)* lemenők mellett az egész vagyonon — ami a házastárs szükségleteinek figyelembevételével korlátozható, és *b)* szülők, esetleg nagyszülők és szülői leszármazók mellett az ági vagyonon — ami nem korlátozható.

Korlátozott haszonélvezet illeti ezenkívül a túlélő házastársat kötelesrészül olyankor, amikor törvényes örökrészül is haszonélvezetet kapna.

2. A házastársi öröklés haszonélvezeti formában való rendezéséből eredő fő problémák abból adódnak, hogy a hagyatéki vagyontárgyak jelentékeny része olyan, amely haszonélvezettel terhelten az állagörökösnek a haszonélvezet fennállása alatt semmit sem nyújt, sőt nem lebecsülhető része a haszonélvezet tartama alatt el is enyészik, vagy értékében olyan jelentősen csökken, hogy mire ez a vagyon az állagörökös, tehát az örökhagyó lemenői javára ténylegesen megnyílna, az állagörökösnek gyakorlatilag nem jut semmi. Emellett a hagyatéki vagyon az esetek nem kis részében haszonélvezetként a túlélő házastársnak sem nyújt többet, mint birtoklást és használatot — mégis olyan javak birtoklását és használatát is, esetleg többségében olyan javak birtoklását és használatát, amelyektől való megfosztása ránézve súlyos sérelemmel járna.

A haszonélvezet tartalma és a haszonélvezettel terhelt állagörökös jogállása és különösen tényleges helyzete részben másként alakul ingó dolgok, pénz, hasznot hajtó jogok (különösen a szerzői jog, esetleg a szabadalmi jog) és ingatlanok vonatkozásában.

a) Az *ingó dolgok* haszonélvezete a túlélő házastársnak az esetek jelentős részében csak használatot és birtoklást, esetleg a dolgok rendeltetésénél fogva csak birtoklást jelent. Az, hogy az ingó dolgok olyan hasznosításra, amely rendszeres hasznok húzásával járna — ha azok nem foglalkozás folytatását szolgálják — rendszerint nem alkalmasak, a túlélő házastárs számára nem hátrányos, hiszen a személyi tulajdon rendeltetése általában nem az ilyen jellegű hasznosítás. Hátrányos lehet azonban a túlélő házastársnak, hogy a kizárólag haszonélvezeti koncepcióval megoldott öröklése egész örökrésze tekintetében kizárja az elidegenítéshez való jogot, s esetleg az is, hogy a haszonélvezet egész tartama alatt függő viszonyban marad akár saját, akár házastársa korábbi házasságából született gyermekeivel.

A túlélő házastársat a hagyatéki ingókon megillető haszonélvezeti jog *inkább az állagot öröklő lemenők számára hátrányos,* különösen akkor, ha e tárgyak jellegüknél fogva és a technika fejlődése folytán értéküket rövid idő alatt, rendszerint még a haszonélvezet tartama alatt teljesen elveszítik.

A problémák ebben a körben nem az egyszeri elfogyasztásra szánt javaknak (élelmiszer, tüzelő stb.) az özvegy részéről való elfogyasztásából, hanem az ún. *tartós fogyasztási cikkek értékvesztéséből* adódnak. Sorozatosan merülnek fel ezek a problémák a hagyaték tárgyát képező gépkocsikkal kapcsolatban, de nem kizártak az értékesebb rádió, televízió és háztartási gépek, esetleg bútorok vonatkozásában sem. A haszonélvezeti jogból eredő visszásságok kiküszöbölésére irányuló törekvés során e körben mégsem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a tartós fogyasztási cikkek egy része, egyes hagyatékokban kisebb, másokban nagyobb része olyan, amelynek az özvegytől való elvonása őt komolyabb nehézségek elé állítaná.

Az értéküket megtartó, vagy értékükben emelkedő ingó dolgokon (pl. értékes festmények, szőnyegek stb.) fennálló haszonélvezet az állagörökösök részére különösen akkor hátrányos, ha ezek értékesítése lakáshoz jutásukat, vagy egyébként megélhetésüket segítené elő, könnyítené meg, vagy amikor a fiatal özvegy özvegyi joga zárja el az örökhagyó korábbi házasságából született, az özvegynél esetleg nem sokkal fiatalabb gyermekeit a teljes tulajdonjogtól. Ezeket a problémákat a haszonélvezeti jog jelenlegi korlátozási lehetősége mégis megoldja.

b) A *pénzhagyatékon* fennálló haszonélvezeti jog rendszerint *mind a haszonélvező, mind az állagörökös számára hátrányos.* E haszonélvezeti jog jelentheti egyrészt azt, hogy az özvegy biztosítékadás mellett a pénzt használhatja, másrészt, és a gyakorlat — ha a haszonélvező és az állagörökösök nem egyeznek meg másként — inkább ezt követi, hogy a pénzt zárolt takarékbetétben helyezik el, amikor is az özvegy a pénz kamatait húzhatja, az állagörökösök pedig csak a haszonélvezet megszűnése után jutnak a tőkéhez.

Minthogy ez a megoldás rendszerint mind a haszonélvezőnek, mind az állagörökösnek hátrányos, a közjegyzői gyakorlatban szinte általánossá vált, hogy a haszonélvező és az állagörökösök egyezséget kötnek, amelyben a haszonélvezeti jog megváltására kerül sor.

c) A *hasznot hajtó jogok* közül különösen a *szerzői jogon* fennálló haszonélvezet tartalma vált vitássá, s ettől függően természetesen az is, hogy e jogok vonatkozásában mi illeti a haszonélvezet fennállása alatt az állagörököst. Képviselt volt olyan álláspont, amely szerint az özvegyet a pénzhagyatékhoz hasonlóan a szerző halála után esedékessé vált jogdíjaknak is a kamata illeti meg, maga a jogdíj pedig az állagörökösöké, és olyan is— s ez a Legfelsőbb Bíróság ma követett álláspontja —, hogy a szerzői jogdíj, mint a hasznot hajtó jog gyümölcse egészében a haszonélvezőt illeti, s ez esetben az állagörökösöket, ha a szerzői alkotás csak a haszonélvezet fennállása alatt eredményez jövedelmet, nem illeti semmi, vagy legfeljebb az, hogy a haszonélvezet korlátozását kérjék.[2]

Jogi érveket voltaképpen mindkét — mondhatni szélsőséges — álláspont mellett fel lehet hozni, mégis helyesebb volna egy megfelelőbb, igazságosabb megoldásra törekedni.

d) Az *ingatlanon* fennálló haszonélvezet mást-mást jelenthet a haszonélvező számára az állandó lakásául szolgáló lakóházon, öröklakáson vagy szövetkezeti lakáson, az üdülőtelken, a saját használatában levő, illetve a részben vagy egészben bérbeadás útján hasznosított üdülőépületen, az esetleg bérbeadás útján hasznosított lakóházingatlanon vagy öröklakáson, valamint a szűk körben még meglevő mezőgazdasági ingatlan esetében.

Az állagörököst az ingatlan „elhasználódása" általában nem veszélyezteti, a haszonélvezet fennállása alatt tulajdonjoga tartalmilag mégis csak egy olyan vármányt jelent, amely a haszonélvezet alól való mentesülés után válik csak realizálhatóvá.

Az özvegyet haszonélvezeti jogánál fogva megillető az a jog, hogy az általa volt házastársával közösen használt szövetkezeti vagy öröklakást, illetve családi házat házastársa halála után tovább használhassa, nem vet fel problémát, vagy legalábbis nem olyant, amely figyelembevételre érdemes volna. De a bérbeadás, vagy akár csak részben bérbeadás útján hasznosított lakóingatlan, valamint a haszonélvező minden olyan — akár jogos — magatartása, amelynek folytán az özveggyé válásakor általa egyedül használt lakás halálakor nem üresedik meg, jelentősen csökkenti az állagörököst most már haszonélvezettől mentesen illető vagyon

[2] V. ö.: A szerzői jog kézikönyve, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973. 122—123. old.

forgalmi értékét. Az állagörökös érdeke tehát ennyiben erősen veszélyeztetett.

Az állandó lakás céljára nem alkalmas üdülőépületek hosszabb időre szóló, gyakorlatilag felmondhatatlan bérbeadása nem szokásos, ebben a vonatkozásban tehát ilyen sérelem az állagöröst nem szokta érni. Konfliktus inkább abból adódik, ha korábbi házasságból származó gyermek örököl együtt fiatal második házastárssal.

Problémát jelenthet továbbá a lakóépületen vagy kivételesebben az üdülőépületen fennálló haszonélvezeti jog azokban az esetekben, amelyekben a haszonélvezőnek az anyagi fedezete, a tulajdonosnak pedig az anyagi érdekeltsége hiányzik az épület jelentősebb költséggel járó rendbehozására, karbantartására.

A szűk körben még magántulajdonban vagy személyi tulajdonban levő mezőgazdasági ingatlan és a háztáji gazdaság haszonélvezeti joga nem vet fel problémát — annál kevésbé, mert ezekben az örökhagyó és az őt túlélő házastársa rendszerint eddig is közösen, új családot alapított gyermekeiktől elkülönítetten gazdálkodtak.

e) A túlélő házastárs haszonélvezeti joga és az *ági örökösök* állagöröklése nemcsak ritkábban, de a most vázoltnál szűkebb körben is kerülnek egymással érdekkonfliktusba.

A túlélő házastárs és az ági örökösök közötti konfliktusok leginkább az ági és a szerzeményi vagyon keveredéséből, vegyüléséből erednek, ennek azonban a házastársi haszonélvezethez nincs köze. Emellett — a bírói gyakorlat és a jogirodalom tanúsága szerint — van bizonyos igény az ági vagyon valamelyes redintegrációjának elismerésére.

A haszonélvezettel terhelt ági öröklés mégis egy vonatkozásban a túlélő házastárs, egy más vonatkozásban pedig az ági örökösök javára módosítandó volna.

A szokásos mértékű berendezési és felszerelési tárgyakat nemcsak 15 év után, hanem vagy teljesen, vagy legfeljebb 5 év után mentesíteni kellene ági jellege alól. Más alkalommal is utaltam már rá, hogy az ági öröklés intézménye kialakulásakor sem a szokásos berendezési és felszerelési tárgyak öröklését volt hivatott az öröklési rend általános szabályaitól eltérően rendezni, noha akkor ezek a tárgyak nem egyszer még generációkat voltak hivatva szolgálni. Még kevésbé lehet ez a rendeltetése ma, amikor ezek többsége sokkal rövidebb életű, elavulásuk, jelentős értékcsökkenésük néha néhány éven belül bekövetkezik. E tárgyaknak az ági öröklés szabályai alá vonása, ha a házasfelek között nem áll fenn 15 évi házasság, rendszerint anélkül vonja meg a haszonélvezetet öröklő túlélő házastárstól a rendelkezési jogot, hogy az állagot öröklő ági örökösnek pozitívumot jelentene.

Az ági örökös javára volna viszont legalábbis részben módosítandó a Ptk-nak az a szabálya, amely a haszonélvezeti jog korlátozására irányuló igényt csak a leszármazók javára ismeri el. Nem sok védhető érv szól amellett, hogy az ági örökös azoknak a vagyontárgyaknak a kiadását se követelhesse a túlélő házastárstól, amelyeket az nyilvánvalóan nem használ (pl. családi ékszerek), vagy akár, amelyeknek kiadása rá érdeksérelemmel nem jár (pl. értékes festmények vagy legalább azok egy része). Az ági örököst e vagyontárgyak kiadásának követelésére fell kellene jogosítani.

3. A Ptk-nak az a szabálya, amely szerint *a házastárs haszonélvezeti joga új házasságkötéssel minden ellenszolgáltatás nélkül, a haszonélvezet helyébe lépő kielégítés nélkül megszűnik,* már meghozatalakor is meghaladott volt. A Ptk. 1957-es kinyomtatott tervezete sokkal kielégítőbb álláspontot foglalt el.

A szabály nem, vagy legfeljebb nagyon sokadrendű szempontból azért helytelen, mert élettársi viszonyokat szül vagy szülhet, noha azt az anomáliát, hogy a tartós életközösségre lépés nem szünteti meg az özvegyi haszonélvezeti jogot, az új házasságkötés igen, sokan joggal támadják — ma már anélkül, hogy a házasságon kívüli életközösségre lépéshez az utólagos érdemtelenség jogcímén kívánnák az özvegyi jog megszűnését szankcióul fűzni. A jogirodalmi vita e kérdésben a Legfelsőbb Bíróság 103. sz. PK állásfoglalásával csak egy időre csendesedett el.[3]

A szabály alapvetően azért helytelen, mert a rendeltetésében többé nem, vagy legfeljebb kivételesen tartási jellegű özvegyi haszonélvezetet egy az özvegyi jog döntően tartási jellegét kifejező szabályával tartotta fenn. Ez a szabály attól az időponttól kezdve, hogy a tartás megszűnt az özvegyi jog elsődleges rendeltetése lenni, voltaképpen elvesztette létjogosultságát. Elvesztette ezt különösen akkor, ha a lemenőkkel együtt öröklő özvegy *csak haszonélvezetet* örököl, azzal tehát, hogy a törvény új házasságkötése folytán őt özvegyi jogától minden kielégítés nélkül megfosztja, voltaképpen egész öröklési jogától fosztja meg. A túlélő házastársnak ma már a miénket kivéve csaknem valamennyi jogrendszer úgy juttat — mégpedig lemenők mellett is — az elhalt házastárs hagyatékából a közös múltra tekintettel a jövőre, hogy azt nem teszi függővé attól, hogy ezt a jövőt a házastárs özvegyen vagy új házasságban fogja-e leélni, hogy *öröklési jogi hátrányok kilátásba helyezésével sem özvegységben maradást, sem síron túli hűséget nem követel a túlélő házastárstól.*

A kérdésnek külön aktualitást ad az új társadalombiztosítási törvénynek az a rendelkezése, amely — szemben a korábbival — az özvegyet új házasságkötése esetén nem fosztja meg többé özvegyi nyugdíjától, ami minden valószínűség szerint azt is maga után fogja vonni, hogy gyakoribb lesz az özvegyek új házasságkötése.

[3] Ezt követően ld. pl. *Pilishegyi* Mária: A házasságon kívüli együttélés hatása az özvegy haszonélvezeti jogára. Magyar Jog, 1970. 365—367. old.

III.

A szabályozás néhány elvi nehézsége

1. Az elmondottak arról tanúskodnak, hogy a házastársi haszonélvezet, különösen az egész vagyonon fennálló haszonélvezet más-más problémákat vet fel egyrészt a hagyatéki vagyon természete szerint, vagyis az ingók és ingatlanok; a hasznot hajtó vagy csak használatot biztosító, az értéküket megtartó, esetleg értékükben növekedő, vagy éppen fordítva, értékükben a használat folytán, vagy akár puszta időmúlás folytán csökkenő, esetleg azt el is veszítő javak vonatkozásában, a készpénzhagyaték és a hasznot hajtó jogok, különösen a szerzői jog vonatkozásában, másrészt a csak haszonélvezettel terhelt állagot öröklő lemenők és a csak haszonélvezetet öröklő túlélő házastárs oldalán. Az sem közömbös továbbá, hogy a haszonélvező és az állagörökösök a vérszerinti szülő-vérszerinti gyermek kapcsolatában állnak-e egymással vagy a mostohaszülő-mostohagyermek kapcsolatában, ez utóbbi esetén esetleg csak jelentéktelen korkülönbséggel.

Mindehhez hozzátehetjük, hogy ma csak azok a problémák szembeötlőek, amelyek a házastársi öröklés haszonélvezeti koncepciójából erednek, hogy a házastársi öröklésnek a magyar jog számára mind ez ideig idegen, többek által bevezetni javasolt állagöröklés útján való rendezéséből[4] milyen problémák adódnának, az egyelőre nem ismert és talán nem is eléggé végiggondolt.

2. A problémák sokrétűsége a szabályozás terén mindenekelőtt azzal a nehézséggel jár, hogy a szabályozásnak a lehetőség határain belül ennek ellenére *egységesnek* kell lennie, illetve maradnia. Nem volna helyes egy olyan jogi rendezés, amely akár a túlélő házastárs, akár más örökösök öröklési jogi jogállását eltérően rendezné a hagyatéki vagyon összetételétől, jellegétől függően.

A hagyatéki vagyon egységes öröklése alól a szocialista jogrendszerek általában és egyes burzsoá jogrendszerek mégis egy figyelemre méltó kivételt tesznek: *a háztartás berendezési és felszerelési tárgyait* — függetlenül a más hagyatéki vagyontárgyakban érvényesülő öröklés rendjétől — a törvényes öröklés rendjén az örökhagyóval együttélő törvényes örökösök szűkebb vagy tágabb körének, egyesek kizárólag a túlélő házastársnak juttatják — arra tekintet nélkül, hogy ezek a hagyatéknak akár döntő részét is kiteszik.

3. A hagyatéki vagyontárgyak jellegének eltérésein túl is nehéz a túlélő házastárs törvényes öröklési jogának rendezésére minden, vagy legalább a tipikusan előforduló eseteket kielégítő, a tipikusan előforduló esetekre igazságos szabályozást találni — éppen a *tipikusan előforduló esetek különbözősége folytán.*

Tipikus, hogy az idős korban elhaló örökhagyó életét házastársával éli le, hogy egymás kölcsönös támogatói, hogy fokozottabban építhetnek egymásra, mint önálló családot alapító gyermekeikre, vagy éppen kizárólag egymásra építhetnek. De tipikus az is, hogy az idősebb korban levő özvegy férfi, esetleg asszony, azért köt házasságot, mert olyan támaszra, segítségre (nem feltétlenül anyagira) van szüksége, amit gyermekeitől nem kap meg, s e segítség, e támasz fejében a feltehetően már csak rövidebb ideig fennálló házasság ellenére is indokoltabbnak látja, hogy vagyonát túlélő házastársa örökölje. Ez utóbbi esetben nem kizárt természetesen a másik fél részéről a hagyatékra spekulálással kötött házasság, ez azonban tipikusnak mégsem mondható. Emellett tipikus a rövidebb ideig fennálló második, vagy harmadik házasság is, amelybe a férfi rendszerint nem viszi be korábbi házasságból született gyermekét, a feleség — ha a gyermek még kiskorú — beviszi. Balesetek és betegségek folytán szaporodnak továbbá az olyan házasságok is, amelyekben az örökhagyó szülei vagy egyik szülője éli túl a rövid ideig házasságban élt, gyermektelenül elhalt gyermekét. A tipikusnak mondható eseteket lehetne még tovább is sorolni, annyi mindenesetre bizonyos, hogy a törvényalkotó a szabályok megalkotásánál rendszerint csak *egy tipikusnak tartott eset feltételezéséből indul ki,* ennek megfelelően, erre szabottan állapítja meg a törvényes öröklés rendjét.

4. Egy a korábbi jogi rendezéssel gyökeresen szakító, ahhoz képest teljesen új szabállyal szemben nehézségként áll végül a *megszokotthoz még széles körben meglevő ragaszkodás,* a hatályos szabálynak az esetek egy talán nem is szűk körében az örökhagyó és az örökösök igényének megfelelő, kielégítő volta.

IV.

Elgondolások a mainál helyesebb rendezésre

1. Ha a házastársi öröklés hatályos szabályai által felvetett meglehetősen sokrétű, s nem mindig egy irányba mutató megoldást igénylő problémákat, s a megoldásuknál felmerülő nehézségeket figyelembe vesszük, sem a házastársi haszonélvezet változatlan fenntartása, sem annak egyértelmű elvetése és a hagyaték valamely hányadára állagökröléssel való felváltása nem mutatkozik helyesnek.

[4] Ld. pl. *Sasvári* Tibor: Gondolatok az özvegyi jog időszerű kérdéseiről. Magyar Jog 1971. 483. old. Ilyen javaslatot terjesztett elő — a házastárs javára egyes korrekciókkal — *Nizsalovszky* Endre is az MTA Jogi Bizottságának 1975. május 26-i ülésén. A Ptk-nak a házastársi öröklést csak haszonélvezettel rendező szabályát és azt, hogy ez a haszonélvezeti jog viszont az egész hagyatékot terheli, magam is többször bíráltam. Lásd pl. Hozzászólás Horgosi György: „A házastársi öröklés néhány elvi kérdése" című cikkéhez. Magyar Jog 1973. 165. és 167. old.

A jelenleginél megfelelőbb megoldásra alapvetően két út kínálkozhat, amelyek egyike a házastársi öröklés haszonélvezeti koncepciójából, másika a házastárs állagörökléséből indul ugyan ki, mégis közelednek egymáshoz annyira, hogy a mindkét megoldásból adódó méltánytalanságokat, vagy legalább azok egy részét ki tudják küszöbölni.

2. A radikálisabb változást eredményező megoldás a házastársi haszonélvezet állagörökléssel való felváltása volna, mégis az alábbi korrekciókkal:

a) Nemcsak megszokottságára figyelemmel, hanem a házastársi haszonélvezet ma is élő arra a rendeltetésére is, hogy ez a túlélő házastársnak az örökhagyó haláláig közösen használt, közösen élvezett vagyon birtokában, használatában való változatlan bennmaradást biztosít, lehetővé kellene tenni, hogy az örökhagyó végintézkedéssel túlélő házastársának állagöröklés helyett az egész vagyon, vagy legalább a vagyon jelentékeny részének haszonélvezetét biztosíthassa. E haszonélvezetrendelésnek bizonyos esetekben, így különösen a közös házasságból származó lemenők rászorultságának hiányában a kötelesrész sérelmére is helyet kellene adni.

b) A túlélő házastársnak jutó hagyatéki hányadtól függetlenül a túlélő házastársnak, vagy

a túlélő házastársnak és az örökhagyó vele közös háztartásban élő kiskorú gyermekeinek, vagy végül.

a túlélő házastársnak és az örökhagyó vele közös háztartásban élő gyermekeinek kellene tulajdonul juttatni a háztartás berendezési és felszerelési tárgyait — arra tekintet nélkül, hogy azok a hagyatéknak akár döntő részét is kiteszik.

c) A túlélő házastárs számára biztosítani kellene, hogy az addig az örökhagyóval közösen lakott lakásban annak tulajdoni illetőségére tekintet nélkül bennmaradhasson.

3. A másik, kevésbé radikális megoldás az özvegyi haszonélvezeti jog fenntartása volna — de szintén korrekciókkal.

a) Az özvegyi haszonélvezeti jog mai szabályaiból eredő legfőbb konfliktusokat azzal látnám feloldhatóknak, ha mind a leszármazó örökösöket, mind a túlélő házastársat megilletné *a haszonélvezet megváltásához való jog,* akár az egész hagyatéki vagyonra, akár egyes hagyatéki vagyontárgyakra. A haszonélvezet megváltása során a javak természetbeni megosztására kellene törekedni,[5] s a vagyontárgyak magához váltására az örökhagyó özvegyének általában, vagy esetleg hosszabb házasság után elsőbbséget kellene biztosítani

b) Emellett a túlélő házastársnak állagöröklést biztosító megoldásához hasonlóan

aa) nem haszonélvezetként, hanem tulajdonul kellene a túlélő házastársnak, vagy

a túlélő házastársnak és az örökhagyó vele közös háztartásban élő kiskorú gyermekeinek, vagy végül

a túlélő házastársnak és az örökhagyó vele közös háztartásban élő gyermekeinek juttatni a háztartás berendezési és felszerelési tárgyait — itt is arra tekintet nélkül, hogy azok a hagyatéknak akár döntő részét is kiteszik és

bb) a túlélő házastárs számára biztosítani kellene, hogy az addig az örökhagyóval közösen lakott lakásban annak tulajdoni illetőségére tekintet nélkül bennmaradhasson.

c) A haszonélvezeti koncepció fenntartása esetén is feltétlenül el kellene törölni a Ptk-nak azt a már bírált szabályát, hogy a házastárs új házasságkötésével haszonélvezeti joga megszűnik. Az új házasságkötés természetesen indítékul szolgálhat a haszonélvezeti jog megváltásának kérésére — a megváltáshoz való jog gyakorlását azonban különben sem kellene megfelelő indítékhoz kötni.

d) Meg kell mégis jegyezni, hogy a szerzői jog öröklésével kapcsolatos problémákat a házastársi öröklés haszonélvezeti koncepciójának fenntartása a javasolt korrekciókkal sem oldaná meg. E kérdés megfelelőbb, az állagöröklés szabályait figyelembe vevő rendezésének a haszonélvezeti koncepció különbeni fenntartása esetén — egyedi jellegére tekintettel — mégis a szerzői jogi törvényben és nem a Ptk-ban kellene megtörténnie.

4. Felvetett javaslataimban nem hagyhattam, de nem is akartam figyelmen kívül hagyni azt a már említett, világviszonylatban érvényesülő — nálunk nem mindenki által helyeselt — tendenciát, amely a túlélő házastárs öröklési jogi jogállásának erősítésére, kedvezőbbé tételére irányul.

Weiss Emília

[5] Azok a burzsoá jogrendszerek, amelyek a házastársi öröklés haszonélvezeti koncepcióját, vagy haszonélvezeti koncepcióját is ismerik, a haszonélvezet megváltásához való jogon általában az állagörökösöket megillető azt a jogot értik, hogy a haszonélvező javára vállalt életjáradék fizetése fejében juthassanak haszonélvezettől mentes tulajdonjoghoz. A haszonélvezet megváltásának ilyen rendezését nem tartanám kívánatosnak.

A know-how szerződés jogi természete

A know-how szerződés jogi természetére vonatkozóan magyar vagy szocialista jogi irodalmi álláspontot nem ismerek, a tőkés jogok irodalma is nagyon kevés[1] és természetesen csak saját jogrendszereik szempontjából tárgyalják a kérdést. Ez az állítás csak a know-how szerződések jogrendszeren belüli elhelyezésére vonatkozik, semmiképpen sem magára a know-how-ra, amelynek könyvtárnyi irodalma van.

Úgy gondolom, hogy ha másért nem, vitaindításul érdemes a know-how szerződések jogi természetével is foglalkozni.

Minthogy a know-how-t általában az iparjogvédelmi fogalomkör részeként tárgyalják, kíséreljük meg a know-how szerződéseknek erről az oldalról való megközelítését.

Az iparjogvédelem körében a jogok átruházását tárgyazó szerződéseken kívül egy erre a körre jellemző szerződésfajta alakult ki, a licenciaszerződés, amelyben az egyik fél haszonbérlet-szerűen a másik félnek kizárólagossági jogainak használatát engedi át. A licenciaszerződések jogi természetének nagy irodalma van. A szerzők különböző konklúziókhoz jutnak.

Sok szerző saját jogrendszerének meglevő szerződéstípusai valamelyikébe tartozónak tekinti a licenciaszerződést. Mégis azt mondhatjuk, hogy ma már túlnyomó az a megállapítás, hogy a licenciaszerződés az innominát szerződések körében sui generis szerződéstípus[2]. Ez a megállapítás tartalmilag ugyan nem sokat mond, de annyi következtetés ebből is levonható, hogy a licenciaszerződés kialakulóban levő szerződéstípus, amelynek szabályai a joggyakorlatban, az irodalomban, sőt egyik-másik jogszabályban is[3] most vannak kialakulóban.

A szerzők általában inkább a licenciaszerződések szabályaival foglalkoznak: rendszerint nem határozzák meg, hogy mi a licenciaszerződés. Éppen azok a szerzők járnak el így, akik legrészletesebben, alapvetően foglalkoznak a licenciaszerződésre vonatkozó szabályokkal. Műveik alapján meghatározáshoz csak azzal az induktív módszerrel tudnánk jutni, hogy licenciaszerződés az, amelyre a szerzők által a joggyakorlat és az irodalom alapján kidolgozott szabályok alkalmazandók.

A vonatkozó irodalomból az a következtetés vonható le, hogy van egy közös ismérv, amely a szerződést licenciaszerződéssé teszi, éspedig a szellemi alkotás használati jogának engedélyezése. Emellett azonban a gyakorlatban a licenciaszerződésekre jellemző különleges fogalmak és szóhasználatok is kialakultak, amelyek azonban a licenciaszerződéseknek nem szükséges kellékei: meg nem tartásuk a licenciaszerződés ebbeli jellegét nem változtatja meg, csak értelmezését nehezíti.

A régebbi irodalom, például Klöppel, Planiol, Morel és szinte minden jogrendszer régebbi joggyakorlata szerint a licenciaadó kötelezettsége kimerül abban, hogy nem él a szellemi alkotás használatának eltiltása jogával, amellyel a jog felruházta. Kohler, Roubier már azt tanítják és az újabb joggyakorlat ezzel egyező, hogy a licenciaadónak pozitív kötelezettségei *is* vannak, nevezetesen az, hogy a találmány megvalósítását a licenciaadónak bizonyos ismeretközlő szolgáltatásokkal lehetővé tegye. Ez a pozitív kötelezettség az általános felfogás szerint azonban nem önálló szerződéses kötelezettség, hanem a licenciaadó mellékkötelezettsége.[4]

Mielőtt részletesebben belemerülnénk a licenciaszerződések jogi természetének vizsgálatába, amely átvezet tulajdonképpeni tárgyunkhoz: a know-how-szerződésekhez, vessünk egy pillantást arra a kérdésre, hogy e szerződések jogrendszerbeli elhelyezésének kizárólag dogmatikai jelentősége van-e, vagy egyben gyakorlati kérdés is. Nézetünk szerint nagyon is gyakorlati kérdésről van szó: arról, hogy a jogrendszerben való elhelyezés megoldása arra ad választ, hogy e szerződések értelmezésénél és a hibás teljesítés jogkövetkezményeinek levonásánál milyen szabályokat kell alkalmazni. Példaként említhetjük, hogy Lüdecke-Fischer egész fejezetet szentelnek annak a kérdésnek, hogy az NSZK gyakorlatában milyen nagymértékben függ esetlegességtől és a licenciaszerződés egészének értelmezésétől, hogy a bíróság arra mely szerződéstípus szabályait alkalmazza. Ugyanez a helyzet a francia jogban is.[5]

A helyzet e vonatkozásban azért ellentmondásos, mert jól körülhatárolt definíció hiányában nem állapítható meg mindenkor biztonsággal, hogy licenciaszerződésről van-e szó, és amennyiben ez megállapítható, nem állapítható meg egyértelműen, hogy melyek azok a licenciaszerződésre, mint típusra irányadó szabályok, melyek más szerződéstípusok szabályaitól eltérnek. Általában a licenciaszerződések tartalma első rátekintésre különböző szerződéstípusokat valósít meg. A licenciaszerződés már említett elfogadott közös jellemzőjén kívül a licenciaszerződésnek sokféle mellékkötelezettség lehet a tartalma, így például felszerelés tulajdonba adása, üzem (a szó fizikai értelmében) létesítése, gép használatba adása, tervek készítése, üzleti együttműködés stb. Polgári jogunknak a kötelmi jog különös részére vonatkozó tipizálása szerint az említett példák az adás-vétel, a vállalkozás, a bérlet, a megbízás, illetőleg a társaság körébe esnek. Más jogrendszerek is ezeket és a sok más lehetséges mellékkötelezettség tartalmát saját típusaik körébe vonják. A magyar bírói gyakorlatban nemigen találunk támpontot arra,

[1] *Stumpf*, Herbert: Der Know-how Vertrag 36. old.
[2] *Lüdecke*, Wolfgang: Lizenzvertäge, 32. és köv. old.
[3] 1969. évi II. Törvény III. Fejezet
[4] *Burst*, Jean-Jacques: Breveté et Licencié 2., 81. és köv. old.
[5] *Burst:* i. m.

hogy az ilyen mellékkötelezettséget is tartalmazó licenciaszerződés esetén — és ilyen a legtöbb licenciaszerződés — melyik szerződéstípus diszpozitív szabályai kerülnek alkalmazásra. Ebből lehetne ugyanis következtetést vonni arra, hogy a joggyakorlat az ilyen szerződéseket milyen szerződéstípusba tartozónak tekinti. A külföldi joggyakorlat általában azt a képet mutatja, hogy a vitás kérdésre — ha a vita a mellékkötelezettségek vonatkozásában merül fel — annak a szerződéstípusnak a szabályait alkalmazzák, amelybe a szerződés egyéb tartalmától elszakítva —, a vitás tényállás tartozik. Tehát például licenciaszerződés alapján történt gép használatba adására vonatkozó vita esetén a bérlet jogszabályai. Ezt az is lehetővé teszi, vagy megkönnyíti, hogy a joggyakorlatból általam ismert esetekben, rendszerint csak egyféle mellékkötelezettség tekintetében szokott vita fennállni, tehát nem merül fel annak a szüksége, hogy ugyanabban a perben részben a bérlet és más részben mondjuk a megbízás diszpozitív szabályai kerüljenek alkalmazásra. Ettől a gyakorlat akkor tér el, ha a szerződés tartalma gazdasági súlyában vagy jogilag jellemző mivoltában olyan mértékben tartozik túlnyomóan más szerződéstípusba, hogy ez indokolja, hogy egy bizonyos mellékkötelezettség tekintetében a szerződésre egyébként jellemző, de a konkrét mellékkötelezettségtől idegen szerződéstípus diszpozitív szabályait alkalmazzák.

A licenciaszerződésekre alkalmazásra kerülő diszpozitív szabályok megválasztása viszonylag egyszerűbb azokban a jogrendszerekben, amelyek a szellemi alkotást és ezen belül a lajstromozott iparvédelmi jogokat tulajdonnak tekintik. Ilyenek például az angolszász jogok, de ezeket ebben a gondolatmenetben ki kell rekesztenünk, mert az ott használt „property" szó, amelyet a kontinentális jogi nyelvekben jobb híján „tulajdon"-nak fordítanak, tartalmilag nem azonos a kontinentális jogok „tulajdon" fogalmával.

Jobb példa erre a francia jog, amely éppen ebből folyólag előszeretettel, de nem kizárólag alkalmazza a bérlet diszpozitív szabályait.

Ebben a kapcsolatban érdekes az a jogtörténeti körülmény, hogy a francia jog hatóterületén előbb született meg a szó, a „tulajdon", a „propriété" a szellemi alkotások körére alkalmazva, mint a hozzátartozó fogalom.

A francia nemzetgyűlés 1790-ben megbízta Marquis Stanislas de Boufflers képviselőt a szerzők és feltalálók jogait szabályozó törvényjavaslat kidolgozásával. Boufflers 1790. december 30-án terjesztette elő jelentését és törvényjavaslatát,[6] amelyben a forradalmi meggyőződés hevétől átfűtött lendületes szavakkal — szembehelyezkedve az ancien régime meggyökeresedett álláspontjával, amelyben az alkotások kihasználása az uralkodó kegyétől függött és privilégium jellegű volt — megfogalmazta azt, hogy az alkotót illeti az alkotásból származó erkölcsi és anyagi elismerés és ezt úgy fejezte ki, hogy a szellemi alkotás alkotójának alkotása, elidegeníthetetlen tulajdona. E fordulat olyan átütő erejűnek bizonyult, hogy átment a még 1790. december 31-én elfogadott első francia törvénybe. Ezt már csak egy csekély lépés választotta el a szó elméleti megalapozásától. Ma a francia jogban szellemi alkotásokra vonatkozóan a tulajdonjogi felfogás látszólag uralkodó. A francia jog területén is úgy áll azonban a kérdés, hogy az iparjogvédelem szakemberei és tőlük áramlóan a szerződéses nyelvezet és a joggyakorlat a szellemi jogokat tulajdonnak kezelik ugyan, de a jogelmélet felfogása távolról sem egyhangú ebben a kérdésben. Például Planiol nagy magánjogi összefoglaló művében[7] az 1217. szakaszban kifejezetten tagadja a szellemi alkotások tulajdon jellegét.

Ilyen a svájci jog is. A svájci jog alapján, de nem arra korlátozottan, Troller alapvető művében[8] azt fejti ki, hogy a dolgokra vonatkozó tulajdon fogalma a szellemi javakra csak annyiban alkalmazható, amennyiben azok természete az általános tulajdon-fogalommal nem ellenkezik. Troller konklúziója közel áll ahhoz a nézetemhez, hogy a tulajdon fogalma szellemi jogokra csak mintegy hasonlatképpen alkalmazható, annak folyományaként, hogy bizonyos szellemi jogokhoz olyan jogosultságok is fűződnek, amelyek megfelelnek a tulajdonjog abszolút jogi szerkezetének.

Az NSZK elmélet, szerintem, nem túlságosan sok tartalommal bíró szavakkal intézi el a kérdést, amikor arról beszél, hogy a tulajdont jellemző uralmi helyzet szellemi tartalmat nyer.[9] A forgalomnak — állítólag — ugyanebből a nézetéből indul ki Isay is.[10]

A szocialista jogok és így a magyar jog is azt, amit a jogi szóhasználat ipari tulajdonnak mond, az emberi személyiség jogi védelmének kategóriájába sorolja.[11] Bár a felszabadulás előtti magyar jogban is van a tulajdoni szemléletnek alapja,[12] de már Szladits Károly is azt tanítja,[13] hogy „Tulajdon tárgya csak dolog (testi tárgy) lehet. Vannak azonban a dolgokon kívül másnemű, eszmei javak is, amelyek tekintetében a törvény az arra jogosultnak a tulaj-

[6] Rapport ... sur la propriété des auteurs de nouvelles découvertes et inventions en tout genre d'industrie.

[7] *Planiol,* Marcel: Traité Élémentaire de Droit Civil, Tome Premier.

[8] *Troller,* Alois: Immaterialgüterrecht I. rész, 3. Fej. §. 7.

[9] Vergeistigung des Gewaltverhältnisses, Wolff, Planck-Brodmann.

[10] *Isay:* Patentgesetz: 123. old.

[11] *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: Magyar Polgári Jog. Ötödik rész, A szellemi alkotások joga, LV. Fejezet.

[12] Országbírói értekezlet, I. Rész. 23, §: „... az ész szüleményei is oly tulajdont képeznek, mely a törvény ótalma alatt áll."

[13] *Szladits* Károly: A magyar magánjog vázlata, I. rész. Harmadik cím.

donhoz *hasonló*[14] kizárólagos hatalmat (abszolút jogot) biztosít. Ily értelemben beszélhetünk eszmei tulajdonról." Kifejti továbbá Szladits, hogy bár a szűkebb értelemben vett személyiségi jogokat és az eszmei tulajdont egymástól külön lehet választani, de „a jogoknak ez a két csoportja a jogi védelem eszközei szempontjából oly sok közös vonást tüntet fel, hogy egységes főcsoportként helyezhetők szembe a dologi jogokkal. Közös elnevezésükre még nem alakult ki általánosan elfogadott szóhasználat. Egyesek[15] személyi jogoknak nevezik, amivel szemben azonban tagadhatatlan, hogy az eszmei tulajdon egyúttal vagyonérdekű jog is. Azért legcélszerűbb e jogok két csoportját együttesen tárgyalni, de oly közös elnevezés alatt, amely mind a személyiségi jogoknak megfelelő személyi javakat, mind az eszmei tulajdont alkotó eszmei javakat egyaránt kifejezésre juttatja." Ezt teszi Szladits Károly, amikor e jogok tárgyalását „A személyi és eszmei javakon való jogok" címen fogja össze. Ezzel szemben a német irodalomban Kohler és Gierke igyekeznek elválasztani az egyéniségi (szűkebb értelemben vett eszmei javakon való) jogokat[16] az eszmei tulajdontól.[17]

Mindazonáltal nem hunyhatjuk be szemünket az elől, hogy az „ipari tulajdon", „ipari tulajdonjog" elnevezés a magyar jogi nyelvben, sőt jogszabályszövegben is — bár csak az uniós egyezmények közzétételével — meghonosodott.[18]

Ha azt állíthatnók, hogy a know-how-ra vonatkozó szerződések licenciaszerződések, akkor az elmondottakat a know-how-szerződésekre minden további nélkül vonatkoztatni lehetne.

Igaz, hogy a külföldi gyakorlatban, elsősorban az angolszász jogokon alapuló gyakorlatban, a know-how-szerződéseket sokszor know-how-licenciaszerződésnek nevezik. A szerződéses szóhasználatnak ezt a gyakorlatát a témával behatóbban foglalkozó szerzők még az angolszász jogok hatóterületén sem veszik át,[19] a kontinentális jogokban pedig egyenesen helytelennek mondják.[20] Stumpf már idézett, teljesen korszerű művében ezt úgy említi meg, hogy a know-how-szerződésre szórványosan megtaláljuk a „licenciaszerződés" elnevezést is. E vonatkozásban Stumpf az irodalomra hivatkozik.[21] A kifejtendők alapján nekem is az a véleményem, hogy ez hibás.

Ahhoz, hogy a know-how-szerződések jogi természetét vizsgáljuk, tudnunk kellene, hogy mely szerződések know-how-szerződések. Ezt akkor tudnánk szabatosan megállapítani, ha volna a jogszabálynak, a joggyakorlatnak vagy az irodalomnak a know-how fogalmára vonatkozó egyértelmű megállapítása. Ilyen azonban nincs. Ahány szerző, ahány a tárgyban állást foglaló szervezet, annyiféle meghatározás.

Ezért e tanulmány céljára járjunk el pragmatikusan és nézzük meg, hogy mi az a tartalom, amire know-how-szerződések általában vonatkozni szoktak. A praxis azt mutatja, hogy a tartalom sokfélesége szinte átláthatatlan: nem szabadalmazott találmány, konstrukciós utasítások, gyártási műveleti utasítások, építési, gépszerkesztési előírások, gépelhelyezési vázlatok, vizsgálati módszerek, műveletek egymásutánja, előírások a gyártás körülményeire vonatkozóan, mint például nyersanyagok, kenőanyagok, hőmérsékleti kívánalmak, levegőtisztasági feltételek, formulák, számítások, tervek, rajzok, próbadarabok, minták, szerszámok stb., stb. Ugyancsak sokféle e tartalom átadásának módja: írásos dokumentáció, rajzok, szóbeli információ, betanítás, ellenőrzés, vizsgálatok vagy kísérletek elvégzése vagy azokban való részvétel stb.

Mindkét felsorolásból csak egy hiányzik: jog átruházása, átadása, vagy jogon jog engedése. Vajon miért? Mert annak, aki a know-how-val rendelkezik, van ismerete, tapasztalata, gyakorlata, csak éppen joga nincs, amit átadhatna.

A példálódzóan felsorolt tárgykör alapján a jelen tanulmány céljára a know-how-nak a sok közül valamely tágabb meghatározásából kell kiindulnunk, különben az a szemrehányás érhetne, hogy fejtegetéseink csak az általunk önkényesen meghatározott szűkebb körre állanak meg. Egy ilyen körülírás a következő: átadható, a nagyközönség számára közvetlenül nem hozzáférhető és nem szabadalmazott műszaki ismeretek.[22] Egyébként a jogirodalmi közvélemény egyre jobban közeledik az ilyesféle meghatározáshoz,[23] amelyet magam is helyesnek tartok. Ennek részletesebb alátámasztására e tanulmány nem ad lehetőséget. Ilyesféle meghatározáshoz közeledik a bírói gyakorlat is.[24]

Megemlítendő, hogy a know-how nem azonos az üzemi vagy gyári titokkal. Igaz, hogy az angolszász jogéletben a know-how-ra gyakrabban használják a „trade secret" kifejezést, de a kontinentális jogokban a szóról-szóra valló fordításból származó összetévesztési lehetőség zavart keltő. A know-how akkor is forgalom tárgya, ha titok jellege nincs vagy megszűnt, pl. abban az esetben, ha azt a szakmában több al-

[14] kiemelés tőlem (*S. P.*)

[15] *Bozóky* Alajos: Kolosváry Bálint.

[16] Individualrechte.

[17] Immaterialgüterrechte.

[18] 1967. évi 7. sz. tvr. az ipari tulajdon oltalmára létesült uniós egyezmények ... szövegének kihirdetéséről.

[19] *Turner,* Amédée: The Law of Trade Secrets.

[20] Conference on some topical questions concerning protection of industrial property, *Azéma,* Jacques: Le contrat de communication de know-how en droit français, 27. old.

[21] *Gericke:* Finanzrundschau.

[22] *Mousseron,* idézi *Azéma* hivatkozott munkájában.

[23] *Stumpf:* 24—25. old.

[24] Pl. Cass. comm. 13. juillet 1966, Annales 67. 225; OLG Düsseldorf, 26. 7. 957, WuW/E OLG 201; LG Düsseldorf, 8. 1. 1957, WuW/E AG/LG 51.

kalmazandó ismeri, csak éppen az nem, aki ügyletileg meg akarja szerezni, vagy akár a szakmában általánosan ismert ugyan, de egy fejlődő ország üzeme azt a szakma valamely fejlettebb országbeli gyárától kívánja megszerezni.

Abban az esetben, ha a know-how-ra vonatkozó szerződés nem iparjogvédelmi joghoz kapcsoltan szabályozza a know-how átadását, amely esetben licenciaszerződésnek minősül, hanem amikor a know-how különállóan tárgya a forgalomnak, akkor áll az a sok szerző által ismételt és a gyakorlati tapasztalat által is megerősített mondás, hogy két hasonló, vagyis jogilag feltétlenül egyformán minősülő know-how-szerződést nemigen lehet találni. Én legalábbis negyvenévi praxisban ilyet nem találtam.

A know-how-szerződések tartalma sokkal szorosabb és közvetlenebb kapcsolatban maradt a jogrendszerek szerződésekre vonatkozó szabályai különös részében található szerződéstípusokkal. Ennek következtében ezekre a gyakorlat szinte kivétel nélkül azon szerződéstípus diszpozitív szabályait alkalmazza, amelynek tartalmuk megfelel. Egyes esetekben fogalmilag is kizárt ezekre a licenciaszerződésekre az irodalomban és a gyakorlatban kifejlődött speciális diszpozitív szabályokat alkalmazni, mert nincs olyan szubsztrátum, amelyekre ezeket rá lehetne húzni.

Természetesen a know-how-szerződésekre is alkalmazandók a kötelmi jogoknak a szerződésekre vonatkozó általános szabályai, így pl. a magyar jogban a Ptk. Negyedik Részének I. címe. Ezen általános szabályok alkalmazásában azonban különleges ismérve a know—how-szerződéseknek, hogy az átadó fél kötelezettsége: ismeretek közlése. Negatív megközelítésben: a főkötelezettség sosem áll jog (hasznosítási jog, gyártási jog, reprodukálási jog stb.) szolgáltatásában, másrészt sosem áll dokumentáció szolgáltatásában, gép vagy minta átadásában, betanításban stb. sem: ezek mind a közlés módjai. Miután tisztáztuk, hogy a know-how-szerződésben mi a szerződésre jellemző főszolgáltatás, vessünk egy pillantást néhány szokásos mellék-kötelezettségre és vizsgáljuk meg, hogy a know-how-szerződések tekintetében ezekre vonatkozó nagyjából már kialakultnak tekintendő szabályok egybeesnek-e a licenciaszerződések tekintetében már kialakult, de az írott jogban csak szórványosan megjelenő szabályaival.

A licenciaszerződések tekintetében kialakultnak tekinthetők az általános jogszavatosság speciális szabályai. A know-how-szerződéseknél ezeknek csak az a részszabálya érvényesül, hogy az ismeretek átadója elvileg szavatol azért, hogy harmadik személyek iparvédelmi jogai az ismeretek alkalmazása akadályául ne szolgáljanak. Ezzel kapcsolatosan felmerül az a dogmatikai kérdés, hogy ez a részszabály know-how-szerződéseknél egyáltalán a jogszavatosság körébe esik-e.

A licenciaszerződéseknél kialakult az az egyébként magától értetődő tétel, hogy, ha a szerződés tartama korábban szűnik meg, mint az alapját képező iparvédelmi jog, a licenciavevőnek az ismeretek használatához nincsen tovább joga. A know-how-szerződéseknél, ha maga a szerződés ellenkezőképpen nem intézkedik, a szerződés tartamának megszűnése esetére a diszpozitív szabály az ellenkező. A licenciaszerződések körében a diszpozitív titoktartási kötelezettség köre szűkebb és szabályai enyhébbek, mint a know-how-szerződéseknél. Ugyanis az iparvédelmi jogokkal kapcsolatosan, azokkal együtt szolgáltatott ismeretek rendszerint csak az iparjogvédelmi jog használatával együtt hasznosíthatók, míg a know-how-szerződéseknél a titok megőrzése mindkét félnek súlyos érdeke és a titoktartás megsértése esetenként a szolgáltatás, átvitt értelemben, „megsemmisülésével" jár.

Különböző a két szerződésben a szavatossági esetek bekövetkezésének a tényállása is. A licenciaszerződéseknél kialakult speciális szavatossági szabály az, hogy a licenciaadó nem a licenciavevőnél bekövetkező eredményért szavatol, hanem azért, hogy az általa engedélyezett jogok hasznosítása műszaki szempontból nagyipari szinten megvalósítható. A know-how átadója hibátlanul teljesített akkor, ha az átvevővel közölte mindazt, ami az adott helyzetben — és az adott helyzetnek a szerződés általános tartalmából levonható következtetések is részét alkotják — tőle elvárható. Mindkét esetben ugyan az átadóra hárul a bizonyítás terhe, de licenciaszerződéseknél azt kell bizonyítani, hogy a műszaki gondolat, bárhol, gazdaságilag nem túlnehezülten megvalósítható, míg a know-how-szerződéseknél azt kell bizonyítani, hogy az ismeretek átadása átlagos szakember által használhatóan megtörtént.

A licenciaszerződéseknél kialakult az a diszpozitív szabály — és itt most a Római Szerződésből eredő, ezt keresztező, ellentétes gyakorlatot figyelmen kívül hagyjuk —, hogy az átadott ismeretek csak azon a területen használhatók, ahol az iparjogvédelmi jogok fennállnak. A know-how-szerződéseknél, ellenkező kikötés hiányában, a diszpozitív szabály szerint területi korlátozás nincs.

A licenciaszerződéseknél a kizárólagosság értelmezése tekintetében az a diszpozitív szabály, hogy a licenciaadó sem alkalmazhatja a szerződés tárgyát képező műszaki ismereteket a szerződés területén. Know-how esetében még senkinek sem jutott eszébe olyan értelmezés, hogy a kizárólagosság engedélyezésével az átadó lemondana az alkalmazás jogáról. A kizárólagosság a know-how-szerződések területén csak azt jelenti, hogy az átadó mással az ismereteket közölni nem fogja, míg a licenciaszerződéseknél arra is kiterjed az átadó szavatossága, hogy a területen az ismereteket más nem fogja alkalmazni.

A szerződés tartama a licenciaszerződéseknél a kölcsönös jogok és kötelezettségek tekin-

tetében — ritka ellenkező kikötés hiányában — egységes. A know-how-szerződéseknél a kölcsönös kötelezettségek rendszerint jelentősen rövidebb idő alatt teljesülnek, mint a licenciaszerződéseknél és ezért ezek gyakran nem hosszú tartamú szerződések és így ezekre nem állnak azok a szabályok, amelyek a licenciaszerződések rendszerint hosszú évekre kiterjedő tartama miatt alakultak ki. Azonkívül a tartam a know-how-szerződésekben a különböző szerződéses szolgáltatások tekintetében egymástól különbözni szokott: mások az ismeretek átadására meghatározott határidők, mások a szavatossági igények érvényesítésének határidői, ismét más a fizetési kötelezettségek tartama és más például a feleket kötelező titoktartás tartama is, amit még külső, a felektől független körülmények is befolyásolhatnak. Ezek a tartamok nemcsak akkor térnek el egymástól, ha a felek ezeket, mint szokás, a szerződésben különbözőképpen állapítják meg, hanem ilyen kikötés hiányában is külön-külön állapítja meg a bíróság az egyes kötelezettségekre vonatkozó határidőket a felek feltehető akarata szerint. Tehát a know-how-szerződéseknél az egyes kötelezettségek és jogok tartamának különbözőségére vonatkozó szabály valóságos és a licenciaszerződésektől eltérő diszpozitív szabálynak tekinthető.

Ebből a példálódzó ismertetésből látható, hogy a licenciaszerződések tekintetében kikristályosodóban levő szabályok a know-how-szerződésekre részben nem alkalmazhatók, részben pedig, hogy a mögöttes szerződéstípus szabályainak átvétele know-how-szerződéseknél sokféle szempontból más eredményre vezet, mint a licenciaszerződéseknél.

A know-how-szerződések tárgyának példálódzó felsorolásából úgy tűnik, hogy e tárgyak részben dare, részben facere kötelmek. De ez csak látszólagos. Ahol a know-how átengedője az átengedést rajz, leírás vagy mintapéldány átadásával testesíti meg, ott sem maga a dolog a szolgáltatás tárgya, hanem az az ismeret, amelynek közvetítésére a dolog szolgál. Ennek a próbája az, hogy, ha a dolog szolgáltatása valamiért lehetetlenül vagy hiányos, akkor a hiányosságot ésszerűen és a joggyakorlat szerint is nem a vonatkozó szabályok szerint kell pótolni vagy a hiányosság konzekvenciáit levonni, hanem az ismeret sikeres átadását lehetővé tevő más eszköz is megfelel a célnak. Tehát, aki know-how átadására kötelezi magát, az mindenkor valamilyen tevékenységet vállal. A know-how-szerződés tartalma tehát facere kötelem.

A licenciaszerződések és a know-how-szerződések diszpozitív szabályainak különbözőségére vonatkozó fenti megállapítás értékelésénél figyelembe kell venni, hogy minden jogrendszer területén, kivéve talán az angolszász jogterületeket, a know-how-szerződéseknél alkalmazásra kerülő jog szabályozásában való bizonytalanság folytán, a tapasztalat szerint a know-how-szerződéseknek a számához és jelentőségéhez képest elenyészően csekély azoknak az eseteknek a száma, amelyek közölt bírói döntésig elkerülnek. Ez is akadálya annak, hogy a know-how-szerződésekre, mint típusra vonatkozó szabályok kikristályosodjanak. Ezért még a jelen tanulmányban foglalt illusztratív megállapítások végett is az irodalomra és elsősorban sokesztendős tapasztalatra kellett visszanyúlnunk.

Amikor egy szerződésfajta helyét keressük a jogrendszerben, nem elég azt egy adott időpont metszetében statikusan vizsgálni, hanem mozgásának, változásának dinamikáját kell szem előtt tartani. Ha így járunk el, tanúi vagyunk egy olyan folyamatnak, mint amikor a római jogban a locatio-conductio formulából kialakult és önállósodott a locatio-conductio operarum.[25] Csakhogy a licenciaszerződések állapota a szerződéstípussá válás folyamatában sokkal előrehaladottabb, mint a know-how-szerződéseké. Úgy jellemezhetjük a licenciaszerződés típussá alakulásának jelenlegi állapotát, hogy az tartalmilag már szinte létrejöttnek tekinthető, csak a törvényalkotásban és a jogi irodalomban való „szentesítés" van hátra. A know-how-szerződések tekintetében csak néhány specifikus szabály alakult ki és a jogszolgáltatás és irodalom különböző, már kialakult szerződéstípusok szabályaira nyúl vissza és azokat alkalmazza a know-how-szerződésekre. A jövő fogja megmutatni, hogy a know-how-szerződés valaha is eléri-e a nevesített szerződés rangját, vagy akár azt az állapotot, amelyben a licenciaszerződés ma van. Ez a tanulmány nem hivatott arra, hogy ezt a folyamatot gyorsítsa, sem pedig arra, hogy fékezze. A jog fejlesztése elsősorban a törvényalkotó, aztán a tudomány és a gyakorlat feladata; a jog gyakorlati művelője csak szemlélő, aki feladatát regisztrálással teljesíti.

Sebestyén Péter

[25] *Marton* Géza: A római magánjog elemeinek tankönyve: Instituciók, 89. és 208. old.

A legnagyobb kedvezmény és a vámuniók*

I. A kérdés kifejtése. Az ún. legnagyobb kedvezmény, az egyenlő elbánásnak és a diszkrimináció kiküszöbölésének hatékony eszköze, különösen a nemzetközi kereskedelem terén kiemelkedő jelentőségű. Az európai biztonságra és együttműködésre vonatkozó konferencia helsinki záróokmányában is elismerték a felek „azokat a kedvező hatásokat, amelyeket a legnagyobb kedvezményben részesülő nemzetre vonatkozó elbánás alkalmazása a kereskedelem fejlődésére eredményezhet". Könyvtárakat tesz ki az a politikai és közgazdasági irodalom, amely a legnagyobb kedvezmény elvét, mint a nemzetközi kereskedelem megszervezésének alapját taglalja és újabban különösen azt a kérdést, hogy kell-e és milyen korrekciókat tenni a legnagyobb kedvezmény rendszerén addig, amíg az iparilag fejlett országok és a fejlődő országok között fennálló diszparitást fel nem számolják vagy legalábbis lényegesen nem csökkentik.

Az ENSZ nemzetközi jogi bizottsága, amelynek napirendjén már évek óta szerepel a legnagyobb kedvezményben részesülő nemzetre vonatkozó szerződéses kikötés, klauzula, (angolul: most-favoured-nation clause, oroszul: ogovorka o rezsime naibolsego blagopriatsvovania) nem gazdasági vagy kereskedelempolitikai szempontból foglalkozik a klauzulával. Nem azt kutatja, hogy a legnagyobb kedvezmény megadása mennyiben vált a nemzetközi kapcsolatok terén és különösen a nemzetközi kereskedelemben általános elvvé és azt sem, hogy az mennyiben alkalmas a fejlettség különböző fokán álló államok közötti gazdasági kapcsolatok általános szabályozójává. A Bizottság nem a legnagyobb kedvezmény elvével, hanem a legnagyobb kedvezményt biztosító szerződéses kikötéssel, a klauzulával foglalkozik. A Bizottság vizsgálatának tehát nem az a tárgya, hogy mikor vagy milyen formában kívánatos a legnagyobb kedvezményt szerződésileg kikötni vagy egyébként alkalmazni, hanem az, hogy a legnagyobb kedvezményt biztosító szerződéses kikötésnek mi a jogi természete és hogy miként kellene a klauzulára vonatkozó szerződésjogi anyagot — a nemzetközi jog jelenlegi állása szerint vagy a jelenlegi nemzetközi jogot fokozatosan továbbfejlesztve — egységes szerkezetbe foglalni.

Tudvalevő, hogy a Bizottság korábban tervezetet készített a nemzetközi szerződések jogáról, amely azután alapja lett az 1969-ben elfogadott, a nemzetközi szerződésekre vonatkozó joganyagot kodifikáló Bécsi Egyezménynek. Amikor a Bizottság a szerződésjogi kérdésekkel foglalkozott, a legnagyobb kedvezményt biztosító klauzula kérdését — annak komplexitására tekintettel — külön tanulmányozás céljára tartotta fenn. Ez a tanulmányozás már előrehaladt állapotban van, de még nem fejeződött be. A Bizottság azoknak a jelentéseknek az alapján dolgozik, amelyeket a jelen sorok írója, mint a téma előadója évről évre előterjeszt.[1]

Az alábbiakban a klauzulára vonatkozó joganyag kodifikálása során felmerült egyik, gazdasági és politikai hangsúlyokkal terhelt kérdés megvilágítását kísérelem meg. Ez a kérdés — röviden jelezve — a legnagyobb kedvezményt biztosító klauzula és a vámunió viszonyát illeti.

Jelentékeny azoknak a nemzetközi kereskedelmi egyezményeknek a száma, amelyekben a felek ugyan biztosítják egymásnak a legnagyobb kedvezményben részesülő nemzettel azonos elbánást, de kivételt statuálnak az általuk vámuniók vagy egyéb hasonló államcsoportosulások keretében nyújtott kedvezmények tekintetében. Vajon ez utóbbi kikötések jelentékeny száma vagy egyéb okok következtében megállapítható-e, hogy a vámuniós kivétel a nemzetközi jognak szokásjogi szabályává vált? Vagy, a kérdést másként téve fel: az az állam, amely a legnagyobb kedvezményre vonatkozó kikötés jogosítottja, igényelheti-e a kötelezett államtól a maga vagy állampolgárai, árui stb. részére azt az elbánást, amelyet az utóbbi, a vele vámunióban levő vagy más hasonló csoportosulásba tartozó államnak (állampolgárainak stb.) nyújt — azt az esetet feltételezve, hogy a szerződés kifejezetten nem vonja ki a vámunió vagy más hasonló államcsoportosulás keretében nyújtott kedvezményeket a legnagyobb kedvezményt biztosító klauzula hatálya alól? (Az időtényező, vagyis az a körülmény, hogy a klauzula kötelezettje a kedvezmény nyújtása — a klauzulát tartalmazó szerződés aláírása és hatálybalépése — idején már tagja volt-e a kérdéses csoportosulásnak vagy csak később vált azzá, nem változtat a probléma lényegén, a gyakorlati eset persze az utóbbi.)

A fentiekben és a következőkben „más hasonló államcsoportosulás"-on a következőket kell érteni: a szabad kereskedelmi egyesülést,[2] azt az átmeneti megállapodást, amelynek célja vámunió vagy szabad kereskedelmi övezet létesítése és az államok minden egyéb olyan csoportosulását, amely vámunión, szabad kereskedelmi

* Esettanulmány a nemzetközi jog kodifikációja és fokozatos fejlesztése köréből *(U. E.)*

[1] Ld. a Nemzetközi Jogi Bizottság 1968—70., 1972. és 1973. évi évkönyveinek II. kötetét, valamint az A/CN. 4/280 és 286. sz. dokumentumokat.

[2] A szabadkereskedelmi övezet és a klauzula viszonya nem vet fel teljesen azonos problémákat, mint a vámunió és a klauzula viszonya. Az övezet újabb keletű jelenség és a hallgatólagos kivételre vonatkozó igény ezért és a külső vámfal egységének hiánya miatt is lényegesen gyengébb. Ld. Sauvignon, E., La clause de la nation la plus favorisée, Grenoble, 1972. 245. old.

megállapodáson vagy az előbbiek létesítését célzó átmeneti megállapodáson alapul.[3]

A feltett kérdés bővebb kifejtése és a megoldás nyomon követése több szempontból is érdeklődésre tarthat számot: az egyfelől némi betekintést nyújt a nemzetközi szerződések jogának egy kevéssé taglalt részletkérdésébe és ekként útmutatásul szolgálhat azoknak, akik kereskedelmi szerződések kötésével és értelmezésével foglalkoznak, másfelől bevilágít a nemzetközi jog kodifikációjának és fokozatos fejlesztésének, ha nem is műhelytitkaiba — amelyek nincsenek — de logikai folyamatába és az e folyamat során felmerülő általános elvi kérdésekbe.

II. A klauzula és az írott kivétel. A legnagyobb kedvezmény klauzulája az olyan szerződéses kikötés, amellyel az egyik állam vállalja, hogy a másik államot (illetve az azzal meghatározott kapcsolatban álló személyt vagy dolgot) a legnagyobb kedvezményben részesülő nemzetnek (helyesebben államnak) nyújtott elbánásban részesíti. Ez az elbánás pedig az olyan, amely nem kevésbé kedvező, mint amelyben a kedvezményt nyújtó állam bármely harmadik államot (illetve az utóbbival ugyanolyan kapcsolatban álló személyt vagy dolgot) részesít.[4] Ritka az olyan klauzula, amelyben csak az egyik állam vállalja a legnagyobb kedvezmény nyújtását: a kötelezettség vállalása rendszerint kölcsönösen történik kétoldalú vagy többoldalú szerződésben. Ez utóbbi szerződésfajtában (pl. a GATT-ban) valamennyi részes állam minden szerződő partnerével szemben vállalja a legnagyobb kedvezmény nyújtását és részesül is az általa nyújtott legnagyobb kedvezményben.

Az államközi kapcsolatoknak azok a szférái, területei, amelyekben az államok a legnagyobb kedvezmény klauzuláját szerződéseikbe szokták iktatni, sokfélék.

Ilyenek például: diplomáciai, konzuli vagy egyéb missziók létesítése, azok és személyzetük kiváltságai és mentességei; a nemzetközi közlekedés, bánásmód az idegen közlekedési eszközökkel, hajókkal, repülőgépekkel, vonatokkal és mindezek személyzetével stb.; idegen természetes és jogi személyek letelepedése, jogaik és kötelezettségeik a fogadó országban; intellektuális tulajdon (ipari tulajdon, irodalmi és művészeti jogok); bíróságok és más hatóságok igénybevétele, idegen bírósági ítéletek elismerése és végrehajtása, perköltségbiztosíték stb.

Az a szféra azonban, amelyben a legnagyobb kedvezmény alkalmazásának kikötése a leggyakrabban fordul elő, a nemzetközi kereskedelem és különösen a behozatal, a kivitel és főleg a vámok világa.

Az alábbiakban — a kérdéses kivétel természeténél fogva — csak ez utóbbi területen előforduló klauzulákról, illetve érvényesülésük köréről lesz szó.

A legnagyobb kedvezményt biztosító kikötések példájául szolgálhat az 1947. július 15-i magyar—szovjet kereskedelmi és tengerhajózási szerződés 1. cikke, amely egyúttal azt is mutatja, hogy a klauzula az említett szférákból egyszerre többre is vonatkozhat: „A Szerződő Felek minden fenntartás és megszorítás nélkül kölcsönösen alkalmazni fogják egymással szemben a legnagyobb kedvezményben részesülő nemzetre vonatkozó elbánást mindazokban a kérdésekben, amelyek a két ország közötti kereskedelemre és tengerhajózásra, valamint az ipar és gazdasági tevékenység egyéb ágainak területeiken való folytatására vonatkoznak."

A szerződés azt is példázza, hogy a legnagyobb kedvezmény nyújtását meg lehet szorítani, kivételeket lehet statuálni a legnagyobb kedvezmény nyújtása alól. Egyéb kivételek között ezt teszi a 14. cikk is:

„A jelen szerződés rendelkezései nem terjednek ki azokra a jogokra, amelyeket mindkét Szerződő Fél a szomszédos államokkal való határmenti kapcsolatok megkönnyítése érdekében a határ mindkét oldalán 15 kilométert meg nem haladó sávban biztosít, avagy biztosítani fog." Vámuniós kivételt azonban ez a szerződés nem tartalmaz.

Ilyen kivételt találhatunk, sok egyéb szerződés között, például a Magyarország és Argentína között kötött, Buenos Airesben 1967. november 6-án aláírt kereskedelmi megállapodásban. Ennek 4. cikke a 2. és 3. cikkben biztosított legnagyobb kedvezményre nézve azt írja elő, hogy a Szerződő Felek a legnagyobb kedvezményt „nem alkalmazzák azokra az előnyökre és könnyítésekre, amelyeket a felek bármelyike engedélyez vagy engedélyezni fog harmadik országnak, vagy országcsoportoknak vámunió folyományaként".[5]

Az ilyenféle kivételnek a klauzulába vagy a klauzulát tartalmazó kereskedelmi szerződésbe való iktatása gyakori. Ezt már a Népszövetség Gazdasági Bizottsága is megállapíthatta a legnagyobb kedvezmény kérdésének gazdasági szempontból való tanulmányozása során. A Bizottság kijelentette, hogy „a vámuniók a hagyomány által elismert kivételt alkotnak a legnagyobb kedvezmény szerinti elbánás elve alól." A Bizottság ki is dolgozott egy klauzula-szöveget és ajánlotta, hogy azt az államok kereskedelmi szerződéseik szövegezésénél vegyék alapul. E szöveg így zárul: „Mindazonáltal ... a bármely Szerződő Fél által már megkötött vagy ez-

[3] Az Európai Gazdasági Közösség alapításáról szóló 1957. március 25-i római szerződés 9. cikke szerint például: „A Közösség vámunión alapul, amely áruk minden kereskedelmére vonatkozik és magában foglalja a tagállamok között a behozatali és kiviteli vámok és az azonos hatású minden adók tilalmát és harmadik államokkal szemben közös vámtarifa létesítését..."

[4] Ld. Nemzetközi Jogi Bizottság Évkönyve, 1973. II. kötet, angol verzió, 215. old. 4. és 5. cikk.

[5] ENSZ, Szerződések Tára. 671. kötet, 221. old.

után megkötendő vámunióból származó előnyök kivételnek a jelen cikk hatálya alól."[6]

A legnevezetesebb szerződéses kikötés, amely a vámuniók, szabad kereskedelmi övezetek, illetve az ilyen uniók vagy övezetek létrehozására irányuló átmeneti megállapodás keretében nyújtott előnyöket kizárja a legnagyobb kedvezmény nyújtására vonatkozó kötelezettség alól, az 1947. október 30-i Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezményben (GATT) található. Tudvalevő, hogy az egyezmény kulcsrendelkezése az I. cikk, amelyben a szerződő felek egymásnak biztosítják a legnagyobb kedvezményt, vagyis mindazt az előnyt, amelyet vámok, közterhek, behozatali és kiviteli formaságok stb. tekintetében bármely más országnak megadnak. A vámuniós kivételt a XXIV. cikk tartalmazza.

E cikk meghatározása szerint vámunión azt kell érteni, ha két vagy több vámterület helyébe egyetlen vámterület lép úgy, hogy az uniót alkotó területek között a vámokat és a kereskedelmet korlátozó egyéb szabályokat *lényegileg a teljes kereskedelemből* (szerző kiemelése) vagy legalábbis az e területről származó termékek *lényegileg teljes kereskedelméből* (szerző kiemelése) eltörlik, az unióhoz nem tartozó területekkel folytatott kereskedelemben viszont az unió minden tagja lényegileg azonos vámokat és egyéb kereskedelmi rendszabályokat alkalmaz.[7]

A szabad kereskedelmi övezet ugyancsak vámmentes kereskedelmet létesít az övezetbe egyesült területek között, de nem teremt egységes vámfalat az unióban részt nem vevő területekkel való kereskedelemben.[8]

A XXIV. cikk szoros feltételekhez fűzi a vámuniók, szabad kereskedelmi övezetek és az ezek létrehozatalát célzó átmeneti megállapodások tekintetében konstituált kivételt.

A bonyolultan és nehézkesen megfogalmazott rendelkezést a tehetőséghez képest egyszerűen kifejtve a feltételek a következők: A vámunió, illetve a szabad kereskedelmi övezet célja csak az lehet, hogy az ezeket alkotó államok között a kereskedelmet megkönnyítse, de nem az, hogy gátat emeljen a kívülálló GATT-tagoknak az unió, illetve övezet tagjaival folytatott kereskedelmében. Az irodalomban ezt úgy nevezik, hogy az unió és az övezet hatása „kereskedelem teremtés" (trade creation) és ne „kereskedelem eltérítés" (trade diversion) legyen.[9] Ebből az elvből kiindulva a XXIV. cikkben biztosított kivételre igényt tartó vámunió, illetve vámunióra vezető átmeneti megállapodás a részt nem vevő szerződő felekkel szemben folytatott kereskedelemben csak olyan vámokat, vagy más kereskedelmi szabályokat állapíthat meg, amelyek *összességüket tekintve nem magasabbak vagy korlátozóbb jellegűek, mint az unió létrehozása, vagy az átmeneti megállapodás megkötése előtt az uniót alkotó területeken alkalmazott vámok és kereskedelmi rendszabályok általános szintje* (szerző kiemelése).[10]

A szabad kereskedelmi övezet fogalmából folyó eltéréssel, de lényegében hasonlóan rendelkezik a XXIV. cikk az ilyen övezet, illetve az annak létrehozására irányuló átmeneti megállapodás tekintetében.[11]

Az átmeneti megállapodásra nézve (akár vámunió, akár szabad kereskedelmi övezet létrehozására vonatkozzék az) a XXIV. cikk előírja, hogy annak *tervet és ütemezést* (szerző kiemelése) kell tartalmaznia az unió, illetve övezet *ésszerű határidőn belül* (szerző kiemelése) való megvalósítására vonatkozóan.[12]

Az előadottakból is látható, hogy azok a feltételek, amelyek megvalósításához az Általános Egyezmény a vámuniók, szabad kereskedelmi övezetek és a létrehozataluk céljából kötött ideiglenes megállapodások keretében nyújtott kedvezmények kivételezettségét fűzi (ti. az Egyezménynek a legnagyobb kedvezményt biztosító kulcsrendelkezése alól) nem könnyen alkalmazhatók. A feltételek bizonytalan és részben ködös fogalmakkal operálnak.

Néhány feltehető kérdés: mi a kritériuma a „kereskedelem teremtés"-nek és a „kereskedelem eltérítésnek",[13] hogyan kell értelmezni a következő kifejezéseket: „... összességükben nem lehetnek magasabbak vagy korlátozóbb jellegűek ...",[14] „... alkalmazott vámok és kereskedelmi rendszabályok általános szintje ...",[15] „... terv és ütemezés ...",[16] „... ésszerű határidő ..."[17] „... lényegileg a teljes kereskedelemből ..."[18] stb.

Ezek a kérdések mindig felmerültek valahányszor az Általános Egyezmény fennállása alatt GATT-tagok vámuniók vagy szabad kereskedelmi övezetek alakítását jelentették be és heves vitákat váltottak ki a résztvevők és a kívülállók között. Egyetlen vámunió vagy szabad kereskedelmi övezet esetében sem voltak képesek a szerződő felek megállapodni abban, hogy az megfelel-e a XXIV. cikk rendelkezéseinek. Az Európai Gazdasági Közösség (Közös Piac) esetében például az eredménytelen hosszú vitákat azzal zárták le, hogy „egyelőre" félretesszik azt a jogi kérdést, hogy az EGK-t megalapító Római Szerződés összeegyeztethető-e az Általános Egyezmény XXIV. cikke rendelkezéseivel és figyelmüket gyakorlati kérdésekre fordítják. Az Európai Szabad Kereskedelmi Tár-

[6] A Nemzetek Szövetsége C. 379. M. 250. 1936. II. B sz. irata, ld. még a Nemzetközi Jogi Bizottság évkönyve, 1969. II. köt. angol verzió, 157. old.
[7] XXIV. cikk 8. bek. (a) pont.
[8] 8. bek. (b) pont.
[9] 4. bek.
[10] 5. bek. (a) pont.
[11] 5. bek. (b) pont.
[12] 5. bek. (c) pont.
[13] 4. bek.
[14] 5. bek. (a) pont.
[15] uo.
[16] 5. bek. (c) pont.
[17] Uo.
[18] 8. bek. (a) pont, (i) alpont.

sulás (EFTA) és a Latin-amerikai Szabad Kereskedelmi Övezet (LAFTA) esetében a Szerződő Felek arra a konklúzióra jutottak, hogy „jelenleg nem gyümölcsöző a felmerült vita folytatása és ezért nem lenne helyes ezúttal formai jogi megállapításokat tenni.[19]

III. A hallgatólagos (implicit) kivétel kérdése. A régebbi irodalomban sok híve volt annak a felfogásnak, hogy a legnagyobb kedvezmény klauzulája nem terjed ki a vámuniók keretében nyújtott kedvezményekre. Egy 1929. évi alapvető munka hivatkozik arra, hogy a kivétel gyakran szerepel a nemzetközi kereskedelmi szerződésekben és kommentár nélkül négy szerzőt is idéz, akik azt tartják, hogy a megoldás kifejezett kikötés hiányában is ugyanaz. Felfogásuk szerint az az állam, amely tagja lett a vámuniónak, többé nem *idegen* állam, amely bizonyos előnyöket élvez a többi tagok részéről, valamennyien közös vámterületbe egyesültek, amelynek kifelé egy közös vámhatára van.[20]

Az idézett négy szerző közül az egyik B. Nolde, utóbb a Nemzetközi Jogi Intézethez benyújtott jelentésében ezt írja: „Sohasem volt kétséges, hogy a vámunió nem szolgálhat alapul előnyök szerzésére a klauzula útján. A kereskedelmi szerződések igen nagy száma ezt kifejezetten kimondja és amelyek ezt nem teszik, azokat is így kell értelmezni."[21]

E jelentés alapján fogadta el az Intézet 1936-ban „a legnagyobb kedvezmény klauzulájának hatása kereskedelmi és hajózási ügyekben" című határozatát. E határozat 7. cikke egyebek között kimondja, hogy „A legnagyobb kedvezmény klauzulája nem ad jogot: . . . a létrehozott vagy ezután létrehozandó vámunióból fakadó elbánásra . . ."[22]

Az Intézet 1936. évi határozata vonatkozásában feltűnő, hogy az nem vette figyelembe pl. azt a vitát, amely a Németország és Ausztria között tervezett vámunió tárgyában a Nemzetek Szövetsége Tanácsa előtt folyt és az Állandó Nemzetközi Bíróságot is foglalkoztatta.[23] Igaz, hogy a vita fősodrában az a kérdés húzódott, vajon összegyeztethető-e a vámunió terve Ausztriának a Saint-Germain-i békeszerződésben és a Népszövetségi kölcsön folyósítása előtt aláírt külön jegyzőkönyvben vállalt azzal a kötelezettségével, hogy nem adja fel függetlenségét, de az alkalmat adott a legnagyobb kedvezmény és a vámunió viszonyára vonatkozó fontos hivatalos nyilatkozatokra is. Az Egyesült Államok hivatalos álláspontja szerint például: „Nyilvánvaló, hogy akkor, amikor ez a kormány Németországgal és Ausztriával kereskedelmi szerződést kötött, sohasem gondolt arra, hogy a vámunió magától értetődő kivétel lenne a legnagyobb kedvezmény kikötése alól, különösen mivel egyes egyéb kivételeket kifejezetten megállapítottak. Ez a kormány nem is mondható olyannak, amely elismerné az említett kivételt a nemzetközi jog általános elvének. Ez a kormány sohasem vette tudomásul azt az állítólagos kontinentális hagyományt, hogy a vámunió önként értetődő kivétel; sőt kétséges, hogy ezt a hagyományt valaha is elismerte volna más, mint egynéhány nemzet.

Ennek az ideának a képviselői láthatólag megelégednek azoknak a szerződéseknek az idézésével, amelyekbe a vámuniós kivételt belefoglalták. Ebből az következnék, hogy a kifejezett kivételek kikötése a hagyomány és ez az eljárás tükrözi a hagyomány valóságos jogi természetét . . . A logikai következménye mindennek, úgy tűnik az, hogy mivel az USA által Németországgal és Ausztriával kötött kereskedelmi szerződésekbe bizonyos kivételeket iktattak a legnagyobb kedvezmény alól, de ezek között nem szerepel a vámunió esete, ezért jogosultak vagyunk arra, hogy Németországtól igényeljük mindazokat az előnyöket, amelyeket az az ausztriai kereskedelemnek nyújt és Ausztriától igényeljük mindazokat az előnyöket, amelyeket ez az ország a Németországgal folytatott kereskedelemben nyújt . . .[24] Hasonló értelemben nyilatkozott a francia kormány is. Nyilatkozatában még arra is hivatkozott, hogy 1905-ben a Bulgária és Szerbia között tervezett vámunió azért hiúsult meg, mert az Osztrák—Magyar Monarchia ragaszkodott a legnagyobb kedvezményre vonatkozó jogaihoz.[25]

Anglia és más országok is azt a felfogást vallották, hogy a legnagyobb kedvezményre jogot adó klauzula — hacsak az ellenkezője kikötve nincsen — jogot ad a vámunióban, illetve a vámok leszállítására irányuló — zártkörűnek tervezett — megállapodásban nyújtott előnyökre is. Ez a magatartás vezetett az Ouchy-ban tárgyalt, 1932. július 8-án Genfben aláírt, Belgium, Luxemburg és Hollandia között kötött, a vámok fokozatos csökkentésére irányuló megállapodás meghiúsulására.[26] Hasonló sorsra jutott az a Hágában, 1937. május 28-án aláírt megállapodás, amelyet az említett három ország, valamint Norvégia, Svédország és Finnország kötöttek, bár ez a megállapodás nem vámok csökkentésére, hanem azok rögzítésére és meghatá-

[19] Ld. *Dam*, K. W.: The Gatt, law and international economic organization, Chicago, 1970, 274—294. old.; *Patterson*, G.: Discrimination in International Trade, The policy issues, 1945—65, Princeton, 1966, 157—158. old.

[20] *Basdevant*, Susanne: La clause de la nation la plus favorisée, cikk a Lapradelle és Niboyet szerkesztésében megjelent Répertoire de Droit International című enciklopédiában, Paris, 1929, II. kötet, 447. old.

[21] Annuaire de l' Institut de Droit International, Session de Paris, 1934, I. kötet, 453—454. old.

[22] Annuaire de l' Institut de Droit International, Session de Bruxelles, 1936., valamint Nemzetközi Jogi Bizottság Évkönyve, 1969. II. kötet, angol verzió, 157. old.

[23] Serie A/B, 41, 1931. március 19.

[24] *Hackworth:* Digest of International Law, V. köt. 295—6. old.

[25] Nemzetek Szövetsége, Hivatalos Napló, 1931, 1167—1168. old.

[26] Részleteket ld. *Viner*, J.: The Customs Union Issue, New York, 1950, 30—31. old.

rozott mennyiségi korlátozások megszüntetésére irányult.[27]

A Nemzetek Szövetségének Titkársága által készített, de az Egyesült Nemzetek által 1947-ben kiadott tanulmány azt állapítja meg, hogy a Szovjetunió is ragaszkodott a legnagyobb kedvezményre vonatkozó kikötés teljes érvényesüléséhez.

Mindezeket figyelembe véve még a vámuniós kivétel oly lelkes védelmezője is, mint Daniel Vignes, kénytelen megállapítani, hogy a második világháború előtt nem alakult ki olyan következetes szokás, amely elismerte volna a vámuniós kivétel teljes jogi jellegét.[29]

Ugyanő (Vignes) viszont azt állítja, hogy a legújabb gyakorlat, úgy tűnik, kétségtelenül kivételnek ismeri el a vámuniót, erre vonatkozó külön kikötés nélkül is. Más szerzők is ezen a véleményen vannak, pl. Knapp[30] és Pescatore.[31]

Vizsgáljuk meg ezt az állítást és azokat az érveket, amelyeket az említett szerző és mások annak alátámasztására felhoznak.

A vélelem a nemzetközi szerződésekre vonatkozó általános elvekből folyóan nyilvánvalóan az állítás ellen szól. Ha az állam nemzetközi szerződésben a legnagyobb kedvezmény nyújtására kötelezi magát, akkor kötelezettségének eleget kell tennie. A kötelezettség a szerződésben természetesen korlátozható, a vámuniós kivétel kiköthető, de ha ez nem történt meg, akkor a kötelezettséget vállaló államnak viselnie kell a következményeket. A vélelem akkor lehetne megdönthető, ha bizonyítható lenne olyan szokásjogi szabály kialakulása, amely szerződéses kikötés nélkül is kivenné a vámunió és az egyéb hasonló államközösségek keretében nyújtott kedvezményeket a legnagyobb kedvezmény megadására vonatkozó szerződéses ígéret köréből.[32]

IV. A tárgyra vonatkozó nemzetközi szokásjog kérdése. Hogyan kellene az ilyen szokásjogi szabály kialakulását bizonyítani? A Nemzetközi Bíróság egy nemrégi ítéletében ismét kifejtette a szokásjog kialakulásának kellékeire vonatkozóan a tudományban túlnyomólag elfogadott álláspontot.[33]

A bíróság megállapítása szerint szerződéses szabály is válhat általánosan kötelező szokásjogi szabállyá, ha azt az opinio juris annak elfogadja. Az ilyesmi — mondja a bíróság — előfordul és az a nemzetközi szokásjog kialakulásának egyik módja. Ennek az eredménynek a bekövetkezését azonban nem szabad könnyen vélelmezni.[34]

Az első követelmény az — mondja a bíróság — hogy a kérdéses szerződéses szabály „alapvetően normateremtő jellegű" legyen vagyis olyan, amely általános jogszabály alapjául szolgálhat.

A tárgyalt esetben már ennek a követelménynek a megvalósulása is szerfelett kérdéses. A vámuniós kivételt megállapító szerződéses kikötések rendkívül sokfélék. Skálájuk egy egyszerű tőmondattól (l. a fent idézett magyar—argentin szerződést) sok-sok feltételhez fűzött bonyolult rendszerig (GATT, XXIV. cikk) terjedhet. Nincsen tehát egy egységes szerződéses szabály a kérdéses kivételre nézve, bizonytalan és rendkívül vitatott a kivétel terjedelme és ez — a bíróság szavaival élve — kétségeket támaszt a tekintetben, hogy szó lehet-e a szabály normateremtő erejéről.

A Bíróság szerint továbbá a szokásjogi szabály megállapításának elengedhetetlen feltétele, hogy az államok gyakorlata, beleértve azokét is, amelyeket a dolog különösen érint, elterjedt és gyakorlatilag egyöntetű legyen és olyan módon történjék, amely a jogszabály vagy jogi kötelezettség általános elismerését jelentse.[35]

Még tüzetesebben: a szokásjogot megalapító állami gyakorlatnak nem csak állandósultnak kell lennie, hanem olyannak, amely tükrözi azt a meggyőződést, hogy a kérdéses gyakorlatot a kérdéses jogszabály léte kötelezővé tette. Az ilyen meggyőződés, vagyis a szubjektív elem fennforgásának szükségessége, világosan következik az opinio juris sive necessitatis fogalmából. Az érdekelt államoknak tehát azt kell érezniük, hogy jogi kötelezettséghez igazodnak. Cselekményeik gyakorisága, sőt a szokásos volta sem elegendő egymagában. Sok olyan nemzetközi cselekmény van pl. a szertartásrend és a protokol területén, amelyet jóformán minden változtatás nélkül gyakorolnak, de amelyet csak az udvariasság, az alkalmasság vagy a hagyomány meggondolása indokol, és nem a jogi kötelezettség érzése.[36]

Így tehát a bíróság, helyesebben a bíróság többsége. Az ítéletet ugyanis a bíróság tagjai és az ad hoc bírák közül tizenegyen szavazták meg.

---

[27] *Viner:* i. m. 31—32. old.

[28] Ld. Customs Unions, A League of Nations contribution to the study of customs union problems, Lake Success, N. Y. 1947, U. N. Sales No. 48. II. D. 3. 58. old.

[29] Receuil des cours de l'Académie de droit international de la Haye, 1970, II. kötet, 278. old.

[30] *Knapp,* B.: Le système préférentiel et les Etats tiers, 1959, Genève, Droz, 319. old.

[31] Recueil des Cours, 1961, II. köt. 175. és Annuaire de l'Institut de Droit International, 1969, II. köt. 141. old. Pescatore javaslatára egyébként a Nemzetközi Jogi Intézet 1969-ben határozatot hozott a többoldalú szerződésekben szereplő klauzuláról, amelyben egyebek között ez a kitétel is szerepel: „Azoknak az államoknak, amelyek a klauzula kedvezményezettjei, ne legyen lehetőségük arra, hogy annak alapján maguknak ugyanazt az elbánást igényeljék, mint amelyet egy regionális integrációs rendszer tagállamai egymásnak nyújtanak". Annuaire, 1969. II. köt. 362. old.

[32] Ez következik egyébként a Szerződések jogára vonatkozó 1969. évi bécsi egyezmény rendelkezéseiből, nevezetesen az értelmezés általános szabályát rögzítő 31. cikkből.

[33] Északi tengeri kontinentális talapzat ügyek, NSZK—Dánia, NSZK—Hollandia, 1969. február 20-i ítélet.

[34] A nemzetközi bíróság ítéleteinek, tanácsadó véleményeinek és rendelkezéseinek gyűjteménye, 1969. 41. old.

[35] U. o. 43. old.

[36] U. o. 44. old.

Hatan ellene szavaztak. A fenti elvi megállapításokat azonban, amelyek lényegileg egyeznek a bíróság korábbi állásfoglalásaival, az ítélet ellen szavazó bírák sem tagadták meg a maguk egészében. Különösen figyelemre méltóak azonban a lengyel Lachs bírónak az írásbeli ellenvéleményében kifejtett, részben pontosítás jellegű észrevételei: Ahhoz, hogy a nemzetközi jog szabálya vagy elve kötelezővé váljék, annak nem kell az egyetemes elfogadás vizsgáját kiállnia. Ezt a Bíróság több megállapítása tükrözi, amely ilyen kifejezéseket használt: „az államok gyakorlatában általában elfogadott" (Angol—Norvég halászati ügy, ítélet, Nemzetközi Bíróság határozatai stb. gyűjteménye, 1951, 128 lap). Továbbá: Ami az egyöntetűséget illeti, „túl nagy jelentőséget nem lehet tulajdonítani néhány valódi vagy látszólagos bizonytalanságnak vagy ellentmondásnak" (Halászati ügy, ítélet, gyűjtemény, 1951, 138 lap). Végül: ... bizonyosan túlzott dolog bizonyítékot kívánni arra nézve, hogy minden állam, amely alkalmazta a szabályt, azt azért tette, mert tudatában volt annak, hogy arra kötelezettsége áll fenn. Amit meg lehet kívánni az az, hogy az a fél, aki az állítólagos általános szabályra hivatkozik, bizonyítsa, hogy a szabály része a kérdéses államok által *jogként elfogadott* (szerző kiemelése) általános gyakorlatnak ... az államok általános gyakorlatát vélelemnek kell tekinteni arra nézve, hogy a szabályt jogként fogadták el. A vélelem természetesen megdönthető a gyakorlat alapján is, ha az „sok bizonytalanságot és ellentmondást" tartalmaz. (Azilum eset, Gyűjtemény, 1950, 277 lap.) Az megdönthető az opinio juris vizsgáján is „a kérdéses államok'", illetve az ügyben érdekelt felek vonatkozásában is.[37]

Lachs láthatólag egy árnyalattal kevésbé szigorú feltételeket szab annak a megállapítására, hogy az állami gyakorlat mikor válik szokásjoggá, mint a bíróság tagjainak többsége tette az 1969. évi ítéletben. Egy további árnyalattal távolodik a többségi véleménytől Srensen bíró, aki e kérdésben a következő felfogást teszi magáévá: „Hacsak nem akarjuk, hogy a bíróságok tevékenysége megfossza jogi jelentőségétől a nemzetközi jog leghatalmasabb forrását, nevezetesen az államok magatartását, akkor úgy látszik, hogy a tárgyban irányadó elv abban áll, hogy az államok minden egyöntetű magatartását (és adott esetben tartózkodásukat) az opinio necessitatis juris bizonyítékának kell tekinteni, kivéve ha kimutatható, hogy a kérdéses magatartást nem kísérte ilyen szándék." (Sir Hersch Lauterpacht, The Development of International Law by the International Court, London, 1958. 310. old.)[38]

Ha a bölcs bírák bármelyikének — nézetünk szerint csupán hangsúlyokban és árnyalatokban különböző — álláspontját tesszük is magunkévá, az általunk vizsgált kérdés szempontjából az első kérdés az, hogy van-e az államoknak olyan „egyöntetű" vagy legalábbis „általános" „sok bizonytalanságot és ellentmondást nem tartalmazó" gyakorlata, amely szerint a legnagyobb kedvezmény nyújtására vonatkozó szerződéses ígéret — a klauzula — a kivétel kikötése nélkül sem terjed ki a vámuniók vagy más hasonló államcsoportosulások keretében nyújtott kedvezményekre.

Azok, akik a vámuniós kivétel mellett törnek lándzsát, elsősorban arra hivatkoznak, hogy az államok kereskedelmi egyezményeikben e kivételt sok esetben kifejezetten kikötik. Ez ugyan így van, de ez a tény nem mutat az általános gyakorlat, illetve szokásjogi szabály kialakulásának irányába, sőt inkább az ellenkező tézis alátámasztására alkalmas. Az a tény, hogy az államok szükségesnek tartják a kérdéses kivétel beiktatását a szerződéseikbe, arra enged következtetést, hogy kifejezett kikötés híján nem bíznak a kivétel érvényesülésében. Hogy ezek a kifejezett kikötések csak ex abundanti cautela történnének, arra nincsen adat. Az, hogy elvétve találunk egyes olyan szerződéses kikötéseket, amelyeket különösen érdekelt államok ilyen értelemben fogalmaztak, nem általános gyakorlat, hanem elszigetelt jelenség.[39] Vajon az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezménybe tömörült államok gyakorlata nem támasztja-e alá a vámuniós kivétel általános jellegét? Ezt állítják ugyanis Sauvignon[40] és Vignes.[41] Szerintük, mivel az Egyezménynek immár nyolcvan állam a részese és azt további tizenöt állam gyakorlatilag alkalmazza, ezek valamennyien egyetértenek az Egyezmény XXIV. cikkébe foglalt kivétellel, elismerik a vámuniós kivétel szükségességét és általánosan kötelező voltát.

Ezt az érvelést nehéz követni. Ha el is fogadjuk, hogy az Általános Egyezmény fontos nemzetközi szerződés, az csak egy a sok közül. Igaz, hogy sok részese van, de az Egyezmény messze van az egyetemességtől. Közel ötven azoknak az államoknak a száma, amelyek nem csatlakoztak a GATT-hoz és azt gyakorlatilag

[37] U. o. 229. és 231. old.

[38] U. o. 247. old.

[39] A Benelux által kötött több szerződésben találhatunk ilyenféle kikötést. Ilyen pl. az 1963. augusztus 13-i Benelux—Paraguay szerződés VI. cikke, amely így hangzik: „A Benelux országok és Paraguay Köztársaság *emlékeztetnek arra* (szerző kiemelése), hogy a vámuniók és a szabadkereskedelmi övezetek, valamint a vámuniók és szabadkereskedelmi övezetek létesítésére irányuló megállapodások a legnagyobb kedvezmény klauzulája alól teljes jogú kivételt alkotnak. Ennek következtében a jelen megállapodásban egyfelől a Benelux, másfelől a Paraguay Köztársaság által vállalt kötelezettségek nem értelmezhetők úgy, mintha azt is vállalták volna, hogy kölcsönösen megadják egymásnak azokat az előnyöket, amelyeket egyrészről az Európai Gazdasági Közösségek alapítására vonatkozóan 1951. április 18-án Párizsban és 1957. március 25-én Rómában aláírt szerződések illetve másrészről a Latin-amerikai Szabadkereskedelmi Társulás alapítására vonatkozó, Montevideóban, 1960. február 18-án aláírt szerződés alkalmazása folytán nyújtanak, illetve nyújtani fognak." (Idézi *Vignes:* i. m. 297. old.)

[40] I. m. 241—242. old.

[41] I. m. 228. old.

nem alkalmazzák. Ezek között olyan fontos államok vannak, mint a Szovjetunió. Nyilvánvaló, hogy GATT-tagok és a kívülállók között a GATT-szabályok nem érvényesülnek. Még kevésbé érvényesülnek ezek akkor, amikor két vagy több nem-tag állam kereskedik egymással. Egészen nyilvánvaló, hogy ezekben a relációkban az államok csak akkor igényelhetnek egymástól legnagyobb kedvezményt, ha így szerződtek, de nem a GATT főszabálya I. cikke alapján. Ha pedig e relációkban a főszabály kikötés nélkül nem érvényesül, miért érvényesülne kikötés nélkül a kivétel?

Az államok gyakorlata nem támasztja alá azt az érvet sem, amelyet a következőképpen szoktak összefoglalni: a vámuniók, szabad kereskedelmi övezetek, az ezek létesítésére irányuló megállapodások és különösen az ezekre alapított államcsoportosulások (integrációk) tagjai között olyan szoros kapcsolatok keletkeznek, amelyek az államok egyesülésének, uniójának bizonyos elemeit tartalmazzák és ezért azzal e vonatkozásban azonos hatást kell kelteniük. Márpedig ha a legnagyobb kedvezményt nyújtó állam fuzionál, egyesül azzal a harmadik állammal, amelyet kedvező elbánásban részesített, akkor a kedvezményezett állam, a klauzula jogosítottja természetesen elesik az erre a kedvező elbánásra alapított jogától. Ha a harmadik állam az egyesülés folytán elvesztette önálló államiságát, akkor megszűnik, az az elbánás is, amelyre a kedvezményezett hivatkozhat.[42] A vámunióba, szabad kereskedelmi övezetbe, illetve az ezeken nyugvó ún. integrációba csoportosult államok ugyan nem veszítik el önállóságukat, de elvesztik „vámszuverenitásukat"[43] és ezért kellene az előbbi esethez analóg módon a vámunió stb. tagjai által egymásnak nyújtott elbánást figyelmen kívül hagyni a kívülálló kedvezményezett javára kikötött klauzula alkalmazása során.

Igenám, de alapvető különbség van az államok egyesülése és csoportosulása között. A vámuniós vagy hasonló csoportosuláson kívül álló állam és a csoport egyik tagja között fennálló szerződéses kikötés, klauzula szempontjából a csoport másik tagállama nem szűnik meg „harmadik állam" lenni. A Nemzetközi Jogi Bizottság az államutódlásra vonatkozó tanulmánya során foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy az olyan uniók, mint pl. az Európai Gazdasági Közösség, az Európai Szabad Kereskedelmi Társulás, a Latin-amerikai Szabad Kereskedelmi Társulás, a Benelux stb. a szerződésekben való utódlás szempontjából az államok egyesülésének tekinthető-e. A Bizottság vita nélkül jutott arra a következtetésre, hogy ezek az alakulatok lényegileg nemzetközi szervezetek, és semmiképpen sem tekinthetők a tagállamok korábbi létét feloldó új államnak.[44]

Ha ez így van, akkor a vámuniók és hasonló államcsoportosulások tagjai, amennyiben egymásnak olyan vám- és egyéb kereskedelmi kedvezményeket kívánnak juttatni, amelyekből kizárják a kívülállókat (hiszen ez a csoportosulás célja!) viszont kívülállók javára korábban vállalták a legnagyobb kedvezmény megadását, olyan helyzetbe kerülnek, hogy későbbi szerződéses kötelezettségük (a vámuniós partnereik irányában) ütközik a korábban vállalt szerződéses kötelezettségükkel (a klauzula jogosítottja irányában).[45]

Világosan előrelátták ezt pl. az Európai Gazdasági Közösség alapítói. A Közösség megalapításáról szóló 1957. március 25-i római szerződés 234. cikke a következőképpen szól:

„E Szerződés rendelkezései nem érintik azokat a jogokat és kötelezettségeket, amelyek olyan egyezményekből származnak, amelyeket e Szerződés hatálybalépése előtt egyfelől egy vagy több tagállam, másfelől egy vagy több harmadik állam kötött.

Amennyiben az ilyen egyezmények e Szerződéssel nem összeegyeztethetők, úgy az érdekelt tagállam, illetve tagállamok megteszik a megfelelő lépéseket avégből, hogy kiküszöböljenek minden fennállónak talált összeegyeztethetetlenséget. A tagállamok, ha az szükséges, egymásnak avégből segítséget nyújtanak és ahol ennek helye van, közös álláspontot foglalnak el.

A tagállamok az első bekezdésben említett egyezmények alkalmazása során kellőleg figyelembe veszik azt a tényt, hogy az e Szerződés értelmében minden egyes tagállam által nyújtott előnyök szerves részét alkotják a Közösség megalapításának és ennélfogva elválaszthatatlan kapcsolatban állanak a közös intézmények létrehozásával, hatásköröknek az ezekre az intézményekre való ruházásával és az összes többi tagállam részéről ugyanazoknak az előnyöknek a nyújtásával."

E. T. Uszenko, a hatkötetes szovjet nemzetközi jogi műben a kereskedelmi szerződésekről írván úgy véli, hogy „a 234. cikk némileg homályos megfogalmazása nem palástolhatja annak valódi értelmét, amely a Szerződés minden részesét arra kötelezi, hogy a korábban kötött megállapodásai ellenére tagadja meg a blokk tagjai által élvezett előnyöknek a kiterjesztését harmadik államokra".[46]

Egy francia szerző viszont arra mutat rá,

[42] A kedvezményt nyújtó állam részéről más harmadik államnak nyújtott kedvező elbánásra — ha ilyen van — a hivatkozás lehetősége a klauzula alapján természetesen fennmarad.

[43] Ez a kifejezés D. M. *Genkintől* származik: Princip naibolshego blagopriatsvovanie v torgovlych dogovorach gosudarstv, Sovietskoe Gosudarstvo i pravo, 1958, 9. sz. 22. old.

[44] Nemzetközi Jogi Bizottság jelentése az 1974. évi XXVI. ülésszakáról, A/9610/Rev. 1. Az államok utódlása nemzetközi szerződések tekintetében, a 30. cikkhez fűzött kommentár 3. bek.

[45] *Fitzmaurice:* A Nemzetközi Jogi Intézet évkönyve 1958. II. köt. 46. lap 89. §-t és Sauvignon i. m. 253. old.

[46] Kurs Mezsdunarodnogo Prava, Moszkva, 1968, IV. kötet, 251. old.

hogy „a római szerződés 234. cikke szerint a korábbi kötelezettségekhez való hűség elvét kell előnyben részesíteni. A Hatok azzal, hogy a római szerződést a GATT elbírálása alá bocsátották és engedékeny magatartást tanúsítottak a GATT szerződő felei irányában tiszteletben tartották ezt az elvet".[47]

A római szerződés 234. cikkéhez hasonló rendelkezéseket tartalmaznak az Európai Szén- és Acélközösség megalapításával kapcsolatban Párizsban, 1951. április 18-án aláírt „Az átmeneti rendelkezéseket tartalmazó szerződés" (20. cikk), valamint az Európai Atomenergia Közösség alapításáról szóló 1957. március 25-i római szerződés (105—106. cikkek), nemkülönben az 1972. január 22-i Csatlakozási Szerződés, amely azokat a feltételeket szabja meg, amelyek mellett négy további állam (Dánia, Írország, Norvégia és az Egyesült Királyság) csatlakozhat az EGK-hoz és az Euratomhoz.[48]

Ezek a szerződések is azt kívánják meg a belépni, illetve csatlakozni akaróktól, hogy korábbi szerződéses kötelezettségeiket hozzák összhangba a belépéssel, illetve csatlakozással vállalandó kötelezettségekkel. (L. hasonlóan a Nemzetközi Jogi Bizottság jelentésében a 44. sz. jegyzetben idézett helyen.)

A jelzett szerződésekből nyilvánvaló, hogy az érdekelt államok maguk sem gondoltak arra, hogy a kérdéses csoportosulásokba való belépésük uno ictu megszünteti a korábbi szerződésekből származó kötelezettségeiket általában és a legnagyobb kedvezményt biztosító klauzulából származó kötelezettségeiket különösen. A római szerződés 234. cikke és a többi hasonló szerződéses kikötések nem mutatnak a vámuniós kivételt alátámasztó gyakorlatra.

Felmerül az a kérdés is, hogy a kedvezményt nyújtó államnak a vámunióba vagy más hasonló csoportosulásba való belépése nem tekinthető-e a körülmények olyan gyökeres megváltoztatásának, amely lehetőséget biztosít számára a szerződés megszüntetésére.[49] Ha meg is állapítható adott esetben, hogy a felek a legnagyobb kedvezmény kikötése idejében nem gondoltak arra a lehetőségre, hogy a kedvezményt nyújtó állam vámunióba lép, a rebus sic stantibus klauzulára való hivatkozásnak az általános elvekből folyóan akkor sem lehet helye, mivel ez a klauzula nem hozható fel az olyan állam részéről, amely maga hozta létre a körülmények változását.[50]

Végül: nincsen olyan „egyöntetű" gyakorlat, de még „általános" gyakorlat sem, amely a hallgatólagos kivétel tézisét igazolná. Az ilyen irányú jogviták ritkák, részben nem is válnak publikussá és kereskedelmi kérdésekről lévén szó, gyakran kölcsönös engedmények árán rendeződnek. Vignes[51] idéz egy szovjet—olasz vitát, amely akörül forgott, hogy a két állam közötti vámuniós kivételt tartalmazó egyezmény alapján Olaszország megtagadhatja-e a Szovjetuniótól a EGK tagállamainak nyújtott vámkedvezményeket, amelyeket a Szovjetunió azon a címen igényelt 1960-ban, hogy a Közös Piac még nem megvalósult vámunió. Ez azonban, — ha a Szovjetunió meg is nyugodott az olasz álláspontban — nem teljesen a mi esetünk és elszigetelt ügy. Sauvignon viszont arra utal, hogy Finnország 1970-ben sikertelenül hivatkozott a Szovjetunióval szemben arra, hogy az Európai Szabad Kereskedelmi Egyesülés (EFTA) keretében nyújtott kedvezményeket kívülállókkal szemben megtagadhatja.[52]

V. Konkluziók. Az itt kifejtettek — és a rövidség kedvéért ehelyütt fel nem hozott egyéb indokok — alapján az a meggyőződésem alakult ki, hogy a nemzetközi jogban de lege lata nincsen olyan jogszabály, vagy akár puszta gyakorlat, amely a legnagyobb kedvezményt biztosító klauzula kedvezményezettjétől akkor is megtagadná a klauzula kötelezettje által vámunió, vagy hasonló csoportosulások keretében nyújtott előnyökre való igényt, ha ez a kivétel szerződésileg rögzítve nincsen.

Állásfoglalásommal az irodalomban nem állok egyedül, ugyanezt vallja E. T. Usenko[53], T. Szurski[54], Mario Giuliano[55], L. G. Jahnke[56], Schwarzenberger[57] stb.

A Nemzetközi Jogi Bizottság előadójának azonban nem csak a lex lata helyzetét kell vizsgálnia. A Bizottság által készítendő tervezet nem szorítkozik szükségszerűen az adott helyzetet rögzítő kodifikációra, hanem tartalmazhatja a fokozatos fejlesztés elemeit is. Vajon a fentiekkel kapcsolatban tegyen-e a Bizottság javaslatot a lex ferenda-t illetően?

Célszerű-e, kívánatos-e a nemzetközi jog fokozatos fejlesztése jelszava alatt de lege ferenda olyan szabály elfogadását javasolni, amely szerint a legnagyobb kedvezményt ígérő klauzulába — a szerződésértelmezés általános szabályai ellenére — íratlanul is bele kell olvasni a vámuniós kivételt? Ebből a kérdésből nem a jo-

[47] *Flory*, T.: Le GATT, droit international et commerce mondial, Paris, 1968, 124. old.

[48] Tudjuk, hogy e négy közül Norvégia visszautasította a csatlakozás lehetőségét.

[49] Ld. a Szerződések jogára vonatkozó bécsi szerződés 62. cikkét.

[50] Így *Sauvignon* is: i. m. 254. old. 2. jegyzet, valamint az általa idézett *Leca*, V. J.: Les techniques de révision des conventions multilatérales, 312. old.

[51] I. m. 288. old.

[52] I. m. 246. old.

[53] I. m. IV. kötet, 268. old.

[54] Zasada najwiekszego uprzyvilejewania w Uhadzie Ogolnym w Sprawie Taryf Celnych i Handly (GATT), Warszawa, 1970, IV. fejezet.

[55] Quelques aspects juridiques de la co-opération intergouvernementale en matière d'échanges et de paiements internationaux, Recueil des Cours, 1968, II. 124. köt. 601—602. old.

[56] The European Economic Community and the Most-Favoured-Nation Clause, Canadian Yearbook of International Law, 1963, 252. old.

[57] The Most-Favoured-Nation Standard in British State Practice, British Year Book of International Law, 1945, 109. old. 5. jegyzet.

gászra, hanem a közgazdászra tartozik annak a megválaszolása, hogy a nemzetek közössége szempontjából kívánatos-e a vámuniók, szabadkereskedelmi övezetek, az ezek létesítésére irányuló átmeneti megállapodások, vagy az ezekre alapított más államcsoportosulások szervezésének előmozdítása, egyszerűbbé tétele. (A kérdésnek kiterjedt irodalma van, amely távol áll attól, hogy egységes álláspontot alakítson ki.) A jogásznak azonban rá kell mutatnia arra, hogy az esetleges igenlő válasz horribilis nehézségek Pandora szelencéjét nyitja fel. Mi legyen a klauzulába beleértendő kivétel tartalma? Legyen az olyan részletes és megszorító, mint a GATT-ban körülírt, vagyis vonatkozzék csak a „kereskedelemteremtő", de nem a „kereskedelem-eltérítő" csoportosulásokra és függjön a kivétel az ott megjelölt egyéb kritériumtól is? Hajlandó lenne ezt elfogadni az a mintegy 60 állam, amely nem részese az Általános Egyezménynek? Vagy fogalmazzuk a kivételt egyszerűbben, mint azt számos kétoldalú kereskedelmi egyezmény teszi? E sorok írójának az a véleménye és azt fejtette ki a Nemzetközi Bizottság részére készített jelentésében[58], hogy e kettő közül bármely utat választjuk, az alkotandó szabály annyi bizonytalan és vitatott fogalmi elemet tartalmazna, amely körülmény — a Nemzetközi Bíróság szóhasználatával élve — „súlyos kétségeket támasztana a szabály normateremtő jellegét illetően"[59]. Egyébként a gyakorlati meggondolások is ellene szólnak annak, hogy a hallgatólagos kivétel több mint problematikus tézise általános szabállyá emelkedjék.

A kérdést a GATT-tagok egymás közötti viszonyában a XXIV. cikk, — ha nem is kielégítő módon — rendezi. Az egyéb relációkban kötött szerződésekben a klauzulát gyakran töri meg a vámuniós kivétel. A maradék esetek feltehetőleg nem túl nagy száma aligha tesz „törvényhozói" intézkedést indokolttá. Ezekben az esetekben a jelenlegi jogi helyzet az, hogy a vámuniós, szabad kereskedelmi vagy hasonló kötelékbe lépni szándékozó államnak korábbi kötelezettségeit a belépés kapcsán vállalandó kötelezettségével összhangba kell hoznia. Ennek legalább három útja van: *1.* a klauzulát tartalmazó korábbi szerződés felmondási rendelkezéseinek felhasználása; *2.* módosító megállapodás a klauzula kedvezményezettjeivel; *3.* megállapodás a vámuniós partnerekkel kivételek engedélyezése iránt.

Ha a klauzulára vonatkozó joganyag kodifikálása a Szerződések jogára vonatkozó 1969. évi Bécsi Egyezmény 4. cikkének mintájára csak a jövőben kötendő szerződésekre, illetve klauzulákra korlátozódnék, — aminek a két joganyag szoros kapcsolata folytán meglenne a logikája, — akkor a jelenlegi — a hallgatólagos kivételt el nem ismerő — helyzet rögzítése mellett is pro futuro minden probléma elesik. A szerződő felek annak tudatában, hogy csak az írott kivételben bízhatnak, a klauzulák fogalmazása során némi körültekintéssel eljárva, maguk szabhatják meg a legnagyobb kedvezmény nyújtására vonatkozó kötelezettségük határait.

A Nemzetközi Jogi Bizottság az 1975. évi ülésen röviden foglalkozott a kérdéssel. A tagok egy része támogatta az előadó álláspontját, mások úgy vélték, hogy a vámuniók és hasonló csoportosulások, illetve a klauzula viszonya további meggondolást igényel. Az előadó maga is további tanulmányozást ígért abban a kérdésben, hogy a fejlődő országok különleges helyzetére és szükségleteire tekintettel nem kellene-e a kizárólag általuk létesített vámuniók és egyéb csoportosulások vonatkozásában különös szabályokat javasolni. A bizottság a kérdésben nem döntött, de az előadó álláspontját jelentésébe foglalta avégből, hogy a közgyűlés hatodik bizottságának a tagjai arra észrevételeiket megtehessék. A jövő tehát „az istenek térdén fekszik", illetve az államok kezében van és ha módom lesz rá, a fejleményekről ezeken a hasábokon be fogok számolni.

Ustor Endre

[58] U. N. doc. A/CN. 4/286/1975. május 6.

[59] Északi-tengeri kontinentális talapzat ügyek, Gyűjtemény, 1969, 42. old.

SZEMLE

Állami tervezés és vállalati politika a bolgár gazdaságirányítási rendszerben

A bolgár népgazdaság irányítási rendszerének reformja 1963-ban kezdődött meg, s kisebb-nagyobb megszakításokkal ma is tart. Ez idő alatt számos újszerű szervezeti megoldást dolgoztak ki, melyek — a bolgár népgazdaság sajátosságainak figyelembevételével — a többi KGST-tagországokban is felhasználhatók.

A reformtörekvések — eltérő irányuk szerint — három időszakra oszthatók. Az első, 1963-tól 1968-ig tartó időszakra a korábbi általános centralizáció fokozatos felszámolása, a területi igazgatásnak ágazati irányítással való felváltása és erőteljes decentralizációs törekvések voltak jellemzők. A minisztériumok részletes tervlebontási tevékenysége helyébe a célja szerint tudományos alapon végzett távlati tervezés lépett, s az addigi négy, illetve ötszintes irányítási rendszert egy háromszintes rendszer váltotta fel, melynek szintjei a következők voltak: *1.* ágazai minisztérium; *2.* egyesülés formájában működő alágazati középirányító szerv; *3.* vállalat.

A második, 1969-től 1974-ig terjedő időszak gazdaságirányítási rendszere az ágazati és területi egyesülések domináns szerepére épült. Az egyesülések (számuk közel 160-ról 1973-ig 50-re csökkent) korlátozott piaci viszonyok között, közvetlenül a Minisztertanácsnak alárendelve működtek. Az ágazati minisztériumok, ágazati irányító szerepüket elveszítve, távlati tervező szervekké váltak. A közvetlenül legfelsőbb szintű alárendelés következtében az irányított területek sokfélesége az irányított szervek új típusainak megjelenésében manifesztálódott. Az egyesülések tervfeladataikat közvetlenül a Minisztertanácstól és különféle — kezdetben főképp naturális, később vegyes jellegű — normatívák, mutatók és limitek és mutatók formájában kapták. Hasonló elvek érvényesültek a mezőgazdaság területén is: központilag irányított mezőgazdasági (területi) egyesüléseket és ipari módszereket alkalmazó agrár-ipari komplexumokat hoztak létre.[1]

A harmadik, ma is tartó időszak 1974-ben, az 1971-ben eltörölt háromszintes irányítási rendszer visszaállításával kezdődött. Az egyesüléseket újra az ágazati minisztériumok és a körzeti néptanácsok alá rendelték, az agrár-ipari komplexumokat — megszüntetve szervezeti különválásukat — az egyesülések egyik típusává tették, módosítottak az alapképzési és árszabályozási rendszeren, egységesítették az állami gazdasági szervezetek különböző egységeinek és alapegységeinek jogi státuszát, s egyes területeken — kísérletképpen — újszerű irányítási módszereket vezettek be.

A gazdasági mechanizmus módosításai tendenciájukban a komplex tervezési-szervezési és vagyoni viszonyok kialakítására irányultak. E viszonyok alakításában — tervezési, irányítási, gazdálkodási jogaik és kötelességeik gyakorlásával — valamennyi állami szerv részt vesz. A szabályozás komplexitásának igénye szükségképpen a tervezési viszonyokat helyezi előtérbe, mivel a vállalati politikát képező, a tervkötelezett állami és más szocialista szervezetek egyéb viszonyait a tervezési normák teljes mértékben meghatározzák.

A Minisztertanács által 1973. I. 12-én és 1974. IV. 5-én módosított Tervezési szabályzat 3. pontja szerint az ország társadalmi-gazdasági fejlesztésének terve (a továbbiakban: terv) a gazdaságirányítás alapvető eszköze; „feladata a termelőerők gyors és harmonikus fejlődésének, a szocializmus és a kommunizmus anyagi-műszaki bázisa felépítésének, a szocialista termelési viszonyok erősítésének és korszerűsítésének, az optimális arányok megteremtésének, a társadalmi viszonyok kedvező irányú átalakításának, a KGST-tagországok, különösen a Szovjetunió gazdaságával való integráció elmélyítésének, a tudomány fejlesztésének és a műszaki haladás meggyorsításának, a gazdálkodás intenzitása és hatékonysága fokozásának, az életszínvonal emelésének, végül a falu és a város, illetve a szellemi és fizikai munka közötti különbségek fokozatos felszámolásának biztosítása".

A terv alapját a tudományos eszközökkel kidolgozott közgazdasági prognózisok, koncepciók és modellek (komplex fejlesztési programok)[2] valamint a hosszú (rendszerint 15—20 évre szóló), a középtávú (5 évre szóló) és az éves tervek képezik. A legnagyobb jelentősége a középtávú terveknek van: ezeket országos, ágazati, alágazati, tevékenységági és üzemi szinten is alapvető dokumentumnak tekintik. A demokratikus centralizmus alapján, két lépcsőben kidolgozott tervek kötelező jellegűek. A tervezés eszközei: a mérlegmódszer, a normatívák és mutatók rendszere, a jelentős — elsősorban számítástechnikai és szervezési — ráfordításokkal kifejlesztés alatt álló országos információs rendszer, illetve ennek különféle ágazati és funkcionális (a magyarországi ÁSzSz-hez több tekintetben hasonló) alrendszerei.

A Tervezési szabályzat részletesen definiálja az általa használt, s a pénzügyi, államigazgatási jog által is alkalmazott fogalmakat, így a normatívák fogalmát is; amely a gazdálkodás és a többi tevékenységi ág tervezésének és szabályozásának kötelező jellegű eszköze.[3]

Erős törekvés figyelhető meg arra, hogy már a hosszú, de különösen a középtávú tervekben részletesen rögzítsék a pénzügyi, valuta, anyagi és egyéb forrásokat, tartalékokat.

Az ötéves terv három fő részből áll. Az első, „Az ország társadalmi-gazdasági fejlesztésének alapvető irányai" a társadalmi-gazdasági feladatokat, a legfontosabb szakaszokat és arányokat, a tudományos és műszaki haladás, valamint a külkereskedelem és a szocialista nemzetközi integráció irányát, az életszínvonalra és a szükséges társadalmi változásokra vonatkozó követelményeket, a termelő és a nem termelő ágazatok mennyiségi mutatóit, arányait, a beruházásokra, az

[1] A reformtörekvések első szakaszaira ld. *Kardosné, Kaponyi* Erzsébet: Az egyesülések helyzetének alakulása a bolgár gazdaságirányítási reform során. Jogtudományi Közlöny, 1974. 3. sz.

[2] A komplex fejlesztési program fogalmáról és a társadalmi-gazdasági tervezés elvileg új, célprogram rendszerű megközelítéséről, a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága 1972. decemberi plénumának ilyen irányú határozatáról ld. *Szimjonova*, K.: A társadalomirányítás új vonásai. Rogyina, 1973/9.

[3] Ld. idézett szabályzat 8.1 pont.

árakra, a munkabérre vonatkozó adatokat, valamint az összesített pénzügyi, hitel- és valutatervet, illetve a nemzetgazdasággal szemben támasztott hatékonysági követelményeket rögzíti (idézett szabályzat 13.1 pont).

A második rész „Az egyes ágazatok és gazdasági szervezetek komplex fejlesztése", míg a harmadik „A termelőerők területi elhelyezésének alapvető irányai" címet viseli.

A tervezés szervei és ezek feladatai a következők: *a) Nemzetgyűlés:* a minisztertanács által eléterjesztett javaslatot törvényerőre emeli.

b) Minisztertanács: szervezi és irányítja a prognózisok, koncepciók, modellek és tervvázlatok kidolgozását, azokat elfogadás végett a Nemzetgyűlés elé terjeszti, majd rendeleti úton jóváhagyja a legfontosabb normatívákat és mutatókat, valamint a tervteljesítés érdekében hozott konkrét rendszabályokat.

c) Gazdasági koordinációs bizottság: megszüntetéséig[4] a tervek előkészítésében és — átruházott hatáskörben — a végrehajtás koordinálásában látott el jelentős feladatokat. Egykori feladatait részben a Minisztertanács Titkársága, részben az Állami Tervbizottság látja el.

d) Állami Tervbizottság: a minisztertanácsnak alárendelt legfontosabb tervezési szerv. A megfelelő ágazati és funkcionális minisztériumokkal és főhatóságokkal együtt ágazati és területi bontásban, illetve az ötéves terv alapján gazdasági szervezetenként is kidolgozza a részletes terveket. A területi bontást a körzeti néptanácsokkal is egyezteti. Koordinálja a terveket a KGST-tagállamokkal és a Tudományos és Műszaki Fejlesztési Bizottsággal.

e) Funkcionális minisztériumok és főhatóságok: az Állami Tervbizottság részére tervvariációkat készítenek.

f) Ágazati minisztériumok és főhatóságok: az összegezett országos adatok és tervek alapján kidolgozzák a távlati és éves ágazati fejlesztési javaslatokat és ajánlásokat tesznek a beruházások területi elhelyezésére. Az Állami Tervbizottsággal egyeztetve lebontják gazdasági szervezeteik között az ágazati normatívákat, limiteket és mutatókat. A többi ágazati gazdaságirányító szervvel egyeztetve jóváhagyják a szervezeteik közötti szállítási terveket.

A vázolttól eltér a szintén ágazati minisztériumként működő Ellátási és Állami Tartalékügyi Minisztérium feladata, amely az ellátási szervezetek normatíváit, mutatóit és limitjeit azok ágazati alárendeltségétől függetlenül dolgozza ki.

g) Körzeti néptanácsok:[5] az országos tervek tervezeteinek kidolgozásakor képviselik körzetük érdekeit, különösen a termelőerők területi elhelyezését, valamint az anyag- és munkaerőforrások helyes felhasználását illetően.

h) Állami gazdasági szervezetek és más gazdasági szervezetek: ágazati besorolásuktól és tulajdonformájuktól függő gazdasági modelleket és terv-tervezetet dolgoznak ki, majd javaslatokat tesznek a beruházások területi elhelyezését illetően.

i) Szakszervezetek Központi Tanácsa, Ifjúsági és Sport Bizottság: érdekvédelmi szervekként vesznek részt a terv készítésének folyamatában.[6]

Az ötéves terv kidolgozásának a rendje röviden a következő: Az Állami Tervbizottság határozza meg és dolgozza ki az ágazati és körzeti koncepciók felhasználásával a kiindulási adatokat és a gazdasági modelleket. A gazdálkodó szervezetek ezek, valamint a kötelező normatívák alapján gazdasági modelleket alkotnak, amelyeket az Állami Tervbizottság, valamint a megfelelő ágazati és funkcionális minisztériumok és főhatóságok elé, a rendelkezésükre álló adatok stb. alapján előkészített ágazati fejlesztési javaslatokat pedig az Állami Tervbizottság és a funkcionális minisztériumok és főhatóságok elé terjesztenek. Hasonlóan járnak el a központi funkcionális szervek is. Az Állami Tervbizottság a gazdasági hatékonyság és a mérlegösszhang követelményeiből kiindulva ágazati és gazdálkodó szervezetek szerinti bontásban dolgozza ki a legfontosabb naturális- és értékmutatók terv-variánsait.

A variánsok közül az Állami Tervbizottság döntése szerint — esetleg a részletekben további variánsokkal — a legjobb kerül a Minisztertanács, majd annak jóváhagyása után a Nemzetgyűlés elé (tervtörvény). A tervtörvény alapján a Minisztertanács az előterjesztésnek megfelelően jóváhagyja az ágazati minisztériumok kötelező normatíváit, mutatóit és limitjeit, amit azok tovább bontanak gazdálkodó szervezeteikre. Az állami gazdasági szervezetek a lebontott normatívák, mutatók és limitek, valamint már megkötött szállítási szerződéseik alapján állítják össze a maguk és egységeik (alegységeik) gazdasági terveit, amit bemutatnak a megfelelő bankfióknak (ez a hitel rendelkezésre bocsátásának a feltétele),[7] az ágazati minisztériumnak, illetve főhatóságnak, az export tekintetében (szinte valamennyi egyesülés rendelkezik külkereskedelmi joggal, illetve van ilyen joggal rendelkező egysége) pedig a Külkereskedelmi Minisztériumnak (a külkereskedelmi szerződések érvényességi feltétele azoknak a Külkereskedelmi Minisztérium által való jóváhagyása). A felügyeletet gyakorló minisztérium és az állami gazdasági szervezet terve közül az utóbbi kevesebb naturális és több érték jellegű normatívát, mutatót és limitet tartalmaz.

Az állami gazdasági szervezet terve a következő fejezetekből épül fel: *1.* tudományos kutatások, fejlesztések; *2.* gazdálkodásfejlesztési program; *3.* beruházások; *4.* anyagi-műszaki ellátás; *5.* munka és fizetés; *6.* önköltség; *7.* export, import; *8.* pénzügyi- és hitelterv; *9.* a munka intenzitásának és hatékonyságának fokozása; *10.* munkakörülmények, kulturális- és szociális feltételek javítása.

Az állami gazdasági szervezetek egységei a részükre az állami gazdasági szervezetek szabályzatának 37. és 38. pontja által meghatározott különböző (nyersanyag-, anyag-, munka- stb.) normatívák és mutatók alapján tervet készítenek, amit az állami gazdasági szervezetnek, a körzeti néptanácsnak és a

[4] L. a Minisztertanács 1974. évi 13. sz. rendelete.

[5] A hazai terminológia szerint körülbelül a megyei szintnek felel meg azzal a különbséggel, hogy a bolgár körzet területe általában mintegy 3—4-szerese a magyar megyének.

[6] L. idézett szabályzat 14—21. pont.

[7] L. a Minisztertanács 1970. évi 26. sz. rendelete által közzétett szabályzatot a bankok és a gazdálkodó szervezetek kölcsönös kapcsolatairól.

vele kapcsolatban álló bankfióknak küldenek meg.

Éves terveket a Minisztertanács csak akkor készít, ha időközben felmerült a szüksége a tervfeladatok módosításának,[8] ilyenkor a gazdálkodó szervezetek is módosítják, operatív (éves) terveiket és az annak alapján — szerződéskötési kötelezettség alapján[9], vagy annak hiányában — kötött szállítási és más szerződéseiket. Az így felmerült károkat az ágazati minisztérium, illetve főhatóság valamilyen módon (pl. a normatívák, mutatók vagy limitek módosításával, vagy kártérítéssel) kompenzálni köteles.[10]

Jogszabályon (tervaktuson) alapuló szerződéskötési kötelezettség esetén a szállító az éves tervvel jóváhagyott mutatók és limitek kézhezvételétől számított 10 napon belül köteles szerződéstervezetét a megrendelőnek megküldeni. Az ajánlatra 10 napon belül válaszolni kell. Szerződéskötési vita esetén a szállító 5 napon belül az állami arbitrázshoz fordul. Ha a szerződéskötési vita az egyesülés egységei között merül fel, döntésre az egyesülés vezetője, vagy az általa megbízott személy jogosult.[11]

Az árrendszer, árszabályozás és az árellenőrzés kérdéseit a hatályos jogban a Derzsáven Vesztnik (a hivatalos közlöny) 1970. évi 98., 99., 100. és 103. számaiban közzétett rendeletekkel módosított és kiegészített 1970. évi 26. számú minisztertanácsi rendelettel közzétett ún. Árrendelet szabályozza.

Az árrendelet értéktípusú árakat vezetett be, de egyúttal széles körben lehetővé tette az áraknak az állami preferenciák szerinti eltérítését.[12]

Az árak fix árak, hatósági megkötések figyelembevételével kialakított árak vagy szabad árak lehetnek. A fix áras és a hatósági megkötések figyelembevételével kialakított árú árak (tehát szinte valamennyi áru) körét az árhatóságok állapítják meg. Fontos elve az Árrendeletnek, hogy árpolitikai eszközökkel is ösztönözni kíván a termelés korszerűsítésére és az elavult termékek kivonására.[13] Bizonyos körben a Minisztertanács 1973. évi 74. számú rendelete (Az alapokról) is lehetővé tesz tudatos áreltérítést az ún. Árszabályozás alap segítségével.

Az állami árpolitika irányító szerve a Minisztertanács mellett működő Árbizottság. A többi árhatóság, így az ágazati minisztériumok és főhatóságok, illetve a körzeti néptanácsok végrehajtó bizottságai az Árbizottság által meghatározott árképzési elvek alapján állapítják meg — hatáskörük keretei között — az árakat, illetve döntik el az árvitákat. Átruházott hatáskörben a gazdálkodó szervezetek is rendelkezhetnek árkialakítási joggal, de az árképzéssel kapcsolatos tevékenységük másodlagos és általában szűk körű. Így jogosultak tanulmányozni termékeik bel- és külföldi áralakulását, az árak hatását a termelés fejlődésére és hatékonyságára, javasolhatják árak meghatározását és módosítását, kidolgozzák és jóváhagyják egységeik elszámolási árait (amik azonban nem lehetnek magasabbak, mint az érvényben levő nagykereskedelmi árak), s belső árellenőrzéseket végezhetnek.[14]

A szerződéses (szabad) árak kivételes jellegűek. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a bolgár gazdaságirányítási rendszer nem teszi szükségessé hatékony vállalati árpolitika folytatását. A gazdálkodó szervezetek elsődlegesen nem a nyereség fokozásában érdekeltek. A gazdasági-társadalmi tervben meghatározott, s tervaktusok sorozatával közvetített tervfeladatoknak csupán egyike, s egyben következménye a nyereség-normatíva teljesítése.[15] Márpedig az érdekeltségi rendszer semmivel sem helyezi egyik vagy másik tervfeladatnak a teljesítését a többi elé vagy mögé: csak valamennyi normatíva, mutató és limit együttes teljesítéséhez fűz anyagi és erkölcsi érdekeltségi ösztönző hatásokat. Sőt, termékhiány esetén a gazdaságirányító szervek éppen a naturális mutatók teljesítését részesítik előnyben.

A bolgár gazdaságirányítási rendszer 1963 óta folyó fokozatos fejlesztésének egyik vezéreszméje, hogy a viszonylag nagy fejlődési hátránnyal, kevés nyersanyaggal és más természeti erőforrással rendelkező Bolgár Népköztársaság csak úgy képes viszonylag gyorsan felzárkózni a fejlett országokhoz, ha erős centralizáció, kooperáció és specializáció révén optimális termékkibocsátási képességet ért el.

Ennek — az uralkodó elmélet szerint — két eszköze van: a fejlesztési célú beruházási eszközök optimális felhasználása és a KGST által nyújtott piaci lehetőségek kihasználása. Ebből a célból limitálták a vállalati beruházások összegét, s erőteljesen központosították a beruházási döntéseket. A beruházási döntések központosítottságának alsó szintjét az egyesülések képezik. A döntések tudományos megalapozása érdekében ma már általánossá vált az a gyakorlat, hogy valamennyi jelentősebb állami gazdasági szervezet rendelkezik tudományos-kutató egységgel, s számos, éppen a kutatás és a termelés optimális kapcsolatát megteremteni hivatott szervtípus — egyesülési szinten is — jött az utóbbi években létre.[16]

„A termelés jelenlegi korszerűsítése a tudományos kutatómunka, a pénzügyi erőforrások, a szakemberek és a beruházások hatalmas arányú koncentrációját követeli meg. Csak olyan szervezet tudja ezt megvalósítani, amely képes összpontosítani, és célszerűen felhasználni a szükséges eszközöket. Ilyen szervezet az állami gazdasági szervezet.[17] A beruházások lebonyolítására és az irányítása alatt működő állami gazdasági szervezetek beruházásainak támogatására a minisztériumok és főhatóságok négy típusú speciális alappal rendelkeznek. Ezek: *1.* bővítési és műszaki fejlesztési alap; *2.* gazdasági ráhatási és ösztönzési alap; *3.* műszaki fejlesztési alap (csak a TMFFO, egy az OMFB-hez hasonló funkciójú bizottság képezi): *4.* licencia alap (a Minisztertanács által kijelölt mi-

[8] L. idézett szabályzat 30.1. és 30.2. pont.
[9] L. a szocialista szervezetek között kötött szerződéseket szabályozó 1973. évi 4. sz. minisztertanácsi rendelet (Szerződési szabályzat) 5.1. pont.
[10] L. a Minisztertanács 1974. évi 10. sz. rendelet 20. pont.
[11] L. Szerződési szabályzat 5.7. pont.
[12] L. Árrendelet 1. pont.
[13] L. Árrendelet 23. pont.
[14] L. Árrendelet 20. pont.
[15] A nyereség képzésére és felosztására l. a Dörzsáven Vesztnik (a golgár hivatalos közlöny) 1974. évi 46. számában megjelent új szabályzat.
[16] L. a Gazdasági Koordinációs Bizottság 1971. évi 15. sz. utasítása a tudományos szervezetekről.
[17] *Davidov*, D.: A társadalmi termelés jelenlegi fejlődése és a szocialista gazdasági szervezetek új vonásai. Közgazdasági Szemle, 1975. 1. sz.

nisztériumok és főhatóságok valutában képezik).[18]

Ugyanebből a célból valamennyi állami gazdasági szervezet (s egységeik is) köteles bővítési és műszaki fejlesztési alapot, új termelési alapot, valamint találmányi és újítási alapot képezni. Meghatározott szervek — a fentieken túl — a következő, fejlesztési célú alapokat képezik:

1. „külkereskedelem hatékonyságának fokozása" — sajátszámlás külkereskedelmi tevékenységet folytató állami gazdasági szervezetek; *2.* „szolgáltatások kultúrája" — közlekedési, szállítási és hírközlési állami gazdasági szervezetek; *3.* „kiszolgálás" — belkereskedelmi és turisztikai állami gazdasági szervezetek; *4.* „zenei és kulturális intézkedések" — Balkanturiszt.

Természetesen, a beruházási célú eszközöknek a minisztériumoknál, a főhatóságoknál és az állami gazdasági szervezeteknél történő koncentrációja a nagyberuházásoknak kedvez. Erre a célra az állami gazdasági szervezetek a bankok és a gazdasági szervezetek közötti kapcsolatokról szóló minisztertanácsi rendelet értelmében hiteleket vehetnek fel. A fejlesztési célú alapok eszközei — mint a többi alap eszközei is — csak arra a célra használhatók fel, amire lekötötték, s az év végéig fel nem használt eszközök — a jogszabályoknak megfelelően — a következő évben is felhasználhatók.

A jövedelemszabályozási rendszer alapvető elveit az állami gazdasági szervezetek szabályzatának 66—70. pontjai tartalmazzák, melyek szerint az állami gazdasági szervezet nyeresége (illetve vesztesége)[19] a következő forrásokból tevődik össze: *a)* belgazdasági tevékenység; *b)* külkereskedelmi tevékenység; *c)* költségvetési dotációk és prémiumok; *d)* más nyereségek és veszteségek.

Az állami gazdasági szervezet nyeresége a következő részekre osztódik fel: *a)* nyereségadó; *b)* forgóeszközhitel kamatok; *c)* vagyonbiztosítási díj; *d)* alapok kiegészítése; *e)* fenntartási költségek.

Az *a)—e)* pontok alatt felsorolt alkotórészek sorrendje egyben a felhasználási sorrendet is jelzi. *a)*, illetve *b)* a Minisztertanács által meghatározott tarifák és szabályzatok, *c)*, *d)* és *e)* a megfelelő szerződés, illetve szükség szerint számítandó.

A jövedelemszabályozási rendszert részleteiben az állami gazdasági szervezetek nyereségének (bevételeinek) alakulásáról és felosztásáról rendelkező **minisztertanácsi** rendeletek szabályozzák.[20] A jogszabályok mellékletei ismertetik a nyereségképzés sémáját, mégpedig külön az állami gazdasági szervezetét, az állami gazdaság-szervezet egységéét és az állami gazdasági szervezet külkereskedelmi vállalatáét és társaságaiét. Tekintsük át példaként az állami gazdasági szervezet egységének a sémáját.

I. A nyereség képzése: *1.* forgalmi adók nélkül számított eladási árból származó bevételek; *2.* más bevételek és kiadások (pl. az állami gazdasági szervezettől kapott, ún. belső dotációk stb. — külső, azaz állami dotációk általában nincsenek; a normatívák, mutatók és limitek úgy vannak meghatározva, hogy külön dotációkra ne legyen szükség); *3.* bevételek összesen (1±2); *4.* az értékesített termékek kereskedelmi önköltsége (pl. forgalmi költségek stb.); *5.* mérleg szerinti (nettó) nyereség (3—4).

II. Az állami gazdasági szervezet mérleg szerinti nyereségéből képzett levonások és kifizetések az egységek alapjai részére: *6.* „pótlólagos anyagi ösztönzés" alap; *7.* „szociális és kulturális intézkedések" alap; *8.* forgóeszköz-hitelek kamatjai; *9.* vagyonbiztosítási díjak; *10.* levonások és kifizetések összesen (6+7+8+9); *11.* az állami gazdasági szervezetnek átutalandó maradék összeg (5—10), mivel nyereséget — a szó jogi értelmében (adóköteles, tervteljesítés stb. — csak az állami gazdasági szervezet képez.

Magának az állami gazdasági szervezetnek a nyereségképzési sémája az egységéénél jóval bonyolultabb, összetettebb, mivel azok jóval többféle (maximum 16) alapot képeznek, ráadásul az egyes állami gazdasági szervezetek bizonyos alapjai csak elnevezésükben, képzési elveikben és felhasználási módjukban azonosak, nagyságuk és az alapul vett %-os értékek alapító határozataik nagy eltéréseket engedő rendelkezései folytán gyakran különbözőek.

Anyagi érdekeltségi rendszerről[21] tehát csak korlátozott értelemben lehet beszélni. A vállalatok kizárólag tervfeladataik teljesítésére kötelesek, tehát csak ebben érdekeltek, s a nyereség a terv teljesítésének csupán egyik — nem is legfontosabb — eleme.

A vállalatok anyagi érdekeltségi rendszere a dolgozókkal, s különösen a vezető beosztású dolgozókkal, s nem a vállalattal, mint jogi egységgel kapcsolatban értelmezhető. A munkabér tarifák és besorolási táblázatok szerint meghatározott munkabér ugyanis — a munkabérképzési szabályzatban megjelölt esetekben és módon — az állami gazdasági szervezet, illetve adott egysége gazdálkodó tevékenységének az eredményétől függően — növelhető vagy csökkenthető. A csökkentés a dolgozóknál a havi fizetés 10%-áig, a vezető beosztású dolgozóknál pedig annak 20%-áig is terjedhet. A leírt módon meghatározott, rugalmas munkabér-politika mellett a sokrétű, bonyolult premizálási rendszer[22] is a terv különböző követelményeinek a teljesítésére ösztönöz.

Csillag György

[18] L. a Minisztertanács 1973. évi 74. sz. rendeletének 8. pontja.

[19] A nyereségképzés elveit részletesen ismerteti *Lévai* János: A gazdaságirányítási rendszer változása Bulgáriában. Pénzügyi Szemle, 1972/7. és *Vacsev*, N.: Előadásvázlat a Bolgár Népköztársaság gazdasági mechanizmusának új jogi szabályozásáról. Szófia, 1973. április.

[20] L. Dörzsáven Vesztnik 1973. II. 20., 1974. II. 12. és 1974. II. 15. sz.

[21] Bulgáriában a legalacsonyabb és a legmagasabb fizetések közötti különbség viszonylag nem jelentős. A magasabb munkatermelékenység iránti társadalmi igény miatt azonban az utóbbi években megindult bizonyos differenciálódás, de ezzel egyidejűleg emelték a minimálbéreket is. L. *Georgijev*, K.: A munkabér differenciálódásában jelentkező tendenciák. Ikonomicseszki Zsivot, 1974. 9. sz.

[22] A premizálási rendszer főként a kollektívák, s nem az egyének teljesítményének a fokozását célozza. L. a Minisztertanács 1970. évi 26. sz. rendeletével közzétett Munkabér szabályzat 26—27. pontja.

JOGIRODALOM

Adalbert Toth:
*A magyar választások a dualizmus korában**

Nemrég jelent meg *Adalbert Toth* munkája a dualizmuskori magyar országgyűlési választásokról és az abban részt vevő pártokról. A magyar választójog és választási rendszer történetével — mint szerző maga is részletesen felsorolja — sokan foglalkoztak. Az eddig ismert munkák sok részletkérdésre adnak feleletet. Hiányzott azonban — akár egy-egy választásra vonatkozóan is — az abban részt vevő pártok, és választási eredmények értékelése. A felszabadulás után a történettudomány (Mérei), a jogtörténettudomány (Beér, Csizmadia) elvégezte részben a politikai pártprogramok értékelését, illetőleg — mint szerző jegyzi meg — érthető okokból előszeretettel fordult 1848/49 forradalmi éveihez. Feldolgozta az első népképviseleti országgyűlés anyagát és választásait. Hozzá kell ehhez tenni, amire szerző 1973-ban még nem utalhatott, Pecze Ferenc doktori értekezésében (A magyar palamenti jog intézményei a XIX. század második felében. Bp., 1975.) részletesen foglalkozik az 1900 előtti választási rendszerrel. Szerzőtől talán csak *Szabad* György doktori disszertációját lehetne számonkérni, aki a „Forradalom és kiegyezés választútján (1860—61)" c., s 1967-ben megjelent kötetében részletesen elemzi a neoabszolutizmus utáni első választás eredményeit (413 s köv. old.). Szerző egyébként a felszabadulás előtti és utáni magyar irodalomnak, a Széchenyi könyvtár kézirati anyagának és a parlamenti iratok rendkívül széles körű ismeretének birtokában van.

A bevezetés után, melyben a kutatások jelenlegi állását, majd a források és a külföldi, elsősorban német szerzők *(Schieder, Nipperdey, illetőleg Duverger, André Siegfried, Goguel)* feldolgozási módszereit és eredményeit ismerteti, súlyt helyezve Lange politikai szociológiai kutatásaira is — nagyobb fejezetet szentel a magyar pártszisztemának. Bemutatja a már 1848 előtti pártképződéseket, s a kiegyezés utáni helyzetről megállapítja, hogy a parlament jelentős része temperamentuma alapján helyezkedett el a pártokban anélkül, hogy határozott véleménye alakult volna ki. Utal Deákra, az országgyűlés eme „kulcsalakjára", aki ellene volt a pártalakításnak (24. old.).

Mégis a dualizmus is kialakította pártjait. Ezek kevéssé világnézeti alapon, sokkal inkább az érdekek — mondhatná az osztályérdekek — alapján szerveződtek. Világnézet és érdekek elsősorban a Szociáldemokrata Párt szervezését indokolták. Mindezeknél fontosabb volt szerző szerint az államjogi szervezkedés, amely a kiegyezés utáni Magyarországon valóban erősen dominált. Ezen belül azonban számos árnyalat tűnt fel, s közöttük nem voltak ritkák a személyes kapcsolatok sem (pl. Deák-párt, Sennyey-párt, Lónyay-párt stb.).

A pártok struktúrája a következő kérdés, amelyeknek a szerző szélesebb vizsgálatot szentel. Milyen egyesülések (pl. Szabadelvű Körök) segítették a pártok politikáját a választásokon? Szociológiai vizsgálatot szentel a választások vezetése kérdésének. Jól látja — Madarász és Pulszky önéletrajzai alapján is —, hogy maguknak a pártoknak vezetése is rendesen csak egy töredék kezében van. Ez a töredék alakítja ki a programot s dönt a tekintetben, kik induljanak a párt nevében a választásokon. Szerző kitér a nemzetiségi pártok működésére is, s nagy kár, hogy a szlovák és a szerb pártok és egyesületek működésének felderítésére vonatkozó fáradozásai eredmény nélküliek voltak. Csupán a román és szász pártokról tud adni összefoglalót.

A következő fejezet „a politikai akarat képzését" vizsgálja a választókerületekben. Valóban ez időben három nagyobb irányzatba foglalható össze a pártképződés: a kiegyezés pártjaira, a kiegyezést mérsékelten ellenzőkre és a radikális ellenzőkre. E fő tendenciák alapján sorolja be a pártokat és a választókerületeket a dualizmus korának egymást követő választásain, amelyeknek változási dinamizmusát jól szemlélteti.

A munka nagyobb részét (142—343. old.) alkotják a táblázatok. Ezek kitűnő áttekintést adnak a dualizmuskori magyar pártszisztémáról, és változásairól. Végigkísérik az egyes választókerületekben — 1848 és 1892 között — a mandátumok sorsát. Jó táblázatokat látunk a pártok belső szervezetéről, vezetőiről, a legfontosabb pártsajtóról, majd módunk lesz megismerni a korszak képviselőit (életrajzi adatok, párttagság, választókerületek, foglalkozás és a rájuk vonatkozó bibliográfia).

Irodalom és forrásutalások egészítik ki a jól használható színvonalas kötetet, amely bár nem lépi át a polgári keretek Rubikonját, benne a pozitivizmus jó hagyományai a jogtörténeti és szociológiai kutatások modern módszereivel egyesültek.

Csizmadia Andor

* *Adalbert Toth:* Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848—1892. Südosteuropäische Arbeiten 70. München, 1973.

Ch. Debbasch:

*Közigazgatási intézmények**

A könyv a francia közigazgatás intézményeinek katalógusa, ha nem is abban a formában, és értelemben mint Ernest *Hamaoui:* Le régime politique de la Ve République és L'organisation administrative de la France c. kiadványai. Hamaoui munkái ugyanis a francia közigazgatási szervek tételes jogra alapuló felsorolását tartalmazzák, s ezt különböző szervezeti táblákba foglalta. Debbasch könyvét azonban nem ilyen szervezeti táblák teszik szemléletessé, hanem az, hogy a szervezeteket és jogi intézményeket működésükben írja le.

Mindezt azzal éri el, hogy a hangsúlyt a francia közigazgatás tevékenységének ismertetésére helyezi, s az e tevékenységet szabályozó közigazgatási jogot másodlagosan kezeli, ugyanis az egyes intézmények, szervezetek tárgyalásánál csak utal a vonatkozó joganyagra, de részletesen nem elemzi azt. E módszer alkalmazása annál is in-

* Debbasch Charles: Institutions administratives. LGDJ. Paris, 1972. 410 old.

kább meglepő, mivel a mű elsősorban joghallgatóknak készült.

Az államigazgatással ismerkedők számára bevezetésében leszögezi: a közigazgatási intézmények függőségi viszonyban vannak a politikai intézményekkel, azok akaratának konkretizálói, bizonyos fokú autonómiájuk nem jelent függetlenséget (12. old.). Ezek után történetileg ismerteti a közigazgatási intézmények fejlődését 1789-től, majd rámutat azokra a tendenciákra, amelyek a modern közigazgatást jellemzik: a produktivitásra törekvés, az új struktúrák kutatása, az adminisztráció és az igazgatottak kapcsolatának reformja. (36. old.)

A közigazgatás szervezete címet viseli a könyv első része. Ennek keretében foglalkozik a központi igazgatás szervezetével; a köztársasági elnök és miniszterelnök jogállásával, a minisztériumok fejlődésével és problémáival. Ez utóbbiak között megemlíti az alkalmazottak képzésének problémakörét és azt a jelenséget, amely a jogszabályok különböző értelmezésének gyakorlatából fakad. (58. old.) Amikor a francia közigazgatás helyi szervezetének ismertetésére tér rá, először a centralizáció és decentralizáció fogalmát, történetét tárgyalja. A történeti fejlődés elemzéséből azt a megállapítást szűri le, hogy Franciaországra — szemben a föderációs berendezkedésű államokkal — mindig a centralizációs törekvés volt jellemző. Az ezzel szemben megnyilvánuló decentralizációs tendencia hiányosságai közül a feladatok növekvő komplexitásából, a központi hatalom demokratizálódásából, a helyi szervek pénzügyi önállóságának hiányából, a népességmozgásából, a jelenlegi helyi szervstruktúra inadaptációjából és a tervezés bevezetéséből fakadó problémákat sorolja fel. Ami a struktúra inadaptációját illeti, ez abból származik, hangsúlyozza a szerző, hogy a hagyományos területi kollektívák a nagy urbanizációs mozgalmak előtt alakultak ki, szemben például Angliával, s így jött létre az az állapot, amely miatt ma Franciaországban ezek száma 38 000-re rúg, s ebből 34 449 maximum 2000 lakost tömörít, ami azt jelenti, hogy a népesség $^1/_3$-a ehhez a kategóriához tartozik. (84. old.)

Rámutat arra is, hogy míg a département-ok a forradalom kreációi, addig a commune-ok létezését az 1789. december 14-i törvény inkább csak konstatálta. Foglalkozik a prefektus intézményével, amelynek szerepét egyfelől politikailag minősíti, másfelől kiemeli, hogy a prefektus egyben a dekoncentrált szervek első embere. (119. old.) Az újabb jogfejlődésből az 1964. március 14-i dekrétumot említi meg, amely újból megerősítette, hogy a prefektus — bizonyos kivételeket leszámítva — mindegyik minisztérium képviselője. (120. old.)

Látszólag a modern területszervezés és igazgatás új kategóriája a régió. A szerző a régió fogalmának ismertetése kapcsán megjegyzi, hogy azok az ideológiai megfontolások, amelyek a régiók kialakítását szorgalmazták, tulajdonképpen a régi province-t vették alapul. A régiók kialakítására vonatkozó különböző koncepciók indokai közül annak a ténynek felismerését tartja jelentősnek, hogy a 95 prefektus akcióinak koordinálása a kormányra túl nagy feladatot hárít. Épp ezért a szerző a régiók kialakítását, a történelmi és politikai okokon túl, főként azokkal a gazdasági okokkal hozza kapcsolatba, amelyek a tervezés bevezetésével kapcsolatosak. (135. és köv. old.) Elemzi a 22 régió népességmegoszlását, (140. old.) majd külön tárgyalja a Párizzsal és a párizsi régióval összefüggő sajátosságokat. (166. old.)

II. A könyv második része az államigazgatás szervtípusait és azok működésének jogi, személyi és anyagi eszközeit vizsgálja. A szerző megállapítja, hogy az ipari és kereskedelmi jellegű közintézmények megjelenése áttörte a klasszikus koncepciót, amelyben a francia államigazgatási jog az államon a département-okon és a commune-okon kívül csak a közigazgatási jellegű közintézményeket ismerte, mint közjogi személyeket. A közintézmények alatt a közüzemek (közművek) irányítására, igazgatására létrehozott szerveket kell érteni. (211. old. s köv old.) A későbbiek során megjelenő közvállalatot (entreprise publique) akkor is közjogi személyként kell számba venni, ha azt másmilyen formában szervezték is meg, mint a közintézményeket vagy a részvénytársaságokat. (217. old.)

A közigazgatás működésének eszközei között jogi és nem jogi eszközöket különböztet meg. Elvként állítja fel azt, hogy a közigazgatás működésére, az igazgatott és az adminisztráció viszonyára a nem egyenlő helyzet jellemző. Még az igazgatási szerződésre is áll a fenti tétel, mert noha ez nevéből fakadóan szerződés, mégis a közigazgatási szervnek joga van, hogy azt — ha bizonyos határok között is — de egyoldalúan módosítsa. (239. old.)

Nyilvánvaló, hogy a közigazgatás működésének elengedhetetlen feltétele a személyzet munkája. A francia közigazgatás méreteinek jellemzésére megemlíti, hogy míg a XX. sz. elején a közigazgatás mindössze csak 600 000 főt foglalkoztatott, addig ma a közszektorban 2 millió, a közvállalatoknál pedig 1 millió ember dolgozik. (242. old.) Nagy figyelmet szentel a szerző a közszolgálatra való kiválasztás alkotmányos elveinek ismertetésére, a karrier-rendszer bemutatására, a kötelezettségek, jogok és szankciók felsorolására. (255. old.)

Az államigazgatás, hogy feladatait teljesíteni tudja, anyagi javak felett is kell, hogy rendelkezzen. Ezek a javak — szemben a magántulajdonban levőkkel — elidegeníthetetlenek és elévülés alapján tulajdonul meg nem szerezhetők. Az államigazgatási szervek bizonyos büntetőjogi eszközökkel is rendelkeznek, hogy a közjavak állagát megvédhessék. A szankciók meghozatalára közvetlenül e szervek, vagy a közigazgatási bíróság, vagy a rendes bíróság jogosított. (265. old.) A közvagyonból nyújtott szolgáltatások ellenértékének behajtására a közigazgatás szintén rendelkezik eszközökkel. A közjavak létrejöttének sajátos módjai között megemlíti a kisajátítás, a közmunka és a rekvirálás intézményét, ez utóbbi alkalmazása az 1958-ban módosított 1945. október 11-i rendelet értelmében ma már nemcsak katonai hanem polgári célból is megengedett. (267. old.)

III. A közigazgatás jognak és szabályoknak alávetettségét húzza alá a szerző a harmadik rész bevezetőjében. Ennek ellenére Franciaországban nincs olyan közigazgatási kódex, mint a Code civil. (271. old.) A tételes jogi szabályozás hiányá-

ban az elvek jutnak nagyobb szerephez. Így foglalkozik a törvényesség fogalmával, a törvényesség és az oppurtunitás viszonyával, az államigazgatási felelősség problémakörével. (276—286. old.) Önálló fejezetben elemzi a közigazgatási bíráskodás szervezetét, a közigazgatási bíróság hatáskörét, az Államtanács és a közigazgatási bíróságok szerepét.

IV. A könyv utolsó részében a közigazgatás és a gazdaság viszonyát tárgyalja. Előljáróban megállapítja, hogy az állami tevékenység behatolása a gazdasági szférába nem új jelenség. Ennek megfelelően immár ötven éve beszélhetünk kifejezetten gazdasági igazgatásról, de az igazgatási intervenciók formái jelentős mértékben változtak. (329. old.) A legrégebbi formának az áruk piacának ellenőrzését tekinthetjük. Később ez az ellenőrzés kiterjedt az árak és készlethalmozás területére is. A tulajdonképpeni állami szektor a magánvállalatok nacionalizálásával jött létre, s végül ez a fejlődés oda vezetett, hogy ma már az állam felelőssége az egész gazdasági szférára kiterjed. (330. old.)

Úgy tűnik a szerző csak azért vázolta a gazdasági intervenciók formáinak fejlődéstörténetét, hogy ezzel is még jobban kidomborítsa a közigazgatás megnövekedett felelősségét a gazdasági szféra működéséért, és egyúttal rámutasson arra is, hogy e megsokszorozódott feladatok ellátására mennyire alkalmatlan a közigazgatás eszköztára és struktúrája.

Azt a tételt állítja fel, hogy a közigazgatás akcióira a gazdaság szférájában a szétforgácsoltság jellemző. Megállapítását egyrészt azzal támasztja alá, hogy nincs egy olyan szintetizáló struktúra, amely biztosítaná az adminisztratív szervek egybehangolt irányítását, másrészt pedig azzal, hogy az ágazati szervek (mezőgazdaságiak, ipariak, kereskedelmiek) széles kompetenciájával párhuzamosan a funkcionális szervek nem rendelkeznek olyan gazdasági hatáskörrel, amivel az előbbiek szétszórt akcióit koordinálhatnák. A szerző itt főként az árak, a beruházások és a külkereskedelem területére gondol. Véleménye szerint egyedül a Gazdasági és Pénzügyminisztériumnak van gazdasági áttekintése — a bel- és külkereskedelemre gyakorolt pénzügyi, ellenőrzési és irányítási jogosítványai folytán — azonban ahhoz mégis mindez kevés, hogy egységes gazdaságpolitikát határozzon meg, mivel hatásköre pusztán törvényességi és számviteli szempontokra terjed ki.. (333. old.) A probléma gyökerét a szerző nem abban látja, hogy a gazdasági jellegű szervek nem a gazdasági és pénzügyminisztérium alá rendeltek — s itt utal arra az 1936./ és 1944./ közötti kísérletre, amikor ezt végrehajtották — hanem abban (ami a jelenlegi és az akkori helyzetre is jellemző), hogy a miniszterek közötti egyenlőség miatt a gazdasági miniszter nem rendelkezett valóságos fennhatósággal kollégái felett, s így a gazdasági akciók szétforgácsolódtak a különböző miniszterek között, mint ahogy az ma is történik. Mindez rávilágít arra, hogy miért hatástalanok a közigazgatás gazdasági jellegű akciói, annak dacára, hogy mindegyik miniszter a saját területén komoly gazdasági eszközökkel rendelkezik (kölcsönök, szubvenciók folyósítása stb. (333. old.)

A továbbiakban a gazdasági beavatkozás jelemzőit vizsgálja a szerző. Ennek két típusát különbözteti meg: egyrészt a tervezést, mint a gazdasági beavatkozás fő eszközét, másrészt pedig a közvállalatok közvetítésével végbemenő gazdasági intervenciót. (334. old.) A tervezés szükségességét — többek között — azzal magyarázza, hogy az állandóan növekvő szükségletek kielégítése nélkülözhetetlenné teszi a bonyolult tervezési technikák alkalmazását, és egyúttal a hosszú távú előrelátást. A tervezés típusai között impérativat és indikativat különböztet meg. 1947-től elemzi a francia tervek fő célkitűzéseit, majd a tervezési igazgatás fő szerveit mutatja be; így az Általános Tervbizottságot (kormánybizottság), a Modernizációs Bizottságokat (ad hoc bizottságok), a Tervezés Legfelső Bizottságát és a Kormányközi Bizottságot. (355—357. old.) A tervezési igazgatás helyi szervezete a Regionális Közigazgatási Konferencia szervezetére épül. (358. old.) Ismerteti a tervkészítési és jóváhagyási eljárást és a terv végrehajtását. A terv megvalósíthatóságáról eléggé szkeptikusan vélekedik, hiszen annak feltétele, írja, hogy a tervben szereplő jóslások megvalósuljanak, tehát, hogy abban higgyenek az azt megvalósító szervezetek és ágazatok (365. old.)

E véleménye ellenére a szerző leszögezi, hogy az állam rendelkezik eszközökkel a terv végrehajtásához, emlékeztetve arra, hogy a francia állam az ország beruházási eszközeinek közel felét közvetlenül ellenőrzi. Ezt az ellenőrzést főleg a költségvetési kiadásokon keresztül gyakorolja, amellyel jelentékeny befolyást gyakorol a gazdasági akciókra. Az állam a tervek finanszírozását közvetlenül ellenőrzi az 1955-ben létrehozott Gazdasági és Szociális Fejlesztési Alap segítségével, amely anélkül orientál anyagi eszközeivel, hogy kötelező jellegű intézkedéseket hozna. E szerv Igazgató Tanácsában olyan magasrangú személyek ülnek, mint a gazdasági és pénzügyminiszter, a Francia Bank kormányzója, az Árbizottság elnöke stb., így a szerző ennek a szervnek létrehozását olyan erőfeszítés jeleként értékeli, amely célul tűzte ki a közigazgatási akciók egybehangolását.

A mű utolsó fejezetét a közvállalatok témájának szenteli. Mint már korábban említettük, a szerző véleménye szerint az állam közvetlen beavatkozása a gazdasági életbe a közvállalatok létrehozásában fejeződik ki. Az Ancien Régimetől elemzi a különböző állami monopóliumok kialakulását egészen a legújabb Kémiai és Bányászati Vállalat létrehozataláig. Megállapítja, hogy bár az 1946-os Alkotmány kimondja, hogy a monopol jellegű vállalatok a közösség tulajdonába kell, hogy átmenjenek, s noha ezt a rendelkezést az 1958-as megismétli, mégis azzal adós maradt a törvényhozó, hogy precízen meghatározza azt a kört, amelyre e rendelkezés vonatkozik. Utal azokra a politikai harcokra is, amelyek a nacionalizálás óta a közvállalatok körül lezajlottak. (376. old.)

A továbbiakban részletesen elemzi a közvállalat és az állam viszonyát, a közvállalat struktúráját, irányítását és a felette gyakorolt ellenőrzés formáit. (379. old.) Végül a közvállalatok létrejöttének eredményeit és az aktuális problémákat veszi számba, ez utóbbiak között megemlítve, hogy nincs tisztázva az állam és a közvállalat közötti kap-

csolat, hogy hiányzik a közérdek definíciója. (402—410. old.)

Ilyen műfajú könyvtől nem várható el, hogy új kutatási eredményeket közöljön, vagy eddig nem ismert tudományos hipotéziseket állítson fel. Mégis a könyv utolsó fejezete, amely a francia közigazgatástudomány eddig meglehetősen mostohán kezelt területével: a gazdaság és a közigazgatás viszonyával foglalkozik, számos eddig nem, vagy alig vizsgált kérdést elemez. Emellett a szerző másik nagy érdeme, hogy ráirányítja a figyelmet a modern közigazgatás nagy gyengeségére: akcióinak szétaprózódott voltára. A közigazgatástudomány ezért azokat a módszereket keresi, amelyek integrálják a közigazgatás legkülönbözőbb irányú tevékenységeit. Debbasch ehhez ad fogódzót, amikor történeti fejlődésükben ismerteti azokat az intézményeket, amelyek meghatározzák a mai francia közigazgatás arculatát.

Ferenczy Endre

*Latens bűnözés az NSZK-ban**

A Nyugatnémet Szövetségi Bűnügyi Hivatal a nemrég indított kutatási közlemények sorozatában egy érdekes kísérletének az eredményeit publikálta. „A latens bűnözés kutatása Göttingenben 1973—74-ben."* A kutatás céljaként azt jelölték meg, hogy a német kriminalisták legalább néhány részterületen egzakt adatokkal rendelkezzenek és hozzávetőlegesen fel tudják becsülni a nyomozó hatóságok tudomására nem jutott bűncselekmények arányát.

A munkát Hans-Dieter Schwind professzor vezetésével egy 41 tagú kutatócsoport végezte. A tanulmány öt bűncselekményt vizsgált: Ezek: lopás, rablás, testi sértés, dologrongálás és közlekedési bűntett.

Elméletileg az alkalmazott módszer abból állt, hogy egy évre viszszamenőleg minden göttingeni száz lakos közül egyet, egy esetleg megtörtént bűncselekmény potenciális sértettjét meginterjúvoltak, hogy 1973-ban követtek-e sérelmére bűntettet vagy vétséget úgy, hogy azt nem jelentette fel a nyomozó hatóságoknál. Az 1170 megkérdezett közül 437 válaszolt igennel. Számítógép segítségével meghatározták, hogy egy adott bűncselekmény-típusnál ilyen arányú kiválasztás mellett milyen valószínűséggel lehet a kapott adatokat általános érvénnyel elfogadni. Ezeket az eredményeket ezután összehasonlították az ugyanezen időtartam alatt regisztrált göttingeni bűncselekményekkel. A különbség adta a város latens bűnözését.

A kutatók egyik általános megállapítása az volt, hogy a feljelentés, nem feljelentés dilemmájának legfontosabb motívuma magában a bűncselekményben gyökerezik, azon belül is a kár mértékében és módjában. „Minél intenzívebb a beavatkozás e sértetti szférába, annál nagyobb gyakorisággal követi ezt feljelentés." Egy másik pedig, hogy feljelentési magatartást az áldozat társadalmi hovatartozása döntően befolyásolja. A tanulmány szóhasználatával „alacsonyabb néposztályokhoz" tartozó személyek esetében, akinél a rendőrséggel való kapcsolat általában nem olyan gyakori, kisebb a feljelentési hajlandóság, mint a „közép" vagy „magasabb" osztálybelieknél.

Értékes eredménye a kutatócsoportnak, hogy számszerűsítették az egyes bűncselekménytípusok felderítetlenségi arányát. Ez például a testi sértés esetén 1 : 8 (tehát csak minden kilencedik bűntettről szerez tudomást a hatóság), lopásnál 1 : 32, rablásnál 1 : 9, a kisebb kárral járó dologrongálásnál 1 : 324!

A szerzők az ilyen nagymértékben változó felderítetlenségi arányból azt a következtetést vonják le: „a rendőrségi bűnügyi statisztika nem hű és arányos kicsinyített képe a bűnözésnek, hanem valójában csak a torz visszatükröződése annak", hiszen nem egyenletesen marad rejtve még egy adott bűntettnél sem a cselekmény, ha az például eltérő kárnagysággal jár.

Közvetlen kérdésként szerepelt e felmérésben, hogy miért nem tett feljelentést a kérdezett. Általánosságban ezt a jogalkalmazó szervek nem kielégítő intézkedéseiben jelölték meg.

A „személyi hátrányok" szerepelnek második helyen, és ezt követi az „érdektelenség a közügyekkel szemben".

A kutatók a sértetteknek a feljelentéshez való viszonyát úgy határozták meg, hogy „az okozott kár megtérülése iránti remény" szerepel az egyik, és a „személyi hátrányok elkerülése" a második oldalon. Vagyis a sértettek minden esetben mérlegelik az előnyöket, és hátrányokat.

Így minél nagyobb az okozott kár, annál kevésbé fél a károsult a bejelentés következményeitől. Megítélésünk szerint hiányossága a tanulmánynak, hogy nem határozza meg, hogy milyen összefüggésben van a lakosság bejelentéseinek sorozata a biztosítási társaságok tevékenységével, s ez negatív vagy pozitív irányban befolyásolja a bejelentési szándékukat. (Pl.: Ha a kár megtérül, nem tesznek feljelentést.)

Érdekes ellentmondás, hogy míg a tanulmány a rablás latensségét 1 : 9-ben állapította meg, az ugyancsak e Szövetségi Bűnügyi Hivatal által kiadott legfrissebb bűnügyi statisztikai kommentárában ez olvasható az erőszakos bűncselekményekről: „általános tapasztalatok szerint a rendőrségnek szinte teljes mértékben a tudomására jutnak."

A vizsgálat készítői mindvégig a valóság talaján maradtak, és óvtak bármiféle helytelen általánosítástól: Hangsúlyozták: „A tanulmány alátámasztotta azt a feltevést, hogy jelentős mennyiségű felderítetlen bűncselekmény van, mely nem jut az érdekelt szervek tudomására. Ez bűncselekménytípusonként jelentősen változik, de egy bűntettcsoporton belül is változatok vannak, tekintettel a „modus operandi" tényekre, az okozott kár mennyiségére, a támadott személyekre, a bűncselekmény helyére stb. vonatkozóan. Ezekből következik, hogy az átlagos %-arány nem ad túl sok információt. És ezután sem lehetséges következtetést levonni a testi sértés, tulajdon elleni bűntett stb. megállapított értékére úgy, hogy összehasonlítható legyen bármely más bűncse-

* Hans-Dieter *Schwind*, Wilfried *Ahlborn*,, Hans-Jürgen *Eger*, Ulrich *Jany*, Volker, *Pudel*, Rüdiger *Weiss:* Dunkelfeldforschung in Göttingen, 1973/74. BKA-Forschungsreihe.

lekménycsoportokkal. Tehát például a felderítetlen „fehér galléros" bűncselekmények gyakorisága nem dedukálható a lopás miatt károsult személyek által nyert adatokkal.

Eredményként kell említeni a tanulmánynak azt a tényt, hogy csak olyan bűncselekményeket vizsgált, ahol komolyabb minősítési, elhatárolási probléma nem jelentkezett, tehát ahol ki volt zárva annak a veszélye, hogy a megkérdezett tudatlanul tévútra vezeti a kutatást.

Végezetül megállapítják, hogy „az ismeretlen bűntettek számát nem is annyira a nyomozó hatóságok felderítési aktivitásának javításával lehet csökkenteni, hanem sokkal inkább a lakosság felderítési készségének növelésével", vagyis a kriminális érzékenység javításával. Itt mutatkozik meg a tanulmány újszerűsége, de hiányossága is egyúttal, mert a kutatók egy hibrid-megoldást követtek. Nem volt kifejezetten viktimológiai a felvétel, de ugyanakkor nem szerepelt a kérdések közt olyan sem, amely ezeket az eseteket igyekezett volna felderíteni, amelyeknek a lakosság csak észlelője, de nem sértettje volt.

A Freiburgi Max Planck Intézet a göttingeni kutatással párhuzamosan Stuttgartban végzett felmérést ugyanebben a témakörben, hasonló módszerekkel. Mivel még csak előzetes jelentés készült, a végleges eredményekről korai lenne beszélni. Érdekes azonban, hogy az 1073 megkérdezett stuttgarti válaszainak kiértékeléséből az derült ki, hogy pl. a lopások esetén az ismeretlenül maradt bűntettek aránya jóval nagyobb a több mint hatszázezer lakosú Stuttgartban, mint a százhúszezres Göttingenben.

Korinek László

Тамаш Фелдеши:

О проблеме истинности вопросов и норм

Исходной мыслью статьи является, что истина согласно теории познания появляется в языковой форме как предложение, если, однако, стоимость истинности повествовательных предложений — несмотря на редкие исключения — не оспаривается. Вопросительные и повелительные предложения с точки зрения их стоимости в аспекте истинности влекуть за собой дискуссии в специальной литературе. Автор представляет точку зрения, согласно которой в строгом смысле слова не имеют с аспекта истины стоимости ни вопросительные предложения, ни повелительные предложения, причем эти последние тесно связаны с нравственными и правовыми нормами. Тогда же с диалектического аспекат они воплощаются в такой процесс мышления, который характеризуется целым рядом предложений, имеющих стоимость истинности, поэтому при оценке вопросительных и повелительных предложений следует учитывать и этот факт.

Иштван Лошонци—Ева Лошонци—Чечи-Надь:

Применение лечебного воспитания

В статье излагаются цели, в интересах достижения которых лечебное воспитание получило применение. Авторы устанавливают, что обязательный характер применения данной меры не находится в согласии с другими наказаниями и мерами. Для подтверждения этих выводов авторы выясняют сущность двух условий обязательного применения — слабоумия и психического расстройства —, а также их отношение к другим душевным заболеваниям. Анализируя казусы судебной практики авторы обнаруживают трудности, вызванные обязательным характером, потом выдвигают предложение по целесообразному регулированию вопроса *de lege ferenda*.

Эмилия Вейс:

Некоторые проблемы права на узуфрукт принадлежащего вдове после смерти супрхга

Супругу, являющемуся наследником вместе с потомками, ГК ВНР обеспечивает — в порядке наследования по закону — право на узуфрукт по отношению к всему имуществу, являющемуся предметом наследования. В первой части статьи автор изучает, что в настоящее время с какой измененной целью действует концепция наследования супруга путем получения права на узфрукт, которая возникла в различных общественно-экономических условиях. Во второй части статьи автор указывает на то, что таким правовым регулированием, по которому супруг получает — без учета характера имущества — право на узфрукт, поднимаются в зависимости от состояния наследства различные проблемы а потомки наследователя (которые часто не являются потомками супруга наследодателя), являются наследниками имущества, нагруженного узуфруктом. В заключение автор — в пределах возможности — ищет решения возникших проблем.

Петер Шебештьен:

Правовая природа договора о передаче ноу-хау

Изучая правовую природу договора о передаче ноу-хау, автор исходит из договоров, входящих в круг охраны промышленного права. Впервые рассматривает место лицензионных договоров в правовых системах, принимая во внимание, что диспозитивные правила каких типов договоров применяются к лицензионным договорам. С этими правилами автор сопоставляет диспозитивные нормы гражданского права, применянные относительно договоров о передаче ноу-хау. Из того факта, что диспозитивные правила, применяются к двум разным договорам, автор делает вывод, что развитие лицензионных договоров, с одной стороны, и договоров о передаче ноу-хау, с другой стороны, проявляет тенденцию к возникновению отличающих друг от друга типов.

Эндре Уштор:

Наибольшее благоприятствование и таможенные унии

Опираясь на опыт своей работы в международноправовой комиссии ООН, автор подвергает изучению вопрос о том, что международное право имеет ли такую норму обычного права, которая с действия клаузулы, обеспечивающей наибольшее благоприятствование, снимает льготные пошлины и торговые льготы и в том случае, если исключение определенно не предусмотрено. Автор дает отрицательный ответ на вопрос и считает, что предложение по принятию такого правила не обоснованно ни в кругу постепенного развития международного права.

Tamás Földesi:

Fragen über das Problem der Wahrheitsgetreuheit der Normen

Ausgangsgedanke des Artikels ist, dass die Wahrheit erkenntnistheoretisch gesehen in sprachlicher Form als Satz erscheint. Während aber der Wahrheitswert der aussagenden Sätze — abgesehen von seltenen Ausnahmen — nicht bestritten wird, wird über den Wahrheitswert der Frage- und Aufforderungssätze in der Fachliteratur polemisiert. Autor vertritt den Standpunkt, dass streng genommen weder die Frage- noch die Aufforderungssätze — welch letztere eng

mit den moralischen und rechtlichen Normen verbunden sind — einen Wahrheitswert haben. Gleichzeitig sind sie, dialektisch betrachtet in so einen gedanklichen Prozess eingebettet, der durch zahlreiche Wahrheitswert habende Sätze gekennzeichnet ist. Deswegen muss diese Tatsache bei der Bewertung der Frage- und Aufforderungssätze beachtet werden.

István Losonczy—Frau István Losonczy, Éva Csécsi-Nagy:

Die Anwendung der Heil-Erziehung

Der Artikel behandelt einleitend die Ziele, deretwegen die Heil-Erziehung eingeführt worden ist. Er stellt fest, dass der kogente Charakter der Massnahme nicht im Einklang steht zu den übrigen Strafen und Massnahmen. Um diese Behauptung zu begründen werden die zwei Bedingungen der kogenten Anwendung geklärt: das Wesen der Schwachsinnigkeit sowie ihr Verhältnis zu den übrigen psychischen Abnormitäten. Anhand der Analyse der aus der Spruchpraxis genommenen Rechtsfälle werden die, durch den kogenten Charakter verursachte Schwierigkeiten behandelt. Abschliessend werden zur zweckmässigen Regelung der Frage de lege ferenda Vorschläge unterbreitet.

Emilia Weiss:

Einige Probleme des Niessbrauchrechts des überlebenden Ehegatten

Das ungarische BGB sichert dem — mit den Abkömmlingen gemeinsam erbenden — überlebenden Ehegatten im Wege der gesetzlichen Erbfolge die Nutzniessung der gesamten Erbmasse. Autorin untersucht im ersten Teil des Artikels die Frage, dass die unter anderen gesellschaftlich-wirtschaftlichen Verhältnissen sich herausgestaltete Konzeption der Ehegatten-Erbfolge mit welch veränderter Bestimmung aufrechterhalten worden ist. In der zweiten Hälfte des Artikels wird darauf verwiesen, dass die rechtliche Regelung, wonach der überlebende Ehegatte — ungeachtet des Charakters der sich in lassers dagegen, die des Öfteren nicht Abkömmlinge des überlebenden Ehegatten sind, nur eine mit Nutzniessung belastete Substanz der Erbmasse befindenden Vermögensstücke — die Nutzniessung erbt, die Abkömmlinge des Erberben von der Zusammensetzung der Erbmasse abhängig verschiedene Probleme aufwirft. Abschliessend sucht die Autorin im Rahmen der Möglichkeiten Lösungen zur Regelung der sich ergebenden Probleme.

Endre Ustor:

Die Meistbegünstigung und die Zollunionen

Autor untersucht aufgrund seiner, in der Völkerrechtlichen Kommission der Vereinten Nationen ausgeübten Tätigkeit, ob das Völkerrecht so eine Regel des Gewohnheitsrechts beinhaltet, die die im Rahmen der Zollunion oder anderer ähnlicher Staatengruppierung gewährte Handels- und Zollbegünstigungen auch in dem Falle der Wirkung der, die Meistbegünstigung sichernden Klausel entzieht, wenn die Ausnahme nicht ausgesprochen ausbedingt ist. Autors Antwort auf die gestellte Frage ist verneinend. Er meint, dass auch im Rahmen der stufenweisigen Entwicklung des Völkerrechts ein auf die Annahme einer solchen Regel gerichteter Vorschlag nicht begründet scheint.

Péter Sebestyén:

Die rechtliche Natur des know-how Vertrages

Bei der Untersuchung der rechtlichen Natur des know-how Vertrages geht Autor von den, in den Kreis des Gewerbeschutzes gehörenden Verträgen aus. Vorerst untersucht er den Platz der Lizenzverträge im Rechtssystem aufgrund dessen, dass die dispositiven Normen welcher Vertragstypen auf die Lizenzverträge Anwendung finden. Mit diesen werden die bürgerlich-rechtlichen dispositiven Normen verglichen, die auf die know-how Verträge Anwendung finden. Daraus, dass die bei diesen Verträgen zweierlei Art angewandten disposotiven Normen nicht identisch sind schliesst Autor darauf, dass die Entwicklung einerseits der Lizenzverträge, andererseits der know-how Verträge in Richtung der Ausbildung voneinander abweichender Typen tendiert.

Tamás Földesi:

Questions et le problème de la vérité des normes

L'idée de départ de l'article est la thèse qu'épistémologiquement la vérité se présente comme phrase dans la forme grammaticale, mais tandis que la valeur de vérité des phrases déclaratives — sans compter l'exception rare — n'est pas discutée, dans la littérature spéciale il y a des polémiques autour de la valuer de vérité des phrases interrogatives et impératives. L'auteur représente le point de vue, que strictement ni les phrases interrogatives, ni les phrases impératives, — ces dernières sont en rapport stricte avec les normes morales et juridiques — n'ont de valeur de vérité. En même temps, en considérant dialectiquement, elles s'implantent dans un train de pensée, qui est caractérisé par de nombreuses phrases disposant la valeur de vérité, c'est pourquoi au jugement des phrases interrogatives et impératives il faut prendre en cosidération même ce fait.

István Losonczy, Mme Losonczy, Éva Csécsi-Nagy:

L'application de la médico-pédagogie

L'étude expose les buts, à cause d'atteindre lesquels la médico-pédagogie était établie. L'auteur constate que le caractère cogent de l'application de la mesure n'est pas en accord avec les autres mesures et sanctions. Pour appuyer ces constatations il précise l'essence et le rapport aux autres anomalies mentales des deux conditions de l'application cogente: de la débilité et de l'imbécillité. Au cours de l'analyse des litiges pris de la pratique de la juridiction il fait connaître les difficultés causées par le caractère cogent; puis en résumant l'essence de l'argumentation il donne les propositions pour règler adéquatement la question de lege ferenda.

Emilia Weiss:

Quelques problèmes du droit d'usage de l'épouse survivante

En ordre de la succession légale le Code civil hongrois assure l'usufruit de la masse successorale entière à l'épouse survivant héritant avec les descendants. Dans la première partie de l'article l'auteur examine avec quelle destination changée la conception d'usufruit de la succession conjugale établie parmi d'autres conditions sociales économiques est-elle restée aujourd'hui. Dans la deuxième partie de l'article elle montre le fait, que néanmoins le règlement juridique, selon lequel l'épouse survivante — sans considération du caractère des valeurs successorales — hérite l'usufruit, et les descendants du testateur — qui ne sont pas souvent les descendants de l'épouse survivante — ne hérite qu'un actif chargé d'usufruit, soulève des problèmes différents en rapport avec la composition de la masse successorale. Enfin l'auteur cherche des solutions au règlement éliminant les problèmes dans la mesure des possibilités.

Endre Ustor:

La clause de la nation la plus favorisée et les unions douanières

Sur la base de ses travaux effectués dans la commission juridique internationale de l'ONU, l'auteur pose la question à l'objet de l'étude, s'il existe au droit international

ÁRA: 8,— Ft

une règle de droit coutumier, qui soustrait les préférences commerciales et douanières accordées dans le cadre de l'union douanière ou d'autre groupement d'État similaire de la vigueur de la clause de la nation la plus favorisée même dans le fait, si l'exeption n'est pas expressément fixée. La réponse de l'auteur à la question est négative et il pense, que non plus dans le cercle du développement progressif du droit international la proposition concernant l'acceptation de telle règle ne semble être motivée.

Péter Sebestyén:

La nature juridique du contrat de know-how

A l'examen de la nature juridique du contrat de know-how l'auteur part des contrats appartenant au cercle de la protection de droit industriel. Premièrement il examine la position des contrats de licence aux régimes juridiques, sur la base du fait, que les règles dispositives de quels types de contrat sont appliquées aux contrats de license. L'auteur compare avec callesci les règles dispositives de droit civil en venant à l'application au contrats de know-how. Il tire la conclusion du fait, que les règles dispositives en venant à l'application aux contrats de ces deux types ne sont pas identiques, que d'une part le développement des contrats de licence et d'autre part le développement des contrats de know-how tente à la formation des types différents l'un de l'autre.

Tamás Földesi:

On the problems of the truth of questions and norms

The truth, epistemologically presents itself in a linguistic form as a sentence, however the veracity of the assertive statements are scarcely doubted, but there is an ardent debate on the veracity of the commands and questions. The Author argues that strictly speaking questions and orders strictly connected with legal and moral norms have no value of veracity. Dialectically, however, they are embedded in a thinking process characterised by several sentences with veracity, and this fact has to be taken into consideration in the evaluation of questions and orders.

István Losonczy—Éva Csécsi-Nagy (Mrs. Losonczy):

The enforcement of therapetic education

The paper presents the aims of therapeutic education. The cogent enforcement of this criminal measure is in contrast with that of other criminal measures and punishments. To prove this statement the meaning of idiotism and mental deficiency and their relation to other mental abnormalities are cleared. The difficulties of the cogent enforcement are documented in a discussion of cases and a proposition for a workable reform is presented.

Emilia Weiss:

Some problems in the beneficial interest of the surviving spouse

The Hungarian Civil Code established by the general order of statutary succession a beneficial interest on the whole bequest for the surviving spose inheriting with the descendants. The author analyses the problems of the present social function of the beneficial interest concept in the spouse' s succession established under different social-economic conditions. She points out in Part 2 that a legal solution creating an indifferentiated beneficial interest on all objects of the bequest meanwhile the descendants of the deceased who are often not descendants to of the surviving spouse come into a legacy encumbered by the benefit, presents difficulties according to the composition of the bequest. A possible optimum solution is presented at the end.

Endre Ustor:

The most-favoured-nation-clause and the custom unions

The Author on examination of his work done at the UN International Law Commission deals with the problem whether in international law there is a customary rule, which even where it is not by espress terms stated makes an exception of the authority of the most-favoured-nation-clause for trade and custom favours made in custom unions or in other factions of this nature. The Author replies negatively and he thinks that it is unsound even in the step by step development of international law.

Péter Sebestyén:

The legal nature of the know-how contract

The Author analysing the legal nature of the know-how contracts starts from trade law contracts. He presents the place of the licence-contracts on the basis of the relevant permissive rules. These are compared to civil law permissive rules relevants to know-how contracts. From the resulting differencies in the applicable rules he concludes that the developmental tendencies in licence and know-how contracts are divergent.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. — Szerkesztő: dr. Pap Tibor. — Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős Kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 75.4221 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1.). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

JOGTUDOMÁNYI EGYETEM KÖNYVTÁRA 1976 MÁR 17

XXXI. új évfolyam. 2. szám Budapest, 1976. február hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

VISKI LÁSZLÓ:
A nemzetközi büntetőjog továbbfejlesztése és a közlekedési bűncselekmények 49

HARMATHY ATTILA:
A vállalkozási szerződésről 57

DORDEVIC, JOVAN:
A szocialista forradalom folytonossága és a társadalom politikai formája a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban az átmeneti időszakban (1941—1974.) 66

VARGA CSABA:
Kodifikációs tendenciák a felvilágosult abszolútizmus korában 70

SZÉKELY JÁNOS:
Szaktanácsadók és szakértők 80

LOVÁSZ JÁNOS:
A kameralisták szerepe az abszolút monarchiában 88

Szemle:

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ:
Az államigazgatási dolgozók fegyelmi felelőssége 98

PÓLAY ELEMÉR:
Sztehlo Zoltán (1889—1975) 105

Jogirodalom:

PECZE FERENC:
Az új csehszlovák jogtörténeti tanulmánygyűjteményről 106

СОДЕРЖАНИЕ: *Ласло Вишки:* Дальнейшее развитие международного уголовного права и транспортные преступления. — *Аттила Харматы:* О регулировании договора подряда. — *Йован Дьордевич:* Непрерывность социалистической революции и политическая форма общества в Югославской Социалистической Республике в переходном периоде (1941—1974 гг.) — *Чаба Варга:* Тенденции к кодификации в эпоху просвещенного абсолютизма. — *Янош Секей:* Эксперты и советники. — *Янош Ловас:* Роль камералистов в абсолютистической монархии. — *Обзор: Ласло Трочани:* Дисциплинарная ответственность работников государственного управления. — *Элемер Полаи:* Золтан Стехло 1889—1975. — *Юридическая литература: Ференц Пеце:* Новый чехословацкий сборник статей по истории права.

INHALT: *László Viski:* Die Weiterentwicklung des internationalen Strafrechts und die Verkehrsverbrechen. — *Attila Harmathy:* Über die Regelung des Werkvertrages. — *Jovan Dordevic:* Die Kontinuität der sozialistischen Revolution und die politische Form der Gesellschaft in der Föderalistischen Sozialistischen Republik Jugoslawien während der Übergangsperiode (1941—1974). — *Csaba Varga:* Kodifikationstendenzen im Epoche der aufgeklärten Absolutismus. — *János Székely:* Sachberater und Experten. — *János Lovász:* Die Rolle der Kameralisten in der absoluten Monarchie. — *Rundschau: László Trócsányi:* Disziplinarverantwortlichkeit der Angestellten in der Staatsverwaltung. — *Elemér Pólay:* Zoltán Sztehlo (1889—1975). — *Rechtsliteratur: Ferenc Pecze:* Über die neue tschechoslowakische Studiensammlung der Rechtsgeschichte

SOMMAIRE: *László Viski:* Le développement progressif du droit pénal international et les délits de circulation. — *Attila Harmathy:* Du règlement de contrat d'entreprise. — *Jovan Dordevic:* La continuité de la révolution socialiste et la forme politique de la société dans la République Socialiste Fédérale Yougoslave dans la période provisoire (1941—1974). — *Csaba Varga:* Tendences de codification à l'époque de l'absolutisme éclairé. — *János Székely:* Consultants et experts. — *János Lovász:* Le rôle des cameralistes dans la monarchie absolue. — *Revue: László Trócsányi:* La responsabilité disciplinaire des travailleurs administratifs. — *Elemér Pólay:* Zoltán Sztehlo 1889—1875. — *Littérature juridique: Ferenc Pecze:* De la collection nouvelle d'études de l'historie juridique tchécoslovaque

CONTENTS: *László Viski:* The development of international criminal law and the traffic crimes. — *Attila Harmathy:* On the regulation of the contract for work, labour and materials. — *Jovan Dordevic:* The continuity of the socialist revolution and the political form of society in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in the period of transition (1941—1974). — *Csaba Varga:* Codificational tendencies in the period of enlightened despotism. — *János Székely:* Expert witnesses and consultants. — *János Lovász:* The role of the cameralists in the absolute monarchy. — *Review: László Trócsányi:* Disciplinary liability of civil servants. — *Elemér Pólay:* Zoltán Sztehlo 1889—1975. — *Legal literature: Ferenc Pecze:* On the new Chechoslovakian studies in legal history

E lapszám (XXXI. új évfolyam 2. szám) szerzői: *Dr. Viski László* c. egyetemi tanár. — *Dr. Harmathy Attila*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője. — *Dordevic, Jovan* egyetemi tanár (Belgrad). — *Dr. Székely János*, az OKRi főmunkatársa. — *Dr. Lovász János* aspiráns. — *Dr. Trócsányi László*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa. — *Dr. Pecze Ferenc* egyetemi adjunktus (Gödöllő). — *Dr. Pólay Elemér* egyetemi tanár (Szeged). — *Dr. Varga Csaba*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa

---

Olvasóink tájékoztatására közöljük, hogy a Jogtudományi Közlöny szerkesztője *Dr. Pap Tibor*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető professzora, szerkesztőségi titkár *Dr. Vörös Imre*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A szerkesztőség tagjai — az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága megbízásából — *Dr. Benedek Ferenc*, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető docense, *Dr. Horváth Tibor*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főosztályvezetője, *Dr. Madarász Tibor*, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának docense, — *Dr. Szentpéteri István*, egyetemi tanár (Szeged)

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. — Szerkesztő: dr. Pap Tibor. — Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős Kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 75.4335 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldrn terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

XXXI. új évfolyam 2. szám Budapest, 1976. február hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A nemzetközi büntetőjog továbbfejlesztése és a közlekedési bűncselekmények*

A nemzetközi enyhülés egyre több lehetőséget nyújt arra, hogy az államok kölcsönösen együttműködjenek a bűnüldözés és igazságszolgáltatás területén, a büntetőpolitika megvalósításában. Éppen az enyhülés teszi lehetővé azt is, hogy ebben az együttműködésben különböző társadalmi berendezkedésű államok egyaránt partnerekként részt vegyenek. Az ezen a területen való együttműködés feltétlen szükségessége ma már általánosan elismert. Mint ahogyan a bűnözés is egyre kevésbé ismer nemzeti határokat, ugyanúgy nem lehetnek e határok akadályai a bűnüldözésnek sem. A nagy veszélyességű, utazó nemzetközi bűnözők, a súlyos büntetés elől külföldre szökő elkövetők, a gépeltérítők és terroristák mellett a bűnüldözés figyelme kevésbé feltűnő, de az előbbieknél jóval nagyobb számú elkövetői kategória felé is fordul: a közúti közlekedési szabályok megszegőivel szemben ugyancsak fel kell lépnie.

Közismerten vitatott az a kérdés, hogy vajon a közlekedési szabályok megszegése egyáltalán bűnözésnek tekinthető-e és ha igen, milyen körben. Az ilyen cselekményeknek a büntetőjog keretei közül történő kirekesztése egyre fokozódó igény és a dekriminalizálás egyre inkább megvalósul az egyes országok belső jogában. Mindenképpen marad azonban a közlekedési cselekményeknek egy olyan köre — a legsúlyosabb szabályszegések, súlyos kimenetellel —, amellyel előreláthatóan még hosszú ideig a büntetőjognak kell foglalkoznia. Emellett a dekriminalizálás véghezvitele esetén is szankciót igényelnek, tesznek szükségessé a büntetőjogon kívül maradó szabályszegések. Függetlenül attól, hogy az egyes országokban hol kerül megvonásra a kriminális és nem-kriminális közlekedési cselekmények határvonala, annyi mindenképpen vitathatatlan, hogy a bűnüldözés egyre inkább nemzetközi jellegűvé válásáról mondottak teljes egészükben és talán legelsősorban illenek a közlekedési cselekmények körére, szóljunk akár a szó tulajdonképpeni értelmében vett bűnözésről, akár az enyhébb megjelenési formákról. E megállapítás indokai kézenfekvőek. Az autós turizmus ugrásszerű fejlődése következtében millió számra lépik át az utazók járműveikkel az egyes országok határait és csaknem ugyanilyen nagyságrendben sértik meg az általuk meglátogatott országok közlekedési szabályait. Ugyanakkor e szabálysértések szerencsére gyakran nem járnak súlyos következményekkel és így azok legtöbbször kihágásnak vagy szabálysértéseknek minősülnek. Ezeknél pedig kiadatásra — függetlenül attól, hogy saját állampolgárait általában egyik ország sem adja ki — már a cselekmény jelentéktelensége folytán sem kerülhet sor.[1] Ezzel szemben cselekményük elkövetési helyén a jogkövetkezmények alkalmazása igen súlyosan érinti az autósokat. Egy meghatározott elképzelés, menetrend szerint tervezett turistaút aligha számol eleve egy szabadságvesztésre szóló ítélet folytán történő kényszerű tartózkodással valamelyik meglátogatott országban. A turisták úti költségvetése is a legritkább esetben kalkulál a szabálysértésekért idegenben fizetendő pénzbírságok összegével. Idegen — és

* Az ENSZ genfi nemzetközi bűnmegelőzési kongresszusán a témakörben tartott kerekasztal értekezlet céljára készült referátum alapján. *(Szerk.)*

[1] Vö. *Vogler,* Theo: Zum gegenwärtigen Stand einer europäischen Kriminalpolitik. Revue Internationale de Droit Pénal, 1971. 1—2. sz. 26—36. (32.) old.

nem is mindig barátságos — hatóságok által lefolytatott eljárás az anyagi és időveszteségen felül a nyelvi nehézségek és sok más ok folytán lényegesen hátrányosabb helyzetbe hozza a hazájától távol bíróság elé kerülőt, mintha saját országában kerülne összeütközésbe a hatóságokkal. Mindezek mellett azután, ha nem is mellékes, de háttérbe szoruló szempont az, hogy esetleges útitársai, vele együtt utazó hozzátartozói ugyancsak akadályozva vannak a tervezett időben és módon történő továbbutazásban, ami akkor is súlyos hátrány, ha a szabályszegés következménye nem is volt pl. a járművet üzemképtelenné tevő baleset.

Teljesen természetes ilyen körülmények között, hogy a nemzetközi büntetőjog még az időrendet tekintve is elég korán és sorrendben előkelő helyen foglalkozott a közlekedési bűncselekmények elbírálásával kapcsolatos együttműködés kérdéseivel. A járművezetéstől eltiltás nemzetközi érvényéről már a közúti közlekedésről szóló korai egyezmények is tartalmaztak rendelkezéseket, 1964-ben pedig az Európatanács külön konvenciót terjesztett tagjai elé e bűncselekmények üldözésében a tanács tagállamai által egymásnak nyújtható jogsegélyről.[2]

Az azóta eltelt időben a hivatkozott konvención kívül az Európatanács keretében a közlekedési cselekményekre is alkalmazható további, átfogóbb tartalmú és a bűnügyi jogsegély csaknem valamennyi területét felölelő további egyezmények, illetőleg egyezménytervezetek keletkeztek, emellett számos két- vagy többoldalú nemzetközi szerződés is jött létre azonos vagy különböző társadalmi berendezkedésű országok között hasonló témakörben. Magyarország és más szocialista országok között a büntetőügyekben nyújtandó jogsegély tárgyában létező nemzetközi egyezmények a közlekedési ügyekre nézve is mindenkor tartalmaznak kifejezett rendelkezéseket. Legutóbb pedig a Magyar Népköztársaság és az Osztrák Köztársaság kormánya nemzetközi egyezmény aláírásában állapodott meg a bűnügyi jogsegély kérdéseit illetően, amely e két különböző társadalmi berendezkedésű ország egymásközti viszonyában rendelkezik a szerződő felek területén a másik fél állampolgára által elkövetett közlekedési bűncselekmények elbírálása során követhető eljárásról. Ilyen szerződés, illetőleg egyezmény hiányában is egyre több ország létesít viszonosságon alapuló, de az egyezményekben foglaltakhoz hasonló tartalmú gyakorlatot.

Vogler 1970-ben joggal állapította meg: meg kell várni, vajon hogyan fognak az egyezmények a gyakorlatban beválni. A közlekedési bűncselekmények nemzetközi üldözéséről szóló konvenciót addig csupán 8 állam írta alá és csak két ország ratifikálta.[3] Természetesen lényegesen nagyobb számban szolgálnak tapasztalatokkal viszont a nemzetek közötti kétoldalú szerződések, és miután számos országban a viszonosság gyakorlata alapján kerülnek ugyanazok a nemzetközi büntetőjogi jogelvek alkalmazásra, mint amelyeket a részben egymást átfedő tartalmú konvenciók tartalmaznak, a viszonossági gyakorlat is nyújt tanulságokat. Részben ezek, részben pedig a hivatkozott olyan nemzetközi megállapodások alkalmazási gyakorlata alapján, amelyek a Magyar Népköztársaság és más országok között vannak hatályban, kísérletet lehet tenni néhány tanulság megfogalmazására, illetőleg néhány következtetés körvonalazására abban a tekintetben, hogy a közlekedési ügyekben folytatott nemzetközi jogsegélygyakorlat milyen irányban volna hatékonyan továbbfejleszthető.

Ami a továbbfejlesztés lehetőségeinek kérdését illeti, nem vitás, hogy mindenfajta meggondolás kiindulópontját két alapvető szempont kell, hogy képezze. Az egyik: az egyes országok büntetőpolitikájának minél inkább maradéktalan megvalósítása, a szuverenitás érdemi korlátozása nélkül, de az érdekazonosság és a kölcsönös segítségnyújtás előnyeinek belátása alapján. A másik: a közlekedési szabályokkal külföldön összeütközésbe kerülő, illetőleg közlekedési balesetet okozó gépjárművezetők személyi érdekeinek fokozott szem előtt tartása, vagyis annak a hátrányos helyzetnek — a büntető igényről való teljes lemondás nélkül történő — megfelelő kompenzálása, amelybe a külföldi hatóságok eljárása folytán kerülnek.

Ez a két szempont nyilvánvalóan nem minden esetben és nem minden nehézség nélkül egyeztethető össze egymással. Első rátekintésre a leginkább ideálisnak egy olyan megoldás tűnik, amelyik az országok közötti — egymás iránt bizalommal viseltető — együttműködés keretei között a saját állami szuverenitás korlátozásával az elkövetés helye szerinti illetékesség helyett az állandó lakóhely szerinti illetékességet tekinti általánosságban irányadónak. Vogler utal arra, hogy a közlekedési bűncselekmények üldözéséről szóló 1964-es európai konvenció már tartalmazta azt a lehetőséget, hogy az elkövetési hely állama joghatóságáról lemondva, a lakóhely szerinti állam hatóságait kérje fel a büntetőeljárás lefolytatására. Ez a konvenció ebből a szempontból közvetlen előzménye a büntetőeljárás átruházásáról szóló új nemzetközi egyezménynek, amely most már nemcsak a közlekedési bűncselekményekre, hanem valamennyi bűncselekményi fajtára kiterjeszti ezt a lehetőséget.[4] Egyet lehet érteni azzal, hogy ez újszerű eleme a nemzetközi büntetőjognak és mintegy helyettesítő büntetőjog-alkalmazásnak tekinthető, mégpedig nem egy kiadatást pótló jogintézmény szűkebb értelmében, hanem annak felváltásaképpen egy jobb büntető igazságszolgáltatás lehetővé tételének érdekében. A megkeresett ország bírája ténylegesen a megkereső ország bírája helyett folytatja le

[2] Ennek szövegét ld. Revue Internationale de Droit Pénal, 1971. 1—2. sz. 166—187. old.

[3] Vö. *Vogler*, i. m. 35. old.

[4] Uo. 34. old.

az eljárást, ennek ellenére azonban a saját államának büntető hatalmát juttatja érvényre. Ez a megkeresési vagy felajánlási eljárás egyre gyakrabban válik lehetségessé az egyes országok belső joga szerint. A Magyar Népköztársaság büntetőeljárásáról szóló 1973. évi I. törvény 391—393. §-ai mind a felajánlás, mind annak elfogadása eseteit, feltételeit és eljárási szabályait részletesen tartalmazzák, a megkötött nemzetközi szerződések, illetőleg a viszonossági gyakorlat alapján pedig ilyen eljárásra egyre gyakrabban kerül sor közlekedési bűncselekmények esetében.

Felmerülnek mindezzel szemben olyan megfontolások, amelyek a hivatkozott eljárásmód kézenfekvő és látszólag minden követelményt kielégítő volta ellenére is kétségessé teszik, vajon tényleg csupán — vagy elsősorban — a felajánlási eljárás képezi-e a közlekedési ügyekben a nemzetközi együttműködés további fejlesztésének módszerét. Ha ugyanis elismerjük azt az elvet, hogy a közlekedési cselekmények miatt alkalmazásra kerülő szankcióknak is elsődleges céljuk a további szabályszegések megelőzése, akkor kézenfekvő, hogy ezt a preventív hatást minden, szankciókat alkalmazó ország elsősorban a saját területén közlekedőkkel kapcsolatban kívánja megvalósítani, legyenek azok ennek az országnak állandó lakosai, vagy akár átutazó turisták. Kétségkívül ellentmondás van e célkitűzés realizálása és a között az alapvető lehetőség között, amelyet az eljárás felajánlásának jogi keretei biztosítanak a szerződő vagy viszonossági gyakorlatot folytató országok számára. Az elkövetés helye szerint büntető hatalommal rendelkező ország helyett az állandó lakóhelyen lefolytatott büntetőeljárás inkább járul hozzá a megkeresett ország közlekedésbiztonságának a fokozásához, mint az eljárás lefolytatását felajánló, saját büntető hatalmáról lemondó országban. Önmagában természetesen ez sem baj, szükségképpen tartalmaz azonban ez a megoldás egy olyan elemet, amelynél a megtorló jelleg látszik dominálni a prevenciós jelleggel szemben.

Nem lehet hallgatni arról sem, hogy az eljárásnak a lakóhely szerint illetékes ország számára történő felajánlása nem mindig vezet kielégítő eredményre. Az államok közötti teljes és kölcsönös bizalom légkörét feltételező kiindulás alapul vétele esetén is számolni kell azzal, hogy különböző országokban, még érdemben azonos tartalmú jogszabályok létezése esetén is, másmás hozzáállással, a felelősség létének és fokának eltérő megítélésével közelítik meg a szabályszegő magatartások elbírálás alá vont körét. Ebből következik az — a gyakorlat által sokszorosan igazolt — tapasztalat, hogy az eljárás felajánlása esetén olyan közlekedési cselekményekért, amelyekért a felajánló országban az eljárás ottani lefolytatása esetén nem vitásan megállapítanák a külföldi elkövető felelősségét, az eljárást átvevő országban felmentő ítéletet hoznak. E felmentő ítélet nem tévesztendő össze a kegyelmi jogkör gyakorlásával, aminek lehetőségéről természetesen a felajánlott eljárást lefolytató ország nem mondhat le, de nem tévesztendő össze az opportunitás elvének esetleges gyakorlásával sem, hiszen az erről való lemondást sem lehetne az egyes országoktól megkívánni. Már persze e jogkör gyakorlása sem vezet mindig kívánatos következményekre, de amiről szólok, az más, érdemi megközelítési különbségre utal. Ezt még akkor is igen nehéz kiküszöbölni, hogyha feltételezzük, hogy a saját országa állampolgára javára a külföldön elkövetett közlekedési bűncselekménye ügyében eljáró honi bíróság sohasem elfogult.

Ha akár az ügyekhez, a felelősség megalapozásához való eltérő hozzáállás, felelősségi mérce magasabbra helyezése vagy a gondossági követelmények enyhítése folytán, akár — ezekkel együtt vagy ezektől függetlenül — esetleges elfogultság érvényesülése miatt a felajánlást elfogadó ország bírósága felmentő ítéletet hoz, a külföldön bűnügybe keveredett saját állampolgára korábban elvileg létezett hátrányos helyzetét valóban teljes mértékben kompenzálja. Ugyanakkor viszont nem egyszer a felajánló állam polgárát hozza hátrányosabb helyzetbe, ami viszont ennek az eljárásnak az utóbbi állam részéről aligha lehet célja. Hogyan kerül az eljárás felajánlása esetén a balesetben érdekelt személy, aki az eljárást más országnak felajánló állam polgára, hátrányosabb helyzetbe, mintha a felelősség kérdését az elkövetés helye szerinti országban bírálták volna el? Ez igen egyszerű. Induljunk ki abból, hogy ugyanazért a cselekményért, amiért az elkövetés helye szerinti országban a külföldi állampolgár egyedüli felelősségét nem vitásan megállapították volna, őt a lakóhelye szerinti országban — most már mindegy, hogy milyen okból kifolyólag — a felelősség alól felmentik és vagy azt állapítják meg csupán, hogy nem felelős a balesetért, vagy éppen még azt is, hogy a másik, azaz az elkövetés helye szerinti és az eljárást felajánló állam polgára volt azért felelős. Ilyenkor a felajánló állam polgára többek között elveszti a nemzetközi felelősségbiztosítás alapján a saját kára rendezésére egyébként igénybe vehető lehetőségeket, sőt adott esetben kártérítést igénylőből kártérítésre kötelezetté is válhatnék.

Ilyen körülmények között nem volna csodálható, ha a közlekedési ügyekben az elkövetés helye szerinti ország csak azokban az esetekben ajánlaná majd fel az elkövető lakhelye szerinti országnak az eljárást, amikor a maga saját állampolgára a balesetben nem volt érintett fél. Ilyen gyakorlat kialakulása esetén pedig a prevenciós cél aligha valósul meg, mert ha nem is marad el az állandó lakóhelyen a felelősségrevonás, saját büntető hatalmának gyakorlásáról a felajánló ország tulajdonképpen csak egy eszményi igazság kedvéért mondott le: még elítélés esetén sem járul ugyanis hozzá a más országban lefolytatott eljárás, illetőleg ott alkalmazott szankció közvetlenül a felajánló ország

közlekedésbiztonságának a fokozásához. Véleményem szerint ezért a felajánlási lehetőségek bővítése helyett elsődlegesen a prevenciós cél fokozottabb előtérbe helyezésének a lehetőségeit volna indokolt az elkövetés helye szerinti ország vonatkozásában fontolóra venni.

Már a felajánlási eljárásról mondottakból is következik, hogy ezt a célt ugyancsak sokszor nem vagy nem eléggé szolgálja a nemzetközi büntetőjog legújabb és legszélesebb körű vívmányának az igénybe vétele sem. Az elkövetés helye szerinti országban hozott ítéletnek a lakóhely szerinti országban történő végrehajtására gondolok.

Az ilyen végrehajtásra a közlekedés körében már korán felmerült az igény. Az 1964-es egyezmény többek között olyan rendelkezést tartalmaz, hogy az egyezményt aláíró országok még szabadságvesztést kimondó ítéletek hazai végrehajtása érdekében is megkereshetik bármely másik szerződő államot. Vogler helyesen írja: minél inkább nyilvánvalóvá válik, hogy a kölcsönös jogsegélynek ez a formája sem a saját szuverenitás feladását, sem a nemzeti szuverenitás gyengeségének bizonyítását nem jelenti, hanem ellenkezőleg, az államoknak a bűnözéssel szembeni harcban mutatott kölcsönös szolidaritásnak a legjobb példája, annál inkább lehet remény arra, hogy a külföldön született büntető ítéleteket belföldön lehessen végrehajtani.[5]

A belföldi végrehajtás azonban számos problémát vet fel önmagában is. Közismert, hogy a külföldön hozott ítéletek belföldi hatása szempontjából a szakirodalom két megközelítési módot különböztet meg. Az egyik megközelítés a külföldön hozott ítélet negatív hatásait veszi alapul. Ezek a hatások abban állnak, hogy vajon a külföldi elítéltetés ténye akadályát képezi-e a belföldön történő elítéltetésnek. A pozitív irányú megközelítés pedig elsősorban azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a belföldi hatóságoknak milyen végrehajtási intézkedéseket kell vagy szabad tenniök a külföldi ítélet alapján, és emellett arra a kérdésre is kiterjed ez a megközelítés, hogy vajon más bűncselekmények belföldi megítélése szempontjából milyen kihatása van a külföldi elítéltetésnek (pl. a visszaesői minőség megállapítása szempontjából).[6]

A negatív következmények — amint Oehler megállapítja — egyre nagyobb számban tesznek szükségessé újszerű értékelést az egyes nemzeti jogokban, mert ezek a maguk területi hatályának megállapításánál általában nem számoltak a nemzetközi téren ezáltal fellépő kolliziós nehézségekkel. Miután ennek folytán a személyi és a területi elv összetalálkozása és az elkövetési hely fogalmának tág meghatározása egyre inkább nehezíti a negatív következmények figyelembevétele elől való elzárkózást, nyilvánvaló, hogy a nemzetek közötti személycsere arányainak fokozódásával a ne bis in idem elvének külföldön hozott ítélet esetére való alkalmazhatóságának kérdését a nemzetközi büntetőjognak meg kell válaszolnia.[7] Ez természetesen helytálló igény, a közlekedési bűncselekmények vonatkozásában azonban háttérbe szorul, mert az egyes országok saját kezdeményezésük alapján, pusztán saját büntető joghatóságuk érvényesítése érdekében általában nem indítanak eljárást az állampolgáraik által külföldön elkövetett ilyen cselekményekért.

Nézzük azonban a kérdés másik oldalát. A külföldön hozott ítéletek pozitív kihatásai közül a legjelentősebb maga az az alapvető kérdés, hogy a külföldi bíróság által meghozott ítéletet a belföldi bíróság végrehajthatja-e és ha igen, milyen feltételek mellett. Oehler írja, hogy egészen a legutóbbi évekig a belső jogok ennek a megoldásnak a lehetőségét általában kizárták. Nem utolsósorban azonban a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság (AIDP) IX. kongresszusa adott döntő indítékot ennek a helyzetnek a megváltoztatásához. Ez a kongresszus is már rámutatott arra, hogy a külföldön hozott ítélet végrehajtása természetesen feltételezi a cselekmény büntetendőségét mindkét országban. Ami azonban ennél sokkal lényegesebb, az az, hogy a megkereső, illetőleg megkeresett országban „hasonló politikai, kulturális, szociális és jogi struktúrák létezzenek, azaz, hogy ezek az államok a kulturális fejlődés azonos szintjén álljanak, hogy ezáltal messzemenően azonos legyen az ítélet végrehajtásának értelméről vallott felfogás mind a megkereső, mind a megkeresett államban".[8]

A közlekedési cselekményeknél mégsem e feltételek esetleges hiánya a döntő annak a helyzetnek az előidézésében, amelyről Vogler azt írja, hogy az egyezményes lehetőségek ellenére a kiszabott büntetés végrehajtásának az átvétele a nemzeti büntetőjog által ma még mindenképpen csak kivételesen előforduló jelenség.[9] A belföldi végrehajtás elvi és még inkább gyakorlati nehézségei jönnek itt elsősorban számításba. A végrehajtás sok esetben az eltérő hazai jogi szabályozás folytán egész egyszerűen technikai akadályokba ütközik. Sok ország alkotmányos vagy más okokból, pl. eleve nem vállalkozik még a konvenció által kialakított lehetőségek birtokában sem a külföldön hozott büntető ítéletek otthoni végrehajtására. Ennek talán egyik oka az is, hogy az 1970. márciusában aláírásra megnyitott és a büntető ítéletek nemzetközi érvényéről szóló egyezménytervezet az államok kölcsönös egymás iránti bizalmának kifejezésre juttatása céljából — egyébként helyesen — kimondta, hogy a külföldön született büntető ítélet végrehajtása so-

[5] Uo.
[6] Vö. *Oehler*, Dietrich: Internationales Strafrecht. Carl Heymanns Verlag KG. Köln, Berlin, 1973, 601. old.
[7] Uo. 602. old.
[8] Uo. 617. old.
[9] Vö. *Vogler*, i. m. 30. old.

rán a végrehajtás módozatait megszabó eljárásban a megkeresett ország nem térhet el azoktól a ténymegállapításoktól, amelyeket a megkereső országban hozott ítélet tartalmaz, illetőleg azoktól a megállapításoktól, amelyeket ezekre a tényekre alapított a külföldi ítélet (42. art.).[10] De a közlekedési cselekmények vonatkozásában ok lehet az is, hogy a hivatkozott konvenció nem tartalmaz megfelelő rendelkezéseket arra nézve, hogy a megkeresett ország mikor és milyen indokkal tagadhatja meg a büntetés végrehajtására szóló megkeresés teljesítését. Ilyenek hiányában pedig — írja Vogler — valószínűleg igen kevés ország fogja magát indíttatva érezni arra, hogy kötelezze magát különösen egy külföldön meghozott büntető ítélet végrehajtására.[11] Ennek törvényes akadálya van a Magyar Népköztársaságban is. Számos országban a belső jog nem teszi lehetővé külföldiekkel szemben az ún. büntető parancsok (ordonnance pénale) kibocsátását sem, pedig éppen a közlekedési bűncselekményeknél a büntető parancsokkal egyébként széles körben volna az elkövetés helyén a tárgyalás megtartása mellőzhető.

A külföldön közlekedési bűncselekményt elkövető személy érdekeit valóban az szolgálná a leginkább, ha elkerülhetné, hogy az elkövetés helyén kelljen bíróság elé állnia. Enélkül a kiszabott — mégpedig tárgyaláson kiszabott — büntetésnek otthoni végrehajtása csupán félmegoldás. Ugyanakkor a tárgyalás mellőzésével hozott ítéletek nemcsak a büntetés más országban történő végrehajtása szempontjából problematikusak. A végrehajtásnak elsődleges és nyilvánvaló feltétele, hogy távollevőkkel szemben ítéletet hozni és végrehajtani a megkeresett államban is lehessen. A közlekedési bűncselekmények megbüntetéséről szóló egyezmény azonban a távollétben hozott ítéletek vonatkozásában nem kívánja a szerződő államokat a végrehajtásra kötelezni. Ezen túlmenően azonban — még az idézett szerződéssel ellentétes megállapodás esetén is — a távollétben történő eljárásnak az elkövetés helye szerinti állam belső joga szempontjából is legtöbbször akadálya van: a bennünket érdeklő esetekben számos országban nincs — így a Magyar Népköztársaságban sincs — lehetőség az eljárásnak az elkövető távollétében történő lefolytatására.

A megbeszélt nehézségek mellett számolni kell azzal is, hogy ha egyáltalán lehetőség nyílik jogi és gyakorlati szempontból egyaránt a külföldön hozott büntetőítéletnek belföldön történő végrehajtására, a nehézségeknek új sora kezdődik. Külön eljárást igényel és számos problémát vet ugyanis fel a belföldön történő végrehajtáshoz való elvi hozzájárulás esetén is a tényleges átváltoztatás. Az eljárásmódról a közlekedési egyezmény a 8. és következő artikulusban rendelkezik, és a szükséges eljárásjogi kereteket kielégítően meg is határozza. Meszszemenően megoszlanak azonban a vélemények abban a kérdésben, hogy milyen terjedelemben lehet a formai végrehajthatóság megállapításán túlmenően a külföldön hozott ítéletet felülbírálni. Oehler részletesen foglalkozik ezzel a kérdéssel. Szerinte annyi bizonyos, hogy a teljes terjedelemben történő felülbírálás nem jön számításba, mert ellenkező esetben már nem a külföldön hozott ítélet végrehajtásáról, hanem belföldön lefolytatott büntetőeljárásról lehetne inkább beszélni. A felülvizsgálat kereteit tehát elsősorban az határozza meg, hogy a külföldön hozott ítélet a megkeresett ország jogelveinek megfelel-e. Itt elsősorban a meghozatal körülményei, az eljárásjogi garanciák figyelembevétele és az eljárási szabályok betartása jönnek tekintetbe. Ennél is jelentősebb azonban az a kérdés, hogy a belső jog szerint is büntetendő volna-e a külföldön elbírált cselekmény. A hazai jog tényállása ugyanis különbözhetik a külföldiétől, mások lehetnek a büntethetőségi előfeltételek, a megbüntetést kizáró okok, mindazok a kimentő körülmények, amelyeket az egyik ország büntetőjoga elismer, a másiké azonban nem, és így tovább.[12] Nyilvánvaló mindebből, hogy a külföldön hozott ítélet belföldi végrehajthatóságának megállapítását célzó eljárás lefolytatása nemcsak feltételezi, de parancsolólag meg is követeli a külföldi eljárási és anyagi jog igen behatóismeretét és komparatív módszerrel történő megközelítését.

További problémák adódnak a büntetési rendszerek különbözőségeiből. A belföldi hatóságnak a végrehajtás elrendelése során ugyanis arról is döntenie kell, hogy a külföldön hozott ítélet szankcióját milyen belföldön ismert szankcióra és annak milyen mértékére változtassa át. Az alapelvek itt is tisztázottak: a megbüntetett számára az átváltoztatás nem lehet hátrányos és a végrehajtást elrendelő, megkeresett ország által megállapított jogkövetkezmények nem lehetnek súlyosabbak, mint a külföldön hozott ítéletben meghatározottak. A különböző büntetési nemek körében azután a legkülönbözőbb nehézségek származnak az átváltoztatás alapjául szolgáló jogi rendezés különbözőségéből. Mindezekre a szakirodalom részletesen kitér.[13] A közlekedési bűncselekmények megbüntetéséről szóló európai egyezmény 10. artikulusa a leggyakrabban előforduló átváltoztatási nehézségre utal, amikor kimondja: a nem pénzbüntetésben álló büntetést lehetőség szerint olyan hazai büntetésre kell átváltoztatni, amely „természetéből folyóan" annak megfelel. Itt is alapelv természetesen, hogy a hazai jog keretei között maradjon az átváltoztatott büntetés is.

[10] Uo. 32. old.
[11] Uo. 35. old.

[12] Vö. *Oehler*, i. m. 620—621. old.
[13] L. többek között *Bockelmann*, Paul: Wesentliche Unterschiede des Verkehrsstrafrechts in Europa und Vorschläge zu seiner Vereinheitlichung. Deutsches Autorecht (DAR), 1974. 1. sz. 1—13. old., *Oehler*, i. m. 623—625. old. és az ezeken a helyeken idézett további irodalmat.

Nyilvánvalóan jogos mindebből annak a következtetésnek a levonása, hogy az átváltoztatás céljának mindenben megfelelő büntetési nem és büntetési mérték megtalálásánál a bírónak rendkívüli nehézségekkel kell megküzdenie.[14]

Végeredményben tehát oda jutunk, hogy nem csodálkozhatunk: bár a bűnüldözés területén az egymás iránti bizalommal viseltető együttműködés egyre inkább a külföldön született büntetőítéletek elismerésére kellene, hogy indítsa az államokat, az egyes államok nemzeti büntetőjoga még mindig csak habozva tesz ebben az irányban lépéseket. A végrehajtás átvétele ugyanis közlekedési ügyekben nem teszi feleslegessé a tárgyalásnak az elkövetés helyén való megtartását, az átváltoztatás tehát legtöbbször több problémával járhat, mint amennyi figyelmet esetleg az egész ügy érdemel. A legérdemibb kifogás azonban, amit ezzel a megoldással szemben fel lehet hozni, megegyezik azzal, amelyről az eljárás felajánlása megbeszélésénél szóltam: a külföldön kiszabott, de otthon végrehajtott büntetés csak közvetve és részben — kis részben — szolgálhatja a közlekedési bűncselekmények prevencióját az elkövetés helyén. Csupán azért büntetni, hogy a cselekmény büntetlenül ne maradjon: ez az elv viszont ellenkezik a modern büntetőpolitikával.

A prevenciós gondolat előtérbe helyezése esetén — és akkor, ha e gondolatot összhangban kívánjuk tartani a külföldön közlekedési bűncselekményt elkövető személy hátrányos helyzete kompenzálásának szempontjával — az eddigi nemzetközi szerződések, illetőleg viszonossági gyakorlat által biztosított keretek a mondottakból következően tehát nem, vagy legalábbis nem teljes mértékben látszanak kielégítőeknek. Egy mondatot emellett megérdemel a kérdés másik vetülete is. Éppen miután a követni kívánt elvek a rendelkezésre álló lehetőségek révén nem mindig hozhatók összhangba, sok országban egyre inkább előtérbe kerül csupán az egyik szempont, a külföldi elkövető kímélésének érvényesülése. A külföldi elkövető kényszertartózkodásának lerövidítésére, a formális eljárás mellőzésére, a felajánlási eljárás bonyodalmainak elkerülésére stb. törekvés ugyanis mind az eljárások megindítása, mind pedig a rövid úton alkalmazható szankciók (pl. helyszíni pénzbírságok) alkalmazása területén a belföldiekhez képest végső soron sokszor aránytalanul *kedvezőbb* helyzetbe hozza az elkövetőt. Ez viszont büntetőpolitikailag semmiképpen sem indokolt és az adott ország közlekedési fegyelme szempontjából egyenesen demoralizáló hatású.

Mindebből következően az eddiginél ideálisabb megoldás olyan utakat kellene, hogy keressen, amelyeken továbbhaladva az elkövetés helye szerinti ország büntetőpolitikai céljait hatásosabban és közvetlenül úgy szolgálná a nemzetközi együttműködés, hogy a külföldön közlekedési bűncselekményt elkövetőt sem hozná a jelenleginél hátrányosabb helyzetbe. A nemzetközi együttműködés ilyen irányú esetleges továbbfejlesztéséhez kívánok néhány gondolatot felvetni.

A hivatkozott szempontok összeegyeztetése elsődleges feltételeként azt kell biztosítani, hogy a közlekedési szabály megszegésének a tényét, illetőleg a baleset okozásáért való felelősséget az elkövetés helye szerinti ország hatóságai állapítsák meg. Ennek az elvnek a következetes keresztülvitele esetén lehet csak elkerülni egyfelől az e kérdésben érintett államok bűnüldöző és igazságszolgáltatási hatóságai közötti vitákat, másfelől a baleset helye szerinti ország állampolgára számára előállható hátrányos következményeket a felelősség kérdésében való nézetkülönbségek esetén.

A jogszabályszegés tényének, illetőleg a baleset okozásáért való felelősségnek a megállapítása természetesen az elkövetés helye szerinti ország belső jogában megállapított eljárás lefolytatását igényli, amely a legtöbb országban igazodik az elbírálásra kerülő cselekmény súlyához. Ebből a szempontból sorra véve a lehetséges eseteket, a legsúlyosabb eset nyilvánvalóan az, amikor az elkövetés helyén szabadságvesztés-büntetéssel fenyegetett olyan cselekményt követ el a külföldi, amelynek elkövetése esetén a belföldi állampolgárral szemben általában ténylegesen végrehajtható szabadságvesztés-büntetést alkalmaznak (ilyen cselekmény pl. ittas állapotban halálos baleset okozása). Ilyen esetben a legtöbb ország feltehetően a jövőben sem fog lemondani arról, hogy a végrehajtható hosszabb tartamú szabadságvesztésre szóló ítéletet saját maga hajtsa végre, különösen akkor nem, ha tekintetbe vesszük azokat az eltéréseket, amelyek pl. a jogi minősítés és a büntetési tételek vonatkozásában az egyes országok belső jogában fennállanak és amelyeknek akár csak részleges kiküszöbölése is csupán az igen távoli jövő esetleges ígérete.[15] Az ilyen súlyú büntetés végrehajtására történő felkérés csak akkor nem jelentené a hazai büntetőpolitikai célok teljes figyelmen kívül hagyását, ha a szerződő államok az ilyen büntetések változatlan mértékben és azonos módon történő végrehajtását vállalnák, ami természetesen elvileg és gyakorlatilag kizárt.

Szerencsére azonban nem ezek az esetek képezik a közlekedési bűncselekmények legnagyobb részét. Többségük olyan, amelynél ha szabadságvesztés-büntetést kell alkalmazni a belső jog gyakorlata szerint, akkor annak végrehajtása általában felfüggeszthető. Még több esetben rövid tartamú szabadságvesztést helyettesítő pénzbüntetéssel is megfelelő módon elérhető a visszatartó hatás. Hogy azonban ez a hatás az elkövetés helye szerinti országban érvényesüljön, a joghátránynak lehetőleg köz-

[14] Vö. *Oehler*, i. m. 624. old.

[15] Vö. *Bockelmann*, i. m.

vetlenül azzal az országgal összefüggésben kell érezhetővé válnia. A felfüggesztett szabadságvesztés-büntetések esetében éppen amiatt semmiféle értelme sem volna a végrehajtásra az állandó lakóhely szerint illetékes államot felkérni, mert a dolog természeténél fogva erre csak úgy kerülhetne sor, ha a végrehajtást indokolttá tevő újabb cselekményt a felkért ország területén követik el. Ilyen leszámításnak pedig a közlekedési cselekmények körében aligha lehetne helye. Ha pedig az elkövetés helye szerint illetékes bíróság úgy alkalmaz felfüggesztett szabadságvesztés-büntetést, hogy akár a belföldinél, úgy a külföldinél is a próbaidő az ítélet jogerőre emelkedésével kezdődik, viszont a külföldit az ország elhagyásában semmi sem akadályozza — mint ahogy nem is kívánja akadályozni —: az ilyen ítélet lényegében kegyelmi aktussá válik. A tényleges joghátrány ugyanis minden további nélkül elkerülhető egész egyszerűen úgy, ha a külföldi az adott országba addig nem tér vissza, amíg a próbaidő le nem jár.

A felfüggesztett szabadságvesztés-büntetések vagy a feltételes elítélések vonatkozásában ezen a helyzeten, megítélésem szerint, csak egy megoldás segíthetne: ha a próbaidő külföldiek esetében sajátos módon kerülne számításra. A próbaidő folyása megkezdődnék az ítélet jogerőre emelkedésével és félbeszakadna az ország elhagyásával, majd újra folyni kezdene, ha a külföldi az adott országba visszatér. A technikai megoldás egyszerű nyilvántartási kérdés, viszont az elkövetés helye szerinti országban a közlekedési fegyelem megszilárdítását és a prevenciós célkitűzést nyilvánvalóan jobban szolgálja, mintha a próbaidőre felfüggesztés akár egyáltalán nem jelent semmiféle komoly fenyegetést, akár pedig a próbaidő eredménytelensége egy otthon elkövetett és az elkövetés helye szerinti ország közlekedésbiztonsági helyzetével semmiféle összefüggésben sem levő újabb cselekmény elkövetésétől függ. Aki tudja, hogy egy adott országban meghatározott ideig — minden visszatérése időtartamából összeadódó összmértékben — feltételesen felfüggesztett szabadságvesztés-büntetés fenyegeti, mindent meg fog tenni, hogy közreműködjék a büntetést annakidején megállapított ország büntetőpolitikai céljának elérésében, vagyis abban, hogy az adott országban gondosan betartsa a közlekedési szabályokat.

A pénzbüntetéssel fenyegetett vagy ilyennel szankcionálható cselekményeknél az elkövetés helye szerinti országban kiszabott büntetés otthon történő végrehajtására történő felkérés már sokkal inkább számításba jöhet.[16] Azok a hátrányok azonban, amelyekről ennek az eljárásnak a kapcsán fentebb már szólottam, ellene szólnak egy ilyen megoldás szélesítésére irányuló törekvésnek. Nehezen megindokolható elsősorban az, hogy miért jelentsen a lakóhely szerinti ország számára bevételi forrást a külföldön kiszabott pénzbüntetések behajtása. Emellett az eltérő megítélési szempontok, az átváltoztatás nehézségei, az esetleges elfogultság, a behajtás nehézségei és i. t. ugyancsak kétségessé teszik előttem ennek a megoldásnak a praktikusságát. Itt merészen új utakat kellene keresni. Meggyőződésem, hogy a nemzetközi felelősségbiztosítás mintájára a megoldás útja itt is csak a biztosítási szisztéma valamilyen analógiájában kereshető. Anélkül, hogy szükség volna itt a részletek vázolására, csak utalok pl. egy olyan „biztosítás" kötelezővé tételére vagy olyan hitellevél rendszeresítésének a lehetőségére, amelynek alapján külföldön alkalmazott pénzbüntetések kiadásai fedezhetők és a saját országban éppúgy elszámolhatók, mint amint ez ma történik pl. az autóklubok nemzetközi hitelleveleivel. Ilyen megoldás esetén a pénzbüntetés az elkövetés helye szerinti ország joga szerint az általánosabb gyakorlatnak megfelelő súlyban közvetlenül alkalmazható. A joghátrány, ha tulajdonképpen közvetve is, azonnal érzékelhetővé válik és a lakóhely szerinti országra sem érdemi jogpolitikai feladatok megoldása vár többé, hanem pusztán a más területeken már bevettnek mondható gyakorlathoz igazodó adminisztratív-pénzügyi tevékenység elvégzése.

Mindezek mellett köztudott és elismert, hogy a közlekedési bűnügyeknél a leghatékonyabb visszatartó szankció a vezetői engedély visszavonása. Az 1968-as bécsi közúti közlekedési egyemény 42. art.-ja ebben a vonatkozásban kifejezett nemzetközi előírásokat tartalmaz.

Szélesebb körben kívánják viszont biztosítani e tekintetben a nemzetközi együttműködést az 1970-es európai konvenció 49. és következő artikulusai.[17] Megítélésem szerint ez utóbbi konvenció most hivatkozott rendelkezéseivel kapcsolatban megintcsak felhozható az az aggály, hogy inkább represszív, mint prevenciós célokat szolgálnak. Nehéz ugyanis megindokolni, hogy miért ott, abban az országban tiltsák el a vezetéstől a járművezetőt, ahol nem követett el semmiféle szabályszegést és megfordítva: miért ne legyen többé korlátozva a vezetés lehetőségében — ha közben otthon az eltiltás ideje letelt — abban az országban, ahol tulajdonképpen a bűncselekményt elkövette. Véleményem szerint itt elegendő a bécsi egyezmény 42. artikulusa jobb végrehajtására tenni intézkedést. Ennek pedig két szempontja lehet. Az egyik az, hogy az eltiltás időtartamát itt is úgy számítsák, mint ahogyan azt fentebb, a próbaidő számításával kapcsolatosan javasoltam. A másik, hogy a szerződő országok mindenkor jegyezzék fel a megfelelő értesítés alapján az adott külföldi országban életbe léptetett eltil-

[16] L. részletesen elsősorban *Janiszewski*, Horst: Stand der Arbeiten zur Vereinheitlichung des Strassenverkehrs—Strafrechts im westeuropäischen Bereich. DAR, 1972. 11. szám, 304—312. old.

[17] L. a 2) jegyzetben hivatkozott műben, 244. old.

tás tényét saját nyilvántartásukban azért, hogy új vezetői engedély igénylésével ne lehessen „eltüntetni" a vezetői engedélyben a külföldön hatályos eltiltásra vonatkozó bejegyzést. E két feltétel teljesülése esetén a járművezetéstől eltiltás az adott ország közlekedésbiztonsága szempontjából messzemenően kielégítő eszközt ad a büntető és igazságszolgáltatási hatóságok kezébe.

Mindezek után egyetlen, de talán mind között a leglényegesebb kérdés marad hátra. A kifejtettek ugyanis lényegében minden esetben az elkövetés helye szerinti országban tették szükségessé az eljárás lefolytatását, ez a körülmény pedig nem vitásan kielégítetlenül hagyja azt a felállított követelményt, hogy lehetőleg a kényszerű tartózkodás megrövidítésével is ellensúlyozzuk a külföldön bíróság elé kerülő elkövető hátrányos helyzetét. A belső jogok számos rendelkezéssel igyekeznek e hátrányokon már ma is segíteni. Így pl. hazánkban éppen a külföldiek által elkövetett közlekedési bűncselekményeknél széles körben alkalmazzák a bíróság elé állítás intézményét. Ez az eljárási forma a jogi garanciák teljes biztosítása mellett alkalmas arra, hogy az eljárást igen rövid idő alatt (4—5 nap) be lehessen fejezni. Bonyolultabb ügyekben ez az út azonban nem járható. Ugyanakkor még egy 4—5 napig tartó eljárás is fokozott hátrányt jelent annak az elkövetőnek a számára, aki kényszerűségből még ennyi időt sem kíván az elbírálást végző országban eltölteni. A legsúlyosabb ügyek kivételével, ahol a büntető joghatóság közvetlen gyakorlásáról aligha lehet lemondani, ilyen esetekben csak a gyanúsított távollétében lefolytatott eljárás lehetővé tétele segíthet. A belső jogoknak figyelemmel kellene lenniök ebből a szempontból a közlekedési bűncselekmények speciális státusára. Nyilvánvaló, hogy a távollétben lefolytatott eljárás esetén a marasztaló ítélet ésszerűen és elsődlegesen csak vagy felfüggesztett szabadságvesztés-büntetésre vagy járművezetéstől eltiltásra szólhat. Mindkét említett szankció ugyanis az adott országba való visszatéréskor megfelelően hatályosul. Másodlagosan és kisegítő jelleggel viszont természetesen számításba jöhet az ilyen eljárás akkor is, ha pénzbüntetés kiszabására kerül sor. Ilyenkor ennek végrehajtására — esetleg a biztosítási gyakorlatban szokásos módon — valóban a lakóhely szerint eljáró ország illetékes hatóságait vagy szerveit lehetne felkérni. Az említett „biztosítási" kötvény vagy hitellevél nemzetközi bevezetése és elismerése esetén viszont bizonyos óvadékrendszer nemzetközi intézményesítése is segítséget jelentene abban, hogy aggály nélkül, széles körben lehessen az elkövetés helyén alkalmazni a közlekedési bűncselekményt elkövető személyek ügyeiben az eljárásnak az ő távollétükben történő lefolytatását.

Tisztában vagyok azzal, hogy a felvetett gondolatok legalább annyira a távoli utópiák világába tartoznak, mint a nemzetközi büntetőjogi gyakorlat teljes egységesítése akár csak az azonos társadalmi berendezkedésű államok szerződéses keretein belül is.[18] Megvalósulásuk viszont esetleg hozzájárulhat ahhoz, hogy a kölcsönös bűnügyi jogsegély lehetősége a közlekedési ügyekben a jelenlegi regionális vagy kétoldalú megállapodásokhoz képest átfogó, egyetemes jelleggel váljék lehetővé. A nemzetközi büntetőjog rohamos fejlődése és az igények egyre erőteljesebb jelentkezése ezért a kérdéskörrel foglalkozók mindegyikét joggal bátorítja fel arra, hogy a további útkeresés munkájában az adott lehetőségek felmérése és megvitatást kérő elgondolások nyilvánosságra hozatala révén maga is részt vegyen.

Viski László

[18] Vö. *Bockelmann*, i. m.

A vállalkozási szerződésről

1. A vállalkozási szerződések jelenleg hatályos jogi szabályozása sajátos képet mutat. Egyrészt önálló fejezet tartalmazza a Ptk.-ban a vállalkozási szerződések szabályait, másrészt a Ptk. egy másik fejezetéhez csatlakozóan kormányrendelet és miniszteri rendeletek fogalmaznak meg szabályokat ugyancsak a vállalkozási szerződésekről. A párhuzamosan futó szabályok sok tekintetben azonosak, de vannak eltérések is. A következőkben azzal foglalkozunk, hogy a szükségtelen eltéréseket kiküszöbölő egységes szabályozásnál milyen gondolatmenetet lenne célszerű követni.

2. A vállalkozási szerződés egységes szabályozásának alapkövetelményként való kezelése mellett is indokolt egész röviden kitérni a párhuzamos jogi rendezés kialakulására — éppen az egység megteremtésénél felmerülő problémák tisztázása érdekében. A tárgyalt témával kapcsolatban három körülményre szeretném a figyelmet felhívni:

a) A vállalkozási szerződések párhuzamos szabályozása nem 1967-ben alakult ki. A szocialista szervezetek vállalkozási szerződéseinek a magánszemélyek vállalkozási szerződéseitől elkülönült szabályozása a Ptk. megalkotása pillanatától fennállott, sőt kezdetlegesen már évekkel korábban megfigyelhető volt. Az 1967. évi jogalkotás csak világosabbá tette a párhuzamosságot azzal, hogy a szocialista szervezetek vállalkozási szerződéseit összefogta, míg korábban inkább az egyes elszigetelt altípusok külön-külön szabályozása állt előtérben. Ehhez a megoldáshoz 1967. előtt az alapot a tervszerződések önálló kategóriaként való elismerése szolgáltatta, 1967. után pedig az az elgondolás, hogy a sürgős jogalkotási feladatok mellett nem lehetséges a Ptk. szerkezetének alapos elméleti előkészítést igénylő megbontása, hanem az adott keretek fenntartásával kell a gazdasági igényeket kielégítő, a változásnak gátat nem szabó rendezést kialakítani. A 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet a régi keretbe, a tervszerződés kategóriába illeszkedett be, de úgy, hogy már a Ptk. vállalkozási fejezetével kereste az egységet. Ennek a törekvésnek szélsőséges megnyilvánulása az egész bekezdések átvétele. A kormányrendeletnek ez a megoldása provokálta a különállás vitatását.

Az a szabályozás azonban, amely a kormányrendelet és az ahhoz csatlakozó „alapfeltételek" révén kialakult, egy további olyan általános kérdést is felvet, amely a szocialista szervezetek vállalkozási szerződéseinek korábbi részleges szabályozása mellett is jelentkezett,[1] de amelyre nagyon kevéssé irányult a figyelem. A vállalkozási szerződések különböző fajtái egymástól elég jól megkülönböztethetők, sajátos ismertetőjegyekkel rendelkeznek, külön szabályaik vannak; a kormányrendelet alig ad többet, mint keretet ezeknek az egyes vállalkozási fajtáknak. Itt a vállalkozási szerződéstípus kevéssé vizsgált sajátossága jelentkezik, az elhatárolható és szabályozandó fajtákra tagolódás. Ez a jellegzetesség élesen veti fel a szerződési altípus és az önálló szerződéstípus elhatárolásának kérdését.

b) A vállalkozási szerződéseknél megfigyelhető párhuzamos szabályozás nem egyedülálló. Több más szerződéstípusnál (így a bizománynál, a társaságnál) is létrejött a Ptk. megfelelő fejezete mellett a szocialista szervezetek közötti gazdasági kapcsolatok szűkebb vagy tágabb körére a különálló szabályok Ptk.-val párhuzamosan futó sora. A különböző eseteknél speciális okok is közrejátszottak, mégis közös tényezőként mindegyiknél megfigyelhető az, hogy a Ptk. nem volt tekintettel a nagyarányú gazdasági kapcsolatok, a szocialista szervezetek közötti viszonyok sajátosságaira. Az egység keresése azt is jelenti, hogy elemezni kell az egyes típusok legfontosabb vonásait, szabályait a különböző jellegű igények, a gyakorlat figyelembevételével.

c) A vállalkozási szerződés olyan szerződéstípus, amely közel áll több más szerződéstípushoz (különösen a szállítási szerződéshez és a megbízási szerződéshez), az elhatárolás gyakran nehézségekbe ütközik. Ilyen körülmények között könnyen előfordulhat az, hogy a szerződések tömege egyik szerződéstípusból a másikba csúszik át a jogi konstrukciók valamilyen kellően át nem gondolt megváltoztatása miatt, anélkül, hogy ez a váltás gazdaságilag indokolt lenne. A vállalkozási szerződések Ptk.-ban elhelyezett szabályai főleg a megbízástól való elhatárolásra gondoltak, az 1967-ben kormányrendeletben megfogalmazott szabályok pedig elsősorban a szállítási szerződésekkel való rokonságot és az elválasztást tartották szem előtt.[2]

3. Az elmondottak azt jelzik, hogy a vállalkozási szerződés esedékes új szabályozásának előkészítésénél nagy figyelmet kell szentelni a szerződéstípus problémák vizsgálatának. Az eldöntésre váró kérdések a vállalkozási szerződések lényegének felfogása, területének kialakítása, a jogi szabályozás szempontjából alapvetőek — ezért a következőkben elsősorban a típuskérdésekkel foglalkozunk.

[1] Így: *Csanádi* György: A szerződési rendszer továbbfejlődésének problémái. — Jogi Kérdések az új gazdaságirányítás köréből, szerk. Szilbereky Jenő, Bp. KJK 1967. 28. old.

[2] *Harmathy* Attila: A vállalkozási szerződések új szabályozásáról. Magyar Jog 1968. 1. sz. 3—6. old.

I. Szerződéstípus-kérdések

A) *Eredménykötelem? 1.* A vállalkozási szerződést a Ptk. is, a 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet is olyan szerződésnek tekinti, amelynél a kötelezett más személy részére végez munkát és ezzel a munkával valamilyen eredményt hoz létre és ad át a megrendelőnek. Az eredmény produkálása e szerződéstípus fogalmi eleme. A vállalkozó szerződéses kötelezettségét csak akkor teljesíti, ha az eredmény létrejön, díjazásra csak az eredmény ellenében tarthat igényt. Az eredmény fontos elhatárolási ismérv a megbízással szemben, hiszen ott a kötelezettség csak tevékenység kifejtésére szól, nem eredmény elérésére. A különbséget, az éles szembenállást a két szerződés részletszabályai lényegesen enyhítik: vállalkozásnál a lehetetlenülés szabályai alapján eredmény szolgáltatása nélkül is sor kerülhet díj fizetésére, megbízásnál pedig az eredmény elmaradása a megbízott felróható magatartása esetén a díj csökkentéséhez vagy fizetésének elmaradásához vezethet. Ennek ellenére az alapelgondolás, a két szerződéstípus között fennálló különbség lényegileg változatlanul megmaradt.

A jelek szerint azonban a gyakorlat számára nehézségeket okoz az a megoldás, amely döntő megkülönböztetési ismérvvé teszi az eredményt. A következőkben ezeket a nehézségeket ismertetjük két területen. Egyrészt a szocialista szervezetek közötti szerződések körében az utóbbi években az elhatárolásnál megmutatkozó ingadozásra hívjuk fel a figyelmet, másrészt hasonló elhatárolási problémáknak közvetetten, a szerződésen kívüli károkozás körében való felbukkanására.

2. A gyakorlatban több olyan jel észlelhető, amely azt mutatja, hogy nem egyértelmű, *mi tekintendő eredménynek* és ennek megfelelően bizonytalanság van a vállalkozási szerződés határvonalának meghúzásánál. Különösen akkor jelent problémát a megbízástól való elhatárolás, ha olyan munkavégzésről van szó, amelynek eredményeként nem jön létre valamilyen dolog. Az eredmény megítélésétől függ az elhatároláson kívül a szerződésszegés megállapítása is. Ezzel a témakörrel kapcsolatban az irodalomban Csanádi György és Zoltán Ödön már számos gyakorlati példát hozott fel az ügyvéd, az orvos, a fodrász tevékenységétől, a tervező szolgáltatásáig. Az ő állásfoglalásaikból is az tűnik ki, hogy az eredmény nem mindig igazít el biztosan (ügyvédnek, orvosnak, kutatónak sablontevékenysége lehet vállalkozás is, a tervező szolgáltatása pedig eshet bizonyos esetekben a vállalkozás, máskor a megbízás körébe).[3] Ugyanez a probléma jelentkezett egy jogvitában bérmunka szerződésnél, ahol az volt bizonytalan, hogy mi a tevékenység eredménye: a zománcozás elvégzése vagy a zománcozott tábla. Az eredmény felfogásától függött, hogy van-e szerződésszegés vagy nincs.[4] Vitatott kérdés volt az eredmény abban a jogesetben, amelyben egy vállalatnak arról kellett szakvéleményt készíteni (műszaki vizsgálatokat végezni és ennek alapján minősíteni), hogy a felperes által gyártott gép hibás-e vagy nem.[5]

3. A nem dologszolgáltatásra irányuló meghatározott tevékenység elvégzését előíró szerződések körében fontos helyet foglalnak el a valamilyen *újdonság* kidolgozására szóló megállapodások. Itt sajátos problémák jelentkeznek. A kutatási szerződések minősítésével kapcsolatos nehézségek közismertek. Lontai Endre, a témát feldolgozó művében kiemeli, hogy a minősítés kérdésében a nézeteltérések egyik alapja az eredmény megítélése. Az a felfogás, amely a kutatónak a szerződés alapján adott bármely válaszát eredménynek tekinti, a kutatási szerződést vállalkozási szerződésnek minősíti; így azonban a megbízás és a vállalkozási elhatárolása teljesen bizonytalanná válik; ezzel szemben áll az a nézet, amely eredménynek csak a feladat sikerrel járó megoldását, az újdonság létrehozását tekinti.[6]

A minősítés bizonytalansága megfigyelhető a kutatási-fejlesztési szerződések szabályozásában az 1/1968. (I. 11.) OMFB sz. rendeletben. Feltűnő, hogy a rendelet a megbízási és a vállalkozási típusú kutatási-fejlesztési szerződések között csak egy helyen tesz lényeges különbséget, a szerződésszegés következményeinél, a kártérítésnél[7] (nem foglal állást abban a kérdésben, hogy mikor jár a kutatónak díj, ezzel szemben a kutatási-fejlesztési eredmények bevezetésére és megvalósítására irányuló szerződéseknél erre vonatkozólag világosan rendelkezik).

Az újdonság kidolgozásával kapcsolatban szembetűnő az a szabályozás, amelyet a kísérleti jellegű tervezés, kivitelezés és gyártás területére a 15/1969. (IX. 11.) ÉVM sz. rendelet nyújtott. Az újfajta termék gyártására, a kísérleti építmények elkészítésére az építési kísérletezéshez szükséges műszaki-gazdasági tervek kidolgozására vonatkozó szerződések a rendelet szerint a kutatási-fejlesztési szerződések alapfeltételeinek hatálya alá tartoznak. Mindezekben az új alkotása érdekében kötött szerződésekben a minősítés szempontjából a döntő elem az lesz, hogy a felek kikötötték-e valamilyen meghatározott eredmény elérését. Ha ilyen kikötés szerepel, akkor vállalkozási szerződés áll fenn, ha ilyen kikötés nem szerepel, megbízási szerződés. A felek a kapcsolatukat mindkét esetben azonos módon rendezik, csak egy elem lesz,

[3] *Csanádi* György: A megbízási jogviszony, Bp. KJK 1959. 125—129. old., Zoltán Ödön: Vállalkozási szerződés, Bp. KJK 1963. 29—31. old.

[4] BH 1974. 12. sz. 484.

[5] BH 1974. 2. sz. 81.

[6] *Lontai* Endre: A kutatási szerződések Bp. Akadémiai Kiadó 1972. 181—182. old.

[7] Eltérést tartalmaz a 13. pont is aszerint, hogy eredmény szolgáltatását vállalták-e vagy nem, de ennek a rendelkezésnek a súlyát a 16. pont nagymértékben csökkenti.

amely egyik vagy másik szerződéstípus szabályozási szférájába beilleszti a szerződéseket: a szerződésszegési következmények mérlegelése (ha ez eszébe jut a szerződéskötő személyeknek). Ugyanez a gondolat jelenik meg a tervezési szerződések alapfeltételeiről szóló 10/1968. (X. 10.) ÉVM—KGM—NIM sz. együttes rendeletben. A hazai viszonylatban nem ismert, vagy nem alkalmazott műszaki-gazdasági megoldást tartalmazó műszaki tervdokumentáció készítésénél a felek viszonyában egyetlen kérdés igényel külön szabályozást: a szerződésszegés következménye. Megjegyzendő egyébként, hogy itt nincs szó az újdonság miatt az eredményvállalás kétségességéről, a megbízás választásának lehetőségéről.

Az újdonság, az eredmény és a szerződésszegés következményeinek gondolati összefonódását mutatta az a jogeset is, amelyben az volt vitás, hogy a szerződésnek a szavatosság kizárására vonatkozó kikötése érvényes-e a kísérleti építkezésekről szóló, már hivatkozott ÉVM-rendelet alapján. Az első fokon eljáró gazdasági döntőbizottság a szavatosság kizárását érvényesnek tekintette, mert álláspontja szerint a szerződés nem vállalkozási szerződés; a szerződés alapján eredménykötelemről „annál kevésbé lehet szó, mert ugyancsak a szerződés 7. pontja szerint a létesítmény mintegy 80%-ában az építőiparban eddig nem alkalmazott anyagokból és szerkezetekből volt tervezve". Ezzel szemben a Központi Gazdasági Döntőbizottság nézete az volt, hogy az adott esetben nem kísérleti építésről volt szó, az újfajta szerkezet és új termék felhasználása bármely egyedi tervezésű építkezésnél előfordulhat, ezért az eredménykötelem fennáll, a szerződést vállalkozási szerződésnek kell tekinteni, a szavatosság kizárása érvénytelen.[8]

4. Az eredmény megítélése problémát jelent a *bonyolult beruházási munkák összehangolása* körében is. Az utóbbi időben sokat vitatott fővállalkozás témája a bírói gyakorlatban is jelentkezik, amint ezt a közzétett határozatok mutatják. A kérdéskör egyik megnyilvánulási területe az ún. beruházási vállalatok szerződéseinél található. A bírói gyakorlat a beruházási vállalatnak a beruházások megvalósításában játszott szervező tevékenységet sajátos megbízási szerződésnek minősíti, amelynek fontosabb elveit az ítélkezés tisztázta.[9] Az figyelhető meg azonban, hogy az eredmény kérdésében ez a folyamat még nem zárult le. Erre utal az a tény, hogy az egyik közzétett jogeset szerint az első fokon eljáró bíróság a beruházási munkák szervezését ellátó vállalatot nemcsak a szervezéssel kapcsolatban kívánta felelőssé tenni, hanem az eredmény, a kivitelezési munka hibája miatt is. Ezzel szemben a Legfelsőbb Bíróság kimondta azt, hogy az eredményt megvalósító kivitelező vállalatok hibás teljesítéséért a megbízott nem felelős, csak a szervezési tevékenység körében elkövetett hibákért.[10] A megbízott eredményfelelősségének tagadásával szemben hivatkozni lehet azonban a Legfelsőbb Bíróság egy másik ügyben hozott határozatára. Ez a döntés azt mondta ki, hogy a megbízási szerződésben is lehet felelősséget vállalni az eredményért.[11] Az eredmény vállalását tehát ez a döntés nem értékelte olyan elemnek, amely a szerződés típusát megváltoztatja. Az ítélet a megoldással kapcsolatban nem foglalkozik a vállalkozás és a megbízás elhatárolásával, csak annyit mond ki, hogy: „a megbízott — mint bármely kötelezett — nincs elzárva attól, hogy többletfelelősséget, pl. eredményfelelősséget vállaljon".

Kérdéses, hogy mi indítja a bírói gyakorlatot az eredményfelelősség fennállása mellett a megbízási szerződéstípus fenntartására. A beruházási vállalatok szerződései ügyében hozott bírósági határozatokból arra lehet következtetni, hogy van egy másik elem, amelyet a gyakorlat lényegesnek tart: a megbízó helyett, annak ügyében való eljárást. Ezen az alapon jut el ahhoz a megoldáshoz, hogy elismeri a megbízó követelését a kivitelezővel szemben akkor is, ha a beruházási vállalat saját nevében kötött szerződést.[12] Kifejezett állásfoglalás hiányzik, de mégis ugyanennek a gondolatnak a jelentkezését lehet feltételezni a fővállalkozói díjjal kapcsolatban hozott határozatokban. A Legfelsőbb Bíróság több eseti ügyben hozott határozatban kimondta azt, hogy fővállalkozói díj csak a „közreműködők tevékenységétől elkülönülő többletértéket megvalósító immateriális tevékenység", „koordináló tevékenység", saját gyártási profiltól eltérő tevékenység, a szokásos vállalkozói szolgáltatást meghaladó többletmunka kifejtése ellenében jár.[13] Ez a többlettevékenység azonos a beruházási vállalatok szolgáltatásával, a beruházás megvalósítási munkáinak szervezésével, összehangolásával. A beruházási vállalatok szerződéseitől eltérően azonban ezekben az esetekben már a saját gyártási, kivitelezési tevékenység dominál, nem a más helyett való eljárás.[14]

5. Az eredmény fogalmának kérdése problémákat okoz a *szerződésszegés elbírálásánál* is. Ismét hivatkozunk a „bérmunka" esetére, ahol a munka megfelelő elvégzése jelenti az eredményt és a szerződésszerű teljesítést akkor is, ha a végtermék felhasználhatatlan a feldolgozott anyag hibája miatt.[15] Ezzel a felfogással ellentétes megoldást találunk azonban a technológiai szerelések alapfeltételeinek 53. § (1) bekezdésében, amely a szerelők szerződésszegésének mi-

[8] BH 1973. 1. sz. 31.
[9] BH 1974. 3. sz. 123 és 1973. 1. sz. 469.
[10] BH 1974. 8. sz. 343.
[11] BH 1974. 1. sz. 35.
[12] BH 1973. 12. sz. 496.
[13] BH 1975. 6. sz. 280, 1973. 11. sz. 413, 1975. 1. 35.
[14] A fővállalkozásnál felmerülő minősítési problémákra hívta fel a figyelmet *Majoros* Richárd is. A szerződési típusszabadság és annak korlátai című cikkében (Döntőbíráskodás 1972. 10. sz. 367. old.)
[15] BH 1974. 12. sz. 484.

nősíti a berendezés hibáját akkor is, ha a hibát a megrendelő által szolgáltatott gép okozza.

Nemcsak a feldolgozás, szerelés, hanem a saját anyagból előállított dolog szolgáltatására szóló szerződéseknél is gyakran nehéz annak megállapítása, hogy mi az az eredmény, amely teljesítésül elfogadható. A probléma sokszor felmerül az építőipari vállalatok szerződései körében olyan esetekben, amikor a terveknek megfelelően végzett kivitelezés ellenére az épület a törvényes kellékeknek, a rendeltetésszerű használhatóság követelményeinek nem tesz eleget. Az Állam- és Jogtudományi Intézetben 1966-ban vitaülés foglalkozott az építési szerződések hibás teljesítésével, valamint érvénytelenségével, ennek során Sárközy Tamás rámutatott arra, hogy a hibák tekintetében két szélsőséges álláspont van: az egyik szerint a kivitelező szerződésszerűen teljesít akkor, ha a tervnek megfelelően végzi el az építési munkát, ezzel szemben a másik nézet a tervtől függetlenül az épület teljesen hibátlan elkészítését követeli meg. Az első felfogás tulajdonképpen az építési munka vállalkozási jellegét teszi kétségessé és csak utasításokban részletesen meghatározott tevékenység végrehajtására szorítja a kötelezettet, az eredmény ebben az esetben az, hogy a vállalkozó jól végrehajtja az utasításokat. A második nézet viszont kikapcsolja a tervezőt és a tervezési hibát is a kivitelezőre hárítja. A vitában Csanádi rámutatott arra, hogy a probléma azért merült fel, mert a tervező a beruházóval van jogviszonyban és nem a kivitelezővel; így olyan helyzet áll elő, hogy a vállalkozó kötelezettségét a terv határozza meg, viszont a tervhibákra a vállalkozó köteles a beruházó figyelmét felhívni. Így végeredményben a vállalkozó szolgáltatását, az eredményt a terv és a figyelmeztetési kötelezettség együttesen határozza meg, azaz az objektív és a szubjektív oldal nem határolható el egymástól.[16] Csanádinak ezzel a fejtegetésével egyetértünk. Ez azonban azt jelenti, hogy az eredményszolgáltatási kötelezettség relatívvá vált, a kötelezettség teljesítésének ténye szubjektív jellegű elemek, a felróhatóság mérlegelésétől függ és így az eredmény, mint megkülönböztető ismérv nem ad elég biztos támpontot.

6. Az eredmény alapján való minősítés bizonytalansága, a megbízás és a vállalkozás elhatárolásának nehéz volta a szerződésen kívüli károkozás egyes eseteinél is megmutatkozik. A Ptk. csak a megbízottért való felelősséget mondja ki, míg a vállalkozó cselekményeiért a megrendelő nem felelős. Eörsi több olyan példát említ a bírói gyakorlatból amikor kérdéses, hogy megbízásról van-e szó, vagy vállalkozásról. Különösen nehéz az eseti munkavégzés minősítése. (Ez a helyzet a fűrészpor elhordására, meghatározott kövek gyűjtésére kötött szerződéseknél.)[17] Az elhatárolás problémáira utalnak Benedek és Világhy művének példái is.[18]

7. Az elmondottak azt mutatják, a gyakorlatban nehézségeket okoz az, hogy az eredmény a vállalkozás fogalmi ismérve és kérdéses, miért van szükség ennek a felfogásnak a fenntartására. Ez a kérdés a vállalkozás és a megbízás elhatárolásának is kérdése és ezt a témát sok szempont alapján, nagyon alaposan elemezte Csanádi György a megbízási jogviszonyról írt könyvében, mégis következtetéseink megalapozása érdekében néhány megjegyzést teszünk.

a) A Ptk. a felszabadulás előtt kialakult magánjogi álláspontot vette alapul akkor, amikor az eredményt a vállalkozás fogalmi ismérvévé tette. A magyar magánjog pedig a német pandektisták munkáira támaszkodott az eredmény lényeges elemmé tételekor, sőt a vállalkozás felfogásának egészében is, a megbízástól való elhatárolás tekintetében. (Még akkor is, ha nem vette át teljesen azt a konstrukciót, amelyet a BGB megbízási szerződésre kialakított.)[19]

b) A BGB a vállalkozást az önálló, függőségi viszonyban nem álló adós eredményt produkáló munkavégzésének fogja fel szemben a megbízás olyan ügyintézési tevékenységével, amely tevékenységnek nem kell valamilyen meghatározott eredményhez vezetnie.[20] A két szerződéstípusnak ezt a kialakítását nem fogadják el mindenütt. A francia Code civil a megbízást más nevében való ügyintézésnek tekinti, amelynek a képviseleti jellege az alapvető ismérv; ezzel szemben áll a munkavégzés kötelezettségével járó vállalkozási szerződés. Tehát a német megoldásban az eredmény a döntő megkülönböztető ismérv és a vállalkozás a munkavégzés speciális esete, a franciánál viszont a képviselet szerepel elválasztó ismérvként és a vállalkozás a munkavégzés általános esete.

A szocialista jogokban nem alakult ki egységes álláspont. A szovjet jog a képviseletet tekinti döntő elemnek, s a mű előállítását csak az egyik vállalkozási típus, az építési szerződés fogalmában szerepelteti, az általános meghatározásban nem.[21] Ehhez hasonlóan jár el a lengyel Ptk.: a megbízás más részére jogcselekmények végzését jelenti, de a vállalkozás fogalommeghatározásában itt már szerepel a mű előállításának kötelezettsége.[22] Az NDK-ban a gazdasági jogban a vállalkozási szerződés fo-

[16] Érvénytelenség és hibás teljesítés az építési szerződések körében, Állam- és Jogtudomány 1966. 2. sz. 304—305., 315. old.

[17] *Eörsi* Gyula: A polgári jogi kártérítési felelősség kézikönyve, Bp. KJK. 1966. 354—356. old.

[18] *Benedek* Károly—*Világhy* Miklós: A Polgári Törvénykönyv a gyakorlatban, Bp. KJK. 1965. 389—390. old.

[19] Az alapokra világosan utal a Ptk. 1900. évi tervezetének indokolása (különösen az 1626. §-hoz fűzött indokolás); a tervezet megoldása érvényesült kisebb módosításokkal a későbbiekben is.

[20] Az ingyenességnek témánk szempontjából nincs jelentősége.

[21] L. az Alapok 64. és 67. cikkét, továbbá az OSZFSZK Ptk-jának 396. cikkét.

[22] 734. cikk és 627. cikk.

galmi ismérve az eredmény szolgáltatása (bár az elhatárolásnál itt is nehézségek jelentkeznek)[23] és hasonló elhatárolási elgondolásra lehet következtetni a csehszlovák Gazdasági Törvénykönyvben is.[24] A csehszlovák Polgári Törvénykönyvben és az NDK közelmúltban elfogadott Polgári Törvénykönyvében a vállalkozási szerződés altípusokra hullott, csak ezekre vonatkozó szabályok találhatók és nem derül ki világosan az eredmény szolgáltatására vonatkozó álláspont.

c) A BGB-nek ezt a megoldását, amely az eredményt a vállalkozási szerződés határainak megvonásánál fontos szerephez juttatja, a római jogi kategóriákhoz való ragaszkodás jellemzi. Az egymáshoz közel álló 3 szerződéstípus: a „szolgálati", a vállalkozási és a megbízási szerződés fogalma megmaradt a római jogi ismérveknél, anélkül, hogy figyelembe vette volna a társadalmi viszonyok átalakulását, sőt bizonyos jogi szerkezeti változásokat: nem számol sem a munkaviszonyok sajátosságaival, sem pedig a közvetlen képviselet római jogban hiányzó intézményének kiépülésével. Így alakult ki az a kép, amelynek részeit a függőségben végzett munkát átfogó „szolgálati" szerződés, és az ingyenesen, bizalmi kapcsolatban ellátott ügyintézést megvalósító megbízási szerződés alkotja. Ennek a felfogásnak az erős bírálata tekintélyes német szerzőknél is megtalálható; Esser rámutat arra, hogy a szabályozás meghaladott, patriarchális gondolkodást tükröz, az elhatárolás elméleti és gyakorlati szempontból mind az eredmény, mind az önálló munkavégzés tekintetében problematikus, sok nehézséggel jár.[25] Érthető az, hogy a magyar magánjog közelállt a jelzett nézethez, gondolatmenethez, bár a konstrukciót teljes egészében soha nem vette át. Kérdéses azonban, hogy *miért szükséges ma ragaszkodnunk* megváltozott társadalmi rendszerben, eltérő jogintézmények közé illesztés mellett a *vállalkozásnak a BGB-ben meghatározott ismérveihez, körvonalaihoz.*

d) A szovjet és a lengyel jogalkotás a megbízást a francia Code civilehez hasonlóan fogalmazza meg. Ez a rendezés támaszkodik a római jogi alapokra, de tudomásul veszi azt, hogy a római jog megbízási szerződése a képviselőként történő eljárást nem foghatta át, mert ebben az időben általában nem ismerték el a közvetlen képviselet lehetőségét, ezért a római jogi szerződéstípust továbbfejleszti. Az ügyintézések közül éppen, a legjellegzetesebben bizalmi viszonyt feltételező szolgáltatást, a képviselőként való eljárást tekinti a megbízott szolgáltatásának.[26] Ilyen módon a vállalkozást a megbízástól a szolgáltatás lényeges tartalmi különbsége alapján választják el.

A megbízási szerződésnek ez a BGB-hez viszonyítva szűkítő, a vállalkozást tágító meghatározása azzal a következménnyel jár, hogy a megbízás köréből a vállalkozásába kerül számos olyan tevékenység, amely a római jogi hagyományok szerint megbízás volt; ilyenek a szellemi munkavégzés esetei (pl. ügyvéd nem képviseleti tevékenysége), amelyeknél a francia bírói gyakorlat még újabban is hajlott a megbízás szabályainak alkalmazására.[27] A másik problémát okozó téma szorosan kapcsolódik az említetthez: a vállalkozási szerződések körébe tartoznak a tágító felfogás szerint olyan tevékenységek is, amelyeknél eredmény elérését nem lehet megkövetelni. A vállalkozási szerződések követelményrendszerének kétfelé bomlását a francia elmélet és gyakorlat is tudomásul veszi.[28] A kettős követelményre lehet következtetni a szovjet Alapokból is, amely a vállalkozás általános fogalommeghatározásánál eredményről nem tesz említést, de az építési szerződéseknél a mű előállítását szerepelteti a fogalomban.[29]

A kettéválással kapcsolatban azonban utalni kell arra, hogy hasonló helyzet előfordulhat az eredmény alapján történő elválasztásnál a megbízás körében is. Korábban említettük a Legfelsőbb Bíróság egyik döntését, amely a megbízás körében is elismerte az eredményfelelősség vállalását. Hasonló jelenségre pedig már korábban Villányi felhívta a figyelmet: egyes megbízási szerződésekkel együttjár a garanciavállalás és „ilyenkor a megbízás erősen közeledik a vállalkozási szerződéshez".[30] Van azonban különbség a kétféle kettéválás között. A „francias" megoldásnál mindkét eset megmarad ugyanazon kategória keretén belül, a vállalkozás ismérvei mindkettőnél fennállnak; a megbízás felé az elhatárolás olyan tartalmi ismérv alapján történik, amely nem válik kérdésessé egyik esetben sem. A „németes" megoldásnál ezzel szemben a szokásosnál szigorúbb kötelezettségek vállalása — amint erre Villányi is utal — kiviszi a szerződést a megbízási körből, eltűnik a megbízás és a vállalkozás határvonala; az a benyomás keletkezik, hogy a vállalkozás nem más, mint a megbízás szigorúbb változata, s ha a jogalkotó vagy a jogalkalmazó egyik esetcsoportra szigorúbb mérce alkalmazását látja szükségesnek, másik pedig enyhébbet, akkor ez a szerződéstípus változását jelenti.

---

[23] Lehr- und Studienmaterial zum Wirtschaftsrecht, 8. H. Müller—Bergner—Klinkert—Strassmann—Schüsseler, Berlin, Staatsverlag 1973. 109—110. old.

[24] L. a 354. §-t.

[25] *Esser* J.: Schuldrecht, II. 3. Aufl. Karlsruhe, Müller 1069. 139—146. old. A BGB megoldásának kritikáját l. *Csanádi* György: A megbízási jogviszony, Bp. KJK. 1959. 44—53. old.

[26] *Mazeaud* H. és L. — *Mazeaud* J.: Leçons de droit civil. III. Paris, Montchrestien 2. ed. 1963. 1112—1113. old.

[27] *Mazeaud:* i. m. III. 1073—1074. old.

[28] Bőséges forrásanyaggal *Flamme* M.—A.—*Lepaffe* J.: Le contrat d'entreprise. Bruxelles, Bruylant, 1966. 83—89 old.

[29] 64. és 67. cikk.

[30] Magyar Magánjog, szerk. Szladits Károly, IV. Bp. Grill 1942. 667. old.

8. A Ptk. jelenlegi megoldását jellemzi még a korábbiakban említetteken kívül az, hogy a vállalkozási szerződés szabályai Csanádi szavai szerint a vállalkozó típusaként a mesterembert és nem a nagyvállalkozót tartják szem előtt,[31] a megbízási szerződés szabályai pedig túlnyomó részben a képviselettel járó ügyintézés esetére vannak tekintettel. Ennek következtében *a tevékenység végzésére vonatkozó szerződések jelentős része számára megfelelő szabályozási hátteret sem a vállalkozási szerződés, sem a megbízási szerződés nem nyújt.* Többször fel is merült olyan igény, hogy valamilyen speciális szabályokat kellene adni olyan esetcsoportokra, amelyeknél a tevékenység nem hoz létre eredményt, de nem is egyszerűen képviseleti jellegű.

9. Tekintettel arra a sok problémára, amelyet a vállalkozási szerződés fogalmának eredmény létrehozásához való kapcsolása előidéz, *célszerűnek tartanánk a jelenlegi megoldás megváltoztatását.* A megbízási szerződés azon a területen maradna meg, amelyre — nyilván mint tipikusra — a Ptk. szabályok ma is vonatkoznak: a képviselőként való ügyintézésre. A vállalkozási szerződés fogalmi köre kitágulna és átfogna minden munkavégzést. Az eredmény produkálása a vállalkozások egyes altípusainál törvénynél fogva kötelező lenne, más altípusoknál viszont a felek megegyezésétől függne. Az eredmény létrehozásának nem vállalását a jogalkotónak ugyanúgy kellene vizsgálnia, mint a felelősségkizárás, vagy felelősségkorlátozás eseteit. Ennek a megoldásnak az lenne az előnye, hogy világosabb helyzetet teremtene a gyakorlatban, sokkal kevesebb elhatárolási probléma merülne fel. A vállalkozási szerződés nem lenne ugyan egységes, de már ma is fennáll a megosztottság.

A megbízottért való deliktuális felelősség területén is egyszerűbbé válna az ítélkezés a javasolt megoldás révén, élesebben megmutatva azonban egy jelenleg is meglevő problémát. A kérdés röviden abban foglalható össze, hogy miért korlátozódik a más személyek károkozásáért való felelősség a megbízottakra, miért nem fogja át a vállalkozók károkozását is. A kérdést különösen megalapozottá teszi az a tény, hogy a Ptk. 350. §-a a megbízottért való felelősséget a megbízó saját felróható magatartására alapítja. Miért ne állna fenn felelősség, ha pl. a megrendelő helytelen utasításai alapján eljárva okoz kárt a vállalkozó egy harmadik személynek? A kérdés megoldása természetesen nem egyszerű, alaposan meg kell fontolni a teendőket, ami itt nem feladatunk. Ez a rövid megjegyzés a figyelem felhívását célozza csak.

[31] *Csanádi:* A szerződési rendszer... (i. m. 1. jegyzet) 28. old.; ugyanígy *Benárd* Aurél: A szocialista szervezetek vállalkozási szerződései, Döntőbíráskodás 1968. 1. sz. 9. old.; *Széll* András: A vállalkozási szerződés a vállalati gazdálkodásban — a Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréből szerk. Szilbereky Jenő, Bp. KJK. 1967. kötetben 275. old.

B) *Egyedi gyártású termék?* A munkavégzés, a termékelőállítás folyamatának a szerződéses kötelezettséggé tétele nemcsak a vállalkozási szerződésnél fordul elő, hanem más szerződéstípusnál: a szállítási szerződésnél is. Az Állam- és Jogtudományi Intézetnek az 1970-ben a szerződésekről készített jelentésében foglalkoztunk a szállítási szerződésekre vonatkozó álláspontokkal, erre nem térünk ki. A magyar irodalomban jelentős képviselői (Eörsi, Csanádi, Világhy) vannak annak az álláspontnak, amely a szállítási szerződéseket az adásvétel körébe tartozónak tekinti. Ez a nézet helyeselhető, de a szállítási szerződés fogalmának felülvizsgálatát és módosítását igényli. A szocialista szervezetek között létrejövő vállalkozási szerződésekről szóló kormányrendelet 1967-ben már ebben az irányban tett lépést azzal, hogy az egyedi gyártású termékek szolgáltatására vonatkozó szerződéseket vállalkozásnak minősítette. Az elhatárolás keresésének gazdasági tartalmával egyet lehet érteni: a vállalkozási szerződés körébe tartoznak azok a szerződések, amelyek a szolgáltatandó egyes termékek előállítási menetére figyelemmel vannak, ezzel szemben szállítási szerződés álljon fenn ott, ahol nem az egyes termékek gyártási folyamata a lényeges, hanem csak a tömeges forgalomban általában szereplő végtermék és emellett egy-egy időszak termelési profilját befolyásolják általános jelleggel. A gyakorlatban olyan jelek észlelhetők azonban, amelyek arra utalnak, hogy az egyedi gyártású termék — tömegtermék elhatárolása bizonytalan. Vannak esetek, amelyekben per során műszaki szakértőnek kellett nyilatkoznia arról, hogy egyedi gyártásról kellett-e beszélni. Ez az eredmény aligha tekinthető jónak. Ezért azt tartjuk szükségesnek, hogy a szállítási és a vállalkozási szerződés elhatárolását a jelenlegi alapgondolat fenntartásával más megfogalmazással kell megadni. Ez a másfajta kifejezés az áruforgalmi kategóriákat venné alapul, a polgári jogban a dolgok osztályozására kialakított egyik ismérvet: azt tekintené döntőnek, hogy helyettesíthető vagy nem helyettesíthető dolog szolgáltatásáról van szó a szerződésben. Az Intézet már hivatkozott vizsgálati jelentésében részletesebben kifejtettek megismétlése nélkül a szállítási szerződések szabályait a helyettesíthető dolgoknak (a tömegtermékeknek) a szerződéskötést követően későbbi időpontban történő átadása eseteire alkalmaznánk. Ezt az ismérvet a szállítási szerződések szabályainak kellene tartalmaznia. A nem helyettesíthető, egyediségével jellemezhető termékekre többféle szerződés is létrejöhetne (így azonnal lebonyolódó adásvétel, vállalkozás), de ha későbbi időpontban történő teljesítéséről lenne szó, ott már az ilyen egyedi jellegű termék előállítása az esetek túlnyomó többségében szerepet játszik és akkor a vállalkozás szabályait lenne célszerű alkalmazni (a már meglevő termék beszerzésére a bizományt).

II. A vállalkozási szerződés altípusai

1. Az előző részben elmondottak elfogadása vagy elvetése nagymértékben befolyásolja a vállalkozási szerződések területét. Akár módosul azonban a vállalkozási szerződés fogalma, akár megmarad a jelenlegi meghatározás, a vállalkozási szerződés típusa olyan átfogó kategóriát jelent, amelynek a keretében több, egymástól többé-kevésbé elkülönülő altípus húzódik meg. Ezek az altípusok a tevékenységfajták, sajátos munkavégzési csoportok szerint épülnek fel. A Ptk. a vállalkozási szerződéseknek ezt a tagozódását csak nagyon kis mértékben tükrözi, és ahol az eltérések jelentkeznek, kérdéses, hogy megfelelő módon történik-e a megkülönböztetés (itt elsősorban a tervszerződési kategóriára gondolunk). A Ptk. módosítása során ezen a helyzeten változtatni kellene, mert különben az egységes szabályozás igényének nem lehet eleget tenni, a gyakorlatban jelentős társadalmi viszonyok a Ptk.-n kívül rekednek és ezzel a Ptk. jelentősége csökken, az egyes altípusok szabályaiban pedig a különállás dominál, nem az egység.

2. Az altípusok között szembetűnő helyet foglalnak el az *építési szerződések* és a *tervezési szerződések*. A szocialista országokban a Polgári illetve Gazdasági Törvénykönyvben önállóan szerepel általában az építési szerződés, a polgári jog egységét valló országokban közvetlenül a vállalkozáshoz csatlakozva. Az építési szerződések külön szabályozása nálunk is megvalósult, bár a Ptk. szintjét nem érte el. A gyakorlatban kialakult tapasztalatokat úgy lehetne ma már hasznosítani, hogy az építési szerződések legfontosabb szabályait beemeljük a Ptk.-ba.

A tervezési szerződések különállása is hosszabb múlttal rendelkezik, és az önállóságra utalnak más országok szabályai is, bár a külön szabályok magasszintű jogszabályban való megjelenése nem olyan egyöntetű, mint az építési szerződéseknél. Ez a tény két vonalon is magyarázatot találhat. Az egyik tényezőként az a bizonytalanság említhető, amely a tervezési szerződés minősítésénél tapasztalható; kérdéses az, hogy megbízási vagy vállalkozási szerződésről van szó. Ez az ingadozás a felszabadulás előtt is, a felszabadulás után is megfigyelhető a magyar irodalomban és gyakorlatban. A másik befolyást gyakorló tényező a gazdaság szerkezetével van összefüggésben. A tervező tevékenysége elkülönülhet és a beruházókkal kerülhet jogviszonyba, de lehetséges, hogy a kivitelezőkkel van kapcsolatban, sőt akár a tervezés része lehet valamelyik vállalkozó saját szolgáltatásának (valamelyik vállalati részleg készíti a tervet). Ennek megfelelően a vállalkozástól eltérő típusú szerződést lehet célszerűen alkalmazni a tervező szolgáltatására, esetleg önálló szerződés nem is jön létre. Magyarországon elkülönült tervező szervezetek jöttek létre, s ezeknek a tevékenysége tipikus esetekben nem a kivitelező vállalkozók munkájához kapcsolódik, a tervező a beruházóval köt szerződést. A tipikus esetek alapulvételével ezért a tervezési szerződés szabályait a vállalkozás keretei között lehetne elhelyezni, a jelenlegi jogi szabályozásnak megfelelően. (A vállalkozási szerződés fogalmának a javasolt meghatározása esetén nem lenne problematikus, hogy a tervezési szerződés nem megbízás, hanem vállalkozás.) A most miniszteri rendeletben szereplő tervezési szerződési alapfeltételek több olyan rendelkezést tartalmaznak, amelyek a Ptk.-ba beépíthetők lennének.

3. Az említett két szerződési altípus mellett a beruházások megvalósításában nagy szerepet töltenek be a szerelési munkák és ezért alakult ki az ún. *technológiai szerelési szerződések* alapfeltétele. A gyakorlatban az árak tekintetében, de a szerződések egyéb feltételeinél is lényeges eltéréshez vezet az, hogy a kérdéses tevékenységet technológiai szerelésnek minősítik vagy nem. Ennek ellenére a technológiai szerelések fogalmának meghatározása teljesen bizonytalan, a vonatkozó alapfeltétel nem is ad meghatározást. Ennek a tevékenységi körnek a vizsgálatánál figyelemmel kell lenni arra is, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban szintén kialakult a tevékenységvégzésnek ez a formája, sőt a szabályozására a KGST-országok nemzetközi megállapodást is létrehoztak. (Megjegyzendő, hogy az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága keretében szintén kidolgozásra kerültek a szerelési szerződések általános feltételei, és ezek a feltételek tartalmukban közel állnak a KGST-országok egyezményéhez.) Célszerűnek tartanánk, hogy a Ptk.-ba a technológiai szerelési szerződések alapvető szabályai is helyet kapjanak, s a szabályok kialakításánál a jelenlegi alapfeltételeken túlmenően a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban kialakult szabályokra, szokásokra is tekintettel legyenek.

4. Sajátos problémák merülnek fel a *kutatási szerződéseknél*, amelyekre az alapfeltételeket döntően kodifikációs technikai okok miatt bocsátották ki a 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet alapján. Ez a szerződés a jelenlegi szerződéstípus fogalmak szerint inkább a megbízás körébe tartozik (bár egyes kutatási szerződéseknek vállalkozási jellege van).[32] A vállalkozási és a megbízási szerződés fogalmának fentiekben vázolt megváltoztatása esetén a kutatási szerződések vállalkozási szerződésnek minősülnének és ennek megfelelően kellene néhány speciális szabályt a Ptk.-ban megfogalmazni.

5. A vállalkozási szerződésből kialakult önálló szerződéstípus az árufuvarozás. Nem tekinti azonban önálló típusnak a Ptk. a *személyek fuvarozására* létrejövő szerződéseket; az 506. § (3) bekezdése személyek szállítására a vállalkozási szerződés szabályainak alkalmazását írja elő. A személyfuvarozás sok sajátos vonással rendelkezik, elkülönülő terület, ezért is folyamodott a Ptk. ahhoz az egyébként szokat-

[32] *Lontai:* i. m. 172. old.

lan módszerhez, hogy a szerződések egyik körét mindössze egy minősítést tartalmazó bekezdéssel rendezze. A Ptk.-nak ezt a minősítését bírálat nem érte, de ez a terület sajátosságaival kívül maradt a Ptk.-n. Így elszórtan jöttek létre ennek a nagyon jelentős jogviszonynak a szabályai a különböző fuvarozási ágakra. 1951-ben a Minisztertanács egy határozattal hagyta jóvá a vasúti személyfuvarozási szabályzatot,[33] 1960-ban a gépjárműfuvarozási szabályzat az árufuvarozás mellett a személyek szállításáról is rendelkezett,[34] egy rendeleten belül találhatók meg a légifuvarozásnál is az áru- és személyszállítás szabályai,[35] végül miniszteri rendelet bocsátotta ki az önálló hajózási személyfuvarozási szabályzatot.[36]

A gyakorlatban fontos viszonyokat különböző szinten rendező többféle jogszabály egységes alapját a Ptk.-ban kellene meghatározni, amihez a példát az árufuvarozás szolgáltatja. Az egyes fuvarozási ágakra meghatározott szabályok arra utalnak, hogy a hagyományos vállalkozási körtől erősen elkülönülő szabálytömegről van szó. (Valószínű ez a körülmény is szerepet játszik abban, hogy a Ptk. hivatkozott minősítése a fuvarozásnál található meg.) Erőltetettnek látszanék a vállalkozáshoz tartozás olyan hangsúlyozása, amely e vállalkozás altípusaként szerepeltetné a személyfuvarozást. Ehelyett jobb lenne — a vállalkozási jelleg változatlan elismerése mellett — a személyfuvarozást ugyanúgy önálló szerződéstípusként elismerni és szabályozni, mint az árufuvarozást. A személyfuvarozási szerződésnél nincs ugyan szó arról, hogy a fuvarozás tárgya kikerül a tulajdonos hatalmából (így nem lehet hivatkozni az árufuvarozásnál már elfogadott érvre), mégis a közlekedési eszközök felhasználásával végzett munkának olyan sajátosságai vannak, amelyekre a vállalkozás ismert, jellegzetes szabályait nem lehet alkalmazni.

6. A személyfuvarozás említése elvezet egy másik olyan szerződési körhöz, amely a Ptk.-n kívül rekedt: *a közszolgáltatásokhoz.* E vitatott témakör jelentősége közismerten nagy és nem lehetne egyetérteni azzal, hogy a jövőben se jelenjék meg a Ptk.-ban olyan szabály, amely az eddigi tapasztalatokra épít, a jövőre pedig valamilyen kereteket, támpontot nyújt. Külön tanulmányozás alapján kell eldönteni azt, hogy a közszolgáltatások milyen kört fogjanak át és a szerződések általános szabályai között vagy a vállalkozási szerződés egyik altípusaként vagy a vállalkozásból kiágazó önálló szerződéstípusként nyerjenek rendezést.[37]

7. Említést kell tenni a részletes feldolgozás igénye nélkül — az utóbbi években sok vitát kiváltó *fővállalkozási szerződésekről.* A fővállalkozásról folytatott vita nem zárult még le, a nézetek ellentéte sok kérdésben ma is fennáll. Ha a problémák lényegét akarjuk megragadni, akkor észlelni kell azt, hogy a fővállalkozás elnevezés alá különböző természetű jelenségek sorolhatók és ez nagymértékben hozzájárul a helyzet tisztázatlanságához. Leegyszerűsítve azt lehet mondani, hogy fővállalkozás bonyolult munkavégzésnél jelentkezik, ahol sokan vesznek részt a munkában, ennek a sok résztvevőnek a tevékenységét irányítani, összehangolni kell és az irányítást, összehangolást nem a megrendelő végzi. A megrendelő tehát nem a munkavégzők sokaságával, hanem csak egy szervezettel, a munka irányítójával van jogviszonyban. A megrendelő és az irányító közötti szerződéstípus többféle lehet, vállalkozás, megbízás, bizomány, esetleg szállítási szerződés. A jogi forma kiválasztásánál a jelek szerint döntő szempont az, hogy vállalják-e az „eredményfelelősséget".

A problémák régóta fennállnak, nem új keletűek. Az 1950-es évek elején már működtek az ún. beruházási vállalatok. Ezek a vállalatok csak összehangolást, szervezést végeztek, maguk nem láttak el termelő tevékenységet. A beruházóval kötött szerződéseket megbízásnak minősítették.[38] A szervezés másik fajtája ugyancsak az 1950-es évek elején a műszaki tervezés és az építőipari munka körében fejlődött ki, kifejeződése a generálvállalkozás volt. Valamivel későbbi fejlődési fokozat volt a technológiai szerelési, valamint a gépipari vállalkozások területén szükségessé váló szervezési forma, amelyet 1965-ben megjelent alapfeltétel már fővállalkozásnak nevezett.[39]

A gazdaságirányítási rendszer reformjának bevezetésével a generálvállalkozás kötelezettségét megszüntették,, mivel az a szerződéskötés szabadságával ellentétes lett volna. A fővállalkozás csak a technológiai szerelések körében maradt meg, ahol a fővállalkozó a szervező tevékenységére tekintettel magasabb díjat kérhet a megrendelőtől, mint az egyszerű vállalkozók. 1968 után az építőipari piac helyzete és a vállalati szervezés sajátosságai következtében a munkamegosztás, együttműködés fejlesztése, a generálvállalkozás terjedése helyett a saját munkára való szerződés érvényesül. Az építőiparban a generálvállalkozás a statisztikai ada-

[33] 1005/1956. (I. 7.) Mt. h.
[34] 29/1960. (V. 8.) Korm. sz. rendelet.
[35] 22/1965. (XI. 14.) Korm. sz. rendelet.
[36] 10/1971. (XII. 16.) KPM sz. rendelet.
[37] *Vörös* Imre: A közszolgáltatások szabályozása, Állam- és Jogtudomány 1972. 1. sz. különösen 167. old.; *Törő* Károly: Polgári jogunk szabályozási rendszerének néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Jogtudományi Közlöny 1972. 11. sz. 556. old.

[38] *Aczél* György—*Görgey* Mihály: A Közületi Döntőbizottság elvi határozatai és közleményei, Bp. Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóirathíradó 1951. 81. sz. elvi határozat, II. kötet 1952. 192., 210., 211. sz. elvi határozat.
[39] *Széll:* i. m. 293. old. *Széll* András: A fővállalkozás és a beruházás megvalósítási folyamata, Döntőbíráskodás 1967. 2. 50—51. old., *Majoros* Richárd: Fővállalkozásra, technológiai szerelésre, komplett berendezésekre vonatkozó tervszerződések, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1966.

tok szerint igen kis súllyal szerepel (egyedi nagyberuházásnak minősülő ipari épületeknél is csak 18%-ot tett ki az alvállalkozók munkájának értéke).[40] A beruházók helyzetét nagyon megnehezíti a kivitelezőnek ez a magatartása és érthető, hogy a sok vállalkozó munkájának összehangolását nem szívesen vállalják maguk, inkább beruházási vállalathoz fordulnak és megbízzák a szervezés ellátásával. Ez magyarázza meg a beruházási vállalatok megnőtt szerepét; a beruházások közel 40%-át beruházási vállalatok bonyolítják le.[41] A fővállalkozás iránt a technológiai szerelés, a gépipar területén nagyon megnőtt az érdeklődés. A fővállalkozás fogalmának határozatlansága miatt gyakran kétséges az, hogy van-e alap a fővállalkozói minősítés elfogadására, a többletdíj felszámítására. A Kereskedelmi Kamara Fővállalkozási Szakbizottságának 1971-ben készült felmérése szerint 85 vállalat végzett fővállalkozói tevékenységet (a magyar iparvállalatok viszonylag kis számával összehasonlítva, ez meglepően nagy szám), ezek közül 60% termelő (gépgyártó) vállalat volt, 8% tervezőintézet, 8% beruházási vállalat.[42] Ezekkel az adatokkal szemben elgondolkoztató az általánosan elfogadott álláspont, amely szerint a vállalatok jelenlegi anyagi helyzete mellett a nagy kockázattal járó fővállalkozói tevékenységet nem folytatják. Ilyen körülmények között a szerződési szabályok síkján két irányban próbálnak megoldást keresni. Egyrészt igyekeznek olyan formát kialakítani, amely a fővállalkozó felelősségét csökkentené és ezzel a kockázat is kisebbé válnék,[43] másrészt megpróbálják a megbízási szerződés alapján eljáró beruházó vállalat felelősségét növelni.[44] Visszatérően felmerül az a gondolat, hogy a fővállalkozásról jogszabályban rendelkezni kellene. Ezzel szemben ismételten és meggyőzően kifejtették azt, hogy nem jogi akadályok gátolják a fővállalkozást. A fővállalkozás igazi területe a nagylétesítmények létrehozása, ezek körében azonban nincsenek meg a feltételei a fővállalkozásnak.[45] A fővállalkozás formájának minél szélesebb körű elterjesztése a népgazdaság érdeke, nem a szerződések jogi szabályozása terén kell azonban előrelépni ennek érdekében. A szervező, összehangoló tevékenységre a múlthoz és a jelenhez hasonlóan a jövőben nem csak egyetlen szerződéstípus felhasználását kell lehetővé tenni. A vállalkozási szerződés keretében külön altípus képzését — az eddig elhangzott javaslatok és az adatok alapján — nem látjuk szükségesnek. Az esetleg szükséges néhány speciális szabály, mint pl. a kötbér mértéke altípus nélkül is megadható.

Harmathy Attila

[40] *Várkonyi* Miklós: Generál- és alvállalkozás az ÉVM kivitelező vállalatok között, Építésügyi Szemle 1974. 11. sz. 338—340. old.; l. még *Móry* László: Az építési szerződési alapfeltételek hatályosulása. Döntőbíráskodás. 1969. 8. sz. 290. old.; *Gajda* László: Struktúraváltozások az építőiparban, Építésügyi Szemle 1973. 7. sz. 190. old.

[41] *Kozma* Tamás: Néhány szabályozásra váró problematika a beruházások szférájában. Jogtudományi Közlöny 1974. 10. sz. 548. old.; Orbán Antal — Ottentál Ágnes: A beruházási vállalatok eredményérdekeltsége, Figyelő 1974. 2. sz. 3. old.

[42] *Horváth* Józsefné: Fővállalkozás — vállalkozók nélkül. Figyelő 1973. 43. sz. 5. old.

[43] Így különösen az Építésügyi Szemlében lefolyt vita anyagát összefoglaló cikkben: *Móry* László: A beruházások lebonyolítása fővállalkozásban, Építésügyi Szemle 1972. 4. sz. 146—147. old., valamint *Móry* László—*Sárközy* Tamás: A vállalatok közötti együttműködés, Budapest, Építésügyi Tájékoztatási Központ 1974. 80. old.

[44] *Orbán* Antal: Gondolatok egyes építőipari szervezetek fővállalkozási felelősségéről, Építésügyi Szemle 1973. 9. sz. 257., s köv. old.; ennek a gondolatnak burkoltabb megfogalmazását l. *Majoros* Richárd: A szocialista szervezetek megbízási viszonyai és a fővállalkozás. Magyar Jog 1974. 10. sz. 586. old., Bírósági Határozatok 1974. 1. 35. jogesetben. *Tamás* Lajos: A beruházások bonyolítására vonatkozó megbízási szerződések elméleti és gyakorlati problémáiról. Jogtudományi Közlöny, 1974. 7. sz. 377. old.

[45] *Bauer* Miklós: A fővállalkozás fogalmához. Jogtudományi Közlöny 1973. 6. sz. 331, 335. old.; *Majoros:* A szocialista szervezetek megbízási viszonyai... 586—587. old.; *Kozma:* Néhány szabályozásra váró problematika... 549. oldalon közvetetten; *Orbán:* i. m. 257. old.; *Horváthné:* i. m. 5. old.

A szocialista forradalom folytonossága és a társadalom politikai formája a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban az átmeneti időszakban (1941–1974)*

1. A *forradalom,* nevezetesen a szocialista forradalom a valóság gyökeres megváltozásának tényét jelenti mind a társadalmi struktúrákat és a politikai intézményeket, mind az osztályt illetően, mely azt létrehozta, mind az adott országban uralkodó ideológia és kultúra vonatkozásában. Ez a történelmi radikalizmus „negatív irányban" a teljesség felé törekszik, amikor a győztes osztály és élcsapata — ahogy Marx írta — a „történelem seprűjét" használja. Ez azt jelenti, hogy a forradalmat — ebben az értelemben — aszerint értékelik, hogy mennyiben jelenti az új társadalom kialakulásának nyitányát, milyen mértékben és mennyiben rombolja le a régi társadalom intézményeit.

Ám a forradalom nem csak és nem is kizárólag romboló hatású. Bár minden történelmi rombolásnak velejárói a teremtő, alkotó elemek, a szocialista forradalom közvetlenül alkotó funkciója, különösen két alapvető irányban jelentkezik: *a)* olyan irányító erő és olyan társadalmi viszonyok és politikai intézmények hatalomra juttatásában, amelyek képesek arra, hogy ellenálljanak a restaurációs erőknek — amelyek minden forradalom után léteznek és amelyek a régi társadalmi viszonyok és a régi intézmények visszaállítására törekednek függetlenül attól, hogy maga a forradalom menynyire radikális; *b)* a létrejött politikai rendszer nyilvánosságában, azaz ezeknek az uralkodó erőknek és intézményeknek erejében, előkészítésében és képességében, hogy a rendszert fejlesszék, megszilárdítsák és túlhaladják, mind a tapasztalatokhoz való hűség tekintetében, mind a szocialista terv értelmében, mely a forradalmat sugalmazta és folytatta.

2. A történelem összes nagy forradalma felmutatja azokat az alapvető sajátosságokat, melyeket Marx és Lenin leírtak, akik a forradalmat mint folyamatot határozták meg, kiemelve permanens jellegét, azaz fennállását addig, míg az új társadalom forradalmivá válása be nem fejeződik. Így történt a jugoszláv forradalomnál is, melyet az jellemez, hogy egy sajátos történelmi korszakban játszódott le, meghatározott helyen és időben, amit az ország történelme és egyéb különleges adottságai, az emberek és az osztályok alakítottak ki.

Egyetlen forradalom, valamint társadalmi és politikai következményei sem mutattak fel ilyen folytonosságot, holott a forradalom nagysága és ereje éppen a folytonosságban van, mely magában foglalja a fejlődés, gyökeres változás, stabilizálódás és a válság alkotóelemeit. A múlt forradalmi folyamataiban, valamint a század forradalmaiban is, a *folytonosság* meghatározott körülmények közt *diszkontinuitássá* alakult át. Ez vagy a régi társadalmi formák és viszonyok visszaállításához, vagy pedig egy meghatározott „negativizmus" stabilizálásához vezetett, ami szintén az emberek és a valóság megváltoztatásának pozitív és haladó folyamatát eredményezi.

A jugoszláv társadalomnak a forradalomból fakadó társadalmi-politikai fejlődését a diszkontinuitás ellen és a forradalmi kontinuitás biztosításáért folytatott harc állandósága jellemzi. Ez az állandóság a jugoszláv szocialista forradalom különös ismertetőjegye, és nemcsak keletkezése és történelme tanulmányozásakor kell ezt megérteni és hangsúlyozni, hanem szerkezete vizsgálatakor is, mivel ezt az ismertetőjegyet a jelenlegi helyzet is magán viseli.

II. *1.* Az alkotmány fejlődése is megerősíti ezt. Minden alkotmányos változás, mely az AVNOJ[1] határozatai után következett be, az e határozatokban lefektetett elvek és törekvések az AVNOJ elveinek és szándékának megfelelő folytatása, megerősítése, elmélyítése, kiterjesztése és legmagasabb szintre történő emelése, mely megfelel az adott pillanat lehetőségeinek és objektív és szubjektív feltételeinek, amelyek közt ezek a változások végbementek, és végül e határozatok az átalakulóban levő társadalom alapvető törvényeivé váltak.

Az AVNOJ — társadalmi-politikai jelentőségét tekintve — történelmi műként értékelendő. Ez a mű bátor és meggyőző kifejezése azoknak az alapvető tapasztalatoknak, melyeket a forradalom fegyveres szakaszában szereztünk, és amely a forradalmi folyamat alapjául szolgált.

E tervet a marxista elmélet, valamint a nép és a nemzetiségek, munkások és polgárok szükségletei és törekvései sugallták.

2. Két alapvető forradalmi változás mutatott e szocialista terv megvalósítása felé. Az egyik a politikai tudat jellegének megváltozására vonatkozik, a másik Jugoszlávia népei és

* Djordjevic, J., a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia tagja —előadást tartott az MTA 1975. febr. 26—27-én rendezett tudományos ülésszakon, amelyet a szocialista országok felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából tartottak. A tanulmány az előadás alapján készült. *(Szerk.)*

[1] Jugoszlávia nemzeti antifasiszta felszabadító Tanácsa — a fegyveres népet képviselő első forradalmi testület 1943 novemberében.

nemzetiségei közötti új viszony kialakulására. A hatalom birtokosa a nép, melynek szubsztrátumát a munkásosztály és a dolgozók más csoportjai, valamint a szocializmus építésében érdekelt egyéb csoportok alkotják. Az állami szférában a népek közötti viszonyok formája — Jugoszlávia és népei történelmében először — egy olyan politikai intézmény, mely a népek egyenlő jogain és állami tevékenységük föderatív jellegén alapszik (köztársaságok).

Ez az alkotmány nemcsak a „szövetségi demokratikus köztársaság"-ot deklarálja, hanem egy szövetségi államformát is kialakít, mely — a kihirdetésekor fennálló történelmi és politikai helyzet miatt — elkerülhetetlenül bizonyos centralizációs elemeket tartalmazott, s így például az egységes szövetségi szerveket, mint az állam megtestesülését, illette meg az elsőbbség.

3. Abban az időben, midőn az első Alkotmány hatályban volt, új tendenciák és jelenségek bukkantak föl és váltak láthatóvá, amelyeknek fölfedezése és elméleti kidolgozása új korszakot nyitott az ország társadalmi-politikai, gazdasági, valamint alkotmányos fejlődésében. Az első ilyen jelenséget, melyet valamennyi forradalomban észleltek — ideértve az első szocialista forradalmat is —, a modern kor legvilágosabban látó forradalmára Lenin, mint a szocializmusra veszélyes jelenséget írta le. Ezt a veszélyes jelenséget nem csupán a vezetők új társadalmi-politikai rétege termeli ki, mint — ahogy Lenin, Marx nyomán szintén leírta — bürokratizálódását, hanem az új hatalmi szervek, valamint a politikai és társadalmi viszonyok általában.

A bürokrácia jelenségének gyökerei egyrészt az AVNOJ-t megelőző paraszti-kisburzsoá társadalom elmaradott állapotában, másrészt a közoktatás centralizálásában — mivel centralizált államapparátussá alakul át — valamint az élcsapat, az állam és a gazdaság összefonódásában rejlenek. A tudományos pontosság megköveteli, hogy az ebben az időszakban megjelenő bürokrácia jelenségét és szerepét a történelmi szükségszerűség feltételeiből ítéljük meg és ne vonjuk kétségbe a népi hatalmi rendszer államosító és megerősödési folyamatában betöltött szerepét, mely a termelőeszközök birtoklása alapján valósult meg; ez a birtoklás az állami tulajdon formáját ölti.

4. Az 1953-as és 1963-as alkotmányokban nem szemlélhetők csupán a veszélyes bürokratizálás elméleti megragadása és e bürokratikus veszély fölbecsülése következményeként. Mikor Jugoszlávia társadalmi és politikai valóságát, illetve ennek politikai és alkotmányos fejlődését, mint a szocializmus építésének kísérletét értékelni akarjuk, szükséges kiemelni azokat az elkerülhetetlen problémákat, melyek a szocialista forradalom folyamatában és a szocializmus történelmi terveinek realizálásában fölmerültek, s melyeket elméletileg a marxizmus klasszikusai, nevezetesen Marx, Engels és Lenin, később pedig számos marxista érintett. Elméletileg és tapasztalati tények alapján igazolódott be, hogy a szocializmust nem lehet azonosítani a termelőeszközök államosításával, a hatósági utasításokban kifejeződő tervgazdálkodással és általában a politikai és állami apparátusnak mint közhatalmi tényezőnek a társadalommal való szembeállításával, még akkor sem, ha ez az apparátus a forradalomból ered és hű marad annak vívmányaihoz és céljaihoz.

5. Ezeknek a problémáknak a tudatosodása vezette Jugoszlávia forradalmát a hatalmi szervezet és a tömegek viszonyának, nevezetesen a *termelési* viszonyok struktúrájának kérdéseihez. Ebben az időszakban merültek fel többé-kevésbé tisztán és kidolgozottan nemcsak az „állam elhalásá"-nak problémái, hanem a nemzeti és emberi szabadság, egyenlőség és méltóság értékének kérdése is. E kérdések fokozatos megoldása jelentkezik abban, hogy a termelési eszközök állami tulajdona helyett a továbbiakban a termelési eszközök társadalmi tulajdona állt előtérben, hasonlóképpen a termelők önigazgatásának bevezetésében, mely először a gazdasági életben és azután együttesen a többi munkaszervezetekben is végbement.

Az 1953-as Alkotmány bevezette az önigazgatás elvét az alapvető társadalmi-politikai intézményekben a vállalatoktól, az üzemektől az opstina-ig (közigazgatási alapegység Jugoszláviában), létrehozva ekként a társadalom és a közigazgatás területi, többfunkciós szervezetét s egyben, az első Alkotmány alkalmazásának első évétől kezdve, mintegy megadta az önigazgatás koncepcióját is. Az 1953-as alkotmány egyfelől megváltoztatta a képviseleti testületek struktúráját, bevezetve az egyenlő jogokkal rendelkező termelők tanácsát és ugyanakkor, ami a szövetségi intézményeket és szerveket illeti, redukálta, ha kifejezetten nem is centralizált, de legalább is centralisztikus funkcióit. A tíz évvel később kihirdetett Alkotmány továbbfejleszti az 1953-as Alkotmány elveit és tartalmazza a demokratikus szocialista szövetségi köztársaság kidolgozottabb fogalmát.

6. A jelenlegi (1974-ben kihirdetett) Alkotmány integrálja, részben túlhaladja és elmélyíti ezt a fogalmat, különösen a népek közötti kapcsolatok és az önigazgatás területén. Azáltal, hogy a jugoszláv köztársaságot felszabadítja a centralizmus és az uniformizáltság elmaradott és túlhaladott formáitól, a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Alkotmánya nemcsak szövetségi államma alakította Jugoszláviát, hanem a népek és nemzetiségek (az autonómiák státusa megváltozván) szövetségi közösségévé és önigazgató közösséggé, melyben a munkásosztály társulva a többi aktív dolgozó csoportokkal az integrációnak és a döntésnek az alanya. Ebben az Alkotmányban a föderatív jelleg nem a föderáció és a szövetségi egységek közötti kölcsönös kapcsolatok túlhatalmú állami mechaniz-

musát jelenti, hanem inkább olyan föderatív társadalmi-politikai struktúrát, amelyben az alapvető döntéshozók minden szinten a népek és a nemzetiségek, a dolgozók és a velük szolidáris és egyenlő jogú polgárok. A participációs, kooperációs föderalizmus e formája új hozzájárulás a mai társadalom és állam elméletéhez és gyakorlatához az új társadalmi és állami struktúrák kutatásának területén. Az elmélethez és gyakorlathoz való radikálisan új hozzájárulás az Alkotmánynak azokra a kijelentéseire vonatkozik, amelyek — a „politikai állam" helyett és részben mellett, mivel hogy azt nem romboljják le, mert ez már az utópia területére esnék — bevezetik az egységes önigazgatási társadalmi-politikai rendszert. Ebben az értelemben az Alkotmány, meghatározva az alapvető politikai intézmények és nevezetesen képviseleti szervek új struktúráját, igyekszik túlhaladni a „képviselet" fogalmát a szervezetek és a munkásosztály, illetve általában a tömegek közötti kapcsolatokban, tekintve, hogy magában építette a forradalmi demokratizmus ritkán alkalmazott, de nagyfontosságú elvét, a megbízás elvét és a szabadságnak, az emberi jogoknak széles skáláját.

Az új Alkotmány új történelmi korszakot nyit meg a szocialista társadalom, a népek, nemzetiségek, dolgozók és egyenlő jogú polgárok társadalmának megértésében és megvalósításában. Ez a társadalom alapvetően megfelel ennek a fogalomnak, melyet Marx a már kifejlődött szocializmussal kapcsolatban megalkotott, a fejlett szocializmust azonosítva azzal a közösséggel, amelyben a „szabad termelők" erővel és eszközökkel rendelkeznek ahhoz, hogy „közös munkájuk, életük feltételeit és eredményét közvetlenül ellenőrizzék".

7. A szocializmusnak ez a terve sugallta alapjában véve az AVNOJ létrehozását és döntéseit. Az új Alkotmány — az AVNOJ ülése óta eltelt 30 év után viszonylag sikeresen törekszik arra, hogy a szocializmusnak ezt a marxi fogalmát olyan alkotmányos rendszerbe öntve intézzen felhívást Jugoszlávia jelen és jövő nemzedékeihez, hogy ezt a rendszert élő és nyitott organizmussá változtassák, olyan organizmussá, melyben a nép és az egyén egyenlőképpen fellelheti egyfelől történelmi és humanista eszményeinek, másfelől vágyainak és szükségleteinek megvalósulását. Ily módon az új nemzedékek fogják tovább építeni a folytonosságot a forradalom korábbi és jelenlegi fázisai közt, és hívek maradnak az AVNOJ-hoz, mint a nagy mű első szakaszához. A harcos és az internacionalista munkásosztály volt és marad ezen az önigazgató szocializmus folyamatos realizálásának végrehajtója, míg biztosítéka és vezető ereje az ő élcsapata, mely a forradalmi marxista tudománnyal a cselekvés és önkritika fegyverével vértezi fel magát.

III. *1.* A világon sehol és így Jugoszláviában sem dolgozták ki tudományosan az önigazgatás elméletének alapelveit. Mindazonáltal Marx és Lenin műveiben, marxista elméleti munkáiban és Oroszország Szovjet Szövetségi Köztársaságainak 1918—19-es Alkotmányában, valamint az 1953-as és 1974-es jugoszláv Alkotmányokban kifejtett eszmék alapján ezeket az alapelveket a következőkben lehetne összefoglalni.

a) A politikai önigazgatási rendszer a szocialista társadalom politikai formája, amely elválaszthatatlan a termelési eszközök társadalmi (tehát nemcsak nem-magántulajdonon, de még nem is nem-állami és nem-kollektív) tulajdonán alapuló társadalmi struktúrától, s amelyben megszűnik az osztályokra tagozódás és a kizsákmányolás visszaállításának lehetősége, és ezzel párhuzamosan kialakul a munkásosztály vezető szerepe (a termelésben és az elosztásban), s ahol biztosítva van a szabad munka.

b) Az önigazgatási politikai rendszerben átalakul, vagy legalábbis minden esetben korlátozódik az embernek másik ember fölötti uralma, korlátozódik maga a kormányzás. Az uralom többé már nem a társadalom alapvető társadalmi-politikai viszonya, mint ahogy ez volt mind a mai napig az állam történelmében, és ezért az önigazgató politikai szervezetet, mint különös társadalmi rendszert lehet kifejleszteni.

Minden uralmon alapuló rendszer bázisa az embereknek a termelési viszonyokban betöltött egyenlőtlen helyzete, nem csupán hierarchia, hanem elidegenedés és kizsákmányolás értelmében is, pontosabban: az uralom alapját az ember önmaga fölötti hatalmának elidegenítése alkotja, vagyis a megfosztatás a munkája termékeitől. Az új termelési viszonyok tekintetében tehát az önigazgatás az uralom leküzdésének első aktusa, lényege az uralomból (a hierarchikus és egyenlőtlen viszonyokból) a társult termelők munkarendszerébe, a formális jogegyenlőségből a munka feltételeinek, eszközeinek és termékeinek igazgatási folyamatába való átmenetben van.

Elméleti szempontból itt az önigazgatási politikai rendszer előfeltételeiről van szó, az *elemi feltételekről.* Egyre inkább igazságos (egyre inkább egyenlőségre törekvő, gondoskodó és humánus) szocialista társadalmi struktúra nélkül nem állhatnak fenn az uralom leküzdésének feltételei, s ha ennek folyamata hiányzik, eltorzul a szocialista társadalmi struktúra, újratermelődnek az osztályviszonyok, amelyben változatlan marad a munkásosztály bérmunkás helyzete.

A társadalmi struktúra és a politikai rendszer között nem létezik egyoldalú meghatározottság; az „önigazgató" termelési viszony önmagától nem hoz létre automatikusan egyenlő jogú politikai viszonyokat. Az önigazgatási termelési viszony egyben társadalmi-gazdasági és politikai viszony is. E bonyolult komplexum két szintje — gazdasági és politikai — között dialektikus kapcsolat van, ami azt jelenti, hogy ez egyben *kiegészítő,* pótló és kölcsönösen egymást

feltételező és befolyásoló kapcsolat. A dialektika nem kizárólag az „ellentétek harca".

Az „átmeneti korszakban" a politikai önigazgatási struktúra az autonóm és meghatározott, de egyben meghatározó erő is a szocialista társadalom felépítésében. Honnan ered a politikai önigazgatási rendszer nagy jelentősége és az önigazgatás és általában a szocializmus elmélete és gyakorlata tekintetében?

2. A politikai önkormányzati rendszer elméleti fogalma a következő tételeket foglalja magába. *a)* Miután kiszabadítja magát az államból, vagy Marx mondása szerint — „az állam meddőjéből", az önigazgatási, politikai rendszer elvileg túlhaladja az állam és társadalom, az ember és a hatalom dualizmusát, s dialektikus viszonyt hoz létre az állami és társadalmi funkciók között.

b) A politikai önigazgatási rendszerben létrejön a szintézis a politikai és gazdasági demokrácia, az ember mint termelő és mint politikai személy között. Következésképpen az önigazgatás nem csupán gazdasági-adminisztratív, hanem társadalmi-politikai kategória is. E funkciója útján túlhaladjuk a személyiség köz- és magánemberre szakadását. A képmutatás és kétszínűség önigazgatás-ellenes magatartása.

c) A politikai önkormányzati rendszer megköveteli a közvetítők és a képviselők radikális kiiktatását a társadalmi termék szétosztási és a politikai döntéshozatali folyamatból. A képviseletet és a közvetítést túlhaladva, az önigazgatás közvetlen kifejezési és döntési formákat követel, nem csupán olyant mint a „közvetlen demokrácia", hanem közvetlen döntést demokratikus formák és cselekvések keretében a társadalmi szervezet minden szintjén. Ebben az értelemben a politikai önigazgatási rendszer elméletileg a legkövetkezetesebb és pillanatnyilag az összes ismert reális demokráciák között a legsikeresebb forma. A valóságos demokrácia mint politikai alakzat a maga keletkezésében és elmúlásában.

d) A politikai önigazgatási rendszer ellentétben áll a társadalmi szervezet és politikai döntés hierarchizáltságával és elitizmussal. Az elitizmus-ellenesség a bürokrácia- és technokrácia-ellenesség kifejeződése és nem foglalja magába, hanem kizárja a demagógiát, a spontaneitást és az egyenlősdit. Így egy valóságosabb egyenlőségen alapuló közösség fog kialakulni (valóságosabb, mint amilyen ma vagy holnap lehetséges lesz), szüntelenül új ismereteket és meggyőződéseket, különböző képességeket és értékeket követel, ami azt jelenti, hogy e közösség nem foszthatja meg magát a személyi tekintélyek és kivételes személyiségek alkotóerejének hasznosításától, akik a szocializmus fejlődésében és fejlődéséért kovácsolódnak ki.

3. Ma minden politikai rendszer, még a legdemokratikusabb is, azon az egyre szélesebb szakadékon nyugszik, mely az eszme és annak intézményesítése, a lényeg és a forma, valamint az elmélet és a gyakorlat között tátong. A politikai önigazgatási rendszer megfelelő politikai rendszerré válik, ha tartalmazza a gondolat és valóság, a tartalom és a forma, az elmélet és gyakorlat egységének megvalósításához szükséges feltételeket és eszközöket, rendszerré válik, ha a valóság, vagyis az ő tartalma oly módon ölt testet intézményekben, hogy ezek legyenek azok a formák, amelyek kifejezik és meghatározzák a valóságot, a lényeget.

Az önigazgatási gyakorlat és elmélet megköveteli a totális alkotó gondolkodást, olyan gondolkodást, amely nem monista és pluralista, hanem teljesen marxista. Mentes az a gondolkodás a politikai instrumentalizmustól, totalitárianizmustól és voluntarizmustól. A nem marxista gondolkodás kritikáját Marx a következőképpen fejezte ki: „Minél egységesebb a politikai reflexió, amelyet így tökéletesebben fogunk fel, annál inkább hisz az akarat mindenhatóságában, annál inkább vak az akarat természeti és szellemi korlátaival szemben, és annál kevésbé képes felfedni a társadalmi bajok forrásait."

Az önigazgatási eszme és gyakorlat összekapcsolja a célt és az eszközöket, a fogalmat és a fejlődést. Ettől a rendszertől idegen minden voluntarizmus és a hatalomért vívott harc, valamint a politizálgatás egyéb maradványai. Ebben áll a forradalmi cselekvés ésszerűsége és józansága.

4. Végül is egyedül a marxizmus és a szocialista gyakorlat képes ma arra, hogy kidolgozza és megvalósítsa azokat az új demokratikus politikai formákat, amelyek a szocializmus kifejezői és eszközei.

A gyakorlat azt tanúsítja, hogy egyetlen, még a politikai önigazgatási rendszer sem a saját, hanem örökölt alapokon épül fel, amiből heterogén jellege s több nem-antagonisztikus és kevesebb antagonisztikus ellentmondás vegyüléke ered. De innen származnak a vegyes ellentmondások is. Ez a rendszer, egészen míg át nem alakul a társadalmiság, az emberi kultúra és szellemiség egy speciális állapotává, magában foglalja a politikai hatalmat, az államot, s többé-kevésbé általa jut kifejezésre. Az állam e politikai rendszer immanens és vegyes ellentmondása.

A politikai önigazgatási rendszer elméleti koncepciója szempontjából különlegesen fontos, hogy meghatározzuk az államnak a fogalmát, valamint a politikai önigazgatási rendszerben betöltött szerepét, s különösen a politikai hatalom és önigazgatás közti viszonyt Jugoszlávia politikai rendszerében.

Az alábbiban kiemeljük a probléma bizonyos hiányosan tárgyalt és lényeges aspektusait.

a) Az állam összetett és több értékű kategória. Az állam a politikai elmélet és gyakorlat, ennélfogva a szocialista társadalom alkotmá-

nyának központi problémája. Az alkotmány tekintetében, mely a politikai önkormányzati rendszert meghatározza, meg kell oldani az állam bizonyos fogalmi problémáit, mert enélkül az önigazgatás elmélete és gyakorlata a zavaros szándékok deklarációjává válik.

b) Az alkotmányokban és a politikai szótárban az állam fogalmának több jelentése van, ami kezdeti elméleti és politikai tisztázatlanságot mutat. A jelentés differenciálása nélkül lehetetlen az államnak a politikai rendszerben (általában s különösen Jugoszláviában) betöltött szerepét és jelentőségét meghatározni.

c) Az állam fogalmának és terminusának két másik alapvető jelentése különös érdeklődésre tarthat számot, az önigazgatási szocializmus és a mai marxizmus politikai és alkotmányos elmélete részéről: ez a funkcionális és szervezeti jelentés. Minden politikai rendszer többdimenziós és ugyanígy van ez, noha újszerű és különös módon, az önigazgatási politikai rendszer esetében is, amelynek megvan a maga inkább politikai jellegű kezdete (és jelene Jugoszláviában), de funkcionálisan önigazgatásos feltételek között. Ennélfogva ez a két jelentés az állam egy különös jelentését mutatja.

Az első jelentés szerint államon inkább a közhatalmi funkciók összességét értjük. A második szerint ez a meghatározás magában foglalja a társadalmi-politikai uralmi viszonyt. Eszerint az állam a politikai hatalom sajátos formája, vagy kifejeződése, amely elvben az önigazgatás antitézise. Ebben az értelemben az állam alapot nyújt az állami és az önigazgatási funkciók közötti különbségtételre, de az állami döntés, ti. a hatósági jellegű, állami döntés akkor is fennmaradhat, ha a politikai hatalom szerepe csökken. Ez a dialektika az állam elhalásának folyamatában új jelenség, amelyet az önigazgatás marxista felfogása tár fel.

Dordevic, Jovan

Kodifikációs tendenciák a felvilágosult abszolutizmus korában

1. A kodifikáció minőségi szemléletének megjelenése

„Arra . . ., hogy a törvények bizonyos tárgy- és sorrend szerint és csak az élők gyűjtessenek egybe, és az egyidejű jogélet kívánalmaihoz idomíttassanak, a hiányok, miket a fejlődöttebb jogviszonyok határozatlan jogi természete okozott, pótoltassanak, szóval: hogy a polgári magánjogi életet szabályozó törvények egy a tudomány követelményeinek is megfelelő rendszeres gyűjteményben 'törvénykönyv-' vagy Codexbe foglaltassanak . . . csak a XVIII-ik században látjuk határozott és már századunk elején sikerre is vezetett lépéseket." Ezek a sorok, melyek a múlt század 60-as éveiben a magánjogi kodifikáció egy magyar küzdője tollából születtek,[1] mutatják, hogy a XVIII. században, mely a feudális abszolutizmus betetőződésének és több helyütt bukásának is százada volt, történt valami döntő változás, elhatároló előrelépés a kodifikáció történetében.

Ha e változás mibenléte után kutatunk, elsősorban arra kell emlékeznünk, hogy eddig, a kodifikációs előformák története során lényegileg minden kodifikációs képződmény valami módon megelőző szokásjoghoz (esetleg más íratlan vagy rendezetlen jogforráshoz) kapcsolódott. E kapcsolódás többnyire két irányú volt. Azt jelentette egyfelől, hogy a kodifikáció *megelőző jogforrásra* épült, többé-kevésbé formált, alakított, továbbfejlesztett változatban azt fogadta magába, s másfelől azt, hogy e megelőző jogforrásnak mindig valami módon *terjedelmileg csökkentett,* és ennek során valami módon *rendezett összegezését* adta. A megelőző jogforráshoz való viszonya ennélfogva nem történelmi esetlegesség, puszta időbeli egymásutániság terméke, hanem egy meghatározóan jelentőségteljes s bensőséges kapcsolat kifejezése volt. Megszüntetve megőrizetten e jogforrások újraképzésének szüksége formálta a különféle kodifikációs hullámokat, adott ezeknek értelmet és jelentőséget. A kodifikáció ősformáit kivéve, amikor (mint az archaikus reform-kódexek mutatták) lényegesen nagyobb hangsúly esett a megszüntetés, semmint a megőrzés elemére, többnyire a megszüntetés eleme a megőrzésnek alárendelten, annak keretében s annak mozzanataként jutott csak szerephez. A kodifikációs fejlődés egészének alapvető íveit és tendenciáit szemlélve tehát a kodifikációs jelenség lényegében a szokásjog (esetleg más íratlan jogforrás) kizárólagosságának megtörése, kódex-joggal felváltása, rendezése, egységesítése, végül (szélsőséges formájá-

[1] *Suhayda* J.: Tanulmányok a polgári magánjogi codificatio terén. Pest, 1867. 7. old.

ban) kódex-jog kizárólagosságával történő kiküszöbölése jegyében született, nyert fejlődő alakot és értelmet.

Az a fő tendencia tehát, ami a kodifikáció különféle vonulatait az ókortól kezdődően egységesen jellemezte, alapvetően a *megelőző jogforrás(ok)hoz viszonyítottsághoz,* azok megszüntetve megőrzéséhez kapcsolódott. Elemzéseink során rámutattunk már arra,[2] hogy a kodifikációs fejlődésben a *megszüntetve megőrzés* többféle alakot nyert, több vonatkozásban is realizálódott. A (nem-kodifikált) régi s a (kodifikált) új jogforrás közt a megszűntetve megőrzés viszonyát állapíthattuk meg akkor, ha az érvényességi alap megváltozásáról (szokásjognak vagy más jogforrásnak törvényi felváltásáról); ha tartalmi megerősítésre koncentrált kontinuitásról; vagy ha a kodifikációs aktusban a kodifikált aktusok sorának terjedelmi redukciójáról volt szó. Nos, ami ezek közül legáltalánosabbnak bizonyuló, a kodifikálást specifikusan kiváltó fő funkció, e kiváltásban részesedő társfunkció, avagy legalábbis a kodifikációs folyamatban mellőzhetetlenül jelen levő járulékos funkció volt, az nem más volt, mint a korábbi jogforrás(ok)ra ráépülésnek az a módja, mely *terjedelmi csökkentésben* realizálódott. Akár párosult törvényi felváltással, akár nem, a kodifikálás egyik (és gyakran kizárólagos) célja, de legalábbis mellőzhetetlenül bekövetkező hatása a jogforrások terjedelmi redukciójának előidézése volt. E mennyiségi redukcióban rejtezett az a konstans elem, amihez esetlegesen (egyes korszakokban általánosan, másokban kivételesen) más funkció: tartalmi alakítás vagy az érvényességi alap felváltása csatlakozott. E mennyiségi redukciót fejezzük ki általánosítottan, mikor kijelentjük: a kodifikáció ez előformákban (esetenként adaptálva, és/vagy törvényi joggá váltva) összegezte, összefoglalta, egyazon *corpus* elemeivé tette a megelőző jogforrásokat.

Egy önmagában mennyiségi mozzanatnak ilyen általános s állandó előtérbe kerülése a kodifikációs tevékenység egész felfogását alapvetően *extenzív* szemléletűvé tette. Ez adekvátnak, az adott szükségleteket kielégítőnek bizonyult mindaddig, míg magában a jog eszközével végzett társadalmi rendezésben minőséget érintő mennyiségi változás nem következett be. Nem hirtelen, robbanásszerű átalakulásról volt szó, hanem mennyiségi változások lassú, folytonos egymásrahalmozódásáról. Közelebbről nézve a feudális abszolutizmusok kibontakozására gondolunk, arra a rendkívül összetett társadalmi helyzetre, mikor számottevően nagy területeken valóban *központi hatalmak* jöttek létre, a társadalmi-gazdasági viszonyok felélénkülő fejlődésével s az életviszonyok megfelelően bonyolulttá válásával szükségét hozva (és a feudalizmus politikai struktúrája egyidejű átformálásával lehetőségét is megteremtve) annak, hogy a szuverénként elismert abszolutista uralkodó immár *a kizárólagosság igényével egységesen formálja,* eddig nem ismert részletességgel *kimerítően szabályozza* a fejlődés szempontjából alapvető viszonyokat. Ami e folyamat politikai-gazdasági alapját illeti, az ipari (és általában a termelő) tevékenység fellendülése, a cserekapcsolatok általánossá válása, és mindezek termékeként s ösztönzőjeként a *polgárosodás,* majd a polgárság osztállyá és politikai erővé válása a megelőző szabályozásokat partikularitásukban, valamint mélységükben s terjedelmükben egyaránt meghaladó szabályozásokat követelt. Ami pedig (nem kevésbé jelentősen) ezek közvetlen előzményét, kiváltóját illeti, a királyi hatalom megerősödése: a pénzügyek állami pénzügyekként uralkodói kézbe vétele, a reguláris hadseregszervezés, a merkantilista iparfejlesztés stb. egyébként is kiterjedt *adminisztráció és bürokratikus apparátus* kiépítését, ennek hatékony, uniformizált mozgatása pedig megfelelően tagolt, részletes szabályanyag kidolgozását feltételezte. Ez volt az az időszak, amikor *a politikai centralizálással a társadalom nagyfokú integrálása végbement;* amikor — Hegel szavaival — a különböző országterületek sorsának intézésében a magánjogi meghatározás közjogiba váltott át, amikor „a vazallusok ... uralmi jogai az állam iránti kötelességekké" lettek.[3] E súlyban és nagyságban egyaránt kibővült feladatnak extenzív szemléletben fogant kodifikáció már nem tehetett eleget. Nem volt már elégséges a megelőző jogforrások terjedelmileg redukált összefogása, — mégpedig kettős okból nem. Részben azért, mert a hallatlanul megnövekedett szabályozási igény, a szabályozás körének rendkívüli mérvű kiterjedése, új kérdések tömegeinek szabályozás alá vétele nem csekély mértékben új jog alkotását követelte. Részben pedig azért, mert olyan tömegű szabályanyagról volt immár szó, hogy egy hagyományosan elvégzett kodifikáció — egy az eddigiekben alkalmazott mennyiségi redukció — kellő *áttekinthetőséget* már egyszerűen *nem* eredményezhetett. Új módszerű, új szellemben fogant kodifikációra volt szükség. Olyanra, ami az életviszonyoknak az eddigieknél szélesebb körét az eddigieknél nagyobb részletességgel öleli át, és mégis alkalmas arra, hogy átfogható mennyiségű, átfogható terjedelmű szabályanyagot eredményezzen. Ilyen váltás szüksége idézte elő azt a fordulatot, ami a kodifikálás mennyiségi felfogásáról *minőségi felfogására,* extenzív szemléletéről *intenzív szemléletére* átmenetben jelentkezett. Ami a minőségi felfogást, intenzív szemléletet illeti, lényegében a jognak egy sokszorosan összetett s magasan szervezett rendszerré kovácsolásáról volt szó. Arról, hogy *a szabályok egymásmellet-*

[2] Ld. *Varga* Cs.: Kodifikációs előformák az ókori jogfejlődésben. Állam- és Jogtudomány, XVII (1974) l. 83. és köv. old.; *Varga* Cs.: Kodifikációs megnyilvánulások a középkori jogfejlődésben. Állam- és Jogtudomány, XVIII (1975) l. 135. és köv. old.

[3] *Hegel,* G. W. F.: Előadások a világtörténelem filozófiájáról. Budapest, 1966. 715—716. old.

tiségének halmazait alapelvek s különböző általánosságú és alárendeltségű tételek és altételek *logikailag rendezett, összefüggő és egységes rendszerévé alakítsák át.*

2. *Részkodifikációk Franciaországban*

A partikuláris szokások összeírása, a *coutumiers* gyakorlata átalakította az addig döntően szokásszerűként fennálló francia jogot. „Írott joggá lett, általánosabbá vált, és elnyerte a királyi tekintély pecsétjét"[4] — érvényességének uralkodói tételezéshez kapcsolása azonban csak egy *formai* mozzanat *központosítását* hajtotta végre; a *tartalmat* jobbára *a maga partikularitásában hagyta.* Azokban a századokban, melyek átmenetet alkottak a széttagoltság policentrizmusa s annak abszolutizmusban meghaladása közt, a gyakorlatra sajátos kétarcúság nyomta rá bélyegét. A régi *még* nem tűnt el, az új *már* jelen volt, s a partikularizmus és egységesítés e sajátos szimbiózusú kétlakiságában az egységesítő jogreformálás felé tett lépések többsége is kettős gyökerű, csupán közvetítő volt. A királyi *ordonnance*-ok alkotásának és területi érvényesítésének gyakorlata a fejlődés során fokról fokra kitágult, megerősödött, s ez két hatással járt. „Parciális javítgatással", „csaknem kodifikációs műként" mégis jogreformot jelentett,[5] s noha végrehajtásuk kezdetben csak királyi területekre szorítkozott, szabályozási körükben mégis szokásjogfelváltó jogegységesítést eredményeztek. Paradoxikus helyzet, hogy ebben az időszakban, ugyanakkor, amikor a nemzeti jogegységesítő kodifikáció gondolata már határozott formát öltött,[6] a valóságos gyakorlat során akár csak abban is kudarcot vallottak, hogy a királyi legiferáló aktusok revideált gyűjteménybe foglalását, kompilálását megvalósítsák.[7]

A tulajdonképpeni áttörés akkor történt, amikor a gazdaságilag-politikailag megalapozott s kellően el is határozott központosítási törekvés kellő jogi szakértelemmel találkozott. Az objektív feltételek már adottak voltak egy a jogegységesítés és jogreform munkáját egységbe ötvöző törvényhozáshoz, s most XIV. és XV. Lajos uralma alatt ez megfelelő szubjektív feltételekkel: megfelelő uralkodói elhatározással és jogi szakértelemmel is találkozott. Kódex értékű, az érintett jogágat kimerítően, rendszert képezően, részletesen rendező szabályozások születtek, melyek területükön a partikularizmust felszámolták, a megelőző (íratlan és írott) jogforrásokat felváltották, s kommentárok alapjaivá válva doktrinális fejlődéshez is vezettek.[8]

Persze ez a felemás helyzet, amelyről említést tettünk, alapvetően a francia abszolutizmus ellentmondásosságában gyökerezett, s így döntően e nagy *ordonnance*-ok áttörésével sem változott. Egyfelől teljes vértezetében kibontakozott a monarchisztikus uralom isteni jogú erejéhez illő napkirályi ideológia, mely a királyi legiferálást a jog kizárólagos forrásaként,[9] kodifikációs formában a nemzeti jogot megtestesítőként[10] láttatta, és abszolút érvényességet juttatott ennek — mégpedig nem csupán a hatalom, de részben és ezzel versenyezve az értelem okán.[11] Másfelől a gyakorlatban bemutatkozott ez ideológia földhözragadt nyomorúsága, hiszen a továbbkodifikálást a regionális partikularizmus még meglevő tényezői XV. Lajos életében már sikerrel akadályozták,[12] majd legfejlettebb

---

[4] *Montesquieu:* A törvények szelleméről. II. köt. Budapest, 1962. 317. old.

[5] A büntetőeljárásjogot rögzítő ordonnance-okat (1498, 1539), valamint a parlamentek ellenállását kiprovokáló közel félezer szakaszos Grande Ordonnance-ot (1629) jellemzi így *Esmein,* A.: Cours élémentaire d'histoire du droit français. Paris, 1925. 738—740. old.

[6] A XVI. században például Du Moulin a szokások uniformizáló egyesítését, a XVII. században pedig Guillaume de Lamoignon, a párizsi parlament első elnöke a regionális joggyakorlatok egységesítését, majd egy általa kimunkált Projet de Code civil (1702) elfogadását javasolta tervében. *Esmein:* 721. old.

[7] A rendi gyűlések ilyen követeléseinek (1560, 1576) teljesítésére először az Ordonnance de Blois (1579) tett ígéretet. A megszülető Code Henri III (1587) azonban, mivel a parlamentek jóváhagyása előtt mind a király, mind a szerkesztő meghalt, csak magánkompiláció maradt. A tényleges viszonyokról legszorosabban az árulkodik, hogy hivatalos kompiláció ez után sem jött létre; hiányát, amennyire időlegesen csak tudták, különféle magángyűjtemények — Code Henri IV (1615), Code Louis XIII (1628), avagy a nagy Le corps du droit français et des ordannances royaux (1600) — pótolták. *Declareuil,* J.: Histoire générale du droit français des origines à 1789. Paris, 1925. 819—821. old.

[8] E nagy kodifikációs ordannance-hullám elindítójául a Colbert által XIV. Lajos elé terjesztett Mémoire sur le Réformation de la Justice (1665) szolgált. Ennek alapján létesült a hasonló elnevezésű Conseil, mely (olykor maga a király által elnökölt) konferenciáin vállalta a francia jog reformra leginkább érett ágainak kodifikálását. Így született egymás után *ordonnance* a polgári igazságszolgáltatás reformjáról (1667), a Colbert-i gazdasági doktrinában elsőrangú fontosságú vizekről és erdőkről (1669), a büntetőeljárásról (1670), a kereskedelemről (1673), a tengeri kereskedelemről (1681), és az amerikai gyarmatpolitikában követendő eljárásról (Code noir, 1685). D'Aguesseau irányításával ez a mű folytatódott XV. Lajos alatt; ekkor kodifikáló ordonnance-okat hoztak az adományozásról (1731), a végrendelkezésről (1735), valamint a hitbizományi helyettesítésről (1747). *Esmein:* 741—747. old.

[9] Ld. pl. *Pussort:* Mémoire... = Colbert, J. B.: Lettres, instructions et mémoires. Paris, 1861—1882. 21—22. old. Id. *Vanderlinden,* J.: Le concept de code en Europe occidentale du XIIIe au XIXe siècle. Bruxelles, 1967. 360. old.

[10] Ld. pl. *Daguesseau,* H. F.: Oeuvres complètes. XIII. köt. Paris, 1818—1820. 200. old. Id. *Vanderlinden,* 385—386. old.

[11] Az ordonnance perpétuelle... pour tenir à toujours formulája, amit XV. Lajos bevettként használt, az örökérvényűségű záradéktól eltérően már nem a hatalmi tehetetlenség retorikai ellensúlyozásaként hatott. A „jó" rendelkezések ama „filozófusi" felfogásában gyökerezett inkább, ami ésszerűségének hite okán egyetemesnek s öröknek tudta magát, amint ez végül a forradalom vívmányai rögzítésének természetjogiasságában jutott teljes kifejeződéshez. *Van Kaan,* J.: Les efforts de codification en France. Paris, 1929. 370—371. old.

[12] A területi parlamentek kodifikációt gátló szerepére ld. *Tunc,* A.: The Grand Outlines of the Code. = The Code Napoleon and the Common-law World. New York, 1956. 21. old.

(s realizálásra legalkalmasabb) megnyilvánulásaiban puszta fantazmagóriává torzították.[13] És a végeredmény nem lehetett más, mint hosszú pangás, melynek állóvizében viszonylagos mozgást, lendületet már csak néhány *magánmunkálat* jelentett.[14]

Mindezek a kodifikációs művek, melyek a francia abszolutizmus erőfeszítéseiből születtek, végül is csupán „egy általános kodifikáció csodálatos előjátékai"[15] lehettek. Azaz a maguk egyedi minőségében csodálatosak, mert a jogági karakterű, ezen belül teljességre s rendszerképző feldolgozásra törő kodifikációt és kodifikációs eljárást a francia jogba bevezették. Úttörésük azonban e *bevezetés* tényénél megállt, hiszen összességükben is olyan *parciálisak* maradtak, hogy jogegységet nem hoztak létre, — a forradalomra hagyták ennek realizálását. A politikai, gazdasági és igazgatási központosítás egyébként is bevégezetlen maradt; következésképp e jogegységesítő részkodifikációk inkább *előjátékokként*, semmint önmagukban értékelhető alkotásokként játszottak történelmi szerepet. Sőt, ami több, bevégzetlenségüknek köszönhetően történelmi értékük nem csekély részben épp egy negatívumból, nevezetesen teljességhiányukból adódott. Azzal ugyanis, hogy a jogegységteremtésben kudarcot vallottak, csak tovább mélyítették az abszolutizmus válságát, és paradox módon épp ezzel járultak hozzá leghatékonyabban ahhoz, hogy a leendő jogegységesítés egy polgári forradalom teljes váltásának körében és színében történjék meg, — és ne a feudális berendezkedés konzerválásával, amint ez a jogegységesítések többségét Európában jellemezte.

3. *A sikeres jogegységesítő kodifikálás típusai*

a) A bürokratikus gyámkodás kodifikációja Poroszországban. Németország újkori fejlődésének legdöntőbb mozzanatai sajátságos módon azok voltak, melyek polgári kibontakozásában gátolva elmaradottságához leginkább hozzájárultak. A XVI. században a kereskedelmi utak Nyugatra tolódása, majd parasztháborújának kudarcbafulladása járt ily sorsdöntő hatással, amit a következő században a harmincéves háború katasztrofális kimenetele még jócskán megtetézett. A kodifikációs problematika szempontjából mindenekelőtt az e háborút lezáró vesztfáliai békére és Németország jövendőjének ebben meghatározódására kell gondolnunk. Arra, hogy a „tökéletes partikularitás", „valamennyi viszony magánjogi meghatározása", „a megszervezett anarchia" rögzítésével[16] Németországnak nem egysége, de éppen visszavonhatatlan *széttagolódása* jött ily módon létre. A több száz (gyakran városkányi területű s lélekszámú) fejedelemség szövedékében a szent római birodalom keretének megőrzése mit sem jelentett. A jogegység a politikai egységgel együtt ábrándozást is alig érdemlő utópizmussá változott. Ugyanakkor azonban reális lehetőség teremtődött arra, hogy a jog új alapokra helyezését (írott joggal felváltását, saját keretei közt egységesítését, reformálását, a születő bürokrácia igényeit kielégítendő új területek szabályozás alá vonását) legalább e kicsiny, de jól központosított monarchikus alakzatokban megvalósítsák.

E számos nagyban-egészében független állam egyikeként fejlődött Poroszország, s nyert az európai politikát is meghatározó arculatot a XVIII. század folyamán. Különféle sikeres külpolitikai lépéseitől és helyzekedésétől most eltekintve Poroszország ugyanannak köszönhette fellendülését és európai hatalomként előretörését, mint ami jogának alakításában döntővé vált: az állami *szervezésnek*, kiterjedt *bürokratikus apparátus építésének*, az egész államélet egy koncepciózus *központi hatalom végrehajtó eszközévé rendelésének.*

Németországban egységesítő kodifikációs hagyomány nem volt, s ilyennel a porosz regionális jog is alig büszkélkedhetett. Akkor tehát, amikor I. Frigyes Vilmos rendkívül erőteljes s egy személyben centralizált állami gazdaságpolitikába, pénzügyi és hadseregszervezésbe kezdett, majd művét racionalizálóan folytatva és kiteljesítve II. Frigyes hatalmas adminisztrációs-bürokratikus építményt is emelt, mind a királyi politika által megkívánt viszonyok fejlesztése, mind a bürokratikus apparátus ilyen irányban ösztönző mozgatása e feladatok terjedelmével és mélységével adekvát egységes szabályozást követelt.

Noha érdekelt volt Hegel a porosz valóságban, mégsem tekintjük túlzásnak jellemzését II. Frigyesről mint ama uralkodóról, „akivel az új korszak a valóságba lép, amelyben a valóságos államérdek megkapja általánosságát és legfőbb jogosultságát", mert ő testesítette meg az uralmat, mely csak az „általános", a „gondolat" érvényesülését ismerte el, a „különöst", a „magánjogi formában" létezőt pedig — bármilyen

[13] D'Agueseau halála után, kudarcát látva, Lavardy és Langlois tervezetei (1759) már megelégedtek kompromisszumos megoldással: une loi générale et des exceptions rögzítését javasolták, azaz a királyság összegyűjtött joganyagából az egyezőek-hasonlóak általános törvényként kodifikálását, a teljesen ellentéteseknek pedig — ha jelentősek — regionális kivételekként meghagyását. E javaslatok azonban még csak nem is nyertek közzétételt. *Van Kaan*, J.: Une seconde tentative de codification sous Louis XV. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, V (1923) l. 77—79. old.

[14] Kódex-pótló szerepet töltöttek be például a Code militaire (1708), Code de la Librairie et Imprimerie de Paris (1744), Code des Terriers ou Principes sur les matières féodales (1761), Code de la Police (1757), Code matrimonial (1770) stb. gyűjteményei. *Vanderlinden:* passim.

[15] *Malapert*, M. P. A. F.: Remarques historiques sur la codification. Paris, 1861. 9. old.

[16] *Hegel:* 713.old.

„hagyomány", fennálltság támogatta is —, elvetette, mert az előbbinek maradéktalanul „alárendelte".[17] A *Staatsräson*nak ez a rendíthetetlen logikájú előtérbehelyezése és érvényesítése ugyanakkor, megjegyezzük, mégsem kapott voluntarisztikus, önkényes felhangot, mert mindenkor (a legkisszerűbb megnyilvánulásokban is) az *ész* parancsolataként jelentkezett. A felvilágosodás különféle vonulatai egyfelől azt sugalmazták számára, hogy a *ius* forrása csak a *lex*, az általa és benne tételezett-alkotott lehet, másfelől pedig azt, hogy a tudomány által jóváhagyottan legmagasabb fokon tudatos emberi cselekvésben a józan értelemé s belátásé az irányító szerep; ez az, ami a jogban megvalósulva természetjogot jelent.[18] A természetjog azonban, tudjuk, mindig is meglehetősen univerzális hamis tudati forma volt a legkülönfélébb politikai törekvések ideológiai levezetésére, — így történt, hogy a természetjog maga is sajátosan elkülönülő „porosz természetjoggá"[19] lett Frigyes kezében. Ez a sajátossá kovácsolás jelentette mindenekelőtt a természetjognak *szélsőséges elaprózódást* eredményező kimerítő tételhalmazként történő felfogását, mely a szillogizmusok személytelenül végtelen egymásrakövetkezésében szükségképpen valaminő óriásszörnnyé terebélyesedés tendenciájához vezetett.[20] Jelentette továbbá az államaparátus mozgatásának ama kivételt nem tűrően bürokratizált felfogását, mely a bírót is egyszerűen hivatalnoknak látta, *igazságszolgáltatását* csupasz *végrehajtássá fokozta le.*[21] És határozottan személyes, ámde ugyanakkor az abszolutizmusra általában s a porosz államépítésre különösen is jellemzően jelentette végül „az irányítás és szabályozás szenvedélyét", „a nyughatatlan és kielégíthetetlen vágyat, hogy ... beleavatkozzék",[22] vagyis a *mindenütt jelenlét* és *mindent meghatározás* folytonos belső feszítőerejét, mely a frigyesi államvezetésnek szintén sarkalatos elve lett. E jegyek nem csupán adalékok egy kormányzási stílus jellemzéséhez. Poroszországban, II. Frigyes uralomgyakorlásában szélsőséges típussá jegecesülve nemcsak egymással organikus egységbe szervesültek, de intézményi objektivációként olyan bürokratikus struktúrát és működést hoztak létre, mely csakúgy, mint normatív objektivációként a későbbi kodifikálás, e meghatározó jellemzőknek teljes mértékben megfelelt.[23]

Nos, I. Frigyes bátortalan kezdeményezései, majd II. Frigyes nagykancellárja előkészítésével végzett kísérlete[24] után a nagy mű végül is csak posztumuszként teljesedett be. Hosszas előkészítés s fontolgatás után, mikor néhány száz kilométerre Nyugaton már az emberi jogokat foglalták írásba s a polgár győzelmét ünnepelték, a paternalista abszolutizmus ez írásba foglalt kötelezettségrendszerét is kihirdették. Életbe léptetésétől azonban az uralkodó megrettent. Végül is csak két évnyi késéssel cselekedte ezt meg, — azután, hogy a franciaországi eseményekkel való bárminemű közösségvállalásnak, a csupasz emlékeztetésnek is kiiktatása érdekében kódexéből kihagyta mindazokat az állampolgári jogokat, amelyeket a francia forradalom fenyegetése előtt még adományozhatni, elismerhetni vélt népének.

Az *Allgemeines Landrecht für den preussischen Staaten* rendszere éppoly félelmetes volt, mint terjedelme. A kódex elvileg minden szabályozható életviszonyt szabályozandónak látott, s aprólékos szabályozását is adta ezeknek. A gondoskodás és a meghatározás teljességének akarása oly kicsinyesen teljes volt, hogy maga is kicsinyes *szabálymoloch*-há fordult át. Egyfelől adva volt benne egy iszonyatosan nyomasztó szabálytömeg, kazuisztikus szellemben fogant (s következésképp gyakran felesleges) szabályokkal tömötten,[25] másfelől pedig ennek teljes és *közvetlen realizálása-végrehajtása igénye*, olyan intézmény beépítésével, mely az egyébként is konkrét, *casusra* szóló rendszabályokat a maguk közvetlenségében csak megvalósulni-megvalósítani rendelte és engedte, értelmezésüket azonban a törvényt adónak tartotta fenn.[26] Az a kicsinyesség tehát, ami a törvényt szabás művében érvényesült, a törvényt realizálás művében is konzekvens folytatásra lelt. A „despotizmus, mely kiterjedt a legkisebb dologra csak úgy, mint a legnagyobbra s mely mindenki más munkáját megfosztotta a maga méltóságától",[27] ily módon a törvényekkel országlás művében is

[17] *Hegel:* 729. és 730. old.

[18] *Friedrich*, C. J.: The Ideological and Philosophical Background = The Code Napoleon and the Common-Law World. 12—13. old.

[19] *Dilthey:* G. Schriften, XII. köt. 1936. 131. és köv. old. Id. *Wieacker*, F.: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung. Göttingen, 1967. 331. old.

[20] Ezt az irányzatot Leibniz nyomán legkövetkezetesebben a hallei Christain Wolff képviselte, aki jellemző módon Nagy Frigyes filozófiai tanácsadója is lett. Vö. *Brimo*, A.: Les grands courants de la philosophie du droit et de l'Etat. Paris, 1968. 92. old.

[21] *Thieme*, H.: Die preussische Kodifikation. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Germanistische Abteilung, LVII (1937). 398. old.

[22] *Macaulay*, Th. B.: Esszék. Budapest, 1961. 276. és 269. old.

[23] Ilyen összefüggést feltételezve II. Frigyes adminisztrációs reformját eleve kodifikációs összetevőként értékeli *Tarello*, G.: Le ideologie della codificazione nel secolo XVIII. Genova, é. n. 216. és köv. old.

[24] Cocceji eljárásjogi és magánjogi tervezeteit részben római jogi orientáltságuk, részben a hétéves háború teljes igénybevétele kárhoztatta kudarcra. *Wieacker:* 328. old.

[25] Négy kötet 2500 oldalán mintegy 19 000 szakasznyi szabálytömeg volt hivatott arra, hogy a XVIII. század végén Poroszország *jogi* viszonyait rendezze. Ezek közt volt olyan, amely elrendelte: „Ami a palánkokra mondatott, a léckerítésekre is érvényes" (I. 8. 158. §), és 115 szakasz kellett például ahhoz, hogy a gyermekölést megfelelő mélységben büntetni rendelje.

[26] A király 1798-ig érvényben maradt kabinetrendelete (1780) szerint a kódexszel kapcsolatos mindennemű kétség feloldására az ebből a célból létrehozott Gesetzeskommission hivatott; a kódexnek mind bírói, mind kommentár vagy „tudósi szőrszálhasogatás" útján történő értelmezése határozottan tilalmazott.

[27] *Mann*, Th.: Nagy Frigyes. Budapest, é. n. 29. old.

bűvös körként bezárult, beteljesedett, s „az államépítés frigyesi művészetének, vagyis az európai kései felvilágosult abszolutizmus porosz különművészetének bizonysága"[28] lett.

Az *Allgemeines Landrecht* történelmi értékét kétség kívül befolyásolja, hogy az elsők közt volt ama művek sorában, melyek nagyszabású kísérletet tettek az emberi társadalom tudatosan formált, akart, tervezett rendjének nemcsak gondolati rögzítésére, de egy államilag szervezett társadalom felépítésének és működésének konkrét tervezeteként normarendszerré képzett kivetítésére és gyakorlati érvényesítésére. Ezt a szerepet korántsem tagadjuk, ámde tartalmas szerep lévén, sem e szerepet, sem ennek értékét történelmi tartalmától el nem vonatkoztathatjuk. Márpedig a polgári korszak kodifikációs hírnökének, a *Code civil*-nek csak kronológiailag kortársa, vagyis „a felvilágosult-patriarchális despotizmus... törvénykönyve" volt ez, mely „morális széljegyzeteivel, jogi... tartásnélküliségével... még egészében a forradalom előtti időhöz tartozik".[29]

Az a kodifikációtörténeti esemény tehát, mely az *Allgemeines Landrecht* megjelenéséhez fűződik, nem tartalmához, csupán *formai* kialakításához tapad. Ahhoz nevezetesen, hogy az elsők közt volt ama művek sorában, melyek nagyszabású kísérletet tettek a kodifikálás *minőségi* szemléletének, intenzív lehetőségének realizálására. A kodifikációs technika szintjén — tágabban felfogva ezt — hallatlan áttörést jelentettek: terjedelmében is hallatlanul szerteágazó, nagy mennyiségű szabályanyag összefüggő egésszé szervezett rögzítését adták, mely hézagtalan teljességet tűzött célul, s ezt logikai rendszerszervezéssel, a fogalmak közti viszonyok tisztázásával, következtetések sorának levonásával vélte alapozhatni meg. Amint azonban a tartalmi áttörés úttörését is egy korlátozó *de* visszavonta, viszonylagos értékűvé tette, úgy a forma e nagyszabású úttörése is csak felemás módon képezett értéket. Azt ugyanis, amiben utat tört, belső lehetőségeinek szélsőségesen következetes realizálásával, *ad absurdum* hajtásával egyszersmind *önnön torzképévé formálta,* önnön lehetséges értékeit is megtagadó negatív értékké silányította. A kódex rendszer-minőségét, melynek világrahozatala a kodifikációtörténetben már oly kívánatos volt, egyúttal a kódex tehertételévé avatta.

Ha ennek okai iránt a szabályozási technika oldaláról érdeklődünk, ahhoz a megállapításhoz kell jutnunk, hogy a tökéletes teljesség vágyát a kódex végül is az esetek *mennyiségi* teljességének síkján fogalmazta meg, márpedig a normatív teljességvágynak a bürokratikus kicsinyesség *kazuisztikus* szemléletével találkozása katasztrofális eredményhez vezetett. Hogy ti. e kettős várakozásnak megfeleljen, a kódex *hipertrófikus* képződménnyé lett. Mint kóros daganatban szenvedő, önnön belső törvényeitől hajtva növekedett, mert a szabályozás körébe vont egyik *casus* a másikat vonta maga után, míg a tizenkilencezer szakasz kompromisszumában viszonylagos *vélt* teljességhez nem érkezett. Az tehát, ami e kodifikációban természetjogias deduktív szemléletének, rendszerteremtő igényének köszönhetően intenzív teljességet megvalósító lehetett volna, végső soron inkább egy *extenzív kiteljesedés* felé hajlott el. Következésképp ez elefantiázisra, mennyiségi túlnövekedésre tekintettel a rendszer-mozzanat sem játszhatta az őt történelmileg egyébként megillető szerepet. Mindaz, amit e mozzanatról elmondhatunk, kettős, felemás, *ellentmondásos* jellegű volt. Egyfelől ugyan összefüggővé és rendszerezett egésszé szervezhette a *Landrecht*-ben megjelenített szabálytömeget, másfelől azonban a mennyiségi redukálásban, az intenzív kiteljesítésben, vagyis a jog új minőséget eredményező megragadásában tétlenül, hasznosítatlanul, szóhoz sem jutva vesztegelt. A *casus*oknak általánosabb szabályokban megragadása, e szabályok elvekre visszavezetése, s a kódex közegében ilyenek rendszereként rögzítése nem történt meg. A rendszer gigantikus jelenléte e szabálymoloch nyomását sem enyhítette: inkább e nyomás éltetőjeként, semmint ettől szabadítóként lett a frigyesi „különművészet" része.

A *tout serait prévu* ifjúi álma ezzel megvalósult.[30] Mivel azonban nem csupán egy filozófuskirály elmélkedésének szülötte, gondolati játékának terméke, hanem egy álhatatosan célratörő s kíméletlenül érvényesített akarat normatív lecsapódása, regulált keretszabása, *jogi* kódex volt, e művet a kortársi kritika is elsődlegesen épp ez ellentmondásánál fogva ragadta meg és lehetetlenítette. Mert gyakorlatba átültetendő jogi kódexként végül is meglehetősen nehézkes, kazuisztikája uralgó jelenlétében az elviesség igényétől is vezettetve gyakran kétségben hagyó, zavarba ejtő, és különösen a szándékoltan merev végrehajtásra alkalmatlan volt. Alapvető *zsákutcát* rejtő felemásságnak bizonyult ez,[31] mely szintén a porosz „különművészet" gyökeréből, a *patriarchalisztikus túlszabályozás-igényből* sarjadt. A kodifikációs fejlődés szélesebb történelmi fejlődésbe ágyazódottságát épp akkor érzékelhetjük leginkább világosan, ha *in situ* tetten érhetjük, hogy az alkalmazott technikai megoldás milyen osztályérdeket takart. Nos, a túlszabályozás technikáját illetően mindaz, ami e kódexben *gyámkodó bürokratizmusnak* tűnt — a jogmeghatározásban a *kazuisztika,* a jogérvényesítésben pedig az *értelmezési tilalom* —,

[28] *Wieacker:* 331. old.

[29] *Engels,* F.: Anti-Dühring. MEM, XX. köt. Budapest, 1963. 111. old.

[30] *Frédéric le Grand:* Dissertation sur les raisons d'établir ou d'abroger les lois = Oeuvres. IX. köt. 11. és köv. old. Id. *Tarello:* 226. old.

[31] „A porosz kódex határrá vált aközött, aminek egy törvénynek lennie kellene, és ami egy kézikönyv lehetne" — írta például *Meijer,* J. D.: De la codification en général, et de celle de l'Angleterre en particulier. Amsterdam, 1830. 148—149. old.

konkrét politikai tendenciájában az elavultnak mesterséges *konzerválásából,* fejleszthetése merevítő lezárásából fakadt. Ezért jelentett új stílust, de emögött új politikai-gazdasági tartalmat is az ekkor születő polgári kor hitvallása, mely az abszolutisztikus gyámkodás gondoskodásában magát az abszolutizmust tagadta meg: „Ki túlságosan kormányoz, rosszul kormányoz az".[32]

b) A jogági rendszerképzés kodifikációja Ausztriában. A II. Frigyes által Mária Terézia ellen indított örökösödési háború, vagyis ugyanaz a történelmi esemény, mely e két szomszédos európai abszolutizmust egymással konfrontálta, közvetítőként vagy döntő összetevőként egyaránt kapcsolatban állt mindkét ország kodifikációs fejlődésével. Ami Poroszországot illeti, háborújának merész elindíthatása és fölényes vezetése lényegében a bürokratikus államszervezés frigyesi sikerét fölözte le. Ami viszont Ausztriát illeti, a háború lefolyása szükségképpen a birodalom belső szervezése csődjét kellett jelentse. Ama birodalomét, mely hódítások és örökösödés révén nagyra duzzadt ugyan, azonban alig volt méltó akár az állam névre. E hagyományaiban és népességében rendkívül összetett területösszességnek nem volt ugyanis egységes neve sem. Az összetevőit képező tartományok és országok kiváltságai jórészt megmaradtak, és az abszolutisztikus uralomgyakorlást teljes igazgatási-jogi partikularitás: az országrészeknek még vámhatárok is szabdalta széttagoltsága övezte. A tartományok kohéziója oly gyenge s a pénzügyi szervezet oly rendezetlen volt, hogy a háborús megrázkódtatás igénybevételében ez okvetlenül látványos kudarchoz kellett vezessen. Annak hiánya, ami Poroszországnak erőt kölcsönzött, Ausztriában a gyengeség nyilvánvaló jegye lett. Az európai hatalomért vívott harcban vereséget szenvedve Ausztria egyszerűen arra kényszerült, hogy igazgatási reformok sorával birodalmába *egységes adminisztrációt:* megfelelő *intézményrendszert* s ennek egységes mozgatására kellően átfogó és egységes *normarendszert* vezessen.

És valóban: a közigazgatási reformok elindítása nagyban-egészében egybeesett azzal a folyamattal, melynek kicsúcsosodása — az egységes, racionális és immár tényleg hatékony birodalomszervezés jegyében és részeként — egy egységes, rendszerként kiművelt és érvényesíthető birodalmi jog kodifikációs megteremtése lett.[33] Sajátságos módon e folyamat egyik legfőbb jegye volt, hogy több mint fél évszázadon keresztül húzódott. Ennek során ugyanis uralkodók és kodifikátorok eltérő politikai és jogalkotási koncepcióin hullámzott, újra és újra átfogalmazott, reformált, abrogált és kísérletileg is kimunkált szövegekben öltött formát, míg végső alaknyeréséhez nem érkezett — s ez mind a büntető, mind a polgári kodifikációt egyaránt jellemezte.

Ami most már az *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*-ban megtestesült abszolutisztikus jogegységteremtő kodifikáció kodifikációtörténeti helyét és értékét illeti, egyfelől tény, hogy természetjogias indíttatásúan[34], a regionális s a közös jogi hagyományokat nem tagadva, de azokat megszüntetve megőrizetten (alkotó új jogteremtésben szintetizálóan oldottan)[35] megkísérelte a jogot az *elvi teljesség* igényével *minőségi rendszerré* formálni. Ebbeli törekvésében, megjegyezzük, teljes siker is kísérte. Még mielőtt Poroszországban az *Allgemeines Landrecht* — elfogadott szövege szerint — összeállt volna, megfogalmazták azokat az alaptételeket, melyek biztosították, hogy az alkotandó kodifikációs mű ne essék a szélsőségesség ama zsákutcájába, ami a *Landrecht* sorsát Poroszországban megpecsételte.[36] Főként a végső formábaöntésnek köszönhetően olyan zárt, logikailag is összefüggő s rendezett, elveken és ezek elvi lebontásán nyugvó *jogági normarendszert*[37] hoztak létre, mely az egyetemes kodifikációtörténetben a jog technológiai-strukturális átalakítását feltételező, minő-

[32] „On gouverne mal, quand on gouverne trop" — mondotta *Portalis* a Code civil-t bevezető híres Discours préliminaire-jében. Id. *Fenet, P. A.:* Recueil complet des travaux préparatoires du Code civil. I. köt. Paris, 1827. 514. old.

[33] Az örökösödési háború 1740-től, Mária Terézia uralomrajutásától 1748-ig tartott. Szélesebben felfogott, egységes igazságszolgáltatást is célul tűző reformjait Haugwitz már 1748-ban megkezdette. Ennek jegyében, következményeként és részeként (egy 1752-ben kidolgozott igazságügyi emlékirat nyomán) 1753-ban került sor a kodifikációs munkálatokat megindító *Compilations-Commission* összehívására Brünnben.

[34] A Codex Theresianus átdolgozásának irányt szabva írta például a királynő, hogy „magukban a törvényekben nem szabad a római joghoz kötődni, hanem a természeti méltányosságot (natürliche Billigkeit) kell mindenütt alapul venni." *Von Harrasowsky:* Der Codex Theresianus und seine Umarbeitungen. I. köt. Wien, 1883. 11. old. Id. *Ebert,* K.: Gesetzgebung und Rechtswissenschaft. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Germanistische Abteilung, LXXXV (1968), 110. old. Ezt a tendenciát juttatja kifejeződésre az Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch 10. §-a is, mely szerint joghézak esetén végső soron a natürliche Rechtsgrundsätzen tanításait kell figyelembe venni.

[35] Összetételében a Kompilations-Kommission már eleve Ausztria és országai-tartományai politikai és etnikai összetettségét tükrözően jött létre. Amikor pedig a munkálatok elkezdődtek, Azzoni közös törekvést fogalmazott meg, amikor hangsúlyozta, hogy a cél a fennálló őrzése és az „ésszerű" új létrehozása közt egy sajátos középút teremtése. Id. *Korkisch,* F.: Die Entstehung des österreichischen Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches. Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht, XVIII (1953) 2—3. 269. old.

[36] A Horten és Binder megfogalmazta *Alaptételek* (1771) szerint a kodifikációs törvénykönyv nem lehet tankönyvszerű. Elvi rövidségre és minden kétértelműség-homályosság kiküszöbölésére kell törekednie. Mindenekelőtt a természeti méltányosságon kell alapulnia, és szabályanyagában megfelelő egyszerűséget eredményeznie. *Von Harrasowsky:* u. o. Id. *Korkish,* 276—277. old.

[37] A „magasabb értelemben vett teljesség" megvalósítását, a szabályhalmaz „végtelen változatossága helyett elveik felkutatását" az irodalom nagymértékben Zeiller átszövegezésének, és ebben az elvi rendszergondolat kanti közvetítésének tulajdonítja. Ld. pl. *Swoboda, E.:* Des Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch im Lichte der Lehren Kants. Graz, 1926. 145. és köv., különösen 149. old.

ségi s intenzív értelemben felfogott kodifikálás egyik első nagyszabású és sikerült vállalkozása lett. Másfelől azonban az is tény, hogy a jozefinista felvilágosodás (egyébként is csak kisrészt megőrzött) haladó jegyei ellenére, egyes burzsoá törekvések korlátozott kielégítésével a kódex nem tudott, de nem is akart a fejlődést előlegezően előremutatóvá, a burzsoá érdekek szószólójává lenni: egészében *feudális* volt és maradt. Múlthoz kötöttségéről ha adalékszerűen is, de jellemzően árulkodik, hogy a francia forradalomból okulásként nagyrészt még ama tartalmaktól is megfosztották, amikkel pedig hite szerint II. József az abszolutisztikus birodalmi egység szolgálatát és racionális erősítését kereste.

Különösen ellentmondásos helyzet: a jogalkalmazó bíró orientálásának módjában, a követendő s döntési alapul szolgáló minta meghatározásában, a kodifikálandó szabályanyagnak tipikusra-elvire koncentráltságában, vagyis mindazon jogi-technikai eszközök határozott kiválasztásában, melyek a kodifikációt minőségivé-intenzívvé avatják, az osztrák kodifikátorok három évtizeddel megelőzték francia társaikat, és legalább egy évszázaddal a porosz jogtudományt, mely a múlt, a porosz hegemónia, a német egység „vér és vas" gyakorlata, az erő hatalmassága bűvöletében még a XIX. század második felében is a frigyesi elveket vallotta.[38] És mégis: az a kódex, mely bár formálódásában úttörő jellegű volt, az új kodifikációs technika kialakításában egyedülálló, de csupán csak 1848 után kezdett felnőni a polgári társadalom igényeihez, s akkor is csak a gazdasági-forgalmi szükségletek kényszeréből, „alkotó jogalkalmazás" segítségével, — nos ez a kódex a *Code civil* átütő forradalmiságának árnyékában nem gyakorolhatott számottevő hatást, típussá még technikai megoldásaiban sem jegecesedhetett. Az új kodifikációs típus technológiai-strukturális kialakításában, úgy tűnik, elsőbbsége csak inkább filológiai érdekű és karakterű lehetett. Hiszen akkor, amikor megvalósult, kész és befejezett formát öltött, a *Code civil* ugyanilyen minőségi-intenzív megoldásokkal élve, de ezeket egy győzedelmes forradalom és egy új polgári rend támaszaivá emelve már évek óta hatályban volt, és nemcsak Franciaországban vált a gyakorlat alapjává, de a polgári berendezkedés hírnökeként s szimbólumaként európai, majd azon túli diadalútját is megkezdette.

Bizonyosan nem az alkotói kvalitások különbségéről volt szó (és jelképesen elmondhatjuk, hogy Portalisnál Zeiller nem volt kevesebb[39]); a döntő *különbözőség* a kodifikálás *társadalmi feltételeiben* rejlett. Ausztriában a jogkodifikáció *a birodalmi egységteremtés részműveként* jelentkezett, melynek természetesként felfogott jegye volt a feudális abszolutisztikus berendezés megőrzése. Ezzel szemben *Franciaországban* a forradalomban kivívott új rend törvényhozási biztosítása-lebontása volt a kodifikáció fő feladata, melyben a *jogegységesítés* szükségképpeni, bár *járulékos* — a megdöntött rezsimtől örökölt feladatként szerepelt. Az *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* elsődlegesen *jogi* érdekű kódex volt: alapvető társadalmi változásokra nem ösztönzött, ilyeneket nem is közvetített. Egy adott *status quo* körén belül, a birodalom szervezése jogi módszereiben hozott változásokat; — és lehetőségeit ez pontosan meg is szabta, hallatlanul le is szűkítette.

4. Kodifikációs pótlékként felfogott törvényrendezés Oroszországban

A XVI—XVII. század folyamán Oroszország folyamatosan erősödött. Az állam szekularizálása, modern közigazgatási szervezetének kialakítása, a regurális hadseregszervezés, általában az Oroszországot illető európai nyitás irányában Nagy Péter reformjai tették a döntő, elhatározó lépéseket. A despotikus abszolutizmus azonban, mely a XVII. század végén, Nagy Péter uralma idején még határozottan pozitív, felfelé ívelő volt, a XVIII. század végére, II. Katalin uralma során fokozatosan reakcióssá hanyatlott. Megerősödése s európai hatalomként kiépülése révén mindazonáltal Oroszország az európai politikai színtéren is jelentkező befolyásoló tényező, nagyhatalom lett; folyamatos területgyarapításainak, erőszakos hódításainak köszönhetően a XIX. század elején már egy hihetetlen mértékben kitágult birodalom állt mögötte.

Ebben az időben Oroszország rendkívül ellentmondásos politikai, társadalmi és gazdasági képletet jelentett. Egyfelől adott volt egy *feudális* struktúra, melyben a jobbágyság intézménye ugyanolyan kíméletlen következetességgel konzerválódott, mint a *korlátlan uralkodói abszolutizmus*, mely a politikai mozgás kizárólagos lehetőségeként csak a cár (olykori filantropizmusában is) önkényes cselekvését — vagy a cárgyilkosságot ismerte. Másfelől adott volt egy gazdasági struktúra, mely politikai felépítményeként a feudális struktúrához ragaszkodott, továbbfejlődése lehetőségeit azonban a liberális gazdálkodás, a *kapitalisztikus út* követelményei irányában kereste. A cár abszolutisztikus uralomgyakorlását természetszerűleg hatalmas bürokratikus apparátus támogatta; és ennek racionális mozgatása csakúgy, mint a gazdasági kibontakozás, megfelelően szervezett, széles körű, ismert és megismerhető szabályrendszert igényelt. Ezzel viszont sem a monarcha, sem bármely magános a cári birodalomban nem szolgálhatott: jogösszefoglalás közel két évszázadon

[38] Vö. a porosz szabályozási technika vonatkozásában *Dernburg:* Lehrbuch der preussischen Privatrechts. I. köt. 1879. 10. old. állásfoglalását idézve *Korkisch:* 277. old.

[39] *Krystufek,* Z.: La querelle entre Savigny et Thibaut et son influence sur la pensée juridique européenne. Revue historique de Droit français et étranger, (1966) 1. 73. old.

keresztül nem született,[40] s a jog ennek következtében nemcsak kaotikusan rendezetlen volt, de létét is kétségbevonhatóan ismeretlen.[41]

A gazdasági igények s az ezeket lefogó politikai keret közt ily módon hallatlan ellentmondás feszült, mely az adminisztráció továbbfejlődése lehetőségeinek lezárása révén rövidesen már Oroszország nagyhatalmi státusának fennmaradását is veszélyeztette. Ezért indultak *reformtörekvések* a XIX. század elején, melyeknek teret I. Sándor energikus politikája adott, s melyek csaknem jelképpé növekvő mozgatója egy a cár által felemelt alattvaló, Szperanszkij lett. A cár liberális környezetének törekvése azonban idealisztikusnak bizonyult. Szperanszkij egyetlen jól megalkotott törvénykönyvvel vélte elérhetőnek célját, de az oroszországi despotikus abszolutizmus alkotmányos monarchiává alakítására s egy gyökeresen új jogági kodifikálásra irányuló kísérlete[42] elbukott a feudális politikai viszonyok fenntartásához való nemesi rögződés következtében. Megjegyezzük, alaptörvénnyel vagy jogági kodifikációval önmagában nem is érhette volna el Szperanszkij a célját. Hiszen jórészt még az ezek gyakorlati realizálására hivatott intézmények is hiányoztak; egy szakképzett jogászság hivatásgyakorlásának feltételei pedig éppen csak hogy kialakulóban voltak.

Az eredmény, ami ilyen feltételek közt született, *minimális* lehetett csak. Nem volt ez más, mint a cár kabinetirodája keretében kodifikációs osztály létrehozása; közel két évszázad teljes törvényhozási anyagának kronológikus gyűjteménybe foglalása; valamint a hatályos törvényi anyagnak revideált, csupán tematikusan rendszerező, látszólagosan kódex-formába foglalása.[43] E minimális eredmény ugyanakkor paradox módon saját viszonyainak és feltételeinek megfelelt: a kodifikációsként jelentkező szükségletek közül a *valóságosakat* kielégítette. Mert a cári egyeduralom a regionális partikularizáltságot már évszázadokkal előbb felszámolta, jogegységesítés igénye tehát kodifikációs szükségletként nem jelentkezett. Polgári átalakuláshoz viszont nem voltak adottak a feltételek, gyökeres tartalmi jogreformot tehát nem ösztönözhettek. Ami a fejlődés reális szükséglete volt, azt a két említett mű beteljesítette. Mindenekelőtt rögzítette, rendezően közzétette, s ezzel valamennyi lehetséges címzett számára is *létezővé* tette a központi rendelkezéseket, ami még egy despotikus akaratérvényesítésnek is minimális feltétele. Ezen belül — ami különösen a *Szvod zakonov*-ra volt jellemző — politikai tendenciájának összetettségével az orosz fejlődés *kompromisszumát* juttatta kifejeződésre. A feudális uralkodói rendelkezések kodifikációs megerősítésével, az államapparátus ennek alapján történő ráncbaszedésével, a csinovnik-ügyintézés minimális racionalizálásával egészében a feudális viszonyokat erősítette. E feudális tartalmiságban is visszafelé mutató kompromisszumot jelentett ugyanakkor az, hogy a reformmozgalom élharcosaként pályájában már derékbatört Szperanszkij most alaptörvényt iktathatott a *Szvod zakonov élére,* melyben a cár autokratikus korlátlan hatalmát szentesítette. Következményeiben azonban megjegyzendő, a jogrögzítés egyszersmind olyan törvényességi igényt is jelzett, ami a törvényhozás oldaláról, végső soron a kapitalisztikus gazdasági fejlődés felé nyitás útját egyengette.

5. Összefoglalás

A XVIII. század hatalmas változásokat jelölt mindenütt Európában. A feudális abszolutizmusok felvilágosult abszolutizmusokként kiteljesedésével a *nemzeti államok* keretei fokozatosan egyre több tartalommal telítődtek. Az *abszolutisztikus birodalomépítés* minden országban szükségképpen a hatalom *gazdasági és intézményi alapjának* rendszeres kiépítésével: legfontosabbként a királyi pénzügyek megszervezésével, a reguláris hadsereg megteremtésével kísérten ment végbe. E folyamat feltételezte is,

[40] Csupán az utolsó gyűjtemény, a Szobornoe Ulozsenie kibocsátása (1649) és a Nagy Péter trónralépése (1689) közötti időszakban ezerötszáz uralkodói aktus született, melyek nemcsak átfoghatatlanok voltak, de részben ellenkeztek is a kódex rendelkezéseivel. Péter három ízben nevezett ki kodifikációs bizottságot. Az első kettő (1700—1703, 1714—1718) csak az Ulozsenie kiegészítését célozta, a harmadik (1720—1727) már új kodifikációt is célzott, de számottevő eredmény nem született. A felvilágosult Európa gondolkodóival való incselkedés eredményeképpen II. Katalin is kodifikációs bizottságot hívott életre, melyet rendkívül részletező kódex-formában megfogalmazott útmutatással (*Nakaz*, 1767) látott el. E főként a franciáktól kölcsönzött gondolatok azonban nyilvánvalóan szemben futottak a nemesi önkénnyel. A konfrontálódás eredménye az lett, hogy az uralkodónő visszavonult, s kodifikáció többé nem született.

[41] A cár aktusai közül csak kevés látott nyomtatásban napvilágot. Közzétételükre rendszeresített forma nem volt, sőt olyan intézmény sem, mely legalább őrzésükről rendszeresen gondoskodott volna. Többségük a bíróságokhoz vagy különféle hivatalokhoz közvetlenül címzett kéziratok, leiratok kizárólagos formájában létezett, s a jogrögzítő kutatásnak így számos különféle levéltárból kellett előbányászni ezeket. A jog oroszországi általános helyzetére, s ebben is a kodifikációs kísérletekre ld. *Speranski,* M. M.: Précis des notions historiques sur la formation du corps des lois russes. Saint-Peterbourg, 1833. Ism. *Berman,* H. J.: Justice in Russia. Cambridge, 1950. 140. és köv. old.

[42] Szperanszkij 1804-ben nyújtotta be polgári, büntető és kereskedelmi kódexek tervezetére irányuló javaslatát. A nemesség azonban már maga a kodifikációs elgondolás tényében is a francia forradalom visszfényét látta, sorsuk így politikailag is meghatározottan egyértelmű kudarc lett. Isztorija goszudarsztva i prava SZSZSZR, I. köt. Moszkva, 1972. 317. old.

[43] A *Polnoe szobranie zakonov* (1830, 45 kötet) 1649-től 1825-ig terjedően 31 000 aktust foglalt magába, ennek alapján alakították ki a *Szvod zakonov Roszszijszkoj imperii* (1832, 15 kötet) áttekinthetővé rendezett hatályos gyűjteményét is. Ld. *Eroskin,* N. P.—*Kulikov,* Ju. V.—*Csernov,* A. V. Isztorija goszudarsztvennüh ucsrezsdenij Roszszii do Velikoj Oktjabrszkoj Szocialisztices zkoj Revoljucii. Moszkva, 1965. 146. old.

elősegítette is a gazdasági növekedést; a feudalizmus béklyóitól lassan szabadulóan ez az iparszerű termelés s a kereskedelem ugrásszerű térhódításában jelentkezett. Az abszolutikus uralomgyakorlás az új minőséggé növekedő feladatok ellátására *modern bürokrácia* kiépítését igényelte. A jogi szabályozás irányában e feladatok és az ezek ellátására hivatott bürokrácia új követelményekkel léptek fel. Ezek azonban nem maradtak önmagukban elszigetelten. Lényegében egybeestek velük azok a követelmények, melyeket a felnövekvő új *polgári rétegek,* valamint a polgárosodásnak az uralkodó szemében is (korlátozottan bár, de mégis) kívánatos támogatása támasztottak a joggal szemben.

Az egységes központi politika, e politikának az állami pénzügyekben, a reguláris hadseregben és más intézményekben testet öltő új eszközei, az ipar- és kereskedelempártolás, valamint a mindezek megszervezésére — folyamatos mozgatására és ellenőrzésére — rendelt bürokrácia részben *egységes jogot* (azaz mindennemű területi partikularizmus felszámolását), részben a jogi szabályozás körének (az új feladatok által megkívánt új területekre) *kiterjesztését,* és részben e (terjedelmileg kibővült egységes) jogból *racionális szabályrendszer-alkotást* (azaz az összetett társadalom összetett igényének megfelelő normaanyag-szervezést) követelt. Az egység feltétlen igénye s a jogi szabályozás alá vonandó viszonyok ugrásszerű megnövekedése formai és társadalmi reformokat egyaránt sürgetett a jogtól. Egyfelől a törvényhozás súlyának megnövekedését, az abszolutisztikus uralomgyakorlás támogatására kizárólagossá (vagy legalábbis a hierarchizált jogforrási rendszerben meghatározóvá) válását, másfelől pedig olyan új jog kialakítását, mely alkalmas arra, hogy egy differenciált állami igazgatási és igazságszolgáltatási apparátus differenciált mozgatását: cselekvésének orientálását és/vagy megszabását szolgálja. A tulajdonképpeni minőségi ugrás ott történt, hogy *a mennyiségi növekedésnek racionalizálási igénnyel találkozása* szükségképpen a klasszikus kodifikációs típus szervezettségének megsejtéséhez, közvetlen előlegezéséhez, a jognak logikailag szervezett szabályrendszerré kovácsolásához kellett vezessen.

Ennek a minősége általánosságában új jelenségnek, az „öntudatos és rendszeres, célszerűségi alapokon nyugvó modern codificationak"[44] igénye és gondolata persze nem kész formában, de nem is azonos módon vetődött fel a különböző felvilágosult abszolutista rendszerekben. Attól függően, hogy milyen előzményekkel, hagyományokkal, társadalmi-gazdasági fejlettséggel indultak a nemzeti kereteken nyugvó, bürokratikus apparátustól támogatott, a polgári fejlődés szálláscsinálójaként felfogott modern államszervezésnek, különböztek problémáik s megoldandó feladataik, melyek az előttük álló kodifikációban is más és más nehézség legyőzését célozva, más és más részfeladatra koncentráltan jelentkeztek. *Franciaországban* az *ancien régime* központosított monarchiája a középkortól olyan hallatlan *partikularizáltságot* örökölt, hogy kormányzati cselekvéseit ennek legyőzésére kellett összpontosítania a jog területén. A partikularizáltság felszámolása a divergálódás tényezőinek leküzdését feltételezte, olyan ellenállás lebírását, ami felemésztette erői javát, s így megakadályozta, hogy részegységesítéseknél, *rendszerező részkodifikációknál* többet érjen el. *Poroszország* lényegesen csekélyebb kiterjedésű, szokásjogilag már nagymértékben egységesült területén, egy militarisztikus színezetű despotizmus politikai keretei közt ama célt tűzte maga elé, hogy országának közép-európai hegemóniát biztosítva elismert európai hatalommá legyen. E cél jegyében fogantak a frigyesi reformok, melyek az addigi provinciális patriarchális országot *bürokratikus despotizmussá* tették, ami a maga oldaláról viszont azt kívánta, hogy joga is ehhez mért hivatalnok joggá, vagyis a bürokratikus despotizmus meghatározásait tükrözően mindent felölelésre, *kazuisztikus teljességre* törő, s ezen belül rendezett legyen. Ami Poroszország ellenségét, *Ausztriát* illeti, e meglehetősen széttagolt, rendezetlen, adminisztrációjában s jogában egyaránt fejletlen országot éppen veresége döbbentette rá a társadalmi egység, a szervezettségében valóban birodalmi politika fontosságára. Ennek jegyében született jogági kodifikációja, mely mindenekelőtt *jogegységet* célzott, — felvilágosult természetjogi hagyományainak, az elhúzódóan hosszú előkészítésnek, s egyebek közt épp a porosz példa riasztó hatásának is köszönhetően ugyanakkor magas fokú, valóban minőségi váltást eredményező *rendszerképzést* valósított meg. Végül *Oroszországban,* ahol a következetesen despotikus hatalomgyakorlás révén a jogegység politikailag már évszázadok óta biztosított volt, általános elmaradottságából, ázsiaiságából következően azonban ugyanakkor a jog kifejezetten kaotikus állapotban leledzett — a belső viszonyok fejlesztése, a politikailag és gazdaságilag egyaránt kikényszerített európaizálás *általános jogrendezést* sürgetett. A múlt feudális hagyományainak kötése túl erős volt ahhoz, hogy számottevő tartalmi jogreformot engedélyezzen; ámde a jog formai átstrukturálása már több volt, mint mellőzhetetlen. E kettős meghatározás közt lebegve, döntően a múlthoz kapcsolódó konzerváló kompromisszumként jött létre ama rendszerező törvénygyűjtemény, mely kodifikációs minimum volt ugyan, adekvát formaként mégis kora szükségleteit juttatta kifejeződésre.

Ilyen vagy olyan formájukban, pozitív vagy negatív példaadásukkal e kodifikációk végső soron egyöntetűen az intenzív értelemben felfogott minőségi kodifikálásnak törtek utat. Elöljáróul szolgáltak a kodifikáció klasszikus típusának kibontakoztatásához: a legtöbbet adták, amit feudális keretek közt, a társadalmi-gazda-

[44] *Szladits* K.: Codificatio = Magyar Jogi Lexikon. II. köt. Budapest, 1899. 548. old.

sági formáció váltása nélkül nyújthattak. Látszólagos önállótlanságuk ellenére ezek tapogatták és — részben — csiszolták ki azokat a technikai lehetőségeket, melyek a polgári korszak klasszikus típusában — látszólag Pallas Athénéből kipattantként — már kész formában mutatkozhattak. Heterogeneitásuk következtében mégis lehetetlen, hogy akár a kodifikációs előformákhoz, akár a kodifikáció klasszikus típusához kapcsolódva önálló, reájuk elégségesen jellemző sajátos típust alkossanak. Legmarkánsabb jellemzőjük épp az *átmenetiség*, a mások közöttiség, mely *tartalmát a múlthoz köti*, de *technikai-strukturális megoldásait a jövő felé nyitja*. Ez az, amiben a klasszikus kodifikációs típus — ha több is, mint folytató —, a feudális abszolutizmusok kodifikációiban okvetlenül elődjét tudja. A legfőbb értékét, úgy tűnik, a jog strukturális átalakításának, normatív rendszerré kovácsolásának *kísérlete* adta e kodifikációknak.

Varga Csaba

Szaktanácsadók és szakértők

I. Mikor a törvényhozó szabályozta a szaktanácsadó büntetőeljárási helyzetét, ezzel nem az újító szerepére vállalkozott; csupán tudomásul vette azt, amit az élet, a nyomozási gyakorlat már igen régen megvalósított. A bűnözés ellen vívott küzdelem a nyomozó hatóság számára mindig harci feladatot jelentett, és ebben a harcban a bűnügyi rendőrség kombattáns csapatai, a nyomozók, gyakran szorultak műszaki vagy orvosi segédcsapat támogatására.

Amilyen mértékben fejlődött a technika és terjedt az általános műveltség, ezzel arányosan növekedett, a bűnözésen belül, a szervezett és professzionalista jellegű bűnelkövetés. Az elmúlt idők jórészt műveletlen, primitív eszközöket alkalmazó betörőit, zsarolóit, bérgyilkosait kezdték fokozatosan felváltani a hivatásos gonosztevők szervezetei. E bűnszövetségek tagjai már a szándékolt bűntények minden részletére kiterjedő tervek alapján, modern műszaki eszközök alkalmazásával követik el cselekményeiket; értenek a nyomok eltüntetéséhez és az üldözők félrevezetéséhez is. Ellenük a bűnügyi rendőrség harca csak akkor lehet eredményes, ha a nyomozói szervezetben is korszerűen képzett specialisták működnek, akik a legmodernebb technikát alkalmazzák, és amikor szükség van rájuk (ha kell, a nyomozás első percétől kezdve) együtt küzdenek a nyomozókkal, mint ezek segítőtársai.

A nyomozó jártas a kriminalisztikában és a büntetőjogban; számára tehát az imént említett segítség akkor válik szükségessé, ha egyéb speciális ismeretkörökben, a „különleges" szakismeretek valamelyik ágában kell eligazodnia. Segítőtársa, a szaktanácsadó, olyan személy, aki rendelkezik ezzel a különleges szakértelemmel.

A szakértelem tehát olyan alapvető követelmény, melyre a szaktanácsadónak éppen úgy szüksége van, mint a büntetőeljárás egy másik, régóta ismert szereplőjének, a szakértőnek. Ám az eljárási alanyoknak e két kategóriája nem ugyanabból a célból és (éppen ezért) nem is ugyanolyan formák között állítja szakértelmét az eljárás szolgálatába. Való igaz, hogy „a szakértő és a szaktanácsadó közti különbséget elsősorban... közreműködésük *céljában* kell keresni.[1]

A szaktanácsadó a nyomozás során igen gyakran működik közre olyan taktikai problémák megoldásában, melyek az eljárás későbbi szakaszaiban — a vádemelés vagy az elbírálás során — már nem relevánsak többé. Bizonyítási eszközök felkutatásához, szökésben levő gyanúsított megtalálásához, holttest vagy tárgy azonosításához pl. sokszor van szükség a szaktanácsadó különleges ismereteire, szakmai rutinjára és találékonyságára. Amint azonban a bizonyítóeszköz előkerült, a gyanúsítottat megtalálták, a holttestet vagy corpus delicti-t azonosították, akkor esetleg már semmiféle specialista segítségére sincs ahhoz szükség, hogy az eljárás eredményesen befejezhető legyen. Példaszerűen megokolva: mert a lefoglalt tárgyi bizonyítóeszközök megbízható következtetési alapot szolgáltatnak a hatóságnak, mert a kézrekerült elkövető személyazonossága nem kétséges, mert az — orvostudományi, fizikai, kémiai stb. ismérvek alapján — agnoszkált holttest, illetőleg tárgy azonossága a keresettel (a terhelt és a sértett előadása vagy tanúvallomások alapján) nem vitás többé.

A nyomozó szaktanácsadója tehát ahhoz nyújt segítséget, hogy a nyomozati tényállás megállapítható legyen és a gyanúsított a hatóság rendelkezésére álljon. Lehet, hogy a továbbiakban már — különleges szakértelmet nem igénylő — bizonyítékok olyan összefüggő hálózata áll (cselekmény, elkövető és bűnösség kérdéseiben egyaránt) a hatóság rendelkezésére, hogy szakvéleményre nem lesz majd szükség.

[1] *Kertész* I.: A szaktanácsadó. J. K. 1973. 12. sz.

jóllehet azon a fáradságos úton, melyen a nyomozás idáig eljutott, szaktanácsadó közreműködése nem volt nélkülözhető. Pl. a gázoló gépkocsit csak — egy üvegszilánk törésmutatójának a meghatározásában álló — szaktanácsadói közreműködés alapján tudták előkeríteni. De mikor az így megtalált járművön felfedezték a sértett vérének nyomát vagy ruhájának foszlányát, akkor az iménti (fizikus-szaktanácsadó által szolgáltatott, és — nyomozás-eredményességi szempontból — igen hasznos) adat a továbbiakban, a vádemelés és az ítélkezés szempontjából már nem volt szükséges.

Természetesen nem minden eset ilyen. A traszológus specialista segítségével (eszköznyom alapján) azonosított betörőszerszám, a könyvviteli szaktanácsadó közreműködésével összegyűjtött terhelő adatok stb. esetleg nélkülözhetetlen tárgyi bizonyítékai lesznek annak, hogy a szóban forgó betörést, illetőleg sikkasztást a terhelt követte el. Tudjuk azonban a traszológiai gyakorlatból, hogy a nyom és a nyomokozó megegyezése sohasem abszolút értelemben teljes, és emiatt az azonosság nem minden esetben nyilvánvaló. A könyvelési tételekben vagy ezek okmányolásában talált szabálytalanságok sem csak egyféleképpen magyarázhatók és hozhatók (vagy nem hozhatók) kapcsolatba a gyanúsított tevékenységével. Az említett adatok megállapításának alaposságát, a rájuk alapított szakmai következtetések helyességét akár a terhelt, akár a védő vitássá teheti, sőt a bíróságnak enélkül is támadhatnak kétségei. Ilyen helyzetben szakértő alkalmazására kerül sor.

A nyomozó hatóság a fenti, problematikus adatok megállapításánál vagy szaktanácsadó közreműködését vette igénybe, vagy pedig — már az eljárásnak ebben a stádiumában — szakértői minőségben juttatta szerephez a kompetens specialistát.

Az első változat esetében a folytatás nem eljárásjogi szempontból jelent problémát, mert a Be. 68. § (1) bekezdése ui. kötelező erővel mondja ki, hogy ha a bizonyítandó tény megállapításához vagy megítéléséhez különleges szakértelem szükséges, akkor szakértőt kell igénybe venni. A probléma személyi téren jelentkezik: Vajon az igazságügyi szakértői szervezetnek azt a tagját rendeljék-e majd ki szakértőül, aki a konkrét ügyben mint a nyomozó szaktanácsadója működött, vagy pedig más személyt?

A második változatnál a folytatás csak akkor problematikus, ha a nyomozás során kirendelt szakértő a nyomozó hatóság alkalmazásában álló személy volt. Ebben a relációban sem a szakmai alkalmasság, hanem az ún. viszonylagos jogi alkalmasság[2] jelenti a problémát. Az eljárási jog ui. a szakértőt — elfogulatlanság szempontjából — ugyanolyan követelmények elé állítja, mint a bírót. (A szaktanácsadótól e vonatkozásban nem lehet többet igényelni, mint a nyomozótól; nála a nyomozó hatóságtól függetlenség kérdése fel sem vetődik, lévén a szaktanácsadó jellegzetes típusa éppen a segédnyomozó vagy „technikai nyomozó". Ezért szövegezett a jogalkotó akként, hogy a szakértő kizárására vonatkozó rendelkezéseket a szaktanácsadóra nem változatlanul, hanem „megfelelően" kell alkalmazni.[3])

A második helyen érintett problémával röviden végezhetünk: Az elméletben — mint ismeretes — nemcsak annak vannak ellenzői, hogy a — nyomozási szakban tevékenykedő — rendőrségi szolgálatban álló szakértő a tárgyaláson is betölthesse ezt a pozíciót, hanem olyan nézetek is léteznek, amelyek a nyomozás során adott szakvéleményt a tárgyaláson sohasem tartják eredeti formájában felhasználhatónak.[4] Részemről ez utóbbi nézettel nem, az előbbivel pedig csak bizonyos fenntartásokkal értek egyet.

A szakértő kiválasztását ui. az eljárási törvény megfelelő biztosítékokkal bástyázza körül. Ha az érdekeltek, a kérdéses személy kirendelése előtt, az alkalmasság és az elfogulatlanság tekintetében állást foglalhattak és kifogást — jóllehet ez módjukban állott — nem támasztottak, majd a szakvélemény ismeretében sem emeltek ez ellen jogszerű kifogást, akkor rendszerint nincs ok arra, hogy a nyomozati szakértőt az eljárás későbbi szakában másikkal váltsák fel. Az elfogultság, a „hivatási látásmód" gyanúja eloszlik ott, ahol a szakvélemény meggyőző ereje minden érdekelt eljárási alanyt annak elfogadására indított. (Az ilyen helyzeten természetesen a nyilvánvalóan alaptalan kifogás sem változtat.)

Másként alakul a helyzet in dubio. Ha a szakvélemény irányában támasztott kétség azzal kapcsolatos, hogy a szakértő — akár az észlelésben, akár a következtetésben — a vádlott helyzetét (előnyösen vagy hátrányosan) befolyásoló mulasztást vagy tévedést követett el, ennek lehetősége elegendő ok arra, hogy a bíróság a nyomozó hatóságtól független szakértőt rendeljen ki. Az objektív igazság érdeke éppen úgy ezt diktálja, mint a közvélemény megnyugtatásával kapcsolatos politikai megfontolás.

Bizonyos szakértői ágazatokban (pl. traszológia) ez nehézségekkel járhat, de ezek nem megoldhatatlanok. S most térjünk vissza az első kérdéshez.

E kérdés szituációjának (ugyanazon személy előbb mint szaktanácsadó, később mint szakértő) az a ritkábban előforduló változata, hogy a nyomozó hatóság tőle szervezetileg független szaktanácsadót foglalkoztatott. Ilyenkor

[2] Szakértők az igazságszolgáltatásban. p. 173. (Budapest, 1967. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó)

[3] Be. 79. § (2) bekezdés.

[4] *Sztrogovics* M. Sz.: Kursz szovetszkogo ugolovnogo proceszsza. 420. old. (Moszkva, 1958. Izd. A. N. SZSZSZR) és mások.

— ha az illetőt utóbb szakértőül akarják az ügyben kirendelni — azt kell vizsgálni, hogy mint szaktanácsadó milyen tényleges tevékenységet fejtett abban ki.

A régi Be. szerint a szakértői szerepből ki volt zárva az, aki az ügyben nyomozási cselekményt végzett. A hatályos Be. a nyomozásban résztvevők közül azt zárja csak ki, aki abban mint a hatóság tagja (tehát mint nyomozó vagy ügyész) vett részt.

A rendőrségi szolgálatban álló műszaki és egyéb specialisták, a nyomozói testület állandó szaktanácsadói, gyakran tagjai az igazságügyi szakértői szervezetnek is. Azokban a bűnügyekben, melyeknek a felderítése különleges szakértelmet igényel, ilyen specialistákat is „bevetnek" szaktanácsadóként a nyomozásba, méghozzá legtöbbször mindjárt az eljárás kezdetén. Ezek munkájának jelentős részét — a Be. 79. § (1) bekezdés szóhasználatával — a bizonyítási eszközök felkutatása jelenti; ennek sikere érdekében kisebb-nagyobb (gyakran egészen tekintélyes) részt kell vállalniuk a nyomozási cselekmény taktikai irányításából.

„Papíron" ez utóbbi módon foglalkoztatott specialista is ugyanolyan szaktanácsadó lehet, mint a többi, mert formailag (közvetlenül, vagy beosztottjai útján) egyedül az ügy előadójául kijelölt nyomozó végzi, illetőleg irányítja a kutató munkát. A formának azonban nem szabad elhomályosítani a lényeget: a tényleges tevékenység a döntő, nem pedig az elnevezés. A Be. 71. § (2) bekezdése nem értelmezhető úgy, hogy rendőrségi szaktanácsadói intézménynek a munkatársa sohasem tekintendő a hatóság tagjának; helyes értelme csak az, hogy az ilyen szolgálati viszony fennállása — önmagában véve — még nem teszi az illetőnek valamennyi eljárási tevékenységét a hatóság tagjának aktusává. A bíróság feladata lesz, hogy adott esetben eldöntse, vajon a — szaktanácsadói szerepkörben kifejtett — tényleges tevékenység nyomozóhatósági jellegű volt-e vagy sem. Ha igen, akkor emiatt az illető nem alkalmas rá, hogy utóbb mint elfogulatlan szakértő viszonyuljon a nyomozói álláspont el- vagy el nem fogadásához a szakkérdésben.

Ha a vádhatóság vagy a bíróság úgy találta, hogy a szaktanácsadó tevékenysége nem volt nyomozóhatósági jellegű, akkor kerül előtérbe a most tárgyalt kérdés másik változata: Aggályossá teszi-e — szakértői minőségben — e szaktanácsadót az a körülmény, hogy a rendőrség állományába tartozik?

A szigorúbb álláspont szerint elfogultság veszélyét rejti magában a szolgálati alárendeltség minden formája. Fokozódik e veszély fegyveres testület esetében, ahol az alkalmazottat nemcsak az általános hivatali szubordináció, hanem a függelem viszonya is köti. Az ilyen kapcsolatot — az elfogultság megítélése szempontjából — a hozzátartozó családjogi viszonylatával is párhuzamba lehet állítani.

Az említett álláspont mellett szóló érv, hogy — közvádas büntető eljárásban — a nyomozó hatóság érdektelennek általában nem tekinthető. A nyomozó számára az elkövető üldözése és leleplezése egy — közérdekű és hasznos — hivatási hajlamnak a kielégítését is jelenti. A nyomozás sikertelensége viszont kedvezőtlenül hat a konkrét nyomozó szakmai megítélésére, nem is szólva a közvélemény részéről a testület irányában jelentkező morális nyomásról. Mindez aggályossá teszi a nyomozó hatóság kötelékébe tartozó szaktanácsadót az ügyben utóbb betöltendő szakértői szerepre.

E szigorúbb álláspontot tette magáévá a szovjet büntetőeljárási jog. Az OSZFSZK Be. — melybe a szaktanácsadó („szakember") intézményét általános formában 1966-ban iktatták be[5] — a szakértő kizárásáról szóló 67. §-ának 3a. pontjában kimondja, hogy nem lehet szakértő, aki „szakemberként vett részt az ügyben". Ugyanakkor a 179., 183. és 186. szakaszok szövegéből a szakemberrel kapcsolatosan törölték is azt a követelményt, hogy „az eljárás kimenetelében nem érdekelt". — Hasonló felfogás tükröződik az NDK 1968. évi büntetőeljárási kódexében (mely a szaktanácsadóról, mint ilyenről, nem szól): 39. §-ának (4) bekezdése, illetőleg 157. §-ának 4. pontja értelmében ki van zárva a szakértő szerepéből, aki az ügyben nyomozószerv munkatársaként tevékenységet fejtett ki.

A nyugati országok eljárási jogszabályai a szaktanácsadókra vonatkozólag kifejezett rendelkezéseket nem tartalmaznak, de a nyomozó hatóság természetszerűen ott sem lehet meg nélkülük. Példaként említhető az NSZK, ahol az egyes tartományi rendőrhatóságoknál pl. szolgálati alárendeltségben álló könyvvizsgálók működnek, „mint segédnyomozók". Az adatokat közlő szerző megjegyzi, hogy az ilyen könyvvizsgáló a gazdasági bűnügyek nyomozásában, ezek megkezdésétől fogva, közvetlenül részt vesz és a rendőrségnek „közvetlenül és korlátlanul" nyújt szakszerű segítséget. E könyvvizsgáló „kriminalisztikai szimattal" rendelkezik, mert specialista-bűnözőkkel szemben specialista-kriminalistákra van szükség.[6] Ebben igazat kell ad-

[5] Korábban a szakember igénybevételének lehetősége a szemle és a szakértői vizsgálat szabályozása kapcsán került csak megemlítésre. (179, 183, 186. §§)

[6] *Teufel* M.: Der kriminalpolizeiliche Buchprüfer. (Kriminalistik 1965. 4. sz. 177—179. old.) — Itt említem meg az alábbi elgondolkoztató esetet: Nordrhein—Westphalen tartomány bűnügyi hivatalának egyik technikai nyomozója egy ékszerboltbetöréssel vádolt lakatos ügyében (akit a helyszín közelében fogtak el), mint szakértő szerepelt. Írásbeli véleményében megállapította, hogy a vádlott szerszámain talált máz-nyomok „megegyeznek a feltört ajtó máz-mintájával." A tárgyaláson — szerencsére — nem az írásos véleményt olvasták fel, hanem megidézték és kihallgatták a szakértőt. Csak itt adott hangot ama nézetének, hogy a máznyomok akkor kerülhettek a szerszámokra, mikor a vádlottat elfogó rendőr az ajtón lévő betörés-nyomokhoz próbálgatta őket. A vádlottat felmentették. *Wehner* C.: Cave!... — Kriminalistik 1974. 3. sz. 117. old.

nunk a szerzőnek: Egy bírószerűen tárgyilagos munkastílusú szaktanácsadó, aki a nyomozás kimenetele, eredménye tekintetében mindvégig érdektelenséget mutatna, aligha lenne a nyomozó számára ideális munkatárs. A szaktanácsadó posztján valóban a kriminalisztikai érzékkel és hajlammal rendelkező specialista tud a leghasznosabban tevékenykedni; a neki ezért méltán kijáró elismerés értékét egyáltalán nem csökkenti, ha megállapítják róla, hogy inkább nyomozói, mint szakértői beállítottságú.

A liberálisabb álláspont nem tartja kifogásolhatónak, hogy a rendőrségi alkalmazásban álló szaktanácsadó utóbb szakértőként is működjék abban az ügyben, amelyikben előbb igénybe vették szaktanácsadói tevékenységét. Indokai praktikus természetűek, eljárásökonómiai jellegűek. Kertész I. példája szerint a baleseti ügy bizonyítási kísérletének a megszervezésében tanácsot adó szakértő (értsd: szaktanácsadó) „egyben fontos megfigyelésekre is szert tesz", melyek a későbbi szakvélemény elkészítéséhez hasznosíthatók.[7]

Úgy vélem, hogy az említett megfigyelések eredménye (ha valóban fontos) benne kell, hogy legyen a kérdéses nyomozási kísérlet jegyzőkönyvében. Ennek révén a kirendelendő szakértő az ilyen adatokat akkor is megismeri majd, ha nem ő volt a nyomozó szaktanácsadója. Bármiféle praktikus előnynél fontosabb ui., hogy — mind az ügy érdekeltjei, mind pedig a közvélemény számára — ez utóbbi módon látszik megnyugtatóan biztosítottnak a szakvélemény tárgyilagossága, melyre (mivel fel kell tételeznünk, hogy a szakértőt nem feleslegesen rendelik ki) az ügy eldöntése szempontjából jelentős kérdésnek a tisztázásához van szükség. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy ilyen esetben a nyomozási kísérlet megszervezésének és lebonyolításának a módja (szakszempontból) punctum saliens-e lehet a védelem kifogásának, vagy a bíróság kételyének. E kifogások, vagy kételyek szakértői tisztázása lényegileg egyet jelent a szaktanácsadói tevékenység értékelésével, amit magára a szaktanácsadóra bízni aligha helyes. — A szerző által ugyanott említett másik példában a halottszemlén részt vevő orvos az a szaktanácsadó, aki a — későbben hasznosítható — fontos megfigyeléseket teszi. E példa nem reális, mert a halottszemle foganatosításánál kogens jogszabály írja elő az orvos közreműködését, az illető tehát saját jogán, nem pedig a nyomozó szaktanácsadójaként van ott jelen. A szaktanácsadó alkalmazása a hatóság diszkréciójától függ, vagyis elvileg fakultatív, nem jelent a hatóság számára kötelezettséget.

Végeredményben tehát rendszerint aggályos olyan személynek a szakértőként alkalmazása, aki az ügyben a bűnüldöző szerv szaktanácsadója volt, kivéve ha megállapítható, hogy tevékenysége nem terjedt ki bizonyítékok felkutatására (vagy nem volt egyébként nyomozói színezetű). Az aggálytalanságot adott esetben megállapító hatósági értékelés nyilván arra lesz elsősorban figyelemmel, hogy az ügy érdekeltjei nem emeltek ilyen irányú kifogást. Mindenkor ajánlatos elkerülni az eljárt szaktanácsadó kirendelését ugyanazon ügyben szakértőül, ha az illető a nyomozó hatóság alkalmazottja. Kertész I. szerint ugyan „ezek ... gyakorlatilag nem a hatóság tagjaiként járnak el az ügyben"[8], de gondolnunk kell arra is, hogy az érdekeltek fordítva ítélik meg a helyzetet. Lehet, hogy az ilyen tanácsadó „elvileg" nem hatósági tagként járt el, de éppen azt nem lehet utólag megállapítani, hogy „gyakorlatilag" miben és hogyan segédkezett a nyomozónak.

II. A szerep[9], melyet az egyes ember adott szituációban betölt, igen nagy — többnyire döntő — erővel determinálja állásfoglalását a szituáció többi szereplőjével kapcsolatos viszonylatokban. Így van ez a — helyi vagy általános — szokáson (hagyományon, konvención) alapuló szerephelyzetben; még inkább így van akkor, ha az egyén szerepét a törvény szabja meg.

A közelmúlt példáiból merítve — a bálanya és a korelnök, a násznagy és a párbajsegéd ... megannyi olyan szerep volt, melyekben a különféle személyiségű emberek egyaránt a szerepelvárásoknak megfelelő magatartást tanúsítottak. Mégis szigorúbbak (mert kötöttebbek, élesebben körülhatároltak) a szerepek a hivatalos eljárásokban. Ezért van büntető (vagy akár fegyelmi) ügyben pejoratív éle annak, ha — konkrét tevékenységük alapján — pl. a bírót ügyésznek, illetőleg az ügyészt védőnek (vagy megfordítva) titulálják. Nyilvánvaló, hogy ilyen esetben nem az egyes eljárási pozíciók (lebecsülő) összeméréséről, tehát nem arról van szó, hogy valamelyik kisebb tekintélyű a másiknál, hanem arról, hogy az illető „kiesett a szerepéből", megsértette a jogi (és egyben morális) „játékszabályokat".

Fokozódik a szerep jelentősége ott, ahol az egyén nemcsak alkalmilag, hanem hivatásszerűen (pl. választás vagy kinevezés alapján) tölti azt be. „A pozíció — az ember viszonya a magatartási normák, szabályok, sablonok rendszeréhez, melyek az ő társadalmi helyzetéből származnak és környezete által előírottak. E normák összességét a szerep közvetíti ..."[10]

A pozíció, melyet sokáig (sokszor) foglalnak el, idővel rányomja bélyegét betöltőjére, aki egyre inkább azonosul a pozíciójával, magáévá teszi, személyisége lényeges részének ér-

[7] Id. 638. old.

[8] Id. 639. old.

[9] „A szerepek... a sajátos elvárásokra utalnak egy személy helyénvaló magatartása tekintetében, aki egy adott szituációban egy pozíciót betölt." *(Hollander* E. P.: Principles and methods of social psychology. 346. old. London 1971. Oxford Univ. Pr. 2d ed.)

[10] *Parügin* B. D.: Osznovü szocial'no pszihologicseszkoj teorii. 126. old. (Moszkva 1971. Müszl')

zi. N. A. Divitovszkaja szerint „éppen ez a minőség — a pozíció aktivitása és világossága fejezi ki legteljesebben a személyiség szociálpszichológiai lényegét is . . .[10a]

Témánk körében olyan eljárási szerepekről van szó, melyek egyre ritkábban alapulnak alkalmi megbízáson. A rendőrorvos vagy bűnügyi technikus feladatát régóta olyan szakemberek látják el, akik élethivatásukul választották ezeket a határozottan profilírozott pályákat. Az igazságügyi szakértői intézmény kiépítésében pedig — viszonylag rövid idő óta — arra törekszik kormányzatunk, hogy a szakértői tevékenységet kizárólagos hivatásuknak tekintő specialisták olyan szervezeteit hívja életre és tartsa fenn, melyeknek tagjai a büntetőeljárásban mind az üldözés, mind pedig a védelem törekvéseitől intézményesen függetlenítve végzik munkájukat.

A szociálpszichológiának a szerepelmélettel foglalkozó része azok számára szolgáltat érveket, akik a rendőri testületbe tartozó specialisták szakértői tevékenységével kapcsolatban aggályokat hangoztatnak:

„A szerepek — a személyiségnek, a közösség által a maga egészében avagy specifikus társadalmi szervezetek vagy csoportok konkrét összessége által előírt, azon jogai és kötelességei, melyek társadalmi helyzetéből folynak." Az ember természetesen nem egyetlen szerepet tölt csupán be, hanem a különféle (pl. családi, baráti, hivatási) kapcsolatokban többfélét, melyek együttvéve „tevékenységének társadalmi terepét alkotják. Utóbbi a magatartás normasablonjainak teljes rendszere, mely a személyiség szerepstruktúrájából folyik."[11]

A társadalmi elvárások, melyek a kétféle szerephez (szakértő és szaktanácsadó) fűződnek, eltérőek. A nyomozó segítőjétől a közvélemény — csakúgy, mint a nyomozó maga — azt várja, hogy szakismereteit a nyomozás sikerének az előmozdítása érdekében hasznosítsa. A nyomozó hatóságnál szolgálati viszonyban álló szaktanácsadó esetében ehhez a munkaadó testület (vezetés) hasonló elvárása is járul. Szóba sem kerül viszont olyan elvárás, hogy e szaktanácsadó a terheltet vagy a védőt is támogassa, tanácsokkal és felvilágosítással lássa el. A szakértő vonatkozásában ilyen elvárási egyoldalúság nincsen, sőt maga a törvény is arra kötelezi őt, hogy mindkét fél kérdéseire megadja a válaszokat és a szükséges magyarázatot.

A nyomozót — természetesen és kötelességszerűen — az a törekvés vezérli, hogy a gyanúsított tagadását megcáfolja, és az ügynek ez utóbbi által homályban hagyott, eltitkolt részeire fényt derítsen. Ha a szakértő és a nyomozó egyazon testület tagjai, akkor nem zárható ki kettőjük közt az a szociálpszichológiai szituáció, melyben a nyomozó „nemcsak anticipálja a másik viselkedését, hanem egyenesen úgy érzi, hogy a másik köteles az ő anticipációi szerint viselkedni. Ez azért van, mert feltételezi a másikról, hogy szerepelvárásai azonosak az övéivel."[12]

Az ilyen elvárás, mely nem egy esetben (valóságosan vagy akár csak a szakértő által feltételezetten) fennáll, fokozza a szerepfeszültségnek nevezett lelkiállapotot. „A szerepfeszültségnek egy másik forrását jelentik . . . ha az egyik elvárás olyan viselkedést követel, amely bizonyos fokig összeegyeztethetetlen azzal a viselkedéssel, amelyet ugyanennek a szektornak vagy a szóban forgó szerep egy másik szektorának egy másik elvárása előír. Az akciók . . . lehetnek pszichológiailag összeegyeztethetetlenek, amennyiben egymással ellentétes pszichológiai állapotokat követelnek a szereplőktől."[13]

Az imént idézett szerzők (Burchard nyomán) a szerepek közötti konfliktus példájaként a tábori lelkészt említik, akinél a vallási vezető és a katonatiszt szerepéhez kapcsolódó elvárások ütköznek össze. Mitchell vizsgálatai szerint (1958) „konfliktus keletkezhet . . . akkor is, ha a rendszer úgy van megszervezve, hogy a szereplő által *egymást követően* betöltött pozíciókhoz kapcsolódnak ellentétes elvárások".

„Egy vizsgálat felderített néhány olyan diszkontinuitást, amelyet a szakember tapasztal, amikor a civil szakember pozíciójából a fegyveres erőknél szolgáló szakember pozíciójába kerül át (Bidwell, 1961)".[14] Ez utóbbi mozzanat fordítva is elképzelhető: amikor tehát fegyveres testület tagja — a szolgálati feladatok teljesítésének kötöttségei és elvárásai közül — alkalmilag „vált át" a szakértő szerepére, akinek teljes pártatlansággal, a nyilvánosság előtt kell a véleményét előterjesztenie, egyformán számolva valamennyi érdekelt kérdezési jogával és bírálatával.

III. Vizsgáljuk ezek után meg, mit jelent konkréten a Be. 79. § (2) bekezdésének az az előírása, hogy a szakértői vizsgálat elvégzésével közvetlenül összefüggő jogokra és kötelezettségekre vonatkozó rendelkezéseket — nevezetesen a 72. § (3) és (4) bekezdését — a szaktanácsadóra megfelelően kell alkalmazni? Hogy e kérdésben állást foglalhassunk, nézzük meg tüzetesen az utóbb említett két bekezdés tartalmát.

E két bekezdés között elsősorban az a különbség, hogy a (3) bekezdés a hatóság jelenlétében, a (4) bekezdés pedig ennek távollétében folytatott tevékenységre vonatkozik. Szakértőknél ma már ez utóbbi az általános tevékenységi mód; az a — hajdan kivételes — eset, hogy munkájukat a hatóság távollétében végezték, a gyakorlatban régóta szabállyá változott.[15]

[10] a) Szocial'naja psihologija i filoszofija c. mű Pozicija licsnoszti c. részében (Leningrád 1971.)

[11] *Parügin:* i. m. 123. old.

[12] *Secord* P. E. és *Backman* C. W.: Szociálpszichológia. 396. old. (Budapest 1972. Kossuth.)

[13] *Secord* és *Backman:* i. m. 415. old.

[14] *Secord* és *Backman:* i. m. 420—421. old.

[15] Szakértők az igazságszolgáltatásban. p. 95.

Megfordítva áll a dolog a szaktanácsadónál, akit a hatóság „eljárási cselekménynél ... vehet igénybe" [Be. 79. § (1) bekezdés]. Az eljárási cselekményt a hatóság foganatosítja, tehát annál szükségképpen jelen van. Ha valamely nyomozati aktusnál egyedül a szaktanácsadó van jelen, akkor ott

vagy helyettesíti a távollevő nyomozót, azaz nemcsak mint szaktanácsadó, hanem egyben mint nyomozó is eljár,

vagy pedig a kérdéses aktus — miután nem a hatóság tagja (az ügy nyomozója) foganatosította — nem lesz joghatályos eljárási cselekmény.

A törvény a szaktanácsadói közreműködésnek négy módozatát ismeri: 1. bizonyító eszközök felkutatása, 2. ezek összegyűjtése, vagy 3. rögzítése és 4. felvilágosítás adása szakkérdésben. E legutóbbinak — a dolog természeténél fogva — nem kell feltétlenül hatósági eljárási cselekmény során történnie.

A nyomozás feladata „a tényállás kiderítése, a bizonyítási anyag összegyűjtése és biztosítása";[16] más megfogalmazásban „a bűntett és elkövetőjének felderítése, továbbá mindazoknak a bizonyítékoknak az összegyűjtése, amelyek lehetővé teszik a döntést".[17] E most idézett tételek szerint a bizonyítékok felkutatása és összegyűjtése (az iménti felsorolás 2. és 3. pontjai) — hatósági feladatot jelent, amelyet a nyomozó nem bíznat a szaktanácsadóra, hanem — a szükséghez képest igénybevéve ennek közreműködését és felvilágosításait — maga tartozik elvégezni.

Aligha lehet általános érvénnyel megmondani, hogy hol az a határ, ahol a bizonyítékkutatáshoz nyújtott szakszerű segítség már önálló kutatássá (nyomozássá) válik, melynek során — a különleges szakkérdésben járatlan — nyomozó fizikailag jelen van ugyan, de a bizonyítékok felkutatása és összegyűjtése túlnyomó részben (nem egyszer kizárólag) a szaktanácsadó megítélése és irányítása szerint történik. Az adott nyomozási cselekmény eredménye ilyenkor valójában a szaktanácsadó munkájának a gyümölcse, aki — e ténylegesen betöltött szerepénél fogva — már nem lesz érdektelen az eljárás további szakaszaiban, ahol arról van szó, hogy a (közreműködésével megállapított) nyomozati tényállást ügyész, elsőbíróság és fellebbezési bíróság miként értékeli.

Ezért a bizonyítékok *felkutatásában* és *összegyűjtésében* közreműködő nyomozói szaktanácsadó az utóbb betöltendő szakértői szerepre rendszerint aggályos. Általában aggálytalan szakértő lehet viszont az az extraneus nyomozati szaktanácsadó, akinek a közreműködése csupán a nyomozó által felkutatott bizonyítékok *rögzítésében* vagy ezekre vonatkozó szakmai *felvilágosítások* adásában állott.

Ezek a felvilágosítások (a szaktanácsadó véleménye) bizonyítási szempontból nem jelentenek többet, mint magának a nyomozónak a véleménye.[18] E vonatkozásban téves irányba indulunk el akkor, ha „véleménykészítési tilalomról" beszélünk, illetőleg ennek olyan, nemlétező értelmezésével szállunk vitába, hogy a szaktanácsadó „nem közölheti véleményét semmilyen formában sem a hatósággal".[19] Véleményt nyilvánítani mindenkinek joga van; egészen más kérdés az, hogy a bizonyítási eljárásban mi tekintendő szakvéleménynek. Az elméletben a szaktanácsadói intézménynek vannak ellenfelei, de hívei közt aligha akad olyan teoretikus, akinek a szaktanácsadó-modellje el kellene hogy titkolja a véleményét az őt foglalkoztató hatóság előtt. Minthogy a hatóság legtöbbször éppen azért fordul szaktanácsadóhoz, hogy valamilyen szakkérdésben felvilágosítást kérjen tőle, az ilyen felfogás akadályozná a bűnüldözést, és gyakorlatilag a szaktanácsadói intézmény tagadásával lenne egyértelmű.

A félreértés oka feltehetően a „vélemény" szó ama leszűkített értelmezésében rejlik, mely a logikai ítéletet — bizonyítási szempontból — nem tekinti véleménynek. Ha explicit formában nem tartalmazza is, csak ezzel látszik magyarázhatónak az a tétel, hogy „a különleges szakértelem alkalmazásának egyes speciálisan szakértői gyakorlása is vezethet *szakértői lelet és nem vélemény* kialakításához", illetőleg hogy „sor kerülhet szakértői vizsgálat végzésére és *lelet felvételére szakvélemény adása nélkül*".[20]

A szakértő szakvéleményében nem marad meg észleléseinek puszta közlésénél, hanem legalábbis pontosan megnevezi azt, amit észlelt. Ez (a logika kategóriáiban) ítéletalkotást jelent. Legtöbb esetben a szakértő tovább megy ennél, és az észlelt tényből további tényre következtet. A szakértői tevékenység körében vélemény alatt mindkét logikai művelet eredményeit, tehát az ítéleteket is meg a következtetéseket is értenünk kell. (A következtetés — egy vagy több ítélet alapján — új ítéletnek az alkotását jelenti.)[21] A szakszerű észlelésben mindig vannak véleményi elemek, — éppen ezért szakszerű (tapasztalati tételek ismeretét feltételező) az.

A 9/1965. (VIII. 23.) IM sz. rendelet 13. §-ának c) pontja a feltett kérdésekre adott szakértői válaszokat foglalja össze a „vélemény" kategóriájában, e kérdések pedig egyaránt vonatkozhatnak logikai ítélettel vagy következtetéssel eldöntendő problémára. A jogalkotó tehát a szakértő elé tűzött feladatok megoldását egységesen nevezi véleménynek. Fogalmilag kizárt

[16] *Móra—Kocsis:* A magyar büntető eljárási jog. 299. old. (Budapest 1961. Tankönyvkiadó)

[17] *Gödöny* J.: Az eljárás megindítása. A nyomozás. 481. old. (A büntető eljárás kommentárja I. kötet Budapest 1967. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó)

[18] Szakértők az igazságszolgáltatásban. 86. old.

[19] *Kertész* I.: i. m. 637. old.

[20] *Kertész* I.: i. m. 636. és 637. old.

[21] Vö. Szakértők az igazságszolgáltatásban. 358. old. — Lásd még uo. 45. és 51. old.

dolog a szakértői bizonyítás olyan módja, melynek keretében „lelet felvételére szakvélemény adása nélkül" reflektál a hatóság, illetőleg amelynek „lelet és nem vélemény" a terméke.

A szaktanácsadó véleménye tehát akkor is vélemény, ha logikai szempontból ítéletnek minősül, és — ami itt a lényeget jelenti — bizonyítási szempontból ilyenkor sem pótolhatja a szakvéleményt.

Mivel a szaktanácsadó eljárási tevékenységet nem a saját jogán fejt ki, cselekményeit és nyilatkozatait, mint ilyeneket, az iratokban kötelezően rögzíteni nem kell (szemben pl. a tanú vagy a szakértő nyilatkozatával). A szaktanácsadó közreműködésének a hatása rendszerint a kérdéses eljárási cselekmény színvonalában, eredményességében tükröződik csupán. Aminek az eljárási cselekmény jegyzőkönyvéből — a szaktanácsadóra vonatkozólag — ki kell tűnnie, az nem több, mint a személyi adatai, valamint a Be. 71. §-ának az alkalmazásához szükséges adatok.

A Be. 79. § (2) bekezdésében a 72. § (3) és (4) bekezdéseire utalás nem a szaktanácsadónak biztosít önálló eljárási jogalanyiságot, hanem az őt igénybe vevő hatóság számára jelöli meg a kereteket, melyeken belül a szaktanácsadót foglalkoztathatja. Eljárási cselekménynél a szaktanácsadó jelenlétének a jogi alapja egyedül az, hogy az eljáró hatóság ezekbe bevonta őt (ezért nem kifogásolhatja jelenlétét a terhelt vagy a védő). Arról azonban szó sincs, hogy ha az igénybe vevő hatóság — akár az eljárási cselekmény foganatosítása közben is — úgy találja, hogy a szaktanácsadóra már nincs szüksége, ne szüntethetné meg (kötetlen formában és indokolás kötelezettsége nélkül) további igénybevételét. Ilyen esetben az illető specialistának a szaktanácsadói minősége nyomban megszűnik, és a hatóságnak a konkrét ügyből „elbocsátó" intézkedése ellen nem élhet jogorvoslattal. Ugyanez érvényes a szaktanácsadó kérdezési jogára vonatkozólag is: Ezt is kizárólag a hatóság jogán (mondhatjuk így is: helyette) gyakorolja. Ha tehát a hatóság megsokallja vagy eleve feleslegesnek tartja a szaktanácsadó kérdéseit, ez utóbbinak nincs önálló, „saját" joga a további kérdezéshez.

További adatok közlésének vagy bizonyítás felvételének a szaktanácsadói „indítványozása" is quasi „belső ügy", közötte és a nyomozó között: A szaktanácsadó ún. „bizonyítási indítványa" nem eljárásjogi értelemben vett indítványi percselekmény, hanem olyan jelentőségű, mint amikor egy nyomozócsoport valamelyik tagja javasol valamit e csoport vezetőjének. Az ilyen javaslat felől nem hoznak határozatot, elfogadását vagy elvetését nem kötelező megindokolni; elvetése esetén a javaslattevőt nem illeti jogorvoslat. (Hogy — a testületen belül — kezdeményezhető-e emiatt fegyelmi intézkedés — más kérdés.)

A most mondottak összhangban állanak azzal a megállapítással, hogy „a szaktanácsadó az eljáró személy *helyett* és annak irányítása alatt végez el bizonyos részcselekményeket".[22] E tétel világosan kifejezi, hogy a szaktanácsadó ilyen tevékenysége — része a nyomozó által foganatosítandó eljárási cselekménynek, azaz nyomozati (rész-) cselekmény, melyet a szaktanácsadó a nyomozó helyett végez el. Nyilvánvalóan egybevág ezzel annak a leszögezése, hogy „a szaktanácsadó csak olyan vizsgálatokat végezhet, amelyeket elvileg a hatóság eljáró tagja is foganatosíthatna".[23]

IV. A szaktanácsadó és a szakértő viszonylatában nem fogadható el — már az eddig elmondottakra figyelemmel sem — az a következtetés, hogy „jogaik és kötelezettségeik nagy része ... azonos".[24] Azzal a másik következtetéssel is nehéz egyetérteni, hogy „az érdektelenség követelményében ... nincs közöttük különbség".[25]

Elvileg a büntető eljárás egész folyamán — az első eljárási cselekményt foganatosító nyomozótól a másodfokú ítéletet hozó bíróság tagjáig — csak olyan személyek tevékenykedhetnek, akik az adott ügyben érdektelenek. Például a sértett hozzátartozója, a vádlottal vagy sértettel perben álló személy a konkrét eljárásban sem nyomozó, sem ügyész, sem pedig bíró nem lehet. A három hatósági kategóriára egyaránt vonatkozó, fenti tilalomból azonban nem következik, hogy az érdektelenség elvi követelménye mindhármuk tekintetében teljesen azonos tartalmú. Az eljárási feladatok megoszlása, az egyes hatóságok által ezen belül betöltött szerepek, valamint az egyes szerepekhez kapcsolódó törvényi és társadalmi elvárások itt sem hagyhatók figyelmen kívül.

A büntetőeljárás bírósági szakasza — jogi természetét tekintve — per, amelyben a vád és a védelem ellenérdekű felekként állanak szemben. A nyomozás, mint eljárási szakasz, ennek a pernek az előkészítése, amelynek eredményére a vád épül.

Ha valaki azt javasolná, hogy egy jogvégzett nyomozó (akinek elfogulatlanságát a törvény biztosítja) maga döntsön affelől, hogy az ügy gyanúsítottját bűnvádi felelősségre kell-e vonni, e javaslat kiiktatná az eljárásból az ügyészt. Innen már logikus második lépést jelentene az a további javaslat, hogy az említett nyomozó (akit jogvégzettsége nemcsak az ügyészi, hanem a bírói funkcióra is kvalifikál) tűzzön ki mindjárt tárgyalást is az ügyben és hozzon — a nyilvánosság ellenőrzése mellett — ítéletet.

Tudjuk, hogy az inkvizitórius eljárás idején (történelmileg nem is olyan nagyon régen) lényegileg így ment a dolog. A fenti javaslatok

[22] *Kertész* I.: i. m. 636. old. (Kiemelés tőlem.) Uo. hasonlóan: „A szaktanácsadó csak az eljáró hatósági személy helyett és megbízásából végezhet részfeladatokat."

[23] *Kertész* I.: i. m. 637. old.

[24] *Kertész* I.: i. m. 636. old.

[25] L. az előző jegyzetet.

szerzői még arra is hivatkozhatnának, hogy a nyomozó (inkvizitórius) eljárási rendszer elleni panaszokat sem hagyták figyelmen kívül, hiszen mellőzték javaslatukban a titkosságot és a kínvallatást. „Vajon a javaslat szerint elérhető hatalmas idő- és költségmegtakarítással szemben — tehetnék fel a kérdést — tényleg olyan jelentős-e a nyomozás törvényességi felügyelete, meg a (különben is sokat vitatott) bírói függetlenség? Miért ne tudhatna „elfogulatlanul" viszonyulni — a vádemelés kérdésében — a nyomozó a saját munkájához, illetőleg — a megítélés tekintetében — a vádló a saját vádjához?"

Szavakban persze mindenki fel lenne manapság háborodva az ilyen kérdéseken. Pedig a múlt (és a jelen is) a világnak hol egyik, hol másik pontján kínálja az aggasztó és elvi szilárdsára intő példákat, mikor egy-egy ügyben (pl. az eredményes bűnüldözésnek, az államérdek hatékony védelmének, erkölcsi értékek megóvásának jelszavával) gyakorlatilag statiszta szerepre kárhoztatták a bíróságot. Az olvasó aligha igényli annak bizonyítását, hogy az állam a bűnözés elleni közvetlen harc áldozatos és veszélyes munkáját nem becsüli le azzal, hogy e munka törvényessége tekintetében felügyeletet biztosít az ügyésznek, és a vádemelésre alkalmasság kérdésében is ez utóbbira bízza a döntést. Feltehetőleg azt sem kell ma újra bebizonyítani, hogy az állami büntetőigényt érvényesítő ügyész funkciójának a jelentőségét nem csökkenti sem a döntésnek a bíróságra bízása, sem az, hogy a bírósági bizonyítás során a vádlót a terhelttel és védőjével azonos jogok illetik [Be. 9. § (3) bekezdés].

Aki ezt elfogadja, annak számára az is evidens, hogy a bíróság minden személyi bizonyítékforrás tekintetében figyelmet fordít annak megvizsgálására, hogy az — mind a vád, mind a védelem irányában — mennyire elfogulatlan és mennyire érdektelen.[26]

Szakértők esetében az említett követelmények azért kapnak fokozott súlyt, mert bizonyítékalkotó tevékenységük területe úgynevezett különleges szakterület, ahol sem a törvényességi felügyeletet ellátó ügyész, sem az ügyet ítéletével eldöntő bíróság nem rendelkezik jártassággal. Ez az alapja annak, hogy „a szakértőt az eljárási jog elfogulatlanság szempontjából a bíróval azonos követelmények elé állítja", mert „akinek a kezébe fontos tárgyi bizonyítékok *önálló* vizsgálatát teszi le a törvény, olyan személy kell, hogy legyen, akinek nemcsak a szakértelme, hanem a megbízhatósága, pártatlansága, tárgyilagossága is *intézményesen* biztosított."[27]

A szaktanácsadó és a szakértő alkalmazása körüli zavarok és viták alapja elsősorban a két intézmény rendeltetésének, eljárási céljának a szem elől tévesztése. A szaktanácsadó — ténylegesen régóta létező — figurájának azért kellett határozott jogi profilt adni, mert ki kellett zárni annak lehetőségét, hogy a (szakkérdésben laikus) hatóságnak valaki felelősség nélkül sugalmazhasson meg nem gondolt vagy éppenséggel tudatosan helytelen szakmai megállapításokat és következtetéseket. Az eljárási törvény hiába zárja ki az eljárásból az elfogult nyomozót, ha a tárgyilagos nyomozó tanácsadójaként olyan személy működhetik, aki pl. a terhelt vagy a sértett hozzátartozója, illetőleg ellensége, vagy akitől az ügyben elfogulatlan közreműködés egyéb okból nem várható. Ez a dolog egyik oldala.

A másik oldalról viszont a szaktanácsadói intézmény létalapját, gyakorlati értelmét, szolgálati szerepének eredményes betöltését veszélyeztetné, ha elfogulatlanság tekintetében többet igényelnének a szaktanácsadótól, mint attól, aki foglalkoztatja. A specialista segédnyomozó alakját nem íróasztal mellett elmélkedő teoretikus találta ki, hanem a sikeres bűnüldözés parancsoló érdekei követelték bevonását a nyomozásba. Az eljárás gyorsasága, gazdaságossága és eredményessége igényelte azt, hogy a nyomozásban segédkező technikus vagy orvos ne kívülállóként tárgyaljon és levelezzen a nyomozóval, hanem — mint a szervezetnek az eljárási rendelkezéseket és a kriminálta ktikai szabályokat is ismerő tagja — állandóan és kötetlen formában álljon ennek rendelkezésére. A rendőrség nem azért létesített világszerte laboratóriumokat, nem azért szervezte meg saját kebelében a bűnügyi technikai és a rendőrorvosi szolgálatot, hogy ezzel szakértői igényeket elégítsen ki a bizonyításban.

Abban a — gyakorlatilag egészen ritka — esetben, mikor nem nyomozó, hanem pl. az ügy bírája így akar magának tájékozódást szerezni az ügyben releváns szakkérdés bizonyos tapasztalati tételeiről (rendszerint éppen azért, hogy elvégezhesse a szakvélemény értékelését), meghallgathatja — amint ez a múltban is megtörtént — egy alkalmas specialista magyarázatát. Most a törvény külön is figyelmezteti arra, hogy ne olyan személytől érdeklődjék, aki az ügyből, mint szakértő, ki lenne zárva.

Hatályos eljárási törvényünk az ellenőrző szakértő intézményét nem ismeri. Ez a körülmény már az 1973. évi I. tv. előtti időben is minden esetben nagyon megfontolandóvá tette a nyomozóhatóság specialistáinak a szakértői igénybevételét, jóllehet a védelemnek ekkor még módjában állott — a kirendelt mellé — más szakértő alkalmazását kérni. Most, amikor ez a lehetőség megszűnt, még kevésbé hatna megnyugtatóan az említettek szakértői alkalmazásának a forszírozása, figyelemmel arra is, hogy a törvény terhelti és védői szaktanácsadót nem ismer. Hiába törekszik az ilyen szakértő a

[26] Vö. A bűnözés elleni harc — jogászi nézőpontból. 261—262. old. Magyar Jog 1972. 5. sz.

[27] Szakértők az igazságszolgáltatásban. p. 86, illetőleg 95. — *Cselcov* M. A. szerint: „A szakértőnek ugyanolyan elfogulatlannak kell lennie, mint a bírónak." (A szovjet büntető eljárás 216. old. Budapest 1954. Jogi és Államigazgatási Könyv és Folyóiratkiadó)

teljes objektivitásra, ez sem az elvi aggályokat, sem a szerepfeszültséget nem küszöböli ki. Még kevésbé mentesít olyan látszatoktól és feltételezésektől, melyeket eleve elkerülni mind az érintett specialistáknak, mind pedig eljárási rendszerünknek egyaránt érdeke.

A szakértői tevékenység előbbiekben ismertetett felfogásának logikus folyománya volt, hogy az igazságügyi szakértői szervezetet nálunk nem a rendőrség égisze alatt (mely pedig már rendelkezett alkalmas specialistákkal és értékes felszereléssel), nem is az ügyészséghez kapcsolva, hanem az igazságügyminiszter felügyelete alatt hozták létre. Azóta a minisztérium által megszervezett szakértői intézetekben működő állandó szakértők mind munkájuk szakmai színvonalával, mind pedig (amiről ezúttal szó van) tárgyilagos és részrehajlástól mentes eljárási tevékenységükkel igazolták, hogy az igazságügyi politikának ez a koncepciója helyes volt. Igazságügyi szakértői szervezetünk kivívta magának a közvélemény bizalmát; most e bizalom megszilárdítása és megtartása a feladat. Vajon e feladat teljesítésének az irányába hatna-e, ha állandó szakértőink, az igazságügyi szakértői tevékenység mellett, melyet élethivatásukul választottak, a nyomozó alkalmi szaktanácsadójának a szerepére is vállalkoznának?

Ezt a kérdést — egy-egy rész-aspektusra szűkített módon — az előbbiekben már érintettük. Ezúttal általánosságban az egyes ügyektől és az egyes szakértőktől elvonatkoztatva, így hangzik a kérdés: Közömbös-e vajon, egyrészt a szakértői intézetek és tagjaik szemléletének alakulása szempontjából, másrészt a közvéleménynek ezek tárgyilagosságába és pártatlanságába vetett bizalma (ezek szociális „image"-a) szempontjából az, ha az intézetek állandó szakértőit a nyomozó hatóság szaktanácsadóként veszi ismétlődően igénybe? Ha a nyomozati (vádirati) tényállás különös szakértelmet igénylő része ilyen állandó szakértőnek a (szaktanácsadó minőségben végzett) munkájára épül, nem fogja-e ez a körülmény — akár tudatosan, akár nem tudatosan — befolyásolni vagy feszélyezni a vele egy intézetben dolgozó kollégáját, akit az ügyben utóbb szakértőül rendelnek ki?

Részemről mindkét kérdésben azt tartom, hogy az aggályok jogosak. Ha a törvény kategorikusan eltiltotta az igazságügyi szakértői szervezet részeként létrehozott intézmények állandó szakértőit attól, hogy az egyes állampolgárnak vagy védőjének rendelkezésére állhassanak, akkor nehezen lehet — eljárási jogunk elveinek hátránya nélkül — módot adni rá, hogy (nem szakértői minőségben, hanem aktív segítőként) a bűnüldöző hatóság részére dolgozzanak. Az ebből származó szerepfeszültség következményei e szakértői intézmények tagjainak kölcsönös viszonylatában (és ezen keresztül az intézmény szellemében, atmoszférájában) éppúgy jelentkeznének, mint abban a képben, melyet a kérdéses szakértői intézményről — és a szakértői bizonyítással kapcsolatos jogpolitikai elképzelésekről — a közvélemény kialakít.

Székely János

A kameralisták szerepe az abszolút monarchiában

Az állam és a gazdálkodás mindig kölcsönhatással voltak egymásra. A gazdálkodás módja meghatározta az államberendezést, az államhatalom biztosította az uralkodó osztály gazdálkodásának feltételeit. Az állam szervei gondoskodtak pl. az antik államokban a rabszolgamunkaerőről, később a hűbérurak földbirtokainak kiterjesztéséről és védelméről. Végső fokon a gazdálkodás határozta meg az államot, meghatározó szerepet töltött be az állammal kapcsolatban.

Ez a meghatározó szerep azt jelenti, hogy a gazdasági fejlődés kiváltja az állam létrejöttét és meghatározza fejlődését, hogy a gazdaság fejlődéséből adódnak az állami lét objektív feltételei. A gazdasági fejlődés követelményei viszont az egyes osztályok gazdasági érdekeiben fejeződnek ki. A vagyonos osztály gazdasági érdekeinek védelmére szolgál az államszervezet.

A vagyonos osztály a gazdasági hatalom alapján politikai hatalmat is szerez, a gazdasági érdek politikai érdekben, majd az állami érdekben, akaratban, célban, szervezetben, döntésekben és intézkedésekben fejeződik ki. A gazdaság és az állam kölcsönös kapcsolatában a gazdaság olyan tényező, amely a sokféle társadalmi összefüggés hálózatában meghatározó, elsődleges szerepet játszik.

Az államnak a gazdasággal kapcsolatos szerepe viszont konkrét formában úgy nyilvánul meg, hogy állami intézkedések irányítják és szabályozzák az emberek (állampolgárok és hivatalos személyek) tevékenységét a gazdasági viszonyokban.[1]

[1] *Antalffy — Samu — Szabó — Szotáczky:* Állam- és jogelmélet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1970. 153—156. old.

Ha a gazdasági viszonyokban olyan átalakulás, technikai fejlődés, kényszerhelyzet, vagy ellehetetlenülés következik be, amely a kizsákmányolás fennálló rendszerét veszélyezteti, vagy felborítja, az uralkodó osztálynak új utakat és módszereket kell találni uralma további biztosítására, mert ha gazdasági hatalmát elveszíti, politikailag is megsemmisül.

A történelmi fejlődés számos ilyen helyzetet hozott létre. Ilyen helyzet állt elő Nyugat-Európában a harmincéves háború idején is, amikor a háborús pusztítások az akkori patriarchális-feudális állam gazdasági alapjait tönkretették és a fejedelmek, főurak eltartásának biztosításához az erőszak nem volt elegendő, mert a tönkretett paraszti gazdaságokból, a szétdúlt városokból a legerőszakosabb végrehajtás sem tudott elkobozni annyit, amennyi a fejedelmi és főúri udvarok eltartásához szükséges lett volna.

Európát — elsősorban annak nyugati felét — a harmincéves háború alatt számtalan hadsereg gázolta keresztül. Hullámzó, mindent elpusztító harcok dúltak. A hadak mindenütt nyomort és pusztulást hagytak maguk után. A hosszú és kegyetlen háború megtizedelte a lakosságot, szétrombolta a falvakat és városokat, szétdúlta, s szinte megsemmisítette a közlekedési hálózatot. A kézműipar telepeit lerontották, a mezőgazdaságilag művelhető földek elvadonosodtak, az állatokat és a földművelési eszközöket elhordták, a magtárakat kifosztották, a lakosság megmaradt része elmenekült, ahova tudott. Még a háború alatt borzalmas járványok törtek ki és tovább pusztították a népet. A háború és a járványok mellett az állandó éhség fejezte be a pusztítást és szedett újabb és újabb áldozatokat.

A háború után a népesség megmaradt része teljesen elszegényedve, kifosztva, élelem és a legelemibb felszerelések hiányában húzódott vissza elpusztított lakóhelyeire. A kár olyan nagy és annyira mindenre kiterjedő volt, hogy a lakosság magára hagyva szinte teljesen tehetetlen volt azzal szemben. A háború, mint nagy természeti csapás vonult végig Nyugat-Európán. Segítség csak egy helyről jöhetett, az államtól, a fejedelemségtől. Azonban az államok, a fejedelemségek is teljesen tönkrementek. A falvak, a városok, a közlekedési hálózat, a gazdasági felszerelések elpusztítása, az emberek és állatok hatalmas arányú pusztulása következtében maga az állam is a végső romlás szélére került. A közbevételi források elapadtak. Az államkincstárak mindenütt kiüresedtek, az egész állami organizáció szétesett.

A harmincéves háború idején már megtörtént az államkincstárnak a fejedelmek magánvagyonától való elválasztása, de még mindig a fejedelem személye jelentette az államot. A fejedelmek hatalma még abban az időben is patriarchális jellegű, kizsákmányoló erőszakuralom volt.

A hűbérurak, a király vagy a fejedelem személyének, a földet adó földesúrnak voltak személy szerint alárendelve és személyes szolgálatra kötelezve. Ez a személyes szolgálati és alárendeltségi viszony vonul végig a középkori államszervezeten. A jobbágy a földesúr házanépét, cselédségét alkotja. Életmódja, jóléte kizárólag földesurának önkényétől vagy jóindulatától függött, nem „országos" gond. A vezetés, igazgatás és igazságszolgáltatás a földesurat, mint pater familiast illeti meg, a fejedelem, a király pedig — az akkori ideológia szerint — az egész nagy család legfőbb feje, ő a patriarcha. Hivatalos tisztviselő kar még nem alakult ki.

A vezető udvari állásokat — tisztségviselő — lovagi és egyházi méltóságok töltötték be, az egyes ilyen hivatalfőnökök kezében jelentős hatalom összpontosult. Azonban ezek csak átmenetileg tartózkodtak az udvarban, hivatalaikat mellékfoglalkozásszerűen látták el, fizetésük csekély volt és azt is főleg természetben kapták. A kötelék, mely őket hivatalukhoz fűzte, egészen laza volt. Nem csoda tehát, hogy legtöbbjük csak saját hasznára és előnyére dolgozott és mindent csupán ebből a szemszögből nézett. A hivatali tradíció teljesen hiányzott, olyan állásokra, melyek nem tetszettek nekik, vagy nem fizetődtek ki, úgy mint a többi, nem szívesen vállalkoztak. Az évnek csak egy részét töltötték hivatalukban és inkább saját birtokaikkal törődtek. A távollevők hivatalait (a magukéi mellett) az egyháziak közül kikerülő kancellárok vezették.

A vidéki szervek a fejedelmek hitelezői és zálogtulajdonosai kezelésében voltak és valóságos kisebb zsarnokságokká nőtték ki magukat. Ehhez járult még, hogy a hivatalok székhelyeiket is állandóan változtatták, mert a fejedelmeket útjaikon mindig elkísérték. Így számos ügyet nem intéztek el, az egyes tisztségviselők sem tudtak a rájuk kiosztott feladatkörben működni. A tudománnyal való kapcsolatot csak az egyháziak tartották meg, a világiak közül csak nagyon kevesen és ezek is felületesen foglalkoztak a latin jogforrásokkal. A nép azonban ezeket a „jogtudósokat" még a XVI. században is megvetette, a helyzet állandó romlásáért a hűbéri hivatalvezetőket vádolta és teljes gyűlöletével ellenük fordult. Így jelenti ki pl. Ulrich von Hutten a nép legnagyobb kirablóinak a lovagokat, írnokokat, kereskedőket és jogászokat.[2]

Ez a szervezési forma a fejedelmek és a hűbérurak között rendszerint csak igen laza függőségi kapcsolatot tudott létrehozni, de a hűbérurak még ezt a kötöttséget sem igen akarták elismerni és maguk is mind függetlenek, fejedelmek akartak lenni. Már a XIII. század folyamán az volt a céljuk a nagy hűbéri javadalmak (tartományok) urainak, hogy fejedelmek lehessenek, a XV. és XVI. századbeli átalakulások so-

[2] Kurt *Zielenzieger:* Die alten deutschen Kameralisten. Jena. 1914. 26. old.

rán a fejedelmek arra törekedtek, hogy a fejedelemség tényéhez a felségjogokat is megszerezzék.

A XIII. században a hűbérurak függetlenítették magukat a királytól, a XV. és XVI. század folyamán megkísérlik, hogy a tényleges önállóságot jogi alapra helyezzék és a nemességet is a maguk hatalma alá kényszerítsék. Az elszakadási és önállósulási törekvések nem álltak meg az egyes tartományoknál, hanem ezeken belül tovább folytatódtak. A nagyobb hűbérurak, a nemesek és a lovagok is mind arra törekedtek, hogy kötelékeiktől, melyek ebben az időben elsősorban személy szerinti kötöttséget jelentettek, lehetőleg szabaduljanak. Ezek az elszakadási törekvések rendkívül veszélyeztették az egyes fejedelmek hatalmi és főleg vagyoni helyzetét, annál is inkább, mert a fejedelmek családpolitikájának az volt az alapja, hogy a fejedelmi házasságok révén minél több és kiterjedtebb tartomány urai lehessenek. A főurak önállósulási törekvésével szemben mindinkább fellép a fejedelmek részéről a — gazdasági okokból kényszerítő — centralizáció kísérlete. A fejedelemnek olyan állami — igazgatási — szervezetre volt szüksége, mely az egymástól távollevő, heterogén tartományokat összefogja, azok rendjét és a belőlük folyó jövedelmeket akkor is biztosítani tudja, ha a fejedelem nincs is jelen, mert hiszen nem is lehet egyszerre jelen minden tartományában. Ez a probléma céltudatos családi politikájuk eredményeként főleg a Habsburgokat terhelte és a kivételes szervező tehetségű I. Miksa császár (1493—1519) volt az, aki a megoldást megtalálta és az újkori bürokratikus államot útjára bocsátotta. Miksa kezében egyesültek először az osztrák örökös tartományok, továbbá Németalföld, a burgundi grófság és ugyancsak ő volt a német-római király. Így az elé a nehéz feladat elé került, hogy ezt a hatalmas birodalmat összetartsa, valamiképpen egységbe fogja. Miksa a burgundi és az annak alapjául szolgáló francia minta alapján szervezte meg államát. Átvette a curia regis intézményét, az általános igazgatási, pénzügyi igazgatási és főtörvényszéki tagolással. Ezek a speciális szervek mind egységesek és központiak voltak és a meglevő tartományi és helyi szervek fölé rendelte őket. Reformjának alapelvei: a hűbéri államnak hivatalnoki államal való felváltása, állandó kormányszékek felállítása, amelyek az ügyeket a fejedelem távollétében is intézik, a központi államhatalom megerősítése.[3]

A reform lényege a hűbéri főuraknak élethivatásos tisztviselőkkel való felcserélése, vagyis a közjogi értelemben vett és a fejedelem abszolut, természetjogi, Istentől elhivatott hatalmára épülő állam életre hívása volt. Ezek az új hivatalnokok rangjukat, megélhetésüket, mindenüket az őket alkalmazó fejedelemnek köszönhették és éppen ezért azokhoz a legteljesebb hűséggel ragaszkodtak: azok hatalmának erősítésére minden tőlük telhetőt megtettek.

A hűbéres és élethivatásos tisztviselők jó ideig még párhuzamosan voltak alkalmazva és mivel a lovagok, az egyházak és a rendek ellenállása egyre erősebb lett, az állam újjászervezése komolyabb formában csak a XVI. század elején sikerült. A fejedelmek az új közigazgatás segítségével ekkor már gazdaságilag megerősödtek, gátat tudtak vetni a további elszakadási és önállósulási törekvéseknek. Azokat végképp megtörik. Így jön létre az új közigazgatás, amelynek kialakítása már a XV. század óta folyt, de mint Spangenberg mondja: hosszú és fáradságos úton kellett végighaladni, amíg sikerült a középkor rendi szervezetéből az abszolút államot kifejleszteni, államilag vezetett és sajátos törvényekkel szabályozott gazdasági életet létrehozni és az ahhoz szükséges hivatalnoki, katonai és pénzbeli erőket biztosítani.[4]

Az új állam kiépítésével így egy új hivatalnoki kar is létrejött. Az újjászervezett kamarák képzett tisztviselőket és szakembereket követeltek. Ezek fizetett és többnyire jogászilag képzett hivatásos fejedelmi alkalmazottak voltak, akik kifejezetten a fejedelmi kincstár megtöltése és gyarapítása érdekében fejtették ki tevékenységüket.

A társadalmi viszonyok konszolidációja, a tengeri és szárazföldi kereskedelem feltételeinek kialakulása szükségessé tette a kereskedelem és vagyonszerzés jogi szabályozását, a megszerzett tulajdon birtoklásának biztonságát. Az így kialakult gazdasági viszonyok a' római jog művelését újra fellendítették, világiak és egyre inkább és egyre többen vállalkoztak a római jogi tanulmányokra és ezekből azután a legjobb tisztviselők kerültek ki.

Lassan kialakultak az eljárási és hivatali szokások, kifejlődött a hivatali öntudat és tradíció. Az arra alkalmas írnokok előtt megnyiltak a titkári állások, a kiválóbbak a tanácsosi rangra emelkedhettek. Így kialakult a tisztviselői rangfokozat és a hivatalnoki életpálya. A hivatal már a tisztviselők egész életére szólt.

E tisztviselők közreműködésével alakult ki elsősorban Németországban és Ausztriában a kameralisztika (kameralizmus), a fejedelmi kincstárak jövedelmének gyarapítását szolgáló irányított gazdaságpolitika.

A rendi állam hivatalnoki állammá való ezen átalakulása közben tör ki Nyugaton a harmincéves háború, amely az országokat és a fefejedelmeket jóformán teljesen tönkretette és Nyugatot a teljes pusztulás veszélye felé vitte. A helyzet tragikus voltát a bevezető mondatokban vázoltam, most az elmondottak alapján a

[3] Sigmund *Adler:* Die Organisation der Zentralverwaltung unter Kaiser Maximalisn I. 1886. 7. és köv. old.

[4] *Spangenberg:* Landesherrliche Vertwaltung stb.... Histor. Zeitschr. v. Sybel—Meinecke Bd. 103. I. 526. old.

képet így tudnám összefoglalni. A harmincéves háború az országokat feldúlta, a termelés majdnem teljesen megállt, a lakosság jelentékenyen megritkult, minden jövedelmi forrás elapadt, a fejedelemségek gazdasági létalapjai majdnem teljesen megsemmisültek, politikai fennmaradásuk bizonytalanná vált, viszont már kialakult a központi államhatalom a maga hivatásos tisztviselőivel.

A végső romlás szélére sodródott Nyugat-Európán az üres főúri címek nem tudtak segíteni, az országokat, fejedelemségeket csak mélyreható — tárgyilag és helyileg is megalapozott — szakismeretek birtokában lehetett újjáépíteni. Ezt kellett meghozni az új tisztviselői karnak. A harmincéves háború okozta csapásokból, tehát ennek az új hivatalnoki karnak a segítségével keresték a kivezető utat. A legnagyobb baj a fejedelmi kincstárak kiüresedése volt, adókat viszont nem lehetett szedni, mert a nép egyrészt számbelileg is jelentékenyen megfogyott, másrészt a földek, a termelési eszközök, a közlekedési hálózat annyira tönkrementek, hogy nem is volt a népnek miből adót fizetnie. Így tehát — kényszerűségből — előbb a nép számára kellett valahogyan termelési és megélhetési lehetőséget biztosítani, meg kellett indítani a termelési apparátust és csak azután lehetett arra gondolni, hogy majd a fejedelmi kincstárak is megteljenek. Így indult meg és kísérte végig az egész abszolút államot egy másodlagos jellegű szociálpolitikai tevékenység, melynek mint látjuk igazi célja nem a népesség önmagáért való megsegítése, hanem a fejedelmek vagyoni helyzetének rekonstruálása volt. A feladat az élet minden terén általánosan jelentkezett, a föld és nép viszonyát, az állami élet gazdasági alapjait a maga teljességében kellett újjárendezni, a romokból új országot kellett építeni, a megélhetést és az anyagi felemelkedést kellett a fejedelmek számára biztosítani. A hivatásos tisztviselői kar kialakulása folytán a szervezet, a háború pusztításai következtében pedig a feladat adva volt, viszont az újjárendezésnek, az országépítésnek módjai, eszközei, méretei és irányelvei egyáltalán nem voltak tisztázva.

Az országok újjárendezése, a közigazgatásnak, a kamaráknak, feladata volt, így az újjárendezési terveket és javaslatokat a kamarák vezetőinek kellett megadniok.

Mivel pedig az újjárendezésnek legtöbb kérdése nem hatalmi, hanem szakprobléma volt, a kamarákban egyre több szakember kellett. Az igazgatásnak, helyesebben az újjáépítésnek és tervszerű országrendezésnek egész új tudománya alakult ki, a kameralisztika. Az új tisztviselőket szolgálatba lépésük előtt erre a tudományra meg kellett tanítani és mivel a fejedelmeknek létérdekük volt, hogy a tisztviselők ezeket az új tanokat minél alaposabban elsajátíthassák, egymásután állították fel az új tudománynak, a kameralisztikának egyetemi tanszékeit. Az első kameralisztikai tanszéket 1727-ben I. Frigyes Vilmos állította fel Halle a. S.-ban és Frankfurt ad. Oderban. A porosz példát 1734-ben Rinteln, 1742-ben Prága, 1745-ben Braunschweig, 1752-ben Bécs, 1763-ban Erfurt, 1768-ban Göttingen, 1777-ben Giessen, 1754-ben Nápoly és Milánó is követték.

Magyarország vonatkozásában az 1765. évi országgyűlés eredménytelenségével kapcsolatban erősen hangsúlyozták az államtanácsban az általános és magyar közjog, valamint a policialis (kameralista) tudományok tanításának szükségességét, mert úgy vélték, hogy a magyar rendi gondolkodásmód megváltoztatását és a helyes állami elvek elterjesztését csak ezáltal tudják elérni. Az ifjúságot az oktatás segítségével akarták mentesíteni a balítéletekről.[5]

Az 1765. év óta elkészített egyetemi reform alapján 1769-ben állították fel az államra nézve oly fontos tanszéket, a bécsi minta szerint a bölcsészeti karon, annak ellenére, hogy Borie államtanácsos 1769-ben egyik véleményezésében, mint a „studium iuridicorum" részével foglalkozott azzal. A tanszékre a budai születésű Weissengruber Antalt, Sonnenfels tanítványát nevezték ki. Ő azonban időközben bekövetkezett sérülése miatt azt nem foglalhatta el és helyére ugyancsak Sonnenfels javaslatára Ehrenfelsi Paál Gáspár került, 1770. július 16.-i kinevezéssel. Paál Gáspár után 1772-ben Gyurkovics Ferenc következett. Valamennyi kar hallgatói számára minden tanítási napon délután 2-től 3-ig világi történelem, 3-tól—4-ig politikai-kamarai előadás, hétfőn, szerdán és pénteken de. 10-től—11-ig pedig világi ékesszólástani előadások voltak a filozófiai karon.[6]

A bölcsészeti karra semmiképpen sem illő tanszéket 1777-ben — jóval előbb, mint az Bécsben bekövetkezett — a jogi karra tették át. Az 1777. évi Ratio Educationis már a jogi tanfolyamokhoz tartozó rendes tárgyak között foglalkozik a stúdiummal. A jogi karon a tanszék 1849-ig működött, tanárai Gyurkovics után egymást követőleg Reviczky József, Sax Mihály, Tipula Péter és Bercsényi László voltak. A nagyszombati egyetemen kívül a váradi akadémián is felállították a kameralisztikai tanszéket, ugyancsak még 1769-ben és arra Barics Adalbertet (Bélát), a magyar statisztikai tudomány egyik úttörőjét, Weissengruber ösztöndíjas társát, a későbbi budai jogtanárt nevezték ki.

E kameralisztikai tanszékek feladata az államigazgatás, a tervszerű országépítés, az állam (fejedelem) jólétét biztosító tervek és eljárások tanítása, az állami szolgálatra való előkészítés és a közigazgatási személyzet utánpótlásának biztosítása volt.

Az elmélet kialakulásával párhuzamban, sőt azt túlhaladva és megelőzve megindult a

[5] *Ember* Győző: Magyarország és az államtanács első tagjai. Századok, 1935. 611—613. old.

[6] *Szentpétery* Imre: A bölcsészettudományi kar története. 1635—1935. Bp. Egyetemi Ny. 72—73. old.

nagyarányú gyakorlati munka is. Hatalmas telepítési munkálatok kezdődtek, a mezőgazdaság, az ipar és kereskedelem állami irányítás alá került és valamennyi erős fejlődésnek indult, mocsarakat csapoltak le, feltöltési munkálatokat végeztek, új közlekedési hálózatot létesítettek (Friedrich-Wilhelm Kanal, Finow-Kanal, Plauner und Bromberger Kanal). A fejedelmek arra törekedtek, hogy amint a matematikában, vagy az építészetben, úgy a közigazgatásban és az országrendezésben is a teljes észszerűség uralkodjék és az egyes tevékenységek eredményei már előre a legnagyobb valószínűség mértékéig kiszámíthatók legyenek. Az állam így a gazdasági élet legfőbb vezetője és irányítója lett. Kialakult a jóléti államfelfogás: az állam feladata az alattvalók — a lehető legnagyobb szám — lehető legnagyobb földi boldogságának, jólétének biztosítása. Mint az eddigiekből már kitűnt, a nép jólétének emelése csak másodlagos cél volt, az alapvető feladat a fejedelmek vagyoni hatalmának helyreállítása, megerősítése és növelése. A kameralisták a polgárság érdekei helyett az uralkodó, a kincstár érdekeit szolgálták. Ezt igazolja az is, hogy a népjóléti tevékenység nem az alattvalók akaratához és kívánalmához igazodott, ennek kinyilvánítására nem is volt lehetőség, hanem az abszolút fejedelem önkénye fogalmazta meg az igényeket és az így megállapított boldogságot igyekezett az állam biztosítani, akár igényelték azt az alattvalók, akár nem. A „jóléti állam" terminológia hamisságát, megtévesztő jellegét, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az állam rendkívüli gazdasági sikerein felbuzdulva, szinte belerészegedett mindenható hatalmába, egyre szorosabbra fűzi a centralizációt, állandóan erősíti szervezetét és mind mélyebbre és mélyebbre nyúl bele az emberi életviszonyokba. A felvilágosodott abszolút fejedelmek alatt az állam már az összes életmegnyilvánulások ura, középpontja és irányítója lett. Az állam irányította már nemcsak a gazdasági életet, hanem fejlesztette a tudományt, a művészetet, beleszólt a vallási életbe és valamennyi emberi életviszonyba. Így az abszolút monarchia a maga bürokratikus apparátusával olyan komplett elnyomást alakított ki, amely hosszú ideig lehetetlenné tett minden szembehelyezkedést és ellenállást.

Az abszolút állam fokozatosan kifejezett közigazgatási államma (Verwaltungsstaat) fejlődött, amely tervszerűen szervezte és rendezte az összes életviszonyokat. A szervezés és igazgatás, az államvezetés elvi alapjait, sőt részleteit is az egyre erőteljesebben kibontakozó kameralista irodalom szolgáltatta, a gyakorlati végrehajtást az biztosította, hogy a kameralista tudósok nem elméleti könyvírók, vagy gyakorlati hatáskör nélküli egyetemi tanárok, hanem egyúttal a központi kormányhatóságok vezető tisztviselői voltak. Az igazgatásnak ehhez a gyakorláshoz komoly szakismeretre volt szükség és így ezt a tartalmi átalakulást is jól fel tudták a fejedelmek használni arra, hogy a közhatalom és az igazgatás tényleges gyakorlásából a hűbérurakat egyre tökéletesebben kizárják.

Így nem helyes a liberális kornak az a felfogása, mely a kameralizmusban csupán egy merkantilista alapelvekkel dolgozó gazdasági tudományt lát. Igaz, hogy a gazdasági élet az abszolút államokban egyre inkább előtérbe került, de — mint Zielenzieger mondja: „Wir dürfen nicht vergessen, dass das Wirtschaftliche dem Politischen gehorchte".[7]

Speciális államigazgatási rendszer alakult ki, egy korábban nem létezett tisztviselői kar szolgálati diszciplinájával és cselekvési irányelveivel. Ekkor alakult ki az újkori állam mint szervezet, mint üzem és ennek az üzemnek, apparátusnak a működésére vonatkozó szabályokat és irányelveket meg kellett alkotni.

Az összes erők összefogása és egy egységes, jólétben élő nép volt az abszolút állam — meghirdetett — célja. E cél érdekében a kameralizmus a közgazdaságon túlmenőleg az élet minden ágára kiterjedt és olyan sokoldalú volt, mint az abszolút állam maga. A kameralisztika az állam szolgálatára beszervezte az összes tudományokat, a jog- és államtudományt, a filozófia egyes részeit és még számos más tudományágat is.

Igen tanulságos a kameralisztikának az elméleti és gyakorlati politikához és magához a jogtudományhoz való viszonyát közelebbről is szemügyre venni. Bornitz „Partitionum Politicarum libri IV. (Hannoviae 1608) c. könyvében evvel a tárgykörrel bővebben foglalkozik. Erősen érezhető rajta Aristoteles és Bodin befolyása, nála is megtaláljuk a politikának az államtan és országló-művészet (Staatslehre und Staatskunst) szerinti kettős értelmezést (politica est ars Reipublicae perficiundae, alio nomine civilis doctrina, 31. old.). Azonban éppenúgy, mint ahogy Aristoteles, a gyakorlati és elméleti politika közötti különbséget ő sem ismeri el. Bornitz szerint a gyakorlati politika már csak egy lépés az elméleti után. Aki mint gyakorlati államférfi akar fellépni, annak először az elméleti politikával kell alaposan tisztában lennie.

A „prudentia politica" „theoria et praxis" útján szerezhető meg. „Theoria, praeceptorum civilium congnitione, praxi usu eorundem in analysi et genesi (31. old.).

Bornitz szerint kell, hogy egy ius politicum létezzék, amely az államot óvja és védelmezi. Ez alatt ő olyan jogot ért, mely — a természeti és más ténybeli adottságoknak megfelelő módosításokkal — valamennyi államra érvényes. Bornitz ius politikája magában foglalja az egész jogtudományt, a ius naturalet és a ius gentiumot is. Azt tartotta, hogy a ius civile, a ius naturale egy megnyilvánulása és mindkettő a ius politicum alá tartozik. A jogásznak Bornitz sze-

[7] Kurt *Zielenzieger:* Die alten deutschen Kameralisten. Jena. 1914. 284. old.

rint, mielőtt mint törvényhozó fellépne, előbb az államtudományban kell magát kiképeznie. Így ettől az időtől kezdve — és az a döntő jelentőségű tény — a jogtudományt nem tartották többé önálló és öncélú tudománynak, hanem abban az állami szervezet kiépítésének és fejlesztésének csupán egyik eszközét látták, amely a politikai célkitűzéseket köteles szolgálni.

Nem maradt el azonban a jogi szempontok hangsúlyozása sem. Kaspar Klock (1583—1655) szerint az az állam a legtökéletesebb, amelyben a legnagyobb igazságosság uralkodik és ezért feladatunk kutatni, hogy mi az igazságosság.[8]

A kameralizmus igazi értelmét és nagyságát a közelmúlt szerzői közül csupán az angol Albion W. Small ismerte fel. The Cameralists, The Pioneers of German Social Policy (1909. Chicago—London) c. munkájában a kameralistákat mint állampolitikai tudósokat és gyakorlati államférfiakat tárgyalja, szerinte a kameralistákat azok közé a tényezők közé kell számítani, amelyek a XIX. század politikai újjáépítő munkáihoz közvetlenül hozzájárultak (68. old.). A kameralistákat úgy tudja legjobban jellemezni, mint olyan írói csoportot, amely a kortársaktól, valamint a későbbi theoretikusoktól eltérően, „tudomány"-t, illetve tudománycsoportot alakított ki a fejedelem pénzügyi szükségleteinek központi kérdése körül (6. old.). A kameralista elnevezés az írók olyan sorozatára vonatkozik, akik a XVI. század közepétől a XVIII. század végéig mind ugyanazzal a központi kérdéssel foglalkoztak és összefüggő államelméleteket dolgoztak ki. Az elmélet a fejlődés során mindig lépést tartott a közigazgatás rendszerével (Preface VII—VIII). A kameralisták elsősorban nem közgazdászok, hanem politikai tudósok voltak (Preface XIII.). A kameralizmus elsősorban a kormányzás elmélete és gyakorlata volt. A. W. Small megállapításait és felfogását a kameralisztika akkori kutatói nem ismerték el, őt magát lelkes túlzónak tartották. A kameralisták azonban valóban politikusok voltak és tudományukkal az államot szolgálták. Ez áll elsősorban J. J. Becher, W. Schröder, W. v. Hornigh, J. H. G. Justi munkásságára, hogy csak a legnagyobb neveket említsük. A nagy tervek végrehajtására az összes erők szerves összefogására, a természet által adott térség gazdasági felkutatására és az összes gazdasági és népi energiák tervszerű felhasználására volt szükség. Ebben állott a kameralizmus tudományának lényege. Tehát nem csupán egy gazdasági vagy állampénzügyi tudományról, sem egy, az állam irányításához szükséges theoretikus előmunkálatokat elvégző hivatalnoki disciplináról volt itt szó, hanem az egész állami élet következetes újjárendezéséről, a tervszerű és tudományos államvezetés alapjainak lerakásáról.

[8] Axel *Nielsen:* Die Enstehung der deutschen Kamerelwissenschaft in 17. Jahrhundert. Jena. Fischer 911., 43. old.

A kameralista államtudomány az előbb említett Bornitz, Becher, Hornigh, Schröder, Justi munkásságával indult. Ezek voltak az úgynevezett régi kameralisták. Ők inkább még csak tanácsokat adnak és gyakorlati megoldásokat javasolnak a fejedelmeknek. P. W. v. Hornigh pl. „Oesterreich über alles, Wann es nur woll." c. 1684-ben megjelent munkájában az ország teljes gazdasági függetlenségének és jólétének biztosítására kilenc szabályból álló javaslatot tesz. Ezek a szabályok a következők: *Az első:* az ország pontos felkutatása. Az országon belül semmi, ami használható, nem maradhat kihasználatlanul. A nemesércek feltárásánál költségre és fáradságra nem szabad tekintettel lenni. *A második:* minden nyersanyagot az országon belül kell feldolgozni, mert a késztermékek értéke a nyersanyagét messze meghaladja. *A harmadik:* gondoskodni kell a lakosság megfelelő ellátásáról, mindenkinek megfelelő foglalkozást kell biztosítani, mindenfajta kézművességet és mesterséget oktatni kell. *A negyedik:* aranyat és ezüstöt, akár hazai bányászat termékei, akár külföldről kerültek az országba, nem szabad külföldre kiengedni, azoknak a szekrényekbe és ládákba való elrejtését nem szabad megengedni, hanem biztosítani kell azok állandó körforgását. Így nem szegényedik el az ország. *Az ötödik:* a lakosságnak be kell érnie a hazai termékekkel. Pompájukban és ékességükben ezt a korlátozást tartsák be. *A hatodik:* amit mégis külföldről kell behozni, azt áruk ellenében, de semmiképpen sem aranyért, vagy ezüstért cseréljék. *A hetedik:* a külföldről behozott termékek elsősorban olyan nyersanyagok lehetnek, amelyeket az országban feldolgoznak. *A nyolcadik:* a fölös javak értékesítése érdekében, — amelyeket feldolgozott állapotban és lehetőség szerint aranyért és ezüstért kell eladni —, a világ legtávolabbi helyeit is fel kell keresni. *A kilencedik:* semmiképpen nem szabad olyan termékek behozatalát megengedni, amelyek belföldön is elegendő mennyiségben rendelkezésre állnak, még akkor sem, ha a belföldi termékek minőségben gyengébbek, vagy drágábbak, mert jobb egy termékért két olyan tallért adni, mely az országban marad, mint egyet, amely külföldre megy.

Szélesebb tudományos alapokon a kameralizmust az új kameralisták kezdik művelni. Ez a fejlődés Christian Thomasius és Christian Wolf munkássága alapján indul meg. A Theoria és praxis ezeknél is elválaszthatatlan egymástól. Mint Christian Thomasius mnodja, az igazi államtudós (vero politicus) az igazi és bölcs orvoshoz hasonlatos. Amint az sem azzal vesztegeti az idejét, hogy elvont tételeket dolgozzon ki a legtökéletesebb egészségi állapotokról, hanem felveszi a harcot az életben előforduló betegségekkel és azon igyekszik, hogy azokat leküzdje és győzedelmeskedve felettük visszaállítsa az emberek egészségét; ugyanúgy az igazi politikusnak az államra vonatkozólag az a legfőbb feladata, hogy tanácsai és törvé-

nyei révén az állam betegségeit felkutassa és azokat meggyógyítsa.[9]

A kameralista tudomány ezeken az alapokon haladt tovább és végső kiérését a bécsi Sonnenfelsben érte el. Sonnenfelst 1763-ban nevezték ki a bécsi egyetem újonnan alakított és praktikus filozófiától külön választott Polizey und Kameralwissenschaft tanszékre abból a célból, hogy tanítsa az igazi elveket, amelyek szerint az államgazdaságról, annak minden részében gondoskodni kell.

Egyidejűleg mint udvari tanácsos is működött. Könyvei (Polizeywissenschaft 1765., Handlungswissenschaft 1768. és Finanzwissenschaft 1776.) az összes osztrák egyetemeken és Magyarországon is kötelező tankönyvek voltak egészen 1848-ig.

Mária Teréziának Sonnenfels fejtegetései már kinevezése előtt annyira megtetszettek, hogy elrendelte a kormányszékeknél valamennyi országban annak közzétételét, hogy e fontos tárgy oktatását Sonnenfels a jövő iskolaévben megkezdi és hogy azok, kik e tudományban jól haladnak, előnyben részesülnek az állami szolgálatban való alkalmazásoknál.

Az új tanár egy ideig Johann Heinrich Gottlob Justi — ugyancsak kameralista — nemzetgazdasági munkáját vette előadásai alapjául: hat év alatt azonban kidolgozta saját rendszerét. Kinevezése tulajdonképpen praktikus okokból történt: a hétéves háború, amely oly nagy áldozatokkal járt, vége felé közeledett és Mária Terézia mindent elkövetett, hogy azokat a sebeket, amelyeket a háború a gazdasági életen ejtett, orvosolja. Erre a legjobb mód a népjólét emelése volt, mert ettől az állami jövedelem emelkedését is várták.

Sonnenfels pedig, igen találékony volt éppen a gyakorlati kérdésekben. Az általa tanított és munkájában, („Grundsätze der Polizey Handlung- und Finanzwissenschaft" 1769—1776) kifejtett rendszer nem épült fel egységes tudományos alapon, ámbár kétségtelenül a természetjog — Martini fogalmazásában — volt rá legnagyobb hatással.

Ebből az eklektikus rendszerből jól kivehető Sonnenfels államideálja: „philanthropikus eszmék által enyhített abszolutizmus".[10] (Részben az ő hatására törölték el Ausztriában a kínvallatást.)

E tanokkal közelebbről meg kell ismerkednünk, mert ezeket tanították a nagyszombati egyetemen is. Sonnenfels szerint az állam a polgárok egyesülése és abból a célból jött létre, hogy egyesült erővel mindenkinek a javát keressék és elérjék. Minden állam első alakja a formátlan anarchiából a demokráciába való átmenet volt. Ebben azonban az okosabbak, a vagyonosnak a szava nem bír több súllyal, mint a tapasztalatlannak és a szegénynek. Hogy az ebből származó nehézségeket legyőzzék, más kormányformák keletkeztek: arisztokrácia, ahol a törvényhozást a nép belátó, bölcsebb részére ruházták át. Mivel azonban ilyen kormányforma mellett családi érdekek ütköztek össze egymással a közre vonatkozó tárgyalásokban, a családapák kormányzásának ősi példáját szem előtt tartva, egy emberre ruháztak minden hatalmat, bízva annak bölcsességében és igazságában, hogy a nép atyja, törvényhozója, tanácsadója, feje legyen.

Az államhatalomnak — Sonnenfels szerint — a köz érdekében ellenállhatatlannak kell lennie, — a monarchia elhatározásaival szemben a polgárok csak az engedelmességet ismerhetik, mert csak így érheti el az állam végcélját, ami nem egyéb, mint az élet biztonsága és kényelme minden ember számára, ami összevéve a köznek a jólétét teszi ki. Ez utóbbi alatt azt kell érteni, hogy szorgalmas munkával mindenki könnyen tudja megélhetését biztosítani. A biztonság külső és belső. A külső megkövetel várakat, hadseregeket, követségeket, a belső közhivatalokat és bíróságokat. Azoknak az elveknek az összessége, amelyekből az általános jólét megalapozására irányuló szabályok jutnak érvényre, az államtudomány. Az állam külső biztonságát célzó alapelvek a politika, a belső biztonságra vonatkozók a politia- (Polizey), a megélhetés módjainak gyarapítására irányulók pedig a kereskedelmi tudomány és végül az állami bevételekkel, azok legelőnyösebb beszedési módjával és kezelésével foglalkozók a pénzügyi tudomány anyagát alkotják.

Az államtudomány legfőbb alapelve a polgári társadalom gyarapítása és minden rendszabálynál csak azt a kérdést kell felvetni: vajon az a lakosságra nézve előnyös-e, avagy hátrányos. A népszaparodás növekedésével nő az állam külső biztonsága, de a fennálló rend támogatása is: a belső biztonság. Minél nagyobb a népesség, annál több a szükséglet, többféle a kereseti forrás és annál többen járulnak a közterhek viseléséhez, amivel viszont csökken az egyesnek az anyagi megterhelése az állammal szemben. Az államnak tehát mindenféle okból a lakosság számának emelésére kell törekedni.

A politikának biztosítani kell a feltétlen engedelmességet a fejedelemmel szemben, amit úgy ér el, hogy lehetetlenné tesz bármely ellenállást. A belső és külső biztonság egyaránt megkövetelik az állam erejének ismeretét, a statisztikai felvételt. Az állam betekintést kell, hogy fenntartson magának minden társaság, vagy párt szervezetébe, nem szabad azokat túlságosan megerősödni hagyni. Ha nem gvanúsak az állam biztonsága szempontjából, akkor meghagyhatók. Minden titkos társaság feltétlenül megszüntetendő.

[9] Chr. *Tomasius:* Orationes academicae. Hallae. 1723., 451. old.

[10] Willibald *Müller:* Josef v. Sonnensfels. Wien 1822. 110. old.

A polgár viszont elvárja a törvényhozó, tehát a fejedelem méltányosságától, hogy cselekvéseit ne korlátozza, ha azt az állam java nem teszi szükségessé. De a szabadság nem érhet tovább, mint ahogy azt a törvények megállapítják. A törvényeket tehát úgy kell megfogalmazni, hogy mindenki megismerje szabadsága határait. A törvény legyen rövid, egyértelmű és világos.

Az állam belső biztonsága szempontjából a szabad gondolkodás — Sonnenfels szerint — politikai bűntény, mert az államot megfosztja azoktól az eszközöktől, amelyekkel polgárait a legtökéletesebben vezetheti. A fejedelem tehát nem tűrheti a szabadgondolkozókat. A vallás szükséges a polgári társadalom közös biztonsága szempontjából is, és az állam a vallás külső megnyilvánulásait minden támadással szemben védelembe kell, hogy vegye. A vallás mellett a nevelés van a legnagyobb hatással az erkölcsök fejlődésére, a közjóléttel annyira összefügg, hogy az államnak befolyást kell szereznie rá, hogy így a felnövekvő polgárok szellemi fejlődését irányíthassa.

Azért, hogy a polgárok gondolkodásmódja az állammal, vallással és erkölcsökkel szemben túl szabaddá és veszélyessé ne váljék, amit leginkább nyomtatványok okozhatnak, a cenzúrára, mint a politialis intézkedések legfontosabbjára, okvetlenül szükség van. Ennek ki kell terjednie mindenre, ami téves, veszélyes és bosszantó nézeteket terjeszthet, tehát nemcsak könyvekre, hanem színdarabokra, tanításra, újságokra, a néphez intézett beszédekre és rézkarcokra, szóval mindenre, ami a nyilvánosságnak szól. Minden állampolgárnak kötelessége dolgozni: a renyhét az állam kényszerítheti munkára, viszont a munkaképtelent az államnak kell eltartania. A koldulást nem szabad megtűrni, a munkakerülőket meg kell büntetni és meg kell akadályozni, hogy többen tanuljanak, mint ahányat az állam és a társadalom el tud helyezni.

Közgazdasági fejtegetéseiben Sonnenfels a merkantilisták befolyása alatt állott. A Handlungswissenschaft célja — minél több ember részére a megélhetést biztosítani — feltétlenül megkívánja, hogy ebből a célból a magánérdekek a köznek alávettessenek; az állam hasznát az egyes előnyével iparkodik megegyeztetni. Ha az emberek szükségletei nagyon korlátozottak, akkor a polgárok foglalkozása is szűk határok közé szorul. A szükségletek szaporítása, kényelmi igények és a feleslegesnek kielégítése útján történik, ami együtt véve a luxust idézi elő. A luxus az állam szempontjából nem ítélendő el, hanem csak a pazarlás. A pompa egyfelől a polgárok szükségleteit emeli és esetleg eltartásukat megnehezíti, másfelől megkönnyíti és megsokszorozza a kereseti alkalmakat. Amennyiben ezt nem teszi, a luxus káros, így ha olyan cikkeket használ fel, amelyeket külföldről kell behozni.

Legfőbb célja az államnak e téren a fogyasztók számának a szaporítása. Ez nemcsak a belföldön lehetséges, hanem a külföldön is keresendő, a kivitel útján. Ezt azonban csak azzal szabad kielégíteni, ami a belföldi fogyasztás kielégítése után feleslegként fennmaradt. Itt a legfontosabb a kereskedelem menetét, előnyeit és hátrányait kiszámítani. A mérleg passzívuma nem okvetlenül jelenti a külkereskedelem káros hatását, az attól is függ, hogy a behozatal hány embernek biztosít foglalkozást. A numerikus mérleg helytelen volna, ha egyszerűen a behozott és kivitt áruk értékét állítanánk szembe. A nemzetek nem vesztik el az egész behozatali értéket és nem nyerik az egész eladási árat. A mérlegből látják az államot vezetők, hogy mik a kereskedelem hiányai és mily úton kell ezen segíteni.

A mezőgazdaságban inkább a kisgazdaságokat kell pártolni, mert több embernek adnak kenyeret. A nagybirtokot szét kell tehát darabolni és ebben az államnak kell jó példával előljárni. Minden hosszabb időn át meg nem művelt terület az állam birtokába menjen át. Az iparban is az a legelőnyösebb ág, amely a legtöbb embernek ad kenyeret. A közjólét szempontjából törekedni kell a belföldi nyersanyag feldolgozására. Ezt kell a vámpolitikának szem előtt tartania anélkül, hogy behozatali tilalmakat megállapíthatna. Ilyenek csak a fogyasztók károsodását vonnák maguk után, mert túlságosan megkönnyítenék a belföldi ipar helyzetét.

A munkás keresete — egész évi jövedelmét számítva — annyi legyen, hogy abból az egész éven át el tudja magát tartani. Az ünnepnapok elmaradt keresetét tehát a munkanapokon kell pótolni. Ez megokolja, hogy az állam iparkodjék az ünnepek számát korlátozni.

Ez dióhéjban Sonnenfels tanításának lényege. Mindez logikus rendben, világos és egyszerűen érthető nyelven van elmondva, úgy, hogy hatása nem maradhatott el.[11]

Sonnenfels szerepe a kameralista államtudomány végső kifejlődésében két szempontból döntő fontosságú.

Az egyik nagy érdeme Sonnenfelsnek az, hogy összefoglalta a kameralista tanításokat, azoknak teljes kiérése idején. Noha akkor már a liberális áramlat erősen érvényesült és ennek az áramlatnak a szó legteljesebb értelmében útjában volt Sonnenfels, sőt ellene általános támadást is indítottak, mégis felismerte annak fontosságát, hogy ezeket a tanításokat összegezze, rendszerezze és, hogy azokat mint egységes és szerves egészet őrizze meg az utókor számára.

Különösen Migazzi érsek támogatta ezeket a támadásokat a Studienhofkommissionon keresztül. Azonban Sonnenfels keményen állta a támadásokat. Az állandó támadások hatása alatt memorandumot adott be a császárhoz — Mária

[11] *Eckhart* Ferenc: A jog- és államtudományi kar története. 1867—1935. Bp. Egyetemi Nyomda 1936. 74—81. old. W. G. F. *Roscher:* Geschichte der National—ökonomie, 535. és köv. old. Frantz *Kopetzky:* Josef und Frantz *von Sonnenfels.* Wien. Parles. 1882. 46—48. old.

Teréziához —, melyben hangsúlyozta, hogy tanításait — kereskedelmi és pénzügyi tételeit, éppenúgy, mint államigazgatási elveit — azok szerint az alapelvek szerint dolgozta ki, melyeket valónak és igaznak ismert fel, tekintet nélkül arra, hogy azok a fennálló alkotmánnyal megegyeznek-e vagy sem. Mária Terézia a memorandumra adott válaszában Sonnenfelst megerősíti, úgyhogy ezután már nem merik őt nyiltan támadni. Ellenségei azonban azután sem nyugszanak, és most forradalmiságába akaszkodnak bele.

És itt van Sonnenfels második — talán még az előbbinél is fontosabb — jelentősége. A kameralizmust legtöbben az abszolút állam tudományának és szerves alkotórészének tekintették.

Voltak, akik azt mondták, hogy léte egy az abszolút állam létével és ugyanazokra az elvekre és törvényszerűségekre van felépítve, mint az abszolút állam maga. Az újabb kameralisták és elsősorban Sonnenfels igyekeztek bebizonyítani, hogy a kameralizmus nem az abszolút állam, hanem általában az állam tudománya, vagyis az államtudomány, mely nélkül szervezett állami élet, eredményes államvezetés és államigazgatás nehezen képzelhető el.

Éppen ezért Sonnenfels a kameralizmust egyáltalán nem köti az abszolút államhoz, hanem inkább a felvilágosult gondolatokra próbálja felépíteni rendszerét.

Sonnenfels — mint általában a kameralisták — reformer, sőt Ausztriában az első államilag elismert újító volt. Ő tette meg az első lépéseket azon a pályán, melyen Ausztria ki akart bontakozni és amelyről József császár kénytelen volt később letérni. Sonnenfels a jozefinizmus egyik legképzettebb gondolkodója volt, mint ilyen, az állami feladatok helyes megoldását kereste, és az abszolutizmust összeegyeztethetőnek találta a felvilágosult gondolatokkal. Az osztrák felvilágosodást Mária Terézia és József császárok képviselték és az az erős államhatalom alatt szinte állami irányítás alatt ment végbe, ami csak megerősítette Sonnenfels felfogását.

Így szinte természetes, hogy Sonnenfels mint a kameralisztikai tudomány és az erős államhatalom hirdetője, előfutárja lesz a forradalmi gondolatoknak. Előfutárja lesz azoknak a gondolatoknak, melyek a francia forradalomban oly döntő szerepet játszottak. Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz című munkája címlapját Montesquieu képével ékesíti. Gyakorlatilag is részt vesz a felvilágosult tanok terjesztésében. Régi ellenségei (pl. Brunner) ezt arra használják fel, hogy forradalmi tevékenység címén vádolják be az udvarnál.

Igen tanulságosak a francia forradalomról írt fejtegetései. Handbuch der Inneren Staatsverwaltung 1798. című műve előszavában így nyilatkozik: „Már abban az időben is én viseltem a politikai tudomány tanári tisztségét, amikor a francia forradalom még csak kibontakozóban volt. Megfigyelhettem, hogy a forradalom csodálatos eseményei, az emberi jogok, szabadság, egyenlőség hangzatos szavai milyen gyors hatást tudtak elérni a hallgatók érzés- és gondolatvilágában. Ezek voltak a kiváló alkalmak — a nagy pillanatok, — amikor a tanár, aki a hallgatók bizalmát bírja — igen nagy szolgálatot tehetett a tekintetben, hogy a hallgatókat a fennálló közjogi rendhez való hűség fontosságáról meggyőzze. Én hiszem, hogy bírtam hallgatóim bizalmát és teljesítettem a közösséggel szemben azt a feladatot, amit ezen a katedrán betölthettem. Hiszem, hogy hallgatóim bizalmát meg tudtam tartani és közben az állami rendhez való hűséget is el tudtam náluk érni. Elétévesztettem volna a célt, ha nyiltan ellentétes álláspontot foglaltam volna el olyan fogalmakkal szemben, amelyek minden szájról visszhangzottak és kárhoztatni akartam volna ezeket a tanokat, vagy kijózanítani kívántam volna belőlük a hallgatóságot. Nem láttam akadályát annak, hogy emberi jogokról beszéljek egy olyan országban, melyben a fennálló igazságos és jóakaratú kormányzat azok egyikét sem sérti. A szabadság és egyenlőség szólamai sem lettek idegenek, vagy gyanúsak oly nemzet körében, melyben a törvény uralma alatt minden polgár szabad és a törvény előtt mindenki egyenlő. Ahelyett tehát, hogy a francia alkotmány első tételét: Les hommes naissent et demeurent libres et egaux en droits (1. §): az emberek szabadoknak és egyenlőknek születnek és maradnak jogaikban, — mint azt mások tették, támadtam, vagy vitattam volna — inkább elismertem és kifejtettem; ahelyett, hogy a közfigyelmet magukra vonó ezen fogalmakat ki akartam volna irtani, inkább arra törekedtem, hogy azokat valódi értelmükben világítsam meg, hogy ezáltal a félreértéseket el lehessen kerülni. Fáradtságom nem volt minden eredmény nélkül. Örömmel láttam, hogy a fiatalok lelkei mennyire hajlamosak az igazságosság és közrend alapelveinek befogadására. Megnyugodva láttam, hogy a forrongás, amiben az érzések kavarogtak, hogyan alakult át meleg hálaérzetté az uralkodó iránt, és miként formálódott át az alkotmányhoz való megerősödött ragaszkodássá, mivel az számukra a közrend oltalma alatt biztosítani tudja mindazokat a jogokat, amelyekért egy másik szerencsétlen nemzetet (a franciát) iszonyat, rendbontás és rombolás közepette küzdeni látnak. Ez volt a legnagyobb kötelesség, amit én mint tanár a hazának megtehettem. A felnövekvő polgárok érzésvilágát átitattam ezekkel a gondolatokkal, amelyekről különben magam is teljesen meg voltam győződve, és talán éppen ezért is sikerült nekem szíveiket megpuhítani, mert én is szívemből beszéltem hozzájuk. Voltaire mondotta: Mindenki dicsérje házáját büszkeségből és kárhoztassa hazaszeretetből. Én dicsértem hazámat, érzésem és honszeretetem szerint, de megengedtem magamnak néhány megjegyzést, egyes megvalósítható újításokról azzal a célzattal, hogy viszonyaink jobbrafordulását elősegítsem." Ezeket mondja magáról és törekvéseiről Sonnenfels. Bár Son-

nenfelsnek a fennálló rendszert dicsőítő megnyilatkozásaival nem érthetünk egyet, és értelmetlen dolog lenne, a Habsburg-kormányzat reakciós voltát bármi módon szépíteni, el kell ismernünk, hogy hatalmas kísérlet volt ez, azzal a céllal, hogy egy több százéves és komoly tárgyi alapokra felépített tudomány eredményeit átmenthesse egy egészen más eszmékre építő újabb világba. Sonnenfelsnek és az újabb kameralistáknak ez a kísérlete azonban nem járt sikerrel, az a megváltozott gazdasági-társadalmi viszonyok között anakronisztikus erőlködéssé változott. A polgárság társadalmi osztállyá való szerveződése és felemelkedése, a felvilágosodás eszméinek elterjedése a mindenbe beavatkozó és mindent fejedelmi akarattal irányító kormányzást lehetetlenné tette. A monarchista abszolút kormányzat és az uralomra jutott liberalista államfelfogás olyan antagonisztikus ellentétben volt egymással, hogy a kettőnek összeegyeztetésére irányuló mindennemű kísérlet csak sikertelenül végződhetett.

Magyarország számára a Habsburg uralmi szférába való tartozáson felül, amely amúgy is végzetes szerencsétlenség és nemzeti katasztrófa volt, külön tragédiát jelentett, hogy a kameralista kormányzás az osztrák elnyomás tudatos és tervszerű eszközévé fajult. Az osztrák kameralisták — elsősorban Hornigh — fogalmazták meg először Magyarországnak, ennek a valódi kenyér-, zsír- és húsbányának gyarmatosítási elnyomási tervét. Ezt bővebben Kollonich Lipót (1631—1707) államminiszter, (1695-től esztergomi érsek) „Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn" c. munkájában fejtette ki és a hagyomány szerint szándékait úgy összegezte, hogy Magyarországot előbb rabbá, azután koldussá, végül katolikussá teszi.

A liberalizmus diadalra jutásával megsemmisítette az abszolút államot, és az állam cselekvési körét a lehető legminimálisabbra korlátozta. Mivel az állam nem cselekedhetett, a kameralista államtudomány, mely éppen az állam cselekvési szabályait tartalmazta, elvi harc és állásfoglalás nélkül is teljesen lehetetlenné volt téve és alkotó elemeire hullott. Elősegítette ezt a bomlást az a tény, hogy az új szemléletben a jogos, a jogszerű, döntő jelentőséget kapott, kiemelkedő szerepre jutott a jogtudomány és kiválva abból a közösségből, amelyet eddig kameralista tudománynak hívtak, és amelyben az csak egy részlettudomány volt, önálló és öncélú, a társadalommal foglalkozó egyedül helyes és kizárólagos tudománnyá fejlődött. Nincs többé jus politicum, a gazdasági élet irányítása már nem tartozik az állam feladatai közé, egy cél van csak, az állam megkötése, és minimális tevékenységre való szorítása. Így a liberalizmus, mely a gondolat és az ember felszabadítása terén, talán az emberiség egyik legnagyobb teljesítményét hozta létre, az állammal szembeni erősen negatív beállítottságánál fogva az abszolút állammal együtt összezúzta az államtudományt is, és azt ismét civilisztikus jogtudománnyá zsugorította éppen akkor, amikor az állam a legnagyobb arányú kifejlődése előtt állott. Éppen a liberalizmus ideje alatt növekedett az államok lakossága és szervezete egészen minimális idő alatt a régi többszörösére és éppen ez az idő termelte ki a legsúlyosabb közigazgatási és államvezetési problémákat.

Ugyanerre az időre esik — és a változások alapvető okaként hat — a népesség létszámának — már említett — hatalmas megnövekedése mellett, a gazdasági forradalom, a tőkés termelés nemzetköziségének és az imperializmusnak a kialakulása, az ipari munkásságnak, mint osztálynak fellépése és nemzetközi szervezkedése, az osztályharcot hirdető és saját forradalmi tudományát kialakító társadalomnak az állammal való szembefordulása.

A tragédia lényege abban volt, hogy hiába sodorták el a forradalmak az abszolút államot, az államapparátus — a külső feszítő erők következtében — hihetetlen mértékben tovább növekedett. Hiába hirdette meg Montesquieu az államhatalmi ágak szétválasztását, hiába hangoztatta Rousseau, hogy az ember az őt természeténél fogva elidegeníthetetlenül és sérthetetlenül megillető emberi alapjogokból semmit nem adott fel az államszerződés önkéntes megkötésekor, az állam és ezen belül a közigazgatás óriási gépezetté fejlődött, igazgatási nagyüzemmé vált, mely fojtólag rátelepedett a szabadság minden megnyilvánulására.

A tudománytól megfosztott államvezetés és a méreteiben megsokszorozódott, de tudományos alapját elvesztett államigazgatás az állandó zűrzavarok és krízisek korát hozta. Mint Szegfű Gyula mondja: Ez a korszaka Európának nem is kormányzástörténet, hanem krízistörténet, állandó kríziseké, amelyeken keresztül egyformán bukdácsol valamennyi állam, anélkül, hogy látnák azokat a lehetőségeket, melyeken keresztül ezeket a válságokat egyszer s mindenkorra felszámolhatnák.[12]

Az önmagán túlfejlődő liberalizmus utáni kor eseményeinek államtudományi értékelése messze meghaladja e tanulmány kereteit. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a történelmi fejlődés olyan új szakasza nyílt meg, amely ismét előtérbe helyezi a gazdasági élet állami irányítását és az igazi közjóléti állameszmét. Ez nemcsak a szocialista államokban van így — ahol a tudománytalanná vált államvezetést legyőzte a tudományos szocializmus —, hanem egyre inkább erre az útra kényszerülnek a többi — nem szocialista — államok is. Így a kameralisták munkájáról való megemlékezés nemcsak az államtudományi kegyelet témája, hanem olyan visszatekintés, amely megfelelő kritikai értékeléssel történelmi hátteret nyújt a modern állami gazdaságirányítás problematikájához is.

Lovász János

[12] *Szegfü* Gyula: Három nemzedék: 87. old.

SZEMLE

Az államigazgatási dolgozók fegyelmi felelőssége*

1. A munkafegyelem fogalma

A munkafegyelem intézményének fő rendeltetése az, hogy a munkaszervezetek belső rendjét, azok szabályos működését biztosítsa. Az államigazgatási szervezetek is munkaszervezetek, minthogy az államigazgatási szervek dolgozói is munkaviszonyban állanak, a munka végzésére vállalnak kötelezettségeket és a munka végzéséből származó jogosultságok illetik őket.

A munkaszervezet belső rendje a munkafegyelem *objektív* értelemben. A munkafegyelem objektív jellege a jogszabályokban, szabályzatokban, erkölcsi normákban, szokásokban jut kifejezésre, amelyek meghatározzák a közösség tagjainak a munkaviszony tartama alatt fennálló kötelezettségeit. A munkafegyelmet tehát objektív értelemben az államapparátus dolgozói magatartását szabályozó jogi normák összessége határozza meg. Ezek képezik a maguk egészében az államigazgatási dolgozók munkafegyelmének (szolgálati fegyelmének) jogi alapját.

A munkafegyelem objektív értelemben azután sokféle szabályt ölel fel, amelyek felosztha tók anyagi jogi és eljárási jogi szabályokra, az előbbiek ismét az államigazgatási dolgozók kötelezettségeit és jogait, továbbá a kifogástalan munka elismerésének eszközeit (jutalom, kitüntetések stb.), illetve kötelezettségszegés esetére a velük szemben alkalmazható ráható intézkedéseket (fegyelmi büntetéseket) megállapító szabályokra. Azokkal a jogszabályokkal, amelyek útján a jogalkotó a kifogástalan munka elismerésének kíván kifejezést adni, nem foglalkozunk, minthogy ez az anyag a szoros értelemben vett munkafegyelem fogalmi körén kívül esik.

A munkafegyelem *szubjektív* értelemben a szóban forgó normák kívánalmainak megfelelő magatartást, vagyis a munkamegosztásból folyó munkakötelezettségek teljesítését jelenti. A dolgozók azonban a munka-kötelezettségeket a szervezeten belül nem egymástól függetlenül teljesítik, hanem a szervezet összhangjára tekintettel. Ezért nemcsak az fegyelemsértő magatartás, amikor a dolgozó vállalt kötelezettségét megszegi, hanem az is, amikor a szervezet egybehangolt működését zavarja, jóllehet saját munka-kötelezettségének eleget tesz. Végül ugyancsak a fegyelmi felelősség alakjában felelős a dolgozó akkor is, amikor a szervezeten kívül olyan magatartást tanúsít, amely a kollektíva tekintélyét sérti. Tehát a fegyelemsértő magatartás lehet szolgálaton belüli és kívüli, emellett tevésben és mulasztásban állhat.

Meg szokták különböztetni továbbá a formai és tartalmi munkafegyelmet. Az előbbi alatt a munka végzésével kapcsolatos szabályok formai megtartását értik (pontos megjelenés a munkahelyen, munkaidő alatt csak a hivatalos munkával való foglalkozás, a munkaidő maradéktalan megtartása stb.). A munkafegyelem tartalmilag azonban ennél többet jelent. A munkafegyelemnek tartalmilag abban kell megmutatkoznia, hogy az államigazgatás minden dolgozója feladatait tényleg elvégzi. A tartalmi munkafegyelem az elért munkaeredményeken mérhető. A munkafegyelem kétféle felfogása közötti különbség különösen a kötetlen munkaidőben foglalkoztatott dolgozóknál mutatkozik meg élesen, akiknél a fegyelem mértéke egyedül és kizárólag az elért eredményeken mérhető.

2. A fegyelmi felelősség jellege és funkciója

A szocialista országokban az államigazgatási dolgozók munkaviszonya is a munkajog keretében került szabályozásra, azzal, hogy a munkaviszonyukra a dolgozókra általában érvényes rendelkezéseket kell a jogszabályokban közelebbről meghatározott kivételekkel alkalmazni. Így az államigazgatási dolgozók fegyelmi felelőssége is a munkajog keretében nyert szabályozást azzal, hogy megfelelő differenciálásra lehetőséget adott. A szocialista jogok tehát az államigazgatási dolgozók felelősségét ugyan az egyéb munkaviszonyban álló dolgozókéval azonos alapelvekből kiindulva szabályozzák, és így a tételes jogi rendezés alapja egységes az államigazgatási és a nem államigazgatási dolgozók fegyelmi jogát illetően, ugyanakkor az államigazgatási dolgozók felelősségének néhány a tételes jogi szabályozásokban is rögzített, sajátos vonása is van.

Ezek a sajátosságok abból adódnak, hogy az államigazgatási alkalmazottak munkafegyelme az állami szolgálat megszervezésének szükségképpeni eleme. Az állami szolgálat megszervezésének és működésének elvei azután kihatnak az államigazgatási dolgozók fegyelmi felelősségére is, amely ily módon jogi természetét illetően *komplex* lesz: a munkajogi elemek mellé igazgatási jogi elemek sorakoznak fel. Ezt rendszerint az egyes szolgálati ágakban szükséges szigorúbb fegyelem kívánalma indokolja, de ez nem szükségképpeni. Ez azonban felveti azt az elvi kérdést, hogy az államigazgatási dolgozók munka- és szolgálati fegyelme nem válik-e ezáltal igazgatási jogi intézménnyé? Erre a kérdésre ugyan tagadólag kell válaszolni, minthogy az államigazgatási dolgozók szolgálati viszonya sem válik ki a munkajog köréből. Ugyanakkor azonban azt is fel kell ismerni, hogy az intézmény sajátos vonásainál fogva erősen az államigazgatási jog keretei közé illeszkedik be, úgyhogy van ma is olyan felfogás, amelynek értelmében az államigazgatási alkalmazottak fegyelmi felelőssége az államigazgatási jogtudomány egyik tárgya. Véleményünk szerint jogágilag *vegyesjogi* intézményről van szó, és ez felel meg leginkább a társadalmi valóságnak is.

A fegyelmi felelősség funkciója ugyanaz, mint az egyéb felelősségi rendszereknek: a generális és speciális *prevenció*. Ennek hátterében pedig konkréten a munkaszervezet zavartalan működéséhez fűződő érdek húzódik meg. Különösen nagy jelentősége van a szabályszerű tevékenységnek (la bonne marche du service publique) az államigaz-

* Az European Group of Public Administration (EGPA) 1975. évi varsói nemzetközi konferenciájára készült magyar nemzeti referátum alapján. *(Szerk.)*

gatásban, ahol az egyes szervek a közhatalom birtokosai, emellett adott esetben igen nagy vagyoni eszközök felett is rendelkeznek, tehát biztosítani kell azokat a jogi eszközöket, amelyek segítségével fel lehet lépni azokkal a dolgozókkal szemben, akik felróható módon megszegik kötelezettségeiket. Másfelől oda kell hatni, hogy a dolgozók öntevékenyen is úgy végezzék munkájukat, teljesítsék munkaköri kötelezettségeiket és gyakorolják jogaikat, ahogy az az adott munkakörben és helyzetben tőlük elvárható. A fegyelmi felelősség intézménye a munkaszervezet jól megszervezett, fegyelmezett működését szolgálja az egész társadalom, az adott munkaszervezet és maguknak a dolgozóknak az érdekében.

3. A fegyelmi jog forrásai

A szocialista államokban tehát a munkafegyelem jogának legfontosabb forrásai az államapparátus dolgozói tekintetében is a Munka Törvénykönyveinek a munkafegyelemről és a fegyelmi felelősségről szóló rendelkezései. A részletes szabályokat illetően azonban már eléggé jelentős eltérésekkel találkozunk.

Így elsősorban az államszerkezet játszhat ebből a szempontból szerepet. Így pl. a Szovjetunióban és Jugoszláviában az egyes köztársaságok Munka Törvénykönyveiben találunk részletesebb rendelkezéseket a munkafegyelemről. Csehszlovákiában a munkaügyi törvényhozás a Csehszlovák Szocialista Köztársaság és a két köztársaság közös hatáskörébe tartozik. Vagyis a jogszabályban taxative meghatározott ügyekben a Csehszlovák Szocialista Köztársaság szervei járnak el, a többi ügyben pedig a Cseh Szocialista Köztársaság és a Szlovák Szocialista Köztársaság szervei. A köztársaságnak egységes munka-törvénykönyve van és így a munkafegyelemre vonatkozó rendelkezések is egységesek.

Találkozunk egyes szocialista országokban a munkafegyelemre vonatkozó speciális jogszabályokkal (Romániában ilyen az állami szocialista egységekben a munka megszervezéséről és a munkafegyelemről szóló 1/1970. sz. törvény), sőt kizárólag az állami szervek dolgozóinak munkafegyelmére vonatkozóan is rendelkeznek egyes jogszabályok (pl. az NDK-ban az állami szervek dolgozóinak kötelezettségeiről, jogairól és felelősségéről szóló 1969. február 19-i rendelet). Még speciálisabbak az államigazgatás egyes ágai dolgozóinak munkafegyelmére vonatkozó szabályok (pl. Romániában az országos energetikai rendszer működéséről és a rendszer dolgozóinak a fegyelméről szóló 1974. évi 202. sz. tvr.). Más államokban (pl. Csehszlovákia) ilyen különleges szabályozásokkal nem találkozunk. Viszont mindenütt külön fegyelmi szabályzatai vannak a biztonsági szervek, vasút, posta stb. alkalmazottainak, valamint a hivatásos katonáknak.

A fegyelmi felelősség egyes — különösen eljárási vonatkozású — kérdéseinek szabályozása megtalálható a munkaügyi viták elintézéséről szóló jogszabályokban is (pl. Magyarország).

Meg kell emlékezni a belső munkarendek típusszabályzatairól, amelyek ugyancsak tartalmaznak a munkafegyelemre vonatkozó rendelkezéseket. E szabályok szolgálnak iránymutatásul az egyes munkaszervezetek munkarendjeinek megalkotásánál. A munkaszervezetek szintjén a munkafegyelemre vonatkozó szabályok megalkotásának különleges jelentősége van Jugoszláviában (a dolgozók társult munkában való egymás közötti viszonyairól szóló 1973. évi szövetségi törvény 45. szakasza).

Végül említést kell tenni a bírák fegyelmi felelősségének szabályozásáról, amely valamennyi szocialista államban különleges szabályok formájában történt. E szabályokra — minthogy előterjesztésünk elsősorban az államigazgatási dolgozók fegyelmi felelősségével kíván foglalkozni — az egyes részek tárgyalásánál éppen csak utalásszerűen fogunk kitérni.

4. A fegyelmi felelősség fajai

Amikor fegyelmi felelősségről beszélünk, ez alatt általános értelemben a fegyelemsértő magatartásért való felelősséget értjük. Az ekként tágan értelmezett fegyelmi felelősség két körre bontható: jogi és nem jogi felelősségre.

A jogi értelemben vett fegyelmi felelősség azokat a közös tevékenységeket öleli fel, amelyek keretei között a résztvevőknek jogi kötelezettsége, hogy közös irányításnak vessék alá magukat, illetve, hogy a közös célt öntevékenyen is előmozdítsák és egymással együttműködjenek.

A nem jogi fegyelmi felelősség elsősorban a társadalmi szervezetekben érvényesül, ezt a felelősséget a társadalmi szervezet, illetőleg egyesület szervezeti szabályzata vagy alapszabályai rendezik.

A jogi értelemben vett fegyelmi felelősségnek ugyancsak különféle fajtái vannak, ezek: *a) az általános fegyelmi felelősség,* amely általában a munkaviszonyban állók tekintetében érvényesül; *b) a különös fegyelmi felelősség,* amely lényegében a vezető állású dolgozók fegyelmi felelősségét fogja át; *c) a kivételes fegyelmi felelősség,* amely olyan dolgozók tekintetében érvényesül — munkakörük vezető vagy nem vezető jellegére tekintet nélkül — akiknél a munkafegyelem biztosításának követelményei kivételes eszközöket és ennek érdekében az általános rendelkezésektől eltérő kivételes szabályokat igényelnek (bírák, ügyészek, vasutasok, postások, orvosok stb. fegyelmi felelőssége).

Utóbbiak tekintetében tehát kivételes fegyelmi szabályokra van szükség. A kérdés csak az, hogy indokolt-e az utóbbi kategória tekintetében megkötés nélkül lehetővé tenni az általános rendelkezésektől való eltérést.

A fegyelmi vétségek meghatározása tekintetében erre nyilvánvalóan nincs szükség, mert — amint a továbbiakban látni fogjuk — a fegyelmi vétség fogalma a dolgozóknak a munkaviszonyból folyó kötelezettségeihez tapad, ezek kimerítő szabályozása tehát a kivételes fegyelmi szabályokban sem lehetséges. A fegyelmi büntetések vonatkozásában már más a helyzet, amennyiben itt már a szolgálat jellegéhez képest az általános rendelkezésektől bizonyos eltérések válhatnak szükségessé. A fegyelmi hatóság és a fegyelmi eljárás tekintetében — amint erről a későbbiekben ugyancsak szó lesz

— a kivételes szabályokra még nagyobb szükség lehet.

Ehhez kapcsolódva azt a kérdést is érinteni kell, hogy a kivételes szabályok megalkotása *milyen szintű jogi szabályozást* kíván. A dolgozók alanyi jogainak védelme és általában az alkotmányos garanciális szempontok amellett szólnak, hogy különösen a fegyelmi büntetések megállapítására minél magasabb szintű jogszabályban (törvény, törvényerejű rendelet, minisztertanácsi rendelet) kerüljön sor. Ebben a vonatkozásban a jogszabályalkotási gyakorlat még nem eléggé következetes, így gyakran előfordul, hogy alacsonyabb szintű jogszabály (miniszteri rendelet) is megállapít fegyelmi büntetéseket. Az is kétségtelen azonban, hogy a szakigazgatási szervek jogszabályalkotó tevékenysége gyakran alkalmasabb a kivételes szabályozást megkövetelő sajátosságok figyelembevételére, mint a magasabb szintű jogszabályok.

5. *A fegyelmi felelősség alapja*

A fegyelmi felelősség alapja mindig kötelezettségszegés. Itt nyomban felmerül a kérdés, hogy a kötelezettségszegésnek vétkesnek kell-e lennie, vagy objektív felelősség áll fenn.

Az objektív felelősség kívánalma azokkal a törekvésekkel kapcsolatos, hogy a felelősség a foglalkozási kötelezettségek, illetve a társadalmi együttélés szabályainak objektív megsértéséhez fűződjék. Vagyis e felfogás szerint azt kellene vizsgálni, hogy a dolgozó objektive megsértette-e a szolgálati kötelezettségeit. Az államigazgatás működése szempontjából ugyanis kisebb jelentősége van annak, hogy kit és miért büntetnek, mint inkább annak, hogy ezen az úton milyen módon érjük el a jobb ügyintézést, az államigazgatási szervek jobb működését. Emellett nem lenne akadálya annak, hogy minden egyes dolgozónál egyéniesítve (individualizáltan) értékeljék a cselekmény társadalmi veszélyességét, egyéniesítve csökkentsék vagy szigorítsák a fegyelmi büntetést, avagy meghatározott esetekben eltekintsenek a megbüntetéstől.

E felfogás alátámasztására arra is hivatkozni lehet, hogy a fegyelmi jogban — a büntetőjoggal ellentétben — nem az a gondolat elsődleges, hogy a tettesnek a jogsértés miatt bűnhődnie kell, hanem a kötelezettség-szegésnek az államigazgatás szabályszerű működése szempontjából nemkívánatos következményei állnak előtérben. Így a fegyelmi jogban a vétkesség súlyának szubjektív tényezője a közérdek objektív súlyával szemben háttérbe szorulna.

Más felfogás szerint a „jog tiszteletben tartásának" és a „szolgálati kötelezettség" szembeállításának koncepciója nem indokolt. A munkaköri kötelezettségek ugyanis éppen az államigazgatásban kogens szabályokkal vannak meghatározva, amelyeket a felek nem korlátozhatnak, vagy nem zárhatnak ki. A dolgozó tehát, aki nem teljesíti kötelezettségét, ezzel egyúttal jogsértést követ el. Ennek következtében a szolgálati kötelezettségek megsértésével kapcsolatban beálló fegyelmi felelősség is mindig a jog tiszteletben tartásának biztosítását szolgálja.

A szocialista jogi irodalomban túlsúlyban levő felfogások szerint a vétkességet mint a fegyelmi vétségekkel kapcsolatban fennálló felelősség előfeltételét nem szabad mellőzni, sőt jelentőségét erősen hangsúlyozni kell. Ennek a felfogásnak az alátámasztására különösen azt az érvet domborítják ki, hogy a szolgálati kötelezettségek többsége a hatályos jogszabályokban — bár kogens módon — de csak általánosságban van megfogalmazva. Ebből következik, hogy a dolgozó saját magatartásáról olykor úgy vélekedhet, hogy az nem áll ellentétben szolgálati kötelezettségeivel, ugyanakkor a munkáltató szervezet más véleményen van. Ilyen helyzetben különösen kívánatos, hogy a dolgozó biztosítékokkal rendelkezzék abban a tekintetében, hogy magatartását nem fogják kizárólag tárgyi alapon elbírálni.

A szocialista államok tételes jogában is az a felfogás tekinthető általánosnak, hogy a fegyelmi felelősségre vonásnak kettős előfeltétele van: *a)* a munkaviszonyból eredő kötelezettségek megszegésében megnyilvánuló jogellenes magatartás; *b)* a kötelezettségszegést elkövető dolgozó vétkessége.

Az egyes államok joga tekintetében csak annyi különbség van, hogy a vétkességi elemet egyes országok Munka Törvénykönyvei kifejezetten kiemelik (NDK, Magyarország), mások erről mint a fegyelmi büntetés kiszabásának előfeltételéről nem tesznek említést (Szovjetunió, Csehszlovákia, Lengyelország), de a jogszabály egyéb rendelkezéseiből következik, hogy utóbbiak is a vétkességet a felelősség nélkülözhetetlen elemének tartják.

Kötelezettségszegés tehát csak akkor valósul meg, ha a dolgozó magatartása jogellenes, tehát ellentétben áll a munkaviszonynak a jogszabály által meghatározott tartalmi elemeivel. Emellett a jogellenes magatartásnak vétkesnek kell lennie. Fegyelmi felelősségre vonásra tehát csak akkor kerülhet sor, ha a dolgozó kötelezettségeit szándékosan, vagy gondatlanságból megsérti. Ha tehát a dolgozó hibáján kívül nem tudott a reá háruló kötelezettségről, fegyelmileg nem vonható felelősségre. Megjegyezzük azonban, hogy a vétkesség kétféle alakjának a fegyelmi jogban — a büntetőjoggal ellentétben — nincs nagyobb jelentősége, mert a fegyelmi jog intézményének feladata az, hogy bármely felróható magatartás lehetővé tegye megfelelő fegyelmi szankciók alkalmazását.

A fegyelmi felelősségre vonás szempontjából a dolgozó egyébként akkor tekintendő vétkesnek, ha az adott helyzetben nem tett meg mindent, ami *tőle* egyéni, személyi tulajdonságai, képességei és körülményei figyelembevételével elvárható lett volna a kötelezettségszegés elkerülésére. A fegyelmi felelősségrevonás során ugyanis a jogsértő egyéniségét, képességeit, adottságait, munkához való viszonyát, személyi és családi körülményeit egyaránt mérlegelni kell és így az általános elvárhatóság kívánalma a dolgozó magatartásának elbírálásánál nem lenne megfelelő zsinórmérték.

A fegyelmi felelősségre vonást kizárják azok az okok, amelyek következtében hiányzik a dolgozó vétkessége. Ezek lényegében ugyanazok, mint amelyeket a büntetőjog a beszámítási képességet és bűnösséget kizáró okoknak nevez. Így nem lehet felelősségre vonni azt a dolgozót, aki kényszer vagy

fenyegetés hatására járt el, ha ezek képtelenné tették akaratának megfelelő magatartásra. Kizáró ok a tévedés is, ha a tévedést nem a dolgozó gondatlansága okozta. Nem vonható felelősségre az sem, aki a cselekményt jogos védelmében vagy végszükségben követte el.

Nem lényeges továbbá, hogy az államigazgatási alkalmazott magatartása büntetőjogilag üldözhető legyen, mert egy büntetőjogi szempontból közömbös magatartás is fegyelmi vétséget valósíthat meg. És a tétel fordítva is áll: nem okvetlenül szükséges, hogy valamely bűncselekmény a fegyelmi felelősségre alapul szolgáljon (pl. államigazgatási alkalmazott gondatlanságból közlekedési balesetet okoz).

6. A kötelezettségek köre

Már a fentiekből következik, hogy a munkaviszonnyal kapcsolatos kötelezettségek kimerítő felsorolása nem lehetséges. A dolgozók ugyanis még azonos államigazgatási szerven belül is munkakörök és munkahelyek szerint különböző általános és sajátos rendelkezések megtartására kötelesek. Annyi azonban általánosságban megállapítható, hogy az állami szolgálatot teljesítő dolgozók kötelezettségei — a többi dolgozó kötelezettségeihez viszonyítva — rendszerint *többletkötelezettségek*, vagyis olyanok, amelyek a dolgozókat az általános kötelezettségeken felül terhelik.

Ehhez képest az alkalmazott által elkövetett kötelezettségszegések (fegyelmi vétségek) tömegének pontosan elhatárolt tényállásokba foglalására és azoknak meghatározott jogkövetkezményekkel való igazságos összekapcsolására sincs lehetőség. A tételes jogszabályok az egyes országokban mindinkább mellőzik is a kötelezettségek felsorolását és inkább úgy rendelkeznek, hogy a munkaviszonnyal kapcsolatos kötelezettségek megszegése fegyelmi vétség, ideértve azt az esetet is, amikor a dolgozó munkahelyén kívül munkaviszonyához nem méltó magatartást tanúsít, feltéve, hogy vétkesség terheli, tehát általános klauzulához folyamodnak. Kötelezettségszegés a jogszerű szóbeli utasítás megtagadása is. Szóval a kötelezettségszegés olyan cselekvésben vagy mulasztásban áll, amelyet a jó tisztviselő hasonló körülmények között nem követne el. A fegyelmi jogban tehát ilyen módon a nullum crimen sine lege elv nem érvényesül.

Ezzel az általános szabállyal szemben mégis előfordul, hogy egyes kódexek a leggyakrabban előforduló munkafegyelem-sértéseket felsorolják, de ez nem kimerítő felsorolás (Bulgária). Továbbá szakigazgatási területen is találkozunk a kötelezettségszegések exemplifikatív felsorolásával. Így pl. az orvosok fegyelmileg akkor is felelősségre vonhatók, ha munkaviszonyuk keretében az orvosok fegyelmi felelősségéről szóló rendeletben külön kiemelt rendelkezéseket megsértik (Magyarország). Hasonló jellegű az országos energetikai rendszer szolgálati viszonyban álló dolgozói által elkövetett fegyelmi vétségek példálódzó felsorolása (Románia). Az utóbbi rendelkezések célja, hogy egyes kötelezettségek megtartása fontosságának külön is nyomatékot adjanak.

A munkahelyen kívül tanúsított magatartás kifogástalanságával szemben az államigazgatási dolgozók vonatkozásában különösen magas kívánságokat kell támasztani. Az államigazgatási szervezet és az egyes államigazgatási szervek ugyanis olyan munkaszervezetek, amelyek az állampolgárok bizalmának letéteményesei, közhatalmi jogosítványok birtokosai. Magától értetődik, hogy náluk az erkölcsi mércét is magasabbra kell emelni, mint sok más munkakört betöltő dolgozónál. Így a botrányos vagy erkölcstelen életmód az államigazgatási dolgozókat munkakörük ellátására általában alkalmatlanná teszi és így fegyelmi úton szankcionálható magatartást valósítanak meg.

Ami a fegyelemsértések tényállásszerű meghatározását illeti, a fegyelmi jog rugalmasságának keretszerű tényállások megállapítása nem állna útjában, viszont a fegyelmi jog gyakorlója részére mégis némi eligazítást adna egyfelől a fegyelmi vétségek súlyosságát, másfelől az alkalmazható szankciók megfelelőségét illetően. Erre is azonban inkább csak a munkahelyen tanúsított magatartásokat illetően van lehetőség, a munkahelyen kívül tanúsított helytelenített magatartások vonatkozásában alighanem be kell érnünk egy olyan általános klauzulával, hogy fegyelmi vétségnek minősül az olyan magatartás, amely a dolgozót a munkakörének ellátására méltatlanná teszi. Ennek tartalmát azután elsősorban az erkölcsi normáknak kell kialakítaniuk.

A szolgálati utasítások teljesítése kötelezettségének az állami szolgálatban különös jelentősége van, jóllehet ebben a tekintetben sem lehet egyenlőségi jelet tenni. Általános szabályként annyi kikristályosodott, hogy a dolgozó általában akkor jogosult, illetve köteles az utasítást megtagadni, ha annak teljesítése bűncselekmény lenne, avagy a dolgozó, illetve munkatársai életének vagy egészségének súlyos veszélyeztetését jelentené (NDK, Magyarország). Találkozunk olyan speciális fegyelmi szabályzattal is, amely szerint a dolgozó nem köteles végrehajtani a rendelkezést akkor sem, ha a felszerelés épsége kerülne veszélybe, vagy a megrongálódás bekövetkezésének feltételei következnének be (Románia). Más megoldás, hogy az utasítás egyszerűen azon a címen tagadható meg, hogy az jogszabályba ütközik (Csehszlovákia), így akkor is pl., ha a törvényben meghatározott kereten túl rendelnek el túlórát. Tehát az utasítás teljesítésének megtagadása adott esetben nem fegyelmi vétség, hanem egyenesen kötelesség lehet. Más kérdés, hogy a tételes jogok egy része az utasítás teljesítésének megtagadása előtt az utasítás címzettje részéről rendszerint figyelmeztetési kötelezettséget ír elő az utasítás kibocsátójának irányába.

Ehhez még annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy az állami szolgálat egyes kivételes területein elvétve előfordulnak olyan szabályozások, hogy az utasítást mindenképpen teljesíteni kell. Így pl. Magyarországon a vámőrség 1957. évi fegyelmi szabályzata úgy rendelkezett, hogy az elöljáró parancsa „törvény" az alárendeltek számára. A parancsot ellentmondás nélkül, pontosan és lelkiismeretesen, kellő időben kell végrehajtani. Az utóbbi esetben magától értetődő viszont, hogy az utasítás kibocsá-

tója fog fegyelmi felelősséggel tartozni, ha törvénytelen utasítást bocsátott ki. Találkozunk viszont szabályozásokkal a fegyveres testületek vonatkozásában is, amelyek tagjainak az utasítást meg kell tagadnia, ha annak teljesítésével bűncselekményt követnének el. Ilyen pl. a nemzeti biztonsági testület tagjainak szolgálati viszonyairól szóló 100/1970. Sb. sz. csehszlovák törvény 23. § (3) bekezdése, amely szerint abban az esetben, ha a nemzeti biztonsági testület tagja úgy véli, hogy a felettes parancsa vagy utasítása a jogszabállyal ellentétben áll, erre a felettest figyelmeztetni köteles; ha a felettes a parancs, illetve utasítás teljesítéséhez ragaszkodik, a nemzeti biztonsági testület tagja köteles azt teljesíteni, kivéve ha ennek teljesítésével bűncselekményt követne el, ezt a tényt azonban haladéktalanul köteles jelenteni a magasabb felettesnek. A fegyelmi jogra tehát nem a feltétlen engedelmesség, hanem a mérsékelt engedelmesség elve a jellemző, vagyis az utasítás és a jogszabály konkurrenciája esetén az utóbbiba foglalt rendelkezéseknek kell érvényesülniük.

7. *A fegyelmi büntetések rendszere*

Az egyes államok jogszabályalkotása tehát általában anélkül, hogy a fegyelmi vétségeket taxatíve felsorolná, kötelezettségszegések esetére fegyelmi intézkedéseket (büntetéseket) helyez kilátásba. Arra ugyanis, mint láttuk, nincs mód, hogy a jogszabály az alkalmazott egész szolgálati és szolgálaton kívüli életvitelét felölelő kötelezettségeket kazuisztikusan szabályozza és e kötelezettségek katalógusát felállítsa. Ameddig elmehet, ez legfeljebb keretszerű tényállások megállapítása. Ehhez képest a fegyelmi jogban nem érvényesül a nulla poena sine lege elv sem.

Az egyes kötelezettségszegések így nem is kerülnek meghatározott fegyelmi intézkedésekkel kapcsolatba. Az egyes fegyelmi intézkedések alkalmazhatóságának feltételei nincsenek kifejezetten meghatározva. Ez a körülmény azután a fegyelmi jogkör gyakorlója számára kétségtelenül igen széles körű mérlegelési lehetőségeket biztosít. Így elvileg az a veszély is fenyeget, hogy a kis vétségeket súlyos intézkedésekkel sújtják, míg a nagyobb vétségek nem kerülnek megfelelő megbüntetésre.

Ez az inkább elméleti aggály azonban a fegyelmi gyakorlaton megtörik, amennyiben a gyakorlat támpontokkal szolgál arra nézve, melyek a legfontosabb fegyelmi vétségkategóriák és azok általában milyen fegyelmi büntetést vonnak maguk után. Így a munkával kapcsolatban elkövetett bűncselekmény általában olyan súlyos fegyelmi vétség, hogy annak büntetése az elbocsátás. A munkával össze nem függő bűncselekmény elkövetése államigazgatási dolgozóknál ugyancsak rendszerint fegyelmi vétség, mert velük szemben általában olyan magas követelményeket kell támasztani, amelyeknek a bűncselekmény akkor is ellene szól, ha az nem a munkával függ össze, jóllehet ez — amint erre ugyancsak már rámutattunk — nem feltétlen szabály. A munkával össze nem függő bűncselekmény esetében azonban a fegyelmi vétséget csak akkor lehet megállapítani, ha a dolgozóval szemben jogerős büntető bírósági ítélet született, de ez sem szükségképpeni. Amint arra már ugyancsak rámutattunk, a botrányos vagy erkölcstelen életmód államigazgatási dolgozóknál a munkakörük ellátására általában alkalmatlanná tevő körülmény, tehát ilyenkor vagy az elbocsátás, vagy az áthelyezés fegyelmi büntetése jöhet szóba.

A megfelelő fegyelmi büntetés alkalmazása szempontjából tehát a cselekmény súlyosságát kell az összes körülményekre tekintettel mérlegelni. Ezzel kapcsolatban azután az a kérdés merül fel, hogy mi a megfelelő fegyelmi büntetés. Amíg a munkáltatónak elsőrendű érdeke az államigazgatás zavarmentes működése és ezért joggal hatékony büntetések kiszabását tekinti megfelelőnek, az alkalmazottak érdeke, hogy jogaikban őket minél kisebb mértékben korlátozzák. De ez az ellentét csak látszólagos. A munkáltatónak sem szolgálja érdekét, ha kisebb fegyelemsértéseket túlzott büntetésekkel sújt, mert ez a munkaszervezet nyugalmának ártalmára lehet és fordítva, a túl enyhe büntetések is károsak, mert a kollektívában rossz vért szülhetnek. Éppen ezért a fegyelmi büntetések alkalmazásánál megfelelő mértéktartással olyan intézkedésekhez kell folyamodni, amely mindkét érdeket egyaránt szem előtt tartja.

Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, mégis mi történjék, ha a fegyelmi jog gyakorlója az elkövetett fegyelmi vétség súlyának nem megfelelő fegyelmi büntetést szab ki, minthogy tételes jogilag megállapított fegyelmi jogi tényállások és az azokhoz fűződő szankciók nincsenek. Ennek hiányában a dolgozó részére csak a fegyelmi eljárás során biztosított jogorvoslati lehetőségek nyújtanak védelmet, annál is inkább, mert általános szabály, hogy jogorvoslati fokon a fegyelmi büntetést súlyosítani nem lehet.

A kötelezettségszegések súlyosságához képest kell azután a fegyelmi intézkedések katalógusát felállítani, amelynek viszont kimerítőnek kell lennie. Ez azt jelenti, hogy a katalógusba felvett fegyelmi büntetéseken kívül más fegyelmi büntetések nem alkalmazhatók. A fegyelmi büntetések katalógusának felállításánál legfontosabb a fokozatosság kívánalma, vagyis az enyhébb büntetésektől a súlyosabbak felé kell haladni. Emellett tekintettel kell lenni arra is, hogy a fegyelmi büntetések milyen dolgozói kategóriáknál kerülnek alkalmazásra.

A fegyelmi büntetések jellegüket tekintve általában négyfélék lehetnek: olyan intézkedések, amelyek *a)* erkölcsi rosszallást fejeznek ki, de a dolgozó szolgálati állását nem érintik; *b)* a dolgozók szempontjából anyagi hátrányt jelentenek; *c)* a dolgozó szolgálati állásában változást vonnak maguk után (áthelyezés), és *d)* a munkaszervezetből való kiválást vonják maguk után (elbocsátás).

Emellett a *b)* és *c)* alatti nem mindig különül el pontosan egymástól. Meg kell jegyezni továbbá, hogy nem minden állam jogszabályalkotása vezette be mind a négyféle büntetést fegyelmi szankcióként. Így pl. az NDK Munka Törvénykönyve csak az *a)* és *d)* alatti fegyelmi büntetést ismeri. Más fegyelmi büntetés csak akkor

alkalmazható, ha azt olyan dolgozók meghatározott csoportjára, akiknek különleges munkakötelezettségeik vannak, a reájuk vonatkozó különleges szabályzatok lehetővé teszik. Az állami szervek dolgozóinak kötelezettségeiről, jogairól és felelősségéről szóló 1969. évi rendelet azonban csak megrovásról, szigorú megrovásról és azonnali hatályú elbocsátásról, illetve visszahívásról tesz említést (21. §). A jugoszláv jog szerint a dolgozó kötelezettségszegés miatt meginthető, megróható és végső esetben a társult munka alapszervezetéből kizárható. Ez utóbbi rendszabály egy évig terjedő időre felfüggeszthető. A csehszlovák jog szerint az azonnali elbocsátás nem a fegyelmi jogok katalógusában szerepel, hanem a munkaviszony megszüntetésének önálló jogcíme. Érdeklődésre tarthat számot az új lengyel Munka Törvénykönyve, amelyben a fegyelmi intézkedések sorában csak a figyelmeztetésről, megrovásról és pénzbüntetésről olvashatunk. Viszont az állami szolgálat körében a szolgálati felelősség különleges szabályozását teszi lehetővé (298. cikk 2. §).

A fegyelmi büntetések skálájának megalkotásánál megfelelő differenciáltságra kell törekedni. Fontos érdek ugyanis, hogy a fegyelmi vétség elkövetőjével szemben a vétség súlyának és jellegének megfelelő fegyelmi büntetést szabjanak ki. Ezért nálunk is a fejlődés a fegyelmi büntetések minél körültekintőbb differenciálása felé haladt, így pl. amíg az 1951. évi Munka Törvénykönyve nálunk csak a szóbeli feddés, írásbeli megrovás, áthelyezés alacsonyabb munkakörbe és azonnali hatályú elbocsátás büntetéseket ismerte, a Munka Törvénykönyve 1964. évi módosítása ezek mellé felvette egyes — a Minisztertanács által meghatározott — kedvezmények és juttatások megvonását, emellett az áthelyezés mint fegyelmi intézkedés a módosítás értelmében nem csak — mint addig — alacsonyabb, hanem azonos munkakörbe is történhet. Az 1969. évi Munka Törvénykönyve ezek mellé felvette a személyi alapbér csökkentését is. A differenciálás továbbá más vonatkozásokban is elképzelhető (meghatározott időre az előléptetésből kizárás, visszaminősítés stb). Ezen kívül egyes fegyelmi statutumok specifikus szankciókat is tartalmazhatnak.

Az államigazgatási dolgozókkal szemben alkalmazható fegyelmi büntetések köre az általában alkalmazható fegyelmi büntetéseknél *egyfelől tágabb* (így pl. a Szovjetunióban bizonyos államigazgatási alkalmazottakkal szemben az alacsonyabb funkcióba való áthelyezés egy évnél nem hosszabb időtartamra szabható ki, míg általában ennek csak legfeljebb három hónap tartamára van helye, továbbá elbocsátásra kerülhet sor a fegyelmi vétség súlyosságához képest a munkafegyelem egyszeri megszegése esetében is, szemben az általános szabállyal, amely szerint elbocsátásra csak rendszeres kötelezettségszegés esetében kerülhet sor), *másfelől szűkebb* (pl. Csehszlovákiában, ahol a más munkára áthelyezés fegyelmi intézkedésként a kinevezett vagy megválasztott dolgozókkal szemben nem alkalmazható, Bulgáriában alacsonyabb munkakörbe választott funkcionáriusok nem helyezhetők). További jellegzetesség, hogy egyes fegyelmi büntetések formája alkalmazkodik az államigazgatási szolgálat jellegéhez (pl. az NDK-ban, ahol a kinevezés vagy választás alapján létesült munkaviszonynál az azonnali hatályú elbocsátás fegyelmi büntetésének az azonnali hatályú visszahívás felel meg, vagy Bulgáriában, ahol ez a szabály a választott dolgozók tekintetében érvényesül).

Több szolgálati kötelezettség megszegése esetében fegyelmi jogilag csak egy egységes fegyelmi vétséggel állunk szemben, amelyet csak egyetlen fegyelmi büntetéssel lehet sújtani. Arra azonban a tételes jogok lehetőséget adnak, hogy egyes fegyelmi büntetések egymással kapcsolatban kerüljenek alkalmazásra. A fegyelmi büntetéseknek továbbá különleges következményei lehetnek az államigazgatás körében. Így pl. Magyarországon a jogszabály kimondja, hogy ha államigazgatási (igazságszolgáltatási) dolgozó munkaviszonya fegyelmi elbocsátás folytán szűnt meg, három évig államigazgatási (igazságszolgáltatási) szervnél vezetői és ügyintézői munkakörben nem alkalmazható [38/1973 (XII. 29.) számú minisztériumi rendelet 21. §-a].

8. A fegyelmi jogkör gyakorlása

A fegyelmi jogkör általában a munkáltatót, vagyis rendszerint azt a szervet (személyt) illeti, akinek joga van a dolgozó alkalmazására. Ez a tétel az államigazgatási dolgozókra is általában érvényes. A munkáltató fegyelmi jogkörének alátámasztására arra szoktak hivatkozni, hogy a munkaviszony (szolgálati viszony) jellemző vonása a dolgozó alárendeltsége és a munkáltató oldalán az ennek megfelelő utasítási — mérlegelési jogkör. Erre nemcsak a munkaviszony (szolgálati viszony) zavartalan menetében van szükség, hanem a fegyelmi jogkör formájában akkor is, amikor a munkaviszony lebonyolításában a dolgozó által elkövetett fegyelmi vétségek következtében zavarok mutatkoznak. A munkáltató tehát a fegyelmi jogkört is a munkaszervezet rendeltetésének szolgálatában kapta és így joga, hogy a lehetséges leghelyesebb intézkedések útján fegyelmezzen.

Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, helyes-e, ha a munkaviszony egyik alanya egyben felelősségrevonási fórum is, vajon meg vannak-e a konstrukció mellett a fegyelmi vétség objektív elbírálásának a feltételei?

Ennek az aggálynak a megerőtlenítésére alkalmasak lehetnek bizonyos — a szocialista államok jogában érvényesülő — megoldási módozatok, így elsősorban azok, amelyek a *kollektíva* előtérbehelyezését célozzák a fegyelmi jogkör gyakorlásával kapcsolatban. Ezzel összefüggésben arra kell rámutatni, hogy a dolgozói kollektíva közreműködése a munkafegyelem megszilárdításában elsősorban a *társadalmi bíróságok* intézménye formájában lépett előtérbe. És itt most elsősorban azokra a társadalmi bíróságokra gondolunk, amelyek a munkaügyi döntőbizottságok, egyeztető bizottságok, vitabizottságok stb. mellett alakultak (Szovjetunió, Bulgária, Lengyelország, Magyarország). De lényegében ugyanez a megfontolás realizálódik olyankor, amikor egyes kötelezettségszegések ügyében azok a szervek járnak el, amelyek egyébként a munkaügyi viták elintézésére is jogosultak (NDK, Románia).

A kollektíva fokozott bekapcsolásával a fegyelmi felelősség érvé-

nyesítésébe más formákban is találkozunk. Így előfordul, hogy a fegyelmi büntetéseket nem az az egyedi szerv szabja ki, amely a dolgozót alkalmazta, hanem felsőbb kollektív szerv, amennyiben a felelősségrevonást az a munkakollektíva kezdeményezte, amelyhez a fegyelmi vétséget elkövető munkavállaló tartozik. Ilyenkor a fegyelmi jogkör a felsőbbfokú kollektív vezető szervekre száll. Amennyiben annak az egységnek a vezetője, amelyhez a fegyelmi vétség elkövetésében vétkes munkavállaló tartozik, mégis maga alkalmazna valamely fegyelmi büntetést, a határozat érvénytelen lenne. Ez a megoldás kétségkívül súlyponti eltolódást jelent az egyszemélyi vezető szervektől a kollektív vezető szervek irányába (Románia).

Az alól az általános szabály alól, amely szerint a dolgozókat azok a szervek vonhatják felelősségre, amelyek a dolgozókat alkalmazták, más kivételekkel is találkozunk. Így előfordul, hogy egyes vezető tanácsi funkcionáriusok fegyelmi hatósága nem az őket megválasztó tanács, hanem a Minisztertanács, illetve a végrehajtó-bizottságok (Magyarország). Széles körű kivételekkel találkozhatunk a bírák vonatkozásában, akiknek fegyelmi ügyeiben egyes államokban hivatásos bírákból álló fegyelmi tanácsok (Csehszlovákia, Magyarország), másutt a Legfelsőbb Bíróság mint a bíróságok tevékenysége felett felügyeletet gyakorló legfőbb szerv (Bulgária) járnak el. Sajátos kollegiális fegyelmi fórumokkal (fegyelmi tanácsokkal) találkozunk az ügyvédek vonatkozásában is.

A fegyelmi jogkör gyakorlására jogosult szerv a jogkör gyakorlását más vezető beosztású dolgozóra átruházhatja. A fegyelmi jogkör gyakorlásának ilyen decentralizációjához azonban kívánatos, hogy ezt a szervezeti és működési szabályzatba felvegyék, feltüntetvén azt is, hogy az egyes vezető állású dolgozók milyen súlyú fegyelmi büntetést szabhatnak ki és melyek azok a büntetések, amelyeket csak a munkaszervezet vezetője alkalmazhat, vagy amelyek alkalmazásához előzetes hozzájárulása szükséges. A fegyelmi jogkör decentralizációja esetében sincs azonban akadálya annak, hogy a munkaszervezet vezetője bármely ügy lefolytatását hatáskörébe vonja. A fegyelmi jogkör alsóbb beosztású vezetők részéről történő gyakorolhatóságának feltétele is lehet, hogy a belső rendre vonatkozó szabályzat ilyen irányú rendelkezést tartalmazzon (Románia).

Végül ebben az összefüggésben röviden meg kell emlékezni a népi ellenőrző bizottságok által gyakorolható fegyelmi jogkörről. Idevonatkozóan az egyes államok tételes jogait szem előtt tartva háromféle megoldás alakult ki: a népi ellenőrzési bizottság nem gyakorolhat fegyelmi jogkört, de kezdeményezhet fegyelmi eljárást a fegyelemsértőkkel szemben (Magyarország). A népi ellenőrző bizottság fegyelmi büntetést szabhat ki, az elmozdítást is beleértve (Szovjetunió, Bulgária), a népi ellenőrzési bizottság fegyelmi büntetést szabhat ki a munkaviszony fegyelmi úton történő felbontásának kivételével (Románia).

A fegyelmi fórumok kötelességszegés esetében az összes körülmények figyelembevételével gondosan mérlegelni kötelesek, hogy a kötelezettségszegés olyan-e, amely miatt fegyelmi eljárást kell indítani, vagy helyette a felelősségrevonás milyen módja lenne megfelelő (fegyelmi büntetésnek nem tekinthető figyelmeztetés, valamely büntetésnek fegyelmi eljárás mellőzésével történő kiszabása, az ügy áttétele a társadalmi bírósághoz stb.). Tehát a fegyelmi jogkör gyakorlójának belátására van bízva, hogy a fegyelmi büntetés kiszabása helyett milyen más intézkedést fog alkalmazni.

Ez azonban nem kivétel nélküli szabály. Vannak esetek, amikor a fegyelmi eljárás megindítása kötelező, így ha a bíróság vagy a nyomozást megszüntető hatóság az ügyet a fegyelmi eljárás lefolytatása céljából átteszi a munkáltató szervhez, az eljárást le kell folytatni. Az ügyész is fegyelmi eljárást kezdeményezhet azok ellen, akik a törvényt megsértették. A népi ellenőrzési bizottság is tehet olyan megállapításokat, amelyek alapján a fegyelmi eljárás megindítása kötelező. A szakszervezet is igényelheti a fegyelmi eljárás megindítását, ha az általa feltárt hiba vagy mulasztás fegyelmi vétséget valósít meg, és a felügyeleti szerv is kezdeményezheti a felügyeleti eljárás megindítását. Mindezekben az esetekben azonban a fegyelmi eljárást kezdeményező szerv konkrét utasítást nem adhat arra vonatkozóan, hogy hogyan folyjék le a fegyelmi eljárás. Tehát a munkáltató szerv köteles ugyan az eljárást megindítani, az ügyet kivizsgálni, ezután azonban saját mérlegelése alapján dönti el azt, hogy a dolgozó elkövette-e a fegyelmi vétséget vagy sem, és ennek megfelelően kiszab-e fegyelmi büntetést vagy sem. Megteheti azt is, hogy csekély jelentőségű fegyelmi vétség esetében a fegyelmi büntetés kiszabását mellőzi.

9. A fegyelmi eljárás

Már utaltunk arra, hogy a munkaszervezet vezetője fegyelmi jogának korrektívumaként megfelelő biztosítékok teremthetők a dolgozó javára a fegyelmi eljárás konstrukciójának megfelelő kiépítésével. A fellebbezési fórumok mikénti alakulása ugyanis döntő a fegyelmi ügyek megnyugtató elintézése szempontjából.

Abból kell kiindulni, hogy a fegyelmi ügyekben eljáró fellebbezési fórumok az egyes államok tételes joga szerint igen különbözőek, éspedig a fegyelmi vétséget elkövető személy funkciójától és a kiszabott fegyelmi büntetés súlyától függően

Így egyes államokban az elsőfokú fegyelmi határozat ellen benyújtott panaszok elintézése általában a munkaügyi viták elintézésére meghatározott módon történik, akkor is, ha államigazgatási szerv dolgozójáról van szó. Ez a helyzet pl. a Szovjetunióban az ún. belső munkarend szabályai szerint felelősségrevonható személyeknél. Ezzel szemben az ún. hivatali alárendeltség szerint fegyelmi felelősségre vonható személyeknél a fegyelmi határozat elleni panaszok elintézése szolgálati útra tartozik. Az utóbbi személyek körét a munkaügyi viták elintézésének rendjéről szóló 1974. évi szabályzat melléklete határozza meg. E személyi körhöz tartoznak többek között a minisztériumok, főhatóságok, a köztársasági, határterületi, területi és városi hivatalok főosztályainak, osztályainak és más hasonló szer-

vezeti egységeinek vezetői és helyetteseik, a dolgozók küldöttei járási, városi és városi kerületi szovjetjei, végrehajtó bizottságainak osztályvezetői. Az NDK-ban a fegyelmi intézkedések elleni jogorvoslat rendes útja általában a munkaszervezet döntőbizottságához (Konfliktkommission) való fordulás lehetősége, a választott és kinevezett államigazgatási alkalmazottak azonban a fegyelmi határozat ellen jogorvoslattal a Minisztertanács 1969. február 19-i rendelete szerint a fegyelmi jogkörrel felruházott szolgálati feletteshez fordulhatnak, aki végérvényesen dönt. Magyarországon a jogszabályban közelebbről meghatározott magasabb vezető állású dolgozók a fegyelmi határozat ellen — hacsak azt nem miniszter vagy miniszternél magasabb szintű szerv hozta, amikor is a jogorvoslat kizárt, a szolgálati felettesnél kereshetnek orvoslást.

Államigazgatási dolgozók esetében tehát igen gyakori, hogy a fegyelmi ügy elbírálása jogorvoslati fokon sem kerül a szolgálati hierarchián kívül álló fegyelmi fórum elé. E helyzet bizonyos irányú eltolódását jelenti a kollektív szervek irányában az a megoldás, amikor a felettes államigazgatási fórumokon belül fegyelmi tanácsok alakulnak. Ilyen például Romániában a Villamosenergiaügyi Minisztérium keretében szervezett fegyelmi tanács, amelynek tagjai közül hármat a szóbanforgó minisztérium vezetősége (két villamos-, illetve hőenergiaügyi szakembert és egy jogi képesítésű tagot), két tagot pedig az ágazati szakszervezeti szövetség vezetősége jelöl. Ez a fegyelmi tanács határoz a munkaviszony felbontásának fegyelmi büntetése ellen benyújtott olyan panaszok ügyében, amelyeket a minisztériumnak alárendelt egységekben működő és az országos energetikai rendszer üzembiztonságához hozzájáruló dolgozók nyújtanak be. E dolgozók körét a Munkaügyi Minisztérium és az ágazati szakszervezeti szövetség véleményének meghallgatása után a villamosenergiaügyi miniszter állapítja meg. A más tisztséget betöltő dolgozóknak a munkaszerződés fegyelmi úton történő felbontása elleni panaszai ügyében bíróság jár el és határoz.

A kiszabott fegyelmi büntetések súlya a jogorvoslati fokok alakulását illetően egyébként is meghatározó jellegű lehet, amikor csak a legsúlyosabb fegyelmi büntetések kiszabása esetében nyílik meg a rendes jogorvoslati út igénybevételének lehetősége, míg az enyhébb büntetések alkalmazásakor a dolgozók szolgálati úton kereshetnek orvoslást. Így a bolgár jog szerint a véglegesen alacsonyabb fizetett munkára történő áthelyezés és az elbocsátás fegyelmi büntetésének kiszabása esetén a munkaügyi döntőbizottsághoz, majd a szakszervezeti bizottsághoz és a bírósághoz lehet fordulni, míg a megintés, szigorú megrovás és ugyanannál a munkaszervezetnél maximálisan 3 hónapra alacsonyabban fizetett munkára vagy fizetési fokba, illetve csoportba való áthelyezés fegyelmi büntetésének kiszabása ellen fellebbezéssel a felügyeleti szervhez lehet fordulni. Ez az állami szolgálatra is érvényes. Csehszlovákiában a korábbi szabályozás szerint dorgálás esetében a dolgozó kifogásáról végső soron a szolgálati felettes határozhatott, míg súlyosabb fegyelmi intézkedés alkalmazása esetén a dolgozó a döntőbizottsági szervhez, illetve bírósághoz fordulhatott. Ez a szabályozás érvényes volt az állami szolgálatra is.

Az utóbbi koncepciót azért tartjuk helyesnek, mert enyhébb fegyelmi büntetések esetében nincs indoka magasabb fórumok bekapcsolásának, viszont súlyosabb fegyelmi büntetések esetében a jogorvoslati lehetőségek határait minél szélesebben kell megvonni. Emellett fokozatosan teret kellene biztosítani az utóbbi esetekben a kollektív szervek bevonására, amelyeknél a sokoldalú elbírálás feltételei inkább forognak fenn. A legmegfelelőbb pedig, ha az ilyen ügyekben a bírósági útnak is teret engednek, amint erre egyes szocialista országok jogában példákat találunk.

Trócsányi László

SZTEHLO ZOLTÁN 1889—1975

1975 október havában, 87 éves korában csendesen elhunyt a magyar jogi romanisták karának második legidősebb tagja: dr. Sztehlo Zoltán, a Debreceni Tudományegyetem nyugalmazott ny. r. tanára.

1889-ben Eperjesen született, ismert jogász famíliából. Életének első harmada a történelmi hagyományokkal telt városhoz fűződik. Az eperjesi kollégium gimnáziumában végezte középiskolai tanulmányait, s az itteni jogakadémiára iratkozott be 1906-ban. 1909-től a budapesti jogi karon tanult, s itt avatták 1911-ben a jogtudományok doktorává.

Jogászi pályafutását gyakorlati tevékenységgel kezdte. Ügyvédi oklevelet szerzett. Érdeklődése azonban már igen korán a római jog, ill. annak egyik segédtudománya, a jogi papyrológia felé fordult. Alig 23 éves korában publikálta „A görög papyrus-végrendeletek alaki sajátosságai" (Eperjes, 1912.) c. nagyobb tanulmányát, melyben e sajátosságokat a ptolemaiosi, római és byzánci korra nézve behatóan analizálja. Példaképe Helle Károly, a budapesti egyetem korán elhalt, kiváló római jogásza, a jogi papyrológia magyarországi úttörője, aki e tudományágat úgy jellemzi, hogy az mindazok érdeklődésére számot tarthat, „akik hisznek még abban, hogy a jelent csak a múltból érthetjük meg" (A görög papyrusok és a római jog. Bp. 1907. 4.). Budapesti egyetemi évei határozzák meg azután a továbbiakban Sztehlo kutatómunkájának irányát. Ennek megfelelően tölt egy ízben 6 hónapot, majd kétszer 3—3 hónapot a müncheni „Seminar für Papyrusforschung" tagjaként Németországban, ahol pepyrológiai ismereteit tökéletesíti. Ez irányú érdeklődését bizonyítja több papyrológiai dolgozata, mint pl. „A telekkönyvekről a görög papyrusok alapján" (Tört. Szemle 1921. évf. 1—4. füzet), „Papyrológiai dolgozatok" (Sárospatak, 1922.), „A teljesítésről a papyrusok alapján" (Pécs, 1925.) címűek. A római birodalmi jog tekintetében különösen a kötelmi jog, s ennek keretében a teljesítés (solutio) problematikája foglalkoztatja. E tárgykörből jelenik meg „Két dolgozat a római kötelmi jogból" (Pécs, 1925.) és „A teljesítés jogi tulajdonságai" (Miskolc, 1929.) c. tanulmánya. Emellett figyelemmel kíséri az élő jogot is. A társas háztulajdonról szóló 1924. XII. tc. életbe lépteté-

sekor publikálja „A társasháztulajdon kérdéséhez" (Pécs, 1924.) c. dolgozatát. 1938-ban teszi közzé Miskolcon „Az egyiptomi papyrusok és a római jog" című összefoglaló művét, melyet a papyrusok világába való bevezetésnek szán a hallgatóság, valamint a történeti érdeklődésű jogásztársadalom számára. Rendkívül érdekesek a műnek a hellenisztikus Egyiptom bankrendszerével és ügyleteivel, az egyiptomi „telekkönyvekkel", „társas háztulajdonnal" stb. foglalkozó részei, hiszen a mindennapi élet jogát tárják fel. Művében rendszeresen elemzi a birodalmi és helyi jog közötti különbségeket, s rámutat a kétféle jog kölcsönhatásának feltételezhető jeleire.

Jogtanári pályáját a miskolci jogakadémián kezdi meg 1920-ban, mint ny. rk. tanár. 1925-ben a Szegedi Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán a „Római jogtörténet" c. tárgykörből szerez magántanári képesítést, s ennek alapján a miskolci jogakadémia ny. r. tanára lesz. Itt működik 1938-ig, debreceni egyetemi tanárrá történő kinevezéséig. Innen megy 1949-ben, 60 éves korában, a debreceni jogi kar működésének felfüggesztésével egyidőben nyugalomba.

Oktatói munkásságát „Vezérfonal a római jog institutióihoz" (Miskolc, 1920.) c. tankönyvének kiadásával kezdi meg. E tankönyv a felszabadulást követően még egy javított és bővített kiadást ér meg Debrecenben, 1948-ban. Mint oktató mindig súlyt helyezett az élő magánjogban érvényesülő római eredetű jogi formák fejlődésének elemzésére, s ennek mindkét tankönyve előszavában — kihangsúlyozva a római jog magánjogi propedeutika-jellegét — hangot is ad. Előadásaiból kitűnőleg a klasszikus jogot tekintette a római jogászművészet csúcspontjának, de sohasem hanyagolta el a jusztiniánuszi jog későbbi jogfejlődésre gyakorolt determináló szerepének hangsúlyozását. Szemléletének megfelelően szemináriumain súllyal a gaiusi Institutiók exegezise szerepelt. Emellett több évben tartott speciálkollégiumot — éppúgy, mint Pázmány pécsi professzor — a papyrológiából.

Szeretett tantárgyának, a római jognak sorsát egyetemi oktatásunkban mindig féltő figyelemmel kísérte, mint ezt „A római jog studiuma egyetemi oktatásunk rendszerében" (Miskolci Jogászélet, 1937. évf.) c. tanulmánya is igazolja. Emellett azonban a jogi felsőoktatás egész problematikája, mint ma is igen aktuális téma, mindig, nyugalomba vonulása után is élénken érdekelte és foglalkoztatta.

Halálával érdemes tudományos és három évtizedes jelentős oktató munkát végzett jogászprofesszor távozott közülünk.

Pólay Elemér

JOGIRODALOM

Új csehszlovák jogtörténeti tanulmánygyűjtemény

Honfitársaink egyik legvonzóbb külföldi felsőoktatási otthona évszázadok óta a prágai egyetem volt. A hajdani szervezetében a cseh hallgatókkal a magyarországiak közös egyetemi nemzetet alkottak és onnan a jogi műveltséget hozzánk sokan közvetítették. Ugyanakkor az egyetem falai között magyar tudósok munkássága ismételten elismerést váltott ki. Legutóbb a prágai Károly Egyetem gondozásában napvilágot látott tanulmánygyűjtemény keltett a külföldi szakkörökben is figyelmet. Ezt a kötetet Václav Vaněček akadémikus tiszteletére (Collectanea opusculorum ad iuris historiam spectantium Venceslao Vaněček septuagenario ab amicis discipulisque oblata) adták ki. Jelentőségét emeli, hogy a művet a hagyományos magyar—csehszlovák tanácskozások keretében, a szocialista jog keletkezése és fejlődése témában a Károly Egyetemen tartott felszabadulási jubileumi ülésszak előestéjén a részvevőknek is átnyújtották.

A közel félezer oldal terjedelmű kötet a tanulmányok mellett Vaněček akadémikus életművének bibliográfiáját periodikus tagolásban közli. Egyúttal tudományos és eszmei fejlődésének, valamint pedagógiai, közéleti (parlamenti alkotmányjogi bizottság elnöke stb.) tevékenységének állomásain is végig vezet. Már a bibliográfiai felsorolás több közvetlen magyar vonatkozású adatot (pl. 481., 483., 484. old.) tartalmaz. Utalnak ezek a fél évszázadnyi kutató és gazdag szakirodalmi munkássággal nemzetközileg elismert rangot szerzett tudós 1964. évi budapesti (ELTE) előadására, továbbá a cseh jogi műveltség múlt század közepéig terjedő magyarországi összefüggéseiről megírt tanulmányaira is. A patinás egyetem kedvező alkotó atmoszférájában, a nálunk ugyancsak ismert és elismert Karel Kadlec és mások nyomdokain, újabb tudósi pálya ívelt magasra. Ebben a miliőben a nulla dies sine linea posztulátumát nemcsak felállíthatta, hanem sikeresen meg is valósíthatta.

A kötet tanulmányai négy főbb csoportba rendeződnek. Egy részük a csehszlovák köztársaság létrejöttét megelőző időszakokat fogja át. A következő csoport a két világháború közötti fejleményeket tárgyalja. A harmadikhoz a felszabadulással koherens forradalmi folyamatokat elemző tanulmányok tartoznak. Végül a kötetben egyetemes jogtörténeti, illetőleg római jogot érintő néhány munkát is publikáltak. A kötetet fejlődési távlatokat mutató államelméleti tanulmány zárja le.

Egyes szerzők a magyar jogtörténettel kapcsolatos kérdésekkel több alkalommal (41—55., 167—179., 243., s köv., 380. old. stb.) ugyancsak foglalkoznak, s rövid recenziómban főleg ez utóbbi tanulmányokra térek ki. (A kötet életrehívásáról, szerkesztéséről és

lektorálásáról Karel Malý és Jaromir Kincl jeles cseh jogtörténészek gondoskodtak.) A két első tanulmány szerzői (J. Kejř, J. Pražák) 12. század táji szorosabb csehországi témákat dolgoztak fel. Mindjárt a harmadik szerző (J. Klimko) a szlovák etnikum területének kialakulását és igazgatásának jellegzetességeit elemzi, miközben többek (pl. Györffy Gy., Mályusz E., Varga E., László Gy.) következtetéseivel és módszerével élesen konfrontál. Úgy látszik, hogy a szembenálló nézeteket még sok szubjektív motívum színezi és egyelőre meg is zavarja. Ebben a témakörben is talán az eleven párbeszéd, a közvetlen viták, majd az ezeket követő közös publikációk módszere segíthetne. Néhány kötet örvendetesen igazolja, hogy az ún. „kényes" és nemkényes témákban a közvetlen eszmecserék révén a vitás álláspontokat egymáshoz közelebb lehet hozni (lásd: Acta facultatis juridicae Universitatis Comenianae két kiadványát — 1966, 1968; Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa — 1970; Der österreichisch—ungarische Ausgleich — 1971, stb.)

Kifejezetten magyar jogtörténeti témát továbbá a nálunk régtől mindig nagy érdeklődéssel fogadott Jozef Karpat tárgyal. Ezúttal az 1868. évi nemzetiségi törvényt tárgyalja és tömör dokumentációra támaszkodva az adminisztratív kényszerű asszimilációs törekvéseket jogosan ítéli el. Szemlélteti a szlovák álláspont változásait, amely egyebek között a törvény gyakorlati végrehajtását is tartósan követelte. Meg kell jegyezni, hogy magyar részről a nemzetiségi nyelvek hivatalos használatának részleges kiszélesítését az általa említett Háromszék megyén kívül mások is javasolták. A szlovák képviselőkhöz hasonlóan a törvény tényleges megvalósítását pl. Mocsáry Lajos szintén elvszerűen szorgalmazta. Mindkét oldalon azonban a burzsoá osztálykorlátok között maradtak. De az alföldi megyékre a századforduló küszöbén kiterjedő nagyarányú regionális szabadságjog-korlátozásokban viszont etnikai alapon érdemi különbséget nem találtunk. A túlnyomólag magyarok és szlovákok által lakott Békés, vagy a még vegyesebb lakosságú Bács-Bodrog és Torontál megyék agrármozgalma a burzsoá kormányzat és a helyi kiskirályok ellen harmonikus egységben lépett fel. Mind az osztály-, mind a nemzetiségi viszonyok komplexebb tanulmányozása a korabeli valóságról teljesebb képet adhat.

Ugyancsak figyelmet érdemel Karel Malý docens tanulmánya, akinek korábbi eredményei folyóiratunk hasábjairól is (pl. 1968. 9. sz. 486—488. old.) ismertek. Elismerést keltő magvas fejtegetéseinek anyagát ezúttal a cseh büntetőjogtörténet köréből merítette. Ennek kapcsán a 15—16. századi rendi társadalom feltételei között a bűncselekményt és a büntetést analizálja. Végig kalauzol K. Malý azon a folyamaton, amikor a büntetőjog fokozatosan elveszti magánjogias jellegét és egész sor deliktumra már az officialitás kezd érvényesülni. Sorjában a kötet lapjain F. Hoffmann (a huszita forradalom előestéjén erőszakos cselekmények), E. Michálek (terminológia), K. Adamová, J. Veselý (bíróság-, ill. hivataltörténet stb.) különféle kérdéseket világítottak meg.

Kifejezetten a dualizmus lajtántúli intézményeit érintve Václav Šolle az ún. decemberi alkotmányban konstituált burzsoá igazságszolgáltatást bírálja. Rámutatott, hogy az osztrák államhatalom a lakosság többségének nemzeti és társadalmi igényeivel diametrálisan ellentétben állt. Számos magyarországi utalást tesz J. Havránek dolgozata, amelyet a munkásmozgalom és az egyetemtörténet területeiről készített. Megvilágítja a prágai egyetemi hallgatók (csehek, németek, külföldiek) és a múlt század hetvenes évei szocialista szervezetei kapcsolatának tényeit. Jan Janák pedig a többi között a községekről szóló (1871. XVIII., 1876. V.) törvényeinket is bemutatja. Két érdekes tanulmány a cseh parlamenti élet századforduló előtt (B. Kučera), ill. első világháború küszöbén (K. Kučera) lejátszódott eseményeit az egykorú munkásmozgalomra is tekintettel vizsgálja.

A gyűjteményben közzétett tanulmányok következő csoportjának élén Florian Sivák az első világháború utáni csehszlovák államiság kérdéseinek tárgyalásával újabb korszakot nyitott meg. Közelebbről a burzsoá köztársaság politikai pártjainak rendszerével és a Kommunista Párt megalakításával foglalkozik. Ladislav Soukup alapos munkáját a csehszlovák köztársaság első éveinek sajtójogi reformtörekvéseiről írta. Megállapítja, hogy az új állam területein továbbélő osztrák és magyar sajtójog közül az utóbbi modernebb koncepciót képviselt, noha korlátozásokat ez is lehetővé tett. Gondolatgazdag tanulmányait Leonard Bianchi egyik régóta művelt fő kutatási területéről metszette ki. Ennek kiindulópontja is az, hogy bár a polgári csehszlovák köztársaság az osztrák és a magyar jogintézményekkel ellentétbe került, az öröklött tulajdonviszonyok kontinuitását nem szakította meg. Mostani fejtegetéseinek hátterében a nálunk tüzetesen recenzeált (Jogtudományi Közlöny 1965. 11. sz. 588—590. old.) monográfiájának pillérei állanak. Erről a periódusról való átmenet mezejére Vladimir Kopal által a müncheni szerződés körüli küzdelemről készített tanulmány esik. Mindenekelőtt tárgyának politikai és nemzetközi jogi összetevőit domborítja ki.

A felszabadulást követő államtörténeti fejlemények megvilágítására Ladislav Hubenák munkája vállalkozott. A csehek és a szlovákok alkotmányos kapcsolata megoldásának új etapját boncolgatja. Ez a tanulmány a kommunisták egyenjogúsági koncepcióját a benesi mesterkélt „egységes csehszlovák nemzet" tételével állította szembe. Huzamosan tartó, kezdetben egyoldalú küzdelem árán végül a föderációs államszerkezet valósult meg. A szlovák és a cseh államjogi viszony tudvalevőleg az együttélő magyar, német, ukrán és lengyel nemzetiségek jogállásának alakulásával is szerves korrelációban van. Az 1945 utáni földtörvényekkel foglalkozó D. Pelikán az osztályviszonyokat és a nemzetiségi kérdést is behatóan feltárja. Juraj Zvara munkáira támaszkodva rámutat a politikai hibákra, amelyek az ún. reszlovakizáció, a „toborzás" stb. folytán az ottani magyar nemzetiségű dolgozó parasztságot sújtották. Okfejtései önmagukban is különálló bővebb recenziót érdemelnek.

A színvonalas kötet értékeit még római jogi vonatkozású és egyéb tanulmányok növelik. Jaromir Kincl a „servus suis nummis emptus" analógiáit a 6—8. századi bar-

bár államok intézményei között kutatja. Nagy apparátussal felvértezett munkája a jogi elemek variánsait a kézműves- és agrártermelés átalakulásából vezeti le. Más szerző (M. Bartošek) gondolatmenetét görög forrásokra való visszatekintéssel vezeti be. A továbbiakban Valentin Urfus szép tanulmánya a monopóliumok gazdasági és jogi kategóriáinak mozgásváltozásait fejtegeti. Eközben római, ill. bizánci, valamint csehországi, sőt érintőlegesen magyarországi (Thurzó) értékes összefüggéseket és adalékokat tárt fel. A tanulmánygyűjtemény iránti érdeklődést a szabadalmi jog kezdeti történetéről (St. Balik) írt munka fokozza. Voltaképpen a találmányok 15. századi velencei jogvédelméről értekezik, aminek genezisbeli prioritására nálunk 1967-ben éppen a Magyar Tudományos Akadémián rendezett X. magyar—csehszlovák jogtörténeti konferencia (vö.: Die Entwicklung des Zivilrechts is Mitteleuropa) is rámutatott. Vico jogfelfogásának realitáselemeit es belső ellentmondásait J. Kudrna sokoldalú búvárlatai alapján értékeli.

A logikusan felépített kötetben folytatólag Karel Malý (idb.) a bolgár agrártörténet izgalmas kérdéseihez kalauzol. Behatóan elemzi a szpáhi, a „szabad" paraszti földbirtok stb. típusokat. Kiemeli azt a sajátosságot, hogy a tarnovói alkotmány (1879) a társadalomban bolgár földesúri osztályt nem talált. Hozzátehetjük, hogy a jó értelemben vett vákuumból nemcsak a további agrárviszonyokra, hanem az egész államfejlődésre (relatíve széles választójog) is bizonyos kedvező következmények származtak. Ezután J. Blahož az USA legfelsőbb bírósági szervezetének antidemokratikus karakterét fedi fel. A kötet zárótanulmányában Eduard Vlček a proletárdiktatúra állama össznépi államba való átmenetelének feltételeit világítja meg. Hangsúlyozza, hogy a szélesedő gazdasági-kulturális és társadalmi tulajdonvédelmi funkció alapján az állampolgárok szabadságjogai egyre jobban kiteljesednek. A jubiláns munkásságának jegyzéke M. Kocích és J. Dvořák szakavatott rendszerező készségeit dicséri.

A tanulmánygyűjtemény kiváló értékei a recenzenstől néhány polémikus észrevételt posztultáltak. Mindezek a munka fokozott megbecsülését fejezik ki. A szerzők helyesen tették, hogy nem a noli tangere meddő módszerére hagyatkoztak. Ugyanakkor a duplex veritas állapotában sem nyugodhatunk meg. Ezért a vitás kérdéseket szükséges lesz nyílt fórumok napirendjére tűzni. Így a többi között reális az igény a nemzetiségi törvényhozás és joggyakorlat komplex megvitatására. A polgári forradalomtól számítva egészen a szocializmus időszakáig terjedően a problematika közös és kölcsönös tisztázásának összes feltételei megértek.

A recenzeált kötet szerzői publikációjukkal a tanítómester előtt méltóan tisztelegtek. Szerkesztőjének munkája és a gyűjtemény könyvészetileg választékos külső formája ugyancsak elismerést érdemel. Az előszó tényhűen állapítja meg, hogy az ünnepelt Vaněček akadémikus hazájában és külföldön ismert jogtörténeti iskolát teremtett. Megtisztelő, hogy csehszlovákiai kollégáink impozáns jubileumi kollektív művéhez szerény adalékkal társulhattunk. Sikeres teljesítményük alkalmat adott, hogy a jubilánst a távolból is emberi melegséggel köszönthessük és tudományos eredményeiért jogosan megillető nagyrabecsüléssel méltassuk.

Pecze Ferenc

Ласло Вишки:

Дальнейшее развитие международного уголовного права и транспортные преступления

Автор коротко рассматривает институты международного уголовного права, направленые на то, чтобы обеспечить передачу рассмотрения дел о тренспортных преступлениях, совершанных иностранцами, в суд соответствующего государства, а то таким образом, чтобы это не ущемляло суверенитета государства. В статье устанавливается, что стоящие для этого к распоряжению средства, являются удовлетворяющими лишь отчасти. Автор видит расрешение прежде всего в новом урегулировании порядка назначения условного наказания, а в отношении денежных штрафов в создании соглашений, сходных с международными соглашениями по страхованию. Он излагает и обосновывает свои предложения в этом направлении.

Аттила Хармати:

О регулировании договора подряда

За последнее время на первый план выдвинулась подготовка внесения дополнений в ГК. При учете этого автор изучает действующие правила договоров подряда. В первой части он рассматривает определение подрядной работы и суммирует трудности, вызванные настоящим определением на практике. В интересах их устранения автор предлагает изменить понятие договора подряда, точнее говоря выпустить результат как понятийный признак из определения. Тем самым изменение понятия подрядной работы требует и изменения понятия поручения и договора поставки. Во второй части статьи изучаются типы, становящиеся самостоятельными в рамках договора подряда. Автор выдвигает предложение о включении в ГК строительных, планировочных, исследовательских, монтажно-технологических и перевозки пассажиров договоров, а также основных правил коммунальных услуг.

Чаба Варга:

Тенденции к кодификации в эпоху просвещенного абсолютизма

В результате возникновения абсолютизма, завершившего эпоху феодализма, в историческом аспекте создавались действительно центральные власти, в рамках которых признанный суверенном монарх сам творит и формирует право, выступая с требованием исключительности. Это обусловлено требованием единого управления современной администрацией и бюрократией, с одной стороны, и тем интересом буржуазии, чтобы право стало писанным, зафиксированным, то-есть чтобы оно обеспечивало предвидимость. С этой целью были сделаны попытки для создания качественной кодификации, превращающей право в систему. В этом отношении как начальные этапы заслуживали внимания французские, прусские и австрийские попытки.

Янош Секей:

Эксперты и советники

В статье анализируется уголовно-процессуальная роль эксперта и советника. Автор статьи показывает различия между целями занятия двух процессуальных субъектов при особом учете доминирующего на практике типа советника — советника следственного органа. Автор указывает и на социал-психологические особенности, которые — наряду с выше-

упомянутыми различиями — тоже надо иметь в виду при толковании прав и обязанностей двух процессуальных субъектов, а также всех правил несовместимости, относящихся к ним.

Янош Ловас:

Роль камералистов в абсолютной монархии

Западоевропейские монархи уже в течение XV—XVI столетий начали заменять коррупных феодальных функционеров профессиональными служащими, превращение сословного государства в чиновническое государство. Решение этой задачи вменялось администрации, камерам. Так как речь шла в основном о специальной задаче, сложилась для этого новая отрасль науки — камералистика, и поэтому в 1727—1777 годы учредили целый ряд университетских кафедр этой отрасли науки. На этих кафедрах обучали по сути дела вторичную социальную политику, которая была направлена в первую очередь на дальнейшее осуществление эксплуатации монархами при измененных условиях. Камералистские учения, после их сформирования, были подведены в систему Зонненфельсом, и хотя его эксперимент не мог привести к результатам, его заслуга, что эти учения сохранились в систематизированном виде.

László Viski:

Die Weiterentwicklung des internationalen Strafrechts und die Verkehrsverbrechen

Autor überschaut diese Institutionen des internationalen Strafrechts die ohne Verletzung der Souverenität der Staaten versuchen das Überlassen der Beurteilung durch Ausländer verübten Verkehrsverbrechen zu ermöglichen. Die Abhandlung stellt fest, dass die für diesen Zweck heute verfügbaren Mittel nur teilweise ausreichend sind. Autor sieht den Ausgangsweg in erster Linie in der Neuregelung der Ordnung der bedingten Verurteilung, im Hinblick der Geldstrafen dagegen in dem Zustandekommen von, den internationalen Versicherungsabkommen ähnelnden Verträgen und äussert, sowie begründet seine Vorschläge in dieser Richtung.

Attila Harmathy:

Über die Regelung des Werkvertrages

In letzter Zeit rückte die Vorbereitung der Änderung des BGB in den Vordergrund. Mit Rücksicht hierauf untersucht der Artikel die geltenden Regeln des Werkvertrages. Als erstes Thema wird die Begriffsdefinition des Werkvertrages behandelt. Es werden jene Schwierigkeiten zusammengefasst, die durch die jetzige Definition in der Praxis hervorgerufen werden. Zum Zwecke der Vermeidung dieser wird die Änderung des Begriffs des Werkvertrages vorgeschlagen: die Weglassung des Ergebnisses als Begriffselement aus der Definition. Die Änderung des Begriffs des Werkvertrages erfordert zugleich die Änderung des Begriffs des Kommissionsvertrages und des Lieferungsvertrages. Als zweites Thema untersucht der Artikel die im Rahmen des Wetkvertrages selbstständig gewordene Typen. Autor schlägt vor die grundlegenden Regeln des Bau-, Projektions-, Technologischen-Montierungs-, Forschungs- und Personenbeförderungsvertrages sowie der kommunalen Dienstleistungen in das BGB aufzunehmen.

Csaba Varga:

Kodifikationstendenzen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus

Mit den, den Feudalismus abschliessenden Absolutismen kamen solche zentrale Mächte zustande, in denen der als Souverain anerkannte Herrscher schon mit dem Anspruch der Ausschliesslichkeit einheitlich das Recht schafft und ausgestaltet. Dieser Anspruch wird gestellt und vorausgesetzt einerseits durch das Bedürfnis der einheitlichen Betätigung der modernen Administration und Bürokratie, andererseits durch dieses Interesse des Bürgetums, dass das Recht zu geschrieben-gesatztem und zu formell-rationellem gestaltet werde und so die Voraussicht und die Ausrechenbarkeit sichere. Deswegen kommt es zu Versuchen einer qualitativen, das Recht als System organisierenden Kodifikation. Als deren verschiedene Übergangsstadien, als Anfangs-Stationen verdienen am meisten die französische, die preussische und die österreichische Initiativen Aufmerksamkeit.

János Székely:

Sachberater und Experten

Die Abhandlung analysiert die Rolle der Experten und der Fachberater. Es wird der Unterschied des Zieles der zwei Verfahrenssubjekte vorgeführt mit besonderer Rücksicht auf den praktisch dominierenden Typ des Sachberaters: auf den Sachberater der Untersuchungsbehörde. Es wird auf diese soziologisch-psychologische Eigenheiten hingewisen, die in Betracht gezogen werden müssen bei der Interprätierung der Rechte, der Pflichten der beiden Verfahrenssubjekte, sowie der Interprätierung der auf sie sich beziehenden Regeln der Unvereinbarlichkeit.

János Lovász:

Die Rolle der Kameralisten in der absoluten Monarchie

Die westeuropäische Herrscher begannen schon im XV—XVI. Jh. die Ablösung der korrupten feudalen Würdenträger, durch berufsmässige Würdenträger, die Umgestaltung des ständischen Staates in einen Beamtenstaat. Die Aufgabe mussten die öffentliche Verwaltung, die Kammern versehen. Da dies im Grunde genommen eine Fachaufgabe war, entstand hierfür ein neuer Wissenschaftszweig, die Kameralistik. In den Jahren zwischen 1727 und 1777 würden die Universitätslehrstühle dieses Wissenschaftszweiges aufgestellt. Das Wesen des Unterrichts war eine sekundäre Sozialpolitik, die in erster Linie die Weiterverfolgung der herrschaftlichen Ausbeutung zum Ziele hatte. Die Lehren der Kameralistik hat zur Zeit ihrer Heranreifung Sonnenfels in System gefasst und da sein Versuch zwar nich erfolgreich werden konnte, ist sein grosser Verdienst, dass diese Lehren in System gefasst aufrecht bleiben konnten.

László Viski:

Le développement progressif du droit pénal international et les délits de circulation

L'auteur résume les institutions du droit pénal international, qui tentent de permettre — sans de violer la souveraineté des États — la cession du jugement des délits de circulation commis par des étrangers. L'étude constate que les moyens qui sont pour le moment à disposition pour ce but ne sont suffisants que partiellement. L'auteur voit l'issue en premier lieu à regler de nouveau l'ordre du jugement conditionnel, et en ce qui concerne les sanctions pécuniaires dans la constitution des conventions de caractère ressemblant aux conventions d'assurance internationales et il explique et motive ses propositions à cette direction.

Attila Harmathy:

Du règlement de contrat d'entreprise

La préparation de la modification du Code civil s'est récemment mise en vedette, sous ce rapport l'article examine les règles étant en vigueur des contrats d'entreprise. Premièrement il traite la définition du concept de l'entreprise; il résume les difficultés qui sont suscitées par la définition présente dans la pratique. Dans l'intérêt d'éliminer ces difficultés l'auteur propose la modification du concept du contrat d'entreprise: la supression du rè-

ÁRA: 8,— Ft

sultat comme critère de concept, de la définition. La modification du concept de l'entreprise exige en même temps la modification du concept du mandat conventionnel et du contrat de transport. Le deuxième thème de l'article est l'examination des types s'émancipant dans le cadre du contrat d'entreprise. L'auteur propose l'admission des règles fondamentales des contrats de construction, de projets, de montage technologique, de recherche, de transport des voyageurs ainsi que celles de prestation publique au Code civil.

Csaba Varga:

Tendences de codification à l'époque de l'absolutisme éclairé

Avec les absolutismes terminant le féodalisme des empires historiquement vraiment centraux sont constitutés, dans lesquels le monarque reconnu souverain avec l'exigence de l'exclusivité constitue et formee le droit dans l'unité. Ce fait est exigé et supposé d'une part par la nécessité du remuement unique de l'administration et de la bureaucratie moderne, d'autre part par l'intérêt de la bourgeoisie, que le droit soit écrit-fixé et formellement rationalisé c'est à dire il doit assurer la puissance de prévision et la calculabilité. C'est pourquoi il y a des tentatives à former la codification de qualité organisant le droit comme système, dont comme les étapes de transition, rudimentaires se sont surtout les initiatives francaises, prussiennes et autrichiennes qui méritent l'attantion.

János Székely:

Consultants et experts

L'étude analyse le rôle de droit de procédure de l'expert et du consultant. Elle représente les différences entre les buts de l'utilisation de ces deux sujets de procédure, avec une attention extraordinaire au type pratiquement dominant du consultant: au consultant du magistrat instructeur. L'auteur indique même les spécificités social-psychologiques, qui — à côté des différences sus-mentionnées — —doivent être aussi considérées à l'interprétation du droit des deux sujets de procédure, de leurs obligations, ainsi que des règles d'incompabilité les concernants.

János Lovász:

Le rôle des cameralistes dans la monarchie absolue

Les princes de l'Europe occidentale ont déjà au XV—XVIe siècle commencé à changer les employés féodaux corrompus avec les employés professionnels, et à transformer l'État féodal à l'État fonctionnaire. La tâche devait être résolue par l'administration et par les chambres. Étant donné que c'était une tâche spécifique au fond, pour cette raison une nouvelle branche scientifique s'est constituée, c'était la cameralistique, à cette fin dès l'année 1727 jusqu'à 1777 les chaires magistrales de cette science ont éte successivement établies. L'essence de l'enseignement est une politique sociale secondaire, qui avait pour but en premier lieu à poursuivre l'exploitation princière dans les circonstances changées. C'était Sonnenfels, qui a mis en système les enseignements cameralistes et bien que sa tentative n'aie pu donner aucun résultat, c'est son grand mérite, que ces enseignements sont subsistés étant en système.

László Viski:

The development of international criminal law and the traffic crimes

The Author starts with an overview of those institutions of international criminal law which present an effort to assign jurisdictionary competence in foreigners' traffic crime cases without offense to sovereignty. The paper points out that the present means are only partly satisfactory. The Author suggests that a reordering of parole and new international conventions for forfeit similar to international insurance conventions present the way out. He presents the outlines of these solutions with a motivation.

Attila Harmathy:

On the regulation of the contract for work, labour and materials

The preparation of an amandement to the Civil Code recently came into prominence and the paper analyses the existing regulation of undertaking under this aspect. The paper deals first with the notional definition of contract and summarizes the difficulties presented by this definition in the practice. To avoid these he takes stand for a notional change, viz. to leave the result as a notional element. This change requires also an amendment in the notions of commission and contract to deliver. Part 2 deals with types becoming independent between the limits of the contract for work, labour and materials. The Author takes stand for the inclusion into the Civil Code of the contracts for construction, planning, technological installation, research, passenger transport and municipal services.

Csaba Varga:

Codificational tendencies in th period of enlightened despotis

In despotisms terminating th historical development of the feu dalism central powers were estab lished where the ruler admitte as sovereign creates and shapes th law in a uniform manner and wit a claim of exclusiveness. It is re quired and supposed by the ne cessities of a uniform control c modern administration and bu reaucracy, on the one hand, and b the interest of the bourgeoisie in written, consolidated and formall rationalized law, i. e. its makin foreseeable and calculable, on th other. That is the reason of th renewed efforts aiming to shap the new, qualitative type of codifi cation, i. e. to organize law as system. Its preliminary transitions stages are presented esp. by th French, Prussian and Austrian ini ciatives.

János Székely:

Expert witnesses and consultants

The paper analyses the procedu ral role of the expert-witness an that of the consultant. There ar differences in the object of th employment of the two procedura subjects especially in regard to th consultant to investigating autho rities, being he the most prominen type of the consultant. The abov said particularities and the socio psychological peculiarities, als analysed in the paper, are to b taken into consideration, in the in terpretation of the rights and dutie of these subjects as well as of th rules of their incompatibility.

János Lovász:

The role of the cameralists in th absolute monarchy

The princes in Western Europ started to replace the feudal an venal office-bearers with profes sional officers to change the estat into a bureaucratic one. This tas was the burden of the camera Basically it presented a professio nal task and to solve it a ne science has been established: th cameralistica. From 1727 to 177 university chairs were founded t teach the new science. The essenc of this science was a secondary so cial policy which aimed at the run ning on of the monarchical explo tation in the changed circumstan ces. Sonnenfels gave a systemati presentation and compendium o the cameralistic studies and thi effort though unsuccessfute is a va luable systematic monument of th cameralistic approach.

XXXI. új évfolyam 3. szám Budapest, 1976. március hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

PAP TIBOR 109

ASZTALOS LÁSZLÓ:
Az „érdekegység" és az együttműködés tartalmi változásainak kifejezésre juttatása a Ptk alapelveiben 111

SZÁSZ IVÁN:
A KGST Általános Szállítási Feltételek felelősségi rendszerének továbbfejlesztése 120

VASTAGH PÁL:
Harminc éves a köztársasági törvény 133

VIGH JÓZSEF:
A determináció egyes problémái és a bűnös emberi magatartás 138

WIKLER KORNÉL:
A diplomák jogi egyenértékűsége 144

Szemle:

GÖNCZÖL KATALIN:
Börtönök, büntetésvégrehajtás Kanadában 151

MÁDL FERENC:
Rendhagyó ismertetés Boytha György „Magyarország szerzői joga" című könyvéről ... 158

Jogirodalom:

Gaudemet, Jean: Az ókor jogintézményei (DEGRÉ ALAJOS) 163

Horváth Pál: Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből (PECZE FERENC) 163

MELLÉKELVE: DOKUMENTÁCIÓS SZEMLE és az 1975. ÉVI TARTALOM- ÉS NÉVMUTATÓ

СОДЕРЖАНИЕ

ТИБОР ПАП — *Ласло Асталош:* Выражение в правовых принципах ГК изменений содержания „единства интересов" и сотрудничества. — *Иван Сас:* Дальнейшее развитие системы ответственности в Общих условиях поставок СЭВ. — *Пал Вашташ:* Тридцатилетняя годовщина закона о республике. — *Йожеф Виг:* Некоторые проблемы детерминации и преступного поведения людей. — *Корнел Пилкер:* Правовая равноценность дипломов. — *Обзор: Каталин Генцел:* Тьюрмы, исполнение наказаний в Канаде. — *Ференц Мадл:* Необыкновенная рецензия книги Дьердь Бойта: „Авторское право Венгрии". — *Юридическая литература:* Жан Годеме: Правовые институты древнего века *(Алайош Дегре)*. — Пал Хорват: Вопросы истории наук и методологии из области истории права *(Ференц Пеце)*.

INHALT: *Tibor Pap* — *László Asztalos:* Die Ausdruckverleihung der inhaltlichen Veränderungen der „Interessiertheit" und der Zusammenarbeit in den Grundprinzipien des ZGB. — *Iván Szász:* Weiterentwicklung des Verantwortlichkeitssystems der ALB/RGW. — *Pál Vastagh:* Das dreissigjährige Gesetz über die Republik. — *József Vigh:* Einige Probleme der Determination und das schuldige menschliche Verhalten. — *Kornél Pikler* Die rechtliche Gleichwertigkeit der Diplome. — *Rundschau: Katalin Gönczöl:* Gefängnisse und Vollzug der Strafe in Canada. — *Ferenc Mádl:* Unregelmässige Rezension über das Buch von György Boytha: „Urheberrecht von Ungarn". — *Rechtsliteratur:* Jean Gaudemet: Rechtsinstitutionen des Altertums *(Alajos Degré)*. — Horváth Pál: Wissenschaftsgeschichtliche und metodologische Fragen aus dem Kreis der Rechtsgeschichte *(Ferenc Pecze)*.

SOMMAIRE: *Tibor Pap* — *László Asztalos:* L'expression des changements d'idées de „l'unité des intérêts" et de la coopération dans les principes du Code civil. — *Iván Szász:* Développement progressif du système de responsabilité des Conditions Générales de Livraison du Conseil d'Entraide Économique. — *Pál Vastagh:* La loi républicaine est agée de 30 ans. — *József Vigh:* Certains problèmes de la détermination et la conduite humaine coupable. — *Kornél Pikler:* L'équivalence juridique des diplômes. — *Revue: Katalin Gönczöl:* Prisons, exécution de la peine au Canada. — *Ferenc Mádl:* Compte rendu irrégulier du livre de György Boytha: Le droit d'auteur de la Hongrie. — *Littérature juridique:* Jean Gaudemet: Les instutitions juridiques de l'antiquité *(Alajos Degré)*. — Pál Horváth: Questions d'histoire scientifique et méthodologiques du cercle de l'histoire juridique *(Ferenc Pecze)*.

CONTENTS: *Tibor Pap* — *László Asztalos:* The expression of the changes in the content of „unity of interest" and „cooperation" in the principles of the Civil Code. — *Iván Szász:* The developments of the liability system in the General Conditions of Delivery (GCD) of the COMECON. — *Pál Vastagh:* 30 th anniversary of the Republic Act. — *József Vigh:* Some problems of determination and criminal human behavior. — *Kornél Pikler:* Legal parity of certificates. — *Review: Katalin Gönczöl:* Prisons and penal systems in Canada. — *Ferenc Mádl:* Irregular review of György Boytha's Hungarian Copyright Law. — *Legal literature:* Jean Gaudemet: The legal institutions of the antiquity. *(Alajos Degré)*. — Pál Horváth: Problems in the history of science and methodology of legal history. *(Ferenc Pecze)*.

E lapszám XXXI. új évfolyam 3. szám szerzői: *Dr. Asztalos László* egyetemi tanár. — *Dr. Szász Iván* a Külkereskedelmi Minisztérium főosztályvezetője. — *Dr. Vastagh Pál* egyetemi tanársegéd (Szeged). — *Dr. Vigh József* egyetemi docens. — *Dr. Pikler Kornél* c. egyetemi tanár. — *Dr. Gönczöl Katalin* egyetemi tanársegéd. — *Dr. Mádl Ferenc* egyetemi tanár. — *Dr. Degré Alajos* a Zala Megyei Levéltár vezetője. — *Dr. Pecze Ferenc* egyetemi könyvtár vezetője (Gödöllő)

XXXI. új évfolyam 3. szám Budapest, 1976. március hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

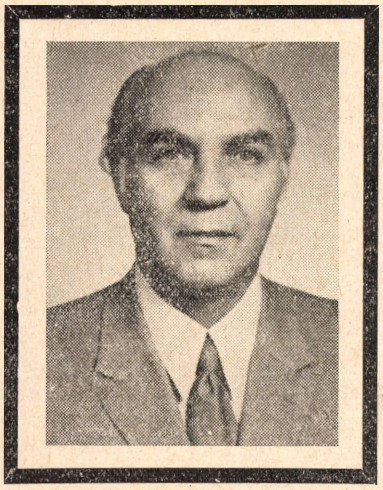

DR. PAP TIBOR

1921—1976

Dr. Pap Tibor egyetemi tanár, a Jogtudományi Közlöny felelős szerkesztője, a Pécsi Tudományegyetem családjogi tanszékének vezetője 1976. január 7-én, életének 55. évében, hosszú szenvedés után elhunyt.

Dr. Pap Tibor a felszabadulás után felnőtt jogász-jogtudós nemzedék egyik legtehetségesebb tagjaként indult pályáján. Érdeklődése kezdetben a szovjet polgári jog és a magyar civilisztika kapcsolatainak megteremtése, majd ápolása felé vezette. 1946—1949-ig a Leningrádi Egyetemen állami ösztöndíjjal aspirantúrán vett részt, majd pedig a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetében lett tudományos munkatárs.

1950—1954-ig a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán a szovjet polgári jog alapjairól tartott előadásokat meghívott előadóként, majd pedig „A népi demokratikus országok családjogának néhány kérdése" című kandidátusi disszertációjának megvédése után 1958-tól a Pécsi Tudományegyetem Jogtudományi Karának II. számú polgári jogi tanszékén működött tanszékvezető docensként. 1960-tól haláláig tanszékvezető egyetemi tanárként tevékenykedett, legutóbb az országos kutatási bázisul megalapított családjogi tanszéken.

Oktatói, tudományos munkásságát széles érdeklődési köre, nagy nyelvtudása, a szakmai és az emberi problémák iránti fogékonysága jellemezte. Részt vett a Kuria döntéseinek felülvizsgálatára kiküldött bizottság munkájában, több alkalommal vezette a Polgári Törvénykönyv előkészítésével kapcsolatban rendezett vitaankétokat, valamint rendszeresen előadott a József Attila Szabadegyetemen.

Jelentős szerepet játszott a családjoggal kapcsolatos nemzetközi tudományos életben: rendszeres résztvevője és szervezője volt a szocialista országok családjogi konferenciáinak. Részt vett és referátumot tartott az 1972-ben megrendezett francia—magyar jogásznapokon.

Irodalmi munkássága olyan széles horizontot fogott át, amely a gyermek családi jogállásának elméleti kérdéseitől a házasság felbontásának elvi és kodifikációs problémájáig terjedt. A családi jog egyetemi tankönyvének megírásáért munkáját — annak magas színvonalát honorálva — nívódíjjal tüntették ki. Tudományos munkájának jelentős állomása volt az a jogösz-

szehasonlító kötet, melyet az európai szocialista országok családjogi törvényeiről és bírói gyakorlatáról jelentetett meg. Ebből a munkájából kívánta kidolgozni a szocialista országok családi jogának összehasonlító jogi szintézisét; tervének megvalósításában azonban a halál megakadályozta. Nagyszámú tanulmányban foglalkozott a magyar jogtudomány, közelebbről a családi jog tudományának olyan lényeges, megoldásra váró problémáival, mint a házastársak vagyonközösségének és a vagyonközösség megszüntetésének, az örökbefogadás, a tartási kötelezettség, valamint a szülők és gyermekek közötti jogviszonyok elméleti kérdései. Elmélyült elméleti munkássága tette alkalmassá arra, hogy jelentős szerepet játsszon a családjogi törvény módosításának 1973. évi munkálataiban.

A társadalmi problémák iránti érzékenysége vitte őt a közéletbe; a Hazafias Népfront budapesti VII. kerületi bizottságának tagjaként, valamint a Magyar Vöröskereszt szaktanácsadójaként fejtett ki aktív tevékenységet. Az ország felszabadításában való fegyveres részvételéért a Magyar Partizán Szövetség felvette tagjai sorába. Aktívan közreműködött a szakmai közéletben is: tagja volt a Magyar Jogász Szövetségi polgári jogi szakosztálya országos vezetőségének.

Társadalmunk számos kitüntetéssel honorálta fáradtságot nem kímélő szakmai és közéleti tevékenységét: elnyerte a Magyar—Szovjet Baráti Társaság aranykoszorús jelvényét, a „Szocialista Munkáért" Érdemrendet, a „Magyar Partizán Emlékérmet", valamint a családjogi törvény módosításával kapcsolatban kifejtett értékes szakmai közreműködéséért „Az igazságügy kiváló dolgozója" kitüntetést.

Nagy jogi kultúrája, széles érdeklődési köre révén tevékeny részesévé vált a magyar jogi szakirodalom alakításának, szervezésének. Közel negyedszázadon át működött a Jogtudományi Közlönynek előbb szerkesztőségi titkárjaként, majd szerkesztőjeként; 1972-től pedig a lap felelős szerkesztőjeként viselte annak gondját. A Jogtudományi Közlöny szerkesztése dr. Pap Tibor számára munkásságának egyik hozzá legközelebb álló oldala volt. Nagy gonddal, magas szintű hozzáértéssel, az ilyen feladat ellátásához szükséges — saját szűkebb szakágán, a családi jogon messze túlterjedő — látókörrel, nagy agilitással irányította a lapot. Szerkesztői tevékenységének kiemelkedő eseménye volt a Jogtudományi Közlöny 1975. évi, hazánk felszabadulásának harmincadik évfordulójára kiadott jubileumi számának megjelentetése.

Dr. Pap Tibor emberi magatartása, korrektsége, nyíltsága méltán biztosította számára munkatársai, tanítványai, a Jogtudományi Közlöny szerzői és olvasói között élvezett nagy tekintélyt és megbecsülést.

Halálával tartalmas, alkotó, nagy remények előtt álló pálya szakadt félbe, jelentős veszteség érte a magyar tudományos és közéletet. Dr. Pap Tiborral a magyar jogtudomány egyik kiemelkedő tehetséges tagja távozott közülünk.

* * *

Dr. Pap Tibor tanszékvezető egyetemi tanárt, a Jogtudományi Közlöny szerkesztőjét 1976. január 15-én helyezték nyugalomra a Farkasréti temetőben. A Pécsi Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara nevében dr. Ádám Antal dékán, tanszékvezető egyetemi tanár, tanítványai nevében Kengyel Miklós joghallgató, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete és a Jogtudományi Közlöny szerkesztősége részéről dr. Horváth Tibor tudományos főosztályvezető búcsúztatta. Búcsúbeszédet mondott továbbá Horváth Imre és dr. Toldy Lajos.

Az „érdekegység" és az együttműködés tartalmi változásainak kifejezésre juttatása a Ptk alapelveiben

A magyar szocialista polgári jog törzsanyagát — a külön szabályozásra fenntartott szellemi alkotások kivételével — a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve foglalja magában. Az 1960. évi május hó 1. napján hatályba lépett Ptk. ugyan számos kisebb módosításon ment keresztül, különösen 1968. évi január hó 1. napjával, a gazdaságirányítás új rendjére való áttéréssel kapcsolatosan (1967. évi 39. sz. tvr.), azonban ezek egyáltalán nem érintették a 15 éve életbe lépett törvény alapelveit.

A Ptk.-ban megfogalmazott alapelvek a polgári jog által szabályozott területre vonatkozó irányító eszméket foglalják össze, azokat a politikai nézeteket, amelyek ilyen jogi megfogalmazásban a polgári jogi jogviszonyok tartalmának alapvonásait határozzák meg. Ezek az alapelvek, mint jogi nézetek a végső soron meghatározó gazdasági-társadalmi viszonyok követelményeit jogi fogalmakban rögzítik, s közvetítik az egyes intézményekig terjedően az irányadó eszmei, politikai nézeteket és elvárásokat.[1]

A Ptk. bevezető rendelkezéseiben megfogalmazott „érdekegység", együttműködés (— ez utóbbi a 4. §-beli „szocialista együttműködés" kifejezéssel) mai gazdasági-társadalmi viszonyainkat már nem elégíti ki.

Az MSZMP XI. kongresszusa a fejlett szocialista társadalom felépítését tűzte ki feladatul. Ennek a követelménynek a polgári jog területén csak úgy tudunk eleget tenni, ha a szükségessé vált módosításokat a bevezető és más átfogó rendelkezésekben is végigvisszük. A módosítások szükségességét azonban csak úgy tárhatjuk fel, ha figyelembe vesszük azokat a fordulópontokat, amelyek szocialista fejlődésünk utóbbi 15 évében bekövetkeztek.

Ennek megfelelően a felvetett kérdés három fordulópont köré csoportosítható. Az első a Ptk. hatályba lépésének időszaka, a második az 1968. január 1. körüli helyzet, a harmadik a szocialista fejlődés jelenlegi állapota és követelményei.

I.

A gazdasági-társadalmi viszonyok változásainak fordulópontjai

1. „Egy adott társadalom gazdasági viszonyai mindenekelőtt *érdekek* képében jelentkeznek"[2]. Az érdek objektív kategória, viszony, amelyet végső soron a termelőerők, a termelési viszonyok, közvetlenebbül a tulajdoni viszonyok és a termelési viszonyok fennálló rendszere határoznak meg. Az érdekek objektív és meghatározott jellegétől különbözik, hogy ezeket az érdekeket meghatározott emberek, mint szubjektumok valósítják meg, s így a filozófiai és a közgazdasági irodalom is széles körben használja a társadalmi (össztársadalmi vagy köz-) érdek, csoport (kollektíva) érdek és egyéni érdek megkülönböztetést.[3]

Az érdek objektív viszony, amely nem azonos a szükséglettel[4]. A különböző érdekeknek a hordozói a polgári jogban a különböző jogalanyok. Az érdekek hordozói felismerésük helyességétől függően igaz, vélt igaz vagy hamis érdekeltséget fejeznek ki. Ebben az értelemben az érdekeltség az objektív érdekviszony szubjektív hordozója által kifejezett és másokhoz fűződő érdekének szubjektív oldala. Azért, mert az érdekviszonyokat emberek valósítják meg, az érdek nem válik szubjektívvá. Ez az egymásra vonatkoztatottság a gyakorlatban ellentétpárokban jelenik meg, de végeredményben minden érdek „társadalmi" — hiszen az ember is társadalmi lény — s így bizonyos egységet alkotnak.[5] Az egyéni, a csoport- és a társadalmi érdek, mint meghatározott vonatkozású érdekviszony egyik oldalának megjelenítése — a munkamegosztás következtében előálló érdekellentmondás[6] hatására — érdekellentéteket fejez ki.

---

[1] *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: Magyar polgári jog. I—II. Tankönyvkiadó. Budapest 1962. 530, 471. old. *Világhy* I. 24. s köv. old.; *Eörsi* Gyula: A szocialista polgári jog alapproblémái. Akadémiai Kiadó. Budapest 1965 [illegible]. s köv. old.; *Bratusz* Sz. N.: A szovjet polgári jog tárgya és rendszere. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1964. 138. s köv. old.; *Szabó* Imre: A szocialista jog. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1963. 63. s köv. old.; Az alapelvek jogtudati értékelő jellegére l. *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai. Akadémiai Kiadó. Budapest 1971. 227. old.

[2] *Engels:* A lakáskérdéshez. *Marx—Engels Művei.* 18. köt. Kossuth Kiadó. Budapest 1969, 260. old.

[3] Az érdekek mibenlétéről és jogi jelentkezésükről az utóbbi időben igen széleskörű szocialista irodalom látott napvilágot. Ebből csak a legfontosabbak: *Mihajlov:* M.: Problemi intyereszov v szocialisztyicseszkoj ekonomike. Voproszi Ekonomiki. 1965. 4. sz.; *Petrakov* N.: Gazdaságirányítás és gazdasági érdek. Valóság. 1971. 2. sz.; *Szabó* Imre: Szovjet filozófusok vitája az érdekeltségről. Társadalmi Szemle. 1965. 12. sz.; *Móna* Gyula: Az érdek és az érdekviszonyok strukturája. Társadalmi Szemle. 1966. 7—8. sz.; *Benke* István: Érdek és ösztönzés. Kossuth Kiadó. Budapest 1975.; stb.

[4] *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai. i. m. 74—75., 233. s köv. old.; *Rózsahegyi* Edit: Cél és tevékenység. Kossuth Kiadó. Budapest 1973. 215. s köv. old.

[5] *Szabó:* i. m. 74—75. old.

[6] *Marx—Engels:* A német ideológia. *Marx—Engels Művei.* 3. köt. Kossuth Kiadó. Budapest 1960. 33—34. old.

Antagonisztikus társadalomban a legjelentősebb érdek, az osztályérdek, antagonisztikus ellentmondásokban mozog. A szocialista társadalomban a gazdasági, tulajdoni viszonyok megváltozásával megteremtődik a talaja annak, hogy a munkamegosztásból szükségszerűen támadó érdekellentétek már nem antagonisztikusak, s feloldásuk — elsősorban a helyes felismerés és tudatosság növekedésével — zökkenőmentesen történjék meg.[7]

Ha ezekből kiindulva vizsgáljuk a Ptk megalkotása és hatálybalépése idején fennállott meghatározó tényezőket, azokat a tényeket és körülményeket, amelyek a Ptk Bevezető rendelkezéseinek kialakítását befolyásolták, a következőket kell megállapítanunk.

A Ptk keletkezésének az idején, de méginkább a hatálybalépéskor már kialakulóban volt a termelési eszközök tulajdonának túlnyomórészt társadalmi jellege. A magyar szocialista fejlődésben ugyanis a társadalmi tulajdonjog kialakulása — amely lényegében az új típusú érdekviszonyok legfontosabb meghatározója — két szakaszban valósult meg.[8] Az 1948/49. évi államosítás, majd a kisipari szövetkezetek létrehozatala az ipar területén megteremtette az alapvető társadalmi tulajdont. A mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom ebben az időben — a nem kielégítő parasztpolitika következtében — társadalmi méretekben nem tudta megteremteni a mezőgazdaság területén a szilárd társadalmi tulajdonjogot. A mezőgazdaság szocialista átszervezése éppen a Ptk hatálybalépésének időszakában következett be. Míg az ipar majdnem egy évtizedes társadalmi tulajdonra épült (amelyben a döntő többség az állami szocialista tulajdonjogra esett), addig az éppen társadalmasodó mezőgazdasági termelés csak ezt követően fejlődött fel addig, hogy egyáltalán felmerüljön a szocialista, vállalati, nagyüzemi, intenzív gazdálkodás — mintegy 5—6 év múlva.

A Ptk ezt a helyzetet tükrözi. A Bevezető rendelkezések úgy kerültek megfogalmazásra, hogy minden polgári jogi jogviszonyra alkalmazhatók legyenek, de ugyanakkor szilárd társadalmi tulajdonjog még csak az iparban létezett, s határozott törekvés jelentkezett a szocialista mezőgazdaság kialakítására is.

A magyar szocialista polgári jog irodalma 1951 után túlnyomó többségében elvetette az ún. gazdasági jog elméletét. Pedig a Ptk megalkotásának az idejében a gyakorlatban e kettős szabályozás létezett. Ezt fejezte ki a Ptk XXXV. fejezete alá vont ún. tervszerződések különtartása, s ugyanakkor a mezőgazdasági vonatkozásban megfogalmazott termelési és termékértékesítési szerződési rendszer.

Az érdekek hordozói szubjektumok, akik a polgári jogi viszonyokban mint személyek (az ember, az állam, a jogi személyek) kapnak jogi formát. A direkt irányítási rendszerben — 1960-ban is — az állami szocialista tulajdonjog alapján gazdálkodó jogi személyek, túlnyomórészt állami vállalatok, csoportérdeke alig vált külön. Ezért a *Bevezető rendelkezések* tulajdonképpen kétféle érdekeltséggel dolgozik: a társadalmi érdek és az egyéni érdek kategóriában fogalmaz. (Így pl. a Ptk 90. §-a közvetve, a jogi személyszövetkezet útján fejezi ki csak a csoporttulajdont.)

Mindezek alapján a Ptk Bevezető rendelkezései az egyes emberből kiindulva fogalmazzák meg azokat az irányító eszméket, amelyek a polgári jogintézmények egészére kihatnak. A Ptk 2. § (2) bekezdése a jogalanyok jogai és azok társadalmi rendeltetése közötti összhangból indul ki, az ehhez a rendelkezéshez kapcsolódó 4. § (1) bekezdése egységes (monolitikus) érdekeltségi rendszert tételez fel, s ennek megfelelően a jogok és kötelezettségek gyakorlására a 4. § (2) bekezdése is egységes követelményszintet állapít meg.

Ezekkel az általános rendelkezésekkel szemben a tervszerződések területén a követelményszint magasabb (s ezt elsősorban az akkori Központi Gazdasági Döntőbizottság gyakorlata fejezte ki), és lényegében a különbségtétel csak a felelősségi szankciónál, a 339. § (1) bekezdésében fogalmazódik meg, amikor az adott helyzetben általában elvárható magatartás gondosság követelményét rögzíti a törvény.

2. A direkt irányítási rendszerről az indirekt irányításra áttérés, a gazdaságirányítás új rendjének előkészítéseként éppen az ipari termelés területén nagyon jelentős szállítási szerződések újbóli szabályozása [10/1966. (II. 14.) Korm. sz. r.] egyrészt lazítja a központi gazdasági irányítást, s az ebből fakadó — sokszor formális — érdekegységet, másrészt — a szankció oldalon — szigorítja a kötbérkulcsokat. [Többek között ezek módosítására is szükségessé vált a 46/1967. (XI. 5.) Korm. sz. r. kiadása.]

Míg a Ptk megalkotása idejében direkt irányítás mellett a népgazdaság egészére kiterjedően még csak formálisan valósult meg a társadalmi tulajdonjog átfogó szerepe, s a mezőgazdaság területén csak az elkövetkező évek szövetkezeti nagyüzemi fejlődése tette szilárddá mind az ipar, mind a mezőgazdaság területén a társadalmi tulajdonjog visszafordíthatatlanul meghatározó szerepét, addig 1968-tól az indirekt irányítás lehetővé tette a csoportérdek és -érdekeltség kialakulását.

E vonatkozásban nem hagyható figyelmen kívül, hogy mivel a tulajdoni viszonyok határozzák meg objektíve az érdekviszonyokat, eltérőváltak az állami és a szövetkezeti tulajdonjog alapján gazdálkodó szervezeti egységek érdekeltségei. Az állami gazdálkodó szervek vonatkozásában — az egységes állami szocialista tulajdonjog következtében — nem eltérő érdek, hanem csak eltérő érdekeltség alakult ki az egyes vállalatok között. Ezzel szemben a cs

[7] *Szabó:* i. m. 263. s köv. old.

[8] *Asztalos* László: A magyar „civiljog" történetének alapproblémái. Jogtudományi Közlöny. 1975. 10. sz.

porttulajdonjog alapján gazdálkodó szövetkezeti gazdaságok valóban eltérő érdekek alapján működtek, s ezt az érdekeltségi-érdek összemosást két körülmény is segítette, illetőleg a jogi szabályozás megkülönböztetését gátolta.

Egyrészt nálunk is jelentkeztek olyan nézetek, amelyek az állami vállalatok tulajdonosi jogainak, akár kettős, akár a — jugoszláv minta alapján — kizárólagos vállalati tulajdonnak a hirdetőiként léptek fel. Ezek a nézetek a jelenségből: érdekeltség, vezették le a lényeget: az érdeket. Az okozatból az okot. A másik zavaró tényező az 1971. évi III. tv. megfogalmazása, amely a 34. § (1) bekezdésében ugyan csoporttulajdonnak jelenti ki — helyesen — a szövetkezeti tulajdonjogot, de ugyanakkor a 34. § (3) bekezdésében már e szövetkezeti (tehát csoport-) tulajdonjognak az egyenrangúságát mondja ki a társadalmi tulajdonjog más formáival. Ily módon törvényi megfogalmazást kapott, hogy a rész egyenrangú az egésszel, a csoporttulajdonjog egyenrangú az egységes állami szocialista tulajdonjoggal. Ez a téves koncepció természetesen továbbgyűrűzött más jogi rendelkezésekben, s főleg abban a tudatban, hogy akkor viszont miért nem csoporttulajdonjog az állami vállalat tulajdonjoga, hiszen az érdekeltségi rendszer ezt követelné.

Bár az 55/1967. (XII. 17.) Korm. sz. r. a szállítási szerződések rendszerét bizonyos körben kiterjesztette a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre is, lényegében a termékforgalom alakulásában a jogi szabályozás megkettőződése megmaradt, sőt továbbfejlődött. A tervszerződési rendszer felbomlásával létrejött a megkettőződött vállalkozási, bizományi, s megtöbbszöröződött a társasági szerződések köre.

A szállítási szerződések új szabályozása növelte a követelményszintet, amikor a szocialista szervezettől elvárható gondosságot írta elő. A hamis érdekeltségi tudat elsősorban a gazdasági bíróságok gyakorlatából állapítható meg. A szerződéskötési kötelezettség jelentős részének feloldása támogatta az eladói piacot, s ennek következménye, hogy a kötelező igényérvényesítés feloldása a még megalapozott igények érvényesítését is mellőzendőnek diktálta a vevők kiszolgáltatottságánál fogva, egyes esetekben pedig a „kéz kezet mos" elve alapján. Így tulajdonképpen olyan irányított és ellenőrzött piacgazdálkodás alakult ki, amely védekezett ugyan a fogyasztói társadalom gondjaival szemben, de gazdasági és jogi adottságoknál fogva az eladói helyzetet erősítette. A magyar népgazdaság jelentős mértékű külkereskedelmi forgalma, az extenzív helyett az intenzív gazdálkodásra átérés igényéhez kellően nem párosuló szervezői és vezetői készség, a legkisebb gazdasági nehézség esetén már hiánygazdálkodással, készletfelhalmozással és más, nem éppen szocialista eszközökkel reagált. Ehhez párosult az egész gazdaság területén jelentkező, s ugyancsak a hiánygazdálkodás jogi formáját mutató jogszabályi inflláció, amelynek egy része valóban a szükségletek által felvetett kérdés-megoldást szolgálta, jelentős része azonban vagy toldozgatás-foltozgatás, vagy az egyébként kapkodva elkészített jogszabályok rossz megfogalmazásainak a hiánypótlása. (Így került sor a politikailag feltétlenül helyes, de kevésbé jól megfogalmazott telekrendeletek sokkal nagyobb terjedelmű magyarázatára.)

Ha az objektív érdekek helytelen felismerése következtében vélt érdekeltségek alakulnak ki, amelyek nem állanak összhangban sem a gazdaság adott viszonyaival, sem a tulajdoni viszonyokkal, sem a népgazdaság szükségleteivel, akkor az egyensúly igen könnyen felborul. Ilyen helyzetben mutatott utat az MSZMP KB 1972. novemberi és 1974. decemberi határozata, s fogalmazta meg fejlődésünk követendő útját a Párt XI. Kongresszusa.

3. A MSZMP XI. Kongresszusának határozatai és a párt programnyilatkozata a fejlett szocialista társadalom felépítésének nagyszerű feladatát tűzte elénk. A szocializmus teljes felépítését tűzi ki az Alkotmány 5. § (1) bekezdése is. Ennek megfelelően tovább erősödik a szocialista állam irányító szerepe a népgazdaság fejlesztésében, s a demokratikus centralizmus elve alapján tökéletesítjük a társadalom központi irányítását, és egyidejűleg növeljük a helyi szervek önállóságát és felelősségét.

Az állami tulajdon társadalmasítása magasabb fokú, mint a szövetkezeti tulajdoné. A társadalmi tulajdonjog e két döntő fajtája — de nem kizárólagos fajtái, hiszen társadalmi tulajdonban állanak, de nem állami, s nem szövetkezeti tulajdonjogba tartoznak a társadalmi szervezetek (Ptk 68—70. §), pl. a MSZMP, a KISZ, a szakszervezetek stb vagyontárgyai — egy típusú, szocialista tulajdon, de különbség van közöttük a munka társadalmasításának fokában, az irányítás, a jövedelemelosztás módjában.[9] Éppen ezért az 1971. évi III. tv. 34 § (3) bekezdésének már hivatkozott rendelkezése, amelyet az 1972. évi I. tv.-ben egységes szövegben közzétett Alkotmány sem erősített meg, módosításra szorul.

Az Alkotmány új szövege egyúttal a tulajdoni viszonyoknak megfelelően kifejezi az érdekviszonyokat is, amikor a 9. § előírja, hogy az állami vállalatok és gazdálkodó szervek a *társadalom általános érdekeinek* szolgálatában . . . önállóan gazdálkodnak a rájuk bízott vagyonnal, míg a 10. § (1) bekezdése szerint a szövetkezetek . . . a szocialista állam társadalmi és gazdasági céljaival összhangban szolgálják *tagságuk érdekeit.*

Ugyancsak az Alkotmányból következik, hogy az állampolgári jogokat a szocialista társadalom érdekeivel összhangban kell gyakorolni, a jogok gyakorlása pedig elválaszthatatlan az állampolgári kötelességek teljesítésétől [54. § (2) bekezdése].

[9] A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 1975. március 17—22. Kossuth Kiadó. Budapest 1975. 462. old.

Miután Alkotmányunk értelmében a szocializmus teljes felépítésének szakaszában a társadalmi tulajdonjog két alapvető formája (az állami, össznépi és a szövetkezeti csoporttulajdon) mellett az állampolgárok személyi tulajdonjogán túlmenően ismert a kisárutermelő magántulajdon is, szükségszerűen következik, hogy a különböző érdekek, mint a különböző tulajdonjogok kifejezői, jelentkeznek a polgári jogban is.

Ezek az érdekek és a közöttük megnyilvánuló ellentmondások azonban nem antagonisztikusok. A kongresszus határozata erőteljesen hangsúlyozta ezt a kérdést is.[10] Társadalmunkban jelen van és szerepet kap a társadalmi, a csoport- és az egyéni érdek. A társadalmi érdek a meghatározó, végső soron ennek kell alárendelni a csoport- és az egyéni érdeket is. Az egyéni vagy csoportérdeknek a közösség, az ország rovására történő értelmezése ellen fel kell lépnünk. A helyesen felfogott csoport- és egyéni érdek egy irányba hat a szocialista törekvésekkel, segíti a szocializmus építését. A társadalmi osztályok, rétegek helyzetéből adódóan érdekellentétek, ellentmondások is mutatkoznak egyes népgazdasági ágak, vállalatok dolgozói, az országos, területi-helyi érdekek között, a nemzeti jövedelem elosztásában, az ár-, bér- és piaci viszonyokban. Arra kell törekedni, hogy ezek az össztársadalmi érdek alapján oldódjanak meg. S ebben a vonatkozásban jelentős a Ptk Bevezető rendelkezéseinek és egyes átfogó rendelkezéseknek az újraszabályozása.

Annál is inkább, mert a Ptk megalkotásakori tulajdoni viszonyok az 1968. évi szabályozórendszer eredményeként kialakult és az érdekviszonyokban is tükröződő ellentmondások polgári jogi megoldására ma már nem kielégítő az az általános szabályozás, amely a Ptk-ban rögzítést kapott. Az egyes részletszabályok pedig nem kapták meg azokat a központi vezérelveket, amelyekhez kapcsolódva a polgári jogi viszonyokban jelentkező ellentmondások új körülmények között, az új követelményeknek megfelelően megoldhatók.

II.

A jelenlegi helyzet és feladataink

1. Alkotmányunk a tulajdoni viszonyoknak megfelelő érdekstruktúrát tükrözi. A XI. kongresszus határozatai viszont azokat a követelményeket, s módszereket fogalmazzák meg, amelyeket a fejlett szocialista társadalom építése során meg kell valósítanunk. Ahhoz, hogy a kongresszusi határozatoknak és az Alkotmány rendelkezéseinek is megfelelő, a tulajdoni viszonyoktól végső soron meghatározott érdekstruktúra a polgári jog területén is — újraszabályozással — kialakítható legyen, mindenekelőtt az érdek és érdekeltségi formák jelenlegi helyzetét, az ezekhez kapcsolódó jogi szabályozást, illetőleg annak hiányosságait kell felmérnünk. Csak így tudjuk feladatainkat is tudományosan meghatározni.

Az érdek a köznapi értelemben valamilyen előnyhöz kapcsolódik.[11] Ennek az előnynek az elérése az érdekmegvalósítás. Az érdekmegvalósítás közvetlenül egyéni vagy kollektív tevékenység, közvetve azonban mindig társadalmi. A hiányos érdekfelismerés vagy a torz érdekeltség visszahatásában torzítja a tulajdont is mint elsajátítást, s gátolhatja a tulajdon funkcióinak kibontakozását. A társadalmi érdek széttördelése kollektívák érdekeire, nem felel meg a szocialista társadalom termelési viszonyai követelményének. A társadalmi érdek nem a részérdekek mennyiségi összege,[12] hanem azoktól minőségileg több és más. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy az egyes csoportoknak, illetőleg egyéneknek ne lehetnének eltérő érdekei, helyes érdekeltségei, s ezek megvalósítása, a felmerülő ellentmondások feloldásának egyik területe éppen a polgári jogra esik. Az egyén és a társadalom kölcsönhatásában mindkét oldalnak aktív szerepe van.

Ahhoz, hogy az érdekegység előmozdítását szolgáló szabályozó eszközökről beszélhessünk, s ezek közé tartozik az együttműködés miként je is, abból kell kiindulnunk, hogy bár a termelési viszonyok, a tulajdoni és az elosztási viszonyok stb. meghatározzák — egyes esetekben csak végső soron — az érdekek és ezek ellentmondásainak felmerülését, nem elégséges az érdek-különbözőségek megállapítására csak a tulajdonjogi fajták különbözőségének a megállapítása.

Történetileg a munkamegosztással adódik az egyén, a család, a közösség vagy éppen a „köz" különváló érdeke.[13] A szocialista társadalom jelenlegi szakaszában a — végső soron meghatározó — tulajdoni viszonyokra leszűkítő érdek-meghatározottsággal alig tudjuk magyarázni az állami szocialista tulajdonjogon belül, az egyes vállalatok, népgazdasági ágak stb. szerint érdek-különbségeket. E vonatkozásban — a polgári jog szempontjából is — alapvető jelentősége van annak a munkamegosztásnak, amely döntő gazdasági-társadalmi tényezője a fejlett szocialista társadalmat építő népünk tevékenységének, a mindennapok munkájának.

A kizsákmányoló társadalmakban a munkamegosztás az a tevékenység, amelynek terméke a magántulajdon.[14] A munkamegosztás azonban a fejlődés meghatározott fokán, mint gazdaságtényező, nemcsak termeli a magántulajdont, hanem éppen a magántulajdon következtében maga is tovább fejlődik. Szocialista körülmények

[10] I. m. 465. old.

[11] *Benke:* i. m. 35. s köv. old.

[12] *Szabó:* i. m. 234—235. old.; Ellenkező *Hankiss* Elemér: Megismerés és értékelés. Valóság. 1974. 1. sz. 31. old.

[13] *Marx—Engels:* i. m. 33—34. old.

[14] *Marx—Engels:* uo.

között a társadalmi tulajdonjog alapján is helye van, sőt az eredményesebb munka érdekében fokozottan és tervszerűbben helye van a munkamegosztásnak. Ez a munkamegosztás teremti meg még az egységes állami szocialista tulajdonjogon belül is az elkülönült vállalati érdekeltséget. A polgári jog szempontjából az érdekeltség további bontása már nem válik lényegessé, mert a polgári jogi érdekviszonyok mindig mint jogalanyok (ember, állam, jogi személy) közötti viszonyok merülnek fel.

Ez a jogalanyi szemlélet a szocialista gazdaság szervezeti felépítéséből is következik. (Az természetesen már a gazdasági szabályozó eszközök milyenségétől is függ, hogy milyen mértékben fejlődik ki az egységes állami szocialista tulajdonjogon belül az elkülönült termelést végző állami vállalatok elkülönülő érdekeltsége, s ezek mennyiben kerülnek egymással, az egyénekkel vagy a társadalommal ellentétbe, s az ellentmondások milyen eszközökkel oldhatók meg.)

Ilyen körülmények között az egységes állami tulajdonjogon belüli állami gazdálkodó szerveknek, mint elkülönült termelő, szolgáltató vállalatoknak és a különböző intézményeknek lehetnek elkülönült érdekeltségei, mint az egységes, össztársadalmi érdeken belüli rész-érdekek. A munkamegosztásnak ebből az adottságából, amelyet a polgári jog mint a jogi személy formáját határozza meg, következik az elkülönültséget kifejező rész-érdekeltség. Az állami vállalatok, gazdálkodó szervek és intézmények azonban csak a társadalom általános érdekeinek szolgálatában képviselnek olyan elkülönült rész-érdekeltséget, amely védelemre érdemes. Amint a rész-érdekeltség összeütközésbe kerül az egésszel, az össz-társadalmi érdekekkel, elveszti védelemre érdemes jellegét.

Azok, akik a szocialista árutermeléssel magyarázzák az elkülönült termelők csoportjainak csoporttulajdonon alapuló csoportérdekeit,[15] rendszerint Sztálinnak a szocializmusban „még" meglevő árutermelést indokoló leegyszerűsítő tételéből indulnak ki.[16] Ehhez kapcsolják Marxnak a tőkés árutermelés cserefolyamatáról írott nézeteit. Tőkés termelési viszonyok között, a magántulajdonosi rendben a munkamegosztás folytán elkülönült magántuladonosok árui cserélnek gazdát.[17] Árutermelés és áruviszony azonban nemcsak kapitalista viszonyok között létezik. A szocialista árutermelés jelentős része olyan elkülönült termelők csereviszonyai útján kerül a forgalomba, amelyek egyetlen, állami, össznépi tulajdont képviselnek. A marxi gondolat lefordítása a szocialista viszonyokra csak úgy mehet végbe, hogy a cserefolyamatban nem a magántulajdonjogot, hanem az elkülönült termelést, a munkamegosztás folytán szükségszerű elkülönültséget hangsúlyozzuk. Így nem a tulajdonváltozás, hanem a szervezeti változás lesz a döntő, még akkor is, ha széles körben ez együttjár a tulajdonjog megváltozásával is (mint pl. szövetkezetek viszonylatában).

Így a 11/1967. (V. 13.) Korm. sz. r. 1. § (1) bekezdése az állami vállalat feladatául azt tűzte ki, hogy gazdaságos tevékenységével hozzájáruljon a társadalom szükségleteinek kielégítéséhez. (Bár e rendelkezés hivatkozik a Ptk 31. §-ra, annak szövegével nem áll összhangban, s ez utóbbi módosításra sem került.) Az 1968-at követő időszakban a gazdaságos tevékenység állott előtérben, s ezt a gazdaságosságot a vállalati mérlegen mérték. Egy időben eléggé másodlagossá vált az a kérdés, hogy mit értünk a társadalom szükségletei alatt. Így sok esetben egyes állami vállalatok mintegy az össz-társadalmi érdek hordozóiként és megvalósítóiként léptek fel, holott sokszor csak saját részérdekeiket, érdekeltségüket képviselték. (A polgári joghoz szorosan nem tartozóan, de ezen a helyzeten törekedett segíteni az 1972. évi VII. tv. a népgazdasági tervezésről.)

Más a helyzet a szövetkezeti csoporttulajdonjog alapján a csoportérdeket képviselő, hordozó szövetkezeti jogi személyek esetében. Itt a tulajdonosi helyzet egybeesett az érdekhelyzettel. Az egyes szövetkezetek — ugyancsak elsősorban a szabályozó eszközök nagyvonalúsága következtében — elsősorban tagságuk érdekeit képviselték, s ez számos területen összhangban is állott a szocialista állam társadalmi és gazdasági céljaival. Sokszor azonban másodlagossá váltak a társadalmi érdekek, s elsőrendűvé a csoportérdek, ezen belül is a tagság érdeke került előtérbe. Itt határozottan különbséget kell tennünk abban a vonatkozásban, hogy a tagság összessége még nem szocialista kollektíva. A csoportérdek nem azonos a tagok részérdekeinek összességével, jóllehet e nélkül nem jöhet létre kollektíva-érdek, s fordítva. A nagyüzemi szövetkezeti gazdálkodás mellett természetesen, éppen a nagyságrend megnövekedésével, a gazdaságosságra törő munkamegosztás következtében egy szövetkezeti csoportérdeken belül is kialakulhatnak részérdekeltségek, amelyek előrevivő, de hátráltató, az egyéni érdeket csoportérdekként feltüntető érdekeltségeknek is mutatkozhatnak. E vonatkozásban a szövetkezeti törvény, s a hozzá kapcsolódó jogszabályok elsősorban abból a szempontból szorulnak átvizsgálásra, hogy mennyiben biztosítják az állami ellenőrzés hatékonyságát, az össz-társadalmi érdekkel való összhang megteremtését.

Az állampolgárok tulajdona ma döntő mértékben személyi tulajdonjog, s kisebb mértékben kisárutermelő magántulajdon. 1968-at követően a gazdasági fellendülés időszakában azonban már jelentkeznek olyan egészségtelen tendenciák, amelyek közül egyeseket, így az ingatlanforgalommal kapcsolatos felhalmozást a te-

[15] Pl. *Szabó* Béla: Gazdaságirányítás, szabályozás, érdekek. Valóság. 1974. 11. sz.

[16] *Sztálin:* A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra. Budapest 1952. 13—21., 52. old.

[17] *Marx:* A tőke. I. *Marx—Engels Művei.* 23. köt Kossuth Kiadó. Budapest 1967. 86—87. old.

lekrendeletek törekedtek meggátolni. A magántulajdon és a magánkezdeményezés nem sértheti a köz érdekeit [Alkotmány 12. §, Ptk 91. § (3) bekezdés].

E vonatkozásban a döntő kérdés olyan szabályozó eszközök bevezetése, amelyek megakadályozzák azt, hogy a személyi tulajdon magántulajdonná nőjön át. Alacsonyabb szintű jogszabályok útján konkretizálni kell a Ptk 93. §-ában foglaltakat. Bírói gyakorlatunk csak igen elvétve alkalmazta e rendelkezést. Elvi jellegénél fogva azonban feltétlenül helyes, s a következő jogpolitikai irányelvek talán fokozottabb mértékben hívhatnák fel a figyelmet alkalmazására.

2. Már az eddigiekből is kiderül, hogy egyrészt a Ptk. egyes vonatkozásokban nem fejlődött tovább, másrészt más jogszabályok, elsősorban szabályozó eszközök 1968 után erőteljesen táplálták az érdekek, s bizonyos érdekeltségek differenciálódását, ami egymagában nem lett volna hiba, ha ugyanakkor tovább erősítik a társadalmi érdekkel való összhang megteremtését, meggátolják a társadalomellenes rész-érdekeltségek elszaporodását, s felnövekvését.

A Ptk Bevezető rendelkezései közül a 2. § (2) bekezdése a jogok szabad, társadalmi rendeltetésüknek megfelelő gyakorlását, a 4. § (1) bekezdése a társadalom érdekeivel összhangban álló érdek-érvényesítést, a (2) bekezdés a kölcsönös együttműködés és a szocialista együttélés követelményei szerinti eljárást, a rendeltetésszerű joggyakorlást írja elő.

Az elmúlt 15 év bírósági gyakorlata világosan megmutatta, hogy ezek az irányító eszmék — elvontságuknál fogva — csak igen ritkán kerültek konkrét alkalmazásra. Még ezek közül a legtöbbet a 4. § (3) bekezdésében foglalt előnyt-vesztő szankciós szabályt említik az ítéletek.

Ezzel szemben a gazdasági bíróságok (korábban gazdasági döntőbizottságok) gyakorlata szélesebb körben alkalmazta a szocialista együttélésre történő utalást, annál is inkább, mert elsősorban a szállítási szerződések szabályozása, majd 1968. január 1. után a szocialista gazdálkodó szervezetek más típusú szerződéseinek a különtartott szabályozása erre sokkal nagyobb mértékben adott lehetőséget. Ugyanakkor hatottak a már hivatkozott gátló tényezők is (szabad szerződéskötés, nem kötelező igényérvényesítés, eladói piac stb.).

Sajnos a szocialista gazdálkodó szervezetekre vonatkozó és az együttműködéssel kapcsolatos előírások összhangja sem mindig kielégítő. A szállítási szerződésekről szóló 46/1967. (XI. 5.) Korm. sz. r.-tel módosított 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. r. 5. § és 48. § (1) bekezdése a szocialista szervezettől az adott helyzetben általában elvárható gondosságot követeli meg és az együttműködés számos közbenső szabályát is tartalmazza. Ezzel szemben a vállalatok vállalkozási szerződéseiről rendelkező 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. r. — igaz, hogy csak a szocialista gazdálkodó szervezetekre vonatkozik, de — a 21. § (1) bekezdésében csak az adott helyzetben általában elvárhatóság követelményét mondja ki. Ezen a gazdasági bíróságok gyakorlata segített. Ugyanakkor a 10. § végre külön is szabályozza az együttműködést, s a (2) bekezdésben lehetőséget teremt olyan többoldalú együttműködési szerződés megkötésére, amely további kártérítési szankcionálással biztosítékot nyújt olyankor is, amikor ilyen együttműködési szerződés nélkül a tanúsított magatartás nem volna szerződésszegő. Sajnos a gyakorlatban ez a nagyon helyes biztosítéki jellegű, mintegy mögöttes szerződés, alig honosodott meg.

A Ptk törzsanyagában az együttműködés kérdése csupán a 277. § (2) bekezdésében, a teljesítés miként jére nézve kerül konkretizálásra. Ezt a hiányosságot a Legfelsőbb Bíróság számos elvi döntésében és kollégiumi állásfoglalásában (pl. XXV. elvi döntés; 8., 9., 10., 89. sz. PK. állásfoglalások stb.) konkretizálta. Szinte valamennyi eset erősebben vagy kevésbé kiélezett konfliktushelyzetekkel kapcsolatosan került megfogalmazásra. S lényegében itt jelentkezik a Ptk elmaradottsága a szocialista gazdálkodó szervezetek egymás közötti szerződéseire vonatkozó szabályozással szemben.

A Ptk megalkotása idején — a tervszerződéseken kívüli jogviszonyokat tekintve — erőteljesebb, részletesebb, konkretizált vagy jobban konkretizálható elvárásokat tartalmazó rendelkezéseket ott fogalmazott meg, ahol az addigi ismeretek szerint kiélezettebb konfliktushelyzetekkel kell számolni. (Pl. a 441. § a lakásbérleti szerződés felmondásával kapcsolatosan, amelyet a lakásrendeletek is átvesznek.) A konfliktushelyzetek valódi vagy vélt érdekösszeütközések, az ellentmondások kiélezett formái. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a tipikus konfliktushelyzeteken (lakásbérlet és társbérlet, közös tulajdon stb) túlmenően máshol nem jöhetnek létre időlegesen vagy alkalmilag (személyi vagy tárgyi okoknál fogva) olyan konfliktushelyzetek, amelyekre nézve a Ptk Bevezető rendelkezései túl általános jellegüknél s kevéssé szankcionált voltuknál fogva nehezen vagy csak erőltetetten alkalmazhatók.

Így a szerződési jogviszony keletkezése és a szerződésszegés két tipikus konfliktushelyzet. A nem tervszerződésekre azonban már nem vonatkoznak, illetőleg nincsenek olyan rendelkezések, amelyek a *szerződési folyamatra* vonatkozóan is rendező szabályt, együttműködési követelményt írnának elő.

Tulajdonképpen ennek a szabályozásnak és gyakorlatnak felel meg az elmélet is. Az egyik — a Ptk után közvetlenül kifejtésre került — álláspont szerint[18] a szocialista együttműködés elve a személyi és társadalmi érdek összhangjának kiegészítője, másik oldala, mintegy a rendeltetésszerű joggyakorlás realizálása.

[18] *Világhy:* i. m. 29. old.

Az 1968. évi szabályozórendszert megelőző időszakban (s részben azt követően is) megélénkült az anyagi érdekeltség, az ösztönzés polgári jogi lecsapódásának irodalma.[19] Ekkor már úgy merül fel a szocialista együttműködés, mint a szocialista együttélés egyik specifikus megnyilvánulása.[20] A szocialista együttélés másik ilyen realizálódása a rendeltetésszerű joggyakorlás, s ez utóbbinak rendeltetésellenesbe fordulása a joggal való visszaélés.

Az újabb marxista irodalom már magasabb, átfogóbb fogalomból, a szocialista életmódból indul ki.[21] Igaz, hogy elsősorban a szocialista életszínvonal leegyszerűsítésének[22] bírálatával kapcsolatosan mutat rá Kapusztyin arra, hogy ennek a szocialista életmódnak az egyik vonása az együttműködés.

Míg a Ptk alapvetően — a direkt irányítási rendszerből fakadóan — csak társadalmi és egyéni érdek között tesz különbséget, addig éppen 1968. után a csoportérdek, vállalati érdek mint közbülső, közvetítő kategória is előtérbe lépett. A vállalati érdeket az irodalom mint nagyon összetett jelenséget tárgyalja,[23] amely legalább négyféle szempontból vizsgálható: a) keletkezésének és működésének sajátossága, b) a népgazdasági érdekhez való viszonya, c) a sajátos pozícióban levő személyek érdekei, és d) a társadalmi érdek és az egyéni érdek közötti közvetítő szerepe alapján. Ebből a polgári jogra az a), a b) és a d) alattiak tartoznak (ezek is csak részben). Az azonban kétségtelen, hogy az egyes vállalatok sajátos csoportérdekei sohasem függetlenek egyes személyek érdekeitől. (Ebből a szempontból — ugyan nem polgári jogi vonatkozásban, de — nem mellékes, hogy ez a vállalati érdek mennyiben vezetői és mennyiben tényleg kollektíva-érdek, s főleg, hogyan viszonyul az össz-társadalmi érdekhez.) A vállalati érdek (akár állami, akár szövetkezeti vállalat) a társadalmi érdek alkotó, lebontott része, szocialista érdek és az egyéneké is az. (Ugyanakkor nem biztos, hogy az érdekeltség ennek az érdeknek felel meg.)

Mindebből pedig következik, hogy a társadalmi érdek realizálását — az állami szocialista tulajdonjog egységének határozott hangsúlyozása mellett — meg kell osztani az állam, a gazdálkodó szervezetek (állami és szövetkezeti szervezetek) és az egyének között. A megfelelő megosztás ismét nem közvetlenül polgári jogi kérdés, hanem elsősorban a szabályozó eszközök mikéntjének kérdése, de ezeknek az érdekeknek a realizálása jelentős mértékben már a polgári jog területére esik.

Éppen ezért a Ptk Bevezető rendelkezéseiben kifejezésre kell juttatni ennek a közvetítő érdekeltségnek a szerepét, s a polgári jogviszonyokban betöltött funkcióját. Ez elsősorban a szocialista gazdálkodó szervezetek gazdálkodására kell, hogy vonatkozzék. Nem elégséges ma már egyszerűen a társadalom szükségleteinek kielégítéséhez megkívánt gazdaságos tevékenység. Ennek a tevékenységnek a népgazdasági tervvel összhangban kell történnie és a gazdaságos tevékenység csak tisztességes lehet. (Ezért merült fel a tisztességtelen haszon és a gazdasági bírság szabályozásának már eddig is a szükségessége.)

3. Az együttműködés a marxista irodalomban nemcsak mint jogi vagy etikai fogalom szerepel. „Egy meghatározott termelési mód vagy ipari fejlődési fok mindig az együttműködés meghatározott módjával vagy meghatározott társadalmi fejlődési fokkal jár együtt, és az együttműködésnek ez a módja maga is „termelőerő"; . . ."[24] Az együttműködésnek ez a legszélesebb fogalma lényegében a társadalmiság adott formáját fejezi ki. Éppen ezért szocialista társadalmi viszonyok között a polgári jogi viszonyokat tekintve — de a kollektívák viszonylatában, azok belső helyzetében még inkább — az emberek közötti jogi viszonyoknak szocialista viszonyoknak kell lenniök, tehát az emberek, polgári jogilag a jogalanyok közötti együttműködés szocialista együttműködés. Ehhez azonban, mint azt a párt Programnyilatkozata kifejti, a tudati tényezők szerepének növekedése szükséges.[25]

A fejlett szocialista társadalom építésének során már kevésbé hangsúlyozzuk, hogy társadalmi viszonyaink között az együttműködés szocialista. Ennek ellenére, vagy éppen mert a különböző tulajdonokat kifejező érdekek egyesítésének sajátos eszköze az együttműködés, nem hagyható el a szocialista jelző. Az természetesen egy további kérdés, hogy ennek az együttműködésnek is vannak fokozatai. Ugyanúgy, ahogy a tulajdoni forma fejlettségétől függően az elvárások szintje emelkedik, a gondossági mérték növekszik, a jogalanyok közötti polgári jogviszonyokban jelentkező együttműködés minden formája szocialista, de nem egyforma fokozatú.

Míg az érdek mint meghatározott tulajdonjog, vagy ezen belül szervezetileg elkülönült termelési egységek (jogi személy) tevékenységének mozgatója és kifejezője, addig az együttműködés a tartós vagy alkalmi kapcsolatba kerülő, a polgári jogi jogviszony alanyainak egymáshoz és másokhoz fűződő tevékenységének a „ho-

[19] *Eörsi* Gyula: Anyagi érdekeltség — vagyoni felelősség. Budapest 1966.

[20] *Eörsi:* A szocialista polgári jog. 114. s köv. old.

[21] *Kapusztyin* J.: A szocialista életmód mint társadalmi-gazdasági kategória. Voproszi Ekonomiki. 1975. 7. sz.

[22] Az életszínvonalnál szélesebben, de Kapusztyin felfogásánál szűkebben vonja meg a kört *Ferge* Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1969. 250. s köv. old.; *Ferge* Zsuzsa: Az életmódról. Valóság. 1968. 8. sz.

[23] *Benke:* i. m. 53. s köv. old.

[24] *Marx—Engels Művei.* 3. köt. 30. old.

[25] MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 512. old.

gyan"-ját fejezi ki.[26] Ha pedig az érdek különböző, akkor az összekapcsoló viszonyokban irányadó együttműködés ugyan minden területen szocialista, de nem egyforma elvárású és különbözik a jogviszonyok szerint is.

Éppen ezért szocialista együttműködésről nemcsak a társadalmi tulajdont kifejező érdekek kapcsolatában lehet szó. Míg az érdek a tulajdoni viszonyok kifejezője, illetőleg a termelési, tulajdoni viszonyok határozzák meg végső soron az érdeket, a különböző érdekek kapcsolatára jellemző „együttműködés", a társadalmiság, a jogalanyok egymáshoz való viszonyának meghatározására már az adott társadalmi-gazdasági formáció törvényei és elvárásai a meghatározók. Ezért lehetséges az állampolgárok egymás közötti viszonyaira is a szocialista együttműködés követelményének a kiterjesztése. A szocializmus teljes felépítésének időszakában, a társadalmi tulajdonjog alapvető és uralkodó jellege meghatározza a jogalanyok egymáshoz való viszonyát is. Ebből következik, hogy a magántulajdonos viszonylatában megkívánt követelmény — nemcsak, hogy a magántulajdon és a magánkezdeményezés a köz érdekeit nem sértheti, hanem — az is, hogy az uralkodó társadalmi viszonyoknak megfelelő magatartást, tehát a szocialista együttműködésnek megfelelő magatartást tanúsítson.

A Ptk ebben a viszonylatban is — az akkori körülményeknek megfelelően — megmaradt annál az általánosításnál, amely még nem ismeri a közvetítő csoportérdeknek megfelelő együttműködési követelményt — ezt meghagyja a szállítási szerződések szabályozási körére —, s csupán a jogviszonyok egyetlen szakaszára összpontosít, amikor a 4. § (2) bekezdésében úgy rendelkezik, hogy az együttműködést a kötelezettségek pontos teljesítésével és a jogok rendeltetésszerű gyakorlásával kell megvalósítani.

A Ptk utáni bírói gyakorlat és a tudományos megnyilvánulások is számos vonatkozásban egészítették ki, pontosították ezt a túl általános szabályt, éppen a szocialista gazdálkodó szervezetek egymás közötti jogviszonyaiban megkívánt folyamatos és jobban konkretizált együttműködési kötelezettség általánosítása útján. Mindez azonban a Ptk szövegébe nem került be, s a bírósági döntések is inkább az adott helyzetben általában elvárhatóság vonalán mozogtak.

4. Összefoglalva tehát feladatainkat, azt kell megállapítani, hogy a fejlett szocialista társadalom felépítése érdekében mind a Ptk Bevezető rendelkezéseiben, mind egyes részletszabályaiban a társadalmi, a csoport- és az egyéni érdek összhangjának, a közöttük felmerülő nem lényegi ellentmondások megoldásának új megfogalmazását kell nyújtani úgy, hogy egyúttal a polgári jogviszonyokban jelentkező szocialista együttműködés követelményét is tovább konkretizáljuk és fokozatokat vezetünk be.

[26] *Eörsi:* i. m. 72. old.

Javaslatok a Ptk. egyes rendelkezéseinek módosítására

Az érdekegység és az együttműködés elve végighat a Ptk-nak szinte valamennyi szabályán. Mégis egyes területek különösen alkalmasak arra, hogy e vonatkozásban a törvény erőteljesebben juttassa kifejezésre a kívánt változásokat. Így elsősorban a Ptk. Bevezető rendelkezései, amelyek — általában — tartalmazzák a Ptk. alapelveit. A jelenleg hatályos Ptk. azonban nem tartalmaz külön rendelkezést az alapelvek körében a szocialista gazdálkodó szervezetek tevékenységére nézve. Hiányzik a Bevezető rendelkezésekből az egész polgári jogra irányadó, s csak a 339. § (1) bekezdésében megfogalmazott általános gondossági mérték.

1. A törvény célját a Ptk. 1. § (1) bekezdése határozza meg. Itt még csak az 1959. évi állapotoknak megfelelően „a szocializmus építése érdekében" kitétel szerepel. A XI. kongresszus határozatai és a párt Programnyilatkozata alapján időszerű volna az előbbi szövegrészt „a szocializmus teljes felépítése érdekében" szövegre módosítani.

2. A Ptk. 2. §-a „az állampolgárok és szervezeteik" kifejezést használja. A Ptk. megalkotása idejében — minden gazdasági jogi elmélet ellenére — a Ptk. ide nem vonta be a szocialista gazdálkodó szervezeteket. A jelenlegi szöveg áll a jogi személyek közül a szövetkezetekre, a társadalmi szervezetekre és az egyesületekre. Nem terjed azonban ki a legfontosabbakra, az állami vállalatokra, illetőleg az állami gazdálkodó szervezetekre. E vonatkozásban tehát helyesebb olyan értelmű kiegészítéssel élni, amely külön felsorolja a szocialista gazdálkodó szervezeteket és intézményeket (állami és szövetkezeti gazdálkodó szervezetek, állami és szövetkezeti intézmények, továbbá a gazdasági társulás különböző szocialista formái). Ezen túlmenően, harmadik csoportba tartoznak az olyan törvényesen elismert szervezetek (intézmények), amelyek nem az állampolgárok által létrehozottak, illetőleg nem tekinthetők a tulajdoni viszonyok alapján kizárólagosan szocialista gazdálkodó szervezeteknek (pl. külföldi részvétellel működő gazdasági társulások).

A jelenlegi szöveg azzal a furcsasággal rendelkezik, hogy míg a Ptk. 1. § (1) bekezdése az állampolgárok, valamint az állami, gazdasági és társadalmi szervezetek vagyoni és egyes személyi viszonyainak a szabályozására tér ki, addig a 2. § csak az állampolgároknak és szervezeteiknek biztosítja jogaik és törvényes érdekeik védelmét és az őket megillető jogok rendeltetésüknek megfelelő gyakorlását.

Javasolt szöveg: „2. § (1) A törvény védi az állampolgárok és szervezeteik, a szocialista gazdálkodó szervezetek és intézmények, továbbá más törvényesen elismert szervezetek és intézmények személyhez fűződő jogait, valamint vagyoni jogait és törvényes érdekeit.

(2) A törvény biztosítja az állampolgároknak és szervezeteiknek, a szocialista gazdálkodó szervezeteknek és intézményeknek, továbbá más törvényesen elismert szervezeteknek és intézményeknek az őket megillető jogok szabad gyakorlását, e jogok társadalmi rendeltetésének megfelelően."

3. Nem kielégítő a Ptk. 4. §-ának a mai követelmények szerinti szövege. E rendelkezés a jogok gyakorlásának és a kötelezettségek teljesítésének a szocialista együttműködés és együttélés követelményei szerinti megvalósítását írja elő. Míg a Ptk. egészét jellemző, a tulajdonosi helyzetet kifejező érdekeknek megfelelő gondossági mértéket fokozatokban állapítja meg a 339. § (1) bekezdése, addig a Bevezető rendelkezésekben ez a különbségtétel nem kapott helyet. Az együttműködés a jogok és kötelezettségek megvalósításának „hogyan"-ját mindenkire egyforma mértékkel határozza meg. Ez a „hogyan" azonban — a társadalmi tulajdonjog alapján mindenkire kötelező együttműködésre tekintettel — sem egyforma mértékű, szintű. A szocialista együttélés elve lényegében a szocialista életmód polgári jogi kifejezése, míg az együttműködés a polgári jogviszony alanyainak egymáshoz és másokhoz való konkrét viszonyát fejezi ki. Hiányzik azonban a magatartási szint elvárhatóságának valaminő megfogalmazása, amely nélkül ez az alapvető rendelkezés nem teszi lehetővé a különböző tulajdon, érdek és jogi viszonyok közötti különbségtétel alapján történő megkülönböztetést.

Éppen ezért az egész 4. §-ra kiterjedően a következő új szöveget javaslom:

„A jogok gyakorlása és a kötelezettségek teljesítése.

4. § (1) A polgári jogok gyakorlása és a kötelezettségek teljesítése során a feleknek — olyan magatartást kell tanúsítaniuk, hogy érdekeik érvényesítése a társadalom érdekével összhangban álljon, és

— úgy kell eljárniuk, ahogyan az a szocialista együttélés követelményei szerint, kölcsönösen együttműködve, az adott helyzetben általában elvárható.

(2) Az együttműködést a kötelezettségek pontos teljesítésével és a jogok rendeltetésszerű gyakorlásával kell megvalósítani.

(3) Saját felróható magatartására előnyök szerzése végett senki nem hivatkozhat; a másik fél felróható magatartására azonban az is hivatkozhat, aki nem úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható."

E szöveg abból indul ki, hogy a polgári jogviszony alanyainak érdekeik érvényesítésében a társadalmi érdekkel való összhang az irányadó, továbbá eljárásuk során a szocialista együttélés követelményei szerint, kölcsönösen együttműködve, az adott helyzetben általában elvárható magatartást kell tanúsítaniuk.

Ennek megfelelően a 4. § (2) bekezdése csak az együttműködésre vonatkozó szabályt tartalmazza. Megtartandónak vélem a 4. § (3) bekezdésében foglalt szabályt is, azzal a korrekcióval, hogy nem „vétkes" magatartásról van szó. Maga a szöveg a felróhatóság kifejezéssel él. Ez teljes összhangban áll a Ptk-nak a polgári jogi felelősségről szóló rendelkezéseivel. A vétkesség, mint jogi szemrehányhatóság, mindig konkrét emberi magatartáshoz fűződik. A konkrét polgári jogviszonyok alanyai azonban jelentős mértékben jogi személyek, amelyeknél a magyar jog sem a vétkességet, sem a vétőképességet nem ismeri. Ennek következtében itt is a „vétkesség" helyett az adott helyzetben általában elvárható magatartás bizonyítása, tehát kimentéses felelősségi szabály kerülne megfogalmazásra. Ez annál is inkább kívánatos, mert éppen a 4. § (3) bekezdésének szövege, amely a felróhatóságot a vétkességgel egyértelmű (szinonim) fogalomként használja, vezethet olyan nézetekre, hogy a szocialista polgári jog — a burzsoá joghoz hasonlóan — a vétkességi és az ún. objektív felelősség alapján áll. Éppen a gazdasági bíróságok gyakorlata igazolja, hogy a szocialista gazdálkodó szervezetektől elvárt gondosság megsértése nem vétkesség, hanem megközelíti a fokozott felelősséget.

4. Teljesen hiányzik a jelenlegi Ptk szövegéből — akár a Bevezető rendelkezéseket, akár a XXXV. fejezet alatt tárgyalt tervszerződéseket nézzük — a szocialista gazdálkodó szervezetekkel szemben támasztott az az elvárás, hogy a népgazdasági tervnek megfelelő gazdasági tevékenységet kötelesek folytatni. Ilyen rendelkezést csupán a 46/1967. (XI. 5.) Korm. sz. r.-tel módosított 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. r. 1. § (1) bekezdése tartalmaz. Éppen ezért szükségessé vált a Ptk Bevezető rendelkezéseinek a 4/A. §-sal történő kiegészítése.

Javasolt szöveg: 4/A. §. A szocialista szervezetek kötelesek a népgazdasági terv célkitűzéseinek megfelelő szükséglet kielégítést előmozdító hatékony gazdálkodást folytatni. E tevékenységük során gazdaságosan és a szocialista szervezetektől az adott helyzetben általában elvárható gondossággal kell a társadalom érdekében jogaikat gyakorolni és kötelezettségeiket teljesíteni.

Az 1972. évi VII. tv. a népgazdasági tervezésről a gazdálkodó szervezetek és a tanácsok tervkészítési kötelezettségét írja elő (21. §). A polgári jog is szabályozza a szocialista gazdálkodó szervezetek tevékenységét. A szállítási szerződésekről szóló és már hivatkozott Korm. sz. r. 5. és 48. § (1) bekezdése írja elő a szocialista szervezetektől elvárható gondosság — a gazdasági bíróság gyakorlatában a fokozott felelősség mértékéig terjedő — követelményét.

A szocialista gazdálkodó szervezetek nem foglalják magukban az összes gazdálkodó szervezeteket. Így nem tartoznak ide a magánkisipar területén végzett tevékenységek sem. Szocialista gazdálkodó szervezet azonban minden az állami vagy szövetkezeti tulajdon alapján

gazdálkodó szervezet, továbbá ezek gazdasági társulásai is. Ezek gazdasági tevékenységük útján feladataikat csupán a népgazdasági terv célkitűzéseivel összhangban tölthetik be. Ugyanakkor ezektől a szocialista gazdálkodó szervezetektől többet és mást várunk el, mint az embertől általában az adott helyzetben. A társadalom érdekében folytatott joggyakorlásuk és kötelezettségeik teljesítése csupán akkor rendeltetésszerű, ha az ilyen szervezetektől elvárható gondossággal járnak el és tevékenységük során gazdaságos a működésük.

Természetes az ily módon az alapelvek közé felvett és a szocialista szervezetekre vonatkozó érdekeltség és együttműködés elve az egyes részletrendelkezésekben további tagolást igényel.

5. Szükségessé vált a Ptk alapelveiben a tisztességes gazdálkodás előírása és a tisztességtelen haszonra vonatkozó tilalom felvétele is. Az 1022/1973. (VI. 27.) Mt hat. rendelkezik ugyan a tisztességtelen haszon megállapításának irányelveiről. Ez a rendelkezés azonban — jelentőségénél fogva — a polgári jogi viszonyok egészére kiterjedő hatállyal kíván alapelvi megfogalmazást. Ennek kíván eleget tenni a javasolt 4/B. § szövege.

4/B. § (1) A törvény tiltja a tisztességtelen gazdálkodást és a tisztességtelen haszon szerzését.

(2) A tisztességtelen hasznot a törvény akkor sem védi, ha az azt előidéző magatartás egyébként nem jogellenes.

Tekintettel arra, hogy a hivatkozott MT határozat a magánkisiparosokra és magánkiskereskedőkre is kiterjed, a javasolt (2) bekezdés olyan általános tilalmat kíván megfogalmazni, amely megvonná a törvényi védelmet mindenféle területen jelentkező tisztességtelen haszontól, még akkor is, ha az azt előidéző magatartás egyébként nem ütközik jogszabályba.

6. Az új szöveggel javasolt 4. §-hoz kapcsolódik a 4/A. és a 4/B §. A 4. § az érdekegység és az együttműködés új megfogalmazását, ehhez kapcsolódóan a 4/A. § a szocialista szervezetekkel szemben támasztott általános követelményeket, a 4/B. § pedig a tisztességes gazdálkodás általános követelményét fogalmazza meg.

Asztalos László

A KGST Általános Szállítási Feltételek felelősségi rendszerének továbbfejlesztése

1. A KGST 25. ülésszakán elfogadott, az együttműködés további elmélyitését és tökéletesítését, valamint a KGST-tagállamok szocialista gazdasági integrációjának fejlesztését célzó Komplex Program 15. fejezetének 4. pontja kimondja, hogy mivel a KGST-tagországok vállalatai közötti kapcsolatok fejlődését segíti a vonatkozó nemzeti normák *közelítése* és *egységesítése*, a tagországok e feladat megoldására megfelelő intézkedéseket fognak tenni.[1] Az 5. pont külön kiemeli a KGST Általános Szállítási Feltételek továbbfejlesztésének követelményét, a 6. pont pedig tovább konkretizálja a fejlesztés irányát amikor kimondja, hogy olyan rendelkezéseket kell felvenni az ÁSZF-be, „amelyek a gazdálkodó szervezeteknek a vállalt kötelezettségek nem teljesítéséért vagy nem megfelelő teljesítéséért viselt *anyagi felelősségét* meghatározó normarendszer további tökéletesítését célozzák. Az ÁSZF sokirányú továbbfejlesztésén belül tehát ezidőszerint a felelősségi rendszer továbbfejlesztésének feladata külön hangsúlyt kapott.

E feladat végrehajtásának elméletileg is, gyakorlatilag is igen nagy jelentősége van. Elméleti jelentőségét aláhúzza, hogy ez a világon az első és mind ez ideig egyetlen olyan a nemzetközi adásvételre vonatkozó és egy rendkívül élénk kereskedelemmel rendelkező régió valamennyi nemzetközi adásvételi szerződésére irányadó egységes jog, amely hosszú — mintegy két évtizedes — múltra visszatekintő rendkívül széles alkalmazási tapasztalatokat nyújtó gyakorlata során feladatait mind ez ideig sikeresen oldotta meg. Ismeretesek azok az erőfeszítések, amelyek világszerte a nemzetközi kereskedelemre alkalmazható egységes jog létrehozására irányulnak. A számos elméleti próbálkozás mellett ez ideig talán csak az 1964-ben Hágában létrehozott, az áruk nemzetközi vételéről szóló egységes törvény olyan, amely — meghatározott

[1] „Az országok gazdálkodó, tudományos-műszaki és egyéb nemzeti szervezetei, valamint az érdekelt országok által sokoldalú alapon létrehozandó szervezetek közötti szerződéses kapcsolatok és együttműködés fejlesztéséhez szükséges kedvező feltételek létrehozása céljából intézkedéseket fognak tenni az ilyen szervezeteknek a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködésben kifejtendő tevékenységére vonatkozó nemzeti jogi normák közelítése, valamint ezen normáknak az érdekelt országok által történő egységesítése végett."

régióban — hatályba lépett. Ennek a jogszabálynak az alkalmazása azonban igen rövid időre tekinthet csak vissza és viszonylag kicsi az alkalmazási területe is.

A ÁSZF gyakorlati jelentőségét jelzi, hogy hazánk — mint nyílt gazdaságú ország — nemzeti jövedelmének egyre növekvő része, de már ma is több mint 40%-a realizálódik a külkereskedelem csatornáin keresztül és e forgalom közel 70%-a a szocialista országokkal a KGST ÁSZF keretei között bonyolódik. A nemzetközi kereskedelem nem független a belső gazdasági folyamatoktól, sőt azokkal szoros kapcsolatban áll. Az export a belső termelés realizálásának folyamata, folytatódása és az import a kiindulópontja a belső termelésnek és fogyasztásnak. Ahogy összekapcsolódik gazdasági folyamatában a nemzetközi kereskedelem a belső gazdasági folyamatokkal, ugyanúgy össze kell, hogy kapcsolódjon e nemzetközi kereskedelmi folyamatok jogi szabályozása a belső gazdasági folyamatok jogi szabályozásával. Így hát különösen olyan országban, mint Magyarország, ahol a belső gazdasági folyamatok olyan széles területen kapcsolódnak a nemzetközi forgalomhoz, különösen nagy jelentősége van a belső szabályozás és a nemzetközi szabályozás összhangjának. Következésképpen az Általános Szállítási Feltételek szabályrendszere jelentős kihatással kell, hogy legyen a gazdasági forgalom belső polgári jogi szabályozására is.

A KGST Általános Szállítási Feltételek azonban nemcsak az egyes országok belső szabályozására kell, hogy hatást gyakoroljanak. A szocialista gazdasági integráció fejlesztését célzó Komplex Program a kereskedelmi együttműködés jogi szabályozásán messze túllépve az egész gazdasági együttműködés jogi szabályozásának feladatait előirányozza. Ahogy a gazdasági együttműködés különböző fajtái a kutatások, a fejlesztés, a termelés területén való együttműködés, a kereskedelmi együttműködés szoros összefüggő rendszert alkotnak, ugyanúgy ezek jogi szabályozásának is összefüggő, áttekinthető, egymással harmonikus kapcsolatban álló jogi rendszert kell alkotnia. E jogi rendszer kialakításában a KGST Általános Szállítási Feltételeknek meghatározó döntő szerepe van. A közel 25 éves múltra visszatekintő Általános Szállítási Feltételek, annak alkalmazása, állandó továbbfejlesztése egyfelől gazdag tapasztalatokat nyújt a polgári jogi együttműködés szabályozására, másfelől a polgári jogi együttműködésnek, tehát a vállalatok közötti együttműködésnek más, nem az áruforgalom területén való szabályozásakor is kiindulópontot jelent. Ha például a kutatási, fejlesztési vagy termelési együttműködés jogi szabályozása során a vállalatoknak a vállalt kötelezettségek nem teljesítéséért vagy nem megfelelő teljesítéséért viselt anyagi felelősségét kívánjuk szabályozni, akkor az ÁSZF-ben már megtalálható ilyen szabályozásból kell kiindulni és azt kell megvizsgálni, hogy e szabályozás miként alkalmazható a polgári jogi kapcsolatokra. Nem jelenti ez a szabályozás szükségképpeni átvételét, de mindenesetre törekedni kell az ÁSZF szabályozásában jelentkező alapvető elvek adaptálására, ha pedig ezek az elvek nem mutatkoznak megfelelőnek, úgy azt kell megvizsgálni, hogy milyen másfajta elveket kell a vállalatok közötti polgári jogi felelősség megállapításánál érvényesíteni és ennek megfelelően esetleg az ÁSZF szabályrendszerét is ezekhez kell igazítani. Arról a követelményről azonban nem lehet lemondani, hogy a vállalatok polgári jogi felelőssége akár a kutatás, akár a fejlesztés, akár a termelés, vagy forgalom területén létrejövő szerződéses kapcsolatokban merül fel, egységes elvek alapján, összefüggő konzisztens rendszert alkotó normarendszerrel legyen szabályozva. Az ilyen normarendszernek pedig ma a kiindulópontja a KGST Általános Szállítási Feltételek. Ez nemcsak elméleti követelmény, hanem a különféle együttműködési területek polgári jogi szabályozásánál a gyakorlatban kialakult módszer is. Sőt a nem polgári jogi típusú, nem a vállalati együttműködést rendező normarendszerek megalkotásakor — figyelembe véve, hogy a KGST-ben megvalósuló együttműködés különböző területei és szintjei is szoros rendszert kell, hogy alkossanak — ugyancsak figyelembe kell venni az ÁSZF szabályait. Így például az államok egymással szemben vállalt kötelezettségei teljesítéséért viselt anyagi felelősség szabályai[2] szorosan kell, hogy kapcsolódjanak az ÁSZF felelősségi szabályaihoz.[3] Ezért a KGST Általános Szállítási Feltételek felelősségi rendszere kialakításának, illetve továbbfejlesztésének nemcsak a KGST ÁSZF által szabályozott területekre, hanem az együttműködés valamennyi területére vonatkozóan különös jelentősége van.

2. A KGST Általános Szállítási Feltételek fejlesztése folyamat, az integráció fejlődésével együtt fejlődik. Ez jól megfigyelhető a KGST ÁSZF eddigi fejlődése során. Az 1958. évi Általános Szállítási Feltételek létrehozása már önmaga is egy történelmi előzmény végpontja volt és ennek továbbfejlesztése 1963-ban, 1968-ban, majd most 1976. január 1-től a folyamat további állomásai csupán, hiszen az 1976. január 1-én hatálybalépő KGST 1968/1975. szövege maga is jelzi már a továbbfejlesztés irányát és a KGST-nek az Általános Szállítási Feltételek továbbfejlesztésével foglalkozó munkacsoportja a KGST Végrehajtó Bizottságától már meg is kapta a megbízatást a további fejlesztés kidolgozására; az ezzel kapcsolatos munka folyamatban van. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a KGST ÁSZF 1968/1975. szövegének az

[2] Vö. az együttműködés további elmélyítését és tökéletesítését, valamint a KGST tagállamok szocialista gazdasági integrációjának fejlesztését célzó Komplex Program 15. fejezet 3. pont

[3] Vö. *Kálmán György:* A KGST-államok anyagi felelőssége, gazdasági kötelezettség-vállalásaikért. Jogtudományi Közlöny 1972. 7. sz. 290—298. old.

1975. január 1-én életbelépő változtatásai megértéséhez is abból kell kiindulnunk, hogy egy folyamat közbenső állomásánál vagyunk és számos témában az életbelépő szöveg a munka részeredményét képviseli csupán; igazán akkor érthető csak meg, ha áttekintjük az egész munkát, a felelősségi rendszer kidolgozásának fő irányait, a még várható és kidolgozás alatt álló szabályokat.

Megjegyzem egyébként, hogy az 1976. január 1-én hatálybalépő kiegészítések megnevezése is tükrözi, hogy itt részeredményeknek az ÁSZF-be való beemeléséről van szó. Szemben az 1968. évi továbbfejlesztéssel, ahol az 1958. évi ÁSZF-et felváltotta a KGST 1968. évi Általános Szállítási Feltételek, 1976. január 1-én nem egy új KGST 1975. évi Általános Szállítási Feltételek elnevezésű normarendszer lépett hatályba, hanem a KGST 1968/1975. Általános Szállítási Feltételek, más szóval az 1975. évi módosításokat tükröző 1968. évi Általános Szállítási Feltételek. Ugyancsak ezt, valamint, hogy viszonylag rövid időn belül további fejlesztés várható, tükrözi az a tény is, hogy a KGST 1968. évi Általános Szállítási Feltételek szakasz-számozását sem változtatták meg, hanem az új szakaszokat a korábbi szakaszok számozását megtartva sorolták be az Általános Szállítási Feltételekbe. Így például a 11. § után felvett §-t nem 12. §-ként, hanem 11—A. §-ként vették fel, hogy az Általános Szállítási Feltételek korábbi számozási rendszerét ne bolygassák meg.

3. A felelősségi rendszer továbbfejlesztése azt jelenti, hogy

a) tovább kell növelni az egységes normák arányát és ezzel egyidejűleg csökkenteni kell a KGST ÁSZF 110. §-a alkalmazásának körét a felelősség területén. Ez egységes szabályok révén szilárdabb alapokra helyezi a felelősséget, az egymástól eltérő nemzeti normák alkalmazásának kizárásával biztosítja, hogy a kölcsönös forgalomban, azonos tényállásra azonos szabályok kerüljenek alkalmazásra. Az unifikáció ténye már önmagában is növeli a vállalatok felelősségét szerződéses kötelezettségeik teljesítéséért, mivel a gyakorlat azt mutatja, hogy a vállalatok egymás közötti viszonyában a felelősség elsősorban az egységesített szabályok körében érvényesül;

b) az újonnan kidolgozott jogszabályok a szerződésszegő felelősségét a jelenlegi helyzethez képest növeljék, továbbá a már korábban kidolgozott egységes szabályokat is úgy fejlesszük tovább, hogy azok a felelősség növelése irányában hassanak.

A fenti feladatok megoldásának első lépéseként a KGST Külkereskedelmi Állandó Bizottsága 1975. június 5-től 13-ig tartott ülésén elfogadott ajánlásában javasolta a tagországoknak, hogy egészítsék ki az Általános Szállítási Feltételeket 2—A, 11—A, 67—A, B., C., D., valamint 87—A. §§-okkal, továbbá módosítsák a 31, 44, 58, 67, 68, 69, 70, 75, 77, 83, 84, 86. és 87. §§-okat.[4] Ennek eredményeként a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1975. évi 27. számú törvényerejű rendeletében 1976. január 1-i hatállyal a KGST Általános Szállítási Felételeket módosította.

Az Általános Szállítási Feltételek felelősségi rendszerének alapvető szabályait a módosítás az ÁSZF 12. fejezetében helyezte el és ennek megfelelően a fejezet címe, amely eddig a felelősség alól mentesítő okok cimet viselte, *a felelősség általános szabályaira* változott. A fejezet új 67—A. §-ként azt az általános szabályt rögzíti, hogy „a felek kötelezettségük nem teljesítése, vagy nem megfelelő teljesítése miatt anyagi felelősséget viselnek".[5] A 67—A § mondja ki azt az általános szabályt is, hogy „eltérő szerződéses kikötés hiányában az a fél, aki saját szerződéses kötelezettségének teljesítéséhez harmadik személyt vett igénybe, a másik szerződő féllel szemben a kötelezettségnek a harmadik személy részéről történő nem teljesítése, vagy nem megfelelő teljesítése esetén ugyanúgy felel, mint a saját eljárásáért.[6] Ezek az általános szabályok eddig is érvényesültek az ÁSZF által szabályozott szerződésekre, hiszen ilyen szabályt valamennyi nemzeti jog egybehangzóan tartalmaz, és így az ÁSZF 110. §-a alapján érvényesültek. Akkor azonban, amikor a cél egységes felelősségi rendszer kidolgozása az ÁSZF keretén belül, szükség volt ezeknek az alapvető szabályoknak az ÁSZF-be való beemelésére.

Az Általános Szállítási Feltételek rendszerének továbbfejlesztése során ebben a szakaszban a feladat a *kötbér*, a *kártérítés* és az *elállás* szerződésszegés esetén való alkalmazásának kidolgozása volt. A következőkben tehát ezeknek a jogintézményeknek a helyzetét és továbbfejlesztését fogjuk vizsgálni.

4. Az ÁSZF-ben a *kötbér* a szerződésszegés legtipikusabb szankciója. Kidolgozottsága, az egyes szerződésszegés-típusok esetén való alkalmazásának előírása sajátosan jelzi az ÁSZF-nek szerződéses gyökereit, azt, hogy az Általános Szállítási Feltételek, mint általános szállítási feltétel, szerződés típusú szabályrendszer került eredetileg kidolgozásra és struktúrájának ez a

[4] Egyidejűleg, mivel 1976. január 1-től az ÁSZF alkalmazása Kubára is kiterjed, e viszonylatra vonatkozóan módosul az ÁSZF 29. §-a (jótállási idők két hónappal hosszabbak), 41. §-a (a vevőt terhelő értesítési kötelezettség az áru kikötőbe fuvarozásának időpontjáról 7 nap helyett 20 nap), 52. §-a (14 munkanap helyett 25 munkanap a kifizetett összeg visszakövetelésére nyitvaálló idő) és 72. §-a (3 hónap helyett 4 hónap a mennyiségi reklamációra nyitvaálló idő). E módosítások mint látható a földrajzi távolságból adódnak.

[5] Azonos rendelkezések találhatók valamennyi tagország belső jogában (Vö. bolgár kötelmi törvény 79. §, magyar Ptk 339. §, BGB 280. § és 325. §, mongol Ptk 143. §, lengyel Ptk 471. §, román Ptk 1075. §, orosz Ptk. 219. §, csehszlovák NKT 252. §.)

[6] Vö. bolgár kötelmi törvény 49. §, magyar Ptk 315. §, BGB 278. §, mongol Ptk 116. §, lengyel Ptk 474. §, orosz Ptk 223. §, csehszlovák NKT 222. és 252. §§.

jellege megmaradt ma is, amikor már egységes jogként érvényesül. (Ugyanakkor sajátos, hogy a tipikusan szerződéses biztosíték, tehát a szerződéses kikötéstől függő kötbér az ÁSZF-ben relatíve kogensen érvényesülő jogintézmény volt mind ez ideig és eltérő kötbérnek a szerződésben való kikötésére nem is volt lehetőség.) Ezt a szerződéses struktúrájú indítást az is jelzi, hogy miközben az egyes szerződésszegő tényállásokra a kötbér felszámíthatósága és mértéke az ÁSZF-ben szerepel, a kötbérre, mint szankcióra vonatkozó általános szabályok nem szerepeltek mind ez ideig az ÁSZF-ben. Általános szállítási feltételnél ez természetes is, hiszen a felelősségre vonatkozó, így a kötbérfelelősségre vonatkozó általános szabályok is az alkalmazandó jogban, a vonatkozó polgári törvénykönyv kötelmi részében találhatók meg. Az egységes, unifikált felelősségi rendszernek az ÁSZF keretében való kidolgozása az ÁSZF-nek, mint jogszabálynak a továbbfejlesztése azonban szükségessé tette a kötbérre, mint a szerződésszegés szankciójára vonatkozó általános szabályoknak az ÁSZF-be való felvételét is. Ennek megfelelően a 12. fejezet 67—B.§-sal egészül ki, amely kimondja, hogy „a kötelezett a jogosult követelése alapján akkor köteles a kötelezettség nem teljesítése vagy nem megfelelő teljesítése miatt kötbért fizetni, ha a kötbért a jelen általános szállítási feltételek, kétoldalú egyezmény, vagy a szerződés írta elő." A fentiekből kitűnően míg eddig kötbért csak az Általános Szállítási Feltételek és kétoldalú egyezmények határozhattak meg, addig a jövőben kötbért szerződés is előírhat.

Ez a szabály több további kérdést vet fel. Vonatkozik-e a 83. §-ban meghatározott 8%-os felső határ a szerződéssel megállapított kötbérekre? Azt hiszem világos, hogy a 83. §-ban írt felső határnak a 83. § és az e §-ra utaló egyéb §§-ok körén kívül nincs hatása; a szerződésben meghatározott kötbérnek tehát nincs az ÁSZF-ben felső határa megállapítva. (Más kérdés, hogy — mint mindjárt látni fogjuk — a választottbíróság a szerződéses kötbért mérsékelheti.)

További kérdés, hogy megállapíthat-e a szerződés olyan tényállásokra is újabb kötbért, amire az ÁSZF már tartalmaz kötbérszankciót, például a késedelemre, a 83. §-tól eltérő kötbért. Úgy vélem, hogy a szerződéses kötbér megállapítását lehetővé tevő új szabály nem érinti az ÁSZF korábbi szabályainak relatíve kogens jellegét. Ha tehát a késedelemre a szerződésben a 83. §-tól eltérő kötbért állapítanak meg, akkor ezzel sértenék a 83. § relatíve kogens rendelkezését. A szerződésben tehát csak olyan tényállásokra lehet kötbért megállapítani, amelyekre az ÁSZF kötbért nem állapít meg.

Végül választ kell adni arra a kérdésre is, hogy a különféle szerződéses, valamint szerződéses és ÁSZF szerinti kötbérek együttes felszámíthatósága esetén van-e az érvényesíthető kötbérek összegének felső határa (a kumuláció problémája). Az ÁSZF ilyen felső határt nem irányoz elő, felső határ tehát nincs. (Más kérdés megint a kötbérmérséklés lehetősége.)

A választottbíróságok gyakorlatában nem egységesen rendezett probléma volt a kötbérek mérséklésének problémája. Az ÁFSZ ezt a kérdést a jogegység biztosítása érdekében is, a felelősség növelésének biztosítása érdekében is egyöntetűen szabályozza. A 67—B. § (3) bekezdése szerint „a választottbíróságnak nem áll jogában a jelen Általános Szállítási Feltételek vagy a kétoldalú egyezmény alapján követelt kötbért mérsékelni." Ennek megfelelően a jövőben az Általános Szállítási Feltételek vagy a kétoldalú egyezmény alapján követelt kötbért a választottbíróságnak nem áll jogában mérsékelni. Fontos megjegyezni, hogy ez a szabály, tehát a mérséklési tilalom csak az ÁSZF vagy a kétoldalú egyezmény alapján követelt kötbérekre vonatkozik és nem vonatkozik olyan kötbérekre, amelyeket a felek szerződése írt elő. A szerződések által előírt kötbér tehát mérsékelhető.

Az ÁSZF a jogosult együttműködési készségének hiányát, vagy éppen jogellenes magatartását a kötbér mérséklése lehetőségétől elkülönítetten, külön tényállásként szabályozza. Ennek megfelelően a 67—B. § (4) bekezdése szerint „ha a kötelezettség teljes vagy részleges nem teljesítése, illetve a kötelezettség nem megfelelő teljesítése annak a következménye volt, hogy a jogosult a kötelezettség teljesítése során nem adta meg a kötelezettnek a kellő támogatást, vagy a kötelezettség teljesítése során maga a jogosult tanúsított más jogellenes magatartást, a választottbíróságnak jogában áll a jogosult kötbérkövetelését egészben vagy részben elutasítania attól függően, hogy a jogosult jogellenes magatartása milyen mértékben hatott ki a kötelezett kötelezettségének teljesítésére".

A választottbírósági gyakorlat fontos kérdése a kötbérfizetés alóli kimentés lehetősége. Ez azzal függ össze, hogy a 68. § ugyan szabályozza a felelősség alóli mentesülés szabályait, bizonytalanság van azonban a tekintetben, hogy a kimentési lehetőség a szerződésszegés milyen következményeire vonatkozik. (A felelősség fogalmának és értelmezésének problémája.)

A kötbérre vonatkozó alapvető szabályok rendjében a 67—B. § (2) bekezdése szerint a jogosultnak a kötbérfizetés követelésének a joga annak a *ténynek* az alapján keletkezik, hogy a kötelezettséget nem teljesítette, vagy nem megfelelően teljesítette. Ez a szabály első látásra úgy tűnik, mintha a kötbérfizetés kötelezettségét — a 68. § (3) bekezdésének eddig érvényesült szabálya helyett — objektív alapra helyezné. Nyomban eltűnik ez a látszat, ha felismerjük, hogy a 68. § (3) bekezdése változatlanul érvényben maradt. E szerint pedig a felek egyebek között akkor is mentesülnek — változatlanul — a szerződéses kötelezettségek teljes vagy részleges nem teljesítésével kapcsolatos felelősség alól, ha az eladó országának az adott szerződésre alkalmazandó anyagi jogából ez következik. Minthogy pedig az említett rendelkezéssel

felhívott jogok mindegyike kimentési lehetőséget biztosít a kötbérfizetési kötelezettség alól[7] változatlanul mentesül a vétlen és így magát az eladó országának az adott szerződésre alkalmazandó anyagi joga alapján kimenteni képes szerződésszegő. Miért akkor a 67—B. § (2) bekezdésének a fentiekben idézett objektív felelősség irányába mutató szövegezése? Ha abból indulunk ki, hogy az ÁSZF felelősségi rendszere továbbfejlesztésének célja a még nem egységesített szabályok egységesítése és a felelősség növelése, akkor kézenfekvő, hogy a továbbfejlesztés célul tűzte ki a 68. § (3) bekezdése utolsó fordulatának — az eladó országa joga alapján kimentési lehetőséget biztosító szabálynak — az ÁSZF-ből való törlését és a kimentésnek a felelősséget növelő egységes szabállyal való rendezését. Erre azonban előreláthatólag csak a munka következő ütemében lesz lehetőség. Az irányt azonban a 67—B. § (2) bekezdése már jelzi. A 68. § (3) bekezdésének várható törlése esetén a 67—B. § (2) bekezdése kielégítő egységes szabályt fog adni. Mindaddig azonban, amíg a 68. § (3) bekezdésének a szabálya hatályban van, a 67—B. (2) bekezdését nem lehet úgy értelmezni, mint amely a kötbérfizetés alóli kimentést megszorítja.

A kötbérfizetési kötelezettséggel kapcsolatos új egységes szabály a 87—A. § is, amely kimondja, hogy „azokban az esetekben, amikor a jelen szállítási alapfeltételek alapján a kötbért a késedelem minden napja után számítják fel, a kötbért a késedelem minden *megkezdett* napja után fel kell számítani."[8] Vitás volt a magyar választottbíróság gyakorlatában, más választottbíróságok gyakorlatában is a kötbér utáni kamat felszámításának kezdő időpontja. A 106. § új (2) és (3) bekezdése rendezi a ktöbérfizetés esetén a kamatok felszámításának lehetőségét és kimondja, hogy a kötbérfizetés iránti igény elévülési idejének kezdetétől a kötbérfizetés napjáig terjedő időszakra kell a kamatot felszámítani. A kamat összegét meghaladó kárt nem kell megtéríteni.

5. A kötbérre vonatkozó új általános szabályok után megvizsgáljuk, hogy késedelem, minőséghibás teljesítés, valamint szerződésszegés miatti elállás esetén a kötbérszankció hogyan alakul.

Késedelmes szállítás esetén a KGST 1968. évi Általános Szállítási Feltételek kétoldalú egyezményre, vagy a szerződésre bízta annak megállapítását, hogy mely időponttól kezdődően von maga után a késedelem kötbérszankciót. Az 1968/1975. évi Általános Szállítási Feltételek orientál a kötbérszankció minél korábbi időponttól történő alkalmazására, amikor kimondja, hogy ha kétoldalú egyezmény, vagy a szerződés másként nem rendelkezik, a kötbért a késedelem *első* napjától kezdődően számítják fel. Magyarországnak Lengyelországgal, az NDK-val és Csehszlovákiával kötött, az ÁSZF-et kiegészítő kétoldalú egyezményei kötbérszankciót csak 30 napon túli késedelemre irányoznak elő.[9] Ezek a kétoldalú egyezmények az 1968/1975. évi ÁSZF-re is irányadóak, minthogy nem új ÁSZF-ről, hanem az 1968. évi ÁSZF szövegének módosításáról és kiegészítéséről van szó csupán és így az 1968. évi ÁSZF-et kiegészítő kétoldalú egyezmények is — *mutatis mutandis* — hatályban vannak. Ezekkel az országokkal fennálló forgalmunkban tehát változatlanul érvényesül az a szabály, hogy a szállítási határidőt követő első 30 napban a késedelem kötbérszankciót nem von maga után. A többi KGST-tagországgal kétoldalú egyezmény nincsen és ezért a KGST 1968/1975. ÁSZF hatálya alá tartozó szerződések teljesítése során a késedelem első 30 napja csak akkor kötbérmentes, ha erről a szerződés rendelkezik.

Minőséghibás teljesítés esetére az ÁSZF ez idő szerint változatlanul nem irányoz elő kötbért. Minőséghibás teljesítés esetén a kötbérszankció a 31. § (5) bekezdés, valamint a 75. § (4) bekezdése alapján nem a minőséghibás teljesítés tényét szankcionálja, hanem — a hiba kiküszöbölésének időtartamára — a kiküszöbölés idejének lerövidítésére ösztönző szankció. A jövőben a 31. § (5) bekezdésében, illetőleg a 75. § (4) bekezdésében írt kötbért csak akkor lehet felszámítani, *ha az áru a hiba kiküszöböléséig rendeltetésszerűen nem használható fel.* (Korábban a kötbér felszámítható volt olyan minőségi hiba kiküszöböléséig is, amely a rendeltetésszerű felhasználást *nem* korlátozta.) E szabály — ha nem nézzük összefüggő rendszerében a szerződéses rendszer továbbfejlesztésének fő irányait — úgy tűnik, mintha nem a felelősség növelésére, hanem csökkentésére irányulna, hiszen korábban minden esetben követelhette a vevő a hiba kiküszöböléséig a kötbért, a jövőben pedig csak akkor követelheti, ha a hiba kiküszöböléséig az áru rendeltetésszerűen nem használható. Olyan esetekben azonban, amikor a hiba kiküszöbölésének késedelme a vevőt az áru rendeltetésszerű használatában nem akadályozza, a fenti kötbér az eladót aránytalanul sújtó szankció. Megfontolás tárgyát képezi ugyanakkor a 31. § (5), illetőleg a 75. § (4) bekezdés szerint kötbér *mellett* a minőséghibás szállítás *tényét* szankcionáló kötbér bevezetése. Az ilyen kötbér megfelelő módon szolgálná a vevő érdekét a

[7] Vö. bolgár kötelmi törvény 81. §, BGB 275. §, mongol Ptk 144. §, lengyel Ptk 472. §, román Ptk 1082. §, orosz Ptk 222. §, csehszlovák NKT 252. §.(gyakorlatilag).

[8] Az eddigi gyakorlat elemzéséhez lásd *Rosenberg* M. G.: Nyekatorüje voproszü primenyenyie obscsih uszlovij posztavok tovarov mezsdu organizaciami sztran-cslenov SzEV v praktyike vnyesnyetargovoj arbitrazsnoj komisszii, Matyeriali 27. a Szovjetunió Kereskedelmi Kamarája, Moszkva 1974. 40—43. old. (oroszul).

[9] Magyar—NDK: 2/1962. (II. 25.) KkM sz. rendele 4. pont, magyar—csehszlovák: 3/1973. (X. 18.) KkM sz rendelet 2. cikk, magyar—lengyel: 5/1969. (IX. 20.) KKM sz. rendelet 5. pont.

használhatóságot nem befolyásoló jelentéktelenebb minőséghibák esetére. Itt megint olyan — jogszabályalkotási szempontból korántsem szerencsés — esettel állunk szemben, hogy a 31. § (5) és a 75. § (4) bekezdés módosulása már megvalósult, az új — a minőséghibás szállítás tényét szankcionáló — kötbér pedig még kidolgozás alatt áll.

A szavatosság és jótállás intézménye fejlődésének párhuzamossága továbbra is felveti az ÁSZF-ben e két intézménynek egységes felelősségi intézménnyel való felváltását.[10] Ez persze nem jelenti azt, hogy a szavatossági felelősség a jótállás egész időtartama alatt érvényesülne, hanem a felelősség egységes jogintézményén belül az eladó különféle szerződésszegéséért különböző módon és ideig, de egységes felelősségi jogintézmény keretében felelne. Ennek indokoltságát különösen aláhúzza, hogy az ÁSZF-ben a szavatosság és jótállás jogintézménye egyaránt a jogszabályban van — mégpedig relatíve kogens módon — szabályozva, itt tehát a helyzet tételes jogilag is alapvetően eltér e megoldást vitató Lázár[11] által álláspontja alátámasztására hivatkozott európai Ptk-ektól vagy éppen típus feltételektől, azon túl, hogy tartalmilag sem a szavatossági felelősség egyszerű meghosszabbításáról van szó.

A felróható késedelem, nem-szállítás, illetőleg meghiúsulás miatti elállás (85. §) esetére a szerződésszegő szállítóval szemben érvényesíthető kötbért az Általános Szállítási Feltételek nem tartalmaz. A gyakorlatban a 85. §-on alapuló, tehát felróható késedelem miatti elállás esetén a választottbíróságok kötbérkiszabási gyakorlata elég változó. Úgy tűnik, hogy az elállás időpontjáig jelentkező késedelemre a választottbíróság a 83. § szerinti kötbért követelhetőnek értékeli. Ami az elállás tényéhez kapcsolódó szankciót illeti, itt a gyakorlat már különböző megoldásokat alakít ki. Egyesek különösen a 88. § (2) bekezdésének értelmezéséből (tehát annak kimondásából, hogy a kötbér bejelentésére vonatkozó szabályok irányadók „a szerződés *felbontása* esetén keletkező kötbérigényekre is") vonják le azt a következtetést,[12] hogy a felbontás tényéhez is fűződik kötbérszankció, amely — kvázi késedelmi kötbérként, vagy meghiúsulási kötbérként — 8%.

Úgy gondolom, hogy az álláspont kialakításánál abból kell kiindulni, hogy a 85. § szerinti késedelem vagy nem-szállítás esetén a jogosult elállása miatt további szankciót az ÁSZF nem irányoz elő. Ebből a tényből az következik, hogy akár van késedelem (amikor is a 83. § szerinti kötbér felszámítható), akár pedig nincs (például ha a 85. § (2) bekezdése alapján az eladó már a szállítási határidőkor közli a vevővel, hogy az árut nem fogja 4, illetve 6 hónapon belül leszállítani), az elállás mellett az új 67—C. § szabálya szerint — minthogy kötbérszankció nincs — kártérítés érvényesíthető. Ez a megoldás, a késedelemben és a meghiúsulásban vagy nemteljesítésben jelentkező szerződésszegések elkülönítése gazdaságilag is helyes, mivel arra ösztönzi az eladót, hogy mielőbb rendezze a helyzetet, hiszen ezzel legalább a késedelmi kötbér egészben vagy részben történő megfizetésétől mentesülhet. A vevő nem élhet azonban vissza jogával és amennyiben az eladó már a késedelem első napján közli az elállásra jogot adó tényt, úgy nem várhat jogos indok nélkül döntésével mindaddig, míg a 8% kötbér követelése nem válik esedékessé és nem érvényesíthet a késedelmi kötbér beszedését követően elállás miatti kártérítést.[13]

Nem tartalmaz az ÁSZF kötbérszankciót a *minőséghibás szállítás* miatti elállás esetére sem.

A kötbérszankció gyakorlati alkalmazásával összefüggésben gyakori probléma a gépek és berendezések szállítási késedelmével együtt jelentkező műszaki dokumentáció szállítási késedelem, abban az esetben, ha a gépek és berendezések és a műszaki dokumentáció különböző időpontban, de mindkettő késedelmesen kerül leszállításra. Ezt a problémát rendezi a 84. § (1) bekezdésének új kiegészítése, mely szerint, „ha a műszaki dokumentáció rendelkezésre bocsátásának késedelme azoknak a gépeknek vagy berendezéseknek a késedelmes szállítása után következik be, amelyekre a műszaki dokumentáció vonatkozik, a műszaki dokumentáció rendelkezésre bocsátásának késedelme miatt fizetendő kötbért a gépek vagy berendezések késedelmes szállítása miatt fizetendő kötbér folytatásaként számítják fel. Ezt a rendelkezést kell alkalmazni abban az esetben is, ha a gépek vagy berendezések szállításának késedelme követi a műszaki dokumentáció rendelkezésre bocsátásának a késedelmét."

A fentiekből kitűnően az Általános Szállítási Feltételek szerződésszegés esetére vonatkozó kötbér-intézmény rendszerét a legtipikusabb szerződésszegő tényállásokra elég részletesen kiépítette. Az alapvető szerződésszegési típusokból kötbér csak a szerződésszegés miatti *elállásra* nincs megállapítva, mint később látni fogjuk, ennek azonban más, a kártérítés érvényesíthetőségét biztosító oka van.

[10] Vö. *Szász* Iván: KGST Általános Szállítási Feltételek, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1974. 260. old.

[11] Vö. *Lázár* Ernő: Exportvállalkozási szerződéseink egyes jogi kérdései. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle 1975. 11. sz. 641. old.

[12] Vö. *Kemper—Strohbach—Wagner:* Die ALB/RWG. 1968. Staatsverlag der DDR, Berlin 1975. 377. old.

[13] Másik lehetséges megoldás, ha az elállás oka szerint különböztetünk. A *késedelem miatti elállás* esetén, mivel a késedelemre van kötbérszankció, kártérítést csak a mögöttes jog alapján engedünk, míg a *teljesítés megtagadása* vagy felróható meghiúsulás miatti elállás esetén kötbér nem érvényesíthető, tehát a 67—C. § alapján kártérítés követelése nyílik meg. Ez a megoldás azonban az igény alakulását túlzottan az eladó által közölt tényállástól teszi függővé és így lényegében választást enged részére a kötbérfizetés és a kártérítés között, holott a tagországok joga ilyen választási lehetőséget (a késedelem és meghiúsulás jogkövetkezménye közötti választás lehetőségét) rendszerint a vevőnek ad.

6. A *kártérítés* jogintézményének az Általános Szállítási Feltételekben való kiépítése a továbbfejlesztés egyik legfontosabb feladata. Ez idő szerint a KGST Általános Szállítási Feltételek a szerződésszegések alapvető formái vonatkozásában kártérítésről nem rendelkezik (rendelkezések csak marginális kérdésekben találhatók, mint például a 13. §) és a szerződések leggyakoribb típusainál a kártérítés kérdésében az Általános Szállítási Feltételek 110. §-ának megfelelően a mögöttes jog szabályai, az eladó országának anyagi joga irányadó. A mögöttes nemzeti jogok rendelkezéseiben azonban e vonatkozásban alapvető eltérések vannak. Míg Bulgária, NDK, Mongólia, Románia és a Szovjetunió nemzeti joga az ÁSZF által szabályozott ügyletek körében a kötbéren felüli kártérítést lehetővé teszi (jóllehet a bolgár kötelmi törvény, a BGB és a Román Ptk alkalmazása során a választottbíróságok e törvénykönyvek szabályait úgy értelmezik, hogy azok az ÁSZF által meghatározott kötbéren felüli kár megtérítésének követelésére nem adnak lehetőséget), addig a többi tagország joga a kötbéren felüli kártérítés követelésére csak akkor ad lehetőséget, ha erről a felek szerződésükben külön rendelkeztek. Minthogy pedig a KGST Általános Szállítási Feltételek a leggyakoribb szerződésszegő tényállásokra kötbérszankciót állapít meg egyes országok jogának alkalmazásával — tehát egyes országok vállalataival szemben — a kártérítés érvényesítése ki van zárva, míg más országok jogának alkalmazása, tehát más országok vállalataival szemben a kártérítési igényérvényesítés lehetséges. E téren egységes szabálynak az ÁSZF keretei közötti létrehozása tehát mind gazdaságilag, mind jogilag egyaránt sürgető.

A kártérítés intézményrendszerének áttekintése során két tényállást kell mindenekelőtt egymástól elkülöníteni.

Az egyik az az eset, amikor az Általános Szállítási Feltételek, kétoldalú egyezmény, vagy a szerződés a kötelezettségek nem teljesítésének, vagy nem megfelelő teljesítésének esetére *nem állapít meg* kötbért; ebben az esetben a KGST 1968/1975. ÁSZF új 67—C. §-a alapján a kötelezett a jogosultnak okozott kárt köteles megtéríteni.

Mi a helyzet azonban az olyan tényállások esetén, amelyek vonatkozásában az Általános Szállítási Feltételek, kétoldalú egyezmény vagy a szerződés a kötelezettségek nem-teljesítésének vagy nem megfelelő teljesítésének esetére kötbért állapít meg? Láttuk, hogy erről az esetről ez idő szerint a KGST ÁSZF direkt normával nem rendelkezik, tehát változatlanul az ÁSZF 110. §-a alapján az egyes országok eltérő tartalmú nemzeti jogi normái az irányadók. Láttuk, hogy fontos érdek fűződik az eltérő nemzeti jogok alkalmazását kizáró direkt normával való rendezéshez. A szerződésszegő tényállások sokrétűségére, eltérő természetére tekintettel itt a 67—C. §-hoz hasonló minden szerződésszegésre egyaránt irányadó egységes szabály nem állapítható meg, hiszen a kötbéren felüli kár érvényesíthetősége egyes szerződésszegés-típusnál gazdaságilag indokolatlan terhet róna a kötelezettre, míg más esetekben az ellenkező megoldás, a kötbéren felüli kár követelhetőségének kizárása a jogosult gazdasági érdekeit sértené indokolatlanul. Az Általános Szállítási Feltételekben a kötbér követelését lehetővé tevő egyes szerződésszegő tényállások esetére külön-külön kell tehát szabályt adni a kártérítés érvényesíthetőségéről. Ez a megközelítés már jól látható az 1976. január 1-én hatályba lépő módosításoknál. Itt három, a jelenlegi ÁSZF szerint kötbér, illetőleg bírság követelhetőségét maga után vonó tényállásnál a módosítás a kötbért (bírságot) meghaladó kártérítés követelését kizárja. Ennek megfelelően az 58. § alapján a vételárat alaptalanul visszakövetelő vevő részére kifizetett összeg 5%-át kitevő bírság összegét meghaladó kárt nem kell megtéríteni; a 67. §-ban az akkreditív nyitási késedelem miatt érvényesíthető kötbér összegét meghaladó kár érvényesíthetőségét is kizárja a módosítás [67. § (6) bekezdés]. Végül a hajóállás miatt felmerülő költségek viseléséről szóló 44. § (4) bekezdésének hatályon kívül helyezése mellett a KGST 1968/1975. évi ÁSZF 87. §-ának (2) és (3) bekezdése egységes rendben szabályozza valamennyi fuvareszköz állása miatt a vevő által a fuvarozónak kifizetett olyan költségek megtérítését, amelyek okozati összefüggésben állnak az eladót terhelő értesítési kötelezettség elmulasztásával vagy késedelmével. Ennek megfelelően vízi fuvarozás esetén a kötbéren *kívül*, más fuvarozás esetén a kötbéren *felül* az ilyen költségeket meg kell téríteni. (Nem vízi fuvarozás esetén az egy fuvarozási okmányra feladott árutételre eső költségtérítés nem haladhatja meg a 100 rubelt.)

Látjuk, hogy a kötbéren felüli károk egységes szabályokkal történő rendezése megkezdődött, de még nem érte el éppen a legfontosabb, leggyakoribb szerződésszegés-típusok területét. Változatlanul nincs egységes direkt norma az ÁSZF módosított szövegében a 83. §-on alapuló késedelmi kötbért, a 84. § (1) és (2) bekezdésén alapuló dokumentáció szállítási késedelem, vagy elemzési bizonyítványszolgáltatási késedelem esetére felszámítható kötbért, a hibás árutételek ismételt szállítása alapján felfüggesztett szállítások esetén [80. § (3) bekezdés] felszámítható kötbért, továbbá a minőséghibás szállítások esetén a hiba kiküszöbölésének időtartamára felszámítható kötbért [31. § (5) bekezdés, 75. § (4) bekezdés] meghaladó kár követelhetőségére. Az eddigi gyakorlatot, valamint a kártérítés érvényesíthetőségével kapcsolatos gazdasági problémákat figyelembe véve úgy tűnik, hogy a fent felsorolt tényállások esetére célszerű lenne az ÁSZF-be olyan rendelkezést felvenni, hogy a kötbért meghaladó kár nem érvényesíthető.[14] Az ezt a nézetet képviselő tudósok és gyakorlati

[14] Vö. *Szász* Iván: a KGST Általános Szállítási Feltételek, 284—286. old.

szakemberek tábora egyre nő. A kötbér összege ugyanis itt — a nemzetközi kereskedelemben kialakult szakásoknak is megfelelően — általában elegendő, a kölcsönös érdekeket megfelelően tükröző szankció. Abban az esetben, ha ez megvalósulna az ÁSZF fejlesztésének egy következő szakaszában, akkor az áruszállítási késedelem, a minőséghibás teljesítés, valamint a nem teljesítés területén lényegében 3 olyan szerződésszegő tényállás maradna, ahol kártérítés követelésének lehetősége felmerül.

a) A felróható és érdekmúlást okozó *késedelem miatti elállás,* ahol, mint ahogy már korábban volt szó, az elállásra okot adó szerződésszegő eladóval szemben ezért kötbér (kvázi meghiúsulási kötbér) nem érvényesíthető. A jelenlegi rendelkezések szerint egységes direkt norma kizárólag az elállást megelőző késedelem során már esedékessé vált késedelmi kötbér érvényesíthetőségéről rendelkezik. A vevő szükségleteinek ki nem elégítése itt gyakorta okozhat olyan károkat a vevőnek, amelyeket a kötbér nem kompenzál, tehát e súlyos szerződésszegés esetén nem volna célszerű a kötbéren felüli kár érvényesítésének kizárása. Ezért itt előreláthatólag kötbér megállapítása mellett lehetőséget kell majd arra adni, hogy a vevő, ha kára nincs, vagy azt nem kívánja bizonyítani, úgy kötbért, ha pedig bizonyítható kára van, úgy kárát érvényesíthesse. (Az alaptalan követelések számának csökkentését szolgálná az a terv, hogy nem a kötbéren *felüli* kár követelhetősége, hanem az lenne kimondva, hogy a vevő vagy *kötbért,* vagy *kárát* érvényesítheti. Így a vevő az igény érvényesítésekor kell, hogy mérlegelje kártérítési igényének alaposságát. Kártérítési igényének megalapozatlansága esetén azonban az eladó kerülne indokolatlanul előnyös helyzetbe (nem fizet kötbért sem), ezért egy csekélyebb összegű kötbér érvényesíthetőségét ilyen esetre is lehetővé kellene tenni.) E megoldásból jól látható, hogy a normák megalkotásánál nemcsak jogdogmatikai megoldások, hanem igen nagy mértékben gazdasági megoldások is érvényesülnek, figyelembe véve az ÁSZF relatíve kogens jellegét — tehát, hogy az már bizonyos mértékben maga a szerződés — továbbá az egyes szerződésszegés-típusok szankcionálása tekintetében a tagországok eltérő érdekeltségét.

b) Ugyancsak nincs kötbérszankció arra az esetre, amikor a vevő *hibás teljesítés miatt jogosult* a szerződéstől *elállni.* Erre az esetre kötbérszankciót biztosítani nem szükséges, hiszen a szerződésszegő eladót általában már nagymértékben sújtja magának az elállásnak a ténye is, a ehhez még kártérítés érvényesítését biztosítuk (mint ahogy a KGST 1968/1975. ÁSZF 7—C. §-a, mint láttuk, kártérítés követelését mindazon esetekben biztosítja, amikor a szerződésszegés miatt az ÁSZF kötbért nem irányoz elő), a szerződésszegés kielégítően szankcionált.

c) Végül nem irányoz elő az ÁSZF a *minőséghibás teljesítés* esetére sem kötbért. Ezért minőséghibás szállításból adódó károk megtérítése (például a minőséghibásan szállított hűtőszekrényben tönkrement értékes, hűtötten tartandó anyag értéke) az ÁSZF szerint követelhető. Felmerül azonban a kérdés, hogy mi legyen majd a kártérítés érvényesíthetőségének sorsa abban az esetben, ha az ÁSZF a minőséghibás szállítás esetére a fejlesztés elkövetkezendő szakaszaiban egyszeri kötbért fog megállapítani. Ebben az esetben ugyanis a 67—C. § nem alkalmazható és így meg kell állapítani, hogy a kötbéren felüli kár érvényesíthető-e. Úgy vélem, hogy a kötbéren felüli kár érvényesíthetőségét fenn kell tartani, hiszen az ilyen minőséghibás szállításokból adódó károk gyakorta messze meghaladhatják a kötbérekben kifejezett kárátalányt.

Amint az eddig elmondottakból látható, a kártérítés jogintézményének az ÁSZF-ben való kidolgozása megkezdődött, noha a leglényegesebb szerződésszegő tényállások esetében a kártérítés érvényesíthetősége még kidolgozás alatt áll. Ez a folyamatban levő munka, továbbá e munkának egyes, már a mostani módosításban megjelenő eredményei indokolttá tették a *kártérítésre vonatkozó általános szabályok* kidolgozását. E szabályok már meg is jelennek a KGST 1969/1975. ÁSZF rendszerében, noha ennek igazi jelentősége megint csak a következő fejlesztési szakaszban lesz, amikor valamennyi jelentős szerződésszegés esetére egységes direkt norma fogja rendezni a kártérítés követelhetőségét.

A felelősség általános szabályairól szóló 12. fejezet új 67—D. §-a kimondja, hogy „azokban az esetekben, amikor kártérítés követelhető, az egyik félnek az a kötelezettsége, hogy megtérítse a másik félnek a kötelezettségek nem teljesítésével vagy nem megfelelő teljesítésével okozott kárt, az alábbi körülmények együttes megléte esetén következik be:

a) ha fennáll a szerződéses kötelezettség nem teljesítése vagy nem megfelelő teljesítése; *b)* ha annak eredményeként, hogy az egyik fél szerződéses kötelezettségét nem teljesíti, vagy nem megfelelően teljesíti, a másik félnek anyagi kára keletkezett; *c)* ha a szerződő fél kötelezettségének nem teljesítése vagy nem megfelelő teljesítése és a másik félnek okozott kár között közvetlen okozati összefüggés áll fenn; *d)* ha a kötelezett vétkes a kötelezettség nem teljesítésében, vagy nem megfelelő teljesítésében."

A vétkesség megállapítása során az adott fajtájú viszonyokban általában elfogadott gondosságot kell ismérvként figyelembe venni. A kártérítés fenti feltételeinek, valamint a kár mértékének bizonyítási terhe a jogosultra hárul, a kötelezett vétkességét azonban vélelmezni kell. A kötelezett nem köteles megtéríteni azokat a károkat, amelyeket a jogosult az adott fajtájú viszonyokban általában elfogadott gondosság tanúsítása mellett elkerülhetett volna.

Figyelemmel arra, hogy az egyes tagországok belső jogában a szállítási szerződések rend-

jében kötbérfizetési — egymástól eltérő kötbérfizetési — kötelezettségek vannak előírva, a kártérítés természetének szempontjából nagyon fontos az a 67—D. §-ban található új szabály, mely szerint „a szerződő felek nem jogosultak az okozott kár megtérítéseként azokat a kötbérösszegeket egymástól követelni, amelyeket a nemzeti jogszabályok vagy a gazdasági szerződések alapján fizettek ki saját országukban szerződő partnereik részére."

Végül a kártérítés általános szabályaival kapcsolatos, hogy „a közvetett károkat nem kell megtéríteni." Ez megfelel az általános kereskedelmi gyakorlatnak, de azért is szükséges ennek kimondása, mert a *közvetett károk* érvényesíthetőségének megengedése az egyes országok belső ár- és egyéb viszonyai figyelembevételével még tovább bonyolítaná a kártérítés egyébként is bonyolult problémáját.[15]

Változatlanul rendezetlen viszont az a kérdés, hogy kárként a jogosult által eszközölt kiadások a jogosult vagyonát ért veszteségek vagy megrongálódások megtérítésén kívül az *elmaradt haszon* is megtérítendő-e. A nemzetközi szerződéses gyakorlatban az elmaradt haszon érvényesíthetősége elég bizonytalan. A tagországok belső elszámolási rendjéből adódó különbségek miatt is nagyon nehéz lenne az elmaradt haszon érvényesíthetőségét általános érvénnyel kimondani. Ezért, noha a tagországok belső jogában követelhető az elmaradt haszon[16], a fejlesztési munka iránya ez idő szerint az, hogy az elmaradt haszon csak abban az esetben kerüljön megtérítésre, ha kétoldalú egyezmény vagy szerződés ezt előírja.

A kártérítés érvényesíthetőségének megengedése mellett is szükséges rendelkezni arról, hogy a károk megtérítése korlátlanul vagy csak bizonyos, a szerződés értékét figyelembe vevő határig legyen-e érvényesíthető. Erre vonatkozóan ez idő szerint ugyancsak nincs rendelkezés az Általános Szállítási Feltételekben, azonban a munka következő ütemében előreláthatólag ilyen felső határ megállapítására is sor kell, hogy kerüljön. A nemzetközi kereskedelemben persze ilyen határ nem a jogban, hanem ha valahol, hát a felek szerződésében, esetleg a kikötött általános feltételben, szokványban található. Az ÁSZF jellege (hogy ez relatíve kogens normarendszer) szükségessé teszi az ilyen felső határnak magában az ÁSZF-ben való meghatározását, hiszen a felső határ esetenkénti szerződéses rögzítése egyebek között a szankciórendszer egységes érvényesülését akadályozná. Cél, hogy egyik szerződésben eladói, másikban vevői pozícióban levő tagország vállalata azonos jogokkal, illetve kötelezettségekkel rendelkezzen.

A kártérítés felső határa tekintetében valahol a szerződéses érték 50%-a és 100%-a között kell a felső határt keresni. A kisebb károkat ugyanis a kötbérnek mint kárátalánynak átlagosan fedeznie kell. A kártérítésnek a szerződés értékét meghaladó felső határa pedig az eladó számára túlzott kockázatot és ennek megfelelően indokolatlan áremelési tényezőt jelentene. Rendezendő lesz az is, hogy a vevőnek a minőséghibás teljesítéssel összefüggő speciális költségei [mint például ha a 33. §-ban vagy a 84. §-ban írtak alapján a minőséghibás árut maga javítja ki és a költségeket az eladónak felszámíthatja, vagy a 32. § (3) bekezdése, illetőleg a 79. § alapján eladó költségére a hibás árut visszafuvaroztatja] beleszámítson-e az említett felső határba. Külön kell felhívni a figyelmet a KGST 1968/1975. Általános Szállítási Feltételek kártérítést érintő arra a rendelkezésére, mely szerint *Mongóliával* a tagországok a kártérítés kérdését külön kétoldalú megállapodással rendezik.

Kérdés, hogy a kártérítés érvényesíthetőségére vonatkozó, már hatályba lépett általános szabályok (67—D. §) érvényesülnek-e olyan esetekben is, amikor az adott szerződésszegés-típus esetén érvényesíthetőségére direkt norma nincs és az ÁSZF 110. §-a alapján az eladó ország anyagi joga kerül alkalmazásra. (Például késedelmi kötbért meghaladó kár érvényesíthetősége.) Úgy vélem, hogy az ÁSZF 67—D. §-a ilyen esetekben is alkalmazásra kell, hogy kerüljön és a kártérítés követelhetőségének feltételeire például már nem az eladó országának anyagi joga, hanem a 67—D. § az irányadó, hiszen a kártérítés követelhetőségére ugyan még nincs, feltételeire azonban már van egységes norma.

7. A szerződésszegés miatt a jogosult részéről történő *elállásra* az ÁSZF 2—A. §-a új általános szabályt ad. Miután a 2—A. § (1) bekezdés kimondja, hogy „a szerződést a felek megállapodásával lehet módosítani, vagy megszüntetni", a (2) bekezdés megállapítja, hogy „a szerződéstől való egyoldalú elállás és a szerződés feltételeinek egyoldalú módosítása a jelen általános szállítási feltételekben a kétoldalú egyezményben, vagy a szerződésben kifejezetten szabályozott esetek kivételével nem lehetséges." Az ÁSZF tehát az elállás lehetősége tekintetében kizárja a 110. § alkalmazásának, tehát a nemzeti jogok alkalmazásának lehetőségét. Ez a szabály ugyanakkor feltételezi, hogy az ÁSZF az elállás lehetőségét teljeskörűen szabályozza.

Ha már most a leggyakoribb szerződésszegés-típusok esetén a jogosult elállási jogát vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy *késedelem* esetén — akár felróható, akár fel nem róható késedelemről van szó — az ÁSZF meghatározott idő után lehetőséget ad az elállásra (70. §. 85. §)

Nehezebb a helyzet *minőséghibás* szállítás esetén. Az ÁSZF 31. § (8) bekezdése, illetve a 75. § (7) bekezdése szerint egyedül az az eset van szabályozva, amikor kétoldalú egyezmény vagy

[15] A közvetett kár érvényesíthetőségét a bolgár kötelmi törvény 82. §-a, a román Ptk 1086. §-a, az orosz Ptk 361. §-a és a csehszlovák NKT 254. §-a kizárja.

[16] Vö. bolgár kötelmi törvény 82. §, BGB 252. §, lengyel Ptk 143. §, mongol Ptk 361. 566, 574. §§, román Ptk 1084. §, orosz Ptk 219. §, csehszlovák NKT 254. §.

a szerződés a vevőt a szerződés felbontására már feljogosította, csak a felbontás *feltételeit* nem rendezték a felek a szerződésben. Ilyenkor a vevő abban az esetben élhet elállási jogával, ha a választottbíróság mgállapítja, hogy az eladó a hibát nem tudja kijavítás vagy kicserélés útján kiküszöbölni és a vevő az árut az eladó által felajánlott árengedménnyel nem tudja rendeltetésszerűen felhasználni.

Sem az 1968. évi ÁSZF, sem pedig annak 1968/1975. évi szövege nem rendelkezik arról az esetről, amikor a szerződés nem tartalmaz olyan kifejezett rendelkezést, mely a vevőt minőséghibás szállítás esetén elállásra jogosítaná fel. Ilyen esetre eddig elméletileg két álláspontot lehetett képviselni. Egyik álláspont szerint a minőséghibás szállítás következményeit az ÁSZF tartalmazza, de azok között nem szerepel az elállás lehetősége és ez azt jelenti, hogy az ÁSZF nem kívánt ilyen jogkövetkezményt biztosítani, a vevőnek elállási joga ilyen esetre tehát nincs. A másik álláspont szerint az ÁSZF az elállás lehetőségét minőséghibás szállítás esetére nem szabályozza és ezért az ÁSZF 110. § alkalmazásával az eladó országának anyagi joga kerül alkalmazásra. A gyakorlatban olyan esetben, amikor a szerződéssel a felek által megvalósítani kívánt cél nem valósulhatott meg és a szerződés egyensúlya árengedménnyel sem volt rendezhető, a vevő elálláshoz való jogát többnyire a választottbíróság megállapította, tehát a gyakorlat inkább a másodikként említett megoldást követte. Ez a helyzet azonban most gyökeresen megváltozott. A 2—A. § (2) bekezdésének új rendelkezése szerint ugyanis nincs többé lehetőség az ÁSZF 110. §-a útján az elállás jogának elismeréséhez, hiszen elállni csak az ÁSZF-ben, a kétoldalú egyezményben, vagy a szerződésben kifejezetten szabályozott esetekben lehetséges. Ha pedig a szerződés, vagy kétoldalú egyezmény az elállást nem szabályozza, az ÁSZF ez idő szerint minőséghibás teljesítés esetére elállást nem enged.

Ezzel kapcsolatban több kérdés vár megválaszolásra. Az első, hogy vajon a 2—A. § az ÁSZF fejlesztésének azt a tendenciáját fejezi-e ki, hogy az ÁSZF nem kíván minőséghibás szállítás esetén semmilyen körülmények között elállási jogot biztosítani, ha a kétoldalú egyezményben, vagy szerződésben biztosítva nincs. Azt hiszem, egyértelmű az a válasz, hogy a vevőt — ha csak kifejezetten hozzá nem járul — nem lehet megfosztani attól a jogától, hogy ha az eladó szerződésszegő magatartása következtében a szerződés célja végleg meghiúsul és semmilyen módon meg nem valósítható, elállhasson a szerződéstől. Az ÁSZF továbbfejlesztése során — mely a kötelezettségekért való felelősség növelését tűzte maga elé — nem lehet ilyen szándék és ezt világosan tükrözi az a tény is, hogy a fejlesztés most soronlevő ütemében már az országok vizsgálják, hogy milyen feltételek mellett kell minőséghibás teljesítés esetén a vevőnek elállási jogot biztosítani. A munka itt abban az irányban halad, hogy amennyiben a szerződés elállási jogot nem tartalmaz, úgy a választottbíróság a vevő kérésére akkor bontja fel a szerződést, ha a felek által egyeztetett vagy ennek híján műszakilag indokolt határidőn belül az eladó nem küszöböli ki az áruban mutatkozó hibákat és a hibának későbbi határidőben történő kiküszöbölése a vevő számára már lehetetlenné teszi az áru gazdaságilag célszerű, rendeltetés szerinti felhasználását. Ha a vevő érdekét ez nem sérti, a választottbíróság az eladó részére póthatáridőt állapíthatna meg kötelezettségei teljesítésére, ha pedig az eladó e póthatáridőre sem küszöböli ki a hibát, azt úgy kell tekinteni, mint annak bizonyítékát, hogy az eladó részére lehetetlen a feltárt hiba kiküszöbölése. Ha vevő árengedményt követelt, de árengedményben megállapodni nem tudtak, úgy az eladó árengedmény helyett a hibát kiküszöbölhetné és a választottbíróság akkor bontaná fel a szerződést, ha megállapítja, hogy sem a hiba kiküszöbölésével, sem az eladó által javasolt árengedménnyel a vevő számára az áru gazdaságilag célszerű, rendeltetésszerű felhasználása nem lehetséges. Külön probléma, hogy komplett berendezések esetére milyen szabályai legyenek az elállásnak, hiszen komplett berendezések szállítása esetén a világkereskedelemben elállásnak ennél lényegesen differenciáltabb specifikus szabályai vannak, mind a kijavítások határideje, mind pedig az árengedmény alkalmazhatóságára vonatkozólag.

Mindez azonban csak a remélhető jövő. Úgy tűnik, hogy az említett, az ÁSZF 2—A. §-ban szereplő rendelkezést minőséghibás szállítás miatti elállás szabályozásával egyidejűleg és nem azt megelőzően kellett volna az ÁSZF rendszerébe beemelni. Most már azonban tény, hogy a 2—A. § az ÁSZF részévé vált anélkül, hogy a minőséghibás teljesítés esetén a vevő elállási joga szabályozva lenne. Azt hiszem, hogy ebben a helyzetben a továbbfejlesztés következő állomásáig terjedő átmeneti időszakban két teendő van. A feleknek a lehetőséghez képest szerződéseikben kell szabályozniuk az elállás lehetőségét. Ez persze minden szerződéstől nem várható el. Kérdés most már, hogy mi a teendő abban az esetben, amikor a szerződésben kitűzött cél véglegesen meghiúsul és ennek konzekvenciáit a szerződéses viszonyra is le kell vonni, noha a szerződés erre rendelkezést nem tartalmaz. Vajon lehetséges-e továbbra is az ÁSZF 110. §-a alkalmazásával az eladó országa anyagi jogának alkalmazása. Azt hiszem, nem. Ez kifejezetten szemben állna a 2—A. § rendelkezésével. Amire azonban lehetőséget látok, az a jogviszonynak a választottbíróság segítségével történő felszámolása. A 2—A. § (2) bekezdése ugyanis csak a feleknek a szerződéstől való egyoldalú elállását rendezi. Nem korlátozza azonban a választottbíróságokat a szerződés felbontása vonatkozásában. Úgy vélem tehát, hogy ha a felek a mögöttes jog alkalmazásával nem is állhatnak el egyoldalúan a szerződéstől, minőség-

hibás szállítás esetén változatlanul fordulhatnak a választottbírósághoz, hogy az bontsa fel szerződésüket. Ez a megoldás persze csak átmeneti megoldás lehet, a végleges megoldás a 2—A. §-hoz tartozó, a minőséghibás teljesítéssel összefüggő elállási jogot szabályozó szabálynak az ÁSZF-be való beemelése.

8. Az 1976. január 1-ével életbe lépő módosítások körében talán a legjelentősebb összefüggő, áttekinthető szabályrendszer a *fix határidős* szerződésekkel kapcsolatosan, illetőleg e szerződések megsértésével kapcsolatosan jelent meg az Általános Szállítási Feltételekben. A 70. § (4) bekezdése helyett az ÁSZF új 11—A. §-a meghatározza a fix határidős szerződések fogalmát és kimondja, hogy ezek olyan szerződések, „amelyekből a bennük foglalt kifejezett rendelkezés vagy tartalmuk alapján világosan következik, hogy a szállítási határidő megsértése esetén a szerződés automatikusan megszűnik, vagy hogy a vevő jogosult a szerződéstől azonnal elállni." A (2) bekezdés szerint „az eladó a szerződésben előírt szállítási határidő eltelte után csak a vevő hozzájárulásával jogosult szállítani". A két szakasz összevetéséből megállapítható, hogy itt tulajdonképpen kétfajta rendszerről van szó. Az egyik esetben a szerződés *automatikusan* megszűnik, ilyen esetben nem világos a (2) bekezdés rendelkezése, hiszen ha a szerződés automatikusan megszűnt, akkor miféle hozzájárulással szállít a vevő. A hozzájárulás vagy az automatikus megszűnés előtt történik, akkor ez szerződésmódosítás és akkor már nincs olyan szerződés, amely automatikusan megszűnne, vagy a szállítási határidő után történik, amikor pedig már nincs mihez hozzájárulni, akkor ez új szerződés megkötése. Ez utóbbi esetre tehát a (2) bekezdés szabályai csak a fenti értelemben irányadóak. Az első fordulat az 1964. évi hágai, az áruk nemzetközi adásvételéről szóló törvényből ismert úgynevezett „ipso facto avoidance" megoldás szigorúbb változata.[17]

Más az eset akkor, ha az első bekezdés második fordulata érvrényesül, az tehát, hogy a szerződésből kitűnően a vevő jogosult a szerződéstől azonnal elállni a szállítási határidő megsértése esetén, ilyenkor elállás helyett valóban hozzájárulhat a későbbi szállításhoz.

A fix határidős ügyek természetével összhangban az ÁSZF 86. §-a módosított szövegében kimondja, hogy a fix határidős szerződésekben megszabott *szállítási határidő* megsértése esetén az eladó kétoldalú egyezmény, vagy a szerződés eltérő rendelkezésének hiányában a le nem szállított áru értékének 5%-át kitevő összegű kötbért tartozik a vevőnek fizetni. Azan túl, hogy az ÁSZF új szövege a fix határidős szerződésekben megszabott szállítási határidő megsértése esetére az 5%-os kötbért előírja, új rendelkezésként a 86. § (2) bekezdése diszpozitív hatállyal kimondja, hogy „a fix határidős szerződésekben megszabott szállítási határidő megsértése esetén a vevő a szerződéstől való elálláskor kötbér *helyett* a szerződés nem teljesítésével okozott kár megtérítését is követelheti az eladótól". Fix határidős szerződésnél tehát az ÁSZF a kötbér megállapításával nem szorítja ki a kártérítés érvényesíthetőségét, de nem is a kötbéren felüli megtérítésre ad lehetőséget, hanem vagylagosan teszi lehetővé kötbér vagy kár érvényesítését.

Amennyiben a fix határidős szerződés alapján késedelmesen szállított áru átvételéhez a vevő hozzájárul, úgy az 5%-os kötbér helyett a 83. §-ban megszabott mértékű általános késedelmi kötbért fizeti az eladó a vevőnek. Ezzel kapcsolatban azonban felmerül az a kérdés, hogy vajon a kártérítés követelésének lehetősége továbbra is nyitva áll-e a vevő előtt. Tekintettel arra, hogy a kártérítést az 5%-os kötbér helyett lehet követelni, és hogy a fix határidős szerződés alapján késedelmesen szállított áru átvétele esetén az igény a 83. §-ban megszabott mértékű kötbér követelésére fordul, e mellett kártérítés követelésére lehetőség nincsen.

A fix határidős szerződések esetén jelentkező késedelemre vonatkozó szabályokkal összhangban szabályozza az ÁSZF új szövegének 77. §-a a fix határidős szerződések esetében a *hibás áru szállításának* jogkövetkezményeit is. Ennek megfelelően az eladó a szerződésben megállapított szállítási határidőn belül köteles a hibát kiküszöbölni, vagy a hibás árut kicserélni, ellenkező esetben a vevő jogosult a szerződéstől a szállítási határidő letelte után azonnal elállni és az eladótól a 86. §-ban írt 5% kötbér fizetését követelni, ha pedig kétoldalú egyezmény vagy a szerződés másként nem rendelkezik, a kötbér *helyett* a szerződés nem teljesítésével okozott kár megtérítését is követelheti. Ha pedig a vevő hozzájárul ahhoz, hogy az eladó a fix határidős szerződés alapján szállított áru hibáit a szállítási határidő letelte után küszöbölje ki, a vevő az eladótól a 31. § (5) bekezdése, illetőleg a 75. § (4) bekezdése értelmében éppúgy, mint szállítási késedelem esetén kötbért követelhet a fix határidős szerződésben megállapított szállítási határidő leteltét követő első naptól kezdve.

A fentiekből láthatóan az 1968/1975. Általános Szállítási Feltételek a fix határidős szerződésekre vonatkozóan teljeskörű szabályozást ad a tipikus szerződésszegések jogkövetkezményei tekintetében és az elállás lehetősége mellett a szerződésszegés kötbér- és kártérítés konzekvenciáit is szabályozza. A szabályozás alapvető vonása, hogy elállás esetére fix kötbért állapít meg azzal, hogy a kártérítés követelését ez nem zárja ki, a jogosult azonban nem az ezt meghaladó kárát követelheti, hanem a szerződéstől való elállás időpontjában *választhat* kötbér vagy kártérítés érvényesítése között. Ez a szabály azt szolgálja, hogy a jogosultak csak kellően megalapozott kárköveteléseket támasszanak, mert megalapozatlan kár követelése esetén a jogosult a kötbértől is elesik.

[17] Vö. Áruk nemzetközi adásvételéről szóló 1964. évi Hágai Törvény 26. § (2) bek.

A fix határidős szerződések megszegésével kapcsolatosan kialakult rendszer egyébként jelzi a kártérítés vonatkozásában azt a szabályozásban érvényesülő tendenciát, hogy a kártérítés érvényesítését az ÁSZF egységes szabállyal lehetővé kívánja tenni, de szabályai ösztönözni kívánják a feleket — és ez előreláthatólag az ÁSZF egész felelősségi rendszerére irányadó lesz —, hogy csak megalapozott károkat érvényesítsenek; megalapozatlan kárköveteléseknél a jogosult kötbérigénye is egészben vagy részben elveszhet.

9. A felelősség alól mentesítő okok köre, mint láttuk, még nem változott (68. §), kiegészül azonban a bizonyítási teherre vonatkozó új szabállyal [68. § (4) bekezdés], amely kimondja, hogy „a kötelezettre hárul azoknak a körülményeknek a meglétével kapcsolatos bizonyítási teher, amelyek a kötelezettet mentesítik a kötelezettségek nem teljesítéséért vagy nem megfelelő teljesítéséért való felelősség alól." Ezzel függ össze a 69. § új (3) bekezdésében található az a szabály, hogy „az a fél, akinek részére a szerződéses kötelezettségeinek teljesítése lehetetlenné vált, ha a másik felet nem értesíti, vagy nem a kellő határidőben értesíti azoknak a körülményeknek a bekövetkezéséről, amelyek őt a felelősség alól mentesítik, az értesítés elmulasztásával vagy a nem kellő időben küldött értesítéssel okozott kár megtérítésére köteles".

A fenti szabályok valamennyi mögöttes jogban és az eddigi gyakorlatban is egyaránt megtalálható elveket foglalnak egységes direkt normába, annak érdekében, hogy a 110. § alkalmazását tovább szűkítsék. A szabály ugyanakkor kifejezi a kötelezettségek teljesítéséért fennálló hangsúlyozott felelősséget.

10. A felelősséggel összefüggő kérdés az *egyoldalú állami intézkedések* hatása a polgári jogi viszonyokra, a gazdálkodó szervezetek felelősségére.

Az ÁSZF jelenlegi 68. §-a az ellenállhatatlan erőt, ami alatt az olyan körülményeket kell érteni, amelyek a szerződés megkötése után rendkívüli jellegű, előre nem látott és a felek által elháríthatatlan események következtében álltak be, a felelősség alól mentesítő okként értékeli. E szabály — összhangban a nemzetközi kereskedelem gyakorlatával — logikailag is, tartalmilag is kiterjed a szabály feltételeit kimerítő állami intézkedésekre is.

A KGST-tagországok vállalatainak egymás közötti forgalma azonban a nemzetközi kereskedelem általános szabályaihoz képest specialitásokat mutat. E forgalom ugyanis éppen a KGST-tagállamok által megkötött kétoldalú hosszú lejáratú (5 éves) és éves árucsereforgalmi megállapodásokon alapszik és azok végrehajtását szolgálja. A polgári jogi (vállalati) és az állami (államközi) kötelezettségek különállásának és önállóságának tételéből kiindulva, természetesen a vállalat részére az állam későbbi egyoldalú — a polgári jogi kötelezettség teljesítését lehetetlenné tevő — intézkedése elháríthatatlan és így a vállalat ezért polgári jogi felelősséget nem vállalhat. Az más kérdés, hogy az államok egymás közötti kapcsolatában rendezendő az állami (államközi) kötelezettségek nem teljesítéséből adódó konzekvencia. Ennek az álláspontnak a megalapozottsága aligha vitatható.

Ugyanakkor meg kell vizsgálni, hogy nem lehetséges-e olyan jogi rendezés kialakítása, amely jobban szolgálná az államközileg vállalt és polgári jogi szerződésekre transzformált kötelezettségek KGST-n belüli teljesülését. Kétségtelen, hogy a kötelezettségek teljesítéséért vállalt anyagi felelősség érvényesülése legzavartalanabbul — a jogintézmények kidolgozottsága miatt is — polgári jogi síkon, a vállalatok közötti kapcsolatokban érvényesíthető. A szabályozásnak tehát igyekezni kellene az egyoldalú állami intézkedések konzekvenciáit az államközi kapcsolatok szférájából a polgári jogi kapcsolatok szférája felé terelni.

Az állami szuverenitásból következően az állam bármikor jogosult a polgári jogi forgalomba egyoldalú intézkedéssel beavatkozni és ez a joga, valamint hogy ez a vállalat részére elháríthatatlan erő, nem vitatható. Az államnak azonban éppen szuverenitásából következően arra is joga van, hogy — szerződéses kötelezettségeként — lemondjon arról, hogy vállalatai a polgári jogi kapcsolatok során az állami intézkedést felelősség alóli mentesítő okként, saját kötelezettségük nem teljesítése következtében felmerülő felelősségük alóli mentesülésre felhasználják. A KGST tagországok közötti forgalom specialitásai — az, hogy a forgalom kötelező kontingensek és más összehangolt állami aktusok által meghatározott keretben bonyolódik, továbbá, hogy a polgári jogi szerződés feltételeinek relatíve kogens rendszere államközi szerződés erejű okmányban, az Általános Szállítási Feltételekben került egyetértően meghatározásra — lehetőséget adnak arra, hogy a polgári jogi szerződésekben a felek lemondjanak arról, hogy az egyoldalú állami intézkedést felelősség alól mentesítő okként kölcsönös kapcsolatukban meghivatkozzák. Ezt a szerződéses rendelkezést pedig már az ÁSZF maga is tartalmazhatja. Ilyen — és csakis ilyen — viszonyok között, tehát lehetőség van arra, hogy a szerződéses kapcsolatban végül is az egyoldalú állami intézkedés ne legyen felelősség alól mentesítő ok.

A KGST tagországok egymás közötti viszonyában kialakuló ilyen szabályozás természetesen nem szolgál precedensül a KGST tagországok és nem tagországok közötti szerződésekben az állami intézkedésnek polgári jogi értékelésére. Ott ugyanis nincs olyan alapul fekvő államközi szerződéses kötelezettség, amelyben az államok kölcsönösen előírhatnák a polgári jogi szerződés tartalmát és e tartalmon belül a feleknek azt a kölcsönös kötelezettségvállalását, hogy az egyébként vis maior hatású egyoldalú

állami intézkedésre mentesítő okként polgári jogi viszonyukban nem fognak hivatkozni.

A KGST tagországok egymás közötti kapcsolatában már ma is megjelenik e gondolatnak bizonyos jogszabályi tükröződése. Így a Magyar Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság között kötött az 1968. évi ÁSZF-et kiegészítő egyezmény 3. pontja kimondja, hogy „felügyeleti és tervintézkedések nem tekinthetők a felelősség alól mentesítő körülményként", noha ezek is lehetnek egyébként ellenállhatatlan erőt jelentő állami intézkedések. Mint láttuk, elvileg lehetőség van arra, hogy az ÁSZF az egyoldalú állami intézkedések körét kizárja a felelősség alól mentesítő okok közül. Kérdés azonban, hogy célszerű-e valamennyi állami intézkedés kizárása. Úgy tűnik, hogy van az állami intézkedéseknek egy olyan kategóriája, amelyik nem függ össze a tagországok közötti kereskedelmi forgalom említett speciális vonásaival és ezért nem is indokolt a felelősség alól mentesítő okként való értékelést mellőzni. Ilyennek tekinthetők az olyan egyoldalú állami intézkedések, ahol az intézkedést az államnak a külkereskedelmi forgalom szabályozására feljogosított központi szerve nem valamely konkrét szerződés tekintetében, hanem valamely árufajtának teljes, minden irányban érvényesülő import vagy export tilalmára hoz. Ez rendszerint országos jelentőségű problémával függ össze. Például, ha valamely országban árvíz van és az árvízvédelmi eszközök exportjára ez az állam általános tilalmat rendel el, úgy ezt mentesítő okként polgári jogi viszonyokban is értékelni kell. Felmerülhet az a kérdés, hogy mi szükség van itt az állami intézkedés meghivatkozására, hiszen itt az állami intézkedés mögött közvetlen természeti és nem adminisztratív jellegű vis maior áll. Ez azonban nincs mindig így, hiszen elképzelhető, hogy azt a gyárat, amely az árvízvédelmi berendezést gyártja, az árvíz — és így természeti vis maior — nem sújtja, exportkötelezettsége teljesítését tehát nem természeti vis maior, hanem az állami intézkedés akadályozza. Ugyancsak indokolt — úgy tűnik — a polgári jogi kapcsolatokban is mentesítő okként értékelni az olyan egyoldalú állami intézkedést, amely karantén, állategészségügyi vagy egészségügyi ellenőrzési megfontolásokon alapszik. (Például bizonyos állatbetegségek által sújtott területekről az import tilalma.)

A felelősség alól mentesítő okok ilyen szerződéses korlátozása előmozdítaná a kötelezettségek teljesítését, illetőleg a nem teljesítésből adódó jogkövetkezmények rendezését és lehetővé tenné, hogy a viták csak egy kisebb csoportja kerüljön állami (államközi) szintre. Az, hogy az egyoldalú állami intézkedések esetén előálló szerződésszegés is polgári jogi szankciót nyer, az állami intézkedésekre, tehát a reális teljesítésekre is hatással lenne, noha persze végső soron a reális teljesítés — mint általában — polgári jogi szinten nem lenne kikényszeríthető.

11. A fentiek az ÁSZF legújabb módosításainak és kiegészítéseinek azzal a módszerrel történő tárgyalását célozták, hogy folyamatában mutassák be az ÁSZF evolúcióját és a már megoldott problémákat a még meg nem oldottakkal összefüggésben, megoldási irányuk keresésének fényében jelezzék. Az ÁSZF fejlesztése kollektív alkotó folyamat, ahol a tagországok valamennyi külkereskedő vállalatának tapasztalata, a tagországok belső jogalkotásának és a KGST-ben folyó jogegységesítésnek, sőt a világkereskedelemben folyó jog- és feltétel-alkotásnak, a szerződéses gyakorlatnak a tapasztalata felhasználásra kerül és így mind az ÁSZF jelenlegi szövege gyakorlatban való alkalmazásának, mind pedig a fejlesztésben való részvételnek előfeltétele magának a folyamatnak és problémáinak összefüggő ismerete, áttekintése és elemzése.

Szász Iván

Harminc éves a köztársasági törvény

1. A felszabadulás utáni forradalmi fejlődésünknek — melynek eredményeként alapjaiban változott meg társadalmunk politikai-gazdasági szerkezete — egyik kiemelkedő állomása: *1946. február 1.*, a köztársasági államforma törvénybe iktatása.

A népi demokratikus forradalom egyik lényeges vonása, hogy az nem semmisíti meg egy csapásra a régi állami szervezetet, hanem lépésről lépésre, fokozatosan átmeneti intézkedésekkel teremti meg a szocialista állam kialakulásának feltételeit. A munkás-paraszt forradalmi demokratikus diktatúra átnövése proletárdiktatúrává, hazánkban éles politikai harcok közepette a parlamentáris kormányzati rendszer fenntartásával ment végbe. 1944 végén—1945 elején a felszabadult országrészekben új típusú népi szervek jöttek létre: nemzeti bizottságok, igazoló bizottságok, termelési bizottságok, üzemi bizottságok, földigénylő bizottságok stb. Ezekben a szervekben kifejeződött az új állam forradalmi jellege. A népi bizottságok ugyanis a közvetlen demokrácia új formáit jelentették és mindez már akkor is túlmutatott a polgári demokratikus állam keretein. Szemben ezzel a forradalmi fejlődéssel, egyre nagyobb ellentmondássá érlelődött az ország államformájának a rendezetlensége. A felszabadulással kezdődő forradalmi átalakulás 1946-ban már jóval túllépett a polgári demokrácia keretein s a harc már a körül folyt, hogy a népi demokrácia megszilárduljon és tovább fejlődjék, vagy pedig burzsoá rendszerré süllyedjen vissza.[1] Az 1945. évi novemberi választás a még meglevő reakció erejét mutatta. A Független Kisgazda, Földműves és Polgári Párt választási győzelme után a reakció támadást indított a demokratikus vívmányok ellen. A Magyar Kommunista Párt kezdeményezésére és irányításával indult meg a demokratikus erők forradalmi akciója, amely szükségszerűen túlhaladt az elért vívmányok védelmén és meggyorsította a szocialista forradalomba való átnövést. Ezek közé tartozott többek között a köztársasági államforma törvénybe iktatása.

A társadalmi haladás szempontjából a marxista államelmélet nem becsüli túl az államforma jelentőségét. Az adott állam jellegét elsősorban annak típusa határozza meg, amely a megfelelő társadalmi-gazdasági formációhoz kapcsolódik, amelyben kifejezésre jut, hogy melyik osztály valósítja meg diktatúráját. Az osztályharc szempontjából viszont nem lehet közömbös, hogy azt milyen államformában kell megvívni, hogy az uralkodó osztály hatalmát milyen módszerekkel gyakorolja, és a hatalom gyakorlásának milyen szervezeti keretei épültek ki.

[1] Magyarország története. Gondolat, 1971. 516. old.

Marx és Engels munkásságában éppen ebből a szempontból foglalt el jelentős helyet az államforma kérdéseinek vizsgálata. Kifejtették, hogy az osztályharc kibontakozásához a legkedvezőbb feltételeket a demokratikus parlamentáris köztársaság biztosítja. Ebben az államformában az osztályellentétek világosabbak és leplezetlenebbek, és ezek az ellentétek a nyílt harcig jutnak el. Arra is rámutattak, hogy a szocialista államhoz vezető útnak elengedhetetlen közbeeső állomása a demokratikus köztársaság megteremtése.

Lenin az imperializmus korszakában vizsgálta az államforma kérdéseit. Az 1905. évi orosz polgári demokratikus forradalomban Lenin dolgozta ki a munkásosztály taktikáját és stratégiáját és ennek részeként elemezte a proletariátus viszonyát az államformához. Kimutatta, hogy következetes polgári demokratikus átalakulás nélkül nem lehet eljutni a szocialista forradalomig és ennek a polgári demokratikus átalakulásnak szükségképpeni eleme az államforma megváltoztatása. A köztársaság kivívását olyan eszköznek tekintette a proletariátus kezében, amellyel az kedvezőbb feltételeket tud teremteni a szocialista forradalom kibontakoztatásához. Az eljövendő szocialista állam formájával kapcsolatban, általánosítva a Párizsi Kommün, az 1905. évi orosz polgári demokratikus forradalom, valamint az 1917. évi februári forradalom tapasztalatait, Lenin arra a következtetésre jutott, hogy a végső cél nem a parlamentáris köztársaság, hanem a tanácsköztársaság, a proletárdiktatúra. Ezekkel a gondolatokkal — melyeket az *Áprilisi Tézisek*-ben foglalt össze — Lenin jelentősen hozzájárult a szocialista államformáról szóló tanítás fejlődéséhez.[2] A fenti megállapítások alapulvételével tudjuk helytállóan értékelni a baloldali erők küzdelmét a köztársaság megteremtéséért.

Magyarországon az államforma kérdése már a horthysta — ellenforradalmi korszakban is nagy vitákat váltott ki. Ezek során többnyire azonosították az államformát a kormányformával és nem vizsgálták az államforma többi összetevő elemét. Az ellenforradalom konszolidációja után létrejött államformát a marxista értékelés úgy jellemzi, hogy az feudális vonásokkal tüzdelt monarchikus kormányformájú fasiszta államforma, amelyben bizonyos demokratikus elemek is funkcionáltak, mint pl. a többpártrendszer, a parlamenti áldemokratizmus.[3]

2. Az 1944. decemberében összeülő *Ideiglenes Nemzetgyűlés* nem rendezte az ország ál-

[2] *Antalffy-Papp:* A politikai és jogi tanok története. Tankönyvkiadó, 1974. 285—288. old. 335—336. old.

[3] Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, 1958. *Samu* Mihály: A Horthy-korszak államformája és jogrendszere. 22. old.

lamformáját. Ebben az időszakban az általánosan elfogadott történelmi, politikai értékelés szerint az új magyar állam a gyakorlatban köztársasági jellegű volt. A köztársasági államforma így tulajdonképpen csak a hivatalos parlamenti elfogadásra várt. A felszabadulás után számos olyan rendelkezés született, amely befolyásolta az államforma valamelyik elemét, különösen a kormányformát. Ilyen jellegű az *Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának* és az *Ideiglenes Nemzeti Kormánynak* 1945. január 26-án hozott intézkedése, amellyel az államfői jogok gyakorlására létrehozták a *Nemzeti Főtanácsot.* (1945. évi III. tc.) Ennek alapján az államfői jogokat olyan kollektív testület gyakorolta, amely a Nemzetgyűlés elnökéből, a kormány elnökéből, valamint a Politikai Bizottság által kijelölt egy tagból állt.

1945 decemberében a Nemzetgyűlés az államhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló 1945. évi XI. tc.-ben újabb lépéseket tett az előrehaladás irányába. A törvény hatályba lépése után jobban elhatárolódtak egymástól az államhatalmi és az államigazgatási teendők, de a véglegesség igényével még ekkor sem rendeződött az ország államformája.

„Amikor a nemzetgyűlés közjogi és alkotmányjogi bizottsága 1945. december 5-én az államhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló törvényjavaslatot tárgyalta, a kisgazda párt egyik képviselője arra hivatkozott, hogy nincs szükség új alkotmány megállapítására, hanem legfeljebb a meglevő alkotmány revízió alá vételéről lehet szó. Amikor pedig a kommunista párt képviselői arra hivatkoztak, hogy Magyarországnak nincsen írásos alkotmánya és éppen annak megalkotása lesz majd a demokrácia feladata, a bizottság egyes tagjai azt hangsúlyozták, hogy ez még eldöntetlen kérdés."[4]

Ugyanakkor az 539/1945. ME sz. rendelet már 1945. március 24-én száműzte a királyi jelzőt és annak minden rövidítését a közhivatalokból és a bíróságokról. Ennek ellenére Moór Gyula a Kis Ujság 1946. január 9-i számában úgy nyilatkozott, „... elvileg most is királyság vagyunk és csupán ideiglenesen működik egy olyan állami szervezet, amely köztársasági jellegű." Moór Gyula álláspontja szerint IV. Habsburg Károly király eckartsaui nyilatkozata nem szüntette meg a királyság államformáját Magyarországon 1918-ban. Ez a megállapítás nem vált általánosan elfogadottá még a Horthy-korszakban sem. Buza László már 1920-ban annak a véleményének adott hangot *A királyválasztás joga* c. tanulmányában, hogy az eckartsaui nyilatkozat tulajdonképpen tartalmazza a nemzet önrendelkezési jogának elismerését is. Moór Gyula fenti nyilatkozatában még a nemzetgyűlés jogosultságát is kétségbe vonta az államforma rendezését illetően.

„A kérdés csak az, hogy az államforma kérdésében is megnyilatkozott-e a nemzet akarata a lefolyt választások alkalmával. Az államforma kérdése ugyanis nem volt választási programok tárgya." A köztársasági törvény indoklása — pontot téve e közjogi vitára — egyértelműen úgy foglalt állást, hogy 1918 novemberében Magyarországon megszűnt a királyság intézménye.

A politikai szélsőjobboldal a számára kedvező fordulatig kívánta elhúzni az államforma rendezésének ügyét. A királyság visszaállítását nyíltan csak a klerikális reakció merte követelni. Mindszenti József bíboros, esztergomi érsek és társai azt remélték, hogy a kisgazda párt parlamenti többségét erre a célra is fel tudják használni. Mindszenti több beszédének és az 1945. évi szilveszteri körlevelének állandó motívuma volt a királyság visszaállításának gondolata.[5] A szélsőjobboldali erők és a vezető egyházi körök azonban nem voltak abban a helyzetben, hogy tényleges politikai erőként megakadályozhatták volna a köztársaság törvénybe iktatását. „Az államforma ügye nem válik harci kérdéssé a koalíciós pártok között, mert a kisgazda párt jobboldali elemei is jobbnak látják elhárítani Mindszentiék monarchia-mentő kísérletét."[6]

A nemzetgyűlési választások után a koalíciós pártok közül a szociáldemokrata párt vetette fel először az államforma rendezésének időszerűségét.[7] *A Magyar Kommunista Párt* is a reakció elleni ellentámadás egyik fontos területének tekintette az államforma megváltoztatását. Koalíciós partnereinek haladó csoportjaival együtt követelte a köztársaság törvénybe iktatását. Az új nemzetgyűlés november 30-i ülésén *Rajk László,* a kommunista párt vezérszónoka fejtette ki pártja álláspontját. A kommunista párt követelte a közösen elfogadott program haladéktalan végrehajtását és újabb halaszthatatlan feladatként síkra szállt az ország államformájának rendezése, a köztársaság kikiáltása mellett.[8] A kommunista párt a demokratikus haladásért folytatott politikai küzdelmek során azt is nyíltan hirdette, hogy a köztársaság megteremtése csak egy közbeeső állomása a társadalom szocialista átalakításáért vívott harcnak. Olyan állomás, amely kedvezőbb feltételeket biztosít a küzdelem eredményes befejezéséhez. „... a köztársasági államforma egymagában még korántsem jelent igazi szabadságot, még kevésbé jólétet a dolgozó nép számára. A köztársaság lehet a nép demokráciájának államformája, de lehet a vagyonos osztályok „demokratikus" módszerekkel biztosított uralmának államformája is. A harc, a társadalmi erőviszo-

[4] *Beér* János: A felszabadulástól az alkotmányig. Állam és Igazgatás 1959. 5. sz. 374. old.

[5] *Orbán* Sándor: Egyház és állam. 1945—1950. Kossuth, 1962. 97. old.

[6] A magyar forradalmi munkásmozgalom története. I. köt. Kossuth, 1972. 474—475. old.

[7] *Balogh* Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon. 1945—1947. Kossuth, 1975. 157. old.

[8] Magyarország története. Gondolat, 1971. 515. old.

nyok döntik el, hogy milyen demokráciáról, milyen köztársaságról lesz szó."[9]

Az ország belső feltételei tehát adottak voltak a köztársaság kikiáltására. A haladó erők egységes fellépése, a tömegméretekben megnyilvánuló népi törekvések mellett a jobboldal teljes politikai kompromittálódását jelentette volna a nyílt kiállás a köztársaság ellen.

Kedvezőként értékelhetjük a külső, a nemzetközi politikában kialakult körülményeket is. A szomszédos országok demokratikus fejlődése ösztönzőleg hatott a magyarországi átalakulásra és jelentős segítséget jelentett a hazai baloldal számára. Az államforma ügyének rendezése kifejezte az új demokratikus állam azon törekvését is, hogy szakítson a királyság intézményéhez és eszméjéhez kapcsolódó irredentizmussal. Ez természetesen új alapokat hozott létre a magyar állam és a szomszédos országok kapcsolatainak fejlődésében. Világosan fogalmazta meg ezt a törekvést Rajk László a törvényjavaslat nemzetgyűlési vitája során, amikor kifejtette, hogy a Magyar Köztársaság törvénybe iktatásával a magyar nép azt is kifejezésre kívánja juttatni, hogy fel akarja számolni a sovinizmus maradványait és baráti viszonyban akar élni szomszédaival.[10]

Az a körülmény is elősegítette az államforma ügyében kialakult politikai egységet, hogy a jobboldali erők a párizsi béketárgyalásokon az ország államformájának megváltoztatásával is bizonyítani kívánták „demokratikus" törekvéseiket a kedvezőbb békefeltételek elérése érdekében. Mindez egyértelműen kifejezésre jutott például Gajzágó László, a Hágai Állandó Nemzetközi Bíróság magyar bírája egyik nyilatkozatában. Olyan államformát kell választania az országnak — javasolta —, amely megfelel az Egyesült Nemzetek főhatalmainak.[11] Hasonló megfontolások a törvényjavaslat előterjesztése során is kicsendültek.

3. A nemzetgyűlés 1946. január 30-án kezdte meg a köztársasági államformáról szóló törvényjavaslat tárgyalását. A parlamenti vita is tükrözte a köztársasági államforma ügyében kialakult politikai akcióegységet. A koalíciós pártok szónokai kiemelték, hogy a köztársaság az az államforma, amely tulajdonképpen megfelel a magyar nép demokratikus történelmi hagyományainak, nemzeti sajátosságainknak, az évszázadon keresztül megmutatkozó magyar nemzeti és népi törekvéseknek. Hangsúlyozták, hogy népünk szabadságharcaival, függetlenségi törekvéseivel mindenkor szoros kapcsolatban állt a köztársaság eszméje. A történeti összefüggés kiemelése mellett nagyon határozottan hangot kapott a vitában a köztársaság törvénybe iktatásának politikai szükségszerűsége, a társadalmi haladás és az államforma szoros kapcsolatának felismerése.

Ebben a helyzetben a nemzetgyűlés reakciós tagjai nem tudták kétségessé tenni a köztársaság ügyének győzelmét. Egyedül a klerikális reakció képviselői merték nyíltan hangoztatni köztársaságellenes álláspontjukat. Schlachta Margit hozzászólásában nemcsak hogy a királyság intézményét védelmezte, de még a Habsburgok mellett is kiállt, a nemzet „organikus" alkotmányfejlődésére, a magyar nép „tradícióira" hivatkozva.[12] Azt javasolta, hogy a nemzetgyűlés halassza el az államforma megváltoztatására vonatkozó törvényjavaslat tárgyalását. Eckhart Sándor, ha nem is a fentiekhez hasonló nyíltsággal, de szintén az államforma rendezésének elhalasztását indítványozta, amikor kijelentette, hogy „... időrendben talán helyesebb lett volna a nemzetgyűlést előbb égetően sürgősebb kérdésekkel foglalkoztatták volna, mint amilyen a gazdasági válság, az infláció, a földreform lezárása ,a hadsereg demokratikus szellemű átszervezése stb."[13]

A monarchia-mentő kísérletek teljes kudarcba fulladtak és a nemzetgyűlési vita a demokratikus erők teljes sikerével zárult. Nemzetgyűlésünk 1946. január 31-én fogadta el a Magyarország államformájáról szóló törvényt, az 1946. évi I. tc-et.

4. A törvény szövege olyan történelmi jelentőségű preambulummal kezdődik, melyben a jogalkotók a magyar történelemben először fogalmazták meg az állampolgárok alapvető jogait és szabadságait.

„A köztársaság állampolgárai részére biztosítja az ember természetes és elidegeníthetetlen jogait, a magyar nép számára a rendezett együttélést, a más népekkel való békés együttműködést.

Az állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogai különösen: a személyes szabadság, jog az elnyomástól, félelemtől és nélkülözéstől mentes emberi élethez. A gondolat és a vélemény szabad nyilvánítása, a vallásszabadság gyakorlása, az egyesülési és gyülekezési jog, a tulajdonhoz, személyi biztonsághoz, a munkához és a méltó emberi megélhetéshez, a szabad művelődéshez való jog, s a részvétel joga az állam és az önkormányzatok életének irányításában.

Ezektől a jogoktól egyetlen állampolgár sem foszthető meg törvényes eljárás nélkül, s e jogokat a magyar állam valamennyi polgárának minden irányú megkülönböztetés nélkül, a demokratikus államrend keretein belül egyformán és egyenlő mértékben biztosítja."[14]

Az állampolgári jogoknak a törvény bevezetőjében történő megfogalmazása kifejezi a jogalkotóknak azt a szándékát, hogy a törvény rendelkezéseivel nemcsak az ország államformáját kívánták megváltoztatni, hanem jelentősebb demokratikus változást, s ennek eredményeként

[9] Szabad Nép 1946. január 11.
[10] Nemzetgyűlési Naplók 1—49. ülés.
[11] Kis Újság 1946. január 8.
[12] Nemzetgyűlési Naplók 1—49. ülés. 299, 302. old.
[13] Nemzetgyűlési Naplók 1—49. ülés 287. old.
[14] 1946. évi I. tc. Bevezetés.

demokratikusabb társadalmi berendezkedést akartak megteremteni, amely azonban még nem lép túl a polgári demokrácia jellemző keretein.

Az emberi jogok meghatározásának olyan formát választottak, amely a francia polgári forradalomban vált ismertté. A rendelkezéseket nem tagolták szakaszokra, így még jobban kidomborodott a preambulum elvi jellege." „A törvényhozó az államrendszer alapelveit kívánta kinyilatkoztatni, s úgy tűnik, mintha közvetlenül ható jogszabályt nem is akart volna alkotni."[15] A törvény szóhasználata, az általános emberi jogok deklarálása egyben kifejezésre juttatja e jogok idealista, természet-jogi szemléletű megközelítését is. „... nemzetgyűlésünk szerencsés intuícióval illesztette bele az alapvető emberi jogok elismerését köztársaságunk alaptörvényébe és e jogok biztosítását a köztársaság legfőbb céljává téve elválaszthatatlanul egybekapcsolta azokat a magyar demokráciával. Csak helyeselni lehet, hogy törvényünk nem a száraz 'alapjogok' kitételét használta, hanem természetjogi reminiszcenciaképp az ember 'természetes és elidegeníthetetlen' jogairól szól, és ezzel is ráutal e jogoknak az államhatalomnál is magasabb erkölcsi eredetére."[16]

A visszatérés a már túlhaladott természetjogi felfogáshoz ezekben az években nemcsak a magyar jogfejlődés sajátos vonása, hanem olyan általános jelenség, amelynek mélyebb okai vannak. *Schmidt Péter* meggyőzően mutatott rá, hogy „a második világháború után ugyanis általában az egész világ politikai és jogi irodalmában visszakanyarodást látunk a jogok, de gyakran az egész államélet természetjogias felfogásában. A fasizmus felett aratott győzelem, az emberiség ellen elkövetett megdöbbentő bűnök megingatták az állam által biztosított állampolgári jogokba, mint a demokratikus állami berendezkedés polgári biztosítékába vetett alapvető hitet. Feléledt és megerősödött tehát az állampolgári jogoknak olyan felfogása, amely a jogokat nem, vagy legalábbis nem minden vonatkozásban az államhatalom által biztosított jogként fogja fel, hanem az emberrel vele született jogként, amely jog az államhatalom korlátozását is jelenti. Ezeket az 'emberrel vele született' jogokat az államhatalom sem korlátozhatja."[17]

Szladits Károly nem sokkal a törvény megjelenése után az emberi jogok deklarálásának számos tartalmi és szerkesztési hiányosságára hívta fel a figyelmet. Leglényegesebb megjegyzései közé tartozott, hogy a törvény nem kodifikálja rendszeresen az emberi jogokat, csak azok fő típusait sorolja fel szinte jelszószerűen, anélkül, hogy meghatározná azok részletes tartalmát. Különösen szembetűnő, hogy az ún. „szociális jog" tartalma „csak távoli körvonalakban" rajzolódik ki. Túlságosan progmatikus jellegűnek tartja a törvényi felsorolást is. Ezzel ellentétben mintegy követendő példaként állítja a Szovjetunió 1936. évi alkotmányának megfelelő részeit a törvényhozás számára, elsősorban azért, mert a szovjet alkotmány szerkesztéséné nem elégedtek meg azzal, hogy egyszerűen felsorolják az emberi jogokat, hanem azt is az alkotmányba foglalták, hogy az állam milyen eszközökkel, és milyen formában kívánja a tárgyalt alapjogot az állampolgárok részére biztosítani.[18]

A kommunista párt képviselője parlamenti felszólalásában az emberi jogok érvényesülésének garanciáiról szólva, felhívta a nemzetgyűlés figyelmét olyan gazdasági feltételek megteremtésére, amelyek nélkül a törvény rendelkezése holt betűk maradnak. Kiemelte: „... hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az állampolgári jogokat a törvényjavaslat csak az államrend demokratikus keretein belül biztosítja az állampolgároknak. A demokratikus jogok tehát nem illethetik meg a nemzet belső ellenségeit."[19]

Az érvényesülés jelentős biztosítékának tekinthetjük az 1946. májusában megalkotott 1946. évi X. tc-et, amely a köztársasági törvény alapján az emberi alapjogok hatályosabb védelméről rendelkezett és amely büntetendő cselekménynek nyilvánította azok megsértését.

Minden fogyatékossága és hiányossága mellett elévülhetetlen érdeme az 1946. évi I. tc. bevezetőjének, hogy a magyar történelem során első ízben iktatta törvénybe az alapvető emberi jogokat. Ez fontos eszközét jelentette a demokrácia-ellenes, reakciós politikai erők korlátozásának. Már megalkotása idején is világos volt, hogy a törvény demokratikus fejlődésünk csupán kezdeti szakaszát jelenti. „Természetes, hogy ez a preambulum még nem jelentheti a magyar népi demokrácia végső szavát az emberi jogok megfogalmazása és törvénybe iktatása tekintetében."[20]

5. Ha a marxista állam- és jogelmélet által kimunkált államforma fogalom szempontjából vizsgáljuk a köztársasági törvény további rendelkezéseit, azt láthatjuk, hogy azok tulajdonképpen csak az államforma egyik összetevő elemét, a kormányformát érintik. Az 1946. évi I. tc. alapján később megalkotásra kerülő jogszabályok eredményeztek változásokat az államforma más elemeiben is, bár ezek nem alapvetően átfogó jellegűek.

Az 1946. évi IV. tc. összhangban a köztársasági törvénnyel megszüntette a feudális jellegű s eredetű főudvarnagyi bíróságot, melynek működése és helye a magyar igazságszolgáltatás rendszerében időközben anakronisztikussá vált

[15] *Szabó* Imre: Az emberi jogok mai értelme. Hungária, 1948. 90. old.

[16] *Szladits* Károly: Az alapvető emberi jogok és a demokrácia. Jogászegyleti Szemle, 1947. 1. sz. 3. old.

[17] *Schmidt* Péter: Magyarország — köztársaság. Állam és Igazgatás, 1966. 2. sz. 99. old.

[18] *Szladits* Károly: i. m. 13. old.

[19] Nemzetgyűlési Naplók, 1—49. ülés. 272. old.

[20] *Szabó* Imre: Az emberi jogok mai értelme Hungária, 1948. 91. old.

Újabb változást eredményezett az igazságszolgáltatás szervezetében az 1946. évi VII. tc., a demokratikus államrend és köztársaság védelméről szóló törvény, amely elrendelte, hogy a törvény alapján megindult büntető ügyekben olyan bírói tanácsok ítélkezzenek, amelyekben részt vesznek a dolgozó nép közvetlen képviselői is, a népi ülnökök.

A köztársasági törvény első szakaszában deklarálja a népszuverenitás elvét. Az államhatalom kizárólagos forrása és birtokosa a magyar nép. Az államhatalom legkiemelkedőbb ága az állami akaratot kifejezésre juttató törvényhozás, amelyet a magyar nép a nemzetgyűlés útján gyakorol. A törvény rendelkezéseinek középpontjában a *köztársasági elnök* jogkörének és választásának szabályozása áll. Hatálybalépése után az átalakult kormányforma *a nemzetgyűlés, a köztársasági elnök, a nemzetgyűlés politikai bizottsága* és *a kormány* intézményéből tevődött össze. Megszűnt a nemzeti főtanács, amely mint kollektív testület az államfői jogok egy részét gyakorolta.

A köztársasági elnököt négyéves időtartamra választották a nemzetgyűlés tagjai. Hatásköre, jogállása általánosságban megfelel a polgári demokratikus alkotmányok által kialakított kereteknek. Voltak azonban a szabályozásnak olyan vonásai is, amelyek már túlmutattak a polgári demokratikus állam-koncepción. Ilyennek tekinthetjük a köztársasági elnök hatalmának következetes, nemcsak formai, hanem tényleges alárendelését a törvényhozásnak. Jellemző, hogy a törvényjavaslat előkészítése során a reakciós erők egyik fő célkitűzése éppen a köztársasági elnök hatáskörének további bővítése volt.[21] A fejlődés további menetére utal a nemzetgyűlés politikai bizottságának döntő szerepe a kormányformában, különösen a kormány kinevezésével kapcsolatos jogköre.

A törvényben érvényesül az államhatalom megosztásának Montesquieu által megfogalmazott polgári elmélete. A törvény 13. § (1) bek. alapján „A végrehajtó hatalmat a köztársasági elnök a nemzetgyűlésnek felelős minisztérium útján gyakorolja." A kommunista párt ugyanis a nemzetgyűlés ülésén olyan módosító javaslatot terjesztett be, amely azt tartalmazta, hogy az államhatalom teljessége a nemzetgyűlést illesse meg. Indoklásul kiemelték, hogy egyértelműen rögzíteni kell, hogy a végrehajtó hatalom is a népszuverenitás letéteményesének, a nemzetgyűlésnek van alárendelve.

Az 1946. évi I. tc. nem hozott változást a kormány szervezetében és hatáskörében. Továbbra is a köztársasági elnökön keresztül érvényesült a nemzetgyűlés irányító szerepe, de emellett a kormány rendelkezett olyan felhatalmazással, amelynek birtokában a nemzetgyűlés hatáskörébe tartozó ügyekben is rendeleti úton intézkedhetett. Ezt az egyébként széles körű jogosítványt a nemzetgyűlés olyan korlátozásokkal bástyázta körül, amelyek biztosítani tudták, hogy a kormány a felhatalmazással ne éljen vissza.

Nem történt változás a törvény hatálybalépése után a közigazgatás helyi szerveinek felépítésében sem, ezek továbbra is az önkormányzatokból, valamint a minisztériumoknak közvetlenül alárendelt állami szervekből tevődtek össze.

A köztársasági törvény által rendezett kormányforma elemei közül a nemzetgyűlés politikai bizottsága az az intézmény, amely legjobban tükrözi a további demokratikus fejlődés tendenciáját. Hatásköre, tényleges tevékenysége utal arra a szocialista államszervezetben határozottan érvényesülő alapelvre, hogy az államhatalom legfelsőbb szervének tevékenysége ne csupán a törvényhozási munkára szorítkozzék, hanem gyakoroljon folyamatos befolyást és ellenőrzést az állami vezetés egész területén. Hasonló irányba mutat a Gazdasági Főtanács intézménye is.

6. A köztársasági törvény még nem hozhatta létre a proletárdiktatúra államának szervezeti alapjait, bár eljutott a polgári körülmények között leghaladóbb kormányzati rendszer megteremtéséig. Mindez természetes következménye a jogalkotás politikai körülményeinek, az osztályerőviszonyok pillanatnyi helyzetének, a koalíciós kormányzás időszakának.

A köztársaság kikiáltása után lehetővé vált az ún. köztársaságvédelmi törvény megalkotása. Az 1946. évi III. tc-nek, a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló törvénynek kiemelkedő jelentősége volt a népi demokrácia szempontjából. Addig ugyanis nem volt olyan jogszabály, amelynek alapján a demokratikus rendszer ellen elkövetett cselekményekben ítélkezni lehetett volna. A törvény elfogadása újabb bizonyítéka volt annak, hogy a baloldali erők a tömegmozgalmakra támaszkodva érvényesíteni tudták akaratukat a nemzetgyűlésben is a kisgazdapárti többség ellenére.

Történelmünknek a felszabadulástól a fordulat évéig terjedő időszakában számos olyan eseményt találunk, amely a magyar nép számára valóban sorsfordulót jelentett. A demokratikus földreform, a szénbányák államosítása, az infláció leküzdése mellett a köztársaság kikáltása nem tartozott a korszak legnagyobb politikai ütközeteinek sorába. Az államforma megváltozása 1946. februárjában még nem jelentett változást az államhatalom tartalmában, osztályjellegében. A köztársaság kikiáltását úgy kell értékelni, mint a népi demokratikus forradalom kezdeti szakaszának nem a legdöntőbb, de egyik elmaradhatatlan állomását, amely mint a demokratikus átalakulás minden sikeres lépése, előrevitte a proletárdiktatúra megteremtésének ügyét.

Vastagh Pál

[21] *L. Gál Éva*: A köztársaság megteremtése Magyarországon. Századok. 1956. 1—6. sz. 195. old.

A determináció egyes problémái és a bűnös emberi magatartás*

1. A cselekvési autonómia

A determinista koncepció értelmezésének egyik sarkalatos pontja a cselekvési autonómia vagy viszonylagos szabadakarat problémája.

Egyesek a cselekvési autonómiát úgy értelmezik, hogy az emberi akarat nem egészen determinált, bizonyos objektív kereteken, lehetőségeken belül az ember szabadon dönt. Vagyis dönthet az objektív hatásoktól függetlenül, azzal ellentétes módon is, az akaratát semmi sem befolyásolhatja. Ezzel a nyilvánvalóan indeterminista állásponttal tovább nem foglalkozunk, minthogy az előzőekben erre már megadtuk a választ.

Többen azonban a cselekvési autonómiát vagy viszonylagos szabadakaratot úgy értelmezik, mint a személyiség, az egyén viszonylagos szabadságát a determinációban résztvevő külső tényezőkkel szemben.

E nézet egyik legismertebb képviselője Farkas Endre, aki a determinizmus elvének általános elismerésén belül tartja szükségesnek a cselekvési autonómia elismerését:

„Az emberi tevékenységet illetően a dialektikus materializmusnak sajátos megnyilvánulási formáját csak az emberi cselekedeteken belül, a külső és belső erők egymáshoz való viszonyának vizsgálatán keresztül tárhatjuk fel. Ezért az ún. szabadakarat kérdésfeltevésén belül nem a teljes meghatározottság, hanem a külső és belső erők viszonyát kifejező tevékenységi autonómia, a viszonylagos tevékenységi szabadság a fő, a centrális probléma." — Majd néhány más irányú megjegyzés után így folytatja: — „Az emberi cselekvés — mint az előzőekben kimutattuk — a külső és belső erők kölcsönös meghatározottsága alapján jön létre. S ha ezt a dialektikát a belső erők szempontjából vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a külső erők nem egyértelműen határozzák meg a cselekvést, sőt a belső tényezők nélkül az események folyamata, az „áramkör" nem záródnék be. Éppen ebben fejeződik ki a személyiségnek a külső környezettől való viszonylagos önállósága. *Az ember tevékenységi autonómiája tehát éppen azt fejezi ki, hogy az emberi cselekedetet az adott időben ráható erők közül nemcsak a külsők, hanem a belsők is meghatározzák, mégpedig létrejöttében igen jelentős szerepet töltenek be maguk a belső tényezők is* (mint belső ok és mint belső tevékenység)."[1]

Tartalmilag teljes mértékben egyet lehet érteni az itt megfogalmazott gondolatokkal. Az olyan cselekvési autonómia vagy cselekvési szabadság, amelyik a személyiségnek az aktuális objektív hatásokhoz mért viszonylagos önállóságát hangoztatja, nem mond ellent a determinizmus elvének. A cselekvési autonómia megállapítása a determináción belül a tudomány számára természetesnek tűnik. De igen nagy jelentősége van az indeterminizmus légkörében nevelkedett és még mindig e nézeteket valló emberek számára, mert elősegíti a determinizmus elvének a megértését és elfogadását. Ezért annak hangsúlyozása, hogy a személyiségnek viszonylagos önállósága van a külső tényezők hatásával szemben, vagyis, hogy azok nem mechanikusan váltják ki az emberből a reakciót, létjogosult, mert egyértelművé teszi, hogy a materialista szemlélet nem azonosítja az emberi magatartások körében érvényesülő determinációt a mechanikus determináció elvével. Az oksági sémában ezt úgy juttattuk kifejezésre, hogy külön relációként értékeltük az aktuális személyiséget meghatározó objektív tényezőket, mint múltbeli objektív tényezőket és cél-okként ismertük el a jövőbeni magatartás anticipált képét.[2] Mint említettük, az aktuális személyiség szelektálja a külső hatásokat, átformálja, hozzáigazítja azokat a személyiség irányultságához, beállítottságához. De az, hogy az aktuális személyiség hogyan szelektál, hogyan fogadja a külső hatásokat, az ebben az időpontban már determinált. Vagyis a cselekvési autonómia is meghatározott, illetve meghatározódik. Éppen ezért az aktuális személyiségnek a külső objektív világához mért viszonylagos önállóságát nem szabad azonosítani a viszonylagos szabadakarat koncepciójával. A viszonylagos szabadakarat azt jelenti, hogy az akarat-elhatározás nem vezethető vissza maradéktalanul az őt kiváltó okokra, végső soron materiális okokra, hanem ezektől független „valami" manipulál az objektív lehetőségek keretein belül.

De fogalmilag is hibás a viszonylagos szabadakarat terminológiája, mert *nem az akaratnak van viszonylagos önállósága, viszonylagos szabadsága az aktuális objektív hatásokhoz* (társadalmi, biológiai) *viszonyítva, hanem az akarat-elhatározást megelőzően az aktuális személyiségnek.* Vagy más szavakkal fogalmazva, az akarat-elhatározás nem adekvát tükröződése az aktuális objektív hatások milyenségének és erősségének, hanem ezek a hatások csak a személyiség állapotának megfelelően nyilvánulnak meg az akarat-elhatározásban (az akarásban),

* A determináció fogalmára és a választási szabadságra vonatkozó nézeteket a Jogtudományi Közlöny 1975. évi 11. számában taglalta a szerző *(Szerk.)*

[1] *Farkas* Endre: Szabadság és egyéniség. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 66—67. old., *Hiebsch,* Hans —*Vorwerg,* Manfred: Bevezetés a marxista szociálpszichológiába. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967. 59. old.

[2] *Vigh J.:* Pricsinnosztyi presztuplényij i jik zakonomernosztyi. Annales Universitatis Scienciarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae Tomus XIII. 1974.

s megfelelő feltételek mellett magatartásban, bűnös magatartásban.

Érdemes itt utalni arra, hogy az aktuális személyiség viszonylagos önállósága nem egyforma mértékben található meg minden embernél. A gyermekeknél szükségképpen kevésbé nyilvánul meg, mint a felnőtteknél, s ugyanígy eltérés mutatkozik a primitív, alacsony intelligenciájú embernél a magasan társadalmiasult, gazdag tapasztalatokkal rendelkező, a törvényszerűségeket jól ismerő emberhez viszonyítva.

2. Öndetermináció

A cselekvési autonómiával szoros kapcsolatban van az öndetermináció problémája. A magatartás öndeterminációjára vonatkozó nézet a hazai szakirodalomnak szinte minden területén megtalálható; a filozófiai, a pszichológiai, a jogirodalomban egyaránt. A szubjektum önmeghatározása, az öndetermináció gondolata hazánkban mindenekelőtt Rubinstein ismert szovjet pszichológus munkásságának hatását tükrözi. A különböző szerzők szinte kivétel nélkül reá hivatkoznak.

Nézzük, hogyan értelmezi Rubinstein a szubjektum önmeghatározó, öndeterminálló szerepét: „Az ember akaratának keletkezését nem magyarázhatjuk csupán a belső folyamatok kívülről jövő átalakításával, ahogy ezt a tradicionális, funkcionális pszichológia teszi. Az akarat keletkezése feltételezi az egyén és környezete, a külvilág közötti kölcsönös viszony megváltozását, ami előidézi a belső átalakulást is. Az akarat keletkezésének kiindulópontját a vágyak alkotják (valamint a vágyak affektív komponensei, azok az elemi élmények, amelyekben valamit kívánatosnak, vonzónak vagy visszataszítónak érzünk). Amíg azonban az individuum cselekedetei a vágyak hatalmában vannak, amíg közvetlenül a szervezeti, természeti sajátosságok határozzák meg őket, addig az individuumnak a szó specifikus értelmében nincsen akarata.

Akarat tulajdonképpen akkor keletkezik, amikor az ember képessé válik vágyait reflexiónak alávetni, hogy így vagy úgy *viszonyuljon* hozzájuk. Ehhez az individuumnak felül kell kerekednie vágyain és azoktól elvonatkoztatva tudatosítani kell önmagát, mint „én"-t, mint szubjektumot, akinek lehetnek ilyen vagy olyan vágyai, de nem oldódik fel sem külön-külön egyes vágyaiban, sem vágyainak összességében, hanem föléjük emelkedik és szelektálni tudja vágyait. Ennek eredményeképpen cselekedeteit nem közvetlenül vágyai, mint természeti erők határozzák meg, hanem önmaga. Az akarat keletkezése tehát, mint rész, illetve komponens — elszakíthatatlanul kapcsolódik az individuumnak, mint *önmeghatározó* szubjektumnak a létrejöttéhez, aki önmaga szabadon, *önkényesen* — határozza meg viselkedését és felel érte. Ilyen, öntudattal rendelkező és önmeghatározásra képes szubjektummá az ember a többi emberekhez való, a jogi és az erkölcsi normákban objektiválódó viszonyainak tudatosítása által válik."[3] Rubinstein szavai nincsenek összhangban a determinizmus frazeológiájával. Egész munkássága sem tükröz egyértelmű állásfoglalást. Mondatainak, megállapításainak túlnyomó része kétségtelenül a determinizmus elvét juttatja kifejezésre. Ezek mellett azonban — talán éppen a predeterminizmus vádjától való félelmében — a fentiekhez hasonló állásfoglalások is találhatók munkáiban. Földesi Tamás pl. élesen bírálja Rubinsteint az akarat determináltságára vonatkozó félreérthető tételei miatt.[4]

Rubinstein állásfoglalása a világos, egyértelmű fogalmazás hiányában követőinél is ellentmondásos álláspontho vezet.

Ismételten csak példaként hozok fel egy idézetet Farkas munkájából. Amikor a determinációs folyamatban közrejátszó cél-okok szerepéről beszél, helyesen jegyzi meg, hogy „E folyamatban sehol, sem a motívumok harcában, sem a céltudat kialakításában, sem a gondolati akarásban nincs egy szemernyi misztikus indetermináció, nincs öngerjesztő szabad akarat, ellenkezőleg, mindvégig a következetes determinizmus érvényesül.

E teljes meghatározottság azonban nem jelenti a fatalista eleve elrendelést. Az ember életében minden determinált, de semmi sem előre elrendelt, hiszen az emberi cselekvés determinációja feltételezi a szubjektum önmeghatározását is. Ez az önmeghatározás — mint láttuk — két formában megy végbe: a belső ok és a belső feltételek tevékenységén keresztül."[5]

Az idézetben található visszautalás „mint láttuk" formájában — amennyiben megértettem az előző fejtegetést — a cselekvésre késztetés és a végrehajtott cselekvés közti pszichés történések egymásba kapcsolódására, a közben jelentkező motivációs harcra irányul: „a belső erők mint cselekvést determináló tényezők szerepelnek".[6] Állításának hitelesebbé tételére idézi Rubinsteintől: „A szubjektumnak ez az önmeghatározása a cselekvés determináltságának szükségszerű láncszeme. Amíg nem történik meg, nincsenek meg a cselekvést determináló összes feltételek, tehát addig a cselekvés nem is determinált. Ha feltételeznénk, hogy a cselekvés ezelőtt determinált és így kikapcsolnánk az ember szabadságát, akkor a determinizmust az eleve elrendeltséggel cserélnénk fel."[7] Mindezek alapján Farkas levonja a következtetést: „Összefoglalva a szabadakarat első problémakörére, a determináltság vagy indeterminálttság kérdésére adandó választ, megállapíthatjuk, hogy mint az anyagi világ összes többi jelenségében, az embe-

[3] *Rubinstein*, Sz. L.: Az általános pszicológia alapjai II. köt. Akadémia Könyvkiadó, Budapest, 1964. 791—792. old.

[4] *Földesi* Tamás: Az akaratszabadság problémája. Gondolat, Budapest, 1960. 289—291. old.

[5] *Farkas:* i. m. 62. old.

[6] uo. 61. old.

[7] uo. 62—63. old.

ri pszichikumban sem létezik misztikus, meghatározatlan jelenség. Az emberi cselekvés (avagy a hagyományos terminológiával: az emberi akarat) a külső és belső erők összessége által teljes mértékben a meghatározódás folyamatában determinált és öndeterminált, BK = A leegyszerűsített képlettel fejezhetünk ki. [A K betű a külső feltételeket és körülményeket, a B betű a belső okozatokat és feltételeket, az A betű pedig az akaratot (tevékenységet) jelenti.] Ez a tanítás elveti az indeterminizmusnak a szabad akaratra és a fatalizmusnak az eleve elrendelésre vonatkozó tanát, s a misztikus öngerjesztő szabad akarat és sorsszerűség helyébe az ember önmeghatározását is magába foglaló teljes determinizmust állítja."[8]

Nem lehet kétséges, hogy Farkas Endre a determinizmus híve, de az önmeghatározásra vonatkozó fejtegetése nem világos, félreérthető, nem egészen látszik a különbség a „misztikus öngerjesztés" és az „önmeghatározás" között, s ezért úgy tűnik, mintha az ember felette állna a determinációs folyamatnak, nem részese, hanem irányítója lenne annak. A céltudatosan emberi tevékenység ilyen elméleti megfogalmazása egyes bűnügyi szakembereknél oda vezetett, hogy az általában elismert determinista felfogást félreérthető állásfoglalásokban juttatták kifejezésre. Földvári József pl. az akarat meghatározottságára vonatkozó tételek közé tartozónak tekinti azt is, hogy „az egyén befolyásolhatja személyiségének fejlődését, alakulását" [9] Vagyis az egyén fölötte áll a személyiségnek. Majd a felelősség szempontjából az alapkérdést abban határozza meg, hogy *„mennyiben függ a személyiség miként alakulása az egyéntől?* A külső körülmények magukban döntik-e el a személyiség alakulását, avagy az ember vele született, öröklött adottságai irányítják azt, esetleg e kettő együtt, avagy az értelemmel, értékelő, választási képességgel rendelkező személy esetleg a külső körülmények és öröklött adottságainak befolyásolása ellenére is szabhat irányt személyisége fejlődésének."[10]

Földvári nézeteivel kapcsolatban találóan jegyzi meg Ficsor Mihály, hogy „Az ember lényegét személyisége adja: az egyénnek, mint a személyiségen kívül álló, annak befolyásolására képes valaminek az említése . . . az ember rejtett megduplázását takarhatja."[11]

Jogosan tehető itt fel a kérdés, hogyha „az értelemmel, értékelő, választási képességgel rendelkező személy" fölötte áll a személyiségnek, akkor milyen fogalmakkal lehet leírni a személyiséget. Földvári végül is Rubinsteinre való hivatkozással arra a következtetésre jut, hogy „*vagy* elismerjük az ember lehetőségét jelleme, személyisége átalakítására — és ebben az esetben el kell ismernünk annak lehetőségét is, hogy az ember többféle akaratelhatározásra juthat —, *vagy* tagadjuk az önnevelés, a személyiségalakítás lehetőségét — és ebben az esetben az akaratelhatározást is egyértelműnek és előre meghatározottnak tekinthetjük . . .". Valljuk az akaratnak anyagi tényezők általi teljes meghatározottságát, de Farkas Endrével elismerjük a különböző tevékenységek közti választás lehetőségét is.

Az ember akaratát a külső és belső tényezők hiánytalanul meghatározzák, de egyben mindig hagynak lehetőséget többféle tevékenységre is. Ennek tagadása a fatalizmussal lenne egyenlő, amely a mechanisztikus, de nem a dialektikus materializmus sajátja."[12]

Megítélésem szerint itt bizonyos ellentmondás tapasztalható. Ha külső és belső tényezők hiánytalanul meghatározzák az akaratot, akkor az ember csak egyféle magatartást tanúsíthat ugyanabban a szituációban. Nyilvánvalóan egy konkrét cselekményben az oksági tényezők nem hagynak lehetőséget másféle cselekvésre. A Farkas álláspontjára való hivatkozás pedig arról tanúskodik, hogy a nehezen érthető fogalmazás következtében Földvári félreértette Farkas cselekvési autonómiájának, öndeterminációjának a lényegét.

Megítélésem szerint a „szubjektum önmeghatározó" funkciója csak nehezíti a determinizmus elvének megértését. A fő kérdés itt az, hogy az emberi magatartás, a tett, hogyan determinálódik. Az akarat, az akaratelhatározás determinációja, bár a legfontosabb része a determinációs folyamatnak, de a cselekményt, a tettet a személyiség csak a külső feltételekkel együtt determinálja. S az akaratelhatározás, a szándék sem azonos a tettel, csak megfelelő feltételek esetén válik azzá.

Azt senki sem tagadja, hogy az ember személyisége, az aktuális személyiség nem rendelkezik viszonylagos önállósággal, a külső környezettel vagy a belső szükségletekkel szemben. A céltudatos tevékenység lényege éppen abban van, hogy az aktuális személyiség az irányultságnak, a beállítottságnak megfelelően megszűri a külső ingereket, szelektál a jelentkező szükségletek kielégítésének mértéke és sorrendje között, s ugyanúgy mérlegeli a lehetőségeket. Ennek a pszichikus folyamatnak az eredményeként, a lehetőségek közül annak és oly módon való végrehajtására születik meg az akaratelhatározás, amelyik legalkalmasabbnak, racionálisnak látszik az ember, az individuum szükségletének kielégítésére. De ezt a pszichikus folyamatot logikusan nem tekinthetjük öndeterminációnak, mert nem arról van szó, hogy az ember itt a determinációs folyamaton felül állva, vagy akár a személyiség is meghatározná önmagát, hanem arról, hogy az aktuális személyiség és a

[8] uo. 64. old.

[9] *Földvári* József: A büntetés tana. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970. 69. old.

[10] uo. 72. old.

[11] *Ficsor* Mihály: A determinizmus szerepe a büntetési célok meghatározásánál. Jogtudományi Közlöny, 1972. 12. sz.

[12] *Földvári:* i. m. 73—74. old.

külső és belső objektív viszonyok hatása együttesen hozzák létre az akaratelhatározást.

Az a kérdés, hogy az ember nevelheti-e önmagát, formálhatja-e személyiségét, természetesen jogos. Már Marx megfogalmazta, hogy az ember tevékenysége folyamán nemcsak a külvilágot alakítja át, humanizálja, hanem egyben önmagát is megváltoztatja.[13]

Ennek a változásnak az alapja az ember és a külvilág kölcsönhatása. Az ember természet- és társadalomformáló tettei nemcsak külső változásokat eredményeznek, hanem visszahatnak magára a cselekvő emberre is. Ilyen értelemben beszél a személyiség önmeghatározó mozzanatáról Szabó András is. „A marxista szociológia elismerve azt, hogy az ember is a társadalmi valóságot meghatározó oksági lánc része, egyúttal hangsúlyozza az emberi cselekvés *teljes* meghatározottságát, de ebbe a teljes meghatározottságba beletartozik a személyiség *önmeghatározó mozzanata* is. A személyiség önmeghatározó mozzanatának elismerése nélkül tagadnánk a lehetőségek realizálására vonatkozó emberi képességet „tagadnánk a történések előkészítésében játszott szerepét."[14]

Az okság keretében már utaltunk arra, hogy saját tetteink különösen jelentős hatással vannak ránk, mert azokkal vagyunk a legközvetlenebb kapcsolatban. Ha tetteink az elgondolásnak megfelelően vagy esetleg azon túl is alkalmasnak bizonyulnak szükségleteink kielégítésére, úgy hasonló tettekre ösztönöznek bennünket — és fordítva.

Az ember éppen tudatos, öntudatos mivoltánál fogva, képes felismerni azokat a törvényszerűségeket, amelyek szükségleteinek kielégítését hosszú távon biztosíthatják, azaz visszatükröződhetnek benne ezek a törvényszerűségek, így tudatosan hajthat végre olyan tetteket (pl. egyetemi diploma megszerzése), amelyek alkalmassá teszik az olyan tevékenység folytatására, amelyekre korábban nem volt képes. Vagy felismerheti azt a törvényszerűséget, hogy a tudás a társadalmi viszonyok jobb megértését jelenti, ami az egyének számára is hasznos, az ő érdekét is szolgálja, s ezért különböző ismeretek megszerzéséért tevékenykedik. *Mindezt tekinthetjük önképzésnek, önnevelésnek, saját személyiségünk tudatos formálásának.* Mindez azonban egy sem mond ellent a determinizmus elvének, mert az e tevékenységre irányuló akaratelhatározás és a tevékenység folytatása éppen így a determinációs folyamat útján valósul meg, mint minden más jelenség.

Az önnevelés, az alkalmazkodáshoz szükséges képességek megszerzése, a szükségletek fokozott mértékű kielégítése érdekében végzett és végzendő céltudatos tevékenység realitását a determinizmus hívei sem tagadják, ellenkezőleg, nagy jelentőséget tulajdonítanak annak.[15]

Helyesen írja ezzel kapcsolatban Tokaji: „Mivel a személyiség ún. önmozgása is (legalábbis a megelőző személyiségfejlődés által) szerintünk szintén determinált, úgy véljük, hogy a tudatosan cselekvő ember „önmozgására" hivatkozással sem csempészhető vissza a determinánsok „zárt rendszerét" megbontó valamiféle akaratszabadság-minimum."[16]

Az „önmeghatározás" tehát tartalmilag is csak akkor fogadható el, ha azon azt értjük, hogy az egyén tevékenysége mint objektív valóság visszahat a személyiség formálódására, determinánsként szerepel a determinációs folyamatban.

3. *A szabad választás illúziója*

Az eddigi fejtegetésekből egyértelműen kitűnik, hogy az akaratelhatározásban éppen úgy érvényesül a determináció, mint minden más jelenség létrejöttében, s így anyagi viszonyoktól független szabad akarat nem létezik. Ezzel az állásfoglalással nagyon gyakran szembeállítják azt a tényt, hogy az ember úgy érzi, hogy szabadon dönt, a lehetőségek bármelyikét választhatja. A deterministа felfogás a szabad választás élményét csupán fikciónak, a valóság téves tükrözésének tekinti. Nyírő Gyula, elismert pszichiáter pl. ezzel kapcsolatban a következőket írja: „Az idealista filozófusok indeterministák, az „akarat"-ban anyagtól független, spirituális jellegű speciális emberi képességet tételeznek fel. E nézet szerint az ember szabadon határozza el, hogy mit cselekszik. Állításuk igazát a vallás tanításával és azzal a szubjektív élménnyel igyekeznek bizonyítani, mely szerint, ha valamit cselekszünk, az az érzésünk támad, hogy azt szabadon tehettük és annak ellenkezőjét is megtehettük volna. A materialista orvostudomány ezt a nézetet nem tudja magáévá tenni, és az akaratot semmiképpen sem tartja szabadnak, a lelki egészből mintegy kiemelkedő, önálló, független lelki eseménynek. Elhatározásunk determinált voltát nem érezzük, mert *akaratunk külvilági behatások és belső történések szerveződésének függvénye.*

Az a szubjektív élmény, hogy magunkat szabadon határozzuk el: csalódás, önámítás. Abból a tényből származik, hogy az ember a második jelzőrendszer birtokában sokkal több kapcsolási lehetőséggel rendelkezik, mint bármely más élőlény. Az ember a világot kettősen tükrözi: nemcsak érzékeléseiben, de szavaiban is. Azáltal, hogy az első jelzőrendszerbeni tartalmait le tudjuk fordítani egy másik jelzőrendszerbe, a szavak világába, s hogy a szavak élettani hatá-

[13] *Marx—Engels:* Művei 3. köt. Budapest, 1960. . old.

[14] *Szabó* András: A kriminológiai alapkutatások lvi kérdései. Állam- és Jogtudomány, 1963. VI. köt. 3. z. 332. old.

[15] *Eörsi* Gyula: A jogi felelősség alapproblémái, a polgári jogi felelősség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 69. old.

[16] *Tokaji* Géza: Adalékok a bűncselekményfogalom felépítéséhez. Acta Juridica et Politica Tomus XIX. Szeged, 1972. 31. old.

sukban — ha csökevényesen is — lényegileg azt az ingert képviselik, amit nevükben jeleznek, bizonyítottnak látszik, hogy az „akarati" folyamat" mégcsak nem is pszichológiai vetülete valamilyen pszichológiai eseménynek, hanem csak következménye, amelynek feltételektől függően be kellett következnie. — Az állat csak szimultán kapcsolásra képes, az ingerre hasonlatos megelőző emlékkép jelenhet meg tudatában és irányítja mozgásos magatartását. Az ember a második jelzőrendszer birtokában successív kapcsolási lehetőséggel rendelkezik, s a külső inger hatására képzetek tömegei elevenednek fel benne, mindazoknak az ismereteknek a nyomai, amelyek a világ megismerése közben, tanulás által, a divat hatására, a társadalom különböző befolyása révén, szociális öröklés útján, viszonyulások következtében raktározódtak el, alakultak dinamikus sztereotípekké."[17]

Azonos álláspontra helyezkedik Bleuler, német pszichiáter is. Szerinte az „Én"-ben a pszichés történések, komplexusok olyan eredményhez vezetnek, amelyet az identizmus következtében saját akaratként élünk meg. A törekvések, vágyak, célok tehát csak sajátként tudatosulhatnak. Az akarás ereje az ösztönök, affektusok szintjéről származik; ez a szint pedig az ősi tapasztalatok nyomán épp oly jól és kauzálisan megalapozott, mint bármilyen más biológiai történés. Sajátos csalódás tehát az, hogy az ember úgy érzi, másként is cselekedhetett volna, ez akkor lenne lehetséges, ha a motívumok, vagy a vele született ösztönök és hajlamok mások lennének.[18]

Az akarat szabadságához hasonló érzéki csalódással a mindennapi élet egyéb területén is találkozhatunk. Pl. a vízben levő egyenes tárgy görbe látszata a fénytörés következtében, vagy a közelebbi és távolabbi tárgyak nagyságának egymáshoz mért viszonya a távolság miatt, vagy a Nap forgása a Föld körül, mind olyan jelenségek, amelyeknél az észlelés eltér a valóságtól. A valóságot csak tudjuk, elképzeljük, de érzékelésként, élményként a torz tükrözés marad. S mindaddig, amíg valakinél a tudás, a tapasztalás nem irányítja a figyelmet az objektív valóság folyamataira, addig a torz tükröződés következtében téves szemlélettel rendelkezik, a valótlant tekinti valóságnak.

Az emberi tudás ma már jelentős részben túljutott a közvetlen érzékelés határain. Közvetett módon, deduktív levezetésekkel olyan törvényszerűségek ismerhetők fel, amelyek létezése minden kétséget kizáróan bizonyítható. Csak utalok itt a kopernikuszi felismerésre, vagy Mendelejev közismert periódusos rendszerére, ahol deduktív megállapítás vezetett el egyes hiányzó elemek megismeréséhez, észleléséhez.

A pszichiáterek, a neurofiziológusok szerint az orvostudomány, a biológia kétséget kizáró bizonyítékokat szolgáltat az emberi magatartás oksági determinációjához. Az bizonyított, hogy a tudat az agy terméke. Sőt, az is ismert pl., hogy a beszédfunkció egyes elemei: az íráskészség, az olvasási készség, a tagolt beszéd lehetősége vagy a beszéd megértésének lehetősége az agy mely területein lokalizálódnak.[19] Amit a biológia és orvostudomány ma még egyértelműen nem tud bizonyítani, az nem az akarat determinációja, hanem a determináció pontos neurofiziológiai lefolyása. Talán a fiziológiai mechanizmus elégtelen ismeretéből kiindulva, különösen a társadalomtudományok képviselői között akadnak olyanok, akik még nem tartják kellő mértékben bizonyítottnak az emberi magatartás determinációját. Tipikus ebből a szempontból Békés szemléletmódja: „Az a kérdés, hogy ... *a mechanikus determinizmus vagy a mérsékelt determinizmus* álláspontja-e a helyes, ma még nem dönthető el, mert egyik álláspont sem bizonyítható természettudományosan. Mindkét megállapítás ez idő szerint csak elméleti tétel." — írja a Büntetőjog Általános Rész c. jegyzetben.[20]

Már a kérdésfeltevés is pontatlan, mert valójában nem az a kérdés, hogy a mechanikus determinizmus vagy a mérsékelt determinizmus-e a helyes, hanem először az, hogy érvényesül-e a determináció az emberi magatartásban, s így a bűnös emberi magatartásban, másodszor pedig az, hogy ha igen, akkor hogyan, milyen formában, milyen mechanizmuson keresztül. Az így feltett első kérdésre a tudomány már régen egyértelmű igennel válaszolt, a másodikra pedig a tudomány előrehaladásával kapunk egyre egzaktabb választ.

Az eszmék, a különböző eszmei áramlatok története tanúsíthatja, hogy az eszmék is meghatározott okok és feltételek által keletkeztek és a körülmények megváltozása következtében adták át helyüket, újabb vagy egzaktabb irányzatoknak. Az indeterminizmus eszméjének létezése is szorosan összefügg a megismerés, a tudomány bizonyos színvonalával. A műszaki, a biológiai és a társadalmi tudományok már bebizonyították, hogy a kauzalitás mint az ok és okozat közötti összefüggés létezik a jelenségek minden formájában. Az emberi magatartások oksági összefüggéséből következik a determináció érvényesülése e területen is. Ez a szemléletmód ma már általánosnak tekinthető, az indeterminizmusnak kevés védelmezője akad. Aligha lehet tehát tudományosan arra az álláspontra helyezkedni, hogy azért, mert az emberi akarat determinációs folyamatainak fiziológiai folyamatai még nem ismeretesek teljes részletességében, maradjunk meg az indeterminizmus, vagy annak

[17] Psychiátria. Szerkesztette: *Nyírő* Gyula. Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1971. 65—66. old.

[18] Ismerteti Dr. *Szobor* Albert: Affectiv és voluntáris magatartás módok elmekórtani értékelése. Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1971. 164. old.

[19] *Ádám* György: Érzékelés, tudat, emlékezés biológus szemmel. Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1969

[20] Büntetőjog Általános Rész I. köt. Szerkesztette *Pintér* Jenő. Tankönyvkiadó, Budapest, 1973. 23. old.

korlátozott formája, a „mérsékelt indeterminizmus" mellett. Az a tény, hogy a determinizmus elve nincs összhangban egy sor elméleti tétellel az emberi magatartásra vonatkozóan (pl. a megtorlás mint a büntetés célja) nem szabad, hogy a determinizmus elvetéséhez vezessen, ellenkezőleg, az indeterminizmus talaján fogant korábbi nézeteinket kell a determinizmus követelményeinek megfelelően megváltoztatnunk.

Alapvető hiba annak feltételezése, hogy a determinizmus elve egyformán azonos módon érvényesül a természeti jelenségek körében, pl. a mechanikában és a társadalmi jelenségek körében, pl. a bűnözésben. Az érvényesülés módja mindig magán viseli a jelenség specifikumát. A mechanikus determinizmus nem önmagában téves, hanem az a törekvés hibás, amelyik a mechanika, a szilárd testek mozgásában megnyilvánuló deteminációt át akarja ültetni az emberi magatartás területére is. Az emberi magatartás másféle mozgásforma, így más a determináció sémája és mások a törvényszerűségek. A specifikumot e tekintetben az ember személyisége, a tudata, a célirányos tevékenysége jelenti. Sokan a determinista koncepció elfogadását azért ellenzik, mert úgy vélik, hogy az együtt jár a szabadság fogalom elvetésével. E két fogalom azonban nem zárja ki egymást, ellenkezőleg, éppen feltételezi. Már Engels világosan megfogalmazta a szabadság tartalmát: A szabadság nem a természeti törvényektől való elképzelt függetlenségben áll, hanem e törvények felismerésében és az ezáltal megadott lehetőségben, hogy a természeti törvényeket tervszerűen meghatározott célok szolgálatába állítsuk. Ez éppen úgy vonatkozik a külső természet törvényeire, mint azokra a törvényekre is, amelyek magának az embernek testi és szellemi létét szabályozzák — a törvények két osztályára, melyeket legfeljebb gondolatban, de nem a valóságban választhatunk el egymástól. Ezért az akarat szabadsága nem jelent egyebet, mint azt a képességet, hogy hozzáértéssel dönthessünk. A szabadság tehát a természeti szükségszerűségek megismerésén alapuló uralom magunk és a külső természet felett."[21] Szabad akaratról tehát csak abban az értelemben beszélhetünk, ha az akaratelhatározás a jelenségekben megmutatkozó törvényszerűségeknek megfelel, azokkal egybevág. Ezzel szemben önkényes minden olyan döntés, amely nem számol az uralkodó törvényekkel. (A szabadság koncepció részletes kifejtését lásd Farkas Endre i. m.)

Nagyon világosan és szemléletesen ülteti át Engels gondolatait a jogi törvények és a bűnös emberi magatartás területére Szabó András: „... a jogi törvény szubjektum szempontjából ugyanolyan külső (objektív) törvény, mint a természeti vagy a társadalmi. A jogi törvény ugyanis, mint norma, mint követelmény, a valóság része és nem lebeg a valóság felett, nem állítható szembe a valósággal (a „sein" és „sollen" hibás kérdésfeltevésére gondolunk itt elsősorban). A jogi törvények a személyes akarat és a szubjektum szempontjából ugyanolyan objektív törvények, mint a termelési viszonyok törvényei vagy a természeti törvények. Ha a magatartás adott esetben nem felel meg a jogi normákban felállított követelményeknek, ha a magatartás nem juttatja érvényre a jogi kötelezettséget, beszélhetünk-e az akarat szabadságáról? Szabadon csak az cselekszik, aki társadalmilag helyesen cselekszik (akaratának tartalma és magatartása megfelel a szubjektum szempontjából objektív külső törvénynek), minden más cselekvés önkényes cselekvés és csak a szabadság látszata, mert a bűncselekmény akaratlagos cselekvés: a bűnöző anticipált céljainak megvalósítása. Láttuk azonban, hogy az akaratlagos cselekvés csak akkor jelenti az akarati cselekvés magasabb formáját, ha tartalmában megfelel az objektív követelményeknek."[22]

A szabad akarat, a szabadság ilyen értelmezése maradéktalanul összeegyeztethető a bűnözés csökkentéséhez fűződő érdekekkel és a helyesen értelmezett szocialista büntető felelősségre vonással.

4. *A determináció „dialektikus" értelmezése*

A determinizmus elvével kapcsolatos utolsó észrevételem a *„dialektikus" értelmezés*. Előfordul, különösen a filozófiai irodalomban, hogy az ellentmondások, rendszerint a szerző ellentmondásos fogalmazása vagy álláspontja „feloldása", de valójában leplezése érdekében az ilyen megfogalmazásokat dialektikusnak tüntetik fel. Földesi Tamás Szabó András Györggyel folytatott vitájában nagyon szellemesen bizonyítja, hogy egy jelenség egyidőben nem lehet determinált is meg nem is. Szerinte, az ilyenfajta érvelésnek annyi köze van a dialektikához, mint pl. annak lenne, ha azt állítanánk, hogy „a világ *lényegére* nézve anyagi — a világ *lényegére* nézve szellemi."[23]

Hasonló fogalmazást találunk Fodor Juditnál is, de nála csak a fogalmazást érheti bírálat, mert álláspontja félreérthetetlenül determinista. Az egy-sokértelmű és a sok-egyértelmű meghatározottság problémáit vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy: „Az ellenmondást a dialektikától korántsem idegen fordulattal úgy oldhatjuk fel, hogy megmutatjuk: *a dolog csak úgy jöhet létre, ahogy létrejött, és ugyanakkor létrejöhetett volna másként is, meghatározott és meghatározatlan egyszerre, amennyiben kialakulása során meghatározatlanságból meghatározottá válik.*"[24]

[21] *Engels:* Anti-Düring III. kiadás, 118. old.

[22] *Szabó* András: A fiatalkorúak és a büntetőjog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1961. 245. old.

[23] *Földesi* Tamás: Miért olyan amilyen? Magyar Filozófiai Szemle, 1967. 6. sz.

[24] *Fodor* Judit: A determinizmus-koncepció fejlődése és kapcsolata a kvantummechanikával. Akadémia Kiadó, Budapest, 1972. 174—175. old.

E mondatban az „ugyanakkor" és az „egyszerre" kifejezések számomra az egyidejűséget jelentik. Ez esetben az állítás nem lehet igaz, érvényes rá Földesi megjegyzése. De ha külön-idejűségről van szó, amennyire a mondat utolsó mellékmondatából erre halványan lehet következtetni, akkor a „dialektikus" magyarázat helyett a világosabb fogalmazás inkább megfelelt volna a tudományos követelményeknek. Ez a szemléletmód arra ösztönzött, hogy egy konkrét jelenségen mutassam be az „is-is" álláspont tarthatatlanságát. Vannak felépített, az építés folyamatában levő és a jövőben felépítendő házak. Mondható-e az a Fodor-féle definíció analógiájára, hogy egy ház egyszerre felépült is meg nem is. Vagy arról állítható-e, hogy csak úgy épülhetett fel, ahogyan felépült, amelyik már felépült és *ugyanakkor* felépülhetett volna másként is. Nyilvánvaló, hogy az állításnak csak az egyik fele igaz. Az első mondatban a ház vagy felépült vagy nem. Ennek eldöntése nem igényel különösebb elméleti képzettséget. A második mondatban pedig csak az igaz, hogy csak úgy épülhetett fel, aholgyan felépült, mert ha másként épült volna fel, már nem ugyanez a ház lenne. Házak természetesen épülhetnek és épülnek fel különböző módon, másként, de egy konkrét ház csak egyféleképpen épülhetett fel, úgy, ahogy felépült. És minden ház, ami a jövőben épülni fog, csak egyféleképpen épülhet fel, úgy, ahogyan a tervek és a kivitelezés determinálják. De ugyanilyen egyszerű ez az emberi magatartások terén is. Egy konkrét jövőbeni cselekvés, minden konkrét cselekvés, tehát minden emberi magatartás is csak egyféleképpen jöhet létre, úgy, ahogy azt a szubjektív és az objektív tényezők determinálják. Akkor természetesen más értelme van a szavaknak, ha a házakról vagy az emberi magatartásokról, vagy a jelenségekről általában beszélünk. Ebben az értelemben vannak determinált jelenségek (felépített házak, megvalósult emberi magatartások) és lehetnek és lesznek determinálódó (és nem determinált) jelenségek (épen épülő vagy majd épülő házak, az elkövetés folyamatában levő vagy majd elkövetendő bűncselekmények stb.). Ezeket a gondolatokat azonban nem szabad úgy összevonni egy mondatba, hogy a jelenségek determináltak is meg nem is, mint ahogyan a házakról is értelmetlenség állítani, hogy felépültek is meg nem is.

Vigh József

A diplomák jogi egyenértékűsége

1. A nemzetközi kulturális és tudományos életben általában a latin aequivalentia (a világnyelveken: ekvivalenoszty, équivalence, equivalence) fejezi ki a különböző államok egyes oktatási intézményei által kibocsátott diplomák (okiratok) egyenrangúságát. Jogi szemszögből nézve egyenjogúságról van szó. Ez azonban nem azonos a nemzetközi célkitűzések közt időnként szereplő identitas, vagyis azonosság fogalmával. Identitas valósulna meg, ha pl. létrehoznák az egyformán szervezett ún. európai egyetemeket, amelyeknek egyforma tanulmányi rendje és vizsgarendszere azonos diploma kibocsátását tenné lehetővé.

A diplomák egyenjogúságának két ága van. Megvalósulhat mint egyetemi (akadémiai) és mint adminisztratív, azaz igazgatási egyenjogúság.

Az egyetemi (akadémiai) jellegű egyenjogúság lehetővé teszi, hogy a jelölt a már megszerzett képesítés birtokában további tanulmányok folytatására, illetőleg magasabb szintű tudományos kutatások végzésére jogosult legyen. Feltételezve, hogy magasabb, vagy legalábbis nem alacsonyabb szintű tanulmányokat kíván folytatni, vagy diplomát, akadémiai címet elnyerni.

Az adminisztratív jellegű egyenjogúság alkalmazására akkor kerülhet sor, ha azt kell megvizsgálni, hogy az oktatási intézménytől, vagy kutató intézettől nyert oklevél felruházza-e tulajdonosát azokkal az előírt képesítési feltételekkel, amelyek szükségesek valamely elnyerni kívánt állás betöltéséhez.

A diplomával, vagy akadémiai címmel rendelkező állampolgár szempontjából nézve az egyenjogúság több formát takar. Így a külföldi oktatási (akadémiai) intézménytől kapott diploma hazai, a belföldön szerzett diploma külföldi elismerését. Ezenkívül külföldinek tekintett állampolgár diplomájának elismerését azon állam által, amelyikben az oklevelet kiállították. Ez az utóbbi eset némi kiegészítésre szorul.

Egyes államokban, mint pl. Belgiumban, a külföldi részére kiállított egyetemi és főiskolai oklevél korlátozott értékű, mert adminisztratíve nem fogadják el egyenértékűnek. A külföldiek diplomáinak egyenértékűségét szabályozó 1971. III. 19-i törvény alapján egy miniszteri rendelkezés kimondja, hogy a belga felsőoktatási intézmények külföldi állampolgárságú hallgatóik részére csak tudományos jellegű (grades scientifiques) diplomát állíthatnak ki, ami azonban nem képesít arra, hogy tulajdonosa Belgiumban hivatást, vagy mesterséget gyakoroljon. A korlátozás alól kivételezettséget biztosíthat viszonossággal járó nemzetközi megállapodás, vagy pedig a törvényben a királynak fenntartott mentesítési jog. Mindez azonban nem azonos a mun-

kavállalási engedéllyel, hanem csak a törvény által előírt képesítés alóli felmentést jelenti.

A diploma-egyenjogúság fogalmához tartozik, de a nemzetközi kapcsolatok intenzitásának fejlődésével háttérbe szorult a diplomák honosítása (nosztrifikációja). A honosítás jogilag azt fejezi ki, hogy a külföldön szerzett diploma — korlátozással, vagy anélkül — egyenértékű a megfelelő hazai oktatási intézményben szerzett okirattal. A honosítás intézménye a magyar jogrendszerben is ismert, ez idő szerint a 8/1963 (XII. 30.) MM számú rendelet és módosításai szabályozzák. A honosítás általános feltétele, hogy a külföldi felsőoktatási intézmény által kiállított oklevél Magyarországon is megszerezhető szakképesítést tanúsítson.

A honosításra általában jellemző, hogy *a)* nem nemzetközi megállapodáson, hanem kizárólag hazai jogon alapszik; *b)* az egyenjogúság nem ex lege következik be. Megadása felsőoktatási intézmény, vagy államigazgatási szerv mérlegelésétől függ.

A nosztrifikáció országonként változóan képesít tanulmányok és meghatározott foglalkozás folytatására. Ausztriában pl. nemzetközi megállapodás hiányában az egyetemek jogosultak külföldi érettségi bizonyítványt elfogadni.

A honosítás különleges esete, amikor a külföldi egyetemen szerzett diplomával rendelkező személy diszpenzáció útján nyer jogot valamely foglalkozás gyakorlására, vagy állás betöltésére. Ez esetben rendszerint azt kell bizonyítani, hogy abban az országban, ahol a kérelmező diplomáját megszerezte, a diploma útján ugyancsak gyakorolhatná a kért foglalkozást. A diszpenzációra jellemző, hogy az nem biztosítja az egyenjogúsággal járó többi jogot, mindössze a foglalkozás gyakorlását.

2. Az egyetemi címekkel való visszaélést, minthogy ezekhez többféle jogosultság fűződik, a legtöbb államban igyekeznek megakadályozni. Nem is szólva arról, hogy az intézményes aequivalentia politikai szempontból is komoly jelentőséggel bír. Nem lehet elfogadni azt az egyébként egyre ritkábban jelentkező véleményt, hogy az adminisztratív elismeréshez képest az egyetemi egyenjogúság elhanyagolható fontosságú.

Az egyetemi egyenjogúság három fokozatot takar. A középiskolai tanulmányok befejezését igazoló okirat alkalmasságának volta felsőbb tanulmányok folytatására; egyetemi, vagy főiskolai bizonyítványon alapuló jogosultságot más egyetemen, vagy főiskolán teljes, vagy résztanulmányok folytatására, illetőleg egyetemi cím elnyerésére; végül pedig felsőoktatási intézmény által kiadott okirat alapján képesítés tudományos cím megszerzésére.

Az európai államok a kialakult gyakorlat szerint különösebb feltételek nélkül elfogadják a más állam középfokú oktatási intézménye által kiállított bizonyítványt egyetemi tanulmányok folytatására. Franciaországban például még a II. világháború előtt (1934. X. 17-i kormányrendelet) elismerték a magyar gimnáziumok, reálgimnáziumok és líceumok érettségi bizonyítványát francia egyetemi tanulmányok folytatására jogosító okiratként. Újabb keletű példa a magyar 1975. évi 15. számú törvényerejű rendelet, amelyik kimondja, hogy az abban felsorolt szocialista államok területén befejezezett középfokú végzettségről kiállított okirat egyetemen, vagy egyetemi jellegű felsőoktatási intézményben végzendő tanulmányokra jogosít. Hasonló tartalmú az Európa Tanács korábbi határozata a tagállamok érettségi bizonyítványainak egyenértékűségéről.

Az egyetemi (főiskola) diplomák egyenjogúságának a célja a teljesebb képzés érdekében lehetővé tenni a hallgatók szabad mozgását az egyes államok felsőoktatási intézményei között anélkül, hogy ez a hallgató számára időveszteséggel, vagy tudományos nívóveszteséggel járna.

Az egyetemi egyenjogúságot szabályozó nemzetközi egyezmények és belső jogrendek visszatérő problémája, hogy az egyenjogúság csak formális jellegű, vagy pedig materiálisan is megvalósul. Ismert, hogy Európában és nemritkán azon kívül is, az egyetemek túlzsúfoltsága miatt nem egy országban korlátozták a felvételeket numerus clausus bevezetésével. Általános szabály, hogy az egyenjogúság nem mentesít a numerus clausus alól. Előfordul az is, hogy a külföldi hallgatók létszámát külön szabják meg. Jellemző, hogy az Európa Tanács a diplomák egyenjogúsága tárgyában hozott egy 1964. évi határozata kimondja, hogy a diploma egyenjogúságára alapított egyetemi felvételi kérelem csak a férőhelyekre megállapított korlátokon belül érvényesíthető. Bizonyítványa révén senki sem élvezhet több jogot, mint amit saját hazájában élvez.

A nem világnyelveken tanító egyetemek sajátságos problémája a diplomák és más bizonyítványok nyelve. Egyes országokban, így hazánkban is, a külföldi állampolgárságú hallgató diplomáját jogszabályi engedéllyel valamelyik — esetleg az általa választott — világnyelven (angol, francia, orosz, spanyol) állítják ki. Minthogy az elnyert diplomát másutt kívánják hasznosítani, nem kis probléma a hazai diploma szövegének idegen nyelvre való lefordítása. Ez elsődlegesen jogi kérdés, mert a szó szerinti fordítás az eltérő iskolai rendszerű másik államban el nem fogadást, vagy ami sokszor még rosszabb, alacsonyabb jogi értékelést vonhat maga után. Jogilag megengedhetőnek látszik és nem kifogásolható, ha az okirat idegen nyelvű szövege nem szó szerinti fordítás, hanem figyelembe veszi a másik nyelvterületen használatos terminológiát.

Az adminisztratív egyenértékűség jogi hatásában különbözik az egyetemitől. A már elmondottak szerint az idegen államban nyert oklevél egyenjogúság esetén a hivatás gyakorlásához, ipar űzéséhez, vagy munka vállalásához megkívánt képesítési kellék megszerzését igazolja. Az adminisztratív egyenértékűség sajá-

tossága, hogy — legalábbis elvileg — megkísérelik kiterjeszteni az elismerést a felsőfokú végzettséget nem kívánó, ipar űzésére jogosító szakmai bizonyítványokra is.

Ennek az egyenjogúságnak jogi kiteljesedése az, ha nemcsak a formális képesítési kelléket hordozza magában, hanem együtt jár a szabad letelepedés jogával is (effectus civilis). Ez viszont egyben hivatás gyakorlásához, ipar űzéséhez vagy munka vállalásához való jogot is jelenthet. Mindezek megvalósításához viszont az egyes államok közötti magasabb fokú integrációra van szükség. Az Európai Közösség kezdettől fogva törekedett — egyelőre nem sok sikerrel —, hogy a tagállamokban szerzett diplomák és más képesítési bizonyítványok egyetemi és adminisztratív értelemben egyenjogúak legyenek. A Közösséget létrehozó Római Szerződés 52. szakasza szerint biztosítani kell a szabad letelepedési jogot önálló kereső tevékenység folytatására oly módon, hogy a külföldi a belföldi állampolgárral egyforma feltételek mellett dolgozhassék. Előre látva, hogy ez rövid idő alatt nem valósítható meg, az egyezmény 57. szakaszának (1) bekezdése kimondja, hogy az ehhez szükséges átmeneti időszakban első fázisként elő kell írni a diplomák egyenjogúságának az irányelveit. A kiküldött bizottság számos irányelvtervezetet készített, de ezek egyeztetése ez ideig nem vezetett sikerre.

A tanulmányok folytatásának joga és a foglalkozás szabad gyakorlásának a joga, vagyis az egyenjogúság egyetemi és adminisztratív ága a nemzetközi szerződésekben és a hazai jogokban változóan, vagy összekapcsolódik, vagy elválik egymástól és külön-külön jogi életet él. Az integrálódási törekvéseket megelőző időszakban, amikor az egyenjogúság útja elsősorban a honosítás volt, a kétféle aequivalentia többnyire egybefonódott. A jelenlegi időszakra a kettéválasztás jellemző. A szocialista országokban és a fejlett tőkés államokban általában különválasztják őket. A szocialista megoldásra jó példa a 49/1974 (XII. 24.) számú minisztertanácsi rendelet, amelyik a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Német Demokratikus Köztársaság Kormánya között rendezi az okiratok egyenértékűségének kölcsönös eismerését. A jogszabály első és második cikke rendelkezik a tanulmányok folytatásához megkívánt és függelékben felsorolt oktatási intézmények diplomáinak egyenjogúságáról. A harmadik cikk viszont kimondja, hogy „A Magyar Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság 3. számú Függelékben felsorolt főiskoláin, illetve üzemmérnökképző iskoláin, vagy szakiskoláin folytatott tanulmányok eredményes befejezéséről kiállított okiratok csak a munkakörök betöltése szempontjából tekinthetők egymással egyenértékűnek." A nyugat-európai tőkés államok témaszétválasztását jelzi, hogy az Európai Tanács két egymástól független bizottságot hozott létre e kérdések rendezésének előkészítésére.

A két problémakör egységes rendezésének szándéka nyilvánul meg viszont az UNESCO égisze alatt megvalósuló kísérleteknél. E tekintetben a legkarakterisztikusabb a latin-amerikai és a karib-szigeti országok 1974. július 19-i egyezménye a diplomák egyenjogúságáról. Az egyezmény első cikke megállapítja, hogy egy diploma elismerése annyit jelent, hogy azt a szerződő államok illetékes hatóságai elfogadják és a diploma birtokosát megilleti mindaz a jog, amely a hazai diploma birtokosát megilleti. Ebben a jogban egyaránt benne foglaltatik tanulmányok folytatása, valamint foglalkozás űzése. A kitűzött célok az egyezmény rendelkezése értelmében kétoldalú egyezmények útján valósíthatók meg. Kérdéses, hogy mi bizonyul ezekből reálisnak. A kétféle egyenértékűség jogi és politikai követelményei annyira eltérnek egymástól, hogy egyidejű megvalósításuk aligha tekinthető reális célkitűzésnek.

3. Az oklevelek egyenjogúsága megállapításának az alapja a diplomát kiállító oktatási intézmény jellegének, az oklevél elnyerése feltételeinek és a megszerzett képesítés tartalmának egybevetése. Következőleg, a kölcsönös elismerés elemei az elvégzett tanulmányok, a sikeresen letett vizsgák és maga az oklevél. A formálisan elnyert cím, vagy képesítés tehát az elismerés szempontjából egymagába véve nem minősíti a diplomát, mert az aequivalentia jogi összehasonlítást fejez ki, amely valamennyi említett elem egymáshoz mérésén alapszik. Ezért sorolják fel rendesen a külföldiek számára kiállított diplomák a hallgatott szaktárgyakat és a letett vizsgákat is.

A kölcsönös elismerésnek sok a jogi, nem utolsó sorban állam- és államigazgatási jogi, valamint technikai nehézsége. A diplomák helyes megítélésében nem ritkán okoznak komoly akadályt a makacsul kitartó hagyományok és előítéletek.

A jogi és technikai problémák gyökere az egymástól erősen eltérő oktatási rendszerek és a tudományos fejlődés követelte sűrűn következő egyetemi reformok. Alig akad két különböző országból való felsőoktatási inétzmény, melynek tanulmányi rendje teljesen megegyezne. A tanulmányi témák, elosztásuk a különböző disciplinák közt és az előírt vizsgák tárgya és formája országonként változó. Olykor még ugyanazon országon belül is különböznek egymástól.

Lehetetlennek látszik és nem is témánk valamennyi felmerülő probléma akárcsak megközelítően is teljes felsorolása. Érzékeltetésükre elegendőnek látszik talán néhány jellegzetesebb és egyben legtöbbet vitatott aequivalentia-kérdés megemlítése.

A tanulmányi idő eltérő volta egyike a legsűrűbben jelentkező akadályoknak az egyenjogúság elismerésében. Példa erre a sokszor áthághatatlannak látszó nehézség az angolszász és a nem angolszász egyetemi tanulmányi idő nem azonos tartama miatt. Az angolszász oktatási rendszerben ugyanis általában rövidebb idő alatt lehet alapjában véve azonosnak tekinthető

képzettséget szerezni, mint Franciaországban, a Német Szövetségi Köztársaságban, vagy Olaszországban. Az ezúttal azonos kategóriába sorolt három ország tanulmányi rendszere között is nem kis számban található hasonló jellegű eltérés. Erre példa, hogy Olaszországban a fogorvosi képzés tanulmányi ideje azonos az általános orvosival, ezzel szemben az NSZK-ban a fogorvosjelöltek tanulmányi ideje rövidebb, vagyis kevesebb, mint az általános orvosé.

Nem kevés nehézséggel jár a kölcsönös elismerés, ha a foglalkozás gyakorlására, vagy állás betöltésére szükséges szakképesítés megszerzése különböző pályákon fut. Egyes oktatási rendszerekben a diploma elnyerése össze van kötve az egyetemi évek alatt az iparban, bíróságon stb, folytatott speciális gyakorlattal. Más rendszerekben viszont a tanulmányi programban nem szerepel gyakorlati idő és emiatt a diplomás speciális ismeretei, legalábbis elvileg, az előbbihez képest hiányosak. Ehhez hasonló sok nehézséget jelentő különbség, ha a tudományos cím megszerzése egyetem, vagy pedig egyetemen kívül álló intézmény útján történik. Ez annyit jelent, hogy az előbbinél egyetemi követelmény tudományos kutatás folytatása, míg az utóbbinál nem az. Nem könnyű például megállapítani, hogy a kandidátusi, vagy tudományok doktora akadémiai cím milyen fokozatú egyetemi címnek felelhet meg olyan országban, ahol az akadémiai címek nem ismertek.

A fejlődő országok számára különösen nehéz és kényes probléma az egyenjogúság megállapítása. Azokon kívül, amelyeket saját egyetemeik bocsátanak ki, számolniok kell az ösztöndíjasaik által külföldön, akár Európában, akár az Egyesült Államokban, vagy akár szocialista országban megszerzett diplomákkal is. Az iskolai rendszerek nagy száma, valamint a diplomapiac könyörtelen védelme olyannyira komplikálttá teszi a helyzetet, hogy igen nehéz jogilag megfelelő és méltányos megoldást találni. A fejlődő országok e területen sajátos nehézséggel küzdenek. Egyfelől a gyarmati elnyomás örökségeként az egyetemek oktatói kara sokrétű, eltérő kultúrájú és nem stabil, átlagon felül változó. Az oktatás általános színvonala emiatt nehezen ítélhető meg és a szokásos összehasonlítási mércéket óvatosan lehet csak alkalmazni. Másfelől ezekben az államokban a kölcsönös elismerés nemcsak a belföldi diploma és egy másik állam diplomája közötti jogi értelemben vett értékrendet fejez ki, hanem ezáltal harmadik államban kiállított oklevél egyidejű értékelését is. Ha egy fejlődő állam diplomáciai egyezmény útján, vagy anélkül meghatározott értékrendben elfogadja a francia oktatási rendszer szerint kibocsátott diplomák egyenjogúságát, ez az adott országban egyszersmind érinti mondjuk például az angolszász felsőoktatási intézmények diplomáinak helyzetét is. Ennek jelentőségét aláhúzza, hogy a fejlődő államok körüli ismert politikai harcokban az aequivalentia is fegyverül szolgál jobb pozíciók eléréséért. A diplomák tárgyilagos megítélése ezáltal az átlagosnál is nehezebbé válik, mivel a politikai faktorok gyengítik a tudományos és jogi szempontok érvényre jutását.

Utaltunk arra, hogy mely tényezők egybevetése a mércéje az oklevelek egyenjogúsága megállapításának. A felsorolt tényezők azonban nem alkotnak mindenütt elfogadott és egyformán érvényesülő rendet. Annyit lehet csak mondani, hogy az általános szabályoknak is csak a körvonalai vannak meg és rengeteg részletkérdés várja megoldását.

4. A kulturális és tudományos területen mindinkább kibontakozó nemzetközi együttműködést tipikusan jellemzi a diplomák kölcsönös elismerésének széles körű kiterjesztésére való törekvés. Néhány számadat jól mutatja az alkalmazási kört. UNESCO-kimutatás szerint 124 országban a beiratkozott külföldi egyetemi és főiskolai hallgatók száma az 1960—61-es egyetemi évben 236 ezer volt, 1968—69-ben 440 ezer és az 1973—74-es egyetemi évben elérte az egymillió főt. A tanulás és foglalkozás helyének tágabb körű megválasztása, a más országok tanintézeteiből történő ismeret- és tapasztalatszerzés lehetőségeinek kibővítése, a hallgatók mobilitásának intézményesítése a nemzetközi kulturális, oktatási és tudományos kapcsolatok fontos területévé vált. Mindennek ellenére e problémakör hatékony jogi rendezésének útját még nem sikerült egyértelműen kialakítani. A megoldást többféle eszköz és módszer igénybevételével keresik, de mind ez ideig még nem sikerült általánosan érvényesíthető alapelveket és eljárási módokat kialakítani. A felmerülő nehézségek súlyát jól illusztrálja, hogy bár az Európa Tanács mintegy negyedszázada foglalkozik ezzel a problémával, nem jutott tovább néhány részkérdés megoldásánál. Az UNESCO próbálkozásairól sem lehet ennél többet megállapítani. Hasonlóképpen a szocialista államok sem alakították még ki a véglegesnek tekinthető formákat.

Az aequivalentiáról folyó viták előterében jelenleg a jogi szabályozás módja áll, éspedig az, hogy a kitűzött cél elérését milyen jogi eszközök biztosítják a leghatékonyabban, ahhoz, hogy az egyenjogúság nemcsak formális deklaráció, hanem megvalósult cél is legyen; ezt a célt el lehet-e érni egyetlen jogi normával, vagy pedig célravezetőbb a fokozatos megvalósításra vezető többlépcsős eljárás. E kérdéskomplexum két egymáshoz szorosan tapadó témakörre bontható. Az első, hogy a rendezés egyoldalú, illetőleg két- vagy többoldalú jogszabály kibocsátásával biztosítható-e jobban és hogy a normatíva milyen szintű legyen. A második kérdés, hogy e szabályozás törekedhet-e teljességre, tehát sematikus, globális elismerésre, vagy pedig részleteiben kidolgozott, azaz oktatási intézményekre, vagy diszciplinákra bontott rendelkezésekre van szükség.

Az egyoldalú rendelkezéssel megvalósított egyenjogúság fő formája tulajdonképpen a

nosztrifikatio. A honosításnak a viszonosság fogalmilag nem feltétele, elképzelhető és szűk területen elő is fordul, hogy hallgatólagosan anélkül is megvalósul.

Vannak törekvések a nem discretionarius jellegű és legalábbis formálisan egyoldalúan érvényesülő egyenjogúság alkalmazására, amikor is a viszonosságot alacsony szintű rendelkezések biztosítják. A francia, olasz és nyugatnémet egyetemek csúcsszervei évek óta folytatnak aequivalentia-vizsgálatot előre meghatározott tudományszakokban. (A kijelölt szaktárgyak között szerepel a kémia, fizika, biológia, filológia, germanisztika.) A vizsgálatok eredményeképpen felmerült, hogy a később következő átfogó rendelkezések mintegy előkészítéseképpen helyes lenne, ha az egyes egyetemekre, sőt azok tanszékeire vetítve a részt vevő államok illetékes szervei nem államközi megállapodás formájában rendeznék az egyértelműen megállapított egyenértékűségeket, azokat esetleg kiegészítő tanulmányok folytatásához, vagy vizsgák letételéhez kötve. A módszer előnye, hogy alkalmassági szempontból kiválasztott szűkebb területeken, szakértők közreműködésével lehetőség kínálkozhat a tanulmányi idők és vizsgák azonos nívóra helyezésére és ennek révén az egyenrangúság szilárdabb megállapíthatóságára. A hátrány főleg a megoldás partikularis jellegében, az alkalmazási terület szűk voltában rejlik, nem is szólva arról, hogy a tanulmányi rend minden változása megkérdőjelezi a hatályos szabály alkalmazhatóságát.

Ritkaságszámba megy, de előfordul, hogy valamelyik országban egyoldalúan, viszonosság nélkül mondják ki meghatározott államok tekintetében bel- és külföldi diplomák egyenjogúságát. Érdekes példája ennek Ghana. A kormány néhány évvel ezelőtt White Paper-t bocsátott ki, amelyben a kelet-európai államokban és a Német Szövetségi Köztársaságban egyetemet végzett ghanai állampolgárok diplomáinak adminisztratív egyenjogúságát deklarálta. Kimondta, hogy ezeket a diplomákat ugyanúgy kell kezelni, mintha azokat Ghanaban vagy — és ez külön érdekesség — egyéb nyugati országban bocsátották volna ki. A teljesség kedvéért hozzá kell fűzni az ismertetett rendelkezéshez, hogy annak hátterében az a főleg gyarmati tradíciókon alapuló megkülönböztetés van, amelyet egyes afrikai országokban az angolszász országokban és Franciaországban megszerzett diplomák javára tesznek a más országokban elnyert oklevelek rovására. Az egyoldalú szabályozás tárgya tehát nem a hazai és külföldi diplomák aequivalentiája, hanem harmadik országok diplomáinak belföldi felhasználása, illetőleg egymásközti egyenjogúságának szabályozása. Formálisan nézve azonban mégiscsak viszonosság nélküli egyenértékűség egyoldalú kimondásáról van szó.

A diplomák egyenjogúsága szabályozásának szokásos formája ez idő szerint a szerződő államok által ratifikált multilaterális és bilaterális államközi megállapodás. A többoldalú egyezmény többnyire regionális alapon, vagy az egyes államok valamiféle csoportosulása szerint létrehozott kormányközi megállapodás. A kétoldalú nemzetközi egyezményeket általában ugyancsak a kormányok kötik, de előfordul egyetemközi, vagyis nem kormányszintű megállapodás is. Az utóbbiakat előzetes kormányfelhatalmazás, vagy utólagos megerősítés alapján kötik.

Kezdetben, azaz a második világháborút követően, amikor először merült fel nagyobb nyomatékkal a diplomák egyenjogúságának nemzetközi méretekben való megteremtése, a jogi rendezés elsődleges módjának a globális elismerést tartották, amelyhez valamennyi állam, vagy legalább is az államok nagy többsége csatlakozott volna. A kérdéssel úgyszólván kezdettől fogva foglalkozó UNESCO-szakértők előtt azonban rövidesen világos lett, hogy a téma sokrétűsége miatt az általános megállapodás szükségszerűen csak néhány, kevés reális értékkel bíró elvi megállapításnál nem juthat messzebb. Nincs értelme tehát a globális megállapodás erőltetésének. Ezzel szemben lehetségesnek tűnt általános egyezmény kötése egyes kiemelt témákban. Az UNESCO tanulmányokat dolgoztatott ki a matematikusok, mérnökök és nemzetközi jogászok diplomájának egyenértékűségéről. Később más témák is felmerültek, mint például az általános orvosi diploma. Az évekig tartó szakértői egyeztetések azonban e vonatkozásban sem vezettek érdemleges eredményekre. Emiatt az UNESCO áttért a szűkebb területet átfogó regionális államközi egyezmények kötésének szorgalmazására. Ezek közül megkötötték a már említett latin-amerikai és karib-szigeti országok közötti regionális egyezményt és folynak az előmunkálatok az arab államok és az európai mediterrán államok regionális egyezményének előkészítésére. Az UNESCO-szakértők elképzelése szerint ezt követné egy ázsiai, majd egy európai regionális egyezmény, amelyeket globális egyezmény fogna össze. Jellemző, hogy az Európa Tanács állandó aequivalentia bizottsága lényegében hasonló álláspontot képvisel. Az 1975. évi márciusában megtartott ülésén leszögezte, hogy a lehetséges kevés kivételtől eltekintve, nem tartja célravezetőnek törekedni általános egyezmény közvetlen megkötésére.

A szocialista államok szakértőit is beleértve, általánosan elfogadottnak tekinthető, hogy a regionális kereteket meghaladó multilaterális egyezmények megkötésének nincs praktikus értelme, mert nem vezethetnek reális eredményekre. Nyitott kérdés viszont a regionális, vagy ahhoz hasonló többoldalú nemzetközi egyezmény használható volta. A vélemények eltérőek, de tény, hogy néhány egyezményt megiscsak aláírtak, mások pedig előkészületben vannak. Az ismétlések elkerülése végett nem kívánjuk ezeket újra felsorolni.

Elméletileg természetesen nem kifogásolható a törekvés többoldalú nemzetközi egyezmény kötésére. Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy

révükön mit lehet elérni, akkor a következőket kell megállapítani.

a) A felsőfokú és a postgraduans képzés világszerte jelenleg olyan mértékben eltérő és változó, annyi részletkérdéssel terhelt, hogy ezeket egyidejűleg, vagyis multilaterális egyezménnyel nehezen lehet összefogni. Teljesen megalapozottnak tekinthető a többoldalú megállapodás gyakorlati értelmét kétségbe vonó állásfoglalás. A multilateralis egyezmény önmagában nem vezethet végrehajtható egyetemleges megállapodáshoz. Más kérdés viszont, hogy mennyiben lehet alkalmas a részletkérdésekben sokoldalúan kidolgozott és megkötött kétoldalú egyezmények általános összefogására. A sorrendiség tehát alapvető kérdés.

b) Mindezek ellenére a társadalmi rendszer, vagy egyéb adottság miatt egymáshoz közelebb álló oktatási rendszerrel bíró államok közötti többoldalú (regionalis) megállapodás értékét már nem lehet mereven kétségbe vonni. A regionalis egyezmény alkalmas lehet gyakorlatilag érvényesíthető irányelvek és általános rendelkezések, sőt, kevésbé összetett kérdésekben végrehajtható konkrét rendelkezések befogadására. Így például ezekben a multilateralis egyezményekben rendszerint nincs akadálya az egyetemi felvételeknél az érettségi bizonyítványok egyenértékűsége kimondásának. Teljesen kielégítő, a rendezésre váró problémákat átfogó megoldást azonban ezek a megállapodások sem jelentenek. A gyakorlat azt mutatja, hogy ezek mellett elengedhetetlenül szükség van kétoldalú államközi, vagy esetleg alacsonyabb szintű realizáló megállapodásokra is.

A most már több évtizedes tapasztalat az aequivalentia rendezése alapvető jogi formájának a két ország közötti megállapodást mutatja. Kölcsönös elismerésre lehet jutni — a korábban jelzett feltételek szerint — egyetemközi és kormányszintű bilaterális egyezménnyel. Az egyetemközi megállapodásnál formálisan nincs államközi egyezmény, a résztvevő felek a viszonosság alapján egyoldalú rendelkezéssel ismerik el a másik országbeli diplomát. Ebben a formában azonban csak egyetemi egyenjogúságról van szó, az adminisztratív egyenjogúsághoz feltétlenül államközi szerződés szükséges.

A kétoldalú megállapodás kötésének legcélravezetőbb eljárási rendje, ha a szakértők komparatív módon megvizsgálva a tanulmányi és vizsgarendet, számba veszik a kölcsönös elismerésre egyáltalában szóba jöhető bizonyítványokat. Egyeseknél az egyenértékűség nyilvánvaló lesz, másoknál pedig intézkedni kell az azonos nívó elérésére. A lényeg mindenesetre nem az oklevél megszerzése feltételeinek mechanikus egybevetése (szemeszterek és vizsgák számszerűségei), hanem az oklevéllel igazolt képzettség fokának reális mérlegelése. Ezzel a módszerrel lehet csak a tetszetős, de soha végre nem hajtható globális egyenjogúsági rendelkezéseket elkerülni és az egyezményt megtölteni reális tartalommal. Kitűnő példái ennek a Szovjetunió kétoldalú megállapodásai a Kongói Népköztársasággal, a Zambiai Népköztársasággal és az Afgán Királysággal a diplomák és tudományos fokozatok kölcsönös elismeréséről. Ezek az államközi megállapodások nélkülöznek minden, csak elvi jellegű deklarációt és arra szorítkoznak, hogy ténylegesen felsorolják az egymásnak megfelelő okleveleket, a szükséghez képest pontosan megjelölve az oklevél elnyeréséhez előírt feltételeket is.

Az állásfoglalás a kétoldalú aequivalentia-megállapodások mellett természetesen nem jelenti azt, hogy ezek eo ipso hasznavehetőbbek, azaz jobbak, mint a többoldalú egyezmények. Házunk tájáról véve a példát, idézzük az 1971. évi 11. számú tvr-rel kihirdetett magyar—bolíviai kulturális és tudományos együttműködési egyezmény 5. cikkének első bekezdését. „A Szerződő Felek kölcsönösen elismerik az akadémiai címek, egyetemi és főiskolai vizsgák, tudományos fokozatok és oklevelek, valamint az illetékes hatóságaik által kiállított más tanulmányi bizonyítványok érvényességét". Nyilvánvaló, hogy az ilyen szövegnek csak deklaratív értéke van és inkább politikai, mint jogi tartalma.

A bilaterális és a multilaterális megállapodások különböző értékelését a jogi formában rejlő nem azonos lehetőség adja meg.

5. Magyarország számára nem közömbös az egyetemi diplomák és tudományos fokozatok kölcsönös elismerésének minél szélesebb körű kiépítése. Ismeretes, hogy nagy a külföldi képzésben, túlnyomórészt szocialista országban részt vevő magyarok és ugyancsak nem kevés a hazánkban diplomát, vagy tudományos fokozatot elnyerni kívánó külföldiek száma. Utóbbiak elsősorban a fejlődő országokból kerülnek ki. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a megfelelő aequivalentia-egyezmény hiánya hátrányosan befolyásolhatja az idegen országokba hivatalosan kiküldött szakértőink, oktatási és egyéb szakembereink helyzetét.

Eredményt ezen a területen — részben érthetően — csak a szocialista országokkal értünk el, bár a munka dandárja még hátravan. A középiskolákban, szakközépiskolákban és a felsőoktatási intézményekben befejezett tanulmányokról kiadott okiratok, valamint a tudományos fokozatok és címek odaítéléséről szóló okiratok egyenértékűségének kölcsönös elismeréséről szóló, korábban már hivatkozott 1975. évi 15. számú tvr-ben kihirdetett Egyezmény megkötésében Magyarországon kívül részt vett a Bolgár Népköztársaság, a Vietnami Demokratikus Köztársaság, a Német Demokratikus Köztársaság, a Kubai Népköztársaság, a Mongol Népköztársaság, a Lengyel Népköztársaság, a Román Szocialista Köztársaság, a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság. Az Egyezmény tartalma híven megfelel multilateralis jellegének. Olyan témákra szorítkozik, amelyekben a szabályozás nem igényel tüzetesebb vizsgálatot, vagy kiegészítő rendelkezéseket. Egyetemi fel-

vételre jogosítónak ismeri el a középfokú iskolai végzettségről kiállított bizonyítványokat. Elvileg kimondja, hogy az azonos típusú felsőoktatási intézmények diplomái egyenértékűek a tudományos fokozatok megszerzésére. Deklarálja a Szerződő Felek országaiban elismert tudományos fokozatokat és címeket. Az Egyezmény nem rendelkezik kétoldalú megállapodások kötéséről, de a szöveg tüzetesebb elemezésével világossá válik, hogy végrehajtásához szükség van kétoldalú megállapodásokra. A témában a Német Demokratikus Köztársaság kormányával korábban megkötött és a 49/1974 (XII. 24) MT rendelettel kihirdetett megállapodás rendelkezéseit az Egyezmény nem érinti. Az egyes szocialista országokkal további hasonló megállapodás kötése van folyamatban és remélhető, hogy az európai szocialista országokkal, vagy túlnyomó többségükkel, e kérdés kielégítő módon rendeződik.

Más a helyzet a nemszocialista országokkal való kapcsolatainkban. Talán nincs is fejlődő országgal kötött kulturális-tudományos egyezmény, amelyik ne tartalmazna utalást a probléma rendezésének szükséges voltáról. Az egyezményeket végrehajtó, rendszerint 2—3 évre szóló munkatervek, csereprogramok tárgyalása során is többnyire felvetődik e téma. Ennek ellenére sincsen ezideig fejlődő országgal kötött hatályos aequivalentia egyezményünk, vagy ha van, az korántsem kielégítő, mint az említett magyar—bolíviai megállapodás. Az okokat illetően nem kívánjuk megismételni a mondottakat a diplomaegyenjogúság fejlődő országbeli különleges, nem utolsósorban politikai nehézségeiről. A jövőre vonatkozóan azonban volna néhány javaslat.

A sürgetések ellenére sem lenne helyes mindenáron, azaz a magyar diplomák és címek értékét leminősítve egyezményt kötni, mégpedig sem a fejlődő, sem más, főleg nyugati ország viszonylatában. Szem előtt kell tartani, hogy az adott „engedmény" elkerülhetetlenül érezteti hatását a többi fejlődő országban. Kisebb baj az egyezmény hiánya, mint a nem kielégítő megállapodás.

Megfontolandó a megállapodások kötésének országok szerinti sorrendje. Figyelembe kellene venni azt a tényt, hogy egyes fejlődő államokban előítéletből vagy éppen rosszindulatú propaganda miatt, hajlamosak a kisebb szocialista országokban nyert képesítéseknek a nyugati diplomákhoz viszonyított leértékelésére. Kétségkívül előnyösebb helyzetbe kerülnénk, ha korábban megkötött nemzetközi egyezmény tisztázná diplomáink rangját a francia vagy az angolszász világban. Erre alkalmas lenne a nyugateurópai aequivalentia megállapodásokban résztvevő más állammal kötött hasonló tartalmú egyezmény is. Természetesen e célnak ugyancsak megfelel más szocialista ország által kötött megállapodás is, feltéve, hogy annak alapulvétele a magyar oktatási rendszer szempontjából nem jelent minősítési hátrányt.

Az európai tőkés államokkal kötött kulturális-tudományos egyezmények többségükben utalnak aequivalentia megállapodás megkötésére. Alighanem a megkötés előtt álló kulturális egyezmények is tartalmaznak majd hasonló előírást. A törvényerejű rendeletekkel kihirdetett 1965. évi magyar-belga, az 1967. évi magyar-francia és az 1970. évi magyar-olasz kulturális egyezmény hozzávetőlegesen egyforma szöveggel ösztönöz a diplomák és az akadémiai címek egyenrangúságának beható tanulmányozására. Ennél tovább azonban egyetlen esetben sem jutottunk, annak ellenére sem, hogy némelyik munkaterv ebből a célból közös bizottságok kiküldését stipulálja. Úgy tűnik, hogy az érdemi tárgyalások legfőbb akadálya a partnerek velünk szembeni tartózkodó magatartása. Mégis figyelmet érdemel, hogy néhány szocialista országtól e tekintetben elmaradtunk. Például a jugoszlávok Ausztriával és Franciaországgal, a bolgárok Ausztriával folytatnak érdemleges tárgyalásokat.

Az elmaradás oka kétségkívül az is, hogy az ilyen jellegű egyezmények kötése nagyon aprólékos és általában hosszantartó előkészítő munkát igényel. Kevésbé elvek, mint inkább a konkrét egyezések kidolgozására van szükség. Ráadásul nem is várható mindig látványos eredmény. Az egyenrangúságot esetleg csak szűk területen lehet elismerni. Igaz azonban, hogy nem is szükséges a teljességre való törekvés. A lényeg az, hogy az oktatási és a tudományos kapcsolatok szempontjából fontos szakterületeket érintse az egyezmény.

Magyarországon a kétoldalú aequivalentia megállapodások formája az állam-, vagy kormányközi egyezmény. Nem felesleges ezt leszögezni, mert az egyetemek és főiskolák között mind jobban kifejlődő közvetlen kapcsolatok során a külföldi fél felveti néha, hogy állapodjanak meg a két oktatási intézmény diplomáinak egyenértékűségében. A magyar jogszabályok erre nem adnak lehetőséget; amint láttuk, az egyetlen rendelkezésre álló jogi eszköz az esetenkénti honosítás.

Pikler Kornél

SZEMLE

Börtönök, büntetésvégrehajtás Kanadában

Az elmúlt években élénk vita alakult ki a nyugati országok elméleti és gyakorlati szakembereinek körében a szabadságvesztés büntetés hatékonyságáról.[1] Bizonyos kutatásokból arra következtettek, hogy a szabadságvesztés büntetés hatástalan vagy csak igen kis hatékonysággal rendelkező eszköze a bűnözés, de különösen a bűnismétlés megelőzésének. A nyugati kriminológusok egy jelentős része — különböző elvi megközelítések alapján — arra az álláspontra jutott, hogy a börtön nem alkalmas hely, és a büntetés nem alkalmas eszköz a bűnelkövetők átnevelésére. Az amerikai büntető igazságszolgáltatás egységesítésének kutatására alakult Nemzeti Tanácsadó Bizottság pl. 1973-ban megállapította, hogy „... a büntetések közül az intézet (zártintézet) az elítélt megjavításának csak legvégső eszköze lehet".[2] A későbbiekben pedig leszögezi: „A börtönhöz azért kell ragaszkodni, mert egy civilizált nemzet már nem képes a korábbi idők barbarizmusához visszatérni, de sikeres alternatívát sem tud nyújtani".[3]

Az utóbbi idézet már nem csak a börtönbüntetés hatékonysága miatt aggódó kriminológusok megnyugtatására szolgál, hanem válasz az általánosan uralkodó aggodalomra is, amely a bűnözés soha nem látott mértékű növekedése, a közbiztonsági viszonyok végső megromlása nyomán keletkezett a nyugati országokban, de főleg az Egyesült Államokban. Az idézet végső soron kifejezi a büntető igazságszolgáltatás és a büntetésvégrehajtás tehetetlenségét.

A bűnözés általános, tömegméretű elterjedését, állandó növekedését egyesek leginkább a büntetési rendszer, ezen belül pedig a szabadságvesztés büntetés hatástalanságában látják és ezzel összefüggésben az aktuális büntető jogpolitika válságát hangoztatják. (A börtönök hatástalan működését azért tartják első helyen említésre méltónak, mert a kiszabott büntetések közül még ma is a végrehajtható szabadságvesztés az uralkodó forma. Csak példaként említeném, hogy Kanadában a kiszabott büntetések 50%-a végrehajtható szabadságvesztés, Angliában pedig 35%.[4])

A börtönbüntetés csődjéről szóló nézetek az egész Nyugat-Európában elterjedtek, pedig a konfliktusos helyzet nem egyformán jellemző minden országra. Svédország és az utóbbi időben Hollandia és Dánia börtönviszonyaira a rendkívül költségesen megteremtett — a büntetési célok közül elsősorban a nevelést szolgáló — intézmények rendszere a jellemző. Angliában a szabadulást követő időszak korszerű rehabilitációs politikájának megteremtésére törekszenek. A modern követelményeknek megfelelő büntetésvégrehajtási rendszer megteremtésében messze az Amerikai Egyesült Államok marad el, amelyet az addig soha nem látott zsúfoltság, elöregedett épületek és igen elavult büntetési elvek fémjeleznek. Ez utóbbival kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy a fenti megállapítás az USA-ban uralkodó, az átlagot képviselő intézményekre vonatkozik. Közismert ugyanis, hogy itt is van néhány olyan modern kísérleti büntetésvégrehajtási intézet, amely szisztémájában és szellemében a legkorszerűbb követelményeknek is megfelel.[5]

Tanulmányom címéből kitűnően a következőkben a kanadai büntetésvégrehajtási viszonyok bemutatásával foglalkozom. Az említett információk birtokában meg merem kockáztatni azt a kijelentést, hogy Kanada büntetéspolitikája és büntetésvégrehajtási gyakorlata középutat képvisel a nyugat-európai és az amerikai kontinens között. Nem éri ugyanis el a skandináv országok fejlettségi szintjét, meghaladja azonban az Amerikai Egyesült Államokban uralkodó állapotokat. Választásomat továbbá az is indokolja, hogy 1975 elején többhetes tanulmányúton vettem részt Kanadában és így személyes élményanyaggal egészíthetem ki irodalmi ismereteimet.

Mielőtt az élményszerűbb, a büntetésvégrehajtási helyzetet bemutató elemzését elkezdeném, előre kell bocsátanom néhány — az elmondandók megítéléséhez szükséges — információt.

A kanadai börtönrendszerben igazgatási szempontból is éles különbség tehető a rövid tartamú és a hosszabb tartamú szabadságvesztés büntetés között. A szövetségi büntető igazságszolgáltatás rendszerébe tartozik minden olyan szabadságvesztés büntetés, amely két évnél hosszabb tartamú, ennek megfelelően az ilyen büntetéseket végrehajtó büntető intézetek is a szövetségi igazgatási szervezetbe tartoznak. A két évet meg nem haladó szabadságvesztés büntetések a tartományi igazságszolgáltatás hatáskörébe kerültek. Az előzetes letartóztatást is a tartományi igazgatás alá tartozó helyi börtönökben valósítják meg.

Tartományi igazgatás alá tartozó börtönök: javító-nevelő (reformatori) börtönök, felnőtt elítéltek számára, akiknek büntetése nem haladja meg a két évet; tradicionális börtönök, két évet meg nem haladó szabadságvesztés esetén felnőttek

---

[1] *Glaser*, D.: The Effectiveness of a Prison and a Parole System (New York, Bobbs-Merrill, 1964.). *Hammond*, W. H. and *Chayen* Edna: Persistent Criminals (London, Her Majestys Stationery Office, 1963.); *Hood*, R. and *Sparks*, R.: Key Issues in Criminolgy (London, Widenfeld and Nicolson, 1970.); *Weiler*, P. C.: The Reform of Punishment, Studies on Sentencing (Law Reform Commission of Canada, 1974. 93. pp.); *Hulsman*, L. H. C.: The Penal System As A Social Problem (Elhangzott előadás Hollandiában, 1974. május 3-án a Rotterdamban megtartott konferencián, amelynek tárgya: „Rural Criminal Justice. Issues and Answers"); *Morris*, N.: The Future of Imprisonment (University of Chicago Press, Chicago and London, 1974.).

[2] National Advisory Commission on Criminal Justice Standards and Goals. A National Strategy to Reduce Crime. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1973. 2. old.)

[3] National Advisory Commission on Criminal Justice Standards and Goals. i. m. 343. old.

[4] Report of the Canadian Committee on Corrections Toward Unity: Criminal Justice and Corrections, March 31, 1969. 309. old.

[5] Jó példának említeném a Kaliforniai Fiatalkorú Bűnelkövetők Nevelőintézetét, ahol Margarete Q. *Warren* vezetésével majdnem egy évtizede folynak kísérletek a fiatalkorúak átnevelésére. (Lásd részletesebben *Warren*, M. Q.: Implications of a Typology of Delinquentes for Measures of Behaviour Changes: A Plea for Complexity. (California Qouth Authority Quarterly, 6-th Research Report, 1965.) Továbbá *Jesness*, C. F.: The Presentation Typology Study. (California Qouth Authority Quarterly, Final Report, 1969.) Az USA-ban uralkodó átlagot azonban a hírhedt Atticai Szigorított Börtön, a Californiai Férfi Kolónia, a Philadelphiai és New York-i híres városi börtönök, a felnőtt nők számára Muncyban létesített Pennsylvániai Állami Javító Intézet képviseli.

számára; fiatalkorú elítéltek börtönei és intézetei.

Federációs igazgatás alá tartozó börtönök (két évet meghaladó szabadságvesztés esetén): maximálisan zárt; közepesen zárt; minimálisan zárt intézetek; elmebeteg bűnözők intézete; elöregedett bűnözők intézete.

Az Országos Büntetésvégrehajtási Parancsnokság az igazságügyi miniszternek van közvetlenül alárendelve, aki a tartományi börtönök igazgatásának koordinálására területi egységenként a tagországok igazságügyi minisztere mellé megbízott igazgatókat állít.[6]

Kanada lakosságának számához viszonyítva igen nagy kiterjedésű ország, ezért nagy a tartományok viszonylagos függetlensége. A tartományi igazgatás alatt álló büntetésvégrehajtási egységek az anyagi ellátottság, a személyi feltételek, s az érvényesítésre kerülő rehabilitációs elvek szempontjából igen eltérőek egymástól. Általánosságban elmondható, hogy a tartományi börtönök vezetésében nagyobb szerepet kapnak a környék hagyományai, a tradíciók és nehezebben hatolnak be a nemzetközileg elismert, kriminológiailag kimunkált nevelési elképzelések, mint a federációs igazgatás alatt álló intézményekben. (A távoli északi tartományi intézmények vezetési szellemében helyenként felismerhetők az indián és eszkimó kultúra nyomai is.)

Amint az a korábbi ismertetésből kiderül, a fiatalkorú elítéltek átnevelésére szolgáló intézmények tartományi igazgatás alatt állnak. A tartományi igazságügyi miniszter irányító szerepe néhány esetben csak névleges, pl. akkor, ha a fiatalkorúak intézetét az egyház tartja kezében. Magam is megismerkedtem egy ilyen intézet munkájával. Az említett intézmény Montreáltól nem messze helyezkedik el, Boscoville a neve. Dominikánus egyházi alapítvány. Az intézet eszmei és szakmai irányítását ma is egy híres pap Malloux professzor látja el. Anyagi ellátottságban és a személyi feltételekben ez volt a legkorszerűbb, legkedvezőbb helyzetben lévő intézet, amit Kanadában láttam. Üdülő-tábori feltételek mellett él együtt 50—60 veszélyes, főleg erőszakos bűncselekményért szabadságvesztésre ítélt fiatalkorú.[7] A bíróság határozatlan időtartamra utalja Boscoville-be az általa különös figyelmet érdemlő, átnevelés szempontjából reményteljes fiatalkorú bűnelkövetőket. Az ítélet azonban csak akkor hajtható végre Boscoville-ben, ha az intézet keretében működő megfigyelő központ nevelő-tanácsa több hetes megfigyelés után úgy látja, hogy a fiatalkorú személyisége megfelel az intézeti követelményeknek. Nagyon fontos egyidejű feltétel továbbá, hogy a fiatalkorú önként vállalja az intézet rendjét és az időközben megismert nevelési elveket magáévá tegye, akarjon megváltozni. Aki az említett feltételeknek nem felel meg, azt átszállítják az állami kezelésű börtönök valamelyikébe.

Boscoville teljesen nyitott intézet, őrzés nincs. Mindenki megszökhet, de ha elfogják, ide többé vissza nem térhet. A fiatalkorúakat 10-es létszámú közösségekbe osztják, hozzájuk tartozik két nevelő és egy pszichológus. Egy nevelő állandóan, éjjel-nappal velük van. Közösségenként van egy-egy lakóépület közös hálóteremmel, nappali szobával, egyéni tanulásra alkalmas helyiségekkel és mellékhelyiségekkel. A nevelés céljait szolgálják a tanműhelyek, ahol több lehetőség között választhat tanulandó szakmát az elítélt. Óriási sportkombinát, uszodával gazdagítja még a telepet, ahol kötelező a napi testedzés.

A nevelés lényege szerint mindenkinek kötelessége eredményekben kifejezhető napi elfoglaltságot találni, tehát vagy szakmát tanulni, vagy nevelői segédlettel valamilyen iskolai oktatásban részt venni. A szakmai oktatásra a kézműipari, a kisüzemi sajátosságok jellemzőek. Szakköri feltételek mellett sajátítanak el kisebb csoportokban az ipari szolgáltató tevékenységre jellemző szakmákat. Az iskolai oktatás csak az általános iskola szintjén szervezett, egyébként nevelői segédlettel önképzés folyik. A nevelők egyöntetű véleménye szerint a fiúkat foglalkoztató belső problémák megszünnek vagy komolyan veszítenek jelentőségükből, ha „kibeszélik" őket, az agresszív tendenciák is eredményesen levezethetők, ha bátran felszínre merik hozni az ösztönökből fakadó társadalomellenes gondolatokat.

Az itt folyó — kétségtelenül intenzív — nevelés időzítését Mailloux professzor az egyik tanulmányában a következőképpen határozza meg: „Két döntő fordulópontja van az elkövető átnevelésének. Az első ... megegyezik azzal a pillanattal, amikor egy relatíve rövid periódus végén megszokja az intézeti élet rendjét és felkészülve érzi magát arra, hogy integrálódjon egy olyan csoportba, amelynek tagja már elfogadták azt a programot amelyet a nevelői csoport irányítása alatt hajtanak végre..."[8] Az átnevelés második fordulópontja kétségtelenül még döntőbb és sokkal jelentősebbek a következményei, mint az elsőnek. Ez pontosan abban a pillanatban történik, amikor az elítélt kezd — a nevelés eredményeként — megszabadulni attól a szörnyű illuziótól, amely szerint ő a természet perverzitásának áldozata és bízni kezd a változás lehetőségében. Ennek a folyamatnak a végén felébred az erkölcsi lelkiismerete és lassan alkalmassá válik arra, hogy szembenézzen az élet követelményeivel a társadalomban.[9]

Az intézmény életét, munkáját áttekintve megállapíthatjuk, hogy kivételes gondossággal, igen kedvező anyagi és személyi feltételek mellett készítik fel a „megtévedt fiatalkorúakat" a társadalmi alkalmazkodásra. Az említett módszereknek számokban is megmutatkoznak az előnyei. Míg Kanadában — becslések szerint — a börtönből szabadultaknak átlagosan 50—60%-a bűnismétlővé válik, addig ez az arány Boscoville-ban már évek óta csak 5%. Igaz, hogy — mint erre a továbbiakban részletesen

[6] Report of the Canadian Committee on Corrections, im. 308. pp. *Szabó*, D. and *Rico*, J. M.: Law Enforcement, Criminal Justice and Corrections in Canada (Department of Criminology, Université de Montreál, Montreal, 1969. 69—70. old.); *Fornataro*, J. V.: Canadian Prison Today, Crime and its Treatment in Canada. (Macmillan of Canada, Toronto, 1965. 302. old.).

[7] Amikor ott jártam, 8 fiatalkorú volt szándékos emberölés, 10 erőszakos nemi közösülés és 15 rablás miatt elítélve.

[8] Prof. *Mailloux*, N.: Re-education and Rehabilitation of Criminals. (Lecture of a Plenary Session Adress Delivered During the 18-th International Congress of Applied Psychology. July 28—August 2, 1974, Montreal Canada. 7. old.)

[9] *Mailloux:* i. m. 10. old.

sen kitérünk — ez a magas hatékonysági érték erősen vitatható.

Kanadában ezt az intézetet sok szakember egyfajta büntetés-végrehajtási kirakatpolitika megvalósításának látja. Vannak, akik jóindulatúan a büntetésvégrehajtási nevelés kísérleti laboratóriumának tekintik. Az intézet fenntartása mindenesetre igen költséges. Ezekben az években 3500—4000 között mozog a fiatalkorú elítéltek száma, ebből Boscoville-ban mindössze 50—70 fiatalkorút részesítenek kivételezett bánásmódban. A többiek az összehasonlíthatatlanul rosszabb személyi és tárgyi feltételek mellett működő állami börtönökben és intézetekben nyernek elhelyezést.[10] Hangoztatják a szakemberek, hogy Boscoville-ban dupla szelekcióval érik el a feltűnően jó eredményeket. Először a bíróságok válogatják ki azokat, akiket érdemesnek tartanak a kiemelt intézménybe szállítani, a második szelekciót maga az intézeti megfigyelő központ végzi. Felteszik azonban a kérdést, hogy mit kezdjenek azokkal — az elítéltek jelentős többségével —, akik nem feleltek meg Boscoville arisztokratikus igényeinek egy sokkal rosszabb feltételek mellett működő állami büntetés-végrehajtási intézményben?

Az intézet munkatársai szerint a bűnismétlők igen csekély aránya részben azzal is magyarázható, hogy az egyház a szabadulás után nem veszi le a kezét a Boscoville-ban nevelkedett fiúkról. Elhelyezi őket, némelyiknek taníttatásáról is gondoskodik, egyházi kezelésű panziókban biztosít számukra szállást.

Számomra külön problémát jelentett az az intézeti nevelésben érvényesülő szemlélet, amely szerint eltorzult módon kerül értékelésre a fiatalkorúak családi és más társadalmi körülményei. A nevelők, de maga Mailloux professzor sem számol azzal a környezettel, ahol — a fiatalkorú bűnelkövetővé vált. A professzor így ír az intézetbe került fiatalkorú elítéltről: „... úgy tekinti magát, mint fekete bárányt, akit a környezet is így ítél meg. Soha nem érti, miért adatott számára olyan helyzet, amelyben mindenért őt teszik felelőssé, ami rosszul megy a családban".[11]

A fiatalkorú bűnözők jelentős része különbnek, bátrabbnak tartja magát környezeténél, bűntettét sokszor hőstettnek könyveli el. Kétségtelenül vannak olyanok is, akiket Mailloux professzor jellemez az előbbiekben, ezeket a fiatalokat sem jogos azonban úgy szemlélni, mint akik ideális környezetben nőttek fel, akik kizárólag belső tulajdonságaik alapján váltak, vagy egyenesen születtek rosszabbnak az átlagnál. A fiatalkorúak, de a felnőttkorúak bűnözése is mindig visszavezethető arra a szűkebb és tágabb társadalmi környezetre, amelyben élnek. A bűnözés vétő okai mindig a társadalmi ellentmondások. A környezet — valóságtól eltérő — idealista szemlélete az egész boscoville-i nevelést károsan befolyásolja. Megnehezíti a társadalmi beilleszkedést, szükségtelen megalkuvásra ösztönöz és nehezíti az egyes emberek közötti konfliktus érdemi megoldását is, hiszen mindig a konfliktusok elkerülésére sarkall.

A fiatalkorúak átnevelésének szellemét illusztráló áttekintés után áttérünk — a büntetésvégrehajtás egészére sokkal jellemzőbb — felnőtt korú elítéltek helyzetének elemzésére. A két évet meghaladó végrehajtható szabadságvesztés büntetést *a federációs igazgatás alatt álló börtönökben* valósítják meg maximálisan, közepesen és minimálisan zárt fokozatokban. A továbbiakban ezekről kívánok részletesebb ismertetést adni. Az intézetek építkezési megoldásaiban az Egyesült Államokban uralkodó formák befolyása érvényesül. A régebbi és az új börtönök egyaránt „Auburn" tipusú konstrukcióban épültek. Ez azt jelenti, hogy a cellák nincsenek ablakkal ellátva, ajtajuk egy-egy sűrű rács, amely a folyosóra néz. Innen kapják a fényt és a friss levegőt. Minden cella egyszemélyes. A zárkák rendkívül szűkek, szinte megmozdulni sem lehet bennük. Higiéniai szempontból erősen kifogásolhatók. A börtönlakók jelentős hányada — később ismertetendő okok miatt — a nap 23 óráját tölti ezekben a ketrecszerű építményekben, csak a fennmaradó órát fordítják sétára.

A megkérdezett szakemberek véleménye szerint mégis ragaszkodni kell az egyszemélyes cellákhoz. Azt állították, hogy minden embernek, még egy elítéltnek is „joga van a magányhoz", és ezt — a lehetőséghez képest — a börtönben is biztosítani kell. Hozzátették, hogy ilyen zárka-rendszer mellett a homoszexualitás terjedésének megelőzésére több a lehetőség. A börtönök többsége egyébként a múlt században épült.

Kanadában a büntetésvégrehajtási intézetek nagyon zsúfoltak. Ez részben a bünözés állandó emelkedésének köszönhető. (1950 és 1966 között a 100 ezer lakosra jutó bünelkövetők aránya 10,6 %-kal emelkedett.[12]) A büntetéskiszabási politika alapjaiban ugyan nem változott, de az utóbbi időben törekvések vannak a szabadságelvonással nem járó büntetési formák szélesebbkörű alkalmazására. Ez utóbbi tendenciát jelzi, hogy 1973-ban a szabadságelvonással járó büntetések aránya az elmúlt években uralkodó 50 %-ról 36 %-ra csökkent.[13] A jelentős arányeltolódás ellenére a federális igazgatás alatt álló börtönökben az elítéltek száma a következő ütemű növekedést mutatja 1969 és 1973 között:[14]

1969	7161	100,0%
1970	7375	102,9%
1971	7464	101,2%
1972	7793	104,4%
1973	8827	113,3%

Az országos arányokat jóval meghaladja a nagyvárosi börtönök lakói létszámának növekedése. Ez összefüggésben áll a nagyvárosi bünözés fokozottt emelkedésével. A büntetésvégrehajtás során továbbá tekintettel vannak arra, hogy az elítéltek nem szállíthatók tulságosan messzire családjuktól, mert őrízni kell a meglévő, hasznos külső kapcsolatokat a szabadságvesztés utáni időre. Igy akadnak olyan intézetek, amelyek nem rendelkeznek még az előírt létszámmal sem, és vannak olyanok, amelyekben lényegesen több elítélt kerül elhelyezésre, mint ami megengedhető.

A kanadai büntetésvégrehajtási gyakorlat 1947 óta ismeri és alkal-

[10] The Criminal in Canadian Society. A Perspective on Corrections. (Information Canada, Ottawa, 1973. 22. old.).

[11] *Mailloux:* i. m. 3. old.

[12] Report of Canadian Committee on Correction, i. m. 472. old.

[13] The Criminal in Canadian Society, i. m. 10. old.

[14] The Criminal in Canadian Society, i. m. 16. old.

mazza az *elítéltek osztályozását.*[15] Az eredeti célkitűzésnek megfelelően az osztályozás lényege; „... az átnevelés során a koordináció biztosítása a diagnózis, a képzés és a nevelési eljárás között".[16] Az eredetileg igen hasznos elképzelések megvalósítása azonban komoly akadályokba ütközik. A börtönök túlzsúfoltsága miatt bárminemű elméletileg megalapozott osztályozás komoly nehézséget jelent. A lehetőségekhez képest a federációs igazgatás alatt álló börtönök számára mégis csoportosítják az elítélteket. Az eljárás során az elítéltek személyiségével kapcsolatban a következő kérdések kerülnek megválaszolásra: „a) Veszélyes-e magára vagy másokra a bebörtönzés alatt?; b) Várhatóan megkísérli-e a szökést, ilyen kísérlet esetén milyen fokú agresszióval lehet számolni?; c) Veszélyes-e a társadalomra, vagy bizonyos személyekre sikeres szökés esetén?"[17]

Amint azt a felsorolt szempontok láttatni engedik, a válogatás szempontjai között első helyen — és mondhatni kizárólagosan — az elkövető aktuális személyi társadalomra veszélyessége a meghatározó. A felvetett kérdések között ugyanis szó sincs a képzési és nevelési eljárásra való alkalmasságról. A konkrét személyi társadalomra veszélyesség megállapítása után az Országos Büntetésvégrehajtási Parancsnokság megfigyelő központjai maximálisan, közepesen és minimálisan zárt biztonsági fokozatú intézetekbe osztják el az elítélteket.

Az elítéltek munkáltatása a büntetésvégrehajtás ideje alatt 1925 óta foglalkoztatja a kanadai közvéleményt. Az említett év márciusában egy országgyűlési képviselőnő törvényjavaslatot nyújtott be az elítéltek hatékonyabb, szervezettebb foglalkoztatásáról. A javaslat szerint az elítélteknek joga van a börtönben dolgozni, ezért a munkáért — a szabad élet viszonyai között uralkodó — bér jár és a munkabér egy részét az elítélt családja támogatására használhatja. A munkáltatást úgy tünteti fel a benyújtott javaslat, mint a nevelés szerves részét, csak ilyen programmal érhető el ugyanis, hogy az elítélt az állampolgárok átlagos felelősségi, lelkiismereti szintjére emelkedjék. A törvénytervezet megvitatásra került, a benne javasolt intézkedéseket azonban az akkori parlament elvetette. Fornataro kanadai kriminológus véleménye szerint ez a javaslat hasonló sorsra jutna ma is. Az elítéltek teljes foglalkoztatása ellen a vita során az a kifogás merült fel, hogy a foglalkoztatás és a kereset privilégiumokat jelentene az elítéltek számára, amely azt fejezné ki, hogy megbocsátást nyert a jogsértés és munkabér formájában még prémiumhoz is jut a börtönbüntetés ideje alatt. A húszas években azonban a büntetés-végrehajtás során még többnyire a megtorlás elve érvényesült, háttérbe szorítva a neveléssel történő rehabilitálást.

A szemlélet azóta némileg módosult. A büntetés-végrehajtással szemben állított követelményekről így ír egy magas szintű szakértői bizottság: „Igen kívánatos, hogy minden elítélt számára teljes foglalkoztatottságot biztosítsunk munkanapokon. Ebben az összefüggésben a teljes foglalkoztatottság meghatározása magában foglalja az iskolai oktatást, a szakképzést, az ún. „házi munkák" végeztetését, a terápiát és az iparszerű termelést. Szintén elismert a szabad időben az aktív pihenéshez való jog".[18]

Mi tette szükségessé, hogy napjainkban a börtönnevelés alapvető elvei ilyen elemi követelményként kerüljenek megfogalmazásra? Az, hogy *elítéltek foglalkoztatása még mindig nem került megoldásra.* Rendszeres munkáltatást Kanada legtöbb börtönében nem tudnak biztosítani. Produktív jellegű nagyüzemi termelő tevékenység Kanada 27 federációs börtöne közül 8-ban található. Ezekben szakmai képzésre is sor kerülhet. A kormányadminisztráció számára készítenek irodaberendezéseket.[19] Kisebb manufakturális műhelyekben kefekötést, seprűkötést, zacskóragasztást végeznek az elítéltek. A többi helyen „szakköri szinten", általában elmaradott technikával rendelkező műhelyekben nyílik még rendszeres munkára alkalom. Viszonylag jelentős erőket köt le az ún. „házi munka", a takarítás, mosás és főzés. Mindent összevéve az elítéltek kevesebb, mint egyharmad részét tudják foglalkoztatni. Az említetteken kívül bizonyos börtönökben engedélyezik a zárkában az ún. „hobby" kézműipari tevékenységet. A legnépszerűbb a bőrdíszműves szakma. Ehhez az anyagot, a szerszámot az elítélteknek maguknak kell beszerezni, a termékeket viszont társaiknak eladhatják, vagy elküldhetik családjuknak.

A bérezés rendkívül alacsony színvonalú. Kizárólag a produktív és a börtönből elszállítható, értékesíthető termékekért jár díjazás, a többi tevékenység ingyenes. Ez azt jelenti, hogy az elítéltek jóval kevesebb, mint egyharmad része rendelkezik valamilyen jövedelemmel. Ebből azonban jelentős összeg kerül levonásra, így az elítéltek nem érzik a rendszeres, fizetett foglalkozás ösztönző hatását. A büntetés-végrehajtás helyzetéről szóló jelentés a fizetéssel kapcsolatban a következőket fogalmazza meg követelményként: „... olyan díjazási skálát kell kialakítani, amely ösztönzőleg hat minden elítéltre, hogy a börtönben folyó munkáért való díjazás kifejezze a szabad társadalomban uralkodó bérminimum átlagát".[20] Arra is felhívja a figyelmet az említett jelentés, hogy a büntetés-végrehajtási munkáltatásnak mindenkor figyelemmel kell lenni a szabad élet munkaerő-szükségletére, tehát a munka jellegét és minőségét a rehabilitációs szempontoknak kell alárendelni.[21] A felsorolt és elméletileg helyeselhető feltételek teljesítésének nagyon komoly akadálya az, hogy napjainkban a munkanélküliség már a keresőképes kanadai lakosság 5—8%-át érinti. Ilyen körülmények között igen komoly nehézségekbe ütközik bármilyen ipari vagy mezőgazdasági jellegű termelőtevékenység betelepítése a börtönbe. Hasonlóan nehéz a börtönből szabadult sze-

[15] *Fornataro:* i. m. 309. old.
[16] Handbook on Classification in Correctional Institutions (New York: American Prison Association, 1947, 3. old.).
[17] Report of the Canadian Committee on Correction, i. m. 312. old.
[18] *Fornataro:* i. m. 311. old.
[19] Report of the Canadian Committee on Correction, i. m. 318. old.
[20] Report of the Canadian Committee on Correction, i. m. 320. o.d.
[21] Report of the Canadian Committee on Correction, i. m. 321. old.

mélyek munkába állításának támogatása. Ez utóbbiak helyzetét teszik szinte kilátástalanná azok a szakszervezeti intézkedések, amelyek értelmében bizonyos iparágakban nem alkalmazhatnak olyan személyt, aki nem szakszervezeti tag. A börtönből szabadultak ugyanis bizonyos szakszervezeti alapszabályok értelmében nem vehetők fel a tagok sorába.

A munkáltatásnál valamivel kedvezőbb kép rajzolható a *nevelésről*. Kanada büntetés-végrehajtási intézeteiben általában nem kötelező a börtönnevelők (kriminológusok, és az ún. „social worker"-ek) és pszichológusok által nyújtott segítséget igénybe venni. Kidolgoztak azonban olyan ösztönzőket, amelyeknek alapján — azokban a börtönökben, ahol erre lehetőség van — az elítéltek többsége saját elhatározásából veti magát alá a szakképzett nevelésnek.

Melyek ezek a nevelést elősegítő ösztönzők? Elsősorban az ún. statutory remission (jogszabályból eredő szabadlábra helyezés) intézménye. „Minden olyan személy, akit határozott időtartamú és 2 évet meghaladó szabadságvesztésre ítéltek, kifogástalan magatartás esetén jogot formálhat a kiszabott büntetés egynegyedének elengedésére".[22] Kifogásolható magatartás esetén a kegyelem részben vagy egészben visszavonható. A másik ilyen intézmény az ún. „earned remission" (a kiérdemelt szabadlábra-helyezés). „Minden elítéltnek minden naptári hónapból három napot elengednek a kiszabott büntetésből, ha az adott hónapban szorgalmasan követte a parancsnok utasításait az illetékes börtön büntetés-végrehajtási programjának megvalósítása érdekében".[23] Az így nyert idő többé vissza nem vonható. Mindkét szabadon bocsátási formáról az adott börtön parancsnoka dönt a nevelői tanács, vagy máshol a beosztott nevelő véleményének meghallgatásával.

Az előbbieknél még kedvezőbb lehetőséget nyújthat a feltételes szabadlábra helyezés. Az előbb ismertetett intézményekkel ellentétben a feltételes szabadlára helyezés ügyében a Feltételes Szabadlábra Helyező Tanács (a Parole Board) dönt.[24] „Bármilyen börtönbüntetéssel sújtott személy esetében a Tanácsnak van kizárólagos joga garantálni, visszautasítani, vagy visszavonni a feltételes szabadlábra helyezést *a börtönbüntetés végrehajtásának bármelyik periódusában*..."[25] A rendelkezés értelmében tehát a Feltételes Szabadlábra Helyező Tanácsnak joga van a börtönbüntetés bármelyik szakaszában elrendelni a feltételes szabadlábra helyezést. Gyakorlatilag azonban a büntetés egyharmadának letöltése után kerülhet sor a feltételes szabadlábra helyezés elrendelésére. Erről a jogszabály a következőképpen rendelkezik: „a) ... ha a büntetés határozott tartamú, akkor a büntetés egyharmadának elteltével vagy 4 év után, amelyik kevesebb, *b)* ... ha a büntetés federális igazgatás alatt álló börtönben letöltendő 2 év, akkor minimum 9 hónap után, *c)*... ha a büntetés életfogytiglan vagy határozatlan..., akkor 7 év letöltése után..."[26].

Ennek a rendkívüli kedvezménynek többek között a börtönbeli jó magatartás a feltétele. A Tanács mindenkor kikéri a börtön parancsnokának, közvetett módon pedig az illetékes nevelőknek a véleményét. A kedvezményekkel történő szabadulás mindhárom formája — külön-külön vagy együtt — csak akkor érvényesíthető, ha az elítélt igénybe veszi a szakképzett nevelés összes formái által nyújtott lehetőségeket.

A börtönben egyetemet, főiskolát végzett, szakképzett kriminológusokat és pszichológusokat alkalmaznak a nevelési feladatok ellátására. (Kanadában 1960 óta folyik a főhivatású kriminológusok egyetemi szintű képzése.) A kriminológusok egy része és a pszichológusok az elítéltek átnevelésével foglalkoznak. Az egyéni nevelés során feltárják a „személyiségi zavarok" okait, az antiszociális beállítottság gyökereit. Tanácsaikkal próbálják elősegíteni a társadalmi beilleszkedés szubjektív feltételeinek kialakulását. A nevelés másik formája az ún. csoportos pszichológiai terápia, ahol egy-egy életközösségi csoporton belül kísérletet tesznek az elítéltek különböző nézeteinek, eltérő értékrendszerének szembesítésére.

Bizonyos börtönökben időnként ún. „parlamentet" tartanak, ahol az elítéltek előadhatják sérelmeiket, panaszaikat. Magam is részt vettem egy ilyen parlament előkészítésében, ahol az elítélt-delegáció tagjai egyetemi hallgatók segítségével megpróbálták megfelelő jogi formába önteni mondanivalójukat. Ezen az ülésen elsősorban a munkáltatás hiányát és az alacsony bérezést sérelmezték. Az önkormányzatnak ez a formája — a börtön — nevelők véleménye szerint — nagy segítséget nyújt az elítéltek nevelésében, önállóságuk megőrzésében, ugyanakkor elősegíti az intézet rendjének és biztonságának megőrzését. Arra törekszik a nevelői testület, hogy az elítéltek közül az ún. „vezéralakokat" emeljék ki az önkormányzat élére, és így megelőzhetőnek látják az „alvilági kormányzat" kialakulását.

A nevelésben igen fontos szerepet tölt be a sportfoglalkozás. Minden börtönben van alkalom csoportos és egyéni sportaktivitásra. A két enyhébb fokozatú börtön csapatai alkalmanként egy-egy mérkőzésre meghívhatnak külső csapatokat.

A nevelési eszközök számbavétele után le kell szögezni, hogy az egyéni és a csoportos nevelés legkifinomultabb formái sem érnek célt a társadalmi beilleszkedés feltételeinek megteremtésében, ha az elítéltek többsége egyébként az idő legnagyobb részében tétlenségre van kárhoztatva és nincs arra lehetősége, hogy a szabadulás utáni időre induló anyagi alapot teremtsen a büntetés ideje alatt. A valódi társadalmi értékmérők ugyanis a munkavégzéssel összefüggésben alakulnak ki, az elítélt enélkül képtelen akár saját személyének megfelelő értékelésére is.

Szervezett iskolai oktatás csak kivételesen található a kanadai

[22] Penitentiary Act, 1960—61, c. 53. s. 1. 22. § (1).
[23] Penitentiary Act, 24. § (1).
[24] Nemzeti Feltételes Szabadlábra Helyező Tanács országos hatáskörű független szervezet. Elnökét a Kormányzó nevezi ki. Időszakonként 3—9 tagú testület irányítja az országban a feltételes szabadlábra helyezést. Helyi szerveiben főfoglalkozású állami hivatalnokok — hivatásuk szerint jogászok, kriminológusok és pszichológusok — foglalnak helyet. Tanácsban, szakértők meghallgatásával, valamint a szabadulás utáni körülmények alapos feltárásával döntenek a feltételes szabadlábra helyezésről. (Parole Act, 1958. 3. §.)
[25] Parole Act, 1958. c. 38. s. 1. 7. § (1).
[26] Regulation Made Under the Parole Act, 1964. 2. § (1).

börtönökben. A második világháború után először az ún. „Világháborús Veteránok Bizottsága" dolgozott ki a börtönök számára programot az iskolai oktatás bevezetésére. Néhány büntetés-végrehajtási intézetben nem kötelező jelleggel be is vezették ezeket a programokat.[27] Eddig összesen négy új intézetben alkalmaztak főhivatású tanítókat, tanárokat, akik az iskolai oktatásban tevékenykednek. A többi intézetben az elítélteknek csak arra van lehetőségük, hogy kihasználják a levelező-oktatás valamilyen formáját. Az elítéltek között nem ritka a bevándorló, aki az egyik hivatalos nyelvet sem tudja, és Kanadában kíván letelepedni szabadulása után. Számukra létkérdés lenne valamelyik hivatalos nyelv elsajátítása.

A fegyelem általában nem kielégítő a büntetés-végrehajtási intézetekben. Évente előfordul egy-egy börtönlázadás, gyakoriak a belső szabályszegések. Az elítéltek igen jól táplálkoznak, ugyanakkor jelentős részben nincsen elfoglaltságuk. Felesleges energiájukat fegyelmi lazaságokban, lázongásokban vezetik le. A leggyakoribb büntetés a nyílt ellenszegüléssel szemben a maximálisan zárt intézetekben super-biztonsági zárkákban történő elhelyezés. Itt az egész napot szoros őrizet mellett a zárkákban kell tölteni, és napi egy órára csak sétára viszik ki az elítélteket egyesével, két őr kíséretében. Vannak jelentős arányban olyan elítéltek, akik a szabadságvesztés-büntetésük jelentősebb hányadát ezekben az épületekben töltik. Enyhébb fegyelmi lazaságok ellen kedvezményelvonásokat alkalmaznak, pl. eltiltják a televíziónézéstől, nem vásárolhat hetenként a kantinban stb. Nem alkalmaznak büntetésként olyan intézkedéseket, amelyek a külvilággal való kapcsolatot lazítják, így pl. nem tiltják el a levelezést, a látogatók fogadását. Komoly hatása van a jogszabályból eredő kegyelemmegvonásnak, amely azt jelenti, hogy nem részesülhet az ún. „negyedkedvezményben". Elszórtan bár, de még ma is létezik a testi fenyítés büntetése Kanada néhány büntetés-végrehajtási intézetében. 1957-től, 1968-ig 333 esetben alkalmaztak testi fenyítést a belső szabályok megsértéséért! Az utolsó évben azonban már csak Manitoba tartományban került sor egy alkalommal ilyen intézkedésre.[28]

Kanada föderációs igazgatás alatt álló börtöneiben egyébként példamutatóan ügyelnek arra, hogy a még meglévő és helyeselhető társadalmi, családi, baráti kapcsolatok ne szakadjanak meg a büntetés-végrehajtás ideje alatt. A börtönben foglalkoztatott kriminológusok egy része a szabadulás előkészítésével foglalkozik, kapcsolatot tart a hivatásos utógondozó szervezetekkel, a jótékony társadalmi szervekkel, alkalmanként az elítélt családjával is.

A külvilággal való kapcsolat formáit és tartamát a következőkben lehet összefoglalni: A levelezés korlátlan, de ellenőrzött; látogatókat minden héten 2 órára fogadhatnak (erre hétköznapokon is sor kerülhet); az utógondozó szervezetek képviselőit korlátlanul fogadhatják az elítéltek szabadulásuk előtt; alkamanként egészségügyi, családi okok vagy éppen a szabadulás előtt a munkába állás megszervezése miatt rendkívüli eltávozásban részesülhetnek az elítéltek 1—2 napra (az eltávozást a börtönparancsnok engedélyezi); minden újságra korlátlanul előfizethetnek; televíziót minden este nézhetnek (kivéve a maximálisan zárt intézeteket); alkalmanként — általában hetenként — filmvetítést tartanak számukra, a jegy árát azonban meg kell fizetniük (a maximálisan zárt intézetekben erre sincs alkalom); amatőr és hivatásos színjátszókat fogadhatnak a börtönben. Az előadásokért azonban ilyenkor is fizetniük kell.

A cikk elején ismertettem azokat a — Nyugaton elterjedt — nézeteket, amelyek a börtön, a szabadságvesztés-büntetés végső válságát hangoztatják. Kanada börtöneiben is lehet találkozni bizonyos válságtünetekkel, különösen ami az elítéltek foglalkoztatottságának fogyatékosságait, vagy teljes hiányát, valamint a városi börtönök túlzsúfoltságát illeti. A megoldást a szakemberek Kanadában is abban látják, hogy erőteljesen csökkenteni kell a szabadságvesztés-büntetésre ítéltek arányát. Szerintük csak a legindokoltabb esetben, a társadalomra leginkább veszélyes bűnözőkkel szemben kell és szabad tényleges szabadságelvonással járó büntetést alkalmazni. Ez a cél kétféle módon érhető el. Az egyik lehetőség az, hogy *a szabadságvesztés-büntetés helyett más fajta büntetési formákat vezessenek be, vagy a meglévő ilyen lehetőségeket szélesebb körben alkalmazzák. A másik, hogy a végrehajtandó szabadságvesztés-büntetésre ténylegesen elítélteket a szükséges, de legminimálisabb ideig tartsák fogva.* A bűnismétlés hatásos megelőzése érdekében a két lehetséges utat össze kell kapcsolni.

Néhány mondatban szeretnék e javaslatok ismertetésére kitérni, mert a reformtörekvések gyakran éppúgy jellemzik egy-egy társadalom jogpolitikáját, mint a hatályban lévő jogi megoldások, és a mindennapi gyakorlat.

A szabadságvesztés-büntetés korlátozása céljából újabban megkísérlik meghatározni azokat az eseteket, amelyekben feltétlenül a tényleges szabadságelvonással járó büntetést kell alkalmazni, így pl. a megrögzött bűnözőkkel, a nemi bűncselekményt elkövetőkkel és az ún. veszélyes bűnözőkkel szemben. Körülírják ugyanakkor azokat a körülményeket, amikor a börtönbüntetés kiszabása mellőzhető, így pl., ha az elkövető nem akart és nem okozott nagy kárt a sértettnek, ha az elkövető szándékozik megtéríteni a sértett kárát, és erre megfelelő alappal is rendelkezik, továbbá, ha az elkövetőnek nincs semmiféle bűnügyi előtörténete, ha a bűncselekmény elsősorban a körülményeknek és nem az elkövető személyiségének tulajdonítható, ha egyébként várhatóan elégségesnek bizonyulhat a próbára bocsátás is, valamint, ha az elkövető öreg vagy beteg.[29]

A büntetés-végrehajtás helyzetéről, a kormány számára készült jelentés a következő büntetések szélesebb körű alkalmazását tartja indokoltnak a szabadságelvonással járó büntetések helyett: próbára bocsátás felnőtt és fiatalkorú elkövetőkkel szemben, pénzfőbüntetés,

[27] *Szabó*, D. and *Rico*, J. M.: i. m. 77. old.

[28] Report of the Canadian Committee on Correction, i. m. 323. old.

[29] Studies on Sentencing, Law Reform Committee on Correction. Ottawa, 1974. 16. old.

felfüggesztett pénz- és szabadságvesztés-büntetés, a sértett kárának teljes megtérítése. Az előbbiekhez hasonlóan a bizonyos részleges elzárást jelentő büntetések általánosabb alkalmazását is indítványozza a jelentés. Ezen belül az *éjszakai elzárást* olyan elkövetőkkel szemben, akiknek állandó munkája és így keresete a szabad életben biztosított, eddigi munkája ellen nem merült fel kifogás. A büntetés nemcsak az éjszakai elzárást foglalja magában, hanem az eddigi munkahelyen folytatandó kötelező munkavégzést is. Az előbbi körülményekkel jellemezhető elkövetők közül azokkal szemben, akiknek még családi és lakáskörülményei is rendezettek, a *hétvégi elzárás* intézményének kiterjesztését tartja a javaslat megfontolandónak. Mindkét részleges elzárást jelentő büntetési forma a rövid tartamú végrehajtható szabadságvesztés büntetést pótolná.[30]

A börtönbüntetés időtartamának optimális csökkentésére szolgáló eszköz a feltételes szabadlábra helyezés intézménye, ennek szakszerű és rugalmas alkalmazása teheti lehetővé — a kanadai törvények értelmében —, hogy az elítéltek egy nappal se töltsenek többet a börtönben, mint amennyire feltétlenül szükség van. Kanadai vizsgálatok szerint a Nemzeti Feltételes Szabadlábra Helyező Bizottság szolgálata eddig is pozitívan értékelhető. Az 1962—1969 közötti nyolc esztendő alatt 17 166 elítélt szabadlábra helyezéséről és utógondozásáról gondoskodott a főhivatású kriminológusokból álló szervezet. Az esetek 90%-ában a feltételes szabadlábra helyezés időszaka sikeresen telt el.[31] A vizsgált időszak kedvező tapasztalatain felbátorodva az elmúlt öt év alatt majdnem kétszer annyi (31 696) elítélt került feltételesen szabadlábra.[32]

A feltételes szabadlábra helyezés intézményének továbbfejlesztésében több kutatócsoport dolgozik jelenleg is Kanadában. Fejlesztési elképzelésük kialakítása során N. Morris amerikai kriminológus legújabb munkájának tételeit tekintik kiindulási alapnak.[33] Elképzelésük szerint a feltételes szabadlábra helyezés intézményét további garanciákkal kell ellátni, pl. az individuális prognózis módszerének felhasználásával már a szabadságvesztés büntetés elején meg kell határozni a feltételes szabadlábra helyezés várható időpontját. A határidő betarthatósága érdekében egyéni nevelési, kezelési tervre van szükség. A diagnózis és a prognózis felállításáért egy-egy Megfigyelő és Elosztó Központ lenne a felelős, ahol kriminológusok, orvosok, szociológusok és pszichológusok együtteséből álló team végezné a munkát. A szerző véleménye szerint a feltételes szabadlábra helyezést szakaszosan kellene megoldani, a szabadságvesztés utolsó harmadában több lehetőséget adni az elítélteknek a börtönből való időszakos eltávozásra. Ekkor lehetne kombinálni az éjszakai elzárást és a szabad életben történő munkáltatást. Végül a hosszú tartamú szabadságvesztésre elítélt elkövetők számára a szabadulás utáni időre ún. panziókat kellene kialakítani a nagyvárosok központjaiban, ahol a családdal, lakással nem rendelkező szabadulók a feltételes szabadlábra helyezés idejét biztonságosabban eltölthetnék.[34]

A börtönök válsága összetettebb jelenség, minthogy azt önmagában az igazságszolgáltatás, a büntetőjogpolitika belső nehézségeivel magyarázni tudnánk, de a megoldást ezen körön belül kell megadniuk Kanada kriminológusainak és jogászainak. A belső társadalmi, gazdasági ellentmondások elmélyülése következtében soha nem látott mértékben növekszik a bűnözés. A klasszikus kapitalizmus időszakában kialakult, és akkor általában hatásosnak bizonyuló börtönbüntetés, börtönrendszerek még akkor sem tudják ma már a bűnmegelőzéssel kapcsolatos társadalmi feladatokat ellátni, ha az elítéltekkel való bánásmód — a nevelés előtérbe kerülésével — gyökeresen megváltozott. Időközben a tudomány és a gyakorlat bebizonyította, hogy ugyanaz a büntetés nem lehet hatásos mindenféle bűncselekmény elkövetőjével szemben. Ugyanakkor a bűnözés növekedésével a meglévő jogintézmények, ezen belül leginkább a börtönök nem tudnak lépést tartani. A nyugati országok között napjainkban Kanada is gazdasági recessziónak, már-már válságnak a problémáival küszködik. Ilyen körülmények között kell évi 80 millió dollárt a börtöneikre költeni.[35] Hatalmas összeget adnak ki tehát, de a börtönintézmények munkájának várt hatása elmarad. A reformtörekvések ezért arra is irányulnak, hogy a fenti összeget — a további emelés nélkül — hatékonyabban, a bűnmegelőzés problémáit jobban szolgáló módon költsék el, ha csökkentik a szabadságvesztésre ítéltek számát, valamint a szabadságvesztésben töltött átlagos idő mértékét. Ilyen módon koncentrálható a nevelők, a személyzet ereje, valamint az anyagi bázis arra, hogy a ténylegesen elítélt személyek börtönben töltött ideje valóban a reszocializálás céljainak elérésére irányuljon. Ugyanakkor a jelenlegi börtönök ártalmaitól megmenekülhetnek az egyszer megtévedt, alkalmi bűnelkövetők.

Egy ilyen ismertetés végén szinte elkerülhetetlen bizonyos tanulságok összegezése abból a szempontból, hogy a hazai büntetőjog-politika figyelmét néhány nálunk is hasznosítható intézményre felhívjuk. Amint azt már korábban kifejtettük, igen nagy jelentőséget tulajdonítunk a börtönben folyó nevelés önkéntes jellegének. Minden pedagógiai munka hangsúlyozza, hogy a nevelés legfontosabb eleme a meggyőzés. Meggyőzéssel érhető el, hogy ne a nevelt ellenére, hanem vele együtt, az ő meggyőződését is felhasználva alakuljon ki az érte folyó nevelő tevékenység. A büntetés során nem hanyagolhatók el a kényszerítő eszközök, de nem mondhatunk le a meggyőzésről sem. Ez utóbbi maradéktalanabb hazai megvalósításáért megfontolandó lenne — a Kanadában már sikerrel bevált — csoportos terápia alkalmazása olyan alapon, amely az elítéltek aktív közreműködésére támaszkodik. Ez azonban feltételezi az önkéntességet.

A büntetésvégrehajtási gyakorlat

[30] Report of the Canadian Committee, i. m. 203, 204. old.
[31] *Szabó*, D. and *Rico*, J. M.: i. m. 81. old.
[32] The Criminal in Canadian Society, Society, i. m. 15. old.
[33] *Morris*, N.: The Future of Imprisonment, Studies in Crime and Justice. (University of Chicago Press, Chicago, 1964.)
[34] *Morris*, N.: i. m. 28—57. old.
[35] Report of the Canadian Committee on Correction, i. m. 311. old.

számára további támpontot jelenthet az a Kanadában meghonosított rendszer, amely szerint a büntetésvégrehajtás ideje alatt messzemenő figyelmet szentelnek az elítélt olyan külső kapcsolatainak, amelyek elősegíthetik a szabadulás utáni társadalmi beilleszkedést. Ennek érdekében a börtönben foglalkoztatott kriminológusok egy része — jóval a szabadulást megelőző időszakban — az elítéltek külső kapcsolatainak feltárásával, a helyeselhető, a társadalmi beilleszkedést elősegítő munkahelyi, családi kapcsolatok támogatásával foglalkozik. Talán még ennél is jelentősebb az a törvényi rendelkezés, amely szerint büntetésből nem korlátozhatók az elítéltnek azon jogai, amelyek a külvilággal való — engedélyezett — kapcsolatok fenntartásával függenek össze. Így nem vonható el a büntetésből a levelezéshez, valamint a látogatók fogadásához való jogok. Ennek az elképzelésnek a meghonosítása egyébként szerves része lehetne az utógondozásról szóló 1975. évi 20. számú tvr. 3. §-ában foglaltak maradéktalan megvalósításának.

Az utóbbi időben a hazai büntetőjogi és kriminológiai irodalomban is napvilágot láttak olyan nézetek, amelyek felvetik a szabadságvesztés büntetésnek az eddiginél szűkebb körű alkalmazását, és helyettesítését más, vagy kombinált büntetési formákkal.[36] Azzal az alapgondolattal messze egyet lehet érteni, hogy a teljes szabadságelvonást tartalmazó büntetés csak a társadalomra leginkább veszélyes bűnelkövetőkkel szemben, súlyos bűncselekmény elkövetése miatt kerüljön alkalmazásra. Ennek az elvnek a megvalósítása pedig a végrehajtható szabadságvesztés büntetéssel sújtott elkövetők arányát lényegesen csökkentené. Bizonyos esetekben a végrehajtható, teljes szabadságelvonást jelentő büntetést pótolni lehetne a részleges szabadságkorlátozást jelentő *éjszakai és hétvégi* elzárás intézményével, ahogy ezt a kanadai kutatók is javasolják hazai jogpolitikájuk számára. Alapos elemzés után talán bevezetésre is kerülhetne nálunk az éjszakai elzárás az olyan bűnelkövetőkkel szemben, akiknek állandó munkája a szabad életben biztosított, munkája ellen egyébként sem merült fel kifogás. A hétvégi elzárás büntetést pedig az előbb jellemzett elkövetők közül azokkal szemben kellene alkalmazni, akiknek még családi és lakáskörülményei is rendezettek.

Az eddigiekben csak megismételtem a kanadai reformjavaslatokat. Ezt most még azzal egészíteném ki, hogy az említett büntetési formák elsősorban olyan elkövetőkkel szemben látszanak eredményesnek, akiknek bűncselekménye a szabad idő eltöltésével függ össze, vagy akik alkoholos befolyásoltság alatt valósítottak meg enyhébb megítélés alá eső erőszakos bűncselekményt. Az éjszakai elzárás, és a hétvégi elzárás az elítéltek szabad idejének jelentős részét vonná el. Ezt az időt kellene kihasználni olyan irányú intenzív nevelésre, amely éppen a szabad idő megfelelő és hasznos kitöltésére tanítaná az elítélteket. Az előbbi büntetési formák esetleg önkéntes alkoholelvonó kezeléssel is összekapcsolhatók. Intenzív nevelés és foglalkozás mellett, meggyőződésem szerint az említett büntetési formák hatékonyabbak lennének nálunk is, mint a 6 hónapot meg nem haladó végrehajtható szabadságvesztés büntetések. Ugyanakkor — s ez nálunk sem elvetendő szempont — lényegesen kevesebb anyagi ráfordítással oldhatók meg, mint a teljesidejű elzárások.

Gönczöl Katalin

[36] A legutóbbi irodalom ezzel a kérdéssel kapcsolatban: *Vigh* József: Kauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában (Doktori értekezés, Bp. 1974. 384—389. old.). *Erdősy* Emil: Büntetési rendszerünk továbbfejlesztésének néhány feladata. (Jogtudományi Közlöny, 1975. évi 5. szám. 256—263. old.)

Rendhagyó ismertetés Boytha György „Magyarország szerzői joga" című könyvéről

Boytha György írásait olvasni szellemi élmény. Na ja! — lehetne erre mondani — szakmabeli olvasó számára minden szakkönyv olvasásának szellemi élménynek kell lennie. Csakhogy mégsem egészen így van. Ismereteket lehet fáradságos munkával szerezni — fáradságosan és nehézkesen megírt, ismeretekkel egyébként jól megtömött szakkönyvekből is. De a jogi írástudás élmény és művészet is lehet. Boytha György legtöbb munkája jó ízelítőt nyújt ebből. Miáltal? Azáltal, hogy stílusának egyéni-alkotó sodra-íze van; azáltal, hogy a nehéz-száraz jogi kérdéseket, ahogy szokták mondani, franciás esprit-vel plasztikusan és az olvasót megragadóan, együttgondolkozásra késztetően teszi fel, vitatja, fogalmazza, oldja meg vagy bonyolítja tovább; azáltal, hogy egységben lát és láttat, és amikor egy szép fát jelenít meg, szinte mindig benne van az egész erdő (a tudományban újabban — nem adódik hirtelen szebb szó rá — úgy hívják ezt, hogy komplexitás); azáltal, hogy a jogi írás-tudomány művészetéből a *tudományt* illetően is mindig a teljességre törekszik, arra tudniillik, hogy az ilyen szempontból kevésbé lényeges vonzatok mellett az elvileg lényeges elemeket emelje ki és szintetizálja, miként a jó common law bíró, aki az ítélet magjául jól szétválasztja — a precedens tanának szép és gondolkozási fegyelemre is késztető latin nyelvű kategóriái szerint — a döntés lényegéül szolgáló *ratio decidendi*-t az ahhoz mintegy támogatásul-indoklásul szolgáló egyébként mondottaktól, az *obiter dictumok*tól. No de had mondjak példát erre Boytha György terméséből. Ezek a példák adják majd ki tulajdonképpen e recenzió mondanivalóját.

1. Boytha György most ismertetett munkájában[1] csak két bekezdés, egy jó nyomtatott oldal (17—18. old.) szól az ízlésminta és a szerzői jog viszonyáról, arról, hogy valamely ipari formaterv elérheti-e és mivel, hogy szerzői alkotásnak minősítsék és így a szerzői jog messzebbmenő védelmét élvezze; hogy pl. egy bizonyos traktor-formaterv szerzői alkotás-e (mint tudjuk, a Legfelsőbb Bíróság erre igent mondott), illetve, hogy egy bizonyos fali polc hasonló sorsra érdemes-e (1971-ben a Legfelsőbb Bíróság erre nemmel válaszolt). Itt csak 1—2 bekezdés, de sűrítve benne van a más *írásaiban e tárgyban is kibontakozó szellemi tudományos arcképe, stílusa, módszere, közelre*

[1] A szerzőnek „Das Urheberrecht der ungarischen Volksrepublik" című német nyelvű könyvéről van szó, amely tudomásom szerint magyarul nem jelent meg és amelyet az itt ismertetett formában a berlini Schweitzer Verlag 1974-ben adott ki, 128 old.

is néző átfogó látásmódja. Egy traktor formája igazán egyedi konkrét ügy, a szerzői jog egésze felől nézve igazán részlet a részletből. Csakhogy ebben benne van, és ez bontakozik ki Boytha György e tárgyban írott fejtegetéseiből, hogy ezt nem lehet a traktor, tehát mintegy az erdőt a fa felől megközelíteni, pláne a kérdést így megoldani. A kérdés megoldása ugyanis azon múlik, hogy ez a traktor szép-e, ez meg azon, hogy milyen értelemben szép, hogy ez a szépsége esztétikai szintű, önállóan is élő szépség-e, hogy mi a szép és a művészeti alkotás közötti összefüggés, mivel több ez az utóbbi az előzőnél, mert hát a művészeti alkotás „a valóság szellemi elsajátításának, megismerésének specifikus módja", a művészi visszatükrözés, az esztétikum világa, amelynek önálló műben kell objektiválódnia, amit pl. nem ronthat el egy traktor-típus technikai-kopási életkora. Ezekkel a gondolatokkal, ezzel a gondolatmenettel Boytha György már az esztétikum művészi-tudományos világában mozog, társai érthetően Lukács György, a filozófia alapvető más írásai szerzőnk írása itt e műfaj szintjére vált, Lukács Györggyel „a kellemesség problémakörében" kalauzol bennünket, a szellemi és stiláris szépség kellemes formájában,[2] és itt már a maga természetességével válik ketté Csontváry festménye egy bármilyen ízléses nyakkendőtől, hogy a szerzőnek csak egyik példáját említsem, mert az elvi tétele világos és általános; az nevezetesen, hogy az ipari formatervezés, közelebbről az ízlésminta csak akkor éri el a művészi alkotás szintjét, következésképp csak akkor számíthat a szerzői jog különleges védelmére, ha „az ízléses külső megformáláson túlmenően valóságot feltáró művészi megismeréssel, az iparcikk rendeltetésétől elvonatkoztatható, attól függetlenül is értékelhető művészi alkotással állunk szemben.[3]

Itt is e pontban és a fenti bevezetőben is kiemeltem Boytha György stílusának egyéni sodrátát. Azt lehetne mondani, hogy német nyelvű könyvről van szó, s így a stílus erényei döntően a fordítás, ill. a fordító javára irandók. A könyvben azonban sehol sincs feltüntetve — a szokásos helyeken —, hogy magyar kéziratból fordított kiadvány lenne, hogy tehát fordításról, fordítói munkáról is van szó. Nem tartom valószínűnek, hogy éppen egy szerzői jogi műben, amely egyébként a fordítás szerzői jogi védelméről is szól, a fordító nevének elhagyása útján megvalósuló szerzői jogi sérelem eshetett volna. Ebből viszont csak arra a tényre lehet következtetni, hogy a munkát a szerző németül írta. Bár a szerző stílusának erényeire vonatkozó fenti elismerő szavak a szerző írásaira általában vonatkoznak, vonatkoztatni lehet őket a jelen ismertetés központjában álló német nyelvű könyv stílusára is. Ennek az állításnak az igazolására had hívjam segítségül az egyik legtekintélyesebb német szerzői jogi folyóiratban megjelent kritikát. Ez „a könyv kitűnő stílusáról" ír és arról, hogy a szerző fogalmazása, stílusa jól közvetíti a könyv „gondolati és tartalmi gazdagságát".[4]

2. Boytha György szerzői jogi szemléletének és mukásságának egy másik vetülete — egy másik példa a bevezetőleg mondottakra: *ahogy a magyar és a nemzetközi szerzői jogot egyszerre látja, ahogy a nemzetközi szerzői jogot — majdnem hogy dramatizálva — szembesíti azokkal a nemzetközi társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokkal, az ezekből fakadó azokkal a szerzői jogi igényekkel, amelyeket a modern szerzői jognak szolgálnia kell, ill. kellene.* Egyik erre vonatkozó tanulmánya egyenesen a „Berni Unió válsága" címszó alatt sarkítja a szerzői alkotások nemzetközi felhasználásának problémáit. Itt olvashatók olyan megállapítások, hogy azt a sok fejlődő államot (akkor 38-at, többet mint ahányan a számukra tulajdonképpen jobb Egyetemes Egyezmény-nek addig tagjai voltak) „történelmi múltjuk, legtöbbször korábbi gyarmatosító hatalmuk vezette a Berni Unió keretei közé, mint pl. Indiát is, s innen egyelőre az Egyetemes Egyezmény XVII. szakasza nem engedi őket a könnyebb feltételeket biztosító vizekre átevezni (gyakorlatilag még most sem, mert az ebből a szempontból jobb és újabb párizsi szöveg még nem lépett hatályba — *M. F.*). Uniós kötelezettségeiket azonban ahol csak lehet lazítani igyekeznek ezek tehát „nem erősítik, hanem belülről feszítik a Berni Uniót, amint ez a stockholmi revíziós konferencián 1967-ben egyértelműen kitűnt"[5]; a stockholmi konferencia „csak hosszú csatározások után szánta rá magát — az egyezmény 1—21. cikkelytől elválaszthatatlan jegyzőkönyvben — jelentős engedményekre — a fejlődő országokkal szemben"; hogy ez a jegyzőkönyv a különböző érdekeltségű országcsoportok között „idő közben botránykővé vált" bár vannak pozitív elemei, „amilyen pl. a védelmi idő alsó határának 25 évre történő leszállítása *post mortem auctoris*, a fordításhoz való jog nem gyakorlása esetén annak a mű első kiadását követő 10 év elteltével való megszüntetése, nem kizárólagos törvényi engedély bevezetése a művek megjelenésüket követő 3 év utáni lefordításához. A jegyzőkönyv szerint ugyanilyen időbeli és engedélyezési feltételek vonatkoznának az oktatási és kulturális célokra történő eredeti nyelvű többszörözésekre is. Ez utóbbi rendelkezés elsősorban az angol, francia és spanyol nyelvű művek szempontjából jelentős, hiszen a fejlődő országokban elsősorban ezeken az idegen nyelveken olvasnak. A jegyzőkönyv végül általános törvényi engedélyt biztosít külföldi műveknek a tanítás, a tanulás és kutatás céljaira történő mindennemű felhasználására, azzal a feltétellel, hogy a szerző a belföldi szerzőkhöz hasonló ellenértéket kapjon. Ez az ellenérték azonban a fejlődő országok mindenkori devizarendelkezéseinek megfelelően zárolt belföldi számlákra is befizethető".[6]

Kár — és ez most egy kritikai felhang — hogy a szerző német nyelvű könyve nem szól arról, hogy a magyar szerzői jog milyen arccal is fordul a fejlődő országok felé. Az a körülmény tudniillik, hogy vázolja a nemzetközi összefüggé-

[2] A mondottakra nézve l. *Boytha* György „Ipari mintaoltalom és szerzői jog" című tanulmányát (Magyar Jog, 1973. évi 5. szám, 268. és köv. old.).

[3] *Boytha* György, i. m. 272. old.

[4] Ez az értékelés olvasható *Dietz* A. recenziójában, amely a GRUR 1975. évi 4. füzetében jelent meg (148. old.).

[5] *L. Boytha* György Ú„j problémák a szerzői alkotások nemzetközi felhasználása terén — a Berni Unió válsága" című tanulmányát (Gazdaság- és Jogtudomány, 1969. évi kötet, 3—4. szám, 325—344. old.), 328. old.

[6] *Boytha* György, i. m. 329—330. old.

seket is a könyvben („VI. Internationale Aspekte", 90—95. old.), hogy Magyarország vagy nemzetközi szerződés vagy viszonosság alapján védi a külföldi műveket, hogy milyen nemzetközi szerződéseink vannak, mi szerepe van itt a devizajognak, az adójognak stb., jó, de nem veti fel, amit egyébként más munkájában részletesen tárgyal, [6/a] hogy nyújtunk-e valami sajátosat a fejlődő országoknak, és ez számomra itt hiányérzetet kelt. Ez azonban nem változtat azon az általános fenti képen, hogy ti. Boytha György jól látja a válság okait, a képződő antitéziseket, sőt a szintézis valószínű elemeit is.

3. Már a fent másodiknak mondott példából is látható, hogy Boytha György szerzői jogi gondolkozása a szerzői jogban nem valamiféle elvonatkoztatott, hanem olyan jogi formákat lát, amelyek termékei, kifejezői és segítői vagy akadályozói bizonyos meghatározott gazdasági-társadalmi tartalmú értékrendeknek általában és különösen, sőt egyedi szinten is. Ebből fakad, hogy a szerzői jog fejlődésére vonatkozó történeti kérdésekben is a lényeges általános társadalmi érdekeket, valamint a ténylegesen érintett kiadó-vállalkozó és a szerző konkrét érdekviszonyait emeli ki. „Johannes Frobenius, a XVI. század egyik ismert nyomdásza — írja pl. Boytha György „A szerzői jog kézikönyve" című munka általa írott fejezetében — 1519-ben lelkendezve számol be Luther Mártonnak, a kor egyik „bestseller" írójának, hogy könyvét Párizsban is eladja, Brabantba és Angliába szállítja; a kinyomtatott példányokat 10 kivételével mind eladta s hogy egy könyvvel sem csinált még idáig ilyen jó üzletet. Luther viszont híressé vált „Eyn Vermanung an die Drükker" című 1525-ben kelt felhívásában az eredeti kiadó érdekeit védve háborog az illetéktelen utánnyomások ellen, útonálló rablókhoz és tolvajokhoz hasonlítva az egymás romlását előidéző utánnyomó kiadókat. A nyomdászok csakhamar azt is felismerték, hogy az írói becsvágy mellett az anyagi érdek is lényeges mozgató erő és ezért egyre fokozottabban törekedtek arra, hogy nevesebb szerzőket anyagilag is ösztönözzenek műveik átadására".[7] Már általában fogalmazott társadalmi érdek jelenik meg a szerzőknek adott királyi-császári privilégiumokban, amelyek útján most már a szerzők kaptak privilégiumot műveik többszörözésére, szerzői jogaik védelmére. Ez a gazdasági-társadalmi érdek- és értékviszonyokra épülő, azokat a jogi formákba integráló gondolkozás jut kifejezésre abban is — most már kissé tovább lépve a történelemben a mába —, ahogy a szerző a magyar szerzői jogot a szocialista, konkréten a magyar társadalmi-gazdasági viszonyok részeként felfogja, alkotmányjogi alapokig visszaviszi,[8] sőt abban is, *ahogy a szerzői jog tulajdonjogi és személyiségi jogi koncepcióját szembesíti és a személyiségi jogi koncepciót — éppen a szocialista termelési és általában a szocialista társadalmi viszonyok értékrendjére figyelemmel — elméletileg is posztulálja.*[9] Ebben főbb tételei a következők: a magyar szerzői jogi törvény alapja, hogy minden szerzői jog a szerző személyéhez fűződő jog, minden meg nem engedett használat a szerző személyiségi jogait sérti. A szerzői jogi jogosultságok képében azonban különös személyhez fűződő jogokról van szó, mert ezek vagyonjogi érdekekkel függnek össze. A társadalmi hasznosítás áru-pénz viszony kategóriákban történik, ez magára a szerzőre és jogosítványaira is kihat; a szerző személyisége alkotó-teremtő fejlődésének, kibontakozásának támogatása csak a szerző anyagi szükségleteinek és financiális igényeinek elismerésével lehet hatékony. A személyiségi jogi jogosultságok és a vagyoni vagy vagyonjogi jogosultságok között tehát szerves egység van, a koncepció a két elem együtthatásával funknionál, az erkölcsi és anyagi értékek dialektikus egységében. Miközben minden meg nem engedett használat sérti a szerző személyiségi jogait, fordítva e személyiségi jogok gyakorlása, életképessége vagyonjogi relevanciák egyidejű működésbelépésétől feltételezett. Miközben Boytha György ezt a koncepciót kifejti, remélem nem torzítottam, mindig — ha nem is kifejezetten, de nagy egészében — két tétel, 2 hadállás ellenében harcol. Az egyik, hogy a tulajdonjogi koncepció mintegy an sich idegen a szocialista társadalomnak, az utóbbiból majdnem közvetlenül csak a személyiségi jogi felfogás folyik; a másik, hogy a tulajdonjogi felfogás valahogy benne rejlő a kapitalizmusban és tőle — most már én sarkítom a tételt — a kapitalizmus önmagából való kivetkőzése nélkül nem is tud megszabadulni. A dolgok ilyen szembeállításában, a jogi kategóriák alakulásában mindig és mindenben ilyen közvetlen és eleve-tulajdoni-elrendelést látni és a jogi kategóriák fejlődésének viszonylagos önállóságát közbe-közbe akarva akaratlanul negligálni, azt hiszem vitatható. Vitatják is a szerzőnek ezt a szemléletmódját a magyar jogirodalomban is.[10] A „minden tulajdon-lopás" proudhon-i egyszerűség nem biztos, hogy mindig és mindenben igaz. Meg kell mondanom, hogy a szerzőnél a két koncepció nem jelentkezik ilyen savonarolai ellentétekben, különösen amikor bőven utal rá, hogy a személyiségi elem már a polgári korszak kezdetén is mily erővel jelentkezett, azóta is fel-felerősödik, sőt, mint írja, az NSZK-ban 1965-ben új elméleti alapokon hozták meg a ma is hatályos szerzői jogi törvényt, és ez az új elméleti alap nem más, mint a szerzői jog vagyoni és személyiségi jogosultságainak egysége, és ezek a jogosultságok a szerző halálozását követő 70 évig tartanak:[11] arról nem is beszélve, hogy van olyan szocialista jog is — olvashatjuk a német nyelvű könyvben — amely elválasztja a tulajdoni és a személyiségi jogi vonzato-

[6/a] L. a szerző *Neue Entwicklungstendenzen im Internationalen Urheberrecht* c. szintén német nyelvű munkáját, 12. és köv. old. (Kiadta: ELTE Polgári Jogi Tanszék „Polgári jogi tanulmányok" c. sorozatban, Budapest 1973, 89. old.).

[7] L. az említett munkában (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973. Szerkesztette *Benárd* Aufél és *Timár* István) a „Történeti és elméleti alapvetés" című *Boytha* György által írott részt, 19. old.

[8] L. *Boytha* György ismertetett német nyelvű munkáját, 5—6. old.

[9] L. *Boytha* György, i. m. 19—20. old.

[10] Ez olvasható ki Nizsalovszky Endrének a szerző e felfogására vonatkozóan írt észrevételeiből (l. *Nizsalovszky* Endre: „Benárd Aurél és Timár István: A szerzői jog kézikönyve" címen írott könyvismertetését, amelynek egyik része, éppen a szóban forgó része *Boytha* Györgynek a szóban forgó kézikönyvben írott fejezetéről szól Állam- és Jogtudomány, 1974. évi 4 szám, 713. old.).

[11] L. „A szerzői jog kézikönyve" című munkában a szerző által írott fejezet megfelelő részét, 41. old.

kat,[12] aminek a lehetőségét vagy jogosultságát, ha a személyiségi jogi koncepciónak említett szocializmus-immanensségét tételezzük, kérdésesnek kellene tekinteni, dehát tény, Boytha Györgyöt szóbanforgó gondolatrendszere a maga egészében egyáltalán nem valamilyen porifikátori vagy doktrinér vagy-vagy építmény (hiszen az utóbb említett tényeket, amelyek részben mást mutatnak, ő maga írja le és ő maga ad is árnyaltabb formát és kereteket az egyébként kifejtett koncepciónak), de amikor a két koncepciót elméletileg szembeállítja, közéjük mintegy a „jókat" és „rosszakat" elválasztó vízválasztó gerincet épít, akkor tűnik úgy számomra, hogy ez a vízválasztó hegygerinc ebben a kérdésben talán túl magas, a valóságban mindkét oldalon hasonló dogmatikai forrású vizek, hasonló megoldások, ha igaz is, és ez azt hiszem igaz, hogy a gerinc innenső oldalán levő táj és föld igényeinek a személyiségi jogi dogmatika vizei felelnek meg a leginkább.

4. Boytha György *írásaival arra is késztet másokat* — és ez bevezetőleg említett írásművészetének és gondolkodásának egy további konkrét sajátossága —, *hogy az ő vagy saját fogalmaikat, magukban elrendezett vagy elrendezettnek hitt ismereteket-felfogásokat újragondolják.* Fent már utaltam rá, hogy a személyiségi jogi kontra tulajdonjogi koncepcióban erre az újragondolásra, igaz részben saját pozíciójának védelmére késztette a magyar civilisztika nagy doyenjét, Nizsalovszky Endrét is, aki — mint írta — „már csak azért sem tud lelkesedni" Boytha György személyiségi jogi — ahogy Nizsalovszky Endre is írja — „egységes gyüjtőmedencéjéért". Ez a „csak azért sem" persze nem valamiféle sajátos személyiségi „zum Trutz" pozíció. Nizsalovszky akadémikus érvei olvashatók, azokat itt nem ismétlem meg.[13] Az én ellenérveimet, mintegy ellenimpresszióimat e ritában fent már elmondtam. A kérdést nem is amiatt hoztam elő — úgy tűnhet, mégegyszer — hogy a szerző pozíciójában a réseket keresgéljem-mutogassam-nagyítsam (hiszen ettől a főfalak még jók lehetnek), hanem azért, hogy egy konkrét példára vetítve és nem a levegőbe beszélve állíthassam: Boytha György írásai az olvasót együttgondolkozásra, vitára, ismert vagy kevésbé ismert fogalmak-állásfoglalások alkotó újrateremtésére kényszerítik.

5. Ez áll — hogy a kezdetben mondottakat egy valós szemmel megint továbbfűzzem — Boytha György *történeti szemléletére is.* Arról, hogy a mai szerzői jogot a mai történeti-társadalmi fejlődés részeként látja, fentebb már volt szó. Itt most arról lenne szó, ahogy a múltat megszólaltatja, ahogy a szerzői jog születési folyamatát az egész szerzői jogi gondolkodási mód kreatív alakítására látóközelbe hozza. Ennek elmondható érdemei, elemei közül itt kettőre utalok. Az egyik, hogy a most ismertetett német nyelvű kézikönyvbe is mennyit bele tudott ebből sűríteni! A magyar kultúra egyben európai vagy egyetemes jellegéből mennyit tudott közvetíteni a könyv döntően külföldi olvasói számára! A másik, hogy ebben is jó értelemben, szellemileg provokatív. Arra késztette pl. Nizsalovszky Endrét, hogy a szerzőnél egy összefüggésben még egy kicsit jobban szétnézzen a magyar szerzői jog múltszázadi történetében.[14] Erre a jóértelemben vett kényszerpályára e recenzió írásakor engem is elvitt Boytha György könyve. Hadd közvetítsem ennek egy-két termékét az olvasó számára. Nizsalovszky Endre írja az előbb említett munkájában: „A reformkor és az 1884. évi törvényig terjedő időszak azonban távolról sem holt időszak az irodalmi, zenei és más művészeti alkotások szempontjából, sőt ez az az idő, amikor az írói tevékenység a kenyérkereső foglalkozások sorába lép. Ha csak Petőfire, Jókaira, Eötvösre gondolunk, biztossá válik, hogy a *szerzői jogok valamilyen formájának a gyakorlatban* érvényesülnie kellett".[15] Az igazsághoz tartozik, hogy Boytha György mind „A szerzői jog kézikönyvé"-ben, mind a német nyelvű könyvben ír, sőt behatóan ír e korszak szerzői jogi fejleményeiről is. A szerzői jog gyakorlati világa az, amit a fenti idézet számon kér és amelyhez a recenzens sok adalékkal szolgál. Petőfi szerzői jogi sorsának is — írja — valahogy alakulnia kellett. Minden elemzés helyett — hogy ti. ez milyen szerzői jogi koncepciót tükröz — csak a főbb elemeit emelem itt ki annak a kiadói szerződésnek, amely „költ Pesten Jan. 1. 1848" Petőfi Sándor és Emich Gusztáv könyvtáros között. A szerződésből Petőfi Sándornak két nyilatkozatát idézném. Az egyikben az 1847-ig megjelent munkáit adja el mintegy örökre a kiadónak, méghozzá egyszer s mindenkorra „1500 pengőforintért". „Én Petőfi Sándor — szól a szerződés 1. pontja — összes költeményeimet, melyeket Emich Gusztáv könyvtáros 1847-ben egy kötetben kiadott, ... örökre eladtam, minek következtében a föntebbi kötet ezentúl az ő kizárólagos sajátja." Petőfi Sándor nyilatkozatában most már arra is kötelezettséget vállal, hogy ezután írandó munkáit is mind egyszer s mindenkorra eladja a kiadónak. „Én Petőfi Sándor ezen szerződés következtében — szól a szerződés 3. pontja — egyszersmind kötelezem magamat, az ezentúl irandó költeményeimet egyes kisebb darabokban vagy kötetekben ki nem adni, hanem azokat összegyűjteni, míg egy ollyan kötetet képeznek, mint ezen első nagy kötet... és ezen második folyamatot nem másnak eladni, mint Emich Gusztáv kiadó könyvtárosnak az előre meghatározott díjért: egyszersmindenkorra (semel pro semper) 2000 mond: kétezer pengőforintért".[16] Egy példából persze nem lehet általánosítani. Annyi azonban azt hiszem mégis megállapítható, hogy beszédes képet nyújt az adott kor szerzői jogi gyakorlatáról, arról, hogy hogy is nézett ki a szerzők és a kiadók viszonya, a szerzők személyiségi jogi és vagyonjogi érdekeinek védelme, hiszen nem valószínű, hogy más szerzők jobb pozícióban lettek volna, mert ebben a korban Petőfinél olvasottabb bestsellerek alig lehettek és ennek folytán nála jobb szerzői tárgyalási helyzetet nem sokan élvezhettek.

[12] L. az ismertetett német nyelvű könyv 25—26. old.

[13] L. *Nizsalovszky* Endre fent már hivatkozott könyvismertetését, 713. old.

[14] L. *Nizsalovszky* Endre: i. m. 714. old.

[15] L. *Nizsalovszky* Endre: i. m. 714. old.

[16] *Petőfi* Sándor és *Emich* Gusztáv szerződését közli az Akadémiai Kiadó „Petőfi Sándor összes művei" című sorozatának V. kötete („Petőfi Sándor vegyes művei — útirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások"), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956, 170—171. old.

Boytha György a közös alma mater iránti nagyrabecsülését is növelte bennem azzal, hogy kimondta: a magyar szerzői jog bölcsője a mai ELTE elődjének falai között ringott, amennyiben — szól az ismertetett német nyelvű könyv ide vonatkozó része — „A XVI. században a nagyszombati főiskola (e főiskola volt a magva a Pázmány Péter által alapított egyetemnek, a mai ELTE-nek — MF) kapott privilégiumot, kizárólagosan jogot előbb tankönyvek, majd pedig a *Corpus Juris* kiadására".[17] A szerző azután ezt az egyetemi fonalat nem bonyolítja tovább. Jelen sorok íróját viszont ez a fonal elvezette az említett főiskola mai utódjának, tehát az ELTE levéltárába, az egyetem alapítási és más okmányai, privilégium-levelei közé. Ezekből világos, hogy az egyetem már nagyszombati alapításánál is megkapta az egyetemi könyvnyomtatás privilégiumát, ezzel mindig rendelkezett, s amikor „a királyi egyetem Nagyszombatból Budára tétetett át és a könyvnyomda is ezen a helyen helyeztetett el, ez a könyvnyomda főleg tankönyvek nyomását folytatja, mindazonáltal nagyobb állandóság és biztosság végett az a fent nevezett könyvnyomda, ill. az a budai királyi egyetem, *melyhez a könyvnyomda a legigazabb joggal tartozik* (kiemelés tőlem — *M. F.*), alázatosan könyörgött a mi felségünk előtt, hogy a gyakran nevezett könyvnyomdát úgy méltóztatnánk a mi kegyelmes királyi kiváltságlevelünkkel kegyelmesen megerősíteni, hogy senki" működését és könyvnyomtatási jogait ne háborítsa, ezt a megerősítő privilégiumot újból megkapta. A sok indok között az Egyetemi Nyomda kiváltságlevele így ír: „Legkiváltképpen pedig mivel ezúttal is az újonnan alapított tanügyi szervezetet akarjuk megerősíteni, és minden módon a tanügy előmozdítását elősegíteni ennek az egyetemnek királyi hatalmunk teljéből és különös kegyelmünkből kegyesen megengedjük és engedélyezzük, hogy az a könyvnyomda szabadon és magánosan nyomtathatja, árusíthatja és eladhatja a fent jelölt tankönyveket és ezzel a kegyes engedélyünkkel és beleegyezésünkkel, általában pedig mindazzal a joggal, amellyel előbb a nagyszombati egyetem mellett fennállott könyvnyomda bírt, örökre élhessen; ... ellenben senkinek sem szabad, vagyis nincs megengedve, akár egyházi, akár világi, akár nemes, akár nem nemes, tanult vagy tanulatlan könyvkereskedőnek, könyvárusnak vagy könyvnyomdásznak, végül bármifajta kereskedőnek, vagy ódondásznak a fent említett tankönyveket vagy egészben vagy részben vagy kivonatban vagy bármi más alakban meghamisítania, újra kinyomtatnia vagy a máshol kinyomottakat a mi örökös tartományinkban és elsősorban Magyarországban s a hozzá kapcsolt részekben annak a nyomdának tudomása és beleegyezése nélkül behoznia, és nyilván vagy titkon árulnia. Az efajta könyvek elkobzásának és azon kívül a fele részben kincstárunknak, másik fele részben ugyanazon könyvnyomdának juttatandó 10 tiszta arany márkának büntetése alatt."[18]

Arról írni — amit tenni ilyen szavak után kézenfekvő volna — hogy mennyiben „a legigazabb joggal" az egyetemhez tartozó dolog egyetemi nyomdával rendelkezni, és miért nemcsak haladó hagyomány elhomályosodását jelenti a mai egyetem számára a kiadó-nyomda hiánya, messze vezetne és nem is egy recenzió műfajába tartozó kérdés. Arra nézve pedig, hogy a kiváltságlevél idézett részei a magyar szerzői jog fejlődési folyamatában mit jelentenek, arra utalok, amit ebben az összefüggésben Boytha György munkájában mond, hisz a fenti töredékek is csak ehhez kívántak adalékul szolgálni.

6. Ha most ezt a könyvismertetést mintegy kontrapunktosan akarnánk továbbkomponálni, ha erre az úgyis hosszúra nyúlt írás még módot adna, akkor írni lehetne még arról, hogy a szerzői alkotásnak abban a fogalmában, amely Boytha Györgynél olvasható (miután az új szerzői jogi törvény általános fogalmat nem ad, az elméletnek és a gyakorlatnak kell ezt adnia, és ez nála komplexen meg is jelenik), a fogalom releváns tartalmi elemei között ott látjuk az olyan modern dolgokat, (ezeknek a fogalom határai szempontjából történő igenlését, vagy tagadását), mint a computer-programok, a rendezés, a titkosírás-megfejtés, valamilyen alkotás rendszerbeli váza és így tovább. De érinteni kellene az ismertetett könyv más részeit is, amelyekből — nem is beszélve a szerző más, ebben az ismertetésben is részben érintett munkákból — egy szerzői jogi monográfia váza, és sok elméleti-gondolati egysége, magva is összeáll. A szerző, hogy már fenti hasonlatomnál maradjak, igazán jó komponista és egy ilyen nagyobb ívű kompozíciója bizonnyal elismerő tudományos minősítést kapna a magyar jogtudományban.

*

Rendhagyónak neveztem ezt a könyvismertetést két okból. Egyrészt mert nemcsak az ismertetés középpontjában álló könyv ismertetéséről van benne szó, annak sem leíró-rendszeres bemutatása jött létre recenziómban; ennél kevesebb, de egyes összefüggésekben — egyebek között tán az érintett munkák olvasására serkentően — remélem, több is. Másrészt, mert legalábbis úgy tűnik számomra, fogalmazásom több helyen amolyan könnyed hangosan gondolkodásnak, reflexiók improvizált leírásának is hathat, amelyet a saját veretes tudományos tartalom súlya nem túlságosan nyomaszt; az azonban remélem kiderül belőle, hogy Boytha György stílusában, okfejtéseiben és tudományos állásfoglalásaiban a könnyedség és a tudományos tartalom egyszerre van jelen.

Mádl Ferenc

[17] L. *Boytha* György ismertetett német nyelvű munkája, 1. old.

[18] A fenti idézetekhez l. Mária Terézia 1779. évi kiváltságlevelét „az Egyetemi Nyomda kiváltságairól az iskolai könyvek kizárólagos kiadására nézve" (közli „A Budapesti Magyar Királyi Tudomány-egyetem szabálykönyve" kézirat gyanánt, I. kötet, Budapest, Magyar Királyi Tudomány-egyetemi Nyomda, 1903, 157. és köv. old.).

JOGIRODALOM

Gaudemet, Jean:
*Az ókor jogintézményei**

Első látásra, de tartalomjegyzékéből kitűnőleg is az egyetemes jogtörténet ókori része tankönyvének látszik, persze bővebb terjedelemben, mint ahogy az egyetemes jogtörténet e részét tanítani és a vizsgán megkövetelni lehetne. A franciák pedig mindig óvatos különbséget tettek az ismereteket összefoglaló könyv, és a vizsgára készülésre alkalmas tankönyv (précis) között. A szerző, a párizsi egyetem neves tanára, a bevezetőben a könyv célját úgy tűzi ki, hogy be akarja mutatni azoknak a jogrendet biztosító intézményeknek keletkezését, melyek még korunkban is érvényesülnek. Minden ókori társadalom biztosítani kívánta a rendet, hatályossá tenni az igazságszolgáltatást, és meghatározni a magán ogügyletek formáját. Ezt igen különböző módon és eredménnyel kísérelte meg. De lehetővé akarja enni az összehasonlítást a különböző társadalmak intézményei között, bizonyítva, hogy szoros kapcsolat ll fenn a társadalom rendje és nnak jogintézményei között. Be akarja mutatni, milyen feltételek özött születnek a jogintézmények, s mik a törvényszerűségei ez intézmények érvényesülésének vagy usztulásának.

Egyebekben körülbelül abban az rányban jár el, mint a mi egyeemes jogtörténetünk ókori része. 0 oldalt szán az ókori keletnek Egyiptom, Mezopotámia, Babilonia, Asszíria, Perzsia, Zsidó állam), 9-et az ókori Görögországnak, a bbit Rómának. Ez érthető is. Az kori kelet intézményei csak Görögországon és Róman keresztül hatottak a mi társadalmunk kialakulára, de különösen a francia jogendre, mely számos feudális intézményében is közvetlenül támaszkodott a római jogra, és ahol a udális intézmények elvetésekor, polgári társadalmi rend megszerezésében számtalan esetben közvetlenül római példákhoz fordultak. De hallatlanul bővebb is a Rómára vonatkozó forrásanyagunk. A 12 évszázadot meghaladó római történelemnek sokkal nagyobb része esik az írást használó korra, tehát sokkal több eredetiben olvasható forrás maradt ránk. A középkorban a kultúrát egyedül képviselő egyház a római birodalom nyelvét használta, tehát a latin szövegek sokkal nagyobb hatást tettek — különösen a latinból leszármazó nyelven beszélő országokban —, mint a számukra alig olvasható görög nyelvűek. És éppen a jogban, az egymás mellett élés szabályozásában a rómaiak sokkal nagyobb eredményeket értek el, fejlettebb intézményekre tettek szert, mint a kultúránknak több tekintetben alapjait szolgáltató görögök, nem is szólva a csak XIX. században megfejtett, tehát közvetlen hatást nem gyakorló egyiptomi és ékírásos szövegekről.

A szerző érdekes kísérletet tesz a bemutatás rendszerét illetően. Nemcsak a marxista történelemszemlélet kívánja meg, hogy előre bocsássuk a társadalom rendjének ismeretét, és utána vizsgáljuk meg az erre épülő állami intézményeket. Ezt a rendszert követte már a francia jogtörténetben Olivier Martin, nálunk Eckhart Ferenc is. Gaudemet professzor megfordítja. Előre bocsátja — ez érthető — a külső eseménytörténetet, azután az állami szervezetet, csak ezután kerít sort minden társadalomban, — a római fejlődés minden korszakában — a társadalmi osztályok vizsgálatára, és csak azután tér rá a jogforrások ismertetésére, végül a jog szankcióira és a peres eljárásra. Rendszerével nem érthetünk egyet, de kísérletnek érdekes, mert először azt nézi, amiről a legközvetlenebb, leghasználtabb forrásaink vannak, csak azután elemzi a társadalmi viszonyokat, melyekre vonatkozó forrásaink bonyolultabban elemezhetők ki az elsősorban az állami rendet érintő szövegekből. Előadásában tehát a megismerés rendjét kívánja követni.

Könyvének külön érdekessége, hogy előadását olykor 1—2 oldalas forrásszemelvényekkel kívánja elevenebbé, közvetlenebbé tenni, természetesen francia fordításban. A közölt szemelvények nagyobb része irodalmi jellegű. Szolon alkotmányát Thukydídész és Arisztotelész műveiből vett szemelvényekkel fűszerezi. Rómánál a tizenkéttáblás törvény töredékein kívül gyakran kerülnek elő Lívius, Sallustius, Svetonius, Tacitus szövegei, de a klasszikus korra vonatkozóan főleg Ulpianust, Gaiust, Pomponiust, a Codex Teodosianust idézi.

A könyv szintézise kíván lenni az ókori intézményekre vonatkozó legújabb irodalomnak. Nem idéz lépten-nyomon forrásokat, csak bevezetőben bocsátja előre azt az irodalmat, amelyet felhasznált. 1940 előtt kiadott műre még forrásközlés tekintetében sem hivatkozik, legtöbb dolgozat 1960 utáni. Nagyon használható ez a könyv, melyben nyoma sincs az új felfedező gőgjének. Nem akarja azt a benyomást kelteni, hogy újra felfedezte az ókor jogi műveltségét, de kitűnően foglalja össze mindazt, amit a régibb és újabb kutatások alapján tudni érdemes. Új tárgyalási és idézési szempontjai pedig elgondolkoztatók még a rég ismert jogintézmények tekintetében is. És azt hiszem, ez volt a szerző szándéka.

Degré Alajos

*Horváth Pál: Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből**

A tudományos kutató és alkotó munkában az összehasonlító módszer világszerte mind nagyobb teret nyer. Ennek több rokontudományban nemzetközileg is figyelemre méltó hazai megnyilvánulásai vannak. Pach Zsigmond Pál mutatott rá, hogy a marxista összehasonlító módszer kimunkálásának első lépéseit részben agrárfejlődésünk kutatásában tettük meg. E folyamatot a jogtörténetírásban Csizmadia Andor (v. ö. pl.: a pescarai és a teheráni 1970, ill. 1974. évi jogösszehasonlító konferenciákhoz kapcsolódó kötetek) és főleg Horváth Pál tanulmányai erősítették. Az újabb magyar és külföldi szakirodalom a most ismertetett munkát mintegy előrejelezte s a szélesedő nemzet-

Les institutions de l'antigvité. Paris, 72. 518 p.

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1974. 504 p.

közi tudományos együttműködés a komparatív módszernek diszciplinánkra alkalmazott átfogó kifejtését egyenesen sürgette.

Módszertani fejtegetéseit Horváth Pál könyve jól szerkesztett tartópillérekre fekteti. Az első fejezetek lényegében tudománytörténeti megalapozást nyújtanak. Ezt az előképet Frank Ignác életművének különálló keresztmetszete követi. A további fejezetek a jogtörténet-tudomány neoabszolutizmus és dualizmus korabeli jelenségeivel foglalkoznak. Ezek végül az összehasonlító jogtörténeti módszer sokágú kérdéskomplexumának tárgyalásához vezetnek el. Művének előző három eleme alapján *múltbeli tanulságokat* tárt fel, a továbbiakban pedig *a mai és a jövő kutatásokhoz közvetlen metodikai szempontokat* is szolgáltat. Ez utóbbi problémakör a könyvben a többiekhez képest viszonylag nagyobb teret foglal el.

A könyv már kiindulásában láttatja azokat a mozzanatokat, amelyek az összehasonlító jogtudomány kontúrjait jelezték. Ez a módszer ugyanis a 18. század második felében, az ún. államisme takarója alatt bontakozott. Közben a felvilágosodás irodalmi termésének és eszméi hazai tilalmazásának arányait is tüzetesen mérlegeli. Az egykori haladó áramlatok retrográd bírálatának helyesbítése után a jogtörténetírásunkra váró további teendőket jelzi (53, s köv. old.). Frank Ignác szerepéről két fejezetben, a pusztulást szenvedett egyetemtörténeti források töredékére támaszkodva, kiegyensúlyozott ecsetvonásokkal meggyőző képet festett. Viták elsősorban nem a jeles tudós munkásságának súlya, hanem minősítése körül forogtak s ellentmondások sem annyira szakítykedésében, inkább ennek bírálataiban és értékelői között voltak (115—228. old.). E kérdéssel egyébként szerző az Egyetemtörténeti Tanulmányok (adalékok a modern felsőoktatási rendszerek kifejlődéséhez) művében foglalkozott.

Módszeres elemzésében a szerző egyik legnehezebb feladattal a többszörös antagonizmustól sújtott és egyben a haladás reményeivel itt-ott kecsegtető kiegyezés előtti években találkozik. A tételes jog kuszált viszonyai (oktroj, feudális intézmények iránti nosztalgia, 48 vívmányainak védelme stb.) a jogtörténet művelését ingataggá tették. A régmúltból eredetezett „nemzeti öntudat" illúziói sorában pl. a tárgykör „hun-scytha" teoriáját a tudományos élet fejlettségén kívül a módszertani kimunkálatlanság magyarázza. Ez a fogyatékosság is forrása lett annak, hogy a korabeli jogászgenerációk alapműveltségében torzító tudatelemek szövedékei dominálták (v. ö. 253, s köv. old.). A szomszéd népek szaktudományaival létrejött szembenállás káros hajtásának következményeként a romantikus nacionalizmus múlt-csillogtatása a századfordulóra türelmetlen szupremácia hirdetésébe csapott át. A felelősséget elsősorban Wenzel Gusztáv működésére hárítva mondja, hogy „a születő historikus jogtudományt hazánkban eleve a reakció szolgálatára kárhoztatták" (250. old.). Szerzővel lényegileg egyezően másutt magam is rámutattam, hogy Wenzel a rendi diétában a népképviselet nyomait merőben elhibázottan kereste. Negatív eszmei töltésű alapállásán hasznos részfelismerései sem változtathattak.

A majdhogy vigasztalan helyzetképben Horváth Pál elismerésre méltóan az erősödő hazai jogtörténet-tudomány időtálló pozitív fogódzóit is megkeresi. Ebben a körben Hajnik Imre részeredményeinek becsét helyesen domborítja ki. A könyvben Kautz Gyula tevékenysége (246, 250. old.) halványabban szerepel, noha az Egyetemen az 1860-as évek derekán „Magyar alkotmánytörténet"-et adott elő, amiről Ballagi László jegyezte kéziratot az MTA Analectái őrzik. Figyelmet érdemeltek volna továbbá Kautz komparativista készségei. Jelentős a többi között, hogy pl. a választójogot visszafejlesztő 1874. 33. tc. után tankönyve a fejlettebb külföldi rokonintézményeket is tárgyalta. Rektori székfoglalója pedig 1873-ban „a kereskedelmi, mezőgazdasági és technikai legfelsőbb oktatást az egyetemekkel összefüggésbe" helyezni javasolta, ami egyetemtörténetünkben jórészt fél évszázad múltán vajúdva megvalósult gondolat volt.

A felszabadulás előtti jogtörténetírás művi elszigetelődésének ellenpólusaként a recenzeált kötet a szocialista országok e téren két évtizedes cselekvő kapcsolatait mutatja be. Hozzátehetjük, hogy mindez újonnan bontakozó jogtörténet-tudományi iskolának egyik jegye lehet, amely a korábbi múlt jogi nézeteinek és intézményeinek kutatását a hatályos jog küszöbéig terjeszti ki. A sorvasztó négyirányú izoláltság (tételes jogi díszciplináktól, joggyakorlattól, történettudománytól, külföldi rokontudományoktól) helyébe sok területen arányosan kölcsönös kooperáció lépett. Szerző kiemeli, hogy ennek segítségével a hazai marxista jogtörténet-tudományi kutatómunka erőteljesen fellendült. A szakterület „újjászervezését viszonylag gyorsan követte a cseh—szlovák—magyar jogtörténeti együttműködés, amely valójában az európai szintű tudományos párbeszéd kezdeteit és elsődlegesen a szomszéd népek jogfejlődésének összehasonlító vizsgálatát szolgálta" (443. old.). Ezt időközben (1975. szeptember) az európai szocialista országok prágai multilaterális tudományos tanácskozása is megerősítette, amely a magyar—csehszlovák közös munka eredményeit külön méltatta.

A kötet okfejtésének hitelét növeli, hogy a folyamatok nyilvánvalóvá lett törvényszerűségeit is megvilágítja. Cáfolhatatlan felismerés hogy a sajátosan jogtörténészi fel adatokat a jogtudomány más ága zatai vagy a történettudomány nen oldhatják meg, de szoros kölcsön hatásban kell lenniök. Éppígy evi dens, hogy a hazai jogtörténet-tudo mányban „a tudománytörténet és vele szorosan összekapcsolódó mód szertani előrehaladás lehetőség nem egy kutató testére van szab va" (265. old.). Világosan exponálja hogy „számunkra elsődleges a szo cialista jogrendszertípus európa formáinak" feltárása, amiben ta gadhatatlanul lemaradásban va gyunk (456. old.). Korunk hatályo jogrendje előzményeinek kell mélységben való kutatását a jogfe lődés kontinuitásának és diszkont nuitásának hiteltérdemlő tisztáza sa is meköveteli. E reális igényel ből jogos következtetés, hogy az e végzendő munka társas erőfeszít seket indokol. Sok helyen, mint p a bolgár tudósok (Aleksandar F és mások) a trakológia (államsz

vetség, stb.) kutatásán újabban a 70-es évek elejétől mind hathatósabban fáradoznak. Külföldön sorra jelennek meg magyarul (pl. Niccolo Machiavelliről, stb.) vagy idegen nyelveken magyar tárgyú (ezekre másutt több ízben utaltam) munkák, amelyek jogtörténeti értékelésre és bírálatra várnak.

A félezer oldalas kötet mintegy harmada az öszehasonlító módszert hármas tagolásban tárgyalja. Legfőbb jellemzője a problémalátás eredetisége és a tovább gondolkodásra késztetés. A szerző ítéletei határozottak, de nem megfellebbezhetetlenül sarkítottak; a fejlődési változatok mozgalmasságát szem előtt tartva, a polémiának is szabad teret hagy. Gondolatmenetének kanyarulataiban aggályos pontossággal fogalmaz s a kutatókat a komparatív módszer elfogadására és alkalmazására törekszik megnyerni. A módszertan szerepét illetően biztos vértezettel ruház fel azokkal a polgári elmélkedőkkel (pl. Gustav Radbruch) szemben is, akiknek egyedileg központi figyelmet érthetően nem szentelt. Ráadásul érzézelteti, hogy sokszor nem méltányolják a jogtörténet-tudomány rendkívüli tehertételét, miszerint *a jogtudomány többi diszciplinái és a történettudomány* igényeire, valamint sajátos módszereikre egyaránt közvetlenül tekintettel kell lennie. A könyv koordinátarendszerében ezek a körülmények (s érintőleg még az irodalomtörténet aspektusa is) értékelésre (323, 362, 391, 437, 448. old.) kerültek.

A komparativizmus összetevőinek kimunkálásában szerző jelentékeny saját kutatásokra építhetett. Ehhez példálózóan a MJSZ Jogtörténeti Szakosztályában 1969-ben tartott előadását, továbbá Jozef Karpat szakavatott tollal írt recenzióját (Právny obzor 1972. 3.) említem. Elemzéseinek fókuszában ezúttal meghatározott irányú éles *elhatárolódás* és a termékenyítő *befogadás* szemlélete áll. Az előbbihez az ún. világjogtörténeti körkép erőltetett megalkotásának törekvését sorolja, amit nem csupán alkalmatlan módszerként, hanem elvi-eszmei alapról rekeszt ki. Az utóbbi körben viszont *a regionális összehasonlításokat* kedvező fogadtatásban részesíti, miközben e módszer kitérő zsákutcáira figyelmeztet. A távlatjelző szorgos kutatásokkal — mondja — „lehetőségeink nyílnak arra, hogy az európai jogfejlődés általános összefüggéseinek tisztázásában is cselekvően részt vegyünk", mivel a magyar jog évezredes előrehaladása a kontinens intézményeitől elszakíthatatlan volt (346. p.). Az utolsó fejezetek a tudománytörténeti és módszertani konzekvenciákat taglalják. Ezekben a kutatómunkának a valóságos történelmi kapcsolatoktól a pusztán analóg jelenségekig valamennyi árnyalata helyet kapott. Igen találó Ránki György megállapítása, hogy a komparasztikát nálunk eddig nem annyira alkalmazása, mint a róla folytatott viták éltették. A kötet az összehasonlító tevékenységnek egészen a terminológiai-technikai részletekig menő úgyszólván minden tényezőjét számba veszi.

A recenzeált könyv még számos elismerést érdemlő és vitára késztető tételt tartalmaz. Érdekesek azok a gondolatok, amelyek a figyelmet a módszertani válság talaján keletkező komparativ eljárások felhasználhatóságára és korlátaira irányítják. A jogfejlődés tipológiájával kapcsolatos összehasonlításról vallott elképzelések szintén érdeklődést keltenek. Vázolt erényei a munkát további beható tanulmányozásra érdemesítik. *Pecze Ferenc*

Ласло Асталош:

Выражение в основных принципах ГК изменений содержания «единства интересов» и сотрудничества

Единство интересов и социалистическое сотрудничество в виде, сформулированном в вводых постановлениях ГК, сегодня уже не удовлетворяют нынешним общественным-хозяйственным условиям. Во время вступления в действие ГК в вводных положениях фигурируют лишь общественный интерес и индивидуальный интерес, а позже все рещительнее выступает на предений план различение по содержанию между интересом, обусловленным собственическими отношениями, и различными видами заинтересованности. Это отличие необходимо выразить в новой формулировке, различая в интересах полного построения социализма между общественным, групповым и индивидуальным интересами, причем стороны обязаны действовать таким образом, как это можно вообще от них ожидать в ходе осуществления прав и выполнения обязательств в сочетании с общественным интересом и согласно требованиям социалистического общежития. Необходимо также предусмотреть требование, чтобы социалистические хозяйственные организации действовали в сочитании с установками народнохозяйственного плана, а далее необходимо запретить извлечение неправомерной выгоды.

Иван Сас:

Дальнейшее развитие системы ответственности в Общих условиях поставок СЭВ

В Комплексной Программе СЭВ приписуется значительная роль сближению и унификации национальных норм, составляющих рамки для сотрудничества, их унификации в международном плане. Выдающимся результатом этой работы являются Общие условия поставок СЭВ, единое право торговли между государствами-членами СЭВ. Комплексная Программа СЭВ поставила на повестку дня дальнейшее развитие Общих условий поставок, и в частности системы ответственности, и с 1 января 1976 года вступают в действие Общие условия поставок СЭВ 1968/1975. В статье анализируются результаты дальнейшего развития Общих условий, как новой вехи в полном построении системы ответственности. Рассматриваются вопросы о развивающейся системе правовых институтов неустойки, возмещения ущерба и права на отступление, а также ответственности за нарушение контракта, причем начертаются ожидаемые направления дальнейшего развития.

Пал Ваштаг:

Тридцатилетняя годовщина закона о республике

В статье излагаются историческиеполитические условия подготовки и принятия закона Номер I. от 1946 года о государственной форме Венгрии, то есть т. н. закона о республике. Подробно рассматриваются наиболее существенные точки зрения, изложенные в ходе дискуссии о проекте этого закона в Государственном Собрании. Среди положений закона подвергается подробному анализу преамбула, устанавливающая основные права и обязательства граждан. В дальнейшем рассматривается воздействие закона на отдельные элементы формы государства, при особом учет институтов формы правления. В заключение оценивается значение закона с точки зрения социалистического преобразования.

Йожеф Виг:

Некоторые проблемы детерминации и преступного поведения людей

Одним из основных пунктов понимания детерминистской концепции заключается в проблеме автономии действия или относительной свободы воли. В точном смысле слова мы не можем говорить даже и об относительной свободе воли, ведь и во связи с возникновением волевого решения действует принцип детерминизма. Относительной самостоятельностью располагает не воля, а актуальная личность по сравнению с объективными актуальными условиями. Также может привести к недоразумению употребление выражения «самодетерминация», так как в действительности личность воздействует обратно на самого себя посредством деяний. Среди внешних объективных воздействий осуществляется и обратное воздействие своих собственных деяний, то есть взаимодействие является существенным элементом процесса детерминации. Одна из задач привлечения к уголовной ответственности заключается именно в том, чтобы лицо, совершившее преступление, было в сознании общественной опасности своего действия, и чтобы на этом основании сложилось в нем не намерение совершать этому подобные деяния, а желание воздерживаться от таких действий.

Корнел Пиклер:

Правовая равноценность дипломов

Одна из важных проблем международного сотрудничества, развивающегося в области культурной, педагогической и научной деятельности, заключается в урегулировании равноправия университетских (вузовских) дилпомов. Равноправие имеет две категории. Университетское равноправие для выходников средних школ, или обеспечение мобильности участников университетского обучения ради проведения студий в иностранных университетах. Тогда же административное равноправие означает признание иностранного диплома вкачестве квалификационного условия для получения должности или осуществления занятия. В более широкий круг понятия равноправия входит нострификация дипломов. Наиболее подходящей формой правового урегулирования равноправия является билатеральный межгосударственный договор.

László Asztalos:

Die Ausdruckverleihung der inhaltlichen Veränderungen der „Interesseneinheit" und der Zusammenarbeit in den Grundprinzipien des ZGB

Die in den Einführungsregelungen des ZGB formulierte Interesseneinheit und sozialistische Zusammenarbeit entspricht unseren heutigen gesellschaftlich-wirtschaftlichen Verhältnissen schon nicht. In der Epoche des Inkrafttretens des ZGB beinhalteten die Einführungsregelungen nur das gesellschaftliche und das individuelle Interesse. Diese Distinktion muss in einer neuen Formulierung ausgedrückt werden, wenn wir zwischen dem gesellschaftlichen, individuellen und Gruppeninteresse unterscheiden. Dementsprechend müssen die Parteien im Laufe der Ausübung der Rechte und der Erfüllung der Pflichte so vorgehen, dass ihr Verhalten im Einklang mit dem gesellschaftlichen Interesse gemäss den Anforderungen des sozialistischen Zusammenlebens jenem Verhaltenweise entspricht, welches im gegebenen Falle erwartet werden kann. Es scheint notwendig zu sein festzustellen, dass die Tätigkeit der sozialistischen Wirtschaftsorganisationen mit den Zielsetzungen des Volkwirtschaftsplanes im Einklang stehen soll; im weiteren muss auch das Verbot des unlauteren Gewinnes festgestellt werden.

Iván Szász:

Weiterentwicklung des Verantwortlichkeitssystems der ALB/RGW

Das Komplexprogram der RGW bestimmt für die Annäherung und Unifizierung der — den Rahmen der Zusammenarbeit bildenden — nationalen Rechtsregeln, also der internationalen Rechtsvereinheitlichung eine bedeutende Rolle. Hervorragendes Ergebnis dieser Arbeit ist das einheitliche Recht des Handels der Region, die ALB/RGW. Die Weiterentwicklung der ALB/RGW, besonders die des Verantwortlichkeitssystems wurde durch das Komplexprogram auf die Tagesordnung gesetzt, und. am 1. Januar tritt die ALB/RGW 1968/1975 in Kraft. Der Artikel untersucht das — in den ALB/RGW sich weiterentwicklende — System der Vertragsstrafe, des Schadenersatzes, und der Institution der Kündigung, sowie der Verantwortlichkeit für den Verragsbruch, und es bestimmt die zu erwartenden Richtungen der Weiterentwicklung.

Pál Vastagh:

Das dreissigjährige Gesetz über die Republik

Die Studie schaut die geschichtlich-politischen Umstände der Vorbereitung und Annahme des Gesetzes Nr. I. vom Jahre 1946. über die Staatsform von Ungarn — des sogenannten Gesetzes über die Republik — über. Sie stellt ausführlich die im Laufe der Diskussion in Zusammenhang mit dem Gesetzesentwurf ausgeführten wesentlichsten Standpünkte dar. Aus den Regelungen, des Gesetzes wird das, die Grundrechte und Freiheiten der Staatsbürger beinhaltende Preambel ausführlich analysiert. Die Studie untersucht im weiteren die Wirkungen des Gesetzes auf die einzelnen Elemente der Staatsform, mit besonderer Rücksicht auf die zum Regierungsform gehörenden Institutionen.
Zum Schluss würdigt die Studie die Bedeutung des Gesetzes aus dem Gesichtspunkte der sozialistischen Umwandlung.

József Vigh:

Einige Probleme der Determination und das schludige menschliche Verhalten

Eine der Kardinalfragen der Interpretation der deterministischen Konzeption ist das Problem der Handlungsautonomie, oder des freien Willens. Wir können nicht einmal über relativ freien Wille sprechen, da auch für das Zustandekommen der Willenentscheidung ist das Prinzip des Determinismus gültig ist. Verglichen mit den aktuellen objektiven Verhältnissen verfügt nicht der Wille, sondern die aktuelle Persönlichkeit über relative Selbstständigkeit. Eine Aufgabe der strafrechtlichen Verantwortlichkeit kann eben darin bestimmt werden, dass im Täter die gesellschaftliche Gefährlichkeit seiner Handlung bewusst wird, und deshalb in ihm nicht die Begehung ähnlicher Straftaten, sondern sich die Absicht der Enthaltung vor denen formt.

Kornél Pikler:

Die rechtliche Gleichwertigkeit der Diplome

Eine der wichtigen Probleme der am kulturellen, wissenschaftlichen und Ausbildungsgebiet sich herausbildenden internationalen Zusammenarbeit ist die Regelung der Gleichwertigkeit der Diplome. Die Gleichwertigkeit verfügt über zwei Kategorien. Die Universitäts gleichwertigkeit stellt die Sicherung der Mobilität der Studien an ausländischen Universitäten für jene dar, die die Mittelschule absolviert haben, oder in der Hochschulung teilnehmen. Die administrative Gleichwertigkeit bedeutet die Anerkennung eines ausländischen Diploms, als Qualifikationsrequisit für die Erlangung einer Stellung oder eines Berufs. Zum breiteren Begriffskreis der Gleichwertigkeit geört die Nostrifikation der Diplome. Die beste Form der rechtlichen Regelung der Gleichwertigkeit ist der bilaterale zwischenstaatliche Vertrag.

László Asztalos:

L'expression des changements d'idées de «l'unité des intérêts» et de la coopération dans les principles du Code civil

L'unité des intérêts et la coopération socialiste formulées dans les dispositions introductives du Code civil ne peuvent plus faire face aux conditions socialistes-économiques de nos jours. Dans la période de l'entrée en vigeur du Code civil ce ne sont que l'intérêt social et individuel qui figurent dans les dispositions introductives. Cette discrimination doit être exprimée dans une nouvelle formulation, lorsque nous faisons une distinction entre l'intérêt social, l'intérêt de catégories et l'intérêt individuel, en conséquence, au cours de l'exercice des droits et de l'accomplissement des obligations les parties doivent agir en communauté des vues de l'intérêt social, conformément aux exigences de la coexistence socialiste, de façon qui peut être attendue en général dans le cas concret. Il est nécessaire d'exprimer l'exigence des organisations économiques sociales, étant en accord avec les objectifs de l'économie nationale, ainsi que l'interdiction du bénéfice du profit illicite.

Iván Szász:

Développement progressif du système de responsabilité des Conditions Générales de Livraison du Conseil d'Entraide Économique

Le Programme Komplexe du Conseil d'Entraide Économique réserve un rôle important à l'accès et à l'intégration des normes nationales formant le cadre de la coopération, c'est à dire à l'intégration de droit internationale. L'effet apparent de ce travail se manifeste dans les Conditions Générales de Livraison du Conseil d'Entraide Economique, le droit unifié, c'est à dire uniforme du commerce de la région. Le Programme Komplexe a porté à l'ordre du jour le développment des Conditions Générales de Livraison, particulièrement du système de la responsabilité, et, le 1 janvier 1976, les Conditions Générales de Livraison du Conseil d'Entraide Economique de l'année 1968/1975 entre en vigueur. L'article examine le système se développant dans le cadre des Conditions Générales de Livraison de la pénalité, de l'indemnité et de la renonciation comme institutions de droit, ainsi que de la responsabilité pour la violation de contrat, et indique en mêmetemps les directions présumées du dévelopement.

Pál Vastagh:

La loi républicaine est agée de 30 ans

L'étude résume les conditions historique-politiques de la préparation et de l'acceptation de la loi I de l'année 1946 — la loi républicaine — concernant la forme d'État en Hongrie. L'auteur expose en détail les points de vue les plus importants expliqués au cours de la discussion parlementaire de la proposition de loi.

Parmi les dispositions de la loi c'est le préambule déterminant les droits et les libertés de fond des citoyens qui sera analysé en détail. L'étude examine par la suite l'effet de la loi aux certains éléments de la forme d'État, par rapport extraordinaire aux institutions appartenant à la forme de gouvernement. Enfin elle estime l'importance de la loi du point de vue de la transformation socialiste.

József Vígh:

Certains problèmes de la détermination et la conduite humaine coupable

Le problème de l'autonomie d'action ou de la volonté relativement libre est un des points cardinaux de l'interprétation de la conception déterministe. Dans son vrai sens on ne peut parler non plus de la volonté relativement libre, puisque le principe déterminisme est valable même à la formation de la détermination de la volonté. Ce n'est pas la volonté, mais la personnalité actuelle qui a l'autonomie relative au regard des conditions objectives actuelles. Même l'emploi du mot de l'auto-détermination est équivoque, parce que en effet la personnalité se reflète par des actions. Parmi des effets objectifs extérieurs même la reaction des propres actions se fait valoir, c'est à dire l'élément principal du procès de la détermination est l'action réciproque. Une des tâches de la mise en cause pénale peut être indiquée dans le fait, que le délinquant soit conscient au danger de son action à la société, et pour cela l'intention doit être formée dans le délinquant de ne pas commettre des actions similaires, mais de les éviter.

Kornél Pikler:

L'équivalence juridique des diplômes

Un des problèmes importants de la coopération internationale se dégageant dans le domine culturel, scolaire et scientifique est le règlement de l'égalité en droit des diplômes universitaires (d'école supérieure). L'égalité en droit a deux categories. L'égalité en droit d'université est l'assurence de la mobilité de l'étudiant qui a terminé ses études dans l'école secondaire ou des participiants dans l'enseignement supérieur, pour continuer des études aux universités étrangères. L'égalité en droit de caractère administratif signifie sa reconnaissance comme accessoir de qualification du diplôme étranger pour gagner un emploi ou une occupation. La nostrification des diplômes appartient au cercle de conception plus large de l'égalité en droit. La forme la plus convenable du règlement juridique de l'égalité en droit est le contrat interétatique bilatéral.

László Asztalos:

The expression of the changes in the content of „unity of interest" and „cooperation" in the principles of the Civil Code

The unity of interest and socialist cooperation as stated in the introductory rules of the Civil Code are now unfit to satisfy the present socialist economic relations. When the Civil Code came into force, there where only social and individual interests mentioned in it and later the interest determined by the property relations and the content grounded authoritative distinction between various interests became more marked .A new expression is required to distinguish social, group and individual interests in order of the development of socialism. Rights and duties should be enforced in harmony with the social interest and according to socialist cohabitation: that means parties should act in a generally expected way in any given situation. The duty of socialist organizations to act according to the ends of the national economic plans and the interdiction on unfair profit ought to be expressed too.

Iván Szász:

The development of the liability system in the General Conditions of Delivery (GCD) of the COMECON

The Complex Program of COMECON assigned an important role to the harmonization and unification of those national rules which present the framework of cooperation of the international legal unification. The COMECON/GCD presents a most outstanding result establishing a uniform commercial law for the region. The Complex Program provided for its development esp. for its liability system: January 1, 1976 the 1968/1975 COMECON GCD came into force. The paper analyses the results of these developments as a new step in the formation of the liability-system. Particular concern is given to forfait, damages and

waiving, liability for breach of contract and possible directions of further developments in GCDs are presented too.

Pál Vastagh:

30th anniversary of the Republic Act

The paper gives an overwiev of the formation of the 1946 I. Republic Act, its historical and political circumstances. The most important positions of the debate in the House are presented in detail. Then a detailed analyses of the Act's preambulum concerning citizen's rights and freedoms follows. The paper deals also with the Act's influence on the elements of state structure, esp. of the form of government. An evaluation of the Act under the aspect of the socialist development is given at the end.

József Vigh:

Some problems of determination and criminal human behavior

The problem of the autonomy of action or relative free will presents a cardinal point in the interpretation of the theory of determinism. Relative free will is incorrect as the principle of determinism holds good for the making of a decision. The personality, not the will has a relative independence in front of present external relations. Selfdetermination is another source of bias as the personality has a reaction on himself and this is effected through acts. These acts list among other objective effects, i. e. mutual effect is an essential element in the determination-process. One of the tasks of criminal liability should be the conscious-making of the criminal of the antisocial character of his act.

Kornél Pikler:

Legal parity of certificates

The equality of university certificates presents an important problem in the international cultural educational and scientific cooperation. Equality means mobility for people with secondary education or for university students, i. e. the possibility to follow their studies at foreign universities. Equality in administrative sense means the acceptation of foreign certificates when getting a job.

Bilateral treaties are the best form to establish equality. Multinational conventions are only impelling for bilateral treaties. In Hungary there is no possibility for treaties under the governmental level. The paper presents the greatest difficulties of the parity-treaties and the Author points out that preliminary expertise investigation is wanted.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. — Szerkesztő: dr. Pap Tibor. — Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős Kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 75.4427 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

ÁRA: 8,— Ft

1976

XXXI. új évfolyam 4. szám Budapest, 1976. április hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

KULCSÁR KÁLMÁN:
A történetiség a jogszociológiában 177

VÉKÁS LAJCS:
Szabványszerződések és a szerződéstípusok félretétele 182

GLATZ OLIVÉR:
A KGST nemzetközi gazdálkodó szervezeteivel kapcsolatos Mintaszabályok egyes jogi kérdéseiről 187

SZABÓ ANDRÁS:
Egy összehasonlító kriminológiai kutatás eredménye 198

ORZIH, M. F.:
A szocialista jog személyi értéke 208

Szemle:

K. K.:
Nemzetközi jogszociológiai konferencia Japánban 216

IJJAS JÓZSEF:
A jogfejlődés összehasonlító vizsgálatának szerepe a jogtörténeti tudományos kutatásokban 222

Jogirodalom:

Békés Imre: A gondatlanság a büntetőjogban (WIENER A. IMRE) 225

A vállalatirányítás és a vállalatok jogi helyzete (NAGY ERZSÉBET) 229

СОДЕРЖАНИЕ: *Калман Кулчар:* Исторический подход в социологии права. — *Лайош Векаш:* Стандардизированные договоры и оттеснение на задний план типов договоров. — *Оливер Глатз:* Некоторые правовые вопросы Примерных Уставов международных хозяйственных организаций СЭВ. — *Андраш Сабо:* Результаты одного сравнительного исследования в области криминологии. — *М. Ф. Орзих:* Личностная ценность социалистического права. — *Обзор: Калман Кулчар:* Международная конференция по социологии права в Японии. — *Йожеф Ийяш:* Роль сранительного исследования развития права в научных исследованиях в области истории права. — *Юридическая литература:* Имре Бекеш: Неосторожность в уголовном праве *(А. Имре Винер)*. — Руководство предприятиями и правовое положение предприятий *(Эржебет Надь)*.

INHALT: *Kálmán Kulcsár:* Geschichtlichkeit in der Rechtssoziologie. — *Lajos Vékás:* Standardverträge und die Ignorierung der Vertragstypen. — *Olivér Glatz jun.:* Einige juristische Fragen der Musterregeln der internationalen Wirtschaftsorganisationen im RGW. — *András Szabó:* Ergebnisse einer vergleichenden kriminologischen Forschung. — *M. F. Orsich:* Personenwert des sozialistischen Rechts. — *Rundschau: Kálmán Kulcsár:* Internationale Konferenz für Rechtssoziologie in Japan. — *József Ijjas:* Die Rolle der vergleichenden Untersuchung der Rechtsentwicklung in den wissenschaftlichen Forschungen über Rechtsgeschichte. — *Rechtsliteratur:* Imre Békés: Die Fahrlässigkeit im Strafrecht *(Imre A. Wiener)*. — Die Leitung der Unternehmen und ihre Rechtsstellung *(Erzsébet Nagy)*.

SOMMAIRE: *Kálmán Kulcsár:* L'historicité dans la sociologie juridique. — *Lajos Vékás:* L'inobservation des contrats standardisés et des types de contrat. — *Olivér Glatz, cadet:* De certaines questions des règlements de modèle concernant les organisations d'exploitation internationales du Conseil d'Entraide Economique. — *András Szabó:* Les résultats d'une recherche de criminologie comparative. — *M. F. Orzih:* La valeur personnelle du droit socialiste. — *Revue: Kálmán Kulcsár:* Conférence internationale de sociologie juridique au Japon. — *József Ijjas:* Le rôle de l'examen comparatif du développement juridique dans les recherches scientifiques d'histoire juridique. — *Littérature juridique:* Imre Békés: L'imprudence dans le droit pénal *(Imre A. Wiener)*. — La direction d'entreprise et la situation juridique des entreprises *(Erzsébet Nagy)*.

CONTENTS: *Kálmán Kulcsár:* Historicity in the sociology of law. — *Lajos Vékás:* Standard contracts and the omission of contract types. — *Olivér Glatz:* On some legal questions of the Model-Rules concerning international economic organizations. — *András Szabó:* Findings of a comparative research in criminology. — *M. F. Orzih:* The personal value of socialist law. — *Review: Kálmán Kulcsár:* International conference on the sociology of law in Japan. — *József Ijjas:* The role of comparative legal development research in scientific researches on history of law. — *Legal literature:* Imre Békés: Negligence in penal law. *(Imre A. Wiener)*. — Enterprise management and the legal situation of enterprises *(Erzsébet Nagy)*.

E lapszám (XXXI. új évfolyam 4. szám) szerzői: *Dr. Kulcsár Kálmán* akadémikus. — *Dr. Vékás Lajos* adjunktus. — *Dr. Glatz Olivér* a KGST Beruházási Bank főelőadója. — *Dr. Szabó András* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. — *Orzih, M. F.* az Odesszai egyetem docense. — *Dr. Ijjas József* az ELTE tudományos gyakornoka. — *Dr. Wiener A. Imre* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Nagy Erzsébet* a Legfelsőbb Bíróság fogalmazója.

XXXI. új évfolyam 4. szám Budapest, 1976. április hó

1976

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A történetiség a jogszociológiában*

I.

A történeti és a korai „szociológiai" szemlélet lényegében egy szellemi áramlattal hatolt be a jogtudományba, éspedig mint a jog *társadalmi kötöttségének felismerése* a német történeti jogi iskolában.[1] Bár nem kétséges a „szociológiai" szemléletnek e korai formája — mint jog valóság általi kötöttségének felismerése — a maga teljességében, mint a mai értelemben vett jogszociológia, csak jóval később, és újabb társadalmi viszonyok között bontakozott ki, mégis figyelemreméltó, hogy a jogszociológia polgári „klasszikusainál" — csak a két legnagyobbat említsem: Max Weber és Roscoe Pound (nem is szólva a marxi jogszemléletről) — ez az eredendő történetiség megmaradt, és legfontosabb felismeréseik a jog és a társadalom összefüggésében éppen történeti gondolkodásuk eredményei. Igaz, könnyen ellenvethető, hogy Weber és Pound óta a szociológia is sokat fejlődött, éspedig éppen módszereiben, hiszen a működésük óta kerültek kidolgozásra az empirikus kutatási és elemzési módszerek és technikák, s a jogszociológiának is ezeket a módszereket és technikákat kell alkalmaznia. Való igaz az is, hogy a jogszociológia még egyáltalán nem bővelkedik empirikusan is megalapozott kutatásokban oly mértékben, hogy empirizálódásának „veszélyeitől" kellene félni. A szociológia fejlődése azonban a jogszociológia számára is jelentős tanulságokkal szolgál. Egyrészt ugyanis a szociológia nagy elméletalkotói a polgári szociológiában is annak idején éppen úgy történeti módszerrel dolgoztak, mint a jogszociológia „klasszikusai", másrészt a polgári szociológia későbbi fejlődésében az empirikus kutatások elterjedése háttérbe szorította, egyes kivételektől eltekintve szinte kiiktatta a történeti szemléletet (bizonyos veszélye ennek a marxista szociológiában is felmerült), és ezzel jelentősen megnehezítette a szociológiai elméletalkotást is.[2]

A szociológia fejlődésében két *egymásutáni* szakaszt jelentett a történetiség és az empirikus megközelítés elterjedése, és az utóbbi problematikus jellege hívja fel a figyelmet napja-

* Az ISA Jogszociológiai Kutató Bizottságának Japánban 1975-ben rendezett konferenciáján megtartott előadás. *(Szerk.)*

[1] Ld. erre *Kulcsár* K.: Történetiség a XX. század jogtudományában. — Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletről. Bp. 1963. 105—106. old. — Hozzá kell tennem, hogy Coing felfogása szerint a történeti jogi iskola historizmusa kizárólag eszmetörténetet, pontosabban a jogi dogmák történetét jelentené. *(Coing,* H.: La méthode sociologique dans les etudes d'historie du droit — Méthode sociologique et droit. Rapports présentés au Colloque de Strasbourg. 26 au 28 novembre 1956 c. kötetben. Paris 1958. 111. old. Elegendőnek tűnik azonban csupán idézni Savigny „Beruf"-jának egyik mondatát: „A jognak... nincs létezése önmagában, lényege sokkal inkább az emberek élete maga, egy különös oldalról nézve." (Von Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft Heidelberg. 1814. 88 és köv. old.), vagy akár Savigny későbbi munkáit, pl. a System des heutigen römischen Rechts. (Berlin 1840) c. könyvét — ld. különösen az I. köt. XIII—XV. old. —, hogy lássuk, Savigny maga, még ha követői közül némelyek valóban dogmatikus jogtörténetet műveltek is, látta a jog történeti-társadalmi kötöttségét. Ezen mit sem változtat, hogy első vitairatában a „Beruf"-ban ezt a kötöttséget a misztikus Volksgeist kifejezéssel fejezte ki, és — nem büntetlenül — alkalmat adott itt a későbbi félremagyarázásokra, amelyeknek hiába igyekezett előre is gátat vetni a „System" említett helyén.

[2] Szeretném hangsúlyozni, hogy ez nem írható *csak* a struktuális funkcionalizmus számlájára, amint ez napjaink szociológiájában elterjedt, és különösen nem úgy, hogy a strukturális funkcionalizmust mint módszert teljesen elutasítjuk.

inkban ismét a történetiségre és szerepére az elméletalkotásban. Kérdés, a jogszociológia nem vonhatja-e le ezeket a tanulságokat fejlődésének mai stádiumában, amidőn empirikus kutatásainak kiterjesztéséről, sokasításáról van szó — és ez elengedhetetlen is további fejlődéséhez —, tehát nem kombinálhatók-e ezek az empirikus kutatások a megértés és az elemzés *történetiségével?*

Számomra a szociológiai kutatások során is egyik legfontosabb, követendő módszertani alapelv a *történeti konkrétság:* azaz a jelenség empirikus eszközökkel való megközelítése, de a társadalom történetileg alakuló folyamataival, viszonyainak összefüggéseivel való együttes magyarázata.[3] A történeti konkrétságnak ez az alapelve — véleményem szerint — máris megalapozott a jogszociológia fejlődésének tanulságaival,[4] és a jogszociológia tulajdonképpen az elméletalkotás lehetőségétől, de a jogi jelenségek alaposabb — akár gyakorlati jelentőségű — megismerésétől fosztja meg magát e szempont elhanyagolásával. Félreértés ne essék: most nem a jogtörténeti kutatások szociológiai megalapozását sürgetem — bár ez is fontos a jogszociológia számára, hiszen olyan ismereteket adhat, amelyek általánosíthatók mai problémáinkra is.[5] Nem tartom elegendőnek — az egyébként ugyancsak sok vonatkozásban termékeny kutatásokat sem, amelyek a primitív népek „jogi" jelenségeivel foglalkozva jutnak bizonyos következtetésekre, bár ezek közvetlen analógiával való alkalmazása napjaink jogi jelenségeire, vagy akár közreműködésük a modern társadalom jogi jelenségei megértését szolgáló magyarázó elvek kidolgozásában gyakran kétségeket ébresztenek.[6] Történeti — és jogtörténeti — folyamatokat kell tehát megértenünk, és a megértés eredményeit hasznosítanunk a jogszociológia kutatásaiban, hogy napjaink jogának, e jog társadalmi összefüggéseinek jelenségeit feltárhassuk.

Tisztában vagyok azzal, hogy az elmondottak a quod erat demonstrandum jellegével bírnak, és azzal is, hogy szigorú következetességgel véghezvitt kutatással aligha tudnám itt igazolni.[7] Csak példázására vállalkozom, és példáim is többé-kevésbé hipotetikus jellegűek.

II.

Több európai országban — sőt Japánban is — bonyolítottak le az utóbbi évtized során olyan jogszociológiai vizsgálatokat, amelyek a lakosság jogismeretét, a jogról való véleményét, a jog presztizsét kívánták felderíteni.[8] Valamennyi vizsgálatból levonható egyik általános következtetés szerint a jogismeret, és általában az embereknek a hatályos jogszabályokhoz való viszonya jogáganként, sőt az egyes jogviszonyok tekintetében is különböző. A jog hatékonyságának — elméletileg és gyakorlatilag egyaránt rendkívül fontos — kutatásában ez a körülmény nagyon jelentős. A társadalmi helyzetből és státusból, nemkülönben az egyes jogágakból, jogterületekből fakadó eltérések természetesen megmagyarázhatók részben az egyes osztályok, rétegek, foglalkozási csoportok, státusok stb. sajátosságaiból, részben az egyes jogágakhoz tapadó információs folyamatok sajátosságaiból,[9] más részükben azonban csak történetileg érthetők meg.

Itt azonban egy látszólagos kitérőt kell tennem. A két világháború közötti Magyarországon — most nem elemezhető történeti sajátosságokkal összefüggésben[10] — a jogszociológiai törekvések sok tekintetben az ún. népi jog feltárására irányuló mozgalomban jelentkeztek. (Népi jogon a parasztság körében élő a gyakorlatban is érvényesülő „jogi jellegű" szokásokat értették.) Ez a mozgalom természetesen nem csupán Magyarországon terjedt el, hanem szinte valamennyi kelet-középeurópai országban (különösen Romániában), és némileg más jelleggel néhány nyugat-európai országban is. Az utóbbiakban elsősorban mint jogi ethnológia (Rechtliche Volkskunde, folklore juridique) jelentek

---

[3] *Kulcsár* K.: Bevezetés „A szociológia ágazatai" c. műhöz. Bp. 1975. szerk. Kulcsár K. 13—16. old.

[4] Ezeket itt nem részletezhetem, de elég világosan megmutatkozik a mai jogszociológiában a történetiség és az empirikus megközelítés kettéválása. Megfigyelhető ez még abban is, hogy az empirikus vizsgálatok jelentős része tantörténeti értelemben sem hasznosítja a történeti szemléletet, azaz elemzéseiben alig kapcsolódik a jogszociológia korábbi, elméleti jellegű műveinek problémáihoz, nem szólva a jogelmélet ismeretanyagáról.

[5] Csak egyetlen vélemény a már említett strasbourgi kollokvium anyagából: A jogszociológia nem nyújthat nagy teljesítményt a jogtörténet nélkül, a jogtörténet pedig a szociológia nélkül. Le Bras, G.: Sociologie et histoire du droit. (Méthode sociologique et droit) 108 p. A szociológiai szemléletű jogtörténet és a történeti szemléletű jogszociológia elválasztására ld.: *Carbonnier,* J.: Sociologie juridique. Paris, 1972. 189—190. old.

[6] A problémák sokrétűek. Itt csak Bohannan P. kérdésfeltevéseire utalok: The differing realm of the law. — The Social Organization of Law. (Ed. by D. Black — M. Mileski) New York and London 1973. 306. 317. old.

[7] Eddig a laikusoknak a bírói eljárásban való részvételével összefüggő kutatásaimban próbáltam ezt a módszert alkalmazni. Ld. *Kulcsár* K.: A népi ülnök a bíróságon. Bp. 1971.

[8] Ld. az ún. KOL vizsgálatokat. *Podgórecki,* A. et al.: Knowledge and Opinion about Law. London, 1973. — A magyar eredmények összefoglalására ld. *Kulcsár* K.: Társadalom, politika, jog. Bp. 1974. 231—261. old.

[9] A Magyarországon most tervezett — a jogismerettel és a jogtudattal kapcsolatos — vizsgálatunk hipotéziseinek kialakítása során a differenciáló tényezőkre különösen nagy figyelmet fordítottunk. Ennek a problémának néhány részével foglalkoztam 1974. december 11-én Moszkvában rendezett Jogszociológiai Konferencián tartott „Egyéni jogkövetelés és szervezeti jogkövetelés" c. előadásomban. (Megjelent: Jogtudományi Közlöny 1975. évi 8. sz.)

[10] Ld. erre *Kulcsár* K.: Népi jogkutatás Magyarországon és a jogszociológia. Társadalom, politika, jog. Bp. 1975. 201—230. old.

meg ezek a kutatások, és napjainkban is ilyenként művelik, szinte mindenütt a néprajz keretében.

A magyarországi kutatások elméleti bázisául azonban egy érdekes — a történeti jogi iskolától nem messze álló — jogszociológiai feltevés szolgált, éspedig az „idegen" és a „magyar" jog ellentéte (idegen jognak tételezve az állami jogot és magyarnak a parasztság körében élő „jogi" szokásokat). Ez az alapfeltevés később kiegészült egy jogpolitikai szemponttal is, nevezetesen azzal, hogy az állami vagy a hivatalos jogrendszert is erre a „magyar" vagy „népi" jogra kell építeni. Azok a kutatások azonban, amelyek a „népi jogélet" feltárására irányultak — összefüggésben a „népi jog" fogalmának pontatlanságával, tulajdonképpen meghatározatlan voltával — lényeges módszertani hibát követtek el, amennyiben „népi jognak", „népi jogszokásnak" stb. csak az állami jogtól *eltérő* szokásokat, magatartásmódokat stb. tekintették, végül is tehát azt, ami *különösként* jelentkezett a jogrendszer általános érvényesülésével szemben. Ám e módszertani hiba mellett egy másik jelentős sajátosságot is találhattunk, éspedig azt, hogy az élő jogot (a népi jogszokások körében) eleve azonosították a magyar joggal, olyannak tekintve, mint amely kiállta az idő próbáját, amelyet tehát a nép magáévá tett.[11] Mármost jóllehet maguk a kutatók is hangoztatták, hogy ezek a jogszokások a történeti múlt maradványai, és több ízben is utaltak rá, hogy ezeknek a mai jogszokásoknak történeti analízise összekapcsolná az élő jogot jogtörténettel, ilyen analízisre alig találunk példát. Azóta elvégzett jogtörténeti kutatások viszont jelzik, hogy a sajátosan magyarnak hitt jogszokások sok tekintetben az „idegen" jog recipált, a hivatalos jogrendszerből azonban már kikerült, a primitívebb körülmények között élő paraszti társadalomban azonban meggyökeresedett, sok tekintetben már a két világháború között is önmagukat is „túlélt" elemei.[12] Nem igazolódott tehát a „népi jog" mint „magyar" jog, de az igen, hogy ezek a jogszokások jelentős részben a jogtörténet „élő emlékei".

Ez utóbbi megállapítás indokolja a kitérőt. Az ugyanis, hogy az ún. népi jogszokások feltárására irányuló kutatásokból nem csupán negatív módszertani tapasztalatok vonhatók le, hanem a történeti szemléletnek jogszociológiában való hasznosítása tekintetében pozitívak is, éspedig éppen a jogismeret, a joghoz való attitüdök vizsgálatát illetően.

Azok a meggyökeresedett magatartásmódok és szokások, amelyek a társadalomban (de természetesen nem csupán a parasztság — vagy valamilyen szubkulturális jellegű népcsoport között) élnek, pozitív és negatív értelemben egyaránt befolyásolják egyrészt a *jogszabályok ismeretét,* másrészt ezzel, de ezen túl is, a *jogszabályok hatékonyságát.* Ezeknek a magatartásmódoknak és a jognak tekintett vagy érzett szokásoknak egy jelentős része ugyan keletkezésében sem kapcsolódik a jogrendszerhez (többnyire erkölcsi elvekből adódnak), más részükben azonban az egykori jogi szabályozásra vezethetők vissza. Természetes tehát, hogy a hosszú ideig bizonyos módon szabályozott magatartás beidegzettsége akkor is megmarad, ha esetleg a jogi szabályozás megváltozott, vagy az adott magatartásra vonatkozóan esetleg meg is szűnt. Ilyen esetben azonban a beidegzett magatartásmód — legalábbis a társadalom bizonyos körében — a jogilag szabályozottság *feltevésében* élhet tovább. Az emberi tudat, amidőn tudatosan normák szerint cselekszik sem tud mindig világos különbséget tenni a jogi vagy más magatartási formák között, és nem ritkán fordul elő, hogy joginak tekint olyan normát, ami nem az; és megfordítva. Ezeknek a magatartásmódoknak történeti háttere nem egyszer jogtörténeti jellegű. Visszavezethet a közelmúltba, de a távolabbi múltba is, éspedig — legalábbis bizonyos fokig — azoknak a viszonyoknak függvényében, amelyek között a társadalom e köre él. Kelet-Közép-Európában, így Magyarországon is pl. a tradicionális falusi társadalom sajátos, elmaradott viszonyai sok tekintetben *továbbőrizték* (és alakították) a feudális társadalom kultúráját, szokásait, bizonyos jogszabályait is. Néprajzi jellegű hagyományanyagunk bizonyos része egészen valószínűen odáig vezethető vissza. Ezek a viszonyok megőrizték a feudális társadalom jogrendjének bizonyos maradványait is — szokás formájában —, és ahogyan a tárgyi néprajzi kultúra és folklór hagyományokat is, e szokások egy részét is továbbadták a felbomló tradicionális falusi társadalom parasztságának, amely egyes részeiben fenntartotta mint sajátosan „parasztit" a polgári jogrendszer „alatt". Elszórtan talán még napjaink jogéletében is találunk ilyen maradványokat.

Egyes területeken ez a továbbélés sajátos példákat teremtett. A férj családfői hatalmának olyan elismerése, hogy feleségét „jogosan" bántalmazhatja büntetlenül — a parasztságra vonatkoztatva — pl. még a két világháború közötti magyar bírói gyakorlatban is élt, éspedig kifejezett hivatkozással a társadalom e részében begyökeresedett szokásokra.[13] Nem csodálatos tehát, hogy e magatartás kvázi „jogos"-nak tekintése fennmaradt, s nyomaiban ma is megtalálható. Hogy ez a jelenség nemcsak Magyarországon volt észlelhető, azt éppen egy, az NSZK-ban végzett újabb kutatás eredményei jelzik: a megkérdezettek csupán 45%-a tartotta bűntettnek a

[11] Példa a Volksgeist teória 20. századi megjelenésére.

[12] *Kulcsár* K.: Népi jogkutatás Magyarországon és a jogszociológia. Az újabb jogszociológiai irodalomban Carbonnier is utal a folklore juridique és a jogtörténet kapcsolatára, valamint a droit folklorique meghatározásának bizonytalanságára is. (Sociologie juridique, 153—154. old.)

[13] Ld. erre *Kulcsár* K.: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. Bp. 1961. 156—157. old.

feleségét fizikailag is bántalmazó férj magatartását.[14]

Itt jegyzem meg, hogy a régi jogi szabályozásból fakadó meggyökeresedett magatartásmódok jelentős részben a *családi* viszonyokban éltek tovább Magyarországon. (Ezen a területen alakultak ki a jognak tekintett, valójában nem jogi normákhoz kapcsolódó olyan szokások is, amelyeket a sajátos életviszonyok termeltek ki.) Ez érthető, hiszen a paraszti családi élet maradt fenn legtovább társadalmunkban is munkaszervezeti és termelő egységként *is*, sőt napjainkban a mezőgazdaság szocialista átszervezése után, az ún. háztáji gazdálkodás továbbra is lehetőséget ad a családi munkaszervezet bizonyos elemeinek túlélésére. Márpedig a családnak — különösen ha munkaszervezet is és ha kisebb lakóhelyi közösségben (falu) él — hagyományőrző és bizonyos fokig hagyományt alakító lehetőségei nagyok. Egyes országokban a törvényhozás éppen ezért alig nyúl hozzá a családi viszonyokhoz.[15]

Végezetül csak annyit tennék hozzá az elmondottakhoz, hogy a jogszabály követésében nem csupán a történetileg kialakult — bizonyos részben egykori jogi szabályozást, vagy annak alakított válfaját továbbéltető — magatartásmódok jelentkeznek történeti elemként, hanem a *jogi szabályozás egészével szemben kialakult attitüd* is sok tekintetben *történetileg* értelmezhető.[16] Ennek a problémának akkor is van történeti eleme, ha nem a jogrendszer egészével, hanem egyes területeivel kapcsolatos attitüdről van szó, pl. a hagyományosan jogilag szabályozott, és ilyen szabályozástól régebben „mentes" tevékenységi formák mai szabályozásának elfogadásában, vagy attitüdszerű „elutasító" megítélésében.

III.

A történeti szemléletnek a jogszociológiai kutatásokban való hasznosítására másik röviden elemezni kívánt példa, a *recepció* problémája. Ez a probléma bizonyos fokig az előbbi kérdés másoldalú összefüggéseit veti fel. Ha ugyanis a jognak megfelelő vagy a joggal szembenálló, de a jog követését mindenképpen befolyásoló magatartásmódok történetileg közelítendők meg, a társadalom által való elfogadásra, arra, hogy hasonlóképpen történetileg tárhatók fel azok a viszonyok és momentumok is, amelyek a jogszabály átvétele esetében — tehát egészen tág értelemben *az új jog bevezetése esetén* — hatnak. [Itt jegyzem meg, hogy ilyen értelemben *minden új jogszabály* bevezetése felveti a „recepció" kérdését, amennyiben számítania kell arra, hogy emberi magatartásokban váljon élővé. Ezúttal azonban recepciónak — hagyományos értelemben — csak a már valahol tételezett és működő jogszabály(-ok) átvételét tekintem.]

A második világháborút követő időszakig a recepció kérdését egyértelműen jogtörténeti jellegűnek fogták fel, és a tudomány számára elsődlegesen a római jog recepcióját jelentette. Kutatása alkalmat adott ugyan jogszociológiai következtetésekre is, de mint kifejezetten jogszociológiai probléma nem jelent meg. A recepciónak a római jog átvételénél *újabb* jelenségei, pl. a Code Civil átvétele egyes országokban,[17] később a német BGB vagy a Svájci Polgári Törvénykönyv recipiálása sem keltették fel a jogszociológia érdeklődését, igaz ugyan, hogy ez a típusú recepció egyes kivételektől eltekintve (Japán, Törökország) az alapvető gazdasági társadalmi viszonyaikat tekintve többé-kevésbé azonos szintű, vagy kisebb eltérésekkel rendelkező országokban ment végbe (s az átvett kódexek mindenütt a meginduló tőkés fejlődést voltak hivatva szolgálni, elősegíteni), és bár a recepció ténye sok jogi problémát eredményezett, különösen a bírói gyakorlatban, mindezek a problémák jogszociológiailag releváns kérdést, a kutatást is kihívó élességgel nem produkáltak.[18]

(Bizonyos fokig kivétel az imént említett probléma, a magyarországi „népi jog" kutatása, amely tudatosan egyes recipiált jogelvek és jogszabályok ellen próbált az ősi magyarnak tekintett jogélet nevében fellépni.) Napjainkban azonban, amidőn elsősorban a fejlődő országokban kerülnek átvételre az önálló államiság megteremtésével — bár a legtöbb esetben koloniális előzményekkel — a fejlett országok jogrendszerének részei, esetleg a jogrendszer egésze, a kérdésnek egyrészről gyakorlati aktualitása van, másrészről kiváló kutatási lehetőséget ad a jog realizálódásának, hatékonyságának, e folyamatot befolyásoló tényezőknek megközelítésére.

A recepció jogszociológiai alapproblémája a jogot „átadó", illetőleg „átvevő" ország társadal-

[14] Ld. erre *Kaupen*, W.—*Volks*, H.—*Werle*, R.: Compendium of Results of a Representative Survey among the German Population on Knowledge and Opinion of Law and Legal Institutions Köln, 1970.

[15] A japán KOL eredményei — M. Chiba professzor tanulmányából kitűnően —, képet adnak a család helyzetében bekövetkezett változásoknak a jogtudatban való tükrözéséről. Sajnos csak az összefoglalót ismerem: *Chiba*, M.: Results and problems of KOL in Japan. — Symposium of the Research Committee on Sociology of Law. ISA. 1972. Proceedings Noordwijk, The Netherlands. 92—93. old.

[16] Az ilyen jellegű megközelítésnek bizonyos jelei mutatkoznak *Podgórecki* előadásában: Empirical Theory of Law. — Symposium of the Research Committee on Sociology of Law. 1972. 108 és köv. old.

[17] Ismertes azonban, hogy a Code Civil részbeni és időleges németországi (Rajnai Szövetség) recepciója, illetőleg az általánosabb recepciójával kapcsolatos egyes törekvések közrejátszottak A. F. J. Thibaut írásának megjelenésében (Über die Nothwendigkeit eines allgemeinen bürgerliche Rechts für Deutschland. Heidelberg 1814), amely viszont alkalmat adott Savigny híres röpiratának a Beruf-nak közzétételére, és ezzel a történeti jogi iskola elméletének kialakítására.

[18] A recepció jelenségének összehasonlító jogi és jogszociológiai kutatását hiányolja Andreas B. Schwartz 1938-ban írt tanulmányában: Ld.: *Schwarz*, A. B.: Rechtsgeschichte und Gegenwart c. kötetben. Karlsruhe 1960. 150. old.

mi viszonyainak azonosságában vagy különbségében, pontosabban az azonosság vagy különbség mértékében rejlik. Ezt az alapproblémát fogalmazta meg Marx mindennemű recepcióra általánosan, amidőn arról írt, hogy a korabeli (IV. Frigyes Vilmos korabeli) német állapotok megjavulását az amerikai alkotmány átvételétől várni körülbelül olyan illúzió, mintha egy sikertelen üzletember lemásolná egy sikeres üzletember üzleti könyveit, és azt hinné, hogy ő is meggazdagodott. Valóban, az átvett jogintézmények és jogszabályok élete gyökeresen más társadalmi viszonyok között, amelyek az átvett jog számára sokrétű, mindenképpen történetileg kialakult feltételrendszert jelentenek, problematikus. Világos ez az alkotmányjog vagy a közigazgatási jog területén,[19] de így van ez a jogrendszer más ágaiban is, ahol az átvétellel kapcsolatos problémák talán nem jelennek meg olyan látványosan, vagy éppen politikai hatással mint az imént említett két jogágban. Az átvett jog „alkalmazkodása" — mégha ez az „alkalmazkodás" *aktív* jellegű is, hiszen a fogadó társadalom viszonyainak kontextusában egyes viszonyokat, vagy a viszonyok sokaságát, végső esetben a viszonyok egészét alakítani, fejlesztenie is kell — tehát napjaink egyik legérdekesebb jogszociológiai kérdése.

A recipiált jog asszimilációs folyamatának alaptényezőit Andreas B. Schwarz igen képletesen fogalmazta meg, amidőn azt mondotta, hogy a jogi recepció egy fa átültetéséhez hasonlatos, amelynek zavartalan továbbfejlődéséhez a megszokott klimatikus és biológiai környezeti viszonyok szükségesek, és ha ezek nem adottak, a növény elsorvad. Ilyen sikertelen recepció — ahogyan ő nevezte negatív asszimiláció" példájának tekintette a római jog bevezetését a római birodalom hellenisztikus tartományaiba, ahol — minthogy nem találtak megfelelő talajra — intézményei elsorvadtak, átalakultak.[20] A recepció ugyan *mindig* változtatja az átvett jogszabályt is, és helyesen jegyezte meg Carbonnier, hogy pl. a római jog nyugat-európai recepciójának folyamatában a jogászok érdeklődését éppen a recepció *következtében* magában a római jogban beállott változások keltették fel a legkevésbé,[21] mégis nagyon valószínű, hogy az ilyen „negatív asszimilációt" jelentő recepció esetén a jogtételek és jogintézmények tartalmilag úgy átalakulnak, hogy a kifejezésbeni azonosságon túl kevés, az eredeti tartalomhoz hasonló vonással rendelkeznek, ha egyáltalán rendelkeznek.

Az ún. pozitív asszimiláció (amelynek tényezőit Schwarz a bírói gyakorlatban, az ún. önkéntes bíráskodás aktusaiban — szerződéskötések, hagyatéki aktusok stb. — és a jogtudomány munkájában látta,[22] és amelyhez hozzátenném a jogszabályok ismeretének terjedését és kezdetben tudatos, később szokásszerű követését) tehát nem változatlanul teszi élővé az átvett jogrendszert, jogtételeket, vagy jogszabályokat, másodszor pedig olyan folyamatot indíthat (vagy erősíthet) meg a társadalomban, amelynek visszahatása a recipiált jogrendszerre vagy jogintézményekre, illetőleg jogszabályokra az elfogadáson túlmenően továbbfejlesztő hatású is lehet. A recepció sikerét és problémáit — ahogyan egyetlen újonnan elfogadott jogszabály realizálódását sem — nem ítélhetjük meg csupán a bevezetés, illetőleg az azt közvetlenül követő időszak tapasztalataiból. Hosszabb idő elteltére van szükség ahhoz, hogy a recipiált jogszabályok életét a társadalomban, a recepció következtében előállott folyamatokat és azok visszahatását a jogrendszerre megközelíthessük.

A recepció jogszociológiai kutatása tehát kétirányú történeti szemléletet igényel. Egyrészt a fogadó társadalom és jogrendszere történeti sajátosságainak feltárását, abban a helyzetben való hatásukat, amidőn a recepció történik, másrészt a bevezetést követő időszak történeti-szociológiai elemzését.

E két történetiség azonban a valóságban nem válik el egymástól. Azok a feltételek ugyanis — legyenek társadalmiak vagy tisztán jogiak — amelyek a recipiált jogszabályt fogadják, bizonyos mértékig kondicionálják az új jogszabály vagy jogrend további életét is, esetenként átmenetileg, esetenkint hosszabb időre is. És ez áll nem csupán a kimondottan recipiált, hanem szinte minden újonnan alkotott jogszabályra is. Ez a körülmény Weber óta nem ismeretlen — hiszen egész jogszociológiai munkásságából világos az a meggyőződése, hogy a korábbi jog kondicionálja az újat[23] — csak többé-kevésbé feledésbe ment, különösen a konkrét kutatások kapcsán. S ha ő — amint ezt egyik újabb értelmezőjénél olvashatjuk[24] — a jog struktúráltságának ilyen kondícionáló sajátosságai között elsősorban racionalizáltságának fokát tartotta jelentősnek — hozzátehetjük, hogy a jog formai sajátosságain kívül, tartalmi elemei méginkább ilyen jellegűek.[25]

---

[19] *Világosan megmutatkozott ez a probléma Indiában.* Ld. *Kulcsár* K.: Az alkotmányértelmezés jelentősége és problémái Indiában. — Jogtudományi Közlöny 1960. 7—8. sz. 434—440. old., vagy: Társadalmi és szociológiai Problémák Indiában. — Szociológia. 1976. 1. sz.

[20] *Schwarz,* A. B.: i. m. 154. old.

[21] *Carbonnier,* J.: Die grossen Hypothesen der theoretischen Rechtssoziologie. in: Rechtsoziologie. Herausg. von. E. E. Hirsch und M. Rehbinder, Köln und Opladen 197. 136. old.

[22] *Schwarz,* A. B.: i. m. 155. és köv. old.

[23] Ld. *Weber,* M.: Rechtsoziologie. Neuwied 1960.

[24] *Zwingmann,* K.: The Sociology of Law in the Federal Republic of Germany: Current Position and Trends. — Norms and Actions (Ed. by R. Treves and J. F. Glastra van Loon) c. kötetben. The Hague 1968. 270. old.

[25] Alan Watson — a recepció különböző történeti megjelenésének viszgálatából levont — egyik általános következtetése szerint a jog szinte bámulatos mértékben kötődik a múlthoz (Legal Transplants. Edinburg 1974. 95. old.), jóllehet szerinte a jogszabályok átplántálása társadalmilag tulajdonképpen könnyű, még akkor is,

Ez a kondicionáltság megmutatkozik a jogalkotó szituáltságában, még akkor is, ha a jogalkotó tudatosan el is kíván szakadni valamely régi szabályozástól, hiszen végsősoron mégis létező *feltételt* jelent számára ez a régi szabályozottság, amellyel számolni kell (ha másként nem, az elszakadási törekvéseiben köti gondolkodását), és mindenképpen köti a szabályozás idején fennálló történeti szituáció, amelyet szabályozni kíván, még ha alakítóan is.[26] Megmutatkozik azonban ez a kondicionáltság az új jogszabály „beilleszkedési" folyamatában, amelyet a régi szabályozottság beidegzettségén, gondolati következményein túl a már meglevő jogrendszer *egészének* sajátosságai is befolyásolnak, nem szólva arról az ugyancsak történetileg kialakult szituációról, amelyben a jogszabály realizálódik, és amelyben alkalmazzák.[27] Így tulajdonképpen történetileg-szociológiailag közelíthető meg az az ismert jelenség is, amely az újonnan bevezetett jogszabálynak realizálódása és alkalmazkodása közben figyelhető meg: azaz a tételezett jogszabály tartalmi változása, amely változásban — különösen a bírói értelmezésben — nem ritkán jelen vannak a korábbi jogelvek, jogi szabályozottság és jogi gyakorlat történetileg kialakult elemei.

Mindez azonban már nem csak a recepció problémája, hanem a jogszabály életéé, még általánosabban a jogé, mint társadalmi jelenségé. A jog mint absztrakt norma is történeti produktum és különösen az, amidőn — túl az elvont szabályon — társadalmi jelenségként fogjuk fel. Ily módon a jogszociológiai megismerés inherens eleme a történetiség, amelynek a jogi jelenségek megközelítési módjába való beillesztése, a jogszociológiai szemlélet szerves elemeként való tudatos kimunkálása egyik legfontosabb elméleti-módszertani feladatunk.

Kulcsár Kálmán

ha egészen különböző rendszerből vétetnek át. E két megállapítás között azonban ellentmondás van, amelyet csak bizonyos fokig old fel Watsonnak az a megjegyzése, hogy a különböző rendszerekben a hasonló szabályok nem mindig produkálnak hasonló társadalmi következményeket. A jogszabály recepciójának könnyűsége így csak nagyon korlátozott szinten nyilvánulhat meg, akkor ha társadalmi következményeitől eltekintünk. (Meg kell jegyeznünk, hogy vannak példák a recepció teljes sikertelenségére is. Közismert pl. Ethiopia esete.) Éppen a történelmi-társadalmi tényezők miatt jelentős a recepció *szelektív* jellege. Ld. Eörsi Gy.: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975. 535. old.

[26] Azt a szituációt, amelyben a jogalkotó a jogszabályt kialakítja, Coing felfogásával ellentétben — nem csupán létezésénél fogva tekintem történetinek, hanem mert maga is történeti termék. Coing felfogására ld. *Coing*, H.: Savigny and Collingwood ou Historie et interpretation du droit. Archives de Philosophie du Droit et Histoire. Paris 1959. Coinggal való vitámra: *Kulcsár* K.: A történetiség a XX. század jogtudományában. 126. és köv. old.

[27] Ld. *Kulcsár* K.: Társadalom, politika, jog. 317—353. old. A jogszabály recepciója után adódó jelenségekre ld.: *Eörsi* Gy.: Összehasonlító polgári jog. 536. és köv. old.

Szabványszerződések és a szerződéstípusok félretétele

1. A standardizált, szabványosított szerződések[1–2] gyűjtőfogalma alá sorolható ügyletek között bizonyos árnyalati eltérést mutatnak az ún. *blankettaszerződések* és az ún. *általános üzleti feltételek* alapján kötött megállapodások. Az előbbiek esetében a konkrét megegyezés a feltételeket maga tünteti fel, míg az általános üzleti feltételekre az adott szerződéskötés során csak utalnak, vagy valamilyen más módon (a szerződő fél külön megkapja, esetleg csak kifüggesztés formájában szerezhet tudomást róluk stb.) teszik a megállapodás tartalmává.[3] Ez a különbség ugyan nem egészen formai, adott

* Egy készülő tanulmány része (Szerk.)

[1] A téma magyar feldolgozását ld: *Harmathy* Attila: Adhesion Contracts, Model Contracts. Droit Hongrois — Droit Comparé c. kötetben. (Akadémiai Kiadó, Bp. 1970) 129 és köv. old.; *Eörsi Gyula:* Összehasonlító polgári jog (Akadémiai Kiadó, Bp. 1975) 235 és köv. old.

[2] A könyvtárnyi külföldi irodalomból ld. mindenekelőtt: *Raiser*, Ludwig: Das Recht der Allgemeinen Geschäftsbedingungen (Hamburg, 1935. új kiadás: 1961); *Weber*, Wilhelm: Die Allgemeinen Geschäftsbedingungen. Különlenyomat a Staudinger-kommentár 11. kiadásából, 2. k./1 a (Berlin, 1968) 205. s köv. old.; *Schmidt-Salzer*, Joachim: Das Recht der Allgemeinen Geschäfts- und Versicherungsbedingungen und die Kontrolle ihres Inhalts (Berlin, 1972); *Prausnitz*, O.: The standardization of commercial contracts (London, 1937); *Kessler*, F.: Contracts of Adhesion — Some Thoughts About Freedom of Contract: Colum, L. Rev. 43(1947) 629. old.; *Hippel*, Eike von: Die Kontrolle der Vertragsfreiheit nach amerikanischem Recht (1963); *Keller*, Heinz: Allgemeine Geschäftsbedingungen. Eine Rechtstatsachenuntersuchung in einigen Zweigen der schweizerischen Wirtschaft (Bern, 1970); *Berlioz*, R.: Le contrat d'adhésion (Paris, 1973).

[3] Ilyen disztinkciót alkalmaz pl. *Esser*, Josef: Schuldrecht I. k.[4] (Karlsruhe, 1970) 92. old.; nem differenciál pl. *Eörsi:* i. m. 235. old.; az irodalomban használt elnevezéseket ld: u. o. Tartalmibb, az eltérő jogpolitikai követelményekre épülő megkülönböztetést alkalmaz *Stoll*, amikor a fogyasztókkal kötött standardizált szerződések, illetve a vállalatok egymásközti szabványszerződései között disztingvál. ld: *Stoll*, Hans: Die Gültigkeit haftungsausschliessender oder haftungsbeschränkender Klauseln nach deutschem Recht. Deutsche Landesberichte zum IX. Internationalen Kongress für Rechtsvergleichung. Sektion II. (szerk.: *Zweigert*, Konrad) Tübingen, 1974. 16. old.

esetben — például a konszenzus megállapítása szempontjából — jogi jelentőséghez is juthat, *a lényeget* mégsem érinti: a szabványosított szerződések mindkét fajtájánál megvan *a lehetőség arra, hogy a gazdaságilag erősebb pozícióban levő fél előnytelen feltételeket kényszeríthessen szerződő partnerére.*

A jogi problémák ugyanis ebből erednek; maguknak a szabványszerződéseknek a létjogosultságát, szerepüket a tömegtermelés viszonyai között, sőt jelentős előnyeiket mindenki elismeri. A szabvány-szerződések csak módot, lehetőséget adnak arra, eszközül szolgálnak ahhoz, amit a gazdaságilag nagyobb súllyal rendelkező, esetleg monopolhelyzetben levő fél úgyis megtehetne. A probléma gyökere a gazdasági túlerő, a piaci (szakismereti stb.) fölény, a monopolhelyzet — a szabványosított szerződések csak megkönnyítik ennek visszaélésszerű kihasználását. A gyengébb szerződő partner — jogilag teljesen szabad — választási lehetősége a gazdasági pozíciókbeli egyensúly hiánya folytán korlátozódik a *„take it or leave it"* — szerény, megalkuvásra késztető, nemegyszer megalázó — alternatívájára, vagy még arra sem, ha a feltételeket diktáló fél az adott területen monopolhelyzetet élvez. Másodlagos jelleggel, a *gazdasági túlerőre építve* maguk a szabványosított szerződések is növelik a másik szerződő fél hátrányos helyzetét: *jogi fölénnyel,* anyagi jogi (kockázat-telepítés, felelősségcsökkentő és felelősségkizáró klauzulák stb.) és eljárási jogi előnyökkel (választottbírósági kikötések) tetézik a gazdasági fölényt.[4]

A termelőerők fejlettsége és a magántulajdon társadalmi viszonyai között keletkező ellentmondások egyik jellegzetes példáját nyújtja mindez; s a burzsoá magánjog és közjog a maga eszközeivel képes csak fellépni ezen anomáliákkal szemben. (A problematika „szocialista változatára" egy másik tanulmányban térünk ki.) *A főbb jogi eszközök:* a kogens szerződési szabályok, az antitrust-jog, a blanketták és üzleti feltételek előzetes államigazgatási kontrollja és — főleg — bírói felülvizsgálata.[5]

A nyugati elmélet a standardizált szerződésekkel történő visszaélések hatását a hagyományos szerződési jog kettős sérelmében szokta kifejezni: *a szerződési szabadság korlátozásában vagy teljes kizárásában, és a diszpozitív joganyag tömeges megkerülésében, en bloc félretételében.* A két jelenség szorosan összefügg egymással: a gyengébb gazdasági pozícióban levő fél szerződési szabadságának korlátozása az ügyletre irányadó — az érdekeket mérlegelő és a kockázatot elosztó — diszpozitív jogszabályok félretételével jár; a másik oldalról nézve, a gazdasági túlsúlyt élvező partner a szerződési szabadságra hivatkozva — valójában gazdasági erejére támaszkodva — zárja ki a diszpozitív törvényi jogot. Erről írta már Kessler, hogy *a szerződési szabadság egyoldalú privilégiummá válik.*[6] Mindez annak ellenére történik, hogy — általános felfogás szerint — a szerződési blanketták és az üzleti (szállítási, fizetési, hitelezési, biztosítási stb.) *feltételeknek önmagukban semmilyen jogi erejük nincs, és normatív jelleget csak a szerződéses megállapodásba foglalással nyernek.*[7] A megállapodás „szabadságát" ismerve, gyakorlatilag mégis arról van szó, hogy az egyoldalúan kialakított feltételek szorítják ki a diszpozitív jogszabályokat.

A jogtudomány kezdettől fogva igen *kritikusan ítélte meg* ezt a folyamatot. Raiser már negyven évvel ezelőtt hangsúlyozta, hogy *a diszpozitív jog funkciója* egyáltalán nem korlátozódik a szerződéses viszonyok szubszidiárius szabályozására, hanem igen fontos szerepe van a szerződő partnerek szembenálló érdekeinek „igazságos és célszerű kiegyenlítésében"; ezért harcot hirdetett az általánosodó folyamat ellen, amelynek során az üzleti feltételek generális jelleggel zárják ki a diszpozitív jog érvényesülését.[8] Raiser és az ő nyomán a témával foglalkozó egész irodalom kiemeli, hogy a diszpozitív jogszabályi előírások *„a szerződő felek tipikus érdekhelyzetét"* fejezik ki, „jogi alapot szolgáltatnak az adott tényállásban kifejezésre juttatott tipikus eset igazságos megítéléséhez". A diszpozitív előírások általános félretétele az egyoldalúan kidolgozott üzleti feltételekben ezért semmiképpen sem felel meg a diszpozitivitás céljainak, s az általános feltételekben alkotott „jog" a legkevésbé sem fejezi ki az egyes szerződéstípusok mögötti törvényhozói akaratot. Márpedig a szerződéstípusok diszpozitív rendelkezéseiben kifejezésre juttatott jogalkotói elképzeléstől csak azokban az esetekben indokolt az eltérés, amelyekben a konkrét tényállás lényegesen különbözik a törvényi típusban „alapul vett tárgyi- és érdekhelyzettől."[9]

---

[4] Ld.: *Weber:* i. m. 222. old. és az ott idézett ir.

[5] A 2. lábjegyzetben idézett műveken kívül ld.: Richterliche Kontrolle von Allgemeinen Geschäftsbedingungen (tanulmánykötet, Arbeiten zur Rechtsvergleichung Nr. 41, Frankfurt/M-Berlin, 1968); *Raiser, G.:* Die gerichtliche Kontrolle von Formularbedingungen im amerikanischen und deutschen Recht (1966); *Stockar,* Conrad H.: Zur Frage der richterlichen Korrektur von Standardverträgen nach schweizerischem Recht (Basel-Stuttgart 1971). vö. még: *Zweigert,* Konrad-*Kötz,* Hein Einführung in die Rechtsvergelichung auf dem Gebiete des Zivilrechts II. k. (Tübingen, 1969) 11. old.; *Jörgensen,* Stig: Vertrag und Recht (Köbenhavn, 1968) 25. old.

[6] Ld.: *Kessler:* i. m. 640. old. vö.: *Eörsi:* i. m. 235. old. a 470. lábjegyzettel és 458. old.

[7] A 2. lábjegyzetben idézett munkákon kívül l. még: *Esser:* i. m. I. k. 92. old., *Sundberg,* Jacob: The Law of Contracts. Jurisprudential Writing in Search of Principles. Scandinavian Studios in Law 7 (1963) 133. és köv. old., különösen 143. old.; *Jörgensen:* i. m. 30. és köv. old.

[8] L.: *Raiser,* L.: i. m. 293. és köv. old., hasonlóan *Weber:* i. m. 226. old.

[9] Vö.: uo., továbbá: *Enneccerus—Nipperdey:* Allgemeiner Teil des bürgerlichen Rechts[15] (Tübingen, 1959/1960.) 301. old., 1011 old. és *Werp,* Manfred: Die Grenzen der Abdingbarkeit dispozitiven Gesetzrechts, insbesondere beim Kauf- und Werkvertrag. (München, 1969.)

A standardizált szerződések által kiváltott problémák általános jelleggel is ráirányították a tudomány figyelmét a szerződéstípusok szabályaira, illetve az egész diszpozitív szerződési jogra. Minduntalan hangsúlyozzák a zömükben ma is diszpozitíve szabályozott *törvényi típusok szerepét* a legfontosabb gazdasági-ügyleti célok jogi megvalósításában, az érdekmérlegelésben és kockázatelosztásban.[10] Elhangzanak ugyanakkor — főleg a skandináv jogirodalomban — olyan *kritikai észrevételek is,* amelyek a törvényi jog elavultságára, a jogalkotás lassúságára is visszavezetik a szabványosított szerződések létrejöttét, sőt igazoltnak is látják ezt a „jogon kívüli jogalkotást". Jörgensen például az 1907-es skandináv vételi törvény korszerűtlenségét hozza fel illusztrációként, amely jórészt a századforduló technikai és gazdasági körülményeit tükrözi. A jogalkotás lassúsága, nehézkessége pedig kifejezetten teret ad a standardizált szerződéseknek (üzleti feltételeknek és blankettáknak) az újabb, törvényileg nem vagy nem kellőképpen szabályozott — ebből a szempontból tehát atipikus, de a gazdasági életben már tipikussá kristályosodott — ügyleti viszonyok (hitelügyletek, bérleti és szállítási szerződések stb.) „jogi rendezésére".[11]

A Német Szövetségi Köztársaságban 1974-ben megalkotott *törvénytervezet „az általános üzleti feltételek (AGB) szabályozásáról"* mégis egyértelműen a törvényi típusok diszpozitív rendelkezéseinek védelmét szándékolja. A tervezet generálklauzulája (6. §) szerint „hatálytalanok az olyan üzleti feltételek, amelyek a feleknek a — szerződés természetéből vagy a vagyoni forgalomban uralkodó felfogásból származó — szerepét vagy kötelezettségeit olymértékben korlátozzák, hogy azáltal a szerződési cél elérése veszélyeztetett." Ez a szabályozás messzemenően kielégíteni törekszik azokat a jogirodalmi követeléseket, amelyek *a diszpozitív szerződési jogot a maga szerepéhez kívánja újból juttatni,* és meg akarja akadályozni, hogy az általános üzleti feltételek egyoldalú aktusai a gazdasági élet egész szektoraiból kiszoríthassák a törvényhozói érdek-mérlegelést és értékítéletet.[12]

Áll tehát a *harc* a standardizált szerződések *új* „joga" és a szerződéstípusok *hagyományos* diszpozitív szabályozása között. Egyes kapitalista jogok (nyugatnémet) erőteljesebben, mások (angolszász jogok) óvatosabban kísérlik meg feltartóztatni a jogi eszközökkel aligha megállítható folyamatot, a hatályos jog félretételének tendenciáját.

A szabvány-szerződések elterjedésével a *szerződéstípusok szerepe mindenképpen halványul.* Az irányzat — hatásában — tehát hasonló a bonyolult, egyedi szolgáltatásokra vonatkozó „önszabályozó" szerződéseknél megállapítható jelenséghez. A két tendencia között mégis lényeges eltérések figyelhetők meg. Nem említve most azt az — egyébként ugyancsak nem elhanyagolható — eltérést, hogy az „önszabályozó" szerződéseknél ritkábban kerülhet sor a gazdasági túlsúly visszaélésszerű érvényesítésére, *a differenciák szociológiai jellegűek.* Az „önszabályozó" szerződések esetében a probléma a *termelőerők fejlettsége és a jogi szabályozás lehetőségei között fennálló primér ellentmondás:* a hagyományos jogi sablonok — jelen esetben a szerződéstípusok — és a modern technika, a fejlett üzleti forgalom hullámsáv-eltolódása: azt is mondhatjuk, hogy egy ősi problémának, *a jog hagyományos tehetetlenségének*[13] modern változatáról van szó, a jogi szabályozás an sich korlátairól, amelyek a tudományos-technikai forradalom korában gyakrabban és élesebben mutatkoznak, mint a korábbi történelemben.

Ezzel szemben a standardizált szerződésekhez kapcsolódó problémákat a burzsoá jog lényegében csak tükrözi, legfeljebb felerősítve juttatja kifejezésre. Itt ugyanis *a termelőerők és a termelési viszonyok* ellentmondásáról van szó, amely *a jog szférájában szekunder módon jelentkezik.* Mint utaltunk is rá, a szabványosított szerződések körül keletkezett jogi problémák gyökere a hatalmas, modern termelőerők és a termelés eredményének magánelsajátítása közötti ellentmondásban található. Ezért is birkózik vele — noha nagy jogi felkészültséggel és gyakran tiszteletreméltó bátorsággal — olyan reménytelenül a magántulajdon burzsoá magánjoga. *Jellemző példa* erre a dilemmára az Egyesült Államok Uniform Commercial Codejához fűzött kommentár egyik megállapítása, amely a standardizált szerződések elleni jogi védekezés célját a következőképpen jelöli meg: „az elnyomás és unfair meglepetés megelőzése, és *nem a nagyobb üzleti erőnek tulajdonítható kockázattelepítés megzavarása".* Találóan írja Eörsi: „a túlerőnek utat kell engedni, és csak a rendkívüli akciókat kell korlátozni".[14] A burzsoá magánjog nem bújhat ki a magánelsajátítás társadalmi viszonyai által szabott ruhából, s így nem is oldhatja fel maradéktalanul a termelőerők fejlődése és a termelési viszonyok tőkés jellege között keletkező ellentmondásokat; például a gazdasági túlerővel való visszaélés lehetőségét sem szüntetheti meg. *A szabványosított szerződések problémája ezért nemcsak keletkezésében*

[10] Vö.: *Leenen,* Detlef: Typus und Rechtsfindung (Berlin, 1971) 127. és köv. old.; *Larenz,* Karl: Allgemeiner Teil des deutschen bürgerlichen Rechts (München, 1967) 26. old.; *Esser:* i. m. I. k. 96. és köv. old. A diszpozitív szerződési jog szerepét hasonló árnyaltsággal taglalja már Max *Weber:* Rechtssoziologie (Neuwied, 1960) 123. és köv. old.

[11] L.: *Jörgensen:* i. m. 21. és köv. old.; 45. old., 103. old., hasonló szellemben és helyzetértékeléssel — a BGB vállalkozási szabályainak példáján — *Leenen:* i. m. 164. old.

[12] L.: Schweizerische Juristen-Zeitung 70/1974. 216. old. A skandináv jog védekezéséről l.: *Jörgensen:* i. m. 27. és köv. old.

[13] A jog társadalmi „érzéketlenségéről" más jelleggel l. *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai. (Akadémiai Kiadó, Bp. 1971) 168. old.

[14] L.: *Eörsi:* i. m. 239. old.; a kommentár-idézetet l.: uo. (Az én kiemelésem — *V. L.*)

szekunder jelenség a jogban, hanem teljes megoldása sem érhető el jogi eszközökkel. Ehhez az ellentmondás gyökerét, a termelőerők és a magánelsajátítás közötti konfliktust, azaz a termelőerők magántuladonát kell megszüntetni. (A szocialista gyakorlat viszont azt is mutatja, hogy itt sincs „automatikus megoldás", hanem további — nem utolsósorban jogi eszközökkel történő — intézkedésekre van szükség! Erről más helyen szólunk.)

Nem azt jelenti ez természetesen, hogy a burzsoá jog nem ér el *jelentős eredményeket* a blankettaszerződésekkel és általános üzleti feltételekkel történő visszaélések korlátozására, visszaszorítására. A burzsoá magánjog ezen a területen is alkalmazkodik az új viszonyokhoz, Eörsi kifejezésével[15], *kényszeredett adaptációt* hajt végre. Ennek az adaptációnak azonban csak egyik módszere az új követelmények kifejezésre juttatása *a régi jogban* (például: a szerződési szabadság elvének korlátozása a Treu und Glauben generálklauzulájával a nyugatnémet jogban[16]), esetleg *új, szigorító jogi szabályozással* (például: az említett nyugatnémet törvény elfogadása útján). A termelőerők és a termelési viszonyok fejlődéséhez történő jogi alkalmazkodásnak éppen a standardizált szerződések területén jól példázható sajátos formája *„a jog perifériára szorítása"*, azaz a fent leírt jelenség a szerződéstípusok diszpozitív joganyagának félretételével, méghozzá legálisan, a szerződési szabadság ernyője alá bújva. „Az aktív adaptáció harmadik eszköze a jog perifériára szorítása kereskedelmi szokványok, blankettaszerződések, adhéziós szerződések révén, amelyek a kódex szerződési joga helyébe a felek szerződési jogát helyezik"[17]. Ezért mondhatjuk, hogy a standardizált szerződések területén a szerződéstípusok szerepe igen gyakran éppúgy megszűnik, vagy legalábbis erősen háttérbe szorul, mint a bonyolult, egyedi szolgáltatásra irányuló „önszabályozó" szerződések esetén. *A klasszikus burzsoá szerződési jog szükségszerű tervesztéséről van szó mindkét esetben; a termelőerők felgyorsult fejlődése, illetve a termelőerők és a tőkés termelési viszonyok ellentmondásai következtében.*

2. Nem csoda, ha századunk gazdasági-társadalmi változásai nyomán, amelyek alapjaiban kezdték ki a klasszikus burzsoá szerződési jogot, és széles területeken kiüresítették annak elveit és intézményeit, *a szerződéstipizálás elméleti leértékelése is megkezdődött.*

A klasszikus kelléktár „szezonvégi kiárusítása" a központi alapelvnek, *a szerződési szabadság* principiumának átértékelésével indult. *Nyilvánvaló túlzása* ellenére is jellemzőnek tartjuk *Zweigert—Kötz* megállapítását: „A szerződési jog funkciója ... — amint Ludwig Raiser felismerte — a *szerződési igazságosság*. Ez az elv — és már nem a szerződési szabadság — fejezi ki ma az egész világon *a szerződési jog materiális funkció-elvét*. ... A modern feladat abban áll, hogy kritériumokat és eljárást dolgozzunk ki a szerződési igazságosság számára, amelynek kifejlesztése éppen azért szükséges, mert *szerződési szabadság a valóságban nem létezik.*"[18]

A szerződéstípusok új megvilágításba helyezésével, szerepük behatárolásával elsősorban a *skandináv jogtudományban találkozunk.* Ezt nem tekinthetjük véletlennek, ha arra gondolunk, hogy a hajdan kontinentális — elsősorban német — fogantatású nordikus jogok jó pár évtizede már az angolszász jogrendszerekből (főleg az USA jogaiból) nyernek impulzusokat a továbbfejlődéshez, megújuláshoz[19]; olyan jogokból tehát, amelyek a római jogi gyökerekből kinőtt kontinentális szerződéstipizálást fejlődésük folyamán mindvégig elkerülték.

Kritika — helyenként az alapokat is rengető — természetesen *másutt is és korábban is* érte a szerződéstípusok klasszikus épületét. Hoeniger a vegyes szerződésekről írt monográfiájában nyűgnek, a helyes és adekvát jogalkalmazás béklyóinak minősítette a törvényi típusokat; a jogtudomány feladatául tűzte ezért „a típusok szétdarabolását, elemeikre bontását".[20] Meszlény Artur az ún. önálló megbízott helyzetének sajátosságai kapcsán kárhoztatta a szerződéstípusok merev alkalmazását: „az élet napról napra felvet alakulatokat, amelyek más jogi kategóriába, mint a megbízásba nem illeszthetők bele, de amelyek természete kizárja ennek alapelvei érvényesülését."[21] Charmatz könyvében számos helyen rámutat arra, hogy mind a német, mind a francia jogtudomány széles körben vitatja a szerződéstípusok fennálló rendszerét, és kétségbevonja e szisztéma „örökérvényűségéről" vallott korábbi felfogást, a modern gazdasági-társadalmi követelményeknek megfelelő kötelmi jog igényével lépve fel.[22]

A szerződéstípusok elleni *átfogó bírálatok* mégis az utóbbi egy-két évtized *skandináv irodalmában* jelentkeztek elsősorban. Különböznek ezek a kritikák a korábbiaktól abban is, hogy nem csupán megkérdőjelezik a hagyományos szerződéstipizálás korszerűségét, sőt helyenként létjogosultságát is a mai viszonyok kö-

[15] L.: u. o.: 400. old.

[16] L.: *Esser:* i. m. I. k. 95. és köv. old., a nyugatnémet bírói gyakorlatból vett példákkal.

[17] L.: *Eörsi:* i. m. 23. old., vö.: uo. 458. old.

[18] L.: *Zweigert—Kötz:* i. m. II. k. 7. old., 10. old.; a szerződési szabadságról és annak utópisztikus jellegéről l.: uo. 8. és köv. old.; vö.: *Esser:* i. m. I. k. 82. old.

[19] Vö.: *Eörsi* Gyula: A skandináv jogról és jogtudományról (az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadása, Bp. 1974/9. old.)

[20] L.: *Hoeniger,* Heinrich: Untersuchungen zum Problem der gemischten Verträge. I. k. Die gemischten Verträge in ihren Grundformen (Mannheim, Leipzig, 1910) 384. és köv. old.

[21] L.: *Meszlény* Artúr: Az önálló megbízott. Jogtud. Közlöny 1920. évi 24. sz., 1921. évi 1. sz.; vö.: *Csanádi* György: A megbízási jogviszony (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1959) 102. és köv. old.

[22] L.: *Charmatz,* Hans: Zur Geschichte und Konstruktion der Vertragstypen im Schuldrecht. (Brünn—Wien, 1937; változatlan új kiadás: Frankfurt/M, 1969) VIII. o., 22. old.

zött, hanem *pozitív ellenjavaslatot is felvázolnak;* olyan elméleti megközelítéseket, amelyeket már az ügyletkötések gyakorlata alátámaszt, esetleg igazol is. Problémaközelítésüknek egyébként is általános jellemzője a nagyobb fokú gyakorlatiasság. *Jörgensen* szerint „a legújabb skandináv elméletben nem beszélnek már jogügyletről és akaratnyilatkozatról, hanem *rendelkező nyilatkozatról.* A súlyt a *jogkövetkezményekre* helyezik, tekintet nélkül arra, hogy szóbeli megnyilvánulásról, ráutaló (szimbolikus) aktusról, cselekvésről vagy nemtevésről van-e szó. ... Ha felvetődik egy magatartás, amely szokás szerint a jogkövetkezmények meghatározott komplexusával összekapcsolt, akkor rendszerint beállnak ezek a tipikus jogkövetkezmények."[23] Hasonló — mind tartalmában, mind „elméleti igénytelenségében" — Olivecrona nézete, aki szerint „a szerződéskötés ahhoz hasonlítható, mint amikor megnyomnak egy gombot, és a gombnyomásra előjön egy doboz. Ez a „doboz" nemcsak a felek akaratát tartalmazza, hanem sok minden egyebet is. Azt is, ami a szerződéstípusból következik, és olyasmit is, amit a felek nem akartak vagy az egyik fél nem akart (pl. az objektív alapú bírói szerződésértelmezés más értelmet tulajdonít a használt kifejezésnek, mint a felek vagy egyikük). A szerződés valósága tehát nem egyezik meg az egybehangzó akaratnyilatkozatok tartalmával: a gombnyomásra nem egy teljesen egyedi „doboz" jött elő, hanem egy típusdoboz, amely a felek szándékának a leginkább megfelel. Ezért a bíróság is a felek szándékát és az ennek megfelelő modellt tartja szem előtt. Elsősorban arra törekszik, hogy a szerződést egy már ismert modellel azonosítsa, és ha ez nem sikerül, akkor új modell kialakítására törekszik."[24] Eörsi mindehhez hozzáteszi, hogy „mégsincs azonban szó merő pragmatizmusról. A „dobozok"-nak van egy közös tartalmi elemük: a kockázatmegosztás."[25]

Kétségtelen, hogy ezek a felfogások inkább a valóságos gyakorlatra orientálódnak, s kevésbé törekszenek — vagy egyelőre kevésbé képesek — átfogó, kidolgozott terminológiára épülő elmélet nyújtására. A hagyományos, pandektista kategóriáktól történő elszakadás — Jörgensen idézett megállapításai is ezt mutatják — sem könnyű dolog. Olivecrona *modell-elmélete* már világosabban juttatja kifejezésre, hogy a skandináv bírói gyakorlat milyen irányban lépi át, haladja meg a szerződéstípusok korlátait: elsősorban *az üzleti élethez történő nyíltabb, rugalmasabb közelítéssel, a törvényi típusoknál kisebb átmérőjű, életközelibb kategorizálással.*[26] Sundberg — a maga *clausal law approach*-ában, amelyet a klasszikus szerződéstipizálás kiegészítőjéül dolgozott ki — elsősorban a vagyoni forgalom új viszonyainak jogi megfogalmazására tartja elégtelennek a hagyományos szerződéstípusokat, és a törvényi tipizálás nehézkes, lassú módszerét általában. A „clausal law", amely kifejezéssel gyakorlatilag *a legszélesebb értelemben vett standardizált szerződéseket* jelöli,[27] átsegíti az üzleti forgalmat és a jogszolgáltatást azokon a *„jogüres"* helyzeteken, amelyekbe a klasszikus szerződéstípusok merevsége és a törvényhozás évtizedes késedelme hozza a gyors, modern vagyoni viszonyokat, az újabb és újabb ügyleti fajtákat. Ilyen értelemben *„praeter legem"* jellegűnek nevezi Sundberg a „clausal law"-t, amely — esetleg átmenetileg, új jogi szabályozásig — kisegíti a „klasszikus iskola" jogát, azaz a szerződéstipizálást. Ez utóbbi ugyanis igen „keveset tud nyújtani" az új, keletkezőben levő ügyletek jogi megítéléséhez, mivel „kizárólag koncepciózus módszereket hajszol, mint például az új jelenségeknek a már létező szerződéstípusok alá történő szubszumálója."[28] Az új jelenségek jogi megragadásán kívül a „clausal law" — Sundberg szerint — a *nemzetközi kereskedelem* bizonyos ügyleteinél jelent hozzájárulást a hagyományos, szerződéstipizálásra épülő joghoz. Erre az ad lehetőséget, hogy bizonyos kikötések azonos formában nyernek megfogalmazást számos ország üzleti feltételében. Példaként a nemzetközi légitársaságok *menetjegy-szerződéseit említi.*[29]

Olivecrona modell-elméletében, Sundberg clausal law approach-ában és a tradicionális, merev szerződéstipizálás meghaladására irányuló többi skandináv törekvésben feltűnő közös vonás a pandektisztika terhes hagyatékát cipelő kontinentális rendszer- és fogalomalkotás erősen hangsúlyozott, tudatos — néhol már erőltetett — kerülése. Ez — túlzásai ellenére — igen sok realisztikus, a modern követelményeknek megfelelő elemet mutat. Kifejezésre juttatja mindenekelőtt azt a — már századokkal előbb is felismert, de csak a 20. század gazdasági-tudományos-technikai és társadalmi fejleményei folytán kiéleződött — mélyreható ellentmondást, amely a törvényi tipizálás alapvetően statikus jellege és az életviszonyok folytonos dinamizmusa között fennáll.[30] A klasszikus szerződéstipizálás helytálló kritikája és az új társadalmi relációk rugalmas értékelése *ellenére sem tekinthetjük az ismertetett felfogásokat a szerződéstípusokra épülő szerződési jog alternativá-*

[23] L.: *Jörgensen:* i. m. 40. és köv. old.

[24] Az idézett ismertetést l.: *Eörsi:* A skandináv jogról és jogtudományról. (MTA Állam- és Jogtud. Int. kiadása, Bp. 1975.) 44. és köv. old.

[25] L.: *Eörsi:* uo. 46. old.; vö.: *Jörgensen:* i. m. 45. old.

[26] Vö.: uo.

[27] „A clausal law terminus technicus-t itt azoknak a szabályoknak a jelölésére alkalmazzuk, amelyek szerződések keretében keletkeznek, s normatív erejüket a szerződés érvényességéből merítik, és kiszorítják a bírói esetjogot, valamint az állami törvényhozás útján alkotott jogot, kivéve a kogens szabályokat." L.: *Sundberg:* i. m. 129. és köv. old.

[28] L.: uo. 130. old., 149. old.

[29] L.: uo. 131. old.

[30] Vö.: uo. 144. old. A probléma általános megvilágítását („a szükségképpen merev jog alkalmazkodását a társadalmi-gazdasági környezethez") l.: *Eörsi:* Összehasonlító polgári jog 391. és köv. old.

jának. Szerzőik sem szánják egyébként annak: Sundberg kifejezetten hangsúlyozza, hogy „a clausal law approach... *nem a klasszikus iskola felváltására* hivatott, *hanem annak kiegészítésére* olyan területeken, ahol az képtelen eredményesen funkcionálni"[31]; Jörgensen pedig a *„jog stabilitása és áttekinthetősége" miatt szükségesnek tartja a szerződéstípusok fenntartását,* bár ez az igény — szerinte — „egységesített szerződési feltételekkel, típusszerződésekkel" is kielégíthető. (Álláspontját a kontinentális, illetve az angolszász szerződési jog rövid vázlatával is alátámasztja.)[32]

Az elmondottak azt mutatják, hogy *az elmúlt száz esztendő gazdasági, társadalmi változásai és a jogfejlődés eredményei* — a hagyományos magánjogi dogmatika más intézményei mellett — *a szerződéstípusok kategóriáját is kikezdték, szerepüket, jelentőségüket megkérdőjelezték.* Megállapíthatjuk mégis, hogy helytelen volna a jelzett fejleményekből és az ismertetett kritikai véleményekből arra a következtetésre jutni, hogy a szerződéstipizálás alapjaiban és egészében túlhaladott közelítés az áruviszonyok jogi tükröztetésénél. A kapitalista gazdasági és társadalmi viszonyok átalakulásának és a burzsoá magánjog változásának vázolt eseményei, továbbá a szerződéstipizálást ért elméleti *bírálatok reális értékelése csupán a szerződéstípusok szerepének eltúlzásától, nem pedig e kategóriák felhasználásától kell, hogy visszatartson bennünket.* Feltétlenül egyetérthetünk a kritikákkal annyiban, hogy a szerződéstípusokat nem szabad a folyamatosan fejlődő és változó gazdasági-társadalmi viszonyok jogi sematizálásának eszközeiként, az áruviszonyok Prokrusztesz-ágyaként felfognunk. Nem szabad ugyanakkor elvetnünk őket, mint a jogi (elsősorban kodifikációs) és oktatási rendszeralkotás adekvát elemeit és mint a kontinentális tradíciókra kiépült jogalkalmazás jogbiztonságot segítő kiindulópontjait, a bíróságok iránytűit. Röviden szólva: túl kell lépni a korszerűtlen sematizmuson, a vagyoni forgalmat és a helyes jogalkalmazást egyaránt bénító merevségeken, amelyek a szerződéstípusok alkalmazásánál a kontinentális jogokban mindenütt fellelhetők; de a túlzások és gátló kötöttségek helyett nem szabad magát a szerződéstipizálás gondolatát is elvetni. A fent ismertetett kritikai hangokat tehát — nézetünk szerint — nem úgy kell felfogni, mint a szerződéstípusok feletti lélekharangot, hanem mint a jogtudomány és jogalkotás számára egyaránt megszívlelendő, reális magot jelző figyelmeztető csengőt.

Úgy gondoljuk, hogy a szerződéstipizálásnak az előbbiekben vázolt reális értékelése — mutatis mutandis — használható tanulságokat jelent a szocialista szerződési jog dogmatikájának, rendszerének fokozatos átértékeléséhez is.

Vékás Lajos

[31] L.: *Sundberg:* i. m. 149. old. (Az én kiemelésem — V. L.)

[32] L.: *Jörgensen:* i. m. 21. old., vö.: uo. 15. és köv. old., 45. old. (Az én kiemelésem — *V. L.*); vö. még *Betti,* Emilio: Der Typenzwang bei den römischen Rechtsgeschäften und die sogenannte Typenfreiheit des heutigen Rechts (Festschrift Wenger I., München 1944.) 282. old.

A KGST nemzetközi gazdálkodó szervezeteivel kapcsolatos Mintaszabályzatok egyes jogi kérdéseiről

1. A szocialista gazdasági integráció 1971-ben elfogadott Komplex Programja a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés további elmélyítésének és tökéletesítésének, valamint a szocialista gazdasági integráció fejlesztésének *egyik főbb útjaként* jelöli meg a meglevő nemzetközi gazdasági szervezetek fejlesztését és az érdekelt országok részéről újak létrehozását.[1]

Még a Komplex Program elfogadását megelőzően, a KGST XXIII. ülésszaka, amely meghatározta a szocialista gazdasági integráció alapvető feladatait és elvi irányait, szükségesnek ítélte a meglevő nemzetközi gazdasági szervezetek szervezeti és jogi formáinak tökéletesítését, valamint új gazdálkodó szervezeteknek az iparban, a kereskedelemben és más területeken való létrehozását. A KGST említett ülésszakának döntései alapján a Tanács szervei kidolgozták *„Az érdekelt KGST-tagállamok által létrehozandó nemzetközi gazdasági szervezetek*

[1] A Komplex Program elfogadása után létrehozott szervezeteket említik nemzetközi gazdálkodó szervezetekként: a) sokoldalú nemzetközi gazdálkodó szervezetek: Interatominsztrument (1972), Interetalonpribor (1972), Interelektrotreszt (1973), Interatomenergo (1973), Intertextilmas (1973); Interhimvolokno (1974); b) kétoldalú nemzetközi gazdálkodó szervezetek; Zawiercie (lengyel—NDK közös vállalat, 1972), Mongoloszovetcvetmet (mongol—szovjet egyesülés, 1972), Assofoto szovjet—NDK egyesülés (1973), Interport (NDK—lengyel egyesülés, 1973), Erdenet (mongol—szovjet közös vállalat, 1974). A fentiek ellenőrzésére és a szerződési gyakorlat megállapítására a következő szervezetek alapító okmányai álltak a szerző rendelkezésére: Interatominsztrument, Mongoloszovetcvetmet, Interatomenergo, Intertextilmas, Interhimvolokno.

alapelvei, lehetséges szervezeti formái és funkciói" c. okmányt, amelyet a KGST XXIV. ülésszaka jóváhagyott, és amely lényegét tekintve később a Komplex Program részévé vált.[2]

A KGST Valutáris-Pénzügyi Állandó Bizottsága előterjesztése alapján a KGST Végrehajtó Bizottsága 1971-ben *valutáris-pénzügyi javaslatokat* fogadott el *a KGST XXIII. ülésszakának döntéseiben előirányzott, a termelés specializációjának és kooperációjának tökéletesítése, a tudományos-műszaki együttműködés kiszélesítése, objektumoknak az érdekelt országok által történő közös építése és üzemeltetése, valamint a nemzetközi szervezetek és intézmények fenntartása területén megvalósítandó intézkedésekkel kapcsolatban.*[3]

A nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapítására és működésére vonatkozó szabályozás kidolgozására a KGST keretében elsősorban a KGST-tagországok képviselőinek Jogi Értekezlete hivatott. A Jogi Értekezlet előterjesztése alapján a KGST Végrehajtó Bizottsága 1971-ben jóváhagyta *„A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa tagországaiban létesítendő nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapításának és működésének feltételeiről"* szóló *Mintaszabályzatot.*[4]

Azt követően a KGST Végrehajtó Bizottsága 1975-ben a Valutáris-Pénzügyi Állandó Bizottság előterjesztése alapján jóváhagyta *„Az érdekelt KGST-tagországok nemzetközi szervezetei (nemzetközi gazdasági szervezetei, nemzetközi gazdálkodó szervezetei, nemzetközi gazdálkodó egyesületei) finanszírozásáról és elszámolásairól"* szóló *Mintaszabályzatot.*[5]

A KGST Végrehajtó Bizottságának határozata értelmében a Jogi Értekezlet jelenleg *a nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapításával és működésével kapcsolatos kérdések egységes szabályozását tartalmazó normatív okmány kidolgozásán* fáradozik.

2. A Komplex Programnak az érdekelt KGST-tagállamok által létrehozandó nemzetközi gazdasági szervezetekről szóló fejezete az államközi gazdasági szervezeteket és a nemzetközi gazdálkodó szervezeteket a *nemzetközi gazdasági szervezet* közös fogalma alá vonja, majd elhatárolja azokat.

Az államközi gazdasági szervezetek alapvető funkciója a részvevő *országok tevékenységének koordinációja* a gazdaság, a tudomány és a technika meghatározott területein, az ipar egyes ágazataiban, alágazataiban és egyes termékfajtákban megvalósuló együttműködést és kooperációt illetően. A nemzetközi gazdálkodó szervezetek fő funkciói: *a részvevő gazdálkodó szervezetek* együttműködéssel és kooperációval kapcsolatos *konkrét koordinációs tevékenysége* és *közös gazdálkodó tevékenysége* a tudományos kutató és műszaki tervezési-szerkesztési munkák, a termelés, a szolgáltatások és a külkereskedelem területén.

Az államközi gazdasági szervezetek az érdekelt KGST-tagállamok között megkötésre kerülő *államközi szerződések* alapján jönnek létre, az ilyen szervezetekben az államokat *szerveik* képviselhetik: minisztériumok, állami bizottságok, főhatóságok, főigazgatóságok, egyesülések stb. A nemzetközi gazdálkodó szervezeteket az érdekelt *országok* kormányai, illetve állami szervei, vagy az országok *gazdálkodó szervezetei* között megkötésre kerülő szerződések alapján hozzák létre, ha e szervek és szervezetek jogosultak ilyen szerződések megkötésére. A nemzetközi gazdálkodó szervezetekben az országok olyan gazdálkodó szervezetei (önálló elszámolású vállalatok, trösztök, egyesülések, kombinátok, főigazgatóságok, valamint tudományos-kutató intézetek, műszaki-tervezési-szerkesztési irodák stb.) vehetnek részt, amelyek *polgári jogi alanyok.*

Az államközi gazdasági szervezetek finanszírozása a részvevő országok hozzájárulásaiból, tehát *költségvetési rendben* történik. A nemzetközi gazdálkodó szervezetek kiadásaikat — olyan esetekben, amikor a szervezetek *gazdasági önelszámolás* alapján létesülnek — saját bevételeikből, ha pedig a szervezetek *költségvetési jellegűek* — a részvevők hozzájárulásaiból fedezik. A szervezet *vegyes* finanszírozás alapján is létesülhet.

A Komplex Program szerint a nemzetközi gazdálkodó szervezetek *lehetnek* nemzetközi gazdálkodó egyesülések, intézetek, központok, vegyes vállalatok, kereskedelmi vagy műszaki tervezési-szerkesztési irodák stb. E szervezetek jogi személyiségével kapcsolatban a Komplex Program *nem* tartalmaz rendelkezést.

A Komplex Program, amely elsősorban a nemzetközi gazdálkodó szervezetnek az *államközi gazdasági szervezettől való elhatárolását* tartja szem előtt, a közös vállalatról szűkszavúan

---

[2] Vö. *Rüster* Lothar: Provovüje problemü ucsrezsgyenyija i gyejatyelnosztyi mezsdeunarodnüh hozjajsztvennüh organyizacij. Ld. Mezsvedomsztvennüje szvjazi v uszlovijah szocialisztyicseszkoj ekonomicseszkoj intergracii. Jurigyicsrszkaja lityeretura. Moszkva, 1973. 148. old.

[3] Továbbiakban: „Pénzügyi Javaslatok". Predlozsenyija po valjutnofinanszovüm i kretyitnüm voproszam, szvjazannüm sz oszuscsesztvlenyijem meroprijatyij, preduszmozrennüh v resenyijah XXIII. (szpecialnoj) szesszii SzEV, po szoversensztvovanyiju szpecializacii i kooperovanyija proizvodsztva, szovmesztnomu sztroityelsztvu objektov iantyereszovannümi sztranami, a takzse po szogyerzsanyiju meusdunarodnüh organyizacij i ucsrezsgyenyij. Ld. Valjutno-tyehnyicseszkogo szotrudnyicsesztva sztrancslenov SzEV. Szovjet Ekonomicseszkoj zaimopomoscsi, Szekretariat, Valjutnofinanszovüj otgyel. Moszkva, 1974. 3—25. old.

[4] Primernüje polozsenyija ob uszlovojah ucsrezsgyenyija i gyejatyelnosutyi mezsdunarodnüh organyizacij v stranahcslenah SzEV. Magyar nyelven közzétéve a Külkereskedelmi Értesítő 1974. január 31-i (XXII. évf. 2. sz. 48 és köv. old.). Az alábbiakban a Mintaszabályzatot a közzétett szöveg szerint idézzük.

[5] Továbbiakban: „Pénzügyi Mintaszabályzat." Primernüje polozsenyija o finanszírovanyii i oszuscsesztvlenyii raszcsotov mezsdunarodnüh organyizacij sztran-cslenov SzEV (mezsdunarodnüh ekonomicseszorganyizacij, mezsdunarodnüh objegyinyenyij).

rendelkezik, azt *nem* vonja a nemzetközi gazdasági szervezet, így a nemzetközi gazdálkodó szervezet fogalma alá sem. Az érdekelt országok állami szervei vagy gazdálkodó szervezetei által létrehozott, saját vagyonnal rendelkező, polgári jogi alanyként fellépő, önálló gazdasági elszámolás alapján működő közös vállalatok szervezeti formáit és funkcióit, valamint a létrehozásukkal és tevékenységükkel összefüggő összes többi kérdést az érdekelt felek szabályozzák, mondja a Komplex Program.

3. A *Pénzügyi Javaslatok* a KGST-tagországok gazdasági együttműködésének legkülönbözőbb területeivel és formáival kapcsolatban tartalmazott rendelkezéseket. A Pénzügyi Javaslatok mintarendelkezéseit nem kívánjuk ismertetni, mivel azok többségükben már nem hatályosak.

Megjegyezzük azonban, hogy a Pénzügyi Javaslatokat a nemzetközi gazdálkodó szervezetekkel foglalkozó jogi szakirodalom nem említi, vagy ha említi is, különösebb jelentőséget nem tulajdonít azoknak.

Kétségtelen, hogy a Pénzügyi Javaslatok csupán fejezeteket, alfejezeteket és címeket tartalmazó okmány, s a jogász szemének elengedhetetlenül szükséges további, szakaszokra és bekezdésekre történő tagolást mellőzi. Ez azonban nem teszi elvitathatóvá azt a tényt, hogy ez a KGST Végrehajtó Bizottsága által elfogadott okmány az *első lépés* a nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapítására és működésére vonatkozó nemzetközi normatív szabályozás megteremtése felé, olyan *mintarendelkezés,* amelyet a KGST Végrehajtó Bizottsága *a vonatkozó szerződések megkötésekor szem előtt tartani* ajánlott. A Pénzügyi Javaslatok nem kevés rendelkezése emellett, ha esetleg módosított szövegezésben is, de *továbbélt* a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozó szabályozás későbbi tökéletesítése során. A Pénzügyi Javaslatok közel *két éven keresztül* az egyetlen olyan dokumentumot jelentettek, amelyet az érdekelt felek a nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapító okmányainak kidolgozásakor *alapul vehettek.*

4. A *Mintaszabályzat* 6 fejezetből és 69 §-ból álló okmány. Az egyes fejezetek címe: I. Általános rendelkezések; II. Az egyesülés alapítása, tagsága, szervezeti felépítése és vagyona; III. A közös vállalat alapítása, tagsága, szervezeti felépítése és vagyona; IV. Az egyesülésként vagy közös vállalatként létrehozott nemzetközi gazdálkodó szervezet gazdálkodó tevékenysége; V. A nemzetközi gazdálkodó szervezet dolgozóinak munkájára vonatkozó jogi szabályozás; VI. A jogi személynek nem minősülő egyesülések (nemzetközi gazdasági társulás).

Az *Általános rendelkezések* között a Mintaszabályzat megadja a nemzetközi gazdálkodó szervezet alapvető jogi ismérveit, valamint a nemzetközi gazdálkodó szervezet egyes formáinak fogalmát.

A Mintaszabályzat szerint a nemzetközi gazdálkodó szervezet *alapvető jogi ismérvei: a)* a nemzetközi gazdálkodó szervezetben saját országuk jogszabályai értelmében saját nevükben és saját felelősségükre gazdálkodó tevékenységet folytató gazdálkodó szervezetek, — a közös vállalat esetében a polgári jog alanyaként fellépő állam is — vehetnek részt; *b)* a gazdálkodó szervezetek a nemzetközi gazdálkodó szervezetben való részvétel során teljes mértékben megtartják vagyoni és jogi önállóságukat; *c)* nemzetközi gazdálkodó szervezet nemzetközi jogi egyezmény vagy a részvevők által megkötött szerződés által alapítható; *d)* a nemzetközi gazdálkodó szervezet tagjai lehetnek mind a KGST-tagországok, mind a nem KGST-tagországok szervezetei; *e)* a nemzetközi gazdálkodó szervezet jogi személyiséggel rendelkező nemzetközi gazdálkodó egyesülésként, jogi személyiséggel nem rendelkező gazdálkodó egyesülésként vagy közös vállalatként hozható létre; *f)* a nemzetközi gazdálkodó szervezet tevékenységi tárgya felölelheti a termelés, a szolgáltatás, a tudományos-kutató és tervező-szerkesztői munka, a külkereskedelem stb. területeit és kiterjedhet valamennyi — vagy csak egy illetve néhány — ilyen területre. A jogi személyiséggel rendelkező nemzetközi gazdálkodó egyesülés és a közös vállalat vonatkozásában még egy alapvető jogi ismérvet is kiemelendőnek tartunk: ezek a szervezetek a székhelyük szerinti ország jogi személyei.

A Mintaszabályzat a nemzetközi gazdálkodó szervezet három formáját a következőképpen határozza meg: a *jogi személyiséggel rendelkező nemzetközi gazdálkodó egyesülés* olyan szervezet, amelynek tárgya a részvevők gazdasági tevékenységének meghatározott területen vagy területeken való koordinálása, valamint saját gazdasági tevékenység megvalósítása; amely a részvevők együttes irányítása alatt áll, a tagok betétjei alapján alakul, saját vagyonnal rendelkezik és saját nevében, jogi személyként tevékenykedik.

A *jogi személyiséggel nem rendelkező nemzetközi gazdálkodó egyesülés (nemzetközi gazdálkodó társulás)* esetében a tagok a szerződésben megjelölt gazdasági célok elérése érdekében meghatározott területen vagy területeken koordinálják gazdasági tevékenységüket és — ennek érdekében meghatározott vagyont egyesítve — közös gazdálkodó tevékenységet folytathatnak.

A közös vállalat a tagok együttes irányítása alatt tevékenykedik. Tevékenységének tárgya gazdasági tevékenység folytatása meghatározott területen vagy területeken. A részvevők betétjén alapul, saját vagyonnal rendelkezik és saját nevében jogi személyként jár el, a teljes önelszámolás alapján. (Lehetséges a teljes önelszámolásra való fokozatos áttérés is.) A közös vállalat nyereségéből mindegyik részvevőnek saját nyereségrésze van.

A jogi személyiséggel rendelkező nemzetközi gazdálkodó egyesülés (a továbbiakban: egyesülés) és a közös vállalat *közös jogi ismérvei* a fentiek szerint: *a)* a részvevők együttes irányítása alatt állnak; *b)* gazdálkodó tevékenységet folytatnak meghatározott területen vagy területeken, az egyesülés esetében csak részlegesen; *c)* a részvevők betétjein alapulnak; *d)* saját vagyonnal rendelkeznek; *e)* saját nevükben, jogi személyként járnak el.

Az egyesülés és a közös vállalat *eltérő jogi ismérvei: a)* míg az egyesülés tevékenységének tárgya részben a részvevők gazdasági tevékenységének koordinálása, részben saját gazdasági tevékenység folytatása, a közös vállalatnak koordinációs funkciója nincs, tárgya kizárólag gazdálkodó tevékenység folytatása[6]; *b)* a közös vállalat a teljes önelszámolás alapján tevékenykedik, a nyereségből mindegyik részvevőnek saját nyereségrésze van.

Mint a fent említettekből kitűnik, a nemzetközi gazdálkodó szervezet (értve most már a továbbiakban e fogalom alatt csak annak jogi személyiséggel rendelkező formáit, az egyesülést és a közös vállalatot) alapítására és működésére vonatkozó normatív szabályozást (eltekintve most annak minta-jellegétől) a Mintaszabályzat II., III. és IV. fejezete tartalmazza. A Mintaszabályzat *először az egyesülés* (III. fejezet), *majd a közös vállalat* alapítására, tagságára, szervezetfelépítésére és vagyonára irányadó szabályokat (III. fejezet) határozza meg. A Mintaszabályzat e körben a szabályozás *alapjául* az *egyesülés viszonyait* teszi, majd az egyesülésre megállapított rendelkezések hatályát *utaló szabállyal kiterjeszti a közös vállalatra* is. Ezután következnek a III. fejezetben a közös vállalatok alapítását, tagságát, szervezeti felépítését és vagyonát érintő, az egyesülésre meghatározottaktól eltérő normák.

A *gazdálkodó tevékenység körében* a Mintaszabályzat (IV. fejezet) viszont már az *egyesülésre és a közös vállalatra egységes* szabályokat tartalmaz. Tehát az egyesülés és a közös vállalat azon eltérő ismérve, hogy az egyesülés a közös vállalattal szemben gazdálkodó tevékenységen túlmenően koordinációs funkciót is ellát, a Mintaszabályzat rendszerében *nem tette szükségessé* speciális rendelkezések konstituálását, az ide tartozható kérdésekre is az egyesülésre a II. fejezetben megállapított szabályok kell, hogy választ adjanak.

A Mintaszabályzat a nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapítására és működésére vonatkozó, nemzetközi szinten egyeztetett szabályozás *első* olyan dokumentuma, amely *átfogóan* rendezi az idevonatkozó kérdéseket.

A Mintaszabályzat nem egy vonatkozásban *továbbfejleszti* a Komplex Programnak a nemzetközi gazdálkodó szervezetekkel kapcsolatos tételeit. A nemzetközi gazdálkodó szervezet fogalma alá, így szabályozása körébe vonja a *közös vállalatot is:* fő feladatának tekintve az egyaránt nemzetközi gazdálkodó szervezetnek elismert *nemzetközi gazdálkodó egyesülés és közös vállalat elhatárolását.* Más szempontból is újszerű a nemzetközi gazdálkodó szervezet fogalma. A nemzetközi gazdálkodó szervezetnek a Komplex Programban említett formái közül a Mintaszabályzatban *csak* a nemzetközi gazdálkodó egyesülésről történik említés. A Komplex Programban nem rendezett a nemzetközi gazdálkodó *egyesülés jogi személyiségének kérdése,* a Mintaszabályzat szabályozása szerint van jogi személyiséggel rendelkező és azzal nem rendelkező egyesülés.

5. A Mintaszabályzat jogi jellegét illetően az irodalomban különböző vélemények ismeretesek.

Ficzere Lajos így ír a Mintaszabályzat jellegéről: „Az említett dokumentum rendelkezései jellegük szerint mintarendelkezések: először, nem merítenek ki minden olyan kérdést, amely a nemzetközi gazdálkodó szervezet alapításakor és működése során felmerülhet, másodszor pedig, ezek a rendelkezések a továbbiakban a nemzetközi gazdálkodó szervezet alapításával és működésével kapcsolatos kérdések egységes jogi megoldásainak komplex tanulmányozása folyamán módosíthatók, korrigálhatók és kiegészíthetők. Tekintet nélkül erre, a mostanáig kidolgozott rendelkezések felhasználhatók a gyakorlatban e szervezetek alapító dokumentumainak és alapszabályainak előkészítésekor. Ezek a rendelkezések a továbbiakban alapul is szolgálnak a nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapításával és működésével kapcsolatos kérdések egységes jogi szabályozása összevont tervezetének kidolgozására."[7]

Jerzy Jakubowski aláhúzza a Mintaszabályzat ideiglenes jellegét. Szerinte a Mintaszabályzat nem normatív jellegű. A Mintaszabályzat olyan elvek összessége, amelyek segítségül szolgálhatnak a nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapításánál és működésükkel kapcsolatos problémák megoldásánál.[8]

Lothar Rüster szerint „A nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapításáról és működéséről szóló KGST-Mintaszabályzat jogi jellege különleges. A KGST Végrehajtó Bizottságának a Mintaszabályzat bevezetéséről szóló határozata leszögezi, hogy a KGST-tagállamok a Mintaszabályzatot nemzetközi gazdálkodó szervezeteknek államközi egyezménnyel történő alapításakor,

[6] A Komplex Program olyan nemzetközi gazdálkodó szervezetet, amelynek kizárólag koordinációs funkciója lenne, nem ismer. Ld. *Gringolc* Mezsdunarodnüje hojajsztvennüh organyizacii v sztranah-slenah SzEV (ponyatije vidü). Ucsenüe 1973. 73. old.

[7] *Ficzere* Lajos: O nyekatorüh pravovüh, szjazannüh sz ucsrezsgyenyijem i gyejatyelnosztyu MHO v sztranah-cslenah SzEV. Kézirat 3. old.

[8] *Jakubowski,* Jerzy: Miedzynarodowe zjednoczenia i przedsiebiosrtwa krajóv RWPG (Aspety prawne). Socjelistyczna integracja gospodarcza. Zasady, formy, przejawy. Polski Institut Spraw Miedzynarodowych. Warszawa, 1974. 152—153. old.

valamint nemzeti jogszabályok kidolgozásakor oly mértékben veszik figyelembe, amilyenben ezt célszerűnek tekintik. Ebből következik, hogy a Mintaszabályzat jogilag nem kötelező norma, hanem csupán ajánlási jellegű. Ezáltal lényegileg különböznek a KGST olyan általános feltételeitől, mint pl. a KGST ASZF (1968), amely — a nemzeti megerősítés után — közvetlenül hatályos jogi norma. A KGST Általános Szállítási Feltételektől eltérően a Mintaszabályzatban szereplő rendelkezések csak további jogi aktus útján szereznek közvetlen jogi hatást. Ide tartoznak elsősorban a nemzetközi gazdálkodó szervezetek államközileg egyeztetett alapító dokumentumai (alapító egyezmények és alapszabályok), amelyekbe a Mintaszabályzat rendelkezéseit átvették vagy amelyeknek az utóbbiak alapul szolgáltak.

A jogirodalmi vélemények után végül idézzük a KGST Jogi Értekezlet Magyar Tagozatának Titkársága által kiadott közleményt a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa tagországaiban létesítendő nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapításának és működésének feltételeiről szóló Mintaszabályzat közzétételéről. „A fent említett okmány a nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapításával és működésével kapcsolatban mintaként felhasználható szabályok összessége. A Mintaszabályzat a KGST-tagországok és azok gazdálkodó szervezetei részére sem jogokat, sem kötelezettségeket nem hoz létre. Ennek megfelelően kizárólag a Mintaszabályzat alapján nemzetközi gazdálkodó szervezet polgári jogi szerződéssel nem hozható létre." A Közlemény a továbbiakban szól arról, hogy az illetékes szervek és szervezetek a Mintaszabályzatot, illetőleg annak egyes rendelkezéseit munkájuk során belátásuk szerint vehetik figyelembe.

Az idézett források megállapításaival kapcsolatban először is meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak a Mintaszabályzathoz hasonló okmányok, hanem *bármely* jogi norma módosítható, korrigálható, kiegészíthető, ez nem lehet a mintarendelkezések megkülönböztető jegye.

A Mintaszabályzatban foglalt rendelkezéseknek „nem kötelező jogi normákként" történő jellemzése alkalmatlan a Mintaszabályzatnak olyan jogi normáktól való elhatárolására, amelyeknek jogi hatását a felek szerződési autonómiájuk körében akaratmegegyezésükkel kizárhatják. A diszpozitív szabályokat ugyanis — véleményünk szerint — legfeljebb csak olyan értelemben tekinthetjük „kötelezőnek", hogy azok „kötelezik" a feleket arra, hogy az adott szabálytól eltérően állapodjanak meg, amennyiben a diszpozitív szabály érvényesülését jogviszonyukra nézve ki akarják zárni, illetve hogy annak eltűrésére „kötelezik" a feleket, hogy amennyiben nem állapodtak meg másként és a jogviszonyukkal kapcsolatban közöttük keletkezett vitát valamilyen fórum dönti el, ez a fórum a diszpozitív szabály alkalmazásával fog dönteni a vitában. A kogencia, a diszpozitivitás és a fakultativitás hármas viszonya nem fejezhető ki a „kötelező" — „nem kötelező" ellentétpárjával, az utóbbi pedig jogi értelemben nem azonosítható a „kötelező" és „fakultatív" kettősségével.

A Mintaszabályzat jogi jellegének helyes feltárásához az idézett forrásoknak azok a megállapításai szolgáltathatják a kiindulópontot, amelyek arról szólnak, hogy „a Mintaszabályzat alapján nemzetközi gazdálkodó szervezet nem hozható létre" vagy hogy „e rendelkezések csak további jogi aktus útján szereznek közvetlen jogi hatást".

A mondottak azonban csak alapot adhatnak a Mintaszabályzat jellemzéséhez, mivel nem határolják el e rendelkezéseket az olyan jogi szabályozásoktól, amelyeket *a felek erre irányuló kifejezett kikötésükkel* tehetnek jogviszonyuk tartalmává. Ilyen szabályozásra megfelelő példaként a KGST-tagországok gazdasági együttműködése és az általuk alapítandó nemzetközi szervezetek köréből „A nemzetközi ágazati gazdasági együttműködési szervezetek jogi helyzetéről és kedvezményeiről szóló egyezményt" (1966) említhetjük.[10] Az említett egyezmény értelmében ugyanis rendelkezései csak akkor alkalmazandók az adott nemzetközi ágazati együttműködési szervezetre, ha azt az alapító okmány vagy más dokumentum előirányozza.

A Mintaszabályzat hasonló előírást nem tartalmaz. Ez a körülmény véleményünk szerint arra utal, hogy a felek *pusztán hivatkozással* a Mintaszabályzatot vagy annak egyes rendelkezéseit nem tehetik jogviszonyuk tartalmává, a nemzetközi gazdálkodó szervezet létrehozásakor valamennyi, az azt érintő kérdésben *„külön" meg kell állapodniuk*, ami a jogi technika oldaláról azt jelenti, hogy valamennyi általuk szabályozást igénylő kérdésre nézve külön rendelkezést kell felvenniük az alapító okmányokba. Ebben a különbségben látjuk témánkban a hivatkozott egyezmény és a Mintaszabályzat (illetve a hozzájuk hasonló szabályozások) közötti fő eltérést.

Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell azt, hogy a felek *nem kötelesek* a Mintaszabályzat rendelkezéseivel összhangban megállapodni a nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapításakor, az említett rendelkezéseket is választhatják jogviszonyuk alakításakor, e szabályokat belátásuk szerint követhetik. Egyúttal megemlítendő, hogy a KGST Végrehajtó Bizottsága határozatával a

[9] *Rüster*, Lothar: Internationale Wirtschaftsorganisationen. Prozess der sozialistischen ökonomischen Integration. Staat und Recht, 1975. sz. 43—44. old.

[10] Szoglasenyije o pravov sztatusze i lgotah mezsdunarodnüh otraszlevüh organizacij po ekonomicseszkogo szotrudnicseszvu. Monogosztronnyee ekonomicseszkoje szotrudnyicseszvo szocialsztyicseszkih goszudarsztv. Szbornyik dokumentov, izdanyije 2-e, dopolnyennoje. Juridigyicseszkoja lityeratura. Moszkva, 1972. 525—428. old.

Mintaszabályzat rendelkezéseit alkalmazásra *ajánlotta.*

Összefoglalva: *a Mintaszabályzat ajánlási jellegű, fakultatív normatív szabályozás, egészében és részeiben közvetlenül a felek jogviszonyának tartalmává még kifejezetten hivatkozással sem válhat, érvényesülésének útja a feleknek a szabályzat egyes rendelkezéseinek megfelelő külön aktusban kifejezett, a nemzeti jogszabályokkal összhangban álló akaratmegegyezése.*

Az irodalomban felmerült az a kérdés is, hogy a Mintaszabályzat a jogegységesítés melyik módszerét követi, az alkalmazandó *jogot,* a jogszabályokat egységesíti-e vagy pedig az általános feltételeket, azaz — a jogszabályok diszpozitivitása által megengedett keretek között — a szerződés tartalmát.

Bánrévy Gábor a Mintaszabályzatot az Általános Szállítási Feltételekkel összevetve így ír: „Az ÁSZF ma már *élő* jog, amely átfogóan szabályozza a KGST-tagállamok gazdálkodó szervezetei között lebonyolódó árucsere legszélesebb területét. Szabályozási *módszerét* tekintve — az 1968. évi ÁSZF — a tagállamok között megkötött *nemzetközi szerződés,* amely — a nevében szereplő „Általános Feltételek" megjelöléssel ellentétben — véleményem szerint alapvetően a *jog egységesítése* körébe tartozik. Ugyanakkor az sem vitatható, hogy — különösen, ha kialakulásának és eddigi fejlődésének történetét is tekintjük — számos, az általános feltételekre jellemző *szerződési-tartalmi* elemet is szabályoz, így tulajdonképpen az ún. komplex szabályozást valósítja meg", ezzel szemben a Mintaszabályzat „egészen más jellegű és lényegében az általános feltételek egységesítési kategóriájába tudnám sorolni . . ., összefoglalja a nemzetközi gazdálkodó szervezetek létesítése során rendezendő kérdéseket, azok megoldására tartalmi javaslatot szolgáltat, ezzel lényeges segítséget kíván nyújtani az e szervezetek létrehozásának munkálataihoz". A Mintaszabályzat rendelkezései „csak akkor válnak a szerződés tartalmává, ha a felek alkalmazásukban kifejezetten megállapodtak".[11]

Véleményünk szerint a Mintaszabályzat nem az általános feltételek, azaz a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozó szerződések tartalmának egységesítését jelenti, hanem az ÁSZF-hez hasonlóan — bár más módon és más hatásfokkal — a *jog egységesítésének körébe* tartozik. Mégpedig: *a)* a Mintaszabályzat rendelkezéseinek vizsgálata azt mutatja, hogy e rendelkezések zöme *jogszabályként,* jó része pedig *mind jogszabályként, mind szerződési kikötésként* is szerepelhet; *b)* a Mintaszabályzat jellegének megítéléséhez alkalmazni kell azt a *történeti szemléletet,* amelyet Bánrévy Gábor egyébként az ÁSZF-fel kapcsolatban igen helyesen érvényesít; a Mintaszabályzatot olyan *első* dokumentumként fogadták el, amely *kiindulásul szolgál* a nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapítására és működésére vonatkozó egységes, már nem mintarendelkezésekkel operáló jogi szabályozás kidolgozásához, ebből következően a jelenleg a Mintaszabályzat tartalmát adó szabályozás továbbfejlesztése során feltétlenül *szélesedik* annak a jogot egységesítő része a szerződési-tartalmi elemek hátrányára; a Mintaszabályzat a KGST-tagországokban folyó hasonló normaalkotó tevékenység során figyelembe vehető.

Elvileg a Mintaszabályzat nem azért tartozhatna az általános feltételek egységesítési kategóriájába, mert csak akkor válik a szerződés tartalmává, ha a felek alkalmazásában kifejezetten megállapodtak, mert a felek kifejezett megállapodása nem csak az egységesített általános feltételek, hanem az *egységesített fakultatív jog érvényesüléséhez is* szükséges (mint például a már említett, a nemzetközi ágazati gazdasági együttműködési szervezetek jogi helyzetéről és kedvezményeiről szóló egyezmény).

Szabályozási módszerét illetően, amennyiben a KGST-ajánlással elfogadott 1968. évi ÁSZF a tagállamok között megkötött nemzetközi szerződés, úgy a Mintaszabályzat ebben nem különbözik az ÁSZF-től, szintén KGST-ajánlással fogadták el; *más kérdés,* hogy az ajánlással elfogadott szabályozás kogens, diszpozitív vagy fakultatív-e.

Az az *ellentmondás,* amely a Mintaszabályzat rendelkezéseinek *jellege* (indíttatásukban, irányultságukban és lényegükben — jogszabályok) és *érvényesülési módjuk* (egyenkénti szerződési kikötés) között fennáll, a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozó egységes jogi szabályozás (amely elvileg fakultatív is lehet) megalkotásával fog *megoldódni.*

Az a véleményünk, hogy a Mintaszabályzat nem a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozó szerződések tartalmát, hanem e szervezetek jogát egységesíti, nem jelenti azt, hogy tagadnánk, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapítása és működése tárgyában nem fogadtak volna el olyan dokumentumot, amely nem a jogot, hanem a szerződések feltételeit egyeségesíti. Ilyen jellegűek a *Pénzügyi Javaslatok* szabályai, a KGST Végrehajtó Bizottsága ajánlása szerint ezeket a rendelkezéseket a *megfelelő szerződések megkötésekor* célszerű szem előtt tartani. Ugyanakkor előrebocsátjuk, hogy a később részletezendő *Pénzügyi Mintaszabályzat* már ismét *inkább a jogot,* mint a szerződések feltételeit egységesítő okmány.

6. A Mintaszabályzat szabályozási módszere komplex. Tartalmaz *mind közvetlen* (direkt), *mind közvetett* (indirekt) módszerrel megállapított szabályokat.

A szabályozás módszerének megválasztása jellemző a Mintaszabályzat egyes fejezeteit illetően. Az egyesülés és közös vállalat *alapításáról, tagságáról, szervezeti felépítéséről és va-*

[11] Bánrévy Gábor; A KGST Komplex Programból adódó jogi feladatok. JK. XXIX. évf. 11. sz. 1974. 608—609. old.

gyonáról szóló II. és III. fejezetben *főleg közvetlen* módszerrel megállapított szabályokat találunk, míg az e szervezetek *gazdasági tevékenységéről* szóló IV. fejezet *elsősorban közvetett* normákat tartalmaz.

Ez arra mutat, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezetek *polgári jogi helyzetére* vonatkozó *anyagi* jog — kevés kivétellel — egységesíthető, e szervezetek *gazdasági tevékenységét* illetően viszont — a KGST-tagországok gazdaságirányítási rendszereinek eltérése folytán — *csak* azok az *utaló* szabályok, amelyek meghatározzák, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezet székhelye szerinti ország milyen előírásai alkalmazandók (pl. állami gazdálkodó szervezetekre irányadó jog, a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozó különös rendelkezések stb.).

7. Az érdekelt KGST-tagországok nemzetközi szervezetei finanszírozásáról és elszámolásairól szóló Pénzügyi Mintaszabályzat két különálló részben rendezi egyrészt az *önálló gazdaságos elszámolás* elvein működő nemzetközi gazdálkodó szervezetek finanszírozásával és elszámolásaival kapcsolatos kérdéseket, másrészt a *felek befizetéseiből* fenntartott nemzetközi gazdasági szervezetek finanszírozására vonatkozó kérdéseket. A Pénzügyi Mintaszabályzat tehát látszólag egy speciális *pénzügyi* rendező elvet tett magáévá szabályozása tárgyának felosztásánál: a nemzetközi szervezetnek a Pénzügyi Mintaszabályzat rendezési körébe eső viszonyaira vonatkozó szabályokat aszerint kell keresnünk a dokumentum első vagy második részében, hogy az illető szervezet milyen finanszírozási elvek alapján működik, tehát például egy, a Mintaszabályzat 2. §-a és 5. §-a (4) bek. figyelembevételével alapított, költségvetési finanszírozás elvei alapján működő nemzetközi gazdálkodó egyesülés a Pénzügyi Mintaszabályzatban a felek befizetéseiből fenntartott nemzetközi gazdasági szervezetnek minősülne. Többről van szó: a Pénzügyi Mintaszabályzat további rendelkezéseiből kiderül, hogy a felek befizetéseiből fenntartott nemzetközi gazdasági szervezet fogalma alatt csak a tervezési, koordinációs vagy az együttműködés egyik vagy másik területén való szervezési funkciót betöltő nemzetközi gazdasági szervezetek értendők, e fogalom alá azonban nemzetközi gazdálkodó szervezet nem vonható, mivel csak koordinációs funkciót ellátó nemzetközi gazdálkodó szervezet, mint már említettük, nincs.

A Pénzügyi Mintaszabályzat azonban a nemzetközi gazdálkodó szervezetekről szóló részében a költségvetési finanszírozást, mint a nemzetközi gazdálkodó szervezet finanszírozásának elvét *csupán átmenetként* ismeri. Ha a nemzetközi gazdálkodó szervezet fokozatosan tér át az önálló gazdaságos elszámolásra, az egyezményben meg kell határozni az ilyen áttérés határidejét, amely 2—3 évnél hosszabb nem lehet, a teljes önelszámolásra való áttérésig a szervezet fenntartásával kapcsolatos, továbbá adminisztratív-igazgatási és gazdálkodási kiadásoknak a nemzetközi gazdálkodó szervezet saját gazdálkodó tevékenységéből eredő bevételeivel nem fedezett részét a tagok évenkénti pótlólagos befizetéseiből finanszírozzák.

A Pénzügyi Mintaszabályzat tehát a Mintaszabályzattal ellentétben *eleve költségvetési finanszírozás alapján létrehozandó nemzetközi gazdálkodó szervezetet nem ismer.*

A Pénzügyi Mintaszabályzat és a Mintaszabályzat közötti másik elvi különbség abban áll, hogy a Pénzügyi Mintaszabályzat — már teljes elnevezésében is — a nemzetközi gazdálkodó szervezet lehetséges formáit *nem a Mintaszabályzatban elfogadott* osztályozás szerint adja meg, hanem a nemzetközi gazdálkodó szervezetek alatt „a közös vállalatokat, egyesüléseket, tudományos-kutató, tervező-szerkesztő és más szervezeteket" ért.

8. Eddig nem érintettük a *Pénzügyi Javaslatok, a Mintaszabályzat és a Pénzügyi Mintaszabályzat* egymáshoz való *viszonyát.*

Mint a három említett okmány tartalmának összevetéséből kitűnik, a Pénzügyi Javaslatokban szabályozott kérdéskörök (bár nem minden kérdés!) rendezése kerültek előbb a Mintaszabályzatban, majd pedig — a közös vállalatokkal kapcsolatos kötelezettségvállalások nemteljesítéséért való pénzügyi felelősség és szankciók, valamint a közös vállalatok munkásainak és szakembereinek bérezési feltételei kivételével — a Pénzügyi Mintaszabályzatban is, a Mintaszabályzatban érintett kérdések jó részére pedig a Pénzügyi Mintaszabályzatban is találunk rendelkezést. Tekintettel arra, hogy az említett később elfogadott okmányok *nem tartalmaznak* olyan *kifejezett rendelkezést,* amely hatályon kívül helyezné a korábbi dokumentumokat, felvetődik ez okmányok hatályosságának kérdése. Ezt a problémát színezi az a körülmény, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapítása és működése területén tárgyalt szabályozással kapcsolatban a KGST keretében *két* szerv is, a Valutáris-Pénzügyi Állandó Bizottság és a Jogi Értekezlet is dolgozott ki dokumentumokat. A Pénzügyi Javaslatok és a Mintaszabályzat, illetve a Pénzügyi Mintaszabályzat közötti viszonyban pedig figyelembe kell venni, hogy az említett okmányok *tárgyi hatálya* sem esik egybe, az előbbi a szocialista gazdasági integráció megvalósítása során alkalmazott, szervezet létrehozásával nem együttjáró, más együttműködési formákkal kapcsolatban is tartalmaz rendelkezéseket. Ugyanakkor a Mintaszabályzat és a Pénzügyi Javaslatok, illetve a Pénzügyi Mintaszabályzat viszonyában arra is figyelmet kell fordítani, hogy a szóban forgó dokumentumok *alapvető rendező szempontjuk* szerint különböznek („általános" jogi, illetve elsősorban pénzügyi), egymás kiegészítői, korrigálói.

A problémára adandó válasznál — véleményünk szerint — abból kell kiindulni, hogy füg-

getlenül attól, hogy a KGST melyik szerve dolgozta ki ezt vagy azt a dokumentumot, *mindhárom* hivatkozott okmányt a *KGST Végrehajtó Bizottsága* hagyta jóvá. Másrészt pedig általános jogelv, hogy lex posterior derogat priori. Ezekből a premisszákból kiindulva, felfogásunk szerint, a Pénzügyi Javaslatoknak a Mintaszabályzattal vagy a Pénzügyi Mintaszabályzattal érintett szabályozása, illetve a Mintaszabályzatnak a Pénzügyi Mintaszabályzattal érintett rendelkezései *hatályukat vesztették. Megőrizték* viszint *hatályukat* azok a mintarendelkezések, amelyeket a később elfogadott okmányok nem módosítottak, illetve amelyeknek az újabb szabályozások nem mondanak ellent.[12]

9. A nemzetközi gazdálkodó szervezet *jogi helyzetének alapvető* jellemzői, hogy a *székhely szerinti ország jogi személye.*[13] Ennek az alaptételnek a kinyilvánítása azonban nem jelenti azt, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezet alapításával és működésével kapcsolatos jogviszony-komplexum valamennyi kérdését ezáltal szabályoztuk volna. A Mintaszabályzat az általa közvetlenül megkonstruált szabályokon kívül (most eltekinthetünk attól, hogy a szabályok mintarendelkezések) széles körben *utaló szabállyal vagy a felek aktusára* hivatkozással állapítja meg, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezetekkel kapcsolatos egyes kérdéseket hol kell szabályozni, illetve ezekre a kérdésekre hol találjuk meg a választ.

A *nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapítására és működésére vonatkozó, jogi szabályozás jelenleg több egymásra épülő, egymással összefüggő szintből áll.* Ezek a következők: *a)* nemzetközi normatív szint; *b)* nemzetközi ügyintéző szint (nemzetközi egyezménnyel alapított nemzetközi gazdálkodó szervezet alapító okmánya, az ilyen szervezet alapítói által elfogadott alapszabály, speciális nemzetközi egyezmények);[14] *c)* a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozó speciális nemzeti jogszabályok; *d)* a székhely szerinti ország illetékes szerveinek a nemzetközi gazdálkodó szervezetre vonatkozó előírásai; *e)* a székhely szerinti ország állami gazdálkodó szerveire irányadó szabályok; *f)* a tagok közötti alapító szerződéssel létrehozott nemzetközi gazdálkodó szervezet alapító okmánya, az alapszabály, amennyiben nem a nemzetközi ügyintéző szinten állapították meg; *g)* a nemzetközi gazdálkodó szervezet irányító szervének határozata. A következőkben e szinteket tesszük vizsgálat tárgyává.

10. A nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapítására és működésére vonatkozó nemzetközi szabályozás, azaz *a nemzetközi normatív szint* létrehozásának szükségessége a Komplex Program korábban már idézett rendelkezéseiből következik. Ezen a szinten jelenleg a *Mintaszabályzat,* a *Pénzügyi Mintaszabályzat fakultatív rendelkezései* szabályozzák a szóban forgó kérdéseket.

A nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapításával és működésével kapcsolatos kérdések egységes szabályozását tartalmazó normatív okmány kidolgozása során, véleményünk szerint, a következő, a szabályozás tökéletesítése szempontjából legáltalánosabb kérdésekre kell választ adni: *a)* a nemzetközi gazdálkodó szervezet és formái fogalma, ideértve azt a kérdést is, hogy a nemzetközi gazdálkodó egyesülés *csak a gazdaságos elszámolás elvein* hozható-e létre vagy az egyesülés lehet költségvetési elszámolású is; *b)* nemzetközi gazdálkodó szervezet csak nemzetközi gazdálkodó egyesülésként, közös vállalatként és nemzetközi gazdálkodó társulásként alapítható, vagy létrehozható az egyes KGST-tagországok *nemzeti jogában ismert formában is,* illetve ez utóbbi alapján létrehozott szervezetek nemzetközi gazdálkodó szervezeteknek minősülhetnek-e; *c)* kiterjed-e, s ha igen, mennyiben, a megalkotandó egységes szabályozás a *Komplex Program elfogadása előtt létrehozott* olyan gazdasági szervezetekre, amelyek a nemzetközi gazdálkodó szervezetekkel azonos vagy hasonló funkciókat töltenek be.

Különös jelentősége van annak a kérdésnek, hogy az egységes szabályozás egészében vagy részeiben mennyire lesz *kogens, diszpozitív* vagy *fakultatív.*

11. A *nemzetközi ügyintéző szint* létének alapvető oka, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezetet *alapító okmány* a tagok közötti írásbeli szerződésen (alapító szerződés) kívül *nemzetközi egyezmény is* lehet. Tekintettel arra, hogy nemzetközi gazdálkodó szervezetet nemcsak nemzetközi egyezménnyel lehet létrehozni, a nemzetközi ügyintéző szint *feltételes,* a tagok közötti írásbeli szerződéssel alapított nemzetközi gazdálkodó szervezet esetében az adott szervezetre vonatkozó jogi szabályozás hierarchiájából ez a szint kimarad. Ugyanakkor a nemzetközi gazdálkodó szervezetre vonatkozó jelenlegi joganyag vizsgálatánál ez a szint a *legfontosabb,* mivel *a)* nemzetközi gazdálkodó szervezetet ez ideig *kizárólag nemzetközi egyezménnyel,* mint alapító okmánnyal hoztak létre; *b)* ezen a szinten keresztül *érvényesülnek* a

[12] Véleményünk szerint a Pénzügyi Mintaszabályzat a Mintaszabályzat következő rendelkezéseit módosította; 2. §, 25—26. §§, 27. § (1) bek., 32, 47. § (1) és (3) bek., 49. § (1) bek., 50—53. §§, 56. §. Ezek a módosítások kisebb részükben szövegezésbelieknek tekinthető, de zömükben, búr nem változtatják meg a szabályozás alapvető irányát lényegiek.

[13] Ezt az alapelvet a nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapításáról szóló szerződések érvényesítik, de véleményünk szerint, helyesen kiegészítik azzal, hogy „kivéve azokat a rendelkezéseket, amelyeket az alapító egyezmény és az alapszabály tartalmaz". Véleményünk szerint célszerű lenne tükrözni ezt a szerződési gyakorlatot a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozó készülő egységes normatív dokumentumban is.

[14] A nemzetközi normatív és a nemzetközi ügyintéző szint szembeállítása a nemzetközi szerződések két fajtájának megkülönböztetésén alapul. V. ö, *Haraszti* György — *Herczeg* Géza — *Nagy* Károly: Nemzetközi jog. Szerk. Haraszti György. Egységes jegyzet. Bp. Tankönyvkiadó, 1974. 185—186. old.

nemzetközi normatív szint ma még *fakultatív szabályai; c)* mint a továbbiakban látni fogjuk, a következő szint, a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozó *speciális nemzeti jogszabályok* jelenleg még *nincsenek*. Mindebből következik, hogy a jelenlegi jogi szabályozásban a nemzetközi ügyintéző szint *elvileg más szintek szabályozási szférájába tartozó kérdéseket is rendez.*

A nemzetközi egyezménynek, mint alapító okmánynak a tartalmára nézve — az alapító szerződéssel szemben — *általános rendelkezés* nincs a Mintaszabályzatban, de a további szabályokból végeredményben kitűnik, melyek azok a kérdések, amelyeket az egyezményben kell meghatározni. Ami a szerződési gyakorlatot illeti, a nemzetközi gazdálkodó szervezeteket létrehozó nemzetközi egyezmények szabályozzák azokat a kérdéseket, amelyeket a Mintaszabályzat csupán az alapító szerződésre határoz meg kötelező tartalomként.

A Mintaszabályzat az alapító okmányokról szóló általános rendelkezései között *egyetlen* olyan kérdést ismer, amelyet a nemzetközi egyezményben, mint alapító okmányban rendezni kell, nevezetesen az egyesülés tevékenységének *finanszírozási elveit,* azaz hogy az egyesülés költségvetési finanszírozás vagy az önelszámolás elve alapján működik-e.

A nemzetközi gazdálkodó egyesülések megalapításáról szóló nemzetközi egyezmények szabályozzák is ezt a kérdést, oly módon, hogy leszögezik, a nemzetközi gazdálkodó egyesülés tevékenységét az *önálló gazdaságos elszámolás elvei* alapján valósítja meg. A Mintaszabályzat és a szerződési gyakorlat azonban más-más terminológiát használ.[15]

Nemzetközi ügyintéző szinten azonban nem csak a nemzetközi egyezménnyel létrehozott nemzetközi gazdálkodó szervezet alapító okmánya, hanem a szervezet másik fontos normatív dokumentuma, az *alapszabály* is megállapításra kerülhet. A Mintaszabályzat szerint ugyanis az alapszabályt a tagok fogadják el, de ha az alapító okmány nemzetközi egyezmény, akkor azt az alapítók is elfogadhatják, illetve jóváhagyhatják.

Tekintettel arra, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezeteket ez ideig nemzetközi egyezménnyel hozták létre, a nemzetközi gazdálkodó szervezet alapszabályát a gyakorlat szerint az *alapítók fogadják el.* A nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapszabályában az a rendelkezés szerepel, hogy *az alapszabály az alapító egyezmény* elválaszthatatlan része.

Az alapszabály részletes rendelkezéseket tartalmaz az alapító okmányban foglalt kérdésekről és egyéb olyan alapvető kérdésekről, amelyek szükségesek a nemzetközi gazdálkodó szervezet tevékenységéhez. A Mintaszabályzat további általános eligazítást nem ad az alapító okmány és az alapszabály szabályozási körének elhatárolásához.

A Mintaszabályzat további rendelkezései *sem határolják el* pontosan, mely kérdéseket kell az *alapító okmányban* rendezni, s mely kérdések tartozhatnak az *alapszabály* szabályozása alá. A Mintaszabályzatban legtöbbször az szerepel, hogy az adott kérdést *vagy* az alapító okmányban *vagy* az alapszabályban kell eldönteni, de előfordul a két dokumentumnak „és/vagy" kötőszavakkal való összekapcsolása, sőt néhány esetben a kérdést *mind* az alapító okmányban, *mind* az alapszabályban rendezni kell (összekapcsolás „és" kötőszóval). Mint látjuk, az alapító okmány és az alapszabály tárgyi hatályának viszonya tisztázatlan, s ez a szerződési gyakorlatban oly módon tükröződik, hogy az egyes nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapító okmányai és alapszabályai közel *azonos* terjedelműek, s az alapszabály sok tekintetben csupán az alapító okmány *megismétlése.*

A nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozó jogi szabályozás továbbfejlesztése során, véleményünk szerint, feltétlenül el kell határolni az alapító okmány és az alapszabály tárgyi hatályát, figyelembe véve természetesen azt, hogy lényeges különbséget jelent, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezetet nemzetközi egyezménnyel államok vagy alapító szerződéssel tagok hozták-e létre.

A Mintaszabályzat néhány kérdés szabályozását *nemzetközi egyezményre* bíz. Így: nemzetközi egyezmény rendezheti a nemzetközi gazdálkodó szervezet anyagi-műszaki ellátását, számlavezetési és hitelezési kérdéseit, az állammal szembeni adó- és illetékfizetését, kommunális adó- és illetékfizetését, külgazdasági tevékenység végzésére való jogait és munkaerő-ellátását.

A Mintaszabályzat nyitva hagyja azt a problémát, hogy ez a nemzetközi egyezmény az ilyen egyezménnyel létrehozott nemzetközi gazdálkodó szervezet *alapító okmánya-e* vagy *külön megkötött,* speciális nemzetközi egyezmény.

A fent említett kérdések közül a szerződési gyakorlatban az Interatomenergót alapító nemzetközi egyezmény pl. feladatai és funkciói teljesítéséhez szükséges mértékben külkereskedelmi tevékenység folytatására jogosítja fel e szervezetet, tevékenysége első három évében mentesíti a székhelye szerinti országban minden központi és helyi egyenesadó és illeték alól, kivéve a kommunális és egyéb szolgáltatásokért való fizetést. Ugyanakkor az Interatomenergo alapító egyezménye maga előirányoz olyan kérdéseket, amelyeket az alapító államok külön

[15] A Mintaszabályzat a „szamookupaemoszty" (önelszámolás — a Mintaszabályzat magyar fordítása szerint), a szerződési gyakorlat pedig a „hozraszcsot" (önálló gazdasági elszámolás) fogalmát használja. A Pénzügyi Mintaszabályzatban a „horaszcsot" és a polnaja szamookupaemoszty (teljes önálló elszámolás — a Mintaszabályzatnak a közös vállalatra vonatkozó 4. §-a magyar fordítása szerint) szinonimaként szerepel (A. I. 9.). Ezt a tartalomra is kiható felesleges eltérést célszerű lenne a jövőben megszüntetni.

fognak szabályozni. Így az a szervezet tevékenysége első három évének elteltével adófizetési, ideértve nyereségadó-fizetési kérdéseit a szerződő felek kiegészítőleg rendezik. Ugyancsak az érdekelt országok megállapodása alapján történik az Interatomenergóval kapcsolatos viszonyokban a nemzeti valutáknak transzferábilis rubelre, illetve a transzferábilis rubelnek nemzeti valutákra való átszámítása.

A nemzetközi gazdálkodó szervezeteket megalapító egyezmények említést tesznek olyan lehetőségről, hogy azokat a kérdéseket, amelyeket az alapító egyezmény és alapszabály *nem döntöttek el, szükség esetén később* rendezzék kötelező módon. Az egyezmények azonban *eltérő módon* határozzák meg azokat az alanyokat, amelyek a nyitva hagyott kérdéseket *rendezni hivatottak.* Így az Interatominsztrument és az Interatomenergo esetében az alapító egyezmény magát az *egyesülést* jogosítja fel, hogy a székhely szerinti ország szerveivel való egyeztetés útján rendezze az el nem döntött kérdéseket, míg az Intertextilmas és az Interhimvolokno nyitva hagyott kérdéseiben később csak a *szerződő felek* rendelkezhetnek.

Ennek az „utólagos" szabályozásnak a szükségessége, véleményünk szerint, a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozó jogi szabályozás *jelenlegi fejlettségi szintjéből* fakad. A szerződő felek tisztában voltak azzal, hogy az alapító egyezményben és az alapszabályban meghatározott szabályozás az adott nemzetközi gazdálkodó szervezet működése során *elégtelen lehet.*

Ami az „utólagos" szabályozás eltérő megoldásait illeti, felfogásunk szerint az a megoldás a helyesebb, amely az „utólagos" rendezést a *szerződő felekre (az államokra)* bízza. A nemzetközi gazdálkodó szervezet ugyanis *megalapításának pillanatától* a székhely szerinti ország jogi személye, amely az alapító okmányban foglalt, a székhely országának nemzeti jogszabályaitól eltérő rendelkezéseket kivéve, a *nemzeti jogrend szerint köteles* tevékenykedni, ezért a székhely országának illetékes szerveivel való „egyezkedését" *elvileg korlátozni kell,* mivel ez a nemzetközi gazdálkodó szervezetet az *államközi szervezetek felé* „tolja el".

12. A Mintaszabályzat értelmében a *székhely szerinti országnak a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozó speciális szabályozása* az irányadó, amennyiben van ilyen, a nemzetközi gazdálkodó szervezet számlavezetési és hitelezési kéréseit, továbbá az állam javára történő adó- és illetékfizetését, valamint a külgazdasági tevékenység végzésére vonatkozó jogokat illetően.

Néhány KGST-tagországban vannak hatályos speciális jogi normák, amelyek *külföldi személyeknek* belföldi gazdasági szervezetekben való *részvételét* szabályozzák.[16] Ezek a jogszabályok elsősorban a nem szocialista országokkal folytatott gazdasági együttműködés viszonyaira szabottak, olyan előírásokat tartalmaznak, amelyek a *külföldi részesedés szabályozását és ellenőrzését* célozzák. Jóllehet ezek a jogi előírások szóhangzatuk szerint KGST-tagországbeli partner részvételére is alkalmazhatók, véleményünk szerint, *nem* tekinthetők olyan nemzeti szabályozásnak, amelynek kidolgozását a Komplex Program már említett rendelkezése előirányozta.[17] A mondottak, véleményünk szerint, teljes mértékben vonatkoznak a Magyarországon a gazdasági társulásokról szóló 1970. évi 19. sz. törvényerejű rendelet végrehajtásaként kiadott, a külföldi részvétellel működő gazdasági társulásokról szóló 28/1972. (X. 3.) PM sz. rendeletre is.

A hivatkozott magyar jogszabályban a társulás tárgyának meghatározása (a műszaki és gazdasági színvonal emelése, gazdaságos kereskedelmi és szolgáltatási tevékenység) lehetetlenné teszi a rendelet alkalmazását a termelés területén a Mintaszabályzat alapján létrehozható közös vállalat viszonyainak szabályozására. A rendelet rögzíti a belföldi tag majoritásának elvét a vagyoni hozzájárulást illetően, amelynek érvényesítése kétoldalú nemzetközi gazdálkodó szervezet alapítása esetében is problematikus lehet, a sokoldalú nemzetközi gazdálkodó szervezetre nézve pedig szinte elképzelhetetlen. A rendelet szerint Magyarországon külföldi részvétellel működő gazdasági társulást csakis közkereseti társaságként, részvénytársaságként, korlátolt felelősségű társaságként és közös vállalatként létesíthetnek, s ezek működésére a megfelelő magyar jogszabályok az irányadóak. Nyilvánvaló, hogy a nemzetközi gazdálkodó egyesülés, de még a Mintaszabályzatbeli közös vállalat sem esik egybe egyik előbb említett magyar jogi formával sem.

Ugyanakkor a PM-rendelet hatálya nem terjed ki azokra a kérdésekre, amelyeket nemzetközi szerződés rendez. Ez a rendelkezés elvileg egyrészt növeli, másrészt csökkenti a rendelet alkalmazásának lehetőségét. Ha nemzetközi szerződéssel el lehet térni a rendelet egyes szabályaitól, az alkalmazni kívánt normákat így felhasználhatjuk, másrészt viszont e kisszámú érvényesíteni kívánt szabály miatt nem célszerű széttördelni a szabályozást, inkább valamennyi kérdést a nemzetközi szerződésbe kell belefoglalni.

[16] Így a csehszlovák külkereskedelmi kódex 625. §-a külön szakaszt tartalmaz az egyesülésről. Romániában a külkereskedelmi törvény és az 1972. évi 424. 425. sz. dekrétum alapján romániai gazdasági szervezetek külföldi cégekkel Romániában vegyes társaságot alapíthatnak. A jugoszláviai megoldásra ld. *Vörös* Imre: Nemzetközi konferencia a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogtudományi kérdéseiről. JK. XXVII. új évfolyam 328. old.

[17] Véleményünket azzal a ténnyel is alá tudjuk támasztani, hogy a romániai székhelyű Interhimvolokno nemzetközi gazdálkodó egyesülést alapító nemzetközi egyezmény semmilyen vonatkozásban sem hozza kapcsolatba az említett egyesülést a vegyes társaságról szóló jogszabályokkal.

A kifejtettekből következően elvileg kétségbe kell vonnunk annak helyességét, hogy a már említett, a KGST Jogi Értekezlet Magyar Tagozatának Titkársága által kiadott Közlemény a Mintaszabályzatot kapcsolatba hozta a külföldi részvétellel működő gazdasági társulásokról szóló pénzügyminiszteri rendelettel.

13. A 9. pont *a)—g)* alpontjaira rátérve a székhely szerinti ország illetékes szerveinek előírásai rendezhetik a nemzetközi gazdálkodó szervezet anyagi-műszaki ellátását, termékeinek értékesítését, kommunális adó- és illetékfizetését, külgazdasági tevékenység végzésére való jogait.

Az illetékes szervek előírása a nemzetközi gazdálkodó szervezet állam javára történő adó- és illetékfizetését és külgazdasági tevékenység végzésére vonatkozó jogait illetően az alapító szerződés jóváhagyása formájában is megadható.

A székhely szerinti ország illetékes szerveinek hozzájárulása, illetve az azokkal való megállapodás lehet szükséges ahhoz, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezet tagja a nyereségelosztás útján kapott összeget a székhely országában meghatározott célokra felhasználja, a nemzetközi gazdálkodó szervezetnek a székhely szerinti országból való munkaerő-ellátásával és számviteli, ügyviteli és statisztikai rendszerével kapcsolatban.

A székhely szerinti ország állami gazdálkodó szervezeteire irányadó jogszabályok alkalmazandók a nemzetközi gazdálkodó szervezet vagyoni jogainak védelmére, vagyonára vezetett végrehajtás esetén a végrehajthatóság kereteit illetően, továbbá alkalmazásra kerülhetnek anyagi-műszaki ellátását, termékeinek értékesítését, számlavezetését és hitelezését, kommunális adó- és illetékfizetését illetően. Az említett jogszabályokat figyelembe kell venni a nemzetközi gazdálkodó szervezet alapjainak összetételére, rendeltetésére, képzésének rendjére és felhasználására vonatkozó szabályozásnál.

A tagok közötti alapító szerződéssel létrehozott nemzetközi gazdálkodó szervezet alapító okmányára és alapszabályára megfelelően vonatkoznak a bb. pontban mondottak. Ismét emlékeztetünk arra, hogy ez ideig nemzetközi gazdálkodó szervezetet kizárólag nemzetközi egyezménnyel alapítottak.

A nemzetközi gazdálkodó szervezet irányító szervének hatáskörét valamennyi alapító okmány rendezi. A szabályozás szintjeinek szempontjából megemlíthetjük, hogy az irányító szervnek pl. bizonyos hatásköre van a nemzetközi gazdálkodó szervezet alapképzését illetően.

14. A nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapítására és működésére vonatkozó jogi szabályozás szintjeinek vázlatos áttekintése után arra a meggyőződésre juthatunk, hogy a *jelenlegi szabályozásban* a nemzetközi (egyébként is fakultatív szabályokat tartalmazó) *normatív szint alatti „emeletek" nem különülnek el* egymástól a kívánatos mértékben, ezeknek a szinteknek az egymáshoz való viszonya az *alternativitás,* ugyanazok a kérdések eldönthetők nemzetközi ügyintéző szinten, a székhely szerinti országnak a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozó speciális szabályozása értelmében, a székhely szerinti ország illetékes szervei előírásai szerint vagy akár a székhely szerinti ország állami gazdálkodó szervezeteire irányadó szabályok alkalmazásával. Ennek oka egyrészt az is, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezet nemzetközi egyezménnyel, de *a tagok közötti írásbeli szerződéssel is* létrehozható. Az utóbb említett módon alapított nemzetközi gazdálkodó szervezet viszonyainak szabályozásában a nemzetközi normatív szint és a székhely szerinti országnak a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozó speciális szabályainak „emelete" között a nemzetközi ügyintéző szint *fogalmilag* kizárt, így az alapító szerződéssel létrehozott nemzetközi gazdálkodó szervezettel kapcsolatban a nemzetközi normatív szinten nem (vagy esetleg csak fakultatíve) rendezett kérdések *csak* a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozó jogi szabályozás felülről számított harmadik „emeletén" kerülhetnek megoldásra.

A nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapítására és működésére vonatkozó jogi szabályozás szintjeinek jelenlegi „összefolyásának" másik oka az a már említett hiányosság, hogy a KGST-tagországokban mind ez ideig *nem hoztak létre a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozó speciális normákat.* Tehát jelenleg éppen az a szint nem funkcionál, mely a fentebb kifejtettekből következően, az alapító szerződéssel létrehozott nemzetközi gazdálkodó szervezetek vonatkozásában *különös,* de a nemzetközi egyezménnyel alapított nemzetközi gazdálkodó szervezetekre nézve sem sokkal kisebb jelentőségű; ez a szint állapíthat meg ugyanis leginkább a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozó, a székhely országának *állami gazdálkodó szervezeteire irányadó rendelkezésektől eltérő, különös szabályozást.* Ezen a szinten, és csakis ezen a szinten lehet, véleményünk szerint, *figyelembe venni* azokat a KGST-tagországok *gazdaságirányítási rendszereinek eltéréseiből adódó különbségeket,* amelyek nem teszik lehetővé a szocialista gazdasági integráció fejlődésének mai szakaszán, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezetek *gazdálkodó tevékenységüket* egységesített anyagi, s ne *egységes utaló normákból* álló szabályozás alapján végezzék.

A nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapításával és működésével kapcsolatos kérdések egységes szabályozását tartalmazó normatív okmány elfogadása küszöbön áll. Ezt követő *feladat* véleményünk szerint a nemzetközi gazdál-

kodó szervezetekre vonatkozó *speciális nemzeti szabályozási szint létrehozása.* E szint szabályozásának jelentősége, kiterjedtsége, mélysége nagyban attól kell, hogy függjön, hogy az említett egységes szabályozás egészében és részeiben mennyire lesz *kogens, diszpozitív* avagy *fakultatív.*

(Az NGSz-ekre vonatkozó Mintaszabályzat időközben elfogadásra került — *Szerk.*)

Glatz Olivér

Egy összehasonlító kriminológiai kutatás eredménye

A társadalmi-gazdasági fejlődés és a fiatalkorúak bűnözésének összefüggéseit vizsgáló nemzetközi összehasonlító kriminológiai kutatás a Centre Européen de Coordination et de Documentation en Sciences Sociales égisze alatt folyt, abban Franciaország részéről a Vaucresson-i Centre de Recherche et de Formation de l'Éducation Surveillée, Lengyelország részéről a Lengyel Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete és a lengyel Igazságügyminisztérium Büntetésvégrehajtási Kutatási Központja, jugoszláv részről a belgrádi Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet, Magyarország részéről pedig az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete vett részt. A kutatás problematikáját, elméleti kiindulópontjait az 1964. október 27—30. között Varsóban tartott kollokvium tárgyalta meg. Ezt követően több munkaértekezlet tisztázta a vizsgálatok módszertani kérdéseit és technikai metódusait. A kutatás statisztikai részének eredményeit egy, Varsóban megtartott kollokvium foglalta össze 1971-ben, az esetvizsgálat eredményeit pedig az 1972-ben megtartott zárókollokvium összegezte Balatonalmádiban.

Ebben a tanulmányban — támaszkodva a lengyel, francia és jugoszláv kollégáink beszámolóira, publikációira és anyagközlésére — csak a kutatás statisztikai eredményeinek összehasonlító ismertetését kíséreljük meg. Ezt megelőzően azonban szükségesnek tartjuk, hogy ismertessük a kutatás egészének vizsgálati hipotéziseit, módszertani eljárásait és az összehasonlítást lehetővé tevő, azt biztosító megfontolásokat és eljárásokat.

I. A kutatás általános keretei és munkahipotézisei

A kutatás kiindulási pontja az a sok országban érvényes és statisztikailag megerősített tény, hogy az iparosodás egy bizonyos fokán az iparosodott körzetek bűnözése rendszeresen magasabb azoknak a területeknek a bűnözésénél, amelyek az iparosodás életforma-átalakító közvetlen hatásainak nem voltak kitéve. A közös munkahipotézis ennek megfelelően a következőképpen formulázható meg: *a)* a társadalmi-gazdasági fejlődés mindenekelőtt a társadalmi munkamegosztás rendjében idéz elő tömeges változásokat; *b)* a munkamegosztás rendjében bekövetkezett változásokat a népesség társadalmi átrétegeződése és területi átcsoportosítása követi; *c)* a foglalkozási és földrajzi mobilitás átalakítja, módosítja és gyökeresen megváltoztatja az életmód szokásos kereteit, megváltoztatja a társadalmi kapcsolatok hagyományos rendjét; *d)* a társadalmi-gazdasági fejlődés által érintett társadalmi csoportoknak, családoknak és egyéneknek a változások által létrehozott új helyzetben ennek követelményeihez kell alkalmazkodniuk; *e)* az új követelmények felismerése, az ezeknek megfelelő magatartási normák elsajátítása és a viselkedésnek ehhez való igazítása hosszabb-rövidebb időt vesz igénybe; *f)* az új élethelyzetben ellentmondásos szituáció alakulhat ki az új életforma és életmód követelményei és a réginek megfelelő, a régi élethelyzet követelményeihez szabott és begyakorolt viselkedési formák között; *g)* az ellentmondásos helyzet az egyén magatartása szempontjából konfliktusokkal és kétértelműségekkel terhes; *h)* az új követelmények és az ezeknek megfelelő magatartási normák elsajátításáig az érintett egyének magatartása és viselkedése társadalmilag adaptálatlannak, vagy hiányosan-hibásan adaptáltnak tűnik; *i)* a fiatal korosztályok bűnözése a hibás, vagy hiányos adaptáció egyik lényeges megnyilvánulási formája.

A problematika megfogalmazása után a kutatás megszervezése számára a következő alapvető kérdést kellett feltenni: *létezik-e általános szintű összefüggés a társadalmi-gazdasági fejlődés és a fiatal korosztályok bűnözése között?* Ennek a kérdésnek a megválaszolására volt hivatott a vizsgálat *statisztikai része.* A statisztikai szintű összefüggés kimutatása esetén a továbbiakban viszont arra a kérdésre kellett választ adnia, hogy a bűnöző populáció valóban a társadalmi-gazdasági változásoknak kitett rétegekből kikerülő legsérülékenyebb népességcsoport-e, és ha igen, akkor milyen további feltételek játszanak itt szerepet? Erre a kérdésre volt hivatott választ adni a kutatás *esetvizsgálati része.* A statisztikai elemzés ezek szerint a bűnözés, mint társadalmi tömegjelenség determinációs módját, az esetvizsgálat pedig az egyénnek bűnözővé válásának mechanizmusait volt hivatva kideríteni.

A kutatási hipotézisek kialakítása után a

statisztikai elemzés számára *operacionalizálni* kellett alapvető fogalmainkat. Két alapvető fogalommal dolgoztunk: a gazdasági-, társadalmi fejlődés és a bűnözés kategóriáival. A *gazdasági fejlődést* gazdasági növekedésként határoztuk meg, amely elsősorban a termelő ágazatok foglalkoztatottsági struktúrájának változásaival mérhető. A foglalkoztatottsági struktúra változásai mögött a technikai fejlődés húzódik meg, vagyis a foglalkoztatottsági struktúra együtt jár az egyes szektorokon belüli foglalkozási ágak arányeltolódásaival és változásaival. A foglalkoztatottsági struktúra és ezen belül a szakmai-foglalkozási struktúra változásai annál nagyobbak, minél nagyobb mérvű a gazdasági növekedés mértéke. *A gazdasági fejlődés tehát végső soron nem más, mint a nemzetgazdaság egyes ágazataiban és foglalkozási ágaiban végbement változások összefüggő rendszere.* A gazdasági fejlődés azonban nem egyszerűen közgazdasági, hanem gazdag *szociológiai* tartalmú kategória. Az aktív népesség foglalkozási struktúrájának változása ugyanis a társadalom *osztályszerkezetében* bekövetkezett változásokat is tartalmazza, felöleli továbbá a társadalmi *átrétegződés* és földrajzi mobilitás folyamatait csakúgy, mint a *városiasodás* fejlődését, a lakosság településviszonyaiban bekövetkezett változásokat, a népesség *kulturális-egészségügyi* ellátottságának javulását, valamint a *kereseti* és *fogyasztási viszonyokban* bekövetkezett változásokat.

A gazdasági fejlődés és társadalmi következményei fogalmi meghatározásában — mint látható — szándékosan és tudatosan mellőztük a termelési viszonyok jellegét, a gazdasági rendszer típusát és a gazdálkodási rendszer (piac- és tervgazdálkodás) különbségeit, és csak a *gazdasági növekedés azonos* folyamatait vettük figyelembe. Ezt nem azért tettük, mintha a gazdaság és gazdálkodás kapitalista és szocialista rendszere közti különbségnek nem tulajdonítottunk volna jelentőséget. Eljárásunkat az tette szükségessé és az indokolta, hogy a gazdasági fejlődést *mérhetővé* tegyük, *azonos* folyamatok és tényezők *hatását* vizsgálhassuk *közös mutatórendszer* alapján, ami minden összehasonlítás minimális feltétele. A *különböző* gazdasági és társadalmi rendszerek *sajátosságai*, vagy a *nemzeti* sajátosságok ugyanis *azonos jelenség-kategórián* belül, ti. a gazdasági fejlődés és társadalmi következményei kategóriáján belül érdekeltek bennünket.

A statisztikai elemzés másik alapvető kategóriája, amelyet a mérhetővé tétel érdekében operacionalizálni kellett, a fiatal korosztályok *bűnözése* volt. Itt abból indultunk ki, hogy a bűnözés olyan társadalmi tömegjelenség, amely az *adott, fennálló* életviszonyok elleni támadás és mint ilyen, az *adott jogrendszer* által pönalizált viselkedésmód. Ebben a meghatározásban is eltekintettünk a kapitalista és a szocialista jog eltérő és a társadalom osztályviszonyaihoz, hatalmi viszonyaihoz kapcsolódó *érdek- és értékorientáltságától.* Az összehasonlíthatóság érdekében csak a jogi szabályozottság, *jogi szankcionáltság* azonos jegyét vettük figyelembe, valamint a jog életviszonyokat védő *társadalmi funkcióját,* de nem kerestük ennek osztálykötöttségeit. Ezen belül különös jelentőséget tulajdonítottunk a tulajdonviszonyok adott rendje elleni agresszív támadásoknak. A tulajdon- és személy elleni bűntettek egyes eseteinek, a konkrét bűncselekmények jogi-technikai szabályozásának, a tényállások kereteinek és konstitutív elemeinek már nem tulajdonítottunk jelentőséget. Az életviszonyok azonossága és az azonos életviszonyok elleni támadások *típusbeli* azonossága volt az a szint, ahol megálltunk. Más módon ugyanis az összehasonlíthatóság megvalósíthatatlan lett volna, amint ezt számos nemzetközi kriminál-statisztikai kísérlet bizonyítja. Formulánk tehát abban foglalható össze, hogy minden ország törvényhozása autonóm módon szabályozhatja az egyes bűncselekmények jogi kritériumait és ezen a technikai-leíró szinten az összehasonlítás lehetetlen, de lehetséges az összehasonlítás az életviszonyok *szociológiai* szintjén, vagyis a konkrét bűncselekmények *jogi tárgya* szintjén, mert ez a szint típusbeli azonosságot jelent.

A gazdasági fejlődés és társadalmi következményei, valamint a tulajdon és élet elleni bűnözés kategóriáinak operacionalizálása lehetőséget teremtett egységes statisztikai mutatórendszer kidolgozására is. Az összehasonlítás *terjedelmét* érintő kérdés volt azoknak a mutatóknak a kiválasztása az elvileg meghatározott homogén keretből, ami az egyes országok statisztikai adatszolgáltatásában konkrétan szerepelt. A bűnözés mérésére a bírói statisztikát használtuk, mert a résztvevő országok bírói statisztikájában sokkal nagyobb a megegyezés és azonosság, mint a rendőri statisztikában.

II. A statisztikai elemzés módszertani problémái, különös tekintettel az összehasonlításra

A társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés statisztikai mérhetősége és a mérésre szolgáló adatok homogenitásának biztosítása a kutatás első fázisát, az *anyaggyűjtést* tette lehetővé. Szocio-ökonómiai adataink és bűnözésre vonatkozó adataink az 1963—67. évek periódusára vonatkoztak. Az alapadatok ismertetését itt mellőzzük, mert egyéb publikációkban ezek rendelkezésre állnak.[1] Az adatgyűjtés befejezése után az *adatok elemzése* számos módszertani problémát vetett fel. A kutatásban alkalmazott

[1] *Vermes* Miklós és *Szabó* András: Nemzetközi összehasonlító kutatás a fiatalkori bűnözés és a gazdasági fejlődés összefüggéseiről. Magyar Tudomány. 1965, 2. 601—608. old.; *Szabó* András: Társadalmi-gazdasági fejlődés és a fiatalkori bűnözés összefüggései. Állam- és Jogtudomány. 1969, 3. sz. 429—460. old.

alapfogalmak operacionalizálása biztosította az adatgyűjtés során kutatási anyagunk homogenitását, de ezt a homogenitást biztosítani kellett az adatelemzés során is. Ezt az *eljárási azonosságot* konkrét statisztikai-matematikai módszerek egységesen kötelező alkalmazásával biztosítottuk. Adataink elemzését *egyidejűleg különkülön, de azonos módszerrel végeztük.*

Alapadatainkat mind a bűnözés, mind a társadalmi-gazdasági fejlődés tekintetében a *faktoranalízis* módszerével vizsgáltuk, majd a két jelenség kapcsolatát a *korrelációszámítás* ismert és bevett módszerével mértük. A faktoranalízis alkalmazása mellett azért döntöttünk, mert felhasználására különösen ott kerülhet sor, ahol bonyolult összefüggéseket egyszerűen és áttekinthetően kell leírni úgy, hogy bizonyos megfigyelt tulajdonságokat (változókat vagy mutatókat) *kevesebb alapkategóriával* helyettesítünk. A faktoranalízis mutatkozott alkalmas módszernek arra, hogy a részletinformációkat sűrítse, numerikusan kifejezze a részletinformációk mögött álló alapfolyamatokat. Az adatok elemzésében a módszerbeli azonosságot egy formalizált közös ordinátorprogram biztosította.

Miután eldöntöttük, hogy adataink elemzését faktoranalízissel végezzük, ez a döntés lehetővé tette alapadataink jelentős *kibővítését,* a vizsgált jelenségre vonatkozó *információink megsokszorozását* és ezzel kutatási eredményeink megbízhatóbbá tételét. Lemondtunk ugyan az időbeli elemzésről és adatainkat egy adott periódus átlagadatainak fogtuk fel, azonban az *idődimenzió* hiányát jelentős mértékben pótolta a vizsgált jelenségek *területi* bontásának szinte korlátlan lehetősége. Országos adatok helyett területi adatokkal dolgoztunk, amelyek átfogó körzetek, régiók, megyék és járások szerint bonthatók és megsokszorozhatók. Mi a megyei bontás mellett döntöttünk és minden alapadatunkat az 1963—67. évek átlagadatai alapján megyei bontásban dolgoztuk fel, vagyis megyénként néztük meg a foglalkozási struktúra változásait, a kereseti, kulturális stb. viszonyok területi konfigurációit csakúgy, mint a bűnözés alakulását.

A területi bontás módszerével elértük, hogy adataink és információink megsokszorozódtak, de emellett még egy további előnnyel jártak. Lehetővé tették területi egységeink *fejlettségi* szintjének meghatározását is, ami mintegy *térbeli dimenzióban* és megjelenítésben mutatja a társadalmi-gazdasági fejlődés *időbeli* lefolyását, hiszen a fejlett megyék időben *előképei* a fejlődésben elmaradottaknak. A közösen meghatározott fejlettségi mutatókat és a népesség bűnügyi fertőzöttségét, bűnözési intenzitását mérő bűnözési arányszámokat a faktoranalízis után egyszerűen rangsorba lehet állítani és ennek alapján a két jelenség között a kapcsolatot rangkorrelációval kiszámítani.

Az adatok homogenitása és az elemzési módszerek azonossága lehetővé teszi az összehasonlítást különböző *szinteken.* Lehetőség nyílik a közvetett összehasonlításra és a közvetlen összehasonlításra is. A közvetett összehasonlítás arra ad lehetőséget, hogy a keresett összefüggést a társadalmi-gazdasági fejlődés és a fiatal korosztályok bűnözése között *struktúrális meghatározottságában,* csak az *illető, adott* ország viszonyainak relációjában, relatív jelentőségében, mindent az adott ország viszonyaihoz mérve és adottságaihoz viszonyítva szemléljük. A *közvetlen* összehasonlítás ezzel szemben elvonatkoztat az adott ország viszonyaitól és *közös,* valamennyi ország viszonylatában érvényes mértékegységgel mér. Míg a közvetett összehasonlítás a fejlettség, vagy fejletlenség mércéjét az adott ország viszonyában határozza meg és ehhez képest jelöli meg a fejlett és fejletlen területi egységek körét, addig a közvetlen összehasonlítás már a vizsgálatban résztvevő valamennyi ország fejlettségi mutatóinak ismeretében, ezek összegezésével és az összegezés eredményéhez képest jelöli ki az egyes országok területi egységeinek helyét a fejlettség, illetve fejletlenség rangsorában.

III. A közvetett összehasonlítás eredményei

1. Az elemzés strukturális alapjai és viszonylagossága. Tekintettel arra, hogy mind a társadalmi-gazdasági fejlettség, mind a bűnözési fertőzöttség tekintetében homogén adatok állnak rendelkezésünkre, nincs semmi akadálya annak, hogy a résztvevő országok *területi egységeire* vonatkozó adatokat összehasonlítsuk strukturális és viszonylagos kötöttségükben. Az elemzés *strukturális* kötöttsége alatt azt értjük, hogy az egyes területi egységek hasonló vagy *azonos szerepet* töltenek be minden ország gazdasági életében és bűnözési mozgalmában. Az elemzés *relativista* kötöttsége alatt azt értjük, hogy az egyes területi egységeket a fejlettség és a bűnözés tekintetében *nemzeti* körülményeikbe helyezve vizsgáljuk és minőségüket nemzeti kontextusban határozzuk meg.

A területi összehasonlítás, mint közvetett összehasonlítás arra a kérdésre ad választ, hogy az egyes területi egységek milyen helyet foglalnak el az egyes országok gazdasági struktúrájában és ennek az elfoglalt helynek, szerepnek milyen kapcsolata van a fiatal korosztályok bűnözésével, illetve ennek nívójával, nagyságrendjével. Az összehasonlítás azért közvetett, mert a statisztikai elemzésben keresett *kapcsolatot* a gazdasági fejlettség és a bűnözés között különkülön minden ország viszonylatában megvizsgáljuk és a keresett kapcsolatot akkor tekintjük igazoltnak, ha a *nemzeti* keretek között létezik. Ebben a közvetett összehasonlításban mind a társadalmi-gazdasági fejlettségi szint, mind a bűnözési fertőzöttség szintje és nagyságrendje a *nemzeti körülményekhez mérten* kerül meghatározásra. Ebben az összehasonlításban tehát a keresett *összefüggés* akkor nyer igazolást,

ha az nemzeti kontextusba helyezve létezik. A keresett összefüggés *létezése* és létezésmódja kerül tehát összehasonlításra és nem közvetlenül a társadalmi-gazdasági fejlettség és a bűnözés szintjét mérő adatok.

A magyar adatoknak van egy igen fontos jellegzetessége: a területi egységek között szereplő Budapestnek az ország életében mind demográfiai, mind gazdasági szempontból rendkívül nagy a jelentősége. Budapest mintegy kétmilliós nagyvárosa egy olyan országnak, amelynek lakossága tízmillió körül mozog. Párizs ezzel szemben csak az ország lakosságának 16%-át teszi ki, Varsó pedig mindössze 4%-át. Budapestnek az ipari koncentráltság tekintetében is döntő jelentősége van: 1949-ben az ország ipari foglalkoztatottainak 51,3%-át adta, míg Varsó például csak 7,8%-át. Azóta ez az aránytalanul nagy központosítás megszűnt ugyan a tudatos területfejlesztési politika hatására, azonban még így is 40,9% ipari foglalkoztatott jut Budapestre 1965-ben. Többek között ennek tudható be, hogy Magyarország többi területi egysége a fejlettségi mutatók tekintetében sokkal homogénebb, sokkal kisebb a fejlettségi mutatók szóródása nálunk, mint a többi országban.

Ezt a kisebb szóródást és nagyobb homogenitást jól szemlélteti a tercier szektorban foglalkoztatottak arányainak összehasonlítása. A fővárosok kivételével a tercier szektorban foglalkoztatottak százalékos megoszlása a következő értékek között ingadozik:

Jugoszláviában	12,2%—52,2% között
Lengyelországban	17,2%—45,3% között
Franciaországban	29,4%—51,5% között.
Magyarországon pedig	20,8%—31,1% között.

A bűnözési fertőzöttség nagyságrendjére és ennek viszonylagosságára, nemzeti keretekhez kötött strukturális relativitására is vonatkozik az, amit fentebb a társadalmi-gazdasági fejlettségre mondottunk. Így például Jugoszláviában a 10 000 azonos korú népességre számított 71,1% bűnözési arányszám magasnak számít, míg Lengyelországban a 109,9-es arányszám alacsonynak számít a területi egységek bűnözési fertőzöttségének mérésénél.

2. A területi egységek összehasonlításának eredményei. A négy résztvevő ország megyéit, illetve területi egységeit három kategóriába sorolva a társadalmi-gazdasági fejlettség szintje alapján és megvizsgálva ezek bűnözési arányszámait, igen egyértelműen világlik ki, hogy a feltételezett összefüggés a két jelenség között minden országban létezik. A területi egységeket a következő kategóriákra osztottuk: a főváros, legfejlettebb és legfejletlenebb megyék. Az összehasonlításhoz szükséges adatokat a következő táblázat tartalmazza.

FRANCIAORSZÁG, LENGYELORSZÁG, JUGOSZLÁVIA és MAGYARORSZÁG területi egységeinek fejlettségét jellemző néhány társadalmi-gazdasági mutató (átlagokban)

Ország	A területi egység típusa	A népesség földrajzi megoszlása		A népesség korcsoportok szerinti megoszlása			A népesség foglalkozási szerkezete			Kulturális és egészségügyi ellátottság	
		Népesség összesen	Népsűrűség	0—14 éves népesség	15—59 éves népesség	60 éves és ennél idősebb népesség	Aktív mezőgazdasági népesség	Aktív ipari népesség	Egyéb ágazatban foglalkozt. népesség	TV-előfizetők száma 1000 lakosra	1000 lakosra jutó orvosok száma
Franciaország	Párizs és környéke	8454	705	21,9	61,3	16,8	1,6	43,6	54,8	111	2,3
	Legfejlettebb régiók	2606	139	26,1	57,0	16,9	13,8	45,8	40,4	85	1,3
	Legfejletlenebb régiók	1519	58	24,6	55,7	19,7	39,8	27,2	33,0	46	1,2
Lengyelország	Varsó	1222	2738	25,4	63,6	11,0	1,4	34,5	64,1	118	5,7
	Legfejlettebb vajdaságok	1889	152	33,1	58,5	8,4	30,5	33,7	35,8	58	1,6
	Legfejletlenebb vajdaságok	1651	73	30,5	56,3	13,2	64,2	14,2	21,6	14	1,0
Jugoszlávia	Belgrád és környéke	843	351	23,9	67,1	9,0	17,0	27,5	55,5	77	2,8
	Legfejlettebb régiók	1012	91	29,9	60,1	10,0	40,4	19,9	39,7	39	0,9
	Legfejletlenebb régiók	950	63	43,6	56,8	8,5	70,4	8,5	21,1	7	0,4
Magyarország	Budapest	1935	3686	16,1	66,7	17,1	0,8	54,7	44,5	178	4,1
	Legfejlettebb megyék	1143	108	23,7	61,5	14,8	31,5	40,3	28,2	130	2,2
	Legfejletlenebb megyék	1340	85	28,2	56,8	15,0	49,2	23,8	27,0	64	1,4

A fent közölt áttekintő táblázatból az alábbi következtetések vonhatók le.

a) A fővárosok nagyon fejlett gazdasági színvonalukkal tűnnek ki, amely mindenekelőtt az ipari és a tercier szektorban foglalkoztatottak magas arányszámában jelentkezik. Budapest különösen kitűnik ipari koncentráltságával.

b) A nem mezőgazdasági népesség magas aránya a fővárosokban azt vonja maga után, hogy a népsűrűség különösen magas; igen magas az aktív korú népesség korcsoportja; az egészségügyi és telekommunikációs ellátottság pedig ugyancsak igen kedvező.

c) A gazdasági fejlettség mutatói aszerint alakulnak, hogy a területi egységek fejlettek vagy fejletlenek. Az ipari alkalmazottak és a szolgáltatási szektorban dolgozók aránya igen magas a fejlett területeken, míg a mezőgazdasági népesség a fejletlen területeken magasabb arányú. Ez alól kivétel Franciaország és Magyarország, ahol a fejletlen területeken a mezőgazdasági népesség még így is kisebbségben van, vagy arányban azonos a nem mezőgazdasági aktív népességgel. (Franciaországban 39,8%, Magyarországon pedig 49,2%, míg Lengyelországban 64,2%, Jugoszláviában pedig 70,4%.)

d) A fejlett területi egységekben a következő mutatószámok magasabbak rendszeresen a fejletlenebb területeknél: népsűrűség, az aktív korú népesség aránya, az egészségügyi és telekommunikációs ellátottság.

A fiatal korosztályok bűnözési fertőzöttsége is lényegesen különbözik a fejlett és a fejletlen területi egységekben. Ezt mutatja a következő táblázat.

FRANCIAORSZÁG, LENGYELORSZÁG, JUGOSZLÁVIA és MAGYARORSZÁG
egyes területi egységeinek bűnözése 10 000 lakosra számítva

Ország	Területi egység típusa	Fiúk				Lányok			
		14—17 évesek		18—24 évesek		14—17 évesek		18—24 évesek	
		Bűnözési arányszám	%-ban	Bűnözési arányszám	%-ban	Bűnözési arányszám	%-ban	Bűnözési arányszám	%-ban
Francia	Nemzeti átlag	141,9	100	246,4	100	14,4	100	28,2	100
	Párizs és környéke	192,2	135	302,2	123	13,9	96	34,0	120
	Fejlett régiók	167,9	118	274,3	111	16,5	114	31,8	112
	Fejletlen régiók	100,9	71	181,6	73	11,2	77	20,3	72
Lengyel	Nemzeti átlag	165,2	100	335,0	100	17,7	100	41,3	100
	Varsó	253,4	153	369,2	110	28,7	162	45,4	110
	Fejlett vajdaságok	199,2	120	361,4	107	22,3	126	48,8	118
	Fejletlen vajdaságok	136,7	82	312,4	93	13,1	74	31,7	77
Jugoszlávia	Nemzeti átlag	40,1	100						
	Belgrád és környéke	50,9	127						
	Fejlett régiók	65,2	162						
	Fejletlen régiók	22,2	55						
Magyar	Nemzeti átlag	135,3	100	245,1	100	19,6	100	34,2	100
	Budapest	214,5	158	367,4	149	33,8	172	65,2	199
	Fejlett megyék	139,4	102	242,0	97	20,5	104	33,9	99
	Fejletlen megyék	96,5	71	189,2	77	15,2	77	28,9	84

A társadalmi-gazdasági fejlettség színvonala és a bűnözési fertőzöttség közti összefüggés az előző táblázatból teljesen egyértelműen kiviláglik: a fővárosok fiatal korosztályainak bűnözési aktivitása számottevően magasabb minden más területi egységnél (kivéve Párizs 14—17 éves lányait); a fejlett területi egységek bűnözési fertőzöttsége minden esetben magasabb a fejletlenebb területi egységeknél és Magyarország kivételével minden esetben meghaladja a nemzeti átlagot (Budapest rendkívül magas részvételi aránya ugyanis jelentősen eltorzítja az átlagszámolást a maga javára és egyéb területi egységek rovására); a fejletlen területi egységek bűnözési fertőzöttsége minden esetben és rendszeresen alatta marad a nemzeti átlagoknak.

Az adatokból egyértelműen megállapítható és levonható a következtetés, hogy *minden országban magasabb a fiatal korosztályok bűnözési aránysáma a társadalmi-gazdasági fejlettség magasabb fokán álló területi egységeknél.* Ez a megállapítás hazánk esetében is igaz, azonban kiegészítésre szorul. Fejlett megyének ugyanis csak a három kiemelkedően fejlett megyét minősítettük és ugyanígy csak a három legelmaradottabb megyét minősítettük fejletlennek. Ha azonban ezt a minősítési sávot növeljük, ha több megyét sorolunk be a fejletlenebb és fejlett megyék kategóriájába, a fenti következtetés már nem igaz. A következtetés levonásának alapjául szolgáló eljárás is megmutatja, hogy csak bizonyos és egyes mutatók alapján végzett rangsoro-

lás és fejlettségszámítás mennyire bizonytalan alapokon nyugszik. A fenti minősítésre használt mutatók ugyanis csak nagyon megközelítően adnak képet a társadalmi-gazdasági fejlettség igazi tartalmáról és csak nagy fenntartásokkal fogadhatók el minősítési alapnak. Biztosabb eligazítást kínál ennél a faktoranalízis eredménye, amelyet a következő fejezetben ismertetünk.

IV. A közvetlen összehasonlítás eredményei

A közvetlen összehasonlítás — mint már több ízben hangsúlyoztuk — azért lehetséges, mert adataink nagy többsége homogén volt. Az adatok nagy részének homogenitása azt is lehetővé tette, hogy az elemzésben használt függő és független változókat minden ország viszonylatában *együttesen* kezeljünk. A különbségeket az adatokban úgy értelmeztük, mint *azonos* jelenség *változatait* és csak akkor tekinthettünk el a közös kezeléstől, ha a különbség olyan nagyságrendű volt, ami már nem tekinthető sajátosságnak, hanem szembenállásnak. Itt közöljük a *társadalmi-gazdasági fejlődés közös faktorában* az egyes országok területi egységeinek elhelyezkedését. Ebben látható a használt fejlettségi mutatóinkból számított közös faktorban az egyes országok különböző területi egységeinek megoszlása.

Az eddig követett elemzési módtól eltérően most a bűnözés adatainak ismertetésével kezdjük leírásunkat.

1. A bűnözés változói, ezek megoszlása és összehasonlításuk. Az első szembeszökő sajátosság, hogy az összbűnözési arányszámok korcsoportonként és nemenként mennyire közel esnek egymáshoz. Sem az átlagok, sem a szóródás nem utal heterogén megoszlásra. Sajnos az adatok csak három országra vonatkoznak, mert a teljes jugoszláv adatok nem álltak rendelkezésünkre megbízható területi bontásban bűncselekmény-csoportonként. Az alábbi táblázatból kitűnően nem csak a nemzeti átlagok, hanem az egyes országokon belüli területi egységek is egy közös értékzónában helyezkednek el és így az egyik országban lehetséges bűnözési arányszám nem volna lehetetlen a másikban. A magyar adatok kapcsán azonban meg kell jegyezni, hogy Budapest sajátos helye miatt az adatok eloszlása nagyobb disszimetriát mutat. Ez azonban csak sajátosság és nem ellentétesség.

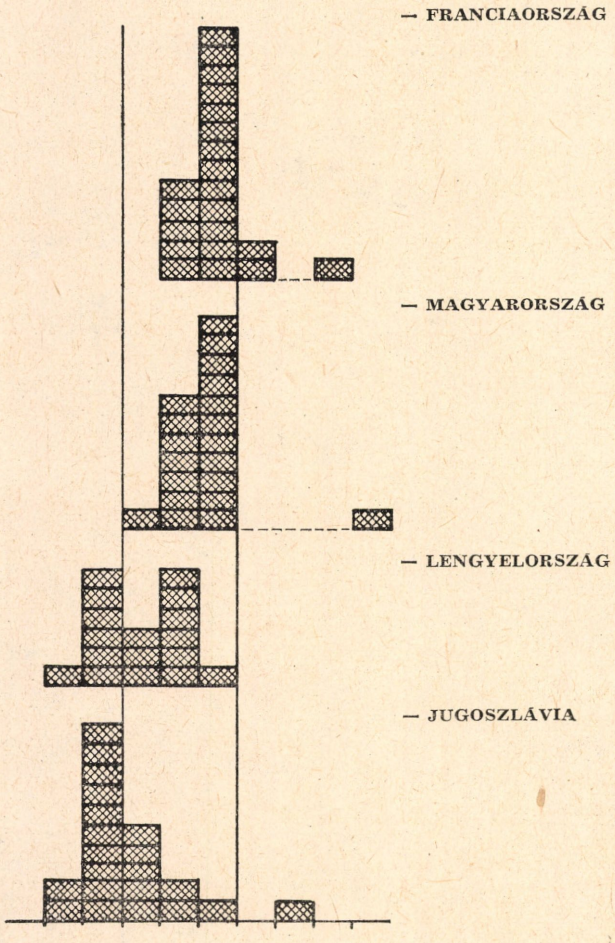

A területi egységek száma és helyzete a faktorban.

A bűnözés változói

Megnevezés	Ország	Nemzeti átlag	Területi egységek átlaga	Szórás-négyzet	Értékek	
					maximum	minimum
BŰNTETTEK ÖSSZESEN 14—17 éves fiúk	Francia	141,9	131,75	37,85	200,5	72,4
	Lengyel	165,2	165,25	36,63	220,6	109,9
	Magyar	135,4	120,98	29,71	214,5	74,5
	Jugozslávia	40,1	43,65	28,62	120,8	14,8
18—24 éves férfiak	Francia	246,4	228,66	54,38	302,3	127,7
	Lengyel	335,0	334,78	68,55	461,1	227,7
	Magyar	237,4	217,84	52,72	367,5	125,3
	Jugoszlávia	nincs adat				
14—17 éves lányok	Francia	14,4	14,64	5,24	23,8	6,2
	Lengyel	17,7	17,68	5,10	25,8	8,7
	Magyar	19,6	17,14	5,22	33,8	9,8
	Jugoszlávia	nincs adat				
18—24 éves nők	Francia	28,2	26,98	7,26	40,8	15,7
	Lengyel	41,3	41,36	13,43	73,0	23,6
	Magyar	34,3	30,27	9,20	65,2	21,3
	Jugoszlávia	nincs adat				

A bűnözés változói

Megjegyzés	Ország	Nemzeti átlag	Területi egységek átlaga	Szórás-négyzet	Értékek	
					maximum	minimum
TULAJDON ELLENI BŰNTETTEK 14—17 éves fiúk	Francia	94,1	82,67	28,89	151,2	38,9
	Lengyel	131,6	131,62	33,03	188,5	82,7
	Magyar	100,5	89,46	26,08	170,7	48,0
	Jugoszlávia	nincs adat				
18—24 éves férfiak	Francia	67,8	57,53	20,67	111,4	28,3
	Lengyel	144,0	143,77	39,36	227,2	85,1
	Magyar	153,2	134,61	39,86	259,9	76,6
	Jugoszlávia	nincs adat				
14—17 éves lányok	Francia	8,3	8,02	3,01	15,2	2,8
	Lengyel	15,3	15,35	4,56	23,1	7,6
	Magyar	16,0	13,86	4,77	29,5	6,7
	Jugoszlávia	nincs adat				
18—24 éves nők	Francia	9,6	9,16	2,71	14,9	5,1
	Lengyel	29,3	29,30	10,63	53,4	13,8
	Magyar	30,0	29,16	7,43	54,2	18,1
	Jugoszlávia	nincs adat				

A bűnözés változói

Megjegyzés	Ország	Nemzeti átlag	Területi egység átlaga	Szórás-négyzet	Értékek	
					maximum	minimum
SZEMÉLY ELLENI BŰNTETTEK 14—17 éves fiúk	Francia	16,1	15,57	4,60	23,4	8,6
	Lengyel	23,1	23,25	5,43	32,2	15,5
	Magyar	15,2	14,09	4,49	23,2	7,1
	Jugoszláv	nincs adat				
18—24 éves férfiak	Francia	59,2	58,22	11,82	77,5	36,6
	Lengyel	94,7	99,79	16,15	126,0	72,7
	Magyar	26,3	24,93	8,99	44,8	14,9
	Jugoszláv	nincs adat				
14—17 éves lányok	Francia	9,7	10,80	3,17	17,9	6,4
	Lengyel	10,1	10,24	1,68	13,0	7,3
	Magyar	15,1				
	Jugoszláv	nincs adat				
18—24 éves nők	Francia	11,1	10,99	1,31	13,2	8,6
	Lengyel	13,6	13,89	2,28	19,0	10,2
	Magyar	15,0				
	Jugoszláv	nincs adat				

Az előző táblázatokból látható, hogy az összbűnözés tekintetében előforduló különbségek jelentős mértékben nőnek egyes korcsoportonként. A 14—17 éves fiúk bűnözésében nincs akkora különbség, mint a fiatal felnőttek bűnözése terén, az azonosságok pedig a tulajdon elleni bűnözés tekintetében szembeszökőek. Már nem ez a helyzet ha a fiatalkorú lányok korcsoportját vizsgáljuk. A különbség itt nyilvánvalóan a társadalmi-politikai realitás különbségeiből adódik, mert ami egy szocialista országban élő lány részére adott lehetőség, az Franciaországban kizárt: a fiatalkorú lányok társadalmi tulajdon elleni bűncselekményei itt nem szerepelhetnek, különösen nem mezőgazdasági környezetben. Szembetűnő sajátosság a fiatal felnőttek korcsoportjában a bűnözési struktúra különbsége: a szocialista országokban a tulajdon elleni bűnözés részaránya az uralkodó. A tulajdon elleni bűnözés részarányait szemlélteti az alábbi táblázat, amelyből kitűnően a francia összbűnözésben ennek a bűntetti kategóriának kisebb a jelentősége:

A személy elleni és egyéb bűncselekményi kategóriákban a különbségek nőnek Franciaország és Magyarország, valamint Lengyelország között, a fiatal felnőttek vonatkozásában pedig

Tulajdon elleni bűntettek %-os aránya az összbűnözésben

	14—17 éves fiúk	18—24 éves férfiak
Franciaország	66	27,5
Lengyelország	80	43
Magyarország	74	64

jelentősebbek, mint bűncselekmény-kategóriánként. Ezt szemlélteti a következő táblázat:

Egyes bűntetti kategóriák %-os megoszlása az összbűnözésben korcsoportonként

14—17 éves fiúk

	Tul. ell.	Szem. ell.	Egyéb	Összbűn.
Franciaorsz.	66	11	33	100
Lengyelorsz.	80	14	6	100
Magyarorsz.	74	13	13	100

18—24 éves férfiak

	Tul. ell.	Szem. ell.	Egyéb	Összbűn.
Franciaorsz.	27,5	24	48,5	100
Lengyelorsz.	43	28	28	100
Magyarorsz.	64	11	25	100

Ezeknek a különbségeknek és azonosságoknak ismeretében megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy a társadalmi-gazdasági struktúrához kapcsolódó tényezők sokkal kisebb szerepet játszanak a fiatalkorúak életében, mint a fiatal felnőttek esetében, mivel még a társadalmi munkamegosztásban és szakmájukban, hivatásukban nincs meggyökerezett egzisztenciájuk.

2. *A társadalmi-gazdasági fejlettség változói és összehasonlításuk.* Amint a bűnözésnél, ugyanúgy a társadalmi-gazdasági fejlettség változóinál is sokkal nagyobb az egyes területi egységek közötti különbség, mint az egyes országok közötti. Ugyanakkor a fejlett és fejletlen területi egységek aránya országonként változó és így változik a nemzeti átlag is.

Ha az egyes országokat az általunk számított faktor alapján rangsoroljuk, a következő sorrendet kapjuk: 1. Franciaország; 2. Magyarország; 3. Lengyelország; 4. Jugoszlávia.

Ez a sorrend megegyezik azzal a sorrenddel, amit más eljárással — a rangpontozás módszerével — az ENSZ Gazdasági Intézete (Institut de recherche des Nations Unies pour le développement social — Genève — Notes sur la recherche, N° 2. Juillet 1969.) számított ki és ami mintegy 60 országra vonatkozik 1960-as adatok alapján. Annyi bizonyos, hogy az általunk használt mutatókkal csakúgy, mint más mutatókkal különböztetni lehet a fejlődés különböző típusai között is. Mutatóink néhányát felhasználva egy áttekintő, típust adó táblázatot készíthetünk:

Ország	Városiasodottság	Foglalkozási struktúra			TV-előfizetők	Orvosok száma	Korstruktúra
		Mezőgazd. (fordított arány)	Ipar	Tercier			
Franciaország	+	+	+	+	=	=	öreg
Magyarország	+	+	+	—	+	+	öreg
Lengyelország	=	—	=	=	—	=	fiatal
Jugoszlávia	—	—	—	—	—	—	fiatal

\+ = viszonylag magas érték; = = viszonylag közepes érték; — = viszonylag alacsony érték

A közösen számított fejlettségi faktor kevesebb mutatót ölelt fel, mint a nemzeti statisztikai elemzések fejlettségi faktorai. Érdekes ezek után összehasonlítani a nemzeti elemzések faktorainak és a bűnözésnek, valamint a közösen kiszámított fejlettségi faktornak és a bűnözésnek a korrelációit. Ezt mutatja a következő táblázatunk.

A fejlődés faktorai és a bűnözés közti korreláció

		Franciaország		Magyarország		Lengyelország		Jugoszlávia	
		A fejlődés nemzeti faktora	A fejlődés közös faktora	A fejlődés nemzeti faktora	A fejlődés közös faktora	A fejlődés nemzeti faktora	A fejlődés közös faktora	A fejlődés nemzeti faktora	A fejlődés közös faktora
Bűntettek összesen	14—17 éves fiúk	.79	.73	.82	.77	.89	.65	.68	.63
	18—24 éves férfiak	.77	.63	.62	.57	.49	.78		
	14—17 éves lányok	.27	.08	.79	.76	.91	.60		
	18—24 éves nők	.62	.50	.84	.80	.74	.90		
Tulajdon elleni bűntettek	14—17 éves fiúk	.89	.84	.85	.81	.91	.69		
	18—24 éves férfiak	.90	.82	.74	.64	.84	.90		
	14—17 éves lányok	.39	.22	.81	.79	.84	.64		
	18—24 éves nők	.33	.23	.88	.79	.73	.88		
Személy elleni bűntettek	14—17 éves fiúk	.58	.39	—.21	—.15	.66	—.03		
	18—24 éves férfiak	.49	.08	—.29	—.22	.39	.40		
A bűnözés faktora		.69	.54	.82	.79	.86	.82		

A táblázatból kitűnik, hogy *a)* a nemzeti faktorok és a közösen számított fejlettségi faktor korrelációi a bűnözéssel lényegében egybeesnek és megerősítik a nemzeti elemzés eredményeit, bár értékeik valamivel alacsonyabbak; *b)* a közös faktor és a tulajdon elleni bűnözés közti korreláció rendszeresen magasabb, mint az összbűnözéssel való kapcsolat, míg a személy elleni bűnözés és fejlődés nem mutat összefüggést.

Lényeges tudni azt is, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődésnek milyen tényezői, változói azok, amelyek a fejlettségi faktor kialakításában döntő szerepet játszottak és így önállóan is nagy valószínűséggel erősen korrelálnak a bűnözéssel. Az alábbi táblázat áttekintést ad arról, hogy mik azok a fejlődési tényezők, vagy változók, amelyek nagy *hatékonysággal* függenek össze a bűnözéssel. Ezek a változók a következők: a városi lakosság aránya, a mezőgazdasági népesség aránya (ennek hatása fordított a bűnözési értékekre), a tercier szektorban foglalkoztatottak aránya, a tömegkommunikációs ellátottság.

A társadalmi-gazdasági fejlődés egyes változócsoportjainak súlya a bűnözési fertőzöttség szintjének alakulásában a 14—17 éves fiatalkorú fiúk tulajdon elleni bűnözésénél
%-ban

Ország	A népesség földrajzi megoszlása (3 változó)	Korstruktúra (3 változó)	Foglalkozási struktúra (3 változó)	TV-előfizetők és orvosok száma	Összesen
Francia	24	16	42	18	100
Magyar	39	20	22	19	100
Lengyel	21	29	31	19	100

Ezeknek a változóknak közös sajátossága az, hogy *a városi és a falusi életforma különbségeit határozzák meg.* Különösen Magyarországon igaz az, hogy a fiatal korosztályok tulajdon elleni bűnözése elsősorban városi jelenség, míg a foglalkozási struktúrához kötöttsége ennél sokkal lazább. Az alábbi táblázat ennek a négy változónak (változócsoportnak) a súlyát, hatékonyságát mutatja a bűnözési fertőzöttség szintjének alakulásában regressziós analízis alapján.

Mint látható, egyedül Franciaország az, ahol a bűnözés szintje erősen és pozitívan korrelál az ipari foglalkoztatottak arányával. Nehéz volna ezt a jelenséget nem az osztályszerkezettel összefüggésbe hozni. Ezzel szemben viszont az osztályszerkezethez és a termelési viszonyok rendjéhez kötöttnek tűnik az a jelenség, hogy egyedül Magyarországon nincs erősen negatív kapcsolat a mezőgazdasági népesség és a bűnözés között. Ez az egyedüli ország ugyanis a résztvevők közül, ahol a mezőgazdaság szocialista átalakítása megtörtént és ahol a mezőgazdasági *foglalkozás* körülményei sokkal több közösséget mutatnak az ipari alkalmazottak körülményeivel, míg viszont a városi és falusi *életforma* hatása ezt keresztező jelenség. Lengyelországban a korstruktúra nagy jelentősége tűnik szembe, ami azzal a történelmileg meghatározott népesség-mozgással függ össze, ami a háború után játszódott le a régi és új vajdaságok betelepítése kapcsán.

Az elmondottak alapján látható, hogy a statisztikai elemzés eredményeinek összehasonlítása lehetőséget adott néhány nemzeti-történelmi-társadalmi sajátosság feltárására. Magyarország vonatkozásában ezek a sajátosságok a következők: a történelmi előzmények következtében az ország fővárosa nemcsak politikai, kulturális központ, hanem az ország ipari termelésének központi bázisa is; a tervgazdálkodás keretében a tudatos regionális ipartelepítés folytán az ország területi egységei viszonylag nagy homogenitást mutatnak; a magyar gazdasági fejlődésben az iparosításnak vezető szerepe van ugyan, azonban a mezőgazdaság szocialista átépítése folytán a gazdasági fejlettség mérésére a népgazdaság mindkét szektorának előrehaladását együttesen kell számításba venni.

A statisztikai elemzés eredményei a bűnözés és a társadalmi-gazdasági fejlődés közti kapcsolat általános modelljének kialakítására lehetőséget nyújtanak ugyan, azonban a bűnözés és a fejlődés közti determinációs folyamatból az okozatiság folyamatának izolálására nem nyújtanak kielégítő alapot. A statisztikai elemzés során ugyanis azt tettük, hogy gondosan számbavettük a gazdasági-társadalmi fejlődés különböző mérhető változóit, majd ezeket konkrét megjelenési formáiktól elvonatkoztatva — faktorizálva — megjelenési gyakoriságukat egybevettük a bűnözési mutatók gyakoriságával. Fenomenológiai szinten maradt tehát az elemzésünk annyiban, hogy a két jelenség együttes, párhuzamos vagy ellentétes mennyiségi mozgásából a genetikai, okozati összefüggés *irányára* vontunk le következtetéseket. A statisztikai elemzés azonban a társadalmi jelenségek okozati kapcsolatainak elméleti tisztázására *önmagában* nem alkalmas. A nagy sokaságban tapasztalt *együttes* előfordulás és a vizsgált je-

lenségek mennyiségi mozgásában tapasztalható *egybeesések* alapot szolgáltatnak plauzibilis magyarázatra. A statisztikai elemzés eredményei, a stochasztikus összefüggést kifejező korrelációk a megismerés *eszközei,* de a korreláció létezése nem *helyettesítheti* az okozati elemzést, hanem a genetikus elemzésnek csak egyik állomása. A korreláció létezése *magyarázatra* szorul és ennek a magyarázatnak plauzibilisnek kell lennie. A plauzibilis magyarázat a továbbiakban bizonyításra szorul és esetünkben a statisztikai elemzést éppen a magyarázat érdekében követte egy esetvizsgálati rész.

A statisztikai szintű kapcsolat, a korrelációs kapcsolat — mint mondottuk — csak alap az okozati magyarázathoz, de nem helyettesítheti azt. Magyarországon például az iskolázottság szintje fordítottan arányos a bűnözési fertőzöttséggel. Ebből azonban nem lehet arra a következtetésre jutni, hogy az iskolázatlanság bűnözést gátló, míg a magasabb iskolázottság bűnözést növelő hatású. Mérésünkben ugyanis egy-egy megye lakosságának *egészére* vonatkozó adatokat mértünk, de semmi közelebbit nem tudunk még a *bűnöző népesség* iskolázottsági színvonaláról. Az esetvizsgálat szolgálta azt a célt, hogy ezeket az adatokat felderítsük, beleágyazva ezt a felderítést vizsgálatunk *általános logikájába.* Az esetvizsgálat eredményeinek ismertetése és összehasonlítása már meghaladja ennek a tanulmánynak a kereteit.[2]

Szabó András

[2] Részletesen ld. *Szabó* András: Társadalmi-gazdasági fejlődés és a fiatal korosztályok bűnözése. MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének Kiadványai. Társadalom és Jog. Budapest, 1972.

A szocialista jog személyi értéke

A jogtudomány az emberről szóló marxista-leninista tudomány — az emberismeret része. Az ember mint a jogi elemzés tárgya az állam- és jogtudományok, s a szocialista állami-jogi építés gyakorlatának kiindulása és végső eredménye. A társadalom személyi struktúrája nem csak a szociális struktúrájának perszonifikációja, hanem a személy társadalmi-jogi tipológiájának szükségszerű előfeltétele. A személyi tényező fontos helyet foglal el a jogalkotás rendszerében. A személy a jogi ráhatás legközvetlenebb tárgya, a személy tudati színvonalától, jogi aktivitásának jellegétől jelentős mértékben függ a jogi program érvényesülése, hatékonysága. A személy a jog végleges megvalósítója.

Az itt felvázolt jellemző vonások azonban a „személy—jog" kölcsönös viszonyának egyik oldalát tükrözik, ismereteket nyújtanak arra nézve, hogy mi a jogi a személyben, milyenek az olyan személy tulajdonságai, aki a társadalmi élet jogi szférájában funkcionál és fejlődik. E kölcsönös viszony másik oldala az, ami a jogban személyi, a jogi anyagban azoknak a minőségi meghatározottságoknak a feltárása, amelyek integrálják a személyi jellemzőket a szocializmus jogrendszerében. Így tehát a „személyi a jogban" és a „jog a személyiben" megkülönböztetendő egymástól, de ugyanakkor a társadalmi élet egyéni léte jogi jelenségének egymással szervesen kapcsolatban álló két oldala. A szocializmus államilag szervezett társadalmában, ahol az „ember" az államrend alapelvévé vált,[1] a jogot az államhatalom a legfontosabb eszközként használja fel annak érdekében, hogy biztosítsa a személy alakulását, fejlődését, funkcionálását, szabad tevékenységét a jogban kifejezett társadalmi szükségesség keretei között.

Mindez indokolttá teszi a jog axiológiai elemzésének szükségességét a szocialista társadalomban élő emberrel kapcsolatban, a jog értékének az „emberi lényeg marxista fogalma irányában"[2] való lemérést, a szocialista jog szerinti személyi érték tartalmának a meghatározását.

1. A jog tudományos-axiológiai szemlélete nem helyezhető szembe a tudományos-megismerési szemlélettel, „az értékítéletek" a „megismerési ítéletekkel".[3] Az értékszemléletű megközelítés a társadalmi-történelmi gyakorlat folyamata során és alapján keletkezik, kifejezi a világot megismerő és átalakító alany és ama tárgy közötti kapcsolatot, amelyre az alany ráhatása irányul, kiegészíti a lét valóságának a megismerését az értékének a feltárásával. A tárgy és az objektív valóság a megismerési folyamat központjában van. A tárgy, a jelenség értéke és értékelése a legfontosabb a valóság

[1] *Marx—Engels:* Művei, I. köt. Bp. 1957. 219. old.

[2] *Peschka* V.: Jog és érték. Állam- és Jogtudomány, 1969. 4. sz. 591. old.

[3] „Az értékszemléletű megközelítés — írja Sztrogovics M. Sz., kritizálva az ilyen szembehelyezést — szintén tudományos megközelítés." (*Sztrogovics* M. Sz.: Bírósági etika, annak tárgya és lényege. SzGP. 1971. 12. sz. 89. old. L. továbbá *Hlavaty* A.: Az egyéni jogtudat értelmezési modellje. Jogtud. Közl. 1973. 6. sz.; *Taszev* V.: A szociális értékek és a személyiség klalakulása. I. fej. Szófia, 1974.)

értékszempontú megközelítésében. Ilyen módon az axiológiai képzetek reális tartalommal bírnak. Ezenkívül maguk az értékek nem önkényesen jelentkeznek, hanem azokat determinálják az őket létrehozó anyagi társadalmi viszonyok.

A jog értékszempontú jellemzése kiegészíti a lényegi-tartalmi jellemzését a jog relevanciájának, hasznosságának, alkalmasságának, „utilitáriusságának" megindokolásával. Biztosítja a jogi jelenségek instrumentális értékelésének a lehetőségét, eme értékelés kritériumainak a megállapítását és ezen az alapon a jog hatékonyságának a meghatározását, a jogi normák hatályának hasznossága és hatékonysága közötti megkülönböztetés megvonását.

A praxiológia mint új tudományos irány kialakulásának a körülményei közepette (ami a munkaszociológia egyik korszerű módszere alapján megy végbe) a jog értékszempontú megközelítése fontos tudományos-gyakorlati hangsúlyt kap. A praxiológia a cselekvés elmélete, miközben a cselekvést az alanyától és a megvalósulása területétől elvonatkoztatva vetjük vizsgálat alá. Az egyik központi praxiológiai képzet a cselekvés alanya által előirányzott és az előre nem látott eredmények kölcsönös viszonya. Ezt a képzetet a hatékonyságtól megkülönböztetett hasznosság fogalma fejezi ki. A jogi norma funkcionálásának hatékonyságát az határozza meg, hogy milyen mértékben éri el a célját, a hasznosságát pedig az előre nem látott eredmények viszonya a kitűzöttekhez vagy a cél megvalósulásánál elértekhez. V. I. Nyikitinszkij ezt a problémát „mérlegelésnek" nevezi, ami a pozitív eredménynek a negatív „előre nem látott eredménnyel való összehasonlításában jut kifejezésre.

Hivatkozni kell itt Engels F. ama megállapítására, hogy a törvényszerűségek megismerésén és felhasználásán alapuló emberi tevékenység mindenekelőtt olyan következményekhez vezet, „amelyekre számítottunk", de „második- és harmadsorban" e tevékenységnek „teljesen más, előre nem látott következményei vannak, amelyek igen gyakran megsemmisítik az előbbiek jelentőségét".[4] A társadalmi élet állami-jogi szférájában ez azzal kapcsolatos, hogy a törvényhozó szándékának megfelelő eredmények mellett a jogszabályok hatályának párhuzamos következményei is vannak. Az ilyen esetekben a törvényhozó vagy lemond arról, hogy a valóság adott területére jogi ráhatást gyakoroljon, vagy meghatározott intézkedéseket tesz annak érdekében, hogy a jogszabály hatályosulásának folyamata során „megszüntesse" a nemkívánatos következményeket, vagy magában a jogszabályban előirányozza a megfelelő intézkedéseket e következmények „semlegesítése" érdekében.

Bizonyos esetekben a törvényhozó tudatosan alkot olyan jogszabályt, amely a hatálya eredményeképpen nemkívánatos, negatív jellegű s „megszüntethetetlen" következményekhez vezet. Ezt rendszerint az előirányzott és a párhuzamosan keletkező következmények viszonylagos társadalmi- vagy személyi-jogi értékével magyarázzák. Például a jog és a törvény analógiájának a bevezetése a polgári jogi szabályozásban olyan érdekek és viszonyok védelméhez vezet, amelyek formálisan nem jogiak (nincsenek a törvényben megjelölve). Ennek eredményeképpen kárt szenved a jog egyik legfontosabb tulajdonsága, annak formális meghatározottsága. Ez az eredmény azonban, amely eléggé jelentős a jogi szabályozás általános rendszerében, kevéssé lényegessé válik annak a társadalmi szükségességnek a világánál, hogy a jogrendszert hozzá kell idomítani a változó társadalmi feltételekhez, valamint a törvény ama céljára tekintettel, hogy biztosítani kell a személy olyan jogainak a bírósági védelmét, amelyekre a jogban rögzített ismérvekhez hasonló ismérvekre tekintettel vagy a szovjet törvényhozás általános értelmére tekintettel az állami-jogi védelemnek ki kell terjednie. Végül nincs kizárva az a lehetőség, hogy olyan jogszabályokat alkotnak, amelyek hatálya eredményeképpen a társadalmi fejlődés szükségleteivel és irányzataival összhangban nem álló jogi valóság jön létre, sőt néha olyan valóság is, amely nem egyeztethető össze a személy létezésének biológiai törvényszerűségeivel. E szabályok hatékonysága hasznossági fokuktól, értéküktől függetlenül biztosítható.

Így tehát a jog „értékszempontú szemlélete" elmélyíti az ismereteinket a jogról és gyakorlati jelentőségéről az egész társadalom és annak egyes tagjai számára, „életre kelti" (Drobnickij O. G.) a jogi anyag lényegét, tartalmát, új irányokat ad a jogelmélet megismerési funkcióinak fejlesztése terén. Ezért meggyőzőnek tűnik Aleszejev Sz. Sz. következtetése, amely szerint „a jog értékszempontú jellemzése nemcsak lényeges ideológiai jelentőséggel bíró világnézeti probléma. Ezen túlmenően hozzájárul a jogról alkotott tudományos képzeteink elmélyítéséhez, a koncepciózus alapkutatások fejlődésének egyik iránya."[5]

A jogtudományban az értékszempontú megközelítés tudományos-gyakorlati jelentőségét ezen túlmenően az határozza meg, hogy szemben a lényegi-tartalmi elemzéssel, amely a lényegét tekintve végtelen és a világ objektív megismerése folyamatában minden végső mértéket nélkülöz, az axiológiai elemzés megragadja a végest a végtelenben. A személyiség „közép-

[4] *Marx—Engels:* Művei, 20. köt. 457. old. Ennek során Engels az ember és a természet közötti viszonyokat veszi alapul, a természet felett aratott győzelmeinket, de a gondolat értelmének általános szociológiai jelentősége van. Érdekesek ebben a vonatkozásban *Podgórecki* A fejtegetései a negatív következmények beálltának arányairól a törvényhozás által a jogérvényesítés beprogramozott következményei vonatkozásában. L. *Podgórecki* A.: Socyologia prawa. Warszawa, 1962. 165—167. old.

[5] *Alekszejev* Sz. Sz.: A jog társadalmi értéke a szovjet társadalomban. Moszkva, Juridicseszkaja Literatura Kiad. 1971. 9. old.

szintű" elméletei számára, amelyek közé tartozik az általános elméleti jogtudomány,[6] ez különösen fontos, mivel a jogit a személyiben olyan jelenségek határozzák meg, amelyeknek véges mérete van — a mindig lokális társadalmi, kulturális, etikai konkrét megállapítások, normák és az azokkal kapcsolatos rendezettség.[7]

Ugyanakkor a jog értékszempontú megközelítése és a hasznosság mint a jogi érték kritériuma a jogtudomány pártosságát jelenti. A valóság értékszempontú szemlélete nemcsak elméleti, hanem gyakorlati-politikai és ideológiai szemlélet, a siker egyik feltétele a világ forradalmi megváltoztatásáért folyó nagy csatában.[8]

2. Eltekintve attól, hogy a szocialista jogtudomány elmélete viszonylag nemrégen fordult a jog értékének külön vizsgálata irányába, elegendő elméleti és empirikus anyag gyűlt össze ahhoz, hogy a marxista—leninista metodológia alapján felvessük és megválaszoljuk az egyes axiológiai kérdéseket, hozzálássunk a jogelméletben az értékek problémájának monografikus feldolgozásához.[9]

E kutatások eredményeképpen alátámasztást nyert az a gondolat, hogy a jog társadalmi értékét az a képessége alapozza meg, hogy aktív ráhatást gyakorol a társadalom élettevékenységére és fejlődésére, szervezi a társadalmi viszonyok funkcionálását és fejlesztését, biztosítja a kommunista építés objektív törvényszerűségeinek megvalósulásához a jogi eszközöket. Felmerült egy olyan javaslat, hogy a jogot új szempontból — a cél szempontjából kell értékvizsgálatnak alávetni a jogra, mint eszközre vonatkozó szokásos képzetek mellett.[10] Ugyanakkor felvetették azt a kérdést, hogy milyen értéke van a jognak a személy szempontjából.

És valóban, a jognak nemcsak általános társadalmi értéke van, amelyet társadalmi szükségszerűség — a társadalom ama egyetemes szükséglete határoz meg, hogy konstituálni kell és fenn kell tartani az alanyai közötti kapcsolatok formáját.[11] A jog értékes a személy számára, a jog objektív személyi értéket jelent. Ha a legmagasabb társadalmi érték a jognak az a képessége, hogy a társadalmi viszonyok szabályozója legyen,[12] a jog személyi értéke mindenekelőtt abban áll, hogy kielégíti az egyén funkcionálásának és minden irányú fejlődésének a szükségleteit, a lehetőség keretei között megteremti a jogi eszközöket „az olyan feltételek számára, amelyek elősegítik a szovjet emberek, az összes dolgozók képességeinek és alkotó aktivitásának minden irányú kibontakozását".[13]

A szocializmus az egyén számára széles lehetőséget biztosít arra, hogy kielégítse az élettevékenysége, a léte és fejlődése terén jelentkező szükségleteit, létrehozza az anyagi és szellemi értékeket és biztosítja mindazoknak az anyagi és szellemi értékeknek egyéni elsajátítását, amelyekkel a társadalom rendelkezik. Ez nem jelenti azt, hogy már a szocializmus körülményei közepette biztosítva van „minden személy társadalmi helyzetének reális egyenlősége", az embereknek „egyenlő lehetőségekkel való felruházása a képességeik fejlesztése terén", és ezeknek az „egyenlő lehetőségeknek" a felhasználása „egyedül csak" az egyének képességeiben, adottságaiban, hajlamaiban mutatkozó különbségektől függ.[14] Az ilyen jellemzés a kommunizmusra alkalmazható, amikor „valamennyi embernek egyenlő helyzete lesz a társadalomban, azonos viszonya a termelési eszközökhöz, egyenlő feltételek lesznek a munka és elosztás, valamint a közügyek irányításában való aktív részvétel terén".[15]

---

[6] *Szabó* Imre az ismeretek e területének a tartalmát vizsgálva felveszi abba a jog értékének filozófiai részét (l. *Szabó* Imre: A jog társadalmi funkciói, Állam- és Jogtudomány, 1973. XVI/4. 554. old.

[7] L. Tudomány, etika, humanizmus. Voproszü Filoszofii, 1973. 8. sz. 99. old.

[8] L. *Popov* Sz.: Az axiológia és annak burzsoá magyarázói. Kommunyiszt, 1969. 11. sz. 92. old.; *Tugarinov* V. P.: Az értékek elmélete a marxizmusban. A Leningrádi Egyetem, 1968. 5. old.; *Tumanov* V. A.: A jelenkori antimarxizmus és a jogelmélet. SzGP. 1969. 4. sz. 62. old.; *Nedbajlo* P. E.: Bevezetés az általános állam- és jogelméletbe. Viscsa Skola, 1971. 110. old.

[9] Az értékek problémáján mi Drobnickijt követve a világnézet „valamilyen más mértékének a feltárását értjük a létezés szférája mellett, amelyet a »rendes« tudomány tanulmányoz" (*Drobnickij* O. G.: Az életre kelt tárgyak világa. Moszkva, Politlit. 1967. 11. old.). Ebben a vonatkozásban különös érdeklődésre tartanak számot a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején az alábbi szerzőktől megjelent munkák: *Alekszejev* Sz. Sz., *Boruckaja—Arktovaja* M., *Vitruk* N. V., *Mihajlova* N., *Nasitz* A., *Nedbajlo* P. E., *Nenovszkij* N., *Peschka* V., *Pojezná* A., *Rabinovics* P. M., *Szamoscsenko* I. Sz., *Szafarov* E. A., *Tumanov* V. A., *Csikvadze* V. M. és mások (l. pl. *Peschka* V.: A modern jogfilozófia alapproblémái, Bp. 1972.; *Pojezná* A.: K významu axiológie pre vedy o štáte a prave. Pravny Obzor, 1973. 3. sz.; Szotáczky M.: A jog lényege. Bp., 1970., *Mihajlova* M.: Az egyén joghelyzete a szocializmusban. Szofia, 1972. 6., 111. old. és mások).

A szocialista országok joghallgatóinak írt tankönyvekben külön fejezetek jelennek meg, amelyek a jog axiológiájával foglalkoznak. L. pl. *Antalffy* Gy., *Samu* M., *Szabó* I., *Szotáczky* M.: Állam- és jogelmélet, Bp. 1972. 192—194. old.; A szocialista jog elmélete. Szofia, 1973.

[10] L. *Nenovszki* N.: A jog mint a szocialista társadalom eszköze és célja. A szocialista jog jellemzése az érték szempontjából. A szófiai egyetem Évkönyve, Jogi Kar, 1972. XIII. köt. klny. Szófia, 1973.

[11] L. *Rabinovics* P. M.: A szocialista jog mint érték. „A szocialista törvényesség problémái a Szovjet állam fejlődésének jelenlegi szakaszában. Főiskolák közötti tudományos konferencia. Az előadások tételei." Harkov, 1968. 21. old. A szükségletről mint a jelenség szociális értéke meghatározásának előfeltételéről. L. *Kopnyin* V. P.: A filozófiai ismeretek természetéről és sajátosságairól. Voproszü Filoszofii, 1969. 4. sz. 132—133. old.; *Jakuba* E. A.: A jog és erkölcs mint a társadalmi viszonyok szabályozói a szocializmusban. Harkov, 1970. 125. old.

[12] *Sebanov* A. F.: A jog és politika egységére vonatkozó lenini gondolatok nagy életképessége. SzGP, 1974. 4. sz. 8. old.

[13] Az SzKP XXIV. kongresszusának anyagai. Moszkva, Politlit. 1971. 41. old.

[14] *Rabinovics* P. M., *Vitruk* N. V.: A szocialista jog és az egyén. Pravovedenie, 1970. 3. sz. 20. old.

[15] Az SzKP programja. Moszkva, Politlit. 1961. 63. old.

A szocialista jognak nem azért van személyi értéke, mert biztosítja az emberek tényleges egyenlőségét, hanem azért, mert a legmagasabb rendű valóságos érték a jog számára a személy. Nem lehet ezzel kapcsolatban egyet érteni azzal, hogy a „legfontosabb", „legmagasabb" társadelmi értékek a társadalmilag hasznos munka, a társadalmi tulajdon vagy az állampolgárok alanyi jogai.[16] Annak ellenére, hogy ezek a jelenségek a szocializmus társadalmi értékrendszerében nagyon magas helyzetet foglalnak el, mégis származékosak, bizonyos értelemben másodlagosak az emberi személyiséghez viszonyítva. A kommunisták programkövetelménye „mindent az ember nevében, minden az ember javára", amely következetesen kifejezésre jutott a szocialista országok kormányzópártjainak pártdokumentumaiban, a személy vonatkozásában a termelés, a politika, a kultúra céljaként jelentkezik, továbbá abban, hogy a jog tartalmát és funkcionálását áthatja az ember védelmének az eszméje, az ember számára a legjobb életfeltételek biztosítása, a szocializmus anyagi és kulturális javai megszerzésének, elsajátításának a lehetősége. Így kell felfogni a szovjet államban kialakított légkör jogi kereteit, amelynek „elő kell segítenie azt, hogy a társadalmi élet valamennyi részlegénél, a munkában és a mindennapi életben megszilárduljon az ember iránti tisztelet és gondoskodás".[17]

3. A társadalmi eszmék történetében minden korszak élenjáró gondolkodóinak gondolatvilágában mindig a humanisztikus ideálok voltak a legjelentősebbek. Az antik filozófia elvétől, amely szerint az ember valamennyi dolog mércéje, a személy önértékére vonatkozó kanti eszméig, a XIV—XVI. századok humanizmusától az utópista szocializmus tanításáig, amely szerint az ember értékének az eszméje központi jelentőségű, a vallási dogmákkal szembeni szerény ellenszegüléstől a radikális társadalmi átalakulások igényléséig — mindebben olyan kísérletek nyilvánultak meg, amelyek humanisztikus ideológiai formákban igyekeztek megoldani az éles társadalmi problémákat. A jelenlegi időszakban a humanizmus lexikája a társadalmi filozófia és szociológia burzsoá rendszereiben széles körben elterjedt eszközzé válik a társadalmi problémák ideológiai megalapozására, a legélesebb ellentmondások indokolására. A burzsoá ideológusok megjátsszák a humanizmust, kísérletet tesznek arra, hogy bebizonyítsák a személy magas fokú értékét a kapitalista társadalomban és ugyanakkor meghamisítják az emberről szóló marxista—leninista tanítást, a szocialista építés gyakorlatát. A klasszikusok őszinte fejtegetéseivel szemben, amelyek szerint az emberi érték abban áll, hogy milyen értékes, mi az ára, „azaz az ember értéke annyi, amennyit az ereje felhasználásáért adni lehet",[18] a burzsoázia szembe helyezi annak álszent „bizonyítékait", hogy a burzsoá törvény számára az emberi személyiség autonóm érték ... az egyes ember személyiségét nem csak eszközként, hanem öncélként is értelmezik.[19] Ugyanakkor a marxizmust, az „értékelképzelések" teljes figyelmen kívül hagyásával vádolják, a személyiség lebecsülésével.[20]

A valóságban „az embernek mint öncélnak a lebecsülése" kérdésében a burzsoá tudatos állásfoglalása, „annak erénye".[21] Ezt a következtetést és annak elkerülhetetlenségét, hogy az emben vereséget szenved a burzsoá tulajdonnal való konkurrenciában, a kapitalizmus fejlődésének egész története igazolja.[22] Nem jelent kivételt a mai burzsoá államok jogi ideológiája és jogi gyakorlata sem.

4. A marxizmus a történelemben először indokolta meg tudományosan és oldotta meg gyakorlatilag az emberi személyiség értékének, az emben önértékének a problémáját. A marxista filozófiában a humanizmus úgy jelentkezik, mint „a gondolatok olyan rendszere, amely — Parsons H. szavai szerint — a tudás és az érték ügynökévé és próbakövévé teszi az embert."[23] A személyt a marxista elmélet viszonylagos értéknek tekinti, amely az ember tevékenységének a többi ember és az egész társadalom élete szempontjából betöltött jelentőségétől (pozitív vagy negatív jelentőségtől, annak fokától) függ,[24] valamint abszolút értéknek, amely az értékbeli kimeríthetetlenségében, a lényegi erőinek végtelen potencialitásában, „az ember alkotó adottságainak" gazdagságában jut kifejezésre, minthogy az ember „kialakulása" abszolút mozgásban van."[25]

Amikor a szocialista jog a jogszabályokban a személy létének és fejlődésének humánus fel-

[16] L. *Kopejcsikov* V. V.: A szocialista demokrácia és a munkakollektíva, SzGP, 1974. 25. old.; *Nasitz* A.: Jogalkotás, Moszkva, Progressz., 1974. 90. old.; *Kuznyecov* A. V.: A szovjet állampolgárok alapjogainak büntetőjogi biztosítékai. SzGP, 1974. 6. sz. 93. old.

[17] Az SzKP XXIV. kongresszusának anyagai. 84. old.

[18] *Hobbs* T.: Válogatott művek, 2. köt. Moszkva, 1964. 118. old.

[19] *Bachenski* I. M.: Die Kommunistische Ideologie und die Würde, Freiheit und Gleichheit der Menschen im Sinne des Grundgesetzes für die Bundesrepublik Deutschlands. vom. 25.05. 1949. Bonn, 1956. 20.

[20] L. uo.: Marx véglegesen tagadja az egyén önértékét (Berdjajev N.: Az alkotó munka értelme. Moszkva, 1916. 83—84. old. A szovjet álláspont szerint — állapítja meg De George R. T. — az érték végleges bázisa láthatólag nem az egyénektől indul ki, hanem a kollektíven vett emberektől, az emberiségtől vagy a tömegektől). *De George* R. T.: Value theory in Soviet phylosophy: a western confrontation. Mehico D. F. 1963. szept. 7—14. 14. old.

[21] *Marx—Engels*, Művei, I. köt. 411. old.

[22] A londoni City pénzügyi és kereskedelmi köreinek napilapja, a Financial Times 1973. augusztus 1-i számában kénytelen volt elismerni, hogy Angliában túlságosan nagy az egyenlőtlenség az emberek között és, hogy „személyi szabadság egyenes arányban van a vagyonnal". Ugyanilyen az arány a burzsoá világban a többi emberi értékeket illetően is.

[23] *Parsons* H. L.: Humanism and Marxis Thought. Spriengfield-Illinois, 1971. 164. old.

[24] *Dugarinov* V. P.: A marxista filozófia és az értékek problémája. Az érték problémája a filozófiában. Moszkva, Nauka, 1966. 21. old.

[25] *Marx—Engels:* Művei, 46. köt. I. rész. 476. old.

tételeit rögzíti, a személy értékének abszolút voltából és egyidejűleg viszonylagos voltából indul ki. „Az állam és jog legmagasabb rendű értékelése — hangsúlyozta ki helyesen Nedbajlo, P. E. — a személyre vonatkozó kommunista eszmék szempontjából való értékelésükből áll."[26]

A szocialista demokrácia feltételei között a jognak ez az álláspontja az emberi lét törvényben való kifejezésre juttatásával nyer megalapozást: „nem az ember létezik a törvény számára, hanem a törvény létezik az ember számára; itt a törvény az emberi lét..."[27]

A jog szabályozza, korrigálja a nem jogi értékek termelését és elosztását, meghatározott módon szervezi, rendezi a személyi értékek rendszerét a szocializmus feltételeinek megfelelően, és a társadalom személyi struktúrája szerint, miközben maga is (az értékek) e rendszerének alkotórésze.

5. Egyidejűleg a jog viszonylagosan önálló rendszer és maga is alávethető értéki differenciációnak az ember élettevékenységének általa „kiszolgált" területei vonatkozásban. A jogi értékek hierarchiája az emberi létnek a jog által közvetített oldalai jelentőségétől függ, az értékelés pedig a jogi értékek egyes fajtái jelentőségéről alkotott egyéni képzetektől.[28]

Az egyén jogi értékrendszerének alapja a szabadság. „Az emberi élet — írja Kerimov, D. A. — csak a valódi szabadság körülményei között kap értelmet. Csak a szabadság változtatja át mindazt, ami emberi, ésszerűen emberivé, és csak a szabadság feltételei közepette nyer lehetőséget az egyén arra, hogy harmonikusan tökéletesedjen."[29] És valóban, az élet, az ember tevékenysége csak a szabadság körülményei között lehetséges, a szabadság állapota, fejlettségének a foka meghatározzák az ember szükségleteinek alakulását és kielégítését, a lehetőségeket önmaga kifejezésére és a társadalomban a maga helyének megtalálására, a személyiség sokrétű és harmonikus fejlődésére.

Ennek azonban nincsen semmi köze Sartre fejtegetéseihez a szabadságról mint az emberi értékek egyedüli alapjáról, az olyan alapról, amely „maga minden alapot nélkülöz".[30] A szabadság egzisztencialista felfogása, amely szerint az a társadalomtól való szabadságot jelenti, elvi módon különbözik a marxista felfogástól a szabadságról a társadalomban, az olyan szabadságról, amelynek reális alapjai vannak az egyén szociális-gazdasági és politikai életfeltételeiben, a szabadság eszméjét megtermékenyítő ésszerű szociális intézményekben.[31]

A társadalom szabadsága, a szociális intézményei demokratikusságának a foka és az egyén aktív részvétele ezeknek az intézményeknek a funkcionálásában — ebben jutnak kifejezésre az egyén szabadságának alapvető feltételei, ide számítva a jogi szabadságot is. Ezt különösen fontos kihangsúlyozni tekintettel arra, hogy a mindennapi tudatban olyan képzetek terjedtek el, mintha a szociális normák korlátoznák az egyéni szabadságot.

De a valóságban az emberi lét természetes és társadalmi törvényszerűségeit, a társadalmi élet fejlődésének tendenciáit helyesen tükröző jogszabályok rendezik az emberek érintkezését, azok kölcsönös viszonyait és kapcsolatait a makro és mikro környezettel. Az ilyen jogszabályok, mint minden ésszerű szociális intézmény, segítik a társadalom hatékony igazgatását (önigazgatását), biztosítják az egyéni szabadságot.

Az államilag szervezett társadalomban az egyéni szabadságot meghatározó és e szabadságot biztosító legfontosabb normarendszer a jog. „A szovjet törvények — mondotta Brezsnyev, L. I. a békeszerető erők világkongresszusán — az állampolgáraink számára széles körű politikai szabadságjogokat biztosítanak. Ugyanakkor védelmezik a rendszerünket, a szovjet nép érdekeit mindazokkal szemben, akik kísérletet tesznek arra, hogy visszaéljenek e szabadságjogokkal. Ez teljes mértékben megfelel az emberi jogokról szóló azoknak a nemzetközi aktusoknak, amelyeket a Szovjetunió ratifikált, amelyek kimondják, hogy a bennük felsorolt jogok nem lehetnek korlátozás tárgyai, kivéve azokat, amelyekről a törvény rendelkezik és amelyek az állam biztonsága, a társadalmi rend, a lakosság egészsége vagy erkölcsei, avagy mások jogai és szabadságai megvédéséhez szükségesek."[32] A Szovjetunióban hatályban levő jogszabályok és azok alkalmazási gyakorlata az emberi jogokról szóló általános nyilatkozat 8—12. cikkeinek szövegével egybevetve teljes mértékben igazolja ezt a következtetést.

A szocializmus jogrendszere tükrözi és objektivizálja a társadalom és az egyén szabadságát. A jog a „szabadság" hivatalos mércéje, „ha-

---

[26] *Nedbajlo* P. E.: Bevezetés az általános állam- és jogelméletbe. 108. old. Janovszkij G. azon a véleményen van, hogy az a jog „jó", „igazságos", amely elősegíti az emberi ideál megszilárdulását. (Jankowski H.: Prawo i moralnosc. Warszawa, 1968. 179. old.)

[27] *Marx—Engels:* Művei, I. köt. 231—232. old. Peschka V. megkülönböztetve a jog értékmértékének abszolút és viszonylagos, objektív és szubjektív, anyagi és formális jellegét, arra a következtetésre jut, hogy a jog és az érték kapcsolatának a marxista jogfilozófia aspektusában való vizsgálata során ezt a mértéket az emberi lényeg marxista fogalma irányában kell keresni. *Peschka* V.: Jog és érték, Acta Jurdica, 1970. fasc. 3—4, 397—398. old.

[28] A szocialista irodalomban már kifejtettek olyan gondolatot, hogy a jog axiológiai elemzése során el lehet különíteni a legmagasabb értékkel bíró normákat. *Rabinovics* P. M. és *Vitruk* N. V. azon a véleményen van, hogy a jogszabályok viszonylagos értéke attól függ, hogy milyen jelentősége van a meghatározott egyén számára azoknak a lehetőségeknek (szubjektív jogoknak), amelyeket az adott norma biztosít. (I. m. 23. old.)

[29] *Kerimov* D. A.: A jog filozófiai problémái. Moszkva, Müszl., 1972. 407. old.

[30] *Sartre I. P.:* L'être et le neaut. Paris, 1943. 79. old.

[31] *Marx—Engels:* Művei. III. köt. I. kiad. 687—688. old.

[32] *Brezsnyev* L. I.: A lenini úton. 3. köt. Moszkva, Politizdat, 1974. 338. old.

tárnormája", „skálája" (Matuzov, N. I.). E szabadság határait a szocializmus fejlődésének társadalmi-történeti feltételei határozzák meg, ezek a határok nem jelentik a szabadság korlátozását, hanem annak tartalmát, nagyságát, mértékét. Ahogyan az ókori rómaiak mondották: *in favorem libertatis omnia jura clamant,* és ehhez hozzátették *sed est modus in rebus.* A társadalom és az egyén szabadsága hivatalos mértékének a funkcióját a jog tölti be. A szabadság az államban — mutatott rá Marx — a törvény formájában létezik — a törvények gyűjteménye a szabadság bibliája,[33] és ezért az egyén joghelyzetét az államban teljes joggal lehet a jogi szabadsága mértékének tekinteni.[34]

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a jog teremti meg az egyén szabadságát,[35] a jogok és szabadságok, az egyén jogai és szabadságai azonosságát.[36] Először is el kell különíteni a szabadság filozófiai aspektusát, amelynek a világ megismerése objektív folyamatának végtelensége folytán nincsenek méretei. Ez a szabadság önálló aspektusa és ezért pontatlan lenne, ha a politikai, gazdasági, szociális aspektusokat (formákat, oldalakat) „a szabadság mint filozófiai kategória" megnyilvánulásaiként képzelnénk el.[37] Másodszor, az egyéni szabadság mindenekelőtt társadalmi-gazdasági téren nyilvánul meg. „E szabadság legmagasabb megnyilvánulása — az ember felszabadítása a kizsákmányolás alól".[38] Az egyén társadalmi-gazdasági felszabadítása előfeltétele és feltétele a valódi egyéni szabadság kialakulásának és fejlődésének. Harmadszor, az egyéni szabadság „a történeti szabadság individuális módosulása".[39] Ezt a szabadságot az egész társadalom szabadságának a fejlődése határozza meg. A szabadság egyéni elvárásai, követelményei meghatározottak és ebben az értelemben korlátozottak a társadalom szabadságának foka által a történelmi fejlődés minden adott szakaszán. De a társadalom szabadsága nem határozza meg eleve feltétlenül a társadalom minden egyes tagjának a szabadságát. A társadalom szabadsága csak meghatározza a lehetséges egyéni szabadság külső kereteit, határait. E határok között a politikailag uralkodó osztály az állam és jog közvetítésével meghatározza az osztályok, társadalmi csoportok, emberi közösségek, egyes személyek szabadságát. Az állam közvetítő az ember és az ember szabadsága között.[40] Végül gyümölcsözőnek tűnik Patyulin, V. A. gondolata, aki mint a részt és az egészt megkülönbözteti az egyéni szabadságot és az egyén szabadságát. Ez utóbbi társadalmi realitásként feltételezi a gazdasági, politikai és egyéb garanciákat, amelyek biztosítják az egyén számára létezésének és funkcionálásának szükséges feltételeit. Az egyéni szabadság kívül esik az állampolgárok állam iránti kötelezettségeinek határain (bár annak biztosítása az állam aktív tevékenységével kapcsolatos), ez a szabadság a konkrét egyén „ténylegesen kialakuló és a társadalom és az állam által védett szabadsága az egyéni élettevékenysége szférájában, amely a külső beavatkozás megengedett határait tükröző viszonyok összességében nyilvárul meg".[41]

A jogi szabadság (a szabadság a létezése jogi aspektusában) ilyenképpen a szabadság társadalmi-gazdasági tartalma által meghatározott és leglényegesebb sajátossága az, hogy az állam és jog közvetíti. Az egyén szabadsága, amely magában foglalja az egyéni szabadságot, a társadalom szabadságán alapul és a szabadság egyedi léteként jelentkezik.

Az egyén szabadsága mindenekelőtt felismert szükségszerűség. És a jog értékjelentősége az egyén számára ebben a vonatkozásában is abban áll, hogy a jogot a szociális szükségesség keretein belül hozzák létre és valósítják meg. A jogban az állami akarat jut kifejezésre, nyer rögzítést, amelynek tartalmát a társadalom életének anyagi feltételei határozzák meg. Ebben az értelemben a jog a törvényszerűt tükrözi.[42] ismereteket nyújt az ember számára a társadalmi élet jelenségeiről, „a társadalmi fejlődés törvényszerűségeire vonatkozó ismeretek felhalmo-

[33] *Marx—Engels:* Művei, I. köt. 57—58. old. A jog az önálló szabadság abszolút fogalmának meglevő léte — írta Hegel. — A szabadság eszméje fejlődésének minden fokozata a reá jellemző külön joggal bír, minthogy az a szabadságmeghatározások egyike szerinti szabadság meglevő léte..., a jog rendszere a megvalósított szabadság birodalma. *Hegel:* Művei, VII. köt. 31, 54. old.

[34] Ez *Mihajlova* M. bolgár tudós munkáiban az egyén joghelyzetére vonatkozóan kifejtett alapvető gondolatok egyike. (L. i. m.)

[35] A szabadságot nem a jogszabályok, hanem a társadalmi-politikai rendszer hozza létre. *Farber* I. E., *Rzsevszkij* V. A.: A szovjet alkotmányjog elméletének kérdései. Első füzet, Szaratov, 1967. 64. old. L. továbbá *Vesszerl* G.: A szabadság marxista—leninista fogalma és a reálisan létező szocializmus, Voproszü Filoszofii, 1974. 3. sz.

[36] A Nagy Szovjet Enciplopédia, 2. kiad. 38. köt. 267. old.; Az egyén, a társadalom és az állam. Moszkva, Nauka, 1966. 34. old. Az irodalomban ezeket a nézeteket jogos kritikának vetették alá (l. *Kucsinszkij* V. A. i. m. 30—31.; *Vojevodin* L. D.: A szovjet állampolgárok alkotmányos jogai és kötelességei. A Moszkvai Egyetem, 1972. 54—55. old.). Érdekes gondolatokat fejtett ki a jog és szabadság kölcsönös viszonyáról *Patyulin* V. A.: Az állam és az egyén a Szovjetunióban c. könyvében. Moszkva, Nauka, 1974. 151. és köv. old.

[37] *Kerimov* D. A.: i. m. 451. old.

[38] Az SzKP programja, 16. old. Jellemző, hogy még a burzsoá irodalomban is előfordul, hogy a politikai jogokat formális jogokként jellemzik, ha azok nem kapcsolódnak a szociális-gazdasági jogokhoz. L. péld. *Drost* P. N.: Human Rights as Legal Rights. London, 1965. 165. old.

[39] *Davidovics* V.: A szabadság határai. Moszkva. Molodaja Gvardija, 1969. 8. old.

[40] *Marx—Engels:* Művei. I. köt. 355—356. old. L. továbbá Ragyko P. N.: Politika, jog és a személyi szabadság. (A kölcsönös kapcsolatok egyes aspektusai.) A szovjet Belügyminisztérium nyomozói főiskolája által kiadott művek. 6. köt. Volgograd, 1972.

[41] *Patyulin V. A.:* A személyi sérthetetlenség mint jogintézmény. SzGP, 1973. 11. sz. 12—13. old. Uo. az állam és az egyén a Szovjetunióban. 53, 56, 159. és köv. oldalak.

[42] *Marx—Engels:* Művei. I. köt. 326. old.

zásának sajátos formája". A *Corpus juris civilis*, a Napoleoni Kódex, az Orosz birodalom törvényeinek gyűjteménye, a szovjet törvénykönyvek stb. vajon ezek nem a korszakunk élete törvényszerűségeire vonatkozó ismeretek, információk tárházát, gyűjteményét jelentik-e?[43] Ezeket a fejtegetéseket nem cáfolja az, hogy a jog esetleg pontatlanul, eltorzítottan tükrözi a valóságot, „eltolódott formában" tükrözi a realitást (Tumanov, V. A.). A társadalmi élet egyetlen ideológiai formája sincs biztosítva az ilyen veszélyekkel szemben. De ez nem nyújt alapot arra, hogy tagadjuk a társadalmi élet tükröződését és az ideológiát. Az egyéni-axiológiai aspektusban fontos annak kihangsúlyozása, hogy az emberek az értékinformációk vonatkozásában a legmagasabb fokú érzékelő képességgel bírnak. Nem véletlen, hogy a filozófiai irodalomban találkozunk a nevelésnek olyan meghatározásával, amely szerint az a személy értékorientációinak, értékskálájának alakítására irányuló folyamat, és a művelt ember olyan meghatározásával, hogy az értékileg orientált ember (Zelenov, L. A.).

A jogban az értékinformációk központi helyet foglalnak el. S éppen ezért nem lehet egyetérteni Mickevics A. N. megállapításával, aki szerint „a társadalmi viszonyok tükröződése a jogban — még a legtudományosabb tükröződés sem — nem bizonyítja azt, hogy az emberiség a társadalmi életet a jog segítségével ismeri meg. A jogi törvények és a törvényhozó tevékenysége a tudomány törvényeitől függ". De ez a függőség nem zárja ki a jog megismerési lehetőségeit. Helyesen állapítja meg Akszenyenok G. A. a következőket: „A törvény a tudomány, a tudományos vívmányok és eredmények elismerése. Sőt mi több, ez olyan elismerés, amelyet az állam megerősít."[44] A jog függősége a tudománytól nem cáfolja a jognak azokat a lehetőségeit, hogy a világ megismerésének elméleti formája legyen. De a megismerés, a lét elsajátítása specifikus formájáról van szó. Az túlnyomórészt „kész ismeretet foglal magába és nem arra szolgál, hogy közvetlenül új ismereteket nyújtson, azaz nem eszköze az objektív törvényszerűségek megismerésének"[45]

Az egyén szabadsága nemcsak felismert szükségesség, hanem a személynek e szükségesség szerinti tevékenysége, a magatartási variáns kiválasztásának és e választás megvalósításának a lehetősége és képessége. A jog biztosítja az olyan emberi tevékenység kiválasztásának a lehetőségét, amely a szocializmus anyagi és kulturális javainak a megszerzésére irányul. Amikor a jog megállapítja az állampolgárok alanyi jogainak széles körét, amikor e jogok „tárházaként" (Alekszejev Sz Sz.) szerepel, ezzel biztosítja a kiválasztott magatartási variáns megvalósítását, az anyagi, politikai, jogi garanciák rendszerére támaszkodva. Egyidejűleg a jog meghatározza az ember kötelességeit a társadalom, a többi ember irányába. E kötelezettségek megállapítása, azok összefüggése a jogokkal és a szabadságokkal — mindez szükséges feltétele az egyén normális fejlődésének és funkcionálásának. Az emberi lét jogi színvonalán ez az összefüggés az egyén jogi státusának, az ember jogképességének, jogi érintkezésének, a jogi magatartásért viselt felelősségének előfeltétele vagy tartalma.[46]

Az egyén tevékenységének szabadsága az emberekkel, az emberi közösségekkel való érintkezése folyamán valósul meg. A jog akkumulálja az emberek érintkezésének szociális tapasztalatait, szabályozza és korrigálja az emberek kölcsönös viszonyait a társadalomban. A jog nemcsak „valamihez biztosít szabadságot": aktív tevékenységhez, a személy tevékeny önkifejezéséhez, hanem „valamivel szemben is biztosít szabadságot", azaz mentességet nyújt valamitől: a korlátozásoktól, az egyén élettevékenységébe való beavatkozástól.

A jog irányító ráhatást gyakorol az egyénre a társadalomban való funkcionálása folyamán. Az ember a legbonyolultabb, magas fokon szervezett rendszer, amely állandó irányító ráhatást igényel. Ez a ráhatás a tevékenység szabadságának, az egyén önmegszilárdításának és önkifejeződésének szükséges feltétele a társadalomban, az emberekkel való sokféle kapcsolatokban. Az irányítási rendszerben az ember mint az irányítás tárgya és alanya lép fel, a jog pedig nemcsak arra irányul, hogy tárgyként kapcsolja be az embert az irányítási rendszerbe, hanem az egyén — az irányítás alanya szerepének következetes növelésére is, abból a célból, hogy elérhetővé váljon az általános (a nép, az állam), a különös (az emberek szociális, nemzetiségi és egyéb közösségei), s az egyes (az egyén) között a teljes, egyetemes, fejlett egység.

Ilyenképpen a jog értékét a személy szempontjából mindenekelőtt a jogi anyag olyan tulajdonságai határozzák meg, amelyeket fel lehet használni az egyén szabadságának megállapítására és megvalósítására, arra, hogy az egyén ismerje fel a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit, aktívan vegyen részt a társadalmi életben, az emberekkel való érintkezés folyamán részese legyen az igazgatásnak és önigazgatásnak.

A jogi ráhatás területén és körében nagy-

[43] *Usakov A. A.*: A tartalom és forma dialektikájáról a jogban, a jog gnoszeológiai funkciójáról és a jogi megismerés kategóriáiról. A Perm-i egyetem tudományos füzetei, 199. sz. 331. old. L. továbbá Javics L. Sz.: A jog és a társadalmi viszonyok. Moszkva, Juridicseszkaja Literatura, 1971. 150—152. old.

[44] *Mickevics* A. V. recenziója *Javics* L. Sz. A jog és a társadalmi viszonyok c. könyvéről. SzGP, 1973. 2. sz. 141. old. Akszenyenok felszólalásai a Voproszü Filoszofii kerekasztalánál. Voproszü Filoszofii, 1973. 10. sz. 48. old.

[45] *Vasziljev* A. M.: Jogi kategóriák és azok helye a társadalomtudományok kategóriái között. Az Összszövetségi Levelező Jogi Intézet Művei, 32. köt. 1973. 92. old.

[46] L. *Mihajlova* M.: Az egyén jogi helyzete a szocializmusban, mint a jogi szabadságának mértéke. Pravna Miszöl, 1970. 4. sz.; *Szamoscsenko* I. Sz., *Faruksin* M. H.: Felelősség a szovjet törvényhozás szerint. Moszkva, Juridicseszkaja Literatura, 1971. 17—30. old.

számú olyan egyéni érték van, amelyeket jogi eszközök szabályoznak és védelmeznek. A jog biztosítja valamennyi egyéni érték létezésének természetes feltételeit, védelmezi az ember életét, testi szervezetét, személyi sérthetetlenségét. A jog határozza meg az egyén jogi aktivitásának tartalmát, létrehozza az ember tevékenysége számára az értékmutatókat és a tevékenységének mértékeit, megfelelő kommunikatív lehetőségekkel bír a személyi jelentőségű információk átadására. A szocializmus feltételei közepette a történelemben először válik valósággá az ókori jogászok ismert megállapítása: *jus est ars boni et aequi:* a szocialista jog a szocialista rendszer jóságának és igazságosságának a kifejeződése, olyan eszköz, amely lehetővé teszi a társadalmi igazságosság elérését.[47]

A szabályozandó és védelmezendő egyéni értékek természetének megfelelően nyernek meghatározást azok a formák, módszerek és módozatok, amelyekkel a jog ráhatást gyakorol az ember értékvilágára. Ez gyakorlatilag azt kívánja, hogy meghatározzuk az egyéni értékek alárendeltségét, megállapítsuk a jog által védelmezett személyi javak viszonylagos értékét. Ezeket az értéklő műveleteket mind a törvényhozó, mind pedig a törvény alkalmazója folytonosan megvalósítja. Így, a szocialista jog humanizmusa megköveteli, hogy az egyéni értékek között külön kiemeljük az ember életét (valamennyi egyéni érték létezésének természetes feltételét), és az ember szabadságát (ami az egyén legmagasabb szociális értéke). Ez visszatükröződik például abban, hogy a halálbüntetést olyan kivételes büntető intézkedésnek tekinti a jog, amelyet csak a teljes visszavonásáig kell alkalmazni (a Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok büntető törvényhozása alapjainak 22. cikke); abban, hogy az embernek a szabadságtól való jogellenes megfosztását, a szabadság korlátozását az állam a legszigorúbb eszközzel, a büntetőjog eszközével bünteti (az Ukrán SzSzK Btk-jának 123., 127., 130., 136., 139. és egyéb cikkei). A szabadság egyéni értékével sok esetben a szocialista igazságszolgáltatás és igazságosság olyan meghatározó értéke sem tud „versenyezni", mint az igazság: a szabadságvesztés büntetéssel fenyegetett bűncselekmények miatt indult bűnügyekben szabályként nincs helye előzetes letartóztatás elrendelésének, bár gyakran fennáll az a lehetőség, hogy a terhelt esetleg szökésével kivonja magát az igazságszolgáltatás alól vagy más módon akadályozza az igazság feltárását. (Az Ukrán SzSzK büntetőeljárásának 115. cikke.)[48]

A jogalkotás és a jogérvényesítés alanyai a különböző értékek összehasonlítása, ezek társadalmi és egyéni jelentőségének egybevetése folyamán gyakran ütköznek olyan problémahelyzetbe, amelyben valamennyi jelentős társadalmi és egyéni érdek és az ezeknek megfelelő értékek harmonikus összeegyeztetése gyakorlatilag lehetetlen. A törvényhozó az ilyen esetekben — állapította meg Nasitz A. — kénytelen előnyben részesíteni meghatározott érdekeket és értékeket vagy még ezen túlmenően is védelmezni az egyes érdekeket és értékeket mások kárára.[49] Ugyanígy kénytelen eljárni a jogalkalmazó is.

Az e probléma gyakorlati megoldásának szakadatlan igénye olyan kísérleteket vont maga után, hogy a jogi ráhatás szférájába felvett „értékek hierarchiája" alapján létrehozzák az egyéni értékek skáláját. Ezen az alapon tesznek ajánlásokat jogszolgáltató szerveknek, s így különösen olyan ajánlást, hogy a büntetőügyek nyomozása során fel lehet áldozni meghatározott értékeket a magasabb jelentőségű érték megőrzése és megóvása végett.[50]

Anélkül, hogy külön foglalkoznánk az egyes szerzők által javasolt „értékskálával" és annak alkalmazott jellegével, rá kell mutatni annak a kísérletnek metodológiai hasznosságára, amely arra irányul, hogy megfelelően szubordinálja a nyomozó, az ügyész, a bíró „munkakörébe" tartozó értékeket. És ebben a vonatkozásban nem lehet egyetérteni Sztrogovics, M. Sz. professzorral, aki elvi alapon ellenzi az ilyen „erkölcsi árjegyzék" alkalmazását. Ratinov és Zarhin álláspontját kritizálva gyakorlati példákat hoz fel arra nézve, amikor a jog behatol az emberek életérdekeinek a területére, különösen ilyen a büntetőfelelősségre vont személy előzetes letartóztatása. Véleménye szerint az előzetes letartóztatás alapja a törvény és nem az az alábbi értékek konkurrenciája: a személyi szabadság, az ember méltósága, valamint az ügy kinyomozásának, az igazság megállapításának az érdekei.[51] És valóban, az előzetes letartóztatást „csak szigorúan a törvénynek megfelelően, a törvény alapján rendelik el". De ennek nincs semmi köze az érdekek említett konkurrenciájához. Az egyén jogi szabadsága az adott esetben nem verseng más értékekkel, hanem éppen ellenkezőleg harmonikus összhang jön létre közöttük. A jogi szabadság feltételezi az ember tényleges szabadsága korlátozásának a lehetőségét, az ezekben a korlátozásokban tárul fel, amennyiben azokat a törvény írja elő. Az emberek jogi szabadsága érdekében valósul meg a büntetőügyek nyomozása is.

Ilyen pontatlansággal találkozunk azoknál a szerzőknél is, akik nem foglalkoznak a jog axiológiai aspektusaival. Így Ivanov V. A. a személyi sérthetetlenség alatt „az állampolgárnak

[47] L. *Szotáczky* M.: Socialist Law and Justice. „Current problems of Socialist Jurisprudence." Pécs, 1971. A Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága többször rámutatott az iránytmutató magyarázataiban, az egyes ügyekben hozott határozataiban és az összefoglalóiban arra, hogy az igazságosság követelménye a szocialista jogrendszer elvi alaptétele. (L. pl. Bjulleten Verhovnovo Szuda SzSzSzR 1972, 4. sz. 33. old.)

[48] L. továbbá *Cieslak* M.: Polska procedura karna. Warszawa, 1971. 375. old.

[49] *Nasitz* A.: Jogalkotás. Progressz, Moszkva, 1974. 89. old.

[50] L. *Ratinov* A., *Zaharin* Ju.: Nyomozási etika. Szocialiszticseszkaja Zakonnoszt, 1970. 10. sz. 34—36. old.

[51] *Sztrogovics* N. Sz.: i. m. 95. old.

szabad, senki más véleményétől nem függő olyan állapotát érti, amikor az a saját belátása szerint valósíthatja meg az őt megillető jogokat és teljesítheti a reá háruló kötelezettségeket". A továbbiakban ez a szerző példákat hoz fel „a személyi sérthetetlenség korlátozásának jogi alapjaira nézve", az emberi szabadság „csorbítására" — éspedig szerinte ilyenek az államhatalmi és államigazgatási szervek aktusai. Patyulin V. A. helyesen jegyzi meg, hogy az ilyen fejtegetések elkerülhetetlenül olyan következtetés levonásához vezetnek, mintha a jogszolgáltató szervek csakis azzal foglalkoznának, hogy korlátozzák a személyi sérthetetlenség jogát.[52]

Így tehát a személyi értékek „skálába" foglalásával kapcsolatos probléma elvi kritikája megalapozatlannak tűnik. Éppen ellenkezőleg a jog axiológiai elemzésének egyik fontos feladata az, hogy a jogelméletben visszatükrözze a személyi értékek objektíven létező rendszerét (egészében véve, a belső szubordinációt és rendezettséget is ideszámítva) a jogi ráhatás keretei között.

A jog axiológiai tartalma oldalainak, elemeinek egész sokrétűsége az egyén számára szocializáló jelentőséggel bír, elősegíti az új ember kialakulását, aki harmonikus egységbe foglalja a szellemi gazdagságot, az erkölcsi tisztaságot és a fizikai tökéletességet.[53]

Így tehát a szocialista jog az embert szolgálja, az ember számára hasznos, alkalmas arra, hogy kielégítse az ember szükségleteit, biztosítsa az aktív részvételét, tevékenységét, funkcionálását a társadalmi élet valamennyi szférájában. A szocializmus feltételei között a jog új, valóban demokratikus és humanista tartalommal kelti életre az ókori jogászok ismert tételét: *hominum causa omne jus institutum est.*

Orzih, M. F.

[52] L. *Patyulin* V. A.: Az állam és az egyén a Szovjetunióban. 165. old., valamint *Gorsenyev* A. P.; *Kornukov* V. N.: A személyi sérthetetlenséghez való alkotmányi jog és annak biztosítása a szovjet büntetőeljárásban. A szaratovi jogi intézet tudományos füzetei. XIX. köt. 1970. 99. old.; *Ivanov* V. A.: A személyi jogok biztosítékai az államigazgatási kényszer szférájában, SzGP, 1972. 8. sz. 50, 56. old.

[53] Részletesebben l. *Stiller* I.: Die Rolle des Rechts bei der Formung Socialistischer Persönlichkeiten. Neue Justiz, 1971. 9. sz.; Az egyén a szocialista demokrácia feltételei között. Pravovedenie, 1974. 2. sz. 135. old.; *Orzih* M. F.: A szocialista jog szerepe a személyiség alakításában. SzGP, 1974. 6. sz. (E cikkről magyar nyelvű tájékoztatás jelent meg a Jogi Tudósító c. folyóiratban. V. évf. 17/18. sz. 1974.)

SZEMLE

Nemzetközi jogszociológiai konferencia Japánban

(Tokio-Hakone 1975. szeptember 1—4.)

A Nemzetközi Szociológiai Társaság Jogszociológiai Kutatóbizottságának immár évtizedes gyakorlata, hogy minden esztendőben más és más országban összeülve tárgyalja meg a jogszociológia elméleti jelentőségű problémáit, a legújabb jogszociológiai kutatások eredményeit és módszertani kérdéseit, valamint a jogszociológiával összefüggő nemzetközi adminisztratív és szervezeti (közös kutatások, dokumentáció szervezése, kiadványok stb.) problémákat. 1975-ben az ülés házigazdájának szerepét Japán vállalta, ahol a jogszociológia hagyományos felfogásának egyik jelentős képviselője Takeyoshi Kawashima, a Tokiói Egyetem ma már nyugalmazott professzora körül különösen az utóbbi esztendőkben jelentős munkásságot kifejtő jogszociológiai kutatógárda alakult ki, élén Majashi Chiba professzorral, a Tokyo Metropolitan University tanárával, a nemzetközileg is igen jól ismert jogszociológiai kutatóval. Az ülésen 18 külföldi és 30 japán kutató vett részt, a külföldiek közül 7 küldött jelent meg a szocialista országokból (hárman a Szovjetunióból, hárman Lengyelországból, és e sorok írója Magyarországról).

Az ülések fő témájául a rendező szervek az elmélet helyzetét a jogszociológiában hirdették meg, amelyhez — különös tekintettel a vendéglátó országra, és annak viszonyára az ún. fejlődő országokhoz — még két további témakörnek, azaz „a jog a fejlődő országokban", valamint a modern japán jogfejlődés szociológiai problémáinak vitái csatlakoztak.

1. Az elmélet a jogszociológiában

E problémával foglalkozó üléseken elhangzott vita alapján inkább azt mondhatnánk, hogy magának a jognak, sőt a jogfogalomnak elméleti kérdései kerültek előtérbe, mintsem az elmélet helye a jogszociológiai kutatásokban. (Ez utóbbi aspektusból tulajdonképpen T. Kawashima japán, W. Kaupen nyugatnémet és J. Van Houtte belga professzorok előadásai — ezekre még visszatérünk —, illetőleg a szerzőnek a Jogtudományi Közlöny e számában közölt előadása közelítették meg a kérdést.)

A felmerült elméleti kérdések azonban a Kutatóbizottság 1975. évi ülésszakán a korábbiakhoz képest több kapcsolatot találtak a jogelmélet hagyományos problémáihoz, és a vita résztvevői igyekeztek is ezeket speciális jogszociológiai szempontból kibontani. Azt kell azonban mondanunk, hogy ezt a törekvést nem mindig koronázta siker, különösen nem akkor, amidőn a *jog fogalmáról* volt szó.

Már a jog fogalmával kapcsolatban elsőnek megtartott — s egyébként nem túl nagy visszhangot kiváltó — előadásban (Adam Podgórecki lengyel jogszociológus) is világossá vált, hogy ebben a problematikában jónéhány jogszociológus nem csupán a hagyományos kérdésfeltevéstől nem szakadt el

— ami bizonyos értelemben helyeslendő is —, de a már kipróbált megoldási módozatoktól sem. Podgórecki kísérlete, amellyel meg kívánta haladni egyrészről a jog hagyományos, normatív jellegű definícióját — amelyet ő hivatalos definíciónak nevezett, minthogy a hivatalosan elismert jogi normákat fogja össze —, másrészről a szociológia, az antropológia, és a szociálpszichológia kutatói által kidolgozott definíciókat (elsősorban B. Malinowski és L. Petrazsickij kísérleteivel foglalkozott), pontosabban ezek hiányosságait, sajnos, nem csupán túlságosan meggyőzőnek nem tűnt, hanem lényegében újnak sem. Így pl. a jog szélesebb értelmű meghatározására való törekvésében a Malinowski-féle jogfogalomra támaszkodott, amely mint ismeretes, a kölcsönösségen, a do ut des alapú viszonyokon nyugszik,[1] és ebből — felhasználva Lon Fuller amerikai jogszociológus kísérleteit is — alkotta meg a jog ún. tetradikus fogalmát, amely hivatva lenne az eddigi jogfogalmak hiányosságait meghaladni, éspedig azzal, hogy a jogot minden fontos jellemzőjében átfogva, azt olyan kölcsönösen összefüggő normáknak, elvárásoknak tekintené, amely legalábbis két felet kötne kötelezettségekkel és jogokkal. A jognak ez a meghatározása, ahogyan Podgórecki mondotta, a „hivatalos" jogra alapuló definíció kialakítását jellemző alapvető módszertani hibát is elkerülné. Az ugyanis a jog meghatározása során figyelmen kívül hagyja, hogy minden jogrendszer *jogon kívüli* alapvető normák működéséből nyeri hatalmát: „Politikai forradalom, gazdasági változás, a hatalom meghódítása stb. a jogrendszer funkcionálásának alapvető feltételei. A jog alkotó tényezői tehát jogon túliak." Jóllehet nincs szándékunkban itt — és helyünk sem arra —, hogy Podgórecki jogfogalmával kapcsolatos nézeteit elemezzük, annyit mindenképpen meg kell jegyezni, hogy lévén a jog társadalmi jelenség, éppen a marxista jogfogalom (amely Podgórecki értelmezésében a „hivatalos" jogra épít) és a marxista jogelméleti gondolkodás — még leginkább normatív alakjában is — nagy figyelmet szentelt a joggal kapcsolatos, de *jogon túli elemeknek*. Ettől eltekintve, és túl széles volta ellenére Podgóreckinak tetradikus jogfogalma sem alkalmas a jog minden jelenségének átfogására. De nem is lehet alkalmas erre, ha Petrazsickijnak abból a tételéből indul ki, hogy a jogi foglalkozás csak olyan szituációkat érint, amelyekben a jogot megsértik, vagy megsérthetik és nem tud mit kezdeni a jognak megfelelő vagy a jog által befolyásolt viselkedéssel. Végül is arra a következtetésre jut, hogy két jogfogalom használatára van szükség, az egyik *tudományos jogfogalom* lene, amely a jogi jelenségek teljességét átfogná, nem csupán a „hivatalos" jogi normákat. Minthogy azonban ennek a jogfogalomnak a segítségével Podgórecki szerint sem lehet megkülönböztetni a „hivatalos" jogot más társadalmi normáktól, márpedig a joggyakorlatnak erre mégiscsak szüksége van, a tudományos jogfogalom mellett megtartani kívánja hagyományos, a *jogászi gyakorlat számára alkalmas jogfogalmat* is. Eltekintve attól, hogy nem teljesen érthető, hogyan függene össze ez a két fogalom, amely ily módon egyrészről azt tekintené jognak, ami nem az, vagy legalábbis több annál, másrészről azt, ami valóban az, meg kell jegyezni, hogy ez az elválasztási kísérlet egyáltalán nem új: már a jogszociológia egyik klasszikusa, Eugen Ehrlich is ilyen módon tett különbséget az „élet kötelékeiben" élő, és a jogi döntésre szolgáló normák között.[2]

Lényegében a jogfogalom szélesítéséhez, pontosabban egy társadalomban élő különböző jogrendszerek egy időbeni létezésének elismeréséhez jutott el Jacek Kurczewski lengyel jogszociológus is Petrazsickij jogelméletének „bíráló" elemzésével (A jog két dimenziója: pozitív-intuitív, hivatalos-nem hivatalos. Megjegyzések Petrazsickij jogelméletéről.) Szerinte a „hivatalos" és a „nem hivatalos" dimenziók használatának bevezetése az eddigi jogszociológiai és jogelméleti vizsgálatok által igazoltnak tekinthető, de a másik megkülönböztetés, azaz a pozitív és intuitív jog is megérdemli a közelebbi vizsgálatot. Végül ugyanezen az úton haladt — sok tekintetben ismét Petrazsickij jogelméletére építve — Jacek Kurczewski és Adam Podgórecki közös előadása is a jog és a társadalmi valóság közötti különbségről. Ennek egyik leglényegesebb tézise ugyanis az, hogy nem csupán a társadalmi valóság differenciált, hanem a jog is (éspedig a fent már jelzett módon), így *a* jog és *a* társadalmi valóság közötti különbség vizsgálata a probléma leegyszerűsített kezelése lenne. A példák, amelyekkel e tételt igazolni igyekszenek az ún. primitív társadalmak „antropológiai jogrendszerének" sajátosságaira alapoznak, amely mint probléma, inkább az ülések második fő témájával kapcsolatban merült fel, így ott foglalkozunk e felfogás rövid elemzésével is. A vita során azonban ez a „Petrazsickij reneszánsz" — amennyiben figyelemre méltatták — nem talált kedvező fogadtatásra. Sőt, Wolfgang Kaupen (NSZK) már bizonyos szkepticizmussal szemlélte a Podgórecki-féle általános jogfogalom lehetőségét is, mondván, hogy aligha lenne használható tudományosan olyan fogalom, amely túlságosan történetietlenül egyaránt magában foglalhatná a primitív társadalom „vitaeldöntését" és az USA Legfelsőbb Bíróságának a döntéseit. Egyébként is meg kell különböztetni a jogi szabályozást a többi magatartási normától, hiszen a jogi szabályozásnak egészen más a mechanizmusa. A jogfogalom meghatározása — szerinte — az adott történeti helyzettől, a bekövetkezett társadalmi változásoktól függ. Az igazi tudományos feladat az adott társadalom struktúrája és joga, valamint a társadalom struktúrája és a jogra vonatkozó elméletek közötti kapcsolat feltárása. Számára ebből a szempontból a leggyümölcsözőbb kísérlet a marxista jogelmélete volt — éspedig úgy, ahogyan azt Pasukanisz kidolgozta az Általános jogelmélet és marxizmus c. könyvében. Kaupen szerint ez volna most is a legfontosabb: a jogra vonatkozó elméletek és a társadalom struktúrája összefüggésének részletes kimunkálása, amelyet a marxista jogtudomány csak elkezdett, de távolról sem vitt végig.

Lényegében a jog fogalmát érin-

[1] *Malinowski*, B.: Crime and Custom in Savage Society. London. 1926. 55. és köv. old.

[2] *Ehrlich*, *E.*: Grundlegung der Soziologie des Rechts. München und Leipzig. 1913. 31. és köv., valamint 97. és köv. old.

tette Joachim Schmidt nyugatnémet kutató is „A jog jelentése a társadalmi, mérnökösködés kontextusában" c. előadásában, éspedig ugyancsak a fogalom bizonyos szélesítése felé közeledve. Ő azonban nem annyira a jog fogalmát differenciálta, hanem a jogot aszerint próbálta tipizálni, hogy eredetében milyen különböző szituációban levő embercsoportokkal függ össze. Így pl. szerinte a jog felfogható „akcióprogramként" a társadalomalakítás folyamatában, amidőn a társadalom egésze tekinthető „szerzőjének"; felfogható az — a többnyire magát a nép képviselőjének tekintő — uralkodó elit által alkotottnak, vagy különböző szokásokból, erkölcsi szabályokból eredőnek. A végső következtetésével azonban, mely szerint nagyon kétségesek annak a jelenségnek a jellemvonásai, amelyet jognak nevezünk, jóllehet senki sem meri kétségbe vonni jogi jellegét, nem jutunk messzire. A jog végül is — mondotta Schmidt — életünk egyik, éspedig „túlélési törekvéseinkhez kapcsolódó" kifejeződése, mert programokat kell kialakítanunk túlélésünk biztosítására, és mert ezt csak „együtt", bizonyos elfogadott szabályoknak megfelelően tehetjük meg.

Úgy tűnik azonban, hogy a jogszociológia néhány kutatójának „küzdelme" a jogfogalommal egy valóságos felismerésből való helytelen következtetés levonásával is összefügg. Nem kétségesen helyes ugyanis az a felismerés, hogy az emberi magatartást a jogon kívül más normák is alakítják. Abból azonban, hogy jog és a magatartásirányítás nem azonos, nem következik a fordítottja, hogy ugyanis minden hatékony magatartásszabályt jognak kell tekintenünk. Nem egy jogszociológiai kutató téveszt itt lépést, amidőn — ahogyan Kaupen mondotta — meg kívánja értetni a jogászokkal, hogy az emberi magatartást jogon túli szabályok is formálják. Ez a törekvés helyes, de aligha az az ebből fakadó, logikailag egyáltalán nem szükségszerű következtetés, azaz valamennyi hatékony szabályozás jognak való tekintése, amely — mint láttuk — a jogfogalom területén mesterséges, a jelenséget szétszabdaló meghatározást eredményezett.

A jogszociológia elméleti problémáival foglalkozó ülések másik fő tematikai csomópontja a *jogszociológiai elméletalkotás* problémája volt.

E csoportba tartozó előadások közül — átfogó törekvéseivel — mindenekelőtt Takeyoshi Kawashima előadása (A jogszociológia és a jogi antropológia elméleti megalapozása: az általános elmélet felé) emelkedett ki. Kawashima olyan általános elmélet kimunkálására kívánt indítani, amely mind a jogszociológia, mind pedig a jogi antropológia számára lehetővé tenné a két tudományág egymással való érintkezését, erőfeszítéseinek koordinálását, és ebből adódóan mindkettőjük számára használható törvényszerűségek felfedését a jog világában. Bírálva a jogszociológia eddigi vizsgálatait Kawashima joggal jegyezte meg: azok sokszor annyira perifékikusak voltak a jog hagyományos problémái számára, hogy e vizsgálatokat tanulmányozva könnyen úgy tűnhetett, a jogszociológia tulajdonképpen semmit sem tud kezdeni azzal a joggal, amelyet a jogászok értenek ezen a fogalmon. (Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy talán ezzel a körülménnyel is összefügg a szociológus és nem jogászi képzettségű kutatók, pl. A. Podgórecki törekvése a hagyományos jogfogalom és a hivatalos jogon túlmenő jogfogalom elválasztására és a kutatásoknak az utóbbi felé irányítására.) Más jogszociológiai kutatások pedig a jog politikai összefüggéseivel foglalkoztak, és ezért kerülték ki a „hagyományosabb" témákat.

Mindezek után Kawashima a jogszociológiai elméletalkotás néhány csomópontját jelölte meg. Alapfeltevése a „hagyományos" jogszociológia régi kérdésfeltevésével azonos, azaz a jog a társadalmi kontroll része. Ebből kiindulva a jog — Kawashima szerint — olyan társadalmi folyamat, amelyben bizonyos, a döntés számára kialakított „sztenderdek" alapján, az erre hivatott szervezet vagy egyén társadalmi szankciót jóváhagyó, specifikus döntést hoz. E döntéssel válik a jog a társadalmi ellenőrzés *speciális* eszközévé. Ez a kiindulás azután meghatározza a továbbiakat is. Mindenekelőtt azt, hogy előtérbe kerül a jognak a konfliktusok megoldásban álló funkciója — éspedig a sajátosan *polgári jogi* jellegű viták megoldása —, így ez a konfliktusmegoldás a jog specifikus vonásává válik. Ebben a konfliktusmegoldási folyamatban találják meg a helyüket azok az intézmények, amelyek részben a tradicionális közösségekben, részben a politikailag szervezett társadalmakban a viták eldöntésére felhatalmazást nyernek. (Így állna össze egységes rendszerré az antropológiai jellegű — ahol hiányzik a politikai elem — és jogszociológiai jellegű, a politikai elem létéhez is kapcsolódó konfliktusmegoldási rendszer.) A konfliktusmegoldás folyamatában a döntést — ha ez szükséges — meghatározott rendelkezés kiadása, ennek a meggyőződésen alapuló elfogadása, vagy ha ez nem következik be, kikényszerítése követi. A bírói döntést azonban a társadalom is kontrollálja, éspedig a jogszabályok létével — amelyek lehetnek nem hivatalosak is, pl. egy faluközösség szokásai (éppen ezért a hivatalos vagy nem hivatalos jelleget irrelevánsnak tartotta a szociológiai vizsgálatok számára) — a bírói „információ" többé-kevésbé formalizált jellegével (korábban pl. a római jogban is ismert merev performulákkal), a jogosság és a jogosultság fogalmával, amely történetileg változó módon él a társadalmakban stb. Az antropológiai és a jogszociológiai kutatásoknak az lenne a feladata, hogy a társadalmi kontroll e specifikus ágának társadalmilag kialakított ellenőrzését tanulmányozza, azaz a kontroll kontrollját, éspedig elsősorban a bírói döntési tevékenység összehasonlító vizsgálatával.

Kawashima előadása egyes részleteiben több figyelemreméltó szempontot tartalmazott — különösen ami a jogszociológiai vizsgálatokról adott kritikáját illeti —, vagy azt a megállapítását, hogy a politikailag szervezett társadalomban a konfliktusmegoldás (elsősorban a bírói döntés) olyan gazdasági és politikai érdekeket érint, amelynek folytán maga a konfliktusmegoldás is politikai jellegűvé vált (bár ez a marxista jogszociológia számára egyáltalán nem új) — egészében véve azonban nem közelítette meg kitűzött célját.

Csak a konfliktusmegoldás különböző formáit tudta felfogni a tradicionális és a modern társadalom közötti folytonosságában, távolról sem a jogi jelenségek egészét, amelyek nem azonosak a konfliktusmegoldással, a modern társadalomban pedig különösen nem. [Meg is kapta a kritikát, éspedig D. Danelski (USA) hozzászólásában, amely szerint Kawashima jogfogalma bírócentrikus.] Így azok az elemek, amelyeket e folyamatba a jog általánosabb problémáiból kívánt bekapcsolni — pl. a jogrend legitim jellegének problémája — nagyon erőltetetten kapcsolhatók ide, többször is megtörve a gondolatmenet logikáját. Mindazonáltal Kawashima kísérlete legalább megpróbálta átfogni a jogszociológiai és jogi antropológiai kutatások számára egyaránt fontos jelenségeket, éspedig széles jogászi, szociológiai és antropológiai műveltséggel. Igaz, végül maga is megállapította, hogy előadásában a jog és a társadalom összefüggésének csak egyik aspektusát kívánta — mintegy ösztönzésül a jogszociológusok és antropológusok jövőbeni együttműködése számára — megragadni.

J. Van Houtte (Belgium), aki egyébként a Kutatóbizottság titkára, ugyancsak az elméletalkotás problémájával foglalkozott „A pozitív versus pozitivista jogszociológia" c. előadásában. Van Houtte is olyan jogszociológiai elmélet létrehozását tekintette a legfontosabb következő lépésnek, amely átfogja és rendszerezi a kutatások eredményeit, mert csak így tud használni a jogi vagy államigazgatási gyakorlatnak is. A tudomány eredményeinek a gyakorlati döntésben való — politikai jellegű — közvetlen szintézise csak a gyakorlati sürgősség által kiváltott szintézis — hangsúlyozta —, ami a napi problémák megoldását szolgálhatja. Az igazi szintézist csak tudományok és a „teljes emberi élet" szintézise hozhatja meg, ez pedig elméleti jellegű. Itt a tudománnyal szemben már nem az adminisztrátor vagy a politikus állana, hanem az ember mint olyan. Ebből kiindulva a jogszociológiai elméletalkotásnak az lehet a feladata, hogy válaszoljon a pozitív jogrendszerek megfelelőségének, alkalmasságának kérdésére, szembesítve a valósággal azokat az alapelveket, amelyeken a létező jogrendszerek nyugszanak.

A röviden ismertetett (és a helyszűke miatt itt nem ismertetett) előadásokat követően széles körű vita bontakozott ki. E vita egyes elemeire az előadások problémáival kapcsolatban már utaltunk, néhány fontosabb szempontot azonban még ki kell emelnünk. Mindenekelőtt egyetértés mutatkozott abban, hogy a jogszociológia elméleti vonatkozásainak kidolgozására egyre inkább szükség van, és ennek az elméleti munkának egyik lényeges szempontja a társadalom strukturális vonatkozásai és a jogra vonatkozó elméleti nézetek összefüggéseinek kutatása. A második általánosan elfogadott szempont — ez írás szerzőjének előadása nyomán — a történetiség fontossága a jogszociológia kutatásokban. Ezzel összefüggésben felmerült a történetiség értelmezésének kérdése is — és itt érdekes momentum volt, hogy a vitában részt vevő nyugatnémet kutatók szemléletében még mindig hat a történetiség újkanti filozófiai felfogása. Thomas Raiser professzor pl. problematikusnak látta a történetiség „individualizáló" és a szociológia „általánosító" jellegének „összebékítését", de azt is, hogy a történetiség időtől elvonatkoztatottan mint a társadalom általánosított tapasztalata kerüljön felhasználásra. Végül a szerző álláspontjához közelállóan ő is arra a következtetésre jutott, hogy a történetiség a jogszociológiai problémáknak az adott kor és társadalom speciális kontextusával való együttes megközelítést jelenti. A. Ratinov szovjet kutató is a jog szélesebb kontextusban, a kultúra egészében való megközelítésének fontosságát hangsúlyozta. Megállapítást nyert továbbá — ugyancsak a szerző előadását követő vitában — a recepció történeti-jogszociológiai elemzésének fontossága. Különösen a fejlődő országokból jött kutatók hangsúlyozták a recipiens országok történetileg kialakult viszonyainak, tradicionális jogelveinek fontosságát. (Itt került pl. sor arra az érdekes eszmecserére, amely szerint az a tény, hogy az afrikai országok többségében — de Japánban sem — volt ismert és elfogadott a jognak a jogosultságnak, az alanyi jognak értelmében vett fogalma, sok problémát okozott a modern jogrendszerek átvétele során.[3]

2. A jog a fejlődő országokban

Az ülésszak első részében elvileg és elméletileg felmerült kérdések konkrét történeti szituációkra vonatkoztatva és gyakorlati fontossággal jelentek meg az ülésszak második részének vitáiban. Az ún. autoritatív jog[4] és a szokásjog, a „modern" és „hagyományos" jogrendszer egymás mellett élése, és egymásra hatása, nemkülönben egyes nyugati jogrendszerek vagy a koloniális jog recepciójának problémái, végül a „tradicionális jogrendszer" jelentősége a „modern jogrendszer" kimunkálásában tulajdonképpen a már jelzett elméleti problémák konkrétabb vetületének is felfoghatók.

A vitára bocsátott előadások túlnyomó része történeti szempontból közelítette meg a problémákat éspedig kétféle módon is. Egyrészt meghatározott történeti korszakok társadalmi és történeti sajátosságaival magyarázta a jogfejlődési tendenciákat, másrészt a történeti kialakulás jelenségeit hívta segítségül napjaink jogfejlődésének elemzéséhez.

A történeti megközelítés első szempontjára különösen jellemző volt S. B. Burman (Egyesült Királyság) tanulmánya „A jogalkalmazás szimbolikus dimenziói a gyarmati helyzetben". Burman abból a tételből indult ki, hogy a jogszabályok gyakran találnak ellenzésre vagy támogatásra az emberek magatartására gyakorolt hatásukon, azaz instrumentális hatásukon túlmenően is, éspedig azért, mert történeti vagy más tényezők következtében bizonyos „szimbolikus dimenziókat" érintenek. S ha ez igaz a „homogén" társadalmakra nézve, akkor méginkább igaz az olyan társadalomban, amelyben egymás mellett élnek a „tradicionális társadalomból" következő és a koloniális helyzet által teremtett jogrendsze-

[3] Itt emelném ki *Chiba* M. előadását: A comparative analysis of attitudes toward individual rights among Westernes, Africans and Japanese. (soksz. szöv.) 19. old.

[4] A fogalom *Pospisil* L.-tól származik. Ld. Anthropology of Law. A Comparative Theory. New York, Evanston stb. 1971. 193. és köv. old.

rek. Burman az egykori Fokföld gyarmat jogalkotását és jogalkalmazását vizsgálva igazolja tételét, bemutatva, hogy a gyarmat egy részében hogyan kívánták a „keresztény moralitás" magasabbrendűségéből kiindulva rákényszeríteni — eltérő módon ugyan — a különböző gyarmati helyzetben élő bantu és basutoföldi törzsi társadalomra — éspedig elemi viszonyaikat tekintve is — az angollal módosított holland—római jogot. S minthogy ez nyilvánvalóan alkalmazhatatlanná vált, a közigazgatás, amely nem viselhette el munkája hatékonyságának csorbulását, kénytelen volt a maga gyakorlatában sok tekintetben a törzsi szokások szerint eljárni. Ez az instrumentális hatékonyság által inspirált „jogalakítás" további nyomást jelentett azután az ún. afrikai jog elismerésére. Társadalmi változásokat a jogszabály útján tehát csak az instrumentális és a szimbolikus dimenziók egymásra való hatásának felismerésével lehetett elérni. A Burman által bemutatott basutoföldi példa a szimbolikus dimenzió figyelmenkívül hagyásának következményeit elsősorban abban jelezte, hogy ez a körülmény megnövelte az instrumentális hatékonyság „árát", és ezzel együtt előbb a törzsi szervezet, a törzsfőnökök szimbolikus fontosságát is, ami azután a későbbiek során a főnökök instrumentális fontosságának növekedésére is vezetett. Más szituációban és más fogalmi rendszerrel, de lényegében ugyancsak ezt a jelenséget mutatta be B. E. Harrell-Bond (Egyesült Királyság) tanulmánya is — „Illegális bíróságok Freetownban, Sierra Leone" —, amely a törzsfőnöki, vagy nemzetségfői bíráskodás városi körülmények között való továbbélését elemezte. A törzsfőnököket hiába fosztotta meg jogszabály is a bírói hatalmuktól, a gyakorlatban ez a hatalom tovább élt, éspedig alkalmazva mindenekelőtt a családra vonatkozó szokásjogot. A városi körülmények között azonban — minthogy a bevándorolt lakosság elszakadt tradicionális kötelékeitől — jelentős részben olyan ügyeket döntött el, amelyek tradicionális viszonyok között a családfő hatáskörébe tartoztak, pótolva mintegy a tradicionális „nagycsalád" ilyen funkcióját. Kisebb adósságokkal, tolvajlással, sérelmekkel kapcsolatos ügyeket is a főnöki bíróság elé vittek a fővárosban is. Harrel-Bond elemezte e „bíráskodás" diszfunkcionális következményeit is, amelyek főként abból adódtak, hogy ez a rendszer kikerült mindenfajta ellenőrzést, és sok tekintetben lehetőséget adott a korrupcióra és az önkényre.

Ahogyan azonban az előadások világosan kimutatták a tradicionális „jogrendszer" továbbélésének jeleit a mai fejlődő országokban, úgy volt megállapítható az is, hogy erre a szokásjogra az idők folyamán jelentős mértékben hatott a gyarmati, majd a függetlenség elnyerése után az állami jogalkotás is. Ezt a problémát elemezte Motoyoshi Omori (Japán) „A törvényi jog hatása a Chiga szokásjogra" c. előadásában. Az ugandai chiga törzs szokásait, amennyiben azok nem ütköznek a „természetes igazság" követelményeibe, az angol gyarmati jogszolgáltatás is elismerte, és egészen 1964-ig (természetesen a legalsóbb szinten) a főnökök igazgatási és bírói funkciót is gyakoroltak. A bíráskodás elválasztása közigazgatástól ezen a szinten 1964-ben következett be, de csak annyiban, hogy a falusi főnök „bírói" döntései nem voltak többé kikényszeríthetők, így az egyrészt lényegében arbitrációvá alakult át, másrészt pedig egyre kevesebben is fordultak hozzájuk. Az új alsószintű bíróságokon is működtek ugyan laikusok, de véleményüket a kinevezett „professzionális" bíró figyelmen kívül hagyhatta, így — nemkülönben az eljárási szabályok megváltoztatása következtében, amelynek folytán mindenki könnyen hozzájuthatott az új bírósági rendszer által való jogszolgáltatáshoz — a törvényalkotta jog egyre szélesebb körben, és az életviszonyok szinte minden területén elterjedhetett. Különösen jelentős változásokat hozott a törvény a földtulajdonjog és az örökjog területén, amelyek a hagyományos családi szervezetet és nemzetségi rendszert gyakorlatilag fokozatosan felbomlasztották, és ennek következményei a „szokásjogban" is megjelentek.

Hiba lenne azonban feltételezni, hogy a fejlődő országok jogrendszerében végbemenő változások csak az ún. „modernizáció" irányában hatnának, hogy a „két jogrendszer" egymás mellett élésében csak az utóbbi, a modern jogrendszer elemeit igyekeznének erősíteni, illetőleg ne lennének kísérletek a „modern" életviszonyok követelményeinek a hagyományos elemek által való kifejezésére. Nem egy előadás jelezte, hogy a „tradicionális jogrendszernek" legalábbis egyes elemeit igyekeznek az új állam- és jogrendszer kiépítése során hasznosítani. Talán a legjellemzőbb példa erre Neelan Tiruchelvam (Sri Lanka) „A népi bíráskodás ideológiája" c. előadása, amelyet egyébként szerzője eredetileg a Yale Law School Program in Law and Modernization számára készített. Tiruchelvam, amidőn az általa ismert laikus bíráskodási rendszereket tipizálta, hangsúlyozta, hogy ezek kialakítását, illetőleg az alsófokú bíráskodás laicizálását erőteljesen befolyásolta (Indiában, Burmában és Tanzániában) a koloniális brit bírósági rendszerrel való szembenállás, és hagyományos jellegű bíráskodás kiépítésére való törekvés, amelyben ismét jelentősebb szerephez jutna a konfliktusok „közvetítő-békítő" jellegű megoldása. Bizonyos értelemben egy-egy hagyományos jogrendszer elemeinek felélesztésére célzott El Sayed Yassin (Egyiptom) „Jogi akkulturáció, jogi antiakkulturáció és a jog modernizálása az arab világban" c. előadása is. Yassin szerint a jog kifejezett modernizálását azok az országok végezhették el, amelyek nem jutottak gyarmati uralom alá, illetőleg esetleg fejlődésüknek abban a szakaszában, amelyben még nem voltak gyarmati uralom alatt. A gyarmati uralom alatt levő országokban ún. jogi akkulturáció, vagyis az idegen jogi kultúrához való hasonulás ment végbe. Így az arab világban különböző típusokat találhatunk a jogfejlődés szempontjából. Algéria és Líbia esetében az idegen jogi kultúrához való hasonulás jellemezte a jogfejlődést, míg Egyiptomban, Mohamed Ali korában valóságos modernizáció indult meg. Ez a jelenség bizonyos mai folyamatokat is megmagyarázhatóvá tesz. Az ún. antiakkulturáció ugyanis, amely az arab világban mindenütt meg-

erősödött, és lényegében a koloniális jogrendszer, illetőleg az idegen jog ellen hat, egyes arab országokban inkább csak jelszó, de pl. Líbiában a mozlim joghoz való visszatéréssel kívánják a modern problémákat is megoldani.

A „tradicionális" és a „modern" ellentétpárja azonban mindvégig meghatározatlan, ily módon használatuk is differenciálatlan maradt a vita során, mint ahogyan egyik előadás sem specifikálta a „fejlődő" vagy a „fejlődés" fogalmát sem. Egyedül Upendra Baxi (India) hívta fel a figyelmet — A jog kutatásának megközelítési módjai a „fejlődő" országokban c. előadásában — arra, hogy nagyon nehéz meghatározni a „fejlődést", hiszen ez a fogalom a 19. századi eszmekörbe tartozó unilineáris felfogást sugallja. A maga részéről inkább azt javasolta, hogy a jog szerepét a „fejlődő" országokban, inkább a tervezett társadalmi változásokkal való összefüggésében kell megközelíteni. Annál is inkább, mert a jogot, a jogi technikát szinte „mágikus formulaként" és nagy tömegben használják a tervezett társadalmi változások érdekében, holott nagyon sok tényező hatásától függ a jog ilyen értelmű hatékonysága. Baxi logikai sémát is kidolgozott az ilyen kutatásra, abból a felfogásból kiindulva, hogy szinte mikroszkopikus méretekben kellene tanulmányozni azokat a helyzeteket, amelyekben a jogi változást szándékosan valamilyen társadalmi változás eszközeként használták fel, és ilyen vizsgálatok útján lehetne a jog és a társadalmi változások integrált elméletéig eljutni. Figyelemmel az ún. fejlődő országok plurális jellegű jogrendszerére, különösen fontosnak tartaná az ún. „nem állami" jogrendszerek (helyi szokási, vallási stb. rendszerek) és az állami jogrendszer egymásra való hatásának kutatását a társadalmi változásokkal összefüggésben.

A fogalmak tisztázatlansága természetesen a további vitára is kihatott. Különösen a „fejlődő" megjelölést tartotta szinte mindenki pontatlannak. Ahogyan azonban Jan Van Velsen (Egyesült Királyság) kimutatta, nem kevésbé pontatlan a „modernizáció" fogalma sem, amelyen legtöbbször a nyugati tőkés fejlődést, vagy esetleg az individuális földtulajdont és következményeit értik. Van Velsen a jogrendszerekben található kontinuitás elemét tekintette fontosnak, hiszen a korábbi jogrendszerek hatása még a forradalommal átalakult társadalmak jogában is kimutatható. Ha a „tradicionális" kifejezést ezzel összefüggésben használni kívánjuk, pontosan értelmezni kell (hiszen még Max Weber sem magyarázta meg), és világossá kell tenni, milyen valóságos társadalmi erők állnak mögötte. A jogszociológiai kutatások során — különösképp a „fejlődő" országokban — éppen ezért igen nagy jelentőségűnek tartotta azt a típusú történetiséget, amelyet ez írás szerzője példázott előadásában.

3. A jog a modern Japánban

A már érintett két ülés problematikájának ismeretében érthető, hogy különösen nagy érdeklődés előzte meg a jog és a modern Japán problémáit tárgyaló előadásokat. Japánban ugyanis már végbement a jog „modernizációja" — éspedig úgy, hogy egyes részeiben támaszkodott, s bizonyos vonatkozásokban még ma is támaszkodik a hagyományos jogrendszer elemeire, és a jogfejlődés egyes eseményei a múltban is példázták, de még ma is jelezhetik a jogalkotási törekvések és a múlthoz kötődő viszonyok szembenállásából fakadó problémákat is.

Nobuyoshi Toshitani (Japán modern jogrendszere: kialakulása és struktúrája), valamint Mashao Fukushima (A nyugati jog recepciója és Japán modernizációja) előadásai lényegében képet adtak a japán jogrendszernek az ún. Meiji restauráció — azaz a császár tényleges hatalmának visszaállítása a shogun rendszer felett — óta (1868) végrehajtott „modernizációjából" történetileg adódott problémákról. Toshitani különösen három problémát emel ki ebből a jogfejlődésből. Először azt, hogy a törvényalkotás már létező külföldi jogszabályokon alapult, másodszor: a törvényalkotás karakterisztikusan az állami politikai végrehajtását szolgálta, sőt végeredményben alig lehetett megkülönböztetni a politikától, így természetesen nem is alakított ki olyan intézményeket, amelyek az állam hatalmát korlátozták volna (ennek tipikus példája a közigazgatás bíráskodás jogköre), és a japán kódexek sem valamilyen reform eredményei voltak, hanem végrehajtó eszközei. Ezek a kódexek ugyan ily módon felvilágosító szerepet is játszottak, sőt gyakran pontosaknak is bizonyultak a jövő fejlődésének előrelátásában, de a nép tevékenységét igen szűk keretek közé szorították. Végül harmadszor: ezek a kódexek sajátos módon tükrözték a meglevő társadalmi valóságot, azaz pl. a japán kapitalizmus a földesúr—bérlő, a patriarchális tulajdonos és munkása kapcsolatának mintájára épült fel, és gazdasági szervezetek vezetésében is családcentrikus volt. A meglevő társadalmi valóság jelentőségére mutatott rá Fukushima a recepció folyamatában, hangsúlyozva, hogy az individuális jog, jogosultság fogalma hiányzott ugyan a japán jogfelfogásból, mégis már a feudális kereskedők is nagyon jól érzékelték az egyéni jogok jelentőségét. Az egyéni jog fogalma és tudatossága természetesen nehezen terjedt el a távoli falusi területeken, de végül is nem csak a gyári munkások, de a földbérlők is tudatára ébredtek — hogy jóllehet jogaikat a Polgári Törvénykönyv sem fogalmazta meg vagy védte — ők is rendelkeznek ilyen jogokkal.

A jogfejlődés két sajátos aspektusa — egyrészről a hagyományos elemek fennmaradása, másrészről pedig a hagyományos felfogás szembenállása a modern jogalkotással — került előtérbe a következő előadások során.

Az első probléma — sajátos módon — a jogviták elintézésének kérdéskörében merült fel. Seiichi Isono, és Zentaro Kitagawa egyaránt ezt a kérdést közelítették meg. Isono a japán családi bíráskodás rendszerét elemezte. 1949 óta ugyanis különálló családi bíráskodási rendszer működik Japánban — amelyet részben „haladónak" tartanak, mert könnyen elérhető és olcsó —, másrészt azonban, éspedig bizonyos fokig azzal is, hogy a feleket megegyezésre igyekszik bírni, és mert ülnökeit, akik e megegyezés létrehozására hivatottak a szakbíró

mellett, általában a „nagy tekintéllyel" rendelkező emberek közül jelölik ki, a hagyományos szellemet erősítik. A japán jogfelfogás szerint ugyanis a családtagokról nem tételezhető fel — különösen nem szülő—gyermek viszonyban —, hogy vitáik során a rendes bírósághoz forduljanak. A családi ügyeket tehát olyan bíróságnak kell tárgyalni, amely nem hoz ugyan a szokásos módon kikényszeríthető ítéletet, de a bíróság nagy tekintélye következtében a döntést a felek meggyőződésük alapján mégis elfogadják. Családjogi ügyekkel nem is lehet első fokon a rendes bírósághoz fordulni, csak akkor nyílik erre lehetőség, ha a családi bíróság ítéletét a felek nem fogadják el. (Az előadó szerint ezeknek az eseteknek a száma egyébként növekszik.) Kitagawa előadása már messzebbre jutott, a családjog területéről az üzleti, a gazdasági élet területére. Hibás felfogásnak tartotta a „modernet" a perrel és a „tradicionálist" az alkuval és a békítéssel azonosítani, s „rámutatott" arra a jelenségre, hogy a gazdasági kapcsolatok modern fejlődésében is észlelhető nem csupán a bírósági rendszertől, de a pereskedés alapját képezhető szerződési kapcsolatokról való tartózkodás is.[5]

A jogalkotási folyamat szociológiai megközelítése szempontjából különösen tanulságosnak bizonyult Hiroaki Iwai és Yoko Hosoi előadása: „Társadalmi és politikai erők a jogban: a japán prostitúció-ellenes törvény kialakulása." Az előadók szerint a prostitúció intézménye mélyen benne élt a japán társadalomban, és az eltörlését, korlátozását célzó jogszabályok, amelyek a második világháború után láttak napvilágot, lényegében hatástalanok maradtak. Az előadás azokkal a tényezőkkel foglalkozott, amelyek egy a prostitúciót tilalmazó átfogó jogszabály elfogadásának folyamatában játszottak közre (ezt a jogszabályt először 1948-ban terjesztették a japán parlament elé, s végül 1957-ben került kihirdetésre), elemezve a különböző érdekeknek, a közvélemény jelenségeinek, egyes eseményeknek, a tömegközlekedési eszközöknek stb. szerepét a törvény elfogadásában. Foglalkozott azoknak a tényezőknek a hatásával is, amelyek a politikai küzdőtéren érték a szóban forgó jogszabályt még az alkotás, illetőleg az elfogadás folyamatában — így pl. a politikai pártok egymásközti kapcsolatai, a hatalmon levő és az ellenzéki pártok egyensúlyából adódó következmények, de hangsúlyozta más, a parlamentben tárgyalás alatt álló jogszabályok hatását stb. is. Végül az előadók megállapították, hogy különböző okok következtében, a törvény az elfogadás és a kihirdetés után sem vált a várt mértékben hatásossá, éspedig elsősorban azért nem, mert csak tiltó rendelkezések születtek, de nem alakítottak ki megfelelő politikát a prostituáltak munkába állítására, családi viszonyaik stb. rendezésére stb.

Azt hisszük, joggal megállapítható, hogy a konferencia előadásai és vitája — problematikájának tagoltsága ellenére — végső soron mégis a jogszociológia legfontosabb vonatkozásaiban teljesedett ki, jelezvén, hogy kutatásai egyre differenciáltabban képesek megragadni a jog és a társadalmi valóság összefüggéseit, de jelezvén egyúttal azt is, hogy a kutatási eredmények továbbfejlesztő értelmezése egyre inkább megkívánja az elmélet, a fogalmak, a jogtudomány egészéhez fűződő kapcsolatok kimunkálását. Várható, hogy a jogszociológia művelőinek soron levő nemzetközi tanácskozása — amelyre éppen Magyarországon kerül sor 1976 szeptemberének második felében — ezen a téren jelentős lépést tesz előre.

K. K.

[5] Ez a probléma jelenik meg *Marcaulay* S.: Non-Contractual Relations in Business: A Preliminary Study. — American Sociological Review. Vol. 28. 1963. c. tanulmányában.

A jogfejlődés összehasonlító vizsgálatának szerepe a jogtörténeti tudományos kutatásokban*

Az elmúlt évtizedekben tudományos közéletünk egyik pozitív vonása volt az a pezsgés, amely a nemzetközi tudományos kapcsolatok területén tapasztalható. Ilyen értelemben egyetemeink, így az Eötvös Loránd Tudományegyetem is jelentős szerepet vállaltak a nemzetközi tudományos kapcsolatok kiépítésében és továbbfejlesztésében. Az együttműködés egyik jellegzetes formájának mondható az a kapcsolatfelvétel, amelyet az egyes országok egyetemei közötti szerződések keretében a rokon- és társtanszékek kiépítettek, és amely — többek között — nemzetközi tudományos konferenciák megrendezésében, ill. ezen konferenciák anyagának publikálásában nyilvánul meg. Külön említésre méltó az utóbbi mozzanat, mivel köztudomású, hogy a magyar tudomány eredményei és értékei igen gyakran nyelvi nehézségek miatt nem válhatnak az európai kultúra közkincsévé. A nemzetközi konferenciák anyagának egyes világnyelveken való publikálása jelentős tényező lehet az ilyen természetű akadályok lebontásában.

Az egyik ilyen típusú együttműködési munkaterv a Leningrádi Állami Zsdanov Egyetem és az Eötvös Loránd Tudományegyetem között jött létre az 1974—1975—1976-os naptári évekre. Ennek keretében már kapcsolatfelvételre és tudományos konferenciák megrendezésére került sor a fenti egyetemek Államjogi, ill. Államigazgatási Jogi Tanszékei között. A hatályos munkaterv II. pontjának 2. bekezdésében szerepel egy jogelméleti-jogtörténeti konferencia megrendezésének terve, amelynek témája az összehasonlító módszer alkalmazása az említett tudományágak által kutatott területeken. A Kar Tudományos Bizottsága ennek megfelelően munkatervébe vette az említett konferencia megrendezését.

A konferencia témáját tekintve említésre méltó az összehasonlító módszer aktualitásának problematikája. Az utóbbi évtizedben ui. jelentős mértékben fejlődött az összehasonlító módszernek az állam- és jogtudományok területén való alkalmazása. Ezt a megállapítást igen értékes monográfiák sora is alátámasztja. Utalásszerűen hivatkozni lehet egyfelől az összehasonlító módszer elméleti problémáinak jogelméleti tisztázására, mely körben külön kiemelendő Szabó Imre akadémikus megala-

* Nemzetközi tudományos konferencia. Budapest, 1975. december 11—13. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar.

pozó tevékenysége, másfelől pedig az ágazati jogtudományok területén végzett munka, mint pl. Bihari Ottónak az államjog, Eörsi Gyulának pedig a civilisztika területét feldolgozó publikációi.

Figyelemre méltó az a tendencia, amely az összehasonlítás és a történetiség összekapcsolása terén a jogtörténettudományban is észlelhető. Hivatkozni lehet ebben a körben pl. Horváth Pálnak a jogi historizmus feltárásával kapcsolatos tevékenységére éppúgy, mint a csehszlovák és a magyar jogtörténészek között kialakult termékeny kapcsolatokra. Megemlítendő, hogy a jogtörténettudományban, ill. szélesebben a történettudományban megélénkültek a módszertani alapok és követelmények tisztázásával kapcsolatos törekvések. Ebben a körben pedig felmerült az összehasonlító módszer felhasználásának problematikája is, amelyhez jelentős impulzust adott Marc Bloch és Lucien Febvre több évtizeddel ezelőtt kifejtett munkássága.

Utalni kell arra, hogy a szocialista, és különösen a szovjet állam- és jogtudományban is jelentős szerepet tölt be az elméleti-módszertani problémák tisztázása. Hivatkozni lehet pl. egy a közelmúltban megjelent monográfiára, melynek szerzői G. B. Galperin és A. I. Koroljov (l.: „A Szovjetunió állam- és jogtörténetének módszertani és elméleti problémái". Izd. Leningradszk Univ. 1974.). Ezen mű megemlítése azért is indokolt, mert a megrendezésre került konferencia egyik szovjet vendége és előadója éppen Koroljov professzor volt.

Mindezek előrebocsátása szükségesnek tűnt a konferencia jelentőségének teljesebb megvilágításához. Az említett konferencia megrendezésére és lebonyolítására 1975. december 11—13. között Budapesten, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán került sor. A konferencia előkészítését és lebonyolítását az Állam- és Jogelméleti Tanszék, ill. az Egyetemes Állam- és Jogtörténeti Tanszék végezte.

A konferenciát Takács Imre egyetemi tanár, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának dékánja nyitotta meg. Beszédében kiemelte az összehasonlító kutatómunka jelentőségét és aktualitását. Fontos tényezőnek minősítette azt, hogy ebben a tárgyban a szovjet jogtudomány képviselőinek közreműködésével törekszünk előbbre lépni, mivel a szovjet jogtudomány tapasztalatai e téren is iránymutatók lehetnek számunkra.

A. I. Koroljov tanszékvezető egyetemi tanár és N. I. Vasziljeva egyetemi docens (Leningrádi Állami Zsdanov Egyetem) „Az összehasonlító módszer problémái a szocialista állam- és jogtípus vizsgálatában" címmel tartottak referátumot. Koroljov professzor — miként az 1974-ben Leningrádban megjelent művében már kifejtette — hangsúlyozta, hogy a szocialista jogtudomány módszertani megalapozottsága elszakíthatatlan kapcsolatban van az összehasonlító kutatómunkával. Utalt arra, hogy az ideológiai és módszertani kérdéseknek előtérbe kell kerülniük a szocialista állam- és jogfejlődés vizsgálatában. Rámutatott arra a paradoxonra, hogy a jogtudomány képviselői egyöntetűen vallják azt, hogy a jogfejlődés önmagából nem érthető meg, ennek ellenére a komparatisztikai követelmények a gyakorlatban nehezen realizálódnak. Ezért szükség van arra, hogy a különböző összehasonlító módszerek felhasználásának konkrét lehetőségeit megvizsgáljuk, ill., hogy a tudományok integrálódásának következményeként a jogelmélet eredményei alkalmazásra kerüljenek az összehasonlító jogtörténeti kutatás területén is. Előtérbe helyezte a szocialista állam- és jogtípus összehasonlító vizsgálatát, s kifejezte azt a meggyőződését, hogy ezek a kutatások lehetővé teszik egyfelől a szocialista fejlődésben kibontakozó általános törvényszerűségeknek, másfelől pedig az egyes szocialista országok fejlődési sajátosságainak az eddiginél alaposabb feltárását. Ugyanakkor felhívta a figyelmet a burzsoá módszertan kritikájának szükségességére is.

V. A. Kozlov egyetemi docens (Leningrádi Állami Zsdanov Egyetem) „Az összehasonlító kutatások jelentősége az állam- és jogelméletben" címmel nyújtott be referátumot. Ebben felhívta a figyelmet az alapvető elméleti kérdések tisztázásának fontosságára, és ezzel további értékes támpontokat nyújtott az összehasonlító jogi kutatások továbbfejlesztéséhez. Több ízben is egyetértőleg utalt a nemzetközileg ismert Szabó Imre akadémikus megállapításaira.

Péteri Zoltán egyetemi docens, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet osztályvezetője „Történeti szempontok a jogösszehasonlítás szocialista elméletében" címmel tartott referátumot. Ebben az összehasonlító módszer alkalmazási lehetőségeinek vizsgálatát jelölte meg mint kulcsproblémát. Rámutatott arra, hogy a jogösszehasonlítás nemcsak a jog statikájának hanem a jog dinamikájának vizsgálatában is alkalmazható, sőt a történetiség és az összehasonlítás összekapcsolása időbeli elsőbbséget élvez. Hangsúlyozta, hogy a jogösszehasonlítás kezdeti, ún. történeti irányzata által megfogalmazott célkitűzéseket (elsődlegesen az objektív társadalmi törvényszerűségek létezésének és működésének elismerését, ill. a jogintézményeknek társadalmi összefüggéseikben való szemléletét) a szocialista jogösszehasonlításban is alapvető feladatoknak kell tekinteni. Megítélése szerint egy ilyen összehasonlító-történeti kutatás három vonatkozásban hozhat eredményeket: egyrészt elősegítheti a vizsgált állami és jogi jelenségek fejlődési tendenciáinak megállapítását, másrészt hozzájárulhat a vizsgált állami és jogi jelenségek konkrét megjelenési formáinak értékeléséhez, harmadrészt pedig bővítheti az adott jelenségek lényegére vonatkozó ismereteket, és hozzájárulhat a fogalom-meghatározások pontosabbá tételéhez.

Halász József, az MSZMP Politikai Főiskola tanszékvezető tanára „A közigazgatás fejlődése és az összehasonlítás metodológiai kérdései" címmel tartott referátumot. Ebben a közigazgatási tevékenység összehasonlító vizsgálatát állította középpontba. Véleménye szerint ezen a területen az összehasonlításnak három alapvető iránya van: egyrészt a közigazgatás hatalmi-politikai meghatározottsága, másrészt a racionális szervezet, a hivatásszerűség és a kvalifikáltság szerepe a közigazgatásban, harmadrészt pedig a közigazgatás

és a környezeti tényezők kölcsönhatása. Hangsúlyozta azt is, hogy ezekben a szférákban nyilvánulnak meg a közigazgatás meghatározó tényezői. Síkra szállt a közigazgatási kutatások komplex, interdiszciplináris megközelítési módja mellett. Összegezésül kifejtette, hogy az összehasonlítás viszonylag a legtöbb ismeretet nyújtja a különböző országok közigazgatásának struktúrájáról és működéséről, ezzel egyidejűleg pedig elősegíti a szocialista közigazgatás közös problémáinak alaposabb megismerését.

Horváth Pál tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE Állam- és Jogtudományi Kar) „A komparatív jogtörténeti módszerek alkalmazásának lehetőségei a jogtörténetben" címmel tartott referátumot. Ebben központi gondolatként kiemelte, hogy a modern jogtörténettudomány további fejlődése szorosan összefügg a módszertani problémák tisztázásával. Utalt arra, hogy a magyar jogtörténetírás valójában a történeti módszertan, ill. a történeti segédtudományok alapján állott. Az utóbbi évtizedek nemzetközi eredményeit felhasználva szükségessé vált a jogtörténeti kutatómunka módszertani követelményeinek tisztázása. Ennek keretében jelentős helyet foglal el az összehasonlítás alkalmazási lehetőségeinek és módszertani követelményeinek megállapítása. Hangsúlyozta, hogy elsődleges feladat a fejlődési törvényszerűségek szabatos meghatározása, emellett azonban szükséges az egyes jogfejlődések sajátosságainak elemzése is. Külön kiemelte a regionális komparatisztika fontosságát, aláhúzva azt, hogy a magyar jogtörténet nagyon lényeges szempontokkal gazdagodik, ha a közép- és kelet-európai népek jogfejlődésébe helyezve kerül vizsgálatra. Kifejezésre juttatta azt is, hogy a szomszédos népek fejlődésének megismerése jelentős tényező lehet a társadalmi tudat, a közgondolkodás formálásában.

A referátumok előterjesztése után hozzászólásokra került sor.

Volczer Árpád egyetemi docens (ELTE Állam- és Jogtudományi Kar) hozzászólásában — kapcsolódva az elhangzott szovjet referátumokhoz — az összehasonlító módszer filozófiai megközelítését fejtette ki. Felhívta a figyelmet arra, hogy az összehasonlító módszer igen értékes eredmények elérésére alkalmas kutatási eszköz, de éppen a filozófiai vizsgálatok figyelmeztetnek arra, hogy az összehasonlítás eredményeit nem szabad abszolutizálni, mert ez a módszer önmagában nem szolgál bizonyítékként, hanem szükség van az alapvető társadalmi viszonyok más módszerekkel történő részletes vizsgálatára is.

Pecze Ferenc, a Magyar Jogász Szövetség Jogtörténeti Szakosztályának titkára hozzászólásában az összehasonlító módszernek az egyetemtörténeti kutatásokban való felhasználásáról beszélt. Kiemelte azt, hogy az összehasonlítás új megvilágításba helyezi az egyes egyetemeken folyó jogi oktatás történetének tudományos feltárását.

Hamza Gábor egyetemi tanársegéd (ELTE Állam- és Jogtudományi Kar) hozzászólásában az összehasonlító módszer római jogi kutatásokban való alkalmazásának lehetőségeiről beszélt. Hangsúlyozta, hogy ez a módszer már az ókorban is ismert volt. Kiemelte, hogy igen fontos a prototípus — azaz az összehasonlítás alapját képező jogrendszer — körültekintő, megalapozott megválasztása. Utalt továbbá arra, hogy az összehasonlító módszer jogtörténeti kutatásokban történő alkalmazásánál sok esetben modernizáló tendenciák figyelhetők meg, mely jelenség az anakronizmus veszélyét idézi fel.

Kállay István egyetemi adjunktus (ELTE Állam- és Jogtudományi Kar) hozzászólásában két kérdést exponált. Egyrészt kiemelte a római jog magyarországi továbbélésének kutatása kapcsán a jog-összehasonlító módszer alkalmazásának szükségességét, hangsúlyozva, hogy e módszer felhasználása esetén a római jog befolyásának eddig még nem kutatott irányait tárhatjuk fel. Másrészt beszámolt a távol-keleti jogok, különösen a kiemelkedően fejlett, de külföldiek által alig kutatott és kevéssé ismert japán jog rendszeréről, felhívva a figyelmet e jogrendszer megismerésének gyakorlati szükségességére és hasznosságára.

Csizmadia Andor tanszékvezető egyetemi tanár (Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar) hozzászólásában részletes elemzését adta azoknak a törekvéseknek, amelyeket a magyar marxista jogtörténetírás az utóbbi évtizedekben nemzetközi méretekben kifejtett. Hangsúlyozta a nemzetközi együttműködés fontosságát, valamint annak szükségességét, hogy a nemzetközi tudományos kapcsolatokat elsősorban a szocialista országokkal, ezek között pedig különösen a Szovjetunióval tovább kell fejleszteni. Példaként hozta fel az együttes munkának azt a gyümölcsöző és eredményekben gazdag formáját, amely a csehszlovák és a magyar jogtörténészek között kialakult. Összegezésül ismételten aláhúzta a nemzetközi tudományos dialógus továbbfejlesztésének lehetőségét és szükségességét.

Márkus Ferenc, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa hozzászólásában az összehasonlító büntetőjogtörténeti kutatások legfontosabb eredményeit idézte fel. Visszanyúlt a jogfejlődés antik és középkori forrásaihoz is, különös figyelmet fordítva arra, hogy a büntetőjogtörténeti vizsgálatok területén az egyes társadalmi formációk keretein belül a jogfejlődés alapvető törvényszerűségeinek feltárását miképpen lehetne előbbre vinni. Főként a környező népek jogfejlődésének anyagából (germán, szláv) igen érdekes példákkal bizonyította, hogy az európai népek jogfejlődésében szoros kapcsolatok mutathatók ki a múltban is.

Szűk László egyetemi adjunktus (ELTE Állam- és Jogtudományi Kar) hozzászólásában az összehasonlító jog művelésének fontosságát hangsúlyozta, s ezzel összefüggésben szorgalmazta egyrészt a nemzeti kutatások jobb kihasználását és összehangolását, másrészt egy összehasonlító jogi intézet létesítésének szükségességét a szocialista államok részvételével. Kifejezést adott annak a véleményének, hogy a jogtörténet, főként az egyetemes jogtörténet fogalmilag feltételezi a jog mindhárom szférájának (jogszabály, joggyakorlat, jogtudomány) összehasonlító vizsgálatát. Nem vitatta, hogy nem mellőzhető a gazdasági alap vizsgálata sem a jog kutatása során, viszont nagy nyomatékkal

hívta fel a figyelmet arra a lehetőségre, amit a jog viszonylagos önállósága kínál az értékszempontokat hasznosító kutatások számára.

Befejezésül Horváth Pál tanszékvezető egyetemi tanár összefoglalta a konferencián elhangzottakat, köszönetet mondott valamennyi előadónak és hozzászólónak azért az értékes tevékenységéért, amellyel a konferencia eredményességéhez hozzájárultak.

Összegezésül el lehet mondani, hogy a konferencia sikeresnek mutatkozott, ennek a megállapításnak azonban akkor van igazán értelme, ha a konferencia eredményei csak egy lépcsőfokot jelentenek a nemzetközi tudományos kapcsolatok továbbfejlesztésében. Ennek garanciáit jelentik egyfelől Koroljov professzor bejelentése abban a tárgyban, hogy legközelebb (még 1976 folyamán) Leningrádban kerül sor hasonló témájú tudományos konferencia megrendezésére, másfelől pedig az ELTE azon kötelezettségvállalása, hogy a lezajlott konferencia anyagát kiadásra előkészíti, és jogi kari kiadványként megjelenteti.

Ijjas József

JOGIRODALOM

*Békés Imre: A gondatlanság a büntetőjogban**

A bűncselekménytan dogmatikai összefüggéseiről szóló első fejezetben Békés Imre megállapítja, hogy a dogmatikai tantétel — szemben az egyszerű minősítéssel — nem arra ad választ, hogy ki a tettes, hanem arra is, hogy ki legyen a tettes. Mihelyt a doktrína a büntetőjogi felelősség pozitív jogi pilléreit feszegeti és a társadalmi jelenség jogi konzekvenciáit érintő dogmatikai fogalmak jelentéstartalmát alakítja, potenciális hatásában a büntetőjogi felelősség és az állampolgári szabadság között határvonalat módosítja. (20. old.)

A szerzőnek ehhez a megállapításához hozzá kell fűzni, hogy a szándékos bűncselekmények dogmatikája a XX. századra már kifejlődött annyira, hogy sem az egész rendszerrel, sem pedig az egyes intézményekkel foglalkozó elméletek a büntetőjogi felelősség és az állampolgári szabadság közötti határvonalat közvetlenül és jelentősen ne érintsék. A tudományos gondolkodás fejlődése a szándékos bűncselekményeket illetően már korábban — a XVIII. és a XIX. században — hatott jelentősen a büntetőjogi felelősség alappilléreire. Ezzel szemben a gondatlan bűncselekmények dogmatikája napjainkban, a technikai civilizáció robbanásszerű fejlődésének korszakában kell, hogy kutassa, elemezze és büntetőpolitikailag indokolja is a büntetőjogi felelősség és az állampolgári szabadság határvonalát. A büntetőjog-tudománynak tehát napjainkban az egyik legfontosabb — divatos műszóval élve talán a legkorszerűbb — feladata a gondatlan bűncselekmények elméletének alakítása.

Az alakítás, a módosítás nem a tudomány önfejlődésének igényéből fakad. Békés Imre nagyon helyesen mutat rá arra, hogy a XIX. század technikai viszonyai mellett a társadalom kellő védelemhez jutott akkor is, ha a jog a büntetőjogi felelősséget a kárt okozó személy reális képességeihez kötötte, mert a gondatlan sérelemokozás tömeges gyakoriságának technikai feltételei még hiányoztak. A XIX. században észlelt — egymástól elszigetelt és ez okból egyedinek nevezhető — „balesetek", „szerencsétlenségek korlátozásának igénye a jelenkori baleseti tömegjelenség korlátozásának igényéhez képest minőségileg mást jelentett. Az új civilizációnak az új jelenséggel szemben új módon — és nem a XIX. század jogi eszközeivel — kell reagálni. A jelenkori valóság követelménye az, hogy figyelmet, körültekintést, felelősségtudatot, lelkiismeretességet követeljünk mindazoktól, akik a veszélyeket hordozó technikai civilizáció mozgatói és részesei. Módszertanilag tehát a gondatlan bűnösséget nem az előrehaladás tényére, hanem az előrelátás és az eredményelkerülés lehetőségére, s kötelességére kell alapítanunk. (166—171. old.)

A fenti néhány mondat alapján is már világossá válik, hogy társadalmilag nemcsak megalapozott, hanem egyenesen megkövetelt a szerzőnek az a felfogása, amely a negligencia jellemzőire tekintettel tagadja a pszichikai gondatlanságfogalmat, és állást foglal a gondatlanság normatív felfogása mellett a következők szerint.

a) A negligencia nem rendelkezik olyan önálló, természetes pszichológiai ismérvekkel, mint a szándék. Nem ontológiai, hanem olyan normatív kategória, amelynek a társadalom követelményrendszerétől és a jog világától független, önálló értelmű jelentése és felismerhető karaktere nincs. A gondatlanság komplex fogalom, amely magába foglalja az értékelés tárgyát és magát az értékelést. Az értékelés tárgya a személy tényleges lehetősége az eredmény előrelátására és elkerülésére, de az értékelés a lehetőségre és nem a tényleges tudattartalomra vonatkozik.

b) A bűnösségi ítélet ex tunc érvényű megállapítás. A bűnösségi ítélet ex tunc jellege logikailag arra utal, hogy a tettes gondatlansága (potestas) már az elkövetéskor fennállott, vagyis akkor, amikor a bíróság a cselekményről és a tettes személyes képességeiről még nem szerzett tudomást.

c) Nemcsak a hanyag gondatlanság, hanem a bűncselekmény más elemei sem vonatkoztathatók el a jogalkalmazó értékelésétől (pl. különösen nagy kár, gyógytartam stb.).

d) A joggyakorlat az élet tényeire típus-megoldásokban reagál. A típus-megoldások korlátozzák a bírói szubjektum eseti következtetési körét, a bírói értékelés a joggyakorlat árnyékában marad. Va-

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974. 456 p.

lójában tehát a gondatlan bűnösség értékszemléletében nem a személy szerinti bíró, hanem a társadalmi szinten jelentkező, az adott tételesjogtól függő és az adott dogmatikai rendszert követő általános bírói jogtudat jut jelentőséghez.

e) Tapasztalat, hogy a bírói értékelő tevékenység nem szakad el tartósan a társadalmilag tényleg létező követelményektől és attól az általános képlettől, amelyet a társadalom az egyén viselkedési lehetőségeiről alkot. A közvélemény ugyan nem tanulja a normatív tant, de benne él egy történelmileg kialakult és létező társadalmi követelményrendszerben. Az individuum megszokta, hogy vigyázatlanságát, könnyelműségét, hanyagságát, ügyetlenségét, meggondolatlanságát, figyelmetlenségét, feledékenységét gyermekkorától a haláláig számonkérik. A követelményrendszer az egyénbe beidegződik és ha vigyázatlanul kárt vagy sérelmet okoz, szubjektíve úgy érzi, hogy figyelmetlenségéről tehet, vagyis másképp is cselekedhetett volna és a károkozást elkerülhette volna.

f) A büntető törvénykönyvek abban a körben, amelyben a gondatlan elkövetés feltételeit jellemzik, a kötelesség, a lehetőség vagy az elvárhatóság kategóriájából indulnak ki. A romanista jogrendszerbeli joggyakorlat a gondatlanság normatív fogalmi struktúráját követi. Ebből az következik, hogy a társadalmilag elismert *gondossági kötelesség* és a *személyi előrelátás lehetősége* a negligens bűnösség olyan tényleges elemei, amelyeknek felismerése és elfogadása nem az újkantiánusi tan „Sollen" és „Können" kategóriáinak adaptációját, hanem a társadalmi valóság tanulmányozását tételezi fel. A negligens bűnösség normatív jellegének elfogadásához tehát nem egyetlen út, nemcsak az újkantiánusi filozófia vezet. A konklúzió azonossága okából nem szabad szembefordulni a tényekkel, tudomásul kell venni, hogy bizonyos részigazságok ellenkező nézőpontból is elérhetők. Az okból, hogy az említett konklúzióhoz időbelileg előbb jutottak el az újkantiánusok, nem szabad a következtetést kompromittáltnak tekinteni és a bírói önkény rémének felrajzolásával lejáratni. (184. old.)

A pszichológiai gondatlanság-fogalom kritikája és a gondatlanság normatív felfogásának helyeslése megnyitja az utat a gondatlan bűncselekmények önálló struktúrájának kialakításához. Ha a negligencia normatív kategória, s nem rendelkezik olyan önálló természetes ismérvekkel, mint a szándék, ha az értékelés nem a tényleges tudattartalomra, hanem a lehetőségre vonatkozik, akkor logikus, hogy a gondatlan bűncselekményeket önálló bűnösségi ismérvekkel kell felruházni.

A gondatlan bűncselekmények önálló struktúrájának elismerése — mutat rá a szerző — nem jelenti a bűncselekmény fogalmának és tanának a szándékos, illetőleg a gondatlan bűncselekmények szerinti kettébontását. A bűncselekmény, mint főfogalom mind a két bűncselekményi típus közös vonásait egyesíti. Az önálló struktúra csak azt a követelményt támasztja, hogy ne a szándékosság és gondatlanság — mint bűnösségi formák —, hanem a szándékos és gondatlan bűncselekmény, mint önálló jogellenességi és bűnösségi ismérvekkel jelzett kategóriák között differenciáljunk. (206. old.)

A gondatlan bűncselekmények önálló bűnösségi ismérveit már korábban, a jogellenességi ismérveit pedig ezt követően elemzi a szerző.

Külön fejezetet szentelve a gondatlan bűncselekmények jogellenességének, Békés Imre megállapítja, hogy ugyan a jogellenesség fogalma mind a szándékos, mind a gondatlan bűncselekmények relációjában azonos, a vizsgálati módszerük azonban eltérő. A szándékos bűntetteknél az objektív gondossági kötelesség megsértésének elemzését a bíró rendszerint mellőzi, mert a diszpozíciószerűség és a jogellenesség kapcsolata, összefüggése tipikus. A magatartás jogellenességét a törvényi tényállás kimerítése esetén csak a törvényben nevesített jogellenességet kizáró okok zárhatják ki. Ezzel szemben a nem szándékos tényállásmegvalósítás a jogellenességnek csak indiciuma, mert a konkrét cselekmény jogellenességét, közelebbről az objektív gondossági kötelesség megsértését a bírónak minden esetben vizsgálnia kell. (222. old.)

Csak az a cselekmény jogellenes — mondja a szerző —, amely az objektív előrelátható és ez okból elkerülhető eredményt okozza. Ez a körülmény indokolja a szándékos okozás szabálykénti jogellenességét. (231. old.) A büntetőjogban a jogellenesség nem egyszerűen formális parancsszegés, hanem teljesíthető parancs megszegése. A teljesíthetőség mércéje objektív, független a személy szerinti tettestől. Annak az embercsoportnak a potestasa-hoz igazodik — értve ezen nem egyszerűen a létező képességet, hanem a társadalmilag megkövetelt tudást —, amelyhez foglalkozásánál, a társadalomban betöltött funkcióinál fogva a tettes is tartozik. Jogellenes az a magatartás, amely az eredményt az objektív gondossági kötelesség megsértésével okozta. E szerint a jogellenesség két alkotó eleme: 1. az eredmény okozása és 2. az objektív gondossági kötelesség megszegése. (242—243. old.)

A gondatlan bűncselekmények jogellenességéről szóló fejezet a munka legterjedelmesebb része. Tárgyalja többek között a gondatlan bűncselekmények társadalomra veszélyességét, a rizikót, a kockázatvállalást mint jogellenességet kizáró okot, s az egyéb jogellenességet kizáró ok érvényesülését a gondatlan bűncselekményeknél. Mindezek elemzése fontos részét képezi Békés Imre gondolatvezetésének, azonban említésükön túli részletezésre, sajnos, nincs lehetőség. Feltétlenül szólni kell néhány szót viszont a jogellenesség két alkotóeleméről.

Az eredményokozást az okozati összefüggés problémájaként a következő fejezetben, a diszpozíciószerűség keretében találjuk. E fejezetben kerül tárgyalásra a gondatlan bűncselekmények jogellenességének központi problémája. E központi kérdés tartalmi elemzését lezárva, az objektív gondossági kötelességről a következő összefoglalást adja a szerző:

a) Az objektív gondossági kötelesség nem egy minden jogtétel felett lebegő önálló kötelesség; *b)* nem a valóban kimerített diszpozícióból derivált olyan ítélet, amely szerint az eredményt okozó magatartás éppen kauzális jellege folytán ipso facto megsértette a gondossági kötelességet; *c)* a külön normák és az egyes foglalkozási ágak íratlan műszabályai a gon-

dossági kötelesség meghatározásában egyes területeken részt vesznek, de a kötelesség autonom forrásának nem tekinthetők; *d)* a gondossági kötelességet nem lehet közvetlenül sem a szocialista együttélés szabályaira, sem etikai princípiumokra visszavezetni; *e)* a gondossági kötelességet az adott társadalmi szituációban eljáró modell gondosságával, mintegy típus-tevékenység zsinórmértékével kell mérni. E kötelezettség a társadalmi reszortfeladat ellátásából és mindig a feladat aktuális jellegéből nő ki. A modell magatartásának büntetőjogilag releváns értelmét, célját a gondatlan bűncselekmények törvényi tényállásaiban immanensen benne rejlő eredményelkerülési parancsok szolgáltatják; *f)* a modell viselkedését a típuskötelesség kötelezettjeihez tartozó átlagtól társadalmilag megkívánt és elvárt magatartásból lehet deriválni. A modell magatartását a foglalkozási szabályokat degradáló hatással is fel kell ruházni. (276. old.)

A gondossági kötelesség ezek szerint tulajdonképpen a típustól, az átlagtól elvárt, megkívánt magatartást fejezi ki. Az átlagot, a típust modellnek lehet nevezni, s e modell elképzelt magatartásához kell az elbírálásra kerülő tényleges magatartást viszonyítani. Eddig a pontig a gondossági kötelesség objektív mérce, olyan mérce, amely a viszonyításhoz nélkülözhetetlen stabil kiindulást biztosít. A gondossági kötelességnek ezzel az értelmezésével a magam részéről is egyetértek.

Ezután azonban olyan tételek következnek, amelyeket nem tudok maradéktalanul elfogadni, mert az eddig objektív gondossági kötelességet nemhogy szubjektivizálják, hanem a konkretizálás útján a modellt, a mércét felszámolják. Békés Imre ugyanis azt állapítja meg a továbbiakban, hogy a gondossági kötelesség meghatározásában ugyan szerephez jut az adott társadalmi szituációban eljáró modell gondossága, de a modell normatív fogalmát már bizonytalannak tekinti. Rámutat arra, hogy az elképzelt magatartás annak függvénye, hogy hány ismérvet táplálunk bele a tettesből. Minél több ismérv kerül betáplálásra, annál inkább a modell álarca mögött a tettes rejtőzik és a kérdés nem az lesz, hogy mi a modell kötelessége, hanem mi lett volna a tettes kötelessége. Elismeri, hogy a gondossági kötelességnek a tettes tudásával megnövelt átlagkövetelményekhez viszonyítása a kötelességellenességet szubjektivizálja. A kötelességellenesség bizonyos mértékű szubjektivizálásáról, vagyis a modell tudásának a tettes tudásával való kiegészítéséről mégsem mondhatunk le — mondja Békés Imre. Nehéz lenne igazolni, hogy a tettes kezelőorvosának a betegről szerzett előzetes tapasztalatait miért kell a bíróságnak az objektív gondossági kötelesség körülhatárolása során erőszakkal figyelmen kívül hagynia, vagy ahogy az úttest hibáit a naponta arra hajtó és ismerő gépkocsivezető miért nem köteles figyelembe venni és miért rejtőzhet a kérdéses útszakaszt nem ismerő — tőle független — modell árnyékába.

A szerző tétele, hogy az átlagból derivált standardmérce a gondossági kötelesség olyan minimumát határozza meg, amely személyes tudására és tapasztalatára tekintet nélkül mindenkivel szemben támasztható. A mérce lefelé limitált, de felfelé nyitott: a külön tudás a standard-követelményt emeli. Szerinte a külön tudás figyelembevételének legnyilvánvalóbb esete a modell-pozíciók halmozódása. Így a beteg gyermeke mellett az orvos szülőt az orvos és a szülő gondossági kötelessége egyaránt terheli. Az orvosi tudás, mint külön tudás a szülővel szemben támasztott követelményhez az adott szituációban hozzátársul.

A modellel szemben támasztott standard-követelménybe olykor a foglalkozási szabályok vonják be a tettes külön tudását. Így pl. a magyar KRESZ általános veszélyeztetési tilalmat felállító rendelkezése kétségtelenül a gépjárművezető kötelességévé teszi a külön tudásának aktualizálását. Aligha hivatkozhat a „Vigyázat! Gyermekek!" közúti jelzőtábla hiányára az a gépkocsivezető, aki tábla hiányában is mint szomszédban lakó tudja, hogy a kérdéses helyen tegnap iskola nyílt. (267—269. old.)

Ez az a pont, ahol a dogmatika nagyon jelentősen kitolhatja a büntetőjogi felelősség határait. A recenzió terjedelme természetesen nem teszi lehetővé, hogy egy rendkívül alaposan kidolgozott koncepcióval részleteiben szálljak vitába, ezért csak jelezni szeretném, hogy a külön tudás *aktualizálásának* általános követelménye véleményem szerint túl szélesre nyitja a büntetőjogi felelősség kapuit.

A külön tudás aktualizálásának követelményével szemben álló érvelést magától a szerzőtől is olvashatunk, amikor Békés Imre azt írja, hogy az objektív gondossági kötelesség távolról sem azonos a szocialista együttélési szabályokból fakadó ama etikai követelménnyel, hogy mindenki a maga helyén tudása maximumát nyújtsa. A jogrend itt nem egy individuál-etikai követelményt támaszt, hanem generális mércét állít fel. A követelmény a vállalat igazgatójával szemben nem az, hogy olyan jól irányítsa a termelést, amilyen jól csak tudja, hanem olyan jól irányítson, ahogyan azt a társadalom a vállalati igazgatóktól általában elvárja. A személy egyéni képességei csak a bűnösség vizsgálata során jutnak jelentőséghez, de nem befolyásolják a reszorttal szemben táplált standard-követelményt. (247. old.)

Ez utóbbi bekezdésben tehát a szerző sem kívánja meg, hogy a személy többlet tudását aktualizálja, mert nem azt követeli meg tőle, hogy olyan jól irányítson, ahogyan csak képes, hanem megelégszik az átlagelvárás teljesítésével.

Visszatérve a munka ismertetésére, a gondatlan bűncselekmények diszpozíciószerűségéről szóló fejezetből csak azt a megkülönböztetést emelem ki, amelyet a szándékos és a gondatlan bűncselekményekkel kapcsolatban a szerző hangsúlyoz. A gondatlan bűncselekmény diszpozíciószerűsége a felelősséget felfelé lezárja, tehát in peius irányban limitál. A szándékos bűncselekménynél viszont a diszpozíciószerű eredmény nem esik egybe a jogtárgysértéssel. (A tettes testi sértést okozott, de emberölés kísérletéért felelhet.) A szándékos és a gondatlan bűncselekmények azonossága tehát a diszpozíciószerűség szintjén sem tartható fenn — mondja Békés Imre. (333. old.)

A gondatlan bűnösségről szóló fejezet foglalkozik mind a negligenciával, mind a luxuriával. A

luxuriával kapcsolatos szerzői felfogás említésére sem kerülhetett sor ebben a recenzióban, ezért a bűnösség keretében is csak a negligenciát illető állásfoglalásból lehet ízelítőt nyújtani.

A szerző felfogása szerint a negligencia fennforgásakor az egyén elmarad az átlagos képességétől. Békés Imre nem kerüli el annak a kérdésnek a felvetését és megválaszolását, hogy milyen hiba okozza a tettes elmaradását átlagos képességeitől. Szerinte a képességtől elmaradás ténye az akarat hibájára vezethető vissza. Az akarat hibája azonban nem abban áll, hogy a tettes nem feszíti meg akaratlagosan figyelmét, hogy nem koncentrál vagy asszociál akaratlagosan, hanem tipikusan abban, hogy nem küszöböli ki akaratának aktualizálásával azokat a zavaró körülményeket, amelyek teljesítményét rontják. Ezt a gondolatot részletezve rámutat arra, hogy: *a)* a személynek előzetesen felül kell vizsgálnia aktuális kapacitását, meg kell állapítania, hogy az adott feladata elvégzésére ez idő szerint alkalmas-e, avagy valamilyen okból indiszponált; *b)* az akarat felelős a maga beállításáért, vagyis azért, hogy a személy beleélje magát abba a feladatba, amelynek teljesítését az adott szituációban megkezdi; *c)* az akarat felelős az automatizmusok zavartalan működéséért. Az akarat feladata a külvilági ingerek megszűrése, a belső gondolati vibrációk kiszorítása a tudatból; *d)* az akaratnak folyamatosan „felülről" kell ellenőriznie az automatizmusok működését, vizsgálnia kell a telítettségét, fáradtságot, regisztrálnia kell a figyelemkiesést, illetőleg általában az indiszpozícióra utaló vagy vezető tüneteket. (378—379. old.)

A felróhatóság gondolati lánca azzal folytatódik, hogy az akarat az értelem irányítása alatt áll, az Éncentrumból vezérelt. Az értelem irányítása alatt álló akarat bizonyos határokon belül kaput tár az emberi élet önvezérlése számára, a helyesség, az indokoltság és az erkölcsi értékek szerint; illetőleg a belső ösztönzéseinek regulációját lehetővé teszi. Az oknyomozás ennél a pontnál megáll. A szerző kijelenti: nincs értelme annak, hogy tovább feszegessük az Éncentrum hibáját. A továbbgöngyölítés azért szükségtelen, mert a lélektan eddig még fel nem tárt területeire vezet. Minél mélyebbre hatolva kutatjuk az Én-t, az annál bizonytalanabb, képlékenyebb, megfoghatatlanabb lesz a számunkra. Az Én határai elmosódnak, mert az autonóm gondolkodás helyén társadalmilag beprogramozott előítéleteket, gondolkodási sémákat és előregyártott véleményeket találunk, a tehetség, a képesség és a hajlam helyén pedig genetikai információkat észlelünk.

A jogásznak az Éncentrum vizsgálatába nem szabad avatatlanul belekontárkodnia és erre nincs is szüksége. Elegendő azt tudnia, hogy a tettes más, hasonló szituációkban képes volt képességei kifejtésére és ez okból a diszpozíciószerű eredménnyel fenyegető szituáció előrelátására és elkerülésére. Ebből levonható az a következtetés, hogy miként máskor, így most is megvoltak a képességei az eredmény előrelátására és elkerülésére, e képességei pedig azért nem aktualizálódtak, mert a pszichikumot nem regulálta megfelelően az akarat.

Álláspontja szerint mindaddig, amíg a természettudományok bizonyítékaikkal nem győzik meg az emberiséget a gondolkodás és általában a pszichikai folyamatok kauzális voltáról, és mindaddig, amíg az emberek morális jelentőséget tulajdonítanak önmaguk és mindenki más viselkedésének, amíg az emberekben él a „másként is tehettem volna" illúziója és a lelkiismeretfurdalás érzete: a jogásznak el kell ismernie az egyén társszerzői közreműködését életútja értelmi, érzelmi és indulati világa kialakításában, jelleme fejlesztésében és aktuális viselkedésében.

A jogász feladata nem szétszedni, hanem meghagyni az individumot, meghagyni akkor is, ha a róla alkotott természettudományos világkép feltétlenül igaz, vagyis akkor is, ha a személyiség és annak minden megnyilvánulása funkcionálisan determinált. A jogász a lehetőséget nem a pszichológia, a kémia, a genetika vagy a biológia oldaláról, vagyis nem természettudományos világkép nézőpontjáról, nem is a filozófiai determinizmus szemszögéből, hanem a társadalmi emberkép, ezen belül pedig a modell irányából közelíti meg. A bíró a modell elképzelt előrelátása és viselkedése, valamint a tettes eddigi előrelátásai és viselkedése alapján a tettes nem aktualizálódott képességeiről értékítéletet alkot. Ez az értékítélet az „emberkép" — az önmagáért felelős társadalmi személyiség — szempontjából helyes, a természettudományos világkép szempontjából azonban helytelen; illetőleg csak a prevenció — a jövőben magatartások befolyásolása — igénye alapján fogadható el. A büntetőjog intézményei és eszközei, társadalmi rendeltetése azonban az emberképhez, s nem a természettudományos világképhez idomulnak. (385. old.)

A felróhatóság alapja tehát az, hogy valaki elmaradt az elvárt magatartástól. Azt, hogy mit várunk el az egyéntől, a gondossági kötelességben határozzuk meg. Ha megsérti a gondossági kötelességet, rendszerint felelősségre vonható, mert a jogásznak — a szerző felfogása szerint — nem szabad az Éncentrum hibáját vizsgálni. A negligenciáért való felelősségről mégsem állítja, hogy objektív, mert felsorol néhány olyan szubjektív hibát, amelynek fennforgása mellett a gondosságsértés ellenére sincs felelősség. A felsorolás azonban nagyon is hasonlít a büntethetőséget kizáró körülményekhez, s ezért nem indokolatlan a szerzőnek az a kérdésfelvetése, hogy elképzelhető-e egyáltalán a negligens bűnösség hiánya az objektív gondossági kötelesség megsértése esetén, avagy a gondosságsértés szükségképpen a hanyagságot is kifejezi.

Az objektív gondosságsértés ellenére akkor hiányozhat a bűnösség, ha *a)* a tettes többlet tudása a modelltől megkövetelt viselkedés ellenében hat (pl. a gépkocsivezető évek óta bizonyos útvonalon közlekedik, annak forgalmi rendje tökéletesen beidegződött és azt megváltoztatják); *b)* a tettes kellő indokkal aláveti magát más, autentikus személy útmutatásának és a helytelen tanács elfogadása folytán okoz kárt vagy sérelmet; *c)* indiszponált állapotát szolgálati felettesének jelenti, de a feladatának ellátására, a leváltás ígérete ellenére, időlegesen mégis vállalkozik; *d)* szubjektíve nem volt előrelátható a munka közben bekövetkező és baleset előidézésére vezető rosszullét,

amely a modell számára előre látható lett volna; *e)* olyan veszélyes helyzetbe kerül, amelyet nem az ő korábbi gondosságsértése és hanyagsága idézett elő és a veszélyben, időzavar vagy ijedtség okából, teljesítménye elmarad a modell elképzelt viselkedése mögött. (Pl. menetirányával szemben váratlanul szabályszegő gépkocsi közlekedik, nem felel akkor sem, ha a modell elképzelt viselkedése a baleset elhárítására alkalmas lett volna. (389. old.)

A hivatkozásokkal igyekeztem bemutatni, hogyan felelt meg Békés Imre annak a követelménynek, amelyet a büntetőjog feladataként fogott fel. Rámutatott ugyanis arra, hogy a büntetőjog feladata a társadalom motívumgazdálkodását befolyásolni és ezen keresztül a magatartási formákat alakítani. A társadalmi igények figyelembevételével a gondatlanság fogalmi meghatározásánál nem egy előre kialakított logikai ítéletből, hanem az élet tényeiből kell kiindulni.

A technikai civilizáció veszélyforrásait, mint társadalmi realitást elismerve hangsúlyozza a szerző, hogy az új jelenségekkel szemben a jognak új módon kell reagálnia. Ennek az új reagálásnak felel meg, ha nem a szándékosság és gondatlanság, mint bűnösségi formák, hanem a szándékos és gondatlan bűncselekmények között differenciálunk. Békés Imre munkája akkor tölti be társadalmi funkcióját maradéktalanul, ha ezt a differenciálást nemcsak a dogmatikai rendszer síkján hajtjuk végre, hanem ha ez a gondolat méltó elismerésre talál a jogalkotásban és a jogalkalmazásban egyaránt.

Wiener A. Imre

*A vállalatirányítás és a vállalatok jogi helyzete**

A kötet egy sorozat első darabjaként, az új gazdaságirányítási rendszer kezdetétől 1974-ig terjedő szakaszának *tapasztalatait szűri le.* Azóta számos olyan jogszabály lépett hatályba, amelyeket a szerzők tanulmányaik megírásakor természetszerűleg *még nem vehettek figyelembe.* Ebből folyóan, talán vannak olyan megállapítások a tanulmányokban, amelyek már nem helytállóak, ennek ellenére a kötet — lényegét tekintve — ma is jól forgatható, mert a kialakult helyzetet tisztázva sok új érdekes *gondolatot vet fel.*

A tanulmányok igen alapos elemzést nyújtanak a vállalati tevékenység egy-egy területéről, s ezek részletes kifejtése e rövid ismertetés célja nem lehet. Így az ismertetés egyrészt bizonyos, több tanulmány által is érintett *témaköröket emel ki,* másrészt az egyes tanulmányok *lényegi kérdéseit* igyekszik összefogni.

E témakörök a következők: 1. a bankok és a vállalatok viszonya; 2. a vállalatok kockázatvállalásának és árpolitikájának viszonya; 3. a vállalati vezetők felelőssége és anyagi érdekeltsége; 4. a környezetvédelmi jogi szabályozás; 5. a vállalatszerűen gazdálkodó intézetek jogállása; 6. a tanácsok gazdaságpolitikai irányítása.

1. *A bankok és a vállalatok viszonya.* Meznerics Iván tanulmánya a bankok jogállása és a hitelpolitikai irányítás címmel igen nagy témakört ölel fel. Nemcsak a bankok és a vállalatok kapcsolatait, hanem a tanácsok és a lakosság bankkapcsolatait is vizsgálja. Az ismertetés csak a tanulmánykötet egyéb munkáival is összefüggő gondolatait emeli ki.

A vállalatok igen sokféle módon kerülnek a bankokkal kapcsolatba, kiemelt jelentősége van mind népgazdasági, mind vállalati szempontból a bank és a vállalat viszonyának a beruházások megvalósítása során. A beruházások témakörét Széll András munkája elemzi.

Meznerics Iván tanulmányában felvázolja *bankrendszerünk lényegi vonásait.* Hazánkban a Magyar Nemzeti Bank látja el az ún. jegybanki feladatokat, de emellett a népgazdaság központi bankja, hozzá képest a többi bank tevékenysége csak bizonyos speciális feladatok ellátására korlátozódik. Bankrendszerünkben nem érvényesül olyan mértékű szakosodás, mint a legtöbb szocialista országban, ahol a vállalatokkal való közvetlen kapcsolatot általában külön bankok tartják fenn. A szerző véleménye szerint helyesnek látszik a vállalatok közvetlen jegybanki finanszírozása helyett, a *jegybanki és a hitelbanki tevékenység elkülönítése.* Ebben a rendszerben a vállalatokat a hitelbankok látják el hitellel, a jegybank pedig a hitelnyújtások kontingentálásával, a hitelnyújtás feltételeinek megszabásával tudja a közvetlenül finanszírozó bankok tevékenységét befolyásolni. A jegybanki és hitelbanki tevékenység elkülönítése nem jelent szervezeti különválasztást, csupán *funkcionális és számviteli elkülönítést.*

A bankok és vállalatok viszonyának ismertetésére rátérve megállapítja, hogy a kapcsolat *polgári jogi alapokra helyezése* fokozatosan történt meg. A Magyar Nemzeti Bank a maga gyakorlatában korábban is igyekezett szerződéses alapot teremteni a hitelfolyósításhoz.

A Ptk. hatályba lépésével már jogszabály is lehetővé tette a polgári jogi eszközök előtérbe helyezését. Azonban bármennyire is polgári jogi alapokra épül a bank és a vállalat kapcsolata, meg kell állapítani, hogy a kapcsolat alakításában a bank képviseli nagyobb erőt. A vállalatok szemszögéből nézve *ún. diszkrecionális mérlegelési lehetősége* van. *A valóságban* ez annak vetülete, hogy a hitelezés alapelvei és a hitelpolitikai irányelvek a népgazdasági érdekek érvényesítésére *kötelezik a bankot,* és ezáltal közvetve a vállalatok szerződéskötési szabadságát is korlátozzák. Ilyen eszköz a *bankhitel* is, amelynek az a feladata, hogy elősegítse a jövedelmező vállalatfejlesztést, a legfontosabb fejlesztési célok megvalósulását. A vállalat és a bank közötti tartósabb hitelkapcsolatok kialakítását szolgálja, célja, hogy a vállalat előre számolhasson a rendelkezésére álló hitellehetőségekkel.

Széll András a bankhitel szerepét a *beruházások körében* elemezve rámutat arra, hogy a bankhitel a terv céljaival egybevágó vállalati beruházások megvalósítását segíti elő. A hitel a vállalati beruházások szabályozásának hagyományos eszköze, és szerepe a szocialista viszonyok között kiemelkedő, mert a hitelpolitika

* Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó. 1974. Szerk.: Sárközy Tamás. 383 p.

kapcsolja össze a hitelszféra tevékenységét a népgazdasági szintű beruházási politikával.

A bankhitel igénybevétele esetén a vállalat a hitelt a Magyar Nemzeti Bank által hitelezés céljára megállapított kontingensekből kapja. A *hitelszerződés* a vállalat és a bank között mellérendeltségi helyzetet teremt ugyan, de ezt a kapcsolatot átszövik az állami akaratot közvetítő hitelpolitikai irányelvek. Tehát bankhitel felvétele esetén a vállalati beruházási politika önállósága csak látszólagos, hiszen amilyen mértékben megkötik a hitelpolitikai irányelvek a banki magatartást, olyan mértékben kerül függő helyzetbe a vállalat is az államtól. Ahhoz, hogy a vállalati összberuházási tevékenység a tervben meghatározott keretekben történjék, ezekre a *megkötésekre szükség* is *van,* mert a központi gazdaságirányítás nehezen tudja a rövid távú vállalati nyereségérdekeltségnek a népgazdasági fejlesztési politikával való szembefordulását kelet-kezésekor felismerni.

Különösen a beruházások *állami pénzeszközök*ből való finanszírozása esetén a vállalati érdekeltség és az eszközök helyes felhasználása között nincs mindig meg az összhang, ezért az ún. állami beruházásokat finanszírozó Állami Fejlesztési Bank szerepe igen jelentős. Megköti az ilyen beruházásokra vonatkozó szerződéseket, s ellátja e beruházások ellenőrzését is.

A beruházások elkülönítése állami és vállalati beruházásra csupán a döntési jogkörökre utal, a valóságban még a központi *fejlesztési program* keretében megvalósuló beruházások megvalósításánál is — a Minisztertanács, ha átfogó fejlesztési célt tűz ki, és makroszinten meghatározza az ehhez szükséges forrásokat — figyelembe veszi a megvalósításba vont vállalatoknak erre a célra nyújtott bankhitelek mértékét is, sőt e vállalatok saját fejlesztési eszközeit is. A nagy horderejű fejlesztések nem alapulhatnak csak a nyereség orientáló szerepéből kiinduló, vállalati érdekeltségre támaszkodó döntéseken, hanem sok szerv összehangolt munkáját kívánják meg.

A tervgazdálkodást folytató állam nem mondhat le arról, hogy a bővített újratermelés szempontjából oly *fontos elhatározások központilag* történjenek, s így a gazdasági struktúra változását központilag irányítsa.

Ezért az *állami kölcsönnel vagy költségvetési juttatással* megvalósuló *egyedi nagyberuházások,* illetve *célcsoportos állami beruházások* elhatározása esetén szintén állami beruházási döntés érvényesül. Az Állami Fejlesztési Bank és a vállalat közötti szerződést az egyedi nagyberuházás megvalósítására kijelölt vállalat köteles megkötni, tehát jogilag a szerző szerint burkolt szerződéskötési kényszer áll fenn. Az ilyen szerződés jogi oldalát tekintve azt jelenti, hogy az állam által elhatározott, de a vállalat részére is előnyös nagyberuházás kockázatának egy részét a vállalat magára vállalja.

Az *állami támogatás* igénybevételével megvalósuló vállalatfejlesztés a gyakorlatban *többféle* támogatási forma alkalmazását jelenti. A támogatás történhet adókedvezmény nyújtásával, az amortizáció egy részének visszahagyásával, vagy az állami költségvetés terhére történő *közvetlen juttatások* folyósításával. Utóbbi esetben a feltételek meghatározása után a támogatás odaítéléséről az Országos Tervhivatal elnöke dönt, de ezeknek a feltételeknek a vállalattal kötött szerződésben való rögzítése már a *bankszervezet* feladata. Az állami támogatást elnyerő vállalat az Állami Fejlesztési Bankkal köt *szerződést* a támogatás igénybevételének módjáról, az ennek ellenében vállalt kötelezettségekről, illetve azok teljesítésének ellenőrzéséről.

Látható tehát, hogy az állam „beleszólása" a beruházások jelentőségével egyenes arányban nő, illetve csökken. Ebből következően legkisebb az állami beavatkozás az olyan vállalati beruházások esetén, amelyek *saját eszközökből* valósulnak meg. Ilyenkor a vállalat maga határozza meg a beruházással elérni kívánt célt, s fejlesztési alapja szabad eszközeiből azt a saját kockázatára valósítja meg. Ebben a körben a vállalatok döntési szabadsága indokolt is, hisz a vállalat áll közvetlen kapcsolatban a piaccal és a beruházás gazdaságosságát a saját szempontjából jobban meg tudja ítélni.

Mivel azonban az ilyen vállalati beruházások beruházási rendszerünk *legalsó szint*jét képezik, a területfejlesztési és az országos beruházáspolitikával *összhang*ban kell állniuk. Épp ezért a saját fejlesztésre fordítható eszközök képződésének folyamatát *az állam* a vállalat költségvetési kapcsolatai oldaláról *befolyásolja.*

Annál is inkább szükséges ez, mert a fejlesztési források nem mindig abban a megoszlásban keletkeznek a vállalatoknál, ahogyan az a népgazdasági terv célkitűzései alapján optimális lenne.

Általában elmondható, hogy az állami irányítást a bankok megfelelően tudják közvetíteni, mert pontos áttekintéssel rendelkeznek a vállalatok gazdasági helyzetéről. A beruházások jelentőségének növekedésével egyenes arányban álló állami irányítás szükséges, mert a vállalatok nem tudják saját területük beruházási indokoltságát összevetni más területekével, s nem ismerhetik fel a társadalom rendelkezésére álló, beruházásokra felhasználható erőforrásokat.

Széll András utal arra is, hogy a beruházások kérdése, megoldási módjai *nem lezárt témakör.* Megállapítja, hogy nem kizárt a beruházásoknál az állami befolyásolás és a vállalati fejlesztési önállóság továbbfejlesztése, akár eddig még nem alkalmazott jogi eszközök segítségével is.

A vállalatok *nemzetközi gazdasági kapcsolatok*ban való részvételének állami irányítását *Rasenburg Gábor* tanulmánya ismerteti. A tanulmány többek között a nemzetközi kötelezettségek állami, illetve vállalati szinten történő elvállalásával, a kooperáció és a társulások problémáival foglalkozik.

A munka tehát egy speciális területet dolgoz fel, s a témakör tágabb, mint a bankok és a vállalatok viszonya, közvetve azonban érinti ezt a kérdést is. Ezért rövid ismertetésére itt kerül sor.

A vállalatok *nemzetközi gazdasági kapcsolatok*ban való részvételének állami irányításában jelentős szerepet játszanak a bankok. *Ransburg Gábor* megállapítja, hogy az e téren érvényesülő állami irányítás is az állami és a vállalati érdekek összhangját kíván-

ja elérni. Az *állami irányítás* a nemzetközi kapcsolatok kulcsfontosságú területein *erősebb* a belföldön szokásosnál. Így például a *külkereskedelemben,* amely állami monopólium, az egyébként adminisztratívnak számító eszközök is elfogadott jogi eszközökként érvényesülnek. Nagy szerepe van a Magyar Külkereskedelmi Banknak, amelynek a külkereskedelemmel kapcsolatos speciális bankműveletek lebonyolítása a feladata. A külkereskedelmi monopóliumhoz szorosan kapcsolódik az állam *devizamonopóliuma,* amelynek irányítását átruházott hatáskörben nagyrészt a Magyar Nemzeti Bank látja el. Jogkörében a polgári és az államigazgatási jogi eszközök szféráját igen nehéz szétválasztani (l. engedélyezési rendszer).

A nemzetközi kötelezettségvállalások főképp állami szinten történnek. A *Kormánybizottságok* szerepe igen jelentős, de döntéseiknek kötelező erőt csak a Minisztertanács jóváhagyása ad. Ha a nemzetközi kötelezettségek teljesítése megkívánja, a vállalatok utasítást is kötelesek végrehajtani. Ennek elkerülését jól szolgálná a szerzőnek az a gondolata, hogy különösen a szocialista országok közötti nemzetközi kötelezettségvállalások során, az *előzetes álláspontok kialakításába* a vállalatokat *be lehetne vonni.* Ezáltal a vállalatok a később reájuk háruló kötelezettségekről korábban tudomást szereznének, és működésüket ehhez igazíthatnák.

A vállalatok közötti nemzetközi együttműködésre az árucsere-forgalomból természetszerűleg adódó közvetlen kapcsolatokon kívül is vannak kezdeményezések. Ez azonban a szocialista országok gazdaságirányítási rendszereinek különbözősége folytán inkább a kölcsönös tapasztalatcserében realizálódik.

2. *A vállalatok kockázatvállalásának és árpolitikájának viszonya.* Bauer Miklós tanulmánya a vállalatok kockázatvállalását, Boytha Györgyné munkája a vállalati árpolitika alakulását elemzi. Az első tanulmány a kérdéskört elsősorban a vállalati érdek szempontjából, a második pedig a társadalmi érdeket szem előtt tartva vizsgálódik, így összevetésük igen érdekes.

A vállalat a maximális jövedelemre való törekvés következtében megsértheti a jogszabályokban foglalt gazdasági korlátozásokat. Tehát a vállalatok *nyereség növelő célja* és az *árak stabilitásának* társadalmi igénye adott esetben *szembe kerülhet* egymással.

A korábban ismertetett tanulmányok következtetései is igazolják, hogy nem minden esetben lehet a vállalatokra bízni a döntés jogát. E téren is meg kell találni a *helyes arányt* ahhoz, hogy a vállalati és a társadalmi érdek összhangja érvényesüljön.

Bauer Miklós munkája azt vizsgálja, hogy egyértelműen pozitív jelenség-e a kockázatvállalás növekedése, illetve milyen gazdasági környezet szükséges a kockázatvállalás optimumának kialakulásához. A *kockázatvállalás* lényegében *a döntési szabadság függvénye.* A szerző ennek tükrében vizsgálja a vállalatok kockázatvállalási lehetőségeit a *direkt,* illetve az *indirekt gazdaságirányítási rendszer*ben. A szerző a vállalatok helyzetét az államhoz való viszonyát a direkt irányítási rendszerben ügyviteli kötelmi viszonyként, az indirekt irányítási rendszerben pedig eredmény kötelmi viszonyként fogja fel. Bár ez az *analógia* a szerző által is elmondottan a jobb megértést szolgálja, mégsem szerencsés. Ugyanis az ügyviteli kötelmi viszonyban — így például a megbízásban — a megbízó utasítási joga, illetve a direkt irányítási rendszerben a vállalatoknak adott állami utasítások pusztán formai hasonlóságot mutatnak. A megbízó utasítási joga éppen azt a célt szolgálja, hogy az általában szakértelemmel bíró, s így önállóan eljáró megbízott tevékenységét valamilyen formában kontrollálhassa. Ebből következően a hasonlat nem alkalmas a vállalatok helyzetének jellemzésére a direkt irányítási rendszerben.

A direkt és indirekt rendszer kapcsolatát egyébként is helyesebb talán inkább összefüggésükben megragadni, ahogyan azt Széll András teszi, amikor azt írja, hogy a két irányítási forma egyidejűleg él, pusztán egyik vagy másik előtérbe kerül egy-egy időszakban, s az, hogy mikor melyik kerül előtérbe, az a népgazdaságban kialakult helyzettől, az abba begyűrűző külső hatásoktól, a vállalatok magatartásától és még sok más körülménytől függ. Tehát nem is annyira a szabályozó eszközök változnak, hanem az alkalmazási területük módosul.

Visszatérve Bauer Miklós munkájára, a tanulmány több érdekes gondolatot fejt ki a *kockázatvállalás fogalmát* elemezve. Megállapítja, hogy a kockázat lényegében minden gazdasági tevékenység velejárója, hiszen a vállalat működése bizonyos mértékig *objektíve bizonytalan,* még ha begyakorlott folyamatról van is szó. A kockázat *szűkebb értelemben döntési kockázat*ot jelent. A döntési kockázat vállalása tudatos, így vele jár a kockázat csökkentésére irányuló intézkedések mérlegelése is. A társadalom érdeke nem a kockázat áthárítása a vállalat részéről másra, hanem *az összbizonytalanság csökkenése.* A szerző az összbizonytalanság csökkenésének útját abban látja, ha a kockázattelepítés jelentős részben mikroökonómiai szinten történik, mert ez kiváltja a kockázati áruforgalmat, *s a kockázat oda települ,* ahol a relatív biztonság teremtése a legkisebb önköltséggel folyik. Ugyanis egy-egy gazdasági célkitűzés elérésének bizonytalansága nem minden vállalat számára ugyanolyan mértékű, hisz a bizonytalanság *az információ hiányá*ból fakad elsősorban, s e tekintetben a gazdasági folyamatokban résztvevő vállalatok között lényeges különbségek lehetnek.

Jelenleg *a kockázat áthárítása a jellemzőbb,* vagy úgy, hogy a kockázatot a szerződést kötő felek megosztják egymás között, vagy úgy, hogy a kockázat egy részét harmadik személyekre telepítik. Ennek legelterjedtebb formája a *biztosítás.* A szerző még nagyobb jelentőséget tulajdonít az *önbiztosítás* intézményének. Az önbiztosítási összeg nem más, mint az esetleges anyagi hátrányok mértékének és a bekövetkezés valószínűségének az arányában megállapított összeg, amelyet az ellenértékbe beépítenek.

Ehhez olyan gazdasági környezetet tart szükségesnek, amely a kockázatvállalás útján elért nyereséget nem tekinti spekulatív jellegűnek, hanem elismeri munka útján szerzett, szakismerettel elért nyereségnek. Ez a gondolat vezet át a vállalati árképzési rendszerhez,

és lényegében a tisztességtelen haszon fogalmához, amelyről hosszú vita folyt, és folyik a jogtudományban.

Bauer Miklós aggályosnak tartja azt a jogi megoldást, hogy a *tisztességtelen haszon* szempontjából az ügyleteket elkülönítve is lehet vizsgálni, nem pedig csupán *a vállalat teljes tevékenységét elemezve*. Ez szerinte a kockázatvállalást gátolja, hisz az egyedi esetek kiragadása figyelmen kívül hagyja azt, hogy a kockázatvállalás más esetekben veszteségekre vezethet, és, hogy a nyereség sem mutat mindenkor azonos mértéket. Ezzel a felfogással nem áll egyedül. Például a kötet szerkesztője, *Sárközi Tamás* is hasonló véleményt fejt ki a „Vállalati önállóság, vállalatirányítás, társulások" című könyvében, amikor arról ír, hogy valamely árunál kimutatható, szakmailag szokásos mértéket jelentősen meghaladó haszon önmagában a vállalat felelősségre vonásához nem elég, hanem szükséges a vállalati árpolitika egészének vizsgálata. Példaként felhoz egy vállalatot, amely egy olcsóbb termék árát 100%-kal emeli, azért hogy egy drágább termékének árát csökkenthesse. Megjegyzi azonban, hogy az egyedi árukapcsolatok rovására menő összgazdasági szemléletet sem szabad túlzásba vinni, és újabb konfliktushelyzetként jellemzi a Ptk. 201. §-ába való ütközés lehetőségét. A megoldást abban látja, hogy az olyan termékeket, amelyek árának emelése népgazdasági érdekbe ütközne, kiemelnék a szabadáras termékek köréből.

A tisztességtelen haszon *vállalati- vagy árkategóriaként* való kezelése sok vitára adott már okot, és lényegében a témakör vázolásakor említett két ellentétes nézőpontra vezethető vissza. A vállalati kategóriaként való felfogással szemben több megalapozott kétség merült fel. E nézet képviselői figyelmen kívül hagyják azt a szempontot, hogy az áremelés és az árcsökkenés csak a vállalat működése körében vezet kiegyensúlyozódásra. Másrészt, ha a vállalat egyes termékei a költségvalódiság elvéhez ragaszkodva nyereségesek, más termékei pedig esetleg veszteségesek, a vállalat működése összességében lehet akkor is nyereséges, ha nem építik be a veszteséges terméknél elvesztett hasznot a nyereséges termékek árába.

Boytha György munkája a tisztességtelen haszon fogalmát *árkategóriaként* kezeli, mert mint írja, a tisztességtelen haszon fogalmának vállalati kategóriaként való kezelése lehetőséget adott arra, hogy kifogásolható vállalati árpolitikát igazolja, s megnehezítse az ezért való felelősségrevonást. Helyesebb tehát a tisztességtelen haszon fogalmát az árhoz tapadó, árban realizálható fogalomként felfogni, amit a nemkívánatos és gazdaságilag nem indokolt árkialakítással lehet elérni. Ez a megoldás lehetővé teszi a szabadáras termékek körében is az árszínvonal védelmét, és a gazdaságilag nem indokolt áremelések megakadályozását.

A szabadáras termékek körében más megoldások is szolgálják az árszínvonal védelmét. Ilyen intézményként sorolja fel Boytha Györgyné az árváltozás előzetes bejelentésének kötelezettségét, és az árvetés készítés kötelezettségét, amely utóbbi a kalkulációs tételek valódiságának ellenőrzését teszi lehetővé.

A fogyasztói árstabilitás szempontjából legfontosabb területeken *hatósági árak* érvényesülnek. Ez a megoldás kellő biztosítékot nyújt arra, hogy a vállalati árpolitika a vállalati érdeket ne helyezhesse az össztársadalmi érdek elé. Nagy jelentősége van tehát a szerző szerint az *árforma-besorolás*nak, mert attól függően, hogy az árak milyen árformába tartoznak, már behatároltak azok a keretek, amelyek között a vállalati árpolitika többékevésbé szabadon mozoghat. Sárközy Tamás sem tartja kizártnak művében, hogy a vállalati árpolitika befolyásolására — ha a *népgazdasági érdek* azt megkívánja — akár konkrét gazdasági utasítást vegyenek igénybe, vagy, ha *a vállalati árpolitika népgazdaságilag kedvezőtlen*, de a jogi felelősségrevonást nem teszi szükségessé, ez a tény a *vállalati vezetők tevékenységének megítélésénél* jusson kifejezésre.

3. A vállalati vezetők felelőssége és anyagi érdekeltsége. A vállalati vezetők tevékenységének minőségét Bíró Sándor vizsgálja tanulmányában abból a szempontból kiindulva, hogy a jelenlegi *felelősségi rendszer alkalmas-e* a vezetői tevékenység *értékelésére.*

A vezetői tevékenység megítélésében alapvetően *három jogág* játszik szerepet; a munkajog, az államigazgatási jog és a büntetőjog. A vezetői magatartás átfogó értékelésére a *munkajogi felelősségi rendszer* látszik legmegfelelőbbnek, mert például a büntetőjogi tényállási rendszer az egyes magatartásokat elkülöníti, és így átfogó értékelésre nem alkalmas. Másrészt a vezetői tevékenység a munkaviszony keretein belül történik, s így a munkajogi felelősség alkalmas arra, hogy a munkaviszonyból fakadó kötelezettségszegéseket szankcionálja.

A vezetés *perspektivikus tevékenység*, tehát bizonytalansággal jár. Ha egy-egy döntés sikertelen kimenetelének következményeként beálló vezetői felelősség nem tudható előre, ez oda vezethet, hogy a vezetők egyáltalán nem mernek döntésre vállalkozni. Márpedig jelenleg a munkajogi felelősségi szabályok nem differenciálnak a vezetők célkitűző és a beosztott dolgozók végrehajtó feladatai között. A *hagyományos felelősség* alkalmazásának *alapja* a munkaviszonyból eredő kötelezettségek vétkes megszegése. Mivel *a vállalati vezetők kötelezettségei tisztázatlanok*, a kötelezettségszegés sem állapítható meg.

Ha a magatartás a büntetőjogi vagy államigazgatási jogi felelősségrevonást nem teszi szükségessé, a munkajogban nincs olyan eszköz, amely a magatartás rosszallását kifejezné, s ezzel a vezetőnek figyelmeztetésül szolgálna. A felügyeleti szervek kezében csak a felmentés, leváltás eszköze van, amely több szempontból is alkalmatlan eszköz. Egyrészt azért, mert a munkajogi felelősségen belül csak a legsúlyosabb kötelezettségszegésekre alkalmazható, másrészt, mert nemcsak felelősségi tartalmú, hanem lehet attól független is. A vezetői kötelezettségek szabályozásának hiánya a hagyományos felelősség alkalmazását lehetetlenné teszi a vezetői tevékenység értékelésére.

A fenti megállapítások általánosan ismertek és elfogadottak. A nézetkülönbségek ott kezdődnek, hogy a felelősségi szabályokat

kell-e megfelelően kidolgozni, vagy belenyugodhatunk, hogy a hagyományos felelősség helyébe egyéb értékrendszerek lépnek, mint például az *anyagi érdekeltség rendszere.*

Így Sárközy Tamás is a már említett könyvében tényként állapítja meg, hogy a vezetői tevékenység megítélésénél alapszabály, hogy a megítélés a vállalati működés függvénye. Erre a következtetésre jut Bíró Sándor is, de tovább viszi a gondolatot, amikor rámutat arra, hogy ez nem egyértelműen pozitív jelenség. A hagyományos felelősség feladatát az anyagi érdekeltség rendszere nem töltheti be, mert ez a rendszer a vállalati eredmények függvénye, így *érvényesülése automatikus,* holott a vállalati eredményekből nem mindig vonható le helyes következtetés a vezetés minőségére. Bíró Sándor ebből következően szükségesnek látja a hagyományos *felelősségi szabályok megreformálását,* s a vezetői magatartásokra való részletes kidolgozását, mert a felelősségi fokozatok betartása a vezetők biztonságérzetét fokozná. Mivel a szabályok kidolgozására még várni kell, viszont szükségessége köztudott, *átmeneti megoldásként* az anyagi érdekeltségi rendszer *automatizmusán* próbálnak valamelyest *enyhíteni.* A kötet megírását jóval később követően megjelent, és kifejezetten a vállalati vezetők anyagi érdekeltségét szabályozó 29/1975. (XI. 15.) MT sz. rendelet például csak a vezetők prémiumát köti a vállalati teljesítmény-mutatóhoz, a jutalmazásnál már egy komplexebb értékelést tesz lehetővé.

A vezetői felelősség mai rendszerét *Hegedűs István* tanulmánya is érinti egy speciális témára, a környezetvédelem vállalati szabályaira vonatkoztatva. Megállapítja, hogy a hatályos munkajogi felelősségi rendszer továbbfejlesztésénél, a munkajogi vezetői felelősség kiépítésénél megfelelően ki kell fejezni, hogy a vezetői magatartások olyan következményekkel járhatnak, amelyek a vállalat működését alapvetően befolyásolják.

4. A környezetvédelmi jogi szabályozása. A természeti környezet védelme az utóbbi időben került világszerte az érdeklődés középpontjába, mivel felismerték, hogy a természeti javak nem kimeríthetetlenek. *Hegedűs István* tanulmánya egy viszonylag még kidolgozatlan területet érint. Megállapítja, hogy a természeti környezet egyes elemei fokozatosan váltak a jogi szabályozás tárgyává. *Hatályos jogunkban* is vannak olyan szabályok, amelyek kifejezetten a természeti környezet részeit védik, de ezek szemlélete és jogi eszközeiknek köre *nem egységes,* mert e jogszabályok nem egy időben keletkeztek.

A környezetvédelem szabályai meghatározott *feltételek és tilalmak* rendszerének *jogi normákban* való rögzítése és az ezekkel kapcsolatos *eljárási szabályok.* A jognak legjelentősebb szerepe a javak előállítása, forgalmazása és felhasználása körébe tartozó tevékenységnél lehet, vagyis elsősorban a *vállalati tevékenység* területén. Az ilyen tevékenység normáinak *meghatározása* a *hatósági tevékenység* feladata, így a környezetvédelem jogi eszközei között az *államigazgatási jogi eszközök* dominálnak.

A szerző az egyik legfontosabb jogintézménynek a *bírság*ot tartja, amelyben a represszíós elem az uralkodó. A bírság a célzott vagyoni előny összegéhez igazodik, a vagyoni kár nem feltétlenül feltétele. A felelősséget már a jogsértő vállalati magatartás megalapozza.

Figyelemre méltóak a szerző gondolatai *az államigazgatási eljárás* módosításáról, a környezetvédelmi szabályozás specialitására tekintettel. Így javasolja olyan fórumrendszer létrehozását, amely lehetőséget ad szakértők bevonására, az érintettek fellépésére az eljárásban. Mivel a környezetvédelmi szabályozás mind a vállalatok, mind a lakosság alapvető érdekeit érinti, indokolt a szerzőnek az a meglátása is, hogy az államigazgatási határozat bíróság előtti megtámadását lehetővé kell tenni.

A *polgári jog*nak a kártérítési felelősség megállapítása körében van nagy jelentősége. A tendenciák az objektív felelősség alkalmazása felé mutatnak, hisz a vállalati tevékenység egyre inkább fokozott veszéllyel jár. A vállalat akkor tartozik e szerint felelősséggel, ha nem tudja bizonyítani, hogy a törvényben előírt különleges védekezést tanúsította. A felelősség alóli kimentést csak *a külső objektíve elháríthatatlan* károkozási ok teszi lehetővé. Rámutat azonban a szerző, hogy bár a vállalatok számára adott jogsértés objektíve elkerülhető lehet, de a különleges védekezés azonnali megkövetelése rendkívül súlyos terheket ró a vállalatokra. Épp ezért jelenleg a környezetvédelem költségeinek nagy részét nem a vállalatok fedezik. Csupán az ún. *áthárithatatlan költségek* azok, amelyeket a vállalatok viselnek, ilyen például a konkrétan bekövetkező környezeti ártalomért való kártérítési felelősség, vagy a környezeti ártalom megelőzésére fordított erőfeszítések vállalati költségei. Nagyon jó elgondolásnak látszik, hogy ezeknek a költségeknek a viselését a *kötelező biztosítás* intézményével lehetne megkönnyíteni.

A szerző szerint a felelősség körében, a kár meghatározásánál *el kell szakadni a kialakult alaptól.* Jelenleg a kártérítés alapja a vagyoni kár, véleménye szerint azonban egzakt módon kimutatható vagyoni kár hiánya esetében is indokolt lehet a kártérítés. Példaként hozza fel egy tó környéki *üdülőterület* környezeti ártalom folytán való *tönkretételét.* Úgy véli, hogy ilyenkor a „kártérítést" a szóban forgó, vagy hasonló környezeti objektum pótlására kell fordítani, így adott tájegységen belül a használók nem jutnak egyénileg konkrét összegű kártérítéshez.

A szerző fejtegetései lényegében két problémát vetnek fel: *a)* valóban el kell-e szakadni a kialakult alaptól a felhozott példa megoldásához; *b)* ilyen esetben ki a károsult?

ad a) Úgy tűnik, hogy a szerző által felhozott példa esetében a Ptk. szabályozása kielégítő. A Ptk. 356. §-a kimondja, hogy a kárért felelős személy köteles az eredeti állapotot helyreállítani, ha pedig ez nem lehetséges, vagy a károsult azt alapos okból nem kívánja, köteles a kárt megtéríteni. A 357. § (1) bekezdés első fordulata a kár pénzbeni megtérítéséről beszél ugyan, de azt is kimondja, e szakasz, hogy természetben kell a kárt megtéríteni, ha a körülmények ezt indokolttá teszik. Az, hogy mikor indokolt a *természetbeni kártérítés* példálózva sorolja

fel csupán, így környezetvédelmi károkozás esetén a természetbeni megtérítést a Ptk. nem zárja ki.

Ha az üdülőterület — visszatérve a példához — nem teljesen pusztult el, akkor az eredeti állapotot kell helyreállítani, ha ez nem lehetséges, akkor egy új üdülőterületet kell kialakítani. *A kár meghatározható egzakt módon,* az az összeg, amelyet a károkozó a helyreállításra, illetve szükség esetén új üdülőterület kialakítására fordít.

Az más kérdés, hogy ez a kártérítés a *teljes kár megtérítése* lesz-e. Ebben a körben a szerző gondolatai igen értékesek. Hiszen kiesik ez esetben az elmaradt haszon fogalma, s valóban vannak a kárnak olyan elemei, amelyek pontosan meg sem határozhatók. Így a példánál maradva, ha új üdülőterületet alakítanak ki, s annak megközelítése a használók számára költségesebb, a használókat ért ezt a kárt pusztán az új üdülőterület létrehozása nem kompenzálhatja,

ad b) A károsultak körét nyilvánvalóan nem lehet leszűkíteni azokra, akik az üdülőterületen telektulajdonnal, vagy használati joggal rendelkeznek. A természeti környezet védelme össztársadalmi érdek, épp ezért az a tény, hogy adott használók nem jutnak egyénileg a kártérítési összeghez, nem látszik sérelmesnek, hiszen a kártérítés fenti módja jobban biztosítja a természeti környezet helyreállítását, s egyben a használók érdekeit is kielégíti.

5. A vállalatszerűen gazdálkodó intézetek jogállása. Ezt a kérdéskört Kenyeres Istvánné tanulmánya elemzi. Vizsgálódásának középpontjába azt állítja, hogy tekinthetők-e a vállalatszerűen gazdálkodó intézetek *a vállalatok egyik önálló jogi típusának?*

A vállalatszerűen gazdálkodó intézetek a *kutató-* vagy *szervező-* intézetek, amelyekre vonatkozó jogszabályok bizonyos fokig eltérőek, de ez a tanulmány lényegét tekintve elhanyagolható. A kutatóintézetek kb. egynegyede vállalatszerűen gazdálkodik, s ez a viszonylag jelentős arány szükségessé teszi jogi helyzetük tisztázását. A szerző megvizsgálva az ilyen intézetek alapításának, nyilvántartásának és belső szervezeti felépítésének szabályait megállapítja, hogy e körben lényegében nem különböznek a vállalatoktól. A *különbségek* a *tevékenységi* kör *eltérő jellegéből* fakadnak, abból, hogy bár ezen intézeteknek is célja a nyereséges gazdálkodás, hatékonyságuk megítélésénél nem ez az alapvető szempont. Megjegyzi azonban a szerző, hogy a vállalatok között is vannak olyan közcélú üzemek, amelyek tevékenysége akkor is szükséges, ha nem nyereséges. Hasonló a helyzet a kutatóintézeteket megillető többletkedvezményekkel is, amelyek tevékenységük eszközigényességéből erednek. A szerző *véleménye* tehát az, hogy a vállalatszerűen gazdálkodó intézetek a vállalatok sajátos fajtájának tekinthetők, s ennek a megállapításnak a tükrében vizsgálja a fennálló *intézetirányítást.*

Úgy véli, hogy a jelenlegi *intézetirányítás* a fenti következtetéssel nincs összhangban. Az összhang megteremtésének egyik megoldási módjaként veti fel az igazgatási szerződéstípus bevezetésének gondolatát.

Ezzel a témával *Széll András* is foglalkozott tanulmányában, s a két nézet egybevetése talán jobban segít megközelíteni e szerződéstípus mibenlétét és jogi jelentőségét. Széll András az állami támogatással megvalósuló beruházásokra vonatkoztatva azt írja, hogy az igazgatási szerződés olyan szerződés, amely esetében a szerződés *feltételeit államigazgatási határozat* tartalmazza, ám ezeket a feltételeket a vállalat és a *bank* egymással kötött *szerződésben rögzíti.* Jelentőségét abban látja, hogy a vállalati magatartás ellenőrzését szerződéses alapokra helyezi. A szerződés a vállalati kötelezettségeket jobban *egyediesíti* és módot ad a kikényszeríthetőség polgári jogi eszközeinek alkalmazására.

Úgy tűnik, hogy Kenyeres Istvánné munkájának hasonló a koncepciója azzal a különbséggel, hogy a *bankszervezet* közbejötte *nem* szükséges. Ha a felügyeleti szerv szerződéses partnere az intézetnek — mint írja — elkenődhet a határ a megbízói utasítási jog és a jogosulatlan felügyeleti beavatkozás között. Különösen így van ez, ha az intézetek kapacitása másképp kitöltetlen maradna.

Tehát megállapítható, hogy az ún. igazgatási szerződés mindkét esetben a vállalat (vállalatszerűen gazdálkodó intézet) és a felügyeleti szerv közötti *viszony tisztázására* hivatott, ugyanis rögzített szerződési feltételek esetén csak ennek keretein belül léphetne fel a felügyeleti szerv, és szigorúan mellérendeltségi alapon.

Igazi megoldást persze az jelentene, ha az intézetek kapacitását a vállalatok megrendelései töltenék ki, és nem lenne szükség a felügyeleti szervvel kötendő szerződésre. Amíg ez nem következik be, helyes tisztázni az intézet és a megbízó felügyeleti szerv viszonyát.

6. A tanácsok gazdaságpolitikai irányítása. A témakört Fórján Gyula tanulmánya dolgozza fel. Többek között érinti a tanácsi vállalatok helyzetét is, amely az eddig ismertetett tanulmányoknak nem volt témája, így az áttekintést teljesebbé teszi.

A *tanácsok felelőssége* területük fejlődéséért politikai jellegű, s így *szélesebb tartamú,* mint az egyes gazdálkodó szerveké. A tanácsok, gazdasági feladataikat tekintve, az *állami gazdaságpolitikai célok* helyi területi szervezői és koordinátorai. A feladatok megoldásához felhasználják a gazdaságpolitikai irányítás, a tulajdonosi jogok érvényesítése és a hatósági tevékenység eszközeit.

A tanács által *irányított szervek* és felügyelt vállalatok szempontjából a gazdaságpolitikai irányításnak van elsődleges jelentősége. A *jogi szabályozás* keretei kielégítőek, hisz valamennyi tanács hozhat létre vállalatot, és kellő szintű a differenciálás is arra nézve, hogy milyen szintű tanács milyen vállalatot alapíthat. A vállalatok befolyásolásának alapvető eszköze a *támogatás.* A tanács fejlesztési alapjából meghatározott célra — véglegesen vagy visszafizetési kikötéssel — területén felügyeleti hovatartozásra tekintet nélkül nyújthat támogatást.

A helyi kezdeményezések megnőttek azáltal, hogy a *saját anyagi források* kimunkálása a tanácsok feladata, de több probléma is felmerült. A szerző ezek közül mutat rá néhányra, s megoldás útjait is keresve. Véleménye szerint hosszú lejáratú hitelek szükségesek ahhoz,

hogy a tanácsok kevesebb elfekvő pénzalappal oldják meg a gazdaság folyamatos irányítását. Problémát jelentett az is, hogy a tanácsokkal szemben a lakosság elvárásai, és a központi elvárások csak többé-kevésbé voltak összhangban, és ez jelentős feszültségeket eredményezett.

A népgazdaságban végbement gazdasági folyamatok is élesebben hatottak vissza a tanácsokra a tervezettnél, s a gazdasági eszközök sem feleltek meg minden esetben az ágazati és területi követelményeknek. További gondot okozott az is, hogy a tanácsok tervei *nem mindig kaptak kellő orientációt.*

A szerző megállapítja, hogy ezeknek a problémáknak a felmerülte nem a szabályozás hibája, hanem jórészt a tapasztalatlanságra vezethető vissza, s a következő tervidőszak remélhetőleg kiküszöböli ezeket.

Megállapítható, hogy ez a folyamat már el is indult. A kötet megjelenése után hozott, az 1004/1970. MT sz. határozatot módosító 1031/1975. (XI. 15.) MT sz. határozat *több újdonságot* hozott. Például az *összehangoltságot* biztosítja az a rendelkezés, hogy a megyei város költségvetése a megyei költségvetésben külön is és összevontan is szerepel. Jelentős változásnak mondható az a megoldás is, hogy a tanácsok a szabad fejlesztési alapjuk tartósan lekötött betétjeiből *megyei kölcsönalapot* képezhetnek. Hasonlóan fontos újítás a kötelező *tartalékképzésre* vonatkozó rendelkezés is. A források és célok összhangját szolgálja az a szabály, hogy a bevételi többleteket, ha a 106%-ot meghaladják, figyelembe kell venni a következő év állami hozzájárulásának megállapításakor.

A kötet céljául az elméleti és gyakorlati jogászok által igen vitatott terület *tapasztalatainak leszűrését* tűzte ki, ennyiben új kezdeményezésnek is tekinthető. A maga elé tűzött célnak mindenben eleget tett, *tisztázta* a kialakult közgazdasági helyzetet, és ennek többé-kevésbé adekvát jogi tükröződését, s ahol csak mód volt rá, felvázolta a *továbblépés útjait.* A különböző vizsgálódási szempontok lehetőséget adtak szélesebb, átfogóbb áttekintésre, s bizonyos vitás pontoktól eltekintve a fejtegetésekből levont *konklúziók* lehetővé teszik az előrelépést. A kötet mondanivalójának áttekinthetősége pedig a szerkesztő munkáját dicséri.

Nagy Erzsébet

Калман Кулчар:

Исторический подход в социологии права

В введении автор обращает внимание на то, что исследовательские работы в области социологии права могут привести к теоретически значительным результатам, если исследования будут характеризоваться исторической конкретностью, то есть будут основываться на эмпирическом подходе к явлениям права, однако в сочетании с исторически сформировавшимися процессами, явлениями и отношениями общества. Это положение представлено на двух проблемах: с одной стороны влиянием прежнего, сохранившегося эвентуально лишь в виде обычая правового регулирования, содействующего в формировании поведений, соответствующих праву или расхождающих от права, а с другой стороны, начертанием некоторых вопросов рецепции права, в частности рецепцийных явлений, которые мы можем наблюдать на наших днях.

Лайош Векаш:

Стандардизированые договоры и оттестнение на задний план типов договоров

Работа занимается одним из явлений развития современного буржуазного договорного права. Рассматривает вопрос о том, каким образом оттесниваются на задний план различными видами стандардизированных договоров (примерные договоры, торговые условия и т. д.) диспозитивные положения отдельных договорных типов и каким образом отменяют действие законного договорного права. Автор подытоживает важнейшие теории и освещает более значительные разрешения, примененные в законодательствах. Наконец в статье оцениваются те имевшие место в западных странах воззрения, которые в общем виде ставят под сомнение применимость договорных типов.

Оливер Глатз:

Некоторые правовые вопросы Примерных Уставов международных хозяйственных организаций СЭВ

Автор излагает правовое урегулирование международных хозяйственных организаций, начиная Комплексной программой до разработки единых нормативных документов об учреждении и деятельности этих организаций. Анализирует и квалифицирует примерные положения, разработанные по этим вопросам Постоянной Комиссие по вопросам валют и по финансовым вопросам СЭВ и Совещанием по вопросам права, принятые Комиссией СЭВа (1971, 1973, 1975 гг.). Рассматривает их осуществление в документах об учреждении международных хозяйственных организаций. Начертает уровни правового регулирования международных хозяйственных организаций.

Андраш Сабо:

Результаты одного сравнительного исследования в области криминологии

В статье изложены результаты международного сравнительного исследования по теме „Взаимосвязи общественного-хозяйственного развития с преступностью несовершеннолетних". В этой статье автор информирует о примененных методах сравнения и о результатах исследования. Сравнение охватывает вопрос об уровне общественного-хозяйственного развития, о зараженности преступностью, а также о связи между этими двумя группами факторов.

Kálmán Kulcsár:

Geschichtlichkeit in der Rechtssoziologie

Die soziologischen Forschungen können nur dann auch theoretisch bedeutende Resultate haben, wenn die Untersuchungen durch die geschichtliche Konkretheit, das heisst durch die empirische Annäherung der juristischen Erscheinungen charakterisiert sind. Der Autor stellt diese These auf zwei Probleme dar. Einerseits durch die Wirkung jener vorigen, eventuell nur als Gewohnheit lebenden rechtlichen Regelung, die an der Entwicklung der dem Recht entsprechenden, oder davon abweichenden Verhalten mitwirkt; andererseits durch Skizzieren einiger Fragen der Rezep-

tion, besonders der heutzutag beobachtbaren Rezoptionserscheinungen.

Lajos Vékás:

Standardverträge und die Ignorierung der Vertragstypen

Die Studie befasst sich mit einer Erscheinung der Entwicklung des modernen kapitalistischen Vertragsrechts. Sie untersucht jene Frage, wie verschiedene Arten der Standardverträge (Blankettenverträge, Lieferbedingungen usw.) die dispositiven Regeln der einzelnen Vertragstypen in den Hintergrund drücken, und wie sie das Vertragsrecht verkunkeln. Der Autor fasst die wichtigsten Theorien zusammen, und behandelt die bedeutungvollen Kodifikationslösungen. Die Studie wertet zum Schluss jene westliche Meinungen, die mit allgemeiner Geltung die Gebrauchsfähigkeit der Vertragstypen in Zweifel ziehen.

Olivér Glatz jun.:

Einige juristische Fragen der Musterregeln der internationalen Wirtschaftsorganisationen im RGW

Autor überschaut die rechtliche Regelung der internationalen Wirtschaftsorganisation angefangen beim Komplexprogramm bis zur beginnenden Ausarbeitung der sich auf die Gründung und auf die Tätigkeit dieser Organisationen beziehenden einheitlichen Dokumente. Autor analysiert und qualifiziert die durch die valutarisch-finanzielle ständige Kommission der RGW und, durch die Juristische Tagung der RGW angenomene (1971, 1973, 1975) Musterregeln. Er untersucht ihre Geltung in den Gründungsurkunden der internationalen Wirtschaftsorganisationen. Es werden die Ebenen der sich auf die internationalen Wirtschaftsorganisationen beziehenden juristischen Regelung aufgezeichnet.

András Szabó:

Ergebnisse einer vergleichenden kriminologischen Forschung

Die Studie befasst sich mit den Ergebnissen einer internationalen kriminologischen Forschung, die im Themenkreis „Zusammenhänge zwischen der gesellschaftlich-wirtschaftlichen Entwicklung und der Jugendkriminalität" durchgeführt wurde. Der Autor hat die nationalen Daten der Forschung schon vorher dargestellt; in dieser Studie legt er die Methoden und Ergebnisse der Vergleichung dar. Die Vergleichung hat sich auf den gesellschaftlich-wirtschaftlichen Entwicklungsstand auf die Kriminalinfiziertheit und auf die Zusammenhänge der beiden Faktorengruppe ausgebreitet.

Kálmán Kulcsár:

L'historicité dans la sociologie juridique

Les recherches de sociologie juridique ne peuvent avoir un résultat significatif même en théorie qu'en cas, si leur examen est historiquement concret, c'est à dire cette examination est caractérisée par l'approche empirique des phénomènes juridiques, mais par l'interprétation des procès se formant historiquement de la société, de ses phénomènes et des connexions de ses rapports. Cette thèse est exposée sur deux problèmes: d'une part par l'effet du règlement juridique plus tôt intervenant dans la formation des conduites convenant au droit ou différent, eventuellement subsistant comme habitude, d'autre part par la description de quelques questions de la reception, particulièrement des réception se manifestant dans nos jours.

Lajos Vékás:

L'inobservation des contrats standardisés et des types de contrat.

L'étude s'occupe d'un phénomène du développement du droit contractuel bourgeois moderne. Elle examine la question, comment les types différents des contrats standardisés (les contrats de blanquette, conditions d'affaires etc.) poussent-ils à l'arrière-plan les règles dispositives de certains types de contrat et comment obscurcissent-ils le droit contractuel légal. L'auteur résume les théories les plus importantes et il s'étale sur les solutions législatives plus importantes. Enfin l'étude apprécie les opinions de l'ouest, qui contestent du caractère général l'utilisabilité des types de contrat.

Olivér Glatz, cadet:

De certaines questions des règlements de modèle concernant les organisations d'exploitation internationales du Conseil d'Entraide Economique

L'auteur résume le règlement juridique des organisations d'exploitation internationales du Programme Complexe jusqu' à l'elaboration proche d'un document uniforme normatif concernant la fondation et la fonction de ces organisations. Il analyse et qualifie les dispositions de modèle élaborées par la Commision Permanente Monétaire Financière du Conseil d'Entraide Économique et acceptées par le Comité Executif (1971, 1973, 1975) concernant cette question. L'auteur examine comment ces dispositions se font-elles valoir dans les documents de fondation des organisations d'exploitation internationales. Il esquisse les niveaux du règlement juridique concernant les organisations d'exploitation internationales.

András Szabó:

Les résultats d'une recherche de criminologie comparative

L'étude expose les résultats de la recherche de criminologie comparative internationale achevée dans le thème »Les rapports du développement socioéconomique et la délinquence juvénile«. Dans une autre publication l'auteur a déjà fait connaître les données nationales de la recherche, et dans cette étude il explique les méthodes et les résultats de la comparaison. La comparaison s'étend sur le développement socio-économique, sur la contamination de délinquence, ainsi que sur les connexions de ces deux groupes de facteur.

Kálmán Kulcsár:

Historicity in the sociology of law

The Author points out that researches in the sociology of law bring theoretically relevant findings only when they are characterized by historical concreteess, when the empirical approach to legal phenomena is interpreted in regard of the historically developing processes, phenomena and relations in society. Two examples are presented to prove this staatment: 1. the effects of former, sometimes only customarily surviving legal regulation in the formation of legally conform or deviant behavior; 2. the outlines of the reception, esp. reception phenomena in the contemporary world.

Lajos Vékás:

Standard contracts and the omission of contract types

The paper analyses a phenomenon in modern bourgeois contract law development, viz. how different types of standard contracts (general conditions, forms) surpass the dispositive rules of the different contract-types and the contract law in book. The Author summarizes the most important theories and legislative solutions. A general evaluation of Western opinions casting general doubt on the operativeness of contract-types is given at the end.

Olivér Glatz jr.:

On some legal questions of the Model-Rules concerning international economic organizations

The author presents a review of the legal regulation on international economic organizations from the Complex Program to the imminent elaboration of the uniform normative act on the formation and activity of these organizations. The model regulations elaborated by the COMECON Currency-Monetary Permanent Commision and the Legal Conference and adopted by the COMECON Executive Council are analysed and evaluated as well as their enforcement in the formation documents of these organizations. An outline of the levels for legal regulation on international economic organizations is presented at the end.

András Szabó:

Findings of a comparative research in criminology

The paper presents the findings of the international comparative criminological research on »socio-economic development and its relation to juvenile delinquency«. The Author presented the results of the Hungarian research already and this paper deals with the methods and findings of the comparison. The comparison bears on socio-economic development, criminal contamination and the relation between these factor-groups.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. — Szerkesztő: dr. Halász József. — Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős Kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 76.4584 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1.). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

ÁRA: 8,— Ft

1976 UN-3 F

XXXI. új évfolyam 5. szám Budapest, 1976. május hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

KOVÁCS KÁLMÁN:
A jogalkotás és a jogalkalmazás egyéb kérdései Magyarországon a felszabadulástól az alkotmányig (1945—1949) 237

BÁRKÖZI TAMÁS:
Állami támogatások joga Nyugat-Európában 247

KALAS TIBOR:
A számítástechnika államigazgatási alkalmazásának egyes jogi kérdései a nyugat-európai országokban és az Egyesült Államokban 253

HARGITAI JÓZSEF:
A lex loci delicti commissii elvének alkalmazása a nemzetközi szerződésen kívüli kártérítési jogban 260

LUPÁN ERNŐ:
A személyi földtulajdonjog Romániában ... 267

Jogirodalom:

Németh János: Rendkívüli perorvoslatok a magyar polgári eljárásjogban (SCHELNITZ GYÖRGY) 272

Ruszoly József: A választási bíráskodás története Európában (DEGRÉ ALAJCS) 276

Ulmer, E.: A szellemi alkotások jogának nemzetközi magánjogi kérdései (VIDA SÁNDOR) ... 276

Gerald Stouzh: Kleine Geschichte des österreichischen Staatsvertrages. (VARGYAI GYULA) 279

Állam- és Jogtudományi Bibliográfia (1970—1972) (SPRÉM ISTVÁN) 281

СОДЕРЖАНИЕ: *Калман Ковач:* Некоторые вопросы правотворчества и применения права в Венгрии в период от освобождения страны до принятия Конституции (1945—1949 гг). — *Тамаш Шаркези:* Право государственных пособий в Западной Европе. — *Тибор Калаш:* Некоторые правовые вопросы применения вычислительной техники в государственном управлении западноевропейских стран и Соединенных Штатов. — *Йожеф Харгитаи:* Применение принципа места совершения в области внедоговорного возмещения ущерба в международных отношениях. — *Эрне Лупан:* Право личной земельной собственности в Румынии. — *Юридическая литература:* Янош Немет: Чрезвычайные средства обжалования в венгерском гражданском процессуальном праве *(Дердь Шелниц)*. — Йожеф Русоль: История судов по пересмотру выборов в Европе *(Алайош Дегре)*. — Э. Улмер: Вопросы международного частного права в области права на произведения творческого труда *(Шандор Вида)*. — Геральд Стоурз: Kleine Geschichte des österreichischen Statsvertrages *(Дюла Вардяи)*. — Библиография по вопросам государства и права (1970—1972) *(Иштван Шпрем)*.

INHALT: *Kálmán Kovács:* Einige Fragen der Rechtsgestaltung und Rechtsanwendung in Ungarn vor der Befreiung bis zur Annahme der Verfassung (1945—1949). — *Tamás Sárközy:* Das Recht der staatlichen Subventionen im Westeuropa. — *Tibor Kalas:* Einige rechtliche Fragen der Anwendung der Rechentechnik in der Staatsverwaltung in den westeuropäischen Ländern und in den USA. — *József Hargitai:* Die Anwendung des Prinzips des lex loci delicti commissii im internationalen ausservaertraglichen Schadenersatzrecht. — *Ernő Lupán:* Das personelle Bodeneigentum in Rumänien. — *Rechtsliteratur:* János Németh: Ausserordentliche prozessuale Rechtsmittel im ungarischen Zivilprozess *(György Schelnitz)*. — József Ruszoly: Die Geschichte der Wahlgerichtsbarkeit in Europa *(Alajos Degré)*. — E. Ulmer: Die Immaterialgüterrechte im internationalen Privatrecht *(Sándor Vida)*. — G. Stourzh: Kleine Geschichte des österreichischen Staatsvertrages *(Gyula Vargyai)*: — Staats- und rechswissenschaftliche Bibliographie (1970—1972) *(István Sprém)*.

SOMMAIRE: *Kálmán Kovács:* Certaines questions de la législation et de l'application du droit en Hongrie de la libération jusqu'à la constitution (1945—1949). — *Tamás Sárközy:* Le droit des subventions d'État en Europe occidentale. — *Tibor Kalas:* Certaines questions juridiques de l'application administrative de la technique de calcul aux pays ouest-européens et aux États Unis. — *József Hargitai:* L'application du principe de lex loci delicti commissii dans le droit international de dommages-intérêts causés en dehors de contrat. — *Ernő Lupán:* Le droit du bien de terre personnel en Roumanie. — *Littérature juridique:* János Németh: Recours extraordinaires en droit de procédure civil hongrois *(György Schelnitz)*. — József Ruszoly: L'histoire de la juridiction électorale en Europe *(Alajos Degré)*. — E. Ulmer: Questions de droit privé international du droit des œuvres intellectuelles *(Sándor Vida)*. — Gerald Stourzh: Kleine Geschichte des österreichischen Staatsvertrages *(Gyula Vargyai)*. — Bibliographie des sciences Juridiques et Politiques (1970—1972) *(István Sprém)*.

CONTENTS: *Kálmán Kovács:* Some questions of the law-making and law application in Hungary from the Liberation to the Constitution (1945—1949). — *Tamás Sárközy:* The law of state subsidies in Western Europe. — *Tibor Kalas:* Some legal problems of electronic data processing (EDP) in Western Europe and in the USA. — *József Hargitai:* The application of the principle of lex loci delicti commissii in the international law of torts. — *Ernő Lupán:* The law of private landed property. — *Legal literature:* János Németh: Spercial legal remedies in Hungarian civil procedure *(György Schelnitz)*. — *József Ruszoly:* History of election jurisdiction in Europe *(Alajos Degré)*. — E. Ulmer: Private international law issues of intellectual products *(Sándor Vida)*. — Gerald Stourzh: Short history of the Austrian State Treaty *(Gyula Vargyai)*. — Bibliography of legal and administrative sciences (1970—1972) *(István Sprém)*.

E lapszám (XXXI. új évfolyam 4. szám) szerzői: *Dr. Kovács Kálmán* tanszékvezető egyetemi tanár. — *Dr. Sárközy Tamás* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. — *Dr. Kalas Tibor* aspiráns (Miskolc). — *Dr. Hargitai József* a Pénzintézeti Központ jogi osztályának osztályvezetője. — *Dr. Lupán Ernő* egyetemi tanár (Kolozsvár). — *Dr. Schelnitz György* az Igazságügyminisztérium főelőadója. — *Dr. Degré Alajos* Zala megye Levéltárának igazgatója. — *Dr. Vida Sándor* az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ igazgatóhelyettese. — *Dr. Vargyai Gyula* a Collegium Hungaricum igazgatója (Wien). — *Dr. Sprém István* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének dokumentátora

XXXI. új évfolyam 5. szám Budapest, 1976. május hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A jogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon a felszabadulástól az alkotmányig (1945–1949)

A Nagy Októberi Szocialista Forradalmat követően, a kapitalizmusból a szocializmusba történő világméretű átmenet folyamatában a második lépés a népi demokratikus forradalmak kibontakozása volt.

A népi demokratikus forradalom a második világháború végére kialakult helyzetben az antifasiszta, háborúellenes fegyveres ellenállási mozgalomból kinövő olyan egységes forradalmi folyamat, amely közvetlenül demokratikus feladatokat tűzött maga elé. Ezeknek az antifasiszta, antifeudális, antimonopolista, nemzeti függetlenségi célkitűzéseknek radikális népi megoldása — a munkásosztály, a kommunista párt vezető szerepének érvényesítésével — elvezetett a szocialista forradalom győzelméhez, s a nép forradalmi demokratikus diktatúrája proletárdiktatúrává alakult át.

„A népi demokráciák fejlődése sok vonatkozásban, az állam és a jog vonalán is számos új sajátosságot, új lehetőséget tárt fel a szocializmushoz vezető utat illetően." Szabó Imrének ez a megállapítása Magyarországra nézve is teljes mértékben érvényes. A Szovjetunió fegyveres erejének felszabadító tette, mint arra az 1949. évi Alkotmányunk preambuluma rámutat. megnyitotta a magyar dolgozó nép előtt is a demokratikus fejlődés útját. A Szovjetunió léte, gazdag tapasztalata és segítsége új, sajátos utat nyitott hazánkban éppúgy, mint a többi népi demokratikus országokban a munkásosztály hatalmának kivívásához, majd pedig annak megerősödéséhez.

A népi demokráciákban a burzsoá jogrendszertől a demokratikus forradalmon keresztül a szocialista forradalmi változásig viszonylag békés átmenetnek lehettünk tanúi. A magyar jogfejlődésben sem egyszerre, egycsapásra történt meg a régi, a felszabadulás előtti jog hatályon kívül helyezése és az új, szocialista jogszabályok kialakulása, hanem hosszabb folyamat eredményeként.

A forradalmi fejlődésnek a felszabadulással kezdődő, első időszakát jogilag az Alkotmány (1949:XX. törv.) zárta le, amely egyben a jogfejlődés új szakaszának nyitánya is volt.

Az éles politikai és jogi harcoktól egyáltalán nem mentes, „viszonylag békés" fejlődés átmeneti korszaka állam- és jogfejlődésének vizsgálata ma már egyre inkább a jogtörténet kutatási körébe tartozik.

A jogelmélet és a szakjogágak művelői jogrendszerünk alakulását az említett évek során a szaksajtóban kritikus szemmel, egymással is vitatkozva, általában előrevivő szándékkal, folyamatosan figyelemmel kísérték, majd pedig a proletárdiktatúra időszakában, már bizonyos történeti távlatból visszatekintve, számos tanulmányban, sokoldalúan elemezték jogfejlődésünk sajátosságait, s e fejlődés elvi kérdéseit, behatóan feltárva a felszabadulás előtti jogrendszer főbb jellemző vonásait is.[1] Legtöbbjük nézeteivel ma is egyet lehet érteni, s időtálló megállapításaikra a jogtörténetírás bízvást támaszkodhat.

I. A jogalkotás szervei

A jogalkotásra hivatott, illetve az abban szerepet játszó új központi szervek, az Ideiglenes Nemzetgyűlés, valamint annak Politikai Bizottsága, továbbá az Ideiglenes Nemzeti Kormány és az egyes minisztériumok már 1944 decembe-

[1] Ezekre l. különösen a 11. lábjegyzetben említett műveket.

rében Debrecenben megalakultak. Minthogy azonban az akkori körülmények miatt a Nemzetgyűlés folyamatos vagy akár gyakori ülésezésének nem voltak meg a feltételei, a kormány az ideiglenes Nemzetgyűléstől igen széles körű felhatalmazást kapott olyan kérdések rendelettel történő szabályozására is, amelyek rendes körülmények között a törvényhozás hatáskörébe tartoztak volna. Ezeket a jogszabályokat a korabeli szakirodalom olykor „törvényerejű rendeleteknek" is nevezi.[2] (Ma a törvényerejű rendelet fogalma, mint ismeretes, egészen mást jelent.)

A kezdeti időszakban megalkotott kormányrendeletek közül a legnagyobb horderejűeket a Nemzetgyűlés 1945. szeptemberi ülésszakán törvényerőre emelte. — Említésre érdemes, hogy a Nemzetgyűlésben a törvényerőre emelés céljából — tehát törvényjavaslatként — beterjesztett, kormányrendeletekről élénk vita alakult ki. Olyan sajátos helyzet állott elő, hogy a törvény megalkotásával, azaz a hónapokkal azelőtt kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emelésével egyidejűleg már addigi alkalmazásának értékelése és kritikája is megtörtént. Itt különösen a földreformról, valamint a népbíráskodásról szóló jogszabályok parlamenti vitájára utalunk.

A debreceni Nemzetgyűlés által általánosságban adott felhatalmazást az 1945:VI. törvény konkrétan fogalmazta meg; e szerint: a kormány az állam gazdasági, pénzügyi és közigazgatási rendjének biztosítása érdekében rendelettel megtehet a rendkívüli helyzetben szükséges bármely magánjogi, büntetőjogi, közigazgatási és a törvényhozás hatáskörébe tartozó egyéb rendelkezést, s — a Nemzetgyűlés által alkotott törvények kivételével — a hatályban levő törvényektől eltérő rendelkezéseket állapíthat meg. A felhatalmazás alapján közjogi vonatkozású rendelkezéseket kibocsátani nem lehet, kivéve az államháztartás egyensúlyának helyreállítására irányuló rendeleteket. A felhatalmazás alapján kibocsátott jogszabályokat időszakonként utólag be kell mutatni a törvényhozásnak jóváhagyás végett.

A kormány részére adott rendkívüli felhatalmazást utoljára az 1948:LVI. törvény hosszabbította meg, 1949. december 31-ig. Az 1949. augusztus 20-án kihirdetett alkotmány 20. §-a létrehozza új jogforrásként a törvényerejű rendeletet, amelyet a Népköztársaság Elnöki Tanácsa alkot.

A legfelsőbb képviseleti — államhatalmi szerven és a kormányon kívül a jogalkotásban bizonyos szerepe volt a Nemzetgyűlés, majd később az Országgyűlés *Politikai Bizottságának*[3] is, amely egyes vonatkozásokban a mai Elnöki Tanács elődjének tekinthető, a törvényhozó testület két ülésszaka között annak több feladatkörét ellátta. A jogalkotás egyik tényezőjének azért számítható a Politikai Bizottság, mert 1945-ben a kormánnyal együtt kétízben is közösen alkotott jogszabályt, „rendelkezés" elnevezéssel.[4] Másrészt pedig 1947-től az Alkotmányig, a Politikai Bizottság megszűnéséig a felhatalmazás alapján kibocsátott kormányrendeleteket 15 napon belül az Országgyűlés Politikai Bizottságának kellett utólagos jóváhagyás végett bemutatni. A Bizottság a rendeletekről a törvényhozó testület legközelebbi ülésén jelentést tett.[5]

Sajátos feladatot töltött be a jogfejlesztés vonatkozásában a *Gazdasági Főtanács,*[6] amelyet a 12.090/1945. ME. sz. rendelettel hoztak létre „a gazdasági élet szükségleteinek és rendes menetének biztosítására." A kormány koalíciós összetételéből adódóan az egyes tárcák vezetése a különböző pártok között (a munkáspártok, a Parasztpárt, a Kisgazdapárt) oszlott meg. Ez a helyzet természetszerűleg magával hozta a kormányon belüli harcokat. A népgazdaság irányításának egységét azonban lehetőleg biztosítani kellett, éspedig a haladás irányában. A miniszterelnök elnökletével a gazdasági tárcák vezetőiből álló, a minisztertanácsnál demokratikusabb összetételű Gazdasági Főtanács, amelynek kommunista főtitkára volt, egyrészt rendeletalkotási joggal is bírt, másrészt — hetenként legalább kétszer ülésezve — konkrét kérdésekben nagyszámú határozatot hozott, amelyek ugyan a szó szoros értelmében nem voltak jogszabályok, de az érintett állami szervekre kötelező erejük volt, és így „a határozatok nyomán nagyszámú rendelet és kiterjedt joggyakorlat keletkezett."[7]

A jogalkotásra 1945 derekától éveken át befolyást gyakorolt a miniszterelnökség mellett szervezett *Jogi Reformbizottság* működése is. E bizottság, amelynek tagjai a koalíciós pártok által delegált jogtudósok és szakemberek voltak, „Magyarország jogrendjének demokratikus szellemű átalakítása céljából előkészíti a jogi reformokat, tervezeteket dolgoz ki, véleményt nyilvánít és állást foglal a jogi reformot érintő minden kérdésben."[8]

[2] L. Két év hatályos jogszabályai 1945—1946. Bp., 1947. I. köt. 112. old.

[3] L. *Kovács* Kálmán: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásának történelmi jelentősége. Állam és Igazgatás, 1965. 1. sz. 1—15. o., *Gergely* Ernő: Az ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága. Jogtörténeti tanulmányok III., szerk. Csizmadia Andor, Bp., 1974.

[4] A Nemzeti Főtanács felállítása, majd pedig hatáskörének kiegészítése tárgyában 59/1945. Eln. sz., ill. 1814/1945. Eln. sz. alatt kiadott „rendelkezések".

[5] 1947: XXVI. tv. 2. §.

[6] L. *Máthé* Gábor: A gazdaság irányításának kormányzati szerve Magyarországon (1945—1949). Acta Fac. Pol. Jur., XVII. 1975.

[7] L. *Eörsi* Gyula: A magyar jog fejlődésének elvi kérdései népi demokráciánk első tíz évében, (a továbbiakban *Eörsi:* i. m.) Az ELTE Évkönyve 1955. Bp., 1956. (a továbbiakban: ELTE-Évkönyv), 508. o. — Törvénykezdeményező G. F. határozatra l. a 26. lábjegyzetet.

[8] *Szabó* Imre: Jogi reformok a demokratikus Magyarországon. Kézirat, Új Magyar Központi Levéltár, KÜM. B. E. 22/1—27., *Uő.:* A magyar népi demokratikus jogrendszer kialakulásának és fejlődésének fő

A Jogi Reformbizottság nemcsak a jogszabályok egész sorát kezdeményezte (eleinte főként a magánjog, majd más jogágak területén is), hanem — konzervatív nézetekkel szembehelyezkedve, tagjai között belső vitákat folytatva — a jogalkotási munka problémáival, így a közigazgatási jogszabályalkotásnál figyelembe veendő alapelvek kidolgozásával, stb. is foglalkozott.[9] Működésének feldolgozása külön tanulmányt igényelne.

A jogszabályok *előkészítésében* már az Ideiglenes Kormány megalakulásától kezdve igen fontos szerepe volt az *Igazságügyi Minisztérium Törvényelőkészítő osztályának,* amely az igazságügyi vonatkozású rendeletek mellett a kormányrendeletek és a törvénytervezetek megszövegezését is végezte, illetve abban általában oroszlánrészt vállalt. Kitűnően képzett jogászokból álló gárdája, amelyben azonban az első esztendőkben kevés volt az igazán haladó szellemű jogász, a miniszter egy-egy konkrét jogszabály előkészítésére irányuló utasítását ugyan nemegyszer ellenezte,[10] de ha ellenvéleményét nem fogadták el a minisztérium vezetői, a szóban forgó tervezetet az utasításnak megfelelően, szakmailag igen színvonalasan elkészítette.

Az Osztály jogszabály-előkészítő munkája kettős volt: feladatkörébe tartozott valamennyi igazságügyi jogszabály előkészítése, továbbá közreműködött más minisztériumok jogszabályelőkészítő munkájában. Minden olyan jogszabályról, amelyet a hivatalos lapban, a Magyar Közlönyben kívántak közzétenni, az Osztály véleményt nyilvánított s csak ezt követően kerülhetett — legalábbis elvileg — bármely tárca rendelete a Magyar Közlönybe, illetőleg a magasabb szintű jogszabály a kormány elé.

Az egyes minisztériumokban és más országos főhatóságoknál működő törvényelőkészítő, ill. jogi osztályok szerepére itt éppen csak utalunk, s nem térünk ki a helyi szervek — a nemzeti bizottságok, az újjáalakult törvényhatósági bizottságok, községi képviselőtestületek — jogalkotó tevékenységére.

II. *A jogalkotás néhány jellegzetessége és problémája*

A felszabadulást követő félévtized jogalkotási feladatait a nyílt jogfosztó, fasiszta és más népelnyomó rendelkezések hatályon kívül helyezése, a feudális maradványok felszámolása, a polgári demokratikus vívmányok (földreform, titkos választójog, köztársasági államforma, stb.) megvalósítása, valamint a szocializmus építésének kezdetét jelző jogszabályok (államosítások, stb.) megalkotása és az Alkotmánytörvény létrehozása jellemezte.

Messze túllépnénk tanulmányunk kereteit, ha ezt a sokirányú, rendkívül szerteágazó jogalkotó tevékenységet, amelynek eredményeként több vaskos kötetet kitevő jogszabályi anyag jött létre, vizsgálódásunk körébe vonnánk. Egyébként is ennek értékelését mind átfogóan, mind pedig egyes jogágak tekintetében nagy vonalakban már jórészt elvégezte szocialista jogtudományunk.[11] Ezért csupán e jogszabályalkotó tevékenységnek néhány jellegzetességét és kísérő jelenségét kívánjuk röviden, inkább csak jelzésszerűen felvázolni.

Abból a közismert tényből indulunk ki, hogy a felszabadulás előtti jogrendszerünk különböző, egymásbafonódó rétegekből, elemekből tevődött össze. A magyar *liberálkapitalizmus* időszakában kialakult joganyag mellett továbbéltek, sőt újraéledtek bizonyos *feudális maradványok* több jogágban, de főként a magánjog területén (pl. a különféle kötött földtulajdoni formák stb.). A magánjogot, minthogy az az egész burzsoá korszakban nem volt kodifikálva — néhány jelentős résztörvény mellett — az alig rendszerezett szokásjog jellemezte, amelyet a bírói gyakorlat alakított ki, a kodifikációs tervezetekre s a civiljogtudósok munkáira is támaszkodva.

Ezekhez az elemekhez járultak az ellenforradalmi Horthy-éra *monopolkapitalista,* népelnyomó jogszabályai, amelyek egyre inkább *nyílt fasiszta* jelleget öltöttek, s a 30-as évek végétől fokról-fokra átvették a hitleri Németországtól az esztelen és embertelen faji ideológiát megtestesítő „nürnbergi törvényeket" is.[12] A jogrendszer egyik jellemző vonásaként emelhetjük ki továbbá azt a tényt, hogy a feudál-kapitalista Magyarországnak nem volt írott alkotmánya.

Az a jogrendszer, amelyet a népi demokrácia „örökölt", osztálytartalmában reakciós, for-

vonásai (a továbbiakban: *Szabó:* i. m.). Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Szerk.: Lackó Miklós és Szabó Bálint, Bp., 1964. (a továbbiakban: „Húsz év..."), 364. old.

[9] L. a Bizottság tervezetét pl. „a demokratikus közigazgatási jogszabályalkotás követelményei tárgyában", Az Igazságügyi Minisztérium Irattára (a továbbiakban: I. M. Arch.), Y. 1865/1946.

[10] L. az Osztálynak pl. az emberi alapjogok hatályosabb védelméről szóló 1946: X. tv. tervezete elkészítésére vonatkozó aggályát; I. M. Arch. Tj. 1022/1946.

[11] *Szabó:* i. m., *Uő.:* A Magyar Népköztársaság jogfejlődésének sajátosságairól. Állam és Igazgatás, 1956. 404—417. o., *Eörsi:* i. m., *Király* Tibor: Hozzászólás Eörsi Gyula előadásához (büntetőjogi szempontból). ELTE -Évkönyv, 528—536. o., *Névai László:* idevágó tanulmányai, *Mártonffy Károly:* A szocialista magyar államigazgatás és államigazgatási jog tíz éve. ELTE-Évkönyv, 551—567. o., *Szamel* Lajos: A Magyar Népköztársaság államszervezetének kialakulása és fejlődése. „Húsz év..." 313—358. o., *Beér* János: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945—1960). Bp., 1962., *Kovács* István: Negyedszázad a népi demokratikus fejlődés útján. Állam és Jogtudomány, 1974. 1. sz., *Mádl* Ferenc: Magyarország első polgári törvénykönyve — az 1959. évi IV. törvény — a polgári jogi kodifikáció történetének tükrében. MTA II. Oszt. Közleményei, Bp., 1960. — Legújabban: Az állam- és jogtudományok fejlődése, szerk. Molnár József, Bp., 1975. ELTE-kiadvány. E kötetben l. a többi között *Takács* Imre, *Asztalos* László, *Weltner* Andor, *Szabó* Lászlóné és *Pintér* Jenő tanulmányait.

[12] A magyar burzsoá jogrendszer jellegére l.: *Eörsi:* i. m. 501—503. o., *Szabó:* i. m. 361—368. o., stb.

máját és rendszerét tekintve is sok szempontból korszerűtlen volt.

Harcok, megtorpanások, majd újabb küzdelmek árán, lépésről-lépésre, sokszor átmeneti megoldásokat alkalmazva sikerült ezt a jogrendszert öt év alatt — ha még nem is teljes egészében lebontani —, de régi jellegéből kivetkőztetni, átformálni, s rendelkezéseit fokozatosan újakkal felcserélve a szocializmus meginduló építésének szolgálatára is alkalmassá tenni.

A továbbiakban csupán arra szorítkozunk, hogy egyrészt néhány konkrét példával érzékeltessük a politikai és jogi harcokat, vitákat, amelyek az új jogszabályok megalkotását megelőzték, illetve kísérték, másrészt rámutassunk azokra a törekvésekre, amelyekkel a haladó jogászok igyekeztek megismerni a Szovjetunió és a szomszédos népi demokratikus országok jogát, valamint arra az érdeklődésre, amellyel jogi irodalmunk figyelemmel kísérte az említett országokban folyó jogalkotó tevékenységet, s annak hasznosítható eredményeire felhívta a figyelmet.

a) Néhány jellegzetes példa a jogszabályalkotás körüli vitákra. Nem térünk ki a népbíráskodásra vonatkozó jogszabályok módosításáért lefolyt szakirodalmi és parlamenti harcokra,[13] a földreformrendelet megszületése és végrehajtása körüli,[14] vagy az első államosítási jogszabályokat kísérő küzdelmekre; ezeknek viszonylag nagy irodalma van. — Az viszont alig ismeretes, hogy milyen éles nézeteltéréseket váltott ki például *a házasságon kívül született gyermek jogállásáról szóló törvénytervezet,* amelyet 1946-ban az Igazságügyi Minisztérium széleskörűen készített elő.

Az igazságügyminiszter a különböző egyházak vezetőinek is megküldötte a tervezetet, indokolással együtt, véleményezés végett. — Az egyes vallásfelekezetek akkori vezetőinek reagálása e törvényjavaslatra a nézetek széles skáláját képviseli, a szinte teljes egyetértéstől az attentizmuson és a konzervatív szemléletű ellenzésen át a javaslat merev elutasításáig. Az eltérő tartalmú válaszok önmagukért beszélnek, azokban a vallási köntös mögött nem nehéz felismerni az új, demokratikus rendszerrel kapcsolatos politikai állásfoglalást sem.

A Baptista Hitközség elöljárója „Jézus Krisztus evangéliumának és az emberi jogok megbecsülésének elvi álláspontjára helyezkedve" üdvözli a törvényjavaslatot, s kifejti, hogy „a keresztyén etika, valamint a humánum szempontjából" már régóta kívánatos volt a születési anyakönyvekből a „törvénytelen" szó eltávolítása. Vannak ugyan bizonyos aggályai a javaslat két — a lényeget nem érintő — szakaszával kapcsolatban, de a majd kifejlődő joggyakorlattól várja a döntést arra nézve, hogy az atyaság bírói megállapítása, valamint a tartásra kötelezés tekintetében mennyiben lesz lehetséges igazságos és a törvényjavaslat intencióinak is megfelelő eljárást követni. Ugyanakkor rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít a javaslat nem egy rendelkezésének (pl. a 17. és a 32 §.), amelyek sikeres prevenciót képezhetnek „az erkölcsi szempontból meglazult társadalmi élet jó rendje érdekében." A törvényjavaslathoz szerencsekívánatait fejezi ki.[15]

A Magyarországi Izraeliták Országos Irodája intézőbizottságának elnöke és ügyvezető igazgatója örömüknek adnak kifejezést a fölött, hogy „a demokratikus Magyarország törvényhozása ilyen jelentős lépést készül tenni az emberi egyenlőség megvalósításának teljessége felé." A progresszív törvényjavaslattal kapcsolatban semmi érdemi ellenvetésük sincs, csupán azt látnák kívánatosnak, ha a gyermeket a magáénak elismerő atya jogát arra, hogy a gyermek vallását érintően nyilatkozzék, a tervezett hat hónap helyett a gyermek hatodik életévének betöltéséig meghosszabbítanák.[16]

A budai görögkeleti szerb megyéspüspök (Szentendre) a kivárási taktika híve. Rövid válasziratában mindössze azt hangoztatja, hogy nézete szerint a törvényjavaslattal várni kellene mindaddig, „míg a folyamatban levő társadalmi eltolódások Közép-Európában és a Balkánon nem nivellálódnak, ill. bizonyos nyugvópontra nem jutnak."[17]

A református egyetemes konvent elnökségének terjedelmes válasza — a törvényjavaslat több rendelkezésével egyetértve vagy legalábbis azokat nem kifogásolva — számos lényegbevágó ellenészrevételt tesz s csak „hosszabb érlelési folyamat után" javasolja ismét elővenni a tervezetet és azt úgy átdolgozni, hogy eleget tegyen „Isten örök parancsainak..." — Az elnökség álláspontja ugyanis az, hogy a házassá-

[13] L. ezekre a többi között: *Kovács* Kálmán: A magyarországi népbíróságok történetének egyes kérdései. Jogtörténeti tanulmányok I., szerk. Csizmadia Andor, Bp., 1966. 149—176. o., *Lukács* Tibor: Magyar népbírósági jog. A magyar népbíróságok (1945—1950); kézirat, sajtó alatt.

[14] A kalocsai érsek 1945. ápril. 4-én a miniszterelnökhöz intézett levelében a földreformrendelettel kapcsolatban kijelenti: „A rendelethez mindenekelőtt a törvényesség szempontjából is szó fér. A rendelet az ideiglenes kormány nyilatkozatára és az ideiglenes nemzetgyűléstől kapott felhatalmazására hivatkozik. Kormánynyilatkozat még nem jogforrás, az ideiglenes nemzetgyűlés pedig nem szabályszerű választás alapján jött létre... Ezt a rendeletet a katolikus egyház semmiképp sem fogadhatja el..." OL OT 1489/1945. Az esztergomi érsek pedig még egy félév múlva is, 1945. októberi pásztorlevelében fenntartja azt az álláspontot, hogy a földreform törvénytelen. Vö.: *Donáth* Ferenc: Demokratikus földreform Magyarországon 1945—1947. Bp. 1969. 281. o. L. még *Molnárné, Somlyai* Magda: Szabadulás és magvetés. (Az 1945-ös földreform történetéből.) Bp., 1961.

[15] A miniszter 1946. okt. 7-én nyolc egyházi főhatóságtól kért véleményt. I. M. Arch. Tj. 2780/1946. 6. sz., T. 3. 647. ikt. sz. — A Baptista Hitközség nevében dr. Somogyi Imre hitközségi elöljáró válaszolt. I. M. Arch. T. 3.900/1946. ikt. sz.

[16] Az Országos Iroda intézőbizottságának átiratát dr. Munkácsi Ernő ügyv. igazgató és Stöckler Lajos elnök írta alá. Uo. T. 3916.

[17] Zubkovics György megyéspüspök válasza. Uo. T. 3899.

gon kívüli viszony *„bűnös viszony* (az elnökség kiemelése), s ennek következményeit le kell vonni." A házasságon kívüli és belüli gyermekek jogállásának teljes egyenlősítésével „egyenlősül a bűnös viszony a szent házassággal." Ezért — többek között — szükségesnek tartja, hogy a törvényjavaslat „tételes büntetőrendelkezéseket hozzon létre a bűnös viszonyban gyermeket nemző fél terhére."[18]

Még kevesebb megértést tanúsítanak a törvényjavaslat iránt az evangélikus püspök fejtegetései. Ezek szerint az erkölccsel össze nem egyeztethető jogszabály — s így nyilván a szóban forgó tervezet sem — szerezheti meg soha a közmeggyőződésben gyökerező erőt, e mellett alapjaiban támadja meg a jogot, megingatja a jog tekintélyét. A házasságon kívül született gyermek jogállásának egyenlővé tétele ugyanis nem tekinthető „a keresztény emberiesség folyományának." Igaz ugyan, hogy Istennek valamennyien egyenlően szeretett gyermekei vagyunk, „Ámde a szeretet egyenlősége nem jelenti a szeretet megnyilvánulásának matematikai egyenlőségét. Isten bölcsességét, amellyel egyik gyermekét gazdagabban, a másikat szegényebben bocsátotta az életbe . . . emberi ész fel nem foghatja." Az erkölcsi és a jogi érzület nagy sérelmet szenvedne az öröklési jog körében is akkor, ha — a törvényjavaslat rendelkezésének megfelelően — a házasságon kívül született gyermek bekapcsolódnék atyjának rokonsági körébe. Továbbá: a javaslat elfogadása „a nőben egyébként is meglevő csábítási készséget" fokozná, stb. Végül is a püspök a törvénytervezet legfontosabb rendelkezéseinek elejtése mellett foglal állást.[19]

A legkevésbé az esztergomi érsek értett egyet a törvényjavaslat intencióival. Az igazságügyminiszterhez intézett iratában leszögezi: a házasságon kívül született gyermek egyenjogúsítása a házasság aláásását és elsorvasztását jelentené, s ezzel „országunkban az európai kultúrát kialakító egyik legjellemzőbb intézményt, az egynejűséget adnánk fel, hogy helyébe a poligámiát is túlhaladva — a primitív, de egyben degenerált törzsek promiscuitását léptessük . . ." Válaszlevelében az érsek enunciálja: „Mi magyarok keresztények vagyunk . . .", eleve kizárja tehát a magyarság soraiból a nem keresztény vallásúakat éppúgy, mint a materialista világnézet híveit. A továbbiakban kifejti azt a nézetét, hogy a házasságon kívül született személy érdeke a házasságon alapuló család érdekeivel ütközik. „A két érdek közül valamelyiket fel kell áldoznunk és az egy pillanatig sem lehet kétes, hogy . . . a házasságot kell előnyben részesítsük." Okfejtése szerint, amely itt lényegileg megegyezik az evangélikus püspök idézett véleményével, a jogegyenlőség elvéből nem következik az, hogy a házasságból és a házasságon kívül született gyermeket egyenlősíteni kell: „A jogegyenlőség elve nem azt jelenti, hogy mindenkinek egyformának kell lennie, — mert már nem úgy születünk (az egyiknek jobb szellemi képessége . . . van, a másiknak gyengébb, kevesebb stb.) . . ." Szükséges javítani a házasságon kívül született gyermek helyzetén, *„de nem a javaslat szellemében"* (az érsek kiemelése.)[20]

Távol áll tőlünk, hogy némely akkori egyházi vezetők maradi álláspontját azonosnak tartsuk a hívők vagy akár a lelkészek nagy többségének véleményével. Jól ismert tény, hogy közülük igen sokan már kezdettől tevékenyen részt vettek az ország s annak állam- és jogrendszere demokratikus átalakításában.

A fent vázolt ellenvélemények és egyéb gáncsoskodások nem akadályozták meg a Nemzetgyűlést, hogy az önhibájukon kívül legtöbbször kedvezőtlen helyzetben levő házasságon kívül született gyermekek hátrányos megkülönböztetését célzó törvényt[21] megalkossa.

A vita azonban a különböző fórumokon még egy ideig tovább gyűrűzött. A Jogtudományi Közlöny, mintegy a diszkusszió lezárásaként, 1947. elején szerkesztőségi cikkben szögezte le: „. . . a törvénytelen gyermek jogi megkülönböztetése a jogrendszerek szégyenfoltja."[22]

Sokszor egyes régi, a haladásellenes erők fellegvárát képező állami intézményeknek a fejlődés akadályozására irányuló támadásait kellet elhárítani, míg végül is a politikai erőviszonyok megváltozásával sor kerülhetett az intézményt megszüntető jogszabály megalkotására. Szemléletesen példázzák ezt a burzsoá korszakból fennmaradt *közigazgatási bíróság* meg-megújuló akciói. Ez a szerv már 1945-ben, a Nemzetgyűléshez intézett beadványában széles alkotmányjogi hatáskört vindikált magának. A Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága a reakció jogi fegyverzetben jelentkező támadását visszaverve megállapította: a közigazgatási bíróságnak nincs joga ahhoz, hogy valamely meghozott törvény vagy rendelet törvényességét vagy törvénytelenségét enunciálja és legkevésbé sincs joga arra, hogy „a Nemzetgyűléssel, mint a nemzeti szuverenitás egyedüli képviselőjével

[18] A ref. egyetemes konvent elnöksége részéről Ravasz László püspök, lelkészi elnök, és dr. Balogh Jenő főgondnok adott véleményt. Uo. T. 3986.

[19] *Ordass* Lajos bányakerületi ág. ev. püspök átirata. Uo. T. 3982.
Az igazságügyminiszter a törvényjavaslatot megküldte az unitárius egyház Képviselő Tanácsának, valamint az Autonom Orthodox Izraelita Központi Irodának is, ezektől a szervektől azonban nem található válasz az I. M. Arch. idevonatkozó iratanyagai között.

[20] A válasziratot Mindszenty József „bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek" írta alá. Uo. T. 3897. —

[21] 1946:XXIX. törvény, a házasságon kívül született gyermek jogállásáról.

[22] Jogtudományi Közlöny (a továbbiakban: J. K.). 1947. 1—2. sz. — Megemlítjük, hogy 1919. III. 25-én az F. K. VII. sz. rendelet teljesen felszámolja a házasságon kívül született gyermekekre hátrányos, igazságtalan megkülönböztetéseket, kijelentve: „A Magyarországi Tanácsköztársaság törvénytelen gyermeket nem ismer." Az ellenforradalmi rendszer a Tanácsköztársaságnak ezt a rendelkezését is hatályon kívül helyezte.

parallel törvényalkotó, vagy törvényellenőrző tevékenységet folytasson."[23]

A konzervatívok a következő évben a jogászközvéleményt akarták céljaiknak megnyerni. A Közigazgatási Bíróság létrehozásának félévszázados évfordulóját[24] használva fel ürügyként, a Magyar Jogászegylet rendezésében 1946. novemberében háromnapos, nagyszabású ankéton a bíróság elnöke sürgette, hogy a közigazgatási bíróság hatáskörét „az alkotmányvédelem síkján teljes szélességében ki kell terjeszteni." Javaslatait igen sok régi jogász támogatta és egészítette ki. Velük szemben Beér János, aki akkor a Főváros tisztifőügyésze volt, az ankéton határozottan rámutatott: „az alkotmányosság védelmének címén sokszor a reakció törekszik a haladás erőinek megállítására." Szembeszállt azzal a törekvéssel, hogy a nemzetgyűlés működése a közigazgatási bíráskodás útján korlátoztassék, sőt azt is felvetette: „Egyáltalában indokolt-e ma a közigazgatási bíróság működése."[25]

De még éveknek kellett eltelni e bíróság megszüntetéséig. A törvény[26] indokolása a többi között megállapítja, hogy a közigazgatási bíráskodás „a népi demokráciának bizonyos államcélok megvalósítására irányuló törekvését nem egy esetben keresztezte."

A bírák áthelyezésének és végelbánás alá vonásának szabályozásáról szóló törvényjavaslat kapcsán is élénk vita lobbant fel. Ennek során az Országos Bírói és Ügyészi Egyesület konzervatív vezetősége 1948-ban az igazságügyminiszternél a törvényjavaslat ellen részletes emlékiratban tiltakozott. A tiltakozásra a szakirodalomban a haladó jogászok komoly érveléssel, határozott elutasító választ adtak.[27]

A jogrendszer átalakítása körül a pártokon, a kormányon, az állami szerveken belül is folytak a harcok. Utaltunk már arra a szerepre, amelyet a jogi vetületű küzdelemben a Gazdasági Főtanács és bizonyos mértékben a Jogi Reformbizottság is betöltött. A szocialista és a burzsoá koncepció hívei közötti viták gyakran *kompromisszumos, átmeneti jellegű jogszabályokat* szültek, (pl. az 1947:XI. törv. a szövetkezetekről stb.), amelyek azonban mégiscsak előrelépést jelentettek addig is, míg újabb, egyértelműbben haladó, a szocializmus felé mutató jogszabályok le nem váltották az ellentmondásos törvényeket és rendeleteket.

A jogi viták, amelyek mögött ellentétes politikai nézetek, lényegileg *osztályellentétek* húzódtak meg, nemegyszer oda vezettek, hogy egy-egy elkészült törvényjavaslatot hosszabb ideig nem lehetett a parlament elé terjeszteni. Ez történt pl. a népbíráskodás reformjára vonatkozó tervezettel, amely közel egy évig „elfeküdt", noha a jogalkalmazásban nagy szükség lett volna rá.[28]

A jogalkotással kapcsolatos harcokra a példákat szinte a végtelenségig sorolhatnánk, de talán a fentiek is érzékeltetik az abban az időszakban fennálló nehézségeket, amelyeket csak az osztályerőviszonyok végleges megváltozása oldott fel, a progresszió küzdelmeinek eredményeként.

A jogszabályalkotás terén találkozunk igen sok olyan esettel is, amikor egyes, önmagukat túlélt intézmények megszüntetésére, tartalmukat elvesztett jogszabályok hatályon kívül helyezésére olykor *több évi késéssel* került sor. A kormányzó kabinetirodájának megszüntetése jogilag csak 1945. november 27-én történt meg; a Főudvarnagyi bíróságot, amely 1909-ben jött létre, főként a Habsburg-család tagjainak polgári peres és perenkívüli ügyeinek intézésére, 1946-ban számolták fel (1946:IV. tv.); a nemesi és főnemesi előnév és címer használatának tilalma iránt a következő évben intézkedtek (1947:IV. tc.); a párviadalra vonatkozó feudális rendelkezéseket 1948-ban helyezték hatályon kívül (1948:XLVIII. tv. 26. §.), ugyanabban az évben rendelkezett a törvényhozás a volt királyi család vagyonának állami tulajdonba vételéről (1947:XXXV. tv.), továbbá a királyi kiváltságlevélen alapuló komp- és révjogok, valamint vámszedési jogok stb. megszüntetéséről (1948: LIII. tv.), a hitbizományi intézmény eltörlésére pedig csak 1949-ben került sor (1949:VII. tv.). A törvény indokolása kifejti, hogy a hitbizományi földbirtokok a földreform során a földműves nép, ill. az állam tulajdonába jutottak, ennélfogva a hitbizomány intézménye tartalom nélküli, üres jogi formává vált, s csupán „szépséghiba volt demokratikus jogrendszerünk arculatán, a haladó irányú fejlődést azonban nem hátráltatta." — Ez a megállapítás általában a többi, késve megszüntetett jogintézményre is vonatkoztatható.

Egy idő múlva azonban mindinkább feszültséget okozott az a tény, hogy *a jogalkotás* a további fejlődés szempontjából igen lényeges kérdések szabályozásában *nem tartott lépést a gaz-*

[23] A Politikai Bizottság jegyzőkönyve, 1945. IX. 27. Lásd továbbá *Kovács* Kálmán: Grundlegung des volksdemokratischen Staates in Ungarn in 1944—45. Annales Univ. Sci. Bp., Sectio Jur. VIII. 1967. 27—48. o. és *Gergely* Ernő: i. m. 94—98. o.

[24] A közigazgatási bíróságot az 1896: XXVI. tc. állította fel.

[25] Jogászegyleti Szemle. 1947. 2. sz. 33—34. old.

[26] 1949:II. tv. a közigazgatási bíróság megszüntetéséről. „A kormányzat — mint ismeretes — már korábban elhatározta a közigazgatási bíróság megszüntetését. A Gazdasági Főtanács szept. 8-án 2090/1948. G. F. sz. határozatával az igazságügyminisztert kérte fel a törvényjavaslat elkészítésére." I. M. Arch. T. 5497/1948. A P. M. és B. M. egyetértésével az I. M. elkészítette a minisztertanácsi előterjesztést. — A közig. bíróság megszüntetésével kapcsolatos iratok: I. M. Arch. J. 2127/1948.

[27] L. *Hajdú* Gyula: A bírák áthelyezésének és végelbánás alá vonásának szabályozása körül. J. K. 1974. 60—62. old.

[28] Vö.: *Szebenyi* Endre: A gazdasági struktúra változása és jogrendszerünk elmaradása. Társadalmi Szemle, 1948. 327. o., továbbá: I. M. Arch Tj. 2274/1946. sz. iratcsomó, törvényjavaslat a népbíráskodással kapcsolatos egyes rendelkezésekről, (T. 2774/1946., T. 503/1947.).

dasági struktúra változásaival. A szakirodalom is felfigyelt erre és sürgette az érdemi lemaradás mielőbbi felszámolását, hangoztatva, hogy a jog (és a jogalkalmazás) harci eszköz, amelyet „a jövő küzdelmeinek megvívására is alkalmassá kell tenni."[29] A Párt pedig programnyilatkozatában síkraszállt a jogrend gyökeres demokratikus reformjáért, „a termelési és társadalmi rend változásainak megfelelően," s ezzel lendületet adott a jogalkotó munkának; de küzdelmet hirdetett meg — a laikus bíráskodás kiterjesztésével összekapcsolva — a népi demokrácia érdekeinek érvényesítéséért is az igazságszolgáltatásban.[30]

b) A szovjet és a népi demokratikus jog hatása. A Szovjetunió és a népi demokratikus országok jogalkotásának megismerése érdekében az Igazságügyi Minisztérium törvényelőkészítő osztálya jelentős dokumentációs munkát végzett; ez a tevékenység a fordulat évét követően fokozódott. Az érintett országok kódexei, egyéb jogszabályai, jogi szakfolyóiratai fokozatosan az Osztály rendelkezésére álltak, az anyag egyre nagyobb része magyar fordításban is. Ezek az információk segítséget jelentettek a magyar jogszabály-előkészítés számára. A szovjet jog hatása, a szovjet tapasztalatok hasznosítására irányuló törekvés — a tárgyalt periódusban — különösen az Alkotmány megalkotásánál mutatkozott meg eredményesen.[31] Természetesen a fejlődés jelentős szakaszát magunk mögött kellett hagynunk ahhoz, hogy a szocialista típusú szovjet jognak a mi viszonyainkra alkalmazható eredményeit nagyobb mértékben felhasználhassuk.[32] Ez a felhasználás nem mindíg történt a kellő körültekintéssel; egy időszakban az alapos átgondolás, a mi körülményeink gondos elemzése helyett olykor a könnyebbnek tűnő utat, a sematikus átvételt választottuk.

A szovjet szocialista jogrendszert és a népi demokratikus országok jogalkotását, különösen 1947—48-tól kezdődően a szaksajtó is élénk figyelemmel kísérte. Igen sok tanulmány számolt be időről-időre az egyes jogágak fejlődéséről a szomszédos országokban. Egyre-másra olvashattunk cikkeket — hogy csak néhány példát említsünk — a szovjet- orosz öröklési jogról, a szovjet házassági és családi jogról, a Szovjetunió bírósági szervezetében érvényesülő demokratikus elvekről, a szovjet jogtudomány eredményeiről,[33] stb. stb. Nagy figyelmet szentelnek azonban a jogi folyóiratok a népi demokratikus alkotmányoknak is, összehasonlító képet adnak a bolgár, román, albán valamint a csehszlovák alkotmánytörvényekről,[34] — amelyek a mi alkotmányunkat időben megelőzték. Tájékoztatást kapunk a csehszlovák jogfejlődésről, valamint a viszonylag igen korán megindult csehszlovák kodifikációs munkálatokról;[35] a bulgáriai népbíróságok működéséről 1946-ban a Társadalmi Szemle nyújt áttekintést, stb.

III. A jogalkalmazás és a bíróságok fölötti felügyelet egyes kérdései

A tárgyalt időszakaszban egymás mellett párhuzamosan egzisztáltak egyfelől a régi típusú bíróságok, másfelől a háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonására különbíróságként létrehozott népbíróságok,[36] továbbá a súlyos gazdasági bűncselekmények elbírálása céljából 1947-ben[37] felállított ún. „munkásbíróságok." Ez utóbbiak négy nagyüzemi munkásból és egy ítélő bíróból, mint elnökből álló tanácsokban ítélkeztek. Mind a népbíróság, mind a munkásbíróság igen fontos lépést jelentett a néprészvételt megvalósító, szocialista típusú bírósági szervezet kiépítése útján.

A népbíróságok és a munkásbíróságok tagjai tehát igen nagy többségükben „új emberek" voltak és jogalkalmazó tevékenységüket, időnként éles, bár nem mindig indokolt kritika kísért — nagyjában-egészében a népi demokrácia érdekeinek megfelelően végezték.

---

[29] *Szebenyi:* i. m. 324. old.

[30] A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata. Társadalmi Szemle, 1948. 257. o.

[31] A szovjet jog sokirányú hatására vonatkozóan l. többi között *Nizsalovszky* Endre: A szovjet jogtudomány szerepe jogtudományunk fejlődésében, J. K. 1952. 292—296. o., *Eörsi:* i. m., *Kovács* Kálmán: A szovjet szocialista jog hatása igazságszolgáltatásunk fejlődésére. J. K. 1955. 193—204. o., *Szabó* Imre: A szovjet jog szerepe a magyar népi demokratikus jog kialakulásában és fejlődésében. Állam- és Jogtudomány, X. köt. 1967. 490—501. o. stb. — A Törvényelőkészítő osztály a gyámügyi reform előkészítésénél is feldolgozta és értékelte az idevonatkozó szovjet jogalkotást. I. M. Arch. Y. 2065/1946. Az iratcsomóban külön elaborátum is van, *Nagy* László—*Balkai* László—*Solt* Kornél: Észrevételek a gyámjog reformjával kapcsolatban. A kézirat kelte 1949. dec. 13. A szovjet tapasztalatokat is elemzi.

[32] Ennek elősegítésére 1950-ben Szovjetjogi Cikkgyűjtemény c. kiadványsorozat indult meg.

[33] *Szabó* Imre: A szovjetorosz örökösödési jog. J. K. 1947. 1—2. sz. *Pap* Tibor: Házasság és család a szovjet jogban. J. K. 1948. 185—189. o., *Névai* László: Demokratikus elvek a Szovjetunió bírói szervezetében. J. K. 1947. és 1948. évf. (Cikksorozat.) *Benkő* Gyula: Az élenjáró szovjet jogtudomány. J. K. 1951.

[34] Az új csehszlovák alkotmányt *Danyi* Dezső és *Beér* János elemzi. J. K. 1948., *Egyed* István: Az új bolgár alkotmány. J. K. 1948. 89. o., *Szabó* Imre: A népi demokráciák alkotmányai... Állam és Közigazgatás, 1949. 89—95. o. — *Csanádi* György—*Csató* István—*Kálmán* György: A népi demokráciák alkotmányai. J. K. 1949. 327—344. old.

[35] *Brükk* Sándor: Jogfejlődés Csehszlovákiában. J. K. 111. és köv. o., *Mihályi* Zoltán Márió: A csehszlovák kodifikációs törekvések. J. K. 1949. 511—514. o.

[36] A népbíróságokat és népügyészségeket felállító 31/1945. ME. sz. rendeletet és az azt kiegészítő jogszabályokat a Nemzetgyűlés törvényerőre emelte (1945:VII. tv.) A népbírósági tanácsokban egy szakbíró mellett a koalíciós pártok egy-egy küldöttje, mint „laikus" népbíró vett részt. A népbíróságok működésére l. a 13. lábjegyzetben említett műveket, továbbá *Kovács* Kálmán: L'institution des tribunaux de peuple... Acta Fac. Jur. Univ. Comenianae. Bratislava, 1966. 111—136. old.

[37] 1947:XXIII. tv. — A munkásbíróságok jogszabályi elnevezése: uzsorabírósági különtanácsok.

Más volt a helyzet a rendes bíróságoknál, amelyeknek állományában a fasiszta és más, nyíltan reakciós elemek eltávolításán felül évekig alig történt számottevő változás.

A régi bírák egyrésze nem ismerte fel a társadalmi fejlődés irányát és szükségességét; gondolkodásukat az egykori „középosztály" ideológiája, a régi rendszerből visszamaradt berögződések, a múlthoz való kötöttség számos tekintetben befolyásolták. Ezért sokuk magatartását és természetesen bírói munkáját is határozatlanság, ingadozás, következetlenség, sőt olykor szembenállás jellemezte. — Az ilyen bírák ítéletei ellen mind a demokratikus szervezetek, mind az állampolgárok és a haladó szellemű sajtó részéről igen sok, többnyire jogos kifogás merült fel. A számos eset közül a polgári ügyszakban néhány eklatáns példát kiragadva kívánjuk illusztrálni e kifogások jellegét.

Az akkori jogszabályok szerint is világos volt például, hogy a földosztás során az igényjogosultak, „az újgazdák" a tulajdonjoghoz eredeti szerzésmóddal jutottak hozzá, a juttatott földet tehermentesen szerezték meg és így a régi kötelezettségek átszállására, vagy a szerzés előtti jogcímen más egyéb igény érvényesítésére nincs jogi alap. — Ennek ellenére nem egy bíróságnál olyan gyakorlat alakult ki, amely lehetővé tette, hogy a nagybirtokok volt tulajdonosai a juttatottakkal szemben az elkobzás vagy igénybevétel előtt keletkezett jogcímeken különféle követeléseket támasszanak.[38]

Végül is újabb jogszabállyal[39] kellett, minden félremagyarázási lehetőséget kizárva rendelkezni arról, hogy a volt tulajdonosok a földreform lebonyolításával kapcsolatos követeléseiket sem a juttatottakkal, sem az állammal szemben bírói úton nem érvényesíthetik; a folyamatban lévő pereket, illetve a már meghozott ítéleletek végrehajtását pedig fel kell függeszteni.

Előfordultak olyan esetek is, hogy a bíróságok hatálytalannak nyilvánították az újgazdák számára történt földjuttatást, ha ez nem a formai szabályok pontos betartásával ment végbe. Ezek a bíróságok — a feudális nagybirtokrendszer felszámolásának népi demokratikus forradalmi jellegét teljesen figyelmen kívül hagyva — elrendelték a kiosztott föld visszaadását vagy pedig a földreformot helyileg lebonyolító Földigénylő Bizottságok tagjait, esetleg az államot kártérítésre kötelezték.[40] Az ilyen ítéletek nagy felháborodást váltottak ki, s a munkások és az érintett paraszti tömegek, a Kommunista Párt és a Parasztpárt által támogatva, „Földet vissza nem adunk" jelszóval követelték a földosztás eredményeinek megvédését a reakció jogi eszközökkel történő támadásaival szemben. — A haladó erők kezdeményezésére azután törvény mondotta ki, hogy az 1946. január 1. előtt a földreform céljára igénybe vett és kiosztott ingatlant, néhány kivételtől eltekintve, a volt tulajdonosoknak visszaadni nem lehet, s a felmerülő esetleges károkért a földreform végrehajtásában résztvett szervek ellen kártérítési igény érvényesítésének nincs helye.[41]

Nincs terünk arra, hogy a továbbiakban a polgári ítélkezés sok más, kirívó hiányosságát taglaljuk. — Ami pedig a rendes büntető ítélkezést illeti, e vonatkozásban főleg az árdrágító és a közellátás érdekeit veszélyeztető bűncselekmények elbírálásával kapcsolatban merültek fel panaszok és sajtótámadások, a túlságosan enyhe, hatástalan büntetések miatt. A minisztérium Büntetőjogi osztálya az igazságügyi miniszter felügyelete alá tartozó ügyészségek útján kísérleteket tett a jogalkalmazásnak a népi demokrácia érdekeit figyelembe vevő alakítására; több esetben fegyelmi vizsgálatot kezdeményezett a kötelességmulasztó vagy nyíltan antidemokratikus bírák ellen, a bírói gyakorlat haladó irányú formálása azonban az apparátus ellenállása miatt nem vezetett kellő sikerre. Ezért került sor az említett munkásbíróságok felállítására.

Nem lennénk azonban igazságosak, ha említés nélkül hagynánk, hogy a régi bírák és ügyészek között is szép számban akadtak olyanok, akik a népi demokrácia őszinte híveivé váltak. Reájuk természetesen nem vonatkoztathatók a fenti, elmarasztaló megállapítások.

A szociáldemokrata vezetés alatt működő Igazságügyi Minisztérium, amelyben egy-két posztot és osztályt leszámítva, a kommunistáknak akkor még nagyon kevés befolyása volt, — zömmel a régi rendszerből átörökölt személyi állományával — általában képtelen volt az igazságügyi szervek működése feletti érdemi felügyeletre.

A döntő változás a bíróságok felügyeletében csak a fordulat éve után, 1948. végén és 1949. elején következett be. Ekkorra már a népi demokratikus hatalom teljes egészében a dolgozó parasztsággal szövetséges munkásosztály kezébe került, megkezdődött a szocializmus alapjainak lerakása. Az új helyzet fontos feladatokat állított az igazságügyi szervek elé is; ezeknek a követelményeknek azonban az eddigi módszerekkel nem lehetett eleget tenni. Elkerülhetetlenné vált a bíróságok felügyelete új formáinak kialakítása.

Ehhez mindenekelőtt szakítani kellett a bírói függetlenség régi, burzsoá értelmezésével. Végre el kellett fogadni és az apparátussal el kellett fogadtatni a marxizmus-leninizmusnak azt az igazságát, hogy a jogszabályok a mindenkori uralkodóosztály szankcionált akaratát tartalmazzák. Tehát lényegileg a jogalkalmazás sem

[38] I. M. Arch. K. 58.140/1947; K. 53.790. stb. Az UFOSZ beadványai számos járásbíróság és törvényszék ítéletei ellen.

[39] 1947:V. tv. a földreform befejezése érdekében szükséges egyes rendelkezésekről (8. §).

[40] I. M. Arch. K. 17.539/1947. A volt tulajdonos által az újgazdák ellen indított perek; A. 95.636/1948. Szabolcsban a bíróság a földosztás eredményeit törvénytelenül megsemmisítette.

[41] 1946:IX. tv. a telepítésről és a földreform befejezésének előmozdításáról (19. §).

más, mint az uralkodó osztály akaratának e területen történő érvényesítése. A bírónak azonosulnia kell a dolgozók állama és társadalma céljaival és azok megvalósítása érdekében kell — a jogszabályok keretei között — ítélkező tevékenységét folytatnia.

Ezeket a szempontokat is figyelembe véve értékelte az Igazságügyi Minisztérium 1948. végén a bírósági szervek addigi munkáját.[42] Az érdemi ítélkezés minőségét elemezve az értékelés rámutatott arra, hogy a rendes bíróságok jórészt elmulasztották a régi jogszabályoknak a társadalmi haladás által megkövetelt, új tartalommal való megtöltését; az előző burzsoá viszonyokhoz való kötődöttségük vagy ideológiai, világnézeti elmaradottságuk miatt mind a régi, mind az új jogszabályokat igen gyakran formálisan alkalmazták. — A minisztérium azonban a saját felelősségét nem hangsúlyozta.

Az értékelést követően a minisztérium a legfontosabb követelményként a szemlélet megváltoztatását jelölte meg. Az igazságszolgáltatásban csak az vehet részt, aki azonosítani tudja magát a kialakuló szocialista viszonyokkal és azoknak megszilárdításáért, továbbfejlesztéséért akar és tud a jogalkalmazás során munkálkodni.

Az elmaradott szemlélet megváltoztatása érdekében a minisztérium Tanulmányi osztálya politikai és szakmai tanfolyamokat szervezett, s több más módon is iránymutatóan segítette elő a bírák és az ügyészek fejlődését.

Ennek a munkának már bizonyos eredményeiről tudósít az Igazságügyi Közlöny egyik cikke[43], de egyben azt is megállapítja, hogy „... igen sok helyütt még javításra, egyes bírák leváltására van szükség ahhoz, hogy a bíróságok munkája valóban segítse és ne gátolja a szocializmus építését."

A bírói munka szocialista irányú fejlesztése céljából figyelemre méltó kezdeményezés volt, hogy a minisztérium 1949 nyarán a tárca hivatalos lapjában, az Igazságügyi Közlönyben két új, állandónak mondható rovatot rendszeresített. Az egyik „Az Igazságügyminisztérium által adott vélemények" c. rovat volt, amelyben a minisztérium a különféle hatóságok és szervek részéről jogszabályértelmezési problémák tekintetében hozzá intézett kérdésekre adott választ. E válaszokból csupán egyetlen példát említünk itt fel: Az Igazságügyi Minisztérium helyes álláspontja szerint[44] az ún. vitézi telek öröklésével kapcsolatos régi jogszabály alkalmazása ellentétben áll jogrendszerünkkel. Elenyészett a régi rendszer érdekeit szolgáló jogszabály célja, s „cessante legis ratione, cessat lex ipsa". — Az viszont eléggé meglepő, hogy 1949-ben ilyen probléma egyáltalán felvetődik s azzal épp a Belügyminisztérium fordul az igazságügyi tárcához véleménynyilvánítás végett.

Az Igazságügyi Közlöny másik rovata az „Ítélkezés a népi demokráciában" címet viselte. Ez a fellebbviteli bíróságok egyes, iránymutatónak tekinthető, jogerős ítéleteit közli, amelyekben az említett bíróságok alkotmányjogi, büntetőjogi és eljárásjogi, valamint magánjogi, munkajogi, „gazdasági jogi" jogvitákat döntöttek el, általában a szocializmus érdekeit szem előtt tartva. Ezek a közlemények kétségkívül segítették a jogalkalmazás helyes irányának kialakulását a bíróságoknál.

Az érdemi ítélkezés megjavítása érdekében megszervezte a minisztérium a bírák külön értekezleteit is. Ezeken a jogszabályok alkalmazásával kapcsolatosan felvetődött problémákat vitatta meg a bírói kollektíva.

A minisztérium felügyeleti és irányító tevékenységét, annak negatívumait és pozitívumait elemezve nem téveszthetjük szem elől, hogy az ítélkezés irányítása mindenekelőtt az akkori legfelső bíróság, a Kúria feladata lett volna. Erre a régi jogszabályok[45] továbbra is biztosították a lehetőséget.

A Kúria azonban, amely összetételében, konzervatív jogszemléletében a felszabadulás után éveken át alig változott, nem volt alkalmas arra, hogy a politikai, társadalmi és gazdasági fejlődésnek megfelelően értelmezze a régi jogszabályokat. Nem nyújtott segítséget sem az új jogrendszer kialakításához, sem a jogszabályok helyes alkalmazásához. — A felszabadulás után a Kúria mindössze három polgári és egy büntető jogegységi döntvényt, valamint egy büntető teljes ülési határozatot hozott.[46] E — nem jelentős — határozatokkal kapcsolatban sem lehet beszélni a Kúria irányító szerepéről.

1949-ben (április 14.) a törvényhozás[47] feljogosította a legfőbb államügyészt, hogy a büntetőbíróságok törvénysértő határozatai ellen a törvényesség érdekében perorvoslattal éljen a Kúriánál.

---

[42] I. M. Arch. K. 103.800/1948. A bíróságok feletti felügyelet tapasztalatainak összefoglalása. — A Társadalmi Szemle már korábban, 1948 tavaszán sürgeti: „A bírót ki kell emelni eddigi elefántcsonttornyából". (1948. 4—5. sz. 321. old.)

[43] Bíráink, ügyészeink és fogalmazóink szakmai és demokratikus képzése. Igazságügyi Közlöny (a továbbiakban: I. K.) 1949. 7. sz. 392. o. — A régi bírák ideológiai átnevelése mellett, figyelembe véve a szovjet, a jugoszláv és a román tapasztalatokat is, a 4181/1949. (VIII. 6.) Korm. sz. rendelet, átmeneti megoldásként, Büntetőbírói és államügyészi akadémia felállításáról rendelkezett, az apparátus felfrissítése érdekében. Az egy-évfolyamú akadémia 1949. szept 15-én megnyílt, hallgatói általában a nehézipari és a bányamunkások közül kerültek ki. A következő évtől a képzés már nemcsak a büntető ügyszakra korlátozódott. — Négyéves fennállása alatt az akadémiát 708 fő végezte el. Többségük az igazságügyi szervezetbe került. Legnagyobb részük később az egyetemen jogi diplomát szerzett.

[44] I. K. 1949. 6. sz. 318—319. o.

[45] Az 1896:XXX. tc., a bűnvádi perrendtartás 441—442. és az 1912:LIV. tc. 70—78. §-ai.

[46] A 111—113. sz. polgári és a 43. sz. büntető jogegységi döntvények, valamint a 96. sz. büntető teljes ülési határozat. L. *Benkő* Gyula: A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának irányító szerepe. J. K. 1956. 65—75. old.

[47] Az 1949:XI. tv. 82. és 83. §-ai.

Ennél is továbbmegy az ún. *közérdekű kifogást* bevezető kormányrendelet.[48] E szerint közérdekű kifogást az Igazságügyi Minisztérium jogügyi hivatala nyújthat be a Kúriánál[49] polgári peres és nem peres vagyonjogi ügyekben hozott, akár jogerős, akár nem jogerős bírósági határozat ellen, kúriai határozatot is beleértve.

Közérdekű kifogásnak volt helye az 1944. dec. 22. napja (a debreceni Nemzetgyűlés) előtt alkotott, a népi demokrácia célkitűzéseivel ellentétben álló jogszabályokra alapított bírósági határozatok ellen, vagy ha az alkalmazott jogszabály értelmezése az új rendszer jogelveinek nem felelt meg. A Kúria „elvi megállapítása" kimondhatja, hogy *a)* formailag hatályban levő, régi jogszabályok egészben vagy részben nem alkalmazhatók, vagy *b)* a jogszabálynak olyan értelmezést adhat, amely a népi demokrácia alapvető jogelveivel összhangban áll. A közzétett elvi megállapítás a bíróságokra és más hatóságokra egyaránt kötelező (11. §. 2. bek.).

Ez a jogszabály tehát egyrészt konkrét felügyeleti jogkört biztosított az Igazságügyi Minisztériumnak, másrészt a legmagasabb bírói fórumot igyekezett rászorítani arra, hogy polgári ügyekben — most már a népi demokrácia jogelveinek megfelelően — gyakorolja a jogértelmezés és a jogalkalmazás irányításának feladatait,[50] amelyeket a felszabadulás előtt, több mint félévszázadon át az akkori rendszer érdekében, különösen a kodifikálatlan polgári jog fejlesztése területén ellátott.

A világnézetileg még mindig elmaradott Kúria azonban ezután sem igen játszott valóban irányító szerepet az ítélkezésben. A fokozódó központi irányítást ténylegesen az Igazságügyi Minisztérium, a büntető bíráskodás terén pedig részben a legfőbb államügyészség gyakorolta (perorvoslat a törvényesség érdekében).

Ezen a helyzeten az Alkotmány (38. §.) hozott változást azzal, hogy az ítélkezés elvi irányítását a Kúria helyére lépő, új típusú Legfelsőbb Bíróságra bízta.[51] Ennek elvi tanácsa valóban jelentős feladatokat oldott meg a jog és a jogalkalmazás további fejlődése szempontjából. Mindezek ellenére gyakorlatilag a minisztérium még évekig igen jelentős — de a személyi kultusz idején mindinkább eltorzuló — szerepet vitt az ítélkezés irányításában.

Amikor azonban 1953 júniusától a párt és a kormány figyelme fokozottan a szocialista törvényesség felé fordult, a fenti helyzetben változás következett be. Megalakult a Legfőbb Ügyészség és ezzel a törvényesség érdekében történő óvások benyújtása a polgári ügyekben is átkerült a minisztériumtól a legfőbb ügyész jogkörébe.[52] A Legfelsőbb Bíróság irányító tevékenysége végre megszilárdult,[53] az Igazságügyi Minisztérium felügyeleti munkájában pedig mindinkább megszűntek a torzulások.

Kovács Kálmán

[48] 4071/1949. Korm. sz. rendelet, június hó.

[49] A közérdekű kifogás felett a Kúria Elvi Tanácsa döntött, majd pedig az 1949. évi 9. sz. tvr. hatálybalépése után, mely a Kúriát megszüntette, az új Legfelsőbb Bíróság külön tanácsa.

[50] A közérdekű kifogás alapján a Kúria héttagú külön tanácsa 23 „elvi megállapítást" hozott, amelyek sok átmeneti jellegű nehézséget küszöböltek ki a vagyonjogi viták rendezésével kapcsolatban.

[51] Az L. B. e tevékenységét az 1949. évi 9. sz. tvr. és a 4338/1949. MT. sz. r. konkretizálta.

[52] Az 1953. évi 13. sz. tvr.

[53] Az L. B. irányító szerepét megerősítette az 1954:II. tv., a bírósági szervezeti törvény.

Állami támogatások joga Nyugat-Európában

1. A II. világháború utáni, rendkívül megnövekedett állammonopolkapitalista állami gazdasági beavatkozás legfontosabb területe az ún. *állami konjunktúra- és válságpolitika.* Ennek részeként alapvetően megnövekedett az össztőkés célokat szolgáló állami gazdasági befolyásolás, részben az adózás, részben az adózással szervesen összefüggő[1] állami gazdasági támogatások, szubvenciók-dotációk útján. Az állami költségvetés funkciója gyökeresen átalakul, elsődleges szerepet kap az ún. adminisztratív költségvetés mellett a költségvetés gazdasági befolyásolására irányuló része — a kapitalista országokban az állam átlagosan a nemzeti jövedelem 25—35%-át csoportosítja át költségvetési úton[2]. A nyugati jogirodalom ennek megfelelően egyre intenzívebben foglalkozik az állami befolyásolás intézményeivel — pl. az osztrák Fröhler is hangsúlyozza, hogy a „közérdek" és a magánvállalatok érdekének legfontosabb összeegyeztetési eszköze az állami szubvencionálás[3].

Ebben a cikkben az állammonopolkapitalista állami befolyásolás néhány alapvető jogi elméleti kérdésével foglalkozunk. A szubvenciókkal kapcsolatos nyugati jogelméleti viták úgy gondoljuk jól szemléltetik azt az általános változást, amely az állammonopolkapitalista szakaszban a kapitalista jog gazdasággal foglalkozó részében végbemegy, nevezetesen a közjog-magánjog szétválasztás, a korábban stabilnak vélt jogintézmények bomlását, vegyes jellegű új megoldások keletkezését. De a gazdasági befolyásolással kapcsolatos nyugati tapasztalatok érdekesek lehetnek az indirekt szocialista tervgazdálkodás fejlesztése szempontjából is, amelyben az állami támogatások ugyancsak jelentős szerepet játszanak. Köztudottak az állami támogatásokkal kapcsolatos gazdaságpolitikai problémák Magyarországon[4]. De pl. a műszaki fejlesztéssel, beruházásokkal, külkereskedelemmel kapcsolatos állami támogatásaink jogi helyzete sem mondható rendezettnek. Ezért úgy gondoljuk, hogy különösen a szerződés intézményének állami támogatások körében való felhasználása terén a nyugati tapasztalatok megismerése közvetlen segítséget is nyújthat számukra egységesebb és elvi alapokon álló szubvencionálási jogi megoldások kialakítására.

2. Főleg a német nyelvű burzsoá országok jogirodalmában folyik a vita a *szubvenció* fogalmáról. Franciaországban és Olaszországban ennek elméleti kiélezését részben a praktikusabb szemlélet, részben pedig a kevésbé konzervatív alkotmánybírósági, illetve kartelljogi gyakorlat miatt az irodalom általában szükségtelennek tekinti. Olaszországban megkísérelték a szubvencióról szóló összes törvényi rendelkezést egységes törvénybe összefoglalni, de ez már annál fogva is nehézségekbe ütközött, hogy nem tudtak *egységes anyagi alapot* kialakítani a szubvenció különböző forrásainak egységesítésével — az egyes szubvencionáló állami szervek pedig ragaszkodtak „saját pénzük" fejében saját elkülönített szabályozásukhoz[5]. Ausztriában már 1954-ben általános irányelveket fogadtak el a központi költségvetésből való támogatások elveire, amelyeket azonban a gyakorlat nemsokára túlhaladott[6], és jelenleg is széles körben viták folynak arról, hogy van-e egyáltalán szükség állami szubvencionálásra vonatkozó általános törvényre és e törvény az államigazgatási jogi vagy a polgári jogi szubvencionálási formákat helyezze-e előtérbe. Ilyen általános szubvencióról szóló jogszabály az NSZK-ban nincs, de az irodalmi vita az állami támogatások (Wirtschaftsförderung) és a szubvenció fogalma vonatkozásában *rendkívül intenzív;* több monográfia irányul kifejezetten erre a kérdésre.

Az *állami támogatások* fogalmát a németnyelvű burzsoá irodalom általában a *szubvenció kategóriájánál szélesebben értelmezi.* Rinck gazdasági jogi tankönyvében a Wirtschaftsförderung-nak három alapvető formáját különbözteti meg, nevezetesen a) az állam intézményes tanácsadó, információt nyújtó és továbbképző tevékenységét, b) az állami hiteleket, végül c) az ún. látható szubvenciókat. Látható (sichtbare) szubvenció, amelyet az állam egyén vagy csoport részére piaci ellenérték nélkül *individuálisan* juttat. Rinck az általános jogszabályban foglalt adókedvezményeket, illetve általános jogszabályban megjelölt célokra irányuló állami támogatásokat nemcsak a szubvenció, hanem általában a Wirtschaftsförderung köréből is kizárja. Nála tehát a szubvenciók leszűkülnek az egyedi ellenérték nélküli állami támogatásra, vagy a német irodalom nyelvén a verlorene Zuschüssékre[7]. Hasonlóan foglal állást Schredl, aki szerint a jogszabályban foglalt általános kedvezmények *indirekt szubvenciónak* minősülnek, ezzel szemben a direkt szubvenciók feltételezik az állam konkrét aktív szolgáltatásait, pl. állami kezességvállalást, garanciát vagy kölcsönnyújtást. A direkt szubvenciókon belül helyezkedik el a verlorene Zuschüssék kategóriája: itt az ál-

[1] *Schredl:* Rechtsformen der Wirtschaftslenkung. München. 1965. 95. old.

[2] *Scheuner:* Die staatliche Einwirkung auf die Wirtschaft. Wirtschaftliche Aufsätze. 1946—1970. Frankfurt. 1971. 18—20. old.

[3] *Fröhler:* Zur Lage des Wirtschaftsrechts in Österreich. A Begriff und Prinzipien des Wirtschaftsrechts című kötetben. Frankfurt 1971. 49. old.

[4] *Prityi* Ottó: Állami támogatások. Kézirat. Bp. 1970.

[5] *Cassese:* Organe, Verfahren und Instrumente der Planung in Italien. Planung III. Szerk.: Kaiser. Baden-Baden. 1967. 225—227. old.

[6] *Fröhler:* i. m. 48. old.

[7] *Rinck:* Wirtschaftsrecht. Köln/Bonn/Berlin/München. 1969. 122—124. old.

lam szolgáltatásai semmilyen ellenszolgáltatáshoz nincsenek kötve, s mint ilyenek szűkebb értelemben vett szubvencióknak minősülnek (ld. pl. a termelési prémiumokat)[8].

Zacher a Wirtschaftsförderungeneket két nagy csoportra osztja, nevezetesen a szubvenciókra, illetve az egyéb támogatási formákra. Az egyéb támogatások közé sorolja az általános adókönnyítéseket, más általános kedvezményeket, az állam szociális segítségeit, a magánosok javára történő kisajátításokat, illetve harmadik személyek terhére az állam által elrendelt szerződési kényszert, versenyelőnyök biztosítását, stb.[9]. Zacher a szubvenciók közé ugyancsak egyedi állami kedvezményeket sorol, amelyeknek két csoportja van: az első az ún. *Leistungssubvention,* amikor az állam kifejezett szolgáltatást nyújt valaki részére; ide sorolja a különböző prémiumokat, a piaci feltételeknél kedvezőbb állami kölcsönnyújtást, kezességet és garanciát, sőt az állam magánvállalatokban való részesedését is. A második csoport az ún. *Verschonungssubvention,* amikor a kedvezményezett részben vagy egészben felmentést kap a mindenkire kötelező vagyoni szolgáltatások alól, ide tehát főleg az egyéni adómentességek, illetve egyéni adómérséklések tartoznak[10]. Látható, hogy Zacher szubvenciófogalma tágabb, mint Rincké vagy Schredlé. Ez főleg abból adódik, hogy Zacher az állam tisztán polgári jogi formában történő támogatásait is elismeri szubvencióként. Zacher egyébként a szubvenció alacsonyabb fokának tekinti, amikor *konkrét egyéni kedvezményezett* konkrét cselekmény teljesítése ellenében kap ingyenes állami szolgáltatást; *magasabb fokú szubvenció viszont, amikor az állam a szervezett és intézményes támogatást a meghatározott gazdasági ágazatnak, gazdasági érdekszövetségnek nyújtja*[11].

Bár Ipsen, aki először foglalkozott elméletileg behatóbban a szubvenciók kérdésével és a következőkben ismertetendő híres Zweistufenlehre kidolgozója, *nem látta szükségesnek a szubvenció jogi fogalmának definiálását*[12], a 60-as évek közepén két terjedelmes monográfia is megkísérelte a szubvencionálás jogi fogalomrendszerének kidolgozását — Götz és Zuleeg könyvéről van szó[13].

Götz mindenekelőtt a gazdasági szubvenció fogalmából kizárja a szociális, kulturális, oktatási, stb. szubvenciókat, és *csak a nyereségre törekvő vállalatok felé irányuló állami támogatásokat sorolja ebbe a körbe.* Másodszor elkülöníti az alkotmányjogi értelemben vett szubvenciókat, ahová a polgári jogi formában végbe menő, illetve általános pénzügyi kedvezmények is beletartoznak, illetve az államigazgatási jogi formákat, ahová viszont kizárólag az egyedi, az államnak kiadást jelentő és csak az *államigazgatási formában jelentkező szubvenciókat* sorolja, amelyeket állami szerv juttat vagy egyén vagy valamely gazdasági ágazat, illetve érdekszövetség részére. Götz is a tőkés érdekszövetségek, gazdasági ágazatok felé irányuló szubvencionálást tartja fejlettebb formának, kizárja a szubvenció fogalmából az ún. Ausgleichsabgabekat, amikor az állam egy vállalatot vagy iparágat arra kötelez, hogy *közvetlenül,* tehát az állam közreműködése nélkül egyenlítsen ki egy másik vállalattal, illetőleg iparággal szemben valamely versenyelőnyt[14]. Zuleeg hasonlóan indirekt, általános jogszabályban jelentkező állami támogatásokat, az állam nyereségszerzési szándékból végrehajtott kedvezmény-nyújtásait, illetőleg a nem gazdasági jellegű támogatásokat kizárja a szubvenció fogalmából. Így megítélése szerint a szubvenció gazdaságirányítási célból nyújtott direkt állami kedvezmény valamely magánvállalat részére, *elvileg függetlenül* attól, hogy azt az állam polgári jogi, közigazgatási jogi vagy vegyes formában nyújtja-e. Más kérdés, hogy Zuleeg az egységes államigazgatási formában történő szubvencionálást helyezi a jövőre nézve előtérbe[15].

3. Az állami támogatások, a szubvenciók elsődleges elméleti jogi kérdése, hogy *mennyiben kell törvényi alap a szubvencionáláshoz.* Az irodalomban a vélemények rendkívül megoszlanak; a szerzők egy része azon gondolat jegyében, hogy az ún. Leistungsverwaltungnak is rendelkeznie kell törvényi kötöttséggel, megkívánja az egyes szubvencióktól a törvényi alapot — e körbe tartozik pl. Stern, Bellstedt, Menger és Ipsen[16]. A törvényi kötöttségek híveinek fő érve, hogy a *valakinek adott szubvenció másnak hátrányt jelenthet,* az állampolgárnak hátrányt okozó államigazgatási intézkedéshez viszont a törvényi alap elengedhetetlen. Másodlagos ismérvként hivatkoznak arra is, hogy magának a kedvezményezettnek is feltételt szokásos szabni a szubvencionálásnál, emellett bizonyos esetekben a szubvenció visszavonható. Más szóval a kedvezményezett nemcsak jogosult, hanem *részben kötelezett* is, ez pedig az államigazgatásban törvényi felhatalmazás nélkül nem lehetséges. A szerzők másik része viszont éppen a szubvenciók rendkívül tág körére, valamint jelentős mértékben polgári jogi formákban való jelentkezésére hivatkozással a törvényi alapot nem kívánja meg, mint pl. Peters, Wolff és

[8] *Schredl:* i. m. 85—89. old.

[9] *Zacher:* Staatliche Wirtschaftsrörderung in der BRD. Wirtschaftsrecht. 1972. 2. 196—203. old.

[10] *Zacher:* i. m. 186—196. old.

[11] *Zacher:* i. m. 187. old.

[12] *Ipsen:* Öffentliche Subventionierung Privater. Göttingen. 1956. 55. old.

[13] *Götz:* Recht der Wirtschaftssubventionen. München/Berlin 1966 és *Zuleeg:* Die Rechtsform der Subventionen. Berlin 1965.

[14] *Götz:* i. m. 6—30. old. Az Ausgleichsabgabek speciális problémáit l. *Mussgang:* Die zweckgebundene öffentliche Abgabe. Forsthoff Festschrift. München. 1972. 259—303. old.

[15] *Zuleeg:* i. m. 13—23. old.

[16] *Stern:* Rechtsfragen der öffentlichen Subventionierung Privater. Juristenzeitung. 1960. 518. old. Bellstedt: Bedürfen Subventionen gesetzlicher Grundlage? Die öffentliche Verwaltung. 1961 161. old. *Ipsen:* Öffentliche Subventionierung Privater 15. old.

Rinck[17]. Vannak, akik a kérdést *differenciáltan* kívánják megoldani, pl. Zacher úgy, hogy az adókedvezményeknél kíván csak meg törvényi felhatalmazást, de az ún. Leistungssubvention körében nem[18]. Götz szerint a szociális jellegű szubvencióknál a törvényi alap kérdését kevésbé szigorúan kell elbírálni, más a helyzet viszont a *versenyt befolyásoló szubvencióknál,* ahol a törvényi alap szigorúan veendő, mert az alkotmányos egyenlőség elvét érinti[19].

A gyakorlatban a szubvencióknak általában *igen általános* törvényi alapot kreálnak, mégpedig főleg az éves költségvetési törvényekben. Ezt követően azonban a szubvenciók konkrét fajtáit *számtalan alacsonyabbrendű* államigazgatási jogszabály, miniszteri rendelkezés határozza meg, amelyek ugyancsak meglehetősen tágan határozzák meg a szubvencionálás célját, feltételeit, azt a kört, amelyre nézve a szubvencionálás kiterjed, a szubvencionálás felett rendelkező hatóságok hatáskörét, illetve a szubvenció felhasználásának ellenőrzését, esetleges visszavonhatóságát; ezáltal a konkrét ügyekben való *államigazgatási diszkréciónak* meglehetősen tág kört engednek. Ez utóbbi ugyancsak az irodalom heves bírálatát váltotta ki. Mindennek következménye továbbá az is, hogy kialakult egy *különleges törvényhozási felhatalmazási technika* — Krause pl. *a)* egyszerű, konkrét felhatalmazások, *b)* általános felhatalmazások, *c)* másodlagos, tehát további felhatalmazásokra is lehetőséget adó felhatalmazások, végül negyedszer *d)* burkolt, az államigazgatási szerv tevékenységét pozitívan leíró és ezáltal felhatalmazást adó felhatalmazások között különböztet[20]. Ugyanakkor a szubvencióról rendelkező szabályok alacsonyszintű normák, amelyek ráadásul *állandóan változnak,* részben a gazdaságpolitikai célok módosításával, részben a szubvencionáló hatóságok nagy számánál fogva. Emellett a szubvenciókkal kapcsolatos előírások jelentős mértékben egymással *ellentmondásban* vannak, nagymértékben növelik a *jogszabályinflációt,* a jogrendszer áttekinthetetlenségét és ellentmondásosságát, azaz a német irodalom kifejezésével élve, a Gesetzesflut-ot.

A szubvencionáló jogszabály az intézkedési jogszabályok, az ún. *Massnahmegesetz-ek speciális altípusát képezi* — a szubvencionáló jogszabály ugyanis mindig konkrét gazdaságpolitikai szituációra reagál és tisztán célszerűségi jogkövetkezményeket ír elő, a cél megszűnésével pedig maga a jogszabály is megszűnik[21]. Mindez felveti Schredl-nél és számos más szerzőnél, hogy e sok részletjogszabály helyett kellene egy általános *szubvenciókra való keretjogszabályt* megállapítani, amelyet azután sajátos, mint ahogy Steindorf azt kifejezi, *gazdaságpolitikai értelmezéssel* tölthet ki állandóan változóan az államigazgatás[22]. Mindez azonban nem könnyű, mert a nyugateurópai *alkotmánybírósági gyakorlat,* amely általános jelleggel vissza kívánja szorítani az egyre jobban gazdaságpolitikai befolyásolást szolgáló állami költségvetést a klasszikus fiskusfeladatokhoz, általános jelleggel korlátozni kívánja az állami szubvencionálást, főleg Ausztriában, és az NSZK-ban, a szubvencionálást megalapozó törvényektől igen nagyfokú konkrétságot és elasztikusságot követel meg[23]. Ezért egy ilyen teljesen generálklausula jellegű szubvencionáló törvény létrehozása, amelyet jogszabályértelmezéssel a gyakorlat során egymástól eltérő, sőt adott esetben egymással ellentétes gazdaságpolitikai célokra is fel lehet használni, nyilván alkotmányossági problémákat váltana ki.

4. A kérdést színezi a Gruppék, a *tőkés érdekszövetségek* szerepe, amelyek az állami támogatások terén alapvető szerepet játszanak, részben az állami szubvenciók igénylése, adott esetben egyenesen kikövetelése, részben a versenytársaknak adott szubvenciók ellen — az alkotmányos egyenlőség és törvényesség megsértése címén — történő tiltakozással. Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy sokszor az *állam maga igényli* az érdekszövetségek részvételét a szubvencionálásban. Ma már, mint előbb az irodalmi vélemények ismertetése során láttuk, általában az ágazatok egységes szubvencionálást a szubvenció fejlettebb formájának tekintik; sokszor maga az állam kezdeményezi társulások létrehozását és az *állami kedvezményeket e társulásokban való részvételhez köti.*

Különösen így van ez Franciaországban. A francia állam annak érdekében, hogy a francia kis- és középvállalatok a Közös Piac éleződő versenyében meg tudják állni a helyüket, ösztönzi és támogatni kívánja ezeket a vállalatokat a modernizációban, de nem egyenként. Ennek megfelelően a kisvállalatoknak a versenyképesség fokozása érdekében *társulniuk* kell és e társulások kapnak az államtól különböző dotációkat, illetve versenykedvezményeket[24]. Ma már az exportdotációk is Franciaországban általában kedvezőbbek a vállalati társulások számára, mint az egyéni cégek vonatkozásában[25]. Ilyen szubvencionálási szempontból előnyben részesülő

[17] *Peters:* Verwaltung ohne gesetzliche Ermächtigung? Huber Festscrift. 1961. 205. old. Wolff: Verwaltungsrecht 1963. I. kötet 140. old. Rinck: Wirtschaftsrecht. 126. old.

[18] *Zacher:* i. m. 187. old.

[19] *Götz:* i. m. 290—301. old.

[20] *Krause:* Wirtschaftslenkung und Ermächtigungsstil. Hueck Festschrift. München. 1959. 424—430. old.

[21] A Massnahmegesetzről konkrétan a szubvencionálásra nézve Schredl: i. m. 53—62. old.

[22] *Schredl:* i. m. 59—60. old., illetve Steindorf: Politik des Gesetzes als Auslegungsmasstab im Wirtschaftsrecht. Larenz Festschrift. 1973. 217—1245. old.

[23] *Fröhler:* Das Wirtschaftsrecht als Instrument der Wirtschaftspolitik. Wien—New York. 1969. 167—201. old.

[24] Ordannance no 59—248. du février 1959. relative aux sociétes pour le dévéloppement de l'industrie du commerce et de l'agricultura et leur adaptation a'la Communauré économique européenne.

[25] Code général des impots 262. cikk és Annexe III. 74. cikk.

társulások Franciaországban pl. az 500 munkás alatti vállalatok beszerzési-értékesítési társulásai, vagy a groupements d'emprunt professionnels, amely körzeti beruházási fejlesztési társulásnak minősül[26]. Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy e sajátos jogi személyiséggel rendelkező koordinációs társulás, a Groupement d'Intérét Economique jogintézményének a hagyományos kereskedelmi társulások melletti létrehozásánál[27] és a Közös Piac kooperációs társasági joga megalapozásában betöltött jelentős szerepében a francia állam e tevékenységének döntő szerepe volt.

Eléggé hasonló a helyzet Németországban is. Rinck általános jelleggel állapítja meg, hogy a német versenyjog kedvez a Gruppék kialakulásának[28]. Az állami támogatások kapcsán egyfelől az állami szubvenciókat transzferáló társulások jöttek létre állami szervezésben, pl. hitelügy terén a Kreditgarantiegemeinschaften, másfelől bizonyos kedvezményeket csak meghatározott társulás tagjai szerezhetnek meg: pl. az 1970. évi Marktstrukturgesetz alapján adókedvezmények, egyéb állami támogatások a mezőgazdaság meghatározott területén csak termelői társulások tagjai (landwirtschaftliche Erzeugerzusammenschüsse) részére jár[29]. Ezek azonban az állam által kedvezményezett és kifejezetten az állami szubvencionálást megkönnyítő társulások voltak, — a tőkés érdekszövetségek viszont *általános beleszólást* kívánnak maguknak az állami támogatás módjába és mértékébe biztosítani.

Götz ezzel kapcsolatban azt az érdekes megjegyzést teszi, hogy mindezideig a tőkés érdekszövetségek nem kaptak alkotmányjogi elismerést, de éppen a szubvencionáló jogszabályok egyre jobban *beépítik a törvényhozásba* ezeknek a szerepét, egyre jobban intézményes elismerésben részesítik őket[30].

A tőkés érdekszövetségek amennyiben a szubvencionálás terén hátrányba szorulnak, az NSZK-ban, illetve Ausztriában általában Gleichheitssatzra, illetve a Sozialstaatsprinzipre hivatkoznak. Hozzátehetjük, hogy a már tárgyalt különleges Ausgleichsabgabék kapcsán még a tulajdon szentségére is, de ez még a konzervatív alkotmánybírósági gyakorlatnak is sok volt, elutasította ennek kapcsán a kisajátítási törvényi előfeltételek alkalmazását, és a tulajdon szociális kötöttségei címén engedélyezte azokat[31]. A jogirodalom általában egyetért abban, hogy közvetlenül az alkotmányos alapelvek alapján sem az egyénnek, sem a csoportnak nincsen *alanyi joga* szubvenció követelésére, ami természetszerűen nem jelenti azt, hogy az állam az arányosság elvét, a verseny szabadságának elvét nem köteles a szubvencionálás során tiszteletben tartani. Újabban ehhez egyre jobban hozzászámítják az érintett tőkés érdekszövetségek szubvenciót előkészítő gazdaságpolitikai döntésbe való bevonásának elvét is. Nyilvánvaló, hogy az általános egyenlőség elve, illetve a szubvencionálás egymással szükségképpen ellentétben vannak, de ma már elkopott az az érvelés, hogy bizonyos gazdasági ágazatok e dotációk révén feudális jellegű rendi különjogokhoz jutnak. A teljes egyenlőséget ma már ki kell egyenlíteni a szociálisnak mondott kiegyenlítéssel és a „nemzet javát" szolgáló fejlesztések elsőbbségével — íme az állammonopolkapitalista gazdasági befolyásolás elvi indokolása az irodalomban[32].

Mindez nem azt jelenti, hogy adott esetben nem keletkezhet *alanyi jog* egy szubvenció tényleges folyósítására, — pl. maga a törvény is kimondhatja, hogy a kedvezmény meghatározott előfeltételek biztosítása esetén mindenkinek jár. Általában azonban törvények tartózkodnak az ilyen méretű konkrétságtól és csupán *általában rögzítik a szubvencionált célt,* illetőleg a támogatás felső mértékét, amiből viszont konkrét igény még nem fakad. Származhat az alanyi jog továbbá az államigazgatás *önkötelezéséből* is: a bírói gyakorlat szerint, ha a szubvencióval kapcsolatos állami döntést már publikálták, ahhoz az államigazgatási szerv kötve van és amennyiben a döntés kellő konkrétságú, akkor *köteles* a szolgáltatást a magános részére effektíve nyújtani[33]. Másnak juttatott szubvenció ellen csak akkor lehet bíróság előtt sikerrel fellépni, ha az állami támogatás *jogszabálysértő* volt. Egy tekintet alá esik a jogszabálysértéssel, ha egyáltalán nem volt a szubvencióra felhatalmazás vagy az államigazgatási szerv a felhatalmazást túllépte. De ez esetben is az NSZK, illetve Ausztria bírói gyakorlata szerint az támaszthat jogszabályellenesség címén igényt a szubvenció megszüntetésére, illetve visszafizetésére, akinek ehhez *jogos érdeke* fűződik, másszóval aki versenypozíciójánál fogva érdekelt a szubvenció juttatásában[34].

5. Alapvető jogi kérdésként jelentkezik a szubvenció jogi formája, természetesen itt is „dogmatikus" a német nyelvterületen, nem pedig praktikus Franciaországban. Franciaországban eredetileg a dotálások államigazgatási aktusokkal folytak, az utóbbi időben azonban egyre erőteljesebben kezdenek a *szerződések* ezen a területen is elterjedni. Pl. az exportösztönzés eredetileg közvetlen jogszabályi, illetve jogszabályi alapon álló államigazgatási aktusokkal történt, de Laubadere és Vasseur beszámol egy olyan gyakorlatról, mely szerint egyre jobban

[26] *Fikenstcher:* Rechtstechnische Aspekte der französischen Planifikation im wettbewerblicher Sicht. Fikentscher—Hoffmann—Kugler: Rechtsfragen der Planifikation. Stuttgart 1967. 76—79. old.

[27] Ld. pl. *Volkmann:* Das Groupement d'Intérét Economique in rechtsvergleichender Sicht. Heidelberg, 1973.

[28] *Rinck:* Wirtschaftsrecht 278—279. old.

[29] *Zacher:* i. m. 227—228. old.

[30] *Götz:* i. m. 258—259. old.

[31] *Götz:* i. m. 251—253. old.

[32] *Götz:* i. m. 251—277. old.

[33] *Götz:* i. m. 285—287. old.

[34] *Götz:* i. m. 263—264. old.

terjednek az olyan megállapodások, amelyekben az adóköteles vállalkozók különböző adókedvezményekben részesülnek, ha az állam gazdaságpolitikai célkitűzésének megfelelően az exportfejlesztés érdekében gazdálkodnak[35]. Terjednek továbbá azok a szerződések is, amelyek értelmében az állam pénzügyi kedvezményeket nyújt mezőgazdasági termelőknek, ha meghatározott terméket a későbbi időpontban történő értékesítésig raktároznak. Ezzel a francia állam ösztönöz a raktárhálózat megteremtésére, hűtőházak létesítésére is.

A francia joggyakorlatban kérdéses azonban, hogy e szerződések *polgári jogi jellegűek, vagy esetleg az igazgatási szerződés, a contrat administratif sajátos fajtájaként értékelendők-e.* E bizonytalanságnak megfelelően e szerződésekkel kapcsolatos jogviták egy része magánjogi ügyekben eljáró rendes bíróságok előtt került rendezésre, tehát a bíróság polgári jogi szerződésnek minősítette azokat, más ügyek azonban a Conseil d'Etat elé, azaz közigazgatási bírósági eljárásra. De a közigazgatási bíróság gyakorlata is ingadozó: ott ahol a közigazgatási bíróság megállapította hatáskörét, nem minden esetben értékelte a szubvencionálást contrat administratifnak, hanem a közigazgatási szerveknek a szerződésben ígért kedvezmény megvonását jelentő magatartását az állam szerződésen kívüli felelőssége alapján bírálta el, azaz voltaképpen *visszavezette az államigazgatási aktusok körébe.* A problémát a francia gyakorlatban is alapvetően az jelenti, hogy a francia közigazgatás mennyiben jogosult a szubvencionálás körében *egyoldalú cselekményre,* mennyiben jogosult a dotációt megvonni vagy annak feltételeit módosítani. Ez a probléma a francia gyakorlatban egyelőre még nem megoldott.

Az adókedvezményeket, illetve dotációkat nyújtó megállapodások jelentős részét Franciaországban a Gazdaság és Pénzügyek Minisztériuma köti, de elterjedt más szervek gyakorlatában is. A szubvencionálás *egységének* megteremtése érdekében Franciaországban már tettek intézkedéseket, ti. az exportról rendelkező törvény kimondotta, hogy e szerződések *érvényességének* kelléke a Gazdaság és Pénzügyek Minisztériumának hozzájárulása[36]. Egyébként Franciaországban az állami befolyásolás érdekében kötött szerződések egyre jobban bekapcsolódnak a *tervvégrehajtó kvázi kontraktusok,* illetve a programszerződések körébe.

A szubvenció jogelméleti kérdései vonatkozásában a német nyelvű irodalom általában abból indul ki, hogy bár a szubvenció a gyakorlatban igen sokféle formában jelentkezik, mégis valamenyinek *közös vonása,* hogy az állam valamilyen anyagi természetű támogatást ajánl fel magánszemélynek, s az állam a kedvezmény ellenében valami olyan tevékenység elvégzését várja, amely gazdaságpolitikai elképzeléseinek megvalósítását szolgálja. A kedvezménynyújtás anyagi szolgáltatás a költségvetés terhére, ennek megfelelően jogosan vethető fel az a kérdés, hogy az eljáró állami szerveket milyen kötelezettségek terhelik a szubvencionálással kapcsolatban, — egyáltalán közigazgatási tevékenységről van-e itt szó, és ha igen, akkor a magánszemély kedvezményezettel szemben az államigazgatási szervet milyen jogok illetik meg, illetve milyen kötelezettségek terhelik. A probléma tehát ismét visszavezethető arra, hogy a szubvencionálási jogviszony a *közigazgatási jog* vagy a *magánjog* területére tartozik-e, *államigazgatási aktusról* vagy *szerződésről* van-e itt szó, és ha szerződésről, e *szerződés polgári jogi vagy államigazgatási szerződésnek* minősül-e.

6. Az 1950-es évek második felétől kezdve egyre jobban elterjedt a gyakorlatban az az Ipsen nevéhez fűződő elmélet, amely szubvenció esetében *közigazgatási jogi* és *magánjogi* viszonyokat egyaránt elismer, oly módon, hogy a szubvencionálás folyamatát *két szakaszra* bontja. Megkülönbözteti egyrészt a kedvezmény megadásáról szóló döntés meghozataláig tartó szakaszt, amelyet teljesen a közigazgatási jog területére tartozónak tekint, másrészt a döntés alapján létrejövő szerződéses szakaszt, amelyet viszont a magánjog keretébe utal. Ipsen e két szakaszra tagolásról szóló elméletét Zweistufenlehre-nek nevezte[37]. Az első szakaszban érvényesülnie kell mindannak a *kötöttségnek,* amely általában a közigazgatásra, illetőleg a költségvetési keretek felhasználására vonatkozik. Ebben a szakaszban *alá- és fölérendeltség* érvényesül, és legfeljebb csak a közigazgatási bíróságnak lehet ellenőrzési joga, tehát egy államigazgatási aktusról van szó, annak minden következményével. A második szakaszban viszont a közigazgatási döntés alapján *polgári jogi szerződést* kötnek, mégpedig általában nem is maga az államigazgatási szerv köti azt meg a kedvezményezettel, hanem valamely állami befolyás alatt álló bank, és erre a szerződésre teljes mértékben a Bürgerliches Gesetzbuch szabályai az érvényesek. Ipsen Zweistufenlehre-ről szóló teóriája *általában elterjedt* a nyugatnémet, illetőleg az osztrák jogirodalomban, és jelentős hatást gyakorol a gyakorlatra is, amely jórészt ennek az elméletnek megfelelően alakult.

A Zweistufenlehre elméletileg jól mutatja a német irodalom azon tendenciáját, amely a közigazgatásban ugyan *mind* a polgári jogot, *mind* az államigazgatási jogot alkalmazni kívánja, de úgy, hogy azokat *elkülönítve* és nem vegyítve kívánja felhasználni. A gyakorlatban

[35] *Laubadére:* Traité élementaire de droit administratif Paris. 1967. I. 472. old. Vasseur: Un nouvel essor du concept contractuel. Revue Trimestrielle de Droit Civil. 1964. Ld. részletesen *Harmathy:* Igazgatási szerződések. Kézirat. 1975.

[36] *Vasseur:* i. m. 38—39. old.

[37] *Ipsen:* Öffentliche Subventionierung Privater, továbbá Verwaltung durch Subventionen. Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatslehrer. 1967. 260. old.

azonban ez a tiszta elhatárolás nem mindig mehet végbe. Az egyes szakaszok a *gyakorlatban összemosódhatnak;* különösen az államigazgatási szakasz hat át a polgári jogi szakaszra. Kérdéses pl. hogy ha az államigazgatási szerv hoz egy újabb államigazgatási aktust, amellyel a szubvenció feltételeit módosítja, akkor mennyiben áll fenn a polgári jogi szerződésmódosítási kötelezettség? Egyébként a német bírói gyakorlat az államigazgatási döntés alapján általában lehetővé teszi a polgári jogi szerződés feltételeinek módosítását. Kényesebb azonban a helyzet a szubvenció *visszavonása* esetében. E vonatkozásban a bíróságok általában nem ismerik el az államigazgatási szerv diszkrecionális jellegű, pusztán célszerűségre alapuló döntését, és megkövetelik a jogszabálysértés bizonyítását[38].

A német irodalomban azóta is tart a Zweistufenlehre feletti vita és ma már messzemenően nem fogadják el olyan egyöntetűen, mint kb. 10 évvel ezelőtt. Az e téren jelentkező újabb nézetek a legkülönbözőbb csoportba sorolhatók. Bullinger közjogot és magánjogot egyesíteni kívánó Gemeinrechtre vonatkozó felfogásának megfelelően abból indul ki, hogy a két szakaszra nincs szükség, hanem a közjog és magánjog ötvözetét képező, a közjogi és magánjogi elemeket szét nem választó, *egységes szubvencionálási jogviszonyt* kell megteremteni[39]. Vannak, akik megtartják a két szakaszt, de hangsúlyozzák, hogy a *közigazgatási szakasz meghatározza és átszövi a magánjogi szakaszt is.* Ebbe a csoportba tartozik pl. Köttgen, Siebert és Reuss. Reuss részletesen fejtegeti a *polgári jogba való menekülés* hátrányos következményét a szubvencionálás vonatkozásában, és a magánfél védelmét alapvetően a közigazgatási bírósági gyakorlat megszigorításában látja[40].

Ellentétesen Zacher abból indul ki, hogy a két szakaszt meg kell szüntetni és a szubvencionálást *tisztán magánjogi alapon* kell rendezni. Arra hivatkozik, hogy a két szakasz elvének kidolgozására csak azért volt szükség, mert az NSZK-ban nem volt megfelelően kidolgozott igazgatási szerződési kategória, és Ipsen a jogi szabályozás hézagának elkerülését kívánta ily módon elérni. Véleménye szerint igazgatási szerződés hiányában a szubvencionálást tisztán polgári jogi szerződésekben kell végrehajtani. Amennyiben a polgári jogi szerződés feltételeit a közigazgatás helyesen állapítja meg, abban az esetben a közérdek sérelmére nem kerülhet sor, és a speciális államigazgatási szempontok érvényesítésére messzemenően mód van[41]. Rüfren és Wolff viszont abból indulnak ki, hogy a szerződés megkötése során is közigazgatási tevékenység megy végbe, ennek megfelelően a *szubvenciók jelentős része* (elsősorban a hitelszerződéseket veszik ki ebből a körből és minősítik polgári jogi szerződésnek) *közigazgatási szerződésnek* tekinthető, s mint ilyenre speciális jogi szabályozás kidolgozására van szükség[42]. Ennek a felfogásnak az ellentéte az az Obermayer nyomán elterjedt nézet, amely szerint a szubvencionálásról döntő államigazgatási aktus egyben *közvetlen polgári jogi akaratnyilvánítást* is jelent a közigazgatási szerv részéről, külön szerződéskötésre tehát egyáltalán nincsen szükség; a polgár által történő elfogadással a polgári jogi kötelmi jogviszony az államigazgatási aktus alapján közvetlenül jön létre[43].

A *tisztán államigazgatási szubvencionálás* hívei Götz, illetve Zuleeg. Götz, mint láttuk, csak a közigazgatási jogi úton megnyilvánuló szubvencionálást tartotta eredetileg is csak szűkebb értelemben szubvencionálásnak. Zuleeg elvileg elismerte a vegyes, illetve polgári jogi formában történő szubvencionálást is, ugyanakkor azonban főleg a svájci gyakorlatra támaszkodva abból indul ki, hogy polgári jogviszonyra egyáltalán nincsen szükség a szubvencionálás körében; az igény a szubvenciókra nem meggyezésből, hanem egyoldalú államigazgatási akaratelhatározásból származik. Kivételesen számba jöhetnek polgári jogviszonyok is, pl. a hitelezés körében, de Götzhöz hasonlóan arra az álláspontra helyezkedik, hogy az állami hitelezés tulajdonképpen már nem is szubvencionálás. A hitelezés teljes mértékben a polgári jog hatáskörébe tartozik, az államigazgatási jognak itt szerepe nincs. Zuleeg azonban kifejezetten hangsúlyozza Rüfnerrel és Wolffal szemben, hogy a *közigazgatási jogi forma nem lehet szerződés,* hanem *államigazgatási aktusnak* kell lennie. Szerinte a szubvencionálással kapcsolatos problémák jóval könnyebben megoldhatók az államigazgatási aktustan alapján, mint a homályos és kidolgozatlan államigazgatási szerződés kategóriájával, amely Zuleeg szerint amúgy is kilóg az államigazgatási jogból[44].

7. Ami a szubvencionálás egyes eddig még nem tárgyalt kényes jogi pontjait illeti, a szubvencionáló jogszabály vagy közvetlenül alanyi jogot ad a kedvezményezett számára, vagy az államigazgatás diszkrécióját teremti meg a szubvenció vonatkozásában. A német elmélet azonban meglehetősen egyetért abban, hogy a második esetben az állampolgárnak ugyan nincs alanyi joga a szubvencionálásra, de *alanyi joga*

[38] *Rinck:* Wirtschaftsrecht 128—130. old.

[39] *Bullinger:* Öffentliches Recht und Privatrecht Stuttgart 1968. 87. old.

[40] *Reuss:* Öffentliche Wirtschaftsverwaltung mit privatrechtlicher Gestaltungsmitteln. A Staatsbürger und Staatsgewalt című sorozat 2. kötete. Karlsruhe 1963. 499—500. old., Köttgen: Subvention als Mittel der Verwaltung. Die staatliche Einwirkung auf die Wirtschaft. 188—191. old., Siebert: Privatrecht in Bereich öffentlicher Verwaltung. Niedermayer Festschrift. Göttingen. 1953. 236—239. old.

[41] *Zacher:* Verwaltung durch Subventionen. Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatslehrer 1967. 345—352. old.

[42] *Rüfner:* Formen öffentlicher Verwaltung im Bereich der Wirtschaft. Berlin 1967. 197. old., Wolff: Verwaltungsrecht. III. 216—217., 221—223. old.

[43] *Obermayer:* Entscheidungsbesprechung. Juristen Zeitung 1962. 374—379. old.

[44] *Götz:* i. m. 57—58. old., *Zuleeg:* i. m. 46—64. old.

van a szubvencionálásban való részvételre, arra, hogy megkövetelje az államigazgatás kötelességszerű mérlegelését, azt, hogy az államigazgatás betartsa a szétosztási előírásokat, betartsa az *arányossági követelményeket,* a Repartitionsprinzipet.

A szubvencionálás második lépése az államigazgatási döntés, amely tehát általában *mérlegelésen* nyugszik és döntő elemként fogható fel a szubvencionálási folyamatban, mert ezt követi a szubvenció tényleges kiszolgáltatása, közjogi vagy magánjogi alapon. Itt a gyakorlatban felmerült az ún. Auflage problémája, azaz, hogy a szubvencionáló államigazgatási hatóság jogosult-e a kedvezményezett részére valamifajta *mellékkötelezettségeket* is előírni. Nyilvánvaló, hogy minden szubvencionálásnál van valamifajta ellenszolgáltatás, nevezetesen hogy a kedvezményezett valamely gazdaságpolitikai cél elérése érdekében tevékenykedjen, meghatározott teljesítményt produkáljon. Az Auflagénél azonban nem erről van szó, hanem arról, hogy az állam és hatóság diszkrecionális jogkörében való eljárásánál a szétosztásban előnyben részesíti azokat, akik a törvényes előfeltételeken túl még valami *többlet kötelezettséget* vállalnak — ezt az államigazgatási tendenciát a bírói gyakorlat általában korlátozni igyekszik[45].

A szubvenció esetleges visszavonása két esetkörre bontható. Az első: ha a döntés *eredetileg is hibás* volt, a gyakorlat általában egyetért abban, hogy a célszerűségi szempontból hibás államigazgatási aktust egyáltalán nem lehet visszavonni, csak akkor, ha a döntés jogszabályba ütközött. *Visszaható hatályú* visszavonásnak ilyen esetben is csak akkor van helye, ha az az állampolgárnak nyilvánvaló jogsérelmet nem okoz. A második esetkör az időközi körülmények megváltozása címén történő visszavonás. Ehhez az általános felfogás szerint kifejezett törvényi felhatalmazásra van szükség, és e törvényi felhatalmazásra van szükség, és e törvényi felhatalmazás alapján sem lehet visszaható hatályú, — tehát már a szubvencionálási döntés elfogadása előtt az állampolgárnak e törvény rendelkezéséről tudnia kell. Nagyobb a lehetőség a visszavonásra, ha a kedvezményezett nem tett eleget különböző kötelezettségeinek. A német gyakorlat — a francia és angolszász gyakorlattal ellentétben — egyébként a megengedett esetekben sem teszi lehetővé a szubvenció visszavonását akkor, ha az az ún. *Vertrauenschutz*-ot sértené, tehát a vállalkozó bizalma ezáltal a közérdekben meginogna és a közérdek a felbontást nem követeli meg feltétlenül[46].

Sárközy Tamás

[45] *Zuleeg:* i. m. 73—75. old.

[46] *Zuleeg:* i. m. 64—73. old., illetve *Götz:* i. m. 51—55. old.

A számítástechnika államigazgatási alkalmazásának egyes jogi kérdései a Nyugat-Európai országokban és az Egyesült Államokban

A számítástechnika államigazgatási alkalmazása szempontjából előrehaladott nyugat-európai országok többségében és az Egyesült Államokban már 10—15 éves múltra tekinthet vissza a számítástechnika államigazgatási munkában való alkalmazása. Ezekben az országokban jelentős nagyságú, több száz számítógépből álló államigazgatási számítógéppark üzemel és a gyakorlatban egyre jobban kezdenek kirajzolódni a számítógép alkalmazás szervezési és jogi következményei.

A számítástechnika államigazgatási alkalmazása kezdetben elsősorban szervezési jellegű problémákat vetett fel. Az alkalmazási területek folyamatos bővülése és az integráció fokozódása azonban a szervezési problémákon túlmenően újszerű jogi és politikai kérdések felvetődését idézte elő, melyek megoldása a számítástechnika államigazgatási alkalmazásának egyik legfontosabb kérdésévé lépett elő. Mivel a számítógép, mint a legmodernebb adatfeldolgozási eszköz várhatóan hazánkban is jelentős szerephez fog jutni az államigazgatásban, célszerű megvizsgálni e jogi kérdések felvetődésének okait, azok megoldási módjait, illetve a felvetődött megoldási javaslatokat.

1. A jogi kérdések felvetődésének okai

A számítástechnika államigazgatási alkalmazása által felvetett fontosabb jogi kérdések a következő négy csoportba sorolhatók:

— egyes állampolgári szabadságjogok gyakorlásának veszélyeztetése;

— az információ monopóliummá válásának veszélye;

— a jogszabályok szerkezetére való hatás;
— eljárási jogi természetű problémák.

A következőkben a teljesség igénye nélkül, a négy témakörben felmerült egyes jogi problémákat vizsgáljuk meg részletesebben.

1.1 Egyes állampolgári szabadságjogok gyakorlásának veszélyeztetése. Elöljáróban meg kell jegyeznünk, hogy az államigazgatási feladatokban számítógépet alkalmazó országokban a politikai rendszerek különbözősége folytán az állampolgári szabadságjogokban is különbségek mutatkoznak, másrészt az államigazgatási számítógép alkalmazás fejlettségi szintje is befolyást gyakorol az ilyen jellegű jogi kérdések felvetődésére.

A számítástechnika alkalmazásával összefüggésben felvetődő jogi kérdések többsége az állampolgárok magánéletének tiszteletben tartásával kapcsolatos, melyet az állampolgár egyik alapvető jogának tekintenek valamennyi országban.

Az érintett szabadságjogok másik csoportja a politikai jellegű szabadságjogok, a szólásszabadság, a gyülekezési és társulási szabadság, valamint a kritika szabadságának területe.

A számítástechnika a legszélesebb körben és a legmélyebben a magánélet tiszteletben tartásához fűződő jogot érintette. Ez a probléma kisebb-nagyobb mértékben valamennyi említett országban felmerült, ezért indokolt részletesebben megvizsgálnunk.

Mielőtt a téma részletesebb vizsgálatát megkezdjük, tisztáznunk kell, hogy mit is értenek a külföldi országokban a magánélet fogalma alatt. A vonatkozó szakirodalom áttekintése alapján azt állapíthatjuk meg, hogy bár a magánélet tiszteletben tartásának kérdésével már több mint egy évtizede foglalkoznak, annak fogalmára vonatkozóan egységes értelmezés mind ez ideig nem alakult ki. Ennek egyik oka abban rejlik, hogy a magánélet jelentése és tartalma más és más a különböző országokban, sőt még egy adott országon belül is más lehet a különböző társadalmi osztályokban. Amíg például Nagy-Britanniában az adózásra vonatkozó adatok felfedése a magánélet súlyos megsértésének tekinthető, addig Svédországban az adózási adatok széles körben hozzáférhetők. Másrészt például a szociális segélyben részesülőkről gyűjtött adatok a jómódú polgárok esetében a magánélet megsértését jelentenék, ha az ilyen adatgyűjtést rájuk is kiterjesztenék.

Ezeknek a nehézségeknek ellenére számos kísérlet történt már a magánélet fogalmának meghatározására. Ez a meghatározás azért kulcsfontosságú, mert ennek alapján lehet eldönteni, hogy egy adat mennyiben tartozik a magánélet szférájába és ennek megfelelően milyen védelemben kell részesíteni.

Az első meghatározások az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában születtek. Ezek közül az alábbiakat emelhetjük ki.

A „right of privacy" — írja Nizer — az egyénnek a névtelenül és a visszahúzódva eltöltött élethez való joga. Winfield szerint a „magánélet megsértése nem más, mint felhatalmazás nélküli beavatkozás egy másik személy visszavonultságába, aki magát, családját és javait a nyilvánosság elől elzárva igyekszik tartani."

A francia elmélet sem szolgáltatott mélyrehatóbb definíciókat. Martin szerint a magánélet „az ember személyes családi élete, belső és szellemi élete, az élet amit bezárt ajtók mögött él." Más francia szerzők a magánélet tiszteletben tartásához való jogot azonosítják az intimitáshoz való joggal. Carbonier szerint erkölcsi szabadságról van szó, mely azt jelenti, hogy az egyén rendelkezzék az életnek egy olyan szférájával, ahonnan képes távoltartani a kívülállókat.[1]

Más szerzők, felismerve a pozitív meghatározások nehézségeit, negatív meghatározásokkal próbálkoznak. A magánélet ezek szerint mindaz, ami nem tartozik az egyén közéletéhez. Ez a meghatározási mód azonban a közélet körülírását tette szükségessé, mely szintén nehézségekbe ütközik.

Ezek után új utakat keresve, megpróbálták azoknak a különböző jogoknak az összeállítását, amelyeket a magánélet fogalma magába foglal. Az Egyesült Államokban az egyik legelfogadottabb álláspont a Prosser által felállított alábbi négy kategória, melyben a magánélet megsértésének eseteit sorolja fel: — az egyén intim voltába való betolakodás, — a magánélet tényeinek nyilvánosságra hozatala, — az egyén hamisan történő bemutatása a nyilvánosság előtt, — az egyén személyiségét alkotó bizonyos elemeknek haszon céljából történő kisajátítása.[2]

Európában elsősorban a Német Szövetségi Köztársaságban törekedtek ilyen nómenklatúrák létrehozására. Különbséget tettek például az individualitás, a titkosság és a magánjelleg szférája között és ezek részletezésével próbálták magát a fogalmat meghatározni.

Mindezek a meghatározások azt bizonyítják, hogy a magánélet tiszteletben tartásához fűződő jog tartalma helytől, időtől, sőt egyéntől függően is változik, ezért nem is lenne célszerű, hogy egy általános, minden időben és helyen érvényes meghatározást keressünk. Ehelyett a további vizsgálat során abból indulhatunk ki, hogy miért is vetődött fel a számítástechnika megjelenése után a magánélet meghatározásának kérdése ilyen élesen, hiszen a modern társadalomban a számítástechnika megjelenése előtt is szükség volt az egyén magánéletének tiszteletben tartására, mégsem törekedtek a magánélet fogalmának meghatározására.

A társadalmi élet a magánéletre minden korban szükségszerűen bizonyos korlátokat

[1] A meghatározásokról lásd részletesebben: Francia Dokumentáció. 1971. január 15. 55. sz. Az informatika és szabadságjogok.
[2] Uo.

kényszerít. A korlátok egyik fajtája az egyénre vonatkozó adatok gyűjtése, mely lényegében egy potenciális eszköz az egyén ellenőrzésére. A társadalomnak mindenkor szüksége van az egyénre vonatkozó adatokra, melyek végső soron a társadalom és benne az egyének életének optimális megszervezését szolgálják. Tág értelemben az egyénre vonatkozó valamennyi adat az egyén magánéletéhez tartozik, azonban a társadalmi együttélés során az emberek már hozzászoktak az adatszolgáltatáshoz és természetesnek veszik, hogy bizonyos adataikat nem tarthatják titokban. Ebben az értelemben a magánélet tiszteletben tartásának kérdése egyenlő azzal, hogy az adott társadalomban túllépik-e az egyénre vonatkozó adatgyűjtés addig kialakult gyakorlatát, vagy sem. Mihelyt a szokásos adatgyűjtésen felül az egyénről újabb adatok gyűjtését határozzák el, azt az érintettek magánéletük megsértésének fogják tekinteni mindaddig, amíg általánosan el nem fogadott szokássá válik.

Másrészt azt is meg kell állapítanunk, hogy a társadalomnak csupán addig lehet elmenni az egyénekre vonatkozó adatok gyűjtésében, ameddig az adatgyűjtés a társadalmi és benne az egyéni érdeket szolgálja. Egy adatgyűjtést az egyének csak akkor fogadnak el általános gyakorlattá, ha bizonyítható, hogy az érdekeiket szolgálja. Ebből következik az is, hogy a magánélet tartalmának határai miért változnak helytől és időtől függően. Az egyes társadalmakban az adatgyűjtés gyakorlata ugyanis eltérően alakult és eltérőek azok a társadalmi célkitűzések is, amelyek a különböző adatgyűjtéseket indokolttá teszik.

Ezek után feltehetjük a kérdést, hogy a számítástechnika megjelenése az államigazgatásban mennyiben hozott új helyzetet a magánélet tiszteletben tartásának kérdésében.

Az alkalmazási területek áttekintése során azt állapíthatjuk meg, hogy a legtöbb alkalmazás nyilvántartási jellegű, azaz a számítógép elsősorban az adatgyűjtés és adattárolás gyakorlatára fejtett ki hatást. Mivel pedig az egyénekre vonatkozó adatokat az államigazgatási szervek gyűjtik és tárolják, a számítógép alkalmazása ugrásszerű változást hozott az egyénekre vonatkozó adatgyűjtésben. Addig, amíg korábban az adatgyűjtésnek és az adattárolásnak jelentős gazdasági és technikai korlátai voltak, a számítástechnika megjelenésével ezek a korlátok gyakorlatilag megszűntek. Azt is mondhatjuk, hogy a kezdetleges technika is szerepet játszott az állampolgár magánélete és az adatgyűjtés gyakorlata közötti egyensúly fenntartásában. A számítástechnika megjelenésével ez az egyensúly megbomlott, ezért felmerült az igény az egyéb jellegű korlátok, közöttük a jogi korlátok felállítására is.

A vázolt probléma annál nagyobb méretet ölt, minél magasabb szintet ér el egy adott országban az államigazgatási számítógép alkalmazás, ill. annak integráltsági foka. A probléma az adatbankok megjelenésével jelentkezik és ezek integrációjának fokozódásával növekszik. Ezzel magyarázható, hogy az ilyen jellegű kérdések legnagyobb súllyal az Egyesült Államokban vetődtek fel, míg a fejlett nyugat-európai országokban elsősorban az Egyesült Államokban kialakult helyzet hatására foglalkoznak ezzel a kérdéssel, mintsem a saját problémák felvetődésének következtében.

Az Egyesült Államokban a magánéletbe való beavatkozástól való félelem azáltal vált reálissá, hogy a különböző adatbankokban olyan, egyénekre vonatkozó adatokat kezdtek tárolni, amely adatokat korábban bizalmasan kellett kezelni, ill. amelyeket korábban nem is gyűjtöttek. Bizalmas jellegű adatok például az egészségügyi állapot, iskolázottság, családi állapot, pénzügyi helyzet, társadalmi tevékenység adata. Korábban nem volt például hozzáférhető sehol olyan adat, hogy valaki a légitársaság gépein mikor és hová utazott, melyik szállodában szállt meg és mit fogyasztott, milyen telefonszámokat hívott fel, kölcsönzött-e autót, stb. Ezek az adatok jelenleg az automatizált jegybiztosítás és számlázás következtében a számítógépek tárlóiból megszerezhetők. Az Egyesült Államok több államában a kormányok megengedik, hogy az ilyen adatokba egyes szervek bepillantást nyerjenek. Az Adóhivatali szolgálat (Internal Revenue Service) például szintén küld információkat egyes emberek jövedelmi helyzetéről a vásárlókat kereső cégeknek.[3]

Amennyiben nem szabályozzák szigorúan, hogy ezek az adatok mikor és kik részére adhatók ki, nyilvánvaló, hogy fennáll a magánéletbe való jogtalan beavatkozás veszélye. Ezt a veszélyt még fokozzák az USA-ban elterjedt ún. terhelő adatokat tartalmazó adatbankok, melyeket állami és magáncégek egyaránt tartanak fenn. Példaként említhetjük az állami szerveknél a Közlekedésügyi Minisztérium által fenntartott adatbankot, melyben kétmillió olyan személy adatai szerepelnek, akik nem kaptak gépjárművezetői jogosítványt, vagy az Útlevél Hivatal adatbankját, melyben mintegy 250 000 olyan személyről vezetnek számítógépes nyilvántartást, akiket valamilyen okból „kétségesnek" tartanak. Magáncégek esetében megemlíthetjük a részletfizetéssel foglalkozó irodákat, melyek egy jelentés szerint 110 millió állampolgárra vonatkozóan rendelkeznek információkkal.[4] Ezek az irodák feldolgozzák a munkáltatóktól beszerzett adatokat, az újságcikkek terhelő adatait, a bírósági adatokat, sőt még az emberek szomszédait is kikérdezik. Ilyen körülmények között érthetővé válik az állampolgárok félelme az adatbankoktól, hiszen azok létrehozása több oldalról is veszélyezteti őket.

Az egyik legfontosabb veszély abból adódik, hogy az állampolgár által ellenőrizhetet-

[3] Az adatbank — business invázió a magánélet ellen. Korszerű Vezetés 1971. évi 10. sz. 10. old.

[4] Growing alarm official „snooping" US News and World Report. 1971. február 22. 38—41. old.

lenné válik, melyik adatbankban milyen adatát tartják nyilván. Ennek egyik következménye, hogy az állampolgárnak nincs módja megakadályozni a bizalmas vagy magánügynek tekinthető adatok illetéktelen felhasználását, másik következménye pedig, hogy nincs módja ellenőrizni az adatok helyességét. Ezáltal bekövetkezhet, hogy esetleg téves adatok alapján döntenek ügyeiben és nem lesz módja a tévedés bizonyítására.

A másik veszélyforrás abból adódik, ha nincs szabályozva az adatgyűjtés köre és az adatokhoz való hozzáférési jogosultság. Mivel a jogi szabályozás rendszerint utólag követi a társadalmi viszonyok változását, ezen a téren is csupán kivételesen találkozhatunk jogi szabályozással. Ennek hiányában az államigazgatási szervek és magáncégek adatbankjainak adattartalma és azok felhasználása az állampolgárok érdekei ellen fordulhat. Egy olyan társadalom alakulhat ki, amelyben az egyén az adatbankok ill. azok felhasználóinak kiszolgáltatottjává válik és a magánélete egyre szűkebb területre korlátozódik. Ez a magyarázata az Egyesült Államokban már évekkel ezelőtt kialakult nemzeti méretű tiltakozásnak is, mellyel megakadályozták a Nemzeti Információs Központ létrehozását.

A nyugat-európai országokban mind ez ideig nem alakult ki olyan adatbank-hálózat mint az Egyesült Államokban, azonban hasonló jellegű kérdések már bizonyos mértékben jelentkeznek. Nagy-Britanniában például élesen vetődött fel az egészségügyi adatbankokhoz való hozzáférés kérdése, mint az egészségügyi titoktartás egyik új problémája. Ezekben az országokban azonban felhasználva az Egyesült Államok tapasztalatait, a jogi szabályozás bizonyos formáival már igyekeznek elejét venni a problémáknak.

A számítástechnika államigazgatási alkalmazásával érintett másik hasonló jellegű terület a politikai szabadságjogokkal van összefüggésben. Az adatbankokban ugyanis a személyi adatok között nyilvántarthatják az egyén politikai tevékenységére vonatkozó adatokat is, mint ahogy ez az Egyesült Államok néhány adatbankjában megtörténik. Itt elsősorban a szövetségi kormányzat adatbankjairól van szó. Például az USA hadserege adatbankjában nyilvántartást vezetnek olyan személyekről, akik hangot adtak különböző ügyekben *legális* tiltakozásuknak. Ez a megfigyelés kiterjedt például a Déli Keresztény Vezetők Konferenciájára és a Nők Békebizottságára is.[5] Hasonló jellegű adatbankok vannak az FBI kezében is, melyek adatokat tartalmaznak az elégedetlenkedőkről és az olyan személyekről is, akik merényletet követhetnek el az elnök ellen.

Az ilyen adatbankok létrehozása a szólásszabadságot, a gyülekezési szabadságot és a kritika szabadságát veszélyeztetheti. Ha az állampolgár tudomást szerez arról, hogy az ilyen jellegű tevékenységét figyelik és feljegyzik, a jövőben valószínűleg kevesebb bátorságot fog mutatni alkotmányos jogai gyakorlása során. Ezt a tényt az Egyesült Államokban nyíltan elismerik, azonban a politikai jellegű adatbankok korlátozására mind ez ideig intézkedéseket nem foganatosítottak.

Nyugat-Európában még ilyen problémák nem vetődtek fel, azonban egyes körülmények hasonló tendenciákra utalnak. Például a Német Szövetségi Köztársaságban a nagy szövetségi adatbankok között tervezik egy olyan adatbank létrehozását is, amelynek célja a politikai munkához szükséges információk szolgáltatása. Ez feltehetően az állampolgárok politikai tevékenységét is fogja érinteni.

1.2. Az információ monopóliummá válásának veszélye. Egy adott hatáskör gyakorlásának, ill. az annak során hozandó döntésnek minden szinten a szükséges információk rendelkezésre állása a feltétele. Amennyiben a döntést hozó nem rendelkezik megfelelő információmennyiséggel, hiába rendelkezik hatáskörrel, azt lényegében nem gyakorolhatja. Ez az összefüggés szolgáltat alapot a számítástechnika államigazgatási alkalmazása által felvetett másik jogi kérdéshez, az információ monopóliummá válásának veszélyéhez.

Az államigazgatási adatbankok létrehozása azt jelentette, hogy az államigazgatási szervek a döntéseikhez szükséges információkat egyre növekvő mértékben az adatbankokból szerzik be. A hatáskörök gyakorlása tehát egyre nagyobb mértékben az adatbankok adatszolgáltatásától válik függővé, így kialakulhat egy olyan helyzet, amelyben a hatáskör gyakorlásában nem a döntést hozó, hanem az információval rendelkező szerv válik meghatározóvá. Ez a lehetőség elsősorban összállami szinten két lényeges következménnyel járhat.

Azokban az országokban, ahol a vezető szerepért a különböző politikai pártok között késhegyig menő politikai harc folyik, az információval való rendelkezés ennek a harcnak egyik eszközévé válhat. Az információval rendelkező hatalom mindenhatóvá válhat, lehetetlenné teheti más politikai intézmények működését azáltal, hogy nem közli azok működéséhez szükséges információkat.

A másik lényeges következmény a végrehajtó hatalom megerősödése a törvényhozói hatalommal szemben, mely egyben az állampolgár és a végrehajtó hatalom közötti egyensúly megbomlását is jelenti. Az alkotmányosság alapelveinek megfelelően a törvényhozó szerv népképviseleti szerv és a végrehajtó hatalom ennek alárendelten működik. A végrehajtó hatalom feladata a társadalom és benne az egyének érdekeit kifejező törvények gyakorlati megvalósítása, tehát a társadalmi és az egyéni érdek érvényesítése.

A számítástechnika alkalmazásával azonban a végrehajtó hatalom új pozícióba kerülhet. Az

[5] *Miller*, A. R.: Federal data banks and the Bill of Rights. Computer and Automation, 1971. október, 12—18. old.

adatbankok révén ugyanis a végrehajtó szervek szinte teljes ellenőrzés alatt tarthatják az állampolgárokat és azok sok esetben nem is tudhatják, hogy a személyüket érintő adatok hogyan befolyásolják életüket. Egy fejlett adatbankhálózattal rendelkező társadalomban a végrehajtó szervek többé-kevésbé rendelkeznek azokkal az információkkal, amelyeken keresztül a velük szembekerülő állampolgárokat szinte láthatatlanul, ellenőrizhetetlenül tönkretehetik, elhallgattathatják.

A végrehajtó hatalom az állampolgárok képviseletét jelentő törvényhozói hatalommal szemben is meghatározó pozícióba kerülhet, mivel az információval történő manipulálás révén a törvényhozást is befolyásolhatja.

Mindezekből következik, hogy megfelelő jogi szabályozással kell biztosítani azt is, hogy az információkkal rendelkező végrehajtó hatalom ne erősíthesse meg pozícióját a törvényhozói hatalommal és az állampolgárokkal szemben.

1.3. A számítástechnika alkalmazásának hatása a jogszabályok szerkezetére. Annak ellenére, hogy az államigazgatási jogszabályokban előírt feladatok számítógép segítségével történő megoldása az első látásra nehezen megvalósíthatónak látszik, a gyakorlatban eddig számtalan államigazgatási feladat számítógépes megoldását valósították meg. Ennek az a magyarázata, hogy számítógéppel megoldható mindazon tevékenység, amely egyértelmű szabályokba foglalható (algoritmizálható) és ugyanakkor éppen az államigazgatásra jellemző, hogy a jogi szabályozás rendszerint egyértelműen körülírja, meghatározza a szükséges tevékenységeket. Ezek szerint azok az államigazgatási feladatok oldhatók meg számítógép segítségével, melyek a jogszabályokban egyértelműen meghatározottak, azaz a döntés során nincs mérlegelésre lehetőség.

Egy feladat számítógépes megoldásához azonban olyan algoritmusokat kell megalkotni, melyek nem tűrik a többféleképpen értelmezhető, belső logikai kapcsolattal nem rendelkező szabályozást. Arra van szükség, hogy a jogszabály nyelvezete maximálisan világos és egyértelmű legyen, a rendelkezésekben leírt részfolyamatok logikusan kapcsolódjanak egymáshoz és a megelőző szabályokhoz, továbbá a döntések alternatívái az előírt feltételek fennállása illetve hiánya esetében egyértelműen meghatározottak legyenek. Mindezek azt jelentik, hogy amennyiben a számítástechnika nyújtotta előnyöket igénybe kívánják venni, azokat a jogszabályokat, amelyek a fenti feltételeknek nem felelnek meg, át kell dolgozni és a számítógép felhasználásához alkalmassá kell tenni. Mint a későbbiekben látni fogjuk, erre már néhány külföldi országban találhatunk példákat és törekvéseket.

1.4 A számítógép-alkalmazás eljárási jogi problémái. A számítógép alkalmazása az államigazgatási eljárásban egy modern eszköznek tekinthető, mely az eljárás folyamatában ugyan előidéz változásokat, azonban az eljárás rendszerét lényegesebben nem befolyásolja.

A számítógép-alkalmazás eddig nem eredményezett lényegi változást az államigazgatási szervek eljárásában, túlnyomó részben csupán a tömegmunkák elvégzését vette át az államigazgatási apparátustól. Két, egymással összefüggő kérdésben azonban már az eddigiek során is problémák merültek fel. Mindkettő a számítógép által elkészített gépi dokumentummal kapcsolatos. Az egyik a gépi dokumentum jogi hatása, a másik a gépi dokumentum tartalmáért való jogi felelősség.

A gépi dokumentum jogi hatásának kérdése abban az esetben merül fel, amikor a számítógépet a külső eljárásban, azaz az államigazgatási eljárásban ügyfélként szereplő személyek és szervek ügyeiben használják. Ilyen terület például az adózás, igazolások kiadása, segélyezés, engedélyezés. A problémát ezekben az esetekben az okozza, hogy a számítógép által elkészített dokumentum mennyiben tekinthető jogi aktusnak.

A gépi dokumentum tartalmáért való felelősség már szélesebb körben jelentkezik, hiszen a legtöbb esetben fontos döntéseket alapoznak a gépi dokumentum tartalmára. A probléma felvetődését ebben a körben az okozza, hogy a gépi dokumentum tartalmában sok résztevékenység eredménye jelentkezik, így nehéz meghatározni, hogy mely résztevékenység idézte elő az esetleges hibákat. Másrészt a külső eljárásban kiadásra kerülő dokumentumokat rendszerint nem az a szerv készíti, amelyik kiadja, azaz jogerővel felruházza. A felelősség így könnyen elveszhet a kiadó és a bizonylatkészítő között.

A vázolt problémák megoldásának módja szintén jogi jellegű, néhány országban elméleti szinten már foglalkoznak azok megoldásával.

2. A jogi problémák megoldásának jelenlegi helyzete és a megoldásra vonatkozó javaslatok

Az első pontban részletezett jogi problémák megoldásában általában még kevés előrehaladás történt a külföldi országokban annak ellenére, hogy jelentős kutatások folynak és a szakkönyvek, tanulmányok sokaságát publikálták. Csupán néhány országban találhatunk ezekben a kérdésekben hatályos jogi szabályozást, ezen túlmenően a különböző szintű szervek és tanácskozások által felvetett megoldási javaslatokat tekintjük át.

2.1. Egyes állampolgári szabadságjogok veszélyeztetése. Az e témakörben részletezett két terület közül eddig az állampolgárok magánéletének tiszteletben tartásával kapcsolatban merült fel elsősorban a jogi szabályozás igénye, mely egyes országokban már bizonyos jogi szabályozást is eredményezett. Ezek közül a legfejlettebb a Svédországban elfogadott adatvédelmi törvény, ezen kívül a Német Szövetségi Köztár-

saság több államában hoztak adatvédelmi rendelkezéseket. Az Egyesült Államokban néhány Legfelsőbb Bírósági állásfoglalás igyekszik gátat vetni az adatbankok magánéletbe való behatolásának.

Svédországban a számítástechnika államigazgatási alkalmazása terén kezdettől fogva erős koordináció és centralizáció érvényesül. Ennek ellenére a számítógépes adatbankok létrehozása a közvéleményben bizonyos fokú nyugtalanságot és aggodalmat váltott ki. A keletkezett nyilvános vita a magánéletet fenyegető veszélyekre és a hatalmi viszonyok eltolódásának veszélyére hívta fel a figyelmet.[6] Megállapították, hogy különös figyelmet kell fordítani az adatbankok üzemzavarai elleni védelemre, az adatok védelmére és biztosítani kell az állampolgár ellenőrzési jogát, valamint az illetéktelen hozzáférés megakadályozását.

A Svéd Kormány már 1966-ban Királyi Bizottságot nevezett ki azoknak a törvényjavaslatoknak kidolgozására, melyek a magánéletet hivatottak megvédelmezni az új technikai eszközökkel szemben. 1969-ben újabb két bizottságot hoztak létre, melyeknek feladata a nyilvánosság és titkosság kérdéseinek feltárása, ill. az adatok hitelintézmények általi összegyűjtésének megvizsgálása. A bizottságok munkájának eredményeként 1973-ban a Parlament részletes adatvédelmi törvényt fogadott el.[7]

Az adatvédelmi törvény a személyi vonatkozású adatok gyűjtését állami felügyelet alá helyezte és erre a célra széles jogkörrel felruházott szervezetet hozott létre. Bármilyen személyi nyilvántartást csak ennek a szervezetnek engedélyével lehet létesíteni. A személyi nyilvántartásokban egyes adatokat, mint például a politikai és vallási meggyőződés, szerepeltetni nem lehet.

Az állampolgár jogaira vonatkozóan kimondja a törvény, hogy minden állampolgárnak joga a reá vonatkozó bármely nyilvántartásból saját adatait tartalmazó kivonat kérése, és hibás adat esetén jogosult annak helyesbítését kérni. Arra is lehetősége van, hogy amennyiben kérését nem teljesítik, panaszt tegyen az adatokat kezelő személyzetre. Svédországban ezzel a törvénnyel elsőnek oldották meg a számítástechnika államigazgatási alkalmazása által felvetett problémák általános jogi szabályozását.

A számítástechnika államigazgatási alkalmazása a Német Szövetségi Köztársaságban is felvetette a magánélet és az állampolgári szabadságjogok veszélyeztetését. Az utóbbi években ez több tudományos vita és konferencia témája volt. Ezek végső következtetése kivétel nélkül az volt, hogy törvényben kell szabályozni az állampolgárok ilyen irányú jogainak és érdekeinek védelmét. Az egyik ilyen konferencia következtetései az alábbiak voltak:[8]

Az adatvédelmi törvénynek a következőket kell tartalmaznia: — műszaki és jogi teendők kijelölése, melyek lehetetlenné teszik az adatokkal való visszaélést; — annak meghatározása, hogy mikor és milyen adatokat lehet törölni a személyi nyilvántartásból; — az adatokhoz való hozzáférés jogának pontos rögzítése; — minden állampolgár alapvető jogaként biztosítani, hogy a személyét érintő adatokat ellenőrizhesse és az esetleges hibákat kijavíthassa; — azon esetek meghatározása, amikor az érintetteket értesíteni kell arról, hogy adatai iránt érdeklődnek. Biztosítani kell a lehetőséget, hogy indokolt esetben megtilthassák az adatszolgáltatást.

A javaslatok alapján a Német Szövetségi Köztársaság több államában hoztak adatvédelmi rendelkezéseket. Schleswig-Holstein államban 1970. februárjában olyan rendelkezést adtak ki, melynek célja a terület számítóközpontjaiban feldolgozott adatok védelme.[9] Baden-Würtemberg államban pedig adatbankokra vonatkozó törvényt bocsátottak ki, mely általános rendelkezéseket tartalmaz az elkövethető visszaélésekre vonatkozóan.[10] Hessen államban 1970 októberében hoztak törvényt, mely a rendelkezések egész sorát tartalmazza az adatgyűjtés, feldolgozás és kiadás kérdéseivel kapcsolatban. Ez a törvény jogot biztosít az állampolgároknak adataik helyességének ellenőrzésére is. Rendelkezik továbbá az ún. az adatvédelmi megbízott (Datenschutzbeauftragter) funkció létrehozásáról, az adatok jogi és technikai védelme feletti őrködés céljából.[11]

Az Egyesült Államokban jelenleg semmilyen korlát nem áll a kormányzat és az egyéb szervek útjában az információs tevékenység bővítésével szemben és lényegében senki sem biztosítja az állampolgárok védelmét ebből a szempontból. Egy kongresszusi vizsgálat során ugyan leszögezték, hogy a Kormánynak nincs szüksége az állampolgárok túl részletes, vagy lényegtelen adatainak gyűjtésére, ennek gyakorlati megakadályozására azonban lépések nem történtek. Az érvényben levő alkotmányjogi elvek és rendelkezések nem alkalmasak a felvetett problémák megoldására. Ezeket, az új információs eszközökkel szemben a rugalmatlanság, értetlenség jellemzi. A ténylegesen felmerült jogkérdésekben egyedül a Legfelsőbb Bíróság próbál állást foglalni az új követelményeknek megfelelően. Az egyik állásfoglalásban például elismerte, hogy az egyénnek joga van támadni olyan kormányzati lépéseket, melyek megkísérlik, hogy

[6] Béla *Furthuber:* 3. Internationaler Kongress „Datenverarbeitung im europäischen Raum". Salzburg 4—8. April 1972.

[7] Adatvédelmi törvény Svédországban. Számítástechnika, 1974. 1. sz.

[8] „Der numerierte Mensch" Friedrich—Neumann — Stiftung sicht Privatsphare durch Computer bedrocht. ADL Nachrichten 1971. évi 68. sz. 44—46. old.

[9] Francois, *Aime:* L'informatique et l'administration. Institut International des Sciences Administratives. Brüsszel, 1973.

[10] Uo.

[11] Thomas, *Uwe:* Computerized data banka in the public administration. Párizs, 1975. OECD Informatics studies. 1.

tőle információt szerezzenek. A magánélet és a szabadságjogok védelmében született az a döntés is, amely megakadályozta a Nemzeti Információs Központ felállítását.

A felvetődött problémák megnyugtató rendezése azonban az USA-ban továbbra is várat magára annak ellenére, hogy az adatbankok egyre szélesebb körben terjednek el és a problémák tovább éleződnek. Ez a magyarázata annak is, hogy az Egyesült Államokban általánosan elfogadott vélemény a felvetett problémák sürgős jogi szabályozásának szükségessége.

Nagy-Britanniában és Franciaországban a vázolt jogi problémák felvetődése még nem számottevő, ezért a témakörrel való foglalkozás is elsősorban elméleti jellegű. Nagy-Britanniában született ugyan már néhány törvényjavaslat az adatbankok tevékenységének jogi szabályozására, azonban ezeket törvénnyé nem szentesítették.

2.2. Az információ monopóliummá válásának veszélye. A hatalmi egyensúly megbomlásának veszélye mind ez ideig a gyakorlatban kevésbé jelentkezett. A probléma felvetődése is elsősorban elméleti jellegű, bár egyes külföldi országokban már találkozhatunk gyakorlati lépésekkel is ebben a tekintetben.

Az egyik gyakorlati megoldás a Német Szövetségi Köztársaság Hessen államában létrehozott adatvédelmi megbízotti funkció. Ennek a szakértőnek egyik feladata az is, hogy „figyelje az automatikus adatfeldolgozás hatásait és figyelmeztessen, ha az a hatalmi helyzet felbomlására vezetne az állam alkotmányos testületei, a helyi kormányszervek és a helyi hatóságok között."[12]

A másik ilyen jellegű gyakorlati megoldást az Egyesült Államokban valósították meg azzal, hogy a Kongresszus valamennyi állandó bizottsága részére lehetővé tették a valamennyi nemzeti adatbankhoz való hozzáférést. Ez a megoldás biztosítja a Kongresszus részére, hogy a végrehajtó hatalommal szemben megőrizhesse hatalmi pozícióját, azonban nem biztosítja az állampolgárokat a végrehajtó hatalommal szemben a rájuk vonatkozó információ ellenük való felhasználásától.

Mivel a végrehajtó hatalomnak nem érdeke a kérdés jogi szabályozása, úgy tűnik, hogy az ilyen szabályozás gyakorlati megvalósulására egyelőre nem fog sor kerülni.

2.3. A jogszabály szerkezetére való hatás. A számítástechnika államigazgatási alkalmazásának eddigi fejlődése során sok területen oldották meg a jogszabályok algoritmizálását. Ezek a megoldások általában úgy születtek, hogy a jogszabályok értelmezését utólag egységesítették. Az e munka során felmerült nehézségek elkerülése céljából vetődött fel néhány országban, hogy a jogszabályok szerkesztésénél már előre vegyék figyelembe a számítástechnika szempontjait is, továbbá a már hatályos jogszabályok esetében alakítsák ki az egységes értelmezést és a jogszabályok közötti összhangot.

Különösen a Német Szövetségi Köztársaságban és Ausztriában történt eddig több előrelépés az „automatizálásnak megfelelő törvényhozás" kialakításában, de ilyen kérdéssel már nemzetközi szervezet is foglalkozik. Az Elektronikus Adatfeldolgozás Kormányközi Bizottsága (Intergovernmental Council for ADP) önálló munkacsoportot hozott létre azzal a céllal, hogy vizsgálja az elektronikus adatfeldolgozás igényeinek megfelelő törvényhozás kérdéseit. A Német Szövetségi Köztársaságban az ebben a témakörben megindult elméleti kutatások eredményeként állami és szövetségi szintű irányelvek jelentek meg azzal a céllal, hogy a törvényhozást, ill. a rendeletalkotást az automatizálás igényeinek figyelembevétele felé orientálják. Ilyen irányelvet adott ki a Bajor Kormány 1969-ben „Alapelvek az előírások automatizálásnak megfelelő megfogalmazására", valamint a Belügyminisztérium 1973-ban „Alapelvek a jogi és közigazgatási előírások automatizálásának megfelelő kialakításához" címmel. Ausztriában a Kancellári Hivatal 1970-ben szintén adott ki hasonló tartalmú irányelveket.[13]

Ezek az alapelvek a jogalkotókat abban az irányban igyekeznek befolyásolni, hogy törekedjenek az egyszerűségre, az egységes értelmezés kialakítására, az algoritmizálás kérdéseinek, ill. ezen belül a részfolyamatok logikai kapcsolatainak előzetes vizsgálatára. A legalapvetőbb kérdésnek azonban a rendelkezések végrehajtása során jelentkező tömegmunkák automatizálhatóságának vizsgálatát tekintik.

2.4. Eljárásjogi természetű problémák. Az eljárásjogi természetű problémák között a gépi dokumentumok jogi hatása és a tartalmukért való jogi felelősség kérdését emeltük ki.

A gépi dokumentumokat egyes országokban, pl. az Egyesült Államokban, Kanadában, a Német Szövetségi Köztársaságban — elsősorban a gyakorlat által felvetett szükségszerűség következtében — ma már jogilag elismerik egyre szélesebb körben jogi hatás kiváltására alkalmas dokumentumoknak. Például az adókivetés és igazolások kiadása esetében az állampolgár magát a gép által kiállított dokumentumot kapja kézhez közvetlenül. Ezzel kapcsolatban azonban még több elméleti kérdés tisázatlan, mint például az aláírás és hitelesítés problémája, vagy a kijavítás és kiegészítés kérdése. A jogtudományra vár a feladat, hogy ezekben a kérdésekben egyeztesse a gyakorlati és jogi megfontolásokat.

Hasonló a helyzet a gépi dokumentumok tartalmáért való jogi felelősséggel kapcsolatban is. A felelősség elhatárolása a számítógéppel ké-

[12] Thomas, *Uwe:* Computerized data banks in the public administration. I. m. 19. old.

[13] *Fiedler,* H.: Automationsgerechte Rechtssetzung. Data Report 1974. 2. sz. 12—17. old.

szített dokumentumok esetében csak akkor lehetséges, ha részletesen meghatározzák az összes részmozzanatért való felelősséget. Annak ellenére, hogy a gyakorlatban kettéválik a számítógépet üzemeltető és felhasználó személyzet, a gépi dokumentumok előállítása egy olyan folyamat eredménye, melyben egymással logikai kapcsolatban álló mozzanatot végez valamennyi résztvevő. Ebből következik, hogy minden résztvevőnek a saját tevékenységéért kell felelősséggel tartozni, azaz a dokumentum kiadója csak annyiban lehet felelős a dokumentum tartalmáért, amennyiben saját tevékenysége hozzájárult a dokumentum létrehozásához. A gépi dokumentum esetében tehát egy újszerű felelősségi forma kialakítására van szükség, mely eltér az államigazgatásra eddig jellemző egyszemélyi felelősségi formától.

Jelenleg még a gépi dokumentumok tartalmáért való jogi felelősség kérdése azokban az országokban is megoldatlan kérdés, ahol a gyakorlatban az államigazgatási szervek ilyen dokumentumokkal dolgoznak. Az adatfeldolgozás elterjedésének előrehaladtával azonban egyre sürgetőbben merül fel e vonatkozásban is az elméleti kérdések tisztázásának igénye, így ez a terület is a tudományos kutatás egyik soronkövetkező feladatát kell, hogy képezze.

Kalas Tibor

A lex loci delicti commisii elvének alkalmazása a nemzetközi szerződésen kívüli kártérítési jogban

A károkozás helyének joga, mint kapcsolóelv a nemzetközi kapcsolatok, különösen az idegenforgalom növekvő jelentősége következtében a nemzetközi magánjogban egyre jelentősebb szerepet kap. Gyakoriak az olyan kártérítési jogviszonyok, amikor a jogellenes cselekmények polgári jogi jogkövetkezményeinek rendezése nem a károkozás helyén, hanem más államban, esetleg annak bírósága előtt történik, amely kénytelen a külföldi jog alkalmazásának kényes kérdésével szembenézni. Nem vitatható, hogy a külföldi jog alkalmazása a vitás kérdések sokaságát hozza felszínre kezdve attól az ugyancsak el nem hanyagolható alapkérdésről, hogy a külföldi jog tényállásnak vagy jogszabálynak tekintendő-e egészen a kár mértékének megítéléséig. A gyakorlat és elmélet meghasonlottságára utal az az elgondolkodtató tény is, hogy a témán belül a szakirodalom mennyit foglalkozott a károkozás „helyének" kérdéseivel[1] és viszonylag kevesebbet annak „jogával", holott ez utóbbi a gyakorlati jogalkalmazás állandóan visszatérő problémája, szemben a helymeghatározás erősen spekulatív ízű eset-példáival.[2] Halmozódva jelentkeznek a kérdőjelek, ha az eljáró bíróságnak olyan harmadik állam jogát kell alkalmazni, amelyről sem a perben résztvevő feleknek, sem az eljáró bíróságnak nincsenek megbízható adatai. Ha elfogadjuk, hogy egy-egy adott jogrendszer többé-kevésbé adekvátan tükrözi az adott állam társadalmi gazdasági viszonyait, akkor elméletileg is felismerhetjük a külföldi jog alkalmazásának nehézségeit. Bár történtek kezdeményező lépések afelé, hogy legalább a legtipikusabb, leggyakoribb kártípusok a gépkocsibalesetek vonatkozásában[3] a kapcsolóelvet mással helyettesítsék, mégis úgy tűnik, hogy a lex loci delicti a nemzetközi magánjog általános elfogadott normája maradt.

A joggyakorlatban és az elmélet a norma alkalmazhatóságát két irányban is megkérdőjelezte, így az elv állandó kopását, fellazulását észlelhetjük.[4] Egyik törekvés bizonyos speciálisnak tekinthető tényállási alakzatok hazai joggal történő helyettesítése a lex fori alkalmazására. Ha például egy állam két állampolgára külföldön okoz egymásnak kárt, a lex loci delicti alkalmazása felesleges lenne, így a hazai jog kerül alkalmazásra.

Ezt az álláspontot fogadja el például az osztrák, a nyugatnémet és a lengyel nemzetközi magánjog és hasonlóra helyezkedett a magyar nemzetközi magánjogi törvénytervezet is azzal a finomítással, hogy nem az állampolgárság, hanem a személyes jog azonosságát kívánja

[1] Gondoljunk itt a cselekmény és eredményelmélet véget nem érő vitáira.

[2] Kedvelt, de a gyakorlatban még elő nem fordult példa: a robbanás következtében az országhatáron átrepülő kő a leesés helyén kárt okoz.

[3] A törekvések a rendszámtábla jogának bevezetésére irányultak. Ld. Hágai Közlekedésbaleseti Konvenció tervezetét.

[4] Az osztrák joggyakorlat a norma fellazításáról (Auflockerung) beszél. Ld. Z. f. R. V. 1974. old., hasonlóan ítélte meg a kérdést *Wolff* is: Das Internationales Privatrecht Deutschland. 166. old., továbbá *Binder:* Zur Auflockerung der Deliktstatuts. Rabels Z. 1955. 401. old.

meg.[5] Hasonló tényállásbeli elemből eredő szűkítés a lobogó jogának alkalmazása, valamint az is, hogy egyes speciális alanyi jogok szerződésen kívüli megsértése esetén az arra vonatkozó konkrét kapcsolóelvek érvényesülnek, pl. a tulajdonjog megsértése esetén a lex rei sitae.[6] Természetesen nem kerülhet sor a kapcsolóelv alkalmazására azon extrém esetben sem, ha a károkozás helyének nincs joga. A polgári jogi felelősségi alakzat általános elemeinek (jogellenesség, kár, okozati összefüggés stb.), valamint az ehhez kapcsolódó egyéb jogfogalmak érvényesülése a lex loci delicti elvével kapcsolatban tulajdonképpen az a kérdéskör, amellyel foglalkozni kíván jelen írás, kitűzött céljaként megkísérli bizonyítani azt a gyakorlat által régóta hangoztatott tényt, hogy a károkozás helyének a joga idegen testként viselkedik a belső jogrendszerben és a joggyakorlat spontán mozgásiránya az elv kivetésére, a külföldi jog alkalmazásának mellőzésére törekszik.

1. Az azonos pontok elmélete és a közrendi záradék. Mikor egy jogintézmény — esetünkben a szerződésen kívüli károkozás — szabályainak konkrét kapcsolóelven keresztüli érvényesüléséről, azaz a hazai jogrendhez való kapcsolatáról esik szó, első feltételezésre az következne, hogy a kapcsolóelve közvetítésével a külföldi jog teljes terjedelmével becsatlakozna az eljáró bíróság jogába és pusztán a külföldi jog tartalmának megismerése lenne az egyetlen megoldandó probléma. Ez azonban korántsem ilyen egyszerű. Ha egy-egy jogrendszert, illetve annak valamely jogintézményét tekintjük, azok többé-kevésbé zárt rendszert alkotnak, de egymáshoz viszonyítva eltérő megoldásokat tartalmazhatnak. Ha tehát két jog egy-egy hasonló jogintézményét összehasonlítjuk, úgy azonos és eltérő pontokat kell hogy találjunk, amelyek szükségszerűen erednek a struktúrák eltérő és azonos voltából. A kapcsolóelv első megközelítésre a másik jog teljes jogintézményét, sőt annak tágabb jogkörnyezetét bevezetné az eljáró bíróság jogába. Itt azonban konfliktus lép fel a struktúrák eltérő voltából adódóan és tulajdonképpen csak az azonos pontok érvényesülnek töretlenül, míg az eltérőek vonatkozásában a kollízió már egy bensőbb szinten kell hogy újra elbírálást nyerjen. Az ismételt elbírálás alapja, a közrendi záradék, amelynek mint univerzális segédeszköznek segítségével a külföldi jog alkalmazásának kényes kérdései megkerülhetők. Bár kétségtelenül adódnak olyan tényálláselemek, melyek esetében a közrendi záradék alkalmazása feltétlenül indokolt — gondoljunk itt pl. a jogellenesség kérdésére — mégis a gyakorlat iránya a közrend és a jogrend fogalmának felcserélésére mutat. A gyakorlat által az alkalmazhatóságból kizárt elemek inkább csak a hazai jogrendbe vagy jogba ütköztek, mintsem a közrendbe.

A gyakorlat mozgásáról egyebekben a magyar nemzetközi magánjogi törvénytervezet felfogása a kárfajták kérdésében világos képet mutat. A francia bíróságok ugyancsak élenjártak a közrend és jogrend fogalmának felcserélésében. A francia bíróság megítélte pl. az apának a fiú halála után járó kártalanítás (prejudice moral) annak ellenére, hogy a lex loci alapján a német jogot kellett volna alkalmazni, ahol viszont ez az immateriális kárfajta ismeretlen[7] pusztán azzal az indokolással, hogy a meg nem ítélés a közrendbe ütközött volna. Ugyancsak okunk van feltételezni, hogy a közrendi záradék nemzetközi magánjogi tv.-tervezet szerinti felfogása nem csak a kárfajtára[8] hatna ki, hanem pl. arra is, hogy a magyar bíróság nem ítélné meg a megsérült vagy megrongált vagyontárgy előszereteti értékét az Optk. 1331. § szerint, még ha annak az ott rögzített törvényi előfeltételei fenn is állnának. Ilyen értelemben tehát, majd minden esetben, ha a szerződésen kívüli károkozás egyes tényálláselemeinek vagy kapcsolódó jogintézményeinek érvényesülését vizsgáljuk a lex loci delicti elvén keresztül, akkor gyakorlatilag visszatérően szembetaláljuk magunkat a közrend fogalmával.

Mielőtt azonban ennek részletes vizsgálatára térnénk, tisztázni kell az igényérvényesítés gyakorlatában érvényesülő kapcsolatokat, hiszen az alapintézményhez kapcsolódó jogi normák, valamint a szerződésen kívüli károkozás jogalap és összegszerűségi összetevői egymástól viszonylag eltérő módon élvényesülnek. Jogkörnyezeten értjük a továbbiakban az igény gyakorlati érvényesítésével kapcsolatos olyan jogintézményeket, melyek nem tartoznak az érvényesítendő jogcím szűkebb köréhez mint pl. elévülés, kamat és hasonlóak.

A jogalap és összegszerűség vizsgálata már nehezebben képzelhető el egymástól elkülönítetten. Ennek ellenére pusztán metodikai okokból tárgyalhatjuk külön a jogalap és összegszerűség kérdéskörét, de előzetesen tisztában kell lennünk azzal, hogy elhatárolásunk felettébb viszonylagos. Az ún. összegszerűség kérdése az esetek többségében nem összegszerűségi, hanem messzemenően a jogalap kérdése (érvényesíthető kárfajták problémája), egyes jogok az összegszerűség kérdését eljárási kérdésnek tekin-

[5] *Kegel:* Internationales Privatrecht 221. old., illetve Magyar nemzetközi magánjogi tv. tervezete 55. § „Ha a károkozó és a károsult személyes joga azonos, a szerződésen kívüli jogellenesen okozott kárért fennálló felelősségre ez a jog irányadó".

[6] A téma vizsgálatának nehézségét fokozza az egyes polgári jogok eltérő rendszere a kárfelelősség általános, szerződéses és szerződésen kívüli alakzatainak egymáshoz való viszonya tekintetében. A német B. G. B. Deliktobligation fogalma nyilvánvalóan nem megfelelője a magyar Ptk. szerződésen kívüli kár fogalmával. Ezzel kapcsolatban ld. *Eörsi:* Elhatárolási problémák az anyagi felelősség körében, valamint Összehasonlító polgári jog.

[7] Ld. Revue critique de droit int. privé. 1964.

[8] Ld. Terv: 57. § (2) „Magyar bíróság károkozásért fennálló felelősség címén nem állapíthat meg olyan jogkövetkezményt, amelyet a magyar jog nem ismer".

tik és arra a hazai jog alkalmazását írják elő (jogrendszer tagozódási problémák), továbbá az, hogy a kárfelelősség terjedelme tekintetében az egyes jogrendszerek más-más terjedelmű kártalanítási kötelezettséget írnak elő az alkalmazandó jogcím függvényében például a veszélyes üzem tárgyi vagy a vétkességi felelősség esetében (jogcím problémák). Vitán felül áll, hogy a „rejtett jogalap"-i kérdéseken túl akadnak tisztán jogalappal összefüggő problémák, mint pl. a vétőképesség, a jogellenesség, jogellenességet kizáró tényezők és hasonló kérdések, valamint tisztán összegszerűséggel összefüggőek is.

Az egymást átszövő fogalomkörök fedését, egyben egész témánk indokolt felvetésének plasztikussá tételét szolgálja az alábbi gyakorlati példa. Egy New York-ban székhellyel bíró légitársaság gépe Párizs úticél közelében lezuhan Franciaországban. A magyar áldozatok jegyüket Budapesten, a társaság itteni képviseletétől vásárolták. A felelősség a légitársaság részéről vétkességi alapon is fennáll. A károsultak jogérvényesítési lehetősége tekintettel az egymással konkurráló jogcímekre, az alábbiak szerint alakul: *a)* perlés Magyarországon tekintettel a jegyváltás helyére (Varsói Egyezmény 28. c.): *aa)* fuvarozási szerződésből eredő kártérítési jogcímen, *ab)* vétkességi alapon; *b)* perlés Franciaországban: *ba)* ugyancsak a Varsói Egyezmény objektív kárfelelőssége alapján, *bb)* vétkességi alapon (Varsói Egyezmény 25. c.); *c)* perlés New York államban.

A per pozitív eredményei az alábbiak lehetnek: aa) korlátozott mértékű felelősség a Varsói Egyezmény meghatározott maximális kereten belül; ab) korlátlan felelősség: de csak a materiális károk tekintetében. Valószínű ugyanis, hogy az eljáró magyar bíróság elzárkózna mint közrendbe ütközőtől az immateriális kártételek megítélése elől — összhangban a nemzetközi magánjogi törvénytervezettel[9] — az *a)* eset mindkét variánsában. Közbevetőleg megjegyzendő, hogy a magam részéről ugyan messzemenően nem értenék egyet a „közrend" ilyen tág értelmű felfogásával,[10] de ezen kérdés bővebb taglalása túlmenne jelen cikk felállított keretein. Franciaországi perlés esetén a *ba)* és *bb)* variációk esetében az immateriális károk is megítélésre kerülnének a választott jogcím által meghatározott mértékben, végezetül a *c)* variáció esetén a kárfelelősség Varsói Egyezmény szerinti korlátozása mint közrendbe ütköző nem kerülne alkalmazásra és a kártérítés összegszerűsége mint eljárásjogi kérdés a lex fori alapján nyerne elbírálást. A jogi megoldásban és főként összegszerűségében egymástól ugyancsak különböző végeredmények csupán egy közös sajátossággal bírnak, azzal, hogy a lex loci delicti kapcsolóelvén keresztül mindhárom esetben elvileg a francia jog kerülne alkalmazásra. Annak nemleges eldöntését, hogy a „francia jog" vajon mennyire azonos a francia joggal, csekély fantáziával, a Code civile részletesebb ismerete nélkül is megkockáztathatjuk.

A gyakorlat sejtéseit összefoglalva állíthatjuk tehát, hogy kapcsolóelvünk, amely első megközelítésre evidensnek és nyilvánvalónak látszott, az alaposabb vizsgálódások fényében lényeges ellentmondásokat takar, és bebizonyosodott róla, hogy a kapcsolónormák egyik alapvető kívánalmát a döntések elvárható azonosságát nem teljesíti. A „forum shopping" — ahogy e jelenséget az amerikai jogelmélet találóan nevezi — a jogbizonytalanság kiindulópontja.

2. A jogintézmény jogkörnyezetének érvényesülése

2.1. Az aktív legitimáció. A jogkörnyezet kérdéseinél mindjárt az első a legitimáció problémája. Ez alatt azt kell értenünk, hogy ki jogosult (mint felperes) a kérdéses igény érvényesítésére anyagi és eljárásjogi értelemben. Általában ezek az elemek a lex personae elve alapján kerülnek elbírálásra úgy anyagi, mint eljárásjogi értelemben, bár itt is találhatók olyan törekvések, amelyek a lex fori alkalmazása felé hajlanak, pontosabban a lex persone és lex fori kumulatív alkalmazását kívánják meg. E törekvések általában nem közvetlenül a károsult személyének, hanem a hátramaradt hozzátartozók körének és a törvényi vagy szerződési engedményesek igényérvényesítési lehetőségének elbírálásánál jelentkeznek kiélezetten. E kérdés eldöntése azért bonyolult, mert jogrendszerenként változó pl. az a lehetőség, hogy a károsult halála esetén az örökösökön túl — különösen az immateriális károk vonatkozásában — kinek van igényérvényesítési lehetősége. Az örökösök igényérvényesítésével kapcsolatban az öröklési jog kapcsolóelvei, míg az egyéb igényérvényesítési jogosultság kérdésében általában lex loci delicti commissi kerül alkalmazásra.

2.2. A passzív legitimáció. Ez alatt azt a kérdést értjük, hogy a károkozón túlmenően kinek jogképességét a lex personae alapján kell eldönteni, lehet-e más személyek ellen igényt érvényesíteni. A gyakorlatban ez a kérdés a felelősségbiztosító elleni közvetlen perlési lehetőség érvényesülésével kapcsolatos. Úgy tűnne, hogy ezt a biztosítási szerződés, tehát a károkozó hazai joga alapján kellene eldönteni és a lex loci elve nem lenne alkalmazható. Ennek ellenére az NSZK legfelsőbb bírósága kimondta,[11] hogy ezt a kérdést annak ellenére, hogy a biztosítási szerződés fennáll, a károkozás helyének joga szerint kell elbírálni. Svájci bíróság viszont a német jog alkalmazását és a svájci biztosító közvetlen perlését elutasította

[9] Ld. Tervezet: 57. § illetve indoklás 218. old. Az indoklás szerint a Ptk. 356. § és az azt követő rendelkezések kereteit a bíróság nem lépheti túl.

[10] A közrend a jogrend minősített, mondhatni kiemelt része, de nem azonos az utóbbival.

[11] Ld. Versicherungsrecht 1974. 11. 254. old.

annak ellenére, hogy a károkozás helyének joga a konkrét esetben a német jog lett volna, ahol a biztosító elleni közvetlen perlési lehetőség a magyar joghoz hasonlóan jogszabályon alapul.[12]

2.3. A vétőképesség. Bár a vétőképesség már inkább a jogintézmény belső, mondhatni jogalappal összefüggő részéhez kapcsolódik, praktikus megfontolások alapján helyesebbnek tűnik ezt a kérdést a személyi jogok körében említeni. Az első megközelítésben nyilvánvalónak tűnne az a megoldás, hogy a jog és cselekvőképességhez hasonlóan a personalstatut alapján kelljen ezt a kérdést is megítélni, mégis az a nézet az elterjedtebb, amely szerint e kérdés a lex loci delicti commissi alapján döntendő el. E megoldás alapja feltehetően az, hogy a vétőképesség a jogalany konkrét képességét jelenti és mint ilyen nem indokolt, hogy bármely más konkrét jogszerzési lehetőségtől eltérően ítéltessék meg, hiszen ez már az alapvető jog és cselekvőképesség konkrét és egyedi megnyilvánulása. Ennek ellenére egyes olasz szerzők a personalstatut elvét fogadják el. A magyar T. tervezet a két elemet kombinálja [54. § (3)]. Kétségtelenül gyakorlatias megoldása szerint „Ha az elkövetés helyének joga szerint a felelősség feltétele a vétőképesség, ennek fennállását, akár a károkozó személyes joga, akár az elkövetési hely joga szerint is meg lehet állapítani."

2.4. Elévülés és kamatérvényesítés. Bár ugyancsak nem tartoznak a szorosan vett kártérítési felelősségi alakzathoz, mégis e kérdésekben is a lexi loci elvét kell alkalmazni. Elvileg ugyan a kapcsolóelv ez esetben más, tudniillik a követelésre irányadó jog a lex rei sitae az a konkrét kapcsolóelv, mely viszont a követeléskeletkeztető károkozásra utal vissza. Ez alól csak az angol megoldás kivétel, ahol az elévülés mint perjogi jogintézmény a lex fori alapján kerül elbírálásra. A követeléssel kapcsolatos egyéb kérdések a pénztartozás helyének megfelelően ugyanannak a jognak alkalmazását írják elő, mint a károkozás helyének joga.

3. A szerződésen kívüli károkozás tényállás-elemeinek érvényesülése

Korábban már utaltam arra a tényre, hogy a vizsgálódás kiindulópontja, a hazai jog a nemzetközi magánjog vitatott kérdéseinek ismertetésénél a jogintézmények eltérő rendszere és rendszerbeli elhelyezkedése következtében a megközelítés olyan a priori formáját feltételezi, amely a kanti kategóriákhoz hasonlóan a szemlélet torzításában kell hogy jelentkezzék. Ezért bizonyos értelemben csak a jogellenesség és az okozati összefüggés és természetesen a kár azok az elemek, amelyek majd minden polgári jogi felelősségi alakzatban közös elemként felismerhetünk. A vétkesség és a felróhatóság különféle formáinak összehasonlítása azért okoz nagyobb nehézséget, mivel a tárgyi felelősség (objektív, fokozott, veszélyfelelősség címen) különféle formái az európai jogokban ugyancsak megtalálhatók. A különféle felelősségi alakzatok kollíziója bizonyosan jelentősebb problémák forrása lehet. A jogellenesség viszont mint minden felelősségi alakzat eleme alkalmas arra, hogy exponálja a fellépő problémákat.

3.1. Jogellenesség. A károkozó *cselekmény jogellenességét* bár alapjában véve a károkozás helyének joga szerint kell elbírálni, de általános az a felfogás is, hogy annak az eljáró bíróság joga szerint is jogellenesnek kell lenni. Wolff német nemzetközi magánjogi tankönyvében a károkozás helyének és a hazai jognak azonosságát a jogellenesség kérdésében ugyancsak megkívánja.[13] Példája szerint a német védjegyjog, vagy szabadalom külföldi megsértése esetén nem indítható kereset csak azért, mert az a német jog szerint érvényes, ugyanis egy ilyen jog hatása nem terjed túl a védelmet biztosító állam határain.[14] A jogellenesség kérdését a magyar magánjogi törvénytervezet is úgy szabályozza, hogy megkívánja annak magyar jog szerinti meglétét is.[15] Más megközelítésben, de hasonló tartalmú szabályt tartalmaz az angol jog is a lex fori alkalmazásán keresztül. A felfogás gyökere általában a közrendi záradék alkalmazására vezethető vissza, ami a nemzetközi magánjog ismerői számára természetes. A jogellenesség vitathatatlanul az a pont, ahol a lex fori és a lex loci delicti commissi kumulatív alkalmazása indokolt, hiszen itt a jog alapvető funkciójáról van szó. Kényes pont e kérdésben csupán az angol jogterületen adódik, ahol a jogellenesség kontinentális fogalmával szemben az „actionability" fogalmát kívánják meg mint a lex loci alkalmazásának előfeltételét. Márpedig ez a fogalom az anyagi és perjogi elemek összefonódott tartalmával bír és messze túlmegy a jogellenesség általános fogalmán. Ettől eltekintve általánosnak mondható a jogellenesség hazai jog szerinti meglétének mint minimumnak megkívánása, viszont ez nyilvánvalóan nem jelenti a tényállás más elemeinek, azonosságának feltételezését.

3.2. Vétkesség. Míg a jogellenesség általános feltétele a felelősségnek, addig a vétkesség, különösen annak különféle és a külföldi jogokban gyakran nevesített formái nem feltétlenül azok. Az első konfliktus ezen a területen abból ered, ha a károkozás helyének joga alapján objektív felelősségi alakzat kerülne alkalmazásra, de ez a cselekmény a bíróság joga alapján csak vétkes károkozás megléte esetén vezethetne felelősségre. A magyar nemzetközi magánjog ezt a kérdést a lex loci alapján ítéli meg a francia

[12] Ld. Pfl. V. G. (felelősségbiztosítási tv.) 3. §

[13] *Wolff:* Internationales Privatrecht Deutschland 165. old.

[14] Természetesen e kérdés konkrét eldöntésénél a nemzetközi szerződéseket vagy viszonosságot is figyelembe kell venni.

[15] Tervezet: 57. § „Magyar bíróság nem állapíthat meg felelősséget olyan magatartásért, amely a magyar jog szerint nem jogellenes".

bírói gyakorlatban viszont született döntés, mely a vétkességet a közrendi záradék alkalmazásával feltétlen érvényesülni kívánó elemnek ítélte. Az angol és a francia gyakorlattal szemben — ahol az előbbiben a fent említett „actionability" fogalmába a felelősségi alakzat megléte is beleértendő — más államok joga nem tekinti konfliktuskeltő tényezőnek a felelősségi alakzatok eltérő rendszerét.

A további konfliktusok abból adódnak, hogy a vétkesség nélküli felelősség egyes jogrendszerekben a kártérítés összegszerűségének korlátozásával jár.[16] Az ilyen jellegű konfliktus esetén már szóba jöhet a közrendi záradék alakulása, amint azt New York állam Legfelsőbb Bírósága ki is mondta. Valószínűleg a magyar közrendbe ütközne pl. a Ptk. 342. § rendelkezéseibe ütköző jogi szabályozás is. Ugyancsak belső kollízió származhat abból, hogy a különféle felelősségi alakzatok jogkövetkezményeinek mértéke eltérő lehet. A közrendi záradékkal foglalkozó részben említettem az „előszereteti érték"[17] lehetséges konfliktusát, de ide sorolható az az általánosabb probléma, hogy a német, vagy osztrák jog az immateriális károk megtérítését csak a vétkességi felelősség esetén tartja lehetségesnek, de nem ítéli meg az objektív felelősség megléte esetén.

A gyakorlati konfliktusokon túlmenően a vétkesség elméletileg is kényes pont a lex loci alkalmazásával kapcsolatosan. A vétkességi mérce ugyanis jogrendszerenként különböző, következésképpen feltételezni kellene, hogy az elvárhatósági mérce szubjektív oldala egy több országot átszelő autóút során országonként változzék, ami nyilvánvaló képtelenség. Ha a preventív funkciót komolyan vesszük, úgy ez a szempont a lex personae alkalmazását kívánná meg a vétkesség vonatkozásában.

A felelősség kizárása vagy korlátozása kérdésében meglevő és eltérő szabályozások közül az egyik legtipikusabb, hogy az ún. szívességi utas kártérítési igénye a legtöbb nyugateurópai, illetve észak-amerikai jog szerint eltérő terjedelmű vagy kizárt vétlen harmadikhoz viszonyítva, a gépjárműbalesetek esetén. Mindezek a megoldások megkérdőjelezik a lex loci feltétlen érvényesülését a gyakorlatban.

3.3 Egyéb tényálláselemek. Viszonylag egyértelmű már a helyzet a *jogellenességet kizáró tényálláselemek* (szükséghelyzet stb.) megítélésében úgyszintén az okozati összefüggés, a kártérítés módja, többek közös károkozása és egyebek vonatkozásában. E fenti tényálláselemekkel kapcsolatosan ugyanis a lex loci delictit az egyes államok nemzetközi magánjoga általában minden korlátozás nélkül alkalmazhatónak tartja. Mégis indokolt megszorításokkal fogadni a jogtudomány általánosító állásfoglalásait, valószínű, hogy a gyakorlati megoldások sok esetben a hazai jog alkalmazása felé hajlanának. Gondoljunk itt a bizonyítási teher megoszlásának országonkénti eltérő szabályozására, a szerződésen kívüli kártérítési jog bonyolult belső problematikájára; az anyagi kártérítési jog rohamos változásaira, a vétkesség nélküli felelősség elterjedésére és a biztosítási jog és kártérítési jog összefonódására. Csak exponálva a lehetséges problémagócokat megemlítenénk, hogy pl. az USA egyes államaiban bizonyos családtagok között perlési tilalom áll fenn.

4. A kártérítés terjedelmének érvényesülése (összegszerűség).

Ha a jogalap témakörén belül arra a megállapításra jutottunk, hogy a vizsgált kapcsolóelv érvényesülése csak bizonyos megszorításokkal fogadható el, az összegszerűségi elemek megítélésének vizsgálata a norma olyan mértékű fellazulásához vezet, amely megkérdőjelezi, hogy egyáltalán a károkozás helyének joga kerül-e alkalmazásra. A legjelentősebb összegszerűségi korlátozásokat kiemelve említenénk a további okfejtések során, ezek a szovjet 4.1.) angol 4.2.) és német 4.3.) jogi megoldások, amelyek több kevesebb mértékben más jogrendszerek megoldási módjaiban is érvényesülnek, de legtisztábban az említett jogok mutatják a korlátozási módok lényegét. Az ismertetett megoldások közös gyökere a polgári jogi kárfelelősség „lappangó ellentmondásá"-ra[18] utal vissza. Esetünkben ugyanis a kár nagysága a vétkességtől független és ahhoz viszonyítva esetleges elemre a károkozás helyére vezethető vissza. A károkozóra nézve a károkozás helye mint a vétkességtől független elem esetleg méltánytalan terhet róna, érthető tehát az a tendencia, hogy a kártérítés maximuma valami módon a károkozó hazai joga — mint maximum — által behatárolt legyen. Mindezek a tendenciák viszont a károsult oldalán azt jelentik, hogy gyakran nem jut méltányos és megfelelő mértékű kártalanításhoz, tehát a reparatív funkció szenved csorbát.

4.1. Kárfajták mint az összegszerűség összetevői. Fentebb már említettem, hogy az ún. „összegszerűség" egyik alapvető problémája az, hogy vajon az adott jogrendszer, amely más jog alkalmazásának kérdésében kell hogy állást foglaljon, ismeri-e az ún. immateriális károk fogalmát vagy sem, tehát a károsult teljes jóvátételének szempontjait figyelembe véve túlmegy-e a tényleges materiális károk terjedelmén. Mindkét megoldásra találunk példát úgy a szocialista, mint a burzsoá polgári jogokban. Nyilvánvaló, hogy a választott megoldás módja döntően befolyásolja az egész jogszemléletet és az eljáró bíróságok jogtudatát. Amilyen idegen a magyar bíróság jogszemléletétől a fájdalomdíj megálla-

[16] Ilyen korlátozás a magyar jogban sem ismeretlen pl. a Varsói Légifuvarozási Egyezmény rendelkezik hasonló korlátozásról.

[17] Az OPtk. hivatkozott rendelkezése szerint pl. szándékos károkozásnál az előszereteti értéket kell megtéríteni.

[18] Eörsi: Összehasonlító Polgári Jog 319. old.

pítása, olyan abszurd ennek meg nem ítélése például az osztrák bíróság részéről. A magyar nemzetközi magánjog elmélete és gyakorlata — hasonlóan a szovjet joghoz, ebben a kérdésben olyan álláspontot fogad el, hogy olyan kárfajták, a kártérítés olyan formája, amely a magyar jogban ismeretlen, az eljáró magyar bíróság által nem ítélhető meg függetlenül attól, hogy azt a károkozás helyén ismert-e vagy sem.[19] Mindenesetre vitatható, hogy a közrendi záradék ilyen tág felfogása indokolt vagy sem, hiszen az élet és testi épség védelmét a Ptk. szabályai is elfogadják.[20] Az alapprobléma tehát e témában akkor jelentkezik, ha az adott kárfajta (kárelem) az eljáró bíróság joga szerint ismeretlen. Konfliktus természetesen nem csak itt jelentkezhet, hiszen pl. a fájdalomdíj megítélése kérdésében még a kontinentális jogok is tarka képet mutatnak a mérték megállapítása, vagy a törvényi előfeltételek szükségessége tekintetében.[21] Mégis ezek az eltérő elemek nem befolyásolják elvileg lex loci delicti alkalmazását, de nem mondhatjuk azt sem, hogy pusztán az immateriális kár adott jog általi puszta ismerete már a károkozás helyének a joga tekintetében lényeges alkalmazást jelentene.[22] Mindenesetre levonhatjuk azt a részkövetkeztetést, hogy a lex fori közrendi záradékon keresztüli érvényesülése a kárfajták kérdéskörén belül is korlátozza és visszaszorítja a lex loci delicti következtetés alkalmazásának körét. Nyilvánvaló az is, hogy itt csupán látszólagos összegszerűségi kérdésről van szó, hiszen a kérdés éppen az, hogy milyen jogosultságok illetik meg a károsultat, azaz érvényesíteni kívánt alanyi jogainak minőségi terjedelmét hogyan ítélik meg, azt milyen terjedelemben akceptálja az eljáró bíróság.

4.2. A jogrendszer struktúrája és az összegszerűség. Itt tulajdonképpen csak azt az angolszász jogi megoldást kell megemlítenünk, amely szerint a kártérítés összegszerűségét, tehát minden ezzel összefüggő jogkérdést is a lex fori, azaz az eljáró bíróság joga szerint kell eldönteni. Bár a kontinentális jogszemlélet nem szűnt meg rengeteg kritikai érvet felhozni az angolszász jogrendszerek ellen, e kérdésben a legpraktikusabb megoldásnak mégis csak ezt kell tekintenünk. Már a kárfajták megítélésénél is láttuk, hogy alapvető kérdésekben az eljáró bíróság joga jön tekintetbe az érdemi konfliktusok esetén, a későbbiekben ismertetésre kerülnek azok a bírói gyakorlati tendenciák, amelyek összegszerűség legapróbb kérdéseiben is a hazai jog alkalmazása felé hajlanak. Mindezek összegeződve olyan tendenciákat jelentenek, amelyek ugyan formálisan fenntartják a lex loci delicti elvét, de kivesznek minden lényeges kérdést az elv konkrét érvényrejuttatásával kapcsolatban és szégyenlős formában ugyan, de végeredményben a bíróság jogát alkalmazzák. A 4.3. pontban ismertetett német jogi megoldás más összefüggésben ugyanezt a korlátozást látszik közelíteni.

4.3. Az összegszerűség terjedelmének korlátozása. A hazai károkozó méltányos érdekeinek védelme azt kívánja, hogy méltánytalanul nagyobb terhet jelentő kártérítési kötelezettsége ne keletkezzék csupán azért, mert a hazai jog és a károkozás helyének joga között a társadalmi — gazdasági struktúrákból adódóan — az egyes kártételek tekintetében lényeges eltérések vannak. Ez a szempont szinte minden kártétel érvényesülésénél a bírói gyakorlatban is fennáll. A nyugatnémet nemzetközi magánjog ezt az indokolt igényt tételes normává emelte. Az E. B. G. B. szabályai szerint a károkozó német jog által megítélhető mértéke korlátozza. E szabályt gyakran nevesített közrendi záradéknak[23] tekintik. E megoldás kétséges voltát maga Wolff is felveti a könyvében, nevezetesen azt, hogy hogyan dönthető el, hogy egy német jog külföldön hatályban lenne, ha például a megsértett jog Németországban teljesen ismeretlen.[24] Korántsem megnyugtató megoldásként e dilemmára a közrendi záradék „szellemének" alkalmazását javasolja. Kétségtelen azonban, hogy ez a probléma akár kimondva, akár sejtetett formában, de mindenképpen közrejátszik a kártérítési igények elbírálása során. Feltehetően ezért került be a fenti német szabály a Szászy féle magyar nemzetközi magánjog törvénytervezetébe is.[25]

Az ismertetett három tipikus megoldás közös gyökerét említettük, ha ehhez hozzávesszük azt a gyakorlatinak tűnő, de nyomós érvet is, hogy a biztosítótársaságok a biztosítási díjak megállapításánál a hazai kockázatot és nagyságot veszik figyelembe, akkor a konfliktus szélesebb alapon is megalapozottabbnak látszik, ha például az Európában majdnem általános kötelező gépjármű-szavatossági biztosítás rendszerét nézzük. Mindezek a nyomós érvek végül is oda vezetnek, hogy a lex loci delicti elvi elfogadása az egyes államok nemzetközi magánjoga részéről csakis abban az esetben nyújt a károsultaknak megfelelő mértékű kártalanítást, ha a károkozás helyének joga és az eljáró bíróság joga, formai hasonlóságot mutat.

5. *A tényleges károk érvényesülése*

Viszonylag egyszerűbb kérdésnek tűnik a materiális károk nagyságának megállapítása. Elméletileg a lex loci alkalmazásához ezekben a

[19] Ld. Nemzetközi magánjogi tv. tervezet 57. §.

[20] Ugyancsak kérdéses, hogy a Ptké. 58. §-ban szabályozott absztrakt járadék materiális kárnak tekinthető-e.

[21] A svéd és dán jog napidíj formájában ismeri a fájdalomdíjat, az osztrák, német, svájci jogban bírói mérlegelés tárgya a mérték megállapítása, az olasz jogban a büntetőbírói ítélet a polgári jogi igény előfeltétele stb.

[22] Ld. a prejudice moral-lal kapcsolatos francia jogesetet.

[23] Ld. *Wolff:* i. m. 69. old.

[24] Ld. *Wolff:* i. m. 168. old. Gondoljunk itt például az angol jog tarka „jóvátételi" jogcímeire.

[25] Szászy: Magyar nemzetközi magánjog 125. old.

kártételekben semmiféle kétség nem fűződik, mégis a külföldi és a magyar joggyakorlat pro és kontra egyaránt eltér az elv tényleges alkalmazásától. Ennek egyik indoka talán éppen az a szemlélet, amely a károkozás helyét a deliktuális vagy quasideliktuális felelősségi alakzatok esetén a leginkább véletlenszerűnek tekinti. Hogy e megközelítésnek reális tartalma van, következik abból a tényből, hogy a reparáció az esetek nagy többségében nem a károkozás helyén, hanem a károsult lakóhelyén történik. A testi épség sérelmével járó baleset esetén a gyógykezelés költségei vagy azok jó része, az elmaradt munkabér vagy jövedelem és hasonló kártételek mind a károsult hazai életviszonyai által meghatározottak, nagyságuk jórészt az adott ország gazdasági viszonyai által determinált. A konfliktus szinte megoldhatatlan. A méltányosság azt kívánja, hogy a károkozó ne legyen kötelezhető magasabb kártérítésre, mint amennyit józan teherbíróképessége elbír, és amelyet többé-kevésbé adekvátan a hazai jog által kialakított kártételek tükröznek. Ha mögöttes felelősségbiztosítás van a kérdés csak látszólag megoldott és csupán egy szélesebb gazdasági összefüggésrendszerre transzformálódott. A károsult oldalán fennálló reparációs szempontok viszont a teljes jóvátételt kívánnák meg. Végezetül senkinek sem fűződik különleges érdeke ahhoz, hogy a károkozó vagy a károsult hazai jogától eltérő esetleges harmadik jog kerüljön alkalmazásra, ha csak nem azért, mert bármely fél méltánytalan előnyre törekszik. A prevenció és reparáció kiélezett szembenállását a gyakorlat ingadozásai jelzik, de a megoldás egyértelmű lehetőségei nem rajzolódnak ki, hiszen a gyökerek messze jogon túli tényezőkre vezethetők visza. Elegendő, ha utalunk például a dolog kijavításánál felmerülő munkabér-költségek eltérő nagyságára. Általában elfogadott a károsult lakóhelyének megfelelő jog alkalmazása a tényleges károk nagysága tekintetében, ha az a károkozó, vagy a károkozás helyének államában felmerülő költségeknél kisebb. Ha a polgári jogi kárfelelősséget a burzsoá civilisztika túlnyomó részének álláspontja szerint tisztán reparációs kérdésnek tekintenénk, úgy kétségtelenül elfogadható lenne az az érvelés, hogy a materiális kártételek tulajdonképpen nem is jogkérdésnek tekinthetők, hanem olyan ténybeli kérdésnek, amelyek a károsult és annak gazdasági életviszonyai által meghatározottak és pusztán bizonyítási kérdésként is felfogható lenne. Ennek ellenére, ha a fentemlített elméleti ellenvetésektől eltekintünk — amelynek, nem árt, ha felidézzük, jórészt társadalmi-politikai gyökerei vannak —, akkor is nehéz ezen álláspontot megvédeni, hiszen a bíróságoknak nehéz elszakadni a hazai joggyakorlat által kialakított normáktól és összegszerűségtől. A külföldi életviszonyok, a külföldi joggyakorlat bizonyítása egyik legkényesebb perjogi problémát jelenti. Hogy milyen mértékű például egy elfogadható összegű síremlék állításának költsége, hogy szokásos és jogilag akceptált-e a halotti tor, jórészt a társadalmi szokások által meghatározott, amelyeket általában a joggyakorlat szentesít. Mindezek a kényes és a gyakorlat prakticizmusa által megoldhatatlan elemek ösztönösen is arra tendálják a gyakorlatot, hogy a hazai jog biztos gyakorlatának szigetére vonuljon vissza a külföldi jog bizonytalan talajáról.

6. Végkövetkeztetés

A fentebb kifejtett gondolatok összefoglalásaként történeti távlatokba tekintve úgy tűnik, megalapozottan jósolhatják egyesek, hogy a lex loci delicti comissi elvét a jogfejlődés kiveti a kapcsolóelvek köréből. A lex loci comissi viszonylag nem régi, XIX. századi elv nem alkalmazható a tömeges károkozás századára, az elv válsága a kártérítési jog alapproblémáira utal és a kibontakozás lehetősége is az anyagi kártérítési jog fejlődésével együtt adott. A fenti nézettel szembenálló hagyományos álláspont a „homeward trend" jónéhány elméleti és gyakorlati hiányára hívta fel a figyelmet. Magam is azt vallom, hogy a józan észre és praktikumra való hivatkozás — kétségtelenül népszerű — érve csupán felületi kezelést eredményezhet és a „hétköznapi ész világa a kétértelműségek félhomálya."

Ha ezek után a kibontakozás lehetőségeit kutatjuk, a nemzetközi magánjog második világháború utáni fejlődési tendenciáiból kell kiindulnunk. Egy, ezen jelenségek közül a jogintézmények közeledése és hasonulása. E folyamat spontán és tudatos okokkal magyarázható, ez utóbbi alatt értve a nemzetközi többoldalú szerződések általi jogegyesítési törekvéseket. Ha a megoldás lehetőségeit kutatjuk, úgy azt csakis ez utóbbi lehetőségben kell megtalálnunk.

Hargitai József

A személyi földtulajdonjog Romániában

A román szocialista jogrendszerben nem képezte vita tárgyát az, hogy a föld lehet-e személyi tulajdonban. A felszabadulás utáni törvényhozás elvileg elismerte és gyakorlatilag garantálta az állampolgároknak a földre vonatkozó személyi tulajdonjogát. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy e jogintézmény kezdettől fogva kikristályosodott formában jelentkezett; a személyi földtulajdonjog mai állásáig nem kevés jogszabály próbálta összhangba hozni a személyi tulajdonjog általános szocialista elveit a földre vonatkozó tulajdonjog sajátosságaival.

Ezzel kapcsolatban nem kívánunk részletesebb történeti vonatkozású jogi szabályozásra hivatkozni. Ehelyett — e rövid tanulmány keretében — megpróbáljuk összefoglalni azokat a lényeges elemeket, amelyek jelenleg meghatározzák a személyi földtulajdon jogi helyzetét, annak alanya, tárgya és forgalma tekintetében.

Mindenekelőtt szeretnénk megjegyezni, hogy amennyiben az összes földek nincsenek államosítva, össznépi tulajdonnak nyilvánítva, mint ahogy az a Szovjetunióban és a Mongol Népköztársaságban történt, nem látunk semmilyen elvileg megfogalmazható akadályt, vagy gyakorlati nehézséget a személyi földtulajdon elismerése útjában. Ilyesmiről csak abban az esetben lehetne szó, ha a föld kizárólag termelőeszközként jelentkezne, amikoris annak személyi tulajdonjog tárgyaként való elismerése elvileg nem lehetséges. De mivel a föld nem kizárólag termelőeszközként szerepel, bizonyos földekre vonatkozóan a személyi tulajdonjog alkotmányos szentesítése a román jogrendszerben nemcsak lehetséges, hanem szükséges is volt.

*

1. A személyi földtulajdonjog alanya lehet bármely — a Románia Szocialista Köztársaság területén élő-természetes személy, mindenekelőtt bármely román állampolgár. Az 1965-ben elfogadott és jelenleg érvényben levő Alkotmány 36. sz. csak személyi tulajdonjog törvényes védelméről beszél, anélkül, hogy ezen tulajdonjog alanyáról említés tenne. Mivel azonban e rendelkezés a II. cím alatt kapott megfogalmazást, amely az állampolgárok alapvető jogairól és kötelezettségeiről szól, nyilvánvaló, hogy az említett földtulajdon az állampolgárokra vonatkozik. Nem szorítkozhatunk kizárólagosan erre a gondolatra, amikor az Alkotmány 9. sz. 3. bek. értelmezzük, amely a mezőgazdasági termelőszövetkezeti (a továbbiakban — mtsz) tagok személyi tulajdonáról tartalmaz rendelkezéseket, hiszen mtsz-tag lehet bármely nem román állampolgár is. Ezt a gondolatot juttatja kifejezésre az ingatlanokra vonatkozó személyi tulajdonnal kapcsolatosan a 4/1973. (március 31.) sz. törvény (a lakásépítés fejlesztéséről, az állami alapba tartozó lakásoknak a lakosság részére történő eladásáról és a személyi tulajdont képező pihenőházak építéséről), amelynek 57. sz. kimondja; hogy azok a természetes személyek, akiknek nincsen meg a román állampolgárságuk, de a Román Szocialista Köztársaságban laknak, vagy ott akarnak letelepedni, a törvényes előírások tiszteletben tartásával építhetnek, vagy az állami alapba tartozó lakást vásárolhatnak. Ez azt jelenti, hogy a földforgalomra vonatkozó legutóbbi rendelkezések hatályba lépéséig (amelyekről a későbbiekben lesz szó), a román állampolgársággal nem rendelkező, természetes személy is szerezhetett személyi földtulajdont, sőt törvényes öröklés útján, a jelenlegi körülmények között is szerezhet.

Felmerülhet az a kérdés, hogy miért van szükség ilyen körülményes útra annak érdekében, hogy meghatározzuk a személyi földtulajdonjog alanyainak körét. Az ezzel kapcsolatos válasz abban keresendő, hogy Romániában még ma is az 1864-es Ptk. van érvényben (természetesen számtalan módosítással, kiegészítéssel), amely — érthető módon — az eredeti struktúrája szerint nem szabályozza a személyi tulajdonviszonyokat.

Természetesen, a Ptk.-t kiegészítő törvényhozásra ugyancsak szükséges támaszkodni, amikor a személyi tulajdonjog alanyának törvényes kereteit kívánjuk meghatározni. Így, hivatkoznunk kell a 31/1954. sz. törvényerejű rendeletre, amely a természetes és jogi személyekre vonatkozó rendelkezéseket tartalmazza, s amely előírja, hogy a természetes személyek polgári jogait a törvény a személyes szükségletek kielégítése céljából ismeri el. Itt a hangsúlyt arra a következtetésre kell helyezni, hogy törvény által védett személyi tulajdonjoga bármely természetes személynek lehet, nemcsak román állampolgárnak.

2. A személyi földtulajdonjog tárgya végeredményben meghatározható már annak is, hogy földtulajdonról van szó. Mivel azonban a földtulajdon lehet állami, szövetkezeti (mindkét esetben szocialista), magán és személyi, elengedhetetlenül szükséges annak meghatározása, hogy konkréten milyen föld képezheti a személyi tulajdonjog tárgyát. E kérdés megoldásánál mindenekelőtt abból kell kiindulni, hogy milyen az adott föld gazdasági rendeltetése, és hogy milyenek az adott tulajdonforma jellegzetességei; állami tulajdonban lehet bármilyen rendeltetésű föld, sőt bizonyos kategóriájú földek csak állami tulajdonban lehetnek; szövetkezeti tulajdonban viszont a speciális rendeltetésű, valamint a vizek és erdők által elfoglalt földek nem lehetnek, tehát végeredményben csak mezőgazdasági

rendeltetésű[1] és helységeknek (belterületi) szánt[2] földek lehetnek szövetkezeti tulajdonban; a magántulajdonjog tárgya lehet ugyancsak mezőgazdasági rendeltetésű vagy helységeknek szánt földterület (magán kisárutermelők és nem szocialista jogi személyek tulajdonáról van szó).

A személyi földtulajdonjog tárgya, a román jogszabályok szerint, csak helységeknek szánt, vagyis belterületen található föld lehet. Bár a tulajdonjog tárgyának jelentőségét nem kívánjuk eltúlozni akkor, amikor a személyi tulajdon fogalmát határozzuk meg, mégis tudomásul kell venni, hogy a tulajdonviszony dolgokban ölt testet. Ennek alapján, a legáltalánosabb értelmezés szerint, a szocialista tulajdonjog tárgya alapvetően termelőeszköz, a személyi tulajdonjog tárgya pedig, ugyancsak alapvetően, fogyasztási eszköz lehet. Azért alapvetően, mert mindkét esetben találunk kivételt; a fogyasztási eszközök eredetileg (az elosztás folyamatának lezártáig), a legtöbb esetben, a szocialista tulajdonjog tárgyát képezik, másfelől pedig bizonyos esetekben (háztáji gazdaság) nem alapvető termelőeszköz is lehet személyi tulajdonjog tárgya.

A személyi földtulajdonjog tárgya tehát beépített vagy beépíthető földterület lehet. Igaz, hogy ez a föld nem fogyasztási cikk a szó igazi értelmében, de nem is alapvető termelőeszköz, hanem végső soron a természetes személyek személyes szükségleteinek kielégítését szolgálja, lehetővé téve a lakóház s egyéb épületek létrehozását, s így a személyes szükségletek kielégítését.

Az Alkotmány 36., valamint 9. sz. értelmében személyi tulajdonjog tárgyát képezheti, többek között, a lakóház és a háztáji gazdaság által elfoglalt telek is. Az alaptörvény tehát tömören és minden kétséget kizáróan szögezi le, hogy személyi tulajdonban csakis a lakóház és a háztáji gazdaság által elfoglalt belterületi föld lehet; mivel lakóház és háztáji gazdaság csakis a törvénynek megfelelően jóváhagyott beépíthető körzeten belül hozható létre. Ebből következik, hogy személyi tulajdonban csak az ún. helységnek szánt (belterületi) földterület lehet.

Az érvényben levő jogszabályok a személyi földtulajdon nagysága tekintetében nem tartalmaznak rendelkezéseket. Lényegében e méreteket a városrendezési szabályoknak alárendelt szükséglet határozza meg, az ugyancsak ezen szükségletek kielégítésére szolgáló lakóház és kisegítő gazdaság nagyságával szoros összefüggésben[3].

Más elbírálás alá esik az mtsz tagok személyi tulajdonban levő földjeinek nagysága, amelyre vonatkozóan, az említett általános szabálytól eltérően, már konkrét rendelkezések ismeretesek. Így, az mtsz 1972-ben elfogadott alapszabálya 5. sz. a szövetkezeti tag személyi tulajdona tárgyai között felsorolja a lakóház, a gazdasági épületek és az udvar által elfoglalt földterületet, leszögezve, hogy ennek nagysága nem haladhatja meg a 800 m^2-t.

Az mtsz-tagok személyi földtulajdona csak 1965-től ismeretes, mivel addig, az akkor érvényben levő jogszabályok értelmében, a szövetkezetbe való belépéskor a leendő tag köteles volt az összes földjeit a szövetkezet tulajdonába adni. A gyakorlatban ezzel kapcsolatban felmerült nehézségek (a nem tulajdonát képező telken levő lakóház elidegenítése stb.) miatt, az 1965. évi Alkotmány visszaállította az mtsz-tagok személyi földtulajdonát, amelynek nagyságát az alapszabály a fenti módon rendezi. Ha a vizsgált földterület nagysága meghaladja a 800 m^2-t, a különbözetet be kell számítani az mtsz-tagnak használatba juttatott föld nagyságába.

Az mtsz-tag személyi földtulajdona vonatkozik a termelőszövetkezeti taggá válás pillanatában saját tulajdonból visszatartott földre, amennyiben az belsőségben terül el. Ezenkívül ismeretes az mtsz-tag tulajdonát képező olyan földterület is, amelyet a szövetkezettől vásárolt, miután annak tagja lett. Az alapszabály 6. sz. előírja, hogy a közgyűlés határozata alapján, vételár ellenében, az mtsz tulajdonában levő földekből, házhelyet lehet juttatni a tagoknak, amennyiben e föld az adott helység területrendezési terve által meghatározott határokon belül fekszik. Az így juttatott telek csak lakásépítés céljára használható, és nagysága nem haladhatja meg az 500 m^2-t. Megjegyzendő, hogy az mtsz ilyen földet nemcsak tagjának, hanem alkalmazottainak, sőt az adott helységben letelepedni kívánó, és mtsz-ben dolgozó agrárszakembereknek is juttathatott, minden esetben azzal a feltétellel, hogy ha az illető személy vagy valamely családtagja nem rendelkezett személyi földtulajdonnal.

[1] Az 59/1974 (november 5.-i) sz. törvény (a földalapról) 3. sz. a) pontja szerint mezőgazdasági rendeltetésű földnek tekintendő: a növénytermesztésre használt földek, olyan fás növényzetű területek, amelyek nincsenek belefoglalva az erdőgazdasági üzemtervekbe és a mezőgazdasági területek védelmét szolgálják, beerdősödött legelők, agrotechnikai és talajjavítási épületekkel és berendezésekkel elfoglalt területek, a mezőgazdasági termelést szolgáló utak, rakterek, árvíz következtében ideiglenesen elöntött mezőgazdasági területek, valamint bármely más terület, amelynek nem lévén egyéb felhasználása, mezőgazdasági termelésre használható.

[2] Az idézett törvényszakasz d) pontja szerint a helységeknek szánt területeket a törvénynek megfelelően jóváhagyott beépíthető körzet foglalja magában, amelyen lakóépületek, udvarok, szociális-kulturális objektumok, gyárak, üzemek, agrotechnikai építkezések csoportosulnak, terek, utcahálózatok vannak, valamint építkezések és műszaki-közművelődési létesítmények szükségleteire szolgáló más területek.

[3] A személyi tulajdonban levő lakóházakat illetően, az 5/1973. sz. törvény 60. sz. értelmében a tulajdonos, családtagjaival együtt, csak a szükségletüket kielégítő lakterületet tarthatnak meg tulajdonukban. Ezen szükségletek meghatározásánál figyelembe kell venni, hogy minden családtagnak egy-egy és összesen legfeljebb még két szoba álljon egy család rendelkezésére. Ezen rendelkezések csak a városi lakóházakra vonatkoznak.

Az mtsz-tagok személyi tulajdonában levő földekkel kapcsolatosan hivatkoznunk kell az 58/1974. (november 1.-i) sz. a területrendezésről, valamint a városi és falusi helységek rendezéséről szóló törvényre, amelynek 17. sz. 7. bekezdése előírja, hogy az mtsz tagok személyi tulajdonában levő, 250 m^2-t meghaladó terület az mtsz alapszabályban előírt nagyságú személyi használatú parcella részének tekintendő. Más szavakkal, a 250 m^2-t meghaladó belsőségi területet bele kell számolni az mtsz által tagjainak háztáji használatba juttatott mezőgazdasági rendeltetésű földterület nagyságába. Ezen rendelkezés azt a célt követi, hogy az mtsz tagok személyi földtulajdonának nagyságát összhangba hozza a természetes személyeknek általában az állami földekből lakásépítés céljára használatba juttatható földterület nagyságára vonatkozó jogszabályi rendelkezésekkel. Erre vonatkozólag ugyanis az 58/1974. sz. törvény 17. sz. 2. bekezdése a lakások és gazdasági melléképületek építéséhez szükséges telkek területének nagyságát falusi helységekben 200—250 m^2 nagyságban állapítja meg, s a 3. bekezdés pedig felhatalmazza a községi néptanácsi végrehajtó bürókat (bizottságokat), hogy az említett célra telkeket adjanak használatba az állampolgároknak a községek ügykezelésében levő állami tulajdonú területekből.

Bár az érvényben levő jogszabályok a személyi telektulajdon mértékét illetően kifejezetten nem tartalmaznak a fentieken túlmenően korlátozásokat, az lényegében a személyi szükségletek mértékére van korlátozva. Ennek megfelelően, egy természetes személy, illetőleg közös háztartásban élő család saját tulajdonában lakóház által elfoglalt vagy annak építése céljából csak egy telek lehet. E szabály ilyen formán nincs megfogalmazva, de következik bizonyos idevonatkozó rendelkezésekből.

Így, az mtsz-tagokat illetően, az alapszabály 6. sz. előírta, hogy a szövetkezet csak úgy juttathatott tagjának telket saját lakóház építésére, ha annak tulajdonában nem volt ilyen telek. Ugyancsak az mtsz tagokat illetően, de még általánosabb megfogalmazást találunk az alapszabály 5. sz.-ban, amelynek utolsó bekezdése kimondja: azok a szövetkezeti tagok, akik 800 m^2-nél nagyobb telekkel rendelkeznek, kötelesek azt — a közgyűlés által meghatározott határidőn belül —, elidegeníteni (amint erre az alábbiakban még visszatérünk, az elidegenítésre vonatkozó szabály ma már nem alkalmazható). A megszabott határidő lejárta után, amennyiben a tag nem tesz eleget az említett kötelezettségének, a szövetkezet értékesíthette a tag javára a kérdéses telket.

Általában a nem mtsz-tag természetes személyeket illetően ugyancsak megállapítható egy a fentiekhez hasonló szabály. A 4/1973. sz. törvény 56. sz. előírja, hogy amennyiben az állampolgárok bármilyen úton (öröklés, ajándékozás, házasság révén stb.) egy második lakást szereznek tulajdonukba, azok közül az egyiket kötelesek, egyéves határidőn belül, elidegeníteni. Amennyiben erre nem kerül sor, az egyik lakás a megyei vagy Bucuresti municipiumi néptanácsi végrehajtó bizottság határozata alapján, kártalanítás ellenében, az állam tulajdonába megy át. Bár itt kifejezetten nem esik szó a földről, nyilvánvaló, hogy a lakóház és udvar által elfoglalt teleknek ugyanaz a jogi sorsa, mint az épületnek, azzal a megjegyzéssel, amint azt az mtsz tagok esetében is leszögeztük, hogy a telek elidegenítésére vonatkozó rendelkezések (mint látni fogjuk) ma már nem alkalmazandók. A fentieket csak annak illusztrálására idéztük, hogy a törvényhozó bár nem kifejezetten, de mégis arra az álláspontra helyezkedett, hogy egy természetes személy, egyedül vagy családjával együtt, csak személyes szükségleteinek kielégítésére szolgáló egy telket tarthat meg tulajdonában.

Ezenkívül, a természetes személy vagy családja tulajdonában lehet még egy pihenőház (hétvégiház, nyaraló) által elfoglalt vagy ilyen ház építésére szolgáló telek. Erre a telekkategóriára ugyancsak vonatkoztak az elidegenítési kötelezettségre vonatkozó szabályok, amennyiben a személyes szükségleteket meghaladó egy ilyen telken kívül a tulajdonos vagy családtagja újabb ilyen telek tulajdonát szerezte meg.

Az eddigiekből következik, hogy a személyi földtulajdon mértékének meghatározásánál a személyes szükségletekből kell kiindulni. Ennek alapján csak olyan föld képezheti a személyi tulajdonjog tárgyát, amely az állandó tartózkodás céljára szolgáló lakóépülettel vagy idényjellegű tartózkodás céljára szolgáló pihenőházzal már be van építve, illetőleg amely a fenti célokra, az előírt rendezési szabályoknak megfelelően, beépíthető. A törvényes rendelkezésekre alapozódó ezen szabályként leszögezhető következtetés teljes összhangban van a személyi tulajdon fogalmára vonatkozó általánosan elfogadott tétellel, miszerint az a természetes személyek szükségleteinek kielégítésére szolgál (s általában az egyéni fogyasztási javakra vonatkozó tulajdont jelenti). Bizonyos értelmű különbséget mégis észlelhetünk az általában vett személyi tulajdon és a személyi földtulajdon között. Míg az általánosan fefogott személyi tulajdon tárgyainak elsődleges rendeltetése a személyes fogyasztás, és ezen javak általában a polgári forgalomban találhatók. Ebből következik, hogy a személyi tulajdon, kevés kivételtől eltekintve, általános vonásait véve alapul, *árutermészetű*, hiszen általában a társadalmi tulajdonban levő termelőeszközökkel megtermelt áruforgalomba kerülő termékekről van szó — addig a személyi földtulajdon tárgyának, tehát a beépített vagy beépíthető teleknek — amely tulajdonképpen nem kifejezetten személyes fogyasztás, hanem inkább személyes felhasználás céljára szolgál — *árujellege lényegében megszűnt.*

A szocializmus éveiben a személyi földtulajdon intézménye az ország alaptörvényében elő-

írt alkotmányos állampolgári jog gyakorlati érvényesüléseként alakult ki és vált általánossá. Ezzel párhuzamosan, éppen a személyi szükségletek kielégítésére szolgáló jellegét véve figyelembe, kialakultak ezen földtulajdonnak fent ismertetett jogszabályi korlátai. Sőt, ezen túlmenően, éppen árujellege megszűnésének előzményeként, a személyi tulajdonban levő földek megszűntek a polgári forgalom tárgyai lenni.

3. A személyi földtulajdon megszerzése és a vele való rendelkezés jelenlegi jogi szabályozását az 58/1974. sz. (fent idézett) törvényben találjuk meg. Ezek a rendelkezések az utolsó láncszemét képezik annak a jogszabálysorozatnak, amely kezdetben korlátozni, majd kiküszöbölni kívánta a spekulációs szándékú telekszerzést. A jelen körülmények között Romániában a telekspekuláció teljes egészében kizárt, ami ismételten aláhúzza a jogi szabályozásnak jelentős gyakorlati szerepét és közvetlen befolyását a társadalmi életre.

Az 58/1974. sz. törvény 30. sz. előírja, hogy a városi és falusi helységek beépíthető körzetében levő telkek megszerzése *csak törvényes öröklés útján történhet;* tilos ezeknek a telkeknek jogügyletek útján való elidegenítése vagy megszerzése. Ez azt jelenti, hogy a fentiekben ismertetett korlátok között minden természetes személy megtarthatja az idézett törvény megjelenéséig törvényesen szerzett személyes földtulajdonát, de az azzal való rendelkezési joga 1974, december 1-től megszűnt.

Az Alkotmány 37. sz.-ban előírt öröklési jog érvényesüléseként, a törvényes örökös (-ök) az egyéb vagyontárgyakkal együtt tulajdonjogot szerezhet a városi és falusi helységek beépíthető körzetében (belterületen) levő telekre is. Ugyancsak megszerezhető a személyi földtulajdon földcsere útján, ami természetesen nem új telektulajdon megszerzését jelenti, hanem egy adott telektulajdonnak más telektulajdon ellenében való megszerzését. A már idézett törvény 33. sz. 3. bekezdése a helységrendezési vázlatokban és részlettervekben előirányzott bármilyen épület vagy munkálat kivitelezése érdekében felhatalmazza a megyei, ill. Bucureşti municipiumi néptanácsi végrehajtó bizottságokat, hogy területiközigazgatási egységek ügykezelésében levő állami tulajdonú telkeket kicseréljenek természetes személyek tulajdonában levő telkekkel. Ilyen esetekben, a csere tárgyát képező telkeket a kisajátítási kártalanításra vonatkozó törvényes rendelkezések alapján becsülik fel. Amennyiben a telkek felbecsüléséből értékbeli különbség adódik, azt pénzben kell kifizetni. A személyi földtulajdon megszerzésének egy egészen sajátos módja ismeretes még, amely tulajdonképpen nem is tulajdonszerzés, hanem a meglevő földtulajdon joghelyzetének megváltozása. A mezőgazdasági, ill. kisipari termelőszövetkezetekbe belépő volt kisárutermelő paraszt vagy magán kisiparos lakó-, ill. pihenőháza és udvara által elfoglalt telekről van szó, amely a szövetkezeti taggá válásig magántulajdon tárgyát képezte, s amelynek tekintetében a továbbiakban a személyi tulajdonra vonatkozó jogszabályokat kell alkalmazni.

A beépített vagy beépíthető telkek polgári forgalomból való teljes kivétele nyilván számtalan elméleti és gyakorlati problémát vet fel. Ezek közül foglalkozni kívánunk azzal a kérdéssel, hogyan oldódik meg a föld jogi helyzete a lakó- vagy pihenőház elidegenítése esetén, valamint telek kisajátítására vonatkozó egyes kérdésekkel.

Az épületek elidegenítése esetén az azokhoz tartozó telek az állam tulajdonába megy át, megfelelő kártalanítás fizetése ellenében. Az épület új tulajdonosa tehát nem lesz az adott telek tulajdonosa is, hanem a szükséges telket az államtól személyi használatba kapja. Itt valójában *szükséges telekről* van szó, és nem okvetlenül elidegenített épülethez tartozó egész telekről. Ez azt jelenti, hogy az állam a tulajdonában levő földek természetes személyek általi használatára vonatkozó szabályoknak megfelelően juttat telket az épület új tulajdonosának, ami gyakorlatilag az 58/1974. sz. 8. és 17. sz. és a 4/1973. sz. törvény 4. sz. alkalmazását jelenti. Ezekszerint, a használatba adott föld nagysága a városi helységekben az adott zónától függően 100, ill. 150 m^2, a falusi helységekben pedig 200—250 m^2 lehet. Ezen előírt határoktól eltekinteni csakis az adott telek konkrét helyzetétől függően lehetséges, vagyis akkor, ha az esetleges többlet telket más célra felhasználni semmiképpen sem lehetséges. Az állam az adott telket az új épülettulajdonosoknak az épület fennállásának időtartamára juttatja használatba, évi használati díj fizetése ellenében.

A városi és falusi helységek beépíthető körzetében a természetes személyek tulajdonában (és használatában) levő telkek, a tulajdon (vagy használat) természetétől függetlenül a helységrendezési szabályoknak vannak alávetve. Ennek megfelelően, tiszteletben kell tartani az építkezésre, épületek tatarozására, kiegészítésére vagy lebontására vonatkozó szabályokat, az utca rendezési és terek szabályozására vonatkozó törvényes előírásokat[4] stb.

A természetes személyek tulajdonában levő beépített vagy be nem épített területeket, amelyek a helységek beépíthető körzetében vannak, közérdekű munkák kivitelezésére *ki lehet sajátítani* méltányos kártalanítás fizetése ellenében. Ami az 58/1974. sz. törvény hatálybalépése előtti szabályozásból hiányzott, és így sok vitára adott okot, az annak megállapítása, hogy mi értendő közérdeken. E fogalom nyilvánvaló tartalmán túlmenően, az 58/1974. sz. törvény 34. sz. kimondja, hogy közérdeket képez olyan parcellák létesítése is, amelyeket a néptanácsi végrehajtó

[4] Ld. az 1975. november 20-án a városi és falusi helységek utca hálózatának rendezéséről, tervezéséről és megvalósításáról szóló törvényt.

bizottságok (községek esetében — bürók) az állampolgároknak lakásépítésre utalnak ki használatba a helységrendezési vázlatoknak és részletterveknek megfelelően. Ezen rendelkezéssel lezárultak azok a viták, amelyek a kisajátítandó tulajdonos részéről indultak el azzal az indoklással, hogy a más állampolgár részére juttatandó földhasználat nem tekinthető közérdeknek.

Az eddigiek alapján leszögezhetjük, hogy az 58/1974. sz. törvénybe foglalt rendelkezések alkalmazása eredményeként lényegileg megszűnt a telekforgalom és a személyi földtulajdon gyakorlatilag elveszítette eddigi jelentőségét. A személyi földtulajdon ezen tárgyai fokozatosan állami tulajdonná válnak, a szocialista állam pedig, jelentéktelen díj ellenében, azokat a természetes személyek használatába adja mindaddig, amíg az épület fennáll. A lakó- vagy pihenőház további elidegenítése esetén pedig *az adott földhasználat tovább száll az új épülettulajdonosra, az adás-vételi (vagy egyéb) szerződés megkötése eredményeként.*

Az ingatlan-nyilvántartásra vonatkozó esedékes reformok következtében, a személyi tulajdonban levő telkek nyilvántartása tekintetében jelenleg nincs egységes rendszer. Az ország egy részében telekkönyvi nyilvántartás (Erdély, Bánát, Észak-Moldova), másik részében pedig be- és átírási nyilvántartó könyvek léteznek. Az 59/1974. sz. törvény 75. sz. szerint az ingatlan-nyilvántartási rendszernek földkataszterrel történő megszervezését és a létesített dologi jogok nyilvántartási és harmadik személyekkel szembeni érvényesítés érdekében való bejegyzési eljárást külön törvény szabályozza majd. Annyi bizonyos, hogy az egységes nyilvántartást az általános földkataszter valósítja meg, amely — az 59/1974. sz. törvény 37. sz. szerint — a Románia Szocialista Köztársaságban levő egész földalap általános és kötelező nyilvántartási rendszere, tekintet nélkül a területek birtokosaira és rendeltetésére. Az általános földkatasztert a megyei kataszteri és területszervezési hivatalok állítják össze és vezetik községenként, városonként és municipiumonként. Az általános földkataszter révén megvalósul a telkek és az épületek által elfoglalt területek felmérése, valamint a kataszteri térképek, helyrajzok és nyilvántartó könyvek összeállítása, a birtokosoknak és a jogcímüknek bejegyzése, valamint a területekre vagy az épületekre létesített dologi jogokra vonatkozó jogügyletek bejegyzése a nyilvánosság és harmadik személyekkel szembeni érvényesíthetőség biztosítása érdekében. Az általános földkataszter dokumentumaiba a tulajdonjogra vonatkozó törvényes szabályoknak megfelelően, bejegyzik a személyi tulajdont képező területeket és épületeket is.

*

A föld — függetlenül tulajdoni helyzetétől és gazdasági rendeltetésétől — az egész nép java, amely minden emberi tevékenység számára nélkülözhetetlen. A nemzetgazdaság fejlődésének mértékében minden tevékenységhez egyre nagyobb földterületekre van szükség, amivel egyidejűleg növekszik a lakosság mezőgazdasági termékek, élelmiszerek iránti igénye is. Minthogy az ország földalapjának területe korlátozott, tulajdonságai pedig különfélék, annak teljes és ésszerű felhasználására van szükség. Ezt az általános célt szolgálják azok az intézkedések is, amelyek az ország területének és helységeinek rendezését a Román Kommunista Pártnak a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtésére irányuló politikája alapján valósítják meg, hozzájárulva a dolgozók anyagi és szellemi jólétének szüntelen növeléséhez, az élet- és munkakörülmények tudományos, ésszerű és harmonikus megszervezéséhez. Az RKP X. kongresszusa és 1972. évi Országos Konferenciája jelölte ki a terület- és helységrendezés fő célkitűzéseit és irányait, amelyek hivatottak biztosítani az ország területének, az összes területi-közigazgatási egységnek a harmonikus megszervezését és hozzájárulni a termelőerők ésszerű és kiegyensúlyozott elosztásához a gazdasági hatékonyság szempontjainak a társadalmi szempontokkal való szerves egybekapcsolása alapján, biztosítani a városok és falvak tervszerű szervezését és rendezését az általános gazdasági és társadalmi haladással összhangban. A párt XI. kongresszusán elfogadott program egyértelműen leszögezi, hogy a településrendezési törvény előírásainak gyakorlatba ültetése alapján a jövőben korlátozzuk a városokon és falvakon beépített területeket, pontos szabályok alapján ésszerűbben kihasználjuk az ipari és mezőgazdasági tevékenység bővítésére szánt földalapot. A program továbbá előírja, hogy a városok rendezésénél szem előtt tartjuk a legmegfelelőbb épületsűrűség megvalósításának szükségességét, a községek és falvak rendezésénél a gazdaságilag erős, közművesítési, egészségügyi, kulturális és kereskedelmi szempontból jól ellátott központok megszervezésének elengedhetetlenségét. Ezen célkitűzések megvalósítása viszont elképzelhetetlen az előzőekben ismertetett, a személyi földtulajdonra vonatkozó intézkedések megvalósítása nélkül.

Lupán Ernő

JOGIRODALOM

Németh János: Rendkívüli perorvoslatok a magyar polgári eljárásjogban*

I. A napjainkban megjelenő polgári eljárásjogi monográfiák jellemző vonása — idehaza és külföldön egyaránt — az, hogy a szerzők művükben egy-egy eljárásjogi intézményt állítanak vizsgálódásuk középpontjába, és kutatásaik a választott intézményre, valamint az azzal összefüggő rokonjelenségekre összpontosulnak. Nem kivétel ez alól Németh János egyetemi docens „Rendkívüli perorvoslatok a magyar polgári eljárásjogban" című könyve sem.

II. A szerző 29,4 ív terjedelmű tanulmányának témája — amiként erre a bevezetés rámutat —: a szocialista magyar polgári eljárásjog rendkívüli perorvoslatai, vagyis azok a perorvoslatok, amelyek a törvényességnek és az igazságosságnak meg nem felelő *jogerős* bírósági határozatok ellen vehetők igénybe. A témával való foglalkozás szükségességét nemcsak *a perorvoslatok általános jelentősége* indokolja, hanem az a körülmény is, hogy a rendkívüli perorvoslatok áttörik az eljárásjog egyik centrális jelentőségű jogintézményét, *a jogerőt.*

Mint ismeretes, a rendkívüli perorvoslatok tárgyköréből mind a magyar, mind a külföldi szocialista polgári eljárásjogi irodalomban eddig csupán részfeldolgozások készültek. Ezek a munkák többnyire az egyes rendkívüli perorvoslatok hatályos törvényi szabályozásának kifogásolható és hiányos voltára mutattak rá, anélkül azonban, hogy a rendkívüli perorvoslatok *elvi alapjait* részletesen vizsgálták volna. A szerző a könyvében ezt a hiányt pótolja, ami azért is nagy jelentőségű, mert az elvi alapok helyessége vagy helytelensége döntő mértékben hat ki a rendkívüli perorvoslatokra vonatkozó jogalkotásra és jogalkalmazásra.

A rendkívüli perorvoslatok elméleti alapkérdéseinek a vizsgálata mellett, illetőleg annak eredményeként, Németh János egész sor olyan javaslatot is kifejt, amelyek minden bizonnyal elősegítik majd az e témakörbe tartozó jogintézményekkel kapcsolatos jövőbeli kodifikációt, valamint azoknak a problémáknak a helyes megoldását, amelyek a bírósági gyakorlatban felmerülnek.

A könyv három részből áll, s ezek összesen kilenc fejezetet tartalmaznak. A két fejezetre tagolt első részben *a rendkívüli perorvoslatok általános jellemzéséről* van szó. Először a perorvoslat, ezt követően pedig a rendkívüli perorvoslat fogalmát határozza meg a szerző, vázolva és egyben kritikailag elemezve azokat az ellentétes álláspontokat, amelyek a perorvoslat fogalmi meghatározását illetően, a burzsoá és a szocialista magyar polgári eljárásjog irodalmában fellelhetők.

Az ugyancsak két fejezetet magában foglaló második részben a jogerős ítélet és végzés ellen egyaránt igénybe vehető rendkívüli perorvoslatok, a határozat kijavítása, illetőleg kiegészítése iránti kérelmek vizsgálatára kerül sor, különös tekintettel alkalmazásuk körére és elbírálásuk módjára.

A rendkívüli perorvoslatok közül a legjelentősebb a perújítás, mellyel csak a jogerős ítélet vagy az egyéb ítélethatályú határozat támadható meg. Ezt a jogintézményt tárgyalja a könyv öt fejezetből álló harmadik része. A perújításnál főként azokkal az elméleti és gyakorlati szempontból nem kellően tisztázott kérdésekkel foglalkozik, amelyek törvényi szabályozásának megfelelő kialakítása a szocialista törvényesség és igazságosság érvényesülésének fokozottabb biztosítása érdekében indokolt lenne.

III. A kitűnő szerkezeti felépítésű könyv tartalmi körülhatárolása után a recenzió írójának nem lehet más kötelessége, minthogy arra vállalkozzék: egyfelől bemutassa a mű szerzőjének leglényegesebb tudományos megállapításait és legfontosabb kodifikációs javaslatait, másfelől ne hallgassa el azokat a gondolatait, megjegyzéseit vagy olykor talán ellenvetéseit sem, amelyek a könyv gondos tanulmányozása közben vetődtek fel benne. A továbbiakban a — magyar szocialista polgári eljárásjog tudományában kiemelkedő jelentőségű — mű ismertetésénél ezt a kettős szempontot követjük.

1. A rendkívüli perorvoslat fogalmi meghatározásáról szóló I. fejezetben a szerző meggyőzően fejti ki, hogy a rendkívüli perorvoslat fogalma csak egy nála tágabb fogalom alá rendelve határozható meg helyesen. Ez a tágabb fogalom pedig nem más, mint a *perorvoslat* fogalma. Miután a szerző — hatalmas hazai és külföldi irodalmi tájékozottsággal — bemutatja a perorvoslat fogalmának meghatározását és az annak kialakulására ható alapvető tényezőket, így elsősorban a jogviszonyelméletet, továbbá a polgári per céljáról és különösen a cél megvalósítási módjáról vallott felfogásokat, előbb a burzsoá magyar polgári perjogban, majd a szocialista magyar polgári eljárásjogban, ő maga a polgári eljárásban a perorvoslatnak a következő fogalmi meghatározását adja: *perorvoslat az a bírósághoz intézett kérelem, amely a polgári peres eljárás során hozott, illetőleg azzal azonosnak minősülő, a törvénynek meg nem felelő vagy meg nem felelőnek vélt bírósági határozat ellen irányul, abból a célból, hogy az okozott jogsérelem egy újabb bírósági határozat által, közvetlenül a sérelmezett határozatra visszaható módon megszüntetésre kerüljön.*

Németh János a könyvében a perorvoslat *jogi természetét* különböző szempontok alapján értékeli. A perorvoslatot a *célja* szempontjából, a polgári peres eljárás során hozott, s a törvénynek meg nem felelő bírósági határozatok folytán keletkezett jogsérelmek, joghátrányok elhárítása *eszközének*, egyben a szocialista törvényesség és az objektív igazság érvényesülése *biztosítékának* tekinti. A perorvoslatra jogosult személyek *alanyi joga* szempontjából olyan perbeli cselekményként fogja fel a perorvoslatot, amelynél az alanyi jogosultságnak az „ellentételeként" a bíróságot *kötelezettség* terheli. A perorvoslat jogi természetének az ilyen fajta meghatározása — a szerző helyeselhető álláspontja szerint — természetesen feltételezi a pernek *jogviszonyként* történő felfogását, amely különben ismert a szocialista polgári eljárásjog tudományában is.

* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1975.

A szerző a perorvoslat fogalmának az általa helyesnek tartott meghatározását követően, a rendkívüli perorvoslat fogalmát az alábbiak szerint definiálja: a polgári eljárásban *rendkívüli perorvoslatnak minősül az a bírósághoz intézett kérelem, amely a polgári peres eljárás során hozott, illetőleg azzal azonosnak minősülő, a törvénynek meg nem felelő vagy meg nem felelőnek vélt jogerős bírósági határozat ellen irányul abból a célból, hogy az okozott jogsérelem egy újabb bírósági határozat által, közvetlenül a sérelmezett határozatra visszaható módon megszüntetésre kerüljön.*

2. A II. fejezet a Pp-ben szabályozott rendkívüli perorvoslatokat tárgyalja. A szerző abból a megállapításból indul ki, hogy a szocialista magyar polgári eljárásjog irodalmában — az egymástól bizonyos fokig különböző perorvoslati fogalmaknak megfelelően — nincs teljes egység arra nézve, hogy a Pp-ben szabályozott jogintézmények közül melyek tartoznak a rendkívüli perorvoslatokhoz és melyek nem. Általánosnak mondható az a felfogás, amely az *igazolást*, a *határozat kijavítását* és *kiegészítését*, valamint a *perújítást* rendkívüli perorvoslatnak tekinti. A törvényességi óvást a szerző kizárja a perorvoslatok köréből; ezt az álláspontját azzal indokolja, hogy a törvényességi óvás és a perorvoslat *célját* és ezzel összefüggésben *eredményét* tekintve, különbözik egymástól. (Itt említem meg, hogy Németh János a későbbiek során, más témát vizsgálva, egyetért azzal a javaslattal, amelynek lényege, hogy a törvényességi óvás jogcímei közül mellőzni kellene az ebben az összefüggésben fölöslegesen nagyon sok vitára alkalmat adó „megalapozatlanság" ismérvét és csupán a törvénysértés egyértelmű eseteire kellene a szabályozást korlátozni (132. old.).

Az igazolási kérelemnek perorvoslatként való felfogásával a szerző nem ért egyet, tekintettel arra, hogy ez a mulasztás jogkövetkezményeinek az elhárítására szolgáló jogintézmény és a perorvoslat általa adott fogalmi meghatározásába nem illik bele. Véleménye szerint a perújítás, valamint a határozatok kijavítására és kiegészítésére irányuló kérelem számítható a rendkívüli perorvoslatok közé, ezért a további vizsgálat során már csak ezeket veszi figyelembe.

3. A határozat kijavítása iránti kérelemről szóló III. fejezet először a jogintézmény fogalmi meghatározását adja meg. Eszerint a határozat kijavítására irányuló kérelem olyan perorvoslatként határozható meg, amely a bírósági határozat *technikai jellegű hibáinak*, s az ezek következtében előálló jogsérelemnek az elhárítását kívánja biztosítani. A fogalmi meghatározás után bemutatásra kerül a határozat kijavítása iránti kérelem jogintézményének kialakulása és fejlődése a magyar polgári perjogban, majd pedig a határozat kijavítása iránti kérelem *alapjának*, a *benyújtásra jogosultak körének*, a határozat kijavítása iránti kérelem *tárgyának* és végül a kijavítás elrendelése *idejének* és *módjának* a vizsgálata következik.

A határozat kijavítása iránti kérelem a különböző határozati fajták ellen, s azoknak bármely része ellen irányulhat.

Figyelmet érdemel a szerzőnek az a javaslata, mely szerint kívánatos volna a Pp jövőbeli szabályozása során a törvénybe az *„ítéleti tényállás"* kijavítására szolgáló jogintézményt felvenni, ugyanis az ítéletnek az ilyen jellegű hibái leggyszerűbben és leggyorsabban annak a bíróságnak a részéről háríthatók el, amely azokat elkövette.

A szerző — ebben a művében is jelezve már újabb kutatási területét — rámutat: annak érdekében, hogy a bírósági határozatban minél kisebb számban forduljanak elő azok a hibák, amelyeket a Pp 224. §-ának (1) bekezdése a határozat kijavítása iránti kérelem alapjaként jelöl meg, s ennek megfelelően e perorvoslat igénybevételére minél ritkábban kerüljön sor, módosítani, pontosabban *korszerűsíteni* kell a jegyzőkönyvvezetés és a bírósági határozatok írásbafoglalásának jelenlegi módszereit és szükséges az ilyen fajta munka feltételeinek a további javítása is. E feladatok gyakorlati megvalósítása terén a bírósági eljárásban és ügyvitelben az eddiginél nagyobb mértékben kell alkalmazni a kor követelményének megfelelő technikát.

4. A IV. fejezet a határozat kiegészítése iránti kérelemmel foglalkozik. E fejezet belső szerkezeti tagoltsága hasonlóképpen épül fel, mint a III. fejezeté. Ennek megfelelően, a téma tárgyalása a határozat kiegészítése iránti kérelem fogalmi meghatározásával kezdődik, a jogintézmény történeti kialakulásának és fejlődésének az ismertetésével folytatódik, majd a határozat kiegészítése iránti kérelem *alapjának*, a *benyújtására jogosultak körének*, *tárgyának*, az *előterjesztés határidejének* és *módjának*, befejezésül pedig a határozat kiegészítése iránti kérelem *elbírálásának* és a *kiegészítés foganatosításának* a vizsgálatára kerül sor.

A törvény csak a „perköltség viselése" felőli bírósági rendelkezés hiányát jelöli meg oly okként, amelynek alapján lehetőség nyílik a határozat kiegészítésére, az azonban — miként Németh János helyesen fejti ki — értelemszerűen megállapítható, hogy ez alá az ok alá esik az a hiányosság is, mikor a bíróság a perköltség ki által történő viselése felől döntött ugyan, de nem határozta meg a perköltség összegét. Álláspontja szerint helyes lenne a Pp szövegét [225. § (1) bek.] megfelelően kiegészíteni.

A jelenlegi szabályozást a szerző abból a szempontból is megváltoztatásra szorulónak tartja, hogy — a névviselés mint speciális eset kivételével — a jogerős határozat kiegészítésére, mind hivatalból, mind kérelemre csak a határozat jogerőre emelkedésétől számított meghatározott, nem túl hosszú időn belül kerülhessen sor.

A különböző kiegészítő határozatok (ítélet, meghagyás stb.) meghozatalánál a bíróság a hivatalbóli kiegészítés lehetősége következtében túlterjeszkedhet a kérelem és ellenkérelem korlátain.

5. Az V. fejezet rendkívül mélyrehatóan — a jogtörténeti kutató alaposságával — vizsgálja a perújítás kialakulását és fejlődését a magyar polgári perjogban. A jogintézmény fejlődéstörténetének izgalmas útját végig kíséri a korai, a fejlett, a késői, majd a hanyatló feudalizmus időszakában és a burzsoá polgári perjogban. Ez a fejezet a jogtörténészek különös érdeklődésére tarthat számot.

6. A VI. fejezet témája: a perújítás alapja. Mindenekelőtt a bírósági ítélet megalapozottságának követelményét elemzi a szerző és nagyon érdekes módon megkülönböztetést tesz az ítélet *abszolút* és *relatív* megalapozottsága között. Az ítélet abszolút megalapozottságának a követelménye lényegileg azt jelenti, hogy a bíróság által megállapított tényállásnak azonosnak kell lennie az ügy valóságos tényállásával (objektív igazság) és a valóságnak megfelelő és bizonyított tényállásból helyes következtetésre kell jutnia a bíróságnak a vitás jogviszony (követelés) minősítése tekintetében. Ezzel szemben az ítélet relatív megalapozottságának a követelménye azt jelenti, hogy a bíróság által megállapított tényállásnak tartalmaznia kell mindazokat az adott jogvita eldöntésére nézve releváns tényállási elemeket, amelyek az ítélet meghozatalakor a bíróság előtt, annak legaktívabb tevékenységét feltételezve ismertek lehettek, s ezekből az elemekből kialakult és a rendelkezésre álló bizonyítékokkal kellően bizonyított irányadó tényállásból kell a bíróságnak helyes következtetést levonnia a vitás jogviszony minősítése tekintetében. A szerző nézete szerint, megalapozatlannak az objektíve meg nem alapozott ítéletet kell tekinteni, függetlenül attól, hogy a bíróság szempontjából azok szubjektíve megalapozottnak tekinthetők-e vagy sem.

A perújítás alapjaként a Pp — logikus következményeként annak, hogy e perorvoslat döntő mértékben az ítéleti tényállás korrigálására vagy kiegészítésére irányul — főként ténybeli természetű okokat jelöl meg. Ezekkel az okokkal a továbbiakban a szerző a törvényi sorrendnek megfelelően foglalkozik.

A legteljesebb mértékben egyet kell érteni azzal az álláspontjával, mely szerint a Pp 260. §-a (1) bekezdésének a) pontja alapján csak akkor volna helyes engedélyezni a perújítást, ha a fél az általa felhozott okot az alapperben *saját hibáján kívül* nem érvényesítette, vagyis a jóhiszemű eljárás elvét az objektív igazság követelményével összhangba kellene hozni. Egy ilyen szabály ugyanis — azáltal, hogy jobban ösztönözné a feleket a peranyagnak az alapperben való koncentrálására, mint a rosszhiszemű pervitel jelenlegi szankciói — a jogviták végleges elintézésének meggyorsítását eredményezhetné.

Bár a Pp — folytatja a szerző az erre a törvényhelyre vonatkozó gondolatmenetét — nem tartalmaz olyan kifejezett rendelkezést, amely tiltaná az alapperbeli jogerős ítélet meghozatala után keletkezett tények, bizonyítékok, jogerős bírói vagy más hatósági határozatok perújítási okként való figyelembevételét, s ilyen értelemszerű következtetés a 260. § (1) bekezdésének a) pontjában használt feltételes módból sem vonható le, mégis a jogerős ítélet utáni *tényeknél* ilyen álláspontot kell elfogadni.

A perújítás alapjaként nem tartja figyelembe vehetőnek azokat az új bizonyítékokat, illetőleg jogerős bírói vagy más hatósági határozatokat sem, amelyek az alapper jogerős befejezése utáni új tényekre vonatkoznak.

Ami az alapperbeli jogerős ítéletet *megelőzően keletkezett tényekre* vonatkozó bizonyítékokat, illetőleg jogerős bírói vagy más hatósági határozatokat illeti, az a véleménye, hogy az ilyen tények tekintetében a bizonyítékok, illetőleg a jogerős bírói vagy más hatósági határozatok perújítás alapjául szolgálhatnak, akár relatíve, akár objektíve újak.

A kedvezőbb határozat hozatalának lehetőségét nem csak az ügy érdemét, hanem egyéb kérdéseket — pl. a perköltséget — is tekintve kell vizsgálnia a bíróságnak.

Meghatározott esetekben a perújítás és az új per konkurrenciájának a lehetősége — különböző indokokra tekintettel — fennáll, noha az alapul szolgáló el nem bírált tény az alapperbeli jogerős ítélet meghozatalát megelőzően már megvolt. Ilyen kivétellel állunk szemben a nyugdíj iránti igénnyel kapcsolatos perekben hozott jogerős ítélet esetén. Fennáll a perújítás és az új per konkurrenciájának a lehetősége a jogerős bírósági egyezség esetén is, valamint az apaságot jogerősen megállapító ítéletnél, olyankor, amikor a megtámadás alapja az alapperben el nem bírált ama tény, amely az alapperbeli jogerős ítélet meghozatalát megelőzően már megvolt.

A szerző minden olyan jogerős ítélet vagy ítélethatályú határozat esetén, melynél a perújítás kizárt, szükségesnek tartaná annak törvényi szabályozását, hogy a Pp 260. §-a (1) bekezdésének c) pontja alapján történő perújításnál a perújítás kizártságára vonatkozó rendelkezések nem vehetők figyelembe.

Megfontolandónak tartja a perújítás lehetőségének biztosítását a felek számára a jogerős ítélet ellen a bíróság olyan *anyagi jogi tévedése miatt*, melynek következtében valamelyik fél *jelentős* sérelmet szenvedett, s annak érdekében, hogy ilyen okra való hivatkozással e rendkívüli perorvoslatot a jogosultak minél kisebb számban vegyék alaptalanul igénybe, a szankciók szigorítását javasolja. Abban az esetben, ha a bíróság anyagi jogi tévedése miatt a jogalkotó mégsem engedné meg a perújítás igénybevételét a jogerős ítélet ellen, akkor a szerző nézete szerint, legalább a törvényességi óvás felekre kiterjedő hatályát meghatározó határidő és a perújítás objektív határidejének összhangba hozatalára volna szükség, hogy az anyagi jogi tévedés vagy az ítéleti tényállás megalapozatlansága következtében előállott jogsérelem orvoslásának végső határideje egybeessék.

Kellően alátámasztott és meggyőző az az érvelés, mely szerint lehetővé kell tenni a perújításra jogosultaknak, hogy a majd törvényileg meghatározott lényeges eljárási szabálysértések miatt perújítással élhessenek a jogerős ítélet ellen, függetlenül attól, hogy az adott szabálysértések milyen hatást gyakoroltak a megtámadott jogerős ítélet érdemére, hiszen nem a „helyességről" vagy az „igazságról" van itt szó, hanem a szabályok megsértésének puszta tényéről, melyek fennállását a jogalkotó a cselekmény érvényessége feltételének tekinti. A szerző szerint ilyen perújítási okként jöhetne számításba az a körülmény, hogy a perújítással megtámadni kívánt ítéletet hozó bíróság nem volt szabályszerűen megalakítva, illetőleg az ítélet meghozatalában olyan bíró vett részt, akivel szemben a törvény értelmében kizáró

ok állt fenn. Ugyancsak perújítási oknak kellene a Pp-be felvenni azt, ha az eljárásban részt vevő felek valamelyikének nem volt perbeli jogképessége, vagy a bíróság ítéletével elbírált követelés idő előtti, illetőleg — az elévülés esetét ide nem értve — bírói úton nem érvényesíthető. A lényeges eljárási szabálysértésekre való hivatkozással indokoltnak mutatkozik a perújítás lehetőségének biztosítása, ha a perbeli cselekvőképességgel nem rendelkező félnek a törvényes képviselőjét mellőzte a bíróság az eljárás során, ha valamelyik fél nevében harmadik személy meghatalmazás nélkül járt el a perben, ha a bíróság joghatósága ki volt zárva, vagy olyan ügyben hozott érdemi döntést, amely nem tartozik bírósági útra, valamint a bíróság ítéletének a kereseti kérelmen, illetőleg az ellenkérelmen való túlterjeszkedése esetében.

7. A VIII. fejezet a perújításra jogosultak körét veszi szemügyre. A Pp — eltérően a Be-től — nem tartalmaz kifejezett rendelkezést arra nézve, hogy kiket kell perújításra jogosultaknak tekinteni. Csupán közvetett módon derül ki a törvény rendelkezéseiből, hogy a felek és az ügyész jogosultak perújításra. *Aktív perújítási legitimációval* azok rendelkeznek, akik az alapperbeli ítéletnek olyan részét kívánják megtámadni, amely rész az alapperbeli ügyet reájuk kiterjedő kihatással jelentette ki eldöntöttnek, míg a *perújítás passzív legitimáltja* az ítélet ugyanezen részének minden többi érdekeltje.

A perújítási jogosultság érvényesítése a felperes és az alperes, de egyéb perújításra jogosítottak részéről is — miként a szerző erre utal — történhetik közvetlen és közvetett módon. Közvetlen módon történik akkor, ha a jogosított saját maga terjeszti elő a perújítási kérelmet, közvetett módon pedig akkor, ha képviselőjével végezteti el ugyanezt (199. és 214. old.). Úgy gondoljuk, hogy ez a megkülönböztetés felesleges, mert a képviselő által előterjesztett perújítási kérelem folytán is a perújításra jogosított személy válik közvetlenül jogosulttá, illetve kötelezetté, hiszen a képviselő a perújítási kérelmet a képviselt fél nevében terjeszti elő, jogi értelemben vett közvetettségről tehát nincs szó.

A szerző szükségesnek tartana egy olyan törvényi rendelkezést, amely kifejezetten kimondaná, hogy az anyagi jogi jogutód a perújítási kérelem benyújtásával egyidejűleg is kérheti perbeli jogutódként való elismerését, és amely az ilyenkor követendő eljárást is szabályozná.

A beavatkozót — a szerző véleménye szerint, a Pp kommentárban kifejtett állásponttól eltérően — önálló perújítási határidő illeti meg, perújítási jogosultságának érvényesítése e tekintetben nem esik korlátozás alá, hiszen a Pp 57. §-ának (1) bekezdésében biztosított jogainak csorbítását jelentené, amelyre pedig törvényi rendelkezés nincs.

8. A VIII. fejezet címe: „A perújítás tárgya". A Pp 260. §-ának (1) bekezdése — látszatra kivételt nem tűrően — úgy dönti el a kérdést, hogy perújítást csak jogerős bírósági ítélet ellen enged. A Pp-nek más rendelkezései, valamint egyéb jogszabályok viszont — kifejezetten vagy értelemszerűen — biztosítják az ítéleten kívüli más jogerős bírósági döntések ellen is a perújítás lehetőségét. E tény figyelembevételével a szerző az ítéletet és az egyéb bírósági döntéseket — mint a perújítás tárgyát — elkülönítve vizsgálja. A perújítással megtámadható jogerős ítéletek körének *pozitív* körülírása után — a teljességre való törekvés végett — a kört *negatív* módon is körülhatárolja, azaz részletesen foglalkozik a perújítás kizártságával. A házassági perben hozott jogerős ítéletek elleni perújítás kizártságával kapcsolatos igen érdekes fejtegetéseit a szerző úgy foglalja össze, hogy *a)* kizárt a perújítás a házasságot érvénytelenítő, felbontó, valamint a házasság nemlétezését megállapító ítélet ellen — az érvénytelenítés, a felbontás és a nemlétezés kérdésében; *b)* általában nem kizárt, megengedett a perújítás a házasság érvényességét és létezését megállapító, valamint a házasság felbontása, érvénytelenségének, érvényességének, létezésének és nemlétezésének megállapítása iránti keresetet elutasító ítélet ellen — a per fő tárgya tekintetében is.

A jogerő-hatással járó ítélethatályú bírósági határozatok, amelyek a perújítással való megtámadás szempontjából számításba jöhetnek, a következők: a büntető bíróságnak a polgári jogi igény érdemében döntő jogerős végzése; a jogerős végzéssel jóváhagyott egyezség; a jogerős fizetési meghagyás; a törvényességi határozat és a jogerős bírósági meghagyás.

9. A kötetet záró IX. fejezet a perújítási eljárást tárgyalja. A perújítási kérelemnek — egyebek között — tartalmaznia kell a perújítás alapjául szolgáló tényeket és azok bizonyítékainak megjelölését. A szerző helyteleníti azt az álláspontot, amely az alapperben el nem bírált, de elkésetten felhozott tények és bizonyítékok *perújítási okként*, illetőleg *bizonyítási eszközként* való felhasználhatóságát azonosítja. Véleménye szerint ugyanis *csak perújítási okként nem lehet* figyelembe venni az elkésetten felhozott tényeket és bizonyítékokat, de a perújítás sorsára befolyást gyakorló *bizonyítási eszközként* igen, hiszen ez kifejezetten következik a Pp. 6. §-ának (1) bekezdésében foglalt rendelkezésekből.

A perújítási határidővel összefüggésben figyelmet érdemlő gondolat az, hogy egyes kivételes esetekben indokoltnak mutatkoznék az objektív perújítási határidőnek az abszolút kizárólagosságán lazítani, mint ahogy az más államok törvényi szabályozásában is tapasztalható.

Németh János álláspontja szerint a Pp 261. §-a (2) bekezdésének olyan értelmű megváltoztatása szükséges, hogy az ügyész részére nyitva álló szubjektív perújítási határidőt attól az időponttól kell számítani, amikor ő a perújítási okról tudomást szerez. Ebben a kérdésben a szerző és e sorok írója már korábban kifejtették egymással ellentétes nézetüket, most a szerző okfejtésének újabb elolvasása sem kényszerített saját álláspontom feladására.

A szerző — a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának egy 1955-ből származó állásfoglalására hivatkozással (LB PK 172. BH 1955/11) — lehetségesnek tartja a perújítási kérelemnek a Pp 130. §-a (1) bekezdésének i) pontja alapján történő, tárgyaláson kívüli elutasítását. Mint ismeretes, erre

a kérdésre vonatkozóan a Legfelsőbb Bíróság — a szerző kéziratának nyomdába adását követően — úgy foglalt állást, hogy a perújítási kérelmet nyilvánvaló alaptalanság okából tárgyalás kitűzése nélkül nem lehet elutasítani.

IV. Az ízléses kiállítású, élvezetes stílusban megírt műnek ez a vázlatos ismertetése is talán érzékelteti valamelyest azt a rendkívüli gondolat-gazdagságot, amelyet a szerző — igen széles körű hazai és külföldi jogirodalmi tájékozottsága alapján (ha nem tévedtem a számolásban, 453 forrásmunkára hivatkozik) — felvonultat. A könyv *hasznosságát* és *használhatóságát* igazi „Németh" alapossággal összeállított irodalommutató, jogszabálymutató, az ítélkezési gyakorlat mutatója (ebben nagyon sok a saját gyűjtésű, a Bírósági Határozatok-ban meg nem jelent anyag), névmutató és tárgymutató segíti elő.

Szerb Antal szerint azok a legrokonszenvesebb könyvek, amelyek nem műtárgyak, hanem használati cikkek. Biztos vagyok benne, hogy Németh János műve ilyen könyv, amelyet az elmélet és a gyakorlat területén működő jogászok egyaránt sűrűn fognak kézbe venni, minden olyan esetben, amikor a rendkívüli perorvoslatokkal összefüggésben vetődik fel problémájuk.

A német nyelvű tartalomjegyzék lehetőséget kínál arra, hogy a könyvre külföldön is felfigyeljenek. Kár, hogy a kötet a tartalomjegyzéket csak egy idegen nyelven közli.

Schelnitz György

*Ruszoly József: A választási bíráskodás története Európában**

A szerző a magyar választási bíráskodás történetéről készülő munkája bevezetésének szánja ezt az európai áttekintést. Nehéz feladatra vállalkozott, mert a téma elméleti kidolgozását 40 évvel ezelőtt elvégezte Goltner Dénes, aki maga is adott európai áttekintést, mint azt szerzőnk becsületesen be is ismeri. A jelen dolgozatban újdonság az, hogy nem elméleti és politikai, hanem történeti oldaláról fogja meg a kérdést, a fejlődést kívánja érzékeltetni. Azt is elismeri a szerző, hogy nem önálló levéltári kutatásokat végzett, főleg a Goltner által is hivatkozott munkákat nézte át újra, és dolgozta fel új szempontból. Tényleg a bibliográfiájában hivatkozott 87 munkából csak Charnay-nak két francia dolgozata, O'Leary könyve, Oppermann, Pincenoni műve és Mosler Hermannak egy összeállítása az alkotmány-bíráskodásról, kelt Goltner könyve után. Vizsgálataiban is csak második világháborúig megy el a szerző, bár egy-egy mellékmondatban megemlíti pl. az 1958-as de Gaulle-féle francia alkotmány új választási bíráskodási szisztémáját, mely szakít a több mint másfél évszázados francia rendszerrel.

Előbb az angol, majd a francia, végül a német választási bíráskodás fejlődését mutatja be, záradékul ad egy kis európai áttekintést, nagyjából azon az alapon, hogy a három nagy rendszer közül hol, melyiket, milyen módosításokkal vették át. Csak a svéd rendszernek szentel egy külön fél oldalt.

Mindenütt a feudális rendi gyűlések választási igazolásaiból, illetve a megtámadott mandátumok ügyében való bíráskodásból indul ki, és főleg Angliában és Franciaországban figyelemmel kíséri ennek apránkénti (Franciaországban robbanásszerű) átalakulását, az egyes problémák nyomán keletkezett újabb és újabb szabályokat.

Tartalmi vizsgálata gondos, a részletek sem kerülik el a figyelmét, nem egyszer a reform létrejöttének harcait is közli, milyen tervezetek buktak meg, vagy került sor kompromisszumos megoldásra. Talán csak a 22. l.-on a rendi gyűlésekről tett az a megjegyzése félreérthető, hogy a francia fejlődés párhuzamos az angollal. Ezt ő arra érti, hogy a királyi hatóságok maguknak igényelték kezdetben mindkét helyen a mandátumok tekintetében a döntést, de az angol alsóház igen korán megszerezte a megtámadott, vitás mandátumok ügyében való határozathozatalt, míg Franciaországban ez a rendi gyűlések megszűntéig a királyi hatóságok kezében maradt. Persze az 1789-ben összeült gyűlés e téren is döntő változást ért el, aminthogy a gyűlés csak összehívása, választási rendje alapján minősíthető rendi gyűlésnek, egyebekben heteken belül új utakat tört.

Azzal persze, hogy a fejlődést országonként külön tárgyalja, elvész az intézmény európai fejlődésének áttekintése. Nem derül ki eléggé világosan, hogy a vitás mandátumok feletti bíráskodás polgári intézmény, mely egyedül Angliában nőtt ki szervesen a rendi gyűlésből, mely fokozatosan, sok akadályt egyenként legyőzve, olykor visszaesésekkel fejlődött burzsoá parlamentté, Franciaországban az 1789-ben kivívott rendszer sok korrekcióval az angol elveket vette át, a német Landtagokon pedig csak a francia forradalom után kezdett mutatkozni a polgári hatás. Igaz, hogyha az intézményt egységesen, európai áttekintésben próbálja vizsgálni, vagy el kellett volna hagyni a részleteket, ami az egész dolgozat célját veszélyeztette volna, hisz sokszor éppen ezek behatóvizsgálata teszi a lényeget, vagy pedig az egységes szerkezeten belül a részletek külön-külön kimutatása nagyon megnehezítette volna az áttekintést. Néhány alapvető megállapítása így is áttekintő jellegű, pl. hogy az egész intézmény a legnagyobb közérdeklődést a múlt század második felében váltotta ki. Azóta, főleg a választójogi reformok következtében egyre inkább veszít fontosságából.

Degré Alajos

*Ulmer E.: A szellemi alkotások jogának nemzetközi magánjogi kérdései**

Némi általánosítással azt mondhatjuk, hogy emberöltőnként egy ízben kerekedik olyan köztiszteletben álló tudós, aki rászánja magát, hogy a szellemi alkotások nemzetközi magánjogi kérdéseit átfogóan feldolgozza. A század elején Franciaországban Pillet (akinek műve nálunk szinte teljesen ismeretlen

* Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica Tom. XXII. fasc. 7. Szeged 1975. 57. old.

* Die Immaterialgüterrechte im internationalen Privatrecht. 1975. 124. p. — A mű a *Max Planck Institut für ausländisches und internationales Patent-, Urheber- und Wettbewerbsrecht* kiadványsorozatban jelent meg.

maradt),[1] a század közepén Svájcban Troller[2] (akinek műve — éppen megfordítva — a legtöbb szocialista országban élénk visszhangra talált), most pedig a Német Szövetségi Köztársaságban Ulmer tett közzé ilyen tárgyú könyvet.

Az életviszonyok fejlődését, a nemzetközi magánjogi kérdések iránt rendkívüli módon megnőtt és gyakorlati formában jelentkező érdeklődést szemlélteti Troller és Ulmer könyvei előszavának eltérő hangvétele. Amíg Troller a maga idején páratlan művét azzal vezeti be, hogy a nemzetközi magánjog és a szellemi alkotások jogának szintézise „kalandos vállalkozás", addig Ulmer könyvének bevezetőjében hűvös eleganciával annyit mond csupán, hogy írása az NSZK Igazságügyi Minisztériumának megbízásából készült, mint hozzájárulás az EGK nemzetközi magánjogának egységesítési munkáihoz.

Véleményünk szerint éppen ez utóbbi körülmény indokolja a könyv hazai ismertetését. Nem pusztán azért, mert saját jogtudományi kutatásunk is nagy figyelmet fordít az EGK-ban folyó jogegységesítési munkákra,[3] hanem azért is, mert köztudott, hogy a KGST-országok Találmányi Hivatalok Vezetőinek Értekezlete eredményesen munkálkodik a szocialista találmányi jog egységesítésén, valamint hogy a KGST Titkársága licenciaszerződés-mintákat tett közzé[4], továbbá mert más hasonló e tárgyba tartozó munkák a KGST Jogi Értekezlete előtt is folynak. Ulmer műve tehát éppen olyan kérdéseket tárgyal, amelyek a KGST jogegységesítési munkáknak is homlokterében állnak. Ezért a hozzánk földrajzilag közel eső, külkereskedelmi szempontból jelentős, kapitalista gazdasági integrációs csoportosulás keretében folyó jogegységesítési munkák érthető módon érdeklődést keltenek.

Ulmer egész életét a szerzői jog és az iparjogvédelem kérdései kutatásának szentelte, az 1967. évi stockholmi diplomáciai konferencián az ő szívós, kitartó vonalvezetése nélkül talán nem is jött volna létre megegyezés. Az adott téma feldolgozására az EGK országaiban aligha lehetett volna nála alkalmasabb személyt találni.

A könyv sajátos műfajt képez: a szerző álláspontjának gyakorlati lényegét tömör nemzetközi egyezménytervezet (108—111. old.) tartalmazza. E tervezet valójában egyik építőköve lenne az EGK kötelmi jogának kollíziós szabályait tartalmazó szélesebb nemzetközi magánjogi egyezménynek, amelynek tervezete a könyv függelékében is közzétételre került (15—124. old.). A könyvnek e két tervezetet megelőző monografikus része tulajdonképpen a szerző által feltárt és elemzett ismeretanyagot tartalmazza, valamint azt a gondolatsort tükrözi, amelyek eredményeképpen az Ulmer-féle egyezménytervezet kialakult.

A mű monografikus része négy részre oszlik: általános rész (I), szerzői jog és szerzői jogok értékesítése (II), iparjogvédelem (III), ipari tulajdonjog átruházása és licenciaszerződés (IV).

Az általános rész kapcsán mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy mint ahogy a KGST-országok iparjogvédelmi tárgyú megállapodásai is messzemenően figyelembe veszik az ipari tulajdon oltalmáról szóló párizsi uniós egyezmény rendelkezéseit,[5] ugyanígy e nyugatnémet szerző is ezen egyezményből, valamint az irodalmi és művészeti művek védelméről szóló berni egyezményből indul ki, azzal, hogy ezekben foglalt kollíziós szabályok képezik a kiindulási alapot, megállapítva ugyanakkor, hogy azok több fontos kérdésben nem intézkednek. Ez utóbbi megállapítását két gyakorlati példával támasztja alá, az egyik a szolgálati találmányokra vonatkozó kollíziós szabályok hiánya, a másik a licenciaszerződésre irányadó kollíziós kérdések megoldatlansága.

Az általános kérdések keretében megemlékezik a szerző a bírói jogható ság nemzetközi szintű rendezéséről, amely valójában a nemzetközi polgári eljárásjog témája. E vonatkozásban az EGK tagállamai a bírói illetékességről és a bírósági határozatok végrehajtásáról szóló 1968 szeptember 27-i brüsszeli egyezménnyel kétségtelenül nagy lépést tettek, amit a szerző lelkesen üdvözöl. Anélkül, hogy ünneprontók akarnánk lenni, ehhez a magunk részéről csak annyit fűzünk hozzá, hogy bármilyen nagy lépést is jelent a brüsszeli egyezmény a nemzetközi eljárásjog terén, annak éppen iparjogvédelmi vonatkozásban vannak gyenge pontjai — amint arra Franciaország vezető szakemberei rámutattak.[6] E megalapozott francia kritika jó tanulságul szolgálhat minden társadalmi és gazdasági rendű jogegységesítés számára: még az eljárási jogszabályok általánosításának is megvannak a maguk korlátai. Ezért a magunk részéről különösen örvendetesnek tartjuk, hogy e téren a KGST illetékes szervei kellő óvatosságot mutatnak.

A kulturális javak cseréje szempontjából a *szerzői jog kollíziós szabályai* egyre nagyobb fontosságot nyernek. E téren az irodalmi és művészeti művek védelméről szóló berni egyezmény (1886), valamint az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény (1952) a belföldiekkel egyenlő elbánás (régime national) elve alapján áll. Ebből Ulmer az oltalmat adó országra utaló kollíziós szabályt ovassa ki, más szóval a territorialitás szabályát. Természetes és helyeselhető, hogy az Ulmer-féle egyezménytervezeten is ez a koncepció tükröződik (D pont).

Különösen értékesnek tartjuk fejtegetéseit, amelyekben a munkaviszonyban létrehozott szerzői művekre vonatkozó anyagi jog tekintetében szembeállítja a kontinentális és az angol-amerikai felfogást. Az előbbi szerint a műre való jog a szerzőt illeti meg, az utóbbi szerint a munkáltatót. Minthogy pedig az EGK tagjai között mindkét jogrendszerű ország található, az Ulmer-féle egyezménytervezet ide vonatkozó kollíziós szabályai érthető kíváncsiságot keltenek az olvasóban. Ez utóbbi pedig úgy rendelkezik, hogy a munka-

[1] A könyv hazai közkönyvtárainkból hiányzik. — Le régime international de le propriété intellectuelle. Paris. 1911.

[2] Das internationale Privat- und Zivilprozessrecht im gewerblichen Rechtschutz und Urheberrecht. Basel. 1952.

[3] pl. *Mádl Ferenc:* Az Európai Gazdasági Közösség joga. Budapest 1974.

[4] Primernüe licensionnüe dogovorü. Moszkva 1975. ismerteti: *Lontai Endre:* KGST törekvések a licenciaszerződések feltételeinek egységesítésére. Jogtudományi Közlöny 1975. 690—699. old.

[5] A gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés során a találmányok, ipari-, használati minták és védjegyek jogi oltalmáról szóló megállapodás (1975. évi 8. tvr.) 4. cikkében foglalt szabály ezt félreérthetetlenül kifejezésre juttatja.

[6] *Mathély* és *Savignon* megjegyzései. Vö. Aspects actuels de la contrefacon. Paris 1975. 27—33 old.

vállaló által kidolgozott, vagy megrendelésre készített művek tekintetében mind a jogosultság, mind annak mértéke tekintetében az átruházásra és jogszerzésre vonatkozó szabályok irányadók (E pont); az pedig az oltalmat adó ország jogát teszi uralkodóvá (F pont). Úgy tűnik, az adott nyugat-európai politikai erőviszonyok mellett Ulmer ezt a kompromisszumos megoldást látta reálisnak — holott nyilván maga van vele a legjobban tisztában, hogy ez gyakorlatilag az egységes elbírálás elvének, valamint a nemzetközi munkajogban uralkodó *lex loci laboris*[7] feladását jelentette. Különösen sarkítottá válik a kérdés, ha figyelembe vesszük, hogy a szolgálati találmányra irányadó jog vonatkozásában Ulmer éppen az ellenkező megoldást ajánlja. Köztudomású, hogy minden nemzetközi egyezmény kompromisszum eredményeként jön létre. A szerző, aki az NSZK Igazságügyi Minisztériumának megbízásából készítette tanulmányát, nyilván olyan tervezet összeállítására törekedett, amely maximális eséllyel számolhat az elfogadás vonatkozásában. Persze felvetődik a kérdés, mi késztet egy nagy tekintélyű tudóst arra, hogy a sarkalatos jogelvek feladásával a diplomáciai szempontból előnyös megoldást ajánlja? Bízzuk azonban az olvasóra e kérdés eldöntését.

Gazdaságpolitikai szempontokra tekintettel a mű *iparjogvédelmi fejezete* tarthat különösebb érdeklődésre számot. Az alapokat e téren is a párizsi uniós egyezmény (1883) képezi, amely ugyancsak az egyenlő elbánás elve alapján áll, s amelyből ugyancsak a territorialitás kollíziós szabálya, ill. az oltalmat adó ország jogának uralma olvasható ki.

Ulmer egyezménytervezetének ide vonatkozó részét ún. általános rendelkezésekkel vezeti be (G. pont), amelyek az iparjogvédelem tárgyainak (szabadalom, védjegy) felsorolásával kezdődnek. Nem ad azonban magyarázatot a szerző arra, hogy mi késztette, hogy e vonatkozásban eltérjen az uniós egyezmény tezauruszától, nevezetesen, hogy mellőzze a találmányra adott szerzői tanúsítvány említését. Világos, hogy ezt az oltalmi formát az EGK egyetlen tagállama sem vezette be, s belátható időn belül nem is fogja bevezetni. Mégis elgondolkodtató, hogy a szerzői tanúsítványos oltalmi formát ismerő európai szocialista országoknak az EGK országaiban való jogszerző céllal történő találmányi bejelentésére tekintettel, nem lett volna-e helyesebb e vonatkozásban is az uniós egyezmény szövegét követni? Úgy gondoljuk, a politikai enyhülés, a gazdasági kapcsolatok intenzifikálódása mai korában legalábbis elegáns lett volna az uniós egyezmény szövegéhez alkalmazkodó megoldás.

Élvezettel olvastuk ezzel szemben a szolgálati találmányra irányadó kollíziós normára vonatkozó fejtegetéseket, valamint az idevágó rendelkezést az egyezménytervezetben (I. pont). Ez azonos az Európai Szabadalomról szóló egyezmény (EGK) tervezetében foglalt kollíziós szabállyal, amely a szolgálati találmányra irányadó jogként a *lex loci laboris*-t teszi magáévá. Elégedettségünket ugyanakkor fokozhatja az a tudat, hogy különösen a feltalálói díjazásra vonatkozó kollíziós szabályok tekintetében a szocialista nemzetközi magánjog (a már említett KGST-megállapodás 13., 14. pontjaira gondolunk) nagy lépéssel előzte meg a kapitalista országok nemzetközi magánjogát.

A gyakorlat szempontjából, véleményünk szerint, a legnagyobb jelentőségűek a műnek *az ipari tulajdonjogok átruházásáról és a licenciaszerződésekről* szóló fejtegetései, amelyek gazdag jogösszehasonlító anyagon alapulnak. Örömünkre szolgálhat, hogy itt még magyar vonatkozású megállapításokkal is találkozunk, mind vonatkozó tételesjogi szabályozásunk, mind hazai irodalmi megnyilvánulásaink tekintetében (89., 101., 102. old.). Kötelmi jogi rendelkezésekről lévén szó, a szerző e helyütt természetesen az EGK kötelmi joga szabályait tartalmazó nemzetközi magánjogi egyezmény tervezetéhez igazodik, amely kimondja az akarati autonómia elvét (2. cikk), valamint a szerződő felek rendelkezésének hiányában a jellemző szolgáltatást teljesítő fél jogát (4. cikk b. pont) teszi uralkodóvá.

Az EGK ezen egyezménytervezetéhez kapcsolódva Ulmer a jellemző szolgáltatás fogalmát a licenciaszerződésre konkretizálva vizsgálja. Saját egyezménytervezete szerint a jellemző szolgáltatást a jog átruházója, ill. a licenciaadó teljesíti (K pont). E megoldás egyrészt megfelel az egység elvének (egyetlen jog alkalmazása), másrészt kielégíti a jobbára exportorientált vezető EGK-országok gazdasági érdekeit, mivel az exportőr jogát teszi uralkodóvá.

A licenciaszerződésre alkalmazandó joggal kapcsolatosan a mű egyetlen mondatban emlékezik meg csupán a *know-how*-ról, megállapítván, hogy a fentiekben ismertetett kapcsolóelvek a szabadalommal védett *know-how*-ra is irányadóak. Ez kissé soványnak tűnik, hiszen napjainkban a *know-how* legalábbis egyenrangú forgalmi tárgy a szabadalommal, a csak szabadalomra vonatkozóan kötött licenciaszerződés pedig hovatovább ritkaságszámba megy. E kérdéshez Troller nagyobb bátorsággal nyúl,[8] igaz, neki nem az a feladata, hogy egyezménytervezetet készítsen. Mégis úgy véljük, legalább a könyv monografikus részében kívánatos lett volna az önálló know-how szerződésre alkalmazandó jog kérdésével is foglalkozni, annál is inkább, mivel a szerző az EGK kötelmi jogi egyezménytervezetének kiegészítését tűzte célul maga elé.

E néhány kritikai megjegyzés azonban természetesen nem vesz el a mű értékéből, amely a maga nemében egyedülálló: gyakorlati célokat szolgáló, igen magas színvonalú tudományos vállalkozás. E kitűnő könyv méltán tarthat igényt arra, hogy az EGK-országok határain túl is figyelmesen tanulmányozzák. Mi ezenfelül — Csehszlovákiával, Lengyelországgal és az NDK-val ellentétben — még abban a „szerencsés helyzetben is vagyunk, hogy nemzetközi magánjogunk kodifikálatlan. Megfontolást érdemelne ezért, hogy a küszöbön álló hazai kodifikáció során az Ulmer-féle egyezménytervezet mely megoldásait lehetne hasznosítani.

Vida Sándor

[7] *Szászy István:* Nemzetközi munkajog. Budapest, 1969.

[8] A Magyar Iparjogvédelmi Egyesületben 1975. szeptember 24-én tartott előadás.

*Stourzh, G.: Az osztrák államszerződés rövid története**

Gerald Stourzhnak, a bécsi egyetem bölcsészeti fakultása professzorának könyvét az 1955-ös osztrák államszerződés keletkezéstörténetéről nem csupán a kerek számú évforduló teszi aktuálissá: időszerűséget ad számára a monográfia témája — ez az osztrák államszerződés, amely a hidegháborút közvetlenül követő időszak enyhülési periódusának legkézzelfoghatóbb produktuma volt és maradt.

Gerald Stourzh a legújabb kor — vagy ahogy Ausztriában mondják, a Zeitgeschichte — kiváló kutatója, a második köztársaság történetéről írott szintézis[1] egyik szerzője, aki könyvében — annak műfaját tekintve — a második világháború utáni nemzetközi kapcsolatok történetének egy olyan fejezetét írta meg, amely a kutatott téma genezisén túl az egyes döntések születési körülményeit is igyekszik tisztázni. Ez természetesen csupán úgy volt megoldható, hogy a szerző a 70-es évek elején kutathatóvá tett levéltári anyagokat is feldolgozta. S a monográfia éppen ebben a vonatkozásban lépi túl igen messze eddigi ismereteink körét. A Foreign Office iratanyaga nyomán vált rekonstruálhatóvá például az 1943. november 1-én keletkezett moszkvai nyilatkozat[2] előtörténete, amely rávilágít angol részről fogalmazott bizonyos célkitűzésekre s adalékul szolgál a Reich-ellenes koalíció történetéhez is. 1943 tavaszán az angol külügyminisztériumban elkészítettek egy laborátumot, amely négy alternatívát dolgozott ki az osztrák kérdés háború utáni megoldása számára: *1.* kapcsolat Németországgal — vagy teljes integrációban, vagy föderatív bázison, *2.* Ausztria bevonása egy délnémet konföderációba, *3.* egy független államiságú Ausztria in integrum restitutió-ja, *4.* Ausztria bevonása egy közép- vagy kelet-európai konföderációba. S bár Londonban elég reálisan ítélték meg az egyes alternatívák megvalósítási hányadosát, az angol álláspont — Churchill ismert nézeteinek hatása és a miniszterelnök intenciói nyomán — leginkább a 4. megoldási forma felé hajlott. Az angol álláspont azonban egyértelmű visszautasításra talált szovjet részről, s Washingtonban is úgy vélekedtek, hogy az angol álláspontot erősen revideálni kell. Ezek után a nyugati külügyminiszterek a moszkvai értekezleten 1943 októberében az angol kezdeményezés Washingtonban revideált változatot terjesztették elő, amelyet a külügyminiszterek vita nélkül tettek át a szövegező bizottsághoz, ahol törölték a konföderatióra vonatkozó utalást, s azt egy semmire sem kötelező formulázással helyettesítették.[3] Stourzh professzor igyekezett feloldani a kompromisszumnál is többre hajlandó amerikai álláspont motiváltságát, s döntési eredőit Roosevelt koncepciójának e kérdésben alkalmazott értelmezésében látta.[4]

Ugyancsak az új tények közlésének igényével bírnak a moszkvai külügyminiszteri értekezlet által életre hívott diplomatagrémiumban — European Advisory Commission — folytatott viták Ausztria háború utáni zónáiról. Az amerikai magatartás furcsának tűnt, indoka alig feloldhatónak: sem a vezérkar, sem az elnök nem mutatott érdeklődést egy amerikai zóna létrehozása iránt, amelyet végül is a Szovjetunió javasolt 1944. november végén.[5] A második osztrák köztársaság belpolitika-történetéből szintén ismert volt az az eseménysor, hogy a Szovjetunió sokkal nagyobb mértékben támogatta az ideiglenes kormány létrejöttét, az államigazgatási tevékenység beindítását, mint nyugati partnerei, az viszont már kevésbé, hogy a Renner-kormánynak nyújtott szovjet támogatás erős bizalmatlanságot váltott ki különösen angol részről a provizórikus kormánnyal s személyesen Rennerrel szemben.[6] Új az a megközelítés is, hogy osztrák részről — Kelsent fordítva a politika nyelvére — miként kísérelték meg Ausztria különleges helyzetének hangsúlyozását még tovább mélyíteni a békeszerződés elutasításával összekapcsolt államszerződés koncepciójának eszközével, amelyhez a győztes hatalmak placetjét is elnyerték.[7] Igen plasztikusan oldja fel a szerző az osztrák államszerződés aláírását iniciáló 1946. februári amerikai lépés hátterét: a kezdeményezést már a hidegháború hangvételére emlékeztető meggondolások formálták.[8] Alig volt ismert annak a szovjet javaslatnak a tényleges helye az osztrák államszerződés keletkezéstörténetében, amelyet a Szovjetunió külügyminisztere 1946. július 12-én terjesztett elő a külügyminiszterek párizsi értekezletén: a szovjet javaslat az osztrák államszerződés aláírását junktimba hozta Ausztriának azzal a feladatával, amely a hitlerizmus maradványainak likvidálását fogalmazta meg.[9] A monográfia belehelyezi a genezis folyamatába azokat az osztrák megnyilvánulásokat is, amelyek az államszerződés kérdésében alakuló osztrák álláspontot már a külpolitikai értelemben vett közölhetőség keretei között fogalmazták meg, így ismerteti Dr. Adolf Schärf kancellárhelyettesnek Leon Blum francia miniszterelnökkel közölt állásfoglalását, Figl kancellár 16 pontos programját.[10] Amit hiányolunk a szerzőnél, hogy az in statu nascendi osztrák álláspontnak inkább ismertetésére, mintsem analízisére vállalkozik, azt sem válaszolva meg, hogy az osztrák részről körvonalazott egyes kérdéskomplexumok és azok megfogalmazásának mikéntje az adott időszakban mennyiben segíthette elő az államszerződés tető alá hozását. Ugyancsak nem találjuk maradéktalannak annak a folyamatnak az ábrázolását sem, amelynél Stourzh professzor végeredményt közöl csupán: a nyugati hatalmak képviselőivel lényegesen szorosabb kapcsolatok jöttek létre, mint a Szovjetunióval. A szerző utal ugyan néhány okozati összefüggésre, ezek azonban kiragadottnak tűnnek. Különösen hiányoljuk, hogy az osztrák belpolitika erőviszonyai csupán érintőleg kerültek említésre e kérdés megválaszolásának kísérleténél. Amikor a szerző a monográfia műfaji követelményeinek té-

* Kleine Geschichte des österreichischen Sttaatsvertrages. Mit Dokumententeil. Verlag Styria. Graz, Wien, Köln. 1975.

[1] Österreich. Die zweite Republik. 1972. Hrsg: Erika Weinzierl und Kurt Skalnik. 1972. Vö.: 203—263. old.

[2] 152 old.

[3] 11—15. old.

[4] Nem kérjük természetesen számon Stourzk professzortól e kérdés végleges megválaszolását, de úgy véljük, hogy a Spellman-al folytatott beszélgetés a rendelkezésre álló források között nem a legdöntőbb jellegű. Vö.: 14. old.

[5] 16. old.

[6] 19. old.

[7] 20—21. old.

[8] 21—22. old.

[9] 23—24. old.

[10] 27—28. old.

ve eleget, minuciózus pontossággal vázolta fel mindazokat a tárgyalásokat, konferenciákat, amelyeken az osztrák államszerződés kérdése valamilyen formában napirendre került — említést kapnak azok a nyugati állásfoglalások is, amelyek már a klasszikus hidegháború produktumainak tűnnek. S bár a szerző a nyugati álláspont kialakulásában a ténylegesnél jóval nagyobb szerepet biztosít az 1948-as csehszlovákiai eseményeknek — világosan szól arról az angol elképzelésről, amely Ausztriát egy nyugati biztonsági blokkba kívánta belehelyezni 1948 tavaszán. A szerző ismerteti azt a francia véleményt is, amely általános európai érdekekre hivatkozva tagadta az osztrák államszerződés aláírásának szükségességét s érvelésében expressis verbis adott helyet annak, hogy a nyugati megszálló csapatok jelenléte Ausztriában nélkülözhetetlen.[11] Teljesen új információkat hoz a szerző e kérdésről amerikai oldalról, amikor leszögezi, hogy az amerikai kormány döntésének kialakulásában a katonai körök véleménye jelentősen hatott. 1948 februárjában pl. az Ausztriában tartózkodó amerikai csapatok főparancsnoka, Keyes tábornok úgy vélekedett, hogy bár az államszerződés lezárása politikai és gazdasági szempontból kívánatos, stratégiai értelemben komoly meggondolásra ad okot, s az amerikai csapatok kivonása hadászati előnyök feladását jelentené. Ezt követelte 1948. márciusban az amerikai vezérkar és a hadügyminisztérium közösen kialakított állásfoglalása, amely tudomására hozta a State Departmentnek, hogy az államszerződés lezárása katonai mérlegelés alapján nem kívánatos, ha erre mégis sor kerülne, a csapatokat csak azután kellene kivonni, ha — ezeket funkcionálisan helyettesítendő — megfelelő osztrák fegyveres erő állna már rendelkezésre.[12] Az amerikai katonai körök politikai döntéseket befolyásoló szerepéről szerző a későbbi időszakban is új adatokat közölt: 1949. augusztus 10-én Ausztria washingtoni nagykövete felkereste az amerikai külügyminisztérium osztrák referensét, s közölte vele, hogy egy magas állású amerikai személyiségtől értesült: az amerikai katonai körök nem kívánják az államszerződés aláírását és ilyen értelemben igyekeznek befolyásolni a Kongresszus tagjait. Truman elnök azonban 1949. októberben nem a katonai igények honorálásának irányában döntött, bár döntésébe a katonai igények egyes részjogosítványait beépítette, s így azt némileg kompromisszumossá formálta. Truman érvelésének középpontjában az állt, hogy az államszerződés aláírásával elérhető a szovjet csapatok kivonása Ausztriából, amely általános jellegű politikai előnyök realizálását teszi lehetővé.[13] Ez az argumentáció különben eléggé általánossá vált nyugati politikai körökben, Bevin angol külügyminiszter is alkalmazta — kivetítve azt a szovjet—jugoszláv konfliktus régióiba.[14] S amikor a Szovjetunió permanensen sürgette az államszerződés aláírását — pl. 1949. június 10-én — ha lassan is, néhány kérdésben a nagyhatalmak olyan megállapodásokra jutottak, amelyek az 1955-ös szövegbe szinte változtatás nélkül kerültek felvételre. Ilyen kérdéskomplexum volt a nemzetiségi probléma.[15]

Az amerikai álláspont azonban az elnöki döntés ellenére 1949 végén ismét az államszerződés aláírása elnapolásának irányába formálódott. Stourzh professzor monográfiájában utalt arra, hogy az 1949 őszén végbement nagy horderejű eseményeknek — az USA atommonopóliumának megszűnése, a Kuomintang veresége — az osztrák államszerződés kérdésére gyakorolt hatását a forrásanyag nem teljes feltártsága következtében nem lehet maradéktalanul összegezni — a szerző azonban mégis vállalkozott néhány új momentum közlésére: véleménye szerint az amerikai diplomácia egy minden eddiginél keményebb vonallal igyekezett válaszokat fogalmazni, s maguk az osztrák kezdeményezések is ezen szenvedtek fiaskót Washingtonban.

1949 szeptemberében a Szovjetunió ismét szorgalmazta az államszerződés perfektuálását — Visinszkij szovjet külügyminiszter közölte angol kollégájával, hogy magától Sztálintól kapott erre voratkozóan utasítást.[16] Azonban a német újrafelfegyverzés koncepciójának egyre erőteljesebb hangoztatása nyugati részről azt eredményezte, hogy a szovjet külpolitikai junktimot teremtett a német újrafelfegyverzés megakadályozásának igénye és az osztrák államszerződésnek Anschluss-tilalmat kimondó követelménye között.[17] Szerző helyesen látta meg a szovjet külpolitika eme törekvésének lényegét, bár kétségtelen junktim hangoztatása bizonyos mértékig elfedi a monográfiában azt, hogy a Szovjetunió álláspontja az osztrák államszerződést illetően nem változott.

Stourzh professzor helyesen állapítja meg a Szovjetunió részéről Ausztriában alkalmazott könnyítésekről, hogy ezek kedvezően befolyásolták bilaterális értelemben a kapcsolatokat, s előnyös feltételeket teremtettek az államszerződés kérdésének további alakulásához.[18] Azt az állítását azonban, hogy az osztrák kormánynak 1953 nyarán sikerült a semlegesség gondolatát tárgyalási alapként elismertetnie,[19] kissé leegyszerűsítettnek érezzük. Nem nyer ugyanis említést az, hogy osztrák részről a semlegesség gondolatának — egyelőre még igen nyers — felvetése részben már ki tudta fejezni, hogy Ausztria a maga részéről hajlandó lesz a szovjet külpolitika junktimot eredményező elvárásainak honorálására. Ennek persze igen nehéz volt megtalálni a politikai formuláját. Erre utalt az 1954 januárjában összeült berlini külügyminiszteri értekezlet, ahol a Szovjetunió igen jelentős kompromisszumot ajánlott fel a semlegesség jogi kinyilvánítását illetően, de ennek ellenére a junktim feloldása nem tűnt elérhetőnek. Kissé deus ex machinának tűnnek Stourzh professzor részéről a szovjet külügyminiszter 1955. február 8-i beszédéhez kapcsolt következmények. Bár kétségtelen: a szovjet állásfoglalásnak kompromisszumos jellege volt — amely az Anschluss-tilalom megnyugtató rendezésének esetére junktim nélkül helyezte kilátásba a csapatok kivonását Ausztriából — azonban nem

[11] 50. old.
[12] 51. old.
[13] 61. old.
[14] 62. old.
[15] 54—59. old.
[16] 63. old.
[17] 65. old.
[18] 71—72. old.
[19] 75. old.

jelentette a már többször körvonalazott szovjet állásport kvalitatív módosítását. Nyitott kérdést a február 8-án kinyilvánított szovjet állásfoglalás után már csupán az képezett, hogyan lesz megoldható az Anschluss elhárításának garanciális vonatkozása. Stourzh professzor helyesen emeli ki, hogy Raab kancellár 1955. március 20-i beszédében — amely az osztrák álláspontot kívánta körvonalazni — egy igen finom nemzetközi jogi disztinkció került politikai értelemben megfogalmazásra. Raab nem Ausztria semlegességi kötelezettségének garanciájáról, hanem az osztrák államterület sérthetetlenségének nemzetközi jogi értelemben vett biztosításáról beszélt, amely nyilvánvalóan a kötelezettek körének bővítésére irányult.

A szerző a továbbiakban plasztikus kronológiában vázolja az államszerződés aláírásához vezető út állomásait: az 1955. március 24-én átadott szovjet jegyzéket, az osztrák kormánydelegáció moszkvai tárgyalásait, ennek a nyugati nagyhatalmak részéről történő megítélését, a semlegesség fogalmának az 1815-ös svájci precedens segítségével történő körvonalazását, a megegyezést a csapatok kivonásáról, a bécsi követi konferencia megbeszéléssorozatát, a még szükséges kompromisszumokat, amelyekkel elsősorban a Szovjetunió igyekezett a még nyitott kérdéseket a megoldás irányába terelni.[20] Igen jelentős volt az az Ausztriának adott politikai koncesszió, amelyet közvetlenül az államszerződés aláírása előtt sikerült osztrák részről realizálni: az ún. felelősségi klauzula elejtését.[21]

Stourzh professzor nem polémiát provokálóan ugyan, de említést tesz az államszerződést aláíró Ausztria kancellárjának első semlegesség értelmezéséről, amely szerint a semlegesség csupán az államot kötelezi, az egyéneket — s különösen a politikai szabadságjogok gyakorlásának keretében — nem. Raab kancellár expressis verbis jelentette ki: „...keine Verpflichtung zur ideologischen Neutralität begründet" — amely a recenzens részéről inkább politikai választ sürgetne, amelytől azonban a műfaji törés veszélyétől tartva tartózkodni kíván.

Stourzh professzor könyvében függelékként közli az államszerződés keletkezéstörténetének igen jól szelektált dokumentációját.

A monográfia értékelésére fordítva a szót — igen jelentősnek érezzük Stourzh professzor könyvét. Legfőbb értékét az újonnan feltártak vonatkozásában véljük megtalálni. Értékeljük objektív megoldásokra törekvő szemléletét, azt, hogy — néhány kivétellel — mindvégig el tudta kerülni a sokszor nagyon is önként kínálkozó publicisztikai igényű hangvételt. Stourzh professzor monográfiáját annak a neopozitivista irányzatnak a termékeként fogjuk fel, amely a rankei „wie es wirklich gewesen ist" hagyományainak tudatos vállalása, s így kutatási eredményeivel a marxista magyar állam- és jogtörténetírás figyelmét és elismerését is kiérdemli.

Vargyai Gyula

[20] 109—121. old.
[21] 13., 121. old.

Állam- és Jogtudományi Bibliográfia (1970—1972)*

Az Állam- és Jogtudományi Intézet Tudományos Könyvtára címmel megjelenő sorozat 28. számaként, a jogtudomány elméleti és gyakorlati művelő számára egyaránt rendkívül értékes és hasznos munka, az Állam- és Jogtudományi Bibliográfia 1970—1972. évi kötete került az olvasók kezébe.

Az itthon és külföldön egyaránt komoly rangot kivívott nemzeti szakbibliográfiák legújabb kötete szerves része és folytatása az 1953-tól kiadott bibliográfiai sorozatnak, amely e művel immár 28 esztendő állam- és jogtudományi anyagát öleli fel.

A kötetben szereplő anyag a hazánkban bármely nyelven megjelent, valamint a külföldön megjelent magyar vonatkozású állam- és jogtudományi könyv- és folyóiratanyagból az 1970—1972. években napvilágot látott részt fogja át, továbbá szerepelteti azokat a sokszorosított anyagokat is, amelyek egyetemi jegyzetek, fontosabb jogszabálygyűjtemények, kandidátusi és doktori értekezések tézisei, valamint bibliográfiai összeállítások formájában jelentek meg.

Az új kötet az utóbbi időkben kiadott állam- és jogtudományi bibliográfiákhoz hasonlóan hároméves időszakot ölel fel, s ezen belül az önálló bibliográfiai egységként közzétett anyag mellett a jogi jellegű folyóiratok anyagát a lehető teljesség igényével, a nem jogi jellegű folyóiratok anyagát pedig válogatva gyűjtötte össze és adja közre. A feldolgozásra került anyag nagy terjedelmére figyelemmel a szerkesztő bizonyos minőségi válogatást is végzett, s a fő szövegben közölt tudományos igényű anyag mellett jegyzetekben utalt egyrészt a kapcsolódó tudományágak (filozófia, történettudomány, közgazdaságtudomány) anyagára, másrészt a jogi anyagot feldolgozó kiadványokra, illetve a tudományos kutatásoknál felhasználható forrásokra és segédanyagokra.

Egyebekben a munka egészére jellemző a bibliográfia értékét és anyaggyűjtési felhasználhatóságát nagyban növelő bőséges jegyzetanyag, amelyben megtalálhatjuk az egyes kérdések rövidebb feldolgozásait, valamint a jog gyakorlati alkalmazásával kapcsolatos dokumentum jellegű anyagokat is.

Az Állam- és Jogtudományi Bibliográfia szerkesztési elvei a hosszú évek alatt kiérlelt és jól bevált gyakorlatot követik. A mű gyűjtőkörét, gyűjtési és rendezési szempontjait magyar és idegen

* Állam- és Jogtudományi Bibliográfia — Bibliographia Juridica Hungarica. 1970—1972. Összeáll. Nagy Lajos. Bp. 1975. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 367 p.

nyelveken ismertető bevezetést az állandó, valamint a csak e kötetben használt rövidítések jegyzéke követi, majd ezután a belföldi és külföldi anyag szempontjából tagolt általános rész szerepel. Az „Általános Rész" a törvénytárakat, jogszabálygyűjteményeket, jogszabály- és törvénymutatókat, bírósági határozatgyűjteményeket, hivatalos lapokat, jogi szakfolyóiratokat, egyéb feldolgozott folyóiratokat, sorozatokat, gyűjteményes munkákat, bibliográfiákat, lexikonokat, enciklopédiákat és szótárakat tartalmazza.

A kötet második, tulajdonképpeni szakbibliográfiai része a hazai jogtudományban elfogadottnak tekinthető jogági bontásban dolgozza fel az állam- és jogelmélet, az államjog és alkotmányjog, az államigazgatási jog, a pénzügyi jog, a polgári jog, a munkajog, a mezőgazdasági és termelőszövetkezeti jog, a családjog, a büntetőjog, a törvénykezési szervezet, a polgári és büntető eljárásjog, a nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog, valamint az állam- és jogtörténet témakörébe tartozó anyagot, illetve külön csoportosítva a jogtudományra általában, továbbá a jogi oktatásra, a jogászszervezetekre, a jogi dokumentációra, a jogpropagandára és a jogi ismeretterjesztésre vonatkozó gyűjtés eredményét.

Az egyes szakbibliográfiai részek ugyancsak külön tárgyalják a belföldi és külföldi anyagot, s ezeken belül a szerkesztő egymástól elkülönítve csoportosítja az összefoglaló és gyűjteményes munkákat, a jogszabályanyagot, a könyveket, valamint a tanulmányokat és cikkeket. A külföldi anyagban elkülönítve szerepelnek az említetteken túl a szocialista országokra általában, az egyes szocialista országokra, a tőkés, valamint a fejlődő országokra vonatkozó tanulmányok és cikkek is.

A feldolgozott anyag rendezése — az előző kötetekhez hasonlóan — az egyes szakágakon és formai alosztályokon belül szerzői vagy tárgyi rendszó betűrendjében, s ezen belül időrendi sorrendben történik. Az egyes bibliográfiai tételek az előző kötetekhez csatlakozó módon folyamatos tételszámokat kapnak, s a jelen kötet a 27 007-es tételszámmal zárul. A szakági és azokon belüli bontásnál a szerkesztő az Egyetemes Tizedes Osztályozás szakjelzeteinek feltüntetéséről is gondoskodott.

Az előző évek gyakorlata szerint a bibliográfiai gyűjtés nem terjedt ki a marxizmus—leninizmus klasszikusainak jogi vonatkozásokat is tartalmazó anyagaira, mivel ezekről más szervek készítenek külön bibliográfiákat. Az időszerű kérdésekkel, évfordulókkal összefüggésben csak a jogi folyóiratok anyagának feldolgozására került sor.

Az Állam- és Jogtudományi Bibliográfia új kötete az előző kiadványok előnyös megoldásain túl újabb erényekkel is rendelkezik, gyűjtőkörét tovább szélesítette, újabb kiadványok feldolgozását is bevezette (pl. Számítástechnikai módszerek), egyszerűsítette a címfelvételt, valamint bővítette az utalásokat és az értékes jegyzetanyagot.

Az új kötet használhatóságát jelentősen növelik a névmutató, az idegen nyelvű anyag mutatója, valamint a magyar és idegen nyelvű tartalomjegyzékek is.

Az Állam- és Jogtudományi Bibliográfia 1970—1972. évi kötetének megjelenésével a feldolgozott anyag időbeli terjedelme a negyedszázadot is túllépte, s a kutatás számára páratlan bőségű forrással szolgál. Az állam- és jogtudomány területén sikerült létrehozni egy olyan folyamatos és egységes szerkezetű bibliográfiát, amely a többi magyar tudományterületnek is például szolgálhat. A szakbibliográfia összeállítója a korszerű, minden igényt kielégítő bibliográfia-szerkesztés valamennyi elvi és gyakorlati követelményének eleget tesz, s magas tudományos igénye, pontossága és fáradhatatlan következetessége minden elismerést megérdemel.

Nagy Lajos munkásságával a szakterület példás gazdájának bizonyult, mindvégig kézben tudta tartani ezt a rendkívül szerteágazó feladatot, s tevékenységével olyan magas szintű tudományos segédletet alkotott, amelynek megjelenése ma már hazánk jogi életének becses hagyományává vált.

Sprém István

Калман Ковач:

Некоторые вопросы правотворчества и применения права в Венгрии в период от освобождения страны до принятия Конституции (1945—1949 гг)

Автор на конкретных примерах иллюстрирует недоразумения и дискуссии между прогрессивными и консервативными силами во связи с разработкой и принятием отдельных нормативных актов. Он отмечает между прочим и то обстоятельство, что законодательство позже уже не соответствовало изменениям, имевшим место в области структуры хозяйства. В дальнейшем ссылается на позитивное воздействие советского законодательства и законодательства соседных народно-демократических стран на развитие венгерской правовой системы. В заключение статья рассматривает недостатки в области применения права и их причины, а также подвергает анализу новые, более действенные формы надзора над судами в отношении бывшей верховной судебной инстанции, Курии, и Министерства юстиции.

Тамаш Шаркезе:

Право государственных пособий в Западной Европе

Статья занимается правовыми формами т. н. косвенных средств государственно-монополистического государственного хозяйственного вмешательства, в первую очередь вопросами государственных дотаций, субвенций. Рассматриваются теоретические попытки в западной юридической литературе, направленные на определение правового понятия субвенции, а также излагаются правовые проблемы законной базы субвенции и вопросы о структуре нормы актов, предусматривающих субвенцию. Анализируется роль капиталистических союзов заинтересованности в распределении государственных поддержек. Излагается дискуссия, которая развернулась в западной литературе по вопросу о правовой отрасли, охватывающей урегулирование субвенций, во связи с соединением административно-правовых и гражданско-правовых (договорных) форм субвенций. Наконец описуется правовой этап процесса предоставления субвенции и подытоживаются те уроки западной практики, которые могут быть использованы с точки зрения венгерского хозяйства.

Тибор Калаш:

Некоторые правовые вопросы применения вычислительной техники в государственном управлении западноевропейских стран и Соединенных Штатов

В круге правовых вопросов, связанных с применением вычислительной техники в области государственного управления, автором исследуются вопросы, связанные с ущемлением прав и свобод гражданина, с превращением информации в монополию, с влиянием вычислительной техники на структуру нормативных актов, а также некоторые проблемы процессуального характера. Статья написана с целью дать ответ на причины, вызывающие отдельные правовые вопросы и выяснить актуальное положение в правовом регулировании возникающих проблем, а также изложить примененные и предложенные решения во связи с использованием вычислительной техники в государственном управлении развитых западноевропейских стран и Соединенных Штатов Америки.

Йожеф Харгитаи:

Применение принципа места совершения в области внедоговорного возмещения ущерба в международных отношениях

Международные связи постоянно интенсифицируются, товарооборот между странами, а также туризм быстрыми темпами расширяются. В области возмещения ущерба, причиненного вне договора, все чаще выступает иностранный элемент в оцениваемом составе фактов. Сатья на основе детального и многостороннего анализа приходит к выводу, что при выборе применимого закона в современных условиях принцип места совершения — который раньше был подходящим — уже не всегда может служить исходным принципом для соответствующего практического решения. Можно наблюдать стремления заместить этот принцип привязки каким-нибудь другим решением. Вместо классических средств международного частного права в эпохе массовых случаев причинения ущерба нам приходится скорее в направлении унификации права искать соответствующее разрешение правовых споров.

Kálmán Kovács:

Einige Fragen der Rechtsgestaltung und Rechtsanwendung in Ungarn von der Befreiung bis zur Annahme der Verfassung (1945—1949)

Der Autor stellt auf konkreten Beispielen jene Meinungsverschiedenheiten und Auseinandersetzungen dar, die sich zwischen den fortschrittlichen und den konservativen Kräften in Zusammenhang mit der Entstehung einiger Rechtsregel herausgebildet haben. Die Rechtsgestaltung war nach einer gewissen Zeit nicht im Einklang mit den Veränderungen der Wirtschaftsstruktur. Der Autor weist in den folgenden auf jene positive Wirkung hin, die durch das Recht der Sowjetunion und der benachbarten sozialistischen Länder auf die Entstehung des ungarischen Rechtssystems ausgeübt hat. Die Studie untersucht danach die Fehler der Rechtsanwendung, zum Schluss analysiert die Entwicklung der neuen, effektiveren Formen der Aufsicht über die Gerichte hinsichtlich der damaligen höchsten gerichtlichen Forum, der Kuria, sowie des Justizministeriums.

Tamás Sárközy:

Das Recht der staatlichen Subventionen im Westeuropa

Der Artikel beschäftigt sich mit den Rechtsformen der sg. mittelbaren Mittel der staatsmonopolkapitalistischen staatlichen Intervention, vor allem mit den Fragen der staatlichen Dotationen und Subventionen. Die Studie untersucht jene theoretische Versuche, mit denen in der westlichen Rechtsliteratur den rechtlichen Begriff der Subvention bestimmen wollen, beschäftigt sich mit den Rechtsproblemen des gesetzlichen Grundes der Subvention, mit der Struktur des Subventionsrechtsregels. Zum Schluss stellt die Studie die rechtliche Phase des Subventionsprozesses dar, und fasst zusammen jene Erfahrungen der westlichen Praxis, die aus ungarischem Gesichtspunkte brauchbar sind.

Tibor Kalas:

Einige rechtliche Fragen der Anwendung der Rechentechnik in der Staatsverwaltung in den westeuropäischen Ländern und in den USA

In der Studie untersucht der Autor einige Fragen, die durch die Anwendung der Rechentechnik in der Staatsverwaltung aufgeworfen worden sind. Diese sind: die Gefährdung der einzelnen bürgerlichen Freiheitsrechte; die Gefahr, dass die Information Staatsmonopol wird; die Wirkung auf die Struktur der Rechtsregel, schliesslich jene Probleme von prozessrechtlichem Natur. Das Ziel der Untersuchung ist das folgende: der Autor will eine Antwort suchen auf die Ursachen der Entstehung der Rechtsfragen, sowie darstellen, wo stehen betreffend der rechtlichen Regelung dieser Fragen in den westeuropäischen Staaten und in den USA, also dort, wo die Anwendung der Rechentechnik in der Staatsverwaltung sehr entwickelt ist. Der Autor macht auch mit den geborenen Lösungsvorschlägen bekannt.

József Hargitai:

Die Anwendung des Prinzips des lex loci delicti commissii im internationalen ausservertraglichen Schadenersatzrecht

Die internationalen Beziehungen werden immer und immer intensiver, wir bemerken die expolsionsänliche Ausdehnung des zwischenstaatlichen Warenverkehrs und die des Tourismus. Auch am Gebiet der ausservertraglichen Schäden kommt öfter vor, dass ein ausländisches Element im zu beurteilenden Tatbestand anwesend ist. Die gründliche Analyse des Artikels stellt fest, dass beim Auswahl des anzuwendenden Rechts das früher entsprechende Lösung anbietende Prinzip des lex loci delicti commisii immer weniger praktische und beruhigende Hilfe leistet. Es können Bestrebungen bemerkt werden zur Ersetzung dieses Anknüpfungsprinzips mit einem anderen. Man muss diese Lösung eher in der Richtung der Rechtsvereinheitlichung suchen, die im Jahrhundert der Massenschädigungen entsprechende Lösung anbieten kann.

Kálmán Kovács:

Certaines questions de la législation et de l'application du droit en Hongrie de la libération jusqu'à la constitution (1945—1949)

L'auteur présente sur les exemples concrets les divergences d'opinion et les discussions, qui se sont formées entre les forces progressives et conservatives autour de la constitution de certaines règles juridiques. Il indique même le faît, qu'après un certain temps le législation ne marchait pas en pas avec les changements de la structure économique. Par la suite l'auteur fait allusion à l'effet positif, qui est exercé par le droit de l'URSS et des pays démocratiques populaires voisins à la formation du système juridique hongrois.

L'étude examine les insuffissances se manifestant sur le domaine de l'application du droit et leurs causes, enfin elle analyse la formation des nouvelles formes plus efficaces du contrôle sur les justices, en ce qui concerne le forum de justice le plus haut de cette époque, la Cour, ainsi que le Ministère de Justice.

Tamás Sárközy:

Le droit des subventions d'État en Europe occidentale

L'article s'occupe des formes juridiques des moyens nommés indirectes de l'intervention économique d'État de capitalisme monopoleur, en premier lieu des questions des dotations, subventions d'État. L'étude examine les expériences théor-

iques par lesquelles on désire définir la conception juridique de la subvention dans la littérature juridique de l'ouest, elle s'occupe des problèmes juridiques de le base légale de la subvention, de la structure des normes de la règle juridique de subvention. Enfin l'auteur décrit l'étape juridique du procès de la subventionalisation et résume les enseignements de la pratique de l'ouest applicables du point de vue hongrois.

Tibor Kalas:

Certaines questions juridiques de l'application administrative de la technique de calcul aux pays ouest-européens et aux États Unis

Dans l'étude l'auteur examine parmi les questions juridiques posées par l'application administrative de la technique de calcul certaines questions des problèmes de la compromission de certaines libertés publiques civiques, du danger que l'information decient mongoule de l'effet à la structure des règles juridiques et der nature de droit de procédure. Le but de l'examen est à chercher la réponse pourquoi les questions juridiques se posent-elles et à monter, que dans nos jours aux pays ouest-européens avancés dans l'application administrative de la technique de calcul et aux États Unis comment est le règlement juridique de ces problèmes, et quelles propositions à la solution sont nées.

József Hargitai:

L'application du principe de lex loci delicti commissii dans le droit international de dommages-intérêts causés en dehors de contrat

Les rapports internationaux deviennent de plus en plus intensifs, nous sommes les témoins de l'extension explosive des échanges, ainisi que du tourisme parmi les pays. Même sur le doma'ne des dommages causés en dehors de la convention il arrive plusieurs fois, que dans l'état de fait attendant à l'approfondie et faite sur la base de beaucoup de points de vue de l'article nous convainc du fait, qu'au cours du choix du droit à appliquer le principe de lex loci delicti commisii fournissant plutôt une solution convenable n'offre de moins en moins une assistance pratique et rassurante. On peut trouver des efforts à remplacer ce principe rattachant par un autre principe. Au lieu des moyens classiques du droit international privé on doit chercher la solution, qui peut conduire à la solution convenable des litiges au siècle des dommages causés, plutôt dans la direction de l'unification de droit.

Kálmán Kovács:

Some questions of the law-making and law application in Hungary from the Liberation to the Constitution (1945—49)

The author presents the debates between progressive and conservative forces in the marking of some legal acts with examples. He points out that after a time law-making fall behind the changes in the economic structure. The law of the Soviet Union and of the neighbouring people's democracies influenced properly the formation of the Hungarian legal system.

The paper analyses the shortcomings in law application and its causes. The formation of a new, more effective control over the judiciary with special regard to the Supreme Court (called Curia at that time) and the Ministry of Justice is presented at the end.

Tamás Sárközy:

The law of state subsidies in Western Europe

The paper deals with legal forms of indirect economic intervention of monopol capitalist state, *viz,* endowments and grants. Efforts for theory building in Western legal literature to determine the notion of state subsidies are presented and the formal legal and normative problems of the problem are dealt as well. The paper presents the role of interest lobbies in the allotment of state grants, the debate in Western legal literature on the legal nature of state subsidies, their juncture between administrative and contractual forms. A description and possible utilisations in Hungarian practice of the legal stage of the subvention-process is presented at the end.

Tibor Kalas:

Some legal problems of electronic data processing (EDP) in Western Europa and in the USA

The paper analyses some problems created by EDP in administration, viz. the threats to citizens' freedom, the dangers of information monopoly, EDP effects on the structure of norms and problems of procedural law. The analysis aims at an explanation of the causes of the presentation of this problems and to present the legal solutions or proposals in some Western countries with advanced computerizing of the administration.

József Hargitai:

The application of the principle of lex loci delicti commissii in the international law of torts

International relations are becoming more and more intensive as the international change of goods and tourism are rapidly growing. The foreign element in tort-cases is becoming quite ordinary. The principle of lex loci delicti commissii though being the reasonable idea of solution in previous periods tudned to be less effective. The Author suggests that instead of the classic solutions of the law of conflict the remedy should be oriented towards unification of law being a possibly adequate solution in the century of mass damages.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: dr. Halász József. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285 Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős Kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 76.4704. Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

ÁRA: 8,— Ft

1976 JÚL

XXXI. új évfolyam 6. szám Budapest, 1976. június hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

KILÉNYI GÉZA:
Polgári jogi eszközök a környezetvédelem szolgálatában 285

VÉRMES MIKLÓS:
Büntetőjogi felelősség mások cselekménye miatt 296

MADARÁSZ TIBOR:
Gondolatok az államigazgatási jogi normáról 300

KOLOSSVÁRY ISTVÁN:
A tervszerű devizagazdálkodásról szóló jogszabályok lakosságot érintő rendelkezéseinek új vonásai 310

HLAVATHY ATTILA:
A jogalkalmazók szubjektivitásáról 319

KAMPIS GYÖRGY—KATONA PÉTER:
ENSZ-egyezmény az áruk nemzetközi adásvételével kapcsolatos elévülési időről 328

Szemle:

Egyezmény az áruk nemzetközi adásvételével kapcsolatos elévülési időről 337

PENTELÉNYI LÁSZLÓ:
A szerzői jogdíjak haszonélvezetének problémájáról 342

Jogirodalom:

Eörsi Gyula: Összehasonlító polgári jog (Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai (CSANÁDI GYÖRGY) 343

Polgári Eljárásjogi Füzetek V. (BAJORY PÁL) 352

СОДЕРЖАНИЕ: *Геза Килени:* Гражданско-правовые средства на службе защиты окружающей среды. — *Миклош Вермеш:* Уголовная ответственность за действия третьих лиц. — *Тибор Мадарас:* Некоторые соображения о норме административного права. — *Иштван Колошшвари:* Новые черты положений нормативных актов и плановом хозяйстве, затрагивающих интересы населения. — *Аттила Хлавати:* О субъективизме применителей права. — *Дьердь Кампиш—Петер Катона:* Конвенция ООН об давностных сроках в связи с международной куплей-продажей товаров. — *Обзор: Ласло Пентелени:* О проблеме права пользования в связи с авторскими гонорарами. — *Юридическая литература:* Дьюла Эрши: Сравнительное гражданское право (Типы права, группы права и пути развития права) *(Дьердь Чанади).* — Тетради по гражданскому процессуальному праву V. *(Пал Байори).*

INHALT: *Géza Kilényi:* Zivilrechtliche Mittel im Dienste des Umweltschutzes. — *Miklós Vermes:* Strafrechtliche Verantwortlichkeit für die Handlung anderer Personen. — *Tibor Madarász:* Gedanken über die Verwaltungsrechtsnorm. — *István Kolossváry:* Die Bevölkerung betreffende neue Züge der über die planmässige Devisenwirtschaft erbrachten Rechtsregeln. — *Attila Hlavathy:* Über die Subjektivität der Rechtsanwender. — *György Kampis—Péter Katona:* UNO-Konvention über die Verjährungsfrist hinsichtlich des internationalen Warenkaufes. — *Rundschau: László Pentelényi:* Über das Problem des Niessbrauchrechts der Autorengebühre. — *Rechtsliteratur:* Eörsi Gyula: Vergleichendes Zivilrecht (Rechtstypen, Rechtsgruppen, und die Wege der Rechtsentwicklung) *(György Csanádi).* — Hefte über das Zivilprozessrecht V. *(Pál Bajory).*

SOMMAIRE: *Géza Kilényi:* Moyens juridiques au service de la protection de l'ambiance. — *Miklós Vermes:* Responsabilité de droit pénal à cause de l'action des autres. — *Tibor Madarász:* Pensées de la norme juridique de l'administration. — *István Kolossváry:* Nouveaux traits des prescriptions des règles jurudiques touchant la population, au sujet de la politique des devises planifiée. — *Attila Hlavathy:* De la subjectivité des adapteurs du droit. — *György Kampis—Péter Katona:* Convention d'UNO du délai de la péremption concernant la vente internationale des marchandises. — *Revue: László Pentelényi:* Du problème de l'usufruit des droits d'auteur. — *Littérature juridique:* Gyula Eörsi: Droit civil comparé (Des types juridiques, des groupes juridiques et des voies du développement du droit). *(György Csanádi).* — Brochures V. de Droit de Procédure Civil. *(Pál Bajory)*

CONTENTS: *Géza Kilényi:* Civil law means in environment-protection. — *Miklós Vermes:* Criminal liability for other people's act. — *Tibor Madarász:* Thoughts on administrative law norm. — *István Kolossváry:* New traits of the planned foreign exchange policy regulations concerning the public. — *Attila Hlavathy:* On the subjectivism of law-enforcers. — *György Kampis—Péter Katona:* UN-convention on forfeiture in international sale of goods. — *Review: László Pentelényi:* On the problem of usufruct of royalties. — *Legal literature: Gyula Eörsi:* Comparative civil law. (Law-types, law-branches and the ways of legal development). *(György Csanádi).* — Civil Procedural Law Booklets V. *(Pál Bajory)*

E lapszám (XXXI. új évfolyam 6. szám) szerzői: *Dr. Kilényi Géza* a Tanácsakadémia Tanácsszervezési Intézetének igazgatóhelyettese. — *Dr. Vermes Miklós* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője. — *Dr. Kolossváry István* ügyvéd. — *Dr. Hlavathy Attila* a X—XVII. ker. Ügyészség ügyésze. — *Dr. Madarász Tibor* egyetemi docens. — *Dr. Kampis György* a Minisztertanács Titkárságának osztályvezetője. — *Dr. Katona Péter* a Magyar Nemzeti Bank elnöki tanácsadója. — *Dr. Pentelényi László* a Fővárosi Bíróság ny. tanácselnöke. — *Dr. Csanádi György* egyetemi tanár. — *Dr. Bajory Pál* a Legfelsőbb Bíróság bírája

XXXI. új évfolyam 6. szám Budapest, 1976. június hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

1976 JUL 13

Polgári jogi eszközök a környezetvédelem szolgálatában

1. Napjainkban már uralkodónak mondható az a felfogás, amely a környezetvédelmet interdiszciplináris tárgykörnek tekinti e szó tágabb és szűkebb értelmében, s szűkebb értelemben — vagyis a környezetvédelem jogi vonatkozásait vizsgálva — úgyszólván valamennyi jogág szerepét elismeri és közreműködését igényli a környezetvédelmi feladatok megoldása terén.[1] A polgári jog vitathatatlanul ama jogágak közé tartozik, amelyek számottevően gazdagíthatják a környezetvédelem jogi eszköztárát. Gyakran találkozunk azonban olyan szemlélettel, amely a polgári jog ez irányú szerepét leszűkíti és kizárólag a környezetszennyezés okozta károkért való felelősséggel kapcsolatosan vizsgálja.

Nem kétséges, hogy a környezetvédelem körében ez a polgári jogi eszközök alkalmazásának „klasszikus" területe. E kérdés behatóbb elemzése azonban meggyőz bennünket arról, hogy a polgári jog érvényesülési köre a környezetvédelem területén korántsem korlátozódik a kártérítési felelősségre, hanem — bár országonként változó mértékben — ennél lényegesen sokrétűbb. Fokozott mértékben helytálló ez a megállapítás, ha a komplexitás kedvéért a polgári jog és a polgári eljárásjog szerepét együttesen vizsgáljuk a környezetvédelmi ügyekben.

A most említett jogágak sok tekintetben az államigazgatási joggal állnak versenyben: egyes országok az előbbi, más országok az utóbbi jogágat részesítik előnyben.

2. A környezetvédelmi prevenció — közelebbről a környezetkárosítás jogi eszközök segítségével történő megelőzése — terén a nemzetközi összehasonlítás az államigazgatási jogi eszközök döntő túlsúlyát mutatja.

A különböző országok általában a hatósági engedélyezési eljárások segítségével próbálják megakadályozni a káros környezetszennyezést. E tekintetben kétféle jogi szabályozást különböztethetünk meg: az egyik nem tesz különbséget a környezetet károsító, illetőleg nem károsító tevékenységfajták és létesítmények között, s ezeket egységes eljárási (pl. építési-, vízjogi engedélyezési) szabályok hatálya alá vonja, míg a másik szabályozási mód a környezetet veszélyeztető létesítményekre nézve speciális eljárási szabályokat állapít meg. E szabályoknak az általánostól eltérő jellege esetenként csupán az eljárási cselekmények körében jelentkezik, néha azonban hatásköri centralizációval is párosul.

Az előbbire jó példa a francia szabályozás, míg az engedélyezési jogkör centralizálását a svéd törvényhozás valósította meg a legkövetkezetesebben, amely a környezetszennyezés szempontjából legveszélyesebb 38 iparág tekintetében az új üzemek létesítéséhez, illetőleg a meglevők átalakításához a Környezetvédelmi Engedélyezési Hivatal engedélyének beszerzését írja elő.

Hazánkban mindmáig szabályként az egységes eljárás és fórumrendszer elve érvényesül, ami azzal a furcsa következménnyel jár, hogy pl. az építési engedélyezési eljárás körében egy atomerőmű és egy fáskamra építését ugyanaz a szerv — adott esetben a községi tanács vb szakigazgatási szerve — engedélyezi. Speciális engedélyezési eljárás alá csupán a kisiparosok zajos, bűzös vagy veszélyes üzemei tartoznak, amelyek létesítése előtt az építési engedélyen túlmenően külön telepengedélyre is szükség van [1/1959. (I. 10.) Kip. M. sz. rendelet].

[1] Ld. erre nézve részletesen a szerző: A környezetvédelmi szervezetről és jogról de lege ferenda c. tanulmányát. Jogtudományi Közlöny 1974. évi 8. sz. 431. old.

Mind külföldön, mind nálunk a hatósági engedélyezési eljárások egyik fontos feladata, hogy a környezetvédelmi előírásoknak érvényt szerezzenek és az eljáró államigazgatási szerv *hivatalból köteles védelmet biztosítani* a tervezett tevékenység vagy létesítmény káros környezeti hatásaival szemben az összes érdekelteknek (pl. a szomszédos ingatlanok tulajdonosainak és bérlőinek). Sajátos módon tehát államigazgatási útra tartozik azoknak az érdekeknek az érvényrejuttatása, amelyeket az államigazgatási jog és a polgári jog egyaránt védelemben részesít. Minden ország polgári joga védi ugyanis a tulajdonost (használót) a birtoklását zavaró káros behatások — így egyebek között a zaj, bűz, füst, stb. — ellen, noha ezek a környezeti ártalmak a polgári törvénykönyvekben nincsenek mindenütt nevesítve. A mi polgári törvénykönyvünk 100. §-a pl. általános szabályként mondja ki, hogy „a tulajdonos a dolog használata során köteles tartózkodni minden olyan magatartástól, amellyel másokat, különösen szomszédait szükségtelenül zavarná vagy amellyel jogaik gyakorlását veszélyeztetné". A kérdés csupán az, hogy mivel a káros környezeti ártalmak elleni védelem nem az államigazgatási jog privilégiuma, az államigazgatási engedélyezési eljárás kizárja-e a polgári jogi eszközök igénybevételét, megfosztja-e az érdekeltet attól a jogától, hogy a bírósághoz forduljon védelemért.

E kérdésre az Egyesült Államok jogrendszere válaszol a legkategórikusabban, méghozzá nemleges értelemben. Az USA-ban már az 1970. január 1-én hatályba lépett környezetpolitikai törvény (National Environmental Policy Act; NEPA) megalkotása előtt is nagy szerepet játszottak a bíróságok a környezetkárosítás megelőzése terén.

A NEPA — amely a popularis actiót intézményesítette — ösztönzőleg hat a különféle környezetvédelmi társadalmi szervezetekre, amelyek már a törvény alkalmazásának első évében mintegy 120 keresetet indítottak környezetvédelmi szempontból veszélyesnek ítélt beruházások megakadályozása érdekében. Noha ezek közül átlagosan csak minden hatodik vezetett eredményre, a bíróságok számos középítkezést állítottak le, így egyebek között egy 400 millió dolláros víziút építését Alabama államban, egy 1690 millió wattos nukleáris erőmű építését Marylandben és egy 8 sávos gyorsforgalmi út építését San Antonióban.

Az ilyen és hasonló bírósági döntések gyakorlatilag azoknak az engedélyeknek környezetvédelmi szempontból való felülvizsgálását jelentik, amelyeket a közigazgatási szervek adtak ki a beruházók számára. A bíróságok azonban nem elégszenek meg ennyivel, s ha azt indokoltnak vélik, nem csupán az egyedi államigazgatási határozatok, hanem az ezek alapjául szolgáló normatív előírások érdemi felülvizsgálatába is bocsátkoznak. Jó példa erre a Calvert Cliffs ügy, amelyben a keresetet környezetvédelmi csoportok alkalmi koalíciója nyújtotta be az Atomenergia Bizottság (AEC) ellen. A felperesek nem csupán a Calvert Cliffs Atomerőmű építéséhez adott engedélyt kifogásolták, hanem az AEC általános érvényű előírásait is. A kereset utóbbi részének az lett az eredménye, hogy a bíróság a normatív rendelkezések átdolgozására hívta fel az Atomenergia Bizottságot, s ez az átdolgozás több mint 60 építkezést és üzemeltetési engedélyt érintett, közel 100 atomerőmű egységgel, kb. 87 millió kilowatt kapacitással.[2]

Míg a NEPA hatálybalépése előtt a bíróságok a környezetvédelmi prevenciót szolgáló perekben döntően az eljárási kérdésekre összpontosították figyelmüket, a törvény nyomán egyre szélesebb körben bocsátkoztak az érdemi kérdések vizsgálatába. Ily módon a beruházók számára a hatósági engedélyek megszerzése többé nem jelent biztosítékot, mert ennek ellenére Damoklesz-kardként lebeg a fejük felett az esetleges bírói felülvizsgálat veszélye. Mindez, valamint a környezetvédelmi tárgyú keresetek növekvő tendenciája a beruházókat arra kényszerítette, hogy folyamatosan kísérjék figyelemmel a bíróságok ez irányú gyakorlatát és ahhoz alkalmazkodjanak.

Azok az ellentétes érdekek, amelyek az Egyesült Államokban a beruházásokhoz szükséges hatósági engedélyek bírósági felülvizsgálata kapcsán összeütközésbe kerülnek — nevezetesen a beruházások zavartalan lebonyolításához fűződő gazdasági érdekek, valamint az érintett lakosság környezetvédelmi érdekei — valójában minden országban konfrontálódnak. A jogalkotók általában affelé hajlanak, hogy a környezetvédelmi prevenciót államigazgatási mederbe tereljék, még annak árán is, hogy — mint erre utaltunk — a hatósági engedélyezési eljárást több lépcsőssé teszik, illetőleg kötelezően előírják az engedélyezési eljárás legszélesebb nyilvánosságát. Az uralkodó irányzat tehát mindenképpen arra irányul, hogy az engedélyezési eljárást kell megfelelő garanciákkal alkalmassá tenni a környezetvédelmi érdekek hatékony védelmére, ugyanakkor biztosítani kell a jogerős engedély stabilitását. Ennek gazdasági okai — ha figyelembe vesszük egyes beruházások pénzügyi kihatásait mindenképpen nyomósak. Kétségtelen azonban, hogy ez a jogalkotási irányzat nem kedvez a bírósági felülvizsgálatnak. Ennek megfelelően a környezetvédelmi prevenció terén a bíróságok egyetlen más országokban sem játszanak akkora szerepet, mint az Egyesült Államokban. Ugyanakkor a bírói felülvizsgálat — direkt vagy indirekt formában, rendes vagy közigazgatási bíróságok előtt — ha szűkebb körben is, az államok többségében a környezetvédelmi prevenció egyik jogi eszköze. Japánban pl. a legveszélyesebb környezetszennyezéseket „az

[2] *Johnson*, W. K.: Enviromental litigation: Lessons from the courts. Civil Engineering ASCE, 1972. évi 1. szám, illetőleg *Gray*, O. S.: Cases and materials on environmental law. Washington, 1971.

emberi jogok" sérelme címén indított keresetekkel próbálják megelőzni. Az ilyen ügyek volumenére jellemző azonban a japán igazságügyi minisztérium ama összehasonlító adata, hogy egy olyan évben, amikor a közigazgatási szervekhez 40 854 környezetszennyezéssel kapcsolatos panasz érkezett, az említett keresetek száma mindössze 77 volt.[3]

A jogi szakirodalomban — a kapitalista és a szocialista országokban egyaránt — ismeretesek olyan nézetek, amelyek a környezetvédelmi prevenció terén a bíróságok jogkörének kiterjesztését szorgalmazzák. H. Rupp az NSZK környezetvédelmi jogszabályainak érvényesülését elemezve arra a következtetésre jut, hogy lehetővé kellene tenni az államigazgatási engedélyek és más határozatok bírósági felülvizsgálatát, méghozzá nem csupán az egyéni, hanem a közérdek szempontjából is. Ezzel összefüggésben de lege ferenda vizsgálja a „környezetvédelmi ombudsman", illetőleg környezetvédelmi egyesületek általános keresetindítási jogát.[4] A lengyel S. Grzybowsky az ügyész és más állami szervek fokozódó aktivitását szorgalmazza a keresetindítás terén.[5]

Mi a helyzet e tekintetben nálunk? A bírósági normakontroll jogrendszerünk alapvető jellemvonásaiból eredően kizárt. A környezetet veszélyeztető beruházásokhoz, illetőleg tevékenységi formákhoz kapcsolódó hatósági engedélyek közül egyetlen olyan sincs, amelyek bírósági felülvizsgálatát akár az 1957. évi IV. törvény, akár más jogszabályaink *kifejezetten* lehetővé tennék.

Jogalkotásunkban a szomszédok és általában a környezet védelmét illetően az officialitás elve érvényesül. Ezt a legplasztikusabban az építési engedélyezésre vonatkozó jogszabályaink tükrözik. Az építésügyről szóló 1964. évi III. törvény 29. §-ának (1) bekezdése kategorikusan kimondja: „Az építésügyi hatósági engedély megadását *meg kell tagadni*, ha előre meg lehet állapítani, hogy az építmény megépítése, illetőleg fenntartása víz, gőz, gáz, füst, korom, hő, bűz, zaj, rázkódtatás, sugárzás vagy más ok miatt a környezetre olyan káros hatással járna, amely a helyi viszonyoknak és az érintett terület rendeltetésének megfelelő mértéket meghaladná, vagy a szomszédos ingatlanok használatát számbavehetően korlátozná". Ugyanezen § (2) bekezdése szerint az építési engedély feltételeit úgy kell megállapítani, hogy a szomszédos telkeken levő építmények továbbra is kellő támasztékot, világosságot, napfényt és levegőt kapjanak, továbbá az építmény a szomszédok kilátását lehetőleg ne akadályozza. Az építési engedélyezési eljárásról szóló 10/1969. (VI. 8.) ÉVM számú rendelet 12. §-a az építésügyi hatóság kötelességévé teszi, győződjék meg róla, hogy a tervezett építkezés nem sérti-e a szomszédok jogos érdekeit. Mindezek a rendelkezések az officialitás egyértelmű érvényesüléséről tanúskodnak. Ugyanakkor témánk szempontjából különös figyelmet érdemel az utóbb hivatkozott rendelet 16. §-ának (2) bekezdése, amelynek értelmében „Az építési engedély az építési munkával kapcsolatos polgári jogi igényt nem dönti el". Mit jelent ez az eldugott és lakonikus rövidségű mondat? Nem egyebet, minthogy az építésügyi hatóság a tervezett építkezést elsősorban *építésrendészeti* szempontból vizsgálja. Kötelessége ugyan ellenőrizni az építkezés egyes polgári jogi előfeltételeit (pl. az építtető építési jogosultságát), továbbá oltalomban kell részesítenie a környező ingatlantulajdonosoknak (használóknak) a polgári jog által is védett érdekeit, döntése azonban az utóbbi kérdések tekintetében nem teremt res iudicatát, nem zárja ki a bírói jogvédelem lehetőségét. Más kérdés azután, hogy e jogvédelem esetenként az államigazgatási határozat indirekt felülvizsgálatát eredményezi.

Az indirekt felülvizsgálatról, mint tételes jogi szempontból nem kellően tisztázott, kényes témáról az utóbbi években kevés szó esett jogi szakirodalmunkban.[6] A magunk részéről az idevágó alapvető szabálynak a Ptk. 7. §-át tartjuk, amely szerint „a törvényben biztosított jogok védelme az állam minden szervének kötelessége. Érvényesítésük — ha jogszabály másként nem rendelkezik — bírósági útra tartozik". Megítélésünk szerint e rendelkezés alkalmazása szempontjából semmiképpen sem tekinthető „másként rendelkező jogszabálynak" az olyan szabályozás, amely a polgári jog által védett érdekeket államigazgatási jogi védelem alá *is* helyezi. Az ilyen szabály ugyanis nem a jogvédelem szempontjából rendelkezésre álló eszközök körének leszűkítésére, hanem éppen ellenkezőleg, kiterjesztésére irányul, amennyiben az érdekelt mind államigazgatási, mind bírósági úton kereshet jogvédelmet. E lehetőséget korlátozni látszik a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának 187. sz. állásfoglalása, amelynek indoklása szerint: „a bíróság az államigazgatási szervek hatósági jogkörben tett államigazgatási jellegű intézkedéseit — külön törvényi felhatalmazás nélkül — nem bírálhatja felül". A bírósági gyakorlat elemzése azonban azt bizonyítja, hogy bíróságaink az említett elvet a polgári jog és az államigazgatási jog által egyaránt védett érdekek tekintetében csak annyiban tették magukévá, hogy *az államigazgatási határozatot kifejezetten nem módosítják, illetőleg nem helyezik hatályon*

[3] White paper on pollution in Japan, Tokyo, 1971.

[4] *Rupp, H.:* Popularklage im Umweltschutzrecht? Zeitschrift für Rechtspolitik, 1972. évi 2. szám, 32. old.

[5] *Grzybowsky, S.:* Problematyka ochrony srodowiska czlowieka a przepisy prawa cywilnego. Panstwo in Prawo, 1972. évi 1. szám.

[6] *Szamel* Lajos foglalkozott e tárgykörrel Az államigazgatás törvényességének jogi biztosítékai c. könyvében, Budapest, 1957; majd a szerző folytatta az általa megkezdett gondolatsort Az államigazgatási eljárás alapelvei c. munkájában, Budapest, 1970. 172. és köv. old.

kívül, törvényességi szempontból azonban felülvizsgálják és e felülvizsgálat eredményéhez megfelelő jogi konzekvenciákat fűznek.

Lássunk erre egy példát a Legfelsőbb Bíróság joggyakorlatából. A tényállás szerint az alperes az építésügyi hatóság engedélyével üzemet létesített. A felperesek — a környékbeli bérlők és háztulajdonosok — az üzem létesítése ellen már az engedélyezési eljárás során tartott helyszíni tárgyaláson is tiltakoztak, azonban eredménytelenül. A későbbiek során a felépült üzem kéményéből felszálló füst és bűz a felpereseket nagymértékben zavarta lakásuk használatában. A birtokháborítás megszüntetése iránti per során a bíróság a szakvéleményre is figyelemmel, arra kötelezte az alperest, hogy az üzem kéményét 4 m-rel hosszabbítsa meg. A Legfelsőbb Bíróságnak az első fokú ítéletet helybenhagyó ítélete szerint az első fokú bíróság „gondosan vizsgálta, hogy a gazdaságosság keretein belül, az üzem működésének veszélyeztetése nélkül miképpen lehet kiküszöbölni az alperesi üzem működésének azt a káros hatását, ami az érdekelt felperesi ingatlantulajdonosokat a békés birtoklásban zavarja".[7] Kétségtelen, hogy az építésügyi hatóság ugyanígy mérlegelte az engedélyezés során, miként lehet a legcélravezetőbben *megelőzni* az említett ártalmakat. Az építésügyi hatóság mérlegelésének eredménye azonban nem bizonyult helyesnek, ezért annak helyébe a bíróság saját mérlegelésének eredményét állította. Ily módon gyakorlatilag ugyanaz a helyzet állt elő, mintha pl. a fellebbezési eljárás során a másodfokú építésügyi hatóság módosította volna az építési engedélyt és 4 m-rel magasabb kémény építését írta volna elő. A bíróság az indirekt felülvizsgálat tényét oly módon palástolta, hogy ítéletének indokolásában nem utalt arra a tényre, miszerint az építkezés mindenben megfelelt a jogerős építési engedélynek.

Egy másik ügyben az építési engedélyre való hivatkozást már nem lehetett elkerülni, mert az alperes éppen az engedélyre hivatkozással bizonygatta eljárásának jogszerűségét. Ezért a Legfelsőbb Bíróság a következőkre mutatott rá ítéltének indoklásában: *„Igaz, hogy az alperes az illetékes államigazgatási szerv engedélye alapján építkezett,* ez azonban nem mentesít attól, hogy az építkezéssel előidézett káros behatással okozott kárt megtérítse ... (az alperes) eljárása sértette a megyei tanács 2/1959. (IX. 16.) számú rendeletének több előírását, így különösen a kilátásvédelemről szóló 74. §-át ... Az alperes az adott tényállás mellett *a jogellenes magatartással kárt okozott* a felperesnek".[8] A hivatkozott okfejtés mögött meghúzódó gondolatsor nyilvánvaló. A Legfelsőbb Bíróság álláspontja szerint az az építési engedély, amelynek alapján az alperes építkezett, törvénysértő volt. Miután azonban annak felülvizsgálatára a bíróságnak nincs hatásköre, viszont a jogszabálysértéshez fűződő jogi konzekvenciákat alkalmazni kívánja, a gyakorlati nehézségeket oly módon hidalja át, hogy nem az építési engedélyt, hanem az abban foglaltaknak mindenben megfelelő alperesi magatartást minősíti jogellenesnek. Az viszont magától értetődik, hogy az alperes magatartása csak akkor lehetett jogellenes, ha maga az engedély is az volt. A bíróság tehát indirekt módon felülvizsgálta az államigazgatási határozat törvényességét, e felülvizsgálatot azonban a logikai láncból kiiktatta, csupán annak végeredményét használta fel érdemi döntésének kialakításánál.

Megállapíthatjuk tehát, hogy bár hazánkban a környezetvédelmi prevenció terén vitathatatlanul az államigazgatási jogi eszközöké az elsőbbség, a polgári jogi eszközök — szerényebb keretek között — ugyancsak szerephez jutnak. A bíróságok azonban csak ritkán élnek azzal a lehetőséggel, hogy az alperest *eltiltsák* az államigazgatási szerv engedélye alapján végzett, de a szomszédjogot sértő tevékenységtől, illetőleg olyan *kötelezettséget állapítsanak meg* a terhére, amely gyakorlatilag lerontja az államigazgatási engedély értékét; többnyire megelégszenek a jogellenes magatartás kártérítési konzekvenciáinak levonásával.

3. A szomszédjog által védett környezetvédelmi érdekeket azonban nem csupán olyan tevékenység sértheti, amelynek előfeltétele valamely államigazgatási szerv engedélye. Bár kétségtelenül az a gyakoribb, hogy a lég- vagy vízszennyezés, illetőleg a zajártalom valamely beruházás megvalósításához kapcsolódik, főként a zajártalom körében nem ritka eset az engedélyhez nem kötött tevékenységből eredő zavaró hatás. Ilyenkor a jogvédelem államigazgatási jogi eszközei mellett legalább azonos, de inkább azokét meghaladó jelentőségű szerepet töltenek be a bíróságok.

Jól példázza ezt a Legfelsőbb Bíróság egyik elvi jelentőségű határozata, amelyben kimondotta, hogy „zajkeltő szerkezet működtetése a szomszédjog által védett érdeket sért." A tényállás szerint az alperes lakóházának udvarán olyan szélkereket állítottak fel, amelynek forgása közben egy fémgömbhöz ütődő vaspálca csengő hangot ad. A felperes először államigazgatási úton kért birtokvédelmet, majd kérelmének elutasítása után a járásbírósághoz fordult keresettel. A járásbíróság a keresetet ugyancsak elutasította arra hivatkozással, hogy „az alperes által működtetett szerkezet ad bizonyos csengő hangot, de az nem bántó, nem kellemetlen, nem zavarja a felperes nyugalmát". Az ügyben benyújtott törvényességi óván nyomán a Legfelsőbb Bíróság elvi éllel mutatott rá, hogy „fontos társadalmi érdek az emberre káros behatásokkal szembeni védekezés, ilyen káros hatások

[7] Legfelsőbb Bíróság Pf. 22.345/1963. sz. Bírósági Határozatok, 1963. évi 12. szám, 3782. sz. jogeset.

[8] Legfelsőbb Bíróság Pf. 20663/1964. sz. Bírósági Határozatok, 1965. évi 4. szám, 4401. sz. jogeset. (Kiemelés tőlem: *K. G.*)

közé sorolható a zajártalom is. Kerülni kell minden olyan szükségtelen és indokolatlan zajkeltést, amely mások nyugalmát zavarja".[9]

Úgy véljük, az ilyen és ehhez hasonló bírósági állásfoglalások nem csupán a bíróságok ítélkezési gyakorlatára hatnak kedvezően, hanem orientálják az államigazgatási szervek gyakorlatát is, mégpedig nemcsak azokban az ügyekben, amelyekben az államigazgatási eljárás kötelezően, vagy többnyire megelőzi a polgári peres eljárás (pl. birtokvédelem), hanem a hatósági kötelezési gyakorlat terén is.

4. A következő tárgykör, amelyet röviden érinteni kívánunk, a közigazgatási szerződések kérdése, amely ugyancsak határterület egyfelől a polgári jog, másfelől az államjog és az államigazgatási jog között. E témának a szocialista és a kapitalista országokban egyaránt számottevő irodalma van. Hazánkban Ádám Antal végzett e téren figyelemre méltó kutatásokat.[10] Bár ő határozottan síkraszáll amellett, hogy az államjogi és államigazgatási jogi szerződések sui generis szerződésfajtát alkotnak, nem tagadja a vegyes jellegű, részben államigazgatási jogi, szerződések létét és létjogosultságát.[11]

Ezúttal nem kívánunk e problémakör átfogóbb taglalásába bocsátkozni, csak a tanulmányunk címe által meghatározott körben foglalkozunk a közigazgatási szerződésekkel. Megítélésünk szerint e szerződésfajtának a környezetvédelem terén — főként a környezetvédelmi követelményrendszer, az állami szubvenciók és a környezetvédelmi előírások megtartásának beruházási konzekvenciái között fennálló bonyolult kölcsönhatások miatt — rendkívül jelentős perspektívája van.

A kapitalista országokban az államnak megvan az *adminisztratív hatalma* ahhoz, hogy a környezetvédelmi előírásokat rákényszerítse az iparra. Az iparnak viszont megvan a *gazdasági hatalma* ahhoz, hogy erre olyan, a lakosság széles rétegeit sújtó intézkedésekkel vagy legalábbis ezeket kilátásba helyező fenyegetésekkel válaszoljon, amelyek az államot esetenként meghátrálásra kényszerítik. (Ilyen pl. az üzemek leállításával munkanélküliség előidézése, az ország gazdasági életét hátrányosan érintő tőke-export a környezetvédelmi szempontból liberális fejlődő országokba, a környezetvédelmi kiadások teljes mértékű áthárítása a fogyasztókra stb. Mindezekre jó néhány példát lehetne sorolni a legutóbbi hónapok eseményeiből is.) Éppen ezért az állam számára előnyös, ha környezetvédelmi követelményeit nem merev előírások, hanem az iparral kötött szerződések útján juttatja érvényre, lehetővé téve ily módon a követelmények fokozatos teljesítését és esetenként költségvetési eszközökkel enyhítve az ipar beruházási terheit. Jó példa erre a francia környezetvédelmi minisztérium gyakorlata, amely széles körben alkalmazza az úgynevezett szakágazati szerződéseket. Az első ilyen szerződést a környezetvédelmi miniszter 1972 júliusában kötötte meg a francia papíripar képviseletében a papír-karton és cellulózipari egyesülés elnökével. E szerződés jelentőségét az adta, hogy a papíripar idézte elő az összes vízszennyezés 20%-át. A szakágazati szerződés 5 éves programot foglalt magában, melynek eredményeként lehetővé válik — mintegy 300 millió frank beruházás árán — a papíripar által okozott környezetszennyezés 80%-os csökkentése 1976 végéig. A szerződés meghatározta az egyes években irányadó emissziós határértékeket, továbbá azt a pénzügyi segítséget, amelyet az állam — részben a környezetvédelmi minisztérium központi keretéből, részben a regionális vízügyi szervek útján — biztosít a papíripar környezetvédelmi beruházásaihoz. Fontos kikötése a szerződésnek, hogy az 1972. január 1. után létesült vagy bővített üzemek egy évi működés után kötelesek megtartani a szakágazati szerződésben egyébként 1976-ra megszabott emissziós értékeket.[12] A papíriparral kötött szakágazati szerződést további hasonló szerződések követték, egyebek között a cementgyárakkal, a cserzőművekkel, a kohászattal stb.

A szocialista országokban a termelőeszközök társadalmi tulajdona és a népgazdaság állami irányítása folytán nyilvánvalóan más a kapcsolat az államigazgatási szervek és a környezetszennyező ipari, valamint mezőgazdasági nagyüzemek között. Azonban éppen e tartalmában és jellegében eltérő kapcsolat teszi lehetővé, hogy az államigazgatási szervek *ne feltétlenül hatósági kényszereszközökkel szerezzenek érvényt a környezetvédelmi érdekeknek, hanem törekedjenek együttműködésre a gazdálkodó szervekkel.* Ennek nyilvánvalóan megvannak a kihatásai az aktusokra nézve is. Meggyőződésünk, hogy adott esetben az államigazgatási szerv és egy jelentős környezetszennyező üzem közötti együttműködési szerződés sokkal hatékonyabban szolgálja a környezetvédelem érdekeit, mint az egyoldalú hatósági intézkedések. Éppen ezért sajnálatosnak kell tekintenünk, hogy a közigazgatási szerződések — amelyek érvényesülési köre Ádám Antal kutatásainak tanúsága szerint a szocialista országokban egyre

[9] Legfelsőbb Bíróság, P. törv. V. 20.243/1974. sz., Bírósági Határozatok, 1975. évi 3. szám, 117. sz. határozat.

[10] *Ádám* Antal: Az államjogi és államigazgatási jogi szerződések problémáiról, Jogtudományi Közlöny, 1968. évi 3. szám; Megállapodások a tanácsi szervek munkájában, Állam és Igazgatás, 1969. évi 8. szám; illetőleg Problemi goszudarsztvennopravovih i adminyisztratyivnopravovich dogovorov v Vengerszkoj Narodnoj Reszpublike. Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 66. Pécs, 1969.

[11] Az előbbi lábjegyzetben elsőként hiv. tanulmány 126—127. old.

[12] *Rougeron*, R.: Environnement: „Contrats de branche pour les Industries polluantes. Industries et Techniques, 1972. évi 208. sz. 127. old.

növekszik — nálunk éppen a környezetvédelem terén mind ez ideig nem nyertek polgárjogot.[13]

A környezetvédelmi tárgyú közigazgatási szerződés több évre meghatározná, hogy — az üzem milyen intézkedésekkel (pl. a technológia megváltoztatása, tisztítóművek létesítése) és milyen időbeli ütemezésben csökkenti az általa okozott környezetszennyezést; — az egyes években milyen emissziós értékek elérésére köteles; — ehhez az államigazgatási szerv milyen segítséget nyújt (pl. szaktanácsadás, tervek készítése vagy véleményezése, környezetvédelmi célalapokból állami támogatás biztosítása); — hogyan működik együtt az üzem és az államigazgatási szerv a környezetvédelmi ellenőrzés terén (pl. a hatósági ellenőrzéseken felül az üzem megrendelésére rendszeres emisszió-mérés) illetőleg a havária-jellegű rendkívüli szennyezések elhárításában (pl. üzemi szállító eszközök rendelkezésre bocsátása harmadik személy által okozott rendkívüli vízszennyezés esetén).

Nagymértékben növelné a környezetvédelmi tárgyú közigazgatási szerződések jelentőségét, ha — egy korábbi tanulmányunkban kifejtett javaslatunknak megfelelően[14] — a ma már korszerűtlen és környezetvédelmi tevékenységünk hatékonyságát gátló általános (normatív) határérték-rendszerről fokozatosan áttérnénk az egyedi emissziós határérték-rendszerre és az egyedi határértékek túllépéséhez kapcsolódnék a bírságszankció. Ez esetben ugyanis a közigazgatási szerződés lehetővé tenné az évekre lebontott egyedi határérték-megállapítást is.

A környezetvédelmi közigazgatási szerződések rendkívül hasznos segítséget nyújtanának a környezetvédelmi tervezéshez is,[15] mivel ily módon a tervet készítő államigazgatási szerv több évre tudná, hogy az illetékességi területén működő jelentősebb környezetszennyező üzemek részéről milyen volumenű szennyezésre számíthat és ehhez szabná saját környezetvédelmi tevékenységét.

A kifejtettekből kitűnik, hogy a környezetvédelmi közigazgatási szerződés valójában vegyes jellegű — államigazgatási és polgári jogi elemeket egyaránt tartalmazó — szerződés. Ennek megfelelően a szerződésben foglalt kötelezettségek teljesítését részben államigazgatási eszközökkel (környezetvédelmi bírság, a hatósági jóváhagyási záradékkal ellátott kötelezettségek tekintetében államigazgatási végrehajtás útján), részben polgári eljárásjogi eszközökkel lehetne biztosítani, míg bizonyos kötelezettségek hátterében nem állnának állami kényszerintézkedések (pl. az államigazgatási szerv munkatársainak részvétele az üzemi szakemberek környezetvédelmi továbbképzésében). Az utóbbi tény a közigazgatási szerződések egyik jellemző sajátossága, amely azonban mit sem von le e szerződések értékéből, mert az ilyen kötelezettségek teljesítését is biztosítja a politikai felelősség,[16] sőt esetenként a felettes szerv utasítási joga is.

5. A környezetvédelemben a polgári jogi és az államigazgatási jogi eszközök rivalizálásának leginkább „politikai töltetű" részterülete a represszív szankciók alkalmazása. Itt most nem egyszerűen arra a terminológiai különbségre gondolunk, hogy bizonyos országokban a represszív szankciót környezetszennyezési díjnak, máshol pedig bírságnak nevezik. Ennek a különbségtételnek nincs jelentősége, mert a díjnak elkeresztelt jogintézmény beható elemzése többnyire arra a végkövetkeztetésre vezet, hogy nem polgári jogi kategóriával állunk szemben, és a díj valójában a bírság „szalonképesebb", ámde a lényeget kevésbé pontosan tükröző elnevezési formája. (Csupán a történeti hűség kedvéért jegyezzük meg, hogy a szennyvízbírság őse nálunk is a szennyvízbevezetési díj volt, míg a légszennyezési bírság a légszennyezési alapjárulékból fejlődött ki.)

A politikai jelentőségű kérdés az, hogy egyáltalán van-e létjogosultsága az államigazgatási jogi represszív szankciónak, nem kellene-e azt teljes egészében vagy döntően polgári jogi eszközökkel felváltani.

A nyugati szakirodalomban ismeretes ugyanis olyan felfogás, amely szerint „gyakran állítják, hogy csak egy határérték megállapításra van szükség, súlyos büntetésekkel azokkal szemben, akik ezeket megsértik. Egy totalitárius rendszerben ennek elsődleges szerepe van a környezetvédelmi szemléletben (ami önmagában véve is szerencsétlen helyzet), de demokratikus, szabad vállalkozásra épülő (magántulajdonú) társadalomban a határértékek és bírságok rendszere szerencsétlen tévedés".[17]

Az NSZK Kormányának környezetvédelmi programja már nem ennyire kategorikus, mert a kapitalista rendszer magasabbrendűségének hangoztatása mellett bizonyos kisegítő szerepet szán a közigazgatásnak is. A program szerint „a szociális piacgazdaság a természetes környezet problémáinak megoldása terén is be fogja bizonyítani, hogy teljesítőképessége felülmúlja más gazdasági rendszerekét. Ha a piacgazdaság rendszerének kereteit a környezetpolitikai célkitűzésekkel kiegészítjük, a gazdasági élet környezetbarát viselkedése az esetek többségében a piaci mechanizmuson keresztül fog kialakulni. Csak az olyan helyeken, ahol a piaci mechanizmus nem kielégítő, kell majd a közigazgatásnak beavatkoznia előírások, bírságok, a környezetre

[13] Az ilyen törekvések csírái mindössze a Központi Vízminőségi Felügyelet gyakorlatában voltak kimutathatók.

[14] Vö. a szerző: A környezetvédelmi bírság c. tanulmányával. Jogtudományi Közlöny, 1975. évi 7. szám, 393. old.

[15] L. erre nézve részletesen a szerző: A környezettervezés, a közigazgatás és a jog c. tanulmányát, Állam és Igazgatás, 1975. évi 11. szám, 989. old.

[16] *Ádám Antal:* i. m. 127. old.

[17] *Tinney, R.—Parkes, J.:* Enhancing the quality of the environment: current federal legistation and programs. Habitat, 1970. évi 5—6. szám, 14. old.

káros termékek és eljárások megterhelésével, vagy megtiltásával".[18]

Ennek az ideológiának a talaján már ki is alakult ama jogi koncepció vázlata, amelyet „a környezet kiárusításának" nevezhetnénk és amely polgári jogi eszközök segítségével kívánja érvényre juttatni az állam környezetvédelmi célkitűzéseit. Ennek az elképzelésnek az a lényege, hogy régiónként minden védett környezeti elem (víz, levegő stb.) tekintetében meg kell állapítani a környezet jogilag megengedett terhelésének mértékét. Ennek alapján az állam megfelelő számú — fajta és mennyiség szerint specifikált — környezetfelhasználási licenciát bocsát ki, amelyeket környezeti börzéken hoz forgalomba. Mint a terv kidolgozója írja: „így érvényesül a gazdasági verseny és el lehet érni, hogy a megengedett szennyező anyag egységére vonatkoztatott értékképzés népgazdaságilag maximális legyen".[19] Ez kevésbé finom megfogalmazásban annyit jelent, hogy a gazdaságilag erősebb vállalatok uralják a környezetvédelmi börzét és megvásárolják maguknak a jogot a környezet — meghatározott keretek közötti — legális szennyezésére.

Úgy véljük, nem igényel bővebb bizonyítást, hogy szocialista viszonyok között az effajta környezeti árverés nem jöhet szóba megoldási alternatívaként. A szocialista államnak a gazdaság és környezetvédelem terén egyaránt betöltött irányító szerepe folytán a környezet terhelhetőségi mértékét a közigazgatás szabja meg és közigazgatási úton szerez érvényt ez irányú döntésének. Ennek során korántsem az a meghatározó jelentőségű tényező, hogy melyik üzemnél a legnagyobb a kibocsátott szennyező anyag egységnyi mennyiségére jutó termék értéke, hanem sok egyéb adottságot is figyelembe kell venni. Ilyen pl. a szennyezést előidéző tevékenység népgazdasági jelentősége, az esetleges nemzetközi kötelezettségek, a megfelelő hatásfokú tisztítás műszaki lehetőségei és költségkihatása, az üzem anyagi lehetőségei stb.

Más kérdés azután, hogy az imént bírált koncepciónak kétségtelenül van bizonyos racionális magva, amelyre — bár egészen eltérő jogi eszközök megalapozása érdekében — érdemes figyelmet fordítanunk. Ez a racionális mag abban a felismerésben lelhető fel, hogy az állami beavatkozás döntő láncszeme — ha úgy tetszik kulcskérdése — annak a globális terhelési szintnek a meghatározása, amelyet a környezet az adott területen még károsodás, illetőleg a perspektivikus károsodás veszélye nélkül el tud viselni. Mint ezt hivatkozott korábbi tanulmányunkban részletesen kifejtettük, a korszerű környezetvédelem jogi eszköztárában nem a jogszabályban megállapított — s ebből eredően a helytől és a védett természeti közeg tényleges alapterhelésétől független — emissziós határértékeknek, hanem az egyedi államigazgatási határozatban megállapított egyedi határértékeknek kell játszaniuk a főszerepet és ezeknek a határértékeknek a túllépéséhez indokolt kapcsolni jogi szankcióként a környezetvédelmi bírságot.[20]

Ezzel egyben kifejezésre juttattuk, hogy megítélésünk szerint a jövőt illetően szerves kapcsolatot kell létrehozni az egyedi határérték, valamint a szankciók között, ebből eredően nem látunk lehetőséget az államigazgatási jogi represszív szankciók polgári jogi eszközökkel való felváltására. E véleményünk értelemszerűen kiterjed a hazai szakirodalomban jelentkező ama nézetekre is, amelyek a környezetvédelmi bírságnak a gazdasági bírsághoz való közelítését, illetőleg a polgári jogi kártérítési felelősséghez hasonló vonásait emelik ki.[21] Az államigazgatási eljárás keretében kiszabott környezetvédelmi bírságot — éppen a rendelkező-végrehajtó tevékenységgel való szoros kapcsolata folytán — sokkal hatékonyabb szankciónak tartjuk, mint S. Grzybowsky ama javaslatát, hogy környezetszennyezés miatt — az anyagi kár keletkezésére tekintet nélkül — lehetővé kellene tenni a polgári jogi fizetési kötelezettség megállapítását az ügyész keresete alapján.[22]

6. Utoljára hagytuk a környezetvédelem szolgálatában álló polgári jogi eszközök legjelentősebbikét, a kártérítési szankciót. E tárgykörrel Bogyay Mária foglalkozott elsőként szakirodalmunkban, aki figyelmet érdemlő módon mutatott rá az ítélkezési gyakorlat bizonyos fejlődési tendenciáira.[23] Hosszabb időszak szélesebb körű gyakorlatát elemezve, ez a fejlődési folyamat még szembetűnőbb.

Az egyik alapvető elvi kérdés az, hogy a környezetszennyező a vétkességi felelősség (Ptk. 339. §), illetőleg az objektív felelősség alapján felel-e az okozott kárért. E tekintetben az első fontos határozat a Győri Megyei Bíróság csaknem másfél évtizeddel ezelőtti ítélete volt, amelyben rámutatott, hogy „a vegyszeres gyomirtás a használt gépi erőtől függetlenül fokozott veszéllyel járó tevékenység, az ebből eredő kárért tehát vétkesség nélkül is fennáll a felelősség (Ptk. 345. §.)[24] Úgy tűnik azonban, ez az elv nem egyik napról a másikra ment át az ítél-

[18] Umweltschutz. Das Umweltprogramm der Bundesregierung. Stuttgart, 1972.

[19] *Schürmann*, J. H.: Die politischen Dimensionen des Umweltproblems aus ökonomischer Sicht. Erdöl und Kohle, 1973. évi 12. sz. 718. old.

[20] A szerző: A környezetvédelmi bírság c. hiv. tanulmánya.

[21] *Lipcsey* Zsoltné: A környezetvédelem és fejlesztés gazdaságtudományi és gazdaságszociológiai kérdései. Kéziratos VÁTI-tanulmány, Budapest, 1973., illetőleg *Horváth* László: A vízszennyezés néhány jogi vonatkozása. Vegyipari Szennyvizek és Levegőszennyezés, 1974. évi 1. szám, 63. old.

[22] *Grzybowski:* i. m. 29. old.

[23] *Bogyay* Mária: A környezetszennyezés jogi szankciórendszere. Jogtudományi Közlöny, 1972. évi 8. sz. 368. old.

[24] Győri Megyei Bíróság, Pf. 20.209/1962. sz., Bírósági Határozatok, 1963. évi 1. sz. 3115. sz. jogeset.

kezési gyakorlatba, ezért későbbi — elvi jelentőségű — határozatok több ízben is kiegészítették, illetőleg megerősítették. Így 1965-ben már a Legfelsőbb Bíróság mondotta ki, hogy a mérgező anyaggal történő (vegyszeres) rovarirtás fokozott veszéllyel járó tevékenység.[25] A két határozat alapjául szolgáló tényállás között annyi a különbség, hogy amíg az előbbi permetezésre, addig az utóbbi vegyszeres porozásra vonatkozott. Ugyanezt az elvet a későbbiek során két további elvi határozat is megerősítette.[26]

Utólag visszatekintve sajátosnak kell tekintenünk, hogy amíg a vegyszeres permetezés és porozás tekintetében a bírósági gyakorlat viszonylag korán az objektív felelősség alapjára helyezkedett, ugyanez az ipari eredetű lég-, víz- és talajszennyezés esetében nem következett be. E tekintetben a Legfelsőbb Bíróság egyik 1964-ben hozott ítélete érdemel figyelmet, amely az erőmű kéményéből származó füst-, korom- és pernyeszennyezés miatt a mezőgazdaság körében keletkezett kárt egyértelműen a vétkességi felelősség körébe (Ptk. 339. §), vonta.[27] Annyit mindenesetre a Legfelsőbb Bíróság is kiemelt, hogy az elvárhatóság tekintetében „az állami szervezetekkel szemben magasabb követelmények támasztása indokolt, figyelemmel a rendelkezésükre álló lehetőségekre". A következő — 1967-ből származó — elvi határozat az ipari vízszennyezés következményeit illetően ugyancsak megmarad a vétkességi felelősség talaján, azt azonban olyan nagymértékben kiterjeszti, hogy ez gyakorlati következményeit tekintve csaknem azonos értékű az objektív felelősség elfogadásával. A határozat értelmében „szennyvíznek tisztítóberendezés nélkül a befogadó vízbe beeresztése és ezáltal a víz megfertőzése akkor is jogellenes magatartás, ha a szennyvíz alacsony oxigénfogyasztására tekintettel szennyvíztisztítóberendezés alkalmazása nem kötelező". A tényállás szerint az alperesek olyan szennyvizet bocsátottak a mosoni Duna-ágba, amely nem érte el a káros szennyezés szempontjából irányadó, jogszabályban megállapított határértéket. Emiatt „általában az alperesek szennyvizét nem lehet károsan szennyezőnek tekinteni". Egy alkalommal azonban a Duna áradása megállította a mosoni Duna-ág vizének folyását, ennek folytán csökkent a víz öntisztuló képessége és a bebocsátott szennyvíz nem hígult fel kellőképpen, ami végül is halpusztulást idézett elő. A halpusztulás vitán felülállóan a rendkívüli helyzettel állt összefüggésben. A Legfelsőbb Bíróság ennek ellenére megállapította az alperesek vétkességét arra hivatkozással, hogy „az adott körülmények vizsgálatánál a rendkívüli helyzetből kell kiindulni, amely az átlagosnál nagyobb körültekintést, az elvárhatóság kérdésében fokozott gondosságot igényel".[28] (Úgy véljük, e döntés valójában már közelebb áll a Ptk. 345. §ához, mint a 339. §-hoz.)

A Legfelsőbb Bíróság az ipari eredetű vízszennyezéssel okozott halpusztulás tekintetében továbbra is megmaradt a Ptk. 339. §-ának talaján, mint ezt egy 1971-ből származó ítélete is bizonyítja.[29]

A vétkességi felelősséghez való formális ragaszkodás annál inkább furcsának tűnik, hiszen — mint erre Bogyay Mária utalt — a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának tanácsvezetői értekezletén olyan többségi álláspont alakult ki, hogy mérgező anyagot tartalmazó szennyvíznek, illetőleg egyéb anyagnak (gáz, füst stb.) az üzemből való kibocsátásával okozott kárra a Ptk. 345. §-ának felelősségi szabályait kell alkalmazni, s ezek vonatkoznak arra az esetre is, amikor az üzemből távozó anyag nem tartalmaz ugyan mérgező szennyezést, de a károkozás rendszeres vagy tömeges jellegű.[30]

Itt jegyezzük meg, hogy a környezetszennyezéssel kapcsolatos kártérítési ügyekben a bírósági gyakorlatnak a vétkességi felelősség keretei között fokozatosan az objektív felelősség irányába való eltolódása korántsem magyar specialitás, hanem számos országban tapasztalható hasonló folyamat. Jó példa erre a svéd ítélkezési gyakorlat alakulása a földalatti olajtárolók korrózió ja folytán bekövetkező vízszennyezési ügyekben. Az első ilyen kártérítési perre 1962-ben került sor, amikor egy traktor-üzemanyagot tartalmazó ciszterna elrozsdásodása miatt olaj ömlött abba a víztározóba, ahonnan a 70 000 lakosú Helsingborg város ivóvizét nyerik. A városi tanács pert indított és 15 000 svéd korona kártérítést követelt. A járásbíróság helyt is adott a keresetnek, mert megállapította, hogy a tulajdonos nem végeztette el a szükséges ellenőrzéseket és tisztításokat. A Götai Megyei Bíróság azonban az ítéletet megváltoztatta és a keresetet elutasította arra hivatkozással, hogy a hasonló ciszternák rozsdásodása szakkörökben még nem volt kellően ismert, ezért a tulajdonosnak nem róható fel a kár bekövetkezése. Ezt az álláspontot a Legfelsőbb Bíróság is magáévá tette.

Egy évvel később hasonló tényállás alapján a stockholmi városi tanács indított pert a mälaren tó olajszennyezése miatt. Noha a városi bíróság megállapítása szerint a tulajdonos egy megbízható vállalattal évenként ellenőriztette és tisztíttatta olajtartályát, s legutóbb a vízszennyezés bekövetkezése előtt négy hónappal került

[25] Legfelsőbb Bíróság, P. törv. III/B. 20.243/1965. sz., Bírósági Határozatok, 1965. évi 9. szám, 4572. sz. jogeset.

[26] Szegedi Megyei Bíróság, Pf. I. 20.316/1970. sz., Bírósági Határozatok, 1971. évi 1. szám, 6630. sz. jogeset; Legfelsőbb Bíróság, P. törv. I. 20.513/1973. sz., Bírósági Határozatok, 1974. évi 4. szám, 159. sz. határozat.

[27] Legfelsőbb Bíróság, Pf. IV. 20.105/1964. Bírósági Határozatok, 1964. évi 10. szám, 4159. sz. jogeset.

[28] Legfelsőbb Bíróság, P. törv. I. 20.490/1967. sz., Bírósági Határozatok, 1967. évi 12. szám, 5529. sz. jogeset.

[29] Legfelsőbb Bíróság, Pf. I. 20.917/1971. sz., Bírósági Határozatok, 1972. évi 6. szám, 7099. sz. jogeset.

[30] *Bogyay* Mária hiv. tanulmánya, 374. old.

sor ilyen tisztításra, a bíróság a keresetnek ennek ellenére helyt adott, arra hivatkozással, hogy a tulajdonos nem járt el kellő gondossággal. Ezt az ítéletet a megyei bíróság, majd a Legfelsőbb Bíróság is helybenhagyta. E döntés nyomán a további hasonló perekben általában már az első fokú bíróságok marasztaló ítéletet hoznak.[31]

A magyar ítélkezési gyakorlatra visszakanyarodva, azt is meg kell állapítanunk, hogy az elvárhatóság mértékének jelentős szigorítása nem csupán a szerződésen kívüli károkozás miatti környezetszennyezési perekben, hanem a szerződéssel kapcsolatos környezetvédelmi kártérítési perekben is kimutatható. Jó példa erre az az ügy, amely a napi sajtó révén „Dikonirt-per" néven vonult be a köztudatba. A tényállás szerint a felperesként fellépő mezőgazdasági nagyüzemek részére az alperes vízgazdálkodási társulat vízszolgáltatási szerződés alapján biztosított öntözővizet. Egy alkalommal — az alperesnek fel nem róható okból — az öntözésre használt vízbe dikonirt nevű növényvédő szer került, amely az öntözött növényzetben több millió forintos kárt okozott. A perben az alperes azzal védekezett, hogy a szolgáltatott víz minőségének ellenőrzése terén a hatályos jogszabályoknak maradéktalanul eleget tett, azonban a vegyelemzés a dikonirt-szennyezést nem mutatta ki. A dikonirt-szennyeződés kimutatására csak különleges kromatográfiai vizsgálat alkalmas, amelynek elvégzését sem jogszabály, sem belső utasítás nem írja elő és a vizsgálathoz szükséges rendkívül költséges berendezése az alperesnek nincs is. A Legfelsőbb Bíróság ezt az alperesi védekezést nem fogadta el és arra az álláspontra helyezkedett, hogy az alperes „a felelősség alól nem szabadulhat pusztán azért, mert kromatográfiai vegyelemző vizsgálat elvégzése nem volt vagy akár még jelenleg sem kötelező, illetőleg, hogy a vizsgálat elvégzéséhez költséges berendezés szükséges".[32]

A kilátásvédelem szabályainak megsértésével okozott kárra más összefüggésben már utaltunk. Bírósági gyakorlatunk következetes abban, hogy a jogszabálysértő építési engedély alapján — bár az engedélynek minden tekintetben megfelelő módon — végzett építkezést jogellenesnek tekinti és ebből eredően az építtető kártérítési felelősségét a Ptk. 339. §-a alapján megállapítja. Ezt elvi határozatok egész sora bizonyítja.[33]

Az egyik ügyben a tényállás furcsaságát az adja, hogy fellebbezés folytán a másodfokú építésügyi hatóság is megállapította az építési engedély jogellenességét, ennek ellenére az építkezéshez fűződő közérdekre hivatkozással a fellebbezést elutasította és a fellebbezők figyelmét felhívta a kártérítés érvényesítésének lehetőségére.

A környezetvédelmi kártérítési perekben azonban nem csupán elvi problémák, hanem gyakorlati nehézségek is merülnek fel. Ilyen mindenekelőtt a károkozó kilétének megállapítása. Amíg ugyanis büntető ügyekben lehet feljelentést tenni ismeretlen tettes ellen is, addig ismeretlen alperes ellen kártérítési per indítására nincs lehetőség. Ugyanakkor — főként a vízszennyezéssel előidézett károknál — az alperes többnyire nincs abban a helyzetben, hogy meg tudná jelölni a károkozó személyét és az ennek megállapításához szükséges eszközökkel, illetőleg jogi felhatalmazással nem is rendelkezik. E nehézséget a gyakorlat úgy igyekszik áthidalni, hogy a károsultak nem közvetlenül a bírósághoz fordulnak, hanem az illetékes államigazgatási szervhez, amely nyilvántartásai alapján, illetőleg a részére biztosított ellőrzési jogkörrel élve, „államigazgatási nyomozás" útján megpróbálja a szennyező kilétét megállapítani. A vízügyi igazgatóságok pl. általában tudják, hogy az adott körzetben meghatározott fajtájú szennyező anyagot tartalmazó szennyvizet melyik üzem bocsát a befogadóba. Ha azonban több ilyen üzem is van, akkor már „államigazgatási nyomozással" — helyszíni mintavételekkel, az egyes üzemek vízfelhasználására és szennyvízkibocsátására, továbbá az alkalmazott technológiára és a technológiai folyamat során felhasznált anyagokra vonatkozó adatok és nyilvántartások ellenőrzése alapján — kell a szennyezőt felkutatni. Ez főként akkor rendkívül nehéz — nemegyszer megoldhatatlan — feladat, ha nem folyamatos, hanem alkalomszerű, esetleg havária-jellegű szennyezésről van szó.[34] Fokozza a nehézséget, hogy egyes, főként a mezőgazdaságban alkalmazott vegyszerek lebomlási ideje éppen környezetvédelmi okokból rendkívül rövid, ezért az ilyen szerekkel okozott szennyezés esetén csak az azonnali vizsgálat hozhat eredményt. Rendkívül nagy jelentőségű ezért pl. a halpusztulást előidéző vízszennyezés esetén a hivatásos és a társadalmi vízminőségvédelmi figyelő szolgálat, amely a korszerű hírközlő eszközök segítségével azonnal értesíteni tudja a vízminőségi felügyeletet. Ma már — éppen a gyorsan lebomló mezőgazdasági vegyszerek szé-

[31] *Stocksund*, A. B.: Miljöskador genom rostande oljecisterner —tre prejudicerande rättsfall. Kemiann Teollissuus, 1973. évi 4. sz. 181. old.

[32] Legfelsőbb Bíróság, Pf. I. 21.189/1972. sz., Bírósági Határozatok, 1974. évi 1. szám, 18. sz. állásfoglalás.

[33] Legfelsőbb Bíróság, Pf. I. 20.663/1964. sz. Bírósági Határozatok, 1965. évi 4. szám, 4401. sz. jegyzet; Pf. 20.446/1965. sz., Bírósági Határozatok, 1965. évi 11. szám, 4652. sz. jogeset; P. törv. I. 20.616/1966. sz., Bírósági Határozatok, 1967. évi 4. szám, 5254. sz jogeset; Legfelsőbb Bíróság, P. törv. 20.656/1974. sz., Bírósági Határozatok, 1975. évi 9. sz. 414. sz. határozat.

[34] Az OMMI Vízélettani Osztálya évenként közzéteszi a tömeges halpusztulást előidéző vízszennyezésekre vonatkozó előző évi adatokat. Az 1974. évre vonatkozó jelentésben 22 ilyen eset ismertetése szerepelt. Ezek közül 5 alkalommal a szennyező üzem kilétét a leggondosabb vizsgálattal sem lehetett megállapítani, néhány további ügyben pedig a jelentés csupán a valószínű szennyezők körét jelöli meg (pl. „Debrecen város és üzemei"), ami a perindításhoz többnyire nm elegendő.

les körű alkalmazása folytán — meglehetősen anakronisztikus a halászatról szóló 1961. évi 15. sz. tvr. végrehajtási rendeletének ama szabálya, amely előírja, hogy vízszennyezés esetén az illetékes helyi tanács végrehajtó bizottsága kiküldöttjének közreműködésével a szennyezéshez legközelebb levő vízterületről 3 db literes vízmintát kell venni és azt meg kell küldeni az Országos Mezőgazdasági Minőségvizsgáló Intézetnek. (Ugyanezen rendelet ugyanis azt is kimondja, hogy vízszennyezési kérdésekben, halélettani szempontból az OMMI szakvéleményét kell figyelembe venni.) Fennáll annak a veszélye, hogy mire a minta az OMMI-hoz érkezik, a szennyező anyag lebomlása folytán megbízható analízisre már nem alkalmas. Ezt a veszélyt az érdekelt vízhasználók (halászati termelőszövetkezetek, horgászegyesületek stb.) oly módon igyekszenek elhárítani, hogy az OMMI-nak küldött vízmintán túlmenően gépjárművel mintát küldenek az illetékes vízminőségi felügyelet laboratóriumának is és a kártérítési per során az OMMI gyakran a vízminőségi felügyelet analízisére alapítja szakvéleményét.

Halpusztulást előidéző vízszennyezés esetén igen nehéz a kár összegének megnyugtató megállapítása is. Folyóvizekben ugyanis a víz áramlása a halhullákat elsodorja, azok egy része elsüllyed és csak bizonyos idővel a pusztulás után — a hasüregben a bomlás folytán keletkező gázok hatására — a szennyezés helyétől jelentős távolságra kerül ismét a víz felszínére. Ezért a kár összegét többnyire csak azonnali helyszíni szemlén alapuló hozzávetőleges becsléssel lehet megállapítani. Az elmúlt évek során nemegyszer előfordult, hogy egyes bíróságok a becslést azért tartották aggályosnak, mert a helyszíni szemlére nem hívták meg a szennyező üzem képviselőjét. Ezzel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy ez az igény — azon túlmenően, hogy tételesjogi alapja nincs — gyakorlatilag már csak azért is irreális, mert a halpusztulás észlelésekor a károkozó kiléte többnyire még nem tisztázott. Egyébként a kifejtett okok folytán de lege feranda sem képzelhető el halpusztulás esetén a vadkárbecsléshez hasonló, előre kitűzött időpontú és az ellenérdekű felek részvételével folyó helyszíni szemle. Valamennyire is tárgyilagos becslés csak a szakértő — többnyire a megyei halászati felügyelő — azonnali, alakiságokhoz nem kötött helyszíni szemléjétől várható.

Fokozza a nehézséget a károsultak tartózkodó — mondhatnánk félénk — magatartása a perindítás tekintetében, amely feltehetően a többnyire igen jelentős perértékkel és az ebből adódó magas perköltséggel, valamint a meglehetősen labilis ítélkezési gyakorlattal áll összefüggésben. A két utóbbi motiváló tényező között kölcsönhatás mutatható ki: a károsultak azért félnek a perindítástól, mert több vonatkozásban még nem beszélhetünk egyértelmű bírósági gyakorlatról, s emiatt nem akarják vállalni a pervesztés esetén őket sújtó perköltséget; az ítélkezési gyakorlat egységének kialakulását viszont hátráltatja az ügyek csekély száma.

A vízszennyezés folytán bekövetkező halászati kár a következő jelentősebb tényezőkből áll: *a)* ha a víz szennyezettsége meghalad bizonyos mértéket, halpusztulás lép fel; *b)* más esetekben a szennyezés csupán a lerakott ikra pusztulását idézi elő és ily módon a halállomány természetes utánpótlását akadályozza meg; *c)* a szennyezés folytán megbomlik a víz biológiai egyensúlya, bizonyos táplálékszervezetek eltűnnek és ezért egyes halfajok növekedése, vagy szaporodóképessége csökken; *d)* a folyamatosan szennyezett víz elnéptelenedik, a halállomány olyan vízterületekre vándorol, amelyek kedvezőbb életfeltételeket biztosítanak számára. A vízminőségi szempontból IV. osztályú (erősen szennyezett) vizekben az ily módon bekövetkező kár százszázalékos, de még a III. osztályú (szennyezett) vizek esetében is eléri a 75%-ot, ezen túlmenően a nemes halak aránya is minimálisra csökken; *e)* a halak testében felhalmozódó szennyező, illetőleg mérgező anyagok folytán a halak élvezhetetlenné, illetőleg táplálkozási szempontból csökkent értékűvé válnak; *f)* bizonyos esetekben a szennyezés magát a halászati tevékenységet akadályozza. Így pl. 1972-ben Győr térségében szeszipari szennyezés folytán olyan nagyfokú algaképződés lépett fel, hogy a hálókra rakódó nagy mennyiségű alga a halászatot hosszabb időre lehetetlenné tette.

Az eddigiek során úgyszólván kizárólag az *a)* pontban említett károk miatt indultak kártérítési perek, holott e károk az összes halászati kárnak viszonylag csekély hányadát teszik ki. A kár mértékét illetően a bíróságok elvi álláspontja az idők folyamán számottevően változott. A Legfelsőbb Bíróság pl. 1966-ban egyik elvi jelentőségű határozatában még arra az álláspontra helyezkedett, hogy „a kár nem az elpusztult teljes halmennyiség, hanem annak az a része, amelyet a halászatra jogosult abban az évben kifoghatott volna." Ennek a jogi álláspontnak a tarthatatlanságán nem sokat enyhített az a hozzákapcsolt iránymutatás, amely szerint „vizsgálni kell azt is, hogy a halpusztulás mennyire befolyásolta a következő évek halászati eredményeit".[35] Az állásfoglalás helytelensége főként akkor szembetűnő, ha figyelembe vesszük, hogy a halászatról szóló 1961. évi 15. sz. tvr. értelmében — szűk körű kivételektől eltekintve — a halászat joga valamennyi vizen az államot illeti és a halászatra jogosult a kártérítési perben a társadalmi tulajdon kezelőjeként jár el. E megfontolás a Legfelsőbb Bíróságot — örvendetesen rövid idő alatt — korábbi álláspontjának felülvizsgálatára késztette és egy évvel később már arra a meggyőződésre jutott, hogy „a kár nem csupán a halászati eredményben mutatkozó elmaradt haszon, hanem kárként jelentkezik mindaz, amit a károkozó magatartás a károko-

[35] Legfelsőbb Bíróság, P-törv. III./B. 21.155/1966/3. sz. Ügyészségi Közlöny, 1967. évi 6. sz.

zással érintett vízterületen élő halakban és ivadékokban okozott".[36]

Nincs tudomásunk olyan perről, amely „tisztán" és egyértelműen a *d)* pontban említett kárral, vagyis egyes vízterületek halpusztulás nélküli — elvándorlás folytán bekövetkező — elnéptelenedésével állana összefüggésben. Odáig azonban már eljutottak egyes bíróságaink, hogy a halállomány teljes pusztulását eredményező szennyezés állandósulása esetén nem csupán az elpusztult halállomány értéke, hanem a pusztulást követő években elmaradt haszon tekintetében is megállapítják a vízszennyező kártérítési felelősségét.[37] Megítélésünk szerint ez gyakorlatilag egyenértékű a folyamatos vízszennyezés folytán valamely vízterület halászati szempontból csökkent értékűvé, vagy használhatatlanná válása miatt megállapított kártérítéssel és a magunk részéről semmiféle jelentőséget nem tulajdonítottunk annak, hogy a halállomány vagy annak egy része halpusztulás vagy elvándorlás következtében tűnt-e el. Ugyanakkor jogi és környezetpolitikai szempontból egyaránt helytelennek és a környezetszennyezéssel összefüggő kártérítési perek egész tárgykörét tekintve rendkívül veszélyesnek tartjuk a hivatkozott megyei bírósági ítélet indokolásában utalásszerűen felvetett — és a konkrét ügyben ezzel kapcsolatos fellebbezés hiányában jelentőség nélküli — ama elgondolást, amely szerint valójában *az lett volna a felperestől elvárható magatartás, ha a szennyezésre figyelemmel felbontja a víz halászati hasznosítására fennálló szerződését és máshol keres magának halászatra alkalmas vízterületet.*

Itt ismét abból kell kiindulnunk, hogy a halászati jog az államot illeti meg, amely azt vállalatai, intézményei útján saját kezelésben, illetőleg jogszabályban megjelölt szervek számára meghatározott időre való átengedés útján hasznosítja. A népgazdaság szempontjából egyáltalán nem mindegy, hogy azok a vizek, amelyekre az állam halászati joga kiterjed, halászati hasznosításra alkalmasak-e vagy sem. Ha a fentebb bírált álláspontot elfogadnánk, sőt netán irányadónak tekintenénk a környezetszennyezés más területein is, ez a környezetszennyezési ökoljog intézményesítését jelentené. Az lenne ugyanis a következménye, hogy a jogellenesen eljáró környezetszennyezők egyszeri kártérítéssel „megvásárolnák" maguknak a további szennyezéshez való jogot, s a későbbiek során nem kellene polgári jogi kártérítési szankciótól tartaniuk. Másfelől viszont: ha a szennyezés folytán a víz halászati hasznosításra alkalmatlanná válik, a károsult keressen magának máshol vízterületet, ha a légszennyezés tönkreteszi a hasznos növényzetet, a károsult hagyjon fel a mezőgazdasági műveléssel, ha a lakások bérlőit zavarja a szomszédos üzem zaja, költözzenek máshová, mert ez a „tőlük elvárható magatartás". Úgy véljük, nem szorul bővebb kifejtésre, hogy a környezetszennyezés jogi eszközökkel való visszaszorításának nem ez a számunkra elfogadható módja.

7. Bár a környezetszennyezés által okozott károk globális nagyságának megállapítására szolgáló módszerek tekintetében a nemzetközi szakirodalomban még nem alakult ki egységes álláspont, az erre legilletékesebb szakemberek igen mértéktartó és műszaki adatokkal alátámasztott becslése szerint hazánkban a víz- és légszennyezés, továbbá a talajpusztulás folytán bekövetkező közvetlen károk nagysága a nemzeti jövedelem 2—2,5%-ára, míg a közvetlen és a közvetett károk (pl. az urbanizációs betegségek folytán kiesett nemzeti jövedelem) nagysága ennek kétszeresére tehető. Ehhez a csak milliárdokban kifejezhető összeghez képest, az évenként megítélt néhány millió forintos kártérítés elenyészőnek tűnhet, de a környezetvédelmi bírság is eltörpül. Nyilvánvaló azonban, hogy bizonyos jogintézmények jelentőségének, társadalmi hasznosságának nem az összegszerűség az egyetlen, vagy akár csak elsődleges fokmérője. A környezetvédelem komplex — közgazdasági, politikai, oktatási stb. — eszközei között a jogi eszközök, így a polgári jogi eszközök is egyre jelentősebb szerepet kapnak.

Környezetvédelmi törvényünk 46. §-a szerint „aki az emberi környezetet veszélyeztető tevékenységével másnak kárt okoz, a Polgári Törvénykönyvnek a fokozott veszéllyel járó tevékenységre vonatkozó szabályai szerint köteles a kárt megtéríteni". Bizonyosra vesszük, hogy e rendelkezés, valamint a törvény nyomán kibocsátásra kerülő más jogszabályok jelentős mértékben befolyásolni fogják a bíróságok ítélkezési gyakorlatát és a polgári jogi eszközök alkalmazása a környezetpolitikai célkitűzések megvalósításának nélkülözhetetlen módszerévé válik.

Kilényi Géza

[36] Legfelsőbb Bíróság, P. törv. I. 20.277/1967./6. sz. Ügyészségi Közlöny, 1968. évi 4. sz.

[37] Paksi Járásbíróság, P. 20.698/1970./35. sz., illetőleg Szekszárdi Megyei Bíróság, Pf. 20.349/1972./40. sz.

Büntetőjogi felelősség mások cselekménye miatt*

A magyar jogban határozottan érvényesül a nulla poena sine crimine elve. A büntetések személyi jellege azt a célt szolgálja, hogy kizárja a közvetett felelősség érvényesülését. Tagadhatatlan azonban, hogy az említett elv a valóságban maradéktalanul nem hatályosul, mert a büntetőjogi felelősség következményei nem szorítkoznak kizárólag az elkövetőre, hanem mind anyagi, mind erkölcsi vonatkozásban sok esetben kihatással vannak a hozzátartozók körülményeire. A szabadságelvonással, a pénzbüntetéssel, a vagyonelkobzással, a foglalkozástól eltiltással járó anyagi következmények nyilvánvalóan sújtják a hozzátartozókat is. A hozzátartozókra kiható erkölcsi konzekvenciáknak az alapja paradox módon a büntető eljárás nyilvánosságának az elve, amelyhez alapvető állampolgári garanciális érdekek fűződnek. Ettől eltekintve is bizonyos esetekben másoknak a cselekményei, ha nem is megalapozói a büntetőjogi felelősség megállapításának, mégis arra, illetve annak mértékére befolyással vannak.

Jelentős büntetőpolitikai érdekek teszik szükségessé, hogy a büntetőjogi felelősség kiterjedjen azokra a személyekre is, akiknek tevékenysége vagy mulasztása szerepet játszik a bűncselekménynek a tényleges elkövető által történt megvalósításában. A büntetőpolitikai érdek ezekben az esetekben abban jelentkezik, hogy a büntetőjogi konzekvenciák elérjék mindazokat, akik valamely mértékben felelősek azért, hogy bűncselekmény történt. A büntetőjogi felelősségnek ilyen értelmezése, illetve alkalmazása nyilvánvalóan messzemenően szolgálja egyúttal a bűncselekmények megelőzésének szempontjait.

Amikor más által elkövetett bűncselekmény kapcsán felelősség megállapítására kerül sor, mégsem lehet beszélni közvetett felelősségről, mert minden esetben az értelmi, a pszichikai vagy fizikai közreműködő saját tevékenysége vagy mulasztása, személyes kötelességének megszegése az inkrimináció tárgya.

Ez a felelősség következményei vonatkozásában lehet — járulékos, amikor az alapbűncselekményre megállapított szankciók kerülnek alkalmazásra, vagy — önálló, amennyiben a saját felelősség szabja meg a mértékét.

Általánosságban a bűnkapcsolatok körében találkozunk olyan rendelkezésekkel, amikor másnak, valamely ún. alapbűncselekmény elkövetőjének a tevékenysége következtében válik valaki büntetőjogi felelősség alanyává. A felbujtói, bűnsegédi és közvetett tettesi tevékenység azok az elkövetési formák, amelyek vonatkozásában más személy cselekvősége, illetve bűnelkövetése elengedhetetlen feltétele a büntetőjogi felelősség megállapításának.

A felbujtó ugyan saját cselekményéért, vagyis azért felel, mert szándékosan rábír valakit valamely bűncselekmény elkövetésére, de felelősségének mértéke járulékos, mert azt az alapbűncselekmény határozza meg. A törvény ugyanis a felbujtóra a tettesre megállapított büntetési tétel alkalmazását írja elő. Alapbűncselekmény hiányában, vagyis sikertelen felbújtás esetében nincs büntetőjogi felelősségre vonás.

Ha a felbujtás alapján bűncselekmény nem következik be, akkor csak felhívás állapítható meg, amely fogalmilag csupán előkészületi cselekménynek tekinthető és csak az esetben büntethető, ha a törvény különös része erről kifejezetten rendelkezik. Például ilyen a veszegetés (Btk. 151. és 235. §§), a hamis tanúzás (Btk. 182. §) körében található.

A felbujtó cselekményét a tettes által egészben vagy részben megvalósított törvényi tényállás szerint kell minősíteni és vele szemben az e törvényi tényálláshoz fűzött büntetési tételt kell alkalmazni. A felbujtás olyannyira járulékos, hogy ha a tettes például nyereségvágyból követi el a bűncselekményt, a cselekmény ilyen jellegű minősítése a felbujtóra is kiterjed, még akkor is, ha neki ebből semmi haszna nincs, sőt esetleg kára származik.

A felbujtás járulékos jellegéből következik, hogy a felbujtás minőségi kereteinek túllépéséért, vagyis ha a tettes más bűncselekményt, vagy más bűncselekményt is elkövetett, ezért a felbujtó nem felel. Viszont felel az ún. mennyiségi túllépéséért, amikor valamely bűncselekmény súlyosabb változatát valósítja meg a tettes. Ugyancsak nem zárja ki a felbujtó felelősségét a tettes tévedése.

A bűnrészesség másik formája a bűnsegély, amely csupán a tettesi cselekmény előmozdítását célozza. A bűnsegéd szerepe a bűncselekmény megvalósításában enyhébb, mint a felbujtóé, mert a felbujtói tevékenység célja a bűncselekmény létrehozása, addig a bűnsegéd tevékenységének célja csupán segítségnyújtás a tettesi cselekményhez. Ezért nyújt lehetőséget a törvény az utóbbi esetben az enyhébb büntetőjogi értékelésre is.

A bűnsegédi tevékenység fizikai vagy pszichikai jellegű. A fizikai segítségnyújtás megnyilvánulhat megfigyelésben, őrtállásban, a bűncselekmény elkövetéséhez szükséges eszköz szolgáltatása, kölcsönzése, készítése stb. által. A pszichikai segítségnyújtás formái lehetnek a tanácsadás, ötlet, figyelmeztetés, útbaigazítás és általában mindazok a biztató, helyeslő jellegű megnyilvánulások, amelyek „szándékerősítő" szerepet töltenek be a tettesi tevékenység vég-

* A magyar—francia jogásznapokon (1975. november 3—7. előterjesztett referátum alapján (*Szerk.*).

hezvitelében. Nyilvánvaló, hogy a fizikai bűnsegély egyúttal pszichikai segítségnyújtást is jelent. Sok esetben a puszta fizikai jelenlét is alkalmas arra, hogy a tettes pszichikumára motiváló hatást gyakoroljon az elkövetési szándék erősítése irányában. Ez a passzív bűnsegély a bírói gyakorlat szerint megnyilvánulhat egyszerű bátorító, fenyegető vagy biztató jelenlét formájában.

Hasonlóságot mutat a felbujtással a pszichikai bűnsegély, ha a cselekmény véghezvitele előtt jelentkezik. Ebben a vonatkozásban jó elhatárolást nyújt a Legfelsőbb Bíróság egyik döntése (BDJ 2443. sz.): „A felbujtás és a pszichikai bűnsegély között az a lényeges különbség, hogy a felbujtó pszichikai közreműködésével a tettes bűncselekmény elkövetésére irányuló szándékának a kialakítására gyakorol döntő hatást, amelynek folyományaként a tettes azért határozza el és követi el a bűncselekményt, mert arra felbujtották; — a pszichikai bűnsegéd viszont az, aki a bűntett elkövetésére már elhatározott tettes szándékát akár az elkövetés előtt, akár a végrehajtással egyidejűleg értelmileg támogatja, tehát az elkövetőben már kialakult szándékot tovább erősíti. Ebből következik, hogy a pszichikai bűnsegédnek tudnia kell, hogy az elkövetőben milyen bűncselekmény elkövetésére irányuló szándék alakult ki — az ő ráhatásától függetlenül, mert ha az ő ráhatása következtében alakult ki az elkövetési szándék, akkor már felbujtásról van szó — és ennek ismeretében, a tettessel szándékegységben értelmi támogatással segítse elő a tettesi cselekmény sikerét."

A pszichikai bűnsegédnél meg kell lenni a tettes és a bűnsegéd közötti szándékegység kölcsönös tudatának. A bírói gyakorlatunk szerint ez a szándékegység az alapja a passzív bűnsegély megállapításának, amely gyakran a munkaviszony vagy a szoros családi kapcsolat körülményei között fordul elő.

A munkaviszonyból folyó speciális kötelességnek nyilvánította a Legfelsőbb Bíróság a társadalmi tulajdon ellen készülő, vagy folyamatban levő bűncselekmény megakadályozását vagy megnehezítését. „Bűnsegély megállapításának van helye minden olyan esetben, amikor egy szorosan vett gazdasági egység keretén belül oly módon történik a társadalmi tulajdont sértő bűncselekmények elkövetése, hogy a gazdasági egység egyes dolgozói a társadalmi tulajdon fosztogatásában aktívan részt vesznek, míg más dolgozói, bár a gazdasági egységben betöltött szerepüknél, helyzetüknél, hivatali beosztásuknál, a rájuk háruló adminisztratív feladatuknál fogva a társadalmi tulajdont sértő bűncselekmények elkövetéséről tudomást szereznek, s ennek ellenére feljelentést nem tesznek, sőt bűncselekmények elkövetéséből származó vagyoni előnyt — hallgatásuk fejében — el is fogadnak. A Legfelsőbb Bíróság álláspontja szerint ez utóbbiak passzív magatartásukkal feltétlenül előmozdítóivá válnak a társadalmi tulajdon sérelmére bűnszövetkezetben elkövetett bűncselekménynek. Ez a bűnsegédi tevékenység legalábbis pszichikai bűnsegély formájában érvényesül a többi közreműködő irányában, amikor az ilyen bűnsegédeknek a feljelentéstől és a leleplezéstől való tartózkodása szándékerősítőleg hat a társadalmi tulajdon aktív fosztogatóira." (BJD 70. sz.) A Legfelsőbb Bíróság most ismertetett állásfoglalása ugyancsak jó példája a más cselekményéért való felelősségnek, amelyet a kötelességmulasztás alapoz meg.

A Legfelsőbb Bíróság álláspontja szerint a szoros családi kapcsolat is olyan kötelék, amelyben a passzív magatartás a kötelességszegéssel azonos jellegűnek tekinthető és szándékerősítőleg hathat. A többi között ilyen jelenségek fordultak és fordulhatnak elő számos esetben pl. a gyermekölés vonatkozásában.

A bűnsegély is járulékos jellegű, amennyiben a bűnsegélyt a tettes által egészen vagy részben megvalósított törvényi tényállás szerint kell minősíteni és a bűnsegéddel szemben az e törvényi tényálláshoz fűzött büntetési tételt kell alkalmazni [Btk. 17. § (3) bek.]. A bűnsegély azonban, lévén enyhébb jellegű a felbujtásnál, ezért a törvény a bűnsegédre vonatkozóan kedvezőbb enyhítési lehetőséget biztosít a bírói ítélkezésben [Btk. 68. § (3) bek.].

A tettesség különleges formája a közvetett tettesség, amikor az elkövető beszámításképtelen vagy tévedésben levő személyt használ fel az általa szándékolt bűncselekmény elkövetésére. A felbujtástól az különbözteti meg a közvetett tettességet, hogy a felbujtó tevékenysége olyan személy befolyásolására irányul, akinek megvan az alanyi képessége bűncselekmény elkövetésére, illetve büntetőjogi felelősség alanya lehet, addig a közvetett tettes kezében a bűncselekmény tényleges elkövetője öntudatlan eszköz, kényszerhelyzetben vagy tévedésben levő személy, akit büntetőjogi felelősségre vonni nem lehet.

A közvetlen tényleges tettes, amennyiben beszámításképtelen, illetve büntethetőséget kizáró okok (gyermekkor, elmebetegség, gyengeelméjűség és tudatzavar, kényszer és fenyegetés, tévedés) forognak fenn, büntetőjogi felelősségre nem vonható, viszont a közvetett tettes ugyanúgy felel, mintha a bűncselekményt maga valósította volna meg. Meg kell azonban jegyezni a tévedéssel kapcsolatban, hogy ha a közvetlen tettes tévedésben van, általában nem büntethető, de ha tévedését gondatlansága okozta és a bűncselekménynek gondatlan alakzata is van, illetve a törvény büntetni rendeli, gondatlanságért felelősséggel tartozik.

A közvetett tettességhez hasonló intézmény a Btk. 104. §-ában foglalt rendelkezés, mely szerint a parancsra elkövetett bűncselekményért a parancsot adó elöljáró a tettesre vonatkozó szabályok szerint felel, függetlenül attól, hogy a parancsot teljesítő alárendelt büntethető-e vagy sem. Az alárendelt akkor büntethető, ha tudta, hogy a parancs teljesítésével bűncselekményt

valósít meg. Ez esetben azonban büntetése korlátlanul enyhíthető.

A bűnkapcsolatok körében meg kell még említeni, hogy a bűnpártolás (Btk. 184. §) és az orgazdaság (Btk. 319. §) önálló bűncselekmények, szemben az előbbiekben tárgyalt járulékos jellegű alakzatokkal.

Az elmondottakból megállapítható, hogy a büntetőjogi szabályozásban a bűnrészesek vonatkozásában a járulékos szisztéma érvényesül, amennyiben a bűnrészesi magatartás az alapbűncselekményre megállapított büntetőjogi következményeket vonja maga után.

A bűnkapcsolatok fokozottabb társadalomra veszélyességéből következik a Btk. Általános Részének 15. §-ában foglalt súlyosabb megítélést tartalmazó rendelkezés, mely szerint: „több elkövető esetében az a körülmény, melynél fogva valamelyikük nem büntethető, vagy enyhébb büntetés alá esik, a többire nem hat ki, az a körülmény pedig, amelynél fogva valamelyikükre súlyosabb büntetőrendelkezést kell alkalmazni, más elkövetőre csak akkor hat ki, ha erről a körülményről az elkövetéskor tudott". Minthogy az említett rendelkezés nem tesz különbséget tettes és részes között, a tettes személyi utlajdonságai, illetve az a körülmény, hogy súlyosabb megítélés alá esik, kihatnak a részesekre is (pl. erőszakos módszer alkalmazása, visszaeső jelleg stb.).

Ismételten szeretném aláhúzni, hogy a bűnkapcsolatok körében a részesek felelősségének alapja a saját tevékenységük, mégis annak tartalmát, illetve a büntetést érdemlőség körét és jellegét más személynek a cselekvősége tölti ki, illetve határozza meg a büntetőjogi következményeket. Ez okból tartottam az előbbiekben tárgyalt bűnelkövetői magatartásokat „a mások tetteiért való büntetőjogi felelősség" fogalmi körébe vonhatónak.

A továbbiakban igyekszem rövid és a teljesség igényére számot nem tartó áttekintést adni témánk vonatkozásában a Büntető Törvénykönyv Különös Részében található néhány fontosabb rendelkezésről.

A hivatalos személy elleni erőszak (Btk. 155. §) törvényi körülírásában külön és fokozottabb büntetőjogi következményekkel járó elkövetési magatartás a csoportosulás, amelyen belül súlyosabb szankciók alkalmazását írja elő a törvény a csoportosulás szervezőjére vagy vezetőjére, mint a csoportosulás tagjára. Még súlyosabb minősítés alá esik a csoportosulás szervezője vagy vezetője, ha ő maga vagy a csoportosulás bármely tagja fel volt fegyverkezve. Az ismertetett rendelkezés példa arra, amikor más cselekménye felelősséget kiterjesztő, illetve fokozó következménnyel jár.

Hasonló felelősséget fokozó minősítő rendelkezés található a börtönzendülésről szóló [Btk. 180. § (3) bek. *a)* pont] törvényi rendelkezésben, amikor a kezdeményezőre, szervezőre vagy vezetőre súlyosabb szankciók vannak megállapítva, ha az ellenszegülés különösen súlyos következményekre vezetett.

A büntetőjogi felelősségnek a bekövetkezett eredménnyel való szoros összefüggését példázza a közlekedési bűncselekmények körében a következő jogi szabályozás. Aki vasúti, légi, gépi meghajtású vízi- vagy közúton gépi meghajtású járművet, illetőleg munkagép vezetését olyan személynek engedi át, aki szeszes italtól befolyásolt állapotban van [Btk. 194/B. § *b)* pont], ezért a tettéért önálló bűncselekmény miatt felel. Járulékossá válik a cselekmény, illetve a megfelelő alapbűncselekmény: foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés (Btk. 258. §), közúti veszélyeztetés (Btk. 193. §), halálos közúti baleset okozása (Btk. 194. §) vagy közlekedési vétség (Btk. 194/A. §) szerint minősül, ha a szeszes italtól befolyásolt állapotú személy a vonatkozó közlekedési szabályok megszegésével más vagy mások életét, testi épségét vagy egészségét szándékosan közvetlen veszélynek teszi ki, illetve ha gondatlanul súlyos testi sértést vagy halált okozott.

A életviszonyok széles körét fogja át a foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetésről szóló jogszabály (Btk. 258. §), amely a legkülönbözőbb foglalkozási szabályok megszegésével egy vagy több ember életének, testi épségének vagy egészségének a gondatlan veszélyeztetését, minősített esetként súlyos testi sértés vagy halál okozását rendeli büntetni. Az élet és testi épség védelmét a különböző foglalkozási ágakban írott és íratlan szabályok tartalmazzák, amelyek körébe tartoznak a kérdéses foglalkozási tevékenységet folytatók megfelelő kiválasztása, kioktatása, felügyelete és ellenőrzése során a kötelező gondosság tanúsítása. Az illetékes vezetők tevékenységi körében ennek a kötelező gondosságnak az elmulasztása általában olyan kötelességszegés, amely megalapozza az említett jogszabály, illetve a büntetőjogi felelősség alkalmazását. A technikai civilizáció mai és egyre növekedő fejlettségi szintjén az alkalmazásra kerülő gépi eszközök és technikai eljárások olyan veszélyhelyzetek kialakulásának a lehetőségeit teremtik meg, amivel szemben természetes védekezése a társadalomnak a felelősség, éspedig a büntetőjogi felelősség kiterjesztése a büntetőjogi szabályozás, valamint a büntető joggyakorlat útján mindazokra, akiknek módjukban áll megfelelő foglalkozási gondosság alkalmazásával megelőzni a bűncselekményeket, illetve azok tragikus következményeit. Elégséges ebben a kérdésben utalni az üzemi balesetek tömeges előfordulására.

Említést érdemel a segítségnyújtás elmulasztása (Btk. 259. §) bűncselekménye vonatkozásában az a körülmény, hogy a bírói gyakorlat szerint a járművezetővel együtt utazó utas, ha utasításadási joga van, tettesként vagy társtettesként, ennek hiányában részesként felelős.

Témánk vonatkozásában különös jelentősége van a népgazdaság és a vagyon elleni bűnözés körében azoknak a bűncselekményeknek, ame-

lyekben vállalatok, illetve jogi személyek vannak érintve. Ebben a körben az elkövetési magatartások címzettjei természetes személyek, de a körülmények természetéből következik, hogy az inkriminált cselekmények megvalósulásához több személy tevékenységére, illetve mulasztására van szükség. E bűncselekmények vonatkozásában is rá kell mutatni arra, hogy számos esetben úgy vezetői, mint beosztotti vonalon a kötelező gondosság elmulasztásában jelentkezik az a kötelességszegés, amely a büntetőjogi felelősség megállapításának az alapja.

A népgazdasági bűncselekmények különös jelentőségét nem kell bővebben ecsetelni, csupán arra kell rámutatni, hogy az e téren alkalmazott büntető jogszolgáltatás is egyik eszköz a gazdálkodás rendjének, rendeltetésszerű és eredményes működésének a biztosításához.

A gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmények, amelyek a gazdálkodással kapcsolatos kötelességek megszegéséről, az ésszerű gazdálkodás követelményeiről, a felelőtlen eladósodásról, a népgazdaság szerveinek a megtévesztéséről, a gazdasági ellenőrzés és adatgyűjtés akadályozásáról, a beruházási és pénzügyi fegyelmet sértő tevékenységről, rossz minőségű ipari termék forgalombahozataláról, üzérkedésről, árdrágításról, a közellátás érdekeinek a sérelméről, adócsalásról stb. rendelkeznek, általában a vállalaton belül azoknak a személyeknek a felelősségre vonására irányulnak, akik az inkriminált tevékenységet mint önálló intézkedésre jogosítottak valósítják meg és állandó munkakörüknél vagy alkalmi megbizatásuknál, vagy meghatalmazásuknál fogva hatáskörükbe tartozik a döntés vagy a végrehajtás. Ebből következőleg tettesként felelhetnek nemcsak a vállalat, szövetkezet, intézmény vezetői (igazgató, főmérnök, főkönyvelő stb.), de azok is, akik akár a szervezeti szabályzat, ügyrend, alapszabály stb. alapján, akár a vezetés által rájuk ruházott hatáskörben felsőbb jóváhagyás nélkül döntenek az inkriminált tevékenység vonatkozásában. A pusztán technikai, kivitelező, végrehajtói feladatkört ellátó személyek legfeljebb részesekként felelnek, de ilyenekként is csak akkor, ha a tettesi cselekményt kiváltó, előmozdító olyan magatartástöbblet állapítható meg terhükre, amely túlterjed a munkaköri kötelezettség teljesítésén. A beosztotti minőségben történt közreműködés általában bűnsegédi felelősséget valósít meg. Viszont a vezetők felelőssége bekövetkezik akkor is, ha az inkriminált tevékenység vonatkozásában a szükséges felügyeletet vagy ellenőrzést elmulasztották. A vagyon elleni bűnözés körében ez a magatartás hanyag kezelés (Btk. 298. §) alapján is felelősségre vonás tárgya lehet, mely törvényszakasz büntetni rendeli azt, akit társadalmi vagyon kezelésével vagy felügyeletével bíztak meg és e megbízásból folyó kötelessége megszegésével vagy elhanyagolásával a vagyonban gondatlanul kárt okoz.

Általában megállapítható, hogy a munkaviszony körülményei között mind a vezetői, mind a beosztotti funkció körében a kötelező gondosság elmulasztása folytán sor kerül olyan felelősség megállapítására, amely más által elkövetett bűncselekmény alapján realizálódik.

Végül tárgyalt témánk körébe tartozónak vélem a jogi személy büntetőjogi felelősségének igen gyakorlati és aktuális problémáját. Az előbbiekben tárgyalt és a vállalatokkal kapcsolatos bűncselekmények problematikája is szükségszerűen felveti ezt a kérdést. Különösen azokban a népgazdaság elleni bűncselekmények körében jelentkezik ez a probléma, amikor az inkriminált tevékenységet az ún. vállalati, tehát partikuláris érdek motiválja, szemben a népgazdaság általános érdekeivel. Ilyen esetekben eléggé megfontolandónak mutatkozik meg a jogi személy büntetőjogi felelősségre vonásának az igénye, minthogy számos esetben az inkriminált tevékenység mögött eléggé szilárd vállalati közvélemény húzódik meg.

Az ezzel kapcsolatos társadalmi szükséglet kielégítését szolgálja a néhány esztendővel ezelőtt bevezetett gazdasági bírság intézménye. Ez csupán pénzbüntetés jellegű konzekvenciákat tartalmaz és polgári bírósági eljárás alapján kerül kiszabásra. Nem tekinthető büntetőjogi intézménynek, de mint a soron következő ismertetésből kitűnik, mégis tartalmaz büntetőjogi elemeket, amennyiben az alkalmazásához lényegében büntetőjogi szabályozás tárgyát képező tényállások szolgálnak alapul.

A Minisztertanács 20/1973. (VII. 25.) számú rendelete alkotta meg újólag a gazdasági bírság intézményét. A rendelet hatálya alá tartoznak az állami vállalatok és egyéb állami gazdálkodó szervek, a szövetkezetek, a jogi személyiséggel rendelkező társulások és a társadalmi szervek vállalatai.

A rendelet 2. §-a alapján „gazdasági bírságot kell kiszabni, ha a vállalat jogszabályba vagy hatósági rendelkezésbe ütköző, illetve a szocialista gazdálkodás elveivel ellentétes módon:

a) jelentős anyagi előnyre tesz szert, illetőleg jelentős kárt okoz (különösen ha árdrágítással, tisztességtelen haszonszerzéssel, illetőleg gazdasági erőfölényével visszaélve jut jelentős anyagi előnyhöz), vagy *b)* súlyosan sérti, illetőleg veszélyezteti a népgazdaság érdekeit (különösen ha rendszeresen vagy jelentős mennyiségben rossz minőségű terméket állít elő vagy hoz forgalomba', vagy *c)* jelentősen sérti, illetőleg veszélyezteti a népgazdaság érdekeit (különösen ha fedezetlen kötelezettség-vállalással, pénztartozásainak rendszeres késedelmes fizetésével, a termékforgalmazásra vonatkozó előírások megsértésével számottevően megzavarja a pénz-, hitel- vagy termékforgalom rendjét; ha tevékenységi körét túllépve jelentős termékmennyiség tekintetében tiltott gazdasági tevékenységet folytat), vagy *d)* jogszabályban előírt engedély nélkül, vagy az engedélyben meghatározott feltételektől eltérően végez külkereskedel-

mi tevékenységet, vagy *e)* a munka egészséges és biztonságos végzésére vonatkozó szabályokban előírt kötelezettségek elmulasztásával vagy megszegésével a vállalat dolgozóinak életét, testi épségét vagy egészségét súlyosan veszélyezteti".

Az *a)—d)* pontokban foglalt tényállások lényegében a népgazdaság elleni bűncselekmények tényállásait ölelik fel, míg az *e)* pontban a foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés törvényi tényállása fejeződik ki.

E tényállásokkal kapcsolatban meg kell említeni, hogy a rendelet értelmében a felelős személyek a gazdasági bírság kiszabása mellett nem mentesülnek a fegyelmi, szabálysértési, büntetőjogi, illetőleg a kártérítési vagy más vagyoni felelősség alól, sőt a megbírságolt vállalat, illetőleg annak felügyeleti szerve köteles gondoskodni a hatáskörébe tartozó személyek felelősségre vonásáról.

A gazdasági bírság kiszabása tárgyában a megyei bíróság jár el a Polgári Perrendtartás szabályai szerint. Az eljárásra indítványt tesz *a)* a legfőbb ügyész; *b)* a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság; *c)* a Szakszervezetek Országos Tanácsa, a szakmai (ágazati) szakszervezetek elnöksége és a szakszervezetek megyei tanácsa; *d)* illetékességi területükön a minisztériumok, országos hatáskörű szervek, valamint a megyei tanácsok végrehajtóbizottságai; *e)* a szövetkezetek országos tanácsai.

Gazdasági bírság kiszabására alapul szolgáló tényköriilmények észlelése esetén a bírói és egyéb állami szervek az előbbiekben felsorolt szerveket értesítik gazdasági bírság indítványozása végett.

A gazdasági bírság abban a mértékben szabandó ki, ahogy az meghaladja a vállalat által jogosulatlanul szerzett előny, illetőleg az okozott kár összegét. Ha anyagi előny, illetőleg kár nem merült fel, akkor a bírság összege tekintetében a veszélyeztetés jellege és mértéke az irányadó, illetőleg a veszélyeztetés folytán előreláthatólag bekövetkező kár vagy anyagi előny összegét kell alapul venni.

A rendelet hatálybalépése óta eltelt rövid idő még nem ad lehetőséget arra, hogy megalapozott véleményt formáljunk annak hatékonyságáról, mégis az eddigi tapasztalatok jó eredmények elvárására jogosítanak fel. A magas összegű bírságok ugyanis termelési költségként nem számolhatók el, azok érintik nemcsak a vállalat vagyonállagát, hanem a jövedelmezőségét is, miáltal a nyereségrészesedés elmaradása vagy csökkenése folytán a vállalat dolgozói is közvetlenül hátrányosan érintve vannak anyagi érdekeikben. Ez a körülmény nyilvánvalóan arra motiválja a vállalat dolgozóit, hogy a jövőben megakadályozzák a vállalat törvénybe ütköző tevékenységét. Nyilvánvaló, hogy a rendelet alkalmazása visszatartó hatást gyakorol a többi vállalat vonatkozásában is, s így mind a generális, mind a speciális prevenció szempontjából is hatékony intézménynek tekinthető.

Az intézmény alapján kialakuló gyakorlat néhány éven belül perspektivikusan is meg fogja majd mutatni a továbbfejlesztés lehetőségeit, például azt, hogy a pénzbeli konzekvenciák mellett esetleg milyen egyéb szankciók alkalmazásának a bevezetése mutatkozik célravezetőnek a jogi személyekkel szemben.

Vermes Miklós

Gondolatok az államigazgatási jogi normáról

1. A jogalkotást érő bírálatok nagyobbik része az államigazgatási jogszabályokat veszi célba. Érthető is ez, hiszen ennek a jogágnak igen tetemes a jogi matériája, és sokféle szerv jogosult államigazgatási jogszabály alkotására. Emellett e jogág dinamikusan változó társadalmi viszonyokat szabályoz.[1] Arról sem felejtkezhetünk meg, hogy éppen az államigazgatási jog az a jogág, amelyet a szocializmus gazdasági, társadalmi és politikai viszonyai leginkább olyan új feladatok elé állítottak, amelyekre e jogág elméleti rendszerében, dogmatikai megalapozottságában nem volt kellően felkészülve. Ellentétben más jogágakkal, itt az új körülményekre adaptálható jogtörténeti és tudománytörténeti tradíciók a burzsoá államban csak kis mértékben alakulhattak ki. Így a szocialista államigazgatási jogtudomány a jogalkotás gyakorlatában, azzal párhuzamosan, s nem azt megelőzve fejlődött és fejlődik. Kevésbé az a helyzet, különösen az ágazati anyagi jogok területén, hogy a tudomány „készen" adja a jogalkotóknak az elméleti, dogmatikai alapokat, hanem inkább az, hogy a tudomány a jogalkotás gyakorlatát, annak sikereit és kudarcait elemezve, lépésről-lé-

[1] Véleményünket erősíti *Szamel* Lajos megállapítása is, amely szerint „... a jogi túlszabályozás vádja nálunk a többi jogágakhoz képest kimagaslóan az államigazgatási joggal kapcsolatban merült fel..." (*Szamel* Lajos: A szabályozási tendenciák a felszabadulás utáni magyar államigazgatási jogban. Állam és Igazgatás, 1975. április, 306. old.)

pésre, gyakran csak elmaradva dolgozza ki a szocialista államigazgatási jog dogmatikai rendszerét.

2. A jogos társadalmi bírálatok — a túlszabályozottság, a jog indokolatlanul gyors változása, a bürokratizmusra való hajlam, az állampolgárok és a szervezetek kötöttségeinek, az államigazgatási apparátus túlterheltségének növekedése stb., stb., nemcsak a jogalkotó szerveknek szólnak, hanem legalább olyan mértékben sürgetik a tudományos elemzést, az elméleti alapok fejlesztését is. Többek között ilyen kérdésekre kell választ adni: Milyen tudományos tételek alapján lehet meghatározni azokat a társadalompolitikai, azokat az állami célokat, amelyet a jog eszközeivel lehet optimálisan elérni? Ezen belül is, melyek azok a társadalmi viszonyok, amelyek szabályozására az államigazgatási jogi szabályozás a legcélszerűbb? Egyik legizgalmasabb problémakör az, hogy egy-egy társadalmi viszony államigazgatási jogi rendezésében mi az optimális szabályozási mód, hogy milyen módon, milyen jogi eszközzel érhető el az állami cél legeredményesebben? Ezek a témák, s a hozzájuk kapcsolódó számos egyéb kérdés több oldalú tudományos megközelítést kínál és igényel is. Az államelméleti és a politikatudományi, szociológiai vizsgálódások éppenúgy szükségesek, mint a közgazdaság-tudomány, vagy az egyes államigazgatási ágazatok egyéb szaktudományainak közreműködése. A jogtudományon belül is egyes témák jogelméleti, mások alkotmányjogi elemzést kínálnak, s végül rendkívül nagy a szerepe az államigazgatási jogtudománynak is.

Az államigazgatási jogtudománynak egyik legfontosabb feladata a *jogág dogmatikai rendszerének fejlesztése.* Ehhez többféle módszer alkalmazása szükséges, a történeti és az összehasonlító módszer éppenúgy, mint más tudományágak eredményeinek adaptálása, felhasználása, azok jogtudományi konzekvenciáinak levonása. Egyedül ugyan nem „üdvözítő", de nélkülözhetetlen módszer a tételes jog elemzése, a joganyag belső törvényszerűségeinek feltárása.

E tanulmányban a dogmatikai módszer segítségével az *államigazgatási jog néhány alaptémáját elemezzük, különösen az államigazgatási jogi norma jellemzőit és a normákból felépülő szabályozási mód problémáit.* Megkísérlünk néhány új szempontot, néhány új megközelítést felvázolni. Hangsúlyozottan az útkeresés jegyében, és nem a kiérlelt és befejezett tudományos eredmények közlésének igényével. A gondolatok egyik része várhatóan ellenzést és vitát fog kiváltani, de ennek elérése, a vitára, a továbbgondolásra serkentés is önmagában eredmény.

I.

Az államigazgatási jogi norma új felfogása

A jogi szabályozás minősége, hatékonysága jelentős mértékben a szabályozás módján múlik, azon, hogy a szabályozási célt a jogalkotó milyen jogi eszközökkel kívánja elérni. A jogi szabályozás alapeszköze, *legkisebb építőköve a jogi norma.* Ezért a továbblépéshez, a bonyolultabb összefüggések megismeréséhez, leírásához és rendszerezéséhez először ezt az alapegységet kell behatóan tanulmányoznunk, ennek a sajátosságait kell szemügyre vennünk. Első feladatnak látszik tehát a *norma tudományos elemzése,* a szinte végtelen számban létező, a tételes jogban élő és ható államigazgatási jogi normák közös és általános vonásait kell helyesen feltárnunk, elméletileg általánosítanunk.

A mai szocialista államigazgatási jog anyagának tanulmányozása arról győzött meg, hogy *bizonyos hagyományos fogalmak és tételek felülvizsgálatra szorulnak.* Nevezetesen új módon szükséges megközelítenünk a norma fogalmát és a normák szerkezetét, s az államigazgatási jogi normák fajtáinak megkülönböztetésében is az eddigiekhez képest tovább kell lépnünk.

1. A jogi norma és a jogszabály különbsége.

Első lépésként szükséges két alapvető fogalomnak az egymástól való megkülönböztetése, ezek a jogi norma és a jogszabály. A jogirodalomban eléggé általános e két fogalom szinonimákként való használata. Az államigazgatási jog belső törvényszerűségeinek kutatása viszont megkívánja, hogy e két terminusz technikusznak *eltérő jelentést adjunk. Nevezetesen:* A jogi *norma* kifejezéssel a jog *alapegységét,* a jogi rendelkezést jelöljük, a *jogszabály* fogalmán viszont a *normák egy csoportját* értjük.

E megkülönböztetés értéke azon múlik, hogy mit tekintünk normának, vagyis a jogszabály — mint normarendszer — alapegységének?

Kiindulásként Szabó Imrét idézzük: „. . . azt kell keresnünk, ami a jogban a legkisebb, az alapegység, s ami még magában foglalja a magatartási szabály lényegét." Majd alább: „. . . a jogszabálynak e *belső* fogalmát, a jogi normára, a magatartási szabályra szűkített fogalmát úgy kell megjelölnünk, hogy az a szorosan összefüggő jogtételek egysége, mégpedig a jogalkalmazás szempontjából mért egysége, azaz olyan csoportja, amelyet csak egyben, csak egyként lehet alkalmazni."[2]

Szabó Imre a gondolatmenetet az e meghatározásból származó nehézségekre utalással folytatja. A norma — a fenti értelmezésben — „áttöri a jogágak határait is". Erre éppen államigazgatási jogi példát hoz fel. Nézete szerint, ha egy államigazgatási jogi diszpozíciónak az államigazgatási jogi szankción kívül büntetőjogi szankciója is van, akkor mindkét szankció egységet alkot az államigazgatási jogi diszpozícióval.[3]

A *norma ilyen tág felfogása* a tételesjog értelmezése és a gyakorlati jogalkotás szempontjá-

[2] *Szabó Imre:* A szocialista jog, Bp., 1963. 249. old.
[3] Uo.

ból — szerintünk — az államigazgatási jogban *nehézségeket okoz.*

Úgy tűnik, hogy Szabó Imre fejtegetéseiben mély igazság a különböző jogforrásokban, esetleg különböző jogágak forrásaiban fellelhető, azonos társadalmi viszonyra vonatkozó rendelkezések *egységének* a kimutatása és hangsúlyozása. Ezt az egységet azonban ténylegesen a *szabályozási cél* teremti meg, s nem az az elméleti konstrukció, hogy a különböző rendelkezéseket egy norma részeiként fogjuk fel. Az államigazgatási jogban gyakori, hogy egy társadalmi viszony rendezése során a jogalkotó a szabályozási célt — esetleg több jogforrásban is — sokféle magatartási szabállyal kívánja elérni. E magatartási szabályok különbözhetnek címzettjeikben, a megkívánt magatartásban, a magatartás jogszabályi feltételeiben, s abban is, hogy a magatartási szabály érvényesítéséhez a jogalkotó helyez-e kilátásba szankciót, vagy az érvényesítés egyéb állami cselekvési formáit írja elő. E sokféle szabály valóban egységet alkot, egységgé fűzi ezeket a szabályozással elérni kívánt társadalmi hatás, a jogalkotói szándék, vagyis a szabályozási cél. Az ilyen magatartási szabályok valóban „összefüggő egységet" alkotnak, de az imént idézett meghatározás ama követelményének viszont már nem felelnek meg, hogy ez az egység „a jogalkalmazás szempontjából mért egység". Már csak azért sem, mert egyrészt a jogalkalmazás során rendszerint *nem együtt* alkalmazzák e szabályokat, s másrészt az államigazgatási szabályok egyik része *jogalkalmazás nélkül* képes kifejteni társadalmi hatását. A szabályozási céllal egységbe fűzött, azonos társadalmi viszony állami befolyásolását szolgáló szabályok együttesét eléggé nehéz lenne egyetlen normaként felfogni, már csak azért is, mert ez esetben a normaszerkezet úgyszólván leírhatatlan lenne.

Az államigazgatási jogban célszerűbbnek látszik *a normát szűkebb értelemben felfognunk.* Az egy-egy társadalmi viszony rendezésére alkalmazott sokféle szabály majdnem mindegyikét helyes önálló normaként értelmeznünk. E felfogásban *önálló norma minden olyan jogalkotói akaratkijelentés, amely egymagában is érvényesülhet, amely képes valamely társadalmi hatás kiváltására.* Az önálló normák egymástól címzettjeik szerint és tartalmuk, vagyis az előírt vagy megengedett magatartás fajtája szerint különböztethetők meg. (Így önálló norma nemcsak a főszabály, hanem a kivételt tartalmazó szabály is. Önálló norma rendezi pl. azt, hogy bizonyos engedélyfajtát milyen feltételek mellett kell megadni, s másik önálló norma rendelkezik arról, hogy milyen feltételek esetén nem szabad megadni. Megint másik önálló norma az engedély visszavonásáról rendelkező szabály is, stb.)[4]

A jogszabály viszont — értelmezésünk szerint — az önálló normák olyan rendezett, rendszert alkotó csoportja, amely valamely társadalmi viszony szabályozásában a jogalkotói akaratot együttesen fejezi ki.[5] Bár az önálló norma egymagában is érvényesül (ez az önállóság lényegi kelléke), mégis a szabályozási célt a normák meghatározott csoportja csak *együttesen* képes szolgálni. Egy-egy szabályozási célt, pontosabban valamely társadalmi viszony rendezését gyakran az *egy* jogszabályban (egy jogforrásként kiadott) normák összessége valósítja meg. De legalább annyira általános az államigazgatási jogban az a megoldás is, hogy a szabályozási cél *több jogszabályban* kiadott normák csoportjai segítségével valósul meg. (Gondoljunk az alap- és a végrehajtási jogszabályokra, vagy az alap- és a módosító, kiegészítő jogszabályok együttesére!)

A norma és a jogszabály ilyen megkülönböztetése a szabályozási mód tanulmányozásában nyer hasznos értelmet. Egy-egy önálló norma vizsgálata ui. semmit sem mond a szabályozási módról! A szabályozási mód csak a normák (egy vagy több jogszabályban összefoglalt) csoportjának elemzésével tanulmányozható. Miként látni fogjuk ui., *a szabályozási mód lényege az, hogy a jogalkotó az önálló normákat milyen kombináció szerint foglalja egységbe* (egy vagy több jogszabályban).

2. *A jogi norma szerkezete.*

A jogi norma definíciójában központi helyet foglal el az a sajátossága is, hogy *általános magatartási szabály.* Az „általános" megjelölésen — a hagyományos felfogás szerint — az ismétlődést, a szándékolt jogi hatás ismételt bekövetkezését értik. Az államigazgatási jog tanulmányozása alapján viszont azoknak a nézetét lehet támogatnunk, akik a *norma általánosságát* nem szűkítik le az ismétlődésre.[6] A norma új, ilyen

[4] Nem tekintjük önálló normának azt a rendelkezést, amely egymagában alkalmatlan valamely jogi hatás kiváltására, így pl. a definiáló (fogalommeghatározó), és az értelmező rendelkezést. Ez a felfogás nem azonos azzal, amely önálló (teljes) és nem önálló (kisegítő jellegű) normákat különböztet meg, s az önálló norma fogalmi kellékének mindhárom szerkezeti elem (a hipotézis, a diszpozíció és a szankció) meglétét tekinti. (*Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula Magyar Polgári Jog I., Egyetemi tankönyv, Bp., 1965. 83. old.)

Az általunk vázolt normafogalom nagyon közelít ahhoz, amit egyesek a jogtétel fogalmán értenek L. pl. *Szotáczky* Mihály felfogását! (*Antalffy—Samu—Szabó—Szotáczky:* Állam- és jogelmélet, egyetemi tankönyv, Bp., 1970. 492—493. old.)

[5] A jogszabály kifejezést gyakran használják ebben az értelemben. *Szabó* is szól erről, s ekkor a jogszabály „külső" fogalma megjelölést használja. Ebben az értelmezésben „... a jogszabály egy-egy konkrét jogforrásnak a jogforrási forma megkülönböztetése nélküli megjelölése." (*Szabó* Imre: i. m.: 249. old.)

[6] A szocialista állam- és jogelmélet tudományának képviselői között régóta viták folynak a jogi norma fogalmáról. A különböző nézetekről ad összefoglalást és értékelést *Szotáczky* Mihály (a hiv. jogelméleti tankönyv 501—506. old.-ain). Az egyik nézet szerint „... a norma általánossága lényegileg hatásának periodicitá-

szélesebb értelmezése szerint a jogi norma hatását nemcsak periodikusan fejtheti ki, hanem állandóan, folyamatosan is. Valóban, az államigazgatási jogot számos olyan norma jellemzi, amelyben a címzetteknek a norma szerinti magatartást nemcsak valamely feltétel beálltakor, hanem állandóan, folyamatosan, tartós cselekvéssel, tevékenységgel kell tanúsítaniok. Ilyen normák mindenekelőtt a szakirodalom által nagy figyelemben részesített feladatmeghatározó normák, de nemcsak azok, hanem jórészt az intézményesítő és a szervezeti normák is. Az ilyen típusú jogalkotói akaratnyilvánítások normafunkciója az államigazgatás világában vitathatatlan. Az is vitán felül áll ugyanakkor, hogy az ilyen normák *érvényesülési mechanizmusa* viszont eltér a hagyományos értelemben vett, „ha . . ., akkor" típusú normákétól. Ennek szerkezeti megnyilvánulása az ilyen új típusú normáknál a *hipotézis hiánya.* Ez nem valami jogszabály-szerkesztési, technikai újítás. (Nem is arról van szó, hogy a hipotézis és a diszpozíció egybeolvad, vagy hogy logikailag ugyan van hipotézis, csak az nyelvtanilag nem fejeződik ki.)[7] Ez a szerkezet, vagyis a norma pusztán egy akaratkijelentésre (egy „parancs"-ra) szorítkozása éppen annak a logikai (és nyelvtani) kifejeződése, hogy a normában (a diszpozícióban) megkívánt magatartást minden feltétel bekövetkezése nélkül, állandóan, folyamatosan kell tanúsítaniok a címzetteknek.

Az államigazgatási jogi norma ilyen értelmezése és jellemzése nemcsak a normák érvényesülési mechanizmusának árnyaltabb megközelítését teszi lehetővé. Ebből következik a *norma szerkezetének* is a hagyományostól eltérő, de minden esetre reálisabb, differenciáltabb felfogása. A dogmatikai elemzések azt mutatják, hogy *az államigazgatási jogi normát nem tekinthetjük három szerkezeti elemből állónak.* (Arról sincs szó, hogy a három elem valamelyikének hiánya esetén a norma csonka lenne.) Az államigazgatási jogi normák szerkezeti szempontból *két fajták.* Egyik nagy csoportjukat *a feltételes (hipotétikus)* normák adják, amelyek a hagyományos, ismétlődően érvényesülő normatípust jelentik. Ezek szerkezete hipotézisből és diszpozícióból áll. Az államigazgatási jogi normák másik főfajtáját viszont *a feltétel nélküli (kategorikus) normák jelentik,* vagyis a jogi hatásukat folyamatosan, állandóan kifejtő, ezért hipotézis nélküli, csupán a magatartási szabályból (a diszpozícióból) álló normák.[8]

II.

A szankció mint önálló norma

1. Szerkezeti elem vagy önálló norma?

Itt érkezünk el látszólag a normaszerkezet, valójában azonban a normafogalom sarkalatos pontjához, a szankció problémájához. Az olvasó észlelhette az imént, hogy az államigazgatási jogi normának csak két, illetőleg egyetlen szerkezeti eleméről szóltunk. Nem véletlenül! A hagyományosan harmadiknak tekintett elemet, nevezetesen *a szankciót ui. nem tekintjük a norma szerkezeti elemének,* tehát a norma részének, s egyben nem tartjuk a norma mellőzhetetlen fogalmi kellékének sem. Ez a megállapítás logikus következménye a jogszabály és a norma különfogalomként kezelésének, s ezzel összefüggésben a norma előbb kifejtett értelmezésének. Rögtön hozzá kell tennünk tehát mindehhez, hogy *a szankciót* megállapító rendelkezést nem valamely norma egyik szerkezeti elemének, hanem *önálló normának tekintjük.* Szó sincs ebben az álláspontban valami olyasféle „eretnekségről", mintha tagadnánk azt, hogy a jognak legalapvetőbb lényege az állami közhatalommal való kikényszerítés feltétlen lehetősége! Ez az alapvető tétel azonban nem azonos — legalábbis az államigazgatási jogban — azzal, hogy minden normának megvan a maga szankciója. Az államigazgatási jog tételes anyaga azt mutatja, hogy minden norma végső esetben valóban kikényszeríthető. Nagyon gyakran rendkívül összetett és árnyalt az állami akarat érvényesítésének mechanizmusa, ebben a me-

sában áll, melynek formája nemcsak az ismétlődés, hanem a folyamatosság is lehet." (Hiv. jogelméleti tankönyv 505. old.) *Szatmári* Lajos is világosan látta az államigazgatási jogban a folyamatosan érvényesülő normák szerepét. (L. Berényi—Martonyi—Szamel—Szatmári: Magyar Államigazgatási Jog. Általános Rész, Budapest, 1966. 90. old.) *Golunszkij* — bizonyítva az új normatípus létezését, s azt, hogy a hagyományos, „ha" — akkor" logikai szerkezetű normák nem valamennyi jogágra jellemzőek — bemutatja a feladatkitűző normák érvényesülési folyamatát. Az ilyen normák megjelölik az elérendő eredményt, ennek szolgálatára előírnak bizonyos kötelező cselekvést, de nem szabják (és nem is szabhatják) meg a cél megvalósítására szolgáló összes teendőt. Talán még ennél is fontosabb megállapítása, hogy a norma a címzettjei cselekvését nem csak valami feltétel bekövetkezése esetére kívánja meg, hanem a címzetteknek a cél elérésére feltétel nélkül cselekedniük kell. (*Golunszkij,* Sz. A.: A jogi norma fogalma a szocialista jogelméletben, Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1961. évi 4. sz., 23—24. old.) Egyetértve Golunszkij fejtegetéseivel csak azt jegyezzük meg, hogy ez az érvényesülési folyamat nemcsak a feladatmeghatározó normákra jellemző, hanem az államigazgatási jogi normák néhány egyéb fajtájára is.

[7] Az új típusú norma eltérő szerkezeti sajátosságát a magyar államigazgatási jogtudományban elsőként *Szatmári* Lajos észlelte (*Berényi—Martonyi—Szamel—Szatmári:* Magyar Államigazgatási Jog, Általános Rész, Bp., 1966., 86. old.) A hipotézis és a diszpozíció egybefonódásáról megfogalmazott tétele helyett azonban jobban fejezi ki a valóságot az a felfogás, hogy e normában ténylegesen nincs (mert nem is szükséges) hipotézis. Igaza van Szotáczkynak, amikor ezt írja: „Nem kétséges, a feladatnormák is átfogalmazhatók hipotétikus normává, csakhogy ez az átfogalmazás társadalmilag aligha indokolt." (Hiv. jogelméleti tankönyv, 506. old.)

[8] L. erről részletesebben a szerzőtől: *Berényi* S.—*Madarász* T.—*Toldi F.:* Államigazgatási Jog. Általános Rész, BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, 1975. (a Rendőrtiszti Főiskola tankönyve), — 71 86. old.

chanizmusban azonban mindig ott van — legalábbis ultima ratioként — az állami hatalom érvényesítésének legsúlyosabb formája, az állami kényszer alkalmazásának a lehetősége. De nem abban a leegyszerűsített formában, hogy a jogalkotó minden norma részeként szankciót is kilátásba helyez.[9]

Hivatkozhatnánk a fenti álláspont bizonyítására olyan formai érvekre, hogy számos olyan nagy társadalmi hatású államigazgatási jogi rendelkezés van, amelynek nem található meg a szankciója sem a normán belül, sem a jogszabályon belül sem. Sőt még más jogforrásban sincs olyan szankció, amelyet kifejezetten a vizsgált rendelkezés megsértésére helyezne kilátásba a jogalkotó. Ilyen normafajták pl. az államigazgatási jogban a feladatmegszabó, az intézményesítő normák, az engedélyezési és az ellenőrzési hatáskört megállapító, a szervezeti normák, és az egyéb államigazgatási alaki normák legnagyobbik része.

A norma három részét, főleg a szankció mellőzhetetlenségét abszolút érvényűnek tekintő nézetek is természetesen érzékelik ezt a most jelzett jelenségcsoportot. A normaszerkezet megkonstruálásának nehézségeit azonban azzal hidalják át, hogy ezekhez a normákhoz csak *közvetlen* szankció nem fűződik, de „valójában *közvetett* módon mindig rendelkeznek szankcióval".[10]

Ez kétségtelen igazság, csak — legalábbis az államigazgatási jogban — a „közvetettség" gyakran nagyon áttételesen, igen bonyolultan jelentkezik, úgy annyira, hogy ezt a „közvetett módon" alkalmazható szankciót már nehéz olyan összefüggésbe hozni a vizsgált magatartási szabállyal, mintha ez ugyanazon norma diszpozíciója, a másik rendelkezés pedig a szankciója lenne. Ugyanígy felhozható érvként, hogy számos „pozitív" tartalmú államigazgatási szabály megsértése esetén más jogág (pl. a munkajog) szankcióját lehet alkalmazni. Ha ragaszkodunk a norma hagyományos felfogásához, akkor az államigazgatási jogban arra kényszerülünk, hogy minden olyan normát, amelynek csak munkajogi vagy büntetőjogi szankciója van, valamiféle „jogágközi" „vegyes" normának fogjunk fel, amely félig munkajogi, illetőleg büntetőjogi, félig pedig államigazgatási jogi norma.[11]

A hagyományos norma- és normaszerkezet-felfogás alapján nehezen magyarázható elméleti következtetésekre vezet pl. a szabálysértési jog kodifikáltsága is. Számos szabálysértésfajta valamely „pozitív" szabály megsértésére reagál. Ilyenkor egy normaként kellene felfognunk a pozitív szabályt, a szabálysértésről szóló különös részi szabályt, de ezen kívül az 1968. évi I. törvény általános részi rendelkezéseinek jórészét is.

Nézetünk szerint mindezekre a jelenségekre elméletileg és gyakorlatilag egyaránt kézzelfoghatóbb magyarázat *a szankciót kilátásba helyező rendelkezés önálló jogi normaként való felfogása.*[12]

2. A szabályozás érvényesülésének folyamata és a szankció.

A szankció önálló normaként való felfogása mellett azonban sokkal nyomósabb, tartalmi érvek is vannak. A szankciót kilátásba helyező és az egyéb funkciójú normák önálló normákként kezelése akkor kap igazi jelentőséget, ha megvizsgáljuk az államigazgatási jogi szabályozás, az állami akarat érvényesülésének folyamatát, s különösen a szankció szerepét e folyamatban.

Az államigazgatási jogban is megtalálhatók az olyan szabálypárok, amelyben az egyik (a „pozitív" tartalmú) norma a címzettet köte-

[9] Ez az álláspont nyilvánvalóan szöges ellentétben van azok nézetével, akik a szankciót minden norma fogalmi kellékének, mellőzhetetlen alkotóelemének tekintik. L. erre pl. *Világhy* Miklós: Polgári Jog, Egyetemi Jegyzet, Bp. 1955. I. Általános rész, 103. old.), továbbá *Szotáczky:* Hiv. jogelméleti tankönyv, 501. old. *Szotáczky* itt azt írja: „... az olyan ‚szabály' amelynek semmiféle szankciója nincsen, nem tekinthető jogi normának." Ehhez hozzáteszi, hogy a szankció vagy közvetlenül vagy áttételesen kapcsolódik a norma egyéb részeihez. A norma, a jogszabály ilyen értelmezését adja *Szabó* Imre is a hiv. munka 250—251. oldalán. A szovjet jogtudományban polgárjogot nyert az a felfogás, hogy a szankció nem minden norma feltétlenül szükséges eleme. *Golunszkij* vitatkozik azokkal, akik a szankciót minden norma fogalmi kellékének vallják. Ezek — írja — gyakran arra a lenini mondatra hivatkoznak, ami szerint a jog nem létezhet állam, vagyis olyan apparátus nélkül, amely a jogi normák betartását szolgálja. „V. I. Lenin fent idézett szavaiból azonban nem az derül ki, hogy a állami kényszerintézkedésekkel való fenyegetés minden egyes jogi norma feltétlenül szükséges eleme lenne, különösen éppen a szocialista társadalomban." (Hiv. tanulmány, 28—29. old.) Ez persze nem jelenti azt — folytatja —, hogy „... minden olyan esetben, amikor nincs kényszerintézkedés, általában megszűnt volna a jogi norma realizálásának valamiféle, állam által történő biztosítása..." (Uo.)

[10] L. az iménti hivatkozást *Szabó* Imrétől!

[11] *Szabó* Imre — igaz, hogy a hagyományosan felfogott jogszabály- (norma-) fogalom értelmezéseként — helyesen mutatja ki a jogág, sőt a jogrendszer egészének együtthatását egy-egy állami cél szolgálatában „A jogszabályok metafizikus módon való szemlélete nem képes a jogszabályok összefüggéseinek feltárására s mint a lex imperfecta példája mutatja, egyenesen olyan fogalmak kialakításához vezet, amelyek a jogszabályok lényegét tévesen világítják meg." (Hiv. mű, 251. old.)

[12] A szankció önálló normaként való felfogása új nézetnek tűnik a magyar államigazgatási jogtudományban, de nem új a szovjet szakirodalomban. Szovjet szerzők régebben vitatták és tételes jogi elemzés alapján cáfolták a norma három részéről vallott hagyományos tant. *Tomasevszkij* pl. arra az álláspontra helyezkedik, hogy a jogi normának nem három, hanem csak két eleme van, s hogy a szankciót kilátásba helyező rendelkezés maga is önálló norma. (*Tomasevszkij*, N. P.: A jogi norma struktúrája és elemeinek osztályozása. A szovjet jogelmélet általános kérdései c., *Bratusz*, Sz. N. által szerkesztett kötetben, Állami Jogi Könyvkiadó, Moszkva, 1960., 203. és 213. old. oroszul). A norma 3 eleméről vallott nézetet a Visinszkij-féle jogfelfogással kapcsolja össze (203. old.).

lezi valamely magatartásra, a másik norma pedig az előző szabályt megsértővel szemben szankciót helyez kilátásba. Ez a szabályozási módok egyik típusa, de nem egyetlen, sőt a szocialista jogfejlődés tanúsága szerint nem is uralkodó típusa.[13] Számos szabályozási mód alkalmazása esetén a jogalkotó a szabályozási célt rendszerint nem csupán egy ilyen szabálypárral kívánja elérni. Vagyis a „pozitív" szabály érvényesítésének nem pusztán a szankció a biztosítéka, hanem egyéb szabályok is (gyakran ezek egész láncolata). Ilyenek pl. a különböző állami szerveknek szóló általános érvényű rendelkezések a „pozitív" szabály érvényesüléséhez a feltételek megteremtéséről, a szabály megtartásának ellenőrzéséről stb. Ha a „pozitív" szabály és az érvényesítésének eszközéül kiadott egyéb szabályok viszonyát vizsgáljuk, akkor a társadalmi hatás elérésében e viszonyt gyakran sokkal szorosabbnak találjuk, mint a „pozitív" szabály és a szankciója közötti kapcsolatot (ha egyáltalán van szankció). Egyszerűen azért, mert a szankciónak, a szankcióval fenyegetettségnek lényegesen kisebb a szerepe a jogalkotói akarat érvényesülési folyamatában, mint az érvényesülés elősegítésére hivatott egyéb szabályoknak. E helyzetben, ha a pozitív szabályt a norma diszpozíciójának, a szankciót megállapítót pedig a norma szankciójának tekintjük, akkor tartalmilag (nem logikailag) a norma részeiként kellene felfognunk az érvényesítés érdekében kiadott egyéb szabályokat is. Ez azonban elméletileg és főleg gyakorlatilag kaotikus eredményre vezetne.

Lássunk egy példát! *Az engedélyezési hatáskört szabályozó normacsoportban* pl. a jogi rendelkezések zömének címzettje a jogalkalmazó államigazgatási szerv, a szabályozott magatartás (cselekvés) pedig az engedély megadása vagy kiadásának megtagadása. Ezek mögött az engedélyezési normák mögött is ott van persze az állam impériuma, azonban nem elsősorban közvetlen szankció alkalmazhatósága formájában. Az engedélyezési jogkört szabályozó jogszabályi rendelkezés érvényesítésében magának a szankciónak lehet, de ténylegesen alig van logikai és gyakorlati szerepe. Ez a norma a jogalkalmazás során érvényesül. Megszegésére abban a két formában kerülhet sor, hogy a jogalkalmazó szerv vagy elmulasztja eljárási kötelezettségét (vagyis beáll az államigazgatás hallgatása), vagy jogellenes, esetleg egyéb módon hibás jogalkalmazói döntést hoz. E jogellenességre azonban a jog válasza nem csak valami szankció alkalmazhatósága, hanem az engedélyezéssel elérni kívánt cél sokoldalú, többféle jogi eszközzel való szolgálata. Így az eljárási kötelezettség elmulasztása esetén a jogellenesség megszüntetésére a következő jogi eszközök szolgálnak: az államigazgatás hallgatása elleni ügyféli panasz, az ügyész felszólalási joga, a mulasztó szerv felettesének utasításadási joga, de emellett még néhány egyéb munkajogi eszköz is, végül a fegyelmi felelősségre vonás joga (ez az egyedüli szankció itt). A hibás döntés esetére sem a szankciót szánja a jog a jogszabályi cél (a törvényes engedélyezési döntés) érvényesítésére. Meg van ugyan a munkajogi szankció alkalmazásának a lehetősége is, de ez a gyakorlatban a legkevésbé szokásos eszköz. Sokkal hatékonyabb eszközök a fellebbezési és a panaszjog, a felsőbb szerv aktusfelülvizsgálati joga (kérelemre és a felügyelet jogán is), továbbá a jogerős döntés ellen még az ügyész joga óvás benyújtására is. Íme, a szabályozási cél érvényesülésének ilyen sokrétű garanciarendszere van!

Valamely társadalmi tevékenység engedélyhez kötéséről rendelkező normában — rendszerint csak implicite, és nem expresszis verbis — benne van egy tilalom, az ti., hogy az engedélyhez kötött magatartás engedély nélkül tiltott. Ennek a burkolt formájú tilalomnak ténylegesen van államigazgatási jogi vagy (és) büntetőjogi (gyakran még egyéb jogág rendszerébe tartozó) szankciója is. Ez azonban nem tekinthető az engedélyezési hatáskört részletesen szabályozó diszpozíciók szankciójának.

Az engedélyhez kötött tevékenység engedély nélküli folytatása esetére kilátásba helyezett szankció tehát nem az engedélyezési hatáskörre vonatkozó szabályok érvényesítésének ösztönzője. Ennek az a jogi funkciója, hogy megakadályozza az engedély nélküli tevékenységet. Azt a szabályozási célt viszont, hogy adott tevékenységet pl. az állampolgárok csak megszabott körben és módon végezhessenek (vagyis engedély alapján), íme a normák igen széles körének együtthatása van hivatva biztosítani. Az egymásba kapcsolódó elemek sorában tehát csak az egyik elem a szankció. Szó sincs arról, hogy a jogérvényesítés sémája itt a rendelkezés és a rendelkezés megsértőjével szemben a szankció alkalmazása lenne.[14] Ezért célszerűbb a példában is, és általában is az a felfogás, hogy a szabályozási célt, az állami akaratot több önálló norma fejezi ki, s e normák *között* van vagy vannak szankciót kilátásba helyező normák is. Ezek az önálló normák *együtt* (gyakran csak hol egyikük, hol másikuk kerülvén alkalmazásra) érik el a jogalkotó által ideálisnak tekintett társadalmi hatást, állapotot.

Azt írtuk, hogy a szankció önálló normának tekintése a hagyományos, hármas felosztású normaszerkezet tagadása. Ténylegesen

[13] Az ilyen normapár létét a jogtudomány természetesen régen regisztrálta. Gyakran nevezik e kétféle normát szankcionált, illetőleg szankcionáló szabálynak. (L. pl. *Világhy—Eörsi* hiv. egyetemi tankönyvét a 77. old.-on!) Az e tankönyvben kifejtett értelmezés azonban e jelenséget úgy értékeli, hogy a szankcionáló szabályok nem önálló normák, „... mert csak azzal a jogszabállyal együtt érthetők, amelynek szankcióját tartalmazzák." (Uo.)

[14] Az államigazgatási jogot tehát különösen nem lehet a *kelseni* teória szerinti „primér" és „szekundér" normák együttesének felfogni. (A „primér" és „szekundér" normákról lásd *Kelsen*, Hans: Reine Rechtslehre, Leipzig und Wien, 1934. 28—31. old.)

azonban többről van itt szó, mint a normaszerkezetről. Az önálló normákban gondolkodás előnye abban van, hogy magát a jogot, a jogalkotás logikai rendszerét és a jogérvényesülés hatásmechanizmusát is árnyaltabban, valósághűbben tudjuk feltárni; *kiszabadulunk abból a leegyszerűsítésre csábító gondolkodási rendszerből, hogy az államigazgatási jog nem más, mint állami parancsok és az ezek megsértése esetére kilátásba helyezett szankciók összessége.*

A szankciónak, mint a norma elengedhetetlen fogalmi kellékének tagadásával együtt azonban nézetünk sarkalatos pontja — miként már előbb hangsúlyoztuk — a következő: A szabályozási cél elérésére szolgálhatnak ugyan olyan normák, amelyeknek közvetlenül szankciópárjuk nincs, de minden szabályozási cél megvalósulásának végső biztosítékaként megvan az állami kényszer alkalmazásának lehetősége. Másként kifejezve: *A szankció ugyan nem része a normának,* de *mellőzhetetlen eleme a jogi szabályozásnak.* Minden, jogi szabályozással elérni kívánt állami cél érdekében — gyakran csak nagyon áttételesen, de végső soron felhasználható valamelyik jogág egy vagy több szankciója. Így *a szankció a normák érvényesítésének végső eszközeként, ebben az értelemben nélkülözhetetlen eszközeként, de nem valamennyi norma elengedhetetlen elemeként jelenik meg előttünk.*

A norma és a szankció fogalmi viszonyának tisztázása az államigazgatási jogban éppen a szabályozási mód modelljeinek elméleti kidolgozása céljából jelentős. Már most, ismételten jelezzük, hogy a szankció önálló normaként felfogása, s másrészt a szankció nélküli norma teljes normaként való elismerése elméleti eszköz a sematikus, a leegyszerűsített, a társadalmilag gyakran hátrányos, de eléggé hagyományos államigazgatási szabályozási mód háttérbe szorításához. Arról a szabályozási módról van itt szó, amelynek vázlatos képlete: parancs vagy tilalom plusz szankció.

A szankciót kilátásba helyező rendelkezés önálló jogi normaként való felfogása még egy fontos megállapítást tesz lehetővé és szükségessé. Azt ti., hogy a szankciót tartalmazó norma logikai és nyelvtani szerkezete is ugyanaz, mint az egyéb funkciójú normáké, pontosabban azok egyik főfajtájáé. Szerkezete szerint *ez a normafajta is hipotétikus norma,* vagyis diszpozícióból áll, s annak feltételéből (ez a jogellenes magatartás absztrakt leírása). A diszpozíció címzettje a szankciót alkalmazó szerv, az elrendelt magatartás pedig a jogsértővel szemben a joghátrány alkalmazása. Ez a tény is bizonyítja, hogy a normaszerkezet pusztán a szabályozás logikáját, a jogérvényesítés módját tükrözi. E tekintetben tehát a szankcionorma az egyéb — hagyományos, „ha . . . akkor" típusú — normákhoz képest semmi eltérést nem mutat.[15] A lényeges különbség, az igazi specifikum már nem e szférában, hanem *a norma funkciója,* a szabályozási cél elérésében betöltött szerepe alapján ítélhető meg. Erről azonban majd a tanulmány következő fejezetében lesz szó.

III.

Az államigazgatási jogi norma fajtái

1. A jogi tartalom szerinti osztályozás

A különböző szabályozási módok tanulmányozása világossá teszi, hogy az államigazgatási jogi normáknak a tételes jog sokkal több variációját alkalmazza, mint ahányat a szakirodalom eddig érzékelt.[16] A továbblépés feltétele, hogy a normák fajtáinak rendszerét az eddigieknél árnyaltabban tárjuk fel, osztályozásukat különböző alapokon, különböző sajátosságok vizsgálata alapján végezzük el. Túl kell lépnünk azon a hagyományos osztályozáson — annak természetesen a megtartása mellett —, amely a normákat csak tartalmuk szerint különbözteti meg. Látni fogjuk, a normák tartalom szerinti különböző fajtáinak igen nagy a szerepük a szabályozási mód kialakításában. Ezért egyik kiindulópontunk, hogy a normák tartalma alapján megkülönböztessük a három alapvető norma típust, nevezetesen: *a)* a cselekvésre (tevékenységre), vagy az attól való tartózkodásra *jogosító* normát, *b)* a cselekvésre (tevékenységre) *kötelező* normát, és *c)* a cselekvést (tevékenységet) *tiltó* normát. Ez az osztályozás azonban — mint magasszintű absztrakció eredménye — még nem ad választ arra, hogy az ilyen vagy olyan tartalmú norma milyen funkciót tölt be a szabályozásban, továbbá, hogy ki, mi a címzettje a normának. Pedig azonos jogi tartalmú normák között lényeges különbségek vannak aszerint, hogy a jogalkotó milyen szerepet szán nekik, hogy mi a rendeltetésük a társadalmi viszony alakításában. (Az a norma pl., amely az állampolgárnak valamely cselekvést ír elő, és az a norma, amely államigazgatási szerveket kötelez arra, hogy az iménti norma megsértőivel szemben szankciót alkalmazzanak, egyaránt kötelezés tartalmú normák. Csakhogy az első normával a jogalkotó valami pozitív változást kívánt elérni, azt, hogy az állampolgárok valamit, a szabályozási célnak megfelelően megtegyenek. A második normával viszont azt kívánta biztosítani, hogy a szankció mint önálló norma is két elemből, a hipotézisből és a diszpozícióból áll, csakúgy, mint minden norma. (Hi. mű, 213. old.) E megállapításban csak azt vitatjuk, hogy minden normában megvan a két elem, hisz előbb bizonyítottuk, hogy a kategórikus (a feltétel nélküli) normának nincs hipotézise.

[15] Ismét *Tomasevszkijra* hivatkozunk, mert elemzéseink eredményei az ő megállapításainak helytállóságát bizonyítják. Azt írja, hogy a szankció mint önálló

[16] Az államigazgatási jogi norma specifikumainak kidolgozásában, e normák osztályozásában a hazai szakirodalomban az első jelentős eredmények *Szatmári* Lajos nevéhez fűződnek. Lásd *Berényi—Martonyi—Szamel—Szatmári:* Magyar Államigazgatási Jog, Egyetemi tankönyv, III. fejezet, 3. §, 83—94. old.

sítani, hogy egyrészt az első norma címzettjeit serkentse a jogkövető magatartásra, másrészt azt, hogy a jogsértők felelősségre vonása megtörténjék. A két norma tehát a szabályozási célt más módon szolgálja, különböző tehát a két norma funkciója a szabályozásban.)

Az államigazgatási jogi normák funkcióbeli különbségeinek észlelése vezette nyilván Szatmári Lajost is arra, hogy az anyagi normák sajátos fajtájaként megkülönböztesse a feladatmeghatározó normát.[17] Adós maradt azonban az egyéb anyagi normák osztályozásával.

2. A szabályozásban betöltött funkció szerinti osztályozás.

A tételes jog elemzése alapján mód nyílik arra, hogy a szabályozásban betöltött funkciójuk szerint az államigazgatási jogi normák különböző fajtáit nevesítsük. Miként látni fogjuk, a szabályozási mód pedig ilyen — funkció szerinti — normaosztályozás nélkül nem is írható le.[18]

Az államigazgatási jogi normák funkciójuk szerint mindenekelőtt két alapvető csoportot alkotnak, *az anyagi és az alaki* normák főcsoportját. Az államigazgatási *anyagi jogi normák* funkciójuk szerinti *legfontosabb fajtái* a következők:

a) Az államigazgatási szervek hatáskörét megállapító normák. Ezekben a jogalkotó felhatalmaz (gyakran egyben kötelez) valamely államigazgatási szervet arra, hogy meghatározott társadalmi viszonyban érvényesítse az állami akaratot, valamilyen tevékenységet, nevezetesen jogalkalmazó vagy egyéb jogérvényesítő cselekményeket végezzen;

b) Az alárendelt szervezetek feladatait meghatározó (feladatmegszabó) anyagi normák. E körbe tartoznak az államigazgatási szerv által irányított állami vállalatok és egyéb állami gazdálkozó szervezetek, továbbá az állami intézetek, valamint az alsóbb fokú államigazgatási szervek, egyéb állami szervek, röviden tehát az államigazgatás által irányított állami szervek *rendszeresen* ellátandó feladatait (feladatkörét) megszabó anyagi normák. E normák a címzettet valamely rendszeresen ellátandó, rendszerint szakmai tevékenységre, cselekményekre kötelezik.

c) A szervezeteket és létesítményeket intézményesítő anyagi normák. E normafajta különböző termelő, ellátó, szolgáltató szervezettípusok (de nem egyes, konkrét szervezetek), továbbá anyagi-technikai létesítménytípusok létrehozásáról, társadalmi rendeltetéséről és jogi helyzetéről rendelkezik. (Ilyen szervezetek, illetőleg létesítmények pl. a különböző típusú oktatási intézmények, egészségügyi intézmények, múzeumok, könyvtárak, a tűzoltóság, a mentőszolgálat, vasúttípusok, úttípusok, energiahálózatok, vízi létesítmények stb.) Az intézményesítő norma szabályozza az ilyen szervezet, létesítmény létrehozásának, átalakításának, megszűnésének rendjét, meghatározza a társadalmi munkamegosztásban ellátandó szerepüket, továbbá azokat az alapvető kötelességeket és jogokat, amelyek ezeket az intézményeket más jogalanyokkal való kapcsolatukban terhelik, illetőleg megilletik.[19]

d) A természetes személyek államigazgatási alanyi jogait szabályozó anyagi normák. E normafajta a természetes személyeknek állampolgári minőségükben biztosít olyan jogokat, amelyek gyakorlását, érvényesítését az állam és a jog eszközeivel garantálja. Természetes személyek címzettjei lehetnek ilyen normáknak nemcsak állampolgári minőségükben, hanem egyes szervezetekhez (pl. a hadsereg, a rendőrség, az egyetem stb.) tartozás címén is.

e) A természetes személyek államigazgatási kötelezettségeit szabályozó normák. Főként állampolgári minőségükben (vagy szervezethez tartozásuk címén) olyan szankcionált kötelezettségeket állapítanak meg a személyeknek, amelyeket az állammal, az állam szerveivel (ritkábban valamely gazdálkodó, ellátó, szolgáltató szervezettel, vagy más személyekkel) való kapcsolatukban kell teljesíteniök.

f) A szocialista szervezetek államigazgatási jogait meghatározó anyagi normák. Ezek olyan jogokat állapítanak meg, amelyekkel a szervezetek az állammal, az állam nevében eljáró állami, főként államigazgatási szervekkel fennálló kapcsolatukban élhetnek. Kiemelkedőek az olyan jogokat szabályozó normák, amelyek a szervezeteket irányító szerveikkel szemben il-

[17] Uo.

[18] A normák osztályozását fontos feladatnak tekintik más szocialista országok államigazgatási jogtudományában is. A szovjet irodalomban is pl. egyre inkább érzékelhető a normáknak funkciójuk szerinti osztályozására törekvés. *Kozlov*, Ju. M. pl. a következő normafajtákat különbözteti meg: *a)* az államigazgatási szervek jogállását, hatáskörét, struktúráját és tevékenységük formáit megállapító, *b)* a vállalatok és intézetek létesítését, megszüntetését, igazgatási hatáskörüket szabályozó, *c)* a hivatali viszonyokat szabályozó, *d)* az államigazgatási szervek és a társadalmi szervek államigazgatási hatáskörét megszabó, *e)* az állampolgárok államigazgatási jogait és kötelességeit szabályozó normákat. (Államigazgatási Jog, Moszkva, 1968, szerk.: *Kozlov*, Ju. M., 4. fejezet 2. § 57—58. old., oroszul, továbbá: Szovjet államigazgatási jog, Moszkva, 1973., szerk.: *Kozlov*, Ju. M. 4. fejezet 2. § 66—67. old., szintén oroszul.)

[19] *Szatmári* Lajos e normákat is — organizórikus normákként — az alaki normák körébe sorolta. (Hiv. államigazgatási jogi egyetemi tankönyv, 87—88. old.) Célszerűbb azonban a társadalmi funkciójuk szerint ezeket anyagi normáknak tekintenünk, minthogy a rendeltetésük a szocialista társadalom termelő, elosztó, szolgáltató szervezetének alakítása. Egyik-másik — e normákkal létesített — fontos intézmény típusunk szinte az alkotmányos berendezésünk részeként fogható fel. Így még az is vitatható, hogy az ezekre vonatkozó alapvető szabályok nem az államjog körébe sorolhatók-e.

letik meg, amelyek tehát önállóságukat biztosítják.

g) A szocialista szervezetek államigazgatási kötelezettségeit szabályozó anyagi normák. Ezek a szervezetek számára olyan kötelességeket írnak elő, amelyeket az állammal, az államigazgatási szervekkel szemben, irányítási kapcsolatukban vagy azon kívül (tehát nem irányító szerveik számára) kell teljesíteniök.

h) A szankciót megállapító anyagi normák. Az államigazgatási jogban a szankcionáló normának két fajtája létezik. Az egyik fajta valamely más, önálló normában megállapított magatartási szabályt jogellenesen megsértővel szemben helyez kilátásba joghátrányt. Ilyen esetben a szabályozási célt egy normapár szolgálja. Az egyik, amely a tanúsítandó magatartást előírja, a másik, amely a norma megsértőjét büntetni rendeli. Az államigazgatási szankcionáló norma másik fajtája önmagában fejti ki hatását (egyéb normával való együtthatás nélkül). Ez a szankcionáló norma önmaga, a joghátrány kilátásba helyezése útján, implicite tilt valamely magatartást azzal, hogy ezt jogellenesnek minősíti. (Ilyen a szabálysértési normák jelentős része, amely jogi konstrukcióját és szerepét tekintve hasonló a büntetőjog hagyományos normáihoz.)

Mindkét szankcionáló normafajta a jogalkotó önálló akaratkijelentése, amelynek a szabályozási célhoz való viszonyban önálló funkciója van.

Az anyagi jogi normák különböző fajtáinak szerepét bemutatva röviden szólunk az államigazgatási *alaki jogi normákról.* A magyar tételes jogban az alaki normáknak is *több típusa* különböztethető meg. A legfontosabb alaki jogi normafajták a következők: *a) A hatósági (külső) eljárást szabályozó normák,* amelyek az államigazgatási szervek állampolgárokat és jogi személyeket érintő jogalkalmazó és egyéb jogérvényesítő tevékenységének jogi rendjét szabályozzák. *b) A belső eljárást szabályozó normák,* amelyek az államigazgatási szervek és a nekik alárendelt állami szervezetek közötti alá-fölérendeltségi viszonyokban szabályozzák az irányítási cselekmények végzésének, az irányítási jogok gyakorlásának eljárási rendjét. Ide sorolják a mellérendeltségben működő államigazgatási szervek együttműködését, az együttműködés jogi rendjét szabályozó alaki normákat is. *c) Az ügyviteli normák* az államigazgatási szerveken és az államigazgatási jog által szabályozott egyéb szervezeten (pl. intézeteken, fegyveres testületeken) belül az ügyintézés és az ügykezelés (iratkezelés) szabályait állapítják meg. *d) Az ügyrendi normák* az államigazgatási jog által szabályozott testületi államigazgatási és egyéb szervek működési rendjét szabályozzák. *e) A szervezeti normák* valamely szervezet belső szervezeti felépítését, a szervezeten belüli munkamegosztást, a kapcsolatok rendjét szabályozó normák.

3. Az érvényesülés módja szerinti osztályozás.

A szabályozási mód törvényszerűségeinek feltárása szempontjából különös fontossága van a normák egy újabb szempont szerinti osztályozásának, nevezetesen az érvényesülés eltérő módja szerinti normafajták megkülönböztetésének. Az államigazgatási jogi normák érvényesülése, hatályosulása ui. többféleképpen történhet. Az egyes normafajták a társadalmi hatásukat, a szabályozási célt különböző módokon érik el. Az államigazgatási jogi normáknak — érvényesülésük (hatályosulásuk, realizálásuk) szempontjából — a *következő fajtáit* különböztethetjük meg: *a)* A jogalkalmazással érvényesülő normák; *b)* az önkéntes jogkövetéssel érvényesülő normák; *c)* a végrehajtással érvényesülő normák.[20]

A *jogalkalmazással érvényesülő normák* címzettjei mindig államigazgatási szervek (esetleg államigazgatási jogkörrel felruházott egyéb szervezetek). A norma hatáskört ad az államigazgatási szervnek arra, hogy a norma általános szabályai alapján egyedi esetekben a természetes és jogi személyeknek jogot vagy kötelességet keletkeztessen, módosítson vagy szüntessen meg, egyéb jogi hatású és jogi jelentőségű cselekményeket végezzen.

A jogalkalmazással érvényesülő normák jellemzője, hogy az államigazgatási szervek és az érintett jogalanyok között *konkrét jogviszonyok jönnek létre,* államigazgatási ügyek keletkeznek. Az ilyen ügyek intézése adja ma az államigazgatás legnagyobb munkaterhét.

Az önkéntes jogkövetéssel érvényesülő normák legfőbb jellemzője az, hogy címzettjeik a normákban megszabott jogaikat, illetőleg kötelességeiket *államigazgatási szerv jogalkalmazó tevékenysége és minden egyéb közreműködése nélkül* gyakorolhatják, illetőleg teljesíthetik. A tételes jog azt bizonyítja, hogy az önkéntes jogkövetéssel érvényesülő normák között egyaránt megtalálhatók a jogosító, a kötelezettséget megállapító és a tiltó normák. (Egyes álláspontok szerint jogalkalmazás nélkül csak tiltó normák érvényesülhetnek.)[21]

[20] A normáknak érvényesülésük módja szerinti osztályozása nem új keletű a szakirodalomban. Már *Tomcsányi* is ír ilyen szempontból a normák két fajtájáról. (Lásd Tomcsányi Móric: A magyar közigazgatási jog alapintézményei, Bp., 1926., 35. old.) *Szatmári* is megkülönbözteti a jogalkalmazással és az anélkül érvényesülő normafajtákat, az utóbbiakról úgy is ír, mint amelyek végrehajtás útján érvényesülnek. (L. hiv. államigazgatási jogi egyetemi tankönyv 87. és 393. old.!) A szovjet államigazgatási jogi szakirodalomban pl. *Petrov,* G. I. is részletesen tárgyalja a normák érvényesülésének ezt a két módját. Ő jogalkalmazás útján és végrehajtás útján hatályosuló normákat különböztet meg. (*Petrov,* G. I.: Szovjet közigazgatási jog, 1970., 6. fejezet, 2. §, old. oroszul.)

[21] Ilyen nézetet vall *Berényi* Sándor. (Lásd *Berényi—Martonyi—Szamel—Szatmári:* Magyar Államigazgatási Jog, Általános Rész, Bp., 1966., 95. old. és *Berényi—Madarász—Toldi:* Államigazgatási Jog, Bp., 1975., 87. old.), Berényi Sándor szerint a jogszabályok

Ezek a normák tehát — főként, ha valamely magatartásra kötelezneknek — pusztán a címzett jogszerű, jogkövető magatartása esetén kiváltják azt a társadalmi hatást, amit a jogalkotó el kívánt érni.

Az ilyen norma hatályosulási folyamata sem teszi feleslegessé azonban az államigazgatási tevékenységet, csak éppen másfajta jogérvényesítő cselekményeket igényel, mint a jogalkalmazás. Mindenekelőtt az államigazgatási szervnek *ellenőriznie* kell a címzettek norma szerinti magatartását, és egyéb módon is információkat kell szereznie a norma érvényesüléséről. Ha a címzettek magatartása jogszerű, egyéb államigazgatási cselekményre szükség nincs. Ha azonban az önkéntes jogkövetés nem valósul meg, vagyis a címzett jogellenes magatartást tanúsít, akkor már az államigazgatási szerv jogalkalmazó tevékenysége szükséges. Nevezetesen *szankciót kell alkalmaznia* a jogsértővel szemben, vagy — ha erre hatásköre nincs — legalábbis kezdeményeznie kell, hogy arra jogosult szankciót alkalmazzon.

A normák végrehajtás útján történő megvalósulása az önkéntes jogkövetés egyik formája, mégpedig a feladatmegszabó normák, kisebb mértékben az intézményesítő és a szervezeti normák esetében. Ezek a normák a címzettet valamely pozitív cselekvésre, valamely tevékenységre kötelezik, s e feladat önkéntes végrehajtásával a norma realizálódik. Itt sincs szükség tehát jogalkalmazásra, s az államigazgatási szervek feladata a jogérvényesítés érdekében itt is az ellenőrzés és szükség esetén a felelősségrevonás, a szankció alkalmazása. A normák realizálódásának ez a fajtája szükségképpen *az irányítási, az alá-fölérendeltségi viszonyokra jellemző.*

Az államigazgatási jogi normák között még egy sajátosságuk szerint kell különbséget tennünk. Aszerint, hogy a norma az érvényesítés során *ad-e lehetőséget mérlegelésre,* vagy nem. A jogalkotó politikai döntésének tárgya, hogy e két normafajta közül melyiket választja. Az önkéntes jogkövetéssel érvényesülő normáknál e döntési lehetőség szűkebb. Ilyenkor ui. csak a diszpozíció lehet mérlegelésre módot adó, a hipotézis semmiképpen sem, mert az teljes jogbizonytalanságot, teljesen önkényes jogértelmezést eredményezne. Jogalkalmazással érvényesülő norma esetén azonban széles a jogalkotó választási lehetősége, mert a mérlegelési jog teljes kizárásától a diszpozícióban és a hipotézisben biztosított legszélesebb mérlegelési jogig rengeteg variáció között választhat. Azon túl, hogy a mérlegelési jog megadásának vagy megtagadásának messzemenő politikai jelentőségét hangsúlyozzuk, az is megállapítható, hogy e téren is vannak bizonyos elvek, amelyek a jogalkotói döntést befolyásolják. Meghatározhatók azok a főbb esetek, amelyekben célszerű a mérlegelési jog biztosítása, s amelyekben attól tartózkodni kell.[22]

*

A norma új felfogása, a szankció önálló normának tekintése feltétel az államigazgatási jogi normák egyes fajtáinak megkülönböztetéséhez, különösen az egyes fajták eltérő funkciójának feltárásához. A különböző normafajták ismerete viszont ugyancsak feltétel a szabályozási mód elemzéséhez, az alkalmazott szabályozási módok belső összetételének megállapításához, a szabályozási mód fajtáinak rendszerezéséhez. Erre azonban csak egy következő tanulmányban kerül sor.

Madarász Tibor

túlnyomó többsége konkrét jogviszonyokban realizálódik, s ez alól csak a tiltó normák kivételek. Szerinte csak a tiltó normák érvényesülnek önkéntes jogkövetéssel. *Tomcsányi* szerint a címzettek önként engedelmeskedése különösen a tilalmi parancsra nézve fordulhat elő, de ő sem korlátozza az önkéntes jogkövetést pusztán a tiltó normákra (l. hiv. mű, 75. old.). E témát illetően a vitát a tételes jog dönti el. Hatályos államigazgatási jogunkban rengeteg az olyan cselekvésre kötelező norma, amely a (hatósági szabályozásban) önkéntes jogkövetéssel, vagy (az irányítási viszonyokban) egyszerű végrehajtással érvényesül. Emellett nem ritka az olyan jogosító norma sem, amely érvényesüléséhez jogalkalmazás szintén nem szükséges. Az önkéntes jogkövetéssel érvényesülő normákat egy lengyel szerző, *Chelmonski* is úgy jellemzi, mint az államigazgatási anyagi jogi normák egyik fő típusát. (A jogalkalmazással érvényesülő normákat ő 2 fajtára osztja.) Ő sem szűkíti le ezeket a tiltó normákra, hanem szerinte zömük kötelességet, kisebb részük pedig jogot megállapító norma. (*Chelmonski,* Adam: Az államigazgatási anyagi jogi norma típusai, és szerepük az egyén jogi helyzetének alakításában. Acta Univers. Wratislaviensis, 167. sz. Przeglad Prawa i Administracji, Wroclaw, 1972., 71—76. old.)

[22] A mérlegelési jog problematikáját éppen csak érintjük, tekintettel kiterjedt magyar irodalmára. Az ezzel foglalkozó munkák közül megemlítünk néhányat, így: *Szamel* Lajos: Az államigazgatás törvényességének jogi biztosítékai, Bp., 1957., 32—47. old., *Ivancsics* Imre: Méltányosság az államigazgatásban. Állam és Igazgatás, 1961. évi 8. sz., *Toldi* Ferenc: Az államigazgatási rendelkezések megsemmisítése és megváltoztatása, Bp., 1965., 33—35. old., *Martonyi* János: A diszkrecionális mérlegelés kérdései. Acta Univers. Szegediensis, Acta Juridica, 1967., 5., *Szabó* Imre: Méltányosság a szocialista jogban, Jogtudományi Közlöny, 1970. évi 4—5. sz., *Nagy* Endre: Diszkréció és bürokrácia, Állam és Igazgatás, 1972. évi 3. sz., *Szamel* Lajos: Törvényesség és méltányosság a szocialista államigazgatási jogban. Pécsi Állam- és Jogtudományi Kar Jubileumi Évkönyve, 1975.

A tervszerű devizagazdálkodásról szóló jogszabályok lakosságot érintő rendelkezéseinek új vonásai

A tervszerű devizagazdálkodás szabályait nem valamiféle válsághelyzet kényszerűsége indokolja, hanem azok a gazdasági vezetés megfontolt elhatározásain alapulnak.[1] Ez elhatározások okát és célját, az összefüggéseket kellő mélységükben aligha ismerő átlagpolgárok azonban nemigen láthatják be. Spontán „jogérzetükre" sem számíthatunk, hiszen e szabályrendszer az általános és többé-kevésbé mindenki által ismertnek feltételezhető jogparancsokból nem vezethető le.

Fokozott mértékben szükséges ezért, hogy a devizagazdálkodás szabályait világosan, az átlagos ismeretekkel olvasó számára is érthetően, félremagyarázásra okot adó ellentmondásoktól mentesen fogalmazzuk, hiszen a polgárok törvénytisztelő magatartása csak akkor várható el, ha pontosan tudják, hogyan kell cselekedniük.

Ha e törekvés nem járt volna maradéktalan sikerrel — minthogy e rendkívül összetett és szinte naponta új problémát állító jogterület hézagmentes szabályozása aligha képzelhető el — úgy e jogszabályok magyarázata, vagyis az értelmezés adhat segítséget.

Az értelmezés nem tévesztheti szem elől a törvény politikai, társadalmi és gazdasági célját, vagyis nem veszhet el a formális logika útvesztőjében. De ugyanakkor kerülnie kell a voluntarista szemlélet veszélyeit, hiszen *az értelmezés nem ronthatja le a törvény erejét.*

A megközelítés egyik módja lehet az új jogszabálynak elődjével történő egybevetése, annak megállapítása érdekében, vajon felismerhető-e bármiféle, a jogalkotó szándékára utaló tendencia. Ez a módszer talán tévedésekhez vezethet, de mégis alkalmas arra, hogy felhívja a figyelmet a törvényhozó valódi szándékát jelentő tartalom és a mindenkinek kiindulópontként szolgáló forma netáni ellentmondásaira.

A következőkben a tervszerű devizagazdálkodás — a polgárokra vonatkozó — múlt és jelen szabályait szeretném összehasonlítani. (*Következtetéseim egyetlen hatóság álláspontjának sem tekinthetők, kizárólag a jogszabály szövegére támaszkodnak* és ha tévesek, úgy a meggyőző cáfolat érvei segítik majd a megértést.)

A tervszerű devizagazdálkodásról szóló jogszabályok:

I. meghatározott személyek; *II.* bizonyos *a)* dolgokkal, *b)* jogokkal, vagy *c)* tevékenységekkel; *III.* kapcsolatos *a)* jogcselekményeit, *b)* vagy magatartását engedélyhez kötik és/vagy *IV.* terhükre kötelezettségeket írnak elő; *V.* a kért engedélyek megadására, a kötelezettségek számonkérésére, illetve megállapítására a devizahatósági eljárás keretében kerül sor.

I.

1. A tervszerű devizagazdálkodásról szóló szabályozás két esetre vonatkozik: ha egy vagyonjogi tényállásban külföldi személy szerepel, vagy — enélkül is — ha a kérdéses jogviszony, illetve magatartás a devizagazdálkodás szempontjából lényegesnek ítélt tárgyra vonatkozik.

El kell döntenünk tehát a kérdést, hogy valaki belföldinek vagy külföldinek tekintendő-e.

A választ három körülmény határozhatja meg: vajon a kérdéses személynek belföldön vagy külföldön van-e állandó lakóhelye, milyen állampolgársággal rendelkezik, és hogy szándéka külföldön vagy belföldön történő letelepedésre irányul-e.

1.1. Az életviszonyok tényleges és tartós kötődésének jogilag már értékelhető szintjét — a domiciliumot — a korábbi szabályozás[2] a belföldön vagy külföldön *lakás,* illetve legalább hat hónapja *tartózkodás* esetén ismerte el, e fogalmak pontos tartalmának magyarázatával azonban adós maradt. Az új rendelkezésekben[3] a magyar állampolgárok vonatkozásában az állandó *lakóhely,* a külföldiek tekintetében pedig a *lakhatási engedély* játszik szerepet.

a) Korábban az a körülmény, hogy egy természetes személy külföldön vagy belföldön *lakik,* az általános élettapasztalatok alapján kiválasztott ismérvek szerint volt csak mérlegelhető. Ilyen ismérvek voltak: az ott lakás tényleges-sége és tartóssága, a legfontosabb életviszonyok kapcsolódása és az a körülmény, hogy vajon a kérdéses személy — ha akár hosszabb időre is eltávozik — minden esetben ide tér-e vissza.

Az új szabályozás e számos bizonytalansággal terhes megoldást egyértelmű és okmányokkal bizonyítható — de csak a magyar állampolgárokra vonatkozó — kritériummal váltotta fel. A magyar állampolgárok ugyanis csak akkor rendelkezhetnek belföldi állandó lakóhellyel, ha személyazonossági igazolványuk van.

Ehhez képest a magyar állampolgárok, akik érvényes magyar útlevéllel tartózkodnak

[1] *Meznerics* Iván: „A magyar devizajog korszerűsítése." Jogtudományi Közlöny, 1974. április 4. szám. 151. old.

[2] Rtvr. 2. § (1), 3. § (1) (1950. évi 30. tvr., a továbbiakban: Rtvr.)

[3] Utvr. 3. § (1)a., (2)a. (1974. évi 1. tvr., a továbbiakban: Utvr.)

külföldön — távollétük tartamától függetlenül — belföldiek maradnak,[4] ugyanakkor a konzuli útlevéllel távozó magyar állampolgár külföldi lesz. A vízummal vagy tartózkodási engedéllyel hazalátogató magyar állampolgár azonban nem válik belföldivé.

b) A korábbi jogszabály hat hónap eltelte után az ott tartózkodást véglegesnek tekintette akkor is, ha az *ott lakás* feltételei egyébként nem voltak megállapíthatók.

Az új rendelkezések — a külföldi állampolgárok vonatkozásában — a lakhatási engedély ellenőrizhető feltételéhez kötötték a nem feltétlenül végleges[5] belföldiség elismerését. A *várakozási idő* ma már nem játszik szerepet, hiszen a lakhatási engedély nyomban is megkapható, de ugyanakkor, az a külföldi állampolgár, aki egy évnél rövidebb időt akar Magyarországon eltölteni, és ezért csak látogatási engedélyt kér, egy éven keresztül, mindvégig külföldi marad,[6] noha idekötődése — a hat hónap eltelte után — a korábbi szabályozás alapján, mint belföldivé minősítő körülmény nyert volna értékelést.

Ez utóbbi szabályozás alól az új rendelkezések egyetlen kivételt ismernek. Így a belföldön foglalkoztatott, vagy itt tanulmányukat folytató, valamint a magyar hatóságok hozzájárulásával munkát végző külföldiek a belföldön levő *devizaértékek*[7] forgalma tekintetében, 30 napi itt tartózkodás után, a belföldiekre vonatkozó rendelkezések hatálya alá esnek.[8]

Megállapítható tehát, hogy az új szabályozás — a domicilium kritériumainak tekintetében is — az egyértelműségre és az igazolhatóságra törekedett.

1.2. Az állampolgárság a devizajogban csak másodlagos jelentőséggel bír, a domicilium ennél lényegesen fontosabb. Mégis, két esetben ez a szempont dönti el valamely személy kül- vagy belföldiségét. Így az idegen államok és a nemzetközi szervezetek képviseletéhez tartozók egy részének megítélésénél, valamint akkor, ha egy külföldi állampolgár, bizonyos vagyoni értékeket ügyleti úton kíván megszerezni. Ez említett két esetben azokat, akik — itt tartózkodásuk miatt — egyébként belföldieknek volnának tekintendők — a külföldiekre irányadó szabályok szerint bíráljuk el.

a) Az új szabályozás az első vonatkozásban három helyen tér el a régitől.

aa) Korábban — állampolgárságuktól függetlenül — a diplomáciai képviseletek és konzulátusok valamennyi *tagja*[9] devizakülföldi volt.[10] Ez a rendelkezés — szó szerint értelmezve — annyit jelentett, hogy egy Budapesten működő nagykövetség magyar állampolgárságú és belföldön élő gépkocsivezetőjét — pusztán munkaviszonya alapján — devizakülföldinek kellett tekintenünk. A jogalkotó eredeti szándéka — 1950-ben — nyilvánvalóan nem irányult ilyen visszás következményre. Időközben azonban csatlakoztunk a diplomáciai kapcsolatokról Bécsben, 1961. IV. 18-án kötött nemzetközi szerződéshez, és az abban foglalt fogalomrendszer törvénybeiktatásával bizonyos ellentmondások keletkeztek. Ezek megszüntetése érdekében is szükséges volt a devizarendelkezések módosítására.

Az új jogszabály[11] a diplomáciai és konzuli *képviselőkről*[12] szól, vagyis az érintettek körét a diplomáciai státusban levőkre szűkítette le, és csak azokat vette ki a belföldiekre megállapított korlátozások alól, akiknek erre a különleges elbánásra — küldetésük ellátása érdekében — valóban szükségük volt.[13]

bb) Ugyanezen elgondolás jut érvényre a diplomáciai képviseletek és konzulátusok tagjainak háztartásához tartozó idegen állampolgárok[14] megítélésekor. A korábbi rendelkezések[15] őket devizakülföldieknek tekintették, az új szabályozás alapján ezek kül- vagy belföldisége az általános szabályok alapján bírálandó el.

cc) Említést érdemel továbbá, hogy az új szabályozás az állampolgárság alapján történő minősítés kedvezményét a nemzetközi szervezetek diplomáciai mentességet élvező tisztviselőire és ezek családtagjaira is kiterjesztette.[16] A korábbi rendelkezések a nemzetközi szervezetekről nem szóltak.

Az 1974. évi 1. tvr. tehát a diplomáciai mentesség céljával és tartalmával összhangba hozta az idegen államok és a nemzetközi szervezetek képviselőinek devizajogi minősítésére vonatkozó szabályokat.

b) Az állampolgárság[17] bizonyos belföldi

---

[4] Ezért nem kellett megismételni a Rtvr. 2. § (3) bekezdésében foglalt szabályt.

[5] A lakhatási engedély időbeli korlátozás nélkül, de *visszavonásig* adható.

[6] A belföldiek be- és kiutazásáról, valamint az ország területén tartózkodásáról szóló 24/1966. (IX. 25.) Korm. sz. r. végrehajtásáról rendelkező, a 2/1973. (V. 30.) BM sz. r.-tel módosított 4/1966. (IX. 25.) BM sz. r. 4. § (2) c.

[7] Figyelemmel arra a tényre, hogy a forint az Utvr. 4. § (1) *b)* pontjában foglaltakhoz képest nem devizaérték, a tanulmányok folytatásához, illetve a munkavégzéshez adott engedélyben rendelkezni kell az ösztöndíjak vagy a munkabérek szabad kifizetéséről is, hiszen ellenkező esetben az itt dolgozó külföldiek keresményét zárolt forint számlára kell befizetni.

[8] Vh. 2. § (3) (1/1974. (I. 17.) PM sz. r., a továbbiakban: Vh.)

[9] A diplomáciai kapcsolatokról Bécsben, 1961. IV. 18-án kötött nemzetközi szerződés (a továbbiakban: bécsi szerződés) 1. cikk. *b)* pont. — 1965. évi 22. tvr.

[10] Rtvr. 3. § (3).

[11] Utvr. 3. § (2).

[12] Bécsi szerződés 1. cikk. *e)* pont.

[13] Ne impediatur legatio...

[14] Bécsi szerződés 1. cikk. *h)* pont.

[15] Rtvr. 3. § (3).

[16] Utvr. 3. § (2) d.

[17] 1957. évi V. tv. 4. §: Azt a magyar állampolgárt, aki egyben más államnak is állampolgára, mindaddig magyar állampolgárnak kell tekinteni, amíg magyar állampolgárságát elbocsátás vagy megfosztás útján el nem vesztette.

vagyoni értékek ügyleti úton történő megszervezésekor, a tulajdonszerző kül- vagy belföldiségének megítélése szempontjából is jelentőséggel bír.

Az új szabályozás[18] a régihez[19] képest, lényegesen szűkebb körben tartotta fenn ezt a rendelkezést. Az 1950. évi 30. tvr. 50. §-ban felsorolt vagyontárgyak közül ma már csak az ingatlanok és vállalati érdekeltségek megszerzésekor játszik szerepet. E változás azon tény felismerését tükrözi, hogy az állampolgárság tulajdonképpen formális ismérvénél a domicilium lényegesen fontosabb.

1.3. A korábbi rendelkezések[20] — annak eldöntésekor, hogy valaki külföldinek vagy belföldinek minősül-e — jelentőséget tulajdonítottak az érdekelt személy szándékának is. Az új szabályozás e szubjektív és ellenőrizhetetlen elemet figyelmen kívül hagyja.

Egyetlen esetben mégis szerepet játszik a ráutaló magatartással kifejezésre juttatott szándék.[21] Így, ha az érvényes útlevéllel külföldre távozó, a számára engedélyezett időn belül nem tér vissza Magyarországra, úgy belföldön maradt vagyonával — a jogszabály eltérő rendelkezése,[22] vagy a vagyonelkobzást kimondó bírói ítélet[23] hiányában — a külföldiekre meghatározott szabályok szerint rendelkezik.[23]

2. Valaki kül- vagy belföldiségének eldöntése után arra a kérdésre kell választ adnunk, hogy vajon a devizajog korlátozásai erre az adott személyre irányadóak-e? *(A törvény személyi hatályának kérdése.)*

2.1. A belföldiek tekintetében a korábbi[24] és a most érvényes[25] jogszabály lényegében azonosan rendelkezett. A határokon túlnyúló hatály megfogalmazásában van ugyan eltérés, de az csak stilárisnak mondható. A belföldiekre tehát a szabályok mind belföldön, mind külföldön egyaránt vonatkoznak.

A belföldiek engedély nélkül kötött ügyletei korábban *semmisnek*,[26] ma *hatálytalannak*[27] tekintendők.[28] E polgári jogi szankció a magyar joghatóság területén történő érvényesítése nem okoz problémát, idegenben azonban lex minusquamperfectavá gyengül, hiszen, ha a külföldön engedély nélkül ügyletet kötő belföldinek tettének büntetőjogi következményeivel számolnia is kell, a kérdéses szerződést külföldön — a magyar devizahatóság engedélyének hiánya miatt — vélhetően nem fogják érvénytelennek tekinteni.

2.2. E szabályrendszer a külföldiekre csak akkor irányadó, ha — amiért jogcselekményük vagy magatartásuk a magyar devizagazdálkodás érdekeit érinti — a törvény kifejezetten úgy rendelkezett, hogy az adott szabályt a külföldiekre is alkalmazni kell.

Az új devizakódex ez általános elv kimondásán túl tételesen is felsorolt néhány olyan rendelkezést, amely a külföldiekre is vonatkozik.[29] Vannak azonban olyan szabályok is, amelyek e felsorolásban nem szerepelnek, holott tartalmuknál fogva szükségszerűen irányadóak a külföldiekre. Végül, ha egy külföldi egy belföldivel lép kapcsolatba, ez utóbbira vonatkozó korlátozások — ha közvetett úton is — reá is hatással vannak.

A törvény személyi hatálya a belföldiekre nézve tehát abszolút, a külföldiek tekintetében azonban relatív, és jogcselekményeiknek vagy más magatartásuknak csupán egy részére korlátozott. E szabályrendszer érvényesülési körének változása a külföldiekre irányadó rendelkezések módosulásával mérhető.[30]

a) Az 1974. évi 1. tvr. 8. § (2) bekezdése öt rendelkezés tekintetében állapítja meg, hogy azok a külföldiekre is vonatkoznak, az (1) bekezdés pedig önálló szabályt tartalmaz.

aa) Az új szabály a külföldiek belföldön levő deviza- vagy vagyoni értékekre vonatkozóan kötött szerződéseit általános érvénnyel engedélyhez köti. Nem szól azonban — az egyik kategóriába sem sorolható — belföldi fizetőeszközökről, amelyek külföldiek között — a fizetés fogalomkörén kívül is — önállóan, adás-vétel tárgyát képezhetik. Az árfolyammal kapcsolatos rendelkezések természetesen ilyenkor is irányadóak. A korábbi szabály[31] felsorolása nem volt ilyen teljes.

Az új szabályozás kifejezetten is tartalmazza azt — a korábban is érvényesült — normát, hogy a külföldiek — egymás között — szabadon köthetnek szerződéseket a külföldről magukkal hozott deviza- és vagyoni értékekre vonatkozóan.

A külföldiek — a pénzügyminisztérium törvényértelmezéséhez képest — belföldön levő ingatlanaikat — a bér összegétől függetlenül — csak engedéllyel adhatják egymásnak bérbe. Ez álláspont egyértelművé teszi a kérdést, hiszen a jogszabály szövege alapján olyan következtetésre lehet jutni, hogy a végrehajtási rendelet 10. § f) pontja — a kül- vagy belföldiségtől függetlenül — általános érvényű.[32, 33]

---

[18] Vh. 3. § (2).
[19] Rtvr. 3. § (3).
[20] Rtvr. 2. § (2).
[21] Vh. 2. § (1).
[22] 31/1971. (X. 5.) Korm. sz. r. 13. § (1) b., 32/1971. (X. 5.) Korm. sz. r. 13. § (1) b.
[23] Btk. 205. §.
[24] Rtvr. 1. §.
[25] Utvr. 3. § (1), (4).
[26] Rtvr. 5. § (1).
[27] Ptk. 215. §.
[28] Vö. I. 22/*c* ponttal.
[29] Utvr. 8. §.
[30] A következő megállapítások — tartalmuknál fogva — a III. pontba kívánkoznának. A törvény a külföldiekre vonatkozó személyi hatályának elemzése érdekében mégis célszerűbbnek tartottam azokat itt megemlíteni.
[31] Rtvr. 24. § (1), 51. §.
[32] Vh. 10. § *f)*, 11. § *c)*.
[33] 323/1975. PM III. sz. Közlemény. Pénzügyi Közlöny. 1975. X. 8., 27. szám.

bb) A devizaértékeknek az ország területéről történő kivitelével, illetve kijuttatásával kapcsolatos új szabályok[34] a korábbi rendelkezésekhez képest három vonatkozásban[35] mutatnak eltérést.

A ma érvényes rendelkezés különbséget tesz a pénzhelyettesítő eszközök és az értékpapírok között, a régi szabályok a pénzhelyettesítő eszközről nem tettek említést. Az igazoltan behozott devizaértékeket a külföldiek bármikor kivihetik ma az ország területéről, korábban ez a kedvezmény csak a következő első kiutazás alkalmával illette meg őket. Végül: az utazási csekkek szabad kiviteléről régen egyáltalában nem volt szó.

cc) A belföldi fizetőeszközök kivitelére és behozatalára vonatkozó szabályok[36] lényeges változást nem mutatnak, csupán az engedély nélkül kivihető és behozható összeg mértékét emelték fel.

A forintbehozatallal kapcsolatos rendelkezések azonban magyarázatra szorulnak. A korábbi szabályok — az engedett értékhatáron belül — egyértelműen engedélyezték a külföldiek forintbehozatalát. Az 1/1974. (L. 17.) PM sz. r. 24. § (1) a) úgy rendelkezik, hogy az utasok 400 Ft-ot engedély nélkül kivihetnek, ugyanezen szakasz (4) bekezdése pedig egyértelműen kimondja, hogy az (1) bekezdés a) pontja a külföldiekre is vonatkozik. A forintbehozatalt szabályzó 23. § azonban nem tesz említést a külföldiekről és nincsen olyan szabály, amely a 23. §-nak a külföldiekre történő alkalmazását előírná. Vagyis úgy tűnhet — figyelemmel a tvr. 3. § (2) bekezdésére is —, hogy a külföldiek 400 forintos értékhatár alatt sem hozhatnak be külön engedély nélkül forintot.

Úgy hiszem, mégis az ellenkező következtetésre kell jutnunk. A 24. § (4) bekezdése nem sorolja fel a 24. § (1) f) pontját, holott e rendelkezés csak a külföldiekre vonatkozik. Úgy tűnik tehát, hogy a (4) bekezdés felsorolása nem teljes és ezért a 23. §-nak a külföldiekre való alkalmazhatása — azon az alapon, hogy a 24. § (4) bekezdésében levő felsorolásban e törvényhely nem szerepel — nem zárható ki. Ellenkező esetben az a visszás helyzet állna elő, hogy a külföldiek alkalmanként 400 Ft-ot szabadon kivihetnek, de azt nem hozhatják vissza. Adódik a kérdés: mit tudnának tenni ezekkel a fizetőeszközökkel?

dd) A vagyoni értékek külföldre vitelére vonatkozó új szabályok[37] — az értékhatár emelése mellett — még egy további változást hoztak. Eddig a külföldiek — nemesfém tárgyak és bélyegek kivételével — engedély nélkül vihettek ki olyan, kereskedelmi árunak nem minősülő, vagyontárgyakat, amelyeket külföldi fizetőeszköz igazolt átváltásából eredő forintösszegnek — a tartózkodási költségek fedezése után — fennmaradó részéből vásároltak.[38] Ma az 1/1974. (I. 17.) PM sz. r. 24. § (1) e) értelmében ki nem vihető tárgyak kivételével, 3000 forintot meg nem haladó értékű úti emléktárgyakat és ezen értékhatáron belül, 1000 forintot meg nem haladó értékű ajándéktárgyakat, valamint — korlátozás nélkül — minden olyan tárgyat szabadon kivihetnek, amelyet az erre kijelölt boltokban vásároltak.

ee) A korábbi jogszabályokhoz képest tilos volt minden olyan jogügylet, amely arra irányult, hogy belföldi fizetőeszköznek vagy egyéb vagyontárgynak külföldi, vagy külföldi megbízásából belföldi rendelkezésére bocsátása ellenében pénz, vagy egyéb vagyontárgy külföldön akár belföldi, akár külföldi rendelkezése alá jusson. (A forintkiajánlás tilalma.)[39]

E tilalmat az új szabály lényegében megismételte: így engedélyhez kötött minden olyan szerződést, vagy pénzügyi műveletet, amely arra irányult, hogy egymásra tekintettel devizaértéket, belföldi fizetőeszközt, illetőleg vagyoni értéket belföldön és külföldön átruházzanak. Változást jelent azonban, hogy az új rendelkezések e tilalom körét a szolgáltatásokra is kiterjesztették, vagyis például egy belföldön elvégzett munka ellenértéke külföldön nem egyenlíthető ki.[40]

Az 1/1974. (I. 17.) PM sz. r. azonban két olyan rendelkezést[41] tartalmaz, amelyek e tilalom érvényesülését érinthetik. Így nem kell devizahatósági engedély belföldi fizetőeszköznek a vendégül látott külföldi részére, a szokásos mértéket meg nem haladó és az itt tartózkodás idejével arányos összegben való ajándékként történő átadásához. Másrészről mentes a felajánlási kötelezettség alól a külföldi tartózkodás során tartózkodási és vásárlási költségek fedezésére ajándék címén kapott és külföldön fel is használt külföldi fizetőeszköz.

ff) A hivatalos magyar árfolyamtól való eltérést a korábbi[42] és az új[43] jogszabály másként ítéli meg. Korábban a tilalom mindenkor alkalmazandó volt, ha az értékmeghatározás a magyar forint árfolyamát érintette, ma csak akkor, ha a devizaérték a hivatalosnál magasabb árfolyamon kerül átszámításra. Másrészt az eddig érvényes jogszabályhoz képest a tilalom a külföldit csak akkor kötötte, ha a joghatáshoz szükséges *cselekményt* belföldön *követte* el, ma azonban a *szerződésnek* kell belföldön *létrejönnie*.[44]

---

[34] Utvr. 5. § (1), 20. § (2), 8/1964. (VI. 24.) PM sz. r. 4. § (2), 6. § (1).

[35] Rtv. 13. § (1), 8/1964. (IV. 24.) PM sz. r. 2. § (1), (2).

Utvr. 5. § (1) *d.*, Vh. 23. §, 24. § (1).

[37] Utvr. 6. § (1) *e)*, Vh. 24. § (1) *f)*.

[38] 8/1964. (VI. 24.) PM sz. r. 3. §.

[39] Rtvr. 16. § (1) *d)*.

[40] Utvr. 6. § (2).

[41] Vh. 10. § *g)*, 14. § (1) *a)*.

[42] Rtvr. 15. § (1), 16. § (1), (2).

[43] Utvr. 7. § (1).

[44] Ptk 213. § (3) bekezdéséhez képest, ha a szerződés távollevők között jött létre, a szerződés létrejöttének helye az ajánlattevő lakóhelye.

b) Az 1974. évi 1. tvr. 8. § (2) bekezdésében foglalt rendelkezések körén túl még öt olyan szabály található, amely — tartalmánál fogva — a külföldiekre irányadó.

aa) Az új szabályozás[45] a korábbiakban ismeretlen korlátozást állít, amikor a külföldiek belföldön történő építkezését engedélyhez köti.

E rendelkezés — egyrészt — a külföldiek engedély nélküli belföldi ingatlanszerzését van hivatva megakadályozni, hiszen a jóhiszemű ráépítő a Ptk. 138. § (2) bekezdése alapján a beépített földrész tulajdonosává lehet. Ezért elfogadhatónak tűnik számomra az az álláspont, amely a jogszabály alkalmazásában elsősorban azokat az építkezéseket tekinti engedélyhez kötöttnek, amelyek — az említett rendelkezés alapján — tulajdonváltozást eredményezhetnek. Azonban egy olyan álláspont is képviselhető, amely e körön túl minden értékemelkedést eredményező építkezést engedélyhez kötöttnek ítél. Ez utóbbi értelmezést támogatja az a körülmény, hogy a külföldiek saját telken történő építkezéséhez is engedélyre van szükség. A jogszabály egyértelmű meghatározása esetén e vitathatatlan bizonytalanság elkerülhető lett volna.

Említést érdemel, hogy a belföldinek számító idegen állampolgár építkezéséhez nem kell engedély, hiszen a törvény a nem magyar állampolgárságú belföldit csak az *ingatlanszerzéskor* rendeli külföldinek tekinteni.

bb) A ma érvényes szabály[46] alapján a külföldiek belföldön csak engedéllyel létesíthetnek vállalatot, vagy szerezhetnek meg vállalati érdekeltséget. A korábbi rendelkezések a vállalat létesítését — így nevesítetten — nem kötötték engedélyhez.

cc) Az új szabályozás[47] a korábbival[48] szemben a külföldiek belföldi perlését egyáltalán nem köti engedélyhez, a végrehajtási eljárás elrendeléséhez azonban mind a múltban, mind ma szükség van a devizahatóság hozzájárulására.

dd) A külföldiek magyarországi vagyonának kezelésére vonatkozó szabályok[49] tenorjukban mutatnak változást. Ha korábban a vagyonkezelő tevékenységével kapcsolatban aggály merült fel, a devizahatóság elrendelhette más személy kijelölését és ezen túl hatósági kezelésbevétel iránt is tehetett lépéseket. Ma csak kívánhatja más vagyonkezelő megbízását.

ee) A korábbi rendelkezések[50] — a külföldiekre is irányadóan — engedélyhez kötötték az értékpapírok és a biztosítási kötvények az ország területére való behozatalát. A devizaértékek importjára ma semmiféle korlátozás sem vonatkozik.

c) A belföldiekre vonatkozó korlátozó rendelkezésekhez tapadó polgári jogi szankció — a jogkövetkezmény el nem ismerése — a külföldieket is érintheti.

A korábbi rendelkezésekhez[51] képest az a jogügylet, amelyet az előírt devizahatósági engedély nélkül kötöttek, semmis volt, éspedig akkor is, ha a rendelet az ügyletkötési tilalmat csak az egyik, a belföldi fél tekintetében állítja fel. A semmis szerződés érvénytelenségére bárki hivatkozhatott és e tény megállapításához külön eljárásra nem volt szükség.[52] Az érvénytelenség miatt az eredeti állapot helyreállításának volt helye és a bíróság — bizonyos esetekben — a teljesített szolgáltatást az állam javára ítélhette meg.[53] Az in integrum restitutiora azonban mégsem kerülhetett sor, ha ez — a devizahatóság megítélése szerint — a devizagazdálkodás érdekeit sérthette.[54] Az előírt engedély hiánya mint érvénytelenségi ok, a szerződéskötés időpontjában volt vizsgálandó. Ehhez képest a későbbi engedélyezés, vagy az engedély későbbi visszavonása a szerződést utólag nem tette érvényessé és nem változtatta semmissé.

Az új szabályozás az előírt engedély hiányának következményeiről nem szól, ilyenkor tehát a polgári jog általános szabályai az irányadók.

A Ptk. 215. § (1) bekezdéséhez képest, amennyiben a szerződés létrejöttéhez hatóság jóváhagyására van szükség, úgy ennek megadásáig a szerződés nem jön létre, vagyis a szerződés hatálya felfüggesztő feltételtől függ.[55]

A jóváhagyás megadásával a szerződés megkötésének időpontjától kezdődő hatállyal jön létre.[56] Az engedély megadásáig a felek jognyilatkozatukhoz kötve vannak és semmi olyat nem tehetnek, ami a feltétel bekövetkezése, vagy meghiúsulása esetére a másik fél jogát hátrányosan érintheti. E kötelezettségtől azonban megfelelő határidő tűzésével szabadulni lehet.[57]

2.3. Az előző pontban felsorolt rendelkezéseket érintő változást figyelve megállapíthatjuk, hogy az új szabályok áttekinthető logikai rendre törekedve, az általános érvény igényével fogalmaznak, a külföldiekre vonatkozó korlátozásokat szűkebb körben és csak akkor tartották fenn, ha erre a devizagazdálkodás érdekében valóban szükség volt.

II.

1. A korábbi szabályozás teljes tényállásokat fogalmazott, az új rendelkezések elvont devizajogi fogalmakat alkottak és megkülönböztе-

[45] Utvr. 6. § (1) *f).*
[46] Utvr. 6. § (1) *d).*
[47] Vhr. 7. § (4).
[48] Rtvr. 31. § (1), (2).
[49] Rtvr. 52. § (1), Vh. 9. § (1), (2).
[50] Rtvr. 20. § (2).
[51] Rtvr. 5. § (1).
[52] Ptk. 234. § (1).
[53] Ptk. 237. § (1).
[54] Rtvr. 5. § (2).
[55] Ptk. 227. § (1).
[56] Ptk. 215. § (2).
[57] Ptk. 215. § (1), 228. § (1).

tik a deviza- és a vagyoni értéket, valamint a belföldi fizetőeszközt.[58]

A devizaértékekkel — az azokra fennálló felajánlási kötelezettségre tekintettel — csak a devizahatóság rendelkezhetik, a vagyoni értékekre vonatkozó előírások ezzel szemben csak akkor érvényesülnek, ha a velük kapcsolatos tényállásnak külföldi eleme van.

2. E kategórián belül dolgokat, jogokat és tevékenységeket találunk.

a) A devizagazdálkodás számára jelentős dolgok körének meghatározása — a nemesfémek és a nemesfém tárgyak minősítő finomsági szintjének leszállításától eltekintve[59] — az „egyéb vagyontárgyak" tekintetében mutat jelentősebb eltérést.

A korábbi szabályozástól[60] eltérően az új rendelkezések[61] — a felsorolás mellőzésével — valamennyi pénzben kifejezhető értékkel rendelkező dolgot vagyoni értéknek tekintenek, az érték relatív csekélysége tehát ma már nem minősít, hanem csupán az általános szabályok alóli mentesítés indoka.[62] A ma érvényes szabályok az „ingóságok" tekintetében — meghatározott értékhatárok alatt — bizonyos korlátozások alól felmentést adnak. Így például nem kell devizahatósági engedély az 5000 forintot meg nem haladó értékű ingóság külföldinek történő ajándékozásához.[63]

Az 1974. évi 1. tvr. 9. § (1) bekezdésében írt felajánlási kötelezettségre tekintettel, valamint a devizaértékek forgalmát egyébként is szorosan korlátozó szabályok miatt a jogszabály alkalmazásában csak a vagyoni értéknek tekinthető testi tárgyak számítanak ingóságnak. E következtetésre azonban csak törvényértelmezés során juthatunk. Az esetleges félreértések elkerülése érdekében talán szerencsésebb lett volna, ha a polgári jogi kategória — a devizajogban érvényes — szűkebb értelmű jelentését a jogszabály kifejezetten megmagyarázta volna.

b) A korábbi rendelkezések[64] részletesen felsorolták a devizagazdálkodásról szóló jogszabályok hatálya alá eső jogokat, az új rendelkezések[65] inkább általánosító megfogalmazásra törekedtek.

c) Az új szabályozás[66] a pénzben kifejezhető értékű szolgáltatásokat sui generis kategóriaként vezette be a devizajog fogalomrendszerébe. Ilyennek tekintendő a szellemi alkotás, a művészi teljesítmény, az ipari-, műszaki-, kereskedelmi- és minden egyéb szolgáltatás, illetve munkavégzés (facere), kivéve ha az az általános szokásoknak megfelelően ellenérték nélkül történik.

A szolgáltatás mint tevékenység korábban csak a honorálása miatt, ma önmagában is relevanciával bír.

III.

A devizajog szabályai engedélyhez kötnek minden olyan jogcselekményt vagy magatartást, amely — következményeiben — a devizagazdálkodás érdekeit érinti. E jogcselekmények és magatartások körének szűkítése, másrészről a törvényes kivételek számának bővítése, a jogvédte érdek *érzékenységének* változását jelzi.

Az átfogó elemzésre a cikk terjedelmének korlátai között nem kerülhet sor, a törvényhozói szándék vélhető irányának érzékeltetésére azonban néhány példa is alkalmas lehet.

1. A korábbi jogszabályokhoz[68] képest a belföldiek külföldi fizetőeszközt fizetés, illetve átváltás céljából, vagy bármilyen jogügylet kapcsán — a devizahatóság engedélye nélkül — sem belföldieknek, sem külföldieknek át nem adhattak, sem belföldiektől, sem külföldiektől át nem vehettek.

A belföldiek tekintetében az új rendelkezés[69] is engedélyhez köti a külföldi fizetőeszközzel történő fizetést,[70] vagy más rendelkezést, továbbá a külföldi fizetőeszközöknek belfölditől való átvételét. Valutának külfölditől történő elfogadása azonban az átváltáson kívül — egy kivételtől eltekintve — általában szabad.[71] E kivételhez képest — a külkereskedelmi tevékenységen kívül — kereskedelmi, vagy ipari tevékenység körében árueladásért, vagy teljesített szolgáltatásokért devizaértéket külfölditől is csak előzetes engedély alapján lehet elfogadni.[72]

Az általános tilalom alól a régi szabályok[73] egy esetben engedtek kivételt. Így a kiutalt külföldi fizetőeszközöknek az engedélyezett célra történő felhasználásával kapcsolatos cselekményekhez nem kellett engedély.

Gazdasági súlytalansága miatt csupán érdekességként érdemel figyelmet, hogy az értékük jelentéktelensége miatt felajánlási kötelezettség alá nem eső külföldi váltó és aprópénzek fizetésre nem voltak felhasználhatók, hiszen ezek a belföldi forgalomba az általános tilalom miatt nem kerülhettek, külföldre visszavitelüket pedig — az 1950. évi 30. tvr. 18. § (2) bekezdésére figyelemmel — a 13. § (1) bekezdése akadályozta meg.

---

[58] A belföldi fizetőeszköz az Utvr. 4. § (1) *b)* pontjához képest nem tekinthető sem deviza- sem vagyoni értéknek.

[59] Rtvr. 4. § (1), Vh. 1. § *d)*, 26. §.

[60] Rtvr. 50. §.

[61] Utvr.. 4. § (1) *b)*.

[62] Vh. 10. §, 17. §.

[63] Vh. 10. § *e)*.

[64] Rtvr. 20. § (1) *c)*, 21. §, 22. § (1), 24. §, 26. §, 30. § (1), 50. § *c), d), f), g), h)*.

[65] Utvr. 4. § (1) *a), b)*, Vh. 8. § (2).

[66] Utvr. 4. § (1) *b)*, Vh. 3. § (1), 8. § (1).

[68] Rtvr. 12. § (1).

[69] Utvr. 5. § (1).

[70] A Vhr. 6. §-a alapján fizetésnek tekintendő minden olyan jogcselekmény, amely egy tartozás megszűnését, vagy csökkenését eredményezheti.

[71] Az Utvr. 9. § (1) bekezdésében írt felajánlási kötelezettség mellett.

[72] Utvr. 5. § (2), Vh. 3. § (1).

[73] Rtvr. 12. § (2), 18. § (1).

Az új rendelkezések lényegesen tágabb körben engednek kivételt. A kiutalt devizaértékek — az engedélyezett célra — ma is szabadon felhasználhatók,[74] de ezen túl, a külföldi tartózkodás során, tartózkodás és vásárlási költségek fedezetére ajándékként kapott, továbbá — meghatározott mértékben — az engedélyezett külföldi munkavállalásból, vagy ösztöndíjból származó összegek, az engedély nélkül birtokban tartható és külföldre vihető valuták[75] végül a Magyar Közlöny 1974. évi 3. számában megjelent MNB közlemény I. 2. b) pontjában említett bevételek szabad felhasználásához nem kell engedély.

A kereskedelmi és ipari tevékenység körében érvényes valutaátvételi tilalom alól is van kivétel. Így, ha az átváltásra valamely tényleges ok miatt nem kerülhet sor, úgy a külföldinek teljesített szolgáltatásért és az ezzel összefüggő árueladásért járó ellenérték — az engedély nélkül birtokban tartható valuták összeghatáráig — külföldi pénznemben is elfogadható.[76]

Az új szabályozás tehát tudomásul veszi a nemzetközi kapcsolatok élénkebbé válásából fakadó tényeket és engedményt tesz az élet gyakorlati követelményének.

2. Korábban engedélyhez volt kötve minden olyan *jogügylet,* amellyel egy külföldi, a belföldön levő vagyontárgyát, vagy egy belföldi, a külföldön levő vagyontárgyát bárkinek, illetve a belföldön levő vagyontárgyát egy külföldi javára kívánta elidegeníteni — függetlenül attól, hogy a jogügylet — például egy egyoldalú nyilatkozat — a joghatás kiváltására önmagában elegendő volt-e.[77]

Ma csak azon jogügyletek érvényességéhez kell devizahatósági engedély, amelyek önmagukban is alkalmasak a joghatás kiváltására. Ilyenek a szerződések és az olyan egyoldalú jognyilatkozatok, amelyek vagyoni értékben a belföldi és a külföldi részesedés arányát megváltoztatják.[78] De ugyanakkor az egyoldalú ajándékozási ígéret érvényességéhez[79] a devizahatóság engedélyére nincsen szükség, hiszen az ajándékozási szerződés csak az elfogadással jön létre,[80] a puszta ígéret önmagában tulajdonváltozást még nem eredményez.

Az ajándék elfogadásához azonban már szükséges a devizahatóság engedélye. Az egyoldalú nyilatkozatot hitelesítő közjegyzői záradékban indokolt erre utalni.

3. Az ajándékozási szerződések érvényességét a korábbi szabályozás[81] — egy kivételtől eltekintve[82] — mindenkor engedélyhez kötötte. A kivétel alapján a devizakülföldi a nyílt árusítási üzletekben vásárolt tárgyakat engedély nélkül ajándékozhatta a devizabelföldieknek. Az új rendelkezések lényegesen szélesebb körben teszik lehetővé a szabad ajándékozást[83] A korábban is érvényesült felmentés mellett további kivételeket találunk. Így a jogszerűen és véglegesen külföldre távozott volt belföldiek a Magyarországon hagyott, illetve a külföldiek itt örökölt ingóságaikat hozzátartozóik meghatározott körében engedély nélkül ajándékozhatják. Ötezer forintos értékhatár alatt az ingóságok ajándékozásához nem kell hatósági hozzájárulás, végül, a belföldi fizetőeszköz a vendégül látott külföldi részére — a szokásos mértéket meg nem haladó és az itt tartózkodás tartamával arányos összegben — szabadon átadható.

4. Változásokat észlelhetünk az örökjogi igényeket érintő devizajogszabályokban is.

Az örökségről külföldi javára történő lemondást[84] a korábbi szabályok[85] általános érvénnyel engedélyhez kötötték. Az új rendelkezések nevesítetten nem szólnak e szerződésfajtáról, ezért a kétoldalú szerződésekre irányadó általános szabályok alapján kell a kérdést elbírálnunk. Ez viszont annyit jelent, hogy az 1/1974. (I. 17.) PM sz. rendeletben foglalt kivételek is érvényesülnek.

Az örökség visszautasításához[86] — a korábbi szabályokhoz képest[87] — minden esetben engedélyre volt szükség, ha a visszautasító, vagy bármely másik érdekelt örökös külföldi volt, vagy ha a hagyaték tárgya külföldön feküdt.

A most érvényes rendelkezések[88] alapján a belföldi szabadon visszautasíthatja — akár belföldön, akár külföldön levő — örökségét, ha helyette egy másik belföldi örököl. A külföldi visszautasítása sincsen engedélyhez kötve, ha ezzel a hagyatékban a belföldi és a külföldi részesedés aránya nem változik — például, ha a külföldi örökrészét ennek visszautasítása folytán egy másik külföldi örökli meg — vagy ha a külföldön fekvő hagyatékot a visszautasítás eredményeként — ellenszolgáltatás nélkül — egy belföldi szerzi meg.[89] A külföldi egy magyarországi hagyatékkal kapcsolatos visszautasító nyilatkozata azonban engedélyhez kötött, ha annak eredményeként egy belföldi örököl helyette.

A hagyaték tárgyában egy külföldivel történő egyezségkötést a korábbi szabályok[90] egy-

[74] Utvr. 10. §.
[75] Vh. 14. § (1) *a).*
[76] Vh. 3. § (2).
[77] Rtvr. 51. §.
[78] Utvr. 6. § (1) *a), b), c).*
[79] Vh. 12. §.
[80] Ptk. 579. § (1), 207. § (1).
[81] Rtvr. 51. §.
[82] 8/1964. (IV. 24.) PM sz. r. 7. §.
[83] Vh. 10. § *b), d), e), g).*
[84] Ptk. 603. § (1).
[85] Rtvr. 54. §, 55. §.
[86] Ptk. 674. § (1).
[87] Rtvr. az 1960. évi 127 vr. 12. §-al módosított 54. §.
[88] Utvr. 6. § (1) *c), g),* Vh. 10. § *i).*
[89] A jogszabály megfogalmazása nem mondható szerencsésnek, hiszen a Vh. 10. § *i)* pontja alá eső nyilatkozatot csak külföldön teheti meg, márpedig a külföldi egy külföldi folyamatban levő hagyatéki eljárás során tett nyilatkozatának érvényét a magyar devizajog szabályai aligha érinthetik.
[90] Rtvr. 54. §.

értelműen engedélyhez kötötték. E rendelkezést — a szerződéskötés, valamint a tulajdonváltozást eredményező jognyilatkozatok szabadságának korlátozása útján[91] — lényegében az új kódex is fenntartotta. Úgy tűnik azonban, hogy az olyan egyezségkötéshez, amely a hagyaték tárgyainak — a részesedési értékarányok megtartásával történő — természetbeni szétosztására irányul, devizahatósági engedélyre nincs szükség, hiszen az örökösök a hagyatéki osztály előtt tulajdonközösségben állnak és a jutók szétválasztása *közöttük* nem eredményez tulajdonváltozást.[92]

5. A korábbi rendelkezések[93] — kivételt nem engedve — kötötték engedélyhez a külföldinek történő bérbeadást és használatra átengedést. Az új szabályok[94] — az általános elv megismétlése mellett — a kivételteremtés során engedményeket tesznek.

Így a belföldiek engedély nélkül adhatják bérbe a belföldi ingatlanaikat külföldiek számára, ha a szerződésben kikötött bér összege az ötezer forintot nem haladja meg. A 323/1975. PM III. számú pénzügyminisztériumi közlemény[95] a bér összegének naptári évenkénti összeszámításáról szól, ha a szerződés meghosszabbítására vagy ugyanazon felek között új szerződés kötésére kerülne sor. Ez az értelmezés konkurrálni látszik a Legfőbb Ügyészség — a törvény szövegével összhangban álló — álláspontjával,[96] amelyhez képest több szerződés esetén értékegybefoglalásnak nincsen helye.

Az új rendelkezések a korábbi szabályoktól eltérően szabaddá tették a szívességi használatot. Az 1/1974. (I. 17.) PM sz. r. 8. § (1) bekezdéséhez képest a használatra átengedés mégsem tekinthető a devizagazdálkodás szempontjából relevanciával bíró szolgáltatásnak, ha arra az általános szokásoknak megfelelően általában ellenérték nélkül kerül sor.

IV.

A tervszerű devizagazdálkodásról szóló jogszabályok — a belföldiek terhére — kötelezettségeket írnak elő.

1. A devizaértékek *felajánlásáról* szóló új rendelkezések — a felajánlásra engedett határidő meghosszabbítása mellett — általános hatállyal adnak módot e kötelezettség alóli felmentésre és egyértelműen szabályozzák a felajánlott értékek megvételét. Jelentősen bővült a törvényi mentesítések köre. Így a meghatározott célra kiutalt, illetve engedély nélkül birtokban tartható külföldi fizetőeszközök mellett a külföldi tartózkodás során, a tartózkodási és vásárlási költségek fedezetére, ajándékba kapott és külföldön fel is használt, valamint — meghatározott mértékig — az engedélyezett külföldi munkából vagy ösztöndíjból, illetve a Magyar Közlöny 1974. évi 3. számában megjelent MNB közlemény I. 2. b) pontjában említett jogcímekből származó valutákat nem kell vételre felajánlani.[97] Itt sem felesleges emlékeztetni arra, hogy az utazás céljára kiutalt fizetőeszközök elsősorban csak az utazás költségeinek fedezetére használhatók.

2. A belföldieket négy esetben terheli a *bejelentés* kötelezettsége.

a) A bejelentés pótolja a vételre felajánlást, ha a devizaértékek tényleges átadására valamely oknál fogva nem kerülhet sor, vagy ha a vételre felajánlás kötelezettsége követelésre vonatkozik. Az új rendelkezések — e szabály lényegét érintetlenül hagyva — itt is, és mindenütt meghosszabbították a kötelezettség teljesítésére engedett határidőt.[98]

b) A belföldiek jelenteni voltak kötelesek egy külföldi rendelkezése folytán birtokukba jutott belföldi fizetőeszközt. E bejelentési kötelezettséget az új szabályozás nem ismételte meg, irányadóak azonban a pénz elfogadását, illetve átvételét szabályozó rendelkezések. A belföldiek továbbá — mint korábban — ma is bejelenteni tartoznak minden a birtokukba jutott és az országba tiltott módon került belföldi fizetőeszközt. Korábban a bejelentés alkalmával a beküldő nevét és címét is közölni kellett, ilyen előírást az új szabály nem tartalmaz. Korábban a devizahatóság a tiltott módon érkezett forintok visszaküldését, vagy a belföldi zárolt forintszámlájára történő lefizetést rendelt el, de engedélyezhette a szabad felhasználást is. Ma ez utóbbi lehetőségről a törvény kifejezetten is szól.[99]

c) A korábbi rendelkezések a külföldi kibocsátású és külföldi pénzértékre szóló értékpapírok, a külföldi adóssal szemben fennálló pénzkövetelések, továbbá a külföldi vagyontárgyak bejelentését írták elő. Az új szabályokhoz képest a vagyoni értékek és az azokra való igény esik e kötelezettség alá. Ma azonban egy kivétel is érvényesül. Így a 25 000 forintot meg nem haladó értékű külföldi ingóságokat, illetve az ezekre vonatkozó igényt nem kell a devizahatóságnak jelenteni.[100]

d) Korábban a belföldiek csak a külföldi bíróság előtt ellenük indított pereket tartoztak bejelenteni, a ma érvényes rendelkezés a belföldi perekre is vonatkozik. A módosítás okát a külföldiek belföldi perlekedéséhez korábban előírt engedély eltörlésében kell keresnünk.[101]

3. A devizahatóság — a törvényben felsorolt esetekben — kifejezett *utasítást* adhat és

[91] Utvr. 6. § (1) *a), b).*
[92] Ptk. 682. §.
[93] Rtvr. 51. §.
[94] Utvr. 6. § (1) *b),* Vh. 10. § *f),* 8. § (1).
[95] Pénzügyi Közlöny, 1975. évi 27. sz.
[96] Ügyészségi Közlöny, 1975. évi 1. sz.
[97] Rtvr. 17. § (1) *a), b),* (2), Utvr. 9. §, Vh. 13. §. 14. § (1) *a), b), c),* 16. §.
[98] Rtvr. 17. § (2), Vh. 13. § (1).
[99] Rtvr. 12. § (1) *b),* 14. § (2), Vh. 5. §.
[100] Rtvr. 22. § (1), (2), 53. § (2), Utvr. 9. § (2), (3), Vh. 17. §.
[101] Rtvr. 56. § (1), Vh. 20. § (2).

megkívánhatja bizonyos jogok alanyainak aktív *közreműködését*, őket *beszámoltathatja*. E kötelezettségeket megfogalmazó szabályok is átfogalmazásra kerültek, tartalmuk azonban említésre méltóan nem változott.

V.

1. A devizahatósági eljárás az államigazgatási eljárás speciális és külön szabályozás alá eső változata,[102] amelyre nézve az általános rendelkezések csak kivételesen kerülnek alkalmazásra.[103]

2. Az általános devizahatósági jogkört korábban a pénzügyminiszter gyakorolta,[104] ma a Magyar Nemzeti Bank jár el mindazokban az esetekben, amikor a kérdéses jogkört a pénzügyminiszter magának nem tartotta fenn, és kifejezetten másra sem ruházta át.[105]

3. A korábbi eljárást a formátlanság jellemezte. Az új rendelkezésekhez képest az engedély megadásáról, vagy megtagadásáról határozattal kell dönteni és a döntést rendszerint írásba foglaltan a kérelem előterjesztésétől számított hatvan napon belül kell közölni a kérelmezővel.[106] Az új szabályok[107] bevezették a hallgatólagos engedélyezést. Ehhez képest ha a devizahatóság a külföldivel szemben történő igényérvényesítés engedélyezése iránti kérelemre harminc napon belül nem válaszol, úgy az engedélyt megadottnak kell tekinteni.

A devizahatóság határozatát nem volt köteles, és ma sem köteles indokolni.[108]

A rendes jogorvoslat lehetőségét az új rendelkezések is kizárják, de ugyanakkor megengedik a pénzügyminiszterhez, vagy a Magyar Nemzeti Bank elnökéhez intézett panaszt.[109]

A devizahatóság per útján nem támadható meg,[110] de az ügyészi óvásnak — a jogszabály törvénysértő értelmezése, vagy alkalmazása miatt — helye lehet.[111]

Nyilvánvaló azonban, hogy a mérlegelési jogkörben hozott döntést — például devizaértékeknek meghatározott célra történő rendelkezésre bocsátása — az ügyész sem vizsgálhatja felül.

4. A korábbi rendelkezésekhez képest[112] azon a címen, hogy a devizahatóság valamely ügylethez vagy egyéb cselekményhez engedélyt adott, vagy azt megtagadta, határozatát mikor közölte, továbbá, hogy az igénybevehető érték tekintetében igénybevételi jogával élt, vagy sem, illetve mely időpontban élt — kártérítési igény nem volt támasztható.

Az új szabályok e rendelkezést nem ismételték meg, vagyis a Ptk. általános előírásai[113] az irányadók. Így a devizahatóság kártérítési felelősségét csak akkor lehet megállapítani, ha a kár rendes jogorvoslattal nem volt elhárítható, illetve a károsult a kár elhárítására alkalmas rendes jogorvoslati lehetőségeket igénybe vette,[114] továbbá ha a devizahatóság eljáró dolgozójának bűnösségét, vagy vétkességét büntető-, vagy fegyelmi eljárás során megállapították.

E kérdéssel kapcsolatban figyelmet érdemel a Ptk. 349. § (2) és (3) bekezdéseiben foglalt szabály. Ehhez képest ha a büntető-, vagy fegyelmi eljárás lefolytatását jogszabályban meghatározott ok — pl. a fegyelmi vétség szubjektív, vagy objektív elévülése[115] — kizárja, úgy a kártérítési per bírósága állapítja meg, hogy a felelősség feltételei fennállnak-e. Ezt a rendelkezést az elévülés esetére azonban csak akkor lehet alkalmazni, ha a károsult az eljárás megindítását károsodásának bekövetkeztétől számított egy éven belül kezdeményezte. A kár megtérítésére irányuló követelés egy év alatt elévül. Az elévülés a bírósági, illetve a fegyelmi határozat jogerőre emelkedésekor kezdődik. Ha azonban a büntető-, vagy fegyelmi eljárás lefolytatását jogszabályban meghatározott ok zárta ki — pl. a fegyelmi vétség elévülése — úgy a kártérítési igény elévülése a kizáró ok felmerültekor, ha pedig a károsodás később következett be, a károsodás bekövetkezésekor kezdődik.

5. A korábbi szabályokhoz képest[116] az olyan követelés elévülése, amelyet a hitelező a szükséges devizahatósági engedély hiánya miatt nem tudott érvényesíteni, a tilalom, vagy a korlátozás ideje alatt, tehát az engedély megadásáig nyugodott. A Ptk. hatálybalépése feleslegessé tette e kérdés a devizajog keretében történő rendezését. Ma a Ptk. 326. § (2) bekezdésében foglalt szabály érvényesül. Így ha a követelést a jogosult menthető okból — pl. a devizahatóság engedélyének hiányában — nem tudja érvényesíteni, az akadály megszűnésétől — az engedély megadásától — számított egy éven belül a követelés akkor is érvényesíthető, ha az elévülési idő már letelt, vagy abból egy évnél kevesebb van hátra. A hitelező késedelmét azonban csak akkor mentheti ki, ha igazolni tudja, hogy az igény érvényesítéshez valóban engedélyt kért, és azt nem kapta meg.

Az eljárással kapcsolatos szabályokról is megállapítható, hogy az orvosolhatatlanság körét szűkítette és széles skálán ad módot a törvényes garanciák érvényesítésére.

Kolossváry István

[102] 1957. évi IV. tv. 1. § (4), (7).
[103] Vh. 29. §, 1957. évi IV. tv. 15. §, 16. §, 34. §.
[104] Rtvr. 8. § (1), (3).
[105] Utvr. 2. § (1), (2), 1967. évi 36. tvr. 1. § (4).
[106] Utvr. 15. § (1), Vh. 28. § (1), (2).
[107] Vh. 20. § (1).
[108] Rtvr. 9. § (1), Vh. 28. § (2).
[109] Vh. 28. § (5).
[110] 1957. évi IV. tv. 55. § (1), 1972. évi IV. tv. 3. §.
[111] 1972. évi V. tv. 13. § (1), (2), (4), 14. § (1), (4), 15. § (1), (4).
[112] Rtvr. 9. § (3).
[113] Ptk. 349. § (1).
[114] Jogorvoslaton értelemszerűen panaszjog értendő.
[115] 1967. évi II. tv. 56. § (3).
[116] Rtv. 7. §.

A jogalkalmazók szubjektivitásáról

„A jog hatékonysága, reális jelentősége közvetlenül függ a társadalmi légkörtől, amelyben működik."[1] A megállapítás érvénye minden fenntartás nélkül kiterjeszthető a jogi, ill. a joggal foglalkozó tudományokra is, és különös hangsúlyt éppen azokban a vizsgálódásokban kap, amelyek a jog pszichoszociális összefüggéseit érintik. Semmilyen szempontból nem becsülve le a jogdogmatika szerepét a jogalkotás-jogalkalmazás-jogértelmezés komplexumaként jelentkező joggyakorlatban, mégis örvendetes jelenségnek kell tartani, hogy a joggal kapcsolatos tudományos vagy tudományos igényű vizsgálódásokon belül egy bizonyos arányeltolódás figyelhető meg — ha nem is a jogdogmatika hátrányára, de mindenképpen a „szubjektív tényező" előnyére. Vonatkozik ez elsősorban a jogalkalmazók megnyilatkozásaira, akikkel szemben a szocialista jogfejlődés bizonyos időszakában mintha egyenesen az lett volna az elvárás, hogy mereven zárkózzanak be vagy az általuk alkalmazott jogterület dogmatikájába, vagy éppen egy legáltalánosabb, már-már metafizikus jogelméletbe, és onnan nemhogy a társadalmi valóságra, de még csak egymásra se tekintsenek ki. Bár állandóan hivatkozott követelmény volt az anyagi igazság érvényesítése, meglehetősen ritkán került szóba annak társadalmi lényege és megvalósulása, vagyis az, hogy ezt az igazságot miért és miként kell érvényesíteni. A legtágabban értelmezett jogi eljárásoknak mi a végső céljuk, az eljárásban fő- vagy mellékszereplőként résztvevő jogalkalmazóknak miként kell hozzájárulniuk a végső cél eléréséhez. Mi a záloga annak, hogy ugyanazokkal a személyekkel szemben ne kelljen ugyanolyan vagy hasonló cselekmények miatt ismételten jogi eljárást folytatni.

A jogról való hiányos, szórványos és ellentmondásos tájékoztatás egyfelől, majd az „ennek ellenére" jogsértőkkel szembeni most már teljes, rendszerinti és egyértelmű felelősségrevonás másfelől, korántsem bizonyult alkalmas módszernek a további jogsértések megelőzésére és tudatos elkerülésére. A szankciók szigorítása csak a jól ismert diszfunkcionális hatásokat váltotta és válthatja ki, de önmagában a jogi tájékoztatás intenzitásának a fokozása sem vezethet átfogó és tartós — vagyis a jövőbeni jogi magatartásokra érdemben kiható eredményekre. Ez a felismerés vezetett a jogi nevelés és a jogi kultúra szerepét és céljait egyre erőteljesebben hangsúlyozó álláspontokra, melyek közül a legreprezentánsabbnak a következő megfogalmazást tekinthetjük: „Arról van szó, hogy a jogi szabályozásról való egyszerű információ nem gyakorol döntő hatást a személyiség magatartására. A társadalom tagjainak akaratára és tudatára, emócióira és érzetére való befolyásgyakorlás hatékony rendszere szükséges ahhoz, hogy határozott haladás legyen elérhető a joghoz való viszonyukban, a jog és más társadalmi értékek és normák értékelésében, végül magában a személyiség magatartásában. Ezért a jogi kultúra és a jogi nevelés nem tekinthető úgy, mint csupán az ismeretek egy bizonyos summájának megszerzése a normákról és a jogalkotás elveiről. A jogi nevelés és a szocialista jogi kultúra célja a személyiség törvénytiszteletének kialakítása."[2]

És itt már a vizsgálandó kérdés lényegéhez érkeztünk. Ha a jogi nevelés és a jogi kultúra, ill. a legtágabb értelemben vett jogi eljárások célja és a jövőbeni jogkövető magatartás záloga a személyiség törvénytisztelete (ahol természetesen nem a terminológia a döntő, gyakorlatilag ugyanez lehet a tartalma a „jogkövető beállítódás", a „jogtudat" vagy más hasonló terminusoknak is), ennek a beállítódásnak, ennek a joghoz való pozitív és konstans viszonyulásnak a kialakítása kinek vagy kiknek a tényleges lehetősége? Ki van a jogilag releváns magatartást tanúsító és ezzel meghatározott jogkövetkezményeket nyerő vagy szenvedő személyekkel a legközvetlenebb kapcsolatban, kinek van konkrét lehetősége arra, hogy a személyiség törvénytiszteletére közvetlen, érdemi befolyást gyakoroljon? Ha a jogalkalmazó állapítja meg egyedül joghatályosan,[3] hogy adott magatartás jogilag releváns volt-e és milyen körben, annak vannak-e és milyen jogkövetkezményei — vajon nem a jogalkalmazónak az adott eljárással kapcsolatos szerepétől függ-e döntően az is, hogy az eljárásban érintett személy(iség)eknek milyen ismereteik, elképzeléseik, értékeléseik alakulnak ki a „törvényről" (ideértve nemcsak a konkrét jogi előírásokat, hanem a „törvények szellemét", a jogalkalmazás mechanizmusát, a „jog embereinek" jogi és emberi kvalitásait stb. is), végsősoron kialakul-e bennük az a természetes meggyőződés és érzés, hogy a törvényt nemcsak kell, de lehet is tisztelni?

A jogalkalmazó szerepével kapcsolatos kérdésfeltevésekhez — ha más összefüggésben, más céllal és más jelleggel is — nyilvánvalóan min-

[1] E. A. *Lukascseva:* Formirovanyie uvazsenyija k szocialiszticseszkomu pravu Szovjetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1975. évi 4. sz., 37. old.

[2] Uo.

[3] Inkább csak kivételesnek tekinthetők azok az esetek, amikor egy nyilvánvaló jogi tény nyilvánvaló jogkövetkezményei a törvény erejénél fogva, „automatikusan" állnak be. Nagyon gyakran azonban, pl. vita esetén, ilyenkor is jogalkalmazói megállapításra van szükség.

denki eljutott, aki a jog érvényesülését bármilyen vonatkozásban is vizsgálta. Hogy csak az utóbbi időszak néhány magyar tárgykörére utaljak — ilyen a büntetőtárgyaláson tanúsított magatartás etikájáról folyó vita,[4] a szubjektív és objektív elemeknek a bírói megítélés[5], ill. az igazságügyi szakértői vizsgálatok[6] körében történő elemzése, a „bűncselekményfogalom teljességéről" folytatott polémia,[7] de bizonyos vonatkozásban ide sorolhatók a determinációval és a jogi felelősséggel kapcsolatos viták[8] is. A szóban forgó kérdéskörök vizsgálata valahol a filozófia, a szociológia, az axiológia, az etika és a jogdogmatika határán, vagy inkább az összes hivatkozott diszciplinák szempontjainak együttes érvényesítésére törekedve történik, ami mintegy aláhúzza azt a ma már általánosan elfogadott tételt, hogy a jogi jelenségek sokoldalú megismerése csak komplex vizsgálatokkal lehetséges.

A hivatkozott vagy hasonló kérdésekkel kapcsolatos fejtegetések valamilyen vonatkozásban mindnyájan hangsúlyozzák a szubjektivitás szerepét — hol elismerve és pozitíven értékelve, hol csak formálisan elismerve, de érdemben visszavonva, hol pedig esetleges vagy vélt negatív hatásait nyomatékosítva és mintegy küzdelmet hirdetve ellene.

Így pl. arra a legelemibb jogpolitikai szükségletek és legalább ilyen elemi jogdogmatikai tételek által diktált kérdésre, hogy „jogosult-e a jogalkalmazó a cselekmény társadalomra veszélyességének vizsgálata eredményeképp olyan következtetésre jutni, hogy a konkrét magatartás azért nem valósít meg bűncselekményt, mert társadalomra veszélyessége teljesen hiányzik vagy csekély",[9] olyan vaklármára emlékeztető és legalábbis sántító logikájú választ is találhatunk, miszerint a jogalkalmazó ilyetén jogosultságának elismerése „ingoványba" vezet, mert „a fordított lehetőség ugyanilyen erővel megindokolható, nevezetesen: a bűncselekménynyé nem nyilvánított, bár társadalmilag veszélyes cselekmények között is lehetnek olyan atipikus esetek, melyeket a törvényhozó nem tudott felismerni és általánosítani, és amelyek összhatásukban azt eredményezik, hogy a cselekmény konkrét társadalmi veszélyessége már a büntetőjog eszközeit igényli s a jogalkalmazó ennek megfelelően járhat el . . ., nem kétséges tehát, hogy a szerző álláspontja végső soron akarva-akaratlan a „nullum crimen" elvének csorbítására irányuló kísérlet".[10]

Jellemző az olyan hozzáállás is, amely előbb általánosságban méltatja a jogalkalmazói eljárás, ill. a jogalkalmazók erkölcsi-nevelő feladatát és lehetőségeit, leszögezi, hogy „a büntető eljárási jog szabályainak meghatározott erkölcsi tartalma van",[11] amikor azonban a nevelő hatás tényleges érvényesítéséről, erkölcsi rosszallás kifejezéséről van szó, az ún. „tárgyilagosság", méginkább a „tárgyilagosság látszatának" megóvása végett már visszavonulót fúj, és a büntetőeljárás erkölcsi tartalmának gyakorlatilag éppen a tagadásáig jut el, „etikailag súlyosan kifogásolhatónak" minősítve még az arra való hivatkozást is, hogy pl. „a vádlott viselkedésében nyoma sincs bűnbánatnak".[12] (Teljesen jogos az ezzel kapcsolatban — a kritikák közül éppen legelsőként — megfogalmazott ellenvetés, miszerint „egészen más elbírálást kíván, ha a tettesből semmilyen emóciót a cselekmény nem váltott ki, és egészen mást, ha egy tettének súlya alatt megroppant emberről van szó, s minthogy minden normális moralitású ember úgy érzi, hogy az a természetes, ha valakit tettének súlya nyom, és nem a kihirdetett ítélet (s annak is csak a büntetés mértékére vonatkozó része) rázza meg, ezért a megbánás hiányára való utalást — a szerző nézetével ellentétben — éppen a társadalom etikai hangjának tartom".)[13]

De gyakran — és egyre gyakrabban — találkozunk a szubjektivitás szerepének elismerésre méltó, helyes értelmezéseivel is, amelyek legtöbbször egészen a marxizmus alapjaiig nyúlnak vissza. Pl. a szubjektivitással kapcsolatos közfelfogás egyoldalúságának a feloldására törekvő igényt érezhetjük a jogviták jelentős részében perdöntő szerepet játszó szakértői vizsgálatokat elemző egyik legújabb tanulmány bevezetőjében: „A szubjektivitás alatt . . . a hétköznapi szóhasználatban általában a tükröződés egyoldalúságát, illuzórikusságát értik s árnyékban marad a másik momentum — a megismerés szubjektumának aktivitása", és utal egyben a helyes megoldás lényegére is: „A tükröződés illuzórikusságát és egyoldalúságát, mint a megismerés szubjektivitásának következményét a megismerés folyamán a szubjektum még nagyobb aktivitásával, a tanulmányozandó objektív folyamatba történő még aktívabb beavatko-

[4] L. *Bócz* Endre: A büntetőtárgyaláson tanúsított magatartás etikája, Magyar Jog, 1974. évi 10. sz. *Gáll* Istvánné: Hozzászólás Bócz Endre: A büntetőtárgyaláson tanúsított magatartás etikája c. cikkéhez MJ. 1975. 2. sz.; *Hlavathy* Attila: Formális etika — érdemi együttműködés. MJ 1975. évi 2. sz. *Csillag* Pál: Jogtanácsosi magatartás a büntetőtárgyaláson, MJ 1975. évi 9. sz.

[5] L. pl.: *Zsiga* Jánosné: A bűnelkövetéshez kapcsolódó személyi sajátosságok büntetőjogi megítélése, MJ 1974. évi 8. és 9. sz.

[6] L. *Kertész* Imre: Szubjektív és objektív elemek az igazságügyi szakértői vizsgálatokban, Jogtudományi Közlöny, 1975. évi 9. sz.

[7] L. *Kádár* Krisztina: Megjegyzések a társadalomra nem veszélyes vagy csekély fokban veszélyes cselekmények problémájához, MJ 1972. évi 10. sz. *Szeder* Gyula: Néhány érv a bűncselekményfogalom teljessége mellett. MJ 1973. 11. sz.; *Kádár* Krisztina: A bűncselekményfogalom teljessége védelmében, MJ 1974. évi 8. sz.

[8] L. pl. a legutóbbi két publikációt: *Keresztes* György, Fésületlen gondolatok a determinációról és a jogi felelősségről, JK 1975. évi 9. sz. *Szilágyi* Péter, Vitaülés a jogi felelősség kérdéséről, MJ 1975. évi 10. sz.

[9] *Kádár K.*: Megjegyzések . . . i. m.: 562. old.

[10] *Szeder* Gy.: i. m.: 675—676. old.

[11] *Bócz* E.: i. m.: 575. old.

[12] I. m.: 576. old.

[13] *Gáll* Istvánné: i. m.: 87. old.

zással küzdi le."[14] Végső következtetése pedig kifejezetten frappáns: „A szubjektivitás illuzórikusságát nem lehet egyetlen módszer vagy módszercsoport (a szakértői vizsgálatok ún. „objektivizációja — H. A. megj.) fejlesztése elegendőségének illúziójával leküzdeni."[15]

A jogalkalmazó szubjektivitásának tényleges szerepével kapcsolatos álláspont helyességének a valószínűsítését az segítheti legjobban elő, ha megvizsgáljuk — vázlatosan bár, de mégis konkréten — a jogalkalmazói munka tényleges menetének néhány mozzanatát, a felmerülő döntéshelyzeteket, az ezekben való szubjektív állásfoglalás lehetőségét és szükségességét. Azokat a momentumokat, amelyek nincsenek — mert nagyon gyakran nem is lehetnek — minden részletükben jogalkotói szinten szabályozva, és amelyekben ezért csak a szocialista erkölcs ún. „íratlan szabályai" vagy még azok sem igazítanak el. A jogalkalmazói munka ilyen jellegű vizsgálatára legalkalmasabbnak a büntető eljárás menete látszik, hiszen egyrészt a büntetőügyekben az elbírálás sémája (főként a tágabb értelemben vett „civilisztikához" képest) sokkal egységesebb, másrészt pedig itt jelentkezik legexponáltabban a jogalkalmazók személyes felelőssége azért, hogy a gyakran szó szerint „életbevágó' kérdésekben ne csak „jogszerű", de emberileg is megnyugtató, igazságos eredményre jussanak. Célszerűnek tűnik ugyanakkor a kérdések elsősorban ügyészi oldalról való megközelítése is, hiszen a jogalkalmazók közül éppen az ügyész van abban a helyzetben, hogy az „ügyet" — a cselekmény elkövetésének vagy gyanújának a pillanatától a jogerős büntetés kiállásáig (vagy akár még azon túl is) — végig figyelemmel kísérhesse, ill. annak további sorsáról joghatályosan dönthessen.[16]

A büntetőeljárás néhány mozzanatának a vizsgálata előtt azonban röviden érinteni kell a jogalkalmazói döntés egyik alapvető aspektusát — az ún. „ténykérdés" és „jogkérdés" viszonyát.

„Da mihi factum, dabo tibi ius" — ez a jogalkalmazó szerepére vonatkozó legklasszikusabb megfogalmazás, mondhatni: a jogalkalmazás klasszikus maximája, ami azonban ilyen formában talán soha nem volt teljesen igaz. A jogalkalmazó (nevezzék praetornak, kádinak, sztarosztának vagy bírónak) ténylegesen soha nem elégedhetett meg puszta „igazságosztással", nem vehette készpénznek a felek által elé vitt sérelmet, kérést, panaszt, azt mindig célszerű, sőt szükségszerű is volt kontrollálnia, saját magának kellett kiszűrnie és összeállítania a döntéséhez szükséges releváns elemeket, a később kialakult műszóval: a jogilag releváns tényállást.

Ha a jogalkalmazás aktuális gyakorlatát nézzük, még nyilvánvalóbb, hogy a klasszikus tétel legfeljebb csak a „formai felállás" jelölésére használható, nevezetesen annak kifejezésére, hogy a jogalkalmazó (legalábbis rendszerint) nem a saját kezdeményezésére, és főleg nem a saját ügyeiben dönt, hanem külső, harmadik személyek valamiféle formalizált iniciatívája alapján — mint amilyen polgári bírósági ügyben egy keresetlevél, büntetőügyben egy feljelentés, munkaügyi vitában egy panasz stb. Az azonban, hogy a polgári vagy büntetőperben hozandó ítélet vagy a munkaügyi vitában hozandó határozat alapjául szolgáló tényállás mi lesz, már korántsem biztos, hogy az érdekeltek eljárást megindító ténybeli előadásától függ — a jogalkalmazói döntés alapjául szolgáló „jogilag releváns tényállásból" nagyon gyakran szinte rá sem lehet ismerni az eredeti beadványban foglalt tényállásra. Ha az expressis verbis nincs is kimondva — talán nem is mondható ki —, hogy a felek tényállításai a jogalkalmazót a döntése alapjául szolgáló tényállás megállapításában nem kötik, a más módon fogalmazott eljárásjogi rendelkezések és az e körben érdemben alig korlátozható jogalkalmazói gyakorlat végső soron azt eredményezik, hogy a szabad bizonyítási rendszer, a bizonyítékok saját meggyőződés és lelkiismeret szerinti mérlegelésének összhatásaként a jogalkalmazó — ha megfelelő általános és jogi műveltséggel, érvelési, indoklási és fogalmazási készséggel rendelkezik — a döntése alapjául szolgáló tényállást úgy állapítja meg, ahogy azt éppen helyesnek tartja.

Ha a gondolatsort úgy folytatnánk, hogy a jogalkalmazó ezután már csak levonja a saját maga által megállapított tényállás jogkövetkezményeit, megengedhetetlen leegyszerűsítést követnénk el. Nyilvánvaló ugyanis, hogy már maga a tényállás megállapítása is bizonyos jogi normákra tekintettel történik, tehát nem egyszerűen a megállapított tényálláshoz kell igazítani, ill. megkeresni a jogi normákat, hanem a tényállást már eleve úgy kell megállapítani, hogy annak egyes elemeire a jogi normákban meghatározott feltételek ráhúzhatók legyenek. Ezt fejezi ki már maga a „jogilag releváns tényállás" terminusa is. De nincs-e valamivel többről is szó? A jogalkalmazó nem azért állapítja-e meg éppen adott módon és nem másként a döntése alapjául hivatkozandó tényállást, hogy abból majd éppen az általa helyesnek tartott jogi konzekvenciák következzenek; sőt még tovább menve: nem az történik-e az esetek legalábbis bizonyos részében, hogy a jogalkalmazóban előbb fogalmazódik meg maga a helyesnek, igazságosnak érzett megoldás, majd ehhez igazítja a döntés „jogi részét", a tényállás és a jogkövetkezmények megállapítását?

Természetesen nem az olyan, talán túlságosan is nagyszámú rutindöntésekre gondolok, amikor egy pillanatig sem kétséges, okiratokkal

[14] *Kertész* I.: i. m.: 505. old. — Kopnin és Vil'nickij megállapításait is idézve.

[15] *Kertész* I.: i. m..: 509. old.

[16] A büntetőeljárásban érvényesülő szubjektivitás egyes kérdéseiről a „Magyar Kulturális Napok" keretében 1975 októberében Lengyelországban tartott előadásaimat követő viták során felmerült néhány összehasonlítási szempontot is igyekszem a továbbiakban figyelembe venni.

és akár az éppen fizetésképtelen adós elismerő nyilatkozatával is bizonyított polgári jogi követelésnél az ítélet rendelkező része szó szerint megegyezhet a kereseti kérelemmel, nem egy tettenért hivatásos bűnöző bíró-ügyész-védő által egyformán tudottan úgyis hatástalan, és éppen ezért teljesen mindegy hány év hány hónap büntetésére, és nem is a tipikus szabálysértések és fegyelmi vétségek előre stencilezett indokolású ötszáz forintjaira és szigorú megrovásaira. Valamiféle magasabbrendű erkölcsi vagy akár szellemi tevékenységről, sőt akár a végső döntést hozó jogalkalmazó bármiféle aktív szerepéről ilyen esetekben valóban túlzás lenne beszélni. Az ilyen jellegű jogalkalmazói döntések meghozatalához tulajdonképpen jogásznak sem kell lenni, elég ahhoz — Világhy professzor több jogászgeneráció okulására előadott parainézisének megfogalmazásával élve — valamiféle „jogtechnikusi" képzettség vagy jártasság is. A lényeg azokban a szituációkban ragadható meg, amikor a jogalkalmazónak valóban döntenie, értékelnie, mérlegelnie kell. Erre pedig a jogalkalmazói eljárás általában, a büntetőeljárás pedig különösen nagyon is sok lehetőséget, sőt néha szükséghelyzetet is teremt.

A probléma már ott kezdődhet, hogy nálunk — eltérően sok ország büntetőeljárásától — a nyomozást (kisszámú kivételtől eltekintve) nem maga az ügyészség, hanem a rendőrség folytatja. Az ügyész általában már csak a kész nyomozati anyagot kapja, gyakorlatilag tehát iratok alapján kell eldöntenie, hogy vádat emel, a vádemelést (a vád tárgyává teendő súlyosabb cselekményekhez képest jelentéktelenebb cselekmények miatt) mellőzi, illetve a viszonylag szabatosan megfogalmazott törvényi feltételek esetén az ügyet átteszi fegyelmi, szabálysértési vagy társadalmi bírósági eljárásra, a nyomozást felfüggeszti vagy pótnyomozást rendel el, esetleg az eljárást megszünteti, bizonyos esetekben pedig a feljelentést és az egyéb iratokat magánvádas eljárás lefolytatása céljából megküldi a járásbíróságnak, ill. a magánvádas eljárás kezdeményezésének a lehetőségéről a sértettet értesíti. Magát az embert azonban, aki ellen az eljárás folyik — az előzetes letartóztatott kivételével — döntés előtt rendszerint még csak nem is látja.

Valószínűleg sok megalapozatlan vádemelésre vezetne — és nem csak a minősítés, hanem gyakran a büntetőjogi bűnösség vonatkozásában is — ha az ügyész csupán a büntetőjogi normák betűszerinti szövege, a rendőrség által valószínűsített elkövetési magatartás és a Btk. erre alkalmazható különösrészi tényállásainak a mechanikus összevetése alapján döntene az eljárás — és ami fontosabb: az eljárás alá vont személy — további sorsa felől. Ha a jogásszal szemben felállított etikai követelményeket egyáltalán rangsorolni lehet, úgy az első helyre mindenképpen az kívánkozik, hogy „a jogásznak nemcsak hivatkoznia kell az értékrendszerekre, hanem hozzá is kell járulnia azok alakításához. A jogtudomány talajáról szót kell emelnie morális kérdésekben, minthogy ebben a körben senki sem helyettesítheti őt."[17] Ez a morális kérdésekben való állásfoglalás pedig nagyon gyakran azt jelenti, hogy mintegy el kell szakadnia a mechanikus jog(ász)i gondolkodástól, előbb „laikusként", emberi-erkölcsi igazságérzete alapján kell döntenie, majd csak ezután, ennek figyelembevételével fogalmazhatja meg a „jogi döntést", és ez szerves egészet fog alkotni, vagy ha mégis mindenáron valamiféle cezúrát akarunk húzni, az nem a tényállás, mint egyik egység és a jogkövetkezmények, mint másik egység között fog húzódni, hanem egy előzetes emberi-erkölcsi döntés és a komplex egységként jelentkező tényállás-jogkövetkezmény megállapítása között.

Az ügyésznek ez az erkölcsi értékelő szerepe főként akkor lép előtérbe, ha maga a sértett is erkölcsileg elítélendő, bár büntetőjogilag nem értékelhető magatartást tanúsított, és nem lenne igazságos, de nem szolgálná a jog nevelő céljainak érvényesülését sem, ha az ilyen „sértett" büntetőjogi védelemben részesülne. Ilyen esetekben az ügyésznek nemcsak joga, hanem szinte kötelessége is a tényállást úgy megállapítani, hogy abból erkölcsileg is helyes és igazságos jogkövetkezmények legyenek levonhatók. Ez természetesen nem jelenti és nem is jelentheti az elkövetés körülményeinek valamiféle meghamisítását, csupán arról van szó, hogy a bizonyítékok értékelése és mérlegelése alapján nagyon gyakran többféle, egyaránt valószínűsíthető és indokolható tényállást is meg lehet állapítani, pl. attól függően, hogy a sértett vagy a gyanúsított előadását fogadjuk el hiteltérdemlőbbnek, az elkövetéssel kapcsolatos körülményekből, elsősorban az előzményekből milyen következtetéseket vonunk le a gyanúsított szándékára vagy motívumára vonatkozóan stb.

Ez a kérdés nyilvánvalóan szoros összefüggésben van az „ártatlanság vélelmével", az „in dubio pro reo" elvének a bizonyítási anyag ügyészi értékelése során történő alkalmazásával. Ebben a vonatkozásban teljesen egyet kell érteni azzal a jelenleg még korántsem általános nézettel, miszerint „az ügyész nemcsak jogosult, de köteles is alkalmazni a bizonyítékok szabad értékelésének elvét", és ha az ügyész a fennálló kételyek ellenére is vádiratot nyújt be, ezzel tulajdonképpen megsérti az ártatlanság vélelmét, mert már maga a vádirat benyújtása is a vádlott terhére történt értékelést jelent.[18]

Olyan esetek, amikor a bizonyítékok mérlegelése alapján többféle, egyformán valószínűsíthető és indokolható tényállás és ebből következően többféle, nemcsak árnyalatokban, de akár lényegében is különböző jogkövetkezmény állapítható meg, a jogalkalmazás gyakorlatában naponta fordulnak elő. Illusztrálásképpen most csak egy jellemző példára kívánok utalni.

---

[17] *Borucka-Arctowa*, M.: O wlasciwy zakres regulacji prawnej, Pantswo i Prawo 1975. évi 2. sz., 9. old.

[18] *Radecki*, W.: Ocena materialów dowodowych przez prokuratora, Problemy Praworzadnosci 1975. évi 5. sz., 15. old.

A Köztisztasági Hivatal dolgozói hajnali 2 óra körül „fogják meg, rabló!" kiabálást hallanak, majd egy láthatóan zavarodott és meglehetősen ittas férfi szalad éppen feléjük, kezében egy női retiküllel, és hamarosan feltűnik egy szintén ittas, trágárul szitkozódó nő is. A munkások a férfit feltartóztatják, aki nem is próbál menekülni, hanem lassanként megnyugodva egyetért azzal, hogy várják meg a rendőrséget. A nyomozást rablás bűntette miatt elrendelik, hiszen a körülmények, főként a gyanúsított kezében levő „corpus delicti" a bűntett alapos gyanújára utalnak.

A nyomozás során a sértett előadja, hogy vendéglátóipari munkahelyén kb. éjfélig dolgozott, azután villamossal, majd taxival ment hazafelé, észrevette azonban, hogy elfogyott a cigarettája, ezért betért a lakása közelében levő bár előterébe, a ruhatárostól cigarettát kért, ekkor hirtelen odalépett hozzá egy addig előtte ismeretlen férfi, kedvesen megkínálta egy tele doboz nyugati cigarettából, majd felajánlotta, hogy az egész dobozt nyugodtan tegye el. Ő a kedvességre nem tudott nemet mondani, a cigarettát elfogadta, ezután néhány percig közömbös témákról beszélgettek, majd anélkül, hogy bármiben megállapodtak volna, udvariasan elköszöntek egymástól. Ő elindult hazafelé, amint azonban a kapuhoz ért, ott termett az iménti férfi, és csókot kért tőle. Ez ellen ő tiltakozott, gyorsan beugrott a kapualjba, a férfi azonban utánament, átkarolta, elgáncsolta, retiküljét pedig kitépte a kezéből és elszaladt.

A gyanúsított védekezése szerint a nőt röviddel este 11 után egy taxiállomáson ismerte meg, kocsira várva beszélgettek, eközben szórakozni hívta a nőt, aki ebbe bele is egyezett, sőt később még a bár nevét is ő mondta be a taxisnak. A bárban hosszabb ideig együtt szórakoztak, 400 forint árú italt fogyasztottak, mindkettőjük cigarettája elfogyott, ekkor vett egy doboz nyugati cigarettát. Szórakozás közben beszélgettek, pertut is ittak, sőt megbeszélték, hogy felmennek a nő lakására közösülni, ahová el is indultak. A nő azonban útközben meggondolta a dolgot, azt kezdte mondogatni, hogy nagyszüleivel él, ezért nem lehet felmenni hozzá. Amikor a kapu elé értek, azt kérte a nőtől, hogy legalább csókolózzanak, mire az azt mondta, hogy itt nem lehet — ekkor mentek be a kapualjba. Itt valóban meg akarta csókolni a nőt, meg is ölelte, az azonban hirtelen elkezdett kiabálni, ettől ő megdühödött, dulakodni kezdtek, ittasságukban mindketten elestek. A nő kezéből a retikül kiesett, amit ő hirtelen dühében felkapott és kiment a kapun. A nő utána ment, kiabálni kezdett: „fogják meg, rabló!" és hasonlókat. Ettől megijedt, futásnak eredt, azonban az első felszólításra megállt, és a kiérkező rendőröket megkérte, menjenek vissza a bárba, ahol igazolhatják, hogy valóban hosszabb ideig ott szórakoztak — ezt azonban a rendőrök nem tartották szükségesnek.

A nyomozás során a cselekménnyel közvetlenül összefüggő egyéb bizonyítékokat nem sikerült gyűjteni, nem tudták felkutatni a taxist, és később már a bárban sem tudtak nyilatkozni arról, hogy a gyanúsítottat kivel látták. (A sértett munkatársai azonban úgy vallottak, hogy aznap legkésőbb 23 órakor mindnyájan távoztak, kiderült, hogy a nőnek nem is élnek a nagyszülei, a gyanúsított viszont meglepően sokat tudott a sértett munkahelyéről, becenevéről és egyéb körülményeiről.) A büntetlen előéletű, havi 4000,— Ft jövedelemmel rendelkező gyanúsított körülményeiből semmi sem utalt arra, hogy mi késztethette vagyon elleni bűncselekmény elkövetésére — kezében volt azonban a többek között néhány száz forintot is tartalmazó retikül, amiről ő sem állította, hogy a sértett önként adta volna oda, a sértett pedig kifejezetten erőszakos elvételről nyilatkozott.

A vázlatosan hivatkozott ténykörülmények és bizonyítékok alapján többféle tényállás és jogi minősítés is könnyűszerrel megállapítható és indokolható. Akár rablás bűntette, akár valamilyen minősített (zsebtolvajlás útján vagy elhárításra képtelen állapot kihasználásával elkövetett) lopás bűntette, akár (minősítő körülmény nélküli megállapítás vagy a retikülben lévő tényleges összeg alapulvétele esetén) lopás vétsége. Felvethető azonban az is, hogy volt-e egyáltalán kifejezett dolus specialis. A gyanúsítotti kihallgatás során erre konkréten rá sem kérdeztek, ő viszont nem mondta „magától", hogy „az eltulajdonítási célzata hiányzott".

Ha az ügyben vádirat benyújtására került volna sor, a gyanúsított a tárgyaláson a „miért tette" kérdésre vagy azt hajtogatta volna, hogy „nem tudom megmagyarázni", vagy pedig — ha már mindenáron magyarázatot várnak tőle — előbb-utóbb kibökte volna, miszerint „ha már így részedett az a nő, ha már hiába költöttem rá négyszáz forintot, és hiába könyörögtem egy kis viszonzásért, úgy gondoltam, hogy most már ő is könyörögjön egy kicsit a ridiküljéért".

Miként dönthet ilyenkor a bíró? Akár megállapítja a bűnösséget valamelyik hivatkozott vagyon elleni bűncselekményben, akár felmenti a vádlottat az eltulajdonítási célzat bizonyítatlansága miatt, akár — kicsit erőltetetten, de azért indokolhatóan — a cselekményt önbíráskodás vétségének minősíti (talán éppen a tárgyaló ügyész indítványára) — döntését aligha lehet megalapozottan támadni. Elég csak azzal indokolnia, hogy „a bíróság a tényállást a bizonyítékok mérlegelésével állapította meg", és ez „az állandó bírói gyakorlat" szerint szinte már egyet fog jelenteni a támadhatatlansággal.

Nem helyesebb-e azonban, ha az ilyen ügy már nem is jut az ügyész szubjektumának „szűréjénél" tovább, ha az ügyész — a fennálló kételyt a gyanúsított javára értékelve[19] — be sem nyújtja a vádiratot, hanem az eljárást megszünteti azzal az indokolással, hogy a gyanúsított eltulajdonítási célzata nem bizonyítható, és a sértettet arról értesíti, hogy a fennforogni látszó becsületsértés vétsége miatt esetleg a járásbíróságnál magánvádas eljárást kezdeményezhet? A megoldás helyességét igazolja, hogy a sértett nem panaszolta meg a határozatot, és nem fordult a járásbírósághoz sem...

Nehezen találhatók konkrét érvek arra, hogy mi akadályozhatja a jogalkalmazó szubjektivitását abban a körben, ameddig jogi döntését csak a saját lelkiismeretével és meggyőződésével kell konfrontálnia. Ezt nemcsak a bírói függetlenség jól ismert tételeivel összefüggésben hangoztatják változatlan, sőt fokozódó erősséggel,[20] hanem bizonyos vonatkozásban még jogtanácsosi oldalról is történik rá hivatkozás.[21] A szubjektivitás érvényesítésének a korlátairól érdemben akkor lehet szó, ha a jogalkalmazó kialakult vagy kialakulófélben levő meggyőződése más — mellé- vagy fölérendelt — jogalkalmazó eltérő meggyőződésével vagy felfogásával, netán a jogszabályok egyes rendelkezéseivel vagy meghatározott koncepciójával kerül szembe, és azokhoz szükségszerűen viszonyulnia kell.

A kérdés egyik leglényegesebb vonatkozása, az ügyész és a bíró álláspontjának konfrontá-

---

[19] A szocialista irodalomban mind uralkodóbbá válik az ártatlanság vélelmének az a felfogása, miszerint a kétséget nemcsak, hogy nem lehet a vádlott hátrányára értékelni, hanem kifejezetten a javára kell értelmezni. Lásd erről M. Sz. *Sztrogovics:* A bírósági etika problémái — Bócz Endre ismertetése alapján. MJ 1975. évi 10. sz., 618. old.

[20] *Sztrogovics* pl. hivatkozott művében leszögezi, hogy olyan helyzet, melyben a bírót a jog szabályai meggyőződésével ellentétes döntésre kényszerítenék, nem adódhat, mert a bizonyítékok szabad mérlegelése is kizárja ezt. — Bócz Endre ismertetése alapján. MJ 1975. évi 10. sz., 618. old.

[21] Pl. abban a formában, hogy: „A jogtanácsos első bírája lévén az elébekerülő ügyeknek, ne vállaljon olyan ügyet, amelynek igazáról nincs meggyőződve." *Csillag* Pál: i. m.: 526. old.

lása, ill. egyeztetése, másutt már viszonylag részletes kifejtésre került.[22] Most egy másik, kevésbé tárgyalt, de nem kevésbé lényeges vonatkozást érintenék, éspedig az azonos pozíción, vagyis a vádhatóság „kebelén belüli" eltérő jogalkalmazói álláspontok egymáshoz való viszonyát. A kérdés az eljárás leglátványosabb szakaszára, a bírósági tárgyalásra vetítve a következőképp tehető fel: nem következik-e a személyes felelősség követelményéből és az ártatlanság vélelmének az eljárás minden szakaszában, minden hatóságra és minden hivatalos személyre külön-külön is kötelező elvéből az, hogy a bíróhoz hasonlóan az ügyésznek is — ha nem is pártatlannak, de — elfogulatlannak kell lennie? Annak ellenére tehát, hogy korábban egy ügyész lényegében már állást foglalt a bűnösség kérdésében — hiszen ezért nyújtott be vádiratot — a tárgyaló ügyésznek nem kell-e mégis önállóan, mintegy a korábbi ügyészi állásfoglalástól függetlenül viszonyulnia a vádlotthoz és annak cselekményéhez, nem kell-e saját, személyes meggyőződésének kialakulnia a vádlott bűnösségéről és annak fokáról?

Ez a kérdés szerves része egy átfogóbb, összetettebb problematikának, melynek lényege abban fogalmazható meg, hogy milyen kihatással lehet az ügy végső eredményére, mennyiben erősíti vagy gyengíti a szubjektivitás „jó" vagy „rossz" hatásait, ezen keresztül pedig az „optimális" jogalkalmazói döntések lehetőségét az a körülmény, hogy az ügyet ugyanabban a pozícióban egy avagy több jogalkalmazó viszi végig?

Ha csak felszínesen is figyelembe vesszük a nemzetközi összehasonlításból, a bűnüldözés célszerűségi meggondolásaiból vagy szükséghelyzetéből, ill. a jogi szabályozás sajátosságából adódó szempontokat, nagy vonalakban a következőket állapíthatjuk meg: Létezik olyan megoldás, ahol ugyanaz a jogalkalmazó végzi az ügy nyomozását, a nyomozás eredményének az összefoglalását (a vádiratkészítést) és a vádnak a bíróság előtti képviseletét is — ezt látjuk pl. a lengyel ügyész esetében. Van ugyanakkor (a közbülső megoldásokat most nem érintve) olyan gyakorlat is, éspedig éppen a magyar, ahol más személy (a rendőrtisztviselő) folytatja a nyomozást, más személy (az ún. nyomozásfelügyeletet gyakorló ügyész) készíti a vádiratot, és megint más személy (az ún. tárgyaló ügyész) képviseli a vádat a bíróság előtt, sőt az is nagyon gyakran előfordul, hogy egyazon ügy bírósági szakában is tárgyalásonként más és más személy jár el a vádhatóság képviseletében, így végső soron egy-egy elhúzódó ügy intézésébe néha egy ügyészségi egység összes büntető ügyésze „belefolyik".

Mindkét megoldásnak megvannak — a létszámproblémákból adódó gyakori szükséghelyzettől most eltekintve — a maga természetszerű előnyei és hátrányai. A jogalkalmazó személyének változatlansága mellett szólhat az, hogy így érhető el az ügy és az azzal összefüggő tárgyi és személyi körülmények legalaposabb ismerete, az egységes hozzáállás és koncepció biztosítása. Nyilvánvalóan ellene szól viszont annak veszélye, hogy az ügyet egyedül végigvivő jogalkalmazó az eljárás korábbi fázisában kialakult meghatározott koncepcióhoz kötheti magát, mindenáron bizonyítani akarja esetleges téves feltevését, akár a tényállás és a minősítés egyes részletkérdéseiben, akár a büntetőjogi felelősség egészében is. A jogalkalmazó személyének változása az eljárás egymást követő fázisaiban elvileg azzal az előnnyel járhat, hogy az ügy (s elsősorban természetesen az eljárás alá vont személy) megítélése több szubjektum „szűrőjén" megy keresztül, ami — újabb és újabb körülmények figyelembevételével és értékelésével, ill. a korábbiak átértékelésével — esetleg valamiféle „objektivizálás" irányába hathat. A szubjektív szűrők számának azonban valahol határt kell szabni, nehogy a sok bába között elvesszen a gyerek, és ellentmondásossá, széttöredezetté, koncepciótlanná, esetlegessé és formálissá váljék az adott jogalkalmazói pozíció működése. Amennyire káros lehet az, ha ugyanaz a jogalkalmazó személy szerepel az eljárás egymást követő fázisaiban, legalább annyira káros, ha ugyanazon a fázison belül változik a jogalkalmazó személye. És itt nem lehet elmenni szó nélkül a jogi szabályozás anakronisztikus formalizmusa mellett — amíg a bírósági tanácsot illetően „garanciálisnak" tekinti, hogy még csak a népi ülnökök személye se változhassék, addig az ügyész személyének változásával kapcsolatban (a védőről nem is beszélve), már egyáltalán nincsenek fenntartásai. Pedig aligha szükséges bizonygatni, hogy az ügy egészének következetes értékelésére melyiküknek van érdemibb befolyása, „garanciálisabb" hatása.

És most kanyarodjunk vissza ahhoz a kérdéshez, lehet-e a tárgyaló ügyész elfogulatlan, van-e joga és lehetősége arra, hogy a korábban kialakított ügyészi álláspontól eltérjen, akár a jogi minősítés és az indítványozott büntetések (intézkedések), akár maga a vádlott bűnössége, ill. büntetendősége kérdésében?

Ha túltekintünk a hivatal fegyelmi és tekintélyelvi szempontjain — azon ti., hogy expressis verbis egyetlen hivatali ügyrend sem mondhatja ki, miszerint a hivatal, ill. a hivatali felettes hivatalos álláspontját a későbbiek során eljáró ügyintéző bármikor és bármire megváltoztathatja — el kell ismernünk, hogy a tárgyaló ügyészt, az ésszerűség követelményein kívül, szubjektív értékelő tevékenységében szignifikáns módon semmi sem akadályozza. Szinte nincs olyan ügy, amelyben saját szubjektív meggyőződését, álláspontját ne érvényesíthetné. A büntetőeljárási törvény rendelkezései kifejezetten lehetőséget adnak a vád elejtésére, kiterjesztésére, módosítására, és csupán formális indokolási kötelezettséget írnak elő (de ezt is csak vádelejtés esetén), és a vonatkozó legfőbb

[22] L.: a 4. sz. jegyzetet.

ügyészi utasítás is csak olyan általánosságban fogalmaz, hogy „a bírósági eljárásban résztvevő ügyész az ügyben elfoglalt korábbi ügyészi állásponttól — ideértve a felettes ügyészség utasítására vagy jóváhagyásával benyújtott vádiratot is — eltérhet, ha utóbb merülnek fel korábban nem ismert körülmények". Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmény gyakorlatilag bármi lehet — egy új tanú, a gyanúsított vagy a tanú korábbi nyomozati vallomásának a megváltoztatása (amire a vallomást tevő akár szándékosan inspirálható is) stb., stb. (Az, hogy a hivatali felettesnek a korábbi ügyészi állásponttól való eltérésről referálni kell, már teljesen belső, diszciplináris kérdés, az esetleges „utólagos jóváhagyás" megtagadásának nincs visszaható hatálya.)

Mi áll tehát a büntető jogalkalmazó szubjektivitásának érvényesítése útjában?

Ha a törvényi büntetési tételt nézzük, annak keretei között (az ún. „enyhítő szakasz" alkalmazásával) a Btk. ugyanazon §-ában meghatározott bűncselekmény miatt 5 év szabadságvesztés ugyanolyan legálisan kiszabható, mint 100 forint pénzbüntetés, vagy más esetben (a halmazati szabályokat is figyelembe véve) 12 év fegyház ugyanúgy mint 6 hónapi börtön.

Ha a jogi minősítés oldaláról közelítünk, akkor azt látjuk, hogy akár csak egyetlen tényállási elem megváltozása vagy bizonyítatlansága is azt eredményezi, hogy az adott cselekmény már nem ugyanazon — hanem súlyosabb vagy enyhébb — bűncselekmény, ill. esetleg csupán szabálysértés, fegyelmi vétség, polgári jogi károkozás, sőt akár csak bocsánatos erkölcsi botlás.

És itt megint egy klasszikus kérdéshez jutottunk: a jogalkotás és a jogalkalmazás viszonyához. Vajon a jogalkotás a jogalkalmazásnak a korlátait, vagy csak a kereteit szabja meg? Az eddigi fejtegetések azt sugallnák, hogy a jogalkotás a jogalkalmazás számára olyan tág lehetőségeket biztosít, melyek keretei között a jogalkalmazó valóban a meggyőződésének megfelelő döntéseket hozhatja. Bármennyire rokonszenves lenne egy ilyen következtetés, mégis azt a megszorítást kell tenni, hogy a jogalkalmazó csak „nagyjából" és az ügyeknek csak meghatározott, jóllehet kétségtelenül döntő hányadában teheti ezt — mégpedig a büntetéskiszabás néhány következetlensége miatt.

Az egyes jogalkalmazó egyes döntésében a büntetéskiszabás különösebb problémát látszólag nem jelent, hiszen az adott ügyet eldöntő adott ítélet rendelkezései rendszerint tetszetősen indokolhatók és indokoltak is az éppen elbírált ügy „sajátosságaival". Ettől azonban még tovább él a jogalkalmazóban néhány lényegesnek tűnő kérdés. Pl. az, hogy ha a büntetésnek valóban a reszocializáció, a társadalomba való visszavezetés az alapvető célja, akkor a magyar büntetőtörvény miért nem tartalmaz konkrét rendelkezést arra, hogy a büntetés kiszabásánál nemcsak a cselekménnyel és az elkövetővel összefüggő egyedi múltbeli körülményeket, ill. a (még „speciális" jelzővel ellátva is) túl általánosan fogalmazott „prevenció" szempontjait kell figyelembe venni, hanem a büntetéssel az elkövető társadalmi környezetében konkréten kiváltható, a reszocializáció lehetőségét és módját közvetlenül meghatározó hatásokat is, vagy talán elsősorban éppen ezeket? Valami hasonló, de még egyértelműbb és még pontosabb utalást, mint pl. a német Btk., hogy ti. a büntetés kiszabásánál „azokat a hatásokat is figyelembe kell venni, amelyek a büntetéstől a tettes jövőbeni életére a társadalomban várhatók".[23]

Miért nem lehet konkrét törvényhelyre hivatkozva indokolni az olyan „jelképes" büntetéseket, amelyek inkább csak az ügy ügyviteli elszámolásának szükségessége miatt kerültek egyáltalán kiszabásra, alapvető céljuk és indokuk tulajdonképpen az, hogy lehetőleg minél kevésbé legyenek „büntetőjogiasak" vagy „büntetőbíróságiasak". Éspedig azért, hogy pl. a büntetés ne adjon lovat az olyan sértett alá, aki összeférhetetlen, áskálódó, provokatív magatartásával saját maga idézte elő az egyébként barátságos, békés természetű vádlott affekcionális cselekményét, nehogy egy súlyosabb büntetés a sértett repertoárját még egy „neki igazat adó" komolyabb büntetőbírósági elmarasztalásra való kárörvendő utalgatás lehetőségével is gazdagítsa, ami előbb-utóbb újabb és most már esetleg valóban súlyos indulati bűncselekményhez vezethet. Vagy pl. azért, hogy az eddig munkahelyi megbecsülésnek és szakmai elismerésnek örvendő vádlott gondatlan, vagy dogmatikailag ugyan szándékos, de általános társadalmi értékelés szerint inkább csak meggondolatlan „botlása" nehogy szakmai karrierjének derékbatörésével, esetleg akár állása elvesztésével, a személyiségét eddig alapvetően kedvező irányba fejlesztő társadalmi környezetből való kiközösítéssel járjon. A megállapított jogkövetkezmények tehát ne a társadalomba — elsősorban a konkrét létfeltételeket közvetlenül meghatározó elsődleges társadalmi környezetekbe — való visszatérés és harmonikus beilleszkedés nehezítését vagy akár lehetetlenné tételét, hanem éppen annak megkönnyítését, lehetőségeinek mintegy újrateremtését jelentsék. És ilyenkor merül fel óhatatlanul az a kérdés is, hogy feltétlenül szükséges-e minden esetben, minden áron valamiféle büntetőjogi eszközt alkalmazni.

Az adott egyedi ügyben a jogalkalmazó az ilyen és hasonló kérdéseken igyekszik és kénytelen is túltenni magát. Nem moralizál tovább, hanem a rendelkezésére álló törvényhelyekből von le — azokból egyébként nem vagy közvetlenül nem következő — következtetéseket, a jogalkalmazás meglevő lehetőségeinek a felhasználásával juttatja kifejezésre azt a meggyőződését, hogy a

[23] „Die Wirkungen, die von der Strafe für das künftige Leben des Täters in der Gesellschaft zu erwarten sind, sind zu berücksichtigen." Strafgesetzbuch in der neuen seit 1. Januar 1975 gültigen Fassung, § 46. (1) — (Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1975, 44. old.)

konkrét elkövető konkrét magatartása nem éri el a társadalmi veszélyességnek azt a fokát, hogy azért „valódi" büntetőjogi hátránnyal sújtsa, ill. az elkövetőnek sem a személyisége, sem általános jogi beállítódása nem olyan, hogy azt a büntetőjog eszközeivel kellene, vagy ilyen eszközökkel kedvezően lehetne befolyásolni.

Ha azonban ez a meggyőződés már nem csak egy-egy jogalkalmazó egy-egy konkrét döntésében jut kifejeződésre, hanem a jogalkalmazók olyan széles körében és az általuk elbírált ügyek olyan tömegében, hogy az már bizonyos alapvető jogintézmények szinte rendszeres praeter legem, sőt nemegyszer contra legem alkalmazásához vezet, akkor a jogalkalmazás számára biztosított keret valóban korláttá válik. És ha a jelenséget — tényleges méretei miatt — már nem lehet optikai csalódásnak minősíteni, mi az elvszerűbb megoldás: szemérmesen szemet hunyni a korlát rendszeres átlépése fölött, vagy pedig megfelelő irányban és mértékben a kereteket tágítani?

És itt nem csak és nem is elsősorban arról van szó, hogy jogosult-e a jogalkalmazó egy formálisan „tényállásszerű" cselekményről kimondani, hogy az nem valósít meg bűncselekményt, mert társadalomra veszélyessége teljesen hiányzik vagy csekély. Ennek a jogosultságnak a megtagadása — a materiális bűncselekményfogalom elméletével és minden más szocialista ország gyakorlatával ellentétben[24] — eddig is inkább csak a jogalkotás és a jogalkalmazás funkcióinak az elválasztásában tanúsított valamiféle sajátos magyar „következetesség" egyik vívmánya volt, és perspektívájában jogtörténeti emlékké válik.[25]A kérdés ennél jóval szélesebb és mélyebb is — végsősoron az ún. „jogellenes magatartások" közötti hierarchia, jelentőség és jelleg szerinti rangsor problematikájának a része.

Az egyszerű tapasztalat is azt mutatja, hogy a büntetőbíróságok — általában az eredetileg csak kivételesnek szánt, ún. „enyhítő szakasz" (Btk. 68. §.) alkalmazásával — az ügyek jelentős hányadában egy-kétezer forint összegű vagy még csekélyebb pénzbüntetést, ill. néhány hónapi javító-nevelő munkát alkalmaznak. Ugyanakkor a szabálysértési hatóságok több ezer forint összegű pénzbírságot, 20—30 napos elzárásokat szabnak ki olyan — „szabálysértésnek" minősített — cselekmények miatt, amelyeknek bűncselekményi alakzatuk is van. Több — egyebek között ügyészségi — vizsgálat is visszatérő problémaként állapítja meg, hogy „a szabálysértések és a bűncselekmények határeseteiben jobban jár az, akit büntetőeljárás keretében vonnak felelősségre".[26] De munkajogi vagy szövetkezeti jogi fegyelmi vagy kártérítési felelősség, ill. polgári jogi kártérítési felelősség címén is sokszor jóval érzékenyebb súlyú joghátrányt alkalmaznak — olyan elkövetési magatartás mellett, ami nagyon hasonló, nemegyszer teljesen azonos a büntetőbíróság elé kerülő elkövetési magatartásokkal. És ezt tudják nemcsak a jogalkalmazó bírák és ügyészek, hanem sokszor még maguk az elkövetők is, ezért gyakran alig titkolt örömmel veszik tudomásul, hogy ügyük végül is „büntetőügy" lett.

Mi magyarázza ezt a lassan már „töretlen" gyakorlatot? Nem az történik-e, hogy a jogellenes magatartások között hipotétikusan, in abstracto felállított rangsor elmosódik, sőt eltolódik a joghátrányok alkalmazásának konkrét folyamatában? És ha így van, nem veszélyezteti-e az ilyen gyakorlat a büntető ítélkezés hitelét? A kisösszegű pénzbüntetés, a tényleges nevelési lehetőségekkel nem kísért javító-nevelő munka, a néhányszavas sztereotip figyelmeztetés nem árt-e többet a büntetőeljárás komolyságába vetett hitnek, a törvények tiszteletének, mint amennyit használ? Nem lehet- és nem kell-e ebből a reálisan létező és a jogalkalmazóknak mint a cselekvés kollektív szubjektumainak a meggyőződését — mintegy kollektív tudatát — kifejező gyakorlatból jogalkotói szinten is levonni a megfelelő konzekvenciát? Ennek szükségességét a hivatalos jogpolitika is felismeri és hangsúlyozza: „A kellő differenciáláshoz az is szükséges, hogy a büntetések és az intézkedések rendszere még jobban összhangba kerüljön az egyéb felelősségi formákkal (szabálysértési, fegyelmi, polgári jogi felelősség és i. t.). Ezáltal biztosítható, hogy a büntető felelősségre vonás minden olyan esetben mellőzhető legyen, amikor más jogkövetkezmény alkalmazása is elegendő."[27]

Feltétlenül bizonyos-e, hogy azzal érhető el legoptimálisabban az összhang, ha revideáljuk, átrendezzük, kiigazítjuk a jogellenes magatartások hipotétikus rangsorát, majd ha a jogalkalmazói gyakorlat azt ismét meghaladja, úgy megannyiszor újra módosítjuk, finomítjuk a megintcsak merevnek bizonyult sémát? Miért ne lehetne az összhangot a jogalkalmazás konkrét folyamatában biztosítani? Miért ne lehetne a jogalkalmazót — tehát a már kinevezési feltételként is a legkomolyabb szakjogi képesítéssel rendelkező, és ezen túlmenően erkölcsileg és politikailag is feddhetetlen ügyészt és bírót[28] — feljogosítani arra, hogy ha az in abstracto bűncselekménynek minősített cselekmény összes körülményeinek a konkrét vizsgálata és értékelése eredményeként arra a meggyőződésre jut, hogy az súlya, jellege és természete folytán és tekintettel az elkövető eddigi életvitelében megnyil-

[24] L. *Kádár* K.: A bűncselekményfogalom... hiv. mű.

[25] L. *Király* István: Az új Büntető Törvénykönyv előkészítéséről, MJ 1975. évi 5. sz., 250. old.

[26] L. *Károlyiné* Müller Erzsébet: A szabálysértési eljárások helyzete az ügyészi vizsgálatok tükrében, Állam és Igazgatás, 1974. évi 4. sz., 328. old.

[27] *Király* István: i. m.: 251. old.

[28] A jogbiztonságot az úgymond „jogalkalmazói önkénytől" féltő fejtegetések erről a körülményről mintha nem mindig akarnának tudomást venni, pedig ez sokkal nagyobb garancia, mint akár a legprecízebb jogi szabályozás.

vánult személyiségére és általános jogi beállítódására más felelősségi forma szabályai szerint reálisabban bírálható el, ebből a célból az ügyet a büntetőeljárás bármely szakaszában — tehát a bírósági tárgyalás eredményéhez képest is — a más felelősségi forma alkalmazására hivatott hatósághoz tegye át?[29]

Ez megnyugtatóbb és egyértelműbb lenne mind az ügyész és a bíró, mind a munka- és lakóhelyi kollektívák, ill. az eljárásban érintett személyek számára, megszünnének ugyanis az olyan tartalmú érzések és vélemények, hogy „kapott valamit, de nem komoly", ill. „mégiscsak büntetőügye volt". A gyanúsított is jobban érezné a vele szemben megnyilvánuló humánumot és bizalmat, mint ha ügyész és bíró egymásra licitálva biztosítaná megértéséről és jóindulatáról, de azért „mégiscsak kiszabnának valamit".

A vállalati és a szövetkezeti fegyelmi szerv, ill. a szabálysértési hatóság a továbbiakban a saját kialakult büntetéskiszabási gyakorlata, a hasonló súlyú és jellegű ügyekhez mért differenciálása szerint járhatna el ezekben a bíróságtól áttett ügyekben is. A büntetés kiszabásánál tehát olyan cselekményekhez viszonyíthatna, amelyek már „eleve" a hatáskörébe tartoznak, nem akadályozná az a tehetetlenségi erő, ami nagyon gyakran a büntetőbíróságokat. Utóbbiaknak ugyanis a „valódi" bűnügyekhez kell viszonyítaniuk, ezért az ilyen fegyelmi vétség vagy szabálysértés jellegű ügyekben a proporcionalitás és a differenciáltság érdekében a kívülállók számára „érthetetlenül" enyhe, nemegyszer „jelképes" büntetést kell alkalmazniuk ahhoz, hogy a valódi bűncselekmények miatt kiszabott büntetések arányosan súlyosak legyenek.

A különböző felelősségi formák egymáshoz való viszonyát érintve nem hagyhatók említés nélkül a jogi felelősség bizonyos általános kérdései sem — amelyek éppen az Állam- és Jogelméleti Szekció legutóbbi ülésén kerültek szóba.

„Legelvontabb" filozófiai értelemben — tehát a jogi felelősséget konkréten megállapító jogalkalmazói döntések meghozatalában való bármiféle felhasználásról már eleve lemondva — valóban mindegy, hogy a „teljes determinista" vagy a választási szabadságot elismerő koncepciót fogadjuk el, hiszen „a büntetőjogi felelősségrevonás mindkét koncepcióval megideologizálható".[30] Ha azonban a jogalkalmazás konkrét egyedi ügyeiben akarjuk a felelősséget és főként annak következményeit megállapítani, semmiképp sem mondhatunk le arról, hogy a felelősségre vont személyben tudatosítsuk: másként is lehet cselekedni. A jogalkalmazónak nem azt kell mindenáron bizonygatnia, hogy az eljárás alá vont személy másként is cselekedhetett volna, hanem azt, hogy van lehetőség a másként cselekvésre. Ha a már megtörtént cselekmény vonatkozásában esetleg be is érheti az egyszerű tényregisztrálással, vagyis annak megállapításával, hogy az adott cselekmény valamilyen vonatkozásban jogellenes volt, a jogkövetkezmények megállapítása és az ezzel szükségszerűen együttjáró nem-jogi hatások kiváltása során egész szubjektumával arra kell törekednie, hogy a felelősségre vont személyben — és áttételesen annak társadalmi környezetében is — az a meggyőződés alakuljon ki, hogy ő is tudmajd, ha „akar", másként, tehát jogszerűen cselekedni. Ha tehát igaz is, hogy a felelősség megideologizálásához nem kell az egyénig lebontani a kérdést, hanem csak azt kell vizsgálni, hogy a szituációban társadalmi méretekben van-e alternatíva,[31] a konkrét jogalkalmazói elbírálás során már igenis indokolt elvárás és — legalább etikai — követelmény a jogalkalmazóval szemben az, hogy minden kérdést az egyénig bontson le, hogy saját szubjektumával is hasson a felelősségre vont egyén személyiségére.

Itt érdemes hosszabban is idézni egy — a szó legnemesebb értelmében „elkötelezett" jogalkalmazói gondolatsort: „... nem tartozik az objektivitáshoz a szenvtelenség, a kívülálló magatartás. A bíró (de a vád és a védelem képviselője is) hármas szerepben van jelen a tárgyaláson: elsősorban megtestesíti az állami igazságszolgáltatást, és ebben a szerepében túlnő önmagán, mintegy szimbólumként van jelen. Második szerepkörében jelen van mint a társadalom tagja, aki a társadalom többi tagjának a nézetét is képviseli. Harmadik szerepkörében jelen van mint egyén, aki hivatásként vállalt munkáját teljesíti. Ennek a hármas jelenlétnek egységben kell lennie, és nem jelent etikai vétséget — sőt! — ha ezek hangot is kapnak ... Igenis érezze a vádlott, hogy vele szemben nemcsak a törvény holt betűje áll, melyet megfizetett hivatalnokok képviselnek vele szemben, hanem az ott jelenlevő emberek egészséges indulata is. De mindig éreznie kell az «érted haragszom, nem ellened» emberformáló erejét is."[32]

Ha a jogalkalmazóknak ezt a szubjektív szerepét tagadnánk, vagy etikailag kifogásolnánk, sőt már akkor is, ha nem hangsúlyoznánk kellő nyomatékkal és nem adnánk érvényesítésének megfelelő jogi és erkölcsi támogatást — az egész jogalkalmazói eljárás végső célját veszélyeztetnénk. Ebben a vonatkozásban természetesen nemcsak a szenvtelen, „kívülálló" bírói magatartás helytelen, hanem az olyan

[29] Ez jogdogmatikailag sem okozna különösebb nehézséget. Bizonyos körben — tsz-tagok esetén — már jelenleg is meglenne a jogalap a fegyelmi felelősségrevonásra bármely — tehát nemcsak a tagsági viszonnyal kapcsolatos — cselekmény miatt a „szövetkezeti taghoz nem méltó magatartást tanúsít" hangzatú fegyelmi vétséget konstruáló rendelkezés formájában. Hasonló rendelkezést lehetne felvenni a Munka Törvénykönyvébe, ill. az ipari szövetkezetekről szóló jogszabályokba is, de természetesen egyéb megoldások is elképzelhetők.

[30] *Györgyi* Kálmán hozzászólása — lásd *Szilágyi* P.: i. m.: 622. old.

[31] *Peschka* Vilmos hozzászólása — lásd *Szilágyi* P.: i. m. uo.

[32] *Gáll* Istvánné: i. m.: 87. old.

ügyész magatartása is, aki „úgy érzi, hogy csak akkor tudja a tárgyilagosságát megőrizni, ha mindenkivel szemben bizonyos tartózkodást tanusít", és ennek következtében is „a vádlott benne csak a mindenáron büntetni akaró személyt látja".[33] De talán még károsabb az a meglehetősen gyakori védői hozzáállás, amely a saját — és néha az egész eljárás — kizárólagos szerepét annak bizonygatására véli redukálhatónak, hogy védence tulajdonképpen csak „a szerencsétlen életkörülmények áldozata".[34] Ez ugyanis legtöbb esetben csak a vádlott önigazolásához vezet, meggátolhatja a „másként is cselekedhetnék" beállítódás kifejlődését, és végső hatásában annak veszélyét rejti magában, hogy a vádlottat „szinte mindig visszaesésre ítéljék".[35]

A jogalkalmazók szubjektivitása és a minél nagyobb „objektivitásra" törekvő jogalkotás között nem hiszem, hogy létezne bármiféle feloldhatatlan ellentmondás vagy klasszikus kifejezéssel élve: antinómia. A felmerülő problémák jelentős részét az elkötelezett jogalkalmazó — szubjektumának aktivitásával — „saját hatáskörében" is meg tudja oldani. Ahol azonban a szubjektum legteljesebb aktivitásával sem biztosítható az összhang, ott nyilvánvalóan a jogalkotásnak kell a jogalkalmazás elé mennie. Meg kell teremtenie annak lehetőségét, hogy a jogalkalmazók a meggyőződésüknek megfelelő döntéseiket mindig a törvény kifejezett rendelkezéseit követve hozhassák és indokolhassák. Mert aligha lehet komolyabb konfliktus egy jogász számára, mint éreznie (— La Bruyere után szabadon —), hogy „nincs módja jól beszélni, sem lelke hallgatni."[36]

Hlavathy Attila

[33] *Csillag Pál:* i. m.: 527. old.

[34] *Delebeau, J.*: L'application des peines et l'avocat. Revue penitentiaire et de droit penal, 1975. évi 1. sz., 43. old.

[35] Uo.

[36] „C'est une grande misere de n'avoir pas assez d'esprit pour bien parler, ni assez de jugement pour se taire." Idézem A. Glesener után — Revue de droit pénal et de criminologie, 1975. évi 2. sz., 377. old.

ENSZ-egyezmény az áruk nemzetközi adásvételével kapcsolatos elévülési időről

Az ENSZ Közgyűlése, a világszervezet Külkereskedelmi Jogi Bizottságának (UNCITRAL)[1] kezdeményezésére 1972-ben hozott 2929. (XXVII.) számú határozatával[2] diplomáciai konferencia összehívását határozta el a Bizottság által készített, a nemzetközi adásvétellel kapcsolatos egységes elévülési időt szabályozó egyezménytervezet megvitatására. A közgyűlés e döntését abban a meggyőződésben hozta, hogy „az elévülésre vonatkozó nemzeti szabályok ellentmondásai és különbségei akadályozzák a nemzetközi kereskedelem fejlődését, és ezért a vonatkozó szabályok harmonizálása és egységesítése elősegítené a világkereskedelem folytatását". A konferencia 1974. május 20-án ült össze New Yorkban, és mintegy négyhetes munka után megalkotta és aláírásra megnyitotta az Ingók Nemzetközi Adásvételével Kapcsolatos Elévülési Időről Szóló Egyezményt.[3]

E tanulmánynak az a célja, hogy az Egyezmény előkészítésével kapcsolatban végzett munkát és az Egyezmény főbb rendelkezéseit — az előkészítés és a konferencia során felmerült, továbbá a szöveg alapján felmerülő jelentősebb elvi kérdések kiemelésével — ismertesse.

[1] A Bizottságot az ENSZ, a 2205/XXI. számú határozattal, Magyarország javaslatára hozta létre. A Bizottság hivatalos angol és francia elnevezése között jelentős különbség van. Az angol elnevezés (United Nations Commission on International Trade Law) szerint a Bizottság a nemzetközi kereskedelem jogával, míg a francia elnevezés (Commission des Nations Unies pour le droit commercial international) szerint nemzetközi kereskedelmi joggal foglalkozik. A kereskedelmi jog tartalma az egyes országok jogában egymástól eltér. Ezért és mert a Bizottság tevékenységi köréből úgy tűnik, hogy ezt az angol elnevezés pontosabban fedi, a Bizottságot nem a magyar irodalomban a francia szöveg alapján eddig használt Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottság megjelöléssel, hanem az angol szöveg alapján mint Külkereskedelmi Jogi Bizottság említjük. Az elnevezés megállapításánál abból indultunk ki, hogy a nemzetközi kereskedelem joga és a külkereskedelmi jog lényegében azonos területet felölelő fogalmak.

[2] United Nations Commission on International Trade Law, Yearbook (továbbiakban: UNCITRAL Évkönyv) IV. kötet, 9. old.

[3] A Konferencián 65 ország — köztük a Szovjetunió és az európai szocialista országok — kormánya képviseltette magát. A magyar delegációt Kampis György vezette. Az Egyezmény magyar nyelvű szövegét a Szemle rovat közli. A magyarra átültetés a szerzők munkája. Az Egyezmény első ismertetését ld. Juhász Jánosné tollából a Külgazdaság 1975. 4. sz.-ban.

I.

1. Az elévülésre vonatkozó jog harmonizálását és egységesítését a Bizottság 1968. januárjában tartott első ülésszakán iktatta munkatervébe, mint a nemzetközi adás-vételre vonatkozó jog harmonizálásának és egységesítésének alkérdését.[4] A nemzetközi adás-vétel köréből egyidejűleg napirendre tűzött egyéb alkérdések a következők voltak: *a)* a vételre és a vételi szerződés megkötésére vonatkozó 1964. évi hágai egységes törvények; *b)* az alkalmazandó jogról szóló 1955. évi Hágai Egyezmény; *c)* általános adásvételi feltételek, típusszerződések, Incoterms és egyéb kereskedelmi szokványok.

2. A téma napirendre tűzésénél két alapvető probléma merült fel. Az elsőt ezek közül annak az eldöntése képezte, hogy a Bizottság milyen tartalmat tulajdonítson az elévülés fogalmának, tehát, hogy az egyes nemzeti jogok által az elévülés fogalmába vont jogvesztő, jogszerző[5] és jogérvényesítést korlátozó határidők mindegyikét szabályozási körébe vonja-e, vagy ezek közül csak egyeseket. A másik probléma a módszer kérdése volt, vagyis annak a meghatározása, hogy a Bizottság a közgyűlés által reá rótt feladatot, a nemzetközi kereskedelem jogának harmonizálását és egységesítését, az elévülés területén milyen módszerekkel próbálja előmozdítani.

a) Az elévülés fogalmának a készülő szabályozás szempontjából való meghatározása kérdésében a második plenáris ülésen, 1969-ben született közvetett döntés olyként, hogy a Bizottság a téma előkészítésére munkacsoportot hozott létre, és ennek feladatát olyként határozta meg, hogy az egy „olyan általános jogszüntető (extinctive) elévülési idő létrehozásának a tanulmányozása, amelynek erejénél fogva a vevő, vagy az eladó jogai megszűnnének, vagy érvényesítésük korlátozva volna; a munkacsoport ne foglalkozzék olyan speciális határidőkkel, amelyek erejénél fogva a vevő, vagy az eladó valamely joga elveszettnek nyilvánítható (pl. az áru átvételének megtagadására, a szállítás megtagadására, vagy az áru szerződésellenes volta miatti kártérítés követelésére vonatkozó jog)."[6] E határozatával tehát a Bizottság kizárta vizsgálata köréből egyrészt a jogszerző — acquisitive — elévülés, vagyis az elbirtoklás, másrészt a jogvesztő határidők szabályozását, utóbbit azzal az indokolással, hogy az e kérdéssel való foglalkozás inkább a Hágai Egységes Vételi Törvény (ULIS) felülvizsgálatára alakított másik munkacsoport hatáskörébe tartozik. A határozatnak megfelelően a diplomáciai konferencia elé terjesztett tervezet, az azt kísérő hivatalos kommentár[7] 1. pontja szerint, „lényegében azzal az időtartammal foglalkozik, amelyen belül a felek nemzetközi adásvételi szerződésből eredő jogaik és igényeik érvényesítésére keresetet indíthatnak".

Az elévülés fogalmának meghatározásánál további nehézséget okozott az, hogy elsősorban az angol nyelv több kifejezést is használ az elévülés meghatározására és e kifejezéseknek az egyes országok nemzeti jogai egymástól eltérő tartalmat tulajdonítanak. Ez indokolta azt, hogy az UNCITRAL a témát a szóba jöhető összes kifejezéseket felölelő „Time-limits and limitations (prescription) in the field of the international sale of goods" címmel tűzte napirendre. A feljebb említett érdemi döntés után, amely a szabályozandó kérdések köréből a záros határidőt és az elbirtoklást kihagyta, a fenti megjelölésből kimaradt a „time-limits" kifejezés, de a vélemények továbbra is eltértek abban, hogy a jogérvényesítést korlátozó elévülési idő megjelölésére a „limitation", vagy a „prescription" kifejezés-e a megfelelőbb.

Az angol kormány által az előkészítés során benyújtott tanulmány szerint az olyan jogszabályokkal kapcsolatban, amelyeknek egyedüli hatása az, hogy az idő múlásával megakadályozzák bírói eljárás kezdeményezését, az angol jogászok a „limitation" kifejezést használják, míg a „prescription" kifejezés olyan szabályok megjelölésére szolgál, melyeknél fogva egy tárgy meghatározott időn keresztül történő zavartalan birtoklása tulajdonjogot eredményez,[8] tehát a Bizottság szabályozási köréből kivont elbirtoklásra. A csehszlovák kormány által benyújtott tanulmány ezzel szemben a „prescription" kifejezésnek tulajdonította azt a tartalmat, amit az angol kormány a „limitation"-nek.[9] Az Európa Tanács által a tárgyra vonatkozóan készített egyezmény-tervezet is ez utóbbi kifejezést használja.[10]

A két kifejezésnek ilyen ellentmondó értelmezése vezetett arra, hogy az UNCITRAL az Egyezmény tárgyi hatályának pontos és egyértelmű meghatározása céljából, a konferencia elé terjesztett tervezetének szövegébe, mind a „limitation of legal proceedings", mind a „prescrip-

[4] A Bizottság egyidejűleg úgy döntött, hogy a munkatervbe felvenni javasolt kérdések közül a nemzetközi adás-vétel, a nemzetközi fizetések és a nemzetközi kereskedelmi választott bíráskodás kérdésének ad elsőbbséget. A/CN.9./L.1./Rev.2. II. pont. UNCITRAL Évkönyv, I. kötet, 77. old.

[5] Pl. a francia Code Civil 2219. §-a: „Az elévülés bizonyos idő elmúlása által és a törvényben meghatározott feltételek mellett történő szerzésnek és mentesülésnek az eszköze." L. a Csehszlovák Nemzetközi Kereskedelmi Kódex (1963. évi 101. sz. törvény) 95—99. szakaszait is.

[6] Report of the United Nations Commission on International Trade Law on the work of its second session. A/7618. 46. pont. UNCITRAL Évkönyv, I. kötet, 100. old.

[7] Commentary on the Draft Convention on Prescription (Limitation) in the International Sale of Goods. A/CN. 9/73. (a továbbiakban: Kommentár), Bevezetés, 1. pont. UNCITRAL Évkönyv, III. kötet, 116. o. A kommentárt a diplomáciai konferencia nem tárgyalta, és azt az egyezménynek a konferencián elfogadott szövegével nem hozták összhangba.

[8] A/CN.9./16. sz. ENSZ okmány, 78—79. old.

[9] Uo. 14—15. old.

[10] Draft European Rules on Extinctive Prescription. Council of Europe, EXP (Delai) 69/3, Appendix I.

tion of the rights" kifejezést befoglalta, nehogy az egyes nemzeti jogokban használt terminológiák eltérései az Egyezmény alkalmazását korlátozzák.[11] A meghatározásnak ezt a kettősségét azonban a diplomáciai konferencia nem fogadta el és kizárólag a „limitation" kifejezést tartotta fenn, de az Egyezmény 1. szakaszának 1. pontjába beiktatott értelmezéssel egyértelművé tette, hogy ez a kifejezés az Egyezménnyel szabályozott, jogérvényesítést korlátozó határidőt jelenti.

b) Az elévülés napirendre tűzésekor felmerült másik eldöntendő kérdés, mint fentebb már említettük, az volt, hogy a Bizottság milyen módszert alkalmazzon a nemzeti jogok vonatkozó szabályai közötti eltérések kiküszöbölésére. Erre lényegében három módszer ismeretes: *a)* mind a belföldi, mind a nemzetközi jogviszonyokra alkalmazandó anyagi jogszabályok alkotása, és ezeknek az egyes nemzeti jogokba változatlan, vagy megközelítően azonos szöveggel, a meglevő jogszabályok helyébe történő becikkelyezése; *b)* egységes kolliziós szabályok alkotása, és *c)* kizárólag nemzetközi jogviszonyokra vonatkozó, új egységes anyagi jogszabályok alkotása és ezeknek — a meglevő nemzeti jogszabályok hatályának a belföldi jogviszonyokra történő egyidejű korlátozása mellett — nemzeti jogként való becikkelyezése.

E módszer közül a Bizottság az 1969-ben tartott második ülésszakán a fenti *c)* alattit választotta és Munkacsoportot hozott létre a „nemzetközi adásvétellel kapcsolatos elévülés tanulmányozására és egy erre vonatkozó nemzetközi egyezménytervezet létrehozására".

E határozat összhangban van a Bizottságnak más jogterületek vonatkozásában is kialakított azzal az álláspontjával, hogy munkájában elsősorban a nemzetközi jogviszonyokra vonatkozó egységes jog megteremtésére törekszik, minthogy a jogegységesítés korábbi tapasztalatai arra utalnak, hogy az egyes országok csak ritkán és akkor is általában csak technikai kérdésekben hajlandók arra, hogy a belföldi jogviszonyokra alkalmazott, megszokott jogszabályaikat a nemzetközi egység megteremtése céljából mással cseréljék fel. Az elévülés vonatkozásában ezt az általános meggondolást erősítette a kontinentális és angolszász jogrendszerek között mutatkozó az az alapvető különbség, hogy míg az előbbi jogrendszer az elévülést anyagi jogi, addig az utóbbi azt eljárásjogi intézménynek tekinti. A Bizottság munkája során felmerült az a gondolat is, hogy egységes kolliziós szabályok alkotása útján kellene az egységesítést elősegíteni,[12] de a Bizottság e módszer alkalmazásával részletesen nem foglalkozott.

3. A Munkacsoport munkáját az UNCITRAL által meghatározott irányvonalak keretében és oly célkitűzéssel kezdte meg, hogy amennyire ez lehetséges, a meglevő jogrendszerek szabályaitól független elveket fog kidolgozni.[13] A csoport munkája kezdetén erősen támaszkodott az Európa Tanács Európai Jogi Együttműködési Bizottsága által 1968-ban kidolgozott elévülési egyezmény-tervezetre,[14] valamint a Csehszlovák Kormány által becsatolt szövegekre: a KGST keretében a nemzetközi kereskedelemben alkalmazandó jogról és az elévülésre vonatkozó szabályok egységesítéséről szóló, 1961-ben készült egyezmény-tervezetre, és H. Trammer professzor tárgyra vonatkozó tervezetére.[15] Ugyancsak figyelembe vette munkájánál a tagállamok és ezek képviselői, valamint az ülésen részt vett megfigyelők által készített, tárgyra vonatkozó különféle tanulmányokat és tervezeteket,[16] a Munkacsoport által készített szövegtervezetre különböző államok és nemzetközi szervezetek által tett észrevételeket és a Bizottság határozata alapján az ENSZ tagállamaihoz és érdekelt nemzetközi szervezetekhez az elévülési idő tartama és ezzel kapcsolatos kérdések tárgyában küldött kérdőívekre érkezett válaszokat.[17]

A Munkacsoport összesen három ülésszakot tartott, az utolsót 1971 szeptemberében. Az ekkor véglegesített Egyezmény-tervezetet, ami a Bizottság plénumának 1971 elején tartott negyedik ülésszakán elhangzott észrevételeket és a fentebb már említett kérdőívekre beérkezett válaszokat is figyelembe vette, jóváhagyás céljából a Bizottság ötödik ülésszaka elé terjesztette. Ezen ülésszak tartama alatt a Munkacsoport több ülést tartott és ezeken a tervezetet a Bizottság plénumán elhangzott észrevételek alapján újból átdolgozta. Az UNCITRAL az így átdolgozott tervezetet fogadta el és terjesztette a közgyűlés által összehívott diplomáciai konferencia elé.

II.

1. Az Egyezmény hatályát az Egyezménynek az Anyagi Jogi Szabályokról szóló I. része határozza meg az 1—7 cikkekben; ezen kívül

[11] 8. sz. jegyzetben hivatkozott okmány, 117. old.

[12] L. 6. sz. jegyzetben hivatkozott okmány 43. pontját. UNCITRAL Évkönyv I. kötet, 100. old.

[13] Report of the Working Group on Time-Limits and Limitations (Prescription), first session, 1969. A/CN. 9/30, 5. pont. UNCITRAL Évkönyv I. kötet, 219. old.

[14] L. fent 10. alatt.

[15] 8. sz. jegyzetben hivatkozott okmány 62—70. old.

[16] E tanulmányok és tervezetek egy része az azokat beterjesztő országok vonatkozó jogszabályait ismerteti, vagy egyezménytervezeteket tartalmaz, más része — döntően a delegációk vezetői által készített nagyszámú tanulmány — az elévülés intézményét, vagy az egyezménytervezet egyes rendelkezéseit vizsgálja különböző szempontokból. Ilyenek pl.: Az elévülés hatása a zálogjogra, garanciára és más biztosítéki jogra (A/CN.9/W. G. 1./W. P. 2.); Elévülés és választott bíráskodás (ua. W. P. 4.); Bírói eljárás és az elévülés félbeszakadása (ua. W. P. 5.); Vis major miatti perlés lehetetlensége; Jogszabályütközések és egységes szabályok (ua. W. P. 7.); Elévülésre vonatkozó egységes törvény és az ingók adás-vételére vonatkozó egyéb egyezmények közötti kapcsolat (ua. W. P. 8.); Viszontkereseti igények elévülése (ua. W. P. 10. és 16.); Elismerés és nováció (ua. W. P. 11.) stb.

[17] A/CN.9/70.Add 2. UNCITRAL Évkönyv, III. kötet 96—108. old.

a Gyakorlati alkalmazásról és a Nyilatkozatokról és Fenntartásokról rendelkező II. és III. rész is tartalmaz hatályt érintő szabályokat. E szabályok kidolgozásánál a Bizottság a Hágai Egységes Vételi Törvény vonatkozó rendelkezéseiből indult ki, emellett figyelembe vette az UNCITRAL-nak a Törvény felülvizsgálásával foglalkozó munkabizottsága által kidolgozott javaslatokat is (l. alább a *c)* pontban). Az eredeti szándék az volt, hogy — figyelemmel az Egyezmény kiegészítő jellegére — annak tárgyi hatálya az Egységes Vételi Törvény tárgyi hatályával azonos legyen; minthogy azonban a Törvény felülvizsgálása az Egyezmény tervezetének véglegesítése időpontjában még nem fejeződött be, a Bizottság úgy döntött, hogy az Egyezményt a Törvény felülvizsgálásának megvárása nélkül, de az azzal való kapcsolat fenntartásával (l. alább a *c)* pont utolsó bekezdését) véglegesíti.

a) Az 1. cikk az általános szabályt tartalmazza, amelyet a következő cikkek sok szempontból kiegészítenek, illetve korlátoznak. Az általános szabály szerint az Egyezmény

i) azt az időtartamot határozza meg, amelynek eltelte után az igényt többé érvényesíteni nem lehet,[18] kivéve mégis a jogvesztő határidőket, amelyeket az 1. cikk (2) bekezdése kifejezetten kizár az Egyezmény alkalmazási köréből;

ii) azokra az igényekre terjed ki, amelyek

— az áruk nemzetközi adásvételére vonatkozó szerződésből erednek, vagy az ilyen szerződés megszegésével, megszűnésével, vagy érvénytelenségével kapcsolatosak, és

— az eladó és a vevő között merülnek fel.

Az általános meghatározásból kitűnően nem tartozik az Egyezmény hatálya alá az igény, ha az olyan szerződésből ered, vagy olyan szerződéssel kapcsolatban merül fel, amelynek tárgya nem áru, vagy ha annak akár a jogosultja, akár a kötelezettje a szerződést kötő vevőtől és eladótól különböző személy. Nem vonatkozik tehát az Egyezmény, egyebek között, a vevő által a szerződésben nem részes gyártó cég ellen, vagy továbbadott áruk vevője által a szerződés szerinti vevő ellen emelt igényre.

b) Azt, hogy a fenti meghatározás szempontjából mit kell árunak tekinteni, az Egyezmény fogalmilag nem szabályozza. A 4. cikk *f)* pontjának a rendelkezése, amely az elektromos áramot, aminek az áru fogalmába való tartozása nem egyöntetűen elismert, kizárja az Egyezmény alkalmazási köréből, csak enyhíti, de nem szünteti meg az áru fogalma meghatározásának hiányából eredő bizonytalanságot. Így a szöveg nem ad választ arra a kérdésre sem, hogy az áru feletti rendelkezési jogot megtestesítő értékpapírt árunak kell-e tekinteni,[19] tehát a nemzetközi kereskedelemben oly fontos szerepet betöltő okmányos vétel az Egyezmény hatálya alá esik-e, vagy sem.[20] Miután az áru fogalmát a kommentár sem definiálja, véleményünk szerint ezt esetenként, annak a jognak a rendelkezései szerint kell elbírálni, amely az Egyezmény hiányában a szerződésre irányadó volna.

c) Azt, hogy az adásvételi szerződést mikor kell nemzetközinek tekinteni, az Egyezmény 2. cikke határozza meg olyként, hogy ilyennek minősül a szerződés, ha a két fél üzleti telephelye, vagy annak hiányában lakóhelye, a szerződés megkötésének időpontjában különböző államok területén van. Ez a meghatározás az 1964. évi Hágai Egységes Vételi Törvényben foglalt és ugyancsak a nemzetközi adásvételi szerződésre vonatkozó definíció továbbfejlesztése, illetve egyszerűsítése. Az említett törvény a szerződés nemzetközi jellegének elismeréséhez két feltétel együttes meglétét követeli meg: az egyik feltétel ugyanaz, mint az Egyezmény feltétele, tehát hogy a felek telephelye, vagy annak hiányában lakóhelye különböző országok területén legyen, míg a másik azt követeli, hogy a szerződés olyan árura vonatkozzék, amelyet a szerződéskötés során, vagy azt követően egyik állam területéről a másik állam területére fuvaroznak, vagy, hogy az ajánlatot és annak elfogadását képező jogcselekmények különböző államok területén valósuljanak meg, vagy, hogy az árut más állam területén kelljen szolgáltatni, mint ahol az ajánlatot és az elfogadást képező jogcselekmények megvalósultak.

Az UNCITRAL a Hágai Egységes Vételi Törvény felülvizsgálatára irányuló, még jelenleg is folyamatban levő munkája során elemezte a nemzetközi szerződés fenti meghatározását és úgy találta, hogy olyan esetben, ha a szerződést kötő felek üzleti telephelyei különböző országokban vannak, úgy a vagylagosan kívánt további feltételek valamelyike általában fennáll, tehát a kiegészítő feltételekre szükség nincs. A két meghatározás által felölelt ügyletek köre között csak a külföldi által eszközölt kiskereskedelmi vétel vonatkozásában mutatkozott különbség, mert a vétel e formája az eredeti megfogalmazás szerint nem minősül nemzetközi vételnek, a rövidített megfogalmazás szerint azonban igen. Mindezért a felülvizsgálatot végző Munkacsoport úgy döntött, hogy az Egységes Törvényben foglalt meghatározásból elhagyja a vagylagos feltételeket és egyidejűleg a kiskereskedelmi vételt kizárja a Törvény alkalmazási köréből.

Ezt az egyszerűsített formát követi az Egyezmény is. Minthogy azonban kis számban mégis előfordulhatnak olyan szerződések, amelyek az Egységes Vételi Törvény jelenleg érvényben levő szövege szerint nemzetközinek minősülnek, de az Egyezményben foglalt meghatá-

[18] L. a 25. cikket.

[19] Magyarországon a külkereskedelmi törvény egyes rendelkezéseinek végrehajtásáról szóló 7/1974. (X. 17.) KKM sz. rendelet 5. § (1) pontja az áru feletti rendelkezési jogot megtestesítő értékpapírt árunak minősíti.

[20] E kérdés eldöntését nehezíti az is, hogy az Egyezmény 4. cikk *d)* pontja a forgatható értékpapírok adásvételét kizárja az Egyezmény alkalmazási köréből.

rozás szerint nem, vagy fordítva, az Egyezmény 38. cikke lehetőséget ad arra, hogy azok az országok, amelyek az áruk nemzetközi adásvételére vonatkozó valamelyik érvényes Egyezménynek a részesei, a megerősítésre, vagy a csatlakozásra vonatkozó okiratuk letételekor kijelenthessék, hogy az Egyezményt csak olyan szerződésekre fogják alkalmazni, amelyeket a szóbanforgó adásvételre vonatkozó Egyezmény határoz meg.

d) A kiskereskedelmi vétel kizárásáról a 4. cikk *a)* pontja rendelkezik, a kizárt vételi ügyletek körét azonban a személyi, családi és háztartási használat céljára vásárolt ingók adásvételére korlátozza. E szabály szerint tehát a kiskereskedelmi forgalomban külföldi által más célra vásárolt ingók vétele az Egyezmény hatálya alá esik. Minthogy azonban mind gyakorlatilag, mind elméletileg helytelen volna, ha egy helyi vételnek tűnő adásvételi ügyletre nem a vétel helyének nemzeti joga, hanem az Egyezmény lenne az irányadó, a 2. cikk *b)* pontja olyan további rendelkezést tartalmaz, hogy az üzleti telephely különbözőségét figyelmen kívül kell hagyni, ha ez a tény a felek előtt nem ismert. E kissé komplikált megoldással az Egyezmény lényegében ugyanazt az eredményt éri el, mint ha egyszerűen a kiskereskedelmi vételt zárta volna ki az Egyezmény hatályaiból.

e) Az általános meghatározásból még egy elem értelmezhető eltérően: az üzleti telephely fogalma. Ez különösen a multinacionális vállalatokkal kötött ügyleteknél merülhet fel, ha ezek központja a másik fél országában van, vagy ha ott is van fiókjuk, leányvállalatuk, vagy más érdekeltségük. Az ebből eredő értelmezési nehézségek elkerülése céljából az Egyezmény 2. cikk *c)* pontja úgy intézkedik, hogy ha valamelyik cégnek több üzleti telephelye van, úgy ezek közül azt kell a szóban forgó ügylet szempontjából üzleti telephelynek tekinteni, amely a legszorosabb kapcsolatban áll a szerződéssel és annak teljesítésével, figyelembe véve emellett a felek által a szerződés megkötésének időpontjában ismert, vagy számításba vett körülményeket.

f) Az Egyezmény hatályát jelentősen korlátozza a 3. cikk (1) bekezdése, amely úgy rendelkezik, hogy az Egyezményt csak akkor kell alkalmazni, ha a szerződés megkötésének időpontjában mindkét fél üzleti telephelye szerződő állam területén van. A Hágai Egységes Vételi Törvény ilyen korlátozást nem tartalmaz, csak lehetőséget ad arra, hogy a Szerződő Államok, megerősítő vagy csatlakozó okiratuk letételekor, ilyen értelmű fenntartást tegyenek.

Az Egyezmény 4. cikke a vétel egyes formáit és egyes árufajtákat, az 5. cikk pedig az abban felsorolt jogcímeken alapuló igényeket kizárja az Egyezmény alkalmazási köréből. A 4. cikkben írt korlátozások hasonlóak az Egységes Vételi Törvényben foglalt korlátozásokhoz.

2. a) Mind az előkészítés során, mind a konferencián a legtöbb vitát kiváltó kérdés az elévülési idő tartama volt. Ezt egyrészt az egyes országok joga szerinti általános elévülési idők közötti nagyfokú eltérés,[21] és az a körülmény, hogy számos országban egyes igények vonatkozásában különös elévülési idők érvényesülnek,[22] másrészt az országok gazdasági érdeke közötti különbség indokolta. A fejlett ipari országok általában rövid, míg a fejlődő országok minél hosszabb tartamú elévülési idő megállapítását kívánták. Az utóbbiak álláspontjukat azzal támasztották alá, hogy közlekedési nehézségeik és az országaikban fennálló szakemberhiány miatt a vásárolt gépek, berendezések, gyárak üzembe helyezése, ezek esetleges hibáinak megállapítása és az igények érvényesítése náluk a fejlett országokban szokásosnál sokkal hosszabb időt vesz igénybe, és így egy rövid elévülési idő megállapítása jogaik érvényesítésének lehetőségét jelentősen korlátozná.

A Munkacsoport nem tudott az eltérő álláspontokat kiegyenlítő megállapodásra jutni, és ezért az első egyezménytervezetében vagylagosan három-, illetve ötéves általános elévülési időt irányzott elő. A kormányokhoz az elévülési idő tartamára vonatkozóan megküldött kérdőívekre adott válaszok sem nyújtottak támpontot a megoldásra, mert azok többsége is megközelítően azonos arányban oszlott meg három és öt év között. Az eltérés áthidalásának nehézségét mutatja, hogy volt olyan ország, amely közölte, hogy önmaga sem tud egységes álláspontot kialakítani, mert az ország üzleti körei ötéves, míg a kormány hároméves időtartamot tartana helyesnek.[23]

A megoldás elősegítése érdekében a Munkacsoport a két szélső álláspont között elhelyezkedő négyéves általános elévülési idő megállapítását javasolta. Ezt az UNCITRAL plénuma is elfogadta, de arra tekintettel, hogy számos ország a kérdőívre adott válaszában azt javasolta, hogy az Egyezmény a szavatossági hibákból származó igényekre speciális elévülési időt állapítson meg, a diplomáciai konferencia elé terjesztett végleges tervezetbe olyan rendelkezést foglalt, amely szerint az áru átadásakor fellelhető minőségi hibákból és szerződésellenes teljesítésből származó igényekre kétéves elévülési

[21] Az általános elévülési idő pl. Franciaországban (Code civile 2262. §), a Német Szövetségi Köztársaságban (BGB 195. §) 30 év, Egyiptomban (Code civile 374. §) 15 év, Olaszországban (Codice civile 2146. §), Svájcban (O. R. 127. §) és a kereskedők közötti jogviszonyban Franciaországban (Code de Commerce 189. bis. §) 10 év, Magyarországon (Ptk. 324. §) 5 év.

[22] Minőségi hibából eredő igények Argentínában (Codigo de Commercio 473. §), a Német Szövetségi Köztársaságban (BGB 933. §), Olaszországban (Codice civile 1512. §) 6 hónap alatt évülnek el. Ez összhangban van a Ptk. 306. § 3. bek.-vel, mely 6 havi határidőt engedélyez a szavatossági jogok érvényesítésére. Más országok speciális határidőire l. a 17. sz. jegyzetben hivatkozott okmányt. UNCITRAL Évkönyv III. kötet. 99—100. old.

[23] 17. sz. jegyzetben hivatkozott okmány 98. old. 9/*a* lábjegyzet.

idő érvényesül.[24] A diplomáciai konferencia azonban ezt a külön elévülési időt törölte az egyezménytervezet szövegéből, és így az elfogadott szöveg minden igényre egységesen négyéves elévülési időt ír elő. (A kétéves szavatossági határidő bekerült viszont az Egységes Vételi Törvény munkabizottsági tervezetébe.) — A négyéves határidő, mint arra a továbbiakban még részletesen kitérünk, bizonyos körülmények bekövetkezte esetén félbeszakad, majd meghatározott ideig tovább folyik, vagy újból kezdődik, de az Egyezmény 23. cikkében foglaltak szerint legkésőbb 10 év elteltével mindenképpen lejár.

b) Az Egyezmény 9—12. cikkei az elévülési idő kezdő időpontját szabályozzák. Az alapelv az igény keletkezésének az időpontja, amelyet a 10. cikk 1. bekezdésében foglalt általános szabály az igény alapjául szolgáló szerződésszegés időpontjához kapcsol. Ezt az általános szabályt a 10. cikk 2. bekezdése a minőséghibás, vagy egyébként nem szerződésszerű teljesítésből eredő igények vonatkozásában akként konkretizálja, hogy ezek az igények akkor keletkeznek, amikor az árut ténylegesen átadják a vevőnek, vagy amikor a vevő az áru átvételét megtagadja.

A 10. cikk e két bekezdésének összevetése sajátos eredménnyel jár a határidőben való teljesítés elmulasztásából származó igények elévülésével kapcsolatban. Az 1. bekezdés alapján ezeknek az igényeknek az elévülése a szerződésszegés időpontjában, tehát a szerződés szerinti teljesítési határidő napján kezdődik, a 2. bekezdés rendelkezése azonban ezt a kezdő időpontot feltételessé teszi azáltal, hogy más kezdő időpontot állapít meg arra az esetre, ha a teljesítés egy későbbi időpontban megtörténik. Ha tehát a teljesítés véglegesen elmarad, úgy az 1. bekezdésben foglalt kezdő időpont véglegessé válik, ha azonban a teljesítés késedelmesen ugyan, de megtörténik, úgy a 2. bekezdés alapján az igény elévülését a megtörtént teljesítés napjától kell számítani, tehát a szerződés szerinti teljesítés napján feltételesen megkezdődött elévülés figyelmen kívül marad. Nem tartalmaz az Egyezmény semmiféle utalást arra, hogy ilyen esetben az elévülésnek a 23. cikkben foglalt, fentebb említett 10 éves végleges korlátját a szerződés szerinti teljesítési időtől, vagy a tényleges teljesítés időpontjától kell-e számítani.

c) Az Egyezmény külön szabályozza a garanciavállalásból (11. cikk) és a részletekben vállalt teljesítés megszegéséből eredő (12. cikk 1. pontja), valamint a szerződésszegésen kívüli jogcímeken keletkező igények közül a csalárdságon alapuló (10. cikk 3. bekezdés) és a szerződés előzetesen történő megszűntté nyilvánításából eredő (12. cikk 1. pont) igények elévülésének kezdő időpontjától. A Kommentár ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy vannak igények, amelyek a szerződésszegéstől és a csalárdságtól eltérő jogcímeken alapulnak, mint pl. az előlegnek a teljesítés lehetetlenné válása miatti visszakövetelése. Ezekre, mondja a Kommentár, a 10. cikk 1. bekezdésének a rendelkezése az irányadó, de azt, hogy az igény fennáll-e és, hogy az mikor keletkezik, az ügyletre alkalmazandó jog szerint kell elbírálni.[25]

3. Az Egyezmény nem korlátozódik az elévülési idő kezdő időpontjának, tartamának és jogkövetkezményeinek meghatározására, hanem részletesen szabályozza az elévülési idő múlása alatt bekövetkező, jogilag relevánsnak tekintett cselekménynek is a hatását az elévülésre. Ezek a hatások: a félbeszakadás és a kiterjesztés.

a) A 13—22. cikk elsősorban a „jogi eljárások"-nak tulajdonít jelentőséget a félbeszakadás[26] szempontjából. A 13—15. cikkből absztrahálható — bár ott nem következetesen szövegezett — főszabály az, hogy az elévülési idő félbeszakad, ha a jogosult olyan jogi eljárást indít a kötelezett ellen, amelynek célja, hogy az igény kielégítését, vagy legalábbis elismerését elérje. Annak elbírálása kérdésében, hogy a cselekmény, vagy eljárás mikor minősül igényérvényesítésnek, az Egyezmény a lex forira utal. A Kommentár helyesen mutat rá:[27] az egyes országok eljárási joga nagymértékben eltérő abból a szempontból, hogy mikor tekinthető egy jogi eljárás megindítottnak, ennek egységesítése viszont nem feladata ennek az Egyezménynek. E tekintetben az Egyezmény kivételként kezeli a választottbírósági eljárást, amelynek megindítása időpontjára vonatkozóan saját szabályt is ad (14. cikk 2. bekezdés).

Az említett főszabály tulajdonképpen rendben volna — eltekintve attól, hogy annak kifejtésére az Egyezménynek 3 cikkre és összesen 4 bekezdésre volt szüksége — de további rendelkezések a szabályozást bonyolulttá teszik. A 16. és főleg a 18. cikkre gondolunk.

A 16. cikk viszontigény (viszontkereset) esetében az együttes elbírálást kívánja elősegíteni azzal, hogy a viszontigény támasztásával kapcsolatos cselekmény időpontját a joghatás szempontjából „visszatolja" az alapigény érvényesítésének időpontjára. A lex fori persze itt is belejátszik a szabályba, mert annak alapján kell elbírálni a viszontigény érvényesítésének lehetőségét és módját.[28] Kérdés azonban, hogy erre a szabályra feltétlenül szükség van-e, elsősorban a 25. cikk 2. bekezdésére tekintettel, amely védekezésként, vagy beszámítási kifogásként az elévülési idő eltelte után is megengedi az igény érvényesítését, s ahhoz lényegében a 16. cikkben foglalt feltételeket fűzi.

[24] Report of the United Nations Commission on International Trade Law on the work of its third session. A/8717. 21. pont. 10. szakasz első bekezdése. UNCITRAL Évkönyv III. kötet. 13. old.

[25] UNCITRAL Évkönyv III. kötet. 124. old.

[26] Az Egyezmény magyar szövegében, s így e tanulmányban is nem érdemi, hanem az eredeti szöveghez való közelítés céljából használjuk a „félbeszakadás" kifejezést, a Ptk. által alkalmazott „megszakítás" helyett.

[27] Kommentár 33. old.

[28] Uo. 34. old.

A 18. cikk két különböző esetet tárgyal, de azokhoz közös szabályokat fűz az elévülési idő kiterjesztése tekintetében. Az egyik eset az egyetemlegesen kötelezettek elleni igényérvényesítés módja, a másik a vevő ellen a vásárlója által indított eljárás hatása a vevő-eladó viszonylatra. Mindkét téma igazság szerint kívül esik az Egyezmény témakörén, miként erre már az előkészítés során többen rámutattak.[29] Az Egyezmény témája az elévülés szabályainak egységesítése és nem más polgári jogi viszonylatok, vagy éppen az eljárásjogok egységes szabályozása. Ezzel kapcsolatban említjük meg, hogy a konferencia elé terjesztett UNCITRAL tervezet más vonatkozásokban is elkalandozott tárgyától, így kitért az igények különböző Szerződő Államokban való érvényesítésére, továbbá arra az esetre, amikor az egyik Szerződő Állam a meghozott döntés elismerését, vagy végrehajtását visszautasítja. Ezeket a szabályokat azonban a Konferencia plenáris ülése törölte a szövegből.

A 20. cikk a „jogi eljárások" mellett szerephez juttat bizonyos cselekményeket is az elévülés félbeszakítása terén. Ezek a legtöbb állam jogában ismertek: a kötelezett részéről történő elismerés, éspedig akár írásban, akár ráutaló magatartással: kamatfizetéssel, részteljesítéssel.

Visszatérve a fő témára: nem elég azt kimondani, hogy bizonyos cselekmények, jogi eljárások félbeszakítják az elévülést. Lehetséges ugyanis, hogy a jogi eljárás valamilyen (akár eljárásjogi, akár anyagi jogi) oknál fogva — akár felróható az a jogosultnak, akár nem — érdemi döntés nélkül fejeződik be.

Szabályozás hiányában nyitva maradna az a kérdés, hogy mi lesz ilyenkor az elévülés folyamatával, mint ahogy ez nyitva is maradt más vonatkozásokban (l. alább a *d)* pontban). A választ a 17. cikkben találjuk: az elévülési időt ilyenkor úgy kell tekinteni, hogy az közben is folyamatosan folyt tovább, vagyis akár el is telhetett. Az ebből eredő méltánytalanság elkerülése érdekében az Egyezmény további 1 évet ad a jogosultnak (nyilván: igényének érvényesítésére, bár ezt a szöveg nem mondja ki).

b) Eddig az elévülés félbeszakadásának egységesített szabályairól volt szó. Mielőtt rátérnénk az elévülési idő kiterjesztésének témakörére, érdemes külön szemügyre vennünk a 19. cikkben foglalt szabályozást. Ez a cikk lehetővé teszi a jogosultnak, hogy igénybe vegye a kötelezett hazai jogában ismert azokat a jogi eszközöket is, amelyekkel nem hogy a félbeszakadást, de egyenesen az elévülési idő újrakezdését lehet elérni.

A Kommentár szerint itt kompromisszumról van szó a nemzeti jogokban érvényesülő kétféle megoldás (kizárólag jogi eljárások útján és az e körön kívüli cselekmények útján is történő félbeszakítás) között. A kompromisszum továbbá korrekciót is tartalmaz, mert csak a kötelezett hazai jogát lehet e tekintetben alkalmazni, amelyet a kötelezett nyilván ismer. Úgy tűnik egyébként, hogy itt egy, a magyar jogban is érvényesülő szabályt szintén figyelembe vettek, mert a Kommentár kifejezetten említi a levél (írásbeli felszólítás) útján történő félbeszakítást is.[30]

Ezzel a megoldással szemben alapos aggályok hozhatók fel. E tanulmány I. részében említettük a lehetséges jogegységesítési módokat. Bármelyik módszert választják is, egy-egy témakör rendezése során alapvetően a következő megoldások alkalmazhatók: *a)* csak a nemzeti jogokban, vagy azok többségében lényegileg azonosan megjelenő szabályokat egységesítik, a specialitásokat mellőzve; *b)* az azonos szabályokon felül egy-egy nemzeti jogban megjelenő valamely speciális megoldást olyan szerencsésnek minősítenek, hogy azt is az egységes szabály szintjére emelik, végül *c)* valamely részkérdésben a nemzeti jogokat a maguk teljességében rendelik alkalmazni.

A 19. cikk egyik megoldást sem követi, eklektikus jellegű: csak a kötelezett hazai jogát rendeli alkalmazni, abból is csak az elévülési idő újrakezdődését eredményező jogi eszközöket, figyelmen kívül hagyva azt, hogy az adott jog hány éves elévülési idő újrakezdődését mondja ki, s milyen esetleges feltételeket ír elő ezzel kapcsolatban. Eredménytelen maradt több delegációnak e cikk törlésére irányuló javaslata, amelyet — többek között — azzal indokoltak, hogy a szabály az egész Egyezmény céljával kerül ellentétbe, továbbá, hogy ez a cikk „egyirányú utca", csak a jogosultnak kedvez.

c) Az elévülési idő megrövidítésére az Egyezmény nem ad lehetőséget, még megegyezés útján sem (a fejlődő országok ilyen szabályt nem is fogadtak volna el), csupán a kiterjesztésére, meghosszabbítására. Ennek az esetei: a kötelezett részéről az egyoldalú meghosszabbítás (22. cikk 2. bekezdés), a jogosult oldaláról pedig a követelés érvényesítését gátló elháríthatatlan ok (21. cikk). Megjegyzendő, hogy a 21. cikk fogalmazása a pótlólagos 1 évvel kapcsolatban eltér a 17. cikk 2. bekezdésétől; a helyes a 21. cikk fogalmazása.

d) Vessük össze végül ezeket a szabályokat hazai jogunkkal. Mint ismeretes, nálunk 4 jogi eszköz áll rendelkezésre az elévülés megszakítására [Ptk. 327. § (1) bek.]: az írásbeli felszólítás, a követelés bírósági úton való érvényesítése, megegyezéssel való módosítása (illetőleg az egyezség), végül a kötelezett részéről az elismerés. Ezek közül csupán a módosítás (egyezség) nem szerepel az Egyezményben, az írásbeli felszólítás pedig nem egységesített szabályként, hanem a kötelezett hazai jogaként szerepel.

Lényeges eltérés mutatkozik hazai jogunk és az Egyezmény között abban a kérdésben, hogy a megszakított elévülésnek mi lesz a további sorsa. Nálunk a megszakítás (ill. az erre irá-

[29] Uo. 43. old.

[30] Uo. 45. old.

nyuló eljárás befejezése) után az elévülés újrakezdődik [Ptk. 327. § (3) bek.]. Az Egyezmény ezt a kérdést általános érvénnyel nem rendezi; néhány speciális tényállásnál szól ugyan erről, de különböző megoldásokat alkalmaz anélkül, hogy az eltérésekre feltétlenül szükség volna. Ez nem szerencsés a gyakorlati alkalmazás szempontjából.

Az egyik ilyen tényállás a 17. cikkben szabályozott azon eset, amikor a bírósági eljárás érdemi döntés nélkül fejeződik be. Ilyenkor az elévülés az eljárás alatt is tovább folyt, így be is fejeződhetett, de az Egyezmény korrekcióként pótlólagos 1 évet ad. Ugyanez a konstrukció a 18. cikk által szabályozott esetekben is. Az ominózus 19. cikk az Egyezmény szerinti 4 éves elévülési idő újrakezdődését mondja ki, s ugyanígy rendelkezik a 20. cikk is elismerés esetére. A félbeszakítás fő eseteire (a jogi eljárásokra) az Egyezmény nem rendezi az elévülés további sorsát. Ez összefügg a tárgyi hatály kérdésével: az 5. cikk *d)* pontja kiveszi az Egyezmény hatálya alól a jogi eljárás során hozott ítéleten (választottbírósági határozaton) alapuló igényeket. A magyar jogban az ítélet után az elévülés újrakezdődik, s azt csupán a végrehajtási cselekmények szakítják meg [Ptk. 327. § (4) bek.].

Nincs érdemi eltérés jogunk és az Egyezmény között az elháríthatatlan ok miatt bekövetkezett elévülés hátrányainak kivédése tekintetében [21. cikk, Ptk. 326. § (2) bek.], bár az „ok" körülírása nem azonos.

Ami viszont az elévülési idő módosításának lehetőségét illeti, nálunk a főszabály [Ptk. 325. § (2) bek.] az, hogy a felek megállapodással megrövidíthetik az elévülési időt. Az Egyezménynek az a rendelkezése, amely csak a kötelezett oldaláról történő egyoldalú meghosszabbítást engedi meg, jobbnak tűnik hazai jogunknál, mert figyelembe veszi a felek esetleges gazdasági egyenlőtlenségét, amelynek fényénél a „megállapodás" nagyon is egyoldalú lehet. Ráadásul úgy tudjuk, hogy a bírósági gyakorlatban nem került még felszínre olyan eset, amikor a felek megrövidítették volna az elévülési időt; igaz ugyan, hogy ezt a gazdasági életben érvényesülő 1 éves elévülési idő magyarázza. A Ptk. szóban forgó szabálya minden esetre „üres", ezért indokolt lenne a Ptk. folyamatban levő revíziója keretében a szabály felülvizsgálása, s esetleg az Egyezmény által alkalmazott megoldás átvétele.

4. a) Az elévülési idő félbeszakadás utáni újrakezdődése (ami ugyan nem főszabály), továbbá kiterjesztése azzal a veszéllyel jár, hogy az erre vezető jogcselekmények ismétlése esetében olyan késői időpontban kerülhet sor a jogvita rendezésére, hogy az már nem egyeztethető össze az elévülés céljaival.[31] Ezt elkerülendő, a 23. cikk az „over-all limit" szabályát vezeti be, 10 évben jelölvén meg (az eredeti kezdő időponttól számítva) azt a végső időpontot, amikor az elévülés minden más szabály ellenére bekövetkezik.

Ez ugyan garancia akar lenni, a valóságban azonban riasztóan hosszú időtartamot visz be a konstrukcióba, amelynek az alappillére, a 4 éves elévülési idő is tulajdonképpen hosszú. Az elévülés céljával tehát így is szembekerül az Egyezmény, hiszen a modern gazdasági élet ilyen hosszú bizonytalansági időt aligha tud elviselni.

Talán szerencsésebb lett volna a félbeszakadás és kiterjesztés minden esetére egyforma szabályt adni — pl. az újrakezdődés, vagy a pótlólagos 1 év szabályát — azzal a megszorítással, hogy ezek bármelyike csak egyszer következhet be. (Megjegyzendő, hogy az eredeti UNCITRAL tervezet ehhez némileg hasonló megoldást tartalmazott.) A 4 éves bázison számolva, így 8 év volna a végső időpont; persze ez is sok, ami ismét felveti a bázis helyességének kérdését.

b) A 24—27. cikk az elévülési idő elteltének közismert jogkövetkezményeit rendezi. Ezek közül az az előzetes kérdés érdemel figyelmet, vajon az elévülést a jogi eljárás során hivatalból kell-e figyelembe venni, vagy csak az érdekelt fél kérelmére.

A nemzeti jogok hol így, hol úgy foglalnak állást, s az állásfoglalások indokai is eltérőek. Van olyan jog, amely kombinálja ezt a két megoldást; ilyen volt a magyar jog is, ahol a szocialista szervezetek közötti perekben (a döntőbizottsági eljárásban) az elévülést hivatalból kellett figyelembe venni, más viszonylatokban pedig csak kérelemre. Az 1972. évi Pp. novella (1973. január 1.) óta azonban minden perben csak kérelemre lehet az elévülést figyelembe venni.

Tekintettel arra, hogy a szóban forgó kérdésben az állásfoglalás némelyik jogrendszernél a bíróság szerepére vonatkozó szemléletmóddal függ össze, egységesített szabályt az Egyezmény nem tudott adni. A 24. cikk a kérelemre történő figyelembevétel mellett van, de a 36. cikk nyomban feloldja ezt a szabályt: az államok olyan értelmű fenntartást tehetnek a 24. cikkhez, hogy azt nem alkalmazzák. A magyar jog szempontjából ilyen fenntartásra nincs szükség.

c) A 28—29. cikk technikai jellegű szabályokat ad az elévülési idő tartamának számítására vonatkozóan. Ezekre az Egyezmény egyöntetű alkalmazásának elősegítése érdekében van szükség. A nemzetközi joghatásról rendelkező 30. cikk mondanivalóját a következő példával lehet bemutatni:

A vevőnek 1975-ben nemzetközi adásvételi szerződésből kifolyóan igénye keletkezik az eladóval szemben, s igényét 1978-ban jogi eljárás útján érvényesíti X szerződő államban. 1980-ban, az említett eljárás befejezése előtt, a vevő Y szerződő államban is jogi eljárást indít az eladó ellen ugyanazon igény alapján. Ha az X államban indított eljárás folytán az Y államban nem szakadna meg az elévülés (vagyis az eljárásnak nem volna ott is joghatása), a második

[31] Uo. 50. old.

eljárásban már nem lehetne az igényt érvényesíteni, mert keletkezése óta több mint 4 év telt el. Ugyanakkor, ha az első eljárás érdemi döntés nélkül fejeződne be, pl. 1980. február 1-én, a 30. cikk folytán (a 17. cikkre figyelemmel) Y államban is további 1 évig, vagyis 1981. február 1-ig érvényesíthető az igény.

Mint látható, a tényállás nem éppen gyakorlatias, figyelembe véve a jogi eljárások külföldön történő megindításával járó nehézségeket és költségeket. De más problémák is felvetődnek. A 30. cikk az Egyezmény 13—19. cikkeire utal, a 19. cikkben viszont olyan, jogi eljárásnak nem minősülő cselekményekről van szó, amelyek kizárólag a kötelezett hazai joga szerint bírnak joghatással, vagyis csak egy-egy államban. Továbbmenőleg: a Kommentár szerint[32] e cikk célja alapvetően annak elérése, hogy ha X államban a jogi eljárás érdemi döntés nélkül fejeződött be, Y államban is legyen meg a pótlólagos 1 év. Ha viszont az eredeti eljárás érdemi döntéssel ért véget, a döntésnek a nemzetközi joghatást olyan cikk adta volna meg, amelyet a Konferencia törölt az Egyezményből (l. a 3. *a)* pontban a 18. cikkel kapcsolatos fejtegetéseknél).

5. Az Egyezmény II. Része az I. Részben foglalt szabályoknak az egyes nemzeti jogrendszerekbe való beiktatásával kapcsolatos kérdéseket rendezi, a III. Része pedig az Egyezményhez tehető nyilatkozatokkal és fenntartásokkal foglalkozik. E témakörökből a következőket emeljük ki:

a) A 31. cikk helyén az eredeti UNCITRAL tervezetben a hagyományos „gyarmati klauzula" szerepelt (az Egyezmény alkalmazása olyan területek tekintetében, amelyeknek külügyeit más ország intézi). A szocialista és a fejlődő országok egységes fellépésének eredményeként a gyarmati klauzulát a konferencia tárgyalásai során sikerült töröltetni.

A jelenlegi 31. cikk szerintünk alapjában véve ugyanazt a célt szolgálja, de már olyan jogi köntösben, amely alatt nem kifogásolható esetek is elférnek: gondolunk itt pl. Kanada vagy az USA közjogi viszonyaira.

b) A nyilatkozatok és fenntartások közül a 35. a 36. és a 38. cikkben foglaltakkal másutt már foglalkoztunk, ezért itt csak a 34. és 37. cikket említjük meg.

A 34. cikk azt juttatja kifejezésre, hogy az Egyezmény nem kívánja feltétlenül érinteni azokat a — ha nem is egységes, de érdemben egymáshoz igen közel álló — szabályozásokat, amelyek egyes államokban már érvényesülnek az elévülésre vonatkozóan. Az ilyen államok — pl. a brit Commonwealth tagállamai — nyilatkozat megtétele útján egymás közötti viszonyukban (pontosabban: a területükön székhellyel rendelkező felek adásvételi szerződései viszonylatában) az eddigi szabályok további érvényesülését biztosíthatják, nem zárván ki azonban ezzel azt, hogy ezt az Egyezményt is ratifikálják, vagy ahhoz csatlakozzanak. E nyilatkozat lehetővé tétele a Hágai Egységes Vételi Törvényre vonatkozó Egyezményből került az Egyezménybe.

Tartalmát tekintve ezzel némileg rokon, jogi megoldásában viszont eltérő szabályozást találunk a 37. cikkben. E cikknek — amelynek ugyancsak az ULIS-egyezmény a forrása — az a célja, hogy elsőbbséget biztosítson ezzel az Egyezménnyel szemben azoknak az egyezményeknek, amelyeknek ugyan más a tárgyuk, de az Elévülési Egyezményben szabályozott kérdésekre vonatkozóan is tartalmaznak rendelkezéseket. Ilyenek mindenek előtt a regionális egyezmények, mint a KGST ÁSzF, továbbá a meghatározott áruk nemzetközi adásvételére vonatkozó egyezmények, de ide tartozik a nemzetközi adásvételre alkalmazandó jogról szóló 1955. évi Hágai Egyezmény is, sőt az ULIS egyik szabályára is tekintettel voltak e cikk megfogalmazása során.[33]

Tartalmát tekintve azért rokon ez a szabályozás a 34. cikkben foglalttal, mert mindkét esetben különböző szerződő államokban székhellyel rendelkező felek közötti szerződésre tovább érvényesülhet valamely más szabályozás. Itt azonban — s ez az eltérés a jogi megoldásban — nincs szükség se nyilatkozat, se fenntartás megtételére egyetlen szerződő állam részéről sem; a joghatás ipso iure áll be. A 37. cikk tehát tulajdonképpen jogszabály-összeütközést (conflict of law) rendez, így nem ebben a III. részben volna a helye, hanem elöl, az Egyezmény hatálya körében, pl. a 3. cikkben.

6. Az Egyezmény IV. része — úgy mondhatnánk, hogy a szokásos — záró rendelkezéseket tartalmazza (aláírás, megerősítés, csatlakozás, hatálybalépés stb.). Mégsem szokásosak ezek a rendelkezések, mert az aláírást és csatlakozást minden állam számára lehetővé teszik. Az első olyan egyezmények közé tartozik ez az Egyezmény, amelyek már megvalósítják az univerzalitás elvét, nem kötvén az aláírás, vagy csatlakozás jogát ENSZ-tagsághoz, vagy más feltételhez, ami pedig korábban — a szocialista országok állandó tiltakozása ellenére — általános gyakorlat volt.

III.

Az Elévülési Egyezmény megkötésével a nemzetközi kereskedelem joga egységesítésének folyamatában az első lépések egyike történt meg. Nem lehet állítani, hogy az Egyezmény témája a legfontosabb volna azok közül, amelyekkel az UNCITRAL ez ideig foglalkozott, vagy a jövőben foglalkozni fog. Mégis jelentősnek kell

[32] Uo. 57. old.

[33] Ugyanakkor az ULIS revíziójával foglalkozó munkacsoportban megegyezés jött létre arra vonatkozóan, hogy az Elévülési Egyezmény fogalmazásait értelemszerűen, de a lehető legnagyobb mértékben átveszik minden olyan esetben, amikor hasonló szövegekről van szó. (Working Group on the International Sale of Goods, A/CN. 9/W.G.2. VI/CRP. 14.)

tartani ennek az Egyezménynek a megszületését, mert a nemzetközi kereskedelem terén fennálló, jogi természetű akadályok felszámolása során minden eredmény fontos, minden megtett lépés egy-egy téglát jelent ahhoz az épülethez, amelyet majd a nemzetközi kereskedelem egységes jogi szabályai fognak alkotni.

A folyamat, mely ehhez a célhoz vezet, hosszú. Azok a viták, amelyek ezen a Konferencián lefolytak, mutatják, hogy még ilyen látszólag részletkérdésben, mint az elévülés, sem könnyű a különböző jogrendszerek között az egységes nyelvet megtalálni; az eredmény csak hosszú munkával, kellő türelemmel érhető el. Eredményt említettünk: az adott esetben az eredmény maga az Egyezmény léte. Ez eredmény akkor is, ha az államoknak az Egyezménynyel kapcsolatos első reagálása inkább a várakozás volt, amire az aláírások alacsony száma is mutat.[34] Ennek egyik fő okát abban látjuk, hogy a nemzetközi adásvételre vonatkozó új, korszerű nemzetközi Egyezmény megalkotása késik. A két Egyezmény közötti szoros összefüggésre tekintettel várható, hogy az államok az új ULIS megalkotása után fognak visszatérni ennek az Egyezménynek a megvizsgálására és esetleg ratifikálására.

A másik ok abban rejlik, hogy a nemzetközi egyezmények ratifikálása általában hosszú időt vesz igénybe. Elég e vonatkozásban az 1964. évi Hágai Egységes Vételi Törvény példáját felidézni, amely közel 10 év után lépett csak hatályba. Az elévülésre vonatkozó jog egységesítését az államok általában nem tekintik a mindennapi forgalom szempontjából olyan jelentősnek, mint egy egységes vételi jog életre hívását. Így természetes, hogy az új Egyezmény szükségessége és elfogadása kérdésében az államok reagálása talán még a szokásosnál is lassúbb lesz.

Mindezen nehézség ellenére azonban várni lehet, hogy az Elévülési Egyezmény előbb-utóbb életre kel. Az államok mind nagyobb száma ismeri fel, hogy a nemzeti jog sajátosságainak a nemzetközi ügyletekre való rákényszeríteni akarása szemben áll saját érdekükkel, mert nehezíti a nemzetközi kereskedelem folytatását és hogy megoldást kizárólag a nemzetközi gazdasági ügyletekre vonatkozó jog egységesítése adhat. Talán nem utópia ezért az a véleményünk, hogy az UNCITRAL és a nemzetközi kereskedelem jogának egységesítésével foglalkozó egyéb nemzetközi szervezetek által készített egyezmények és egységes törvények, köztük az Elévülési Egyezmény, elfogadása a jövőben meg fog gyorsulni annak ellenére, hogy az egységes szabályok mindenkor kompromisszuális jellegű szövege sok vonatkozásban elkerülhetetlenül eltér a nemzeti jogok rendelkezéseitől.[35]

Kampis György—Katona Péter

[34] Az Egyezményt ezideig a következő országok írták alá: Belorusz SZSZK, Brazília, Costa Rica, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, Német Demokratikus Köztársaság, Szovjetunió és Ukrán SZSZK.

[35] Az Elévülési Egyezmény ratifikálását pártolja Hans Smit is, nemcsak az Egyezmény kétségtelen érdemei miatt, hanem azért is, mert annak elfogadásával az államok megerősítenék azt az elkötelezettségüket, hogy a nemzetközi problémák folyamatos megoldását nemzetközi szinten fogják keresni.

Hans *Smit:* The convention on the limitation period in the international sale of goods: Uncitral's firstborn. The American Journal of Comparative Law, 1975. 2. sz. 355. old.

SZEMLE

Egyezmény az áruk nemzetközi adásvételével kapcsolatos elévülési időről

Bevezetés

Ebben az egyezményben részes Államok

figyelembe véve, hogy a nemzetközi kereskedelem az államok közötti baráti kapcsolatok előmozdításának jelentős tényezője,

bízva abban, hogy az áruk nemzetközi adásvételével kapcsolatos elévülési időt rendező egységes szabályok elfogadása megkönnyítené a világkereskedelem fejlődését,

megállapodtak a következőkben:

I. Rész. Anyagi jogi szabályok

Az egyezmény hatálya

1. cikk

1. Ez az Egyezmény meghatározza azt, hogy a vevőnek és az eladónak áruk nemzetközi adásvételére vonatkozó szerződésből eredő vagy az ilyen szerződés megszegésével, megszűnésével vagy érvénytelenségével kapcsolatos, egymással szembeni igényeit mikortól nem lehet többé érvényesíteni azért, mert valamely időtartam eltelt. Az ilyen időtartamot a szöveg a továbbiakban „elévülési idő"-nek nevezi.

2. Ez az Egyezmény nem érinti azt a határidőt, amelyen belül az egyik fél, igényének megszerzése vagy érvényesítése feltételeként, köteles a másik felet értesíteni, vagy jogi eljárás megindításának nem minősülő bármilyen cselekményt végezni.

3. Ebben az Egyezményben

a) „vevő", „eladó" és „fél" olyan személyeket jelent, akik árut vesznek vagy eladnak vagy megegyez-

nek, hogy árut fognak venni vagy eladni, valamint e személyek jogutódait és engedményeseit az adásvételi szerződésből eredő jogaik és kötelezettségeik vonatkozásában;

b) „jogosult" azt a felet jelenti, aki igényt támaszt, függetlenül attól, hogy az igény pénzösszegre irányul-e vagy sem;

c) „kötelezett" azt a felet jelenti, akivel szemben a jogosult igényt támaszt;

d) „szerződésszegés" azt jelenti, hogy valamelyik fél nem teljesíti a szerződést, vagy hogy valamely teljesítés nem szerződésszerű;

e) „jogi eljárás" magában foglalja a bírósági, a választottbírósági és az államigazgatási eljárást;

f) „személy" magában foglalja mind a magán-, mind a közjogi természetű társaságot, vállalatot, társulást, egyesülést és más jogi személyt, amely perelhet és perelhető;

g) „írás" magában foglalja a táviratot és a telexet;

h) „év" a Gergely-naptár szerinti évet jelenti.

2. cikk

Ennek az Egyezménynek az alkalmazásában:

a) áruk adásvételére vonatkozó szerződést akkor kell nemzetközinek tekinteni, ha a szerződés megkötésének időpontjában a vevőnek és az eladónak az üzleti telephelye különböző Államokban van;

b) azt a tényt, hogy a feleknek különböző Államokban van az üzleti telephelyük, figyelmen kívül kell hagyni, ha ez a tény nem derül ki sem a szerződésből, sem a szerződés megkötése előtt vagy annak megkötésekor a felek között fennállott kapcsolatokból vagy általuk tett közlésből;

c) ha árukra vonatkozó adásvételi szerződés egyik felének több Államban van üzleti telephelye, ezek közül azt kell üzleti telephelynek tekinteni, amely a legszorosabb kapcsolatban áll a szerződéssel és annak teljesítésével, figyelembe véve a felek által a szerződés megkötésének időpontjában ismert vagy számításba vett körülményeket;

d) ha valamelyik félnek nincs üzleti telephelye, állandó lakóhelyét kell figyelembe venni;

e) sem a felek állampolgárságát, sem pedig a felek vagy a szerződés polgári vagy kereskedelmi jellegét nem szabad figyelembe venni.

3. cikk

1. Ez az Egyezmény csak akkor kerül alkalmazásra, ha az áruk nemzetközi adásvételére vonatkozó szerződés feleinek üzleti telephelye a szerződés megkötésének időpontjában Szerződő Államokban van.

2. Ha ez az Egyezmény másként nem rendelkezik, az Egyezményt arra a jogra tekintet nélkül kell alkalmazni, amely a nemzetközi magánjog szabályai szerint egyébként alkalmazandó volna.

3. Ez az Egyezmény nem kerül alkalmazásra, ha a felek kifejezetten kizárták az alkalmazását.

4. cikk

Ez az Egyezmény nem alkalmazható:

a) személyi, családi és háztartási használat céljára vásárolt ingók adásvételére;

b) árverés útján történő adásvételre;

c) végrehajtás útján és más hatósági úton történő adásvételre;

d) részvény, kötvény, befektetéssel kapcsolatos részesedés, forgatható értékpapír és pénz adásvételére;

e) hajó, vízijármű és repülőgép adásvételére;

f) elektromos áram adásvételére.

5. cikk

Ez az Egyezmény nem alkalmazható a következőkön alapuló igényekre:

a) személy halála vagy testi sérülése;

b) az eladott áru által okozott nukleáris kár;

c) zálogjog, jelzálogjog és más biztosítéki jog;

d) jogi eljárás során hozott ítélet és választottbírósági határozat;

e) olyan okirat, amelynek alapján közvetlen végrehajtást vagy kielégítést lehet elérni annak a helynek a joga szerint, ahol az ilyen végrehajtást vagy kielégítést kérik;

f) váltó, csekk és kötelezvény.

6. cikk

1. Ez az Egyezmény nem alkalmazható az olyan szerződésekre, amelyek alapján az eladó kötelezettségeinek túlnyomó része munka végzésében vagy más szolgáltatás nyújtásában áll.

2. A jövőben gyártandó vagy előállítandó áruk szállítására vonatkozó szerződések adásvételnek minősülnek, kivéve, ha az a fél, aki az ilyen árukat megrendeli, vállalja a gyártáshoz vagy előállításhoz szükséges anyagok jelentős részének szolgáltatását.

7. cikk

Az ebben az Egyezményben foglalt rendelkezések értelmezése és alkalmazása során figyelemmel kell lenni az Egyezmény nemzetközi jellegére és az egységesség előmozdításának szükségességére.

Az elévülési idő tartama és kezdő időpontja

8. cikk

Az elévülési idő négy év.

9. cikk

1. Az elévülési idő, a 10., 11. és 12. cikk rendelkezéseit is figyelembe véve, az igény keletkezése napján kezdődik.

2. Az elévülési idő megkezdődését nem halasztja el:

a) az a követelmény, hogy a fél részére az 1. cikk 2. bekezdésében említett értesítést kell adni, vagy

b) a választottbírósági megállapodásnak az a rendelkezése, hogy a választottbírósági ítélet meghozatala előtt semmiféle jog nem keletkezik.

10. cikk

1. A szerződésszegésből eredő igény azon a napon keletkezik, amikor a szerződésszegés történik.

2. A minőséghibás vagy egyébként nem szerződésszerű teljesítésből eredő igény azon a napon keletkezik, amikor az árut ténylegesen átadják a vevőnek, vagy amikor a vevő annak átvételét megtagadja.

3. A szerződés megkötése előtt, annak megkötésekor vagy a szerződés teljesítése során elkövetett

csalárdságon alapuló igény azon a napon keletkezik, amikor a csalárdságot felismerték vagy ésszerűen eljárva felismerhették volna.

11. cikk

Ha az eladó az árura vonatkozóan kifejezetten vállal valamely kötelezettséget úgy, hogy az akár meghatározott időtartamban, akár másként megjelölt bizonyos időszakon át érvényes, a vállalásból eredő bármely igény elévülési ideje azon a napon kezdődik, amikor a vevő értesíti az eladót arról a tényről, amelyre az igényt alapítja, de legkésőbb a vállalás időszaka lejártának napján.

12. cikk

1. Ha a szerződésre irányadó jogban meghatározott körülmények között az egyik fél jogosult a szerződést a teljesítésre megszabott határidő előtt megszűntté nyilvánítani, és a fél él ezzel a jogával, az ilyen körülményeken alapuló igények tekintetében az elévülési idő azon a napon kezdődik, amikor a nyilatkozatot a másik fél számára megtette. Ha a szerződést a teljesítésre megszabott határidő előtt nem nyilvánították megszűntté, az elévülési idő azon a napon kezdődik, amikor a teljesítés esedékessé válik.

2. Áruk részletekben történő szállítását vagy az ellenérték részletekben történő fizetését előíró szerződésnek az egyik fél által történő megszegéséből származó igényre vonatkozóan az elévülési idő minden egyes részlet tekintetében azon a napon kezdődik, amikor az adott szerződésszegés történt. Ha a szerződésre irányadó jog szerint az egyik fél jogosult a szerződést ilyen szerződésszegés miatt megszűntté nyilvánítani, és a fél él ezzel a jogával, az elévülési idő minden érintett részlet tekintetében azon a napon kezdődik, amikor a nyilatkozatot a másik fél számára megtette.

Az elévülési idő félbeszakadása és kiterjesztése

13. cikk

Az elévülési idő félbeszakad, ha a jogosult igényének kielégítése vagy elismerése céljából olyan cselekményt végez, amely annak a bíróságnak a joga szerint, ahol az eljárást megindították, a kötelezett elleni jogi eljárás megindításának vagy a kötelezett ellen már folyó ilyen eljárásban az igény érvényesítésének minősül.

14. cikk

1. Ha a felek választottbírósági eljárásban állapodtak meg, az elévülési idő félbeszakad, ha bármelyik fél a választottbírósági megállapodás vagy az ilyen eljárásra irányadó jog által meghatározott módon választottbírósági eljárást indít.

2. Erre vonatkozó rendelkezés hiányában a választottbírósági eljárást azon a napon kell megindítottnak tekinteni, amikor a felkérést, hogy a vitás igényt terjesszék választottbíróság elé, a másik félnek annak állandó lakóhelyén vagy üzleti telephelyén, ha pedig nincs ilyen lakóhelye vagy üzleti telephelye, az utolsó ismert állandó lakóhelyén vagy üzleti telephelyén kézbesítik.

15. cikk

A 13. és 14. cikkben nem említett, bármely jogi eljárásban, ideértve

a) a kötelezett halála vagy cselekvőképtelensége,

b) a kötelezett egész vagyonát érintő csőd vagy fizetésképtelenséget jelentő bármely helyzet, vagy

c) kötelezettként szereplő társaság, vállalat, társulás, egyesülés és más jogi személy feloszlása vagy felszámolása

folytán indított jogi eljárásokat is, az elévülési idő félbeszakad, amikor a jogosult az eljárásra irányadó jogra figyelemmel igényét ilyen eljárásban érvényesíti abból a célból, hogy az igény kielégítését vagy elismerését elérje.

16. cikk

Viszontigény támasztása útján végzett cselekményt a 13., 14. és 15. cikk szempontjából úgy kell tekinteni, mintha azt azon a napon végezték volna, mint amelyen azzal az igénnyel kapcsolatos cselekményt végezték, amely ellen a viszontigény irányul, feltéve, hogy mind az igény, mind a viszontigény ugyanarra a szerződésre vagy ugyanannak az ügyletnek a során megkötött szerződésekre vonatkozik.

17. cikk

1. Ha valamely igényt az elévülési időn belül a 13., 14., 15. és 16. cikkel összhangban jogi eljárás útján érvényesítenek, de a jogi eljárás az igény érdemére vonatkozó döntés nélkül fejeződik be, az elévülési időt úgy kell tekinteni, hogy az folyamatosan folyt tovább.

2. Ha az ilyen jogi eljárás befejezésekor az elévülési idő már eltelt vagy abból egy évnél kevesebb van hátra, a jogosultat a jogi eljárás befejezésének napjától számított egyéves időtartam illeti meg.

18. cikk

1. Ha a jogi eljárás a kötelezettek egyike ellen indul, az ebben az Egyezményben meghatározott elévülési idő az együttesen és egyetemlegesen kötelezett minden más féllel szemben is félbeszakad, feltéve, hogy a jogosult az ilyen felet az eljárás megindításáról az elévülési időn belül írásban értesíti.

2. Ha a vevőnek egy vásárlója a vevő ellen jogi eljárást indít, az ebben az Egyezményben meghatározott elévülési idő a vevőnek az eladóval szembeni igénye vonatkozásában félbeszakad, ha a vevő az eladót az eljárás megindításáról az elévülési időn belül írásban értesíti.

3. Ha e cikk 1. és 2. bekezdésében említett jogi eljárás befejeződött, a jogosultnak vagy a vevőnek az együttesen és egyetemlegesen kötelezett féllel vagy az eladóval szembeni igényére vonatkozó elévülési időt úgy kell tekinteni, mintha az nem szakadt volna félbe e cikk 1. és 2. bekezdése értelmében, de a jogosultat és a vevőt a jogi eljárás befejezésének napjától számított további egy év illeti meg, feltéve, hogy abban az időpontban az elévülési idő már eltelt vagy abból egy évnél kevesebb volt hátra.

19. cikk

Ha a jogosult abban az Államban, amelyben a kötelezett üzleti telephelye van, az elévülési idő el-

telte előtt a 13., 14., 15. és 16. cikkben nem említett olyan cselekményt végez, amelynek a szóban forgó Állam joga szerint az a hatása, hogy az elévülési idő újra kezdődik, úgy az említett jog által előírt időpontban új négyéves elévülési idő kezdődik.

20. cikk

1. Ha a kötelezett az elévülési idő eltelte előtt írásban elismeri a jogosulttal szemben fennálló kötelezettségét, az ilyen elismerés időpontjától új négyéves elévülési idő kezdődik.

2. A kötelezett által történt kamatfizetésnek és részteljesítésnek ugyanaz a hatása, mint az e cikk 1. bekezdése szerinti elismerésnek, ha az ilyen fizetésből, illetve teljesítésből ésszerűen következtethető, hogy a kötelezett elismeri a szóban forgó kötelezettséget.

21. cikk

Ha a jogosult akaratától független körülmény, amelyet sem elkerülni, sem leküzdeni nem tudott, megakadályozta a jogosultat abban, hogy az elévülési idő félbeszakadását előidézze, az elévülési idő a szóban forgó körülmény megszűnésétől számított egy év elteltéig meghosszabbodik.

Az elévülési idő módosítása a felek által

22. cikk

1. Az elévülési időt a felek egymás közötti semmiféle nyilatkozatával vagy megállapodásával nem lehet módosítani vagy érinteni, kivéve e cikk 2. bekezdésében szabályozott eseteket.

2. A kötelezett a jogosulthoz intézett írásbeli nyilatkozattal az elévülési idő alatt bármikor meghosszabbíthatja annak tartamát. Ezt a nyilatkozatot meg lehet ismételni.

3. E cikk rendelkezései nem érintik az adásvételi szerződésben foglalt olyan kikötésnek az érvényességét, amely szerint választottbírósági eljárást rövidebb elévülési idő alatt kell indítani, mint amennyit ez az Egyezmény előír, feltéve, hogy az ilyen kikötés az adásvételi szerződésre irányadó jog szerint érvényes.

Az elévülési idő általános korlátja

23. cikk

Tekintet nélkül ennek az Egyezménynek a rendelkezéseire, az elévülési idő mindenképpen lejár attól számított legkésőbb 10 év elteltével, amikor az elévülési idő ennek az Egyezménynek a 9., 10., 11. és 12. cikke értelmében megkezdődött.

Az elévülési idő elteltének következményei

24. cikk

Az elévülési idő elteltét bármilyen jogi eljárásban csak akkor lehet figyelembe venni, ha arra az ilyen eljárásban részt vevő egyik fél hivatkozik.

25. cikk

1. Nem érintve e cikk 2. bekezdésének és a 24. cikknek a rendelkezéseit, az elévülési idő eltelte után indított bármilyen jogi eljárás során semmiféle igényt nem lehet elismerni vagy végrehajtani.

2. Az egyik fél a másik fél által érvényesített igénnyel szembeni védekezésként vagy beszámítási kifogásként saját igényére az elévülési idő eltelte ellenére is hivatkozhat, beszámítási kifogásként azonban csak akkor, ha

a) mindkét igény ugyanarra a szerződésre vagy ugyanannak az ügyletnek a során megkötött szerződésekre vonatkozik, vagy

b) az igény az elévülési idő eltelte előtt bármikor beszámítható lett volna.

26. cikk

Ha a kötelezett az elévülési idő eltelte után teljesíti kötelezettségét, ezen az alapon nem jogosult semmilyen módon visszatérítést követelni, még akkor sem, ha kötelezettsége teljesítésekor nem tudta, hogy az elévülési idő eltelt.

27. cikk

A főkötelezettségre vonatkozó elévülési idő elteltének azonos hatása van a szóban forgó tartozás után fennálló kamatfizetési kötelezettségre.

Az elévülési idő tartamának számítása

28. cikk

1. Az elévülési idő tartamát úgy kell számítani, hogy az annak a napnak a végével telik el, amely megfelel annak az időpontnak, amikor az elévülési idő megkezdődött. Ha ennek megfelelő időpont nincs, az időtartam az elévülési idő utolsó hónapja utolsó napjának végével telik el.

2. Az elévülési időt annak a helynek az időszámítása szerint kell számítani, ahol a jogi eljárást megindítják.

29. cikk

Ha az elévülési idő utolsó napja hivatalos ünnepnapra vagy más törvénykezési szünnapra esik, ami kizárja a megfelelő jogi cselekmény végzését azon a jogterületen, ahol a jogosult a 13., 14. és 15. cikk szerint jogi eljárást indít vagy igényt érvényesít, az elévülési idő meghosszabbodik a hivatalos ünnepnapot vagy törvénykezési szünnapot követő annak az első napnak a végéig, amelyen a szóban forgó jogterületen ilyen eljárást lehetett indítani, vagy amelyen ilyen igényt lehetett érvényesíteni.

Nemzetközi joghatás

30. cikk

A 13—19. cikkben említett, az egyik Szerződő Államban történt cselekményeknek és körülményeknek ennek az Egyezménynek a szempontjából más Szerződő Államban is joghatásuk van, feltéve hogy a jogosult minden ésszerű lépést megtett annak érdekében, hogy a kötelezett olyan hamar, ahogy lehetséges, értesítést kapjon a szóban forgó cselekményekről és körülményekről.

II. Rész. Gyakorlati alkalmazás

31. cikk

1. Ha valamely Szerződő Államnak két vagy több olyan területi egysége van, ahol az ebben az Egyezményben szabályozott kérdésekre vonatkozóan az Állam alkotmányának megfelelően különböző

jogrendszereket alkalmaznak, ez az Állam az aláíráskor, a megerősítéskor vagy a csatlakozáskor nyilatkozatot tehet, hogy ez az Egyezmény minden területi egységére vagy ezek közül csak egyikre vagy többre terjed ki, és ezt a nyilatkozatát újabb nyilatkozat megtételével bármikor módosíthatja.

2. Ezeket a nyilatkozatokat közölni kell az Egyesült Nemzetek Főtitkárával és azoknak kifejezetten meg kell jelölniük azokat a területi egységeket, amelyekre az Egyezmény alkalmazásra kerül.

3. Ha e cikk 1. bekezdésében említett valamely Szerződő Állam az aláíráskor, a megerősítéskor vagy a csatlakozáskor nem tesz nyilatkozatot, az Egyezmény ennek az Államnak valamennyi területi egységében hatályos.

32. cikk

Ha ez az Egyezmény olyan Államnak a jogára hivatkozik, amelyben különböző jogrendszerek kerülnek alkalmazásra, az ilyen hivatkozást úgy kell érteni, hogy az az érintett jogrendszer jogát jelenti.

33. cikk

Ennek az Egyezménynek a rendelkezéseit a Szerződő Államok mindegyike az Egyezmény hatályba lépésének időpontjában vagy azt követően megkötött szerződésekre fogja alkalmazni.

III. Rész.

Nyilatkozatok és fenntartások

34. cikk

Két vagy több Szerződő Állam bármikor kijelentheti, hogy közülük az egyik Államban üzleti telephellyel rendelkező eladó és közülük a másik Államban üzleti telephellyel rendelkező vevő közötti adásvételi szerződésekre ez az Egyezmény nem vonatkozik, mert ezek az Államok az ebben az Egyezményben szabályozott kérdésekre azonos vagy egymáshoz nagyon közel álló jogi szabályokat alkalmaznak.

35. cikk

Bármely Szerződő Állam a megerősítésről vagy a csatlakozásról szóló okiratának letételekor kijelentheti, hogy ennek az Egyezménynek a rendelkezéseit nem fogja alkalmazni a szerződés semmissé nyilvánítására irányuló keresetekre.

36. cikk

Bármely Állam a megerősítésről vagy a csatlakozásról szóló okiratának letételekor kijelentheti, hogy az Egyezmény 24. cikkében foglalt rendelkezések alkalmazása rá nézve nem kötelező.

37. cikk

Ez az Egyezmény nem érinti a már megkötött vagy később megkötésre kerülő azokat az egyezményeket, amelyek ezen Egyezmény által szabályozott kérdésekre vonatkozó rendelkezéseket tartalmaznak, feltéve, hogy mind az eladó, mind a vevő üzleti telephelye az ilyen egyezményekben részes Államokban van.

38. cikk

1. Bármely Szerződő Állam, amely az áruk nemzetközi adásvételére vonatkozó valamely érvényes egyezménynek a részese, a megerősítésre vagy a csatlakozásra vonatkozó okiratának letételekor kijelentheti, hogy ezt az Egyezményt az áruk nemzetközi adásvételére vonatkozó olyan szerződésekre fogja kizárólag alkalmazni, amelyeket az ilyen érvényes egyezmény határoz meg.

2. Az ilyen nyilatkozat érvényét veszti azt az időpontot követő 12 hónap eltelte utáni hónap első napján, amikor az áruk nemzetközi adásvételére vonatkozóan az Egyesült Nemzetek gondozásában megkötött új Egyezmény lép hatályba.

39. cikk

A 34., 35., 36. és 38. cikkel összhangban tett fenntartásokon kívül más fenntartás nem tehető.

40. cikk

1. Ennek az Egyezménynek az alapján tett nyilatkozatokat az Egyesült Nemzetek Főtitkárához kell intézni, és azok ugyanattól az időponttól válnak érvényessé, amikor ez az Egyezmény a szóban forgó Állam tekintetében hatályba lép, kivéve a később tett nyilatkozatokat. Ez utóbbi nyilatkozatok érvénye az Egyesült Nemzetek Főtitkára által történt átvételük időpontját követő hat hónap eltelte utáni hónap első napján kezdődik.

2. Minden olyan Állam, amely ezzel az Egyezménnyel kapcsolatban valamilyen nyilatkozatot tett, azt az Egyesült Nemzetek Főtitkárához intézett értesítéssel bármikor visszavonhatja. Az ilyen visszavonás az értesítésnek az Egyesült Nemzetek Főtitkára által történt átvétele időpontját követő hat hónap utáni hónap első napján válik érvényessé. Az Egyezmény 34. cikke alapján tett nyilatkozat esetén az ilyen visszavonás a más Állam által az említett cikk alapján tett viszonos nyilatkozatokat is érvényteleníti attól a naptól kezdve, amikor a visszavonás érvényessé válik.

IV. Rész. Záró rendelkezések

41. cikk

Ez az Egyezmény az Egyesült Nemzetek székhelyén 1975. december 31. napjáig minden Állam számára aláírásra nyitva áll.

42. cikk

Ezt az Egyezményt meg kell erősíteni. A megerősítésről szóló okiratokat az Egyesült Nemzetek Főtitkáránál kell letenni.

43. cikk

Ez az Egyezmény csatlakozásra minden Állam számára nyitva marad. A csatlakozásról szóló okiratokat az Egyesült Nemzetek Főtitkáránál kell letenni.

44. cikk

1. Ez az Egyezmény annak a hónapnak az első napján lép hatályba, amely a tizedik megerősítő vagy csatlakozó okirat letételének időpontjától számított hat hónap eltelte után következik.

2. Minden olyan Állam tekintetében, amely a tizedik megerősítő vagy csatlakozó okirat letételét követően erősíti meg ezt az Egyezményt vagy csatlakozik ahhoz, ez az Egyezmény a megerősítésről vagy csatlakozásról szóló okirata

letételének időpontját követő hat hónap eltelte utáni hónap első napján lép hatályba.

45. cikk

1. Bármely Szerződő Állam az Egyesült Nemzetek Főtitkárához intézett erre irányuló értesítéssel felmondhatja ezt az Egyezményt.

2. A felmondás az erről szóló értesítésnek az Egyesült Nemzetek Főtitkára által történt átvételét követő 12 hónap eltelte utáni hónap első napján válik érvényessé.

46. cikk

Ennek az Egyezménynek az eredeti példányát, amelynek kínai, angol, francia, orosz és spanyol szövege egyaránt hiteles, az Egyesült Nemzetek Főtitkáránál kell letétbe helyezni.

A szerzői jogdíjak haszonélvezetének problémájához

1. Az öröklési jogi problémák között jelentős helyet foglalnak el az özvegyi haszonélvezeti jog kérdései. Ezek közül csupán a szerzői jogdíjak özvegyi haszonélvezeti jogához kívánunk az alábbiakban néhány gondolatot felvetni.

Az említett kérdésekkel legutóbb *Weiss Emília* foglalkozott a Jogtudományi Közlöny idei 1. számában érdekes és alapos elemzéssel. Utalt arra, hogy vitás a szerzői jogon fennálló haszonélvezet tartalma, hogy e jogok vonatkozásában mi illeti az állagörökös. Az egyik álláspont szerint az özvegyet a pénzhagyatékhoz hasonlóan a szerző halála után esedékessé vált jogdíjaknak is csak a kamata illeti meg, maga a jogdíj pedig az állagörökösé. Egy másik álláspont szerint — és ez a Legfelsőbb Bíróság ma követett gyakorlata — a szerzői jogdíj, mint a hasznot hajtó jog gyümölcse, egészében a haszonélvezőt illeti, az állagörökösöket pedig — ha a szerzői alkotás csak a haszonélvezet fennállása alatt eredményez jövedelmet — nem illeti semmi, vagy legfeljebb az, hogy — ha ennek feltételei fennforognak — a haszonélvezet korlátozását kérjék. *Weiss Emília* szerint jogi érveket mindkét, mondhatni szélsőséges álláspont mellett fel lehet hozni, „mégis helyesebb volna egy megfelelőbb, igazságosabb megoldásra törekedni". Szerinte a szerzői jog öröklésével kapcsolatos problémákat a házastársi öröklés haszonélvezeti koncepciójának korrigált fenntartása sem oldaná meg, és a kérdést a haszonélvezeti koncepció fenntartása esetén az állagöröklés szabályait is figyelembe véve kellene rendezni. Közelebbi megoldásra ebben a kérdésben nem tett javaslatot.

2. A jelen vizsgálódás sem lép fel ilyen tervezet kidolgozásának igényével, hanem inkább csak elemzést, szempontokat kíván nyújtani a helyesebb rendezés elősegítéséhez.

A fentebb ismertetett két, szélsőségesnek jelzett álláspont egyike sem látszik maradéktalanul helyesnek, sem a jelen szabályozás, sem pedig az újabb rendezés vonatkozásában.

A jelenleg hatályos jogszabályt idevonatkozóan a Ptk. 162. § (1) bekezdése tartalmazza; eszerint kamatozó követelés, vagy más „hasznothajtó jog" haszonélvezetére a dolgok haszonélvezetének szabályait kell „megfelelően" alkalmazni. A dolgok haszonélvezetének vonatkozó szabályai szerint pedig a haszonélvező jogosult a dolog birtokban tartására, használatára és hasznai szedésére (Ptk. 155. § (1) bek.), de a haszonélvezet megszűntével köteles a dolgot a tulajdonosnak visszaadni (Ptk. 157. § (4) bek.). A Ptk. 158. §-a szerint a haszonélvező még az elhasználható dolgokat is köteles a haszonélvezet megszűnésekor pótolni, ha pedig ez nem lehetséges, értéküket megtéríteni. A „megfelelő" alkalmazás a jogintézmény lényege szerint való alkalmazást jelent. A haszonélvezet lényege a hasznok teljes élvezete, de a tulajdonost illető állag épségben tartása mellett.

Ha a haszonélvező a szerzői jogdíjaknak csak a kamatait kapja, ez rá nézve sérelmes, mert a jogdíjak részben gyümölcs, haszon jellegűek. Ha viszont a haszonélvező a jogdíjakat teljes egészükben megkapja, ez sérelmes az állagörökösre, mint tulajdonosra, mert a jogdíjak csak részben haszon jellegűek, az állagot is magukban foglalják és ettől az örökös elesik.

Erőltetett volna olyan elgondolás, hogy a jogdíj csupán gyümölcs, állag nélkül, illetőleg hogy a jogdíj csak a szerzői jog személyhez fűződő, nem vagyoni részének vagyoni gyümölcse, vagyoni állag nélkül. A szerzői jog vagyoni részének fogalmilag szükségképpen van vagyoni állaga, ez azonban a jogdíjakban részletekben realizálódik, vegyülve az állag kamatával. Az állag pedig nem illeti a haszonélvezőt. Az említett álláspont a haszonélvezőnek juttatná az állagot is, noha a jogszabály szerint az állagot nem ő örökli.

Abból, hogy a szerző halála után esedékes szerzői jogdíjak nem tartoznak a házastársi vagyonközösséghez, hanem teljes egészükben a hagyaték tárgyai, egyáltalában nem következik az, hogy ezek a jogdíjak teljes egészükben az özvegyet illessék, hanem csak az, hogy e jogdíjakat teljes összegükben terheli az özvegyi haszonélvezeti jog. Emiatt azonban a haszonélvezeti jog nem alakul át az özvegy javára tulajdonjoggá. Két teljesen különböző dologról van itt szó; az egyik házassági vagyonjogi, a másik öröklési jogi kérdés.

Nem meggyőző az az érvelés sem, hogy a szerzői jogdíjaknak van ugyan állaga, de ez a hasznokba mintegy beleolvad, miként a gyakorlat bizonyos esetekben a tartós fogyasztási javaknál azok elhasználódása esetén sem kötelezi a haszonélvezőt megtérítésre. Ez ellentétben állna a Ptk. 158. §-ának már említett szabályával.

Még kevésbé szolgálhatna érvül amellett, hogy a szerzői jogdíjak teljes egészükben a haszonélvezőt illetik, az a jogszabály, hogy az állagörökösök sérelmük kiküszöbölésére az özvegyi jog korlátozását igényelhetik. Ez az igény különben is feltételekhez kötött, csak a szerző leszármazottait illeti és nem is mindig vezethet célhoz. De ha egy megoldás nem helyes, nem válik helyessé annak folytán sem, ha volna olyan segédeszköz, amely minden esetre biztosítaná a sérelem elhárítását.

3. Annak az oka, hogy a gyakorlat kialakulásánál főleg — bár nem kizárólag — csak a két szél-

sőséges álláspont került szóba, feltehetően az volt, hogy nem kívánatosan bonyolultnak, bizonytalannak, homályosnak és nehézkesnek látszott a szerzői jogdíjak szétválasztása, megosztása. De ha komplikált is a szétválasztás, leegyszerűsíthető és ha nem is nyújt kész, helyes megoldást, támpontja lehet ennek.

A szétválasztás alapja az az elgondolás, hogy — mivel a szerzői jogdíjakkal a szerzői jog vagyoni része, mint tulajdonjog, kimerül, megszűnik — a szerzői jogdíjak összege együttvéve, de minden egyes szerzői jogdíj magában is, a szerzői jog vagyoni részének részben az állagát, részben ennek hasznát tartalmazza. Minthogy a szerzői jog vagyoni része a szerző halálától kezdve tárgya a hagyatéknak, azért a szerző halála után esedékes minden jogdíjra vonatkozólag azt kell megállapítani, hogy melyik az az összeg (állag), amely a szerző halálának időpontjától a jogdíj esedékességéig számított kamataival együtt a jogdíj összegét eredményezi.

Egyszerű egyenlet alapján megállapítható az a képlet, melynek alapján kiszámítható minden jogdíj állaga és kamatrésze. Ha tehát a jogdíj összege (j) egyenlő az állag (á) és az említett kamat (k) együttes összegével, a kamat pedig a jelzett időre (t) az állag után járó évi 5%-os kamat, akkor

$$j = á + \frac{5 \cdot t \cdot á}{100}$$

Ebből

$$á = \frac{20 \cdot j}{20 + t}$$

A kamat pedig az állagnak a jogdíjból való levonása után

$$k = j - á$$

Az á fenti értékének behelyettesítése után pedig

$$k = j \cdot \left(1 - \frac{20}{20 + t}\right)$$

Talán nem érdektelen egy bepillantás abba, hogyan alakulna a haszonélvező része (rátája) a fenti elgondolás kimunkálása szerint. Az alábbi tájékoztató táblázatban a t) oszlop tartalmazza a szerző halálától a jogdíj esedékességéig eltelt, kiragadott évek számát, a h) oszlop pedig azt, hogy a jogdíjból annak hányadrésze esik a kamatokra, azaz milyen hányad illeti a haszonélvezőt.

t)	h)
∅	∅
1	1/21
2	1/11
5	1/5
10	1/3
15	3/7
20	1/2
25	5/9
30	3/5
35	7/11
40	2/3
45	9/13
50	5/7

4. A táblázatból az tűnik ki, hogy a fenti konstrukció szerint, minél később esedékes valamely jogdíj a szerző halála után, annál nagyobb rész jut belőle a haszonélvezőnek, maximálisan a jogdíj 5/7 része és csak a többi az állagörökös(ök)nek. Ez a számítási mód külön számítást tesz szükségessé minden egyes esetben annak megfelelően, hogy a jogdíj mikor vált esedékessé. A jog általában nem kedveli a merev matematikai, komplikált módszereket. Van azonban mód az egyszerűsítésre.

Ha az 50 év felének, azaz a 25 évnek megfelelő helyzetet vesszük átlagosnak, akkor a kamatra eső rész a jogdíjak 5/9 része, kerekítve pedig a felerésze. Az átlag alapul vételét indokolja a célszerűség mellett az is, hogy rendszerint ugyanazon érdekeltek állnak egymással szemben az egyes esedékessé vált jogdíjaknál és az eltérések nagyjából kiegyenlítik egymást. Különben is a hányadrészeknek az esedékességek időpontjai szerint alakuló különbözősége csak a fenti virtuális konstrukcióban mutatkozik, míg a lényeget inkább csak az átlag adja.

Végeredményben tehát a tájékozódó célzatú ismertetett elemzés eredménye arra utal, hogy a haszonélvezeti jognak leginkább a szerzői jogdíjak *egyenlő arányú megosztása* felelne meg a haszonélvező és az állagörökös(ök) között. A kérdés rendezésénél azonban döntőek a társadalmi-politikai szempontok, melyek túlterjednek a jelen vizsgálódás körén. Ha azonban ezek a haszonélvezeti jog fenntartása mellett szólnak a szerzői jogdíjak tekintetében is, a jogdíjak feles megosztása mutatkozik olyannak, amely mindkét érdekelt fél igényét megfelelően kielégíti. Ugyanígy ez a megoldás látszik helyesebbnek a jelenlegi szabályozás mellett is.

Pentelényi László

JOGIRODALOM

Eörsi Gyula: Összehasonlító polgári jog (jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai)

I.

1. *Eörsi Gyula* „Összehasonlító polgári jog (jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai)" c. könyvének megjelenése fontos eseménye nemcsak a magyar, hanem az egyetemes szocialista jogtudománynak.

A recenzió nem a szerző, hanem a mű bemutatására hivatott. Egy jelentős mű helyét azonban nem lehet másképpen érzékeltetni, mint a tudomány adott területe fejlődésére, a fejlődést reprezentáló művekre utalással; a magyar szocialista polgári jog tudományának a felszabadulás óta napjainkig lezajlott fejlődését pedig elsősorban *Eörsi Gyula* munkássága fémjelzi. Első nagy műve, „A tulajdonjog fejlődése" polgári jogtudományi gondolkodásmódunk alakítása szempontjából volt úttörő: a marxista módszer alkalmazását mutatta be magas színvonalon a polgári jog egyik legnehezebb elméleti kérdésének feldolgozásában. A továbbiakban, azt mondhatni, a társadalmi-gazdasági fejlődés által megérlelt jogi proble-

mákat csaknem mindig gyorsabban érzékelte, mint a jogtudomány más képviselői, a problémákkal nagy jogi és általános műveltségre támaszkodva, tudományos elmélyültséggel és invencióval nézett szembe és tette le vívódásának eredményeit a tudomány asztalára, méghozzá úgy, hogy ezek az „első" megfogalmazások — bár nem egyszer heves vitát váltottak ki — a társadalmi fejlődés adott szakaszára vonatkoztatva helyeseknek bizonyultak. Számos kisebb, aktuális munkája mellett az ő tollából született meg szocialista polgári jogtudományunk három legjelentősebb műve: a tulajdonjog fejlődéséről, a tervszerződésekről és a polgári jogi felelősségről írt monográfiája. Ezekhez csatlakozik most negyediknek az Összehasonlító polgári jog.

2. Ez a könyv tudományos fejlődésünk újabb, magasabb fokát jelenti. Ezt — túl azon, hogy nézetünk szerint a szerző művei közül ez a legérettebb — jelzi mindenekelőtt az általánosság magasabb szintje. *Eörsi* eddigi írásai egy-egy jogintézmény — igaz, gyakran egy-egy alapvető jogintézmény — körül forogtak, most már a polgári jog egészére kiterjedő, sőt sok szempontból a polgári jog határain is túlnyúló problémák kerülnek elemzésre.

Jelentős ez a könyv nemcsak a magyar, hanem az egyetemes szocialista jogtudomány szempontjából is. Úgy hisszük, nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a szocialista jogtudományban ez *az első kiemelkedő monográfia az ágazati összehasonlító jog* — és nemcsak az összehasonlító *polgári* jog — *terén*. Érdemét növeli, hogy — mint erről alább lesz szó — „idegen pályán" játszik: súllyal a burzsoá jog összehasonlító feldolgozásával foglalkozik és ezen a területen bizonyítja a dialektikus materialista tudományos módszer fölényét.

II.

3. A jogösszehasonlítás a burzsoá jogtudományban Nyugat-Európában a múlt század végén alakult ki, éspedig elsősorban a polgári jog területén: a nemzetközi kereskedelem és főleg a tőkeexport fejlődése igényelte az idegen jogok alapos ismeretét, és ez megteremtette a talajt a jogösszehasonlításhoz. A jogösszehasonlítás érdeklődésének tárgyát a fejlett burzsoá országok jogában fennálló különbségek képezték, éspedig elsősorban a német és a francia jog, majd a kontinentális jogok és az angolszász jogok eltérései. Az összehasonlított jogok azonos társadalmi rendszerben, nagyjából azonos fejlettségi fokon élő országok produktumai voltak, és így a tények nem szorították a burzsoá jogtudományt arra, hogy az eltérések okainak vizsgálatában mélyre hatoljon.

Az Októberi Forradalom után a szocialista állam és jog színre lépésével objektíve megváltozott a tudományos feladat: a világ jelenségei megismerésének tudományos igénye azt indokolta volna, hogy a burzsoá jogtudomány bevonja a jogösszehasonlító vizsgálat körébe a szocialista jogot is. Ezt a „tudományos leckét" azonban a tőkés osztályérdek nem támasztotta alá: a kapitalista országoknak a Szovjetunióval való kereskedelmi kapcsolatai nem voltak intenzívek. Így a szocialista jog megjelenésére az összehasonlító jog burzsoá tudománya egyelőre nem reagált: a II. világháború befejezéséig vagy negligálta a szovjet jogot, vagy a szovjet társadalmat valamiféle jog nélküli társadalomnak minősítette, illetve legjobb esetben valamiféle elprimitivizált jogként kezelték a szovjet jogot. A kivételek közé tartozott *Marton Géza,* aki a polgári jogi felelősség alapjairól francia nyelven írt, 1938-ban Párizsban megjelent kiváló művében[1] külön fejezetet szentelt a kártérítési felelősség szovjet ptk-beli szabályozásának és azt elismeréssel kommentálta.

Megváltozott a helyzet a II. világháború után. A szocialista világrendszer létrejötte, a gyarmatosítás felszámolása és így a harmadik világ színre lépése, a nemzetközi kereskedelem és tőkeexport rendkívüli fellendülése, a gazdasági integrációk új társadalmi igényeket vontak maguk után. Az összehasonlító jog a burzsoá jogtudomány egyik legnagyobb intenzitással művelt területévé lett. Ma már, hogy a hidegháborús politika csődje nyilvánvalóvá vált és a békés egymás mellett élés szükségszerűségét a kapitalista országok is kénytelenek tudomásul venni, a burzsoá összehasonlító jogtudomány — a maga módszertani korlátai közt — nagyobb igénnyel foglalkozik a szocialista országok és a harmadik világ jogával is, ez utóbbival többek közt azért is, hogy a burzsoá jogi megoldások konzerválásával a neokolonialista törekvések célját szolgálja. A jogösszehasonlítás fő területe továbbra is a polgári jog maradt, de átterjedt más jogágak területére is. *Eörsi* megfogalmazásával, a jogösszehasonlítás „megszűnt európai belügy, megszűnt burzsoá belügy és megszűnt a magánjog belügye lenni" (16. old.).

4. Megszűnt burzsoá belügy lenni nemcsak abban az értelemben, hogy az összehasonlító jog burzsoá tudománya most már komoly figyelemben részesíti a nem-kapitalista országok jogát, hanem abban az értelemben is, hogy *a jogösszehasonlításba bekapcsolódott a szocialista jogtudomány is.*

A bekapcsolódás nem volt gyors, jelentős fejlődése az utolsó évtizedre tehető. Amint a XIX. században a burzsoá jogtudomány érdeklődése a saját nemzeti joga felé fordult, ugyanúgy érthető, hogy a II. világháború előtt a Szovjetunióban nem mutatkozott érdeklődés az összehasonlító jog iránt, hiszen a saját jogrendszerének kiépítésével volt elfoglalva. A II. világháború után a népi demokráciákban is az első időszak feladata a burzsoá jogi felfogással való leszámolás volt.

Ennek a szakasznak lezáródása után, nagyjából az ötvenes évek végén a szocialista országokban is megkezdődött a jogösszehasonlítás tudományos művelésének kibontakozása. Azok az okok, amelyek a szocialista jogtudomány elé ezt a feladatot tűzték, részben azonosak azokkal, amelyek a jogösszehasonlítás burzsoá tudományát is új útra terelték. Emellett egy sajátos feladatot, a szocialista országok jogának összehasonlító elemzését igényli a KGST-országok szoros gazdasági kapcsolata, különösen a KGST Komplex Programjának elfogadása óta.

Az első feladat a jogösszehasonlítás *elméleti alapjainak* tisztázása

[1] *Marton* Géza: Les fondaments de la responsabilité civile, Paris 1938.

volt. Természetes, hogy a szocialista tudomány kritikával fogadja a jogösszehasonlításnak a polgári tudományban alkalmazott módszerét, amely a jog társadalmi vonatkozásaival nem foglalkozik, vagy ha foglalkozik is, nem hatol azok mélyére. Az elméleti alapvetés terén *Szabó Imre* tanulmánykötetét[2] tekinthetjük a szocialista jogtudományban eddig napvilágot látott legjelentősebb munkának, amely tanulmánykötet tükre annak, miként kristályosodott ki a jogösszehasonlítás elméleti kérdéseiben a szocialista jogtudomány álláspontja.[3]

A szocialista jogelmélet álláspontjáról vizsgálva természetesen nem az volt a kétséges, hogy csak a dialektikus materialista módszer vezet helyes eredményre, amely a jogot a társadalmi-gazdasági rendszer egészével való összefüggésben vizsgálja; ezt csupán az összehasonlító jog burzsoá képviselőivel folytatott párbeszédben kellett kifejteni. Le kellett azonban vonni ennek a következményeit a jogösszehasonlítás *rendszerére,* valamint arra vonatkozóan is, hogy menynyiben tekinthető az összehasonlító jog *önálló tudománynak.*[4]

5. Mindenesetre, függetlenül attól, hogy mennyiben tekintjük önálló tudománynak, a jogösszehasonlítást a szocialista jogtudomány hasznos, sőt szükséges tudományos tevékenységnek tekinti, amely hozzájárul a jogi intézmények és a társadalmi-gazdasági jelenségek összefüggésének jobb megértéséhez, a jog belső fejlődéstörvényeinek feltárásához és emellett célszerű tapasztalatcserét is eredményezhet. Kézenfekvőek a tennivalók a szocialista jogok egymás közti összehasonlítása („belső jogösszehasonlítás") terén, az eredmények azonban itt még igencsak gyérek, nyilván elsősorban azért, mert a külkereskedelmi kapcsolatok az ÁFSZ és más hasonló KGST-egyezmények alapján folynak le. Érthető, hogy nagyobbak a teljesítmények a burzsoá jogokkal való összehasonlítás terén. A külkereskedelmi kapcsolatok — ide vágó nemzetközi egyezmények hiányában — igényelték a burzsoá országok jogának megismerését, ami a jogösszehasonlítás talaját megteremti, és ebben az irányban hatott az is, hogy megkezdődhessék a tudományos párbeszéd a közel évszázados múltú burzsoá összehasonlító jogtudománnyal.

A jogösszehasonlítás természeténél fogva *nemzetközi vonzatú:* ugyanazt a nyersanyagot több ország tudományos képviselői vizsgálják, éspedig gyakran eltérő társadalmi rendszerű országok különböző ideológiai alapon álló képviselői. A jogösszehasonlítás ez utóbbi esetben is eredményezheti a tudományos együttműködés mozzanatait. Találóan írja *Szabó Imre:* „A különböző elméleti álláspontot képviselő, a más-más pontról elinduló, esetleg más-más végkövetkeztetésekig eljutó jogászok a jogösszehasonlítás állomásán találkozhatnak és szót érthetnek egymással... A jogösszehasonlítás nem az elvek feladását jelenti, hanem egyfajta közös beszámítási pontot".[5]

Ugyanakkor a jogösszehasonlítás — *Eörsi* szavaival — *az ideológiai konfrontáció új színterét nyitotta meg.* Ha a szocialista és a burzsoá jogtudomány ugyanahhoz a témához nyúl, ha mindkettő *ugyanazon a pályán* fut, az eredmények jobban összemérhetők, és az eredményt alapjában véve — a szerzők azonos felkészültségét feltételezve — az fogja meghatározni, hogy ki alkalmazott *helyesebb tudományos módszert.*

A magyar jogtudomány becsületére válik, hogy a szocialista jogtudományon belül nemcsak az összehasonlító jog *elméleti megalapozásában* játszotta magyar szerző az úttörő szerepet, hanem ugyancsak magyar szerző tollából jelent meg az *ágazati jogösszehasonlítás* első kiemelkedő monográfiája is.

Térjünk rá ezek után magára a könyvre.

III.

6. A mű három részre oszlik. Az első rész a „Jogtípusok és jogcsoportok a polgári jogban" címet viseli és a csoportosítás elvi alapjainak tisztázása után a burzsoá és a szocialista *jogtípusról* ad általános jellemzést. Ezután a burzsoá jog körében végzi el a *jogcsoportokba* sorolást, végül a szocialista polgári jogok közében vizsgálja, hogy lehet-e kialakult jogcsoportokról beszélni.

A második rész *a polgári jog mai állásával* foglalkozik. Először azt elemzi, hogy a fejlett burzsoá országok jogában hogyan változtak meg a fő jogintézmények a monopolkapitalizmusban, majd ezeknek a jogintézményeknek áttekintését adja a szocialista országokban. A második rész a konvergencia problémájának kifejtésével zárul.

A harmadik rész *a jogfejlődés útjait* vizsgálja. Bevezető fejezetében — a fejlett burzsoá országok jogára kihegyezetten — kifejti, milyen módon adaptálódik a jog a változó viszonyokhoz a jogszabályok manipulált értelmezésén és a jog megkettőződésén keresztül az új jogszabályalkotásig. A következő fejezet külön tárgyalja a jogfejlesztés útjának specialitásait a precedens-jog és a kodifikált jog talaján, rámutatva a burzsoá jogfejlesztés jelenkori válságára. Ezután a jogfejlesztés szocialista megoldását vázolja fel. A harmadik rész — egyben a könyv — utolsó fejezete a jog modernizálásának recepciós útjával foglalkozik.

A mű egészén belül a túlnyomó részt a *fejlett burzsoá országok* polgári joga problémáinak feldolgozása képezi. A szocialista jog ehhez képest a lényegre redukáltan szerepel, a fejlődő országok joga pedig a dolog természeténél

[2] *Szabó* Imre: A jogösszehasonlítás szocialista elmélete, Budapest 1975.

[3] Hadd említsük meg, hogy e könyvet magas színvonala mellett külön vonzóvá teszi az, hogy a szerző e kötetben egy évtized során írt tanulmányait gyűjtötte össze, amelyekben álláspontjának fokozatos változása is tükröződik. Joggal írja — nyilván az egyszer elfoglalt álláspont megváltoztatásának jogára vonatkoztatva e paradoxont —, hogy „a tudományban csak egy következetesség lehetséges, és ez éppen a következetlenség" (8. o.).

[4] A *rendszer* kérdésében *Szabó Imre* konklúziója az, hogy különbséget kell tennünk egyfelől az azonos társadalmi rendszerek, másfelől a különböző társadalmi rendszerek jogának összehasonlítása közt („belső" és „külső" jogösszehasonlítás), továbbá különböztetni kell az általánosság foka szempontjából is (a jog egészének, a jogágaknak és a jogintézményeknek szintjén végzett összehasonlítás közt). I. m. 96., 131. o. Abban a kérdésben, hogy az összehasonlító módszernek van-e *önálló tudományt* indikáló kohéziós ereje, *Szabó* álláspontja kezdetben elutasító volt. Utóbb arra az eredményre jutott, hogy a jog egészének szintjén végzett összehasonlítás csak „közvetítőtudomány", amelynek alapján a következtetéseket a jogelméletnek kell levonnia, a jogintézmények szintjén végzett jogösszehasonlítás önálló tudománynak tekinthető, az ágazati jogösszehasonlítás pedig a kettő közt foglal helyet (i. m. 133. o.).

[5] I. m. 85. old.

fogva a recepciót tárgyaló utolsó fejezetben játszik nagy szerepet. Az arányok ilyen kialakítását érthetővé teszi, hogy a legsokrétűbb nyersanyagot a több évszázadra visszatekintő burzsoá jogfejlődés adja, valamint az is, hogy a szerző — mint ezt a könyv előszavában megjegyzi — a szocialista polgári jogok összehasonlításával egy további munkájában kíván foglalkozni.

7. Ez tehát nem meghatározott fontos országok polgári jogának összehasonlító feldolgozása, hanem annál *sokkal általánosabb:* a jogösszehasonlítás *két fő problémájának* kifejtése és a megoldás bizonyítása a polgári jog összehasonlító anyagán keresztül, éspedig olyan gazdag anyag alapján, amely a legfontosabb burzsoá országok vonatkozásában vetekszik egy rendszeres jogösszehasonlító feldolgozással. A két fő kérdés: *mik azok a jogon kívüli tényezők, amelyek a jog alakulását meghatározzák* és mik *a jogi technikának azok a jellemző vonásai, amelyekkel a jog az őt végső soron meghatározó tényezők változására reagál.*

Az első kérdésre a könyv első része, a másodikra a harmadik rész adja meg az összefüggően kifejtett választ. A második rész — a mai polgári jog — szervesen épül az elsőre, ugyanakkor a harmadik részt is anticipálja. A könyv felépítése nemcsak logikus, de van egy sajátos dinamikája is, amely az olvasót a következő fejezetek felé vonzza.

IV.

8. Az első rész kérdésfeltevése, a *jogrendszerek csoportosítása* csak a felszínen jelentkezik rendszerezési problémaként, a valóságban az alapkérdésekig nyúlik le: mik a lényeges közös vonások és különbségek a különböző nemzeti polgári jogok közt. Ez elvezet a jogot alakító társadalmi-gazdasági tényezőkhöz.

A szocialista jogelmélet közismert álláspontja, hogy fő osztályozásnak az államtípusok, illetve jogtípusok megkülönböztetését tekinti, a társadalmi-gazdasági rendszerek különböző termelő módja alapján; a további csoportosítást az egyes jogtípusokon belül végzi el. *Eörsi* ennek megfelelően három jogtípust különböztet meg, a prekapitalista, a kapitalista és a szocialista polgári jogok típusát. Az első típusban a kapitalizmus előtti termelő módok — *Marx* kifejezésével a „többé-kevésbé természetadta" közösségek — polgári jogát vonja össze, ami tekintettel a műnek nem jogtörténeti, hanem a jelen korba helyezett súlypontjára, indokoltnak látszik.

A burzsoá jogtudomány nem fogadja el a jogtípusok — legalábbis a fenti értelemben vett jogtípusok — szerinti megkülönböztetést, hanem egy sor más kiindulópontú osztályozással kísérletezik. Bizonyos, hogy a történelmi értelemben vett közelmúlt és a jelenkor polgári jogait szemügyre véve a kép rendkívül sokszínű, meglepő hasonlóságok és eltérések bukkannak fel, és ha nem áll rendelkezésre megfelelő módszer a társadalmi jelenségek lényeges vonásainak elemzésére, könnyű olyan útra tévedni, amely legfeljebb féligazságokhoz vezet. *Eörsi* kimutatja, (30. és köv. old.), hogy az összehasonlító jog jelenkori legkiválóbb polgári képviselői (Schnitzer, Zweigert-Kötz, Constantinesco stb.) akkor, amikor olyan csoportosítási ismérveket tekintenek alapvetőnek, amelyek ideológiai síkon mozognak („kultúrkörök", „a jogok stílusa", „jogi, politikai, gazdasági jelenségekhez lenyúlva, csak partikuláris mozzanatokat vesznek figyelembe, nem tudnak a gyökerekig eljutni, és így csoportosításuk hibákkal terhes.

9. A nem marxista számára ezeknek a hibáknak kimutatása (pl. a szocialista jogok besorolása a „szláv jogok" közé) önmagában meggondolkoztató kell, hogy legyen. *A bizonyítás lényeges lépése* azonban ezután következik, az első rész II. fejezetében. Ha a szocialista jogtudomány álláspontja helyes, akkor az azonos jogtípusba tartozó jogoknak, normatív tartalmukat tekintve, alapvető közös vonásaik vannak, amelyek más jogtípus jogaitól különböznek. Logikusan tér át tehát a szerző ezután a klasszikus burzsoá polgári jog és a szocialista polgári jog jellemzésére, *eltérő alapelveiken* keresztül.

Az alapelvek tárgyalása során különösen érdekes az *alanyi jogok elvi korlátlanságának* kifejtése a burzsoá jogban, összefüggésben a kivételszerűen jelentkező chicanetilalommal, ami végeredményben általános szabályként a károkozás megengedettségére vezet. Az alanyi jog elvi korlátlanságát nem lehet szembeállítani a későbbi fejlődés során előtérbe került funkcióhoz-kötöttséggel, mert a klasszikus kapitalizmusban az alanyi jog éppen *korlátlansága által töltötte be funkcióját* (67. old.). A szocialista jogban az alanyi jog elvi korlátlansága helyébe a rendeltetésszerű joggyakorlás követelménye lép. Ez nem pusztán annyiban jelent változást, hogy a negatív megfogalmazás (joggal való visszaélés tilalma) helyébe pozitív megfogalmazás lép, nem is csak annyiban, hogy a követelmény általánosan van megfogalmazva, hanem különösen annyiban, hogy a jogok rendeltetése tartalmilag megváltozott. A szerző ahhoz a definícióhoz jut el, hogy az alanyi jogosultság a szocialista polgári jogban a társadalomépítés és a szükségletkielégítés által meghatározott cselekvési lehetőség (81. old.). A rendeltetésszerű joggyakorlásnak ilyen, tartalmilag kifejtett, beépítése az alanyi jog fogalmába nézetünk szerint sikeres gazdagítása polgári jogi dogmatikánknak.[6]

A továbbiakban a szerző az alapelveknek a jogrendszer tagozódásával való összefüggését tárgyalja.

A jogtípusokkal foglalkozó fejezetekben a szerző végeredményben túlnyomó részt a szocialista jogtudomány eddigi eredményeit foglalja össze, rendkívül magas színvonalon.

10. A csoportosítás első szintjének, a jogtípusok szerinti csoportosításnak helyességét a fentiek szerint bizonyítva, a szerző tovább halad a másodlagos csoportosítás: a *jogcsoportok* felé, és ezzel olyan területre lép, amely a szocialista jogtudományban lényegében feldolgozatlan.

[6] Más kérdés, hogy e sorok írója az alanyi jognak „cselekvési lehetőség" alapján való meghatározását — még *Bratus*-féle, a nem cselekvés lehetőségére kiterjedő változatában is — erősen kifogásolhatónak tartja, mert ebbe a meghatározásba a kötelmi jogok csak erőszakoltan szoríthatók be.

Szemben a jogtípusok világos elkülönülésével, sokkal nehezebb megtalálni a kiindulópontot ahhoz, hogy egy-egy jogtípuson belül mik az egyes nemzeti jogoknak azok a sajátosságai, amelyek alapján jogcsoportokba sorolhatók, illetve hogy ezek a sajátosságok mire vezethetők vissza. Többféle szempont vehető alapul, több-kevesebb létjogosultsággal. A felszín zavaró sokrétűsége alatt azonban meg lehet találni azokat a törvényszerű folyamatokat, amelyek alapján az egyes nemzeti jogok sajátosságai megragadhatók és így a jogcsoportokba sorolás *viszonylag legjobban* megoldható.

Egy-egy nemzeti jog a jogtípus közös jellegzetességeit „a maga történelmileg kialakult sajátos módján fejezi ki" (101. old.). Ebben kétségtelenül része van a tradícióknak is; *Eörsi* rámutat arra, hogy részben igaza van az összehasonlító jog kiváló nyugati képviselőjének, *Kahn-Freundnak,* amikor azt írja, hogy „a célokat a társadalom, az eszközöket a jogi tradíció határozza meg". Ez a tétel azonban nem ad választ arra, hogy egy-egy korszak váltásakor miért maradnak fenn bizonyos tradicionális megoldások, míg mások eltűnnek vagy transzformálódnak. Az egyes jogok története „a társadalmi-gazdasági változások dinamikája és a jogi tradíciók inerciája közötti ellentmondások keletkezése és feloldódása". „Nem lehe megérteni egy bizonyos jogtípusba tartozó ... nemzeti jogot csak a megelőző társadalmi rendszerekben kialakult sajátosságokból. Hogy mi és hogyan marad meg, az az új társadalmi rendszerre való áttérés konkrét körülményeitől függ" (101. old.). Eörsi ezért a nemzeti jogok képződése szempontjából az adott társadalmi rendszerre való áttérés módját tekinti döntőnek, és ez az alapvető a jogcsoportokba sorolás szempontjából is.

Eörsi ezen az alapon azokat az európai burzsoá polgári jogokat, amelyek a nemzetközi jogfejlődésre legnagyobb hatással voltak — a skandináv jogot nem említve —, négy csoportba sorolja: *a)* a korai polgári forradalom joga (common law), *b)* a radikális polgári forradalom magánjoga (francia jog), *c)* a késleltetett polgári forradalom magánjoga (német, osztrák, kelet-európai jogok), végül *d)* a svájci jog, amely voltaképpen a következetes polgári átalakulás jogának csoportjába tartozik, de speciális vonásokat hordoz azért, mert a monopolkapitalizmus korában, feudális előzmények nélkül alakult ki.

Ezek a jogok *eredeti* módon, a saját társadalmi fejlődésük talaján jöttek létre. Más a helyzet a *másodlagos* jogképződés esetén, amikor valamely állam egy más állam jogát veszi át; erről a 12. pontban lesz szó.

11. Ezt követi ismét a *bizonyítás. Eörsi* (110. és köv. old.) sorra veszi az angol, francia, német és svájci jog alakulását (nagyjából az I. világháborúig), és ugyanakkor, amikor sajátosságaikról kitűnő jellemzést ad, nagy meggyőző erővel mutatja ki, hogy ezek a sajátosságok a polgári társadalomra való áttérés módjából vezethetők le. Illusztrációként két példát ragadunk ki.

Az angol jog sajátos alakulásának egyik *okaként* szokták említeni a római jog recepciójának elmaradását, többek közt az angol jogászrend ellenállása miatt. *Eörsi* rámutat arra, hogy ezek nem alapvető okok. „Ez a jogászrend ... befogadta a tőle eredetileg idegen *equityt,* befogadta a római jogi elemekkel telített nemzetközi kereskedelmi jogot. Anyagi érdekeit a recepció nem feltétlenül érintette volna, eszméit pedig amúgy is állandóan adaptálnia kellett a fejlődéshez. Valójában tehát a recepció elmaradását más körülmények okozták, — azok, amelyek közepette ez a nagy befolyású jogászrend működött ... Oka elsősorban az volt, hogy ezt a jogászrendet jelentős tényezők nem késztették arra, hogy a recepció mellé álljon ... Recepcióra ugyanis nem kényelemszeretetből kerül sor, hanem jobb híján. A kontinensen igen nagy volt a távolság ... a feudális állapotok és a kereskedelem jogi igénye között. Az egységes jogot igénylő uralkodó és a feudális partikularizmus sok évszázadon át döntetlen harcot vívott. Alapjában ez vezetett arra, hogy a jog akkori modernizálását a hazai jogocskák erejével nem lehetett végrehajtani. Angliában viszont a földbirtok egy egységes hatalom keretei között nagymértékben simán alakította át magát ... Lehetővé vált a burzsoá jog belülről való fokozatos kiépítése, aminek azután prekapitalista jogi módszerek ... fennmaradása volt az ára ... A recepció elmaradásának másik oka az volt, hogy zavarhatta volna az osztálykompromisszum végrehajtását. Megnehezítette volna a prekapitalista ingatlanjog fenntartását ..." (117. old.)

A másik példa. A korai és a késleltetett forradalmak polgári joga hasonló annyiban, hogy mindkettő kompromisszummal terhes. A common law-ban azonban ez a kompromisszum úgy ment végbe, hogy a polgári fejlődés szempontjából fontos szerződési jog hamar kiépült a common law részeként, sőt a XVIII. században a római jogi elemeket hordozó nemzetközi kereskedelmi jog is beépült a common law-ba, a késleltetett polgári fejlődés pedig azzal járt, hogy a burzsoá igényeknek megfelelő polgári jog csak nagy késéssel jött létre, viszont a polgárság a maga speciális viszonyaira korábban megkapta a kereskedelmi jogot („megkettőződés").

12. Bonyolultabbá válik a kép, ha bevonjuk azokat az országokat is, amelyekre *a másodlagos jogképződés* a jellemző. Így nézve a szerző kiindulópontja (korai, következetes, késleltetett polgári átalakulás) első pillantásra kétségesnek látszik, hiszen pl. a francia jogot vette át (recepció vagy oktroj útján), illetve annak mintájára alakította ki polgári jogát egy sor állam, amelyben következetes polgári forradalomról nem beszélhetünk. Ez lehetséges, mert „egy bizonyos intézményrendszernek megvan az a relatív önállósága, amely alkalmassá teszi másfajta körülmények közötti szolgálatra is, mihelyt egy bizonyos minimumnak megfelel. Ez a minimum pedig — burzsoá jogokról lévén szó — a magántulajdon rendszerének valaminő adekvát kifejezése" (181. old.). *Eörsi* azonban kimutatja, hogy olyankor, amikor a jogot „exportáló" és „importáló" ország társadalmi fejlettsége közt jelentős a különbség („szervetlen recepció"), az átvett jog az új társadalmi környezetben rejtetten átalakul, ahhoz hozzásilányul. Ahol tehát a burzsoá fejlődés szempontjából el-

maradott ország veszi át a francia, angol vagy svájci jogot, úgy polgári joga a *megoldási módszerek* szempontjából a mintául szolgáló joghoz rokonul, a *jelleg szempontjából* azonban, ami a döntő, a *késleltetett* polgári fejlődés jogának jellegzetességeit mutatja (pl. megkettőzés).

13. Összegezésként a szerző a *burzsoá polgári jogok* fő csoportjaiként a korai, a következetes és a késleltetett polgári forradalmak jogcsoportjait alakítja ki. A gyengén fejlett országok polgári jogai — függetlenül attól, hogy milyen ország jogát recipiálták — ennek a fő osztályozásnak szempontjából az utolsó csoportba tartoznak. Ennek a fő osztályozásnak *alárendelten* Eörsi további csoportosításokat fogad el.

Ez a csoportosítás újszerű és következetes, és az eredeti jogképződés alapján létrejött jogokra nézve létjogosultsága átütő erővel bizonyítva van.[7] Az eredmény a másodlagosan képződött jogokra meghökkentő, hiszen pl. a spanyol, portugál és dél-amerikai jogok, amelyek a Code Civil mintájára jöttek létre, nem a „latin" jogok csoportjába sorolódnak, amint ez a burzsoá összehasonlító jogtudományban szokásos, hanem a német—osztrák joggal és a gyengén fejlett országok jogával kerülnek egy főcsoportba. *Eörsinek* azonban sikerül a jogfejlődés olyan *fontos oldalait* megragadnia, amelyekre általában nem fordítanak kellő figyelmet: ha nem állunk meg a kódexek szövegénél, hanem a vizsgálat kiterjeszkedik arra is, hogy egy fejlődésben elmaradt társadalom követelményei hogyan formálták át a fejlettebb viszonyok alapján megszületett kódex alkalmazását a maguk képére, és hogy miként érvényesülnek emellett az elmaradottabb viszonyokat kifejező jogszabályok, úgy az *Eörsi* által alkalmazott csoportosítás a másodlagosan képződött jogokra is létjogosultnak tekinthető.

14. Az első rész befejezéseként a szerző a *szocialista jogtípuson belül* vizsgálja a jogcsoportképződést: nem is anyira azt, hogy lehet-e már *kialakult* jogcsoportokról beszélni (ehhez az idő még túlságosan rövid volt), hanem inkább, hogy mennyiben vannak meg egy ilyen elkülönítő csoportosításnak az alapjai.

Következetesen a burzsoá jogcsoportoknál alkalmazott szempontjához, a szerző itt is az új társadalmi rendszerre való *áttérés módjából* indul ki. A szocialista rendre való áttérésnek azonban sajátos vonásai vannak: sokkal mélyebben tagadja a múltat, mint a burzsoá forradalom és nagy politikai energiákkal rendelkezik a modern életviszonyok kiépítése terén. Ezért *Eörsi* lehetségesnek — de nem szükségszerűnek — tartja, hogy a *távol-keleti* szocialista országok (illetve azok egy részének) joga külön jogcsoportként fog kialakulni.

Az *európai* szocialista országokban érdekes folyamatot vázol fel. A forradalom idején a gazdaságitársadalmi fejlettségben fennálló különbségek ezekben az országokban nem voltak nagyok. Kezdetben az új társadalmi rendszer alapjainak kialakítása volt a feladat, és ezért ezt a szakaszt a nagyfokú *egyöntetűség* jellemezte. A második periódusban, a szocialista jogtípus „kemény magvának" kialakítása után egyre inkább a *sokszínűség,* a divergencia bontakozik ki. A szerző azonban úgy ítéli meg, hogy a szocialista integráció a jövőben ismét a *konvergáló* folyamatokat fogja előtérbe helyezni.

Jelenleg a második szakasz jellegzetességei a dominálóak. Az eltérések azonban az egyes országok polgári joga közt nem olyan nagyok, hogy külön jogcsoportokról kellene beszélni; inkább a *differenciált egység* áll előttünk. Egyedül az jöhetne figyelembe jogcsoportképző tényezőként, hogy egyes országokban a *„gazdasági jog"* elvi alapján állva, a szocialista szervezetek vagyoni viszonyainak jogintézményein belül vegyítik az igazgatási és polgári jogi elemeket („belső komplexitás"), míg más országok jogában az államigazgatási jog és a polgári jog külön jogágként, egybehangoltan szabályozzák e viszonyokat („külső komplexitás"). *Eörsi* — egyébként éles kritikában részesítve a „gazdasági jogi" felfogást — helyesen mutat rá arra, hogy ezek a különbségek összefüggenek a gazdasági irányítás módszerével, de ez az összefüggés nem szükségszerű: a „külső komplexitás" módszere megfelel mind a centralizált (a gazdaságot „gépezetként" felfogó), mind a decentralizált (a gazdaságot „rendszerként" szemlélő) irányítási módszer igényeinek, míg a „belső komplexitás" módszere csak a „gépezet"-modellben alkalmazható és annak is csak bizonyos válfajában.

A szerző azonban nem megy tovább annál, mint hogy ez a különbség a jogcsoport-alakulás *lehetőségeit* hordja magában. Ezzel az óvatos megfogalmazással egyetértünk, annak ellenére, hogy pl. a *jelenleg* hatályos magyar és NDK-jog közt a különbségek elérik a jogcsoportkülönbség szintjét. Mégis, részben a „gazdasági jogi" felfogással szembeni indokolt fenntartások, részben a szocialista gazdasági irányítás rendszerének állandó fejlődése folytán nem lehet állítani, hogy e különbségek eléggé kiforrottak lennének.

V.

15. A könyv második részében (A polgári jog — ma) tovább épül a gondolatmenet. A szerző először azt mutatja be, hogy a kapitalista jogok, amelyeknek fejlődését az előző részben század eleji állapotukig követte, milyen változásokon mentek keresztül a modern termelőerők hatására és ennek során hogyan kénytelenek feladni a „klasszikus" elveket. Ezt követően arról ad rövid jellemzést, hogy a modern életviszonyok követelményei hogyan tükröződnek ma a polgári jog alapintézményeiben; ennek során a hangsúly már a szocialista jogokon van. Végül a konvergencia tendenciáját vizsgálja egyfelől a burzsoá, illetve a szocialista jogtípuson belül, majd a két jogtípus közt.

Az első témakörben a szerző azt vizsgálja, hogy a legújabb kori burzsoá jog milyen módon kíséreli meg az *adaptálódást* a magántulajdon keretei közt a modern termelőerőkhöz — olyan termelőerőkhöz, amelyek a magántulajdon kereteit már túlnőtték. A burzsoá rend erre képes, mert még vannak

[7] Ehhez hozzá kell tenni, hogy a burzsoá jogok közötti különbség a monopolkapitalista szakaszban csökken, amit a szerző a könyv második részében, a polgári jog legújabb fejlődése kapcsán fejt ki.

jelentős tartalékai, de ez az alkalmazkodás *kényszeredett adaptáció:* a klasszikus kapitalista polgári jog alapelvei és a modern kor objektív követelményei közt egyre növekvő ellentmondás van, és ez az ellentmondás fejeződik ki abban, hogy a modern burzsoá jog az alapelvek fenntartása mellett kénytelen ezeket mind szélesebb körben áttörni. Mindez megbontja a klasszikus individualista magánjog elveinek következetes rendszerét, és egy bomló társadalom nagy energiákkal folytatott *utóvédharcának* képét mutatja a polgári jog területén.

Ennek a folyamatnak az első fázisában a „szociális jog" jegyében megmaradnak az *individuális* megoldás keretei közt, de a klasszikus elvek keménységét oldják a gyengébb fél „kíméletes kezelését" előíró kivételes jogszabályokkal vagy generál-klauzulákkal. A második fázisban már egyes problémák *társadalmi méretű* megoldására történik kísérlet, állami beavatkozás, állami gondoskodás, biztosítás stb. formájában.

A szerző ezt a folyamatot vezeti végig a polgári jog alapintézményein, gazdagon alátámasztva ezt a tételes jog, a bírói és szerződéses gyakorlat, valamint különösen az ezeket kísérő, a valóságot többnyire apologetikusan torzító elméleti felfogások bemutatásával.

A korlátlan *magántulajdon* kezdetben kivételes korlátozásai egyre kiterjedtebbekké válnak és kezdik elismerni, hogy a tulajdon immanens módon kötelezettségekkel terhelt; belső egysége megbomlik, egyes részjogosítványai önállósodnak, amire a részvénytulajdon a jellegzetes példa. A *szerződési jog* területén a *szerződési szabadságot* az adhéziós szerződések, a kollektív szerződések és a közigazgatási szerződések kérdőjelezik meg; a *pacta sunt servanda* megdönthetetlennek vélt alapelve csak a clausula rebus sic stantibus jogintézmény rangjára emelt korrekciójával tartható fenn. A polgári jogi *felelősség* eredeti, vétkességen alapuló rendszerét egyre szélesebb körben töri át a károkozó kockázatviselésen alapuló objektív felelősség, amely még individuális, kártelepítési megoldás, de átvezet a biztosításhoz, mint károlosztási megoldáshoz. A *tudományos-műszaki fejlődés* jogában az egyéni feltaláló háttérbe szorul, a nagyvállalat, majd az állammonopolista szakaszban az állam lesz a főszereplő. Az *alanyi jog* kezdeti elvi korlátlanságát a jogosultság és a joggyakorlás mesterkélt szétválasztásával, a joggal való visszaélés tilalmának mind szélesebb körű elismerésével adaptálják eredeti „kemény" állapotából a modern igényekhez, sőt kivételesen eljutnak az alanyi jog célhoz kötöttségének álláspontjáig.

A fenti gazdag és mély anyag alapján — amelyből különösen sikerültnek tartjuk a szerződési szabadság, a felelősség és az alanyi jog változásának elemzését — a szerzőnek meggyőzően sikerül bizonyítania azt a végkövetkeztetését, hogy „a tőkés magánjog rendszere az alapjaihoz való ragaszkodással és az új helyzethez való kényszeredett alkalmazkodással megszüntette belső egységét, fellazította magát, valamennyi elve mellé az elvet megkérdőjelező, gyakran azt illúzióvá vagy éppenséggel fikcióvá változtató hatalmas kivételeket helyezett" (288. old.).

16. A következő fejezetben a mai polgári jog problémái *más megközelítésben* jelennek meg: milyen követelményeket támasztanak a modern termelőerők a polgári jog alapintézményeivel szemben, mi ezeknek következetes tételesjogi és elméleti kifejeződése? Az érintkezés az előző fejezettel nyilvánvaló, hiszen a modern burzsoá jogok éppen ezt az adaptálódást kísérelik meg; ebben a fejezetben, bár nem hiányzik az összevetés a burzsoá joggal, a súly természetesen a szocialista megoldásokra esik, amelyek alkalmasak a modern követelmények következetes kifejezésére. A szerző végighalad az alapintézményeken, bemutatja a szocialista szabályozás fő vonalait, az ezekkel kapcsolatos elméleti felfogásokat és ez utóbbiakhoz több értékes, új gondolattal járul hozzá, amelyek közül egyet emelünk ki: a tulajdonjogra vonatkozó koncepciót.

Az *állami tulajdonjog* a legvitatottabb kérdése a szocialista polgári jog irodalmának, ebben a kérdésben lépett színre a legtöbb eltérő elméleti felfogás. *Eörsi* a vita előbbre viteléhez igen nagy lépéssel járul hozzá: világos kérdésfeltevéssel a lényegre tapint rá és ennek alapján nézetünk szerint helyes megoldást ad *a probléma alapjára.* Úgy tűnik, hogy ez a megoldás alkalmas arra, hogy a továbbiakban kiindulópontul szolgáljon.

A tulajdonjog jogilag kiépített, alanyi jogosultságként megjelenő hatalom a dolog felett, amely az elsajátítás dinamikájára és az elsajátított védelmének statikájára terjed ki (304. old.). A kisszerű árutermelés viszonyai közt ez a jogosultság jól leírható a hagyományos tulajdonjogi triásszal. A termelőerők fejlődése azonban már az árutermelés viszonyai között *meghaladta és egyben megőrizte az árutulajdonjogot.* A modern kapitalista viszonyok között, amikor a termelőerők már érettek a társadalmasításra, megjelenik egy *többlet,* amely a triász fölébe nő. Ez különösen olyankor jelentkezik, amikor a tulajdonos létrehoz egy önálló jogi személyiséggel bíró szervezetet és azt *kívülről irányítja:* a tulajdonjog ilyenkor már nemcsak hogy nem írható le kimerítően a triásszal, hanem a tulajdonjog lényege: *a tulajdonosi hatalom egyenesen a triászon kívül esik,* és ehhez képest a menedzser által gyakorolt triász csak a tulajdonosi hatalom végrehajtó eszköze. A lényeges döntések — *Eörsi* terminológiájával: stratégiai döntések — a tulajdonosok kezében vannak, a menedzser csak ennek alárendelten a taktikai döntésekre jogosult.

Burzsoá viszonyok közt ezt elrejti a részvénytulajdon, de nyíltan jelenik meg a társadalmi tulajdon és árutermelés ellentmondása a szocialista állami tulajdonjognál. Az erősen centralizált tervutasításos rendszerben még nem, mert itt az államot képviselő központi szervek jórészt fenntartják maguknak a taktikai döntéseket is és így az állam tulajdonosi minősége még a hagyományos triász oldaláról is adva van; a vállalat nem tulajdonos, hanem az operatív igazgatás jogát gyakorolja, ami egy államigazgatási jogi kötelezettség polgári jogi derivátuma. A gazdasági reformok után a helyzet bonyolultabb lett. A vállalati önállóság növekedése megkérdőjelezte, hogy a hagyományos triász szempontjából a vállalat egyszerű

végrehajtó-e? Erre az elmélet többféleképpen reagált. E reagálások közül a *strukturált* tulajdonjogi felfogások a legjelentősebbek, amelyek *többféle* tulajdonjogot ismernek el: más minőségű tulajdonjoggal bír az állam, mással a vállalat. Az NDK-ban emellett az állami tulajdonjog mellett más minőségű tulajdonjogként kezelik a magánszemélyek tulajdonjogát.

Eörsi az ilyképpen bomlónak látszó tulajdonjog *új szintézisét* ajánlja: tulajdonosnak azt kell tekinteni, aki *legalább a stratégiai döntésekre jogosult*. Ez az átfogó, *minden* tulajdonjogot magába ölelő definíció. A birtoklás, használat és rendelkezés joga „bizonyos körülmények közt a *tulajdonjog megnyilvánulása*, és ezért annak *közbenső*, az általánoshoz képest *speciális*, ezért *több tartalmi elemmel telített* definíciója is lehet" (304. old.).

A tulajdonos tehát: az állam. Ehhez képest a vállalat nem tulajdonos; legfeljebb gyakorlati okból lehet itt valamiféle „technikai tulajdonjogot" elismerni, ami azonban elméletileg nem tiszta megoldás.

17. A második rész utolsó fejezete a *konvergencia* problémáját vizsgálja.

A fejlett tőkés országokban az országhatárokon túlnőtt termelőerők és különösen a tőkés integrációk indikálják ezt a folyamatot. A konvergencia jelenségei sokrétűek. Viszonylag kicsik eddig az eredmények a tudatos, államilag szervezett jog-harmonizáció vagy éppen jogegységesítés terén, viszont jelentős a spontán konvergencia, valamint az érdekképviseletek jogegységesítő szerepe és a közeledés törekvése látható a bírói gyakorlatban is. A legelőrehaladottabb a „burkolt", „funkcionális" konvergencia, amikor a különböző jogrendszerek megmaradnak saját fogalmi és intézményi kereteikben, az eredmény mégis lényegében ugyanaz lesz.

Ami a *szocialista jogok* egymás közti közeledési folyamatát illeti, a szerző álláspontjának lényegét a 14. pontban már vázoltuk.

A *két tábor joga között* is vannak egyes részterületeken konvergenciajelenségek, amelyek túlmehetnek a pusztán technikai elemeken, hiszen a szocialista társadalom is árutermelő társadalom. Ez a közelítés azonban sohasem érinti a két jogtípus „kemény magvát": ezért tiszta megegyezésről még részterületeken is csak akkor beszélhetünk, ha mesterségesen elvonatkoztatunk az ellentét mozzanatától. A valóságban a *felszíni megegyezés együtt jár a burkolt eltéréssel.* Az ilyen értelemben vett konvergenciafolyamatnak is az a jellemzője, hogy *a burzsoá jog „konvergál"*: kénytelen adaptálódni a modern termelőerőkhöz, és így meghonosít olyan jogi megoldásokat, melyek a társadalmi tulajdon talaján otthonosak, de nem tartoznak annak lényegéhez.

VI.

18. A könyv harmadik része *a jogfejlődés útjait* tárgyalja: mik *a polgári jog fejlődésének azok a belső törvényszerűségei*, amelyekkel a társadalmi viszonyok változására reagál. A korábbi részekben feldolgozott hatalmas anyag most tovább gazdagítva, új oldalról kerül vizsgálat alá. Ez a rész tartalmazza nézetünk szerint a könyv legeredetibb, legélvezetesebb fejezeteit. A szerző gondolatainak egyes elemei természetesen megjelentek már nyugati szerzők munkáiban is, de ezekből az elemekből a *teljes rendszer felépítése Eörsi érdeme.*

A jogfejlődés *aktív adaptáció*, vagyis alkalmazkodás a társadalmi-gazdasági folyamatokhoz, a ráhatás igényével. Ehhez a jog *az energiát kívülről* kapja: a fejlődés motorja a jogfejlesztés monopóliumát élvező uralkodó osztály érdeke. Az adaptáció ugyanakkor *egy rendszer keretében* megy végbe: az új elemek ezért először a régi fogalmi apparátusba illeszkedve jelennek meg, majd súlyuk megnövekszik és szétfeszítik a régi gondolati kereteket.

A jognak *stabilnak* kell lennie, mert enélkül a jogkövetés és jogalkalmazás lehetetlen lenne. A stabilitás ellensége — az atipikus tényállások mellett — az idő[8]; a jognak ezért alkalmazkodásra képesnek, *rugalmasnak* is kell lennie, mert különben elmegy mellette az élet. A stabilitás igénye — melyet a konzervatív hatalom, tradíció és rutin támogat — és a rugalmasság igénye között forradalmi időszakokat kivéve feszültség és bizonyos egyensúlyi állapot alakul ki. A stabilitást a kialakult (modern viszonyok közt általában kodifikált) jog szabályai reprezentálják, a rugalmasság igénye a jogalkalmazásban tör utat magának. A stabilitás és rugalmasság viszonyában a *szocialista társadalmat megelőző jogokban* felismerhető az a többé-kevésbé törvényszerű folyamat, hogy a jogrendszerek kialakulása idején a rugalmasság dominál, a bírói jogfejlesztésnek *nagy szabadsága* van, majd bekövetkezik a *megmerevedés*, a kialakult jog továbbfejlesztésének, sőt nemegyszer kommentálásának tilalma. Ezt azonban az élet nem tűri meg, először *rejtett úton* továbbfolyik az írott jog hozzáillesztése a változó viszonyokhoz, majd ez ismét polgárjogot nyer addig is, amíg új kodifikációra kerül sor.

19. Ami az aktív adaptáció *jogi technikáját* illeti, ennek — addig is, amíg az átrendezést kifejező új jogalkotás bekövetkezik — az említett jogokban több módja alakult ki.

Az egyik a fennálló *jog szabályainak* (nem pejoratív értelemben vett) *„megmanipulálása"* a leírt jog kifejezett megváltoztatása nélkül. Ennek eszköze például az olyan mesterkélt jogszabály-értelmezés, amely a jogot megváltoztatja; a jog megkerülése azáltal, hogy fikció útján egy társadalmi viszonyt más jogintézmény szabályai alá vonnak (pl. a common law-ban a trust felhasználása a legkülönbözőbb célokra). Különösen a felelősségalapítás és felelősségkorlátozás során nyer alkalmazást a „beleértelmezési technika": a realitásoktól elszakadva, olyan tartalmat tulajdonítanak a szerződésnek, ami legalább az egyik fél valóságos akaratával ellentétes, és ezt a fiktív akaratot megdönthetetlen vélelemnek tekintik.

[8] Hadd idézzük a szerző néhány szellemes sorát: „A jogszabálynak két ellensége van. Az egyik elkerülhetetlen, üdvös és halálos, a másik elkerülhetetlen és a jogászt csak bosszantja. Az üdvös és halálos ellensége a társadalmi-gazdasági változásokat görgető idő, ... a bosszantó ellensége a hozzá képest atipikus tényállás ... A kettő nem mindig válik el élesen egymástól, mert hiszen a változás első jelensége nem egyszer az atipikus esetek elszaporodása: a jogászok kezdetben az atipikus tényálláson csóválják a fejüket, később már a túlhaladott jogszabályon". (396—397. o.).

Az adaptáció legérdekesebb jelensége, amit a szerző különösen mélyen és sokoldalúan tár fel, a *jog megkettőzése*, éspedig elsősorban a *legális megkettőzés*, amikor a jog bizonyos területén nyíltan *kétféle, különböző jogpolitikai alapon álló jog van hatályban* (433. old.). Az ilyen megkettőzés szolgálhatja a jog finomítását, vagyis a „summum ius summa injuria" statikus keresztmetszetű visszásságának megoldását, de sokkal nagyobb jelentőségű a megkettőződésnek az a válfaja, amely a jognak a változó viszonyokhoz való *adaptációját szolgálja*. Ez a jelenség leginkább a burzsoá jogfejlődés során — de nemcsak ott — *a korszakváltásokat megelőző időszakban* lép fel, amikor a konzervatív erők még akadályozzák a teljes átrendezést, de már komoly kompromisszumra kényszerülnek. A hatályban levő jog egy része ilyenkor a korábbi korszak terméke, a másik része már az új társadalmi viszonyokat fejezi ki. A megkettőzés végül is az új jegyében való összeolvadással ér véget, de ez a folyamat elhúzódhat évszázadokig is. A szerző a megkettőzést a jogfejlődés számos jelenségénél mutatja ki; így az angol jogi equity és a kereskedelmi jog *egyes szakaszokban* a megkettőzést képviselik. A legérdekesebb példát azonban a modern burzsoá jogban elterjedt *generálklauzulák* jelentik, amelyek „kifinomult módon magasabb szintre emelik a jog megkettőzését" (448. old.). A generálklauzulák egyrészt a jogintézmények általánosodásának termékei, másrészt azonban a *monopolkapitalizmus viszonyai közt* a megkettőzés eszközei is: ezek visznek bele a magántulajdon jogától idegen kompromisszumos elemeket a magántulajdon jogába.

A jog megkettőzésének *formálisan legális* változatát a *standardizált szerződési feltételek* képviselik, amelyek a „hivatalos" jogot a perifériára szorítják.

20. Áttekintve így az adaptáció fő módszereit, logikusan tevődik fel a következő kérdés: mi tekinthető burzsoá viszonyok közt a jogfejlődés fő eszközének, a *bíró-jog* vagy a *törvény-jog*? Erre a kérdésre nem lehet általános érvényű választ adni, a két jogfejlesztési módszer egyre növekvő mértékben együttesen jelentkezik és voltak olyan történelmi időszakok, amikor a bírói jogfejlesztés játszotta a fő szerepet. A jog átfogó reformjára azonban a bíró-jog nem képes és a felgyorsult *modern korban a bírói jogfejlesztés* mint alapvető adaptációs eszköz *elégtelen*.

A szerző ezután gazdag anyaggal dokumentálva mutatja ki, hogyan kerültek válságba a common law hagyományos jogfejlesztési lehetőségei és hogyan nyomulnak be egyre nagyobb mértékben olyan elemek, amelyek a precedensrendszeren túlmutatnak. Majd a másik oldalról a francia és a német jog anyagán keresztül ábrázolja, hogy a kodifikált jogokban is a bírói jogfejlesztés menti meg a kódexeket: a bíróság nem csupán értelmezi a kódexet, hanem néhol összefüggő széles területeken új jogot alkot.

Összegezésként *Eörsi* rámutat arra, hogy a modern burzsoá viszonyok közt a *jogfejlesztés* — a rendkívül kifinomult technikák ellenére — *válságban van*. Ez részben a jogfejlesztés *technikai válsága*, ami a társadalmi-gazdasági változások felgyorsulásának és a jog által szabályozott terület erős kiszélesedésének következménye; ilyen körülmények közt a jogfejlesztés törvényi és bírói útja egyaránt lassúnak bizonyul, és ez az egyik oka a generálklauzulák megjelenésének, amelyek a jogot bizonytalanná teszik. A technikai válsághoz kapcsolódik a jogfejlesztés *társadalmi válsága:* a kapitalista rendszer jogi alapelveit a változások kikezdték, kompromisszumokra, szelepekre van szükség. Nincs lehetőség egységes elvi alapokon következetesen felépített jogfejlesztésre, és ez fejeződik ki abban, hogy *ellentmondás van* a generálklauzulák és a kódexek részletrendelkezései közt.

21. Szocialista viszonyok közt természetesen ugyancsak számolni kell azokkal az okokkal, amelyek a jogfejlesztés technikai válságát idézik elő. A megoldáshoz azonban kedvező előfeltételeket teremt az, hogy a társadalmon belül alapvető érdekazonosság áll fenn és a szocialista állam a jövőt tudatosan és átfogóan tervezi. A jogfejlesztés alapvető eszköze a *kodifikálás*. E kódexek rendszerint *jogpolitikai alapelvekkel* kezdődnek és általában kerülik a kazuisztikát, a jogintézmények fő vonásait szabályozzák. Az alapelvek — szemben a burzsoá jog generálklauzuláival — a kódex többi rendelkezéseivel szerves egységet képeznek, és egyszerre szolgálják a stabilitást az alapvető elvek érvényesítésében és az adaptációt abban, hogy egyenesen megkívánják a jog bírói továbbfejlesztését a kódex és az alapelvek alapján (515. old.). A kódex így „feszesen nyitott": horizontálisan az atipikus tényállásokhoz, vertikálisan a viszonyok változásához való alkalmazkodás lehetővé tétele által. A törvényi jogfejlesztésre jellemző a *szakaszosság*, a kódexek időszakosan felülvizsgálatra kerülnek és e szakaszokon belül a *folyamatos* jogfejlesztés a bíróságok feladata. A bírói jogfejlesztés — amelynek az elvi döntés a legfontosabb megnyilvánulása — a jogpolitikai alapelvekre támaszkodik, általában a kódexek által biztosított mozgásteret tölti ki és ezen belül — kivételesen ezen kívül is — hoz létre új, általános jogtételeket. Mindez lehetővé teszi, hogy a szocialista társadalom, bár viszonyainak változása jóval gyorsabb, mint a kapitalista országoké, sikerrel vehesse fel a harcot a jogfejlesztés technikai válságával szemben.

22. A könyv utolsó fejezete a jogfejlesztés *recepciós* útjával foglalkozik, különös figyelmet fordítva az iszlám jogfejlődésre, valamint azokra az országokra, ahol a recipiált jog törzsi szokásjoggal konkurrál.

VII.

23. Jellemzés vagy ismertetés? Ez előtt az alternatíva előtt áll a recenzió írója, amikor egy olyan hatalmas anyagot magában foglaló, nagy tudományos értékű műről kell beszámolnia, mint a jelen esetben. A jellemzés — a mű általános áttekintése, értékelése, egyes kiemelt részek ismertetése és a recenzens impresszióinak visszaadása — sok szempontból hálásabb és a recenzió olvasói számára is vonzóbb, a recenzens önállósága nagyobb, tolla szabadabban mozog.

A jelen esetben a másik utat: a rendszeres ismertetést választot-

tuk. A könyvnek szinte minden fejezete tartalmaz új, értékes gondolatokat és így nehéz lett volna a válogatás; emellett a mű szerkezetének logikája is csak így volt visszaadható.

Az összefoglaló értékelés ezek után, úgy hisszük, felesleges. Természetesen nem lehet mondani, hogy a könyv teljesen kiegyensúlyozott; előfordulnak itt-ott elnagyoltabb részek, de az egészre az érett, polemikus, de sohasem vulgarizáló marxista álláspont, a nagy jogi műveltség, elmélyült és invenciózus feldolgozás a jellemző. Csak megismételni lehet azt, amit bevezetőben mondottunk: a mű nagy nyeresége nemcsak a magyar, hanem általában a szocialista jogtudománynak.

A recenzió törekedett a könyv rendszeres ismertetésére, de így is igen szegényes. Csak a mondanivaló lényegéről tudott — reméljük, hűen — képet adni, de nem adhatta vissza a részletek csillogását, a gondolatgazdagságot, amely gyakran egy-egy mellékes megjegyzésnél megállítja az olvasót, a fordulatos és szellemes stílust. Ezek már olyan ajándékok, amiket a könyv csak olvasói részére tartogat.

Csanádi György

Polgári Eljárásjogi Füzetek V.[1]

I. A *Polgári Eljárásjogi Füzetek* V. kötete *Névai* László tanszékvezető egyetemi tanár munkája. Címe: *Kereset, tárgyalás és ítélet a magyar törvénykezési reform után.*

A szerző az előszóban rámutat arra, hogy a kiadványsorozat negyedik kötetében megkezdett munkát folytatja,[2] tehát a polgári eljárásjog egyes részeinek monografikus feldolgozásával az egyetemi oktatás céljait kívánja szolgálni és tansegédletet kíván adni a joghallgatók kezébe addig is, amíg a *Polgári eljárásjog* c. egyetemi tankönyv átdolgozott kiadása meg nem jelenik.[3] A negyedik kötetben a szerző a polgári eljárásjog alapkérdéseit (célját, feladatait, alapelveit) és az eljárásban részt vevő szerveket ismertette, az ötödik kötet viszont a polgári per menetének néhány fontos alapintézményével foglalkozik: az anyagot három részben tárgyalja, éspedig a rendes polgári peres eljárást a keresetindítástól a határozathozatalig. A kötet magában foglalja a jogerőtant, de nem tárgyalja a bizonyítás és a perorvoslatok problémáit.

II. Az első rész *A keresetindítás* címet viseli. A szerző mindenekelőtt a kereset és a kereseti jog fogalmát elemzi, majd rámutat arra, hogy a szocialista igazságszolgáltatásban a kereset a legfontosabb perbeli cselekmények egyike, egyben a polgári per megindulásának is az alapfeltétele. Kereset nélkül ugyanis nincs polgári per és ezt a tételt a szerző jogeset ismertetésével világítja meg.

A kereseti joggal a polgári jogtudomány is foglalkozott és ezzel kapcsolatban több elmélet alakult ki. A szerző ezeket ismerteti és bírálja, majd áttér a kereseti jog szocialista felfogására, amely éles különbséget tesz az eljárási és az anyagi értelemben vett kereseti jog között. A továbbiakban megismerkedünk a különbségtétel gyakorlati következményeivel a peres eljárás egyes fázisaiban.

A kereset elemeinek vizsgálata körében a szerző a kereset alanyával, alapjával, tárgyával, tartalmával és címzettjével foglalkozik.

A megállapítási keresetre vonatkozó fejtegetések felhívják a figyelmet — egyebek között — arra is, hogy a törvény olykor pozitív megállapítási keresetként szövegez meg tartalmilag valójában negatív megállapítási keresetet, és előfordul ennek a fordítottja is, amikor negatív megállapítási kereset formáját ölti fel egy tartalmilag pozitív megállapításra irányuló kereset.

A jogalkotási kereset tárgyalása gazdagabbá válik azáltal, hogy a szerzői jog és a szabadalmi jog köréből vett jogalakítási keresetekkel is megismerkedünk.

A szerző részletesen foglalkozik a keresetváltoztatás fogalmával és feltételeivel. A keresetváltoztatást elhatárolja a kereset kiterjesztésétől, majd a keresethalmaz problémáit tárgyalja. Gyakorlati szempontból is igen nagy jelentősége van a viszontkeresetnek és a beszámítási kifogásnak, amelyek az alperes védekezésének az eszközei és ezért fokozott figyelmet érdemel a köztük vont párhuzam és ezzel kapcsolatban az elbírálásukra vonatkozó ítéleti rendelkezés jogerejének a vizsgálata. A szerző utal arra, hogy a jogtudományi irodalomban ellentétes felfogás is van, ezzel szemben azonban annak az álláspontjának ad kifejezést, hogy a be nem számított követelésre is kiterjed a jogerő, ha a bíróság a beszámítást a beszámítani kívánt követelés fenn nem állása vagy a bírósági úton való érvényesíthetőség hiánya miatt mellőzte. Meg kell jegyeznünk, hogy a törvény a beszámítási kifogás elbírálásával kapcsolatosan az anyagi jogerőt a beszámított ellenkövetelésre korlátozza és az erre vonatkozó rendelkezés a szerző felfogásával ellentétben áll; rá kell mutatnunk azonban arra is, hogy a bíróság ítéletéhez fűződő tekintély a gyakorlatban anyagi jogerő hiányában is a már elfoglalt álláspont és a meghozott döntés fenntartásának az irányában hat. Különösen érvényesül ez a szerző által felhozott esetekben, amelyek olyan természetűek, hogy szinte valószínűtlenné teszik az elutasított ellenkövetelésnek újabb perben való sikeres érvényesítését.

Különösen gyakorlati jelentőségű a keresetlevél kellékeinek a vizsgálata. A szerző felhívja a figyelmet a tárgyalás előkészítésének a fontosságára. A jó előkészítés lehetővé teszi a per koncentrálását és az eljárás alaposságának fokozása mellett a pertartam nagymértékű lerövidítését. A tárgyalás helyes előkészítése a per hatékonyságának fokozását szolgálja, amelyet a szerző egyik korábbi tanulmányában részletesen kifejtett,[4] és amelynek témájával az általa vezetett tanszék oktatói külön is foglalkoztak.[5] A szerző figyelmeztet, hogy bármennyire

[1] Budapest, 1974. 190 old.
[2] A Polgári Eljárásjogi Füzetek IV. kötetéről a JK. 1974. 11. száma közölt ismertetést.
[3] A tankönyv 1974 második felében megjelent.

[4] *Névai* László: A polgári per hatékonyságának problémája a gazdaságirányítás új rendszerében. JK. 1970. 10. sz.
[5] *Szabó* Gábor: Vitaülés a polgári eljárás hatékonyságának fokozásáról. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle 1970. 8. sz.

fontos a tárgyalás előkészítése, az előkészítő intézkedések nem pótolhatják, sőt még csak háttérbe sem szoríthatják a tárgyalást. Az előkészítés a tárgyalás eredményességét hivatott biztosítani és nem teheti feleslegessé a tárgyalást.

III. A munka második része a *tárgyalásról* szól. Ezzel kapcsolatosan mindenekelőtt a tárgyalás jelentőségére vonatkozó fejtegetéseket kell kiemelnünk. A tárgyalás a polgári pernek valóban az a szakasza, amely a szocialista polgári eljárás demokratikus alapelvei érvényesülésének a legfontosabb színtere. Itt bontakozik ki legszélesebben a felek aktivitása is.

A tárgyalás fontosságát kidomborítja annak célja is, amely kettős: egyrészt a tényállás felderítése útján az objektív igazság megállapítása, másrészt a döntésnél irányadó jogkérdés tisztázása.

A tárgyalás menetének az irányítása a bíróság pervezető tevékenységével függ össze. A bírósági pervezetés az eljárás hatékonyságának egyik legfontosabb tényezője. A laza vagy helytelen pervezetés a per időtartamát rendkívül megnyújtja, ugyanakkor a hosszadalmasság és bizonytalanság a tényállás helyes megállapítását is veszélyezteti. A céltudatos, határozott pervezetés ellenben a lehető legrövidebbre csökkenti a per tartamát, egyben elejét veszi a tényállás összekuszálásának, a „ködösítésnek" és ezzel a valódi, gyors jogvédelmet biztosítja.

A pervezetés jelentőségét a szerző egyik korábbi tanulmányában ugyancsak tüzetesen elemezte,[6] és lényegében az erre vonatkozó vizsgálódásainak az eredményét foglalja össze, amikor a bíróság pervezető cselekményeit akként csoportosítja, hogy egyrészt *a)* a per folyamatosságának és célszerű menetének a biztosítására, másrészt *b)* az objektív igazság megállapításának és az eljárás törvényességének a biztosítására, végül *c)* a fél segítésére és perbeli érdekeinek védelmére irányuló pervezető cselekmények között tesz megkülönböztetést. Az első csoportba tartoznak: a tárgyalás előkészítése, a tárgyalás vezetése, elhalasztása, felfüggesztése stb. A második csoportba a bizonyítás elrendelésével kapcsolatos, továbbá a mulasztással összefüggő bírósági jogkör keretébe tartozó intézkedéseket lehet sorolni. Végül a harmadik csoportba a kitanítási kötelességgel kapcsolatos bírósági teendők, az áttétel során tett intézkedések, az egyezség jóváhagyása vagy annak megtagadása stb. tartoznak.

Rendkívül érdekesek a szerzőnek a tárgyalás elhalasztására vonatkozó megállapításai, amelyek statisztikai adatokon alapulnak. A statisztikai adatokból a szerző helyesen vonja le a következtetéseket: a perek gyorsításának legfőbb hátráltatója az indokolatlan tárgyaláselhalasztás, ez pedig a peranyag-koncentrálásnak az elégtelenségére és ezzel összefüggésben a tárgyalás előkészítésének a fogyatékosságaira vezethető vissza. A peranyag koncentrálásának megjavításával csökkenne a tárgyaláselhalasztások száma, javulna a tárgyalás eredményessége, ez pedig a per tartamának a megrövidítését vonná maga után.

A szerző fejtegetései nem csupán elvont következtetéseket és megállapításokat tartalmaznak, hanem a polgári perben részt vevő felek érdekeit a legközvetlenebbül érintő kérdésekre vonatkoznak. Jelentőségüket már az egyetemi hallgatókban tudatosítani kell, hogy később a hivatásukban meg tudjanak felelni azoknak a követelményeknek, amelyeket a társadalom — mégpedig nem utolsósorban az időszerűség vonalán — az igazságszolgáltatás működésével szemben támaszt.

IV. A kötet harmadik része a *bírósági határozatokkal* foglalkozik.

A Pp. rendelkezéseiből kitűnően bírósági határozaton mindig a konkrét ügyben hozott bírósági döntést kell értenünk. A szerző azonban a határozatok fogalmának ismertetésénél ezen túlterjeszkedik és a bírósági határozatok közé sorolja azokat a legfelsőbb bírósági döntéseket is, amelyek a Legfelsőbb Bíróság általános jellegű funkciójából, közelebbről a bíróságok ítélkezésének elvi irányításából erednek, így az irányelvet, az elvi döntést és a kollégiumi állásfoglalásokat.

A szerző az ítéletek osztályozásánál a peres eljárás alapjául szolgáló keresetből indul ki. Ez az eljárás a helyt adó és elutasító, illetőleg a részben helyt adó és részben elutasító ítéletek esetében helyes, mert ez az osztályozás valóban a kereseti kérelemmel való összehasonlítással függnek össze abból a szempontból, hogy a bíróság teljesítette-e a kereseti kérelmet vagy nem, illetőleg hogy csak részben teljesítette, részben pedig elutasította azt. Ugyanígy helyes a kereseti kérelemre utalás az érdemi határozatoknak ítéletre, részítéletre, közbenső ítéletre és kiegészítő ítéletre történő felosztásánál, mert az osztályozás alapja ezekben az esetekben az ítéletnek a kereset tartalmához mért teljessége.

Ellenben a marasztaló, a megállapító és a jogalakító ítéletek fogalmának a kereset jellegére történt utalással való meghatározása nem kielégítő. Az igaz, hogy marasztalásra irányuló kereset nélkül marasztaló ítélet hozatalának nincs helye; megállapító ítéletre azonban megállapításra irányuló kereset hiányában is sor kerülhet, ha a kereset ugyan marasztalásra irányul, a követelés azonban még nem járt le, viszont a megállapításnak a törvényben meghatározott feltételei (Pp. 123. §) fennállanak. De még inkább így van ez a jogalakító ítéletek esetében és ez a törvény által a bíróságnak biztosított azzal a jogkörrel függ össze, hogy a bíróság számos esetben a teljesítésre kötelezés, illetőleg a szerződés érvénytelenítése vagy megszüntetése helyett a szerződést módosíthatja és a jogkövetkezményeket a módosított tartalom alapján alkalmazhatja. Csupán néhány példa ezekre: A kereset a szerződés teljesítésére vagy a szerződés érvénytelenségének a megállapítására irányul és a bíróság a szerződésnek a Ptk. 201. §-ának (2) bekezdése vagy a Ptk. 202. §-ának (2) bekezdése alapján történő módosításával dönti el a jogvitát. Ugyanígy a tartási szerződés megszüntetésére irányuló kereset alapján a bíróság a szerződést életjáradéki szerződéssé változtathatja át. Ezek a példák bizonyítják, hogy konstitutív ítélet hozatalára

[6] *Névai* László: A bírói pervezetés a magyar polgári eljárásjogban. JK. 1962. 8. sz.

jogalakításra irányuló kereseti kérelem nélkül is sor kerülhet. Ebből pedig az következik, hogy a jogalakító ítélet fogalmát nem elegendő a kereset jellegére történő utalással meghatározni, hanem ebből a szempontból az ítélet tartalmát kell irányadónak tekinteni.

A Pp. 213. §-ának (1) bekezdésében foglalt rendelkezés az ítélet teljességének a követelményét állítja fel annak kimondásával, hogy az ítéletben foglalt döntésnek a perben, illetőleg a 149. § alapján egyesített perekben érvényesített valamennyi kereseti kérelemre ki kell terjednie. A szerző ezzel kapcsolatosan helyesen állapítja meg azt, hogy a törvény szövegét ki kellene egészíteni az ellenkérelemre utalással, mert az ítéleti döntésnek ki kell terjednie az alperes védekezésében foglalt, nem kereseti (viszontkereseti) formát öltő kérelmekre is, így pl. a beszámítási kifogásra. Ezért nem felel meg a teljesség követelményének az az ítélet, amely a beszámítási kifogás elbírálását mellőzi.

Helytálló a szerzőnek az a megállapítása is, hogy a Pp. 218—219. §-ainak közös címe kifogásolható. „A határozatok kihirdetése és közlése" szöveg ugyanis logikailag nem egy szinten elhelyezkedő fogalmakat mellérendelő módon állít egymás mellé és nem érzékelteti azt, hogy a kihirdetés csak egyik faja a közlésnek, ugyanakkor nem említi annak másik faját, a kézbesítést sem.

A szerző tüzetesen tárgyalja a jogerő problémáit és részletesen foglalkozik az egyezség jóváhagyásának kérdéseivel és ezek között azokkal a szempontokkal, amelyeket a bíróságnak az egyezség jóváhagyásánál vizsgálnia és mérlegelnie kell. A szerző percsoportonként hívja fel a figyelmet azokra a tényállásbeli mozzanatokra, amelyek feltárása nélkül az egyezség jóváhagyása tárgyában nem lehet megalapozottan állást foglalni.

V. A kötet méltatásánál ki kell emelnünk, hogy az anyag feldolgozása az elméleti szempontoknak és a logikai rendszerezés követelményének tökéletesen megfelel és nagy előnye, hogy a gyakorlati problémák ismertetésével sem marad adós. Tehát nemcsak elméleti alapvetést nyújt az egyetemi hallgatóknak, hanem az igazságszolgáltatás gyakorlati problémái felől is tájékoztatja őket. Az elméleti és gyakorlati alapok megadásával a szerző elősegíti azt, hogy a hallgatók az egyetemi tanulmányaik befejezése után a polgári igazságszolgáltatás munkájába akár mint bírák vagy ügyészek, akár mint ügyvédek vagy jogtanácsosok hasznosan bekapcsolódhassanak.

A kötetet német és orosz nyelvű tartalomjegyzék egészíti ki.

Bajory Pál

Геза Килени:

Гражданско-правовые средства на службе защиты окружающей среды

Согласно мнению автора роль гражданского права в области защиты окружающей среды не может быть ограничена только на возмещение причиненного вреда. В соответствии с этим статья рассматривает в свете международного сравнения деятельность судов в области предупреждения повреждения окружающей среды, анализирует взаимосвязь между разрешениями, выданными органами государственного управления, и охраной прав в судах. Автор занимается также ролью административных договоров в области защиты окружающей среды, а затем глубоко анализирует практику венгерских судов по типичным группам дел, относящимся к защите окружающей среды, которая от ответственности за вину согласно закону об защите окружающей среды, принятому в 1976 году, окончательно дошла к принципу объективной ответственности.

Миклош Вермеш:

Уголовная ответственность за действия третьих лиц

Несмотря на действие принципа *nulla poena sine crimine* и на личный характер наказаний в действительности интересы, вытекающие из уголовноправовой политики, вызывают необходимость, чтобы уголовно-правовые последствия налагались на каждого, кто из-за духовно-рационального, психического или физического участия несет ответственность за совершенное преступление. В сфере уголовно-правовых отношений деятельность подстрекателя, помощника и непрямого исполнителя составляют те формы совершения, в случае которых собственное действие лица служит основанием уголовно-правовой ответственности, при этом однако применяются санкции, предусмотренные на главное-основное преступление. В рамках особой части занимается автор статьи между прочим транспортными преступлениями, причинением опасности в рамках исполнения профессии, а также преступлениями против народного хозяйства, где в связи с ответственностью юридического лица рассматриваются вопросы об институте хозяйственного штрафа.

Иштван Колошшвари:

Новые черты положений нормативных актов о плановом валютном хозяйстве, затрагивающих интересы населения

Нормы планового валютного хозяйства обосновываются не необходимостью, вытекающей из какого-нибудь кризисного положения, а опираются на решениях хозяйственного руководства, направленных на достижение определенных целей. В 1974 году была проведена реформа венгерского валютного законодательства. Указ Президиума НР Номер 30 от 1950 г был заменен указом № 1 от 1974 г. В статье сравниваются положения этих двух актов, затрагивающие граждан. Новые нормы — приспосабливаясь к новому положению, вытекающему из расширения международных связей — смягчили строгость прежнего урегулирования и облегчили ежедневные транзакции.

Аттила Хлавати:

О субъективизме применителей права

В статье анализируется в конкретном процессе применения права вопрос о том, какие возможности стоят применителю права к распоряжению для принятия решения, соответствующего его субъективному убеждению. Согласно автору не соответствует действительности и условиям жизни основная формула принятия решения в области применения права, согласно которой применитель права сначала устанавливает фактические обстоятельства дела, а затем из этого механически выводит правовые последствия. В действительности применитель права сначала разрешает дело в жизненном и моральном отношении, а только после этого принимает «правовое решение» — он именно по той причине устанавливает фактические обстоятельства таким образом, а не

иначе, чтобы из него могли быть выведены правовые последствия, которые он считает правильными. Противоречия, вытекающие из этого факта, мы можем решить не отрицанием роли субъективизма применителя права, а именно более гибким правовым урегулированием.

Дьердь Кампиш—Петер Катона:

Конвенция ООН об давностных сроках в связи с международной куплей-продажей товаров

На основе резолюции Генеральной Ассамблеи ООН, вынесенной по инициативе Юридической Комиссии по вопросам Внешней торговли (ЮНСИТРАЛ) в 1974 году в г. Нью Йорке была устроена дипломатическая конференция, которая разработала Конвенцию о сроках давности в связи с международной куплей-продажей товаров. Авторы излагают в статье подготовительную работу, проведенную в рамках ЮНСИТРАЛ и основные вопросы, возникшие в ходе этой работы, а также решение этих вопросов. В дальнейшем подвергают критическому анализу основные положения конвенции, информируя о дискуссиях, связанных с отдельными нормами, и о взаимосвязи с другими конвенциями (В первую очередь с Единым законом о купле-продаже, принятым в 1964 году в Гааге). Дополнение к статьи содержит венгерский перевод этой первой конвенции.

Géza Kilényi:

Zivilrechtliche Mittel im Dienste des Umweltschutzes

Die Rolle des Zivilrechts darf auf dem Gebiet des Umweltschutzes nicht nur auf den Schadenersatz begrenzt werden. Dementsprechend untersucht die Studie im Spiegel der internationalen Vergleichung die Tätigkeit der Gerichte in der Vorbeugung der Umweltschadenszufügung, untersucht den Zusammenhang zwischen dem verwaltungsrechtlichen behördlichen Erlaubnis un dem gerichtlichen Rechtsschutz. Der Autor befasst sich auch mit der Rolle der verwaltungsrechtlichen Verträge am Gebiet des Umweltschutzes, dann untersucht eingehend in den einzelnen typischen Prozessgruppen die gerichtliche Praxis der letzten fünfzehn Jahren, die als Ergebnis des im Jahre 1976 erlassenen Gesetzes über den Umweltschutz endgültig zur objektiven Verantwortlichkeit gelangen ist.

Miklós Vermes:

Strafrechtliche Verantwortlichkeit für die Handlung anderer Personen

Neben dem Prinzip „nulla poena sine crimine" und dem persönlichen Charakter der Strafen ist in der Wirklichkeit wegen strafpolitischen Interessen notwendig, dass die strafrechtliche Folgen alle jene errichen, die wegen sinnliche, psychische oder physische Mitwirkung für die Strafhandlung mitverantwortlich sind. Im Kreis der Strafbeziehungen sind. die Tätigkeit des Anstifters, des Helfershelfers und des mittelbaren Täters jene Begehungsformen, bei denen der Grund der strafrechtlichen Verantwortlichkeit die eigene Handlung ist, doch die für die Grundstraftat festgesetzten Sanktionen angewendet werden. Die Studie befasst sich im besonderen Teil unter anderen mit den Verkehrsstrafhandlungen, mit dem in Zusammenhang mit dem Beruf begangenen Gefährdung, und mit den sich gegen die Volkswirtschaft richtenden Straftaten, wobei die Studie betreffend die Verantwortlichkeit der Rechtsperson die Institution der Wirtschaftsgeldstrafe analysiert.

István Kolossváry:

Die Bevölkerung betreffende neue Züge der über die planmässige Devisenwirtschaft erbrachten Rechtsregeln

Die Vorschriften der planmässigen Devisenwirtschaft sind nicht durch Zwang einer gewissen Krisenlage begründet, sondern diese werden auf Grund der zielmässigen Entschlüsse der Wirtschaftsführung erbracht. Im Jahre 1974 kam die Reihe an die Neuverfassung des ungarischen Devisenrechts. An Stelle der in vieler Hinsicht schon verjährten gesetzkräftigen Verordnung Nr. 30. vom Jahre 1950. tritt die gesetzkräftige Verordnung Nr. 1. vom Jahre 1974. Der Artikel vergleicht die Bürger betreffende Regeln der beiden Rechtsvorschriften. Als Resultat dieser Analysierung erscheint es, dass die neuen Vorschriften sich der von Erweiterung der internationalen Beziehungen entstandenen neuen Lage anpassend, die Härte der früheren Regelung gemildert und die alltäglichen Transaktionen erleichtert haben.

Attila Hlavathy:

Über die Subjektivität der Rechtsanwender

Die Studie analysiert im konkreten Lauf der Rechtsanwendung, was für eine Möglichkeit der Rechtsanwender hinsichtlich der seinem subjektiven Überzeugung entsprechenden Entscheidung hat. Laut des Autors ist jene Grundformel der rechtsanwenderischen Entscheidung lebenslos, dass der Rechtsanwender erstens den Tatbestand feststellt, und dann davon mechanisch die Folgen zieht. In der Wirklichkeit entscheidet der Rechtsanwender erstens humanisch und ethisch die Sache, und nur danach trifft er die „rechtliche Entscheidung". Die davon entstehende Widersprüche müssen nicht durch die Negation der Rolle der Subjektivität der Rechtsanwender, sondern durch die Erhöhung der Flexibilität der rechtlichen Regelung gelöst werden.

György Kampis—Péter Katona:

UNO-Konvention über die Verjährungsfrist hinsichtlich des internationalen Warenkaufes

Auf Grund des Beschlusses der UNO-Generalversammlung -erlassen durch die Initiative des Ausschusses für Aussenhandel (UNCITRAL) — ist in New York im Jahre 1974 eine diplomatische Konferenz zusammengerufen worden, und die Konferenz hat eine Konvention über die Verjährungsfrist hinsichtlich des internationalen Warenkaufes erschaffen. Die Autoren stellen in ihrer Studie die Vorbereitungsbemühungen im Rahmen des UNCITRAL dar, die im Laufe dieser Vorbereitungsperiode aufgetauchten grundlegenden Fragen und ihre Lösung, dann analysieren kritisch die hauptsächlichen Regelungen der Konvention, gleichtzeitig informieren sie über die die einzelnen Regeln betreffende Diskussion und ihre Zusammenhänge mit anderen Konventionen (vor allem mit dem Einheitlichen Gesetz über den internationalen Warenkauf vom Jahre 1964 — ausgearbeitet im Haag). Als Anhang der Studie wird in der Übersetzung der Autoren auch der Text dieser ersten Konvention der auf ungarische Initiative gestalteten Komission UNCITRAL veröffentlicht.

Géza Kilényi:

Moyens juridiques au service de la protection de l'ambiance

Selon l'opinion de l'auteur le rôle de la protection d'ambiance du droit civil ne peut pas être étrangle seulement aux dommages-intérets. Conformément l'étude examine l'activité des justices sur le domaine de la prévention de l'endommagement de l'ambiance au miroir de la comparaison internationale, elle analyse le rapport de la permission de l'autorité administrative et de la protection juridique devant la justice. L'auteur s'occupe même du rôle de protection d'ambiance des contrats administratifs, puis aux groupes de procès typiques de protection d'ambiance il analyse à fond la pratique judiciaire hongroise des quinze ans derniers, qui — comme résultat de la loi de protection d'ambiance constituée en

1976 — est finalement arrivée de la responsabilité délictuelle jusqu'à la responsabilité objective.

Miklós Vermes:

Responsabilité de droit pénal à cause de l'action des autres

A côté du principe de nulla poena sine crimine et du caractère personnel des punitions se sont dans la vérité les intérêts de la politique pénale qui nécessitent, que les conséquences du droit pénal attrapent tous ceux, qui sont responsables du délit à cause de l'intervention intellectuelle, psychique ou physique. Dans le cercle des rapports de délit les actions provocatrices, de complice et de délinquant médiat sont les formes de commission, dont dans le cas c'est la propre action qui est la base de la responsabilité du droit pénal, mais les sanctions arrétées au délit de base seront appliquées. Dans le cercle de la partie spéciale l'étude s'occupe parmi autres des délits de la circulation, du péril commis au cercle du métier, ainsi que des délits commis à l'encontre de l'économie populaire, ou par rapport de la responsabilité de la personne juridique l'étude commente l'institution de l'amende économique.

István Kolossváry:

Nouveaux traits des prescriptions des règles juridiques touchant la population, au sujet de la politique des devises planifiée

Les règles de la politique des devises planifiée ne sont pas motivées par la nécessité de quelconque situation de crise, mais elles reposent sur les résolutions opportunes des dirigeants de l'économie. En 1974 le droit de devises hongrois a été reredigé. L'arrêté ayant force de loi No 30/1950 — qui est déjà tombé en désuétude en beaucoup de points — a été remplacé par l'arrêté ayant force de loi No 1/1974. L'article compare les prescriptions — concernant les citoyens — de ces deux règles juridiques. La rigueur de la réglementation antérieure a été temperée et les transactions quotidiennes ont été facilitées par les nouvelles règles — qui s'adaptent aux nouvelles circonstances provenant de l'élargissement des relations internationales.

György Kampis—Péter Katona:

Convention d'ONU du délai de la péremption concernant la vente internationale des marchandises

Sur la base de la décision de l'Assemblée Générale de l'ONU rendue à l'initiative du Comité Juridique du Commerce Extérieur (UNCITRAL) une conférence diplomatique a été convoquée en 1974 à New York et elle a constitué une convention du délai de la péremption concernant la vente internationale des marchandises. Dans leur étude les auteurs présentent le travail préparatoire effectué dans le cadre de l'UNICITRAL, les questions de fond qui se sont posées au cours de ce travail et leur solution, puis ils analysent critiquement les dispositions principales de la convention, en donnant information même des discussions d'autour des certaines règles et des rapports existant avec les autres conventions (en premier lieu avec la Loi de Vente Unifiée de la Haye de l'année 1964). L'appendice de l'étude publie le texte de cette première convention de l'UNCITRAL établie à une proposition hongroise traduit en hongrois par les auteurs.

Géza Kilényi:

Civil law means in environment-protection

The Author points out that any limitation of enviromment protection by civil law means to damages would be erroneous. On an international comparative basis the paper analysis court activity in the prevention of environment impairment and the relation between administrative authorisation and legal protection at the court. An analysis of the role of administrative contracts in environment protection is presented too, then a review of the Hungarian judicature in the most typical environment protection controversies follows. As a result of the 1976 Environment Protection Act strict liability turned to be the general principle in the Hungarian environment protection practice.

Miklós Vermes:

Criminal liability for other people's act

Beside the principle of nulla poena sine crimine and that of the personal nature of punishments, criminal policy interests make it imperative that penal consequences should reach all those people who are liable for a crime by intellectual, psychical or physical contribution. The activities of the instigator, the accomplice and the secondary offender are those forms of crime commission where the proper act is considered as the basis of the criminal liability but the applied sanctions are those established for the basic crime. The paper deals among others with traffic crimes, professional risks and crimes against the people's economy. An analysis of legal entities' liability in connection with economic fine is presented at the end.

István Kolossváry:

New traits of the planned foreign exchange policy regulations concerning the public

The rules of planned foreign exchange policy are not dictated by some severe necessities of a crisis but they are based on deliberate decisions of economy-management. The Hungarian foreign exchange policy law was recodified in 1974 when the partly outdated 1950. 30 law-decree was repealed by the 1974. 1. law-decree. The paper compares those rules of the two acts which concern the public. The new regulations, in conformity to the new situation created by the extension of international relations mitigated the rigidity of the former regulations and facilitated every-day transactions.

Attila Hlavathy:

On the subjectivism of law-enforcers

The paper analyses the possibilities of the law-enforcer to take decision according to his subjective conviction in the legal process. It is unrealistic to suppose that the law-enforcer first establishes the bearing of a case then mechanically departing from it concludes to the sanctions. He first decides the case ethically and humanly and the legal decisions are taken only after that, declaring the bearing of the case in a given way that would most fit to the sanctions which he considers most adequate. The so created contradictions are to be resolved not by negating law enforcers' subjectivity but through more flexible legal regulation.

György Kampis—Péter Katona:

UN-covention on forfeiture in international sale of goods

According to the decision of the UN General Assembly taken on the iniciative of UNCITRAL, a diplomatic conference took place in 1974, in New York where a statute of limitations for international sale of goods was accepted. The Authors deal first with the preparatory work at the UNCITRAL, the main points presented at that stage, their solution. After that a critical analysis is given concerning the main solutions of the convention with a review of the relevant debates and the relationship with other conventions esp. the 1964 Hague Uniform International Sale of Goods Act. The Appendix is a translation of the text of the Convention.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: dr. Halász József. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I. Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285 Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 76.4839. Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

ÁRA: 8,— Ft

XXXI. új évfolyam 7. szám Budapest, 1976. július hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

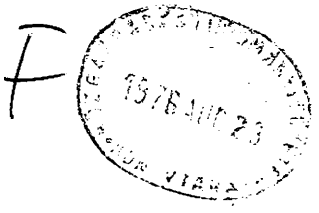

TARTALOM

BAUER MIKLÓS:
A külkereskedelmi társaság de lege ferenda 357

SPRÉM ISTVÁN:
A lengyel választási rendszer jellemzői és az új lengyel választási törvény 372

KÁLLAY ISTVÁN:
A Horthy-korszak sajtójogának jellemzéséhez 379

HERCZEGH GÉZA:
Az ún. háborús represszáliák problémája a mai nemzetközi jogban 384

MAYDA, JARO:
Új környezetvédelmi koncepciók és modellek szükségessége 391

Szemle:

HAJNAL JÁNOS—VISKY KÁROLY:
A gazdasági bírság jogalkalmazási tapasztalatai 398

EÖRSI GYULA:
Megjegyzések a Ptk. bevezető rendelkezéseinek reformjához 406

RADÓ ZOLTÁN:
Ügyvédek, bírák Angliában (az új angol bírósági szervezet) 409

TAMÁS ANDRÁS:
Vitaülés a jogalkalmazók szubjektivitásáról 417

RÉVÉSZ T. MIHÁLY:
Jogtörténész konferencia Prágában 1975 őszén 419

Jogirodalom:

Mádl Ferenc: Az Európai Közösség joga (LONTAI ENDRE) 420

M. P. Karpusin—V. L. Kurljandszkij: A büntetőjogi felelősség és a bűncselekmény törvényi tényállása (FEHÉR LENKE) 423

СОДЕРЖАНИЕ: *Миклош Бауер:* Внешнеторговая организация *де леге ференда.* — *Иштван Шпрем:* Характерные черты польской избирательной системы и новый польский избирательный закон. — *Иштван Каллаи:* К характеристике законодательства о печати контрреволюционной эпохи в Венгрии. — *Геза Херцег:* Проблема т. н. военных репрессалий в современном международном праве. — *Яро Маида:* Необходимость в новых концепциях и моделлях в области охраны окружающей среды. — *Обзор: Янош Хайнал—Карой Вишки:* Опыт применения права в области наложения хозяйственного штрафа. — *Дьюла Эрши:* Примечания к реформе вводных положений ГК. — *Золтан Радо:* Адвокаты, судьи в Англии (новое устройство английских судов). — *Андраш Тамаш:* Дикуссия о субъективизме применителей права. — *Т. Михай Ревес:* Конференция работников истории права в Праге осенью 1975 г. — *Юридическая литература:* Ференц Мадл: Право Евпропейского Сообщества *(Эндре Лонтаи).* — М. П. Карпушин—В. Л. Курляндский: Уголовная ответственность и состав преступления *(Ленке Фехер)*

INHALT: *Miklós Bauer:* Der Zusammenschluss der Unternehmen für Aussenhandelszweck de lege ferenda. — *István Sprém:* Einige Merkmale des Wahlsystems der Volksrepublik Polen und das neue Gesetz über die Wahlen. — *István Kállay:* Zur Charakterisierung derPresse der Horthy-Ära. — *Géza Herczegh:* Das Problem der sg. Kriegsrepressalien im heutigen Völkerrecht. — *Jaro Mayda:* Die Notwendigkeit neuer Umweltschutz-Konzeptionen und Modelle. —*Rundschau: János Hajnal—Károly Viski:* Rechtsanwendungserfahrungen der Wirtschaftsgeldstrafe.— *Gyula Eörsi:* Bemerkungen betreffend der Reform der Einführungsbestimmungen der ZGB. — *Zoltán Radó:* Advokate, und Richter in Grossbritannien (die neue britische Gerichtsorganisation). — *András Tamás:* Diskussion über die Subjektivität der Rechtsanwender. — *Mihály T. Révész:* Konferenz der Rechtshistoriker in Prag im Herbst d. J. 1975. — *Rechtslitaratur:* Ferenc Mádl: Das Recht der Europäischen Gemeinschaften (*Endre Lontai).* — M. P. Karpusin— V. L. Kurljandszkij: Die strafrechtliche Verantwortlichkeit und der gesetzliche Tatbestand der Straftat *(Lenke Fehér)*

SOMMAIRE: *Miklós Bauer:* La société du commerce extérieur de lege ferenda. — *István Sprém:* Caractéristiques du système électoral polonais et la nouvelle loi électoral polonaise. — *István Kállay:* Commentaire aux caractéristiques de la presse à l'époque Horthy. — *Géza Herczegh:* Le problème des représailles nommées de guerre au droit international actuel. — *Jaro Magda:* La nécessité de nouvelles conceptions et modèles de la protection d'ambiance. — *Revue: János Hajnal— Károly Viski:* Expériences de l'application du droit de l'amende économique. — *Gyula Eörsi:* Commentaires à la réforme des dispositions initiales du Code Civil.— *Zoltán Radó:* Avocats, magistrats en Angleterre (la nouvelle organisation de justice anglaise). — *András Tamás:* Séance de controverse de la subjectivité des applicateurs de droit. — *T. Mihály Révész:* Conférence des hostoriens de droit à Prague en automne de l'année 1975. — *Littérature juridique:* Ferenc Mádl: Le droit de la Communauté Européenne *(Endre Lontai).* — M. P. Karpusin—V. L. Kurljandszkij: La responsabilité du droit pénal et la matière de loi de délit. *(Lenke Fehér)*

CONTENTS: *Miklós Bauer:* Foreign trade society de lege ferenda. — *István Sprém:* Some feature of the new Polish election system and the new Polish Electoin Act. — *István Kállay:* A contribution to the characterization of the press in the Horthy-era. — *Géza Herczegh:* The problem of the so-called war-repressive acts in contemporary international law. — *Jaro, Magda:* The necessity of new conceptions and models in the field of the protection of environment. *Review: János Hajnal—Károly Viski:* Experiences of economic fine in the field of law application. — *Gyula Eörsi:* Some remarks to the reform of the introductory provisions of the Civil Code. — *Zoltán Radó:* Lawyers, judges in England (The new English judicial system). — *András Tamás:* Debate on the subjectivity in law-application. — *Mihály T. Révész:* Conference on the history of law in Prague, autumn 1975. — *Legal literature:* Ferenc Mándl: The law of the European Community *(Endre Lontai).* M.P. Karpuin—V. L. Kurljandszkij: Criminal responsibility and factors that constitute an offence *(Lenke Fehér)*

E lapszám (XXXI. új évfolyam 7. szám) szerzői: *Dr. Bauer Miklós* a Komplex Külkereskedelmi Vállalat vezető jogtanácsosa. — *Dr. Sprém István* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének dokumentátora. — *Dr. Kállay István* egyetemi adjunktus. — *Dr. Herczegh Géza* egyetemi docens, (Pécs). — *Dr. Magda, Jaro* egyetemi tanár (Puerto Rico). — *Dr. Hajnal János* a Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiumának bírája. — *Dr. Visky Károly* a Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiumának bírája. — *Dr. Eörsi Gyula* egyetemi tanár. — *Dr. Radó Zoltán* a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Tamás András* az Igazságügyi Minisztérium főelőadója. — *Dr. Révész T. Mihály* tudományos munkatárs (ELTE). — *Dr. Lontai Endre* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. — *Dr. Fehér Lenke* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa

XXXI. új évfolyam 7. szám Budapest, 1976. július hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

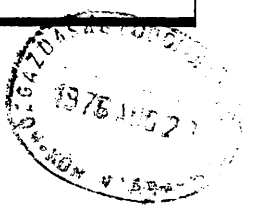

A külkereskedelmi társaság de lege ferenda

1. Bevezetés

A gazdasági kapcsolatok jogi szabályozásának problémaköréből jelentőségénél fogva kiemelkedik a külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződéses kapcsolatainak a kérdése. Ez a kérdéskör már 1968 előtt is foglalkoztatta a jogi közvéleményt, 1968-tól kezdve pedig egyre inkább mind az elméleti, mind a gyakorlati gazdasági jogászok érdeklődésének a középpontjába került. A munka egyik jelentős állomása volt a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete által 1975-ben készített átfogó és egyben részletes, mind az elméleti következtetéseket, mind a gyakorlati tapasztalatokat összegező összefoglaló jelentés. S ha napjainkban a gazdasági munka, ezen belül pedig a külkereskedelmi munka hatékonyságának a növelése egyre sürgetőbbé válik, elkerülhetetlennek látszik a külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződéses kapcsolatainak további elemzése és ennek alapján további javítása.

Ezen a téren a legfontosabb és a legsürgetőbb intézkedésnek éppen a külkereskedelmi társasági viszony jogi szabályozása tűnik. Sürgeti a külkereskedelmi társasági viszony jogi szabályozását a Külkereskedelmi Törvény 15. §-ának (1) bekezdésében foglalt rendelkezés is, amely szerint a külkereskedelmi tevékenységre jogosult vállalatok, valamint a termelő, kereskedelmi és szolgáltató szervezetek közötti szerződéses kapcsolatok keretében meg kell teremteni a gazdálkodó szervezetek gazdasági érdekeinek összhangját.

Vizsgáljuk meg tehát a külkereskedelmi társasági szerződés kérdését, ezen belül mindenekelőtt a szabályozandó gazdasági kapcsolatot, ezután a jogi szabályozás jelenlegi helyzetét, majd a szabályozás szükségességét, végül pedig a szabályozás egyes fontosabb tartalmi kérdéseit.

2. A szabályozandó gazdasági kapcsolat

2.1. Gazdasági kapcsolatok jogi szabályozásánál mindenekelőtt a gazdasági viszony természetét kell elemezni és a jogi szabályozásnál arra kell ügyelni, hogy a szabályozás a gazdasági kapcsolat természetével összhangban legyen. A külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződéses kapcsolatainak jogi szabályozásánál tehát mindenekelőtt a külkereskedelmi vállalatok gazdasági szerepét kell elemezni, azt kell vizsgálni, hogy a külkereskedelmi vállalatok által végzett gazdasági tevékenység hogyan illeszkedik bele a termelés, a forgalmazás, a fogyasztás folyamatába.

A külkereskedelmi vállalatok gazdasági funkcióját elemezve mindenekelőtt az tűnik szembe, hogy ez a funkció korántsem egységes. Különböző jellegű elemeket tartalmaz ez a gazdasági tevékenység aszerint, hogy exportra vagy importra irányul-e, áru vagy szolgáltatás-e a tárgya, rubel vagy dollár elszámolású relációban folyik-e le, a hagyományos árucsere formáját vagy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok körében kialakulóban levő újszerű formák valamelyikét ölti-e fel.

Vizsgáljuk meg a külkereskedelmi vállalatok gazdasági funkciójának egyes elemeit.

2.2. A külkereskedelmi vállalatok legfontosabb és legáltalánosabb gazdasági funkciója — már csak a forgalmi szférában való elhelyezkedésük alapján is — a *közvetítő* tevékenység. 1968 óta a külkereskedelmi funkciók köréből el-

sősorban a külkereskedelmi vállalatoknak ez a közvetítő tevékenysége kerül hangsúlyozásra, mind az irodalomban, mind pedig a gazdaságirányítás keretében kiadásra kerülő jogszabályokban, rendelkezésekben. Ezt a közvetítő funkciót emeli ki a Külkereskedelmi Törvény 4. §-a, 14. §-ának (1), valamint 15. §-ának (1) és (2) bekezdése. A közvetítő tevékenység nemcsak áruk és szolgáltatások export célú vagy import célú továbbítását, közvetítését jelenti, nemcsak az árumozgás és a pénzmozgás külkereskedelemtechnikai lebonyolítását, hanem a közvetítés körébe értjük a piaci hatások, az információk és a döntések közvetítését is. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy viszonylag kevés döntés születik a közvetítő szektorban, a külkereskedelmi vállalatoknál. Nyilvánvaló, hogy a külkereskedelem közvetítő funkcióját a belföldi szerződéses kapcsolatokban a jogi formák közül ezért leginkább az ügyviteli típusú kötelmek — például a bizományi szerződés —, nem pedig eredménykötelmek fejezik ki. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a közvetítő funkció kifejezésre kerül más jellegű szerződéses kapcsolatok keretében is. A külkereskedelmi bizományi szerződésnek, a külkereskedelmi vállalat közvetítő funkciójának az elemzése külön tanulmányt igényel. Azt azonban már itt is meg kell említeni, hogy ez a közvetítő funkció nemcsak 1968 óta a legáltalánosabb és az alapvető funkciója a külkereskedelmi vállalatoknak. Abból, hogy a külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződéses kapcsolatai körében csak 1968 óta vált a bizományi szerződéses kapcsolat általánossá, nem lehet olyan következtetésre jutni, hogy a közvetítő funkció is csak ezzel vált a külkereskedelmi vállalatok és a nem-külkereskedelmi vállalatok közötti kapcsolat alapvető elemévé.

Még azt is meg kell jegyeznünk a külkereskedelmi vállalatok közvetítő funkciójával kapcsolatban, hogy ez a közvetítő funkció korántsem jelenti a külkereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos döntésekből való teljes kirekesztést. A közvetítő funkció keretében is hoz a külkereskedelmi vállalat döntéseket, ezek a döntések azonban elsősorban a külkereskedelmi technika körében maradnak, semmiképpen sem jelentenek a gazdasági folyamat szempontjából lényeges, alapvető, a külkereskedelem általános feladatait gazdasági kockázat tudatos vállalása útján megvalósító döntéseket.

2.3. A külkereskedelmi vállalatok funkcióját vizsgálva, azt kell látnunk, hogy eleme ennek a funkciónak a gazdaságirányítás, ezen belül a külkereskedelem irányítása körében az *igazgatási* tevékenységben való részvétel is. Bár ez a funkció, a külkereskedelmi tevékenységnek ez az eleme 1968 óta erősen visszaszorult, kétségtelen, hogy az igazgatási tevékenységben való részvétel — néha közvetlenül, más esetekben csak közvetetten — része ma is a külkereskedelmi vállalatok tevékenységének.

2.4. A külkereskedelmi vállalatok funkciójának, gazdasági tevékenységének további és igen lényeges eleme az önálló gazdasági kockázat tudatos elvállalása. A bizományi szerződések 1968 óta történt elterjedése a külkereskedelmi vállalatoknak ezt az önálló döntéshozatalát és ezen alapuló kockázatvállalását kétségtelenül visszaszorította. Részben ezért is merült fel az elmúlt években egyre gyakrabban, hogy ki kellene bővíteni a külkereskedelmi vállalatok ún. sajátszámlás jogkörét, azt a lehetőséget tehát, hogy a külkereskedelmi vállalatok ún. sajátszámlás szerződéseket is köthessenek és ezzel magukra vállalhassák a külkereskedelmi szerződések kockázatának jelentős részét. Ezek a törekvések abból indultak ki, hogy a külkereskedelmi vállalatok önálló döntéseire az eredményes külkereskedelmi tevékenység folytatásához mindenképpen szükség van, az önálló döntésnek, az önálló gazdasági kockázatvállalásnak megfelelő jogi forma, megfelelő szerződéses kapcsolat pedig az ún. sajátszámlás szerződéses kapcsolat, a szállítási vagy a vállalkozási szerződés.

Ha azonban a szállítási szerződések 1968 előtti rendszerét vizsgáljuk, nem feltétlenül a fent vázolt törekvéseket alátámasztó következtetésre jutunk. 1968-ig a külkereskedelmi vállalatok és a nem-külkereskedelmi vállalatok közötti szerződéses kapcsolatok körében a szállítási szerződés szinte teljesen egyeduralkodó volt, mindenféle gazdasági funkció jogi szabályozására alkalmasnak látszott. A tüzetes vizsgálat alapján viszont úgy tűnik, hogy a szállítási szerződéses forma keretében gyakran olyan jogi helyzet állt elő a külkereskedelmi vállalatok és a nem-külkereskedelmi vállalatok kapcsolatában, mint jelenleg a bizományi viszony alapján. Az önálló kockázatvállalást megalapozó gazdasági döntések ugyanis az 1968 előtti szállítási szerződéses rendszer mellett is lényegében a belföldi termelő, ill. felhasználó vállalatoknál történtek. A külkereskedelmi tevékenységnek a külkereskedelmi vállalat önálló kockázatvállalása szempontjából három alapvető eleme van: a külkereskedelmi szerződés megkötésének az időpontja, a külkereskedelmi szerződés tartalmának a kialakítása, végül pedig a külkereskedelmi szerződés alapján való helytállásnak a köre. Ha az 1968 előtti szállítási szerződéses rendszerben ennek a három kérdésnek a szempontjából vizsgáljuk a külkereskedelmi vállalatok tevékenységét, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy sem az akkor irányadó jogszabályok, sem pedig a tényleges gyakorlat alapján nem kellett a külkereskedelmi vállalatoknak önálló kockázatot vállalniuk és ténylegesen az önálló kockázat vállalására ezekben a kérdésekben alig került sor.

A külkereskedelmi szerződés megkötése, a megkötés időpontjának a kiválasztása szempontjából akkor beszélhetünk a külkereskedelmi vállalat önálló kockázatvállalásáról, ha a külkereskedelmi szerződés megkötését a külkereskedelmi vállalat nem teszi függővé a nem-külkereskedelmi vállalat szerződéses nyilatkozatától.

A gyakorlatban azonban a szállítási szerződéses rendszerben sem igen fordult elő ilyen helyzet, legfeljebb a külkereskedelmi munkában elkövetett hiba, figyelmetlenség eredményeképpen. Az exporttevékenység során a külkereskedelmi vállalat akkor adott csak ajánlatot külkereskedelmi szerződés megkötésére, illetve akkor kötött külkereskedelmi szerződést, ha a belföldi ajánlat ahhoz rendelkezésre állt. Az importtevékenységnél még inkább ez volt a helyzet: belföldi rendelés nélkül a külkereskedelmi vállalat nem adott külkereskedelmi szerződést létrehozó rendelést. A gyakorlatban már régebben résztvevő jogtanácsosok előtt talán még emlékezetes a Központi Döntőbizottságnak az a régebbi állásfoglalása, amely szerint a nem-külkereskedelmi vállalat import célú rendelésére a külkereskedelmi vállalat által adott halogató válasz esetén is létrejött a nem-külkereskedelmi vállalat és a külkereskedelmi vállalat között az import célú szállítási szerződés. Minthogy az importszállítási alapfeltételekben, ill. az alapfeltételek egyes függelékeiben a rendelésigazolásra előírt határidőn belül a külkereskedelmi vállalat a külkereskedelmi szerződést általában nem tudta létrehozni, a nem-külkereskedelmi vállalat rendelésére olyan választ adott — mégpedig a felügyeleti szerv instrukciója alapján —, hogy a rendelést kifejezetten visszautasítja, emellett természetesen a piackutató munkát folytatja, és annak eredménye után az ügyre visszatér. A piackutató munka az esetek nagy részében természetesen kellő eredménnyel zárult, a külkereskedelmi vállalat beszerezte a külföldi szállító ajánlatát, ezek után megkötötte a belföldi szállítási szerződést és ennek alapján a külkereskedelmi szerződést. Ezt az eljárást azért érdemes feleleveníteni, mert igen jól mutatja azt, hogy a szállítási szerződéses rendszerben rendelkezésre álló jogi eszközöket szinte visszájára fordítva érték el a külkereskedelmi vállalatok azt az eredményt, amely biztosította számukra, hogy önálló kockázatot a külkereskedelmi szerződés megkötése, a szerződéskötés időpontjának a megválasztása terén ne kelljen vállalniuk.

A külkereskedelmi szerződés tartalmának a kialakításánál is lényegében hasonló volt a helyzet. Bár a Központi Döntőbizottság több elvi határozatában is kifejezésre juttatta, hogy a külkereskedelmi szerződés és a külkereskedelmi vállalat és a nem-külkereskedelmi vállalat között kötött szállítási szerződés egymástól különálló, egymástól független szerződések, mind az exportszállítási alapfeltételek, mind az importszállítási alapfeltételek lehetővé tették, hogy a felek a belföldi szerződésben a külkereskedelmi szerződés feltételeire utaljanak. A gyakorlat ezt a lehetőséget még tovább fejlesztette: gyakran fordult elő, hogy a szállítási szerződés megkötése során a külkereskedelmi vállalat és a nem-külkereskedelmi vállalat az egymással kötött szerződés „részévé tették" a külkereskedelmi szerződést is. Ez azt jelentette, hogy a két, formálisan egymástól még független szerződés tartalmát a felek a lehetőséghez képest közelítették, sőt gyakran majdnem teljesen azonossá is tették. A két szerződés közelítését a Központi Döntőbizottság szerződéskötési ítélkezési gyakorlata is megalapozta, már csak a „reális teljesítés" elve alapján is. Nemigen fordult elő, hogy a külkereskedelmi szerződés és a belföldi szállítási szerződés tartalmának az eltérése miatt a külkereskedelmi vállalatnak lényeges kockázatot kellett volna vállalnia.

Hasonló volt a helyzet a külkereskedelmi szerződések, illetve a belföldi szállítási szerződések alapján a külkereskedelmi vállalatra háruló helytállási kötelezettség tekintetében is, ideértve mind a szavatosságot és a jótállást, mind a kötbért és a kártérítési felelősséget. Ismeretes az exportszállítási alapfeltételeknek az a rendelkezése, amely szerint a belföldi szállító a külkereskedelmi vállalattal mint megrendelővel szemben mindaddig felelős, amíg a külkereskedelmi vállalat a külföldi vevőjével szemben felelősségben áll. Bár ez a rendelkezés a helytállás tartalmára nem terjed ki, az ítélkezési gyakorlat biztosította, hogy a külkereskedelmi vállalat ne csak a nem-külkereskedelmi vállalat helytállásának időtartama, hanem a tartalma tekintetében is teljes fedezettséggel bírjon. Az importszállítási alapfeltételek azt tették lehetővé az importáló külkereskedelmi vállalat részére, hogy a belföldi megrendelőjével kötött szállítási szerződésben ne kelljen a helytállás tekintetében súlyosabb feltételeket elvállalnia azoknál a feltételeknél, amelyeket a külföldi szállítóval kötött külkereskedelmi szerződésben a nemzetközi szokások alapján ki tudott kötni. Az importtevékenység során tehát a helytállás tartalma tekintetében is megfelelő rendelkezés biztosította a külkereskedelmi vállalat részére azt, hogy önálló kockázatot ne kelljen elvállalnia.

Természetesen a szállítási szerződéses rendszerben is előfordult, hogy a külkereskedelmi vállalat önállóan is kockázatot vállalt. Mindenekelőtt olyan esetekben, amikor a két szerződés, a belföldi szállítási szerződés és a külkereskedelmi szerződés teljesítése közé a külkereskedelmi vállalat raktározási tevékenysége iktatódott, vagy amikor a két szerződés tárgyát a külkereskedelmi vállalat összegyűjtő vagy szétosztó tevékenysége mennyiségileg, illetve csomagoló, átalakító tevékenysége minőségileg változtatta meg. Ezektől az esetektől eltekintve pedig leginkább a két szerződés megkötése időpontjának az elválása esetében került sor önálló külkereskedelmi kockázatvállalásra. Ritkábban fordult elő az, hogy a szerződés tartalma vagy pedig a szerződésszegésért való helytállás köre tekintetében vállalt volna a külkereskedelmi vállalat önállóan és tudatosan kockázatot. Ezeknek a kérdéseknek a körében elsősorban a szerződéskötés során elkövetett mulasztás vagy figyelmetlenség esetén állt elő olyan helyzet, hogy a belföldi szállítási szerződés és a külkereskedelmi szerződés eltért egymástól és hogy ennek

az eltérésnek a következményeit a külkereskedelmi vállalatnak kellett viselnie.

A fentiekből tehát azt a következtetést kell mindenekelőtt levonni, hogy a külkereskedelmi vállalatok önálló kockázatvállalásának a jogi kifejezési formája nem mindenképpen a szállítási szerződéses rendszer részbeni visszaállítása, a külkereskedelmi vállalatok ún. sajátszámlás jogkörének a bővítése, és fordítva: a szállítási szerződéses rendszer nem jelenti mindenképpen a külkereskedelmi vállalatok önálló kockázatvállalását is megalapozó gazdasági döntések lehetőségét.

A külkereskedelmi vállalat és a nem-külkereskedelmi vállalat közötti ún. sajátszámlás szerződések — legnagyobbrészt szállítási szerződések — tehát két nagy csoportra oszlanak: az ilyen szerződések legnagyobb része tulajdonképpen csak közvetítői funkciót takar, nem biztosít tényleges gazdasági döntési lehetőséget a külkereskedelmi vállalat részére, ugyanakkor nem is von maga után kockázatvállalási terhet sem. A sajátszámlás szerződések jelentősen kisebb köre jelent csak ténylegesen saját kockázatú szerződést a külkereskedelmi vállalat javára és terhére.

A sajátszámlás szerződések megkötésére vonatkozó jogkör bővítésére irányuló törekvések háttere tehát nem teljesen egyértelmű. A jogkör bővítésére mind a termelő vállalatok részéről, mind a külkereskedelmi vállalatok részéről mutatkozik törekvés. Az esetek jelentős részében azonban ez a törekvés nem ténylegesen sajátszámlás viszony létesítésére, hanem a gazdasági erőfölény kihasználása útján a kockázat csökkentésére irányul. Az exportáló termelő vállalatok számára a sajátszámlás viszony kisebb kockázatot jelent, mint a bizományi viszony, hiszen előbb és biztosabban kapják meg az áru ellenértéket és nem igen hárul rájuk értékesítési kockázat. A külkereskedelmi vállalatok számára azért tűnik sokszor kedvezőnek a sajátszámlás viszony, mert kevésbé vannak kötve a belföldi partnervállalat instrukcióihoz, döntéseihez és a fentebb vázolt jogszabályi rendezés mellett a szállítási szerződéses formában is kikerülhetőnek látják a ténylegesen önálló kockázatvállalást.

Ezért nagyon meggondolandónak látszik a szerződéses szabadság erősítésének címén az ún. sajátszámlás viszony létesítésére vonatkozó korlátozás teljes eltörlése. A szerződéses szabadság kiterjesztése mellett is gondoskodnia kell a gazdaságirányításnak a gazdaságilag gyengébb helyzetben levő felek védelméről és arról, hogy a vállalatok szerződéskötési rendszerében a gazdasági erőfölény kihasználását minél inkább korlátozni lehessen. Kétségtelennek látszik, hogy a sajátszámlás jogkör kibővítése bizonyos területeken — a termelő vállalatoknak az értékesítési kockázat elvállalásától való visszahúzódása miatt — az exporttevékenységet gátló hatást fejthet ki.

2.5. Természetesen az önálló kockázatvállalásra vonatkozó törekvéseknek a fent vázoltak mellett nagyon gyakran gazdasági szempontból indokolt indítékai is vannak. Ez az indíték mindenekelőtt abban áll, hogy a pusztán közvetítői funkciót kifejező bizományi viszony mellett a külkereskedelmi vállalatnál felgyülemlett szakértelem, piaci ismeret nincsen kellően kihasználva, és a külkereskedelmi vállalat kevesebb kockázatot vállal, mint amit ismeretei és szakértelme alapján indokolt lehetne a külkereskedelmi vállalatra telepíteni.

A külkereskedelmi vállalat a közvetítői tevékenységet is külkereskedelmi szakértelemmel végzi. A közvetítői funkció ellátása során is felhasználásra kerül tehát mindaz a tapasztalat és ismeret, amelyet a külkereskedelmi vállalat munkája során összegyűjtött.

A külkereskedelmi vállalatoknál összegyűlt külkereskedelmi tapasztalatok, ismeretek azonban a közvetítői funkcióban való felhasználásnál az egész népgazdaság számára sokkal nagyobb, sokkal hatékonyabb felhasználásra is kerülhetnek. A külkereskedelmi vállalatoknál az ismeretek és tapasztalatok olyan halmaza gyűlhet össze, amely szellemi eszközként önállósulva — legalábbis bizonyos áruk, szolgáltatások és bizonyos relációk tekintetében — a külkereskedelmi vállalatok önálló kockázatvállalását és döntési jogkörét is megalapozhatja. Ez a szellemi eszközzé önállósult információhalmaz jelenti a külkereskedelmi vállalatokon belül azt a feszítő erőt, amely a vállalatokat az önálló gazdasági döntések igénylésére ösztönzi, és ugyanez az információhalmaz készteti a gazdasági irányítást is arra, hogy a külkereskedelmi vállalatoktól ne csak a puszta közvetítői tevékenységet, hanem a külkereskedelem általános feladatait hatékonyabban megvalósító saját tudatos kockázatvállalását is elvárja.

Az önálló gazdasági, külkereskedelmi döntések, az önálló kockázatvállalás alapja megfelelő eszközök rendelkezésre állása lehet csak. A jelenlegi vállalati megosztásunk mellett olyan helyzet alakult ki, hogy az önálló külkereskedelmi döntésekhez, illetve a külkereskedelmi tevékenység körében az önálló kockázatvállaláshoz az anyagi eszközök a belföldi vállalatok, tehát exportnál a termelő vállalatok, importnál a felhasználó vállalatok birtokában vannak, míg az ehhez szükséges szellemi eszközök jelentős része a külkereskedelmi vállalatoknál halmozódik fel. Ennek a helyzetnek tehát az a következménye, hogy ha a rendelkezésre álló anyagi és szellemi eszközök optimális kihasználására, a külkereskedelmi tevékenység leghatékonyabb formájának a kialakítására törekszünk, akkor olyan jogi formát kell találnunk, amely a külkereskedelmi vállalatok rendelkezésére álló szellemi eszközök és a termelő, valamint a felhasználó vállalatok rendelkezésére álló anyagi eszközök közös célra való egyesítését lehetővé teszi. Nyilvánvaló, hogy a közös gazdasági tevékenység folytatására való eszközegyesítés jogi for-

mája a külkereskedelmi társaság. Ez a jogi forma pedig valóságos társaság, hiszen a lényege a közös gazdasági célra történő eszközegyesítés és a kockázatközösség kialakítása.

A külkereskedelmi vállalatok rendelkezésére álló információhalmaz tehát lehetővé teszi a népgazdaság számára a puszta közvetítői funkciót hatékonyságában meghaladó saját kockázatvállalói funkció betöltését is. A külkereskedelmi vállalatok megfelelő anyagi eszközeinek hiányában ez az önálló kockázatvállalás csak ritkábban, az esetek szűkebb körében folyhat *tényleges* szállítási szerződések, *tényleges* eredménykötelmek keretében. Az esetek többségében, mindenekelőtt exportban és ezen belül is különösen a dollár-relációjú exportban a külkereskedelmi vállalatok önálló kockázatvállalásának a megfelelő jogi formája a külkereskedelmi társaság.

2.6. Összefoglalva az eddigieket: a külkereskedelmi vállalatoknak a jelenlegi gazdasági struktúra mellett, a külkereskedelmi igazgatási funkciókon kívül lényegében közvetítői funkciója és saját kockázatvállalási funkciója van. A pusztán közvetítői tevékenység jogi tükörképe a bizományi szerződéses viszony. Az önálló kockázatvállalásnak — amennyiben saját anyagi eszközök is rendelkezésre állnak — jogi formája a szállítási szerződéses rendszer lehet, megjegyezve, hogy természetesen a szállítási szerződés takarhat közvetítői funkciót is. A külkereskedelmi vállalatok gazdasági kockázatvállalásának, mégpedig a vállalatoknál felhalmozódott ismeretek mint önállósult eszközök alapján történő kockázatvállalásnak a legmegfelelőbb jogi formája a külkereskedelmi társaság.

3. A jogi szabályozás jelenlegi helyzete

3.1. Vizsgáljuk meg ezek után, hogy milyen a külkereskedelmi társaság jogi szabályozásának a jelenlegi helyzete.

1970 óta paradox helyzet áll fenn a külkereskedelmi vállalatok belföldi kapcsolatainak jogi szabályozásában. A külkereskedelmi vállalatok az áruexport jelentős részét, kb. 1/3-át olyan belföldi szerződések alapján folytatják, amelyek az érvényben levő jogszabályok alapján nem megengedettek. Az 1970. évi 19. tvr. (a továbbiakban: Tvr.) hatályon kívül helyezte a 32/1967. Korm. sz. rendelet (a továbbiakban: Kormányrendelet) II. fejezetét a külkereskedelmi társaságról, és részletes szabályozását adta a gazdasági társulásnak. A Tvr. 1. §-ának (1) bekezdése szerint a gazdálkodó szervezetek a Tvr. szabályai szerint társasági szerződéssel gazdasági társulásokat hozhatnak létre. Az 1. § (2) bekezdése meghatározza a gazdasági társulás fogalmát, mégpedig olyan tágan, hogy a Tvr. szerinti gazdasági társulásba beletartozik a korábbi Kormányrendelet szerinti külkereskedelmi társaság is. A Tvr. 1. §-ának (2) bekezdése szerint ugyanis a Tvr. szerinti gazdasági társulásnak csupán két kritériuma van: a tagok közös gazdálkodó tevékenysége és a közös kockázatviselés. Nem lehet vitás, hogy a Kormányrendelet szerinti külkereskedelmi társaság is a Tvr. szerinti gazdasági társulásnak minősül, hiszen a külkereskedelmi társaságban is közös gazdálkodó tevékenységet folytatnak a tagok, és közösen részesülnek a nyereségből, illetve közösen viselik a veszteséget.

A fentiek ellenére a Tvr. 2. §-a szerint a Tvr. szerinti gazdasági társulásnak csak két formája van: az egyszerű társaság és a közös vállalat. A Tvr. szerint mind az egyszerű társaságnak, mind a közös vállalatnak a Tvr. 1. §-ának (2) bekezdésében meghatározott két kritériumán kívül van egy harmadik kritériuma is, mégpedig az anyagi eszközöknek közös rendelkezésre bocsátása. A Kormányrendelet szerinti külkereskedelmi társaságban azonban anyagi eszközök közös rendelkezésre bocsátása már nincsen, ezért a külkereskedelmi társaság nem vonható a Tvr. 2. §-ában a gazdasági társulás két formája közül egyiknek a fogalma alá sem, a külkereskedelmi társaság sem a Tvr. szerinti egyszerű társaság, sem a Tvr. szerinti közös vállalat nem lehet.

A Tvr. 2. §-ából viszont az is nyilvánvaló, hogy a jogszabály a gazdasági társulások minden formáját szabályozni kívánta, hiszen a 2. § második mondata kiemeli, hogy a gazdasági társulás külön jogszabályok alapján működhet a felsoroltaktól eltérő formában is. Miután pedig a külkereskedelmi társaság a Tvr. 1. és 2. §-a alapján mindenképpen a Tvr. alá tartozó gazdasági társulásnak tekintendő, viszont sem egyszerű társaságként, sem közös vállalatként nem működhet és működését külön jogszabály sem teszi lehetővé, a Tvr. alapján tulajdonképpen nem lenne jogi lehetőség a külkereskedelmi társasági szerződések megkötésére és ezek teljesítésére.

A Tvr. megjelenésével tehát olyan jogi helyzet állott elő, hogy a külkereskedelmi társasági szerződések megkötése és teljesítése tulajdonképpen contra legem történik. Nem változtatott ezen a helyzeten az sem, hogy viszonylag rövid idővel a Tvr. megjelenése után a Külkereskedelmi Minisztérium Jogi Főosztálya az Igazságügyi Minisztériummal és a Pénzügyminisztériummal egyetértésben közleményt jelentetett meg, amely szerint továbbra is lehetőség van külkereskedelmi társasági szerződések megkötésére, és nincsen akadálya annak sem, hogy ebben a szerződésben a felek a Kormányrendelet hatályon kívül helyezett II. fejezetében foglaltakra utaljanak.

A külkereskedelmi társasági szerződések számának és az exportforgalomban való jelentőségének a növekedése a Tvr. megjelenésével kétségtelenül megtorpant, a contra legem megjelent minisztériumi közlemény után azonban

továbbra is a külkereskedelmi vállalatok exporttevékenységét szabályozó fontos jogi forma maradt.

3.2. Hangsúlyozni kell, hogy a Tvr. által szabályozott egyszerű társaság — a Tvr. indokolásában foglalt állásponttal szemben — semmiképpen sem alkalmas arra, hogy a külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződéseinek egyik formájává váljon. Nemcsak azért, mert a Tvr. szerinti egyszerű társaságnak eleme az anyagi eszközök közös rendelkezésre bocsátása (5. §) — a külkereskedelmi társaságok pedig anyagi eszközök közös rendelkezésre bocsátása nélkül jöttek és jönnek létre —, hanem azért is, mert a társaság tagjainak képviseletére a társasági szerződésben kijelölt személy (6. §) a társaság valamennyi tagját képviseli az egyszerű társaság célját jelentő közös gazdasági tevékenység (5. §) folytatásában. A külkereskedelmi társaság valamennyi tagját azonban harmadik személyekkel szemben senki sem képviselheti — az ilyen eljárás ugyanis más jogszabályokba ütközne. A külkereskedelmi társaság által folytatott közös gazdasági tevékenység keretében a külkereskedelmi vállalat külkereskedelmi szerződéseket, a nem-külkereskedelmi vállalat pedig a külkereskedelmi szerződés teljesítését biztosító, azt megalapozó, fedező belföldi szerződéseket köt. A külkereskedelmi vállalat a külkereskedelmi szerződés megkötésénél azonban a Külkereskedelmi Törvény alapján csak a saját nevében járhat el, nem képviselheti a külkereskedelmi társaság nem-külkereskedelmi jogú vállalat tagját vagy tagjait. Ugyanígy, a nem-külkereskedelmi jogú vállalat más belföldi vállalatokkal a külkereskedelmi szerződés teljesítéséhez szükséges szerződéseket csak saját nevében kötheti, nem képviselheti a külkereskedelmi vállalatot, hiszen a külkereskedelmi vállalat nem jogosult például belföldön a vele szerződéses viszonyban álló vállalat részére az exportálandó áruhoz nyersanyag-beszerzésre vonatkozó szállítási szerződést kötni.

Külkereskedelmi vállalat tehát akkor is csak más jogszabály megsértésével lehetne egyszerű társaság tagja, illetve vehetne részt az egyszerű társaságba tömörült vállalatok közös gazdasági tevékenységében, ha történetesen módja lenne arra, és kívánatosnak tartaná azt, hogy a közös gazdasági tevékenység céljára anyagi eszközöket a társaság közös rendelkezésére bocsásson.

3.3. Minthogy a Tvr. 2. §-a az egyesülést is a gazdasági társulások közé sorolja, azt is hangsúlyozni kell, hogy a külkereskedelmi társaságot az egyesülések körébe sem lehet vonni. Nem szerencsés ugyanis, hogy a Tvr. az egyesülést a gazdasági társulások körébe vonja. A Tvr. szerint [1. § (2) bek.] a gazdasági társulások két alkotó eleme a közös gazdálkodó tevékenység és az ennek nyereségében, illetve veszteségében való osztozás. (Igaz, hogy azután a gazdasági társulásoknak a Tvr.-ben felsorolt valamennyi formája még egy harmadik meghatározó elemet is tartalmaz, mármint az anyagi eszközök közös rendelkezésre való bocsátását, de ez a logikai hiba ebben a kérdésben nem játszik szerepet.) Az egyesülés viszont az állami vállalatról szóló 11/1967. (V. 13.) Korm. sz. rendelet 34. §-ának (1) bekezdése szerint nem folytat közös gazdálkodó tevékenységet, és ennek hiányában nincs is olyan közös nyereség vagy veszteség, amelyet a tagoknak egymás között fel lehetne és kellene osztani. Az egyesülésben résztvevő tagoknak a gazdasági *érdekük* közös, nem gazdálkodó *tevékenységük*, — éppen azért kell a közös célra irányuló gazdasági tevékenységüket *összehangolni*, mert az nem *közös* gazdálkodó tevékenység.

A Tvr.-nek tehát az egyesülésekre utaló része sem legalizálhatta a külkereskedelmi társaságok 1970 utáni működését. A jogi szabályozás jelenlegi helyzete tehát mindenképpen paradox.

4. A szabályozás szükségessége

4.1. A külkereskedelmi társasági jogviszony szabályozása nem csupán jogi, hanem gazdasági megfontolások alapján is nagyon időszerű.

A külkereskedelmi társaság — mint a külkereskedelmi tevékenység saját kockázatvállalását is kifejező jogi forma — elsősorban az olyan exporttevékenység alátámasztására alkalmas, amelyben jelentősek a kockázatvállalás, a gazdasági vállalkozás elemei, tehát elsősorban a dollárrelációjú exportban, a nagyobb volumenű szerződéseknél és az egyszerű adásvételt meghaladó, újszerű gazdasági kapcsolatokban. A gazdaságpolitikai követelmények éppen az ilyen export nagymértékű fellendítését kívánják meg. Ez a fellendítés pedig a megfelelő belföldi szerződéses megalapozás — és ehhez a külkereskedelmi társasági viszony jogi szabályozása — nélkül kétségtelenül akadályba ütközik.

4.2. Jogi szempontból a szabályozás mindenekelőtt azért szükséges, hogy a külkereskedelmi társaság végre polgárjogot nyert, a jogszabály által is megengedett jogintézménnyé válhasson.

A szabályozást azonban pusztán jogi szempontból sem csupán ez teszi szükségessé. A külkereskedelmi társasági viszony elterjesztése a gazdaságpolitikai célkitűzéseket szolgálná. Az elterjedésnek azonban akadálya az is, hogy a külkereskedelmi társasági szerződések bonyolultak, a vállalatok gazdasági kapcsolataiban megszokott szerződésektől eltérőek. Egy külkereskedelmi társasági szerződés előkészítése, szövegezése, tárgyalása, megkötése más gazdasági szerződésekhez képest sokkal nagyobb szakértelmet, több időt, nagyobb gondosságot kíván.

A vállalatok gyakran ezek miatt a nehézségek miatt választják gazdasági kapcsolataik szabályozására a bizományi szerződést még akkor is, ha a tényleges gazdasági viszonyt nem bizományi, hanem külkereskedelmi társasági szerző-

dés fejezné jobban ki. A külkereskedelmi társasági szerződések tárgyalása és megkötése során gyakran tapasztalható, hogy egyes vállalatok még a számukra előnyös rendelkezések elfogadásától is vonakodnak, pusztán azért, mert az számukra szokatlan, és ilyen esetben diszpozitív jogszabályi rendelkezés hiányában nagyon nehéz az érvelés és a minden felet kielégítő szabályozásban való megállapodás. A diszpozitív jogszabály szervező erejének hiánya nagymértékben gátolta és gátolja a külkereskedelmi társasági viszony elterjedését.

4.3. Mindezeken túlmenően is merül fel jogi indok a külkereskedelmi társasági viszony jogi szabályozására. A külkereskedelmi társasági viszonynak vannak olyan elemei, amelyek kogens szabályozást igényelnek. Minden társasági jogszabálynak védenie kell a gazdaságilag gyengébb felet, ezt a védelmet pedig elsősorban kogens jogszabályi rendelkezések útján lehet biztosítani. Ahhoz pedig, hogy a felek ne kerülhessék meg a kogens szabályt, gondosan körülírva meg kell adni a külkereskedelmi társaság jogszabályi meghatározását is. És fordítva: a külkereskedelmi társasági viszony jogi szabályozása, jogszabályi meghatározása útján lehet megakadályozni, hogy a felek a maximált bizományi díjról szóló szabályok kijátszására társasági jellegűnek tüntethessék fel a valójában bizományi jellegű szerződést.

Szükséges a külkereskedelmi társasági viszony jogi szabályozása a fentieken túlmenően azért is, mert a felek harmadik személyekkel kapcsolatos viszonyuk jelentős elemeit ezekre a harmadik személyekre is kiterjedő hatállyal az egymással kötött társasági szerződésben nem szabályozhatják. Ebből a körből három kérdést a jogi szabályozás tartalmi kérdéseinél még említeni fogok.

Mindez azt jelenti, hogy a felek viszonyuknak csupán szerződéses rendezése útján nem kerülhetnek a gazdasági tevékenységüket megalapozó olyan jogi helyzetbe, amelyet a megfelelő jogszabályi rendezés biztosíthat számukra.

5. A szabályozás módja

Ebben a körben mindenekelőtt két kérdést kell megvizsgálni. Először azt, hogy a külkereskedelmi társasági viszony szabályozása a Kormányrendelet kiegészítése és módosítása útján vagy pedig a Kormányrendelettől független új jogszabály útján történjék-e, másodszor pedig azt, hogy a szabályozás fenntartsa-e a Kormányrendelet hatályon kívül helyezett II. fejezetének azt a módszerét, hogy jelentős részben utasítást adó szabályokat tartalmaz, vagy pedig ehelyett — a kogens rendelkezések mellett — elsősorban szerződéspótló szabályokat tartalmazzon.

5.1. Amellett, hogy a Kormányrendelet kiegészítése útján történjék meg a külkereskedelmi társasági viszony jogi szabályozása, egyetlen, de nem elhanyagolható érv van: az, hogy általában könnyebb és gyorsabb valamilyen jogszabályt módosítani, kiegészíteni, mint új jogszabály útján szabályozni valamilyen jogviszonyt. Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy a magam részéről is sürgetőnek tartom a külkereskedelmi társasági viszony jogi szabályozását. Úgy gondolom azonban, hogy az új szabályozásnak mindenképpen hosszú távra kell készülnie, mert nemigen képzelhető el, hogy egy ilyen új szabályozás után rövid idővel ismét kiegészítő, módosító jogszabály jelenjék meg. Ezért az új szabályozásban mindenképpen teljességre kell törekedni.

Ez a gondolat már átvezet bennünket az ellenérvekhez. Ha valóban hosszú távra kívánjuk szabályozni a külkereskedelmi társasági viszonyt, ha a szabályozás során valóban a viszonylagos teljességre törekszünk, akkor arra kell törekednünk, hogy a külkereskedelmi társasági viszonyról szóló szabályozás úgy illeszkedjék bele polgári jogunk rendszerébe, mint a társaságok egyik alfaja. Ha polgári jogunk továbbfejlesztésénél abból indulunk ki, hogy nem készítünk az alanyok szerinti külön kódexet a gazdasági szervezetek polgári jogi viszonyaira, akkor még kevésbé lehet indokolt a külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződéses kapcsolataira külön átfogó jogszabályt alkotni. A hosszú távra való szabályozás igénye tehát azt indokolná, hogy a külkereskedelmi társasági viszony új szabályozása ne a Kormányrendelet kiegészítése útján valósuljon meg, hanem külön jogszabályban történjék.

A külön jogszabályban való szabályozást indokolja az is, hogy a Kormányrendelet amúgyis más kérdések tekintetében is módosításra szorul. A Kormányrendelet amúgy sem fogja át a külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződéses kapcsolatainak körét, hiszen egyáltalában nem tartalmazza például az ún. sajátszámlás szerződések, tehát a külkereskedelmi vállalatok és a nem-külkereskedelmi vállalatok között létrejövő szállítási vagy vállalkozási szerződések szabályait. Úgy gondolom, hogyha ezeknek a szerződéseknek a szabályait külön jogszabályok tartalmazhatják, nem lehet akadálya annak, hogy külön jogszabály tartalmazza a külkereskedelmi társasági szerződésekre vonatkozó rendelkezéseket is. A Kormányrendelet kiegészítése, a hatályon kívül helyezett II. fejezet újjáalkotása már csak azért sem lehet indokolt, mert módosításra szorul a Kormányrendelet másik három fejezete is. Amellett, hogy az elmúlt közel kilenc év tapasztalatai alapján kétségtelenül korszerűsíteni kell a bizományi szerződésekről szóló III. fejezetet, mindenképpen törölni kell a jogszabályból az abba szinte véletlenül bekerült, az ügynöki megbízásokról szóló IV. fejezetet, hiszen a jogszabály, címéből és az 1. §. (1) bekezdéséből is kitűnően a külkereskedelmi vállalatoknak a nem-külkereskedelmi vállalatokkal kötött ún. belföldi szerződéseit kívánja

szabályozni, az ügynöki megbízásról szóló IV. fejezet, a 34. §. (1) bekezdéséből kitűnően viszont csak két külkereskedelmi joggal felruházott szervezet egymás közötti szerződéses kapcsolatát szabályozza. Bár az ügynöki megbízás szabályozása külkereskedelmi szempontból igen fontos lenne, a Kormányrendeletbe ez a szabályozás semmiképpen sem illeszthető bele.

Az általános rendelkezéseket tartalmazó I. fejezet is mindenképpen alapos felülvizsgálatra szorul.

A Kormányrendelet 2. §-a a Ptk 200. §-ának (1) bekezdését bizonyos fokig megváltoztatott formában ismétli meg. Nyilvánvaló, hogy a Ptk. rendelkezésének alacsonyabb szintű jogszabályban megváltoztatott formában való ismétlése csak törvényi felhatalmazás alapján áll összhangban a jogrenddel. Ez a törvényi felhatalmazás a jelen esetben nem volt meg. A Ptké. 70. §-a lehetővé teszi, hogy kormányrendelet a külkereskedelmi tevékenységet folytató szocialista szervezetek belföldi szerződéses kapcsolatainak szabályozása során a Ptk. negyedik részének az egyes szerződésekre vonatkozó III. címében foglalt rendelkezéseitől eltérhessen. Ez a törvényi felhatalmazás azonban nem terjedt ki a Ptk. 200. §-ától való eltérésre. A Kormányrendelet 2. §-át tehát pusztán emiatt is törölni kellene a jogszabályból.

Meg kell említeni emellett, hogy a rendelkezés egyéb szempontból sem szerencsés. A Kormányrendelet 2. §-ából úgy tűnik, hogy a felek — szemben a Ptk. 200. §-ának (1) bekezdésében foglalt rendelkezéssel — mindenféle jogszabály rendelkezéseitől eltérhetnek a szerződéseikben, ha a kérdéses jogszabály a rendelkezéseitől való eltérést nem tiltja. A jogszabályok általános diszpozitivitása viszont csak a polgári jog kötelmi részére érvényes, igazgatási szabályoktól vagy a polgári jognak abszolút szerkezetű jogviszonyokat szabályozó részétől a felek nem akkor térhetnek el, ha a jogszabály a rendelkezésétől való eltérést nem tiltja, hanem akkor, ha a jogszabály az eltérést kifejezetten megengedi. A Kormányrendelet 2. §-ának ez a nem szerencsés fogalmazása is indokolttá teszi ennek a rendelkezésnek a törlését.

Az általános rendelkezések közül felülvizsgálatra és ennek megfelelően módosításra szorul a szerződő felek közötti jogviták eldöntéséről szóló 4. § is. A külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződéseiből fakadó jogviták hatásköri szabályai jelenleg eléggé heterogén képet mutatnak. A külkereskedelmi társasági szerződésből keletkező jogviták eldöntésére a felek a Kormányrendelet 4. §-ának (2) bekezdése értelmében a Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett Választottbíróság vagy más választottbíróság hatáskörét is kiköthetik, minden korlátozás nélkül. Ha a felek viszonyukat bizományi szerződés vagy szállítási szerződés formájában rendezik, akkor a 4. § (1) bekezdése szerint már csak bizonyos esetekben köthetik ki a jogviták eldöntésére a Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett Választottbíróság hatáskörét. (Meg kell jegyezni, hogy a Választottbíróság hatáskörének a kikötésére vonatkozó jogszabályi feltétel egyáltalában nem nevezhető egyértelműnek.) Ha viszont a felek egymással vállalkozási szerződést kötöttek, akkor a 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet 38. §-a szerint már nem a szerződéssel kapcsolatban keletkező valamennyi vita eldöntése végett fordulhatnak Választottbírósághoz, hanem csak a teljesítést megelőzően felmerülő viták eldöntése végett, kivéve ebből a körből is néhány esetet. A vállalkozási szerződésekből keletkezett vitáknál a Választottbíróság hatáskörének a kikötése viszont már nincsen olyan feltételekhez kötve mint a Kormányrendelet 4. §-ának (1) bekezdése alapján a szállítási vagy a bizományi szerződésekből keletkezett vitáknál.

Nyilvánvaló, hogy a választottbírósági hatáskör kikötésének ezt a zavaros helyzetét semmiképpen sem indokolt fenntartani.

Mindezek a körülmények azt indokolják, hogy a külkereskedelmi társasági viszony szabályozása ne a Kormányrendelet kiegészítése útján, hanem új, a Kormányrendelettől független jogszabály megalkotása útján történjék.

5.2. Ha megvizsgáljuk a Kormányrendeletnek a társasági szerződésekről szóló, de már hatályon kívül helyezett II. fejezetét, akkor azt látjuk, hogy a jogszabálynak ebben a részében viszonylag több az utasítást adó rendelkezés, mind a szerződéspótló szabály. A 6. § előírja, hogy a külkereskedelmi társasági szerződésben mit kell feleknek meghatározni, nyilvánvaló azonban, hogy ezek a kérdések nem mind tartoznak a szerződés lényeges tartalmához. A külkereskedelmi társasági szerződés tehát létrejöhet akkor is, ha a felek a Kormányrendelet 6. §-ában felsorolt kérdések közül nem valamennyi tekintetében állapodnak meg, hanem csak a szerződés lényeges tartalmához tartozó kérdések tekintetében. Úgy gondolom, hogy a külkereskedelmi társasági szerződésről készített jogszabálynak a szerződés lényeges tartalmához nem tartozó, azon túlmenő kérdések nagy részére nézve kellene szerződéspótló rendelkezést tartalmaznia, egyrészt arra az esetre nézve, ha a felek ezek tekintetében a szerződésben nem állapodtak meg, másrészt a felek megállapodásának a megkönnyítésére.

6. A szabályozás tartalma

6.1. A szabályozás tartalmi kérdéseinek köréből mindenekelőtt a külkereskedelmi társasági szerződés meghatározásának, mégpedig jogszabályi meghatározásának a kérdésével kell foglalkozni.

Ami a külkereskedelmi társasági szerződést kötő feleket illeti, kifejezésre kellene juttatni a meghatározásban, hogy a nagyszámú kétoldalú külkereskedelmi társasági szerződés mellett van-

nak többoldalú külkereskedelmi társasági szerződések is. Ennek a jogszabályi meghatározásba való foglalása azért is szükséges, mert a külkereskedelmi igazgatás körében kiadott szabályok némelyike nem veszi figyelembe azt, hogy a külkereskedelmi társasági viszony körében több nem-külkereskedelmi vállalat is közvetlen szerződéses kapcsolatba kerülhet egy külkereskedelmi vállalattal ugyanazon áru vagy szolgáltatás exportja tekintetében is. Ennek a kérdésnek az exportkötelezettségek teljesítése és a dotációk bizonyos formája szempontjából van jelentősége. Ezért a meghatározásban azt kellene mondani, hogy a külkereskedelmi társasági szerződést egy vagy több külkereskedelmi vállalat egy vagy több nem-külkereskedelmi jogú vállalattal köti.

A jogszabályi meghatározásban kifejezésre kell jutni annak is, hogy a külkereskedelmi társasági szerződés vonatkozhat egyetlen, rendszerint nagyobb jelentőségű külkereskedelmi szerződés megkötésére, vagy pedig vonatkozhat bizonyos áruk vagy szolgáltatások folyamatos külkereskedelmi értékesítésére, esetleg beszerzésére. Azért szükséges a jogszabályi meghatározásban kifejezésre juttatni, hogy a külkereskedelmi társasági szerződés lehet eseti vagy folyamatos jellegű, mert ennek más szerződéspótló szabályok megfogalmazásánál nyilvánvalóan jelentősége van. Az elszámolások időpontjának a meghatározásánál vagy a társasági szerződés megszűnésénél a jogszabálynak mindenképpen különbséget kell tennie aszerint, hogy eseti szerződésről vagy folyamatos viszonyról van-e szó.

A Kormányrendelet hatályon kívül helyezett 5. §-ának (1) bekezdése a külkereskedelmi társasági szerződés meghatározása során a felek kölcsönös szolgáltatását csupán együttműködésben látta. Úgy gondolom, hogy a felek kölcsönös szolgáltatásainak csupán együttműködésben való meghatározása a jogszabályi meghatározásban nem elegendő. Az együttműködés más szerződéses kapcsolatokban is kölcsönös kötelezettsége a feleknek és túlságosan tág fogalom ahhoz, hogy ebből a szerződés természetére következtetéseket lehessen levonni.

A külkereskedelmi társasági szerződésben a felek kapcsolata tulajdonképpen szorosabb annál, mint amit az együttműködés általános fogalma takar. A felek a külkereskedelmi társasági szerződés alapján folytatott exporttevékenységben — vagy importtevékenységben — nemcsak egyszerűen együttműködnek, hanem tulajdonképpen együttesen folytatják a közös érdekeltségen alapuló exporttevékenységet vagy importtevékenységet. A külkereskedelmi társasági szerződés alapján a feleknek a külkereskedelmi tevékenység kérdéseinek a jelentős részében, de az alapvető kérdésekben mindenképpen közösen kell dönteniük. Ez a közös döntés tulajdonképpen közös tevékenységet jelent, nem pedig az önállóan folytatott tevékenységben való együttműködést. Éppen ez jelenti azt, hogy a külkereskedelmi társaság tényleges társaság, nem pedig egyszerűen egyesülés.

A jogszabályi meghatározásban tehát a felek egymással szembeni kölcsönös kötelezettségét úgy kellene meghatározni, hogy a társaság keretében közös érdekeltségen alapuló gazdasági tevékenységet folytatnak.

A társasági viszony lényegéhez tartozó kockázatmegosztás tekintetében a Kormányrendelet hatályon kívül helyezett 5. §-a úgy rendelkezik, hogy a felek az elért eredményből közösen részesednek. Úgy gondolom, hogy a törvényi meghatározásban ez az előírás ebben a formában nem elegendő. Az eredmény szónak ugyanis kettős értelme van. Jelentheti az eredmény valamely cselekmény vagy magatartás akár pozitív, akár negatív következményeit is, de sokszor még a jogi nyelv is csak a pozitív következményeket tekinti eredménynek. A korábbi meghatározásnak az eredményben való részesülésére vonatkozó részét tehát úgy is lehet érteni, hogy a felek csak a nyereségben részesülnek közösen, a veszteség közös viselése már nem tartozik a társaság elemei közé. Nyilvánvaló, hogy nem ez a helyzet. Ezért a jogszabályi meghatározásban azt kellene előírni, hogy a közös tevékenység nyereségéből a felek közösen részesülnek és annak esetleges veszteségét is közösen viselik.

A jogszabályi meghatározásban — a Kormányrendelet 5. §-ának (2) bekezdésében foglalt rendelkezéséhez hasonlóan — elő kell írni, hogy a felek a szerződés keretében megtartják teljes jogi önállóságukat.

Szeretnék ezután rátérni a külkereskedelmi társasági szerződés egyik igen fontos, de eddig általában igen elhanyagolt elemére.

A társasági viszony lényeges eleme a kockázatközösség. Abban azonban már különböznek egymástól a társasági kapcsolatok, hogy kinek a kötelezettségvállalása, kinek a nevében történt kötelezettségvállalás alapján és kiknek kell a kockázatot viselni.

A közös vállalatnál a kötelezettséggel járó szerződéses nyilatkozatokat maga a társaság a saját nevében teszi. Az ebből fakadó kockázatokat közvetlenül a társaság maga viseli, és csak közvetve hárul a kockázat a társaság tagjaira (külön kérdés, hogy ez a kockázatviselés korlátozott-e vagy korlátlan). A közös név alatt működő társaságnál — a Tvr. 7. §-ának (1) bekezdése értelmében — a kötelezettségvállalás a társaság közös neve alatt történhet, a kötelezettségvállalásból származó kockázatokat viszont a társaság tagjai korlátlanul viselik. A nem közös név alatt működő egyszerű társaságnál viszont a kötelezettségvállalást tartalmazó szerződéses nyilatkozatok nem a társaság nevében, hanem a társaság tagjainak a nevében történnek és a tagok viselik a kockázatot is. A külkereskedelmi társaságnál viszont — a fenti változatoktól eltérően — a kötelezettségvállaló nyilatkozatokat nem a társaság nevében teszik, és nem is a társaság tagjai nevében, hanem a társaság minden tagja a saját nevében teszi a nyilatkozatokat, a saját

nevében szerződik, a társaság tagjainak a közös kockázatára. A felek a külkereskedelmi társaság céljainak megvalósítása érdekében tett szerződéses nyilatkozataiknál nem fedik fel szükségszerűen, hogy a szerződéses nyilatkozatokat a társaság közös kockázatára tették. A harmadik szerződő fél előtt a társaság ténye általában rejtve marad.

Az a körülmény, hogy a külkereskedelmi társasági szerződésnek ez a megkülönböztető eleme eddig eléggé elsikkadt, vezethetett ahhoz, hogy a külkereskedelmi társaságot még a jogalkotás is az ún. egyszerű társaságok körébe tartozó társaságnak tekintette.

A fentieket összegezve, a külkereskedelmi társasági szerződést a következőképpen kellene meghatározni: „Külkereskedelmi társasági szerződésben egy vagy több külkereskedelmi vállalat és egy vagy több nem-külkereskedelmi jogú vállalat egymással szemben arra vállal kötelezettséget, hogy meghatározott áru és/vagy szolgáltatás külkereskedelmi értékesítésére vagy beszerzésére, vagy pedig egyetlen külkereskedelmi ügyletre közös érdekeltségen alapuló gazdasági tevékenységet folytat, amelynek nyereségéből közösen részesülnek, és amelynek veszteségét közösen viselik. A felek a szerződés keretében megtartják teljes jogi önállóságukat, a szerződésben meghatározott körben a saját nevükben, de a felek közös kockázatára járnak el." *6.2.* A külkereskedelmi társasági szerződés jogszabályi meghatározása átvezet bennünket a szerződés lényeges tartalmának a jogszabályi meghatározásához is. Amint fentebb már szó volt róla, a társasági szerződés lényeges tartalmának a jogszabályi meghatározása — egyebek mellett — azért is szükséges, mert az eddigi gyakorlat azt mutatja, hogy a felek gyakran társasági szerződés elnevezéssel olyan szerződéses kapcsolatokat teremtenek, amelyek nem társasági jellegűek, egyes igazgatási rendelkezésekben foglalt, számukra hátrányos előírások megkerülésére.

Úgy gondolom, hogy a külkereskedelmi társasági szerződés kérdéseit rendező jogszabályban azt kellene előírni, hogy a külkereskedelmi társasági szerződés lényeges tartalmához tartozik: *a)* a tagok felsorolása; *b)* az egyetlen ügyletre vonatkozó társaságnál a külkereskedelmi ügylet meghatározása, az áruk vagy szolgáltatások bizonyos körére vonatkozó külkereskedelmi társaságnál az áruk vagy szolgáltatások ezen körének a meghatározása; *c)* a nyereségben való részesedés és a veszteség viselése arányának a meghatározása.

A külkereskedelmi társasági szerződés lényeges tartalmának a meghatározása azonban felveti a Ptké. 31/A §-ában foglalt ellentmondásnak a kérdését. Ez a §, amelyet az 1967. évi 39. sz. tvr. 23. §-a iktatott be a Ptké.-be, a Ptk. 207. §-ának (2) bekezdéséhez azt a rendelkezést fűzi, hogy ha jogszabály a külkereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos belföldi szerződés lényeges kérdéseit meghatározza, a szerződés létrejöttéhez a feleknek csak ezekben a kérdésekben kell megállapodniuk. Ez a rendelkezés annyiban tér el a Ptk. 207. §-ának (2) bekezdésétől, hogy aszerint a szerződés létrejöttéhez a feleknek nemcsak a jogszabály által lényegesnek minősített kérdésekben kell megállapodniuk, hanem a felek bármelyike által lényegesnek minősített kérdésekben is. Felmerül most már a kérdés, hogyha a külkereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos belföldi szerződést, tehát például a külkereskedelmi társasági szerződést kötő fél valamilyen kérdést a jogszabályban lényegesnek minősített kérdéseken túlmenően a maga részéről lényegesnek tart, ebben viszont a felek között megállapodás nem jön létre, létrejöttnek lehet-e tekinteni a külkereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos belföldi szerződést, tehát például a külkereskedelmi társasági szerződést. Ha nem, akkor tartalmatlanná válik a Ptké. 31/A §-ában foglalt rendelkezés, ha viszont igen, akkor ez a rendelkezés ellentmondásba kerül a Ptk. 207. §-ának (1) bekezdésével, amely szerint a szerződés a felek akaratának kölcsönös és egybehangzó kifejezésével jön létre. Bár a Ptké. 31/A §-a elsősorban a bizományi szerződések létrejötte körében okozhat zavart, hiszen a bizományi szerződések gyakran különböző okmányokba foglalt szerződéses nyilatkozatok formájában jönnek létre, zavart okozhat ez a rendelkezés a külkereskedelmi társasági szerződések létrejöttében is, ha a jogszabály a külkereskedelmi társasági szerződés lényeges tartalmát meghatározza. Mégis, úgy látom, nem a külkereskedelmi társasági szerződés lényeges tartalmának a jogszabályi meghatározásától kell eltekinteni, hanem a Ptké. 31/A §-át kell mihamarabb felülvizsgálni.

A külkereskedelmi társasági szerződés fogalmával függ össze az a kérdés is, hogy vajon a társasági szerződés közvetlenül alapozza-e meg a külkereskedelmi szerződések megkötését és teljesítését. A gyakorlatban számos példája van annak, hogy a felek a társasági szerződést még nem tekintik a külkereskedelmi tevékenységet közvetlenül megalapozó jogviszonynak, hanem csupán olyan keret jellegű megállapodásnak, amelynek alapján az egyes exportügyletekre vagy importügyletekre még külön, sokszor bizományi vagy szállítási szerződéses jellegű megállapodásokat kötnek.

A magam részéről úgy látom, hogy ez a gyakorlat nincsen összhangban a külkereskedelmi társasági szerződés lényegével. A külkereskedelmi társasági szerződés a feleket közvetlenül feljogosítja — és kötelezi — a külkereskedelmi társaság célját megvalósító, harmadik felekkel létrejövő szerződések megkötésére, a külkereskedelmi vállalatot a külkereskedelmi szerződés vagy szerződések megkötésére, a nem-külkereskedelmi jogú vállalatokat pedig a külkereskedelmi szerződés teljesítéséhez szükséges, azt megalapozó belföldi szerződések megkötésére. Nincsen szükség tehát arra, hogy a külke-

reskedelmi társasági szerződés tagjai egymással még külön bizományi vagy szállítási szerződéseket kössenek a társasági szerződés keretén belül, sőt ez az eljárás tulajdonképpen ellentétes a külkereskedelmi társasági szerződés lényegével.

6.3. A külkereskedelmi társasági szerződés jogszabályi meghatározása és lényeges tartalmának a meghatározása felveti az elnevezés kérdését is. Ez a kérdés mindenekelőtt azért merül fel, mert az eddigi gyakorlatban a külkereskedelmi társaságok jelentős része, feltehetően többsége nem a társasági szerződés elnevezést, hanem az együttműködési szerződés elnevezést viseli.

Mint keresztapa, mindenképpen feljogosítva érzem magam ennek az elnevezésnek a vitatására. A Kormányrendelet megjelenése után a külkereskedelmi társasági szerződéseknek együttműködési szerződés elnevezéssel való megkötése azért vált számos külkereskedelmi vállalatnál gyakorlattá, mert a felek ilyen módon vélték lehetségesnek megkerülni a Kormányrendelet 10. §-ának (3) bekezdésében foglalt kogens rendelkezést. Ez a rendelkezés mindenekelőtt gazdasági szempontból volt vitatható, mert nem állt összhangban a külkereskedelmi társasági viszony által megkívánt szoros kapcsolattal. Emellett vitatható volt ez a rendelkezés jogrendi szempontból is, hiszen a Ptké. 70. §-a csak a Ptk. 365—597. §§ tekintetében adott felhatalmazást arra, hogy kormányrendelet a külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalatok belföldi szerződéses kapcsolatainak szabályozása során a Ptk. rendelkezéseitől eltérjen. A Kormányrendelet 10. §-ának (3) bekezdése viszont eltér a Ptk. 342. §-ának (1) bekezdésétől, tágabbra vonva a semmis szerződéses megállapodásoknak a Ptk. ezen §-ában meghatározott körét. A vállalatok — külkereskedelmi vállalatok és nem-külkereskedelmi vállalatok egyaránt — igyekeztek a Kormányrendeletnek ezt a kogens rendelkezését megkerülni és az egymással kötött szerződést nem külkereskedelmi társasági szerződésnek feltüntetni. A Kormányrendelet II. fejezetének hatályon kívül helyezése ezt a gondot megszüntette. Az együttműködési szerződés elnevezés ennek ellenére számos vállalat gyakorlatában fennmaradt. Ez a szerződéses gyakorlat pedig azt a kérdést is felvetheti, vagy talán már fel is vetette, hogy vajon a külkereskedelmi társasági szerződések ténylegesen társasági jellegű szerződések-e.

A magam részéről úgy látom, hogy a külkereskedelmi társaság mindenképpen tényleges társaság. Az, hogy a társaság lényegéhez tartozó eszközegyesítés nem anyagi eszközök közös rendelkezésére bocsájtása formájában történik, hanem egyrészről immateriális eszközök anyagi eszközökkel való egyesítése révén, semmiképpen sem jelentheti azt, hogy nem tényleges eszközegyesítésről van szó. Természetesen nem lehet az eszközöket közös rendelkezés alá bocsájtani, ha az eszközök egy része immateriális eszköz. Azt pedig, hogy a jártasság, az ismerethalmaz eszközzé válhat, azt az áruforgalom elemévé válásuk bizonyítja.

A külkereskedelmi társasági szerződésekre vonatkozó jogi szabályozással együtt tehát arra is törekedni kellene, hogy a szerződéses viszony mindenütt a külkereskedelmi társasági elnevezést viselje.

6.4. Amint már fentebb említettem, a külkereskedelmi társasági viszony jogi szabályozása során több kogens rendelkezésre van szükség. Nyilvánvaló, hogy a kockázatmegosztás aránya, tehát a nyereségben való részesedés, illetve az esetleges veszteség viselésének az aránya tekintetében a feleknek a szerződésben kell megállapodniuk, erre még szerződéspótló szabályt sem lehet alkotni. A gazdaságilag gyengébb fél védelmében viszont kogens jogszabályi rendelkezéssel kell biztosítani azt, hogy a nyereségben való részesedésnek, illetve a veszteség viselésének az aránya mindenképpen ugyanaz legyen, ne fordulhasson tehát elő az, hogy az egyik fél magasabb arányban részesül a nyereségben, mint amilyen mértékben az esetleges veszteséget viselnie kell.

A szerződéses gyakorlatban találkozni lehet olyan külkereskedelmi társasági szerződésekkel is, amelyekben a felek ugyan egyenlő mértékben írják elő a nyereségben való részesedésnek, ill. a veszteség viselésének az arányát, azonban vagy mind a nyereségben való részesedést, mind a veszteség viselésének a mértékét, vagy pedig csak az egyiket korlátozzák. Úgy látom, hogy ez az eljárás nem áll összhangban a társasági viszony lényegét alkotó tényleges kockázatmegosztással, ezért az ilyen korlátozások érvénytelenségét kogens szabállyal kellene kimondani.

A gazdasági gyakorlatban az is gyakran fordul elő, hogy a gazdaságilag erősebb fél a külkereskedelmi tevékenység során jelentkező kockázatok különböző arányban történő megosztására törekszik. Úgy látom, hogy ez az eljárás sem fér össze a külkereskedelmi társasági viszony jellegével. A jogszabályi rendezés során kogens rendelkezéssel kellene biztosítani azt, hogy a felek közötti kockázatmegosztás, a közös kockázatviselés aránya a kockázatközösségbe bevont teljes tevékenységre terjedjen ki, és a tevékenység minden eleme tekintetében azonos legyen.

Társasági jellegű szerződéseknek mindig lényeges problémája az, hogy a közös döntéseken egyhangú vagy többségi döntéseket kell-e érteni. Minthogy a külkereskedelmi társasági szerződések jelentős része kétoldalú szerződés, többségi döntésről vagy egyáltalában nem lehet beszélni, vagy pedig a nagyobb kockázatot vállaló felet kell többségben levőnek tekinteni. Úgy gondolom, hogy kétoldalú társasági szerződéseknél mindenképpen meg kell akadályozni azt, hogy bármelyik fél az akaratát rákényszerítse a másikra, tehát hogy az egyik fél állásfoglalását

bármiképpen is közös döntésnek lehessen tekinteni. Tulajdonképpen hasonló a helyzet a többoldalú társasági szerződésekben is. Az ilyen szerződésekben sem lenne szerencsés megengedni, hogy többségi döntéssel valamelyik társasági tag kénytelen legyen saját állásfoglalásával szemben más vállalatok döntése szerint eljárni. Ezért a jogi szabályozás során helyes lenne kogens rendelkezéssel biztosítani azt, hogy a felek közös döntésén mindig egyhangú döntést kell érteni, tehát a közös döntési körbe bevont kérdésekben a feleknek mindig közös egyetértéssel kelljen eljárni.

A külkereskedelmi társasági szerződés a felek között igen szoros gazdasági viszonyt, közös gazdasági tevékenységet jelent. Ezért kogens rendelkezéssel kell biztosítani azt, hogy a felek egymás könyveibe, irataiba betekinthessenek, természetesen csak a külkereskedelmi társaság tevékenységébe tartozó körben.

6.5. A kogens szabályozást igénylő kérdések után azokról a kérdésekről kell szólni, amelyeknek a jogszabályi rendezése azért elengedhetetlen, mert a felek ezeket a kérdéseket az egymással kötött szerződésükben harmadik személyre is kiterjedő hatállyal nem rendezhetik.

Az első ilyen kérdés a harmadik személyekkel szembeni felelősség kérdése. A külkereskedelmi társaság tagjai a társaság javára szóló szerződéseket a társaság tagjainak közös kockázatára kötik ugyan, de saját nevükben, mégpedig úgy, hogy a megkötött szerződésnek az a célja, hogy egy külkereskedelmi társaság tevékenységét mozdítja elő, a harmadik szerződéskötő fél előtt rejtve marad. Ez azt jelenti, hogy a társaság tagjai által a társaság javára kötött szerződésekért a harmadik féllel szemben egyedül a társaságnak a szerződést megkötő tagja felel, a társaság egyik tagjával szerződő harmadik fél a társaság többi tagjával szemben nem léphet fel. A külkereskedelmi társasági szerződés jogi szabályozása során ezt az elvet jogszabályba kell foglalni.

Már nem ilyen egyszerű a helyzet a fenti eset tükörképénél, tehát annál az esetnél, amikor a társaság egyik tagjának kell igényt érvényesítenie harmadik személlyel szemben a társaság másik tagjánál bekövetkezett károk megtérítése végett. Ha például egy társasági szerződésen alapuló külkereskedelmi exportszerződést a külkereskedelmi vállalat a társaság nemkülkereskedelmi jogú tagjának a késedelme miatt késedelmesen teljesít, és ezért a külföldi vevő kötbért fizet, felmerül a kérdés, hogy a külkereskedelmi vállalatnál a kötbér kifizetése alapján keletkezett károkat a társaság nem-külkereskedelmi jogú tagja hogyan téríttetheti meg a részére késedelmesen teljesítő szállítóval, hiszen a károk nem nála, hanem a társaság másik tagjánál, a külkereskedelmi vállalatnál merültek fel. Jogszabályi rendelkezés híján a társaság nem-külkereskedelmi jogú tagjának ilyen esetben a kártérítési igény érvényesítésére nem lenne meg az aktív legitimációja, a külkereskedelmi vállalat pedig szerződésszegésen alapuló kártérítési igénnyel a harmadik személlyel szemben szintén nem léphetne fel.

Ezért elengedhetetlennek látszik a jogszabályi rendelkezés arra, hogy a külkereskedelmi társaság egyik tagja a társaság más tagjánál bekövetkezett károk megtérítésére igénnyel léphessen fel a vele szerződő harmadik féllel szemben, ha ennek a harmadik félnek a szerződésszegő magatartása okozta a társaság más tagjánál bekövetkezett kárt. Ez a kérdés különösen a külföldi felekkel szembeni kártérítési igények érvényesítésénél, az aktív legitimáció igazolásánál lehet jelentős.

A harmadik személyekkel szembeni viszonyra vonatkozó és jogszabályi úton rendezendő további kérdés a társaság egyik tagjának a védelme a társaság másik tagjának a hitelezőivel szemben.

A Ptk. az 509. §-ának (3) bekezdésébe foglalt rendelkezés révén védi a bizományi szerződés megbízóját a bizományos hitelezőivel szemben, amikor kimondja, hogy a bizományos hitelezői nem támaszthatnak igényt a bizományossal szerződő féllel szemben fennálló és a megbízót illető követelésekre, vételi bizomány esetén a bizományos által megvett dolgokra, végül a bizományoshoz befolyt és elkülönítve tartott vagy kezelt olyan pénzösszegekre, amelyekről megállapítható, hogy a megbízót illetik. Ez a rendelkezés a külkereskedelmi bizományi viszony megbízóját is védi a bizományos külkereskedelmi vállalat hitelezőivel szemben.

A külkereskedelmi társasági szerződés szorosabb viszony a külkereskedelmi bizománynál, emellett a társaság egyik tagjánál viszonylag hosszabb ideig is lehetnek a társaság másik tagját megillető eszközök. Ez a körülmény azt indokolja, hogy a Ptk. 509. §-ának (3) bekezdésében foglalt rendelkezések analógiájára a külkereskedelmi társaságról szóló jogszabályba olyan rendelkezés kerüljön, amely kimondja, hogy az egyik tag hitelezői nem támaszthatnak igényt a taggal szerződő féllel szemben fennálló és valamely másik tagot illető követelésekre, vagy pedig a taghoz befolyt olyan pénzösszegekre, amelyekről megállapítható, hogy azok a társaság valamely más tagját vagy tagjait illetik.

Végül a külkereskedelmi társasági szerződésnek harmadik felekkel kapcsolatos viszonyához tartozik a szerződés kizárólagosságának a kérdése is.

Folyamatos jellegű, egy árucsoportra vagy szolgáltatáscsoportra vonatkozó külkereskedelmi társasági szerződésnél tulajdonképpen a társasági viszony lényegéhez tartozik a kizárólagosság. Minthogy az ilyen társasági szerződések esetén a felek a létrejövő külkereskedelmi szerződésekre külön megállapodásokat nem kötnek, olyan esetben, ha ugyanazon árucsoportra egy külkereskedelmi vállalatnak több nem-külkereskedelmi vállalattal lenne több társasági szer-

ződése, a külkereskedelmi szerződések létrejötténél nemigen lehetne megállapítani, hogy azt a külkereskedelmi vállalat melyik társasági szerződés alapján hozta létre. Annak ellenére, hogy a folyamatos külkereskedelmi társasági szerződések természetéhez tartozik a kizárólagosság, a szerződéses gyakorlatban a felek tartanak a kizárólagosság előírásától, mert ezt versenyt korlátozó és ennélfogva tiltott szerződéses előírásnak tartják.

A kizárólagosság kérdésének különösen akkor van jelentősége, ha valamely árut külkereskedelmi társasági szerződés alapján exportáló külkereskedelmi vállalat ugyanezen vagy hasonló áru exportjára más vállalattól bizományi megbízást kap, amelyet a Kormányrendelet alapján nem utasíthat vissza. A külkereskedelmi társasági viszony kizárólagosságának elismerése ilyen esetekben lehetővé tenné a külkereskedelmi vállalat számára a más vállalattól kapott bizományi megbízás visszautasítását, vagy legalábbis azt, hogy a bizományi megbízás alapján az export célú külkereskedelmi szerződést csak akkor hozza létre, ha ugyanilyen árura nézve a külkereskedelmi szerződést a társasági viszony alapján már létrehozta. A sorrendiséget nemcsak piaci szempontok indokolhatják, hanem a KGST-országokba irányuló export esetén a szigorú kontingensek is. Ha pedig a Külkereskedelmi Törvény 15. §-a (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek megfelelően arra törekszünk, hogy a külkereskedelmi tevékenység körében megteremtsük a gazdálkodó szervezetek gazdasági érdekeinek összhangját, akkor lehetővé kell tenni azt, hogy a gazdasági érdekek összhangját jobban megközelítő külkereskedelmi társasági szerződés alapján történő külkereskedelmi tevékenység kizárja vagy legalábbis sorrendben megelőzze az ugyanerre az árura vonatkozó és bizományi megbízás alapján folyó külkereskedelmi tevékenységet.

Ezért a külkereskedelmi társasági szerződést szabályozó jogszabályban rendelkezni kellene arról, hogy a felek a külkereskedelmi társasági szerződésben viszonyukat kizárólagossá tehetik, ami egyrészt azt jelenti, hogy a felek az adott árura vagy szolgáltatásra nézve más féllel külkereskedelmi értékesítési vagy beszerzési szerződéses kapcsolatot nem kezdeményeznek, másrészt azt, hogy amennyiben a társaság külkereskedelmi jogú tagja más vállalattól az adott áru vagy szolgáltatás értékesítésére vagy beszerzésére bizományi megbízást kap, jogosult a bizományi szerződés megkötését visszautasítani, vagy pedig jogosult a bizományi szerződésből fakadó kötelezettségeit a külkereskedelmi társasági viszonyból eredő kötelezettségei után teljesíteni.

6.6. A külkereskedelmi társasági szerződés létrejöttéről, megkötésének módjáról nem szükséges szerződéspótló jogszabály sem, erre a Ptk. rendelkezései kielégítőek. Legfeljebb arra kell ügyelni, hogy a Ptké. 31/A §-ából folyó ellentmondás valamilyen formában feloldást nyerjen. A társasági szerződés alakszerűségére helyesnek látszik az írásbeli alak szükségességének a kimondása.

A társasági szerződés megszűnésének az eseteit viszont részletesen kellene szabályozni. Elő kellene írni, hogy a külkereskedelmi társasági szerződés megszűnik mindenekelőtt a határozott időtartamra kötött szerződéseknél az időtartam lejártával, a meghatározott külkereskedelmi ügyletre kötött társasági szerződéseknél pedig a kérdéses ügylet teljesedésbe menésével vagy pedig akkor, ha a kérdéses külkereskedelmi szerződés megkötése lehetetlenné vált. Természetesen megszűnne a külkereskedelmi társaság valamelyik szerződő fél megszűnésével és megszüntethető lenne egyrészt a felek erre irányuló közös megállapodásával, másrészt a társaság bármely tagja által gyakorolt rendes felmondással vagy azonnali hatályú felmondással. Az azonnali hatályú felmondást a Ptk. 576. §-ának (3) bekezdésének megfelelően kellene szabályozni, míg a rendes felmondásra megfelelőnek látszik a Kormányrendelet 12. §-ának (2) bekezdésében foglalt rendelkezés.

A társaság megszűnésének a kérdésköréhez tartozik az is, hogy a társaság megszűnése hogyan hat ki a társaság valamely tagja által harmadik személyekkel kötött szerződésekre. Etekintetben a Kormányrendelet 12. §-ának (3) bekezdése azt mondja ki, hogy a szerződés megszűnte nem érinti a megszűnés előtt kötött ügyletek érvényességét. Úgy gondolom, hogy ez a szabály ebben a formában teljesen felesleges, hiszen a társaság tagjai harmadik felekkel a szerződést saját nevükben kötötték, a társaság a harmadik személyek előtt általában rejtve maradt, és így a társaság megszűnte nemcsak, hogy a harmadik személyekkel kötött szerződések érvényességét nem érintheti, hanem ezek a szerződések a társaság megszűntével nem is szűnnek meg. Úgy gondolom, hogy a kérdéses rendelkezés célja annak kimondása lehetett, hogy a külkereskedelmi társasági szerződés megszűnte ellenére is a társasági szerződésből fakadó következményeket viselik a felek a társaság megszűnte előtt kötött ügyletek alapján. A szabályozás során ennek megfelelő rendelkezésre lenne szükség, talán még azzal kiegészítve, hogy nemcsak a társasági szerződés megszűnte előtt harmadik személyekkel kötött szerződés következményeit viselik a felek a társasági szerződés rendelkezéseinek megfelelően, hanem a társasági szerződés megszűnte előtt tett kötelező szerződéses nyilatkozatok alapján létrejövő szerződésekből fakadó következményeket.

6.7. A külkereskedelmi társaság céljainak az eléréséhez mindenképpen gondosan kell szabályozni azt, hogy a társasági tagok közös gazdasági tevékenysége tulajdonképpen hogyan oszlik meg az egyes tagok között. Nyilvánvaló, hogy ennek részletes szabályozását tulajdonképpen csak a szerződés adhatja meg, ennek a kérdés-

nek a szabályozása lesz a külkereskedelmi társasági szerződések legfontosabb része, ha a többi kérdést szerződéspótló szabállyal jól sikerül majd rendezni.

A közös gazdasági tevékenységnek a külkereskedelmi társaság tagjai között való megosztására vonatkozó szerződéses szabályozás mellett szükség van azonban ezeknek a kérdéseknek szerződéspótló jogszabályi szabályozására is. A szerződés szabályozásnak ebben a tekintetben is elsősorban az ügy egyedi jellegéből fakadó sajátosságok és a részletek tekintetében kell a szabályozást megadni. A tevékenység megosztására nézve a jogszabályi szabályozásnak általánosnak kell lennie és teljességre kell törekednie. A Kormányrendelet 8. és 9. §-ának a rendelkezései — nem túl sok kiegészítéssel — felvehetők az új szabályozásba is.

6.8. A külkereskedelmi társasági szerződés alapján folyó közös gazdasági tevékenység azt jelenti, hogy a társaság tagjainak gazdasági tevékenységük során minden kérdésben közös egyetértéssel kell eljárniuk. A társasági szerződések megkötése és teljesítése során gyakran merül fel az a kérdés, hogy hol van a közös döntéssel eldöntendő kérdéseknek a határa. A társasági szerződések gyakorlata azt mutatja, hogy a társasági szerződésben a felek általában rendezik ezt a kérdést, ha a körülírás nem is mindig a legszerencsésebb.

Mindenképpen fontos lenne ezt a kérdést a jogi szabályozás során szerződéspótló szabállyal rendezni. Úgy gondolom, hogy a jogi szabályozás során azt kellene előírni, hogy a társaság célját megvalósító gazdasági tevékenység keretében a feleknek minden kérdés tekintetében közös egyetértéssel kell eljárni, döntéshozatal szükségessége esetén közösen kell dönteni, kivéve az egyes felek gazdasági tevékenységének mindennapi szokvány munkájához tartozó kérdéseit. Arra az esetre pedig, ha a felek szerződésükben a fenti rendelkezéstől eltérően ítélnék meg a közös egyetértéssel végzendő tevékenység körét, elő kellene írni, hogy mindenképpen a közös egyetértéssel eldöntendő kérdések körébe tartozik minden olyan kérdés, amelyekhez a felek bármelyike közös egyetértést tart szükségesnek.

A közös döntések egyhangú jellegének kogens előírása és a közös döntést igénylő kérdések körének szerződéspótló meghatározása felveti azt a kérdést, hogy közös egyetértés hiányában milyen eljárásra kötelezhetők a felek. Ez a kérdés tipikusan a szerződéspótló jogszabállyal rendezendő kérdések körébe tartozik, hiszen az eddigi gyakorlat azt mutatja, hogy viszonylag ritkán merül fel, ezért nem szükséges a szerződésben a kérdést rendezni és a szerződéskötés során a felek energiáját ilyen kérdés rendezésére lekötni. Úgy gondolom, hogy a jogi szabályozás során azt kellene előírni, hogy közös egyetértés hiányában egyik fél sem jogosult a társaság céljainak a megvalósítására újabb szerződéseket kötni, nem jogosult a már megkötött szerződéseket módosítani vagy felbontani, nem jogosult egyezséget kötni és nem jogosult semmilyen újabb kötelezettséget vállalni. Elő kellene írni — márcsak az alábbiakban elmondandókra figyelemmel is —, hogy az ezt a kötelezettségét megszegő fél a társaság többi tagjának a szerződésszegésből keletkezett kárát megtéríteni tartozik. (Az ilyen eljárás természetesen a többi tag számára az azonnali hatályú felmondásra is alapot adna.)

6.9. A külkereskedelmi társasági szerződés speciális jellege a tagok egymással szembeni felelősségének a megszokottól eltérő rendezését teszi indokolttá.

A felek a külkereskedelmi társasági szerződések megkötésekor közös gazdasági tevékenység folytatására vállalnak egymással szemben kötelezettséget. Ez a közös gazdasági tevékenység harmadik személyekkel szembeni szerződések előkészítésében, megkötésében és teljesítésében nyilvánul meg. A felek tehát a társasági szerződés alapján közös erőfeszítéseket fognak kifejteni a harmadik személyekkel megkötött szerződések teljesítésére. A felek azonban már a társasági szerződés megkötésekor tudják, hogy ez a közös erőfeszítés nem lesz mentes a hibáktól, mulasztásoktól. Az egymással társasági szerződésbe lépő felek a szerződés megkötését megelőzően is már ismerik egymás gazdasági tevékenységének szintjét, tudják egymásról, hogy egyikük tevékenysége sem hibamentes. A közös gazdasági tevékenység alapján megvalósuló külkereskedelmi ügylet kockázatának a társaság többi tagjaival közösen való elvállalásakor minden tag előre figyelembe veszi a fentieket. A kockázatvállalás tehát egy olyan külkereskedelmi ügyleti eredményre irányul, amely eredményben minden tag figyelembe vette saját magának és a társaság többi tagjának az enyhe gondatlanság szintjét meg nem haladó hibáit, mulasztásait is.

Ennek alapján a külkereskedelmi ügyletekből származó eredmény felosztásánál nem helyes figyelembe venni azt, hogy az eredménynek az adott ügy szerinti alakulásában mennyire hatott közre egyik vagy másik tagnak az enyhe gondatlanság szintjét meg nem haladó hibája, mulasztása. Ezért olyan szerződéspótló szabály hozatalát tartom szükségesnek, amely szerint a külkereskedelmi társasági szerződések körében a felosztandó nyereség vagy veszteség alapjául szolgáló eredmény összegének a megállapításánál figyelmen kívül kell hagyni azt, hogy az eredmény alakulására az egyes tagok cselekménye, magatartása milyen mértékben és irányban hatott ki.

Felmerül a kérdés, hogy vajon ilyen szerződéspótló szabály nem áll-e ellentében a Ptknak a felróható magatartással elkövetett szerződésszegés következményeire vonatkozó rendelkezéseivel és ennek alapján megvan-e a törvényi felhatalmazás ilyen jogszabály hozatalára. Úgy gondolom, hogy a javasolt rendelkezés a Ptk-nak a szerződésekre vonatkozó általános

szabályaival szemben nem jelent eltérést. A fent vázolt gondolatmenet folytatásaképpen ugyanis olyan következtetésre kell jutni, hogy az egyik társasági tagnak egy harmadik féllel szembeni felróható szerződésszegése a többi taggal szemben nem jelent szerződésszegést, és így a felróhatóság kérdése eleve fel sem merülhet. A külkereskedelmi társasági szerződésben a szerződést kötő felek egymással szemben ugyanis nem vállalnak olyan kötelezettséget, hogy nem fognak semmilyen olyan magatartást tanúsítani, amely a társasági tevékenység keretében harmadik személyekkel szemben szerződésszegő magatartásnak minősülne. Egymással szembeni ilyen kötelezettségvállalás híján pedig nem is lehet egymással szembeni szerződésszegésről és felróhatóságról szó.

Ezért a fentebb javasolt szerződéspótló rendelkezés meghozatalának jogrendi akadálya nincsen, a rendelkezés meghozatala pedig gazdasági szempontból mindenképpen indokolt. Ez a megoldás felel meg egyébként a külkereskedelmi társaság tagjainak egymással szembeni bizalmi viszonyának is.

6.10. A külkereskedelmi társasági szerződések igen fontos kérdése — legalábbis az export célú külkereskedelmi társaságoknál —, hogy a közös kockázatviselés köre a gazdasági tevékenység milyen részére terjedjen ki. Kiterjedhet a kockázatközösség csupán a külkereskedelmi értékesítés területére, de kiterjedhet a termelés területére, ezen belül pedig az export célú termelés vagy a belföldre történő termelés területére is. Az eddig megkötött külkereskedelmi társasági szerződések vizsgálata azt mutatja, hogy a felek a kockázatközösséget a külkereskedelmi értékesítés területére igyekeznek korlátozni és viszonylag kevés az olyan társasági szerződések száma, amelyben a felek a termelés területére is kockázatközösséget vállalnak. A kockázatközösség mértéke tekintetében a döntést természetesen a felekre kell bízni, a feleknek kell a szerződésben megállapodniuk arra nézve, hogy a gazdasági folyamat mely pontjától kezdve tekintik a gazdasági tevékenységet közösnek, mely ponttól kezdve hozzák meg közösen a döntéseket és viselik közösen ennek alapján a kockázatot.

A jogi szabályozás során azonban mégis helyesnek látszik a gazdaságpolitikai szempontból preferált megoldást szerződéspótló szabályba foglalni. Ezért szerződéspótló jelleggel olyan jogszabályi rendelkezés meghozatala lenne indokolt, amely szerint a külkereskedelmi társasági szerződések alapján a társaság tagjainak közös kockázata mind a termelés, mind pedig a külkereskedelmi értékesítés körére kiterjed.

6.11. A jogi szabályozásnak bizonyos nyilvántartási, elszámolási és finanszírozási kérdéseket is rendeznie kell. Ennek keretében elő kellene írni — természetesen szerződéspótló jelleggel —, hogy kétoldalú külkereskedelmi társaságoknál a társaságnak nem-külkereskedelmi jogú tagja végzi a nyilvántartást, vezeti a számlát és gondoskodik az átmeneti finanszírozásról. Elő kell írni azt is, hogy milyen időközönként kell a számlát vezető tagnak a többi taggal elszámolni és az elszámolás alapján mikor kell a feleknek a nyereséget, illetve a veszteséget átutalniuk egymásnak. Ilyen jogszabályi előírásra már csak azért is szükség van, mert enélkül a felek tulajdonképpen a hitelezési tilalomba ütköző módon járnak el, hacsak nem akarnak harminc napnál gyakrabbi időpontokban elszámolni egymással.

6.12. A jogi szabályozás körébe tartozó kérdések közül végül fel szeretnénk vetni a külkereskedelmi vállalatnak a társaság céljaihoz anyagi eszközökkel való hozzájárulásának a kérdését is.

A külkereskedelmi társaság céljaihoz a külkereskedelmi vállalat általában és lényegében immateriális eszközökkel járul hozzá. Ez azonban nem zárja ki, hogy emellett és ennek kiegészítésére, alátámasztására a külkereskedelmi vállalat saját fejlesztési alapjából anyagi eszközöket is a nem-külkereskedelmi jogú vállalat rendelkezésére bocsásson. Az eddigi gyakorlat során az anyagi eszközök fejlesztési célra való rendelkezésre bocsátása általában a társasági szerződéstől elkülönülten, külön fejlesztési szerződés alapján történt.

A jogi szabályozás során fel kell készülni arra, hogy a külkereskedelmi vállalatoknak remélhetőleg minél előbb több lehetőségük lesz fejlesztési összegeket a nem-külkereskedelmi jogú vállalatok rendelkezésére bocsátani. Arra kellene törekedni, hogy ilyen lehetősége a külkereskedelmi vállalatoknak elsősorban olyan szerződéses kapcsolataik alapján legyen, amelyek közös érdekeltséget, közös kockázatvállalást valósítanak meg. Ezért a külkereskedelmi társasági szerződésről szóló jogszabályban szerződéspótló jelleggel rendelkezni kell a külkereskedelmi vállalat által a nem-külkereskedelmi jogú tag részére rendelkezésre bocsátott anyagi eszközök kérdéséről is.

Ebben a körben elő kellene írni, hogy a külkereskedelmi vállalat által rendelkezésre bocsátott fejlesztési összegért vásárolt eszközök nem a társaság közös használatába kerülnek, hanem a társaság nem-külkereskedelmi jogú tagjának a használatába. Elő kell írni, hogy ezek az eszközök a társaság eredményes működésének bizonyos tartama alatt nem ruházhatók át és nem terhelhetők meg. Végül rendelkezni kell arról is, hogy milyen esetekben kell a nem-külkereskedelmi jogú tagnak a rendelkezésre bocsátott eszközöknek az ellenértékét visszaadni a külkereskedelmi vállalatnak.

Összefoglalva: a külkereskedelmi társasági szerződésekre a vállalatok gazdasági tevékenysége során már sok tapasztalat gyűlt össze. A jogi szabályozásnak tehát nemcsak a szükségessége, hanem a lehetősége is fennáll. Az elmondottak is a külkereskedelmi társaság jogi szabályozását kívánják elősegíteni.

Bauer Miklós

A lengyel választási rendszer jellemzői és az új lengyel választási törvény

A Lengyel Népköztársaság Szejmje 1976. január 17-én megtartott ülésén elfogadta az Államtanács által beterjesztett törvényjavaslatot a Lengyel Népköztársaság Szejmjének és nemzeti tanácsainak választási szabályzatáról. A szabályzat a központi és a helyi államhatalmi szervek megválasztásának egész problematikáját átfogja, és egy törvényhozási aktussal rendezi az eddig két különböző törvény tárgyát képező kérdéseket. Az új törvény hatálybalépésével a Szejm választási szabályzatáról kiadott 1956. október 24-i törvény, a nemzeti tanácsok választási szabályzatáról szóló 1957. október 13-i törvény, valamint a választójog egyes szabályainak módosításáról és kiegészítéséről szóló 1960. december 22-i törvény rendelkezései érvényüket veszítették.

Az 1976. március 21-én megtartott választásokon a 24 069 579 választójogosult lengyel állampolgárból 23 652 256 vett részt, vagyis a jogosultak 98,27%-a adta le szavazatát. A választásokat 71 választókerületben, s ezeken belül 18 716 választási körzetben társadalmi szervek — a választókerületi és a körzeti választási bizottságok — bonyolították le. A választási bizottságok munkájában 149 781 állampolgár vett részt.

A Nemzeti Egységfront keretében a Lengyel Egyesült Munkáspárt, az Egyesült Parasztpárt és a Demokratikus Párt által közösen állított jelöltekre 23 502 983 szavazatot adtak le, amely az érvényes szavazatok 99,43%-át jelentette. A Szejm képviselőjelöltek valamennyi választókerületben megkapták a megválasztásukhoz szükséges szavazatot, úgyhogy pótválasztásokra sehol sem került sor. Végeredményben 631 képviselőjelöltből 460-at, a közel tízezer tanácstagjelöltből pedig 6740-et választottak meg.

A Lengyel Népköztársaság választási rendszerének fejlődését áttekintve mindenekelőtt azt láthatjuk, hogy a felszabadulás után azt elsősorban a választások demokratizmusának kiszélesítése jellemezte. A demokratikus államrend megteremtéséért folytatott küzdelem időszakának választási rendszerét az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választási alapelvek jellemezték, s a politikai koalíció antifasiszta jellegével összhangban a választójogból a volt fasiszta elemeket kizárták.

A választási rendszer ebben az időszakban még nem töri át a polgári demokratikus választójog kereteit, és tartalmában a szocialista képviselet elvei még nyomokban sem jelentkeznek.

Lengyelországban az első választásokat az 1946. évi 22. sz. törvény alapján 1947-ben bonyolították le. Eddig az időpontig a működő képviseleti szerv lényegében ideiglenes jellegű volt. Tagjait részben a pártok és más tömegszervezetek (többek között a szakszervezetek) küldték, részben pedig a helyi népi tanácsok delegálták. Az így létrejött képviselet további tagokat is beválaszthatott soraiba. 1946 telén népszavazást bonyolítottak le Lengyelországban, amely során egyrészt az államosítások, másrészt az egy- vagy kétkamarás parlament létrehozásáról szavaztak a választók.

Az 1946. évi 22. sz. első választójogi törvény többpárt-rendszerű lajstromos kerületi választásokat vezetett be. A lengyel többpárt rendszerű lajstromos kerületi rendszert azonban már az első választások alkalmával az jellemezte, hogy a négy koalícióban levő párt (a Lengyel Munkáspárt, a Lengyel Szocialista Párt, a Lengyel Parasztpárt és a Demokrata Párt) választási szövetsége közös listán indult. A koalíción kívül azonban egyes választókerületekben más pártok is indulhattak.

Lengyelország második választójogi kódexe az 1952. évi 246. sz. törvény volt. Az új választójogi törvény továbbra is fenntartotta a lajstromos kerületi rendszert és annak ellenére, hogy a törvény pártokról kifejezetten nem, csak általában — mint politikai és más társadalmi szervekről — beszél, lehetővé teszi több lajstrom indulását is. A dolgozóknak a törvény kifejezett jelölési jogot nem biztosít, csak azt teszi lehetővé, hogy a jelölési joggal rendelkező társadalmi szerveknek jelölési javaslatokat tegyenek. Ez a lajstromos kerületi rendszer értelmezéséből folyóan még kötött lajstromokat jelentett, amelynek a többpárt-rendszerű lista eredményeként az volt a jelentősége, hogy a választók tulajdonképpen egy-egy pártra adták le szavazatukat, de a képviselők jelölésére és a listán belüli sorrendjére befolyást nem gyakoroltak. Meg kell azonban jegyezni, hogy a lengyel lajstromos kerületek jóval kisebbek a magyar lajstromos választókerületeknél. Gyakorlatilag általában 3—8, az esetek többségében pedig 4—5 képviselőt választanak meg egy választókerületben.

A lajstromos választókerület ebben az időszakban, amikor több eltérő politikai célkitűzésű párt indult a választásokon, az arányos képviselet elérésére a legalkalmasabb volt, ezért a lajstromos választójog olyan demokratikus intézményt jelentett, amely a választók politikai akaratát az egyéni választókerületek rendszerénél hűebben juttatta kifejezésre.

A következő években az ország politikai viszonyai jelentős változásokon mentek keresztül, a szocializmus erői egyre jelentősebb politikai

befolyásra tettek szert, s ez a választójog reformját is előtérbe állította.

Lengyelország harmadik választójogi kódexe az 1956. évi 210. sz. törvény volt. A törvény lényegében fenntartotta az 1952. évi választójogi kódex jelentősebb rendelkezéseit, s leglényegesebb eltérő vonásai a következőkben jelentkeztek:

a) Az új törvény szabad lajstromos választókerületi rendszert vezetett be. A törvény alapján a polgárok nemcsak a lajstrom kiválasztásához vagy megerősítéséhez kaptak jogot, hanem a lajstromon belül a jelöltek közül egyeseket törölhettek is. Ezért az új törvény kimondta, hogy a lajstromon több képviselőt kell jelölni, mint ahány mandátumot az illető választókerületben szerezni lehet. Ez azonban nem lehet több, mint az elnyerhető mandátumok másfélszerese.

b) A fenti rendelkezésekből folyóan új módon szabályozták a pótképviselők választását is. Az 1952. évi kódex szerint még a lajstromon a képviselőjelöltek számának felét kitevő számú pótképviselőt kellett jelölni. A szabad lajstromos rendszer ezt már feleleslegessé tette, hiszen a mandátumhoz nem jutó, de a szavazás során abszolút többséget kapó jelöltek automatikusan pótképviselőkké váltak.

c) Az 1952. és az 1956. választójogi kódex között egyéb kisebb jelentőségű különbségek is voltak. Ilyen pl. az, hogy az újabb törvény szerint a választási névjegyzék ellen nem a választókerületi bizottsághoz, hanem a járásbírósághoz lehetett panasszal élni. Új módon szabályozta az 1956. évi törvény a szavazókörzetek létrehozásának rendjét és az előző pontokból folyóan a szavazás rendjét is.

Az 1956. évi választójogi kódex alapján bonyolították le Lengyelországban az 1960. évi és az azt követő választásokat is. 1960-ban a választások előtt jelent meg a kódex novellája, az 1960. évi 323. sz. törvény. A novellára elsősorban azért volt szükség, mert a Szejm és a nemzeti tanácsi választásokat egyszerre bonyolították le. Ezért a módosítások elsősorban a választási eljárásra, ezen belül különösen a különböző határidők módosítására vonatkoztak. A jelentősebb módosítások a következők voltak:

a) választójogot kaptak azok a nem lengyel állampolgárságú személyek is, akik állandóan Lengyelországban laktak és más állam állampolgárságával nem rendelkeztek; *b)* a módosítás 460 képviselőben állapította meg a megválasztható képviselők számát és törölte azt a szabályt, hogy minden 60 000 lakos választ egy képviselőt; *c)* újból szabályozta a novella a szavazókörzetek létrehozásának rendjét; *d)* a novella szerint a lajstromon jelölt személyek száma a megszerezhető mandátumok számának felével lehet több; *e)* a novella újból szabályozta a szavazatok összeszámlálásának rendjét is.

A választójogi szabályok 1976. évi módosításának szükségessége a helyi államhatalmi és államigazgatási szervek reformjának egymást követő lépcsőfokai eredményeképpen rajzolódott ki, de ugyanakkor a javaslat alapját képezte a vonatkozó két törvény novellizációjának időbeli eltérése, valamint a Szejm és nemzeti tanácsi választásokra vonatkozó rendelkezések megalapozatlan különbözősége is. A nemzeti tanácsok választási szabályzatának 1973. évi novellájában már megerősítést nyert a Nemzeti Egységfront-bizottságok törvényes választási helyzete, a Lengyel Egyesült Munkáspárt vezető szerepe és a Nemzeti Egységfrontban tömörült szövetséges politikai pártok szerepe, míg ezzel ellentétben a Szejm választási szabályzatában ilyen jellegű rendelkezések nem szerepeltek, holott a Szejm-választások politikai gyakorlata a Nemzeti Egységfrontra, a nemzeti tanácsi választásokkal összefüggésben teljesítettekkel analóg feladatokat hárított.

A Szejm és a nemzeti tanácsok megválasztásának egységes szabályzata a lengyel választójogban újszerű megoldást jelent, a nélkülözhetetlen módosítások terjedelme következtében a választójog korszerűsítése az eddigi szabályzatok egyszerű novellizációjával már megoldhatatlan volt, ezért egészében új törvényi rendezés született.

Az új egységes választási rendszer jellemzői közül mindenekelőtt az alábbiakat kell kiemelni: *a)* a képviselőket és a nemzeti tanácstagokat egyöntetűen a politikai, a szakmai és a szövetkezeti szervek, valamint a dolgozó nép más társadalmi tömegszervezetei — a Nemzeti Egységfront egységes programjának keretében — jelölik; *b)* a törvény szabad lajstromos választókerületi rendszert érvényesít, amelynek keretében a lajstromra 50%-kal több jelöltet kell felvenni, mint az elérhető mandátumok száma, a választókerületekben 3—8 (az esetek többségében 4—5) képviselő megválasztására kerül sor; *c)* a választókerületi jelöltlistákon tehát több jelölt szerepel, s azokból a választók az elfogadott lajstromon belül egyeseket törölhetnek, azaz ellenük szavazhatnak.

Ezen túl a Szejm és a nemzeti tanácsok választásának előkészítésére és lefolytatására vonatkozó alapelveket szabályozó törvény az eddigi jogszabályoktól elsősorban az alábbiakban különbözik: — a választójog alkotmányos alapelveinek egységességében, azaz a szavazás általános, egyenlő, közvetlen és titkos jellegében; — a hatalmi szervek képviseleti rendszerének összefüggőségében; — a választások lebonyolításának egységes politikai alapelveiben, valamint; — a választások megszervezésére vonatkozó általános elvek analóg jellegében.

Az egységes választási szabályzat egyébként a jogszabályszerkesztés alapkövetelményének, a világosság és tömörség igényének is eleget tesz, amikor azonos előírások szerint rendezi a Szejm és a nemzeti tanácsok megválasztásának szabályait, s ezzel a rendelkezések gyakorlati alkalmazását könnyebbé és hatékonyabbá teszi, mintegy kodifikálja a vonatkozó joganyagot.

Az egységes választási szabályzat magáévá tette az eddigi két szabályzat alapvető szervezeti és módszertani elveit, közöttük a Nemzeti Egységfront politikai szerepére vonatkozó már bevált törvényi megoldásokat, amelyek értelmében a Szejm és a nemzeti tanácsok megválasztása a Front programjának jegyében történik, s a választásokat megelőző időszakban a Nemzeti Egységfront bizottságai az ország és az adott terület társadalmi-gazdasági problémáinak megoldása céljából, valamint a további fejlődés biztosítása érdekében nyilvános vitákat rendeznek.

A választási szabályzat rendelkezései magukban foglalják a Nemzeti Egységfront lényegének meghatározását is, és hangsúlyozzák a Lengyel Egyesült Munkáspárt vezető szerepét, amelyet az Egyesült Parasztpárt és a Demokratikus Párt közreműködésével, valamint az Egységfront alapvető politikai tevékenységében résztvevő más, a dolgozókat tömörítő szervezetek együttműködésével gyakorol.

Az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választás alkotmányos alapelveinek aláhúzásaként, a politikai jogegyenlőség szilárdan megalapozott voltára figyelemmel a törvény mint szükségtelent mellőzi a katonai személyek választójogának az eddigi választási szabályzathoz hasonló, különleges hangsúlyozását. Az eddigi szabályozáshoz hasonlóan viszont a szabályzat fenntartja azt a rendelkezést, hogy a cselekvőképességet kizáró vagy korlátozó gondnokság alá helyezett személyek, valamint mindazok, akiket jogerős bírói ítélet a közjogok gyakorlásától megfosztott, választójoggal nem rendelkeznek.

A törvény általános alapelvei pótolják a Szejm-választásokat szabályozó eddigi rendelkezések hiányosságait azzal is, hogy a személyeknek egy olyan körét is meghatározzák, akik választójogukat formálisan nem vesztették el, azonban mégsem vehetnek részt a szavazásban, mivel őrizetben vagy előzetes letartóztatásban vannak, szabadságvesztés büntetésüket töltik, utógondozó intézményben, valamint elmegyógyintézetben tartózkodnak. Ez az előírás nem vonatkozik a nagyobb kórházi egységeken belül működő idegosztályokon gyógykezelt betegekre.

A Szejm és a nemzeti tanácsok választását azok megbízatásának lejártát megelőző két hónapon belül meg kell tartani. A törvényhozó egyébként nem érintette a Szejm és a nemzeti tanácsok megbízatási idejének kérdését, mivel ez kifejezetten alkotmányjogi probléma és nem tartozik az általános jogalkotás témakörébe, mindössze csak arra utalt, hogy a megbízatási idő tartamát a választások lebonyolításának napjától kell számítani. A Szejm és a nemzeti tanácsok megbízatásának határidejét egyébként az alkotmány és a nemzeti tanácsokról szóló törvény négy esztendőben állapítja meg.

A választások időpontjáról az Államtanács határoz, s azt a szóbanforgó népképviseleti szerv megbizatásának lejártát legalább egy hónappal megelőző időpontra tűzi ki. A választások napjának — az eddigiekhez hasonlóan — törvényes munkaszüneti napra kell esnie.

A választások kitűzéséről szóló határozathoz hasonlóan, az Államtanács megállapítja az úgynevezett választási naptárt, vagyis azoknak a napoknak a jegyzékét, amelyeken a választási szabályzatban meghatározott fontosabb választási ténykedések határideje lejár.

Az egységes választási szabályzat által bevezetett újítás abban áll, hogy egységes alapelvek figyelembevételével lehetővé teszi a választások egyidejű lebonyolítását, bár azok jellegükben és határidejükben a Szejm és a nemzeti tanácsok tekintetében egymástól eltérnek. A törvény ezenkívül lehetőséget nyújt a választások elkülönített megrendezésére és lebonyolítására a vajdasági fokozatú nemzeti tanácsok és az alapfokú nemzeti tanácsok vonatkozásában, avagy ezek egyikének a Lengyel Népköztársaság Szejmjébe történő választásokkal összekapcsoltan történő lefolytatására is. A törvény egyébként további rendelkezéseiben a Szejm és a nemzeti tanácsi választások egységes és elkülönített lebonyolításával kapcsolatban egyéb szervezeti eltéréseket is tekintetbe vesz.

Az államhatalmi és államigazgatási szervek új kétfokozatú rendszerében, a régitől eltérő megoldás megkövetelte a nemzeti tanácsok számszerű összetételének újbóli meghatározását, amely igény különösen a régebben járási joggal rendelkező nagyobb városok vonatkozásában, valamint azoknál a városoknál merült fel, melyek közös városi-járási hatalmi szervvel rendelkeztek. A törvény ezeket a városokat öt osztályba sorolta, és a tanácsok létszámának felső határát ezeken belül a mindenkori lakosság lélekszámának megfelelően állapította meg.

Így a húszezernél alacsonyabb lélekszámú kisvárosok nemzeti tanácsai 20—60 tagot számlálnak, a háromszázezer lakosnál magasabb lélekszámú öt legnagyobb város tanácstagjainak száma pedig 120 és 150 között mozog. A törvény a megelőző szabályozáshoz viszonyítva ugyancsak felemelte a vajdasági szintű nemzeti tanácsok tanácstagjainak számát, amely most 100—200 fő között mozoghat. Az új választási szabályzat ezzel ellentétben nem módosította a városi kerületi (60—120), a nagyközségi (20—50) és a közös városi-nagyközségi (30—70) nemzeti tanácsok tanácstagi létszámának határait. Az egyes különálló nemzeti tanácsok tényleges tanácstagi létszámának megállapításánál a tanács illetékességi területén lakó személyek számát veszik figyelembe, míg a vajdasági fokozatú nemzeti tanács tagjainak számát — az eddigi gyakorlathoz hasonlóan — időről időre az Államtanács határozza meg. A Lengyel Népköztársaság Szejmje összesen 460 képviselőből áll.

A jelölések és a jelöltek megválasztása az eddigiekhez hasonlóan a Szejm vagy a nemzeti tanácsok megválasztására létrehozott többmandátumos választókerületek rendszerére támasz-

kodik. A törvény a Szejm választásokkal kapcsolatban új irányelveket állapított meg a választókerületek határainak meghatározásához, és egyben leszögezte, hogy a választókerületek a vajdaságokra vagy azok egy részére terjednek ki, amely meghatározást az államhatalmi és államigazgatási szervek reformja során kialakított új vajdasági beosztás tette lehetővé. A vajdaságok többsége ugyanis lakosainak számát tekintve egészében egy Szejm-választókerületet alkothat anélkül, hogy két vagy több részre kellene felosztani, csupán a legnagyobb lélekszámú vajdaságok esetében szükséges a választókerületek szerinti részekre osztás.

A nemzeti tanácsok választásának választókerületei a tanács tényleges illetékességi területének felelnek meg; a nagyközségi nemzeti tanács megválasztására kialakított választókerület általában egy önálló egységet jelent, s csak indokolt esetben osztható meg, esetleg néhány soltészséget felölelő részekre. A sokéves választási gyakorlatból az derült ki, hogy *a leghatékonyabban működő választókerületeknek a négy-nyolc mandátumos kerületek bizonyultak.*

A választókerületek határainak, valamint a képviselők, illetve az adott körzetben választott nemzeti tanácstagok számának megállapítása a következő elvek figyelembevételével történik: — mindenekelőtt meg kell állapítani a megválasztandó szerv teljes tevékenységi körét átfogó közös képviseleti szabályokat, — ezután össze kell vetni a tervezett választókerületben lakó személyek számát az említett szabályokkal. A képviselők és tanácstagok számának összhangban kell lennie a választókerületi lakosságszám és a mandátum megoszlás arányosságának törvényi követelményével.

Az ország Szejm-választókerületekre való felosztásáról és a vajdaságok vajdasági fokozatú nemzeti tanácsi választókerületekre történő felosztásáról (a választókerületek számáról, határairól és sorszámáról) az Államtanács dönt, s egyúttal meghatározza az adott választókerületre eső mandátumok számát is.

Az előbbiekhez hasonló értelemben a vajdasági fokozatú nemzeti tanács határoz az alapfokú nemzeti tanácsi választókerületek kialakításáról.

A választókerületek létrehozásáról szóló határozat tartalmáról a választókat falragaszok útján közölt hirdetményekkel tájékoztatják, legkésőbb a választások előtt 55 nappal. A Szejm választások választókerületeinek megállapításáról szóló határozatot ugyanilyen határidőn belül a „Monitor Polski" c. hivatalos lapban teszik közzé.

Az új választási törvény átvette mindkét hatályon kívül helyezett szabályzat eddigi előírásait, amelyek a szavazókörök létesítésének általános alapelveit tartalmazzák, így *1.* szavazóköröket általában 1000—3000 lakosonként lehet szervezni; *2.* szavazókörzetet lehet szervezni a lakosok kisebb csoportjának is, amennyiben lakóhelyük a szavazóhelyiségtől több mint 5 kilométerre van; *3.* úgynevezett zárt szavazókörök szervezésére kerülhet sor a kórházakban, szanatóriumokban, egyéb egészségügyi intézményekben, valamint szociális- és rokkantgondozó otthonokban tartózkodóknak; *4.* különleges szavazókörök szervezhetők katonai alakulatok, úton levő tengeri hajókon tartózkodók, valamint a Szejm választásokkal összefüggésben a külföldön levő lengyel állampolgárok részére.

A választási szabályzat úgy rendelkezik, hogy amennyiben a Szejm és a nemzeti tanácsi választásokat együttesen rendezik meg, a felállított szavazókörök a képviselők és a tanácstagok megválasztásának céljait együttesen szolgálják.

Régebben a szavazókörök létrehozása (a különleges szavazókörök kivételével), vagyis számuk, határaik, sorszámuk, valamint a körzeti választási bizottságok székhelyeinek megállapítása az egykori járási nemzeti tanácsok elnökségeire tartozott, ugyanakkor az új törvény ezt a jogosultságot az alapfokú (nagyközségi, városi és nagyközségi, városi, valamint városi kerületi) nemzeti tanácsok elnökségeire ruházta át, amelyek ezekben a kérdésekben a megfelelő helyi alapfokú államigazgatási szervek (elnökök, vezetők) javaslatai alapján határoznak.

Nem változott az új törvényben a különleges szavazókörök létrehozásával összefüggő hatáskör, azonban a létrejött kétfokozatú közigazgatási rendszerrel kapcsolatban a katonai alakulatok részére alakított szavazókörök csak Szejm választókerület keretében, illetve a vajdasági fokozatú nemzeti tanácsi választókerület, valamint az olyan alapfokú nemzeti tanácsi választókerület keretében kerülnek felállításra, amelyek 20 000 lakosnál többet számláló városok nemzeti tanácsainak és a városi kerületi nemzeti tanácsoknak megválasztását célozzák. A tengeri hajókon szervezett szavazókörök választói a külkereskedelmi és tengerészeti miniszter által, a tengerparti vajdaságok nemzeti tanácsai elnökségeinek egyetértésével szervezett választókerületben választanak képviselőket, valamint vajdasági és alapfokú nemzeti tanácstagokat.

A különleges szavazókörök számát a létrehozásukra jogosult szerv a vajdasági szintű nemzeti tanácsok elnökségeivel egyetértésben állapítja meg.

Ezekkel a módosításokkal összefüggésben például, az együttes Szejm és nemzeti tanácsi választások szavazóköreit az alábbi szervek hozzák létre: — a Szejm és a vajdasági nemzeti tanácsi választókerületek keretébe tartozó általános és zárt (pl. kórházi) szavazóköröket a vezetők (elnökök) javaslatára az alapfokú nemzeti tanácsok elnökségei; — a katonai alakulatok szavazóköreit — a vajdasági nemzeti tanácsok elnökségeivel történt egyeztetés után — a katonai körzetek parancsnokai, tekintettel arra, hogy ezek a szavazókörök a Szejm és a vajdasági nemzeti tanácsi választások választókerületeinek keretébe illeszkednek; — a hajók személyzetének szavazóköreit — a Szejm és vajdasági nem-

zeti tanácsi választások választókerületeiben szereplő szavazókörök számával és elhelyezkedésével összhangban — a külkereskedelmi és tengerészeti miniszter a tengerparti nemzeti tanácsok elnökségeivel egyetértésben; — a külföldön tartózkodó lengyel állampolgárok szavazóköreit, azok számának a Varsói Fővárosi Nemzeti Tanács Elnökségével való egyeztetése után — a külügyminiszter. A kizárólag Szejm választások céljait szolgáló szavazóköröket a Varsó-Śródmieście kerület keretében szervezik meg.

Az új törvény változatlanul a régebbi előírások és a kialakult gyakorlat alapján áll, amely szerint a választásokat a választók soraiból kikerült testületek, a választási bizottságok vezetik le. Az új megoldás szerint a Központi Választási Bizottság helyét — mind az együttes Szejm-nemzeti tanácsi választások, mind a különálló választások vonatkozásában — az Államtanács által kijelölt Állami Választási Bizottság foglalta el. Az eddigi választási szabályzattal összhangban az új törvény is úgy rendelkezik, hogy az egyes választókerületek és szavazókörök számára különálló választási és szavazatszedő bizottságokat kell kijelölni.

A választókerületi választási bizottságokat a vajdasági fokozatú nemzeti tanácsok elnökségei jelölik ki, nem pedig az eddigiekhez hasonlóan az egyes választókerületek helye szerinti tanácsok. A választási bizottságok legfontosabb feladataihoz, amelyet a körzeti bizottságok felügyeletének ellátása és a tevékenységüket illető panaszok elbírálása jelent, még az alábbiak járulnak: — az adott választókerület képviselőjelöltjeinek jegyzékbe foglalása; — a képviselőválasztási szavazólapok kiadása a szavazatszedő bizottságoknak; — a képviselőválasztás eredményének megállapítása a választókerületben, valamint az eredménynek az Állami Választási Bizottsággal való közlése.

A nemzeti tanácsi választások lebonyolítása céljából viszont területi választási bizottságok létesülnek, vagyis a vajdasági fokozatú nemzeti tanácsok megválasztására a vajdasági területi bizottságok, illetve a városi, városi kerületi vagy nagyközségi nemzeti tanácsok megválasztására az alapfokú (városi, kerületi és nagyközségi) választási bizottságok. Ennek megfelelően a vajdasági választási bizottság tagjait az Államtanács jelöli ki, a városi, városi kerületi és nagyközségi választási bizottságok tagjait pedig a megfelelő vajdasági fokozatú nemzeti tanács elnöksége jelöli ki.

Az egységes választási szabályzattal összefüggésben érdemes aláhúzni azt a nyilvánvaló különbséget, amely a Szejm-választások levezetésére létrehozott választókerületi bizottságok, valamint a nemzeti tanácsi választásokkal kapcsolatban kijelölt területi bizottságok között fennáll. A választókerületi bizottság tevékenysége csak egyetlen választókerületre korlátozódik (a képviselőjelöltek jegyzékének összeállítása, a jelöltekre vonatkozó adatok nyilvánosságrahozatala, a szavazás eredményének megállapítása stb. vonatkozásában), és végetér a szavazás eredményének megállapításával, mivel a képviselő megválasztását az Állami Választási Bizottság hagyja jóvá, a választás érvényességét pedig maga a Szejm állapítja meg. A területi választási bizottság — pl. a vajdasági választási bizottság — ezzel szemben a vajdasági nemzeti tanács megválasztására létrehozott választókerület vonatkozásában illetékes, vagyis jegyzékbe foglalja valamennyi választókerület jelöltjeit, valamint végül a szavazókörök által felvett jegyzőkönyvek alapján a szavazás végeredményét és a vajdasági nemzeti tanács megválasztása céljából létrehozott összes választókerület egyesített választási eredményét megállapítja.

A szavazókörök választási bizottságait az alapfokú nemzeti tanácsok elnökségei jelölik ki. Eltérés ettől az alapelvtől csak a különleges szavazókörök esetében tapasztalható, mivel például a katonai alakulatok számára szervezett választási bizottságokat a vajdasági fokozatú nemzeti tanácsok elnökségei jelölik ki.

Az egységes választási szabályzat pontosan meghatározza a választási bizottságok kölcsönös viszonyát az együttesen megtartott választások esetében, s úgy rendelkezik, hogy a kerületi és a vajdasági választási bizottságok tevékenysége felett a fő felügyeletet egyaránt az Állami Választási Bizottság gyakorolja. A körzeti választási bizottságok tevékenysége feletti felügyeletet és a tevékenységükkel összefüggő panaszok elbírálását pedig ugyanakkor a területi választási bizottságok gyakorolják, s eközben szükség szerint a választókerületi választási bizottságok segítségére támaszkodnak. A járások megszüntetésére figyelemmel az új törvény lehetővé tette nagyobb (4 taggal megnövelt) választókerületi választási bizottságok kijelölését is, valamint úgy rendelkezett, hogy az 50 000 lakosnál többet számláló városokban és városi kerületekben a területi választási bizottság létszáma az elnökön, elnökhelyettesen és titkáron kívül 6—10 fő lehet.

A többi választási bizottság számbeli összetételére vonatkozó alapelvekben változás nem történt. Ezután is kötelező az az alapelv, hogy a választási bizottságok tagjai az adott választási bizottság illetékességi területén jelöltként nem szerepelhetnek. Ez alól a szabály alól csak az Állami Választási Bizottság tagjai jelentenek kivételt.

A törvény elismeri a választási bizottságok tagjainak a keresetkieséssel összefüggő igényét, és a Minisztertanács elnökének rendeletében megállapított mértékű és elvek szerint juttatható napidíj és utazási költségtérítés kifizetését engedélyezi.

A választási bizottságok megalakításával és szervezetével összefüggésben tehát le kell szögezni azt, hogy a közös Szejm és vajdasági fokozatú nemzeti tanácsi választások lebonyolításához létre kell hozni az Állami Választási Bi-

zottságot, a választókerületi választási bizottságokat, a vajdasági választási bizottságokat, a körzeti választási bizottságokat, s ezek közül az Állami Választási Bizottság, valamint a körzeti választási bizottságok mindkét választás lebonyolításának közös szerveit képezik. Mindemellett — feladataik különbözőségétől eltekintve — a vajdasági és választókerületi választási bizottságok között is létrejöhet együttműködés a körzeti választási bizottságok felügyeletének ellátása terén.

A rendelkezések értelmében választójoggal a választási névjegyzékbe felvett személyek rendelkeznek, így tehát a választási munka első lépését a névjegyzék összeállítása képezi. A választói névjegyzékek összeállítása az alapfokú helyi államigazgatási szervek kötelessége, mégpedig szavazókörzetenként elkülönítve, de ha a körzet egy választókerületnél többet ölel fel (amely eset nagyközségi és kisebb városi tanácsokba történő választás alkalmával merülhet fel) a választókerületek figyelembevételével elkülönítve kell azokat összeállítani.

A választói névjegyzékek a nagyközség, a város vagy a kerület területén levő választókat tartalmazzák. Annak törvényi mellőzése, hogy a választói névjegyzékek kifejezetten csak a nagyközségben, városban, illetve kerületben lakó személyeket öleljék fel, lehetővé teszi, hogy a névjegyzékbe felvegyék mindazokat a személyeket is, akiknek jelenlétéről a hatóságoknak tudomásuk van, bár azokat bejelentési kötelezettség nem terheli.

Az új törvény a választói névjegyzékek összeállításának határidejére vonatkozóan viszont az eddigi megoldást tette magáévá, és fenntartotta a névjegyzékek körzeti választási bizottság által történő nyilvánosságrahozatalára, a jogsértő névjegyzéki felvétellel vagy mellőzéssel összefüggő kifogásolási jogra, valamint a kifogás figyelmen kívül hagyásával vagy a névjegyzékből való törléssel kapcsolatos és ez idő szerint a körzeti bírósághoz benyújtható panaszra vonatkozó régebbi szabályozást.

Nem változott a szabályozás módja az eddigiekhez képest a „szavazójogi igazolásra", valamint a választói névjegyzékek és nyomtatványminták elkészítésének részletes szabályozására vonatkozó belügyminiszteri hatáskörre tekintettel sem.

A választási tevékenység időrendi sorrendjében a következő lépést az egyes választókerületekben *a képviselőjelöltek és tanácsagjelöltek névsorának előterjesztése* jelenti. Az egységes választási szabályzat kiterjesztette a képviselőjelöltek és vajdasági nemzeti tanácstagjelöltek névsorának előterjesztésére vonatkozó határidőt és ezzel összhangba hozta azt az alapfokú nemzeti tanácstag-jelöltek névsorának előterjesztésére nyitvaálló határidővel. Ez egybevág azzal az egységesítő törekvéssel, amely e téren az új szabályozásban a jelölések törvényi rendezésében is jelentkezik. A nemzeti tanácsok eddigi választási szabályzatának mintájára ugyanis a törvény úgy rendelkezik, hogy a képviselőket és a nemzeti tanácstagokat egyöntetűen a politikai, a szakmai és a szövetkezeti szervek, valamint a dolgozó nép más társadalmi tömegszervezetei — a Nemzeti Egységfront egységes programjának megvalósítása keretében — jelölik.

A jelöltek listáját — a törvény rendelkezéseinek értelmében — a Nemzeti Egységfront megfelelő bizottságainak javaslatai alapján állapítják meg, s a javaslatokat az Egységfront a lakóhelyi és munkahelyi közösségek, valamint a falugyűlések és a katonai alakulatok értekezleteinek véleményét figyelembe véve teszi meg. Ez a jogalapja egyébként a jelöltek választókkal való és a jelöltlista közzétételét megelőző konzultációjának is.

Az egyes választókerületek különálló jelöltlistáinak összeállítására és előterjesztésére a következő szabályok vonatkoznak: *1.* a Nemzeti Egységfront vajdasági bizottságai a képviselőjelöltekre vonatkozóan a választókerületi választási bizottságoknak, a vajdasági fokozatú nemzeti tanácstag-jelöltekre vonatkozóan pedig a vajdasági választási bizottságoknak tesznek előterjesztést; *2.* a Nemzeti Egységfront városi, kerületi és nagyközségi bizottságai az alapfokú nemzeti tanácstag-jelöltekre vonatkozóan a megfelelő helyi (városi, kerületi, nagyközségi) választási bizottságoknak tesznek előterjesztést.

Fontos politikai alapelvnek a Szejm választásokra történő kiterjesztését jelenti az egységes választási törvénynek az a rendelkezése, amely előírja, hogy az előterjesztett jelöltlistákban szereplő képviselőjelöltek számának a választókerületi képviselői mandátumok számát meg kell haladnia, azonban a jelöltek száma a mandátumok másfélszeresénél több nem lehet.

Jelölni bárkit lakóhelyétől függetlenül lehet, azonban csupán csak egy választókerületben szerepelhet jelöltként. Az új törvény a jelöltekre vonatkozó adatoknak a választók tudomására hozatalával összefüggésben az eddigitől eltérő eljárást nem vezet be, csupán azt írja elő, hogy az összeállított jelöltlisták indokolt esetben való módosítására megfelelő lehetőséget kell biztosítani.

A választások lebonyolítása, a tényleges szavazás az eddigi gyakorlat szerint reggel 6 órától este 22 óráig, megszakítás nélkül tart.

A törvény lehetővé teszi ennek az időszaknak a lerövidítését, amennyiben már valamennyi választó leadta szavazatát. A szavazási idő lerövidítéséről a körzeti választási bizottság a vajdasági választási bizottság egyetértésével határoz. Lehetővé teszi ezen kívül még a törvény a szavazás rendkívüli esetben történő félbeszakítását vagy elhalasztását is.

A törvényben igen pontos meghatározást kapnak a választási bizottságok tevékenységének alapelvei és eljárási formái, amelyek alkalmazása a körzet szavazási eredményeinek

megállapításához elengedhetetlenek. Különösképpen vonatkozik ez az érvénytelen szavazólapok körének pontos meghatározására, azaz a választási bizottság bélyegzőjével megfelelően el nem látott és egyéb szavazólapokra, mint a más hivatalos kellékeket nélkülöző, a formailag érvényes de szakadt, valamint az összes jelölt törlésével leadott szavazólapok értékelésére. Ezután következik — mint eddig is — a különböző jelöltekre leadott érvényes szavazatok számának megállapítása.

A törvény kimondja, hogy a szavazat akkor érvényes, illetve azokra a jelöltekre leadottnak számít, amelyeket a szavazólapon nem töröltek, feltéve, hogy számuk a választókerületi mandátumok számát nem haladja meg. Amennyiben a nem törölt jelöltek száma a mandátumhelyek számát meghaladja, a szavazatot azokra a jelöltekre leadottnak kell tekinteni, akiknek neve a szavazólapon sorrendben előbb következik.

A választás eredményének megállapítására és a vonatkozó jegyzőkönyvek felvételére vonatkozó eljárási szabályok nem változtak, a szavazólapokat és szavazatszedő bizottsági anyagokat az alapfokú helyi államigazgatási szervhez kell eljuttatni.

A választási szabályzat külön fejezetet szentel a választások végeredményének megállapításáról és nyilvánosságra hozataláról szóló szabályoknak. A törvény aláhúzza, hogy mint eddig is, a választás akkor tekinthető ténylegesen megtörténtnek, amennyiben azon a választókerületben szavazásra jogosultaknak legalább a fele részt vett.

Ötven százalékosnál alacsonyabb választói részvétel esetén az adott választókerületben újabb választásokat kell tartani.

Ezen felül a képviselővé, valamint most már a tanácstaggá megválasztásnak az is előfeltétele, hogy a jelölt — tekintet nélkül a szavazatok együttes számára (amennyiben az a megkövetelt 50%-ot meghaladja) — egyidejűleg a leadott érvényes szavazatokból a legtöbbet kapja. Abban az esetben, ha két vagy több jelölt azonos számú szavazatot kap, a megválasztás vonatkozásában a szavazólapon szereplő sorrend dönt.

Az új választási szabályzat megőrizte a Szejm és a nemzeti tanácsi választások eredményének meghatározására vonatkozó eddigi eltérő módszereket, függetlenül attól, hogy együttesen vagy külön megtartott választásokról is van szó. A Szejm választásokkal kapcsolatban, a választókerületi választási bizottság állapítja meg a körzeti választási bizottságok által felvett jegyzőkönyvek alapján a választókerület egyes képviselői helyeinek betöltéséhez szükséges és elnyert szavazatok számát. Az eredmények összesítése alapján a választókerületi választási bizottság állítja össze az ún. „választókerületi képviselőválasztási szavazás jegyzőkönyvét", amelynek egy példányát az Állami Választási Bizottságnak küldenek meg.

A képviselők megválasztását az adott választókerületekben, a beküldött jegyzőkönyvek alapján az Állami Választási Bizottság hagyja jóvá, majd megállapítja a választások végeredményét az ország valamennyi választókerülete vonatkozásában. Az Állami Választási Bizottság a választások végeredményét a „Monitor Polski" c. hivatalos lapban hirdeti ki, a megválasztott képviselőknek pedig kiadja a választási igazolásokat. Ettől eltér egyébként a nemzeti tanácsi választások eredményének megállapítása, amelynek tekintetében a törvény az eddigiekhez képest bizonyos módosításokat vezetett be. A választókerületi választási bizottsággal ellentétben a helyi választási bizottságok a nemzeti tanácsi választások eredményeit nemcsak megállapítják, hanem egyúttal meg is erősítik.

A választási eredmények jóváhagyásával kapcsolatos eljárás az új törvény értelmében két fázisban történik, először megállapítják az egyes választókerületek szavazási eredményeit, majd a választások végeredményének meghatározására kerül sor. Az első fázisban például a vajdasági választási bizottság — a körzeti választási bizottságok jegyzőkönyvei alapján — összeállítja a választókerületi nemzeti tanácstag-választás szavazási jegyzőkönyvét, amely megállapítja az adott választókerületben lezajlott választás adatait, vagyis elsősorban a leadott szavazatok számát, illetve azt, hogy az egyes tanácstag-jelöltek ezekből milyen arányban részesedtek, anélkül, hogy az egyes jelöltek tanácstaggá választását megerősítené. A második fázisban azután e jegyzőkönyv adataira támaszkodva készíti el a vajdasági választási bizottság az eddigi „választási eredményekről szóló hirdetmény" helyett az ún. választási jegyzőkönyvet, amelyben megerősíti az egyes jelöltek tanácstaggá választását.

Ebben a szakaszban a választási bizottság különleges figyelmet szentel annak megállapítására, hogy a szavazásra jogosultak legalább fele minden választókerületben részt vett-e a szavazásban, valamint az egyes jelöltek elnyerték-e a leadott érvényes szavazatok abszolút többségét, mivel bármely jelölt megválasztásának megerősítéséhez ezek az előfeltételek nélkülözhetetlenek. Valamennyi nemzeti tanács (s ezek között a vajdasági nemzeti tanács) választási jegyzőkönyvét a vajdasági választási bizottság a vajdának (elnöknek) küldi meg, abból a célból, hogy azt a vajdasági nemzeti tanács hivatalos lapjában közzétegye.

A vajdasági választási bizottság ezen felül biztosítja a választások végeredményének köztudomásúvá tételét az egész vajdaság területén, valamint tájékoztatja az Állami Választási Bizottságot is a vajdaság választási eredményeiről, amely a nemzeti tanácsok választási eredményeit sorozatban kihirdeti az egész országban.

Újszerű módon szabályozza a törvény a képviselői megbízatás megszűnésének fontos problémáját. A képviselői megbízatás megszűnésének megállapításáról, a vonatkozó tények felsorolásá-

val — a választók tájékoztatása céljából — a Szejm értesíti a Nemzeti Egységfront illetékes vajdasági bizottságát. Ezen kívül a képviselők választók által történő visszahívásának módját is szabályozza a törvény, s kimondja, hogy a képviselőt akkor lehet visszahívni, ha a Szejm munkájában való részvételtől elzárkózik, illetve ha a választók bizalmával más egyéb módon visszaél. A képviselői megbizatás a visszahívás esetén kívül — az eddigiekhez hasonlóan — a képviselő halálával, lemondásával vagy választhatóságának elvesztésével szűnik meg.

A választók által történő visszahívásra vonatkozó javaslattételt a Szejmnél az a Nemzeti Egységfront bizottság kezdeményezheti, amely annak idején a képviselőt jelölte. A visszahívási indítványt a Nemzeti Egységfront bizottság saját kezdeményezése alapján, a választók javaslatára vagy annak a társadalmi, illetve politikai szervnek ajánlására nyújthatja be, amelynek a képviselő tagja.

A választók által történő visszahívásra vonatkozó javaslatról a Szejm — a képviselők legalább felének jelenlétében — kétharmados szavazattöbbséggel határoz, s a határozatban egyúttal megjelöli a visszahívásra szolgáló eljárás módját is.

A régebbi választási szabályzat rendelkezéseivel analóg módon rendezi a törvény a nemzeti tanácstagok választók által történő visszahívásának módját. Eszerint a nemzeti tanácstagot a választók visszahívhatják, ha magatartása tanácstagi tisztéhez kirívóan méltatlan, tanácstagi kötelességét elhanyagolja vagy más módon él vissza választói bizalmával. Ha megtagadja a tanácstagi eskü letételét, ha anyagi haszonszerzésből vagy más aljas indokból elkövetett bűncselekmény miatt jogerősen elítélték, vagy megszegte tanácstagi esküjét — a tanácstagot a nemzeti tanács foszthatja meg mandátumától.

A nemzeti tanácstag megbizatása a törvény értelmében egyébként halál, lemondás, választhatóság elvesztése, nemzeti tanács által történt megfosztás, választók által történt visszahívás, illetve a közigazgatási beosztás megváltoztatása következtében szűnhet meg.

Összegzésként megállapítható, hogy a Lengyel Népköztársaság Szejmjének és a nemzeti tanácsoknak megválasztását szabályozó új egységes választási törvény további előrelépést jelent a Lengyelországban jelenleg végbemenő jogrendszer-fejlesztés folyamatában.

Sprém István

A Horthy-korszak sajtójogának jellemzéséhez

(A Magyarországi Szocialista Munkáspárt sajtóperei (1925—1927)

Az első világháború utolsó időszakának nemzetközi méretekben kibontakozó forradalmi küzdelmeit nemcsak győzelmek, hanem vereségek is kísérték. Magyarországon a Tanácsköztársaságot ellenforradalom váltotta fel. A magyar uralkodó osztályok nyílt ellenforradalmi diktatúrával és fehérterrorral akarták hatalmukat biztosítani — hangsúlyozza Liptai Ervinné a korszakkal kapcsolatos monográfiája bevezetésében,[1] mintegy jellemezve azt a történeti periódust, amelyben a húszas évek közepén alakult új baloldali munkáspárt működött.

Rámutat a magyarországi fasizmus sajátos jelentkezési formájára is, amelyben az intézményesített terror a parlamentarizmussal, a többpártrendszerrel, a szakszervezetek és a szociáldemokrata párt legalitásával ötvöződött; s e körülmények is megzavarták a tisztánlátást.[2] Addig, amíg az SZDP arra törekedett, hogy beilleszkedjen a rendszer politikai életébe, a KMP azt tűzte ki célul, hogy bővítse legális tevékenységének kereteit. Így merült fel egy kommunista vezetésű osztályharcos munkáspárt alakításának gondolata, majd — több éves munka eredményeképp — ezért került sor a Magyarországi Szocialista Munkáspárt megalakítására.

A monográfia végigelemzi azt a folyamatot, ami az MSZMP megalakításához vezetett, vizsgálja a működő párt teljes tevékenységét, kutatja és értékeli a megszűnés okait. A szerző e párt egész létét a változó gazdasági-politikai viszonyok tükrében mutatja be, utalva arra, hogy a *belpolitikai helyzet változása* tette lehetővé az eredetileg tervezett időpontnál korábban történő pártalakítást is. „A fasiszta jellegű kormányzati rendszer megszilárdulásának folyamatát időnként gazdasági és politikai nehézségek akadályozták. Különösen az 1924 közepétől 1926 közepéig terjedő időszakban, amikor a pénzügyi stabilizáció módja és az a kérdés, hogy a népszövetségi kölcsön az uralkodó osztályok melyik rétege számára biztosítja a legnagyobb hasznot, átmenetileg kiélezte a hatalmat birtokló osztá-

[1] *Liptai* Ervinné: A Magyarországi Szocialista Munkáspárt 1925—1928. Budapest, 1971. 286 old.
[2] i. m. 49., 53., 228. old.

lyok belső ellentéteit" ...„Másfelől viszont Bethlen és a kormányzat, illetve a politikai rendőrség »megtűrte« az ellenzéki mozgalom tevékenységét, nem gördített nagyobb nehézséget az új munkáspárt megalakulása elé, mivel azt remélte, hogy ezáltal a szociáldemokrata párt veszít szervezeti erejéből, s mint belpolitikai tényező, meggyengül" ... „1926 végén, 1927 elején az MSZMP működésének belpolitikai feltételei kedvezőtlenebbé váltak. Ebben az időszakban az ellenforradalmi rendszer kül- és belpolitikai téren átmeneti sikereket ért el. A Népszövetség pénzügyi és katonai ellenőrzése lazult Magyarországon, az olasz—magyar kormány tárgyalásai, majd a két ország közötti szerződés megkötése után csökkent Magyarország külpolitikai elszigeteltsége."

Nagy figyelmet érdemel az MSZMP sajátságos, a körülményekhez rugalmasan alkalmazkodó sajtótevékenysége is. A párt írásos propagandájáról Liptai Ervinné a következőket mondja: a párt célkitűzései 1925-ben röpiratai útján váltak országosan ismertté. Vidéken a röpiratok terjesztése, olvasása, azok tartalmának megbeszélése tartotta össze a párt tagjait és a körülöttük kialakuló szimpatizáns-csoportokat, illetve ez a tevékenység készítette elő az MSZMP-csoportok későbbi megalakulását azokon a helyeken, ahol a párt szervezeti kiépülését a hatóságok megakadályozzák. A párt rendszeresen megjelenő újságot akar kiadni, de ehhez nem kapott engedélyt. Az egyszer megjelenő sajtóterméket előzetes engedély nélkül, a polgármesteri hivatalnak való bemutatás után lehetett nyomatni, de a párt röpiratait a rendőri szervek kezdettől fogva figyelemmel kísérték, terjesztésüket igyekeztek megakadályozni. A Politikai Nyomozó Főcsoport már 1925. május 20-án jelentette a főkapitányságnak, hogy az MSZMP első röpirata, „A Munkás" osztályharcos hangja miatt „hatósági beavatkozást igényel". 1925. június 25-én a belügyminiszter betiltotta az MSZMP eddig megjelent röpiratainak terjesztését: „Budapesten a Magyarországi Szocialista Munkáspárt lapjaként, hetenként változó, éspedig: »A Munkás«, »Szocialista«, »A Harc«, »Előre« és »Szikra« címek alatt kiadott időszaki sajtótermék további megjelenését és terjesztését az 5481/1914. BM sz. rendelet és az 1920. évi 6. tv. 1. § (2) bekezdése alapján az ország belső rendjét és közbiztonságát veszélyeztető közleményei miatt megtiltom."[3] A párt nem nélkülözhette a sajtó nyilvánosságát, és ezért a tilalom ellenére vagy a tilalmak megkerülésével folytatott sajtótevékenységet. Ezt az igen érdekes problémakört a monográfia szerzője így sommázta: „Az esetek többségében eljárást indítottak az MSZMP röpiratainak és röplapjainak felelős kiadói ellen olyan indokolással, hogy a röpiratok »izgató hangú« cikkeket közöltek. 1925 szeptemberéig Vági István ellen 5, Gőgös Ignác ellen 3, Mózes Viktor, Palotás Imre, Hidassy György, Fodor Károly, Sollner József, Földessy Vince, Béres József, Szilágyi J. Jenő ellen 1—1 ízben indítottak sajtóvétség címén eljárást. A törvényszéki tárgyalásokon — első fokon — a vádlottak többségét 3 naptól 4 havi fogházig terjedő ítélettel, ezen kívül 150 000 koronától 2 millió koronáig terjedő pénzbüntetéssel sújtották. A másodfokú tárgyaláson az eljárásoknak mintegy felét beszüntették, vagy azért, mert a pártnak megvolt a röpirat kiadásához szükséges polgármesteri engedélye, vagy mert a röpiratot időszaki sajtótermléknek minősítették, s ezekre nem vonatkoztak a sajtótörvény rendelkezései."[4]

A párt sajtótevékenysége és az ezzel kapcsolatos sajtóperes anyag elemzése azonban *jogtörténeti szempontból részletesebb vizsgálatot követel,* hiszen a korabeli jogi szaksajtó is felhívja a figyelmet arra, hogy 1919 után a polgári — és Tanácsköztársaság intézményeinek felszámolása, a „status quo"-t sértő vagy veszélyeztető cselekmények megtorlása, a jövőt illetően kiküszöbölése mellett a kurzus egyik legfontosabb kriminálpolitikai feladatnak tartotta a liberális hangú sajtó elnémítását.

A következőkben a sajtójog elméletében és gyakorlatában felmerülő néhány olyan kérdést veszünk vizsgálat alá, melyek a jogi rendezés oldaláról súlyosan befolyásolják az MSZMP sajtótevékenységét. Az e területen ható jogszabályok nem egy időben keletkeztek, nem azonos jogpolitikai célt szolgáltak, nem voltak kellően összehangoltak, és így együttes alkalmazásuk során számos kérdésben pozitív vagy negatív jogszabályütközésekre vezettek. E zavarokat és hézagokat töltötte ki a jogalkotásnál lényegesen „rugalmasabb" bírói gyakorlat.

Az elmondottakat rendbe szedve, még kell vizsgálnunk *1.* a sajtótörvény (1914. évi 14. tv.) a kivételes hatalomról szóló törvény (1912. évi 63. tv. és az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló ún. rendtörvény, 1921. évi 3. tv.) együttes alkalmazásából fakadó problémákat, *2.* az e nehézségeket áthidalni törekvő, és a politikai körülmények változása szerint hullámzó ítélkezési gyakorlatot, *3.* összevetve az MSZMP peres anyagával, hogy képet kapjunk e párt sajtótevékenységének legális kereteiről, korlátairól, majd e területen a párt megszüntetése irányában ható jogi eszközökről.

I.

Arra is tekintettel, hogy a Horthy-korszak joggyakorlatát vizsgáló történészek hajlamosak *csupán* az egyes ügyekben mutatkozó konkrét törvénysértésekből és eljárási szabálytalanságokból következtetést levonva általánosítani —, vizsgálnunk kell a *betartott* normákat is, elemezve a változások irányát a jogszabálymó-

[3] i. m. 108—109. old.

[4] i. m. 121. old.

dosítások, az ítélkezéspolitikai gyakorlat és a döntvények szférájában, és az így adódó következtetéseket kell összevetnünk az ügyiratokkal és ítéletekkel.

A következőkben a sajtójog elméletében és gyakorlatában felmerülő néhány kérdést veszünk vizsgálat alá. A probléma jelentőségére mutat, hogy az ellenforradalmi állam a hatalom megragadásával szinte egyidejűleg totális, a hírközlés minden eszközére és módjára kiterjedő katonai cenzúrát vezetett be, melynek enyhítésére csak az antant hatalmak követelésére került sor. Fontos jelenség itt az *ítélkezéspolitikai gyakorlat hullámzása,* amely a különböző jogalkotói szándékot kifejező, és így eltérő elvi alapokon álló sajtótörvény (1914. évi 14. tv.) a kivételes hatalomról szóló törvény (1912. évi 63. tv.) és a rendtörvény (1921. évi 3. tv.) együttes alkalmazásából adódik. A jogszabályok „összecsapását", főként a nem közös elvi alapon álló három törvény hiányosságait ismerte fel és használta ki a korszak egyedüli, legális, következetesen baloldali pártmozgalma a Magyarországi Szocialista Munkáspárt (1925—1927) is. Ez fontos körülmény a párt legalitási lehetőségeinek vizsgálatánál, ugyanis az egész Horthykor alatt más, törvényes keretek között működő, következetes baloldali párt nem jött létre. Az MSZMP a sajtó segítségével tartotta fenn és építette — a parasztság körében is — befolyását. A „büntetéspolitikai hullámvölgyet" kihasználva pedig sokszor el is tudta vonni sajtódelliktummal vagy ezúton elkövetett más bűncselekménnyel vádolt tagjait a megtorlás elől.

További, messze vezető részelemzéseket igényel annak feltárása, hogy egyes időszakokban az állami szervek miért nem használták fel a rendelkezésre álló preventív és megtorló-eszközöket sem, majd éppen miért léptek túl a maguk megadta határokon.

Mint ismeretes, szélsőséges csoportok röviddel az antant tiltakozás után már az 1914. évi 14. reakciós tv. revízióját követelték. Ennek első nyoma Gömbös Gyula-féle javaslat, továbbá — a bár eltérő politikai forrásból eredő — de azonos célú Lingauer Albin szerkesztette memorandum. A TESZ is követelte a sajtó személyi állományának igazoltatását, a kiadási és terjesztési lehetőségek megszorítását, mert „... a sajtónak a magyar közéletben való szerepe felülmúl minden képzeletet ... a nemzet legnagyobb érdekének kockáztatása nélkül a leszámolás nem késhet tovább."[5]

Az első periódust, mely a levéltári anyag alapján 1923-ig számítható, a fent említett javaslatok, valamint a Vörösvédelmi Szervezet tervezete jellemzi. Ezeken és az ennek szellemében született rendeleteken már a „hatalmi elmélet" alkalmazására irányuló első törekvések láthatók. A jogalkalmazók többsége észlelve, de át nem értve a jelenségeket, nem tudott egységes álláspontra helyezkedni. Ezért az új rendelkezések inkább egy elbizonytalanodó, mint egységes és szilárd joggyakorlatot teremtettek. A jogalkalmazás bár néhol enyhítő körülménynek fogja fel „... a még újkeletű törvény köztudatba kellőképpen át nem ment tiltó rendelkezéseiről tudomást nem szerezve"[6] történt elkövetést, azonban a döntvények már más irányba mutatnak. Cél: a bírói gyakorlat átvitele a normák felhasználásának területéről (Rechtsanwendung) — „az értelmezési szabadságra" apellálva a közvetett jogalkotás (Rechtsgestaltung) felé.

Olyan hangok, hogy az állam „a jogalkalmazásnak eredeti feladatain való túlterjesztésével" igyekszik problémáit megoldani — már viszonylag korán elhangzottak. Egyes jogászok „tüneti terápiának"[7] nevezték azt, hogy „romboló tendenciát ... több lap egész tartalmából és általában a szerkesztés módjából" kell megállapítani akkor is, ha külön-külön a kiadvány egy része sem inkriminálható. Ezzel a bíróság már nem bűncselekmények, hanem lapok iránya felett mondott ki büntető ítéletet, feladatul vállalva, hogy döntsön vélemények és elvek igazságáról vagy hamis voltáról. Feladták azt a klaszszikusnak mondott alapelvet, hogy „jogvita csak szabatosan körülírt tényálladék felett keletkezhetik."[8]

A második periódust már a gazdasági válság előszele jelzi, noha *lényegileg új elvek* bevezetését ez *nem* is jelenti, hiszen a burzsoá törvényességet ért „frontáttörés" már 1923-ig lezajlott, csupán az előkészített anyag tényleges *alkalmazására* került sor. (1939. évi 2. tv.)

II.

A sajtó *útján* elkövetett cselekmények minősítését, a büntetési tételeket jelentősen befolyásolta a kivételes hatalomról szóló törvény szigorítási rendszere. Rendelkezései elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt jellemzőek és fontosak, ennek ellenére jogtörténeti irodalmunkban összefoglaló elemzésére még sor nem került, csupán egyes érintkezési felületeket tárgyalnak.[9]

A kivételes hatalomról szóló 1912. évi 63. tv. a háborús előkészületek eredménye. A törvényhozás lehetőséget nyújtott arra, hogy a végrehajtó hatalom a hatalmi szerveket illető normaalkotó tevékenységet folytasson. A törvényhozás „lassúságával" és a jogalkalmazás „elaszticitásá-

[5] Horthy Miklós titkos iratai. Összeállította: Sutai Miklós és Szücs László. Budapest, 1962. 47—52. old.

[6] MSZMP Párttörténeti Intézet (P. I.) Archívuma 29183—8.

[7] JK. 61. évf. 12. sz. 97—98. old.

[8] JK. 1923. 14. sz. 110. old.

[9] Például *Tóth* Árpád: A kivételes hatalomról szóló 1912. évi 63. tv. létrejöttének előzményei 1868-tól a századfordulóig. Acta Jur. et Pol. Szeged. Tom. XI. fasc. 6. Ua.: Az 1906. évi osztrák kivételes intézkedések magyarországi bevezetésének problémái a koalíciós kormány idején. Jogtörténeti Tanulmányok I. Budapest, 1966. 73—90. old.

val" indokolt törvény csupán egy összefoglalt korrektívumot tartalmazott. A nagyon is szabadon értelmezett „rendkívüli állapot" megszűntével a felhatalmazás alapján hozott normákat a hatalmi szervnek konvalidálás szempontjából ellenőriznie kellett.

A szocialista jogelmélet az 1912. évi 63. tv.-ben a korszakra Európa-szerte jellemző általános intézményt látott.[10] A részletesebb vizsgálat azonban kimutatta, hogy hazánkban *a felhatalmazás megszűnte után,* tehát *már hatálytalan* „felhatalmazás" alapján is születtek rendeletek és ítéletek. Ez az elégszer nem hangsúlyozható momentum világosan bizonyítja, hogy az igazgatási szervek — hatályát vesztett, halott törvény alapján — hatalmi funkciókat gyakoroltak. Ez a jogalkotási gyakorlat is további lépést jelentett a fasizálódás útján.

Az 1912. évi 63. tv. időbeli hatályát az 1920. évi 6. tv. 1922. július 26-tól szüntette meg és ezt annak 3. §-ára épülő 6310/1922. M. E. sz. rendelet gyakorlatilag deklarálta is. Míg azonban e rendelet napvilágot látott, folyamatban volt az új költségvetési törvény tárgyalása is, mely [1922. évi 17. tv. 6. § (1)—(2) bekezdései] a kivételes hatalmat augusztus 11-ével visszaállította, és az annullálódott jogszabályanyagot értelemszerűen hatályában újra visszaállította. A folyamatosságnak ez a megszakadása is már fontos tény.

Az 1922. évi 17. tv. hat hónapi — 1923. február 10-ig terjedő hatályt biztosított azzal a kikötéssel, hogy a kivételes állapot további fenntartására négy hónapon belüli jogvesztő határidővel lehet törvényjavaslat formájában előterjesztést tenni. Ennek megfelelően december 7-én 123. sorszám alatt az igazságügyminiszter be is nyújtotta javaslatát, de ennek letárgyalására nem került sor.

A folytonosság első megszakadása 1922. július 26. és augusztus 11. között volt, melyet a nemlétező jogfolytonosságra hivatkozva küszöböltek ki.[11]

Sokkal fontosabb azonban az 1923. február 10-ével kezdődő és egészen az 1939. évi 2. tv. hatályba lépéséig eltelt periódus, mert ekkor már *semmi sem indokolta* a hatályát vesztett törvény és az annak alapján hozott egyéb jogszabályok alkalmazását. A *továbbható hatályt* a Kúria minden ítéletében szükségesnek tartotta megindokolni, a jogalapot úgy próbálta megteremteni, hogy a továbbhatást a 123. javaslat benyújtásához és nem letárgyalásához kötötte. A jogalkalmazó szerv elvileg ezzel konvalidálta a hatálytalan normát, tehát ad abszurdum jogot alkotott (930. Elvi Határozat).

A fentiek szerint a kivételes hatalomról szóló törvény és következményei 1923 utáni — bár a fent tárgyalt problémák miatt sokszor ingadozó — alkalmazását *nem mint a felhatalmazási törvény következményeit kell megítélni,* mert a lezajlott jelenség az igazgatási szervek önálló térhódítását, és a jogalkalmazó szervek jogalkotásra történő átállítási kísérleteit jelentik. A kérdés súlya nem csupán az elmélet területén érzékelhető, hiszen a sajtó- és sajtó útján elkövetett cselekmények miatt megállapított büntetési tételek éppen ennek alapján voltak súlyosabbak.

III.

A sajtó útján elkövetett, az állam érdekébe ütköző cselekményeket az 1921. évi 3. tv. alapján minősítették, tehát ki kell térni a sajtótörvény és a rendtörvény kapcsolatának kérdésére is.

A rendtörvény „elasztikus szakaszai" a sajtótörvény megsértésével teremtettek lehetőséget minél több személy elmarasztalására —, amely a sajtójogi fokozatos felelősség elvével állt szemben. Az eljárás alá vonhatók körének kiterjesztése azonban nem járt egyértelmű eredménnyel.[12] A húszas évek végéig, mely feltehetőleg az egységes gyakorlat kialakulásának ideje, esetenként váratlanul enyhe ítéletek születtek. Ezt a jelenséget az 1921. évi 3. tv. illeszkedési hibáival is lehet magyarázni. Az általában együttesen alkalmazásra kerülő három jogszabály: a sajtótörvény, a rendtörvény és a kivételes hatalomról szóló rendelkezés különböző jogpolitikai szakaszban keletkezett. A legnagyobb szigor igényével fellépő rendtörvény éppen a kaucsukszabályozás érdekében hanyagolta el a norma zártságának követelményét.[13] Az összehangolatlanság a „leges geminatae" hibájához vezetett, amelynek hézagait csak hosszú gyakorlat tudta kitölteni. Az ütköző rendelkezések miatt szinte megoldhatatlan problémát okozott, hogy a sajtó útján elkövetett rendtörvénybe ütköző cselekmények a sajtóra vonatkozó jogszabályok, vagy a BTK. 69. §-a szerint minősülő, a közönséges részesség szabályai alapján elbírálandó bűntettek-e. A kérdésnek a felelősségre vonhatók köre szempontjából volt kardinális jelentősége.

A sajtódeliktum, vagy sajtó útján elkövetettség — utóbbi a rendtörvény szerint minősül — elhatárolása jogi polémiák fő forrása és a korrektív döntések megszületéséig az *elkövetők nagy menekülési lehetősége.* A zavart különösen a politikai röpiratok szerzői használták ki. A

[10] Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Budapest, 1958. 220 old. Egyébként a kivételes felhatalmazás jelenleg is élő jelenség és probléma az imperialista államokban. L. pl. *Zsdanov* A. A.: A „rendkívüli állapot" az imperialista államok közigazgatási jogában. Pravovegyenyije, 1965. 1. sz. Külföldi Jogi cikkgyűjtemény, 1965. 4.

[11] *Domokos* József: Kivételes hatalom és rögtönbíráskodás a Horthy-uralom alatt. (Hozzászólás a Sallai—Fürst ügyhöz). Budapest, 1946. 24—25. old.

[12] JK. 59. évf. 9—10. sz. 69. old.

[13] *Angyal* Pál: Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi 3. tv. A magyar büntető tv. kézikönyvei. 4. sz.

jogszabályok összeütközése különösen a bizonyítás kérdésében mutatkozott meg. A valóság bizonyítására eltérő, végeredményben egymást kizáró szabályok érvényesültek a sajtódeliktum és a sajtó útján elkövetett deliktum esetében. In ultima analysi a kérdés úgy merült fel, hogy bizonyítható-e a bizonyítás szükségessége. Mivel az egyik esetben a valóság bizonyítása nem kritérium, sőt meg nem engedett, a bíró olyan prejudiciumra kényszerült, hogy minősítenie kellett a cselekményt azelőtt, mielőtt a bizonyítás szükségessége esetlegesen felmerült. E zavart a napi politika által diktált nem jogi eszközökkel oldották fel.[14]

Nagy általánosságban a büntetési tételek jelentős különbözősége miatt a vádlott érdeke mindig az volt, hogy kérje a valóság bizonyítását.[15] Arra hivatkozással, hogy az elkövető a nyilvános tárgyalást ne egy utolsó politikai agitációra használja fel, az indítványt elutasították. Hogy mi a valóság, és hogy mikor bizonyítható, ezt nem lehetett eldönteni: „... hogy már most a valótlanságot kell-e bizonyítani (rendtörvény), vagy a valót (a rágalmazás) ez a tényálladéki elemek létezésének megállapításához vezető perrendi taktika körébe vág, valamint az is, hogy a nemzetgyalázásnál a valótlanságot a vádnak és a rágalmazásnál a valóságot a védelemnek kell rendszerint bizonyítania."[16]

A bírói gyakorlat 1923—29 között oda tendált, hogy a sajtótörvény 32. §-ának alkalmazását lehetőleg elkerülve, mint „lex posteriorra" a rendtörvényre hivatkozzanak a valóság fogalmának értelmezésénél, és a bizonyíthatóság lehetőségeinek megállapításánál.

A sajtótörvény és a rendtörvény kapcsolata, a csikorgó illeszkedési hibák oda vezettek, hogy 1930-ra a sajtó jogi *(fokozatos) felelősségi rendszer fellazult,* közeledett az általános büntetőjogi rendszerhez, miközben a bíró kezében egyébként is egyre nagyobb és nagyobb, a jogalkalmazás kereteit egyre inkább meghaladó hatalom összpontosult.

IV.

Minden politikai párt tömegkapcsolatait előnyösen befolyásolja, ha sajtóorgánummal rendelkezik. Az 1914. évi 14. tv. szerint időszaki lapot mindenki szabadon alapíthatott. A lapindítás nem volt engedélyhez kötve, csupán az első szám megjelenése előtt 15 nappal kellett az illetékes törvényhatóság előtt a tervezett sajtótermék adatait írásban regisztráltatni.

A belügyminiszter 5484/1914. ME sz. rendelet és az 1920. évi 6. tv. 1. § (2) bek. alapján, hivatkozva a párt kért sajtótevékenységének az „ország belső rendjét és a közbiztonságát" veszélyeztető voltára, 197 055/1925—VII. sz. a. lehetetlenné tette az MSZMP számára a lapindítást.[17]

A párt ezután csak röpiratokra volt utalva, ugyanis a jogszabályok itt egy ideig nem írtak elő előzetes bejelentési kötelezettséget, csupán az impresszumot kellett feltüntetni. Amikor bevezették a röpiratok előzetes ellenőrzését is, az elnémíttatás elől csak a jogszabályok megkerülésével lehetett kitérni. Ilyen törekvések két területen jelentkeztek. A röpiratok kiadásában és a röpiratok terjesztésében. A terjesztők főleg arra törekedtek, hogy a BTK. 92. §-ában foglalt enyhítési lehetőségekkel élni tudjanak, vagy legalább ideig-óráig késleltetni tudják a nyomozást.[18] Sokszor azonban szükség volt az áldozatvállalásra is, egy-egy fontos anyag terjesztését akkor is le kellett bonyolítani, ha azért elkerülhetetlenül bekövetkezett a megtorlás.[19] A védekezések szinte felsorolhatatlanok. A legügyesebb taktika volt a választási eljárással összekapcsolt terjesztés. Az 1926-os választásokra az MSZMP is gyűjtött aláírásokat. Aki a listát aláírta annak veszélytelenül lehetett adni röpiratot.[20]

Hogy a röplapok ügyészi lefoglalását lehetetlenné tegyék, a példányokat már a nyomdagépek alól osztották szét a terjesztőknek. Mire a rendőrség nyomra talált, az anyagot már szétosztották.[21] A rendőrség félrevezetését célozta az az eljárás is, hogy a kiadványt több nyomda készítette oly módon, hogy az egyik csak a szedést végezte el, míg a másik a sokszorosítást. Az impresszum azonban csak a szedést végző nyomda adatait tartalmazta.

Fontos esetekben a lefoglalás utáni terjesztéstől sem lehetett elzárkózni. Ez a cselekmény a sajtótörvény 11. §-ának (4) bekezdésébe ütközött. A terjesztés ennek ellenére sem kívánt nagy áldozatot, mert legtöbbször az idézett törvény 25. §-ának (2) bekezdése, az 5340/1924. ME sz. rendelet 4. §-a, valamint az 1925. évi 35. tv. 17. §-a szerint figyelemmel a 63 800/1926. IM sz. rendeletre, a BTK. 92. § alkalmazásával csak pénzbüntetést szabtak ki.[22]

Csupán példálózó jelleggel, soroljuk fel azokat az eseteket, melyek eredményes megoldásoknak bizonyultak: *1.* A röpirat hibás impresszummal jelent meg. Előírás szerint fel kellett tüntetni a szerző nevét és címét, a nyomda megnevezését és helyét, valamint felelős vezetőjét. Ha ezekbe az adatokba hibákat csúsztattak, a lefoglalásra és a felelősség megállapítására csak az anyag szétosztása után kerülhetett sor.[23] *2.* A röpiratot egyáltalán nem látták el impresszummal. Ez sajtórendőri vétségnek minősült, azon-

[14] JK. 59. évf. 9—10. sz. 70. old.

[15] Párttörténeti Intézet (P. I.) Röpiratgyűjtemény, III/12/1927/I/2130.

[16] K. 59. évf. 9—10. sz. 70. old.

[17] „A reakció támadása a munkásság ellen: az 1925. június 19-i végzésre". P. I. Röpiratgyűjtemény III/12/1925./VI/2070.

[18] P. I. Arch 29337., 29520., 10522/1926. stb.

[19] P. I. Arch. 29513.

[20] P. I. Arch. 29513. tárgyalási jkv. 1927. ápr. 29.

[21] P. I. Arch. 10522—1926/Bp. TSZK.

[22] P. I. Arch. 29513. 7—16. sorsz.

[23] P. I. Arch. 29518/48.

ban a felelősségre vonást — az irat tartalmától függően — el lehetett kerülni. A védekezés itt az volt, hogy az iratot a megrendelő és a terjesztő is csak meghívóknak tekintette.[24] *3.* Kihasználva a választási harc lehetőségeit, a választási hirdetményeken politikai természetű felhívásokat is közzétettek. A választási hirdetmény csak a gyűlés helyére és idejére, valamint a szónokok és jelöltek személyének megjelölésére utaló közléseket tartalmazhatott. Ennek megsértéséért az 1924. évi 26. tv. 12. §-a alapján a BTK 92. § alkalmazásával az 5340/1924. ME sz. rendelet figyelembevételével általában — mint sajtórendőri vétségért — pénzbüntetést szabtak ki.[25] *4.* Röplapjaikat „körlevél" cím alatt terjesztették és a vétség miatt megindított eljárásban azzal védekeztek, hogy az intern tájékoztatására készült, de írógép és sokszorosítógép híján a nyomdatechnikai út választását csupán gazdaságossági szempontok indokolták. Állásfoglalásuk védhetősége érdekében valóban borítékolva terjesztették a röpiratokat.[26] 5. Sok esetben külföldre távozó párttag több röpirat szerzőségét egyszerre vállalta. A cselekmény súlya miatt előzetes letartóztatást elrendelni nem lehetett, de a tárgyalás kitűzésének idejére a terhelt már illegálisan átlépte a határt.[27]

A terjesztés eredményeit és az üldözés hiányosságait legjobban az bizonyítja, hogy évekkel az MSZMP megszűnése után még mindig felbukkannak röpirataik.

V.

A sajtótörvény, valamint a vele együtt alkalmazott 1912. évi 63. tv. és 1921. évi 3 tv. összefonódó problematikája még feltárásra vár. Célunk az volt, hogy e fontos kérdéskör kimunkálásához néhány adalékkal csatlakozzunk.

Kállay István

[24] P. I. Arch. 29512.
[25] P. I. Arch. 29183—8.
[26] P. I. Arch. 29183—5.
[27] P. I. Arch. 29337., 29520.

Az ún. háborús represszáliák problémája a mai nemzetközi jogban

A represszáliát — más néven: a büntető megtorlást, a megtorló intézkedést vagy megtorló rendszabályt[1] — a nemzetközi jogi szakirodalom általában a nemzetközi jogszabályok érvényesülése egyik biztosítékának, a nemzetközi jog szankciójának tekintette, sőt tekinti ma is.[2] Fontossága és jelentősége dacára a nemzetközi jog tudománya nem foglalkozott kellőképpen ezzel a meglehetősen bonyolult problémakörrel és különösen elhanyagolta ennek vizsgálatát az újabb magyar szakirodalom. Indokolt tehát, sőt egyben időszerű is, hogy kísérletet tegyünk a jelenlegi helyzet vázolására.

Mit nevezünk represszáliának?

A nemzetközi jog szakirodalmában igen sok, a represszáliára vonatkozó meghatározást találunk, anélkül azonban, hogy ezek lényegesen különböznének egymástól.[3] Az általánosan elfogadott álláspont szerint olyan, egyébként nemzetközi jogba ütköző cselekmény, mely egy előzőleg elkövetett jogsértés megtorlására irányul és ennek következtében jogszerűnek minősül. Állam alkalmazza állammal, a nemzetközi jog alanya a nemzetközi jog alanyával szemben. (A XVIII. század végéig széles körben alkalmazott ún. magán-represszáliákat tehát kizárjuk vizsgálódásaink köréből.) Jogszerűségének feltétele, hogy arányban álljon annak a jogsértésnek a

[1] A magyar nemzetközi jogi irodalom a „represszália" kifejezést különböző képpen fordítja. Az 1949. genfi egyezmények szövegének hivatalos fordításában a „megtorló intézkedés" és a „megtorló rendszabály" egyaránt előfordul. A kettő közül az előbbit tartjuk helyesebbnek, mert a represszália valójában nem rendszabály, hanem „intézkedés".

[2] „A retorzió és a represszáliák ... nem a viták békés elintézésének eszközei, hanem szankciók, és nemzetközi jogilag csak akkor jogszerűek, ha egy más állam nemzetközi jogellenes magatartásának megfelelő (angemessene) reakcióját képezik." L. *Krőger*, H. (szerk.): Völkerrecht II. kötet. Berlin, Staatsverlag der DDR 1973. 284. old. „A represszáliák olyan cselekmények, amelyek normálisan jogellenesek, de kivételesen megengedettek egy állam jogainak más állam által való megsértésével szembeni reakcióként — fejtette ki Kelsen —. Nincs semmi sem, ami megakadályozhatna bennünket abban, hogy a represszáliákat szankcióknak nevezzük." Kelsen, H.: Principles of International Law. New York, Rinehart. 1959. 23. old.

[3] *Venezia*, J. Cl.: La notion de reprèsailles en droit international public. RGDIP. LXIV. köt. 1960. 465. és köv. old.

súlyával, amelynek megtorlására irányul és — ez ismét szankció-jellegéből következik — alkalmazásának meg kell szűnnie, ha az eredeti jogsértést elkövető állam felhagy jogellenes magatartásával. A represszália fogalmát el kell határolni a retorzióétól, amelynek az a sajátossága, hogy nem jogsértő, hanem a másik államra nézve hátrányos következményekkel járó vagy méltánytalan, de egyébként jogszerű magatartás és el kell határolni a jogos védelemtől is, amely tulajdonképpen nem a jogsértés megtorlására, hanem elkövetésének megakadályozására irányul. Végül meg kell különböztetnünk attól az esettől is, amikor az egyik fél feljogosítva érzi magát valamely magatartás követésére azért, mert a másik fél is ugyanilyen magatartást követ. (Tu quoque.) Ebben az esetben is hiányzik ugyanis a jogsértés megtorlására, a jogrend helyreállítására irányuló szándék.

Ebben a körben kell elhelyeznünk az ún. háborús represszáliákat is, amelyeknek fogalmát a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága az 1971. évi genfi kormányszakértői konferencia számára készített összeállításában a következőképpen határozta meg: A represszáliák... „olyan, a hadviselés jogának rendes szabályaival ellentétes kényszerintézkedések, amelyeket az egyik hadviselő fél alkalmaz a másik hadviselő fél által az ő kárára elkövetett tiltott cselekmények nyomán és amelyeknek az a céljuk, hogy az utóbbit valamely hátrány révén a jog tiszteletére rákényszerítsék. Jóllehet ezek az intézkedések elvben ellentétesek a joggal, azon különleges körülmények között, amelyekben gyakorolják, megengedettnek tekintendők".[4]

A hadviselő felek számos esetben alkalmaztak háborús represszáliákat — nem egyszer sikeresen, azaz a represszáliák elérték céljukat és a másik felet a hadviselés szabályainak tiszteletben tartására késztették — alkalmazásuk eredményessége azonban mégis felettébb kétes és problematikus. Találkozunk olyan nézetekkel, amelyek szerint a háborús represszáliák a maguk összességében nem a hadviselés szabályainak érvényesítéséhez és megerősítéséhez vezettek, hanem — éppen ellenkezőleg — egyre súlyosabb jogsértések sorozatát, „eszkalációját" indították el.[5] „A represszáliával való élés legtöbb esete — állapította meg H. Blix — voltaképpen visszaélés volt."[6]

Mi lehet ennek a számtalan visszaélésnek az oka? „A represszáliák alkalmazásának joga — olvashatjuk a jól ismert Oppenheim—Lauterpacht-féle »International Law« című kézikönyvben — az önkényesség nagy veszélyével jár, mert a felhozott tények, amelyek a hadviselőket alkalmazásukra késztetik, kellőképpen nem bizonyítottak, néha a hadviselésnek azokat a szabályait, amelyeket szerintük az ellenfél megsértett, általánosan nem ismerik el és igen gyakran a foganatosított megtorló intézkedések nincsenek arányban a jogsértő hadviselés előzetesen elkövetett cselekményeivel."[7] A fegyveres összeütközések körülményei között ugyanis rendkívül nehéz annak megállapítása, vajon egy jogsértő cselekmény a szembenálló fél kormányának, főparancsnokának tudatos intézkedése nyomán következett be, vagy pedig alárendelt személyek parancs ellenére, esetleg gondatlanságból követték el a jogsértést. A II. világháború kezdeti szakaszában többször előfordult, hogy egyes repülőkötelékek tájékozódási hiba folytán avagy pedig az ellenséges légelhárítástól zavartatva, nem szándékosan, polgári célpontokat bombáztak, amit azután a másik fél a hadviselés joga megsértésének minősített és represszáliaként most már tudatosan, nagy arányokban semmisített meg polgári objektumokat. A körülmények tisztázása és a felelősség megállapítása tehát a fegyveres összeütközések viszonyai közepette igen nehéz feladat és ugyancsak nehéz annak eldöntése, hogy vajon a represszáliaként elkövetett jogsértés valóban arányban állt-e annak a jogsértésnek a súlyával, amelynek megtorlására irányult. A represszáliának nem kell ugyanazon nemzetközi jogilag védett érték (személyek vagy anyagi javak) ellen irányulnia, mint amit a jogsértő állam magatartásával megsértett. Ha az egyik hadviselő fél pl. a hadifogoly-egyezmény rendelkezéseinek megsértése miatt az ellenfél polgári lakossága ellen alkalmaz represszáliákat, a hadifoglyok terhére elkövetett jogsértéseket aligha lehet a polgári lakosság veszteségeivel összemérni és arányba állítani. A hadviselés jogában nem is alakulhatott ki olyan pontos mérce, mely az eredeti jogsértés és a megtorlás címén elkövetett jogsértés arányának megállapításához biztos mértékül szolgálhatna. Hangsúlyoznom kell, hogy a szocialista nemzetközi jog álláspontja szerint a represszáliák nem lehetnek súlyosabbak annál a jogsértésnél, amelynek megtorlására irányulnak, de egyes burzsoá szerzők felfogása szerint ahhoz, hogy a represszália hatásos legyen, vagyis, hogy célját valóban elérje, súlyosabb le-

[4] CICR: Conference d'experts gouvernementaux. Geneve, 24 mai—12 juin 1971. Fasc. II. „Mesures visant renforcer l'application du droit en vigueur." A VKNB meghatározása a Nemzetközi Jogi Intézet XXXIX. ülésszakán kidolgozott definícióra épül. Annuaire de L'institut du Droit Int. 1934. 708. old.

[5] „De míg a represszáliák gyakran megfelelő eszközök arra, hogy az ellenséget e szabályok követésére késztessék, ugyancsak gyakran eltévesztik céljukat és az ellenségből ellenrepressz áliákat váltanak ki. Sűrűn alkalmazták arra, hogy a nemzetközi jogsértésekre alkalmas leplet borítsanak." Oppenheim—Lauterpacht: International Law. Vol. II. 7. kiad. London, Longmans 1955. 562. old. R. R. Baxter a tengeri háborúról szólva megállapítota, hogy: „A represszáliák tana a jog megsemmisítésének egyik nagy tényezője volt." The Law of War. Az ILA „The Present State of International Law" c. kötetében.

[6] „... most use has in fact been misused." Blix, H.: The question of belligerent reprisals. Second Round Table on Current Problems of International Humanitarian Law. Sanremo 3—6 september 1975.

[7] Oppenheim—Lauterpacht i. m. 563. old.

het az eredeti jogsértésnél.[8] Egységes álláspont csak annyiban összegezhető, miszerint a túlságosan nagymérvű, teljesen aránytalan represszália minősül jogellenesnek, ez azonban a fegyveres összeütközések viszonyai között a szemben álló felek szubjektív megítélésére van bízva és nem egy kívülálló harmadik tárgyilagos értékelésére. A jogosan alkalmazott represszáliával szemben nem lehet újabb megtorló intézdéssel élni, mert nem képez jogsértést, az aránytalan mérvű és mértékű megtorlás azonban már nem represszália, hanem új nemzetközi jogsértés, amellyel szemben tehát további represszáliának van helye. A megtorlásként alkalmazott intézkedések fokozódása ily módon valóban elvezethet a hadviselés szabályainak egyre nyíltabb és egyre durvább megsértéséhez, az ellenségeskedések teljes elfajulásához.

Kérdéses lehet továbbá, vajon az egyik hadviselő fél által represszáliának nevezett megtorló intézkedés célja valóban a megsértett jogrend helyreállítása-e, vagy pedig csupán ürügy, amellyel valamely állam kormánya a nemzetközi joggal ellentétes, de általa hatásosnak vélt hadviselési mód vagy eszköz bevetését saját lakossága és a nemzetközi közvélemény előtt indokolni próbálja? Amikor 1940 szeptemberében a német Luftwaffe megindította támadásait London ellen, az offenzívát az angol légierő Berlin elleni támadásainak megtorlásaként hirdették meg. Az azóta nyilvánosságra került feljegyzésekből azonban kitűnt, hogy Göbbels, a német birodalom propagandaminisztere az egyik Berlin ellen intézett angol légitámadás után sajnálkozva állapította meg, miszerint az olyan csekély károkat okozott, hogy nagyszabású megtorlás indokolására kevéssé alkalmas.[9] Hasonló példát többet is hozhatunk fel a II. világháború történetéből.[10] Rendkívül nagy tehát a veszélye annak, hogy a háborús represszáliák intézményét eredeti rendeltetésüktől eltérően propaganda célokra, nemzetközi jogellenes hadviselési módok és eszközök alkalmazásának indokolására használják fel. Az igazi szándék azonban a fegyveres összeütközések körülményei között ismét csak nem állapítható meg megnyugtató módon, hanem legfeljebb a háború után, amikor az állítólagos represszáliák már megtették pusztító hatásukat.

Ezek a vázlatos megjegyzések — azt hiszem — megmagyarázzák, hogy a hadviselés szabályozásának eddigi története során a jogalkotók miért húzódoztak a represszália intézményének és az ezzel összefüggő kérdéseknek a rendezésétől. Akadnak persze olyanok is, akik a problémakör szabályozatlanságát hibáztatják és a szabályozás elmulasztásában látják annak okát, hogy a represszáliák alkalmazása annyi visszaélésre adhatott alkalmat.

Ami a represszália alkalmazásának szabályozására irányuló kísérleteket illeti, az amerikai polgárháború során az unionista haderők részére kiadott szabályzat — a későbbi nemzetközi jogalkotást is befolyásoló híres *Lieber-kódex* — már szólott a represszáliák kérdéséről, amennyiben hangsúlyozta, hogy ezek alkalmazásának határt szabnak a humanitás általános követelményei.[11] Az 1874-es brüsszeli konferencián a probléma ismételten szóba került és az eredeti orosz javaslat 69—71. cikkei szerint *a)* a represszáliák csak a jogszerű hadviselés szabályai kétségtelen megsértésének szélsőséges eseteiben engedhetők meg, *b)* a represszáliaként végrehajtott cselekmények nem lehetnek túlzottak, hanem a jogsértéssel arányosaknak kell lenniük, és *c)* csakis a főparancsnokok rendelhetik el.[12] Az elkészült de később meg nem erősített végleges tervezet azonban a represszáliákra vonatkozó rendelkezést nem tartalmazott. Az 1899. évi hágai konferencián újból napirendre került a represszáliák kérdése, több javaslatot is terjesztettek elő, ezek közül azonban végül is egy sem került a szabályzat szövegébe. F. Karlshoven mutatott rá nemrégiben arra, hogy az azóta oly híressé vált Martens-clausula — amely szerint „addig is, amíg a háború törvényeiről kimerítőbb törvénykönyv lesz alkotható, a lakosság és a hadviselők azoknak a nemzetközi jogi elveknek az oltalma és tilalma alatt maradnak, amelyek a civilizált nemzetek között megállapított szokásokból, a humanitás törvényeiből és a közlelkiismeret követelményeiből folynak" — a represszáliák szabályozására irányuló törekvésekkel szemben, mintegy azok elodázásaként került elfogadásra.[13]

Karlshoven szerint a hallgatás politikáját az a félelem motiválta, hogy a kifejezett szabályozás jogszerűvé tette volna a represszáliák széles körű alkalmazását, amelyet a jogalkotók aligha akartak és amelytől nem sok jót remélhettek. Ugyanez volt a helyzet az 1907. évi hágai konferencián. Az ott alkotott részletesebb szabályok is mélyen hallgatnak a represszália problémájáról. Ezt a politikát Karlshoven rövidlátónak és károsnak minősíti,[14] ami mellett való-

[8] *Renken,* K. W.: Die Völkerrechtliche Stellung der Kriegsgefangenen 1934. 25. old; *Canneman,* B. R.: Represailles. 1936. 77. old.; *Mc Dougal—Feliciano:* Law- and Minimum World Public Order. 1961. 682. old. Ez a felfogás tulajdonképpen nem a jogsértés és a represszália között keres arányosságot, hanem a represszália és az annak alkalmazásával elérni kívánt cél között.

[9] Karlshoven, F.: Belligerent Reprisals. Leyden. Sijthoff. 1971. 174. old.

[10] Volt ilyesmire példa azóta is. Az amerikaiak a valójában meg sem történt ún. tonkini incidenst hozták fel ürügyül a VDK bombázására.

[11] Ennek 28. cikke a következőképpen szólt: „Megtorló intézkedéshez sohase folyamodjunk a puszta bosszúállás eszközeként, hanem csakis védelmi lépésként, sőt mi több, óvatosan és elkerülhetetlen esetben, vagyis megtorló intézkedést csak a tény-körülmények és a megtorlást érdemlő gaztettek gondos vizsgálata után szabad alkalmazni."

[12] *Oppenheim—Lauterpacht:* im. 564. old.

[13] *Karlshoven:* im. 61. old.

[14] Karlshoven: im. 67. old.

ban több érvet lehet felhozni, de, ahogyan fentebb már utaltunk rá — a represszáliák szabályozásától való húzódozás indítékait teljes mértékben meg tudjuk érteni.

Jelentős előrelépés történt az I. világháborút követően, amikor a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága új hadifogoly-egyezmény előkészítését határozta el. Ezt a kérdést eredetileg a hágai szabályzat rendezte, de meglehetősen röviden és a világháborús tapasztalatok szerint nem kielégítő módon.[15] Az új egyezmény létrejöttével az egész problémakör átkerült a genfi — más néven a humanitárius nemzetközi — jogba. Az 1929-es genfi hadifogoly egyezménynek az általunk vizsgált kérdés szempontjából az a jelentősége, hogy 2. cikke szerint „tilos velük (ti. a hadifoglyokkal) szemben megtorló rendszabályokat (represszáliákat) alkalmazni". A hadifoglyok védtelenül ki vannak szolgáltatva az őket fogvatartó hatalomnak, nem lehetnek felelősek olyan cselekményekért, amelyeket államuk esetleg éppenséggel fogságba esésük után követett el, és gyakorlatilag semmit sem tehetnek annak érdekében, hogy államuk a vélt vagy valóságos jogsértést abbahagyja. Teljes mértékben indokolt tehát a hadifoglyokkal szembeni represszáliák megtiltása.

A represszáliák problémájának általános szabályozása helyett tehát csupán részleges tilalmat állapítottak meg. Részleges volt ez a tilalom annál inkább, mert a fentebb említett hadifogoly egyezménnyel egyidejűleg aláírt és a hadrakelt seregek sebesültjeinek és betegeinek védelmére vonatkozó 1929. genfi egyezmény nem tartalmazott hasonló rendelkezést a sebesültek és a betegek vonatkozásában. Ez a következetlenség azzal magyarázható — és részben menthető is —, hogy míg a világháború folyamán a hadifoglyokkal szemben ténylegesen alkalmaztak megtorló intézkedéseket, a sebesültekkel és betegekkel szemben represszáliákat nem foganatosítottak, vagy — legalább is ilyenek nem váltak ismertté.

Jóval messzebb mentek a megkezdett úton az 1949. évi genfi egyezmények. Az első egyezmény 46. cikke kimondotta, hogy „az Egyezmény védelme alatt álló sebesültekkel, betegekkel, személyzettel, épületekkel és felszereléssel szemben megtorló intézkedéseket foganatosítani tilos". A 2. egyezmény 47. cikke ugyanezt a tilalmat állította fel a tengeri háborúban megsebesültek, betegek, hajótöröttek, valamint gondozásukra hivatott személyzet, hajó és felszerelés vonatkozásában. A III. egyezmény 13. cikkének (3) bekezdése szerint „tilos velük (ti. a hadifoglyokkal) szemben megtorló rendszabályokat alkalmazni", míg a IV. egyezmény 33. cikkének (3) bekezdése értelmében „a védett személyekkel vagy javaikkal szemben megtorló intézkedések alkalmazása tilos". Ezek a szabályok *kogens* jellegűek. Sem az összeütközésben résztvevő felek, sem a védett személyek nem mondhatnak le a szabályok által nyújtott védelemről és amennyiben az összeütközésben résztvevő felek a genfi egyezményekben foglaltakkal ellentétes, azokat lerontó megállapodásokat kötnének, a megállapodások érvénytelenek.

Hasonló rendelkezést tartalmaz a műemlékek védelméről szóló 1954. évi hágai egyezmény (az 1957. évi 14. tvr.) 4. cikkének (4) bekezdése is: „A Magas Szerződő Felek a kulturális javakkal szemben minden megtorló rendszabálytól tartózkodni fognak."

A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága az 1949 óta eltelt időszak fegyveres konfliktusai során szerzett tapasztalatok alapján kísérletet tett arra, hogy az előzőekben jelzett úton továbbhaladva, újabb tilalmakat állítson fel a represszáliák alkalmazásának egyes eseteivel szemben. A humanitárius nemzetközi jog megerősítése és továbbfejlesztése érdekében összehívott genfi kormányszakértői konferencia 1972. évi második ülésszakára elkészített I. kiegészítő jegyzőkönyv tervezetének 45. cikke (4) bekezdésében megállapította: „A polgári lakosság vagy a polgári személyek ellen represszália címén intézett támadások tilosak."[16] Ugyanez a tervezet 74. cikkében általános szabály megfogalmazására is kísérletet tett éspedig az alábbi szöveggel: „*1.* Az egyezmények és a jelen jegyzőkönyv által védett személyek és javak elleni megtorló intézkedések (represszáliák) tilosak.

2. Azokban az esetekben, amelyekben a hatályos jog nem tiltja a megtorló intézkedéseket, valamely hadviselő fél, ha úgy találja, hogy kénytelen ilyen rendszabályokhoz folyamodni, az alábbi minimális feltételeket kell, hogy figyelembe vegye:

a) a megtorló intézkedés alkalmazását hivatalosan be kell jelenteni;

b) csupán az illetékes hatóság dönthet a megtorló intézkedés alkalmazásáról;

c) a megtorló intézkedés parancsoló szükségességnek kell hogy megfeleljen;

d) a megtorló intézkedés természete és terjedelme sohasem haladhatja meg annak a jogsértésnek a mértékét, amelynek megszüntetését célozza;

e) a megtorló intézkedést alkalmazó hadviselőnek minden esetben tiszteletben kell tartania

[15] Meg kell említenem, hogy az I. világháború folyamán 1917. július 2-án Nagy-Britannia és Németország között megállapodás jött létre, mely szerint a hadifoglyokkal szemben nem alkalmaznak represszáliákat a jogsértés orvoslását követelő értesítést követő négy héten belül. Hasonló tartalmú megállapodás jött létre 1918. április 26-án Németország és Franciaország között is. A megállapodások elérték céljukat, a hadifoglyokkal szembeni represszáliák gyakorlatilag megszűntek.

[16] ICRC: Conference of Government Experts on the Reaffirmation and Development of International Humanitarian Law Applicable in Armed Conflits. I. Basic Texts. Genève, 1972. 17. old. Hasonlóképpen tiltotta a lakosság életbenmaradásához nélkülözhetetlen javak represszália címén való megtámadását a tervezet 48. cikkének (1) bekezdése.

a humanitás törvényeit és a közlelkiismeret parancsait;

f) a megtorló intézkedések alkalmazását abba kell hagyni, mihelyt az a jogsértés, mely alkalmazásukhoz alapul szolgált, megszűnt."[17]

A genfi kormányszakértői konferencián résztvevő kiküldöttek többsége ezt a javaslatot nem fogadta kedvezően. Egyesek szerint a represszáliák alkalmazása teljesen összegyeztethetetlen az új nemzetközi joggal, az ENSZ Közgyűlésének és Biztonsági Tanácsának állásfoglalásaival.[18] Mások úgy vélekedtek, hogy nem a humanitárius nemzetközi jog feladata, hogy egy olyan felettébb vitatott és problematikus jogintézményt, mint aminő a represszália, általános érvénnyel szabályozzon. Ha a represszáliák a maguk egészében nem is küszöbölhetők ki a nemzetközi életből, a humanitárius nemzetközi jog megerősítése és továbbfejlesztése érdekében mindenesetre a represszáliák alkalmazása elé további tilalomfákat kell állítani. Voltak azonban olyanok is, akik a represszáliák intézményének megtartása mellett foglaltak állást, és — ha viszonylag kevesen is — ennek állítólagos pozitív vonásait hangsúlyozták.

A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága az elhangzott ellenvetések alapján le is mondott arról, hogy e cikket a humanitárius nemzetközi jog megerősítésére és továbbfejlesztésére hivatott genfi diplomáciai konferencia elé terjessze és az átdolgozott jegyzőkönyv tervezetéből ki is maradt a fent idézett cikk szövege. A tervezet 46. cikkének (4) bekezdése azonban változatlanul tilalmazta a polgári lakosság és a polgári személyek ellen represszália címén indított támadásokat,[19] 48. cikke, hogy a polgári lakosság életbenmaradásához nélkülözhetetlen javakat represszália címén elpusztítsák,[20] sőt — továbbmenve — hasonló tilalmat találunk a „veszélyes erőket tartalmazó művek és berendezések védelméről" szóló 49. cikkben.[21] A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának tervezete a polgári lakosság általános védelméről szóló fejezetben tehát csak a polgári jellegű javak vonatkozásában nem javasolta a represszáliák alkalmazásának tilalmát. A polgári lakosság életbenmaradásához nélkülözhetetlen javak és a veszélyes erőket tartalmazó művek és berendezések, valamint az általában polgári jellegűnek minősítendő javak védelme közötti különbség, elsősorban a represszáliák alkalmazásának tilalmában, illetőleg megengedettségében áll.

A genfi diplomáciai konferencia 1974. évi első és különösen az 1975. évi második ülésszakán még erőteljesebben kibontakozott a represszáliák alkalmazásának további korlátozására irányuló tendencia. A polgári lakosság védelmére vonatkozó cikkeket tárgyaló III. bizottság a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának tervezetében foglaltakon túlmenően még további tilalmakat fogadott el a polgári jellegű javak általános védelme és a természeti környezet védelme tekintetében.[22] A lengyel delegáció azt javasolta, hogy a védett személyek és javak elleni represszáliák alkalmazását tiltó rendelkezések sora helyett a kérdésről egyetlen egységes rendelkezés szóljon: „Az egyezmények és a jelen jegyzőkönyv által védett személyek, javak ellen irányuló megtorló intézkedések tilosak.[23] A többségi állásponttal szemben azonban egyes országok részéről erőteljes ellenállás mutatkozott. Több delegátus hangsúlyozta, hogy a represszáliák teljes eltörlése, azaz alkalmazásuk általános tilalma az óhajtott céllal ellentétes eredményhez vezethet, mert a fegyveres összeütközések során alkalmazandó jogszabályokat egyik lényeges biztosítékuktól fosztja meg. Elképzelhetetlen — mondotta pl. Nagy-Britannia képviselője —, hogy egy kormány tehetetlenül tűrje a polgári lakosság ellen intézett rendszeres és súlyos támadásokat anélkül, hogy megfelelő kényszerintézkedésekhez, azaz represszáliákhoz folyamodna.[24]

A francia delegáció az alábbi szövegű javaslatot terjesztette elő: *1.* megtorló intézkedések alkalmazása a jelen jegyzőkönyv értelmében tilos; *2.* mindazonáltal abban az esetben, ha egy hadviselő állam megsértené a jelen jegyzőkönyvbe foglalt szabályokat és ha a jogsértés által érintett állam azt elég súlyosnak és szándékosnak tekinti ahhoz, hogy elkövetőjét sürgősen a jog tiszteletére késztesse, az a jelen cikk első bekezdésében foglalt tilalomtól eltérhet, feltéve *a)* hogy a jogsértés által érintett félnek nyilvánvalóan nincs más módja a jogsértés megszüntetésére, mint megtorló intézkedések kilátásba helyezése; *b)* hogy az ilyen intézkedések alkalmazására vonatkozó döntést annak a félnek a kormánya hozza, mely a jogsértést sérelmezi; *c)* hogy a jogsértést elkövető felet kellő időben értesítik arról, hogy ilyen intézkedésekre kerül sor, ha a jogsértés nem szűnik meg, vagy megismétlődik; *d)* hogy a végrehajtás módja és az intézkedések terjedelme, amennyiben foganatosításuk parancsoló szükségességnek bizonyul, sohasem haladja meg annak a jogsértés-

[17] ICRC. i. m. 25. old.

[18] Ld. az ENSZ Közgyűlésének 2675 (XXV) sz. határozatát.

[19] „A polgári lakosság vagy a polgári személyek ellen represszália címén intézett támadások tilosak."

[20] A 48. cikk utolsó mondata a következőképpen hangzik: „Ezek a javak nem lehetnek represszáliák tárgyai."

[21] „Tilos megtámadni vagy elpusztítani veszélyes erőket tartalmazó műveket vagy berendezéseket. Ezek a javak nem lehetnek represszáliák tárgyai."

[22] A diplomáciai konferencia bizottságai által eddig megszavazott cikkek közül az alábbiakban találunk a represszáliák alkalmazására vonatkozó tilalmakat: I. jegyzőkönyv tervezete 46. cikk (4) bek.; 47. cikk (1) bek.; 47. bis. cikk c) pont; 48. cikk (4) bek.; 48. bis. cikk (2) bek.; 49. cikk (4) bek. II. jegyzőkönyv tervezete: 6. cikk (3) bek.; 24. cikk (4) bek.; 26. bis. cikk; 28. cikk (3) bek.; 29. cikk (3) bek.

[23] Ld. CDDH/III/103. 1974. október 1.

[24] Ld. CDDH/III/SR. 8. 1974. március 19.

nek a fokát, amelynek megszüntetésére irányul.[25]

A háborús represszáliák kérdéseinek szabályozásával kapcsolatos különböző irányzatokat az 1975. szeptember 3—6. közötti San Remo-i kerekasztal konferencián M. Veuthey, a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának egyik szakértője a következőképpen jellemezte: 1. a represszáliák alkalmazásának teljes és abszolút megtiltása; 2. részleges, de abszolút tilalom, azaz bizonyos személyek és javak elleni represszáliák tilalma, amely alól azonban nincs kivétel, ahogyan azt pl. a VKNB tervezete és számos más ország javaslatai is tükrözik és végül 3. teljes, de viszonylagos tilalom, úgy, ahogyan azt a fentebb idézett francia javaslat megfogalmazta.

Mi lenne ezek után a megfelelő megoldás? A nemzetközi jog fejlődése kétségtelenül az ún. háborús represszáliák alkalmazásának megtiltása felé mutat. Ahogy valamikor a represszália, mint a jogszabályok betartásának egyik eszköze, haladást jelentett az azt megelőzően fennállott anarchikus állapotokhoz képest, ma a háborús represszáliák alkalmazásának megtiltása jelentene haladást a tényleges helyzethez viszonyítva. Henri Brocher írta több mint száz évvel ezelőtt: „A represszáliák tehát a fejlődés szimptómái, jóllehet az új fejlődésnek maga után kell vonnia csökkenésüket, sőt talán teljes eltörlésüket."[26] Ha ezt egyesek már egy évszázaddal ezelőtt felismerték, akkor még sokkal inkább megfontolandó és követendő tétel napjainkban.

Kérdéses azonban, vajon a nemzetközi jog elérte-e már azt a szintet, hogy a háborús represszáliákat teljes mértékben kiküszöbölhesse a maga rendszeréből? A háborús represszáliák létjogosultságát az adta meg, alkalmazásukat elméletileg az indokolta, hogy — legalábbis bizonyos határok között — a jogszabályok betartásának biztosítékául szolgáltak. Alkalmazásuk tehát csak akkor tiltható meg feltétlenül és minden körülmények között, ha helyükbe a fegyveres összeütközések során alkalmazandó nemzetközi jogszabályok betartását szolgáló újabb biztosítékok állíthatók, vagy ha a ma is meglevő egyéb biztosítékok be tudják tölteni a háborús represszáliák eddigi szerepét, ha át tudják venni azok pozitív vonását, többször említett negatívumaik nélkül.

A mai nemzetközi jognak azonban nincs olyan intézménye, mely ezt a szerepet elláthatná és a fegyveres összeütközések során alkalmazandó jogszabályok tiszteletben tartását kellőképpen garantálhatná. Az ENSZ *Biztonsági Tanácsának* feladata a nemzetközi béke és biztonság fenntartása mellett annak helyreállítása is, az agresszorral felmerült szankciók alkalmazása, valamint a tagállamok által kifejtett jogos önvédelem figyelemmel követése, amiből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy — ha az Alapokmány rendelkezései ezt kifejezetten nem is állapítják meg —, a hadviselés szabályainak érvényesítése is végső fokon a Biztonsági Tanács hatáskörébe sorolható. A jelenlegi körülmények között azonban aligha lenne helyes ilyen igényeket támasztani a Biztonsági Tanáccsal szemben.

Az 1929-es hadifogoly-egyezmény rendelkezett először a *védőhatalmakról*, majd az 1949-es négy genfi egyezmény a védőhatalmak intézményét általánossá tette. „A jelen egyezmény az összeütköző felek érdekeinek oltalmazásával megbízott védőhatalmak közreműködésével és ellenőrzése alatt nyer alkalmazást — állapítja meg az I. egyezmény 8. cikke, míg a 10. cikk szerint „a Magas Szerződő Felek mindenkor megállapodhatnak abban, hogy a jelen egyezmény értelmében a védőhatalmakra háruló feladatokat valamely a pártatlanságnak és hatásosságnak minden biztosítékát nyújtó szervezetre bízzák."[27] A védőhatalmak szerepe azonban a genfi egyezmények érvényesítése vonalán voltaképpen az egyeztetés és az ellenőrzés, nem pedig a szabályok megsértésének szankcionálása. A védőhatalmaknak nincs joguk kényszer alkalmazásával együtt járó intézkedések megtételére. Nem valószínű, hogy az államok szívesen vállalnák a védőhatalom szerepét, ha abból számukra ilyen messzemenő és közvetlen beavatkozást igénylő teher hárulna.

Ami a vonatkozó jogszabályok súlyos megsértőinek egyéni *büntetőjogi felelősségre vonását* illeti, ez kétségtelenül előremutató lépés. A II. világháború után a német háborús főbűnösök, valamint egyéb háborús bűnösök büntetőjogi felelősségrevonása kétségtelenül hozzájárult a fegyveres összeütközések során alkalmazandó szabályok — s ezek között a háború áldozatainak védelmét szolgáló rendelkezések — megerősítéséhez.[28]

Az egyezmények rendelkezéseit súlyosan megsértő személyek büntetőjogi felelősségrevonásának azonban az általunk vizsgált kérdés szempontjából van egy alapvető gyengesége, nevezetesen az, hogy gyakorlatilag csak a háború befejezését követően kerülhet rá sor. Ha van is preventív hatása, ez nem olyan mérvű, hogy elejét vehetné a fegyveres összeütközések során alkalmazandó jogszabályok megsértésének. Ennek következtében a még az ellenségeskedések folyamán alkalmazható represszáliákat teljes mértékben aligha helyettesítheti. Vagyis — a jelenlegi körülmények között még bajosan lehet ki-

[25] Ld. CDDH/I/221. 1975. február 19.
[26] Idézi Karlshoven, i. m. 44. old.

[27] Ennek megfelelő rendelkezéseket találunk természetesen az 1949. évi II., III., ill. IV. genfi egyezményben is.
[28] Az 1949. évi genfi egyezmények mindegyike tartalmaz olyan rendelkezéseket, amelyek az egyezmények súlyos megsértőinek büntetőjogi felelősségre vonásáról szólnak. (Ld. I. egyezmény 49—50. cikkei; II. egyezmény 50—51. cikkei; III. egyezmény 129—130. cikkei; IV. egyezmény 146—147. cikkei.)

küszöbölni a represszáliákat a fegyveres összeütközések jogából és azok alkalmazását minden körülmények között, feltétlenül megtiltani.

Ugyanakkor az is kétségtelennek tűnik, hogy az eddigi tilalmak nem tehetők vitássá, s ezek abszolút jellegén semmiképpen sem szabad rést ütni. A szárazföldi háborúk sebesültjeivel és betegeivel, a tengeri háborúk sebesültjeivel, betegeivel és hajótörötteivel, a hadifoglyokkal, valamint a megszállt területek védettnek minősülő lakosságával szemben minden körülmények között tilos represszáliát alkalmazni. Az államok túlnyomó többsége — amint azt az ENSZ Közgyűlésének 2444 XXIII. sz. határozata bizonyítja, elvetette a genfi egyezmények módosításának gondolatát.[29] Egy olyan rendelkezés, mely a represszáliák alkalmazását általában megtiltaná ugyan, de bizonyos feltételek fennforgása esetén — amely feltételek (ld. a fentebb idézett francia javaslatot) valójában azonosak a represszáliák jogszerű alkalmazása tekintetében a múltban is hangoztatott, hagyományos feltételekkel — még a sebesültekkel, betegekkel, hadifoglyokkal és az 1949. évi IV. genfi egyezmény által védett polgári személyekkel szemben is megengedné megtorló rendszabályok foganatosítását, az 1949. évi genfi egyezmények revízióját, módosítását jelentené, nem előre, hanem visszafelé tett retrográd lépés lenne és a múltban elért értékes eredményeket semmisítene meg.

Indokoltnak és helyesnek tartjuk azt is, hogy a represszáliák alkalmazásának tilalmát kiterjesszék a meg nem szállt területek polgári lakosságára, sőt azt is, hogy ne lehessen represszália címén támadást indítani a lakosság életbenmaradásához nélkülözhetetlen javak, valamint a veszélyes erőket tartalmazó művek és berendezések ellen, mert ezek elpusztítása szükségszerűen súlyos veszteségeket idézne elő a polgári lakosság soraiban. A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága által a genfi diplomáciai konferencia elé terjesztett kiegészítő jegyzőkönyvekbe foglalt és a represszáliák alkalmazásának további korlátozását jelentő tilalmakat tehát teljes mértékben megalapozottnak tekinthetjük.

Az a kérdés viszont, hogy van-e reális lehetőség arra, hogy a javaslatokon túlmenően további korlátokat állítsanak fel a represszáliák alkalmazásával szemben, beható vizsgálatot és érett megfontolást igényel. A genfi diplomáciai konferencián megnyilvánuló többségi álláspont kétségtelenül a további korlátozás, távlatilag pedig a represszáliák alkalmazásának teljes eltiltása felé mutat. Egy teljes és abszolút tilalom azonban aligha jelente reális eredményt akkor, ha az 1949-es genfi egyezményeket kiegészítő jegyzőkönyvet(ket) az államok jelentős része emiatt nem erősítené meg, s következésképpen e tilalom a gyakorlatban kevéssé hatályosulna.

Megállapításainkat tehát a következőkben összegezhetjük: 1. a represszáliák alkalmazásával szemben eddig elfogadott tiltó rendelkezéseket fenn kell tartani; 2. e tilalmat ki kell terjeszteni a VKNB javaslataiban megjelölt személyekre és javakra, és végül 3. amennyiben a represszáliák jogszerű alkalmazásának feltételeit valóban rendezni kell, ez csak azokra az esetekre vonatkozhat, amelyekre sem az 1949. évi genfi egyezmények, sem a kidolgozás alatt álló kiegészítő jegyzőkönyvek tervezetei nem tartalmaznak tiltó rendelkezéseket.

Herczegh Géza

[29] Az Egyesült Nemzetek Közgyűlésének ez a határozata voltaképpen az emberi jogok 1968. évi teheráni konferenciájának egyik határozatára épül, de amíg a teheráni határozat az 1949-es genfi egyezmények *felülvizsgálatának* és új egyezmények kidolgozásának szükségességére irányuló vizsgálatokról szól, a Közgyűlés a genfi egyezmények és más humanitárius nemzetközi jogszabályok *jobb alkalmazásának* biztosításával és új egyezmények kidolgozásának szükségességével foglalkozik.

Új környezetvédelmi koncepciók és modellek szükségessége *

(Az öko-management kérdései)

1. *Empirikus út az átfogó szemléletmódhoz*

A környezettel kapcsolatos fokozódó aggodalom miatt 1966 közepén felkértek, hogy a természeti erőforrások megóvásának általános területén tegyem kritikai vizsgálat tárgyává a Puerto Rico-i jogrendszert és adminisztrációt.

Az elgondolás az volt, hogy alapot teremtsünk a törvényalkotás és — végrehajtás megjavításához.

De már a legelső tájékozódás és áttekintés feltárta, hogy a feladat nem korlátozódhat a törvényhozási reformra vonatkozó néhány javaslatra, kiragadva az általános politikai összefüggéseiből. Az összprobléma egyes meghatározott mozzanatai — a környezetszennyezés, a földhasználattal való visszaélés, az erőforrások mértéken felüli kihasználása, az esztétika és üdülési értékek fenntartása, végül a különféle, az egész komplexumot átható társadalmi, gazdasági, kulturális, jogi és adminisztratív dimenziók — olyan szervesen és természetesen kapcsolódnak össze egymással, hogy nem látszott nehéznek egykettőre felismerni egyfajta, a dolog természetéből következő egyesítő elemet.

Más szóval, *az elszigeteltnek tűnő és így is kezelt problémákat probléma-körökként és környezeti-társadalmi szindrómákként kell felfogni,* amelyek egységes rendszerbe illeszkednek és kölcsönkapcsolatokban állnak a közösség valamennyi lényeges fizikai és emberi, gazdasági és kulturális komponensével. Környezetünk és erőforrásaink állami irányításának nyilvánvaló hiányosságai, úgy tűnik, éppen egy ilyen átfogó szemléletmód és az ennek megfelelő összefüggő politika és tervezés hiányának közvetlen következménye.

A kiinduló vizsgálat és megfontolások azt is megmutatták, hogy az ökológia természeti törvényei, valamint az ezek megsértésére késztető gazdasági profitszerzési törekvésnek összeütközései igen hasonlóak a magas fokú ipari civilizációval rendelkező, valamint az egyszerűbb technológiával és gazdasággal rendelkező országokban. Ugyanígy hasonló a kultúra szerepe is egy hosszú időszakra szóló egyensúly visszaállításában és fenntartásában ember és természet között, ami inkább antropofizikai, mint szűkebb értelemben vett politikai-gazdasági kormányzati rendszer alapja.

Ilyenformán a feladat már nem csupán a jog és közigazgatás bizonyos konkrét részleteinek rögzítése; és Puerto Rico, ez a természeti kincs és tervezési egység, amely iskolapélda a természeti-környezeti és emberi források, a gyors iparosítás és egész közösség társadalmi és kulturális fejlődése közötti szoros összefüggésekre, potenciális tanulságaival szolgálhat olyan kevésbé fejlett országok részére, amelyek gazdasági és társadalmi helyzete a huszonöt év előtti Puerto Ricó-éhoz hasonló.

Ezek után az ily módon kiszélesült kutatás nyilvánvaló kiindulópontja egyszerűen leltárfelvételből állt: szinopszis összeállítása a rendelkezésre álló információkból; a tények, értékek, koncepciók, eszmék, javasolt megoldások és tényleges programok katalógusba foglalása; mindezek összefoglalása egy józan empirikus filozófia segítségével és a társadalomtudományok kezdetleges kritikai és elemzési eszköztárának a felhasználásával. Más szavakkal, legalább a legalapvetőbb elemek összeállítása egyfajta, az emberi környezetre vonatkozó Mengyelejev-féle táblázathoz, amely a kémiai elemek táblázatához hasonlóan, feltárja a fehér foltokat, ahol a tények, koncepciók, vagy cselekedetek hiányoznak.

Az egyszerű szinopszis és a józan észen alapuló kritika kombinációja ott, ahol eddig technikai felaprózódás és filozófiai véleményeltérések voltak, nem csupán új kérdéseket vetett fel, hanem kétségessé tett néhány korábbi alapvető feltételezést is. Ezek olyan egymással konfliktusban álló koncepciókat, és értékítéleteket érintenek, mint a gyors anyagkitermelés és a jövőért való felelősség kérdése; gazdasági nívó és a jó élet; magánprofit és közösségi érdekek; statisztikai növekedés és társadalmi-kulturális fejlődés; politika és irányelvek; politikai kormányzat és modern tudományos város-tervezés és igazgatás; polgári jogok, a maguk szűk, alkotmányos értelmében és emberi jogok a szó teljes értelmében; a fejlődő társadalmi humanizmus eszméje és az a (kifejezett, vagy burkolt) célkitűzés, hogy minden garázsba két kocsit és minden szobába egy televíziót.

Ez a folyamat hamar nyilvánvalóvá tette annak alapvető szükségességét, hogy újból átgondoljuk az egész problémát, hogy megfelelő, azaz minőségileg más filozófiai megközelítés gondolatát vessük be a *politikai döntéshozatal* legfelső szintjén, ahol meghatározzák az alacsonyabb szintek mindegyikét: a konkrét *hosszú- és középtávú tervezést, a törvényhozást és finanszírozást, a végrehajtást és a szankciókat.* Innen már csak egy lépés választ el bennünket

* Részlet a szerző: Environment and Resources: From Conservation To Ecomanagement című művéből. A szerző a környezetvédelem kérdéseinek ismert művelője. Fenti témában előadást tartott az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében *(Szerk.)*

attól, hogy az *öko-managament* és a *politikai modell-elmélet* fogalmaiban kezdjünk gondolkodni.

2. *Az egész problémakör újszerű volta és új dimenziói*

Romló környezetünk és megfogyatkozó erőforrásaink *fizikai* természete és dimenziói olyanok, hogy új *szemantikai, analitikai és filozófiai* dimenziókat követelnek meg tőlünk abbeli erőfeszítéseinkben, hogy megfelelő eszközöket találjunk ezeknek a problémáknak a megoldására — ezt nevezzük röviden öko-managementnek.

A bioszféra hatalmas mérvű degenerálódásának legfontosabb elemeit az 1972. június 16-án Stockholmban elfogadott „Nyilatkozat az Emberi Környezetről" összegezte: „*3.* . . . . : a vízben, a levegőben, a földön és az élőlényekben a szennyeződés veszélyes mérvű szintje. A bioszféra ökológiai egyensúlyának nagyfokú és nemkívánatos megzavarása. Pótolhatatlan források elpusztítása és kimerítése. Az ember fizikai, pszichikai és társadalmi egészségére káros, durva hiányosságok az emberalkotta környezetben . . ."

Önmagában véve ezen *kategóriák* egyike sem új. Például: — az ember és háziállatai mindig bizonyos szennyeződés forrásai voltak. A Nílusnak a Bibliában, Mózes II. könyvében leírt „véres" vizei valószínűleg az eutrofikáció (a víz szerves anyagokkal való túltelítettsége) egy korai esetét jelentették. Ez okozta, hogy az Erie-tó az elmúlt ötven évben talán 10 000 évet is öregedett.

A fűtés okozta levegő szennyeződés a középkori Londonban drákói királyi rendelkezések kibocsátásához vezetett. A regionális öko-rendszerek zavarai meggyorsították hatalmas birodalmak és jelentős kultúrák pusztulását. Ezek közé tartozik a sumér és az ókori görög kultúra is. Mióta az ember felfedezte és megtanulta használni a megújíthatatlan erőforrásokat — fémérceket, ásványi eredetű tüzelőanyagokat stb. — mindig megkísérelte ezeket úgy kiaknázni, mintha a holnapra nem is kellene gondolni. A történelem során az emberalkotta környezet, kivált a városok legtöbbje, legalábbis egy ideig inkább ártott, mint használt az egyéni és társadalmi jólétnek.

Új itt először is e kategóriák egyik-másikának a *tartalma,* például a sokféle új vegyianyag és a biológiailag nem lebomló anyagok, vagy az a körülmény, hogy a városi légszennyeződés mintegy 80%-át a gépkocsik okozzák; másodszor, az ipari tömegtermelés *technológiái* megkövetelik és egyben megkönnyítik a pótolhatatlan erőforrások tömegméretű kitermelését; harmadszor, a gyógyszer- és élelmiszer-termelési technológiák rövid idő alatt több mint megkétszerezték az emberek várható átlagos élettartamát, és erőteljesen csökkentették a gyermekhalandóságot, ami alapvető oka az úgynevezett *demográfiai robbanásnak;* negyedszer és főként mindezen jelenségek exponenciálisan fejlődnek, és *halmozott hatásaik vannak* — helyesebb, ha szinergetikus hatásoknak nevezzük őket, mivel a hatás mennyisége gyakran nagyobb, mint a közreműködő okok összessége. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a *környezeti hatás mennyiségi változásai olyan nagyok voltak, hogy megváltoztatták a probléma minőségét.*

E helyzetet előidéző fő okokat néhány pontban általánosíthatjuk. Az első kettő a jelenségekben eredendően benne rejlő szinergizmust illusztrálja.

a) Először: A technológia inkább zavarja, mint erősíti az öko-rendszer egyensúlyát. Ezt juttatta kifejezésre a közelmúltban kiadott brit „Életbenmaradási program", leszögezve, hogy a technoszféra csupán az öko-szféra rovására növekedhet, mivel elpusztítja a természeti szabályozó tényezőket, és ezért ezeket további technológiai szabályozókkal kell helyettesíteni. A növényvédő szerek és műtrágyák további növényvédők és műtrágyák felhasználását teszik szükségessé. A halódó vizekbe gépi aerátorokat kell beszerelni az öntisztítási ciklus újbóli megindítása érdekében. Sok ember csupán azért képes túlélni New York inverziós smog-ját, mert elektromosan légkondícionált helyiségekben tartózkodik.

b) Másodszor: A technológiai gazdaság, egészét tekintve (termelés, fogyasztás, foglalkoztatás, infláció, urbanizáció, a tőke felhasználásának irányítása stb.) olyan *fejlődést felgyorsító tényezőt* foglal magában, amelyet csak részben magyaráz a népesség növekedése. Úgy tűnik, ez a jelenség egyetemlegesen érvényes mind a terv-, mind a piaci gazdaságokra, valószínűleg mivel mindkét fajta gazdaság teljesítményét azonos mennyiségi mutatók serkentik és mérik.

c) Harmadszor: Valamennyi növekvő gazdaság ugyanazon kizsákmányoló jellegű magatartást tanúsítja az úgynevezett *közös tulajdonú erőforrásokkal szemben,* mint amilyenek a levegő, a víz, a természetes öko-rendszerek, a környezeti esztétika, a csend. Ezeket szabadnak, ingyenesnek tekintik. Felhasználásukat vagy rontásukat a termelés és a hulladékeltávolítás folyamatában nem tekintik költségtényezőnek. Például egy vegyészeti gyár termékei árának megszabásánál nem veszi figyelembe, amit a közgazdászok jelenleg külső tényezőknek neveznek, pl. adott esetben a vegyipar okozta vízszennyeződés elhárításának költségét.

3. *Az analízis és szintézis akadályai*

Minthogy szavak felhasználásával észlelünk és elemzünk, a szemantikának nagy jelentősége van.

Az a szókincs, amelynek alkalmazásával a környezeti- és forrás-problémákról gondolkozunk, szűkös, és jelentéstartalma pontatlan.

Hagyományosan, a témát két cím alatt tárgyalják, éspedig a természetvédelem és természeti kincsek címszava alatt. Egyenként és összességükben e kifejezések és a koncepció, amelyet képviselnek, nem kielégítőek.

A természetvédelem rendszerint egy hagyományos probléma- és feladatkört ölel fel. Idetartozik az erdőállomány pusztulásával és a helytelen mezőgazdasági módszerekkel előidézett erózió, a természetes tájnak és életnek a fenntartása, árvízvédelem, a víz és ásványi források ésszerű kihasználása, füstszennyeződés stb., és ezek között nem jut hely új problémák egy egész csoportja számára. A természetvédelem — amint erre a szótár és a szó szakmai jelentéstartalma utal — lényegét tekintve statikus kifejezés. A definíció megváltoztatására fordított erőfeszítések mutatják annak szükségességét, hogy dinamikus alapra kellene helyezni e szót. De jobb lenne egy másik fogalmat találni, amely nem csupán a megőrzési elemeket foglalná magába, hanem rehabilitációt, fejlesztést és egy egész racionális irányítást, vezetést is.

A természeti kincsek fogalma is ugyanolyan szűk, ennélfogva alkalmatlan elemzés céljára. Először is, ez a fogalom magában foglalja ugyan természeti környezetünk töredékeit, de egészét nem, márpedig ez lett a legfontosabb irányítandó erőforrásunk. Másodszor az emberi környezetben mesterséges elemek is vannak — például a gépi zaj — amelyek egyre nagyobb fizikai és pszichológiai problémákat okoznak. Harmadszor, az erőforrások fogalma kizárja az emberi erőforrás megőrzésének és fejlesztésének problémáit, ennek valamennyi aspektusával együtt, beleértve a humanisztikus és kulturális aspektust is. Pedig ez a dimenzió határozza meg végül is azt, hogy milyen bölcsességgel és kifinomult okossággal bánik az ember a maga *teljes környezetével* és valamennyi *erőforrásával*, beleértve önmagát is.

A szemantikán túl súlyos kulturális és filozófiai korlátozások is befolyásolják témánk helyzetét. Kutatásaim gyorsan feltárták, hogy az intellektuális közösség egésze csupán részben értette meg: mindazoknak az elemeknek távlati szemléletére és szintézisére van szükség, amelyek a környezetre és az emberi erőforrásokra gyakorolt technológiai és gazdasági hatásnak új problémáit alkotják, és azok által érintve vannak. Valójában e területen a tudományos szakértelem és módszertan fogalmai ugyanolyan elavultaknak tűnnek, mint a technikai-anyagi fogalmak. Sok oka lehet annak, hogy a szakemberek — a természettudósok, szociológusok, tervezők — ez ideig semmi olyat nem hoztak létre, ami kielégítené „a teljes probléma megfontolásának" szükségességét. Nélkülözhetetlen — *Alfred North Whitehead* szavaival —, hogy *„korrelatív módon"* gondolkodjanak, és hogy egységbe integrálják a vonatkozó tudományos, társadalmi, gazdasági és kulturális adatokat és értékeket.

Az anyagi technológia példanélküli fejlődése és elterjedése nemcsak meggyengített vagy elpusztított bizonyos ökológiai szabályozó tényezőket, hanem magát a társadalmi szabályozást is aláásta. Ez annak a szuperszakosításnak a következménye, amelyet a modern technológia megkövetel, de következménye annak az antihumanizmusnak is, amely az oktatásban és a korunkbeli technokultúra társadalmi étoszában uralkodik. A szétforgácsolódás és elidegenedés a jelenkori társadalomban és a tudás világában párhuzamos egymással. Az emögött meghúzódó filozófiai redukcionizmus a zsákutcája a klasszikus gondolkodásnak, amelyek tiszteletre méltó eredetét az arisztotelészi dichotómiában találjuk meg. A jövő kísértete talán nem annyira Orwell 1984-e, mint inkább Ortega modern barbárja, a politika és a döntéshozatal kapcsolótábláinál álló, műveletlen technikus.

Mindenesetre nem állnak rendelkezésre azonnal igénybe vehető szakértők, akik elvégezzék az átfogó újbóli átgondolás és átalakítás munkáját, amely egy ökomanagement-modell kidolgozásához szükséges. Voltaképpen a magas fokú technikai specializáció pszichológiai vagy intellektuális akadály egy olyan feladat útjában, amely empirikus szempontból filozófiai, és az általános és egyetemes dolgok terén renaissance-szerű specializálódást tesz szükségessé.

Paradox módon a szintézis hiánya holtpontra juttatta az analízist. Ennek egyik nyilvánvaló következménye az egyvágányú tervezés.

A szűk technikai nézőpont másik következménye a környezeti problémák elszigetelt szemlélete. Egyenként nézve e problémák nem látszanak olyan hatalmasnak, mint ha a többszörös oksági kapcsolatok átfogó keretében nézzük őket. Alkalmasint ez a fő oka a késedelmes reagálásnak — a politikusok, a technokraták (pl. tervezők), a bürokraták és a közvélemény részéről — még különálló problémákra is. Ugyanezen az alapon a világ nem készült fel annak megértésére, hogy a bioszférával kapcsolatban többről van szó, mint egymástól külön álló problémák egy soráról és sok pénzt igénylő műszaki feladatokról. A késés valószínűleg csak 12—13 év volt — az 50-es évek dereka helyett a 60-as évek végére tolódott ki a dolog —, de ez a késés sorsdöntő volt.

Összegezve, *a technokultúrát a leegyszerűsítés, a szektorokban való gondolkodás, a „műszaki" megközelítés, a rövidtávú szemléletmód jellemzi. Ez a technokultúra technokráciát hozott létre, a jelen tipikus válságkormányának bábáját. Ez akadályozta meg annak felismerését, hogy az ökológiai, az emberi és a társadalmi tényezők egy dinamikus, összefüggő rendszer részei, amely több tudományágra kiterjedő rendszer megközelítést igényel.*

4. Az intézményes reagálás szerves modelljének kialakítása

Az ilyenfajta megközelítést kifejezésre juttató módszertannak és modellnek szervesnek kell lennie, nemcsak a szó rendszerbeli és módszerbeli értelmében, hanem az alapvetőbb szótári értelemben is, amely szerint „olyan szervezettel bír, amely komplexitásban az élőlényekéhez hasonló". E meghatározást még jobban ki kell szélesíteni úgy, hogy magában foglalja *valamennyi* élőlény és forrásaik, azaz a bioszféra, valamint az azt alkotó öko-rendszerek komplexumát is. Ha az ökológia mindent átható koncepcióját és folyamatát átvisszük olyan fizikai tényezőkre, mint az elektromosság és mágnesesség, akkor ez az átfogó megközelítési mód egy tudományos terület igen specifikus és kívánatos dimenzióját és tulajdonságait veszi fel.

Az emberi öko-rendszer nézőpontjából szemlélve két további fontos analitikai alkotóelemet találunk. Először, az emberi közösség és e közösség vezetésének aspektusai — politika, gazdaság, tervezés, közegészségügyi — felépítménynek tűnnek, amely különböző mértékben, de változtathatatlanul a természeti öko-rendszerek alépítményétől függ, tekintet nélkül a technológiai eredményekre és igényekre.

Másodszor, az emberek összessége, szemben a természeti öko-rendszerekkel, amelyek nem jelentenek emberi öko-rendszert (vagy nem minősülnek annak), analitikai intelligenciát és cselekedni akarást foglal magában, amely inkább kifejezett reflexekre, mint csupán ösztönökre reagál.

Az öko-management az intézményesített reagálás szerves modelljének kialakítására törekszik. A következő *(1. ábra)* bemutatja az idetartozó folyamatok, input-ok és felelősségek egyszerű modelljét. A legfontosabb kifejezéseket a táblát követő szöveges rész magyarázza meg.

Az eredetileg empirikus *észlelés* három oldalú: Először: A környezeti válság elsődleges okai nem csupán az általában idézett okok — a technológia túlzott gazdasági kihasználása, a „környezeti szennyvízlefolyó" etikája, a népességnövekedés stb. — hanem ugyanígy az a körülmény is, hogy a társadalmi („soft") technológiák (közöttük az ideológiák, eszmék és intézmények) nem képesek lépést tartani a „hard" technológiákkal.

A második tapasztalati észlelés az, hogy a környezeti rehabilitációban és a környezetvédelemben a szabályozó tényező minden szinten a kormány cselekvése.

Harmadszor, a politikán kívül a kormány cselekvését késleltető és lelassító fontos tényező a használható formában rendelkezésre álló megalapozott ismeretbázisnak, azaz egyértelműen megszervezett és dokumentált politikai alternatíváknak a hiánya. Meg kell követelni, hogy a politikai döntéshozók ne tudjanak az ilyen jellegű információk ellenére cselekedni és ne is cselekedjenek így.

A rendszer itt a rendelkezésre álló strukturált adatok összességét jelenti. Ez legalább a következő adat-kategóriákat foglalja magában: Technikai adatok. Döntési adatok (beleértve a politikai adatokat is). Végrehajtással összefüggő adatok. Intézményi (köztük jogi) adatok. Kulturális és értékelméleti adatok. Ezen kategóriák különböző összetételben a tudás minden idevágó formáját felölelik: mérhető adatokat, valószínű feltevéseket, tájékozott intuíciót és egyéb tapasztalatkivetítéseket.

A módszertan az alábbi munkahipotéziseken alapszik: Először: A tudományos és technológiai adatok bármennyire teljesek is, egymagukban nem szolgáltathatnak környezeti politikát és nem biztosíthatják sem az optimális döntést, sem a megfelelő törvényhozást, sem a hatékony végrehajtást.

Másodszor: A döntő elem nem az ismeret, hanem az értelmes cselekvés. Ez olyan cselekvés, amely az optimális alternatíván alapszik, miután az összes egyéb rendelkezésre álló lehetőségeket megvizsgálták. A választást meghatározó változók között szerepelnek az összhaszonköltség viszonyszám, amely rendes körülmények között a gazdasági előny, összevetve a valószínű környezeti és társadalmi hatással, továbbá a rendelkezésre álló technológiák, beleértve

1. sz. ábra

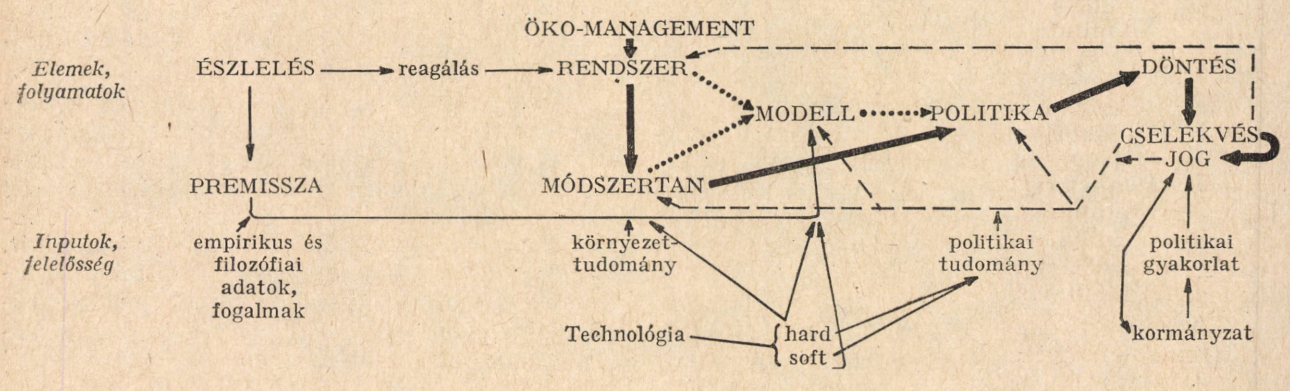

olyan társadalmi technológiákat is, mint a politikai és társadalmi értékszámítás.

Harmadszor: A fentiek alapján a legspecifikusabb értelemben véve az öko-management módszertana a *folytonos szerves előrehaladást jelenti az ismeretektől a kormánydöntésekig.* Ez a folyamat a természeti és emberi erőforrások problémakörét érintő összes fontos adatok módszeres összegyűjtését, elemzését és alkalmazását igényli a környezetminőségi management optimális alternatíváinak a megtervezése és a törvényhozó, valamint a végrehajtó apparátus döntéshozói részére hasznos fogalmakban való kifejezése céljából.

Negyedszer: Minthogy az adatok és a változók rendkívül széleskörűek és összetettek, kezelésükhöz igénybe kell venni minden rendelkezésre álló módszer segítségét: a rendszeranalízist és rendszerszintézist, az elektronikus adatfeldolgozást, a minőségi adatok kvantifikálását, (pl. az élet minőségének mutatóját és más társadalmi mutatórendszereket), a csoport-konszenzus objektivált meghatározásának módszereit (pl. a „Delphi" módszert) stb.

Az előzőekben felsorolt megfontolások szükségképpen és logikus módon elvezetnek bennünket a *modell* fogalmához. Elismerten két nehéz feladattal kerülünk itt szembe: egyrészt dinamikus rendszer formájában kell elrendeznünk egy igen bonyolult területet, másrészt meg kell könnyíteni nem csupán az azonnali korrigáló cselekvést, hanem a (technológiai) felmérést, tervezést és megelőzést is, ami progusztizálást jelent. Az extrapoláció múltbeli módszereit, amelyek olykor igen okosak, gyakran azonban túlságosan gépiesek voltak, többé nem lehet megfelelőnek tekinteni.

Ezen igényeknek a modellek *két* típusa felel meg. Az egyik a koncepcionális (heurisztikus, vagy didaktikus) modell, amely lehetővé teszi az elemek konfigurációjának és funkcionális kapcsolatainak rendszerezését. Ennek egyszerű példája volt az 1. számú ábrán látható öko-management-diagram.

A másik típus, az operatív modellek, kivált ha alkalmasak elektronikus adatfeldolgozásra, lehetővé teszik a jövőre irányuló szimulációt. Az alternatív politikai választási lehetőségek elágazásait, valamint relatív hasznát és költségeit ilyenformán értékelni lehet, és a legkedvezőbbet lehet javasolni. Ez irányban az első komoly, bár bevallottan nagyon korlátozott és hiányos erőfeszítés a *Római Klub* és a *Massachusetts Institute of Technology* tanulmánya, amelynek címe: *„A növekedés korlátai."* Ez a tanulmány öt változó előrebecslésével foglalkozik: a népesség, az iparosodás, a szennyeződés, az élelmiszer-termelés, és az erőforrások kimerülése, mindegyikkel Jay Forrester világ-modellje alapján.

Végül az alapvető filozófiai *premisszát,* illetve *hipotézist* már felállítottuk e tanulmány bevezetőjében.

Az egyszerű ökorendszerek (például sarkvidéki, sivatagi) gyengesége, valamint a túlságosan leegyszerűsített emberalkotta ökorendszerek, pl. számos nagyváros gyengesége (gondoljunk ezek labilitására a létfontosságú szolgáltatások tekintetében — például New York teljes sötétbe borulására 1965-ben — vagy a társadalmi funkciók zavarai formájában, kezdve a tömegneurózisoktól a magas bűnözési arányszámokig,) közti nyilvánvaló párhuzamosságokon túlmenően hasonló látszik fennforogni, John Frazer Darling kifejezésével élve, az „intellektuális ökorendszer" vonatkozásában is. A szoros szakosítás és szűk látókör, bioszféránk veszélyes helyzetének egyik fő forrása, nem más, mint az intellektuális erőforrások rendszerének atomizálása és túlzott egyszerűsítése. A rendszer törékennyé válik, képtelen arra, hogy megbirkózzék a feladatokkal.

De nem szabad az analógiákat túlfeszíteni. Azok az ökorendszer-modellek, amelyeket a Nemzetközi Biológiai Program (JBP) vagy az „Ember és bioszféra" (MAB) program keretében dolgoztak ki, kvantifikálható természettudományként kezelik az ökológiát. Az *öko-management* úgy fogta fel az emberi ökológiát, mint az alkalmazott bio- és geotudományok, valamint antropo- és társadalomtudományok egy csoportját. A jelenlegi és jövőbeni erőfeszítések ellenére az emberi ökológia soha sem lesz teljes mértékben kvantifikálható (kivéve a robotok társadalmát). Ezért a politikai modelleknek mindig az interpolációra kell majd támaszkodniuk, és el kell tűrniük a bizonytalanság szervesen hozzájuk tartozó tényezőjét; precizitás helyett optimális és teljesen kielégítő célkitűzést, hogy a lehető legtöbb becslést nyerjük a környezetpolitikai elemzésből és a döntéshozatalból.

5. *A döntő fontosságú összekötő láncszem: a politikai elemzés*

A döntő (és gyenge) láncszem az öko-management rendszerében és folyamatában a *politika.* A szó nem új, de a fogalomkör, a funkció és a módszerek igen. Az államvezetés döntéshozói mindig politikát „csináltak", mint ahogy Monsieur Jourdain mindig prózában beszélt. A döntő különbség a politika gyakorlati művelése és a jelenlegi politikai tudomány között a politikai adatok *forrásaiban* és *minőségében,* valamint e politika és döntés közötti *operatív sorrendben* keresendő.

A múltban a politikát többnyire igen „puha" (soft) adatokból, úgymint képzelt nemzeti érdekekből, politikai benyomásokból vagy célszerűségekből, gazdasági fikciókból, specifikus érdekekből, vagy a legjobb esetben is tájékozott becslésekből és intellektuális modellekből vezették le, mindegyik manipulálva volt, találomra és opportunista módra.

Még ennél is fontosabb, hogy a politika kialakítása általában a döntéshozó előzetes, megérzésen alapuló véleményének vagy politikai és ideológiai elkötelezettségének függvénye volt.

Más szavakkal a döntések gyakran, vagy éppen általában, már eleve szubjektív célkitűzéseket, vagy érdekeket juttatnak kifejezésre. Csak utólag — gyakran az eredeti döntéshozó szempontjából nézve külső nyomásra — vetik egybe a döntést a tudományos és technológiai adatokkal, és ezeket gyakran úgy manipulálják, hogy segítségükkel az eredeti döntés alátámasztható legyen.

Ám ha az állami vezetés döntéshozóitól azt kívánjuk, hogy hagyjanak fel a politika hagyományos alkalmazásával és a vele való hagyományos visszaélésekkel, akkor jobb gyakorlati eszközöket kell részükre rendelkezésre bocsátani. Ezek az eszközök empirikus politikai-modellek, amelyek megalapozott alternatívákat kínálnak, módszeres keretben jelzik a konkrét döntések valószínű eredményeit és kimutatják a döntési vakfoltokat is, azaz olyan vonzó lehetőségeket, amelyeket az adatok vagy eljárások hiánya hosszútávon kockázatossá tesz.

Ez az adatoktól a politikáig, majd a döntésig terjedő racionális, rendezett előrehaladás megszakítatlan folyamata, az öko-management-modell központi magja.

A politikai folyamat szerves, mélyreható szerkezetét még a vonatkozó szakirodalomban is gyakran félreértik. A nemzetközi környezetvédelmi problémákról szóló egyik tanulmányban a közgazdász szerzők helyesen elvetik azt a nézetet, hogy tudományos adatok közvetlenül meghatározhatják a környezeti „normákat", de értelmi modelljük nem utal a tudományos ismeretek és a politikai döntéshozás közötti nyelvi kapcsolatra. Egy jogász-politikus tudós, aki bölcsen ír „felelősségteljes törvényhozásról egy technikailag specializált társadalomban", pontatlanul tesz különbséget *a politika kialakítása* mint *a technikai szakértelem függvénye* és *a döntéshozatal* mint a *politikai felelősség* függvénye között.

A legjobb összefoglaló példa erre a stockholmi konferencia főtitkárának jelentése. Ez a jelentés a legszellemesebb a konferenciára készült okmányok közül, valószínűleg azért, mert kidolgozásánál nem kellett figyelembe venni az egyes országok küldötteinek bizottsági üléseken kialakított kompromisszumait. Mégis, ez a jelentés is elakad saját megkülönböztetésében, amit a „felmérés" és a „vezetés" között tesz; önkényesen azonosítja a vezetést a tervezéssel és az „átfogó akcióprogramokkal" (a rendszer egységére és a folyamatosságára való minden utalás nélkül), sohasem említi kifejezetten a politika szót, és olyan szépítő vagy szűkítő kifejezéseket használ a fogalomra, mint „célkitűzés, tervezés, normák fejlesztése és gazdasági, jogi és egyéb lépések megtétele többféle cél elérése érdekében". Mindennek eredményeként azután legalább valamiféle integrált folyamat-ábra helyett az okmány

2. sz. ábra

Az öko-management politikai folyamatának ábrája

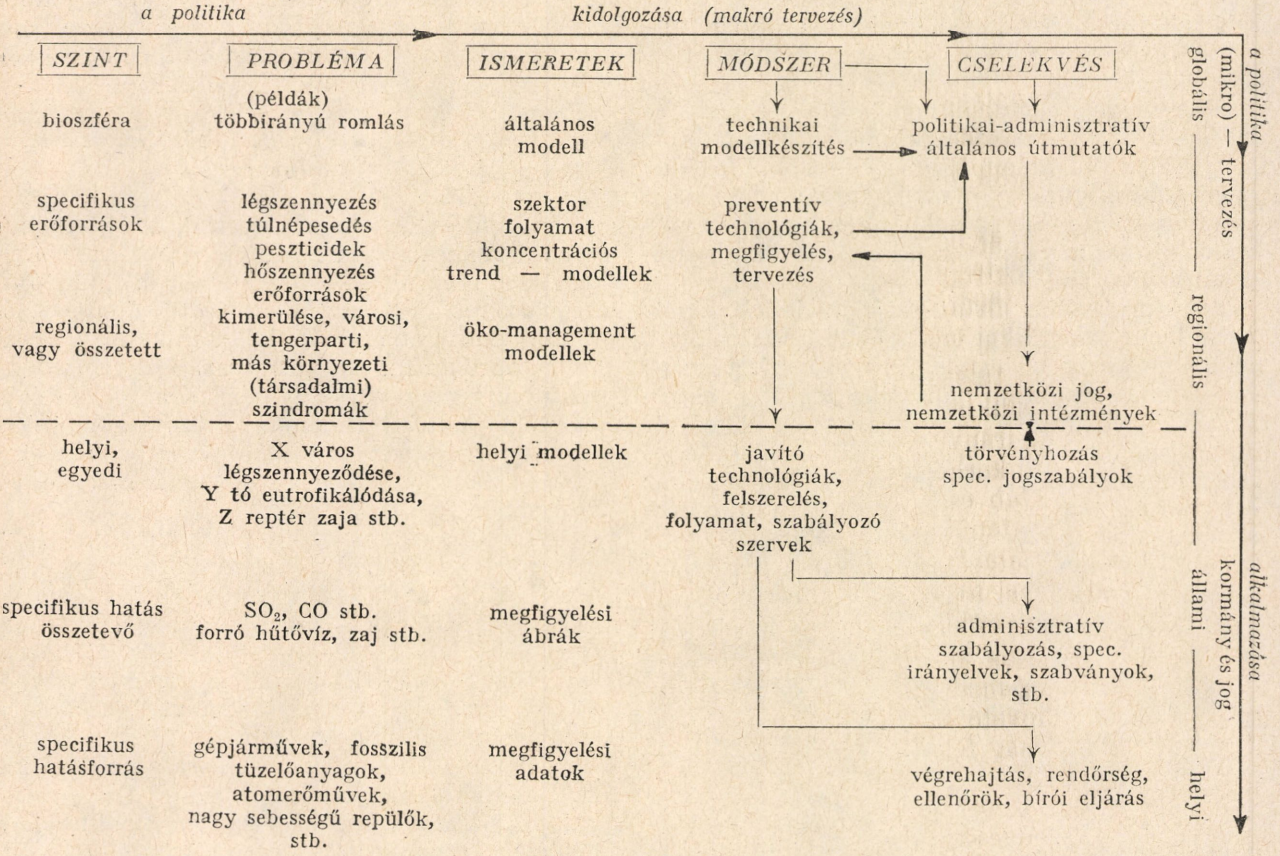

egészen puszta grafikus „keretet nyújt a környezeti problémákkal kapcsolatos cselekvéshez", amely még csak az idevonatkozó szöveg verbális dinamizmusát sem tükrözi vissza. Még az alkalmazott politikai analízis jelenlegi primitív állapota is kész technológiát biztosít számunkra ahhoz, hogy ne csupán „pillanatfelvételeket" készítsünk.

Melyek a politika kidolgozásának (kutatás és elemzés) és a politika alkalmazásának (döntéshozatal és mikrotervezés) folyamatában az egyes elemek és sorrendek?

A *2. ábra* voltaképpen folyamat-ábra, specifikus utalásokkal a bioszférával kapcsolatos irányelvek kidolgozására.

6. Végső megjegyzések

A modern tudományos módszertan egyik alapítója, Alfred North Whitehead, arra a következtetésre jutott, hogy *„az elmélet fejlődése megelőzi a tények megértését"*. E módszertani tételt valaki azzal népszerűsítette, hogy semmi sem olyan gyakorlati, mint egy jó elmélet. Enélkül — figyelmeztette Ernest Rutherford fizikus kollégáit — a tudomány csupán tényeket gyűjtő, filatelista tevékenység marad. Ugyanez vonatkozik a társadalomtudományokra is, amint ezt az ökonometria, a szociometria, a jurimetria bőven illusztrálja.

Az alkalmazott tudományok rendszere és a rajtuk alapuló közérdekű politika, amelyet működésbe kell hozni, ha azt akarjuk, hogy az emberiség racionális magatartást tanúsítson az életét fenntartó rendszerekkel szemben, és ezeket elfogadható korlátok között tartsa, nem rendelkezik ilyen jó elmélettel.

A „jó" — azaz empirikus — elmélet az ismert tények és összefüggések pontos, *leíró jellegű fogalmakban és koncepcionális modellekben való kifejezésével kezdődik*. Olyan területen, mint az *öko-management*, amelynek célja a közérdekű döntéshozási folyamat és annak megvalósítása, ezeknek a fogalmaknak és modelleknek politikára orientáltaknak kell lenniük. Ilyen átfogó modellek hiányában folytatódik (és amint a dolgok mind kezelhetetlenebbekké válnak, megerősödik) az a tendencia, hogy szűk, ad hoc válaszokra, gyors következtetésekre törekedjünk, ahelyett, hogy eléggé széles és összefüggő problémákban gondolkodnánk és jutnánk döntésekre. A kormányok jelenlegi gyakorlata tele van olyan példákkal, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak az *öko-managementtel*. Kellőképpen átfogó és meggyőző modell hiányában a kormányok nagy és mindinkább vertikális hatalmát nem ellensúlyozza horizontális koordináció a problémák meghatározásában és megoldásában. Ez még azokban az országokban is így van, amelyek hatékony szakosított szervekkel rendelkeznek. Figyeljük meg például az elaprózódást az Egyesült Államokban az Elnök Környezetminőségi Tanácsa, a Tudományos Tanácsadó Hivatal, a Belföldi Tanács, a Gazdálkodási és Költségvetési Hivatal, és a Környezetvédelmi Hivatal között, amelyek mindegyike politikai álláspontokat képvisel, vagy az *öko-managementre* kiható döntéseket hoz. Számos egyéb végrehajtó intézmény (minisztériumok), úgymint a belügy-, egészségügyi-, oktatási és jóléti-, szállítási minisztérium stb., kidolgozza és végrehajtja saját politikáját. Amikor egy integrált politikai modell kidolgozása válik szükségessé, például hosszútávú energiapolitika részére, drámai módon megmutatkozik a szokásos politikai antagonisztikus folyamat meg nem felelő volta.

A hatékony *öko-management* új intézményes bázist is igényel, amelyet a kormány állít fel, de kifejezett törvényhozási mandátuma van arra, hogy függetlenül és politikamentesen járjon el, mint a tudományos-technikai adatoknak és politikai elgondolásoknak találkozóhelye, mint a környezetvédelmi „döntéshozók", akiknek meg kell érteniük a problémákat, értékelniük kell a sürgősségeket és sorrendi fontosságokat, és hatékonyan tenniük kell valamit e problémák megoldása érdekében.

Mayda, Jaro

SZEMLE

A gazdasági bírság jogalkalmazási tapasztalatai

I.

A gazdasági bírság jogrendszerünkben legelőször a gazdaságirányítás új rendszerének bevezetésével egyidejűleg az árszabályozás újjáalkotására vonatkozó rendelkezések között jelent meg. Az intézmény azelőtt nem volt ismeretes és ilyent — Jugoszlávia kivételével — a többi szocialista ország jogrendszerében nem lehet találni.

Hasonló jellegű intézmény azonban a jogalkotóknak már Polgári Törvénykönyvünk előkészítő munkálatai során szeme előtt lebeghetett. A Ptk. 405. §-ának (3) bekezdésében ugyanis — egyebek között — az áll, hogy a tervfegyelem biztosítása érdekében jogszabály a szerződésszegés nyomában járó szankciókon túl *külön* jogkövetkezményeket is megállapíthat. A szabályhoz fűzött indokolás pedig a tervfegyelmet sértő magatartás szankcionálására alkalmas eszközök között az „államnak fizetendő bírság"-ot is megemlíti.[1]

Az árszabályozó rendelkezések között idevágóan annyit lehet találni, hogy az ezek megsértése, illetőleg a szocialista gazdálkodás elveivel ellentétes tevékenység útján a társadalmi érdek sérelmére kialakított vagy érvényesített árak miatt gazdasági bírság kiszabására van lehetőség, amely mellett az érdekelt a kártérítési igényét is érvényesítheti.[2] A gazdasági bírságra vonatkozó részletesebb szabályokat nem sokkal ezután állapították meg,[3] majd néhány évvel később az intézményt újra szabályozták úgy, ahogyan az az időközben a bírósági gyakorlatban kialakult elveknek és a felmerült újabb igényeknek is megfelelt.[4] Ez a szabályozás van hatályban jelenleg is.

A gazdasági bírság bevezetése számos kérdést vetett fel, amelyekre a jogi irodalomban, valamint egyes konkrét esetek elbírálása kapcsán hozott döntések útján igyekeztek választ adni. Bár az intézmény viszonylag még nem hosszú időre tekint vissza, a körülötte kialakult irodalom elég számottevőnek mondható.[5] A jogi irodalom és a bírósági gyakorlat azt igazolja, hogy a gazdasági bírság olyan szankció, amely a gazdálkodó szervezetek (vállalatok, szövetkezetek) önállóságával, széleskörű — olykor a gazdaságpolitikai célkitűzések megvalósítását veszélyeztető, esetleg meghiúsítani is alkalmas — rendelkezési jogosultságával és az ebből eredhető visszaélésekkel szemben a társadalom és a népgazdaság érdekeinek védelmét, az ezeket sértő magatartások és tevékenységek elhárítását és adott esetben megtorlását szolgálja.[6] Innen van, hogy a gazdasági bírság — bár alkalmazása a polgári eljárás szabályai szerint megy végbe[7] — hasonlít a pénzbüntetéshez, ami az intézménynek sajátos jelleget ad.[8] A gazdasági bírság alkalmazására okot adó ténykedések pontos meghatározása azért ütközik nehézségbe, mert ezek a gazdasági viszonyok alakulásával együtt változásoknak vannak kitéve. A szocialista gazdálkodás rendjét a jogszabályok és a hatósági rendelkezések mellett olyan erkölcsi, valamint társadalom- és gazdaságpolitikai elvek szabják meg, amelyek nyomán az egyes gazdálkodó szervezetek tevékenységének a keretei is adva vannak. A jogalkalmazó számára éppen ezért esetenként nehéz feladatot jelenthet, amikor mindezek ismeretében a társadalom és a népgazdaság érdekeit a reájuk nézve sérelmes intézkedésekkel szemben kívánja védelemben részesíteni.[9]

Fennálló jogszabályaink, pontosabban a 20/1973. (VII. 25.) MT sz. rendelet (a továbbiakban: R.) 2. §-ában foglalt rendelkezések szerint gazdasági bírságot abban az esetben kell alkalmazni, ha a gazdálkodó szervezet (állami vállalat, más állami gazdálkodó szerv, szövetkezeti vállalat, ezek jogi személyiséggel rendelkező társulása, társadalmi szerv vállalata stb.) jogszabályba vagy hatósági rendelkezésbe ütköző, illetőleg a szocialista gazdálkodás elveivel ellentétes módon *a)* jelentős anyagi előnyre tesz szert, illetőleg jelentős kárt okoz, *b)* súlyosan sérti, illetőleg veszélyezteti a lakosság jogos érdekeit, *c)* jelentősen sérti, illetőleg veszélyezteti a népgazdaság érdekeit, *d)* külkereskedelmi tevékenységet a jogszabály szerint megkívánt engedély nélkül, vagy az engedélyben meghatározott feltételektől eltérően folytat, *e)* a munka egészséges és biztonságos végzésére vonatkozó szabályokban meghatározott kötelezettségek elmulasztásával vagy

[1] Vö. A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Budapest. 1963. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.) 116. old. — Nyilván erre gondolt a jogalkotó az árszabályozó rendelkezések megsértése miatt kiszabható gazdasági bírsággal összefüggésben is, amikor ezt jogkövetkezményként lehetővé tette arra az esetre, ha a „külön jogszabályban meghatározott feltételek fennforognak." 56/1967. (XII. 19.) Korm. sz. rendelet 20. § (1) bek.)

[2] 56/1967. (XII. 19.) Korm. sz. rendelet 20. §.

[3] 1/1968. (I. 16.) Korm. sz. rendelet.

[4] 20/1973. (VII. 25.) MT. sz. rendelet.

[5] A teljesség igénye nélkül a következő értekezéseket lehet megemlíteni: *Eörsi* Gy.: A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról. Budapest. 1968. 255—259. old.; *Harangozó* E.: A gazdasági bírságról. Pártélet. 1968. évf. 4. sz. 82. s köv. old; *Varga* L.: A gazdasági bírságról. Magyar Jog. 1969. évf. 11. sz. 660. s köv. old; — A gazdasági bírságról. Döntőbíráskodás. 1972. évf. 4. sz. 121. s köv. old; *Huszár* I.: A gazdasági bírság és jogi természete. Döntőbíráskodás. 1970. évf. 1. sz. 4. s köv. old; *Andó* F.: A gazdasági bírság kiszabására irányuló eljárás tapasztalatairól. Döntőbíráskodás. 1970. évf. 5. sz. 181. s köv. old.; *Aczél* Gy.: Tisztességtelen haszon és gazdasági bírság. Döntőbíráskodás. 1971. évf. 2. sz. 41. s köv. old.; A gazdasági bírságolás néhány tapasztalata. Népi Ellenőrzés. 1970. évf. 12. sz. 5. s köv. old.; Gazdasági bírság — tisztességtelen haszon. uo. 1973. évf. 10. sz. 2. s köv. old; *Zsingor* L. Gazdasági bírság a Középmagyarországi MÉH Vállalat ellen. Népi Ellenőrzés. 1973. évf. 6. sz. 12. s köv old.; *Boytha* Györgyné: A tisztességtelen haszonnal összefüggő néhány probléma. Magyar Jog. 1974. évf. 2. sz. 88. s köv. old. — Mindezeken felül akad néhány olyan munka, amely egyebek között a gazdasági bírság témakörét is érinti; ilyen pl. *László* J.: A népgazdaság elleni büntettek időszerű kérdései. Magyar Jog. 1968. évf. 3 sz. 140. s köv old.; *Visky K.*: Az árak és a szerződések. Budapest. 1969. 110—111. és 120 old.; Mikor szembetűnő az aránytalanság a szolgáltatás és ellenszolgáltatás között. Döntőbíráskodás. 1972. évf. 1. sz. 14. s köv. old.

[6] „. . . meghatározott jogsértési típus főszankciója" Ld.: *Eörsi:* i. m. 257. old.

[7] Polgári Perrendtartás 365. § (2) bek.

[8] „. . . több büntetőjogias vonással bír.." *Andó:* i. m. 164. old. — Szinte úgy tűnik, mintha a gazdasági bírság a szocialista gazdálkodás elveit megsértő gazdálkodó szervezetekkel szemben alkalmazható pénzbüntetés volna. Ilyent azonban hazai jogunk azelőtt nem ismert, csak az angol és az amerikai jogokban hoztak a múlt század második felében olyan törvényeket, amelyek a pénzbüntetést jogi személyekkel szemben is lehetővé tették. Vö. erre *Finkey* F.: A magyar büntetőjog tankönyve IV. kiadás. Budapest. 1921. 191—162. old. Hazánkban ehhez legfeljebb egyes bíróságok (pl. pénzügyi bíróságok) hasonlítanak. — Ld.: *Eörsi:* i. m. 256. old.

[9] Vö. mindezekre *Huszár:* i. m. 7. old.; *Harangozó:* i. m. 83 old.; *Andó:* i. m. 163. old.; *Varga:* i. m. Döntőbíráskodás. 122. old.

megszegésével dolgozóinak testi épségét vagy egészségét súlyosan veszélyezteti.

A jogszabály szövege az egyes esetkörökhöz mintegy magyarázatot is fűz. Így kiemeli, hogy az anyagi előny különösen akkor minősül a szocialista gazdálkodás elveivel ellenkezőnek, ha azt a gazdálkodó szervezet árdrágítással, tisztességtelen haszonszerzéssel, illetőleg gazdasági erőfölényével visszaélve éri el. A lakosság jogos érdekeit a gazdálkodó szervezet különösen akkor sérti, illetőleg veszélyezteti, ha rendszeresen vagy jelentős mennyiségben rossz minőségű terméket állít elő vagy hoz forgalomba. A népgazdaság érdekét pedig a gazdálkodó szervezet különösen azáltal sérti vagy veszélyezteti, ha fedezetlen kötelezettségvállalással, pénztartozásainak rendszeresen késedelmes fizetésével a pénz-, hitel- vagy termékforgalom rendjét számottevően megzavarja, vagy működési körének túllépésével jelentős termékmennyiség tekintetében tiltott gazdasági tevékenységet folytat.

Ezeknek a jogszabályi rendelkezéseknek az alkalmazásában különösen sok nehézség forrása volt az, hogy mit kell *tisztességtelen haszon* alatt érteni. A jogszabály ugyanis a tisztességtelen haszon fogalmát nem határozta meg, hanem annak a kialakítását a gyakorlati életre, elsősorban a bírósági gyakorlatra hagyta. A bírósági gyakorlat azonban a fogalom kialakítására nem bizonyult alkalmasnak, ami szinte természetes is, minthogy itt nem jogi, hanem gazdasági fogalom meghatározásáról van szó és ezt jogszolgáltató szervtől — minden támpont megjelölése nélkül — aligha is lehet elvárni.

Előrelépést jelentett ilyen szempontból az 1022/1973. (VI. 27.) MT. határozat (a továbbiakban: Mt. h.), amely a tisztességtelen haszon megállapítására a kormány által megadott irányelveket tartalmazza, vagyis a tisztességtelen haszonra vonatkozó jogszabályt hitelesen magyarázza. Az irányelvek a tisztességtelen haszon fogalmát ugyan nem határozzák meg, de több csoportba foglaltan, szemléltetően bemutatják azokat az eseteket, amelyekben a tisztességtelen haszon fennforgását meg lehet állapítani, azaz a fogalmat példák felsorolásával közelítik meg. Az irányelvek a bírósági gyakorlat további alakulásához szilárdabb alapot teremtettek meg annak ellenére, hogy nem igazodnak pontosan a jogszabályi rendelkezések rendszeréhez. Az irányelvek a tisztességtelen hasznot az árszabályozó rendelkezések megsértésével hozzák összefüggésbe, ami helyes is, mert a tisztességtelen haszon — mint általában minden haszon — lényegében a gazdálkodó árbevételében realizálódik. A haszon, a nyereség egy részéből a gazdálkodó szervezetek — miután az állammal szemben fennálló kötelezettségüknek eleget tettek — tartalékalapot képeznek, s ezek között van a részesedési alap, amely a szervezet dolgozóinak nyereségrészesedésére, jutalmazására, a bérszínvonal emelésére stb. kerül felhasználásra. Gazdaságirányítási rendszerünk számol is azzal, hogy a gazdálkodó szervezetek tevékenységüket minél nagyobb nyereség elérése érdekében folytatják.[10] Az árszabályozó rendelkezések éppen ezért az egyes árak (díjak) kialakítása, azaz az árképzés tekintetében a haszonra (nyereségre) is kitérnek és nemegyszer annak mértékét is meghatározzák.[11]

Az árakra és az árak képzésére vonatkozó jogszabályi rendelkezésekben ilyenformán a haszon, a nyereség kérdése szabályozva van. Azt, hogy a gazdálkodó szervezet haszna, nyeresége megengedett és tisztességes-e, elsősorban ezeken a rendelkezéseken kell lemérni. Az ezek figyelmen kívül hagyásával kialakított, illetőleg érvényesített ár olyan árbevételhez vezethet, amely tisztességtelen hasznot foglal magában.

Mindezekre figyelemmel helyes az a megállapítás, hogy a gazdasági bírság alapja általában a meg nem engedett, tisztességtelen haszon.[12] A gyakorlati tapasztalat is igazolja, hogy gazdasági bírság iránt eljárás — jórészt — az árszabályozó rendelkezések megsértésével elért haszon miatt indul.

II.

Arra nézve, hogy a gazdasági bírság iránt indult ügyekben a jogszabályoknak és az azokhoz kapcsolódóan megállapított irányelveknek alkalmazása során milyen kérdések vetődtek fel és a gyakorlat miként alakult, a Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiumának számos eseti döntése szolgál útbaigazítással. Az ezekből adódó kép színes és igen sokrétű.

Sok határozat ad útbaigazítást arra nézve, hogy mit kell a *szocialista gazdálkodás elveivel ellentétes* tevékenységnek, illetőleg magatartásnak tekinteni.

Ha a boltegység az ügyviteli és a számviteli rend egyes előírásait nem tartja meg és ez a fogyasztók megkárosításához vezet, vagy a lakosság érdekeit súlyosan veszélyezteti, a mulasztások, illetőleg következményeik a szocialista gazdálkodással ellentétes magatartásból eredőként értékelendők. (Gf. II. 30.479/1975/6.)

Jogutódlás esetén a jogtalanul szerzett nyereség a jogutód vagyonában jelentkezik, azért a jogszabállyal elérni kívánt cél, a jogtalan haszon elvonása ilyen esetben csak azzal következhetik be, ha a gazdasági bírságot a jogutóddal szemben szabják ki. Így lehet ugyanis megakadályozni, hogy a tiltott módon elért nyereség a vállalat (szövetkezet) gazdálkodásában felhasználható legyen. (Gf. VII. 30. 692/1975/2., Gf. III. 30.764/1975/3.) A megbírságolt gazdálkodó szervezet viszont nem állíthat a maga helyébe más olyan jogi személyt, amely a bírság terhét vállalja és viseli. Ezért jogutódlás esetében a

[10] Ld. mindezekre „Az új gazdaságirányítási rendszer alapelvei és követelményei a vállalati vezetésben." Budapest. 1967. 43—44., 90. és 97. old.

[11] A gépipari, továbbá a vas- és fémkohászati termékek áráról és szolgáltatások díjára vonatkozó rendelkezésekből (68. 130/1968. (ÁT. 34.) KGM—ÁH sz. utasítás) kitűnik, hogy a termelő vállalat árvetésének magában kell foglalnia a nyereséget is. A nehézipari ágazatra vonatkozó árképzési irányelvekből (9/1968. (ÁT. 13.) NIM—ÁH. sz. utasítás) ugyancsak nyilvánvaló, hogy az árvetésbe a nyereséget be kell állítani. A könnyűipari termékek árképzéséről szóló rendelkezések szerint az árvetési költségkalkulációjának a nyereséget is tartalmaznia kell. (1/1976. (II. 17.) Kip. M—ÁH sz. rendelet 3. §.) Az építési-szerelési munkák költségtényezői között szintén szerepel a bruttó haszon, amit a költségvetésbe be kell állítani. (17/1975. (XII. 29.) ÉVM—ÁH. sz. rendelet 18. §.) A kereskedelemben a haszon az a különbözet, amely a beszerzési és a továbbadási ár között mutatkozik, a kereskedelmi haszonkulcsok (11/1967. (ÁT. 46.) ÁH sz. utasítás) kis- és nagykereskedelmi bontásban vannak megállapítva, mint irányhaszonkulcsok, amelyektől az árszabályozó rendelkezések keretei között el lehet térni.

[12] Vö. *Aczél:* i. m. Döntőbíráskodás, 1971. évf. 2. sz. 46. old.

jogutódnak csak azt lehet bizonyítania, hogy a bírság alapjául szolgáló magatartás miatt őt kell felelősnek tekinteni. (Gf. I. 31. 675/1974/4.)

Azt, hogy a jogtalan anyagi előny mikor jelentős mértékű, a jogszabály nem határozza meg. Az anyagi előny jelentős mértékét általános érvényű összegszerűséggel, illetőleg a gazdálkodó szervezet nyereségének valamely hányadában nem lehet meghatározni,[13] hanem csak a jogtalan hasznot eredményező tevékenység jellegének és az eset összes körülményeinek gondos mérlegelése útján. Annak a megítélésénél ennélfogva, hogy a jogtalan anyagi előny tényleg jelentős-e, nem az eljárás alá vont gazdálkodó szervezet egész forgalmából, hanem a tisztességtelen hasznot eredményező ténykedésével, illetőleg magatartásával elért jogtalan haszonnak és a jogszerűen elérhető haszon mértékének az egybevetéséből kell kiindulni.[14] Ezzel összefüggésben kialakult elv, hogy a jogtalan anyagi előny jelentős lehet akkor is, ha annak aránya a forgalomhoz viszonyítva csekély ugyan, de abszolút összegben számottevő. (Gf. II. 30.474/1975/6.) A magas összegű jogtalan anyagi előnyt akkor is jelentősnek kell tekinteni, ha a vállalat üzleti forgalmához viszonyítva csekélyebb. (Gf. II. 30.479/1975. sz. — BH 1976. évf. 1. sz. 32. sorsz.) Különben jelentős minden olyan anyagi előny, amely jogszabályba ütköző árképzés útján keletkezett. (Gf. II. 32.431/1975.)

A szocialista gazdálkodás elveivel ellentétes (R. 2. §) a mezőgazdasági termelőszövetkezetnek az a ténykedése, amellyel tűzoltó berendezéseket vásárol és azokat — részben kijavítva, részben minden javítás nélkül — haszonnal értékesíti. Az ekként — különösebb ráfordítás nélkül — elért anyagi előny jogszerűtlen, s mint tisztességtelen haszon, gazdasági bírság alkalmazására szolgál alapul. (Gf. I. 31.415/1974/4.) Amennyiben a mezőgazdasági termelőszövetkezet által magánszemélyekkel kötött jogellenes megállapodás a szocialista gazdálkodás elveit sérti, ezáltal a társadalmi tulajdon megkárosítása is lehetővé válik. (Gf. II. 31.903/1974/3.)

Ellentétes a szocialista gazdálkodás elveivel, ha kisipari szövetkezet különféle fémipari (forgácsoló) munkák elvégzését vállalja, de a saját üzemében azoknak csak kisebb részét végzi, míg nagyobb részét szerződések alapján kisiparosokkal végezteti és a kisiparosok számláiban feltüntetett összegekhez 20% hasznot számít fel. Ez a haszon a saját tevékenységgel nem áll arányban, s ezért tisztességtelen. (Gf. II. 30.191/1975/4.)

A szocialista gazdálkodás elveivel ugyancsak ellentétes a mezőgazdasági termelőszövetkezetnek az a tevékenysége, amellyel — összeköttetései révén — az árleszállítást kihasználva, a gépekhez szükséges alkatrészeket előre felvásárolja és ezáltal a többi termelőszövetkezetet az előnyös beszerzési lehetőségtől elzárja, majd az így nála elfekvő gépalkatrészeket, mint elfekvő árut, az általa fizetett ár többszöröséért adja el olyan termelőszövetkezeteknek, amelyeknek az alkatrészekre szükségük van és azokat a magas áron is megvásárolni kénytelenek. (Gf. I. 30.499/1974/10.)

Nem fér össze a szocialista gazdálkodás elveivel az sem, ha a mezőgazdasági termelőszövetkezet a tagjait és nyugdíjasait — a munkaerő foglalkoztatására vonatkozó rendelkezések kijátszásával — színlelt vállalkozási szerződés útján iparvállalatok részére adja át. Ilyen esetben mind a két szerződő fél eljárása gazdasági bírság alapjául szolgál. (1. G. 30.181/1974. — BH 1975. évf. 2. sz. 88. sorsz.) Külön említésre érdemes az egyik mezőgazdasági termelőszövetkezetnek az az eljárása, amellyel a termelőszövetkezeti munkaerő foglalkoztatásának biztosítása végett tagjait élelmiszeripari vállalatnak bocsátotta rendelkezésére, sőt ezen túlmenően még munkaerőt is toborzott és a munkaerő átengedésével kapcsolatos költségeket az eredmény terhére számolta el. Az élelmiszeripari vállalat által így elért bevétel jelentős része a nyeresége után járó adót csökkentette. Mind a szövetkezet, mind a vállalat ténykedése sértette a népgazdaság érdekét és azokból a népgazdaságnak kára származott, ami gazdasági bírság alkalmazására szolgált alapul. (1. G. 31.762/1975/20.)

A jogszabálysértéssel kötött alvállalkozói szerződés révén elért anyagi előny ugyancsak jogosulatlan. (Gf. VII. 32.475/1974. — BH 1975. évf. 8. sz. 383. sorsz.)

Ha a gazdálkodó szervezet tevékenysége ellenkezik a szocialista gazdálkodás elveivel, ennek következményei alól nem mentesülhet azon az alapon, hogy tevékenységét ellenőrizték, de nem kifogásolták. (Gf. III. 32.328/1975/5.)

Az *árdrágítás* révén — közelebbről az árszabályozó rendelkezésekkel meghatározott legmagasabb árszint túllépésével — elért anyagi előny (R. 2. § a) pont) mindig jogsértő. Ilyen esetekre vonatkoznak a következő döntések.

Maximált árú terméknek magasabb áron, továbbá a szabad árformába tartozó terméknek a kötelező árvetés nélkül vagy túlzottan magas munkaidővel kalkulált áron értékesítése az árszabályozó rendelkezésekkel nincs összhangban, s az így elért jelentős anyagi előny nem megengedett. (Gf. I. 30.850/1973. — BH 1974. évf. 5. sz. 221. sorsz.) Ha az árhatósági leirattal jóváhagyott nagykereskedelmi haszonkulcs (árrés) maximált, ez azt jelenti, hogy a gazdálkodó szervezet az árrést éves szinten a tényleges beszerzési árak összvolumenére vetítve realizálhatja, vagyis akként érvényesítheti, hogy az év folyamán érvényesített árrés átlaga a maximált mértéket ne haladja meg. Ha ez az átlag a maximált mértéken felül van, az ezzel elért nyereség jogszerűtlen, mivel az árszabályozó rendelkezés megsértéséből ered. Ebben a vonatkozásban nincs jelentősége annak, hogy a gazdálkodó szervezet a külföldi eladótól kapott árengedményeket megrendelőinek nem engedte át, hanem magának tartotta meg. (Gf. I. 32.511/1975/4.)

Ha a vállalkozó az ármaximáló rendelkezéseket megsértve, az időarányos gépköltség címen olyan összegeket számít fel, amely őt nem illeti meg, a munkát ténylegesen elvégző alvállalkozójának viszont kevesebbet fizet ki, olyan bevételhez jut, amely jogtalan. (Gf. VI. 31.343/1975/6.)

[13] Hazai jogunk nem ismeri a felentúli sérelmet (laesio enormis), amely a római jogban alakult ki és néhány modern jogrendszerben (pl. az osztrák, az olasz, a francia, a román jogban) jelenleg is tovább él.

[14] A tisztességtelen haszon fennforgásának megállapítása egyes termékek vonatkozásában is lehetséges. (1022/1973. (VI. 27.) Mt. h. II/3. p.)

Csak a maximált árat meghaladó ellenérték kikötése, illetőleg beszedése útján elért jelentős anyagi előny minősül tisztességtelen haszonnak. Az viszont, hogy az anyagi előny jelentős-e, a jogi és gazdasági szempontból egységet jelentő szolgáltatás és annak a hatóságilag megállapított ellenértéke közötti egyensúlyon fordul meg. (Gf. VII. 31.723/1975/3.)

Nincs megengedve az árnak olyan *kalkulációval* való kialakítása, amelyben a forgalmi adót az előírtnál magasabb mértékben veszik számításba. Ez fordult elő az egyik kisipari szövetkezetnél, ahol a gépkocsijavításokért járó díjat három éven át a megszabottnál magasabb forgalmi adóval alakították ki. (Gf. II. 30.124/1974/13.)

Ha a felvásárló szerv a kukorica felvásárlási árából szárítási és kezelési költség címén — jóllehet az idényszerű nedvességtartalmú kukoricát szárítás és kezelés nélkül szállíttatja a mezőgazdasági üzemekből a feldolgozó szeszipari vállalathoz — levon, az árszabályozó rendelkezésekkel ellentétesen jár el. Ugyanilyen megítélés alá esik a feldolgozó eljárása is, ha keményítőtermékeinek árát az ilyen levonás figyelmen kívül hagyásával alakítja ki, minthogy ezek költségfedezete a keményítőárakban költségtényezőként szerepel. Az így elért anyagi előny mind a felvásárlónál, mind a feldolgozónál jogtalan. (Gf. III. 30.352/1975/3.)

Ha tűz következtében károsult kukoricatételek árcsökkenést szenvedtek, ezen a címen árengedményt kell adni. Az engedmény elmulasztásával elért anyagi előny, illetőleg nyereségtöbblet, jogtalan. (Gf. III. 31.604/1975/2.)

Faanyagok vagonból kirakás nélkül továbbítása esetén — ha faanyag manipulációra nem kerül sor — az ilyen munka ellenértékét felszámítani nem lehet. Ha ezek ellenértéke mégis felszámításra kerül, az ennek révén elért többletnyereség jogtalan. (Gf. III. 32.117/1975/3.)

Előfordult, hogy a tervező kalkulációs tévedését a kivitelező — bár azt megállapította — nem hozta a beruházó tudomására, hanem annak kihasználásával magasabb árbevétel elérésére törekedett. A tervező tévedése abban állott, hogy az építkezéshez szükséges murva egységárát és további feldolgozásának költségeit az árvetésbe beállította. A bíróság döntése az volt, hogy a kivitelezőnek a tervező által a költségvetés készítésénél elkövetett mulasztása kihasználásával szerzett — ráfordítás nélküli — árbevétele jogtalan és gazdasági bírság alapjául szolgálhat. (Gf. VII. 32.788/1974/5. — BH 1976. évf. 1. sz. 33. sorsz.)

Nem minősítette azonban a bíróság túlzottnak a mezőgazdasági termelőszövetkezet csapszeggyártással elért 31%-os nyereségét. A nyereséget ugyanis a szövetkezet azáltal érte el, hogy az általa érvényesített árat az eredetileg importált termék árához igazította. Az importált termék hazai gyártása esetén ezt az eljárást a vonatkozó árszabályozó rendelkezés (68.130/1968. (KGK. 31.—ÁT. 34.) sz. utasítás 3. § f/pont) megengedi.

A tisztességtelen haszon egyik eseteként említik az irányelvek az *árvetés valótlan összeállításával* elért bevételi többletet. (Mt. h. II. 4. e/pont.)

Ha a gyár kalkulációja részben valótlan adatokat, pl. magasabb alapanyagárakat, fel nem merült kezelési költségeket is tartalmaz, az ezek árvetésbe állításával elért anyagi előny jogtalan. (Gf. II. 32.431/1975.)

Egyik ipari szövetkezet az üzemében gyártott, gépjárművekhez használatos vegyipari termékek árának kialakításánál olyan költségeket is felszámított, amelyek ténylegesen nem merültek fel, s emellett a ténylegesnél magasabb importárakat vett számításba és így az árvetés valótlan összeállításával jelentős anyagi előnyre tett szert. Mindezeken felül a termelő és az értékesítő közé beékelődő vállalat útján adta tovább olyan harmadik vállalatnak, amely a fogyasztók részére értékesítette. Az ipari szövetkezet az így elért jogtalan nyereségének jelentős részét utólagos engedmény címén az értékesítő vállalatnak engedte át, ez az utóbbi azonban a maga fogyasztói árait az utólagosan kapott árengedménnyel nem csökkentette. Ilyen módon mind a három gazdálkodó szervezet olyan anyagi előnyre tett szert, amely tisztességtelen haszonnak számít. (Gf. II. 30.339/1975.)

Valótlan adatokat tartalmaz az árvetés akkor is, ha abba nem a tényleges költségek vannak beállítva, így a rezsiköltség abban kétszeresen szerepel. Ha a gazdálkodó szervezet a megrendelőjével az így kalkulált árban állapodott meg, az ebből eredő nyeresége tisztességtelen haszonnak minősül. (Gf. II. 31.291/1975.) Ugyanez a helyzet akkor is, ha az valótlan költségtényezők — pl. az egyik költségtényezőnek kétszeresen való — árvetésbe állításával, azaz tisztességtelen módszerrel kalkulált ár útján jut jogtalan nyereséghez. (Gf. II. 30.652/1975., Gf. II. 31.291/1975.)

Ha a gazdálkodó szervezet árkalkulációjában a csomagolóanyagokat kétszeresen állítja be, az így elért anyagi előnye tisztességtelen hasznot jelent még akkor is, ha a gazdálkodó szervezetnek ez az eljárása gondatlan volt, vagy tévedésen alapult. (Gf. II. 30.589/1975/4.)

Ha sem gyártási különköltség nem merült fel, sem selejtkár nem keletkezett, ezeknek a költségkihatásait a termék árvetésébe beállítani nem lehet. Ezeknek az árvetésbe állítása azt jelenti, hogy az árvetés valótlan adatokat tartalmaz, s az annak nyomán szerzett vagyoni előny tisztességtelen haszonnak minősül. (Gf. II. 31.986/1973/15.)

Részletes kalkuláció készítésének elmaradása nem olyan nagy mulasztás amely a népgazdaság érdekét minden esetben sérti vagy veszélyezteti. Ezért egymagában emiatt gazdasági bírság alkalmazása nem indokolt. (Gf. III. 32.173/1975/4.)

Az árkialakítással összefüggően külön esetkörként említik az irányelvek azt, amikor a gazdálkodó szervezet a termeléshez szükséges anyagokat és termékeket többféle áron, illetőleg költséggel szerzi be, az általa előállított termékek árait azonban a legmagasabb beszerzési árak (költségek) figyelembevételével kalkulálja ahelyett, hogy az ilyen esetekben szokásos, vagy megengedett ún. *„árkeverés"*-t alkalmazná. (Mt h. II. 4. i. pont.) A gyakorlatban fordult is elő olyan ügy, amelynek tárgya az volt, hogy a gazdálkodó szervezet az említett árkeverést mellőzte, s így az ebből eredő többletbevétele — mértékére tekintet nélkül — tisztességtelen haszonnak minősült. (Gf. II. 32.397/1973/16.)

Az egyes alvállalkozói számláknál elért jogtalan anyagi előny (túlszámlázás) a másik alvállalkozói számla összegével nem kompenzálható sem azon az alapon, hogy a szabad árformára tekintettel magasabb árat lehetett volna érvényesíteni, sem azon az alapon, hogy a kikötött egységárak a maximált árat sem érik el. (Gf. 30.692/1975/2.)

A jogszabályban (R. 2. § b/pont) és az irányelvekben (Mt. h. II. 4. c) pont) külön csoportként lehet találni a *minőségrontást,* illetőleg az annak alapján elért bevételi többletet. A gyakorlatban erre is voltak példák.

Egyik gabonafeldolgozó vállalat keverő üzemében a keveréktakarmány készítéséhez a szabványtól és az előírt receptúrától eltérően fehérje és premix helyett kisebb értékű anyagot használtak, aminek következtében a fogyasztókat és a népgazdaságot egyaránt károsodás érte annak következtében, hogy az állatok súlygyarapodása a várhatónak alatta maradt. A feldolgozó vállalat viszont a termék minőségének jelentős rontása révén tetemes többletbevételhez jutott, ami önmagában is — az összegnek az egész vállalati forgalomhoz viszonyítása nélkül — tisztességtelen haszonnak minősül. (Gf. III. 30.380/1974.)

Hasonló eset fordult elő az egyik felvásárló vállalatnál, ahol a penészgombával, fusáriummal fertőzött, felvásárolt kukoricát a megengedett mértéket meghaladóan keverték a keveréktakarmányba és a keveréktakarmányt így hozták forgalomba annak ellenére, hogy a felvásárló a fertőzést maga is felismerte. A vállalatnak ez az eljárása állatelhullást idézett elő, s ezáltal a népgazdaság érdekeit jelentősen sértette. (Gf. III. 31.562/1975/2.)

A jogszabály külön említi azokat az eseteket, amikor a gazdálkodó szervezet a *működési területének túllépésével* fejt ki olyan tevékenységet, amely a szocialista gazdálkodás elveivel nem fér össze. (R. 2. § c) pont.) Az ilyen magatartás szintén tisztességtelen haszon forrása lehet. (Mt. h. II. 2. pont.)

A termelőeszköz-kereskedelem a szocialista népgazdaságban a nagykereskedelmi tevékenység egyik önállósult formája, amelynek rendeltetése az, hogy termelési célokat szolgáló anyagok, gépek, termékek, beruházási javak forgalmát bonyolítsa le. Termelőeszközkereskedelemre csakúgy, mint nagykereskedelem folytatására kizárólag állami vállalatok jogosultak, az általános fogyasztási és értékesítő szövetkezeteknek erre joguk nincs. Ha ilyen szövetkezet termelőeszköz-kereskedelmet folytat, ezáltal a neki megengedett tevékenységi kört túllépi és eljárása a szocialista gazdálkodás elveivel ellentétben van. (Gf. II. 32.418/1973/2. — BH 1975. évf. 1. sz. 38. sorsz.)

Ha valamely termék lakossági forgalomba nem kerül, szövetkezet annak forgalmazására nem jogosult. Ha a szövetkezet ilyen terméket forgalmaz, ez a tevékenysége jogtalan. (Gf. II. 31.559/1973/13.)

Ha a szövetkezet alapszabályaiban kifejezésre jut, hogy tevékenységének a helyi ellátás javítására és a lakosság részére végzendő szolgáltatások bővítésére kell irányulnia, az ezen a körön túl végzett tevékenysége jogellenes és a népgazdaság érdekeivel nincs összhangban. (1. G. 32.695/1973./11.) Ha a fogyasztási és értékesítő szövetkezet működési köre az alapszabálya szerint beszerző és értékesítő tevékenységre, szolgáltatások nyújtására, mezőgazdasági termékek termeltetésére, feldolgozására és értékesítésre terjed, ezt nem lehet úgy értelmezni, hogy a hajómázolás vagy a szellőző berendezések technológiai szerelése is a működési körébe tartozik. (2. G. 31.319/1974/21.)

Ha fogyasztási és értékesítő szövetkezet alapszabálya, illetőleg iparjogosítványa szerint működési területén lakatos és bérmunkára, valamint karbantartási munkára jogosult, de ezt túllépve — nagyobb jövedelem szerzése végett — acélszerkezetek szerelésére, kazánszerelésre, és működési területén kívül építőipari munka végzésére is vállalkozik, tevékenysége és az abból eredő bevételi többlete jogszerűtlen. (Gf. VII. 31.407/1975/7.)

Ha olyan ipari szövetkezet, amelynek engedélye általános takarítások végzésére van, más gazdálkodó szervezettel úgy állapodik meg, hogy az utóbbi részére érkező szenet is kirakja, a számára engedélyezett tevékenységi kört túllépi és az ezen a réven elért haszna jogtalan. (Gf. II. 30.178/1975/8.)

Ha a szövetkezet engedély nélkül végez ügynöki tevékenységet, az így elért árbevétele, illetőleg nyeresége jogtalan haszonnak minősül. (Gf. III. 31.207/1974/3., Gf. II. 31.519/1974/9.) Ugyancsak jogszabályba ütközik és jogtalan haszon forrása a termelőszövetkezeti közös vállalkozás által külső megrendelők részére építőipari kivitelezési jogosultság nélkül végzett építőipari munka. (Gf. VI. 31.442/1973/8.) A költségvetés-készítés, mint tervezői munka engedély nélkül végzése jogszabályba ütközik és az annak révén elért haszon jogtalan. (Gf. V. 30.410/1975.)

Ha mezőgazdasági termelőszövetkezet ipari tevékenységét, amely szabad áruformájú termékek előállításában áll, erre vonatkozó hatósági engedély nélkül bedolgozók útján végezteti és nála csak számlázásra kerül sor, s a bedolgozók az előírtnál magasabb munkabért és ún. rezsitérítést kapnak, az árbevétel mintegy 20%-a pedig haszonként a szövetkezetnél marad anélkül, hogy a szervezésen és számlázáson felül egyéb tevékenységet fejtene ki, az így elért haszon jogszerűtlen. (Gf. I. 30.027/1976.)

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdasági tevékenységének körébe gépjárművek bérbeadása nem tartozik. A szövetkezet engedély nélkül végzett ilyen tevékenységével elért nyereség jogtalan. (Gf. III. 32.444/1974/8.) Ha mezőgazdasági termelőszövetkezet a fémhulladékot nemcsak a saját üzemi területén gyűjti össze, hanem — arra vonatkozó engedély nélkül — jogosulatlanul magánszemélyektől is összevásárolja és sajátjaként értékesíti, az ebbeli tevékenységével elért haszna jogtalan. (Gf. III. 30.118/1975/2.)

A szövetkezet felelős a nevében és gazdálkodása keretében végzett jogtalan felvásárlási- és értékesítési tevékenységért, aminek következményeit viselnie kell, s emiatt vele szemben gazdasági bírság alkalmazásának is helye lehet. (Gf. 31.909/1974./3.)

III.

A gazdasági bírság kiszabása iránt indított ügyekben a bíróság a Polgári Perrendtartás XXV. feje-

zetében foglalt, azaz a gazdasági perekre irányadó szabályok szerint jár el. (R. 8. § (1) bek.) Az ilyen ügyekben való eljárás szabályait azonban a gazdasági bírságra vonatkozó rendelkezések több vonatkozásban kiegészítik. (R. 3—8. §) Így mindenekelőtt külön szabályok vannak arra nézve, hogy a gazdasági bíróság kiszabását célzó eljárás miként indul.

A jogszabály szerint gazdasági bírság kiszabását *indítványozhatják a)* a legfőbb ügyész; *b)* a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság; *c)* a Szakszervezetek Országos Tanácsa, a szakmai (ágazati) szakszervezetek elnöksége, továbbá működési területükön a szakszervezetek megyei (fővárosi) tanácsai; *d)* a feladatkörüket érintő vállalati tevékenységgel kapcsolatban a miniszterek (országos hatáskörű szervek vezetői), valamint a megyei (fővárosi) tanácsok végrehajtó bizottságai; *e)* érdekképviseleti feladatkörükben a szövetkezetek országos tanácsai.

Az indítvány alapjául ellenőrzés vagy vizsgálat szolgál. Bíróság vagy más állami szerv, ha az előtte folyamatban levő ügyben olyan körülmény merül fel, amely gazdasági bírság alkalmazását teszi indokolttá, erről az indítvány megtétele végett az arra feljogosított szervet értesíti. (R. 4. §.)

A gazdasági bírság alapja a jogtalanul elért bruttó nyereség összege (Gf. IV. 30.293/1973. — BH 1973. évf. 12. sz. 472. sorsz.) A gazdasági bírság összegének megállapításánál a gazdálkodó szervezet adózatlan eredményéből kell kiindulni. (2. G. 30.256/1973.) Ezek lényegesek az eljárásra való hatáskör szempontjából is, mert az az indítványban megjelölt bírságalaphoz, illetőleg az ennek alapján indítványozott bírságösszeghez igazodik.[15] A fogyasztók megkárosítása miatt a gazdasági bírság kiszabható akkor is, ha az abból származó bevételi többletet már adók módjára elvonták; ilyen esetben azonban csak a már elvont jogtalan vagyoni előny összege után számított bírság szabható ki. (Gf. II. 30.479/1975. — BH 1976. évf. 1. sz. 32. sorsz.)

A gazdasági bírság iránt az indítványt két éven belül kell előterjeszteni, két év elteltével többé előterjeszteni nem lehet. Ezt a határidőt a bírság alapjául szolgáló magatartás megszűnésétől — beruházással összefüggő magatartás esetén a beruházás üzembe helyezésétől — kell számítani. (R. 5. §.) Már a gazdasági döntőbizottsági gyakorlatban kialakult az az elv, amely szerint a gazdasági bírság kiszabására irányuló indítvány megtételére nyitva álló határidő akkor kezdődik, amikor az indítványtételre jogosult szervnek a megvizsgált tények és bizonyítékok alapján megalapozottan kialakulhatott az a meggyőződése, hogy gazdasági bírság alá eső tevékenység, magatartás forog fenn.[16] Ezt tovább fejlesztette a legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiuma azzal, hogy a gazdasági bírság iránti indítvány előterjesztésére nyitva álló határidő számítása szempontjából a bírság kiszabására alapul szolgáló folyamatos magatartást egységesen — éves vagy egyéb részekre bontás nélkül — kell figyelembe venni. (Gf. III. 30.103/1975. — BH 1975. évf. 9. sz. 432. sorsz.; Gf. III. 32.328/1975/5.)

A gazdasági bírság iránt előterjesztett indítvány érdemi eldöntésének nem előfeltétele, s így az eljárás felfüggesztésére sem alap az, hogy az eljárás alá vont gazdálkodó szervezet dolgozói ellen indított büntető eljárás befejeződjék. (Gf. IV. 30.240/1974. — BH 1974. évf. 5. sz. 222. sorsz.) Gazdasági bírság kiszabására csak indítvány alapján van lehetőség. Az indítvány visszavonása esetén az eljárás folytatásának nincs helye, azt meg kell szüntetni.[17]

A gazdasági bírság összegét úgy kell megállapítani, hogy az meghaladja a gazdálkodó szervezet által jogtalanul szerzett anyagi előny, illetőleg okozott kár összegét. (R. 6. § (1) bek.) A gazdasági bírság ennek megfelelően rendszerint olyan összegben kerül kiszabásra, amely a jogtalan vagyoni előny elvonásán túl az arra okot adó gazdálkodó szervezetet jelentős anyagi hátránnyal sújtja, s amelyben kifejezésre jut a társadalmi és a gazdasági rend elveivel ellentétes magatartással szembeni rosszallás is.[18] Ennek megfelelően egyik szövetkezettel szemben indult ügyben a döntés úgy szólt, hogy a gazdasági bírságnak a bírságalapot meghaladó mértékben kiszabása indokolt, mert az eljárás alá vont két évet meghaladó időn át nyolc esetben kötött szerződéseivel tisztességtelen haszonhoz jutott, s az ilyen hasznot magában foglaló árait, illetőleg az árkiszámítási módot az árhatóság észrevételei és a megrendelő kifogása ellenére nem korrigálta. (Gf. I. 32.251/1975/5.) Egyébiránt, ha a gazdasági bírság alkalmazásának feltételei fennállanak, de a gazdálkodó szervezet anyagi előnyre nem tett szert, illetőleg kár nem keletkezett, a bírság összegét az eljáró bíróság a veszélyeztetés jellegétől és mértékétől, illetőleg az annak folytán bekövetkezhető kár vagy anyagi előny összegétől függően állapítja meg. (R. 6. § (3) bek.)

A gazdasági bírság mértékét, közelebbről annak felső határát a jogszabály nem határozza meg. E részben azonban a bíróságnak esetenként azt kell szem előtt tartania, hogy a kiszabott bírság nem lehet olyan súlyos, aminek következtében a gazdálkodó szervezet fennmaradása veszélybe kerül, vagy rendeltetését a lakosság irányában betölteni nem tudja.

A gazdasági bírság kiszabásának alapjául szolgáló összeget becsléssel is meg lehet állapítani. (R. 6. § (3) bek.) Volt eset rá, hogy az árhatósági rendelkezés megsértésével, mégpedig a maximált fuvardíj túllépésével elért anyagi előny összegét a bizonyítási eljárás során a fuvarlevelek hiányos kitöltése miatt — a fuvardíj-tényezőknek fuvarlevelenként való tételes számfejtésével — nem lehetett kideríteni, s emiatt az összeget becsléssel kellett megállapítani. (Gf. VII. 30.182/1974/19.) Megfelelő adatok hiányában nem lehetett kimutatni, hogy az egyik eljárás alá vont mezőgazdasági termelőszövetkezet — tevékenységi körét túllépve — magánszemélyektől értékesítés céljából mennyi fémhulladékot gyűjtött össze; a gazdasági bírság alapjának megállapítása végett becslésre volt szükség. (Gf. III. 30.128/

[15] Pp. 360. §.

[16] Vö. Döntőbíráskodás 1969. évf. 12. sz. 1484. sorsz. (466 old.) — Idevágóan ld. még *Huszár:* i. m. 11. old.

[17] Ld ezekről *Andó:* i. m. 170. old.

[18] Ld. erre nézve *Szakács* Ödönnek, a Legfelsőbb Bíróság elnökének országgyűlési beszámolóját. Magyar Jog. 1975. évf. 6. sz. 315. old.

1975/2.) Más esetben fuvarozást végző szövetkezetnél a könyvelés áttekinthetetlen volt, aminek következtében a bírságalap megállapítása végett szakértői becslést kellett igénybe venni. (Gf. IV. 31.601/1975/4.)

Szabad árformába tartozó díjak esetében is megvan a lehetőség annak felmérésére, hogy a díjakban felszámított haszon a megengedett mértéket meghaladja-e. Összehasonlítási alapul ilyen esetben egyrészt a hasonló szolgáltatásokra vonatkozó árhatósági rendelkezések, másrészt a gyakorlatban kialakult elvek szolgálhatnak. (Gf. III. 31.946/1973/38.)

Különös méltánylást érdemlő esetben a bíróság a bírságot mérsékelt összegben szabhatja ki, sőt a bírság kiszabásától el is tekinthet. Ilyen az eset akkor, ha a gazdálkodó szervezet a terhére rótt hiányosságokat megszünteti, a hibát kijavítja, vagy a kárt megtéríti. (R. 7. §.) Ennek megfelelően olyan esetben, amikor az eljárás alá vont egyik szövetkezet az általa gyártott bútorokért a megengedettnél magasabb árat érvényesített ugyan, de a bútorok hiányosságait nem tagadta, azokat megszüntette, megrendelőjével jó üzleti kapcsolatokra törekedett, ennek érdekében gyártmányait fejlesztette, s a bútorok minőségére is gondot fordított, a bíróság — ezeket méltányolva — a gazdasági bírságot mérsékelt összegben szabta ki. (Gf. II. 31.716/1975.)

Nem lehet azonban mérsékelni a gazdasági bírságot akkor, ha a gazdálkodó szervezet a jogellenes tevékenységével annak felfedése után felhagyott, még akkor sem, ha tevékenysége más szocialista szervezetek számára kedvező gazdasági eredménnyel járt volna. (Gf. IV. 30.292/1973. — BH 1973. évf. 12. sz. 472. sorsz.) Nincs helye a gazdasági bírság mérséklésének azon az alapon sem, hogy az adóhatóság a jogosulatlanul beszedett forgalmi adót visszautalta. (Gf. II. 30.124/1974. — BH 1975. évf. 11. sz. 534. sorsz.)

A gazdasági bírságot kiszabó határozatban intézkedni kell aziránt, hogy a bírságot, illetőleg az eljárás költségeit a marasztalt a Pénzügyminisztérium megfelelő számlájára fizesse be. (R. 8. § (2) bek.) Emellett meg lehet engedni azt is, hogy a kötelezett a bírságot részletekben fizesse. Így, ha az eljárás alá vont bizonyítja, hogy olyan pénzügyi kötelezettségei vannak, amelyek mellett a gazdasági bírság egy összegben való kifizetése a létét fenyegetné, a részletfizetést meg lehet engedni. (1. G. 31.716/1973.) Fogyasztási és értékesítő szövetkezet részére — figyelemmel a vagyoni helyzetére és a működési területének ellátásához fűződő érdekre — a részletfizetési kedvezmény megadása indokolt. (Gf. II. 31.567/1974/8.) Meg lehet azonban tagadni a gazdasági bírság részletekben kifizetésére irányuló kérelem teljesítését, ha az eljárás alá vont már megfelelően méltányos elbánásban részesült azáltal, hogy a bírság a jogtalan anyagi előnnyel azonos összegben került kiszabásra. (Gf. II. 30.697/1975/3.)

A gazdasági bírság részletekben megfizetését[19] — még az ítélet jogerőre emelkedése után is — az első fokon eljárt bíróság engedélyezheti. (Gf. VII. 30.962/1973. — BH 1974. évf. 5. sz. 223. sorsz.) Ha a gazdasági bírság iránti indítvány csak részben alapos és a bírság kiszabását méltányosságból mellőzték is, az eljárás költségeit az eljárás alá vontnak kell viselnie. (Gf. II. 30.335/1976/2.)

A gazdasági bírság kiszabását tartalmazó határozatot meg kell küldeni a felügyeletet és az ágazati irányítást gyakorló miniszternek (országos hatáskörű szerv vezetőjének), a gazdálkodó szervezet más felügyeleti szervének, szövetkezettel szemben hozott határozat esetén az állami törvényességi felügyeletet gyakorló szervnek, az érdekelt szövetkezeti országos érdekképviseleti szervnek és minden esetben a Pénzügyminisztérium Bevételi Főigazgatóságának. (R. 8. § (4) bek.)

A gazdasági bírságot kiszabó határozatot a gazdálkodó szervezet (vállalat) dolgozói, illetőleg a szövetkezeti tagok előtt ismertetni kell. (R. 9. § (1) bek.)

A gazdasági bírságot termelési költségként elszámolni nem lehet. (R. 9. § (2) bek.[20]) A bírság kiszabása a felelős személyeket a fegyelmi, a szabálysértési, a büntetőjogi, valamint a kártérítési és egyéb vagyoni felelősség alól nem mentesíti. A megbírságolt gazdálkodó szervezet, illetőleg annak felügyeleti szerve köteles azokat a dolgozókat, akiknek a bírságolás a terhükre róható, felelősségre vonni és arról a jogerős bírói határozat kézbesítésétől számított 60 napon belül az indítványozó szervet és a bírságot kiszabó bíróságot értesíteni. Mindezek nem érintik a gazdálkodó szervezet kártérítési vagy más vagyoni felelősségét, sem a hatóságnak azt a jogát, hogy a gazdálkodó szervezettel szemben a jogszabályokban meghatározott esetekben még más bírságot is alkalmazzon. (R. 10—11. §.)

A gazdasági bírság kiszabására vonatkozó indítványon illetéket nem kell leróni. Az illeték összegét a bíróság az eljárást befejező határozatában a megállapított bírságösszeg alapulvételével állapítja meg és abban a bírság fizetésére kötelezett felet marasztalja. A gazdasági bírság kiszabásának mellőzése esetén az illeték kiszabását is mellőzni kell. (11/1968. III. 25.) PM. sz. rendelet 3. § (2) bek.) Gazdasági bírság iránt indult ügyben az illeték a bírság 3%-a. (49/1972. (XII. 31.) PM. sz. rendelet 9. §. — Illetékkódex 119/A. § (1) bek. d) pont.)

IV.

A gazdasági bírságnak a gyakorlatba átültetése nem ment minden nehézség nélkül. Az első években ilyen ügy alig indult, az arra jogosult szervek viszonylag csak igen kevés indítványt terjesztettek elő. Az utóbbi időben — különösen 1973. óta, amikor az intézmény újraszabályozást nyert — kétségkívül nekilendülés mutatkozik. A gazdasági bírság kiszabására irányuló ügyek száma megnövekedett, bár még most is kevés az egyéb ügyek száma mellett.

Ebben a tekintetben eleinte az intézmény újszerűsége okozhatott nehézséget. A szabályok — újak lévén — nem voltak eléggé ismertek és ügyek hiányában nem alakulhatott ki a bírói gyakorlat sem, amely az eljárásra útbaigazítást adhatott volna. A bírósági gyakorlat

[19] Pp. 217. § (3) bek.

[20] A gazdasági bírság összegét a gazdálkodó szervezetnek a bírságot kiszabó jogerős határozat kelte időszakában (negyedévében) kell az eredménye terhére elszámolnia. (11/1968. (III. 25.) PM sz. rendelet 2. §.)

kialakulása csak az arra hivatott állami szervek nagyobb számú indítványa nyomán indulhatott meg, ekkor kerülhetett sor az indítványok alapján az egyes felmerült jogalkalmazási kérdésekben állásfoglalásra.

Az arra feljogosított szervek indítványai sok esetben nem voltak és még jelenleg sem kellően megalapozottak abból a szempontból, hogy a bírság alapjául felhozott tevékenység, illetőleg magatartás megállja-e a helyét. Az indítványokban előadott indokok sokszor nem vezettek gazdasági bírság kiszabására. Az egyes eljárások során a bíróságnak kellett megállapítania azokat a tényeket, amelyek a gazdálkodó szervezet magatartását kifogásolhatóvá tették és a gazdasági bírság alkalmazását megalapozták. Ilyen manapság is elég gyakran előfordul. Így egyik esetben a gazdasági bírság iránt tett indítvány alapja a külföldi eladótól kapott árengedmény továbbadásának elmulasztása volt, a bíróság azonban azt állapította meg, hogy a gazdálkodó szervezet a hatóságilag megállapított nagykereskedelmi árrés túllépésével jutott olyan többletbevételhez, amelyet tisztességtelen haszonnak kellett minősíteni. (Gf. I. 32.511/1975.) Más esetben mezőgazdasági termelőszövetkezet bírságolására vonatkozó indítványnak az indoka az volt, hogy a szövetkezet az általa elvállalt munkát — hatósági engedély nélkül — bedolgozókkal végeztette, a bíróság viszont azt állapította meg, hogy gazdasági bírság kiszabásának a szövetkezet árbevételében kimutatható jogtalan haszon miatt van helye. (Gf. I. 30.027/1976.)

Gyakran fordult elő, hogy az indítvány a gazdasági bírság alapjául szolgáló anyagi előny vagy kár összegszerűségét nem jelölte meg helyesen. Ilyen esetekben a bíróságnak az összeg kiderítése és megállapítása céljából szakértőt, mégpedig az esetek többségében ár- vagy könyvszakértőt kell igénybe vennie. A szakértői bizonyítás viszont szinte minden esetben azt vonja maga után, hogy az eljárás elhúzódik és érdemi határozatra, illetőleg az ügy jogerős befejezésére csak hosszú idő — hónapok eltelte — után kerül sor. Nem szorul bővebb magyarázatra, milyen hátrányos, ha a gazdasági bírság kiszabása az arra okot adó jogszerűtlenséget csak nagy késedelemmel követi. A bírság sokat veszít a nevelő hatásából, ha alkalmazására csak már olyan időben kerül sor, amikor az annak alapjául szolgáló tevékenység vagy magatartás az érdekelt dolgozók emlékezetében elhalványodott vagy talán feledésbe is merült.

Mindezeket akként lehetne elhárítani, ha az indítványozó — különösen, ha az indítványt külső szerv teszi meg — az indítvány előterjesztése előtt az eljárás alá vonni kívánt gazdálkodó szervezet felügyeleti és ágazati irányító szervével érintkezésbe lép. Így lehetne biztosítani azt, hogy az eljárás során, amikor az érintett szervek véleményének a meghallgatására sor kerül, állásfoglalásaik egymásnak ne mondjanak ellen, hanem egyöntetűek legyenek. Az ilyen vonatkozásban jelentkező véleménybeli eltérések, s egyáltalában a vélemények egyöntetűségének hiánya a bíróság döntését jelentősen megnehezítik, annak késedelem nélkül való meghozatalát akadályozzák.

A gazdasági bírság kiszabására tett indítványok — legalábbis eleinte — túlnyomórészt szövetkezetek ellen irányultak. A szövetkezetek tevékenysége miatt előterjesztett ilyen indítványok még manapság is igen jelentékeny számban fordulnak elő. Ezt azzal lehet magyarázni, hogy a szövetkezetek körében a csoportérdek nagyobb súllyal jelentkezik és gyakrabban kerül összeütközésbe a népgazdaság, a társadalom érdekeivel, amelyek ilyen esetben védelmet igényelnek.

A gazdálkodó szervezetek kifogás alá eső tevékenységéről, amely gazdasági bírság indítványozására és alkalmazására okot szolgáltatott, a gyakorlati jogesetekből igen tarka kép tárul fel. Az eseteknek szinte megszámlálhatatlan sokféleségéből leggyakrabban az árdrágítás, ennek különféle megjelenési formái, a gazdálkodó szervnek a hatósági engedélytől (szövetkezeti alapszabálytól) eltérő tevékenysége, a szövetkezeti tagoknak más gazdálkodó szervezeteknél való szabálytalan foglalkoztatása, továbbá a minőségrontással elért árbevételi többlet azok, amelyek jogtalan haszon szerzésének forrásai. Az ilyen — nem egyszer igen bonyolult — ügyekben a Legfelsőbb Bíróságnak a jogszabályok és a tisztességtelen haszonra vonatkozó irányelvek mellett a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveinek[21] szem előtt tartásával kell döntést hoznia és döntése után a joggyakorlat helyes alakulása érdekében iránymutatást adnia. Mindezek elősegítik azoknak a feladatoknak a teljesítését is, amelyek az MSZMP XI. kongresszusának határozataiból az igazságügyi szervekre ilyen vonatkozásban hárulnak.[22]

A szorosabb értelemben bírósági eljáráson kívül vetődik fel az a kérdés, vajon a gazdasági bírság kiszabása milyen következményekkel jár a bírságolt gazdálkodó szervezeten belül. A tapasztalat szerint a gazdasági bírságot kiszabó bíróság — a jogszabály rendelkezése ellenére — a személyi felelősségrevonásról a megbírságolt szervezettől sok esetben egyáltalában tájékoztatást nem kap, vagy a tájékoztatás csak formális jellegű. Igaz ugyan, hogy az erre megszabott 60 napos határidő sok esetben aligha lehet elegendő arra, hogy a gazdálkodó szervezetnél folyamatba tett felelősségrevonásról és annak eredményéről is mód legyen számot adni. A felelősségrevonás tárgyában tett intézkedésnek és eredményének hatásosságát a gazdasági bírságot kiszabó bíróságnak nincs is módjában ellenőrizni. Megfontolásra érdemes lenne ezért a vonatkozó jogszabály olyan kiegészítése, amely szerint a bírságot kiszabó jogerős ítéletet a gazdálkodó szervezet székhelye szerint illetékes megyei főügyészségnek is meg kellene küldeni, a megbírságolt szervezet, illetőleg annak a felügyeleti szerve pedig köteles lenne a főügyészség részére is értesítést küldeni a gazdasági bírság nyomán indult felelősségrevonásról és annak eredményéről. Meg lehetne továbbá fontolni annak jogszabályban való kimondását is, hogy abban az esetben, ha a gazdálkodó szervezetet gazdasági bírság fizetésében marasztalják, az a dolgozó, akinek vétkes kötelességszegése a bírság alkalmazását előidézte, fegyelmi fe-

[21] 14/1973. NET sz. határozat (Magyar Közlöny 1973. évf. III/15—16. pont.

[22] Ld. különösen az Igazságügyi Minisztérium ilyen című kiadványában (Budapest. 1975.) a II/4. d) pont alatt foglaltakat.

lelősséggel és a gazdálkodó szervezet irányában kártérítéssel tartozik.

A gazdasági bírság iránt indult ügyek viszonylag alacsony száma különben korántsem enged olyan következtetést, mintha az intézmény a gyakorlatban nem vált volna be. A jogtalan haszonszerzés gazdasági életünkben — különösen a szocialista szervezetek egymás közötti kapcsolatában — nem gyakori jelenség. Hová is jutnánk, ha ez rendszeresen fordulna elő. Arra, hogy emiatt a gazdasági bírság, mint szankció alkalmazására csak ritkán kerül sor, már eleve számítani lehetett.[23]

Mindent egybevetve, azt kell megállapítani, hogy a gazdasági bírság intézményének megteremtésével jogrendszerünk olyan jogi eszközzel gyarapodott, amely a már eddig szerzett tapasztalatok szerint is kétségkívül megfelel a hozzá fűzött várakozásoknak. Ha a bíróságok gyakorlatában kellő szigorúság érvényesül, a gazdasági bírság összegét — ahol annak helye van — következetesen úgy állapítják meg és szabják ki, hogy az a jogosulatlanul szerzett hasznot jelentékenyen meghaladja, érzékeny szankciót jelentene. Az így alkalmazott gazdasági bírság gátat vethet annak, hogy egyes gazdálkodó szervezetek a jogszabályok megsértésével kialakított és érvényesített áraik útján indokolatlan árbevételhez jussanak. Így a gazdasági bírság alkalmazása — a gyakorlat megizmosodásával — komoly segítség lesz ahhoz is, hogy a gazdálkodó szervezetek tevékenységében és együttműködésében a szocialista erkölcs és a jogszabályok minél maradéktalanabbul érvényesüljenek, ami a népgazdaságnak és a lakosságnak egyaránt érdeke.

Hajnal János—Visky Károly

[23] Erre már kezdetben rámutatott *Eörsi*: i. m. 256. old.

Megjegyzések a Ptk. Bevezető rendelkezéseinek reformjához*

1. Sok hasznos és figyelemreméltó gondolatot tartalmaz *Asztalos László* tanulmánya a Ptk. alapelveinek reformjáról[1]. Az általános gondossági követelménynek a Ptk. bevezető rendelkezései körébe való beépítése pl. indokolt. A legfontosabb kiinduló ténymegállapítása, amely szerint a Ptk. létrehozatalakor a csoportérdek a Bevezető rendelkezésekben még kifejezetten nem került értékelésre, helytálló.

Mindazonáltal néhány megállapításáról talán érdemes vitát folytatni. Vitázó megjegyzéseim, amelyek valóban csupán megjegyzések és nem lépnek fel az értekezés igényével, nem érintik a szerző kérdésfelvetéseinek, fejtegetései jórészének és javaslatai egy részének értékét.

2. Mindenekelőtt néhány a Ptk.-n túlmutató szemléleti kérdés. Nézetem szerint a szerző az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási reformot nem eléggé körültekintően szemléli. Három megjegyzése tanúskodik erről.

a) Igaz, hogy a 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. r. a szállítási szerződések vonatkozásában „lazította" a központi gazdaságirányítást (112. old.) és ez általában erősítette az eladók pozícióját, noha a reform ebben a vonatkozásban a fogyasztói oldalt preferálja. A szállítási szerződések azonban részei a népgazdasági működés egészének. Márpedig a gazdaságirányítási reform az állami gazdaságirányítás hatékonyságát jóval magasabb szintre emelte, mint amilyent az a centralizált direkt rendszerben elért, mégpedig nem utolsósorban éppen azáltal, hogy a stratégiai pontokon a döntést állami kézben hagyta, és egyben kiszélesítette a vállalati döntési hatáskört: a központi gazdaságirányításnak a szállítási szerződések területén való „lazításával" is erősítette a központi gazdaságirányítás hatékonyságát. A régi általános szerződéskötési kötelezettség visszaállítása a reform egyik fő pillérét döntené össze.

b) Arra, hogy itt nem csupán egyoldalú fogalmazásról van szó, az vall, hogy a szerző nem látszik egyetérteni a kötelező igényérvényesítés feloldásával (113. old.). Feledésbe ment már a kötelező igényérvényesítés bürokráciája? Tovább él a gondolat, hogy az igazgató dönthet ugyan a vállalati stratégiáról, de nem dönthet arról, hogy érvényesítsen-e egy kisebb kötbérigényt? Vagy — ezt a szerző nem mondja — ne dönthessen az igazgató a vállalati stratégiáról sem? Itt a szerző úgy jár el, mint az *a)* pont alatti esetben: a vállalati önállósággal óhatatlanul együttjáró árnyoldalakat elszigeteli, de nem von mérleget előnyök és hátrányok között, és emiatt objektíve a centralizált direkt modell irányába sugall kiutat. Erre vall a hivatkozás a „kéz kezet mos"-érvelésre, amelynek komoly vállalati érdekeltség mellett nem lehet társadalmi méretű (*külön* szabályozást igénylő) jelentősége. Ezt érdemes volna tényszerűen is megvizsgálni, ha ez nem volna olyan nehéz. Vajon a nem-érvényesítés *mindig* elvtelen komázás vagy jobb esetben rossz nyilvántartás következménye? Egy beláthatatlan ideig fennálló gazdasági kapcsolatot — eltekintve a súlyos vagy ismétlődő szerződésszegésektől — az szolgálja, ha a felek lehetőleg nem pereskednek egymással, nem mérgesítik el a légkört, hanem együtt keresik a kiutat: aligha van teljesen hibamentes sokéves kapcsolat. Egy *állandó* liberális igény-nemérvényesítő vállalati gyakorlat negatív tényező lesz a vállalat értékelésében, de az egyes esetekre aligha volna helyes visszaállítani az igényérvényesítési kötelezettséget. Ezt ugyan a szerző sem igényli kifejezetten, de a jelenlegi megoldásra csak keserű szavai vannak. Szemlélete e vonatkozásban — úgy tűnik — nem gazdaságias, hanem a ma is szükséges szerződési fegyelem régi, a tervlebontás időszakára szabott koncepcióját tükrözi. Az igaz, hogy nem egy vállalat van kiszolgáltatott helyzetben. Ezeket azonban az igényérvényesítési kötelezettség előírásával nem lehet megvédeni, hiszen a monopolvállalatnak számos lehetősége van a kiszolgáltatott vállalat hátrányos helyzetbe hozatalára. Gyökeresen ezen is csak a direkt irányítási rendszerhez való radikális visszatéréssel lehetne segíteni, de milyen áron?

[1] *Asztalos* László: Az „érdekegység" és az együttműködés tartalmi változásainak kifejezésre juttatása a Ptk. alapelveiben, J. K. 111—120. old. (1976.)

Az igényérvényesítési kötelezettség az intenzív vállalati érdekeltség pótléka és a monopolhelyzet egyik következményének tüneti kezelése. A kiút azonban nem visszafelé van, az igényérvényesítési kötelezettség visszaállítása irányában, mert ez nehezen megmagyarázható, következetlen rést ütne a vállalati jogkörön, hanem előre: a helyes értelemben felfogott vállalati érdekeltség növelése, a monopóliummal való visszaélés elleni fellépés irányában. Ez ugyan nem vezethet teljes eredményre amíg eladói piac van, de nem a tökélyt, hanem az optimumot kell célul kitűznünk. Ezt pedig az úton visszafelé aligha találjuk meg.

c) Történetietlenül ostorozza a szerző a szövetkezetek egyenrangúságára vonatkozó tételt (113. old.). Úgy kezeli, mintha az bármikor is elméleti tétel lett volna, noha senki sem tagadta, hogy az össznépi tulajdon a társadalmasításnak elvileg magasabb foka mint a csoporttulajdon — azért „elvileg", mert csak akkor, ha az össznépiség valóban intenzíven megnyilvánul; ennek fokozott megvalósítására irányul a szocialista demokratizmus fejlesztésének előtérbe került követelménye. Az egyenrangúság tétele csupán azt a követelményt fejezte ki, hogy a szövetkezeti szektorral szembeni nagyfokú korábbi indokolatlan hátrányos megkülönböztetések szűnjenek meg; nem ennek a tételnek a hibája, ha ezt bizonyos vonatkozásban ezen a célon a szövetkezeti gyakorlatban túlhajtották. A tétel továbbá valójában nem az „egész" és „rész"-re vonatkozik, hanem a „rész és rész"-re: legyen a szövetkezet a gazdasági életben egyenrangú a vállalattal — abban a körben, amely nincs kizárólagos jelleggel az állami tulajdonnak és tevékenységnek fenntartva; ezt nem vitatta senki. Ha a szerző ezzel azt veti szembe, hogy a tétel megfogalmazása félreérthető, ezzel egyetértek, de megjegyzem, hogy a túlfogalmazás gyakori akkor, ha egy beidegzett gyakorlatot akarnak megfogalmazni. A *túlfogalmazás* bírálata azonban egészen más mint a *koncepció* elítélése a konkrét folyamatból való kiragadása után.

Mindezek szerencsére alig érintik a szerző konkrét javaslatait.

3. A Ptk. bírálata egy vonatkozásban megalapozatlannak tűnik. A szerző szerint a Bevezető rendelkezések csupán „a társadalmi és az egyéni érdek kategóriájában fogalmaz", az „egyes emberből" indul ki és „»monolitikus« érdekeltségi rendszert tételez fel" (112. old.), „a Ptk. alapvetően ... csak társadalmi és egyéni érdek közt tesz különbséget" (117. old.).

A társadalmi és egyéni érdekből való kiindulás azonban eleve ellentmondásban van a „monolitikus" érdekeltségi rendszerrel, mert kétpólusú. Azt pedig nem lehet a bevezető rendelkezésekből kimutatni, hogy itt csak az egyes állampolgár és a társadalom érdekeiről van szó. Bár ezt tudatosan a Ptk. előkészületei során nem fontolták meg, éppen a szerző által kifogásolt elvontságú szint folytán az 1. §-ban kifejezetten, a 3. §-ban implicite benne van a közbenső láncszem. A 4. §-ban a „felek" kifejezés, amelyet a szerző is átvesz a javaslataiban, nem szűkít le az állampolgárokra és a társadalomra. Marad érvként az „állampolgárok és szervezeteik" kifejezés a 2. §-ban, ezt azonban a szerző véleményem szerint félreérti (ld. köv. pont).

Itt tehát legfeljebb az absztrakciós szintet lehet kifogásolni. Ezzel kapcsolatban azonban megjegyzem, hogy az alapelveket a részletrendelkezésekben kell konkretizálni, de óvatosan kell eljárni az alapelveknek eleve „konkrét" módon való megfogalmazása körül (l. 4. § (2) bek. 2. mondatát, alább 7. pont). Általában nem helytálló bírálni azt, hogy a bírósági gyakorlat ritkán tud egy pert egy alapelv alapján eldönteni, amint ezt a szerző igényli (116. old.): az alapelv nem elsősorban erre való. Különösen meggondolandó alapelvi rangra emelni olyan mai akut problémákból levezetett követelményeket, amely problémák — nem utolsósorban a XI. Kongresszus határozatai folytán — aligha maradnak hosszú ideig alapelvi megfogalmazást igénylő nagyhorderejű, elkülönült problémák. A kódexet a távlati gondolkodás jellemzi (ennek egy — akkoriban nem tudatos — példáját említettem és még egyet megemlítek az 5. *c)* pontban).

4. A szerző javasolta konkretizálásnak az egyik kiindulópontja az, hogy a 2. § nem számol a szocialista gazdálkodó szervezetekkel és intézményekkel, valamint más olyan szervezetekkel és intézményekkel, amilyenek pl. a külföldi részvétellel működő gazdasági társulások. Ezért ezeket is javasolja megemlíteni az „állampolgárok és szervezeteik" *mellett* (118. old.).

A szerző alighanem félreérti a „szervezeteik" kifejezést. A szerző valószínűleg tulajdonjogi viszonyt lát e kifejezésben vagy legalábbis csak azokat tekinti az „állampolgárok szervezetei"-nek, amelyeket az állampolgárok e minőségükben hoztak létre. Ha ezt akarta volna a Ptk. kifejezni, akkor a szövegezés ugyancsak pongyola volna; egy ilyen feltételezést azonban nyilván meg kell engedni. Felvethető azonban a kérdés: melyik szervezet vagy intézmény nem az állampolgároké? Az állami vállalat talán nem állampolgárokból álló szervezet? Nem az állampolgárokért van? Elkülönült csak-állami érdekeket szolgál? És ha netán így volna, akkor nem a közösségtől elkülönült állampolgárok érdekeit szolgálná? Valójában itt az 1. § (1) bekezdésében megfogalmazott „állami, gazdasági és társadalmi szervezetek" rövidített megismétléséről van szó, ahol az „állami" az államigazgatásit jelenti és a „szervezet" magában foglalja az intézményt is, hiszen az is szervezet. Semmi ok nincs annak feltételezésére, hogy a Ptk. a 2. §-ban szűkebb körre akarta a jogosultságokat és a kötelezettségeket szorítani, mint amilyen széles kört az 1. §-ban a célkitűzés keretében felrajzolt.

A szerző megfogalmazása arra vezet, hogy egyfelől vannak az *állampolgároknak* szervezetei és intézményei, másfelől vannak a *szocialista gazdálkodó szervezet*nek és harmadszor *„mások"*-nak szervezetei és intézményei. Ugyanakkor ismeretesek a munkahelyi demokráciát fejlesztő törekvések. Összhangban van-e e törekvésekkel az, ha az állami (és szövetkezeti) szervezeteket kívül rekesztjük az „állampolgárok szervezete"-in? Kinek a demokráciájáról van akkor szó?

Végül jó-e az, ha az 1. §-ban és a 2. §-ban a szervezetek más-más koordinátarendszerben vannak elhelyezve: az 1. §-ban a funkció és a 2. §-ban lényegében a tulajdoni viszony szerint? Ha a 2. §-ba bekerülnek a „külföldi részvétellel működő gazdasági társulások", amelyekre aligha kell az alapelveknek

tekintettel lenniük, viszont kimaradnak belőle az államigazgatási szervek?

5. A közvetítő csoportérdek tükröztetésére irányuló másik kísérlet alighanem a 4/A. §-ban foglalt javaslat.

a) Ami itt először szembetűnik, az az, hogy a javaslat az ebből a szempontból érintetlenül hagyott 4. §-ba nem építi be a csoportérdekkel kapcsolatos szabályt, hanem azt meghagyja absztraktságában és megfejeli egy a szocialista gazdálkodásra vonatkozó szabállyal. Ez szerkezetileg kirekeszti a szocialista gazdálkodó szervezeteket a főszabályból.

b) Ez a szabály éppen a csoportérdek funkcionálásának tükröztetésére nem alkalmas, hiszen erről nem is rendelkezik. Amit — túl a gondossági követelmény konkretizálásán — kimond, az az, hogy a szocialista szervezetek is a társadalom érdekében gyakorolják jogaikat, teljesítsék kötelezettségeiket. Ez volna az a „központi vezérelv", amelyet a Ptk. nem adott meg (114. old.)? Még ha az állampolgárokra nézve hangsúlyozná ezt, az érthetőbb volna, de éppen a társadalmi tulajdon körébe tartozó vállalatra vagy szövetkezetre kell egy általános szabály mellett *külön is* kimondani, hogy a társadalmi érdeknek megfelelően működjék? Egy ma akut, de a XI. kongresszus óta már csökkenő intenzitású problémára vonatkozó követelményt kell a Ptk. nyomatékosan kiemelt alapelvévé tenni? Amikor ezt az állampolgárokkal nem tesszük és amikor ebben a körben hallgatunk arról, ami a problémát *specifikussá* teszi: a vállalati érdekeltségről? Mi indokolja azt, hogy a szöveg megismétli a társadalmi érdek primátusát anélkül, hogy megismételné azt, amivel szemben ez a primátus érvényesül, de aminek megvan a rész-minőségű szférája: a vállalati érdekeltséget?

c) A 4/A. § ezen kívül még az első mondatban említi a tervszerűséget, amely a Ptk. 3. §-ának (2) bekezdésében már hangsúlyt kap, mégpedig olyan „absztrakt" megfogalmazásban, amelynek érdeme az, hogy a tervgazdálkodás módszereinek változása nem teszi elavulttá. Szerepel továbbá az első mondatban a hatékonyság, a másodikban a gazdaságosság követelménye. Különbözik a kettő? Akkor miért nem az „és" kapcsolja őket össze? Azonos a kettő? Akkor miért használ két kifejezést? Ez azonban másodrendű, szövegezési kérdés. A valódi kérdés az, hogy a hatékony, gazdaságos működés követelménye polgári jogi követelmény-e. Más lapra tartozik, hogy az első mondat és a másodikban a gazdaságosság követelménye államigazgatási jogi jellegű-e vagy „vállalati jogi" jellegű, de a helye a készülő vállalati törvényben van, amelynek szabályoznia kell a vállalati magatartás elveit, és a jellege nem polgári jogi. Milyen polgári jogi szankció fűzhető ahhoz, ha egy vállalat nem dolgozik eléggé gazdaságosan vagy hatékonyabban? Az aligha jó ellenérv, hogy a szöveg bizonyos elemei már az 1966. évi szállítási szerződési rendeletben is megtalálhatók. Ez volt ugyanis az első jogszabály, amely még a reform bevezetése előtt fordulatot igényelt a vállalatoktól; ezért került ez bele ebbe a rendeletbe, a konkrét tervutasítások hiányában tanúsítandó magatartást megmagyarázandó. Itt valójában a vállalati tevékenység politikájáról van szó, amely *nem a vállalatok közötti* viszonyban releváns, hanem „az állam és vállalata" *(Világhy)* viszonyában.

6. Lényegében ugyanez a helyzet a tisztességtelen gazdálkodással és a tisztességtelen haszonnal. A szerző kifejti, hogy ezekről ugyan rendelkezik az 1022/1973. (VI. 27.) Mt. h., de a kérdés „jelentőségénél fogva a polgári jogi viszonyok egészére kiterjedő hatállyal kíván alapelvi megfogalmazást" (120. old.). A kérdés valóban nagyon jelentős és azóta a XI. Kongresszus is kézbevette az ügyet, ami arra vall, hogy a probléma akutsága csökkenni fog. Ettől eltekintve: önmagában a kérdés jelentőségéből következik-e, hogy a Ptk.-ban alapelvként kell jelentkeznie? Mit tud a polgári jog a vállalati gazdálkodással kezdeni? Az 1022/1973. (VI. 27.) Mt. határozat valamennyi tényállása *általános* gazdasági cselekményekről, üzlet- és árpolitikáról szól; a polgári jognak nincs kapcsolódási pontja. Aligha lehet (és kell) a vállalat gazdálkodását egy bírói ítélet rendelkező részében elítélni, legfeljebb azt lehet megállapítani, hogy az adott szerződés a szocialista együttműködés követelményének [Ptk. 200. § (2) bek.] nem felel meg és ezért érvénytelen. Ez egy szerződés alapján is megállapítható, ellentétben a vállalat gazdálkodásával, amelynek megítélése nem bírósági kérdés. Ez utóbbi vonatkozásában szintén „az állam és vállalata" viszonyáról van szó, a vállalat tevékenysége értékelésének fontos kérdéséről, és az ennek megfelelő gazdaságirányítási (államigazgatási jogi) szankcióról. Marad a tisztességtelen haszon. Ebben a körben polgári jogilag az aránytalan előny a releváns (Ptk. 201., 202. §) nem pedig az, hogy milyen kalkuláció vagy manőver van az árkiszámítás mögött: a polgári jogot a póruljárt fél érdekli, akár az említett kormányhatározat egyik tényállása van emögött, akár más (pl. a felek tudatán kívüli körülmény, mint a 201. § esetében). Marad végül a „tisztességtelenség" körében a tisztességtelen verseny, amely a szerző megfogalmazásán kívül marad, amely a polgári jogba tartozik, mert konkrét versenycselekményekre vonatkozik és nem az üzletpolitikára, és amelyet alapelvi szintre emelni ágyúval verébre lövöldözés volna.

Nincs tehát szükség a javasolt 4/B. §-ra, amelynek (2) bekezdése egyébként az (1) bekezdés kommentárja csupán.

7. Végül megjegyzem, hogy aligha helyes a Ptk. jelenlegi 4. § (2) bekezdésének második mondatát változatlanul hagyni. Az együttműködési kötelezettség a szerződéskötési folyamat során is fennáll, és fennáll a tág értelemben vett megbízás nélküli ügyvitel területén is, ideértve a Ptk. 28. §-a (2) bekezdésében foglaltakat is. A joggyakorlásra és kötelezettség-teljesítésre vonatkozó jelenlegi megfogalmazás szűk, ugyanakkor átfedést tartalmaz a 277. § (2) bekezdésével, amely a maga helyén kellően sokatmondó.

8. Végeredményben tehát csupán két változást tartok szükségesnek a szerző által tárgyalt 2. és 4. §-ban:

a) a gondossági követelmény beiktatását a 4. §-ban a (3) bekezdésben említett „vétkesség" feltétlen kiküszöbölésével,

b) a 4. § (2) bekezdése 2. mondatának elhagyását. Az alapelvet helyesebb a maga helyén konkreti-

zálni, mint csonkán részletezni mindjárt az alapelv kimondása után. A szerződésekről szóló részben kellene erről gondoskodni. Jelenleg ugyanis a szerződéskötési folyamatra nincs külön együttműködési szabály, a lebonyolításra — ideértve a teljesítés és a szerződésszegés szakaszát is — van egy nemcsak a szerződési jogokra és kötelezettségekre vonatkozó szabály a 4. § (2) bekezdésének most kifogásolt 2. mondatában, és a teljesítési szakaszra van egy további szabály is a 277. § (2) bekezdésében, amelynek 2. mondata a szerződésszegési szakaszra is vonatkozik. A 277. § (2) bekezdése tehát *lényegében* egybevág a 2. § (2) bekezdésének 2. mondatával, bár annál többet is, kevesebbet is mond, viszont a szerződéskötés folyamatára külön nincs az együttműködési kötelezettség kimondva.

Ezen kívül elképzelhetőnek tartom a 4. § (1) bekezdésének a csoportérdekeltség irányában való némi konkretizálását olymódon, hogy a „felek" szó helyébe az „állampolgárok és szervezeteik" kifejezés kerüljön: ezáltal az egyéni és a csoportérdek kifejezetten is megjelenne a Ptk. érdekösszeegyeztetési alapelvében.

Eörsi Gyula

Ügyvédek, bírák Angliában

(Az új angol bírósági szervezet)

Az angol bírósági szervezet — beleértve személyi részét, az ügyvédi és bírói kart — egy évezreden át kialakult elemekből tevődik össze. Ezen bírósági szervezetet az 1972. január 1-én hatályba lépett „1971. évi bírósági törvény" (Courts Act 1971.) legjellegzetesebb részeiben megszüntette és új bírósági szervezettel cserélte fel, ami maga után vonta az ügyvédi és bírói kar jogállásának részbeni módosulását is. Minthogy e jelentős reformra nézve hazánkban nemigen áll rendelkezésre joganyag, úgy vélem, e szerény cikkel ez a hiány valamennyire pótolható. Egyébként idegen jogrendszerekbe való bepillantás mindig érdekes és hasznos feladat.*

Az ügyvédi kar

Az ügyvédi kar az igazságügyi szervezetnek mindenütt igen jelentős része. Angliában azonban különösképpen kiemelkedő szerepet játszik, mert — személyileg — az egész igazságügyi szervezet az ügyvédi karon nyugszik. A bírósági hierarchia alsó fokán eljáró magisztrátusi bíróság titkárától kezdve az igazságügyi szervezet fejéig a lordkancellárig, mindenki mint ügyvéd kezdi jogászi pályafutását. A bírákat kizárólag az ügyvédek sorából nevezik ki. Angliában nem lehet bírói pályára lépni. El lehet menni ügyvédnek, azután idővel az ügyvédből esetleg bíró lesz.

Az angol ügyvédi kar legjellegzetesebb vonása az, hogy két ágazatra oszlik: a barrister-ekre és a solicitor-okra. Az ügyvédi karnak ilyen megosztottsága Anglián kívül alig ismeretes. Az angol jogrendszerű (ún. common law) országok közül csak Dél-Afrikában, Új-Zélandban és az ausztráliai New South Wales-ben van megosztott ügyvédi kar. A legnagyobb common law ország, az USA sem ismeri a két részre osztott ügyvédi kart.

Az ügyvédi kar kettéosztottságának — mint Angliában a jog területének mindennek — sok évszázados történeti múltja van. Nyomai már a XIV. században megtalálhatók.

A barrister elnevezés az angol bar szóból származik, ami rudat, korlátot jelent. Jelentette azt a korlátot, amely a tanteremben az oktatót elválasztotta a jogtanulóktól. Az angol ügyvédek székházaiban, az Inn-ekben, az idősebb ügyvédek oktatták a jogtanulókat úgy, hogy ezek az oktatók lábánál ültek és egy korlát, „bar" választotta el őket az oktatóktól.

A solicitor elnevezés pedig azzal függ össze, hogy évszázadokkal előtt a lordkancellár személye körül kialakult bíróságnál (a Court of Chancery-nél), vagyis a kancelláriai bíróságnál, rendkívül lassan kerültek tárgyalásra az ügyek és ezért egy külön szakma csak azzal foglalkozott, hogy az ügyek elintézését sürgette. Mivel sürgetni angolul solicit-et jelent, e sürgetőket solicitor-oknak nevezték. A solicitor tehát sürgetéssel előkészítette az ügyet, a barrister pedig tárgyalt a bíróságnál.

Az ügyvédi kar két ágazatának feladatköre nagyjából így alakul most is: a solicitor előkészíti az ügyet, a barrister pedig a bíróság előtt tárgyal.

Polgári peres ügyben a solicitor érintkezik az ügyféllel. Ő veszi fel a tényállást, meghallgatja a tanúkat és előadásukról feljegyzést készít, beszerzi az írásbeli bizonyítékokat és megindítja a pert. Ha az ügyfél ügyvédi képviseletet vesz igénybe, a polgári per megindítása kizárólag a solicitor joga. A perben minden bírósági kézbesítés az ő kezéhez történik. Ha az ügy nehéz megítélésű vagy ha olyan bíróság előtt kell lefolytatni a pert, amely előtt a solicitor-nak nincs felszólalási joga, akkor a solicitor bíz meg valamely barrister-t a bíróság előtti felszólalással. A perbeli képviselő azonban továbbra is a solicitor marad, a perbeli értesítések továbbra is a solicitor, és nem a barrister kezéhez történnek.

Büntetőügyekben akár mint a sértett képviselője, akár mint védő, solicitor és barrister egyaránt eljárhat — kivéve azokat a legmagasabb bíróságokat, amelyek előtt a solicitor-t nem illeti meg a felszólalás joga.

Polgári peres ügyekben a barrister jellegzetes munkaköre a bíróságok előtti felszólalás. A legmagasabb bíróságok előtt ez a jog a barrister-eket monopóliumszerűen illeti meg. Ha tehát ilyen bíróság előtt kell felszólalni, a solicitor kénytelen barrister-t megbízni. Ő keresi fel a barrister-t, ismerteti vele a tényállást, átadja az erről, valamint a tanúk előadásáról készített feljegyzéseit, és a barrister titkárával megállapodik a tiszteletdíj tekintetében.

Élesen elkülönül a két ágazat munkaköre perenkívüli ügyekben. Rendszerint solicitor-ok készítik el a végrendeleteket és ők járnak el

* Mindaz, amit e cikkben előadok, csak a szoros értelemben vett Angliára és Wales-re vonatkozik. Szoros értelemben vett Anglián a brit szigetnek azt a részét értik, amely Skócia, Wales és a tengerek között fekszik. Skóciát és Észak-Írországot nem tekintik angol jogterületnek. Az anyagot 1974. december 31-ével zártam. *(R. Z.)*

a hagyatéki eljárás perenkívüli részében. Ők készítik el az ingatlanra vonatkozó szerződéseket, tehát az adásvételi, nagyobb jelentőségű bérleti és haszonbérleti, valamint kölcsönügyleti szerződéseket, és ezeket realizálják. A barrister-ek perenkívüli feladata a nehéz megítélésű jogkérdésekben jogi vélemény készítése.

A munkaköri megosztás csak annyiban kizárólagos, hogy a polgári perindítás a solicitor-ok, a legmagasabb bíróságok előtti felszólalás pedig a barrister-ek kizárólagos joga. Egyébként a fentebb jelzett munkaköri megosztás nem kötelező. Nincs akadálya tehát annak, hogy barrister készítsen végrendeletet, vagy hogy nehéz megítélésű jogkérdésben jogi véleményért solicitor-hoz forduljanak, — de ez nem szokásos.

A fentebb leírt munkaköri megosztás csak az ügyvédi karon belül érvényesül. Az ügyfél nincs elzárva attól, hogy ügyvédi képviselet nélkül saját maga járjon el a felsőbíróságok előtt, feltéve, hogy kiismeri magát a rendkívül bonyolult és terjedelmes jogszabályokban. (A Legfelsőbb Bíróság eljárási szabályzatát egy kétkötetes 2788 oldalas, — a megyei bíróságokét egy 2243 oldalas könyv tartalmazza. Az angol anyagi jog bírói precedensekből tevődik össze. Több százezer élő bírói precedens van. Ilyen körülmények között annak lehetősége, hogy az ügyfél saját maga is eljárhat ügyében — csak üres kijelentés, de nem valójában gyakorolható jog.)

Az ügyvédi kar két ágazatának társadalmi megbecsülése a múltban nem volt egyforma. Csak a barrister számított „gentleman"-nek, „úriember"-nek. A solicitor-t nem annyira jogásznak, mint inkább üzletembernek tekintették, aki pénzkölcsönök szerzésével, ingatlan-adásvételi ügyletekkel és más hasonlókkal foglalkozik. Az ügyvédi karban a társadalmi megbecsülés terén ma már nincsenek ilyen éles megkülönböztetések. Ezt mutatja például az is, hogy a Parlament alsóházában mint képviselők, egyaránt ülnek barrister-ek és solicitor-ok. Az 1966-os választások során az alsóház kb. 620 tagja közül 94 barrister és 26 solicitor volt. Az első világháború idején Asquith miniszterelnök barrister, Lloyd George miniszterelnök pedig solicitor volt.

Mindennek ellenére, ma is a barrister-eket tekintik az ügyvédi kar magasabb rétegének. Ennek oka az, hogy közülük nevezik ki a legmagasabb rangú bírákat, és hogy az egyik legmagasabb közjogi méltóság viselője, a lordkancellár is — közvetlenül vagy közvetve — a barrister-ek köréből emelkedik e tisztségre.

Az ügyvédi pályára lépők jogi oktatása eléggé rendezetlen kérdés, és ezért a jogi folyóiratok és értekezletek egyik állandó témája.

Egyik ágazatnál sem követelik meg az egyetemi jogvégzettséget. Ha a jelölt valamely egyetemet végzett, ennek az az előnye, hogy megrövidül a jelölti ideje, — ha pedig jogi egyetemi végzettsége van, a szakmai kiképzés során egyes tantárgyak tekintetében felmentést kaphat a vizsgák alól. Gyakori, hogy a jogi pályára lépő fiatalember az egyetemen nem jogot, hanem például történelmet vagy klasszika-filológiát tanult. Újabban azonban — különösen a barrister-i pályára lépők közül — mind többen már az egyetemen is jogot tanulnak. A jogi ismereteket elsősorban nem az egyetemek, hanem a szakmai kiképzés során a hivatásbeli szervek közvetítik.

A solicitor-jelölt szakmai kiképzése olyképpen történik, hogy a jelölt állást vállal valamelyik solicitor-irodában. Ez a gyakorlati idő 2 és 4 év között váltakozik aszerint, hogy a jelöltnek van-e, és ha igen, milyen egyetemi végzettsége. Ez a gyakorlati idő a szegényebb jelölt részére nehéz megpróbáltatás. A solicitor-ok rendkívül csekély fizetést adnak — ha ugyan egyáltalán adnak —, mert előfordul, hogy nem a főnök fizet a jelöltnek, hanem megfordítva: a jelölt a főnöknek a tanításért. Egyébként elég nehéz olyan solicitor-t találni, aki vállalja az oktatást, mert a kezdő jelölt inkább teher, mint előny. Végül ez a gyakorlati oktatás nem is megfelelő, mert nem fogja át az egész joganyagot, hanem csak azt, amivel a főnök mint solicitor foglalkozik. Aki olyan irodába kerül, amelyik főleg ingatlanügyletek lebonyolításával foglalkozik, talán egész gyakorlati ideje alatt nem lát egyetlen büntetőügyet sem.

A jelölti idő letelte után a jelölt kétrészes vizsgát tesz. A vizsgára egy „Jogi Kollégium" (College of Law) elnevezésű, főiskolai ranggal nem bíró tanfolyam készíti elő a jelölteket. A vizsgák letétele után a fiatal solicitor megkezdi önálló prakszisát: vagy betársul egy solicitor-cégbe, vagy állást vállal egy nagyvállalat, illetőleg közhivatal jogügyi osztályán.

A solicitor-ok egy része nem egymagában, hanem más solicitor-okkal társulva működik. Jogszabály, hogy 20-nál több társ nem lehet egy-egy ilyen irodában. Például a londoni City-ben a közelmúltban 318 solicitor-cég működött és ezek közül 21 volt olyan, amelyben 13, vagy ennél több társ vett részt. Az ilyen nagy irodák olykor száznál is több alkalmazottat foglalkoztatnak. A társulás azzal az előnnyel jár, hogy a társak mindegyike más-más jogterületen specialista, és így mindenfajta ügyet szakszerűen el tudnak látni.

De nemcsak igen nagy, hanem igen régi solicitor-irodák is vannak. Például a Londontól délnyugatra fekvő, 20 000 lakosú Tonbridgeben működik egy solicitor-iroda, amelyet még I. Erzsébet királynő idejében alapítottak, és mostanában ünnepelte fennállásának 400-ik évfordulóját.

A solicitor-ok érdekképviseleti szerve a Jogegylet (Law Society). Ennek joghatósága az egész országra kiterjed, bár van számos helyi Jogegylet is. Például magában Londonban 7 helyi Law Society működik.

A solicitor-nak évről évre működési engedélyt kell kapnia a Law Society-től. Mielőtt ezt megkapja, a felügyeleti szerv egy hites könyvvizsgálóval megvizsgáltatja a solicitor könyveit abból a szempontból, hogy az ügyfelek pénzügyei rendben vannak-e.

Az angol jogterületen a Solicitor-ok száma 20 000 körül mozog. Például 1970-ben 24 300 volt akkor, amikor Anglia és Wales lakossága kb. 50 milliót tett ki. A solicitor-ok egy része nem foglalkozik közvetlenül a lakosság ügyeivel, hanem nagyvállalatok, közigazgatási és kormányhivatalok, oktatási intézmények fixfizetéses alkalmazottja.

Az 1971. évi bírósági törvény (Courts Act 1971.) előtt a bírói pá-

lya teljesen zárva volt a solicitorok előtt. A solicitor csak békebíró (Justice of the Peace) lehetett, de az angol jogi felfogás szerint a békebíró nem tartozik a szoros értelemben vett bírák sorába. A most említett reformtörvény ezt a helyzetet bár nem teljesen, de jelentősen megváltoztatta. Jelenleg a solicitor-ok csak a legmagasabb bírói tisztségekből vannak kizárva.

Áttérve az ügyvédi kar másik ágának, a barrister-eknek az ismertetésére, mindenekelőtt tudni kell azt, hogy aki barrister akar lenni, annak be kell lépnie valamelyik Inn-be.

Az Inn-ek nagyjából a mi ügyvédi kamaráinknak felelnek meg azoktól azonban több szempontból lényegesen különböznek. Így mindenekelőtt abban, hogy nemcsak a barrister-ek, hanem a bírák is tagjaik. Minden bíró annak az Inn-nek a tagja, amelyiknek bírói kinevezése előtt mint barrister, a tagja volt.

Az Inn-ek igen régi intézmények, gyökereik a XIV. századba nyúlnak vissza. Eredetileg fogadók, szállások voltak, amelyekben a vidéki ügyvédek megszálltak, amikor a London melletti Westminster-ben székelő felsőbíróságokhoz utaztak. Az inn szó ugyanis — többek között — fogadót jelent.

Londonban 4 inn van: a Lincoln's Inn, a Gray's Inn, a Middle Temple és az Inner Temple. Vidéken nincsenek Inn-ek, a vidéki barrister-ek is valamelyik londoni Inn-nek a tagjai.

Az Inn-ek berendezésben és szellemben egyenes folytatásai az előkelő középiskoláknak (pl. Eton) és az Oxford-i vagy Cambridge-i egyetemeknek. Faburkolatú termeiket régi nehéz tölgyfa bútorok és az Inn neves tagjainak portréi díszítik. Itt az Inn-be lépő fiatalember éppen úgy otthon érzi magát, mint diákkorában Eton-ban vagy Oxford-ban. És a hangulat, a szellem is ugyanaz. Itt kovácsolódik össze egy olyan barristeri kar, amely aligha mondható haladónak. Valóban, a barristeri kar minden reformtörekvésnek, pl. a jogi oktatás gyökeres reformjának, vagy az ügyvédi kar két ágazata közti diszkrimináció teljes megszüntetésének, vagy a házassági bontópereknek a Legfelsőbb Bíróság első fokú hatásköréből a megyei bíróságok hatáskörébe való levitelének mindig heves ellenzője volt. Egyesek az Inn-eket az európai oligarchia utolsó fellegváinak, elmaradt gondolkozású középkori csökevényeknek mondják.

Az Inn-ek tagjai három csoportot alkotnak: a bar-student-ek (jogtanulók), a kész barrister-ek és a bencher-ek (a vezetők) csoportját. (Az utóbbi elnevezés onnan származik, hogy valaha csak a vezetők ültek, éspedig padokon [bench-eken], a barrister-ek és a bar-student-ek pedig körülöttük álltak, vagy a padlón ültek.)

Az Inn-ek egyik feladata a jogtanulók jogi oktatása és vizsgáztatása. Az oktatás céljára tanfolyamokat tartanak, de ezek látogatása nem kötelező. A bar-student-ek rendszerint ugyanazt a jogi kollégium-ot (College of Law-t) látogatják, mint a solicitor-jelöltek.

A bar-student-et egy régi szokásból fakadó — a mi szemünkben furcsa — kötelesség terheli, amelynek teljesítése nélkül nem lehet barrister. Nevezetesen: három éven át, negyedévenként háromszor, három év alatt tehát 36-szor részt kell vennie az Inn-ben rendezett vacsorán. Ha nincs egyetemi végzettsége, negyedévente hatszor, három év alatt tehát 72-szer kell vacsoráznia. Ez a híres Dining in Hall (= vacsorázás a nagyteremben). Ezt a szokást sokan értelmetlen hagyománynak tartják, mások szerint igen hasznos. Mivel a vacsorákon a neves barrister-ek és a bírák is részt szoktak venni, a fiatal bar-student-nek alkalma nyílik ezek megismerésére. Továbbá — mondják — fehér asztal mellett sok olyasmiről szó esik, amit sem könyvekből, sem tanfolyamokon nem lehet elsajátítani.

A három év elteltével kétrészes vizsgát kell tenni. A vizsgák sikeres letétele után (a vizsgák eléggé könnyűek) sor kerül a bar-student-nek az Inn-be való felvételre. Ez a „behívás a barristeri kar"-ba (Call to the Bar). De ekkor még nem kezdhet praktizálni a fiatal barrister. Még egy évet kell tanulóként (ún. pupil-ként) eltöltenie valamelyik idősebb barrister-nél.

Ezt követően már önálló prakszist folytathat. Ekkor megélhetése attól függ, van e valamely solicitor-céggel jó kapcsolata, mert ügyvédi megbízást csak a solicitor útján kaphat. Sok idő telik el addig, amíg a kezdő barrister olyan nevet szerez, hogy az ügyfél arra utasítja a solicitor-ját, hogy egy meghatározott barrister-nek adja át ügyét. Ez idő elteltéig a kezdő barrister vagy szülei támogatására, vagy esetleg saját vagyona jövedelmére van utalva. Ha nem tudja kivárni ezt az időt, elmegy fixfizetéses állásba valamely nagyvállalat vagy hatóság jogügyi osztályára.

A barrister-ek felső rétegét alkotják azok, akiket legalább tízéves gyakorlat után, a lordkancellár javaslatára a király (királynő) királyi tanácsosi rangra emel. Elnevezésük: King's Counsel, most hogy királynő van: Queen's Counsel. Rövidítése K. C., illetőleg Q. C. E rövidítést névjegyükön, vagy ha nevük nyomtatásban megjelenik, mindig feltüntetik. (Pl. Mr. Hobbes Q. C.)

E rangnak külső megjelenési formája abban áll, hogy a királyi tanácsos nem fekete posztóból, hanem fekete selyemből készült talárt visel. Ezért „selyem"-nek („silk"-nek) nevezik őket. Érdemben az a jelentősége, hogy rendszerint közülük nevezik ki a legmagasabb rangú bírákat. Továbbá az, hogy ettől kezdve a bíróságok előtt mindig egy másik, még nem királyi tanácsos barrister kíséretében jelenik meg, akit junior-nak neveznek. Az ügyfélre mindebből az a következmény hárul, hogy most már nem két ügyvédet (a barrister-t és a solicitor-t), hanem hármat kell fizetnie (a királyi tanácsost, a junior-t és a solicitor-t).

Az Inn-ek igen gazdag testületek. Például a hatvanas évek vége felé a Lincoln's Inn 600 000 fontot költött helyiségei bővítésére — a Middle Temple pedig ugyanakkor 20 000 fontot adott ösztöndíjakra.

Londonban a barrister-ek nem lakásukon, hanem az Inn-ekben folytatják gyakorlatukat. Az Inn bocsát rendelkezésükre helyiséget. Rendszerint hat barrister kap egy szobasort úgy, hogy mindegyiknek külön szobája van. Egyébként a szobasorban dolgozó barrister-ek semmiféle kapcsolatban nincsenek egymással, nem állnak valamelyiküknek, mint vezetőnek a felügyelete alatt. Csak a bért fizetik kö-

zösen és közösen tartanak egy titkárt. E szobasorok tehát nem azonosíthatók a mi ügyvédi munkaközösségeinkkel, amelyek többek között az ügyvédség szocialista módon való gyakorlását vannak hivatva előmozdítani.

A barrister-ek száma 2000 körül mozog, újabban bizonyos emelkedést mutat. Például 1964-ben 2118, 1974-ben már 2877 barrister működött Angliában és Wales-ben. Számuk tehát jóval kevesebb, mint a solicitor-oké. Ez a munkaterület szűkebb voltával és a kezdeti nehézségekkel magyarázható.

A barristeri kar felsőbb érdekképviseleti szervei az Ügyvédi Tanács (Bar Counsil) és a Szenátus. Az előbbi az ügyvédi etikettre felügyel, az utóbbi egyezteti a négy Inn-nek olykor nem egyhangú ügyvédpolitikáját.

Ha valaki fegyelmi feljelentést tesz a Barrister ellen, az ügyet először a Bar-Counsil vizsgálja meg. Ha a feljelentés nem látszik alaptalannak, az ügyet átteszi ahhoz az Inn-hez, amelyiknek a barrister a tagja. Itt a bencher-ek döntenek a fegyelmi feljelentés tárgyában.

A fegyelmi jogkör gyakorlásán túlmenően a bencher-ek határoznak abban a kérdésben, hogy a vizsgát tett bar-student-et felveszik-e az inn-be — valamint ők végzik az inn pénzügyi igazgatását.

A bencher-ek testületét nem választás, hanem co-optálás útján egészítik ki — vagyis a megüresedett helyre maguk a bencher-ek jelölnek ki egy új tagot. Sokan ezt a demokratizmus szempontjából kifogásolják.

A barrister-ek jogállására nézve még a következőket kell tudni, *a)* A legmagasabb bírói tisztségekre barrister-eket vagy barrister-ből lett bírákat neveznek ki; az igazságügyi szervezet feje, a lordkancellár — vagy közvetve vagy közvetlenül — ugyancsak a barristerek sorából kerül e magas közjogi méltóságba. A lordkancellár tisztsége közel nyolcszáz éves múltra tekint vissza: a lordkancellár fizetésben és rangban megelőzi a miniszterelnököt is — rangban csak a királyi hercegek, valamint a Cantenbury és York-i érsek előzi meg. Mint a felsőház elnöke, törvényhozói hatalmat, és mint a Lordok Háza mint bíróság ex officio bírája, bírói hatalmat gyakorol. *b)* A barrister — ellentétben a solicitor-ral — bármely bíróság előtt megjelenhet és felszólalhat. *c)* Az elvileg fontos bírói határozatokból nyilvános közlésre szánt kivonatot csak a barrister-ek készíthetnek; ezek az ún. bírói precedensek. *d)* A barrister-ek különös és sokat támadott privilégiuma, hogy az ügyvédi munkájuk során elkövetett, gondatlanságból származó károkért nem felelősek, e címen kártérítésre nem perelhetők. *e)* A barrister nem fogadhat el megbízást közvetlenül az ügyféltől, hanem csakis a solicitor-tól (az ügyféllel csak a solicitor közvetítésével vagy jelenlétében érintkezhet). *f)* A barrister a tiszteletdíjára nézve nem magával a solicitor-ral, hanem a barristeri szobasor titkára útján állapodik meg. *g)* A barrister az ügyfelet nem perelheti tiszteletdíjának megfizetésére, tiszteletdíját csak a solicitor-tól követelheti (ha ez azt nem fizeti meg, ezzel fegyelmi vétséget követ el). *h)* A barrister nem társulhat más barrister-ekkel, tehát barristeri cégek nem léteznek. *i)* Ha a barrister királyi tanácsos (K. C., Q. C.) lesz, a bíróságok előtt csak egy másik, még nem királyi tanácsos barrister-rel együtt jelenhet meg, akit junior-nak neveznek. *j)* A barrister köteles felkutatni és a bíróság elé tárni az ügygyel kapcsolatba hozható precedenseket még akkor is, ha ezek az ügyfél hátrányára szolgálnak.

Ez a kutatás olykor nem könnyű feladat, mert a bírói precedensek száma rendkívül nagy; a hatvanas években lord Gardiner, az akkori lordkancellár azt mondta, hogy becslése szerint mintegy 350 000 élő bírói precedens van. A közelmúltban az egyik nagy jogi könyvkiadó vállalat megkezdte egy gyűjteményes mű kiadását, amely az utolsó száz évben keletkezett és még élő bírói precedenseket tartalmazza; az előfizetési felhívás szerint ez a mű 565 kötetből fog állni. Újabban komputerekkel kísérleteznek, amelyekbe betáplálnák a jellemző ismérveket és a computer pillanatok alatt megjelölné az összes olyan bírói precedenst, amely a keresett ismérveket tartalmazza.

Sok szó esett és esik arról, hogy indokolt-e fenntartani az ügyvédi kar kettősségét. Érvek és ellenérvek hangzanak el. Jelenleg (1974-ben) a felelős tényezők nem foglalkoznak a kettősség megszüntetésének a gondolatával.

Hogy mennyit keresnek a barrister-ek, arra nézve nincsenek nyilvánosságra hozott megbízható adatok. A hatvanas évek közepén, amikor a felsőbírák évi 8000 font fizetést kaptak, megjelent egy közlés, amely szerint mintegy 20 olyan barrister volt, akinek évi keresete elérte vagy meghaladta a 20 000 fontot. Arra nézve is jelentek meg nyilatkozatok, hogy a középkorú, praxisuk csúcsán álló barrister-ek nemigen törekszenek a bírói pálya felé, mert mint ügyvédek, többet keresnek. Csak idősebb korukban — amikor munkaképességük már csökken és esetleg mint királyi tanácsosoknak, praxisuk is kisebbedik annak folytán, hogy az ügyfelek nem akarnak három ügyvédet fizetni, csak ekkor — igyekeznek a barrister-ek a tekintélyes fizetéssel járó és nyugdíjra jogosító bírói tisztségek felé.

Érdekes és tanulságos volna ismerni a barrister-ek osztályhelyzetét. Erre nézve Angliában természetesen nincsenek statisztikai adatok. Némi következtetést lehet levonni a bírák iskolázottságából, mert a bírák 1972 előtt, előzőleg mindig barrister-ek voltak.

Angliában a legelőkelőbb és legdrágább középiskolák az ún. public school-ok (Eton, Harrow, Winchester stb.) — és a legelőkelőbb egyetemek az oxfordi és a cambridge-i. az 1968. évi statisztikai adatok szerint 359 bíró közül 292 public school-t, 273 pedig oxfordi vagy cambridge-i egyetemet végzett. Igaz ugyan, hogy újabban e két egyetemen szerényebb jövedelmű családok gyermekei is tanulhatnak ösztöndíjjal, de ezek az egyetemek ennek ellenére ma is elsősorban a felső- és legfelsőbb körök gyermekei részére állnak rendelkezésre. A hatvanas években a 27 nem királyi herceg (duke) közül 11, a. 43 anglikán püspök közül pedig 40 oxfordi vagy cambridge-i végzettségű volt. Nemhiába mondja tehát az egyik neves angol jogi író, Jackson professzor, cambridge-i egyetemi tanár, hogy „... kevés munkásszármazású barrister van, bíráink általában olyan családokból szár-

maznak, amelyek nem mondhatók munkáscsaládoknak".

A barrister-ekről alkotott kép teljessége végett elő kell még adni, hogy mivel Angliában nincsenek ügyészségek és így nincsenek ügyészek sem, a vádképviseletet — ugyan nem hatósági jogkörrel — ügyvédek, magasabb bíróságok előtt pedig barrister-ek látják el, amikor mint a sértett képviselői lépnek fel.

Alább, a bírósági szervezet ismertetésénél látni fogjuk, hogy a Legfelsőbb Bíróságon — ideiglenes megbízatással — recorderek-nek nevezett olyan bírák is működnek, akiket az ügyvédek sorából neveznek ki azzal, hogy évente legalább 30 napig bíráskodnak, egyébként megmaradhatnak ügyvédnek és folytathatják ügyvédi gyakorlatukat.

Az angol ügyvéd tehát a legváltozatosabb jogi funkciókat látja el. Lehetséges, hogy egyik nap mint védő lép fel — a másik nap mint a sértett képviselője, ügyészi feladatot lát el — végül mint recorder, 30 napon át bíróként ítélkezik.

A bírói kar és a bírósági szervezet

Büntető ügyekben a bírósági hierarchia alsó fokán a magisztrátusi bíróságok állnak. Számuk országosan mintegy ezer lehet.

Legjellegzetesebb vonásuk, hogy nem hivatásos bírákból, hanem laikusokból — az ún. békebírákból (Justice of the Peace) — állnak. Rendszerint öttagú tanácsban ítélkeznek. A szakszerűséget az biztosítja, hogy a bírósági titkár fixfizetéses mellékállásban dolgozó barrister, vagy — rendszerint — solicitor.

A békebírákat egy helyi bizottság javaslata alapján a lordkancellár nevezi ki. A kinevezés életfogytig tart, de a békebíró 70. életévének betöltése után már nem bíráskodhat. Tisztségükből a lordkancellár bármikor elmozdíthatja őket.

Országosan mintegy 16 000 békebíró működik. Fizetést nem kapnak, csak — ha szolgálatban vannak — csekély napidíjat. Ezért, de azért is, mert e bíróságok hivatali ideje a délelőtti és kora délutáni órákra esik, fizetésből vagy bérből élő emberek rendszerint nem vállalhatják e tisztséget. Annál kevésbé, mert ha a békebíró alkalmazásban van, munkaadója nem köteles őt a munkából elengedni, hogy békebírói feladatát elláthassa, és ha eltávozik, a távolmaradás idejére munkaadójától fizetést vagy bért nem követelhet. Mindezen oknál fogva a békebírák nagyrészt a vidéki dzsentri tagjai, vagy olyan emberek, akik vagyonuk jövedelméből élnek. A békebírói intézmény semmiképp sem jelenti tehát a nép részvételét a bíráskodásban.

A magisztrátusi bíróság büntető hatásköre abban áll, hogy a csekélyebb jelentőségű büntető ügyekben első fokon érdemben ítéletet hoz. Túlnyomó részt közlekedési ügyek kerülnek eléjük. Az angol anyagi büntető jog nem ismeri a mi szabálysértésünknek megfelelő kategóriát, a legcsekélyebb szabálytalanság is bírói hatáskörbe van utalva. Például e bíróságok elé tartozik, ha a gépkocsivezető tilos helyen parkol, vagy tilos helyen és időben kürtjelzést ad. Az összes büntető ügy 93%-át érdemben első fokon ezek a bíróságok intézik el.

Büntető hatáskörük másik, igen fontos része abban áll, hogy megszűrik az ügyeket abból a szempontból, hogy van-e elég bizonyíték arra, hogy a gyanúsítottat egy átlag-ítélőképességű esküdtbíróság bűnösnek mondja ki. Tehát e vonatkozásban a mi előkészítő ülésünk feladatát látják el. Ha nemlegesen döntik el a kérdést, az ügyet megszüntetik (ez nem teremt res judicata-t, — ha új bizonyíték kerül elő, az eljárás folytatható). Ellenkező esetben az ügyet érdemi tárgyalás véget átteszik a Legfelsőbb Bíróság Koronabíróság (Crown Court) elnevezésű részlegéhez, amely első fokon jury-vel, tehát esküdtbíróságként jár el. Ez a jogkörük igen nagy jelentőségű, mert ezt nemcsak a kis- és középsúlyú, hanem a legsúlyosabb büntető ügyekben is gyakorolják. A büntető eljárás bírósági szakasza minden büntető ügyben a magisztrátusi bíróságoknál kezdődik.

E bíróságoknak van némi polgári, sőt közigazgatási hatáskörük is. Polgári hatáskörük a gyermek- és nőtartási, valamint gyermekelhelyezési perekre terjed ki, — ha nincs magasabb hatáskörű bíróság előtt köteléki per folyamatban. Ha van, a jelzett ügyek a magasabb hatáskörű bíróság elé tartoznak.

Közigazgatási hatáskörük hosszú történeti fejlemények maradványa. E bíróságok járnak el az italmérési-, zene-, tánc- és bookmaker-engedélyek tárgyában.

A magisztrátusi bíróságok határozatai ellen általában a Legfelsőbb Bíróság, Koronabíróság (Crown Court) elnevezésű részlegéhez, jogértelmezési kérdésekben pedig ugyancsak a Legfelsőbb Bírósághoz, annak Főtörvényszék (High Court) elnevezésű részlegén alakított ún. Divizionális tanácshoz van fellebbezésnek helye.

Polgári ügyekben a bírósági hierarchia alsó fokán a megyei bíróság (County Court) áll. A megyei bíróság joghatósági területe nem felel meg a megye (county) közigazgatási területének. Mintegy 140 megyei bíróság működik, holott a közigazgatási megyék száma ennél jóval kevesebb.

Az 1971. évi bírósági törvény (courts act 1971.) előtt e bíróságok bírái a megyei bírósági bírák voltak, akiket 20—30 éves ügyvédi gyakorlat után, a barrister-ek sorából a lordkancellár javaslatára a király (királynő) nevezett ki.

Az új törvény e bírói tisztséget megszüntette, most tehát nincsenek megyei bírósági bírák. Az a furcsa helyzet állt elő, hogy vannak megyei bíróságok, de nincsenek megyei bírósági bírák. E feladat ellátását a Legfelsőbb Bíróság bíráira bízták, akik kirendelés alapján intézik a megyei bírósági ügyeket. Ez a feladat főleg a Legfelsőbb Bíróság Koronabíróság (Crown Court) elnevezésű részlegéhez kinevezett körzeti bírákat és recorder-eket terheli, de a munkára kiküldhető saját beleegyezésével — a Legfelsőbb Bíróság Főtörvényszék (High Court) vagy Fellebbezési Törvényszék (Court of Appeal) elnevezésű részlegének bírája is.

A megyei bíróságnak csak első fokú polgári hatásköre van, büntető vagy fellebbezési hatáskörrel nem rendelkezik. Polgári perek akkor tartoznak e bírósághoz (1974. évi adat), ha a perérték nem haladja meg az 1000 fontot. Ellenkező esetben a perek a Legfelsőbb Bíróság első fokú hatáskörébe tartoznak. Az 1000 fontot meg nem haladó ér-

tékű polgári perek is megindíthatók a Legfelsőbb Bíróság előtt, ha az ügyben fontos jogkérdést kell eldönteni.

Egyes kijelölt megyei bíróságoknak van csődjogi-, cégjogi-, tengerészeti- és szabadalmi jogi hatásköre is. Újabban megyei bírósági hatáskörbe utalták a házassági bontópereket is, feltéve, hogy a bontást kérő fél ellenfele nem védekezik. Ellenkező esetben ugyanis e perek a Legfelsőbb Bíróság első fokú hatáskörébe tartoznak.

A megyei bíróságon kisegítőleg bírói teendőket lát el az ún. registrar, aki egyfelől a bírósági segédhivatal főnöke, másfelől a 100 fontot meg nem haladó értékű perek bírája is.

A megyei bírósági határozatok ellen általában fellebbezésnek van helye, amely a Legfelsőbb Bíróság Fellebbezési Törvényszék (Court of Appeal) elnevezésű részlegéhez megy.

A bírósági szervezet középpontjában a Legfelsőbb Bíróság (Supreme Court) áll, annál is inkább, mert ez nemcsak fellebbezési bíróságként jár el, hanem mint a legfontosabb és legszélesebb hatáskörű első fokú polgári és büntető bíróság is. Valójában azonban nem ez, hanem a Lordok Háza, mint bíróság áll a bírósági szervezet csúcsán, mert a Legfelsőbb Bíróság bizonyos határozatai ellen további fellebbezésnek van helye a Lordok Házához.

A Legfelsőbb Bíróságnak (Supreme Court-nak) jelenleg 3 részlege van: *a)* Főtörvényszék (High Court), *b)* Koronabíróság (Crown Court) és *c)* Fellebbezési Törvényszék (Court of Appeal).

A Főtörvényszék (High Court) ismét 3 osztályra, a Fellebbezési Törvényszék (Court of Appeal) pedig 2 osztályra oszlik. A Főtörvényszék osztályai: Királyi Ítélőszék (King's Bench, most hogy királynő van: Quen's Bench), Kancelláriai Osztály (Chancery Division) és Családjogi Osztály (Family Division). A Fellebbezési Törvényszék (Court of Appeal) két osztálya: a polgári (civil) és a büntető (criminal) osztály.

A Legfelsőbb Bíróság Koronabíróság (Crown Court) elnevezésű osztályát az 1971. évi bírósági törvény (Courts Act 1971.) létesítette, ezt megelőzően a Legfelsőbb Bíróság csak a másik két részlegből állt.

A Főtörvényszék (High Court) hatásköre igen változatos, úgy, hogy az ide beosztott bíráknak sokoldalú jogi felkészültséggel kell rendelkezniük.

A Családjogi Osztály (Family Division) hatáskörébe tartoznak a köteléki és az ezekkel kapcsolatos perek (gyermektartás, elhelyezés, vagyonjogi kérdések stb.). A házassági bontóperek azonban csak akkor, ha a bontást kérő fél ellenfele védekezik.

A Kancelláriai Osztály (Chancery Division) hatáskörébe tartoznak az elhalt személyek vagyonának kezelésével kapcsolatos ügyek, az angol „trust" intézményéből származó viták, a fiatalkorúak és elmebetegek tekintetében bizonyos gyámhatósági funkciókat lát el. Ez az osztály végzi a kereskedelmi társaságok bírói felszámolását, — rendelkezik csődjogi, cégjogi- és szabadalmi jogi hatáskörrel. Nálunk teljesen ismeretlen feladatot lát el, amikor az érdekeltek kérelmére bizonyos pénzügyi transakciókat előre jóváhagy vagy a jóváhagyást megtagadja. Például: a hagyatéki vagyon kezelője el akarja adni a hagyatéki ingatlanokat és a befolyó vételárért részvényeket akar venni, hogy az örökösöknek ne az ingatlanok jövedelmét, hanem a részvények utáni osztalékot szolgáltassa ki, mert ezt jobbnak tartja. De nem tudja megállapítani, hogy e pénzügyi műveletre jogosult-e. Kérelmére a Kancelláriai Osztály bírája mindenkire kötelező hatállyal eldönti a kérdést.

Minden más — a Legfelsőbb Bíróság első fokú hatáskörébe utalt peres vagy perenkívüli — ügy a legrégibb és legtekintélyesebb osztály, a Királyi Ítélőszék C Queen's Bench) hatáskörébe van utalva. Ez az osztály büntető hatáskörrel is bír. Három szakbíróból alakított ún. Divisionális tanácsa fontos jogértelmezési feladatot lát el a magisztrátusi bíróságoktól és a Koronabíróságtól mint fellebbezési bíróságtól az ilyen irányú fellebbezések folytán eléje kerülő büntető ügyekben. Ennek az osztálynak a bírái gyakran ülnek a Fellebbezési Törvényszék (Court of Appeal) polgári és büntető fellebbezési tanácsaiban is.

A Legfelsőbb Bíróságnak nincs olyan értelemben vett elnöke, mint ahogy mi a bírósági elnököt elképzeljük. De van három olyan bírája, akik egy-egy osztályt vagy részleget vezetnek, bár ugyanakkor részt vesznek a napi ítélkezésben is. Ezek: *a)* a lord főbíró (Lord Chief Justice), aki a Királyi Ítélőszék (Quenn's Bench) vezetője és egyben a legmagasabb rangú angol bíró; *b)* a Master of the Rolls (lefordíthatatlan, szó szerint „tekercsmestert" jelent), nálunk nincs ennek megfelelő bírói tisztség; ez a Fellebbezési Törvényszék (Court of Appeal) polgári osztályának vezetője, végül *c)* a Családjogi Osztály (Family Division) vezetője, az Elnök (President), aki azonban nem az egész bíróságnak, hanem csak ennek az osztálynak az elnöke.

A főtörvényszéki bírákat munkájukban jelentősen segítik az ún, Ítélőmesterek (Master-ek). Ezeket ugyancsak nagy gyakorlatú barrister-ekből, ritkábban solicitorokból nevezik ki. Nem tartoznak a bírói karhoz. Fő feladatuk az eljárási jogban oly nagy fontosságú előkészítőirat-váltás (pleadings) irányítása. Egyesek a per befejezése után a perköltségeket állapítják meg. Mindezzel a bírákat tehermentesítik.

Az 1971. évi bírósági törvénnyel létrehozott Koronabíróság lényegileg első- és másodfokon eljáró büntetőbíróság. Minden olyan büntető ügyben, amely nem tartozik a magisztrátusi bíróság hatáskörébe, a Koronabíróság (Crown Court) jár el első fokú bíróságként. Ez esetben jury-t vesznek igénybe, vagyis e bíróság első fokon esküldtbíróságként működik. A bíróság ilyenkor két részből áll: a jury-ből és a bírói részből. A bírói részben két békebíró ül; a tárgyalásvezetői teendőket vagy a Koronabíróság (Crown Court)-hoz kinevezett ún. körzeti bíró (Circuit Judge) látja el, vagy az ugyanezen bírósághoz kinevezett ideiglenes bíró, a recorder, vagy a Főtörvényszék (High Court) valamelyik bírája. Rendelet taxatíve sorolja fel azokat a bűncselekményeket, amelyek tárgyában főtörvényszéki, illetőleg körzeti bíró vagy recorder kell, hogy legyen a tárgyalásvezető. Az elv az, hogy a legsúlyosabb ügyeket a Főtörvényszék valamelyik bírája, a kevésbé súlyosakat

egy körzeti bíró, a könnyű megítélésű ügyeket pedig recorder tárgyalja. De lehetőség van arra, hogy a főtörvényszéki bíró a reá kiosztott ügy tárgyalását átengedje egy körzeti bírónak vagy akár egy recorder-nek, ha az ügy nem olyan súlyú vagy nem olyan jelentőségű, hogy főtörvényszéki bíró közreműködését igényli.

A Koronabíróság fellebbezési bíróságként is eljár. A magisztrátusi bíróságoktól fellebbezett ügyeket bírálja felül. Nemcsak a büntető, hanem a családjogi és az engedélyezési ügyeket is. Mint fellebbezési bíróság, jury nélkül működik.

A Koronabíróság a Legfelsőbb Bíróság része, tehát nincsenek vidéki koronabíróságok. Az ország hat körzetre van osztva, e hat körzet mindegyikének élén egy-egy főtörvényszéki bíró áll, mint vezető. Ez felügyel arra, hogy a körzeten belül arányosan legyenek elosztva az ügyek. E hat körzetben 89 olyan város (helység) van kijelölve, amelyekben a Legfelsőbb Bíróság főtörvényszéki vagy koronabírósági részlege tárgyalhat. E városokat (helységeket) három csoportba osztották és rendelet határozza meg, hogy melyik csoportbeli városban (helységben) milyen ügyek tárgyalhatók, és milyen státusú bírónak kell azokat tárgyalni (főtörvényszéki, vagy körzeti bíró, vagy recorder). Mikor egy-egy ilyen kijelölt városba (helységbe) kellő számú ügyet tűztek ki, a körzetbe beosztott bírák közül valamelyik kiutazik, és ott tárgyalja le az ügyeket.

Eléggé bonyolult eljárásnak látszik ez.

A Koronabíróság mint első fokú büntetőbíróság ítélete ellen a Legfelsőbb Bíróság Fellebbezési Törvényszék (Court of Appeal) elnevezésű részlegéhez, mint másodfokú bíróság határozata ellen pedig a Legfelsőbb Bíróság Főtörvényszék (High Court elnevezésű részlegén alakított ún. Divizionális tanácshoz van fellebbezésnek helye, de utóbbi vonatkozásban csak jogértelmezési kérdésekben. A divizionális tanács döntése ellen tovább lehet fellebbezni a Lordok Házához mint bírósághoz. Ez esetben az ügy négy bíróságon megy keresztül: a magisztráturi bíróságon, a Koronabíróságon a divizionális tanácson és a Lordok Házán. Előfordulhat ez például a gépkocsivezető által tilos helyen és időben leadott kürtjelzéssel kapcsolatos jogértelmezési kérdésben is. Csak legyen gépkocsivezető, aki e sokszoros fellebbezési eljárás költségeit viselni tudja.

A Koronabírósághoz kinevezett körzeti bírák tekintélye nem éri el a főtörvényszéki (High Court) bírák rendkívül nagy tekintélyét. Míg főtörvényszéki bírává csak barrister-t lehet kinevezni, addig a körzeti bírói tisztséget solicitor is elnyerheti 15 évi solicitori, illetve recorderi gyakorlat után. A körzeti bíráknak kisebb a fizetésük mint a főtörvényszéki bíráké. Elvi kijelentéseik nem képeznek bírói precedenseket. Állásukból a Parlament közbejötte nélkül a lordkancellár egyoldalú elhatározása alapján elbocsáthatók. Számuk is sokkal nagyobb, mint a főtörvényszéki bíráké. Az utóbbiak száma kb. 70-re tehető, az 1971. évi reform-törvényt megelőző és követő hónapokban majdnem 400 körzeti bírót és recorder-t neveztek ki.

A Legfelsőbb Bíróság Fellebbezési Törvényszék (Court of Appeal) elnevezésű részlege azokat a fellebbezéseket bírálja el, amelyeket a megyei bíróságok, a Koronabíróság és a Főtörvényszék első fokon hozott polgári, illetve büntető vonalon. Rendszerint három tagú tanácsban ítélkezik. Ítéletei ellen esetleg további fellebbezésnek van helye a Lordok Házához mint bírósághoz, de csak bírósági engedéllyel. Vagyis a további fellebbezést vagy maga a Fellebbezési Törvényszék, vagy a Lordok Háza adja meg. Csak nagy jelentőségű ügyekben vagy akkor adnak engedélyt, ha fontos jogkérdést kell eldönteni. A Fellebbezési Törvényszék bíráinak száma mindössze 11, de beülhet a fellebbezési tanácsba a főtörvényszék (High Court) bírája is.

A Lordok Háza mint bíróság jelenleg csak fellebbezési bíróságként jár el. Polgári és büntető hatásköre van. Főleg polgári perek kerülnek fel ide, büntető ügy ritkán. Évente 70—80 ügyet tárgyalnak. Hivatásos bíráinak száma 10, de a kinevezett bírákon kívül mint bíró közreműködhet a mindenkori lordkancellár, — a volt lordkancellárok pedig igényelhetik, hogy bíróként beülhessenek az ítélő tanácsba.

Néhány szóval meg kell emlékezni azokról a ma már nem létező, az új törvény által megszüntetett bíróságokról is, amelyek a múltban oly nagy szerepet játszottak.

Ilyen volt az ún. évnegyedes bíróság (Quarter Sessions), amely évenként négy ülésszakban járt el. Nagyjából az volt a feladata mint jogutódjáé, a mai Koronabíróságé. Mint első fokú büntetőbíróság jury-vel, esküdtbíróságként működött, tagjai a megyebeli békebírák voltak. A városi évnegyedes bíróságban nem vettek részt a békebírák, egyetlen bíró tagja az ún. recorder volt; ezt a tisztséget egy barrister-rel töltötték be, aki a bírósági ülésszakok ideje alatt mint bíró működött, egyébként azonban folytathatta ügyvédi gyakorlatát. A Koronabírósághoz kinevezett újtípusú recorder-ek jogállása némileg más.

A másik nevezetes bíróság volt az ún. Assziza-bíróság (Court of Assizes). Ez abban állt, hogy az országot felosztották több bírósági körzetre, ezek mindegyikében előre kijelöltek több várost, amelyekbe a bíró minden évben egyszer vagy többször kiutazott, és ott a helyszínen letárgyalta a hatáskörébe utalt polgári és büntető ügyeket. Mivel a bírák Londonból utaztak ki és körútjukon végig kellett menniök tekintet nélkü arra, hogy van-e elegendő, letárgyalásra váró ügy, — ez a rendszer rendkívül nagy munkaerő-pazarlással és nagy ügyhátralékkal járt. Ez volt az egyik oka annak, hogy az új bírósági szervezetet megalkották.

Nevezetes bíróság volt a Londonban működő Központi Büntető Bíróság (Central Criminal Court) népiesen Old Bailey, amely jury-vel, esküdtbíróságként járt el, tárgyalásvezetője általában egy főtörvényszéki bíró volt.

Megszüntettek számos nagymúltú, még forgalmas, és különös joghatóságú bíróságot is. Így voltak különleges hatáskörű bíróságok Liverpool-ban, Manchesterben, Durhamban, Bristolban és a londoni City-ben is. Mindezek ma már nem léteznek.

A Főtörvényszék (High Court) bíráit a lordkancellár javaslata alapján a király (királynő) nevezi ki. Kizárólag barrister-eket neveznek ki, olyanokat, akiknek már

20—30 éves ügyvédi gyakorlatuk van. Rendszerint a királyi tanácsosi rangot elnyert barrister-ek közül történik a kinevezés.

A Fellebbezési Törvényszékhez (Court of Appeal-hez) több éves bírói gyakorlattal rendelkező főtörvényszéki bírák nyernek kinevezést. A kinevezés a miniszterelnök javaslata alapján történik.

A Lordok Házához mint bírósághoz hivatásos bíróul rendszerint a Főtörvényszék vagy Fellebbezési Törvényszék bírái közül történik a kinevezés, ugyancsak a miniszterelnök javaslata alapján. A Lordok Házához mint bírósághoz történt kinevezéssel a kinevezett bíró a Lordok Házának mint törvényhozó testületnek is tagjává válik, de az a szokás, hogy a politikai természetű törvényhozói munkában nem vesznek részt.

Mindazon esetekben, amikor a bírói kinevezés a miniszterelnök javaslata alapján történik, a miniszterelnök előzetesen kikéri a lordkancellár véleményét. Végeredményben tehát a bírói kinevezések a lordkancellár kezében vannak.

Az 1971. évi bírósági törvény (Courts Act 1971.) sem tette lehetővé, hogy e legmagasabb bírói tisztségekbe solicitor-ok is kinevezhetők legyenek. De lehetővé tette, hogy a Legfelsőbb Bíróság Koronabíróság (Crown Court) elnevezésű részlegénél mint bírák működjenek. Ez két formában lehetséges. Vagy mint recorder-ek, vagy mint körzeti bírák (Circuit Judges) működhetnek a Koronabíróságnál.

A recorder vagy barrister, vagy solicitor. Évente legalább 30 napig kell bírói tisztségét ellátnia, egyébként folytathatja ügyvédi gyakorlatát. Recorder-ré kinevezhető a legalább 10 éves gyakorlattal rendelkező barrister vagy solicitor. Öt évi recorderi működés után a solicitor kinevezhető körzeti bíróvá.

Az 1971. évi törvényt megelőzően Angliában alig néhány száz hivatásos bíró működött, ami a lakosság kb. 50 milliós számához viszonyítva igen csekély; egyik oka volt annak, hogy az igazságszolgáltatás majdnem csődbe került. Az új törvény annyiban változtatott ezen, hogy lehetővé tette a szükségnek megfelelő számú körzeti bíró és recorder kinevezését.

A női bírák száma igen csekély. Az 1971. évi törvényt megelőzően a 105 megyei bírósági bíró között egyáltalában nem volt bírónő, a főtörvényszéki bírák között pedig mindössze egy. Az 1971. évi törvény életbelépését megelőző és követő néhány hónap alatt kinevezett kb. 400 recorder és körzeti bíró között 6 bírónő volt.

A Főtörvényszék, a Fellebbezési Törvényszék és a Lordok Háza mint bíróság hivatásos bírái gyakorlatilag alig mozdíthatók el tisztségükből. Lényegileg csak törvényhozási úton lehet e bírákat tisztségüktől megfosztani. A Parlament két házának kell egybehangzó határozatot hozni, amelyhez a király (királynő) hozzájárul. Nem élveznek ilyen kiváltságos helyzetet a többi bírák. A Koronabíróság körzeti bíráit és a recordere-ket, valamint a 16 000 békebírót a lordkancellár saját elhatározásából tisztségükből elmozdíthatja.

A hivatásos bírákra nézve 1959-ig nem volt kötelező nyugdíjkorhatár megállapítva. Az 1959. előtt kinevezett felsőbírák ma sem kötelesek idős korukban nyugdíjba vonulni. Ezért soraik között igen öreg embereket is találunk. Például jelenleg (1974-ben) a Lordok Háza mint bíróság bírái között Reid bíró 84 éves, Morris bíró 78 éves. Az 1959. után kinevezett felsőbírák 75 éves korukban nyugállományba kötelesek menni. (A felsőbírák átlagos életkora 60 év.) Egy ilyen elaggott bírói kar nyilvánvalóan nem lehet haladó gondolkodású.

Az angol hivatásos bírák fizetése mindig igen magas volt, messze túlhaladta a kontinensen szokásos fizetéseket. A Főtörvényszék, Fellebbezési Törvényszék és a Lordok Háza hivatásos bírái évi 15 000 font körüli fizetést kapnak, — a körzeti bírák fizetése évi 8300 font. A recorder-ek működésük minden napján 40 font fizetésben részesülnek.

Az angol és a kontinentális bírói fizetések közötti nagy különbség nem újkeletű. Például nálunk a kúriai bíráknak a harmincas évek körüli fizetése havi 800—1200 pengő, vagyis évi 10—14 000 pengő volt. Ugyanakkor az angol bírák fizetése évi 5000 fontot tett ki, ami a font akkori árfolyamát tekintve, évi 120 000 pengőnek felelt meg.

Persze az angol állam sem tudna ilyen magas bírói fizetéseket adni, ha például a 16 000 békebíró által végzett munkát fizetésben részesülő hivatásos bírákkal végeztetné.

A hivatásos bíráknak igen nagy társadalmi tekintélyük van. Különösen áll ez a Főtörvényszék, a Fellebbezési Törvényszék és a Lordok Háza mint bíróság hivatásos bíráira. Ez részben a már említett igen magas fizetésnek tudható be, amely az átlagkeresetű angol szellemi dolgozó fizetésének két-háromszorosa. (Egy egyetemi tanár átlagos fizetése évi 5—6000 font.) De adódik abból is, hogy elvi kijelentéseik mint bírói precedensek, szinte törvényerővel bírnak. A nagy tekintély összefügg azzal is, hogy idősebb korú, az életben már sikereket elért emberek kerülnek e legmagasabb bírói tisztségekbe.

Végül mesterségesnek mondható eszközökkel is növelik a felsőbírák tekintélyét. Ilyen mesterséges eszköz a külső megjelenésük. A bírák — a Lordok Háza mint bíróság bíráinak kivételével, akik fehér paróka nélkül, polgári ruhába öltözve ítélkeznek — tisztségük gyakorlása közben fehér parókát viselnek és különböző színű, igen díszes talárt hordanak. Például egy főtörvényszéki (High Court) bíró teljes hivatali ruhatára — a fehér parókákon kívül — a következő ruhadarabokból áll:

pillangó-gallérok, selyem térdnadrágok, hermelinnel szegélyezett skarlátszínű talár, hermelinnel szegélyezett fekete színű talár, fekete selyem talár, hamúszürke színű selyemmel szegélyezett skarlátszínű selyem talár, lazacszínű selyemmel szegélyezett ibolyaszínű selyem talár, hátravethető kámzsa, hermelinnel díszített skarlátszínű kámzsa, hermelinnel díszített fekete színű kámzsa, fekete színű sapka.

*

Az eddig előadottak már lehetővé tesznek néhány következtetést.

Pozitívumként jelentkezik az a körülmény, hogy a legmagasabb bírói tisztségekbe csak nagy szakmai és élettapasztalattal rendelkező jogászokat neveznek ki. Ámde ugyanez a körülmény negatívumként hat abban az irányban, hogy mellőzik a viszonylag fiatalokat, és ezért az angol bírói kar elöregedett.

Pozitívumnak látszik az is, hogy egyes felsőbírákat csak quasi tör-

vényhozói úton lehet elmozdítani. Sokat levon e pozitív vonás érkéből az, hogy e privilégium csak nem-egészen száz bírót illet meg; a több száz körzeti bírót és recorder-t, valamint többezer békebírót nem sáncolták körül e kiváltsággal.

A hivatásos bírák az átlagkeresetű szellemi dolgozók fizetésének két-háromszorosát, olykor tíz-tizenkétszeresét meghaladó fizetést kapnak. Ez azt a súlyos negatívumot rejti magában, hogy a hivatásos bírói kar kaszt-jelleget ölt.

Egy tőkés államban elvileg pozitívum, hogy a vád alá helyezés kérdése nem a hivatásos bírák, hanem a békebírák kezében van. Lerontja e pozitívum értékét az, hogy a békebírákat nem a nép, hanem a jómódú középosztály soraiból nevezik ki.

Súlyos negatívuma, sőt antidemokratikus vonása az angol rendszernek az a tény, hogy a bírói karban elenyészően csekély számú nő foglal helyet.

Radó Zoltán

Vitaülés a jogalkalmazók szubjektivitásáról*

A Magyar Jogász Szövetség Állam- és Jogelméleti Szekciója 1976. évi február 13-án tartott ülésén megvitatta *Hlavathy* Attila „A jogalkalmazók szubjektivitásáról" c. referátumát. A referátum főbb gondolatait összefoglalva Hlavathy Attila kifejtette, hogy a jogi nevelés, a jogi kultúra és általában az állampolgári jogkövetés alakulásának egyik lényeges irányítója a jogalkalmazói szerep. E szerepkörében a jogalkalmazó — a szabad bizonyítási rendszer folytán is — a döntése alapjául szolgáló tényállást úgy állapítja meg, hogy abból az alkalmazásra kerülő jogi konzekvenciák következzenek. Jogismerete, jogtudata, műveltsége stb. együttesen aktiválódik, így előbb fogalmazódik meg a helyesnek, igazságosnak érzett megoldás, és ehhez igazítja a döntés egyes mozzanatait: a tényállás és a jogkövetkezmények megállapítását.

Igen fontos követelmény, hogy a jogásznak nem csak hivatkoznia kell a társadalmi értékrendszerekre, de azok fejlődését is elő kell segítenie; morális kérdésekben is állást kell foglalnia. Az ügyésznek, ill. általában a jogalkalmazónak erkölcsileg is értékelnie kell az esetet, s ha pl. maga a sértett is elítélhető erkölcsileg, ezt mindenképp figyelembe kell venni a bizonyítékok értékelése és mérlegelése során. A bíróhoz hasonlóan az ügyésznek is elfogulatlannak kell lennie, következésképp a tárgyaláson önállóan, a korábbi más ügyészek állásfoglalásától függetlenül kell szemlélnie a vádlottat, ill. az ügyet. A korábbi ügyészi álláspontól eltérhet, ha addig nem ismert körülmények válnak ismertté.

A jogalkotás általában csak a kereteit szabja meg a jogalkalmazásnak. A konkrét ügy sajátosságainak kiemelésével a jogalkalmazó a jogszabályok alapján olyan indokolást is megfogalmazhat, amely azokból nem következik. Ha azonban a jogalkalmazók olyan széles köre az ügyek olyan tömegéből von le a jogszabályokból nem, vagy közvetlenül nem következő konzekvenciákat, hogy az már bizonyos jogintézmények rendszeres praeter legem, sőt contra legem alkalmazásához vezet, akkor a jogalkalmazás számára biztosított keret korláttá válik.

A jogellenes magatartások között hipotetikusan, in abstracto felállított rangsor (pl. bűntett, vétség, szabálysértés, fegyelmi vétség stb.) elmosódik, sőt eltolódik a joghátrányok alkalmazásának konkrét folyamatában. A megfelelő összhang nem érhető el a jogellenes magatartások hipotetikus rangsorának revíziójával, átrendezésével, illetőleg azzal, hogy ezt a jogalkalmazói gyakorlat ismét módosítja. Az összhangot a jogalkalmazás folyamatában kell biztosítani; arra kell feljogosítani a jogalkalmazót, hogy az in abstracto bűncselekménynek minősített cselekmény összes körülményeinek vizsgálata és értékelése alapján az ügyet — az eljárás bármely szakaszában más (in abstracto „enyhébb") felelősségi formát alkalmazó hatósághoz tehesse át. Az egyes ügyekben — függetlenül attól, hogy filozófiai értelemben teljes determinista álláspontot foglalunk el — tudatosítani kell a felelősségre vont személyben, hogy másként is lehet cselekedni.

A jogalkalmazók szubjektivitása és az „objektivitásra" törekvő jogalkotás között nincs feloldhatatlan ellentmondás. A felmerülő problémák jelentős részét az elkötelezett jogalkalmazó szubjektumának aktivitása révén meg tudja oldani. Ahol azonban a szubjektum legteljesebb aktivitásával sem biztosítható az összhang, ott a jogalkotással kell a megoldást elérni. Lényeges, hogy a jogalkalmazók a meggyőződéseiknek megfelelő döntéseiket mindig a törvény rendelkezéseit követve hozhassák és indokolhassák.

A hozzászólások sorában *Solt Kornél* áttekintette a jogalkalmazói szubjektivitás főbb megjelenési formáit. A döntési folyamatban a szubjektum szerepe akkor lesz többféleképp értékelhető, ha a döntésben az interpretáció szerepe megnövekedett. A szubjektivitás megnövekedett szerepében lehet társadalmilag helyeselhető vagy helytelenítheto. Ha a tényállás adekvát a jogi normával, de ezt a jogalkalmazó nem ismeri fel, a szubjektivitás contra legem gyakorlathoz vezethet. Ha a tényállás és a norma nem adekvát, a megoldás nem nyilvánvaló, a szubjektivitás tere és jelentősége nagyobb lesz. E szükségszerű összefüggésben a kérdés a mérték, az objektív alap kérdése. A helyességet tehát a mennyiség önmagában nem határozza meg: nem biztos, hogy a többség döntése a helyes, illetve hogy egy többségi álláspont (pl. közvélemény) a jogalkalmazói döntés helyességét vagy helytelenségét nyilvánvalóvá teszi.

Katonáné Soltész Márta kiemelte, hogy a jogalkalmazói szubjektivitás egyszersmind gyakorlati és elméleti kérdés. Helyes az előadónak az a gondolata, hogy a jogalkalmazó elősegíti egyrészt az erkölcs fejlődését, másrészt döntésének mindig erkölcsi alapja is van. Legtöbb esetben, ha a bíró jogi felelősséget állapít meg (figyelmen kívül hagyva most az objektív felelősség eseteit), döntésében egyúttal erkölcsi döntés is megjelenik. Egyes jogterületeken, pl. családjogi ügyekben ez a morális mozzanat vagy színezet már a jogszabályból

* *Hlavathy* Attila: A jogalkalmazók szubjektivitásáról c. tanulmánya a Jogtudományi Közlöny 1976. évi 6. sz.-ban jelent meg. *(Szerk.)*

következik. A bírói gyakorlat pedig alakítja az erkölcsöt is, egyes erkölcsi normák épp a bírói gyakorlat nyomán alakulnak ki. Mindebben igen jelentős a szubjektív mozzanat. Ennek intellektuális, pszichikai oldala elsősorban természetesen nem jogi, hanem természettudományi kérdés. A döntési folyamatban a jogalkalmazó „teljes" tudata aktivizálódik, jogi ismeretei, élettapasztalata, szemlélete, kultúrája éppúgy, mint erkölcsi nézetei. Az ügy vizsgálatának kezdetén kialakul a jogalkalmazóban egy előzetes vélemény, előzetes megítélés, de ez rendesen még nem tekinthető prejudiciumnak. Vagyis ez — ellentétben — az előadóval nem tekinthető úgy, hogy e véleményhez keres a döntés meghozatalakor a jogalkalmazó szabályokat, akár olyan indokolással is, amely a jogszabályból közvetlenül nem következik.

Peschka Vilmos mutatott rá arra, hogy a jogalkalmazás szubjektív mozzanatainak vizsgálata kapcsán is fontos előkérdés a jog lényegének, az igazságosságnak, a jogbiztonságnak a problematikája. A szubjektivitással összefüggő kérdések érintik ugyan az erkölcsöt, mégis az, hogy a jog miképp tölthető meg erkölcsi tartalommal, külön témának tekinthető. A jog — objektív forma. Természetesen feltöltődik erkölcsi tartalommal, de a jogalkalmazásban elsősorban az a kérdés, hogy a norma mint objektív képződmény mit mond. Ehhez képest nem fogadható el az, miszerint a jogalkalmazó saját moralitása alapján döntene, majd ahhoz alakítaná a jogot. Az összefüggés sokkal inkább fordított: a jogalkalmazó moráljának kell a joghoz igazodnia. Az erkölcs hat a jogra, de nem ebben a formában. A döntéseknek nem a műveltség, az erkölcs stb. alapján igazságosnak érzett megoldáson, hanem a jogi norma alapján a jogosnak tudott felismerésén kell elsősorban alapulnia. Ellenkező esetben a jog feloldásához, moralizálásához érkeznénk el.

Tamás András szerint a jogalkalmazói szubjektivitás egy mozzanata a jog társadalmi folyamatának, a jogalkotás, a jogalkalmazás és a jogkövetés objektív és szubjektív összetevői totalitásának. A jogalkotásban a társadalmi célszerűség normatív meghatározása (az eszköz célszerűsége) a jellegzetes, a jogalkalmazásban pedig a norma célszerűségének (az eszközhasználat célszerűségének) a felismerése. A jogkövetésben közvetetten, eltűnőben van meg az eszköz és az eszközhasználat célszerűsége, de egyik sem közvetlen célként. Ehhez képest más és más a folyamat szubjektív mozzanatának jellege. A jogalkalmazás számára a jogszabály tárgyiasított forma, amely objektív szükségletekhez kötődik. A norma érvényesülésekor újratermelődő szükségletek, közvetítések a nemadekvát megjelenésnek is alapot adnak. A döntés magában foglalja a norma objektivitását, de el is szakadt attól: az eset és a norma tárgyiságát tartva magán. Tehát a jogalkalmazói döntés teleologikus és normák által formalizált folyamat, amelyben a szubjektív elem általánosan kijelölt pályán halad. Ezért a döntésben a szükségszerű szubjektív elem nem önmagából és nem jogon kívüli értékrendszerekből fejleszti elsősorban a döntést, hanem tárgyiságokból; főképp a jogszabályokból, és objektív működési formák között. Épp ezért beszélhetünk pl. egységes bírói gyakorlatról.

Varga Csaba szerint a jogalkalmazói szubjektivitás kérdése mögött a jogalkotás-jogalkalmazás viszonya húzódik meg. Mint kifejtette, különféle előzményektől most eltekintve a francia forradalom eszmekörére, a hatalmi ágak megosztásának sémájára vezethető vissza a jogalkotó és jogalkalmazó polarizált felfogása. Ez a kontinentális minta épp az első szocialista állam megalakulása idején került legmélyebb válságba. A szabadjogi felfogás válságtermék jellegét felismerve, de a korábbi séma meghaladottságát is érzékelve alakult ki a szocialista modell, mely kezdetben magán viselte az ezekkel szembeni természetes reakció jegyeit. A történeti összetevők közrehatnak a mai felfogásban is, a jogalkotó és a jogalkalmazó „ellentéte" ma sem lezárt kérdés. Szocialista jogunk egyrészt objektív forma, másrészt objektivált-strukturált formája ellenére is teret biztosít az eleve tervezett, tételezett jogalkalmazói szubjektivitásnak. A jogalkalmazó nincs teljesen kizárva a normaképzésből; a fejlődés nem csak a jogalkotás sajátos, formalizált módján történik a jogban. A szubjektivitás esélye egyrészt, hogy a jogalkotó tételezi a jogot, de ezzel nem determinálja, csupán delimitálja a döntést, döntési mintákat hozva létre. Másrészt a szubjektivitás jelenség magában a konkrét jogalkalmazói munkafolyamatban. Ez utóbbi lehet pozitív vagy negatív, attól függően, hogy milyen szociológiai megalapozottsággal rendelkezik.

Samu Mihály rámutatott arra, hogy a vizsgált összefüggésben lényeges előfeltétel a fogalmak pontos kijelölése; a szubjektivitás, a szubjektív mozzanat vagy szubjektív elem, valamint a szubjektum nem kezelhetők fenntartás nélkül szinonimákként. Szubjektív mozzanat minden döntési folyamatban van, a szubjektivitás pedig szélsőséges esetben elfogultság. Azoknak az intézményi formáknak a vizsgálatát, amelyek szubjektivitásra adhatnak lehetőséget, fontos kérdésnek kell tekinteni. Elsősorban a jogi felelősséggel, a felelősségi alakzatok intézményesítettségének kérdéseivel, egy komplex jogi felelősségi megoldás kijelölésével célszerű ennek kapcsán foglalkozni. A jogalkalmazásban a jogi értékeket kell elsődlegesnek tekinteni és nem a morálisakat; a belső indítékok, az erkölcsi értékelés szerepének kiemelése a jog moralizálásához vezet. A gyakorló jogásznak a konkrét ügyről természetesen kezdettől van véleménye, amely folyamatosan alakulhat. Egyes esetekben ez a vélemény prekoncepcióvá, prejudiciummá válthat, mint negatív szubjektivitás, szubjektivizmus. Ebben a folyamatban igen eltérő összetevők hatnak; presztizs-szempontok, a jogalkalmazó adottságai, személyisége, az intézményes ellenőrzés jellege, és így tovább.

Vastagh Pál nézete szerint elhatárolási kérdéseket vet fel a jogalkalmazói jogtudat és a jogalkalmazói szubjektivitás kérdésköre. Rétegzi a problémát annak megkülönböztetése, hogy egyes jogalkalmazók, azaz személyek tudati aktivitásáról, vagy pl. az ítélkezés összfolyamatában meglevő szubjektív mozzanatról van szó. A szubjektivitás és társadalmiság összefüggése kibontásával pedig a probléma kiszélesül, különösen az államigazgatási jogalkalmazás területén, ahol sajátos kategóriaként színezi a fo-

lyamatot a közérdek, az államérdek, a diszkrecionalitás stb.

Vas Tibor végül elnöki zárszavában kifejtette, hogy a jog a társadalmi viszonyokat a tudat közvetítésével szabályozza. Ezen belül a jogalkalmazás is egyfajta tudati működés; a jogalkalmazásnak szükségképp tudati, szubjektív oldala is van. A kérdés elsősorban az, hogy miképp garantálható az, hogy itt a szubjektivitás ne váljon szubjektivizmussá, elfogultsággá. Probléma elsősorban ott adódhat, ahol az eset és a jogszabály nem adekvát egymással, ha a jog keretszabály-jellegű, vagy hézagos. A jogalkalmazó jogtudatának a szerepe ilyen esetben megnövekedett. Ugyanakkor fokozott figyelmet kíván az eset abból a szempontból, hogy a döntés ne csússzon valamilyen bírói önkény területére. A jogalkalmazói negatív szubjektivitás, önkény kizárása érdekében több intézményes formai eszköz hat — ilyennek tekinthető egyebek között az, hogy a döntést írásban indokolni kell.

Tamás András

Jogtörténész konferencia Prágában 1975 őszén

A szocialista országok jogtörténészei a múlt év őszén Prágában, a Károly Egyetem falai között megtartott jogtörténész konferencián találkoztak egymással. A jog historikusai ezúttal nem a múlt századok valamelyikének egy-egy érdekes kérdését vitatták meg, hanem nagyon is mai témának, a szocialista jog kialakulásának és fejlődésének szentelték figyelmüket.

„A szocialista jog keletkezése és fejlődése" címmel megrendezett konferencia azonban nem csupán a fasizmus felett aratott győzelem harmincadik évfordulójának megünneplését célozta, hanem egyben jó alkalmul szolgált arra is, hogy a testvéri országok jogtörténészei törlesszenek valamelyest abból az adósságból, amely valamennyiüket terheli a szocialista jog történetének kutatása terrénumán.

A konferencia csaknem száz előadójának referátumai közül ehelyütt csupán a magyar résztvevők előadásainak, hozzászólásainak rövid krónikáját adhatjuk közre. A kilenc főnyi magyar delegáció tagjai közül elsőként dr. Horváth Pál egyetemi tanár (ELTE) szólalt fel, aki referátumában a szocialista jogfejlődés összehasonlító vizsgálatának elméleti és módszertani monografikus kutatásaira támaszkodva behatóan elemezte azokat a módszertani követelményeket, amelyek a komparatív kutatómunka tudományos megalapozottságát szolgálják, s ezáltal lehetővé teszik a szomszédnépek jogfejlődésének, s így a szocialista etap fejlődésének jobb megismerését.

E cél érdekében Horváth professzor sürgette a közép- és kelet-európai népek szocialista jogfejlődésének tudományos igényű összehasonlító vizsgálatát.

Csizmadia Andor egyetemi tanár „A magyar alkotmányfejlődés harminc éve" címmel tartott előadást. Az előadás a felszabadulást közvetlenül követő négy év politikai küzdelmeit és jogfejlődését elemezte. Érintette a köztársaság kiharcolását (1946:I. tc.), s a gazdasági társadalmi fejlődés és az állami szervezetben, intézményekben bekövetkezett változások után bemutatta azok koronáját, a népi demokráciák között is elsőként megalkotott szocialista alkotmányt, az 1949:XX. tv.-t.

Elemezte 1949. magyar államát, s érzékeltette annak változásait az első alkotmánytörvény egyes fejezeteinek végrehajtása során. Különösen a tanácsrendszernél időzött, melynek 1950-ben létrehozott formája volt az, ami a következő évtizedekben a legtöbb változtatást involválta. Az élet gyors lendülete, a gyakorlat tapasztalatai nem hagyták az első törvényben rögzített állapot megmerevedését. A magyar törvényhozás azonnal reagált a változásokra.

Az 1949-es alkotmány elfogadását követő negyedszázad folyamán gyökeres változások történtek a magyar társadalom politikai, gazdasági és kulturális életében. A népgazdaság minden területén végbement a szocialista átalakulás, változott a társadalom osztályszerkezete. Az országgyűlés 1972-ben új, egységes szövegű alkotmányt fogadott el. Csizmadia Andor részletesen elemezte e változásokat és értékelte az új alkotmányt.

Kovács Kálmán egyetemi tanár egyes kérdései Magyarországon a „A jogalkotás és a jogalkalmazás felszabadulástól az alkotmányig (1945—1949) címmel tartott előadást — feltárva a jogalkotás néhány jellegzetességét. Konkrét példákon mutatta be azokat a nézeteltéréseket és vitákat, amelyek a haladó és a konzervatív erők között egyes jogszabályok létrejötte körül kialakultak. Rámutatott arra is, hogy a jogalkotás egy idő után nem tartott lépést a gazdasági struktúra változásaival. Utalt arra a pozitív hatásra, amelyet a Szovjetunió és a szomszédos népi demokratikus országok joga a magyar jogrendszer kialakulására gyakorolt.

A tanulmány ezután a jogalkalmazás terén megnyilvánuló hiányosságokat és azoknak okait vizsgálta, végül a bíróságok feletti felügyelet új, hatékonyabb formáinak kialakulását elemezte, az akkori legfelsőbb bírói fórum, a Kuria, valamint az Igazságügyi Minisztérium vonatkozásában.

Pólay Elemér egyetemi tanár a szocialista jogfejlődés vizsgálatát új színnel gazdagította „A pandektisztika megszüntetése a jogtudományban és a törvényhozásban Magyarországon az utolsó három évtizedben" című előadásában.

A konferencia résztvevői nagy érdeklődéssel hallgatták Degré Alajos érdekes és tartalmas korreferátumát, amelyben a felszabadulást követő esztendők helyi közigazgatásának mindennapjait vázolta gazdag levéltári forrásanyag felsorakoztatásával.

Pecze Ferenc két előadással szerepelt a konferencián. Első, egyetemtörténeti tanulmányában az egyetemtörténet főbb etapjainak áttekintése után, a népi demokratikus állam új egyetemalapításaival foglalkozott. Kimutatta, hogy a felszabadulás után, a régi egyetemszervezet elemeinek felhasználásával, legelőször az ország agrárfelsőoktatását Budapesten egyetlen 4 karú s azon belül további 4 osztályra tagolódó intézményben integrálták. Ezt az Agrártudományi Egyetemet 1945 derekán néhány hónap alatt forradalmi intézkedésekket alapították a törvényhozás döntésére nem lehetett várni. Igazgatási szempontból az új egyetem fe-

lett a közoktatásügyi és a földművelésügyi tárcák „kettős" irányítása valósult meg. Részletesen taglalta, hogy a későbbi Marx Károly Közgazdaságtudományi egyetem 1948-ban történő létrehozása már a szocialista egyetemfejlődés szakaszának nyitánya volt. Pecze Ferenc második referátuma a tanácsköztársasági központi népképviseleti szerv alapintézményeit tárgyalta. Kiemelte, hogy az akkori alkotmány föderációs elve a nemzetiségi kérdés rendezését kívánta szolgálni és nem a szomszéd népek ellen irányult. E nagyobb lélegzetű tanulmány a korabeli képviselői jogosítványokat nagy részletességgel fejtette ki.

Máthé Gábor tudományos munkatárs „A gazdaság irányításának kormányzati szerve (1945—1949) c. tanulmányában a gazdaság irányítására rendszeresített kormányzati szerv kialakulásának és működésének főbb jellemzőit kísérte nyomon a népi demokratikus átalakulás időszakában. A gazdaságpolitikai alapelvek gyakorlati érvényre juttatásának feladatait összefoglalva, azoknak a feltételeknek és formáknak a szerepét, jogi kifejezését vázolta, amelyek alkalmazása során a kormány hatáskörének ideiglenes, illetve folyamatos jellegű átruházásával magát helyettesíthette a gazdasági ágazatban. A gazdasági tanácsok tipizálásának kísérlete mellett, az intézmény fejlődésének megfelelően, elsőként az Országos Gazdasági Tanács felépítését rögzítette. Elemezte továbbá a Gazdasági Főtanács hatáskörét és működését a jogi szabályozásra és a levéltári dokumentumokra alapozottan.

Fodor Márta egyetemi adjunktus tanulmányában a törvényhozás önálló hatáskörrel nem rendelkező szerveinek szentelte figyelmét. Az előadó komparatív módszerrel érzékeltette a magyar és a többi szocialista állam törvényhozó testületei szervezeti felépítésének azonosságait, és eltéréseit.

Révész T. Mihály hozzászólásában a felszabadulás mozgalmas esztendejében a helyi, megyei közigazgatás változásait elemezte. Hivatalos dokumentumok felsorakoztatásával vizsgálta a politikai küzdelem s a közigazgatás fejlődését.

E rövid, krónikaszerű jelentés aligha lehet alkalmas arra, hogy teljes mélységében elemezze, s értékelje a szocialista országok jogtörténészei legutóbbi, prágai konferenciájának tudományos eredményeit.

Ám teljes mértékben egyetérthetünk a konferencián elfogadott záróhatározattal, amely aláhúzza e rendezvény sikerét, s egyúttal azt, hogy eredményei elősegítik a szocialista állam és jog, valamint fejlődési etapjaik további alaposabb megismerését, s a konferencián kifejtett következtetések és felismerések a szocialista jogtudomány vívmányai terjesztésének és a szocialista jogtudat fejlesztésének fontos előfeltételét képezik és egyidejűleg az imperialista ideológiai behatolás elleni harchoz fontos eszközt szolgáltatnak.

Révész T. Mihály

JOGIRODALOM

MÁDL FERENC:

*Az Európai Közösség joga**

1. Napjaink gazdasági életét két jól kirajzolódó tendencia jellemzi. Az egyik a gazdasági kapcsolatok univerzalitásának megerősödése, a világméretű gazdasági kooperáció szélesedése és gazdagodása. A másik — nem kevésbé fontos — törekvés szorosabb gazdasági egységek, regionális csoportosulások kibontakoztatására irányul. Ez utóbbiak kialakulásában számos gazdasági, földrajzi stb. faktor játszik szerepet, s nem kis mértékben bizonyos „kihívások". Ezeknek a tényezőknek a közrehatása jól megfigyelhető az Európai Gazdasági Közösség (népszerűbb nevén Közös Piac) létrejöttében és fejlődésében is. Igaz, csírái már a háború utáni rekonstrukció során kimutathatók (Montánunió), de a szorosabbra fűzés felgyorsulásában nem lebecsülhető indítékul szolgált az „amerikai kihívás". Ésszerű törekvés volt ez olyan gazdasági nagyságrend kiépítésére, amely sikerrel versenyezhet az intenzíven terjeszkedő amerikai tőkével. (Hogy nem mindig sikerrel, erre a recenzeált könyv számos tényt és adatot sorakoztat fel!) Nem kisebb szerepe volt a Közösség létrehozatalában az apologetikus törekvéseknek, a tőkés termelési rend életképességének fokozására, a válságjelenségek enyhítésére irányuló koncepcióknak sem. Ezek a törekvések korunk kapitalizmusában egy adott államon belül is, nevezetesen az állami befolyás erősödésében jelentkeznek, s ezt a célt szolgálja a gazdasági integráció is.

A Közös Piac integrációja ma már realitás, méghozzá olyan realitás, amivel az európai szocialista államoknak, különösképpen az olyan erősen külkereskedelem-orientált országoknak, mint hazánk, egyenként is, de közösségüknek, a KGST-nek is, hosszú távra számolniuk kell. Számolni azonban, mint gazdasági-jogi realitással, nem elég. Ahhoz, hogy az ebből adódó együttműködési feltételeket megfelelően kihasználhassuk, a Közös Piac intézményrendszerének mélyebb ismerete, tanulmányozása, elemzése is szükséges. Közgazdasági aspektusból több-kevesebb kísérlet történt már erre, a jogászok érdeklődési köréből azonban eddig eléggé kiesett ez a problematika. Pedig az EGK fejlődése, eredményei nem csupán a közgazdász számára szolgáltatnak érdekes és elemzésre érdemes tapasztalatot, hanem a már

* *Mádl Ferenc:* Az Európai Gazdasági Közösség joga a vállalatok, beruházások, a tőkepiac, a gazdasági verseny és az állam gazdasági szerepének integrációs szabályozásában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 436 p.

rendszerré összeállt „közösségi jog" a jogtudomány számára is gazdag tanulmányozási terepet nyújt.

Nem véletlen, hogy erre a magyar — sőt az egész szocialista — jogirodalomban éppen a szerző vállalkozott. Már ifjúkori alkotásaiban is kitapintható a téma iránti érdeklődése. Hosszú évek szorgos kutatómunkájának gyümölcsét tette le 1974 tavaszán a jogtudomány asztalára, mint a tudományok doktora cím alapjául szolgáló értekezést, majd könyv formájában is, a szélesebb közönség részére hozzáférhetően.

Mádl Ferenc műve nemcsak azért illethető a nem egyszer elcsépelt „hézagpótló" jelzővel, mert rendkívül aktuális téma elemzésére vállalkozott, hanem azért is, mert — remélhetően — buzdításul is szolgál. A marxista jogtudománynak ugyanis, amikor más társadalmi rendszerek jogintézményeit, szabályozási koncepcióit, ezek gazdasági-filozófiai alapjait mutatja be, aligha elegendő csupán kritikai megállapításokra szorítkoznia, hanem — pontosabban, a kritika funkcióját helyesen értelmezve — meg kell vizsgálnia, nem talál-e hasznosítható tapasztalatokra, megoldásokra is. S ez az aspektus a KGST integrációja szempontjából igen figyelemreméltó. Nem véletlenül tűzte napirendre a Komplex Program az integráció, a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés jogi alapjainak kimunkálását. Sok még a teendő ezen a téren, jogtudományi megközelítése pedig — a téma fontosságával arányban nem állóan — szegényes. S ez nem kizárólag, sőt nem is elsősorban a jogtudomány munkásainak róható fel. Meg kell mondanunk, hogy a KGST „közösségi joga" maga sem tartott kellően lépést a gazdasági integráció fejlődési ütemével. Ennek okai nem csupán a két gazdasági csoportosulás közötti kétségtelen koncepcionális különbségekben (pl. az integrációs szervezet államfeletti jellegének értékelését illetően) kereshetők. Némi egyszerűsítéssel úgy fogalmazhatnánk, hogy a KGST normarendszere jellegzetesen makroszintű, az államközi kapcsolatok modelljére épül, s még kevéssé tükrözi azt a — Komplex program által is nyomatékosan aláhúzott — kívánatos tendenciát, amelyet a gazdasági egységek közötti közvetlen kapcsolatok intenzívebbé válása jelent. A polgári jogi jellegű kapcsolatok szabályozása tehát eléggé a perifériára szorul. Ezért a KGST jogi alapjainak tökéletesítése során egy — jelentős súlyú, és a közvetlen, kontinentális közelség folytán is figyelmet érdemlő — másik közösség — bizonyos fokig és bizonyos, éppen a mikroszintű kapcsolatok terén jelentkező — előrehaladottabb fázisban levő jogi megoldásainak, az abból folyó tapasztalatoknak kritikai elemzése nem egy vonatkozásban hasznosítható segítséget nyújt.

2. A több, mint 400 oldalas könyv 11 fejezetre tagolva dolgozza fel a kitűzött témát. A mű célkitűzéseit — önkorlátozásait — vázoló, bevezető jellegű I. fejezet után rendkívül gazdag, statisztikai adatokkal plasztikusan illusztrált áttekintést nyújt a Közös Piac gazdasági helyzetéről, ha úgy tetszik, a termelőerők állapotáról. Bemutatja a nemzeti jövedelem, a termelékenység alakulását, a tudományos-technikai forradalom helyzetét a Közösség területén, viszonyítva a világgazdaság egészéhez. Megvilágítja az ipari struktúra, a tőkekoncentráció tendenciáit és helyzetét, a nyugateurópai tőkés államok gazdaságpolitikáját, nem mulasztva el utalni az amerikai gazdaság európai jelenlétére és ennek következményeire sem (II. fejezet). A következő, III. fejezet átfogóan világítja meg a Közösség gazdaságpolitikáját, annak célkitűzéseit és elveit, különösen hangsúlyozva ennek összefüggéseit a „défi américain"-nel. Rendkívül érdekes képet vázol fel a IV. fejezet a „közösségi jog" rendszeréről, forrásairól, a jogi eszköztárról és szervezeti kereteiről, a jogegységesítés, illetőleg harmonizálás eddigi eredményeiről és problémáiról.

Az előző fejezetekben nyújtott átfogó gazdasági és jogi kép adja meg az alapot arra, hogy a szerző — helyes önmérséklettel — kiválassza azokat a központi kérdéseket, a döntő láncszemeket, amelyek részletesebb elemzésére az adott terjedelem korlátai között racionálisan vállalkozhat. Messzemenően egyet kell érteni a szerzővel, amikor vizsgálódásainak fő energiáit két alapvető kérdésre (talán az alliteráció kedvéért is), a vállalatra és a versenyre koncentrálja.

Az V. és VI. fejezet foglalkozik a vállalat, pontosabban a közösségi társasági jog kérdéseivel. Az V. fejezet — mondhatjuk — a statikus helyzet bemutatására, elemzésére törekszik, nevezetesen a vállalatok helyzetét, mozgási lehetőségeit, ehhez képest a belső társasági jogok közelítésének problémáit és eredményeit illetően. Részletes információt és értékelést kapunk az integráció új gazdasági és jogintézményének, az Európa Rt-nek (Societas Europae) funkciójáról, szabályozásáról, jellegzetességeiről. A VI. fejezet a tőkét dinamikájában mutatja be, a tőkepiac, a beruházások körében megfigyelhető jelenségeket, tendenciákat, illetőleg ezek jogi csatornáit.

A VII. és VIII. fejezetet a szerző a következő nagy témának, a verseny, a versenyjog problematikájának szenteli. Ennek keretében a verseny és a monopóliumok összefüggéseit, a versenykorlátozási koncepciókat és szabályokat, különös részletességgel a különböző kartellek kérdéseit, a nemzetközi kartelleknek a Közös Piacon belül játszott szerepét veszi elemzés alá.

Végül — mintegy levezetés- és konklúzióként — az államnak a gazdasági integráció szervezésében és befolyásolásában betöltött funkcióját vizsgálja. A IX. fejezetben az állam részvétele a gazdaságban, az állami és államközi vállalatok kérdései, a X. fejezetben pedig az állam gazdasági szerepének és az immunitásnak az összefüggései kerülnek elemzésre.

A befejező, XI. fejezet összefoglaló összegezését adja a közösségi jog funkcióira és a korábbi fejezetekben részletesen vizsgált egyes leglényegesebb intézményeire vonatkozó elvi tételeknek.

3. A recenzens természetesen nem vállalkozhat arra, hogy — akárcsak vázlatosan is — áttekintést adjon a rendkívül gazdag anyag legfontosabb megállapításairól. Ezért néhány téma valamivel részletesebb bemutatásával csupán ízelítőt kíván nyújtani az olvasó számára a mű izgalmas és aktuális problematikájáról, az egész mű elolvasására buzdítva (a szerző korábbi munkáit ismerők esetében nyilván amúgy sincs szükség buzdításra).

Az egyik ilyen — jogász számára különösen — érdekes téma a közösségi jog alakulása. A IV. fejezetben

a szerző jól áttekinthetően vázolja fel az e kérdéskörrel kapcsolatos legfontosabb elveket, amelyek azután a későbbiek során, egy-egy téma (nevezetesen a társasági jog) vonatkozásában konkréten és részletesen kerülnek illusztrálásra és bizonyításra. Áttekinti a szerző a közösségi jog forrásait, a közösségi jogalkotás szervezeti felépítését, amely — a kormányok képviseleti szerveként működő Tanács összetételének kivételével — lényegében az államhatalmi ágak montesquieui megosztásán alapszik (Parlament, Bizottság, Bíróság), mégpedig elsősorban területi és nem állami reprezentációt juttatva kifejezésre. Már itt jelentkezik a közösségi jog, pontosabban a közösségi érdekek és a tagállamok érdekeinek viszonyából adódó alapvető probléma, nevezetesen a közösségi jog kapcsolata a tagállamok szuverénitásával. A Közös Piac szervezetének szupranacionális jellege és törekvései, a közösségi jog prioritása a nemzeti jogokkal szemben alapvetően érintik a tagállamok szuverénitásának kérdéseit. A szerző bemutatja és elemzi az ebben az összefüggésben 1965—66-ban kirobbant krízist, amelyet — modus vivendiként — a luxemburgi megállapodás oldott meg. A megállapodás lényege — szemben a római szerződésben tükröződő többségi elvvel — az egyhangúság elvének dominánssá válása, amelyet a luxemburgi megállapodás ugyan csak mint kívánatos törekvést fogalmaz meg, de a krízis utáni közösségi gyakorlatban a lényeges kérdésekben ez az elv érvényesült.[1]

A szerző által bemutatott eredmények, már csak nagyságrendjüknél fogva is, igazolják azt a megállapítást, hogy — ha az eredetileg elképzelt ütemnél talán lassabban, kompromisszumok árán is — az EGK számára aligha kínálkozik más alternatíva, mint a „menekülés előre". Sok szállal, irreverzibilisen fűzi össze őket immár a jog is.

Itt szól a szerző a jogharmonizálás követelményeiről és fejlődési tendenciáiról is. Az integráció „jogi" kibontakoztatásához nyilván nem elegendő csupán a „direkt" szabályozás, szükségképpen vonja ez maga után a nemzeti jogok közelítésének igényét is. A harmonizáció céljai, főbb területei adottak, módjai és eszközei rendkívül sokszínű variánsokat mutatnak (programok, ütemtervek, illetőleg irányelvek, egyezmények, ajánlások stb.).

Rámutat a szerző az Európa-jog „imperialista" koncepciójára is, abban a jogtechnikai (de nem csupán jogtechnikai!) értelemben, hogy az EGK körét meghaladó nyugateurópai jogközelítésben is uralkodó szerepet játszik a Közösség, s így részben ezt a szélesebb területet is közösségi jogához számítja, részben azt erőteljesen befolyásolja.

Igen plasztikusan jelentkezik a közösségi jog funkcionálásának problematikája, nevezetesen a közösségi jog prioritása a rendkívül gazdag bírósági praxisban. A bírósági döntések évről évre növekvő számúak[2], s a szerző által a későbbiekben vizsgált kérdések bizonyító anyagában (különösen a versenyjog területén) igen előkelő helyet foglalnak el az elvi jellegű (de a krízisek és krízis-feloldó kompromisszumok jegyeit is bőven viselő) bírósági döntések.

Egy további figyelemreméltó része a műnek — ismét csak a recenzens ízlése és érdeklődési köre szerint — az európai nagyvállalat, a Societas Europae bemutatása. A szerző végigvezet az intézmény genezisén, a szülési fájdalmakat, a különböző tervezetek sorsát is bemutatva. A statutum legfontosabb jogi mozzanatainak elemzése során különösen meggyőzőek — marxista alapú és objektív — értékelő-bíráló megállapításai a statutumban meglepő részletességgel szabályozott „Mitbestimmungsrecht"-tel kapcsolatban. Jogosan utal a szerző e rendelkezések kapcsán a — munkásosztály tudatos harcával és erejével számoló — bizonyos realitásérzék mellett az apologetikus aspektusok érvényesülésére is. Bemutatja az üzemi képviselet intézményesített formáit (üzemi tanács, részvétel a felügyelő tanácsban, kollektív szerződések), amelyek természetesen nem lebecsülhető fórumok, a lényeges társasági döntések azonban (a hatásköri szabályok megállapítása, vagy pl. a felügyelő tanácsban levő szavazati arányok kialakítása folytán) az Európa Rt-ben is szilárdan a tőke — legfeljebb a szupranacionális tőke — kezében maradnak.

Abból, hogy — amint már érintettem — a közösségi jog prioritást élvez a nemzeti jogokkal szemben, másrészt abból, hogy a tőkés állam gazdasági beavatkozása, az állami vállalatok szerepnövekedése, vagyis a tőkés állam közvetlen részvétele a gazdasági gestiókban alapvető jelentőségűvé válik, szükségképpen merül fel az immunitás problémája. A szerző — a terjedelemadta korlátok között — szembe is néz ezekkel a kérdésekkel (X. fejezet). Bemutatja a problematika történeti alakulását, ha úgy tetszik — az immunitás-fogalom metamorfózisát, az ezzel kapcsolatos — elsősorban (mind közösségi, mind nemzeti) bírósági — gyakorlatot, aláhúzza az immunitás-fogalom, illetőleg jogkövetkezményei modernizálásának szükségességét, az ún. funkcionális immunitás-fogalom megalapozottságát.

A kiragadott néhány kérdés természetesen csak néhány — s nem is a legjellemzőbb — mozaikköve a mű gazdag tartalmának. A legfontosabb kérdések, így a tőkemozgás, a verseny témáinak akár csak egyikében-másikában való elmélyedés is messze meghaladná a recenzió ésszerűen támasztható korlátait.

4. A könyv érdemeit, értékeit illetően mindenekelőtt a témaválasztást illeti dicséret. A Közös Piac „húsunkba vágó" közeli realitás, jogrendjének ismeretét nem csupán az általános jogászi érdeklődés, hanem konkrét gazdasági érdekek is indokolják. Mint erre a bevezetőben utaltam, az EGK-val hazai jogirodalmunk kevéssé foglalkozik[3], átfogó elemzésére más szocialista ország irodalma sem vállalkozott. Sőt, a kérdéskör ilyen, elsősorban polgári jogi megközelítésű átfogó feldolgozására — talán Ipsen mű-

[1] A Közös Piac nehézségei azóta sem szűntek meg, hogy csak a tőkés pénzügyi rendszer ismétlődő krízisére vagy legutóbb az ún. Tindemans-jelentés kapcsán kibontakoztatott lényeges nézetkülönbségekre utaljak. Nem könnyíti meg a döntési szituációt az EGK létszámnövekedése sem, különösen Nagy-Britannia csatlakozása. Az újabb döntésekben egyébként a többségi elvre visszatérés figyelhető meg.

[2] 1971 végéig a Közösség Bírósága elé több, mint 800 ügy került, évi átlagban 4-ről 90-re emelkedve. Emellett jelentős a nemzeti bíróságok olyan döntéseinek száma is, amelyek közösségi normák alkalmazására épülnek (1972-ig több mint 300 esetben).

[3] Az ebben a körben alkotott művek is főként a nemzetközi jogi aspektusokat tárgyalják, mint pl. Valki László kandidátusi disszertációja.

vétől[4] eltekintve — nyugaton sem került sor.

Ugyancsak kiemelendő a feldolgozásnak — a céljával és tárgyával összhangban álló — módszere. A rendkívül széles tényanyagot, amely a szerző mintegy 10 éves kutató tevékenységének eredménye, jól rendszerezetten, áttekinthetően, megfelelően szelektálva és tipizálva mutatja be. Komplex megközelítéssel, a közgazdasági és jogi aspektusokat jól ötvözve dolgozza fel témáját, helyesen képezve valós súlypontokat, s — amit nem árt hangsúlyozni — általánosító következtetéseit mindig az élő jog talajából meríti, azok egyidejűleg informatívak és elgondolkoztatók.

A marxista jogtudomány elvi bázisára építve értékeli és bírálja a szerző a közösségi jog fejlődési tendenciáit és eredményeit, a rendkívül értékes információk mellett és azokra támaszkodva dokumentálja azt a tényt, hogy az EGK-t a gazdasági szükségszerűség, a tőkés rendszer válsága hozta létre, hogy fő célkitűzése (a közösség krízisjelenségei mutatják, hogy számos nehézségen át) „a tőke mozgása és koncentrációja számára a nemzeti határokat lebontani és ún. európai kereteket kiépíteni."

Amint erre már ugyancsak utaltam, a KGST integrációjának fejlődése során, ha tartalmilag más alapokról indulunk is, legalábbis jogtechnikai szempontból bizonyára nem egyszer beleütközünk (már bele is ütköztünk) olyan problémákba, amelyek — mutatis mutandis — a Közös Piac történetében is felmerültek. Ez utóbbiak genezisének, megoldási variánsainak ismerete egyrészt jó döntési alapot szolgáltathat, esetleg bizonyos problémák előrejelzésére is lehetőséget biztosít.

A fentiekben érintett konkrét hasznosság mellett egy további szempontra is célszerű utalni. Arra nevezetesen, hogy a háború utáni jogászgeneráció az egyetemi oktatás során igen vérszegény tájékoztatást kapott az ún. kereskedelmi jog köréből. Ennek objektív okai is voltak, figyelemmel gazdasági-társadalmi rendszerünk szocialista átalakítására, s ehhez képest a tőkés gazdaságban nagy szerepet játszó intézmények (társasági jog, versenyjog) életterének jelentős leszűkülésére. Szerepe van itt az elméletileg vallott és megalapozott egységes polgári jogi koncepciónak is, amely elvileg a korábban a kereskedelmi jog körében tárgyalt és művelt anyagot is magába olvasztotta, szükségképpen igen elenyésző terjedelmet szánva azonban erre az oktatásban. A nemzetközi kooperációba egyre intenzívebben történő bekapcsolódásunk azonban mellőzhetetlenné teszi ezeknek az intézményeknek mélyebb megismerését, s ehhez az ismertetett mű hasznos és up to date információt és ösztönzést is nyújt.[5]

Amikor a szerző egy rendkívül gazdag és heterogén anyagból tudatosan választ ki — indokoltan legfontosabbnak ítélt — területeket, alighanem illetlenség a recenznek hiányérzetekről írni, hiszen ilyen hiánylista bármikor, bármely műről könnyen összeállítható. Mégis úgy érzem, valamivel több teret szentelhetett volna a szerző a pénzügyi kérdéseknek (adó- és vámjog, valutarendszer), az iparjogvédelem egységesítésére irányuló törekvéseknek, pl. az európai, illetőleg közösségi szabadalmi megállapodások — azóta már egyezményekben realizálódott — koncepcióinak,[6] annál is inkább, mert a versenyproblémák tárgyalása során, az ezt illusztráló egyes jellegzetes case-ek[7] bemutatásánál ilyen összefüggésekre szükségképpen utalás is történt. Talán nem ártott volna az általános jellemzés során az EGK-hoz kapcsolódó egyéb (pl. afrikai) országok viszonyának kérdéseire is röviden kitérni.

A jól tagolt, áttekinthető, emellett színes, olvasmányos stílusban megírt könyvet, amelyet idegen nyelvű tartalommutató és gazdag forrásjegyzék egészít ki, nem csupán a jogász, de a közgazdász és mindaz, aki napjaink világgazdasága iránt érdeklődik, nagy haszonnal forgathatja.

Lontai Endre

[4] *Ipsen*, H. P.: Europäisches Gemeinschaftsrecht, Mohr, Tübingen, 1972.

[5] Ezt a funkciót látja el az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán az ágazati képzésbe néhány éve bevezetett „Összehasonlító és nemzetközi kereskedelmi és magánjog" c. stúdium, amelynek ugyancsak a szerző az előadója.

[6] Az 1973. évi müncheni és az 1975. évi luxemburgi megállapodások gyakorlati bevezetése előreláthatóan 1977-re várható.

[7] Így a Continental Can, a Grundig-Consten, a Farbstoffe, a Nemzetközi Kininkartell ügyek.

*M. P. Karpusin — V. I. Kurljandszkij: A büntetőjogi felelősség és a bűncselekmény törvényi tényállása**

Mint ahogy a könyv bevezető részében olvashatjuk, a szerzők a választott téma feldolgozásának során nem azt a célt tűzték ki, hogy tankönyvet írjanak. Törekvésük a büntetőjogi felelősség értelmének és lényegének a megragadására, valamint a büntetőjogi felelősség alapjának és határainak a meghatározására irányult. Úgy véljük, hogy a témaválasztás, nem kevésbé az anyag feldolgozásának a módszere lehetővé teszi, hogy a könyv mint tudományos téren, mind pedig a jogi oktató munkában haszonnal forgatható legyen, hiszen azt a problémakört tárgyalja, mely a büntetőjogi irodalom egyik legfontosabb és legvitatottabb részét képezi, a témán belül különösen tekintélyes helyet biztosítva a bűncselekmény törvényi tényállásának a büntetőjogi felelősség oldaláról történő megközelítésének.

A bűncselekmény fogalmával foglalkozó fejezet számunkra azért is igen érdekes, mert ezt illetően a magyar álláspontok sem egységesek, és ez a tény szolgált alapul arra, hogy az 1974 áprilisában Budapesten megrendezett első elméleti vitaülés témáját éppen a bűncselekmény fogalma képezze, az ebből adódó feladat pedig a közös kiindulópont kimunkálása legyen.[1]

Szemben a „Szovjet büntetőjog kézikönyvé-"vel (Moszkva, 1970), mely a bűncselekmény fogalmi elemeinek a társadalomra veszélyességet, a jogellenességet, a bűnössé-

* M. P. Karpusin — V. I. Kurljandszkij Ugolovnaja otvetsztvennoszty i szosztáv presztuplényija. Jurigyicseszkaja Lityeratura, Moszkva, 1974.

[1] Elméleti konferencia a bűncselekmény fogalmáról (Budapest, 1974. április 12.). J. K. 1974. 734—738. old. Ism. Fehér L. — Sebes Á.

get és a büntetendőséget tekinti (25. old.), Karpusin és Kurljandszkij e fogalom keretei közé vonja a beszámíthatóságot és a büntetőjogi felelősséghez szükséges életkort is (im. 89. old.).

A szerzők a bűncselekmény elemei közül a társadalomra veszélyességet és a jogellenességet emelik ki, ezeknek külön fejezetet szentelve. A társadalomra veszélyesség tartalmát a bűncselekmény tárgya, tárgyi oldala, alanya és alanyi oldala vizsgálata alapján kísérlik meg feltárni, ebből az a következtetésünk adódik, hogy a társadalomra veszélyességet a bűncselekmény összes fogalmi elemében kifejezésre jutó sajátosságnak tekintik.

A társadalomra veszélyesség egyik legfontosabb meghatározóját azoknak a társadalmi viszonyoknak a jellege és jelentősége képezi, amelyeket a bűncselekmény sért, amelyeknek kárt okoz, illetve az ilyen károkozás reális veszélyét hordozza (a bűncselekmény tárgya), Így pl. az államellenes bűncselekmények súlyosabbak, mint a közlekedés biztonsága elleniek, az élet elleni támadások nagyobb társadalmi veszélyességet rejtenek magukban, mint a testi épség ellen irányulók stb. (i. m. 98—100. old.). Utalás történik arra, hogy a támadás társadalomra veszélyességének a foka szoros függvénye a támadás tárgya konkrét jellemzőinek. Még nagyobb az egyéni vonásoknak a társadalomra veszélyesség fokára gyakorolt hatása akkor, ha a bűncselekmény tárgya valamely dologban, tárgyban, értékben jut kifejezésre.

A bűncselekmény tárgyi oldalához tartozó tényezők (elkövetési mód, hely, idő, egyéb elkövetési körülmények, eredménybűncselekmények esetében az okozati kapcsolat) szintén befolyásolják a társadalomra veszélyesség fokát.

A bűncselekmény alanya vonatkozásában lényeges kérdésnek tartja Karpusin és Kurljandszkij a büntetőjogi jog- és cselekvőképesség fogalmát, s mivel a szovjet jogban ez még nincs megfelelően kidolgozva, a polgári jogi hasonló fogalompárból indul ki. A büntetőjogi cselekvőképesség — a polgári jogitól eltérően — a jogképességgel egyidejűleg, a 14., illetve 16. életév betöltésekor keletkezik. A beszámítási képességet lényegében a szerzők is azonosítják a büntetőjogi cselekvőképességgel, melynek meghatározásából a felismerési és akarati képesség elemei bontakoznak ki. A beszámítható személy tehát képes cselekedetei valóságos társadalmi jelentőségét felismerni és képes azokat megfelelő módon irányítani. Bűnösen cselekedni csak beszámítható egyén képes. (Megjegyzendő, hogy a szovjet irodalomban a szerzőkkel ellentétben többen azt az álláspontot képviselik, miszerint a beszámíthatóság a bűnösség előfeltétele, tehát a bűncselekménynek nem önálló ismérve.) A beszámíthatóság kérdését mindig az adott személy által elkövetett társadalomra veszélyes cselekménnyel kapcsolatban kell vizsgálni, mert ugyanazon személy az egyik cselekménye vonatkozásában beszámítható, míg a másik esetében beszámíthatatlan lehet.

A társadalomra veszélyesség fokára kihat a bűnelkövető személye is. A személyi sajátosságokat azonban csak addig a mértékig kell vizsgálni, ameddig kapcsolatban vannak az elkövetett cselekmény jellegével.

A büntetőjogi értelemben vett bűnösséghez az szükséges, hogy az elkövetőt meghatározott pszichikus viszony fűzze az általa elkövetett cselekményhez és e cselekmény következményeihez, mely szándékosságban vagy gondatlanságban nyilvánul meg. E pszichikus viszony tartalma a bűncselekmény alanyi oldala. Szándékos bűncselekmények esetén a motívum és cél is szerepet játszik, mint a társadalomra veszélyesség fokát befolyásoló tényező. A bűncselekmény motívuma az az indíték, mely a személyt a bűncselekmény elkövetésénél vezeti. A cél az eredményről való képzet, melyet az elkövető a bűncselekmény révén elérni törekszik (i. m. 134. old.).

A jogellenesség objektív és viszonylag önálló kategória (i. m. 149. old.) A büntetőjogi norma megsértése a büntetőjogi felelősség jogi, formális feltétele. A szerzők azt az álláspontot osztják, hogy a társadalomra veszélyesség és a jogellenesség egymástól különböző, de egyaránt lényegi sajátossága a bűncselekménynek, másrészt, hogy a társadalomra veszélyességnek a jogellenességhez képest meghatározó szerepe van. Csak a társadalomra veszélyesség és a jogellenesség — mint a támadás materiális és formális jegye — egyidejű fennállása hozza létre a büntetőjogi jogviszonyt és alapozza meg az állam jogát a bűnös büntetőjogi felelősségre vonására, valamint az elkövető kötelezettségét, hogy az állam előtt feleljen a bűncselekményért. Tehát a büntetőjogi felelősség kérdése csak akkor merül fel, ha a társadalomra veszélyes cselekmény böntetőjogi normákban megfogalmazott tilalmakba ütközik, tehát jogellenes. A jogellenességet nemcsak a Különös Rész megfelelő diszpozíciójával összevetve, hanem az Általános Rész rendelkezéseinek a figyelembevételével kell megállapítani. Vita folyik arról, hogy a jogellenességnek van-e egy, minden jogágban használható, általános fogalma. Karpusin és Kurljandszkij e vitában igenlően foglal állást, a következő meghatározást adva: a jogellenesség általános értelemben a jogi normák előírásaival való szembeszegülést jelenti. Természetesen a jogellenesség jogági megnyilvánulási formái egyéni, sajátos vonásokkal is rendelkeznek. A büntetőjogi jogellenesség megnyilvánulási módjai vonatkozásában a szerzők egyetértenek V. N. Kudrjavcev csoportosításával. Eszerint: *1.* egyenes (vagy közvetlen) a jogellenesség, amikor a büntetőjog attól függetlenül tiltja a cselekményt, hogy más jogág normája tilalmazza-e; *2.* vegyes (szmesannaja) a jogellenesség, amikor a büntetőjog olyan mértékben tiltja, amennyire más jogág normatív, hivatalos aktusa a cselekményt jogellenesnek tekinti; *3.* feltételes a jogellenesség, amikor a törvény nem a cselekmény tilalmazottságáról szól, — minthogy e cselekmény rendes körülmények között nem veszélyes a társadalomra — hanem a káros következmények ismérveiről rendelkezik (i. m. 146. old.).

Érdekesnek tartjuk a könyv azon fejezetét, amely a bűncselekmény törvényi tányállásával foglalkozik. A szerzők a „Szovjet büntetőjog kézikönyvé"-ben található többségi álláspontot tükröző meghatározásokból eltérően jelölik meg az általános és a konkrét törvényi tényállás tartalmát.

Az általános törvényi tényállás

fogalma az összes konkrét tényállásból alkotható meg, a nélkülözhetetlen ismérvek kiemelésével. Ebből következik, hogy tartalma lényegesen szűkebb a konkrét törvényi tényállásokénál. A szerzők azt vallják, hogy a törvényhozó az általános törvényi tényállás fogalmát a bűncselekmény fogalmában adta meg (i. m. 165. old.). Bármely bűncselekmény törvényi tényállása általános ismérveinek az alábbiakat tekintik:

1. a bűncselekmény tárgyát jellemző ismérvek (az a társadalmi viszony, amelyre a bűncselekmény irányul); *2.* a bűncselekmény tárgyi oldalát jellemző ismérvek (olyan társadalomra veszélyes cselekmény, amely kárt okoz, vagy ilyen károkozás reális veszélyét hordozza); *3.* a bűncselekmény alanyát jellemző ismérvek (a büntetőjogi felelősséghez szükséges életkor és a beszámíthatóság); *4.* a bűncselekmény alanyi oldalát jellemző ismérvek (a bűnösség: szándékosság vagy gondatlanság) (i. m. 178. old.).

Ezek az ismérvek mind nélkülözhetetlenek, közülük csak egynek is a hiánya az egész tényállás hiányát jelenti.

A tényállás speciális jegyei azok, amelyeknek a segítségével a törvény a tényállások megalkotásakor megadja a bűncselekmény elemeinek ilyen vagy olyan sajátosságát, melyek csak a bűncselekmény adott fajtáját jellemzik.

A szovjet büntetőjogban eltérőek a nézetek arról, hogy mi tekintendő a büntetőjogi felelősség alapjának. Egyesek a bűnösség széles értelemben vett fogalmát, mások magát a bűncselekményt, vagy a tényállás és más körülmények összességét sorolják ide (i. m. 193. old.). Karpusin és Kurljandszkij a tényállást tekinti a büntetőjogi felelősség egyetlen alapjának. Hivatkoznak a Szovjetunió büntető törvényeinek alapelvei 16., valamint a Büntető eljárási alapelvek 5. és 43. cikkére, mely utalást tartalmaz ennek alátámasztására. Úgy vélik, hogy a büntető törvények alapelvei 3. cikke, mely a büntető felelősségre vonás alapjáról szól, a törvényi tényállást foglalja magában, ha nem is él ezzel a szóhasználattal. A bűnrészesség, az előkészület és a kísérlet esetében pedig azt vallják, hogy az ilyen cselekmény az Általános Rész szerint tényállásszerű.

Az ismertetett témákon kívül a szerzők még igen sok érdekes részletkérdéssel foglalkoznak könyvükben. Érdemük, hogy egy olyan elvi alap kialakításán munkálkodnak, mely közös kiindulópontot jelenthet a büntetőjogi fogalomrendszer további tökéletesítése felé.

Fehér Lenke

Миклош Бауер:

Внешнеторговая организация
de lege ferenda

Автор в статье занимается одним из очень важных типов договоров в области внутригосударственных договорных отношений, договором о совместной деятельности в области внешней торговли. В статье подвергается анализу прежде всего хозяйственное отношение, служащее основанием для договорных связей. Отмечается, что хозяйственная функция внешнеторговых предприятий в определенных случаях и в определенных реляциях превышает пустую посредническую деятельность; внешнеторговое предприятие может иметь также и такую функцию, которая связана для него с принятием риска. В статье в дальнейшем анализируются вопросы об объединении средств и общности риска, входящие в суть отношений по договору о совместной деятельности. Затем анализируется нынешнее положение правового урегулирования и отмечаются противоречия в действующем урегулировании. Новое правовое урегулирование становится назревшим для решения вопросом как с хозяйственной точки зрения, так и с точки зрения права. В статье автор выдвигает предложение о способе урегулирования, в частности предлагает определить в нормативном акте договор о совместной деятельности в области внешней торговли, рассматривает отношение участников договора к третим лицам, вопрос об ответственности участников друг к другу, круг хозяйственной деятельности, входящей в общность несения риска, и выдвигает предложение на заменяющее договор нормативное регулирование.

Иштван Шпрем:

Характерные черты польской избирательной системы и новый польский избирательный закон

Во связи с выборами, проведенными в Польше весной 1976 года, была осуществлена широкая реформа польского избирательного права. Новый избирательный закон урегулировал единым образом правила о выборе в Сейм и в народные советы, усовершенствовал и кодифицировал эти правила в соответствии с общественным развитием. В статье излагается развитие польской избирательной системы от освобождения Польской Народной Республики, отмечаются характерные особенности выборов, проведенных в течение прошлых тридцати лет, а также результаты недавно проведенных выборов и способ их проведения. Подвергает подробному анализу характерные особенности новой единой избирательной системы, положения о подготовке и о проведении выборов и подчеркивает новые расходящие с прежними законодательные решения.

Иштван Каллаи:

К характеристике законодательства о печати контрреволюционной эпохи в Венгрии

Автор рассматривает в статье вопросы, связанные с совместным применением трех нормативных актов. Закон о прессе (закон № 14. от 1914 г) не соответствовал ни с точки зрения теории, ни практики с одной стороны уже принятому раньше закону об исключительной власти (закон № 63 от 1912 г), а с другой стороны принятому позже т. н. закону о порядке (закон № 3 от 1921 г). Формирование судебной практики, колебающейся согласно изменяющимся политическим целям, автором исследуется на основе анализа материалов судебных дел, находящихся в хранении архива единственной легальной левой партии этой эпохи, то есть Социалистической Рабочей Партии Венгрии. Его работа является с одной стороны теоретической научной статьей, а с другой исследованием в области истории права, разработанным на основе архивных источников.

Miklós Bauer:

Der Zusammenschluss der Unternehmen für Aussenhandelszweck de lege ferenda

Die wirtschaftliche Funktion der Aussenhandelsunternehmen in gewissen Fällen und in gewissen Relationen übersteigt die blosse Vermittlungstätigkeit, der Aussenhandlesunternehmen kann auch die Funktion der eignen Risikoübernahme haben. Laut der Studie wird die Regelung ebenso aus dem Gesichtspunkte der Wirtschaft, wie der rechtlichen Regelung immer notwendiger. Nach der Meinung des Autors muss man über die Zusammenschlüsse der Unternehmen für Aussenhandelszweck eine neue rechtliche Regelung schaffen.

Zum Schluss stellt der Autor dar, welche Fragen mit kogenter Norm geregelt werden müssten, wie die Definition des Vertrages über den Zusammenschluss der Unternehmen für Aussenhandelszweck in der Rechtsnorm festgesellt werden sollte, er untersucht das Verhältnis zwischen dem Zusammenschluss und den aussenstehenden Dritten, die Frage der Verantwortlichkeit der Mitglieder einander gegenüber, den Kreis der in die Risikogemeinschaft einbezogenen Tätigkeit, und beantragt eine den Vertrag ergänzende rechtliche Regelung.

István Sprém:

Einige Merkmale des Wahlsystems der Volksrepublik Polen und das neue Gesetz über die Wahlen

In Zusemmenhang mit den Wahlen in Polen in der Frühling d. J. 1976 ist eine umfassende Reform des Wahlrechts durchgeführt worden. Das neue Wahlgesetz hat einheitlich die Vorschriften über die Wahl des Sejm und die der Nationalräte geregelt, es hat sie der gesellschaftlichen Entwicklung entsprechend modernisiert und kodifiziert.

Der Artikel stellt die Entwicklung des Wahlsystems der VR Polen seit der Befreiung, die charakterisierenden Merkmale der in den letzten dreissig Jahren durchgeführten Wahlen, sowie das Ergebnis jetzt abgelaufenen Wahlen dar. Es analysiert detailliert die Merkmale des neuen einheitlichen Wahlsystems, die Regel hinsichtlich der Vorbereitung und Durchführung der Wahlen, endlich betont auch die von der bisherigen Regelung abweichenden neuen gesetzlichen Lösungen.

István Kállay:

Zur Charakterisierung der Presse der Horthy-Ära

Der Autor untersucht die sich aus der Anwendung der drei Rechtsregel der Horthy-Ära ergebenden Fragen. Das Pressegesetz No. 14. aus dem Jahre 1914. war weder theoretisch, noch praktisch im Einklang einerseits mit dem früher (im Geist des ersten Weltkrieges) geschaffenen sogenannten Gesetz über die aussergewöhnliche Macht No. 63. d. J. 1912., andererseits mit dem späteren sogennaten Ordnungsgesetz No. 3. d. J. 1921.

Die Entwicklung der den sich verändernden politischen Zielen entsprechenden Rechtsanwendungspraxis wird durch die Analyse der Prozessmaterialien der einzigen legalen Linkspartei der Ära: der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei dargestellt; die Materialien sind im Archiv der Partei aufbewahrt. Die Studie trägt einerseits theoretischen, andererseits rechtsgeschichtlichen Charakter.

Miklós Bauer:

La société du commerce extérieur de lege ferenda

Dans son essai, l'auteur s'occupe de l'acte de société du commerce extérieur. Il indique que la fonction économique des entreprises du commerce extérieur dépasse en certains cas et en certaines relations l'activité purement intermédiaire, les entreprises du commerce extérieur peuvent avoir des fonctions qui entrainent un certain risque pour elles-mêmes. Selon l'essai, autant du point de vue économique que juridique, la réglementation devient de plus en plus urgent. Puis l'auteur fait une proposition pour le système de la réglementation, en soulignant qu'il faut créer de l'acte de société du commerce extérieur un nouveau règle juridique.

Finalement l'auteur expose, qu'à son avis quelles questions seraient à réglementer par une règle juridique cogente, il formule sa proposition à la determination en règle juridique de l'acte de société du commerce extérieur, il examine les relations des membres de la société envers des tiers personnes, la question de la responsabilité des membres en face les uns des autres, le cercle de l'activité économique impliqué dans la communauté de risque, et il formule une proposition aux dispositions de règle juridique remplaçant un contrat.

István Sprém:

Caractéristique du système électoral polonais et la nouvelle loi électorale polonaise

En connexion avec les élections du printemps 1976, une réforme électorale puissante a été établie en Pologne. La nouvelle loi électorale a réglementé dans le même esprit les règles de l'élection du Sejm et des conseils nationaux, les a modernisé conformément au développement social, et les a codifié.

L'article expose le développement du système électoral de la République Populaire de Pologne après la libération, les traits caractéristiques des élections des trente années passées, ainsi que les résultats des élections récentes, ainsi que la pratique appliquée. L'auteur analyse de façon détaillée les traits caractéristiques du nouveau système électoral uniforme, le réglement concernant la préparation et la poursuite des élections, et souligne aussi les nouvelles solutions de loi déviant des précédents.

István Kállay:

Commentaire aux caractéristiques de la presse à l'époque Horthy

L'auteur a choisi pour objet de ses examinations les questions provenant de l'application collective de trois règles juridiques de l'époque de Horthy. La Loi de presse (loi No. 14 de l'année 1914), n'a été en accord, ni en théorie ni en pratique, d'une part avec la loi sur les Pouvoirs extraordinairs (loi 63 de l'année 1912) codifiée plus tôt, dans l'esprit de la première guerre mondiale, d'autre part avec la loi nommée Loi de l'ordre (loi 3 de l'année 1921) établie plus tard.

L'auteur suit la trace de la formation de la pratique de la juridiction fluctuant selon les objectifs politiques alternatifs sur la base de l'analyse de la documentation processive gardée dans l'archive de l'unique parti légal de gauche de l'époque: le Parti Ouvrier Socialiste de la Hongrie. Son oeuvre est d'une part un essai de l'histoire du droit théorétique, d'autre part un qui se base sur l'élaboration de sources des archives.

Miklós Bauer:

Foreign trade society de lege ferenda

The author deals with foreign trade society contract as an im-

portant type of home relations for foreign trade enterprises. The economic function of the foreign trade company exceeds pure interposition in some circumstances and has a character of risk-taking. The paper analyses the problems of implement-amalgamation and risk-community inherents to society relationships. After a review of the contradictions of the present regulation, the author proposes a new legal definiton for society and he stands for a new regulation. These proposals are based on the examination of the relations of society members to third persons, liability of society members towards each others. Proposals for dispositive rules are presented at the end.

István Sprém:

Some features of the new Polish election system and the new Polish Election Act

An election reform took place in Poland, connected to the 1976 elections. The new Act is a uniform regulation of the rules of elections to the Seim and the national council. The regulation is an adaptation and codification according to social developments.

The paper presents a review of the election systems' development in Polish People's Democracy, the characteristics of the last thirty years elections and the results and methods of the last elections. The paper is a detailed analysis of the last election, its rules and preparatives.

István Kállay:

A contribution to the characterization of the press in the Horthy-era

The paper deals with problems of the common application of the three press regulations in force during the Horthy-era. The Press Act (1914. 1.) was in collision practically as well as theoretically with the Special Powers Act (1912. 63) (enacted in a war atmosphere) and the Order Act (1921. 3.)

The paper examines the judicature, which was varying according to the changing political aims, on the basis of the case-material recorded in the archives of the Socialist Worker's Party of Hungary, the only lawful leftist party of the period.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. — Főszerkesztő: dr. Halász József. — Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős Kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 76.4940 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1.). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

ÁRA: 8,— Ft

1976 SEP 23

XXXI. új évfolyam 8. szám Budapest, 1976. augusztus hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

WIENER A. IMRE:
A gazdálkodás körében elkövetett bűncselekmények de lege ferenda 429

VARGA CSABA:
Illúziók a kodifikációs gondolat fejlődésében 434

SOÓS LÁSZLÓ:
A KGST gyártásszakosítási és kooperációs polgári jogi szerződések fogalmáról 442

ZOLTÁN ÖDÖN:
Gondolatok a repülőgépes vegyszeres permetezéssel kapcsolatos felelősségről 449

LOPATKA, ADAM:
Változások a Lengyel Népköztársaság alkotmányában 455

GÖTTLINGER, FRANZ—SCHNEIDER, JOCHEN:
Gépesítés az igazságügy területén 464

Szemle:

BOYTHA GYÖRGY:
Szászy István (1899—1976) 476

Jogirodalom:

Büntetésvégrehajtási jog (SZÜK LÁSZLÓ) ... 478

Az ügyészi felügyelet elméleti kérdései a szovjet büntető eljárásban (NAGY LAJOS) 483

Külföldi környezetvédelmi jogszabályok (MÁRKUS FERENC) 485

Lettrich Edit: Településhálózat, urbanizáció, igazgatás (FERENCZY ENDRE) 486

Beljajeva, Z. Sz.: A kolhozjog forrásairól (SÜVEGES MÁRTA) 488

СОДЕРЖАНИЕ: *А. Имре Винер:* Преступления, совершенные в области хозяйства, в аспекте *де леге ференда.* — *Чаба Варга:* Иллюзии в развитии идеи кодификации. — *Ласло Шоош:* О понятии гражданско-правовых контрактов по специализации производства и кооперации в рамках СЭВ. — *Эден Золтан:* Некоторые мысли об ответственности, связанной с аэрораспылением химикалий. — *Адам Лопатка:* Изменения в конституции Польской Народной Республики. — *Франц Геттлингер—Йохэн Шнайдер:* Механизация в области юстиции. — *Обзор: Бойта Дьердь:* Иштван Саси (1899—1976) — Некролог. — *Юридическая литература:* Право исполнения наказаний *(Ласло Сюк).* — Теоретические вопросы прокурорского надзора в советском уголовном процессе *(Лайош Надь).* — Зарубежное законодательство об охране окружающей среды *(Ференц Маркуш).* — Эдит Леттрих: Сеть поселений, урбанизация, управление *(Эндре Ференци).* — З. С. Беляева: Об источниках колхозного права *(Марта Шювегеш).*

INHALT: *Imre A. Wiener:* Im Kreise der Wirtschaftsführung begangene Straftaten de lege ferenda. — *Csaba Varga:* Illusionen in der Entwicklung des Kodifikationsgedanken. — *László Soós:* Über den Begriff der zivilrechtlichen Spezialisierungs- und Kooperationsverträge im RGW. — *Ödön Zoltán:* Gedanken über die mit Chemikalien vom Flugzeug ausgeführte Berieselung betreffende Verantwortlichkeit. — *Adam Lopatka:* Veränderungen der Verfassung der Volksrepublik Polen. — *Franz Göttlinger—Jochen Schneider:* Automation in der Justiz. — *Rundschau: György Boytha:* István Szászy (1899—1976) — Nekrolog. — *Juristische Literatur:* Strafvollzugsrecht *(László Szűk).* — Theoretische Fragen der Aufsicht des Staatsanwaltes im sowjetischen Strafprozess *(Lajos Nagy).* — Ausländische Umweltschutzrechtsregel *(Ferenc Márkus).* — Edit Lettrich: Siedlungsnetz, Urbanisation, Verwaltung *(Endre Ferenczy).* — Z. Sz. Beljajewa: Über die Quellen des Kholchosrechts *(Márta Süveges).*

SOMMAIRE: *Imre A. Wiener:* Les délits commis au cercle dans l'économie de lege ferenda. — *Csaba Varga:* Illlusions dans le développement de l'idée de codification. — *László Soós:* De l'idée des contrats de spécialisation de fabrication et de coopération de droit civil au Conseil d'Entraide Économique. — *Ödön Zoltán:* Pensées de la responsabilité concernant la vaporisation de produit chimique par avion. — *Adam Lopatka:* Changements dans la constitution de la République Populaira de Pologne. — *Franz Göttlinger—Jochen Schneider:* Automatisation au domaine de la justice. — *Revue: György Botha:* István Szászy (1899—1976) — Necrologue — *Littérature juridique:* Le droit de l'exécution de punition *(László Szűk).* — Questions théoriques de la surveillance de procureur dans la procédure pénale sovietique *(Lajos Nagy).* — Des règles juridiques de la protection d'ambiance a l'étranger *(Ferenc Márkus).* — Edit Lettrich: Le réseau de l'agglomération, l'urbanisation, gestion. *(Endre Ferenczy).* — Z. Sz. Beljajeva: Des sources du droit de kolkhoze *(Márta Süveges)*

CIONTENTS: *Imre A. Wiener:* Crimes against the order of entrepreneurial activity de lege ferenda. — *Csaba Varga:* sllusions in the development of the idea of codification. — *László Soós:* On the notion of COMECON production pecialization and cooperation civil law contracts. — *Ödön Zoltán:* Reflections on liability for chemical vaporization by airplane. — *Adam Lopatka:* Changes in the constitution of the Polish People's Republic. — *Franz Göttlinger—Jochen Schneider:* Mechanization in the administration of justice. — *Review: György Boytha:* István Szászy (1899—1976) — Necrolog. — *Legal literature:* Penitentiary law *(László Szűk)* Theoretical questions of the supervision by prosecutor in Soviet criminal procedure *(Lajos Nagy).* — Foreign laws on environment-protection *(Ferenc Márkus).* — Edit Lettrich: Settlement-network, urbanization, administration *(Endre Ferenczy).* — Z. Sz. Beliaieva: On the sources of kolkhoz-law *(Márta Süveges).*

E lapszám (XXXI. új évfolyam 8. szám) szerzői: *Dr. Wiener Imre*, a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. — *Dr. Varga Csaba* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Soós László* a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Zoltán Ödön* a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Lopatka, Adam* professzor, a Lengyel Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója. — *Dr. Göttlinger, Franz* a Bajor Kancellária Adatfeldolgozó osztályának főtanácsosa (München). — *Dr. Schneider, Jochen* a Műszaki Egyetem jogi szakterülete jogfilozófiai és joginformatikai intézetének tudományos munkatársa (München). — *Dr. Boytha György* a Szerzői Jogvédő Hivatal főosztályvezetője. — *Dr. Szűk László* egyetemi adjunktus. — *Dr. Nagy Lajos* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének könyvészeti osztályvezetője. — *Dr. Márkus Ferenc* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa. — *Dr. Ferenczy Endre* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa. — *Dr. Süveges Márta* egyetemi adjunktus

XXXI. új évfolyam 8. szám Budapest, 1976. augusztus hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A gazdálkodás körében elkövetett bűncselekmények de lege ferenda

A gazdasági tevékenységgel összefüggésben elkövetett bizonyos bűncselekmények már a büntetőjog megjelenésével egyidősek. A pénz felhasználásával együtt járt a hamis pénz előállítása és forgalombahozatala, ezért a pénzhamisítást már az ókorban is büntetéssel sújtották. Ugyancsak az ókortól kezdve büntették az adózással összefüggésben elkövetett cselekményeket. A termelésnek és az elosztásnak a rendjét viszont még a liberálkapitalista állam is csak szűk keretek között szabályozta. Alapelv volt a gazdasági élet szabadsága és az állam igazgatási szabályokkal csak ritkán korlátozta a termelést és az elosztást. A XX. században viszont, különösen a háborúk és a rendkívüli helyzetek idején, az államigazgatási rendelkezések szerepe a tőkés gazdasági rendben is megnövekedett és ezzel együtt szaporodott a megsértésüket szankcionáló büntetőjogi rendelkezések száma. A mennyiségi változással egyidejűleg megjelentek azok a törekvések, amelyek igyekeztek elhatárolni a gazdasági életet szabályozó államigazgatási rendelkezések megsértését a klasszikus értelemben vett bűncselekményektől.

A nyugatnémet termonilógiában a hagyományos értelemben vett büntetőjogtól (Kriminalstrafrecht) megkülönböztetik a rendőri, az adó, a deviza, az erdei, a gazdasági, az ipari, a csőd és a részvénytársasági büntetőjogot. A megkülönböztetés tartalmi jegyeiről a mai napig vita folyik, de még nem sikerült olyan ismérvet találni, amely az „egyéb" büntetőjogban szabályozott magatartásokat elhatárolná a klasszikus bűncselekményektől.[1]

A szocialista társadalomban az államnak egyik fontos funkciója a gazdaság szervezése és irányítása. Ennek megfelelően a szocialista büntetőjognak szerves részét alkotják azok a rendelkezések, amelyek az irányítási szabályok megszegését szankcionálják. A továbbiakban azokat a bűncselekményeket nevezzük gazdasági bűncselekményeknek, amelyek a gazdaságirányítási szabályok megszegésének büntetéséről tartalmaznak rendelkezéseket, s ezzel az elnevezéssel különböztetjük meg ezt a kategóriát a vagyon elleni bűncselekményektől. *A gazdálkodás körében elkövetett bűncselekményeknek* tehát két alapvető kategóriája alakítható ki: 1. gazdasági bűncselekmények, 2. társadalmi tulajdon elleni bűncselekmények. Az azonban, hogy nem próbáljuk meg a gazdasági büntetőjogot az általános büntetőjogtól elszakítani és önállósítani, nem jelenti, hogy ne lenne szükséges a *gazdasági bűncselekmények* specifikus vonásait felismerni.

A legfontosabb jellemzője ezeknek a bűncselekményeknek, hogy a büntetőjog a védelmet csak kerettényállásokkal tudja biztosítani. A gazdasági viszonyok gyorsabb fejlődése megköveteli a gazdasági tevékenységet szabályozó előírások olyan gyakori változását, amelyet a büntetőjogszabály a maga stabilitásával nem képes követni. Ezért a büntetőjog — bár törekszik a törvényi tényállásba minél több tartalmi elemet felvenni — kénytelen kerettényállásokat alkotni. Teszi ezt abban a tudatban, hogy a kerettényállásokat kitöltő igazgatási szabályok gyakrabban változnak, mint maga a büntetőjogszabály. A büntetőjog alkotója is tisztában van azzal, hogy minden beszámítható ember tudja: ölni vagy lopni nem szabad, de az már

[1] *Baumann*, Jürgen: Strafrecht. Allgemeiner Teil 4. Auflage. Verlag Ernst und Werner Gieseking, Bielefeld, 1966. 33. old.

nem olyan kézenfekvő, „hogy valamilyen árunak mennyi a hatósági ára, hogy valamilyen terméket vagy terményt csak engedéllyel szabad felhasználni, vagy hogy szívességi kölcsön fedezetére sem szabad zálogként aranytárgyat elfogadni. Az ilyen és ehhez hasonló esetek, vagyis a büntető rendelkezést tartalommal kitöltő igazgatási szabályok gondatlanságból eredő nem tudása vagy téves felfogása esetére a javaslat e fejezetben minden büntető keretszabály mellett gondatlan alakzatot létesít, kivéve, ha a gondatlan elkövetés társadalomra veszélyessége a büntetendőséghez szükséges fokot nem éri el".[2]

A keretszabályozásból adódó specifikum mindenekelőtt tehát az, hogy a büntető törvényi tényállás csak más normákkal kiegészítve lesz teljes. Ezt a kiegészítést a felelősségre vonás során a jogalkalmazó elvégzi azzal, hogy megismeri a keretet kitöltő igazgatási szabályokat. E kiegészítéssel azonban bizonyítási kérdés is együtt járhat, nevezetesen, hogy a keretet kitöltő igazgatási szabályokat a címzett is ismerte-e akkor, amikor a felelősségre vonás alapjául szolgáló magatartást tanúsította.

Ha az nyerne megállapítást, hogy a címzett az őt terhelő norma előírásait fel nem róható okból nem ismerte, akkor a felelősségre vonására nem kerülhet sor. Ha megállapítható, hogy nemcsak ismernie kellett volna, hanem lehetősége is volt a megismerésre, de azt felróható okból mulasztotta el, akkor a gondatlan mulasztás a terhére megállapítható.

A keretténállások tehát annyiban speciálisak, hogy a keretet kitöltő igazgatási szabályok ismerete a bizonyítási eljárás részét képezheti, s az eljárás eredményétől függően értékelhető a szabályszegés szándékos vagy gondatlan magatartásként. Viszont a keretténállásokra is vonatkoznak a büntetőjog általános rendelkezései, tehát ha a jogalkotó a bűncselekményt eredmény-bűncselekményként fogalmazta meg, akkor az eredményhez fűződő pszichikus kapcsolat irányítja a szándékosság, illetve a gondatlanság megállapítását. Ebből következik, hogy ha a szabályszegés szándékos ugyan, de az eredmény tekintetében az elkövető gondatlan, akkor az általános elveknek megfelelően a bűncselekmény gondatlan alakzata valósul meg. Az általános rendelkezés szerint ugyanis a szándékosság és a gondatlanság elhatárolása során az eredményhez fűződő pszichikus kapcsolat az irányadó és nem pedig a szabály szándékos vagy gondatlan megszegése. A törvény általános rendelkezéséből következően tehát a szándékos szabályszegés mellett sem kizárt a gondatlan bűncselekmény megállapítása.

Ha a bűncselekmény eredménye minősítő körülményként szerepel a törvényi tényállásban, akkor a Btk. 18. §-a kerül alkalmazásra. E szakasz alapján a szándékos szabályszegés és a minősített eredményhez fűződő gondatlan pszichikus kapcsolat együttes előfordulását szándékos bűncselekménynek tekinti a gyakorlat.

Ebből a kodifikációs technikából, helyes jogértelmezés mellett az következne, hogy a bűncselekmény minősítő eredményéhez fűződő pszichikus kapcsolatot csak az alapeset értékelése után lehetne vizsgálni, s ennek a vizsgálatnak az eredménye nem hathat vissza az alapeset értékelésére. Ezt a módszert be is tartják például a halált okozó testi sértés megállapításánál, ahol nem vitás, hogy a testi sértésre irányuló szándékra nem a halállal kapcsolatos gondatlanságból vonnak következtetést. Ezzel szemben a Btk. 18. §-ára hivatkozással egy ítélet leszögezi, hogy a bűncselekmény gondatlan elkövetésének a megállapításáról csak akkor lehet szó, ha a gondatlanság a keretet kitöltő igazgatási szabály megszegésének vonatkozásában áll fenn; szándékos szabályszegés esetén azonban a bűncselekmény gondatlan alakzata nem valósulhat meg. Az ítélet szerint amennyiben a jogszabályon alapuló kötelességét szándékosan megszegő elkövetőt a népgazdaság érdekét súlyosan sértő eredmény tekintetében gondatlanság terheli, úgy a szándékos bűntett e minősített esetét kell a terhére megállapítani. A törvényi logika alapján az elmondottak természetesen vonatkoznak az alapesetre is.[3]

A törvényi logika ugyan nem követeli meg, hogy a súlyosabb eredmény tekintetében fennálló gondatlanságból az alapeset szándékosságára vonjanak következtetést, mégis ez az értelmezés olyan kérdést vet fel, amellyel foglalkozni kell, ha a gazdasági bűncselekményeket eredmény-bűncselekményekként kívánjuk kodifikálni. Más érvek viszont az ilyen fajta kodifikálásuk ellen szólnak, ezért a Btk. 18. §-ának a keretténállásokhoz fűződő viszonyát a továbbiakban nem elemezzük. E dogmatikai problémától eltekintve az igazgatási szabályok megszegéséből adódó káros következmények előrelátásának a megkövetelése önmagában sem tartható kívánalom. A miniszteri indokolásban foglalt általános felismerés mellett a napi gyakorlat is azt mutatja, hogy a kereteket kitöltő normák megismerése nem mindig egyszerű feladat.

A „nyomozati és az ítélkezési tevékenységet egyaránt megnehezíti a vonatkozó jogszabályok, rendeletek, utasítások, körlevelek, állásfoglalások, közlemények és egyéb normatívák rendkívül nagy száma, bonyolultsága, s néha nem teljes összhangban álló volta".[4] E nehézségek leküzdése érdekében a büntető ügyben eljáró hatóságok jogkérdésben is szakértőt hallgatnak meg. A meghallgatott szakértő (szaktanácsadó) nyilvánít véleményt arról, hogy az adott keret-

[2] A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962. 367—368. old.

[3] B. J. D. 4008. szám.

[4] *Rácz* György: A termelőszövetkezeti tevékenységgel összefüggően elkövetett bűncselekményekről. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle, 1975. 498. old.

tényállást milyen jogi normával kell kitölteni, illetve a tényeket milyen norma szerint kell értékelni.[5]

Ha pedig a normának és az abban foglalt kötelességnek a megismerése is nehézségekkel jár, akkor nehezen támasztható az a további követelmény, hogy a norma címzettjének a kötelesség nem teljesítéséhez fűződő káros következményeket is előre kell látnia. Márpedig az eredmény-bűncselekmények gondatlan bűnössége az eredmény előre látásának a kívánalmán és lehetőségén alapul. Ha a norma címzettje felróhatóan elmulasztja a kötelességének a megismerését, és a mulasztása miatt nem tesz annak eleget, akkor csak hipotetikusan állítható, hogy a meg sem ismert kötelesség nem teljesítésének a következményét is előre kellett volna látnia. Ilyen hipotézist még elméletileg alkalmazni lehetne, ha éppen a tárgyalt bűncselekményekkel összefüggésben a társadalmi gyakorlat ennek nem mondana ellent.

A gazdasági tevékenységet szabályozó igazgatási normáknak a lényege az, hogy a gazdálkodást az össztársadalmi érdekeknek megfelelően szabályozzák. Az egyéni és társadalmi érdekek kollíziója a magángazdálkodás viszonyai között könnyebben felismerhető, mert pl. egy termék árának maximálása rendszerint a köz érdekében, és az egyéni termelők érdekei ellen szóló rendelkezés. A szocialista termelési viszonyok között is egyre inkább felismerhető azonban, hogy egy adott szituációban ellentmondás keletkezhet az egyes gazdálkodó csoportok, és az egész társadalom érdeke között. Az ármaximálás, vagy a tevékenység korlátozása, illetve kötelező előírása szólhat a gazdálkodó közösség pillanatnyi érdeke ellen is, annak ellenére, hogy a gazdálkodás nem egyéni, hanem társadalmi tulajdonnal folyik. Az ilyen érdek-összeütközésnél a norma címzettje elsősorban azt az előnyt látja, amelyet a gazdálkodó egység közvetlenül elér, ha nem követik a norma előírásait. A csoport javára szolgáló előny vezethet ahhoz a feltételezéséhez, hogy éppen kötelességszegéssel érhető el a társadalmilag hasznos eredmény. Ez a szemlélet nemcsak a norma címzettjeit vezette, hanem a bíróságok is hoztak felmentő ítéletet a társadalomra veszélyességben való tévedés címén. A Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsának kellett elvi éllel rámutatni arra, hogy „ a törvényes rendelkezések megtartása az állami, társadalmi és gazdasági élet minden területén alapvetően fontos. Vonatkozik ez a gazdálkodó szervekben különböző vezető munkakört betöltő dolgozókra is, akiknek a gazdasági célok eléréséhez csakis törvényes eszközt van joguk felhasználni, jogszabálysértés, bűncselekményt megvalósító módszerek alkalmazását a még oly helyes gazdasági célkitűzések sem igazolhatják."[6]

A társadalmat ért hátrány előrelátását, mint követelményt támasztani azért sem helyes, mert a gazdálkodó gyakran nincs és nem is lehet abban a helyzetben, hogy tevékenységének a népgazdaságra áttételesen gyakorolt valamennyi hatását megismerje. Ha ilyen helyzetben lenne, akkor felesleges volna számos vagy számtalan igazgatási szabállyal a gazdálkodást irányítani, hiszen minden gazdasági tevékenységet folytató magával a gazdálkodással együtt, annak összes társadalmi hatását is látná és tudná, hogy valamely tevékenység a társadalmi tutulajdont esetleg közvetlenül gyarapítja, de végső soron a társadalmat károsítja. Ebből a felismerésből eredően pedig minden külön előírás hiányában is tartózkodni kellene az adott tevékenység gyakorlásától. A modern kor társadalmi munkamegosztása és az irányítás hierarchiája szintén ellentmond ennek a feltételezésnek, mert gyakran csak a norma kibocsátója van abban a helyzetben, hogy a következményeket áttekintse, és a pillanatnyi csoportérdekkel szemben a kötelesség teljesítését megkövetelje.

Az elmondottakból levonhatónak látjuk azt a következtetést, hogy a gazdasági bűncselekményeket nem helyes eredmény-bűncselekményekként kodifikálni. Az eredmény-bűncselekmény konstrukció egyébként sem kerül következetesen alkalmazásra a hatályos jogszabályban. Egyetlen törvényi tényálláson (a 224. §-on) belül is előfordulhat, hogy az alapeset eredmény-bűncselekmény, mert tényállási eleme a „számottevő gazdasági hátrány", a minősített eset már nem eredmény-bűncselekmény, mert akkor valósul meg, ha bűncselekményt „jelentős mennyiségű vagy értékű termékre vagy terményre követték el". Viszont ugyanennek a bűncselekménynek a súlyosabban minősülő változata ismét eredmény-bűncselekményként került megfogalmazásra, mert a tényállás „a népgazdaság érdekeit súlyosan sértette" fordulatot tartalmazza.

A normák címzettjétől aligha várható el, hogy a népgazdaság érdekeinek súlyos sérelmét, mint következményt előre lássa, hiszen az egyik ügyben a 9 millió forint veszteséget még számottevő gazdasági hátránynak — tehát alapesetnek — tekintette a Legfelsőbb Bíróság.[7] Ha ezt az alapesetet követi a jelentős mennyiség vagy érték, és csak ez után lehet szó a népgazdaság érdekeinek súlyos sérelméről, akkor ez alatt olyan volumenű érdeksérelmet kell érteni, amely előre látásának a megkövetelése illuzórikus. Ilyen hátrány szándékos okozása pedig nehezen képzelhető el másként, mint kártevésként.

A keretténállásokkal szabályozott gazdasági bűncselekményeket tehát de lege ferenda nem

[5] *Katona* Géza: A szakvélemények felhasználásának egyes tapasztalatai. Belügyi Szemle, 1976. 2. szám, 7. old.

[6] *Rácz* György: i. m.: 501. old.

[7] B. E. H. 677. old.

eredmény-bűncselekményekként kellene megfogalmazni. A keretet kitöltő igazgatási szabályokban foglalt kötelességszegésnek büntetőjogi szankcionálásánál a „formális védelemmel" való szakításra — mint erre a miniszteri indokolás hivatkozott — más módszerek is rendelkezésre állnak.

Az egyik ilyen módszer, hogy csak a „jelentős" vagy „különösen jelentős" mennyiségű vagy értékű termékre vonatkozó kötelességszegés legyen a bűncselekmény elkövetési magatartása. Azzal ugyanis az elkövető inkább tisztában van, vagy tisztában kell lennie, hogy milyen mennyiséggel vagy értékkel függ össze az a kötelesség, amelyet teljesítenie kell, mint azzal a következménnyel, amelyet a kötelességszegés okoz. A javasolt megoldás mellett olyan „formális" kötelességszegés alapján, amely végső soron a társadalom számára nem hátrányt, hanem előnyt jelent, büntetőeljárásra nem kerülhet sor. A társadalomra ugyanis az a cselekmény veszélyes, amely a védett jogtárgyat sérti vagy veszélyezteti. A társadalomra veszélyesség olyan objektív fogalmi eleme a bűncselekménynek, amelynek hiánya a bűncselekmény megállapítását kizárja. Ha a kötelességszegés a konkrét esetben nemcsak a csoportnak, hanem a társadalomnak is hasznot hajtott, jogtárgysértés vagy veszélyeztetés nem következett be. Ennek megállapítása független az elkövető tudatától, tehát nem is a tévedés keretében kerül értékelésre. A helyes ítélkezési gyakorlat tehát a társadalomra veszélyességben való tévedés címén nem menti fel a szabályszegőt, mert a norma címzettje a pozíciójából következően nem láthatja előre a kötelességszegés következményét, ezért sem alappal, sem alaptalanul nem bízhat elmaradásukban. Viszont, ha a következmény a konkrét esetben kifejezetten hasznos, akkor a jogtárgysértés hiánya objektív alapon zárja ki a felelősséget.

További garanciák beépítése is szükségesnek látszik azonban a keretténvállások szerkezetébe. Már történt arra utalás, hogy a keretet kitöltő igazgatási normák nem mindig egyértelműek vagy egységesek. Ezek a normák viszont a büntetőjog részévé válnak. Ahhoz, hogy a büntetőjogi garanciák ezen a területen is maradéktalanul érvényesüljenek, a vázolt jogbizonytalanság elkerüléséről magának a büntetőjogásznak kellene gondoskodni. Ez a gondoskodás kétféle módon valósítható meg. Egyrészt a büntető jogszabály kimondja, hogy a keretet kitöltő igazgatási norma csak a Magyar Közlönyben megjelenő, tehát elvileg mindenki számára hozzáférhető igazgatási szabály lehet. Másrészt, ha a norma nem ilyen, akkor a norma kiadójának magában a normában kellene állást foglalni arra nézve, hogy a kötelesség milyen büntetőjogi keretténvállásnak válik elemévé. Ha ugyanis a norma kiadója rendelkezik azzal a joggal, hogy a keretet kitöltse, akkor ez a jog azzal a kötelességgel is jár, hogy ezt a normában tudatosítsa. A jognak a gyakorlása egyben az értékelés kötelességét is megteremti, tehát az igazgatási szabály kiadójának eleve állást kell foglalni atekintetben, hogy a normaszegés megvalósít-e, és ha igen, milyen bűncselekményt. A gazdaságirányító szerv által kiadott körlevél vagy állásfoglalás tehát nemcsak kötelességeket írna elő, hanem azt is megállapítaná, hogy a kötelesség megszegése milyen bűncselekményt valósít*hat* meg. A feltételes módon van a hangsúly, tehát az ezzel kapcsolatos állásfoglalás csupán informatív erejű, és a norma címzettjéhez, nem pedig a büntetőjogot alkalmazó szervekhez szól. Ez az állásfoglalás felétlenül ér annyit, mint a büntetőeljárásban meghallgatott szakértő vagy szaktanácsadó véleménye a jogkérdést illetően. A büntető hatóságok pedig ugyanúgy értékelhetik, mérlegelhetik ezt az állásfoglalást, mint a szakértői véleményt. Garanciális jellege az lenne, hogy a norma címzettje nemcsak a kötelességét ismeri meg a normából, hanem azt is, hogy a kötelesség megszegése milyen következményt vonhat maga után. Viszont, ha a norma kiadója a normaszegést eleve nem tekinti olyannak, amely büntetőjogi szankcionálást igényel, akkor utólag sem kerülhet sor büntetőjogi felelősségre vonásra. Ha később derül ki, hogy a normaszegés olyan káros társadalmi következményekkel jár, amelyek miatt büntetőjogi szankciót is alkalmazni kell, akkor először a normához kell fűzni a felelősségre vonás kilátásba helyezését, és csak az ezután elkövetett cselekményekre lehet büntetőjogi szankciót alkalmazni. Az ilyen eljárás szolgálná a keretténvállásokkal szabályozott területeken a nullum crimen sine lege elv maradéktalan érvényesülését.

A javasolt szabályozás mellett természetesen a norma címzettje a kötelességének megszegésekor nemcsak a társadalomra veszélyességben való tévedésre, hanem a kockázatvállalásra sem hivatkozhat. Kockázatot ugyanis csak ott lehet — legalábbis jogilag elismerten — vállalni, ahol a tevékenységnek a következményeit a cselekvő mérlegelheti. Mérlegelési joggal azonban azért nem rendelkezik, mert magatartásának a következményeit pozíciójánál fogva nem láthatja előre, tehát az igazgatási szabályokkal regulált tevékenységi kör a kockázatvállalás lehetőségétől megfosztott terület.[8]

Csak abban az esetben, ha a keretténvállások nem eredmény-bűncselekményekként kerülnek megfogalmazásra, érvényesülhet a miniszteri indoklásnak hivatkozott álláspontja, nevezetesen, hogy az igazgatási szabályok gondatlanságból eredő nem tudása vagy téves felfogása mellett kerül sor a gondatlan bűncselekmény megállapítására. Ilyenkor ugyanis csak azt kell vizsgálni, hogy a szabályszegés szándékos vagy gondatlan volt-e, és a szabályszegéssel összefüggő szándékosság vagy gondatlanság szolgál

[8] Vö.: *Wiener* A. Imre: A kockázatvállalás elbírálása a Btk. 224. § alkalmazása során. Magyar Jog, 1971. 658—662. old.

alapul a szándékos és gondatlan bűncselekmény elhatárolásához.

Ha a gazdálkodás rendjét sértő bűncselekményeket nem eredmény-bűncselekményekként fogalmazza meg a jogalkotó, akkor elkerülhető az a konfliktus is, amely a jelenlegi ítélkezési gyakorlatban felismerhető. A mai gyakorlat ugyanis — mint arra már hivatkozás történt — kimondja, hogy szándékos szabályszegés esetén a gazdasági bűncselekmény gondatlan alakzata nem valósulhat meg. Viszont a szintén keretténnyállással rendezett foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetésnél — ma a közlekedési bűncselekményeknél — állandó gyakorlat, hogy a tudatos szabályszegés nem szándékos, hanem gondatlan bűncselekmény megállapításához vezet. A keretet kitöltő igazgatási szabály — a KRESZ — előírásainak szándékos megszegéséből még nem vonják le azt a következtetést, hogy az elkövető az eredményt, a közvetlen veszélyhelyzetet szándékosan idézte elő. Konstrukcióját illetően pedig a kétféle törvényi tényállás nem különbözik egymástól, mert mindkettő elkövetési magatartása a keretet kitöltő igazgatási szabály megszegése, és a hatályos jogban mindkettő egyaránt eredmény-bűncselekmény. A jogalkalmazás egységessége is indokolja tehát a gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmények új koncepció szerinti szabályozását. A vázolt koncepció elfogadása mellett a Btk. 18. §-a nem kerül alkalmazásra a gazdasági bűncselekményeknél, ezért az abból adódó jogértelmezési problémák fel sem merülnek.

Az elmondott kodifikációs elképzelés egyben elhatárolást is ad a gazdálkodás rendjét sértő, és a társadalmi tulajdont károsító bűncselekmények között, mert a fentiek nem vonatkoznak a társadalmi tulajdont károsító bűncselekményekre. Ez utóbbiak törvényi tényállásaiban továbbra is lényeges elem az okozott kár. A vagyon elleni bűncselekmények lényege a károkozás és az egyes törvényi tényállások a jogtárgy oldaláról nem, csak az elkövetési magatartást illetően különböznek egymástól. A tulajdont ért sérelmet nézve közömbös, hogy a kárt fosztogató magatartással, a vagyonkezelésből folyó kötelesség megszegésével, vagy rongálással okozták. A jogtárgysérelem oldaláról, tehát az objektív oldalról nézve annak sincs jelentősége, hogy a károkozás szándékosan vagy gondatlanul történt. Az elkövetés módjának, és a bűnösség formájának csak a büntetési célok megvalósulása szempontjából van jelentősége, mert nyilvánvaló, hogy a fosztogatást nem úgy kell büntetni, mint a gondatlan károkozást.

A vagyon elleni bűncselekményeknek tehát a legfontosabb eleme a károkozás, és az okozott kár mértékéhez az elkövetőt a bűnösség keretében is kapcsolat fűzi; vagy látja előre, vagy előre kellett volna látnia a kár bekövetkezését, és annak nagyságát. Ez a bűnösségen belüli kapcsolat továbbra is döntő mértékben befolyásolja a szándékos, és a gondatlan bűncselekmények elhatárolását. A hanyag kezelés akkor valósul meg, ha a kárt okozták gondatlanul, függetlenül attól, hogy a vagyonkezelésből folyó kötelességet szándékosan vagy gondatlanul szegték-e meg. A hűtlen és a hanyag kezelésnél tehát a kötelességszegés tényállási elemként való felvétele a lehetséges alanyok körét szűkíti, mert a törvény nem minden szándékos vagy gondatlan károkozást, hanem csupán a kötelességszegéssel történő károkozást rendeli büntetni.

A vagyonkezelésből folyó kötelességek területén a büntetőjog a kockázatvállalással okozott kárt is tolerálhatja. A vagyonkezelő ugyanis előre látja, illetve láthatja az előnyt és a hátrányt, azok bekövetkezésének valószínűségét, és e körülményeket mérlegelve dönthet, hogy milyen magatartást tanúsítson. Ha tehát a gazdasági tevékenység a társadalmi tulajdont károsítja, a vagyonban okoz kárt, és a vagyonkezelésből folyó kötelesség megszegése is megállapítható, akkor vagyon elleni bűncselekmény valósulhat meg.

A gazdálkodás körében elkövetett bűncselekmények kodifikálásának alapkoncepciójához összefoglalva az eddig elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy hazánkban a gazdálkodás irányított gazdasági rendben, a társadalmi tulajdon kezelését jelenti. Ennek megfelelően a gazdálkodók felelőssége alapvetően kétirányú. Egyrészt felelősség a társadalmi tulajdon kezeléséért, másrészt a felelősség az irányítási szabályok betartásáért. Végső soron ugyan a társadalom számára a helyes gazdálkodás a kétirányú követelmény harmonikus teljesítését jelenti, és ennyiben szintetizált, de a büntetőjogi felelősségre vonás tételes szabályainak kialakításakor a felelősség két formáját feltétlenül el kell határolni. Az elhatárolás azért elengedhetelen, mert eltérő követelményeket tudunk állítani az irányítási szabályok betartásával, valamint a társadalmi tulajdon kezelésével kapcsolatban, és ennek megfelelően, másként tudjuk a követelmények teljesítését szankcióval elősegíteni.

A társadalmi tulajdon kezelésével kapcsolatban azt tudjuk követelményként támasztani, hogy ne szegjék meg a vagyonkezelésből folyó kötelességet, és mint ennek egyik fajtáját, ne szegjék meg az ésszerű gazdálkodás szabályait[9] sem. Azt, hogy kötelességszegés történt-e, csak egy konkrét helyzet összes körülményeinek a vizsgálata után lehet megállapítani. Ezzel függ össze, hogy a vagyonkezelésből folyó kötelesség teljesítése, s ezen belül az ésszerű gazdálkodás területén biztosítani kell a döntési jogkört, a mérlegelési szabadságot.

Az irányítási szabályok betartásával kapcsolatban a követelmény az, hogy egy adott irányítási jogszabályban meghatározott kötelességet teljesíteni kell. Ahhoz azonban, hogy a kötelességszegés szankcionálása kapcsán a büntető-

[9] *Wiener* A. Imre: A pazarló gazdálkodás jogi szabályozásáról. Magyar Jog, 1973. 705—709. old.

jogi garanciák megfelelően érvényesüljenek, *a)* az irányítási szabályok megszegéséről szóló tényállásokat nem eredmény-bűncselekményként kell megfogalmazni, mert nem kívánható meg, hogy a szabályszegés népgazdasági hatását a norma címzettje előre lássa; *b)* a keretténya állásokban az elkövetési magatartás társadalmi-gazdasági súlyát a jelentős értékre vagy termékre utalással kell kifejezésre juttatni; *c)* a keretténya állást kitöltő igazgatási normáknak a büntetőjogba épülését megfelelő garanciákkal kell biztosítani. Így pl. azzal, hogy csak a Magyar Közlönyben közzétett jogszabály töltheti ki a tényállás kereteit, illetve az egyéb normatív rendelkezések csak akkor, ha kifejezetten tartalmazzák, hogy megszegésük esetén melyik keretténya állásba foglalt kötelességszegés valósulhat meg.

Az elmondott koncepció elfogadása mellett a gazdaságirányítási szabályok betartásának és a vagyonkezelésből folyó kötelesség teljesítésének az elhatárolása nem okoz különösebb nehézséget, továbbá a büntetőjogi stabilitás és a gazdaságirányítás mozgékonysága közötti ellentmondás a lehetőségek határán belül optimálisan oldható fel. A vagyonkezelésből eredő döntési, mérlegelési jog terjedelmét az irányítási szabályban előírt kötelességek szabják meg. E szabályok által meghatározott kötelességek bővítése a döntési, mérlegelési jog szűkítésével jár együtt, míg a kötelességek csökkentése szélesebb területet biztosít az önálló döntéseknek.

A társadalmilag káros tevékenységet attól függően lehet a társadalmi tulajdon elleni, vagy gazdasági bűncselekményként büntetni, hogy az irányítási szabályokban előírt kötelességszegés, vagy a vagyonkezelésből folyó kötelesség megszegésével okozott kár indikálja a büntetőjogi felelősségre vonást.

A vagyonkezelésből és az irányítási szabályokból adódó kötelességek megszegésének elhatárolását a felelősségre vonás mechanizmusának eltérő jellege is indokolja. A vagyonkezelésből folyó kötelesség megszegésének a vizsgálatára akkor kerül sor, ha a gazdálkodó egységnél kár keletkezett, és a kár létezése az a tény, amely egyáltalán szükségessé teszi a büntetőjogi felelősség vizsgálatát. Ezzel szemben az irányítási szabályokban meghatározott kötelesség szándékos vagy gondatlan megszegése nem függ a bekövetkezett, és az elkövető által előre nem látható következményhez fűződő pszichikus kapcsolattól.

A kétféle kötelességszegést azért is indokolt különtartani, mert ezzel elejét lehet venni a vállalati (szövetkezeti) és a népgazdasági érdek konfliktusára való hivatkozásnak. Az irányított piaci gazdálkodás mellett előfordulhat, hogy a népgazdaság és a gazdálkodó egység érdeke esetenként nem esik egybe. Éppen ilyenkor szükséges az irányítási szabályokban kötelességeket előírni, nehogy a vagyonkezelésből folyó kötelesség teljesítése a népgazdasági érdeket sértse.

A javasolt megoldással az is biztosítható, hogy a kockázatvállalást csak a vagyonkezelésből folyó kötelesség kereteiben lehet értékelni, és a gazdasági bűncselekményekkel kapcsolatban a kockázatvállalást a büntetőjog nem tolerálhatja.

Wiener A. Imre

Illúziók a kodifikációs gondolat fejlődésében

A tökéletesség és bevégzettség eszménye a kodifikációfejlődésben sokféle módon és alakban jelentkezhet. Ha fajtáit és leginkább jellegzetes változatait egy részletező vizsgálat érdekében el akarjuk különíteni egymástól, különbséget az alapvető csoportok közt mindenekelőtt az eszményinek gondolt szabályozás iránya és módja szerint kell tennünk. E csoportok egyikébe a kodifikáció olyan felfogása és/vagy gyakorlati kimunkálása tartozik, amely szerint elvileg a kodifikáció a kérdéses szabályozási terület kimerítően részletekbe menő, de egyszersmind teljes, hézagtalan átfogását adja, vagy legalábbis ennek elérését célozza. Ez az utópikus törekvés többnyire az örökérvényűség hitével és akarásával párosul, azzal a tilalomként megfogalmazott vággyal, hogy a fejlődés a kazuisztikus teljességű szabályozást nem haladhatja túl, hézagokat nem hagyhat benne. Ezt a csoportot a következőkben majd a *mennyiségi* tökéletességeszmény típusának nevezzük. Ezzel szemben a tökéletességeszmény *minőségi* lesz akkor, ha nem valamely adott — teljesként elfogadható — szabálymennyiség meglétére vagy fennállására, hanem ezek új módon megszervezésére, és új hatásokat eredményező jellegére vonatkozik. A minőségineknek nevezett tökéletességeszmény gyakorlatilag az elvi jellegű, és teljességű szabályozások utópiáját foglalja magában. A bevégzettség és teljesség igénye ennek a típusnak is jellemzője. Hangsúly azonban nem erre, hanem a joganyagok (ilyen hatásokat *is* előidéző) új módon való megszervezésére kerül. E típus burkában a leggyakrabban olyan kodifikáció jelenik

meg, amelyik a jog teljes terjedelmét átfogja, ám mégsem több, mint szabályok *egy* könyvben összefoglalt és rendezett rendszere. Olyan normaösszesség, amelynek végső logikai csiszoltsága végtelen egyszerűséget és közérthetőséget biztosít. Vagyis végső társadalmi hatásában a jogot laicizálja: lehetővé teszi az állampolgárok jogalkalmazókként történő eligazítását mind saját ügyeik vitelében, mind mások ügyeinek jogilag érvényes elbírálásában.

A tökéletességeszményt ilyen vagy olyan módon és alakban célul tűző kodifikációs illúziók kettős okból érdemesek a vizsgálódásra. Mindenekelőtt azért, mert a kodifikációfejlődésben inherens — abban ténylegesen érvényesülő — tendenciákat foglalnak magukba, bontakoztatnak ki, öntenek végletes formába. Elemzésük a kodifikációtörténet valós mozzanatainak mélyebb megismeréséhez vezet, hisz éppen ezek a kifejezését adják — kompromisszumok s korlátozások nélkül, szélsőségesen következetesen.

A *mennyiségi* tökéletességeszmény nem csupán gondolatok csalfa játéka. Megvalósult kodifikációs vállalkozásokhoz tapad, azok egy gondolati emelőjét alkotja. A szabályozás teljessége és örökérvényűsége egy elvont tökéletességeszmény követelményeként történelmileg együtt vagy külön-külön egyaránt előfordulhat. Amint ezt a kodifikációfejlődés vizsgálata tanúsítja, Justinianusnál a kódex szabályozási teljességének és örökérvényűségének együttes kívánalma a túlfeszített imperátori joguraló és jogkonzerváló akaratból fakadt, amit a személyes becsvágyon túl fokozott, hogy mindez épp egy gazdaságilag-politikailag már hanyatló, szétesésnek induló birodalom talaján sarjadt.[1] A szabályozási teljesség illuzórikus, bár normatíve és ideologikusan egyaránt alátámasztott igénye a porosz *Allgemeines Landrecht* esetében az ottani abszolutizmusnak sajátos színezetet adó patriarchális despotizmusból, a mindenbe beleavatkozás frigyesi szenvedélye feltételeiből nőtt ki.[2] A francia *Code civil*-ben viszont a francia polgári átalakulást konszolidáló kodifikáció racionalisztikus-természetjogi ideológiai burkának, a forradalmi győzelem eufóriájának, a létrehozott új társadalmi rend egyetemessége hitének volt a következménye.[3] A mennyiségi tökéletességeszmény példái tehát — és köztük e néhány legjellegzetesebb — tényleges kodifikációs vállalkozások szélsőségeiként jelentkeztek, s így elégségesnek bizonyulhatott a maguk konkrét történelmi összefüggésében elemezni ezeket. A *minőségi* tökéletességeszmény egy szembeszökő vonatkozásban eltér az előzőektől. Ez ugyanis semmilyen módon — még majdan kudarcba fúló, abortáló kísérletként sem nyer megvalósulást. Tulajdonképpeni valósággá nem válik: csak álom, gondolati hajtóerő marad, mely nem kész vagy érvényesülő kodifikációs munkákhoz — hanem kodifikációs várakozásokhoz tapad. Megjelenése nem más, mint előlegezése a tudatban; létformája az utópia. Az elemzés számára a kodifikációs *jelenség* történelmi vizsgálata így nem tárhatta fel ezeket; ezt most kell elvégeznünk.

A részletező kifejtés során látni fogjuk majd, hogy miként bármiféle gondolati produktum, ez az utópia sem elvont, önmagában születő és növekvő dolog. Mint álom a megvalósítandóról, többnyire ténylegesen zajló kodifikációs hullámokhoz és mozgalmakhoz kapcsolódik. Könnyen befogadható népszerűsége, egyetemessége és utópizmusa folytán egyfelől gondolatilag támogatja és popularizálja a szóban forgó kodifikációs mozgalmakat, másfelől azonban, ezek realizálása során a valósággal való konfrontáltatásban vereséget szenvedve, a lelepleződött utópizmus ideológikus burkába vonul vissza.

A kodifikációban a minőségi tökéletességeszmény így a mennyiségitől elütő — ám önmagában homogén — csoportot képez. Megjelenései egyfelől önmagukban nem állnak meg: nem objektiválódnak, külsőlegesült-önállósult létformára nem tesznek szert; másfelől azonban tartalmilag közös meghatározásokat, strukturáló vonásokat hordoznak. Tartalmi közösségük persze viszonylagos. Az instrumentális meghatározás, a váz, a szerkezet közössége az, ami eltérő társadalmi-gazdasági meghatározásoktól függően társadalmi lényegében eltérő, ám más vonatkozásban mégis közösséget mutató gondolati építményeket alapoz meg. Instrumentális-strukturális közösségük mindenekelőtt a jogracionalizálás problémájával kapcsolatos: a racionalitás beteljesülése illúziójaként a jogracionalizálás szélsőségesen következetes — *tehát* utópikus — típusát testesíti meg. Ez teszi indokolttá, hogy e fomák önállóan, a jogracionalizálás utópiája révén a racionalizálási folyamatok lényegére és belső ellentmondásaitól megvont korlátozottságára is rávilágító elemzésben részesüljenek.

Az elemzés körébe illő összes kodifikációs utópiánál bűvös igeként, csodát termő számként az *egyes* bukkan elő, nevezetesen a hatályos jog egészének összefoglalása *egyetlen* könnyen átfogható és áttekinthető törvényhozási testben. Nos, más összefüggésekben azt láthattuk, hogy csupasz távoli hírével a klasszikus római kodifikáció nemcsak a kodifikálás, de maga az írott jogalkotás lángoló példája volt: az írott jogalkotás *lehetősége* bizonyságaként hatott a brit szigeteken.[4] Nem kizárt, hogy ugyanennek a ha-

[1] Ld. *Varga* Cs.: Kodifikációs előformák az ókori jogfejlődésben, Állam- és Jogtudomány, XVII. (1974) 1, 92. és köv. old.

[2] Ld. *Varga* Cs.: Kodifikációs tendenciák a felvilágosult abszolutizmus korában, Jogtudományi Közlöny, XXXI. (1976) 2, 73. és köv. old.

[3] Ld. *Varga* Cs.: A kodifikáció klasszikus típusának születése Franciaországban, Állam- és Jogtudomány, XVII (1974) 3, 466. és köv. old.

[4] Ld. *Varga* Cs.: Kodifikációs megnyilvánulások a középkori jogfejlődésben, Állam- és Jogtudomány, XVIII (1975) 1, 139—140. old.

gyománynak továbbélése (és persze a kodifikáció élő gyakorlatával való találkozás hiánya, és ezzel magának a problémának is az eszmék légies ködébe emelése) játszott közre abban, hogy a kodifikációra az angolszász rendszerekben ma is mint a jogrendszer teljes terjedelmének egyetlen kódexbe való sűrítésére tekintsenek. A tulajdonképpeni kodifikáció — a határozott névelővel és nagy kezdőbetűvel jelölhető kódex: *The Code* — az angolszász felfogás számára ma is Justinianusnak a birodalmában érvényes jogokat egyetlen egységes törvényhozási műbe sűrítő kódexe. Ezt sugallják a legközkeletűbb fogalommeghatározások is. Ezek szerint a kodifikáció „Egy ország vagy állam jogai egyetlen kódexbe történő gyűjtésének és rendezésének a folyamata", ill. „valamely jogredszer összes elveinek egy testbe foglalása a Codex Justinianus mintája alapján".[5] Hogy a jogkodifikációról való gondolkodásban milyen nagyhatású és szélesen elterjedt volt az *egykönyvűség* ideálja, mutatja, hogy nemcsak az angol polgári forradalom volt az, mely 1650. június 21-én a House of Commons határozatában eleve így mondta ki a kodifikálást: „to be bound up in one volume".[6] Még Franciaországban, a XIX. század közepén, fél évszázaddal a jogot kódexek egymás mellé rendezett sorozatára bontó klasszikus kodifikáció bevégződése után is voltak jogászteoretikusok, akik úgy vélekedtek: „mégis, annyi erőfeszítés után, az egyetlen kodifikáció mindig vágyott műve még mindig hiányzik", mert „a jog teljes korpuszát megtestesítő gyűjteményt" Napóleon nem hozta létre.[7]

A jog egykönyvűsége nem lényegi, nem is elégséges kifejezése a kodifikáció minőségi tökéletességeszményének. Csupán valamiféle őskép, számmisztikára utaló kötődés, az egyszerűséget szimbolizáló és népszerűen megtestesítő hagyomány, ami írott kifejezése szerint talán azóta, hogy a XII táblás törvény eredetmondáját a *corpus omnis Romani Juris* kifejezések használatával Livius megfogalmazta.[8] Állandósult a következő korok kodifikációs képzete és vágyai számára.

Most teljesebb megjelenésükben, történelmi előfordulásuk három olyan leginkább jellegzetes csoportjában vesszük szemügyre a kodifikációs utópiákat, amelyek szorosabban körülhatárolják arculatukat, létrejöttük forrását, társadalmi szerepjátszásukat, és természetesen azokat a tanulságokat is, amelyekkel majd a racionalitás kérdéskörében az arra adott ellentmondásos válaszukkal szolgálhatnak.

(1) Ami az első csoportot illeti, *Bentham* kodifikációs tanításában és az *Egyesült Államok* kodifikációra irányuló korai mozgalmában a kodifikációs utópia egy felfokozott szubjektív hitvallás, várakozás kifejezése volt. Bentham a kodifikáció ügyének megszállott, fanatikusnak tűnő apostolaként buzdított kormányokat és nemzeteket a kodifikálásra anélkül, hogy valóságosan eljutott volna ahhoz, hogy maga kodifikáljon, vagy legalábbis gyakorlati jártasságot szerezzen a kodifikálás gyakorlatában. Szerte a világba küldött ajánlkozásai, üzenetei, felhívásai, s a bennük lobogó lelkesedés és megváltó hit több helyen kedvező fogadtatásra talált — természetszerűleg olyan országokban, amelyek maguk is híjával voltak a kodifikációs jártasságnak és tapasztalatnak. A benthami kisugárzás így másodlagos kisugárzásokat szült, többek közt az Egyesült Államokban, mely a bevándorlók révén jogi hagyományként csak az angol kodifikációellenes precedens-jogi berendezkedést ismerte, erőfeszítése azonban arra irányult, hogy az angol jog technikai-tartalmi mesterkéltségeitől egyaránt elszakadó, ez új államiságot nyerő területek sajátos gazdasági szükségleteivel hajdan puritán szektaközösségi tradíciókat az önálló államiság feltételeihez igazító jogot intézményesítsen.

Egyfelől bizonyos naivitás és felfokozott várakozás, másfelől a kodifikációban való teljes járatlanság alapozta meg ez utópiák légies szubjektivitását.[9] A kodifikációs eszményt sajátos tökéletességűvé tette, hogy mindennemű kodifikációs előzmény nélkül az új teremtés hite illuzórikus várakozásokkal fonódott egybe, továbbá, hogy új alternatíva állítása egy kifejezetten kodifikációellenes közegben ezt az alternatívát egy polarizált, illuzórikus szélsőséget vállaló kifejezés felé lendítette. Jeremy Bentham gyönyörű víziója — „Polgárok" — mindja a törvényhozó —, mi a hivatásotok? Apák vagytok? Nyissátok ki a fejezetet ‚Az Apákról'! Mezőgazdászok vagytok? Tanulmányozzátok a fejezetet ‚A Mezőgazdászokról'!"[10] — visszhangra lelt különféle amerikai bizottsági állásfoglalásokban és képviselőházi vitákban, melyek a kodifikáció kérdését idealizmustól eltelve, ám gyakorlati realitásával még nem találkozva fontolgatták. A Massachusetts-i képviselőháztól kiküldött bizottság Joseph Story elnökletével, 1836 decemberében például így foglalt állást: kodifikáltság esetén „az alkotmányok és a jogszabályok egy-két tömör, világos és elegáns nyelven írt kötetet alkotnának, melyek alkalmasak lennének a közös iskoláinkba való bevezetésre, a legfelső osztályban pedig tanulmányi

[5] *Black's* Law Dictionary (1891), 4th ed., St. Paul, West Publishing Co., 1951, 324. old. és The Dictionary of English Law, ed. by K. Jowitt, I, London, Sweet and Maxwell, 1959, 400. old.

[6] Journals of the House of Commons, 1650, 427. old. Id. *Vanderlinden*, J.: Le concept de code en Europe occidentale du XIIIe au XIXe siècle, Bruxelles, Editions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles, 1967, 358. old.

[7] *Malapert*, M. P. A. J.: Remarques historiques sur la codification, Paris, Cotillon, 1861, 13. old.

[8] Vö.: *Varga:* Kodifikációs előformák az ókori jogfejlődésben, 96. old.

[9] Ld. *Varga* Cs.: A kodifikációs kísérletek alakulása az Egyesült Államokban. Állam- és Jogtudomány, XV (1972) 2, 305. és köv. old.

[10] *Bentham*, J., id. *Seagle*, W.: The Quest for Law, New York, Knopf, 1941.

anyagként, olvasókönyvül szolgálhatnának."[11] Montanában pedig, ahol a jogteremtés szándéka a sziú indiánok, szőrmevadászok és aranybányászok nyers ököljogát felváltó puritán civilizációs küldetésként érkezett, a jogteremtés kodifikációt feltételezett, pontosabban az előrehaladottabb amerikai társállamok kódexekbe sűrített jogi rendezési tapasztalatainak recepciós átvételét, s ezek társadalmi elfogadtatását, belsőlegesítését. Így formálódott a vágyott kép: „A montanai polgárnak, akinek aligha van sok pénze, hogy könyvekre fecsérelje, csak háromra van szüksége, mely ott feküdjék asztalán: egy angol szótárra, a Jogok Könyvére és a jó öreg családi Bibliára."[12]

(2) Franciaországban a *francia forradalom* felfelé ívelő szakasza, tehát lényegében a forradalmi győzelemtől a jakobinus diktatúráig terjedő fejlődés adott tápot utópikus elképzeléseknek. Ez az az időszak, amit az összehasonlító forradalomelmélet a forradalmak „mézesheteinek" nevez,[13] azt a helyzetet jelölvén, amikor a hatalom megszerzése után, a forradalmi győzelem mámorában minden könnyűnek tetszik: a *mindent újra kezdeni* radikalizmusa, és a *minden lehetséges* illúziója együttesen teszi ezeket az időszakokat oly végletessé, amelyben — a Marx jellemezte találó hasonlattal — az emberek és a dolgok mintha tűzfényben izzanának, minden napnak extátikus az uralkodó szelleme.[14]

A radikalizmus és a forradalom felfelé ívelő szakaszának az illúziókkal terhesség egyfelől benső szükségképpeniséggel adott kísérője, másfelől azonban önmagában nem több, mint puszta lehetőség, amit *már és egyébként* érvényesülő társadalmi-politikai s ideológiai tendenciák töltenek meg konkrét tartalommal. Egyedi arculatukban e tendenciák tehát rendkívül összetettek voltak. Alapjukat, közösségüket, különféle megnyilvánulásaikat egységbe fűző szemléleti keretüket a racionalizmus felfokozottsága, parttalan áttörése, a közvetlen és korlátok nélküli megvalósíthatóságról alkotott meggyőződés adta. „A mi célunk az — mondta Robespierre —, hogy ... valóra váltsuk a filozófia ígéreteit..."[15] — és ezt a szavak teljes súlyával és közvetlen jelentésében gondolta. Az ész birodalma, amit megvalósítani véltek, nem egyszerűen a társadalomban inherens törvényszerűségek felszabadítását célozta, de vele az emberi természet átalakítását is. „France standing on the top of golden hours, And human nature seeming born again" — írta a kortárs költő,[16] jelezve a mézeshetek utópizmusában az idealizmus győzelemre juttatását. Végső konzekvenciáit illetően arról volt szó, hogy „az emberi fej és gondolkodása révén talált tételek igényt támasztottak arra, hogy minden emberi cselekvés és társadalmasulás alapzatának számítsanak".[17] Már pedig — jegyzi meg Hegel — „Amióta a Nap az égbolton áll, és a bolygók körülötte keringenek, nem lehetett látni, hogy az ember a fejére, azaz a gondolatára áll, és eszerint építi fel a valóságot."[18]

A francia forradalmi utópia kodifikáció-felfogásának összetevőit több irányban kell keresnünk. Jelentette mindenekelőtt az *ancien régime* jogi berendezkedésének szenvedélyes elutasítását. Mint a forradalmak történetében annyiszor, a jog technikalitását magával az elnyomással azonosították, következésképpen forradalmi újító dühük e technikalitás teljes felszámolására irányult. A *La jurisprudence des tribunaux n' est autre chose que la loi* jelszavával először a jogalkalmazás teljes törvényi megkötése mellett szálltak síkra, majd magának az elkülönült szakbírói jogalkalmazásnak a felszámolását szorgalmazták. Abszolutisztikus előzményekhez visszanyúlva 1790 augusztusában születik törvény a *référé législatif* intézményesítéséről, mely törvényértelmezés szüksége esetén a bírákat a törvényhozó testülethez utasítja. Időközben azonban megjelenik, majd egyre parttalanabb formákat ölt a követelés a jog teljes laicizálására. Ilyen követelést az ész jogát törvényhozási nyelvre lefordító rendkívüli egyszerűségű kódexek létrehozatala alapoz meg, és ez épp egyszerűsége révén a szakbírákat és az ügyvédi közreműködést kiküszöbölő laikus jogszolgáltatáshoz kell elvezessen. 1790. április 8-án Sieyés még csak „természetes intelligenciával" felfogható kódexeket követel, és azt, hogy közönséges esküdtek a jogkérdésekben is dönthessenek.[19] Ezt fejezi ki törvénytervezete: a kódexekben „a legtökéletesebb egyszerűség" követelményét (32. §), az eljárásban pedig azt, hogy „minden polgár manapság *a törvény embere* (gens de loi) néven ismert" legyen (86. §). Ám az utópizmus törvényszerűen a kiteljesedés felé tör. 1793. június 17-én Chabot már egy lélegzetvételre mondja ki, hogy épp úgy vége az ügyvédek, mint a despoták és arisztokraták hajdani ural-

[11] Massachusetts House of Representatives. Report No. 17, 1836.

[12] *Field*, H. M.: The Life of David Dudley Field. New York, 1898, 92. old. Id. *Lang*, M. E.: Codification in the British Empire and America. Amsterdam, H. J. Paris, 1924, 161. old.

[13] *Brinton*, C.: The Anatomy of Revolution. New York, Norton, 1938, 111. old.

[14] *Marx* K.: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája (Die Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte, 1852). Budapest, Szikra, 1949. 13. old.

[15] *Robespierre:* Textes, Paris, 1957, III, 110—131. old. Id. *Ludassy* M.: „Valóra váltjuk a filozófia ígéreteit". Budapest, Magvető, 1972, 293. old.

[16] *Wordsworth*, W.

[17] *Engels*, F.: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig (Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft, 1880) = Marx, K. és Engels, F. művei, XIX. Budapest, 1969. 184. old.

[18] *Hegel*, G. W. F.: Előadások a világtörténelem filozófiájáról (Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte, 1840, ford. Szemere Samu) Budapest, Akadémiai, 1966. 736. old.

[19] Séance du 8 avril 1790, Réimpression de l'Ancien Moniteur, IV, 74. old. Id. *Esmein*, A.: L'originalité du Code civil = Le Code civil, 1804—1904, Livre du centennaire, I, Paris, Rousseau, 1904, 6. old.

mának. Felszólalásában egyenesen a bírósági jogalkalmazás száműzését követeli: „Hozzatok törvényt arról, hogy egy rögzített napon, amikor a nép munkáját felfüggesztjük, a polgárok általános gyűlésén minden ügyet megvitatnak és megítélnek majd a kiválasztott döntőbírók." A laikus jogszolgáltatás alapja csak laikus jog lehet. Egy mindenki számára felfogható jog az, ami az ész birodalmában a természet törvényeire hallgatás önként adódó következménye. „Egy nagy nép törvényei nem lehetnek egyszerűek — mondta az imént Robespierre. Én azonban állítom, hogy a természet remekműve pontosan ez az egység, a mozgásfolyamatoknak ez az egyszerűsége. Állítom, hogy a törvények egységének elvét meg is szentelte minden nemzet számára ebben az egyszerű maximában: Ne tedd mással, amit nem akarsz, hogy neked tegyenek. Ha megalapozott lenne Robespierre véleménye, bizonyos, hogy le kellene mondanunk a köztársasági rendszerről is."[20]

A kodifikációs utópiának az ész tiszta követelményein alapultsága nem csak e kódex-elgondolások hallatlan egyszerűségében, de határokat nem ismerő egyetemességében is kifejeződésre jut. Chabot felszólalása leszögezte, hogy a természetből az egyszerűség és az egység egyaránt következik. Az ész törvényein emelt birodalom nem egyszeri vagy helyi érvényességű; épp egyetemessége az, ami bizonyság a természeten alapultságáról. Amikor Robespierre a filozófia ígéreteinek valóraváltásáról szólt, erre korántsem mint kizárólagos célkitűzésre gondolt. Azt is mondotta: „A mi célunk az, hogy ... Franciaország ... minden nemzet modelljévé váljon." A Cambacérès által 1793. augusztus 9-én benyújtott kódextervezetben vetítik ki először a jogra az egyetemesség igényét. „Lássátok a polgári törvények Kódexét, melyet a Konvenció a szabadság gyümölcseként készít elő a Nemzet nagy családja számára. A Nemzet mint boldogsága biztosítékát fogadja azt; egy napon majd felajánlja minden nép számára."[21]

Akkor, amikor a forradalmi illuziókat a valósággal szembesítik, az utópikus elképzelésekben rejlő szélsőségeket lehántják — vagyis amikor a forradalom tényleges eredményeit konszolidálják —, immáron a rezignáció és a bölcs önmérséklet hangján ismerik el a jog komplexitását, a szakbírói jogalkalmazásnak nemcsak szükségét, de törvényhozói művel ki nem küszöbölhető önálló hozzájárulását, és nem utolsósorban a jogot megjelenítő kódexnek a múlt felé kezet nyújtó technikalitását, s a nemzet hagyományaiba oltottságát.[22] Ez az az idő, mely a forradalmi lendület szellemét és zabolálatlanságát ismét palackba zárja, ám a stabilizálódásban hasznosítható eredményeit a mindennapok gyakorlatában ténylegesen is realizálja. E részleges politikai visszalépés időszakában a kompromisszumokban való konszolidálás érettségével, a forradalmian tiszta lendületet a gyermekkor botlásaként meghaladva, azaz a gyermekkor illúziójaként hagyja maga mögött Portalis, a napóleoni *Code civil* formába öntője a kódex egyszerűségének, laicitásának, és önmagából fakadó egyetemességének ősi népi vágyát: „E modern időkben mi túlságosan is kedveltük a változásokat és a reformokat. Ha az intézmények s a törvények tekintetében a tudatlanság évszázadai a visszaélések színpadai, úgy a filozófia s a felvilágosultság századai túlságosan gyakran nem mások, mint a túlzások színpadai."[23]

(3) Végül megjegyezhetjük, hogy a győzelemre jutott *proletárforradalom* sem mentes attól, hogy a konszolidálást megelőző lángoló szakaszában kodifikációs illúziókat teremjen. A francia példa kapcsán az előbb már utaltunk a tényleges jogi gyakorlat és a *mellette* épülő illúziók látszólag önálló utakat járó kettősségére. Nos, rögtön leszögezhetjük, hogy a konszolidáció majdani kódexeinek ideológiai s gyakorlati előzményei a győztes proletárforradalmaknak is úgyszólván első pillanataitól kezdve formálódtak,[24] — ez azonban nem zárta ki egy *akkor* és *abban* a *formában* utópikus jövő képének a közeljövő reális lehetőségeként kimunkálását.

A mézeshetek sajátos ideológiai vetületére gondolunk: a gondolatban történő előrerohanásra. A kodifikációs illúzió köntöse itt szintén a jog régi technikalitásával való szembefordulás. Megjelenik benne a leegyszerűsítés, mely egyfelől a jog objektivációs s intézményi struktúrája összetettségében az osztályelnyomás praktikáját látja, másfelől a meghaladott társadalom anarchikus rendjével hozza összefüggésbe. Megjegyzendő azonban, hogy a jog formális és technikai eszköztárának megtagadása, az ügyvédi közreműködéssel történő elkülönült szakbírói jogalkalmazás elutasítása a francia példától eltérően itt nem egyszerűen az új társadalom — és abban az új kódex — utópizmusa nevében történt. Döntő momentumként felfedezhetjük, hogy a

[20] Séance du 17 juin 1793, Réimpression de l'Ancien Moniteur, XVI, 677. old. Id. *Esmein*, 7. old. Megjegyezzük, *egyébként* utópizmusa ellenére Robespierre a kodifikáció kérdésében realista nézeteket vallott. Chabot-nak így válaszolt: „Egy olyan nép számára hozunk törvényeket, amelynek az erkölcsei távol állnak az embert a természethez közelítő egyszerűségtől; *a Code civil nem lehet hát más, mint igen összetett*". Uo., id. *Esmein*, 8. old.

[21] *Fenet*, F. A.: Recueil complet des travaux préparatoires du Code civil. I, Paris Videcoq, 1836, 11. old.

[22] Megjegyzendő, a természetjogi világkodifikáció — egy általános „Európai Kódex" álma — majd Napóleonnál is visszatér. *Las Casas:* Memorial de Sainte Hélene, 1840, III. 298. old. IV. 153., 297. old. Ez az egyetemesség-gondolat azonban már korántsem világjobbító utópizmust, hanem mezítelen imperátori világuralmi törekvéseket takart. *Limpens*, J.: Territorial Expansion of the Code = The Code Napoleon and the Common-Law World, ed. by B. Schwartz, New York, University Press, 1956, 93. és köv. old.

[23] *Fenet*, I. 482. old.

[24] Ld. *Varga* Cs.: A szocialista kodifikáció születése a Szovjetunióban. Jogtudományi Közlöny, XXIX (1974) 10, 561. és köv. old. és *Sarlós* B.: A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1969, különösen II. fej.

kodifikációs utópia ezzel éppen kodifikációs *előzményét* tagadta meg: az utópizmus egyszersmind a régi kódexre visszahatásként, az annak gyakorlatától-realitásától való elhatárolódás érdekében jelentkezett. A proletárforradalmak időszakában, vagyis a század második évtizedének a végén leginkább tipikus (és hatásgyakorlása révén megítélésre leginkább érdemes) típusában e *régi* realitás nem volt más, mint a német *Bürgerliches Gesetzbuch* és társai a maguk összetett technikai felépítményével, valamint az önámító, a jogászi szőrszálhasogatásokra, a generálklauzulák lehetséges jelentéseinek kifacsarására és más megtermékenyítő értelmezésekre is építő jogalkalmazási gyakorlat, mely annak érdekében fejlődött ilyenné, hogy lehetővé tegye a kérdéses kódexeknek a monopolkapitalizmus s az osztályharc új és új feltételeihez történő adaptálását. — A szocialista forradalmi átalakulásban formálódott kodifikációs utópizmus a tegnap jelenét tagadta meg. Míg a francia forradalomban a lendítő erőt a feudális kiváltságok és egyenlőtlenség széttörésével a ráció korlátozatlan uralma képviselte, a proletárforradalomban specifikus hajtóerőként mindenekelőtt a társadalmi s termelési rend anarchizmusának felszámolása jelentkezett — annak a mába oltott reménye, hogy az osztályelnyomás megszüntetésével a jog is rögvest csak féljogként marad meg.

Amilyen mértékben elveszíti a jog elkülönült formaiságát és technikai apparátusát, annál közvetlenebbül lesz népivé kódexformában kinyilvánítása és gyakorlati érvényesítése. Alig egy hét múlik el a hatalom átvétele után, a Magyar Tanácsköztársaság jogásza már megállapítja: „Az ügyvédi munka a kizsákmányolók osztályuralmának és a kapitalizmus anarchisztikus termelési rendszerének jellegzetes következménye volt, s e rendszer bukásával bukik, mint foglalkozási ág."[25] Június közepén pedig, amikor az intervenció és a belső ellentmondások már a Tanácsköztársaság létét fenyegetik, amikor a meglepően gyorsan elhatározott kodifikációs munkálatok már kész tervezeteket mutatnak fel, ugyanez a forradalmi jogászság ugyanakkor és ugyanott jogelméleti köntösben is megfogalmazza az összefüggések leegyszerűsítésének kodifikációs illúzióját. Eszerint az „anarchikus termelési rend" az, ami a tőkés társadalomban „komplikált jogviszonyokat" és ezek kifejezéseként „szövevényes" jogrendszert hozott létre. Ezzel szemben „a kommunista társadalom termelési rendje tervszerű, egyszerű és természetes lesz és ennek világos és kristálytiszta jogrend is fog megfelelni. Nem lesz többé szükség terjedelmes, talmudszerű kódexekre, csupán világosan és mindenki által érthetően megszövegezett alapelvekre, melyeknek konzekvenciáit az egyes részletekre bárki könnyen levonhatja úgy saját cselekvésének irányításánál, mint más proletárok ügyeinek elbírálásánál. Ilyképp az általános jogismereti kötelezettség élő valósággá fog válni és nem lesz szükség külön jogászkasztra, tehát szakbírákra sem."[26] Szovjet-Oroszországban hasonló nézeteket mindenekelőtt a mind teljesebb forradalmi átalakulást sürgető, s a lenini stratégián belül a lenini taktikával mind inkább szembehelyezkedő ún. baloldali kommunisták hirdettek. A húszas évek egyik leginkább népszerű és leginkább nagy példányszámban terjesztett propagandisztikus irományában olvashatjuk: „a proletárállam törvényei . . . csak főbb vonalaikban vannak megírva és teljesebben soha meg sem íródnak. A munkásosztály nem szándékozik a világ végezetéig fenntartani hatalmát és nincs szüksége száz kötet törvénykönyvre. A munkásosztály kifejezi akaratát az egyes, alapvető rendelkezésekben és nyugodtan rábízza a dolgozók által választott népbíróságra, hogy egyes esetekben magyarázza és alkalmazza e rendeleteket."[27]

Amikor néhány év múltán, döntően az Új Gazdasági Politikára való áttéréskor e nézetek irrealitása, tarthatatlansága, egyenesen a forradalom eredményeit veszélyeztető diszfunkcionalitása kiviláglott, s a lenini publicisztikától egyre inkább sürgetetten a megmaradás, a megerősödés és előrelépés feltételévé egyre inkább a törvényesség biztosítása, a szocialista jognak a *maga formaiságában és technikai apparátusában* új rendszerként kiépítése lett, az e nézetekkel való szembefordulás is egyre sürgetőbbé, sőt a teljes leszámolás végletességébe átesővé lett. Nem véletlen hát, hogy Visinszkij szemében, aki ez új jogot intézményesítette és egyszersmind a sztálini berendezkedés elméleti igényeihez is igazította, vörös posztóként meredeztek a korai szovjet jogi teoretikusok olyan citátumai, amelyeket megsemmisítő műveiben idéz: „a törvényhozói és az igazgatási aktusok, operatív feladatokká válva, összetételükben a jogi, azaz formális elemeknek csak igen gyenge hányadát tartják meg."[28] „Vannak nálunk vörös Szperánszkijek, akik törvényeket hoznak. Mikor jelennek meg már a vörös Voltaire-k, akik elégetik a törvényeket . . .?"[29]

*

Ha a következőkben a kodifikációs utópiák legáltalánosabb jegyeit és tanulságait keressük, célszerűnek tűnik ezeket az utópiákat a filozó-

[25] *Östreicher* A.: A jogvédelemről. Proletárjog, 1919/1 (március 29.), 8. old.

[26] *Földes* I.: Laikus bíráskodás és anyagi jogszabályok. Proletárjog, 1919/7 (június 14.), 50. old.

[27] *Bucharin* (N.)—*Preobrazsenszkij* (E.): A kommunizmus ábécéje: Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt programjának népszerű magyarázata (Azbuka kommunizma, Peterburg, 1920, ford. Rudnyánszky Endre), 2. kiadás. Ekaterinburg, OKP Magyar Agitációs Gsztály Központi Irodája, 1921, 182. old.

[28] *Pasukanisz*, E. B. nem azonosított művéből id. *Visinszkij*, A. J.: A jog és az állam kérdései Marxnál (Voproszü prava i goszudarsztva u Marksza, Ford. Benkő Gyula). Budapest, Jogi és Államigazgatás, 1953. 29. old.

[29] *Sztucska*, P. I. nem azonosított művéből id. *Visinszkij*, A. J.: A szovjet állam- és jogtudomány kérdései (Voproszü teori goszudarsztva i prava, 1949), Budapest, Jogi és Államigazgatás, 1950, 32. és 90. old.

fiai és szociológiai utópia-elméletek fényében ismételt vizsgálódás tárgyává tennünk. A történelmi fejlődés dialektikájából, az ideológia és a valóság viszonyából valami lényegeset látszik tükrözni Landauer felfogása. Szerinte a társadalmi status quo megingása idején mindig érvényesülnek utópiák, melyeket a forradalom képvisel. A forradalom azonban elkerülhetetlenül új utópiákba torkollik, ami szükségképpen megingásoknak, végeláthatatlan körforgást eredeztető utópiáknak ad helyet.[30] Ám a kodifikációs utópiákat e kifejtés mégsem ragadja meg. Ezek lényege éppen az, hogy nem valósulnak meg, és hogy nem csupán saját közvetlen társadalmi-ideológiai forrásaikkal függnek össze, de különböző történelmi korokat átívelően egymással *mint kodifikációs utópiákkal* is tartanak közösséget. Mannheim híres definíciója, mely szerint az ideológikus (vagyis nem-valóságos fogalmakból stb. táplálkozó) gondolkozási folyamatok közül azok szűken is *ideológikusak,* amelyek a fennálló valóság elkendőzését vagy stabilizálását, és azok *utópikusak,* amelyek az azzal szakítást, a fennálló megváltoztatását szolgálják[31] — kétségtelenül jelzi a kodifikációs utópiák társadalmi funkcióját; specifikus arculatuk megismeréséhez azonban nem visz közelebb. Pedig a kodifikációs utópiák specifikus tartalma egy ponton bizonyosan megállapítható. A jelenként fennállóval történő szembehelyezkedésre gondolunk. Arra, hogy „az utópista szándék a legvilágosabban nem annak pozitív meghatározásában konkretizálódik, amit akar, hanem annak tagadásában, amit elvet."[32] A tagadás és az igenlés között nyilvánvaló az összefüggés. És pontosan ez összefüggés révén mutatnak a különféle kodifikációs utópiák közösséget nemcsak az őket szülő társadalmi-jogi környezettel, de egymással is. Ám ennek az összefüggésnek a tartalmára vagy természetére az általános utópia-elméletek már nem válaszolnak. Még a széplelkű Lamartine költői megfogalmazása is — „Les utopies ne sont souvent que des vérités prématurées" — amilyen poétikus, kétségtelen részigazsága mellett annyira bizonytalan. A kifejtést így a kodifikációs utópiák specifikusan *kodifikációs* összetevőiben: a kodifikáció belső mozgástendenciáiban kell keresnünk.

A megoldást a formális racionalitás mozzanatában mint a jogkodifikáció elvont céljában és mozgatójában látjuk. Bármilyen materiális racionalitásról legyen is szó, ennek gyakorlattá — gyakorlativá, élővé, realizálttá — tétele adott társadalmi feltételek megléte esetén bizonyos formális racionalizáltságot is feltételez. A társadalmi szervezés hatékonysága formális racionalitású struktúrák kialakítását igényli, melyek a társadalmilag megszervezendő tartalomnak formailag racionalizált gondolati előlegezését adják. A kodifikáció — és különösen annak minőségi, a jogot szabályok összefüggő rendszereként megszervező típusa — nem más, mint kísérlet e formális racionalitású struktúrának magában a jogi objektivációban történő biztosítására.[33]

A kodifikációs utópiák utópiajellege épp abban nyilvánul meg, hogy olyan feltételek között, amikor a kodifikáció gyakorlatában való járatlanság (angol—amerikai példa), a forradalmi mézeshetek racionalista illúziói (francia példa), avagy a forradalmi illúzióknak és a múlt kodifikációjával a válságjelenséget produkáló túlzott mesterkéltség és komplexitás révén való szembefordulásnak a találkozása (szocialista forradalmi átalakulás példája) a formális racionalitás *végső* beteljesedése elől minden gátat s akadályt elsöpör — a magában a formai racionalitásigényben inherens tendenciák és meghatározások leplezetlenül *tiszta* formában léphetnek és lépnek előtérbe, és érvényesülhetnek. Ez a tisztaság, korlátozatlanság, önnön valójának ez a kompromisszumok nélkül történő kitárulkozása az utópizmushoz éppen szélsőséges következetessége révén vezet.

Elvileg a formális racionalitás szélsőséges következetessége két irányban ágazhat el. Jelentheti egyfelől a *mindent előrelátás* és *mindent szabályozás* végeérhetetlen útját, mely adott ponton túl bizonyosan önmaga ellentétébe csap át: önmaga mint formális racionalitás megsemmisítéséhez, és ezzel a benne közvetített materiális racionalitás megsemmisítéséhez vezet el. Ez az út — min láttuk — csak abszolutisztikus politikai törekvések számára lehet kísértő, és szélsőségességének biztos kudarc a büntetése. Másfelől azonban az általunk vizsgált ideológiák kivétel nélkül olyan társadalmi-történelmi feltételek utópikus kifejeződései, amelyeknek a kérdéses társadalmi folyamatok jellege folytán a partikuláris általánossá tételére — az elkülönült objektiváció-rendszerekként fennálló és funkcionáló társadalmi intézmények és folyamatok elkülönültsége-különössége felszámolására, a nép nevében közvetlenül a nép kezébe adására, azaz közvetlenül népivé tételére — irányuló szándék felel meg. Az elkülönültség felszámolásának, a laicizálásnak ez a kompromisszumnélkülien tiszta — tehát szélsőséges, gyakorlatiatlan igénye a formális racionalitás befolyásolatlanul kizárólagos következetességét az előbbitől eltérő ellentétes irányba viszi el. „For the more Ease, and clearer Understanding, of the People" — amint az angol polgári forradalomban a már említett napon a House of Commons kimon-

[30] *Landauer,* G.: Die Revolution. Frankfurt am Main, 1907, 16. old.

[31] *Mannheim,* K.: Ideology and Utopia (Ideologie und Utopie, 1929), London, Routledge, 1954, 173. és köv. old.; *Mannheim,* K.: Utopia = Encyclopaedia of the Social Sciences (1934), ed. by E. R. A. Seligman, XV. New York, Macmillan, 1959, 201. old.

[32] Utopie: Begriff und Phänomen der Utopischen, herausgegeben von A. *Neusüss.* Neuwied, Luchterhand, 1968.

[33] Ld. *Varga* Cs.: Racionalitás és jogkodifikáció. Szociológia, 1975/3, 368. és köv. old.

dotta — olyan kódexet gondolnak el, ami a formai racionalitás eddigi akadályai alól szabadultan lehetővé teszi a racionolitásnak egy kristálytisztán áttekinthető és egyszerű rendben történő kibontakoztatását. *Ez* a racionalitás a megelőző szervezetlenségtől (angol—amerikai példa), a feudális privilégiumok parancsolta kuszaságtól (francia példa), vagy a megelőző társadalom anarchikus termelési rendjének felépítményi következményeitől (szocialista forradalmi átalakulás példája) vél szabadulni, ám végül szükségképp a jogiságnak, a jog elkülönült objektiváció és intézményi rendszerének a tagadásához érkezik el. A közvetlenül népivé tétel jelszava mögött világosan kibontakozó bíró- és ügyvédellenessége, a jog technikalitása iránti ellenszenve is lényegileg ezt juttatja kifejeződésre.

A tárgyalt eszmék azért utópikusak, mert a formális racionalitás *optimalitás*ának követelményét nem veszik figyelembe. Nem vesznek tudomást arról, hogy a formális racionalizáltság funkcionálissá csak *kellő* mértéke esetén válhat — vagyis hogy nemcsak elégtelensége, de túlzottsága is szükségképpen gátja az adott rendezés hatékonyságának, érvényesülésének. Más szavakkal kifejezve: a tárgyalt utópiák a formális racionalitást önmagában, elvontan, mindig és minden körülmények közt funkcionálisnak tekintik. Nem ismerik fel, hogy a formális racionalitás csak adott tartalmak adott feltételek közt történő megszervezésének a módja; önmagában csupasz formaiság, mely az *ancilla* szerepét játszhatja a társadalmi-jogi stb. meghatározások összetett szövedékében. A formai racionalitás utópikus illúziója önmaga elégségességének és mindenhatóságának a hamis képzetéből indul ki. Saját összefüggéseiben ezért lehetséges, hogy a jogi komplexus formaiságát, technikalitását, elkülönült objektiváció- és intézményi rendszerét (és mint legszembetűnőbb-elidegenítőbb vonatkozását, az ügyvédi közreműködést is feltételező elkülönült szakbírói jogalkalmazást) kiküszöbölhetőként, leredukálhatóként értékelje. A formális racionalizálás mint önmagát érvényesítő, és minden szövevényességet egycsapásra megszüntető csodaszer jelenik meg előtte — csupán a formális racionalitás belső lehetőségeire, belső tendenciáira és belső mozgatóira figyelő utópizmusa előtt.

A jogátalakítás útjainak és lehetőségeinek megítélésben ezért szélsőségesen szubjektivista, doktriner. Ez az a pont hát, amelybe a konzervativista forradalombírálatok is kapaszkodnak, mikor a — példánkban francia — forradalmi átalakulásokban megvalósítandó eszményekként lobogó gondolatokat „ a doktrina és a teoretikus dogma forradalmának", avagy „ideokráciának" nevezik el.[34] Ezek korlátozását, az adott társadalomban *funkcionálissá tételét* csak a későbbi fejlődés hozza el, az, amikor az eszmények a realizálandó napi gyakorlat kérdéseként megfogalmazva konfrontálódnak a gyakorlat tényleges adottságaival, lehetőségeivel és buktatóival. Utópikus töltésüket ekkor veszítik el, hogy a gyakorlattal mélyreható kompromisszumokba bocsátkozva pusztán ideológikus hajtóerőből a gyakorlatot *ténylegesen* befolyásoló *valóságos* gyakorlati tényekké magasodjanak.

Végkövetkeztetésül megállapíthatjuk, hogy a kodifikációs illúziók hamis és torz visszfények. Ám mégis visszfények, *valaminek* a visszfényei: fennálló, létező tendenciákat és jellemzőket takarnak. Nem úgy rugaszkodtak el a valóságtól, mint a fantáziaképek, melyek mozzanatai a valóságból kölcsönzöttek, ezek egymás mellé szervezésének, struktúrájának, rendszerének azonban már semmi köze a valósághoz. A kodifikációs illúziók éppen utópikusak — azaz a valósághoz való viszonyukban hamisak és torzítottak —, mert fennálló, létező tendenciák és jellemzők értékelésében szélsőségesen következeteseknek bizonyultak. Utópizmusukat annak köszönhették, hogy azokat az instrumentális lehetőségeket, amik a formális racionalizálásban rejlettek, beteljesített tényként megvalósultnak álmodták, ezek szerepjátszását a történelmi realitáson túllépve abszolutizálták. Nem olyan, a létezésre tudattalanul is jogot formáló képződmények ezek, mint amelyekről Marx írta: „kiderül majd, hogy a világnak régóta megvan az álma egy dologról, amelyről csak a tudatot kell megszereznie ahhoz, hogy valóságosan az övé legyen".[35] Noha mindkét esetben szorosan véve nem valóságos dolgokról van szó, ezekben a valóságot tudattalanul előlegező-modelláló, míg az általunk tárgyalt kodifikációs utópiákban a valóság adott elemein alapuló, ám egészében mégis a valóságot tagadó, marxi—engelsi értelemben ideológikus mozzanat bizonyult erősebbnek. A valóságos és a nem valóságos között a dialektikus átmenetek áttetszőségére, a valóságosnak a megragadását illetően tanulságos jellegére gondolhatott Adorno is, mikor általánosabb filozofikus síkon érvelve kijelentette: az utópiáról „az elmélkedés nem olyan jellegű, hogy valamely létezőről vagy nem — létezőről mondunk ítéletet, hanem magába a meghatározásba bevesszük egyrészt annak lehetetlenségét, hogy kézzelfoghatóvá tegyük, másrészt annak szükségességét, hogy mégis róla gondolkodjunk".[36]

Varga Csaba

---

[34] *Burke*, E.: Reflection of the French Revolution and Other Essays. London, Everyman's Library No 460, 1955, 288. és *Leo*, H.: Studien und Skizzen zu einer Naturlehre des Staates. Halle, Anton, 1833.

[35] *Marx*, K. levele A. Rugéhoz, 1843 szeptember (Deutsch-französiche Jahrbücher, 1844) = Marx és Engels művei, I, 1957, 348. old.

[36] *Andorno*, Th. W.: Negative Dialektik. Frankfurt um Main, Suhrkamp, 1966, 209—210. old.

A KGST gyártásszakosítási és kooperációs polgári jogi szerződések fogalmáról

I. Rövid történeti áttekintés és problémafelvetés

Gyártásszakosítás és kooperáció a legegyszerűbb értelemben: termelés saját szükséglet kielégítésén felül más (mások) igényeinek kielégítésére is, illetőleg szoros gazdasági együttműködés mind a termelésben, mind az értékesítésben. Ilyen értelemben — mint gazdasági folyamat — a gyártásszakosítás és kooperáció jelen van a KGST megalakulásától kezdve a KGST országok egymás közötti kapcsolatában.

Nyilvánvalóan szakosítási, illetőleg kooperációs kapcsolatot hoz létre az az állami döntés, hogy rotációs papírt Magyarországon nem gyártunk, hanem más KGST-országokból importálunk, autók, textilgépek gyártása mellett alkatrész-szállításokkal „bedolgozunk" más KGST-országok késztermék-gyártásába stb. Lassan már évtizedekre tekint vissza a magyar—szovjet alumíniumkooperáció, sok éves az olefin program, széles körben ismert az orenburgi gázvezeték-építés és más nagy jelentőségű együttműködések.

1971-ig, a KGST tanácsa XXV. ülésszakán elfogadott komplex programig a KGST-gyártásszakosítást, -kooperációt azokkal a jogi eszközökkel szervezték, *amelyek a mindenkori adott időszakban rendelkezésre álltak.* Ezek nagyjából két csoportra oszthatók: — *árucsereforgalmi szerződések* a kontingenslisták alapján, tágabb értelemben ideszámítva a vállalkozásjellegű szerződéseket is; — államközi szerződések kifejezetten egy-egy gazdasági cél megvalósítására (mint pl. a fent említett államközi megállapodások) *és az államközi szerződés alapján kötött polgári jogi* (adásvételi, vállalkozási stb.) *szerződések.*

A polgári jogi szerződéstípus mindkét esetben „hagyományos", rendszerint KGST-normával szabályozott szerződés. (KGST ÁSZF, KGST ÁSZerF). A két csoport között minőségi különbség csak az állami szervezés módjában van. A gyakorlati tapasztalatok tehát mind a mai napig azt mutatják, hogy a gyártásszakosítás és kooperáció a KGST hagyományos normáival is szervezhető.

A KGST tanácsa XXV. ülésszakán elfogadott komplex program IV. részének 15. fejezete a gyártásszakosítás és kooperáció területére „általános jogi formák" kidolgozását írja elő.

A KGST-gyártásszakosítás és kooperáció nemcsak a hagyományos szerződéstípusokkal, és nem is kizárólag egy erre a célra szánt új gyártásszakosítási és kooperácós szerződéstípussal szabályozható, hanem más jogi formák is felhasználhatók. Ilyen pl. a KGST-országok gazdálkodó szervezetei közötti társulás, amelynek a kodifikációját ugyancsak a komplex program irányozta elő, és munkálatai sokkal előbbre tartanak, mint a gyártásszakosítási és kooperációs szerződéstípus kodifikálásáé. Ez a dolgozat azonban csak ennek az utóbbi kérdésnek a rövid problematikáját foglalja össze.

A kérdés jelentőségét szeretném illusztrálni az SZKP XXV. Kongresszusán elhangzott beszámolónak azzal a részletével, amely szerint az SZKP Politikai Bizottsága különösen fontosnak tartja a szocialista integrációnak azt a hosszútávú programját, amelyet a KGST-országok 1971-ben fogadtak el: „ez a program jelenti pl. a természeti erőforrásoknak együttes kiaknázását, közös hasznunkra, a valamennyi résztvevő szükségleteinek kielégítésére tervezett nagy ipari komplexumok építését, az országaink vállalatainak és teljes iparágainak sok évre előre megtervezett kooperációját". — Az MSZMP XI. Kongresszusán elfogadott határozat III. fejezetének 10. pontja hangsúlyozza a KGST keretén belüli integráció fontosságát: „szélesíteni kell a termelési együttműködést és kooperációt, a kereskedelmi kapcsolatokat, a szakosodást . . ."

A KGST-országok kereskedelmében a hagyományos adásvételi szerződések helyett előtérbe kerülnek a közös beruházások. 1976—1980-ig terjedő 5. ötéves tervünk tervegyeztető tárgyalásainak második szakaszában összehangolták az érdekelt országok, hogy melyik ország milyen termékek gyártására vállalkozik, további 5 évre, vagy — új jelenségként — ennél is hosszabb időre meghosszabbították a gyártásszakosodási és kooperációs megállapodásokat, és újakat kötöttek. Statisztikai adat van arra, hogy Magyarország és a többi KGST-országok évi áruforgalmának mintegy 40%-a alapozódik valamilyen szakosítási vagy kooperációs formára.

A gyártásszakosítási és kooperációs polgári jogi szerződésekről szóló kérdéseknek három fő részük van: *a)* A szerződés meghatározása, elsősorban tartalma (milyen társadalmi szükséglet kielégítését szolgálja, milyen kölcsönös szolgáltatásokra irányul); *b)* a szerződés jogi biztosítékai és *c)* a kodifikáció egyes kérdései.

A szerződés fogalom-meghatározásáról és tartalmáról szóló álláspontomat ebben a dolgozatban, a b) és c) alatti kérdéseket pedig „A KGST-gyártásszakosítási és -kooperációs szerződések normatív szabályozásának egyes kérdései" című másik dolgozatban foglalom össze.

Mielőtt részletekre rátérnék, megkísérlem a rövid fogalom-meghatározást A KGST nemzetközi gazdasági együttműködési szerződést — pontatlanul — gyártásszakosítási és kooperációs szerződésnek nevezték el. A továbbiakban — el-

fogadva a fennálló konvenciót — én is ezen a néven említem.

KGST-gyártásszakosítási és -kooperációs szerződés az a hosszútávú külkereskedelmi szerződés KGST-tagországok szocialista gazdálkodó szervezetei között, amelynek tárgya: — termelési együttműködés, illetőleg kooperáció (anyag-, félkésztermék-, alkatrész-, tartozék szállításának megszervezése a felek között késztermék előállítása érdekében); — műszaki együttműködés (együttműködés a gyártmánytervezés, kutatás, fejlesztés, kísérleti gyártás, ipari tulajdonjogok felhasználása stb. terén); — kereskedelmi együttműködés (együttműködés áruk értékesítése és szolgáltatások nyújtása terén).

Ezek a szerződés *kooperációs elemei*. A kooperációs elemekhez a szerződések jelentős részénél vagy talán többségénél *szakosítási elemek* is járulnak (pl. egy ország vállalatának kizárólagos feljogosítása a gyártásra, egyidejűleg a szerződés többi alanyának eltiltása attól; a szerződéses keret zárt körén kívüli területre export- vagy reexporttilalom stb.)

II. Állami együttműködés — vállalati együttműködés (nemzetközi jogi, illetőleg polgári jogi szféra)

A KGST-országok között szervezett *árucsere-forgalom* körében hagyományosan a jogi szabályozás kétféle szintjét különböztetjük meg: az államközi szintet és a vállalatközi szintet. Az első a nemzetközi jog, a második a polgári jog körébe tartozik.

Az árucsere-forgalmat szervező polgári jogi szerződések normatív szabályainak (pl. KGST, ÁSZF, ÁSZeF stb.) két fő jellemzője, hogy tartalmukban hasonlítanak a nemzeti jogokban ismert szállítási, illetőleg vállalkozási szerződésekhez, jellegükben pedig kogensek (tehát nem diszpozitív jellegűek).

Az alapjukat képező államközi szerződések igen nagy mértékben determinálják, hogy a polgári jogi szerződéseket milyen vállalatoknak és milyen tartalommal kell kötniük. Emellett a polgári jogi szerződések feladata a szerződéses tartalom konkretizálása és a szerződés biztosítása a polgári jog szankcióival. Nagyon ritkán fordul elő, hogy az államközi megállapodás dacára nem jön létre polgári jogi szerződés, vagy az államközi szerződéstől eltérő tartalommal kötik meg.

Az árucsere-forgalmi szerződések előkészítését célzó állami döntések körében ma már általában a fokozatosság érvényesül: az államok először tájékoztatják egymást gazdaságpolitikájukról, majd ezt követi a tervkoordináció (mindkettő ma még a gazdasági-politikai szférába tartozik, és nem nemzetközi jogi aktus). Az együttműködés jogi szférába először a nemzetközi jog területén lép, ahol az államok a tervkoordináció eredményei alapján hosszú lejáratú és éves árucsere-forgalmi megállapodásokat kötnek, végül a polgári jog területén a vállalatok lépnek egymással a KGST-normák által szabályozott szerződéses kapcsolatokba.

A gyártásszakosítási és kooperációs szerződések hierarchiája ennél még bonyolultabb. Jellemzésül álljon itt egy áttekintést adó táblázat.

A séma alapján a jogi szabályozást meghatározó egyik alapvető következtetés, hogy gyártásszakosítási és kooperációs döntések úgyszólván minden szinten előfordulnak. A gazdaságpolitikai konzultáció körében a legfontosabb elhatározások születhetnek, amelyek az ország

INTÉZMÉNYES (FOKOZATOS) ÁLLAMI DÖNTÉSEK

A döntés jellege		A döntés tartalma és részletessége
Politikai	Jogi (államközi egyezmény)	
1. Tájékoztató a gazdaságpolitikáról	nem jogi jellegű	Makroekonómiai tendenciák, mértékek nélkül
2. Tervkonzultáció — koordináció	nem jogi jellegű	Makroekonómiai tendenciák, hozzávetőleges mértékkel
3.	5 éves árucsere-forgalmi egyezmény	Árucsere-forgalom hozzávetőleges mértékei, kötelezettségvállalás polgári jogi szerződések megkötésére
4.	Éves árucsere-forgalmi egyezmény	Árucsere-forgalom pontosabb mértékei, kötelezettségvállalás polgári jogi szerződések megkötésére

NEM INTÉZMÉNYES (NEM FOKOZATOS) ÁLLAMI DÖNTÉSEK

Ágazati együttműködés	Termelési együttműködés fő irányai
Gyártásszakosítási és kooperációs megállapodás	a tanulmányban kifejtett elemek
Egy-egy objektum létesítése	változó

egész gazdasági orientációját meghatározhatják, éppen a gyártásszakosítás és a kooperáció területén. A tervkonzultációnak, illetve a tervkoordinációnak egyenesen fel kell tételeznie bizonyos gyártásszakosítási és kooperációs megállapodást. Az 5 éves árucsereforgalmi egyezmény már részben, vagy egészében ennek megvalósítását szolgálja azzal, hogy a kontingenslistákban a gyártásszakosítást és kooperációt kiszolgáló szállítások benne vannak: egy-egy objektum létesítését célzó államközi szerződés tulajdonképpen egy termelési kooperáció elhatározása. A sémában szereplő összes állami döntésfajták közül egyedül az éves árucsereforgalmi egyezmény az, amire biztosan mondhatjuk, hogy nem gyártásszakosítás és kooperáció létrehozását, hanem annak lebonyolítását szolgálja.

Ezek után vonjuk le az alábbi következtetéseket. *a) A vállalatközi (polgári jogi) gyártásszakosítási és kooperációs szerződés államközi döntésekkel még sokkal jobban determinált, mint az árucsereforgalom körében hozott döntés. b) Tipikus a multilaterális jelleg:* több állam közös érdekéről, közös elkötelezettségéről, külső államok irányában közös fellépéséről van szó, míg az árucsereforgalomra inkább jellemző a bilateralizmus, amely bizonyos nagyobb mozgási lehetőséget enged. *c)* A jogi szabályozás szempontjából *három típusesetet kell megkülönböztetni:* az első esetben a gyártásszakosítást és kooperációt illetően *két állami döntés és két polgári jogi szerződés születik.* Az egyik állami döntés a gyártásszakosítás és kooperáció nagy kontúrjait megszabó valamilyen döntés (pl. a tervkoordináció, vagy egy-egy közös objektum létesítésére irányuló tárgyalás során), a másik állami döntés egy kifejezetten gyártásszakosítási és kooperációs államközi egyezmény, amely az előbbinek a megvalósítására irányul.

Ezen alapul két polgári jogi szerződés: az egyik a vállalatok közötti gyártásszakosodási és kooperációs szerződés, a másik pedig az ebben a szerződésben foglalt pactum de contrahendo alapján kötött végleges szerződés.

A második tipikus esetben *egy gyártásszakosítási és kooperációs államközi egyezmény születik* és ezt követően előbb említett két polgári jogi szerződés.

A harmadik esetben *egy különleges célú* (pl. *egy-egy objektum közös létesítésére irányuló* (államközi egyezmény születik és ezt követi a két polgári jogi szerződés.)

Nézzünk háromféle kooperációt, egyszerűsített sémákon:

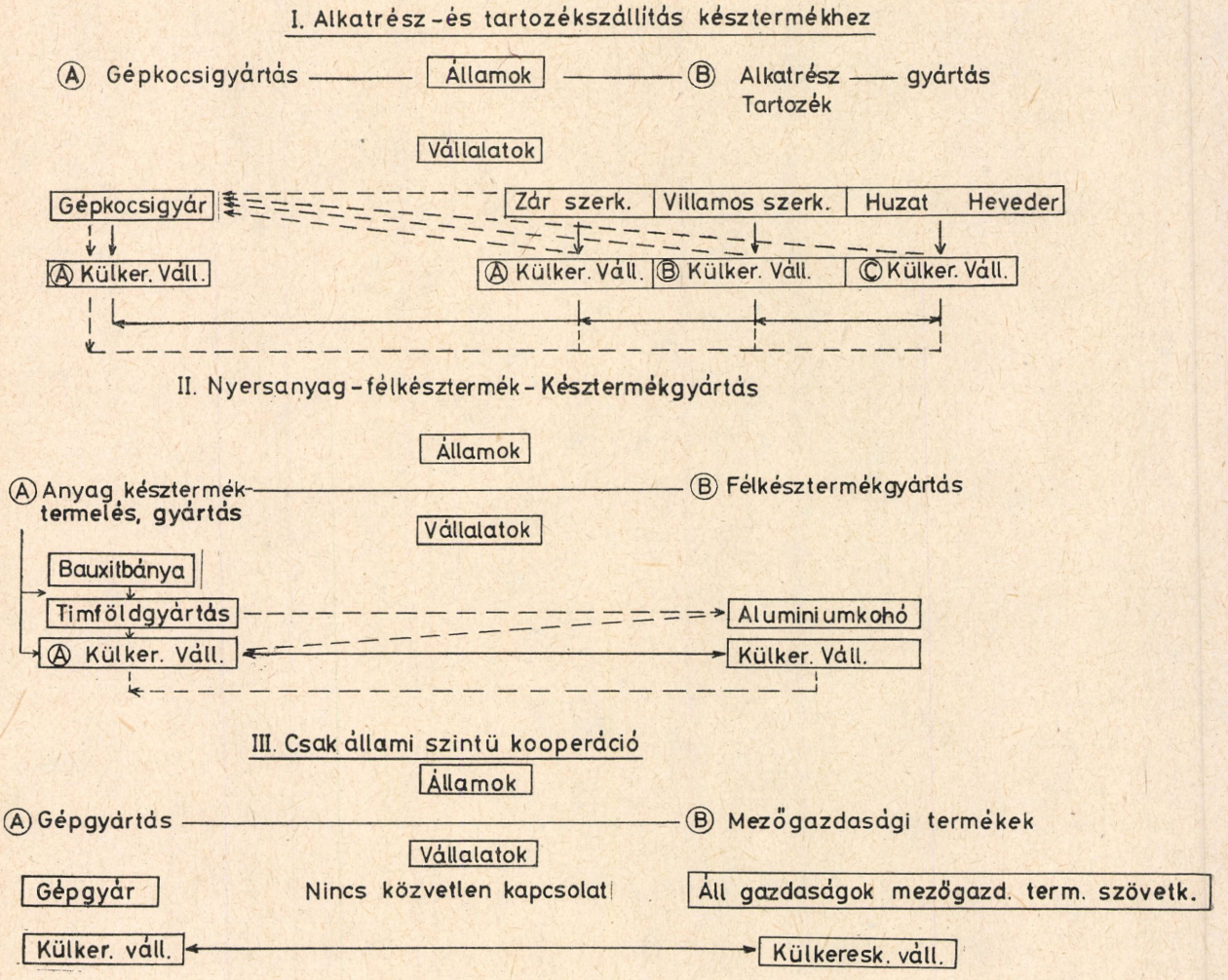

A I. és a II. séma állami és vállalati kooperációt ábrázol, a III. séma olyan államok közötti kooperáció ábrája, amelyben résztvevő vállalatok között közvetlen szerződéses kapcsolat nincsen.

A I. séma alapszituációja, hogy az egyik államban gépkocsikat gyártanak, a másik államból pedig alkatrészeket és tartozékokat szállítanak az autókhoz. A gépkocsit gyártó állam vállalati szervezete egyszerű: Egy gépkocsigyára és egy külkereskedelmi vállalata van, amely egyaránt árusít gépkocsikat, tartozékokat és alkatrészeket. A másik állam differenciáltabb vállalati szervezete miatt több vállalat közreműködése szükséges, mert külön vállalat gyártja a zárszerkezeteket, a villamos szerkezeteket, a textiliákat és külön-külön külkereskedelmi vállalat profiljába tartozik az értékesítésük is.

A gyártásszakosítást és kooperációt államközi megállapodásban határozzák el. A vállalati kooperáció kétféleképpen szervezhető: „Hagyományos" áruszállítási szerződésekkel (szerintem semmi akadálya annak, hogy ezekben a szerződésekben a műszaki, fejlesztési és kereskedelmi kooperációra vonatkozóan is szerepeljenek rendelkezések.) Ezt a megoldást a sémákon folyamatos vonal ábrázolja.

Ha a résztvevő összes vállalatok egymással polgári jogi gyártásszakosodási és kooperációs szerződést kötnek, összesen 8 vállalat fog résztvenni a szerződésben félként. Ezt szemlélteti a szaggatott vonal.

Még bonyolultabb a szerződés — nem is kísérlem meg sémával ábrázolni — ha nem két, hanem több ország esetleg 15—20 vállata vesz részt a kooperácóban.

A II. séma a kooperációnak azt a fajtáját jellemzi, amelyben az egyik állam félkész termékeket szállít a másiknak, az pedig késztermékkel fizet. Itt a termelési együttműködés az előbbinél bonyolultabb szállítási kapcsolatokat igényel. A séma lényege:

Az „A" állam bauxitbánya vállalata bauxitot szállít a belföldi feldolgozónak, amely azt külkereskedelmi vállalaton keresztül a „B" állam külkereskedelmi vállalatának közvetítésével az ott működő alumíniumkohóba szállít, ahol alumínium készül belőle. Ennek jelentős részét az „A" állam külkereskedelmi vállalatán keresztül visszakapja. — A folyamatos vonal itt is a „hagyományos", a szaggatott pedig az „újszerű" szerződési megoldást ábrázolja.

A III. séma olyan gazdasági együttműködést ábrázol, amely a *vállalati értelemben* nem kooperáció, bár *államközi értelemben* annak minősíthető. Az együttműködés lényege az, hogy a „A" ország gépeket szállít „B" országnak, amely azokat mezőgazdasági termékekkel fizeti ki. Ahogy a sémán látjuk, polgári jogi értelemben vett vállalati kapcsolatok létre sem jönnek.

A fentiekből az alábbi — sok vitát kiváltó — problémák adódnak: — *más a kooperáció közgazdasági és más a jogi fogalma; — más az állami értelemben vett kooperáció és más a vállalati értelemben vett kooperáció; — a „bilaterális" és a „multilaterális" fogalmakat eltérően használjuk, ha állami szintről, és ismét másképpen, ha polgári jogi szintről van szó.* Ha két állam kooperál, de az államokból több vállalat vesz részt a kooperációban, akkor az államközi szerződés bilaterális, a polgári jogi szerződés viszont multilaterális. Ez a szabályozásban nem kevés problémát vet fel; — *más problémák jelentkeznek a nemzetközi jogi szférába tartozó állami kooperáció és a polgári jogi szférába tartozó vállalati kooperáció körében,* bár a problémák rokontőből fakadnak, és csak egymásra tekintettel oldhatók meg; — *ugyanaz a gazdasági kapcsolat jogilag megoldható kooperációs szerződés kötésével, de gondosan összehangolt adásvételi típusú szerződések megkötése útján is;* — vannak vitatható *határesetek* a tekintetben, hogy mi számít kooperációnak és mi nem, de vannak olyan szélsőséges esetek is, amelyek kooperácó gyanánt elfogadhatatlanok; végül újszerű problémák vetődnek fel *a hazai vállalatszervezés és a nemzeti jogok alakítása,* továbbá a nemzetközi normák kidolgozása terén is. Mivel egyszerűbb vállalati szervezés mellett könnyebb a nemzetközi kooperáció szervezése, az a törekvés jelentkezik, hogy minden egyes ország teremtsen hazai rendjében a kooperációs szerződések megkötésére legalkalmasabb szervezeti és jogi feltételeket. Ilyen lehet az iparvállalatoknak megfelelő külkereskedelmi jog adása akár állandó, akár eseti formában kooperációs célokra, a kooperációs szerződések külön szabályozása a hazai jogrendben. Mindezek a problémák és módszerek a magyar jogban és más KGST-országok jogában egyaránt jelentkeznek. Másrészt — különösen az utóbbi időben — olyan igény is jelentkezik, hogy ne csak vagy talán nem is elsősorban a polgári jogi gyártásszakosítási és kooperációs szerződéseket szabályozzuk, hanem elsősorban az ilyen tárgyú államközi szerződéseket. Ha ilyen szabályozást akarunk kidolgozni, a szabályozás elve csak a következő lehet: az egész népgazdaságot terhelő kötelezettségeket állami szinten kell szabályozni, a vállalatot terhelő kötelezettéget pedig polgári jogi szerződésben *is.* Ilymódon a következő példasort állíthatjuk fel.

Állami (nemzetközi jogi)	*Vállalati (polgári jogi)*
Egész országra kiterjedő teljes vagy részleges gyártásleállítás.	Csak a szerződésben résztvevő vállalatok kötelezettségvállalása saját gyártásuk leállítására vagy korlátozására.
Az egész ország külkereskedelmi politikáját érintő elkötelezettség vállalása harmadik piacon történő magatartásra vonatkozólag.	Vállalati kötelezettség vállalás arra vonatkozólag, hogy a vállalat milyen magatartást tanúsít harmadik piacon.

Állami kötelezettség elvállalása államilag vezérelt beruházásokat igénylő termelési struktúra átalakításra.	Vállalati kötelezettségvállalás a gyártmánystruktúra átalakítására.
Állami kötelezettségvállalás egy másik ország „szükségleteinek kielégítésére".	Vállalati kötelezettségvállalás arra, hogy az adott vállalat milyen, konkréten meghatározott igényeknek tesz eleget.

Nemcsak az állami döntések hatóköre más, hanem jellegük is: nagy politikai felelősség és kisebb jelentőségű jogi felelősség társul hozzájuk, a vállalati kötelezettségekhez viszont polgárijogi felelősségi rendszer tartozik.

Minthogy a vállalati akaratot állami döntés vezérli, a vállalat kétféle jogviszonyban van.

A vállalat egyik jogviszonya a saját államával szembeni alárendeltséget kifejező államigazgatási viszony: parancs az adott szerződés megkötésére. A másik jogviszony polgári jogviszony: az a gyártásszakosítási és kooperációs szerződés, amelynek másik alanya a másik KGST ország vállalata. Ezt a polgári jogviszonyt mindkét vállalat köteles úgy alakítani, ahogy azt neki a másik állammal megkötött államközi megállapodás alapján saját állama parancsolja. *Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a polgári jogi gyártásszakosítási és kooperációs szerződés legtöbb szabálya diszpozitív éppen azért, hogy a vállalati akaratnyilvánítások alkalmazkodhassanak az állami döntésekhez.*

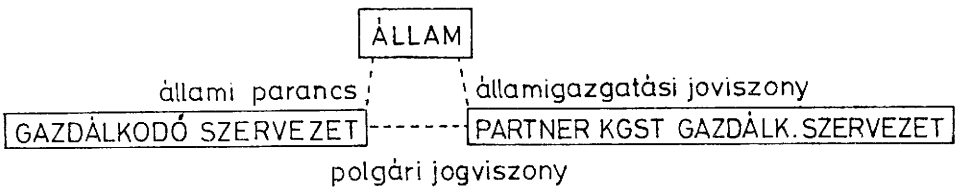

III. A gazdálkodó szervezetek közötti (polgári jogi természetű) gyártásszakosítási és kooperációs szerződések tartalma

A 3. és 4. oldalon a szerződés tárgyaként a következő kooperációs elemeket soroltam fel: termelési, műszaki és kereskedelmi együttműködés, a hosszú távú jelleg. Említettem még szakosítási elemeket is. Lássuk ezeket egyenként.

1. Kooperáció a termelés területén. Megítélésem szerint a termelési kooperáció lényege nem más, mint kölcsönösen jól szervezett áruszállítások, illetőleg szolgáltatások rendszere.

Termelési együttműködés nélkül nincsen kooperáció. A III. jelzésű tábla olyan gazdasági helyzetet mutat, amelyben a vállalatok között termelési kapcsolatok nincsenek és ezért *polgárijogi értelemben* termelési kooperáció sem ismerhető el.

2. Kooperáció a műszaki fejlesztés területén.

a) A kooperáció alacsonyabb foka. A kooperáció alacsonyabb foka a műszaki fejlesztés területén olyan kötelezettségek sorozata, amely tulajdonképpen az adásvétel típusú szerződések területén (ideértve a vállalkozástípusú szerződéseket is) régóta ismert. Ilyenek pl.: — a műszaki szintentartás kötelezettsége; — a biztonsági, egészségügyi, baleset- és egészségvédelmi, környezetvédelmi, tűzrendészeti, elektromos érintésvédelmi, stb. követelmények betartásának a kötelezettsége; — kötelező szabványokban előírt követelmények megtartásának kötelezettsége; — műszaki dokumentáció átadásának kötelezettsége; — a műszaki szolgálat különböző formái (pl. szakemberek rendelkezésre bocsátásának, vagy cseréjének kötelezettsége, szervízszolgálat fenntartása, stb.).

Velük kapcsolatban pl. a következő jogi problémák vetődnek fel: *minden esetben kötelező-e ezeket a szolgáltatásokat nyújtani?* A műszaki szolgálat különböző formái esetleg csak a felek megegyezése esetén válnak a szerződés tartalmává. Más esetekben meg lehet fontolni, hogy a terméket átvevőt jogosítsuk fel egyoldalú „hatalmassággal" (potestas) valamilyen szolgáltatás követelésére, amely esetén a másik fél köteles az illető kötelezettséget elvállalni. Így pl. nem biztos, hogy műszaki dokumentáció átadása minden esetben szükséges, még kevésbé, hogy a teljes részletességű műszaki dokumentáció elengedhetetlen.

Melyik ország előírásait kell alkalmazni? Amennyiben az átvevő országét, akkor az alkalmazás előfeltétele valamiféle információs kötelezettség. — Nyilvánvalóan annak az országnak a biztonsági stb. szabályait, illetőleg szabványait kell érvényesíteni, amelyben a terméket használják. Itt problémákat okoz egyrészt az, hogy a szerződések jelentős része *állami értelemben* multilaterális, másrészt, hogy termékeket exportálnak is, így tehát szükséges, hogy ugyanaz a termék megfeleljen több ország különböző előírásainak. A megrendelőnek az előírásokról kellő időben informálnia kell az előállítót — ez az információ esetleg munkaigényes és költséges hatalmas dokumentáció — és ha ez elmarad, akkor (uralkodni kezdő felfogás szerint) az előállítót a saját országában érvényes előírások szerint célszerű feljogosítani a termékek előállítására.

Ebben a kérdésben is jelentős a KGST országok nemzeti jogrendszere egyesítésének jelentősége *polgári jogon kívüli területeken* (pl. a környezetvédelmi, baleset- és egészségvédelmi szabványosítási, stb. előírások egységesítése).

b) A kooperáció magasabb foka. A termék állandó tökéletesítésének igénye egyaránt felvetődik a szerződés megkötésekor és a szerződés teljesítése kapcsán is.

A legfontosabb — inkább közgazdasági, mint jogi — kérdés, hogy a termék tökéletesítésének *milyen színvonalát kell elvállalni.* Az általában alig vitatható, hogy a minőségi és választéki színvonal egyszerű megtartása közgazdaságilag elfogadhatatlan nemcsak azért, mert ilyen magatartás mellett a KGST országok a világpiaci versenyben lemaradnának, hanem saját lakosságuk életszínvonalának emelése is megköveteli a termékek minőségi színvonalának növelését. A nemzeti jövedelem emelésének szempontjából a termelőeszközök — elsősorban gépek — tökéletesítésének igénye vetődik fel.

Az azonban már rendkívül vitatható kérdés, hogy milyen színvonalú tökéletesítés kívánható meg a huzamos együttműködés során.

Ha világszínvonalon azt az átlagot értik, amelyben a világ minden országa számításba jön, a legfejlettebb ugyanúgy, mint a legfejletlenebb, akkor elfogadható a világszínvonal biztosításának kötelezettsége. Ha azonban világátlagon csak a fejlett iparú országok minőségi színvonalátlagát értik, akkor a nem legfejlettebb iparral rendelkező KGST országok nem mindig vállalhatják ezt a követelményt.

Nem is mindig szükséges a világszínvonal biztosítása. Vannak — és még hosszú ideig maradnak is — olyan igények, amelyeket technikailag világszínvonalon álló termékekkel egyszerűen nem lehet kielégíteni. A minőségileg magasabb színvonalon álló termék rendszerint drágább és az alacsonyabb vásárlóerőt is ki kell elégíteni. Másrészt olyan körülmények is előfordulhatnak, hogy a technikailag fejlettebb termék egyszerűen nem megfelelő. Így pl. közismert, hogy bizonyos ruházati cikkeket sem technikailag, sem esztétikailag nem tartanak modernnek, egy bizonyos korosztály mégis sérelmezi, ha nem lehet őket vásárolni. Végül igen fontos közgazdasági probléma, hogy el kell kerülni az ellentmondást a legmagasabb technikai színvonalon álló termelőeszköz és az őt kezelő mérnök, technikus, vagy szakmunkás tudása között.

A fentiek folytán valószínűleg az a célszerű, hogy az idevonatkozó jogi kötelezettség semmiképpen se legyen kogens jellegű.

Másik lényeges kérdéscsoportot alkotnak *azok az eszközök és módszerek, amelyekkel a termék állandó tökéletesítését biztosítani lehet. Idetartoznak a kutatással, fejlesztéssel* kapcsolatos jogok és kötelezettségek, a szabadalom, licenc- és know-how vásárlás kérdései, stb. Ha az előbbi kötelezettségek nem kogensek, akkor a teljesítésüket szolgáló mellékkötelezettségek sem lehetnek ilyen jellegűek.

Ebben a körben jelentkezik az *új típus és az ár* problémája. Ha a szerződést 5 évre, vagy még hosszabb időszakra kötik, hogyan lehetne előrelátni az állandóan tökéletesedő új típusok önköltségét és árát? Ez azonban felmerülhet 5 éves árucsereforgalmi szerződésnél is, különösen, ha arra a módszerre térnek rá, hogy van keretszerződés és annak keretein belül konkrét szerződés, vagy van konkrét szerződés és azon belül valamilyen fél számára egyoldalúan biztosított „lehívási lehetőség".

Ezért fordul elő a hosszú távú szerződések körében a csúszó árklauzula *ma már a KGST keretein belül* mint a konkrét árak meghatározásának metodikája, *az árucsereforgalom körében* is.

Ezért nem célszerű arra törekedni, hogy a gyártásszakosítás és kooperáció körében, akár a típusfejlesztés igényére való hivatkozással is, valamiféle külön árelvet, vagy ármetodikát dolgozzunk ki. *Feltétlenül fel kell lépni azonban azzal az igénnyel, hogy az árakat pontosan, vagy legalábbis minimális toleranciával határozzák meg és ameddig ez meg nem történik, addig termékszállítási szerződéskötési kötelezettség nem keletkezik.* (Itt veszélyes a hazai mögöttes jogra hagyatkozni, mert Magyarországon pl. a szerződés lényeges feltétele az ár, amelynek meghatározása nélkül a szerződés létre sem jön, a csehszlovák anyagi jog azonban ellenkező rendelkezést tartalmaz.)

Végül önálló problémaként jelentkezik, hogy a szerződésben előirányzott *kutatás-fejlesztési költségeket kinek kell fizetnie, szabadalom átadásáért, licencért, know-how-ért kell-e egyáltalán fizetni és ha igen, mennyit.* Megítélésem szerint ez csupa olyan kérdés, amelyben az egyedi szerződésben kell megállapodni — normaalkotás alig lehetséges. (Egyébként, ha ingyenességet mondanánk ki, vagy fékeznénk a műszaki haladást, vagy arra kényszerítenénk a résztvevőket, hogy a költségeket a termék árába dugják el.)

c) A műszaki-fejlesztési követelmények különbözősége. Külön magyarázat nélkül is természetes, hogy más a nyersanyagszállító, a félkésztermék előállító és a késztermékgyártó kötelezettsége. A nyersanyagtermelő bányavállalat sok esetben a termék minőségét nem is tudja megváltoztatni, a műszaki tökéletesítéssel legfeljebb a kihozatal önköltségét csökkenti.

Előfordulhat az is, hogy a kibányászás fokozásával a minőség (pl. nemesanyag-tartalom) csökken. A félkésztermék előállítójának műszaki tökéletesítési kötelezettségét nagymértékben meghatározza a késztermék színvonala, amelyhez igazodni kell.

3. A kereskedelmi együttműködés.

a) A kooperációval együttjáró együttműködés. A végtermék-értékesítést *megelőző* szakaszban

megvalósuló kereskedelmi együttműködésre az jellemző, hogy elsősorban a termelési, másodsorban a műszaki-fejlesztési együttműködés lebonyolításának eszköze: olyan különleges áruszállításokra irányul, amelyeket a termelési folyamatban a felek rendkívül szoros, sokszor napi kapcsolatot feltételező kölcsönös egymásrautaltsága határoz meg.

b) A végtermék-értékesítéssel együttjáró kereskedelmi együttműködés. Ez az együttműködés realizálja az egész kooperáció célját, a végtermék hasznosítását és meg kell valósítania a közös érdekeltséggel együttjáró követelményeket, mint pl. a végtermék-értékesítő viselkedési normái harmadik piacon, az export, vagy reexport megengedhetősége, vagy tilalma, információk szerzése, a közös vállalkozás gestiója a bedolgozó érdekében is a KGST piacon és az egész világgazdaságban.

c) A kereskedelmi együttműködés mindkét területére jellemző vonások. Az egész kereskedelmi együttműködésre jellemző a gyártásszakosítási és kooperációs szerződések egyik jellegzetes — a KGST jogi szabályozás körében újnak számító — jogintézménye: a felek által magukra vállalt *szerződéskötési kötelezettség, a pactum de contrahendo.*

A gyártásszakosítási és kooperációs szerződésből az uralkodó álláspontok szerint *közvetlen áruszállítási, vagy vállalkozói kötelezettség nem keletkezik, szerződéskötési kötelezettség viszont igen.*

Ebből következik, hogy: — az a fél, aki a pactum de contrahendonak megfelelően áruszállítási, vállalkozási (egy egyéb) szerződést megkötötte, a pactum de contrahendoban vállalt kötelezettségét teljesítette. Tőle már csak az áruszállítási, illetőleg vállalkozási (vagy egyéb) szerződés alapján követelhető teljesítés, *ezeknek a szerződéseknek a tartalma és felelősségi rendszere szerint.* — A pactum de contrahendo megszegésének mindebből következőleg külön felelősségi rendszere kell, hogy legyen, amely hasonlíthat a végleges szerződések felelősségi rendszeréhez, vagy elméletileg akár éppen azonos is lehet, de mindenképpen különálló felelősségi rendszer. Végül: — különös nyomatékkal vetődik fel ebben a körben az a kérdés, hogy a választott bíróságok kötelezhetik-e a feleket az önként vállalt szerződéskötési kötelezettség alapján végleges szerződéskötésre.

Ismeretes, hogy nincs lehetőség jelenleg arra, hogy a vállalatok egymást — akár a kormányközi szerződések rendelkezéseire hivatkozva is — peres úton kötelezzék áruszállítási szerződés megkötésére.

A pactum de contrahendo esetében két álláspont megnyilvánulását tapasztaljuk. Az egyik nézet az — amellyel nem értek egyet —, hogy a választottbíróságokat jogosítsuk fel a végleges szerződés létrehozására. Egy szerződéskötés azonban alapjában véve nem jogi, hanem gazdasági döntés, az államot illetően — gazdaságpolitikai, közgazdasági vagy — ami a vállalatokat illeti — üzletpolitikai. Ilyen döntések meghozatalára a választottbíróság nem alkalmas.

Ilyen körülmények között azonban fokozott súllyal jelentkezik az az igény, hogy nyomatékosan szankcionáljuk, ha valaki a pactum de contrahendo alapján a végleges szerződések megkötésétől elzárkózik.

4. A huzamos időtartam.

Két alapkérdésünk: mit tekintünk huzamos időtartamnak és a huzamos időtartam jellegéből milyen következtetések adódnak.

a) Határozott időtartamú szerződések. — Általánosan elterjedt nézet szerint a határozott időtartam legalább 5 év legyen. Az országok gazdaságpolitikájának összehangolása, az ötéves népgazdasági tervek ritmusa és a tervkoordinációs igények azt indokolják, hogy ez az öt év egybeessék az ötéves tervek ciklusával. — Mivel azonban indokoltan felmerül az az igény, hogy a szerződések hosszabb távúak is lehessenek, ezért bizonyos, a KGST jogalkotásban mindeddig szokatlan, bár a nemzeti jogokban nem ismeretlen jogintézmények lépnek előtérbe. Ilyenek pl. *a szerződés automatikus meghosszabbítása: a felek kötelezik magukat új gyártásszakosítási és kooperációs szerződés megkötésére (a pactum de contrahendo új fajtája, vagy a szerződés renoválásának kötelezettsége);* a határozatlan időtartamú szerződés, amellyel kapcsolatban felmerül a felmondás jogintézménye.

5. Szakosítási elemek a szerződésben.

a) A szakosodás fogalma. Az elfogadott terminológia szerint a „szakosodó fél" valamit termel, a „nem szakosodó fél" pedig megveszi. *A viták alapkérdése,* hogy ez miben különbözik az adásvételtől, illetőleg a kooperációtól. Az egyik álláspont szerint van szakosítás kooperáció nélkül is, a másik szerint a szakosítás a kooperáció egyik különleges esete.

Azt hiszem, hogy az ábrázolt sémák és magyarázatok azt támasztják alá, hogy állami értelemben létezhet a szakosítás *vállalati szerződéses* kooperációs kapcsolatok nélkül, *polgárijogi értelemben* azonban ez elképzelhetetlen. Egy állam dönthet úgy, hogy valamit gyárt, egy másik állam pedig úgy, hogy valamit nem gyárt. Mihelyt azonban vállalati síkra terelődik a kérdés, rögtön kiderül, hogy az egyik oldalon történő gyártásbeszüntetés kompenzációja a másik oldalról történő szállítás vagy azonos, vagy rokontermékben.

b) A szakosítási elemek. A kooperáció szakosítási elemei között említik elsősorban a gyártási tilalmat, vagy korlátozást a nem szakosodónál, a gyártási kötelezettséget a szakosodónál.

Egyes álláspontok szerint a gyártási tilalom csak *teljes* lehet. E szerint a nézet szerint a kötelező és teljes gyártásleállítás a gyártásszakosítás és kooperációs szerződések *mindegyikének*

kötelező eleme. A szerződések szempontjából azonban nem a szükségletek teljes kielégítéséről, mint absztrakt fogalomról, hanem a *tervek szerinti mértékben is meghatározott igények kielégítéséről kell beszélni.* Az óriási Szovjetunió szükségleteit pl. számos termékben egyetlen KGST ország sem tudja teljes mértékben kielégíteni.

Más álláspont szerint szóba jöhet *részleges* gyártási tilalom is, amelyet a gyártás korlátozásának is nevezhetünk. Azok, akik a gyártáskorlátozás kötelezettsége ellen vannak, arra gondolnak, hogy az államnak akkor is biztosítania kell a belső szükséglet kielégítését, ha valamilyen zavar következtében partnere nem tud megfelelően szállítani és ezért a gyártást újból meg kell kezdenie, vagy esetleg nem helyes teljes mértékben leállítania.

Az elsőnek említett állásponthoz tartozik, hogy feltétlen kötelezettséget kell vállalni a hosszú időtartamra tekintettel az időközben jelentkező ún. *kiegészítő, vagy pótlólagos igények kielégítésére is.* Ezzel szemben az a véleményem, hogy kogens jelleggel csak a pótlólagos igények megvizsgálásának és komoly megtárgyalási kötelezettségének előírása lehetséges, az *elvállalás* kötelezettségét nem lehet előírni. *Magában a szerződésben azonban — megfelelő toleranciák és előfeltételek mellett — erre az esetre is előírható a pactum de contrahendo.*

c) Hányféle szerződésről van szó? Álláspontom a fentiek alapján afelé hajlik, hogy egységes szerződéstípus kodifikálására kell törekedni, amelyet pl. nemzetközi termelési, együttműködési szerződésnek, vagy hasonlónak hívhatnánk. Tiszta szakosítási szerződés nincsen, mert a szakosított termékek ellenében mindenképpen fizetnek, vagy egy másik szakosított áruval, vagy „közönséges áruval". Az első eset szakosítás szakosítás ellenében, vagy más szóval kölcsönös szakosítás, ez pedig a kooperáció egyik fajtája. A második eset pedig még nyilvánvalóbban a kooperáció más esete.

Soós László

Gondolatok a repülőgépes vegyszeres permetezéssel kapcsolatos felelősségről

Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy kit kell a *fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatójának* tekinteni, a gyakorlatban mindig újabb és újabb problémák merülnek fel. A jogi problémaforrások — úgy látszik — kiapadhatatlanok. Ilyen problémaforrás volt az utóbbi években a mezőgazdaság területén a *vegyszeres permetezés.*

A mezőgazdaság szocializálása szükségszerűen hozta magával a fejlettebb agrotechnika alkalmazását. Különösen a repülőgéppel történő vegyszeres permetezés vezet károkra. Nemegyszer nemcsak a permetezni szándékozott gyomnövény pusztul el, hanem — különösen szeles időben — a szomszédban termelt nem gyomnövény is. A mérgező anyaggal történő permetezés gyakran vezet méhek tömeges pusztulására. A károk nagyok, s ez indokolja olyan ítélkezési gyakorlat kialakítását, amely alkalmas *nevelő, a károkozások megelőzésére ösztönző hatás* kifejtésére.

Ez annál is inkább rendkívül fontos, mert végső soron a *környezetvédelem* körébe tartozó kérdésről van szó, márpedig a környezet megvédésének kérdését a gazdasági-társadalmi fejlődés világméretekben a legidőszerűbb kérdések egyikévé tette.

Ami a kártérítési *felelősséget* illeti, semmi kétség sem lehet a tekintetben, hogy a károsultnak kártérítést kell kapnia, tehát a felelősséget meg kell állapítani. De kiét? Ez az a kérdés, amely a gyakorlatban leginkább volt bizonytalanság forrása.

I. A repülőgépes vegyszeres permetezés egyre gyakoribbá válásával, e téren a fejlődés előrehaladásával a jogeseti tényállások is megfelelően változtak és bonyolódtak.

a) A *tipikus alaptényállás* az, hogy a termelőszövetkezet vagy állami gazdaság (MG) megrendeli a Repülőgépes Növényvédő Állomástól (Á) a földjei meghatározott részének a Növényvédő Állomás repülőgépével való permetezését. Permetezés közben a permetlé idegen területre is hull és kárt okoz. A károsult (K) perli a gazdaságot és a Növényvédő Állomást.

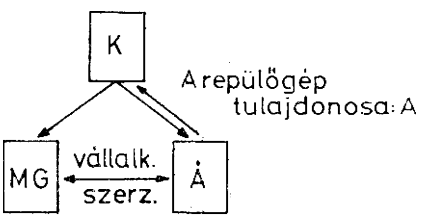

Ilyen esetben a Legfelsőbb Bíróság megállapította, hogy a gazdaság és a Növényvédő Állomás között vállalkozási szerződés jött létre, s

a kárt általában az köteles megtéríteni, aki a mérgező hatású vegyszernek a repülőgépről való leszórására, tehát fokozottan veszélyes tevékenység folytatására vállalkozott. A megrendelő a kívülálló károsulttal szemben nem tekinthető üzembentartónak, mert a veszélyforrás még ideiglenesen sem állott a rendelkezése alatt. Nem teszi a megrendelőt üzembetartóvá a szerződésen alapuló együttműködési kötelezettsége sem. Így a gyomirtó szer, a szükséges anyagok rendelkezésre bocsátása, a permetezendő terület kijelölése és a jelző, valamint az ellenőrző személyzet biztosítása önmagában még nem teheti indokolttá a gazdaság mint fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatója felelősségének a megállapítását. A kárért tehát a Növényvédő Állomás felelős, mint fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatója.[1]

b) Variálja az előbbi tényállást az, amikor a megrendelő termelőszövetkezet vagy állami gazdaság és a Növényvédő Állomás között „bérleti szerződés"-nek nevezett megállapodás jön létre, amelynek tartalma szerint a Növényvédő Állomás mint „bérbeadó" köteles a repülőgépet üzemképes állapotban tartani, az üzemeltetéshez szükséges műszaki feltételeket saját költségén biztosítani, továbbá repülőgép-vezetőt és szerelőt a „bérlő" gazdaság rendelkezésére bocsátani. A megállapodás szerint a „bérlő" köteles a permetező anyagot a „bérbeadó" rendelkezésére bocsátani. Tartalmazza a megállapodás azt a kikötést is, hogy a bérlő a műszakilag el nem hárítható vagy vegyszer okozta kárért felelős. Ugyancsak a „bérlőt mint üzemben tartót" terheli a felelősség a helytelen vegyszerdózisért, a permetlé készítéséért és általában a repülőgép vezetőjének fel nem róható, az üzembentartással kapcsolatos károkért.

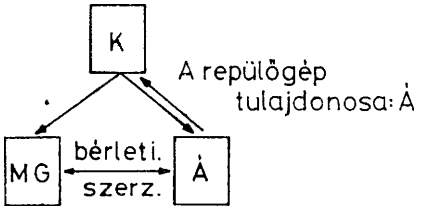

A *Legfelsőbb Bíróság* ilyen esetben is azt állapította meg, hogy a gazdaság és a Növényvédő Állomás között vállalkozási szerződés jött létre, s hogy a veszélyes tevékenységet a Növényvédő Állomás folytatta, a létrejött megállapodás alapján az üzembentartói minősége nem szűnt meg. Üzembentartónak a Növényvédő Állomást kell tekinteni, mert ő volt köteles gondoskodni a repülőgép üzembentartásáról és ő volt köteles rendelkezésre bocsátani a szakszemélyzetet is. Üzembentartói minőségét azért sem ruházhatta át a gazdaságra, mert ez utóbbinál az üzembentartás személyi és tárgyi feltételei nem is voltak biztosítva. A kárt tehát a Növényvédő Állomás köteles megtéríteni. Az más kérdés, hogy a gazdaság és a Növényvédő Állomás között fennálló szerződéses viszonyra tekintettel a kár mennyiben hárítható át az állami gazdaságra.[2]

c) Az előbbi tényállás tovább variálódik *szerződéslánc*olat esetében, vagyis olyan esetben, amikor az ún. „bérlő" termelőszövetkezet vagy állami gazdaság (MG 1) a megállapodás értelmében jogosult a repülőgépet más termelőszövetkezet vagy állami gazdaság (MG 2) területén is fogalkoztatni, s a „bérlő" gazdaság most már mint „bérbeadó" köt bérleti szerződést a második gazdasággal mint „bérlő"-vel. Ilyenkor tehát az egyik gazdaság „bérlő" is és „bérbeadó" is egy személyben: a Növényvédő Állomáshoz (Á) való viszonyban „bérlő", a második gazdasághoz való viszonyban pedig „bérbeadó". A repülőgép a Növényvédő Állomás tulajdonában áll és a pilótát is ő bocsátja rendelkezésre. A második bérleti szerződés olyan kikötést tartalmaz, hogy a növényvédő szerek alkalmazása és az ebből eredő károk vonatkozásában az új bérlő minősül a veszélyes üzemi tevékenység folytatójának, s az ezzel kapcsolatos felelősség is őt terheli.

Előfordul, hogy a második gazdaságnál (a második „bérleti" szerződés „bérlőjénél") végzett munkavégzés közben károsodik valamely kívülálló személy.

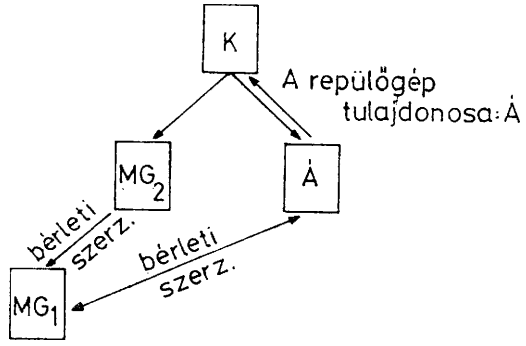

A *Legfelsőbb Bíróság* egy ilyen esetben is a Növényvédő Állomás felelősségét állapította meg. Kiemelte, hogy a fokozott veszéllyel járó tevékenységet a vegyszernek a repülőgépről történő leszórása, a permetezés valósította meg. Ebből következően a fokozott veszéllyel járó tevékenységet az folytatta, aki az általa üzemeltetett repülőgéppel vegyszeres gyomirtásra vállalkozott és azt teljesítette, ez pedig a Növényvédő Állomás. Ennek az üzembentartói minősége nem szűnt meg sem a közte és a perben nem szereplő első gazdaság között létrejött — vállalkozási szerződésnek minősülő — alapszerződés, sem pedig az első és a második gazdaság között

[1] Ilyen álláspontra helyezkedett a Legfelsőbb Bíróság pl. a P. törv. I. 20 973/1967. sz. határozatában.

[2] Ilyen értelemben döntött a Legfelsőbb Bíróság a Pf. I. 20 076/1972. sz. és Pf. I. 21 240/1972. sz. ítéleteivel.

létrejött további megállapodás alapján. Az alapszerződés értelmében a Növényvédő Állomás köteles gondoskodni a repülőgép üzembentartásáról, karbantartásáról, javításáról, felújításáról és ő tartozik biztosítani a személyzetet is. Mint üzembentartó az e minőségében őt terhelő felelősséget — harmadik személynek okozott kár tekintetében — nem ruházhatta át az első (ún. „bérlő") gazdaságra, mert ennél az üzembentartás tárgyi és személyi feltételei nem is voltak biztosítva. Így kizárt az is, hogy az első gazdaság átruházhassa az üzembentartói minőséget a második gazdaságra, minthogy harmadik személlyel szemben ezt maga sem vállalhatta, egyébként pedig ennél a második gazdaságnál sincsenek meg a repülőgép üzembentartásának a személyi és tárgyi feltételei.

Az üzembentartó tehát a Növényvédő Állomás, és ezen nem változtat, hogy a szóban levő tevékenységet nem a vele közvetlen szerződéses jogviszonyban álló, hanem — a folyamatos munkavégzés érdekében — más gazdaság területén végezte.[3]

d) Tovább változik a tényállás, amikor a Növényvédő Állomás (Á) megrendelésre permetezést végez a termelőszövetkezet vagy állami gazdaság (MG) földjén az utóbbi tulajdonában álló repülőgéppel, de a saját pilótájával. A Növényvédő Állomás és a megrendelő gazdaság között létesülő megállapodás szerint a növényvédő szerek alkalmazása és az ebből eredő károk vonatkozásában a megrendelő gazdaság minősül a veszélyes üzemi tevékenység folytatójának és az ebből eredő felelősség is őt terheli, kivéve, ha a kár a pilóta hibájából keletkezett.

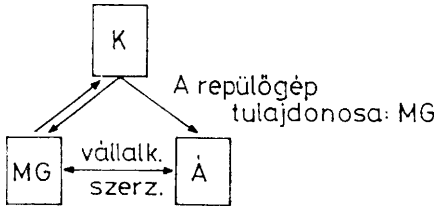

Ilyen esetben a *Legfelsőbb Bíróság* azt állapította meg, hogy a fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatója a repülőgép üzembentartója, tehát a megrendelő gazdaság. Az, hogy a pilótát a Növényvédő Állomás bocsátotta a gazdaság rendelkezésére, ez utóbbi üzembentartói minőségét nem szüntette meg, s nem tette üzembentartóvá a Növényvédő Állomást.

A károsult kárát tehát a permetezést megrendelő gazdaság köteles megtéríteni. A Növényvédő Állomás és a gazdaság egymás közti viszonyában viszont a közöttük létrejött szerződés az irányadó. A Növényvédő Állomás a gazdasággal szemben tehát a szerződés alapján köteles helytállni, vagyis akkor felel, ha a pilótája terhére valamilyen hiba állapítható meg.[4]

e) Ismét egy másik — a legutóbbi időben bíróság elé került — tényállás szerint a permetezést megrendelő termelőszövetkezet vagy állami gazdaság (MG 2) egy másik gazdaságtól (MG 1) „bérli" az ennek a tulajdonában álló repülőgépet, amellyel a Növényvédő Állomás (Á) permetez, s ez utóbbi adja a pilótát, valamint vállalja a repülőgép műszaki ellenőrzését és karbantartását is.

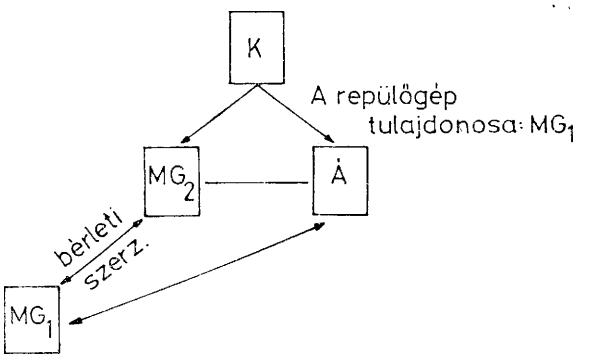

Egy ilyen esetben a károsult a permetezést megrendelő gazdaságot és a Növényvédő Állomást perelte. A megoldás tekintetében fennálló bizonytalanságot jól érzékelteti a bírósági döntések alakulása.

A járásbíróság a megrendelő gazdaságot és a Növényvédő Állomást egyetemlegesen kötelezte a kár megtérítésére. A megrendelő gazdaságot azért, mert nem igazolta, hogy a permetezés előtt megfelelő utasítással látta el a pilótát, de még arra sem tudott nyilatkozni, hogy a repülőgép üzemeltetése tekintetében milyen megállapodás jött létre a repülőgép tulajdonosa, a perben nem álló gazdaság és az alperesek között. A vegyszeres gyomirtó használata fokozott veszéllyel járó tevékenység, s ezért a megrendelő gazdaság kártérítési felelőssége — kimentés hiányában — a Ptk. 345. §-a alapján fennáll. A járásbíróság tehát egyrészt azért állapította meg a megrendelő gazdaság felelősségét, mert felróható magatartást tanusított (utasításokkal ellátás hiánya), másrészt pedig azért. mert a vegyszeres gyomirtó használatával fokozott veszéllyel járó tevékenységet folytatott.

A Növényvédő Állomás felelősségét a járásbíróság a Ptk. 348. §-ának (1) bekezdése és 339. §-ának (1) bekezdése alapján állapította meg, mert a pilóta jogellenesen végzett repülést a megrendelő gazdaság nagyüzemi tábláin kívül és ezáltal tette lehetővé a káros hatású vegyszer lehullását a károsultak földjeire.

A megyei bíróság mint fellebbezési bíróság úgy változtatta meg a járásbíróság ítéletét, hogy a kár megtérítésére csak a Növényvédő Állomást

[3] Ennek megfelelően döntött a Legfelsőbb Bíróság a P. törv. I. 20 242/1973. sz. határozatában.

[4] Ilyen álláspontra helyezkedett a Legfelsőbb Bíróság pl. a Gf. IX. 31 643/1974. sz. ítéletében.

kötelezte, míg a megrendelő gazdasággal szemben a keresetet elutasította. Az indokolás szerint a veszélyes tevékenységet a Növényvédő Állomás folytatta, a közte és a megrendelő gazdaság között létrejött megállapodás folytán nem szűnt meg az üzembentartói minősége. Ő volt köteles gondoskodni a repülőgép üzembentartásáról, s ő biztosította az ehhez szükséges személyzetet.

A megrendelő gazdaság kellő alappal hivatkozott arra, hogy neki nincs repülőgépe. A permetezést „bérleti" szerződés alapján a perben nem álló gazdaság repülőgépe végezte, amelyhez a Növényvédő Állomás adta a pilótát, továbbá vállalta a repülőgép műszaki ellenőrzését és karbantartását is. A Növényvédő Állomás mint veszélyes üzem fenntartója e minőségét azért sem ruházhatta át a megrendelő gazdaságra, mert ennél nem voltak biztosítva az üzembentartás tárgyi és személyi feltételei. Ha a kár a megrendelő gazdaság magatartására is visszavezethető, vele szemben a Növényvédő Állomás kártérítési igénnyel léphet fel. Minthogy a fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatója a Növényvédő Állomás volt, a kárért a Ptk. 345. §-a alapján ő felelős.

A *Legfelsőbb Bíróság* a törvényességi óvás folytán hozott határozatával[5] az alsó fokú ítéleteket hatályon kívül helyezte és a járásbíróságot új eljárásra és új határozat hozatalára utasította.

A Legfelsőbb Bíróság ezt a döntését azzal indokolta, hogy a repülőgéppel végzett vegyszeres permetezés fokozott veszéllyel járó tevékenység, ezért azt kell mindenekelőtt tisztázni, hogy kit kell a fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatójának (üzembentartójának) tekinteni. Ez lehet a veszélyforrás tulajdonosa, de az is, akinek érdekében a veszélyforrás működik. Nincs akadálya azonban annak sem, hogy a bíróság — ha ennek a feltételei megvannak — a Ptk. 339. §-a alapján marasztalja azt az alperest, amelyik nem minősül üzembentartónak. A döntéshez azonban szükséges azoknak a szerződéseknek az ismerete, amelyeket a perben nem álló gazdaság mint a repülőgép, a veszélyforrás tulajdonosa kötött egyfelől a repülőgép üzemeltetéséhez szükséges személyzet, karbantartás stb. biztosítása érdekében a Növényvédő Állomással, másfelől a permetezésre vonatkozóan a megrendelő gazdasággal. A rendelkezésre álló adatok szerint — állapítja meg a Legfelsőbb Bíróság határozata — a megrendelő gazdaság csak a repülőgép tulajdonosával, a perben nem álló gazdasággal került jogviszonyba, annak fizetett a permetezésért.

II. Az ítélkezésnek az ismertetett módon való alakulása alapján a *bírósági gyakorlatot* illetően az alábbi *általánosító következtetésekre* lehet jutni:

1. Ha a repülőgép a Növényvédő Állomás tulajdonában van, a kárért ő felelős, mert ő a fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatója. Ezen nem változtat az sem, ha a gazdaság „bérli" a repülőgépet a Növényvédő Állomástól. A hangsúly azon van, hogy permeteztető gazdaság és a permetezést végző Növényvédő Állomás között a permetezést illetően vállalkozási szerződés jön létre.

2. Ha az a gazdaság, amellyel a Növényvédő Állomás bérleti szerződést kötött, a repülőgépet továbbadja bérbe egy másik gazdaságnak és az utóbbi gazdaság területén végzett permetezés folytán károsodik kívülálló személy, üzembentartónak ugyancsak a Növényvédő Állomás minősül, mert a fokozott veszéllyel járó tevékenységet az folytatja, aki az általa üzemeltetett repülőgéppel a permetezésre vállalkozik és ezt teljesíti.

3. A repülőgép „bérbeadásával" a Növényvédő Állomás üzembentartói minősége nem szűnik meg és ezt a károsulttal szemben ki sem zárhatja, minthogy ő köteles gondoskodni a repülőgép üzembentartásáról, karbantartásáról, szakszemélyzettel ellátásáról, s mert a permeteztető gazdaságnál az üzembentartás személyi és tárgyi feltételei nincsenek is biztosítva.

4. Ha a repülőgép a permeteztető gazdaság tulajdonában van, ez a gazdaság minősül a fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatójának akkor is, ha a pilótát a Növényvédő Állomás adja.

5. A jogi megoldást illetően bizonytalanság tapasztalható olyan esetben, amikor a permeteztető gazdaság egy másik gazdaságtól bérli az ennek a tulajdonában álló repülőgépet, amellyel a Növényvédő Állomás végzi a permetezést, ez adja a pilótát és gondoskodik a repülőgép műszaki ellenőrzéséről és karbantartásáról. A bíróságok eltérő álláspontokra helyezkedtek. A Legfelsőbb Bíróság olyan irányítást adott, hogy a fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatója (üzembentartó) lehet a veszélyforrás (repülőgép) tulajdonosa s az is, akinek érdekében a veszélyforrás működik.

6. A felelősség szempontjából nincs jelentősége annak, hogy a permetezéshez szükséges vegyszereket a permeteztető gazdaság bocsátja a Növényvédő Állomás rendelkezésére.

7. Felróható magatartás alapján annak a kártérítési felelőssége is megállapítható, aki nem minősül a fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatójának (a repülőgép üzembentartójának).

8. A permetező gazdaság, továbbá a repülőgépet a permeteztető gazdaságnak bérbeadó másik gazdaság és a Növényvédő Állomás egymás közti viszonyában a helytállás tekintetében a közöttük létrejött szerződés rendelkezései az irányadók.

III. A bírósági gyakorlat elemzése érdekes *elvi problémákra* hívja fel a figyelmet.

a) Az egyik ilyen kérdés, vajon fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatójának kell-e

[5] Legf. Bír. P. törv. I. 20 666/1975.

tekinteni azt, akinek *érdekében a veszélyforrás működik.*

Úgy vélem, hogy lehet a fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatója az, akinek érdekében a veszélyforrás működik, hiszen pl. a veszélyforrást a saját érdekében működtető tulajdonos nyilvánvalóan fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatójának minősül. Nem feltétlenül tekinthető azonban fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatójának az, akinek érdekében a veszélyforrás működik. Az érdek tág fogalom, s lehet kisebb vagy nagyobb, közvetlen vagy közvetett. A veszélyforrás működéséhez fűződő érdek ezért nem dönti el a kérdést, s nem alkalmas arra, hogy a fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatója meghatározásának döntő kritériuma legyen.

Ha pl. egy állampolgár megrendeli a lakóháza megépítését, vagy valamilyen intézmény tatarozást végeztet az épületén, s a vállalkozó a munkát gépekkel végzi, a harmadik személynek okozott kárért nem a megrendelő lesz felelős mint fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatója, hanem a vállalkozó, aki a fokozott veszélyforrást a vállalt munkája végzéséhez működteti. Pedig aligha tagadható, hogy a veszélyforrás (a gép) a megrendelő érdekében is működött, hiszen éppen a megrendelő részére végzik a munkát. Vagy vegyünk egy másik példát: ha valaki a közlekedéshez taxit vesz igénybe, tehát fuvarozó vállalattal köt a szállításra szerződést, s a taxi harmadik személynek kárt okoz, a felelős nyilvánvalóan a taxivállalat lesz mint a fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatója, annak ellenére, hogy a taxi nagymértékben az utasa érdekében is működött. Bizonyos esetekben tehát igen helytelen eredményre vezetne annak a tételnek a gyakorlatban való alkalmazása, hogy fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatója az, akinek érdekében a veszélyforrás működik.

Van-e elvi különbség aközött, amikor valaki ház építését rendeli meg, s a vállalkozó által az építésnél használt gép működése folytán harmadik személy károsodik, s aközött, amikor valaki a földje permetezését rendeli meg, s a vállalkozó által a permetezéshez használt repülőgép működése folytán szenved kárt harmadik személy? Úgy vélem, nincs elvi különbség. Ebből pedig az következik, hogy az utóbbi esetben is a fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatójának nem a permetezés megrendelőjét, hanem a permetezés vállalkozóját kell tekinteni, annak ellenére, hogy a veszélyforrás (a repülőgép) tagadhatatlanul a megrendelő érdekében is működött.

Vállalkozás esetében tehát a repülőgép mind a vállalkozó, mind pedig a megrendelő érdekében működik, csakhogy az érdekek különbözők: a vállalkozó érdeke a vállalkozói díjban részesülés, a megrendelőé pedig a megrendelt munka eredményéhez való hozzájutás. A fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatója azonban az, akinek a *vállalkozásában* az ilyen tevékenység kifejtése történik, vagyis a vállalkozó, mégpedig azért is, mert nyilvánvalóan ő tudja a legjobban megszervezni az esetleges károk elleni védekezést. A megrendelő is érdekelt ugyan a fokozott veszéllyel járó tevékenységben, mégsem tekinthető az ilyen tevékenység folytatójának, mert a fokozott veszéllyel járó tevékenység kifejtése nem az ő vállalkozásában megy végbe.

b) További kérdés, hogy a fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatása szempontjából mi a helyzet akkor, ha a vállalkozó a munkát a *megrendelő tulajdonában álló géppel, de a saját alkalmazottaival* végzi s vállalja a gép karbantartását is.

Ilyen esetben annak van meghatározó jelentősége, hogy a gép a megrendelő tulajdonában van s a saját érdekében ő üzemelteti. Az üzembentartói minőségén nem változtat az, hogy a kezelőszemélyzetet a vállalkozó adja. A gépjármű tulajdonosa üzembentartó marad akkor is, ha a gépjárműve vezetését más személynek engedi át. Hasonló a helyzet akkor is, ha az építőipari vállalat a megrendelő vállalat tulajdonában álló emelődarut használja a munkája végzésénél, vagy ha — a tárgyalt példáknál maradva — a Növényvédő Állomás a permetezést a megrendelő gazdaság tulajdonában álló repülőgéppel végzi.

De vajon nem minősül-e fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatójának a vállalkozó is? El lehet foglalni olyan álláspontot, hogy igen. Hiszen pl. a permetezésnél a veszélyt a mérgező hatású vegyszernek a repülőgépről való leszórása jelenti, ezt a tevékenységet pedig — bár a megrendelő gazdaság tulajdonában álló repülőgéppel — a Növényvédő Állomás mint vállalkozó végzi, a repülőgép és a vegyszer az ő vállalkozásában fejti ki veszélyeztető és károsító hatását.

Mindebből pedig az következik, hogy járható út volna mind a megrendelő-tulajdonost, mind pedig a vállalkozó-használót fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatójának tekinteni, tehát azt megállapítani, hogy az ilyen jellegű tevékenységet *közösen* folytatják. Emellett szól az is, hogy általában oda kell telepíteni a kártérítési felelősséget, ahol a leghatásosabban lehet megszervezni a károk elleni védekezést. Ha több szervezetnek áll módjában e tekintetben hasznos intézkedéseket tennie, akkor indokolt mindegyikük felelősségét megállapítani. Márpedig ez a helyzet akkor, amikor a permetezésre vállalkozó Növényvédő Állomás a megrendelő gazdaság tulajdonában álló, de a saját emberei által vezetett, ellenőrzött és karbantartott repülőgéppel tesz eleget a vállalt kötelezettsége teljesítésének.

Lehetséges azonban, hogy valójában nincs is vállalkozási szerződés, hanem pl. arról van szó, hogy a gazdaság a saját földjét a saját repülőgépével mintegy a saját „vállalkozásában" megpermetezteti, de minthogy nincs saját megfelelő

alkalmazottja, máshonnan vesz igénybe kezelő szakembereket. Ilyen tényállás esetében csak a repülőgépet üzemeltető gazdaságot lehet fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatójának tekinteni.

c) Egy másik megvizsgálandó kérdés az, hogy a repülőgép tulajdonosa *bérbeadhatja-e* a repülőgépet valamely gazdaságnak permetezés céljára. Ennek — hacsak nincs valamilyen tiltó rendelkezés — jogi akadálya nincs, tehát érvényesen köthető ilyen szerződés. Mint ahogyan lehet bérelni bármilyen gépjárművet, éppen úgy lehet bérelni repülőgépet is. Ez a repülőgép használatának átengedését jelenti a tulajdonos részéről más számára. A használat-átengedés alapja a bérleti szerződés.

A felek egymásközti viszonyát a szerződés uralja, a kívülálló károsulttal való viszonyban pedig — eltekintve most attól, hogy a nem üzembentartó is felel felróhatóság alapján — az a döntő kérdés, hogy *ki a fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatója.* Ez pedig általában azon múlik, hogy a használat átengedése hosszabb időre, tartós jelleggel történt-e, vagy pedig csak rövid időre (mintegy alkalmilag). Az előbbi esetben a tartós használatra jogosultságot szerző fél az üzembentartó, az utóbbi esetben pedig a rövid használatra átengedő tulajdonos marad az üzembentartó továbbra is. Mint *Eörsi* megállapítja: *tartós* átengedés esetén az üzembentartói minőség is átszáll, mert az üzemeltetés is átszáll, *alkalmi* átengedés esetében azonban az üzemeltetésben változás nem történik, és ezért az üzembentartói minőség sem száll át.[6]

Repülőgép bérlete esetében is attól függően alakul az üzembentartói minőség, hogy a bérbeadás (a használat átengedése) rövid időre (egy-egy alkalomra) vagy pedig tartósan történt-e. Az előbbi esetben a tulajdonos marad az üzembentartó. Ha viszont *tartós használatra* átengedésről van szó, akkor a repülőgépet bérlő gazdaságra száll át az üzembentartói minőség. Ilyen esetben a veszélyes üzem mintegy a bérlő vállalkozásában működik tartósan, s ezért a bérlő a fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatójának minősül.

Kérdéses lehet azonban, hogy mi a helyzet akkor, ha a tulajdonos a *kezelőszemélyzettel együtt* adja tartósan bérbe a repülőgépet, s ő gondoskodik továbbra is a repülőgép *ellenőrzéséről és karbantartásáról.* Ez a bérlő gazdaság üzembentartói minőségét nem szünteti meg, mert a lényeg a tartós átengedés, a repülőgépnek tartósan a bérlő gazdaság rendelkezésére bocsátásán van, s ezt nem rontja le az, hogy a bérlő gazdaság — minthogy nincs pilótája és a repülőgép műszaki ellenőrzéséhez értő szakszemélyzete — a repülőgéppel együtt mintegy kezelőszemélyzetet is „bérel", ami egyébként nyilvánvalóan jelentősen emeli a bérössszeget is.

De nem hagyható figyelmen kívül a szóban levő jogviszonyok sajátos természete. Igaz ugyan, hogy a gazdaság tartós használatra bérli a repülőgépet, a cél és a felek szándéka azonban meghatározott területen a permetezés elvégzése. A helyzet lényegében az, hogy a repülőgép tulajdonosa permetezésnek a saját repülőgépével és embereivel való elvégzésére vállalkozik, s a kár az így elvállalt permetezés végrehajtásával összefüggésben következik be. A bérleti szerződés szerepe valójában csak annyi, hogy biztosítja a permetezésnek a „bérlő" gazdaságnál való folyamatos elvégzését. Mindez pedig amellett szól, hogy tartós használatra átengedés (bérbeadás) esetében nem szűnik meg a repülőgép tulajdonosának az üzembentartói minősége, ha a repülőgép továbbra is a saját alkalmazottainak a kezelése és ellenőrzése alatt marad.

Minderre tekintettel legcélszerűbbnek tűnik mind a repülőgép tulajdonosának, mind pedig a repülőgépet tartós használatra bérlő gazdaságnak az üzembentartói minőségét, tehát *közös üzembentartást* megállapítani. Ez a megoldás a károsult szempontjából is méltányos, mert a repülőgép használatára szerződő felek közötti belső jogviszonyt nem ismerő károsultat nem hozza bizonytalan helyzetbe a tekintetben, hogy kit pereljen: a repülőgép kezelését továbbra is ellátó tulajdonost-e, vagy pedig azt, aki a repülőgépet tartós használatra bérli és a saját érdekében működteti.

A *b)* és *c)* alatt mondottak megfelelően vonatkoznak arra az esetre is, amikor a repülőgépet tulajdonában tartó gazdaság a repülőgépet bérleti szerződéssel átengedi egy másik gazdaságnak, s a Növényvédő Állomás — saját alkalmazottaival és az általa karbantartott repülőgéppel — az utóbbi gazdaságnál végzi el a permetezést.

Zoltán Ödön

[6] *Eörsi* Gyula: A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 369. oldal.

Változások a Lengyel Népköztársaság alkotmányában

Lengyelországban az 1952. július 22-én elfogadott alkotmány volt érvényben. Az ország fejlődése és a világban végbemenő változások szükségessé tették, hogy ezen az alkotmányon lényeges változtatásokat hajtsanak végre. A Lengyel Népköztársaság aktuális fejlődési szakaszában szükségessé vált változtatások, az alkotmány megváltoztatására vonatkozó 1976. február 10-i alkotmánytörvénnyel kerültek bevezetésre. Milyen okok idézték elő az 1976. február 10-én a lengyel alkotmányban bevezetett változtatásokat? Ezen változtatások következtében, mennyiben változott meg az 1952. július 22-i alkotmány jellege?

1. A Lengyel Népköztársaság: fejlett szocialista társadalmat építő állam. A szocialista állam fejlődésében két alapvető szakaszt különböztetünk meg: az alsóbb szakaszt, a szocializmus építését, és a magasabb szakaszt, a kommunizmus építését. Az első szakaszban a szocialista állam a proletariátus diktatúrájának állama. A szocializmus építésének szakaszában jelenleg 15 szocialista állam van —, közöttük Lengyelország is. A kommunizmus építésének szakaszát eddig egyetlen szocialista állam érte el —, a Szovjetunió. Csupán ebben az államban épült fel a hatvanas évek során teljesen a szocializmus — azaz az élet minden fontos területén, véglegesen, tehát visszafordíthatatlanul.[1]

A szocialista állam szervezi és valósítja meg a szocializmus építésének szakaszában, az adott ország kapitalizmusról a szocializmusra való átmenetének történelmi folyamatát: a politikai élet területén, a gazdaság területén, a társadalom szellemi életének a területén, a társadalmi területen, a társadalom osztály-, és rétegstruktúrájában. Ebben a szakaszban az állam, mindazt, ami a társadalom életében szocialista, kifejleszti és megszilárdítja, és mindazt, ami a szocializmustól idegen, polgári, korlátozza, visszaszorítja és felszámolja. Ebben a szakaszban az állam a munkásosztály és szövetségeseinek uralmát szolgálja mindazzal szemben, ami a társadalom életében polgári jellegű. Az állam egyidejűleg a munkásosztály vezető szerepének megszilárdítását szolgálja a parasztokkal, az értelmiséggel és a kézműiparosokkal szemben. A munkásosztály ezen állam keretében megszilárdítja vezető szerepét az egész néppel szemben, példát mutat a szocializmus megteremtését és megszilárdítását szolgáló feladatok vállalásában és megoldásában.[2] Ez a proletariátus diktatúrájának tartalma.

A proletariátus diktatúrájának állama a dolgozók általános nemzeti államává fejlődik. A proletariátus diktatúrája államának fejlődésében két alapvető szakaszt kell megkülönböztetnünk: a szocializmus alapjainak felépítését az érintett országban, és a fejlett szocialista társadalom felépítésének szakaszát ebben az adott országban. Ezen szakaszok közül az első képezi a szocializmust építő társadalom fejlődésének alsóbb fokozatát, a második szakasz a magasabb fokozat; ez képezi az első szakasz feladatai megoldásának természetes folytatását és következményét.

Lengyelország, hasonlóan számos más, a szocializmust építő szocialista országhoz, mint amilyen a Német Demokratikus Köztársaság, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság, Bulgária, Románia —, befejezte a szocializmus alapjai építésének fokozatát és belépett a fejlett szocialista társadalom építésének fokozatába.[3] A harminc éve tartó szocialista építés következményeként, Lengyelország olyan állammá vált, amelyben a szocializmus már kivívta saját szilárd és tartós alapját.

Lengyelország viszonylag magas gazdasági fejlettségi szinttel rendelkező szocialista állammá vált, amely korszerű és további folyamatos fejlődésre képes gazdasággal rendelkezik. A termelőeszközök társadalmasítása az iparban, a közlekedésben, a pénzforgalom területén és a külkereskedelmi kapcsolatokban befejeződött. A mezőgazdaságban és a kézműiparban végbemenő szocialista átalakulás messze előrehaladt. Általános nemzeti szempontból a tervszerű szocialista gazdaság alapelvei már megvalósultak. Lengyelországban többé már nincsenek olyan osztályok és rétegek, amelyek idegen munka kizsákmányolásából élnek. A szocialista társadalmi igazságosság mind következetesebben érvényesül. Mélyreható átalakulások következtek be a társadalom tudatában és annak egész szellemi életében. A tudományos szocializmus elmélete a társadalom működésének, a társadalom által csaknem maradéktalanul elfogadott ideológiai alapjává vált. Megszilárdultak Lengyelországnak a Varsói Szerződés szervezetében és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa keretében egyesült szuverén államokhoz fűződő kötelékei. A szocialista államokkal fenntartott kapcsolatokban kialakult, kifejlődött és megszilárdult a szocialista internacionalizmus, a különböző társadalmi-gazdasági rendszerű államokhoz fűződő kapcsolatokban megszilárdultak a békés egymás mellett élés alapelvei.

Mindez még nem jelenti azt, hogy Lengyelországban a szocializmus már teljesen és véglegesen felépült. Ez a helyzet csak abban az

[1] L., A szocialista állam elmélete. Warszawa, 1976. PWN.

[2] L. *Lopatka*, A.: Bevezetés a jogismeretbe. III. jav. kiad. Warszawa, 1975. PWN. 55. old.

[3] L. *Lopatka*, A.: A szocialista állam fejlődésének mai szakasza. Megjelent az alábbi gyűjteményes kötetben: A Lengyel Népköztársaság szerepe a világban, (1944—1974.) Poznan, 1975. UAM. 29—33. old.

esetben következik be, ha a fejlett szocialista társadalom felépítése szakaszának megfelelő feladatok is megoldásra kerültek. Egy ilyen társadalom Lengyelországban való felépítésének programját, 1975 decemberében a Lengyel Egyesült Munkáspárt VII. Kongresszusa fogalmazta meg. Ez egy egész nemzedék számára szóló program —, úgy az elvégzendő munka méreteit, mint az átalakulások nagyságát tekintve. Ennek a programnak a realizálása körülbelül 20 évig fog tartani.

A szocialista Lengyelország általánosan magas fejlettségi színvonala azonban nem jelenti azt, hogy a társadalmi és gazdasági élet minden területe azonos mértékben haladt előre ebben a fejlődésben.

A fejlett szocialista társadalom felépítéséhez tipikus feladatok — amelyre Lengyelország a maga egészét tekintve megérett —, sok területen már megoldásra kerültek. Vannak azonban olyan területek is, amelyeken Lengyelország még csak azoknak a feladatoknak a szakaszában van, amelyek a szocializmus alapjainak felépítésére jellemzők. A szocialista társadalom felépítésének szakaszai — állapította meg Edward Gierek, a Lengyel Egyesült Munkáspárt VII. kongresszusán —, nincsenek szilárd határokkal elválasztva egymástól. A megelőző szakaszokból, bizonyos feladatoknak megfelelő formában történő megoldása a magasabb fejlődési szakaszokban, természetes és teljes egészében lehetséges. Ezek megoldását megkönnyíti a társadalom nagyobb gazdasági potenciálja és magasabb fokú politikai érettsége is — ami nagyon fontos —, szocializmusnak kedvezőbb nemzetközi erőviszonyok.[4] A Lengyel Népköztársaság korábbi fejlődési szakaszaiból, bizonyos feladatok, a fejlett szocialista társadalom építésének folyamata során történő megoldásának szükségessége, Lengyelország aktuális szocialista fejlődésének fontos jellemzője.

A fejlett szocialista társadalom Lengyelországban még nem épült fel. Lengyelország jelenleg csupán egy ilyen társadalom felépítésének programjával rendelkezik, és annak realizálása kezdetén van.

Mi a tartalma ennek a programnak? A fejlett szocialista társadalom építése, a gazdasági és a társadalmi élet területén, a belpolitika területén, a tudat és az ideológia területén és a nemzetközi kapcsolatok területén kerül realizálásra.

Gazdasági területen a fejlett szocialista társadalom építése a szocialista termelési viszonyok, városon és falun egyaránt maradéktalan uralmának biztosításából, a társadalom ennek megfelelő magas technikai és anyagi színvonalának megteremtéséből, a tudományos és technikai forradalom vívmányainak a szocializmus társadalmi értékeivel való összekapcsolásából, a munka termelékenységének folyamatos növeléséből, a munkához való szocialista viszony elterjedéséből és a polgárok anyagi szükségleteinek mind tökéletesebb kielégítéséből áll.

A társadalmi élet területén, a fejlett szocialista társadalom felépítése a szocialista igazságosságnak mind tökéletesebb megvalósulásában, a dolgozó osztályok és rétegek folytatódó közeledésében, minden állampolgár mindenoldalú fejlődését szolgáló, mind jobb lehetőségek megteremtésében, egy társadalmilag homogén szocialista társadalom fokozatos kialakításában fog kifejeződni.

A tudat és az ideológia területén, a fejlett szocialista társadalom felépítése a szocialista életmód kialakulásában, a szocialista hazafiság, a kötelességtudat és tudatos fegyelem erősödésében és elmélyülésében fog kifejeződni; a szocialista alapelvek elterjedésében, az emberi kapcsolatokban, az emberek gondolkodásmódjában és az élethez való hozzáállásukban; a szocialista kultúra fellendülésében. A polgárok anyagi szükségletei mind tökéletesebb kielégítését az emberek szellemi szükségletei fejlődésének, és a társadalom szüntelen erkölcsi előrehaladásának kell kísérnie. A fejlett szocialista társadalom felépítése programjának fontos elemét képezi az a törekvés, hogy forradalmi elmélete és ideológiája, a Lengyel Egyesült Munkáspárt és az állam politikájának tudományos alapja, határozza meg az egész társadalom gondolkodásmódját.

Nemzetközi területen, a fejlett szocialista társadalom építése a Lengyel Népköztársaságnak a Szovjetunióval és a szuverén szocialista államok közösségével való nemzetközi egységének további megszilárdításában fog megnyilvánulni. Ki fog fejeződni továbbá a szocialista gazdasági integráció erősítésében és a nemzetközi kommunista és munkásmozgalommal való szolidaritás megszilárdításában, a haladás, a demokrácia és a szocializmus útján járó népek fokozódó együttműködésében. A fejlett szocialista társadalom felépítése az eltérő társadalmi berendezkedésű államokkal való békés egymás mellett élés politikájának Lengyelország részéről történő megvalósítását fogja maga után vonni.

Végül, a belpolitikában, a fejlett szocialista társadalom felépítése a proletariátus diktatúrája államának az alkotók általános nemzeti államává való fokozatos átalakulásában fog kifejeződésre jutni, amely állam, a munkásosztály pártjának vezetésével mind tökéletesebben fogja az egész nép érdekeit megtestesíteni. A szocialista demokráciának Lengyelországban folytatódó fejlődése a dolgozók politikai aktivizálásának és kezdeményezésük intenzifikálásának fontos elemévé válik.[5]

A fejlett szocialista társadalom Lengyelországban történő felépítésének ez a röviden vázolt programja kifejezi a szocialista építés általános törvényszerűségeinek kapcsolatát minden olyan

[4] A Lengyel Egyesült Munkáspárt VII. Kongresszusa. 1975. XII. 8—12. Alapvető anyagok és Kiadványok. Warszawa, 1975. KiW. 113. old.

[5] L. u.o. 12—13. old., valamint 227—229. old.

országban, amely olyan feltételekkel és szükségletekkel rendelkezik, mint Lengyelország. A programban mindazon országok tapasztalatai hasznosításra kerültek, amelyek Lengyelországnál korábban léptek a fejlett szocialista társadalom építésének útjára, különösen pedig a Szovjetunió gazdag tapasztalatai.

A fejlett szocialista társadalom felépítése programjának elsődleges célja az anyagi és szellemi előfeltételek megteremtése az emberek fejlődéséhez és szükségleteik kielégítéséhez, a feltételek megteremtése az egész nép életszínvonalának további javításához. A program abból a felismerésből indul ki, hogy az egész nép munkájának magasabb minőségi színvonala, mindenkinek nagyobb hozzájárulása az alkotáshoz, az egyének, a család és az egész társadalom jólétének fő forrását képezi.

2. Az alkotmány hozzáigazítása a szocializmus építésének új, magasabb szakaszához. 1952 júliusában, mikor a Lengyel Népköztársaság alkotmányát jóváhagyták, az ország a szocializmus alapjai lerakásának kezdeténél volt —, következésképpen ez az alkotmány is, a maga eredeti szövegében egy olyan állam alaptörvénye volt, amely a szocializmus alapjait építette, az alkotmány ezen szakasz feladatainak felelt meg. A szocializmus építésének Lengyelországban történő előrehaladásával, a nemzetközi helyzetben végbement kedvező változásokkal, láthatóvá vált az, hogy az alkotmány, bizonyos lényeges problémák tekintetében, az új helyzetben és az új feladatoknak többé már nem felel meg. Több államjogász felhívta erre a figyelmet.[6] Hivatalosan, az alkotmányban végrehajtandó változtatások problémája a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának 1971. szeptember 4-i XI. teljes ülésén került felvetésre, „A Lengyel Népköztársaság további szocialista fejlődéséért" cím alatt.

A határozat irányelveket tartalmazott a VI. Pártkongresszus előtt történő megvitatásra, és többek között megállapította: „A jelenleg érvényben levő 1952. évi alkotmány, a népi állam felépítésének időszakában betöltötte feladatát. Tekintve a Lengyel Népköztársaság társadalmi és gazdasági rendszerének fejlődését, a polgárok legszélesebb tömegeinek megnövekedett társadalmi tudatát, fennáll annak a szükségessége, hogy egy új alkotmánytervezet kerüljön előkészítésre."[7]

Ez az álláspont fejeződött ki a Lengyel Egyesült Munkáspárt VI. kongresszusának határozatában is. A határozat többek között megállapítja: „A jelenleg érvényben levő 1952. évi alkotmány betöltötte szerepét. Egy sor, az alkotmányban szereplő megállapítás, többé nem felel meg a társadalmi és gazdasági viszonyok és a társadalmi tudat már elért színvonalának. Fennáll annak a szükségessége, hogy ezek a megszilárdult átalakulások egy új alkotmánytervezetben tükröződjenek vissza."[8] Mindkét idézett határozat azt a szándékot fogalmazza meg, hogy az 1952. évi alkotmányt helyezzék hatályon kívül, és egy új alkotmányt fogadjanak el, tehát az alkotmányban igen széles körű változtatások végrehajtása mellett foglal állást.

De már a Lengyel Egyesült Munkáspárt VI. kongresszusán, a Lengyel Egyesült Munkáspárt Politikai Bizottságának Edward Gierek által tartott beszámolójában, valamivel körültekintőbb megfogalmazást találunk. A beszámoló csupán a Szejmnek VI. hivatali időszakára szóló, arra történő társadalmi felhatalmazásáról beszél, hogy „... bizonyos elkerülhetetlen változtatások kerüljenek végrehajtásra az alkotmányban."[9] Azt a nézetet, hogy nem az alkotmány megváltoztatása, hanem csupán egy sor változtatásnak az érvényben levő alkotmányon történő átvezetése szükséges, Edward Gierek fejtette ki, 1972. február 21-én egy katowicei választási gyűlésen tartott beszédében. Edward Gierek akkor, többek között ezeket mondta: „Azok az alapelvek, amelyekre alkotmányunk támaszkodik, megfelelnek a szocializmus rendszeréből adódó igényeknek. A gazdasági és társadalmi fejlődés azonban azt idézte elő, hogy 20 év után, annak számos megállapítása kiegészítést, vagy módosítást igényel."[10]

Ezt a nézetet a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottsága XVIII. teljes ülésének, 1975. szeptember 4-i határozata, a VII. Pártkongresszuson való megvitatásra készült irányelvekkel együtt jóváhagyta. A határozat többek között megállapítja: „A jelenleg érvényes, 1952-ben jóváhagyott alkotmány, megőrizte politikai és jogi értékeit. A végbement átalakulások, valamint a társadalom és az állam kirajzolódó fejlődési perspektíváinak azonban vissza kellene tükröződniük ebben az alapvető dokumentumban, hogy így annak tartalma teljes mértékben megfeleljen a szocialista építés elért színvonalának, és alapot képezzen a fejlett szocialista társadalom építésének folyamatában jelentkező új problémák megoldásához."[11]

A Lengyel Egyesült Munkáspárt VII. kongresszusán, Edward Gierek, a Politikai Bizottság előterjesztett beszámolójában „az alkotmány megváltoztatásának előkészítésével kapcsolato-

[6] L. pl.: *Burda*, A.: Az elmélet és a gyakorlat néhány problémája Lengyelország Alkotmányában. 1967. 13. old.

[7] A Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának határozatai az V. és VII. Kongresszus között. Warszawa, 1971. KiW. 165. old.

[8] A Lengyel Egyesült Munkáspárt VI. Kongresszus — Alapanyagok és dokumentumok. Warszawa, 1972. KiW. 264—265. old.

[9] Uo. 136. old.

[10] *Gierek*, E.: Közös célunk a népi Lengyelország jóléte. (Trybuna Ludu, 1972. II. 22-i sz.-ban. L. még: *Lopatka*, A.: „Die Programme der Verfassungsänderungen in der Volksrepublik, Polen".) Alkotmánymódosítási programmok a Lengyel Népköztársaságban. Revue de l'Est, 1973. 8. old.

[11] A Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának határozatai. a VI. és a VII. Kongresszus között. Warszawa, 1975. KiW. 117. old.

san, az elmúlt években végzett munkára" hivatkozva megállapította: „Ezen munka eredményeképpen az a végső következtetés fogalmazható meg, hogy a jelenlegi szakaszban csupán az érvényes alaptörvény teljes mértékben elengedhetetlen módosításainak elvégzésére kellene szorítkozni, mindenekelőtt pedig államunk szocialista jellegének és azoknak a társadalmi és politikai átalakulásoknak a visszatükrözésére, amelyek a szocialista építés folyamatában bekövetkeztek."[12] A VII. Pártkongresszus jóváhagyta ezeket a gondolatokat és megállapította: „A végrehajtott gazdasági és társadalmi változásoknak, a szocialista termelési viszonyok és a társadalmi tudat elért színvonalának, az ország fejlődési perspektívájának, a szocialista demokrácia, és a szocialista állam funkciói fejlődésének vissza kell tükröződnie az alkotmányban. A Kongresszus ajánlja a munka folytatását azzal a céllal, hogy a Lengyel Népköztársaság alkotmányában a Szejm a változtatásokat végrehajthassa."[13]

A felsorolt nyilatkozatokból és határozatokból világosan látható az, hogy a Lengyel Egyesült Munkáspárt VI. és VII. kongresszusa közötti időszakban bizonyos fejlődés következett be a párt nézeteiben, az alkotmány változásainak terjedelme és jellege tekintetében. Kiindulva abból a tézisből, hogy az érvényben levő alkotmányt hatályon kívül kell helyezni és egy újat kell elfogadni, a Párt ahhoz az állásponthoz jutott el, hogy az 1952. évi alkotmány megtartotta politikai és jogi értékeit, és hogy a jelenlegi szakaszra nézve csak a nélkülözhetetlen változtatásokat kell bevezetni. Ez az álláspont vált a Szejm munkájának alapjává, amely a Lengyel Népköztársaság alkotmányában levő változások előkészítésére és 1976. február 10-i jóváhagyására irányult. Ez az álláspont elnyerte az Egyesült Parasztpárt VII. kongresszusának[14] és a Demokrata Párt XI. kongresszusának támogatását is.[15]

A Lengyel Egyesült Munkáspárt képviselői csoportjának, az Egyesült Parasztpárt és a Demokratikus Párt képviselő csoportjainak egyetértésével tett javaslatára a Szejm 1975. december 19-én egy rendkívüli bizottságot alakított, a Lengyel Népköztársaság alkotmányának megváltoztatására vonatkozó törvény előkészítésére. A Bizottság elnökévé Henryk Jablonskit, az államtanács elnökét választották.[16]

Abban a javaslatban, amellyel ennek a bizottságnak az egybehívását terjesztette elő a Szejm részére, a Lengyel Egyesült Munkáspárt képviselő csoportjának elnöke, E. Babiuch, többek között ezeket mondta: „A Lengyel Népköztársaság 1952 óta érvényes alkotmánya, egy szocializmust építő állam alaptörvényeként, a gyakorlatban bevált. Az abban foglalt megállapítások, államunk osztálylényegét, politikai, gazdasági és társadalmi rendszerét, a központi és helyi állami szervek rendszerét, a polgárok jogait és kötelességeit, az igényeknek megfelelően jelölték meg. Ebben az értelemben az 1952. évi alkotmány feltételei normatív értéküket a szocialista építés egész időszakára megtartják. Ezért azoknak a változtatásoknak a terjedelme, amelyek végrehajtását véleményünk szerint az alkotmányban mérlegelni kell, korlátozott. Főleg arra kellene irányuljon, hogy azokat a legfontosabb jelenségeket és társadalmi folyamatokat vegye tekintetbe, amelyek annak jóváhagyása óta bekövetkeztek."[17] Nélkülözhetetlen — hangsúlyozta E. Babiuch —, hogy ezáltal az alkotmány megfeleljen a dinamikusan fejlődő társadalmi valóságnak.

A lengyel alkotmányon történő változtatások tervezetén folytatott munkák 1971 nyarától 1976 februárjáig tartottak. Ezeket jogi körök végezték, különösen az államjog szakértői. A munkálatok a politikai pártok — Lengyel Egyesült Munkáspárt, Egyesült Parasztpárt, Demokratikus Párt — keretében, és meghatározott társadalmi szervezetek — köztük a haladó katolikusok szervezete —, keretében folytak. 1975. december 10-e és 1976. február 10-e közötti időszakban végül a munkát állami síkon, a Szejmben folytatták. Elmondhatjuk tehát, hogy a végrehajtott változtatások érett megfontolások eredményei, és különböző fontos társadalmi körök véleményét veszik tekintetbe. A rendkívüli bizottság igen széles körben végzett konzultációkat az alkotmányváltoztatás tervezetével kapcsolatban. A tervezet többek között megkonzultálásra került a szakszervezetekkel, a tudományos körökkel, a szövetkezeti szervekkel, a nő- és ifjúsági szervezetekkel. A bizottság több ezer levelet is kapott a javasolt változtatásokkal kapcsolatban.[18]

---

[13] Uo.

[14] L. Gucwannak, az Egyesült Parasztpárt központi elnökének beszámolója: Az Egyesült Parasztpárt a mezőgazdaság és az ország jólétén munkálkodva. Trybuna Ludu, 1976. I. 20.

[15] L. A Demokrata Párt Központi Bizottságának beszámolója; előadó Andrzej Benesz, a párt elnöke. Trybuna Ludu, 1976. II. 9.

[16] A törvény előkészítését részletesen tárgyalja W. *Sokolewitz:* „Alkotmány, állam és társadalom" c. cikkében. (Prawo i Zycie, 1976.)

[17] *Babiuch* E.: Az ország szocialista átalakulásának vissza kell tükröződniük az alkotmányban. Trybuna Ludu, 1975. 20—21. old.

[18] Ezeknek a konzultációknak a jellegéről és jelentőségéről széles körben volt szó a bizottság elnökének, H. Jablonski-n 1976. febr. 6-i beszámoló jelentésében. A lengyel állam és a lengyel társadalom alkotmánya visszatükrözi fejlődésünk céljait. Trybuna Ludu, 1976. febr. 11-i sz-ban. Hangsúlyoznunk kell itt, hogy a Lengyel Egyesült Munkáspárt VI. Kongresszusára készült irányelvek az alkotmánymódosítás jóváhagyását 1973. elejére javasolták; az új alkotmány tervezetének a Szejm és a nemzeti tanácsokba történő választási kampány során, 1973-ban széles körben történő megvitatására kellett kerülnie. Attól a szándéktól, hogy haladéktalanul változtatásokat hajtsanak végre az alkotmányban, a Lengyel Egyesült Munkáspárt VI. Kongresszusa még 1971. decemberében elállt, és egyidejűleg azt ajánlotta a Szejm—választásokat még a Szejm választási periódusának lejárta előtt, 1972-ben tartsák meg".

Mindezen munkák eredményeként az 1976. február 10-én az alkotmányban bevezetett változások mindenekelőtt a Lengyel Népköztársaság osztály- és nemzeti jellegének, céljainak és funkcióinak, polgárai alapvető jogainak és kötelességeinak és néhány egyéb problémának a rendezését érintik.

3. A Lengyel Népköztársaság osztályjellegének új meghatározása az alkotmányban. Az 1952. évi alkotmány első cikkelyének szövege szerint a Lengyel Népköztársaság népi demokratikus állam volt. Ma ez a meghatározás úgy hangzik, hogy a Lengyel Népköztársaság szocialista állam. Azt jelenti-e ez, hogy megváltozott a Lengyel Népköztársaság osztályjellege? Nem! Egy nem pontos meghatározás, egy másik pontosabb és a valóságnak jobban megfelelő meghatározással került pótlásra. A Lengyel Népköztársaság 1944 óta szocialista állam, noha az állam ezen osztályjellegével nem rögtön voltunk tisztában. Az 1952. és az 1976. év közötti különbség csupán abban áll, hogy 1952-ben Lengyelország a szocializmus alapjait építő állam volt —, ma pedig a fejlett szocialista társadalmat építi. 1952-ben a szocializmus, az állam gazdasági és társadalmi területein és a nép tudatában olyasmi volt, amire törekedtünk —, ma pedig ez már történelmi valósággá vált.[19]

Hozzá kell fűzni azt, hogy a népi demokrácia megjelölés, több értelmű és félrevezető fogalom volt. Az 1946—48-as években ez a megjelölés azt kívánta jelenteni, hogy Lengyelország középállam: nem szocialista, mint a Szovjetunió, de nem is polgári-demokratikus állam, mint Anglia, vagy Franciaország. 1949 és 1955 között az a vélemény terjedt el, hogy ez a megjelölés nem határozza meg a lengyel állam osztályjellegét, mert abban a tekintetben már nem állt fenn kétség többé, hogy Lengyelország szocialista állam, de formája eltért az állam szovjet formájától, és azzal összehasonlítva alacsonyabb színvonalú volt. Később egyszerűen azt hitték, hogy ez másfajta államformát jelent —, amely sem jobb, sem rosszabb a szovjet formánál. Mikor azonban világossá vált, hogy jelenleg mindegyik szocialista állam a szocialista demokratikus köztársaság azonos megjelenési formájával rendelkezik, ez a megjelölés létjogosultságát maradéktalanul elvesztette.

A Lengyel Népköztársaságnak az alkotmányban szocialista államként való megjelölése megfelel az állampolgárok azon általános meggyőződésének, hogy Lengyelország megfelelő szocialista jelleggel rendelkezik. Ezt a tényt kellett kifejezni és az alkotmányban rögzíteni.

Az alkotmány jelenlegi szövegében azáltal is kifejezi a Lengyel Népköztársaság szocialista jellegét, hogy világosan kifejezi és rögzíti a marxista—leninista párt — a Lengyel Egyesült Munkáspárt —, vezető szerepét Lengyelország szocialista építésében. Az alkotmány már 1952-ben úgy rendelkezett, hogy a hatalom Lengyelországban a város és a falu dolgozóit illeti meg.[20] Az alkotmány azt is rögzítette, hogy a népi hatalom alapját Lengyelországban a munkásosztálynak a dolgozó parasztsággal való szövetsége képezi, és hogy ebben a szövetségben a vezető szerep a munkásosztályé, melyet mint a társadalom vezető osztálya tölt be és amely a lengyel és a nemzetközi munkásosztály forradalmi örökségére, a szocializmusnak a Szovjetunióban, az első munkás- és paraszt államban végbement győzelmes felépítésének történelmi tapasztalataira támaszkodik. Az 1952. július 22-i alkotmány — eltérően a többi szocialista államok alkotmányától —, nem tartalmazott rendelkezést a marxista—leninista párt vezető szerepére vonatkozólag. Most az alkotmány (3. cikkely, 1. szakasz) rögzíti, hogy a szocialista építésben a társadalom vezető politikai ereje a Lengyel Egyesült Munkáspárt.[21] Itt nem a Lengyel Egyesült Munkáspárt vezető szerepének megalapításáról van szó; az ugyanis fennállt már a Lengyel Egyesült Munkáspárt 1948-ban történt megalapítása óta. Az alkotmány ezen előírása csupán azt szögezi le, hogy a Lengyel Egyesült Munkáspárt vezető szerepe Lengyelország politikai életének nem csupán alapvető elemét képezi, hanem, hogy az Lengyelország alkotmányának vezető jogi alapelve, hasonlóan a néphatalom, a törvényesség, vagy a szuverenitás alapelveihez, hogy ezáltal az alkotmány pontosabban tükrözi a valóságot, mint korábban, továbbá abban, hogy ennek alapján az esetleges olyan próbálkozásokat, hogy a Lengyel Egyesült Munkáspártot megfosszák a társadalomban betöltött vezető politikai szerepétől, alkotmányellenesnek kell tekinteni. Ennek a rendelkezésnek az alkotmányba való beiktatása semmiféle jogi megkülönböztetést nem vezetett be a Lengyel Egyesült Munkáspárt tagjai és a többi állampolgár között. Az alkotmány a Lengyel Egyesült Munkáspártról mint egészről — a párt tagjai említése nélkül — beszél. Következésképpen a Lengyel Egyesült Munkáspárt szervei sem nyernek ezáltal állami szerveknek megfelelő jelleget, a párt belső normái, jogi norma jelleget. Ez a rendelkezés természetszerűleg nem jelenti azt sem, hogy a Lengyel Népköztársaság valamennyi polgárának kötelessége lenne osztoznia a párt világnézetében és programjában. Másrészt, az alkotmány előírása nem biztosít a párthoz nem tartozó polgárok részére olyan jogokat, amelyeket a párttagok részére szervezeti szabályzatuk, vagy veze-

[19] L. *Zwadki*, S.: Az állam szocialista jellege és annak visszatükröződése Lengyelország alkotmányában. Panstwo i Prawo 1976. 1—2. sz. 13—14. old.; valamint *Lopatka*, A.: A Lengyel Népköztársaság jellegének és alapvető feladatainak meghatározása. Prawo i Zycie, 1976. II. 8.

[20] *Lopatka*, A.: Bevezetés a jogismeretbe. 3. jav. kiadás. Warszawa, 1975. PWN. 93. old.

[21] A Lengyel Egyesült Munkáspárt szerepéről. Az alkotmány nem használja ezt a megjelölést, hanem az „irányító" szót használja. „A lengyel nyelv kis szótára", PWN. 1968 szerint mindkét szónak az eredeti szövegben azonos a jelentése.

tőségük határozatai elismernek.[22] A rendelkezés ugyancsak nem korlátozza a párt szabadságát abban a tekintetben, hogy politikáját kialakítsa, noha kétségtelenül nagy erkölcsi és politikai felelősséggel ruházza fel. „Mi lerögzítjük a párt politikai vezetőszerepének jogi felsőbbségét, de nem írunk bele az alkotmányba előjogokat, hanem kötelességeket,"[23] — mondotta a Szejmben H. Jablonski. Edward Gierek ezzel kapcsolatban a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának III. teljes ülésén, 1976 februárjában, az alábbiakat jelentette ki: „Pártunk vezető szerepe az állam és a nép életében, a szocialista társadalom komplex felépítésében, mindenekelőtt a nép áldozatkész szolgálatának kötelezettségét jelenti... Számunkra, a párt tagjai számára, annak vezető szerepe soha, semmiféle előjogokat nem jelentett, és nem is fog soha jelenteni. Abból mindenekelőtt egy önként vállalt kötelezettség ered, hogy mindig az ország érdekében folyó munka első soraiban állunk, aktívan dolgozunk annak átalakításán —, az a kötelezettség, hogy mindig a szocializmus alapelvei szerint cselekszünk."[24]

Lengyelországban, a Lengyel Egyesült Munkáspárton kívül, amelyhez körülbelül 2,5 millió párttag és tagjelölt tartozik, a dolgozóknak még két másik pártja létezik: az Egyesült Parasztpárt, körülbelül 430 000 taggal, és a Demokratikus Párt, mintegy 95 000 taggal. Mindkét párt a Lengyel Egyesült Munkáspárttal együtt vezeti az országot, és közösen felelősek annak további szocialista fejlődéséért. Együttműködésük a Lengyel Egyesült Munkáspárttal, a lengyelországi politikai élet szilárd elemét képezi. Ez a tényállás az alkotmány új szövegében fejeződik ki: a 3. cikkely 2. szakasz megállapítja, hogy a Lengyel Egyesült Munkáspárt, az Egyesült Parasztpárt és a Demokrata Párt együttműködése a Nemzeti Egység Front alapját képezi. A Front képezi a dolgozók társadalmi szervezeteinek és minden állampolgár hazafias szövetségének közös bázisát a Lengyel Népköztársaság érdekeiért folytatott munkájukban, valamint — a Lengyel Egyesült Munkáspárt és mindkét másik párt tagjainak, valamint a pártonkívüliek tevékenységében, vallási beállítottságuktól függetlenül.

Az alkotmány a valóságnak megfelelően tünteti fel a Lengyel Népköztársaság osztályjellegét és egyúttal megjelöli a szocializmus építésének legjelentősebb lengyel jellemzőit. Az alkotmányba tehát nemcsak a Lengyel Egyesült Munkáspárt vezető szerepe került beiktatásra, hanem az egész lengyelországi pártrendszer is.

4. A fejlett szocialista társadalmat építő állam céljainak és funkcióinak rögzítése az alkotmányban. A szocialista és a kapitalista elemek közötti osztályharc Lengyelországban hasonlóan a többi szocializmust építő államhoz, a néphatalom megalapításától kezdve a szocializmus végleges győzelméig folyik. A szocializmus alapjainak építése időszakában ez a harc főleg közvetlenül a politikai és gazdasági élet síkján folyt. A szocializmus alapjainak kiépítése után az osztályharc fő harci területévé a szellemi élet, az ideológia vált. Az ideológia területén — állapította meg Edward Gierek —, aktív osztályellenségeink vannak, részint a falun, részint olyanok, akik külföldről kísérelnek meg befolyást gyakorolni. Az antikommunista erők nem akarják ellenállás nélkül elhagyni a csatateret, s miközben politikai vereségeket szenvednek, az ideológiai harcot intenzifikálják, és megkísérlik eltorzítani a társadalmi tudatot."[25]

Ezek a megállapítások alapvető jelentőségűek a proletárdiktatúra mai tartalmának megértéséhez. Ez a tartalom alkotó, konstruktív jellegű tevékenység az élet minden területén, beleértve az ideológia területét is. A kapitalista elemek eltávolítása, korlátozása és visszaszorítása egyre inkább másodrangú jelleget ölt. A Lengyel Népköztársaság módosított alkotmánya teljes mértékben kifejezi ezt a tényt.

Az alkotmány előírásai szerint az állam alapvető célja a Lengyel Népköztársaságban a szocialista társadalom mindenoldalú fejlesztése, a nép és minden egyes ember alkotóerőinek fejlesztése, a polgárok szükségleteinek mind jobb kielégítése (4. cikkely). Az alkotmány egyetlen lehetséges fejlődési utat jelöl meg a Lengyel Népköztársaság számára: a szocialista demokrácia továbbfejlesztésének megvalósítását (7. cikkely).

A lengyel állam napjainkban a következő funkciókat tölti be: a belső, gazdasági-szervező, kulturális-nevelő, társadalmi (szociális) és külső funkciót. Minden egyes funkciónak megvan az alkotmányban a maga visszatükröződése.

A belső funkció az alkotmány azon rendelkezéseiben talál kifejeződésre, melyek értelmében a Lengyel Népköztársaság védelmezi és elősegíti a városi és falusi dolgozók szocialista vívmányait, tulajdonukat és hatalmukat, biztosítja a polgárok részvételét az ország kormányzásában és elősegíti a dolgozók önkormányzatának különböző formáit (5. cikkely, 1. és 2. szakasz).

Az állam gazdasági-szervező funkciója az alkotmány következő rendelkezéseiben fejeződik ki: a Lengyel Népköztársaság anyagi erőforrásainak tervszerű hasznosításával és gazdagításával, ésszerű munkaszervezéssel, a tudomány és a technika állandó fejlesztésének eszközével fejleszti az ország termelőerőit és gazdaságát. A Lengyel Népköztársaság erősíti a társadalmi tu-

[22] L. *Lopatka*, A.: A Lengyel Egyesült Munkáspárt vezető szerepe — alapelv a Lengyel Népköztársaságban. Prawo I Zycia, 1976. II. 15.

[23] *Jablonski*, H.: A lengyel állam és társadalom alkotmánya a valóságot tükrözi vissza és meghatározza fejlődésünk céljait. Trybuna Ludu, 1976. II. 11.

[24] A nép hazafias egységének megszilárdításáért és az állam erősítéséért, valamint a szocialista demokrácia fejlődéséért.

[25] A Lengyel Egyesült Munkáspárt VII. Kongresszusa; uo. 123. old.

lajdont mint az ország gazdasági erejének és a nép jólétének alapját.

Az állam kulturális-nevelő funkciói azokban a rendelkezésekben kerültek kifejezésre, amelyek értelmében a Lengyel Népköztársaság segíti a népművelést, biztosítja a tudomány és a nemzeti kultúra mindenoldalú fejlesztését, gondoskodik az olyan irodalom és a művészet fejlesztéséről, amely megfelel Lengyelország leghaladóbb hagyományainak. A Lengyel Népköztársaság gondoskodik a haladó lengyel- és az általános eszmei kincs mindenoldalú továbbfejlesztéséről, a nép szolgálatában álló tudományról.

Igen bőven tárgyalja az alkotmány az állam társadalmi funkcióit: a Lengyel Népköztársaság megvalósítja a társadalmi igazságosság alapelveit, megszünteti az ember ember által történő kizsákmányolását, leküzdi a társadalmi együttélés alapelveinek megsértéseit, megteremti az előfeltételeket a jólét állandó emelkedéséhez, a város és a falu, a szellemi és a fizikai munka közötti különbségek fokozatos megszüntetéséhez, gondoskodik a családról, az anyákról és a fiatal nemzedék neveléséről, biztosítja az oktatás terén fennálló kötelességek és jogok érvényesítését.

A Lengyel Népköztársaság a család jólétéről való gondoskodás keretében törekszik a lakáshelyzet javítására, a polgárok részvételével fejleszti és segíti a lakásépítés különböző formáit, különösen a szövetkezeti lakásépítkezést, gondoskodik a lakások racionális kihasználásáról. Egészen különleges gondját képezi az államnak, a fiatalság nevelése. Az állam biztosítja a fiatalság legszélesebb fejlődési lehetőségeit és megteremti a feltételeket a politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális életben való aktív részvételéhez, és egyidejűleg kialakítja a fiatalság felelősségérzetét, a haza fejlődéséért.

Az állam külső funkciójáról az alkotmányban eddig nem volt szó. Most az alkotmány (6. cikkely) előírja, hogy a Lengyel Népköztársaságot politikájában a lengyel nép érdekei, annak szuverenitása, függetlensége és biztonsága, békeakarata és a nemzetközi együttműködésre való törekvés vezeti. A Lengyel Népköztársaság kapcsolódik a haladó és szabadságszerető erőkkel való szolidaritás tiszteletreméltó hagyományaihoz, erősíti barátságát a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal —, és a más társadalmi rendszerrel rendelkező államokhoz fűződő kapcsolataiban a békés egymás mellett élés és együttműködés alapelveire támaszkodik.

A Lengyel Népköztársaság céljainak és funkcióinak az alkotmány által történő differenciálása megfelelő kifejezése a fejlett szocialista társadalmat építő lengyel állam konstruktív, alkotó, demokratikus és békeszerető jellegének.

5. A polgárok alapvető jogainak és kötelességeinek fejlődése. Az alkotmány változtatásával kapcsolatos törvénytervezet előkészítésére vonatkozó javaslatának indokolásában, E. Babiuch megállapította: „... ma teljesebb mértékben vagyunk abban a helyzetben, mint voltunk 1952-ben, hogy az alkotmányban előírásokat fogalmazzunk meg a polgárok jogaira és kötelességeire vonatkozólag. Mi ezeket a jogokat —, a szakképzettségnek megfelelő munka biztosításával, a társadalmi jogok és az egészségvédelemre való jog biztosításával, a képzéshez és a kultúrához való hozzájutás biztosításával —, az élet minden területén, szélesebb körben és magasabb színvonalon realizáljuk. Magunk elé is mind magasabb követelményeket kell állítanunk; propagálnunk kell a jó munka legjobb példáit, a gazdaságosságot, a magas fokú társadalmi fegyelmet és felelősséget, az ország jólétéről való gondoskodást."[26] Ezen elvektől vezettetve változtatta meg a Szejm 1976. február 10-én az alkotmánynak a polgárok alapvető jogaira és kötelességeire vonatkozó rendelkezéseit. Az alkotmányban korábban rögzített alapjogok és szabadságjogok további új jogokkal kerültek kiegészítésre. Ugyanez jellemzi az állampolgárok kötelességeinek alkotmányi szabályozását. Módosult egyes állampolgári jogok megfogalmazása, más megfogalmazások viszont változás nélkül maradtak az alkotmány kiegészített szövegében. Az alkotmány az 1976. évi kiegészítést megelőzően megállapította, hogy a polgárok nemre, fajra, származásra, nemzetiségre és vallásra való tekintet nélkül egyenjogúak. Most ehhez még további ismertető jegyeket fűztek: képzettség, foglalkozás, társadalmi származás. Az alkotmány jelenleg kilenc olyan ismertető jegyet fogalmaz meg, amelyek szerint a polgárok sem előjogokat nem élvezhetnek, sem hátrányos megkülönböztetésben nem részesülhetnek. Ez az új szabályozás lényegesen hozzájárul a polgárok társadalmi egyenlőségének fejlődéséhez és a társadalmi igazságosság megszilárdításához; abban a szocialista demokrácia fejlődése jut felszínre.

1976. február 10-ig a Lengyel Népköztársaság állampolgárai az alábbi politikai jogokat élvezték: aktív és passzív választójog, a Szejm képviselői és a nemzeti tanácsok tagjai beszámoltatása, panasz- és felszólalási jog minden állami szervnél, a sajtó- és szólásszabadság, gyülekezési szabadság, többek között népgyűlés tartásának joga, az egyesülési szabadság. Ezek a jogok a társadalmi ellenőrzésben való részvétel jogával, az ország alapvető problémáival kapcsolatos konzultációkban és vitákban való részvétel jogával, a javaslatok tételének jogával kerültek kibővítésre (86. cikkely, 1. szakasz). Ehhez járult még a lengyel állampolgároknak külföldön a Lengyel Népköztársaság részéről való védelmének joga (89. cikkely).

A gazdasági és társadalmi jogok (a munkához való jog, a munka mennyisége- és minősége

[26] L. *Lopatka*, A.: A Lengyel Népköztársaság alapvető jogainak és kötelességeinek alkotmányos szabályozása. Panstwo i Prawo 1975. 1—2.

szerint történő díjazásának joga, a személyi tulajdon, mint pl. egy mezőgazdasági, vagy kézműipari üzem tulajdona, a fogyasztási javak személyi tulajdona, az üdüléshez való jog, az egészségvédelem joga, a betegségi- vagy rokkantsági segélyhez való jog, a képzés joga, a kultúrjavakban való részesedés joga, és a nemzeti kultúra fejlesztésében való részvétel joga), nagyrészt másként kerültek megfogalmazásra, az állam megnövekedett lehetőségeinek és a polgárok növekvő igényeinek megfelelően.

A Lengyel Népköztársaság polgárainak személyes jogai (a személy és a lakás sérthetetlenségének joga, a levéltitok, az önvédelem joga) a természetes környezet hasznosításának és védelmének jogával került kiegészítésre. Ezen utóbbi jog bevezetése a környezetnek az ipar növekedésével kapcsolatos fenyegetésének fokozódásával és az államnak az állampolgárok polgári életfeltételei javításáról való gondoskodással függ össze. Megtartásra került a külföldiek és hontalan személyek menedékjoga Lengyelország területén. A menedékjogot nem számítva, az alkotmány, jelenlegi szövegében, összesen 25 szabadságjogot biztosít. 1976 előtt ez a szám háromszor kisebb volt.

A kiegészítés előtt, az alkotmány a polgárok alábbi alapvető kötelességeit tartalmazta: az alkotmány-, a társadalmi tulajdon-, a haza védelmének kötelessége, az ellenséggel szembeni éberség kötelessége és az államtitok megóvásának kötelessége. Ezek a kötelességek megmaradtak. Ezekhez még két további kötelességet csatoltak: a gyermekeknek a Lengyel Népköztársaság becsületes és kötelességtudó polgáraivá való nevelésének kötelessége és a természetes környezet megóvásának kötelessége. Ezen kötelességek közül az első a család szerepének megbecsülését fejezi ki a fiatal nemzedék nevelésében és a lengyel család átalakulásáról tanúskodik. A második kötelesség a természeti környezetnek az ország fejlődése és az egyén élete szempontjából növekvő jelentőségét jelzi.

A módosított alkotmány (67. cikkely, 3. szakasz), hangsúlyozza a jogok és a hazával szembeni kötelességek kölcsönhatását. „A kötelességeknek a polgárok részéről való becsületes teljesítése nélkül, a jogok bejelentett megszilárdítása és kibővítése eredménytelen marad",[27] állapította meg Henryk Jablonski, az alkotmányban történt változtatásokról szóló beszámolójában.

Ahhoz, hogy a jogok és kötelességek alkotmányos szabályozásáról alkotott képet teljessé tegyük, meg kell még mondani, mely rendelkezések nem kerültek az 1952. évi alkotmányból a módosított alkotmányba átvételre. Elhagyásra kerültek az alábbi rendelkezések: „A lelkiismereti és vallási szabadságnak a Lengyel Népköztársaság érdekei ellen irányuló célok érdekében való ártó felhasználását büntetik (az egykori 70. cikkely, 3. szakasz), továbbá, „azokat a személyeket, akik szabotázst, vagy diverziót követnek el, akik a társadalmi tulajdonra kezet emelnek, azt a törvény minden szigorával büntetik", (az egykori 77. cikkely, 2. bekezdés). Ezeknek az annyira szigorúan hangzó rendelkezéseknek az elhagyása annak következménye, hogy az említett jelenségek többé már szinte egyáltalán nem fordulnak elő, és azok társadalmi veszélyessége jelentős mértékben csökkent. „... Azok a mélyre ható változások, amelyek országunkban és népünkben végbementek — jelentette ki, már idézett beszédében, Henryk Jablonski — azt idézték elő, hogy azok a negatív jelenségek, amelyekre ezek a rendelkezések vonatkoztak, ma már a kivételek közé tartoznak és többé már nem áll fenn a szükségessége, hogy azokkal az alkotmány foglalkozzék."[28]

6. Változások az államszervezetben. Az 1976 februárjában végrehajtott alkotmánymódosítás alapvetően nem érintette az állami szervek struktúrájára és munkaterületére vonatkozó rendelkezéseket. Ennek oka az 1972—1975 közötti alkotmányos újjárendezés volt a helyi állami szervek területén. Ezek az új szabályozások, ezen szervek reformjának három fokozatban történt végrehajtása és az ország közigazgatási struktúrájának megváltozása folyományaként jöttek létre.[29] Közrejátszott ebben az a tény is, hogy az 1952-ben a Lengyel Népköztársaság központi szervei vonatkozásában felépített rendszer nem szorult változtatásra, miután ezek a szervek megfelelően működnek. A Lengyel Egyesült Munkáspárt VII. kongresszusa, ezzel kapcsolatban az alábbi értékelést adta: „Úgy a Szejm, mint az Államtanács, s úgyszintén a Kormány, teljes mértékben betöltik funkcióikat és feladataikat. Említést érdemel az az önállóság és teljesítőképesség, amellyel az egyes reszortok a társadalmi és gazdasági feladatok teljesítését irányítják. Erősítenünk és szilárdítanunk kell az állami munkában elért jelentős előrehaladást."[30] Hasonlóképpen értékelték a Legfelsőbb Bíróság és a Legfőbb Ügyészség munkáját is.

Az állami szervek munkájával kapcsolatos három kisebb változás érdemel itt említést. Az 1976-os kiegészítés előtt az alkotmány nem foglalkozott az egyes törvények és az alkotmány összhangjának ellenőrzésével. Az új szabályozás értelmében az Államtanács felügyel a törvények és az Alkotmány összhangjára (30. cikkely, 3. szakasz).

1976. március 21-én megválasztott Szejm, nyilvánvalóan végrehajtási törvényt fogad el az Államtanács feladatának realizálásáról. Az alkotmány idézett rendelkezésének végrehajtása

[27] *Jablonski*, H.: uo.

[28] *Jablonski*, H.: uo.

[29] Ezen reformok folyamatát és eredményeit részletesen: Arhiv za pravne i drustvenne nauke 1975. 405. old.

[30] A Lengyel Egyesült Munkáspárt Kongresszusa; uo. 260. old.

lényegesen hozzájárul a törvényhozási folyamat törvényességének megszilárdításához.[31]

1976-ig a Legfelsőbb Ellenőrző Kamara a Szejm alá volt rendelve, felette az Államtanács gyakorolt felügyeletet, a Legfelsőbb Ellenőrző Kamaráról szóló törvényben meghatározott kereteken belül. A Legfelsőbb Ellenőrző Kamara elnökét a Szejm nevezte ki, és az hívta vissza, a Kamara évente terjesztette be észrevételeit az állami költségvetés és az országos gazdasági terv végrehajtásával kapcsolatban a Szejmnek valamint javaslatot tett a kormány felmentésének megadására. A módosított alkotmány új előírásai úgy rendelkeznek, hogy a Legfelsőbb Ellenőrző Kamara hatáskörének alapvető megváltoztatása nélkül, a Kamara tevékenysége a Szejm, az Államtanács és a Minisztertanács funkcióinak ellátását szolgálja. A Legfelsőbb Ellenőrző Kamara a Szejm, és az Államtanács által megszabott ellenőrzéseket végzi el, informálja fenti szerveket az ellenőrzések eredményéről, és időszakos jelentéseket készít az Államtanács számára. A Legfelsőbb Ellenőrző Kamara felett a Minisztertanács elnöke gyakorol felügyeletet. A Legfelsőbb Ellenőrző Kamara elnökét a Minisztertanács elnökének az Államtanács elnökével egyeztetett javaslatára a Szejm nevezi ki és hívja vissza. A Legfelsőbb Ellenőrző Kamarának a központi szervek struktúráján betöltött ezen új helyzete — mint ahogyan azt Henryk Jablonski a Szejmben megvilágította —, „... azzal a nyilvánvaló ténnyel áll összefüggésben, hogy a Legfelsőbb Ellenőrző Kamara alapvető ellenőrző munkája a gazdasági szervek munkájának ellenőrzésére koncentrálódik, amelyek közvetve, vagy közvetlenül a kormány alá vannak rendelve. Az ilyen megoldás egyúttal lehetővé teszi, hogy el lehessen tekinteni a kormány külön ellenőrző szervének kialakításától. A Legfelsőbb Ellenőrző Kamara elnökének különleges módon történő kinevezését ezen intézmény rendkívüli helyzete és feladatainak területe indokolja."[32]

1976 februárig, az alkotmány nem eléggé határolta körül a Minisztertanács elnökének szerepét. A gyakorlatban a miniszterelnök nemcsak a Minisztertanács elnöke volt, hanem annak vezetőjévé vált; nem az első számú miniszter, hanem a miniszterek fölérendeltje, előljárója volt. Az alkotmány jóváhagyta ezt a kialakult gyakorlatot és rögzíti, hogy a miniszterelnök vezeti a Minisztertanács és a Minisztertanács Elnökségének munkáját, és hogy — hasonlóan a miniszterekhez — a törvények alapján, azok végrehajtására rendeleteket ad ki.

A Minisztertanácsnak 1969. június 30-án kelt, 113. számú határozatával kormányelnökséget hoztak létre. Ez a szerv foglalkozik a folyó-, a gazdasági helyzet alakulásával összefüggő problémákkal, a miniszterek folyamatos információival és jelentéseivel, operatív döntéseket hoz a gazdasági- és igazgatási szervek feladatai teljesítésének biztosítására. A kormányelnökség minden határozata kötelező a gazdasági- és igazgatási szervek számára. Kezdetben a kormányelnökség a Minisztertanács elnökéből, a Minisztertanács elnökhelyetteseiből, valamint a Minisztertanács melletti tervbizottság elnökéből állt. Később összetételét némileg kibővítették. Ez az annyira fontos kormányzati szerv nem szerepelt az alkotmányban. A megváltoztatott alkotmány úgy rendelkezik, hogy a Minisztertanács elnöke és a miniszterelnök-helyettesek alkotják a kormány elnökségét. Az elnökség munkájába a kormány más tagjai is bevonhatók.

Ezek az új rendelkezések, a Legfelső Ellenőrző Kamarára és a kormány felmentésére vonatkozó rendelkezésekkel együtt, lényegesen megerősítették a kormánynak az államhatalom legfőbb végrehajtó szerveként betöltött szerepét. Ugyancsak megerősítésre került a Minisztertanács elnökének alkotmányos helyzete. A kormányelnökség problémájával kapcsolatban, a Szejmben tartott, már említett beszédében, Henryk Jablonski a következőket jelentette ki: „... Azt is szükségesnek tartjuk, hogy a kormányelnökség létezését alkotmányosan is szentesítsük, miután az élet egy ilyen szerv szükségességét igazolta ..."[33]

7. Befejezés. A Lengyel Népköztársaság alkotmánya, a kiegészítés után, minden eddiginél jobban az emberekre és azok jólétére irányul. Ez az értelme a Lengyelország politikai, gazdasági és társadalmi rendszerén belül végrehajtott változtatások és kiegészítések legtöbbjének, valamint azon újabb rendelkezéseknek is, amelyek a jogok területét bővítik és azok realizálását biztosítják. „Az új rendelkezések másik vezérlő áramlata — jelentette ki Andrzej Werblan, a Lengyel Egyesült Munkáspárt parlamenti csoportjának megbízásából a Szejmben tartott beszédében —, a szocialista demokratizmus erősítésére való törekvés. A mi demokráciánk — folytatta tovább Andrzej Werblan — megerősíti az emberek és a polgárok minden hagyományos szabadságjogát, de ezen túlmenően kibővíti azokat és reális társadalmi és gazdasági biztosítékokkal támasztja alá."[34]

„Az alkotmányban szereplő új rendelkezések — mint ahogyan azt Andrzej Werblan, idézett beszédében a továbbiakban találóan megállapította —, további lépést jelentenek a szocialista lengyel állam fejlődésének útján. Ezek a mi nemzedékünk törekvéseinek fő áramlatából erednek, amely nemzedék hazafias kötelességé-

[31] L. *Lopatka*, A.: Az alkotmány és a törvényesség. Perspektywy, 1976. II. 13., 5. old.

[32] *Jablonski*, H.: uo. Egy ellenőrzési kormányszerv létrehozására vonatkozó követelés már szerepelt P. Jaroszewicznek, a minisztertanács elnökének, a Lengyel Egyesült Munkáspárt VI. Kongresszusán tartott beszámolójában. A Lengyel Egyesült Munkáspárt VI. Kongresszusa; uo. 192. old.

[33] *Jablonski*, H.: uo.

[34] *Werblan*, A.: uo.

nek tekinti azt, hogy Lengyelország erősebb és igazságosabb legyen, hogy népünk szabadságban és jólétben éljen."[35]

E változások megerősítették az alkotmány jogi, politikai és nevelő szerepét. Az alkotmányból Lengyelország szocialista fejlődésének és a társadalom törekvéseinek megfelelő törvényt alkottak. Edward Gierek, a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának III. plenáris ülésén tartott beszédében, az alkotmány ezen magas fokú erkölcsi rangjának adott kifejezést, mikor a következőket mondotta: „Az alkotmány meghatározza az állam rendszerbeli alapjait; a lengyel nép jogainak nagy chartáját, hazafias egységének fontos előfeltételét képezi. Az alkotmányhoz való hűség, alapelveinek rendíthetetlen követése, államunk minden polgárának és szervének legfőbb kötelessége . . ."[36]

Az alkotmány, a maga *hatályos szövegében*, bizonyíték arra, hogy a különösen éles politikai és osztályellentétek időszaka — amely ellentétek a szocializmus alapjainak építése során léptek fel —, ma már alapvetően a múlté.[37] Az alkotmány a lengyel társadalom nemzeti- és osztályegységének egyik kifejezője.

Lopatka, Adam

[35] *Werblan,* A.: uo.

[36] *Gierek,* E.: A nép hazafias egységének megszilárdításáért, az állam és a szocialista demokrácia fejlődésének erősítéséért. Trybuna Ludu, 1976. II. 21—22.

[37] Ez Weblan, A. Szejmben tartott, idézett beszédében hangsúlyozásra került.

Gépesítés az igazságügy területén

1. Bevezető

1.1. Az igazságügy területén kialakult helyzet. A Német Szövetségi Köztársaság igazságügyi igazgatásában a közigazgatás más területeihez képest viszonylag későn kezdtek el foglalkozni az igazságszolgáltatás és az igazságügyi igazgatás bizonyos feladatainak ellátására szolgáló elektronikus adatfeldolgozás alkalmazásának kérdéseivel.[1] Ez arra vezethető vissza, hogy az igazságügy feladatai rendkívül differenciáltak (l. 2. fejezet). E sokrétűségre tekintettel eleinte nem volt egyszerű kiindulási pontokat találni a részterületeknek az elektronikus adatfeldolgozás alkalmazásával történő racionalizálásához. Ehhez járul, hogy talán túlságosan is szem előtt tartották a bíró funkcióját és jelentőségét tekintettel törvényileg biztosított függetlenségére; és az idegenkedés egy netán alkalmazandó „automata bíróval" szemben eleinte akadályozta az elektronikus adatfeldolgozás alkalmazási lehetőségeivel történő behatóbb foglalkozást. Ez oda vezetett, hogy miközben a közigazgatás más területein már átfogó feladatköröket automatizáltak, az igazságügy épp hogy csak elkezdett komolyan foglalkozni ezzel a gondolattal. Közben felismerték, hogy a független bíró személye nem pótolható automatákkal.[2] Az időközben megindult munkák célja végül is az, hogy az igazságszolgáltatást és az igazságügyi igazgatást az erre alkalmas területeken gépekkel úgy segítsék, hogy a bíróságok teljesítőképessége megmaradjon, sőt, amennyire lehetséges, növekedjék, és összességében e feladatok racionális lebonyolítását érjék el. Az igazságügyön belüli további racionalizáció szükségessége vitathatatlan.[3]

Mindemellett egyrészt nem hagyhatók figyelmen kívül a más igazgatási ágazatokhoz fűződő szerves kapcsolatok, továbbá nem lehet a feladathatárokat az ésszerű együttműködés akadályának tekinteni. Az, hogy az igazságügy ezt a tényt — például a telekkönyv tervezeténél — felismerte és a tervezetet kísérő döntéseknél a ténylegesen szükséges következményeket gyorsan levonta, az igazságügynek a közigazgatás egészében betöltött viszonylagos önállóságra tekintettel egyáltalán nem volt magától értetődő és ezért elismerést érdemel. Jelenleg a helyzet úgy alakult, hogy a különböző szervek, testületek, amelyekben a szövetségi kormány és a Szövetségi Köztársaság tartományai együtt dolgoznak, közösen foglalkoznak azokkal a javaslatokkal, amelyek az elektronikus adatfeldolgozásnak az igazságügy területén történő szélesebb körű elterjesztését célozzák, és e javaslatok megvalósítását konkréten szorgalmazzák (Lásd. 3. fejezet). Emellett az intenzív képzési és információs politika következményeként több ízben is élénk párbeszéd alakult ki az igazságügyi elektronikus adatfeldolgozás vezetése és a bírósági gyakorlat között, amelyek azt eredményezték, hogy a mindennapi munka szükségleteiből kiindulva

[1] *Kerkau:* Automatische Datenverarbeitung — Kybernetik in Rechtswissenschaft und Praxis, Berlin, 1970. 2. s köv. old. *Baumgärtel:* Die Möglichkeit der Verwendung von elektronischen Datenverarbeitungsanlagen zur besseren Vorbereitung von Gesetzen dargestellt an einer Rechtstatsachenforschung zur Prozessreform, DSWR (Datenverarbeitung in Stener, Wirtschaft und Recht) 1974. 363. old.

[2] *Bauer:* Einführungsvortag auf dem Kongress „EDV und Recht" am 22.5.1973. in München: vö. Bayerische Rechts- und Justizpolitik 1966—1974. Kiadta: Bajor Igazságügyi Minisztérium, München, 1974.

[3] *Kissel:* Rentabilität und Rationalisierung in der Justiz, (Neue Juristische Wochenschrift), 1974. 2082. old.

hozzáfogtak néhány kisebb és közepes méretű terv megvalósításához, amelyek közül párat már meg is valósítottak és amelyek viszonylag rövid idő alatt hatékonyná váltak. (Lásd. 5. fejezet). Különösen jellemző ez Bajorországra.[4] Összességében tehát az a hátrány, amelybe az igazságügy ezen a területen került, minden valószínűség szerint nemsokára el fog tűnni. Az alábbiakban a részkérdések ismertetése előtt átfogó elemzést adunk az elektronikus adatfeldolgozásnak a közigazgatás egyéb ágaiban kialakult helyzetéről, mivel ebből különböző közös problémák létezésére derül fény, és ezen kívül lehetségessé válik az ezeken a területeken végbement fejlődéssel történő összehasonlítás.

1.2. Az igazgatás gépesítésének ismertető jelei és jellemzői. Amikor pár évvel ezelőtt a közigazgatás arra törekedett, hogy bizonyos területeken (lakosság-nyilvántartás, gépjármű-nyilvántartás, statisztika) adatbankokat létesítsen, az adatbankoknak olyan adatok integrációját (egyesítés és közös szervezet) kellett megvalósítaniuk, amelyek különböző hivatalokban előfordulnak, illetőleg ott szükségesek. Korábban már széles körben alkalmazták az elektronikus adatfeldolgozást egyes igazgatási feladatok végrehajtásánál. Az adatoknak az adatbankokban történő központi kezelésével lehetségessé vált az adatok egyszerre történő rögzítése, és egyszerre való tárolása. Az addig több helyen és többször feldolgozott adatokat ott rögzítették, ahová tartoztak és az adatbankok segítségével minden más hivatal számára hozzáférhetővé váltak.[5] A programok közös fejlesztését pedig különösen az segítette elő, hogy az adatbankokhoz „programbankok" is csatlakoztak, amelyek ezt a közös adatbázist fel tudták használni, tehát együtt volt a módszer és az eljárás.

Ez a fejlődés hosszabb távon országos rendszerek létesítésére törekedett. A gépesítést szolgáló eddigi munkálatokat is, amelyeket kezdetben a különböző hatóságok egymástól függetlenül végeztek (elszigetelt megoldások), most koordinálni kell. Ezen kívül pedig a különböző hivatalok részére meg kell állapítani azokat az együttműködési szabályokat, amelyek alapján az adatbankok és programok közös üzemeltetése és használata végbemegy.

Az egyes tartományok elsősorban a gépesített adatfeldolgozásról szóló törvényekkel teremtették meg az állami és a helyi igazgatás között szükséges koordináció és kooperáció szervezeti irányelveit és jogalapját. Az egyes tartományok különböző megoldásokat (modelleket) választottak. E megoldások jellegükben különböznek egymástól, többek között a helyi és az állami együttműködésnél, valamint az intézményrendszernél megvalósított centralizáció fokában. A központi feladatokat külön intézmények (adatközpontok, tartományi hivatalok) hajtják végre. Ezenkívül koordinációs bizottságokat is létesítettek. A parlament jogosult felvilágosítást kérni és jogot kapott a beavatkozásra.

Ezzel a vázlattal igyekeztünk az országos információs-rendszerekhez vezető irányt felvázolni. Az adatbankok összekapcsolásával lehetővé válik, hogy az adatoknak a távolban történt feldolgozása alapján olyan információkat juttassanak el különböző hatóságokhoz, amelyek a tervezést és döntést segítik. Ilyen például az ún. HEPAS (Hesseni Tervező és Elemző Rendszer).

Az igazgatás gépesítésének másik jellegzetessége az a tény, hogy megkísérlik az adatbankokat a már korábban gépesített, operatív, tehát végrehajtási jellegű feladatokra ráépíteni. A lehetőség szerint tehát megkísérlik, hogy ne kelljen még egyszer előről kezdeni a felépítést, hanem az adatbankokat az eddigi gépesítésből fejlesztik ki. (Pl.: lakosság-nyilvántartás, gépjármű-nyilvántartás, járadékbiztosítás). Mindezzel körülhatároltak az igazgatás gépesítésének célkitűzései: — a végrehajtási feladatok ésszerűsítése, ezáltal a munkaerő hatékonyabb alkalmazása (operatív adatfeldolgozás); — segítség a tervezési és döntési folyamatokban (informatív adatfeldolgozás).

Ez a megkülönböztetés egyébként összhangban van az elektronikus adatfeldolgozásról szóló bajor törvény 1. §-ának megfogalmazásával. Szó sincs azonban egyik esetben sem öncélú fejlesztésről, hanem arról, hogy az igazgatást úgy fejlesszék, hogy az az állampolgárokhoz közelálló szolgáltatássá váljék.

A címszavak, amelyek ezt a fejlesztést technikai és szervezeti oldalról jellemzik, a következők:

nagyméretű adattároló egységek	az adatok teljessége
adatbankrendszerek	aktualitás
adatok távolban történő feldolgozása	a beavatkozás céltudatossága
összekapcsolás	gyorsaság

2. Az elektronikus adatfeldolgozás alkalmazásának problémái az igazságügy területén

Az igazságügy feladatköre sokrétű és egymástól igen különböző feladatokat fog át. Annak megítélése, hogy az egyes területek mennyire gépesíthetők nehéz és alapos vizsgálatot követel. A feladatok sokrétűsége ezen kívül azt is eredményezi, hogy egyes területeknek az elektronikus adatfeldolgozásra való átállítása következtében gépesített szigetek keletkeznek és ezért az integráns kapcsolatok kialakítása részint lehetetlenné válik, részint a jövőbe tolódik el.

A Német Szövetségi Köztársaságban a bíróságok feladatai az alábbi főbb csoportokra oszthatók: *1.* peres ügyekben történő igazságszolgáltatás; *2.* nemperes ügyekben történő jogszolgáltatás; *3.* igazságügyi igazgatás feladatai.

Az igazságügy feladatai közé tartoznak a tulajdonképpeni peres ügyekben hozott döntések, a nemperes eljárások és a tiszta igazgatási feladatok. A tulajdonképpeni peres ügyekben hozott döntések esetében (ilyen például a polgári ügyekben a végítélet a ZPO — a polgári perrendtartás — 300. és következő §-ai szerint, a büntetőítélet az StPO — a büntető perrendtartás — 260. §-a szerint) a döntéshozatalnak gépekre való átruházása a jelenleg hatályos jogi alapelvekkel alig összeegyeztethető és nem is szándékolt.[6] Mindenesetre ez a kérdés még tudományos vizsgálatra szorul.[7] Hosszabb távon alapvetően csak arról lehet szó, hogy a jog

[4] Bayerische Rechts- und Justizpolitik, 1966—1974, 24. old. 2. jegyzet.

[5] *Goller—Scheuring—Trageser:* Das KI — System. Automatisierte Kommunikation und Information in Politik und Verwaltung, Stuttgart 1971; *Göttlinger—Schneider:* Elektronische Datenverarbeitung im Grundbuch, München 1972. Kiadta: Siemens AG; *Schneider:* Grunddaten der öffentlichen Verwaltung und ihre Organisation in Datenbanken, Gesetzesplanung, Berlin 1972.

[6] *Bauer:* 2. jegyzet.

[7] *Haft:* EDV im Recht, Berlin 1970. 91. s köv. old.

„megtalálását" az egyedi esetekben a jogi döntési folyamat határfeltételeinek javításával (például egy hatékony jogi dokumentációs rendszer kiépítésével) támogassák, ami által elérhető az eljárás gyorsítása, illetve a bíró tehermentesítése a keresés munkája alól.

Kissé más a helyzet akkor, amikor a bírósági végzés gyors kieszközléséhez már most is leegyszerűsített eljárást alkalmaznak. (Például a ZPO 688. §-a alapján foganatosított bírósági fizetési meghagyásos eljárás.) Ebben az esetben az elektronikus adatfeldolgozás lehetőségei felhasználhatónak tűnnek a követelések megalapozottságának vizsgálatára is,[8] mert az érintett félnek lehetősége van arra, hogy jogorvoslat benyújtásával az ügyet a normális peres eljárás útjára terelje. Kétségesnek tűnik ezzel szemben, hogy a gyorsított büntetőeljárás során hozott bírói végzés (StPO 407. és következő §-ai) hasonló feldolgozási módja megengedhető-e, mivel ez erősen érintené az esetek egyedi elbírálását.

Az elektronikus adatfeldolgozásnak a peres ügyekben történő alkalmazásával kapcsolatban tehát különösen gondosan kell vizsgálni, hogy egy, a döntéshozatalt célzó gépesített eljárás egyáltalán alkalmazható-e, és ha igen, akkor milyen mértékben.

Nincs jelentősége ezeknek a problémáknak akkor, ha olyan eljárásokról van szó, amelyek egy már meglevő bírósági döntés értelmezésére vagy érvényesítésére szolgálnak (például a házasságon kívül született gyermekek szabály szerinti tartásának megállapítása a ZPO 642. és következő §-ai alapján, vagy a követelések lefoglalása a ZPO 828. és következő §-ai szerint). Itt alapjában olyan bírósági aktusokról van szó, amelyeket egy korábban hozott döntés determinál, ezért az elektronikus adatfeldolgozás alkalmazása igen széles körben lehetségesnek tűnik. A nemperes eljárásban a gépesített eljárás alkalmazása általában korlátozás nélkül lehetséges. Többnyire olyan feladatokról van itt szó, amelyeknél a bíróságok tevékenysége a jogbiztonság és a jogrend megvalósítására irányul (például jogoknak nyilvánkönyvekben való bejegyzése, az örökösödés rendjének megállapítása, a gyámság elrendelése és felügyelete).

Az igazságügyi igazgatás feladatainál is problémamentesnek tűnik az elektronikus adatfeldolgozás alkalmazása, illetve csak az igazgatás gépesítésének általános problémáit kell itt megoldani.[9]

Ezzel szemben az elektronikus adatfeldolgozásra vonatkozó elképzeléseknél minden esetben vizsgálni kell, hogy az adott eljárás gépesített lebonyolításának kifejlesztéséhez a meglevő jogi rendelkezések kielégítőek-e. Erről csak akkor beszélhetünk, ha minden fontos feltételt törvényben vagy más jogszabályban szabályoztak. Amennyiben nem ez a helyzet, és az elektronikus adatfeldolgozás alkalmazása olyan pótlólagos feltételeket teremt, amelyek nincsenek jogi normákban rögzítve, akkor vagy meg kell változtatni a hatályos jogot, vagy felhatalmazást kell adni arra, hogy az így feljogosított szerv ezeket az intézkedéseket egy végrehajtási terv keretében tegye meg.[10]

Megfelelő esetekben a szabályozás igazgatási utasítás formájában is történhet. Sőt még az önmagukban kielégítő jogi rendelkezéseknél is szükségessé válhat, hogy a szabályokat a gépesítésnek megfelelő formába öntsék, (például nyomtatványok kötelező bevezetése, aláírásokkal kapcsolatos követelmények megszűntetése). A jogszabály módosítása során minden esetben figyelembe kell venni a gépesítésnek megfelelő normaalkotás követelményeit.

Továbbá mindenkor pontosan meg kell vizsgálni, hogy a bíró, vagy más tisztviselő döntéshozatali szabadságának beszűkítése mennyiben érinti az ügyek egyedi elbírálását.

A fennálló jogba történő beavatkozások szükségessége esetleg erősen terhelheti az elektronikus adatfeldolgozással kapcsolatos elképzelések megvalósítását, és a bonyolult, de szükséges eljárás miatt a késedelmek veszélyét rejti magában.

A fenti fejtegetésektől függetlenül az elektronikus adatfeldolgozásra történő átállás esetében természetesen meg kell vizsgálni a gépesítésre alkalmasság és a célszerűség kérdéseit. Itt különösen fontos szerepet játszanak a munkafolyamatok formalizálhatóságának, az elektronikus adatfeldolgozó berendezések alkalmazása gazdaságosságának kérdései, továbbá a személyi állományra való kihatások.[11]

Figyelembe kell itt azt is venni, hogy nagyszabású tervezeteknél a fejlesztéshez (adott esetben az adatok első rögzítéséhez) nagyobb és hoszúlejáratú beruházásokra van szükség, mielőtt bekövetkezik az ésszerűsítés eredménye.[12]

3. *Az elektronikus adatfeldolgozás szervezete az igazságügy terén*

A bírósági szervezet kialakítása a Német Szövetségi Köztársaságban a tartományok feladata, kivéve a Szövetségi Alkotmánybíróságot és a Szövetségi Bíróságokat (Bírósági szervezeti törvény 92. és következő §-ok). Ezzel szemben az igazságszolgáltatás belső felépítését és a különféle bírósági eljárásokat szinte kizárólag a szövetségi jog szabályozza, például a bírósági szervezetről szóló törvényben. Az igazságügyi igazgatás, amelynek az a feladata, hogy biztosítsa az igazságszolgáltatás rendeltetésszerű működésének előfeltételeit, szintén tartományi hatáskörbe tartozik. Ez a föderációs elv kihat az elektronikus adatfeldolgozásnak az igazságügyben történő alkalmazására is. Elvileg az egyes tartományok feladata, hogy az elektronikus adatfeldolgozásnak a törvények végrehajtásánál történő alkalmazásával foglalkozzanak. Pusztán azt kell biztosítaniuk, hogy a gépesített eljárás a törvényes keretek között mozogjon. Az a körülmény azonban, hogy a bírósági feladatok többségét egységesen a szövetségi jog szabályozza, azt a megoldást támasztja alá, hogy az elektronikus adatfeldolgozásra vonatkozó terveket is közösen valósítsák meg. Az igazságügy közös problémáinak megoldásával foglalkozik az igazságügyminiszterek és az igazságügyi szenátorok konferenciája,[13] amely már 1969-ben létrehozta saját szövetségi — tartományi bizottságát az adatfeldolgozásnak az igaz-

[8] *Sollkonzept:* Automation des Mahnverfahrens, Berlin 1974.

[9] *Bull:* Automation in der Verwaltung? Juristische Rudschau 1965. 178. old. *uő.:* Verwaltung durch Maschinen, Köln und Berlin 1964; *Zeidler:* Über die Technisierung der Verwaltung, Karlsruhe 1959.

[10] vö.: Szövetségi oktatás támogatási törvény.

[11] Az államigazgatási rendszerelemzés kérdéseire ld. *Göttinger:* EDV — Planung in der öffentlichen Verwaltung, Berlin 1972.

[12] *Kissel:* 3. jegyzet.

[13] A konferencia évenként többször tart ülést.

ságügyben való elterjesztésére.[14] A szövetségi igazságügyminisztérium elnöklete alatt álló bizottsághoz tartozik a Szövetségi Köztársaság összes tartományi igazságügyi igazgatása, a Hanzaváros, Bréma kivételével. A bizottság több átfogó terv megvalósítását irányítja, illetve felügyeli (Lásd. 4. fejezet). Az egyes tervekhez szakértői bizottságokat alkalmaznak, amelyek mindenkor egy vagy több tartományi igazságügyi igazgatásból állnak. A megvalósítás érdekében a szakértői bizottságok saját tervcsoportokat hoznak létre. Több éves tervekről van szó, amelyek részben komoly jogi, szervezeti és adatfeldolgozási nehézségeket vetnek fel. Ezek megoldásához valamennyi igazságügyi igazgatás közreműködésére van szükség. A szövetségi — tartományi bizottság által szorgalmazott elképzelések mellett vannak tartományi kezdeményezések is, amelyek kisebb és közepes nagyságú operatív elektronikus adtfeldolgozási tervek létrehozatalát célozzák (Lásd. 5. fejezet). Ezeket az elképzeléseket általában az jellemzi, hogy megvalósításuk gyorsabban lehetséges, mint a közös átfogó tervé, és hogy jogszabály módosításra nem, vagy csak kis mértékben van szükség. Az ilyen jellegű munkálatoknak az eredménye minden más tartománynak rendelkezésére áll.

4. Igazságügyi gépesítés (Szövetségi — tartományi)

4.1. Jogi dokumentáció.

Az elektronikus adatfeldolgozásnak már korán, elsősorban az Egyesült Államokban megvalósított alkalmazása az igazságügy területén a jogi dokumentáció. Németországban ezek a törekvések *Friedler, Simitis* és *Haft* munkáin keresztül váltak ismertté.[15]

A kompjuterek alkalmazásának célja ezen a területen az, hogy úrrá legyenek az „információs válságon", amit az információk (törvények, ítéletek, irodalom) növekvő áradata okozott. Ezeket az információkat gyorsan és célzatosan hozzáférhetővé tenni és emellett teljességet elérni; ez az, amit a kompjuterek alkalmazása ígér. Ehhez azonban mennyiségi és minőségi problémákat kell megoldani.

Mindenek előtt a rögzítés mennyiségi és költségproblémáját a visszakereső dokumentáció szempontjából. Ugyanígy mennyiségi és költségproblémát jelent a tárolás is. Szerzői jogi vonatkozások pedig az irodalomnak teljes szöveggel történő felvételét megtilthatják, illetve költségeket okozhatnak.

Másrészt a jogi szövegek dokumentációja nemcsak az adatok igazgatásának és visszanyerésének (INFORMATION RETRIEVAL) problémája, hanem ezeket az adatokat hozzáférhetővé is kell tenni. A manuális — intellektuális feltárás sokba kerül a szubjektív, viszont túlmehet a szöveg puszta szóhasználatán és a szövegeket értelmüknek megfelelően tárja fel. A gépi feltárás feltételezi a teljes szöveg rögzítését; objektívebb, legalábbis egyöntetűbb és kevésbé költséges, de a grammatikai — szintaktikai szinten marad.[16]

A megoldást a két eljárás összekapcsolása alapján lehetne kialakítani. Miután a berlini Juradat cég beszűntette tevékenységét, a Német Szövetségi Köztársaságban gyakorlatilag csak állami hivataloknak vagy köztámogatású hivataloknak vannak ilyen terve.

Jelentőségük alapján a dokumentációs rendszernek teljes magánkézen történő vezetése jogi és jogpolitikai okból egyaránt kérdéses lehet.

4.1.1. Juris. A szövetségi kormány a szakmai adatbankok tervezésének keretében elhatározta egy jogi adatbank létesítését. A tervért a szövetségi igazságügyminiszter felelős. A tervcsoport 1970. szeptember 15-én kezdett munkához és 1972 januárjában terjesztette elő jelentését. Ezt megelőzte az 1970-ben tartott 48. Német Jogásznapok külön rendezvénye és Fiedler, Klug, valamint Simitis nyilvánosságra nem hozott szakértői véleménye.

A tervcsoport első feladata az volt, hogy kidolgozza a koncepciót egy olyan gépesített információs rendszernek, amely a törvényalkotás, a joggyakorlat és a jogirodalom számára ad információkat. Egy ilyen rendszer felállításával arra törekszenek, hogy megjavuljon a költséges és hagyományos információ-keresés, megteremtődjék a joggyakorlat egysége és ezáltal erősödjék a jogbiztonság, valamint hogy meggyorsuljanak az eljárások. A jobb információk következtében a joggyakorlat gyorsabban tudja követni a társadalmi változásokat. A könnyebb hozzáférhetőséggel el kell érni, hogy a jogrendszer az állampolgár számára áttekinthető legyen. A szélesebb felhasználási kör megköveteli ugyanakkor a rendszer megfelelően átfogó értelmezését. Egy közbenső jelentésben[17] különféle modelleket mutattak be, amelyek egymástól terjedelemigény és felhasználási kör szerint különböznek.

A terv kidolgozása azzal az eredménnyel járt, hogy törekedni kell a fokozatos eljárásra, amely az alapvető kísérletektől kiindulva egy fejlesztési rendszeren keresztül egy kiépített rendszerig tart. A fejlesztési rendszert a jog részterületei számára hozzák létre és a gyakorlati munkán túl lehetőségeket kell teremtenie a felhasználók kutatásaihoz. El kell végezni azokat a kísérleteket és vizsgálatokat is, amelyek feltárják a jogrendszerre gyakorolt hatásokat és ezzel előkészítik a kiépített rendszerhez szükséges munkálatokat. A tervjelentés a technikai kérdésekkel kapcsolatban részletes adatokat tartalmaz, a felhasználási szükségletekre nézve viszont csak viszonylag durva megközelítéseket tesz, olyannyira, hogy még az előkérdés, nevezetesen, hogy ki a felhasználó egyáltalán, sincs egészen tisztázva. Ezen a téren kapcsolatot kell teremteni a jogi módszertannal, különösen a döntéshozatali elmélettel.

Időközben a tervcsoport előterjesztette elemzését a felhasználás iránti igényről.[18] Viszont nyitva maradtak még olyan kérdések, mint a jogászok empirikusan kimutatható magatartása a döntések meghozatalával kapcsolat-

[14] *Knauber:* Einsatz der elektronischen Datenverarbeitung im Bereich der Justiz, Justizverwaltungsblatt 1970. 25. old.

[15] *Fiedler:* Perspektiven Juristischen Dokumentation, Neue Juristische Wochenschrift 1968. 273. old. *Simitis:* Informationskrise des Rechts und Datenverarbeitung, Karlsruhe 1970. *Haft* (7. jegyzet).

[16] A nehézség abban is mutatkozik, hogy olyan további deszkriptorokat is kell találni, amelyek nincsenek a szövegben, vagyis ami csak asszociációk alapján található meg és éppen ezért szellemi munkát kíván.

[17] Az 1971. február 2-án készült időközi jelentés több modellt tartalmazott. A záró jelentés 1972. januárjában kelt. Ld. a 199. oldalt.

[18] *Jungjohann—Seidel—Uhlig:* Informationsbedarf und Informationsverhalten von Juristen. Berlin 1974.

ban és az információk iránt. Itt arról van szó, hogy a jogászok milyen módon hasznosítják döntéseiknél az információkat. Ettől függ az is, hogy milyen információkat kell a rendszernek tartalmaznia, hogyan történik ezek hozzáférhetővé tétele, és milyen formában kell ezeket az információkat rendelkezésre bocsátani (intellektuális — gépi feltárás, teljes szöveg, absztrakt vagy lelőhelyre utalás).

Alapvető a JURIS adathordozó rendszerével és szervezetével összefüggésben felmerülő kérdések tisztázása, valamint a munkamegosztás problémájának megoldása. Előfordulhat, hogy különféle igényeket kell kielégíteni, aszerint, hogy kik a felhasználók (ügyvéd, bíró, ügyész), illetve, hogy milyen jogágról van szó (polgári jog, közigazgatási jog, büntetőjog), sőt olyan helyzet is adódhat, hogy a munkamegosztáson alapuló részrendszerek hálózata összességében előnyösebb, mint egy központi rendszer.

Ebbe az irányba haladva a munkát két másik terv irányába lehet folytatni.

4.1.2. Társadalombiztosítási jogi dokumentáció. A Szövetségi Társadalombiztosítási Bíróságnál folyó munka arra irányul, hogy a társadalombiztosítási jog területére speciális jogi adatbankot létesítsenek, amely a jogterület (és részben a munkajog) parlamenti anyagait, bírósági döntéseit, irodalmát, törvényeit, rendeleteit és nemzetközi egyezményeit tartalmazza. A Szövetségi Társadalombiztosítási Bíróság már létrehozatala óta terjedelmes és jól hozzáférhető jogi kartotékrendszerrel rendelkezik (hagyományos módszerek alapján működő dokumentáció). Az a tervcsoport, amelynek a Szövetségi Társadalombiztosítási Bíróság bírái és igazgatási tisztviselői is tagjai, 1972-ben terjesztette elő elgondolásait a társadalombiztosítási jogi adatbankkal kapcsolatban.[19]

Ezt megelőzően elvégeztek néhány kísérletet körülhatárolt területek (gyerek után járó családi pótlék) anyagaival. A különböző okmányfajták manuális feltárására osztályozó sémákat fejlesztettek ki. Eközben kísérleteket folytattak a gépi feltárásra is.

Az ezen a területen létesítendő adatbank különféle érdekelt hivatalok számára, amelyek éppen a társadalombiztosítási jog területén igen szerteágazóak, lehetővé kell, hogy tegye az erős fejlődésben levő e terület információinak gyors, széles körű, és célravezető elérését.

Az adatbankot úgy kell megszervezni, hogy egyrészt a munkajog területét is felölelje (a Szövetségi Munkaügyi Bíróságnál hozzáférhető dokumentációval), másrészt, hogy a munkamegosztás alapján egy részrendszere legyen az egész országra kiterjedő JURIS-nak. Ezzel a részrendszerrel elérhető lenne a társadalombiztosítási adatok összegyűjtésének első foka. Egy információs központ a különféle hivatalok számára lehetővé tenné a közvetlen és gyors beavatkozást (adatok távolból történő feldolgozása, párbeszéd).

A társadalombiztosítási adatok területe mostanáig a JURIS-nál annyiban túl szűk, hogy ott elsősorban törvények és ítéletek tárolására gondolnak.

4.1.3. A DATEV adójogi dokumentációja. A különböző intézmények (bonni Deutsches wissenschaftliches Steuerinstitut, a DATEV szakkiadók) által alapított, kutatási társaság *DOCUMENTA Steuer und Recht* munkái alapján a tartományok és a szövetség pénzügyi igazgatásával együttműködve egy kísérletet fejlesztettek ki és valósítottak meg. 1971-ben jelentés készült a kísérleti és kutatási munkáról. E társaság kutatási eredményeinek hasznosításával a DATEV-et bízták meg, amely 1972 óta foglalkozik egy adójogi adatbank felállításával. Az adatbanknak rendszeres tevékenységét 1975 elején kell megkezdenie. Ez az adatbank elsősorban a Szövetségi Pénzügyi Törvényszék ítélkezési gyakorlatát, a pénzügyi bíróságok ítéleteit, valamint a szakfolyóiratokban megtalálható anyagok lelőhelyére tett utalásokat tartalmazza. Bár a DATEV mint adóügyi tanácsadással foglalkozó szövetség magánintézmény, a tervezetet mint részrendszert a JURIS tervezet részére rendelkezésre akarja bocsátani. Ezzel egy munkamegosztáson alapuló országos jogi rendszer második részrendszere máris messzemenően ki lenne dolgozva és részben meg is valósulna.[20]

Jelenleg az eljárás még nem rendelkezik a közvetlen válaszadás (on-line) lehetőségével. Távlatilag azonban a felhasználók az adatok távolsági feldolgozásán és a párbeszéd állomásokon keresztül maguk is levelezhetnek a rendszerrel.

4.1.4. Távlatok. Amíg az Egyesült Államokban érdekes tervek nagy számban váltak időközben „adattemetőkké",[21] Németországban a helyzet úgy alakult, mintha — a Juradat kivételével — az elkezdett tervezetek megvalósíthatók és folytathatók lennének. Mindenesetre lényeges előfeltétele ennek, hogy a terveket állami részről vagy támogassák, vagy végrehajtsák.

Fontos munkát kell azonban még elvégezni a felhasználókkal és a jogi információsrendszerek következményeivel kapcsolatban. Meg kell határozni a felhasználók körét és a rendszerek tartalmát, hogy a rendszerek ténylegesen hozzájáruljanak az áttekinthetőség, a jogbiztonság, és

[19] *Brackmann* és mások: Grundkonzeption für die Errichtung einer sozialrechtlichen Datenbank beim Bundesozialgericht, Berlin 1972.

[20] Vö.: *Artmann:* Die elektronische Datenbank der DATEV 1974. 174. old. *Voth:* Die elektronische Steuerrechtsdokumentation im Juristischen Informationsystem. ÖVD (Öffentliche Verwaltung und Datenverarbeitung) 1974. 489. old.

[21] *Hopt:* Entwicklungen der Rechtsinformatik in den USA, 1. rész 1974. 235. old. 2. rész 1974. 280. old. 3. rész 1974. 235. old.; Ausztriában más a helyzet. Vö. *Svoboda:* Automatisierte Juristische Informationsund Dokumentationssysteme in Östereich, DVR (Datenverarbeitung im Recht) 1974, 125. old. *Offermann—Clas:* Stand der Rechtsinformatik in den EG — Mitgliedstaaten, Almanach 1975. Köln, 1974.

az igazságosság fokozásához. Érdekes és fontos a költségek kérdése is. Az igazgatás gépesítésének kiépítése folytán, elsősorban a telekkönyv, az ingatlan kataszter és néhány központi nyilvántartás, továbbá a fizetési meghagyásos eljárás gépesítése következtében olyan berendezések és hálózatok alakulnak ki, amelyek a jogi dokumentációnak költségek szempontjából előnyös „beágyazódását" engedik meg a már fennálló, vagy tervezett rendszerekbe. Az igazgatás gépesítésének rendszereiből társadalmi adatok nyerhetők a JURIS számára is (például a lakossági nyilvántartásból). Ezen kívül törekedni kell a parlamenti információs rendszerekkel való koordinációra is.[22]

Összességében a jogi dokumentációt tipikus információs adatfeldolgozásnak lehet nevezni.

4.2. Telekkönyv.[23]

4.2.1. A telekkönyv feladatai és szerkezete.

A telekkönyv egy mindenki számára hozzáférhető nyilvánkönyv, amely arra szolgál, hogy az ingatlanokkal kapcsolatban biztos jogviszonyokat teremtsen. A telekkönyvbe való bejegyzéseknek többnyire konstitutív jellegük van, azaz valamely jog keletkezéséhez a telekkönyvbe való bejegyzésre van szükség. A bejegyzések közhitelűek. Ezért a telekkönyvben jóhiszeműen bízó személyt a jogrend védi. Ennek érdekében a jogalkotás egészen sajátos módon törődött a telekkönyvvel, és nagyon részletes szabályokat alkotott a telekkönyv konstrukciójával és a telekkönyvbe való bejegyzéssel kapcsolatban (például a telekkönyvi rendtartás, telekkönyvi eljárás, ügyvitel). Összesen több mint háromszáz törvény, rendelet és igazgatási rendelkezés tartalmaz szabályokat a telekkönyvről. A telekkönyv négy részre van osztva.

Állaglap: ide jegyzik be magát az ingatlant érintő adatokat, például az ingatlant jogi értelemben, az ingatlanrészek egyesítését és megosztását. Az ingatlan kataszterből ide veszik át az egyes ingatlanokra vonatkozó tényleges adatokat (például: a hasznosítás módja, fekvés, nagyság). Az állaglapon történik továbbá a lakástulajdon és az örökbérleti jog bejegyzése is.

I. rész: Ide jegyzik be a tulajdonosra vagy a tulajdonosokra vonatkozó adatokat, beleértve a tulajdonhányadokat és a szerzés jogcímét.

II. rész: Ez a rész szolgál az ingatlanra vonatkozó minden teher és korlátozás feltüntetésére, kivéve a jelzálogjogot.

III. rész: Ide jegyzik be a jelzálogjogot.

Mivel a telekkönyv nemcsak arra szolgál, hogy egy ingatlant, vagy egy ingatlanra vonatkozó jogot először bejegyezzenek, hanem minden változás közzététele is feladata, ezért a telekkönyvet fő és mellékhasábokra osztották be. A telekkönyvbe történő minden bejegyzési kérelmet először a telekkönyvi tisztviselő (korábban a telekkönyvi bíró), jogilag felülvizsgál, és ún. „bejegyzési utasítás" (a telekkönyvbe való bejegyzés szóbeli elrendelése) kiadásával intézi el. A telekkönyvbe való bejegyzés végrehajtása az irodavezetőnek, mint telekkönyvvezetőnek a feladata. A bejegyzés foganatosítása után a telekkönyvi tisztviselő ismételten felülvizsgálja a bejegyzés helyességét, az irodavezetővel együtt aláírja, és ezzel azt hatályossá teszi.

4.2.2. A gépesítés okai.

Az 1948-ban végrehajtott pénzreformot követő években a telekönyvi hivatalok feladatainak terjedelme szakadatlanul emelkedett. Az okot egyrészt az újjáépítésben, másrészt a hamarosan bekövetkezett gazdasági fellendülés előidézte erős építési, és ezzel összefüggésben a földdel kapcsolatos szerződési tevékenységben kell keresni. Ezt az irányzatot csak erősítette a lakástulajdon jogintézményének megteremtése, és az ingatlantulajdonnak ezzel összefüggő széleskörű szóródása. Ehhez járultak a nagymértékű útépítési munkálatok, a különféle távszolgáltatást biztosító vezetékek elhelyezése (víz, gáz, olaj), a szétforgácsolt mezőgazdasági földtulajdon tisztázása többek között számtalan birtokrendezési eljárással; egyszóval olyan tevékenységek, amelyeknek egytől-egyig többé vagy kevésbé széleskörű telekkönyvi bejegyzés volt a következménye. Bajorországban például 1950 és 1973 között a telekkönyvi hivatalok ügyletforgalma több mint négyszeresére nőtt. A túlterhelés következtében a bejegyzési kérelmek intézése gyakran késedelmet szenvedett, ami különösen a folyamatos építkezéseknél és azokkal összefüggő pénzügyleteknél járhat kelemetlen következményekkel.

Az igazságügy ezért megoldást keresett, hogy a telekkönyvi hivatalok tevékenységét racionalizálja és a bejegyzések intézését gyorsítja. A hagyományos irodai technika (például könyvírógépek) alkalmazása mellett különösen jelentős könnyebbséggel járt, hogy a legtöbb tartományban felhagytak a bekötött könyvek használatával és rátértek a szabad lapos telekkönyvekre, ami a normális írógépek és szövegfeldolgozó automaták alkalmazását tette lehetővé.

Ennek ellenére a telekkönyv működésének racionalizálása sürgető szükségszerűség, ha a telekkönyvi hivatalok teljesítőképességét meg kívánják őrizni.[24]

A telekkönyvi hivatalok munkafolyamatainak racionalizálása mellett csakhamar törekvések jelentkeztek, amelyek a telekkönyvnek más, szintén az ingatlanokra vonatkozó, mindenkinek rendelkezésére álló nyilvántartásokkal történő egyesítésére irányultak. A telekkönyv gépesítésének munkálatai közben ti. ismét tudatosult az az ismert tény, hogy különböző nyilvánkönyvekben ingatlanokra vonatkozó azonos adatokat több helyen is vezetnek, és ezeket több ízben is naprakész állapotba hozzák. Ez elsősorban a telekkönyvre és a földkataszterre áll.

A telekkönyv a földkataszterből a telkekre vonatkozó tényadatokat veszi át. A földkataszter számára ezzel szemben a tulajdonosok adatait veszik át a telekkönyvből.

Az egységes értékbecslésért felelős pénzügyi igazgatóságoknál ezenkívül megtalálható az ún. földadó kataszter, ami nem más, mint a telekknyilvántartás másolata, kibővítve néhány, az adóbecslés szempontjából szükséges adattal. (Lásd az ábrát.) Mindezeknek a nyilvántartásoknak folyamatos, naprakész állapotban tartása jelentős munkaerőráfordítást igényel.

Az ingatlanokkal kapcsolatos információkra komoly szükségük van a közigazgatás tervezési feladatokkal foglalkozó hivatalainak. Az állam és a közösségek előrelátó tevékenységének a mind bonyolultabbá váló életviszonyok között

[22] Áttekintést ad *Dammann—Mallmann:* Stand der Automatisierten Rechtsdokumentation, ONLINE 1974. évi 10—11. sz. vö. *Geiger:* Die Einbettung automatisierter Dokumentation in der öffentlichen Verwaltung, ÖVD 1973. évi 6. sz. 261. old. Vannak más érdekes tervezetek is, amelyek a jogi dokumentációra vonatkoznak pl. a külföldi német és nemzetközi szabályok a környezetvédelemre (UICN).

[23] *Geiger:* Literaturwegweiser Grundbuchautomation — Computergrundbuch. DSWR 1972. 463. s. köv. old.

[24] *Göttlinger:* Die Automatisierung des Grundbuchs. DSWR 1974. 25. old.

egyre nagyobb jelentősége van. Ezeknek a feladatoknak az ellátásához szükség van a területre vonatkozó információkra is (például beépítési szerkezet, tulajdonosok összetétele). Az itt szükséges adatok ugyan megtalálhatók elsősorban a földkataszterben, de az azzal járó költségek miatt nem használhatók fel. A nyilvántartásnak az elektronikus adatfeldolgozásra történő átállítása lehetővé teszi a tömörebb tervinformációk elnyerését.

Az itt felvázolt szempontok a telekkönyv gépesítését — a telekkönyvi hivatali tevékenység racionalizálásán túlmenő, általános telekkönyvi adatbank részeként — sürgető feladatként jelölik meg.[25]

Utalni kell még arra a viszonylag előrehaladott példás munkára, amelyet Svédországban[26] végeztek és a hasonló törekvésekre Ausztriában.[27]

4.2.3. Eddigi munkálatok. A telekkönyv gépesítésre alkalmas voltának vizsgálatára és javaslatok kidolgozására szóló megbízást, amely kiterjedt egyelőre egy próbaüzem megvalósítására is, az igazságügyi adatfeldolgozásra létesített szövetségi-tartományi bizottság 1969 végén kapta meg. A munkálatok végrehajtásával a telekkönyvi szakbizottságot bízták meg, amely a bajor, a hesseni és a rajna-pfalzi tartományokból álló. A telekkönyvi szakbizottság eddig elővizsgálatokat végzett, amelyek megerősítették, hogy a telekkönyv alkalmas az alapvető gépesítésre, továbbá előterjesztette a jelenlegi állapotra vonatkozó vizsgálatait és elemzéseit, a megvalósítandó koncepció kereteit és az ezeket kitöltő alternatív javaslatokat, továbbá 1973-ban a megoldást meghatározó elképzeléseket, anélkül azonban, hogy ezek már programozható előírásokat tartalmaztak volna.[28]

Ezek az alapos elemző munkálatok azoknak a hatásoknak folytán, amelyekkel a telekkönyv gépesítése járni fog, szükségesek voltak.

4.2.4. Célkitűzések.[29] A telekkönyv gépesítésének alapgondolata a papír nélküli telekkönyv bevezetése. Eltérve a jelenlegi rendszertől, amelynél az ingatlanokra vonatkozó jogokat jogi szaknyelven jegyzik be könyvekbe, a jövőben a telekkönyv eredetijét egy számítóközpont memóriaegységeiben tárolt információknak kell képezniük. A telekkönyv vezetését pedig az adatok távolból történő feldolgozásának segítségével kell végezni. A telekkönyvi hivatalokban adatvégállomásokat kell berendezni, mégpedig billentyűzettel ellátott adatjelző készülékeket, valamint a szükséges adatírógépet, amelyek adatátviteli vonalak útján összeköttetésben lesznek egy nagyteljesítményű számítógéppel. A számítóközpontnak ebben az elektronikus adatfeldolgozó berendezésében történik az adatok feldolgozása és tárolása. Ennek során egy számítóközponthoz több telekkönyvi hivatalt fognak kapcsolni.

A telekkönyv fő funkciói, nevezetesen a bejegyzések és a tartalom nyilvánosságra hozatala a következőképpen valósul meg.

Telekkönyvi bejegyzések. A telekkönyvi bejegyzések végrehajtásakor érvényesíteni kell azt az alapelvet, hogy az adat rögzítése az adat keletkezésének helyéhez lehetőség szerint közel történjen. Ez azt jelenti, hogy ellentétben az eddigi gyakorlattal a telekkönyvbe való bejegyzést a telekkönyvi tisztviselőnek kell közvetlenül megtennie. Az ehhez kifejlesztendő módszert a felhasználók számára a lehetőség szerint előnyös kell, hogy legyen, különben a remélt egyszerűsítés nem következik be. Tekintettel a bejegyzési lehetőségek csaknem áttekinthetetlen sokrétűségére, amelyeket ez ideig a szövegek szabad megfogalmazásával intéztek, a munkálatoknak ez a része különösen nehéznek bizonyult. Előfeltétel volt, hogy a ténylegesen független telekkönyvi tisztviselő döntési szabadságát, valamint a dologi és a telekkönyvi jog területén a jogfejlődést egy ilyen módszerrel ne csorbítsák. Éppen ezért különféle modelleket fejlesztettek ki és vitattak meg, így többek között minden előforduló telekkönyvi bejegyzési szöveg (majdnem) teljes rögzítését és szabványosítását, valamint ezeknek az emlékezést megkönnyítő (mnemotechnikai) kulccsal való megjelölését. A döntés végül egy olyan gépreviteli módszerre esett amelynél a bejegyzések ún. előre kialakított képernyőmaszk (hasonlít egy olyan űrlapra, amely az adatjelző készülék képernyőjén felhívható és kitölthető) segítségével történik. A tervezés jelenlegi állása szerint huszonhat ilyen maszkkal minden előforduló telekkönyvi bejegyzés feldolgozható. A maszkon a rendező és a kapcsoló adatokat kötelező jelleggel kell feltüntetni. Ezen felül csak gyakran előforduló szövegrészeket adnak meg egységesítve. Egyebekben áttérnek a szabad szövegezésre. További tizenkét ún. képernyőlista segítségével az elektronikus adatfeldolgozás lehetőségeit különösen a hasonló bejegyzések megsokszorozására használják több ingatlanadat esetében.

Nyilvánosságra hozatal (felvilágosítás). A telekkönyv nyilvánosságra hozatala két módon

[25] *Simmerding:* Grundbuch und Liegenschafts — Kataster im Blick auf die Gesellschaft von morgen, DVR 1973. 110. old. *Rattel:* Probleme der Automation des Grundbuch- und Grundstückswesen, Justizverwaltungsblatt 1972. 73. old. *Simmerding:* Elektronische Datenverarbeitung im Grundstückswesen — Grundbuch und Liegenschaftskatester in einem neuzeitlichen Informationssystem, Bayer. Staatszeitung 1972. évi 51/52. sz. Informationssystem für die Stadt — und Regionalforschung, Bonn 1974. 136. old. Göttlinger: Computergrundbuch und -Kataster, Bayerischer Beamtenzeitung 1972. 3/4. füzet, 42. old.

[26] *Wallner:* Die Grundstücksdatenbank in Schweden, ÖVD 1/72. 7. old.

[27] *Schuster:* Elektronische Datenverarbeitung in der Justiz, Österreische Notariatszeitung 1972. 84. old.

[28] *Göttlinger:* 24. jegyzet.

[29] *Göttlinger—Kobes—Miller:* Elektronische Datenverarbeitung und Grundbuch, Der Deutsche Rechtspfleger 1972. 37. old. *Göttlinger—Schneider:* 5. jegyzet; *Geiger—Göttlinger—Kobes:* Die Konzeption des Computer-Grundbuchs, Der Deutsche Rechtspfleger 1973. 193. old.

történik: betekintés az adatjelző készülék segítségével; a telekkönyv tartalmának kiírása gyorsnyomtatóval.

Mindkét módozat egyenértékű. A telekkönyv külső formája jelenlegi alakjához képest nem fog lényegesen megváltozni, de részleteiben jelentősen megjavul. Megmarad a különféle részekre történő beosztás, amelyeket a jövőben „jegyzék"-nek neveznek. Csak az eddigi II. és III. részt vonják össze egy egységes „Teherjegyzék"-ké. Valamely jog megváltozása a jövőben közvetlenül az érintett joghoz csatlakozva kerül közlésre. A megszűnt jogok (a zárt állománytétel esetleges törléséig) általában közvetlenül hozzáférhetők maradnak, de csak külön kérelemre közlik ezeket.

Tervbe vették, hogy a közjegyzők, akiknek feladata, hogy a bejegyzési engedélyeket és kérelmeket okiratba foglalják, lehetőséget kapnak a telekkönyvi rendszerhez való közvetlen technikai csatlakozásra.[30]

Egységesítés. A tervezet fontos részét képezi az állam egyéb nyilvántartásaival való egységesítés. A végcél egy általános, az ügykörökön túlterjedő, csak területileg tagolt ingatlan adatbank. Ebbe az ingatlan adatbankba minden hatóság beviszi és naprakész állapotban tartja a hatáskörébe tartozó adatokat. A törvényes rendelkezések keretei között mindegyik, az adatbankhoz csatlakozó igazgatási ág hozzájuthat az egész adatállományhoz. Ezen a módon elkerülhetővé lesz az azonos adatoknak eddigi többszörös vezetése és naprakész állapotban tartása.

A földkataszter és a telekkönyv az ingatlan adatbank legfontosabb tényezői.[31] További ingatlan igazgatási szervek, mint például a pénzügyi igazgatás, a tervhatóságok, a földbirtokigazgatási hatóságok szintén csatlakoznak. Ehhez hasonlóan tervezik a gépesített lakosságnyilvántartással való együttműködést. A tervezett személyi nyilvántartási szám, (illetve csoportnyilvántartási szám a jogi személyek esetében) segítségével, ami feltüntetésre kerül a telekkönyvben a tulajdonosok és a jogosultak megjelölésénél, lehetségessé válik a gépesített lakosságnyilvántartással való kapcsolat, lehetséges lesz például a címzéseknek az adathordozók cseréje útján történő naprakész állapotban tartása.

Az egységesítés megvalósítása egy egységes adatszervezetet követel mindenekelőtt. Az egymással összekapcsolt adategységek átgondolt rendszere határolja el az egyszeri tárolás, valamint a bevitt adatok módosítását végző szervek hatáskörét. Így tárolják például a földkataszterre vonatkozó adatokat az ún. földkataszteri adategyüttesbe, amelyet a földrészlet meghatározói (község, helyrajzi szám) alapján tartanak nyilván. A jogi adatok a telekkönyvi adategyüttesben vannak (vagyis az alapvetően egy tulajdonosnak a telekkönyvi nyilvántartási területen levő ingatlanaira vonatkozik), amely a telekkönyvi betétszám alapján van nyilvántartva.

4.2.5. Jogi kérdések.[32]

A telekkönyv gépesítési tervének kidolgozása során felmerült, hogy az ilyen jelentős terv megvalósítását nem kellene-e összekapcsolni az ingatlanjog reformjával. Ezt az elgondolást azonban nyomban elvetették, mivel kiderült, hogy a jelenlegi jogi rendezés teljes mértékben megfelel mind a jogi forgalom követelményeinek, mind pedig a gazdasági életnek. Lényegbevágó módosítások az ehhez szükséges hosszabb idő folytán nyilvánvalóan hátráltatták volna a terv megvalósítását. A telekkel és a földdel kapcsolatos alapvető elvek most folyó vitái folytán egyébként sem volna tanácsos a vita lezárása előtt nagyobb anyagi jogi módosításokat kezdeni. Az anyagi jog módosítása ezért előreláthatólag csak kisebb kiigazításokra korlátozódik. Más a helyzet a telekkönyvi alaki jog vonatkozásában. Itt létre kell hozni az új telekkönyvi rendszer alapjait.

Ezeknek a kérdéseknek a kidolgozása feladata most a szövetségi igazságügyminiszter mellett működő csoportnak, amely a telekkönyvi jog elektronikus adatfeldolgozásával foglalkozik.

A következő jogszabálymódosítások jönnek tekintetbe. *a) Anyagi jog.* Itt a BGB (Polgári Törvénykönyv) 1179. §-a szerinti eddigi törlési előjegyzés helyett, törlés iránti igény van tervbevéve. Emellett a földrészleteknek a BGB 690. §-a szerinti egyesítését úgy kell korlátozni, hogy a jövőben csak a szomszédos földrészleteket lehet egy földrészletté egyesíteni. Az egységes teherjegyzék (teherlap) bevezetése folytán megfelelően módosítani kell a BGB 879. §-át, amely a bejegyzések rangsorát több fejezetben tárgyalja. Gondolni kellene itt a telekadósság (BGB 1199., s köv. §-ok) eltörlésére is, aminek a gazdasági életben nem volt gyakorlati jelentősége.

b) Telekkönyvi alaki jog. Itt mindenekelőtt a telekkönyvi rendtartás szabályait kellene megfelelően módosítani. Figyelembe kell venni ennek során, hogy az elektronikus adatfeldolgozásra való áttérés hosszadalmas volta miatt sokáig mindkét telekkönyvi rendszer (a korábbi telekkönyv, valamint az új elektronikus adatfeldolgozó rendszer) egymás mellett fenn fog állani. Ennek folytán mindkét rendszer számára kell szabálynak lennie.

A telekkönyvi rendtartás keretében a jogi értelemben vett telekkönyvvel (eddig papírból álló könyv), valamint a bejegyzések érvényességével (eddig aláírással megerősített bejegyzések) kapcsolatos kérdéseket kell megoldani. Emellett megfelelő módosításokat kell végezni annak érdekében, hogy létrejöjjön az összhang a földkataszterrel olyan kérdésekben, mint pl. azonos körzetek kialakítása.

A telekkönyvi rendtartás mellett meg kell alkotni a megfelelő végrehajtási rendelkezéseket.

4.2.6. A munkálatok állása. A munkálatok jelenleg a részlettervek elkészítésének szakaszában vannak.

A részletterv elkészítésekor került sor a koncepció célkitűzéseinek programozható tervvé

[30] *Rapp:* Probleme des EDV—Grundbuchs aus der Sicht des Notars, Deutsche Notariatszeitung 1973. 583. old.

[31] *Herzfeld:* Das Liegenschaftskataster als Basis der Grundstücksdatenbank, ÖVD 1972. 235. *Simmerding —Göttlinger:* Integration von Liegenschaftskatester und Grundbuch in einer Grundstücksdatenbank, ÖVD 1973. 147. old.

[32] *Geiger:* Rechtsfragen um das Computergrundbuch, Juristen Zeitung 1974. 250. old. *ugyanő:* Das Computergrundbuch, DSWR 1972. 362. old. *Rapp:* Rechts- und Praktikabilitätsfragen des EDV — Grundbuchs, DSWR 1972. 149. old. *ugyanő:* 30. jegyzet; *Göttlinger:* 24. jegyzet 28. old.; *Göttlinger—Schneider:* 5. jegyzet.

való átdolgozására. Az egyik részkérdésben, nevezetesen a beadványok módszertani kérdéseiben Münchenben már gyakorlati vizsgálatokat végeztek.[33] A terv végleges elkészítéséig annak terjedelmére tekintettel még néhány évre van szükség. Amellett, hogy a központi számítógépen történő párbeszédes adatfeldolgozó rendszer egy eddig alig áttekintett terjedelemben kerül alkalmazásra, az igazgatási szervek olyan adattömeget szolgáltatnak (pl. Bajorországban 11,8 millió földrészlet), ami önmagában is komoly problémákat jelent és nagyobb teljesítményű soft-ware alkalmazását igényli. Ugyanígy megnyugtató megoldást kell keresni az adatok biztonságára is.[34]

A telekkönyvek átállítása az új rendszerre szintén jelentős időt fog igényelni. Az adatfeldolgozás előreláthatólag ipari gócpontokban fog kezdődni, mivel gyakori üzemátszállás folytán itt érhető el a legnagyobb ésszerűsítés és itt fűződnek a tervhatóságoknak is a legnagyobb érdekei egy telekkönyvi adatbank létesítéséhez. A teljes átállásra legalább egy évtizedet kell számításba venni.

4.3. Fizetési meghagyásos eljárás. Minthogy a telekkönyvvel kapcsolatos kísérleteket is több tartományban végezték el, ugyanúgy Baden-Württenberg és Hamburg kezdte meg a fizetési meghagyásos eljárás gépesítését. A tényelemzés (1971) után 1973 augusztusában elkészült egy koncepció.[35]

Időközben Hamburg részvétele a munkálatokban megszűnt, úgy, hogy a tényelemzésre vonatkozó kísérletek most a Baden-Württenberg tartomány járásbíróságainál folynak.

A tervkoncepció egy központi „fizetési meghagyási bíróság"-ot tart szem előtt, amely a fizetési meghagyás gépesített feldolgozására illetékes lenne (a műveletek elvégzését a mindenképpen létesítendő területi közigazgatási számítóközpontok útján kellene elvégezni).

A gépesítés célja mentesítés a munkaigényes írásmunkától, az ellenőrzési feladatoktól, illetőleg az igazgatási teendőktől.

Az egyes munkák a következők: — adatrögzítés; — ellenőrzés (megengedhetőség, alkalmasság az elintézésre; — költség kiszámítása; — a fizetési meghagyás előkészítése.

Az egyszerű adatfeldolgozás érdekében új eljárást alkalmaznak a beadványok képernyőn való megjelenítésére, feltéve. hogy az adatokat csere útján már nem közvetlenül géppel olvasható adathordozón (mágnesszalagon) adták meg.

Az elektronikus számítógép alakilag és elfogadhatóság szempontjából megvizsgálja az adatfeldolgozásra bevitt fizetési meghagyás kibocsátása iránti kérelmeket és közli a költségeket (az illetéket és a hitelező költségeit). Hibás kérelem esetében a berendezés figyelmeztető felhívást ad ki, megfelelően előkészített válaszirattal. A hibátlan kérelmeket postakészen állítja ki (fizetési meghagyás, kézbesítési okiratok). Ugyanakkor a hitelező értesítést kap a fizetési meghagyás költségeiről az átutalás adatait tartalmazó adathordozóval az optikai leolvasókészülék számára. A fizetési meghagyásos eljárásra az a jellemző, hogy emberi beavatkozásra csak kivételes esetben kerül sor. A jövőben a fizetési „parancsot" meghagyásnak kell nevezni. E terv szerint az elektronikus adatfeldolgozás jelentős igénybevételére kerül sor az írásmunkánál, valamint az értesítésadásoknál. Mégis jogi döntés gépi elvégzéséről van szó. A tulajdonképpeni számítások elvégzésére csak az összegeknél, kamatoknál és a költségeknél kerül sor. Jelentőssé válik a gépesítés az erre vonatkozó adathordozók cseréjének lehetősége folytán, amikor ui. perköltségek fizetéséről van szó (átutalást tartalmazó adathordozó a posta csekkhivatalának optikai leolvasó készüléke számára).

Ha az eddigi eljáráshoz képest módosításokra van szükség, ezeket a polgári perrendtartás (ZPO) szabályai közé kell felvenni. A tervezet a részlettervezés szakaszában van.

A telekkönyvtől eltérően az elektronikus adatfeldolgozásra való áttérés nem jelent nehézséget, mert nincs szó egy korábbi állomány gépre viteléről. A gépi eljárásra való átállástól remélni lehet a fizetési meghagyásos eljárás jelentős meggyorsítását.

Ennek a gépesítésnek a működését operatív adatfeldolgozás jellemzi. A fizetési meghagyásos eljárás már eddig is „blanketta elintézés" volt, vagyis olyan döntésforma, amelynél gyakorlatilag nem voltak belső értékelések, hanem rutinmunkával, formális adatok alapján dolgoztak.

Az anyagi (érdemi) vizsgálatra csupán a bíróság előtt, a peres eljárás során került sor. Mégis a fizetési meghagyásos eljárás gépesítése egyike azoknak, ahol először került sor (quasi) jogi döntések gépesítésére. Ez azért lehetséges, mert a hitelező egyoldalú írásbeli kérelmére történő döntésről van szó. A fizetési meghagyásos eljárás gyors elintézését olyan intézkedésnek lehet tekinteni, amely hozzájárul a jogszolgáltatás és a jogbiztonság megjavításához.

4.4. Perköltségek és pénzkezelés. A fentiekre vonatkozó terv az igazságügyhöz tartozó két fontos területet ölel fel: — a perköltségek kiszámítása (illetékek, költségek); — ezeknek a költségeknek a behajtása, illetőleg végrehajtása.

A költségek kiszámítása a bíróság pénzkezelőjének, a behajtás, illetőleg a végrehajtás pedig a bírósági pénztárnak a feladata.

A különböző bírósági eljárásokban minden esetben igény nyílik az illetékre. Ezeknek az illetékeknek a kiszámítása (költségek felmérése) úgy történik, hogy a pénzkezelő az ügy irataiból megállapítja azokat az eljárási mozzanatokat,

[33] EDV — Grundbuch — Erster Test der Dateneingabe, ÖVD 1974. 549. old.

[34] *Geiger—Schneider:* Computer — Grundbuch und Sicherheit in der EDV, ÖVD 1973. 352. old.

[35] *Sollkonzept:* Automation des Mahnverfahrens, Berlin 1974.

amelyek költségigényesek (pl. keresetlevél, bizonyítás elrendelése). A legtöbb bírósági illeték lényegében az értéken alapul, vagyis az illeték mértéke az eljárás, illetőleg a per értékéhez igazodik. A pénzkezelő feladata ezért, hogy egyértelműen megállapítsa az illetékköteles percselekményeket és az értéket. Ezeknek az adatoknak alapján tudja az illeték összegét egy táblázat alapján megállapítani. Ezt követően a pénzkezelő elkészíti a költségértesítést, illetőleg költségszámlát, amelyet a költség viselésére kötelezettnek, előlegezési kötelezettség esetében közvetlenül, egyébként pedig a bírósági pénztár útján a fizetésre felhívással együtt küldenek meg.

Az eljárási költségekre vonatkozó szabályokat peres eljárás esetében a bírósági költségtörvény, nem peres eljárás esetében pedig a költségrendtartás tartalmazza.

Mindkét szabály szövetségi törvény. Bár a költségkiszámítás az érdemi eljárásnak csupán egy mellékkérdése, az illeték megállapítása, különösen pedig a perértéknek, illetőleg az ügyértéknek a meghatározása gyakran bonyolult és munkaigényes feladat. Ennek az oka mindenekelőtt abban rejlik, hogy a költségekre vonatkozó szabályokban, valamint az ahhoz tartozó joggyakorlatban és jogirodalomban az egyéniesítés igen erősen hangsúlyozott, átalányfizetés pedig ezzel szemben alig van megengedve.

Ha a költségeket a bírósági pénztár hajtja be, számlát kell vezetni minden egyes költséggel tartozó személyről, el kell könyvelni a befizetéseket, bizonyos esetekben pedig szükséges az is, hogy értesítsék a bíróságot a befolyt összegekről. Ha fizetés nem történt, felhívást kell kibocsátani, illetőleg intézkedni kell a behajtás iránt, ha pedig az összeg befizetésére halasztást adtak, ellenőrizni kell a fizetési határidőket.

A tervek kidolgozásában Nordrhein-Westfalen és Niedersachsen tartomány igazságügyi igazgatási szerveiből álló szakértői bizottság vesz részt.

Első lépcsőként eljárási költségek gépesítését a hatályos költségszabályok alapján kell még elvégezni. Emellett pedig a továbbiakban sor kerül a költségjogszabályok olyan átalakítására, hogy a költség alapjául szolgáló tények az egyes eljárásjogi szakaszokból a jelenleginél könnyebben megállapíthatók legyenek. Távlatilag a bírósági pénztár behajtási tevékenységét is át kell állítani elektronikus adatfeldolgozásra.[36]

A munkálatok során kiderült, hogy ezek a jelenlegi jogszabályok, amelyekben gyakran költségtényállás van egy szakaszba foglalva, emellett pedig gyakran történik hivatkozás másik rendelkezésre, nem alkalmasak a gépi feldolgozásra. Szükséges ezért a költségjogszabályokat gépesítésre alkalmassá tenni. Ennek olyan módon kell történnie, hogy az eddig egy szakaszba foglalt rendelkezéseket táblázatba, ún. „költségkimutatásba" kell foglalni. Ugyanakkor az illeték megállapítására szolgáló tényállást külön szám alatt kell vezetni.

A pénzkezelőnek emellett az elgondolás mellett a jövőben egy tényvázlaton csak a költségkimutatás tételszámát, az értéket, valamint az adós személyi adatait kell feltüntetnie. Az említett és gépbevitt adatok alapján a megfelelő program segítségével kiszámítják a költségösszeget, és kinyomtatják a költségszámlát a szükséges adatokkal együtt. Az összetartozó eljárásokban felmerülő költségeket egységes számlán vezetik.

Ennek az első lépcsőnek a munkálatai jelentősen előrehaladtak, Nordrhein-Westfalen tartományban, e vonatkozásban már gyakorlati kísérleteket folytatnak.

Különösen jelentős ennél a tervnél, hogy lehetőség van az érdemi eljárás, valamint a költségszámítás összekapcsolására. Erre akkor lesz lehetőség, ha majd az érdemi eljárás maga is gépesítve lesz. Ezekben az esetekben az illeték- és költségkiszámítás, mint gépesített mellékeredmény mindenesetre jelentősen korlátozott számú további adat bevitele mellett futhat le. Az egyszerűsítés ezáltal nyilvánvalóan hatékonyabb lenne.

A telekkönyv gépesítésével kapcsolatban ezt a kérdést megfelelő időben részletesen megvizsgálják. Itt ajánlkoznék az a megoldás, hogy az illetékszámítást már a telekkönyvi adatok bevitelénél, a képernyőmaszkon, vagyis ott tüntessék fel, ahol a telekkönyvi adatokat is feltüntetik. Ennek ellene szól ma még az a körülmény, hogy az illetéktényállások a telekkönyvi adatokkal nem mindenben egyeznek. A költségjogszabályok több vonatkozásban eltérnek: így pl. kedvezményeket adnak bizonyos személyi csoportoknak. Szükséges tehát az illetékjogi, valamint a telekkönyvi jogi feltételek összevetése.

Az érdemi eljárásnak az illetékkiszámítással való összekapcsolása lehetséges volna a tartásdíj megállapítása iránti általános eljárásnál, a szövetkezeti tagnyilvántartásnál, valamint a pénzbírság behajtásánál gépi feldolgozásra való áttérés esetében (vö. az 5. fejezettel). A pénzbírság nem a bírósági pénztár, hanem az államügyészség, mint büntetésvégrehajtási hatóság feladata — be lehetne vonni a gépesítésbe.

4.5. Központi bűnügyi nyilvántartás. A központilag, szövetségi szinten működő szakadatbankok létesítése keretében (mint amilyen pl. a központi közlekedési bűncselekmény nyilvántartó) gondolni kell a központi bűnügyi nyilvántartásra, valamint a központi iparlajstromra is.

Az 1971. március 18-i törvény létrehozta ennek a nyilvántartásnak a jogi alapját (a törvény 1972. január 1. óta van hatályban). A bűnügyi nyilvántartás a bűncselekmények miatt történt elítélésre vonatkozó adatokat tartalmazza. A nyilvántartóval közlik a hatóságok a vonatkozó döntéseket. A központi bűnügyi nyilvántartásnak elektronikus adatfeldolgozás alapján történő létrehozása nemcsak a kezelő személyzet terheit könnyíti. Ez a nyilvántartás egyben központivá teszi az eddig az államügyészségeken decentralizáltan vezetett bűnügyi nyilvántartásokat.

A bűnügyi nyilvántartóhoz küldött közleményeket a nyilvántartó részére gép által olvasható bizonylatokon küldik meg. Meggondolandó lehet — hosszú időtartamra az adatok közvetlen (on-line) kapcsolat útján való bevitele. Ennek az lenne az előnye, hogy az arra jogosult szervek, bíróságok, bűnüldöző szervek, igazgatási hatóságok, rendőrhatóság az adatokhoz közvetlenül hozzáférhetnének.

[36] *Arbeitsgruppe Automation des Kostenwesens* (im Auftrag des Justizministers des Landes Nordrhein — Westfalen) Rahmen—Soll—Konzept eines Verfahrens zur Automation des Gerichtskosten und — Kassenwesens, Düsseldorf 1973.

A meglevő nyilvántartás átvétele nem annyira költséges, mint a telekkönyv esetében. Minthogy azonban havonként igen nagy mennyiségű új adattal egészül ki, csak megközelítőleges átvételről, tehát semmiképpen sem azonnali átállásról lehet szó. Minthogy a bizonylatok optikailag is (nemcsak gép útján) olvashatók, azokat az átmeneti időben a jelenlegi formában (másolatban) az ügyészségek is alkalmazhatják. Tudakozódás esetében felmerül, hogy elég-e az, ha a sürgős megkereséseket telexen küldik be, de egyébként a bizonylatok alapján dolgoznak. A központi nyilvántartó feladata lesz a megkeresések nyilvántartása és megválaszolása mellett az erkölcsi bizonyítványok kiállítása is.

4.6. Központi iparlajtsrom.

Az 1974. június 13-i törvény létrehozta többek között a központi iparlajstrom létesítésének alapjait.

Az ipartörvénybe új (XI) fejezetet iktattak be (149. és köv. §-ok). A központi iparlajstromba minden olyan határozatot be kell vezetni, amellyel a hatóság az eltiltásra, illetőleg az alkamatlanságra vonatkozó beadványokat elutasította, az engedélyt visszavonta vagy az ipar gyakorlását megtiltotta. Ugyanígy be kell vezetni az ipar gyakorlásáról való lemondást, valamint a jogerős szabálysértési büntetőparancsokat.

A nyilvántartás célja, hogy a hatóságokat időszerű tájékoztatással támogassák munkájukban, üldözzék a szabálysértéseket, feldolgozzák az engedély iránti kérelmeket stb.

Az érdekelt részére — kérelmére — tájékoztatást kell adni a nyilvántartás őt érintő adatairól. A nyilvántartás kiépítésére vonatkozó részletszabályokat külön rendelkezés fogja megállapítani.

4.7. Statisztika.

Már viszonylag hosszú idő óta folyik statisztikai adatgyűjtés elektronikus adatfeldolgozás útján a tartományi polgári jogi, büntetőjogi, valamint szabálysértési statisztikai hivatalok közreműködésével.[37]

Ez úgy történik, hogy a bíróságok minden befejezett eljárásról adatlapot töltenek ki, amelyeken különböző adatokat közölnek rendszerint kereszt megjelölésével (pl. az eljárás tartama). A tartományi statisztikai hivatalok végzik az elektronikus adatfeldolgozást és kiértékelést. Az erre vonatkozó összeállításokat időközönként különböző területi tagolásban kinyomtatják.

5. *Gépesítés az igazság területén — Tartományi tervek*

A szövetségi szinten közösen folytatott elektronikus adatfelvételi programok mellett vannak olyan törekvések, amelyek az igazságügy terén nagy számítógépek alkalmazását kívánják, ma ez egyelőre csak Bajorországban vált ismeretessé.[38] Részben olyan tervekről van szó, amelyek megvalósultak, és amelyeket már a gyakorlatban is alkalmaztak, részben pedig a tervek még tervezési, illetőleg programozási szakaszban vannak. Itt is szó van mind a peres, mind a nemperes eljárásról, mind pedig az igazságügyi igazgatásról. A gépi lebonyolítás Bajorország elektronikus adatfeldolgozásról szóló törvénye alapján történik,[39] a bajor tartományi adatfeldolgozó hivatal elektronikus gépein. Ez a hivatal a tervezésnél, illetőleg a programozásnál a tanácsadó szerepét is betölti. A következőkben az egyes terveket külön leírjuk.

5.1. A Csődbíróságok munkájának elősegítése elektronikus adatfeldolgozással. A csődeljárás peres eljárás és a végrehajtás körébe tartozik. A csődeljárás célja valamennyi hitelező kielégítése az adós egész vagyonára vezetett végrehajtás útján, akit ezért „közadós"-nak neveznek. Az eljárás lefolytatásának feltétele többek között az, hogy az illetékes járásbíróságnál valamennyi hitelező bejelentse követelését. Ezeket a bejelentéseket a bíróság nyilvántartásba veszi és az ún. „csődkövetelések nyilvántartásába" bevezeti. Ez a nyilvántartás az alapja a későbbiekben az odaítélt összeg megállapításának és a kiesett követelésrészek tekintetében végrehajtható kiadvány készítésének, amelynek alapján később a végrehajtás lefolytatható lesz. A jogi ellenőrzés mellett az eljárás lefolytatása a bíróságoktól megfelelő irodatechnikai költségeket követel, amely jelentősen függ a csődeljárásban résztvevő hitelezők számától.

Meg kell állapítanunk, hogy az utóbbi időkben nő az olyan csődeljárások száma, amelyekben igen sok, néha több ezer hitelező is részt vesz. A csődbíróságok terheinek csökkentése érdekében olyan eljárást kellett kidolgozni,[40] amelynek segítségével a következő munkákat gépi erővel lehet elvégezni: — a csődkövetelések nyilvántartása számára táblázat, űrlap kinyomtatása; — felhívás kinyomtatása, ha a követelések bejelentése nem teljes; — a hitelezők jegyzékének kinyomtatása.

Ennek végrehajtásához szükséges volt a leggyakrabban előforduló követelések jogalapjainak szabványosítására.

Ez az eljárás 1974. október 1-től valamennyi bajor járásbíróságnak rendelkezésére áll.

Itt olyan operatív eljárásról van szó, amelynek célja a csődbíróságok munkaterhének csökkentése. Jogszabálymódosításra az említett eljárással kapcsolatban nem volt szükség. A bíróságok, valamint az adatfeldolgozó szervek részére a szükséges útmutatást az ún. „Csődeljárás elektronikus adatfeldolgozására vonatkozó irányelvek" tartalmazzák, amelyek belső szolgálati rendtartásként jelentkeznek.

5.2. Tartásdíj ügyekben eljárás általános szabályai. Itt olyan eljárásról van szó, amely megkönnyíti a házasságon kívül született gyermek tartásdíj iránti igényének elbírálását, ha a körülmények változtak (ZPO 642. s köv. §-ok). Minthogy a megemelt tartásdíj kiszámítása for-

[37] 1967. november 6-i rendelet a statisztikai adatlapokról a járásbíróságokhoz tartozó polgári ügyekben, a nemperes eljárások kivételével.

[38] *Bauer:* Automatisierung in der Justiz, Bayerische Staatszeitung 1974. évi 38. sz. 1. old.

[39] Bajorország törvénye az elektronikus adatfeldolgozásról (Hivatalos lap, 1970. év, 457. old.)

[40] Konkursgerichte setzen EDV ein. ÖVD 1974. 245. old.

málisan történik, továbbá, hogy a vonatkozó végzés kibocsátása kevés, világosan elhatárolható feltételtől függ, egy sematizált eljárásról van szó.

A bajor igazságügyminisztérium megkísérli ezért most, hogy lehet-e olyan eljárást kidolgozni, amely ezeknek az eljárási cselekményeknek elektronikus adatfeldolgozó gépek útján történő gépesítését lehetővé teszi.

Itt is egy peres eljárásról van szó, amelyet a polgári perrendtartás a végrehajtási eljárás keretében, a 8. részben szabályoz. A fizetési meghagyásos eljáráshoz hasonlóan — a tervmunkálatok eredményeitől függően — itt is sor kerülhet a bírósági döntés gépi úton történő előkészítésére. Minthogy itt nem valódi jogvitás ügyben hozott döntésről van szó, hanem inkább egy egyedi esetre konkretizált, a jogalap tekintetében egyébként elismert vagy ítélet alapján eldöntött követelésről, tehát az absztrakt tartási kötelezettségnek, és ennek az absztrakt tartalomnak kitöltéséről az ún. általános tartási eljárási szabályok alapján, itt nem merülhetnek fel ellenérvek.

Ahogy eddig át lehet tekinteni, ennek az eljárásnak a gépesítése csak egész csekély jogszabálymódosítást igényel, ami a gépesített eljárás sajátosságaihoz való formális hozzáigazításra (pl. aláírás mellőzése, űrlapkényszer bevezetése) korlátozódnék.

5.3. Szövetkezeti tagok nyilvántartása.

Itt nem peres ügyről van szó. A járásbíróságok, mint nyilvántartó bíróságok különböző nyilvánkönyveket vezetnek, amelyek a magánjogi jogi személyek, valamint a kereskedelmi társaságok bejegyzésére, jogviszonyainak közzétételére szolgálnak. Ide tartoznak a szövetkezetek is. Ezek részére szövetkezeti nyilvántartást vezetnek. A szövetkezetek a gazdasági életben kiemelkedő szerephez jutottak. Sok területen működnek, így pl. a bankszektorban is. A szövetkezeti törvénynek az 1973. október 9-i módosítása alapján gazdasági súlyuk és jelentőségük nyilvánvalóan növekedni fog.[41]

A szövetkezetek nyilvántartása mellett a nyilvántartó bíróságok ún. szövetkezeti tagnyilvántartást is vezetnek. Ez tulajdonképpen a szövetkezeti tagok jegyzéke. A szövetkezeti tagságot a nyilvántartásba való bejegyzés hozza létre. Az új bejegyzések, valamint a változások bejegyzésével kapcsolatos költségek az adatok tömege folytán jelentősek. Éppen ezért a Bajor Igazságügyminisztérium vizsgálatokat folytat arra nézve, célszerűnek mutatkozik-e a szövetkezeti tagnyilvántartásnál az elektronikus adatfeldolgozásra átállás. Az eljárásra vonatkozó javaslat már kész. Eszerint a feldolgozás a jövőben úgy történik, hogy a szövetkezetek a tagnyilvántartásba való bejegyzésre vonatkozó kérelmeiket már meghatározott olyan űrlapon nyújtják be, amelyeket közvetlenül fel lehet használni az adatrögzítésre. A nyilvántartó bíróság ügyintézőjének az a feladata, hogy a kérelmet ellenőrizze. Ha az rendben van, következik az adatrögzítés. A tagnyilvántartás adatállományába történő átvétel, valamint a tagnévjegyzék kinyomtatása, program alapján megy végbe. A szövetkezeti tagnyilvántartást ezt követően papíron kinyomtatják. Az elektronikus adatfeldogozást úgy is meg lehet szervezni, hogy a későbbi távadatfeldolgozás nagyobb átalakítás nélkül megoldható legyen. Az adatirányító részére adatbankot kell kiépíteni, amely lehetővé teszi tárolt adatok közvetlen visszakérdezését.

Az eljárásba egyéb melléktevékenységet is bevonnak, mint pl. az illetékkiszámítást, a közlemények kinyomtatását stb.

5.4. Pénzbüntetés végrehajtása. Ennek a tervnek a tárgya a pénzbüntetések végrehajtásának eljárási szabályai. Emellett megfelelő intézkedéseket kell tenni a kiszabott pénzbüntetésnek az elítélt által történő megfizetésére. Ilyen intézkedések pl. a fizetési felhívás, felhívás a hátralékos összegekre, a végrehajtási intézkedések megtétele mint pl. ingó végrehajtás megindítása, a követelések és más jogok lefoglalása, az idézés, végül pedig elővezetés a nemfizetés miatt kitöltendő szabadságvesztés büntetés letöltésére, ha a vagyoni büntetés nem hajtható végre.

Minthogy a behajtandó pénzbüntetések száma igen magas, az elektronikus adatfeldolgozás alkalmazása jelentősen megjavítaná a végrehajtó szervek munkáját. Különösen a halasztás és a részfizetések járnak a mai kézi feldolgozás mellett jelentős igazgatási költséggel. A vagyoni büntetések végrehajtása éppen ezért a büntetésvégrehajtásnak az első részterülete, amelyen az elektronikus adatfeldolgozást alkalmazni kell.

Az elektronikus adatfeldolgozásnál a következő munkaszakaszok jönnek tekintetbe: — fizetési felhívás; — részletfizetési engedélyek kinyomtatása; — a részfizetések ellenőrzése; — hátralékos fizetésekre felhívás; — végrehajtási cselekmények előkészítése, a végrehajtási szervek értesítése, valamint a szükséges kényszerintézkedések kinyomtatása.

Nem jelentéktelen az illetékkiszámítás bevonása a végrehajtási eljárásba. Ez azt jelenti, hogy a szakelőadó mentesül az illeték kiszámításának feladata alól és ez mint a gépesítés melléktermék a program alapján megoldódik.

Emellett a gépesített eljárásba be lehet vonni magát a fizetési forgalmat is. Arra alkalmas optikailag is olvasható sorral rendelkező fizetési bizonylatok alapján a jóváírás az adathordozó részére való átadással történhet. Ezzel a módszerrel a beérkező összegek gépi könyvelése is megoldható.

A pénzbüntetés-végrehajtásnak elektronikus adatszolgáltató gépekre való átvitele folytán jogszabálymódosítás nem szükséges. Az érdekelt hatóságok részére szükséges utasításokat az igazgatási rendtartások is tartalmazhatják.

Ennek a területnek a gépesítésére vonatkozó eljárási javaslatot annak idején ki fogják dolgozni.

5.5. Hivatásbeli vizsgák. Az igazságügy területén nagy jelentősége van az utánpótlás képzésének különböző hivatásbeli pályákra. Az igazságügy feladata a saját szükségletének fedezése mellett az is, hogy az egész jogi utánpótlást az egyetemi tanulmányok után vagy mellett bevezesse az igazságügyi gyakorlatba. Ezzel függ

[41] Jelenleg csak a müncheni járásbíróság 561 szövetkezet tart nyilván 400 000 taggal. Bajorországban a szövetkezeti tagok száma mintegy 2,3 milliót tesz ki.

össze bizonyos vizsgák letétele is. A Bajor Igazságügyi Minisztériumnak az a szándéka, hogy megvizsgálja minden egyes vizsgánál, mennyiben alkalmas az a gépesítésre, és a megfelelő eljárási szakaszban elektronikus adatfeldolgozásra térjen át. Mint első próbálkozást a középfokú igazságügyi felvételi vizsgát állították át sikerrel elektronikus adatfeldolgozásra.[42] Másodikként a végrehajtói ellenőrző hivatalba való felvételre vonatkozó vizsgát vonták be a gépesítésbe.

Ennek során tekintettel kell lenni arra, hogy a számítógépet csak a vizsga adminisztratív igazgatási része tekintetében lehet bevonni. Ennek során a következő folyamatok gépesítését fejlesztették ki: — a vizsgák elosztása a vizsga helye szerint; — meghívó kinyomtatása az írásbeli vizsgára; — az írásbeli vizsga eredményének kiszámítása; — a vizsgázók elosztása a szóbeli vizsga helye és időpontja szerint; — közbülső határozat, valamint idézés kinyomtatása a szóbeli vizsgára; — a bizonyítványok kinyomtatása, a helyezési szám kiszámítása.

A gépesített eljárás érdekében kis mértékben kellett módosítani az egyes oktatási és vizsgarendtartásokat. Minthogy a Bajor Igazságügyi Minisztérium az elektronikus adatfeldolgozásra való áttérést az erre vonatkozó törvény alapján a bajor tartományi adatfeldolgozó hivatallal szoros együttműködésben végzi, szabályokban rögzítették a minisztériumoknak ezzel a hivatallal való együttműködését is.

Ezeket a vizsgálatokat egyelőre még más területekhez való kapcsolódás nélkül végzik. Már most fel lehet azonban ismerni, hogy gépesítés esetében lehetőség nyílik együttműködésre a személyzeti, valamint a tervhivatallal.

[42] *Niebler—Göttlinger:* EDV im Justizprüfungswesen, Bayerische Staatszeitung 1974. ápr. 26.

6. Végső megjegyzések

Összefoglalásként meg lehet állapítanunk, hogy az igazságügy területén a gépesítésre irányuló törekvések egyrészt betorkollanak a más igazgatási szervek gépesítésébe (pl. a telekkönyv és a földkataszter egységesítése), másrészt pedig az igazságügy a maga terveihez szükséges rendszerelemzést és megvalósítást messzemenően önállóan, de más hivatalokkal együttműködve végzi. Az együttműködés és a munkák összehangolásának magas foka jelentős, és kiemeli az igazságügy sajátos funkcióját is.

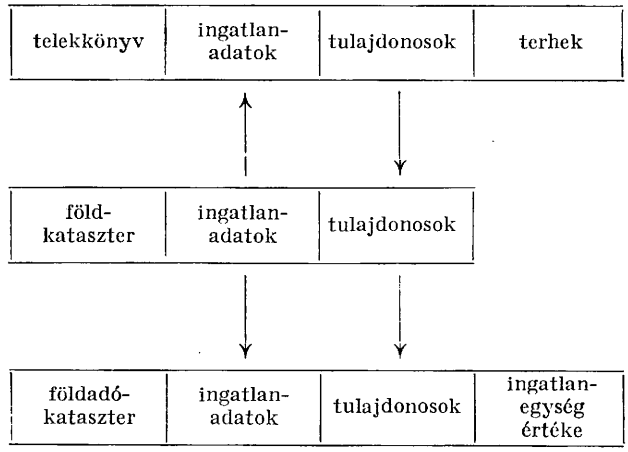

Göttlinger, Franz—Schneider, Jochen

SZEMLE

SZÁSZY ISTVÁN
1899—1976

Gyorsan terjedt a baleset szomorú híre. Tudóstársai, tanítványai, olvasói és mindazok akik szerették, tisztelték és ragaszkodtak hozzá, egymásnak adták tovább az újabb és újabb kórházi értesüléseket. Mígnem a reménykedés és a beletörődés hullámzásában alulmaradt a remény. Alkotóereje teljében kellett körünkből távoznia Szászy István akadémikusnak, a világszerte ismert jogtudósnak, több generáció bel- és külföldön egyaránt sokak által hallgatott és számos nyelven olvasott professzorának. Utolsó útján is tanítani indult: a Magyar Jogász Szövetségben tervezett előadását azonban már nem tarthatta meg.

Szászy István ma már csupán emlékeinkben és könyvei sorában van jelen. Ám ez a jelenlét egyre bensőségesebbnek fog bizonyulni, minél inkább odafigyelünk rá. Hatalmas, enciklopédikus életmű vesz körül bennünket, melyből fáradhatatlanul alkotó, a jog fejlődését világméretekben nyomon követő és összegező elme szól hozzánk ezután is. Tanítványai számára fennmaradnak előadásai és a vele folytatott beszélgetések, s fennmaradtak írásban rögzített felismerései, melyekből világszerte meríthetnek azok is, akik nem ismerték személyesen.

Érdeklődése kezdettől elsősorban a jog nemzetközi vonatkozásainak szólt. Ezt a nemzetközi látószöget a legtágabban értelmezte. Sokoldalúan: mind jogászi tevékenységének jellegét tekintve, mind pedig az általa művelt jogterületek szempontjából. Volt bíró az egyiptomi vegyesbíróságnál a harmincas évek második felében, 1953-ig tagja volt a Court Permanent d' Arbitragenak.

Ugyanakkor nemzetközi szinten kutató tudós volt: 1945-ben a Magyar Tudományos Akadémia választotta levelező tagjául, 1965-ben a ma már több mint száz éves Institut de Droit International, melynek mindössze 54 rendes tagja van a világ nemzetközi jogi tudósainak köréből. 1975 óta Szászy István is a rendes tagok között szerepelt. Ez a nemzetközi jogi intézet 1967-ben a munkajog nemzet-

közi vonatkozásainak szabályozásával foglalkozó bizottság elnökévé választotta.

A kodifikációs munkából is nemzetközi szinten vette ki részét. Ő alkotta az 1948. évi egyiptomi polgári törvénykönyv nemzetközi magánjogi szabályait és 1947-ben ő készítette el az első magyarországi nemzetközi magánjogi törvénytervezetet.

A legfontosabb tevékenységi forma azonban Szászy István számára a jog nemzetközi problémáit érintő professzori alkotó-oktató munka volt. Ennek keretében állította tudományos eredményeit jogásznemzedékek nevelésének szolgálatába. Alig töltötte be 30. életévét, amikor a Nemzetközi Jogász Szövetség meghívására New Yorkban tartott előadást. Néhány évre rá már Londonban adott elő a felek jogszabályválasztó jogáról. 1938-ban és 1940-ben Kairóban tartott előadásokat.

1941-ben egyetemi tanár lett Kolozsvárott, majd a felszabadulást követően kinevezték a budapesti tudományegyetem tanszékvezető tanárává. A polgári jog mellett nemzetközi magánjogot és összehasonlító polgári jogot tanított. Élete utolsó pillanatáig rendszeresen tartott előadásokat a felgyorsító nemzetközi jogfejlődés különböző kérdéseiről a Magyar Jogász Szövetségben és számos más hazai helyen.

Ugyanakkor tovább gyarapodott külföldi meghívásainak sora. 1947-ben Franciaországban, 1964-től kezdve néhány éven át a genfi egyetemen tanított. S aztán egyre sűrűbb időközökben Romániában, Olaszországban, Angliában, Jugoszláviában, a Német Szövetségi Köztársaságban tartott előadásokat.

Tanári életművén végighúzódik a hágai Nemzetközi Jogi Akadémián tartott előadássorozatainak fonala. Először 35 éves korában hívták meg Hágába, az időközi jogszabály-összeütközésekről tanítani. Később a népi demokráciák nemzetközi magánjogáról adott elő ugyanott, s legutóbb, már 74 évesen, a fejlődő országok szempontjából jelentős jogszabály-kollizióiról. Nem igen van rá példa, hogy a hágai Akadémia három ízben kérjen fel valakit előadás-sorozatok megtartására.

Professzori munkáját elsősorban az jellemezte, amit könyvei is tükröznek: késedelem nélkül ragadta meg a fejlődés soronkövetkező láncszemét, az aktuálisat. Előadásai mindig a jog nemzetközi vonatkozásainak éppen erjedő problémáiba nyújtottak betekintést. Akkor beszélt időközi jogszabály-összeütközésekről Hágában, amikor a tudomány még kevés figyelmet szentelt a kérdésnek, a gyakorlati fejlődés azonban már szükségessé tette az odafigyelést. 1938-ban kiadott átfogó nemzetközi magánjogi kézikönyve Magyarországon hosszú időre hiányt pótló műnek bizonyult. Felismerte a jogösszehasonlítás fontosságát. 1945-ben kiadott könyvében ő ismertette először hazánkban a Szovjetunió polgárjogának alapelveit. Az 1960-as évek elején már a népi demokráciák nemzetközi magánjogáról írt és tanított. S azután hallatlan tempóban tartott lépést a fejlődéssel: 10 éven belül feldolgozta a nemzetközi polgári eljárásjog, a nemzetközi munkajog, majd a nemzetközi beruházások fejlődő országok jogával összefüggő nemzetközi magánjogának anyagát. S végül megjelent életművét szintetizáló munkája, „A jogszabályösszeütközések a szocialista, nyugati és fejlődő országokban" címmel. E mű enciklopédikus jellegével szimbolizálja Szászy István egyetemes szemléletmódját: felölelte a polgári jog, a munkajog, a polgári eljárásjog, az állam- és államigazgatási jog, a pénzügyi jog, a büntetőjog és a büntető eljárásjog nemzetközi vonatkozásait, ezen felül az egyes államokon belüli jogszabály-összeütközések kérdéseit és a különböző társadalmi-gazdasági berendezkedésű államok sajátos jogfejlődésével összefüggő kérdéseket.

Életében több mint 200 jelentős tanulmányt publikált és közel 30 önálló könyvet jelentetett meg. Hagyatékában a nemzetközi büntetőjog anyagát feldolgozó monográfia befejezett kézirata maradt ránk.

Szászy István példát mutatott a fáradhatatlan, rendszeres munkában, példát a széles látószögű, átfogó kutatásban. Példát abban, hogy felfigyeljünk a keletkezőben levő újra, vegyük észre a társadalmi fejlődés során aktuálissá váló jogi problémákat.

Hatalmas ismeretanyagát arányos tagolással, meggyőző okfejtéssel tárta hallgatói és olvasói elé; előadásait a tőle megszokott és az utolsó percig megmaradt derűvel tartotta.

Segítőkész tudós volt, aki megértette mások nehézségeit. Sohasem veszett el a könyvek között, szerette az életet és mások életével is törődött. Saját tekintélyével készségesen támogatta azokat, akiknek emberi és szakmai értékéről meg volt győződve. Személyiségének tudományos és emberi vonásai szerves egységben bontakoztak ki termékeny élete során.

Ha felütjük könyveit, tájékozódhatunk nála ezután is. Széles koncepciójú egyénisége, beszélgetései, jellegzetes mozdulatai azonban hiányozni fognak. A magyar tudomány nagy professzorát gyászoljuk, akire velünk együtt emlékezik számos külföldi tisztelője is.

Boytha György

JOGIRODALOM

Büntetésvégrehajtási jog

A jegyzet jelentősége. Közel évszázada adott kifejezést az érdemdús Balogh Jenő ama meggyőződésének, miszerint „...nélkülözhetetlen a börtönügyi szolgálatban a gondos, szakszerű kiképzés. Szükséges ez azért, mert a börtönügy az utolsó évtizedben e téren beállott óriási haladás folytán ma már külön tudományág, mely a vele hivatásszerűleg foglalkozóktól behatóelőtanulmányokat követel meg."[1]

Az igénybejelentés megvalósítása: a „nevelők nevelésének" intézményesítése, nálunk akkor történt meg, amikor a büntetés végrehajtását rendező és magyarázó ismeretanyag a nemrégiben alapított Rendőrtiszti Főiskolán — hazánkban először! — tanszéki elismeréshez jutott.

A felismert szükségszerűséggel összhangzatos tervnek is megvan a maga sorsa! Az itt folyó írás a „fent" beharangozott diszciplína első hazai jegyzetét köszönti.

Igaz ugyan, hogy jegyzetről (mivelhogy az a tudomány kijegecesedett tételeinek tömör foglalata) nem szokás szakfolyóirat hasábjain hírt adni, ám a kivételes eset — mint ez a mostani — rendhagyó megoldást enged.

Horváth Tibor jegyzete nem egyedül — és nem is kivált — „iskolás" szempontból érdemes a méltatásra; az úttörő jegyzet jelentősége ugyanis túlmutat a megrendelő Főiskola falain. Hitem szerint a tudomány elakadt szekere mozdult meg általa.

A jegyzet — úgy sejtem — a szerző nagyívű pályáján korszakot zárt, a tudomány könyvében pedig rég esedékes fejezetet nyitott. Az ugyan tény, hogy a mű nagynevű elődök munkásságára tekinthet vissza, ám az sem feledhető, hogy a szerző az újrakezdés nehézségeivel kényszerült birokra kelni a jegyzet megírásakor. — A sikerrel vívott küzdelem jele és örvendetes eredménye a már tavaly óta nagy haszonnal forgatható pionír jegyzet.

Horváth Tibor vállalkozásának horderejét, teljesítményének szakmai súlyát akkor láthatjuk hiteles értékmérők serpenyőjén, ha a tudomány jegyzet előtti „állását" is tekintetbe vesszük. A szerzői invokáció szavai szerint „Hazánkban a büntetésvégrehajtási jog oktatásának alig van múltja, elméleti kérdései kidolgozatlanok és szabályai különböző jogterületeken találhatók. Ilyen körülmények között — szerezhetünk tudomást a nem éppen szívderítő helyzetről: — a tananyag összeállítása megkövetelte olyan tudományos feladatok elvégzését — a joganyag rendszerezését, elméleti feldolgozását, módszertani és tudományelméleti kérdésekben való állásfoglalást stb. —, amelyek más jogágazatok terén már régen megoldottak".

Útkeresés közben bizonytalanabb a járás, mint ismerős terepen haladva. Az iménti idézet nyomán elgondolható, hogy vitatható vélemény vagy éppenséggel bíráiatra jogosító közlés ebben a jegyzetben is akadhat. Szándékom szerint recenziót írok, ezért a jegyzet kritikai áttekintését tartom helyénvaló feladatomnak. Az ismertetés persze előbbre való; ezzel is kezdem. Ezt megtenni annál is inkább kötelességem, mert a jegyzet kevesek olvasmánya lehet: belső használatra készült ugyanis.

A *diszciplína.* A büntetésvégrehajtási jog — mint jeleztem: — főiskolai keretek között gondozott tantárgy. A tárgy körébe tartozó (odavont) ismeretanyagot négy félév munkája érlelheti a képzésre érdemesített bv-tisztek tudásává. A főkollégium a felsőévesek (II—III. évfolyam) tanrendjében szerepel, s a több collegium speciale[2] körítésével dúsított tananyagból államvizsgán is számot adnak a szak növendékei. Az anyagot már három taneszténdő forgatta át, így kellő oktatási tapasztalat is fedezi a szerző újszerű mondanivalóját. (Horváth Tibor ugyanis tanári minőségben is támogatja a Főiskolán folyó képzést.)

Bizonyára töviről hegyire érdekli az olvasót: mit tanulnak a Főiskola bv-szakos hallgatói — ám nem csupán a feltételezhető kíváncsiság kielégítése végett ismertetem a jegyzet gondolati anyagának vázát. Ez a megoldás (amellett, hogy az anyag sűrűjébe is betekintést biztosít) a bírálónak arra ad lehetőséget, hogy az általános méltatáson túl — de az egész elemzése helyett — néhány általa fontosnak ítélt kérdést emeljen ki a meganynyi közül.

A tárgy tematikája négy részre különített. Az első kettő (az eddig csak emlegetett jegyzet két kötete) teszi ki az első félév anyagát. A jegyzet így a tematika felét részletezi, annak nyomán pedig — úgyszintén — két részre tagolódik.

Az első rész (amit az első kötet foglal magába) a büntetésvégrehajtási jog elméleti alapjai körébe sorolt kérdéseket taglalja, négy fejezeten keresztül. Az I. fejezet (Büntetőpolitika — büntetésvégrehajtási politika) 4, a II. Fejezet (A büntetésvégrehajtási jog fogalma; oktatásának tárgya és rendszere) ugyancsak 4, a III. Fejezet (A büntetésvégrehajtási jog alapelvei 6, a IV. Fejezet (A büntetés fogalma és célja; büntetési rendszer) 4 alegységre tagolt.

A második rész (a második kötet matériája) „A büntetésvégrehajtás kialakulása és fejlődésének jelenlegi irányai" címet viseli, és öt fejezetet tartalmaz. Az I. Fejezet (A büntetésvégrehajtás tudományának kialakulása a tőkés társadalomban) 4, a II. (A büntetésvégrehajtás helyzete és fejlődési tendenciái a fejlettebb tőkés államokban) 6, a III. (A szovjet büntetésvégrehajtás fejlődésének vázlata és a hatályos büntetésvégrehajtási jog alaprendelkezései) 7, a IV. (Az európai szocialista államok büntetésvégrehajtásának alapvonásai) 4, az V. (A magyar büntetésvégrehajtás fejlődése 1966-ig) 9 alegységre tagolódik.

Két észrevétel. A jegyzet majd egytized részét (81—115. old.) teszik ki a tisztán anyagi jogi fogalmak magyarázatára szorítkozó fejtegetések. Azt aláírom, hogy ezekkel a fogalmakkal (a büntetőjogi büntetés, illetve intézkedés fogalma; büntetési elméletek; a büntetés célja; a büntető törvénykönyv bünte-

* Főiskolai jegyzet BM Rendőrtiszti Főiskola, 1975.

[1] *Balogh* Jenő: Börtönügyi viszonyaink reformjához, Magyar Jogászegyleti Értekezések, IV. köt. 6. füzet, Bp. 1888. 54. old.

[2] A jegyzet a büntetésvégrehajtási pedagógiát és a — pszichológiát említi — példálózás közben — a 68. oldalon.

tési rendszere) ugyancsak jó ismerettségbe kell kerülnie egy bv-tisztnek is. A szerző bizonyára azért ad — mint okszerű előkérdéseknek — nagy nyomatékot az említett fogalmaknak. Ilyenformán ez a rész a büntetőjogi ismeretek felfrissítését (pótlását?) szolgálhatja; tanulmányi hasznát hát feltételezhetjük. Az említett részből azonban — véleményem szerint — hiányzik a didaktikai kötés. Az anyagi jogi téma — ahelyett, hogy szervülne a végrehajtás tárgykörével, éppen — eltakarja a büntetés érvényesítésének önálló nézetét. A büntetés érvényesítésének önálló fázisa így nem nyer az anyagi jogtól elkülönült teret; épp ellenkezőleg: a kifejtés révén az anyagi jog fogalmi szférájában kapott helyet. — Ez a (jegyzetből kivehető) magyarázat egy másik szálon ugyan, de mégis szorosan összefügg a később tárgyalandó „jogágazatiság" szerzői koncepciójával is. Itt egyedül a felemlített kifogásra vonatkozó érvénnyel idézem a szerző — úgy tűnik: megállapításomat igazoló — tételét.

„A büntetési elméletek, a büntetés céljaira vonatkozó büntetőpolitikai nézetek a büntető törvényben megjelenő büntetési rendszer keretében realizálódnak. Büntetési rendszeren a büntetésekre és az intézkedésekre, illetve azok alkalmazására és végrehajtására vonatkozó szabályok összességét értjük." (111. old.)

Az anyajogág —: a büntető anyagi jog — emlőjétől az alaki jog aktusai által „elválasztott" jogkövetkezményekről az igazságszolgáltatás szervezeti rendje és elvei felől nem ártott volna részletesebben is szólni. Ez a kérdés a téma homlokterébe kívánkozna (kivált jó alkalmat kínálna az „önállóság" megalapozására), ám a jegyzetben éppen hogy csak felemlítődik.

„A bírói hatalom, mint az államigazgatás és az államhatalom szerveitől elválasztott és erre tekintettel kialakított külön szervezet, e minőségénél és eljárási módjánál fogva biztosítékot jelent a büntetéssel való visszaélésekkel szemben. E megkülönböztető jegy alapján határolhatók el a büntetéstől az olyan kényszerintézkedések, mint például a rendőri szervek által alkalmazott őrizetbe vétel." (83. old.)

A dolog története. Az igazi múlt joga s a jog igazi múltja izgató ismeretirányt képez. Méltányolom a szerző szándékát, ami a dolog történetének beható ismertetésére is kiterjed. A jegyzet azonban sok és — néhol — nélkülözhető adattal terheli a tanulót; — olyasmit is tartalmazva, amit — az előszóban jelzett — tankönyv se igen bír el. Kevesebb talán több lett volna. Nem kifogásolom a tervet, hogy a növendékek ismerjék meg pl. a klasszikus kódexek büntetési arzenálját. Kétlem viszont, hogy az államonkénti felsorolás és elemzés ad-e annyi tanulságot, amennyi energiát megjegyzésük felemészt.

Némelyik részt túltagoltnak tartom. Így a magyar fejlődés bemutatásának szentelt a kelleténél jóval részletesebb. Mégsem mondhatom teljesnek. A szerző egy lényeges állomásnál: a kiegyezést rögtön követő börtönügyi munkálatoknál időzött el. Pedig nem ártott volna itt megállni, mert (én legalábbis azt tartom) fontosabb lett volna ennek a — meglehet: rövid — korszaknak a méltatása, mint a mégoly emlékezetes Javaslat részletei. Hiszen a Csemegi-kódex azt a termést takarította be, aminek a magvát ekkortájt vetették. Emiatt is fájlalom, hogy Pulszky Ágost és Tauffer Emil alakja és szerepe nem említődik fel a jegyzetben; mert hogy a nevük valóban egyet jelentett a börtönügy akkori eszméletével, az bizonyos. Jórészt nekik köszönhető, hogy a szerző ezt írhatta a későbbiekről: „Mindent összevetve, a századforduló körül Európában a magyar börtönügy viszonylag jó hírnévnek örvendett". (322. old.)

Az viszont a szerző arányérzékét dicséri, hogy a prekapitalista viszonyok egységes jellemzését megokoltnak tartja, hiszen a történelmi határkő ezen a téren is a polgári átalakulás és a kodifikációk kora. Ehhez a — jóllehet: időben szétfolyó — korszakhoz képest minden előzmény esetleges és koraszülött, ugyanakkor pedig minden későbbinek — valahol — itt ringott a bölcsője. Ám meg kell jegyeznem, hogy a helyes iránytűzés ellenére nem sikerült élesen meghúzni és okszerűen „szaggatni" a fejlődés — búvópatakéhoz hasonló — menetét. Főként amiatt, mert a szerző börtöntörténetet keresett a büntetés-végrehajtás múltbeli helyein. Az itt feszegetett jegyzetrész címe —: A szabadságvesztés-büntetés elemei a rabszolgatartó és feudális társadalomban — egyszerre érzékelteti elismerésemet és kifogásomat.

A jegyzet idevágóan is elég sok adatot tartalmaz (fontosat és lényegtelent, érdemlegeset és érdekeset vegyesen), de amondó vagyok, hogy ezek nem helyettesíthetik azt, ami itt mérvadó lehetne. A büntető igény érvényesítésének rendszereit hiányolom innen; annak a fejlődésmenetnek az ismertetése maradt el, aminek a végén a büntetés végrehajtása is közfeladat lett. — A felelősségi rendszerek történeti „egymásutánja" meggyőzően mutatta volna: miért is sokasodtak meg a börtönök, majd lettek a büntetés uralkodó helyei egy időt követően. — Ha ugyanis a bosszúnak tere van, mi szükségét látnák és mi hasznát vennék a börtönnek? Ugyanígy: ha megváltásra sor kerülhet, mi végre kellene fegyőröket fizetni? (Az eltérő rendszerek nem máról holnapra váltották egymást; megférték egymás mellett is. Ezért sem üti az itteni kijelentésemet az a — később kibontandó — véleményem, hogy a szabadságvesztés-büntetés színre lépését a szerző jócskán késlelteti.)

A tényanyag. Az adatok mennyiségét már szóvá tettem. Úgy tűnik előttem, hogy minőségük körül sincs minden a rendjén. Sietek kijelenteni, hogy emiatt kevéssé lehet a szerzőt hibáztatni. Az ellentmondó adatok (mert ezekről van itt szó) objektív oka és terjesztője: a forráskritika hiánya. Úgy tűnik, hogy a forráselemzés az elődöknek sem volt erősségük, s bizonyosra vehető, hogy ennek hiányát mindaddig sínyli a tudomány, míg Pulszkyék javallatának megfelel[3]

[3] Szavuk korabeli ugyan, igényük viszont időszerűbb, mint akkortájt lehetett; ezért is idézem véleményüket. — „Igyekeztünk, mentől több adatot szerezni, azonban oly tetemes még e tekintetben a hiány, hogy pusztán egyéni törekvés azt nem töltheti be. Országos bizottmány felelhet meg csupán e feladatnak, mely mindent összegyűjtene, mindent megvizsgálna, s teljes képét nyújtva a hazai állapotoknak, így minden ez ügy iránt érdekkel viseltetőnek alkalmat és tehetséget adna, a mennyiben tőle telik, a kérdés megoldásához járulni. Ennek kötelességérzete vezetett bennünket is — vetnek fényt nemes szándékukra — és ezért alapos cáfolatot sokkal örömestebb vennénk, mint felületes dicséretet." (Pulszky Ágost és Tauffer Emil: A börtönügy múltja, elmélete, jelen állása, különös tekintettel Magyarországra. Pest, 1867. 6. old.)

— Itt kevés a hely az adatokkal bíbelődésre. Néhány példát azért felhozok; főként előrebocsátott feltevésem alátámasztására.

A börtönök megnevezése tekintetében szemlátomást nagy a szóródás a téma magyar nyelvű irodalmában; van, aki az adott rendszer teljes ingatlanállományával megismertet, míg mások a legjellemzőbbnek gondolt építmény megemlítésével is beérik. Pulszkyéktól úgy tudjuk, hogy a kvékereknek sikerült „... 1818-ban egy törvényt kieszközölni, mely egy magánrendszerű börtönnek építését rendeli el Pittsburgban, s egy másodikat Philadelphiában. (»Ez a később oly nevezetes Cherry Hilli fogház« — közlik csillag alatt.) Amaz 1826-ban, ez 1829-ben vétetett használatba — folytatják az ismertetést — ezeket követte nemsokára (1835) egy megyei börtön Philadelphia közelében 408 zárkával. Az ezen börtönökben követett rendszer philadelphiainak vagy magán-rendszernek neveztetik..."[4]

A jegyzet azt közli — A magánelzárás rendszere vagy philadelphiai rendszer cím alatt: —, hogy „Az amerikai Pennsylvánia államban a kvékerek humanista fellépése és törvényhozása következtében 1828-ban építették fel az ún. keleti börtönt (Eastern Penitentiary)" (133. old.).

Mások eltérő — főként mennyiségben különböző — adatok kíséretében említik fel a magánelzárás rendszerét; így például Hacker[5] és Finkey[6]. A felsorolás mellőzése, tehát a rendszer építkezési folyamatának redukálása, nem volna baj, hiszen a gondolat a részletek teljes sora nélkül is kifejthető. Így ezen a ponton az sem okoz gondot, hogy a rendszert magát különböző évekhez kapcsolják a szakírók; nem is emiatt hozom szóba ezt a kérdést. Mindjárt kitűnik talán, hogy okkal részletezem.

A fenti idézetet követően az olvasható a jegyzetben — A hallgatási, vagy az auburni rendszer cím alatt: —, hogy „A magánelzárás rendszerének kritikájaként a New York állambeli Auburnban 1820-ban felépített börtön kísérelte meg a rendszer továbbfejlesztését". (134.o.) Az évszám itt nem amiatt érdemel figyelmet, mivelhogy eltérő datálásokról tudhatunk (félreértés ne essék: ugyanezzel az évjelöléssel másnál — pl. Finkeynél — is találkozhatunk), hanem mert a kritika — filius ante patrem. Az 1828-ban létesített intézményt ugyanis 1820-ban kezdték fejleszteni!?

Itt annak hiánya bosszulja meg magát, aminek máshol bőviben van a jegyzet; a kevés adat az elérhetetlen magyarázat oka. — Ráadásul egy — ismétlődő — leírási hiba is bonyolítja a helyzetet (ti. „bevezették a teljes hallgatási tilalmat"). (135. old.)

Mint már jeleztem: a szerző elég késeinek tartja az intézmény megjelenését; a szabadságvesztésbüntetés kialakulását így a „mai" fogalmakkal is összeférő börtönépítkezések beindulásának, ill. a börtönreformok idejére teszi. A koncepciót történetfiolzófiai magyarázatra alapozza. — „Általánosságban megállapítható, hogy a társadalom gazdasági struktúrájára tekintettel a szabadságvesztésbüntetés a rabszolgatartó és a korai feudális államokban ismeretlen és célszerűtlen intézmény... A társadalom gazdasági alapjában beállott változások folytán — és nem utolsósorban a reformáció és a polgári felvilágosodás eszméinek hatására — elismertté válik a minden embert egyaránt megillető szabadság társadalmi értéke. Az egyenlő jogokkal bíró szabad állampolgár és munkaerő megléte a szabadságvesztés-büntetés társadalmi előfeltétele." (123—124. old.)

Ezzel a tétellel összhangzatos az a véleménye, hogy „A szabadságvesztés, mint a büntetést, a feudális magyar büntetőjog nem ismerte". (300. old.)

A szerző koncepcióját cáfolhatatlan gondolati anyag támogatja ugyan, mégis úgy találom, hogy elvi engedmény nélkül adhatná fel a részletekre vonatkozó álláspontját. Véleményem megokolása messzire vinne írásom rendeltetésszerű céljától, ezért csak „ellenpéldákat" hozok fel — vitaindítás végett.

A magyar jogtörténeti tankönyv — Kovács Kálmán tolla nyomán — több esetet említ (: László II. 9.; 1436:8., 1492: 43. tc.), azt sem hallgatva el ezek kapcsán, hogy „Igen ritkán fordult elő mai értelemben vett szabadságvesztés, a tömlöcbe zárás..."[7] A kivételesség hangsúlyát ugyanígy megnyomva igazolja „ennek" a büntetésnek a korai előfordulását a felhozott forrás következő megállapítása: „A tömlöc vagy börtönbüntetés évszázadokon át nem játszik jelentős szerepet a büntetési nemek sorában, bár törvényeinkben olykor előfordul az örökös fogság büntetése; pl. a hiteles bizonyságtételnél hamisan ténykedő egyháziakra..."[8]

A szerző koncepciójával szemben itt csupán tényeket említettem. Az ő álláspontját erősíti — de nem az enyémet rontja — viszont az a körülmény, hogy az imént hivatkozott helyen említett 1436:8. tc. a Magyar Törvénytárban — talán nem véletlenül — nem szerepel.[9] Pauler Tivadar visszatekintése hiteles ugyan — ezért is idézem —, de nem egészen pontos. — „Életfogytiglani börtönbüntetés említése történik — írja az örökös fogság helyén — törvényeinkben (1492. 43. § 5.) és hogy azt újabb időben is alkalmazták, bizonyítja..."[10]

A szerzőnek az a közlése — éspedig mert Finkey figyelt[11] — nem talál telibe, hogy ti. „Szabadságvesztésről először az 1723. évi 12. törvénycikk rendelkezik a hamis vádaskodókkal szemben. Nincs azonban nyoma annak — olvashatjuk a jegyzet 300. oldalán —, hogy ezt a rendelkezést végrehajtották volna, illetve hogyan hajtották végre".

Ezzel szemben „Történeti reminiszcencia gyanánt felemlítjük" — így: Hacker Ervin —, „hogy hazánkban III. Károly alatt találkozunk először határozott idejű szabadságvesztés-büntetéssel, amennyiben az 1723. évi XII. tc. 1. §-a a vérfertőzés büntetését három, illetve két évi börtönben állapítja meg".[12] — Megemlítve,

[4] I. m. 46. old.
[5] *Hacker* Ervin: A börtönügy. Pécs, 1918. 26. old.
[6] *Finkey* Ferenc: Büntetéstani problémák. Bp. 1933. 90—91. old.
[7] Magyar állam- és jogtörténet, egyetemi tankönyv. (Szerk.: Csizmadia Andor). Bp. 1972. 307. old.
[8] Uo.: 316—317. old.
[9] Magyar Törvénytár, 1000—1526. évi törvényczikkek, Bp. 1899.
[10] *Pauler* Tivadar: Büntetőjogtan. Pest, 1864. 176. o. 5. old.
[11] *Finkey:* i. m.: 100. old. [Szabadságvesztést a Corpus Jurisban először az 1723. évi 12. t. c. tartalmaz (a hamis vádaskodókra)."]
[12] *Hacker:* i. m. 20—21. old.

hogy a kiemelések tőlem erednek, észre kell vétetnem, hogy Hacker szavai sem felelnek meg teljes mértékben a forráshűség követelményeinek.[13] Végére érve a források feleseltetésének, érdemes még megjegyezni, hogy az idézetben említett súlyosabb büntetésnek bizonyos szempontból —: kegyelemért folyamodás, ill. fellebezés lehetősége — gyakorlati konzekvenciáit meghaladó jelentősége volt.[14]

A jogforrások. A szerző álláspontja szerint „A büntetésvégrehajtási jog jogforrási rendszerének sajátossága, hogy nem egyetlen jogágazat területén helyezkedik el, hanem megoszlik különböző jogágazatok között. A büntetésvégrehajtásra vonatkozó joganyag zömében a büntetőjog és a büntető eljárási jog, kisebb részében pedig az államigazgatási jog területén található és csupán egyetlen büntetési nem, a szabadságvesztés-büntetés tekintetében találkozunk önálló, formájában is kifejezetten büntetésvégrehajtási jellegű jogforrással". (49. old.)

Az idézetet követő magyarázatból is kitűnik, hogy nehéz volna ezt a kérdést a jogágfogalom érintése nélkül elemezni. — „Ezt a helyzetet (tehát a jogforrások diaszpóráját — Sz. L.) magyarázza részben az egyes büntetések és intézkedések végrehajtásának sajátosságain túlmenően a büntetésvégrehajtási jog kettős jellege, azaz, hogy egyrészt része a büntetőjognak, másrészt pedig önálló szabályozásra is igényt tart, továbbá a magyar büntető törvényhozás hagyományai." Minthogy az elvi kérdés: a jogág fogalmi terjedelme, ezért annak elemzése révén adok kifejezést itt felmerülő kételyeimnek. Azt megelőzően érdemes áttekinteni a jogforrások listáját is. „A fentieket szem előtt tartva a büntetésvégrehajtás jogforrásai: *1.* a Büntető Törvénykönyv és kiegészítő rendelkezései; *2.* a büntető eljárási törvény és kiegészítő rendelkezései; *3.* a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásáról szóló jogszabályok; *4.* az előzetes letartóztatás foganasításáról rendelkező jogszabályok; *5.* az elzárásról rendelkező jogszabályok; *6.* az alkoholisták kötelező gyógykezelésének foganasításáról rendelkező jogszabály." (50. old.)

A jogágazatiság. Már nemegyszer dúlt vita valamely jogág önállósága felett, s okkal gondolható, hogy Horváth Tibor jegyzete újabbat éleszt. A jegyzetből ugyanis arról értesülünk, hogy „a büntetésvégrehajtási jog önálló jogágazatiságának kérdése elméletileg ma sem tekinthető tisztázottnak", éspedig — furcsa mód — „annak ellenére, hogy büntetőjogi irodalmunkban tulajdonképpen nincs olyan álláspont, amely kifejezetten tagadná a büntetésvégrehajtási jog létezését". (45. old.)

A szerző álláspontjának részletes ismertetése, illetőleg elemzése révén egy — valóban időszerű — eszmecsere kibontakozását kívánom elősegíteni; írásom leginkább remélt haszna ezt elérni. A szerző több definitív megállapítást tesz idevágó fejtegetései közben. Valamennyit idézem, és mindegyiket — futólag legalább — méltatom. *1.* „A büntetésvégrehajtási jog tárgyára és módszerére tekintettel önálló jogágazat: a büntetőjog körében helyezkedik el." (39. old.) *2.* „Tágabb értelemben a büntetésvégrehajtási jog felöleli valamennyi, állami tevékenységet igénylő büntetés végrehajtásának szabályait." (41. old.) *3.* „Szűkebb értelemben a büntetésvégrehajtási jog azon szabályok összessége, amelyek a szabadságvesztés-büntetés, illetőleg a szabadságvesztés jellegű intézkedés végrehajtása során az elítélt és a büntetésvégrehajtási intézmények között keletkezett társadalmi viszonyokat szabályozzák. Ennek megfelelően a büntetésvégrehajtási jog szabályai rendezik *a)* a szabadságvesztés-büntetés, *b)* a szigorított őrizet, *c)* az elzárás, *d)* az előzetes letartóztatás és *e)* az alkoholisták kötelező intézeti gyógykezelésének végrehajtásával összefüggő jogi kérdéseket." (42. old.) *4.* „Végső soron megállapítható, hogy a jogrendszer modern fejlődésének eredményeként a jogrendszer korábban nem ismert specializálódási folyamatával állunk szemben, amelynek során korábbi klasszikus jogágazatokból bizonyos mértékben új jogágak válnak ki és önállósodnak. Ezt a folyamatot szem előtt tartva, álláspontunk az, hogy a büntetésvégrehajtási jog — megtartva ugyan szoros kapcsolatát az anyajogággal — társadalmi funkciójára, valamint tárgyának és módszereinek sajátosságaira tekintettel a büntetőjogon belül viszonylag önálló jogágazatnak tekinthető." (48. old.)

A *4.* meghatározás voltaképpen a kevéssé szerencsésen fogalmazott első tételt gazdagítja, így csupán a többi hármat kell körüljárni. — Előrebocsátom, hogy egyiket sem tartom kifogástalannak.

Szembetűnő ellentmondás, hogy a szűkebb jelentésűnek mondott *3.* fogalom keretei jóval (és mint bizonyítani igyekszem: indokolatlanul) szélesebbek, mint a tágabb *2.* fogalomé. Ez utóbbi definícióját követő — itt nem idézett — részből ugyanis kitűnik, hogy a tágabb értelemben vett büntetésvégrehajtási jog mégsem „öleli fel valamennyi, állami tevékenységet igénylő büntetés végrehajtásának szabályait", hanem csakis a büntetőjogi jogkövetkezmények végrehajtását fogja át ez a definíció.

A *3.* meghatározást már amiatt is aggályosnak gondolom, hogy egymástól olyannyira eltérő intézményeket „szabadságvesztés jellegű intézkedés" gyanánt tudatosít. — A szabadságkorlátozás különböző eseteire redukált fogalom létjogosultságát azzal magyarázza a szerző, hogy „A gyakorlatban a büntetésvégrehajtási jog alatt főként a szabadságvesztés-büntetés végrehajtására vonatkozó joganyagot értik". — A szerzőnek szikrányi kétsége sincs afelől, hogy a hivatkozott forrásból feltört tétel nélkülözi a meggyőző erőt; siet hát megtámogatni. „A megkülönböztetésnek azonban nem ez a prakticista szemléletmód az alapja — írja a 41. oldalon —, hanem az a tény, hogy az egyes büntetések, jellegüktől függően, élesen eltérő végrehajtást, illetve a végrehajtás eltérő szabályozását igénylik."

Úgy látom, hogy a felemlített „tény" sokkal soványabb, semhogy a prakticista szemléletmódot eltakarhatná. A megkülönböztetésnek ugyanis — így: a *3.* meghatározásnak — éppen egy praktikus szem-

[13] III. Károly 1723. évi decretuma (II.) a 12. czikkely 2. § (!) alatt ilyképpen szól: „Azok, a kik harmadik és negyedik ízen tudva vérfertőzést követnek el és pedig, az előbbiek három, az utóbbiak pedig két évi börtönt szenvedjenek." (Magyar Törvénytár, 1657—1740. évi törvényczikkek Bp. 1900. 577. old.)

[14] Vö.: *Pauler:* i. m.: 2. és 3. old.

pont látszik kézenfekvő magyarázatának. A szerző avégből definiált az itt kifogásolt *3.* módon, mert a jogágat a tematikával összhangban kívánta meghatározni. A bizonyára didaktikus elképzelés szülte álláspontot nem tartom helyénvalónak és védhetőnek: — a tudomány fogalomrendszere nem igazítható mégoly érdemleges gyakorlati igényekhez sem. Egy dolog a jogág fogalmi tágassága, másik — és ezzel nem összeköthető — kérdés pedig, hogy milyen terjedelmű anyagot célszerű a Rendőrtiszti Főiskolán tanítani.

Azokkal értek egyet, akik azt vallják, hogy minden („elismert") jogág csak viszonylag önálló része a jogrendszernek, mint totalitásnak,[15] ezért az a kijelentés, hogy ti. „a büntetésvégrehajtási jog nem tekinthető a jogrendszer önálló ágának", az említett összefüggésben vitathatatlan. Nem így a másik kijelentés, mely szerint „a büntetésvégrehajtási jog relatív önállósága nem vitatható"; — homlokegyenest ellenkezőleg gondolom. Az a véleményem, hogy a szerző koncepciója követelően feltételezné a jogág „teljes" önállóságának elismerését. Hiszen hogyan jöhet szóba az anyagi büntetőjogon belüli önállóság, ha a büntetésvégrehajtási jog egyebek mellett — az eljárási kényszercselekményt is felöleli? Így a büntetésvégrehajtási jog függetlenségének ügyét nem is az anyagi büntetőjogtól lehetne „félteni", mert az eljáráshoz erősebb, azaz közvetlenebb szálak fűzik. (Emlékezetes érvet kovácsolt ebből a tényből Angyal Pál, midőn — perjogi tankönyvében — Balogh Jenő álláspontját vitatta.[16])

Amondó vagyok, hogy a büntetésvégrehajtási jog — „teljes" — önállóságának elismerése helyénvaló és tartható álláspont. A „három büntetőjog" persze feltételezi egymást, de megkülönböztetésük is okszerű. Az eltérő tartalmú jogviszonyok keletkezésének és érvényesítésének különböző (jogi) feltételei és (szervezeti) szempontjai alapján ugyancsak élesen elhatárolódnak egymástól az említett büntetőjogi ágazatok. — Büntetésvégrehajtási jogviszonyról mindaddig nem lehet szó (csupán végrehajtási jogviszony keletkezhet azt megelőzően), míg a bíróság — jogerős — ítélete nem deklarálta az anyagi viszonyt. Ezt a cezúrát azért is tanácsos szem előtt tartani, mert ez (vagyis a jogviszonyok eltérő tartalma) magyarázza azt a különbséget, amit a szabadságuktól különféle jogcímek alapján megfosztottakkal szemben alkalmazható bánásmódban is kifejezésre kell juttatni.

A tudomány. A szerző jogág-koncepciójára felismerhető hatást gyakorolt Földvári József nézete.[17] Igen figyelemreméltó körülmény, hogy a tudomány — tárgyának, feladatának — meghatározásánál nyoma sincs ennek a hatásnak, sőt: a szerző Földvári professzortól eltérő álláspontot foglalt el ebben a kérdésben. A szerző így, ezen a ponton — közvetve ugyan, de mégis — megerősíti a büntetésvégrehajtási jog korábban meggyengített állását. A tudomány kapcsán ugyan az önállóság szempontját említi, ám definíciói révén határozottan érzékelteti, hogy a büntetéstani, ill. a pönológiai koncepciót (nem elvetve, de ellenkezőleg: a sajátos nézőpontokat hasznosítva) meghaladni igyekszik.

„A büntetésvégrehajtás tudománya azon ismeretek összessége, amelyek a büntető-nevelő ráhatással kapcsolatos büntetések — s így elsősorban a szabadságvesztésbüntetés — mint a bűnözés elleni küzdelem sajátos eszközeinek törvényszerűségeit tárgyalják."

„A büntetésvégrehajtási tudomány tárgya egyrészt a büntetési rendszer, másrészt pedig azon társadalmi viszonyok, amelyek a büntetés végrehajtása során az elítélt és a büntetésvégrehajtási intézmények között keletkeznek." (59—60. old.)

Abban teljes az egyetértés — ezt senki sem vitatja —, hogy a büntetés érvényesítése komplex folyamat, ezért érdemleges vizsgálata nem nélkülözheti — feltételezi — az árnyalatok részletei iránt is érzékeny módszerek alkalmazását; afelől sincs kétség, hogy az ilyen tárgyú tényfeltárásoktól nagy eredmények várhatók. — Szándék és terv tehát egyezik, ám a vélemények ennek ellenére különböznek. Jelenleg egyedül Horváth Tibor van — nem hangoskodva, mindamellett láthatóan — amellett, hogy a jelzett ismeretanyag önálló tudományos matéria.[18] Bizonyosra veszem, hogy hamarosan újfent hallatják szavukat ebben a kérdésben is, akiknek az ügyhöz több közük van, mint nekem. Feltevésnél nem több ugyan, de kimondani merem, hogy a szerző véleményének egyre inkább igaza lehet.[19]

A jegyzet nagy munkát és alapos készültséget áraszt. Ennek beszédes fejezete az olvasó részletekre is kiterjedő tájékozódhatása végett közölt tartalomjegyzék, ami napnál világosabban mutatja a szerző igényes témakezelését, irodalmi tájékozottságának mélységét, látómezejének jogrendszereket átfogó szélességét. A jegyzet bővelkedik „zavartalanul" élvezhető részekben; közülük nem egy önálló tanulmányként is megállná helyét. Így igen szép — kiemelkedő rész — a skandináv államok büntetésvégrehajtási gyakorlatáról festett kép; üdvöt ígér — mert tanulságokkal kecsegtet — gondolati ereje. — Mindezektől függetlenül is feljogosíthatott volna a szerző úttörő vállalkozása arra, hogy teljesítménye előtt egyedül az elismerés zászlóját lengessem. Mégis, úgy gondolom, hogy jobban becsüli a szerzőt és művét egy talán túlzásoktól sem mentes, de szándékában egyenes, törekvésében pedig alapos bírálat, mint egy szokványos, ám — épp ezért — semmitmondó lelkendezés.

Ha a bírált mű tartalmaz is hibát (bizonyára jóval kevesebbet rejt mint felismerni gondoltam), az egyáltalán nem csökkenti a szerző teljesítményének magas értékét. A szerző érdeme ugyanis tudománytörténeti jelentőségű tény; a jegyzet maga.

Szűk László

[15] Berényi Sándor magyarázatára hivatkozom pé.daképp. [Vö.: Államigazgatási jog, BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, Bp. 1975. Általános rész (Szerk.: Berényi S.) 57. old.]

[16] L.: *Angyal* Pál: A magyar büntetőeljárásjog tankönyve, Bp. 1915. I. k. 7—8. old.

[17] „Vagyis — zárja gondolatfűzését Földvári professzor —: a büntetésvégrehajtási jog nem tekinthető a jogrendszer önálló ágának — bizonyos, relatív önállósága azonban nem vitatható." (Vö.: *Földvári* József: A büntetés tana. Bp. 1970. 462. old.

[18] Határozott ellenvéleménye van ebben a kérdésben Vermes Miklósnak. (Vö.: *Vermes* Miklós: A kriminológia alapkérdései, Bp. 1971. 144—145. old.)

[19] Erre Földvári József is következtetni enged — „Úgy véljük — írja —, rövidesen elérkezünk ahhoz az időponthoz, amikor a büntetés nem jogi vonatkozásainak kutatási eredményeit is önálló tudományág keretében kell összefoglalnunk." (*Földvári:* i. m.: 31. old.)

*Az ügyészi felügyelet elméleti kérdései a szovjet büntető eljárásban**

I. A szocialista törvényesség maradéktalan érvényrejuttatásának egyik legfontosabb intézménye az ügyészség. Az intézmény szervezeti és funkcionális kérdései a jogrendszernek számos területét érintik. A büntetőjog és a büntető eljárási jog területén ezek a kérdések nem csupán amiatt jelentősek, hogy történetileg végeredményben ezeken a területeken épült ki az ügyészi szervezet és alakultak ki eredetileg az ügyészi tevékenység formái, hanem és elsősorban azért, mert egyrészt az állami és társadalmi rend hatékony védelme, másrészt pedig az állampolgári és a szabadságjogok ezekkel látszólagosan szembenálló követelményei ezeken a területeken különösen élesen vetik fel a szervezeti és a működési kérdéseket.

V. M. *Szavickij*-nak a neve nem ismeretlen a hazai jogászok előtt, az ügyészi tevékenység egyik területéről, az állami vádról írt monográfiája révén.[1] A most ismertetett munka a büntető eljárásbeli ügyészi felügyelet elvi kérdéseinek elemzését tűzte ki célul, tehát az előbbi művet bizonyos tekintetben érintő problémakörnek most már elsősorban elméleti igényű feldolgozását vállalta. Amint azt a szerző is előrebocsátja — *Engels*-nek arra a megállapítására hivatkozva, hogy minden jognak az alapja politikai természetű — az ügyészi intézmény a szocialista államiság egyik igen fontos eleme s ezen belül az ügyész felügyeleti tevékenysége a szovjet társadalmi rendszer megszilárdításának és a rendszer további fejlődését biztosító igen hatékony jogi eszköz. (3—4. old.) Azt is előrebocsátja a szerző, hogy munkája nem foglalkozik az ügyészi felügyeleti tevékenység taktikai és módszertani kérdéseivel, hanem elsősorban az ügyészi *felügyeleti jogkör* elméleti kérdéseinek kidolgozására vállalkozott. Ennek ellenére — s ez már a recenzens megállapítása — a munka annyira bő anyagot dolgoz fel és tár az olvasó elé, hogy abban a szerző által nem elsősorban elemzett szempontokra is bőven lehet találni találó megállapításokat, vagy éppen forrásokat és további utalásokat.

II. A munka egyik alapvető álláspontja szerint az eljárásbeli funkciók: a vádló-, a védelmi és az ítélkezési funkció egymástól elhatárolandók. Az ügyészi funkciót a vádfunkció körén belül tárgyalja. További, alapvetőnek tekinthető álláspontja szerint az ügyész jogállását s ennek keretén belül a felügyeleti jogkör gyakorlatával kapcsolatos jogkörét az eljárás dinamikája során, annak egyes szakaszaiban meghatározó szabályok alakítják ki, s ezek határozzák meg azt is, hogy az ügyész miként gyakorolja funkcióját. A munkáját ennek az alapvető szempontnak megfelelően, az eljárás dinamikája szerint építette fel.

A monográfia első részében az ügyészi felügyeletnek mint büntetőeljárásjogi intézménynek *általános jellegzetességeit* vizsgálja. Itt a szerző abból az álláspontból indul ki, hogy nem helyes „legfelsőbb, legmagasabb, irányító" stb. ügyészi felügyeletről beszélni. Az ügyész funkcióját, amelynek lényege itt a törvények pontos végrehajtásának felügyelete az ügyészi tevékenység bármely szakaszában, a szerző részletesen alátámasztott érvelése szerint, minden jelző nélküli „ügyészi felügyeletnek" kell nevezni (39. old.). Ezt követően elhatárolja egymástól az ügyész államjogi (alkotmányjogi) és perjogi funkcióját, majd részletesen vizsgálja az ügyészi jogállást a büntető eljárás különféle szakaszaiban (az eljárás megindítása, a nyomozás, bírósági tárgyalás, perorvoslati eljárás, a büntetésvégrehajtás, perújítás). Itt foglalkozik az ügyész perbeli ügyfél-minőségével is, valamint a vádló és a védelmi funkció elhatárolási lehetőségeivel.

A második fejezet az ügyésznek a büntető eljárás *megindításával* kapcsolatos tevékenységét vizsgálja meg. Itt mindenekelőtt az eljárás megindításának okaival összefüggő ügyészi tevékenységet tárgyalja. Ezt követően az eljárás megindításának megalapozottságával kapcsolatos feltételeket elemzi, sokszor egészen részletekbe menően (pl. az ügyészi felügyeleti tevékenység kezdetének időpontja, egyes bizonyítási kérdések, az őrizetbevétel stb. kérdései stb.). Külön foglalkozik (116. s köv. old.) az eljárás megindítását elbíráló döntés meghozatalának és ellenőrzésének kérdéseivel. Itt fejtegetéseit számos statisztikai adattal is alátámasztja.

A munka harmadik fejezete a *nyomozási és az előzetes vizsgálati* szakaszban vizsgálja az ügyészi felügyeleti tevékenységet.

A büntető eljárás legfontosabb szakaszát, a tárgyalást előkészítő nyomozási, illetőleg előzetes vizsgálati szakaszban a bűnüldöző szerveknek jogszabályok által meghatározott feladataik vannak (138—139. old.). A nyomozási és vizsgálati szakasz viszonyát a munka ezeknek a feladatoknak a keretében vizsgálja, kiemelve az előzetes vizsgálat intézményének fontosságát. Ezt követi a bűnügyek felderítésével kapcsolatos ügyészi felügyeleti formákról szóló rész. Az itt vizsgált fontosabb kérdések: felügyelet a saját nyomozási stb. tevékenység felett, a panaszintézési jogkör kérdései, a jogsértések elhárítása stb. Nagyobb problémakört ölel fel a bűncselekmények nyomozása feletti ügyészi felügyelet kérdéseivel foglalkozó alfejezet. Itt különösen a nyomozás irányításával kapcsolatos kérdéseket vizsgálja (210. s köv. old.).

A negyedik fejezet a *bíróságnak átadás szakaszában* vizsgálja az ügyészi felügyeleti tevékenységet. Az ügyésznek az előkészítő tárgyaláson való részvételéről szóló bevezető alfejezet elemzi azokat a változásokat, amelyek az előkészítő ülésre vonatkozó újabb tételesjogi szabályok folytán bekövetkeztek. Ezt követően az előkészítő tárgyaláson hozott bírósági határozatok törvényességének és megalapozottságának ügyészi felügyeletével foglalkozik, egyenként vizsgálva az itt hozható határozatok fajait, és elemzi az itt előforduló leggyakoribb törvénysértéseket.

A bírósági tárgyaláson eljáró ügyészi tevékenységet vizsgáló ötödik fejezet a bevezető részében az ügyésznek a tárgyalás előkészítésével kapcsolatos tevékenységét mint felügyeleti tevékenységet tárgyalja (a bíróság összetételével, a társadalmi képviselettel, a határ-

* *Szavickij*, V. M.: Ocserk teorii prokurorszkogo nadzora v ugolovnom szudoproizvodsztve. Moszkva, Izdat, „Nauka", 1975. 381 old.

[1] *Szavickij*, V. M.: Goszudarsztvennoe obvinenie v szude. Moszkva, Izdat. „Nauka", 1971. 344. Ism. Horváth Anna, Állam- és Jogtudomány 1972. 683—684. old.

időkkel, a felek részvételével és képviseletével kapcsolatos szabályok stb. megtartásának ellenőrzése). Ezt követi az ügyésznek a bírósági bizonyítási eljárásban való részvételével kapcsolatos — viszonylagosan rövid — rész, majd mind az egész munka utolsó alfejezete: az ügyésznek a perbeszédek során kifejtett tevékenységével összefüggő kérdéseket vizsgálja. Itt mindenekelőtt a vádbeszéd felépítésével, szerkezetével stb. kapcsolatos legalapvetőbb követelményeket foglalja össze. Ezután foglalkozik az 1960 óta bevezetett társadalmi vádló intézményével, továbbá az ügyésznek a felek perbeszédeire adott válaszának kérdéseivel, végül az ügyészi vádelejtés ellenére folytatható bírósági eljárás problémájával.

III. A fentiekben a mű tartalmáról egészen összefoglaló jellegű ismertetést lehetett csupán adni, amelynek során nem lehetett kitérni az egyes részletkérdésekkel kapcsolatos vitákra, a szerzőnek ezekben a kérdésekben kialakult álláspontjára, az esetleg javasolt új eljárási megoldásokra sem. Az ismertetés célja az volt, hogy mindenekelőtt a munkának azt a legfőbb sajátosságát mutassa ki, hogy a mű a büntető eljárás dinamikájában megvalósított az ügyészi felügyeletnek valóban legfontosabb elemeit vizsgálja. A munka legsajátosabb jellemzői a feldolgozás sokrétűsége. A felügyeleti tevékenység jogszabályi alapjainak — az egyes szövetséges köztársaságok büntető eljárásjogi szabályozásán belőli — összehasonlító elemzése az egész munkán végigvonul. A felügyeleti tevékenységet rendező jogszabályok mellett a munka a vonatkozó irodalmi előzményeket és nem utolsósorban a bírói gyakorlatban hozott döntéseket is elemzi.

A munka általában nagyon kevés intézménytörténeti kérdést érint és elsősorban a hatályos tételesjogi helyzetet tárgyalja. Ezzel kapcsolatban az OSZFSZK büntetőeljárási törvénykönyvének a rendelkezéseiből indul ki, de széles körű összehasonlító tevékenységgel vizsgálja a többi szövetséges köztársaság jogi szabályozását, rámutatva a szövetséges köztársaságok törvényhozásai közötti nem elvi ellentéteket, de mindenesetre a helyi adottságokból fakadó követelményeket tükröző eltérésekre. A szerző azonban nem elégszik meg a tételesjogi megoldások egyszerű bemutatásával, hanem elemzései alapján sokszor részletes de lege ferenda javaslatokat is tesz (pl. az ügyész részvételével eldöntendő ügyek körének meghatározására — 278. old., az ügyészi vádelejtés ellenére folytatható bírósági tárgyalás kérdésével kapcsolatban — 359. s köv. old. stb.).

Igen részletesek a munkának a bírói gyakorlatot összegyűjtő és elemző részei is. Ezekben a részekben a szerző egészen a részletkérdésekig megy le és így munkája a feldolgozott tárgykörön belül a hatályos bírói gyakorlatból rendkívül nagy számú döntést bemutató összefoglalásként is használható. A szerző az egész tárgykörét a legrészletesebb irodalmi utalások alapján dolgozta fel s munkája kétségtelenül a tárgyalt problémakör legrészletesebb bibliográfiájaként is használható. A hivatkozott adatokat, álláspontokat azonban nem csupán felsorolja, hanem az abban foglalt megállapításokat mindig kritikailag is megvizsgálja s a leglényegesebb kérdésekben mindig ezeknek a kritikai észrevételeknek az alapján fejti ki saját álláspontját.

IV. A recenzió keretei nem engedik meg, hogy a monográfia egészében elfogadható koncepcióján belül bizonyos részletkérdésekben a recenzens az ismertetett munka megállapításaival részletes vitába szálljon. Néhány megjegyzés azonban ebben a keretben is szükséges.

Az ügyészi felügyelet intézményének a legnehezebb kérdése az, hogy hol kezdődik és hol végződik ez a felügyeleti tevékenység. Az ügyész maga is több vonatkozásban ténylegesen részt vesz a büntető eljárási cselekmények előkészítésében, sőt maga is teljesít eljárási cselekményeket. Különösen ott, ahol az ügyésznek irányító tevékenysége is van, vagy ahol maga teljesít eljárási cselekményt (pl. a nyomozási, vizsgálati cselekmények teljesítése, a perbeszédek stb. során). Tartalmilag természetesen a felügyeleti tevékenységet azok a követelmények határozzák meg, amelyek az eljárási cselekményt eredetileg teljesítő hatóság — köztük az eljáró ügyész —, vagy az eljárásban részt vevő személy stb. tevékenységét szabályozzák. Az érdemi ügyintézési és a felügyeleti jogkör elhatárolása azonban ilyen körülmények mellett meglehetősen nehéz. Úgy tűnik, hogy a monográfia — s ez nem a monográfia hibája, hanem a feladat természetében rejlő nehézség — a részletkérdések kapcsán nem mindig tudta elvi síkon elhatárolni a felügyeleti jogkör sajátosságait.

Határozott és jelentős tudományos eredményt képviselő értéke viszont a munkának az a törekvés, hogy következetesen határolja el a vádlói funkcióhoz tartozó felügyeleti jogkört a további eljárási funkcióktól. Itt ugyanis fontos megállapításokkal járult hozzá az eljárási funkciók elhatárolásához kapcsolódó nehézségek megoldásához, s így végeredményben a felügyeleti jogkör határvonalainak megvonásához. Ez bizonyos esetekben — pl. az ún. „bírói vád" intézményével összefüggésben de lege ferenda tett állásfoglalásával kapcsolatban — részletesebb elemzésre is alkalmat adott. A szerző által itt kidolgozott megoldás jelentős mértékben tisztázza a funkciómegosztás alapkérdéseit s lehetőséget nyit számos eljárási alapelvhez kapcsolódó követelmény további kidolgozásához.

Mint módszerbeli sajátosságot kell megemlíteni a szerző állásfoglalásait alátámasztó statisztikai adatok összeállítását és elemzését. Így pl. az eljárás megindításával kapcsolatos adatokat (118. s köv. old.), az előkészítő ülésen hozott határozatok elleni perorvoslatokra (261. old.), a bírósági tárgyaláson az ügyészi részvételt indítványozó esetekre (271. old.) stb. vonatkozó szerzői megállapítások megalapozását. A büntető eljárási irodalomban viszonylag ritkán használt bizonyítási módszer már ezért is említésre méltó.

Bár a munka címében is és feldolgozási szempontjaiban is elsősorban elméleti jellegű, az a jogalkalmazási gyakorlat dolgozói számára is fontos mű. Ide kapcsolódóan egy, tisztán technikai jellegű észrevételt is kell tennem. A munka részletes szerzői mutatót közöl. A nagyterjedelmű feldolgozott anyagban a tájékozódást nagyban elősegítette és a monográfia hasz-

nálójának a munkáját nagyon megkönnyítette volna emellett még egy részletes *tárgymutató* is.

A büntető eljárásban végzett ügyészi felügyeleti tevékenység tárgykörében V. M. *Szavickij* munkája a szocialista országok irodalmában úgyszólván egyedülálló mű. A kritikus észrevételei nem csökkentik a monográfia értékét, amelyből a hazai olvasó is amellett, hogy részletes betekintést nyer a szovjet ügyészi felügyelet elméletének és gyakorlatának legfontosabb kérdéseire számos, megfontolásra érdemes gondolatot, a részletekben pedig sokoldalú mérlegelés alapján, meggyőző érveléssel kifejtett állásfoglalást, eljárási megoldást talál.

Nagy Lajos

*Külföldi környezetvédelmi jogszabályok**

Érdeklődésre számot tartó könyv jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia Jogösszehasonlító Osztályának kiadványai sorozatban „Külföldi környezetvédelmi jogszabályok" cím alatt. A könyv bevezetésében a kötet összeállítói kb. egy ív terjedelemben nemcsak részletes elemzést adnak a kötetbe felvett jogszabályokról, hanem összegezésként levonják azok tartalmából a szükséges tanulságokat. Így megállapítják, hogy a környezetvédelem fogalma távolról sem egységes és alig van jogszabály, amely e fogalom alatt ugyanazt érti. A szabályozás köre is különböző attól függően, hogy a jogszabály a környezeti ártalom mely fajtáját kívánja szabályozási körébe vonni. Ezen az alapon kifejtik a saját nézetüket, amely szerint „arra kell törekedni, hogy *az emberi környezet egésze védelem alá kerüljön*".

A fenti megállapítás találó voltát maradéktalanul el kell ismerni, ha meggondoljuk, hogy tulajdonképpen majdnem valamennyi jogrendszerben, sőt még a római jogban is, eddig is voltak a környezetvédelem körébe tartozó jogi rendelkezések, környezetvédelemről azonban egészen a legújabb időkig mégsem beszélhetünk. Ahhoz, hogy a környezetvédelem szükségessége nyilvánvalóvá váljon, feltétlenül el kellett jutni arra a felismerésre, hogy a fejlett civilizáció körülményei között az emberi tevékenység kihatásai előbb-utóbb az ökológiai egyensúly teljes felbomlásához vezetnek, ami viszont egyértelmű az emberi élet elpusztulásával vagy elsatnyulásával a Földön. Természetes, hogy e felismeréshez elsősorban a magasan fejlett ipari államokban jutottak el, majd innen elterjedve tudatossá vált a világ valamennyi államában. Így tehát a mai környezetvédelmi rendszabályokat a korábbi, többé-kevésbé hasonló jellegű intézkedésektől mindenekelőtt a céljuk különbözteti meg — ezek tudatosan az ökológiai egyensúly megóvására, védelmére, illetve esetleg helyreállítására irányuló rendszabályok.

A jogszabályok vizsgálata során felvetődik a környezetvédelmi jog jogági helyének a kérdése. A könyv összeállítói azon a véleményen vannak, hogy a környezetvédelem problematikájának a helye a közigazgatási jog keretein belül van. A más jogági normák szankciórendszerei legtöbbször az államigazgatási szervek kezdeményezésére lépnek működésbe. Figyelemmel arra, hogy szükségesnek látszik az azonos tárgy védelmének komplex és egységes rendszerbe foglalása, kívánatosnak tartják, hogy a környezetvédelmi anyag az igazgatási jogon belül, külön részként helyezkedjék el.

A fentiekkel kapcsolatban rá kell mutatni arra, hogy a kötet összeállítói bizonyára nem akartak végleges megoldást javasolni erre a szerteágazó problémára. Figyelemmel arra, hogy — amint maguk is megállapítják — a környezetvédelem kérdései meghaladják egy jogágazat kereteit, úgy tűnik, hogy ma még idő előtti volna e joganyagnak egy meghatározott jogágazatba való beszorítása. Látnunk kell azonban azt, hogy a környezetvédelem fontossága állandóan növekszik, így tehát a jog egyik legidőszerűbb kérdésének kell tekinteni a környezetvédelem jogi problematikájának a kidolgozását függetlenül a jogági problematikától. Ennek során nem lehet vitás, hogy jelen esetben a védelem tárgyának olyan javakat kell tekinteni, amelyek megóvása egyéb rendszabályok mellett indokoltan igényelheti a jogban előirányzott legszigorúbb szankciókat is.

A kötet anyagának tanulmányozása során a külföldi jogszabályokból nyilvánvaló, hogy a környezetvédelemnek külön jogi alapelvei vannak. Az alapelvek egységes rendszerbe foglalása azonban nem szünteti meg az ágazati környezetvédelmi szabályok hatályát, hanem ezek tovább élnek, mintegy kiegészítve a környezetvédelem egységes általános rendszerét. Mindazonáltal az ökológiai egyensúly felbomlásának a lehetősége ma már annyira akut, hogy a környezetvédelmi alapelvek egységbe foglalása, a szükséges intézkedések fontosságának tudatosítása semmiképpen sem halasztható tovább. Egy ilyen egységes jogszabály ugyanakkor nemcsak biztosítja azt, hogy a vonatkozó ágazati jogszabályok tovább éljenek, hanem teljesen új minőségi szintre emeli ezek hatályosulását, éspedig mind az önkéntes jogkövetés területén, mind pedig a szankciórendszer aktivizálásával.

Meg kell még említeni a bevezetésnek azt a helyes megállapítását, amely kiemeli a prevenció fontosságát és az ennek érdekében adott szervezeti-jogi megoldásokat.

Ami a kötetben közzétett joganyagot illeti, joggal mondhatjuk, hogy szerencsésen válogatták össze a kötet eleve adott terjedelmében összesűríthető jogszabályokat. Figyelemmel arra, hogy a környezet megóvása és az ártalmak csökkentése egyetemes emberi feladat, fontosnak tartották a kötet összeállítói, hogy tájékoztatást adjanak mind a kérdést érintő fontosabb szocialista jogszabályokról és az azokban alkalmazott megoldásokról, mind pedig egyes fejlett kapitalista államok jogalkotásáról. Ugyanakkor rámutatnak arra, hogy a szocialista országok viszonyai között inkább megvannak a feltételek a gazdasági növekedés és a környezetvédelem össztársadalmi érdekeket szolgáló harmóniájának a megvalósítására, mint a nem szo-

* Összeállította: Sprém István és Trócsányi László. Az MTA ÁJTI Jogösszehasonlító Osztályának kiadványai c. sorozat. Budapest, 1975. 192 old.

cialista államokban. Találóan szögezi ezt le az NDK-ban a tájvédelem tervszerű fejlesztéséről szóló törvény bevezetője: „A szocialista társadalomhoz méltó környezet kialakításának, az állampolgárok egészsége és életkedve biztosításának... nélkülözhetetlen előfeltétele a hazai természet gazdag növény- és állatvilágának, természeti szépségeinek feltárása, gondozása és védelme".

A kötet a következő szocialista államok fontosabb környezetvédelmi szabályait tartalmazza: Szovjetunió, Német Demokratikus Köztársaság, Románia, Lengyelország. Helyt kaptak a kötetben a következő kapitalista államok jogszabályai is: Amerikai Egyesült Államok, Ausztria, Svédország, Dánia, Franciaország, Japán, Német Szövetségi Köztársaság.

Befejezésül ki kell hangsúlyozni, hogy mennyire fontos és helyes kezdeményezést jelent a kötet megjelentetése. Ez az első olyan hazai kiadvány, amely a tételes jogszabályok tükrében hívja fel a magyar jogászok figyelmét a környezetvédelem területén előttük álló fontos feladatokra, és egyben a külföldi példák bemutatásával és a bevezetésben foglalt megállapításokkal útmutatást is ad arra nézve, hogy hol kell keresni e sokrétű probléma megoldásának útjait.

Márkus Ferenc

Lettrich Edit:
*Településhálózat, urbanizáció, igazgatás**

A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata c. országos kutatási főirány keretében megindított „A közigazgatás fejlesztése" címet viselő sorozat második kiadványaként jelent meg Lettrich Edit munkája.

E mű kiadásával a főirány kutatási koncepciójának az a többször hangsúlyozott elve jut kifejezésre, hogy a főirányhoz tartozó feladatok megoldása csak úgy képzelhető el, ha a különböző tudományok a maguk sajátos aspektusaiból dolgozzák fel a közigazgatás komplex problémáit.

A szerző abban látja saját tudományának, a geográfiának, ebben a vonatkazásban jelentkező feladatát, hogy a társadalom és a gazdaság térbeli szerkezetének sajátosságairól felhalmozott ismeretanyagát az igazgatástudomány rendelkezésére bocsássa. Ennek megfelelően a szóbanforgó tanulmány 3431 vizsgálat alá vont magyar településről ad információt, illetve feltárja e települések hálózatának szerkezetét érintő urbanizációs hatásokat.

A településhálózat és a közigazgatás közötti kapcsolat vizsgálatára irányuló kutatásokhoz nélkülözhetetlen segítséget nyújtanak azok az indikátorok — a nagyságrendi struktúra, a lakosság foglalkozási szerkezete, a népességmozgalom típusai — amelyek felhasználásával Lettrich Edit tanulmányában bemutatja az urbanizáció hatásait.

I. A településhálózat nagyságrendi szerkezetét elemezve a települési egységeket mennyiségi viszonyítás: lakosságuk száma alapján vizsgálja.

Ezzel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a népesség térbeli vizsgálatánál általában az igazgatási egységek (városok, községek) területén összeírt lakosság számát veszik alapul. Kiemeli, hogy az igazgatási területeknek megfelelő tükrözés azonban, például az Alföldön, lényegesen eltér a tényleges települési viszonyok szerinti népességmegoszlástól. A szerző azért, hogy a településhálózat tényleges térbeli képét mutathassa be, a községek és városok esetében vizsgálatait mind a belterületi, mind a külterületi népességre vonatkozóan különválasztva végezte el.

A népesség térbeli elhelyezkedését vizsgálva a következő nagyságrendi kategóriákat állította fel: tanyák, aprófalvak, kisfalvak, középfalvak, óriásfalvak, kisvárosok, középvárosok, nagyvárosok, metropolis.

Kitér annak részletes tárgyalására is, hogy melyek azok a tényezők, amelyek a települések nagyságrendjét meghatározzák. Megkülönböztetett jelentőséget a topográfiai és a forgalmi fekvésnek tulajdonít. Hangsúlyozza, hogy a forgalmi fekvés a gyáripar fokozatos kialakulásával, a vasúti, közúti és távközlési hálózat kiépülésével lényegesen átértékelődött, s ez jelentősen befolyásolta a településhálózat szerkezetének átalakulását. Ugyanis amíg a XVIII. század végi településhálózat szerkezetét az aprófalvas struktúra határozta meg, addig a kapitalista fejlődés új térbeli igényeihez idomulva ez a nagyfokú szóródás fokozatosan megszünt, s nagymérvű koncentrálódási folyamat kezdődött meg. A szocialista társadalmi viszonyok között kibontakozó iparosodás hatására a népességkoncentrálódás és az urbanizáció tovább folytatódik.

Igen figyelemreméltó az a megállapítása, hogy a lakosság csekélyebb ütemű koncentrációja mellett is végbemehet az urbanizálódás, azonban ennek feltétele a fejlett infrastruktúra, különösen a korszerű közlekedési viszonyok megteremtése.

A tanulmány két nagy településcsoportot különböztet meg: a rurális, illetve a városi funkciójú településeket. Az előbbi népességszáma (5,5 millió fő), és szóródása is igen magas (településeink 96%-a tartozik ide), mindez arra utal, hogy az eddigi eláramlással jelentősen apadt ugyan falvaink népességszáma, de a falvak száma sem változott. A városi funkciójú települések csoportjában feltűnő a kisvárosok népességének száma (2,2 millió fő). Tehát sem a nagyfalvak, sem a középfalvak nem váltak „felvevő centrumokká", ami zavarokat jelez a koncentrálódás mai fázisában.

A könyv e részének igen értékes gondolata az, hogy a településhálózati koncepciók a továbbiakban ugyanolyan súllyal kell, hogy kezeljék az aprófalvak problematikáját, mint a tanyakérdést. Ugyanis a szerző sommásan „aprófalvasnak" kezelt vidékekkel kapcsolatban arra mutat rá, hogy a mechanikusan kijelölt „alcentrumok" rendszere nem hozhatott átütő sikert a területek fejlesztésében.

A szerző a magyar területrendezési törekvések és a közigazgatási szociológia egyik legkiemeltebben kezelt kérdését a magyar tanyahálózattal kapcsolatos problémákat is tárgyalja. A tanyakérdés meg-

* A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadványa. Budapest, 1975. 96 old.

oldásának immár két évszázada a közigazgatás által is leginkább támogatott módozata mindig az volt, hogy e szórványtelepülések számát le kell csökkenteni, az itt lakó népességet a belterületekre való költözésre kell ösztönözni.

A szerző ezzel szemben rámutat arra, hogy nem lehet elsietett intézkedésekkel ezt a nemcsak közigazgatási, de gazdasági, kultúrális és más tényezőkkel is összefüggő kérdést megoldani, hiszen ma még sehol — sem Kelet-, sem Dél-, sem Nyugat-Európában *nem alakult ki az agrártermelés új térbeli rendje és a településhálózat között harmónikus állapot.* Az európai országok közül Románia, Lengyelország, Dél-Itália, Nyugat-Németország szórványtelepüléseinek sajátosságait elemzi, s megemlíti azt is, hogy a 60-as évektől napjainkig Nyugat-Németországban állami támogatással folyt az új szórványok keletkezésének reneszánsza.

A külföldi tapasztalatok hasznosításánál azonban figyelembe kell venni, hogy a szórványtelepülések ezekben az államokban egy-egy nagyobb terület hálózat-struktúráját illetően nem játszik olyan nagy szerepet, mint nálunk, ezért e speciális helyzetből következően sajátos megoldásokat kell keresni.

Nagyon lényeges az a különbség is, amelyet a szerző a Duna-Tisza közi és a tiszántúli tanyák helyzetét és fejlődését illetően elénk tár. A Duna-Tisza közén a tanyarendszer megőrizte településhálózat szerkezetét meghatározó szerepét, de a Tiszántúlon ezt a jelentőségét elvesztette, s helyébe a zárt települések léptek. Ezt a fennálló helyzetet illusztrálja az, hogy amíg a Duna-Tisza közén fekvő tanyás településeink $^1/_3$-ában ma már jól fejlett falumag (1200—2000 lakossal) található, addig, ezzel ellentétben, a Tiszántúlon megcsappant a tanyák száma, s a tanyai népesség $^4/_5$-e falvak, városok határához kapcsolódva él.

Ezek a számok is mutatják, hogy az ország különböző tájegységeiben a vonzáskörzet nem mindig azonos területi egységhez kapcsolódik. Az így felvetett kérdés viszont már a városi és vidéki igazgatás különtartásának problematikájához tartozik, amelynek megközelítéséhez nélkülözhetetlen a foglalkozási szerkezet, mint az urbanizációs faktor szerepének ismerete.

II. Lettrich Edit korábbi tanulmányaiból is kitűnik, hogy milyen megkülönböztetett jelentőségűnek tartja az urbanizálódás lényegét illetően a foglalkozás szerinti átrétegződést. E munkájában — amint már erre utaltunk — *a népesség foglalkozási szerkezetét* az egyik olyan faktornak tekinti, amely nyomon követi és visszatükrözi az urbanizációs fejlődési folyamatot.

Ezzel az indikátorral tehát arról kíván képet adni, hogy miként alakul egy-egy település, és végül a települések hálózatát illetően a kereső foglalkozást végző népesség viszonya az agrárműveléshez, az ipar, építőipar és bányászat együtteséhez, és végül az u.n. tercier ágazathoz.

Közismert, hogy a korábbi agrár jellegű Magyarországon, a főfoglalkozási ágat képviselő mezőgazdasággal a népesség viszonylag egyenletes regionális eloszlása párosult. Az iparosodás megindulása viszont olyan új helyzetet teremtett, amelyre az a jellemző, hogy az ipari munkahelyek térbeli elhelyezkedése igen egyenlőtlen. A kapitalizmusból kevés zónára összpontosult ipart örököltünk, s az extenzív iparosodás tovább fokozta a területi aránytalanságot, amennyiben az Alföld és a Dél-Dunántúl — az ország területének több mint kétharmada — alig, vagy egyáltalán nem tudott bekapcsolódni az extenzív iparosítás korszakában az urbanizációba.

A gazdaság térbeli rendjében azóta lezajlott változások — ipari térségek, új gócok, sávok kialakulása — valamint a városhálózat új funkcionális térbeni rendje, szétfeszítették a múltbeli örökségként fennálló, az agrártársadalom térbeli igényeit szolgáló településhálózat térbeli rendszerét.

A szerző az általa megvizsgált 3431 területi egységben az aktív kereső népességnek a három főszektor (ipar, agrár, tercier ágazat) közötti megoszlását mérve, három főtípust alakított ki. Az elsőbe — az *agrár jellegű* települések csoportjába — azokat a településeket sorolta be, ahol a keresők több mint 50%-a agrárkereső. *Vegyes jellegűnek* azokat a településeket tekintette, ahol az agrárkeresők aránya 25—50 százalékos, és végül *urbánus jellegű* településnek minősítette azokat, amelyekben az agrárkeresők aránya 25 százalék alatti. Az egyes főtípusokon belül — például az agrár jellegűn belül: szélsően agrár, mérsékelten agrár — altípusokat állított fel.

Az e módszerrel kialakított típusok alapján az alábbi konklúziót vonja le a települések foglalkozási szerkezeti megoszlására vonatkozólag. 1. Az ország településállományának felére zsugorodott az agrár jellegű típus, amely korábban a hálózatfelépítés szempontjából domináns volt. 2. A vegyes jellegű foglalkozási szerkezetű települések mai településállományunkban egyre növekvő jelentőségre tesznek szert. Térfoglalásukkal az egykori agrár-falvak stabil hálózati súlya felbomlott, s egyre inkább olyan települések lesznek a „vidéken" is uralkodóvá, amelyek lakossága agrár és nem agrár keresők együttese. 3. Az urbánus jellegű települések településállományunknak $^1/_8$-át képviselik. Jelentőségük azonban nagyobb gyakoriságuk mértékénél. A szerző e településtípus tárgyalása kapcsán kiemeli az agglomerációk sajátos problematikáját, de a városhálózat beható vizsgálatára, funkcionális kapcsolatuk elemzésére nem vállalkozik.

A számok és a tények alapján alátámasztottnak tűnik az a nézet, amely szerint az urbanizáció nemcsak a városban kialakított munkahelyek útján képzelhető el. A fejlett mezőgazdasági termelési rendszerek, hosszabb távon, kitermelhetik azokat a települési formákat, amelyek sikeres kísérletek lesznek „a városi élet és a mezőgazdasági foglalkozás összekapcsolására". Ami pedig az agglomerációs központ vonzáskörzetét illeti, ott nemcsak az figyelhető meg, — amire a szerző helyesen utal — hogy újszerű igazgatási feladatok jelentkeznek, de az is, hogy a központ és az övezet apparátusai között interakciók alakulnak ki.

III. A harmadik mutató, amellyel az urbanizációs folyamatot, a településhálózat struktúráját méri a tanulmány: a *népességmozgalom* típusai.

A szerző hangsúlyozza, hogy hosszú időszakon át a népesség te-

rületi eloszlásában a népesedés játszotta ugyan a domináns szerepet, és a születési arányszám változásai továbbra is dominálnak az ország népesedési térképén, a népvándorlási mozgalom a népesedésnél is pregnánsabb jeleket hagy azonban a települések népességfejlődési arculatán. A mű a továbbiakban e két faktort: a népesedést, illetve a vándorlást veszi figyelembe, amikor a települések típusait kialakítja.

E témakörön belül külön-külön tárgyalja a népességmozgalmi típusok területi elrendeződésének sajátosságait, a népmozgalmi típusok kapcsolatát a település-nagyságrendekkel. Táblázata szerint (70. oldal) az aprófalvak, kisfalvak, középfalvak többsége lakosaik számát tekintve csökkenő tendenciát mutat, tehát faluhálózatunk 74,4 százaléka stagnáló, vagy fogyó népességű. Az országos átlagképtől régiókként elég erőteljes eltérések tapasztalhatók: a legjelentősebbek rögtön szemünkbe tűnnek, ha Pest megye, Észak-Dunántúl, s a többi tájegység fogyó, illetve növekvő népességű településeit vizsgáljuk.

A népesség korösszetétele és a hálózatfejlődés kapcsolatainak elemzése során a szerző annak a véleményének ad hangot, hogy tévedés a tanyavilág erőteljes elöregedettségéről beszélni, ilyen állítást a mai állapot még nem igazolt, sőt a tanyavilágban a „középkorúak" aránya is kedvezőbb az országos átlagnál (22. ábra). Közép- és nagyvárosainkkal kapcsolatban rámutat arra a bevándorlási tendenciára, amely szorosan összefügg az e településeken folyó nagyütemű lakásépítéssel.

A tanulmány külön pontban elemzi a településhálózat funkcionális jellegű átalakulását. Ennek kapcsán az alábbi megállapításokat teszi. 1. A hálózat domináns funkcionális elemeit az urbánus „falvak" és a városhálózat különböző fokozatán levő központi települések alkotják. A munka és lakóhelyek térbeli szétválasztása általánossá válik. 3. Az önellátás minimálisra zsugorodása a város-vidék kapcsolatainak egyre szorosabbá válását követeli. 4. Az új funkcionális rendben a személy- és áruforgalom volumene nagymértékben megnövekedett. 5. A népesség térbeli koncentrálódása a térbelileg mindinkább táguló városi térségekben nagy ütemben zajlik. 6. Az urbánussá vált településekből álló „vidék" nem azonosítható a korábbi falu-város képlet „falusi részelemével".

A munka az egyes tájegységek helyzetének és fejlődési tendenciáinak felvázolásával záródik.

IV. A közigazgatással foglalkozó tudományos diszciplinák mindig kiemelt helyen vizsgálták a településhálózatot, s általában a közigazgatás térbeli elhelyezkedését. A jelenleg folyó közigazgatási kutatások — Helyi — területi igazgatás problematikája, az urbanizáció hatása a közigazgatásra — is feladatuknak tartják e problémakör vizsgálatát, igényt tartanak a különböző tudományok e téren születő tudományos eredményeinek alkalmazására. Nyílvánvalónak tűnik például, hogy a hatósági igazgatás központjainak szervezésénél, személyi és anyagi feltételeinek biztosításánál nem lehet figyelmen kívül hagyni a népességmozgalom főbb és tartós tendenciáit, de ugyanígy az un. szolgáltató közigazgatás szervezésénél sem.

Az is kézenfekvő azonban, hogy a közigazgatás racionális fejlesztéséhez szükséges döntések megalapozásához, még további olyan felmérések hiányoznak, amelyeket a szerző munkájának eddigi szakaszában még nem végzett el. Csak példaként említjük meg, hogy a lakások, a tanintézmények területi megoszlásának és számadatainak ismerete urbanizációs folyamat teljes leírásához éppúgy nélkülözhetetlen, mint ahhoz, hogy a közigazgatás és a közigazgatással foglalkozó tudományok szélesebb tényanyagra alapozva elemezhessék a településhálózat politikai, jogi és szervezési alapelveit és törvényszerűségeit. Mindezzel azonban nem valami hiányosságra akartunk utalni, hiszen a szerző által választott aspektus közelít a több tudományág által elérhető komplex szemléletmódhoz, amelyről a feldolgozott szakirodalom is tanúskodik.

Elismerésünket erősíti a szerző által választott vizsgálati *módszer:* a statisztikai és grafikus módszer együttes alkalmazása. Úgy tűnik, hogy e munka abban az elméleti vitában, amely akörül forog, hogy a magyar közigazgatási szervezetrendszert teljes körű felméréssel avagy tipizálással kell-e feldolgozni, az utóbbi álláspontot támogatja. A vita mögött valójában az az elméleti kérdés húzódik meg, hogy a jelenségeket matematikai (modellszerű) vagy statisztikai módszerekkel lehet-e jobban megközelíteni, amellyel kapcsolatban olyan kiváló matematikus, mint Norbert Wiener is elismerte a statisztikai módszer fontosságát.

A szerző arra törekedett, hogy az eddigi modelleknél tágabb keretekben tárgyalja és elemezze az urbanizációs folyamatokat, miután véleménye szerint az urbanizáció fogalma nem szűkíthető le a városodás fejlődési kérdéseire.

Ami a további kutatási feladatokat illeti, úgy gondoljuk, hogy a szerző által külön tanulmányba utalt agglomeráció problematika mellett, a fővárosi kerületi igazgatás tanulmányozása is hasznos lenne. Ez utóbbi terület egyébként az, amelyen a regionalizációval kapcsolatos kutatási módszerek leginkább alkalmazhatók lennének.

Összefoglalva: A mű teljesítette célját; sikerült új információkat adnia a magyar településhálózatról, az urbanizációs folyamatokról, és kétségkívül megteremtette annak a tudományterületnek az alapját, amelyet a szerző igazgatási geográfiának nevezett.

Ferenczy Endre

*Beljajeva, Z. Sz.: A kolhozjog forrásairól**

Ritkán találkozunk a szocialista jogirodalomban olyan monográfiával, amely a jogforrások kérdéseit valamely jogág speciális jogforrástani problematikájára leszűkítve taglalná. Annak ellenére, hogy minden jogágnak fontos témája a saját jogforrási rendszer áttekintése, kidolgozása, ez a kérdéskör nem kap különösebb nyomatékot az egyes jogágak szakirodalmában. A tankönyvek általános részükben felsorolják az adott jogág alaki érte-

* *Beljajeva* Z. Sz.: Isztocsnyiki kolhoznovo prava. Nauka Moszkva. 1973.

lembe vett jogforrásait, de nem tapasztalható utalás a materiális jogforrás, a társadalom anyagi viszonyai és az azokat kifejező alaki jogforrások, a jogszabályok közötti kapcsolatra. A materiális jogforrás és az alaki megjelenési forma kapcsolatának problémái olyan szempontból fellelhetők ugyan, hogy a jogforrások hierarchiáján belül az adott jogág társadalmi viszonyainak melyik körét helyesebb magasabb, illetve alacsonyabb szintű jogforrással szabályozni. Nem merül fel azonban olyan probléma, — legalábbis a magyar jogirodalomban, és a népi demokráciák többségének jogirodalmában sem, — hogy az adott jogág által átfogott társadalmi viszonyok speciális jellege, — bizonyos és főleg politikai meggondolások által meghatározottan a társadalmi viszonyok szabályozására speciális társadalmi jellegű jogalkotó szervek létrehozását és speciális alaki jogforrások létrehozását tenné szükségessé.

Beljajeva „A kolhozjog forrásairól" írt monográfiájának alapproblémája arra a kérdésre törekvő válaszadás, hogy a kolhozok társadalmi-gazdasági viszonyai szabályozhatók-e, és milyen terjedelemben az államhatalmi és az államigazgatási szervek által kibocsátható jogszabályok által, avagy a kolhozdemokrácia, mint a szovjet parasztság osztálydemokráciája csak akkor érvényesül maradéktalanul, ha a kolhozélet alapvető, az ún. „kolhozon belüli viszonyait" a kolhozok által demokratikusan választott társadalmi szervezet hozza létre. A kolhozjog forrásait érintő ezt a kérdést az a gyakorlat vetette fel az elmélet számára, amely 1969-ben a kolhozok belső viszonyainak a szabályozását az 1935-ben kialakított gyakorlatnak megfelelően a Kolhozküldöttek Összövetségi Kongresszusára bízta.

Már a Mintaalapszabály kidolgozása során élénk vita alakult ki a szovjet jogirodalomban a Mintaalapszabály által szabályozandó társadalmi-gazdasági viszonyok köréről, a Mintaalapszabály jogforrási természetéről és annak a többi jogforráshoz való viszonyáról. Ez a vita a Mintaalapszabály elfogadása után sem zárult le, sőt az új Alkotmány és szövetkezetekről szóló törvény kodifikációs előkészületei ezeket a problémákat tovább élénkítették.

A szerző az említett gondolatokat az általános jogelméleti alapvetést és történeti áttekintést tartalmazó I—II. fejezetekben és az egyes jogforrások és a kolhozjog viszonyát összevető különös részként felfogható III—IV. fejezetekben tárgyalja.

Az I. fejezetben megadja a kolhozjog forásainak fogalmát, érvényesülésének szféráját, tartalmilag elhatárol egymástól olyan fogalmakat, mint „a kolhozjogforrásai", „a kolhozokkal kapcsolatos jogalkotás", és „a mezőgazdaságra vonatkozó jogalkotást". A kolhozjog forrásainak tekinti mindazokat a normákat, amelyeket az állam jogalkotásra hivatott szervei, továbbá a kolhozok és a kolhozközi vállalatok szervezetei hoznak létre a kolhozok belső viszonyainak, a kolhozok közötti viszonyoknak, a kolhoztagok szociális és nyugdíjbiztosításának, továbbá a kolhozok társadalmi egyesüléseinek működési és szervezeti kérdéseiben. Azokat a feladatokat, amelyeket a kolhozjog forrásainak elméleti kutatása során teljesíteni kell, a szerző a következőkben jelöli meg: *1.* Fel kell tárni azokat a speciális kolhoz-társadalmi viszonyokat, amelyeket a kolhozokra vonatkozó jogalkotásnak szem előtt kell tartania. *2.* Elemezni kell azokat a jogforrásokat, amelyek a kolhozviszonyokat szabályozzák, fel kell tárni ezeknek a jogi normáknak az egymáshoz való viszonyát. *3.* Meg kell határozni a kolhozjog forásainak más jogágak forrásaitól eltérő csak a kolhozjogra vonatkozó specifikus jellegét. 4. Keresni kell azokat a jogforrási formákat, amelyek leginkább alkalmasak a kolhozok speciális gazdasági-társadalmi viszonyainak a szabályozására. *5.* Végül meg kell szabni a kolhozjog forrásrendszerének fejlődési irányát.

Az egyes jogforrások elemzése során elsősorban a Szovjetunió Alkotmányának a kolhozéletre vonatkozó normáit analizálja, majd a kolhozok életviszonyait szabályozó egyes törvényeket ismerteti. Állást foglal abban a vitában, amely már hosszú ideje folyik a szovjet jogtudósok között, abban a kérdésben, hogy a Mintaalapszabály mellett a törvény milyen kérdésekben, és egyes kérdéseket illetően milyen mélységekben szabályozhatja a kolhozviszonyokat. Beljajeva azoknak a véleményét osztja, akik szerint a kolhozok belső viszonyait csak a Mintaalapszabály foghatja át, a törvény és a törvényerejű rendelet ezeket a viszonyokat csak korlátozott mértékben érintheti. A törvény azokat az ún. „kolhozon kívüli viszonyokat hivatott szabályozni, amelyek a kolhoz és az állam, továbbá a kolhozok és más szocialista szervek között jönnek létre.

A kolhozok Mintaalapszabályának jogforrási természetét elemezve a szerző megállapítja, hogy azt „a kolhozparasztság munkájának és életének alaptörvényeként" kell elfogadni. Bemutatja a Mintaalapszabály történeti fejlődését a Szovjetunióban; a Mintaalapszabály elfogadásának rendjét ismertetve kifejti a Kolhozküldöttek Kongresszusának óriási szerepét; elemzi azoknak a kolhozon belüli életviszonyoknak a körét, amelyeket feltétlenül és csak a Mintaalapszabály rendezhet, majd a Mintaalapszabály és az egyes kolhozok saját alapszabályának viszonyát taglalja. Az Alapszabályminta jogforrási természetét bemutató fejezet összefoglaló gondolatai a Mintaalapszabály társadalmi, jogi természetének kérdései köré csoportosulnak. A Mintaalapszabály állapítja meg Beljajeva, a kolhozdemokráciát összövetségi szinten kifejező, a kolhozok legfelsőbb társadalmi szerve által elfogadott társadalmi norma, amelyet a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága és a Szovjet Minisztertanács jóváhagyása következtében válik olyan jogi normává, amely nemcsak a kolhozparasztság, hanem a kommunista párt és az egész szovjet nép akaratát is kifejezi.

Az államigazgatási szervek normatív határozatainak kolhoz-jogforrási vonatkozásait a szerző három irányból közelíti meg. Felsorolja és ismerteti azokat a miniszstertanácsi határozatokat, amelyek a kolhozok belső viszonyaira vonatkozóan rendelkeznek, amelyek a kolhoztagok nyugdíjjogosultságát szabályozó törvény végrehajtását és kiegészítését jelentik, továbbá amelyek a kolhozi viszonyokat rendezik.

A kolhozdemokrácia érvényesülésének alapkövetelményeként tartja a szerző a minisztertanácsi határozatok esetében is — hasonlóan ahhoz, ahogyan azt a magasabbszintű jogforrások elemzése során már kifejtette, — hogy a kolhozon belüli viszonyokat csak a Mintaalapszabály rendezheti. Mivel magyarázható akkor mégis az a jogszabályalkotási gyakorlat, amely egy sor minisztertanácsi rendelettel szabályoz olyan, a kolhozok belső gazdasági-társadalmi viszonyait érintő kérdéseket, amelyekre a Mintaalapszabály 1935-től 1969-ig nem tért ki, vagy másként szabályozott. Tekintettel arra, — írja a szerző — hogy az 1935-ben kiadott Mintaalapszabályt csak 1969-ben váltotta fel új és korszerű Mintaalapszabály, a gazdasági viszonyok általános fejlődése megkívánta, hogy a kolhozok belső viszonyait is összhangba hozzák a népgazdaság általános fejlődésével. A minisztertanács által kiadott rendeletek, amelyek 1955-től kezdve egyre gyakrabban állítottak fel új követelményeket, pl. a kolhozok tervezésével, a kolhoztagok anyagi érdekeltségének fokozásával kapcsolatban, csak ajánló jellegű szabályok voltak, tehát nem sértették a kolhozdemokráciát. A kolhoztagok nyugdíjjogosultságát megállapító és azt részletező rendeletek annak ellenére, hogy a Mintaalapszabályban nem szereplő módon kötelező szabályokat állítottak fel, ugyancsak összhangban voltak a kolhozdemokráciával. Mégpedig azért, mert általános állampolgári jogosultságokat állapítanak meg a kolhoztagok részére, tehát nemcsak a szűk értelemben vett kolhozon belüli életviszonyokról rendelkeznek.

Nagyon érdekesek és értékesek a szerzőnek azok a megállapításai, amelyek az egyes kolhozok szervei, továbbá a kolhozok társadalmi egyesülései által hozott határozatok jogi természetére vonatkoznak. A szerző az említett szervek határozatainak jogforrási jellegét taglalva arra a következtetésre jut, hogy azok csak akkor tekinthetők jogforrásnak a jogforrás általános jogelméleti fogalmának megfelelően, ha azokat a helyi államhatalmi, vagy államigazgatási szervek nyilvántartásba veszik és jóváhagyják. A nyílvántartás és jóváhagyás következtében az állami szervek szankcionálják ezeket a határozatokat, amelynek következtében azok nemcsak egy adott kolhoz tagságára, hanem az államra nézve is kötelezőek lesznek. A kolhozszervek határozatainak jogforrási fogalmához tehát alapkövetelmény a belső határozatok államigazgatási jóváhagyási eljárása.

A kolhozjog forrásainak fejlődési perspektívájáról szóló véleményét a szerző a készülő szövetkezeti törvény és a Mintaalapszabály tartalmi kapcsolatának a jellemzése során summázza. A szövetkezeti törvényben csak „a kolhozon kívüli" viszonyokat helyes szabályozni, nevezetesen a kolhozok állami irányításának, a kolhoz tervezési tevékenységének, segéd- és melléküzemági, továbbá ipari tevékenységének, a kolhozközi szervezetek és az állami gazdálkodó szervek kolhozokkal való gazdasági együttműködésének kérdéseit.

A monográfiában kifejtett koncepcióval kapcsolatban felvetődik a kérdés, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezeti demokrácia és általában valamennyi szövetkezeti demokrácia érvényesülését befolyásolja olyan mértékben a Mintaalapszabály speciális jogforrási természete és annak elfogadási rendje, mintahogy a szerző azt bemutatja. A termelőszövetkezeti demokrácia érvényesülésének kettős feltétele van. A szövetkezet külső kapcsolataiban a demokrácia érvényesülését a szocialista állam gazdaságpolitikája teszi lehetővé, azáltal, hogy a szövetkezeteknek mint a csoporttulajdon alapján saját kockázatra gazdálkodó kollektíváknak biztosítja a gazdasági kapcsolatokban mind gazdaságilag mind jogilag az egyenjogú fellépés lehetőségét. A külső gazdasági viszonyok és a szocialista állam politikai célkitűzései szabják meg végső soron a demokrácia szövetkezeten belüli kibontakozását. Vitatható tehát az a vélemény, amely azt tartja, hogy a szövetkezeti demokrácia érvényesülése feltétlenül megkívánja a „kolhozon belüli viszonyok" speciális, a kolhoztagok által kibocsájtott jogforrással való szabályozását, mert ezzel a demokrácia fogalmát és érvényesülési területét leszűkítjük a kolhozon belüli kérdésekre.

A termelőszövetkezeti jog jogforrástani problematikáját talán helyesebb a termelőszövetkezeti életviszonyokat szabályozó jogforrás szintje, továbbá a jogi norma diszpozíciójának jellege köré csoportosítani. Ha a termelőszövetkezeti életviszonyokkal kapcsolatos akár „belső" akár „külső" kérdéseket magas szintű megengedő diszpozíciójú jogi norma rendezi, biztosítva van a szövetkezeti demokrácia érvényesülése, hiszen a tagság a belső életviszonyokat szabályozó saját alapszabályt ebben az esetben a helyi sajátosságok figyelembevételével tudja kialakítani.

Süveges Márta

А. Имре Винер:

Преступления, совершенные в области хозяйства, в аспекте de lege ferenda

В нашей стране хозяйственная деятельность означает управление общественной собственностью в порядке планового руководства хозяйством. В соответствии с этим ответственность хозяйственных руководителей в основном выражается в двух направлениях. С одной стороны, это ответственность за управление общественной собственностью, а, с другой стороны, ответственность за соблюдение правил руководства. При сформулировании и принятии позитивных норм об ответственности по уголовному праву безусловно следует отграничить друг от друга указанные две формы ответственности. В рамках преступлений против имущества необходимо кодифицировать те поведения, которые повлекли за собой ущерб хозяйственным организациям. Вредные последствия нарушения правил об управлении и руководстве обязанное лицо не в состоянии предвидеть, поэтому нельзя признать правильной такую формулировку состава нарушения правил руководства, которая включала бы в состав результат действия.

Чаба Варга:

Иллюзии в развитии идеи кодификации

Идеал совершенства в кодификации может выступать в деух направлениях. В *количественном* направлении, если урегулирование стремится к казуистической полноте. В *качественном* направлении, если кодификация посредством принципиального урегулирования предусматривает достичь принципиального совершенства, полноты. Такой идеал совершенства в практике кодификации не получит овеществления. Существует лишь как утопия. Такие утопии являются утопиями веры в возможности крайне последовательного осуществления формальной рациональности, за которыми в каждом случае кроются с точки зрения общественности намерения полного лаицизирования права — исключения обособленного применения права профессиональными судями.

Ласло Шоош:

О понятии гражданско-правовых контрактов по специализации производства и кооперации в рамках СЭВ

Автор дает короткую характеристику об экономическом значении специализации производства и кооперации СЭВ, далее о первом этапе правового урегулирования, имевшем место до принятия комплексной программы СЭВ (1971), а также о втором этапе, проходящем с того времени. Согласно его мнению гражданско-правовые контракты, совершенные между предприятиями, решительным образом определяются межгосударственными соглашениями международно-правового характера: предприятие страны-участницы СЭВ в отношении по сути дела того-же обязательства со своим государством находится в административном правоотношении, а с предприятием другой страны-участницы СЭВ в гражданско-правовом отношении. Согласно анализу автора кооперационные элементы — которые эвентуально могут быть типизированы по типам контрактов — упомянутого на последнем месте правоотношения выражаются в следующем: производственное сотрудничество, кооперация в области технического развития, сотрудничество в области торговли, а также длительный срок действия котракта. В статье автор пытается выдвинуть правовые вопросы, связанные с отдельными элементами содержания контрактов.

Эден Золтан:

Некоторые мысли об ответственности, связанной с аэрораспылением химикалий

В связи с применением аэрораспылителей возникает вопрос о том, кто является в данном случае субъектом деятельности, влекущей за собой повышенную опасность. Анализ судебной практики обращает внимание на три принципиальные проблемы. Во-первых, следует ли признать субъектом деятельности, связанной с повышенной опасностью, того, в чьем интересе источник повышенной опасности функционирует. Во-вторых, какое положение в том случае, когда подрядчик выполняет работу аэропланом, находящимся в собственности заказчика, однако применив труд своих работников. Во-третьих, если собственник в целях опрыскивания дает аэроплан в наем, кто является субъектом деятельности, связанной с повышенной опасностью.

Imre A. Wiener:

Im Kreise der Wirtschaftsführung begangene Straftaten de lege ferenda

In unserer Heimat bedeutet die Wirtschaftsführung die Betätigung des gesellschaftlichen Eigentums in einer geleiteten Wirtschaftsordnung. Dementsprechend hat die Verantwortung der Wirschaftstreibenden zwei Richtungen: einerseits die Verantwortung für die Betätigung des gesellschaftlichen Eigentums, andererseits für die Einhaltung der Regel, die durch die Wirtschaftsleitung erlassen worden sind. Bei der Ausarbeitung der strafrechtlichen Verantwortlichkeitsregeln müssen diese beide Formen der Verantwortung unbedingt abgegrenzt werden. Zwischen den sich gegen das Vermögen richtenden Straftaten müssen jene Verhalten kodifiziert werden, die bei den Wirtschaftsorganisationen Schaden verursacht haben. Aber die schädigenden Folgen der Verletzung der Wirtschaftsleitungsregeln können von dem Verpflichteten nicht vorausgesehen werden, deshalb können die Verletzungen der Wirtschafsleitungsregeln nicht als Ergebnisstraftaten definiert werden.

Csaba Varga:

Illusionen in der Entwicklung des Kondifikationsgedanken

Das Ideal der Vollkommenheit kann in der Kodifikation in zweierleien Richtungen erscheinen. Es trägt quantitativen Charakter, wenn die Regelung sich um eine kasuistische Vollständigkeit strebt. Qualitativen Charakter trägt es aber, wenn das Ziel der Kodifikation auf dem Wege der prinzipiellen Regelung die prinzipielle Vollständigkeit ist. Diese Vollkommenheitsideal verkörpert sich in der Kodifikationspraxis nicht. Es existiert nur als eine Utopie, wie z. B. die Lehre von Bentham, und die Kodifikationsbewegung in Nord-Amerika im XIX. Jh., oder die hochhaltende Epoche der französischen Revolution. Diese sind die Utopien der Glaube der extrem konsequenten Durchsetzbarkeit der formellen Rationalität, hinter denen gesellschaftlich gesehen in allen Fällen die Absicht des völligen Laizisierens des Rechts: die der Abschaffung der abgesonderten fachrichterlichen Rechtsanwendung steht.

László Soós:

Über den Begriff der zivilrechtlichen Spezialisierungs- und Kooperationsverträge im RGW

Laut des Autors sind die zwischen den Unternehmen zustandekommene zivilrechtliche Verträge entscheidend durch die zwischenstaatliche Verträge völkerrechtlicher Art bestimmt. Hinsichtlich ihrem Wesen nach derselben Verpflichtung steht das Unternehmen eines RGW—Mitgliedstaates gegenüber ihrem eigenen Staat in einem verwaltungsrechtlichen, gegenüber dem Unternehmen des anderen Mitgliedstaates in zivilrechtlichem Rechtsverhältnis. Nach Meinung des Autors sind die — eventuell als selbsständiger Vertragstyp typisierbare — Kooperationselemente des letzteren Rechtsverhältnisses die folgenden: die Zusammenarbeit in der Produktion, die Kooperation in der technischen Entwicklung, die Zusammenarbeit in dem Handel, und das Merkmal der längeren Zeitraum. Der Artikel versucht alle, mit den einzelnen Elementen zusammenhängenden Rechtsfragen zu analysieren.

Ödön Zoltán:

Gedanken über die mit Chemikalien vom Flugzeug ausgeführte Berieselung betreffende Verantwortlichkeit

In Zusammenhang mit der vom Flugzeug ausgeführten Berieselung, mit Chemikalien taucht die Frage auf, wen soll man im gegebenen Falle als Ausführer der Tätigkeit von erhöhtem Gefahr betrachten. Die Analysierung der richterlichen Praxis macht auf drei prinzipielle Fragen aufmerksam. Erstens: soll als Ausüber der Tätigkeit von erhöhtem Gefahr jener betrachtet werden, in dessem Interesse die Gefahrquelle funktioniert. Zweitens: wie steht die Lage dann, wenn der Auftragnehmer die Arbeit mit einer — im Eigentum des Auftraggebers befindlichen—Maschine, aber mit eigenen Angestellten ausführt. Drittens: wenn der Eigentümer zum Ziele der Berieselung die Maschine ausleiht, wer dann als Ausführer betrachtet werden soll.

A. Imre Wiener:

Les délits commis au cercle dans l'économie de lege ferenda

Dans notre pays l'économie dans un système économique dirigé signifie la gestion de la propriété sociale. Conformément la responsabilité des exploiteurs a deux directions dans le fond. C'est d'une part la responsabilité pour la gestion de la propriété sociale, et d'autre part la responsabilité pour l'observation des règles de direction. En formant les règles de droit positif de la mise en cause pénale il faut absolument délimiter les deux formes de la responsabilité. Parmi les délits contre la propriété il faut codifier les conduites, qui amenent aux dommages a l'unité faisant l'économie. Mais l'obligé ne peut pas prévoir les conséquences nuisibles de la violation des règles de direction, c'est pourquoi il n'est pas juste de rédiger la violation des règles de direction comme un résultat délit.

Csaba Varga:

Illusions dans le développement de l'idée de codification

L'idéal de la perfection peut se manifester dans la codification à deux directions. C'est quantitatif si la réglementation tente à une totalité casuistique. Le plus souvent elle s'épouse avec l'envie de la validité éternelle — comme par exemple dans le cas de Justinianus ou Frederic II. L'idéal est qualificatif si la codification vise — par voie d'une réglementation de principe — une totalité de principe. Cet idéal de la perfection ne se réalise pas dans la pratique de codification. Il n'existe que comme une utopie, comme par exemple l'enseignement de Bentham et le mouvement de codification de l'Amérique du Nord du commencement du XIXème siècle, la période montante en arc de la révolution francaise ou aux cas de la République des Conseils Hongroise et des communistes de gauche du changement révolutionnaire soviétique. Cettes utopies sont les utopies de la croyance dans la possibilité de faire valoir conséquamment la racionalité formelle, en arrière de qui — socialement en tous cas — la laicisation totale du droit: l' intention de l'élimination de l'application du droit de juge spécialisé séparée est debout.

László Soós:

De l'idée des contrats de spécialisation de fabrication et de coopération de droit civil au Conseil d'Entraide Économique

L'auteur caracterise brièvement l'importance économique de la spécialisation de fabrication et de la coopération au Conseil d'Entraide Économique, ainsi que la première période juridique jusqu' à l'acceptation du programme complexe du Conseil d'Entraide Économique et la deuxième période passée depuis ce temps. Selon son opinion les contrats de droit civil passés parmi les entreprises sont particulièrement determinés par des contrats interétatiques de caractère de droit international: l'entreprise du pays-membre du Conseil d'Entraide Économique — en considérant une obligation essentiellement identique — est en rapport juridique d'administration à l'encontre de son propre État, et en rapport juridique civil avec l'entreprise de l'autre pays-membre du Conseil d'Entraide Économique. Selon l'analyse de l'auteur les éléments de coopération du rapport juridique dernier — à typiser eventuellement comme un type de contrat — sont les suivants: la coopération de production, la coopération du développement technique, la coopération commerciale et le caractère de durée plus longue du contrat. L'article tente à poser des questions juridiques concernant chacun des éléments de contenu du contrat.

Ödön Zoltán:

Pensées de la responsabilité concernant la vaporisation de produit chimique par avion

En ce qui concerne la vaporisation de produit chimique par avion la question se pose, au cas échéant qui doit être considéré comme exécutant une activité risquant un danger intensifié. L'analyse de la pratique judiciaire tire l'attention aux trois problèmes de principe. La première fois: faut-il considérer comme exécutant l'activité risquant un danger intensifié la persone, dont dans l'intérêt la source de danger fonctionne. Pour la deuxième fois: quelle est la situation en cas, si l'entrepreneur exécute le travail avec la machine détenant au client qui fait la commande, mais avec les propres employés. Pour la troisième fois: si la propriétaire donne l'avion en location pour but de vaporisation, qui exécute l'activité risquant le danger intensifié.

Imre A. Wiener:

Crimes against the order of entrepreneurial activity de lege ferenda

Entrepreneurial activity in a controlled economic system means in Hungary the handling of social property. The liability of the entrepreneurs means, accordingly, pro primo a liability for the handling of the social property and pro secundo, a liability for the observance of the control regulations. These two types of liability should be delimited if thé positive regulation of criminal liability is elaborated. Behaviors causing damages to the economic organization should be codified as crimes against fortune. The detrimental consequences of the non-observance of control rules are not foreseable, therefore it is wrong to define the violation of these control regulations as effect-crimes.

Csaba Varga:

Illusions in the development of the idea of codification

The perfectionist ideal in codification has two directions. It is *quantitative* when the regulation aims at a casuistic completeness. Most times it is combined with the desire of an everlasting regulation as is the case with Justinian or Frederic II. The perfectionism is *qualitative* when it is aiming at completeness by a regulation completed on the level of principles. This type of codification, however, has never been realized, being purely utopian, as in the cases — examined in the paper — of Bentham's doctrine, the 19th century codification movement in the USA, the phase of upheavel of the French Revolution or the left-wing communists in the Hungarian Republic of Councils and of the Soviet Socialist Revolution. These are utopies of a belief in the consequent realizability of formal rationality. There stands behind it always the purpose of the complete laicization of the law, i.e. of the elimination of any separate professional judicial law application.

Ödön Zoltán:

Reflections on liability for chemical vaporization by airplane

The chemical vaporization by airplane brings up who is displaying activity with increased danger. The analysis of the judicial practice focuses on three questions, viz. (1) is it displaying activity with increased danger he, whose interest is served by the source of danger; (2) what, if the undertaker is acting through his own employees, but with an engine owned by the client; (3) who is displaying activity with increased danger when the owner rents his plane for vaporization.

László Soós:

On the notion of COMECON production—specialization and cooperation civil law contracts

The author presents a short review of the economic inportance of the above mentioned contracts and of the history of their legal regulation to the acceptance of COMECON's Complex Program (1971) and after. In his view the civil law contracts between the enterprises are definitely determined by interstate treaties having international law character. An enterprise of a COMECON member-country is in administrative law relation with his state and in civil law relation with the enterprise of the other COMECON member-country for the virtually same obligation. The civil law relation has the following cooperative elements: cooperation in production, technical development, trade and the durability of the contract.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: dr. Halász József. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I. Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285 Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 76.5069. Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

ÁRA: 8,— Ft

OKT 14

XXXI. új évfolyam 9. szám Budapest, 1976. szeptember hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

HEGEDÜS ISTVÁN:

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszony társadalmi tartalmának és jogi szabályrendszerének összhangjáról 493

JOVIČIĆ, MIODRAG:

A választás, mint a Jugoszláv Szocialista Köztársaság küldöttrendszerének eleme 502

GÖNCZÖL KATALIN:

A fiatalkorúak utógondozása 509

SOLT KORNÉL:

A feltételes jogi kötelezések logikai szerkezete 514

Szemle:

MÁDL FERENC:

A nemzetközi magánjog helyzetéről 519

FÖLDES GÁBOR:

A szocialista pénzügyi jog aktuális kérdései 523

Jogirodalom:

Aczél—Petravich—Zsingor: A tisztességtelen haszon és a gazdasági bírság (ARADI FRIGYES) 527

Peschka Vilmos: Max Weber jogszociológiája (BIHARI MIHÁLY) 529

Varga Endre posztumusz művei (HAJDU LAJOS) 534

СОДЕРЖАНИЕ: *Иштван Гегедюш:* О гармонии между общественным содержанием и системой правового урегулирования членского отношения в сельскохозяйственной производственной кооперации. — *Йовичич Миодраг:* Выборы как элемент депутатской системы Социалистической Республики Югославии. — *Каталин Генцел:* Попечение за несовершеннолетними после отбытия наказания. — *Корнел Шолт:* Логическая структура условного правового обязательства. — *Обзор: Ференц Мадл:* О положении международного частного права. — *Габор Фелдеш:* Актуальные вопросы социалистического финансового права. — *Юридическая литература:* Ацел—Петравич—Жингор: Противоморальная польза и экономический штраф *(Фридеш Аради)*. — Вилмош Пешка: Правовая социология Max Вебера *(Михай Бихари)*. — Работы Эндре Варга, вышедшие после его смерти *(Лайош Хайду)*.

INHALT: *István Hegedüs:* Über den Einklang des Rechtsregelsystems und des gesellschaftlichen Inhaltes des Mitgliedsverhältnisses in den landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften. — *Miodrag Jovičić:* Die Wahl, als Element des Gesandtensystems der Sozialistischen Republik Jugoslawien. — *Katalin Gönczöl:* Die Nachbetreuung der Jugendlichen. — *Kornél Solt:* Die logische Struktur der voraussätzlichen rechtlichen Verpflichtungen. — *Rundschau: Ferenc Mádl:* Über die Lage des IPR. — *Gábor Földes:* Aktuelle Fragen des sozialistischen Finanzrechts. — *Rechtsliteratur:* Aczél—Petravich—Zsingor: Der unlautere Gewinn und die Wirtschaftsstrafe *(Frigyes Aradi)*. — Vilmos Peschka: Die Rechtssoziologie von Max Weber *(Mihály Bihari)*. — Posthumus Werke von Endre Varga *(Lajos Hajdu)*.

SOMMAIRE: *István Hegedüs:* De l'accord du contenu social et du système de règle juridique de rapport de membre dans une coopérative agricole. — *Miodrag Jovičić:* L'élection comme élément du système délégué de la République Socialiste Yougoslave. — *Katalin Gönczöl:* Le soin postérieur des mineurs. — *Kornél Solt:* La structure logique des obligations juridiques conditionnelles. — *Revue: Ferenc Mádl:* De la position du droit privé international. — *Gábor Földes:* Des questions actuelles du droit financier socialiste. — *Littérature juridique:* Aczél—Petrovich—Zsingor: Le profit illicite et l'amende économique *(Frigyes Aradi)*. — Vilmos Peschka: La sociologie juridique de Max Weber *(Mihály Bihari)*. — Les oeuvres posthumus de Endre Varga *(Lajos Hajdu)*.

CONTENTS: *István Hegedüs:* On the harmony between social content and legal regulative system in collective farm membership. — *Miodrag Jovičić:* Election as an element of the delegation system in the Yugoslavian Socialist Republic. — *Katalin Gönczöl:* The after-care of juveniles. — *Kornél Solt:* The logical structure of conditional legal obligations. — *Review: Ferenc Mádl:* On the situation of international private law. — *Gábor Földes:* Timely questions in socialist financial law. — *Legal literature:* Aczél—Petravich—Zsingor: Unfair profit and economic fine *(Frigyes Aradi)*. — Vilmos Peschka: The Sociology of Law of Max Weber *(Mihály Bihari)*. — The posthumous works of Endre Varga *(Lajos Hajdu)*.

E lapszám (XXXI. új évfolyam 9. szám) szerzői: *Dr. Hegedüs István* MüM Munkaügyi Kutató Intézet osztályvezetője. — *Dr. Jovičić, Miodrag* a Jugoszláv Összehasonlító Jogi Intézet igazgatóhelyettese (Belgrád). — *Dr. Gönczöl Katalin* egyetemi adjunktus. — *Dr. Solt Kornél*, a Fővárosi Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Mádl Ferenc* egyetemi tanár. — *Dr. Földes Gábor* egyetemi tanársegéd. — *Dr. Aradi Frigyes* a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Bihari Mihály* egyetemi adjunktus. — *Dr. Hajdu Lajos* egyetemi tanár.

XXXI. új évfolyam 9. szám Budapest, 1976. szeptember hó

1976 OKT 14

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszony társadalmi tartalmának és jogi szabályrendszerének összhangjáról

1. A történeti fejlődés folyamata és főbb eredményei

1. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszony jogi szabályozása szempontjából nagy jelentősége van azon változások számbavételének, amelyek annak társadalmi tartalmában az utóbbi évtizedben végbementek és amelyek — véleményünk szerint — e tartalmi jegyeket gyökeresen, alapvető jellegükben átalakították. A most kibontakozó fejlődési távlatban ui. célszerű lenne ezen a területen is olyan jogi rendezést adni, amely az alapul szolgáló életviszony *lényegi és a történeti fejlődés távlatában is kibontakozó vonásait megfelelő súllyal, összehangolt módon* fejezi ki.

A szabályrendszer ilyen irányú vizsgálata mindenek előtt a termelőszövetkezeti tagsági viszony lényegének, azaz valóságos társadalmi tartalmának vizsgálatát, illetőleg annak meghatározását indokolja. De vajon szükség van-e erre? Nincs-e kellő mélységben és részletességgel feltárva — a jogi szabályozás alapkérdései szempontjából — a tagsági viszony társadalmi tartalma? Feltételezhetjük-e azt, hogy abban olyan mélyreható *változások* következtek be, melyek jelentős *szemléletbeni módosulást* is igényelnek? A feltett és az azokhoz hasonló kérdésekre adandó válasz előtt tekintsük át röviden a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszony mintegy másfél évtizedes fejlődését.

a) Az 1960-as évek elején lezajlott társadalmi átalakulás eredményeként a volt kisparasztság és egyéb mezőgazdasági munkás- és dolgozó rétegek a szövetkezetekbe léptek. A tagsági viszony társadalmi tartalmát ebben az időszakban a következők határozták meg:

— a tagsági viszony *létesítése* — alapvető jellege szempontjából — össze volt kötve a *szövetkezet* létrehozásával: a tömeges belépés egyben a szövetkezet megalakítását is jelentette;

— a tagsági viszony létesítése össze volt kötve a kistermelői magántulajdon és az azon alapuló kisüzemi gazdaság és a paraszti életforma alapvető elemei megszüntetésével, illetőleg a szövetkezet anyagi alapjainak elsődleges megteremtésével;

— a tagsági viszony megszüntetése — a föld- és vagyonkivitel jogi lehetősége alapján — elvileg magában foglalta az életformaváltás (a kistermelői magántulajdonon alapuló gazdaság visszaállítása), illetőleg a szövetkezeti vagyon csökkentése lehetőségét.

A létrejött *szövetkezetek megszilárdulása* alapján — lényegében 1963—64-re — társadalmilag *stabilizálódott* a tagsági viszony és egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az egyedi tagsági viszony módosulásai — létesítése és megszüntetése, illetőleg az azzal párhuzamos vagyonmozgás — *nem érintik és nem is érinthetik* a szövetkezet státusát és vagyoni állapotát.[1] Az egyedi tagsági viszony megszűnése ezzel lényegében elkülönült az életforma-váltástól: újabb tagsági viszony, esetleg munkaviszony létesítése, illető-

[1] Ezt a történeti folyamatot legérzékletesebben a Legfelsőbb Bíróság PK. 860. sz. állásfoglalása (BH 1964. 9. sz.) fejezte ki, amely az akkor hatályos jogszabályt úgy értelmezte, hogy a szövetkezeti tagsági viszony megszűnése alapján a földkiadás lényegében lehetetlenné vált.

leg a munkából való végleges kiválás aktusává alakult át.

Természetes azonban, hogy az életformaváltás materiális elemei, különösen pedig tudati szférája, nem voltak teljesen kiforrottak. A szóban forgó társadalmi átalakulás csak *történelmi időszak* terméke lehetett, míg a jelzett időtartam történelmi léptékkel szinte nem is mérhető. Mindazonáltal azt is észre kell vennünk, hogy a rendkívül rövid időszak a fejlődés — az életforma-váltás — „sűrűsödési pontja" volt, s azt hozzávetőlegesen egy évtizedes (1949—1959) társadalmi mozgás *készítette elő*. Így a vizsgált másfél évtizedben (1949—1964) végbement társadalmi mozgás — amely a mezőgazdasági keresők számának nagyarányú csökkenéséhez is vezetett — a szövetkezeti „taggá válás" szempontjából voltaképpen *kiválasztódási folyamat* is volt, melynek eredményeként a szövetkezetekbe ténylegesen belépők (1959—62-ben) a társadalmi-történeti kiválasztódás által „erre szánt" emberek voltak: történelmi sorsuk, szövetkezeti taggá válásuk, objektív és szubjektív oldalról is meghatározottnak volt tekinthető.

Ez a történeti helyzet — a helyes szövetkezetpolitikával és általában: a társadalom- és gazdaságpolitikával együtt — meghatározó szerepet játszott a tagság rendkívül gyors ütemű társadalmi — materiális és tudati — stabilizálódásában.

b) A létrejött és megszilárdult szövetkezetek általában *kis- és középüzemek* voltak; szervezetük magán viselte a szövetkezeti kisüzemre jellemző vonásokat és részben a magyarországi mezőgazdasági üzemi viszonyok jelentős történeti hagyományait.

A tagok létszáma jóval meghaladta az egymilliót, bár közöttük jelentős súlyt képviseltek az öregségi járadékosok, az idősebb — még éppen munkaképes — korosztályok és egy olyan (viszonylag nem széles) réteg is, amely a szövetkezeti életformát nem tekintette sajátjának (az ún. „névleges" tagok). A teljesen munkaképes és létfeltételeiket a tagsági viszonyukra alapozó tagok száma ekkor egymillió körül lehetett; ebből azonban le kell vonni azokat, akik rajtuk kívül álló okokból (mert a szövetkezet nem volt képes számukra munkaképességükkel arányban álló, rendszeres foglalkoztatást biztosítani) ebben az időszakban váltak meg a szövetkezetektől.

1965—66-ra már alapjában elrendeződtek az átalakulás társadalmi következményei a tagsági viszony területén is. Láthatóvá és adatokkal is bizonyíthatóvá vált, hogy az adott tagság — elsősorban objektív helyzetéből következően, de tudati és érzelmi alapon is — ragaszkodik a szövetkezethez és életfeltételeit arra alapozza. Ebből két következtetést kellett levonni: — a tagsági viszonyt úgy kellett alakítani, hogy az alapvető arculatát meghatározó *dolgozó — kollektívabeli tagság* a létalapok biztosításának társadalmunkban kialakult rendszerébe integrálódjék; — a tagsági viszonyra alapozva meg kellett oldani az *állampolgár szociális és kulturális* szükségleteinek társadalmilag összehangolt rendszerű és szintű kielégítését.

Ennek a fejlődési szakasznak az eredményeit jogi síkon az 1967-ben elfogadott *Termelőszövetkezeti Törvény* foglalta össze és egyben megnyitotta az utat a további fejlődési szakasz számára is.

c) A következő időszak — amelyben a jogi fejlődési folyamatban jelentős az *egységes Szövetkezeti Törvény* megalkotása és annak kapcsán azok a módosítások, amelyek a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszony jogi szabályrendszerét érintették — erősítette a tagsági viszony előbbiekben elemzett, meghatározó erejű vonásait. Ez a folyamat a valóságos társadalmi viszonyok változásait tükrözte, amelyek lényegét a tagsági viszonynak, mint a szocialista dolgozói kollektíva tagsági viszonyának erőteljes kiformálódása adja.

Ez a folyamat kifejeződik a tagsági viszony lényegére mutató számszerű adatokban is. Ma a teljesen *munkaképes tagság létszáma* 490—500 000-re tehető, a dolgozó nyugdíjasok és járadékosok száma 130 000 körül lehet.[2] (A nyugdíjasok és járadékosok száma jelenleg mintegy 460 000.) A rendszeresen dolgozó nyugdíjasok száma (akik évi 80—90 munkanapot teljesítenek), azt mutatja, hogy *elvi* jelentőségű eltérés ma már nincs a szövetkezeti tag nyugdíjasok és az alkalmazotti nyugdíjasok *foglalkoztatása* között.[3] A szövetkezeti tagok nyugdíjának az alkalmazottakéval azonos rendszere és a kiegyenlítődés irányában fejlődő szintje alapján (utóbbi a rendszeres jövedelem szintje, valamint a tagsági évek száma következtében közeledik az alkalmazottakéhoz), nyilvánvaló, hogy a közeljövőben nem lesz lényeges eltérés a szövetkezeti tag, illetőleg az alkalmazotti nyugdíjasok mezőgazdasági üzemben (szövetkezetben, állami gazdaságban) megvalósuló foglalkoztatása között.

A lényeg természetesen az, hogy a mai termelőszövetkezet — az ún. „szociális indítékú foglalkoztatás" társadalmi alapjainak fokozatos megszüntével — említésre méltó mértékben nem lehet az ilyen kiegészítő jellegű foglalkoztatás tipikusabb, gyakoribb stb. helye, mint más mezőgazdasági üzem. A tárgyalt másfél évtizedes időszakban és a most következő években végbemegy a szövetkezetek munkaerő-mérlegének

[2] V.ö. *Kalocsay* Ferenc: A mg. termelőszövetkezetek munkaerő-forrásának alakulása 1980-ig. Bp. 1974. A. K. I. kiadványa, 41. old., továbbá: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1945—1975. Közp. Stat. Hiv., 1975.

[3] Az adatokat v.ö.: *Árvai* László: A termelőszövetkezeti munkaerőlétszám alakulásának területi problémái és hatása a gazdálkodásban. Bp., 1974. A. K. I. kiadványa, 20—22 old. Ismeretes, hogy a munkajogi szabályok évi 840 óra (105 nyolcórás munkanap), egyes munkakörökben pedig 1260 óra foglalkoztatási keretet állapítanak meg a nyugdíjasokra.

egyensúlyba jutása abban az értelemben, hogy a szervezés időszaka társadalmi célkitűzésének megvalósulásából eredő következmények megszüntével, a tagok létszáma és szakma szerinti összetétele a szövetkezet munkaerő-igényei szerint alakulhat. A problémák — amennyiben e téren fennmaradnak — nem szövetkezeti, hanem általános munkaerőgazdálkodási, vagy mezőgazdasági sajátosságokra vezethetők vissza.

Hasonló folyamatokat látunk az ún. *családtagi foglalkoztatásnál is.* A rendszeresen „bedolgozó" családtagok aránya már ma sem jelentős. Az ilyen foglalkoztatás ui. mind vállalati, mind pedig dolgozói oldalról, csak kiegészítő jelentőségű (pl. időleges megoldás) lehet.

Az előbbieket összefoglalva, azt kell megállapítanunk, hogy a tagság *mai arculatát,* de még inkább a *közvetlen jövőbenit is, a teljesen munkaképes és teljes foglalkoztatású, „aktív" tagság határozza meg.*

Mindehhez figyelembe kell még vennünk azt is, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben kb. 100—120 000 alkalmazott foglalkoztatása *állandósultnak* tekinthető, akik jelenléte — beosztásuk, szakképzettségük, számarányuk alapján — *formáló erővel hat a tagságra és természetesen a tagsági viszony alakulására is.* Számolnunk kell továbbá a nemzedékváltással is, amelynek eredményeképpen a következő 5 évben 10 évjárat válhat ki az aktív tagság közül. Ez — minthogy az 55—65 év közöttiek száma jelenleg 143 000 — feltehetően mintegy 100—120 000 embert jelent, s ezzel *lényegében* végbemegy a volt kisparasztság kiválása.

Végül szólnunk kell még a *szélesebb* értelemben vett *társadalmi környezet hatásáról* is. Lényegében ilyen hatást közvetít a szövetkezetben dolgozó alkalmazotti réteg is, de most a falusi és városi *környezetről* van szó, amely rendszeres impulzusokat ad, sőt rendszeresen újratermeli és erősíti — az életforma-váltás realitásával — azt az ösztönzést, hogy a szövetkezeti emberek is a dolgozói kollektíva-tagság olyan rendszerében éljenek, amely a *társadalom dolgozó kollektíváihoz való szerves kapcsolatot,* rendszerbeni integrációt biztosítja.

2. *A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszony társadalmi tartalma*

1. Az előbbi rövid áttekintés után tegyük fel a kérdést: miben foglalhatók össze a tagsági viszony valóságos társadalmi tartalmának ma és a közvetlen jövő szempontjából legjelentősebb, meghatározó elemei?

a) E kérdésre a következőkben az aktív tagság helyzetéből kiindulva kívánunk válaszolni. A *nyugdíjas* tagság helyzetét ui. — nézetünk szerint — *nem itt* kell a jognak figyelembe vennie. Az ő valóságos társadalmi igényeik kifejezésének *alapvető* és egyben helyes, valamint reális útját *társadalombiztosítási rendszerünk* fejlődése jelzi és — *ennek kiegészítéseként* — szerepet vállalhat abban a szövetkezeti jog is, amennyiben megfelelő szabályokat ad az össztársadalom által nyújtott szolgáltatások kiegészítésére. (Amilyen pl. — de csak például! — a háztáji föld nyugdíjas korban történő juttatása.) Indokolt ezen kívül a szövetkezethez való kötődés egyéb szálait is figyelembe venni és ápolni, hasonlóképpen — de természetesen még fokozattabban — mint az alkalmazotti nyugdíjasnak az üzemhez (vállalathoz, gyárhoz, gazdasághoz stb.) való kapcsolata körében.

b) Azok a kísérletek, amelyek a belépéshez kapcsolódó vagyonbevitel valamely formájának fenntartására, illetőleg kialakítására irányultak — minthogy nem voltak összhangban a tagsági viszony tárgyalt alaptörvényszerűségével — nem jártak sikerrel. Érdemi mértékben nem érinti ezt a megállapítást, hogy a hatályos jogszabályok szerint termelési és fejlesztési hozzájárulás formájában — a tag önkéntes elhatározása alapján — a szövetkezet és a tag között további vagyoni kapcsolatok is létesülhetnek. Ezek lényegi értelemben *nem eshetnek más megítélés alá* (márcsak konkrét szabályaik miatt sem), mint az állampolgár személyes megtakarításai értékesülésének egyéb formái. (Pl. takarékbetét.) Eszerint tehát — még abban az esetben is, ha a termelési és fejlesztési hozzájárulás. a jelenlegitől eltérően, valóban lényeges súlyt képviselne a tag vagyoni viszonyaiban — azt semmiképpen sem lehet másként kezelni, mint az állampolgár személyes megtakarításainak értékesülési formáját. Nem szokás pl. az alkalmazotti munkaviszony „sajátosságaként" emlegetni, hogy a dolgozó személyes megtakarításait milyen formában használhatja fel, vagy gyümölcsöztetheti. Különösen, ha e formák nem jelentenek számára az általánostól eltérő lehetőségeket.

Ugyanez mondható el a háztáji gazdasággal összefüggésben lehetséges vagyoni kapcsolatokról is, amelyek *megfelelői, sőt részben azonos formái, minden* kisegítő gazdasággal rendelkező *állampolgár rendelkezésére állanak.* Nem foglalkozik pl. a munkajog az illetményföldre jogosult alkalmazottak „háztáji" (kisegítő) gazdaságával, minthogy annak a közvetlen munkajövedelem keretein (a tényleges földjuttatás) *kívüleső* lehetőségeit — ideértve a családi munkaerő és a személyes megtakarítások termelési keretek közötti hasznosítását is — nem tekinti és nem tekintheti az adott munkaviszony vagy kollektíva-tagság tartalmi elemei közé sorolhatónak.

Elméleti igényű kérdés az ipari szövetkezet tagjának részjegy-jegyzési kötelezettsége, minthogy ez valóban szövetkezeti specialitásként jelentkezik. Felvetődhet tehát, hogy indokolt lenne-e a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszonyban is intézményesíteni, illetőleg, hogy milyen erővel fejez ez ki szövetkezeti sajátosságokat.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági jogviszonyban a részjegy alapjában véve azért nem intézményesülhetett, mert indokolatlannak és irreálisnak mutatkozott bármiféle különleges vagyoni (anyagi) kikötés a tagsági viszony létesítésének előfeltételeként. (Így kell értékelnünk a nem vagyoni jellegű előfeltételek kikötését is.[4]) Az eddigi történeti fejlődésben teljesen irreális lett volna bármely vagyoni előfeltétel kikötése. Ezen túlmenően azonban a magunk részéről úgy értékeljük, hogy az ilyen vagyoni hozzájárulás *súlyánál fogva sem* képes olyan erejű szövetkezeti sajátosságot kifejezni, amely arányban állana a bevezetése körül várható problémákkal. (Sőt esetleg akár a körülötte folyó elméleti tevékenységgel.) Jelentősebb összeg kikötése pedig szemben áll a termelőszövetkezeti tagsági viszony alapvető jellegével, egzisztenciális jelentőségével. Az ipari szövetkezetnél, mint ismeretes, a tag — legalább — az egyhavi átlagos munkadíjának megfelelő összeget köteles jegyezni. (Gyakorlatilag is ezt jegyzik.)

Hasonló rendszer mellett a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben — 2500,— Ft körüli havi átlagjövedelmet[5] és az aktív tagságot alapul véve — azzal lehetne számolni, hogy szövetkezeti átlagban — 1500 szövetkezetet figyelembe véve — szövetkezetenként 7—800 000 Ft körüli részjegyalap képződne. (Ezek természetesen a mai, 3500—4000 hektár átlag-területű szövetkezetek!)

Hasonló „súllyal" jelentkezik a részjegy szerepe a tagsági jövedelemben is. A részjegy után osztalék fizethető, azonban a részjegy csak jogcímet jelent az osztalékra, minthogy annak mennyisége nem a részjegy mértékétől, hanem a tag évi munkájától függ.

Itt lenne az ideje annak, hogy e kérdéseket a jog a *termelőszövetkezeti* tagsági viszonyok szabályozási és elméleti kérdései között a helyére tegye és e tagsági viszonyok *szövetkezeti* vonásait a *csoporttulajdon valóságos kritériumai és specifikumai alapján* kísérelje meg kifejezni.

2. Az előbbi áttekintés után az a kérdés merül fel, hogy mi az, amely a termelőszövetkezeti tagsági viszony társadalmi tartalmát, azaz annak *alapvető arculatát, jellegét meghatározza.* A válaszunk erre az, hogy a termelőszövetkezeti tagsági viszony alapvető tartalmát — már ma és különösen a közvetlen jövő szemszögéből nézve — *az emberi munkaerőnek a társadalmi tulajdon adott (szövetkezeti) formájában levő termelőeszközökkel való összekapcsolása* határozza meg.

Minden egyéb elemet ebben a viszonyban *esetlegesnek,* súlyában *másodlagos* jelentőségűnek és szerepét tekintve a tartalom meghatározó elemének *alárendeltnek* kell értékelnünk, és kezelnünk.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszony társadalmi tartalmát — hasonlóan az ipari szövetkezeti tagsági viszonyéhoz és a munkaviszonyéhoz — *a társadalmi munkamegosztásban való részvétel törvényszerűségei* uralják. A szocialista társadalom tagja *munkaerejét* munkaviszonya, vagy termelőszövetkezeti tagsági viszonya alapján köti össze a társadalmi tulajdonban levő termelőeszközökkel. A társadalom — ennek megfelelően — mindkét formában teljesített munkát a *társadalom számára* végzett munkának ismeri el. Az állampolgárnak a *munkához való alkotmányos jogát* a szocialista állam alapjában véve a jelzett két életviszony („tagsági" viszony) kereteiben biztosítja, s azt az állampolgár alkotmányos kötelezettsége teljesítésének ismerve el, vele megalapozottnak tekinti az állampolgárnak az állampolgári minőségből eredőkön kívüli társadalmi juttatásokban való részesítését is. E keretek között vesz részt továbbá — államjogi viszonyain túlterjedően — a társadalmi tulajdonra vonatkozó tulajdonosi jogosítványai gyakorlásában is.

Vizsgáljuk meg részletesebben, milyen az a dolgozói kollektíva, azaz a szövetkezet, amelybe az állampolgár *szövetkezeti tagként* belép és kíséreljük meg felvázolni a tagsági viszony szemszögéből azokat a sajátosságait, amelyek a szocialista dolgozói kollektíva *általános* (tehát a munkaviszonyon alapulókéval egyenlő), illetőleg amelyek *specifikus* (szövetkezeti) vonásoknak tekinthetők.

3. Az előbbiekben azt mondottuk, hogy a szövetkezeti tagsági viszonynak meghatározó erejű törvényszerűsége az *emberi munkaerő* „bevitele". Ez a törvényszerűség érvényesül mind a szövetkezet, mind pedig az egyén akaratelhatározásánál, a tagsági viszony keletkezése, tartalmának meghatározása és alakítása, valamint megszűnése körében egyaránt.

A szövetkezetek — az ún. szervezés időszakában — a tagfelvételt annak a *társadalompolitikai célkitűzésnek rendelték alá,* hogy a kisüzemi mezőgazdaság a szocialista nagyüzemi kollektív gazdaság vágányaira térjen át. Ennek megfelelően alakultak a tagfelvétel feltételei és szabályai, amelyekben döntő kérdés volt a *vagyonbevitel,* de az sohasem jelentkezett kizárólagos *előfeltételként.* (Csak az volt köteles földet és termelőeszközt bevinni, aki ilyennel rendelkezett.) A *munkaerő* bevitele szintén alá volt vetve az említett társadalompolitikai célkitűzésnek: a létrejövő szövetkezet reális munkaerő-szükségletétől függetlenül vette fel a társadalompolitikai cél megvalósulása alapján érdekkörébe eső állampolgárokat.

[4] A kérdéskör kifejtését — ideértve a tagsági próbaidő, a tagsági viszony létesítésének előfeltételeként megkívánt munkaviszony problematikáját is — ld. részletesebben: *Szerző:* Gondolatok a termelőszövetkezeti tagsági viszony keletkezésének és megszűnésének jogi szabályrendszeréről c. munkájában. Vezetés a mezőgazdaságban... 1975. 557—558. old.

[5] A mezőgazdasági termelő szövetkezetben dolgozó aktív tagok átlagjövedelme 1974-ben: 2561,— Ft volt. Mezőgazdasági Stat. Zsebkönyv, 1975. 179. old.

A későbbi — mintegy másfél évtizedes — időszak alatt azonban a körülmények gyökeresen megváltoztak. Ma a szövetkezetek munkaerőhöz, mégpedig konkrétan meghatározott profilú munkaerőhöz kívánnak jutni a tagfelvétel alapján. Az állampolgár természetszerűen szintén munkaereje hasznosítása érdekében kéri a felvételét a szövetkezetbe. A vagyonbevitel lehetősége lényegében esetlegessé vált, gyakorisága ma már számszerűleg alig érzékelhető.

4. A meghatározó jellegű vonásokról mondottak után, úgy véljük, nem helyes a munkaviszony és a tagsági viszony közötti különbség lényegét abban a — szinte sztereotíp — meghatározásban összegezni, hogy a dolgozó (alkalmazott) nem tulajdonos, a tag pedig tulajdonos. Az adott életviszonyok *társadalmi tartalmát* tekintve — közgazdasági értelemben — világos, hogy a dolgozó is tulajdonos és a szövetkezeti tag is az. A különbség abban van, hogy a dolgozó — munkakollektívabeli viszonyában (az „államjogias" jogosítványokon felül) — az össztársadalmi, a tag pedig — tagsági viszonyában (az össztársadalmi tulajdonra vonatkozó „államjogias" jogosítványain felül) — a szövetkezeti tulajdon *részese.*

A *jogi oldal* azért tűnik bonyolultabbnak, mert „megszoktuk", hogy a tulajdont a tulajdonjog polgári jogi intézményeként fogjuk fel. Mellőzve most a tulajdonjogi elméleti vitákat, röviden azt kívánjuk leszögezni, hogy *„jogi" értelemben* — ha ezt a tulajdon *polgári jogi* fogalmában kezeljük — sem a dolgozó, sem a tag nem tulajdonos. A magunk részéről azonban úgy véljük, hogy a tulajdon jogi szabályozásának csak egyik oldalát adhatja meg a polgári jog, ezért a teljesség igényével nem is válaszolható meg erről az oldalról — sem az állami, sem a szövetkezeti tulajdon esetében — a *társadalmi* tulajdon alanyának problémája.

Természetes azonban, hogy amennyiben a tulajdonjogot nem kizárólag a polgári jog intézményeként fogjuk fel, elhárulnak az akadályok a pozitív értelmű válasz elől is: a dolgozó (alkalmazott) is és a szövetkezeti tag is *tulajdonos,* mégpedig *jogi értelemben is,* bár természetesen *nem polgári jogi értelemben.* Az államjogi *jog*viszony és a munka*jog*viszony, illetőleg a tagsági *jog*viszony — szélesebb értelemben: a munkajog, szövetkezeti jog — szabályai *jogilag is* rendezik a tulajdonjog tartalmának („részjogosítványainak") — röviden a tulajdonosi elsajátítási — rendelkezési viszonyoknak — normáit. Elméletileg helyesnek, megalapozottnak tehát azt a meghatározást tekintjük, mely szerint a dolgozó is és a tag is *részese* a társadalmi tulajdon adott formájának, a szóban forgó „tagsági" viszonya, kollektíva-tagsága által meghatározott formában.

Ez a meghatározás egyben utal arra is, hogy itt nem polgári jogi értelemben vett — tulajdoni hányadokkal rendelkező — tulajdonostársakról, „résztulajdonosokról" van szó. Sőt nem is olyan szövetkezeti tulajdonról, amelyben a tag meghatározott tulajdoni hányaddal rendelkezik, melyen kizárólagos használati jogot, s alig korlátozott rendelkezési jogot gyakorol. (Lakásszövetkezeti tulajdon.) Ezért elméletileg helytelennek, gyakorlatilag tévesnek és félrevezetőnek tartjuk a termelőszövetkezeti tag „résztulajdonosi", „tulajdonostársi" megjelölését. A magyar nyelvben és a köztudatban ezek a fogalmak mást jelentenek, mint a termelőszövetkezeti valóság. (Polgári jogi értelemben vett tulajdonközösséget.)

5. Ezek után felmerül a kérdés: miben áll a tulajdonosi minőségben meglevő különbség? Nyilvánvaló ui., hogy itt jelentős — bár a társadalmi tulajdonban való részesülés lényegét nem érintő — különbségek vannak. Az előbbi vázlatos áttekintés alapján az is világos, hogy nem érthetünk egyet a tagsági viszony olyan „sajátosságával", mely szerint a tag egyben „tulajdonos" és „dolgozó", ez ugyanis *nem sajátossága* a tagsági viszonynak, minthogy a munkaviszonyban álló állampolgár szintén „tulajdonos" és „dolgozó" egyszerre. A különbségek — mint jeleztük — ott, azon a szinten lépnek be, hogy *másként* tulajdonos az egyik, mint a másik.

A *csoporttulajdon* — lényegi értelemben — az érdekeltség és kockázatviselés *csoportszinten történő koncentrálását* jelenti. Ebből — a tagsági viszonyt érintően — az következik, hogy a tag *egyénileg* nem viselheti a szövetkezet és a szövetkezetbeni tevékenységének közvetlen kockázatát és érdekeltségi viszonyai is a szövetkezeten keresztül érvényesülnek; azaz részesedési — érdekeltségi-kockázatviselési — viszonyai csoportszinten koncentrálódnak.

A *munkaviszonyban* álló dolgozó helyzetét — az állami tulajdonjogból következően — *meghatározó jelleggel össztársadalmi szintű,* következésképpen az egyén számára nagyobb, teljesebb egzisztenciális biztonságot nyújtó érdekeltségi-részesedési-kockázatviselési viszonyok rendezik. A csoportsajátosságok ezt jelentős vagy kevésbé jelentős mértékben *befolyásolják,* de jellegét nem változtatják meg.

A jelzettekkel kapcsolatban azonban szükséges egy kiegészítő megjegyzést tennünk. A vizsgált életviszonyok ui. az *állampolgár* alapvető, egzisztenciális viszonyai, amelyek a *társadalom* szempontjából — minthogy a társadalmi munkaviszonyok szféráját döntő módon érintik — kiemelkedő jelentőséggel bírnak. Ezért a *csoport-törvényszerűségek hatását az állam* — az össztársadalom és elsősorban az emberi munkaerő fenntartása és fejlesztése érdekében — *korlátozza.* Ez a törvényszerűség jut kifejezésre a szövetkezeti tagsági jövedelmi viszonyok pozitív és negatív hatású, közvetlen jellegű, állami befolyásolásában. A csoporttörvényszerűségek tehát a tagsági viszony vonatkozásában *nem érvényesülnek abszolút* jelleggel.

Ugyancsak az emberi munkaerő társadalmi felhasználásának törvényszerűségeiből következik a *csoport-elkülönültségnek az a meghaladása,* amely a szövetkezeti, illetőleg állami tulajdonon működő *kollektíva-tagságok „átváltása"* társadalmilag indokolt mértékű, zökkenőmentes lebonyolítása érdekében szükséges. Egyik szövetkezeti kollektíva a másiknak —, sőt: egyre inkább ez a helyzet állami tulajdonon működő kollektívák esetében is — „jogfolytonosságot" biztosítva, „átveszi" a tagsági-dolgozói jogokat és kötelezettségeket. Nem kell itt külön bizonyítani, hogy ez a munkaerő társadalmi felhasználásának objektív törvényszerűsége és talán azt sem, hogy ennek biztosítását az aktív („mobil", stb.) tagsági munkaerő már hosszú évek óta az *egyik legfontosabb kérdésként kezeli és jóval a szövetkezeti sajátosságok elé helyezi.*

Mindezek mellett is tény azonban, hogy a tagság részesedési-érdekeltségi-kockázatviselési viszonyai *ma és a közvetlen belátható jövő távlatában, alapjában véve a csoporttulajdon által meghatározottak.* Ezt teljes mértékben alátámasztják a jövedelem *szintjének* tervezésére és garantálására, valamint a *kiegészítő részesedésre* vonatkozó szabályok, függetlenül attól, hogy a tervezett munkajövedelem 100, vagy 80 százaléka kerül-e a teljesítés megtörténtével kifizetésre. (A szint mindenképpen a csoport-eredmény által meghatározott.)

6. A tulajdon fogalmában a részesedési viszonyok mellett jelentős kérdés — különösen jogi oldalról — a *rendelkezési viszonyok* területe is. Ennek keretében alapjában véve a *szövetkezet vezetési viszonyai* játszanak döntő szerepet, melyet a *szövetkezet tagsági vezetésének* fogalmában lehet meghatározni.

Az érdekeltségi-kockázatviselési rendszer alap-sajátosságából következik a szövetkezet *tagsági vezetése,* az *össztagság döntési joga.* Ez a szövetkezeti tagsági viszonynak *specifikus vonása.* Ismeretes, hogy az állami vállalati kollektívának a vállalat vezetésére irányuló jogosítványai egészükben nem merítik ki a döntési jog fogalmát.

A szóban forgó különbséggel — és annak az alábbiakban következő rövid elemzésével — összefüggésben előre kell bocsátanunk egy megjegyzést. A köztudatban néha olyan véleményekkel találkozunk, amelyek — abból következtetve, hogy a szövetkezeti tagság (az össztagság) a szövetkezet vezetésében döntési joggal rendelkezik — a szövetkezet vezetési rendszerét az állami vállalatéhoz viszonyítva „demokratikusabbnak", a tagság vezetési jogosítványait minőségileg, vagy mennyiségileg „többnek" tartja az alkalmazottakéval összevetve.

Ez a nézet nem felel meg a valóságnak. Az állami vállalat, illetőleg a szövetkezet vezetési rendszere — alapjában véve a tulajdoni és a vállalat-szervezési eltérésekből eredően — *más,* ezért a formai — szervezeti, jogi — összehasonlításból *közvetlen módon* nem lehet tartalmi értékelést levezetni. Az *állami vállalat fejlett, differenciált rendszerű demokratikus vezetéssel* rendelkezik, amelynek az állami (össztársadalmi, össznépi) *tulajdonnak,* valamint a *vállalati szervezet* sajátosságainak, különösen a vállalati munkamegosztás és üzemnagyság követelményeinek kell megfelelnie. (Az állami vállalat szervezeti, vezetési struktúrája fejlesztésének — egyébként közismerten időszerű — kérdéseire itt nem térhetünk ki.)

A kérdés ilyen felvetése egyben jelzi azt is, hogy mi az alapja azoknak a szervezeti-vezetési problémáknak, amelyek termelőszövetkezeteink mai fejlődési szakaszában — elsősorban a vállalati fejlődés eredményei alapján — felvetődnek és lényegüket tekintve a szövetkezet *differenciáltabb,* a közvetlen és közvetett demokrácia, valamint a tagság és a szövetkezet vezető-szervei *vezetési jogosítványainak kombinatív formái* felé mutatnak.[6] Természetesen nem beszélhetünk itt a szövetkezeti demokrácia „visszafejlődéséről", ellenkezőleg: tökéletesedéséről van szó; nevezetesen arról, hogy a szervezeti-vezetési formákat, a tagságnak a szövetkezet vezetésére irányuló jogosítványait, a mai és a jövőbeni követelményekhez igazítsuk.

Ebben a fejlődésmenetben elkerülhetetlen, hogy itt is helyet kapjanak bizonyos „részvételi" (véleménynyilvánítási, egyetértési) jogok a döntési jog *mellett* és *helyette.* Ez azonban nem a szövetkezeti demokrácia, a tagság vezetési jogosítványai visszafejlődése lesz, hanem előrelépés: a tagság *érdemi* tekintetben *több* befolyáshoz jut a vezetés irányában, mint a jelenlegi közvetlen részvétel döntési joggal rendelkező fórumán (pl. a közgyűlésen).

7. A továbbiakban a tagsági viszonynak arról a specifikumáról szólunk, hogy a tagság vezetési jogosítványainak megvalósulása — eltérően az állami vállalattól, ahol külön kollektíva-tagsági viszony és külön kollektíva-szervezet van — *a szövetkezet egységes szervezetében megy végbe.* A részletkérdések mellőzésével is hangsúlyoznunk kell e kérdéskör nagy jelentőségét. A magunk részéről — utalva e kérdés többszöri szakirodalmi exponálására is — nagy fontosságát látnánk a probléma részletesebb elemzésének, különös tekintettel a szövetkezetek vállalati fejlődésének már jelzett tényeire és tendenciáira.[7]

A szövetkezeti szervezet differenciáltabb felfogása, illetőleg az ennek megfelelő szervezeti rendszer kialakulása — hosszabb történeti

[6] A témakör fejtegetését ld.: részletesebben: *Bak* József: A szövetkezetek kollektív (tagsági) vezetésének egyes újabb problémái. (a Szöv. Kut. Int. közleményei, 94. sz., Bpest, 1974, továbbá: Szerző „A mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezeti struktúrája" Vezetés a mezőgazdaságban... 1975. 3. sz. 117—123. old.

[7] Vö.: *Szerző:* A mezőgazdasági termelőszövetkezet tagjának „kettős" helyzetéről. Társ. Szemle, 1969. 10. sz., továbbá „A szövetkezet társadalmi tevékenységének jogi kérdései" Jogtud. Közlöny, 1972. 618—626. old.

fejlődési folyamatban — aligha látszik elkerülhetőnek. Erre utalnak a szervezetben már kialakult, speciális társadalmi feladatot ellátó szervek. Ilyen tendenciák felismerhetők a szövetkezetek társadalmi érdekképviseleti szerveinél is, melyek tevékenységében hosszabb távon feltétlenül számolni kell a szövetkezet *vállalati és tagsági érdekképviseletének együttes jelenlétéből* eredő kérdésekkel.

Helyénvalónak látszik ugyanakkor itt arra is utalni, hogy a merev szervezeti *ketté*-választást — a vállalat hierarchikus gazdasági, illetőleg kollektíva-szervezetére — az állami vállalat szervezeti-vezetési rendszere is meghaladni látszik. A szocialista társadalmi tulajdon fejlődési törvényszerűségei nyilván magukkal hozzák a vállalat gazdasági és *kollektíva-szervezetének alapvető érdekegységét,* amelynek korszerű kifejezése természetesen bizonyos szervezeti konzekvenciákkal is járhat.

Az említettekkel függ össze, illetőleg alapjában azokból következik, hogy a tagságot a vezetési jogosítványok *közvetlenül* — a tagot személyében — illetik meg, míg az állami vállalatnál azok — főszabály szerint — a *kollektíva szervezetét* illetik meg.[8] Itt is hangsúlyoznunk kell azonban azoknak a fejlődési tendenciáknak a *jelentőségét* és *irányát,* amelyek a *közvetett és kombinatív* megoldások térnyerésére utalnak, illetőleg, hogy az állami vállalatnál — ellenkező oldalról közelítve, de azonos fejlődési irányba mutatva — növekszik a munkahelyi kollektívákat, tehát a dolgozókat *közvetlenül* megillető vezetési jogosítványok jelentősége.

Összefoglalva a tagsági viszony társadalmi tartalmáról kifejtetteket, azt kell aláhúznunk, hogy ez az életviszony a szocialista társadalom tagjának a társadalmi munkamegosztásban való részvételi viszonya, következésképpen annak alaptörvényszerűségei uralják. E törvényszerűségek határozzák meg a társadalmi tulajdonból való elsajátítási és e tulajdon feletti rendelkezési viszonyait. Ezen az alapon kell megítélni a tagsági viszonynak társadalmi viszonyaink között kialakult helyzetét és a hasonló rendeltetésű életviszonyokkal fennálló kapcsolatait is.

Ezen az alapon kell megvizsgálni a *tagsági jogviszony* alapvető szervezeti és tartalmi kérdéseit is.

3. *A tagsági jogviszony szerkezete és tartalma*

1. A tagsági viszony társadalmi (materiális) tartalmának felvázolása után megkíséreljük a tagsági *jogviszony* alapvető szerkezeti és tartalmi elemeinek rövid meghatározását. Első kérdésünk itt a szerkezeti elemek, vagy másképpen „részjogviszonyok" problémája.

Elismerve, hogy a több-kevesebb — „viszonylagos" — önállósággal rendelkező, ún. „részjogviszonyoknak" a szövetkezetek fejlődésének korábbi szakaszában *volt létjogosultságuk,* úgy véljük, hogy a tagsági viszony *mai* társadalmi lényegét ez a szerkezet már nem fejezi ki.

Mindenek előtt azt kívánjuk aláhúzni, hogy ma már nem lehet rész-*jog*viszonyokról beszélni. Már a tagsági viszony korábbi fejlődési szakaszán is hangsúlyoztuk, hogy *átrendeződés* megy végbe a részjogviszonyokban, melynek eredményeképpen megváltozik az egymáshoz viszonyított *súlyuk* és *gyengül* viszonylagos önállóságuk is.[9] Ma azt kell mondanunk, hogy a tagsági jogviszonyon *belül* viszonylagos önállósággal rendelkező jogviszonyok nincsenek.

A tagsági viszony fejlődésének első időszakában a jogi irodalom a *vagyoni,* a *szervezeti,* illetőleg a *munkavégzési* jogosítványokban határozta meg a szóban forgó, viszonylagos önállósággal rendelkező részjogviszonyokat, s a tagsági jogviszonyt ezek *sajátos egységének* tekintette.

a) Elég gyorsan nyilvánvalóvá vált, hogy a „részjogviszonyokon" belül a munkavégzési jogviszonyok egyre inkább meghatározó jelentőségre tesznek szert, s a többiek ezektől lényegében függő helyzetbe kerülnek. Ma már vitathatatlan, hogy a *szervezeti jogok* — közvetlenül, vagy közvetve — *formálisan is* a munkavégzési jogosítványoktól függenek, *érdemben* pedig még teljesebb azoknak a munkavégzési jogviszonyok oldaláról való meghatározottsága.

Itt általában a nyugdíjasok szervezeti jogosítványait szokták megemlíteni, amelyek mintegy „önállósult" formában, tehát közvetlenül a tagsági viszonyból eredően is megjelennek. (A munkavégzési kötelezettségüket nem teljesítők szervezeti jogainak ügye tartalmi vagy jogi problémát ma már nem jelent.) Az előbbiekben szólottunk a vizsgált szervezeti jogok érdemi kérdéseiről, valamint a korszerű szabályozás tartalmáról. A jogviszony szerkezetét illetően azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a nyugdíjas tagok *megváltozott tartalmú* szervezeti-jogi kötődését, mint a tagsági viszony *járulékos elemét* célszerű szabályozni, de alapvető tartalmát, jelleget adó vonásainak kifejezését nem kellene azzal terhelni. A magunk részéről időszerűnek látnánk pl. — a szövetkezeti szervezeti-vezetési rendszer jövőbeni perspektívájában és a nyugdíjasok munkavégzési lehetőségeinek adott és jövőbeni viszonyai stb. alapján — a szövetkezet legjelentősebb testületi vezetőszerveiben, külö-

[8] A két kollekíva közötti eme különbségre először Eörsi Gyula mutatott rá „Tulajdonosok és kollektívák jogágazatai; differenciálódás és integrálódás a szocialista jogrendszerben" c. munkájában. MTA. 2. Oszt. Közleményei, XIII. k. 1—2. sz.

[9] Vö. különösen: *Szerző:* A tagsági viszony alapkérdései a mezőgazdasági termelőszövetkezetben. Kandidátusi értekezés. Gödöllő, 1968., 150. old., továbbá: „A termelőszövetkezeti tagsági viszony jogi alapkérdései" Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bpest, 1973., 173—174. old.

nösen a küldöttgyűlésen, vezetőségben stb. a *nyugdíjasok képviseletének* biztosítását. Az ilyen és hasonló megoldások a nyugdíjasok helyzetének társadalmi és szövetkezeti elismerését megfelelően kifejezik és talán *gyakorlatilag is többet nyújtanának* számukra, mint jelenlegi — sok szervezési stb. nehézséggel járó — szervezeti jogaik.

b) Még inkább érvényesek a tárgyalt szerkezeti vonások az ún. *vagyoni* jogok viszonylatában. Ide tartozók mindenekelőtt a *kistermelői magántulajdonból eredő* föld- és vagyonbeviteli kötelezettségek és az ezekkel összefüggő térítések. Ezek járulékos, eseti volta, sőt egyáltalán *előfordulásuk* ritkasága (a legközelebbi jövőben még a földjáradék is ebben az értelemben alakul) önmagában is jelzi, hogy ilyesmit, mint a tagsági jogviszony szerkezeti elemét, részjogviszonyát szerepeltetni, illetőleg így kezelni, legalábbis korszerűtlennek tekinthető.

Egyéb vagyoni kapcsolatokról — az előbbiek után — már aligha kell szólanunk. Előfordulásuk igen gyér, súlyuk nem jelentős, társadalmi rendeltetésük szempontjából sem jelleget adó, hogy a szövetkezettel és nem más partnerrel (pl. bankkal) jönnek létre. Ezek sem részesei, vagy szerkezeti elemei, hanem esetleges *járulékai, kísérői* a tagsági jogviszonynak.

Esetenként a *tagsági* vagyoni jogok közé sorolják a *háztáji gazdasággal* összefüggő jogokat is. A háztáji gazdasággal kapcsolatos jogok — a tárgyalt szempontból — kétfélék: *munkadíjazási* (nyugdíjasoknál: nyugdíj-kiegészítés) jogok (alapvetően a földjuttatás és a háztáji gazdálkodás körében végzett munka meghatározott szövetkezeti elismerése), valamint az *állampolgár* személyi földtulajdonának viszonyai és kisegítő gazdaságának szerződéses kapcsolatai. A *földjuttatás,* mint munkadíjazási forma az állami gazdaság alkalmazottjánál is ismeretes, de természetesen nem beszél a munkajog ezen az alapon az alkalmazott vagyoni jogairól, részjogviszonyáról. Az állampolgár, a személyi tulajdonára vonatkozó szabályok alapján, *személyi földtulajdonnal* rendelkezhet — szövetkezeti tagságától függetlenül és tagsági viszonyán kívül — és kisegítő gazdaságot tarthat fenn, mely alapon különböző gazdálkodó szervekkel — köztük a szövetkezettel is — gazdasági kapcsolatokra léphet. Ezek nem szerkezeti elemei a tagsági jogviszonynak — és természetesen a munkajogviszonynak sem —, minthogy azoktól függetlenül is léteznek, illetőleg azok mellett nem feltétlenül léteznek.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a tagsági jogviszony *nem keretjogviszony,* azon *belül* viszonylagos önállósággal rendelkező jogviszonyok, mint a tagsági jogviszony *szerkezeti elemei,* nincsenek. A tagsági jogviszony járulékaként — történeti okokból — *esetleges előfordulással,* részben időleges jelleggel, kialakulhatnak a szövetkezet és a tag között jogi kapcsolatok, de *ezek nélkül a tagsági jogviszony tartalma teljes; létezésük, vagy hiányuk annak alapvető lényegét nem érinti.*

2. Következő kérdésünk, hogy mely tartalmi elemek határozzák meg a tagsági jogviszonyt, illetőleg, hogy a tagsági viszony társadalmi tartalmát a jogviszony milyen szerkezeti és tartalmi struktúrája képes leginkább kifejezni.

Az *egységesen felfogott,* tehát részjogviszonyokra nem tagolt *tagsági jogviszonyon belül* — a munkajogviszony tartalmi elemeihez hasonlóan — a jogok és kötelezettségek három csoportját lehet célszerűen megkülönböztetni: *a)* munkavégzési; *b)* elosztási-részesedési; *c)* szervezeti-vezetési jogokat és kötelezettségeket.

Az *egyik* mozzanat tehát, amelyet itt ki kell emelnünk az, hogy nem beszélünk rész-*jog*viszonyokról, hanem a jogviszony tartalmi elemeiről. A *másik* — nem kevésbé jelentős dolog —, hogy a tartalmi elemek között most már nem munkajogviszonyokat, hanem *munkavégzési* jogokat és kötelezettségeket jelölünk meg.[10] Ezáltal az elnevezésben is kifejezésre juttatjuk, hogy a tagsági viszonyon belül nincs *külön* munkajogviszony és ettől elkülöníthető elosztási-részesedési, illetőleg szervezeti-vezetési jogviszonyok, mert a *munkaviszony a tagsági viszony alapvető, meghatározó erejű tartalmi elemévé, céljává és lényegévé vált.* Mint az előbb rámutattunk, a súlyukban jelentéktelen és részben esetleges maradványok beépítése a tagsági jogviszony szerkezetébe zavaró, mert *téves orientációra* ad lehetőséget — amikor azokat a munkaviszony *mellé* helyezi és így az egyenrangúság, mellérendeltség látszatát kelti — nehezítve a tagsági viszony mai és jövőbeni társadalmi tartalmának, valódi arculatának helyes súlypontozású kifejezését.

Összefoglalva az előbbieket, mint döntő mozzanatot, azt emeljük ki, hogy a tagsági jogviszony tartalmában *minden* szerkezeti elemet áthat annak alapvető társadalmi tartalma: a társadalmi munkamegosztásban való részvétel és annak törvényszerűségei. Amennyiben a *jog* ma ettől eltér, már nem a társadalmi valóságot fejezi ki, mely körülményből két probléma származik: *egyik* az, hogy a meglevő jogi formák lényegében „kiüresednek", gyakorlatilag nem alkalmazhatók, vagy csak formális, tartalom nélküli keretek; a *másik* az, hogy ezek a formák nehezítik a tagsági viszony *jogi* és — ennek visszahatása következtében — *társadalmi arculatának korszerű kifejezését.*

3. Nézetünk szerint megérlelődnek a feltételei annak, hogy a tagsági jogviszony szabályrendszerét az *aktív, teljesen munkaképes, „mobil" munkaerőre szabjuk,* kifejezve az emberi munkaerő társadalmi felhasználásának vala-

[10] Eltérően a tagsági viszony korábbi társadalmi tartalmát kifejező rendszerezéstől. Vö.: *Szerző:* A termelőszövetkezeti tagsági viszony jogi alapkérdései. 175. old.

mennyi jelentős törvényszerűségét. Az esetleges és járulékos elemeket pedig *külön kezelt, kapcsolódó intézményekként* lenne célszerű szabályozni, mely formában nem zavarhatnák az alapvető törvényszerűségek jogi megjelenítését.

Ez utóbbiak természetesen nem jelentéktelen kérdések. A *maguk* helyén és *megfelelő jogi formában* kifejezve, jelentős társadalmi igényeket érvényesítenek. Ez a helyzet pl. a nyugdíjas tagsági viszony tartalmi elemeinél is. A kérdés jelentőségének elismerése azonban nem egyenlő ama koncepció elismerésével, hogy olyan jogi szabályozást tartsunk fenn a tagsági viszony számára, amely egyaránt megfelel az aktív tagság és a többi tagsági rétegek igényeinek is, mert ez *ma már nem lehetséges.*[11]

A társadalmi tartalom jelzett módosulása alapján kell értékelnünk a munkavégzési viszonyok szabályozásával, vagy a keletkezés és megszűnés szabályaival összefüggő kérdéseket is. Itt is az a lényeg, hogy *melyik tagsági réteget veszszük meghatározó jelentőségűnek,* illetőleg, hogy a szövetkezetet elismerjük-e vállalati gazdálkodást folytató szervezetnek, vagy esetleg „egyletnek" tekintjük. Egyre kevésbé valóságos ellentmondás ui. pl. az, hogy a szövetkezet „kénytelen" valamennyi tagja számára munkát biztosítani. A munkaerőmérleg alapvető egyensúlyi kérdései kialakultak, vagy kialakíthatók (erre a jogi szabályok sem kevésbé ösztönözhetnek) és a nyugdíjrendszer közelmúltban bekövetkezett fejlődése alapján a társadalmilag méltányolható kérdések megoldást nyerhetnek. Meg merjük kockáztatni: a reális életviszonyoktól elmaradt jogi szabályozás — azzal, hogy a szövetkezeti és egyéni akaratot a jelzett kérdéskörben „kerülő utakra" kényszeríti (pl. a tagsági viszony megszüntetésénél) — a gyakorlati nehézségeken kívül — a visszaélésekre is több lehetőséget nyújt, mint a korszerű (látszólag: nem „szövetkezeti") jogi rendezés.[12] Nézetünk szerint a döntő: az alapvető társadalmi tartalom kifejezése; a járulékos kérdések megoldására külön szabályok lehetnek szükségesek és célszerűek.

4. A tagsági *jogviszonyokat* tehát az „aktív" tagság testére kell szabni. Ellenkező esetben az nem lesz alkalmas a nemzedékváltás lezajlása után a mobil munkaerő megtartására, illetőleg a munkaerőutánpótlás jogi kereteinek biztosítására.

a) A tagsági viszony középpontjában a *munkaviszony* áll, ezért annak jogi szabályozásánál az emberi munkaerő felhasználásának alapvető törvényszerűségeit — az alkalmazotti munkaviszonnyal integrált rendszerben — ki kell fejezni. *Szövetkezeti sajátosság:* az érdekeltség-kockázatviselés csoportszintű koncentrálása (meghatározó jelleggel) és ennek megfelelően a tagsági vezetés (korszerű formában), valamint a tagsági viszony, mint a munkakollektíva-tagság és a társadalmi szervezeti tagság, illetőleg a szövetkezeti szervezet, mint a vállalati és társadalmi szervezet egysége.

b) A tag járulékos (kiegészítő) viszonyai: a szövetkezettel fennálló egyéb kapcsolatai. E kapcsolatok vagyoni jellegűek; alapvető jellegüket a személyi tulajdon törvényszerűségei határozzák meg. Minthogy a szövetkezettel állanak fenn, szabályozásuk nem zárható ki a szövetkezeti jog köréből, de a tagsági jogviszonyoknak nem részjogviszonyai. (Az ezek nélkül is fennáll, teljes stb.) Hasonló kapcsolatokat azonban a szövetkezet másokkal is létesíthet, ezért a szabályozás jogágiságát ez a körülmény is befolyásolja.

c) A nyugdíjas tagsági viszony tartalmából hiányzik a munkaviszony meghatározó erejű szerepe. A nyugdíjas tagsági viszony külön-kezelése (elválasztása) lehetővé tenné a kétféle szabályozást és ezzel — a szövetkezet vállalati és az aktív tagság dolgozói érdekei védelmével együtt — a nyugdíjas tagság valóságos érdekei védelmét is. Ennek központi kérdése a megváltozott tartalmú tagsági viszony adekvát szabályrendszerének kialakítása, melyben főképpen a szövetkezeti szociális támogatás, a részleges munkalehetőség biztosítása, valamint erkölcsi-politikai kötelékek fenntartása áll előtérben. Ezek (és más hasonló érdekek) elsősorban a közvetett (képviseleti) jellegű szervezeti jogok kialakítását, valamint a szövetkezet szervezeti struktúrájában a jelzett érdekkör megfelelő képviseletének biztosítását igénylik. A „sajátos" jogállás természetesen többet nyújt a valóságban a nyugdíjasnak is (a szövetkezetnek is), mint a tagsági jogok olyan egységes rendszere, amelyben a jogokat érdemben gyakorolni, sőt részben legalapvetőbb kötelezettségeit teljesíteni már nem képes.

Hegedűs István

[11] Itt érdemesnek tűnik utalni azokra a nehézségekre is, melyek pl. a „családtagság" szövetkezeti jogi szabályaiból eredtek és erednek. A munkaerő vállalati felhasználása nem tűr meg „családias" megoldásokat. Ez az elvi magja az ilyen alapon mostanában egyre gyakrabban felvetődő nyugdíjjogosultsági problémáknak is.

[12] A kérdéskör részletesebb elemzését ld.: *Szerző:* Gondolatok a termelőszövetkezeti tagsági viszony keletkezésének és megszűnésének jogi szabályrendszeréről.

A választás, mint a Jugoszláv Szocialista Köztársaság küldöttrendszerének eleme*

1. Minden demokratikusan szervezett társadalomban a választási rendszer az adott ország társadalmi-politikai berendezkedésének része. A választójog elvei pedig a politikai rendszert jellemző alapelvek közé tartoznak. Ebből következik, hogy a választási rendszernek és elveinek minden országban általános jelentősége van.

Jugoszlávia vonatkozásában azonban a választási rendszernek és elveinek az általánostól eltérő, további kiemelkedő jelentősége van. Ez abból fakad, hogy az ország választási rendszerének, a küldötti rendszernek, az önigazgatású szocializmus megvalósításában lényegesen nagyobb a szerepe.

Jugoszláviában, a választási rendszer beolvadt a küldötti rendszerbe. Ez tág kategória, felöleli a választást mint cselekvést és ennek mechanizmusát, — jelenti továbbá azt az alapot is, amelyen az egész hatalmi és önigazgatási rendszer nyugszik.

2. Évezredes probléma, hogy hogyan és milyen eljárással jelöljék ki azokat, akik az adott társadalomban a hatalmat gyakorolják. Ez a probléma természetesen más módon jelentkezik az abszolutista diktatórikus rendszerekben, amelyekben a vezetők a nép akaratának közreműködése nélkül, sőt sok esetben a nép akarata ellenére kerülnek hatalomra. Ismét másként a demokratikus országokban.

E műben kizárólag olyan demokratikus társadalmi berendezkedésekkel foglalkozunk, amelyekben formálisan vagy ténylegesen tiszteletben tartják a nép akaratát és amelyekben formálisan vagy ténylegesen megkísérlik, etimológiai értelemben — a nép részvételével a hatalom gyakorlásában a demokrácia megvalósítását.

Már az antik időben létezett társadalmakban is felmerült a hatalmat gyakorlók kijelölésének problémája. Ez a probléma, azonban teljes mértékben a XVIII. század végén, a burzsoá forradalom kezdeti időszakában jut felszínre. Az állampolgárok megválasztják képviselőiket, akik a nevükben, az általuk kapott megbízás alapján, a meghatározott időszakban a hatalmat gyakorolják.

Mellőzve annak a mechanizmusnak vizsgálatát amellyel az uralkodó testületeket megválasztják (általános választójog, egyenlőség a szavazás titkossága, választási technika stb.) és figyelmen kívül hagyva azokat az ismert módozatokat, amelyek a választás reális értékére hatnak, a bevezető fejtegetésünkben röviden, témánkat érintő *két* releváns kérdésre kívánunk csupán kitérni. Ez a két kérdés, a közvetett vagy közvetlen választási rendszer és a képviseleti mandátum jellege.

Ismert, hogy a közvetlen választási rendszerben a választó állampolgárok minden képviseleti testületbe, a legalacsonyabb szintű helyitől a legmagasabb szintű központi képviseleti testületig — a parlamentig —, képviselőiket közvetlenül maguk választják meg.

A közvetett választási rendszerben a választók csak egy szűkebb kollégiumot, a választókat választják, akik megválasztják a képviseleti testület tagjait.

A közvetlen választási rendszert demokratikusabbnak tartják, mert ez a választóknak lehetőséget nyújt akaratuk közvetítő közreműködése nélküli kinyilvánítására. A közvetítők közreműködése elkerülhetetlenül a választók akaratának deformálásához vezet. Ma a közvetlen választási rendszer az uralkodó.

A képviselői mandátum lehet szabad vagy imperatív. Időbelileg a korábbi, az imperatív mandátum szerint a választó képviselőjének munkájához elsősorban a szavazás vonatkozásában, kötelező utasítást adhat és a képviselő választójának munkájával kapcsolatban felelősséggel tartozik. A választó, amennyiben a képviselő nem tartja be a munkájára vonatkozó utasításokat, végső szankcióként jogosult a képviselőt visszahívni.[1]

A szabad mandátumos rendszerben a megválasztott képviselő és a választó közötti kapcsolat gyakorlatilag a választás befejezésével megszűnik. A képviselő munkáját saját belátása szerint látja el. Nincs semmilyen formális kötelezettsége arra, hogy választói véleményét figyelembe vegye. A választók akaratából a képviselő helyzete nem változtatható meg.

A mi korunkban szinte kizárólag a szabad mandátumos rendszer érvényesül. Egyes kapitalista országokban és minden szocialista országban megvan azonban a képviselő visszahívásának lehetősége, noha az imperatív mandátumnak ez az eleme önmagában nem elégséges arra, hogy a választó és képviselője közötti viszonyt az imperatív mandátum tartalmának megfelelően átalakítsa.

* dr. Miodrag Jovičićnek, a Jugoszláv Jogösszehasonlító Intézet igazgatóhelyettesének a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében tartott előadása alapján *(Szerk.)*.

[1] Figyelmen kívül hagyjuk a közvetlen demokratikus formák megvalósításának azokat a ritka eseteit, amikor az összes állampolgárok, testületei ülésükön és gyűléseiken, maguk érdemben határoznak. Ennek alkalmazási lehetősége, ugyanis csak viszonylag kislélekszámú helyi közösségekre szorítkozik.

3. Korunkban a választási rendszerek meglehetősen egységesek. Nyilvánvaló, hogy az ezzel elérhető célok nagyon különbözőek. A választási rendszer számos eleme azonban kevés kivételtől eltekintve, mindenhol nagyon hasonló. A jelentős eltérés főleg a nem demokratikus államokban és azokban az országokban észlelhető, amelyek csak most léptek a korszerű fejlődés útjára.

A választójog mindenütt többé-kevésbé általános, egyenlő, a szavazás titkos, a választás közvetlen, a képviselői mandátum szabad. stb. Természetesen a választási eljárásban és ennek technikájában, a mandátumok elosztási rendszerében, a visszahívási lehetőségben vagy ennek hiányában stb. különbségek vannak. Ezeknek a különbségeknek megvan a maguk jelentősége. Formailag azonban a választási rendszerek közötti minőségi különbségekről nem beszélhetünk. A mai választási rendszereket összességükben, önmagukban és formálisan nézve úgy tűnik, hogy azok eléggé demokratikusak ahhoz, hogy az állampolgárok részére lehetővé váljék valódi képviselőik megválasztása.

Természetesen ez a kép csalóka. Számos országban, főleg a kapitalista országokban, a politikai jogok gyakorlásának korlátozottsága és feltételhez kötöttsége miatt, nem ez a tényleges helyzet. Ezekben az országokban szociális, gazdasági természetű okok is gátolják az állampolgárokat tényleges akaratuk kinyilvánításában.

4. Jugoszlávia az 1974. évi Alkotmányig, lényegében a klasszikus választási rendszerek országai közé volt sorolható. Igaz, hogy ez a rendszer fokozatosan mind több, a közvetett képviseleti — küldötti — rendszerre jellemző elemet tartalmazott, de ezek az elemek nem váltak uralkodóvá.

A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság 1974. évi Alkotmánya és a szocialista köztársaságok, valamint a szocialista autonóm tartományok alkotmányai megalkotásának évében került sor teljes egészében a küldötti rendszer bevezetésére. Ezt a rendszert, részeiben is összhangba hozták az önigazgatással, ami Jugoszlávia társadalmi-politikai berendezkedésének uralkodó elve.

A küldötti rendszer bevezetése arra irányuló kísérletet jelent, hogy a klasszikus választási rendszer összes pozitív elemeit — mindenekelőtt az általános választójogot, mint az állampolgárok legszélesebb rétegeinek a hatalom gyakorlásában való lehetősége kifejezőjét — magában foglalja és e rendszer minden hiányosságát áthidalja.

Mindenekelőtt két egymással összefüggő problémára gondolunk. Az egyik a közvetlen választás, a másik pedig a szabad mandátum kérdésére vonatkozik.

A közvetlen választási rendszerben, a választópolgár fontos szerepben, politikai színre kerül, de ott néhány év leforgása alatt, csak egyszer jelenik meg. Ez akkor következik be, amikor szavazatát a választottjára leadja. E szerep után a választópolgár árnyékba vonul. A két választás közötti időszakban ugyanis a választó és képviselője közötti kapcsolat gyakorlatilag megszűnik. Ezt nem képes megakadályozni az a lehetőség, hogy a választó jogosult a képviselőt visszahívni. Ez annak tulajdonítható, hogy a visszahívás intézménye a gyakorlatban nem bizonyult hatásosnak.

A választó és képviselője közötti vázolt kapcsolatnak az a következménye, hogy a választó kikerül a politikai hatalom gyakorlásából és ezt a képviselőjére ruházza át. E „hatalom átruházása" is formális. A választó, a törvényben előírt módon, megválasztja képviselőjét. Előfordul, hogy a jelöltet egyáltalán nem is ismeri stb. A közvetlen választások formalizmusát a többpártrendszer sem szüntette meg.

A klasszikus választási rendszer másik alapvető hiányosságát a választó és képviselője közötti viszonyban látjuk. A szabad mandátumot elfogadva, ennek az imperatív mandátummal való összehasonlításban, az a lényeges előnye, hogy lehetővé teszi a képviseleti testület konstruktív munkáját. Az imperatív mandátum esetében, a képviseleti testület tagjai kötelesek szigorúan betartani a kapott utasítást és irányítást és így ez a képviseleti testületben minden vitát és a határozat hozatalával kapcsolatos eljárást fölöslegessé teszi.

A szabad mandátum, a képviselőnek szabad kezet enged az állásfoglalás kialakítása és a határozat meghozatala tekintetében. Ez a választótól való teljes függetlenséget eredményez és lehetővé válik, hogy a képviselő elidegenedjék és a hatalmat a választótól elvonatkoztatva gyakorolja. E kérdésnél nem szabad figyelmen kívül hagyni a képviselőtestület és a végrehajtó szervek közötti viszonyt sem. Ennek részleteibe azonban itt nem kívánunk belebocsátkozni.

5. A klasszikus választási rendszer gyengeségeinek áthidalása érdekében tehát, az első alapvető ratio, a küldötti rendszer bevezetése volt. A másik még fontosabb, az önigazgatási rendszer felépítésének szükségességéből adódott. Az 1950. évtől kezdve, a társadalmi organizmus alapsejtjei a közösségi munka és más önigazgatási szervezetek. Az önigazgatás fokozatosan épült, kezdetben még nem valósult meg a társadalmi-politikai közösségekben, a közösségi, a köztársasági és a szövetségi hatalmi szervezetben.

Már az 1963. évi Alkotmány, a társadalmi-politikai közösségeket és képviselőtestületeiket, a társadalmi önigazgatás szerveinek és legmagasabb hatalmi szerveknek nyilvánította. Ezek a képviseleti rendszerek azonban rendeltetésüknek ténylegesen nem felelhettek meg. A klaszszikus módon történő alapításuknak megfelelően (de már a küldötti rendszer egyes elemeivel) ezek a szervek klasszikus módon működtek.

Az 1974. évi Alkotmányban maradéktalanul és következetes formában szabályozott küldöt-

ti rendszer biztosította azt a lehetőséget, hogy a képviselőtestületek — szkupstinák — valóban nem csak a legmagasabb szintű hatalmi szervekké, hanem a társadalmi önigazgatás szerveivé is váljanak.

6. Az egész küldötti rendszer szervezésének és működésének legszélesebb bázisát, a *delegációk* — küldöttségek — képezik. Ezek új testületek, melyeket az 1974. évi Alkotmány intézményesítette. Az Alkotmány értelmében delegációkat kell szervezni az önigazgatási alapszervezetekben, a közösségekben és a társadalmi-politikai szervezetekben.

A küldöttségek célját ugyancsak az Alkotmány határozza meg. E szerint lehetővé kell tenni a dolgozóknak (és állampolgároknak) jogaik és kötelességeik közvetlen teljesítését, felelősségük érvényesítését és szervezett részvételüket a társadalmi-politikai közösségi — községi, köztársasági, szövetségi — szkupstinák funkciói gyakorlásában.

A delegációk — küldöttségek — állandó testületek, amelyeknek egyrészt az a feladatuk, hogy saját körükből küldötteket válasszanak, a községi képviselőtestületek — szkupstinák — megfelelő tanácsaiba. Másrészt, ezek az egész idő alatt a küldöttekkel kapcsolatban állnak és rajtuk keresztül résztvesznek a képviselőtestület munkájában és határozathozatalában.

Pusztán a küldött „delegálásának" ténye gyakorlatilag egy személynek a képviselőtestületben való megválasztását jelenti és ez magán viseli a klasszikus választás minden ismérvét. Ami azonban ebben új és forradalmi, az a küldött és a delegáció közötti viszony (a dolgozók és állampolgárok választási bázisán keresztül) és a delegációnak az a lehetősége (ismét a választó bázis akaratának kifejezéseként), hogy állandó aktív és közvetlen résztvevője legyen a határozathozatali eljárásnak.

A küldött megválasztásával nem lesz hivatásos képviselő, továbbra is munkahelyén marad. A legszorosabb kapcsolatban van a munkaszervezet életével és problémáival. Az a feladata, hogy kapocs legyen a munkaszervezet, valamint a megfelelő képviselőtestület között, amelybe delegálták.

A delegáció és a delegátus közötti viszony sajátos. A delegátus köteles önigazgatási szervezete és közössége, valamint a delegáció állásfoglalásait képviselni. Ezt azonban a közös és a társadalmi érdekekkel, valamint szükségletekkel összhangban kell tennie (Alkotmány 141. szakasza). Emellett a delegátus megőrzi önállóságát elhatározásában és a szavazásban. Eszerint, a munkaszervezetek és közösségek „irányelvei" és a delegáció „állásfoglalásai" szerinti eljárás nem az imperatív mandátum értelmében vett kötelező utasítást jelent. Ugyanakkor, az Alkotmányban küldötti munkáért kinyilvánított felelősség és a visszahívás lehetősége ellentmond a delegátus és a delegáció közötti viszony szabad mandátumos jellegének.

Ebben a kérdésben nyilvánvalóan egy *sui generis* viszony lelhető fel, amelynek majd a gyakorlatban kell reális sajátosságait és határait bemutatni.

Az „állandóan ülésező" delegációk, mint testületek, választási funkciójukon kívül lényegében még két funkcióval rendelkeznek. Éspedig: az egyik a képviselőtestület viszonylatában jelentkezik, a másik pedig azzal a szervezettel kapcsolatban nyilvánul meg, amelyből származnak.

A képviselőtestületek munkáját a delegációknak állandóan és folyamatosan követniük kell. A küldöttségeket azokról a kérdésekről, amelyeket a képviselőtestületekben napirendre tűznek és a hozott határozatokról is rendszeresen tájékoztatni kell.

A delegációs rendszer következetes megvalósításához nem vitásan szükséges, hogy a delegációkat időben tájékoztassák azokról a napirendi kérdésekről, amelyek a képviselőtestületekben megvitatásra kerülnek. Ezzel lehetőséget kapnak a delegációk arra, hogy ezekben a kérdésekben kialakítsák állásfoglalásaikat, amivel összhangban a küldött, a képviselőtestületben eljár. Nem kisebb jelentőségű az sem, hogy a delegációk a küldötteken keresztül rendszeres és részletes tájékoztatást kapnak a képviselőtestületek munkájáról és határozatairól.

Végül, a delegációk és képviselőtestületek közötti kapcsolat szempontjából nagyon jelentős a delegációknak az a lehetősége, hogy a küldötteken keresztül, úgy az önigazgatási szervezet, mint a szélesebb kör érdekében álló kérdések megvitatását kezdeményezhetik.

A delegáció és az önigazgatási szervezet közötti viszonyra elsősorban a delegációnak az Alkotmányban (137. szakasz) előírt az a kötelezettsége jellemző, hogy állásfoglalásai kialakítása érdekében, a küldöttséget megválasztó önigazgatási szervezetet a képviselőtestület munkájáról tájékoztassa. Az állásfoglalások kialakításánál figyelembe kell venni, az önigazgatási szervezetek és közösségek érdekeit, valamint irányelveit, de tekintettel kell továbbá lenni a többi önigazgatási szervezetre és közösségre és az általános társadalmi érdekekre, illetve szükségletekre is. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy adott esetben, a delegáció is köteles saját állásfoglalásai kialakítása előtt konzultálni az önigazgatási szervezettel. Másrészt, a delegáció köteles saját és a küldötte képviselőtestületi munkájáról azt az önigazgatási szervezetet tájékoztatni, amelynek felelősséggel tartozik.

A munkával kapcsolatos beszámoló azzal a lehetőséggel járhat, hogy az egész delegációt, vagy annak valamelyik tagját, visszahívják.

A delegáció és képviselőtestület kapcsolata alapvetően a delegátuson keresztül jut kifejezésre, aki úgy az egyik, mint a másik testületnek tagja. A delegátusok nemcsak a közösségi munka szférájában, ahol a delegátus dolgozik,

hanem a politikai-hatalmi döntések hozatalának szférájában is tevékenykedik. A delegátus tehát mind a közösségi munka szférájában (ahol eddig is működött), mind a politikai döntések hozatalának szférájában is érvényesíti, teljessé teszi az önigazgatási rendszert (az utóbbi funkció lényegében most kerül megvalósításra).

A küldöttség intézményének további fontos jellemzője, hogy az az egész delegációs rendszernek bázisa. Delegátusokat nemcsak a községek, hanem az összes társadalmi-politikai közösségek képviselőtestületeibe választanak. A küldöttségek *potenciálisan* minden szinten delegátusválasztás bázisát képezik.

A delegáció és a delegátus között fennálló közvetlen kapcsolat, minden képviselőtestület vonatkozásában érvényesül és sohasem szakad meg.

A delegátus összekötő kapocs marad a képviselőtestület (amelynek tagja) és saját delegációja között (illetve több delegáció között, amelyek őt közösen megválasztották).

7. Az 1974. évi Alkotmánnyal bevezetett küldötti rendszernek történelmi elődje a Párizsi Kommün alatt és az 1918., illetve 1924-es Alkotmánnyal rendszeresített, a Szovjetek Szövetségében működött küldötti rendszer. A jugoszláv küldötti rendszer azonban annyiban más, hogy létrehozására a társadalmi önigazgatás keretein belül, ennek részeként került sor.

A delegációs — küldötti — rendszer, mint a társadalmi és politikai képviselet új formája, a döntés meghozatalával kapcsolatos eljárást összeköti lentről a csúcsig, az önigazgatási alapszervezettől a szövetségig.

Azoknak a kérdéseknek a minősége, amelyekben dönteni kell, minden szinten más és más. A delegációs rendszer azonban — azzal a feltételezéssel, hogy a gyakorlatban következetesen végrehajtják — lehetőséget nyújt arra, hogy a döntéssel kapcsolatos eljárásba közvetlenül belevonja a dolgozó embereket és az állampolgárokat, s hogy azokban aktív tevékenységet fejtsenek ki. Ezzel áthidalható az az alapvető ellentmondás, amely minden valóban demokratikus társadalomnak abban a törekvésében, hogy a határozatok meghozatalában a polgárok minél szélesebb köre vegyen részt és a politikai képviselet ismert gyengeségei tekintetében felmerül.

8. A delegációs rendszer szervesen összefügg a jugoszláviai képviselőtestületek struktúrájával, az egyes tanácsok és képviselőtestületek jellegével, illetve szerepével.

Jugoszlávia szövetségi állam. Az országban a helyi önigazgatás egyszintű. A helyi önigazgatás egyetlen típusa a község. Így a társadalmi-politikai közösségek képviselőtestületeinek három szintjéről beszélhetünk. Ezek: a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság szkupstinája, a szocialista köztársaságok szkupstinái és az egyes köztársaságokban a községi közösségek szkupstinái. Megjegyezzük, hogy a Szerb Szocialista Köztársaságban két autonóm — koszszovói és vajdasági — tartomány is van. Ezek élén is szkupstina működik.

A községi szkupstináknak — összhangban a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Alkotmányával — *három* tanácsa van, éspedig: *1. a társult munka tanácsa; 2. a helyi közösségek tanácsa,* és *3. a társadalmi-politikai tanács.*

Mindhárom tanács összetétele és alapvető feladata azonos a községi szkupstina tanácsaival. A különbség csupán az, hogy a községek tanácsaiban a község dolgozóinak és polgárainak delegátusai vesznek részt.

A szkupstinák struktúrájának azonossága itt végződik. *A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság szkupstinájának* struktúrája más. Ez Jugoszlávia társadalmi-politikai berendezkedéséből fakadó szövetségi elvek alkalmazásának, valamint annak a ténynek a következménye, hogy Jugoszlávia olyan szocialista köztársaságok szövetségi közössége, amelyeknek állami jellegük van. Ebből következően a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság szkupstináját, mint a szövetség jogai és kötelességei keretein belül a hatalom legfőbb szervét, csak azok a jogok és kötelességek illetik meg, amelyeket a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Alkotmánya kifejezetten felsorol.

Figyelemmel az elmondottakra, a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság szkupstinájának csak *két* tanácsa van. Ezek a következők: *1. a Szövetségi Tanács,* és *2. a Köztársaságok és Tartományok Tanácsa.*

A Szövetségi Tanácsot, a köztársasági és autonóm tartományi önigazgatási szervezetek és közösségek, valamint a társadalmi-politikai szervezetek küldöttei alkotják. A Köztársaságok és Tartományok Tanácsa pedig a köztársaságok és autonóm tartományok szkupstináinak küldötteiből áll.[2]

Mindkét tanács önálló és egyenlő jogú. Az utóbbi lényegében csak a választási jogosultságokra vonatkozik. Mindkét tanács önállósága saját külön felhatalmazásából adódik. A szövetségi törvényt mindegyik tanács a maga tevékenységi körében önállóan alkot.

A Köztársasági és a Tartományi szkupstina tanácsaira jellemző, hogy a legfontosabb feladatait csak a köztársasági és autonóm tartományi szkupstina egyetértésével oldja meg.[3]

---

[2] A helyi közösség a település, településrész, vagy több egymáshoz kapcsolt település polgárainak önigazgatásilag szervezett legszűkebb közössége. A helyi közösségben a közös érdekek megvalósításáról, továbbá az élet és munka egyes területein jelentkező közös igények teljesítéséről határoznak. Minden község területe, bizonyos számú helyi közösség területéből tevődik össze. Annak ellenére, hogy a helyi közösség jogi személy, a szó jogi-technikai értelmében nem társadalmi-politikai közösség.

[3] A Szövetségi Tanács javára általános klauzula érvényesül. Ugyanis a köztársasági és tartományi tanács csak az Alkotmányban felsorolt tevékenység keretében hoz törvényeket. (Ezek főleg gazdasági és pénzügyi kérdések.)

9. Az előbbiekben már jeleztük, hogy az Alkotmány értelmében, küldöttségek létesítésére, az önigazgatási alapszervezetekben és közösségekben, valamint a társadalmi-politikai szervezetekben kerül sor. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy négyfajta szervezetben létesítenek küldöttséget:

a) Először is *a társult munka alapszervezetében.* Ezek a társult munka alapsejtjei, amire egy vállalat vagy intézmény tagozódik. A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Alkotmánya (36. szakasz) értelmében, a társult munka alapszervezete az egész munkaszervezet részét képezi.

A munkaszervezetben jut kifejezésre a munkások közös munkájának eredménye, mint olyan érték, amely a munkaszervezetben vagy a piacon önállóan meghatározható. A munkások társadalmi-gazdasági és egyéb önigazgatási jogaikat is a munkaszervezetben valósítják meg. E jogok körébe tartozik saját küldöttségük megválasztása is. A társult munka kis létszámú alapszervezetében (a gyakorlatban ez rendszerint harminc főnél kevesebb) a küldöttség feladatait az összes dolgozók együttesen látják el.[4]

b) Másodszor küldöttséget alakítanak a mezőgazdaságban, a kisiparban stb. *tulajdonukban levő munkaeszközökkel tevékenykedő dolgozók közösségeiben és más formájú társulásaiban.* Ez azt jelenti, hogy a társadalmi szektorban dolgozó munkások mellett küldöttséget választanak azok is, akik az ún. magánszektorban dolgoznak, mindenekelőtt földművesek, kisiparosok stb., akik a törvényben előírt szervezetbe (például a szövetkezetbe) tömörültek.

c) Küldöttséget létesítenek *az állami szerveknél, társadalmi-politikai szervezetekben és egyesületekben, valamint a fegyveres erők keretében*

d) Küldöttséget alakítanak végül *a helyi közösségekben.* Az előző három esetben a küldöttség szervezésében és működtetésében kizárólag a *funkcionális* kritérium alapján kapcsolatban álló dolgozók vesznek részt. A helyi közösségekben a küldöttséget az egy helyi közösségben lakó, tehát *területi* kritérium szerinti összetartozó dolgozók és polgárok létesítik.

A fentieken kívül, még egy fajta delegálás létezik: nevezetesen a Dolgozó Nép Szocialista Szövetsége, a Kommunisták Szövetsége, a Szocialista Ifjúság Szövetsége, a Szakszervezetek Szövetsége és a Harcosok Szövetsége esetében a delegálás feladatát statutumukban vagy más határozatukban meghatározott választott testületük látja el. E szervezeteknél külön küldöttséget nem választanak, hanem e feladatra már létező szervet használnak fel.

A küldöttség nagyságát az önigazgatási alapszervezetek és közösségek önállóan határozzák meg. A küldöttség tagjait a dolgozók közvetlenül, titkos szavazással választják meg.

A küldöttség összetételére vonatkozóan az Alkotmány olyan értelmű korlátozást ír elő, hogy a küldöttségben minden munkafolyamat dolgozóit képviselni kell, továbbá a küldöttség összetétele meg kell hogy feleljen a szervezet társadalmi összetételének, azzal a megszorítással, hogy a küldöttségbe nem választhatók be az igazgatók és más irányító funkciót ellátó dolgozók. A jelölési eljárást a Szocialista Szövetség, illetőleg a Szakszervezet szervezetei vezetik.

10. Az egyes társadalmi-politikai közösségek szkupstinái létrehozásában miképpen működik a küldötti rendszer?

Amint láttuk, a községi szkupstinának három tanácsa van. Tekintettel a tanácsok különböző jellegére és szerepére, választási bázisuk is különböző.

A társult munka tanácsába a küldötteket a dolgozók küldöttségei választják meg [l. 9. a), b) és c) pontot]. A helyi közösségek tanácsába a delegátusokat a helyi közösségben lakó dolgozók és polgárok küldöttségei választják [l. 9. d) pontot]. A jelölteket kizárólag a küldöttségek tagjai sorából lehet állítani. A jelölést a dolgozók és polgárok jelölőgyűléseken vitatják meg. Egyben a jelöltekre javaslatot is tesznek. A jelöltek listáját a jelölő konferenciák állapítják meg. A konferencia a küldöttségek, a Szocialista Szövetség és a Szakszervezet szervezeteinek képviselőiből áll.

A szkupstina társadalmi-politikai tanácsába a küldötteket a társadalmi-politikai szervezetek küldöttségének sorából, e szervezetek és a Szocialista Szövetség megállapodása alapján, a Szocialista Szövetség által készített lista alapján, a dolgozók és a polgárok közvetlenül, általános és titkos szavazással választják meg. Ez az egyetlen eset, amikor is a polgárok *küldött* választásában közvetlenül résztvesznek. (Egyébként, amint ezt már láttuk, a dolgozók és a polgárok csak a küldöttség megválasztásában vesznek részt).

Az egyes tanácsok számszerű összetételét a község statutuma határozza meg. A társult munka tanácsa számszerűleg mindig a legnagyobb. Az egyes tanácsokba történő választás céljából, a választási egységet a községi szkupstina határozatával jelöli ki. A legkényesebb probléma a társult munka tanácsába való választás kérdése. Ebbe a tanácsba ugyanis az egyes küldöttségek által választott küldöttek száma (az önigazgatási alapszervezetekben, illetve közösségekben dolgozók számának aránya szerint) kerül megállapításra úgy, hogy egy küldöttet megközelítőleg ugyanolyan számú dolgozó után választanak. Ettől az elvtől azonban, a köztársasági és tartományi alkotmánnyal összhangban, két irányban is eltérnek.

[4] Az oktatás területén (iskola, egyetem stb.) a társult munka szervezetek sajátossága, hogy a küldöttségek választásában a törvényben előírt módon, a tanulók és hallgatók is résztvesznek.

Az egyik irány az, hogy a mezőgazdaságban, a kisiparban és más nem társadalmi tulajdonban levő eszközökkel dolgozók delegációi által választott delegátusok száma, nem ezek számának arányában, hanem külön a mezőgazdaságban és külön az iparban előállított társadalmi termék arányában kerül megállapításra. Az elvtől való eltérés, elsősorban a mezőgazdaságban dolgozók viszonylatában, a még mindig nagy számarányukra és a társadalmi jövedelem előállításában relatíve kisfokú részvételükre figyelemmel, teljesen érthető.

Miután a küldöttség által választható küldöttek összszámát megállapítják, e számot küldöttségekre lebontják. A küldöttek száma attól függ, hogy a küldöttség hány fő dolgozóra épül. Előfordulhat, hogy több küldöttség választ közös küldöttet.

A másik eltérésre, a köztársasági és tartományi választási törvény alapján kerül sor. Az eltérés azt szolgálja, hogy a küldöttek összlétszámának lebontása folytán a társult munka egyes területein — elsősorban az oktatás, tudomány, kultúra, egészségügyi és szociális védelem körében — a dolgozók alacsony létszáma miatt, ezek képviselete ne legyen erőtlen, vagy éppen ne maradjanak képviselet nélkül. Ezért a községi szkupstinák határozattal biztosítják e területeken dolgozók kötelező képviseletét.

A helyi közösségek tanácsába megválasztásra kerülő delegátusok számát, azzal az elvvel összhangban állapítják meg, miszerint egy helyi közösségben élő, ugyanolyan számú dolgozóra és polgárra egy delegátust választanak. Ennek megfelelően határozzák meg a választási egységeket is.

A társadalmi-politikai tanács tekintetében a tárgyalt probléma egyáltalán nem merül fel, ugyanis a delegátusokat egységes jelölőlista alapján választják.

A köztársasági (tartományi) képviselőtestületek egyes tanácsaiba való választás bizonyos eltérést mutat.

A társult munka tanácsába a delegátusokat, a köztársaságok és tartományok többségében, a községi képviselőtestületek társult munka tanácsai választják meg, éspedig az egész tanácsot együtt.

Szlovéniában, ezekbe a tanácsokba a választás, az egyes tevékenységi területek szerint csoportosított küldöttségcsoportok küldöttei közül történik. Horvátországban a köztársasági társult munka tanácsába a tagokat nem a községi képviselőtestületek tanácsai, hanem közvetlenül a dolgozók önigazgatási szervezeteinek és közösségeinek küldöttségei választják. A jelöltek névsorát jelölő konferencia állapítja meg; az önigazgatási alapszervezet, a Szocialista Szövetség és a Szakszervezet szervezetei által ajánlott jelöltekből.

A társult munka tanácsának létszámát a köztársasági, illetve tartományi alkotmány állapítja meg. E tanácsok létszáma 160 (Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban és Szerbiában), 65 (Crna Gorában) körül mozog. Itt is ugyanaz az elv érvényesül, mint a községi szkupstinák esetében. Nevezetesen a választott delegátusok száma, elsősorban a vonatkozó területen dolgozók létszámától függ.

A községek tanácsába, a delegátusokat, a legtöbb köztársaságban és tartományban, községi szkupstinák tanácsai, közös ülésen választják meg.

Bosznia-Hercegovinában, valamint Koszovó Tartományban, a községi tanácsot csak a helyi közösségek tanácsa választja.

Szlovéniában, a köztársasági szkupstina községi tanácsa nem állandó összetételű. Minden ülésre a községi szkupstinák külön küldenek delegátusokat.

A jelöltekre, az önigazgatási alapszervezetekben a Szocialista Szövetség és a Szakszervezet delegációi tesznek javaslatot. Egyes köztársaságokban a javaslat előterjesztésében, a helyi közösségek delegációi is közreműködnek.

A községi tanács létszámát, a legtöbb köztársaságban és tartományban, az alkotmány határozza meg. Ezek száma 90 (Szerbia) és 30 között (Crna Gora) mozog. A delegátusok létszáma, az egyes községek lakosságának (illetve dolgozók és polgárok) arányában kerül megállapításra, de minden községet legalább egy delegátusnak kell képviselni.[5] Horvátországban és Szlovéniában a községek tanácsának létszáma függ a köztársaságban levő községek számától úgy, hogy minden község (Horvátországban minden községi közösség) egy delegátust jogosult választani.

A társadalmi-politikai tanácsba történő választás tekintetében az a helyzet, hogy minden köztársaságban és tartományban, e tanácsokba, a delegátusok választását, a községi képviselőtestületek társadalmi-politikai tanácsai végzik.

A társadalmi-politikai szervezetek előterjesztése alapján, a jelöltek egységes listáját, e szervezetek delegációinak tagjai sorából, a Szocialista Szövetség jelölő konferenciája határozza meg.

Ha a listára csak annyi jelöltet vettek fel, amennyi jelöltet meg lehet választani, akkor a községi-képviselőtestület társadalmi-politikai tanácsának delegátusai, az egész listára szavaznak. Ha pedig a listán több jelölt szerepel, a delegátusok minden egyes jelöltre külön szavaznak.

A társadalmi-politikai tanács szám szerint 90 (Szerbia) és 35 (Crna Gora) delegátus között mozog.

Említettük, hogy a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság szkupstinájának csak két tanácsa van:

Ezek közül a Szövetségi Tanácsba minden köztársaság önigazgatási szervezete és közössé-

[5] Például: Szerbia szkupstináinak társult munkatanácsában, a gazdasági és pénzügyi szektort 99 delegátus, az oktatást, a tudományt és kultúrát 15, az egészségügyi és szociális védelmi szektort 10, a mezőgazdaságot, ipart és ehhez hasonló dolgozókat 27, az állami szerveket 9 delegátus képviseli.

ge, valamint társadalmi-politikai szervezete összesen 30, az autonóm tartományok pedig 20 delegátust küldenek.

A jelölőeljárást a Szocialista Szövetség bonyolítja le. A jelölteket az önigazgatási alapszervezetek és közösségek, e delegációk tagjai sorából és a Szocialista Szövetség delegációjának tagjai sorából, e delegációk terjesztik elő. A jelöltek listáját, a Köztársasági (Tartományi) Szocialista Szövetség jelölőkonferenciáján állapítják meg. A választási törvény előírja, hogy legalább a jelöltek felét, a társult munka alapszervezetei sorából kell választani. A delegátusokat, a községi képviselőtestületek összes tanácsainak közös ülésén választják meg.[6]

Azt a jelöltet kell megválasztottnak tekinteni, aki abban a községi szkupstinában a szavazatok többségét megkapta, amelynek területén, a törvény alapján, szavazati joggal rendelkező dolgozók és polgárok többsége él.

A Szövetségi szkupstina Köztársaságok és Tartományok Tanácsát a köztársaságok képviselőtestületeinek 12 delegátusa és az autonóm tartományok képviselőtestületeinek 8 delegátusa képezi. A delegációkba csak a köztársaságok (Tartományok) képviselőtestületeinek delegátusai választhatók meg, akik a köztársasági szkupstina társadalmi-politikai tanácsának tagjai és azok, akik az önigazgatási alapszervezetek és közösségek küldöttségének tagjai, feltéve, ha a köztársasági képviselőtestület más tanácsába is delegálhatók. A jelöltek listáját, a köztársasági (tartományi) Szocialista Szövetség jelölő konferenciája határozza meg. A delegátusokat, a köztársaságok (tartományok) képviselőtestületeinek tanácsai együttesen ülésen választják meg.

E tanácsnak jellege megkívánja, hogy az ide beválasztott delegátusok az őket megválasztó képviselőtestületekben is megtartsák mandátumukat.

11. Az Alkotmánnyal bevezetett küldötti rendszer gyakorlati alkalmazására már 1974-ben sor került. Jugoszlávia összes képviselőtestületeit, a községektől a szövetségig, az előzőleg leírt módon alakították meg. Most pedig, a képviselőtestületi delegációs rendszer működésének kezdeti tapasztalatait gyűjtik össze.

Nem vitás, hogy korai lenne még, az eddigi gyakorlat alapján, bármilyen általános következtetés levonása. Ha erre majd lehetőség nyílik, nem kizárt, hogy a szerzett tapasztalatok alapján, a rendszer korrekciójára kerülhet sor, különösen ott, ahol a rendszer alkalmazása során, kétségek merültek fel, amit valamilyen módon meg kell oldani. Például az állandó és ad hoc delegátusok problémája.

Emellett az a tény, hogy Jugoszlávia szövetségi állam és az, hogy egyes köztársaságokban és tartományokban esetenként különböző megoldásokat alkalmaznak, odavezethet, hogy a gyakorlat is különböző lesz. Ez lehetőséget nyújt az összehasonlításra és az esetleges helytelen határozatok visszavonására, valamint a gyakorlatban mutatkozó legjobb megoldás alkalmazására.

A felmerülő problémák, minden esetre csak részletkérdések lehetnek. A delegációs rendszer teljes egészében létezik és ez következetesen beépült a társadalmi önigazgatás rendszerébe. Ez biztosítja a dolgozóknak és polgároknak a határozathozatallal kapcsolatos eljárásban, valamint az irányításban való állandó részvételt. A klaszszikus megoldásoktól ez abban különbözik, hogy ezt a tevékenységet az erre jogosultak, nem mint izolált, elvont polgárok végzik, hanem mint az önigazgatási szervezetek és közösségek tagjai, akik egyúttal termelőként, és az önigazgatás, valamint a kormányzás részvevőiként is szerepelnek.

Jovičič, Miodrag.

[6] Azokat a jelölteket is figyelembe lehet venni, akik a dolgozók gyűlésein kitűntek.

A fiatalkorúak utógondozása

(Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Kriminológiai Tudományos Diákkörének utógondozó tevékenysége 1965—1975*)

A szocialista társadalom fejlődése menetében 1965-re vált általánossá az az elvi álláspont, amely szerint a börtönből szabadulók utógondozása a bűnismétlés megelőzésének egyik igen fontos eszköze. Ebben az évben lépett életbe a 12/1965. Korm. sz. rendelet a felnőtt korúak utógondozásáról, valamint az 5/1965. M. M. sz. rendelet a fiatalkorúak utógondozásáról, amelyek átfogóan első ízben intézményesítették a börtönből szabadulók támogatását, társadalmi beilleszkedésük elősegítését. Az utógondozás átgondoltabb szabályozásához a kezdeti szocialista kriminológia ténymegállapító és elemző kutatásai szolgáltatták az alapot. Az új jogszabályok ugyanakkor a megváltozott szocialista büntetőpolitika irányát is jelzik, azt a tudatos törekvést, amely a bűnözés tervszerű tudományosan megalapozott megelőzését kívánta szolgálni.

A korábbi jogszabály — az 55/1960. sz. Kormányrendelet — még *az elítéltek kifejezett kérésétől* tette függővé a társadalmi segítséget és a támogatást *csak a szabadulás utáni munkavállalás* elősegítésére korlátozta.

Az 1965. évi 12. sz. Kormányrendelet az elítéltek széles körében írja elő az utógondozást, bizonyos esetekben kötelező erővel. A támogatás kiterjedhetett — a munkaalkalom megteremtésén kívül — más, a beilleszkedés szempontjából jelentős problémák megoldására is. A szabadulás után a társadalmi beilleszkedés elősegítése — a rendelet szerint — nemcsak szociális támogatásban nyilvánult meg, hanem szükség esetén ellenőrző tevékenységben is. Erre azokban az esetekben kerülhetett sor, ha a bűnismétlés konkrét veszélye megállapítható volt. Az 5/1965. sz. M. M. rendelet a fiatalkorú elítéltek utógondozását pártfogói felügyelet alkalmazásával kívánta megoldani. A megnövekedett feladatoknak megfelelően kibővült az utógondozásban illetékes hatóságok jogköre és szaporodott a társadalmi aktívák tevékenységének lehetősége.

Az új jogszabályok biztosították azt a keretet, amelyben az utógondozás a korábbinál eredményesebben valósulhatott meg. A tartalmi munkában ekkor még főleg a társadalmi aktívákra lehetett támaszkodni, ami önmagában sem lebecsülendő. Az azonban már a kezdet kezdetén világossá vált, hogy bizonyos szervezeti feltételek, illetve felelősségi rendszer kialakítása nélkül e munkát nehéz megfelelően ellátni. Azt is meg kellett állapítani, hogy a szabadulás utáni társadalmi beilleszkedés elősegítése legalább olyan szakértelmet igényel, mint a börtönben folyó nevelő munka. A börtönökben már ekkor is jelentős arányban szakképzett nevelők foglalkoztak az elítéltekkel. Az utógondozásra vállalkozó társadalmi aktívák kiválogatásánál azonban nem lehetett szempont a szakmai ismeret.

Az új jogszabályok által biztosított új lehetőségeket felismerve vállalkozott diákkörünk is a gyakorlati utógondozói munkára. A Kriminológiai Tudományos Diákkör egyébként egyidős ezekkel a jogszabályokkal. 20 érdeklődő, lelkes diák 1965-ben alapította. A joghallgatók szakmai felkészítését dr. *Vigh* József egyetemi docens végezte el. Már kezdetben az volt a meggyőződésünk, hogy a szabadulás utáni beilleszkedésnek jelentősen megnő a lehetősége, ha az utógondozási tevékenység a szabadságvesztés büntetés utolsó harmadában elkezdődik. Ez az elképzelés vezetett ahhoz, hogy a többi társadalmi aktívacsoporttól eltérően, mi már a büntetés végrehajtásának ideje alatt elkezdjük tevékenységünket. Tervünk realizálását elősegítette a Tököli Büntetésvégrehajtási Parancsnokság meszszemenő együttműködési készsége. 1965-ben a diákkör vezetősége és a Parancsnokság együttműködési megállapodást írt alá, amelyben rögzítettük a szabadságvesztésre ítélt fiatalkorúak utógondozására vonatkozó feladatainkat. Az elmúlt 10 év felhalmozódott tapasztalatai, valamint a kiforrott új munkamódszerek szükségessé tették, hogy megújítsuk a megállapodást. Az új szerződés aláírására az elmúlt napokban került sor. Reméljük ez egy újabb 10 éves együttműködés alapját teremtette meg.

Tevékenységünk az érdemi utógondozó munka mellett kezdettől fogva kísérleti jellegű volt. De ez nem jelentette azt, hogy az említett jogszabályok rendelkezéseit figyelmen kívül hagytuk volna. Inkább arról volt szó, hogy a jogszabályok által előírt feladatoknál többet akartunk megvalósítani és attól eltérő szervezeti feltételeket teremtettünk. A jogszabályok lehetővé tették ugyan, hogy az utógondozás a munkába állás elősegítésén túl más, a társadalmi beilleszkedés szempontjából szintén fontos problémák megoldására kiterjedjen, de ezt kifejezetten nem írta elő. A büntetésvégrehajtási intézetek és a tanácsok az ilyen jellegű problémák megoldásának — ennek megfelelően — nem tulajdonítottak komoly jelentőséget. Diákkörünk ezért *a munkavállalás elősegítésén kívül még a következő területeken* kívánta támogatni a szabaduló elítélteket: — lakhatási lehetőség biztosítása; — családi, érzelmi kapcsolatok területén felmerülő problémák megoldása; — helyes ba-

* Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Kriminológiai Szakcsoportja és a Tököli Büntetésvégrehajtási Intézet szervezésében 1976. március 4-én megrendezett szimpoziumon elhangzott előadás alapján (Szerk.).

ráti kapcsolatok kialakítása; — szervezett iskolai, szakmai oktatásban való részvétel megszervezése; — kulturált szórakozási formák kialakítása.

A jogszabályokban foglalt *ellenőrzési jogkör betöltésére ugyanakkor a diákkör alkalmatlan volt* — ezt már munkánk elején leszögeztük. A támogatásra szoruló elítéltek közül ugyanis csak azokkal foglalkoztunk, akik maguk is igényelték a segítséget és csak addig, amíg készséget mutattak az együttműködésre. Diákjaink nem járhattak el hatóságként és ez nem is lett volna helyes.

Az érdemi munka *szervezeti megoldása* szempontjából is eltértünk a jogszabályok által előírt lehetőségektől. A diákkör tagjai a munkát párosával végezték. Általában két diák vállalta két elítélt utógondozását, egy tapasztaltabb utógondozó mellett egy alsóbb éves hallgató tevékenykedett. Az érdemi munka minden tanévben általában október elején kezdődött. Ekkor a börtönnevelők javaslata alapján olyan elítéltet választottak ki az utógondozók, aki a társadalmi beilleszkedés szempontjából sokirányú támogatásra szorult és a büntetéséből még 3—5 hónap volt hátra. Ennyi időre van ugyanis szükség ahhoz, hogy megfelelő személyi kapcsolat alakuljon ki az utógondozó és az elítélt között, továbbá, hogy az előbbi alaposan felderíthesse az elítélt családi körülményeit, várható elhelyezkedési lehetőségeit és mindazon kérdéseket, amelyek a szabadulás után megnehezíthetik, illetve megkönnyíthetik a társadalmi beilleszkedését. *A diákkör tagjai átlagosan kéthetenként látogattak ki a börtönbe.* Alkalmanként beszámoltak az elítéltnek arról, hogy milyen intézkedéseket tettek szabadulása előkészítésére. Ezzel nagymértékben elősegítették a börtönben folyó nevelő munkát, és reális tervezésre ösztönözték az elítéltet. Az általunk utógondozott elítéltek jelentős hányadának, hozzávetőlegesen negyed részének, semmiféle terve nem volt a szabadulás utáni időre. Több mint fele teljesen irreális elképzeléseket alakított ki, pl. azt, hogy gépkocsivezető lesz — általános iskolai végzettség nélkül —, avagy éppen hivatásos labdarúgó, táncdalénekes, artista vagy zenész. Az utógondozó feladata az volt, hogy szembesítse a realitásokkal az ilyen fiatalkorúakat és ennek megfelelően együttesen rövid távú tervekre bontsák le a hosszú távon megvalósítható elképzeléseket. Időközben az utógondozó az elítélttel egyetértésben megfelelő munkaalkalmat keresett. Meglátogatta a családot. Meggyőződött arról, hogy a szabadulás után visszafogadják-e a fiatalkorút, s ha igen, akkor ez mennyiben szolgálja a társadalmi beilleszkedést. Egyengette a szülők és az elítélt gyakran megromlott kapcsolatát, ha ez meggyőződése szerint a fiatalkorú javát szolgálta. Lakáslehetőség után nézett, ha erre volt szükség, felderítette a továbbtanulás lehetőségét. Minderről rendszeresen konzultált az elítélttel és a fiatalkorú nevelőjével. Szükség esetén tanácsot kért a diákkör tanárvezetőjétől, vagy ha a kapcsolat megteremtésében nehézségeik voltak, az Intézet pszichológusaival konzultált.

Az utógondozási feladatok a szabadulás napján sűrűsödtek. Ilyenkor hallgatóink szó szerint a börtönkapuban várták az elítéltet. A szabadulás első percétől kezdve segítettek legyőzni azt a „tériszonyt", amely a hirtelen nagy szabadsággal jár együtt. Együtt szerezték be a szükséges okmányokat, a munkakönyvet és a személyi igazolványt. Együtt keresték fel a munkáltatót. Sokszor az utógondozott még ahhoz is ragaszkodott, hogy a patronáló személyes jelenlétével biztosítsa a családi békét, amikor először visszatért szüleihez. Gyakran kérte meg arra, hogy kísérje el a munkásszállásra, mert az megkönnyítheti azt, hogy ott befogadják.

Az általunk nyújtott utógondozás *a büntetés letöltése után minimum három hónapig tartott.* Az eseteknek több mint felénél azonban az utógondozó és patronáltja ennél jóval hosszabb ideig, néhány esetben 1—2 évig is kapcsolatban maradt még akkor is, ha segítségére többé nem volt szükség. Sajnálatos módon azonban az általunk utógondozott fiatalkorúak 47%-a a szabadulást követő három hónapon belül megszakította a kapcsolatot a patronálójával. E jelenség okainak tisztázására később részletesen kitérünk, annál is inkább, mert többségében ebben a körben találhatók a sikertelen esetek.

A diákkör tagjai utógondozó tevékenységük *minden fontos mozzanatát naplóban rögzítették.* A 10 év során összegyűlt naplók igen hasznos dokumentumnak bizonyultak az utógondozással kapcsolatos gyakorlati tapasztalatok összegezéséhez, valamint az elméleti következtetések feldolgozásához. A naplók ugyanakkor egy-egy utógondozó páros érdemi munkájának felméréséhez is segítséget nyújtottak. A naplóban dokumentált tevékenység alapján a diákkör legeredményesebb tagjai minden évben jutalomban részesültek.

A diákkör tagjainak segítőkészsége, tenniakarása azonban nem mindig állt arányban az eredményekkel. Az általunk utógondozott fiatalkorú elítéltek egy része *még az utógondozás ideje alatt bűnismétlővé vált, ez az arány 15%-ra tehető.* Másrészt viszont mint minden úttörő munkának, a mi tevékenységünknek is megvoltak a vadhajtásai. Gyakran bürokratikus nehézségek is akadályozták az eredményes utógondozást. Mindezekből most csak néhány példát említenék.

A diákkör kezdő tagjaival mindig nehéz volt elhitetni, hogy *az utógondozás nem lelki segélyszolgálat,* hanem objektív eredményekben mérhető segítségnyújtás. A hallgatók hosszas, mély beszélgetések után megértették azt a folyamatot, amely szükségképpen vezette a fiatalkorú elítéltet bűncselekmény elkövetésére. A megértés azonban sokszor felmentéssel, „bűnbocsánattal" párosult. A szubjektív értékítélet megváltozott és ettől kezdve sok esetben naiv

bizalom alakult ki arra vonatkozóan, hogy a szabaduló már meg tud állni saját lábán, nincs szüksége segítségre. Ide vezethetők vissza a sorozatos nagy csalódások, amelyek után nem egy esetben még az utógondozás értelmét is megkérdőjelezték. Holott csak a módszer volt hibás. *Törekvésünk változatlanul az, hogy reális szemléletre ösztönözzük hallgatóinkat és arra, hogy munkájuk érdemét valóban a társadalomba való visszatérést elősegítő intézkedések jelentsék.*

Gyakran nehezítette munkánkat *a szabadulás utáni bürokratikus ügyintézés.* Nem egy esetben egy hónap is eltelt, mire az elítélt számára a munkakönyvet biztosítani tudtuk. Többször hangoztattuk, hogy ennek beszerzéséről a börtönnek kellene gondoskodnia. Hiszen addig sehol sem alkalmazzák a szabadulót, amíg ez az okmány nincs a kezében. A munkakönyv továbbá sok esetben nemcsak a megélhetés, hanem a lakás feltétele is, hiszen alkalmazás nélkül munkásszálláson sem helyezkedhet el a fiatalkorú. Hasonló a helyzet a személyi igazolvánnyal is, ami nélkül sehol nem telepedhet le a szabaduló. A hatályban levő jogszabályok értelmében a személyi igazolványt csak a letartóztatás helye szerint illetékes rendőrkapitányságon veheti át. Ezért néha több száz kilométert kell utaznia, s ehhez gyakran anyagi fedezete sincs. Ebben nekünk nagyon nehéz segíteni. Javasoltuk, hogy a büntetésvégrehajtási intézet kérelmére a személyi igazolványt őrző rendőrkapitányság küldje el az okmányt a letelepedés helye szerint illetékes rendőrségnek. Ez a kérésünk sem vezetett eddig eredményre.

A munkáltatók, a tanácsok általában messzemenően támogatták munkánkat. Nagyon ritkán tapasztaltunk káros előítéletet szabadulóinkkal szemben, amikor munkaalkalmat kerestünk számukra.

Az alábbiakban *néhány adattal is jellemezni szeretnénk tevékenységünket.* Az elmúlt 10 évben több mint 120 fiatalkorút utógondoztunk. A fiatalkorúak börtönének és fogházának létszámához és ezen belül a rászorulókhoz képest ez természetesen nem nagy szám, de ismételten hangsúlyoznunk kell munkánk kísérleti jellegét. A felmerült szükséglet teljes kielégítésére nem törekedhettünk, inkább olyan módszerek kidolgozását tűztük ki célul, amelyek felhasználhatók az utógondozás szervezetének továbbfejlesztésére. Az utógondozás során 68 esetről készült olyan napló, amely minden szempontból alkalmasnak bizonyult feldolgozásra. Összegyűjtött adataink tehát ebből a körből adódnak.

Hogyan jellemezhetők *szociális szempontból* azok az elítéltek, akik a diákkörtől utógondozási támogatásban részesültek? A fiatalkorúak 25%-a a bűncselekmény elkövetésekor *állami gondozásban* volt és intézeti nevelésben részesült. Az eseteknek csak 20%-ában találhatunk olyan eltítéltet, aki a bűncselekmény elkövetése idején *mindkét vér szerinti szülőjével együtt élt.* A több csak az anyjánál, vagy csak az apjánál nevelkedett, vagy nevelőszülőkkel élt. Öt esetben volt saját családja az elítéltnek, tehát felesége, élettársa. A családban élő elítéltek majdnem felének lakáskörülményei igen rosszak voltak. Egy-egy helyiségben sokszor 5—6 személy is lakott, több esetben külön fekhely sem jutott számukra. Gyakran tapasztaltuk, hogy vagy mindkét szülő, vagy legalább az egyik notórius alkoholista. Nem volt ritka a büntetett előélet sem utógondozottjaink családjában. Utógondozási tevékenységünk csak a fővárosban vagy közvetlen környezetében szabaduló fiatalkorúakra terjedhetett ki, ezen belül leggyakrabban a fiatalkori bűnözés szempontjából legfertőzöttebb peremkerületekre, valamint a belváros VII. és VIII. kerületére.

Az elítéltek *személyiségére jellemző,* hogy a bűncselekmény elkövetésének idején *csak 56%-uk rendelkezett munkaviszonnyal.* Szakképzettsége csak öt személynek volt. A munkahellyel rendelkezők többsége segédmunkás. Az általunk utógondozott elítéltek *több mint egyharmada nem végezte el az általános iskola nyolc osztályát.* Tízévi munkánk során általában fele-fele arányban utógondoztunk olyan elítélteket, akiknek ez volt az első büntetése, illetve fiatalkoruk ellenére korábban is büntetve voltak. *10%-ukat három vagy több alkalommal marasztalta el már büntetőbíróság az adott bűncselekmény elkövetését megelőzően.*

Az utolsó bűncselekmény jellege szempontjából a következő módon csoportosíthatók az általunk utógondozott fiatalkorú elítéltek: *egyharmad részük személy elleni erőszakot tartalmazó bűntettet valósított meg, majdnem kétharmad részük vagyon elleni bűncselekményt követett el,* a többi egyéb bűntett miatt kapott végrehajtható szabadságvesztés büntetést. *Az elkövetők 44%-a csoportos elkövetésnek volt részese, vagy galeritagként valósított meg bűntettet.*

Az általunk utógondozásban részesített szabadságvesztésre ítélt fiatalkorúak szociális helyzetük alapján *hátrányosabb helyzetben voltak, mint elítélt társaik.* Ezek az elkövetett bűncselekmények jellege, valamint egyéb személyi tulajdonságuk szerint viszont *nehezen nevelhető,* a társadalmi beilleszkedés szempontjából kritikus csoportot alkotnak. A börtönben sem igyekeztek megfelelően alkalmazkodni a körülményekhez: a szabadságvesztés büntetés ideje alatt semmiféle jutalomban, kedvezményben nem részült az általunk utógondozottak 62%-a, a nevelőtiszttel rossz volt a kapcsolata 25%-uknak, valamilyen fegyelmi büntetésben részesült a szabadságvesztés büntetés ideje alatt elítéltek majdnem fele.

Ezek a fiatalkorúak *a szabadságvesztés büntetés végrehajtása során is hátrányosabb helyzetben voltak társaiknál.* Annak ellenére, hogy egyharmad részük nem rendelkezett általános iskolai végzettséggel, a börtönben csak

11%-uknak nyílt alkalma a szervezett iskolai oktatásra. Szakképzettsége 95%-uknak nem volt, szakmai képzésben csak ketten részesültek, ami azzal magyarázható, hogy a szabadságvesztés rövid tartama az esetek többségében nem tette lehetővé a nevelés ilyen formáinak alkalmazását. Az egy éven aluli végrehajtható szabadságvesztés büntetés során általában nincsen mód arra, hogy szakmai, vagy iskolai képzésben részesüljenek. Másrészt az elmúlt 10 évben a Tököli Büntetésvégrehajtási Intézet ugyan igen nagy gondot fordított a szakmai és iskolai oktatás megfelelő szintű megszervezésére, de még ma sem tudja azt minden elítélt számára biztosítani, jóllehet a helyzet sokat javult. A mi adataink a folyamatot tükrözik és nem a jelenlegi helyzetet.

Az elítéltek több mint felénél a munkaalkalom megteremtésében nyújtottunk segítséget. Harmadrészük szabadulására lakhatási lehetőséget kellett teremtenünk. Az elítéltek majdnem fele családi problémáinak megoldásában számított közreműködésünkre. Minden negyedik fiatalkorú abban is az utógondozók támogatását kérte, hogy leszakadhasson korábbi, bűnelkövetésre ösztönző baráti körétől. Iskolai tanulmányának folytatására sikerült rábírnunk 11 szabaduló fiatalkorút.

Munkánk során számunkra *a legtöbb problémát az állami gondozott,* intézetben nevelkedett olyan elítéltek jelentették, akik szabadulásukra betöltötték a 18. életévüket. Az ilyen nagykorúak a nevelőintézetbe többé vissza nem mehettek. Arra az időre sem fogadták vissza őket, amíg számukra munkakönyvről, személyi igazolványról gondoskodtunk. A börtönbeli keresmény kevésnek bizonyult ahhoz, hogy szállodába helyezzük el őket. (Néhány esetben — nyár lévén — ezért campingben biztosítottunk számukra átmeneti szállást.) Ezeket a fiatalokat a teljes létbizonytalanság övezi szabadulásuk után, szinte rettegnek a gondolattól, hogy mi vár rájuk odakint. Ha csak a bűnismétlés arányával mérnénk munkánk hatékonyságát, akkor ebben a körben értük el a legkevesebb eredményt. Az állami gondozásból börtönbe került személyek — egy kivétellel — utógondozásunk ellenére újabb bűncselekményt követtek el. Be kellett látnunk, hogy itt a mi erőnk kevés. Csak szervezettebb, nagyobb hatáskörrel rendelkező szervek támogatása mellett lenne talán megoldható az ilyen rendkívül hátrányos helyzetben levő elítéltek hatékonyabb támogatása.

Legkedvezőbb helyzetben talán azok a szabadulók vannak, akiket a teljes család, mindkét szülő *visszavár.* Tapasztalatunk szerint az ilyen családi környezet még akkor is nagyobb visszatartó erővel rendelkezik, ha a deviancia enyhébb megítélésre módot adó formái elő is fordulnak körükben. Itt az esetek több mint felénél nincs bűnismétlés. Ennél sokkal *kedvezőtlenebb feltételekkel rendelkezik a törött család,* ahol legtöbbször az anya fogadja vissza a szabadulót. Ez a kapcsolat igen gyakran erőtlennek bizonyul ahhoz, hogy visszatartson az újabb bűnözéstől. Itt a bűnismétlési arány 42%.

A szülői környezet általában megfelelően fogadja felajánlott segítségünket, az együttműködés kifejezett szándékát azonban az eseteknek csak negyed részében tapasztaltuk. Előfordult olyan eset is, amikor az utógondozót meghívta a család olyan vita eldöntésére, amely a szabaduló új életmódjával kapcsolatban merült fel. Sokszor támogatnunk kellett a szabaduló önállósági törekvéseit szüleivel szemben, vagy éppen fordítva, túlzott elszakadását kellett megakadályozni és ebben segíteni a szülőket. Igen ritkán tapasztaltuk azt, hogy a szülő cinkosságot vállalva a fiatalkorúval, ezt újabb bűncselekmény elkövetésére kifejezetten ösztönözze. Ez a jelenség még azok körében sem volt gyakori, akik maguk már büntetett előéletűek voltak.

Utógondozottaink 28%-a új környezetbe került szabadulása után, bár korábban családi környezetben élt. Vagy megszakadtak a büntetésvégrehajtás ideje alatt korábbi kapcsolatai, vagy ő nem kívánt visszamenni régi környezetébe. Ahol lehetőség volt még rá, és főleg ott, ahol ezt hasznosnak tartottuk, megkíséreltük helyreállítani ezeket a kapcsolatokat. Ez azonban csak az ilyen esetek közel egynegyed részében volt eredményes.

A társadalmi beilleszkedés megvalósításának igen kézenfekvő bizonyítéka a rendszeres munka, a stabil munkaviszony és rendszeres jövedelem. Az általunk kiválasztott munkaalkalmat elfogadta és ott a kollektívába beilleszkedett az utógondozottak 33%-a. Az utógondozás ideje alatt egyszer vagy többször munkahelyet változtatott 20%-uk. A többi alkalmi munkát vállalt, kisiparosnál helyezkedett el, vagy az utógondozás ideje alatt el sem helyezkedett. Azok közül, akik a baráti körrel való szakításban kérték segítségünket, csak öt személynek tudtunk megfelelő támogatást nyújtani. A többinél a régi baráti kör maradt az erősebb, vagy megint egy a régihez hasonló társasághoz csapódott a fiatalkorú.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy *nagyjából minden második esetben sikerült valamilyen módon elősegíteni a szabadulás utáni társadalmi beilleszkedést.* Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy ilyenkor *1. a segítséget időben nyújtottuk,* azzal, hogy megfelelően előkészítettük a szabadulást, a társadalmi beilleszkedés legfontosabb feltételeit még a szabadulás előtt megteremtettük; *2.* a munkaalkalom biztosítása mellett arra törekedtünk, hogy az elítélteknek *más jellegű problémái megoldásában* is támogatást nyújtsunk; *3.* elősegítette tevékenységünket továbbá az a tény is, hogy az utógondozó és az utógondozott között *nem volt nagy korkülönbség;* a fiatalkorú elítéltek szívesen vették, ha hozzájuk hasonló korú személy ajánlotta fel támogatását.

A fentiekben ismertetett gyakorlati tapasztalatokat alkalmanként kiegészítettük *más for-*

rásból származó gyakorlati ismeretekkel is. Az elmúlt 10 évben alkalmanként 1—1 évre pl. a diákkör tagjai utógondozói munkát vállaltak javító intézetekből szabaduló fiatalkorúak körében. Mint társadalmi aktívák bekapcsolódtunk továbbá a VI. és XIII. kerületi tanács gyámhatóságának patrónusi munkáiba. Az összegyűjtött empirikus anyag értékelését és elméleti általánosítását a *Kriminológiai Csoport oktatóinak ide vonatkozó publikációi tartalmazzák. Ezekből most néhány jelentősebb megállapítás kiemelése célszerűnek látszik.*

Az utógondozást mi a bűnismétlés megelőzésére irányuló speciális tevékenységnek tekintjük. A megelőzés tágabb rendszerébe olyan jogilag szabályozott társadalmi eszköz, amely a büntetett előéletűek körében, büntetésük letöltése után érvényesül.

Anélkül, hogy kitérnénk a pártfogói felügyelet és az utógondozás viszonyának elemzésére, *mi elhatárolhatónak tartjuk a pártfogói felügyeletet az utógondozástól.*

Utógondozásról szerintünk akkor lehet szó, ha az a szabadságelvonással járó büntetés vagy intézkedés nyomán kerül alkalmazásra, mert a szabadságelvonás egy sor olyan következménynyel jár, amelynek alapján az elkövetőket sajátos elbánásban kell részesíteni.

Igen lényegesnek tartjuk azt a tapasztalatunkat, miszerint *a fiatalkorúak érdekében foganatosított utógondozást indokolt kiterjeszteni az olyan fiatal felnőttkorú elítéltekre is, akik a bűncselekményt még fiatalkorban követték el és a büntetésük a 18. életévük betöltése után, de még a fiatal felnőtt korhatáson belül (25 éven belül) ér véget.* Az elkövetőknek ebbe a csoportjába tartoznak a javítóintézetből véglegesen szabadulók, akiknek utógondozásáról nincs jogszabályi rendelkezés, valamint a szabadságvesztés végrehajtására szolgáló intézményből feltételesen, vagy véglegesen szabaduló 18. életévüket betöltött személyek, akiknek utógondozásáról az 1975. évi 20. tvr. intézkedik.

Ezeknek a személyeknek a büntetésvégrehajtása a fiatalkorúakra vonatkozó szabályok szerint történik. Személyiségük, érettségük közelebb áll a fiatalkorúakéhoz, mint a felnőttekéhez. Szabadulás utáni problémájuk szintén inkább a fiatalkorúakéra jellemző, mint a felnőttekére. Ezért tartjuk indokoltnak a fiatalkorúak és a fiatal felnőttek utógondozásának egységesítését.

Az utógondozás — lényegéből adódóan — akkor éri el célját, ha a büntetés letöltése után a szabadultak számára sikerül biztosítania a társadalmi beilleszkedés feltételeit. A társadalmi beilleszkedés elősegítése azonban nemcsak az utógondozás feladata, ez a célkitűzés magának a büntetés céljának meghatározásában is kifejezést nyer. A bíróságok ítélete megjelöli azt a módot, amely az elkövető megjavításához vezethet. A büntetésvégrehajtás az ítélethez igazodva annak tartalmát adja meg, az elkövető megjavítására törekszik. Az utógondozás a büntetés céljaként realizálódott megjavítás manifesztálódását segíti elő a szabad élet viszonyai között. Mindezek együttesen a társadalmi beilleszkedést szolgálják. Vagyis *az eredményes utógondozásnak a pedagógiai tartalmú ítélkezés és a hatékony büntetésvégrehajtás az előfeltétele.*

A kutatómunkánk eredményei azt mutatják, hogy a társadalmi beilleszkedésnek kettős: szubjektív és objektív feltétele van. *Szubjektív* feltételek alatt értjük a büntetését letöltött személy személyiségének olyan állapotát, amelyben kifejezésre jut a társadalmi normák tevékenységben megnyilvánuló elfogadása. Az *objektív* feltételek azokat a társadalmi viszonyokat foglalják magukban, amelyek a szubjektív feltételek érvényesülését teszik lehetővé a szabad élet viszonyai között.

Mindezeket figyelembe véve, a társadalmi beilleszkedés szempontjából hatékony büntetésről csak akkor beszélhetünk, ha ahhoz megfelelő utógondozás párosul. Eredményes utógondozást pedig akkor lehet megvalósítani, ha annak előzménye megfelelő büntetésvégrehajtás volt. A társadalmi beilleszkedés szubjektív és objektív feltételeit megvalósító szervezeti formáknak tehát harmóniában kell működniök.

Befejezésül a fiatalkorú elítéltek utógondozásának hatékonyabb megvalósítása érdekében néhány további megállapítást szeretnénk tenni.

1. A fiatalkorú elkövetők körében *kötelező utógondozást* indokolt előírni a következő esetekben: — minden szándékos bűncselekményt elkövető bűnismétlő esetében; — az 1 évnél hosszabb ideig javítóintézetben tartottak esetében; — olyan elítéltekre nézve, akik szervezett, csoportos bűnözés részesei voltak; — minden olyan elítéltek számára, akik korábban állami gondozottak voltak és intézetben nevelkedtek; — feltételes szabadlábra helyezett vagy intézetből feltételesen elbocsátott fiatalkorú számára.

2. Átmeneti otthon létesítésére lenne szükség az olyan fiatalkorú és fiatal felnőtt szabadulók számára, akiknek lakásfeltételei másként nem oldhatók meg. Itt addig nyerének elhelyezést, ameddig valamilyen lakhatási lehetőséget nem tudnak biztosítani maguknak. Ezt az intézményt a hivatásos pártfogók szakmai irányítása alatt kellene működtetni. Az intézetben csak olyan személyek tartózkodhatnának, akik röviddel a szabadulás után rendszeres jövedelmet biztosító tartós munkaviszonyt teremtettek maguknak.

3. A fiatalkorúak büntetésvégrehajtási intézetében és minden nagyobb javítóintézetben *egy-egy nevelőt a szabadulás előkészítésével kellene megbízni,* aki előkészítené a társadalmi beilleszkedés objektív feltételeinek megteremtését. A szabadulás előkészítésével foglalkozó nevelőtiszt munkájában az illetékes főhivatású pártfogó támogatására támaszkodna. A reszo-

cializáció folyamatosságának biztosítása ugyanis csak ilyen módon lenne megoldható.

4. A társadalmi aktívák támogatását elsősorban a munkahelyen vagy az iskolában, továbbá a közvetlen lakókörnyezetben indokolt igénybe venni. Ebből a szempontból elsősorban szocialista brigádok, társadalmi szervek, pl. KISZ és szakszervezetek közreműködésére számíthatunk.

5. Egyszerűsíteni kellene azt az adminisztrációt, amely a szabadulás után szükséges okmányok beszerzésével kapcsolatos.

A fentiek nézetünk szerint viszonylag egyszerűen és kevés költségráfordítással megoldhatók. Az átmeneti otthon létrehozásától eltekintve meglevő intézményrendszer átcsoportosítására, megreformálására vonatkoznak. Hosszú távon viszont az lenne célszerű, *ha a fiatalkorúak és a felnőttkorúak utógondozása egységes rendszerben valósulna meg,* természetesen differenciált hatáskörrel az eltérő jellegű feladatoknak megfelelően. Az azonos társadalmi cél — a bűnismétlés megelőzése — indokolná, hogy ugyanazon szervezet gondoskodna a korban eltérő elítéltek utógondozásáról. Ennek a megoldásnak megfelelő alapot szolgáltat az 1975. évi 20. tvr. és a végrehajtásáról szóló 3/1975. Igazságügyi Miniszteri rendelet, valamint a 117/1975. IM. utasítás, amelyek a felnőttkorú elítéltek utógondozásának teremtették meg igen korszerű szervezeti és tartalmi feltételeit. A szervezeti egység megvalósítása előtt is törekedni kellene azonban arra, hogy a két új jogszabályban foglalt követelményeknek a fiatalkorúak utógondozása is megfeleljen.

Gönczöl Katalin

Az ELTE Állam- és Jogtudományi kara Kriminológiai Csoport oktatóinak tanulmányai az utógondozásról

1 *Gönczöl* Katalin: Tanácsi feladatok az utógondozásban. (Állam és Igazgatás, 1968. 9. sz.)

2 *Vigh* József: A börtönből szabadult fiatalkorúak utógondozásának néhány tapasztalata. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitis Scientiarum Budapestiensis de Lorando Eötvös nominate. Tomus XI. Budapest, 1969.

3 *Vigh* J.—*Gönczöl* K.: A fiatalkorúak utógondozásának rendszere Magyarországon (Előadás orosz nyelven. Elhangzott 1971-ben Prágában a Szocialista Országok Kriminológiai Szimpoziumán)

4 *Vigh* J.—*Gönczöl* K: A fiatalkorú bűnelkövetők veedukációja az utógondozás során. (Jogtudományi Közlöny, 1972. augusztus.)

5 *Vigh* J.—*Gönczöl* K.: A társadalmi beilleszkedés objektív feltételeinek megteremtése a fiatalkorú elítéltek utógondozása során. (Jogtudományi Közlöny, 1973. január.)

6 *Vigh* József: A nevelési eszme érvényesülése a Fiatalkorúak Büntetésvégrehajtási Intézetében. (Magyar Jog, 1973. 6. sz.)

7 *Vigh* J.—*Gönczöl* K.: Reeducation of Young Offenders in Course of After-Care Activity. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Lorando Eötvös Nominatae, Budapest, 1972.

A feltételes jogi kötelezések logikai szerkezete

I.

1. A normákat számos szempontból lehet osztályozni. Az egyik ismert felosztás szerint vannak: a) *feltétlen* (kategorikus) és b) *feltételes* (hipotetikus) normák. Az előbbi esetben a kötelezettségnek nincs külön feltétele. Az utóbbi esetben a normatív kódex a kötelezettséget (a diszpozíciót) valamely feltételtől (hipotézistől) teszi függővé.[1] Feltétlen norma pl. a „Ne ölj!" erkölcsi norma. Feltételes norma pl. ez a jogi norma: „Ha a megrendelő alkalmatlan anyagot vagy pedig célszerűtlen vagy szakszerűtlen utasítást ad, erre a vállalkozó köteles őt figyelmeztetni."[2]

2. A jogszabályok jelentős része „feltételes kötelezést" tartalmaz. Ezért nem érdektelen az a kérdés, hogy *mi a logikai szerkezete egy feltételes (jogi) kötelezésnek.* Ez a kérdés sok vitára adott alkalmat a *deontikai* kutatások során.[3]

Amint ismeretes, Georg Henrik von Wright nyomán deontikának nevezik a modern logikának azt az ágát, amely a normák logikai törvényeit a matematikai logika eszközeivel vizsgálja. Ennek az új tudománynak, amelyet Wright alkotott meg 1951-ben,[4] ma már hatalmas irodalma van. A keletkezéstől eltelt 25 év

[1] A kategorikus és a hipotetikus (másként: kondicionális) normákat pl. Georg Henrik von Wright elemezte behatóan. Rámutatott arra, hogy — valójában — egy kategorikus normának is van feltétele, ti. a *teljesíthetősége.* (A „Csukja be az ablakot!" kategorikus normának feltétele pl. az, hogy legyen ablak a helyiségben, hogy az ne legyen csukva, hogy azt be lehessen csukni, hogy az ne nyíljon ki — valamilyen automatikus szerkezet folytán — önmagától stb.) — Egy hipotetikus normának viszont a teljesíthetőségén kívül van(nak) *egyéb, valódi feltétele(i)* is. (Pl. a „Csukja be az ablakot, ha esik az eső!" feltételes normának az a valódi feltétele, hogy „Esik az eső.") (Lásd erről G. H. von Wright: „Norm and Action. A Logical Enquiry." Routledge & Kegan. London. 1963. 74—75. old.)

[2] *Ptk* 390. § (1) bek.

[3] A feltételes jogi kötelezettséggel számos tanulmány foglalkozik pl. a Hans Lenk (Hrsg.) „Normenlogik". Pullach—München. 1974. című gyűjteményben.

[4] G. H. von Wright: Deontic Logic. *„Mind"*, 60 (1951), 1—15. old.

alatt intenzív deontikai kutatások folytak és folynak jelenleg is a tudományos világban.' A deontika számos kutatója közül csupán Bengt Hansson, Risto Hilpinen, Jaakko Hintikka, Georges Kalinowski, Stig Kanger, Hans Lenk, Ota Weinberger nevét említem meg. Hazánkban Ruzsa Imre foglalkozik deontikával.

A deontikában számos magyarázat született a „feltételes kötelezés" logikai sajátosságaira nézve. Ezek a magyarázatok azonban — többnyire — különböző ellentmondásokhoz, paradoxonokhoz vezettek. Az alábbiakban szeretnék kísérletet tenni *a feltételes jogi kötelezések logikai szerkezetének* tisztázására.

II.

3. Induljunk ki — mint példából — a *Ptk.* 339. §-ának (1) bekezdéséből. Eszerint: *„Aki másnak jogellenesen kárt okoz, köteles azt megtéríteni. Mentesül a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható."*

Különbséget kell tenni egy adott jogszabály konkrét szövegezése (konkrét fogalmazása) és annak *logikai-szemantikai tartalma,* az abból folyó *jogi rendelkezések* között. Az idézett jogszabály számos jogi rendelkezést tartalmaz. (Ilyenek pl. az „elvárhatóság" jogi definíciója, a károkozó kimentési kötelezettsége, az azzal kapcsolatos bizonyítási teher stb.) Az idézett jogszabály legjelentősebb rendelkezése azonban nyilvánvalóan az, amit — egyelőre — így fogalmazhatunk meg:

(1) *„Ha a címzett jogellenesen és vétkesen kárt okoz másnak, akkor köteles a kárt a károsultnak megtéríteni."*

Vizsgáljuk a továbbiakban az idézett jogszabálynak kizárólag ezt az (1) alatti rendelkezését.

4. Az (1) alatti: egy összetett kijelentés, amely két kijelentésből áll. Ezek: I. *„a címzett jogellenesen és vétkesen kárt okoz másnak"*, II. *„a címzett köteles a kárt a károsultnak megtéríteni"*. Ezt a két elemi kijelentést a „ha ... akkor" kötőszó kapcsolja össze. Az egész összetett kijelentés egy ún. *materiális implikáció,* amelyben (a) a „ha" szócskát követő kijelentés *(„a címzett jogellenesen és vétkesen kárt okoz másnak")* az implikáció *előtagja* és (b) az „akkor" szócskát követő kijelentés *(„a címzett köteles a kárt a károsultnak megtéríteni")* az implikáció *utótagja.*

Amint ismeretes, egy materiális implikáció kizárólag csak akkor hamis, *ha igaz az előtagja, de hamis az utótagja.* Az minden egyéb esetben igaz. A materiális implikáció jele: „ $\rightarrow$ ". Jelöljünk „*p*"-vel, ill. „*q*"-val két, különböző kijelentést. Ekkor a „$p \rightarrow q$" szimbólum egy materiális implikációt jelöl. A szimbólumot így olvassuk: „*p* implikálja *q*-t". Ez az összetett kijelentés azt állítja, hogy „ha *p* igaz, akkor *q* is igaz". Ezért a „$p \rightarrow q$" abban az egyetlen esetben hamis, ha „*p*" igaz, de „*q*" hamis.[5]

5. Kíséreljük meg ezek után az (1) alatti kifejezését matematikai logikai szimbólumokkal. Jelöljük ezt a kijelentést: *„A címzett jogellenesen és vétkesen kárt okoz másnak"* „*p*"-vel, ezt a kijelentést pedig: *„A címzett megtéríti a károsultnak a neki okozott kárt"* jelöljük „*q*"-val. A *„Kötelező az, hogy ..."* szavakat (ún. deontikus operátort) jelöljük — a deontikában szokásos módon — „*O*"-val (az angol „obliged" szó kezdőbetűjével).

A fenti jelölések felhasználásával az (1) alatti feltételes jogi kötelezés tartalmát pontosan kifejezi az alábbi materiális implikáció:

(2) $p \rightarrow Oq$

(2)-t szavakkal így fejezhetjük ki: Ha „*p*" (az előtag, a jogszabályban írt feltétel), igaz, akkor „*Oq*" (az utótag, a kötelezés) is igaz, vagyis akkor „*q*" kötelező.

6. Az (1) alatti fogalmazás a jogszabálynak egy *pozitív* célkitűzését fejezi ki éspedig azt, hogy mihelyt a feltétel bekövetkezik [a (2) alatti implikáció előtagja igazzá válik], akkor *legyen köteles a címzett arra, hogy a kárt megtérítse a károsultnak* [legyen igaz a (2) alatti implikáció utótagja].

A jogszabálynak ez a pozitív célkitűzése tehát arra irányul, hogy azonnal *aktualizálja* az „*Oq*" kötelezettséget, mihelyt a „*p*" feltétel bekövetkezik.

A (2) alatti szimbólum *éppen* ezt fejezi ki. A (2)-nek a jelentése tehát ez: *„Mihelyt a címzett másnak jogellenesen és vétkesen kárt okozott, kötelezővé válik számára a kár megtérítése a károsultnak."*

De felmerül a kérdés: *vajon egy feltételes jogi kötelezés tartalma kimerül-e az említett pozitív, kötelezettséget aktualizáló rendelkezésben?*

III.

7. Bizonyára nem. És ezt a tényt a következő gondolatmenettel lehet igazolni.

Tegyük fel, hogy a felperes egy polgári perben kártérítési igényt érvényesít, amelyet arra alapít, hogy (szerinte) az alperes neki jogellenesen és vétkesen kárt okozott. Tegyük fel továbbá, hogy a felperesnek ez a tényállítása bizonyítást nyer a perben. Ebben az esetben a bíróság az alábbi logikai következtetés alapján hozná meg ítéletét, ha a megfelelő feltételes jogi kötelezésnek kizárólag a (2) alatti implikáció lenne a tartalma:

Első premissza:	$p \rightarrow Oq$
Második premissza:	p
Konklúzió:	Oq

[5] Pl. ez a materiális implikáció: *„Ha ma este a Toscát adják (p), akkor ma este az Operába megyek (q)"* abban az egyetlen esetben hamis, ha ma este a Toscát adják és mégsem megyek az Operába.

Tehát — a konklúzió értelmében — az alperes köteles a felperesnek az igényelt kártérítést megfizetni. E következtetés alapján a bíróság megfelelő marasztaló ítéletet hoz. Ez a következtetés valóban érvényes következtetés: a feltételes szillogizmus állító módozata (modus ponens). Ez a következtetés érvényes, mert ha egy implikáció (az adott esetben — feltevésünk szerint — a „$p \rightarrow Oq$") igaz és az implikáció előtagja („p") is igaz, akkor az implikáció utótagja („Oq") is igaz.

Ha tehát a jogszabályban írt feltétel bekövetkezik (ha tehát „p" igazzá válik), akkor az itt tárgyalt feltételes jogi kötelezés (1) alatti értelmezése és (2) alatti szimbolikus kifejezése kielégítőnek látszik, mert a helyes (marasztaló) ítélet egy érvényes logikai következtetés alapján hozható meg. E tényállás esetén összhang van a helyes bírói ítélet és a következtetések logikai szabályai között.

8. De mi a helyzet, ha az említett perben az nyer bizonyítást, hogy *az alperes nem okozott jogellenesen és vétkesen kárt a felperesnek*[6], ha tehát „p" hamisnak bizonyul. Ez a kérdés az ítélkezés során nem okoz nehézséget: a bíróság — természetesen — elutasító ítéletet fog hozni, amikor ítéletében azt mondja ki, hogy *az alperes nem tartozik kártérítéssel a felperesnek.* Ez: helyes ítéleti döntés. De melyik az az érvényes logikai következtetés, amelyen a bíróságnak ez a helyes ítélete alapulhat? Vajon lehet-e ezt az elutasító ítéletet egy érvényes következtetés alapján (annak konklúziójaként) meghozni akkor, ha a megfelelő feltételes jogi kötelezés tartalmát kizárólag a (2) alatti implikációval fejezzük ki?

Rögtön látni fogjuk, hogy nem.

9. De, mielőtt ezt vizsgálnánk, ki kell térnünk a logikai tagadás (a negáció) műveletére (minthogy arra törekedtem, hogy gondolatmenetem követése elemi matematikai logikai ismereteket se igényeljen az olvasótól). Egy kijelentés negációját jelöljük a negált kijelentés elé helyezett „—" jellel. Tehát pl. „p"-nek a negációja: „$—p$". Olvasása: „nem-p", vagy „nem igaz az, hogy p". „$—p$" akkor és csak akkor igaz, ha „p" hamis és akkor és csak akkor hamis, ha „p" igaz.

A negáció műveletét pl. erre a kijelentésre alkalmazva: „*A címzett jogellenesen és vétkesen kárt okoz másnak*" („p") ezt az új kijelentést kapjuk: „*A címzett nem okoz másnak jogellenesen és vétkesen kárt*" („$—p$"). Vagy: ennek a kijelentésnek: „*Kötelező az, hogy a címzett megtéríti a károsult kárát*" („Oq") ez a negációja: „*Nem kötelező az, hogy a címzett megtéríti a károsult kárát*" („$—Oq$").

10. Térjünk vissza a 8. pontban feltett kérdésünkhöz. Ha abból indulunk ki, hogy az itt tárgyalt feltételes jogi kötelezés teljes tartalmát kifejezi a (2) alatti szimbólum, akkor az említett kártérítési perben (amikor bizonyítást nyer, hogy az alperes nem okozott jogellenesen és vétkesen kárt a felperesnek) a bíróság következtetésének ez lenne a sémája:

Első premissza:	$p \rightarrow Oq$
Második premissza:	$—p$
Konklúzió:	$—Oq$

Ez azonban (természetesen) logikailag hibás következtetés (bár az ítélet maga: helyes). A feltételes szillogizmusnak ui. nincs ilyen érvényes sémája. Mert abból, hogy egy implikáció (az adott esetben a „$p \rightarrow Oq$") igaz és hogy az implikáció előtagja hamis, *nem következik* az, hogy az implikáció utótagja is hamis. Ez a körülmény pedig azt bizonyítja, hogy a (2) alatti szimbólum nem fejezheti ki a megfelelő feltételes jogi kötelezés teljes tartalmát. A feltételes jogi kötelezésnek — a (2) alattin túlmenően — további implicit tartalma is van, amely azt biztosítja, hogy *ha a címzett nem okozott jogellenesen és vétkesen kárt a károsultnak, akkor ne is legyen köteles a károsult* (harmadik személy vagy önmaga által okozott) *kárát megtéríteni.* A megoldás az, hogy ezt az implicit tartalmat explicitté kell tennünk.

IV.

11. A továbbhaladás útja tehát az, hogy keressük azt az első premisszát, amelyből és a „p" feltétel hiányából szükségképpen következik az, hogy „Oq" hamis, vagyis „$—Oq$" igaz, vagyis „q" nem kötelező.

Az elmondottakat konkrét példánkra vonatkoztatva a kérdés ez: milyen jogi rendelkezés biztosítja azt, hogy abból és ezen tényből: „*az alperes nem okozott jogellenesen és vétkesen kárt a felperesnek*", szükségképpen következzék ez az elutasító bírói ítélet: „*az alperes nem köteles a felperes kárát megtéríteni*"?

Ez a keresett első premissza a következő:

$$(3) \quad —p \rightarrow —Oq$$

Szavakkal kifejezve: ha „$—p$" igaz, akkor „$—Oq$" is igaz. Ha *ebből* az első premisszából indulunk ki, akkor az említett esetben a bírói következtetésnek ez lesz a sémája:

Első premissza:	$—p \rightarrow —Oq$
Második premissza:	$—p$
Konklúzió:	$—Oq$

Ez a következtetés: érvényes következtetés. Az szintén a feltételes szillogizmus állító módozata.

12. A (2) alatti szibólum azt fejezi ki, hogy a „p" feltétel mobilizálja, aktualizálja a címzett bizonyos („Oq") kötelezettségét. Ezzel szemben a (3) alatti szimbólum azt fejezi ki, hogy „$—p$" (tehát a „p" feltétel hiánya) *késlelteti* a címzett

[6] Feltesszük, hogy a felperes igénye más jogcím alapján sem áll meg.

„*Oq*" kötelezettségét, példánk esetén a címzett kártérítési kötelezettségének a beállták.

Egymagában azonban sem a (2), sem a (3) alatti szimbólum nem elégséges a feltételes jogi kötelezés teljes tartalmának a kifejezésére, mert a (2) alatti nem tesz lehetővé a „*p*" feltétel hiánya esetén olyan érvényes következtetést, amelynek az a konklúziója, hogy „*q*" nem kötelező, a (3) alatti pedig nem tesz lehetővé a „*p*" feltétel megléte esetén olyan érvényes következtetést, amelynek az a konklúziója, hogy „*q*" kötelező.

Ezért a feltételes jogi kötelezés teljes tartalmát csak a (2) és a (3) alatti *együtt* képes kifejezni, tehát ez a konjunkció:

$$(4)\ (p \rightarrow Oq)\ \&\ (\text{—}p \rightarrow \text{—}Oq)$$

Szavakkal kifejezve: ha „*p*" igaz, akkor „*q*" kötelező és ha „*p*" hamis, akkor „*q*" nem kötelező.

A (4) alatti konjunkció első tagja fejezi ki a feltételes jogi kötelezés *pozitív* célkitűzését, biztosítja azt, hogy *„mihelyt valaki jogellenesen és vétkesen kárt okoz másnak, akkor az illető legyen köteles a kárt megtéríteni"*. A (4) alatti konjunkció második tagja fejezi ki a feltételes jogi kötelezés negatív célkitűzését (az említett „késleltetést"), biztosítja azt, hogy *„senki ne legyen köteles a károsult kárát megtéríteni, ha azt nem ő okozta jogellenesen és vétkesen"*.[7]

V.

13. A (4) alatti konjunkciót azonban egyszerűbben is kifejezhetjük, mégpedig úgy, mint egy *materiális ekvivalenciát*. Egy materiális ekvivalencia (a jele: „=") akkor igaz, ha (a) a komponensei egyaránt igazak, vagy (b) egyaránt hamisak.[8] A (4) alatti konjunkció egyenértékű az alábbi ekvivalenciával:

$$(5)\quad p = Oq$$

Szavakkal kifejezve: „*q*" akkor és csak akkor kötelező, ha „*p*" igaz. Szöveges példánkra vonatkoztatva: *„A címzett akkor és csak akkor köteles a károsult kárát megtéríteni, ha a károsult kárát jogellenesen és vétkesen ő okozta."*

A *Ptk.* 339. §-ának (1) bekezdésében foglalt feltételes jogi kötelezésnek ez a teljes (explicitté tett) tartalma.

14. Ha egy ekvivalencia igaz és annak egyik tagja igaz, akkor szükségképpen igaz az ekvivalencia másik tagja is. Ha egy ekvivalencia igaz és annak egyik tagja hamis, akkor szükségképpen hamis az ekvivalencia másik tagja is. E szabályok folytán érvényesek pl. az alábbi, ún. ekvivalenciás következtetések:[9]

a) *Első premissza:* $p = Oq$
Második premissza: p

Konklúzió: Oq
(Marasztaló ítélet.)

b) *Első premissza:* $p = Oq$
Második premissza: $\text{—}p$

Konklúzió: $\text{—}Oq$
(Elutasító ítélet.)

Mind az a), mind a b) alatti következtetés érvényes következtetés. Ha tehát a feltételes jogi kötelezést az (5) alatti ekvivalenciaként értelmezzük, akkor hibátlan logikai következtetéssel lehet a „*p*" feltétel megléte esetén a helyes marasztaló ítéletet és a „*p*" feltétel hiánya esetén a helyes elutasító ítéletet meghozni.

15. Azt, hogy a „$p = Oq$" ekvivalencia a kódex alkalmazása során mindig igaz (szükségszerűen igaz), az a körülmény biztosítja, hogy a kódex implicite tartalmazza ezt az ekvivalenciát. Ezzel szemben „*p*"-nek az igaz vagy hamis volta a tényektől függ.

Ezek szerint a feltételes norma s a *tények*, mégpedig „*p*" igaz vagy hamis volta (a feltétel bekövetkezése vagy annak hiánya) regulálja az ekvivalencia második tagjának, „*Oq*"-nak az *igaz* vagy *hamis* voltát (tehát „*Oq*"-nak az igazságstátusát) és — ezáltal — „*q*"-nak a *kötelező* vagy *nemkötelező* voltát (tehát „*q*"-nak a normatív státusát).

Ha „*p*" igaz (a feltétel bekövetkezik), akkor *szükségszerűen* igaz „*Oq*" is, tehát „*q*" *szükségszerűen kötelező*. (Megvalósul a feltételes jogi kötelezés pozitív, kötelezettséget aktualizáló funkciója.) Ha „*p*" hamis (a feltétel nem következett be), akkor *szükségszerűen* hamis „*Oq*"

[7] Az adott esetben a *Ptk.* 339. §-ának a kódex egészéből kiragadott rendelkezéseit, önmagukban vizsgáljuk. A jogalkalmazás során azonban, természetesen, a kódex egészéből kell kiindulni. Tehát figyelemmel kell lenni a kódex egyéb (korlátozó) rendelkezéseire is, amelyek (mint kivételek) szűkítik a vizsgált § tartalmát. Így példánk esetén a *Ptk.* 339. §-ának azt az implicit rendelkezését, hogy a címzett nem köteles kártérítésre, ha nem okozott másnak jogellenesen és vétkesen kárt, a kódexben található számos kivétel (így pl. a *Ptk.* 345. §-ában szabályozott tárgyi felelősség) korlátozza.

[8] Pl. ez az ekvivalencia: *„Akkor és csak akkor nézem meg ma este a televíziót (p), ha a Michelangeloról készült filmet vetítik (q)"* akkor igaz, ha a) ma este Michelangeloról vetítenek filmet a telvízióban, és én megnézem azt, és ha b) ma este nem vetítenek filmet Michelangeloról a televízióban, és én ma este nem nézem meg a televíziót. Ez az ekvivalencia („$p=q$") minden más esetben hamis.

[9] Ekvivalenciás szillogizmus az olyan következtetés, amelynek legalább egy premisszája egy ekvivalencia. — Az érvényes ekvivalenciás következtetésekről lásd pl. G. E. Hughes — D. G. Londey: „The Elements of Formal Logic." Methuen. London. 1965. 38. és köv. old.

is, tehát „*q*" *szükségszerűen nem kötelező.* (Megvalósul a feltételes jogi kötelezés negatív, kötelezettséget késleltető funkciója.)[10]

VI.

16. Egy feltételes jogi kötelezés *pozitív* (mobilizáló, aktualizáló) és *negatív* (késleltető) funkcióját, azok sajátos természetét, ismert filozófiai fogalmakkal is megvilágíthatjuk.

A filozófiában különbséget tesznek *„elégséges feltétel"* és *„szükséges feltétel"*, valamint *„elégséges és szükséges feltétel"* között.[11]

17. A elégséges feltétele *B*-nek, ha *A* megléte egymagában biztosítja *B*-nek a meglétét is. Ekkor tehát: $A \rightarrow B$. Pl.: Egy vízszintes asztallapra egy gumilabdát helyezünk el. A labda nyugalmi állapotban van. Ha a labdát meglökjük (*A*), akkor a labda legurul az asztalról (*B*). Tehát: ha *A* bekövetkezik, akkor *B* is bekövetkezik.

Világos ugyanakkor, hogy egy elégséges *A* feltétel *hiánya* nem biztosítja a *B* esemény *be nem következését.* (Így a labda akkor is legurulhat az asztalról (*B*), ha nem lökjük meg a labdát (—*A*), hanem pl. megemeljük az asztal egyik végét.)

Megtekintve a (4) alatti konjunkció *első* tagját, látjuk, hogy az pontosan azt fejezi ki, hogy a „*p*" feltétel *elégséges feltétele* annak, hogy „*q*" kötelezővé váljon. (Mert ha „*p*" igazzá válik, akkor ezen konjunkciós tag folytán „*q*" is szükségszerűen kötelezővé válik.)[12]

18. Mit értünk filozófiai értelemben egy esemény *szükséges feltételén?*

A szükséges feltétele *B*-nek, ha *A* nélkül nincs *B*. Ha tehát: $-A \rightarrow -B$. Pl.: Annak, hogy az asztali lámpám égjen (*B*), egyik szükséges feltétele az, hogy felkattintsam a lámpa kapcsolóját (*A*). Ha ezt nem teszem meg (—*A*), akkor a lámpán nem fog égni (—*B*). Ha tehát *A* nem következik be, akkor *B* sem következik be.

Ugyanakkor egy szükséges *A* feltétel megléte önmagában nem biztosítja a *B* esemény bekövetkezését. Lehet, hogy az asztali lámpám nem fog égni (—*B*), bár annak a kapcsolóját megnyomtam (*A*). (Pl.: nincs benne izzó, vagy áramszünet van, vagy rossz a kapcsoló stb.)

Megtekintve a (4) alatti konjunkció *második* tagját, látjuk, hogy az pontosan azt fejezi ki, hogy a „*p*" feltétel *szükséges feltétele* annak, hogy „*q*" kötelezővé váljon. (Mert ha „*p*" hamis, akkor ezen konjunkciós tag folytán „*q*" szükségképpen nem kötelező.)

19. Ha egy *A* feltétel (a *B* esemény tekintetében) egyszerre eleget tesz mind a 17., mind a 18. pontban leírt kikötéseknek, akkor *A elégséges és szükséges feltétele B*-nek. Ez a helyzet a (4) alatti konjunkció, ill. az azzal egyenértékű (5) alatti ekvivalencia esetén.

A (4) alatti konjunkció első tagja valósítja meg a feltételes jogi kötelezés *pozitív* (kötelezettséget aktualizáló) funkcióját, mégpedig úgy, hogy a feltételt a kötelezettség *elégséges feltételévé* teszi. A konjunkció második tagja valósítja meg a feltételes jogi kötelezés *negatív* (kötelezettséget késleltető) funkcióját, mégpedig úgy, hogy a feltételt a kötelezettség *szükséges feltételévé* teszi. Az egész (4) alatti konjunkció pedig [tehát az azzal egyenértékű (5) alatti ekvivalencia is] *egyszerre* valósítja meg a feltételes jogi kötelezésnek mind a pozitív, mind a negatív funkcióját úgy, hogy a feltételt a kötelezettség *elégséges és szükséges feltételévé* teszi.

Ezek szerint egy feltételes jogi kötelezés teljes (explicitté tett) tartalma tulajdonképpen az, hogy megadja valamely kötelezettség elégséges és szükséges feltételét.

20. Visszatérve konkrét példánkhoz, a *Ptk.* 339. §-ának (1) bekezdésében foglalt feltételes jogi kötelezéshez, annak explicitté tett tartalma az, hogy a címzett kártérítési kötelezettségének („*Oq*"-nak) elégséges és szükséges feltétele az, hogy a címzett jogellenesen és vétkesen kárt okozott a károsultnak („*p*").

Solt Kornél

---

[10] A deontikában a feltételes kötelezést, többnyire, egy speciális (deontikus) implikációval fejezik ki. Amint a fentiekből kitűnik, úgy vélem, hogy ez az értelmezés nem kielégítő. Nézetem szerint egy feltételes jogi kötelezés teljes tartalmát nem valamilyen implikációval, hanem egy mindig igaz (szükségszerűen igaz) ekvivalenciával lehet kifejezni.

[11] Az említett feltételekről és arról, hogy miként lehet azokat megfelelő materiális implikációkkal kifejezni, lásd pl. G. E. Hughes—D. G. Londey: i. m. 40—41., továbbá pl. Elizabeth R. Eames: Cause: Necessary and Sufficient? In: „Logik, Erkenntnis- und Wissenschaftstheorie, Sprachphilosophie, Ontologie und Metaphysik. (Akten des XIV. Int. Kongr. für Phil. III. Herder. Wien. 1969. 177. old.)

[12] Pl. Ulrich Klugnál találunk kísérletet arra, hogy miként lehet az elégséges és a szükséges feltétel fogalmát a jogalkalmazás folyamata tekintetében, a jogi logikában felhasználni. (Ulrich Klug: „Juristische Logik." 2. Aufl. Springer. Berlin, 1968. 131. és köv. old.)

SZEMLE

A nemzetközi magánjog helyzetéről Magyarországon*

1.1. A tudományág körének meghatározása. A nemzetközi magánjog klasszikus, vagy tradicionális felfogásában — hogy ti. nemzetközi magánjog egyenlő kollíziós jog — is közismert volt az a megnevezésre vonatkozó ellenvetés, hogy az sem nem nemzetközi, sem nem magán; a megnevezés mégis egyértelmű tudományági kört jelölt. A századforduló óta, különösen azonban az utolsó évtizedekben szinte *robbanás* következett be a nemzetközi gazdasági és személyi forgalmi viszonyokban (mind mennyiségi összefüggésekben, mind új jogintézmények, új jogi-szervezeti formák születése útján), ezek nemzetközi és belső jogi szabályozásában, gyakorlatában és irodalmában. Ennek főbb elemei: a) a hagyományos árucsere-forgalom és személyforgalom megnövekedése mellett a nagy kooperációs ügyletek, technológiai-fejlesztési hitelezési tranzakciók, beruházások, bérmunkák és szellemi alkotások hasznosításának nagymértékű nemzetközi felfutása; b) az államok növekvő szerepe a külgazdasági kapcsolatok alakításában (pl. devizajog vagy a külkereskedelem állami monopoliumának kérdéskomplexuma szocialista viszonyok között, az állammonopolkapitalista intervencionizmus Nyugaton); c) a gazdasági integrációk; d) az államok törekvése az általános nemzetközi gazdasági kapcsolatok könnyítésére, erősítésére, egyebek között a béke és biztonság erősítése érdekében (helsinki határozatok, EGB munkája, UNCITRAL, GATT). Ez a robbanás (*Réczei* László említett tanulmányában olvasható találó jellemzés) szinte teljesen a kollíziós jogon, tehát a hagyományos nemzetközi magánjog területén kívül — belső és nemzetközi anyagi jogi jogalkotásban — következett be. A kollíziós jog az így keletkezett jogszabályanyaghoz képest fontos —, mert anyagi jogi szabályozás hiányában mindig ez a mögöttes „gemeines Recht" —, de jelentőségében erősen csökkent. Két orientációs példa: A *Zweigert*-féle „Sources of International Uniform Law" c. három nagy kötet jogszabályanyagának 5%-át sem teszi ki a kollíziós jog; méginkább áll ez a magyar hatályos jogszabályok „Külkereskedelem" c. kötetére. Abban a jogirodalomban, amelyet a *Nagy* Lajos bibliográfiai kötetei nemzetközi magánjog cím alatt erről az egész komplexumról közölnek, mindez jól látható: a szocialista magyar „nemzetközi magánjogi" irodalom is egyre jobban a kollíziós jogon kívüli problémákra tette a hangsúlyt; az 1945—1972-ben megjelent 423 írás közül csak 99 kollíziós jogi tárgyú, 324 ezen kívül esik; a tendencia még annál is erősebb fordulatot jelez (1945—1961-ben 34 kollíziós jogi és 19 más írás jelent meg, míg pl. 1970—1972-ben 139 anyagi jogi és 15 kollíziós jogi!).

A tudományág határait, körét illetően ez a folyamat, részben a határok egyszerű figyelmen kívül hagyására, részben pedig — azoknak a szerzőknek a körében, akik e problémát tárgyalták — a hagyományos fogalmi kategóriák és ismérvek feloldására vezetett. Így pl. van nézet, miszerint „doktrinális rendszer" címén a nemzetközi magánjog „jogterületé"-be tartozónak minősül *minden,* egyfajta észszerű megfontolással idecsoportosítható, nemzetközi elem feltételezésével létrejött anyagi jogi és kollíziós jogi szabály. Bár e szemlélet a mennyiségi és tagolási nehézségei és határok tisztázása tekintetében jelentős, érdeme, hogy nemzetközi magánjog cím alatt az egyetemi oktatás a szóban forgó terület fősodrára is orientált. Más nézet szerint a nemzetközi magánjog tiszta, mármint hagyományos fogalmát ne zavarjuk ilyen „feldúsítással". Az említett robbanás anyagát ebből is folyóan — megint mások szerint — a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának kellene pl. nevezni, és ilyenként átfogni. Ezzel viszont összefügg az a kérdés, hogy a komplexitás valamely fokán együtt jelennek meg e terület nemzetközi közjogi, nemzetközi és belső polgári jogi, igazgatási szabályai, ami a külföldi szocialista irodalomban a nemzetközi gazdasági jog jelentős előretöréséhez vezetett, ill. kiváltott egyéb, itt most már nem részletezendő tárgy- és tárgykör-megjelöléseket, elhatárolásokat (nemzetközi kereskedelmi jog, külkereskedelmi jog, nemzetközi gazdasági szervezetek joga stb.). Mindezzel aztán együttjár az is, hogy az adott koncepcióktól függően így vagy úgy felfogott ágazatok vagy diszciplinák belső tagolása, differenciálása is erősen eltér.

A vázolt folyamathoz a következő megállapításokat lehet fűzni.

a) A régi tudományági keretek oldódása, kiegészülése, ill. újak megjelenése és mindezek állandó újrarendeződése tulajdonképpen formája-burka a tartalmukban új gazdasági és jogi tények-jelenségek megjelenésének a szóban forgó területen; közelebbről annak, ahogy az elmélet az új tényeket a régi kategóriákkal konfrontálja, az új tényeket és fejleményeket koherens rendszerbe kívánja foglalni. Ilyen értelemben ez a folyamat pozitívnak tekinthető, egyik szakasza ui. egy tudományág fejlődésének. Az a szakasza nevezetesen, amelyre egyrészről az új jelenségek megjelenése, tudomásulvétele és vizsgálata, másrészről az jellemző, hogy a tudomány az új jelenségek értelmezésére, elméleti megragadására fogalmakat épít, kezdeti általánosításokra törekszik. Az elmélet- és rendszerépítésnek tudományelméleti értelemben vett második szakaszában a fogalmak pontosítása, újjabb ténybeli fejleményekhez viszonyítottan adekvát

* Jelen írás az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának felkérésére készült; mint felmérő helyzetelemzést a Bizottság 1976. június 7-én tartott ülésén megvitatta és tanulmányjellegét is kiemelve jónak találta, alkalmasnak arra, hogy egyes kiegészítésekkel és a konkrét lehetőségek függvényében a tervezés és a további elgondolások alapja legyen. Mint helyzetelemzés ez a felmérés és összegezés az egyes kérdéseket annak az „általános modell"-nek a rendszerében tárgyalja, amelyet a helyzetelemzés elkészítésére irányuló felkéréshez az Állam- és Jogtudományi Bizottság megadott; azzal az eltéréssel mindazonáltal, hogy nem érint olyan kérdéseket, amelyek az állam- és jogtudományok egészére vonatkoznak, avagy más okból látszottak olyannak, hogy ezen összegezés szűk keretei között nem részletezhetők. Az összeállításban támaszkodtam *Réczei* László „A nemzetközi magánjog 30 éve" (Jogtudományi Közlöny; 1975., 3—4. sz.), *Asztalos* László „A civilisztika oktatásának és tudományának fejlődése a Budapest egyetemen" (ELTE Polgári Jogi Tanulmányok; 1973. 2.) c. tanulmányokra; a tényadatokat illetően *Nagy* Lajos bibliográfiai köteteire (1945—1972), ill. 1973—1974. évi Acta Juridicabeli bibliográfiai közlönyeire, az *MTA 1973. évi Almanachjára,* valamint egyéb közvetlen forrásokra *(M. F.).*

megfogalmazása *és* ezekre építve a lehetséges mértékig koherens elmélet, ill. rendszer kiépítése történik. Úgy tűnik, hogy az itt nemzetközi magánjoggal jelölt területen ez a második szakasz is megkezdődött. Az eddig létrejött elméletek, ill. rendszerképzési törekvések és az a tény, hogy ezek a szocialista országok marxista jogirodalmában is láthatóan jelentősen eltérnek, két következtetésre jogosítanak. Az egyik, hogy az elmélet-, ill. rendszerépítési folyamat még nem tekinthető letisztultnak, még nincs olyan relatív nyugvóponton, hogy — ami a letisztult elmélet, ill. rendszer szerepe — a gyakorlatban, a tudományban és az oktatásban többé-kevésbé általánosan elfogadott orientációs alapul szolgáljon.

b) Ebből folyik a második általános megállapítás. Az ti., hogy ilyenre a magyar jogirodalomban is törekedni kellene. Ennek hiánya ui. több negatívummal is jár. Az elméletirendszer-nélküliség önmagában is jelentős negatívum egy tudományterületen. A jelentősebb gyakorlati negatívumok: nincs világos koncepció e terület jogi oktatásának anyagára nézve; az elmélet hiányában nem „ugrik" úgy ki, hogy mely rendszerbeli elemek hiányoznak, vagy nem kerültek a tudományos feldolgozás vonzáskörébe; a jogalkotás körében bizonytalanságra (a komplexitás milyen foka pl. egy külkereskedelmi törvényben), ill. a fehér foltok megvilágítatlanságára (pl. nemzetközi vétel belső szabályozása) vezet.

1. 2. Mindezek folytán arra nézve, hogy e *terület művelői mit tekintenek saját kutatási területüknek, illetve milyen alágazatok tartoznak e tudományághoz,* e helyzetfelmérés számára — a dolgoknak a fentiekben viszonylag hosszúra nyúlt végiggondolása sajnos ezt a következtetést kényszeríti ránk — csak abból lehet kiindulni, amit többnyire nemzetközi magánjogi névvel, ill. szervezeti keretek között a valóság sprektuma mutat. Ezt teszi a dolog természetéből folyóan a rendszerezés kényszere alatt álló jogtudományi bibliográfia is. (*Nagy* Lajos ismert sorozata), amely 1966-ig a nemzetközi magánjogi irodalmat szűkebben értelmezte és a polgári jog egy területeként bibliografizálta, míg 1967-től szélesebb profillal „önállósította". A valóság szélesebb spektrumában a következő főbb elemek jelennek meg: a hagyományos nemzetközi magánjog (kollíziós jog); a civilisztikai természetű belső és nemzetközi anyagi jogi szabályok széles területe; a külkereskedelem szervezeti struktúrája; a devizajog és igazgatási jogi vonzatai (engedélyezési rendszer); a gazdasági integráció jogi kérdései tág komplexitásban; az általános nemzetközi gazdasági együttműködés jogi problematikája ugyancsak tág komplexitásban (GATT, UNCITRAL, Hágai Egyezmények, EGB, UNCTAD, ILA, UNIDROIT); Magyarország nemzetközi gazdasági és személyforgalma szempontjából jelentős külföldi jogrendszerek, ill. jogi problémák vizsgálata; az egyes nemzetközi magánjogi kérdések összehasonlító vizsgálata, burzsoá nézetek, ill. intézmények kritikája.

1. 3. Ha a fenti spektrum szerint vizsgált nemzetközi magánjog területén azt keressük, hogy *e terület kutatói mivel nem foglalkoznak,* akkor az első megállapítás kétirányú lehet. Az egyik, hogy valamilyen méretű-mélységű „foglalkozás" a legtöbb területre esik, különösen, ha mondjuk 10 évre nyúlunk vissza, tehát hosszú időszakot fogunk át. Ez a foglalkozás azonban — és ez a megállapítás másik iránya — rendkívül egyenetlen, sok kérdésre több éven át egy tanulmány esik, mások állandó intenzív művelés alatt állnak (pl. a kollíziós jog sok kérdése elsősorban Szászy István könyvsorozata révén, vagy pl. egyes kötelmi ügyletek sok szerző révén). Az egyenetlenség negatív oldalának egyik általános „mögöttes" negatívuma a korszerű rendszerépítő elmélet hiánya, ill. ennek említett konkrét negatívumai.

A második megállapítás — és a fentiekhez képest természetesen jelentősebb negatívum — abban áll, hogy számos részterület eddig éppen csak annyiban részesült figyelemben, hogy az irodalom egy-két írással mintegy csak észlelte és azzal mintegy csak a maga érdekkörébe okkupálta az adott új jelenséget, de érdemi művelésére kevés erő jutott; más kérdések, bár a hagyományos birtokon belül levők, nem egyszer hosszú időszakra figyelmen kívül maradnak. Csak néhány olyan részterület, amely az eddiginél jelentősen nagyobb szellemi beruházást igényel: a szocialista gazdasági integráció jogi mechanizmusa (eddig alig néhány tanulmányt számlál!); a külkereskedelmi monopólium az új külkereskedelmi jogszabályok, ill. az új gazdasági mechanizmus összefüggéseiben; a kolliziós jog fejlesztése (hazai kodifikáció, regionális és általános harmonizáció); a külkereskedelmi ügyletek belső anyagi jogi problémái; az általános jogegységesítési törekvések és a szocialista jogfejlődés; a szocialista országok és a GATT; a jogsegélyegyezmények; a Kelet—Nyugat vállalatközi gazdasági együttműködés (társulások, kooperáció) a hazai és a szocialista jogban általában; mindezek olyan kérdések, amelyekben a fejlődés az eddiginél sokkal nagyobb segítséget (kritikát, jól meglelt megoldások vasának edzését), új utak-megoldások jelzését, anomáliák csökkenésére vezető jól tervezett csatornarendszereket vár a tudománytól.

2. A tudományágazat társadalmi és tudományos jelentőségét a már említett körülmények, az a bizonyos robbanás határozza meg: a gazdasági és személyi viszonyok erős internacionalizálódása általában, a szocialista gazdasági integráció és Magyarország erős külkereskedelem-orientáltsága különösen. Ez nap mint nap mintegy formalizáltan is új meg új hazai és nemzetközi társadalmi „megrendeléseket" helyez a tudomány asztalára: ezek sora az országos távlati tudományos kutatási tervvel kezdődik (pl. a „középtávú világgazdasági prognózis" és a „Szocialista vállalat" idetartozó problémái), és a KGST jogi problémák „feladványain", a külkereskedelmi szerződésekre vonatkozó KKM-megrendelések vizsgálatán át a nemzetközi tudományos és legislációs fórumok Magyarországot állandóan megtisztelő közreműködés-igényéig tart.

3. 1—2. A tudományágazat hazai kutatási bázisa. A magyar — fenti széles értelemben vett — nemzetközi magánjog nemcsak feladatait illetően áll szinte újszölötten a vázolt robbanás tüzében, de produk-

cióit illetően is majdnem csak a Pallas Athene és Zeus esetét példázza, ha a Zeus még szerényebb is a kelleténél. Miként ez a megállapítás, úgy bizonyos szimplifikációval *Réczei* László megállapítása is igaz, az nevezetesen, hogy míg a felszabadulás előtt a nemzetközi magánjog inkább egy-két személy kedvteléséből került rá a magyar jogtudomány palettájára, addig az utóbbi évtizedekben jogi írók sora törekedett megfelelni a megjelent sok feladatnak.

a) Ami ebből a személyi-szervezeti bázist illeti, ez távolról sem követte a gyakorlat igényeit. Mi volt, ill. mi van ugyanis? Az egyetemek közül a ELTE-n alakult 1945 után *Szászy* István vezetésével Nemzetközi Magánjogi és Összehasonlító Jogi Tanszék, ez azonban alig hozott valami „új színt" (Asztalos László jellemzése) a jogi oktatásban, alig kezdett el rezonálni az új feladatokra, 1951-ben megszüntették.

b) Bármiféle intézményes bázis imígyen nullává lett. A nemzetközi magánjog egyes kérdéseiről a határterületek, a régi kereskedelmi és gazdasági jog, ill. a nemzetközi jog egyes művelői értekeztek kis számban (pl. *György* Ernő, *Mezneric*s Iván, *Flachbart* Ernő). *Szászy* István elhallgatott. A nemzetközi magánjog aztán — tíz évvel 1945 után — előbb speciálkollégium formájában, külső előadóval megint megjelent. *Réczei* László tankönyve és annak ismételt kiadásai — úgy is mint a marxista szemléletű nemzetközi magánjogi irodalom első átfogó produktuma — jelzik ezt a folyamatot, amely ma a tárgy féléves heti kétórás főkollégiummá válásánál tart (ma már nem egészen korszerű tananyaggal). A személyi-szervezeti bázis az utolsó húsz év megnövekedett feladatai folytán némileg növekedett: a (az Egyetemek közül az ELTE-n van oktató, akinek láthatóan ez a fő területe, a Polgári Jogi Tanszék az, amely elvben kimondta és ígéri a nemzetközi magánjog kis szervezeti bázisának kialakulását. A másik két karról tudomásom szerint ez sem mondható el. b) Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete hozott létre a közelmúltban olyan osztályt, amely legalább részben a nemzetközi magánjog egy részét (szerződések) is érdeklődési körébe vonta, és e területre kb. 2 teljes kutatónyi fiatal kapacitása van.

c) Az MKKE Jogi Tanszéke e területre, pláne annak kutatására, legfeljebb egy fél kutatónyi kapacitással rendelkezik.

d) A tudományos intézmények köréből esetlegesen mások is jelentkeznek nemzetközi magánjogi írásokkal — a rokon jogágazatok érdeklődő képviselői —, ezek azonban a ma és a jövő feladatait illetően nem jelentenek számba vehető kapacitást.

e) A legnagyobb személyi kör a gyakorlat elméleti érdeklődésű szakembereiből kerül ki; ezt a „termést" az MJSZ Nemzetközi Magánjogi Szakosztálya ápolja jó eredménnyel, miközben fórumot ad az elmélet hazai és külföldi képviselőinek is. Ez egyben — a Jogtudományi Intézet és az ELTE Polgári Jogi Tanszéke egy-két utóbbi kezdeményezésétől eltekintve — e téren a nemzetközi együttműködés egyetlen fóruma is, bár eszközei eléggé korlátozottak. E szervezeti keretből kinőtt sok tanulmány, négy jelentős tanulmánykötet is. Bár a Szakosztály jelentős szervezőkatalizátor és generátor, kutatást irányítani-tervezni nehezen tudna, ha feladatának is tekintené. Munkájában érthetően erős a jelentkező előadók személyes érdeklődéséből adódó egyébként egészséges spontaneitás. Bár a Szakosztály keretei között bontakozott ki, mint *Réczei* írja, a szocialista magyar nemzetközi magánjog második generációja (*Bánrévy, Boytha, Karlóczai, Móra, Vida* stb.), az előttünk álló feladatokhoz a kellő és gyors utánpótlást nem tudja garantálni. Ha ehhez még hozzátesszük, hogy a tudományosan minősítettek száma a területen a nyugdíjban levő két ismert professzorunkkal együtt összesen 8 (1 akadémikus, aki időközben sajnos elhunyt, 2 doktor, 5 kandidátus), akkor a következő következtetés levonásához jutunk el.

a) A feladatokhoz képest az utánpótlás — különösen kutatóhelyeken — elégtelen; a kapacitást növelni kellene mindhárom karon és az Intézetben is.

b) A kapacitásfejlesztés a kutatóhelyek jobb szervezeti institucionalizálását is igényli (csak egy-egy befelé és kifelé is hatékony műhelyként jelentkező egység — osztály, tanszék, csoport — alkalmas arra, hogy a sok feladat egyértelmű címzettje és felelőse legyen), amire legalábbis az ELTE-n és az Intézetben feltétlenül szükség, de lehetőség is adódnék azért, mert az indulási elemek adva lennének.

3.3. A főbb kutatási eredmények összefoglalása — mintegy a további tudományos teendők meglevő tartalmi bázisa — szempontjából azokat a területeket kell kiemelni, amelyeken jelentősebb tudományos termés született.

Előbb néhány szám (*Nagy* Lajos bibliográfiája alapján) a nemzetközi magánjogi termésről.

Ezek a számok jelzik, hogy a szóban forgó terület a polgári joghoz viszonyítva valóban közel a nulláról indult (1945—1951-ben összesen 9 írás, egy évben alig több, mint 1, míg a polgári jog termése ugyanebben az időben 481). A megnövekedett feladatok azonban az utóbbi 8—10 évben nagy aktivitást váltottak ki; ez akkor is nagy, ha a nemzetközi magánjog 1967-től induló bibliográfiai „önállósodása"

	Könyv, tanulmánykötet	Cikk-recenzió szemle	Tankönyv	Jegyzet	Egyéb	Összesen	Összes polgári jogi írás (viszonyításához)
1945—51		6		3		9	481
1953		5				5	78
1954—55		4	1			5	149
1956—57	1	11				12	186
1958—59	2	14	1			17	211
1960—61	1	5	1			7	243
1962—63	1	23				24	253
1964—66	3	30		1		34	582
1967—69	6	147		1	3	157	511
1970—72	6	143			5	154	575
Összesen	20	388	3	5	8	424	3269

sok olyasmit is „vonzott" ebbe a kategóriába, ami korábban másutt jelent meg és a helye most is vitatható.

A felfutás komoly értéke az a 20 könyv, ill. tanulmánykötet, amely szám az 1973—75. évi kiadásokkal valójában 25. Ez jelzi a monografikus és átfogó kutatások erősödését, bár a szerzők köre viszonylag szűk (*Szászy* István, *Réczei* László, *Meznerics* Iván, *Mádl* Ferenc egyenként 2 vagy több könyvéről, néhány egykönyves szerzőről pl. *Szász* Iván, *Rudolf* Loránt, ill. tanulmánykötetekről van szó, mint pl. a négy külkereskedelmi jogi tanulmánykötet, az ILA-kötetek). Ki kell emelni, hogy a tanulmányok közül sok idegen nyelven is megjelent, és a könyvek közül is 10-ről lehet ezt elmondani.

Ami már most az intenzíven kutatott területeket illeti, kiemelkedő eredmények születtek a következő kérdések és jogintézmények körében: kollíziós jog (bár a magyar nemzetközi magánjogi kodifikáció még nem kapott elég támogatást); nemzetközi kötelmi ügyletek, különösen a vétel, a fuvarozás, a bankügyletek, a szellemi alkotások hasznosítása tekintetében; devizajog; nemzetközi polgári eljárás és választott bíráskodás; nemzetközi munkajog. Reagált, de nem kielégítő kapacitással a magyar irodalom olyan rendkívül jelentős új feladatokra, mint pl. a gazdasági integráció, a Kelet—Nyugat gazdasági együttműködés jogi kérdései, a szocialista országok együttműködése a jogsegélyegyezményekben, sporadikus a reakciónk az általános jogegységesítési munkálatokra.

4. A tudományág különféle irányú kapcsolatai a vázolt okokból kevéssé vagy egyáltalán nem szervezettek, a tényleges kapcsolódások jórészt a dolgok és folyamatok természetéből spontán adódnak.

4.1. A tudományágon belül koordinálás nincs; a kooperációt egyes ilyen jellegű eseti vállalkozások váltják ki (pl. a Jogtudományi Intézet kutatási szerződése a külkereskedelmi szerződésekről, a Világgazdasági Intézet jogi teamje a középtávú világgazdasági prognózissal kapcsolatban). Laza kooperációt jelent az MJSZ Nemzetközi Magánjogi Szakosztály munkája.

4.2. Az interdiszciplináris szemlélet — döntően pragmatikusan alakuló terjedelemben és alapállásból — a tanulmányokban jelentős, de erősen érződik az elméleti orientáció hiánya.

4.3. A gyakorlattal való kapcsolat az írások nagy részében erős és szinte közvetlen (közvetlenül gyakorlati problémákat tárgyalnak gyakorlati megfontolások részére), de nem jelentéktelen a gyakorlat elvi szintű tudományos támogatása sem.

5. A társadalmi elvárásoknak a tudományág irodalma — az írások növekvő száma ellenére — egyre nehezebben tud megfelelni (hogy milyen okokból és milyen témákban, arról fent már volt szó).

6. A tudományág helyzetének a nemzetközi helyzettel való összevetése különösen aláhúzza a hazai helyzet elégtelenségét. A jelen jelentésben érintett jogterület és kutatás körében Nyugaton tanszékek, intézetek, folyóiratok és más fórumok variábilis sora működik; csak az ún. Európa-jog (a tőkés gazdasági integráció joga) területén van minden EGK-országnak külön folyóirata, számos kutatási és oktatási fóruma. A fentebb vázolt okokból (az említett robbanás okából) a szocialista országokban is megnőttek az igények az adott terület intézményes felfejlesztésére. Míg tanszéki, ill. intézeti formában ez a legtöbb szocialista országban komolyan megindult, Magyarországon erre nézve az van, amiről fentebb már volt szó, és ami messzemenően elégtelen. Jelenleg pl. csak az Intézet Polgári Jogi Főosztálya tud pl. a minimálisan szükséges nemzetközi kooperációnak valamennyire is megfelelni, hiszen a főprofil itt sem a nemzetközi magánjog. Mindez azt is jelenti, hogy a megjelenő írások nagy részükben nincsenek a nemzetközi tudományosság igényei szerinti szinten, erősen pragmatikus és hazai orientációjúak, provinciálisak; ezzel nincs ellentétben az a megállapítás, hogy mégis sok írással (*Réczei, Szászy, Boytha, Meznerics, Szász*) a magyar nemzetközi magánjog rangos helyet élvez a nemzetközi jogtudományi életben, mert ezekben az írásokban együtt van a jó történeti és összehasonlítójog-bázis, kritika a polgári jogszemlélettel szemben, az elméleti szintetizálás, a gyakorlat elvi szintű kritikája és segítése.

7. Várható fejlődés a tudományágban (hazai és nemzetközi prognosztikában).

a) A fejlődés bizonnyal azokban a kérdésekben lesz különösen erős, amelyekben a gyakorlat kihívása már most is erős és még fokozódni fog. Ezek egyebek között a következő főbb területek: *aa)* a szocialista gazdasági integráció jogi mechanizmusa; *bb)* az a jogi mechanizmus, amelyben az állam és a vállalatok a magyar külgazdasági kapcsolatokat a gazdaságirányítás új rendjének jegyében alakítják; *cc)* a Kelet—Nyugat gazdasági együttműködés jogi kérdései; *dd)* a szocialista országok gazdasága főbb jogintézményeinek összehasonlító tanulmányozása.

b) Várható a szóban forgó terület elméleti-diszciplináris átrendeződése, differenciálódása, ehhez szükséges az elméleti írások, szintézisek növekedése.

c) Az igények és a szükséglet ki fogja váltani a kutatási kapacitás növelését és jobb szervezeti institucionalizálását, aminek hiánya jelenleg negatívan hat a diszciplina fejlődésére, megléte viszont gyorsabb fejlődést tenne lehetővé.

d) Az intenzívebb nemzetközi együttműködés e területen tartósan csak nagy károkkal lesz tovább nélkülözhető; a javulás a fenti c) pont alatt mondottak függvényében várható.

8. Kitekintés a tudományterülettel összefüggő oktatás helyzetére

A felsőoktatás területén itt is komoly problémák vannak. A jelentősebbek a következők.

a) Egyes karokon hiányoznak az oktatás személyi feltételei.

b) Általában hiányzik a korszerű tananyag. Az utolsó, akkor nagy lépést jelentő tananyag *Világhy* Miklós „Bevezetés a nemzetközi magánjogba" c. közel tízéves jegyzete. Az ágazati és speciális kollégiumok körében különösen Budapesten erős „választékra" is áll, hogy csak előadásokra épül, tananyag nincs. Ennek folytán a számonkérés is problematikusan alakul.

c) Megfelelő szervezeti egység hiányában a karokon olyasmi is alig van, hogy rendszerezett hazai

és külföldi jogszabályanyag, gyakorlati anyagok, hozzáférhető, e területen hozzávetőlegesen átfogó szakkönyvgyűjtemény, karközi, vagy nemzetközi kapcsolatok.

Mindez azt jelenti, hogy a karokon nem tudott e terület tudományos műhelye kibontakozni — a képzés nem korszerű. E körülmény és az e területre nehezedő vázolt új feladatok itt komoly lépéseket tesznek szükségessé, beleértve az e területen oktatott tárgyak profilját, óraszámát, az oktatás jellegét, ezek egymáshoz való viszonyát is.

9. Összefoglalás.

a) A felszabadulás után, különösen az utóbbi 20 évben — a nemzetközi gazdasági és személyi forgalmi viszonyok robbanásszerű fejlődésének és Magyarország erős külkereskedelem-orientáltságának hatására — a nemzetközi magánjog tudománya jelentős irodalommal jelentős tudományterületté vált, és ennek létrejöttek ugyancsak jelentős oktatási és szervezeti keretei. *b)* Ez a felfutás azonban a jelenlegi szervezeti és személyi kapacitással nem tud a napjainkban egyre nagyobb igényeknek megfelelni. A jelzett robbanás hatására szükséges teendők: *aa)* jelentős új témák sorának intenzívebb kutatása és ezáltal a gyakorlat jobb segítése; *bb)* az elméleti igényű munkák és a rendszerezés fokozása a tudományterület egészére nézve; *cc)* személyi fejlesztés és a szervezeti keretek jobb institucionalizálása; *dd)* jobb belső és nemzetközi kooperáció, a kapacitások tervszerű koordinálása; *ee)* az oktatás korszerűsítése.

Mádl Ferenc

A szocialista pénzügyi jog aktuális kérdései

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara 1973. októberben rendezte meg a szocialista országok pénzügyi jogászainak első nemzetközi szimpozionát.[1] A résztvevők a Szovjetunió, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, a Német Demokratikus Köztársaság és Magyarország tudományegyetemeinek és más felsőoktatási intézményeinek pénzügyi jogi oktatói, pénzügyminisztériumok és pénzügykutatási intézetek vezető munkatársai voltak. E tanácskozás tizenöt orosz és tizenkilenc német nyelvű referátumának és korreferátumának átdolgozott és kiegészített szövegét adja közre az ELTE kétkötetes kiadvány,[2] amelynek recenzálására vállalkoztunk.

A gyűjtemény jelentősége a pénzügyi jog szakirodalmában úgy körvonalazható, hogy az hozzáférhetővé és összehasonlíthatóvá teszi a szocialista országokban folyó kutatások eredményeit, irányait. Előrebocsátjuk, hogy a hazai és külföldi szakkörök nagyra értékelték az ELTE kezdeményezését, amely a rendszeres szakmai együttműködés egyik sikeres példája. A kötetről is általános az a vélemény, hogy az első átfogó dokumentum, amelyből jogösszehasonlító mérlegelés alapján szintézis készíthető a szocialista pénzügyi jog és jogtudomány jelenlegi helyzetéről.

A kötetek szerkezete megegyezik a szimpozion témaköreivel, ennek megfelelően három részre tagozódik. Az ismertetés során is ezt a sorrendet követjük.

I. Az első rész a szocialista pénzügyi jog fejlődési irányait elemző tanulmányokat foglalja össze. A szerzők a témát több oldalról vizsgálják.

A pénzügy- ill. jogtörténeti megközelítés jellemzi Leon *Kurowski*, Tosa *Tisma* és részben Marian *Weralski* professzorok, valamint N. V. *Vacsev* docens cikkét.

A szocialista pénzügyi jogfejlődés

Az európai szocialista országok felszabadulás utáni pénzügyi jogfejlődésének modellje hűen tükrözi az ezekben az országokban a társadalmi-gazdasági rendszerben lezajlott változásokat. A jogfejlődés szakaszai — kisebb eltérésekkel — hasonlóak az egyes országokban. Ebből a szempontból azonban a jugoszláv fejlődés kivétel, amely történeti-politikai okokból a többitől jelentős eltéréseket mutat.

Az első időszak, amely a háború befejezésétől a negyvenes évek végéig terjedt, kettős arculatú: a még alkalmazott régi jogszabályokat fokozatosan váltották fel új szocialista jogintézmények. Ezek — akár a bolgár, csehszlovák, lengyel, magyar, NDK, akár a román fejlődést vizsgáljuk — az akkori szovjet szocialista pénzügyi jog intézményeit és konstrukcióit adaptálták.[3]

A fejlődés második szakasza az ötvenes évek első felével zárult le. Ennek az időszaknak a jellemzői: a pénzügyi eszközök és döntések szigorú centralizációja, a kétcsatornás jövedelemelvonási rendszer, centralizált és szakosított pénzintézeti rendszer, a hitelmódszer háttérbe szorítása a költségvetési módszerrel szemben, stb.

A szocialista jogban is tükröződő, az 50-es évek második felében megkezdődött folyamatokat — az eleinte gyakran kibontakozni nem tudó decentralizációs intézkedéseket, valamint az ezzel párhuzamos, a tervutasításos rendszer egyszerűsítésére irányuló törekvéseket — szolgálta a pénzügyi jogi szabályozás is. A változások az extenzív gazdasági fejlődés periódusának lezárulásával, a belső népgazdasági tartalékok kimerülésével álltak összefüggésben. A jövedelemelvonás eredeti kétcsatornás rendszerének fokozatos lazulása ebben az időszakban kezdődött meg (a bérjárulékok, majd a 60-as évek első felében az eszközlekötési járulék bevezetésével). Meg kell azonban jegyezni, hogy a két legfontosabb csatorna — a forgalmi adó és a nyereségbefizetés — mellett korábban is léteztek kevésbé jelentős elvonási formák (amortizációs befizetés, forgóeszköz elvonás, stb.)[4] Módosult a bankrendszer és a költségvetési jog is több szocialista országban. A Szovjetunióban és Lengyelország-

[1] A szimpozionról több szocialista államban jelent meg ismertetés. Magyar nyelven: *Takács* György: Szocialista pénzügyi jogászok szimpoziona (Pénzügyi Szemle, 1974. 4. sz.); *Tóth* János: A szocialista államok pénzügyi jogászainak nemzetközi tanácskozása (Magyar Jog, 1975. 4—5. sz.)

[2] A szocialista pénzügyi jog aktuális kérdései — Aktualnüje problemü szocialisticseszkovo finanszovovo prava — Aktuelle Fragen des sozialistischen Finanzrechts (*szerk.: Nagy* Tibor) Budapest, 1975. ELTE kiad. I. kötet, 232 p. II. kötet, 256 p.

[3] Az adaptációnak ez a módja nemcsak a pénzügyi jogot jellemzi ebben az időszakban. Szabó Imre a népi demokratikus fejlődés általános vonásaként jelöli meg az egyes jogintézmények gyakran mechanikus átvételét az 1949—1953. években. Ld.: *Szabó* Imre: A szovjet jog szerepe a magyar népi demokratikus jog kialakulásában és fejlődésében. A jogösszehasonlítás szocialista elmélete. Budapest, 1975. 166 old.

[4] A kétcsatornás rendszerről: *Weralski:* Gyűjtemény 253—256. old.

ban ebben az időszakban átfogóan kodifikálták a szocialista költségvetési jogot.

A gazdasági reformok hatása

A gazdasági reformok a hatvanas évek közepén valamennyi szocialista országban döntően hatottak a pénzügyi jogfejlődésre. Ez az időpont a felszabadulás utáni negyedik fejlődési szakasz kezdete. A jogág átalakulása ettől kezdve dinamikusan folytatódott. A korábbiaktól eltérően országonként alapvetően különböző megoldásokat vezettek be, különösen a vállalati adórendszer, a beruházási- és hitelrendszer területén. A korábbi egységes szabályozás differenciálódása visszavezethető a szocialista országok külső és belső gazdasági feltételeinek eltéréseire, amelynek eredményeként a gazdaságirányítás reformja eltérő ütemben és gyakran eltérő eszközökkel valósult meg. A gazdasági- pénzügyi politika viszonylagos különbözősége (az alapvető célkitűzések és elvek azonossága mellett) meghatározza a pénzügyi jog jellegzetes pozícióját az adott jogrendszerben.

E kérdések vizsgálata a témája az első részhez tartozó tanulmányok másik csoportjának, amelyek az új fejlődési szakasz feladatait, tendenciáit, módszereit és a pénzügyi jog szerepét elemzik. Ide sorolhatók *Faluvégi* Lajos pénzügyminiszter, V. I. *Liszovszkij*, Vladimir *Murko* és *Nagy* Tibor professzorok, valamint Milan *Slauka* docens cikkei.

Faluvégi L. a pénzügyi jogalkotás feladatainak meghatározása során tartalmi és módszertani szempontokból kiindulva nyújt beható elemzést, amely további érdekes gondolatokat indukál. Tartalmilag a szabályozandó terület kiválasztása, a kielégítendő társadalmi-gazdasági igények felmérése és az ezeket meghatározó elvek és tények figyelembevétele szükséges. Metodikailag a szabályozás jellege, szintjének megállapítása, valamint az érvényesítendő jogpolitika és jogtechnika a vizsgálat tárgya. A jogalkotást elhelyezi a gazdaságpolitika realizálásának folyamatában. Rámutat arra, hogy „... a gazdasági életben sem a jogszabály és az utasítás adja a mozgási energiát, hanem a társadalom és a kisebb gazdasági egységek — ideértve az állampolgárokat is — érdekei, céljai. A jogszabályalkotás feladata is idejében és jól felismerni az érdekek, célok változását, mozgását és a szocialista gazdaságpolitikával összhangban álló mozgásokat támogatni, az elvi eltéréseket korlátozni, megfékezni. A kétirányú érdeket és mozgást nem könnyű különválasztani és elérni, hogy csak azt támogassuk, ami megérdemli és csak azt korlátozzuk és fékezzük, ami nem kívánatos..." [5]

Az új szabályozás átmeneti, sőt gyakran deklaráltan kísérleti jellegű. A „kísérleti jelleg" velejárója az alacsony szintű jogforrással történő szabályozás, amely nem minden esetben harmonizál a jogrendszer, ill. a jogág egészével. A stabilizálás ellen hat a reform fokozatos bevezetése (Szovjetunió, Bulgária, NDK), másrészt az alkalmazott eszközök, módszerek viszonylag gyakori változása (Lengyelország, Magyarország). A reform nem azonos mértékben érinti a pénzügyi jog valamennyi területét, de éppen a népgazdaság legdöntőbb szektorában a vállalati alapképzésre és a jövedelemszabályozás rendszerére vonatkozóan — legalábbis az utóbbi két országban — megállapítható, hogy hosszabb időszakon keresztül hiányzik az átfogó jogi rendezés. Felmerül a jogi elem „elvékonyodásának" veszélye,[6] vagyis a jognak a gazdaságpolitikai célok érvényesítése során csak egyszerű szolgáló szerep jut, így ténylegesen nem érvényesülhet közvetítő funkciója és az ebből származó pozitív hatása. E tendencia okainak feltárása és elméleti általánosítása még a tudomány előtt álló feladat.

A sajátos jogi szempontok érvényesítése nemcsak a jogalkotás folyamatában nem mindig kielégítő, hanem gyakran a pénzügyi jogirodalomban is hiányzik ezek mélyreható elemzése. A gyűjtemény néhány cikkében is tapasztalható, hogy a gazdaságpolitikai elvek bemutatása háttérbe szorítja a szűkebb értelemben vett jogi kérdések vizsgálatát. Ez a jelenség kapcsolódik a pénzügyi jog ökonomizáló szemléletének kérdéséhez, amely a visegrádi tanácskozás során egyik központi vitatéma lett. Többen is (Spiller, Weralski) a pénzügyi jog, ill. a pénzügyi jogtudományi kutatások fejlődésének egyik alapvető útjaként jelölték meg a közgazdasági szemléletet. Az „ökonomizálók"-kal szemben több szerző is állást foglalt. E. A. *Rovinszkij* professzor gondolatainak rezüméje az, hogy a pénzügyi jogi normák a magatartási szabályok megállapítása során nem határozhatják meg maguknak a pénzügyi viszonyoknak a tartalmát. Ennek következtében a pénzügyi jog „ökonomizációja" terminus a termelési viszonyok (alap) és akarati viszonyok (felépítmény) elegyítéséhez vezethet. *Nagy* Tibor professzor is a fenti értelemben vett ökonomizálás ellen érvelt. Amennyiben ez csupán a gazdasági tényezők elemzését jelentené, annyiban indokolt, azonban fel kell lépni a jogalkalmazásban jelentkező „tiszta" jogi problémák elhanyagolásával szemben. Álláspontja szerint a jog szerepét kell erősíteni és kifejezésre juttatni a jogalkotás és jogalkalmazás során a közgazdasági szabályozási folyamatban.

Itt utalunk a pénzügyi jogtudomány helyzetét jelentősen befolyásoló másik jelenségre is. Ma is gyakran napvilágot látnak olyan publikációk, amelyek lényegében nem lépnek túl a jogszabályok leíró ismertetésén és nem tartalmaznak önálló kutatási eredményt. Bár ez általánosságban nem jellemző a kötetre, de ilyen szerény igényű és szemléletű cikkel is találkozhatunk.

A tudományág fejlődését nagymértékben elősegíti a korszerű módszerek felhasználása. A történeti szemlélet és összehasonlító módszer következetes érvényesítése mellett *Nagy* T. tanulmánya még a szociológiai módszer alkalmazására hívja fel a figyelmet, hangsúlyozza a pénzügyi jogviszonyok társadalmi hatásának és a szociológiai jellegű elemzés eredményei jogalkotási felhasználásának fontosságát.

A pénzügyi jog fejlődési tendenciáit vizsgálva a szerzők más-más jellemzők kiemelését tartják lényegesnek. V. I. *Liszovszkij* a komplex jogintézmények kutatásának

[5] Uo. 50. old.

[6] Eörsi Gyula a jogi elem elvékonyodását a gazdasági jogi koncepcióval (belső komplexitás) indokolja. (Összehasonlító polgári jog. Budapest, 1975. 207. old.) Az utóbbi évtized magyar pénzügyi jogalkotásában — pl. a vállalati jövedelemszabályozásban — sem nehéz felismerni e jelenséget.

jelentőségére mutat rá. V. *Murko* és M. *Borovička* a szövetségi államforma pénzügyi jogi konzekvenciáit állítják középpontba.

A pénzügyi jog különös részének egyes területeit: a pénzrendszer ill. a bankrendszer jogát új elméleti szempontból indítványozta tanulmányozni néhány szerző. E tanulmányok a kötet harmadik részében a nemzetközi bankjog problémáival együtt szerepelnek, de a tematikus kapcsolódás folytán itt indokolt ezeket megemlíteni. A szocialista pénzügyi jog a pénzrendszer jogi szabályozását jelenleg szinte kizárólagosan a készpénz (bankjegy) formára szűkíti le. *Riesz* Miklós professzor síkraszáll a modern gazdaságban a pénztömeg túlnyomó többségét képező számlapénz (primér forma) pénzjellegének jogi elismerése és sajátosságainak megfelelő törvényi szabályozása mellett. *Szentiványi* Iván docens a bankrendszer pénzügyi jogi normáinak egységét húzza alá, kiemelve e normáknak a pénzügyi jog többi normáitól eltérő specifikumát (átmeneti jellegű pénzfelhasználás szabályozása a pénzeszközök mobilizációs folyamatában). Álláspontja szerint a bankrendszer az állampénzügyi tevékenységet végző más szervektől eltérően nem csupán „továbbítója" a pénzeszközök mozgatásának, hanem bizonyos mértékig ki is iktatja a központi állami pénzalap szerepét e jogviszonyokban.[7]

Az állami vállalatok és a költségvetés kapcsolata

II. A második rész témája jobban körülhatárolt terület, amely a tanulmányok tartalmi összevetésére sokkal szélesebb lehetőséget teremt.

A szocialista jövedelemelvonással kapcsolatos évtizedes vita a vállalati jövedelemelvonás adó jellegét helyezi a középpontba. A hagyományos álláspont szerint az állami költségvetés és az állami vállalat viszonyában nem lehet az adókategóriát elismerni, mert annak fogalmi eleme a tulajdonváltozás *(Rovinszkij, Spiller)*. A másik álláspont képviselői pénzügytani, jogi oldalról megközelítve vizsgálják a kérdést és a többi jövedelemelvonási formával összehasonlítva kimutatják a nem állami szektor adóival való elvi, vagy legalábbis technikai azonosságot (*Elias, Jendroska, Nagy* T.). Véleményünk szerint a megrekedt vita megoldásához közelebb vihetne az, ha a kérdést a tulajdonnal kapcsolatos hazai vita eredményeinek tükrében vizsgálnánk.

Valamennyi szocialista állam jövedelemelvonási rendszerére jellemző a korábbi — már említett — kétcsatornás rendszer felszámolása után az adórendszerek fokozatos differenciálódása. Ennek mértéke eltérő, a magyar rendszerben szerepel a legtöbb vállalati adónem, más államokban (Bulgária, NDK, Románia) lényegesen kevesebb. Bár a kétcsatornás rendszer megszüntetését főként a gazdasági erőforrásokkal történő hatékonyabb gazdálkodás igényei indokolták, azonban kérdéses, hogy csak egy ilyen differenciált adórendszer biztosíthatja-e ezt. A nagyszámú adónem megnehezíti a vállalati pénzügyi adminisztrációt (de a költségszámítást és a számvitelt is); megfontolandó lenne számos hasonló funkciójú adó összevonása.

Az egyes országokban alkalmazott adónemek hányada a befizetésekből — így jelentősége is — teljesen eltérő. Így Romániában és Bulgáriában a legjelentősebb elvonási forma — fokozatosan csökkenő szerepe ellenére — még mindig a forgalmi adó. Ezzel szemben Magyarországon hosszú évek óta a nyereségadónak van központi szerepe. Néhány államban vita folyik az eszközlekötési járulékról (Bulgáriában 1973-ban megszűnt, Magyarországon 1975-től módosították számítási alapját, ennek következtében államgazdasági hozama csökkent).

A vállalatok és az állami költségvetés kapcsolatának jellegében különbségek vannak a szocialista országokban. A szabályozás konkrét módszereiben az eltérések még jelentősebbek. A Bozidar *Jelčič* és Barbara *Jelčič* által vázolt jugoszláv vállalati adórendszerben (munkaszervezetek adóztatása) a legújabb alkotmányreform után az egyes köztársaságok hatáskörébe került a vállalati adórendszer meghatározása, de a közös adópolitika kialakításában és egyeztetésében kötelesek együttműködni. A köztársaságok adórendszerei azonos elvek alapján épülnek fel, de mégis alapvetőek a különbségek az adóalap, az adómérték tekintetében és a bevételek felhasználásában. Az adórendszer ilyen nagymérvű decentralizációjával más szocialista államban nem találkozunk.

A lengyel és a magyar vállalati költségvetési kapcsolatok szabályozása sok tekintetben rokon egymással nemcsak az adózás, hanem a költségvetési támogatások tekintetében is, amely a vállalatok és a költségvetés kapcsolatának másik oldalát képezi. E kapcsolatok tartalmát és formáit mutatják be Leslaw *Adam*, *Tétényi* Zoltán professzorok és *Tóth* János docens referátumai.

A gazdasági reformok során az egyes országokban alkalmazott rendszerek közvetlen befolyást is gyakorolnak a többi állam jövedelemelvonási rendszerére és adójogára. Így pl. a lengyelországi WOG-ok jövedelemszabályozási rendszerében felhasználták a magyar vállalati adózás pozitív tapasztalatait. Ez a folyamat jelzi, hogy az összehasonlító pénzügyi jogi kutatások új szakaszba léptek, amikor a jogösszehasonlítás tudományos eredményeit a pénzügyi jogalkotás is felhasználja.

Az adórendszerek differenciálódásának időszaka után a jövőben várható e rendszerek közelítése a bevált tapasztalatok alapján a szocialista országok gazdasági integrációjának további elmélyítése érdekében *(Weralski)*.

A terminológiai, értelmezési problémák jelentősen befolyásolják e tudományág helyzetét is, az egységes fogalmi rendszer hiánya hátráltathatja fejlődését. A fogalmak egységes értelmezésének hiánya mögött gyakran tartalmi eltérések húzódnak meg (pl. az állami vállalatok adói esetében). Ezért tárgyal több cikk is indokoltan a pénzügyi joggal kapcsolatos fogalmi, értelmezési kérdéseket. (L. Adam, J. Elias).

A második rész témájának meghatározása szerencsésnek bizonyult, mert a szerzők a kérdést komplex módon adójogi és költségvetési jogi megközelítésben vizsgálták, amely elősegíti a pénzügyi jogtudomány két, hagyományosan mereven elválasztott területének közelítését.

[7] Az első részhez tartozó tanulmányok külön csoportját alkotják O. N. Gorbunova és N. Himicseva cikkei, amelyek a pénzügyi jog fejlődésének és oktatásának összefüggéseit tárgyalják.

A szocialista nemzetközi pénzügyi és valutajog

III. A kötet *harmadik része* a nemzetközi pénzügyi jog tárgykörébe tartozó referátumokat tartalmaz. Ezt a jogterületet — részint a hatvanas évek lezáratlan vitájának következményeként[8] — még ma is különbözőképpen értékelik. A nemzetközi gazdasági pénzügyi kapcsolatok intenzifikálódása eredményezte a jogi problematika középpontba kerülését.

A téma ismertetése előtt egy terminológiai természetű megjegyzés: a Komplex Programban, egyéb KGST-dokumentumokban és főként a szocialista pénzügyi szakirodalomban használt „valutáris és pénzügyi kapcsolatok" kifejezés tartalma szűkebb, mint az ún. pénzügyi integráció. Az előbbin rendszerint csak a valutáris és hitelviszonyokat értik, azonban olyan fontos területeket „mellőznek", mint az állami költségvetések összehangolása (a népgazdasági tervek pénzügyi kérdései), vámügyi együttműködés, a közös gazdálkodó szervezetek pénzügyei stb. A „valutáris és pénzügyi kapcsolatok" kifejezés alkalmazása azért sem indokolt, mert a valutáris kapcsolatok a pénzügyi kapcsolatok részét képezik. A kérdések jogi szabályozását illetően, az említett viszonyokat a nemzetközi pénzügyi normák nemzetközi magánjogi és egyéb jogágakba tartozó normákkal együtt rendezik.

A nemzetközi pénzügyi jog helyéről, jellegéről folytatott — már említett — vitában három fő megoldási irány bontakozott ki (a nemzetközi jog része, komplex jogterület, a belső jog része). Az álláspontok lényegében azóta sem közeledtek egymáshoz. Ezt látszik bizonyítani az, hogy a szocialista nemzetközi pénzügyi jog problémáinak ismertetésével kapcsolatban több szerző is kitér a nemzetközi pénzügyi jog tárgyával, helyével és fejlődési irányaival kapcsolatos teóriákra (E. A. *Rovinszkij,* Hans *Spiller, Meznerics* Iván, *Földes* Gábor). A jogterület heterogén értelmezése még kiélezettebben vetődik fel a szocialista régió keretében.

Az eltérő álláspontok mögött lényegében a nemzetközi pénzügyi viszonyok jogi szabályozásának — ez érvényes a szocialista államok kapcsolataira is — valóságos kettőssége áll: ezeket a viszonyokat nemzetközi jogi és ezeken alapuló autonóm normák egyaránt rendezik. Ezt a realitást kísérli meg — véleményünk szerint következetlenül — megoldani a komplex jogterület teóriája *(Weralski).* A nemzetközi pénzügyi viszonyokat szabályozó belső normák elsődlegességét tartja alapvetőnek *Rovinszkij* professzor, ezzel szemben *Spiller* professzor a nemzetközi jogi normák elkülönült csoportjaként jellemzi a nemzetközi pénzügyi viszonyok jogi szabályozását. A szerzők a szocialista integráció pénzügyi jogát természetszerűleg abba a konstrukcióba építik be, amelyet a nemzetközi pénzügyi jogról általában vallanak.

A nemzetközi pénzügyi jog sajátos — véleményünk szerint a nemzetközi magánjoghoz kapcsolódó — felfogását vallja *Meznerics* professzor, aki a „nemzetközi fizetések pénzügyi joga" megjelölésen a jogrendszer olyan ágazatát érti, amely felöleli az államközi egyezményektől függetlenül kizárólag a belső jogalkotás termékeként keletkezett azon normákat is, amelyek a nemzetközi gazdasági (pénzügyi, valutáris elszámolási) viszonyokkal összefüggő kérdéseket szabályoznak — így pl. a teljes vámjogot és devizajogot is. Hasonló álláspontot tükröz Milan *Bakes* docens a csehszlovák devizatörvényt elemző cikke.

A gyűjteményben több szerző értekezik a KGST valutáris és pénzügyi együttműködésének konkrét jogi kérdéseiről is. A szocialista gazdasági integráció elszámolási rendszerét vizsgálja *Vincze* Imre miniszterhelyettes. Szemléletét a közgazdasági és jogi elemek komplex egysége jellemzi; felvázolja a transzferábilis rubelben realizálódó — áruforgalommal, ill. nem kereskedelmi fizetésekkel kapcsolatos — elszámolások mechanizmusát és ennek viszonyát a szocialista pénzügyi integráció szervezeti rendszeréhez. Elemzi a KGST-közösség nemzetközi pénzügyi rendszerének fejlődését befolyásoló tényezőket — ezek közül itt csak a tagországok egymás közötti együttműködésében érvényesülő jogi szabályozás kérdését említjük meg. Az előzőhöz szorosan kapcsolódó tanulmány szerzője A. B. *Altsuler,* aki a szocialista nemzetközi bankok (Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank, Nemzetközi Beruházási Bank) jogi helyzetét vizsgálja, bizonyítja, hogy e területen az elmúlt két évtized alatt létrejött a szocialista gazdasági integráció egységes nemzetközi jogi normák útján történő szabályozási mechanizmusa. E normáktól élesen elválasztja a kétoldalú egyezmények alapján létrejött és a belső jogi normákat. A nemzetközi pénzügyi jogi szabályozás egyik legfontosabb területét képezhetik a jövőben a Komplex Program alapján létrehozott ún. nemzetközi gazdálkodó szervezetek (MHO). *Glatz* Olivér a KGST szervei által elfogadott dokumentumok és az ilyen típusú szervezetekről (pl. Interatominsztrument, Interatomenergo) szóló megállapodások alapján vizsgálja ezek típusait, létrehozásuk módját, jogi helyzetüket, az alapképzést, az elszámolás rendjét, az adóztatást, hitelviszonyaikat.

A harmadik rész tanulmányait nehéz röviden összegezni a szerzők sokféle megközelítési módja miatt. Az általánosan elfogadott rendszer hiánya azonban nem szorítja háttérbe az egyes intézmények beható vizsgálatának követelményét, a problematika felvázolását és a megoldási irányok kijelölését.

A kötet címe fedi a valóságot: valóban áttekintést nyújt a szocialista pénzügyi jogtudomány jelenlegi vitáinak jelentős részéről, az első szimpozionon lezajlott eszmecserékről. Nem elhanyagolható az sem, hogy e kötet a további összehasonlító kutatások forrásául használható fel. Tudományágunk szempontjából célszerűnek tartjuk az első visegrádi szimpoziont követő nemzetközi tanácskozások többnyelvű referátumainak könyvalakban történő megjelentetését.[9] Ez lehetővé teszi újabb tudományos eredményeink nemzetközi megismertetését is.

Földes Gábor

[8] Vö.: *Rovinszkij,* E. A.: Mezsdunarodnüje finanszovüje otnoszenyija i ih pravovoje regulirovanyije (Szov. Gosz. Pravo. 1965 2. sz.) és *Weralski—Nagy—Vacsev:* Problemü mezsdunarodnovo finanszovovo prava (Szov. Gosz. Pravo, 1967. 1. sz.).

[9] 1975 májusában Opatijában rendezték meg a szocialista államok pénzügyi jogászainak második szimpozionát. Előreláthatólag 1977-ben a Szovjetunióban kerül sor a harmadik szimpozionra.

JOGIRODALOM

Aczél—Petravich—Zsingor:
A tisztességtelen haszon
*és a gazdasági bírság**

A gazdasági bírság, mint a gazdálkodó szervezetek jogszabályba, vagy hatósági rendelkezésbe ütköző, illetőleg a szocialista gazdálkodás elveivel ellentétes magatartásának egyik szankciója, nyolc évvel ezelőtt lépett jogintézményeink sorába, azzal a rendeltetéssel, hogy bírsággal terhelje azokat a vállalatokat és szövetkezeteket, amelyek ily módon jelentős anyagi előnyre tesznek szert, illetőleg jelentős anyagi kárt okoznak, vagy súlyosan sértik a lakosság, vagy a népgazdaság érdekeit.

A gazdasági bírságról 1968-ban, majd 1973-ban és a tisztességtelen haszon megállapításának irányelveiről 1973-ban megjelent jogszabály számos olyan rendelkezést tartalmaz, amelynek helyes értelmezése és alkalmazási módja a bíróságok gyakorlata során alakult ki. Az előterjesztett indítványok alapján a bíróságok és a döntőbizottságok a vállalati és szövetkezeti magatartások megvizsgálásának eredményeképpen az elmúlt nyolc év alatt sok olyan határozatot hoztak, amelyek megfelelő iránymutatásokat tartalmaznak a helyes vállalati, szövetkezeti magatartás kialakításához. Ezek egy része a Legfelsőbb Bíróság által havonta közzétett Bírósági Határozatok c. gyűjteményben is megjelent és így a kialakult bírói gyakorlatot az eljárásokban részt nem vett gazdálkodó szervezetek is megismerhették, ez azonban nem pótolhatja olyan összefoglaló mű hiányát, amely a tisztességtelen haszonra és a gazdasági bírságra vonatkozó jogszabályok elemzését, a jogi szabályozás fejlődését, az eddig kialakult bírói gyakorlat szinte teljes ismertetését és magyarázatát adja, vagyis a ma rendelkezésre álló minden információval ellátja a gazdálkodó szervezetek döntésre hivatott dolgozóit. Ilyen összefoglaló munka dr. Aczél György, dr. Petravich Ferenc és dr. Zsingor László „A tisztességtelen haszon és a gazdasági bírság" címen néhány héttel ezelőtt megjelent műve.

Aczél Györgyöt és szerzőtársait munkájuk kiadására az „Előszó"-ban közölt az a felismerés vezette, hogy a gazdálkodó szervezetek vezetői nincsenek birtokában azoknak az ismereteknek, amelyek a tisztességtelen haszonszerzést eredményező, társadalmi elítélést kiváltó magatartások felismerésében nélkülözhetetlenek. A könyv tehát rendkívül fontos célt tűzött maga elé: a gazdálkodó szervezetek ügyleti magatartását meghatározó dolgozóknak kíván segítséget nyújtani.

A tíz fejezetre tagolt mű I. fejezete, amelynek címe: „A tisztességtelen haszon és az új gazdaságirányítási rendszer előkészítése" ismerteti az MSZMP Központi Bizottságának a gazdasági mechanizmus átfogó reformjára vonatkozó 1966. májusi határozatának néhány részletét és a IX. Pártkongresszus anyagának egyes részeit, a Gazdasági Bizottság által az ipari árforma előkészítésére és végrehajtására kiadott irányelveket, továbbá a kereskedelmi árrések és az ármechanizmus kapcsolatára vonatkozó GB-határozatot, az árszabályozásról szóló kormányrendeletet és az ellenőrzésről és az információról rendelkező kormányhatározatot. A szerzők bírálják az árellenőrzésről és az információról szóló kormányhatározat és az árszabályozásról kiadott kormányrendelet közötti ellentmondásokat, ismertetik az ezekből származó jogalkalmazási nehézségeket, kifogásolják, hogy az említett ellentmondások feloldása érdekében nem történtek intézkedések és indokoltan rójják meg azt a „...kicsiny, de hangos csoport"-ot, amely a kormányhatározat bizonytalanul körvonalazott irányelveire hivatkozva „...igyekezett igazolni piaci spekulációit és a társadalmi érdek fölé helyezni vállalatinak kikiáltott egyéni érdekeit". A szerzők vázolják a tisztességtelen haszon szerzésére irányuló magatartások erkölcsi, politikai és gazdasági veszélyességét és a tisztességtelen haszon fogalmának tartalmi meghatározásához annak kialakulásában, formálódásában, gazdasági-, erkölcsi- jogi összefüggésében való vizsgálata útján jutnak el.

A II. fejezet a tisztességtelen haszon fogalma kialakulásának jogi értékelését, fejlődésének történeti áttekintését tartalmazza. Ebben a szerzők tájékoztatást adnak arról, hogy a tisztességtelen haszon nem új fogalom és ennek igazolására hivatkoznak a római jog néhány tételére, ismertetik a középkori és az újkori szabályozást, a korai polgári jogalkotás egyes szabályait és a különböző polgári jogrendszereknek a tisztességtelen gazdasági verseny kialakulása elleni szabályait. A fejezet utal a tisztességtelen versenyre vonatkozó nemzetközi jogi szabályokra és sorra veszi a felszabadulás előtti és utáni magyar jogrendszer fontosabb szabályait.

A III. fejezet részletesen ismerteti azokat a vitákat, amelyek a tisztességtelen haszon tartalmi meghatározása körül kialakultak. A szerzők rámutatnak a különböző félreértésekre és tudatos „félremagyarázások"-ra, vázolják a bírói gyakorlat kialakulását, fejlődését, az indítványozó szervek szerepét, közreműködését a jogszabályok helyes értelmezésének kialakításában. Különösen érdekes a fejezetnek az a része, amely az egyes vállalatoknak, szövetkezeteknek gazdasági bírság kiszabása elleni védekezéseit tartalmazza, kiemelve a védekezések téves szemléletet tükröző részeit és az azokra vonatkozó bírói reagálásokat. A fejezet befejező része az első gazdasági bírság-ügyekben hozott határozatokból leszűrhető tanulságokat ismerteti és tájékoztatást ad arról, hogy az Országos Anyag- és Árhivatal elnökének a vállalati árpolitikával szemben támasztott követelményekről 1970-ben közölt állásfoglalása miként vált különböző viták forrásává. A szerzők kiemelik, hogy az állásfoglalás közlése után újból vitatottá vált a gyakorlat alapján már tisztázottnak látszott az a tétel, hogy a tisztességtelen haszon nem vállalati, hanem termékkategória, tehát, hogy a vállalatok, szövetkezetek tevékenysége nemcsak az egész vállalati, szövetkezeti tevékenységgel összefüggésben, hanem önmagában is vizsgálható és megítélhető.

A IV. fejezet „Egy rövid kitérő" cím alatt utal arra, hogy a tisz-

* Budapest, 1976. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 320 old.

tességtelen haszonnak, mint társadalmi-gazdasági életünk negatív jelenségének veszélyeire vonatkozólag az MSZMP Központi Bizottságának 1967. novemberi ülésén is történtek jelzések és, hogy a X. Pártkongresszuson a Központi Bizottság beszámolója is elítélte a spekulációra alapozott jövedelemszerzést, a vállalati érdek szembeállítását a társadalmi érdekkel és a nyilvánvaló gazdasági visszaélések esetén gazdasági és büntetőjogi szankciók alkalmazását tartotta szükségesnek.

Az V. fejezetben a szerzők a tisztességtelen haszon fogalmának egyes tartalmi elemeit boncolgatják, sorra veszik a tartalmi meghatározás fejlődési fokozatait, részletesen ismertetik az árhatóságnak egy gazdasági bírság-ügyben adott, a KNEB által vitatott szakvéleményét és az Országos Anyag- és Árhivatal elnökének erre vonatkozó állásfoglalását, amely elősegítette a tisztességtelen haszon fogalmának egységes értelmezését.

A VI. fejezet első részében a szerzők elemzik a gazdasági bírságról szóló 20/1973. (VII. 25.) MT számú rendelet és a tisztességtelen haszon irányelveinek megállapításáról rendelkező 1022/1973. (VI. 27.) Mt. számú határozat közötti — véleményük szerint nem szerencsés — eltéréseket, az ebből eredő jogértelmezési problémákat és kifejtik — meggyőzően igazolják — azt a véleményüket, hogy a két jogszabályt mindenekelőtt a fogalom meghatározása kérdésében együttesen kell értelmezni és figyelembe kell venni azt, hogy a gazdasági bírság a tisztességtelen haszon egyik — de nem egyedüli — szankciója és így tévedés lenne azt állítani, hogy tisztességtelen az a haszon, amely gazdasági bírsággal elvonható.

A fejezet további része a kormányhatározat alapján felsorolja azokat az ismert haszonszerzési módszereket, amelyek esetében a haszon a nyereség mértékétől függetlenül is tisztességtelen, vagyis, amelyeket nem a nyereség mértéke, hanem megszerzésének módja tesz tisztességtelenné. A szerzők igen fontos orientáló megállapítása, hogy a tisztességtelen haszon szerzésének a kormányhatározatban példaszerűen felsorolt előbbi eseteire a kormányhatározatnak a tisztességtelen haszon indokolatlan mértékeire megállapított, továbbá a kimentési lehetőségekre vonatkozó szabályai nem alkalmazhatók, vagyis, hogy ezek pl. árnivellálás eseteiként nem bírálhatók el abban az esetben sem, ha a vállalati árpolitika a nivellálási szándékot tartalmazta. A fejezet utal arra, hogy a kormányhatározat a tisztességtelen haszon fogalmát két részletben, a tisztességtelen módszerrel szerzett haszon, illetve az árban foglalt nyereség mértékével elért haszon meghatározásával fejti ki és a szerzők ennek alapján közlik a véleményük szerint helyes fogalmi meghatározást. A fejezet felsorolja azokat az ún. „kimentési" lehetőségeket, amelyek esetében az árban realizálódó nyereség nem tekinthető az indokolt mértéket meghaladó nyereségnek (pl. a műszaki fejlesztéssel, üzem- és munkaszervezéssel elért nyereségtöbblet) és e helyen is kiemeli a határozatnak az eddigi bírói gyakorlatot szentesítő azt a megállapítását, amelyből nyilvánvaló, hogy a tisztességtelen haszon nem vállalati, hanem termékkategória.

A szerzők felhívják az érdekeltek figyelmét a kormányhatározat egyes olyan részeire, amelyeknek alkalmazására még nem került sor, bírói gyakorlat tehát nem alakulhatott ki és vázolják a véleményük szerint helyes értelmezés kialakításának körvonalait.

A fejezet figyelemreméltó kritikai része a kormányhatározat hibáinak felsorolása és elemzése, amelyben kifogás tárgya, hogy csak a szabad-árkategóriára vonatkozólag ad irányelveket, mintha tisztességtelen haszon szerzésére csak a szabad-árkategória körében kerülhetne sor. A tisztességtelen haszonnak a szabad árak körében való jogszabályi meghatározását az olyan hamis nézetek széles körű elterjedése tette szükségessé, mint: „szabad az, ami nincs megtiltva", vagy „a szabad-árkategóriában az árak nem korlátozhatók", ez azonban nem jelenti azt, hogy tisztességtelen haszon csak a szabad árak körében keletkezhet. A szerzők, utalva a bírói gyakorlatra, amely e téren nem tesz különbséget a szabad ár és hatósági ár között, arra a megállapításra jutnak, hogy a kormányhatározat alapelvei jórészt a hatósági árformákra is érvényesek és, hogy a szankciót egységesen kell alkalmazni a tisztességtelen haszon minden esetében.

A szerzők véleménye szerint a tisztességtelen haszon vizsgálatánál nem az árból, hanem a haszonból kell kiindulni, a társadalmi érdeket ugyanis nem az ár, hanem az árral elérni kívánt, vagy realizált haszon sérti.

„A gazdasági bírság jogintézménye" című VII. fejezetben a szerzők a gazdasági bírság kiszabásának célját fogalmazzák meg, amelyet úgy foglalnak össze, hogy az minden esetben a megsértett, vagy veszélyeztetett össztársadalmi (népgazdasági) érdek védelme. Ez az eset körülményeitől függően jelentkezhet az említett érdeket sértő módon elért tisztességtelen haszon elvonásában, az okozott kár mértékétől függően nem kártérítés jellegű összeg megfizetésében az állam javára és ezen felül gazdasági jellegű megtorlásban. A szerzők kiemelik, hogy a szocialista szervezetek polgári jogi felelőssége és a gazdaság rendjének megsértéséből eredő gazdasági felelőssége nem egymás helyett, hanem egymás mellett érvényesül és, hogy a gazdasági felelősség az utóbbi érvényesítésének az eszköze.

A gazdasági bírság korábbi és új jogi szabályozása közötti eltéréseket, azok okait, a módosítást kiváltó gyakorlati és elméleti vitákat, a kialakult joggyakorlatot foglalja magában a mű VIII. fejezete. Ebben a szerzők teljes terjedelmében ismertetik a 20/1973. (VII. 25.) MT számú rendeletet és egyebek között kiemelik, hogy a korábbi jogszabály szerint megalapozott indítvány alapján gazdasági bírságot lehetett kiszabni, az új jogszabály szerint viszont az említett esetekben gazdasági bírságot kell kiszabni, de megjegyzik, hogy a bírság kiszabása a bíróságok gyakorlatában az új jogszabály hatálybalépése előtt sem volt mérlegelés tárgya. A szerzők indokoltnak tartják, hogy az új jogszabályban a népgazdaság érdekének veszélyeztetése, mint gazdasági bírság kiszabásának alapjául szolgáló magatartás szerepel, de nem értenek egyet az engedély nélkül végzett külkereskedelmi tevékenységnek és a munka- és balesetvédelmi jogszabályok meg-

sértésének külön tényállási elemként való kiemelésével.

A fejezet további része foglalkozik az indítvány benyújtásának határidejével, feltételeivel, a szignalizációs kötelezettséggel és a bírság mérséklésének lehetőségeivel.

A mű IX. fejezetében a szerzők a 20/1973. (VII. 25.) MT számú rendelet és az 1022/1973. (VI. 27.) Mt. számú határozat együttes értékelése és elemzése alapján ismertetik a mintegy 80 határozatból leszűrt joggyakorlatot, külön-külön vizsgálva a hatósági és a szabad árak körébe tartozó eseteket és a joggyakorlatból levonható következtetéseket. A fejezet általános megállapításként regisztrálja — egyebek között — azt is, hogy a bíróságok a szabad árak körében is mindig következetesen léptek fel a tisztességtelen haszon szerzése ellen, és hogy az 1022/1973. Mt. számú határozat közzététele előtti időszakban is alkalmazták azokat az elveket, amelyeket utóbb a határozat fogalmazott meg, továbbá, hogy nem a forintösszegtől, hanem mindig az eset jellegétől, körülményeitől függően foglaltak állást abban a vonatkozásban, hogy a jogtalan vagyoni előnyt jelentősnek kell-e minősíteni.

A szerzők összefoglalják azokat az elvi jelentőségű állásfoglalásokat, amelyek véleményük szerint magatartási normákként szolgálhatnak a vállalatok és szövetkezetek gazdasági tevékenységéhez.

Meg kell jegyezni, hogy a fejezetben felsorolt számos jogeset valóban hasznos eligazodást nyújthat azokban a kérdésekben való helyes tájékozódáshoz, amelyek a jogszabályokból, illetőleg hatósági rendelkezésekből következnek ugyan, de egzakt módon nincsenek megfogalmazva.

A szerzők a kormányhatározat hiányosságaként említik, hogy abban nem esik szó a tisztességtelen verseny fogalmi körébe vonható vállalati magatartásokról, jóllehet azok egyes változatai a szocialista gazdálkodás körülményei között is előfordulhatnak. Néhány ilyen — a versenytisztességet sértő — magatartást példaképpen meg is említenek és ezek eredményeképpen arra a következtetésre jutnak, hogy a tőkés piaci viszonyokat tükröző 1923. évi versenytörvény helyébe — amelynek egyes rendelkezései ma is alkalmazásra kerülnek — új jogszabályt kellene alkotni.

„A személyes felelősség kérdése" című X. fejezetben a szerzők azt fejtegetik, hogy milyen főbb szempontok az irányadók a gazdasági bírság kiszabásával kapcsolatos személyes felelősségre vonás esetében és néhány példával ismertetik, hogy ez miként érvényesül a gyakorlatban. A felelősségre vonás különböző módjait külön alfejezetek tartalmazzák.

Feltételezem, hogy a könyv tartalmának vázlatos ismertetésével már sikerült jeleznem, hogy a szerzők olyan összefoglaló művet alkottak, amelyhez hasonló a tisztességtelen haszon és a gazdasági bírság témakörében eddig nem jelent meg.

A vállalatok, szövetkezetek döntésre hivatott vezetőinek, dolgozóinak, jogászoknak, közgazdászoknak egyaránt szükségük van a gazdasági bírság jogintézményének és a tisztességtelen haszon megállapítására vonatkozó irányelvek elmélyült tanulmányozására. Ehhez a könyv alapvető támpontokat és szinte minden kérdés vonatkozásában megbízható, a gazdaságpolitikai irányelvekkel, a bírói gyakorlattal teljes összhangban álló útmutatásokat ad.

A szerzők a jogszabályok egyes rendelkezéseinek elemzését, értelmezését, ellentmondásainak feltárását és feloldását, a joggyakorlati esetek kiválasztását és kommentálását nagy hozzáértéssel végezték, munkájukkal jelentősen hozzájárultak azoknak a magatartási normáknak a helyes megfogalmazásához, amelyek minden bizonnyal éreztetni fogják hatásukat a szocialista szervezetek tevékenységére.

Aradi Frigyes

*Peschka Vilmos: Max Weber jogszociológiája**

Max Weber „megértő szociológiájának" egyik szelvénye jogszociológiája. A szociológiai gondolkodás elmélettörténetében elfoglalt helye feltétlenül indokolja azt, hogy Max Weber szociológiáját marxista alapon elsajátítsuk, elemezzük és értékeljük. A marxista szociológia az elmúlt évtizedben jutott el a tudományfejlődésnek arra a szintjére, hogy saját maga elmélettörténetének — a szociológiai gondolkodás fejlődésének — „önvizsgálatát" elvégezze. Egy gondolatrendszernek az elmélettörténeti elemzése nem pótolhatja azonban annak belső, nem elmélettörténeti jellegű, hanem szaktudományi elemzését. Max Weber szociológiai gondolatrendszerének legnagyobb részét szaktudományos szemlélet jegyében még nem dolgozták fel a marxista szociológiában, illetve más szaktudományokban. Peschka Vilmos: Max Weber jogszociológiája című monográfiájában Weber jogszociológiájának szaktudományos szemléletű feldolgozására vállalkozott.

Peschka Vilmos a Weber-i jogszociológia belső, immanens kritikai elemzését végezte el, ezért került előtérbe a szaktudományos elemzés az elmélettörténetivel szemben. Weber kritikája kapcsán a jog társadalmi létezéséről, hatásáról vallott nézeteinek szisztematikus és teljes igényű feldolgozása található meg a monográfiában, kitekintve ugyanakkor Weber tudományelméleti fejtegetéseire, amelyek Webernél rendkívüli következetességgel és tisztán találhatók meg a részletkérdések kifejtésében is.

Egy kritikai elemző tanulmány súlyát, elméleti jelentőségét véleményem szerint különösen két dolog adhatja meg, az egyik a kritikailag feldolgozott gondolatrendszer elméleti színvonala, jelentősége, a másik a kritikai elemzés kapcsán, de azon túl kifejtett gondolatok súlya. Peschka Vilmos munkájának színvonalát elsősorban az első tényező adja meg. M. Weber jogszociológiájának színvonalas kritikájához legtöbbször elegendőnek bizonyulnak Marx, Engels és Lukács György jól kiválasztott megállapításainak idézései, vagy a marxista társadalomelmélet és jogelmélet ismert tételeinek kritikai összekapcsolása Weber nézeteivel. A kritikai feldolgozás színvonalát meghatározó második tényező — a kritika kapcsán a saját álláspont pozitív kifejtése — nem dominál Peschka Vilmos

* Peschka Vilmos: Max Weber jogszociológiája. Akad. Kiadó, Bp. 1975.

munkájában, és erre úgy gondolom, azért nem vállalkozott a szerző, mert a pozitív kifejtés során a marxista jogelmélet kész válaszaival vagy teljesen fehér foltjaival találkozunk.

Peschka Vilmos könyvének bevezetőjében ír arról, hogy M. Weber jogszociológiájának mennyiben van aktualitása a polgári jogelméletben, s hivatkozik a jogtudományban a második világháborút követően megindult változásra, arra a folyamatra, amelyben kialakult: „Az ismeretes csömör és elfordulás, amely a fasiszta államok joga és joggyakorlata folytán a pozitív jogra redukálódó *pozitivista jogelmélet* tekintetében a második világháború után kialakult, kapva kapott minden olyan jogi teórián, amely nem elégszik meg pusztán a pozitív jog vizsgálatával, hanem túlmegy annak körén és valamilyen irányban és módon meghaladja azt." (16. old.) Ilyen elméleti irányzatok: az „újjáéledő természetjogi iskola" és az „empirikusan érvényes jog" vizsgálata. Ennek az utóbbi — elméletileg is hatásosabb és igényesebb — irányzatnak az elmélettörténeti alapokat adó előzménye M. Weber jogszociológiája. A jogtudomány jogi pozitivizmusával szakító, a jog valósága felé forduló, a jog társadalmi és szociológiai realitását kereső jogelméleti gondolkodás értékes elméleti támpontokat talál M. Webernél, s a polgári jogelmélet e szemlélet jegyében „felfedezi" és elméletének szerves részévé teszi M. Weber jogszociológiai tételeit. A marxista jogelméletben a jognak az idézett szemlélet jegyében való vizsgálati igénye — vagyis a jog valósága felé való fordulás, a jog szociológiai realitásának elemzése, a tisztán ideológikus megközelítéssel való szakítás a jogtudományban — az utóbbi másfél évtized terméke. Ezért meggyőzően állítja Peschka Vilmos, hogy nemcsak a polgári jogelmélet, de a marxista jogelmélet számára is feladott lecke a Weber-i jogszociológia értékelése: „Nem meglepő, hogy Webernek a jogszociológiai kutatás tárgyaként a jog empirikus társadalmi valóságát megjelölő elmélete azoknak a marxista jogelméleti törekvéseknek a sodrában, amelyek a korábbi dogmatikus, túlnyomórészt normativista marxista jogelmélet meghaladására irányulnak, olykor szimpátiára találhat. Aminthogy az is kézenfekvő, hogy a jogtudományi kutatás objektivitását „objektivizmussá" bélyegző és a pártossággal kizárólagosan szembeállító dogmatikus marxista állásponttal szemben az „értékneutrális", „értékmentes", az állásfoglalástól tartózkodó Weber-i jogszociológiai szemlélet a jogelméleti kutatás objektív tudományosságát megalapozó és garantáló megoldásnak tűnhet". (19. old.) Ha valóságos jogelméleti szemléleti és tudományos irányzatot jelentő alternatívát nem is jelent Weber jogszociológiája a marxista jogelméleten belül, a kritikai feldolgozás jelentőségét és aktualitását ez nem csökkenti.

A recenzió elején azt emeltük ki, hogy szükséges az életműszerű, a tudományos gondolkodás fejlődésében elhelyező elmélettörténeti feldolgozás mellett a szaktudományos értékelése is M. Weber nézeteinek. Amikor ennek a jogelmélet keretében történő kritikai elemzésnek eleget tesz Peschka Vilmos, óhatatlanul kiütközik a pontosítás, a helyesbítés szükségessége az elmélettörténeti feldolgozás egyes megállapításaival szemben. Peschka Vilmos meggyőzően bizonyítja — szemben Kulcsár Kálmánnal —, hogy M. Weber jogszociológiai nézeteinek a kialakulásában nem ugyanazok a tényezők, az azonosak pedig nem azonos módon hatottak, mint az angolszász jogszociológiai gondolkodás kialakulásában. A jogszociológia kibontakozására a századforduló táján a kifejlődő monopoltőkés gazdasági-termelési viszonyok és a fennálló jogrendszer közötti ellentmondás, továbbá a jogrendszeren belüli ellentmondások hatottak. Az új érdekeket kifejező jogelvek és koncepciók, valamint megoldások törtek utat a klasszikus polgári elvekre épülő jogszabályok és jogi intézmények között, azok ellenére. Ezek, a társadalmi változások kiegészülve a szociológiai szempont bizonyos fokú érvényesülésével a jogtudományban hatottak elsősorban a jogszociológia kialakulására (14. old.). Peschka Vilmos hivatkozik arra, hogy Németországban ezek a jogtudomány fejlődését meghatározó tényezők másként, eltérő társadalmi viszonyok között, eltérő tudományelméleti háttérben hatottak. Ennek következménye volt az, hogy „M. Weber jogszociológiai gondolatai és megállapításai a korabeli Németország jogtudományában nem nagyon találtak visszhangra'. (16. old.). „Az a körülmény, hogy Németországban a századfordulón végbemenő monopoltőkés átalakulás nem eredményezte a gazdasági-társadalmi viszonyok és a jogrendszer olyan éles ellentmondását, mint az más tőkés országokban megfigyelhető volt, a jogéletben és a jogi elméletben is kevésbé járt a »valóság felé fordulással«, illetve a valósághoz való közelítésnek mind a jogban, mind a jogi emléetben mérsékeltebb és más eszközei, formái és útjai alakultak ki. Így a jogi elméletben a monopolkapitalista átalakulás következtében felmerülő jogi problémákra és a jogi változás szükségességére az *érdekkutató jogtudomány* és főleg az, *újkantiánus jogbölcselet* reagált, és kevésbé tett szert jelentőségre a *jogszociológia*" (15. old.).

Peschka Vilmos M. Weber jogszociológiájának társadalmi gyökereit és funkcióját elemezve — az előbbieken túlmenően — elmélettörténeti hátterét is vizsgálja. Egy konkrét gondolatrendszer kialakulására ható tényezők vizsgálata fontos, eligazító jellegű lehet. Ezt a funkciót az elmélettörténeti elemzések végzik el általában, mint ahogy ez már megtörtént Weber esetében is. Peschka Vilmos nem erre a feladatra vállalkozott, s talán ezzel magyarázható néhány számunkra zavaróan elnagyoltnak tűnő megállapítása. Ilyen megállapítás az, amelyben — Lukácsot idézve — a szociológia keletkezését a közgazdaságtudományról való leválással jelöli Németországban éppenúgy, mint Franciaországban és Angliában (10. old.). Utalni szeretnék arra, hogy a szociológiának mint új tudománynak a kialakulása a tudomány fejlődésében nem a közgazdaságtudományról való leválással történt, hanem a szociológiai gondolkodás kialakulását eredményező igénynek a társadalomról való általános, filozófiai gondolkodásnak egy *konkrét társadalom* elemzése felé fordulásban található meg. A filozófiai gondolkodásnak ez a „konkretizálódása" (egy konkrét társadalom elemzése azzal az igénnyel,

hogy *konkrét megoldási javaslatokkal szolgáljon* a társadalom problémáira) a *közgazdasági szemlélet* felerősödésével járt. Ezt figyelhetjük meg Comte, Spencer vagy Jh. Stuart Mill esetében, de ugyanez a *megismerési igény és szemléletváltás* játszódott le Marx elméleti fejlődésében a Német Ideológiától a Kommunista Kiáltványon keresztül a Tőkéig. A tudomány fejlődésében ugyanaz a megismerési igény és szemléletváltási folyamat alakította ki szinte teljesen egyidőben a polgári és a marxi szociológiai gondolkodást. A kezdettől fogva meglevő elméleti konfrontáció a két szociológiai irányzat között egyúttal a közgazdasági hátterek konfrontációja is, de nem azok kiürülése. A szociológiának a közgazdaságról való „leválása" a *szakszociológiák kialakulásának* időszaka. A szociológiai szemléletmód kiteljesedése — a komplexitásra törekvés — a szociológia szakágazataiban szorította háttérbe a közgazdasági alapokat. A polgári szociológia — így M. Weber szociológiája is — természetesen más közgazdasági háttéren nyugszik, mint a marxi, sőt azzal kifejezetten vitázó közgazdasági háttér. (Gondolok különösen a Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme című Weber műre, amit a marxi eredeti tőkefelhalmozás elméletének direkt kritikájaként is felfoghatunk.) Összefoglalva, Peschka Vilmos megállapításaival szemben azt szeretném kiemelni, hogy a szociológia kialakulása a filozófiáról való leválás és a közgazdaságtudomány felé hajlás egyidejű folyamatában zajlott le a múlt század közepén és a közgazdaságtudományi megalapozás háttérbe szorulása a szociológia későbbi fejlődésének jellemzője. Lukács György idézett megállapítása — a szociológiának a közgazdasági alapoktól való elválása feletti aggály — a szociológia fejlődésének — ezen belül a marxista szociológia fejlődésének — jóval későbbi időszakára érvényes.

Peschka Vilmos monográfiájának *I. fejezete (Az „értékmentes" jogszociológia)* tudományelméleti elemzéssel kezdődik és ez Weber kritika esetében szükségszerű, mert Weber konzekvens tudományelméleti alaptételeihez (újkanti dualizmus, értékmentes társadalomtudomány, a tudomány tárgyának mikénti kiválasztása stb.) tekintetében. Ez az elméleti következetesség a kritizálótól is ugyanilyen kritikai következetességet igényel, s annak a számbavételét, hogy ha a kiindulási tételeket — amelyekkel vitázik — konkretizálva a későbbi gondolatmenetben megtaláljuk, az nem hiba, hanem az adott gondolatrendszer szükségszerű belső következménye. Peschka kritikájában mindvégig érvényesíti ezt az elemzési szemléletet és nem Weber „következetlenségeit" keresi kritikája célpontjául, hanem a weberi gondolatrendszer fő vonalában haladva, annak értékes, érvekkel alátámasztott és a kiindulási tételeket következetesen érvényesítő gondolataihoz kapcsolódik elemzéseivel, bírálatával.

Peschka könyvének egyik legszínvonalasabb elemző és érvelő fejezete az, amelyben az érték és az „értékmentes" jogszociológia weberi koncepcióját vizsgálja. Ehhez a fejezethez — elismerve annak magas elméleti színvonalát — néhány kritikai megjegyzést fűznék. Ezek a megjegyzések két összefüggés körül csoportosíthatók: az *egyik a teleologikus* folyamat és a kauzális folyamatok összekapcsolódása, a *másik* a lét és a legyen összefüggésének néhány mozzanata. Peschka ezekben a fejtegetésekben a weberi kritikán túl lényeges pozitív kifejtéssel járul hozzá e kérdések tudományos irodalmához. A kifejtésben zömmel Lukács Gy. ontológiai elemzéseire támaszkodik az eredeti Marx szövegek mellett. Ennek során néhány ponton úgy érzem még további tisztázásra váró megállapítások vannak. Ehhez a tisztázáshoz szeretnék hozzájárulni néhány kritikai észrevételemmel. Peschka Vilmos írja: „A *teleologikus* cselekvésben megnyilvánuló *legyen*-jelleg alapja abban a *kauzális* kapcsolatban van, amely a célként tételezett eredmény és az ezt kiváltó, létrehozó emberi tevékenység között áll fenn. A cselekvés útját és módját a lét körébe tartozó *kauzális* kapcsolat határozza meg. A célként tételezett eredmény mint okozat a *teleologikus folyamatban* törvényként meghatározza a célhoz vezető magatartást, ami nem más, mint az okozat oka." (35. old.). Továbbá: „A kauzális összefüggés felismerése a teleologikus cselekvésben, önmagában és közvetlenül meghatározza a célként kitűzött okozathoz mint eredményhez vezető magatartást, amely nem lehet más, mint a megismerésben feltárt és az emberi tevékenységben igazolt, adott kauzális összefüggésnek okként jelentkező tagja." (35. old.) Amivel nem értek egyet az idézett részekből az az, hogy Peschka szerint a teleologikus folyamat lényege, hogy megfordul az ok-okozati reláció és az okozat lesz az ok oka a tudat általi anticipálás során. („... a célként tételezett eredmény mint okozat... meghatározza a ... magatartást", mint az okozat okát.) Ilyen okozati reláció megítélésem szerint nem lehetséges (okozat határozza meg az okot) még akkor sem, ha az okozat nem más, mint a már ismert ok-okozat reláció, amely egyszerre okozat és ok is. Ebbe a fogalmi csűrés-csavarásba megítélésem szerint akkor kényszerülünk bele, ha a céltételezést az ok-okozati relációval mint megfordított tartalmi mozzanattal, és egyáltalán az ok-okozat anaológiájára akarjuk leírni. Ezen túl ez a leírás teljesen *izolált* egy ok, egy okozat relációban gondolkodik, és az okozati láncolatok és *más determinációs fajták* összefüggéséből kiemel egy relációt, és azt „tükröztetve" a tudatban céltételezéssé minősíti. Ellenvetésem abban foglalható össze, hogy a céltételezés nem írható le az ok-okozat relációban, annak anaológiájára, vagy annak tudati tükröződésének a kauzális folyamatba való puszta beillesztésével. A kauzális és a többi meghatározottsági fajta tudati tükröződése a gyakorlati lét motorjaként jelölt teleologikus tételezésben *szelektálás, értékelés, értelmi és érzelmi ráhangoltság eredménye,* amely az okozati és egyéb relációk egymásra vetítését, értékelő-szelektív mechanizmus keretében, *akart céllá emelését* jelenti, ami egyúttal más okozati stb. relációk *tudatos, akart háttérbe szorítása is,* egy magasabbrendű determinációs fajta — az értékelő, szelektáló, választó céltételezés — által.

Ellenvéleményem megemlítésére ösztönző másik megállapítása Peschkának az, hogy: „... a legyen a lét *sajátos visszatükröződése,* amit most csupán a kauzális összefüggések teleologikussá fordítá-

sával, tudati átalakításával jelezhetünk." (36. old.) Teljesen egyetértek Peschkának azokkal a kritikai fejtegetéseivel, amelyekkel Webernek a legyen és a lét világának szétszakítását, egymásba nem kapcsolódó önálló létét bírálja. Véleményem azoktól a megállapításoktól tér el, ahol Peschka a legyent a lét *sajátos visszatükröződésének* tekinti, azt állítva, hogy a legyent a lét kauzális összefüggései határozzák meg.

A legyen világ mint objektivációk, mint komplexusok különbözőképpen tárgyiasított és elsajátított komplexusa létezik. Ennek a létszférának a *létbeni minősége nem visszatükröződés,* a visszatükröződés még oly sajátszerűsége ellenére sem. Természetesen igaz, hogy vannak visszatükröződésszerű objektivációk, amelyek létbeni minőségükben legyen összetételű létmozzanatok. De már a normák sem tekinthetők puszta visszatükröződésnek, vagy pedig annyira sajátos visszatükröződések (normajelleg, akarati tartalom, szankció, érdekpreferáció stb.), hogy már nem is visszatükröződések, illetve a legjellemzőbb létbeni specialitásuk nem a visszatükröződés. Úgy foglalhatjuk össze álláspontunkat, hogy: nem minden objektiváció legyen jellegű, de minden legyen: objektiváció és tudatszerűen létező. A Sein és Sollen világot genetikusan és funkcionálisan összekötő mechanizmus nem visszatükröződési mechanizmus, hanem a *tárgyiasítás és elsajátítás folyamata.* Ez pedig nem azonos a visszatükröződéssel, a tárgyiasítás eredménye alapvetően nem visszatükröződésként jellemezhető eredmény, hanem vagy Sollenként vagy nem Sollenként, de tárgyiasított objektivációként létező komplexus és ilyenként az emberi tevékenységet lényegileg nem pusztán tudatszerűen befolyásoló létmozzanat.

Az újkantiánizmus kritikájában eddig többnyire azon az úton jártak, hogy Sein-Sollen világ metafizikus elkülönülésével szemben annak összekapcsolódását bizonyították, elfogadva tulajdonképpen a két létszféra objektíve kettős létezését, ontológiai realitását. Peschka is ezen az úton jár és szerinte ez az összekapcsolódási viszony alapvetően egy *sajátos visszatükröződés.* Véleményem szerint ez a viszony a *tárgyiasítás és elsajátítás viszonya.* Anélkül, hogy teret biztosítana ez a recenzió érvekkel alátámasztott véleményünk kifejtésére, úgy gondolom megengedhető egy vitára inspiráló megállapítás: nevezetesen az, hogy elképzelhetőnek tartok olyan kritikai elemzést az újkantiánizmussal szemben, amely a Sein és Sollen-lét megkülönböztetésének jogosulatlanságát bizonyítja.

Peschka Vilmos tanulmányának *II. fejezetében (A jogi jelenségek és kategóriák szociológiai értelme)* világosan és rendszerezetten ismerteti Weber felfogását a jog „eszmei" és „empirikus" érvényességéről, a jog szociológiai fogalmáról és a szubjektív (alanyi) jog weberi értelmezéséről.

A fejezet elméleti értékét és színvonalát Weber nézeteinek rendszerezett, jól követhető ismertetése és kritikai elemzése adja. Weber tudományelméleti alapjai konzekvensen találhatók meg ezekben a fejtegetésekben, és Peschka Vilmos ezt is emeli kritikai elemzésének középpontjába. Webernél *a jog eszmei érvényessége* értékeken alapul és teljesen független a jog empirikus érvényességétől. A jog *empirikus érvényessége* a jogkövetésen alapul, illetve a jogot kikényszerítő apparátus működésének valószínűségén. A jog empirikus érvényessége lényegileg tehát azt jelenti, hogy az „eszmei, normatív érvényességű norma tehát kauzális faktorrá, normaképzetté, s ennyiben a jog empirikus érvényességét megalapozó szociológiai jelenséggé változik" — írja Weber. A jog kétféle érvényessége, azok egymástól való függetlensége teljes összhangban van Weber újkanti tudományelméleti kiindulásával. Ez a jogi dualizmus kiegészül még az ún. „derogált jog" helyébe lépő empirikus joggal. Ez a jog — Weber szerint — akkor keletkezik, amikor a jogszabályt bizonyos *általánossággal* nem követik, sőt kifejezetten eltérnek attól, és a kényszerítő erőszak sem igyekszik kikényszeríteni a jogszabályt. Ebben az esetben beszél Weber a jogaszabályoknak „szokásjog általi derográciójáról", ami empirikusan érvényes új jog kialakulását jelenti, anélkül, hogy a nemkövetett jogi norma eszmei, normatív érvényessége ez által megszűnne. A jog érvényességének a plularizmusa, a jog társadalmi plularizmusának implicit elismerését is jelenti, anélkül, hogy az egymás ellenére ható „érvényes• jogok" bármilyen módon is kétségessé tennék valamelyik objektív létét és érvényességét. Ha ezeket a weberi gondolatokat „lefordítjuk" a marxista jogelméleti kategóriákra és megállapításokra, könnyebbé válik a weberi gondolatok megértése, a bennük levő igazságtartalmak értékelése és a többiek kritikája. Peschka a weberi frazeológiát elfogadva, annak felhasználásával kritizálja Weber állításait — meggyőzően és teljes körűen. Helyesen hangsúlyozza Peschka Vilmos, hogy a jogi dualizmus, a jog érvényességének dualizmusára azért épülhet Webernél, mert az a létszférák dualizmusán (Sein-Sollen) alapul. Ezért jut Weber arra a következtetésre, hogy „a jog empirikus érvényessége eszmei, normatív érvényességét nem érinti". Azért hiányzik a *kétféle érvényesség* összekapcsolódása és egymásra hatása Webernél, mert a jog eszmei érvényességének alapjául szolgáló értékvilág teljesen elszakított és független a jog empirikus világától, *az érték pedig a gyakorlati létben meglevő értékderogációtól.* A jog empirikus érvénytelensége (szokásjogi derogáció) egyúttal értékderogáció is a mi felfogásunk szerint, de Weber újkanti beállítottsága révén természetesen ezt nem fogadja el.

Peschka helyesen összegezi kritikáját abban, hogy *„a jognak nincs két- vagy többféle érvényessége,* azok a normák, amelyek a jogot alkotják, csupán egyféle érvényességgel: *jogi* érvényességgel rendelkeznek. Egyébként Weber koncepciójából is ez derül ki. Az a folyamat és jelenség ugyanis, amit a jog empirikus érvényességének nevez, valójában nem a jog érvényességét, hanem *érvényesülését, realizálódását jelenti."* (55. old.) A jogi norma társadalmi érvényesülése, realizálódása főbb összefüggéseiben a marxista jogelméletben feltárt folyamat, amelyben a jogi norma elsajátítása és interiorizációja játszódik le, másik oldalról pedig „a normatív" jognak a tárgyiasítás folyamatában az „empirikus", az érvényesülő joggal való *állandósult összekapcsolódása, egymásra ható kor-*

rekciós mechanizmusa játszódik le. Webernél a két szféra függetlensége és elszakítottsága dominál. Ez Peschka kritikájának is a lényege, azonban úgy érzem, hogy néhol „túl komolyan" vesz olyan sajátos weberi nyelvezetbe foglalt megállapításokat, amelyeknek puszta „lefordítása" elegendő lenne ahhoz, hogy lássuk, hogy nem annyira új, sőt inkább ismert, néhol pedig üres elméleti fejtegetések találhatók Webernél. Ezekre pedig a marxista, de a polgári jogelmélet igényesebb irányzatainak is érvényesként elfogadott, érvekkel alátámasztott válaszai vannak. A túl komolyan vett — bár sajátosan elvont frazeológiában megjelenő — elméleti ürességekkel szemben a kritika is érdektelenné válhat. Ez az elméleti üresség Webernek a *jog szociológiai tartalmáról* írott fejtegetéseiben dominál a leginkább.

Amit pozitívumként emelhetünk ki Webernél, az az, hogy a jog szociológiai fogalmához a *társadalom magatartásirányítási rendszere oldaláról* közelít, ezért elhatárolja egymástól a magatartásirányítási rendszernek olyan elemeit, mint a jog, az erkölcs, a konvenció, és a bevett szokás. Peschka kritikai megjegyzései és elemzései itt is színvonalasak és meggyőzőek, csupán egyetlen oldalról tűnik hiányosnak a kritikája. A weberi gondolatrendszer alapvető hibája — és ezért tartottam volna fontosnak arra is utalni a kritikai elemzés során —, hogy Weber a *jog érvényesülési* oldalát vizsgálja csak, a *genetikai oldal nélkül.* Weber csak és szinte kizárólag az érvényesülési oldalon keresi a jog, a konvenció, az erkölcs és a bevett szokás megkülönböztető jegyeit. Ha a genetikai oldalt is elemezné Weber, rögtön kitűnne az „állami jog" és a „nem állami jog" közötti különbség tétel hibája éppen úgy, mint az, hogy a magatartásirányítási rendszer elemei közötti eltérés nem ragadható meg csak az *érvényesülési oldal* és a *szankció struktúra* eltéréseiben. A *genetikai struktúra* eltérései a jog, az erkölcs, a konvenció, a bevett szokás között még evidensebbé tehetné a weberi megállapítások néhol meglevő ürességét, máshol meglevő nyilvánvaló tévedéseit, azt is amivel Peschka is zárja a kritikáját: „A jog mint társadalmi totalitás valódi mozzanatait jelentő normának és kényszerítő szankciónak ez az elvont, formális szociológiai definiálása azonban éppen azt a szociológiai tartalmát lúgozza ki, amely a normát és szankcióját valóban joggá teszi: *osztályjellegét* és államiságát." (64. old.)

Peschka Vilmos könyve *III. fejezetének (A jogszociológia weberi ideáltípusai)* a legfőbb erőssége a weberi tipológia hű visszaadása, didaktikusan is jól követhető bemutatása annak, hogy milyen következetességgel tapinthatjuk ki Weber kiinduló tudományelméleti tételeit és szemléleti, elemzési módszereit: a társadalmi törvény, az ideáltípus, és az egyéni cselekvések meghatározásában, valamint a jogszociológiai ideáltípusok, és a jogalkotás és a jogtalálás ideáltípusai közötti összefüggésben. Ebben a fejezetben ismerteti a természetjog ideáltípusait, a kodifikáció ideáltípusait; az egyéni cselekvések ideáltípusainak összekapcsolódását a jogszociológiai ideáltípusokkal és a jog racionalizálódásának ideáltipikus stádiumainak weberi kifejtését.

Ebben a fejezetben a színvonalas kritikai elemzések mellett elég sok „párhuzamos" fejtegetéssel találkozunk. Olyan párhuzamosságokkal, ahol a weberi gondolatmenettel nem kapcsolódik össze a kritikai elemző gondolatmenet, amely itt többnyire idézetek sorjázásában merül ki. Zavaró ez azért, mert rontja a máshol magas színvonalú kritikai elemzést és mert megszakítja az elemzés gondolatmenetét. Ahol a kritikai elemzés leginkább „üres járatba" csap át, az a weberi *ideáltípus* és a marxista tudományban használt *típusnak, tipikusnak* az egybevetése. Amennyire színvonalas, meggyőző és helyes Peschka kritikája a weberi társadalmi törvényfelfogással és az ideáltípus fogalmával kapcsolatban, — ahol az ideáltípus egy kiemelt tudományos szempont alapján a megismerés eszközeként, lényegileg összehasonlítási alapként funkcionál, tartalmában ideális, a valóságban olyanként meg nem levő, és ennyiben fiktív és utópisztikus jellegű és történetietlen — annyira erőszakoltnak és „egymás mellett futónak", a kritizált gondolatmenettel össze nem kapcsolódónak tűnik a weberi ideáltípus és a marxista szemléletű típus és tipikus kategóriák egybevetése. Úgy érzem, hogy nem meggyőző és nem helyes Weber ideáltípus fogalmát úgy kritizálni, hogy azt bizonyítjuk, hogy a típus, tipikus kategória a marxista tudományban is elfogadott fogalom és összefüggés, de más, mint Webernél. A puszta nominális egybecsengése a két fogalomnak — az éppen Peschka által is bemutatott minden lényegi és tartalmi eltérés mellett — semmiképpen sem indokolja a két fogalom tartalmi egybevetését, sőt kifejezetten nehezen követhető elméleti fejtegetések felé visz. A belső kritika szükségtelenné teszi a névleges egybecsengés elméleti komolyan vételét. Hiszen evidens az, hogy a lukácsi típus, tipikus, különös, egészen más tartalmat és összefüggést jelent, mint a weberi ideáltípus, mert teljesen eltérő fogalomrendszerben, szemléleti és tudományelméleti alapon nyugszanak. Ebben az esetben a két fogalom *közvetlen* egybevetése megítélésem szerint nem a kritika erejét növeli, hanem tartalmi összevetésre való alkalmatlanságuk következtében elméleti „egymás mellett" haladássá válik a kritika, megszakítva annak koherens gondolatmenetét is.

A weberi jogszociológia ideáltípusainak kritikai elemzése és bemutatása az egyik legszínvonalasabb és leginkább gondolatgazdag része Peschka Vilmos könyvének. Tartalmi szempontból ehhez a témához tartozik, s ezért talán szerkesztési szempontból is helyesebb lett volna ide kapcsolni a *IV. fejezetnek (A jogkeletkezés és a jogfejlődés weberi elmélete),* „A jogfejlődés weberi koncepciója" című részét.

A weberi jogszociológia ideáltípusai a jogalkotásnak és a jogtalálásnak: *1.* formálisan irracionális — ahol proféciák, jóslatok a jog alapjai; *2.* materiálisan irracionális — ahol egyedi, konkrét eset az irányadó a jogalkotásnál és a jogtalálásnál; *3.* formálisan racionális — ahol általános jogi tényállások és a logikai rendszeresség alapján alkotott jog a jellemző; *4.* materiálisan racionális — ahol általános parancsok, etikai elvek, politikai maximák, ideális posztulátumok alapján alkotott a jog.

Ezek a jogszociológiai ideáltípusok egyúttal a *jogfejlődés stádiumai*

is. A jogfejlődés tartalma pedig a *jog racionalizálódásának* folyamata, a jogfejlődés periódusai pedig egyenlőek a *racionalizálódás csomópontjaival.*

Peschka Vilmos a weberi gondolatok részletes elemző ismertetésekor annak értékes részeit emeli ki és ezeket értékelve implicite felhívja a figyelmet arra, hogy a hazai jogelméleti irodalmunk eddig még teljesen elzárkózott ennek a weberi tipológiának és jogfejlődési periodizációnak az értékelő feldolgozásától. Pedig ezek a weberi gondolatok, és a *normagenetikáról* írott weberi elemzés — most már Peschka Vilmos a témához sok újat hozzáadó kritikai elemző fejtegetéseivel együtt — értékes elméleti részei a jogtudománynak.

Az *V. fejezetben (Jog és gazdaság)* Webernek a jog mint a gazdasági élet szabályozója, és a jog és a gazdaság meghatározottsági viszonyával kapcsolatos nézeteit elemzi kritikailag Peschka Vilmos. Ezekhez a fejtegetésekhez Webernek egy kritikai tanulmánya a kiindulási alap. Az a kétoldalú polémia, amit Weber folytatott egyrészről, R. Stammler álláspontjával, másrészről a marxizmus álláspontjával szemben. Tegyük mindjárt hozzá — és ezt azért is tartom fontosnak, mert Peschka nem utal elég nyomatékosan rá —, hogy a *vulgár marxizmussal,* az ökonómiai materializmussal folytat polémiát Weber. Ahogyan kétoldalú Weber kritikája a jog és a gazdaság összefüggését illetően, ugyanúgy kétoldalú Peschka Weber kritikája is. Peschka helyesen emeli ki Weber helytálló gondolatait az elemzés során mind Stammler-rel szemben, mind a vulgár marxizmussal szemben, és jól használja fel Weber nézeteinek kritikájaként Marx és Engels megállapításait. Weber kritikájának súlyát az csökkenti, hogy nem Marxszal és Engelssel vitázik, hanem a német szociáldemokrata mozgalom teoretikusainak erősen csökkent színvonalú és valóban vulgarizáló Marx és Engels közvetítésével. Ez érthető talán azért, mert Weber idejében túl zajosak voltak a vulgár marxista közvetítők, és ezért háttérbe szorult, az eredeti Marx és Engels szövegek hatása és ismerete.

A történelem paradoxonja, hogy az a jogelméleti vulgarizáció, amit Weber kritizált, később „előjött" a sztálini időszakban. Ennek az időszaknak filozófiai és jogelméleti nézeteit kritizáló Lukács megállapításai ezért használhatók fel olyan kézenfekvően Weberrel szemben is, de egyúttal az általa is kritizált vulgár marxizmussal szemben is.

Peschka Vilmos kritikai-elemző tanulmányát értékes hozzájárulásnak tartom nemcsak a még szórványos szaktudományi Weber elemzések sorában, de a kritika kapcsán kifejtett álláspontjai, új megállapításai révén a marxista jogelméleti tudományos irodalomnak is. Azt, hogy a recenzióban nemcsak, sőt nem elsősorban a kritikai elemzéssel kapcsolatosan tehettünk néhány észrevételt éppen, az tette lehetővé, hogy M. Weber gondolatainak értékelő elemzésén túl vitára, elméleti továbbgondolásra késztető magas színvonalú megállapításokat találhatunk Peschka Vilmos tanulmányában.

Bihari Mihály

*Varga Endre posztumusz munkái**

Az Országos Levéltár egykori főigazgatóhelyettese, az 1973 őszén elhunyt kiváló jogtörténész, Varga Endre három kitűnő munkában foglalta össze — csaknem félévszázados levéltári bányászmunkája gazdag eredményeire építve — tudományos testamentumát. Közülük nemcsak terjedelme, hanem a téma jelentősége és a feldolgozott források hatalmas tömege miatt is kiemelkedik a rendi Magyarország legfelső bírósága, a királyi Curia történetének 1780—1850 közötti szakaszáról írt monográfiája, amely az Országos Levéltár hatóság- és hivataltörténeti sorozatának 4. köteteként látott napvilágot. E kötet azonban sokkal több egy szokványos hivataltörténeti munkánál: nemcsak egy állami szerv (jelen esetben a Curia) szervezetének változó elemeit, nemcsak a feladatokat (a hatáskört és illetékességet) mutatja be a történeti kérdések iránt érdeklődő olvasónak, hanem azt is, hogy miképpen ítélkezett — világos és szabatos törvények hiányában saját praxisában kialakított principiumokat követve — igazságszolgáltatásunk e fontos fóruma. A Curia tehát első- vagy fellebbezési fokon eljárva nemcsak igazságot szolgáltatott, hanem az anyagi és eljárásjogot is formálta, arra törekedett, hogy a jog intézményei igazodjanak a megváltozott idők új körülményeihez.

A monográfia — ha nem számítjuk a Bevezetőt, a Befejezést (a végső summázást) és a könyv áttanulmányozását, az alkotói módszer megismerését segítő, technikai ismeretközlést tartalmazó oldalakat — három *rész*-re tagolódik. Varga Endre a mű szívét alkotó *I. részben* — két fejezetre osztva — foglalja össze a Curia 1780 és 1850 közötti történetét: előbb — 4 szakaszban — a jozefinista periódus, majd — 5 szakaszban — az 1790-et követő 60 év legjelentősebb változásait mutatja be az olvasónak. Felületes szemlélő ezen adatok alapján olyan következtetésekre juthatna, hogy ez az alkotói építkezés aránytalan, hogy a szerző talán nem tudja felejteni egyik örök tudományos „szerelmét", a jozefinizmust — ezért elemzi 10 év problémáit és az ezt követő 60 év eseményeit azonos terjedelemben (70—70 oldalon). Ilyenfajta judicium azonban elsietett és alaptalan: éppen Varga munkája a tanúság arra, hogy ami a témakört átfogó, csaknem háromnegyed évszázados periódusban a magyar bírósági szervezet „modernizálása", humanizálása vagy az ítélkezés meggyorsítása terén történt — annak mindnek sok köze van a Habsburg-dinasztia legkülönösebb és legvonzóbb sarja, II. József reformtörekvéseihez. Ami változás az 1790-et követő hatvan év során a magyar bírósági szervezetben történt, az lényegében nem egyéb egy-egy jozefinista reform vérszegény megismétlésénél, vagy elodázhatatlanná vált toldozgatásnál — foldozgatásnál — így teljesen indokolt, hogy szerző *ennyi* teret szentel a II. József-féle bírósági szervezeti reform (elsősorban természetesen a Curia reformja) elemzésének.

* *Varga* Endre: A királyi Curia, 1780—1850. (Budapest, 1974, Akadémiai Kiadó, 274 old.) *Uő.:* Magyarország bányabírósági szervezete (1686—1854). In.: Jogtörténeti Tanulmányok III. k. Budapest. 1974, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 213—236. old.) *Uő.:* Bányabíráskodási eljárás a feudális Magyarországon. Ember Győző—Emlékkönyv. (Levéltári Közlemények, 1974 — valójában 1976, 593—613. old.)

A könyv *II. rész*-ében „A Curia szervezete és ügyvitele, hatásköre és illetékessége" címmel 4 szakaszban tárja olvasói elé Varga Endre tudósi szintetizáló, mozaik-rakó művészetének eredményeit. A magyar Curia szervezetét, ügyintézési, valamint ítélkezési normáit ugyanis az erdélyi, Marosvásárhelyt működő Királyi Táblától eltérően[1] soha nem szabályozta külön instrukció, így a szerzőnek ülésezési jegyzőkönyvekből, iktató- és mutatókönyvekből, peres aktákból és egyéb forrásokból kellett kikeresnie és világos mozaik-képpé formálnia a Curia ügyintézésében és ítélkezésében követett normákat. Végül a munka *III. rész*-ében a Curia előtti peres eljárás gyakorlatát mutatja be a szerző, ennek adatait ugyanolyan szívós „bányászmunkával" kellett kitermelnie, felszínre hoznia, mint a II. Rész tudományos judiciumaihoz szükséges mozaik-darabokat. A könyv e páratlanul érdekes, a korabeli peres gyakorlat minden színességét életszerűen tükröző részét Varga Endre kismonográfiaként már közzétette a Levéltári Közleményekben, annak idején ezt a munkát folyóiratunk hasábjain már méltattam[2], ezért a Curia peres eljárásáról közzétett elemzések értékelését most mellőzöm.

A történeti, valamint analitikus (jogdogmatikai) módszert tehát kombináltan alkalmazza a kitűnő szerző és ez talán furcsának tűnhet egy-két „modern" kutató számára (olyanoknak, akik hozzászoktak a fekete-fehér, illetve vagy-vagy metódus alkalmazásához). Megítélésem szerint azonban ebben van Varga Endre kutatói nagyságának egyik titka és itt is tanulhatnak tőle „módszertanból példát" azok, akiknek a sors nem adta meg a lehetőséget, hogy Vargát személyesen is megismerhessék: a hatalmas és évtizedek szorgos munkájával szinte teljes egészében feldolgozott levéltári matériát „beszélni hagyja és meghallja", ennek alapján választja meg és váltogatja — kitűnő érzékkel, az anyag parancsát alkotóként követve — a tudományos mondanivaló érvényesüléséhez legmegfelelőbb módszert.

A mindössze 274 oldalas monográfia mindhárom része a míves elemzések gazdag tárháza, ezért a recenzens csak azt tekintheti feladatának, hogy az olvasó részére ízelítőt adjon Varga Endre kutatói módszereiből, konkrét adatokra épülő, szinte építőművészeti feszességű és szépségű judiciumaiból. A könyv *I. része* például — a fejtegetések lakónikus volta ellenére — szinte él és lélegzik; a szerző néhány szabatos mondatban többet mond a vizsgált téma lényegéről, mint mások terjedelmileg sokkal „jelentősebb", vaskos műveik lapjain. Mindenekelőtt megrajzolja a Curia tevékenységének kórképét: képtelen volt ellátni feladatait — sem az alacsony létszám, sem az ügyintézés, valamint ítélkezés módja (a szorosabb értelemben vett peres eljárás) nem tette lehetővé, hogy a rendi Magyarország e felső bírósága megfeleljen a növekvő ügyforgalom és a kibontakozó gazdasági fejlődés miatt állandóan változó követelményeknek. A Curia bíráinak száma 1724 óta lényegében nem változott, a többszörösére duzzadt peranyagot a nyolcvanas években is 4 ítélőmester referálta a plénumon (mint 1724-et követően); akadtak évek (sőt négy egymást követő esztendő is, mint 1739—1742!) amikor háború vagy országgyűlés miatt egyik tábla sem ítélkezett egy napig sem, — sőt Mária Terézia a Hétszemélyes Tábla egyik ülésszakát (a mindössze négyből!) meg is szüntette stb. Így nem meglepő, hogy a Királyi Táblán —, amely évente átlag 160 pert tudott befejezni — II. József trónralépésekor 1255 első fokú és 1244 appellált (összesen tehát 2499) per hevert elintézetlenül, némelyik már évtizedek óta. Az is természetes, hogy a Közjó szolgálatára minden idegszálával törekvő „kalapos király" nemcsak örökös tartományaiban, hanem Magyarországon sem nyugodott bele ebbe a *Schlendrian*-ba és minden követ megmozgatott a magyar igazságszolgáltatás korszerűbbé, gyorsabbá és igazságosabbá tétele érdekében.

A feladat világos volt: növelni kellett a bírák és elsősorban a referensek számát, folyamatossá (állandóvá) kellett tenni az ítélkezést, meg kellett reformálni — elsősorban gyorsítani — a peres eljárást, le kellett arról fejteni minden idejét múlt feudális cafrangot — ebben foglalható össze II. József bírósági szervezeti reformtörekvéseinek lényege. Varga munkája nyomán őszintén el kell ismernünk, hogy a polgári átalakulás időszakáig *senki* nem tett annyit Magyarországon az államszervezet (ezen belül az igazságszolgáltatási fórumok), valamint a jog korszerűsítése érdekében, mint a „kalapos király", — ezért teljesen indokolt, hogy a szerző viszonylag részletesen elemzi azt a sziszifuszi harcot, amelyet az uralkodó reformtörekvései megvalósítása érdekében vívott lényegében az *egész* rendi Magyarország ellenében. A munka talán legszebb oldalai azok, amelyeken e harc „fegyvereit" mutatja be *Varga* Endre: II. József lesújtó véleményét az ítélkezési időszakokra tagolt bíráskodásról („az asszesszor urak alig tudják kivárni a napot és az órát, amikor hazautazhatnak"); a rangsor-vitákról (holott némelyik „országbáró" érdemi munka elvégzésére teljesen alkalmatlan, legfeljebb valamilyen pompázatos feudális cím — főpohárnok stb... — viselésére képes); elítéli a kancellária merev ragaszkodását a régi szokásokhoz és törvényekhez („ez azt jelenti: üljünk továbbra is a régi kacatok között és ne vegyük magunknak a fáradságot, hogy kirántsuk magunkat abból?"); nem tartja szükségesnek, hogy minden rend — így a klérus — képviseletet kapjon a két tábla bírái közt, főleg azt ellenzi, hogy az esztergomi érsek által kinevezett ülnököket az uralkodónak kelljen fizetni („... ezeket a személyeket *ex propriis* nekik kell eltartaniok, mert azok, akiket nem Én nevezek ki — fizetést Tőlem nem kaphatnak." Továbbá: „... a papok a maguk papi tisztségükbe valók... a bíróságokon ezután semmi keresnivalójuk nincsen.")

II József kárhoztatja azt a régi szokást is, hogy a királyi tábla ülésein részt vehetnek a tábla jurátusai: „Nem tudom felfogni ésszel, hogy miképpen lehet figyelmet fordítani olyan jelentéktelen és féktelen ifjoncokra, akik — mert a legtöbb jurátus ilyen! — egyebet sem tudnak, mint az uccákon és

[1] „Az erdélyi törvényes királyi tábla számára (1777-ik esztendőben) adott Rendszabás" eredeti kéziratát és latin nyomtatását „melly magyarra fordíttatott Marus-Vásárhelyt 1825-dik esztendőben" ld. OL, Erdélyi Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia (B—2): 66/1779. sz. alatt.

[2] Recenziómat ld. a Jogtudományi Közlöny 1970. évi, 384—387. old.

a korcsmákban szedte-vette-teremtettézni", ha ez a praxis változatlan marad, „a Curia továbbra is birkaakolhoz fog hasonlítani, ahol az iskolából frissiben kikerült ifjoncok a legjobb és legtapasztaltabb bírákat kritizálják, élceket faragnak róluk és ezáltal állásfoglalásukat befolyásolják az ítélethozatalnál". Utóbbi kérdésben (is) szilárd II. József állásfoglalása: a fiatalok alsóbb fórumokon töltsék el patvarista idejüket, mert a perek nagyobbik része ott indul és így jobban elsajátíthatják a mesterség gyakorlati fogásait. Nem folytatom: az *I. Rész* tele van ilyen, eddig nem ismert levéltári forrásokra épülő elemzésekkel és értékelésekkel, de nem hiányzik a kritika sem, mert azt is bemutatja Varga Endre, hogy az uralkodó hol és miben vetette el a sulykot, például — túlzott pedantériájával és doktrinérségével, az ügykezelés ellenőrzésének túlhajtásával hogyan hizlalta nagyra azokat a hibákat, amelyek megszüntetéséért maga is küzdött.

A jozefinista Novus Ordo (új bírósági szervezet és perjog) beható elemzését követően Varga Endre végigviszi az olvasót a Curia történetének valamennyi jelentős fordulópontján, a jozefinista reformok visszavonását elrendelő pátenstől kezdve (szerző szellemes meghatározása szerint ez volt II. József *egyetlen* rendelkezése, amelyet a rendi Magyarország tisztségviselői szívvel és lélekkel hajtottak végre) egészen a szabadságharc leverését követő időszakig — amikor a Haynau-rezsim a Curia egyik részlegét, a Váltó-feltörvényszéket rövid időre visszaállította. Sorra bemutatja, hogy az egyre inkább agonizáló feudális rendszer milyen tüneti kezeléssel igyekezett megszüntetni a már II. József által is felismert bajokat: a referensek és bírák számának növelésével, tanácsok felállításával (a plénum megbontásával), az interstitiumok és juristitiumok szűkítésével (tehát az ítélkezési napok számának gyarapításával) stb.... Ez a toldozgatás-foldozgatás azonban már csak azért sem teremhetett gyümölcsöket, mert a királyi tábla hatásköre állandóan bővült: 1794-től kezdve első fokú bíróságként járt el felségsértési és hazaárulási ügyekben (rendkívül finom eszközökkel mutatja meg az olvasónak Varga, hogy a jakobinus-per, illetve a harmincas évek második felében lefolytatott táblai terrorperek hogyan demoralizálták magát a táblát is); állandóan nőtt a Curiához fellebbezhető perek fajtáinak — így tömegének — száma (egyebek közt a nem-nemesi büntetőperek appellációjának 1791 utáni megengedésével); illusztrálja, hogy milyen terheket rótt a táblára az egyre gyakoribb és mind hosszabbra nyúló országgyűlések munkájában való részvétel stb. A konklúzió: a rendi felsőbíráskodás fölött eljárt az idő és semmilyen manőverrel vagy vérátömlesztéssel nem lehetett a magyarországi feudalizmus roskatag felépítményét (ezen belül a bírósági szervezetet) 1848/49-nél tovább életben tartani.

A monográfia *II. részében* a szerző az eddigiekben már méltatott módszerek segítségével bemutatja a Curia három alkotórészének (Királyi Tábla, Hétszemélyes Tábla és Váltófeltörvényszék sorrendben, tehát nem a hierarchia, hanem a tényleges fontosság szerinti!) szervezetét, működési rendjét — majd külön szakaszban fejtegeti, hogy miért és miben tekinthető egységnek a Curia. Recenzensnek itt is meg kell elégednie azzal, hogy néhány szóban rámutasson Varga alkotói fogásaira és az ezek segítségével leszűrt új konklúziókra. A Curia személyi összetételének elemzésénél például nem elégszik meg a szokvány megállapításokkal, figyelme arra is kiterjed, hogy vázolja: milyen utat (karriert) kellett megfutnia annak, aki a királyi vagy éppen a hétszemélyes tábla bírája akart lenni. Varga finom elemzéssel alátámasztott megállapítása: amíg a XVIII. sz.-ban a királyi szolgálat különféle tisztviselőiből, addig a XIX. sz.-ban — elsősorban politikai, „lekenyerezési" szándékkal — a megyei nemesség hangadóiból verbuválódott a bírói állomány. Az olvasó számára azonban emlékezetesek a monográfia azon oldalai is, amelyeken Varga életszerű plaszticitással festi le — egyebek között — azt, hogy hogyan tartották meg az üléseket (például mennyire zavarta az uccai lárma a tanácskozást), milyen volt a Curia ügyvitelének „rendje" (mekkora rendetlenség volt a külön pertárak kezelésében) vagy — szintén mozaik-darabkákból összerakva — milyen reménytelen feladatot rótt a „jurátusok attyára" (a decanus-ra) az italt és tudományt nem egyformán szomjazó, több mint 1000 jurátus kordábantartása stb....

E szükségszerűen vázlatos „ízelítő"-t a recenzens kénytelen néhány kritikai észrevétellel befejezni. A *Varga* Endréhez hasonló, legendásan precíz kutatók posztumusz munkáit olvasva különösen bántóak az elemi íráshibák, amelyeket a munka gondozóinak semmilyen körülmények között sem lett volna szabad e monográfiában meghagyniok, ezért találkozik gyakran az olvasó assessorokkal, personalissal (asszesszorok vagy perszonális helyett, amikor a latinos írásmódhoz — minden kötőjel nélkül — magyar rag járul), de Varga bizonyára kigyomlálta volna művéből az olyan szavakat is, mint a rangidősség szinonimájaként használt „anszienitás" (34. old.). A másik, bántóan fájó hiány: a kötet nem kapott sem tárgy-, sem pedig névmutatót. Ezért az olvasó (aki egy gazdag kincsesházat szeretne megismerni), ha csak egyetlen intézmény fejlődését szeretné áttekinteni, kénytelen azt tenni, amire a katalógussal nem rendelkező kincstárak, képtárak látogatói fanyalodnak (jobb híján): be kell járnia az egész művet, hogy meglelje azt, amire pillanatnyilag szüksége van.

*

„Magyarország bányabírósági szervezete (1686—1854)" címmel jelent meg a Jogtörténeti Tanulmányok III. kötetében[3] Varga Endre egy másik tudományos munkája, amelyben szintén egy csaknem félévszázados kutatómunkája eredményeit összegezi a szerző, mégpedig a rá jellemző „jéghegy-módszer" felhasználásával: bemutatja az elemzés tárgyává tett kérdés minden lényeges elemét (a jéghegy látható részét), de az olvasó Varga Endre valamennyi judiciuma mögött érzi a kérdésre vonatkozó levéltári adatok hatalmas tömegének ismeretét (a jéghegy nem látható nyolckilenced részét) — ez teszi imponálóvá és veretessé konklúzióit. Bemutatja, hogy a Habsburg-uralom milyen változásokat hozott a hazai bányaigazgatásban:

[3] Ld. az 1. sz. jegyzetnél megjelölt kiadási adatokat.

megszűnt a művelési szabadság, a megmaradt (királyi) Magyarország területén is bevezetésre került a Miksa-féle bányarendtartás, de megváltozott a bányaművelés irányításának, a bányajövedelmek kezelésének rendszere és az ilyen perekben gyakorolt igazságszolgáltatás is. A legjelentősebb változás: előbb az alsó-ausztriai, majd a birodalmi kamara hatáskörébe került a bányaügyek irányítása és az ország (a rendek) gyűlése ebbe viszonylag könnyen beletörődött. Létrejött az alsó-magyarországi bányakerület (a Drávától Liptóig terjedő területen), valamivel később pedig a felső-magyarországi kerület (az előbbi határa, valamint az Erdély közötti területeken). A bányaigazgatás végleges szervezete azonban a török kiűzése utáni periódusban alakult ki: 4 bányakerület létesült (Selmecbánya, Szolnok, Nagybánya és Oravicza székhellyel), ezek alárendeltségében működtek az alsó fokú bányahivatalok (összesen 32), amelyek a bíráskodásnak is első fokú fórumai voltak. Legfelső szinten — egészen II. József e kérdésben is gyökeres változásokat hozó reformjáig — az osztrák udvari kormányszékek döntöttek magyar bányaigazgatási, illetve bíráskodási ügyekben is.

Varga Endre meggyőzően mutatja be, hogy mennyire nehézkes és részrehajló volt ez az organizmus: alsó fokon gyakran összefonódott személyileg a bányahatóság és a városi magisztrátus (Selmecen például —, de ez másutt is előfordult — a bányabíróság tagjainak fele egyben a városnak is szenátora volt és ilyen minőségében két helyről húzta a fizetést). Az ítélkezés pártatlanságának követelménye így megmaradt a jámbor óhajok szintjén, a nehézségeket azonban az is fokozta, hogy a kincstári bányatisztek tulajdonosi érdekeltségeit sem sikerült felszámolni, így a privátérdek és jog összeütközése esetén gyakran az előbbi kerekedett felül. Mária Terézia 1764-ben kísérletet tett ugyan e helyzet megváltoztatására, ez azonban semmi eredménnyel nem járt. E kérdésekben is a „germanizáló" II. József uralkodása alatt történt csak gyökeres változás: 1784-ben az uralkodó kivette a bécsi dikasztériumok hatásköréből a magyarországi bányaperek felsőfokú eldöntését, e feladatot a tárnoki szék judikatúrájába utalta. Az új bírósági szervezet (Novus Ordo) bevezetésével ez a helyzet is megváltozott: bányaperekben a királyi tábla lett a másodfokú (fellebbezési) fórum, míg harmadfokon — revíziós jogkörben — a hétszemélyes tábla döntött.

Varga Endre részletesen elemzi a hétszemélyes táblának a bányabíráskodás átszervezésére irányuló — és az addigi tevékenység valamennyi terrénumát átfogó — javaslatait, tanulmányának ez a része nemcsak jog- hanem gazdaságtörténeti szempontból is jelentős. Megtudjuk — egyebek között — Vargától, hogy ezekben az években Magyarországon 1119 „bányaüzem" működött és a bányászatban összesen 30 933 munkás dolgozott (egy-egy „üzemben" tehát — az átlagot számítva — alig 28 fő), de azt is, hogy a tábla nagy hangsúlyt helyezett javaslatában a bányaigazgatási és — igazságszolgáltatási tevékenység szétválasztására, a hatáskörök világos és ésszerű rendezésére. A magyar országos kormányzati szervekre ekkor már nehezítő (és ezért javaslataikat sokszor semmibevevő) uralkodó azonban e kérdésben a bécsi udvari kamara propozíciója alapján döntött, így a szeparációra 1854-ig nem került sor, a bányaigazgatás és bíráskodás szervezeti keretei (valamint eljárási szabályai) mindaddig a jozefinizmus által kialakított keretek és formák között maradtak.

*

Az Ember Győző — Emlékkönyvben[4] jelent meg, de az imént vázlatosan értékelt tanulmánnyal szerves egységet alkot Varga Endre harmadik posztumusz munkája, amelynek címe „Bányabírósági eljárás a feudális Magyarországon". E tanulmány tudományos megállapításai az Országos Levéltár, Bírósági Levéltárak (O-szekció) elnevezésű állagában található forrásbázisra, az 1784 és 1848 között zajlott bányaperek adataira épülnek, e perekben azonban a felek — a dolog természetének megfelelően — saját igazuk megerősítése vagy perbeli ellenfelük állításainak meggyengítése érdekében gyakran hivatkoztak XVI. századi okmányokra és viszonyokra is. E munkájában három tudományos kérdést válaszol meg Varga Endre. *Először* azt, hogy az említett időszakban milyen volt hazánkban a bányaperekben követett eljárás: a per kizárólag írásbeli, az eljárás kezdetén a bíróság köteles kísérletet tenni a békés egyezség létrehozására; a felek kétszer „válthattak szót" (a bíróság legfeljebb nagyon bonyolult perben engedélyezett még egy-egy allegátát). A bányaügyi per abban is eltért a civiljogi processzustól, hogy ebben a feleknek az ítélet kihirdetése után azonnal be kellett jelenteniük a fellebbezést (ilyenkor a nem-fellebbező fél megjegyzéseket fűzött az apellációhoz, a bíróság lemásoltatta az *összes* periratot és ez az iratanyag került fel a királyi táblához, a fellebbezési fórumhoz). Szerző munkája e részében azt is elemzi, hogy a változó fellebbezési fórumoknál milyen volt az eljárás és milyen sokféle anyagi-jogi normát vettek alapul az ítélet meghozásánál.

A *második*, szerző által megválaszolt kérdés: hogyan folytatták le a bányabíróságok előtti büntetőpereket? A bányahatóságok nem rendelkeztek pallosjoggal, ezért főbenjáró ügyekben a vádlottat előbb kitaszították a „werkes munkából", majd átadták az illetékes büntetőbíróságnak (többnyire a bányaváros magisztrátusának). II. József igazságszolgáltatási reformjáig büntetőügyekben egyfokú volt az eljárás és a meghozott ítéletet azonnal végrehajtották, később lehetőség nyílt mind a fellebbezésre, mind a revízióra. A bíróságok — Varga kutatási eredményei szerint — a Praxis Criminalist alkalmazták és 1786 után a periratokat — ha az elítélt fellebbezett — eredetiben terjesztették fel az apellációs fórumhoz. Kisebb deliktumok, fegyelmi vétségek elkövetése esetén az eljárás egyszerűbb volt: a megbízott bányaigazgatási szerv (kirendeltség is!) elvégezte a vizsgálatot, meghozta a döntést, ezt végre is hajtatta — a felsőbb hatóságot csak utána tájékoztatta az ügyről. Az ilyen kisebb büntetőperekben a bíróság rendszerint elbocsátásra, áristomra, pénz- vagy testi büntetésre, illetve közmunkára (gyakran megbilin-

[4] Bibliográfiai adatait ld. az 1. sz. jegyzetben.

cselten végzett munkára!) szóló alternatív ítéletet hozott.

A tanulmány *harmadik* része — recezens szerény megítélése szerint — páratlanul izgalmas múltbeli adatokról, tényekről ad a mai olvasó számára tájékoztatást: Varga Endre — mintha csak a stafétabot átvételének érdemességéről kívánná meggyőzni az ügy lehetséges folytatóit — bemutatja, hogy a megsárgult peres iratok mennyi mindenről vallanak, milyen gazdagon tükrözik a másfél évszázaddal korábbi élet színességét. A polgári peres anyagban tallózva pl. a tanulmány szerzője bemutatja, hogy *Dobsinán* hogyan törekedett egyik „élelmes", a kobalt értékét felismerő tulajdonos ásványtani ismeretekben járatlanabb társait bányarészükből kiforgatni, amikor a bányatársaság „Werk"-jében addig ismeretlen ércet (kobaltot) találtak. Vázolja a szerző — egyebek közt — azt is, hogy a más társaságokkal folytatott perekben — amikor a per földalatti „határsértés", illegális „behatolás" miatt indult — hogyan terjedt el a bányatérképekkel történő bizonyítás. Színes „tudósítást" ad Varga munkája az altárók és vállalkozók olyan pereiből, amikor egyik fél (szerződésben kikötött termék-hányadért) a „werk" vízmentesítésére vagy levegőjének tisztántartására vállalkozott, de feladatát vagy nem teljesítette, vagy vállalkozása díját nem kapta meg. Fontos adalékot nyújt e tanulmány — a perek ilyen jellegű adatainak bemutatásával — a bányamunkások életkörülményeinek megismeréséhez is. A büntető-praxis hullámzását is érzékeltetve elemzi pl. azt, hogy miképpen büntették a sikkasztó alkalmazottakat (egyebek közt raktárosokat); a hűtlen kezelést, az „üzemi lopást", de azt is meggyőzően fejtegeti, hogy — értéktől függetlenül — miért a nemesfém ellopását büntették a bíróságok legszigorúbban. Kiemelkedő értékű a tanulmánynak az a része, amelyben Varga Endre — a büntetőperes akták alapján — a bányászok osztályharcának különböző momentumait mutatja be: az 1831-es koleralázadás utáni megtorlást (a második — nem statáriális — hullámban indult perlavina aktáinak adataira építve), például az iglói bányászok és kohómunkások perét, akik „a népet felkelésre, a városi tanács s az urak és papok megtámadására buzdították" — sőt a környékbeli parasztságot is „a közös tüntetésbe bevonni törekedtek". A tanulmány befejező szakaszát nehezen olvashatja megrendülés nélkül az, aki Varga Endre hatalmas tudását becsülte és segítőkészségét, emberségét a maga tudományos tevékenységében is érezhette: az életből távozni kényszerülő tudós tovább akarja hagyományozni birodalma kincseit és ezért „továbbvivőket" toboroz — hangsúlyozva, hogy „ez a kiaknázatlan peranyag" milyen értékeket adhat nemcsupán a jogtörténet, hanem a technika-, a gazdaság- és a helytörténet „bányászai" számára is.

Befejezésül: e három munka értékei alapján úgy vélem, hogy a ma élő, fiatal jogász- és történészértelmiség megérdemelné azt, hogy *Varga* Endre míves munkái (amelyek jórészt kispéldányszámú és csak egy szűk szakmai közvélemény által ismert folyóiratokban vagy gyűjteményes kötetekben láttak napvilágot) külön tanulmánykötetben is kiadásra kerüljenek.

Hajdu Lajos

Иштван Гегедюш:

О гармонии между общественным содержанием и системой правового урегулирования членского отношения в сельскохозяйственной производственной кооперации

Автор статьи на основе анализа изменений общественного содержания членского отношения в сельскохозяйственной производственной кооперации приходит к выводу, что это отношение отражает доминирующее воздействие закономерностей участия в общественном разделении труда. Оно является кроме трудового отношения рабочих и служащих одной из основных средств, соединения производительных средств, находящихся в общественной собственности, и человеческой рабочей силы, которая развивается в тесном взаимодействии с трудовым отношением рабочих и служащих. Из исследованных закономерностей вытекает, что также в содержании и структуре членского отношения должны отражаться основные закономерности участия в общественном разделении труда, превысив те особенности членского отношения, которые связаны с прежним этапом развития производственных кооперации.

Каталин Генцел

Попечение за несовершеннолетними после отбытия наказания

В статье подвергается анализу деятельность Научного Студентского Кружка при Криминологическом Секторе Юридического Факультета Будапештского Университета им. Этвеша. Между Студентским Кружком и Тюрьмой для несовершеннолетних в селе Текел был заключен договор, согласно которому Студентский Кружок принял на себя активное участие в работе по подготовке «на» освобождение из заключения «несовершеннолетних» и по попечению за ними после их освобождения. В статье содержится эмпирическая и научная оценка работы по попечению за освобожденными несовершеннолетними в течение истекших 10 лет. Автор описательным методом занимается особенностями работы по попечению, осуществленной Студентским Кружком; исследуется эффективность деятельности по ресоциализации и освещаются теоретические и практические требования, направленные на усовершенствование этой деятельности.

Корнел Шолт:

Логическая структура условного правого обязательства

В статье исследуется логическое-семантическое содержание условных правовых обязательств. Таким условным правовым обязательством является, например, следующее обязательство: „Тот, кто другому противоправно и виновно причинит ущерб, обязан этот ущерб возместить". Согласно автору полное содержание условного правового обязательства выражает логическое равенство в виде „$p = O_g$". Эта формула выражает тот факт, что предусмотренное в форме права условие *(p)* является достаточным и одновременно необходимым условием для того, чтобы то или другое обязательство адресата нормы права (O_g) превратилось в актуальное обязательство.

István Hegedüs:

Über den Einklang des Rechtsregelsystems und des gesellschaftlichen Inhaltes des Mitgliedsverhältnisses in den landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften

Die Studie gelangt auf Grund der Analyse der im gesellschaftlichen Inhalt des Mitgliedsverhältnisses in den LPG sich vollziehenden Veränderungen zur Folge, dass dieses Verhältnis durch die Gesetzlichkeiten der Teilnahme in der gesellschaftlichen Arbeitsteilung bestimmt ist. Es stellt neben dem Angestelltenverhältnis die grundsätzliche Form der Anknüpfung des Produktionsmittel mit der menschlichen Arbeitskraft dar, welches sich im engen Wechselwirkung mit dem Angestelltenverhältnis weiterentwickelt. Aus der analysierten Gesetzlichkeit folgt, dass die grundlegenden Gesetzlichkeiten der Teilnahme in der gesellschaftlichen Arbeitsteilung auch in dem Inhalt und in der Struktur des Mitgliedsverhältnisses ausgedrückt werden soll.

Katalin Gönczöl:

Die Nachbetreuung der Jugendlichen

Die Studie fasst die Nachbetreuungstätigkeit des wissenschaftlichen Studentenkreises der Kriminologischen Abteilung der Juristischen Fakultät der Universität der Wissenschaften Eötvös Lorand zusammen. Der Studentenkreis und die Jugendstrafanstalt zu Tököl hat im Jahre 1965 einen Vertrag abgeschlossen im Rahmen dessen die Abteilung auf sich genommen hat, dass sie hinsichtlich der Nachbetreuung und der Vorbereitung der Haftentlassung der zur Freiheitsstrafe verurteilten Jugendlichen mitwirkt. Die Studie beinhaltet die empirische und wissenschaftliche Analyse der letzten zehn Jahren. Sie beschäftigt sich mit den spezifischen Merkmalen der durch den Studentenkreis durchgeführten Nachbetreuungsarbeit, analysiert die Wirksamkeit der Resozialisierungstätigkeit und jene theoretische und praktische Forderungen, die der Vervollkommnung dieser Tätigkeit dienen.

Kornél Solt:

Die logische Struktur der voraussätzlichen rechtlichen Verpflichtungen

Voraussätzliche rechtliche Verpflichtung ist z. B. die folgende: „Wenn jemand einem anderen rechtswidrig und schuldig Schaden verursacht, ist zur Ersetzung des Schadens verpflichtet." Laut des Autors wird der vollständige Inhalt der ähnlichen voraussätzlichen rechtlichen Verpflichtungen durch die logische Äquivalenz „p=Oq" ausgedrückt. Durch diese Äquivalenz wird jene Tatsache dargestellt, dass die Voraussetzung der Rechtsregel (p) notwendige und gleichzeitig ausreichende Voraussetzung jener Entwicklung ist, dass sich eine gewisse rechtliche Verpflichtung des Adressaten (Oq) in eine aktuelle rechtliche Verpflichtung umwandele. Die erwähnte Äquivalenz stellt nähmlich fest, dass wenn die Voraussetzung „p" eintritt, ist „q" verpflichtend („p" ist in dieser Hinsicht eine ausreichende Voraussetzung), wenn aber Voraussetzung „p" nicht eintritt, ist auch „q" nicht verpflichtend („p" ist in dieser Hinsicht notwendige Voraussetzung).

István Hegedüs:

De l'accord du contenu social et du système de règle juridique de rapport de membre dans une coopérative agricole

Sur la base de l'analyse des changements réalisés au contenu social du rapport de membre dans la coopérative agricole l'étude arrive à la conclusion que ce rapport est dominé par la légalité de la participation à la division du travail sociale. Ainsi à côté des conditions de travail d'employé c'est une des formes de fond de la combination des moyens de production étant dans la propriété sociale et de la force humaine de travail, qui développe dans une interaction étroite avec la condition du travail d'employé.

Il s'ensuit des régularités examinées qu'il faut exprimer les régularités de fond de la participation à la division du travail sociale même au contenu du rapport juridique de membre et dans sa structure, en dépassant de ses spécialités dérivant de l'étape de développement plus tôt des coopératives agricoles.

Katalin Gönczöl:

Le soin postérieur des mineurs

L'étude résume l'analyse de l'activité de soin postérieur du Cercle Scientifique des Étudiants fonctionnant à côté du Groupement Criminologique de la Faculté des Sciences Politique et Juridiques de l'Université Scientifique Eötvös Loránd.

Le Cercle des Étudiants et La Prison et la Maison de Force des Mineurs de Tököl ont conclu un traité en 1965 auquel le Cercle des Étudiants s'est chargé de prendre part active à la préparation de la libération et au soin postérieur des mineurs condamnés à la détention. L'étude contient l'estimation empirique et scientifique du travail de soin postérieur des 10 années passées.

L'auteur s'occupe des spécificités du travail de soin postérieur réalisé par le Cercle des Étudiants, de caractère descriptif, elle examine l'efficacité de l'activité de resocialisation et les exigences théoriques et pratiques qui servent à perfectionner cette activité.

Kornél Solt:

La structure logique des obligations juridiques conditionnelles

L'article examine le contenu logique—sémantique des obligations juridiques conditionnelles. Telle obligation juridique conditionnelle est la suivante par exemple: „La personne qui cause un dommage à l'autre injustement et coupablement, est obligée de l'indemniser." Selon l'auteur le contenu total d'une obligation juridique conditionnelle est symbolisé par l'equivalence logique de forme „p=Oq". Cette formule manifeste le fait, que la condition (p) décrite dans la règle juridique est la condition suffisante et en même temps nécessaire du fait, qu'une certaine obligation (Oq) du destinataire de la règle juridique devienne une obligation actuelle.

István Hegedüs:

On the harmony between social content and legal regulative system in collective farm membership

Analysing the developments in the social content of collective farm membership the paper points out that this process is governed by the laws of the division of social labour. Collective farm membership, alongside employment—relations present a basic form of uniting means of production in social property and human labour. These two forms develop in a strong interrelatedness.

It follows that the fundamental laws of the participation in the division of social labour should be expressed also in the content and structure of membership as a legal relation, transcending the peculiarities of this relation originating in an earlier stage of collective farm development.

Kornél Solt:

The logical structure of conditional legal obligation

The paper analyses the logical semantic contents of conditional

legal obligations as „he who by wrongful act causes somebody damage should compensate it".

The full contents of a conditional legal obligation is expressed by the logical equivalence „p=Oq". This formula makes clear that condition (p) written into the legal rule is a sufficient and necessary reason for making a given obligation (Oq) of the norm-adresee into a topical one.

Katalin Gönczöl:

The after-care of juveniles

The paper presents an outline and analysis of the after-care activity done by the Students Scientific Group working with the Criminology Group of the Legal and Political Sciences Faculty, ELTE University, Budapest.

The Students Group signed a contract with the Juvenile Prison in Tököl in 1965 undertaking an active participation in the preparation for release and after-care of youthful inmates. The paper is an empirical and scientific evaluation on the after-care activities of the last decade. A description of the peculiarities of this work is presented than followed by an analysis concerning the effectivity of the resocialization activity and of some theoretical and practical requirements which are useful for its improvement.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: dr. Halász József. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I. Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285 Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 76.5185 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

ÁRA: 8,— Ft

XXXI. új évfolyam 10. szám Budapest, 1976. október hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

SOÓS LÁSZLÓ:
A KGST gyártásszakosítási és kooperációs szerződések normatív szabályozásának kérdései ... 541

HAMZA GÁBOR:
A római jog kontra antik jogok (Lehetőségek és korlátok a jogösszehasonlításban) ... 547

LOPATKA, ADAM:
A helyi hatalmi és igazgatási szervek reformjának befejezése a Lengyel Népköztársaságban ... 557

ERDŐSY EMIL:
A törvényi konkurrencia megszüntetése egyes vagyon elleni és egyes gazdasági bűncselekmények között ... 565

TAKÁTS PÉTER:
A gépjárművezető felelőssége és annak korlátai a gépjármű-felelősségbiztosítás tükrében ... 571

PRUGBERGER TAMÁS:
A jogkövetkezmény levonás néhány aktuális jogelméleti kérdése hazai jogfejlődésünk tükrében ... 578

HÁMORI VILMOS:
Az anyagi és eljárási jog a polgári perben 589

Szemle:

ARADI BÉLA:
Az államigazgatás külső ellenőrzése és az ügyészségről szóló törvény ... 597

Jogirodalom — Jogelmélet:

BACSÓ JENŐ:
A Magyar Jogász Szövetség Pap Tibor-emlékülése ... 603

György Ernő: A gazdasági verseny jogi kérdései (MEZNERICS IVÁN) ... 607

Die Habsburger Monarchie (CSIZMADIA ANDOR) ... 610

TARNAI KATALIN:
Szabó Imre: „Jog és közigazgatás" című tervtanulmányának 1976. március 16-án megtartott vitájáról ... 611

— —: A Nemzetközi Jogtudományi Társaság vezetőségi és a Max Planck-Társaság külföldi és nemzetközi magánjogi intézetének jubileumi ülése ... 614

СОДЕРЖАНИЕ: *Ласло Шоош:* Некоторые вопросы нормативного урегулирования договоров по специализации и кооперации производства. — *Габор Хамза:* Сопоставление римского права с правом античных государств (Возможности и пределы в компаратистике права). — *Адам Лопатка:* Завершение реформы местных органов государственной власти и управления в Польской Народной Республике. — *Эмил Эрдеши:* Прекращение конкуренции законов в отношении некоторых преступлений против имущества и преступлений против народного хозяйства. — *Петер Такач:* Ответственность водителя автомашины и пределы этой ответственности во свете страхования от ответственности за причинение вреда. — *Тамаш Пругбергер:* Некоторые актуальные вопросы теории права в области возникновения правовых последствий в свете правового развития в нашей стране. — *Вилмош Хамори:* Материальное и процессуальное право в гражданском судебном деле. — *Обзор:* Внешний контроль за государственным управлением и закон о прокуратуре. — *Юридическая литература — правовая жизнь: Ене Бачо:* Заседание Ассоциации венгерских юристов, посвященное памяти Тибора Папа. — Эрне Дердь: Правовые вопросы экономического соревнования *(Иван Мезнерич).* — Die Habsburger Monarchie *(Андор Чизмадиа).* — *Каталин Тарнаи:* Об обсуждении плановой разработки „Право и управление обществом", состоявшимся 16 марта 1976 г (автор разработки: Имре Сабо). — Юбилейное заседание руководства Международного Общества Правовых Наук и института зарубежного и международного частного права Общества им. Макс Планка.

INHALT: *László Soós:* Einige Fragen der normativen Regelung der Verträge über die Spezialisierung und Kooperation im Rahmen des RGW. — *Gábor Hamza:* Römisches Recht contra Recht der Antiken (Möglichkeiten und Grenzen der Rechtsvergleichung). — *Adam Lopatka:* Die Beendigung der Reform der örtlichen Staats- und Verwaltungsorgane in der VR Polen. — *Emil Erdősy:* Die Abschaffung der gesetzlichen Konkurrenz zwischen einigen wirtschaftlichen und das Vermögen verletzenden Straftaten. — *Péter Takáts:* Die Verantwortlichkeit des Autofahrers und ihre Grenzen im Spiegel der Verantwortlichkeitssicherung des Kraftfahrzeuges. — *Tamás Prugberger:* Einige aktuelle rechtstheoretische Fragen der Zeitung von Rechtsfolgen im Spiegel der ungarischen Rechtsentwicklung. — *Vilmos Hámori:* Das materielle und das Verfahrensrecht im Zivilprozess. —*Rundschau: Béla Aradi:* Die äussere Kontrolle der Staatsverwaltung und das Gesetz über die Staatanwaltschaft. — *Rechtsliteratur — Rechtsleben: Jenő Bacsó:* Gedenksitzung an Tibor Pap beim Ungarischen Juristenverband. — *Ernő György:* Rechtsfragen des wirtschaftlichen Wettbewerbs *(Iván Meznerics).* — Die Habsburger Monarchie *(Andor Csizmadia).* — *Katalin Tarnai:* Über die Diskussion am 16. März 1976 über den Thesen „Recht und öffentliche Verwaltung" von Imre Szabó. —: Die Vorstandssitzung der Internationalen Rechtswissenschaftlichen Gesellschaft, und die Jubilarsitzung des Max-Planck-Institutes für ausländisches und internationales Privatrecht.

SOMMAIRE: *László Soós:* Certaines questions du règlement normatif des contrats de spécialisation de fabrication et de coopération du Conseil d'Entraide Économique. — *Gábor Hamza:* Le droit romain contre des droits antiques (Possibilités et bornes dans la comparaison de droit). — *Adam Lopatka:* L'achèvement de la réforme des organes autoritaires et administratifs locaux dans la République Populaire de Pologne. — *Emil Erdőssy:* La cessation de la concurrence légale parmi certains délits contra la propriété et économiques. — *Péter Takáts:* La responsabilité du chauffeur et ses barrières au miroir de l'assurance de la responsabilité de voiture. — *Tamás Prugberger:* Quelques questions actuelles de théorie juridiques de la déduction de conséquence juridique au miroir du développement du droit national. — *Vilmos Hámori:* Le droit de matière et de procédure en procès civil. — *Revue: Béla Aradi:* Le contrôle extérieur de l'administration et la loi du Parquet. — *Littératuret vie juridique: Jenő Bacsó:* Séance commémorative de l'Association Hongroise des Avocats en mémoire de Tibor Pap. — *Ernő György:* Les questions juridiques de la concurrence économique *(Iván Meznerics).* — Die Habsburger Monarchie *(Andor Csizmadia).* — *Katalin Tarnai:* De la discussion du 16 mars 1976 de l'étude de plan de Imre Szabó ayant le titre « Droit et administration ». —: La séance jubilaire de l'insitut de droit privé étranger et international de la Société Max Planck et de direction de la Société des Sciences Juridiques Internationales.

CONTENTS: *László Soós:* Some questions of regulation in COMECON production-specification and cooperation contracts. — *Gábor Hamza:* Roman law *v.* ancient laws. — *Adam Lopatka:* The accomplishment of the reform of local power and administrative organs in the People's Republic of Poland. — *Emil Erdősy:* Ending the conflict of laws between crimes against the property and economic crimes. — *Péter Takáts:* Driver's liability and its limits: a view from compulsory automobile insurance. — *Tamás Prugberger:* Some present questions of the theory of law: the legal effect-enforcement. — *Vilmos Hámori:* Substantive and procedural law in civil action. — *Review: Bála Aradi:* Outer control of the public administration and the Procurator's Act.— *Legal literature—legal life: Jenő Bacsó:* Commemorative meeting of the Hungarian Association of Lawyers in memoriam of Tibor Pap. — *Ernő György:* Legal questions of economic competition. *(Iván Meznerics).* — Die Habsburger Monarchie *(Andor Csizmadia).* — *Katalin Tarnai:* On the discussion concerning Imre Szabó's project-study "Law and public administration" (March 16, 1976). —: The session of the Board of the International Legal Sciences Society. — Jubilear session of the Max-Planck-Institut.

E lapszám (XXXI. új évfolyam 10. szám) szerzői: Dr. Soós László a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — Dr. Hamza Gábor egyetemi tanársegéd. — Dr. Lopatka, Adam a Lengyel Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója. — Dr. Erdősy Emil egyetemi docens (Pécs). — Dr. Takáts Péter tudományos gyakornok (Pécs). — Dr. Prugberger Tamás tudományos munkatárs. —. Dr. Hámori Vilmos a Fővárosi Bíróság bírája. — Dr. Aradi Béla ügyészségi fogalmazó (Nyíregyháza). — Dr. Meznerics Iván a Magyar Nemzeti Bank jogi főosztályának vezetője. — Dr. Csizmadia Andor egyetemi tanár (Pécs). — Dr. Tarnai Katalin az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos gyakornoka.

XXXI. új évfolyam 10. szám Budapest, 1976. október hó

1976 DEC

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A KGST gyártásszakosítási és kooperációs szerződések normatív szabályozásának egyes kérdései

A „KGST gyártásszakosítási és kooperációs szerződések polgári jogi fogalmáról" c. cikkemben (Jogtudományi Közlöny 1976. évi 8. szám) fejtettem ki a KGST gyártásszakosítási és kooperációs szerződések nemzetközi jogi és polgári jogi fogalmáról és a szerződés tartalmáról néhány gondolatomat. Ez a dolgozat a polgári jogi — nemzetközi — normaalkotás problémájáról szól, és feltételezi, hogy az olvasó átnézte a korábbi cikknek legalább a *szerződés tartalmára vonatkozó részeit.* Ez a cikk sem teljességre, hanem gyakorlatban kritikus kérdések kiválogatására törekszik. Ezek — a korábbi dolgozatban tárgyalt fogalommeghatározáson és tartalmon kívül: az egyes országok belső jogalkotásából eredő problémák, a szerződés alanyai és a szerződés biztosítékai, elsősorban a szerződésszegés következményei.

I.

A szerződéstípus hiánya az egyes országok nemzeti jogában

1. A hazai mögöttes jog igénybevételének lehetősége

A hazai jognak, mint mögöttes jognak igénybevételére lehetőség az adásvételi típusú szerződésekkel foglalkozó általános feltételek körében viszonylag bőségesen van. Ám nehézségek még az árucsere-forgalom terén is jócskán mutatkoznak, mert a kollíziós normák valamiféle egységesítése ezen a területen sem oldja meg teljesen a problémákat. A kollíziós norma alkalmazása ugyanis rendkívül ellentmondásos helyzetre vezet, ha az országok anyagi joga jelentősen eltér egymástól (pl. Lengyelországban kötbéren felüli kár szerződési kikötés hiányában nem érvényesíthető, a Szovjetunióban viszont igen). Az ÁSZF alapján tehát — szovjet—lengyel relációban — a lengyel alperes lényegesen kedvezőbb helyzetben van, mint a szovjet.

Egyes KGST országokban államigazgatási jellegű szabályok vannak a gyártásszakosítási és kooperációs szerződésekre, polgári jogi szabályok viszont *egyszerűen sehol nincsenek.*

Az adásvételi típusú szerződés mögött többezer éves fejlődés áll, ami a gyártásszakosítás és kooperációs szerződéseknél teljesen hiányzik. Ezért *minimális* a hazai jogra utalás lehetősége.

Ebből a helyzetből kétféle megoldásra lehet következtetni. Egyik a „mindent szabályozás" igénye. A másik megoldási irány, hogy minél több kérdés szabályozását hagyjuk a konkrét szerződésekre, ezzel aránylag szűkítsük a nemzetközi normatív szabályozás körét.

A „mindent szabályozás" nehézségei óriásiak. Nincs a világnak az a polgári (tőkés országokban magánjogi) törvénykönyve, amely a felek helyett mindent megoldott volna. Ezért helyesebb a felek szerződési autonómiájára hagyni a *csak egyedileg rendezhető,* ezért a konkrét szerződésekre tartozó kérdések megoldását. Ebből következtetések adódnak az alkotandó nemzetközi norma *egészének* és *egyes rendelkezéseinek* jellegére.

2. Nemzetközi norma, vagy (és) általános feltételek?

A gyártásszakosítási és kooperációs szerződések körében a címben feltett kérdést bonyolítja az, hogy nem is egy ún. „mintafeltétel" van forgalomban, amely jogilag ugyan egyáltalán nem jogszabály jellegű, de az *ajánló szervek tekintélyénél fogva* (pl. KGST Gépipari Állandó

Bizottság, KGST Könnyűipari Állandó Bizottság stb.) a gyakorlatban szinte jogszabály erejével hat az adott területen, sőt: a kogens norma kényszerítő erejével határozza meg a felek akaratát, mert a vállalatok felettes szervei „ügyelnek" a mintaszerződés betartására minden egyes részletkérdésben. Így válik egy „minta" a gyakorlatban a diszpozitív jogszabálynál nagyobb erejűvé.

Az a véleményem, hogy nem feltétlenül szükséges *egyetlen szabályozási megoldást kizárólagosnak tekinteni.* Elvileg a jogfejlesztés jelen szakaszában helyes az a célkitűzés, hogy az egységes szabályozás jogszabályjellegű legyen. Ez azonban a kodifikációban olyan magas fokú absztrakciót igényel, hogy a szabály aligha lesz alkalmas az összes normatívan szabályozandó kérdések megoldására. Ezért megítélésem szerint — legalábbis rövid távra — *egy eléggé átfogó jellegű jogszabályra lenne célszerű törekedni, amelyet szükség szerint egészítenek ki általános feltételek.* Perspektivikusan az „igazi jogszabály" jelentősége növekszik.

3. A nemzetközi norma egyes rendelkezéseinek a jellege

Az egyes normatív rendelkezéseket jogi természetük szerint különbözőképpen osztályozzák. A klasszikus „kogens" és „diszpozitív" osztályozás mellett a KGST ÁSZF preambuluma nyomán feltűntek a „relatíve kogens" normák, és az ún. „fakultatív" vagy „instruktív" normák is.

Szigorúan nem ragaszkodva a klasszikus osztályozásmódhoz, a gyártásszakosítási és kooperációs szerződések terén a normatív rendelkezések különböző alakzatait különböztetjük meg:

a) az abszolút kogens rendelkezések; ezektől a felek a szerződésekben nem térhetnek el. Ilyenre példa lehet az elévülés szabályozása;

b) a diszpozitív („szerződéspótló") normák; ezektől a felek szerződésben eltérhetnek, de ha az adott kérdésekről a szerződésben nem rendelkeznek, akkor szerződési akaratukat a normatív szabály pótolja.

Valószínűleg ilyen lehet a gyártásszakosítás és kooperáció jogi normáinak többsége. Feltétlenül ilyen a normák két csoportja.

Az egyik csoport *azért diszpozitív, hogy a felek alkalmazkodhassanak a szerződésükben az őket kötelező állami akaratnyilvánításhoz.* (Erről már volt szó. Ha államközi megállapodás rendezi a gyártásszakosítás és kooperáció alapvető kérdéseit, akkor a vállalati szerződést megkötő feleknek saját fölöttes szerveik irányában kogens — államigazgatási — jellegű kötelezettségük, hogy ezt az állami akaratot a vállalalati szerződésben érvényre juttassák. *Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a polgári jogi norma diszpozitív.)*

A diszpozitív normák másik csoportja nyilvánvalóan azoknak a rendelkezéseknek a köre, amelyekben *leginkább érvényre juthatnak az áru- és pénzviszonyok.*

c) A relatív kogencia a KGST normatív szabályozás körében megjelenő különleges fogalom és speciális elnevezés. Az 1968/1975. évi KGST ÁSZF preambuluma szerint: „olyan esetekben, amikor a felek a szerződés megkötésekor arra a következtetésre jutnak, hogy az áru sajátossága és/vagy a szállítás különlegessége miatt el kell térni a jelen ÁSZF egyes rendelkezéseitől, ezt a szerződésben szabályozhatják". A „relatíve kogens" normát „claudicans diszpozitív"-nak is nevezhetnénk. Az ilyen normák jogi természetének egész irodalma van. Megítélésem szerint az ilyen normáknak a gyártásszakosítás és kooperáció jogi szabályozása területén nagyobb szerepük van, mint pl. a KGST ÁSZF terén. De az eltérést az egységesített norma szabályaitól elsősorban nem az áru sajátossága, vagy a szállítás különlegessége indokolja, *hanem a gyártásszakosítási és kooperációs szerződések sajátos jellegéből eredő különleges vonások* (így pl. bilaterális, vagy multilaterális jelleg, a kooperáció alacsonyabb, vagy magasabb foka stb.).

d) A fél egyoldalú hatalmassága (potestas). Mint a KGST-normák területén különleges rendelkezéstípus, a címbeli jogintézmény jelentős szerepet kaphat. Lényege, hogy az egyik fél egyoldalúan jogosult valamit követelni a másiktól és ez esetben a másik *köteles* az igénynek eleget tenni (pl. a műszaki dokumentációt egyoldalú kérésére át kell adni a rendeltetésszerű használatra alkalmasság keretei között, egyes esetekben kérésre műszaki segítséget kell nyújtani stb.).

e) A nem tipikus előírások csak lehetőleg ún. „fakultatív" — egyes országokban meghonosodott szóhasználat szerint „instruktív"-normák legyenek (ajánljuk a feleknek a megállapodást valamilyen kérdésben, ha azonban az ajánlásnak nem tesznek eleget, akkor megállapodásukat normatív szabály nem pótolja. (Pl. know-how eladása.)

Az utolsó két rendelkezés-típusnál rendkívüli figyelmet kell fordítani a szolgáltatás és az érte járó ellenérték (ár) egyensúlyára. Az egyoldalú hatalmasság esetén pl. a másik fél könnyen meghiúsíthatja a jog gyakorlását azzal, hogy megfizethetetlen árat kér a szolgáltatásért.

II.

A szerződés alanyai

1. Állami szervek — gazdálkodó szervek (vállalatok)

A KGST ÁSZF nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy ki lehet a szerződés alanya, mert feltételezi, hogy a nemzeti jogok ezt a kérdést megfelelően szabályozzák a polgári jogi jogképesség és cselekvőképesség körében.

A gyártásszakosítási és kooperációs szerződés normatív szabályozásának előkészítése során ez a kérdés viszont a legtöbbet vitatott problémává válik két szempontból:

a) lehet-e állam, illetőleg államigazgatási szerv ilyen szerződés alanya, továbbá

b) nemzetközi normaalkotás körében *(tehát minden országban egyaránt és egyformán)* szerződéskötési jogosultságokat kapjanak olyan vállalatok is, amelyek egyébként külkereskedelmi joggal nem rendelkeznek.

Az első megoldásra irányuló igény *inkább csak elméleti jelentőségű, mivel a polgári-jogi szerződés alanyaként a szocialista országok egymás közti forgalmában általában vállalatok jelennek meg.*

A kérdést a gyártásszakosítási és kooperációs szerződések szabályozása során viszont a *következő tények tolják* előtérbe. *a)* Egyes KGST országokban *az állami középirányító szerv és a vállalat funkciója összefolyik* (pl. az NDK-ban a VVB tevékenysége). *b)* Olyan követelések jelentkeznek, hogy legalább a gyártásszakosítási és kooperációs szerződések tekintetében a minisztériumok mint polgári-jogi alanyok is léphessenek fel. (Ilyen cikk látott pl. napvilágot a szovjet tudományban.) *c)* Számos országban gyakoriak a hatósági funkciókkal felruházott vállalatok. *d)* A legnyomósabb érvek azonban a jelenlegi szerződéskötési gyakorlatból erednek: ugyanazt a szerződést igen gyakran, jogilag világosan meg nem határozott minőségben államigazgatási szervek és vállalati szervek egyaránt aláírják. Ebből két lehetséges jogi következtetés fakad. *aa)* Ugyanazt a dokumentumot többen kétféle minőségben írták alá és kétféle kötelezettséget vállaltak aláírásuk folytán: az államot képviselő államigazgatási szerv az államközi természetű (nemzetközi jogi) kötelezettségeket, a vállalat pedig a vállalati (polgári jogi) kötelezettségeket. Mivel a szerződésből kétféle jogi természetű kötelezettség keletkezik, az ilyen megállapodások nehéz, munkaigényes jogi elemzést kívánnak, a szerződés nehezen értelmezhetővé válik, a tartalma nem világos. *bb)* A másik nézet éppen az előző eljárás rendkívüli nehézségénél fogva egyenlőséget kíván tenni a szerződést aláíró államigazgatási szerv és vállalat jogai és kötelezettségei között. Miután a vállalatot mégsem lehet nemzetközi jogi kapcsolat alanyává tenni, az állami szervet óhajtják polgári jogviszonyba kényszeríteni, jogait és kötelezettségeit a vállalati jogokkal és kötelezettségekkel azonosítani.

Ezt a nézetet, bár praktikusan kivihetőnek, gazdaságilag és jogilag helytelennek és veszélyesnek tartom. Keveri az állami és vállalati feladatokat és felelősségeket, a nemzetközi jogi és polgári-jogi módszereket.

A fentiek figyelembevételével azt a megoldást tartom helyesnek, hogy válasszuk ketté egyrészt az államközi megállapodásban, másrészt a vállalatközi szerződésben taglalt jogokat és kötelezettségeket.

Ha ezt elfogadjuk, két kodifikációs megoldás lehetséges. *a)* Nem beszélünk erről a kérdésről úgy, ahogy az ÁSZF teszi. Ekkor az egyes országok hazai joga válik irányadóvá e tekintetben. *b)* Magában a nemzetközi normában lehet meghatározni a szerződéskötésre jogosult alanyok körét. A meghatározás azonban feleljen meg annak az elvnek, miszerint szerződést olyan vállalat, vagy egyéb gazdálkodó szervezet köthet, amely egyébként a KGST országok jogrendszereiben általában polgári-jogi jogalanyisággal rendelkezik.

2. Államigazgatási jogosítvány gyártásszakosítási és kooperációs szerződések megkötésére

A termelő vállalatok közvetlen kapcsolatának nagy jelentősége van: a termelési és műszaki fejlesztési együttműködés számos közvetlen, szinte napi kapcsolatot feltételező momentuma jobban bonyolódhat, bizonyos kérdésekhez pedig egyáltalán nem szükséges külkereskedelmi vállalat közreműködése. De ennél is fontosabb, hogy a szerződéskötési elhatározás magától a termelő vállalattól származik és így nagyobb felelősségérzet várható el tőle. Végül megítélésem szerint az állami irányítás szempontjából is adódnak következtetések abból, hogy a gyártásszakosítás és kooperáció néhány kérdése polgári-jogi szempontból is ipari és nemcsak külkereskedelmi ügy.

A címben jelzett probléma specifikus jellegét az adja, hogy számos országban a külkereskedelmi igazgatás jogszabályrendszerének körében *külkereskedelmi joggal egyébként nem rendelkező vállalatokat jogszabály hatalmaz fel gyártásszakosítási és kooperációs szerződések megkötésére.* Ez az előbbi pontban tárgyalt problematikától abban különbözik, hogy itt *különleges relatív jogképességről* van szó. *Főként azért, mert a kooperáció és a szakosítás a gyakorlatban nagyon sokszor termelő vállalatok közvetlen gazdasági és jogi kapcsolatát kívánja meg,* általánosan elfogadott igény a kérdéssel hivatalosan és tudományosan foglalkozó szakértők körében, hogy ezzel a kérdéssel a *kidolgozandó nemzetközi norma foglalkozzék.*

Ennek a szabályozásnak is két módszere lehetséges. *a)* A szerződéskötési jogosultságot a *nemzetközi normában* rendezzük. *b)* A szükséges szerződéskötési jogosultság megállapítását a *nemzeti törvényhozásokra bízzuk.*

3. Egy államból több vállalat részvétele a szerződésben (bilaterális és multilaterális szerződések)

Egy államból több vállalat részvétele a szerződésben nehéz jogi problémákat vet fel. A nézetek többsége azt kívánja, hogy egy-

egy KGST országból a szerződés alanyaként jelentkező több vállalat felelőssége *egyetemleges* legyen. Az ezzel kapcsolatos érvek azonban nem világosak.

Az egyetemlegesség — mint ismeretes — azt jelenti, hogy a hitelező az egyetemleges adóstársak mindegyikétől követelheti az egész szolgáltatást, tetszés szerint választhatja ki az adóst, akitől a szolgáltatás teljesítését óhajtja, de megteheti azt is, hogy a kötelezettség egy részét az egyik adóstól, más részét a másik adóstól kívánja.

A polgári jog leggyakrabban azzal a tényállással találkozik, hogy egy hitelezővel áll szemben több egyetemleges adóstárs. Ritkább eset, hogy egy adós tartozik egyetemlegesen több hitelezőnek. Gyakorlatilag pedig szinte sohasem fordul elő, hogy mind az adósi, mind a hitelezői pozícióban egyetemleges kötelezettséget vállaló felek állnak egymással szemben. Ez a jogviszony szinte hihetetlen bonyolultságát eredményezheti.

Éppen a gyártásszakosítási és kooperációs szerződés kooperációs jellege folytán a multilaterális szerződésekben legtöbbször, de általában a bilaterális szerződésekben is kölcsönös adósi és hitelezői egyetemlegességek állnak elő (egymásnak kölcsönösen teljesített áruszállítások és fizetések folytán).

Az egyetemlegesség mellett állást foglalók többsége nyilvánvalóan nem azért óhajtja a jogviszonyt egyetemleges kötelezettségként megfogalmazni, mert kétkedik valamelyik részt vevő vállalat likviditásában, vagy bonitásában. A KGST-tagországokból még egyetlen vállalat sem ment úgy csődbe, hogy nem tett volna eleget nemzetközi kötelezettségeinek.

Az egyetemlegesség a gyakorlatban nagyon nehezen vihető keresztül. A kooperáció során a *termelési és műszaki fejlesztési feladatokat* az iparvállalatnak kell elvégeznie; hiába választja a hitelező külkereskedelmi vállalatot ilyen tevékenység követelésére, a külkereskedelmi vállalat ezt fizikailag egyszerűen képtelen teljesíteni; ugyanaz történik, mintha a kapcsolat nem egyetemleges, hanem láncolatos lenne, a külkereskedelmi vállalat a kötelezettség teljesítését az iparvállalattól követeli.

Ha pedig pl. vételárat, vagy kötbért kell fizetni, hiába követelik ezt az iparvállalattól, mert neki nincsen rubelja, csak hazai valutája. Tehát vagy a külkereskedelmi vállalatnak fizet, vagy az iparvállalatnak a külkereskedelmi vállalattól kell elkérnie a valutát. Az eredmény ugyanaz, mintha egyetemlegességet nem írtunk volna elő.

Ezért azt a követelményt, hogy a külkereskedelmi vállalatok partnerei a szerződésben részt vegyenek, elsősorban a közvetlen kapcsolatok megteremtése érdekében látom indokoltnak mind a szerződés megkötése, mind pedig teljesítése során és pontosan ott tűnik kevésbé szükségesnek, ahol az egyetemlegességet általában követelik: a szerződésszegésért való felelősség területén.

Az a véleményem tehát, hogy az egyetemleges felelősséget a nemzetközi normatív szabályozás során a lehetőség szerint el kell kerülni.

Ha azonban ilyen szabály alkotása elkerülhetetlen, akkor szerintem arra kell törekedni, hogy a külkereskedelmi joggal egyébként nem rendelkező termelővállalat a *termelési és műszaki együttműködés terén* álljon közvetlen jogviszonyban *a külföldivel, a külkereskedelmi együttműködés terén* viszont a közvetlen kapcsolatot a külkereskedelmi vállalat tartsa. Azt hiszem, hogy a *szerződésben és nem a nemzetközi normatív szabályozásban kell rendelkezni* arról, hogy a külkereskedelmi vállalat a termelővel egyetemlegesen jogosult, illetőleg kötelezett-e. A megoldás lényege tehát az lenne, hogy korlátlanul megengednénk *a részvételt a szerződéskötésben* a termelő vállalatnak a külkereskedelmi vállalattal együtt, tehát nemcsak közvetlen tárgyalási engedélyt kapna a szerződéskötés minden kérdésében, hanem a *termelési és műszaki együttműködés terén jog- és cselekvőképességet is nyerne a termelő vállalat* — a külkereskedelmi együttműködés terén azonban ilyen jogosultság nem illetné meg.

III.

A szerződésszegés következményei

1. Az ÁSZF és a gyártásszakosítási és kooperációs szerződések megszegésének következményei

Az ÁSZF (és az eddig létrejött KGST egyéb normák) szankciós rendszerében *a primátust a kötbér élvezi, vitatott és korlátozott a kártérítés és jelenleg gyakorlatilag nincs elállási lehetőség a szerződéstől* (a tíz határidős szerződéseket kivéve).

A gyártásszakosítási és kooperációs szerződés felelősségi rendszere, véleményem szerint, abban különbözhetne az ÁSZF felelősségi rendszerétől, hogy célszerű nagyobb szerepet adni a szerződésszegés objektív (tehát felróhatóságtól független) következményeinek, a kötbér jogintézménye fontosságában — az ÁSZF-hez hasonlóan — előzze meg a kártérítést, amely viszont alárendelt szerepet kapjon.

Összehasonlítás fontossági sorrend szerint

„KGST hagyományos" jogkövetkezmények	*KGST gyártásszakosítási és kooperációs szerződések jogkövetkezményei*
1. Kötbér szinte kizárólagos uralma	1. Objektív jogkövetkezmények nagy szerepe

2. Korlátozottan jelentkező kártérítés	2. Kötbér széles körben
3. Gyakorlatilag hiányzó objektív jogkövetkezmények	3. Korlátozottan jelentkező kártérítés

Mindkét területre érvényes, hogy változatlanul célszerű korlátozni a szerződésszegés jogkövetkezményei tekintetében a felek rendelkezési jogát.

2. *Az objektív (felróhatóságtól független) jogkövetkezmények szerepe*

Az objektív jogkövetkezmények jelentősége. Az ÁSZF az elállás lehetőségére két konkrét tényállást állapít meg: az egyik a huzamos késedelem, a másik pedig a teljesítés megtagadása (85. §). Az irodalom e körül sok bonyodalmat jelez, pedig az árucsere-forgalmi szerződések túlnyomó többsége éves, tehát rövid idő alatt egyébként is „lejár". Ezért a gyártásszakosítási és kooperációs szerződések körében a szerződéses kötelezettségektől való megszabadulás szükségessége lényegesen nagyobb nyomatékkal vetődik fel, mert nagyobb érdekekről van szó: esetleg egy egész ország gazdaságának szerkezetét kell ismét megváltoztatni, vagy visszaváltoztatni és nem egy, hanem legalább 5 éves, vagy még hosszabb időtartamú szerződések forognak szóban.

Mindezt figyelembe véve a következő kérdésekkel találkozunk.

a) A szerződés megszüntetése nevesített jogcímek, vagy „generál-klauzula" alapján. Az ÁSZF (és társai), valamint az uralkodó irodalom amellett foglalnak állást, hogy kizárólag konkrétan meghatározott tényállások esetén engedjük meg a szerződéstől való megszabadulást a jogosultnak a kötelezett szerződésszegése esetén.

A gyártásszakosítási és kooperációs szerződések körében két megoldás lehetősége körvonalazódik: — az ÁSZF-hez hasonló megoldás, amikor a konkrétan megállapított tényállásokat (nevesített jogcímeket) választhatjuk, pl. a következőket; — a fél pactum de contrahendo alapján a *végleges szerződéseket nem hajlandó megkötni,* vagy akkora késedelemben van, hogy az már a szerződéskötés megtagadásával egyértelmű; — megköti ugyan a végleges szerződéseket, de olyan *következetesen és durván szegi meg őket,* hogy már nemcsak tőlük kell elállni, hanem az egész gyártásszakosítási és kooperációs szerződéstől célszerű megszabadulni; — nem végzi el azt a technikai tökéletesítést, amely kötelessége lenne stb.

A másik megoldás a „generál-klauzula" megoldása: valamiféle olyan szabály, hogy a másik fél megszabadulhat a szerződéstől akkor, ha — a szerződést szegő fél *szerződésszegése feltűnően súlyos,* és ennél fogva *érdekét vesztette* a szerződésben (együttes feltételek).

Megítélésem szerint az utóbbi jobb megoldás — bár eltér a megszokottól.

b) Bármelyik megoldás esetén a kettő közül azt tartom azonban helyesnek, hogy *nem a fél egyoldalú jognyilatkozata, hanem a választottbíróság szüntetheti meg a szerződést* éspedig nemcsak a tényállás fennállásának megállapítása esetén, hanem akkor, ha ez egyúttal a *jogosult oldalán érdekmúlással is jár* (iunctim feltételek).

2. *A szerződés megszüntetésének módja szerződésszegés jogcímén*

a) A szerződés megszüntetésének általában ismert módja *az elállás.* Ennek jogosultságát azokkal a kautélákkal (póthatáridő sikertelen eltelte stb.) célszerű elismerni, amelyet az árucsere-forgalmi szerződések körében már ismerünk. A póthatáridőnek megítélésem szerint hosszabbnak kell lennie és esetleg további biztosítékokat is lehet kitalálni. Ez esetben a szerződés nem azonnali hatállyal, hanem csak a hosszabb idő elteltével szűnik meg.

b) Mindez felveti azt, hogy bevezessük a *felmondás* intézményét, amely a tartós jogviszonyok megszüntetésének ismert módszere minden KGST-ország polgári jogában (pl. bérlet), és eleve számol azzal a hosszabb szükséges idővel, hogy mindkét, vagy több érdekelt ország a gyártás, illetve a szükségletkielégítés más módszerére térjen rá. Emellett is megmaradna mint feltétel a választottbírósági eljárás és az érdekmúlás. Külön vizsgálandó kérdés a *felmondási idő hossza.*

3. *A kötbér és kártérítés*

a) A gyártásszakosítási és kooperációs szerződések körében is „klasszikus" polgári jogi megoldás az volna, hogy *ne a kötbért, hanem a teljes reparációt jelentő kártérítést tegyük előtérbe.* De igen nyomatékosak az ellenérvek. Ilyenek pl.: a szükségletkielégítés elmaradását nem lehet transzferábilis rubelben kártérítéssel pótolni, hiszen a fedezeti vétel a KGST-országok között gyakorlatilag kizárt. Korlátozza a kártérítés lehetőségét az is, hogy a kártérítést a jelenlegi fejlődési szakaszban limitálni kellene és be kellene számítani a kapott kötbért: ezek oly általános jogi megoldások a nemzeti jogokban, hogy szinte konvenció jött létre e kérdésekben.

b) Ha viszont elfogadjuk a kártérítéssel szemben a kötbér elsőbbrendűségét, akkor a gyártásszakosítási és kooperációs szerződések speciális tartalmával konform különleges szerződésszegési tényállások jönnek létre (pl. a pactum de contrahendó megsértése esetén ugyanannyi a kötbér, mintha a szerződést megkötöt-

ték, de nem teljesítették volna; export tilalom megszegése esetén kötbéralap a szerződésszegéssel szállított áruk ellenértéke stb.).

4. Milyen legyen a szankciórendszer?

Végül az utolsó elvi kérdés: van-e *minőségi* különbség az árucsereforgalmi szerződések között *eredet szempontjából* aszerint, hogy alapjuk — *közvetlenül gazdasági viszony* (kereslet és kínálat), vagy — azon csak *közvetve*, az előszerződés révén alapulnak; *közvetlen* alapjuk *jogi:* az előszerződés.

Úgy gondolom, hogy a két eset között a különbség *nem minőségi, ezért mindkét fajta szerződés lényegében azonos jogi elbírálás alá tartozzék:* mindkét fajta árucsere-forgalmi szerződésre az ÁSZF (és rokonai) legyenek irányadók. (Nem kell második verzióban újra alkotni a KGST-normákat.) De különbségtételre érdemi ok sincs: a szerződésszegők *ugyanazt a gazdasági érdeket sértik meg,* csak a jogi technika más.

Ezért a KGST gyártásszakosítási és kooperációs szerződéstípus esetleges megjelenése miatt nem kell „áthangolni" a meglevő KGST-normákat.

*

Két dolgozatom egész tartalmának végeredményeként az alábbiakban foglalnék össze néhány gondolatot.

1. Meg vagyok győződve arról, hogy a szocialista integráció keretében a *kooperáció és a szakosítás a KGST-országok legfontosabb közös ügye,* a fejlődéséhez való hozzájárulás a jog eszközeivel — a jelenlegi szakaszban — a KGST-országok egyik legfontosabb együttes feladata.

2. Ennek a hozzájárulásnak két fontos útja van. *a)* Az egyik — a közelmúlt és közeljövő éveiben a *fontosabbik — egyes* közös feladatok megszervezéséhez hozzájárulás *az adott konkrét esetben legcélszerűbb jogi megoldások kidolgozásával* (egy-egy bilaterális vagy multilaterális államközi egyezmény jogi vonatkozásainak és a végrehajtását célzó vállalatközi kapcsolatok komplex szerződéses rendszerének a kidolgozása). Itt centrum a gazdasági feladat és hozzá kell kombinálni az egyedi esetre vonatkozó jogi megoldásokat; az utóbbiak közös jogi elemei inkább csak utólag állapíthatók meg a jogászi absztrakció módszereivel.

b) A másik út az összes jogi megoldások közös elemeinek a keresése, és utána olyan *közös KGST-norma alkotása,* amely — a kodifikáció eszközeivel — *többletet tud adni* a közös elemeknek puszta megállapításánál; — *megkönnyíti* az új konstrukciók létrejöttét, viszont — *nem stabilizál semmiféle állapotot túlzottan* annyira, hogy a fejlődést (új feladatok új módszerekkel történő megoldását) akadályozná —, vagyis továbbra sem gátja az egyedi konstrukciók újszerű gazdasági és jogi megoldásának.

A két út tehát közös pályába torkollik.

3. A KGST normaalkotás körében maradva most már: a) a kooperáció és szakosítás kérdéseinek megoldására — azt hiszem — hiába keresünk egyfajta *egyedül üdvözítő szerződéstípust.*

Lesznek olyan konstrukciók, amelyek legcélszerűbb alapmegoldását *a társulás* adja, másokét *a „klasszikus" KGST-normák* alapján kötött szerződések sikeres kombinációja, végül pozitív eredményre vezethetnek, a közös munkához jelentős hozzájárulást adhatnak a közös *kooperációs- szakosítási szerződéstípus* normatív szabályozására irányuló munkálatok is, de egyik megoldás *sem lehet kizárólagos, és főként minden időkre szóló.*

4. Dolgozataim az utolsóként említett normaalkotás *néhány* — távolról sem minden — kérdését érintik. Összefoglalásként néhány rövid mondat: *a)* fontos a nemzetközi jog, a nemzetközi magánjog és a polgári jog *együttes szerepe* — egyik sem szoríthatja ki a másikat; *b) nem helyettesíthetjük a nemzeti jogokat,* sőt *fejlesztésükre* (nem teljes uniformizálásukra) *szükség van; c)* az alkotandó norma *alapjában véve nem lehet kogens* és nem helyettesítheti a konkrét szerződéses megoldásokat; *d)* sok újszerű eleme mellett — legalábbis kialakításának első szakaszában — *erősen támaszkodik a KGST hagyományokra; e) a lehetséges jónéhány közül* fejtek ki *egy* koncepciót, *távolról sem tagadva más — esetleg jobb — koncepció lehetőségét* (de az irodalmi útkezdés kockázatát vállalni kell); *f)* végül nem egy kérdésben még saját voksomat sem tettem le (pl. a *hazai mögöttes szerződések* alakításának ügyében).

Soós László

Római jog kontra antik jogok (Lehetőségek és korlátok a jogösszehasonlításban)

1. A romanisták és az antik jogokkal foglalkozó jogtörténészek táborában heves viták kísérik az összehasonlító módszer alkalmazásának kérdését. A mindmáig nyugvópontra nem jutó vitában jelentős szerepet játszik az a körülmény, hogy nem tisztázott az a terrénum, amelyen az összehasonlító módszert felhasználó kutatások komoly tudományos jelentőségű eredményekre és nem csak inkább a meglepetés erejével ható hasonlóságok kimutatására vezetnek. Ebben a tanulmányban néhány olyan területet kísérelünk meg felvázolni, amelyek körében a sokat vitatott összehasonlító módszer alkalmazása a tudományos igényű kutatások számára hasznos lehet vagy annak egyenesen nélkülözhetetlen előfeltételét képezi. Megpróbálunk emellett választ adni arra a kérdésre is, hogy az antik jogok kutatása területén nem önkényes, szubjektív jellegű-e a római jog tételeinek összehasonlítási alapul választása. Az eldöntésre váró kérdés tehát az, hogy a római jog primátusának, prototípus szerepének fenntartása a jövő kutatásai számára az ókori jogok egyes intézményei elemzése körében is célszerű-e.

2. Az irodalomban sokat vitatott kérdés az, hogy az antik jogok vizsgálata területén egy-egy jogintézmény monografikus igényű feldolgozása során vagy az adott ókori jog egész rendszerét elemző kutatás körében a római jog terminológiája és dogmatikája legyen-e az irányadó, vagy pedig a kutató a feldolgozás során kizárólag a vizsgált antik jog általában meglehetősen töredékes formában rendelkezésre álló anyagának gyakran homályos tételrendszerére szorítkozzon.[1]

A római jog „dogmatikájának" felhasználása a többi antik jog kutatása körében nem feltétlenül vezet eredményre. Kétségtelen ugyanakkor az is, hogy nem lehet teljesen lemondani valamely antik jog legalább minimális mértékű dogmatikai ábrázolásáról annak reális veszélye nélkül, hogy háttérbe szorulnak, sőt esetleg rejtve maradnak a vizsgált jogrendszer intézményeit összetartó, a jog „pilléreit" képező tételek, jogelvek.[2] A helyes megoldásnak az látszik, ha a két felfogást a maga merev voltában egyaránt elvetjük és egyfajta közvetítő, kompromisszumos álláspontot foglalunk el, amelyet természetesen nem könnyű feladat precízen körülhatárolni. A római jog dogmatikáját más antik jogokra alkalmazó nézet rendkívül veszélyes azért, mert az — mint erre Kunderewicz utal — az anakronizmus veszélyét idézi fel.[3] Erősíti a római jogi dogmatikát és a római jogi „Begriffswelt"-et akceptáló nézetet az, hogy általában az antik jog és különösen azok rendszere hiányosan, töredékesen ismert. Természetesen nem érvényes ez a tétel valamennyi antik jogra, és különösen nem helytálló ez a felfogás a görög jogra vonatkozóan.[4] Szerephez jut itt az a körülmény is, hogy sokszor nem adekvát, hanem szubjektív elképzeléseken alapul egy adott ókori jogról kialakított kép és ez befolyásolja kedvezőtlenül e jogrendszer egészének vagy egyes intézményeinek megfelelő módon történő feldolgozását.[5]

3. A római jogi terminológia nem elég körültekintő, nem kellő módon óvatos alkalmazása az antik jogok kutatása területén sok esetben egyenesen félrevezeti a kutatót, hiszen olyan jogintézményeket vagy éppen jogtételeket tulajdonít egyes antik jogoknak, amelyek valójában a vizsgált jogrendszerben teljesen ismeretlenek, vagy a paralel római jogi intézményektől gyökeresen különböző tartalmúak voltak. Ilyen értelemben az anakronizmus lényegében két for-

---

[1] *Beauchet, L.:* Histoire du droit privé de la République Athénienne, I—IV. Paris, 1897. A szerző könyvében az attikai jogot a római jog fogalomrendszerében ábrázolja. *Steinwenter* Beauchet könyvét joggal nevezi — a római jogi dogmatika korrekció nélkül való alkalmazása miatt — „misslingener Versuch"-nak. (L. Steinwenternek a „Labeo"-ban publikált, a római jog tudományos művelését és oktatását tárgyaló vitában elfoglalt álláspontját.) Labeo, Sudio e insegnamento del diritto romano, 1956. 205. old.) (Vö. még: *Móra* M.: Die historische und juristische Betrachtungsweise im Römischen Recht, Acta Antiqua, XI. 1963. 108. old. és *uő.:* Megjegyzések a jogtörténeti szemléletről a római jogban, Antik Tanulmányok, 1966. 57. old.)

[2] Lipsius attikai jogot tárgyaló könyvében (*Lipsius* J. H.: Das attische Recht und Rechtsverfahren, I—III. 1905—1915. Leipzig), teljes mértékben ignorálja a tételes jogi szemléletmódot. Ennek eredményeként műve csupán az egyes jogintézmények deskriptív bemutatására szorítkozik.

[3] Kunderewicz bírálja Koschakkert azért, mert a Codex Hammurapi-t elemző monográfiájában (*Koschakker,* P.: Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurapis Königs von Babylon, Leipzig, 1917.) a babilóniai jogot a római jog tételeit figyelembe véve tárgyalja. (*Kunderewicz,* C.: The Problem of Anefang in Certain Ancient and Medieval Laws, The Journal of Juristic Papyrology, 1956. IX—X. k. 429. old.)

[4] Wolff utal arra, hogy a kutatók egy része — közéjük tartozik U. E. Paoli is — az attikai jogot a bírák „kénye-kedvétől" függő jognak tekintik, amelyben a törvény szerepe nagy mértékben háttérbe szorul. (*Wolff,* H. J.: Methodische Grundfragen der rechtsgeschichtlichen Verwendung attischer Gerichtsreden, Atti del II Congresso Internazionale della Società Italiana di Storia del Diritto, Firenze, MCMLXIX. 2. old. A továbbiakban: *Wolff:* Methodische Grundfragen.) Ennek az álláspontnak a következménye — szerintünk — az, hogy a görög jog kutatóinak egy része a római jogi terminológiát és dogmatikát veszi alapul.

[5] Vö. *Polaček,* V.: Randbemerkungen zur Forschung über Staat und Recht im Altertum, Studi. Volterra, III. k. 1969. 216. old. 26. jegyzet.

mában jelentkezhet: a kutató egyrészt nem megfelelő, hibás fordítás alapján tekint analógnak két intézményt; másrészt a kutató pusztán formai hasonlóságból kiindulva vél feltárni különböző jogok intézményei és jogtételei között párhuzamot. A kutatók jelentős része még ma is, többségük persze nem tudatosan, abból a téves feltételezésből indul ki, hogy az antik jog többékevésbé homogén volt. Ez a sokszor egyáltalán nem tudatos prekoncepció épp annyira hibás, mintha egységes középkori vagy éppen homogén modern jogot feltételeznénk. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy voltaképpen bizonyos szempontból nehezebb az ókori jogok összehasonlítása, mint a modern államok intézményeinek összevetése. Ennek oka pedig az ókori jogok jogrendszere közötti, sokszor igen nagy, egyáltalán nem „quantité négligeable" számba menő nívóbeli különbségben keresendő. S éppen ez a római jog javára jelentkező színvonalbeli eltérés az, ami kérdésessé teheti e jog terminológiájának és dogmatikájának alkalmazását a többi antik jog kutatása területén.

4. A római jogi terminológia és dogmatika azonban kettős jelentésű lehet. Jelentheti egyrészt azt a „Begriffswelt"-et, amelyben maguk a római jogtudósok „mozogtak"; jelentheti pedig másrészt a lényegében római jogi gyökerekre, alapokra visszanyúló, de általában az absztrakciótól idegenkedő római iurisperitusok számára ismeretlen modern tételesjogi terminológiát és dogmatikát. Ez utóbbi jelentésű illetve tartalmú terminológia és dogmatika alkalmazásának helyessége különösen kérdéses lehet, mivel a római jogi intézmények kutatása körében is problémák, viták forrása — különösen a történeti szemlélet előtérbe kerülése eredményeként — a modern tételesjogi tételek és rendszer felhasználásának lehetősége.[7] Fogalmazhatunk talán úgy is, hogy az antik jogok körében a római jogi terminológia és dogmatika figyelembevételének mértéke nem haladhatja meg a római jogi kutatásokban felhasználható modern jogi terminológia és dogmatika mértékét. Ez a mérték azonban természetesen csak keret, ami azt jelenti, hogy a vizsgált antik jog egészének vagy konkrétan elemzett intézményének fejlettségi szintje dönti el a római jog „guide de comparaison" minőségben való felhasználhatóságának mértékét.

5. Nyivánvaló az, hogy nincs sok értelme az egyiptomi Óbirodalom egyébként is nagyon töredékesen ismert joga kutatása területén a római joggal való összehasonlításnak. Ugyanakkor célravezető lehet még ebben a körben is egyes jogintézmények vagy jogelvek összevetése a római joggal. Sokat jelenthet például az egyiptomi állami tisztviselők szerepének megértéséhez a római magistrátusok rendszerével való összevetés, annak ellenére, hogy ezen a téren is igen lényeges különbség volt a két antik jog között. Sajátos módon mindkét jogban közös vonás az, hogy viszonylag korán jelentkezik az állami tisztviselők jogbiztonság érdekében történő „megkötése", olyan formában, hogy őket a jog korábban kiadott rendeleteikhez köti.[8] Ez az összevetés mindenesetre utal arra, hogy nem csak római, vagy csupán egyiptomi sajátosság[9] a jogbiztonság, és a visszaélések elkerülése érdekében a tisztségviselők jogforrási jelleggel is rendelkező eduktumaiktól való eltérése tilalmának igénye.[10]

Más vonatkozásban viszont felületesnek, megalapozatlannak tűnik paralel tételek felállítása a Lagidák korának egyiptomi joga és a római jog között. Az i. e. III. századból származó Alexandria kormányzójának alárendeltjéhez intézett „utasításában" szereplő, az elemi csapástól sújtott adósok adósságát elengedő tételből[11] még egyáltalán nem következi az, hogy a hellenisztikus Egyiptom jogában ismert lett volna a híres, Ulpianusnak tulajdonított, a jog céljára vonatkozó „suum cuque tribuere" tétel, mivel a párhuzam legfeljebb csak a nihil novi sub sole, a tudományos igényű kutató számára így önmagában elfogadhatatlan tulságosan ál-

[6] Vö.: *Meinecke,* J.: Gesetzesinterpretation und Gesetzesanwendung im Attischen Zivilprozess, RIDA, 1971. (18) 275—277. old. (A továbbiakban: Meinecke: Gesetzesinterpretation.)

[7] Hoetink, Kaser és Steinwenter hangsúlyozzák azt, hogy a római jogot — sem egészét, sem pedig egyes intézményeit tekintve — nem lehet legalább minimális mértékben felhasznált „anakronisztikus" terminus technicusok nélkül ábrázolni. *Hoetink,* H. R.: Les notions anachronique dans l'historiographie du droit, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, 1955. (23). 5. és 15. old. és *uő.:* Über anachronistische Begriffsbildung in der Rechtsgeschichte, Savigny Zeitschrift (Rom. Abt.) 1955. (72) 40. és 52. old. (A továbbiakban: Hoetink: Über anachronistische Begriffsbildung), *Kaser, M.:* Das römische Privatrecht, 1. k. München, 1959. X. old., A. Steinwenter: Studio e insegnamento del diritto romano, (hozzászólás) Labeo, 1956. (2) 205. old.

[8] Az egyiptomi jog ugyanis igen sokáig nem ismerte az állami tisztviselők funkció szerinti munkamegosztását, hanem csak az ügyek mennyisége szerint történő munkamegosztás elvét fogadta el. Vö.: *Polaček,* V.: Les magistratures dans le monde antique, RIDA, 1968. (15) 29. old. (A továbbiakban: Polaček: Les magistratures.)

[9] Már az i. e. 2450 körül keletkezett Ptahhotep Maximái c. híres gyűjteményben felfedezhető az állami adminisztráció képviselőinek korábban kibocsátott utasításaikhoz kötésének gondolata. (*Polaček:* Les magistratures, 22. és 28—29. old.)

[10] A római jogban az i. e. 67-ből származó lex Cornelia kötelezte a praetorokat arra, hogy magukra nézve is tartsák kötelezőnek programként közzétett edictumaikat. Vö.: *Brósz—Pólay:* Római jog, Budapest, 1974. 73. old. Kaser valószínűnek tartja azt, hogy ez a rendelkezés korábbi eredetű és ilyen módon azt a lex Cornelia csak újból megerősítette. (*Kaser,* M.: Das römische Privatrecht, 1. k. München, 1959. 185. old. 6. jegyzet.)

[11] Pap. Tebt. 703. Vö.: *Polaček,* V.: L'administration publique et ses aspects moraux dans l'opinion collective de l'ancienne Egypte, Actes du Xe Congrès International de Papyrologues, Wroclaw—Warszawa—Krakow, 1964. 201. és 207. old.

talános — és ennek megfelelően tartalmatlan — maximájára támaszkodik.

6. Az antik perzsa jogban, Polübiosz közvetítésével ismert egyik földhasználati forma sok vonatkozásban hasonló a görög jogban kialakult emphyteusishoz. A perzsáknál már az i. e. V. században megjelenő „emphyteusis" azonban lényegét, a bérfizetési kötelezettség elmaradását tekintve különbözött a görög jogban élő emphyteusistől és a Zenó császár által konstruált sui generis jogintézmény ius emphyteuticarium-tól.[12] Következésképpen, mivel a perzsa és a görög, valamint a posztklasszikus római jogban az első látásra paralelnek tűnő intézmények lényegüket tekintve térnek el egymástól, az analógiák keresése formájában jelentkező összehasonlítást, amelynek eredménye a perzsa jog e sajátos földhasználati formájának emphyteusis terminus technicus-szal történő megjelölése, tartalmatlannak kell tekinteni.

Felesleges és céltalan római sémák alapján vizsgálni a perzsa jog körében a Kara-nép jogi jelentését is, mivel nincs olyan római jogi fogalom, amelyet hasonló tartalom alapján fel lehetne használni.[13] Bucci utal arra, hogy az antik perzsa jogban csak tévedések forrása lehet a római jogi terminológia alkalmazása mellett a római jogi eredetű modern tételes jogi terminológia felhasználása is. Ezért nem lehet felhasználni az ókori perzsa jog kutatása során pl. a jogviszony, a jogképesség, a cselekvőképesség stb. fogalmakat.[14] A római jogi, vagy a római jogi kutatásokban felhasználható modern tételesjogi terminus technikusok alkalmazása azonban nemcsak a perzsa jogban járhat komoly, a kutatás értékét kétségessé tevő veszélyekkel.

7. Hamis analógiák alapja sokszor az, hogy az orientalisták a római jogi terminológiát vették alapul a jogforrások fordítása során. A jogtörténészek pedig e filológiai szempontból hibás szövegfordításokat alapján tekintik a kutatott antik jog egyes intézményeit paralelnek a megfelelő római jogi intézményekkel és esnek ilyen módon a „nominalizmus" hibájába.[15] Gyakran előfordul az is, hogy egy-egy intézményt több, a római jogból vett egymástól tartalmilag különböző intézmény megjelölésére szolgáló terminus technicusszal fordítanak. A Codex Hammurapi-ban több helyen előforduló tirhatumot a kutatók hol eljegyzési foglalónak (arrha sponsalica), hol házasság előtti ajándékozásnak (donatio ante nuptias), hol pedig egyenesen a nő vételárának tekintik.[16] A terminológiai tévedések vagy éppen viták forrása a legtöbb esetben az, hogy az orientalisták a római jog rendszerét és „dogmatikáját" tartják szem előtt.

A fejlett római jog terminológiájának és dogmatikájának felhasználása két vonatkozásban is vitatható. Alkalmazása kérdéses egyrészt azért, mert nem az ősi, az archaikus római jog struktúráján, hanem e jog évszázadokon át tartó fejlődésén alapul; problematikus felhasználása másrészt azért, mert a vizsgált antik jog fejlettségi szintjét is figyelmen kívül hagyja. A tirhatum intézménye római jogi analógiái kutatása körében a hibás séma jelentkezik konkrétan egyfelől abban, hogy figyelmen kívül hagyják azt a körülményt, hogy az ősi római jog eredeti struktúrája ismeretlen, hiszen a XII. táblás törvényben már nem található expressis verbis utalás a feleségvásárlásra,[17] másfelől irrelevánsnak tekintik azt, hogy Hammurapi törvénykönyve sem az archaikus, primitív jogot, hanem hosszú évszázadokon át tartó jogfejlődés eredményét foglalja magában. A guide de comparaison és az összehasonlítandó jogrendszerek azonos fejlettségi szintjéhez nem ragaszkodó jogösszehasonlítás természetesen tudományos szempontból csak nagyon kétes értékű eredményekre vehethet.

Ilyen kétes értékű tudományos eredmény pl. annak kimutatása, hogy az antik babilóniai vagy egyiptomi jogban ismert volt az adoptio, vagy éppen az arrogatio intézménye.[18] Ezeknek

---

[12] Jellegzetessége még — a canon fizetésének elmaradásán kívül — a perzsa jog e földhasználati formájának az, hogy a földet átengedő pozíciójában mindig az uralkodó, a monarchia szerepel. Vö.: *Bucci*, O.: Note di politica agraria achemenide: A proposito del passo 10, 28, 3 di Polibio, Studi in memoria di Guido Donatuti, I. 1973. 189—190. old.

[13] Vö.: *Bucci*, C.: Ricerche intorno al concetto giuridico di „popolo" in diritto persiano antico, Rivista Italiana per le Scienze Giuridiche, 1968. (12) 362—364. old.

[14] *Bucci*, O.: Giustizia e legge nel diritta persiano antico, Apollinaris, 1972. (45) Roma, 157—158. old.

[15] Vö.: *Volterra*, E.: Diritto romano e diritti orientali, Bologna, 1937. 89. old. (A továbbiakban: Volterra: Diritto romano.)

[16] Koschakker szerint a tirhatum a feleség vételára, amely egyúttal magába olvasztja az eljegyzési foglaló és a házasság előtti ajándékozás intézményét is. (*Koschakker*, P.: Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurapis Königs von Babylon, Leipzig, 1917. 130—149. old.) Vö. még: *Volterra:* Diritto romano, 89. old. 1. j.

[17] Volterra nézete szerint az archaikus házasságkötési formák közé tartozó coemptio nem implikálja a feleségvásárlást és már megjelenésekor sem tartalmazta a nő vételárát. Az archaikus római jog csak a hozományt ismerte és ennek megfelelően a donatio propter nuptias és az arrha sponsalicia keleti hatásra nyernek polgárjogot a posztklasszikus római jogban. (*Volterra*, E.: La conception du mariage a Rome, RIDA, 1955. 366. old. *uő.:* Diritto romano, 110—112. old.) Volterra koncepciója a romanista irodalomban nem uralkodó. Kaser szerint például a coemptio a menyasszony (feleség) vásárlás származéka. (*Kaser*, M.: Das römische Privatrecht, 1. k. München, 1959. 68. old.) Kaser Volterra nézetével konfrontáló álláspontja valószínűbbnek, elfogadhatóbbnak tűnik. Vö.: *Diósdi* Gy.: A jogösszehasonlító módszer alkalmazásának hasznáról és veszélyeiről az ősi római jogi kutatásokban, Acta Fac. Pol.—Jur. Univ., Budapest, X. k. 1968. 138. old.

[18] Vö.: *Volterra:* Diritto romano, 97—98. és 107—108. old.

a jogintézményeknek a területén válik nyilvánvalóvá, hogy a felszínen jelentkező hasonlóság milyen mértékben befolyásolja a kutatókat, akik formai analógiák alapján tekintenek paralelnek egymástól funkciójukban különböző jogintézményeket.[19]

8. Különösen az antik keleti jogok kutatása során járhat nagy veszélyekkel az, ha a római jog kategóriáit valamennyi jogi gondolkozási forma ideáltípusának tekintjük, és e jogok ismert tételeit a római jog mintájára foglaljuk rendszerbe.[20] A római jogi terminológiának kellő óvatosság nélkül történő felhasználása ezen a területen hozzávetőleg olyan súlyú tévedésekhez vezet, mintha a germán Gewere-fogalmát a római jogi usucapio esetleg praescriptio, vagy az ugyancsak germán Gesamthand (coniuncta manus) intézményét a római jogi tulajdonközösség esetleg társaság Prokrusztész ágyába préselnénk bele.

9. Az „interpetatio romana" számos kérdést vet fel a görög jog kutatása körében is. A római jogból kölcsönzött terminológia felhasználása a római joghoz talán legközelebb álló antik görög jog területén inkább csak a görög jog „filológiai" igényű, semmint jogi jellegű feltárására vezethet.[21] A praetori vagy az aedilisi magistratussal paralel állami tisztség önmagában még nem ad alapot a görög jog valamenynyi jogintézményének körében a római jogi terminológia alkalmazására. A lényegüket, funkciójukat tekintve az antik görög jogtól különböző római jogi intézmények következetlen párhuzamba állítása a formailag hasonló megfelelő görög jogintézményekkel legalább akkora hiba volna, mintha Plautus vagy Terentius görög területen játszódó, görög szerzőktől kölcsönzött, de római viszonyokra alaptált komédiáiban előforduló római jogi fogalmak köntösébe öltöztetett görög eljárási- és anyagi jogi szabályokból következtetnénk körültekintő, alapos elemzés nélkül a római jog egyes intézményeire.[22] A kutatónak először el kell döntenie azt, hogy ezekben a komédiákban a római jogi terminus technicusok csak pusztán a különböző görög fogalmak fordításai-e, vagy pedig tartalmilag is megfelelnek-e a római jog intézményeinek. S ha a körültekintő analízis során megállapítást nyer az, hogy csak kizárólag „filológiai" természetű párhuzamról van szó, az analógiák keresésére nem lesz mód.

10. A görög és a római jog kapcsolata, a görög jog római jogra gyakorolt hatásának kérdése differenciáltan jelentkezik. Maguknál a rómaiaknál is communis opinio számba ment az, hogy a XII. táblás törvény mintájául a soloni törvények szolgáltak.[24] Ennek a legendának az alapján, amelynek hamis voltát a modern történetírás bebizonyította,[25] évszázadokon át domináns az a nézet, amely szerint a görög jog hatása a római jogban már igen korán megfigyelhető, sőt, a XII. táblás törvény korának római joga egyenesen a görög jog derivátumának tekinthető.[26]

A görög jog hatása természetesen nem szűnik meg a római törvényhozás e legkorábbi alkotása létrehozásával.[27] Általánosan elfogadott az, hogy a római jog néhány intézménye görög eredetű,[28] vagy görög közvetítéssel került a ró-

[19] A babylóniai jog valószínűleg nem ismerte a végintézkedés intézményét és ezért azt az örökbefogadás, mint élők közötti ügylet pótolta. Vö.: *Volterra:* Diritto romano, 157. old.

[20] Vö.: *Mitteis,* H.: Vom Lebenswert der Rechtsgeschichte, Weimar, 1947. 25. old.: „... es war ein Fehler die Kategorien des römischen Rechts für die Idealtypen aller juristischen Denkformen anzusehen und alle andere Rechte nach ihnen systematisieren zu wollen." (Idézi: *Hoetink:* Über anachronistische Begriffsbildung, 40. old.)

[21] Torrent, a Wenger-féle „antike Rechtsgeschichte" programot értékelve, írja nagyon találóan, hogy ez a római jog primátusát hangsúlyozó irányzat elsősorban a görög jog kutatása területén ért el eredményeket, de ezek is nem annyira jogi, mint inkább filológiai természetűek. (*Torrent* A.: Introduccion metodologica al estudio de derecho romano, Oviedo, 1974. 109—110. old. A továbbiakban: Torrent: Introduccion metodologica.)

[22] Vö.: *Witt* P.: Die Übersetzung von Rechtsbegriffen, Studia et Documenta Historiae et Iuris, 1971. (37) 258—260. old. (A továbbiakban: Witt: Die Übersetzung)

[23] Konkrét példával illusztrálva ezt a problémát: Plautus Aulularia (A bögre) c. komédiájában (Aulularia 760) a fösvény Euclio a fiatal Lyconidest, akiről feltételezi, hogy arannyal megtöltött edényét ellopta, azzal fenyegeti, hogy praetor elé viszi és „írásbeli" keresetet (dicam scribere) indít. Plautus a Poenulus c. komédiájában a „valakit beperelni", „valaki ellen keresetet indítani" értelemben a hagyományos „in ius te voco"-t használja. Kérdéses az, hogy Plautus idézett komédiái alapján lehet-e arra következtetni, hogy Rómában a szóbeli perlés mellett ismert lett volna — görög mintára — az írásban előterjesztett kereset útján történő perlés is, tekintettel arra, hogy a dica terminus technicus a görög diké, a scribere pedig a görög grafein (grafeszthai) fordítása. A komédiaíró a „dicam scribere" kifejezéssel minden bizonnyal nem a görög jogban ismert írásba foglalt keresettel való perlés római jogi recipiálására utal, hanem ezt a fogalmat csupán „perelni" értelemben használja; következésképpen nem tartalmi egyezésről, hanem pusztán az adott görög perjogi intézmény fordításáról van szó. Vö.: *Witt:* Die Übersetzung, 220—224. és 250—251. old.

[24] Vö.: *Livius:* III. 31; 34.

[25] Vö.: *Volterra:* Diritto romano, 176. old.

[26] Az irodalom ma már egységes abban a kérdésben, hogy a XII táblás törvény normái nem tekinthetők a szóloni törvények szervilis átültetésének. Vitatott azonban az, hogy a korai köztársaság korában a görög hatás milyen mértékű volt, valamint az, hogy ez a hatás a ius publicum vagy a ius privatum területén jelentkezett-e nagyobb mértékben. Kaser szerint a XII táblás törvény formája és stílusa alapján vezethető vissza görög mintákra. (*Kaser* M.: Das römische Privatrecht, 1. k. München, 1959. 17. old.)

[27] Volterra szerint a görög jog elemeinek beszivárgása a római jogba csak a XII táblás törvény megalkotását követő korszakban („in epoca assai piu avanzata") igazolható. (*Volterra:* Diritto romano, 180. old.)

[28] Jhering Savigny koncepcióját bírálva írja, hogy az idegen eredetű (főként görög) jogintézmények a római jogban nemcsak a „heroikus" (prehisztorikus) időben és a XII táblás törvény korában, hanem a későbbi korszakokban is kimutathatók. (*Jhering* R.: Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung, Leipzig, 1866. I. 9. old.)

mai jogba.[29] Önmagában azonban az a körülmény, hogy egy jogintézmény a görög jogból került át „recepcióval" a római jogba, még nem jelenti azt, hogy teljes egészében, konstrukcióját tekintve is asszimilálódott volna. A tengeri kölcsön (fenus nauticum, pecunia traiecticia) a rómaiaknál eredeti formájában, tehát a görög jogban kialakult konstrukciójában jelentkezik. Eltérően a római jog kölcsönétől nem válik szét két ügyletre: tehát egyrészt magára a kölcsönszerződésre, másrészt pedig a kamatkövetelést magában foglaló pactumra. Ez annyit jelent, hogy a tengeri kölcsön megtartja a görög jogban kialakult a kölcsönnyújtást és a kamatkikötését egyaránt magában foglaló egy-ügylet jellegét,[30] figyelemmel arra, hogy a kamatkikötés e sajátos módon szabályozott kölcsöntípus szerves része, mintegy attributuma.[31] A római jogban tehát a tengeri kölcsön megjelenése megbontja az addig egységes, a kölcsönnyújtásra vonatkozó, a kölcsön konstrukcióját rendező szabályozást és a kölcsön rendeltetésétől függ az, hogy a jog az ügylet részének tekinti-e a kamatkikötést, vagy sem.

11. A XIX. századra jellemző romanista szemléletmód — amely a görög jogot a római jog fejlődése szempontjából figyelmen kívül hagyja — háttérbe szorulása nem jár együtt, a századforduló korának néhány kutatójától eltekintve, a romanisták görög jog iránti érdeklődésének növekedésével.[32] Csak az Imperium Romanum keleti provinciáiban élő Volksrecht kutatása oldaláról fordítanak a római jogászok általában figyelmet a görög jog egyes, a római uralom alatt is továbbélő intézményeire. Nyilvánvaló azonban az, hogy feltétlenül célszerű volna az „amorfnak" tartott görög jog intézményeit, forrásait és különösen e jog egyes tételeinek praktikus érvényesülését, a jogalkalmazást, a római jog megfelelő intézményeivel, forrásaival és a jogtudósok szerepével egybevetni, mivel az esetleges analógiák, valamint eltérések megállapítása mindkét jog kutatása szempontjából nagy jelentőségű volna. Bizonyosra vehető például az, hogy a görög jogalkalmazás a különböző jogelvek, jogtételek kidolgozatlansága, bizonyos értelemben véve bizonytalansága eredményeképpen sokkal flexibilisebb „simulékonyabb" volt, mint a jog tételeihez általában mereven ragaszkodó római jogalkalmazás.[33] Az antik görög jognak ez a vonása azonban nem zárja ki azt, hogy egyrészt a görög jogra is alkalmazható a „jogrend" fogalma, másrészt ez a jogrendszer is rendelkezik immanens dogmatikával.[34] Ebből következően a források hiánya miatt hézagos ősi római jogról alkotott kép kiegészítése céljából is, természetesen nem az erősen hipotétikus jellegű derivátum-kérdés megoldása érdekében, célszerű volna a görög (attikai) jog megfelelő korszakának dokumentumokban egyáltalán nem szűkölködő szakaszát fokozottabb mértékben szem előtt tartani.[35]

12. Komoly eredményekre vezetne a görög jog elemzése a római kötelem deliktuális, vagy éppen kontraktuális eredetének feltárásában. A görög szerződési jog ugyanis kimutathatóan deliktuális gyökerekre tekint vissza,[36] és ebből következően a kötelem forrása is feltehetően a deliktumok körében keresendő. Ennek a problémának a részletekbe menő tisztázása nagy segítséget jelentene a római jog számára is.

Ugyanakkor sok esetben, mint már a korábbiakban is többízben jeleztük, a felületes összehasonlítás komoly tévedések forrása is lehet. Hiba volna például az is az attikai jogban ismert formaszerűségekkel kötött házasságban a római manusos házasság, a formátlan házasság intézményében pedig a római manus-nélküli házasság analógiáit keresni, figyelemmel arra, hogy a két jogrendszerben a házasságok e típusainak az alapja eltérő volt.[37] Még ugyanis Rómában a két házassági forma bázisa a férji hatalom, illetve annak hiánya volt, addig Athénben a házasság dualizmusának alapját a feleség, a férj vezette politikai és szakrális közösséghez, oikoszhoz tartozása, vagy éppen attól való függetlensége jelentette.[38] Hans Julius Wolff utal a római és a görög jog házassági formáinak alaki hasonlóságát és tartalmi eltéréseit elemezve arra, hogy különböző jogrend-

[29] Vö.: *Paoli* U. E.: Il prestito marittimo nel diritto attico, Studi di diritto attico, Firenze, 1930. 69—71. old.

[30] Az irodalom általában azt a nézetet fogadja el, hogy a tengeri kölcsönnél nem feltétele a kamat perelhetőségének a külön stipulatióba foglalás. Vö.: *Kaser* M.: Das römische Privatrecht, 1. k. München, 1959. 445. old. 20. jegyzet.

[31] Vö.: *Wolff* H. J.: Griechische Rechtsgeschichte als Anliegen der Altertumswissenschaft, (Elleniké Anthropisztiké Etaireia, Diethnesz Kentron Anthropisztikon Klasszikon Eregnon,) 20. Athén, 1970. 153. old. (A továbbiakban: Wolf: Griechische Rechtsgeschichte)

[32] Vö.: *Wolff:* Griechische Rechtsgeschichte, 161. old.

[33] Vö.: *Wolff:* Griechische Rechtsgeschichte, 155—156. old.

[34] A romanisták általában azért vonakodnak a görög jogot az archaikus római jog feltárására irányuló kutatásaik körébe vonni, mert ezt a jogrendszert nehéz a romanisztikai „fogalmi sémába" beleszorítani.

[35] Vö.: *Wolff:* Methodische Grundfragen, 2. old. A görög jog „negligálásában" szerepet játszik még az a már korábban idézett, még ma is ható, bár már visszaszorulóban levő felfogás, amely a görög jog területén a törvényt másodlagosnak tekinti. Meinecke az attikai perjogból vett konkrét példákkal bizonyítja, hogy a bírák kizárólag a törvények alapján ítélkezhettek. Vö.: Meinecke: Gesetzesinterpretation, 280—281, és 354—358. old.

[36] *Wolff* H. J.: Die Grundlagen des griechischen Vertragsrechts, Savigny Zeitschrift, Rom. Abt. 1957. (74) 67—68. old.

[37] Vö.: *Wolff* H. J.: Eherecht und Familienverfassung in Athen, Beiträge zur Rechtsgeschichte Algriechenlands und des -hellenistisch—römischen Ägyptens, Weimar, 1961. 158—160. old. (A továbbiakban: *Wolff:* Beiträge)

[38] Vö. még: *Nörr* D.: H. J. Wolff: Beiträge zur Rechtsgeschichte Altgriechenlands und des hellenistisch-römischen Ägyptens, Weimar, 1961. (recenzió).

szerek prima facie hasonló intézményei fejlődésének útjai miképpen ágazhatnak el annak eredményeként, hogy azok a társadalmi intézmények, amelyeknek ezek pendantjait képezik, fokozatosan elválnak egymástól.[39]

13. A római jog egyes intézményei elemzése körében célszerű a görög rhetorikát és filozófiát is szem előtt tartani. Különösen a görög filozófia az, amelynek tételei sokszor igen konkrét, igen közvetlen formában befolyásolták a római jog fejlődését. Az Antiphonnál, Arisztotelésznél (Nikomakhoszi Ethika) és Demosthenésznél megtalálható, a római jogi dolusnak, culpának, casusnak megfelelő ethikai kategóriák — bár ezeknek a görög jogban semmiféle hatásával, vetületével nem lehet találkozni — képezik az alapján a római jogi felelősségi rendszerben ismert felelősségi fokozatoknak.[40] A hellén jogban ezek az ethikai természetű fogalmak azért irrelevánsak, mivel a görög jog a kötelmek római joghoz hasonló rendszerét nem dolgozta ki.[41]

Ennek a példának az alapján megállapítható az, hogy a római jog fejlődése nem csupán a görög jog hatásának függvénye, hanem adott esetben a görög hatás közvetlen hordozójának a filozófia tekinthető, mivel az említett felelősségi fokozatok nem a hellén jog közvetítésével, hanem direkt módon, a filozófia hatására nyertek polgárjogot a római jogi felelősségi rendszerben.[42]

A görög és a római jogra egyaránt jellemző az, hogy nem alakult ki a „személyi" partikularizmus feltételét képező, a jogalanyok foglalkozása vagy a társadalmi hierarchiában elfoglalt szerepe szerint elkülönülő normacsoport. Ennek a megállapításnak nem mond ellent az, hogy az antik görög jogban kialakult arrha vagy a tengeri kölcsön elsősorban a gazdasági élet meghatározott szektorában, a tengeri kereskedelemben jutott szerephez.[43]

Tételünk illusztrálását szolgálja az alábbi példa: A római jogban a hajó kapitányával (magister navis) szerződő fél közvetlenül a „tőkeerős" hajósvállalkozót (exercitor navis) perelhette a közvetlen képviselet civiljogi el nem ismertségéből származó komplikációk elhárítása céljából a praetor által kialakított actiones adiecticiae qualitatis csoportjába tartozó actio exercitoria-val.[44] Bár az actio exercitoria létrehozásával a praetor elsődleges célja a tengeri kereskedelem támogatása volt, mégis ez a kereset csak egyike az egészen más gazdasági tartalmú és szociális célú ún. járulékos kereseteknek. A római jogban tehát — hasonlóan a görög poliszok jogához —, a középkori angol jogban kialakult, a kereskedők külön jogát magában foglaló, a jogrendszeren belül relatív autonómiával rendelkező Law Merchant-től eltérően, nem különültek el a gazdasági tevékenység meghatározott típusai szerint formálódó norma-csoportok.[45] Az összehasonlító-történeti kutatások feladata ezen a területen abban jelentkezik, hogy feltárja a görög és a klasszikus római jog homogén voltának, a gazdasági és a társadalmi viszonyok differenciálódásának megfelelően nem tagolt egységének okait.[46]

14. Számos problémát vet fel az összehasonlító módszer felhasználása a római jog és a provinciák helyi jogának kapcsolata, esetleges békés „szimbiózisa" kutatása területén. Különösen jelentős ezeknek a kutatásoknak a körében a romanizált Egyiptom[47] korántsem homogén jogrendszerének vizsgálata.[48] A Lagidák korában egymás mellett élő görög és „bennszülött" egyiptomi jog intézményei közötti gyakori hasonlóság a kutatók egy részét annak feltételezéséhez vezette, hogy a két, egymástól alapjaiban különböző jogrendszer paralel intézményei vagy a klasszikus görög jogból erednek, vagy pedig az ősi egyiptomi jogból származ-

[39] *Wolff:* Eherecht und Familienverfassung in Athen, Beiträge 160. old.

[40] Vö.: *Kübler* B.: Les degres de faute dans les systèmes juridiques de l' Antiquité, Recueil Lambert, 175—179. old. (A továbbiakban: Kübler: Les degres de faute)

[41] Az irodalomban a görög kötelmi jog rendszerére vonatkozóan nincs egységes álláspont. Vö.: *Kübler:* Les degres de faute, 179. old.

[42] A görög filozófusok a jogot ethikai és politikai oldalról közelítették meg. A jogi kérdésekkel absztrak módon foglalkoztak és ezért nem tudták befolyásolni a bíróságok jogalkalmazó tevékenységét. Ezzel is magyarázható az, hogy a görög filozófia „direkt" módon, a saját jogrendszerére való befolyás nélkül volt hatással a római jog egyes intézményeinek alakulására. Vö.: *Meinecke:* Gesetzesinterpretation, 360. old.

[43] Vö.: *Wolff,* H. J.: Das Verhältnis der Rechtsordnung antiker Staaten, (Zur Einheit der Rechts-und Staatswissenschaften, Freiburger Rechts-und Staatswissenschaftliche Abhandlungen, 27. k. Karlsruhe, 174—175. old.) A továbbiakban: Wolff: Das Verhältnis der Rechtsordnung.

[44] *Kaser,* M.: Das römische Privatrecht, 1. k. München, 1959. 508. old.

[45] Vö.: *Wolff:* Das Verhältnis der Rechtsordnung, 177. old.

[46] Biztosra vehető az, hogy a görög és a római jog differenciálatlan, egységes rendszerének okát nem csupán, vagy legalább is nem elsősorban a polisz nemzetségi alapokra épülő kultikus egységében, az un. Exklusivität jeder einzelnen Kultgemeinschaft" (Wolff) gondolatában kell keresni. Vö.: Wolff: Das Verhältnis der Rechtsordnung, 180—181. old. és D. Nörr: Origo, Studien zur Orts, -Stadt- und Reichszugehörigkeit in der Antike, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 1963. (31) 564. skk. old.

[47] A rómaiak egy-egy provincia meghódítását követően általában toleránsak voltak az iránt, hogy a nem római polgárok jogviszonyait melyik jogrendszer normái szabályozzák és ezért nem oktrojálták a tartomány római polgárjoggal nem rendelkező lakosaira saját jogukat. Ez a tolerancia különösen a hellenisztikus hagyományaihoz ragaszkodó Egyiptomban figyelhető meg. Vö.: *Volterra:* Diritto romano, 276. old. és *Ankum,* H.: Die Haltung der Präfekten von Ägypten gegenüber dem greko-ägyptischen Recht, RIDA, 1971. (18) 377. old. (A továbbiakban: Ankum: Die Haltung der Präfekten)

[48] Taubenschlag a hellenisztikus Egyiptom jogát vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy az görög és egyiptomi elemekből összetevődő (... composed of both Greek and Egyptian elements ...) jogrendszer volt. *Taubenschlag,* R.: The Law of Greco-Roman Egypt, 2. k. Warszava, 1955. 27. old.

nak.[49] Ez a fajta megközelítési mód erősen emlékeztet a számos tévedés forrását jelentő, a derivátum-kérdésre koncentráló szemléletre. A hasonló jogintézményeket a másik jogrendszerből átvett, szervilis módon „lemásolt", átültetett intézményeknek tartó felfogás teljességgel figyelmen kívül hagyja a kölcsönhatás lehetőségét, tehát azt, hogy mindkét jog szimultán formálta alkotó módon a kutatók számára már csak teljesen kialakult alakjukban ismert intézményeket.[50]

A Ptolemaiosz-dinasztiát megelőző korszak tradícióiban gyökerező ún. demotikus jog és a jórészt attikai hagyományokra visszanyúló hellenisztikus jog különállását,[51] dualizmusát értelemszerűen nem érinti, nem befolyásolja a két jogrendszer határán, érintkezési felületén képződő intézmények kialakulása.

15. A római jog és a romanizált Egyiptom „dualisztikus" jogának az összehasonlító módszer alkalmazási területe szempontjából figyelembe vehető kölcsönhatását az alábbi példákkal illusztráljuk:

A hellenisztikus Egyiptomban a lényegében a római bérletnek megfelelő, de attól eltérően homogén, a dologbérletet, a műbérletet és a munkabérletet egyaránt magában foglaló miszthoszisz — az adásvételhez hasonlóan — reálszerződés volt.[52] A római hódítást követően azonban a miszthoszisz fokozatosan elvesztve reálszerződés jellegét, átalakul — nagy valószínűséggel a római bérlet konstrukciójának alapján — konszenzuálszerződéssé.[53] A hellenisztikus Egyiptom jogában eredetileg reálszerződésként ismert miszthoszisz „metamorfózisa" ilyen módon példa lehet arra, hogy egy idegen jogrendszer intézménye mennyire „alkotó" módon befolyásolhatja a „receptor" jogrendszer hasonló intézményét.

A hellenisztikus Egyiptomban talált görög nyelvű, szerződéseket tartalmazó papyrusokon gyakran szerepel az ún. praxis-klauzula. Ez a praxis-záradék H. J. Wolff plauzibilis nézete szerint arra utal, hogy a „dualista" hellenisztikus jog kötelemfogalmában a tartozás (Schuld) elvált a felelősségtől (Haftung).[54] Nem volt elegendő tehát önmagában az, hogy az adós igéretet tett a kötelemben vállalt szolgáltatás teljesítésére; a hitelező csak a praxis-záradékkal ellátott szerződés alapján tarthatott igényt követelése jogi szankciójára. Egyedül a kincstár (állam) javára fennálló követelések és a törvény által elismert ügyleti típusokból (pl. adásvétel, bérlet, hozomány) származó igények érvényesítésének nem képezte feltételét e praxis-klauzula.[55] Az ipso iure nem szankcionált ügyleti típusokba tartozó illetve atipikus szerződésekben szereplő praxis-záradék nézetünk szerint eszköze lehetett a hellenisztikus Egyiptom jogában uralkodó szerződési típus-szabadságnak.[56] A klasszikus görög jog hagyományaiban gyökerező praxis-klauzula szerepének, funkciójának mélyebb elemzése ilyen módon támpontot adhat a római jogi szerződési típuskényszer feloldása eszközeinek kutatásához.[57]

16. A romanizált Egyiptom jogrendszerét differenciáltan kell vizsgálni. A Wolff megfogalmazása szerint „ungewollt unvollkommene Romanisierung"[58] eredménye ugyanis az volt, hogy a helyi jog valamennyi formája tovább élt.[59] A helyi jog normáinak érvényesülése azon-

---

[49] Vö.: *Préaux,* C.: De la Grèce classique a l' Égypte hellenistique, Chronique d'Égypte, 36. Bruxelles, 1961. 188—189. old. (A továbbiakban: Préaux: De la Grèce classique)

[50] A görög és az archaikus egyiptomi jog hatására egyaránt formálódó ingatlan adásvételi formák példáját hozza fel Préaux a különböző jogrendszerek között végbemenő kölcsönhatás illusztrálására. Vö.: Préaux: De la Grèce classique 189. skk. old.

[51] Modrzejewski utal arra, hogy a papyrológusoktól származó „griechisch-ägyptisches Recht" terminus technicus alapján az a felfogás alakult ki, mintha a Lagidák birodalmában egységes, önnálló ptolemajoszi jogrendszer lett volna. Ennek az egységes jogrendszert feltételező nézetnek a továbbélését jelenti az a koncepció, amely szerint a romanizált Egyiptomban homogén jogrendszer épült ki. Vö.: *Modrzejewski,* J.: Zum Justizwesen der Ptolemäer, Savigny Zeitschrift, Rom. Abt. 1963. (80) 75. ssk. old. A Lagidák korának Egyiptomában egymás mellett élő demotikus és hellenisztikus jog sokrétű kapcsolatának feltárása a gazdag papyrus-anyag még sok időt igénylő feldolgozásának eredménye lesz. (J. Modrzejewski: Égypte Greco-Romaine et Monde Hellenistique, I.) Sources Revue Historique de Droit Francais et Étranger, 1966. 139. old.

[52] Az irodalomban uralkodó az a nézet, amely az adásvételt a görög és a hellenisztikus jogban egyaránt reálszerződésnek tartja. Vö.: F. Pringsheim: Gegen die Annahme von „Vorstufen" des konsensualen Kaufes im hellenistischen Recht, IURA, 1955. (6) 18. skk. old. és *Taubenschlag,* R.: The Law of Greco- Roman Egypt, 2. k. Warszava, 1955. 317. ssk. old.

[53] *Wolff,* H. J.: Zur Rechtsnatur der Misthosis, Beiträge, 148. old.

[54] *Wolff,* H. J.: Die Praxisklausel in Papyrusverträge, 114. old.

[55] E szerződéseknél a szankciót a törvény (diagramma) rendelkezése biztosítja; mintegy a „törvényi" praxis helyettesíti ebben a körben a végrehajtás feltételét jelentő praxis-záradékot. Vö.: *Wolff, H. J.:* Die Praxisklausel in Papyrusverträgen, Beiträge, 117. ssk. old.

[56] A praxis-záradék alapján nem csak az eredetileg legitimált hitelező, hanem bárki más, a klauzulában megjelölt személy is igényt tarthat a végrehajtásra. Ilyen módon ez a záradék a harmadik személy javára szóló szerződések szankcionálására is alkalmas. Vö.: *Wolff,* H. J.: Die Praxisklausel in Papyrusverträgen, Beiträge, 102. ssk. old.

[57] Sok esetben vitatható az, hogy az e záradékkal ellátott szerződésekben a közvetlen képviselet elismeréséről van-e szó. Vö.: L. Wenger: Die Stellvertretung im Rechte der Papyri, Leipzig, 1906. 246. és 248. old. és *Wolff,* H. J.: Die Praxisklausel in Papyrusverträgen, Beiträge, 104. és 124—125. old.

[58] *Wolff,* H. J.: Das Vulgarrechtsproblem und die Papyri, Savigny Zeitschrift, Rom. Abt. 1974. (91) 104. old. (A továbbiakban: *Wolff:* Das Vulgarrechtsproblem)

[59] A helyi jog továbbélésének formáit a Lagidák törvényei, a khora-ban élő, megőrzött tradicionális joggyakorlat és a három, ill. Hadrianus óta négy kiváltságos helyzetben lévő görög város jogának szabályai jelentették. Vö.: *Ankum:* Die Haltung der Präfekten, 369. old. és *Modrzejewski,* J.: La règle du droit dans l'Égypte romaine, XII. Congrès International de Papyrologie, Michigan, 1968. kézirat 9—10. old. (A továbbiakban: Modrzejewski: La règle du droit)

ban csak „de facto" továbbélésnek tekinthető, mivel ezeket a szabályokat sem a hódító Augustus „statutuma", sem az őt követő császárok konstitucióí, sem pedig a tartományi helytartó edictuma nem erősítették meg.[60] A római jog Egyiptomban két formában jelenik meg: egyrészt kiterjesztik a rómaiak a köztársaság idején hozott törvények, senatusconsultumok és császári rendeletek hatályát a meghódított provinciára (Reichsrecht); másrészt olyan rendeleteket hoznak, amelyek csak Egyiptomra érvényesek[61] (Provinzialrecht). Az Egyiptom provinciára érvényes római jog (Provinzialrecht) személyi érvényesülése körét tekintve két részre tagolható: egyfelől a görög—egyiptomi lakosságra vonatkozik; másfelől a tartomány római polgárjoggal rendelkező lakosai jogviszonyaiban hatályosul.[62]

A provinciai helytartó (Praefectus Aegypti) a jogi formák sokfélesége[63] miatt kettős szerepet tölt be: támogatja egyrészt a római jog normáinak térhódítását; védelmezi másrészt a „peregrin" jogrendszer szabályait.[64]

A római polgárok számának növekedésével fokozatosan, a Constitutio Antoniniana[65] után pedig gyors ütemben hatol be a római jog az egyiptomi joggyakorlatba. A Reichsrecht növekvő hatásával magyarázható az, hogy a III. században a tartományi lakosok római jog szerint csupán „nuda pacta"-nak minősülő szerződéseit mind gyakrabban látják el a jogi szankcionálás feltételeit jelentő stipulatiós záradékkal.[66] A római jog e sajátos intézményének „adaptálása"[67] nagy valószínűséggel döntő hatással volt a szerződési jog rendszerének alakulására, elsősorban annak eredményeként, hogy e klauzula beiktatásával valamennyi „nudum pactum" peresíthetővé vált. Nem kizárt ugyanakkor az sem, hogy a stipulatiós klauzula „funkcióváltása" befolyásolta a római szerződési típuskényszer posztklasszikus korban bekövetkező felbomlását. Ezek a kérdések természetesen a Reichsrecht és a Volksrecht kapcsolatának, kölcsönhatásának mélyebb elemzése alapján kutathatók.[68]

A helyi, provinciai hagyományok adnak feleletet arra, hogy az Imperium keleti és nyugati részében miért különbözik oly jelentős mértékben a lassan előtérbe kerülő vulgárjog. A puszta megállapodás kötelező erejének elfogadása a Birodalom keleti felében — paradox módon — a szerződési típuskényszer feloldásának legfontosabb eszközéül szolgáló stipulatio háttérbe szorulásával magyarázható.[69] A romanizált hellenisztikus Keleten a szerződési szabadság győzelmét nagymértékben segítette az a körülmény, hogy e terület provinciái „peregrin" jogában a szerződő felek akaratának kifejezése nem volt a római jogi stipulatio formalitásaihoz hasonló formaszerűségekhez kötve.[70] A hellenisztikus Keleten a római jog recepciója felszínes[71] voltából adódik az, hogy a stipulatiós klauzula nem vált szerves részévé a heterogén egyiptomi jogrendszernek és ezért viszonylag rövid időn belül el is tűnt a gyakorlatból. A stipulatiós klauzula gyakori előfordulása a forrásokban

[60] A helyi jogok érvényesülését joggal tekinti Modrzejewski „survie coutumière"-nek. (*Modrzejewski:* La règle du droit 7. old.)

[61] Vö.: *Modrzejewski:* La règle du droit, 9. old.

[62] A Provinzialrecht körébe tartozó normák döntő többsége a provincia valamennyi lakosára, tehát a római polgárokra is alkalmazást nyer. Sok esetben azonban a Reichsreht szabályai is hatályosulnak a civitas romana-val nem rendelkező egyiptomiak jogviszonyaiban. Vö.: *Ankum:* Die Haltung der Präfekten, 374. old.

[63] Pólay szerint a romanizált Egyiptomban két jogrendszer, a helyi, az ősi egyiptomi jogrendszerből és a hellenizálódás eredményeként kialakuló görög jogrendszerből összetevődő Volksrecht és a római birodalmi jog (Reichsrecht) élt egymás mellett. Vö.: *Pólay* E.: Jogrendszerek az ókori Rómában, Acta Jur. et Pol. VII. köt. Szeged, 1960. 16—17. old. (A továbbiakban: Pólay: Jogrendszerek)

[64] Vö.: *Modrzejewski:* La règle du droit, 11. old.

[65] A Constitutio Antoniniana-t követő időszakot tekintve vitatott az irodalomban a Reichsrecht és a helyi népjogok kapcsolatának kérdése. Az egyik irányzat szerint (Mitteis) az Edictum Caracallae „felszámolta" a Volksrechtet; a másik pólust jelentő irányzat viszont (de Visscher) e constitutio céljának csupán a római jogszolgáltatás presztizsének növelését tartja. Vö.: *Mitteis,* L.: Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs, Leipzig, 1891. 159. skk. old. és *De Visscher,* F.: Nouvelles Études, Bruxelles, 1949. 106. skk. old. Megalapozott Pólay nézete, aki szerint a Constitutio Antoniniana a „peregrin jogfejlődést »leállította«, mintegy megmerevítette". (Pólay: Jogrendszerek, 30. old.). A Consitutio Antoniniana-val kapcsolatos igen gazdag irodalom áttekintését.: *Sasse,* Ch.: Literaturübersicht zur Constitutio Antoniniana, JJP, 1962. (14) 109—149. old.

[66] A görögül „eperotétheisz homologésza"-nak nevezett formula funkcióját tekintve megfelel a római stipulationak. Vö.: *Simon* D.: Studien zur Praxis der Stipulationsklausel, München, 1964. 3—16. old.

[67] Jellemző e klauzula egyiptomi alkalmazására az, hogy olyan jogügyleteknél is szerepel (pl. végrendelet), amelyeknél a stipulatiót a rómaiak nem használták fel. (*Katzoff,* R.: The Provincial Edict in Egypt, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, 1969. (37) 421. old.

[68] Wolff a szerződések stipulatiós záradékkal történő ellátását a puszta megállapodást kötelemfakasztónak tekintő álláspont általánossá válása útja első állomásának tartja. Vö.: *Wolff:* Das Vulgarrechtsproblem, 100. old. A stipulatiós klauzula alkalmas arra, hogy egyes, eredetileg a ius privatum körébe nem tartozó intézmények (pl. a hypomnemata) szerződéssé váljanak. Vö.: *Simon,* D.: Studien zur Praxis der Stipulationsklausel, München, 1964. 17—18. old.

[69] Vö.: *Levy,* E.: Weströmisches Vulgarrecht: Das Obliagationenrecht, Weimar, 1956. 41. skk. old.

[70] Vö.: *Wolff* Das Vulgarrechtsproblem, 99. old. Ugyanakkor sajátos módon — mint erre már korábban utaltunk — a stipulatióhoz hasonló, a romanizált Egyiptomban megjelenő „eperotétheisz homologésza" formula üti a Reichsrecht szerződési típuskényszere falán az első rést. A IV. és az V. századtól kezdve azonban — éppúgy mint Nyugaton a stipulatióval — egyre ritkábban lehet találkozni ezzel a záradékkal.

[71] Schwarz András Bertalan utal arra, hogy a római jog recepciója a birodalom keleti felében nem volt teljes. A római jog egyes intézményei (pl. jogalap nélküli gazdagodás) nem tudtak gyökeret ereszteni az idegen talajon) negatív asszimiláció. Ez lehetett a stipulatio sorsa is. Vö.: *Schwarz* A. B.: Rechtsgeschichte und Gegenwart, Karlsruhe, 1960. 154. old.

részben talán azzal is magyarázható, hogy mint a római jogból kölcsönzött intézmény, a római hatóság (praefectus) döntése nélkül nehezen nyert volna elismerést a joggyakorlatban.[72]

Nehezíti az Egyiptomban egymás mellett élő jogrendszerek intézményeinek feltárását az a körülmény, hogy a praefectusok[73] általában toleránsak a „peregrin" jog iránt és a római jog tételeit inkább csak a római állam érdekeinek védelme diktálta esetekben, valamint az aequitas védelmében alkalmazzák.[74] Ebből következően sok esetben megállapíthatatlan az, hogy a források alapján ismert intézmények valójában melyik jogrendszerből származnak. Ezek a nehézségek azonban nem teszik kérdésessé a párhuzamosan érvényesülő jogrendszerek kapcsolatának az összehasonlító módszer alapján való elemzését.

17. Miután néhány példán keresztül — korántsem a teljesség igényével — megkíséreltük bizonyítani az egyes antik jogrendszerek egészének és egyes intézményeinek összehasonlító-történeti módszer segítségével történő kutatása létjogosultságát, röviden megfogalmazzuk az e módszer felhasználásából eredő, az ókori jogrendszerek kutatása számára hasznosítható következtetéseket:

a) A két vagy több antik jogrendszerben ugyanaz vagy hasonló jogintézmény, esetleg „usage juridique" szereplése nem tekinthető bizonyítéknak arra vonatkozóan, hogy e jogintézmények egymástól származnak.[75] Ebből a „premisszából" adódik az, hogy valamennyi jogintézményt külön-külön, abban a jogrendszerben kell vizsgálni, amelyben a kutató számára a forrásokban megjelenik. Következésképpen nem elegendő valamely intézmény formai oldalát, más jogrendszer megfelelő intézményével való alaki hasonlóságát elemezni, hanem mindenkor figyelemmel kell kísérni azt a szerepet, funkciót, amelyet ez az intézmény a vizsgált jogrendszerben betölt.

Ebből a tételből következik az is, hogy az alapos elemzés elmaradása eredményeként idegen eredetűnek tartott római jogi intézmények nem feltétlenül e jogba szervilis módon átültetett, recipiált intézmények, hanem feltételezhető az, hogy a római jog magától, külső „ösztönzés" nélkül is — elsősorban a ius gentium és a ius praetorium területén érvényesülő progresszív tendencia hatására — eljutott valamely elnevezésében is idegen intézmény kialakításához.[76]

b) A római jogi kutatások számára több szempontból is hasznos más ókori jogrendszer egészének vagy egyes intézményeinek ismerete. A körültekintő, „óvatos" összehasonlító elemzés alapján megállapítható valamely római jogi intézmény progresszív vagy éppen retrográd szerepe.[77] Emellett a másik jogrendszer ismert intézménye alapján hipotézis állítható fel a római jog kérdéses intézményének szerepére, ténylegesen betöltött, a kutató számára ismeretlen funkciójára. S végül — természetesen nagyon alapos analízis eredményeként — a „guide de comparaison"-ül szolgáló jogrendszer megfelelő intézménye plauzibilis megoldást jelenthet a vizsgált római jogi intézménnyel kapcsolatos, források hiányában nehezen eldönthető problémákra.

c) Az összehasonlító módszer felhasználását a kutatásokban meg kell előznie a vizsgált intézmény izolált, tehát az adott jogrendszerben elfoglalt helye és szerepe feltárásának.[78] Csak ezt követően kerülhet sor paralel intézmények keresésére, a kutatás „horizontjának" mintegy kiszélesítésére. Ez a követelmény arra vezethető vissza, hogy a jog különböző elemeinek, intézményeinek a vizsgált jogrendszerben elfoglalt helyükből származó speciális funkciójuk van és a kutató feladata is elsősorban ennek a szerepnek a feltárásában jelentkezik.

d) Fontos feltétele az összehasonlító módszer alkalmazásának a terminológiai kérdések megnyugtató módon történt tisztázása.[79] A különböző antik jogrendszerek terminológiai szempontból vitatott fogalmainak egybevetése vagy e kutatások körében az antikvitásban nem is létezett fogalmak felhasználása számos tudományos tévedés forrása lehet.

e) Az antik jogrendszerek között méltán ki-

---

[72] A római polgárjoggal nem rendelkező egyiptomi lakosság ügyeivel kapcsolatos prefektusi határozatokban gyakorta megjelenő cessio bonorum, bonorum possessio és in integrum restitutio arra enged következtetni, hogy ezek a Reichsrechthez tartozó intézmények csak a „római hatósági" döntés eredményeként nyertek polgárjogot a tartományi joggyakorlatban. Vö.: *Ankum:* Die haltung der Präfekten, 369. old. Annak oka, hogy a stipulatiós klauzula sűrűn szerepel a papyrusokon, természetesen csak részben magyarázható a hatósági közreműködéssel, mivel e formula elterjedésében — nézetünk szerint — az önkényes recepció is komoly szerepet játszott.

[73] Az irodalomban vitatott az, hogy volt-e Egyiptomban — e provincia prefectusának kivételezett helyzetére tekintettel — Edictum Provinciale. Plauzibilis álláspontot foglal el Ankum, aki felveti azt a lehetőséget, hogy a tartomány élén álló prefektusok saját nevük alatt bocsátottak ki edictumot, időről időre lemásolva vagy kis mértékben módosítva — a praetor példáját követve — hivatali elődjük edictumát. Vö.: *Ankum,* H.: Les édits des préfets d'Égypte et le problème de l'Edictum Provinciale, Annales de l'Université de Toulouse, 1970. (18) 364. old.

[74] Vö.: *Ankum:* Die haltung der Präfekten, 379. old.

[75] Vö.: *Volterra:* Diritto romano, 209. old.; *Préaux:* De la Grèce classique, 189. old.; *Kübler:* Les degres de faute, 175. old.

[76] Vö.: L. *Wenger:* Sur le droit romain, Recueil Lambert, Paris, 1938. 143. old. és *Modrzejewski:* La règle du droit, 20. old.

[77] Vö.: *Watson,* A.: Rome of the XII Tables, Princeton, 1975. 7—8. old.

[78] Vö.: *Volterra* E.: Les rapports entre le droit romain et les droits de l'Orient, RIDA, 1955. (2) 153. old. és uő.: Pretese derivazioni del diritto romano privato da diritti stranieri, (előadás), Labeo, 1963. (9) 266. old.

[79] Vö.: *Witt:* Die Überzeitung von Rechtsbegriffen, 254. skk. old.

emelkedően fontos helyet betöltő római jog[80] tételeinek, intézményeinek más ókori jogrendszerek hasonló intézményeire vetítése kérdése kapcsán nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy a római jog is normatív erejű pozitív jog[81] volt és ezért — bármilyen, mai mércével mérve is fejlett megoldások találhatók benne — nem rendelkezik abszolút és egyetemes érvénnyel. Tételeinek kellő kontroll nélkül való alapulvétele más antik jogrendszerek kutatásában ezért anakronizmushoz vezethet.

f) Lényeges tartalmi követelmény az ókori jogrendszerek intézményei összehasonlító módszerrel történő vizsgálatánál az, hogy a kutató a történeti szemlélet alapján lehetőség szerint az ugyanazon fejlődési stádiumot elért jogrendszerek intézményeit vesse egybe.[82] Ha a források hiánya miatt ez a követelmény nem realizálható, a kutatónak szem előtt kell tartania azt — a szükséges konzekvenciák levonásával —, hogy nem azonos fejlettségi szintet elért jogrendszerek tételeit hasonlítja össze. Az antik jogrendszerek intézményei összehasonlító vizsgálata területén[83] ennek megfelelően helyesebb az összehasonlító-történeti terminus technicus, mert ez a kifejezés az anakronizmus veszélyét kettős értelemben zárja ki: egyrészt a szükséges korrekciókkal használja fel a modern jogi terminológiát; másrészt mindenkor figyelembe veszi a vizsgált jogrendszerek eltérő fejlettségi szintjéből eredő, az összehasonlítás eredményét is esetenként befolyásoló, hibaforrásul szolgáló tényezőt.[84]

18. A római jog és a többi antik jogrendszer összehasonlító-történeti módszer alapján történő kutatása alkalmas megcsontosodott, megkövült nézetek kritikájára és átértékelésére. Talán kuriózum számba megy, szerintünk azonban jellemző az, hogy éppen a praktikus célokat szolgáló „jogösszehasonlítás" prototípusaként idézett Collatio legum Mosaicarum el Romanarum őrizte meg Ulpianus kritikáját Hadrianus egyik constitutiójáról.[85] A tudatos kritika feltétele már korábbi korokban is az, hogy a jogtudós-kritikus ne csupán saját államának jogát, hanem idegen államok jogrendszereit is ismerje. Nem véletlen ilyen módon az, hogy a XVI. században a kutatásait az ókori világ római és nem római jogi forrásaira egyaránt kiterjesztő humanista iskola nyomdokain haladó François Hotman[86] vállalkozik a jusztiniánuszi jog kritizálására.

Az összehasonlító-történeti módszer alkalmazása a római jog és a Mediterráneum antik jogrendszereinek kutatása területén általában nem vezethet „szenzációs" eredményekhez, de feltétlenül alkalmas arra, hogy a romanista és nem romanista kutató egyaránt árnyaltabb, pontosabb képet formáljon az ókori jogrendszerek számos tételéről és intézményéről.

Hamza Gábor

[80] Vö.: *Wieacker,* F.: Europa und das römische Recht, Vom römischen Recht, Stuttgart, 1961. 304. old.

[81] Volterra Yaron könyvét ismertető recenziójában hívja fel a figyelmet arra, hogy az antik jogrendszerek intézményeit kutató szerzők minden áron analógiákat igyekeznek kimutatni a megfelelő római jogi intézményekkel. [Volterra E.: Yaron R.: Gifts in contemplation of Death in Jewish and Roman Law, IURA, 1961. (12) 331. old.]

[82] Nem szabad természetesen figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy a római jogon belül is — a periodizációnak megfelelően — több fejlődési szakasz különíthető el. Lübtow fogalmazza meg kategorikus formában a római jog egyes intézményei „evolúciós" szempontú kutatásának igényét. Vö. : *Lübtow* U.: Reflexionen über sein und Werden in der Rechtsgeschichte, 1954. 51. old. idézi: Sein und Werden im Recht, Festgabe für Lübtow, Berlin, 1970. 2. old.

[83] Az összehasonlító jellegű vizsgálatok mellett — az izolált kutatások elsődlegessége miatt — továbbra is szükséges az in se autonómiával rendelkező antik jogrendszerek „önálló" kutatása. Vö.: *Torrent:* Introduccion Metodologica, 113. old.

[84] Az antik jogrendszerek ill. intézmények összehasonlító vizsgálata területén is kétfajta összehasonlítás lehetséges: egyrészt az egyes intézményeket elemző ún. mikro-összehasonlítás (Mikrovergleichung); másrészt a jogrendszerek egészét egybevető ún. makro-összehasonlítás (Makrovergleichung). Vö.: *Zweigert,* K.: Die soziologische Dimension der Rechtsvergleichung, Rabels Zeitschrift, 1974. (38) 303. old.

[85] Coll. 11. 7. Vö.: még: *Nörr,* D.: Aspetti della critica del diritto nel mondo romano, Annali della Facoltà di Giurisprudenza dell 'Univ. di Perugia, Padova, 1974. 581. old.

[86] Ld. Hotman 1574-ben megjelent Antitribonianus sive dissertatio de studio legum c. könyvét. Vö.: *Wieacker,* F.: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit, 2. k. Göttingen, 1967. 167. old. és *Coing,* H.: Probleme der neueren Privatrechtsgeschichte, Savigny Zeitschrift, Rom. Abt. 1975. (92) 17. old.

A helyi hatalmi és igazgatási szervek reformjának befejezése a Lengyel Népköztársaságban

1975. május 28-án a Lengyel Népköztársaság szejmje módosította az ország alkotmányát, elfogadta az ország kétfokozatú államigazgatási felosztásáról szóló törvényt, valamint módosította a nemzeti tanácsokról szóló törvényt, s végül megalkotta az Államigazgatási, Területgazdálkodási és Környezetvédelmi Miniszter Hivatalát.[1] Ezekkel a döntésekkel 1975. június 1. napjával életbeléptették az állam területi felosztására, valamint az államhatalmi és államigazgatási területi szervek struktúrájára vonatkozó alapvető reform harmadik, s egyben utolsó és leglényegesebb részét.[2] Egyidejűleg tíznél is több, az említett törvényekhez viszonyítva végrehajtási jellegű jogszabály is kiadásra került.

A reform alapkoncepciójának gyakorlati megvalósítása szempontjából lényeges jelentőségük volt a politikai pártok, valamint a társadalmi szervezetek idevonatkozó határozatainak is.

De miben is nyilvánul meg ennek a reformnak a lényege, milyen célok lebegnek előtte, mi tette szükségessé ezt a reformot, milyen körülmények között került rá sor?

1. A reform lényege

Lengyelország ez idő szerint a szocializmus alapjai felépítésének utolsó szakaszában van, és most lép be a fejlett szocialista társadalom építésének szakaszába. Azok az eredmények, amelyeket a szocialista politikai rendszer megszilárdítása terén, a társadalmi osztálystruktúra átalakításának körében, a társadalmi termelés nagyságának és minőségének területén, a nemzet politikai tudatának tartalma vonatkozásában, valamint a szocialista államok közösségének megerősítése területén értünk el, lehetővé teszik, hogy új, minőségileg magasabb színvonalú és bonyolultabb feladatokat tűzzünk ki magunk elé. Mind az ez idő szerint adott lehetőségek, mind pedig a magunk elé állított feladatok azt kívánják, hogy a jogi-politikai felépítményt hozzuk összhangba az új helyzettel. Az állami hatóságok konkrét szervezeti formáinak és munkamódszereinek ugyanis változniuk kell azzal együtt, ahogyan megszilárdulnak a szocialista társadalmi viszonyok, ahogyan új társadalmi-gazdasági feladatokat tűzünk ki magunk elé és ahogyan növekednek társadalmunk szükségletei és lehetőségei. Minden késedelem és mulasztás ezen a területen csökkenti az irányítás hatékonyságát, kedvez a burokratizmusnak, hátrányosan tükröződik vissza a társadalmi-gazdasági eredményekben és korlátozza a szocialista demokrácia körét.[3]

A Lengyel Egyesült Munkáspárt — Lengyelország vezető politikai pártja — kellő időben felismerte annak szükségességét, hogy mélyreható változtatásokat kell eszközölni az ország területi felosztásában, valamint a területi állami szervek szerkezetében és tevékenységi módszereiben is. Ezeknek a változtatásoknak koncepcióját E. Gierek, a LEMP KB I. titkára vázolta fel abban a programbeszédben, amelyet a LEMP KB Politikai Irodájának képviseletében a párt VI. Kongresszusán, 1971-ben tartott. Megállapította, hogy az állam államigazgatási felosztásában végrehajtandó változtatások feltételei beértek, és hogy a kérdést mélyrehatóan meg kell vizsgálni. Megállapította azt is, hogy a fejlődésnek Lengyelországban ma érvényesülő szakasza megkívánja egyidejűleg az államhatalmi képviseleti és végrehajtó szervek megszilárdítását is. Ez azzal a következménnyel jár, hogy a dolgozók szélesebb körben vesznek majd részt a kormányzásban, az államapparátus munkájának ellenőrzésében. A jó szervezési megoldásokkal és a magasan képzett káderek bevonásával együtt mindez hozzájárul majd az államgépezet munkájának megjavulásához. Az államapparátus ennek folytán az eddigieknél nagyobb támogatást kap majd a társadalomtól, ami képessé teszi őt új feladatainak hatékony megoldására. Az államhatalom kívánatos további megszilárdítása szükségessé teszi a társadalmi fegyelem és a demokrácia helyes összekapcsolását, az össznépi érdekek elsőbbségének biztosítását a helyi vagy a partikuláris érdekekkel szemben, valamint a helyi kezdeményezések fokozását is.

E. Gierek e koncepció további elemeit kifejtve megállapította, hogy a soron levő legsürgősebb és legszükségesebb feladat a legalacsonyabb fokú nemzeti tanácsok jelentőségének és jogainak növelése. Amellett foglalt állást, hogy a nemzeti tanácsokon belül el kell választani az elnökségeknek mint a képviseleti szervek munkaszervezőinek funkcióit az államigazgatás közvetlen irányításának funkciójától. Kifejezésre juttatta azt a véleményét, hogy ennek a gondolatnak megvalósítása kedvezőbb le-

[1] Ezek a törvények a Dziennik Ustw PRL-nek 1973. évi 16. számában kerültek kihirdetésre

[2] A reform első két szakaszát tanulmányaikban a következők ismertették: *Letowski J.:* La réforme de l'administration locale en Pologne, Droit Polonaise Contemporain 1974. évi 1. sz. valamint *Lopatka* A.: Une nouvelle étape de la réforme des conseils du peuple et de l'administration locale, Droit Polonaise Contemporain, 1974. évi 3. sz.

[3] Vö. *Gierek* E.: A reform a szocialista államrend elveinek megerősítését szolgálja. Trybuna Ludu, 1975. V. 13-i szám.

hetőségeket teremt ahhoz, hogy a LEMP pártbizottságai a képviseleti szerveken keresztül irányító szerepet töltsenek be az államigazgatás vonatkozásában. Ez a koncepció egyébként a VI. Pártkongresszus határozatában is megnyilvánul.[4]

A koncepció I. szakaszának megvalósításaként a Szejm 1972. november 29-én jóváhagyta a nagyközségek alakításáról és a nemzeti tanácsokról szóló törvény módosításáról szóló törvényjavaslatot. Ennek a törvénynek értelmében 1973. január 1-évél 4315 község helyett 2365 nagyközséget alakítottunk ki olyan szervezetekként, amelyek nemcsak hatáskörüket tekintve erősek, hanem gazdaságilag és lakossági bázisuk szempontjából is.

Ugyanakkor a nagyközségekben elválasztottuk a nemzeti tanácsokat — a képviseleti szerveket — az államigazgatási szervektől — az elöljáróktól, tehát azoktól az egyszemélyi szervektől, amelyeket a vajdasági nemzeti tanácsok akkori elnökségei neveztek ki. A reformnak ez a szakasza azt jelentette, hogy az állam területi szervezetében a súlypont a járásról (a középső láncszemről) a nagyközségre és a városra (a legalsó láncszemre) tolódott át.

A reform I. szakaszának jó eredményei további változtatásokra késztették az illetékeseket. A reform II. szakaszának koncepcióját a LEMP 1973. október 22-én és 23-án megtartott I. Országos Értekezlete fogalmazta meg. Ez a tervezet a járási és vajdasági szintű nemzeti tanácsok és az államigazgatás szervezetében és működésében végrehajtandó változásokra vonatkozott[5].

A Szejm az I. Országos Értekezletnek a nemzeti tanácsok szerepéről és feladatairól kiadott nyilatkozatával összhangban 1973. november 22-én a nemzeti tanácsokról szóló törvényt további fontos vonatkozásokban módosította. Ennek az újabb törvénynek értelmében a nemzeti tanácsok megszilárdítása végett állandó elnökségeket kell felállítani, amelyeknek az a feladatuk, hogy irányítsák a tanács bizottságainak munkáját, előkészítsék és összehívják a tanács üléseit, ellenőrizzék a tanács által hozott határozatok végrehajtását, valamint segítsék a tanácstagokat ebből a minőségükből adódó tevékenységükben. Ugyanakkor a járásokban és a vajdaságokban is egyszemélyi államigazgatási szerveket kell kinevezni — vajdákat, egyes városokban polgármestereket, más városokban és a járásokban elöljárókat. A Szejm ugyanezen az ülésszakán módosította a nemzeti tanácsi választások szabályzatát is. Ennek a szabályzatnak alapján 1973. november 9-én új választásokra került sor a már új elvek szerint működő különböző szintű nemzeti tanácsokba. Ugyanebben az időben került sor az egyszemélyi államigazgatási szervek kinevezésére a járásokban és a vajdaságokban, valamint hivatalaik felállítására.

A lakosság a reform mindkét szakaszát megelégedéssel fogadta. A változások jó eredményeit általánosan érezték. Ez olyan helyzetet teremtett, amely kedvezett annak, hogy hozzákezdjünk a területi hatósági és államigazgatási szervek megreformálásának harmadik, legnagyobb jelentőségű szakaszához.

A reform e szakaszának koncepcióját — a VI. Pártkongresszus határozatának továbbfejlesztéseként — a LEMP KB 1975. május 12-én megtartott XVII. teljes ülése fogalmazta meg, s az P. Jaroszewicz és E. Babiuch beszámolóiban, valamint E. Gierek beszédében jutott kifejezésre. A teljes ülés egyhangú határozattal a maga egészében elfogadta a javasolt reform alaptételeit. A reformot úgy értékelte, hogy az további, a reform korábbi szakaszaival logikusan összefüggő lépést jelent társadalmi életünk szervezetének korszerűsítése irányában, olyan lépést, amely elősegíti a szocializmus építésével kapcsolatos azon feladatok teljesítését, amelyeket 1975 decemberében a VII. Pártkongresszus vázolt fel.

Ez a reform abban jut kifejezésre, hogy az eddigi háromfokozatú államigazgatási felosztás (nagyközség, járás, vajdaság) helyét kétfokozatú felosztás foglalja el, s az alapfokú egységekre és vajdasági szintű egységekre oszlik. Ez egyértelmű a nagyközségek és a városok megerősítésével, a járások megszüntetésével és a vajdaságok teljes átalakításával.

Az alapfokú egységek a nagyközségek, a városok és a nagyobb városok kerületei. Ez idő szerint 2362 nagyközségünk, valamint 836 városunk van. Nem tekinthető kizártnak, hogy egyes esetekben szükségesnek mutatkozik néhány nagyközség egyesítése, vagyis számuk inkább csökkenni fog, mint emelkedni.

Ha a városokat vizsgáljuk mint alapfokú egységeket — Varsó, Lódz, Krakkó és Wroclaw kivételével — a közöttük levő lényeges különbségek a reform következtében nem mosódtak el. A város helyzete és igazgatási szervezete részben különbözik a 300 000 lakosnál nagyobb városoknál, a 150 000—300 000 lakosú városoknál, az 50 000—150 000 lakosú városoknál, a 20 000—50 000 lakosú városoknál és az összes többi városnál.

Vajdasági szintű egységek a vajdaságok, Varsó főváros, továbbá Krakkó, Lódz és Wroclaw városok. Az 1975. május 31-ig létező 17 vajdaságból és 5 vajdasági hatáskörből kivett városból 49 vajdaság lett, ideszámítva Varsó fővárosi vajdaságot, Krakkó városi vajdaságot, Lódz városi vajdaságot, valamint a wroclawi vajdaságot, mely utóbbiban a vajdaság és Wroclaw város területi államigazgatási szerve Wroclaw Vajdaság Nemzeti Tanácsa mint olyan kö-

[4] A LEMP VI. kongresszusa, 1971. XII. 6—11. Alapvető anyagok és dokumentumok. Varsó, 1972. 262. old.

[5] A LEMP I. Országos Értekezlete, 1973. X. 22 — 23. Alapvető anyagok és dokumentumok. Varsó, 1973. 277—279. old.

zös szerv, amelynek illetékessége kiterjed a vajdaságra és Wroclaw vajdasági városra. A nagyközségek száma az egyes vajdaságokban különböző. A Lódz városi vajdaságban 12, a kielci vajdaságban pedig 84. Egy vajdaságra átlagosan 48 község jut. Kiterjedését tekintve legnagyobb a 12 300 km^2 nagyságú olsztyni vajdaság, a legkisebb pedig a Lódz városi vajdaság, melynek területe mindössze 1500 km^2. A lakosság számát tekintve a legnagyobb a 3 241 000 lakost számláló katowicei vajdaság, a legkisebb pedig a chelmi vajdaság 219 000 lakossal. Egy vajdaságra átlagosan 660 000 lakos jut.

A reform ösztönzést jelent továbbá az új vajdasági székhelyek fejlesztéséhez is. Ez 27 város és vidéke számára jelent nagy esélyt. Az a tény, hogy néhány kisebb vajdaságot is kialakítottunk, egyebek között arra a törekvésre is visszavezethető, hogy társadalmi és gazdasági szempontból aktivizáljuk az ország bizonyos vidékeit.[6]

2. A nagyközségek és a városok megerősítése

„Reformunk alapvető és hosszú távú célja — állapította meg E. Gierek a LEMP KB XVII. teljes ülésén — a nagyközségeknek és a városoknak, tehát azoknak az egységeknek a megerősítése, amelyek közvetlenül foglalkoznak a mezőgazdasági termelés fejlesztésével, a szolgáltatások fejlesztésének kérdéseivel, a helyi iparral, a kommunális gazdasággal, a kereskedelemmel és az egészségüggyel"[7]. Ezeknek az egységeknek munkájától függ nagymértékben az állam gazdaság- és társadalompolitikájának sorsa. Itt érintkeznek naponta a hatóságok a társadalommal, az állampolgárokkal. Itt oldják meg az általános művelődéssel és kulturával kapcsolatos fő problémákat. A nagyközségi és a városi szervek hatékony munkájától és demokratizmusától függ, hogyan viszonyulnak az állampolgárok az államhoz és a rendszerhez.

De mi az, amivel a reform hozzájárul a nagyközségek és a városok megerősödéséhez? Mindenekelőtt az, hogy bevezeti azt az általános elvet, miszerint a határozatokat az államigazgatásra tartozó egyedi (individuális) ügyekben a nagyközség területén I. fokon a nagyközség elöljárója adja ki. Hasonlóképpen jár el a város és a nagyközség elöljárója a város és nagyközség területén, a város elöljárója vagy polgármestere a kerületekre nem osztott város területén, továbbá a városi kerületi elöljáró a kerület területén. Az államigazgatásra tartozó egyedi ügyekben az I. fokú határozatot csak kivételes esetekben hozza meg a vajda vagy Varsó, Krakkó és Lódz város polgármestere. Ezek a határozatok ugyanakkor végérvényesek.

Azokban az ügyekben, amelyekben az I. fokú határozat meghozatala az alapfokú szerv (nagyközség, város, városi kerület) hatáskörébe tartozik, a II. fokú szerv a vajda vagy Varsó, Krakkó és Lódz polgármestere.

Eddig az I. fokú szerv elvileg a járási szintű szerv volt.

Ez azt jelenti, hogy azok a feladatok, jogok, valamint államigazgatásra tartozó egyedi ügyek, amelyek a korábban hatályban volt jogszabályok értelmében a járási nemzeti tanácsok és a járási államigazgatási szervek hatáskörébe tartoztak, most — néhány pontosan meghatározott kivételtől eltekintve — a megfelelő nagyközségi, városi vagy városi kerületi szervek hatáskörébe kerültek át. Azok a feladatok, jogok, valamint államigazgatási útra tartozó egyedi ügyek, amelyek eddig a járási szintű város hatáskörébe tartoztak, továbbra is — kivétel nélkül — ezen városok megfelelő szerveinek és államigazgatási szerveinek hatáskörében maradnak. Azoknak a városi kerületi szerveknek hatásköre viszont, amelyeknél a város kerületekre való felosztása megszűnt, az adott város városi szerveire szállt át. Ez Poznanra, Gdanskra és Szczeczinre vonatkozik. Az alapfokú egységek megerősítését célzó irányvonallal következetes összhangban a kerületekre nem osztott városok polgármestereit, valamint a városok és a városi kerületek elöljáróit az anyakönyvi hivatal vezetőjének jogkörével is felruháztuk. A nagyközségi elöljárók, valamint a városi és nagyközségi elöljárók természetesen csorbítatlanul megtartották ezt a hatáskörüket.

A reform lényegesen kibővítette a nagyközségi nemzeti tanácsok feladatkörét, amennyiben arra kötelezte őket, hogy nyújtsanak segítséget a termelőszövetkezeteknek és a csoportos gazdálkodás egyéb falun szokásos fajtáinak. Ők tartoznak biztosítani a helyes gazdálkodást a mezőgazdasági ingatlanokkal, továbbá törődni a mező- és erdőgazdálkodási ingatlanok védelmével. Nekik kell biztosítaniuk a lakosság gazdasági, szociális, egészségügyi és kulturális szükségleteinek kielégítésére szolgáló üzemek, intézmények és berendezések fejlődését. Támogatniuk kell továbbá a falusi építkezést, valamint gondoskodniuk kell a nagyközségi utak építéséről és fenntartásáról is.

A nemzeti tanácsok — mindazon esetekben, amikor ezt a feladatok jellege vagy nagysága indokolja — együttműködhetnek a szomszédos nemzeti tanácsokkal. Ebből a célból megállapodásokat köthetnek az adott feladat megvalósításával és finanszírozásával kapcsolatban, és azt is megtehetik, hogy a közös intézkedések végrehajtására külön szervezeti egységeket hívnak létre. Joguk van arra, hogy meghatározzák bizonyos objektumok vagy berendezések közös használatának szabályait, eszközöket halmozhatnak fel a közös feladatok finanszírozása végett, valamint közös tevékenységet folytathatnak társadalmi, kulturális vagy egészségügyi té-

[6] Vö. *Wieczorek*, J.: A reform folyamatban van. Nowe Drogi, 1975. évi 7. sz. 57. old.

[7] *Gierek*, E. uo.

ren is. A közös intézkedések megvalósításával kapcsolatban közös üléseket tarthatnak, megszervezhetik a közös végrehajtás ellenőrzését stb. Mindez jótékonyan járul hozzá a tanácsok, mindenekelőtt az alapfokú tanácsok megerősítéséhez.

Az alapfokú nemzeti tanácsok választják ki a körzeti bíróságok ülnökeit. A nagyközségek, városok és városi kerületek elöljárói végrehajtói jogkört kaptak, vagyis igazgatási úton ők hajtják be a pénztartozásokat, a nem pénz szolgáltatásában álló kötelezettségeket, és végrehajtókként járnak el néhány más ügyben is. A nagyközségek, a városok és a városi kerületek elöljárói mellett I. fokú kihágási tanácsok működnek. A nagyközségek, városok és városi kerületek nemzeti tanácsai választják ki mind a területi egyeztető bizottságok tagjait, mind pedig a munkaügyi fellebbezési bizottságok tagjait is. Az alapfokú területi hatóságok jogainak ez az összessége minőségileg megváltoztatja jellegüket. Olyan szervekké váltak, amelyek befolyásolják az igazságszolgáltatást és a törvényesség megszilárdítását.

3. *A vajdaságok új jellege*

A reform nemcsak a vajdaságok számát növelte meg. Megváltoztatta a vajdaság jellegét is. A nagyközség és a város alapfokú egységek. „A vajdaságok ezzel szemben — állapította meg P. Jaroszewicz, a minisztertanács elnöke a LEMP KB XVII. ülésén — programozó, koordináló és felügyeleti, valamint fellebbezési funkciókat fognak teljesíteni az államigazgatási eljárásban"[8]. A vajdaságnak ez a jellege megfelel az ország ez idő szerinti és jövőbeni szükségleteinek. Megfelel egyúttal a tudományos munkaszervezés követelményeinek is.

A vajdaságokat úgy alakítottuk ki, hogy mindegyiknek vegyesen ipari — mezőgazdasági jellege legyen. Még a kiemelt városi agglomerációk, Varsó, Lódz és Krakkó is szorosan összeszve van kapcsolva közvetlen hátterével, bázisával. A LEMP változatlan irányvonala ugyanis, hogy az ipar problémáit nem szabad elválasztanunk a mezőgazdaság problémáitól, a városi agglomerációk fejlesztését a mezőgazdasági vidékek fejlesztésétől. Egyebek között ebben is a munkás-paraszt szövetség megszilárdításának politikája és az az alapelv nyilvánul meg, hogy a vezető szerepet ebben a szövetségben a munkásosztálynak kell játszania.

Az államapparátus az egyes vajdaságokban — mind nagyságát, mind pedig részben struktúráját tekintve is — különbözőképpen van kialakítva. Ennek a differenciálásnak az alapja: a vajdaság társadalmi-gazdasági potenciálja, iparosodottságának foka, települési hálózatának zártsága, a lakosság sűrűsége, az adott vajdaságba tartozó nagyközségek és városok száma, a vajdaság fejlesztésének tervbe vett iránya stb. A hangsúly — mint ahogyan azt P. Jaroszewicz a LEMP KB XVII. teljes ülésén kiemelte — azon van, hogy hatékonyan hasznosíthassuk kádereinket, elkerüljük az igazgatás túltengését, növeljük kádereink szakosítottságát és szakmai tudását. Annak érdekében, hogy ezek az elvek érvényesülhessenek, lesznek az államapparátusnak egyes olyan szervezeti egységei, amelyek területi viszonylatban több mint egy vajdaságot fognak kiszolgálni. Így pl. a kerületi (körzeti) munkaügyi és társadalombiztosítási bíróságok illetékességi köre elvileg többnyire több vajdaságra terjed majd ki. Mindössze 17 ilyen bíróságot állítottunk fel. Ugyanez vonatkozik a vajdasági bíróságokra, amelyeknek száma csak 37, a Legfelső Ellenőrzési Kamara kirendeltségeire (számuk csupán 14), valamint az Állami Felvásárlási és Terményfeldolgozási Felügyelet körzeti kirendeltségeire és egyéb, a területen működő állami szervekre. A Pénzügyminiszter felügyelete alá tartozó Állami Bevételi és Pénzügyi Ellenőrzési Igazgatóságok körzeti kirendeltségeinek működési területe szintén több mint egy vajdaságra terjed ki. Ilyen kirendeltséget ugyanis csak 23-at állítottunk fel. Hatáskörük a költségvetést a szocialista és nem szocialista szervezetektől megillető adó- és egyéb jellegű követelések megállapítására, valamint az adófizetési kötelezettségek teljesítésének ellenőrzésére terjed ki.

Ugyancsak kizártuk az államigazgatás területi szerveinek hatásköréből az Állami Egészségügyi Felügyelet szerveit. Közvetlenül az Egészségügyi és Népjóléti Miniszter felügyelete alá tartoznak.

A területi lapok (újságok, folyóiratok), rádió- és televízióállomások jellegüket tekintve szintén regionálisak, vagyis ki vannak véve a vajdaságok hatásköréből, és irányításuk központilag megy végbe.

Azoknak az állami feladatoknak a köre, amelyeket a területen a vajdasági hivatalokba be nem kapcsolt szerveknek kell teljesíteniük, megnövekedett. Az állam területének speciális célokra figyelemmel végrehajtott felosztásai az eddiginél nagyobb jelentőségre tettek szert, és diferenciáltabbakká is váltak. Az állami tevékenység a területen ezzel megkapta szükséges rugalmasságát. Az államszervezet jobban meg tud felelni feladatainak.

A vajdaságok jellegét az is megváltoztatta, hogy bizonyos körben (mintegy 10%-ban) rájuk szállt az eddigi járások hatásköre, másfelől pedig egyes olyan jogokat, amelyek korábban a vajdaságokat illették meg, átvett az újonnan felállított Államigazgatási, Területgazdálkodási és Környezetvédelmi Minisztérium (miniszter).

Egyszóval — a mai vajdaság minőségileg más jellegű egység, mint a korábbi vajdaság volt.

[8] *Jaroszewicz*, P.: A területi hatóságok és igazgatás kétfokozatú koncepciója és az ország új területi felosztása. Trybuna Ludu, 1975. V. 13-i sz.

4. A központi szervek munkájának megjavítása

„Azt várjuk, hogy a területi hatóságok reformjának eredményeképpen — mondta E. Gierek — a továbbiakban lényegesen megjavul az államnak mint egésznek tevékenysége, és ezen belül a központi láncszemek munkája is"[9]. A reform bizonyos változásokra vezetett a kormány összetételében. Felállítottuk az Államigazgatási, Területgazdálkodási és Környezetvédelmi Miniszter Hivatalát.

Nehéz ma pontosan meghatározni azokat az összes változásokat, még a fontosakat is, amelyeket a szóban forgó reform a központi hatóságok működésében kiváltott. Éppen ezért csak egyes ilyen változások bemutatására szorítkozom.

A reform következményeiben nem érintette közvetlenül a Szejmet. Ezzel szemben már érinti az Államtanácsot, a Legfelsőbb Bíróságot, a legfőbb ügyészt, a Legfelső Ellenőrzési Kamarát és mindenekelőtt — a kormányt. Mint ahogy arra már rámutattam, vannak egyes olyan minisztériumok, pl. a Pénzügyminisztérium, az Egészségügyi és Népjóléti Minisztérium, a Külkereskedelmi és Tengergazdálkodási Minisztérium, az Élelmiszeripari és Felvásárlási Minisztérium, valamint egyes olyan központi hivatalok is, mint pl. a Központi Statisztikai Hivatal, amelyeknek egyes feladatait az illetékes miniszereknek közvetlenül alárendelt szervek látják el. Ez lényegesen megváltoztatta ezeknek a minisztériumoknak a működését. Megváltozott a Minisztertanács szerepe is, nevezetesen csökkent jogköre az államigazgatás területi szervei által kifejtett tevékenység koordinálásának és munkájuk általános irányításának területén. Részben megváltozott, illetve a legfontosabb ügyekre korlátozódott a Minisztertanács Elnökének szerepe az államigazgatás területi szervei által kifejtett tevékenység felügyelete körében. Ezeknek a változásoknak oka a már említett új Államigazgatási, Területgazdálkodási és Környezetvédelmi Minisztérium felállítása volt, amely nemcsak a korábbi Területgazdálkodási és Környezetvédelmi Minisztérium hatáskörét vette át. Hatáskörébe tartoznak ma azok az ügyek is, amelyek korábban részben a Minisztertanács hatáskörébe, részben a Minisztertanács Elnökének hatáskörébe, valamint részben a vajdasági szintű szervek hatáskörébe tartoztak. Nevezetesen hatáskörébe tartoznak egyebek között az államigazgatás területi szerveinek megszervezésével és működésével kapcsolatos ügyek, e szervek tevékenységének folyamatos koordinálása és ellenőrzése, a vajdasági szintű területi államigazgatási szervek között felmerülő viták eldöntése stb. Hatáskörébe tartozik a nagyközségek létrehozása, megszüntetése és egyesítése, határaik megváltoztatása, nevük megállapítása, valamint szerveik székhelyének kijelölése. Az említett minisztérium dönt a városok határának megváltoztatásáról, a helységek és a földrajzi helyek elnevezéséről és nevük megváltoztatásáról. Ő terjeszti elő a vajdasági felosztás megváltoztatására, valamint a városok létesítésére irányuló javaslatokat is.

Nyilvánvaló, hogy az a tény, miszerint ma majdnem minden egyes központi szerv közvetlen kapcsolatot tart fenn 49 vajdasági szintű egységgel a korábbi 22 helyett, nagyon lényeges változást jelent.

5. Változások a politikai pártok és a társadalmi szervezetek struktúrájában és működésében

A LEMP KB XVII. teljes ülése felhatalmazta a Politikai Bizottságot mindazoknak a döntéseknek meghozatalára és munkáknak elvégzésére, amelyek biztosítják a teljes ülés által elfogadott reformkoncepció életbeléptetését. Különösen vonatkozik ez azokra a döntésekre, amelyek a párt szervezeti felépítését összehangolják Lengyelország új területi felosztásával. Vonatkozott továbbá azokra a döntésekre is, amelyek meghatározták a vajdasági és városi bizottságok munkájának elveit abban az átmeneti időszakban, amely 1975. június 1-től egészen az 1975. őszén megtartott vajdasági és városi választási értekezletekig tartott. A párt és a társadalmi szervezetek új, az állam területi felosztásával összhangban álló szervezeti felépítésének koncepcióját a LEMP KB XVII. teljes ülésén E. Babiuch, a Politikai Iroda tagja és a KB titkára ismertette.

A párt szervezeti felépítésében végrehajtott változások nem érintették az alapszervezeteket. Ezzel szemben jelentősen megerősödtek a nagyközségi, a városi és a városi kerületi szervezetek, ahol a városi kerületek megmaradtak, vagyis Varsóban. Lódzban, Krakkóban és Wrocławban. A nagyközség, illetve a város szerepének növekedésével összhangban nő meg jelentőségük is, mert a nagyközségek és a városok feladatai, hatásköre és lehetőségei nagyobbak, mint 1975. június 1-e előtt voltak. Miután a járási pártszervezetek megszűntek és ennek megfelelően feloszlottak a járási pártbizottságok is, az aktivisták az eddiginél sokkal jobban erősítik a nagyközségi és a helyi pártszervezeteket. A nagyközségi és a városi pártbizottságok átvették ugyanis a korábbi járási pártbizottságok jogainak és kötelezettségeinek többségét. Vonatkozik ez különösen a felelősségre a párttagság ügyeiért, az alapszervezetek munkájának irányításáért, a pártmunka megszervezéséért és a politikai vezetésért az adott területen. A nagyközségi és a városi pártbizottságok önállósága jelentősen növekszik. A nagyközség és a város kezében ma sokkal nagyobb hatalom és nagyobb gazdasági és szervezési lehetőség van, mint volt a reform előtt. „Ennek következményeképpen — fejtette ki E. Babiuch a LEMP

[9] *Gierek*, E. : uo.

KB XVII. teljes ülésén — a reformnak erősítenie kell azoknak a pártfórumoknak szerepét és pozícióját, amelyek közvetlenül a párt alapszervezeteivel dolgoznak, és a legközvetlenebb érintkezésben vannak a dolgozókkal"[10].

Változásokra került sor a LEMP vajdasági szervezeteinek és a vajdasági pártbizottságoknak szervezeti felépítésében és munkamódszereiben is. Megtartották mindazokat a jogokat, amelyekkel a reform előtt rendelkeztek, valamint rájuk szállt a korábbi járási pártbizottságok hatáskörének bizonyos része is. A vajdasági pártbizottságok ma közvetlenül irányítják a nagyközségi, városi és városi kerületi pártbizottságokat, és nemcsak programadó és elvi szinten, hanem az eddiginél nagyobb mértékben szervezői is a vajdaság területén folyó pártmunkának. Instruáló és ellenőrzési feladataik is nagyobbak a korábbinál. Ennek megfelelően változott meg a vajdasági pártbizottságok belső szerkezete is. Ma ugyanis más arányban vetődnek fel a problémák és a politikai kérdések. Jelentősen megnövekedett azoknak a szervezeteknek száma is, amelyeket a vajdasági pártbizottságok közvetlenül irányítanak. Nagyon megerősödtek azok a pártintézmények, amelyek ideológiai, nevelő és kulturális tevékenységgel foglalkoznak. Olyan központokká válnak, amelyek kisugárzanak környezetükre és nemcsak pártmunkásokat tömörítenek, hanem a társadalmi aktivisták széles körét is.

Az állam új területi felosztásával hangolták össze szervezeti felépítésüket az egyéb pártok is, nevezetesen az Egyesült Néppárt és a Demokrata Párt. Az Egyesült Nemzeti Front és a társadalmi szervezetek városi és nagyközségi szervei változatlanul megmaradtak. Megszűntek viszont járási szerveik és szervezeteik, a vajdaságiak pedig fokozatosan hozzáidomultak az állam új vajdasági felosztásához. Ugyancsak összehangolták szervezeti felépítésüket ezzel a felosztással a szakszervezetek, a szövetkezeti mozgalom, a nagyobb társaságok, az ifjúsági szervezetek stb.

6. A reform céljai

A reform fő céljai a következők: az állam államigazgatási felosztásának összehangolása az ország gyorsított ütemű társadalmi és gazdasági fejlesztésének szükségleteivel, olyan feltételek teremtése, amelyek lehetővé teszik a jó népgazdasági irányítást, valamint az államhatalmi és államigazgatási szervek hatékony működését, a társadalom egyre növekvő szükségleteinek jobb kielégítését.

A reform megteremti annak feltételeit, hogy a dolgozók széles körben vegyenek részt a kormányzásban. Szélesíti azt a bázist, amelyen a lakosság széles körei együttműködhetnek és részt vehetnek a falvak, a nagyközségek, a városok és a városi kerületek vezetésében, igazgatásában, s egyben növeli az államapparátus társadalmi ellenőrzését. Megnövekszik az önkormányzat. „Azt akarjuk — mondta E. Babiuch a LEMP KB XVII. teljes ülésén —, hogy a reform folytán megjavuljon az állampolgárok kiszolgálása az államhatalmi szervek és az államigazgatási apparátus részéről, hogy az új rendszerben a nagyközségek és a városok olyan láncszemek legyenek, amelyeknek megvan az ahhoz szükséges jogkörük, hogy kiszolgálják az állampolgárokat. A nagyközségekben és a városokban működő államhatalmi és államigazgatási szervek számára meg akarjuk teremteni a munkájuk továbbfejlesztéséhez szükséges feltételeket"[11]. A reform folytán ugyanis a hatóságok közelebb kerülnek az állampolgárokhoz, a termelési problémákhoz és az emberi élet kérdéseihez. A reform további célja a pártmunkásoknak és az államapparátus dolgozóinak mint szakképzett kádereknek a jobb kihasználása. A járásnak mint közvetítő láncszemnek eltörlése egyszerűbbé tette az állam szervezetét és ezzel megjavította működését.

A reform mélyenszántó és hosszú távú politikai célja egy olyan tartalom, amely megfelel Lengyelország ez idő szerinti és jövőbeni szükségleteinek, megfelel a szocialista államról szóló lenini tanítás alapvető elveinek. A hangsúly különösen azon van, hogy a marxista-leninista párt vezető szerepe növekedjék mind a nemzet, mind az állam életében, hogy a demokratikus centralizmus elvének alkalmazása helyes legyen, hogy a szocialista demokrácia posztulátumai helyes tartalommal teríttődjenek.

„Napjaink egész valósága — állapította meg P. Jaroszewicz a LEMP KB XVII. teljes ülésén —, az a dinamizmus, amellyel Lengyelország fejlődik, a közeli és a távoli jövőre vonatkozó célkitűzésünk egyaránt azt kívánja, hogy a nemzeti tanácsok és az egész területi államigazgatási apparátus egyre hatékonyabban és kifizetődőbben dolgozzék, hogy egyre jobban tegyen eleget kötelezettségeinek az állammal és a társadalommal szemben, hogy mind szorosabban kapcsolódjék össze környezetével és ezzel együtt javítsa meg az állampolgárok kiszolgálását"[12].

A területi igazgatás reformjának két első szakasza (1972 és 1973) jó gyümölcsöket hozott, s most már megállapíthatjuk, hogy a reform befejező szakasza szintén megfelelt a hozzá fűzött reményeknek. Mégsem szabad persze abban az illúzióban ringatóznunk, hogy ha a reformot

[10] *Babiuch*, E.: A pártszervek és szervezetek időszerű feladatai a reform megvalósítása terén. Trybuna Ludu, 1975. V. 13-i sz.

[11] *Babiuch*, E.: uo.

[12] *Jaroszewicz*, P.: uo. A minisztertanács elnöke ezt a gondolatot részletesebben is kifejtette, amikor a Szejm 1975. május 28-i ülésén ismertette a reformot megvalósító törvényjavaslatokat. Vö. *Jaroszewicz* P.: A hatalom és az igazgatás új struktúrája az állam korszerűsítésének tényezője, Trybuna Ludu, 1975. V. 29-i sz.

már teljesen életbe léptettük — ami hosszabb időt vesz igénybe —, már minden simán és zavartalanul fog menni anélkül, hogy erőfeszítéseket tennénk, s egyáltalában nem lesz szükség további változtatásokra. Az államszervezet tökéletesítésének folyamata, s ezen belül természetesen a területi igazgatási szervek tökéletesítése is — állandó jellegű folyamat. Különböző elemekből áll. Ezek között vannak olyan elemek, mint pl. a szervezeti struktúrák és a területi felosztás tökéletesítése, de vannak olyan elemek is, mint amilyen a káderfejlesztés, politikai és szakmai kultúrájuk megjavítása, az állam anyagi lehetőségeinek növelése, az állami szervek és intézmények műszaki felszereltségének megjavítása, az állampolgárokat a szocialista rendszerhez fűző kötelék megszilárdítása és számos más tényező. A tökéletesítés az egyik szférában nem oldja meg mintegy automatikusan az összes problémákat. Az itt ismertetett reform megvalósítása tehát koránt sem jelenti a végét azoknak az erőfeszítéseknek, amelyeket a népi állam, s ezzel együtt a területi szervek tökéletesítése érdekében tennünk kell.

7. *A reform körülményei és sikere*

Minden reform sikere szempontjából nagyon lényeges szerepük van azoknak a körülményeknek, amelyek között a reformra sor kerül, annak a módnak, ahogyan a reformot végrehajtjuk, valamint annak az időpontnak is, amikor végrehajtjuk. Minden reform, különösen ha az olyan mélyreható, mint a mostani, bizonyos vonatkozásban megrendíti az államot. A fontos ezzel kapcsolatban az, hogy a reform nem szándékolt, de nehezen elkerülhető hátrányos átmeneti következményeit mind az állam, mind az állampolgárok a lehető legkisebb fokban érezzék.

Ebben az összefüggésben emlékeztetnünk kell arra, hogy a reformot három szakaszban valósítottuk meg: 1972-ben, 1973-ban és 1975-ben[13]. A reform egyik szakaszban sem érintette egyszerre az egész területi államapparátust. A nemzeti tanácsok és a területi államigazgatási szervek reformját összekapcsoltuk a népgazdasági irányítás és a népgazdasági tervezés rendszerében végrehajtott változásokkal. Ugyanígy összekapcsoltuk a változásokkal az önkormányzati szervek struktúrájában és működésében, a politikai pártok, a társadalmi szervezetek. különösen a szakszervezetek és az ifjúsági szervezetek vonalán végrehajtott változtatásokkal. A reformot folyamatosan társadalmunk elé terjesztettük és rendszeresen kikértük a széles néprétegek véleményét. A reformra olyan feltételek között került sor, amikor a Lengyel Népköztársaság jogrendszere már magas színvonalat ért el. A reformot akkor hajtottuk végre, amikor már viszonylag megfelelő számú, a reform feladatainak elvégzésére jól felkészült szakemberrel rendelkeztünk, tudományos kutatások alapján tett javaslatokra is támaszkodhattunk. Példaképpen megemlíthetem a reform megtervezésével kapcsolatban pl. a Lengyel Tudományos Akadémia Területgazdálkodási Bizottsága által végzett kutatásoknak,[14] valamint a Lengyel Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézetében a nemzeti tanácsokra vonatkozóan lefolytatott kutatásoknak[15] eredményeit.

A reform utolsó, befejező szakaszát nagyon gyors ütemben hajtottuk végre. A LEMP KB teljes ülése a kérdéseknek a nagy iparvállalatok és intézmények dolgozóival való megvitatása után 1975. május 12-én fogalmazta meg a reform koncepcióját és hozta meg a megvalósítással kapcsolatos döntéseket. Ezzel a koncepcióval néhány nap múlva már foglalkoztak a szövetséges párt, az Egyesült Parasztpárt és a Demokratikus Párt vezetőségei, és azt megtárgyalta a Nemzeti Egységfront Összlengyelországi Bizottsága is. A Szejm a szükséges törvényhozói és szervezési határozatokat 1975. május 28-án már meghozta, és a reform 1975. június 1-vel már életbe is lépett. Mindez koránt sem jelenti azonban, mintha azt felületesen és elhamarkodottan készítettük volna elő. A reform általános koncepciója már kész volt, mint ahogyan azt a LEMP 1971. decemberében megtartott VI. kongresszusának anyagai is bizonyítják. A reform utolsó szakaszának előkészületei már három év óta folytak. Csak nem népszerűsítettük széles körben, nehogy az érdekelteknél bizonytalansági érzést váltsunk ki. Ilyen körülmények között a reform gyors megvalósítása annak ereje volt, nem pedig gyengéje, mint ahogyan azt az ember az első pillanatra gondolhatná.

A reform helyes lefolyásához az is hozzájárult, hogy azzal kapcsolatban nem hajtottunk végre általános tanácsi választásokat. Azok, akik 1975. június 1-e előtt a vajdasági nemzeti tanácsok tagjai voltak, megtartották helyüket annak az újonnan kialakított vajdaságnak nemzeti tanácsában, ahová lakóhelyük szerint vagy pedig azon választási körzet szerint tartoztak, amelyben megválasztották őket. Az újonnan megalakított vajdasági szintű nemzeti tanácsokba belekerültek — ahol ez szükséges volt — az eddigi járási tanácsok elnökségeinek tagjai

[13] Ezt *Siarkiewicz*, K. hangsúlyozza. Vö.: A területi államhatalmi és államigazgatási szervek reformjának harmadik szakasza. Państwo i Prawo, 1975. évi 6. sz. 5. old.

[14] Vö. az említett bizottság kiadványát: Az ország területi felosztásának problémaköre, Varsó, 1974.

[15] Ezeknek a vizsgálatoknak az eredményei folyamatosan kerültek kiadásra a Lengyel Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézetének „Problemy rad narodowych" c. folyóiratában. A LTA Jogtudományi Intézete egyebek között 1974. szeptemberében nemzetközi értekezletet is rendezett, amelyen mintegy 30 állam vonatkozásában ismertettek a területi szervek reformjára vonatkozó anyagokat. Az értekezlet sok összehasonlító anyagot szolgáltatott.

(ugyancsak területi hovatartozás szerint), sőt a volt járási tanácsok egyes tagjai is. A járási nemzeti tanácsok azon tagjai, akik nem kerültek be a vajdasági szintű nemzeti tanácsba, a nagyközségi vagy városi tanácsok tagjaivá váltak. Így azután egyetlen tanácstag sem vesztette el mandátumát. Legfeljebb az történt, hogy a tanácstagok egy része most más nemzeti tanács tagja lett[16].

Az az időpont, amelyben végrehajtottuk a reform harmadik szakaszát, ugyancsak optimálisnak látszik. Lengyelország 1971—1975 évekre kidolgozott ötéves tervének teljesítése végéhez közeledett, azok az eredmények, amelyeket négy és fél év alatt elértünk, jók voltak. Ötéves tervünk utolsó évében nem kellett tehát különleges erőfeszítéseket tennünk. 1975 tavaszán minden jel arra mutatott, hogy a reform befejezése nem veszélyezteti sem az ötéves terv utolsó évének, sem pedig az egész ötéves terv feladatainak teljesítését.

Ezzel szemben következő ötéves tervünket (1976—1980) már úgy kellett felépítenünk, hogy az alkalmazkodjék az új területi felosztáshoz és az irányítás és igazgatás új alapelveihez. Mindenki tudta, hogy az új ötéves terv (1976—1980) kezdettől fogva azt kívánja meg, hogy nagy fokban növeljük a most már korszerűsített struktúrában működő új területi szervek operativitását és kezdeményezőkészségét. Végül, tisztában voltunk azzal is, hogy 1975. végén sor kerül a LEMP VII. kongresszusára. A kongresszus előkészítése a társadalom körében — hangsúlyozta E. Babiuch[17] — jó alkalom lesz arra, hogy a kongresszusi küldöttek megválasztásával együtt kialakítsuk a LEMP vajdasági szintű pártszerveit.

Végül az a gondolat is vezetett bennünket, hogy abban az esetben, ha 1975-ben elvileg befejezzük a területi szerveknek és az állam területi felosztásának reformját, lehetőségünk lesz arra, hogy figyelmünket még kellő időben azokra a változásokra összpontosítsuk, amelyeket a központi szervek, különösen pedig a központi államigazgatás szervezetében és működésében kell végrehajtanunk.

A reform harmadik szakaszának különös vonása volt, hogy gondoskodtunk a területi apparátus megszüntetett láncszemeinek politikai tisztségviselőiről és egyéb dolgozóiról, akiknek eddigi tevékenységét nagyraértékeltük. Mindegyiküknél adva voltak a feltételek ahhoz, hogy munkájukat az alapszintű láncszemekben folytassák, ahol úgyis kádererősítésre volt szükség, esetleg vajdasági szinten, különösen az újonnan kialakított vajdaságokban, valamint a gazdasági szervezeteknél is. Ez nagyon fontos dolog volt, mert előnyösen befolyásolta azt a politikai légkört, amelyben a reform végrehajtására sor került.

*

A LEMP VII. kongresszusa — fél évvel a reform végrehajtása után — megállapíthatta, hogy „a területi államhatalmi és államigazgatási szervek reformja jobb feltételeket teremtett a nemzeti tanácsok, bizottságaik és tagjaik munkájához, hozzájárult a társadalmi kezdeményezés fokozásához. A területi szervek kétfokozatú rendszerének bevezetése lehetővé tette, hogy növekedjék a nagyközségeknek és a városoknak mint alapfokú egységeknek szerepe"[18].

A reform kedvező eredményeinek megszilárdítása szempontjából nagy jelentősége volt a vajdasági szintű nemzeti tanácsok időelőtti megválasztásának. Ezekre a választásokra 1976. március 21-én került sor a Lengyel Népköztársaság Szejmjének megválasztásával egyetemben. A vajdasági szintű nemzeti tanácsok összesen 6740 helyére 9618 személyt jelöltek. Ezeken a választásokon a választásra jogosult állampolgárok 98,1%-a vett részt. Az érvényes szavazatokból 99,46% esett a Nemzeti Egységfront bizottságai által jelölt személyekre[19]. A reformot ilymódon országunk lakossága is megerősítette, a vajdasági szintű nemzeti tanácsok pedig erős társadalmi támaszra tettek szert.

A LEMP VII. kongresszusa azt ajánlotta, hogy tovább tökéletesítsük a nemzeti tanácsok tevékenységét, fűzzük szorosabbra az őket a társadalommal összekapcsoló köteléket, javítsuk meg munkájuk színvonalát, fokozzuk aktivitásukat és kezdeményezőkészségüket. A nemzeti tanácsok és a területi államigazgatás figyelmének középpontjában a dolgozók ügyei állnak. Ők gondoskodnak továbbá a társadalmi-gazdasági feladatok teljesítéséről, a tartalékok feltárásáról és a gazdálkodás hatékonyságának növeléséről.

Lopatka, Adam

[16] Vö. *Jarosz*, Z. : A nemzeti tanácsok összetételének alakulása az államigazgatási felosztás reformja kapcsán Państwi i Prawo, 1975. évi 7. sz. 16. és köv. old.

[17] *Babiuch*, E. : ugyanott.

[18] A LEMP VII. kongresszusa, 1975. XII. 8—12. Alapvető anyagok és dokumentumok. Varsó, 1975, KiW, 261. old.

[19] Az Állami Választási Bizottság közleménye. A vajdasági szintű nemzeti tanácsok választásának összeredményei, Trybuna Ludu, 1976. III. 24. sz.

A törvényi konkurrencia megszüntetése egyes vagyon elleni és egyes gazdasági bűncselekmények között

A hatályos büntető törvényünk továbbfejlesztésére irányuló vizsgálódások során több szerző rámutatott, hogy a vagyon elleni bűncselekmények között szabályozott hűtlen és hanyag kezelés, valamint a gazdasági bűncselekmények között szabályozott gazdálkodással kapcsolatos kötelességek megszegése és a pazarló gazdálkodás törvényi tényállásai között átfedések vannak, amelyek megszüntetése mind elméleti, mind pedig jogalkalmazási gyakorlati szempontból egyaránt kívánatos.[1]

Ez a kívánalom a következőkben fogalmazható meg:

A társadalmi vagyonnal való gazdálkodás tulajdonjogi szemléletben idegen vagyon kezelésére vonatkozó megbízás alapján folyó gazdasági tevékenység. Ennek a gazdasági tevékenységnek alapvető szervezeti egysége a vállalat. A vállalat jogi értelemben nem tulajdonos, „az állami tulajdont kezeli egy nagyfokú relatív önállóságot kifejező gazdasági struktúra, a vagyoni önállóság keretében".[2] A vállalati vagy a szövetkezeti vagyon — bármennyire is növekedjék a gazdálkodó egységek vagyoni önállósága — nem az azt kezelő, azzal gazdálkodó személyek sajátja, tehát számukra ez idegen vagyon.

A gazdaságnak a társadalmi tulajdoni szférájában működő gazdasági funkcionáriusok kötelességszegő, illetőleg ésszerűtlen intézkedéseiből eredő gazdasági bűncselekmények általában a vagyonkezelésre vonatkozó megbízásból folyó kötelességszegést is megvalósítják. Mivel pedig ezek a kötelességszegések — károkozás esetén — a vagyon elleni bűncselekmények között szabályozott 294., illetőleg 298. §-ok büntető rendelkezései alá *is* vonhatók, törvényi konkurrencia jön létre e bűncselekmények és az adott gazdasági bűncselekmény között. Az önálló gazdasági intézkedések biztonságának megszilárdítása érdekében a büntető törvényhozásnak gondoskodnia kell e törvényi konkurrencia megszüntetéséről.

A megoldás lehetőségét két lépcsőben vizsgáljuk. A jelen cikkben a vagyon elleni bűncselekmények tükrében elemezzük a hűtlen és a hanyag kezelést, ennek során bizonyítani kívánjuk, hogy ezek nem vagyon elleni, hanem gazdasági bűncselekményt képeznek.

Következő tanulmányunkban pedig elvégezzük a gazdálkodással kapcsolatos kötelességek megszegése, illetőleg a pazarló gazdálkodás törvényi tényállási elemeinek összevetését a hűtlen (hanyag) kezelés törvényi tényállási elemeivel. Ebből az összehasonlításból levonható következtetés figyelembevételével alakítjuk ki megoldási javaslatunkat.

A hűtlen és a hanyag kezelés viszonya a vagyon elleni bűncselekményekhez

1. A Btk. XVI. Fejezetében szabályozott valamennyi törvényi tényállás közös feladata a személyek (természetes és jogi személyek) vagyoni jogainak védelme. A vagyon elleni bűncselekmények tárgya — miként a Btk. Indokolása is megjelöli — vagyoni jelentőségű jogosítvány. Vizsgálódásaink megkezdése előtt szükségesnek tartjuk annak tisztázását, hogy mit értünk a vagyon és a vagyoni jogosítvány fogalmán.

A *vagyon* polgári jogi fogalom és valamely személy vagyonérdekű jogainak és kötelezettségeinek összességét jelenti. A vagyon egységén belül ennek megfelelően aktív és passzív vagyont különböztetünk meg. Az aktív vagyon egyes elemeit vagyontárgyaknak nevezzük. A vagyontárgyak vagy dologi formában léteznek, vagy pedig vagyoni értékű jogokként, illetőleg törvényes érdekként jelentkeznek.[3]

A *vagyoni jogosítvány* a vagyoni jogviszonyok tartalmát képező alanyi jog valamely konkrét formája. A vagyoni jogviszonyokat a tulajdonjog és ennek önállósult részjogosítványai képezik. A tulajdonjog mint alanyi jog „a személynek közvetlenül a törvényből folyó és más személy hatalmától nem függő joga a dolog birtoklására, használatára és a vele való rendelkezésre".[4] A tulajdonjog részjogosítványai három jogosítványtípus alá vonhatók, ezek:

a) a birtoklás joga, amely alapján a jogosított a vagyontárgyat hatalmában tarthatja, továbbá a vagyontárgyra vonatkozóan a birtokvédelem eszközeit veheti igénybe;

b) a használat joga, amely alapján a jogosított a vagyontárgyat használhatja (szükségletei kielégítésére fordíthatja), továbbá szedheti a vagyontárgyból származó hasznokat;

---

[1] *Bagi* Dénes: A gazdálkodással kapcsolatos kötelességek megszegésének büntetése az új gazdasági mechanizmus viszonyainak funkcionálása során. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle. 1967. évi 7. sz; *Makai Kis* László: A gazdasági bűntettek a gazdaságirányítás új rendszerében. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle. 1970. évi 1. sz; *Markója* Imre: Büntetőpolitikánk és a büntetőjog kodifikációja. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle. 1969. évi 5. sz; *Wiener* A. Imre: A gazdasági vezetők büntetőjogi felelőssége. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1974.

[2] *Eörsi* Gyula: A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról. Budapest, 1968. 196. old.

[3] Ld.: *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: Magyar Polgári Jog. I. kötet. Budapest, 1973. 177. old.

[4] *Világhy—Eörsi:* Magyar Polgári Jog. I. köt. 262. old.

c) a rendelkezési jog, amely alapján a jogosított a vagyontárgyra nézve polgári jogviszonyokat létesíthet, illetőleg a tulajdonjogot ezen kívül is megszüntetheti. A rendelkezési jog tehát kiterjed: a) a dolog birtokának átengedésére, b) a dolog használatára vagy hasznai szedésére való jog átengedésére, c) a dolog biztosítékul adására vagy más módon való megterhelésére, d) a tulajdonjog átruházására, e) a tulajdonjoggal való felhagyásra".[5]

Minden egyes vagyoni jogosítvány a tulajdonjog kettős funkciójának — a hatalmi és a gazdasági funkciónak — dialektikus egységét juttatja kifejezésre. Az egyes jogosítványok azonban a hatalmi és a gazdasági oldaluk között fennálló viszony, illetőleg az egyik vagy a másik oldal szerepe, súlya tekintetében igen eltérőek lehetnek.

A *birtoklás* jogára vonatkozó részjogosítványok csaknem maradéktalanul a tulajdonjog hatalmi funkcióját fejezik ki, mert lényegük a jogosított személy uralmi helyzetének biztosítása és egyúttal mindenki másnak ebből az uralmi helyzetből való kizárása. A gazdasági funkciónak csak a birtoklás, illetőleg a birtokvédelem módja vonatkozásában van szerepe.

A *használati* jogra vonatkozó részjogosítványok ezzel szemben elsősorban a tulajdonjog gazdasági funkcióját valósítják meg, mert lényegük emberi szükségletkielégítés biztosítása. A gazdasági funkció elsődlegessége mellett azonban a hatalmi funkció is meghatározó jellegű, mert a használati jog részjogosítványai a szükségletkielégítést nem *általában,* hanem meghatározott személyre, a jogosítottra konkretizáltan tartalmazzák. A használati részjogosítványok éppen az elsajátító jellegük miatt különböznek a szükségletkielégítést általában szabályozó technikai-gazdasági (igazgatási jogi, munkajogi, pénzügyi jogi stb.) jellegű jogosítványoktól.

A *rendelkezési* jogra vonatkozó részjogosítványok tekintetében ismét a tulajdonjog hatalmi oldala kerül előtérbe. A rendelkezési jog keretében a jogosított meghatározott vagyontárgyat akár meg is semmisíthet. A rendelkezési jog tipikus részjogosítványai azonban az elidegenítési és a megterhelési jog, amelyek gyakorlásában a hatalmi funkció elsődlegessége mellett a gazdasági funkció is meghatározó jellegű. Elidegenítés vagy megterhelés esetében a jogosított uralmi helyzetében ugyanis nem általánosságban vett változás, hanem konkrétan mérhető, mennyiségileg és minőségileg kifejezhető gazdasági változás következik be.

2. A fentiekben vázolt vagyoni jogosítványok büntetőjogi vonatkozásban a vagyon elleni bűncselekmények tárgyaként jönnek számításba. A vagyon elleni bűncseleményeket szabályozó egyes törvényi tényállásokban meghatározott magatartások fő jellemzője tehát, hogy sértik a jogosítottnak a tulajdonjog tartalmát kitevő valamely (vagy valamennyi) alanyi jogát. A vagyoni jogosítványokat sértő és a büntető törvényben szabályozott valamennyi magatartástípus azonban nem képez vagyon elleni (tulajdon elleni) bűncselekményt. Egyes specifikus vagyontárgyakra, elkövetési módokra, célzatra, motívumra tekintettel a vagyoni jogosítványt (is) sértő támadás állam elleni, közrend-közbiztonság elleni vagy gazdasági bűncselekményt képezhet.

Véleményünk szerint a vagyoni jogosítványt sértő magatartás akkor minősül vagyon elleni bűncselekménynek, ha nem csupán alanyi jogot támad, hanem jogellenesen új tulajdonviszonyt, a jogosított vagyoni jogainak csorbításával vagy megszüntetésével járó pozícióváltozást hoz létre, illetőleg tart fenn.

A vagyon elleni bűncselekmények elkövetését az anyagi szükségletkielégítés motiválja. Az elkövető ennek érdekében a tulajdonos pozíciójának megszerzésére törekszik. A tulajdon ugyanis a jogosított számára nem öncélú jelenség, hanem olyan elsajátítási forma, amely különböző jogszabályok keretei között anyagi szükségletek kielégítését teszi lehetővé és társadalmilag elismertté. A tulajdonból eredő jogosítványok közül ebből a szempontból a használati jogosítványok a legjelentősebbek. A használati jogosítványokat a jogosított alapvetően kétféleképpen gyakorolhatja. Az első esetben a vagyontárgyat ténylegesen is uralma alatt tartja, tehát a birtoklás egyúttal használatot is megvalósít; míg a második esetben a vagyontárgyat más birtokolja, viszont a vagyontárgyból rendeltetésszerűen származó hasznok a jogosítottat illetik. A szükségletkielégítés az első esetben csak több vagyoni részjogosítvány együttes gyakorlása útján biztosítható, míg a második esetben megvalósítható egyetlen részjogosítvány gyakorlásával is.

E meggondolások figyelembevételével a vagyoni jogosítványok sérelme útján új tulajdonviszony alapvetően háromféle módon hozható létre: *a)* idegen vagyontárgy jogellenes hatalombavételével; *b)* idegen vagyontárgy jogellenes használatával, illetőleg a hasznok jogellenes szedésével; *c)* jogszerűen birtokba vett vagyontárgy jogellenes használatával, illetőleg a jogosítottól történő végleges elvonásával.

ad a) Idegen vagyontárgy jogellenes hatalomba vételével az elkövető a jogosított birtoklási jogát sérti meg, egyúttal olyan tényleges helyzetet hoz létre, amely a jogosítottat megfosztja, az elkövető számára viszont lehetővé teszi, hogy a tulajdonjog tartalmát kitevő jogosítványokat gyakorolhassa. Ha a magatartás arra irányul, hogy ez a helyzet (ez a pozícióváltozás) végleges legyen, akkor eltulajdonításról, illetőleg eltulajdonítási célzattal történt elvételről beszélünk. A vagyoni jogosítványok elleni ilyen jellegű támadás három formáját fo-

[5] *Világhy—Eörsi:* Magyar Polgári Jog. I. köt. 299. old.

galmazta meg a törvényhozó a lopás első fordulata, a rablás és a jogtalan elsajátítás törvényi tényállásaiban.

ad b) A vagyontárgy jogellenes használatával, illetőleg a hasznok jogellenes szedésével az elkövető a jogosított birtoklási jogát általában nem sérti, illetőleg a birtoklási jog sérelme — amelyet objektíve a dolog elvétele fejez ki — csak átmeneti jellegű. Az ideiglenes használat érdekében történő elvételt a törvényhozó egyetlen törvényi tényállásban, a lopás második fordulatában szabályozta.

A használati *részjogosítványok* megsértésének különböző eseteiben az elkövető olyan konkrét viszonyokat hoz létre, amelyekben ő maga vagy más személy jogtalan haszonhoz jut, a jogosított pedig kárt szenved. A vagyoni jogosítványok elleni ilyen jellegű támadás öt formáját fogalmazta meg a törvényhozó a csalás, a zsarolás, az orgazdaság, a bitorlás és az uzsora törvényi tényállásaiban. Vagyoni jellegű részjogosítvány tekintetében valósul meg továbbá az önbíráskodásnak az a formája, amikor az elkövető vélt vagyoni igényt kíván érvényesíteni.

ad c) A szükségletkielégítéssel kapcsolatos egyes vagyoni jogosítványok (pl. a hasznok szedésének joga) gyakorlásához nem feltétlenül szükséges a vagyontárgy birtoklása. Ennek fordítottjaként az is érvényes, hogy a vagyontárgy jogszerű uralom alatt tartása, tehát a birtoklás joga nem jár feltétlenül együtt a többi jogosítvány (használat, rendelkezés) gyakorlásával is.

A tulajdonos a tulajdonát képező dolgot különféle jogcímeken átengedheti másnak anélkül, hogy tulajdonjogáról véglegesen lemondana. A dolog átadásával egyidejűleg a tulajdonos akarata szabja meg, hogy a birtokost a birtoklás jogán kívül milyen részjogosítványok illetik meg.

A fentiekből következik, hogy a jogszerűen birtokban tartott vagyontárgyra vonatkozó vagyoni jogosítványok kétfajta módon sérthetők: a tulajdonosi helyzet végleges megváltoztatásával, vagy pedig a birtokost a tulajdonos akaratából megillető részjogosítványokon túlmenő jogosítványok gyakorlásával. A hatályos büntető törvény az első esetet sikkasztásnak minősíti, míg a második esetben a bírói gyakorlat szerint hűtlen kezelés valósul meg.

Mivel a jelen vizsgálódásunk középpontjába a hűtlen (és a hanyag) kezelés elemzését, valamint a vagyon elleni bűncselekményekhez kapcsolódó viszonyának tisztázását állítottuk, indokoltnak tartjuk, hogy az eddigieknél részletesebben foglalkozzunk a sikkasztás, továbbá a hűtlen és a hanyag kezelés értelmezésével.

3. Megelőzően azonban választ kell adnunk arra a kérdésre, hogy ha a vagyon elleni bűncselekmények lényegadó vonásának a jogtalan vagyoni hasznonszerzést tekintjük, akkor hol jelölhető meg a rongálás bűncselekményének büntetőjogi rendszerbeli helye.

A rongálás kétségtelenül vagyont károsító támadás és a tulajdonból folyó jogosítványokat sérti. Ennyiben megegyezik valamennyi vagyon elleni bűncselekménnyel. Ugyanakkor azonban határozottan el is különül tőlük, mert nem hoz létre *új* tulajdonviszonyt, hanem a *meglevő* tulajdonviszonyt vagy megszünteti, vagy a további zavar nélküli működését gátolja. A rongálás elkövetését nem az anyagi érdekérvényesítés motiválja, hanem egyéb indítékok, amelyek jellegükben az elkövetőnek az idegen vagyon iránti nagyfokú közömbösségét, a vagyoni jogosítványok sértetlenségéhez fűződő közösségi érdekek semmibevételét juttatják kifejezésre. A rongálás további jellemzője, hogy önmagában, kristálytisztán ritkán fordul elő, általában valamely más bűncselekményhez kapcsolódik eszköz-, vagy utócselekményként, illetőleg valamely más bűncselekmény törvényi tényállásába épül be tényállási elemként.

A bírói gyakorlatból ismert jogesetek azt tanúsítják, hogy a rongálásként értékelhető magatartások túlnyomó többsége a Btk. XII. Fejezetében szabályozott közbiztonság és közrend elleni bűncselekmények körében jelentkezik. Ez érthető is, ha figyelembe vesszük, hogy a „közbiztonság olyan közállapotot, a társadalmi együttélés olyan helyzetét jelenti, amelyben az egyes emberek és közösségek élete, személye, léte és működése, valamint javai biztosítottak".[6]

A rongálás lényegadó sajátossága, hogy a vagyonbiztonsághoz fűződő társadalmi érdeket sérti, ennélfogva a bűncselekményt meghatározó törvényi tényállás büntetőjogi rendszerbeli helyét nem a vagyon elleni, hanem a közbiztonság- és közrend elleni bűncselekmények csoportjában jelölnénk meg.

4. Rátérve most már a sikkasztás, valamint a hűtlen és a hanyag kezelés értelmezésére, mindenekelőtt kiemeljük azt a közös vonásukat, hogy megvalósítójuk csak olyan személy lehet, aki az elkövetési tárgyra vonatkozó egyes részjogosítványokat — mindenekelőtt és minden esetben a birtoklás jogát — jogszerűen gyakorolja.

A hatályos büntető törvény szerint a *sikkasztást* az valósítja meg, aki a rábízott idegen dolgot jogtalanul eltulajdonítja vagy azzal sajátjaként rendelkezik. A törvényhozó tehát a jogtalan elsajátítást és a sajátjaként rendelkezést két különböző, egymással alternatív viszonyban álló elkövetési magatartásnak tekinti. A kétfajta elkövetési magatartás közötti különbséget a Btk-hoz fűzött miniszteri indokolás (és nyomán a Btk. kommentárja, valamint a legtöbb hazai tankönyv) azzal magyarázza, hogy a jogtalan eltulajdonítás tulajdonosként viselkedés, míg a sajátjaként rendelkezés esetében az elkövető „kifelé" nem viselkedik tulajdonosként, a jogosítványokat a valódi tulajdonos neve alatt gyakorolja.

[6] *Földvári* József: Büntetőjog. Különös rész. Budapest, 1972. 190. old.

A magunk részéről sem a törvény szerinti szabályozási móddal, sem a miniszteri indokolás alapján elterjedt magyarázattal nem értünk egyet. Meglátásunk szerint mind a büntető jogszabály szövegezése, mind pedig az indokolása felülvizsgálatra szorul.

Ami a hatályos büntető jogszabályt illeti, azt kell először megvizsgálnunk, hogy a jogszerűen birtokban tartott idegen dolog hogyan tulajdonítható el jogtalanul. Az előzőekben már kifejtettük, hogy az eltulajdonítás olyan helyzet létrehozása, amellyel az elkövető a tulajdonost megfosztja attól a lehetőségtől, hogy a tulajdonjog tartalmát képező jogosítványokat gyakorolhassa, és ezt a lehetőséget *véglegesen* a saját számára szerzi meg. Az eltulajdonítás elképzelhetetlen a vagyontárgy hatalomba vétele nélkül, mert a vagyoni jogosítványok lényege — minden másfajta jogosítványtól megkülönböztető jellege —, hogy anyagi formában kell létezniök. Az eltulajdonítás rendszerint valamely dolog birtokba vételének tényében tárgyiasul. *Ha pedig a dolog jogszerűen már az elkövető birtokában van, a jogtalan eltulajdonítás megállapításához az szükséges, hogy a birtokban tartás tényén felül az elkövető olyan magatartást fejtsen ki, amely objektíve valamely vagyoni részjogosítvány hatalmi funkcióját fejezi ki.* Az ilyenfajta részjogosítványok viszont kivétel nélkül a rendelkezési jog körébe tartoznak. Végkövetkeztetésünk: az elkövetőre bízott idegen dolog jogtalan elsajátítása *csakis* akképpen valósulhat meg, hogy az elkövető a dologgal sajátjaként rendelkezik.

A sikkasztásnak ezt a jellegzetességét a felszabadulás előtt hatályban volt Btk. — a jogértelmezési problémák elkerülése végett — magyarázó szabállyal világította meg. A 355. § második bekezdése szerint: „Az eltulajdonítás be van végezve, mihelyt a birtokos vagy bíráló a dolgot elidegeníti, elhasználja, a visszakövetelésre jogosított előtt eltagadja, vagy azzal bármi módon, mint sajátjával rendelkezik." A korábbi jogszabályból tehát világosan kitűnik, hogy a törvényhozó a jogtalan eltulajdonítást és a sajátjaként rendelkezést nem kétfajta elkövetési magatartásnak tekintette, hanem a büntető jogszabály diszpozíciójában megjelölt magatartást ugyanennek a büntető jogszabálynak értelmező részében meghatározott magatartástípussal *magyarázta.* A hatályos szabályozásnak tehát az a gyengéje, hogy olyan elkövetési magatartásokat állít (az alternativitás folytán) egymást kizáró viszonyba, amelyek mint *jelenségek* nem külön-külön, hanem egymásban léteznek, mint büntetőjogi *fogalmak,* pedig nem két különböző, hanem ugyanazt a lényeget fejezik ki rendelkező, illetőleg magyarázó formában.

Ami a hatályos büntető jogszabály indokolásában kifejtett magyarázatot illeti, nem tartjuk helytállónak és megnyugtatónak azt a nézetet, amely szerint a jogtalan elsajátítás és a sajátjaként rendelkezés aszerint lenne megkülönböztethető, hogy az elkövető „kifelé" tulajdonosként viselkedik-e vagy sem. Témánk szempontjából kifelé viselkedésen valamely vagyoni jogosítvány gyakorlását értjük. A vagyoni jogosítványok gyakorlásában azonban a tulajdonosként viselkedés a lényeges, a tulajdonosként viselkedés módjának elenyésző jelentősége van. *A vagyoni jellegű viszonyokban elsősorban nem a személyek sajátosságai, hanem a dolgok sajátosságai (ingó-ingatlan, forgalomképes-forgalomképtelen, termelőeszköz- fogyasztási cikk stb.) határozzák meg a lehetséges magatartások formáit.* Sok esetben — különösképpen a forgalomban, ahol a legnagyobb a jelentősége és alkalmazási területe a rendelkezési jog körébe tartozó különféle részjogosítványok gyakorlásának — teljesen közömbös, hogy adott személy a saját nevében vagy más nevében él-e a konkrét jogosítvánnyal. Szükségtelennek tartjuk ezért e vizsgált magyarázó elv fenntartását a jövőben.

Álláspontunk alátámasztásaképpen hivatkozunk az NDK büntető törvénykönyvének kommentárjában adott magyarázatra. Eszerint az elkövető birtokában levő idegen dolog jogtalan eltulajdonítása „nemcsak abban áll, hogy az elkövető szándéka elsajátításra irányul, hanem az elsajátításnak ténylegesen is meg kell valósulnia és kívülről felismerhetővé kell válnia. Ide sorolható például a dolog átruházása, felhasználása, feldolgozása vagy elfogyasztása. Az eltulajdonítás olyan magatartást jelent, amelyből kitűnik, hogy az elkövető idegen dologgal sajátjaként rendelkezik, magát a dolgot vagy értékét saját vagyonként kezeli".[7]

A sikkasztás törvényi tényállásának és magyarázatának vizsgálatával azt az álláspontunkat kívántuk megalapozni, hogy *de lege ferenda indokolatlannak és szükségtelennek tartjuk a sikkasztás törvényi tényállásában a jogtalan eltulajdonítás mellett a sajátjaként rendelkezés alternatív magatartásként történő szabályozását.* Egyébként az európai szocialista országok (Románia kivételével) és tőkés szomszédunk Ausztria (az 1975. január 1-én életbe lépett Btk-jában) a sikkasztást egyetlen magatartással — éspedig jogtalan eltulajdonítással — elkövethető bűncselekményként szabályozzák.

A *hűtlen kezelés* csak egyfajta magatartástípussal, az elkövető kezelése alatt álló idegen vagyon károsítását eredményező kötelességszegéssel valósítható meg. A hűtlen kezelés törvényi tényállásában kétségtelenül felismerhető a vagyont károsító bűncselekmények egyik lényegadó vonása, valamely vagyoni jogosítvány sérelme. Önmagában azonban a vagyoni sérelem még nem alapoz meg feltétlenül vagyon elleni bűncselekményt. Már az előzőekben utaltunk arra, hogy a vagyoni károkozás az egyik

[7] Strafrecht der Deutschen Demokratischen Republik. Lehrkommentar zum Strafgesetzbuch. Band II. Berlin, 1969. 152. old.

lényeges feltétele több állam elleni, közrend-közbiztonság elleni vagy gazdasági bűncselekménynek. E bűncselekmények és a vagyon elleni bűncselekmények közötti lényeges elhatároló mozzanatnak azt tartjuk, hogy az elkövető a vagyon elleni bűncselekmény megvalósításával nemcsak alanyi jogot sért, hanem egyúttal meghatározott tulajdonosi helyzet (végleges vagy átmeneti) megváltoztatására törekszik. Az elkövető a tulajdonjog hatalmi funkciójának jogellenes megragadásával és érvényesítésével őt meg nem illető anyagi haszonhoz (vagyonnövekedéshez) jut, a jogosított viszont vagyoncsökkenést, kárt szenved. A vagyonnövekedés, illetőleg vagyoncsökkenés objektíve mutatkozik meg vagyontárgyak növekedésében, illetőleg csökkenésében. Az objektív anyagi kép azonban semmiféle változást nem mutat össztársadalmi vonatkozásban. A bűncselekmény elkövetése után is ugyanannyi vagyontárgy létezik, mint az elkövetése előtt. A vagyon elleni bűncselekmény tehát elsősorban *nem az anyagi viszonyokban, hanem a jogviszonyokban* okoz sérelmet.

Alapvetően más a kép a hűtlen kezelés elkövetése esetében. A hűtlen kezelés kárt okoz a jogosított személy vagyonában, de nem hoz hasznot, vagyonnövekedést az elkövetőnek. A cselekmény következtében össztársadalmi és egyéni vonatkozásban is anyagi erőforrás végleges csökkenése következik be. A hűtlen kezelés a tulajdonjogot nem közvetlenül, hanem közvetve sérti a tulajdonjog anyagi alapjának kisebbítésével.

Ha a hűtlen kezelés törvényi tényállásában meghatározott elkövetési magatartást összevetjük a vagyon elleni bűncselekményként szabályozott többi törvényi tényállás elkövetési magatartásával, a következő főbb megkülönböztetéseket tehetjük: — a vagyon elleni bűncselekmények (kivéve a csalás és a jogtalan elsajátítás egyes eseteit) tipikusan aktív magatartással valósíthatók meg; a hűtlen kezelés tevéssel és mulasztással egyaránt elkövethető; — a vagyon elleni bűncselekmények esetében az elkövető hatalmi elsajátítóként lép fel, magatartását vagyoni jogosítvány gyakorlása érdekében fejti ki; a hűtlen kezelés viszont kifejezetten csak vagyon csökkentésére, a vagyontárgyakban megtestesülő gazdasági funkció csorbítására irányul; — a vagyon elleni bűncselekmények megvalósítási lehetőségei korlátlanok, míg a hűtlen kezelés csak szigorúan meghatározott körben — a vagyonkezelés, tehát alapvetően gazdasági tevékenység körében — valósítható meg.

A vagyon elleni bűncselekmények és a hűtlen kezelés közötti különbség legélesebben akkor tűnik ki, ha figyelembe vesszük a megbízás alapján folyó vagyonkezelés fő sajátosságait. A vagyonkezelés vagyoni jogok érvényesítését és kötelezettségek teljesítését foglalja magában. *Azokban az esetekben, amikor a vagyonkezelő idegen vagyont kezel, további kötelezettségei is keletkeznek, amelyek a vagyonkezeléssel történt megbízás, mint kötelmi viszony alapján a tulajdonossal szemben terhelik.* A vagyonkezelő tehát az idegen vagyonra vonatkozó jogok érvényesítése és kötelezettségek teljesítése során nem gyakorolhatja funkcióját a saját akaratának és érdekeinek megfelelően, hanem a tulajdonostól kapott megbízás szerint köteles eljárni.

A vagyonkezelő a tulajdonos érdekeit kétféleképpen sértheti a vagyonkezelés során: úgy okoz kárt a megbízónak, hogy elsajátítóként lép fel, tehát a vagyoni jogokat a saját hasznára gyakorolja; illetőleg úgy okoz kárt a megbízónak, hogy a vagyonkezelésre, mint technikai műveletre kapott megbízással ellentétes magatartást tanúsít. A vagyonkezelő az első esetben nemcsak kárt okoz, hanem megsérti a tulajdonviszonyokat is, tehát vagyon elleni bűncselekményt követ el; míg a második esetben közvetlenül nem tulajdonosi jogosítványt sért, hanem a vagyon gazdaságos működtetésére vonatkozó kötelezettségét szegi meg. Ez a magatartása hűtlen kezelést képez.

Vizsgálódásainkból tehát levonhatjuk azt a következtetést, hogy a hűtlen kezelés lényegesen különbözik a vagyon elleni bűncselekményektől. Ma már túlhaladottnak tűnik az a felfogás, hogy a hűtlen kezelés fosztogató jellegű vagyon elleni támadás és hasonló az absztrakt veszélyessége a lopáshoz, a sikkasztáshoz és a híváshoz. *A hűtlen kezelés törvényi tényállásából ugyanis hiányzik a fosztogatás leglényegesebb mozzanata, a jogtalan haszonszerzés.*

A hűtlen kezelés vagyon elleni bűncselekménykénti értékelését nagymértékben elmélyítette az a tény, hogy a bírói gyakorlat következetesen hűtlen kezelésnek tekintett több olyan magatartástípust, amelyet az elkövető a vagyonkezelés körében jogtalan haszonszerzés érdekében fejtett ki. Közismert ilyen cselekménytípusok: a fekete fuvar végzése, magánérdekű munkának társadalmi tulajdonban levő munkaeszközzel történő elvégzése, a vállalat eszközeinek magáncélra történő igénybevétele. Ha ezeket az elkövetési formákat közelebbről megvizsgáljuk, szembetűnik valamennyiők közös vonása, az, hogy az elkövető nem a vagyonkezelésből — mint a közte és a megbízó között fennálló kötelmi viszonyból — származó kötelezettségeit *szegi meg,* hanem a megbízójának a tulajdonból eredő alanyi jogát, közelebbről a megbízója használati jogosítványát *sérti.*

A jelzett magatartások hűtlen kezeléskénti értékelésére nem is a büntető jogszabály szövege, hanem annak miniszteri indokolása adott alapot. Az indokolás szerint a hűtlen kezelés törvényi tényállásában a korábbi jog két cselekménytípusa, éspedig a hűtlen kezelés (BHÖ 471—473. pont) és a társadalmi tulajdont károsító visszaélés (BHÖ 231. pont) egyesül. A bírói gyakorlat a törvény indokolásának ezt a kitételét már úgy fejlesztette tovább, hogy „a hűtlen kezelés jellemzője — ami más vagyon elleni

bűntettektől megkülönbözteti —, hogy megvalósulásánál nincs eltulajdonítás, lényege a vagyonkezelési megbízatással való, kárt okozó visszaélés".[8]

A magunk részéről ezt a jogszabályértelmezést aggályosnak tartjuk. A kárt okozó visszaélés minőségileg más magatartást fejez ki, mint a vagyonkezelési kötelezettség megszegésével történő károkozás. A visszaélés nem egyszerű kötelességszegés, hanem a megbízó rovására egyéni érdek érvényesítése. Meg kell említenünk, hogy a hatályos büntető törvénykönyvünk előkészítő munkái során akadt olyan álláspont, amely a hűtlen kezelést azonosította a károsító visszaéléssel. A 313/1960. számú kormányhatározat alapján vitára bocsátott „Büntető törvénykönyv tervezet" Indokolásában még a következőket olvashatjuk: „A jugoszláv btk. bizalommal visszaélésnek nevezi a cselekményt, melyet az követ el, aki mint más vagyoni érdekeinek a képviselője vagy mint vagyonának kezelője kötelességét nem teljesíti, vagy a neki juttatott jogosítványokkal azon szándékból él vissza, hogy magának vagy másnak jogellenes vagyoni előnyt szerezzen, vagy károsítsa azt, akinek vagyoni érdekét képviseli. A jugoszláv szabály vagylagosan szerepelteti a tényállásban a lukratív és a károsító mozzanatot. Az előbbinek az önálló fennforgása azonban nem gyakorlati, mert alig képzelhető el a vagyonkezelői kötelességszegésnek olyan esete, amely anélkül szerez jogosulatlanul vagyoni előnyt, hogy egyben a gondozására bízott vagyon károsodást nem szenvedne. Annál gyakorlatibb viszont a két változat kumulatív előfordulása: az elkövető a kezelése alatt álló vagyonban kárt okoz éppen azért, hogy magának vagy másnak jogtalan vagyoni hasznot szerezzen ... a hűtlen kezelésnek éppen az a tipikus esete, hogy az elkövető a maga vagy más vagyoni érdekében követi el a bűntettet."

A tervezetben közzétett indokolásnak ez a része a törvény indokolásába már nem került be, abból a nyilvánvaló megfontolásból, hogy a hűtlen kezelés törvényi szövegének ilyen tág értelmezésére nincs lehetőség.

A vagyonkezelői minőségben elkövetett vagyoni jellegű visszaélés tulajdonoskénti viselkedést jelent az elkövető birtokában levő idegen vagyontárgy vonatkozásában. Ez a tulajdonoskénti viselkedés annyiban különbözik az eltulajdonítástól, hogy nem véglegesen, hanem csak ideiglenesen szünteti meg a tulajdonos hatalmi helyzetét egyes részjogosítványok, éspedig a használati jogok gyakorlása tekintetében.

Véleményünk szerint a vagyonkezelés körében a jogosítotton kívüli bármely személy vagyoni érdekében kifejtett ideiglenes jellegű eltulajdonítás — amely ténylegesen valamely használati részjogosítvány gyakorlásában mutatkozik meg, hűtlen kezelésként nem értékelhető. A megfelelő büntetőjogi védelem a vagyon elleni bűncselekmények közé beiktatott új büntető jogszabály megalkotásával lenne biztosítható. Az új törvényi tényállás szerint *jogtalan használatot* valósítana meg az, „aki mást azzal károsít, hogy a kezelésére bízott idegen dolgot jogtalan haszonszerzés végett ideiglenesen használja".

A szomszédos szocialista országok közül a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Btk.-ja tartalmaz hasonló szabályozást. A 249. § (1) bekezdése szerint idegen dolog jogtalan használata miatt kell büntetni azt, aki nagyobb értékű idegen dolgot azzal a szándékkal vesz hatalmába, hogy azt ideiglenesen használja, vagy aki rábízott nagyobb értékű idegen dolgot jogosulatlanul ideiglenesen használ.

A vagyonkezelés körében jogtalan haszonszerzés érdekében végzett károsító magatartás jogtalan használatként történő szabályozása megfelelő törvényi lehetőséget nyújtana a vagyonkezelő fosztogatási jellegű cselekményeinek büntetőjogi üldözésére, egyúttal véglegesen megszüntetné azt a látszatot, mintha a hűtlen kezelés a vagyon elleni bűncselekmények közé tartozna.

Azt a felfogásunkat, hogy a hűtlen kezelés nem vagyon elleni bűncselekmény, még inkább alátámasztja a *hanyag kezelés* törvényi tényállásának elemzése. A hanyag kezelés — miként a miniszteri indokolás is hangoztatja — lényegében a hűtlen kezelés gondatlan alakzata. A kétfajta bűncselekmény között az alapvető különbség tehát a bűnösségi körülményekben áll fenn, vagyis a hűtlen kezelés szándékos károkozást tételez fel az elkövető kezelésére, illetőleg felügyeletére bízott (és a lehetséges esetek túlnyomó többségében társadalmi tulajdont képező) idegen vagyonban. Mindkét bűncselekmény közös lényegadó vonása a megbízó károsítása jogtalan haszonszerzésre való törekvés nélkül. A hűtlen kezelés törvényi tényállásának megalkotásánál a törvényhozó mellőzte a jogtalan haszonszerzés vagy a vagyonkezelői megbízással való visszaélés tényállási elemként történő szabályozását; a hanyag kezelés vonatkozásában viszont fogalmilag kizárt az egyéni érdekérvényesítés.

A bírói gyakorlatból ismert magatartástípusok, mint pl. a vállalat dolgozójára bízott szerszámok őrizetlenül hagyása, inkasszó megbízás késedelmes benyújtása, felületes árukészletkezelés, hanyag boltvezetés, ellenőrzési kötelezettség elmulasztása stb. egyértelműen kifejezésre juttatják, hogy a hanyag kezelés gazdasági tevékenységgel összefüggésben követhető el. A vagyon elleni bűncselekményekre jellemző elsajátító tevékenység a hanyag kezelés esetében szóba sem kerülhet.

5. Végkövetkeztetéseinket a következőkben foglaljuk össze:

a) Az idegen vagyon kezelésével vagy felügyeletével történő megbízás olyan jogi tény, amely — meghatározott jogosultságok mellett — *a vagyonkezelő kétirányú kötelezettségét*

[8] A büntető törvénykönyv kommentárja. II. köt. Budapest, 1968. 1478. old.

alapozza meg. Az egyik irányú kötelezettség a tulajdonviszonyból származik, ennélfogva a vagyonkezelő tűrni tartozik a tulajdonos hatalmi jellegű alanyi jogát, annak ellenére, hogy a vagyontárgyat ténylegesen ő tartja uralma alatt. A másik irányú kötelezettség a megbízásból mint kötelmi viszonyból származik, ennélfogva a vagyonkezelő köteles a megbízó utasításainak megfelelően a vagyontárgy gazdasági hasznosítására.

b) A vagyonkezelő az ez irányú kötelezettségeit kétféleképpen szegheti meg:

— visszaél azzal a helyzetével, hogy idegen vagyontárgyat uralma alatt tart és a vagyontárgyat vagy véglegesen elvonja a jogosítottól vagy azt ideiglenesen sajátjaként használja. Ebben az esetben vagyon elleni bűncselekményt valósít meg;

— a megbízó utasításaitól eltérő gazdasági tevékenységgel a kezelésére vagy felügyeletére bízott vagyonban kárt okoz. Ebben az esetben hűtlen vagy hanyag kezelést valósít meg.

c) A hatályos büntető törvény rendelkezései nem adnak megfelelő lehetőséget a vagyonkezelő bűncselekményeinek egyértelmű elhatárolására. De lege ferenda szükségesnek mutatkozik a 292. §-ban szabályozott sikkasztás törvényi tényállásának módosítása. A módosított jogszabály egyetlen magatartást, éspedig a jogtalan eltulajdonítást tartalmazná. Az elkövető kezelésére bízott idegen vagyontárgy ideiglenes jogtalan használatát pedig új büntető jogszabály megalkotása útján kellene büntetni.

d) A 294. §-ban szabályozott hűtlen kezelés és a 298. §-ban szabályozott hanyag kezelés nem elsajátító jellegű bűncselekmények, ezért indokoltnak mutatkozik kiemelésük a XVI. Fejezet törvényi tényállásai közül.

e) A 302. §-ban szabályozott rongálás a vagyonbiztonsághoz fűződő közösségi érdeket sérti, ezért megfontolandó e büntető jogszabálynak a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények körében történő elhelyezése.

Erdősy Emil

A gépjárművezető felelőssége és annak korlátai a gépjármű-felelősségbiztosítás tükrében

1. A kárfelelősség kérdése a XX. század polgári jogi tudományának egyik centrális problémája. Ezen belül is rengeteg vita zajlik a veszélyes üzemek működéséből eredő károkért való felelősség s annak korlátai körül, amelynek klasszikusnak mondható teóriáját ma már mind több támadás éri. E támadások oka korunk tudományos-technikai forradalmában keresendő, amely a veszélyes üzemek számát — a nagyipari tömegtermelés, a sugárzó- és robbanóanyagok felhasználása, a gépi közlekedés általánossá válása stb. révén — jelentős mértékben szaporította. Ez a jelenség olyan nagy mérvű károkozások lehetőségét hordozza magában, amely ellen a felelősség hagyományos eszközeivel már nem lehet teljes sikerrel küzdeni.

A felelősségi mérték szigorítása irányában ható tendenciák[1] a fent már exponált problémát önmagukban nem oldhatták meg. A tudomány ennélfogva más védekezési lehetőségeket is keresett, s ennek eredményeképpen jött létre az a felfogás, amely a károk megnövekedett kockázatát a biztosítási védelem kiterjesztése révén törekszik közömbösíteni.[2]

Az alábbiakban e problémakör egy részvetületéről, a gépjárművezetők felelősségéről lesz szó. A kérdésfelvetést az indokolja, hogy a gépjárművek üzemben tartói felelősségének és a közúti balesetek következtében szükséges kárrendezésnek a problematikája az utóbbi két évtizedben világszerte az érdeklődés homlokterébe került. Ugyanez a figyelem hazánkban is megfigyelhető. Magyarországon ugyanis a gépjárművek száma az 1950. évi 56 951-ről 1972-re 1 217 900-ra emelkedett, s a gépjárműállomány eme gyarapodása a közlekedési balesetek szaporodását (az 1961. évi 7871 személyi sérüléssel járó karambolhoz képest 1972-ben már 20 284 ilyen baleset fordult elő) is magával hozta.[3] Éppen ezért indokolt közelebbi vizsgálat tárgyává tenni a védekezés jogi eszközeit.

2. Az egyes államok törvényhozásai már a század elején felismerték, hogy a gépi közlekedés jelentős kárforrássá vált, amely ellen egyedül a polgári törvénykönyvek felelősségi szabályai megfelelő védelmet nem nyújtanak. A védekezés fő eszköze általában a felelősségbiztosítás lett, amelynek megkötését a gépjármű üzemben tartója számára — Európában elsőként

[1] Vö. *Eörsi* Gyula: A szerződésen kívüli felelősség és a Ptk. reformja. JK. 1972. 3. sz. 65. old.

[2] Ez a felfogás jelenik meg többek között *Sieg:* Haftungsersetzung durch Versicherungsschutz c. tanulmányában, Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht 113 (1950) 95. skk. old.

[3] Igen érdekes statisztikai adatokat közöl ezzel kapcsolatban *Olasz* Nándor: Észrevételek a gépjárművek kötelező felelősségbiztosításának jogi szabályozásáról c. cikkében, MJ és KJSZ. 1975. 3—4. sz. 182. skk. old.

1914-ben Svájcban, a tengerentúlon pedig 1925-ben Massachusetts-ben — kötelezővé tették.[4] E konstrukció elsősorban a közlekedési baleset áldozatának nyújt hatékonyabb oltalmat, ugyanakkor a károkozót is felszabadítja felelősségi alapú jogi kötelezettsége alól[5] — eltekintve itt a biztosítónak kivételesen rendelkezésére álló regressz-igényektől.

Az utóbbi években azonban a nyugati szakirodalomban egyre több támadás érte a felelősségbiztosítás intézményét.[6] Az ellenérvek lényegében négy pontban foglalhatók össze.

a) A kötelező gépjármű-felelősségbiztosítás rendszere túl költséges: az adminisztrációs költségek Franciaországban a beszedett díjak 35%-át, az USA-ban 56%-át, Nagy-Britanniában 33%-át, Hollandiában 45%-át emésztik fel. Ehhez képest a társadalombiztosítás ilyen természetű kiadásai egyik vizsgált országban sem érik el a díjbevétel 10%-át. A hivatkozott statisztikai adatok jól illusztrálják azt a törekvést, miszerint a közlekedési biztosításnak a társadalombiztosítás irányában való továbbfejlesztése indokolt.

b) A felelősségbiztosítási konstrukció folytán a gépjárművezető védetlen azokkal a károkkal szemben, amelyeket önmagának okoz.

c) A balesetek áldozatainak jelentős része éppen a felelősségi rendszer miatt nem részesedik kellő biztosítási védelemben. Franciaországban pl. a közúti balesetek károsultjainak 25%-a egyáltalán nem, 25%-a pedig csak részben kap kártérítést, mert a balesetet okozó gépjárművezető nem, vagy pedig csak részben felelős.[7]

A *b)* és *c)* alatt jelzett szempontok már a kárelosztás elvének jegyében fogant jogi megoldás szükségességére hívják fel a figyelmet, s — legalábbis a közlekedés területén — a hagyományos felelősségi koncepció meghaladását sürgetik.

d) Egyre többen helyezkednek végül arra az álláspontra, hogy a gépjárműbalesetek a gépi közlekedés szükségszerű velejárói, vagyis a baleset tulajdonképpen szimpla forgalmi kockázat. *Dupeyroux*[8] vizsgálatai pl. kimutatták, hogy egy gépkocsivezető a vezetés minden kilométere alatt átlagosan 150 megfigyelést eszközöl és mintegy 15 döntést hoz: átlagosan azonban három kilométerenként egy döntése helytelen. *Tunc*[9] pedig arra az eredményre jutott Washingtonban (D. C.) végzett kutatásai során, hogy az átlagos gépkocsivezető még egy kiválóan szervezett közlekedésű városban is ötpercenként kilenc — különféle — hibát követ el. A hivatkozott szerzők felfogása szerint tehát értelmetlen a gépjárművezetők „felelősségéről" beszélni, s olyan általános közlekedési biztosítás bevezetése indokolt, amely eltekint a polgári jogi felelősség intézményétől. A gépi közlekedésben rejlő kockázatot a társadalomnak kell viselnie.

3. Mindezen megfontolások alapján érthető, hogy a nyugati szakemberek figyelme az utóbbi években azok felé a törvényhozási megoldások felé fordult, amelyek a közlekedési baleset minden áldozatát — akár tekintet nélkül a felelősségre, akár pedig a felelősségbiztosítás rendszerébe beépített balesetbiztosítás révén — biztosítási védelemben részesítik.

A „kombinált" megoldásra találhatunk példát az 1959. évi finn, az 1961. évi norvég és az 1962. évi lengyel gépjrámű-biztosítási törvényekben, amelyek a felelősségbiztosítás által nem fedezett károk megtérítését egy speciális balesetbiztosítás útján rendezik. A svéd törvényhozás új törekvései is ebbe a kategóriába sorolhatók: az 1974-ben létrehozott igazságügyi minisztériumi bizottság tervezete szerint a személyi sérülésekért a felróhatóságtól függetlenül, az anyagi károkért pedig felelősségi alapon térítene a biztosító.[10]

Az ún. „no-fault"-rendszer legeklatánsabb példáit ugyanakkor az 1946-ban Saskatchewan tartományban (Kanada) kibocsátott és 1964-ben novellált „Automobile Accident Insurance Act", valamint a Puerto Rico-i (USA) „Automobile Accident Compensation Administration" által bevezetett általános balesetbiztosítási megoldás[11] jelentik. Ugyancsak a felelősség kérdését mellőző általános közlekedési biztosítás bevezetésére tett javaslatot a Canadian Underwriters' Association 1972-ben.[12] Legújabban, 1974-ben, Új-Zélandban lépett hatályba a „no-fault"-rendszer eddigi leghaladóbb formája: eszerint — függetlenül a baleset okától — mindenki, aki balesetet szenved, megfelelő kártérítésre jogosult az újon-

---

[4] Kötelező gépjármű-felelősségbiztosítási rendszer van érvényben Európában Ausztriában, Belgiumban, Csehszlovákiában, Dániában, Finnországban, Franciaországban, Hollandiában, Írországban, Jugoszláviában, Lengyelországban, Luxemburgban, Magyarországon, Nagy-Britanniában, Norvégiában, az NSZK-ban, Olaszországban, Portugáliában, Romániában, Spanyolországban, Svájcban és Svédországban. A tengerentúlon Algéria, Egyiptom, Izrael, Kanada egyes tartományai, Mozambik, Szudán, Törökország, Tunézia, valamint az USA tagállamai közül Massachusetts, New York és North-Carolina követik ezt a megoldást. A gépjármű-felelősségbiztosítás intézményének történeti fejlődéséről Id. bővebben *Bucic*, V.: A gépjármű üzemeltetőjének felelősségbiztosítása, Osiguranje i privreda (Zagren) 1971. 3—4. sz. 48—61. old.

[5] Vö. *Büchner*, G.: Zur Theorie der obligatorischen Haftplichtversicherungen, Karlsruhe, 1970. 33. old.

[6] A gépjármű-felelősségbiztosítás körül folyó jogirodalmi vitákat részletesen ismerteti *Stojan:* A gépjárművek okozta károk elleni biztosítás c. tanulmányában, Osiguranje i privreda (Zagreb) 1971. 3—4. sz. 25—47. old.

[7] Vö. *Tunc*, A.: Un bilan provisoire, Droit Social 1967. 2. o.

[8] Idézi: *Stojan:* I. m.: Osiguranje i privreda (Zagreb) 1971. 3—4. sz. 26. old.

[9] Vö. *Tunc*, A.: La réforme du droit des accidents de la circulation. L'étude du département des trasports des États-Units. RIDC 1971. 23. sz. 443. old.

[10] *Tunc*, A.: erről szóló cikkének (megjelent RIDC 1975. 1. sz.) kivonatos ismertetését ld. a Jogi Tudósító 1975. 17—18. sz. 28—29. old.

[11] Ismerteti: *Hodosh*, F. A. International Insurance Monitor 1971. 2—3. (February-March) sz.

[12] Ismerteti: *Findlay*, G. C., Canadian Report, Best's Review 1972. March sz.

nan létrehozott Baleseti Kártérítési Bizottságtól. A biztosítást a foglalkozási megbetegedések károsultjaira is kiterjesztették. Figyelemre méltó, hogy a Woodhouse által vezetett új-zélandi törvényelőkészítő bizottság az ausztrál kormánytól is megbízást kapott egy hasonló ausztrál jogszabály kidolgozására.[13]

4. Főként az utóbb említett tételes jogi szabályozások inspirálták azokat az elméleti reformjavaslatokat, amelyek *Tunc,*[14] *Keeton és O'Conell,*[15] valamint *Hippel*[16] tollából jelentek meg. E tervezetek közös jellemzői a következőkben foglalhatók össze.

a) A károk kockázatát e javaslatok arra hárítják, aki a kockázatot megteremti, azaz a gépjármű üzemben tartójára.

b) Mindhárom tervezet arra az alapelvre épül, hogy lehetőleg a közúti baleset minden áldozata — tekintet nélkül felelősségére — kártalanításban részesüljön, kivéve itt a balesetet szándékosan, vagy bűncselekmény során előidéző személyt.

c) Ennek érdekében — s a biztosítók pénzügyi egyensúlyát szem előtt tartva — mindegyik javaslat felveti, hogy a kártérítés összegét korlátozni kell, s a károsult a biztosító által meg nem térített kárát — ha erre a rendes felelősségi szabályok szerint lehetősége van — közvetlenül a károkozótól követelje.

d) Tendencia tapasztalható ugyanakkor a „közlekedési baleset" és a „gépjármű üzemelése kapcsán keletkezett kár" fogalmainak a kiszélesítésére.

e) Jellemző az a törekvés is, hogy a gépjárműbiztosítást — konstrukciójában és a védettek körét tekintve — a társadalombiztosításhoz közelítsék. Látható tehát, hogy a jelenlegi gépjárműbiztosítási rendszert éppen annak a felelősségre alapított szerkezete miatt érik támadások, és a reformtervezetek is a felelősségi elem kiküszöbölésében, egy általános közlekedési balesetbiztosítás bevezetésében látják a továbblépés lehetőségét. Ilyen javaslat már hazai jogirodalmunkban is felvetődött: Eörsi Gyula[17] — ha csak alternatíve is — a gépjárműbiztosítás továbbfejlesztésének „maximális programjaként" tett megfontolás tárgyává hasonló jogi megoldást.

Anélkül, hogy e helyütt a „no-fault"-rendszer előnyeinek és hátrányainak részletes elemzésébe bocsátkoznék, már itt szükségesnek látszik megindokolni azon álláspontomat, miszerint jelenleg célszerűbbnek tűnik a közúti balesetekkel kapcsolatos kárrendezés vonatkozásában egy kevésbé radikális — és alapvetően a felelősségbiztosítás keretei között maradó — megoldáshoz folyamodni.

A felelősségi konstrukció további fenntartása mellett elviekben az szól, hogy különböztetni kell olyan hiba között, amelyet a jó vezető is elkövet, vagy amely elkerülhetetlen lehet, és az olyan, kirívóan súlyos hibák között, amelyeket a társadalom már nem vállalhat magára. Ezt a disztinkciót azonban a „no-falult"-rendszer bevezetése lehetetlenné tenné. Úgyszintén csak a felelősségbiztosítás keretében lehet érvényre juttatni a balesetmentes vezetésre való ösztönzés szempontját, amelyről később még szó lesz.

Az iménti elvi megfontolásokat a gyakorlat is igazolni látszik. Tunc vizsgálatai ugyanis kimutatták, hogy az USA-ban a közlekedési balesetek 53%-át vezetési hiba, 31%-át a gépjármű hibája, 16%-át a környezet — a rosszul megépített út, a helytelenül elhelyezett útjelzések, a közvilágítás, vagy a reklámok zavaró hatása, a gyalogos gondatlansága stb. — közrehatása okozta. (Megjegyzendő azonban, hogy a műszaki hiba is sok esetben az üzemben tartó felróható magatartásának — pl. a hanyag karbantartásnak, illetve műszaki ellenőrzésnek a következménye.) Ha pedig a károkozások jelentős része az üzemben tartó magatartására vezethető vissza, és ha elfogadjuk, hogy az e csoportba sorolható károkozások egy része a gépjárművezető gondosabb ténykedésével elkerülhető lenne, úgy a felelősség elemét továbbra sem szabad a gépjárműbiztosítás konstrukciójából száműzni.

(Bár az eddigi érveknek joggal vethető ellene az, hogy a biztosító regressziójának megfelelő kiépítésével — legalábbis a kirívóan súlyos hibák esetére — a felelősség prevenciós lehetőségei a „no-fault"-rendszerbe is beépíthetők, véleményem szerint — túl azon, hogy az e körbe eső tényállások megfogalmazása is bizonyos nehézségeket okozhat — egy ilyen konstrukció az ebből eredő perek jelentős megnövekedésével járhatna. Ezért marad figyelmen kívül a továbbiakban a probléma megoldásának ez a lehetősége.)

Az általános és kötelező közlekedési balesetbiztosítás ellen szóló második érv szigorúan pénzügyi jellegű. Minden biztosítás akkor rentábilis ugyanis a biztosító szempontjából — s ez a szocializmus viszonyai között sem mellőzhető aspektus —, ha a beszedett díjak meghaladják a kifizetések (kártérítés, adminisztrációs költségek stb.) összegét, ugyanakkor a díjak megfizetése a biztosítottak számára sem jelent aránytalan terhet. Vessünk most egy pillantást a következő adatokra:[18]

---

[13] *Harris,* D. R.-nak az új-zélandi biztosítási törvényről szóló cikkét (The Modern Law Review 37, 4. sz.) kivonatosan ismerteti a Jogi Tudosító, 1975. 9—10. sz. 30—31. old.

[14] Vö. *Tunc,* A.: Un bilan provisoire, Droit Social 1967.

[15] Vö. *Keeton—O'Connell,* Basic Protection — A Proposal for Improving Automobile Claims Systems, Harvard Law Review 78 (1964) 329. skk. old., valamint *Tunc,* A.: Le projet de loi sur les accidents de la circulation des professeurs Keeton et O'Connel, RIDC 1966. 22. sz. 439. skk. old.

[16] Vö. *Hippel,* E.: Schadensausgleich beim Verkehrsunfällen, Berlin-Tübingen, 1968.

[17] Vö. *Eörsi* Gyula: I. m. JK. 1972. 3. sz. 70. old.

[18] Vö. *Olasz* Nándor: I. m. MJ és KJSZ. 1975. 3—4. sz. 191. old.

A kötelező gépjármű-felelősségbiztosítás díjbevételei és kifizetései Magyarországon:

Év	Díjbevétel (ezer Ft)	Káresetek száma	Kártérítés (ezer Ft
1970	148 996	21 384	76 988
1971	312 023	51 206	181 827
1972	361 309	82 874	296 354

A bevételek és a kifizetések fejlődésének irányát alapul véve megállapítható, hogy a gépjármű-felelősségbiztosítás pillanatnyilag egyensúlyban van, de nem rendelkezik olyan bevételi többlettel, amely alkalmas lenne egy esetleg bevezetendő „no-fault"-rendszer révén fellépő kárigény-növekedés fedezésére, a jelenlegi díjszabás változatlan fenntartásával, vagy jelentős díjemelés nélkül. Ez utóbbi intézkedés azonban elkerülendő.

Mi hasznosítható mégis a hazai jog számára az újabb külföldi szabályozások és elméleti elképzelések közül?

Nézetem szerint az a koncepció, hogy — ha nem is teljes mértékben, de — lehetőleg a közúti baleset mindegyik károsultja kártalanításban részesüljön, éspedig — a fenti fejtegetések alapján — a felelősségi rendszer lényegi fenntartásával. Elsőrendű társadalmi érdek fűződik ugyanis ahhoz, hogy — ha már jogi eszközökkel a közlekedési balesetek megelőzése nem is lehetséges — legalább reparáció formájában részesüljenek az eddiginél szélesebb körű és hatékonyabb védelemben a közlekedésben részt vevő állampolgárok.

II.

5. A külföldön érvényesülő legújabb tendenciákra való kitekintés után célszerűnek tűnik a hazai szabályozást megvizsgálni — elsősorban a fent már említett kritikai megjegyzések és a magyar jogirodalomban felvetett reformjavaslatok tükrében. E kérdéskomplexus rendszeres feldolgozása természetesen meghaladja a jelen tanulmány kereteit, ezért a továbbiakban csak a problémakör egyes — a viták középpontjában álló — vonatkozásairól lesz szó.

Mindenekelőtt azt látszik szükségesnek megindokolnom, hogy a következőkben a kötelező gépjármű-felelősségbiztosítás hatályos joganyagának kritikai vizsgálata történik meg — beleértve az esetlegesen szükségessé váló módosítások felderítését is. A jelenlegi biztosítási szisztémában ugyanis a közlekedés résztvevőinek legfeljebb a legláltalánosabb hatályú, de korántsem az egyedüli eszköze a gépjárművek kötelező felelősségbiztosítása: a Casco-biztosítás telítettségi foka igen magas, ennek alapján pedig mind a vezető, mind pedig a gyalogosok balesetbiztosítási szolgáltatásokra jogosultak. Más oldalról nézve hazánkban mintegy 3 millió CSÉB-biztosítás egzisztál, amelynek segítségével a közlekedési balesetek okozta károk rendezése is megtörténhetik.

Mi indokolja tehát a kötelező gépjármű-felelősségbiztosítás — és ezzel együtt a Ptk. vonatkozó szabályainak — továbbfejlesztését? Az, hogy ez idő szerint a gépjárművek kötelező felelősségbiztosítása az egyetlen olyan közlekedési biztosítás, amely „ex lege" jön létre, s ezáltal általános védelmet nyújt a közúti forgalom alanyai számára. A cél pedig az, hogy a közlekedésben részt vevő személyek általános és kötelező — és nem csak a felek akaratától függő — biztosítási oltalma váljék hatékonyabbá a jelenleginél.

6. A magyar jogban a gépjárművek kötelező felelősségbiztosításáról szóló 42/1970. (X. 27.) Korm. sz. rendelet 2. § (1) bekezdése alapján a biztosító — díjfizetés ellenében — „azokra a károkra nyújt fedezetet, amelyekért a gépjárművek üzemben tartói a polgári jog általános szabályai szerint felelnek".[19] Az Állami Biztosító helytállási kötelezettsége — közúti közlekedésben leggyakrabban előforduló baleseteket figyelembe véve — eszerint elsősorban két esetben áll fenn: *a)* ha a gépjárművek összeütközése következtében az üzemben tartók szenvednek kárt; *b)* ha a gépjármű üzemelése folytán gyalogosok, vagy az utasok károsodnak.

7. Az első esetben rendszerint a Ptk. 346. § (1) bekezdésére tekintettel a Ptk. 339—340. §§ kerülnek alkalmazásra. Az a gépjárművezető tehát, aki nem úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható, a kötelező gépjármű-felelősségbiztosítás alapján nem igényelheti elszenvedett kárának megtérítését. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a baleset vétkes károsultja teljesen kártérítés nélkül maradna: a Casco-biztosítás elterjedt intézménye erre biztosítékot szolgáltat.

Természetesen felvethető a körben is az az igény, hogy a közúti baleset során más gépjárműben felróható magatartásával kárt okozó — de egyben maga is károsult — üzemben tartó se essék el a kötelező gépjárműbiztosítás nyújtotta védelemtől, magától értetődően kivéve itt azokat — a 42/1970. (X. 27.) Korm. sz. rendelet 13. §-ában felsorolt — eseteket, amidőn a biztosítónak regresszkövetelése van (ezek a tényállások általánosságban az igen súlyos gondatlanság esetei, nagyjából-egészében megfelelnek a „kirívóan durva vezetői hiba" említett körének is). Egy ilyen megoldás a kötelező biztosítási védelem körét is megnyugtatóan kieszélesítené.

Megjegyzendőnek tartom ugyanakkor, hogy a biztosított gépjárművezető eddiginél fokozottabb védelme érdekében sem lenne kívánatos teljes mértékben feláldozni azt a prevenciós lehetőséget, amit a kártérítéstől való elesés veszélye jelent a gépjárművek üzemben tartói számára. A biztosítási fedezet körét ezért semmi esetre sem indokolt kiterjeszteni a vétkes gépkocsi-tulajdonos teljes kárára.

---

[19] Vö. *Bárdos* Péter: A gépjárművek kötelező felelősségbiztosításának új jogi szabályozása, (Kézirat) Budapest, 1971. 5. old.

A reálisnak látszó megoldás nézetem szerint az lehetne, hogy a kötelező gépjárműbiztosítás körében az Állami Biztosító — egy erre a célra létesített külön alapból — balesetbiztosítási szolgáltatásokat nyújtana (amelynek nagysága a táppénzes állományban eltöltött idő tartamához igazodik) annak a gépjárművezetőnek, aki — a Ptk. 346. § (1) bekezdésére tekintettel a Ptk. 339—340. §§ szerint — a felelősségbiztosítás alapján kárának megtérítését nem igényelheti. Ezzel a megoldással már az a korábban említett disztinkció is jogi relevanciát nyerne, amely a gépjárművezető „szokásos", „elkerülhetetlen" — Ehrenzweig fogalmával élve: „vétkesség nélküli" — hibái és a durván gondatlan vezetői magatartás között fennáll, ugyanakkor az enyhén vétkes balesetezőnek fizetendő csökkentett mértékű biztosítási összeg továbbra is ösztönözhetné a gépkocsik üzemben tartóit a fokozott körültekintésre.

Az említett balesetbiztosítási alapnak a képzését egyben össze is lehetne kapcsolni azzal az eszközzel, amellyel — a balesetmentes vezetésre való ösztönzés érdekében — a külföldi biztosítótársaságok már régóta élnek. Eszerint a sokat balesetező, s ezáltal a biztosítási alapokat gyakran igénybe vevő üzemben tartók 10—20% pótdíjat fizetnek, hacsak a balesetek okozásai körébeni felelősségük hiányát a biztosítóval szemben megfelelően nem igazolják. Ez a balesetbiztosítási alap pedig ezekből a pótdíjakból lenne képezhető.

Természetes, hogy egy ilyen szabályozás arra is ösztönözheti a gépjárművek üzemben tartóit, hogy a károk bejelentésétől tartózkodjanak, s ezen a kárbejelentés szankcionált kötelezővé tétele sem sokat segíthet. Mindazonáltal a bekövetkezett károkozás eltagadásának — nézetem szerint — reális veszélye csak az ismeretlen gépjárművek által okozott balesetek károsultjai irányában lehet: az ilyen esetek azonban ma sem túl gyakoriak, a kiküszöbölésük pedig sokkal inkább a közlekedési morál javításának a kérdése, amelyben — sajnos — jogi eszközöknek nagyon kis szerepük van.

8. A közlekedési balesetek másik gyakori esetcsoportja az, amikor a gépjármű üzemelése folytán gyalogosok, vagy az utasok károsodnak. Az e körbe tartozó károsultak biztosítási védettsége nem látszik kielégítőnek.

Megállapítható ugyanis, hogy a baleseti kockázat jelentősebb részét a gyalogos viseli, mégpedig több okból:

a) A gépkocsivezető—gyalogos viszonylatban a gyalogos védetlenebb, élete és testi épsége a gépjárművezetőhöz képest sokkal inkább van veszélynek kitéve.

b) A gépjárművezető felelőssége biztosított, a gyalogosé nem[20] — ennek a körülménynek különösen az „önhibás" károsultak esetében van jelentősége.

c) Eörsi Gyula[21] a gépjárművezető és a gyalogos felróható magatartásának jolgári jogi értékelését elemezve megállapítja, hogy míg a gépkocsivezető esetében csak az igen súlyos gondatlanság von maga után konzekvenciákat (nevezetesen a biztosító regressz-igényét), addig a gyalogosnak már enyhe gondatlansága is releváns (kármegosztásra vezet).

d) Olasz Nándor[22] arra mutat rá, hogy a gyalogos és a gépjárművezető egyenlőtlen helyzete a felelősségbiztosítás révén nem küszöbölődik ki, mert — éppen az Állami Biztosító szilárd anyagi helyzete folytán megvalósuló reparáció következtében — a prevenció a gépjárművezető irányában szinte elenyészik.

Vegyük most szemügyre a hatályos jogi szabályozást. Ha a gépjármű a gyalogosnak, vagy az utasnak okoz kárt, a felelősség megállapítása a Ptk. 345. § alapján történik, amely hazai jogunkban a veszélyes üzemek működéséből eredő károkért való felelősség általános szabálya. E törvényhely (1) bekezdése kimondja: „Aki fokozott veszéllyel járó tevékenységet folytat, köteles az ebből eredő kárt megtéríteni." A kártérítésre való jogosultság feltétele eszerint mindössze az, hogy a veszélyes tevékenység és a kár közötti oksági kapcsolat bizonyítást nyerjen.

A veszélyes tevékenység folytatója — jelen esetben a gépjárművezető — a felelősség alól mentesül azonban, ha „bizonyítja, hogy a kárt olyan elháríthatatlan ok idézte elő, amely a fokozott veszéllyel járó tevékenység körén kívül esik" [Ptk. 345. § (2) bek.]. Kármegosztásra kerül sor végül, ha a kár egy része „a károsult felróható magatartásából származott" [Ptk. 345. § (3) bek.]. A továbbiakban e törvényhelyek alkalmazása egyes problémáit látszik célszerűnek megvizsgálni.

A) A Ptk. 345. § (2) bekezdése az „elháríthatatlan külső ok" következtében beállott kár megtérítésének kötelezettsége alól mentesíti a gépjármű üzemben tartóját. A magyar polgári jog az „elháríthatatlan külső ok" fogalmába a „vis maior"-t, az erőhatalmat is beleérti,[23] emellett pedig a „harmadik személy elháríthatatlan cselekményét" szokás e fogalom másik „nevesített" alakzataként említeni.

Az „elháríthatatlan külső okra" való hivatkozás és a felelősség alól ennek alapján való mentesülés a gyakorlatban igen ritkán fordul elő, mégis elképzelhető, hogy a gépjárművezető felelősségének hiányában a gépkocsi utasa, vagy

[20] Ez a megállapítás annyiban egészítendő ki, hogy az új lakossági biztosítások a gyalogosi minőségben okozott károkra is felelősségbiztosítási fedezetet nyújtanak majd

[21] Vö. *Eörsi* Gyula: I. m. JK. 1972. 3. sz. 68. old.

[22] Vö. *Olasz* Nándor: A baleseti kártérítési felelősségre, valamint a gépjárművek kötelező felelősségbiztosítására vonatkozó szabályok összefüggései a reparáció és prevenció szempontjából, MJ és KJSZ. 1974. 5. sz. 289. old.

[23] Vö. *Eörsi* Gyula: A fokozott veszéllyel járó tevékenységért való felelősség alapkérdéseiről, ÁJI Értesítője, III. kötet 4. sz. 388. old. 2. jegy

a baleset gyalogos áldozata kártérítés nélkül marad.

Színezi ugyanakkor a tárgyalt kérdést az, hogy az „elháríthatatlan külső ok" rendszerint nem egyedüli tényezője a kárhoz vezető okfolyamatnak: gyakran számot tesz ugyanis abban a károsult „nem-veszélyes" alany kisebb-nagyobb gondatlansága is, amely azonban az „elháríthatatlan külső ok" hatásához képest mindig alárendelt marad.

Ezzel a kérdéssel Eörsi Gyula[24] is foglalkozott: nézete szerint a probléma csak úgy volna megoldható, ha a felelősségbiztosításba egy olyan kötelező balesetbiztosítást építenénk be, amely az „elháríthatatlan külső ok" esetére is kártérítést biztosítana a károsultnak. Ehhez a konstrukcióhoz két lépcsőben juthatnánk el: „*a)* a felelősség felfokozása szinte feltétlenné (csak a károsult szándékos, vagy súlyosan gondatlan magatartása mentesít, az elháríthatatlanság nem), és *b)* e „felelősségnek" a kötelező felelősségbiztosítás útján való áthárítása a biztosítóra" — írja Eörsi. Felfogásában a „no-fault"-rendszer gondolata cseng vissza, bár az exponált probléma aligha oldható meg „tisztán" a felelősségbiztosítás eszközeivel.

Nézetem szerint az lenne a kívánatos megoldás, ha a vétlen, vagy enyhén gondatlan gyalogos akkor is teljes kártérítést kapna, ha behatása a veszélyes üzem számára elháríthatatlan, és még súlyos gondatlansága esetén is igényt tarthatna szokásos, tipikus kárának megtérítésére: gyógyítási költségeinek a társadalombiztosítás által nem fedezett részére és a ruházatában, illetve magánál hordott dolgaiban esett tényleges vesztesége értékére.

Mindezen szolgáltatásokat részére az Állami Biztosító nyújtaná, de nem a gépjármű-felelősségbiztosítás alapján — hiszen a Ptk. 345. § (2) bekezdésének hatályon kívül helyezése nem kívánatos — hanem egy speciális balesetbiztosítási alapból. Ennek az alapnak a létrehozása nem járna különösebb nehézségekkel, különös tekintettel arra, hogy a Ptk. 345. § (2) bekezdése alá vonható közúti balesetek száma csekély. Ez a konstrukció tehát a kötelező gépjármű-felelősségbiztosítás díjtételét sem emelné jelentősebb mértékben.

B) A károsult felróható közrehatása — figyelemmel a Ptk. 345. § (3) bekezdésére — kármegosztáshoz vezet.

E jogszabályhely alkalmazásával kapcsolatban már több észrevételt tettek a jogirodalomban. Tunc[25] — a magyar jogi szabályozáshoz hasonló — francia jogi rendezést azért bírálja, mert az nem juttatja kifejezésre — „a gyalogos vétkességének könyörtelen figyelembevételével" — a veszélyes üzem működésében rejlő fokozott kárforrást. Javaslata szerint — a szándékosság esetét kivéve — ignorálni kellene az áldozat felróható közrehatását. Olasz Nándor[26], aki arra mutat rá, hogy helytelen az a joggyakorlat, amely a gyalogos magatartását szigorúan értékeli „annak a prevenciónak a jegyében, amely a gépjárművezetővel szemben a felelősségbiztosítás folytán nem érvényesül", ugyanerre a konklúzióra jut.

E két észrevétel alapgondolatával egyet is érthetünk, azzal a megjegyzéssel, hogy a bírói gyakorlat a Ptk. 345. § (3) bekezdésének jogirodalmi értelmezése alapján feltárható ellentmondást enyhíteni törekszik: a PK 38. sz. állásfoglalás ugyanis az üzem veszélyességének terhelő értékelését írja elő a kármegosztás esetére. Megállapítható emellett, hogy a bírói gyakorlatban a Ptk. 345. § (3) bekezdésének alkalmazása körében szinte nem is akad példa arra, hogy a baleset „nem-veszélyes" résztvevőjére nézve hátrányosabb kármegosztást állapítottak volna meg. Mindenesetre helyes álláspontnak tűnik, hogy az a tétel, miszerint a megnövekedett közúti forgalom viszonyai között a gyalogos kisebb figyelmetlensége, vagy ügyetlensége nem arányosítható azzal a veszéllyel, amellyel a gépjármű üzemelése önmagában fellép, jogszabályi megfogalmazást nyerjen, s ne csak a joggyakorlatban kialakított szempontként egzisztáljon.

Meg kell emlékezni emellett a jogalkalmazási gyakorlatban fellelhető — s a gyalogos védelmével ellenkező irányban ható — tendenciáról is a károsult önhibájának értékelésével kapcsolatban. Eörsi Gyula[27] is figyelmeztet arra a veszélyes félreértésre, amely a gépjárművezető és a gyalogos vétkességének összemérésében adódik, s a Legfelsőbb Bíróság polgári kollégiumának PK 38. sz. állásfoglalása is arra int, hogy ebben a körben a gyalogos közlekedési szabálysértése nem arányosítható a gépjárművezető szabályszegésével, hanem a felróható közrehatás fennforgását mindig az eset összes körülményeinek konkrét és alapos megvizsgálása alapján lehet csak konstatálni. A felhívott kollégiumi állásfoglalás, amely arról a — nézetem szerint — helyes[28] alapról indul ki, hogy a veszélyes üzem és a „nem-veszélyes" jogalany összeütközésénél rendszerint mindkettő károsodik, ugyancsak azt a tételt juttatja kifejezésre, hogy a kártérítés megállapításánál „az üzem veszélyességét is figyelembe kell venni az üzemben tartó terhére, amennyiben az a veszélyes üzem károsodásában közrehatott" és a károsult személynek csak azt a kárt rója terhére, amely

[24] Vö. *Eörsi* Gyula, I. m. JK. 1972. 3. sz. 69. old.
[25] Vö. *Tunc*, A.: Un bilan provisoire, Droit Social, 1967. 75. old.

[26] Vö. *Olasz* Nándor: I. m. MJ és KJSZ. 1974. 5. sz. 289. old.
[27] Vö. *Eörsi* Gyula: I. m. ÁJI Értesítője, III. kötet 4. sz. 391. old.
[28] Ellenkező álláspontot van *Eörsi* Gyula (I. m. JK. 1972. 3. sz. 68. old.), aki szerint helytelen volt a PK 38. sz. állásfoglalás megalkotásánál alapesetnek venni azt a helyzetet, amikor a veszélyes üzem okozott is és szenvedett is kárt. További kifogása az, hogy a bírói gyakorlat az üzem veszélyességét a kártérítés mértékében, s nem a felelősség súlyában veszi tekintetbe. Ez utóbbi ellenvetés azonban kizárólag dogmatikai jellegű, s a gyakorlatban konzekvenciákkal nem jár

kizárólag az ő „felróható magatartásából származott".

Az eddig említett megfontolások tehát arra mutatnak, hogy a gépjármű üzemelése önmagában teremt olyan baleseti kockázatot, amelynek káros következményeit az áldozat felróható magatartása legfeljebb csak megnövelheti.

A kérdés vizsgálatánál azonban még egy szempontot is célszerű figyelembe venni: azt nevezetesen, hogy a prevenció gondolatát a gyalogossal szemben nem szabad teljesen elejteni, amint az Olasz Nándor felfogásából következik. Nem ösztönözheti egy esetleges — a gondatlan gyalogossal szemben a Ptk. 345. § (3) bekezdésének alkalmazásától eltekintő — szabályozás a gyalogosokat kisebb körültekintés tanúsítására. E szempontot legalábbis a felelősség eddiginél differenciáltabb értékelésében kellene érvényre juttatni. Eörsi Gyula[29] javaslata az, hogy a Ptk. 345. § (3) bekezdése körében az enyhe gondatlanságot figyelemen kívül kellene hagyni[30], s ezzel a PK 38. sz. állásfoglalást hatályon kívül kellene helyezni.

Ez a felfogás azonban nézetem szerint további fejlesztésre szorul: a kármegosztás körében fellelhető bizonytalanságokat és jogalkalmazási problémákat ugyanis nem szünteti meg, hanem csak a súlyos gondatlanság területére szorítja. Célszerűbbnek tartanám olyan új szabályozás megfontolását, és a Ptk. 345. § (3) bekezdés olyan értelmű módosítását, amely szerint: *a)* a veszélyes üzem üzemben tartójának felelősségét csak a „nem veszélyes" károsult szándékos közrehatása zárja ki; *b)* az enyhén gondatlanul közreható károsult teljes kárának megtérítésére igényt tarthat; *c)* a súlyosan gondatlanul közreható károsultat csak korlátozott mértékben kártalanítaná — a kötelező gépjármű-felelősségbiztosítás révén — az Állami Biztosító. Elképzelésem szerint a károsultak e csoportja szintén csak a szokásos, tipikus károk megtérítését követelhetné: a gyógyítási költségeknek a társadalombiztosítás által nem fedezett részét és a ruházatában, valamint a balesetkor magánál hordott dolgokban esett tényleges kárt.

9. Bár az eddigiekben kizárólag a közúti forgalomban részt vevő személyek felelősségéről volt szó, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a gépjárművek a veszélyes üzemek egyik leggyakoribb csoportját képezik ugyan, de ezen kívül még számos olyan tevékenység folytatható, amely fokozott veszéllyel jár. Ha pedig a mondott javaslatokat csak a gépjárművek üzemben tartóira tekintettel fogalmaznánk meg, ez a többi veszélyes üzemfajták működése következtében károsult személyekre — köztük is első helyen a vasúti és üzemi balesetek áldozataira — nézve hátrányos lenne. Ezért a következőkben összefoglalandó reformjavaslatokat a veszélyes üzemek valamennyi fajtája által okozott károkra nézve teszem meg, azzal a megjegyzéssel mégis, hogy ez utóbb említett károsodáscsoportok biztosítási védelmének rendszeres továbbfejlesztése meghaladja a jelen vizsgálódás kereteit. Mindenesetre hasonló biztosítási formát a veszélyes üzemek károkozásának további eseteiben is megfontolandónak tartok.

A következőkben röviden összefoglalom azokat a változásokat, amelyeket a fentiekben javasolt kárrendezési konstrukció jelentene a kötelező gépjárműbiztosítás új szabályozásában.

a) Veszélyes üzemek összeütközéséből eredő károk rendezése

(Alkalmazásra kerül a Ptk. 346. § (1) bekezdésére tekintettel a Ptk. 339—340. §§ — a Ptk. 346. § (2)—(3) bekezdései alá eső esetcsoportok itt figyelmen kívül maradnak.)

A gépjárművezető felelősségének foka:	A biztosító által nyújtott térítés:
vétlen	teljes kártérítés (felelősségbiztosítási alapon)
gondatlan	a táppénzes állományban eltöltött idő tartamához igazodó „átalányösszeg" (balesetbiztosítási alapon)
a 42/1970. (X. 27.) Korm. sz. rend. 13. §-ában felsorolt esetek	a biztosító nem térít, és regressz-igénye van

b) A veszélyes üzem által „nem veszélyes" jogalanynak okozott kár rendezése

A „nem veszélyes" alany felelősségének foka:	Az Állami Biztosító által fizetendő térítés:	
	„Elháríthatatlan külső ok"	Egyéb esetek
vétlen	teljes kártérítés (külön balesetbiztosítási alapból)	teljes kártérítés [Ptk. 345. § (1) bek. és felelősségbiztosítás alapján]
enyhén gondatlan	teljes kártérítés (külön balesetbiztosítási alapból)	teljes kártérítés [Ptk. módosítandó 345. § (3) bek. és felelősségbiztosítás alapján]
súlyosan gondatlan	korlátozott mértékű kártérítés (külön balesetbiztosítási alapból)	korlátozott mértékű kártérítés [Ptk. módosítandó 345. § (3) bek. és felelősségbiztosítás alapján]
szándékos	a biztosító mentesül	

10. Végül — röviden — azzal a kérdéssel kell foglalkoznunk, hogy jogtechnikailag milyen szintű szabályozás felelne meg a legjobban a kötelező gépjárműbiztosítás javasolt konstrukciójának.

A Ptk. szubszidiárius megoldása folytán,

[29] Vö. *Eörsi* Gyula: I. m. JK. 1972. 3. sz. 69. old.
[30] Ugyanilyen szabályozást tartalmaz az OSZSZK ptk. 454. és 458. §.

amely a „lex specialis derogat legi generali" elvét alkalmazza a kódex és az azonos jogtárgyakat rendező különös jogszabályok vonatkozásában, a jelenlegi rendeleti szintű jogi szabályozás első látásra a jövőre nézve is kielégítőnek tűnik. Véleményem azonban mégis az, hogy a közúti közlekedés társadalmi jelentőségének a törvényi szabályozás[31] inkább megfelelne — s itt is a Ptk. keretében.

A Ptk. XLV. fejezete a biztosítási jog alapvető szabályait tartalmazza, s annak egy szakasza — az 560. § — a felelősségbiztosításról szól. Megfontolandónak tartom, hogy a Ptk. reformja során a gépjármű-felelősségbiztosítás alapvető — s perspektivikusan is tartósnak ígérkező — szabályait a XLV. fejezetben rendezzék, természetesen több paragrafusban. Ez a megoldás a gépjárművek növekvő társadalmi jelentőségét is jobban tükrözné, úgyszintén a biztosításnak a modern korban betöltött egyre nagyobb szerepét, továbbá biztosíthatná a szabályozásnak a jelenleginél nagyobb súlyát is.[32]

Takács Péter

[31] Ilyen megoldást találunk pl. az NSZK — „Strassenverkehrgesetz" (1952. XII. 19.) — és Svájc — „Bundesgesetz über den Motorfahrzeug und Fahrradverkehr" (1932. III. 15.) — jogában.

[32] Erre a megoldásra is van példa a külföldi jogalkotásban: Olaszországban az 1912. évi „Codice stradale" főbb rendelkezései az olasz polgári jogi kódex 1942. évi felülvizsgálata során belefoglaltattak a „Codice civile" revideált szövegébe. A gépjárművezető felelősségéről közelebbről a 2054. § szól

A jogkövetkezménylevonás néhány aktuális jogelméleti kérdése hazai jogfejlődésünk tükrében

I.

A fogalommeghatározás, fogalomelhelyezés és a jogkövetkezmények osztályozásának egyes alapkérdései

1. A jogi szakirodalomban és műnyelvben a jogkövetkezménynek és a jogi szankciónak általában ugyanazt a jelentést tulajdonítják, azaz szinonim fogalomként értelmezik.[1] Mindkettőt ezen túlmenően igen gyakran a joghátránnyal is azonosítják.[2] Jogtanilag, így elsősorban a jogszabálytan, a jogkövetés és a jogalkalmazástan oldaláról komplexen nézve a kérdést, egyik sem fedi a másikat.

Minden emberi magatartást bizonyos szituáció vált ki. A társadalmi mozgás nem más, mint bizonyos helyzetek állandó jellegű kialakulása, melyeket részben a külső környezet teremt, részben pedig az ember hoz létre kapcsolatainak kialakulása során. E szituációk az embert különböző magatartások tanúsítására késztetik, amelyek a cselekvő ember szűkebb, vagy tágabb társadalmi környezetét előnyösen, közömbösen, vagy hátrányosan érintik.

Ez a kihatás nem közömbös sem az egyén, sem a társadalom szempontjából. Éppen ezért a jog az életben lezajló számtalan szituációhelyzetet absztrahálva, statikus jelleggel olyan típushelyzeteket konstruál, melyhez hasonlóak a társadalmi együttélés során bekövetkeznek, megmondva a jogalanyoknak, hogy ilyen helyzetekben milyen magatartást vár el tőlük. Azaz a jogi norma hipotetikus része statikusan rögzít egy, az életből ellesett dinamikus szituációt, tényállást, amelynek társadalmi hatás kiváltására alkalmas módon történő megvalósulása esetén a jogi norma diszpozíciója olyan magatartást ír elő, amely a normatív szankcióban megjelölt kívánt joghatáshoz vezet. Ennélfogva a szankció a rendelkező rész betartására, vagy be nem tartására vonatkozó jogi értékelést és jogkövetkezmény-levonást jelenti. A jogszabály rendelkező részében szereplő magatartás a jogkövetés során realizálódik. Ez történhet a jogi norma diszpozíciós rendelkezéseinek megfelelően, előírásaival egyezően, vagy azok megszegésével, figyelmen kívül hagyásával. Az e magatartásokhoz fűződő törvényi joghatást az arra hivatott állami szervek részéről történő jogalkalmazás vonja le, a konkrétan tanúsított magatartás pozitív, vagy negatív értékelését adva. Ha ez a jogkövetkezmény negatív értékelést takar és ez a negatív értékelés az értékelt magatartás tanúsítójának a rendelkezés be nem tartása miatt hátrányt ír elő, a szankció joghátrányban ölt testet.

A szankció, azaz az egyes társadalmi szituációkban követendő magatartások normatív szentesítése és értékelése olyan lehet, amelyek egyikéhez jogi előny, a másikához pedig joghátrány

[1] *Asztalos* L.: A polgári jogi szankció. Bp. 1965. 28—32. old.

[2] *Szabó* I.: Társadalom és jog. Bp. 1964. 87. old.

fűződik. Joghátrányt tartalmazó szankciót jogrendszerünk többet tartalmaz, mint jogi előnyt adót, ami következik abból, hogy a jogi rendelkezések betartása minden jogalany alkotmányos kötelessége. Jogi előnyt tartalmazó szankciók jogrendszerünknek csak meghatározott részterületein találhatók meg. Így munkajogunkban és a szövetkezeti jogban a meghatározott szolgálati időhöz kötődő hűségjutalomban, cím adományozásban, a büntetőjogban pedig egyes bűncselekmények elkövetésétől való elállás, és feljelentés esetén a büntetés mellőzésében jelentkezik. A joghátrányt tartalmazó szankció azonban nemcsak egyes jogterületeket, hanem jogrendszerünk egészét átszövi. Ezért a szankció és a jogkövetkezmény egymással szinonim viszonyban álló tágabb fogalmán belül megjelenő két szűkebb kategória közül ez utóbbit tartjuk elsősorban szem előtt, további fejtegetéseink során.

Még itt kell foglalkoznunk egy fogalmi elhatárolást, illetve megfelelő fogalmi elhelyezést kívánó kérdéssel is, mégpedig azzal, hogy a joghátrányt tartalmazó szankciók közé sorolhatók-e azok, amelyek csak egyszerűen, minden külön értékelés nélkül érvényt szereznek bizonyos jogszabályi rendelkezéseknek, a bennük foglalt jogosultságoknak. Ilyen jellegű szankciók a polgári jogban az objektív jogkövetkezmények, amelyek fennállnak pl. a szavatosság, jótállás, a késedelem, a lehetetlenülés, a kártalanítás stb. esetében kártérítési felelősség nélkül is, az államigazgatási jogban pedig azok a kikényszerítő szankciók, amelyekhez nem szükséges, hogy bírság is párosuljon. Eklatáns eset erre a kisajátítás.

A kötelezett oldaláról nézve a kérdést, az ilyen jellegű jogkövetkezmények is joghátrányt tartalmaznak, hiszen ezért is kell kikényszeríteni. Mégis különbséget kell azonban tenni az ilyen, valamint az olyan joghátrány között, amelynél a hátrányos joghatást még hátrányos jogi értékelés is kíséri. Tulajdonképpen itt kell keresnünk a megkülönböztetés jogelméleti alapját, pl. a deliktuális felelősség és a szerződésből fakadó nem deliktuális helytállás, azaz a vétkességi szubjektív és a vétkességtől független objektív szankciók között. Tehát nemcsak a szankció, hanem a joghátrányt tartalmazó szankció is két részre bontható. Olyanra, amelyben a kényszer csak jogilag védett érdekegyensúly fenntartását és esetleg szükségessé váló helyreállítását hivatott biztosítani, valamint olyanra, ahol ez a kényszer a reparáción felül elítélendő, rosszalló értékelést is tartalmaz preventív — nevelő és visszatartó hatás elérése céljából.[3]

2. A jogi szankciónak ez az alapvető szerkezeti struktúrája — amely az egész jogrendszerünkre kiterjedően érvényesül — más oldalról is kimutatható, függetlenül attól, hogy a jogrendszer-tagozódás vertikumában bizonyos változások jelennek meg az egyes jogágaknak sajátos vonásaitól függően.

A tételesjogrendszer szabályai az élet-, a társadalmi viszonyok egész széles, és egymástól gyakran igen különböző skáláját fogják át. E társadalmi viszonyokban eltérő módon jelentkeznek a különböző érdekstruktúrák. Egyik részükben a makro-, másik részükben a mikro-, míg harmadik részükben az egyéni érdekek súlya dominál. Ettől függően minden jogviszonytípusban más a szabályozás tárgyát képező magatartásoknak és reájuk vonatkozó jogoknak és kötelezettségeknek a jellege. E körülménynél fogva az egyes jogviszonyok szabályozását adó normatípusoknál is más a jogszabályhipotézis és diszpozíció, következésképpen a jogkövetkezménylevonás, azaz a szankció jellege is. Hasonló jelenség mutatkozik meg a jogkövetés területén is. A jogkövetés jellegét ugyanis egyfelől a jog normatív rendelkezései és szankciói, másfelől pedig a jogalanyok jogviszony-kialakító kezdeményezései befolyásolják. Ha kollektív érdekeltség dominál bennük, akkor ezzel arányban inkább az előbbiek, ha viszont az egyéni érdekeltség, akkor inkább az utóbbiak. Ezen alapul a szabályozásnak — elsősorban a rendelkező részben kidomborodó — kogens, relatíve kogens, relatíve diszpozitív, vagy diszpozitív jellege. Ebben a relációban a kogens szabályozás tárgya tendenciájában közvetlenül a makrokollektív érdekstruktúrába, míg a diszpozitíve az egyéni érdekstruktúrába, a két „relatív" pedig a mikrokollektív érdekstruktúrába tartozó jogviszonyokra, jogokra és kötelezettségekre irányul. Mindez determináló jelleggel kihat, az egyes jogviszonytípusokat szabályozó, tételesjogi rendelkezésekhez fűzött jogkövetkezményekre, szankciókra is.

A szankciótípusok jellegét meghatározó e determináns tényező másik aspektusból is szemlélhető. Ezért „Janus" arca van. Ez a másik aspektus, vagy arculat a jogviszony-keletkezés oldaláról jelentkezik. A szankcionálás módját ugyanis jelentősen befolyásolja az, hogy egy adott jogviszony, jogszabály normatív rendelkezése, állami szervek eseti aktusa, vagy különböző kiskollektívák, gazdasági vagy más jellegű közösségeknek a tagjaira vonatkozó belső döntése, illetőleg egyes jogalanyok (természetes és jogi személyek) elhatározása alapján keletkezik-e.

E kettős jellegű tényező együttes hatása a jogkövetkezményeknek ugyancsak a már előbb említett két fő típusra történő osztásához vezet. Az egyik csak egyszerű érvényszerzési jellegű, a kívánt joghatás kikényszerítéséből áll, mely kötelezettség teljesítésére vonatkozás esetén kényszerű joghátrány. Ezzel szemben a másik már deliktuális — felelősségi jellegű, ezért még egy plusz negatív jogi értékeléssel is párosuló joghátrány. Az első esetben tehát egyszerű helytállásról, míg a másik esetben felelősséggel egybekötött helytállásról van szó. Ez a két

[3] Vö.: *Asztalos:* A polgári jogi szankció. 32. old., továbbá 11. és 12. §-ok, különösen 379—387. old. *Uő.:* A polgári jogi felelősség és a szankciós reparáció. Jogt. Közl. XIX. (1964) évf. 488. és 490. old.

szankciótípus kapcsolódhat is, sőt a gyakorlatban kapcsolódik is egymással. A helytállás ugyanis igen gyakran felelősséggel,[4] sőt nem egyszer kifejezetten vétkességi felelősséggel párosul.

Eszerint tehát a szankciókat álláspontunk szerint helytállási és felelősségi szankciókra oszthatjuk. A felelősségi szankciók pedig ismét két fő típusra osztva jelennek meg jogrendszerünkön belül: objektív, és vétkességen alapuló felelősségi módozatban. A jogalanyok bármelyik típusának felelőssége lehet objektív és vétkességi is. Ez természetes személyre és jogi személyre egyaránt vonatkozik. Jogi személy vétkessége esetében tulajdonképpen a nevében eljáró természetes személyek vétkessége áll fenn. E személyek vétkes eljárásáért azonban önálló jogalanysága folytán a jogi személynek kell helytállnia, kivéve a vétkesség legsúlyosabb esetét, a bűnösséget. Az ezért fennálló büntetőjogi felelősség mindig természetes személyhez kötött, mivel súlyos erkölcsi megítélés adequat formában csakis természetes személyt érhet. A büntetés ugyanis az erkölcsi elítélés jogi formájaként fogható fel. Ez áll fenn a fegyelmi büntetés esetében is. Ezért a munkajogi és a termelőszövetkezeti jogi fegyelmi büntetés is csak természetes személyre vonatkozik.

II.

A különböző jogági szankciótípusok jellemző vonásai és azok jelenlegi módosulásai

1. Nem tűzhetjük magunk elé azt, hogy sorba véve az egyes jogágakat, az ott jelentkező szankciók jellemző vonásainak részletes elemzésébe bocsátkozzunk. Ez egy cikk keretében nem is volna lehetséges, ugyanakkor pedig figyelembe kell vennünk azt is, hogy a legtöbb jogág szankciórendszerét az adott jogágak elméleti szakemberei többnyire monografikus jelleggel, részletekbe hatolva már feldolgozták.[5] Így ránk az a feladat hárulhat csupán, hogy az egyes jogágak szankciórendszerének csak a legkarakterisztikusabb strukturális vonásaira térjünk ki, az azonosságok és a különbözőségek kidomborítása mellett. Mindez megkívánja az egyes jogágakat jellemző szankciórendszereknek egymással történő egybevetését.

Erre az egybevetésre annál is inkább szükség van, mivel bizonyos pólusokhoz tapadóan számos, az adott pólusokból kisugárzódó olyan közös jellemvonás található, amely jellemző vonások az adott „pólusból" táplálkozó jogágtól egyre távolodva, közeledve egyúttal a másik pólus jogágazataihoz, egyre halványodnak, és keverednek az ellentétes jellegű jogág szankcióit jellemző vonásokkal. Konkrétan fogalmazva: az ókortól egészen az imperializmus hajnaláig, a jog közjogra és magánjogra osztódott.[6] A büntetőjog lényegében a közjognak egy sajátos, specifikus területe volt.[7] Mint ahogy a közjog és a magánjog szabályai mind az érdekstruktúrák, mind pedig a jogviszony-létesülés különbözőségeiből adódóan eltértek egymástól, úgy különböztek egymástól a reájuk jellemző szankciórendszerek is. A közjogi rendelkezések kogenciája a szankciók kényszerjellegét a szankciók hivatalból történő alkalmazásával, valamint az egyes szankciók közötti választási lehetőség kizárásával előtérbe helyezte, míg a magánjogi szabályozásra jellemző diszpozitivitás a szankciók alkalmazásánál nem ismeri a hivatalbólíságot (még a végrehajtás is csak az érdekelt kérelmére indult el), ezen túlmenően pedig bizonyos körben az egyes szankciók tekintetében választási lehetőségre is mód nyílik (pl. szavatossági jogok variálása, természetbeni vagy pénzbeni kártérítés stb.), annak ellenére, hogy a szankciók többségét néhány kivételtől eltekintve a vétkességi felelősség alapozza meg.[8] A vétkességtől függetlenül fennálló felelősség ugyanis ebben az időszakban többnyire még csak a hibátlan teljesítés szavatolása, valamint a custodia jellegű őrzés körében érvényesül.[9]

A büntetőjogi büntetés ebben a modellben a közjogi szankcióhoz tapad, azonban különbözik is tőle. Annak mintegy speciális válfaja. Ennek egyik oka az, hogy közvetlen diszpozíciós materiáját nemcsak a közérdek, hanem a magánérdek jogának a területéből is meríti. Ha ugyanis a jogilag védett magánérdek megsértése oly súlyos, hogy az egész jogrend nagyfokú sérelmével jár, a sérelem a közérdekre is vonatkozik, és így közjogilag is relevánssá válik. A büntetőjogi szankció így tehát mindig is a magánjogi szankciók többletbiztosítékaként, másodlagos védelmi övezetként jött számításba. Mindvégig hasonló a szankció szerepe a közjog területén is. Itt a közjogi szankciók mellett, illetőleg amögött a közérdeket érő olyan súlyos jogsértésekre vonatkozik, amelyekre az egyszerű közjogi szankciók nem volnának egymagukban elégségesek.

Mindez oda vezet, hogy a büntetőjogi büntetés alapja szigorúan a vétkes felelősség, még-

---

[4] *Világhy—Eörsi:* Magyar Polgári Jog. Bp. 1962. Tankönyvkiadó, I. köt. 341—342. old.

[5] *Asztalos:* A polgári jogi szankció. *Weltner:* Az érvénytelenség orvoslása a munkajogban. *Nagy* L.: Anyagi felelősség a munkaviszonyban okozott károkért. *Kertész* I.: A fegyelmi felelősség. *Molnár* I.: Tsz. fegyelmi felelősség. *Magyar* Á.: Korlátozott egyéni felelősség a szövetkezetekben. (Szöv. reform jogi kérdései c. tan. kötet)

[6] Vö.: *Szontagh* V.: Közjog és magánjog elválasztása. Jogállam XXXVII. (1938) évf. 172—174. old. *Buza* L.: A közjog és a magánjog fogalmi elhatárolásának kérdése. Az Erdélyi Múzeum — Egyesület Jog — Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályának Értekezései. 2. sz. 3—5. old.

[7] Vö.: a 6. sz. jegyzetben hiv. művekkel, továbbá *Finkey* F.: Magyar Jogászegyleti Értekezések. X. (1941) évf. 365—386. old.

[8] *Harmathy* A.: A szerződéses felelősség rendszere ... Állam- és Jogtudomány XV/3. 471., s köv. old.

[9] *Harmathy:* I. m.: 471. old.

pedig csak a vétkesség súlyosabb megítélési módjai esetében. (A büntetőjogilag releváns negligentia sem fogja ugyanis a culpa levist át.) Ezzel szemben mind az „egyszerű" közjogi szankciók, mindpedig a magánjog szankciói a korábban már említett felelősséget vétkességet nélkülöző, illetve vétkességgel egybekötött szankcióformákra osztották.[10] Sémába szorítva ez a következőképpen fest: a közjogi szankció a fent mondottak szerint lehet csak egyszerűen kényszerítés, lehet ezenkívül bírsággal egybekötött kényszerítés, és lehet pusztán bírság. Leegyszerűsítve szemlélve, ebben két módozat van: egy enyhébb értékelésű kényszerítés, amelyet mondhatunk objektív szankciónak is, és egy súlyosabb jellegű bírság, amit jelölhetünk szubjektív szankcióként is. A magánjogi szankció ugyanígy egyfelől lehet a jogilag rendellenesnek értékelt vagyoni eltolódás helyreállítása irányában történő egyszerű intézkedés, azaz objektív szankció, ugyanakkor azonban lehet felelősséghez, illetve vétkességhez kötődő szubjektív szankció (kártérítés) is.[11] Miként pedig a közjogi kényszer és bírság is esetenként kumulálódik, ugyanígy kumulálódik gyakran a polgári jogi objektív szankció is a szubjektív szankcióval. Végezetül a büntetőjogi szankció — mint a közjogi, mindpedig a magánjogi szankciónak egyaránt védő szankciója — igen sokszor az előbbi kettő valamelyikével kerül együtt alkalmazásra.

2. Ez az itt leírt alapmodell az imperialista jogfejlődéssel kialakuló és a közjog, valamint a magánjog közé beékelődő vegyes szakjogok megjelenésével bizonyos fokig megváltozik. Ez bizonyos mértékben kihat a szankciók fent kifejtett strukturális jellegére is. Az alapvonások azonban megmaradnak, csupán bizonyos tekintetben keveredések, egybemosódások állnak elő annálfogva, hogy a közjog behatol a magánjogba, a magánjog egyes elemei pedig megjelennek a közjog területén.

Ennek hatására a kereskedelmi, a váltó-, a csődjogi és a munkajogi normatív rendelkezések több olyan szankciót tartalmaznak, amelyek alkalmazását a „jóléti állam" hivatalból rendelt el, és ahol a szankciók kiválasztásánál is a felek mozgásszabadsága erősen korlátozódik.[12] Ezen túlmenően a vagyonjog inkább magánjogias struktúrájú társadalmi viszonyaiban is megjelennek a kifejezetten közjogias jellegű kényszerítő szankcionálási formák.[13]

E jelenség fordítottjaként viszont a közjogi szankciók rendszerébe is behatol bizonyos területen a magánjogias vonás annálfogva, hogy a közjogban is megjelenik a jogviszonykeletkezés szerződéses-megállapodásos módja. Ez pedig szükségszerűen magával hozta a közjogon belül is olyan szerkezetre emlékeztető szankciók megjelenését, amelyekhez hasonlók pl. a burzsoá munkajogi szerződéshez kapcsolódtak.[14]

Mindezzel összhangban a szankciórendszer általános jelleggel olyanná kezd átalakulni, amelyben az elsődleges törekvés a jogrend által nem kívánatosnak vélt vagyoni eltolódások helyreigazítása. Tekintettel pedig arra, hogy az ilyen vagyoni eltolódásokra gyakran a technika előrehaladásával egybekötött kárbekövetkezésekkel függött össze, megtérítésére a jog vétkességtől független alapon egyre inkább a veszélyforrást jelentő tevékenység folytatóját kötelezte, minimális kimentési lehetőséget biztosítva számára. Így a vegyes szakjog részben közigazgatási szemlélete hatására a veszélyesüzemi felelősség megjelenésével teljessé vált a vétkességi felelősségnél szigorúbb objektív felelősségi szankciórendszer. A mi polgári jogunk jogkövetkezmény-levonási rendszerének alapját képező konstrukció ezzel teljessé vált. Ennek sémája pedig a következőként vázolható: felelősségi szankció, ezen belül vétkességi és fokozott felelősségi, és felelősségtől független, helytállásos alapon fennálló helyreigazító szankció.

3. A szocialista államok jogrendszerén belül további differenciálódás jelenik meg, amelynek irányvonalát nem a jóléti állam antagonisztikus társadalmi ellentmondásokat és érdekeket kiegyenlíteni célzó szerepe, hanem a szocialista társadalom gazdasági és politikai struktúrája határoz meg. Ezért — habár a tagozódás továbbfejlődése formál-logikailag és intézménydogmatikailag a „good wille" állam jogrendszeréből sarjad — tartalmilag és célkitűzéseit illetően egészen más irányt vesz fel. Mindez vonatkozik jogrendszerünk szankciórendszerére, mely egybevág a szocialista jogrendszer tagozódásának általános elvi alapjaival.

A szocialista jogalkotás és jogalkalmazás alapvető célja a társadalmi szükségletek megteremtésének és elsajátításának a társadalom minden érdekszféráját kielégítő olyan biztosítása, amely nem ismeri a kizsákmányolás egyetlen formáját sem. Ezt az elvi irányvonalat a szocialista társadalom alapvető politikai, állami, gazdasági, tulajdoni és jogrendszeri struktúráját, valamint az állami és gazdasági mechanizmus felépítését, továbbá az állampolgári alapjogokat és kötelezettségeket meghatározó alkotmány, tanácstörvény és a népgazdasági tervezésről szóló törvény határozzák meg. Az elvi színben itt szabályozott össztársadalmilag releváns valamennyi érdekstruktúrát érintő kapcsolatok innen kisugárzódva nyernek szabályozást egyik

---

[10] Régebben ui. a vétkességi felelősség dominált, az objektív felelősség előtérbe kerülésére újabban került sor. (Vö.: *Marton* G.: Kártérítési kötelmek jogellenes magatartásból. Magyar Magánjog (szerk.: Szladits K. Bp. 1942. Grill. IV. köt. 842—843. old.

[11] Vö.: 3. sz. jegyzettel.

[12] *Világhy* M.: A gazdasági jog problémája. Bp. 1951.

[13] *Eörsi* Gy.: A tulajdonjog fejlődése. Bp. 1952 II. köt.

[14] *Magyary* Z.: Magyar Közigazgatás. Bp. 1942., *Ádám* A.: Az államjogi és államigazgatási szerződések problémáiról. Jogt. Közl. (XXIII) 1968. évf. 125. old. *Harmathy* A.: Összehasonlítás a „gazdasági szerződések" körében. Állam- és Jogtudomány. XV/4. 612—616. old.

oldalon egy abszolút makro kollektív struktúrájú jogágban, az államigazgatási jogban (közigazgatás, pénzügyi igazgatás, valamint gazdaságirányítás), míg a másik oldalon egy autonóm — egyéni struktúrájú jogágban, azaz a polgári jogban. A kettő között helyezkednek el szintén az államjogból kisugárzódva, de az államigazgatási joghoz és a polgári joghoz is kapcsolódva a mikrokollektív struktúrájú jogágak, úgymint a munkajog, a szövetkezeti-termelőszövetkezeti jog és a családi jog. A büntetőjog pedig valamennyit kollektív érdekstruktúrájú jogágként, mint védőgyűrű veszi körül.[15]

Ez a séma határozza meg az egyes jogágak szankciórendszerének a jellegét is, mégpedig az alapvonásokat illetően az 1. pontban már kifejtett jegyekre emlékeztetve. Ennek megfelelően az államjogi rendelkezések szankciói többnyire a többi jogágban találhatók meg, és mivelhogy az államjogi rendelkezések képezik a többi jogág alapvető elveit, eme jogági alapelvekhez közvetlenül fűződő szakjogági jogkövetkezmények minden jogágban kogensek, vagy legalábbis relatíve kogensek, még a polgári jogban is.[16] Csak a hivatalból történő alkalmazás nem érvényesül ebben az érdekstruktúrában. Az államigazgatási jog fent említett területein jelentkező jogkövetkezmények éppen ezért strukturálisan és tendenciaszerűen olyan kogens és hivatalból alkalmazandó — kényszerítő és bírságolandó jellegűek, amelyek megválasztásába az egyes jogalanyok (természetes és jogi személyek) nem szólhatnak bele. Ezzel szemben a polgári jognak elsősorban az egyéni érdekek autonómiájára tekintettel levő szankcióinak diszpozitív jellege csak ott törik meg a kogencia javára, ahol ez valamilyen okból gyengébb, tapasztalatlanabb, vagy kiszolgáltatott helyzetben álló fél védelmére szükségesnek látszik.[17] A szankció nem hivatalból történő kezdeményezésének az elve azonban ezekben az esetekben is töretlenül érvényesül.

A polgári jogi szankciót jellemző ezek az alapvető tulajdonságok az individuális és autonóm egyéni érdekstruktúra következményeként fennálló abból a körülményből fakadnak, hogy a polgári jogban még a szerződésen kívül keletkező (kártérítési) kötelmek esetében is a felek nemcsak a diszpozícióra, hanem a szankcióra kiterjedő hatással, kölcsönös megegyezés útján bármikor módosíthatják a kötelem tartalmát. Ez folyik a megegyezés, a szerződéskötés, és a szerződési akarat szabadságának az elvéből.

A mikrokollektív érdekstruktúrájú jogágak szankcióira az államigazgatási jogi és polgári jogi szankciókra eddig elmondott tulajdonságok együttesen jellemzők, mivel a mikrokollektív érdekek képezik az össztársadalmi és az egyéni érdekszféra közötti összekötő kapcsot. A mikrokollektív érdekek ugyanis egy szűkebb kiscsoport egyéni érdekeinek összegezett tolmácsolását adják úgy, hogy azok összhangban legyenek a társadalom összérdekeivel. Ezért a szankciók is felemás jelleget tükröznek.

Ez a felemás-jellegűség a munka- és a termelőszövetkezeti jogban, azaz a gazdasági kollektívák jogágazatainál mindenekelőtt egy olyan szankcionálási módozat kialakításában mutatkozik meg, amely egyfelől előtérbe helyezi a szankció igazgatási jellegű kényszerítő és pönalizáló oldalát, ugyanakkor pedig az egyén részére — akinek a kollektívához való viszonya egzisztenciális létkérdésként jelentkezik — védelmet is nyújt a vállalati, vagy szövetkezeti gazdálkodó egység nagyobb gazdasági erejével szemben. Ez utóbbi szempont abban jut kifejezésre, hogy mind az állami vállalat, mindpedig a szövetkezet a munka, vagy tagsági viszonyban álló dolgozók munkavégzését olymódon köteles megszervezni, amely maximálisan biztosítja mind a munkáltatót, mindpedig a munkavégzőt érhető károk megelőzését.[18]

E szempontok együttes hatásaként mind a munkajogi, mind a termelőszövetkezeti jogi szankcióknál a felelősségi szankció a domináns. A felelősség azonban a fent kifejtett okok következtében erősen differenciált. Ennek megfelelően a munkáltató a munkát végzőt érő károkért az objektív felelősség fokozott szabályai szerint tartozik helytállni, míg a dolgozónak, valamint a termelőszövetkezeti tagnak a munkáltató hátrányára okozott károkért fennálló felelősségét egy olyan vétkességi feltételhez kötés jellemzi, aminek fennforgását a munkáltató köteles bizonyítani, és ahol a gondatlanság esetében már nem a teljes reparáció, hanem a felelősségkorlátozás érvényesül.[19] Ez az anyagi felelősségi forma tehát egyértelműen a munkakollektíva tagjai előnyére tér el a polgári jogi szankció általános konstrukciójától, ugyanakkor azonban a munkáltató hátrányára jelentkező ez az egyenlőtlenség kompenzálódik a fegyelmi büntetés módszerében. A fegyelmi szankció alkalmazásával ugyanis a munkáltató büntetőbirságoló jogot gyakorolhat a dolgozó alkalmazottai vagy tagjai felett. Ha pedig ebből az aspektusból a munkajogi és termelőszövetkezeti jogi fegyelmi és kártérítési szankciókat együtt szemlélve összevetjük a polgári jog kártérítési szank-

[15] *Eörsi* Gy.: Tulajdonosok és kollektívák jogágazatai: differenciálódás és integrálódás a szocialista jogrendszerben. MTA. IX. Oszt. közleményei. 1963. 1—2. sz. *Samu* M.: A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja. Bp. 1964. Közg. és Jogi Kiadó. 179 old. *Losonczy* I.: Anyagi büntetőjog (ált. rész). Pécs. 1952. 3. old.

[16] Pl. a Ptk-nak a természetes személy jogalanyiságára vonatkozó szabályai

[17] Vö.: a Ptk-nak a biztosítási szerződésre vonatkozó XLIX. fejezetével. Pl. a Ptk. 570. §-a esetében

[18] Vö.: *Hegedüs* I.: A termelőszövetkezeti tagsági viszony jogi alapkérdései. Bp. 1973. 282—283. old.; *Eörsi* Gy.: A gazdasági irányítással kapcsolatos felelősségi kérdések. Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréből. Tanulmánykötet. Bp. 1967. 48—53. old.

[19] Vö.: Az 1967. évi IV. tv. (Mt.), továbbá az 1967. évi III. tv. (Mgtsz. tv.) és az 1970. évi 32. tvr. (Ipari Szöv.-ről) anyagi felelősség c. fejezetébe foglalt rendelkezésekkel

ciórendszerrel, akkor megállapítható, hogy az előbbieknél sokkal inkább az erkölcsi-etikai színezetű jogi értékelés dominál, míg az utóbbinál inkább a reparáció.

Ehhez az eredményhez juthatunk a két szankciórendszer olyan globális összehasonlítása esetében is, amely nemcsak a szubjektív, hanem az objektív szankciókat is felöleli. A rendellenes vagyoni eltolódásokat helyreigazítani hivatott objektív jellegű polgári jogi jogkövetkezményekhez hasonló szankciók ugyanis csak egészen szűk körben, a selejtmunka díjazás nélkül maradásában, valamint az alkalmatlanság okából történő felmondás és más munkakörbe helyezés, illetve a szövetkezeti tisztségviselés alól történő felmentés (leváltás) területén jelentkezik. Ezzel szemben az objektív felelősség alapján fennálló kártérítési kötelezettség a munkáltató terhére a veszélyes üzemi felelősségi megoldáshoz hasonló jelleggel, a kizárólagos vagyonkezelést végző alkalmazottak és tagok terhére pedig a custodia őrzési felelősséghez (felelős őrzés, szállodai felelősség) hasonlóan érvényesül.

Végső összegezésül az eddigiek alapján a munkajogi és a termelőszövetkezeti jogi szankciórendszerre vonatkozóan az állapítható meg, hogy mindkettő különböző érdekeket dialektikus módon juttat érvényre, egyiküket, vagy másikukat az élet igényei alapján kialakult fontossági sorrend szerint előtérbe vagy háttérbe helyezve. Igen szembetűnően jelentkezik ez pl. a hiányfelelősség esetében, ahol egy és ugyanazon intézményen belül a dolgozót a vétkesség fennforgásának vizsgálata nélkül, pusztán a hiány alapján terhelő anyagi felelősség a kollektív érdekek előtérbe helyezését juttatja kifejezésre, míg a többiek által végzett vagyonkezelés esetében az egy főre eső összegnek a havi munkadíj meghatározott részére való korlátozásában a dolgozó (tag) egyéni egzisztenciális érdekének tekintetbe vétele mutatkozik meg.

A munka- és a termelőszövetkezeti jogi szankciórendszernek a tételesjogi szabályozásban fennálló ez az érdekösszhangra törekvése a korábbi kötött és centralizált gazdaságirányítás éveinek gyakorlatában torzítottan és sematikus módon érvényesült. Az érdekszférakutatás gyermekcipőben járása, valamint az érdekek helyes felismerése és kielégítése szempontjából jelentős szociológiai tényezők elemzésének a hiánya következtében a szubjektív voluntarista érdekértelmezés uralkodott el. Ennek eredményeképpen a mikrokollektív gazdasági struktúrák jogát jellemző fenti szankciók alkalmazásánál az össztársadalmi érdeket tekintették csak szem előtt, ezt azonban gyakran szubjektíve és akarnoki módon, a társadalmi valóságot eltorzítva szemlélték, vagy félre magyarázva, vagy egyenesen háttérbe szorítva a mikrokollektív és jogos egyéni érdekszempontokat. Ez a jelenség elsősorban nem a gazdasági tevékenységet folytató mikrokollektívák jogának itt tárgyalt szankcióiban, hanem azokban a gazdaságirányítási és büntetőjogi jogkövetkezményekben mutatkozott meg, amelyekkel azokat a büntetőjogi vezetőket is sújtani lehetett, akik a központi tervutasításoknak nem az előírtak szerint tettek eleget, vagy akik önálló kezdeményezésű kockázatot vállaltak, mégha szakszerű és ésszerű módon is.[20]

A kötött gazdaságirányítási rendszer megszűnésével ezek a formális jellegű adminisztratív rendészeti és büntetőszankciók kiiktatódtak jogrendszerünkből.[21] Az állami gazdálkodó szervek saját tervkészítési és döntési jogkörének megteremtődésével a vezetői kockázatvállalás nem csak jog, hanem kötelezettség lett.[22] Minthogy pedig a kockázat eredménye előre nem látható, annak jogkövetkezményei polgári jogiak, zömükben vagyoni eltolódásokat helyre igazító jellegűek. A gazdasági tevékenységet irányítani jogosultak döntési jogkörének növekedésével és a tevékenységüket korlátozó gazdasági-igazgatási kötöttségek nagyrészének megszűnésével minimálisra zsugorodott a gazdasági-igazgatási kényszerítő és bírságoló szankciók száma. A kockázatvállalás egyéni felelősségre lebontott poenalizáló jellegű szankcióként csak a felelőtlen és ésszerűtlen kockázatvállalásnál kerül előtérbe. Ugyanígy a Btk.-nak az 1971. évi 28. tvr.-rel bekövetkezett novellázása óta a gazdálkodás területén elkövetett jogsértések büntetőjogi poenalizálására csak a tartalmi szempontból is igen súlyosnak minősülő jogsértések esetében kerül sor.

Tehát az egyszemélyi gazdaságigazgatási vezetőket érinthető jogkövetkezmények részben a munkajogba, részben pedig az igen súlyos jogsértésekre vonatkozó védőjogként megjelenő büntetőjogba tolódtak át, mintegy „kirándulva" a gazdasági-igazgatási területről. Így a gazdasági vezetőket az államigazgatási jog oldaláról éppen olyan általános igazgatási bírságok és kényszerintézkedések terhelik, mint más intézmények vezetőit és az állampolgárokat a különböző államigazgatási-rendészeti előírások (tűzrendészeti, egészségügyi, művelődésügyi stb.) megsértése esetén.

A szocialista gazdálkodó szervek működésével kapcsolatos adminisztratív jellegű közvetlen egyszemélyi büntetőjogi felelősségrevonás, és a vállalatokat direkt érintő utasításszerű igazgatási jellegű szankcionalizálás háttérbe kerülése tapasztalható. Ezek helyett a vállalatokat érintő szankcióként előtérbe került a bíróság által kontradiktórius eljárás mellett kiszabható gazdasági bírság intézménye. A gazdasági bírság alapját — az 1/1968. (I. 16.) Korm. sz. rendelet szerint — a vállalat olyan jogellenes gazdasági tevékenysége képezi, amely mellett a vállalat jelentős anyagi előnyre tesz szert, vagy jelentős

[20] Vö.: *Bagi* D.: A gazdálkodással kapcsolatos kötelezettségek megszegésének büntetése az új mechanizmus funkcionálása során. Magyar Jog. 1967. 7. sz.

[21] Vö.: 1971. évi 28. tvr. XIII. fejezetével.

[22] *Eörsi* Gy.: A 18. sz. jegyzetben hiv. mű, 43. és 50—53. lapok

kárt okoz, illetőleg súlyosan veszélyezteti a lakosság érdekeit. A felelősség alapja tehát nem a vétkesség, hanem a kárt, vagy veszélyhelyzetet eredményező jogellenesség. A gazdasági bírság tehát objektív szankció. Jogrendszertani hovatartozását illetően felemás jellegű. Kiszabását a Kormányrendelet 5. §-a szerint a törvényesség felett felügyeletet és ellenőrzést gyakorló szervek, a gazdaságirányítást végző állami szervek, és az országos szövetkezeti érdekképviseletek indítványozhatják. A gazdasági bírság kiszabásáról viszont kontradiktórius eljárás keretében a rendes bíróság gazdasági perekben eljáró kollégiuma dönt. Az eljárás tehát emlékeztet a kontradiktórius büntetőbírósági tárgyalásra, a bírság kiszabását indítványozó szervek közreműködése pedig a vádat képviselő ügyész szerepére. A szankció alkalmazására tehát nem a polgári jogi szankció mellérendeltségi módszere alapján kerül sor. Ezért, ha a gazdasági bírságnak vannak is polgári jogi elemei, az államigazgatási jogi elemek is szép számban megtalálhatók (pl. alá- és fölérendeltség). Ezért ha a gazdasági bírságot a polgári jogban helyezzük el, a polgári jogi szankciórendszeren belül „idegen test" marad. A polgári jog egyéb szankcióitól jobban elkülönül, mint a fegyelmi büntetés a munka- és a termelőszövetkezeti jog más joghátrányaitól. A gazdasági bírság dinamikus oldaláról nézve emellett a gazdasági szervezettel szemben egy olyan különböző, előzményi szankció, amelyet a bírságról szóló Kormányrendelet 13. §-a értelmében a felelősségnek természetes személyre kiható vétkességi alapon történő lebontása követ a munka-, vagy a termelőszövetkezeti jogi, súlyosabb esetekben pedig a büntetőjogi szankcionalizálás síkján.

2. A gazdaságirányítás új rendszerével azonban mind az államjogi, mind az államigazgatási, főleg azonban a munka- és termelőszövetkezeti jogi társadalmi viszonyok kialakulása terén olyan változások következtek be, amelyek e mindkét makro- és mikrostruktúrájú jogág eddigiek során tárgyalt szankciórendszerét befolyásolják. Ezek a jogi tényezők pedig a szerződéses megállapodásoknak a fenti jogágakban is bekövetkezett behatolása és fokozódó elterjedéséből folynak. Egy korábbi tanulmányukban Ádám Antal, Nagy László professzorok, valamint a magunk kutatásai alapján rámutattunk arra, hogy széles körben ismertté váltak olyan megállapodások, amelyeket államhatalmi és államigazgatási szervek kötnek meg egymással, vagy különböző társadalmi szervekkel, kifejezetten államjogi és államigazgatási feladatok megvalósítására, az állami vállalatoknál és termelőszövetkezeteknél pedig a dolgozókkal és a tagokkal a mikrokollektív érdekkeretek közé tartozó munka- és vagyoni kapcsolataik kölcsönös rendezésére.[23]

E megállapodások elméleti feldolgozása a jogkövetkezmények levonását illetően azt mutatta ki, hogy ez államjogi és államigazgatási jogi megállapodásoknak szinte egyáltalán nincs szankciójuk.[24] Ádám Antal megállapítása szerint legfeljebb csak olyan közvetett szankciók állnak az államjogi-államigazgatási megállapodásokba foglalt kötelezettségek kikényszerítésére, mint amilyen a felettes szervekhez fordulás on keresztüli utasítás, és a mulasztó személy fegyelmi felelősségrevonása.[25]

A munkaviszonyon belül a munkaszerződés mellett — amely a munkaviszonyt hosszú távon rendezi — újabban egyre sűrűbben megjelennek olyan megállapodások is, amelyek útján a dolgozók különböző vagyoni kötelezettségeket vállalnak el munkáltatójuk irányában, vagy pedig munkáltatójuktól különböző vagyoni jogosultságokat szereznek. Ilyen jellegű az újítási szerződés, a társadalmi tanulmányi szerződés, és a hozzá hasonló, szintén meghatározott ideig történő munkaviszony-vállalással egybekötött lakáshoz juttatási megállapodás, valamint az egészen újkeletű célrészjegy-jegyzés.[26] A munka-, vagyoni és szervezeti viszonyokat együttesen átfogó termelőszövetkezeti tagsági viszonyon belül ilyen jellegűek azok a megállapodások is, amelyeket a szövetkezet a tagsági munkavégzés konkretizálására köt a tagokkal, valamint azok, amelyek a szövetkezeti közös gazdaságnak a tagok háztáji gazdaságaival történő termelési-szállítási együttműködésére, a tagok vagyoni megsegítésére (tartási, életjáradéki megállapodások), és a tagoknak a szövetkezet fejlesztését célzó önkéntes vagyoni hozzájárulására vonatkoznak.[27]

A munkaszerződéssel létrejövő munkaviszonyt, valamint a belépéssel keletkező termelőszövetkezeti tagsági viszonyt továbbkonkretizáló e megállapodásokat, illetve szerződéseket a vállalt jogok és kötelezettségek egyenértékűsége jellemzi.[28] Ezért ezekre nem, vagy csak jelentős módosításokkal alkalmazható a munka-, és a termelőszövetkezeti jog fent ismertetett jogkövetkezmény-levonási rendszere. A fegyelmi felelősségrevonás és annak szankciói a vagyoni természetű megállapodások körében nem alkalmazhatók, mert e megállapodások tartalma sem a munka-, sem a termelőszövetkezeti tagsági viszonyt jellemző alapjogokra és kötelezettségekre, hanem e jogviszonyból származó mellékkötelezettségekre vonatkozik. Ugyancsak erőltetett volna e megállapodások körében a munka-, és termelőszövetkezeti jog vétkességbizonyítási és korlátozott felelősségi kártérítésének az általános szabályait alkalmazni, amiatt, mivel itt nem a dolgozók egzisztenciáját biztosító olyan állandó jellegű munkavégzésről van szó, amelyben annak permanens és „standard" volta miatt

[23] *Prugberger* T.: A szerződés intézményének néhány jogelméleti vonatkozása. Magyar Jog. 1973. 12. sz.

[24] A 23. sz. jegyzetben hiv. tanulmány III. része.
[25] *Ádám* A.: 14. sz. jegyzetben hiv. mű 123. old.
[26] A 23. sz. jegyzetben hiv. munka 716—717. old.
[27] Uo.
[28] Uo.

nagy a kockázati veszély. Erőltetett volna továbbá azért is, mert szerződésileg elvállalt, tehát előre látható kötelezettségek megszegésére nem indokolt már előre mentesítést — még csak bizonyos mértékig sem — biztosítani.[29]

Ez utóbbi szempont egyenesen megkívánja azt, hogy a vagyoni természetű szerződések körében a kollektív struktúrájú fent tárgyalt jogágak valamelyikébe tartozás ellenére a polgári jogra jellemző szubjektív és objektív kárfelelősségi szankció rendszeréhez hasonló kerüljön alkalmazásra, az ott ismert vagyoni eltolódásokat helyreigazító nem felelősségi jellegű szankciókkal együtt. Ez az igény bizonyos mértékig vonatkozik az olyan szövetkezeti tagsági munkamegállapodásokra is, amelyek nem a közös munkaszervezeti kereteken belüli munkára, hanem egyénileg, vagy családi alapon elvégzendő olyan munkavégzésre vonatkozik, ahol nem érvényesül a munkáltató közvetlen irányító és utasítástadó jogköre, és ahol nem maga a munkavégzés ténye, hanem annak eredménye az érdekes. Éppen ezért az ilyen munkára létesülő megállapodások a vállalkozási szerződés egyes elemeit veszik fel magukra.[30] Ez pedig megkívánja azt, hogy a jogkövetkezmények levonásánál itt is az imént kifejtettek bizonyos mértékig érvényesüljenek.

Ezek az igények a munkajog és a termelőszövetkezeti jog hatályos szankciórendszerén belül „expressis verbis" csak az újításról szóló 57/1967. (XII. 19.) sz. Kormányrendeletben és a 34/1967. (X. 8.) Korm. sz. rendeletnek (Mt. V.) a társadalmi tanulmányi szerződésről szóló 15. §-ában nyertek kielégítő módon tételesjogi rendezést. A termelőszövetkezeti tagoknak a közös munkaszervezeten kívül, egyénileg végzett munkáira kötött megállapodásainál érvényesítendő eredménykötelmi jelleggel összefüggő szankcionálási igényeket csak az ipari szövetkezetekről szóló 1971. évi 32. tvr. 35. §-a akceptálta. E jogszabályhely értelmében ugyanis a nem munkaszervezeti kötelékben egyénileg történő munkavégzés esetén a tagnak kizárólagos rendelkezésére és használatára bocsátott anyagokban és eszközökben keletkezett károkért fennálló felelőssége teljes, kivéve ha a tag vétlenségét, vagy vétkességének a korlátozott összegű kártérítésre lehetőséget biztosító enyhébb fokát bizonyítani tudja. A munkamegállapodás eredménykötelmi jellegének érvényesülését biztosító kiigazító jellegű objektív szankciókról azonban e jogszabályban nincsen szó.

A dolgozók munkaerejének meghatározott időre történő lekötése mellett létesített lakáshoz juttatási megállapodások, valamint a dolgozók és a tagok anyagi támogatását, továbbá a vállalati-szövetkezeti fejlesztést előmozdítani hivatott egyéb más kollektív struktúrájú vagyoni megállapodások esetében fennálló jogkövetkezmény-levonási módokra hatályos tételesjogunk semmit sem mond. E hiányosságot maguk a megállapodást kötő vállalatok és szövetkezetek a megállapodási tartalomnak nem, vagy nem megfelelő realizálódása esetére a vagyoni eltolódásokat helyreigazító elszámolási jogkövetkezmények kikötésével pótolják. E kikötések alapján állítja helyre a bíróság adott esetekben az eredeti állapotot, állapítja meg a felek valamelyikét terhelő késedelmes, hiányos, vagy minőségileg hibás teljesítésért fennálló objektív jogkövetkezményeket.[31]

Kérdéses viszont, hogy mi a helyzet akkor, ha a megállapodásos kikötések nem tartalmaznak ilyen jogkövetkezményeket? Kérdéses továbbá az is, ha tartalmaznak is, nem minősülnek-e törvényellenesnek az ilyen kikötések annál fogva, hogy sem munkajogi, sem termelőszövetkezeti jogi felelősségi rendszerünk nem tartalmaz ilyen szankciókat? Nézetünk szerint ez utóbbi aggályt már eloszlatja az, hogy tételesjogunk nem tartalmaz egyik jogterületre nézve sem ilyen tiltó rendelkezést. Jogelméletileg pedig a kérdést megoldja Eörsi Gyulának a jog-analógiáról vallott az az álláspontja, mely szerint ha két, vagy több jogág együtthatva fejti ki hatását, és alapelveik megegyeznek, lehetőség van az analógia alkalmazására.[32] Közelebbről ebből az következik, hogy a társadalmi-jogi kapcsolatok hasonlósága folytán e kollektív struktúrájú megállapodások körében is lehetőség van a polgári jogi szankciók analóg alkalmazására. Távolabbi következtetésünk pedig e gondolat továbbvitelével az, hogy hasonló társadalmi viszonyok hasonló jogi szabályozást igényelnek és alakítanak ki. Ebben jelentkezik a jogviszonyok különböző típusainak megfelelő jogági differenciálódás mellett a jogi jelenségek strukturális hasonlóságait kifejező integrációs-jogi folyamat.

Miben jelentkezik jogelméletileg a témánkat érintő ez az integrációs folyamat? Ez az integrációs folyamat mindenekelőtt abban jelentkezik, hogy a szerződéses kötelmek más jogkövetkezmény-levonást igényelnek, mint a szerződésen kívüliek. Erre polgári jogi vetületben Grosschmid Béni mutatott rá. Szerinte ugyanis kártérítési kötelezettség csak a deliktuális felelősséghez tapad, szerződésszegésnél pedig új kötelezettség nem keletkezik, csak a tartozás alakul át.[33] Grosschmid felfogásában eszerint a szerződésszegésnek joghátrányt jelentő szankciója nincs, a jogkövetkezmény nem egyéb ezért, mint puszta kötelem-módosulás. A legújabb jog-

[29] 1959. évi IV. tv. javaslatának min. indokolása XXV. fej. 8. pont. A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Bp. 1959. KVK. 241. old.

[30] *Prugberger:* Tagsági megállapodások a szövetkezetekben. Kandidátusi értekezés tézisei. Gödöllő, 1973. 7. pont

[31] Szombathelyi Járásbíróság P. 20.789/1969. és Sárvári Járásbíróság P. 20.226/1970

[32] *Eörsi* Gy.: A Szocialista polgári jog alapproblémái. Bp. 1965. 145. old.

[33] *Grosschmid* B.: Fejezetek kötelmi jogunk köréből. Bp. 1901. I. 6301. és II. 1000 old. (Kiemelés Harmathy Attilától)

irodalmunkban ez az álláspont Harmathy Attila tolmácsolásában ismét előtérbe került.[34]

Felvethető az, hogy ez az álláspont tartalmaz némi túlzást. A szerződésszegésnek is megvan a maga kifejezetten joghátrányt jelentő olyan szankciója, amely a szerződésszegésben jelentkező felróhatóságtól függ. Az ilyen szankció éppen az áruforgalom biztonsága végett preventív okokból szükséges. Ez a felróhatóságon nyugvó szankció azonban a deliktuális kötelmek jogkövetkezményeihez viszonyítva nem elsődleges és kizárólagos, hanem csak másodlagos és szubszidiárius. Elsődlegesek az objektív, helyreigazító jogkövetkezmények, amelyek esetenként kiegészülhetnek szubjektív szankciókkal is. A szankciórendszer ilyen struktúrája kifejezetten az olyan szerződéses kötelmi viszonyok sajátja, amelyek vagyonilag mérhető értékviszonyokkal kapcsolatosak. Mint láttuk, az ilyen, kölcsönös akaratnyilvánítással létrejövő vagyonilag mérhető értékviszonyok nemcsak a piac autonóm strukturális áruviszonyait tükröző polgári jog keretei között, hanem a kollektív struktúrán belül is létrejöhetnek. A kollektíva keretei között történő eme belső vagyoni értékmozgások áttételes célja többnyire a piaci áruviszonyokhoz történő kapcsolódás.[35] Így a tagsági kölcsön, és a célrészjegyzés célja a piaci igényekhez történő asszimilálódáshoz szükséges anyagi bázis megteremtése a vállalati és szövetkezeti gazdálkodó szervek részéről. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek és a tagok háztáji gazdasága között létesülő megállapodásos kooperációknak pedig a célja a szövetkezet árukészletének a háztáji termékekkel történő növelése, a választék bővítése.

Megállapodásos vagyoni kapcsolatok keletkezhetnek — fordított előjellel — éppen a piaci viszonyok haszonra történő törekvés hatásainak kiküszöbölése, csökkentése érdekében is. Ilyen a szövetkezeti tagoknak különböző megállapodások útján történő olyan kedvezmények nyújtása, mint amilyen a kedvezményes fuvar-, kavics, vagy háztáji vetőmagbeszerzés stb.[36] Legtöbbször hasonló céllal kötnek együttműködési megállapodásokat különböző államigazgatási, kulturális és szociális feladatok megvalósítása érdekében az egyes államhatalmi, államigazgatási és társadalmi szervek, gyakran gazdasági szervek bevonásával.[37]

E megállapodásokat létrehívó itt tárgyalt körülményeket szociológiai aspektusból szemlélve megállapítható, hogy azokat a társadalomnak reális makro- és mikrokollektív érdekein nyugvó gazdasági, kulturális, szociális és politikai szükségletei hívták életre. Erre utal, hogy mind az államjog-államigazgatási jog, mind a munkajog, mindpedig a termelőszövetkezeti jog területén alulról jövő kezdeményezésként indultak ki. E megállapodásokkal létrehívott jogi kapcsolatok viszont a szerződéses kapcsolatokra jellemző előbb tárgyalt speciális szankciórendszer kialakítását igénylik ezen a területen is. Ennek hiányában e megállapodások elsorvadnak. Az államjogi-államigazgatási megállapodások a jelenlegi hiányos szankciók mellett, következetes kikényszeríthetőség hiányában könnyen értelmüket veszthetik. A vállalatoknak és a szövetkezeteknek a dolgozókkal és a szövetkezeti tagokkal megkötésre kerülő belső megállapodásai pedig a megállapodásokkal ellentétes vagyonmozgás esetén visszaszorulnak, ha reparációjukra nincs megfelelő jogkövetkezmény-levonási mód. Nyilvánvaló ugyanis, hogyha a szövetkezet a háztáji állatértékesítési megállapodás alapján a tagtól átvett rejtett hibában szenvedő állat után nem tudja érvényesíteni szavatossági jogait, csupán a tagnak a szövetkezet által bizonyítható vétkessége alapján korlátozott összegű kártérítéshez juthatna, elzárkózik az ilyen megállapodások kötésétől. Elzárkózik annak ellenére, hogy a háztáji és a közös gazdaság megállapodásos együttműködése a tagnak, a szövetkezetnek, sőt az össztársadalomnak együttes érdeke.

Mindebből jogelméletileg leszűrhető az a végkövetkeztetés, hogy a most elemezett jogterületekre jellemző és az előző pontban strukturálisan bemutatott jelenlegi „igazgatási" és „munkajogias" modellű szankciórendszert az e jogágakban is jelentkező szerződéses kapcsolatokra vonatkozóan ki kell egészíteni az itt tárgyalt „polgári jogias" szankciómodellel is. Új jogintézmények megjelenése ugyanis megköveteli a szankciórendszernek is ezzel összhangban történő módosítását. A jog elemeinek saját struktúráján belül és e struktúrán kívül a társadalmi környezettel történő dialektikus kölcsönhatásban állása megkívánja, hogy minden új behatás végig fusson a jog egész organizmusán, és arra a jogalkotás és jogalkalmazás egyaránt következetesen reagáljon. Ezért e kérdésben a következetesség nem a „per analogiam", hanem a „de lege ferenda" megoldás mellett szól.

III.

A szankció jogpolitikai kihatásai és az ehhez fűződő társadalmi szükségletek

1. A jogi szabályozás végső, jogfilozófiai célja az emberi együttélés normáinak kialakítása és azok érvényesülésének biztosítása. Hogy ez az érvényesülés valóban társadalmi realitás is legyen, a jogi szankciónak mind a jogalkotásban, mind a jogalkalmazásban olyannak kell lennie, amely kedvező irányban, a társadalmi egyensúly biztosítására, és ezen keresztül a szocialista társadalmi fejlődés irányában befolyásolja a jogkövetést.

A szankciók leglényegesebb tartalmi eleme

[34] *Harmathy* A.: 8. sz. jegyzetben hiv. mű 475—479. old.

[35] A 23. jegyzetben hiv. munka 718—719. old. és a 30. sz. jegyzetben hiv. tézis 3. pontja.

[36] Vö.: A 23. és a 30. sz. jegyzettel.

[37] 23. sz. jegyzetben hiv. munka 717. old.

a *kikényszeríthetőség* és az e mögött álló joghátrány. Ennek a kikényszeríthetőségnek azonban olyannak kell lennie, hogy ne érezze azt igazságtalannak a közvélemény. Azaz, kikényszeríthetősége és a norma érvényesülésének konkrét kikényszerítése megfeleljen a társadalom, vagy legalábbis a nagy többség objektív érdekeinek. Emellett pedig még az is igen lényeges, hogy a szankcióban rejlő joghátránynak jogszabályilag meghatározott mértéke arányban álljon a jogilag védett társadalmi érték absztrakt súlyával, és hogy ezt az absztrakt arányt figyelembe véve a konkrét esetekben olyan jogkövetkezménylevonásokra kerüljön sor, amelyek szociológiai és pszichológiai kihatása generál és speciál prevenciót egyaránt képes megvalósítani. Ez a követelmény nemcsak a deliktuális joghátrányra, azaz a represszáriára, hanem a reparációra, sőt a helyreigazítás jellegű jogkövetkezményekre is vonatkozik.

A represszáliára vonatkozóan igen helytállóan állapítja meg a történeti és klasszikus szociológiai iskola egyik jeles magyar képviselője Fayer László, hogy a büntetést, ha túl enyhe, komolytalannak veszik és ezért a könnyelműségre, a bűnözésre késztet, ha viszont túl súlyos, az állampolgárok igazságtalannak érzik és felháborodásukat vonja maga után.[38] Más szavakkal ezt fejezi ki Teiresias, a jós, Sophocles Antigone-jában: „A holtat hagyd nyugodni már, s többé ne bántsd, ki úgyis meghalt, minek megölni még." Hasonlóképpen szól az Oedipus királyban a kar: „a gőg, ha felfúvódva dőrén eltelik a sokkal, ami se helyes, se hasznos ... kerítse kezébe a végzet".

Mindez vonatkozik valamennyi jogág büntetési, represszária rendszerére, nemcsak a büntetőjogi büntetésre és annak kiszabására, hanem a munka-, a termelőszövetkezeti fegyelmi büntetésre, az államigazgatási bírságra és annak kiszabására egyaránt. Tehát a represszív és erkölcsi rosszallást tartalmazó büntetésnek olyannak kell lennie, hogy a benne rejlő rossz képes legyen szociológiailag a társadalom széles köreit megragadni, és elsősorban nem a megfélemlítéssel, hanem a társadalmi tudat meggyőzésszerű befolyásolásával elérni a jogsértésektől való általános visszatartó hatást, pszichikai hatásában pedig képes legyen megnevelni a vétkest, és ne csak megfélemlíteni. Ezeket a hatásokat a tendenciát érintve jogrendszerünk valamennyi jogágának büntetési rendszere (büntetőjogi, munkajogi, tsz. jogi, fegyelmi) a büntetési nemeknek és tételeknek variálásra, az általános és különös megelőzés különböző szempontjai szerint széles lehetőséget adó skálái megfelelőképpen biztosítják.

A reparatív-kártérítési szankciók esetében a jogpolitikai hatásoknak szintén ilyen komplex módon kell érvényre jutniuk. Ebben a körben a reparatív-represszív és preventív célkitűzések a kártérítés intézményében kumulálódnak. E három célkitűzés azonban nem minden tekintetben egyező irányú egymással. Valamennyi jogágban jelentkező kártérítési intézményre jogelméletileg absztrahálhatóan fejezi ki ezt a Ptk. 339. § (2) bek.-hez fűzött miniszteri indokolás, midőn utal arra, hogy a teljes kártérítés „visszásságokra vezethet, a teljes kártérítés ugyanis bizonyos esetekben inkább romboló, mint erkölcsileg nevelő hatású lehet ... Annak, aki vagyoni lehetőségeit sokszorosan meghaladó, nagymértékű kárt okoz, egész életében kellene viselnie ennek következményeit, évtizedeken keresztül kellene fizetnie a kártérítést, az attól való szabadulás minden reménye nélkül. Ez munkakedvét szegné, és munkahelyről munkahelyre vándorlóvá teheti".[39] Ugyanakkor fennforog viszont ennek az ellenkezője is. Ha ugyanis a károsult megfelelő kártérítés nélkül marad, akkor gyakran ő válik rezignálttá, mert nem egyszer egész élete munkáját látja veszendőbe menni.

Mindkét körülmény olyan, amelyet jogpolitikai szempontból is mérlegelni kell. Elsődleges szempontnak azonban mégis annak kell lenni, hogy kártérítéshez jusson az, aki mások cselekménye folytán károsodott anélkül, hogy tehetett volna ellene valamit, vagy számíthatott volna bármilyen formában is rá. Éppen ezért a kártérítés mérséklésére csak a felróhatóság, a vétkesség csekély eseteiben és csakis akkor kerülhet sor, ha a károsult vagyoni helyzeténél fogva nagyobb megerőltetés nélkül képes viselni a kárt, vagy helyzeténél fogva számíthat őt érhető kárveszélyre és éppen ezért elvárható tőle, hogy a károk megelőzésére a szükséges intézkedéseket megtegye.[40] Ezt már előre, jogszabályilag csak a munka és a termelőszövetkezeti jogban lehet látni. A polgári jogi kártérítés körében legfeljebb a konkrét jogviszonyok során, de csak kivételes esetekben. Még kevésbé jöhet számításba az objektív felelősségnél és az előző pontban tárgyalt körben megnyilvánuló valamennyi szerződéses felelősség esetében. A vagyoni eltolódások helyreállítását célzó objektív szankcióknál pedig a jogosult terhére bármilyen méltánylás máltánytalanságot idézne elő.

Mindez egyértelműen arra utal, hogy ha méltányossági szempont nem maradna meg a maga indokolt szűk körében, az a károkozói oldal könnyelműségének, felelőtlenségének növelését, és a károsulti oldal demoralizálódásának veszélyét idézné elő. Ilyen megfontolás a kártérítési felelősség általános társadalmi növelése mellett szól. Egy ilyen irányú tendencia világszerte tapasztalható a XX. század kártérítési jogában. Erre nemcsak a „casus minor" területének a

[38] *Fayer* L.: A magyar büntetőjog kézikönyve. Bp. 1965. 147. old.

[39] Az 1959. évi IV. tv. javaslatához fűzött min. indokolás XXIX. fej. 6. pont. A Magyar Népközt. Ptk-e. Bp. 1959. 263—264. old.

[40] *Eörsi* Gy.: A jogi felelősség alapproblémái. Bp. 1961

felelősségi terület javára történő zsugorodása,[41] hanem a causalis felelősség egyre szélesebb körbe bekövetkezett térhódítása[42] is utal. Ez utóbbi jelenség a kártérítési jognak és a kártérítés elméletének történetében a hegeli triádhoz hasonló mozgást tükröz annálfogva, hogy az ősi és az antik jogban a kauzális, a középkorban viszont egészen századunkig a vétkességi felelősség dominált, ugyanakkor újabban egy fejlettebb formában ismét előtérbe kerül a felelősség objektivizálódása.[43]

Mintegy összegezve a tanulmányunkban eddig kifejtetteket, megállapítható, hogy korunk technikájának rohamos fejlődése, kizsákmányolásra lehetőséget nem adó áru-, és a vagyoni viszonyoknak a szocialista társadalomban is történő növekedése következtében elsősorban a vagyoni természetű objektív és szubjektív természetű jogkövetkezmény-levonási rendszer hagyományos struktúrái egyre sürgetőbben átértékelést és a már kifejtett jogalkotási és jogalkalmazási reform-intézkedések megvalósítását igénylik. Ez az irányvonal elsősorban a reparatív szempontok előtérbe állítása és a felelősség növelése, sőt bizonyos mértékű objektivizálódása mellett szól. Ez a károsulti körre kétségtelenül előnyös, sőt károkozói oldalon is globálisan prevenciót, nagyobb körültekintésre ösztönzést jelent. Ezt a nagyobb gondosságot a modern életvitel a maga veszélyforrásainak növekedése miatt feltétlenül igényli is. Ebben az esetben viszont megoldatlan marad a Ptk. 339. § (2) bek.-hez fűzött miniszteri indokolásban kifejtett jogpolitikai szempont. Ez a probléma is azonban áthidalható, mégpedig a felelősségbiztosítás intézményével.

A felelősségbiztosítás széles körű társadalmi elterjedése mellett ugyanis lehetőség nyílik igazságtalanság és méltánytalanság elkövetése nélkül a felelősség további objektivizálására. A preventív és nevelő jogpolitikai célkitűzéseket pedig egy, a felelősségbiztosítási jogviszonyból eredő olyan törvényi eredményen nyugvó visszakövetelési igény biztosítaná, amely a károkozásért felelős gondatlanságát a mainál szigorúbban bírálná el bizonyos veszélyforrások esetében. Ez egyúttal a társadalmi összhatások teljessé tétele érdekében a kötelező felelősségbiztosítás körébe további veszélyforrások bevonását követelné meg. Ezt a megoldást jogelméletileg alátámasztja Eörsi Gyulának az a koncepciója is, miszerint a preventív — nevelő szempont nemcsak a joghátrány tartalmú szankciók esetében, hanem jogunk egész jogkövetkezményi rendszerénél érvényesül.[44] Ez is arra utal, hogy a joghátrányt jelentő, és a nem ilyen jellegű szankciókat jogelméletileg egységes jogintézményként indokolt kezelni.

Prugberger Tamás

[41] *Eörsi* Gy.: A szerződésen kívüli felelősség és a Ptk. reformja. Jogt. Közl. XXVII. (1972) évf. 65—66. old.

[42] *Marton* G.: Kártérítési kötelmek jogellenes magatartásból. Magyar Magánjog. Bp. 1942. IV. köt. 843. old. — Uő: Kártérítés. Magyar Magánjog. Bp. 1939. III. köt. 365. s köv. old.

[43] *Ádám* György: A „nem tudásért" való felelősség. Világosság 1972/12. 742. old.

[44] *Eörsi* Gy.: A jogi felelősség alapproblémái. Bp. 1961. 388. s köv. old.

Az anyagi és eljárási jog a polgári perben

1. „Ha a per nem más, mint tartalmatlan forma — írja Marx[1] — akkor az ilyen jelentéktelen formalitásnak nincsen önálló értéke. E szerint a nézet szerint a kínai jog francia jog lenne, ha beszorítanák a francia perrendtartásba, de az *anyagi jognak* megvan a maga *szükségszerű, veleszületett per-formája* és amilyen szükségszerű a kínai jogban a bot, amilyen szükségszerűen a Constitutio Criminalis Carolina tartalmához hozzátartozik a kínvallatás, olyan szükségszerűen hozzátartozik a nyilvános, szabad perhez a természete szerint nyilvános, a szabadság által, nem pedig a magánérdek által diktált tartalom. A per és a jog annyira nem közömbösek egymáshoz, mint ahogy nem közömbösek a növények és állatok formái az állatok húsához és véréhez képest. Egy szellemnek kell lennie annak, amely a pert és a törvényeket áthatja, mert a per csak a *törvény életmódja*, tehát belső életének megjelenése."[2]

Marx Károly ezzel az állásfoglalásával az anyagi és eljárási jog szoros összefüggésére mutat rá. Az kétségtelen, hogy az anyagi és az eljárási jog azonos alapokon kell, hogy nyugodjon és azonos társadalmi jogtudat terméke kell, hogy legyen. Az „egy szellem" ezekből fakad, nem pedig az idealisták eszméje, vagy a jogtörténeti iskola „népszelleme". Lehet bizonyos időbeli eltérés a két jogágazat szabályainak törvénybe iktatása között, mégpedig éppen akként, hogy a társadalmi-gazdasági átalakulás eredményeként előbb a „formát" képező eljárási jog — bele értve a bírói szervezetet — nyer szabályozást és csak utóbb az anyagi jog: „jogfejlődési időparadoxon" (Névai László) — mint nálunk a Pp. és Ptk. megalkotása és életbeléptetése viszonyában történt[3] —, de ilyenkor egyéb módon kell a felmerülő eltéréseket, ellentmondásokat kiküszöbölni. A kérdés behatóbb kidolgozása a jogtörténet és jogelmélet munkásaira vár — bár ezen a téren az első, összefoglaló munkát éppen polgári perjogász írta meg.[4] A továbbiakban — mintegy előkészítőül — csak azt kívánjuk vizsgálat tárgyává tenni, hogy az eljárási jog és a polgári perben érvényesített anyagi jogok között forma-tartalom, vagy egyéb viszony áll-e fenn.

2. Az anyagi és eljárási jog kapcsolatának vizsgálatánál vissza kell nyúlnunk a *jogrendszer és tagozódása* vizsgálatához. Ez is elsősorban jogelméleti kérdés lévén, csak a tárgyunk által szükségessé tett keretekben foglalkozhatunk vele.

A jog őskorában, de azt követően is hosszú időn keresztül a jogszabályokat a konkrét, adott szükségletek szerint, esetlegesen alkották meg, így szoros értelemben vett jogrendszerről[5] még legfeljebb igen tág értelemben véve lehetett szó. Még inkább állt ez az íratlan jogra, amely csak a felmerült jogviták eldöntésében nyert kifejezést és mint íratlan jogszabály is csak több, hasonló tárgyú döntés meghozatalából kristályosodhatott ki. Szorosabb értelemben jogrendszerről csak akkor beszélhetünk, ha a jogszabályalkotó bizonyos társadalmi viszonyok rendszerét kívánta jogilag rendezni, bizonyos szempontokat vett fel a jogszabályalkotásba, vagy az íratlan jog fejlődése azonos társadalmi alapokon, azok összefüggése folytán mintegy rendszereződött. Ily módon azután a társadalmi viszonyok széles köre nyert rendezést, de ezen túlmenve azok több szempontból is szabályozást nyertek. Így a jogszabályoknak valóságos hálózata jött létre, amelyben az egyes részek szorosan összefüggenek egymással. Minél szorosabbá és szerteágazóbbá vált ez az összefüggés, annál szükségesebbé vált az, hogy az egymással közelebbi kapcsolatban levő normarendszerek az általánosságot jelentő jogrendszeren belül tagozódjanak, szétváljanak. Természetesen ennél sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az így elkülönülő normacsoportok, a jogágak továbbra is egy összefüggő jogrendszernek, mint egésznek a részei és a tagolás nem jelenthet ezen összefüggésből való kiragadást, csupán gondolati elkülö-

---

[1] *Marx* Károly: Viták a falopási törvényről. (1842.) *Marx—Engels:* Válogatott Művei I. köt. (1957.) 144—145. old.

[2] Az utóbbihoz hasonló eredményre jut a tőkés perjogász, Franz Klein: „...Prozesz ist Mechanik, Form des Rechtsschutzes..." „...Aus seinem dienenden Berufe lassen sich einerseits wichtige praktische Forderungen für Bau und Einrichtung des Prozesses ableiten, doch anderseits auch ein grundsätzlicher Einwand gegen den Bestand des Rechtsinstitutes..." *Klein* Franz: Vorträge, Aufsätze, Briefe. (Wien, 1927.) 182. old.

[3] Ennek magyarázatát Névai László éppen abban látja, hogy „... Az igazságszolgáltatás egészen közvetlen tükrözi az államban uralkodó hatalmi viszonyokat. Ennélfogva forradalmi átalakulásnál az államhatalom jellegében bekövetkezett változásnak is direkt módon és gyorsan kell tükröződnie az igazságszolgáltatás szervezetében, személyi állományában és eljárásában egyaránt..." *Névai* László—*Szilbereky* Jenő: Polgári eljárásjog. 3. kiadás (Budapest, 1974.) 112. old. A közbenső időben az anyagi jog megfelelő alkalmazását volt hivatva biztosítani a 4071/1949. (VI. 4.) Korm. sz. rendelet anyagi jogi, általános rendelkezése és az általa biztosított közérdekű kifogás intézménye, majd a 250/1950. (XII. 20.) MT sz. rendelettel elrendelt és a Pp. által véglegessé tett törvényességi óvás.

[4] *Szilbereky* Jenő: Társadalmi fejlődés és polgári eljárás. (Budapest, 1973.)

[5] Már itt meg kell jegyeznünk, hogy Samu Mihállyal (A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja) Budapest, 1964. (86. old.) ellentétben „rendszeren" nemcsak statikájában értjük az adott társadalmi jelenséget, hanem mozgásában (fejlődésében, dinamikájában) is. Éppen a jogrendszerre jellemző, hogy az a társadalmi viszonyokat mozgásukban szabályozza, irányítja az alapul szolgáló emberi magatartásokat, megsértése esetére szankciókat alkalmaz, tehát nem tekinthető valamely megmerevedett, statikus jelenségnek. Az egyes részek összefüggése sokszor éppen azok egymásra hatásával lép előtérbe.

nítést, hogy így az egyes összefüggések külön is kimunkálhatók legyenek.

Annak a kérdésnek a vizsgálatánál, hogy a jogrendszer tagozódik, vagy tagolják, a jog lényegéből kell kiindulnunk.

A tárgyi jog a marxista—leninista álláspont szerint a termelési viszonyokon nyugszik és az uralkodó osztály érdekeit hivatott védeni. A termelési viszonyok azonban nem közvetlenül és a mechanikus okság szerint hozzák létre a jogszabályokat, hanem a jogszabályalkotó tudatán, szubjektumán keresztül. (Ez a tudat azonban nem az idealista pszichológia mindentől független tudata.) Ezért lehetnek a termelési viszonyok fejlődésétől visszamaradt, azokkal ellentétes, reakciós jogrendszerek, sőt volt lehetséges, hogy egy-egy személy (diktátor) vagy a személyek kis csoportja (oligarchia) ragadta magához a hatalmat és alkotta meg a jogszabályokat, bár ezek esetleg nem is állottak ellentétben az uralkodó osztály érdekeivel —, de akaratával igen. A jogrendszer tehát a jogszabályalkotók szubjektumán keresztül jön létre, így azok céljait, szempontjait tükrözi, amellett, hogy rendeltetése a termelési viszonyoknak, az anyagi alapnak való megfelelés, annak védelme és egyszersmind további fejlődésének az elősegítése. Az alap változása, előbbre haladása maga után kell, hogy vonja a jogrendszer fejlődését is. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy ez nem az ideológiai viszonyoknak valamilyen önkifejlődése, hanem mindig az arra hivatottak tudatán, szubjektumán keresztül történik. A gyakorlatban nyer felismerést a termelési és társadalmi viszonyok fejlődése, ez indítja meg — legtöbbször elsősorban a tudományban — az ideológiai, jogi viszonyok fejlesztése szükségletének a gondolatát, ami végül is a jogszabályok megalkotásához, illetve módosításához vezet.

A szubjektumok által ekként megtervezett szabályok a jogalkotó által jogszabállyá emelve elszakadnak alkotójuk tudatától és mint normatívák, követelmények objektív alakot öltenek: arra hivatottak, hogy emberi magatartásokat, ezáltal társadalmi viszonyokat szabályozzanak.

A jogrendszer (tehát az abban foglalt jogszabályok is) az anyagi, termelési viszonyoknak a tükröződése ugyan, ez a tükröződés azonban a tudaton, a szubjektumon keresztül történik és annak szempontjait is a tudat adja meg. Akkor tehát, amikor a jogrendszer tagozódása történik, ugyancsak ezek a szempontok kerülnek a felszínre. Ezeket felismerve kell a jogrendszer tagozódásának is megtörténnie. A jogrendszer továbbá, mint objektum, nemcsak — mint fentebb kimutattuk — önmozgásra nem képes, de éppen ezért önmagától nem is tagozódhat, hanem a tagozódást eszközlő — jogalkotó vagy jogtudomány — végzi azt. Természetesen ez sem függetlenítheti magát a jogrendszernek mint objektivizálódott tudati alkotásnak, tükröződésnek az adottságaitól. A jogrendszer egységes egész ugyan, de azon belül elkülönülések vannak. Éppen ez teszi lehetővé a jogrendszernek a tárgy szerinti tagozását. Azt viszont, hogy milyen szempontok szerint különítjük el és osztályozzuk a tárgy szerinti különbözőségeket, a tudomány és a gyakorlat szabja meg.

Samu Mihály először a tárgyat és módszert tekinti az osztályozás alapjának. „A tárgy szerinti elkülönülés a tartalmi oldal, amely meghatározott formával is rendelkezik, ez pedig: az adott tárgyból folyó módszer, amely magába foglalja a tárgy mozgásának, érvényesülésének formáját... A módszer végeredményben az egymással szoros összefüggésben levő, egy adott csoportot képező egyedek formai jegyeit fejezi ki. A *módszer származékos jellegű*, ennek ellenére jelentős szerepe van az osztályozásban." Szerinte „A tárgyi osztályozás alapelve végeredményben egy bizonyos jelenségen belül a vízszintes, *horizontális* tagozódást jelenti, míg a módszer szerinti osztályozás alapelve a függőleges, *vertikális* csoportosítást..."[6] Végkövetkeztetésében azonban ettől bizonyos fokig eltér: „Végeredményben *a jogrendszer tagozódásának alapja nem a társadalmi viszonyok, hanem az uralkodó osztály érdekeltsége által meghatározott magatartási szabályok eltérő tartalma és formája.*"[7]

Felmerül azonban a kérdés: mi a jogszabályok tárgya, továbbá a magatartási szabályok önmagukban, elkülönülten képezik-e a jogi szabályozás tárgyát, vagy társadalmi viszonyokba összefonódottan. Ugyanazon társadalmi osztály uralma alatt is történik változás a jogi szabályozásban a gazdasági és társadalmi viszonyok alakulása folytán, mint azt szocialista társadalmi rendszerünkben is tapasztaltuk pl. a tervgazdálkodás módosulásával kapcsolatban.

Ha az ún. anyagi jogágazatokat vizsgáljuk, valóban azt látjuk, hogy tárgyuk szerint különülnek el egymástól. Élesen látszik ez a polgári jog, családjog, alkotmányjog területén, de nemkevésbé az államigazgatási jog és a munkajog anyagi jogi rendelkezéseit illetően is. De Samu Mihállyal[8] ellentétben ide kell sorolni a büntetőjogot is, mert az is bizonyos magatartások esetére rendel anyagi-jogi következményeket. Ezek tehát a jogrendszer vertikális tagozódását adják. Ezzel szemben a polgári és büntetőeljárásjog, nemkülönben az államigazgatási és munkajog eljárásjogi rendelkezései kifejezetten módszereket, eljárást szabályoznak és így mintegy horizontálisan helyezkednek el, egyben szoros kapcsolatot mutatnak fel azzal az anyagi joggal, amelynek az érvényesülését végső fokon biztosítják.

És itt van egyben a jogágazatok elkülönülésének a problémája is. Az államigazgatási jog magában foglalja a saját anyagi jogának az érvényesítésére vonatkozó eljárásjogot, mégis azzal az eltéréssel, hogy míg a polgári és büntető-

[6] *Samu* Mihály: I. m. 91., 97. old.
[7] *Samu* Mihály: I. m. 180. old.
[8] *Samu* Mihály: I. m. 179. old.

eljárásnak csak jogsértés (vagy legalábbis annak állítása) esetén van helye, addig az államigazgatási eljárásjog a hatóság joggyakorlását szabályozza, beleértve azt az esetet is, ha az állampolgár vagy jogi személy olyan ténykedést kíván kifejteni, amelyhez az államigazgatási hatóság közreműködésére van szükség. Természetesen ez nem zárja ki azt, hogy az igazgatási eljárás során érdekellentétek merüljenek fel, esetleg oly mértékben, hogy a hatóság jogszabálysértést észleljen, vagy a vele szembe kerülő személy panaszoljon ilyen eljárást. Utóbbi okból van lehetőség a törvény által megszabott néhány esetben arra, hogy az állampolgár vagy jogi személy az általa állított jogsértés kiküszöbölése végett bírósághoz forduljon jogvédelemért.

Másrészről a munkajogban a jogvita eldöntésének első fázisa nem a bíróságoknál folyik le, hanem a munkaügyi döntőbizottságnál, vagy szolgálati felettesnél és csak azután lehet — bizonyos kivételekkel — munkaügyi bírósághoz fordulni, hogy azután másodfokon térjen át a vita a jogszabályban engedélyezett esetekben a rendes bírósághoz. Bizonyos fokig hasonló a helyzet a szövetkezeti tagsági vitákban.

Mindhárom esetben — legalább részben — elmaradt az anyagi és eljárási jog külön jogágra való tagozódása. Ugyanakkor több anyagi jogágban felmerült vita tartozik egységesen — legfeljebb némi eltérésekkel — a polgári eljárásjogba. Ezekre is figyelemmel veti fel Samu Mihály, „hogy a polgári eljárásjogba foglalt joganyag annyira heterogén, hogy ennek elrendezése föltétlenül problématikus". Egyben felveti, hogy az egyes joganyagok polgári jogból való leválásának folyamata „... a szocialista fejlődésben azt tükrözi, hogy az anyagi jog és az alaki jog közelebb kerül egymáshoz, majd egy jogágban egyesül..." Továbbá meglátása szerint „... az a fejlődés távlata, hogy *a polgári eljárásjog anyaga szétesik és az anyagi jogágakon belül helyezkedik el*".[9]

Ezzel az elgondolással nem tudunk egyetérteni. Az államigazgatási joggal kapcsolatban utaltunk arra, hogy az elsősorban magának a hatóságnak az eljárását szabályozza és csak másodlagosan a hatóság közreműködését igénybe vevő felek tevékenységét. Az anyagi és eljárási szabályok elkülönítése tehát alkalmas lenne az összhang megbontására és esetleg szükségtelen ismétlésekre. A munkaügyi és szövetkezeti döntőbizottságok eljárása pedig szorosan beletartozik a vállalati, illetőleg szövetkezeti kollektívának a vitás ügyek elintézésében való részvételébe. Külön eljárási kódex megalkotását az is akadályozza, hogy sem az érdekelt dolgozó, sem a döntőbizottság tagja nem rendelkezik jogi felkészültséggel, így csak a minimális szabályozásra van lehetőség.

Ezzel szemben a polgári peres eljárásban valóban több anyagi jogághoz tartozó per nyer elbírálást. A döntés azonos alapelveken alapuló, azonos eljárást tesz szükségessé. Az igazság kiderítéséhez mindegyikben azonos eszközök igénybevételével lehet és kell eljutni. Az egyes jogágak anyaga által szükségessé tett eltéréseket a polgári eljáráson belül néhány § közbeiktatásával rendezni lehet, míg a perjognak az anyagi jogágakkal való egyesítése különnemű szabályozások összekapcsolását, szükségtelen ismétléseket, átfedéseket tenne szükségessé, nem szólva arról, hogy ugyanaz a bíróság, esetleg ugyanaz a bíró más és más eljárási jog szerint lenne kénytelen eljárni a különböző perekben. A régebbi jogfejlődés az anyagi jognak az eljárási jogtól való elválasztását eredményezte. A legújabb fejlődés: a III. Ppn. pedig éppen a polgári perrendtartás kiterjesztését vezette be, szabályozási körébe vonva a szövetkezeti tagsági, munkajogi és gazdasági perekben való eljárást.

Az anyagi jog és perjog dualizmusa ellen lépett fel már Julius Binder,[10] éppen arra hivatkozással, hogy „nur von der Annahme ihrer Identität aus können wir zu dem Satze kommen, dass obligatio durch actio ist..."[11] továbbá, hogy „Privatrechte bestehen im Rechtschutz und durch den Rechtschutz."[12] Tehát szinte az anyagi jogot tette az eljárásjog függvényévé.

Amint azonban már rámutattunk, az anyagi jog túlnyomóan önkéntes követés útján érvényesül, tehát nem „csak" jogvédelem segítségével és erősen feltehető, hogy a római praetor által adott — esetleg új — actio is csak szokásjogi tétel kifejezője volt. Kétségtelen, hogy az anyagi jog lényegéhez hozzátartozik, hogy szükség esetén az állam kényszerrel érvényesítse és ez esetünkben per útján történik, tehát az állammal szemben is fennáll bizonyos igény („hatalom") a jogvédelem, jogérvényesítés nyújtására, ez azonban nem azonosítható az anyagi jogban bennrejlő hatalommal, hanem éppen kívülről járul hozzá, tehát külön léttel bír.

3. Forma és tartalom. A forma és anyag, forma és tartalom kapcsolatának és viszonyának a kérdése már Aristotelesnél határozottan felvetődött, bár inkább a léttel bíró szubsztancia vonatkozásában. A forma elsőbbségét emelte ki,[13] csakúgy, mint az őt követő skolasztikusok,[14]

---

[9] *Samu* Mihály: I. m. 237—239. old. Megjegyzendő, hogy a francia magánjogászoknál a két háború közti időből is találkozunk olyan állásfoglalással, amely a polgári eljárásjogban nemcsak a magánjognak vitás ügyekben való érvényesítési módját látja, hanem azt kifejezetten a magánjog egyik ágának, gyermekének („filiales de droit civil") tekinti. *Colin*, Ambrois—*Capitant*, H. (avec concours M. Jolliot de la *Morandière*): Cours élémentaire de droit civil français. Tome I. (Paris, 1934.) 8. old.

[10] *Binder*, Julius: Prozess und Recht (Leipzig, 1927.) 44—45. old.

[11] *Binder* Julius: I. m. 45. old.

[12] *Binder*, Julius: I. m. 47., 105. old.

[13] *Aristoteles:* Metafizika. (Budapest, 1957.) 52., 158., 214., 264. old. *Uő:* Physika. 2. könyv.

majd az újabb polgári filozófiában a neotomisták és az egzisztencializmushoz tartozók.[15]

Ezzel szemben Leibnitz filozófiájában „a tartalom és a forma kölcsönhatásban vannak, de a tartalom a meghatározó, a forma mindig valaminek a formája".[16]

Még tovább megy Hegel: „A tartalom nem forma nélkül való, hanem egyrészt *a tartalom önmagában bírja a formát,* másrészt a forma *külsőleges* a tartalomnak... Magánvalója szerint itt a tartalom és a forma abszolút viszonya van előttünk, tudniillik átcsapásuk egymásba, úgy, hogy a tartalom nem más, mint a forma átcsapása a tartalomba és a forma nem más, mint a tartalom átcsapása a formába..."[17]

4. A marxista filozófia a formát ugyancsak a tartalommal hozza vonatkozásba és az utóbbit tekinti az elsődlegesnek. *„A tartalom* — írja A. Septulin — *mint a materialista dialektika kategóriája valamely jelenségre jellemző valamennyi kölcsönhatás és ezek által meghatározott változás összességét jelenti."* Viszont *„A tartalmi mozzanatok viszonylag stabil összefüggésrendszere, struktúrája alkotja a jelenség formáját."*[18]

Behatóbb elemzést találunk Rosental—Jugyin Filozófiai Kislexikonában. Bevezetőben ez is hangsúlyozza, hogy ezekben a kategóriákban „... az anyagi objektumok egysége, teljessége és fejlődésük belső forrása jut kifejezésre", majd folytatja: „A *tartalom* azoknak az elemeknek és folyamatoknak az összessége, amelyek az objektumok alapját képezik és formájuk létezését, fejlődését és megváltozását determinálják. A *forma* kategóriája a jelenségek elemei és folyamatai belső kapcsolatát és külső körülményekkel való kölcsönös összefüggéseit fejezi ki. A tartalom és forma fejlődése egyugyanazon jelleg két oldalának a fejlődése, az egység megkettőződése, mely a forma változásához és a tartalom átalakulásához vezető ellentmondásokat és konfliktusokat szüli..." Hozzáteszi ugyan, hogy „a tartalom és forma egysége viszonylagos, átmeneti: a változások, konfliktusok és a köztük levő harc megszüntetik", aminek oka „a fejlődésben betöltött funkciók eltérése", ez azonban nem vezethet az egység megbomlásához és éppen az eltérések megszüntetésének követelményét támasztja. Akkor, amikor hangsúlyozza, hogy „a tartalomnak saját mozgása van, a forma tőle függ,"[19] elismeri a forma viszonylagos önállóságát is.

A filozófiai álláspontok ezek szerint — gyökeres ellentéteik dacára — abban megegyeznek a marxista felfogással, hogy a tartalom és a forma között szoros összefüggés, állandó jellegű kapcsolat van. De vajon megtaláljuk-e ezt a polgári eljárás és eljárásjog, valamint az annak során eldöntésre, helyesebben érvényesítésre kerülő anyagi jog között is?

5. A forma és tartalom kapcsolata szempontjából az állami (hatósági) eljárások három típusát különböztethetjük meg, amelyek másmás jogágazathoz tartoznak és jellemző (elsődleges) tartalomként más-más anyagi jog érvényesítését biztosítják: az államigazgatási eljárást, a büntetőeljárást és a polgári pert.[20] (A szövetkezeti döntőbizottsági eljárás, valamint a munkaügyi döntőbizottsági és társadalmi bírósági eljárás nem hatósági eljárás, hanem a felmerült szövetkezeti tagsági és munkaügyi vitáknak az adott kollektíván belüli eldöntése, amin nem változtat az sem, ha a munkaügyi vita az adott egységen kívüli közös munkaügyi döntőbizottság elbírálása alá kerül. Még kevésbé vehető figyelembe szempontunkból, ha a szövetkezetnek vagy vállalatnak valamely szerve — vezetőség, igazgató — hoz döntést, még akkor sem, ha azt meghatározott eljárásnak kell megelőznie, mint pl. fegyelmi esetén és határozat „jogerőre való emelkedése" után annak alapján bírósági végrehajtásnak van helye.)

Az államigazgatási eljárás tipikusan az államigazgatási jog által szabályozott kérdések eldöntésére hivatott. Jellemzője, hogy az államigazgatási hatóságok rendelkezése alá, hatáskörébe tartozó ügyek elintézése — tekintet nélkül arra, hogy forog-e fenn vita vagy jogsértés — csak ezen eljárás során lehetséges, akár a hatóság, akár a — természetes vagy jogi — személy kezdeményezte az intézkedést. Azt mondhatjuk tehát, hogy az államigazgatási eljárási jog az államigazgatási anyagi jognak szükségszerű megvalósulási formája, az elintézendő kérdés már az eljárással együtt keletkezik és annak útján nyer végleges eldöntést. (Eltérés előfordulhat: pl. a hatóság az eljárást, valamely tény — pl. engedély nélküli építkezés — folytán indítja meg.) Itt tehát a tartalom és forma egysége feltétlenül fennáll. Lényegében ugyanezt a helyzetet találjuk az államjog területén is,

---

[14] *Schütz* Antal: A bölcselet elemei. 4. kiadás (Budapest, 1948 309. old.)

[15] Pl. *Hersch,* Jeanne: L'Être et la Forme. (Geneve, 1946.) A neotomista, egzisztencialista és logikai-pozitivista álláspontok marxista bírálatára ld. *Márkus* György—*Tordai* Zádor: Irányzatok a mai polgári filozófiában. (Budapest, 1964.) 121., 168., 339. old.

[16] *Simonovits* Istvánné: A dialektika Leibnitz filozófiájában. (Budapest, 1965.) 58. old.

[17] *Hegel:* A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. I. kötet. Logika. (Budapest, 1950.) 213—214. old. Hasonlóan *Hegel:* A logika tudománya. I. Rész (Budapest. 1957.) 14. old.

[18] *Septulin,* A.: A marxizmus—leninizmus filozófiája. (Budapest, 1971.) 171., 172. old.

[19] *Rozental* M.—*Jugyin,* P.: Filozófiai Kislexikon. (Budapest, 1964.) 643. old.

[20] Richter Béla az eljárási szabályokat csak két csoportba sorozta: büntető és polgári eljárásiakba. Dinamikus fejlődésük alapját azonosnak látta és az eljárásjogi rendelkezéseket összehasonlítva az „azonos perjogi fogalmak" megállapítása után arra a következtetésre jutott, hogy „az egyes perbeli cselekményeket illetően a két eljárásjog *alakilag* lényegében egyforma. Ez az azonosság azonban a perbeli cselekmények *tartalmára* nézve is megállapítható." (*Richter* Béla: A büntető és polgári eljárás viszonya. Magyar Jogi Szemle. XXIII. (1942./1. sz. 8. old.)

amennyiben ott egyáltalán sor kerül külön eljárásra.

Az anyagi büntetőjog és a büntetőeljárásjog kapcsolatára nézve azt látjuk, hogy a büntetőjogban előírt büntetés vagy egyéb intézkedés alkalmazása csak a büntetőeljárásjog által szabályozott eljárásban történhet, az anyagi jogszabály megvalósítása képezi az eljárásnak, mint formának a tartalmát. (Éppen ezzel kapcsolatos Marx Károlynak fent idézett megállapítása.) A történelem folyamán itt követhető legjobban az anyagi és eljárásjog párhuzamos fejlődése, de elsősorban itt bontakoztak ki a lemaradások által előidézett heves viták is. Ezzel kapcsolatban talán elég a hazai jogfejlődésünkben arra utalnunk, hogy az 1971. évi 28. sz. tvr. a bűncselekményeket a törvényi büntetésük, tehát súlyuk szerint felosztja bűntettekre és vétségekre, a büntetőeljárásról szóló 1973. évi I. tv. (Be.) pedig ennek megfelelően — bizonyos korlátok között — megkülönböztet bűntetti és vétségi eljárást. Kézenfekvő tehát az anyagi és eljárási jog: a tartalom és a forma közötti összefüggés. Mégis indokoltnak látszik annak a feltételezése, hogy nem maga az anyagi jogi szabályozás (a normák rendszere) vonta maga után az eljárásjogi rendezést, hanem az a jogtudati, jogpolitikai értékelés („egy szellem"), ami szükségessé tette az anyagi jogi megkülönböztetést, eredményezte az eljárás szabályozását is.

Az anyagi büntetőjog elsődleges rendeltetése azonban nem az elkövetett bűncselekmények megbüntetése, hanem a büntetés kilátásba helyezésével az állampolgároknak a bűncselekmények elkövetésétől való visszatartása. A büntetőjog elsődleges hatályosulása éppen abban valósul meg, hogy az abban tilalmazott cselekményeket nem követik el, bár ez rendszerint nem kifejezetten és közvetlenül a jogszabályok tilalmának a következménye, hanem erkölcsi, jogtudati és más megfontolásokból, illetve egyéb adottságokból ered.

Míg az államigazgatási eljárás — tipikusan — az anyagi jog szerinti rendezést igénylő kérdés felmerülésével indul meg, addig a büntetőeljárás előfeltétele az anyagi büntetőjogban tilalmazott cselekménynek: a bűncselekménynek az elkövetése és így az állami büntetőjogi igényének a fennállása, az eljárás során az anyagi büntetőjogi rendelkezés szerinti büntetés kiszabása tehát a büntetőjognak mintegy másodlagos hatályosulása.

Abból, hogy a jog által szabályozott hatósági eljárás feladata az anyagi jog (jogviszony) hatályosítása, következik, hogy „... a büntetőjogilag releváns tények meghatározását nem tekinthetjük egyedül büntetőeljárásjogi problémának..." Ehhez hozzá tehetjük, hogy a vizsgálandó és elbírálandó tényeket az anyagi jog határozza meg. Nem tudunk azonban egyetérteni Cséka Ervin fejtegetéseinek folytatásával: „... A büntető anyagi és eljárási jog elválaszthatatlan *egysége* talán sehol sem nyilatkozik meg olyan szemléltetően, mint éppen a büntető jogalkalmazás folyamatában szereplő lényeges tények mibenlétének kérdésében. Sőt a releváns tények területén az anyagi és eljárásjogi szabályok alkalmazásának kölcsönös »fontossági egyensúlya« az *anyagi jog* irányába tolódik el..."[21] A büntetőeljárás feladata ugyanis szigorúan elkülönül az anyagi büntetőjogtól, illetve annak általános és különös szabályaitól: Az eljárás során történik meg — az irányadó jogszabályok szerint — a valóságban végbement, egyedi történeti események bizonyossággal való megállapítása, hogy azok alapján eldöntésre kerüljön az is, hogy azok az anyagi jog szabályai alá vonhatók-e. A büntetőeljárásban is a bíró csak az absztrakt, általános tényállást „veszi" az anyagi jogszabályból, hogy az alá szubszumálja a megállapított konkrét tényállást, amire nem lenne lehetőség a kettő egysége esetén. Az igaz, hogy az eredmény az anyagi jogszabály konkretizálása: a bűnösség megállapítása és a büntetés kiszabása vagy a vádlott felmentése. Ez azonban nem vonja maga után az anyagi és eljárási jog elválaszthatatlan „egységét", csupán szoros kapcsolatukat jelenti, amelyből kifolyóan az eljárási jog biztosítja az anyagi jog érvényesülését, mégpedig mind a vádlott terhére, mind javára vonatkozóan.

A polgári perben elbírálásra kerülő anyagi jogokban ettől jelentős eltérést találunk. Míg a büntetőjog elsődleges hatályosulása az egyéntől csak azt kívánja — de ezt meg is követeli —, hogy ne kövessen el bűncselekményt, ami az esetek túlnyomó részében negatív magatartásban nyilvánul meg —, a polgári perekben tárgyalt anyagi jogokban ennél jóval szélesebb az egyén cselekvési köre. Mindenekelőtt ezekben a jogágakban a jogszabályok parancsai nem merülnek ki tilalmakban, hanem éppen azt mondják meg, hogy mit kell a jogalanynak tennie, ha valamely joghatást kíván elérni, illetve bizonyos jogállapotból, jogi helyzetből milyen magatartásra irányuló jogosultság és kötelezettség következik. A jog tehát a célt és — főleg — a célhoz vezető magatartást jelöli meg, a jogállapotokat, jogi érdekeket védő és rendező szabályokon kívül. Ezek a jogszabályok csak látszólag állítják szembe a jogalanyokat, hiszen a cél éppen az, hogy közös érdekeket valósítsanak meg. Még a szomszédjogi, zavarást, sértő behatást tiltó jogszabályoknak sem a tilalom az elsődleges célja, hanem a „békés egymás mellett élés". A szerződésekben, de sokszor azokon kívül is a jogalanyok maguk hozzák létre a jogviszonyokat, az ezekből eredő kötelezettségeket pedig rendszerint önként teljesítik és csak elenyésző csekély hányadban kerül sor perre — esetleg éppen külön jogszabályi rendelkezés folytán — azok módosítása vagy a kötelezettségek teljesítésének a kikényszerítése végett.[22]

[21] *Cséka* Ervin: A büntető ténymegállapítás elméleti alapjai. (Budapest, 1968.) 246. old.

[22] V. ö. *Szabó* Imre: A szocialista jog. (Budapest, 1965.) 49. s köv. old., *Asztalos* László: A polgári jogi szankció. (Budapest, 1966.) 24. s köv. old.

Vitás kérdést képezett a szocialista jogirodalomban a büntető- és a polgári eljárásjog egysége, illetve különállósága.

A szovjet jogtudományban a tiszta processzuális irányzat egyik változataként elsősorban A. J. Visniszkij hangoztatta az általános törvénykezési jognak, illetve az egységes eljárási elméletnek a szükségességét és ennek folytán azt, hogy a tudománynak a polgári és büntetőeljárás elméleti kérdéseivel egységesen lehet és kell foglalkoznia. Erre vonatkozóan egységes bizonyítási elméletet dolgozott ki.[23] A kérdéssel elsősorban a szovjet büntetőjogászok foglalkoztak.[24] A büntetőperjogászok igyekeztek polgári eljárásjogi kategóriákat alkalmazni a büntetőeljárásban is.

Nálunk legutóbb Prugberger Tamás kísérelte meg a két eljárásjogot egyidejűleg összekapcsolni és elkülöníteni: „... A törvénykezési szervezeti jog mint az államjog, vagy pedig mint az általunk felvetett alkotmányjog egyik részterületét konkretizáló jogág két aljogterületre, a büntetőeljárásjogra és a polgári eljárásjogra osztódik. Ebben a kettéosztódásban a vonatkozó anyagi jogokhoz, nevezetesen a tágabb értelmű civilisztikához és a büntetőjoghoz mint tartalomhoz viszonyított két megfelelő forma tartozik. Horizontálisan a két eljárásjognak egy jogágkénti kezelése indokolt a két törvénykezési szervezési joggal együtt. Vertikálisan azonban két különálló jogterületet képez a büntető és a polgári eljárási jog. A dialektikus szintézis talaján ez az ellentét akként oldható fel, hogy eme egységes jogág statikus oldalát Szabó Imre terminológiájával élve »primérként«, a törvénykezési szervezeti jog dinamikus oldalát pedig »szekundérként« a két eljárási jog adja."[25]

Nyilvánvalóan elsősorban a büntetőeljárásjog tudományának művelőit kell illetékesnek tartanunk annak vizsgálatára, hogy mely intézmények alkalmazhatók mindkét eljárásjogban, így csak röviden érinthetjük a különtartás okait. Ebben a tekintetben az érvényesítendő anyagi jogból, tehát a tartalomból kell kiindulnunk.

Kétségtelen, hogy vannak a két eljárásjogban azonos tartalmi elemek. Így „... nagyjából általánossá vált az a felfogás, amely szerint a büntetőeljárás feladata a büntetőjogviszonynak a szocialista törvényesség és az objektív igazság megvalósításának követelményeit maradéktalanul érvényrejuttató realizálása ..."[26] A polgári per célja is a jogszabályoknak megfelelő jogállapot megvalósítása, mégpedig a Pp. 1. §-a értelmében az igazság alapján. Mindkét eljárás tehát jogok, illetve jogkövetkezmények megvalósítását célozza, legfeljebb a büntetőügyben való ítélethozatal az állam büntetésigényén belül sokkal differenciáltabb, mint a polgári perben. Az igazság kiderítésének a követelménye is mindkét eljárásban azonosnak mondható, ami a bíróra nézve hasonló feladatokat jelent a bizonyítás felvétele és annak értékelése tekintetében, bár a büntetőeljárásban a vádlott beismerése mellett további bizonyítékok beszerzése is kötelező. Viszont a sértett tanúként kerül a büntetőügyben kihallgatásra: A személyállapotot tárgyazó polgári perben azonban szintén találkozunk hasonló megszorítással. A büntetőbírói tárgyalást rendszerint nyomozás előzi meg, amelynek során túlnyomórészt megtörténik a bizonyítékok beszerzése, míg a polgári perben ez is a bíróságra hárul.

A polgári perben a liberál-kapitalista tárgyalási elvnek és az állami érdektelenség elméletének elvetése mellett sem hagyható figyelmen kívül, hogy a bíróságnak az igazság felderítésére vonatkozó kötelezettsége mellett is a per a felek ügye, akik legalább a saját érdekükben tartoznak mindent megtenni jogaik érvényesítése végett, aminek elmulasztása esetére a Pp. szankciókat rendel ugyan alkalmazni, de a végső jogkövetkezmény: a pervesztés is csak anyagi hátránnyal jár. Ezzel szemben a büntetőeljárásban az állam büntetőigénye képezi a per tárgyát, ami egyrészt — egyes kivételektől eltekintve — nem bízható a sértettre vagy más érdekeltre, másrészt az alapul szolgáló tényekről az állam vádemelésre jogosult szerve: az ügyész rendszerint nem bír közvetlen tudomással. Ezen kívül a büntetőítélet az elítéltre nézve súlyos jogkövetkezményekkel járhat és már a büntetőeljárás, főleg pedig a bíróság előtti büntetőper megindítása erkölcsi, társadalmi hátrányos megítélést eredményez, az előzetes letartóztatás pedig szabadságelvonást jelent. Sokszor a gyanúsított nem is rendelkezik a védelméhez szükséges adatokkal. Ez indokolttá teszi, hogy míg a polgári per a felperes egyoldalú kereseti előadására megindul, hacsak a Pp. 130. § (1) bekezdésében felsorolt okok valamelyike nem forog fenn, — addig a büntetőbírói eljárást külön határozattal elrendelendő [Be. 131. § (1) bek.] nyomozás előzi meg, amelynek során mind a terhelő, mind a mentő bizonyítékokat be kell szerezni, a bíróság a tárgyalás kitűzése előtt a vádiratot — bizonyos keretek között — érdemben is megvizsgálja és megfelelő határozatokat hozhat (Be. 167—182., 185—186. §§).

A tőkés felfogás szerinti jogrendszer-tagozódás mellett a polgári per tárgyát alapjában egységes anyagi jog: a magánjog képezte. Ezek

---

[23] *Visinszkij*, A. J.: A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban. (Budapest, 1952.) Vö. uő.: A szovjet állam- és jogtudomány kérdései. (Budapest, 1950.) 83. old.

[24] A vitát az eljárási jogviszonyokra és a büntetőeljárás funkciómegosztására is kiterjedően ismerteti *Szabóné* Nagy Teréz: A büntetőeljárási rendszer alapjai. (Budapest, 1966.) és uő: A szocialista büntetőigazságszolgáltatás egységesítése és differenciálása. (Budapest, 1974.) c. munkáiban.

[25] *Prugberger* Tamás: A jogrendszer tagozódásának időszerű kérdései. Jogtudományi Közlöny XXX. (1975.) 610—611. old.

[26] *Szabóné* Nagy Teréz (1974.) 29. old. és Ugyanő (1966.) 172. old.

a perjogok is ismernek azonban a magánjog egyes ágazatai részére különleges eljárási szabályokat. Így az 1911 : I. tv. a XI—XIV. címekben külön rendelkezéseket tartalmazott az ún. személyállapotot tárgyazó perekre, a francia Code civile pedig éppen a különleges anyagi jogra és jelentőségre tekintettel szabályozás tárgyává tette a házassági pereket, amit az 1886. április 18-i egyszerűsítési törvény is fenntartott.[27]

A jogrendszernek a szocialista jogelmélet szerinti tagolása és az 1972. évi IV. törvény 3—4. §-ainak a rendelkezése folytán részben a jogágilag a polgári joghoz tartozó, de attól eltérő jellegű (pl. szövetkezeti tagsági, sajtóhelyreigazítási, szocialista szervek közötti), részben más jogágakhoz tartozó (családjogi, munkajogi) perek elbírálása tartozik a polgári bíróságok hatáskörébe. Ezekre a Pp. részben módosított és kiegészített, részben új, bizonyos tekintetben eltérő szabályozást tartalmaz a Negyedik és Ötödik Részben. Ezt a különleges szabályozást éppen az érvényesülő anyagi jog jellege, tehát a tartalom tette szükségessé.

Természetesen az eljárási és anyagi jogok kapcsolata a hatásköri szabályozás folytán nem mindig tipikus.

Így az államigazgatási hatóság (községi, városi, városi kerületi tanács végrehajtó bizottságának szakigazgatási szerve) hatáskörébe tartoznak a Ptk. 191. § (1) bekezdése alapján a birtokháborítási ügyek, amelyek onnan bíróság elé vihetők. Ugyancsak az államigazgatási hatóság határoz a szabálysértési ügyekben, amelyek bár „államigazgatási jogellenes" magatartást képeznek, szemben a „büntetőjogellenes" bűncselekménnyel, közöttük sokszor csak értékhatárok, sőt „úgyszólván csupán úszóhatárok vannak".[28] Mindez az eljárás bizonyos módosulásához vezet.

A büntetőeljárásban a büntetőbíróság elbírálhatja a magánfél polgári jogi igényét (Be. 55., 215. §), amikor is a Be. külön rendelkezésének a hiányában a polgári eljárásjog szabályait kell alkalmazni, kivéve, ha azok a Be. rendelkezéseivel vagy a büntetőeljárás jellegével és feladataival ellenkeznek, de egyezségnek nincs helye (Be. 56. §).

A polgári bíróság a törvény által meghatározott esetekben elbírálja az államigazgatási hatóság államigazgatási ügyben hozott jogerős határozatait, de a Pp. I—XIV. Fejezeteiben foglalt általános rendelkezések ilyen ügyekben a XX. Fejezetben foglalt eltérésekkel alkalmazandók.

Ha nem is büntetőjogi jellegű, de ugyancsak állami, szankciós igény tárgyában határoznak végül a polgári bíróságok, amidőn a Ptk. 202. § (3) bekezdése, a 237. § (1) bekezdése vagy a 361. § (3) bekezdése alapján a visszajáró szolgáltatást — egészben vagy részben — az állam javára ítélik meg, vagy a 20/1973. (III. 25.) MT sz. rendelet alapján gazdasági bírságot szabnak ki.

6. Az elmondottak szerint az eljárás valóban formát képez az anyagi jog megvalósítása során. „A polgári eljárás az objektív magánjog bírósági megvalósításának a formája" — írta már Wach is.[29] Lényegében ezen az alapon tagadja Kisch a polgári eljárásnak a jogrendszerbeni önállóságát, mert az csak függő helyzetet foglal el: az anyagi magánjog védelmét szolgálja, egyrészt mint általános jogintézmény a magánjogrendet, másrészt az egyes alanyi jogokét. Maga is elismeri azonban, hogy ha a másodlagosan is, de szükségszerű kiegészítője az anyagi jogszabályoknak.[30]

Ezzel kapcsolatban Visinszkij még általánosan fogalmaz: „Az eljárási szabályoknak az a rendeltetésük, hogy a bírói, ügyészi és vizsgálati szervek tevékenysége számára oly feltételeket teremtsenek, amelyek a lehető legnagyobb mértékben biztosítják a bírói és az ügyészi szervek működésének helyességét. Ebben rejlik az eljárásjogi szabályok legfontosabb jelentősége, mivel ezek a szabályok a bíróság, a vizsgálati és ügyészi szervek által és az előttük álló feladatok megoldása során kifejtett tevékenységet szabályozzák."[31] Ez a körülírás azonban csak a hatósági szervek tevékenységére helyez súlyt és kihagyja az érdekeltek közreműködését, jogait és kötelességeit, csupán az eljárás tárgyainak tekinti őket, főleg pedig elmarad az eljárás célja: az anyagi joggal való kapcsolat.

A fentiekben azonban azt láttuk, hogy ez a tartalom—forma kapcsolat különböző módon alakul az egyes eljárásjogok és az általuk érvényesített anyagi jog között. A polgári perben a formai kapcsolat csak akkor lép előtérbe, ha az állami kényszernek az alkalmazására, vagy valamilyen, a jogszabály által előírt okból a jogviszony rendezése bírói eljárást tesz szükségessé. A polgári per, mint forma, tehát sui generis jellegű, mert csak bizonyos esetekben kapcsolódik a tartalomhoz. Feladata: a jogmegvalósítás tehát a formán belül eszközjellegű. (Még az államigazgatási határozat megtámadása iránti perben is jelentős módosulást látunk akkor, amikor a jogerős államigazgatási határozat ellen az arra jogosult keresetet ad be a bírósághoz. Míg eddig az eljárás az államigazgatási hatóság ténykedésének kifejezett formáját képezte és szükségszerűen hozzátartozott, addig az azt követő peres eljárás csak esetleges, a jogszabály által kifejezetten meghatározott esetekben

[27] Vö. *Colin*, A.—*Capitant*, H.—*Morandiere*, M. J.: I. m. 216—217. old.

[28] *Szabóné* Nagy Teréz (1974.) 145. old.

[29] *Wach:* Handbuch I. S. 3. Idézi: *Binder*, Julius: I. m.: 8. old. Hasonlóan *Klein*, Franz: I. m. 117t—118. old.

[30] *Kisch*, Wilhelm: Beiträge zur Urteils Lehre. (Tübinger, 1903.) 1. p. Horváth Barna szerint is „alaki és anyagi jog a jogtételeknek mesterségesen — munkamegosztási szempontból — szétválasztott csoportjai." [*Horváth* Barna: A jogelmélet vázlata. (Szeged, 1937.) 181. old.]

[31] *Visinszkij*, A. J.: A perbeli bizonyítás ... 47. old.

van csak helye és megszűnik magának az államigazgatási hatóságnak az eljárása, tehát az anyagi jognak a formája lenni.)

Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a polgári eljárásjogot nem *csak* az anyagi jog, a tartalom határozza meg, hanem az „egy szellem" alapja és egyéb megnyilvánulásai is. Mindenekelőtt ide kell sorolnunk a termelési viszonyokat, amelyek a történelem folyamán különbözően hatottak. Így az osztály- és hatalmi viszonyok főleg a bíráskodás megszervezésére, az uralkodótól, illetve a mindenkori kormányzattól való függésére, a személyi és tárgyi hatáskörre voltak befolyással, de legutóbb is a szocialista szervezetek vitás ügyeinek bírósági hatáskörbe való utalását eredményezték. A társadalmi viszonyoknak a polgári eljárásjogra való behatását Szilbereky Jenőnek a fentebb hivatkozott munkája részletesen vizsgálja. Különösen az ó- és középkorban jelentős befolyással volt a peres eljárásra a vallási felfogás: így a római perben a pontifexek szerepe, majd az istenítéletek és a sok perrendben még ma is meglevő eskü említendő. Nem hagyhatók figyelmen kívül a korabeli helyzet által adott bizonyítási lehetőségek, amelyek nyilván befolyásolták a középkor formális bizonyítási rendszerét. Végül a technikai fejlődés hatása korunkban a szakértői bizonyítás jelentőségében nyilvánul meg.[32]

A Peschka Vilmos és Szabóné Nagy Teréz közötti vita felvetette annak a kérdését, hogy az eljárási és anyagi jog közötti forma—tartalom kapcsolat a tárgyi jogi szabályozások vagy a jogviszonyok között áll-e fenn? A kérdés a büntetőeljárásjog és a büntetőjog vonatkozásában merült ugyan fel, de ugyanúgy fennáll a polgári eljárásjog és a polgári per tárgyát képező anyagi jogok tekintetében is.

Peschka Vilmos ugyanis ezt írja: „... Az anyagi és eljárási jogviszonyokban realizálódó jogszabályok sajátossága éppen az, hogy az anyagi jogviszonyokban hatályosuló anyagi jogi normák és az eljárási jogviszonyokban megvalósuló eljárási jogszabályok a tartalom és forma viszonyában vannak egymással..." Majd pedig: „... Az eljárási jogviszonyok az anyagi jogviszonyok formái; az anyagi jogviszonyok jelentős része realizálódása során az eljárási jogviszonyok formájában jelenik meg..."[33]

Szabóné Nagy Teréz nem foglal ugyan kifejezetten állást a forma—tartalom kapcsolat ellen, de azt írja: „A büntetőjog és büntetőeljárási jog kapcsolatának meghatározásánál azonban a tartalom és a forma viszonylatának ily módon való felfogása nem szerencsés..." Abból ugyanis először az következne, hogy „a büntető eljárási jog ugyan önálló jogág, amelynek tehát szükségképpen önálló — a büntetőjogtól független — tartalma is van, a büntetőeljárási jogviszony azonban nem önálló jogviszony, mert tartalmát a büntető jogviszony alkotja." Ez viszont az általa kifejtett okokból nem lehet igaz. A hivatkozott állítást következetesen alkalmazva továbbá „... kiderül, hogy azokban az ügyekben, amelyekben a bíróság bűntett hiánya miatt hozott felmentő ítéletet, a büntető jogviszony létezésének hiánya folytán büntető eljárási jogviszonyok sem keletkeztek, tehát az eljárásban részt vevő személyek vagy szervek büntető eljárási jogokat és kötelezettségeket nem, vagy nem joghatályosan gyakoroltak."[34]

Az utóbbi érveléssel nem tudunk egyetérteni. Anélkül, hogy Peschka Vilmos egyéb helyeit idéznénk,[35] csak arra kívánunk rámutatni, hogy a jogviszonyok mindig valamely tényállás folytán fennálló jogok és kötelezettségek összességét, egységét jelentik. Az eljárási jogviszony tartalmát éppen annak eldöntésével kapcsolatos jogok és kötelezettségek képezik, hogy fennáll-e az eljárás tárgyát képező anyagi jogi jogviszony és abból származnak-e és milyen jogok és kötelezettségek. Nem lehet tehát szó arról, hogy a két jogviszony-fajta közül — bármilyen szoros kapcsolatba is kerültek az eljárás folytán — az egyik a másiknak, mint tartalomnak a formáját képezze. A tartalom és forma kapcsolata — a már írt megszorításokkal — tehát csak az eljárási és anyagi jogot szabályozó tárgyi jog szabályai között áll fenn.[36]

Nizsalovszky Endre a perjog—magánjog viszonyában két végletes álláspontot látott: „... az egyik végletes megoldás a perjogban nem lát egyebet, mint a magánjog kiszolgálására rendelt, merőben célszerűségi szempontoktól diktált jogtechnikai előírásokat, amelyek tudományos művelésre nem is alkalmasak, a másik végletes megoldása pedig, amelyet találóan lehet pánprocesszuális felfogásnak mondani, a magánjog szabályaiban nem tud mást látni, mint a bíróhoz szóló utasításokat az ítélkezés tartalma tekintetében."[37] Az előbbi állápontot vallja szocialista irodalmunkban Szotáczky Mihály, tagadván az eljárásjog önálló létét, annak „... Jellegét megszabja az anyagi jog, melynek az eljárási jog csak érvényesülési módja..."[38]

Bár a fentiek szerint mi is az eljárási jog eszközjellegéhez közeledtünk, ezzel nem adhatjuk fel annak önálló létét. Hely hiánya miatt csak utalni tudunk arra, hogy erősen téves lenne a polgári eljárásjogban csak „jogtechnikai előírásokat" látni, amelyek önálló tudományos művelésre sem szorulnak. Külön tanulmányt igényelne annak a vizsgálata, hogy éppen ren-

[32] Vö. ezekre a tényezőkre: *Csizmadia* Andor—*Kovács* Kálmán—*Asztalos* László: Magyar állam- és jogtörténet. 2. kiadás. (Budapest, 1975.). ld. még: Horváth Pál: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. (Budapest, 1968.)

[33] *Peschka* Vilmos: A jogviszonyelmélet alapvető kérdései. (Budapest, 1962.) 192—193. old.

[34] *Szabóné* Nagy Teréz (1966.) 122—123. old.

[35] *Peschka* Vilmos: I. m. 189. old.

[36] Vö. *Szilbereky* Jenő: I. m. 22—24. old.

[37] *Nizsalovszky* Endre: Az alanyi magánjog és a perjog. (Budapest, 1942.) 3. old.

[38] *Szotáczky* Mihály: A jog lényege. (Budapest, 1970.) 220. old.

deltetésének teljesítése végett milyen sok oldalú vizsgálatára van szükség.[39]

Végezetül tehát arra az eredményre kell jutnunk, hogy a polgári perjog a szocialista jogrendszer önálló ágazata, amelynek közvetlen rendeltetése a polgári bírói hatáskörbe tartozó anyagi jogoknak a bírósági eljárás szükségessége esetén való érvényesítését biztosító peres eljárás szabályozása, amely tehát az érvényesítendő anyagi joggal a forma és tartalom olyan viszonyában van, ami egyúttal az eszköz és cél kapcsolatát is jelenti. A polgári eljárásjog tudományának pedig — a szükséges egyéb tudományok kutatásait felhasználva — a cél eléréséhez szükséges eszközöket és utakat kell kimunkálnia, hogy a polgári per egyúttal a további — mintegy „másodlagos" — feladatait is el tudja érni.

Hámori Vilmos

[39] Vö. pl. *Névai* László: A polgári per hatékonyságának problémája a gazdaságirányítás új rendszerében. J. K. XXI. (1970.) 10. sz.; *Németh* János: Az ítélet megalapozatlansága és a perújítás a polgári perben. J. K. XXIX. (1974.) 1—2. sz.; *Lautman*, Rüdiger: Justiz — die stille Gewalt. Teilnehmende Beobachtung und entscheidungssoziologische Analyse. (Frankfurt/M., 1972.) stb.

SZEMLE

Az államigazgatás külső ellenőrzése és az ügyészségről szóló törvény

Az 1972. évi V. törvény az alkotmányi szabályozással összhangban, — az ügyészi tevékenységet feladat- és hatásköri tagozódásában új módon határozza meg. A címben jelzett tárgykör e helyütt két fő kérdésre terjed ki:

1. Az ügyészi törvénnyel megváltozott-e, és ha igen, milyen módon az ügyészi általános törvényességi felügyelet jellege, súlya az államigazgatás ellenőrzésében?

2. A törvényesség ellenőrzése témakörében visszatérő vizsgálati szempont az, hogy hogyan alakuljon az alkotmányosság védelme, ezen belül az ügyészség szerepe az alkotmányosság védelmében?

Az összekapcsolással nem célunk a Bihari Ottó által konzervatívnak nevezett irányzat követése, amely az alkotmányvédelem problémájának megoldását csupán a törvényességi (ezen belül az ügyészi) felügyelet körén belül keresi.[1] Az összefüggés mégis fennáll: mindkét szempontból meg kell vizsgálni az ügyészség helyét a garanciális intézmények rendszerében, hogy az ellenőrzés más formáihoz való viszonya alapján tisztázzuk sajátos jelentőségét, önálló, más intézménnyel nem helyettesíthető szerepét a szocialista államszervezetben.

1. A gyakorlati jogászok körében — különösen az új tanácstörvény és az Útv, megalkotása után elterjedt az a nézet, hogy az ügyészség felügyeleti szerepe lényegesen csökkent, és a belső, illetve államigazgatáson belüli ellenőrzéshez képest másodrendű szerepet játszik. Az ügyészi szervezet helyzetében hasonlóan jelentős változást lát már Kilényi Géza is, aki a szocialista országok ügyészségeinek általános felügyeleti tevékenységét vizsgálva az állami fejlődés első szakaszában az ügyészség „főfelügyeleti' jellegét emeli ki. A főfelügyeleti koncepcióban az ügyészi felügyelet a törvényesség elsődleges biztosítéka, míg a jelenlegi időszakban a törvényességért felelős valamennyi szerv összehangoltan tevékenykedik saját munkaterületén — a törvényesség differenciált szervezeti és eljárásjogi biztosítékainak struktúrájában[2].

A kodifikációs változások szöveg szerint alátámasztani látszanak ezt az időbeli elhatárolást. Az 1972. évi I. törvény nyomán alkotmányunk a feladatok tagozódása szerint határozza meg az ügyészség tevékenységi körét. A törvényesség védelmében való „közreműködés" valamint a törvénysértés elhárítására irányuló „fellépés" kötelezettségét írja elő, egyúttal kimondja, hogy az alkotmány és az alkotmányos jogszabályok megtartása, illetve megtartatása az állam minden szervének és állampolgárának kötelessége. Mindehhez járul az államigazgatás gerincét alkotó tanácsok esetében az adott szintű tanácsi szervezet belső irányítási hatásköreinek pontosabb megfogalmazása, a tanács-vb — vb-titkár irányítási — ellenőrzési-törvényességi felügyeleti jogkörének kiépítése.

A feladatkörök meghatározásának vizsgálata azonban önmagában nem vezet a különbségek pontos rögzítéséhez. A törvényesség betartásának ellenőrzése, mint feladat, tágabb, vagy szűkebb munkamegosztásban valósítható meg. A szocialista állam fejlődése során az egyes állami szervek működése egymás mellett, önállóan történik a törvényesség ellenőrzése területén (különböző típusú ellenőrzési szervek esetén). Már Karev is rámutat, hogy e szervek eljárásának jogi alapja és módszere különbözik; az ügyész azokat nem helyettesítheti,[3] hanem mellettük végzi önálló tevékenységét.

Ebben a mellérendelt helyzetben az ügyészség szerepének változása az államigazgatás ellenőrzése keretében vizsgálható; itt érintkezik az ügyészi tevékenység az állami szervek legszélesebb körével, és ezen a területen volt szükség a kodifikáció során egyrészt az általá-

[1] *Bihari* Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969., 437. old.)

[2] *Kilényi* Géza: Az ügyészi általános törvényességi felügyelet a szocialista országokban (Állam és Igazgatás 1972. évi 6. sz.)

[3] *Karev* Sz. B.: A Szovjet igazságszolgáltatás (Budapest, 1952., 104. old.)

nos felügyelet tárgyi hatályának pontosítására, másrészt az államigazgatás belső törvényességi ellenőrzése fokozott kiépítésére.

Az ügyészi tevékenység jogi jellegében és terjedelmében feltárható változások megfelelő értékeléséhez előkérdésként állást kell foglalnunk az ellenőrzési-felügyeleti jogok megjelenéséről az ügyészi hatáskörön belül. Szamel Lajos az ellenőrzést — felügyeletet —, hierarchikus irányítást mint egész és rész viszonyát szemléli, de a felügyeleti jog minimumaként elégségesnek tartja az intézkedés igényével tett észrevételt.[4] Török Lajos érdemi intézkedési jogot kíván meg a felügyelethez, amelyet ugyanakkor kirekeszt a hierarchikus irányításból. Utóbbi intézkedéseit operatív irányítási jogra alapítja, amely minőségileg különbözik a felügyeleti jogtól. A nézetkülönbségek ellenére azonban az ügyészi általános felügyelet államigazgatás felé kifejtett működését mindketten a felügyelet körében helyezik el.[5]

Az ellenőrzés, mint funkció és az ellenőrzés, mint jogviszony között bizonyos ellentmondás éppen a felügyeleti jogban keletkezik, amely fokozatként, átmenetként jelenik meg az ellenőrzés, mint az igazgatási (és mivel tartalmuk azonos — irányítási) ciklus *része*, eleme, és az irányítás, mint a ciklus egésze között.[6] Az ellentmondás feloldása érdekében kiindulópontként az ellenőrzés fogalmát kell választanunk, mint olyan alapegységet, amelyet a másik két kategória egyaránt magában foglal.

Funkcionális kapcsolatai oldaláról elvégezhető az ellenőrzés felbontása résztevékenységekre: a) az adott szervezet feladatáról, döntéséről, a döntés társadalmi hatásáról információt szerez; b) összeveti ezt a hatást a szervezet feladatával; c) ha ez a hatás ún. „diszfunkcióként" jelentkezik, kimutatja, hogy mi ennek az oka; d) az okot közli mindazokkal, akik annak kiküszöbölésére döntési lehetőséggel rendelkeznek. Ilyen szerv lehet, amelyik a döntést meghozta; amelyik utasíthatja őt döntések meghozatalára; amelyik felelősségre vonhatja annak érdekében, hogy ilyen döntéseket máskor ne hozzon.

Az ellenőrzési *jog* oldaláról számunkra e folyamat külső relációinak van jelentősége. Az ellenőrző szervek (szervezeti egységek) különböző típusainak létrehozása ugyanis elsősorban attól függ, hogy milyen szintű irányítást szolgál, melyik igazgatási szint visszacsatolási rendszerébe tartozik. *Az ellenőrzési* jogkör önállósulása, vagy tágabb-szűkebb *irányítási*, illetve *felügyeleti* jogban való elhelyezése a visszacsatolás különböző formáit jelenti. Az igazgatás tartalma szempontjából az ellenőrzési résztevékenység önállósulhat, az igazgatást végző szerven kívül is elhelyezkedhet. Ilyenkor rendszerint nem a döntést hozó szerv önellenőrzését, hanem a fölérendelt szerv információszerzését szolgálja. Ugyanez a tevékenység megvalósulhat a hierarchikus szerven belül is: mint belső ellenőrzés, a hierarchikus irányítás szerves része. A felügyelet ehhez képest a visszacsatolás közbenső formája: a hibás döntéseknek (és a hozzájuk vezető folyamatoknak) csak meghatározott körét vizsgálhatja, így nem tartozik a hierarchikus viszonyba, de intézkedési joggal rendelkezik a szerzett információk feldolgozása alapján. A hierarchikus irányítás kiterjed az alárendelt szerv teljes szervezeti és működési körére, ezért az információkat *valamennyi területről* beszerezheti és mindegyikben tehet intézkedést is. A jogosultság terjedelme oldaláról így a felügyelet tartalmaz intézkedési jogot, de csak a működés adott körére nézve; az irányítás viszont magában foglalja mind az ellenőrzés, mind a felügyelet jogát teljes terjedelemben. (Itt az irányításnak csak a döntési-ellenőrzési oldalát emeltük ki, elvonatkoztatva az igazgatás többi tartalmi elemétől.)

Az ellenőrzési típusok vizsgálatában kiindulópontunk az igazgatási folyamat, amelyen belül az egyes résztevékenységek megjelenési formája különböző szervezeti megoldásokat jelent a gyakorlatban. Ezekben a szervezeti formákban az ellenőrzés önálló feladatként jelenhet meg, zárt körű döntési joggal felruházott felügyeleti szervek működésében valósul meg, vagy hierarchikus irányító szerv, illetve belső vezetés résztevékenysége. Az ellenőrzési formák ilyen megkülönböztetése az alábbi ellenőrzési típusok meghatározását teszi lehetővé: *a)* hierarchikus típus (alanya a belső vezető, vagy a hierarchikus irányító szerv; tárgya a vezetett, illetve irányított szerv; információi alapján maga dönt); *b)* felügyeleti típus (alanya elkülönült szerv, tárgya vele hierarchikus viszonyban nem álló szerv, információi alapján maga dönt, de más szervhez is fordulhat); *c)* önállósult ellenőrzési típus (a hierarchikus viszonyon kívül áll, információi alapján kizárólag más szervhez fordulhat, a döntés kezdeményezőjeként). Ezen a típuson belül az államigazgatás ellenőrzésénél két további altípust kell megkülönböztetnünk: az egyik maga is államigazgatási szerv, míg a másik az államigazgatási szervezet egészén kívül áll; *d)* bírói ellenőrzés, amely az igazságszolgáltatási funkciót kapcsolja össze a hibás államigazgatási döntések kiküszöbölésével; e sajátos formában az ellenőrzött szervezeti rendszer egészén kívül áll, de önálló döntési joggal rendelkezik.

Az ellenőrzés formájaként jelentkezhet olyan intézmény is, amely egyedi ügyekben biztosít információt bármelyik döntésre jogosult szerv, vagy közvetve az ellenőrző, illetve felügyeleti szervek irányában. Az ellenőrzés alanya az egyedi jogviszonyban szereplő fél.[7] Az ilyen intézmény tehát összekapcsolja a különböző típusok információs és döntési rendszerét, ezért átmeneti jellegű.

Jogi oldalról bennünket a *c)* pont alatti típus második formája érdekel, mivel nézetünk szerint az ügyészi tevékenység vizsgált terü-

---

[4] *Szamel* Lajos: Az államigazgatás vezetésének jogi alapproblémái (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bpest, 1963., 162., s köv. old.)

[5] *Török* Lajos: Az állami ellenőrzés szocialista rendszere (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971., 190. s köv. old.)

[6] Az igazgatási ciklusról, mint az igazgatás tartalmáról (részfunkcióiról) l. *Szamel:* Az államigazgatás vezetésének jogi alapproblémái, 75. old., továbbá *Berényi—Kovacsics—Nagy:* Bevezetés a szervezéstudományba (Tankönyvkiadó, Budapest, 1970., 21. s köv. old.)

[7] A fellebbezési, illetve panaszjog ellenőrzési jellegét *Martonyi* János és *Török* Lajos egyaránt elismeri a törvényességi biztosítékok — ellenőrzési formák vizsgálata során. (*Martonyi* János: Államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1960., 21. old., valamint *Török:* i. m. 66. old.)

lete ebbe a körbe tartozik, és jogkörének változásait is ebben a rendszerben elhelyezve értékelhetjük. Akik ugyanis az ügyészség szerepének kizárólag „közreműködői" jellegét hangsúlyozzák, és ebben időbeli limitációt keresnek, gyakorlatilag a „felügyeleti" oldallal állítják szembe a közreműködői tevékenységet: azzal az időszakkal, amelyben az ügyészi „főfelügyelet" más törvényességi garanciák kialakítását is gátolta.[8] Jogosítványai alapján azonban Bihari Ottó a szocialista ügyészséget keletkezésében is azok között a centralizált, a helyi szervektől független ellenőrző szervek között helyezi el, amelyek célja az egységes törvényesség érvényesítése volt, eszköze pedig az észlelt törvénysértés kiküszöbölésének *kezdeményezése*. Fő céljuk nem az egyedi törvénysértések átfogó kiküszöbölése, hanem vizsgálataik, információik alapján a tömeges, vagy gyakori törvénysértések kimutatása és jelzése.[9] Ez a genetikai elemzés különösen fontos a számunkra, mert rávilágít, hogy a szocialista ügyészség jogköre gyakorlatilag kezdettől fogva ellenőrzési jellegű volt. Ez a jogkör az ellenőrzési folyamat fenti felbontására építve az alábbi fő hatásköri elemeket foglalja magában: az ellenőrzött szerveknél adott tárgykörben vizsgálat tartása (ehhez kapcsolódóan a szervek együttműködési kötelezettsége); egyedi bejelentések alapján egyedi ügyek kivizsgálása; jelenlét a vizsgálható szervek eljárásában; az előbbi információk jogi értékelése, a törvénysértések és okaik megállapítása; a törvénysértések közlése a megszüntetésükre jogosult szervekkel — ehhez kapcsolódik azonban a kezdeményezés nyomán a szervek *döntési kötelezettsége*.

Az „intézkedés igényének" felügyeleti jogként való elismerésével az ügyészi tevékenység a felügyelet körébe esne. Korábbi megfogalmazás szerint az ügyészi általános felügyelet a törvénysértések és azok okainak megállapítása után megszüntetésükre, illetve megelőzésükre, irányuló ügyészi intézkedés megtételét tartalmazza.[10] „Intézkedés", illetve „intézkedés igénye" az ügyészi jogkörön belül egyaránt a vizsgált szerv döntési kötelezettségét jelenti. Az általunk felállított rendszerben ez csak akkor felügyeleti intézkedés, ha a vizsgált szerv döntésének *tartalma* is kötelezően *egybeesik* a kezdeményezéssel, amely ilyenkor már rendelkezési sajátosságot mutat. A törvényben meghatározott ügyészi intézkedési formák (óvás, felszólalás stb.) azonban csak az érintett szervek intézkedési kötelezettségét vonják maguk után, de nem szükségképpen egyező tartalommal. E kötelezettség viszont minden ellenőrzés előfeltétele, de felügyeleti viszonyt legfeljebb elnevezésében hord, jogi jellegében nem.

Az ügyészi jogkör vizsgálatához szükséges még annak eldöntése is, hogy melyik szerv visszacsatolási körébe tartozik az ügyészség államigazgatás felé irányuló ellenőrző tevékenysége. Az ellenőrzés szervezeti formáinak differenciálódását az teszi szükségessé, hogy az alapforma: a közvetlen irányító, vezető tevékenységen belüli ellenőrzés egy horizontálisan és vertikálisan tagolt szervezeti rendszerben nem elégséges. Az irányítás különböző szintjei mind igénylik az ellenőrzést, de különböző eszközökkel. Ezért a hierarchikus fokozatonként kiépülő ellenőrzés mellett létrehozzák saját önálló szervüket a rendszer egészének kontrolljára. Másrészt az adott szervtípusok belső, vagy hierarchikus ellenőrzése az irányítás, vezetés, illetve ellenőrzés alanyának egybeesése, vagy alá-fölérendeltségi viszonya folytán nem mindig ad objektív képet a működés eredményéről. Az érdekviszonyok érvényesülése az ellenőrzést is befolyásolja; a diszfunkciók eredményes kiküszöbölése többirányú kontrollt igényel.[11] Az általunk alkalmazott tipizálás alapján az ellenőrzés különböző irányítási szintekhez kapcsolható, amelynek során megvalósul a különböző szervek többirányú és szintű kontrollja. Az ügyészi működés adott körének elhelyezése így nemcsak az államigazgatási hierarchikus viszonyokon kívül álló, de az államigazgatás, mint szervezeti rendszer egészén kívül eső ellenőrzési formában történhet meg. Az elhatárolás alapvető — szociológiai — indoka az, hogy a központi állami ellenőrző szervezet is az államigazgatás keretein belül marad.[12] Ezért az államigazgatástól teljesen független, hozzá képest objektív ellenőrzést csak az ügyészség képes biztosítani.

Ebben a rendszerben az ellenőrzés ügyészi típusa egyértelműen az államhatalom központi szervének irányító tevékenységét szolgálja. Nyilvánvaló, hogy a lenini elvek meghatározásakor[13] még korántsem az ellenőrzés differenciált rendszerében kellett elhelyezni egy különálló, a legfelső hatalmi szerv befolyását biztosító apparátust, hiszen éppen az önálló, centralizált ellenőrzési folyamat hiánya vezetett az új típusú ügyészség felállítására. A rendszer kiépülésével azonban az elmondottak folytán az ügyészség változatlanul a szuverenitást hordozó képviseleti szerv irányító funkcióinak biztosítását szolgálja. Ennek szervezéstani szempontból látszólag ellentmond, hogy az információkat az igazságszolgáltatási, illetve államigazgatási funkciók gyakorlóihoz juttatja el, és azok hozzák meg a döntést. A képviselet azonban a szuverenitás hordozójaként az állami tevékenységben gyakorlatilag a korlátlan hatalom birtokosa, de nem az állami feladatok önálló megvalósítója. Hatalmából következik az igazgatás és igazságszolgáltatás létrehozása, ugyanakkor ezek ellenőrzésének biztosítása kívülálló, független szervezet által. Az ügyészség sajátos, mással nem helyettesíthető feladata, hogy az országgyűlés akaratából és kizárólagos irányításával jelzőrendszerként szolgáljon azokban az esetekben, amikor az állami tevékenység másik két fő ága (a maga belső jelzőrendszerének segítségével is) jogilag hibás döntést hoz.

Az ügyészség ehhez képest genetikusan a központi állami akarat

[8] *Kilényi:* i. m. 504. old.
[9] *Bihari:* A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei 416., s köv. old.
[10] *Csaba—Rába—Ekler:* Az általános törvényességi felügyelet. (Ügyészi Kiskönyvtár 7. sz. 15. old.)
[11] A sajátos érdekek érvényesülésének jelentőségét Antalffy György is kiemeli monográfiájában. Ebben ráirányítja a figyelmet a szocialista államban is jelentkező szociológiai problémákra, a státus- és szereppozíciók hatására, informális struktúra és normák kialakulására, továbbá az állam, mint szervezet tagozódásából adódó dizorganizációkra. (*Antalffy* György: Állam és demokrácia, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967, 430. old.
[12] *Török:* i. m. 252. old.
[13] *Lenin:* A kettős alárendeltségről és a törvényességről (Lenin Művei 33. köt. Szikra, Budapest, 1953., 360. s köv. old.).

érvényesítését szolgálja az állam többi szervtípusának törvényes működése érdekében, funkcionálisan a parlamenti ellenőrzés kategóriájába tartozik. Ilyen alapon hasonlítják többen a burzsoá parlamenti ellenőrzés újabban elterjedő formáit a szocialista országok ügyészségeihez. Számunkra e megközelítés jelentősége abban áll, hogy már a burzsoá törvényesség szervezeti garanciáinak működése során is felvetődik a korábbi megoldásokhoz képest új biztosítékok igénye.

Elsősorban a közigazgatási bíráskodással vetik össze az újabb intézményeket; ugyanakkor a szocialista országokban is folyik az államigazgatási per és az ügyészi intézkedés jelentőségének összehasonlítása.[14] Mi sem tértünk ki eddig az ügyészi tevékenység vizsgált ága és az államigazgatási határozatok bíróság előtti megtámadásának viszonyára. A két megoldás ugyanis elvileg közel áll egymáshoz: mindkét szerv független, az államigazgatáson kívül álló apparátus, mindkét szerv törvényességi oldalról vizsgálja az államigazgatási döntést. Emellett a bírósági út előnyeként említik, hogy az döntési elemet is tartalmaz, továbbá a kormányszintű aktusokkal szemben is védelemben részesíti az állampolgárt; az ügyfélnek alanyi joga van az eljárás megindítására, amelyben államigazgatási szervvel mellérendeltségi viszonyba kerül.[15]

Az összehasonlításnál figyelemmel kell lennünk — indokainál fogva — a jogi formák különbségeire, a burzsoá államokban is. A szerzők helyesen mutatják ki e szervek társadalmi-politikai-jogi korlátait (így pl. az igénybe vehető eszközök, vagy a szervezeti kapcsolatok területén). Ugyanakkor Rácz Attila az ombudsman szerepén keresztül rámutat e megoldásokban jelentkező új vonásokra is.[16] A svéd ombudsman független a közigazgatástól, csak a parlamentnek alárendelten működik, s jelentősége elsősorban sajátos jogi eszközeiben rejlik. Az ombudsman működése ugyanakkor *párhuzamos* az államigazgatási jogorvoslattal és a bírói felülvizsgálat lehetőségével.[17] Utóbbi tény mutatja, hogy a törvényesség biztosítékainak megvan a maguk sajátos működési területe, és bizonyos körön kívül más módszerekre, szervezeti formákra van szükség.

Szocialista viszonyok között egyik intézménynek sincs olyan politikai korlátja, amely gátolná a törvénysértések teljes feltárását és maradéktalan orvoslását. A szervek funkciómegosztása azonban jogi korlátokat is szab — az alkotmányos rendezésnek megfelelően. Politikailag nincs akadálya annak, hogy a jogi szabályozás megváltoztatásával az államigazgatási aktusok teljes körére kiterjedjen a bírói felülvizsgálat, amely így e téren helyettesíthetné az ügyészi tevékenységet. Gyakorlatilag azonban a sajátos funkciók megvalósítása igényli a párhuzamos működést. A bíróság — amint arra Török Lajos is rámutat — igazságszolgáltatási szerv, módszere pedig az egyedi törvénysértések orvoslása. Az ügyészség ugyanakkor — Bihari Ottó hivatkozott elemzése szerint már kialakulásában is — elsősorban a törvénysértő tendenciák, vagy gyakorlat feltárására törekszik, az állampolgárok egyedi jogsérelme esetén pedig az államigazgatás, vagy a bíróság elé viszi az ügyet új döntés céljából. Eseti ügyekben az ügyész belép a jogviszonyba, a jogsérelem orvoslását kezdeményező — de sajátos állami érdeket képviselő — alanyként. Ezekben az ügyekben az eljárási pozíciók eltérő minősége, a jogalkotás és jogalkalmazás vizsgálata során pedig az önálló, belső kezdeményezés, a vizsgálatok saját jogon való megtartása teszi szükségessé a bírósági módszer és funkció mellett az ügyészi módszerek alkalmazását. Másik oldalról azt is ki kell emelni, hogy az ügyész bíróság előtti működése a jogorvoslat ellenőrzési jellege folytán ugyancsak ellenőrző-visszacsatoló jellegű.[18]

Hangsúlyoznunk kell, hogy a különböző ellenőrzési formák jelentősége — köztük az ügyészi tevékenységé — meg is növekedett. Az államélet fejlődésének mai szakaszában, a demokratikus centralizmus fejlesztésével a szervek önálló hatásköre kibővült, megváltoztak az irányítás módszerei; megnőtt a szervek önálló felelőssége. A végrehajtás helyi és ágazati megvalósítása nem történhet meg eredményesen központi kontroll nélkül, így az állami tevékenységben az ellenőrzési funkció nagyobb szerepet játszik. Az ellenőrzés — ezen belül a törvényességi ellenőrzés — különböző szervezeti formáinak kialakításával, rendszerbe foglalásával azonban szükségszerűvé vált az átfedések kiküszöbölése, a hatáskörök pontosabb megvonása, ezzel együtt az egyes ellenőrzési tevékenységek *kapcsolatának* megerősítése. Az új ügyészi törvénnyel is megerősített alkotmányos fejlődés tartalmát ebben a körben találjuk.

A törvényességért való felelősség alkotmányi szabályozás szintjére emelt alapelve, ezzel párhuzamosan a belső államigazgatási törvényességi ellenőrzés feladatainak meghatározása szükségessé tette az ügyészi általános felügyelet tárgyi hatályának pontos definiálását. A pontosítás másrészt a törvényességi ellenőrzés terjedelmének egységes értelmezését szolgálja; az ügyészi tevékenységet a követelményeknek megfelelően a legtipikusabb jogsértések feltárására, a társadalomnak a jogvédelemre legérzékenyebb pontjaira orientálja. Ilyen irányú változást hozott az Ütv. 13. § (1) bekezdése az 1959. évi 9. tvr. 4. § (3) bek. a) pontjához képest. A két törvényhely egybevetéséből kitűnik, hogy az újabb szabályozás taxative határozza meg azoknak a normatív és egyedi aktusoknak a körét, amelyek az ügyészi ellenőr-

[14] A szocialista álláspontokat ismerteti Martonyi János monográfiájában (*Martonyi:* Államigazgatási határozatok ... 24. s köv. old.).

[15] Ld. *Martonyi:* uo., továbbá *Éliás* J.: Tudományos vita az államigazgatás bírósági ellenőrzésének kiterjesztéséről Csehszlovákiában (Magyar Jog, 1968. é. 2. sz. 109. old.).

[16] Ld. *Pikler* Kornél: A parlamenti ellenőrzés formáiról. (Jogtudományi Közlöny, 1968. é. 1. sz. 8. s köv. old.); *Martonyi:* i. m. 15. s köv. old.; *Rácz* Attila: Az ombudsman intézménye (Jogtudományi Közlöny, 1968. 11. sz. 618. s köv. old.).

[17] Ld. *Rácz* Attila: Az ombudsman intézménye.

[18] Ez nem mond ellen a bírói függetlenségnek, amely nézetünk szerint nem tűri a felügyeletet, de igényli az ellenőrzést. A bírói függetlenség, mint más államszervezeti alapelv, nem abszolút érvényű, elvont kategória, hanem az adott társadalmi viszonyok között érvényesül. Szocialista államban ez az elv különösen nem szakítható ki abból az összefüggésből, amely az állami intézmények működését a társadalmi követelményekhez, így a társadalom minden részéből szerzett információk felhasználásához köti.

zés tárgyai lehetnek. A jogalkotás mellett a jogalkalmazás körébe tartozó egyedi döntések vizsgálata az a terület, ahol a határvonal meghúzható. A hatáskörök elhatárolásán túl ez a szabályozás az operatív beavatkozás lehetőségét is hatékonyabban zárja ki. A korábbi felügyeleti utasítás kifejezetten kizárta az általános felügyelet köréből a szervek szakmai tevékenysége és célszerűségi döntései vizsgálatát, azonban a gyakorlatban a törvény tág rendelkezései folytán operatív vizsgálati témákat is alkalmaztak.[19] A változás ezen a téren nem a korábbi operatív beavatkozás lehetőségét szünteti meg, hanem megerősíti annak fennálló tilalmát. (Nem beszéltünk itt a szocialista jogfejlődés olyan időszakairól, amelyben a bürokratikus centralizmus az ügyészi tevékenységben is kifejeződött, és — céljával ellentétben — uralomra jutott a felügyeleti jelleg.)

A változás másik oldala a hatásköri elhatárolás mellett a közreműködés kiemelése a tevékenység alapvonásaként. Az eddig kifejtett indokok alátámasztják, hogy az ügyészi tevékenység mint sajátos ellenőrzés, nem a „felügyeletből" alakult át, nem uralmi pozíciót vesztett a jogviszonyokban — hiszen ilyennel korábban sem rendelkezett. Az új szabályozás csupán az ügyészi intézkedések alkalmazásának rendjébe visz irányadó szempontot. A belső ellenőrzés kiépítése nemcsak az elhatárolást, hanem az *együttműködést* is szükségessé teszi. Az ügyészség a maga ellenőrzési tapasztalataival, a törvénysértések feltárásának ismert, hasznos módszereit adhatja át a vizsgált szerveknek; hatékonyabban teljesítheti az ellenőrzést megelőző funkcióját. Ezért kell előtérbe helyezni az ügyészi munkában az ellenőrzött szervekkel való rendszeres munkakapcsolatokat, a tapasztalatok átadását, a belső ellenőrzés támogatását, az információk folyamatos cseréjét. Mindez azonban nem jelenti az ügyészi vizsgálatok és intézkedések háttérbe szorulását, jelentőségük csökkenését, csupán alkalmazásuk rendjének pontosabb, következetesebb meghatározását.

Az általános felügyelet államigazgatási területének vizsgálata az alkotmányos változások tükrében a tevékenység ellenőrzési jellegének rögzítéséhez vezet. Az ügyészség a szocialista állam parlamenti ellenőrzési formáját valósítja meg. Szerepe az állami fejlődés mai szakaszában nem csökkent: az ügyészi közreműködés tartalma nem más, mint az ellenőrzött és a többi ellenőrző szervvel való együttműködés, amellyel elősegíti a törvényességért való felelősségük realizálását.

2. A parlementnek alárendelt ellenőrző szervezet működése, az államigazgatás külső ellenőrzése és a törvényesség megtartásának garanciái egyaránt összefüggenek az alkotmányosság védelmének feladataival.

A közigazgatási bíráskodás és alkotmánybíráskodás kapcsolata genetikájában mutatja az államszervezet törvényes és alkotmányos működése iránti igények összefonódását. Pikler Kornél is kimutatja a két intézmény összefüggését, adott esetben együttes működését is. Különvált szervezetként is nehéz az elhatárolás: itt lép be az a tartalmi szempont, amely az elválasztást megkönnyíti, mégpedig a törvényesség és alkotmányosság szintjének különbsége, amely az alkotmánybíróság szupremáciájában fejeződik ki.[20]

Szocialista államban az alkotmányosság és törvényesség viszonyát, mint alapkérdést kell tisztázni, az államszervezet és jogrendszer sajátos rendező elveinek tükrében. Burzsoá államokban az államhatalmi ágak megosztásának elvére épülnek a szervezeti megoldások, és ez jelenti korlátjukat is: a valójában egységes államhatalomban kifejeződő különböző politikai érdekek befolyásolják a garanciális intézmények működését. Ezért nehéz az alkotmányosság sajátos vonásainak meghatározása a szocialista államhatalom és jogrendszer *egységének* elve alapján tudatosan kiépített rendszerben. Az elhatárolást a magyar jogirodalomban is több oldalról végezték el.

Beér János elemzése is tartalmazza a szocialista alkotmány alapvető sajátosságait: kettős (jogi és *politikai*) jellegét; jogi oldalról alaptörvény-mivoltát; ugyanakkor elsősorban a jogalkotás felé szóló aktusként értelmezi, amely inkább közvetve, alsóbb szintű jogszabályokon keresztül szól az állampolgárokhoz és jogalkalmazókhoz.[21] Az *alkotmányosságról*, mint követelményről kialakított álláspontját viszont már bírálja Bihari Ottó, mivel az csupán a chartális alkotmányok megalkotása során azok tartalma iránti igényt fejez ki, nem pedig a meglevő alkotmány hatályosulásához kapcsolódik. Az alkotmány sajátosságait a fentiekhez hasonlóan állapítja meg; az alkotmányosság, ezen belül a szocialista alkotmányosság fogalma pedig „az állami, társadalmi szervezetek és állampolgárok azon kötelezettsége, hogy betartsák, és betartassák az alkotmányt, mint normatív szabályt" — különös tekintettel a jogalkotás alkotmányosságára. A törvényességhez képest Biharinál az alkotmányosság magasabb értékrendű, több politikai elemet hordozó fogalom, ezért biztosítékainak rendszerét is el kell különíteni.[22] Kovács István az alkotmányosság védelmének intézményeit összekapcsolja az alkotmányossággal, mint az alkotmány megvalósulásának folyamatával, és ezek együttesét nevezi alkotmánybiztosítékoknak. Elkülöníti az alkotmány védelmét, mint a hatályos alkotmány egészének stabilitására szolgáló jogi előírásokat.[23] Igaz, hogy a jogi normák alkotása terén a két terület közel kerül egymáshoz, amennyiben az alkotmány, mint jogi norma jelenik meg. Kovács elsősorban a jogalkotás alkotmányosságát vizsgálja. Az alkotmányosság és törvényesség viszonyában kiemeli, hogy a jogalkotás alkotmányossága is része a jogalkotás törvényessége fogalomkörének, azon belül önállóan vizsgálható.[24] Szabó Imre a törvényesség kettős — követelmény- és

[19] *Bartus* Imre: Ügyészi általános törvényességi felügyelet terjedelme (Ügyészségi Értesítő, 1974. é. 4. sz., 2. old.)

[20] Ld. *Pikler* Kornél: A burzsoá alkotmánybíráskodás (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965. 108. s köv. old.)

[21] *Beér* János: Népköztársasági alkotmányunk normatív jellegéhez. *Beér:* Szocialista államépítés, Közg. és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1968. 46. s köv. old.

[22] *Bihari* Ottó: Az államhatalmi-képviseleti szervek elmélete. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 186. s köv. old.

[23] *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 369. old.

[24] Uo. 376. s köv. old.

gyakorlat — jellegét emeli ki; mindkét szempontból tartalmi és formai meghatározókat jelöl meg az osztálytartalom kifejezésében, illetve a jogszabályok formai megtartásában. A törvényességnek ez az árnyalt megközelítése összefügg az alkotmányossággal is, amennyiben „a törvényesség a jogrendszer egészét érintő olyan fogalom, amely az alkotmányban is kifejeződik."[25] Samu Mihály a tágabb értelemben vett törvényességbe sorolja az alkotmányosságot; a szűkebb értelemben vett törvényesség az állami szervek és állampolgárok kapcsolatában érvényesül; mindkettő tartalmi eleme a jog érvényesülésének a szocialista társadalmi renddel való összhangja — mint követelmény, illetve gyakorlat.[26]

E megközelítésekből a számunkra lényeges elemeket kell kiemelnünk. Az alkotmányosság védelme szempontjából azt a kört kell meghatároznunk, amelyben adott esetben sérelmet szenved a követelmény, tehát *nem* válik gyakorlattá. El kell fogadnunk, hogy az alkotmányosság védelme elkülönült módszereket és szervezeti megoldásokat igényel, éppen tárgyának — politikai jelentőségére tekintettel — önálló volta miatt. Szükségességén már nincs helye vitának, mert a módosított Alkotmány normatív erővel szabályozza az országgyűlés, illetve az Elnöki Tanács jogkörében az alkotmány megtartásának ellenőrzése, illetve az alkotmány végrehajtása feletti őrködés feladatát. Az Ütv. 3. § (1) bekezdése alapján pedig az ügyészi szervek „közreműködnek az alkotmányos felügyelet ellátásában!" Ehhez képest most már azt kell elhatárolni, hogy hol végződik a törvényességi, és hol kezdődik az alkotmányossági „felügyelet", s milyen módon kapcsolódhat be ebbe az ügyészség a maga eszközeivel?

Az ismertetett álláspontokból kitűnik, hogy az alkotmányosság védelme a hatályos szocialista alkotmány megtartásának és megtartatásának érvényesítését szolgálja mind a jogalkotás, mind a jogalkalmazás területén. Tartalmi oldalról azonban a törvényesség követelményében sem csupán a jogszabályok formai megtartása fejeződik ki, hanem a jogalkotás és jogalkalmazás összhangja a társadalmi-gazdasági viszonyokkal, a társadalmi rendszer követelményeivel. E viszonyokat az állam normatív erővel az alkotmányban deklarálja, így a törvényesség *tartalmi* oldalról magában foglalja az *alkotmánnyal való összhang* követelményét is. A kérdés ezek után: szét lehet-e bontani a nem kormányzati szervek diszfunkcionális cselekményeit törvénysértő és alkotmánysértő aktusokra? Különösen a jogalkalmazás területén merül fel, hogy az a döntés, amely formailag megfelel az adott viszonyt rendező jogszabálynak, de ellentétes a jogszabály társadalmi rendeltetésével, törvénysértő, vagy alkotmánysértő-e? A jogalkotásban is elválik, ha a jogszabály a felsőbb szintű normával, vagy magával az alkotmánnyal nem egyeztethető össze. (Ilyenkor külön problémát jelent a törvénysértő, vagy alkotmánysértő norma alapján hozott jogalkalmazói döntés megváltoztatása).

Az alkotmányosság védelmét tárgyaló művekben ezt a kérdést megoldottnak tekintik az általános törvényességi felügyelet szintjén.[27] mivel „az alkotmányosság kérdése ezen a szinten legtöbbnyire a törvényesség kérdését veti fel."[28] Véleményünk szerint azonban az alkotmányosság sérelme a helyi szinten is megvalósulhat abban a körben, amelyben az állampolgár, vagy az ellenőrző szervek által kezdeményezett jogorvoslat már nem vezet eredményre a döntés célszerűségi-mérlegelési szempontjai következtében. Nézetünk szerint ez jelentős politikai szempontokat hordozó jogi aktusoknál fordulhat elő, és ezekre az esetekre is szabályozni kellene az információszerzés — döntés mechanizmusát.

A jogirodalom elsősorban a kormányzati szervek, mindenekelőtt az országgyűlés normatíváinak alkotmányosságát tárgyalja. Minőségileg magasabb rendű aktusokhoz fűződő érdek védelméről van szó, amely nem választható el a szuverenitás és az államhatalom egységének kérdésétől. Megnyugtatóan tisztázták, hogy az alkotmányosság védelme ezen a szinten — a döntési szférában — nem vonható el a szuverenitás hordozójától, mert ez a szuverenitás csorbításához vezetne.[29] Rendszerint az alkotmánybíráskodás ellen ható érvként említik, hogy a tartalmilag egységes hatalom gyakorlásában nincs szükség „ellensúlyokra". A jugoszláv szabályozás hívei szerint az alkotmánybíráskodás nem sérti sem az államhatalom egységének, sem a szuverén szerv primátusának elvét. *Gjankovic* okfejtése szerint a szövetségi alkotmánybíróságnak nincs önálló joga a szövetségi törvények hatálytalanítására — mert alkotmánysértés esetén 6 hónapi határidőn belül a Szkupstinának kell döntenie.[30] Csakhogy e döntés elmaradása esetén a törvény kifogásolt rendelkezése — éppen az alkotmánybíróság határozata alapján — hatályát veszti, ami egyértelműen a döntési jog átszállását jelenti.

Mindezek az elvi megfontolások az Alkotmány és az Ütv. felhívott szabályaival összhangban ma már sürgetik az alkotmányosság védelmét szolgáló mechanizmus kiépítését. A kormányzati szerveknél alacsonyabb szintű jogalkotási tevékenységre az Alkotmányban, illetve a Tanácstörvényben meghatározott kasszációs- reformatórius jogokon túl az alkotmányosság kérdése is felmerülhet — ezért az ilyen jellegű döntéseket az Alkotmány 30. § (2) bekezdése alapján az Elnöki Tanács hatáskörébe kellene utalni. Ugyanakkor az egyedi jogalkalmazásban megengedhetőnek látjuk a Legfelsőbb Bíróság jogkörét az Alkotmány értelmezésére. Ilyenkor a döntés nem a szuverenitás hordozójának aktusát bírálja felül, csupán az alsóbb szintű szervek alkotmányos gyakorlatához nyújt iránymutatást. Ilyen eljárást a legfőbb ügyész, vagy a Legfelsőbb Bíróság elnöke kezdeményezhetne a beérkező információk feldolgozása alapján — ha a politikailag jelentős kérdés alkotmányos megoldása az általános törvényességi biztosítékok segítségével már nem lehetséges. Ha ilyenkor a bírói, ügyészi, vagy akár

[25] *Szabó* Imre: A szocialista jog (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962. 87. s köv. old.)
[26] Ld. *Antalffy—Samu—Szabó—Szoták zky*. Állam- és jogelmélet. Tankönyvkiadó Bp. 1970. 549. s köv. old.
[27] *Kovács:* A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. 386. old.
[28] *Bihari:* Az államhtalmi-képviseleti szervek elmélete. 192. old.
[29] Uo. 190. old.
[30] *Gjankovic*, D.: A bíróságok és a törvények alkotmányosságának ellenőrzése Jugoszláviában. Külföldi Jogi Cikkgyűjt. 1966. 3. sz. 397. old.

az államigazgatási szervek észlelik a jogalkotásban mutatkozó alkotmánysértést, a Legfelsőbb Bíróság elnöke, a legfőbb ügyész, vagy a Minisztertanács elnöke tehetne előterjesztést az Elnöki Tanácshoz intézkedés végett.

A kormányzati aktusok tekintetében ugyanezek a szervek szolgáltathatnának információt, azzal az eltéréssel, hogy — az ismertetett álláspontok alapján — az országgyűlés saját aktusait csak maga bírálhatná felül alkotmányossági szempontból. Ezt annál inkább szükséges hangsúlyozni, mert az alkotmánynál alacsonyabb szintű törvényeket a NET törvényerejű rendeleteivel maga is módosíthatja. Az előkészítés — információszerzés szervezetéről (így pl. az országgyűlés valamely bizottságának alkotmányossági véleményező szerepéről) is több javaslat merült már fel. A konkrét megoldásokra például szolgálhat a Szovjetunió 1924. évi Alkotmánya, amely szerint alkotmányossági kérdésekben a Központi Végrehajtó Bizottság részére a Legfelsőbb Bíróság ad szakvéleményt,[31] vagy az NDK 1968. évi Alkotmánya, amely szerint az állami szervek jogszabályainak alkotmányossága felől az Államtanács határoz. 89. § (3) bek.).

Az ügyészi általános felügyelet nem helyettesítheti az alkotmányosság védelmének sajátos eszközeit. Az általános törvényességi ellenőrzés mellett azonban az Útv. 3. § (1) bekezdése alapján, mint információszerző, és — a legfőbb ügyész személyén keresztül — alkotmányossági döntéseket kezdeményező szervnek, az alkotmányossági felügyelet ellátásába is be kell kapcsolódnia.

Aradi Béla

[31] Ismerteti *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei 392. old.

JOGIRODALOM

JOGÉLET

Bacsó Jenő:

A Magyar Jogász Szövetség Pap Tibor-emlékülése

A Magyar Jogász Szövetség családjogi szakosztálya 1976 márciusára szakosztálygyűlést hirdetett. Pap Tibor előadására került volna sor a szocialista jog új fejlődési irányairól. Ezt a előadást Pap Tibor már nem tarthatta meg, a halál őt elragadta. Ezekkel a gondolatokkal vezette be előadását Katonáné dr. Soltész Márta, a családjogi szakosztály ügyvezető elnöke a szakosztály 1976. június 2-án tartott ülésén, amelyen a szakosztály Pap Tiborról emlékezett meg. Nem is búcsúzhatott volna méltóbban és szebben a szakosztály volt elnökétől mint úgy, hogy tiszteletére emlékülést tart. Az emlékülésen Pap Tibor számos barátja, tisztelője, munkatársa és kollégája vett részt. Az előadók Pap Tiborról mint tudósról, oktatóról, és mint a kodifikáció értékes munkatársáról emlékeztek meg.

Az emlékülést *Jókai* Loránd, a Magyar Jogász Szövetség főtitkára nyitotta meg. Értékelte Pap Tibor tudományos munkásságát, a Magyar Jogász Szövetségben kifejtett társadalmi tevékenységét.

Az első előadás *Nizsalovszky* Endre akadémikusé volt, akinek betegsége miatt a megemlékezést a szakosztály titkára, Barnáné, dr. Muczer Erzsébet olvasta fel.

Az előadás visszaemlékezett arra, hogyan indult meg a szocialista jogszabály előkészítése a felszabadulást követően. A világ első szocialista államának akkor immár három évtizedes tapasztalatai rendelkezésre állottak, és a feladat az volt, hogy annak segítségével elinduljunk az új úton. Ebben az időben ismerkedett meg Nizsalovszky Endre Pap Tiborral, aki Leningrádban töltötte aspiránsi idejét és így közvetlenül rendelkezésére állottak azok az ismeretek, amelyekre éppen ebben az útkeresésben szükség volt. Közte és Pap Tibor között meleg kapcsolat alakult ki,amely később sem lazult fel. A szocialista családjogászok nemzetközi családjogi konferenciáinak Pap Tibor volt az igazi lelke, amiben széles körű nyelvismerete és megnyerő egyénisége is szerepet játszott. Éppen ezért aggódva tekint Nizsalovszky Endre a szocialista családjogászok nemzetközi konferenciáinak a további sorsára, minthogy az 1975. évi elmaradt, az 1977. éviről pedig nincs hír. Úgy véli, hogy ha ez a kongresszus sorozat le is zárulna, az Pap Tibor kongresszusok néven vonulhatna be a tudománytörténetbe. Dokumentumait összefoglalva pedig Pap Tibor jelszavaként Ovidius következő sorait kellene felírni: „Vivam, parsque mei multa superstes erit".

Figyelmet érdemel Pap Tibornak az a munkája, amelyben összefoglalta a szocialista országok családjogát és azt alapos magyarázatokkal látta el. A családjogászok e mű nélkül nem is tudnának jól dolgozni. Indokoltnak látja, hogy ezt a gyűjteményt állandóan figyelemmel kísérjék, az új fejlemények alapján megfelelően kiegészítsék és naprakész állapotban tartsák. „A nagyon szeretett jóakaró barát emlékét mindig szeretettel őrzöm meg, az elmondottakban pedig csak azt a három összekötő kapcsot szerettem volna érzékeltetni, amely ehhez a szeretethez az őszinte hálám érzetét is mindig kapcsolni fogja" — fejezte be megemlékezését Nizsalovszky Endre.

Bacsó Jenő igazságügyminisztériumi osztályvezető megemlékezésében Pap Tibornak a kodifikáció terén nyújtott értékes segítségéről szólott. A kodifikációnak mindig alapvető forrása volt egyrészt a gyakorlat, annak általánosítása, másrészt az elmélet, amely tudományos alapon elemzi a gyakorlatot, illetőleg kutatásaival meghatározza a jog továbbfejlesztésének irányait. Az elmélet és a gyakorlat

egysége, a kodifikációnak ilyen alapokon való továbbfejlesztése nem egyszerűen tanulmányok, monográfiák stb. ismeretét jelenti, hanem igényli a tartós, személyes kapcsolatot, amely az együttműködést rendszeressé teszi. Ez az egység, a szoros együttműködés jellemezte azt a kapcsolatot is, ami Pap Tibor és a kodifikáció, illetőleg annak munkatársai között fennállott. Pap Tiborban minden szükséges tulajdonság megvolt ahhoz, hogy ez az együttműködés harmonikussá, tartóssá és eredményessé váljék. Széles alapokon nyugvó elméleti tudása, a gyakorlat elemző áttekintése, a külföldi, elsősorban a szocialista joganyag ismerete párosult kulturált jogérzékével. Mindez elősegítette, hogy a jogszabály megalapozott legyen, és a társadalmi fejlődés adott szakaszának megfelelő legcélravezetőbb megoldást adja.

Pap Tibor érdeklődési köre széles körű volt. Irodalmi munkássága a civilisztika egészére kiterjedt. Így az öröklési jog volt az a terület, ahol már a Polgári Törvénykönyv előkészítésének legelső szakaszában bekapcsolódott a kodifikáció munkájába. Az akkori előkészítő anyag, amelynek vitára bocsátásában ő is közreműködött, javaslataival (az ági öröklés eltörlése, a házastársi öröklésnek haszonélvezet helyett állagöröklés formájában való megvalósítása) élénk vitát váltott ki. Ha abban a formában ezek a javaslatok utóbb nem is valósultak meg, ma úgy tekinthetünk rájuk, hogy indokolt volna azokat ismét elővenni, mert sok vonatkozásban reálisabb megoldást adnának, mint a Polgári Törvénykönyv mai rendelkezései.

Pap Tibor munkássága ezt követően fokozatosan áttért a családjog területére. A családjogi törvény már ekkor hatályban volt, az elmélet feladata volt a törvény gyakorlatának elemzése, általánosítása. Pap Tibor több munkájában foglalkozott ezzel a kérdéssel. Ilyenek voltak a házasság intézményével kapcsolatos tudományos munkái. Ezzel kapcsolatban fejtette ki az egyező akaratnyilvánítás mellett történő házasságbontás lehetőségét, valamint azt, hogy ez a családjog szabályaival nem áll ellentétben. Akkor kifejtett álláspontja szerint a törvény nem kívánja meg a bontó „okok" nevesített felsorolását, csupán a bontásra okot adó objektív élethelyzet — a házasélet teljes megromlásának — igazolását, amit más módon is lehet bizonyítani. Pap Tibor elgondolásai fokozatos mértékben valósultak meg, így 1957-ben a polgári eljárásjog elejtette a külön előkészítő eljárást. 1964-ben a Legfelsőbb Bíróság 3. sz. irányelve lehetővé tette az egyező akaratnyilvánítás értékelését a bontóperben, 1974-ben pedig a családjogi törvény módosítása ezt törvényerőre emelte, de a bontás feltételeit — a házassággal kapcsolatos kérdések együttes eldöntésének kötelezettségével — meg is szigorította. Pap Tibor tudományos munkásságában ez a gondolat a vétkesség elemzése során merült fel, amikor is rámutatott arra, hogy bár a kötelek kérdésében a vétkességet a törvény nem ismeri, a kapcsolatos kérdések (gyermektartás, elhelyezés — akkor még — a házastársi névviselés stb.) eldöntésénél egyáltalán nem lehet közömbös a házastársak magatartása a házasság erkölcsi alapjaihoz. Ezeknek a kérdéseknek a jelentősége vezette a törvényalkotót ahhoz az elgondoláshoz, hogy a legalapvetőbb problémákat együttesen kell eldönteni.

Pap Tibor tudományos munkássága a családjog valamennyi részterületét felölelte, így a házassági vagyonjogot, a gyermek helyzetét stb. Különösen értékesek voltak ezzel kapcsolatos összehasonlító jogtudományon alapuló elemzései.

Pap Tibor egyéniségét — alapvető szerénysége mellett — jellemezte az a tulajdonsága, ahogyan a feladatokkal foglalkozott. Ez különösen a kodifikáció során jelentkezett. Nem az a tudós volt, aki tudományos álláspontját közli és részéről a munkát befejezte. Ott volt a munkában együtt a kodifikátorral, együtt harcolt az elméletileg alátámasztott, gyakorlatilag célravezető megoldásokért. Rugalmas volt, ötletekkel tele, és határozottan állott ki álláspontja mellett.

„Pap Tibor a tudományban is megvalósította azt, amit egész életében. Családjogász volt és a tudományos kutatásban, a kodifikáció támogatásában is családjogász maradt, értve ezen azt a kisebb-nagyobb „családot", amelyet ugyan hivatalosan kodifikációs bizottságnak neveznek, de mi, akik vele együtt dolgoztunk, úgy éreztük magunkat valóban, mint egy család, amelynek tagjai együtt küzdenek és dolgoznak" fejezte be megemlékezését Bacsó Jenő.

Csiky Ottó megyei bírósági elnök, mb. tanszékvezető megemlékezését — betegsége folytán — Lábady Tamás bírósági tanácselnök olvasta fel.

Csiky Ottó röviden ismertette Pap Tibor tudományos pályáját, majd áttekintette életművét, alkotásainak fő vonásait és megjelölte azokat a célokat, amelyeket az ő szellemi hagyatékainak folytatásaként meg kell valósítanunk.

Több mint száz tanulmánya jelent meg, részben itthon, részben külföldön. Alkotó munkásságából különösen jelentősek: „a házasság intézménye a népi demokratikus jogban", — „az európai szocialista országok családjogi törvényei" című monográfiái. Ő írta a magyar családjog egyetemi tankönyvét is. Mindhárom munkának alapvető jelentősége van a magyar családjogban, az utóbbi években nem jelent meg olyan jelentősebb családjogi munka, amely Pap Tibor munkásságára ne alapozott volna. Mindegyik munkája gazdag jogösszehasonlító anyagra épült, szinte utolérhetetlen alapos ismerője volt az európai szocialista országok családjogának.

Hazai kezdeményezője és központi szereplője volt az európai szocialista országok családjogi konferenciáinak. A legutoljára Várnában rendezett ötödik konferencia tapasztalatairól éppen ő állapította meg, hogy e tanácskozások központi gondolatköre a házasság és a család megszilárdítását szolgáló leghatékonyabb jogi eszközök feltárása az egyes országok külön-külön elért eredményei gazdag tárházának bemutatásával.

A nemzetközi jogösszehasonlítás nagy jelentősége mellett ugyanakkor azonban a magyar családi jog harmincéves fejlődéséről írt egyik utolsó jelentős tanulmányában maga mutatta ki, hogy ugyanazon elv hasonló cél megvalósítását a társadalmi fejlődés meghatározott fokán „a történeti előzmények sajátosságaiban, ennek következtében

a dolgozók nézeteiben mutatkozó különbségekre tekintettel eltérő jogintézmények is képesek szolgálni". Jelentős volt a szerepe a családjog önálló voltához szorosan fűződő alapelvek kimunkálásában is. Szenvedélyesen kutatta a családjog társadalmi hatásait, a családjog összefüggéseit, a családok valóságos társadalmi mozgásával. Az a korszerűen dolgozó tudós volt, aki a joggyakorlatot is mélyrehatóan ismerte. Munkássága során nagy figyelmet szentelt a családra irányuló társadalmi hatás jogi eszközökkel egybekapcsolt szerepének, többször is rámutatott, hogy a családvédelmi eszközök sokféleségét kellően összhangba kell hozni.

„Ugyanakkor tudatában kell lennünk annak — mutatott rá Pap Tibor —, hogy csak akkor növelhető a családvédelem egyes szervekre vagy szervezetekre háruló részfeladatainak ellátását célzó tevékenység hatékonysága, ha ezek erőfeszítései harmonikusan koordinálódnak a családvédelem egésze tekintetében a nagyszámú legkülönbözőbb állami, társadalmi szervek, valamint szervezetek által kifejtett sok irányú egyéb tevékenységgel."

Fontos gondolata Pap Tibornak, hogy a családvédelemnek szüksége van az ágazati kereteket meghaladó magas szintű koordináló szervre: „ki kellene jelölni egy felelős állami tényezőt, amely hivatott lenne a családvédelem egységes koncepciójának legfelsőbb szintű alakítására, és e koncepció számos részlegintézkedés révén történő megvalósításának folyamatos és következetes figyelemmel kísérésére".

Csiky Ottó befejezésként összegezte a reánk maradt feladatokat, amelyekben nekünk kell felragadnunk az általa vitt és elejtett zászlót. Ezzel kapcsolatban a családjog továbbfejlesztésének három feladatkörére mutatott rá.

Az első feladatkör a családjog hazai oktatásának helyzetével függ össze, és akként sarkosítható, hogy a családjog egyetemi képzésben vállalt részesedése ma már nincs szinkronban a tárgy megnövekedett tudományos eredményeinek mértékével, de még kevésbé a joggyakorlat által jogosan támasztható képzési igényekkel. Miminális követelmény volna, ha a családjog féléves kollokviumi tárgyból két féléves tárggyá válnak. A család megnövekedett számú konfliktusainak megoldására irányuló társadalmi erőfeszítések megizmosodtak, a mindennapos joggyakorlatban pedig a családjogi viták bonyolódása és ezzel együtt intézkedésük nagyobb igényessége: jelenség. A családjog oktatásának megnövelt terjedelméhez kell majd méretezni az új egyetemi tankönyvet, amelynek elkészítése feltehetőleg éppúgy kollektíva feladata lesz, mint a családjogi törvény új kommentárjának.

A második feladatkör a hazai családjog nemzetközi kapcsolatainak továbbépítésében jelentkezik. Az európai szocialista országok családjogászainak eddigi öt konferenciája után bizonyos aggodalommal látjuk a tervezett hatodik konferencia időbeli elhúzódását.

Több eddigi konferencián a mintegy legtöbb patronálást érdekes módon a rendező szocialista ország igazságügyminisztere vállalta, így volt ez Jenában, Pozsonyban és Várnában is. Vajon nem kapcsolódhatna-e ez a rendezvény-sorozat a szocialista országok igazságügyminiszterei által meghatározott programkeretbe — vetette fel Csiky Ottó. De a tanácskozások tartalmi kerete is bővülhetne az érintett országok közvetlen kapcsolatait szorosan érintő nemzetközi családjogi elemekkel, mint amilyen például a kétoldalú jogsegélyegyezmények továbbfejlesztésének problémaköre.

A harmadik feladatkör tulajdonképpen a legelső sorba tartozó és legközvetlenebbül megvalósítható hazai tudományos feladatainkat érinti, tartalmazza. Örvendetes körülmény, hogy az utóbbi években megalakult ez a szakosztály, mint a családjog művelésének hatékony műhelye és beszámolhatunk arról, hogy nemrégiben megalakult a második munkaközösség is, a pécsi jogi kar családjogi tanszéke mellett — mutat rá Csiky Ottó. Adott a személyi bázis, amely nemcsak egyéni, hanem összehangolt, kollektív kutatási feladatokra is vállalkozhat, pl. a családjogban a joggal való visszaélés általános tilalma, — a méltányosság családjogi szerepe, az eddiginél még nagyobb figyelmet indokolt fordítanunk a családjog úgynevezett igazgatási elemeinek a szerepére, beleértve a hatásköröket is.

„Befejezésül — mutatott rá Csiky Ottó — Pap Tibor gazdag tevékenységének sok oldalát rövid megemlékezés keretében sem méltathatnánk eléggé, ha nem említenénk meg emberségét, egyéniségét. Azokat a tulajdonságait, amelyekben imponáló műveltsége, hallatlan nyelvtudása a tudós igazi szerénysége ötvöződött a közvetlen ember humánumával, csillogó szellemével. Az a professzor volt, akit tanítványai nemcsak tiszteltek, hanem szerettek is.

Széles közéleti tevékenységet fejtett ki, részt vett a népfrontmozgalomban, dolgozott a vöröskereszt szervezeteiben... Akik ismerték őt tudják, hogy tőle csak elköszönni lehet, elbúcsúzni soha" fejezte be megemlékezését Csiky Ottó.

Katonáné Soltész Márta legfelsőbb bírósági tanácselnök a Családjogi Szakosztály nevében emlékezett meg Pap Tiborról, a szakosztály volt elnökéről. A könyörtelen halál — szólt Katonáné dr. Soltész Márta — megfosztott bennünket elnökünktől, megfosztotta a magyar jogéletet egy társadalmi felelősségét mélyen átérző, az elmélet és a gyakorlat magasabb színvonalra emelésén szüntelenül fáradozó tudóstól.

Pap Tibor életműve, — melyet sajnos idő előtt fejezett be — jelentős. Nemcsak a mintegy 121 publikációjában testesül meg, hanem benne van a családjog és az egyéb jogágak családvédelmét szolgáló anyagában — melynek kidolgozásában szocialista jogrendszerünk létrejötte óta tevékenyen részt vett. De benne van a jogalkalmazás mindennapi munkájában is. Azok a jogértelmezési és jogalkalmazási elvek tehát, amelyek a családjogi igazságszolgáltatás gyakorlati tevékenységébe, s ekként a mindennapi életviszonyokba szövődnek be, hosszú időn keresztül megőrzik az ő személyiségének, tudományos álláspontjának a nyomait is.

Katonáné Soltész Márta utalt arra, hogy a Családjogi Szakosztály létrehozásában és megszervezésében Pap Tibor munkatársa volt, megismerhette élete utolsó idejének sajnos, általa már soha meg

nem valósítható tudományos és gyakorlati célkitűzéseit. Az elméleti és gyakorlati érdeklődésnek Papp Tiborra jellemző egysége magyarázza, hogy miért tulajdonított nagy jelentőséget az elméleti és gyakorlati téren működő családjogászok e grémiumának. Egyrészt a tudományos munka új fórumát látta benne, a termékeny viták keretét, ahol kinevelődhetett az elméleti tevékenység új, fiatal utánpótlása is. Másrészt az elmélet és a gyakorlat összekapcsolásának műhelyét látta benne, ahol egyrészt a jogalkotásban és a jogalkalmazásban dolgozók, másrészt a családjog elméletének művelői egymás gondolkodását gazdagíthatják, megtermékenyíthetik. Ugyanilyen jelentőséget tulajdonított Pap Tibor annak, hogy a családjog elmélete és gyakorlata más, érintkező tudományágak erdeményeivel, adataival egészülhet ki a szakosztály keretei közt, melynek munkájában a jogászokon kívül pszichológusok, orvosok is részt vesznek.

Pap Tibor mindenkinél jobban látta, hogy a családjog elméleti és gyakorlati műveléséhez nagyfokú komplexitásra van szükség. Szociálpolitikai intézkedések nélkül a családjog a maga társadalmi célját megvalósítani nem tudja. Továbbmenően: a jogágak többsége tartalmaz a család védelme, megszilárdítása irányába ható — nem egy esetben azonban diszfunkcionális — normákat. Ezek szisztematikus rendszerezésére, a tulajdonképpeni családjoggal való összhangjuk megteremtése szükséges ahhoz, hogy a családjog is megtehesse a magáét a családi viszonyok megszilárdítása terén. Maga a családjogi szabályozás hatékonysága a nemzetközi szocialista tapasztalatok, mindenekelőtt a Szovjetunió történeti tapasztalatainak az általánosításától, a történeti-nemzeti sajátosságok s nem utolsósorban az adott társadalmi realitás figyelembevételétől függ. Pap Tibor azonban, mint tervezett és soha meg nem tartott előadásának címe is utal rá, már a jövő fejlődési tendenciái felé fordult. A Csjt novella megalkotása után se látta a családjog fejlődését lezártnak, mégcsak hosszú időre stagnálódónak se. A továbbfejlődés szükségszerűségéből kiindulva a tudományos és gyakorlati teendők kibontakozó perspektívájára akarta irányítani a figyelmet. A családjog hatékonyságának növelése — mindeneklőtt a jogalkalmazás színvonalának emelése — érdekében a szociológiai, pszichológiai, genetikai ismereteknek és technikáknak a fokozott felhasználását is szükségesnek látta. Jogszociológiai vizsgálatok végzését és azok eredményeinek felhasználását is nélkülözhetetlennek tartotta a jogélet helyes alakítása érdekében. Úgy vélem — mondta Katonáné dr. Soltész Márta — az a kötelességünk, hogy Pap Tibor e terveit megvalósítsuk, mint ahogy kötelez bennünket a nemzetközi kapcsolatok folytatásának szorgalmazása is. Mindenekelőtt azt a művet, amelyet az európai szocialista országok családjogi törvényeinek gyűjteményes kiadásával megkezdett —, bár igen nehéz a feladat, — folytatni kell s folyamatosan ki kell bóviteni az anyagot a szocialista családjog fejlődésének újabb eseményeivel, hogy nyomon követhessük ezt a fejlődést, levonhassuk magunk számára is a szükséges következtetéseket.

Pap Tibor életének utolsó évében új kutatási tervet tűzött maga elé. Monográfiát akart írni a házassági bontóokokról. Pap Tibort mélyen foglalkoztatta a bontás problematikája, s behatóan foglalkozott a vétkességi elv szerepével a szocialista bontási rendszerben. Sajnos, a halál e tervet is áthúzta s nem tudhatjuk, hogy milyen új eredményekkel és következtetésekkel gazdagította volna Pap Tibor a szocialista családjog elméletét. Utat mutatott és irányt jelölt azonban két vonatkozásban is. Először abban, hogy a fejlődés — a társadalmi életben csakúgy, mint a tudományban —, nem áll meg egy jelentős cél realizálása után sem, hanem ebből a szituációból kiindulva folytatódik. Másodszor abban, hogy sem a jogéletben, sem a jogtudományban nincsenek véglegesen lezárt ,teljesen megoldott problémák.

Katonáné dr. Soltész Márta Pap Tibor témaválasztásából azt a következtetést vonta le, hogy a családjog tudományának a házasság felbontásával kapcsolatos kérdéskörére azért kell visszatérni, mert hiányzik a családjogi felelősség alapjainak a tudományos kimunkálása. Ezt a hiány pótolni kell, mert ez adja meg az elméleti alapot mind a családjogi felróhatóság — a vétkesség — megfelelő rendszerbeli elhelyezéséhez, mind a házasfelek egymással szemben támasztható elvárásainak szabatos jogi megfogalmazásához, s ezzel összefüggésben a bontóokok problematikájának kidolgozásához. Az a jelentőség, amelyet Pap Tibor a családjogi szabályozás hatékonyságának mindenkor tulajdonított, felveti a bontóokok törvényi vagy jogalkalmazási megállapításának funkcionális szerepét a generális, illetőleg speciális prevenció terén. A családi viszonyoknak a szocialista életmód formálásával egyidejű megszilárdítása a bontóperek növekvő aránya miatt nem kis feladat elé állítja az egész társadalmat, a jogtudománynak arra kell törekednie, hogy saját eszköztárának, dogmatikájának gazdagításával járuljon hozzá a megoldáshoz. Ez a felismerés, ez a felelősségérzet vezethette Pap Tibort témaválasztásánál. E körben kell keresnünk tehát elméleti teendőinknek azt a fonalát, amellyel összefűzhetjük e munkában gazdag életművet a családjog tudományának további fejlődésével.

Katonáné dr. Soltész Márta megköszönte az emlékezés résztvevőinek, hogy „eljöttek erre az emlékező kegyeletnek és az élenjáró tudományos életpálya méltatásának szentelt összejövetelre. A halál kegyetlen sorsa az embernek, s szívszorító, ha életereje, munkássága teljében levő, szeretetre méltó barátot, kiváló embert sújt. Mégsem a bánatnak a jegyében, hanem a gazdag életmű értékesítésének és továbbfolytatásának igényével emlékezünk Pap Tiborra. Erre kötelez bennünket maga ez az életmű és Pap Tibor körülből örökre eltűnt, de emlékezetünkben tovább élő, derűs, mindig tevékeny alakja" fejezte be megemlékezését Katonáné dr. Soltész Márta.

Az emlékülés Jókai Loránd zárszavával ért véget.

Bacsó Jenő

György Ernő:

*A gazdasági verseny jogi kérdései**

I.

A gazdaságirányítás mai rendszerében kialakuló, szabályozott piaci viszonyokban fokozott jelentőséghez jut a vállalatok közötti *verseny*. A versenylehetőség biztosítása s a versenykedv (érdekeltség) fokozása egyik eszköz lehet annak a követelménynek megvalósításához, hogy a jelentkező szükségleteknek jó minőségű, korszerű termékekkel, népgazdaságilag indokolt áron való kielégítése biztosítható legyen. Ugyanakkor a teljesen szabadjára hagyott verseny nemcsak a közvetlenül érintett partnernak az érdekeit sértheti, de az egész népgazdaság szempontjából káros következményekkel járhat.

A versenyből folyó lehetőségek népgazdaságilag előnyös felhasználásának biztosítására, másrészt a versennyel gyakran együttjáró hátrányos következmények lehető kiküszöbölésére elsősorban *gazdaságpolitikai* elhatározások és eszközök hivatottak. Szocialista gazdálkodásban az ilyen eszközök alkalmazására sokkal több lehetőség van, mint kapitalista viszonyok között, ahol az állam nem vagy csak szűk körben léphet fel „tulajdonosi" minőségben, s így magángazdasági viszonyokba kell — tiltó jogszabályokkal — beavatkoznia, ha gátat akar vetni az elvileg helyeselt szabad verseny káros kinövéseinek. Ez az egyik oka annak, hogy a verseny lehetőségének biztosítása és a „tisztességtelen" verseny kiküszöbölése érdekében jogi szabályozásra elsősorban kapitalista államokban került sor, éspedig az Egyesült Államokban már a múlt század végétől kezdve, más fejlett kapitalista államokban pedig az utóbbi évtizedekben a legújabb időkig, amikor is a nemzetközi síkon való szabályozás (Közös Piac) is előtérbe lépett.

E külföldi szabályozások egyikemásika figyelmet érdemel, azért is, mert gazdasági viszonyaink között a verseny feltételeinek a megteremtése, mint e téren elsődleges követelmény mellett, egyben annak *szabályozása:* az újonnan megnyílt versenylehetőségek visszaélésszerű kihasználásának megakadályozása *jogi eszközökkel* is biztosítandónak látszik.

A magam részéről ezt a szempontot — György Ernővel egyetértésben — azért is kiemelkedőnek tartom, mert amikor 1967-ben felvetettem a gazdasági verseny új jogi szabályozásának szükségességét (Jogtudományi Közlöny 1967. évi 8. és 9. sz.), közgazdászok és jogászok részéről is napvilágot látott olyan vélemény is, hogy nálunk, ahol a gazdasági verseny kialakulása még alig vette kezdetét, nem a verseny szabályozására, hanem annak előmozdítására kell jogszabályt hozni.

A mai szemléletben valóban fontos jelentőséget tulajdonítunk a piacnak (a „szabályozott" piacnak) s ennek szükségszerű velejárója, sőt feltétele a verseny lehetősége, „szabadsága" feltételeinek biztosítása is. A versenyzésnek teljesen szabaddá tétele vagy szabadon hagyása viszont — világszerte észlelt tapasztalatok szerint — lehetőséget ad e szabadságnak a magasabb profit érdekében az összgazdaság érdekét sértő módon való kihasználására. Ennek egyik eszköze éppen a termelő (szolgáltató) és értékesítő vállalatok közötti, akár horizontális, akár vertikális irányú megállapodások, társulások létrehozása lehet. Egyéb, a közérdeket sértő kikötések mellett ilyenfajta megállapodásnak egyik lehetséges célja vagy eredménye éppen a *monopolhelyzet,* a piacon domináló pozíció mesterséges megteremtése. Mindez az egyébként kívánatos verseny korlátozásához vezethet, s így — paradox módon — éppen a piaci verseny korlátlan szabadságának elismerése vonja maga után a tényleges versenynek megállapodásokon alapuló, gyakran közérdekellenes korlátozásait, a versenylehetőség kizárását. Ez viszont dialektikusan ahhoz a felismeréshez vezet, hogy a piaci versenyszabadság káros, éppen a versenyt gátló megnyilvánulásai ellen *szabályozással* is fel kell lépni, a piacot a verseny szempontjából *is* szabályozni kell, a versenylehetőségek visszaélésszerű kihasználását, az erre irányuló megállapodások létrehozását vagy érvényesülését éppen úgy meg kell akadályozni, mint a megállapodás nélkül is meglevő monopolhelyzet közérdekellenes kihasználását.

A gazdasági verseny jogi szabályozásának kérdése hivatalosan is napirendre került a Kormány Gazdasági Bizottságának még 1967-ben hozott határozatával, amely szerint a *tisztességtelen versenyre vonatkozó jogszabályokat* felül kell vizsgálni és a szocialista jogrenddel összhangban levő új jogszabályok megalkotására kell javaslatot tenni.

György Ernő — számos cikkének, előadásának, hozzászólásának, doktori disszertációjának és az annak alapulvételével írt, *most megjelent könyvének* tanúsága szerint — ugyancsak a fentiekben vázolt felfogásból indul ki s az átfogó jogi szabályozást a maga részéről is szükségesnek tartja. Szerinte is a verseny szabályozásánál a hangsúly, a tisztességtelen versenycselekmények körén túlmenően, az ily jelenségek felmerültének *kiküszöbölésére,* a megfelelő verseny kialakulását biztosító *tisztességes gazdasági piaci magatartás kialakítására helyezendő.* A tőkés és a szocialista országok kodifikációiból vett példákkal támasztja alá azt a megállapítást, hogy a gazdasági fejlődés újabb szakaszában a versenyszabályozás súlyponti kérdéseként a verseny *kialakulását* elősegítő, a monopolisztikus helyzettel, a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés kiküszöbölésére irányuló jogi szabályok megalkotása vált aktuálissá. Amíg a korábbi, már a tőkés országok szélesebb körében is idejét múlt szabályozás szerint a jogvédelem szempontjából az érintett *versenytársak* érdekei álltak az előtérben, az újabb szabályozás körében egyre fokozódó jelentőséget nyer a *népgazdasági és fogyasztói* érdekvédelem.

A könyvben tárgyalt anyag *aktualitását* illetően véleményem tehát az, hogy a szerző olyan témát dolgozott fel, amely gazdaságirányítási rendszerünk mai rendszerében igen nagy figyelmet érdemel és érdeklődésre tarthat számot gazdaságpolitikai, gyakorlati és elméleti — közgazdasági és jogászi — körökben egyaránt.

II.

A könyv tartalmát és a feldolgozás módját illetően az alábbiak-

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1976. 520 old.

ban adok összefoglaló áttekintést és véleményt.

1. A könyv bevezető része a gazdasági verseny *kialakulásával és fogalmi körülhatárolásával* foglalkozik. E résznek — de ez a könyv többi részére is jellemző — komoly értéke a *gazdasági vonatkozások* közelebbi vizsgálata. Az erre vonatkozó fejtegetések megfelelően kifejezésre juttatják a gazdasági alap elsődleges jelentőségét. A történeti vonatkozások felvázolása mellett kidomborítja azokat az alapvető eltéréseket, amelyek a tőkés és a szocialista gazdálkodás között mutatkoznak, kiemelvén, hogy az utóbbiban beállott változások kihatottak a versenylehetőségek alakulására.

A következő fejezetekben a szerző tárgyalja a gazdasági erőfölénnyel való visszaélést és a tisztességtelen versenyt érintő *nemzetközi egyezményeket,* ezek körében részletesebben az *ipari tulajdon oltalmára* vonatkozó *Uniós Egyezménynek* e témakört érintő rendelkezéseit. A hazai jogrendszerünkbe is beiktatott ez az Egyezmény alapvető szempontként az egyenlő elbánás elvét érvényesíti az iparjogvédelem körébe eső anyag tekintetében. A szerző az Egyezménynek a tisztességtelen verseny elleni oltalmat biztosító rendelkezésével kapcsolatosan utal arra, hogy az Egyezmény csak meghatározott jogtárgyakra: *a szabadalomra, a védjegyre* és *az ipari mintákra* biztosít konkrét jogi oltalmat; a tisztességtelen versenyt illetően csak oly általános jellegű rendelkezést tartalmaz, hogy az Unió országai kötelesek az Unió hatálya alá tartozók számára a tisztességtelen verseny ellen hathatós oltalmat biztosítani. Az erre vonatkozó példaszerű felsorolás nem jelent közvetlenül érvényesülő szabályozást és így a tisztességtelen versenycselekmények elbírálása szempontjából a különböző országokban eltérő szabályok kerülnek alkalmazásra.

A könyv e részében különös figyelmet érdemelnek az *iparjogvédelem és a versenyjog* kapcsolódásával foglalkozó fejtegetések. Ismeretes, hogy a szellemi alkotások árujellegét, a műszaki fejlődés előmozdítása érdekében, újabban a szocialista országokban is elismerik. Így különösen aktuálisak — e részben — azok a fejtegetések, amelyek — szélesebb körből merített példákkal — az iparjogvédelem és a versenyjog szabályai között mutatkozó alternatív megoldásokra vonatkoznak.

A szerző külön fejezetben tárgyalja az üzemi, *üzleti titok* védelmére, a *know-how oltalmára* vonatkozó, a nemzetközi irodalomban egyre gyakrabban vitatott kérdéseket. A *büntető, polgári* és *versenyjogi* vonatkozások mellett foglalkozik az e kört érintő *munkajogi* rendelkezésekkel is, minthogy az üzemi titok továbbadására gyakran a vállalattal munkaviszonyban álló dolgozók részéről kerül sor. A munkaviszonnyal kapcsolatos, az *üzemi titkot* érintő egyes rendelkezések tekintetében a szerző olyan szempontokat vet fel, amelyek a verseny szabályozásánál figyelembe veendők.

A nemzetközi kapcsolatokat illetően a szerző foglalkozik azokkal a *politikai* vonatkozású rendelkezésekkel, amelyek egyes nemzetközi szerződéseknek versenyjogi kihatásaiban jutnak kifejezésre. Hazai vonatkozásban a *trianoni békeszerződés* írta elő a tisztességtelen verseny minden fajtájával szemben való oltalom megfelelő biztosítására irányuló szabályozást s ennek nyomán került sor az 1923. évi tisztességtelen verseny törvény megalkotására.

2. A könyv, a tárgyalt anyagot két főcsoportra osztva, foglalkozik a *piaci magatartás* és a *gazdasági verseny* jogi kérdéseivel. Az elsőben a monopolhelyzetre és a *gazdasági erőfölény* különböző megnyilvánulásaira vonatkozó *tőkés országbeli* szabályozást vázolja, a másodikban pedig behatóan tárgyalja a vállalatok piaci magatartását és a termékforgalmazást érintő újabb *hazai* szabályozást. Mindkét részben feltárja a tőkés és a szocialista gazdaság adottságai között fennálló eltéréseket. A tőkés országokbeli szabályozásnál a monopolhelyzetnek *fúziók* vagy *kartellek* létrehozása útján történő kialakítása magában véve is beavatkozást igényel, egyrészt a piaci és fogyasztói érdekeknek, másrészt magának a *verseny* védelmének, a verseny lehetőségeinek, feltételeinek kialakítása szempontjából.

A szocialista gazdasági rendben a népgazdasági követelményekkel ellentétben álló vállalati forma nem alakulhat ki. Az érdekvédelem és az ennek megfelelő szabályozás itt nem a vállalati forma mikénti kialakítását, hanem a *vállalati magatartást* érinti.

A vállalatok piaci magatartását érintő *hazai szabályozás* áttekintésénél a szerző — a jogszabályok tartalmi ismertetésén és ügyes rendszerezésén túlmenően — azoknak a körülményeknek mélyebb vizsgálatába bocsátkozik, amelyek a *kívánatos piaci magatartás* kialakulását hátrányosan érintik. Így a termékforgalmazásra vonatkozó jogi szabályozás körében nem elégszik meg a piac felosztására, vagy a fogyasztók körének valamely beszerzési lehetőségből való kizárására irányuló megállapodásokat tiltó rendelkezések összefoglalásával, hanem megvilágítja — ezt újból kiemelem, mint a könyv egyik értékét — a jogi szabályozás *gazdasági hátterét* és a szabályozás hiányait.

Ugyanakkor a könyv nagy értékének — e részben — éppen azokat a felvetéseket tartom, amelyekben a szerző a fogyatékosságok feltárása mellett vázolja azokat a jogi *megoldásokat* is, amelyek a fogyatékosságok kiküszöbölésére alkalmasak lehetnek. E vonatkozásban különös figyelemre méltók a *szerződéskötés megtagadását* tárgyaló fejezetben foglalt megállapítások. A szerződéskötési kötelezettségnek szűk körre történt korlátozása a piaci gazdálkodás feltételeinek biztosítása szempontjából komoly előrelépést jelentett, de ugyanakkor — a kereslet és kínálat egyensúlyának hiányában — ez a szerződési szabadság a gazdasági erőfölény nem kívánatos megnyilvánulásának is utat nyithat. Ennek példájaként utal a szerződéskötés minden indokolás nélkül történő megtagadására, amely jogi lehetőséget nyújt a gazdasági erőfölényben levő fél részéről diktált feltételek kényszerű elfogadtatására. A *magyar szabályozás* jelenlegi rendszerében csak az esetek szűk körében, a hosszabb ideje fennálló termelési együttműködés és az e célt szolgáló kereskedelmi kapcsolatok megszakítása esetén, hozhatja létre a gazdasági bíróság a felek között, meghatározott időre, a szer-

ződést. A szerző olyan irányú *reformot javasol,* amely szerint a termelő és a forgalombahozó vállalatok, gazdasági lehetőségeik keretein belül, megfelelő feltételek fennforgása esetén, a szerződéskötést a termékek eladása és a szolgáltatások nyújtása tekintetében nem tagadhatják meg. Több országban van ilyen jellegű szabályozás, amely a bizonyítási kötelezettséget általában a szerződéskötést megtagadó eladóra hárítja. Bár az ilyen megoldás nem jelenti a szerződés közvetlen létrehozását, a szankciós rendszer, amely a sérelmet szenvedett fél kárigényének érvényesítésére is lehetőséget nyújt, kétségtelenül hozzájárul a szerződéskötések vonalán a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés kiküszöböléséhez.

Helyeslem az *érdekvédelmi* szempontok jelentőségének hangsúlyozását: a piaci magatartás, valamint a gazdasági verseny mikénti szabályozásának vizsgálatánál. A kapitalizmusbeli korábbi szabályozásokat általában a *versenytársak* érdekvédelmének előtérbe állítása jellemezte. Az újabb fejlődés során azonban már a tőkés országok körében is, az e vonatkozásban érvényesülő társadalmi nyomás hatásaként, egyre fokozódó jelentőséget nyert a *fogyasztói érdekek* megfelelő figyelembe vétele.

A szocialista gazdaságban és szabályozásban a versenytársi szempontokon túlmenően, sőt ezeket megelőzően, a *népgazdasági és fogyasztói érdekvédelem* érvényesítése áll az előtérben. A szerző külön fejezetben foglalkozik azokkal a rendelkezésekkel, amelyek újabb jogalkotásunkban a *fogyasztói érdekvédelem* érvényesítésére irányulnak, így az *árszabályozás,* a *minőségvédelem, a szabvány mikénti* kialakítása tekintetében, figyelemmel mindenkor az ellenőrzésre hivatott intézményeknek, így az Állami Kereskedelmi Felügyelőségnek, a Szabványügyi Hivatal mellett működő Fogyasztói Tanácsnak a szerepére. Felveti azt a gondolatot is, nem kellene-e a szabályozást továbbfejleszteni olyan irányban, amely a fogyasztók intézményesített aktivizálásával biztosítaná sok visszásság kiküszöbölését. Az áttekinthetetlenül nagyszámú, a fogyasztói érdeket veszélyeztethető jelenség között a legjobban megszervezett ellenőrzési rendszer is csak a korlátozott számú, kivizsgált esetekre terjedhet ki. Több esetet ismertet a Népi Ellenőrző Bizottság és a Kereskedelmi Felügyelőség által egyes üzletekben, vendéglátóipari vállalatoknál megtartott vizsgálatokról, az ott felfedett visszaélésekről. A szerző által ugyancsak felhozott külföldi példák is azt mutatják, hogy olyan *speciális fogyasztói szervezet* életrehívása volna kívánatos, amelynek kizárólagos rendeltetése a fogyasztói érdekvédelem volna s amely az igényérvényesítés tekintetében is jogosult volna fellépni. A magam részéről e kérdésben a mostaninál lényegesen nagyobb szerepet biztosítanék a *Kereskedelmi Kamarának* is és esetleg más érdek- és hivatásvédelmi testületeknek s a szerzővel együtt helyeslem a *Magyar Kereskedelmi Kamarában* 1971-ben létrehozott „Etikai Bizottság" működését és a szerzőnek azt a gondolatát is, hogy e Bizottság hatáskörét szélesíteni lehetne, esetleg egy ilyen ügyekben való eljárásra hivatott választottbírósági szervezet kialakításával.

3. A könyv további fejezetei a gazdasági verseny körében felmerülő, a *verseny tisztességébe* ütköző egyes jelenségek vizsgálatával foglalkoznak, a vonatkozó jogszabályok mellett figyelembe véve az eddigi bírói gyakorlatban felmerült eseteket is. Közelebbről foglalkozik a propagandát, a reklámot érintő kérdésekkel. Pár évvel ezelőtt (1972-ben) jelent meg az a jogszabály, amely a reklám- és hirdetési tevékenység tekintetében néhány rendelkezést tartalmaz. Kár, hogy e szűkszavú szabályozásba nem kerülhetett be néhány olyan rendelkezés, amelyet a szerző könyvében külföldi példák nyomán felvet, így pl. olyan rendelkezés, amely az alkohol- és cigarettafogyasztást érintő propagandakifejtést korlátozná.

4. A jogsértő cselekmények *szankcionálásának* kérdésével kapcsolatosan a szerző helyesli, hogy az 1971. évi Btk-novella bővítette a termékforgalmazás körében felmerülő, bűncselekménynek minősülő esetek körét és egyes vonatkozásokban szigorúbb büntetési tételeket állapított meg, de úgy véli, hogy — még a szabálysértés körébe eső rendelkezések figyelembevételével is — számos cselekmény elkövetéséhez nem fűződik megfelelő büntető-, ill. szabálysértési szankció. E megállapítással természetesen lehetne vitatkozni; a magam részéről nem kardoskodnék a pönalizálás kiterjesztéséért. Ugyanakkor egyetértek a szerző a *gazdasági bírság* intézményének szélesebb körben kívánatos alkalmazására vonatkozó véleményével s azzal a felvetéssel, hogy e célból a jogszabály módosításának a szükségességét is meg kellene vizsgálni.

A versenylehetőségekkel való visszaélésekre vonatkozó tilalmak és egyéb szabályok *érvényre juttatásának* érdekében a magam részéről a pönalizálásnál és a polgári jogi és igazgatási szankcionálásnál — külföldi tapasztalatok figyelembevételével — fontosabbnak tartanám olyan rendszer kialakítását, amelyben *megelőzően* lehetne tisztázni azt a kérdést, hogy valamely konkrét cselekmény, magatartás, gyakorlat, megállapodás, határozmány stb. sérti-e a népgazdaság érdekét, s hogy ez a sérelem olyan fokú-e, hogy az az egyébként nem kívánatos állami beavatkozást indokolja.

Az e kérdésben való döntés jogát, véleményem szerint, *megfelelően magas szintű adminisztratív gazdasági szervre* kellene bízni. Ez a megoldás jobbnak látszik az ilyen döntésnek bírósági (döntőbizottsági) hatáskörbe utalásánál. Mert ha formailag jogszabály alkalmazásáról van is szó, érdemben *gazdasági,* népgazdasági szempontok mérlegelése után lehet csak dönteni, éspedig e körben is *olyan szinten,* ahonnan a gazdasági élet széles területe áttekinthető. Ha a döntést e kérdésben formailag bírósági (döntőbizottsági) szervekre bíznánk is, ezek — legalább az esetek jelentős részében — nyilván rá volnának utalva valamelyik központi gazdaságirányítási szerv véleményére abban a döntő kérdésben, hogy valamely megállapodás, magatartás adott esetben sérti-e a népgazdaság érdekét s hogy a sérelem vagy veszélyeztetés olyan fokú-e, hogy indokolt a beavatkozás.

5. Rendkívül értékesnek tartom az igen gazdag belföldi és külföldi *bibliográfiát,* amely felöleli a legújabb irodalmat is.

A várható külföldi érdeklődésre figyelemmel helyeslem, hogy a *tartalommutató idegen nyelveken* (orosz, német, francia) is megjelent.

III.

Recenziómat azzal zárom, hogy György Ernő jelen művét tudományos szempontból *igen értékesnek*, gyakorlati szempontból igen hasznosnak tartom.

Meznerics Iván

Die Habsburgermonarchie

(1848—1918)

Az Osztrák Tudományos Akadémia (Österreichische Akademie der Wissenschaften) igen jelentős tudományos vállalkozásba kezdett: az osztrák—magyar monarchia történetének feldolgozásába. A kiindulási időszakot 1848-ra helyezik, amikor még osztrák—magyar monarchiáról a kiegyezés értelmében nem lehetett szó, de a kiindulási idő kétségkívül a későbbi monarchia megalapozásának kezdő idejét jelenti. A záróidőszak 1918, a monarchia szétbomlása.

A tudományos vállalkozás bennünket is különösen érdekel, mert az elmúlt évek történetkutatása, különösen a kiegyezés 1867-ben bekövetkezett százéves évfordulója ráirányította a reflektorfényt a XIX. század egyik legérdekesebb közép-európai államkapcsolatára s az egykori monarchiához tartozott különböző államokban tartott kongresszusok vitaanyaga, majd a megjelent gyűjteményes tanulmánykötetek éppen azt derítették fel, hogy mennyi megoldatlan kérdést kell még tisztázni. Igaz, hogy az egykori monarchia két állama ma más világnézeti síkon építi a maga jövőjét, ám ha a békés egymás mellett élés érvényesülését őszintén keresik, a történeti kérdések feltárásában jó és alapos eredményeket érhetnek el, amelyek kölcsönösen gyümölcsöztethetők. Nos, az Osztrák Tudományos Akadémia által a készülő kötetek gondozásával megbízott bizottság (Kommission für die Geschichte des Österreichsch—Ungarischen Monarchie) ezen az alapon kezdett a munkához és a kötetek szerzői közé aktív magyar történész-jogtörténész szerzőket is meghívott, akiknek jelenléte biztosítja a szocialista történet-jogtörténet-tudomány eredményeinek érvényesítését.

Ez a kitűnő együttműködési készség egyik főerejét jelenti az osztrák akadémia által a kötetek kiadásával megbízott *Wandruszka* Adam egyetemi tanár és munkatársa, *Urbanitsch* Peter tevékenységének.

A sorozatból először a gazdasági fejlődéssel foglalkozó kötet jelent meg, mely nem képezi recenzeálásunk tárgyát. E kötet többek között *Berend Iván* és *Ránki György* tanulmányait is közli. Az 1975-ben megjelent második — egyébként önálló — kötet a *„Verwaltung und Rechtswesen"* címet viseli (Wien, 1975), mely mint a kötetet bevezető *Wandruszka* Adam bécsi professzor írja, azt vizsgálja, vajon hogy érvényesült a monarchiában a Hofburg felirata: Justitia Regnorum Fundamentum, vajon a Habsburg-monarchia egy tényleges jogállam volt-e. Mielőtt azonban a mérleg serpenyőjét meghajlítanánk a pozitív válasz javára, a történelem megállapításait kell igénybe venni. Ezt célozzák a kötet tanulmányai.

A kötet első tanulmányában *Robert A. Kann* (Princeton) a Habsburg-monarchiával és a nemzetek feletti állam problematikájával foglalkozik, s a közel négy évszázados fejlődés kormányzattörténetének bemutatása után elemzi a nemzetek fölötti állam reformprogramját és elméleti kérdéseit. A II. tanulmányban *Novotny* Alexander (Graz) a monarchákat, elsősorban Ferenc Józsefet, egy későbbi összefoglalóban IV. Károlyt, illetve Ferenc Ferdinánd trónörököst és tanácsadóit mutatja be. A III. tanulmány az ausztriai központi igazgatásnak van szentelve (szerzője *Coldinger Walter*, Wien), míg a IV. tanulmányt az osztrák közigazgatástörténészek, doyenje, a salzburgi és bécsi egyetemi tanár *Ernst C. Hellbling* a tartományi igazgatásnak szenteli. A helyi, főleg a községi és városi igazgatásról a jeles prágai jogtörténész *Klabouch* ausztriai községi igazgatásról (Die Gemeindeverwaltung in Österreich Österreich Archiv sorozatban az *Jiři* írt összefoglaló, értékelő tanulmányt (V.). Klabouchnak már egy jeles könyve jelent meg az 1848—1918), most e munkájának eredményeit nagyobb összefüggésekben mutatja be.

Ezek után következik a VI. tanulmányban a magyar közigazgatás bemutatása, amelyre *Barany George* denveri egyetemi tanár vállalkozott. Felületesen azt hihetnők, hogy egy hosszú ideig hazájától távol élő tudós is, a honi ismereteket annyira igénylő témával megakad. Barany professzorról ezt nem lehet elmondani. Kutatásának anyagához rendkívül széleskörű előtanulmányokat végzett, s ennek keretében éppúgy ismeri a felszabadulás utáni magyar irodalmat, mint a Magyarországra, különösen a dualizmusra vonatkozó külföldi értékeléseket s ezeket bőven használja. Ez a rendkívül széles forrásbázis George Barany monográfia számba illő tanulmányát sokoldalúvá teszi, ugyanakkor azonban sokszínűvé is, amely többször akadályozza olyan állásfoglalás kialakításában, mely a forrásokhoz közvetlenül nem forduló levéltári anyagra alapított monográfiák sajátja.

A részletes tanulmány végigvezet a magyar közigazgatás bemutatásában a feudális örökségtől, amelyet az 1848. évi márciusi törvényhozás számol fel. Létrejön egy alkotmányos parlamentarizmus, mely kormányán át újraszabályozza a közigazgatást megtartva azonban a vármegye kimagasló szerepét. Bemutatja a magyar közigazgatás önállóságának felszámolását a neoabszolutizmus ausztriai központosított államában, egyes magyar közigazgatási intézmények visszaállítását a kiegyezés felé vezető átmeneti úton. Értékeli a kiegyezést, mint visszatérést az 1848-as bázishoz. Teret szentel Tisza Kálmán közigazgatási reformjainak, a közszolgálat szabályozásának s a központi és törvényhatósági szabályozás alapvető kérdéseinek, beleértve a közigazgatási bizottság felállításának jelentőségét. A befejező fejezet Szapáry miniszterelnök századvégi meghiúsult reformkísérleteitől vezet el Tisza István három várme-

gyei törvénytervezetéhez, melyet közvetlenül az első világháború kitörése előtt nyújtott be a képviselőházban, épp ezért nem is vált törvénnyé. Mindezeket összefüggéseiben tárgyalja a világháború küszöbén megvalósított egyéb reformokkal, amelyekkel a kormány biztosítani kívánta az alulról jövő mozgalmak ellen a központi hatalmat. Ha e tárgyalás során nem is domborodnak ki eléggé az osztályharc kérdései; e sorok írója úgy véli, hogy szerző részéről éppen a korszak legkritikusabb részében a mai magyar történeti-jogtörténeti irodalom különösen széleskörű használata egyben biztosítja számára a legfontosabb összefüggések meglátását.

A VII. tanulmányt a zágrábi egyetem jogtörténeti ordináriusa *Sirotković Hodimir* írta a „horvát-szlavon királyság" közigazgatásáról. Ő is a társországok közigazgatásának. a feudális kor végi bemutatásától indul el s az 1848-as átalakuláson, illetve a neoabszolutizmus horvátországi közigazgatásán át jut el a magyar-horvát kiegyezésig, illetőleg a dualizmus közigazgatásáig. Tanulmányából megismerjük a horvát álláspontot, melyet gazdag horvát eredetű dokumentáció is kisér.

A következő három tanulmány (VIII., IX., X.) a jogfejlődés kérdésével foglalkozik. Így *Sarlós* Béla az állam- és jogtudományok doktora, budapesti jogtörténész a magyar jogi intézményeket mutatja be a szerkesztőség által kissé szűkre szabott keretben. A munka bevezetőként röviden összefoglalja az 1848 előtti jogállapotokat, majd részletesen elemzi az 1848/49-i forradalom és szabadságharc jogszabályait. Ezek között több olyan, 1849-ben hozott jogalkotás szerepel, melyek a külföldi olvasó számára korábban ismeretlenek voltak. A tanulmányban rövid ismertetést kapnak a neoabszolutizmus idején kiadott, és Magyarországon érvényben volt császári pátensek, majd a kiegyezés, és az azt követő időszak alkotmányjogi, közigazgatási, büntető- és polgári jogi normáinak ismertetésével és kritikai elemzésével folytatódik a munka. Az elemzések közt külön hangsúlyt kap az 1848-ban, valamint 1867 után hatályban volt esküdtszéki rendszer, s annak az a része is, amely kizárólag a fővárosban a polgári perek egy szűk csoportjára terjedt ki.

A tanulmány a magyar jogrendszer egyik centrális kérdésének tekinti, hogyan került megoldásra 1848-ban és 1867-ben a hatalmi túlsúly problémája, közelebbről: az országgyűlés, vagy a kormány és az uralkodó kezébe került-e a hatalmi túlsúly.

A munka rámutat a magyar jogrendszernek a kiegyezés politikai jellegéből következő kompromisszumos sajátosságaira, bonyolult voltára, de arra is, hogy ez a jogrendszer egészében a kapitalizmus fejlődését szolgálta.

A szerző — a lényegtelen részletek mellőzésével — megértetni törekszik az 1848—1918 közötti jogállapotokat, a jogrendszer alapjait, s a jogalkotást irányító legfontosabb politikai mozgató erőket. A munka értékelő részében hangsúlyozza, hogy a korszak magyar jogrendszere — látszólagos ellentmondásai és meglehetősen komplikált volta ellenére — nagy tervszerűséggel és hozzáértéssel épült fel; hiányosságokat, retrográd és feudális vonásokat ott mutat, ahol a nagybirtok érdekeinek védelméről, és a nemzetiségek elnyomásának fenntartásáról volt szó. Ezek a politikai érdekek töretlenül és kíméletlen következetességgel érvényesültek a Monarchia szétbomlásáig. Egyéb területeken azonban a magyar jogállapotok általában megfeleltek a kontinensen uralkodó jogi szemléletnek, kodifikációs megoldásoknak, és a korábbi helyzethez képest komoly előrehaladást tükröztek.

Az ausztriai rész jogfejlődésének és jogi intézményei monarchia-beli történetének nagyobb teret szentelt a kötet a IX. tanulmánnyal, melyet *Ogris* Werner, a bécsi egyetemen az osztrák jogtörténet ordináriusa, Magyarországon is jól ismert jogtörténész nagy felkészültséggel dolgozott ki. Ogris professzornak már számos tanulmánya jelent meg az osztrák magánjog fejlődéséről. Ez alkalommal egy széles áttekintés után az egyes jogi materiák szerint tagolva mutatja be anyagát. Külön tárgyalja a bírósági rendszert a feudális örökségtől kezdve, a 48-as átalakuláson, a neoabszolutizmuson és a végső dualizmuskori kialakuláson keresztül beleértve a későbbi változásokat is a monarchia szétbomlása előtt. Ezt az időbeli rendszert követi a következő fejezeteknél is, melyek a büntető eljárással, a büntetőjoggal, a polgári peres és peren kívüli eljárással, a magánjoggal, a munka és szociális joggal foglalkoznak, s külön foglalkozik a különös közigazgatás egyes kérdéseivel (pl. az egyesületi igazgatással, az ipari igazgatással, a bányajoggal stb.) A kisebb kötetre terjedő kitűnő összefoglalásban, melyet Ogris professzor külön kötetben oktatási célra is kiadott, úgy mutatja be a könyvet, mint előkísérletet a monarchia utolsó évtizedének fejlődésében a legfontosabb jogterületeken. A szerző további feladatnak az egyes részek elmélyítését s időrendben a jelenig való továbbfejlesztését látja.

A gyűjteményes munka X. és egyben befejező tanulmányát *Lehne Friedrich* bécsi professzor írta a közjogi jogi védelemről, amelybe a Staatsgerichtshof, a Reichsgericht és a Verwaltungsgerichtshof kialakulása, szervezete, működése egyaránt beletartozott.

Jogszabály-, tárgy-, hely- és névmutatók teszik használatóvá a tartalmas kötetet, amelyet az akadémiai bizottság tervezetében társadalomtörténeti, földrajzi és etnikai kötetek, az alkotmányfejlődésre, a politikai gondolkodás és a pártok alakulására, a külpolitikára, az uralkodó, a dinasztia, a katonaság és bürokrácia összefüggéseire és a kulturális életre vonatkozó kötetek fognak terv szerint követni.

Csizmadia Andor

Szabó Imre: „Jog és közigazgatás" című tervtanulmányának 1976. március 16-án megtartott vitájáról

Szabó Imre akadémikusnak, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatójának tervtanulmánya azon művek sorába tartozik, amelyek „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata" országos szintű kutatási főirány

keretében születtek. Mint azt dr. Kovács István a vita vezetője kifejtette, a Főirány keretében megjelölt 12 téma mindegyikéhez készül, illetőleg készült egy-egy tervtanulmány, melyet vitára bocsátanak. E tervtanulmányok célja lefektetni azokat az elvi alapokat, amelyekről az ágazati tudományok továbblépnek. Szabó Imre tervtanulmányának tárgyához kapcsolódva kifejtette, hogy az eddigi kutatások a törvényesség garanciái oldaláról közelítették meg a közigazgatást. Az ez irányú kutatásokat — nézete szerint — tovább kell folytatni, ugyanakkor a tudományos vizsgálódásokat ki kell terjeszteni a jog aktív szerepének, a közigazgatás funkciói vizsgálatának irányába.

Szabó Imre tanulmánya nem kívánta átfogni a jog egészét. Így nem szól az egyes jogágak pl. a büntető jog, polgári jog szerepéről a közigazgatásban, illetőleg a közigazgatási jog szerepéről az egyes jogágakban, hanem a közigazgatás és közigazgatási jog viszonyának tárgyalására szorítkozik, s a közigazgatási jognak a közigazgatásban betöltött hármas szerepét elemzi. *Elsőként* a közigazgatási jognak a közigazgatási rendszer megállapításában betöltött funkcióját, *másodikként* a közigazgatás eljárását, vagyis a létrehozott szervek eljárásának szabályozását, s *végül* a közigazgatási tevékenység anyagi jogi szabályozását említi. Ez utóbbi vonatkozásban a közigazgatási jog számos pontos találkozik más jogágakkal.

A jogalkalmazás fogalmával foglalkozva Szabó Imre hangsúlyozta, hogy véleménye szerint a tipikus esetekben való döntés (mint amilyen például az engedélyek, igazolások kiadása államigazgatási szervek részéről) nem jogalkalmazás. Az ilyen ügyekben való döntés nem más, mint állami jogkövetés, amivel szemben jogalkalmazásnak az atipikus esetekben való döntést kell tekintenünk.

Első hozzászólóként *Szamel* Lajos a tanulmánnyal együtt közzétett korreferátumát egészítette ki. Sürgette az államigazgatási aktustan jelenlegi rendszerének felülvizsgálatát, melyet különösképpen az indokol, hogy a hatósági aktusokat előtérbe helyező aktustanba igen nehezen kényszeríthetők bele a vállalatirányítási, illetőleg az ennél általánosabb gazdaságirányítási aktusok. E kérdés tisztázatlanságának oka az, hogy mind ez ideig nem született kielégítő válasz arra: mi különbözteti a tulajdonosi igazgatást a hatósági igazgatástól, nem adott a tudomány választ olyan kérdésekre, hogy például a termelés dotálása a tulajdonosi vagy a hatósági igazgatás körébe esik-e. E kérdések további problémákat is felvetnek. Többek között azt, vajon a vállalatok irányításával kapcsolatos jogok gyakorlása diszkrecionális jog-e. A minisztériumok vonatkozásában igen (akkor is, ha a diszkréció hatósági igazgatási fogalmát ide aligha lehet vonatkoztani), s e vonatkozásban legfeljebb a jog gyakorlásának keretei szabályozhatók, valamint az, hogy bizonyos intézkedéseket mely szervek bocsáthatnak ki. A jövőben a kutatásoknak — mint Szamel Lajos kifejtette, — feltétlenül foglalkozniuk kell a jogi személy problematikájával az államigazgatásban. A jogi személyiség vizsgálatánál az államigazgatás világában is a polgári jogi személyiségből indulunk ki, mert pl. a Ptk. alapján az államigazgatási szervek kötelezettségeikért felelnek, mégpedig költségvetésüket meghaladó mértékben is. Ez azonban nem kielégítő, mert az államigazgatási jogviszonyokban a szervek nem polgári jogi személyekként vesznek részt. Ezért egyebek között megválaszolandó, hogy az államigazgatási szervek államigazgatási jogi személyiségéhez a polgári jogi személyiséget szükséges-e hozzákapcsolni, hiszen az államigazgatási szerv vagyoni jogok és kötelességek alanya is csak hatáskörének gyakorlásával kapcsolatban lehet.

Sárközy Tamás, a tanulmány második opponense, a gazdaságirányítás speciális vonásairól szólva közvetlenül kapcsolódott az előző felszólaló gondolataihoz. Mindenekelőtt kiemelte azt az írásbeli korreferátumában is kifejtett tételt, mely szerint „a gazdaságirányítás sem egyszerűen termelési viszony, sem tisztán felépítmény, hanem egy olyan vegyes alap-felépítményi gazdálkodási forma, ahol a termelési viszonyok „felszíni elemei" és a jog gazdasági alaphoz legközelebb álló elemei vegyülnek".

Míg az állampolgárok felé irányuló közigazgatás terén azt kell bebizonyítani, hogy a közigazgatás nem azonos a közigazgatási jog alkalmazásával, a gazdaságirányításban ma már azt kell hangsúlyozni, hogy abban a jognak mint olyan tényezőnek is szerepe lehet, mely a gazdaságirányítás hatékonyságát emelni képes.

A továbbiakban kifejtette: nem ért egyet azzal, hogy a gazdaságirányítás jogi szabályozását a népgazdaság igazgatása címen az államigazgatási jog különös részébe utalják, s az államigazgatás-állampolgári jogviszonyt általánosnak feltüntetve, annak jogdogmatikai megoldásait vetítik át a gazdaságirányítás területére.

A szocialista gazdaságirányítási reformoknál a szocialista vállalatok szervezetileg elváltak, működésük jellegében is önállósodtak a vállalatirányítást ellátó államigazgatási szervektől. Ez nyilvánvalóvá teszi, hogy a vállalati kollektívák jogvédelmének semmivel sem lehet kevesebbnek lennie, mint az állampolgárokénak. A vállalatirányító szervek és vállalatok kapcsolatában újtípusú államigazgatási jogviszony kialakítására van szükség. Épp ezért tisztázni kell azt is, hogy a klasszikus igazgatási-jogi eszközök közül melyeket lehet alkalmazni a vállalatirányítás terén, s melyeket nem.

E kérdések tisztázása a klasszikus közigazgatási elméletet is tovább gazdagítja majd mind az államigazgatási jogviszony, mind a jogalkalmazás, mind az államigazgatási felelősség vonatkozásában.

Zárógondolatként Sárközy Tamás annak a nézetének adott hangsúlyt, hogy a gazdaságirányításban fokozott jelentőséget kapnak más jogágaktól kölcsönzött eszközök. Ez a komplexitás pedig a tudományos kutatások komplexitását is igényli, s így remélhetőleg a jövőben pl. a szocialista vállalat téma kutatásában nem kizárólag civilisták vesznek majd részt.

Viski László korreferátumának ismertetésére a korreferens távollétében *Wiener* Imre vállalkozott. E korreferátum a közigazgatás és a büntetőjog viszonyát két szempontból vizsgálja. Egyrészt választ keres arra a kérdésre, hogy a büntetőjog általános védelmi funkciója hogyan

viszonyul a közigazgatáshoz. Ezzel kapcsolatban kifejti, hogy a közigazgatás működésének nélkülözhetetlen feltétele az apparátus tevékenységének büntetőjogi védelme. Ezen belül mind az apparátus tagjai részéről (tehát belülről) zavaró magatartásokkal, hatásokkal szemben, mind az apparátuson kívüli személyek által elkövetett társadalomra veszélyes cselekményekkel kapcsolatban számításba jön a közigazgatási tevékenység büntetőjogi védelme.

A másik megválaszolandó kérdés, hogy a két felelősségi alakzat hogyan viszonyul egymáshoz, vagyis milyen tartalmi jegyek alapján lehet érdemi határvonalat húzni a büntetőjogi és az államigazgatási jogi felelősség között. Tendenciájában — mondja a korreferátum — megállapítható, hogy a közigazgatási jog egyre több olyan feladat ellátását vette át, amely eredetileg a büntetőjog kompetenciájába tartozott. A tervtanulmány által javasolt kutatási téma: a közigazgatás büntetőjogi védelmének átfogó témája mellett egyenrangú kutatási feladatként kínálkozik tehát — az államigazgatási és a büntetőjogi anyagi felelősség normáinak vizsgálata is.

A korreferátumokhoz fűzött kiegészítések elhangzása után *Martonyi* János kért szót. Kifejtette, hogy egyetért azzal a Szabó Imre által követett módszerrel, mely bizonyos tételeket úgy szögez le, hogy azokat általánosan elfogadottaknak mutatja. A tanulmány egyes részeit illetően különösen egyetért a jogelméleti jogállamfogalom és a közigazgatási jogállamfogalom megkülönböztetésével. Ugyanakkor a közigazgatásban a jogállam fikciója — mint kifejtette — egyes szerzők (pl. Robert von Mohl) műveiben már a múlt század végénél korábban megjelenik. A tanulmány értékes tételének tartja azt, mely szerint az államigazgatás fontos feladata az önellenőrzés megvalósítása. E tétellel kapcsolatban tisztázandónak tartja, hova tartoznak e koncepcióban a feladat- és hatáskör-elemek, illetőleg azt, hogy a hierarchikus felügyelet és ellenőrzés hol helyezkedik el a törvényességi önellenőrzés rendszerében.

Ádám Antal hozzászólásában két kérdéskört érintett. Egyrészt a közigazgatás, közigazgatási jog és alkotmányosság viszonyának problematikáját, mellyel nézete szerint szükséges lenne kiegészíteni a tervtanulmányt. Az alkotmányosságot, mint a törvényesség magasabb szintű formáját, három síkon kellene vizsgálni. Elsősorban úgy, mint a közigazgatásra vonatkozó jogalkotás biztosítékát. Másrészt vizsgálni kellene, hogy a közigazgatási szervek feladatuk végzése során milyen alkotmányos normákat alkalmaznak, s e tevékenységük hogyan fest garanciális szempontból (például az állampolgári jogok érvényesítése során). A harmadik vizsgálatra érdemes témának tartaná, vajon milyen szerepet vállalhat a közigazgatás az alkotmányosság megvalósításában.

Hozzászólásának második részében Ádám Antal a közigazgatási szervezet és gazdasági szervezet kapcsolatáról szólt. Ezzel kapcsolatban különösen azt emelte ki, hogy fel kellene tárni a közigazgatás és gazdaságirányítás kapcsolatát, ki kellene alakítani a gazdasági szervek irányításának dogmatikáját. A közigazgatási és a gazdaságirányító szabályok kapcsolódási pontjait kellene feltárni, s nem egyszerűen az utóbbiakat beépíteni a közigazgatási jogba.

Kovacsics József Szabó Imre tanulmányának a szervezés problematikáját tárgyaló részéhez tett megjegyzéseket. Különösen arra hívta fel a figyelmet, hogy amíg a természettudományokban már igen magas szintet ért el, ugyanakkor a társadalomtudományokban még gyerekcipőben jár az információáramlás és nyilvántartás problémáinak elméleti kidolgozása, s gyakorlati alkalmazása, holott e kérdéseknek a közigazgatásban igen nagy a jelentőségük.

Berényi Sándor bevezetőként elmondotta, hogy a tanulmánnyal különösen két ponton ért egyet. Egyrészt annak azzal a gondolatával, hogy az államigazgatás bonyolult társadalmi jelenség, s hogy ebből következően a jogtudomány nem tarthat igényt arra, hogy minden jelenségét megragadja. Másik kiemelkedő gondolata Szabó Imre tanulmányának az, hogy a jog a közigazgatásnak csak bizonyos viszonyait ragadhatja meg.

A továbbiakban először a hatalomgyakorló közigazgatás, majd a szervező jellegű közigazgatás problematikájával foglalkozott. Az elsőt illetően kifejtette, hogy a közigazgatás mint jogalkotó és jogalkalmazó a hatalomgyakorló szervek közé tartozik, s mint ilyet elég soká alábecsülték, pedig a hatalomgyakorló közigazgatás a társadalmi élet minden területén jelentős szerepet játszik, miközben valamenynyi jogág szabályait alkalmazza. Az utóbbi évek hatalmas változásait az anyagi-jogi szabályozás nem tudta követni, így tehát a változásokra a közigazagtásnak érzékenyebben kellett reagálnia. Emiatt fel kell tenni a kérdést, vajon a bíráskodó jellegű közigazgatásban elegendő jogi garancia áll-e rendelkezésre (pl. gyámhatósági ügyekben). A szervező jellegű közigazgatással kapcsolatban kifejtette, mindenképpen eljött a szervezeti viszonyok jogi szabályozásának ideje, melyen belül (s nem csak a vállalatok irányításának vonatkozásában) elsődleges feladat, hogy stabil, dogmatikailag kiépített irányítási viszonyokat kell rögzíteni.

Verebélyi Imre Szabó Imrének az általános szervezéstudományok-ágazati szervezéstudományok viszonyával kapcsolatban leírt nézetét vetítette a jogelmélet-közigazgatási elmélet viszonyára, s ennek alapján tette fel a kérdést: Vajon a jogelmélet általános törvényszerűségeit kell-e dedukálnunk az államigazgatásra, vagy a közigazgatást kell megismerni saját világából. A válasz Szabó Imre gondolatmenetét követve nyilván csak az utóbbi lehet.

A továbbiakban Verebélyi Imre azzal a felfogással vitatkozott, mely szerint az államigazgatásban még ma is uralkodna a hatóság kontra ügyfél felfogás. Jóval nagyobb problémát okoz szerinte az, hogy az államigazgatás belső viszonyait a külsőkre is igyekszik kiterjeszteni.

Nagy Árpád felszólalásában Szabó Imrének ahhoz a tételéhez kapcsolódott, hogy: „a vállalatok életébe felülről — noha mérsékelten — az államigazgatási szervek beavatkoznak". Nagy Árpád megjegyzése e gondolattal kapcsolatban az volt, hogy 1968-hoz képest a

közvetlen beavatkozások száma megnőtt.

Szamel Lajosnak arra a megállapítására reagálva, mely szerint pénzügyi jogi szakirodalom van, de a pénzügyi jog tudománya még nem alakult ki — Nagy Árpád ennek okát abban jelölte meg, hogy a pénzügyi viszonyok igen változékonyak, s így azoknak szilárd elmélete még nem alakulhatott ki.

Sárközi Tamás korreferátumának egyik megállapítását ugyancsak további megjegyzéssel egészítette ki. Sárközi szerint a végrehajtó szervek számára sokszor egy körlevél fontosabb, mint maga a törvény. Nagy Árpád konkrét példával illusztrálva azt fejtette ki, hogy vannak olyan területek, ahol magas szintű jogi szabályozás nem is létezik, s ennélfogva egy körlevél a tényleges jogi-norma szerepét töltheti (és tölti) be.

Kovács Tibor — aki írásban juttatta el hozzászólását — egy témával tartja kiegészítendőnek a kutatási feladatokat; nevezetesen az állampolgárok közigazgatásban való részvételének témájával. Mint kifejtette, e javaslat előterjesztéséhez a Szabó Imre által megjelölt azon cél adott bátorítást, mely szerint a közigazgatás egyszerűsítése szükséges azért is, hogy „az állampolgárok elvileg képesek legyenek maguk eljárni saját ügyeikben."

Kovács Tibor a továbbiakban az igazgatás társadalmasításának problémájával foglalkozik, a társadalmasítás feltételeiről, elképzelhető megvalósítási módjairól nyújt áttekintést. Hangot ad azon meggyőződésének, hogy bár az utóbbi 8—10 évben e téma háttérbe szorult, itt az ideje, hogy ismét foglalkozzunk vele. Kovács Tibor javaslata, hogy kerüljön a kutatási témák közé az állampolgárok közigazgatásban való részvétele lehetőségeinek, illetve e részvétel bővítése lehetőségeinek vizsgálata. Ehhez nézete szerint — az alábbi témák kutatása lenne szükséges:

— A magyar előzmények feltárása;
— A mai nemzetközi helyzet e vonatkozásban;
— A fejlesztés lehetőségei.

Dr. Weltner Andor írásbeli hozzászólása azokra a területekre irányítja a figyelmet, amelyeken munkajogi kutatásokra van szükség.

Az egyik igen jelentős kutatási területnek tartja e szempontból, hogy a különböző államigazgatási szerveknek, mint szervezeteknek az államigazgatás és pénzügyi jog által meghatározott feladatai, jogosultságai és kötelezettségei, hogyan bontandók fel és transzponálandók az egyes közszolgálati dolgozók munkaviszonyára, mint munkajogi jogosultságok és kötelezettségek, s hogyan alakuljanak a felelősségi viszonyok a munkamegosztásra és együttműködésre tekintettel úgy, hogy az államigazgatási szerv a lehető legjobban láthassa el feladatait. E kérdéskörön belül kiemelten kell kezelni az államigazgatási szervek vezetőinek jogviszonyát. További fontos feladatnak tekinti az államigazgatás és a társadalmi szervek között fennálló viszony tisztázását, különös tekintettel arra, hogy meddig terjedjen a szakszervezetek jogi tevékenysége, hogyan alakuljon a hatáskörök elhatárolása, a másik oldalon pedig az együttműködés az államiság és társadalmiság között.

Igen lényeges kérdés — mondja a hozzászólás —, hogy miként kell elkerülni az államigazgatásra jellemző megoldások behatolását a munkajogba, az általa szabályozott munkaügyi viszonyokba.

Szabó Imre válaszában egyetlen kérdést érintett csupán, Martonyi János hozzászólásához kapcsolódva. Ismételten aláhúzta: elvi szempontból nem érthet egyet az olyan intézmények létrehozásával, mint amilyen például a szakszervezeti jogi tanácsadás. Mindenképpen az lenne a helyes, hogy az állampolgárok ügyeiket maguk legyenek képesek intézni a államigazgatási szervek előtt, s ne legyen szükség efajta képviseletre.

Kovács István a vita lezárása előtt kifejtette: meglepetést jelentett, hogy a gazdaságirányítás kérdései a vita során ilyen súllyal merültek fel. Egyebek között ez is szükségessé teszi, hogy a polgári jogászokkal e kérdéseket közös tanácskozás formájában tisztázzák, esetleg közös tervtanulmány készítése is szükségessé válhat. Maga is igen jelentősnek véli az alkotmányosság és közigazgatás viszonyának tisztázását. Nem tartja helyesnek az uniformizált ügyfélfogalom alkalmazását, az államigazgatási szervezeten belül érvényesülő igazgatási módszerek kiterjesztését az államigazgatás-ügyfél viszonyra.

Végül elmondotta, hogy mind az elhangzott, mind az írásban eljuttatott javaslatokat a további munkálatok során figyelembe kívánják venni.

Tarnai Katalin

A Nemzetközi Jogtudományi Társaság vezetőségi és a Max Planck-Társaság külföldi és nemzetközi magánjogi intézetének jubileumi ülése

Az Association Internationale des Sciences Juridiques (Nemzetközi Jogtudományi Társaság) 1976. július hó 10-én tartotta vezetőségi ülését Hamburgban. Az ülés megtárgyalta a Társaság folyó ügyeit és különösen behatóan foglalkozott az UNESCO-hoz való kapcsolatával (az UNESCO pénzügyi támogatásban részesíti a Társaságot). Határozat született, hogy a jövő évi ülést Dakarban tartják, s annak tárgya az afrikai kultúrális patrimónium védelme és az afrikai jog elemeinek fennmaradása lesz. Ez alkalomból tartják meg a vezetőség legközelebbi ülését is.

A vezetőségi ülésen megválasztották az új tisztségviselőket, mivel azok megbízatása lejárt. A Társaság új főtitkára S. Friedmann lett, aki jelenleg a Conseil International des Sciences Sociales főtitkára. A Társaság tudományos igazgatójává Kötz német professzort választották meg. A két alelnökök egyike Flemming professzor lett (Egyesült Államok), a másik V. Reinikainen (Finnország). A Társaság elnökévé Szabó Imrét választották.

A Társaság 1978-ban vezetőségi ülését Budapesten fogja tartani, az Összehasonlító Jogi Nemzetközi Akadémia kongresszusával kapcsolatban.

*

A Max Planck-Társaság egyik jogi intézete, a külföldi és nemzetközi magánjogi intézet Hamburgban 1976. júliusában ünnepelte

fennállásának 50. évfordulóját. Ebből az alkalomból tudományos kollokviumot rendezett „A gyengébb fél védelme a jogban" tárgykörből. E témakörben három kérdést tárgyalt. Az egyik téma a környezetvédelem volt, mint jellegzetesen olyan terület, ahol a gyengébb felet védeni kell; a második téma a fogyasztók védelme, míg a harmadik téma a joghoz való hozzáférhetőség. Úgy tűnik, hogy a gyengébb fél jogi védelmének e kollokviumon új tartalmat igyekeztek adni, szemben azzal a tradicionális felfogással, amely a századforduló táján terjedt el. A kollokviumon külföldi jogászok is részt vettek; Magyarország részéről Eörsi Gyula és Szabó Imre akadémikusok voltak jelen.

Ласло Шоош:

Некоторые вопросы нормативного урегулирования договоров по специализации и кооперации производства

В статье рассматриваются общие проблемы возможного нормативного урегулирования: такой тип договора в внутренних законодательствах стран-участниц СЭВ-а неизвестен; нормативное урегулирование может быть осуществлено не лишь в форме законодательных актов; такое урегулирование едва ли может иметь такую обязательную силу, как нормы СЭВ вообще; новые проблемы возникают в области субъектов договоров, особенно вследствие многостороннего характера большинства договоров. В круге последствий нарушения договоров играют значительную роль правовые последствия вне зависимости от вины (объективные); прекращение договора известно в внутренних законодательствах, однако требует применения решений, неизвестных до сих пор в международном урегулировании; также система санкций возможного нового типа договора различается от обычных санкций.

Габор Хамза:

Сопоставление римского права с правом античных государств (Возможности и пределы в компаратистике права)

Автор во своей статье освещает области исследования истории права античных государств, где применение сравнительного метода в научной исследовательской работе может быть полезным или как раз является непременной предпосылкой. Автор приходит к выводу, что использованию сравнительного метода должно предшествовать обособленное исследование отдельных правовых институтов. Кроме выяснения терминологических вопросов существенным требованием применения сравнительного метода является то обстоятельство, чтобы исследователь на основе исторического подхода по возможности сопоставлял институты правовых систем, достигнувших тот же уровень развития.

Эмил Эрдеши:

Прекращение конкуренции законов в отношении некоторых преступлений против имущества и преступлений против народного хозяйства

Хозяйственные преступления, связанные с мероприятиями хозяйственных функционеров, нарушающих свои обязательства, в некоторых случаях могут осуществить также нарушение обязательства, вытекающего из поручения по управлению имуществом. Если вследствие нарушения обязательства общественное имущество потерпит ущерб, возникает вопрос, следует ли рассматривать данное действие в качестве хозяйственного преступления или как преступление, причиняющее имущественный ущерб. Автор на основе детального анализа обязательств по ведению хозяйства и по управлению имуществом приходит к выводу, что причинение ущерба общественному имуществу путем нарушения обязательств в области хозяйственной деятельности, как правило, осуществит состав хозяйственного преступления. Имущественным преступлением квалифицируется такая хозяйственная деятельность, нарушающая обязанности, которую лицо, совершающее преступление, исполняет в целях приобретения противозаконной корысти.

Петер Такач:

Ответственность водителя автомашины и пределы этой ответственности во свете страхования от ответственности за причинение вреда

В статье рассматриваются правовые проблемы возмещения вреда при транспортных несчастных случаях в аспекте обязательного страхования от ответственности и гражданско-правовой ответственности за деятельность, связанную с источником повышенной опасности. Автор статьи учитывает также опыт законодательства развитых капиталистических стран и связанные с данным вопросом теоретические сотремления; н во свете этого опыта посредством критического анализа венгерского действующего права выступает с предложением на такое новое правовое урегулирование, согласно которому в рамках упорядочения ущерба, причиненного автомашиной при транспортном несчастном случае, соответствующим образом сочетается повышенное репарационное требование с превентивным воздействием гражданско-правовой ответственности.

Тамаш Пругбергер:

Некоторые актуальные вопросы теории права в области возникновения правовых последствий в свете правового развития в нашей стране

В первой части статьи рассматриваются основные проблемы общего понятия правового последствия с точки зрения теории права и вопросы классификации правовых последствий. Правовое последствие соединяется с законным санкционированием общественной нормы. Таким образом вывод правовой консеквенции является, собственно говоря, конкретизацией санкции, причем она может иметь позитивный характер, однако в большинстве случаев санкции носят негативный характер, то есть связаны с лишением, убытком прав. При этом санкция различным образом появляется в отдельных отраслях права, сохраняя это деление по содержанию. Статья в дальнейшем излагает развитие санкций в отдельных отраслях права во свете исторического сформирования расчленения правовой системы.

Вилмош Хамори:

Материальное и процессуальное право в гражданском судебном деле

Нормы уголовного права собственно говоря реализируются уже тем, что гражданами соблюдаются выраженные в этих нормах правила поведения, и, можно говорить, является как бы вторым осуществлением этих норм та ситуация, когда суды на основе процессуальных норм назначают наказание, предусмотренное в материальном

уголовном праве. Тогда же нормы материального права, применяемые в гражданском судебном деле, как правило, реализуются посредством добровольного соблюдения, и исковое производство имеет место лишь тода, если кто-нибудь выступит с утверждением, что имело место нарушение положений этих норм, или же если в нормативном акте по той или другой причине это особо предусмотрено. Таким образом тесная связь по содержанию и по форме между нормами материального и процессуального права возникает лишь в этих случаях, при этом в таких случаях назначением процессуальных норм является как раз обеспечение осуществления норм материального права.

László Soós:

Einige Fragen der normativen Regelung der Verträge über die Spezialisierung und Kooperation im Rahmen des RGW

Der Artikel beschäftigt sich mit allgemeinen Problemen der eventuellen normativen Regelung: solcher Vertragstyp ist in den Mitgliedsländern des RGW nicht bekannt; eine normative Regelung kann nicht nur in der Form einer Rechtsregel durchgeführt werden; sie kann kaum solchen kogenten Charakter tragen, wie die Rechtsnormen des RGW im allgemeinen; im Kreis der Subjekte des Vertrages entstehen neuartige Probleme, besonders in Zusammenhang mit dem multilateralen Charakter der Mehrheit der Verträge; am Gebiet der Vertragsverletzungen spielen die objektiven Rechtsfolgen eine wichtige Rolle; die Aufhebung des Vertrages beansprucht Lösungen, die zwar in den nationelen Rechtsordnungen bekannt, aber in den bisherigen internationalen Lösungen ungewöhnlich sind.

Gábor Hamza:

Römisches Recht contra Recht der Antiken (Möglichkeiten und Gerenzen der Rechtsvergleichung)

Der Autor skizziert in seinem Studie jene altertümliche rechtsgeschichtliche Forschungsgebiete, auf denen die Anwendung der rechtsvergleichenden Methode für die wissenschaftliche Forschungsarbeit nützlich, oder sogar unerlässlich ist. Der Autor zieht die Folge, dass die Analyse der einzelnen Rechtsinstitutionen der Anwendung der verleichenden Methode vorangehen muss. Neben der Klärung der terminologischen Fragen ist die Vergleichung der Institutionen der dasselbe Entwicklungsstadium erreichten Rechtssysteme auf Grund der historischen Betrachtungsweise eine wesentliche inhaltliche Forderung der Anwendnung der vergleichenden Methode.

Emil Erdősy:

Die Abschaffung der gesetzlichen Konkurrenz zwischen einigen wirtschaftlichen und das Vermögen verletzenden Straftaten

Die aus den ihren Verpflichtung verletzenden Verfügungen der wirtschaftlichen Funktionäre stammende wirtschaftliche Straftaten verletzen im allgemeinen auch die aus Verletzung der sich dem Mandat zur Verwaltung des Vermögens ergebende Verpflichtung. Wenn als Folge der Verplichtungsverletzung im gesellschaftlichen Vermögen Schaden eintritt, ist fraglich, ob die gegebene Verhaltung als wirtschaftlicher Straftat, oder als das Eigentum verletzender Straftat beurteilt werden soll. Der Autor zieht aus der ausführlichen Untersuchung der wirtschaftenden und vermögensverwaltenden Verpflichtungen die Folge, dass durch die Verletzung der sich auf die Wirtschaftung beziehenden Verpflichtungen das — das gesellschliche Vermögen verletzende — Verhalten im allgemeinen als wirtschaftlicher Straftat beurteilt werden soll. Die verpflichtungsverletzende wirtschaftliche Tätigkeit muss dann als sich gegen das Vermögen richtender Straftat aufgefasst werden, wenn der Täter durch Missbrauch ihrer Stellung um einen rechtswidrigen Eigennutz zu verschaffen im gesellchaftlichen Vermögen Schaden verursacht hat.

Péter Takáts:

Die Verantwortlichkeit des Autofahrers und ihre Grenzen im Spiegel der Verantwortlichkeitssicherung des Kraftfahrzeuges

Die Studie untersucht die rechtliche Probleme der Reparation des Schadens, die im Folge der Verkehrsunfälle notwendig geworden sind, und zwar hinsichtlich der verbindlichen Verantwortlichkeitssicherung des Kraftfahrzeuges, sowie der zivilrechtlichen Verantworlichkeit für die Tätigkeit mit erhöhtem Gefahr. Die Studie benützt auch die Erfahrungen der Kodifikation und der theoretischen Bestrebungen der entwickelten kapitalistischen Länder. In ihrem Spiegel schlägt der Autor vor (durch die Kritik des geltenden ungarischen Rechts) eine neue rechtliche Regelung, die den höheren Reparationsanspruch mit der präventiven Wirkung der zivilrechtlichen Verantwortlichkeit besser im Einklang zu bringen geeignet ist.

Tamás Prugberger:

Einige aktuelle rechtstheoretische Fragen der Zeitung von Rechtsfolgen im Spiegel der ungarischen Rechtsentwicklung

Der erste Teil des Artikels behandelt den allgemeinen rechtstheoretischen Begriff der Rechtsfolgen und die Grundprobleme ihrer Klassifizierung. Die Rechtsfolgen sind mit der gesetzlichen Sanktionierung der gesellschaftlichen Norm verbunden. Demzufolge ist das Eintreten der Rechtsfolgen eigentlich die Konkretisierung der Sanktion. Dies kann auch positiver Natur sein, aber die Mehrzahl der Sanktionen ist negativer Natur, sie gehören also zum Kreis der Rechtsnachteile. Die Sanktion erscheint bei dieser inhaltlichen Aufteilung in den einzelnen Rechtszweigen verschiedentlich. In den weiteren behandelt der Artikel die Entwicklung der Sanktionen der einzelnen Rechtszweige im Spiegel der historischen Entwicklung der Unterteilung des Rechtssystems.

Vilmos Hámori:

Das materielle und das Verfahrensrecht im Zivilprozess

Die Regel des Strafrechts kommen eigentlich schon dann zur Geltung, wenn der Staatsbürger sie einhält; zweitens dann, wenn die Gerichte die im materiellen Recht festgestellte Strafe auferlegen. Die im Zivilprozess anzuwendene materielle Rechtsregel kommen aber im allgemeinen mit freiwilligen Einhaltung zur Geltung. Es wird ein Zivilprozess nur dann eingeleitet, wenn die Normen verletzt werden, oder die Rechtsregel so verfügt. Der enge Zusammenhang zwischen Inhalt und Form wird also nur in diesen Fällen verwirklicht; die Funktion der Prozessrechtsregel ist die Sicherung der Geltendmachung der materiellrechtlichen Regel.

László Soós:

Certaines questions du règlement normatif des contrats de spécialisation de fabrication et de coopération du Conseil d'Entraide Économique

L'article traite les problèmes généraux du règlement normatif eventuel: un tel type de contrat n'est pas connu par les droits nationaux des pays-membres du Conseil d'Entraide Économique; un règlement normatif est possible non seulement dans la forme de règle juridique; il ne peut guère être de caractère cogent comme des normes du Conseil d'Entraide Économique en général; des prob-

lèmes inattendus apparaissent au cercle des sujects du contrat, particulièrement en conséquence du caractère multilateral de la plupart des contrats. Au cercle des conséquences de la violation du contrat le rôle des conséquences juridiques (objectives) indépendentes de l'imputabilité est important; l'abrogation du contrat est connu aux droits nationaux, mais aux règlements internationaux effectués jusqu'ici elle exige des solutions inaccoutimées; même le système de pénalité d'un type de contrat eventuellement nouveau est différent de l'usuel.

Gábor Hamza:

Le droit romain contre des droits antiques
(Possibilités et bornes dans la comparaison de droit)

Dans son étude l'auteur esquisse les domaines de recherche de l'histoire juridique antique, auxquels l'application de la méthode comparative est une condition premiere utile ou indispensable pour le travail de recherche d'exigence scientifique. L'auteur arrive à la conclusion, que l'utilisation de la méthode comparative doit être dépassée par l'examination isolée de certaines institutions juridiques. A côté de l'éclaircissement des questions terminologiques c'est une exigence importante de contenu de l'application de la méthode comparative, que — sur la base de la perspective historique — le chercheur rapproche les institutions des systèmes juridiques arrivés au même stade de développement.

Emil Erdősy:

La cessation de la concurrence légale parmi certains délits contre la propriété et économiques

Les délits économiques dérivant des dispositions manquant le dévoir des fonctionnaires économiques réalisent en général même le manquement de devoir suivant de la commission concernant le traitement de propriété. Si — en conséquence du manquement de devoir — dans la propriété sociale un dommage se produit, c'est une question qu'une conduite donnée comme un délit économique ou comme délit endommageant la propriété arrive au jugement. L'auteur tire la conclusion de l'examination détaillée des obligations économiques et de gestion des biens, qu'en manquant les devoirs concernant la gestion la conduite causant un dommage dans la propriété sociale réalise en général un délit économique. L'activité économique manquant le devoir est qualifiée comme un délit contre la propriété en cas, si le delinquant — en abusant de sa position — a causé le dommage dans l'intérêt de profiter injustement dans la propriété sociale confiée à son traitement ou inspection.

Péter Takáts:

La responsabilité du chauffeur et ses barrières au miroir de l'assurance de la responsabilité de voiture

L'étude examine les problèmes juridiques du règlement de dommage qui devient nécessaire en conséquence des accidents de la route en ce qui concerne l'assurance obligatoire de la responsabilité de voiture et la responsabilité de droit civil pour une activité risquant un danger intensifié. L'auteur emploie même les expériences de la législation de pays capitalistes développés et des tendances théoriques concernant la question, dont dans la lumière par la critique du droit hongrois étant en vigueur il fait la proposition à un nouveau règlement juridique qui — au règlement des dommages causés par des accidents de voiture — peut accorder plus convenablement la plus grande exigence de réparation avec l'effet preventif de la responsabilité de droit civil.

Tamás Prugberger:

Quelques questions actuelles de théorie juridique de la déduction de conséquence juridique au miroir du développement du droit national

La première partie de l'étude traite le concept général de theorie juridique de la conséquence juridique et les problèmes fondamentaux de la classification des conséquences juridiques. La conséquence juridique se conjugue avec la sanctionalisation légale de la norme sociale. Ainsi la déduction de conséquence juridique est au fond la concrétisation de la sanction, qui peut être même de caractère positif, mais la plupart des sanctions est constituée par celles-ci de caractère négatif, c'est à dire par les préjudices légales. A côté cette distribution de caractère de contenu, la sanction se présente différemment au certaines branches juridiques. En outre l'étude représente le développement des sanctions des certaines branches juridiques dans le miroir de la formation historique de la structure du régime juridique.

Vilmos Hámori:

Le droit de matière et de procédure en proces civil

Les règles du droit pénal deviennent eventuellement en viguer en cas, si les citoyens observent ces règles et c'est comme leur deuxiéme mise en vigueur, quand les justices infligent la peine arrêtée au droit pénal de matière selon les règles juridiques de procédure. Mais les règles juridiques de matière étant appliquées au procès civil deviennent en général en vigueur avec une exigence volontaire et seulement en cas de l'affirmation de la violation des dispositions y comprises ou si c'est ordonné par la règle juridique d'une certaine raison extraordinaire une procédure judiciaire se déroule. Ainsi la relation étroite des règles de matière et de procédure selon contenu et forme ne se réalise que dans ces cas, mais en ce temps-là la destination des règles de procédure est l'assurance de la validité des règles juridiques de matière.

László Soós:

Some questions of regulation in COMECON production—specification and cooperation contracts

The paper deals with general problems of possible regulation of COMECON production—specification and cooperation as this contract—type is unknown by th municipal laws of the COMECON member states. A normative regulation is available not only within the province of legal rules. This regulation probably cannot be as mondatory as COMECON norms in general are. What concerns the parties of the contract, we have to face new problems in connection with the multilateral character of the majority of the contracts. For breach of contract liability without fault is of significance. The termination of the contract requires solutions which are common in national laws but quite unusual in the international regulation. The penalty system of the new contract type should also be differing from the standard solution.

Gábor Hamza:

Roman law v. ancient laws

The author presents an outline of those research-domains of ancient history of law, where the application of the comparative method is a useful, if not indispensable precondition of the scientific inquiry. He points out that the application of the comparative me-

thod should be preceded by an isolated analysis of the respective legal institutions. Apart from the importance of terminological clarifications, another essential requirement of the comparative method is to compare, adopting the historical approach if possible, institutions of legal systems which reached the same developmental stage.

Emil Erdősy:

Ending the conflict of laws between crimes against the property and economic crimes

Economic crimes resulting from duty-breaking measures of economic executives realise, most of the times, breach of the duty of property management too. If the breach of duty causes losses in the social property the question presents wether the given conduct is punishable under economic crimes or under crimes against the property. The author concludes after a detailed analysis of entrepreneurial and managerial obligations that conducts causing losses in the social property by breaking the duties of economic management are generally economic crimes. The duty-breaking economic activity is a crime against the property only when the offender abusing his position caused losses in the social property entrusted to him for control or supervision for unlawful profit-making.

Péter Takáts:

Driver's liability and its limits: a view from compulsory automobile insurance

The paper analyses some legal problems of damages which arise in traffic accidents in view of compulsory automobile insurance and civil law liability for activities with increased danger. Utilising experiences of Western legislations and theoretical efforts and with a criticism of the Hungarian legal solution in force the author presents a proposal for a new regulation which should harmonize more effectively the higher demand for reparation with the preventive effects of civil law liability in the settling of damages arising from road accidents.

Tamás Prugberger:

Some present questions of the theory of law: the legal effect-enforcement

The paper deals first with the general theoretical problems of the legal effect and its classification. The legal effect is associated with the legal sanctioning of the social norm. The legal effect-enforcement is infact the concretisation of the sanction, which could be positive though the majority of the sanctions are negative i.e. they are legal disadvantages. On the other hand sanctions are different in different legal branches. Part 2 of the paper present the development of the sanctions of the different legal branches in historical perspective.

Vilmos Hámori:

Substantive and procedural law in civil action

Rules of penal law are effective when they are observed by the citizens. A second way of being effective is the infliction by the courts of the punishment established in the substantive penal law according to procedural regulations. Substantive rules applied in civil action are effective through voluntary law observance and the action takes place only if a violation of these rules is stated or in special cases established by the law. It is only in these cases that a narrow relation of substantive and procedural rules is established in the substantial and formal senses. In this case the purpose of procedural rules is the safeguariding of the enforcement of the substantive rules.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

(Hivatkozása: J. K.) — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: dr. Halász József. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I. Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285 Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. - Megjelenik havonta. — 76.5294 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

XXXI. új évfolyam 11. szám Budapest, 1976. november hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

ÁDÁM ANTAL:
A Hazafias Népfront közjogi tevékenysége ... 617

POSCH, MARTIN:
A polgári jogi törvényalkotás tevékenysége 625

KÁLMÁN GYÖRGY:
A népgazdasági tervek KGST országok közötti koordinációjának jogi kérdései 631

VIGH JÓZSEF—TAUBER ISTVÁN:
A szabadságvesztés büntetés hatékonyságának főbb jellemzői 637

SZILÁGYI ISTVÁN:
A műholdas közvetlen televízió-közvetítések nemzetközi jogi kérdései, különös tekintette az államok szuverenitására 645

Szemle:

SAHNAZAROV, G. H.:
Békés egymás mellett élés és a társadalmi politikai fejlődés 653

KUKORELLI ISTVÁN:
A Legfelsőbb Bíróság normaalkotó tevékenységéről 657

GYÖRGYI KÁLMÁN:
A vagyonelkobzás alkalmazásának feltételei 660

Jogirodalom—jogélet:

Csillag Pál: The Augustan Laws on Family Relations (VISKY KÁROLY) 663

Orzih, M. F.: Személyiség és jog (VISEGRÁDY ANTAL) 665

BALLÓNÉ, MIKE ÁGNES:
A jog, az intézmények és a globális környezet 667

TARNAI KATALIN:
Ülést tartott az MTA Igazgatástudományi bizottságának közigazgatástudományi szekciója 669

MELLÉKELVE: DOKUMENTÁCIÓS SZEMLE

СОДЕРЖАНИЕ: *Антал Адам:* Деятельность Отечественного Народного фронта в области управления обществом. — *Мартин Бош:* Достижения гражданско-правового законодательства. — *Дьердь Калман:* Правовые вопросы координации народнохозяйственных планов между странами СЭВ. — *Йожеф Виг—Иштван Таубер:* Важнейшие характерные черты эффективности наказания в виде лишения свободы. — *Иштван Силади:* Международно-правовые вопросы непосредственной передачи по телевидению посредством искусственных спутников, при особом учете суверенитета государства. — *Обзор: Г. Х. Шахназаров:* Мирное сосуществование и общественно-политическое развитие. — *Иштван Кукорелли:* О нормотворческой деятельности Верховного Суда. Заметки в связи с одной дискуссией. — *Калман Дерди.* Условия применения конфискации имущества. — *Правовая литература — Правовая жизнь:* Пал Чиллаг: The Augustan Laws on Family relations *(Карой Вишки).* — М. Ф. Орзих: Личность и право *(Антал Вишегради).* — *Агнеш Микеш Балло.* Право, окружение и глобальное окружение. — *Каталин Самел:* Заседание секции административной науки Комиссии Академии Наук ВНР по вопросам науки об управлении

INHALT: *Antal Ádám:* Die öffentlichrechtliche Tätigkeit der Vaterländischen Volksfront. — *Martin Posch:* Die Tätigkeit der zivilrechtlichen Gesetzgebung. — *György Kálmán:* Rechtsfragen der Koordinierung der Volkswirtschaftspläne zwischen den RGW-Mitgliedsländern. — *József Vigh—István Tauber:* Hauptmerkmale der Freiheitsentziehung. — *István Szilágyi:* Die völkerrechtliche Fragen der unmittelbaren Fernsehübertragungen durch Satelliten, mit besonderer Rücksicht auf die Souveränität der Staaten. — *Rundschau: G. H. Schachnasarow:* Die friedliche Koexistenz und die gesellschaftlich-politische Entwicklung. — *István Kukorelli:* Über die Normgestaltungstätigkeit des Obersten Gerichtes. Bemerkungen zu einer Diskussion. — *Kálmán Györgyi:* Die Voraussetzungen der Anwendung der Vermögenskonfiskation. — *Rechtsliteratur—Rechtsleben:* Pál Csillag: The Augustan Law on Family Relations *(Károly Visky).* — M. F. Orsich: Die Persönlichkeit und das Recht *(Antal Visegrády).* — *Frau Balló, Ágnes Mike:* Das Recht, die Institutionen und die globale Umwelt. — *Katalin Tarnai:* Die Sitzung der Sektion für Verwaltungswissenschaft des Verwaltungswissenschaftlichen Kommissions der UAW

SOMMAIRE: *Antal Ádám:* L'activité de droit public du Front Populaire Patriotique. — *Martin Posch:* L'activité de la législation de droit civil. — *György Kálmán:* Les questions juridiques de la coordination des plans d'économie populaire entre les pays-membres du Conseil d'Entraide Économique. — *József Vigh—István Tauber:* Les caractéristiques principales de l'efficacité de la peine de réclusion. — *István Szilágyi:* Les questions juridiques internationales des télé-diffusions directes de satellite artificiel en considération particulière de la souveraineté des Etats. — *Revue: G. H. Sahnazarov:* La coexistence pacifique et le développement politique social. — *István Kukorelli:* De l'activité constituant des normes de la Cour Suprême. Remarque à la marge d'une discussion. — *Kálmán Györgyi:* Les conditions de l'application de saisie des biens. — *Littérature et vie juridique:* Pál Csillag: The Augustan Law on Family Relations *(Károly Visky).* — M. F. Orzih: Le personnalité et le droit *(Antal Visegrády).* — *Mme Balló, Ágnes Mike:* Le droit, les institutions et le milieu global. — *Katalin Tarnai:* La séance de la section de la science administrative du Comité de Science de Direction de l'ASH

CONTENTS: *Antal Ádám:* The public law activity of the Patriotic Popular Front. — *Martin Posch:* The activity of the civil law law-making. — *György Kálmán:* Legal questions in the coordination of the national economic plans between COMECON countries. — *József Vigh—István Tauber:* Principal characteristics of the effectivity of prison detention. — *István Szilágyi:* International law questions of direct TV transmission through satellite, with especial regard to state-sovereignty. — *Review: G. H. Sahnazarov:* Peaceful coexistence and social and political development. — *István Kukorelli:* On the norm making activity of the Supreme Court: Some remarks in the margine of a debate. — *Kálmán Györgyi:* The conditions of the application of the confiscation of property. — *Legal literature—legal life: Pál Csillag:* The Augustan Laws on Family Relations *(Károly Visky).* — *Mrs. Balló, Ágnes Mikes:* Law, institutions and the global environment. — *Katalin Tarnai:* The session of the Public Administration Section of the Administration Sciences Committee of the Hungarian Academy of Sciences. — *M. F. Orzih:* Personality and law. *(Antal Visegrády)*

E lapszám (XXXI. új évfolyam 10. szám) szerzői: *Dr. Ádám Antal* egyetemi tanár (Pécs). — *Dr. Posch, Martin* egyetemi tanár (Jena). — *Dr. Kálmán György* egyetemi tanár. — *Dr. Vigh József* egyetemi tanár. — *Dr. Tauber István* tanársegéd. — *Dr. Szilágyi István* a Szerzői Jogvédő Hivatal főelőaója. — *Sahnazarov, G. H.* egyetemi tanár (Moszkva.). — *Dr. Kukorelli István* tanársegéd. — *Dr. Györgyi Kálmán* adjunktus. — *Dr. Visky Károly* a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Visegrády Antal* tanársegéd (Pécs). — *Balléné, dr. Mike Ágnes* az ELTE jogi kari könyvtár vezetője. — *Dr. Tarnai Katalin* tudományos gyakornok

XXXI. új évfolyam 11. szám Budapest, 1976. november hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A Hazafias Népfront közjogi tevékenysége

I.

A Hazafias Népfront közjogi tevékenységének fogalma, rendeltetése, politikai és alkotmányos alapja

A Hazafias Népfront sokirányú feladatainak és kifejtett tevékenységének egyik, az egyéb teendőkkel szorosan összefüggő, sajátos jellegű és tartalmú csoportja: a népfront közjogi funkciója. A Hazafias Népfront közjogi funkcióját azok a feladatok és tevékenységi formák, jogok és kötelességek alkotják, amelyek gyakorlása révén *a Hazafias Népfront közreműködik szocialista államunk népképviseleti szerveinek létrehozásában, elősegíti a népképviseleti szervek tagjai, testületi és más jelentős közhatalmi szervek működését.* A népfront közjogi funkciójának politikai forrása a munkásosztálynak, a társadalom egyéb dolgozó osztályaival és rétegeivel szövetségben gyakorolt politikai hatalma.[1]

Több szocialista ország történelmi előzményeihez és fejlődéséhez[2] hasonlóan Magyarországon is a fasizmus elleni társadalmi összefogásban, a nemzeti függetlenségért, a demokratikus átalakulásért folytatott együttes küzdelemben gyökerezik és a szocialista társadalmi, állami rend építése közben alakult ki az az ésszerű és kedvező megoldás, hogy a nép hatalmát állami eszközökkel érvényesítő államszervezet létrehozásában, a közvetlen és a képviseleti demokrácia összefonódásában, a társadalmi és állami demokrácia kapcsolódásában kiemelkedő mozgósító, szervező, közvetítő szerepet tölt be legszélesebb politikai tömegmozgalmunk, a magyar társadalom túlnyomó többségét átfogó Hazafias Népfront.[3] A Hazafias Népfront által végzendő közjogi feladatok egyik megkülönböztető jellemzője, hogy azok többségét, különösen jogosultsági elemeit *jogszabályok,* — a választójogi törvények, az országgyűlés ügyrendje, a tanácstörvény, a bíróságról, a népi ellenőrzésről szóló törvények stb. — vagy állami szervek és népfrontszervek által egyetértésben kialakított irányelvek, szabályzatok, megállapodások stb. határozzák meg.

Az 1972. évi magyar alkotmányreform megerősítette a Hazafias Népfront történelmileg kifejlődött szerepét, a politikai szervezetek rendszerében elfoglalt helyét. A módosított alkotmány az alapvető politikai és gazdasági viszonyokra vonatkozó, „A Magyar Népköztársaság társadalmi rendje" c. I. fejezetében rögzíti le, hogy: „A Hazafias Népfront tömöríti a tár-

[1] *Kállai* Gyula: A párt szövetségi politikája és a nemzeti egység fejlődése. Kossuth Könyvkiadó, 1976.

[2] *Sprém* István: A népfront kérdései az európai szocialista országokban. Jogtudományi Közlöny 1975. évi 8. sz.; *Zsigovits* Edit: A Bolgár Hazafias Front. Népfront 1974. évi 10. sz.; *Zsigovits* Edit: A Csehszlovák Nemzeti Front. Népfront 1974. évi 12. sz.; *Zsigovits* Edit: A Jugoszláv Dolgozó Nép Szocialista Szövetsége. Népfront 1975. évi 2. sz.; *Zsigovits* Edit: A KNDK Haza Egyesítéséért Küzdő Demokratikus Egység Frontja. Népfront 1975. évi 5. sz.; *Zsigovits* Edit: A Lengyel Nemzeti Egységfront. Népfront 1974. évi 7. sz.; *Zsigovits* Edit: A Mongol Béke és Barátság Társaság Szövetsége. Népfront 1975. évi 3. sz.; *Zsigovits* Edit: Az NDK Nemzeti Frontja. Népfront 1974. évi 9. sz.; *Zsigovits* Edit: A Román Szocialista Egységfront. Népfront 1975. évi 1. sz.

[3] *Kállai* Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom 1936—1945. (Ötödik átdolgozott kiadás) Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1965.; *Ságvári* Ágnes: Népfront és koalíció Magyarországon 1936—1948. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967.; *Kállai* Gyula: Szocializmus, népfront, demokrácia. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971.; *Halász* József: A Hazafias Népfront-mozgalom társadalmunk politikai rendszerében. Állam és Igazgatás 1972. 6. sz.; *Sarlós* István: Nemzeti egység, szövetségi politika, Népfront. Társadalmi Szemle 1976. évi 7. sz.

sadalom erőit a szocializmus teljes felépítésére, a politikai, gazdasági és kulturális feladatok megoldására, közreműködik a népképviseleti szervek megválasztásában és munkájában." Ezáltal a Hazafias Népfront *alkotmányos alapintézménnyé* vált. *A népfront közjogi feladatai tehát a történelmi fejlődés során kialakult politikai valóság mellett, a társadalmi és állami élet alapnormájának hivatkozott rendelkezésében gyökereznek. Közjogi munkásságával a Hazafias Népfront segíti a néphatalom érvényrejutását, az állampolgárok alapvető politikai jogainak gyakorlását, a Magyar Szocialista Munkáspárt iránymutatását követve összekötő, közvetítő szerepet tölt be a népszuverenitás alanyaként szereplő dolgozó nép és az államszervezet, az állami szervek és a lakosság széles rétegei között.* Ezáltal a Hazafias Népfront fontos szerepet tölt be a népakarat társadalmi közvetítésében.

A Hazafias Népfront 1976. szeptemberében tartott VI. Kongresszusa az egyéb — közművelődési, gazdaságpolitikai, község- és városfejlesztési, béke és barátsági stb. — népfrontfeladatokkal együtt nagy figyelmet fordított a közjogi természetű teendőkre is. A Kongresszuson elfogadott állásfoglalás a Népfront által követett célkitűzések és végzendő feladatok körében külön csoportként határozza meg a következőket. „A mozgalom nyújtson segítséget az Országgyűlésnek és a tanácsoknak feladataik elvégzéséhez. A Hazafias Népfront feladata az országgyűlési és a tanácsi választások előkészítése és lebonyolítása, a választók és választottak eszmecseréinek megszervezése. Testületeink segítsék a képviselőket és a tanácstagokat feladataik teljesítésében, az állami szervekkel együttműködve biztosítsák a választott népképviseleti szervek demokratikus működését. Szorgalmazzák, hogy a képviselők és a tanácstagok szorosabbra fűzzék kapcsolataikat választóikkal, az üzemi és a munkahelyi közösségekkel, legyenek a helyi közélet részesei, s a közérdeket szem előtt tartva teljesítsék választóik megbízását. Vegyen részt a mozgalom a tanácsok önkormányzati, népképviseleti jellegének erősítésében. A lakosság alapvető érdeke, hogy fejlődjék a tanácsok és a népfront együttműködése. A tanácsi igazgatási munka támogatójaként lépjenek fel minden bürokratikus jelenséggel szemben, kezdeményezzék a munka korszerűsítését, az ügyvitel egyszerűsítését. El kell érni, hogy az állampolgárok minden fontos kérdésben kapjanak tájékoztatást, hogy ennek alapján javaslataikkal segítsék a helyi politika és a területfejlesztési tervek kidolgozását és megvalósítását."[4]

A szocialista demokrácia fejlesztésére, a szocialista nemzeti egység erősítésére, a Népfront gazdaságpolitikai és művelődéspolitikai tevékenységére vonatkozó, a városi népfrontgyűléseken, a megyei küldöttértekezleteken megvitatott kongresszusi előkészítő dokumentumokhoz hasonlóan, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának Elnöksége által kiküldött külön témabizottság dolgozta ki „A Hazafias Népfront közjogi tevékenysége" c. kongresszusi vitaanyagot. Tanulmányomban hasznosítottam a témabizottsági munka során felvetett problémákat és a hivatkozott kongresszusi vitaanyagban megfogalmazott megállapításokat.

II.

A Hazafias Népfront közjogi feladatainak főbb területei

1. Közreműködés a népképviseleti-állami szervek választásában

A Hazafias Népfront közjogi szerepében alapozó jelentőségűek azok a *jogok és kötelességek,* amelyek gyakorlása révén a népfront szervezi a népképviseleti-állami szervek tagjai, elsősorban az országgyűlési képviselők és a tanácstagok *választását.* Ennek a munkának nagyon lényeges vonása, hogy a Hazafias Népfront nem tisztán közreműködési feladatokat végez, hanem a Magyar Szocialista Munkáspárt elvi irányítása alapján egy-egy választási kampány egészének politikai szervezője és felelős letéteményese. A képviselői és a tanácstagi választások hazánkban *népfrontválasztások.* Ez mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy a Hazafias Népfront legfelsőbb szerve alakítja ki és hirdeti meg az általános választás *politikai programját,* azokat a legfontosabb társadalom- és gazdaságpolitikai célkitűzéseket, amelyek elfogadása nélkül egyetlen jelölt sem indulhat, amelynek megvalósításában való közreműködésre a jelöltek, a megválasztott küldöttek és a létrehozott népképviseleti testületek vállalkoznak. A választási program együttmunkálkodásra szólítja az egyéb társadalmi szervezeteket és minden hazáját szerető, haladást és békét kívánó állampolgárt. Ezért hivatottak hazánkban a választások — a társadalom alapvető osztályai és különböző rétegei legalkalmasabb képviselőinek kiválasztása mellett, — nemzeti egységet szilárdító, politikai-cselekvési közösséget formáló szerep betöltésére. A választások népfront-jellegéből következik, hogy *kizárólag* az illetékes népfrontszervek jogosultak jelölőgyűlést szervezni.

A Hazafias Népfront szerveinek kijelölő tevékenysége alapján alakulnak meg azok a *társadalmi jellegű* választási szervek — Országos Választási Elnökség, területi (megyei, fővárosi) és helyi választási elnökségek, országgyűlési választókerületi bizottságok, szavazatszedő bizottságok —, amelyek a választójogi törvényben meghatározott fontos döntési, felügyeleti és szervezési jogaikat gyakorolva a választások lebonyolításának érdemi feladatait látják el. E szervek jelentőségét érzékelteti, hogy a szavazatszedő bizottság kivételével megbízatásuk idő-

[4] Ld. Népszabadság 1976. évi szeptember 22. sz.

tartama egybeesik a megválasztandó képviseleti szervek mandátumának idejével.

A népfront *jelölési jogosítványai* a népköztársasági alkotmány elfogadása óta többször változtak. Hatályos jogszabályaink alapján a jelöltállítás joga a jelölőgyűlést illeti meg. A jelöltek elfogadásáról és nyilvántartásba vételéről azonban a népfront-megbízás alapján alakult illetékes választási szervek döntenek. A jelölőgyűlések jelöltállítási jogának és tevékenységének realitását jelzi az a körülmény, hogy az említett választási szervek döntésük kialakításakor nem a jelölt alkalmasságát, hanem csupán a jelölési eljárás *törvényességét* vizsgálják.

A választási jogszabályok nagyrészt megfelelő keretet biztosítanak ahhoz, hogy a népfrontszervek hathatósan szervezzék a képviselői és a tanácstagi választásokat. Választási rendszerünk várható reformjának keretében azonban a Hazafias Népfront szerepére és tevékenységi formáira vonatkozó rendelkezések is néhány vonatkozásban továbbfejlesztésre szorulnak. Általában törekednünk kell a választások demokratizmusának erősítésére. A további előrehaladás követelményeit, népfrontszerveinkkel szemben támasztható elvárásokat — megítélésem szerint — a következőkben fogalmazhatjuk meg.

a) A kialakult politikai gyakorlatot követve a választási törvénynek egyértelműen meg kell fogalmaznia a Hazafias Népfront Országos Tanácsának azt a jogát és kötelességét, hogy meghirdesse a választási programot. A széles körű tudatosítás érdekében is világosan kifejezésre kell juttatni, hogy a küldöttek hazánkban érvényesülő limitatív-imperatív (kereteiben kötött) mandátumának mellőzhetetlen eleme az, hogy a népfront által meghirdetett választási programot a jelölt, illetőleg a küldött elfogadja és megvalósításáért erőfeszítést vállal.

b) A politikai tartalmában kötött mandátum érvényesülésére, a választópolgárok általános megbízásadási jogosultságra, a küldöttek beszámolási kötelezettségére és választóik iránti széleskörű felelősségére épül a választók *visszahívási joga,* a küldöttek visszahívhatóságának intézménye. Abban, hogy a visszahívás Magyarországon nem vált gyakorlattá, többek között az is közrejátszott, hogy a hatályos választójogi törvényben megszabott visszahívási eljárás a községi tanácstagi választókerületektől eltekintve a gyakorlatban alkalmazhatatlan. Időszerűvé vált a *visszahívási eljárás urnás szavazásos* rendjének kidolgozása és abban a népfrontszervek szerepének pontos meghatározása.

c) A jelölés fontos szerepére tekintettel jelölési rendszerünk is tökéletesítésre szorul. A rétegképviseleti elv kiterjesztése érdekében megfontolandó, hogy a jelentősebb társadalmi szervezetek és nagyobb munkakollektívák bizonyos keretekben jelöltállítási jogot kapjanak. Mindenképpen rendezést kíván a lakóterületi, valamint az üzemi, szövetkezeti, intézményi jelölőgyűlések kapcsolódása. Társadalmunk politikai fejlettségének jelenlegi szintjén fennállanak a feltételei annak, hogy megfelelő differenciálással meghatározzuk a jelölőgyűléseken résztvenni jogosult választópolgárok körét és a jelölőgyűlés határozatképességét.

d) Növelni kell a népfronttestületek érdemi közreműködését a jelölések előkészítésében. Ennek egyik fontos feltétele, hogy a népfrontszervek az állampolgárok közreműködésével állandóan figyelemmel kísérjék, és ennek alapján a ciklus végén értékeljék a tanácstagok és képviselők munkásságát és alkalmasságát. Fokozni kell a jelölőgyűlések aktivitását és érdemi szerepét. Ennek érdekében célszerű lenne, ha a választópolgárok már a jelölőgyűlés előtt megismerhetnék, hogy a népfront kit vagy kiket kíván jelöltnek javasolni.

e) Meg kell vizsgálni, és tovább kell fejleszteni a népfrontszervek szerepét a népi ülnökök és a népi ellenőrzési bizottságok tagjai választásánál.

1973-ban a Hazafias Népfront Országos Tanácsának Titkársága és a Minisztertanács Tanácsi Hivatala irányelvei alapján megváltozott a lakó- és utcabizottságok feladata és hatásköre. E szervek — államigazgatási kisegítő tevékenység helyett — mozgalmi és érdekképviseleti feladatokat látnak el. A lakó- és utcabizottságok választásának megszervezése a tanácsok és a népfrontbizottságok közös feladata.

A lakóbizottság a népfront lakóterületi tevékenységének és a tanács lakossági kapcsolatainak legközvetlenebb fóruma. Ezért a népfrontbizottságoknak nagy gondot kell fordítaniuk a lakóbizottságok tagjainak és tisztségviselőinek jelölésére. A lakóbizottságot és az utcabizottságot a területileg érdekelt állampolgárok lakógyűlése választja meg. Az időközönként esedékes általános választás mellett, amelyet az illetékes népfront- és tanácsi szervek kezdeményezhetnek, a népfrontszervek javasolhatják egyes lakóbizottságok újraválasztását, ha az a személyekben beállott változás, vagy a nem kielégítő működés miatt indokolt. Az újraválasztást természetesen az érdekelt lakosság is kezdeményezheti.

2. A Hazafias Népfront szerveinek feladatai az országgyűlési képviselők és tanácstagok feladatainak támogatásában

A Hazafias Népfront szerveinek állandóan figyelemmel kell kísérniük a megválasztott országgyűlési képviselők és tanácstagok munkáját, és rendszeres támogatást kell nyújtaniuk küldötti feladataik ellátásához. Népképviseleti szerveink tagjainak működésével összefüggő népfrontfeladatok közül az alábbi csoportokat emelem ki: *1)* a képviselők és a tanácstagok tájékozottságának előmozdítása; *2)* a küldöttek és a lakosság kapcsolatának szervezése, támogatás a küldöttek beszámolási kötelezettségének teljesítéséhez; *3)* támogatás a küldötti tevékenység

nehézségeinek megoldásához. Feladatok a küldötti megbízatásra méltatlan képviselőkkel, tanácstagokkal összefüggésben.

ad 1) A képviselők és tanácstagok tájékoztatásának előmozdítása. A képviselői és a tanácstagi feladatok elvégzésének mellőzhetetlen feltétele a küldötti teendőkkel összefüggő rendszeres és alapos *tájékozottság* biztosítása. Jogszabályaink széleskörű eszköztárát határozzák meg a képviselők és tanácstagok rendszeres és alapos tájékozódásának. A képviselők vonatkozásában különösen jelentősek az Országgyűlés Ügyrendjének (6/1971 — 75. sz. ogy. határozat) „Interpelláció" című V. és „A képviselők" c. VII. fejezetében foglalt rendelkezések, valamint „Az államigazgatási szervek feladatairól az országgyűlési képviselők tevékenységének támogatásában" című 1041/1972. (X. 20.) MT sz. határozat előírásai. A tanácstagok vonatkozásában a tanácstörvényen (1971. évi I. tv.) kívül fontos útmutatást tartalmaznak a Hazafias Népfront Országos Tanácsa Titkárságának és a Minisztertanács Tanácsi Hivatalának 30—11/1971. (TK. 52.) MT TH sz. együttes irányelvei a tanácsok és a Hazafias Népfront-bizottságok együttműködéséről, valamint a Hazafias Népfront Országos Tanácsa Titkárságának és a Minisztertanács Tanácsi Hivatalának 1973-ban kiadott 1. sz. együttes irányelvei a tanácstagok tájékoztatásáról.

a) Már a jogszabályok címei, de különösen tartalmuk ismerete alapján megállapíthatjuk, hogy a képviselőkre és a tanácstagokra vonatkozó szabályozás mélysége különösen a népfrontfeladatok tekintetében jelentősen eltér egymástól. A képviselői munka népfronttámogatására vonatkozóan csupán az Országgyűlés Ügyrendje fogalmaz meg egyetlen átfogó megállapítást. Eszerint „a képviselők és a képviselői csoportok a Hazafias Népfront szerveire támaszkodva erősítik kapcsolataikat a lakossággal, s együttműködnek az állami és társadalmi szervekkel". [55. § (4) bek.]

A képviselői munka népfronttámogatásának és ezen belül a tájékozottság előmozdításának is tartalmas gyakorlata alakult ki az elmúlt években. Gondoljunk például a képviselőknek a tudományos, kulturális, egészségügyi, oktatási intézmények vezetőivel, a különböző gazdálkodó szervek képviselőivel szervezett találkozásaira, az intézmények, a vállalatok, szövetkezetek tervszerű látogatására, a fiatal, az új, a munkásképviselők irányában végzett megkülönböztetett támogatásra stb.

Mindemellett az országgyűlési képviselők területi munkáját, a képviselői csoportok helyzetét, szervezetét és működési rendjét, a népfrontszervek, az illetékes állandóan működő választási szervek (Országos Választási Elnökség, képviselői választókerületi bizottságok) és a képviselők kapcsolatát mindezideig nem rendezik részletes szabályok, útmutató irányelvek. Ezek kidolgozásának feltételei megértek, kibocsátásuk indokolt.

b) A tanácsok akkor tudnak eleget tenni megnövekedett feladataiknak, ha tagjaik rendelkeznek választóik érdekeinek képviseletéhez, a döntések meghozatalához szükséges ismeretekkel.

A tanácstagok tájékozottságának megteremtése érdekében az említett jogszabályok alapján kialakulóban van a tanácstagok összehangolt, korszerű tájékoztatásának rendszere. A tanácstagok tájékoztatásában a népfrontbizottságoknak a tanácsokkal és a szakigazgatási szervekkel összehangoltan arra kell törekedniük, hogy a tanácstag megismerje a fontosabb jogszabályokat, a tanácsok jellegét, szervezeti felépítését, feladatait, hatáskörét; a szocialista demokratizmus elveit és gyakorlatát a tanácsi munkában; a város- és községpolitika elvi-gyakorlati kérdéseit; szűkebb lakóterülete, választókörzete helyzetét, közvéleményét; a fontosabb tanácsi döntések előkészítésének helyzetét és alternatíváit.

A népfrontmozgalom működési formáinak keretében elsősorban azokkal a kérdésekkel célszerű foglalkozni, amelyek (a tanács összetételének, az egyes választókerületek sajátosságainak, a tanácstagok tanácsi szervezetben betöltött szerepének differenciáltsága miatt) a tanácstagok egyes csoportjait részletesebben is érdeklik. Kedvező lehetőséget nyújtanak ehhez a tanácstagok egyes csoportjainak (munkások, fiatalok, nők, először választott tanácstagok) megbeszélései. Kívánatos, hogy ezeket a megbeszéléseket a megfelelő egyéb társadalmi szervezetek is segítsék.

A tájékoztatás eredményesen alkalmazható formái a tanácstagok klubja, a tanácstagok fóruma, a népfrontestek stb. is. A tárgyalt napirend jellegétől és a tájékoztatás tartalmától, céljától függően indokolt meghívni az érintett témakörrel foglalkozó különböző szervek vezetőit, szakembereit, társadalmi aktíváit.

Szükséges a népfrontbizottság közreműködése a tanácstagok jobb propagandajellegű tájékoztatásának megszervezésében is. Hasznos formái lehetnek ennek a bírák, ügyészek, ügyvédek által tartott előadások, jogi tanácsadások, fogadóórák stb.

A tanácstagok területi — megyei tanácstagok, járási, városi, községi közös tanácsok társközségi — csoportjainak ülései, a tanácstagok és a tisztségviselők közötti, továbbá a népfrontbizottságok és más illetékes szervek vezetőivel szervezett kötetlen eszmecserék is igen hasznosak lehetnek.

Szélesíti a tanácstagok tájékozottságát a „Népfront" című folyóirat, s a tanácstagi tevékenységet segítő egyéb időszakos kiadványok minél szélesebb körű terjesztése.

ad 2) A küldöttek és a lakosság kapcsolatának szervezése; támogatás a küldöttek beszámolási kötelezettségének teljesítéséhez. Felelősségteljes feladatok hárulnak a népfrontszervek-

re a küldöttek és a választók, a küldöttek és a lakosság kapcsolatának szervezésében is.

a) Az Országgyűlés Ügyrendje előírja, hogy a *képviselő* köteles választókerülete problémáinak megoldását a köz érdeke szerint elősegíteni, választóival szoros kapcsolatot tartani, javaslataikkal, panaszaikkal gondosan foglalkozni. A képviselő választókerületében figyelemmel kíséri az alkotmányosság és a törvényesség érvényesülését, a törvények végrehajtásának tapasztalatait. A választókerületi munka szorosan összefügg az Országgyűlés plénumán és az országgyűlési bizottságokban végzendő, illetve végezhető képviselői tevékenységgel. *Mindehhez a Hazafias Népfront szerveinek rendszeres és hathatós támogatást kell nyújtaniuk.* A képviselők működésének előmozdítása nem csupán a népfrontszervekre hárít feladatokat. Az Országgyűlés Ügyrendje is kinyilvánítja, hogy az állami szervek kötelesek az országgyűlési képviselőket megbízatásuk ellátásában támogatni, és részükre a munkájukhoz szükséges felvilágosítást megadni. Különösen a tanácsi szerveknek kell megkülönböztetett figyelmet fordítaniuk a képviselői munka feltételeinek biztosítására. Ezért *a képviselői munka támogatásában is mellőzhetetlen a közreműködő szervek tevékenységének összehangolása.*

A választókkal való kapcsolattartás fontos formája a képviselői fogadóórák, fogadónapok tartása. Ezeket a helyi állami és társadalmi vezetők bevonásával célszerű megszervezni. Képviselőink egyre gyakrabban tartanak olyan fogadónapot, amelynek keretében találkoznak a választókerület üzemeinek, intézményeinek vezetőivel és dolgozóival is. A városi (községi) népfront-tisztségviselőknek közvetlen támogatást kell nyújtaniuk a fogadóórák, fogadónapok megtartásához. Be kell vonni a képviselőket a népfrontmozgalmi munkába is. Meg kell hívni őket időnként előadónak, vitavezetőnek. Az országgyűlés érdemi munkáját segíti a törvényalkotás demokratizmusának szélesedése. A lakosságot érintő, közérdeklődést keltő törvénytervezetek társadalmi vitái elősegítik, hogy a vitában részt vevő képviselők megismerjék a lakossági észrevételeket és javaslatokat. Ez segíti felkészülésüket az országgyűlés és a bizottságok vitáira.

A képviselők munkájának összefogásában, tervszerű szervezésében jelentős szerepet töltenek be a fővárosban és a megyékben működő *képviselői csoportok.* Az Országgyűlés Ügyrendje értelmében a képviselői csoportok abból a célból alakulnak meg, hogy elősegítsék az Országgyűlés elnökével való folyamatos kapcsolatot, az Országgyűlés, illetve az országgyűlési bizottságok üléseire való felkészülésüket, a képviselők munkáját, tapasztalataik kicserélését és tájékoztatásukat. E meghatározásból és a gyakorlati tapasztalatokból is következik, hogy a képviselői munka népfronttámogatása túlnyomórészt a képviselői csoporttal való tervszerű és rendszeres együttműködés keretében valósulhat meg. Hasznos lenne, ha a főváros és a megyék e területen kialakult gyakorlatának felmérése alapján az Országgyűlés és a Hazafias Népfront Országos Tanácsa irányelveket bocsátana ki a képviselői csoportok belső szervezeti életére és tevékenységi formáira, valamint a képviselőcsoportok és a népfrontszervek kapcsolatára, a képviselői munka népfronttámogatásának rendjére.

b) Intézményesültebbek a formái a népfronttámogatásnak a *tanácstagok* és választóik kapcsolatának építésében. A tanácstag sokirányú jogai és kötelezettségei között állapítja meg a tanácstörvény, hogy a tanácstag köteles közvetlen és rendszeres kapcsolatot tartani a lakossággal, bevonni a lakosságot a tanácsi feladatok megoldásába. Ezt a népfrontszerveknek támogatniuk kell. A lakossággal való kapcsolattartás egyik széles körben alkalmazott, bár nem kötelező formája a tanácstagi *fogadóóra* tartása. (Csak a tisztségviselők kötelesek fogadóórát tartani.) A tanácstörvény alapján a helyi tanács tagja jogosult összehívni *választóinak gyűlését.* A választói gyűlés alkalmas arra, hogy a tanácstag megbeszélje választóival a választókerület vagy a tanácsi munka időszerű problémáit, megnyerje választóit közhasznú feladatok elvégzésére, továbbá, hogy a választók közérdekű megbízást adjanak a tanácstagnak. A jogszabály értelmében a tanácstagnak kérnie kell a Hazafias Népfront illetékes bizottságának közreműködését a választói gyűlés szervezéséhez. A népfrontszerveknek pedig elő kell segíteniük a választói gyűlés szervezését, tartalmas, eredményes lefolyását.

Települési rendszerünkben egyre fontosabb jelentősége van *a városnak és vonzáskörzetének,* illetve *az ott tevékenykedő képviselők és tanácstagok együttműködésének.* A képviselők, a városban levő megyei és városi tanácstagok kapcsolata jól szolgálja a közös álláspontok kialakítását, a helyi érdekek egyeztetését az össztársadalmi érdekkel. Lényeges, hogy a tanácsok és a népfrontszervek a községekben, illetőleg városban tevékenykedő képviselőket, tanácstagokat vonják be a települést érintő alapvető döntések előkészítésébe. A Hazafias Népfront bizottságai és elnökségei kezdeményezésével is elő kell mozdítani, hogy a megyei sajtó rendszeresen foglalkozzon a képviselőcsoport, a képviselők és a tanácstagok munkájával, életével.

A népfrontbizottságoknak alakítaniuk kell a választók szemléletét, értékelniük kell a tanácstagi munka tapasztalatait, kezdeményezéssel, szervező munkával fejleszteni kell a tanácstagi munkát. Törekedniük kell a különböző szinteken kifejtett tanácstagi munka kedvező tapasztalatainak terjesztésére. A népfrontbizottságok is kezdeményezhetik a lelkiismeretes és eredményes tanácstagi munka társadalmi és állami elismerését.

c) Népképviseleti rendszerünk lényeges jel-

lemzője a küldöttek *beszámolási kötelezettsége* és felelőssége választóik előtt. A képviselők beszámolási kötelezettségét az alkotmány szabja meg. [20. § (3) bek.] Az Országgyűlés Ügyrendje pedig előírja, hogy a képviselők a beszámolóban mind az országos, mind a helyi politikai életben végzett munkájukról tájékoztatják választóikat, ismertetik az Országgyűlés tevékenységét, és az időszerű állami feladatokat, intézkedéseket. A jogszabályok nem utalnak arra, hogy milyen gyakran kell a képviselőnek beszámolnia választói előtt. A tanácstörvény ezzel szemben egyértelműen kinyilvánítja, hogy a helyi tanácstag legalább évenként köteles beszámolni választóinak a tanács munkájáról és saját tanácstagi tevékenységéről.

A tartalmas és hatékony beszámolók tartásának előfeltétele a rendszeres és érdemi küldötti tevékenység. A beszámolók sikeréhez természetesen körültekintő szervező munkával is hozzá kell járulni. Bevált az a gyakran alkalmazott megoldás, hogy a tanácstagi és különösen a képviselői beszámolókat más rendezvényekkel — falugyűlés, lakóbizottsági ülés, üzemi és szövetkezeti gyűlés stb. — egybekapcsolva szervezik. Különösen kívánatos, hogy az üzemben dolgozó képviselő időnként az üzemben is beszámoljon az Országgyűlés munkájáról és saját képviselői tevékenységéről.

A lakossági kapcsolatok erősítése érdekében egyre több városi és nagyközségi népfrontbizottság készít a képviselőkkel egyetértésben munkatervet, amelyben meghatározzák a beszámolók és a fogadóórák rendjét, valamint a községi és a városi vezetők, s a képviselők találkozóit.

ad 3) Támogatás a küldötti tevékenység nehézségeinek megoldásához. Feladatok a küldötti megbízatásra méltatlan képviselőkkel, tanácstagokkal összefüggésben. A népfrontszerveknek támogatniuk kell a képviselőket és tanácstagokat küldötti megbízatásuk teljesítését gátló körülmények, nehézségek feloldásában. Még napjainkban is többször előfordul, hogy a tanácstagot munkahelyén fékezik küldötti feladatainak elvégzésében. Nem ritka, hogy a jogszabályi rendelkezések ellenére a tanácstag vagy a képviselő anyagilag hátrányt szenved, mert munkaidő alatt halaszthatatlan közérdekű feladatot lát el.

A népfrontszervek arról sem feledkezhetnek meg, hogy fel kell lépniük a küldötti teendőit hanyagul ellátó, illetve a megtisztelő tanácstagi, képviselői megbízatásra méltatlan küldöttekkel szemben. A képviselők vonatkozásában az alkotmány nyilvánítja ki, hogy minden olyan politikai, gazdasági vagy egyéb tevékenység, illetve magatartás, amely ellentétben áll a társadalom érdekeivel, *összeférhetetlen* az országgyűlési képviselői megbízatással. [20. § (5) bek.] Hasonló rendelkezést tartalmaz a tanácstagok tekintetében a tanácstörvény. [40. § (1) bek.] Amíg azonban a tanácsokra vonatkozó jogszabályok részletesen meghatározzák, hogy mely szervek tehetnek a tanácstaggal szemben *összeférhetetlenségi bejelentést,* a képviselői összeférhetetlenség esetére hasonló rendelkezéseket jogrendszerünk nem tartalmaz. A tanácstörvény végrehajtási rendeletének vonatkozó szakasza [41. § (1) bek.] első helyütt állapítja meg, hogy összeférhetetlenségi bejelentést terjeszthet elő a Hazafias Népfront illetékes bizottsága. A népfrontszervek közjogi szerepére tekintettel nem lehet kétséges, hogy hasonló jogosítvány illeti meg az illetékes népfrontszerveket a képviselőkkel összefüggésben is. A bizonytalanság elkerülése érdekében azonban a népfrontszervek e jogosultságát és feladatát, valamint az összeférhetetlenségi bejelentés gyakorlásának rendjét indokolt lenne jogszabályban is meghatározni.

A *visszahívási eljárással* kapcsolatos nehézségekre már utaltunk. Ehelyütt mégis felhívjuk a figyelmet a hatályos jogi rendezés témánkat érintő sajátos fonákságára. A választójogi törvény 59. §-a értelmében a visszahívó gyűlést országgyűlési képviselő esetén ugyanis népfrontmegbízás alapján létrejött *társadalmi szerv,* az országgyűlési választókerületi bizottság hívja össze, a helyi tanácstag visszahívására jogosult visszahívó gyűlés összehívása *állami* szerv, nevezetesen az illetékes tanács joga és feladata. Bár ez a rendezés nem zárja ki, hogy a népfrontszervek a küldötti megbízatásra méltatlan tanácstag visszahívása érdekében kezdeményező lépéseket tegyenek az illetékes tanácsnál, a visszahívási eljárás jelenlegi rendjének fennmaradása esetén mégis szükségesnek tűnik a jelzett következetlenség megszüntetése.

3. Együttműködés a tanácsokkal és a központi állami szervekkel

1) A tanácsok és a Hazafias Népfront kapcsolata

A lakossági kapcsolatok szélesítésében, a lakosság aktív közreműködésének szervezésében jelentős szerepe van a tanácsok és a népfrontbizottságok eredményes együttműködésének. A tanácsok népképviseleti-önkormányzati jellege és az ebből következő megnövekedett önállóságuk és hatáskörük új lehetőségeket nyitnak a lakossági kapcsolatok, illetőleg a tanács—népfront együttműködés továbbfejlesztésére.

Az együttműködés legfontosabb alapelve: a közös tevékenység, elengedhetetlenül fontos mind a tanács, mind a népfrontbizottság szempontjából. A tanácsok ugyanis nem működhetnek eredményesen állandó és széles tömegkapcsolatok nélkül. A társadalmi kapcsolatok fejlesztése sokoldalú feladat. Mindenekelőtt azt igényli, hogy *a tanácsok hallgassák meg a lakosság véleményét, javaslatait, vonják be a lakosságot a helyi feladatok végrehajtásába.* E munka legfontosabb elemei: a közérdeklődés felkeltése, az állampolgárok felelősségérzetének

erősítése, a tanácsi munkában való részvétel lehetővé tétele és szervezése, *a társadalmi ellenőrzés* kibontakoztatása.

E többirányú munkában a tanácsoknak támaszkodniuk kell az azonos szintű népfrontbizottságokra. Fontos törekvés hazánkban, hogy *a népfrontrendezvények a tömegpolitizálás fórumai* legyenek, hogy a népfrontbizottságok bekapcsolódjanak a tanácsi programok kidolgozásába, véleményezzék a lakosság széles körét érintő döntések tervezeteit, adjanak segítséget az ilyen tartalmú tanácsi elhatározások végrehajtásának szervezéséhez és ellenőrzéséhez.

A közvélemény megismerése céljából közérdekű témákban a Népfront keretében tanácskozásokat szerveznek. E népfrontfórumokon ismertetni kell a lakosság egészét, vagy nagy részét érintő átfogó elgondolásokat és terveket, tanácsrendeleteket és határozatokat.

A tanács és a népfront között tehát kétoldalú, kölcsönös érdekeken és kötelességeken alapuló együttműködésről van szó, alá- és fölérendeltség nélkül, de körültekintően átgondolt munkamegosztás szerint. A népfront—tanács együttműködés minden szinten megvalósul. A fővárosi, megyei szintű kapcsolat fontos politikai biztosítékot és útmutatást nyújt a helyi tanácsok és népfrontbizottságok állandó együttműködéséhez. A városokban és községekben különös gonddal kell foglalkozni a városfejlesztéssel, községfejlesztéssel, *a lakosság ügyeinek* intézésével.

A tanácstörvény ajánlja, sőt, a közös tanácsok társközségeiben kötelezővé teszi a falugyűlést, hogy a lakosság tájékoztatást kapjon a tanács munkájáról, az időszerű kérdésekről, és kifejthesse véleményét. A Hazafias Népfront-bizottságok fontos politikai feladata, hogy közreműködjenek a falugyűlések előkészítésében és megtartásában. A községi közös tanácsoknál az együttműködést úgy kell tartalmasabbá tenni, hogy a lakosság ne érezze, hogy a tanács távolabb került tőle. Ezért ezekben a községekben olyan tanács—népfront együttműködést kell megvalósítani, amely képes a *társközségek* helyi közéletének továbbfejlesztésére.

A tanácsok és a Hazafias Népfront közötti viszonyra, az együttműködés módozataira a tanácstörvény és a hozzá kapcsolódó jogszabályok számos rendelkezést tartalmaznak. Ezek közül először azokat emelem ki, amelyek *a tanácsok belső szervezetének kiépítésében, létrehozásában való közreműködésre* jogosítják és kötelezik a népfrontszerveket. Gondoljunk pl. az illetékes népfrontbizottságnak, a helyi, valamint a fővárosi és a megyei tanácselnök és tanácselnök-helyettes választására és visszahívására irányuló indítványozási jogára, a népfrontbizottságoknak a tanácsi bizottságok összetételére vonatkozó javaslattételi jogosítványára stb.

Igen jelentős az a rendelkezés, amely szerint a tanácsülés és a végrehajtó bizottság ülésének napirendi tervezetébe fel kell venni azt a javaslatot, amelynek megtárgyalását a Hazafias Népfront illetékes bizottsága kezdeményezte. A tanácsülésen tanácskozási joggal bármikor részt vehet az illetékes népfrontbizottság elnöke vagy titkára. Ha pedig a népfrontbizottság a végrehajtó bizottság elé terjeszt valamely tárgykört, e napirendi pont tárgyalására meg kell hívni az előterjesztő népfrontbizottság tisztségviselőjét.

Hosszabb idő óta érvényesül az a törekvés, hogy a tanácsi és népfront tisztségviselők kölcsönösen képviselve legyenek egymás testületeiben. Nagy gonddal kell egyeztetni a tanácsi és a népfronttestületek *munkaterveit.* Az együttműködés céljainak, kereteinek, alapvető eszközeinek és módozatainak egyeztetett, közös meghatározására igen alkalmas intézménnyé vált az *együttműködési megállapodás,* amelynek igénybevétele továbbra is indokolt. A megállapodásban rögzített közös elhatározások végrehajtása, illetőleg további pontosítása érdekében gondos előkészítés után külön-külön vagy együttesen rendszeresen értékelniük kell a megállapodást kötő testületeknek az együttműködés, az összehangolt, illetőleg közös tevékenység tapasztalatait.

A választott testületek munkájának továbbfejlesztendő oldala az *ellenőrző tevékenység. Az ellenőrzésnek ki kell terjednie a hozott határozatok, döntések végrehajtására, a végrehajtást szervező igazgatási tevékenység figyelemmel kísérése.* Fontos követelmény, hogy *az ellenőrzés társadalmi közreműködésre, társadalmi vitákra támaszkodjék, amelyben vegyenek részt a képviselők, a tanácstagok, valamint a népfrontbizottságok tagjai és aktívái is.* Az állampolgárok közérdekű bejelentései alapján, népfront-vitafórumokon, vagy egyéb társadalmi közreműködéssel felszínre került hibák, nehézségek, bürokratikus torzulások, mulasztások megvizsgálását és megszüntetését a népfrontszerveknek gyakrabban kell kezdeményezniük az illetékes állami szerveknél.

2) A Hazafias Népfront kapcsolata az Országgyűléssel és más központi állami szervekkel

a) Alkotmányos helyzetük alapján a népfront központi szervei együttműködnek a Magyar Népköztársaság *központi állami szerveivel.* Az általános választások eredményeiről a Népfront megbízásából működő Országos Választási Elnökség beszámol az Országgyűlésnek. Már korábban kialakult az az alkotmányos gyakorlat, melyben az Országgyűlés tisztségviselőit, az Elnöki Tanács tagjait, és az országgyűlési bizottságokat az MSZMP központi szervei és a Hazafias Népfront Országos Tanácsa Elnökségének együttes javaslatára választja meg az Országgyűlés. A párt központi szervei a kormány összetételének alakítására irányuló elképzeléseiket is rendszeresen megkonzultálják a Hazafias Népfront Országos Tanácsa Elnökségével. Az

alkotmány értelmében a Minisztertanács tagjait az Országgyűlés közvetlenül az Elnöki Tanács javaslata alapján választja meg.

A Hazafias Népfront mint az országgyűlési képviselői választások szervezője, átfogó áttekintéssel rendelkezik az újonnan választott Országgyűlés egész személyi állományáról. A bizonytalanság és az esetlegesség elkerülése érdekében — figyelembe véve a kialakult alkotmányos gyakorlatot, és a tanácsi szervezet jogilag szabályozott kiépítésének rendjét — az Országgyűlés Ügyrendjében rögzíteni kellene, hogy *az Országgyűlés az Elnöki Tanácsot, az Országgyűlés tisztségviselőit, állandó bizottságait, valamint a mentelmi és összeférhetetlenségi bizottságot a Hazafias Népfront Országos Tanácsa Elnökségének javaslata alapján választja meg.*

A Hazafias Népfront kiterjedt tömegbázisára, széles körű politikai szervező, mozgósító tevékenységére építve, *a népfront központi testületeinek szélesebb körben kell együttműködniük központi állami szerveinkkel.* Gyakori és érdemi együttműködési lehetőség kínálkozik az Országgyűlés állandó bizottságaival. A Minisztertanáccsal való további hathatós együttműködésre az eddigi gyakorlat és az alkotmány rendelkezése is ösztönzést nyújt. Módosított alkotmányunk ugyanis külön szakaszban írja elő, hogy „feladatainak ellátása során a Minisztertanács együttműködik az érdekelt társadalmi szervezetekkel". A jelzett törekvések keretében — úgy vélem — a jövőben nem engedhető meg az a megoldás, hogy a népképviseleti vagy a közvetlen demokrácia jelentős tárgyköreiben — pl. a tanácsok és a népfrontbizottságok együttműködése, a tanácstagi munka támogatása, a lakó- és utcabizottságok helyzete stb. — hivatali szervek hozzanak iránymutató döntéseket. Az ilyen természetű elhatározásokat a népfront választott testületeinek és a megfelelő szintű központi állami szerveknek — Országgyűlés, Elnöki Tanács, Minisztertanács — kell kialakítaniuk.

b) A magasabb szintű jogszabálytervezetek társadalmi vitáinak előkészítésében a Hazafias Népfront országos szervei és az Igazságügyi Minisztérium, illetőleg az Országos Tanács, az Országos Tanács Elnöksége és a Minisztertanács együttműködése szükséges. A Minisztertanács jogszabályalkotási terve alapján meg kell határozni a tervezeteknek azt a körét, amelyet a társadalmi érdeklődés és érdekeltség alapján társadalmi vitára bocsáthatunk.

A társadalmi viták az állampolgárok részére lehetőséget adnak véleményük elmondására, ami hozzájárul a jogtudat fejlődéséhez, segíti a jogszabályok megvalósulását, a rendelkezések önkéntes betartását. A viták tapasztalatait a megyei népfrontbizottságok, illetve a Hazafias Népfront Országos Titkársága juttatják az illetékes állami szervekhez. Hasznosítani kell a vitában elhangzott olyan javaslatokat is, amelyek nem közvetlenül a jogszabálytervezetre, hanem azok végrehajtására vonatkoznak. Gondoskodni kell arról, hogy a vitákon részt vevők tájékozódhassanak javaslataik sorsáról.

c) A Magyar Népköztársaságban az alkotmány a szocialista társadalmi élet alapvető politikai és jogi okmánya, a törvények törvénye. Kiemelkedő közérdek fűződik ahhoz, hogy a társadalmi és állami élet alapnormáját valamennyi állami és társadalmi szerv, minden állampolgár maradéktalanul kövesse. Az 1972. évi alkotmányreform egyik jelentős eredménye, hogy kiépítette az alkotmányvédelem legfontosabb szervezeti és hatásköri feltételeit. A módosított alkotmány már az Országgyűlés általános feladatkörének meghatározása közben kinyilvánítja, hogy az Országgyűlés biztosítja a társadalom alkotmányos rendjét. Az Országgyűlés kifejezett jogai között pedig megállapítja, hogy az Országgyűlés „ellenőrzi az alkotmány megtartását, megsemmisíti az állami szerveknek alkotmányba ütköző vagy a társadalom érdekeit sértő rendelkezését". [19. § (3) bek. 1. pont] Ezen túlmenően az alkotmány az Elnöki Tanácsnak is egyik jogaként és feladataként jelöli meg, hogy „az Elnök Tanács őrködik az alkotmány végrehajtásán. E jogkörében minden olyan jogszabályt, államigazgatási határozatot, vagy intézkedést, amely az alkotmányba ütközik, megsemmisít, illetőleg megváltoztat." [30. § (2) bek.]

Az Országgyűlés és az Elnöki Tanács alkotmányvédelmi feladatainak és jogosultságainak gyakorlásával összefüggésben felmerülő számos kérdés közül talán annak tisztázása a legfontosabb, hogy hogyan értesülnek e központi szervek az alkotmánysértő állami aktusok születéséről, milyen módon észlelik, hogy mulasztásos alkotmánysértés következett be. E kérdést más tanulmányban[5] már vizsgáltam, itt azt hangsúlyozom, hogy a szocialista alkotmányosság védelmében nem nélkülözhetjük a Hazafias Népfront körültekintő közreműködését. Ennek felismeréséből indul ki az Elnöki Tanács 1973 szeptemberében elfogadott ügyrendje is, amikor megállapítja, hogy az Elnöki Tanács — többek között — megvizsgálja a *Hazafias Népfront Országos Tanácsának az alkotmány végrehajtásával összefüggő bejelentéseit.* [4. § (3) bek.] A NET új ügyrendje tehát igen jelentős rendelkezést tartalmaz a NET alkotmányvédelmi feladatainak gyakorlásáról. Nem hagyható figyelmen kívül azonban, hogy az Elnöki Tanács ügyrendje jellegzetes belső szabályzat, amely nem került kihirdetésre. Az ügyrendnek az Elnöki Tanácsot kötő és a Hazafias Népfront Országos Tanácsa számára útmutatást nyújtó megállapításai nem teszik feleslegessé, sőt, véleményem szerint kifejezetten alátámasztják az Országgyűlés és a NET alkotmányvédelmi tevékenységének gyakorlási rendjét, valamint az alkotmányvédelem-

[5] *Ádám* Antal: Alkotmányosság és alkotmányvédelem a Magyar Népköztársaságban. J. K. 1974. évi 7. sz.

ben közreműködni hivatott, illetőleg közreműködni jogosult állami és társadalmi szervek, továbbá az állampolgárok közreműködési tevékenységének módozatait rendszerezetten meghatározó, magasszintű jogszabály kidolgozását és kiadását.

III.

A Hazafias Népfront rendeltetésének fejlődési távlatai

A népfrontmozgalmat hazánkban az állandó fejlődés jellemzi. A közvetlen politikai célkitűzések, a megoldandó problémák, az elvégzendő teendők változhatnak, de megmarad és erősödik a népfront meghatározó alapja és alapvető rendeltetése, a társadalmi osztályoknak és rétegeknek, a nemzet alkotó erőinek, párttagoknak és pártonkívülieknek, materialistáknak és hívőknek, a különböző világnézetű emberek összefogása és tömörítése a munkásosztály, a kommunisták vezetésével nagy nemzeti célkitűzéseink valóra váltására, a politika állandó alakítására és megvalósítására irányuló tudatos közreműködésre. A Hazafias Népfront közjogi funkciójának gyakorlása is ennek az alapvető rendeltetésnek, szinte az egész magyar társadalomra kiterjedő szövetségi politika érvényesítésének, az alkotó szocialista hazafiság elmélyítésének, a nemzeti egység erősítésének, a társadalmi haladás előmozdításának és a béke védelmének szolgálatában áll.

A Magyar Szocialista Munkáspárt 1975-ben elfogadott programnyilatkozata belső adottságaink és a külső körülmények beható elemzése alapján a fejlett szocialista társadalomépítés feltételei, követelményei és eszközei körében hosszú távlatra tekintve állapította meg: „A párt vezetésével a Hazafias Népfrontban testesül meg társadalmunk osztályainak és rétegeinek politikai szövetsége, a kommunisták és a pártonkívüliek, a különböző világnézetű állampolgárok együttműködése. E szövetségi politikát érvényesíteni kell a szocializmus építésének egész történelmi szakaszában. A Hazafias Népfront segít bevonni a közéletbe a nép mind szélesebb rétegeit; fontos a szerepe abban, hogy a dolgozók legjobbjai kerüljenek a népképviseleti szervekbe; jelentős feladata van az össztársadalmi kérdések megoldásában, a lakóhely közösségi életének fejlesztésében, az országos és a helyi kezdeményezések támogatásában. Növekszik szerepe a társadalmi megmozdulások rendezésében, a tanácsok és a választók kapcsolatainak szélesítésében. Segíti a lakosság bekapcsolódását a népek közötti barátság és szolidaritás érdekében szervezett akciókba, a békéért folyó küzdelembe."[6]

Ádám Antal

[6] Ld. A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 517. old.

A polgári jogi törvényalkotás eredményei

Az NDK Népi Kamarája a törvénytervezet több hónapig tartó nyilvános vitája után 1975 júliusában fogadta el az új Polgári Törvénykönyvet (Zivilgesetzbuch=ZGB), amely a polgári, családjogi, munkajogi bírósági eljárás szabályaival (Zivilprozessordnung=ZPO) és még számos egyéb kiegészítő jogszabállyal együtt 1976. január 1-én lépett életbe. A törvényalkotás munkája a NSZEP VIII. Kongresszusának[1] megbízása alapján folyt és az egyéb jogszabályokkal[2] együtt azt a célt szolgálja, hogy fokozatosan megvalósuljon a fejlett szocialista társadalom jogának egységesítése.[3]

Mint ahogyan minden szocialista államban, az NDK-ban is a szocialista fejlődés új magatartásformák, erkölcsi normák, új érték-, és jogi fogalmak kialakulását hozta magával, s ez megkívánja, hogy az elavult polgári jogi szabályok helyébe újak kerüljenek.[4] Az NDK első szocialista polgári jogi kodifikációja az érintett területen bekövetkezett valamennyi társadalmi változást a továbbfejlesztés igényével rögzíti és ugyanakkor hozzájárul a NSZEP VIII. Kongresszusán meghatározott fő feladatok megvalósításához.[5] Egyidejűleg hatályát vesztette az 1896-os Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) az NDK tekintetében és számos — még ennél is korábbi — kiegészítő jogszabály, mindenekelőtt azonban az 1897-ből származó Kereskedelmi Törvény (Handelsgesetzbuch=HGB), valamint az 1877-es Polgári Perrendtartás (Zivilprozessordnung=ZPO).

[1] *Honecker*, E.: „A KB beszámolója a NSZEP VIII. Kongresszusán" Berlin, 1971, 67. old.

[2] Utalás *Schüssler*, G. beszámolójára uo.

[3] *Honecker, E.:* A Politikai Bizottságnak a NSZEP KB 13. ülésszakához szóló beszámolójából. Berlin, 1974, 64. old.

[4] *Supranowitz*, S. F.: Polgári Törvénykönyv — tervszerű lépés az NDK szocialista jogrendszerének további tökéletesítéséhez. Einheit, 1975, 311. old.

[5] *Ebert*, F.: A szocialista rendszer kialakítja az új polgári jogot. Neue Justiz, 1975, 407. old.

Ezek voltak a törvényhozás kapitalista korszakából származó, történetileg ma már rég túlhaladott, utolsó, hatályban levő darabjai. Hatályon kívül helyezésükkel az NDK jogrendszere teljesen és véglegesen megszabadult a történelmileg elavult normáktól. Egyben megszűnt az utolsó formális átfedés is a két német állam jogszabályai között.

*

Az NDK szocialista gazdasági kapcsolatai, különösen a szocialista vállalatok közötti szerződéses kapcsolatok fokozatosan átfogó szabályozást nyertek, legutóbb az 1965-ös Vertragsgesetz révén. Ez a törvény nemcsak egyes, tipikus tényállások különös szabályait tartalmazza, hanem magába foglalja a valamennyi gazdasági szerződésfajtára vonatkozó általános rendelkezéseket is. Így egy különálló, általános gazdasági szerződésjognak tekintendő. A gazdasági szerződések önálló, a polgári jogtól külön történő szabályozásának szükségessége abból fakadt, hogy a BGB normái a szocialista gazdaság együttműködésen alapuló viszonyaira teljesen alkalmazhatatlannak bizonyultak. A gazdasági szerződéses rendszer önálló szabályai mind a gazdasági élettel kapcsolatos joggyakorlat, mind pedig a vele összefüggő jogi gondolkodás kereteit szabják meg. Ennek megfelelően tehát a gazdasági szerződések polgári jogtól elkülönült joga továbbra is hatályban marad.[6] A két egymástól eltérő szerződéses rendszer párhuzamos funkcionálása a nemzetközi gazdasági szerződések figyelembevételét is lehetővé teszi.

Fentiekből következően a ZGB az „állampolgárok törvénykönyve" kell, hogy legyen, így annak általános és különös szabályai a gazdasági kooperációs viszonyok sajátosságait figyelmen kívül hagyják.

Tehát a ZGB azokat a viszonyokat szabályozza, amelyekben az állampolgár vesz részt. A törvény rendelkezései vállalatra akkor vonatkoznak, ha ez utóbbi az állampolgár partnereként lép fel az adott jogviszonyban. A törvény mindkét oldalon szabályozza a felek magatartását, jogait, kötelességeit és felelősségüket. Ebből a felfogásból következik, hogy a törvény elsősorban az állampolgárok anyagi és kulturális életszínvonalára és a szocialista személyiség kibontakoztatására vonatkozik, s ezt az alapelvet a preambulumban juttatja kifejezésre. A polgári jognak tehát az a feladata, hogy előmozdítsa az állampolgár és kollektíváinak a szocialista tulajdon védelmére és gyarapítására irányuló aktivitását, támogassa az állampolgárok közötti szocialista jellegű kapcsolatok kialakulását, fejlessze az állampolgárok egymás életéért és testi épségéért való felelősségérzetét. Az áru- és pénzviszonyok szabályozása e kereteken belül, e célnak alárendelten történik. E tekintetben példaként említhető az állampolgárral jogviszonyban álló vállalat jogainak és kötelezettségeinek szabályai, amelyek a felelősségről szólva kimondják, hogy a „vállalatok felelősek a lakosság tervszerű, igényeinek megfelelő, folyamatos ellátásáért", felelősséggel tartoznak a szocialista tulajdonért (ZGB 10. §), s ugyancsak felelősséggel kötelesek eljárni az állampolgárokkal való együttműködés törvény által meghatározott eseteiben.

A törvényelőkészítés és a törvény megvitatása során különös figyelmet kaptak a következő kérdések: az egyéni érdek és kollektív érdek beillesztése a társadalom követelményei és lehetőségei közé, a jogbiztonság szempontjából leginkább megfelelő terjedelem kialakítása, az érthetőség és áttekinthetőség kérdése, valamint a diszpozitív és kogens szabályok megfelelő aránya. Emellett elsődleges szempont volt még az is, hogy az állampolgár, mint szocialista típusú személyiség milyen jogokkal rendelkezzen a saját felelősségei körébe tartozó döntések meghozatalánál, illetve milyen körben legyen elvárható tőle az ilyen jellegű döntések meghozatala.

*

A ZGB nem jelenti a polgári jog véglegesen lezárt szabályozását. Polgári jogi szabályok más törvényekben és egyéb normatívákban is találhatók, így különösen a szerzői jogban és a közlekedéssel kapcsolatos jogalkotásban. Másrészt viszont a ZGB sem kizárólag polgári jogi előírásokat tartalmaz csupán, hanem pl. rendelkezések egész sora vonatkozik a lakó- és üdülőtelek használatára; ezek olyan tulajdonjogi szabályokat is felölelnek, amelyek egyben a földjog tárgyát is képezik.

Mivel a BGB a társadalmi együttélés általános normáit szabja meg s ezáltal minden állampolgár illetve más jogalany számára alapvető magatartásszabályok betartását írja elő, ezek a szabályok néhány vonatkozásban általánosabb jelleggel bírnak más jogterület, mint pl. a gazdasági jog, mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog, családjog vagy munkajog szabályaihoz képest, amelyek a társadalmi kapcsolatok speciálisabb viszonyait szabályozzák. Ebből következik, hogy a ZGB rendelkezései a gazdasági jog vagy más jogterület kiegészítő szabályaiként alkalmazhatók, amennyiben ott joghézag mutatkozik. Ez éppúgy áll az ZGB-ban szabályozott tulajdonjogra, mint pl. a képviselet és meghatalmazás szabályaira vagy a jogosulatlanul szerzett szolgáltatás visszaadására irányuló kötelezettségre.

*

[6] Ugyanis e kapcsolatokra a polgári jognak a gazdasági szerződések jogára vonatkozó rendelkezései kiegészítőleg alkalmazhatók; a gyakorlat megmutatta, hogy erre egészében kevés volt az igény; mindenekelőtt a szerződésekről szóló polgári jogi rendelkezések alig kerültek alkalmazásra.

[6/a] Jellemzésül lásd A. Bebel: „A polgári demokrácia és a szociáldemokrácia" Die Neue Zeit XIV. évfolyam II. kötet. Stuttgart, 1895/96, 55. old.

Amíg a kizárólag jogászok számára fogalmazott s csak számukra érthető BGB kazuisztikus szabályozása mintegy 2000 §-t tett ki, az új ZGB nemcsak a csupán 480 §-ból álló szabályrendszerével, hanem nyelvezetében és megfogalmazásában is messzemenően összhangban áll mind a Szovjetunióban, mind pedig a többi szocialista országban hatályban levő polgári jogi kodifikációval.

Mivel a törvény az állampolgárok közötti viszonyokra vonatkozik, a törvényelőkészítő munka során különös hangsúlyt kellett fektetni az áttekinthetőség s a jól érthető fogalmazás követelményére. Azáltal, hogy a szabályozásba nem kerültek be a vállalatok szerződéses kapcsolatai, a korábbi szabályozáshoz képest alacsonyabb absztrakciós fokon történő megfogalmazás vált lehetővé.

A ZGB Preambulumot követő első, bevezető részében a polgári jog alapjaira, funkciójára és feladatára vonatkozó rendelkezések találhatók, s ugyancsak ez a rész tartalmazza az egész törvényt átható alapvető jogelméleti tételeket. Itt találhatók az állampolgár jogállására, a személyiség jogainak, a közreműködés jogának tiszteletbentartására vonatkozó alapelvek, valamint a vállalatok polgári jogi jogállásának szabályai és a vállalat és állampolgár együttműködésére vonatkozó alapelvek.

A vállalati jogállásról szóló szabályozás feltételezi és fel is használja a jogi személy fogalmát. A jogi személy meghatározását, tehát azt, hogy mely szervezetek (vállalatok, intézmények) tekinthetők jogi személynek, az államigazgatási jognak és a gazdasági jognak a jogi személy tevékenységére vonatkozó mindenkori rendelkezései tartalmazzák. A ZGB csak a polgári forgalomban az állampolgár partnereként fellépő vállalat jogállását szabályozza. A ZGB-ben általánosan használt vállalat fogalma magában foglalja mind a szocialista gazdálkodás jogi személyeit (mindenekelőtt a VEB-ket = volkseigene Betriebe, és a szocialista szövetkezeteket) mind pedig az egyéb ipari vállalatokat, köztük a kisipari üzemeket.[7]

A ZGB vállalatra vonatkozó rendelkezései érvényesek továbbá az állami szervekre és más jogi személyekre is, amennyiben azok polgári jogi kapcsolatokat létesítenek.

A törvény második része, amely a „Szocialista tulajdon és személyi tulajdon" címet viseli, a szocialista tulajdon fogalma, fajtái és védelme tárgyában, illetve a személyi tulajdon jogi természetéről, tárgyairól és védelméről tartalmaz alapelveket. E rész további szabályai a dolgokon való tulajdonszerzés módjaira, a tulajdonvédelemre, valamint a közös tulajdonra vonatkoznak.

A szocialista tulajdon alapnormáinak lefektetésével törvényileg is elismerést nyert a szocialista tulajdon lényege, tervszerű használata, gyarapítása és védelme, valamint az állampolgárok anyagi és kulturális szükségleteinek kielégítése közötti — azaz a szocialista állami tulajdon és a személyi tulajdon közötti — összefüggés.

A tulajdonvédelem és a dolgokon való tulajdonszerzés általános szabályai egységesek mind a szocialista tulajdon, mind a személyi tulajdon vonatkozásában. A tulajdonközösség fajtáiként a törvény különbséget tesz társtulajdon, mint meghatározott rész feletti tulajdon és közös tulajdon között, amelynél a jogosultság a tulajdonosok összességét illeti meg.

*

A törvény második részében „Az anyagi és kulturális életviszonyokkal kapcsolatos szerződések"-et találhatjuk, amelyek a törvény szellemének megfelelően a szabályozás súlypontját képezik, szám szerint a rendelkezések mintegy felét teszik ki. Olyan szerződések általános szabályairól van szó, amelyeket az állampolgárok egymás között kötnek, illetve az állampolgár közüzemmel vagy szolgáltató vállalattal köt anyagi és kulturális igényeinek kielégítése céljából. Itt is, éppúgy mint az egyes szerződéstípusok szabályainál vagy a ZGB alapelveinél a lehető legkonkrétabban szabályozták a vállalatoknak a lakosság ellátása terén fennálló feladatait és kötelezettségeit.

Az általános szerződésjogi rész olyan előírásokat tartalmaz, amelyek például a Szovjetunió polgári jogi kodifikációjában részében a polgári jog általános rendelkezései között pl. jogügylet, képviselet, meghatalmazás), részben pedig a kötelmi jog általános részben (pl. szerződéskötés, teljesítés, szerződésszegésért való felelősség) nyertek elhelyezést. Itt viszont a szabályozás a szerződéskötés és a teljesítés tipikus törvényi tényállásaira terjed csak ki, míg az átruházás, az elszámolás, az elévülés stb. szabályai az utolsó, VII. részben találhatók.[8] A rendelkezések eképpen való rendszerezése azt a célt szolgálta, hogy a szerződési jog általános rendelkezései — a speciális eseteket figyelmen kívül hagyva — kifejezetten a rendszerinti, a leggyakoribb jogok és kötelezettségek önmagában is érthető szabálycsoportját alkossa.

A szerződésjogi általános rendelkezések összessége a szerződésre, a szerződés létrejöttére és a teljesítésre vonatkozik. Az egyoldalú jogügyletekre, valamint az olyan követelésekre és kötelezettségekre, amelyek nem szerződésből származnak, e szabályokat kell megfelelően alkalmazni (ZGB 48. §.).

A szerződések általános szabályai között kapott helyet — szemben az eddigi jogi helyzettel (ami a gazdasági jogi szabályokkal ugyan

[7] A jogok és kötelezettségek hordozói itt az üzemek tulajdonosai.

[8] Ld. ehhez: *Lübchen*, G. A.: A Polgári Törvénykönyv tervezetének felépítése és tagozódása. Neue Justiz, 1974, 668. old.

összhangban volt) — az a szabály, amely kimondja, hogy a polgári jog területén alkalmazandó általános szállítási, szolgáltatási és üzleti feltételek csak jogszabályi formában jelenhetnek meg, maguk a vállalatok ilyet nem bocsáthatnak ki.

A szerződések általános szabályai keretén belül találhatók a cselekvőképesség, és fokozatainak, továbbá a képviseletnek és a meghatalmazásnak a szabályai. Az állampolgári érdekek védelme céljából a vállalat dolgozóját minden olyan jogcselekmény tekintetében meghatalmazottnak kell tekinteni, amely tevékenységi körébe tartozó feladat teljesítésére irányul (ZGB 55. §). A szerződés megkötése, formája, a semmisség és megtámadhatóság, a teljesítés, a szerződésmódosítás és szerződés megszüntetésének szabályain kívül a szerződésjogi általános rész tartalmazza még a szerződéssel kapcsolatos felelősségi szabályokat. A korábbi szabályozáshoz képest ez a felelősség több szempontból is tágabb. Így pl. a szerződésileg kötelezett harmadik személlyel szemben is felelős, ha a szolgáltatás jellegéből ez következik, vagy a szolgáltatást a jogosult másnak engedte át. Ezen felelősségi szabálycsoporton belül találjuk azokat az általános rendelkezéseket, amelyek a kártérítéssel szankcionált kötelemszegés fajtáit rögzítik. A konkrét szabályok pedig az egyes szerződésekre vonatkozó rendelkezések között kaptak helyet. A kárviselésnek, illetve a helytállás alóli mentesülés eseteinek szabályai egységesek mind a szerződéses, mind pedig a szerződésen kívüli felelősség tekintetében.

Az egyes szerződésfajták jogi szabályozása nemcsak tartalmában tér el jelentős mértékben az eddig hatályos jogtól, hanem a tipizálás módja, valamint a kodifikált szerződésfajták száma is a ZGB feladatának megfelelően került meghatározásra, tehát azok a kapcsolatok kerültek előtérbe, amelyek az állampolgár anyagi és kulturális szükségleteinek kielégítését szolgálják. A törvény ugyanakkor az e körbe tartozó szerződésfajták közül csak a legfontosabbakat tartalmazza, szabályozást ad a kölcsönös segítségnyújtás tárgyában kötendő szerződésekre, azaz az állampolgárok egymás közti kapcsolatainak jellemzően polgári jogi szerződéseire. Így külön szerződésekként szerepelnek az alábbiak: lakásbérlet, vétel, szolgáltatások, számla-, takarékbetét-, hitel- és kölcsönszerződések, továbbá e részben találhatók a biztosításra vonatkozó összefoglaló szabályok (kivéve a társadalombiztosítási szabályokat).

Lássunk néhány jellemző példát a felsoroltak közül a korábbi szabályozástól való eltérés szemléltetése céljából. A lakásbérlet szabályozása például magában foglalja a lakásépítő és lakásgazdálkodási vállalatok, továbbá lakásépítő szövetkezetek feladatait és felelősségét, a bérlő jogállását, valamint a bérbeadó és bérlő együttműködését a lakótér kialakítása, modernizálása, illetve átalakítása során hozandó intézkedéseknél. A szabályozás egy további részében először nyer meghatározást a lakásbérlő-közösség jogállása, közös tulajdona, jogai és kötelezettségei. Ugyanígy a vétel új szabályai között is megtaláljuk a kereskedelmi és termelő vállalatoknak, illetve gazdálkodó szervezeteknek a lakosság tervszerű ellátásával kapcsolatos kötelezettségeit. Ide tartozik különösen a folyamatos áruellátás biztosításának kötelezettsége a kereskedelmi vállalat terhére, továbbá a vevő joga arra, hogy megfelelő tájékoztatással vagy szaktanáccsal lássák el, az állampolgár közreműködésre irányuló joga a kereskedelmi feladatok megoldásában.

A szavatosság és garancia eddigi dualizmusa helyébe — a gazdasági jogi megoldáshoz hasonlóan — a két jogintézmény összeolvasztása révén létrejött új jótállási jog lépett. A vevő vagy kijavítást kérhet akár az eladótól, akár a javítóműhelytől vagy a gyártó cégtől, vagy pótszállítást igényelhet az eladótól illetve a gyártótól, azaz az áru kicserélését kérheti. További lehetőség még a vevő számára az, hogy a garanciaidő alatt bekövetkezett hiba által okozott kárának megtérítését kérje vagy az eladótól, vagy az árut előállító vállalattól. Általában ez a megoldás kellékhiányos szolgáltatás esetén. A jótállás ideje általában 6 hónap, bizonyos áruk tekintetében azonban ennél hosszabb is lehet. Az eddigiekkel ellentétben a garanciaigény elévülése csak annak érvényesítését követően kezdődik.

Különösen behatóan foglalkozik a törvény a szolgáltatásokra irányuló szerződésekkel, amelyek a korábbi vállalkozási szerződéseket váltották fel. A jogszabály az alábbi szolgáltatásokat különbözteti meg: háztartási-javítási, építési, személyi, utazási és üdülési szolgáltatás, kölcsönzés és dologmegőrzés. A törvényileg elsőízben szabályozott utazási és üdülési kérdések között kaptak helyet azok a rendelkezések, amelyek szálloda, panzió vagy vendég-szoba igénybevételét szabályozzák, beleértve a bevitt dolgok elvesztéséért, illetve károsodásáért való felelősséget, továbbá a vendéglátó üzem felelősségét a ruhatárában elveszett vagy megkárosodott tárgyakért.

E szerződési jogszabályhelyek népgazdasági szempontból való megítélése igen különböző lehet. A törvénytervezet nyilvános vitája során az olyan jellegű szabályokra is erős igény mutatkozott, amelyek kevésbé népgazdaság-centrikusak s inkább az állampolgári érdekvédelmet tekintenék hangsúlyosabbnak a jogalkalmazás során.

Az anyagi és kulturális élettel kapcsolatos szerződésekhez csatlakoznak még az állampolgári társulások, a kölcsönös segítség és az ajándékozás szabályai. E közösségek alatt olyan meghatározott célra irányuló és szerződéssel létrehozott állampolgári szövetkezést értünk, mint például garázs építésére, fenntartására és használatára alakult egyesülés, amely nem ren-

delkezik kollektív jogalanyisággal, tehát nem jogi személy. A ZGB nem tartalmaz semmilyen rendelkezést az állampolgárok által létesítendő jogképes szövetkezetek megalakítására, jogállására és képviseletére, s ugyancsak nem rendelkezik a tagok és szervek jogairól és kötelezettségeiről. Mindezek a kérdések az egyesülésekről szóló külön jogszabályban nyernek majd szabályozást, amely mint speciális normatív aktus egészíti ki a polgári jogi kodifikációt.

A kölcsönös segítség (gegenseitige Hilfe) szabályai olyan ingyenes szolgáltatásokat szabályoznak, amelyeket az állampolgárok egymás számára ellenérték nélkül nyújtanak, akár megbízás alapján, akár anélkül. Ide tartozik a dolgok ingyenes használatára való átengedése (kölcsön) is.

A törvény negyedik része a telekhasználat, a lakó- és üdülőépület használatának szabályait tartalmazza. Bevezetőjében a racionális földhasználat biztosításának és a telekforgalom állami irányításának alapelveit ismerhetjük meg. Az állampolgári telekhasználatnak az alábbi formái vannak: állami tulajdonú telek használati jogának átengedése, szövetkezeti föld kiutalása családiház-építés és használat céljára, tulajdonosként való telekhasználat, valamint földterület üdülési célú használata szerződés alapján.

Az új szabályok szerint a lakóházépítő szövetkezetek munkáslakás-tulajdona és az állami földön épült családiház-tulajdon mellett még további, földtulajdontól különvált tulajdonformák léteznek,[9] mint pl. a garázstulajdon, vagy hétvégiház tulajdon stb. Ezek használatát használati szerződések megkötése útján rendezik.

Ezt követően a törvény a földtulajdonszerzés szabályait tartalmazza s a fejezet a szomszédos telekhasználók közötti kapcsolat szabályaival (szomszédjog) zárul.

A földre vonatkozó rendelkezések azokat a jogviszonyokat ölelik fel, amelyekben közvetlenül állampolgárok vesznek részt. Ugyanakkor alkalmazásukra csak az esetben kerülhet sor, ha más speciális jogszabály nem ad eligazítást. Ez a rendelkezés érvényes éppúgy a telektulajdon védelmével kapcsolatosan, mint a szomszédos telekhasználók jogai és kötelezettségei tekintetében.

A törvény ötödik része az élet, testi épség és tulajdon megóvásának szabályait tartalmazza, majd pedig az állampolgártól és vállalattól elvárható kármegelőzési és veszélyelhárítási magatartásnormák felsorolását találjuk. Ezt követően a jogsértő magatartás abbahagyására, a jogsértés megszüntetésére, illetve elhárítására vonatkozó igények és a szerződésen kívüli felelősség szabályai találhatók.

A kármegelőzési és veszélyelhárítási kötelezettség megszegéséből származó károkozás szankcióival összefüggésben azok a követelések is ide tartoznak, amelyek a kötelező segítségnyújtás nyomán elszenvedett anyagi hátrányból származnak. Amennyiben baleset vagy természeti csapás esetén történő segítségnyújtásból, vagy az állampolgár életét, testi épségét fenyegető veszély elhárításakor, vagy közbiztonsági intézkedés nyomán keletkeznek kiadások vagy károk, ezekért az Állami Biztosító is fizet kártérítést.

A többi szocialista polgári jogi kodifikációval összhangban az NDK ZGB-je is tartalmazza a szerződésen kívüli kártérítési felelősség egységes alaptényállását. A 330. § így rendelkezik: „Az az állampolgár vagy vállalat, amely a számára előírt kötelezettség megszegésével jogellenesen kárt okoz, köteles azt megtéríteni."

Ez az alaptétel és az ezt követő kártérítési szabályok alkalmazandók a szerződéses kötelezettségek megszegése esetén beálló kártérítési felelősségnél is. Ezáltal a szerződéses és a szerződésen kívüli kárfelelősségre egységes szabályok lesznek érvényesek, viszont differenciált mértéket állapít meg az új szabályozás az állampolgár, és a vállalat felelőssége szempontjából. Az állampolgár szabadul a kártérítési kötelezettségtől, ha a károkozásban vétlen volt, a vállalat viszont csak akkor mentesül a felelősség alól, ha „a kár bekövetkeztét előidéző körülményeket a szocialista termelési feltételekből számára adódó valamennyi lehetőség igénybevételével sem tudta volna elhárítani" (334. §). A vállalatok terhére megállapított felelősségnek ez, az állampolgári felelősséghez képest szigorúbb mértéke megfelel a vállalatok szerződéses kapcsolataira vonatkozó eddig is érvényes felelősségi szintnek. Éppúgy, mint a többi szocialista ország jogában (pl. az OSZSZSZK Ptk 445. cikke), a vállalat csak azokért a károkért felel, amelyeket saját dolgozója munkavégzés során okozott.[10] Ez nem érinti a dolgozónak a vállalattal szemben fennálló munkajogi felelősségét.

A veszélyes üzem „fokozott felelősségé"-nek újbóli szabályozása — szintén a többi szocialista polgári jogi megoldással összhangban — egy általános érvényű rendelkezéssel kezdődik, nevezetesen, az az üzem, amelynek tevékenysége másokra nézve fokozott veszélyt jelent, e tevékenységből származó károkért az előbb említett kimentési lehetőség nélkül felel. Ugyanez érvényes az olyan károk esetére is, amelyek olyan létesítmény fenntartásából, üzemeltetéséből, vagy olyan jellegű dolog ill. anyag birtokbantartásából származnak, amelyek esetében a mások tulajdonát, egészségét és testi épségét fenyegető fokozott veszély teljességgel nem, vagy egyáltalán nem zárható ki (ZGB 344. §). Külön rendelkezések szabályozzák a közlekedési vállalatok, valamint a jármű-üzemeltetők felelősségét, az állatkárokért való felelősséget, valamint

[9] Lakástulajdon az NDK-ban ezzel szemben továbbra sem létezik.

[10] Azokra a károkra, amelyeket állami tevékenység gyakorlása során okoztak, mint korábban is, az állami felelősség különleges szabályai az irányadók (1969. V. 15-i állami felelősségi törvény).

az épülettulajdonos vagy épülethasználó felelősségét leomlás, valamely berendezés működésképtelenné válása, valamely tárgy kiesése esetén. Az új rendelkezések az eddig hatályos nehezen áttekinthető jogi szabályozás — többek között az 1871. évi Birodalmi Kárfelelősségi Törvény — helyébe lépve eltörli a maximált összeghatárra korlátozható felelősség intézményét.

Ezt követik a gyermek, a fiatalkorú és a felügyeletre köteles személy felelősségének szabályai, majd a felelősség kizárásának esetei következnek: végszükség, szükségállapot és önvédelem esetén. Majd a jogosulatlanul igénybe vett szolgáltatások visszatérítési kötelezettségének és a találó jogainak szabályai találhatók. E két jogintézmény e fejezetbe való beiktatását tulajdon és kárvédelmi szempontok tették indokolttá.

A törvény hatodik részében található az örökjog újraszabályozása, amely a hagyatéknak az örökhagyó akaratával, családi kapcsolataival és a társadalmi érdekekkel összhangban való szétosztását szolgálja. Minden állampolgárnak joga van arra, hogy tulajdonáról végrendelettel vagy törvényes öröklés útján rendelkezzen.

A ZGB örökjoga — az eddigi joggal ellentétben — megfelel a fejlett szocialista társadalom erkölcsi és jogi felfogásának, valamint az e társadalomra jellemző magatartási formáknak. Ez tükröződött abban a nagy érdeklődésben is, amely a tervezet nyilvános vitájánál e rendelkezések iránt megnyilvánult.

A törvényes öröklés, a korábbi szabályozással ellentétben, három fokozatra korlátozódik. Az első fokozatban törvényes örökösök a házastárs és a gyermekek. A második fokozatnál a szülők és azok leszármazói, a harmadiknál a nagyszülők és azok leszármazói. Végrendelkezni közjegyzői okiratban vagy sajátkezű írásbeli nyilatkozattal lehet. A végrendeletben örökös állítható, hagyomány létesíthető, meghagyás adható, magatartási rendelkezés hozható és a törvényes örökösök az öröklésből kizárhatók. Széles körben jelentkező igényt elégít ki a kizárólag házastársak által létesíthető közösségi végrendelet intézménye. A rendelkezések az új örökjog jellegzetességeként a túlélő házastárs kedvezőbb helyzetét juttatják érvényre. A gazdaságilag önállóvá vált gyermekek — hasonlóan az OSZSZSZK Ptk-jához — nem jogosultak kötelesrészre. A házastárs mindig jogosult kötelesrészre, a gyermekek, az unoka és az örökhagyó szülei pedig akkor, ha az örökség megnyílása időpontjában tartásra jogosultak voltak. A kötelesrészre irányuló igény — az eddigi szabályozástól eltérően — a törvényes örökrész értékének kétharmada. Kiszélesedett az állami közjegyzők felelőssége az örökségi ügyek intézésében. A közjegyzők feladatainak és tevékenységének szabályozását a Polgári Törvénykönyvön kívül, külön új jogszabály fogja elvégezni.

A törvénynek a már említett utolsó része néhány speciális polgári jogi viszonyt foglal össze. Itt a szerződéses kapcsolatok olyan különleges tényállásai kerültek szabályozásra, mint a letétbehelyezés, beszámítás, adósi és hitelezői többesség, váltó, harmadik személy javára kötött szerződések, követelések biztosítása zálogjoggal, kezességgel és jelzáloggal. Itt találhatók rendelkezések az elévülésről, továbbá az állampolgárok néhány atipikus helyzetére vonatkozó rendelkezések, mint a gyámság és a holttányilvánítás.

*

Az állampolgárok részvételével létrejövő jogviszonyok kodifikálásának szembetűnő jellegzetességei, a lakosság ellátására hivatott vállalatok feladatainak és kötelezettségeinek, valamint az állampolgár közreműködési jogának és különleges védelmének a lehető legkonkrétabb meghatározása azt vonja maga után, hogy ezek a rendelkezések nem alkalmasak arra, hogy a nemzetközi gazdasági szerződések szabályozásának és elbírálásának anyagi jogául szolgáljanak. Mivel a Polgári Törvénykönyv hatálybalépésével egyidejűleg a BGB és a HGB mint a nemzetközi gazdasági szerződésekre (közvetlenül vagy a különböző egységesített, a KGST-országok külkereskedelmi vállalatai közötti nemzetközi gazdasági szerződésekre alkalmazandó általános feltételek mellett járulékosan) alkalmazandó anyagi jog hatályát veszti, e terület újraszabályozására volt szükség. Ezért a Polgári Törvénykönyvet követően 1976. február 5-én hatályba lépett a nemzetközi gazdasági szerződésekről szóló törvény (GIW).* Ez a nemzetközi gazdasági forgalom követelményeinek megfelelően nemzetközileg elfogadott alapelveken és szokásokon alapuló általános szabályokat tartalmaz a jogügyletről, a szerződésről, a képviseletről stb.; a nemzetközi gazdasági szerződések egyes típusára vonatkozó rendelkezései között a vétel, a vállalkozás mellett olyan intézmények is megtalálhatók, mint a kereskedelmi képviselet, a vevőszolgálat, a szállítmányozás, a raktározás, ellenőrzés, tanácsadás, szerelés, tudományos-technikai szolgáltatások. Szabályozva van továbbá egyebek között a teljesítés biztosítékaként a tulajdonjog-fenntartás, a zálogjog, a kezesség, a garancia és az akkreditív, a nem megfelelő teljesítés következményei, a felmondás és a visszalépés, valamint az értékpapírok joga.

Egyidejűleg az NDK-ban elsőízben hatályba lép egy zárt, nemzetközi magánjogi kodifikáció. Ez az újraszabályozás már csak azért is szükséges volt, mert a BGB-t hatálybaléptető törvény hatályon kívül helyezésével az eddigi, egyébként csak töredékesen szabályozott nemzetközi magánjog egész sor alapvető rendelkezése tárgytalanná vált.

* A törvénnyel a Jogtudományi Közlöny egy későbbi száma foglalkozik. *(Szerk.)*

A Polgári Törvénykönyv előkészítésének és kidolgozásának sokéves folyamatában a Szovjetunió polgári jogának, különösen az OSZSZSZK Ptk-jának fejlődését, valamint a többi szocialista ország polgári jogi kodifikációját rendszeresen figyelemmel kísérték és értékelték. Különös figyelmet szenteltek a szocialista országok kodifikációs gyakorlatának. Itt nincs szó az egyik vagy másik megoldás lemásolásáról, hiszen a polgári jog újraszabályozását az NDK-ban éppen úgy, mint más szocialista országban a jogi normák meglevő szerkezetébe, rendszerébe kellett beilleszteni.

A törvény kidolgozásának folyamatában különösen gyümölcsözőnek bizonyult a szocialista kodifikációk közös — bár kifejezési módjában néhány vonatkozásban különböző — fő jellemvonásainak és elveinek tanulmányozása, amelyek közös, azonos politikai, ideológiai és gazdasági alapokon nyugszanak és ezért a normák gyakorlati alkalmazásánál is lényegileg azonos eredményhez vezetnek.

Az ilymódon nyert inspirációk határozzák meg — jóval nagyobb mértékben, mint ahogy az első pillantásra látszhat — a törvény összképét, jellegzetességeit és ezáltal az NDK egész polgári jogának első szocialista kodifikációját. A szándékolt és keresett megegyezések a Szovjetunió és más szocialista ország kodifikációival hozzájárulást képeznek a nemzetközi szocialista együttműködéshez, a könnyebb kölcsönös megértéshez, a tudományos és gyakorlati összehasonlításhoz, az egyeztetett jogalkalmazáshoz. A törvénynek ugyanakkor a szocialista államok közötti érintkezés megkönnyítését kell szolgálnia (különösen az állampolgárok kapcsolatainak területén) és ezzel ezen a síkon is a szocialista integráció egyik építőkövévé kell válnia.

Posch, Martin

A népgazdasági tervek KGST-országok közötti koordinációjának jogi kérdései

I.

A szocialista gazdasági integráció egyik alapvonása, hogy tudatos, tervszerűen irányított folyamatként megy végbe. E tudatosság arra épül, hogy a KGST-országokban tervgazdálkodás folyik, bár az egyes országokban alkalmazott tervezési és gazdaságirányítási módszerek és a gazdaságpolitikai célok megvalósítását segítő gazdasági mechanizmusok formái különbözőek. Ahogyan a tervgazdálkodás az egyes népgazdaságokon belül lehetőséget teremt a főbb gazdaságfejlesztési irányok hosszú távú kialakítására és rendelkezik a fejlesztési források tervszerű felhasználását előmozdító eszközökkel, ugyanúgy nemzetközi méretekben is mód van arra, hogy az egyes országok fejlesztési elképzeléseinek ismeretében a KGST-országok tudatosan fogalmazzák meg a közös érdekű integrációs feladatokat.

E tudatosság gyakorlati kifejeződése a tervezési együttműködés, amely egyfelől kifejezi a népgazdaságfejlesztési célok külgazdasági vonatkozásait, másfelől elősegíti a termelőerők internacionalizálási folyamatát oly módon, hogy ez egyaránt előnyös legyen az egyes országok fejlődése és a KGST-közösség világgazdasági pozícióinak erősítése szempontjából.

Mivel az integráció előmozdításában központi helyet foglal el az anyagi termelésben létrejövő munkamegosztás, a szocialista tervgazdálkodásban a tervezési együttműködésnek különösen fontos szerepe van az integráció eszközrendszerén belül. A hagyományos külkereskedelmi kapcsolatok korábbi túlsúlyának fokozatos megszűnése és a termelési kapcsolatok növekvő súlya ugyanakkor a korábbi alkalmazott tervkoordinációs mechanizmus továbbfejlesztését is igényli.

Erre az igényre ad pozitív választ a Komplex Program, amely megfogalmazza a tervezési együttműködés formáit és módszereit, ily módon nemzetközi alapokat teremt az egyes országok számára az integrációs szemléletű nemzeti tervezés folytatása tekintetében.

A Komplex Program az együttműködés új módszereként jelölte meg az alapvető gazdaságpolitikai kérdésekről folytatandó kölcsönös konzultációkat. A konzultációk arra irányulnak, hogy a KGST-tagországok időben megismerhessék egymás gazdaságfejlesztési elképzeléseit, különösen a kölcsönös kapcsolatok fejlesztését érintő népgazdasági problémákat. Ezek a gazdaságirányító szervek közötti konzultációk elősegítik, hogy a hazai gazdaságfejlesztési elképzelések a partner országok szükségleteit és lehetőségeit is figyelembe vegyék. Mindez megkönnyíti, hogy a későbbiekben a konkrét megállapodásokhoz vezető tervkoordináció során minden fél olyan javaslatokat, kez-

deményezéseket tehessen, amelyek iránt kölcsönös az érdeklődés.

A potenciális együttműködési lehetőségek feltárását szolgálja egyben a prognózisok kidolgozásával kapcsolatos tapasztalatcsere, illetve egyes fejlesztési-együttműködési problémák közös prognosztizálása. A prognosztizálási együttműködés bevezetésekor az országok abból indultak ki, hogy bizonyos — a gazdasági fejlődést döntően befolyásoló — ágazatok és termékfajták termelési, műszaki fejlődési és felhasználási tendenciáinak ismerete nélkülözhetetlen a közép- és hosszú távú népgazdaságfejlesztési tervek kimunkálásához, illetve a munkamegosztási lehetőségek feltárásához. A közös prognosztizálási tevékenység elsősorban a szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlesztésével megoldható problémákat fogja át.

A tervezési együttműködés új módszereihez tartozik továbbá bizonyos ágazatok és termékfajták együttes tervezése.

Az együttes tervezés nem nemzetek feletti tervezést jelent, hanem bizonyos közös érdeklődésre számot tartó termékfajták és ágazatok vonatkozásában olyan összehangolt tevékenységet, amely biztosítja az előkészítő munkától kezdve a termelésen keresztül egészen az értékesítésig terjedő együttműködési feladatok kimunkálását és a közös megoldásokat elősegítő intézkedések egyeztetését. A megfelelően kiválasztott területekre vonatkozó együttes tervezés lehetőséget nyújthat néhány különösen nagy jelentőségű ágazatfejlesztési elgondolás komplex jellegű összehangolására.

A Komplex Program a tervezési együttműködés egész rendszerén belül kiemelt jelentőséget tulajdonít a közép- és hosszú távú tervkoordinációs munkának. Ez érthető is, hiszen a tervkoordináció fázisában konkretizálódnak az említett előkészítő tevékenységek eredményei és a tervkoordináció során érlelődnek olyan közös elhatározásokká, amelyek alapul szolgálnak az érdekelt országok kötelezettségvállalásaihoz. A Programban megfogalmazott tervkoordinációs követelmények a korábbi tervkoordinációs gyakorlat továbbfejlesztését irányozzák elő.

Ebben kifejezésre jut a KGST-országok szándéka arra vonatkozóan, hogy a gazdasági folyamatok objektív természetéből kiindulva a hazai tervezőmunkában és a tervezési együttműködésben egyaránt erősítik a prespektivikus szemléletet. A gazdasági fejlődés tapasztalatai ugyanis arra mutatnak, hogy sokasodnak az ötéves tervidőszak időbeli keretein túllépő feladatok. A népgazdaságok fejlődésére komolyan kiható fejlesztési döntések hatása ma már rendszerint 15—20 éves periódusra terjed. Ebből következik, hogy a legfontosabb együttműködési intézkedéseket is hosszabb távra kell összehangolni. Természetesen a hosszú távú népgazdasági tervek koordinációjának feltétele, hogy a tagországok kellő mélységben kidolgozzák a távlati időszakra szóló gazdaságfejlesztési elgondolásokat. Ma már valamennyi ország rendelkezik prespektivikus szemléletű társadalmigazdasági fejlesztési koncepcióval és ezek fokozatosan tervformát öltenek. Az is kétségtelen, hogy a gazdaság kulcsterületeire vonatkozó nemzetközi koordináció ugyanakkor elő is segíti az egyes országok távlati tervének megalapozását.

A tervkoordináció másik új vonása az ötéves tervkoordinációval kapcsolatos. Ezt röviden azzal jellemezhetjük, hogy a koordinációban növekvő szerepet kap a termeléspolitikai orientáció. Ez nem jelenti azt, hogy a külkereskedelmi típusú kérdések kikerülnek a tervkoordináció látómezejéből, hiszen végeredményben a termelésre vonatkozó egyeztetett elhatározások is a kölcsönös forgalom útján realizálódnak. Valójában arról van szó, hogy az országok már a termelési programok előkészítése során igyekeznek figyelembe venni az együttműködés útján hasznosítható lehetőségeket. Ezzel lehet előmozdítani, hogy az egyes népgazdaságok tervei már előkészítésük szakaszában is számoljanak a partnerek elgondolásaival és a KGST viszonylatú kapcsolatokban biztonságos külgazdasági előirányzatokra épüljenek. A tervezési együttműködés útján tehát abba az irányba tudunk haladni, hogy a népgazdasági tervek ne csak az egyes országok hazai lehetőségeit, hanem egy sokkal szélesebb integrációs fejlesztési háttér előnyeit is tükrözzék.

A nemzetközi munkamegosztás mai fokán minden nagy fejlesztés nemzetközi kihatású, nemcsak azért, mert termékeinek elhelyezése igényel nemzetközi együttműködést, hanem maga a beruházás, a nagy létesítmények megvalósítása is. A gazdasági folyamatok komplex áttekintése — a tervezés alapvető módszere — során nem nélkülözhető azoknak nemzetközi oldalról való megalapozása. Ez pedig a tervezési együttműködés valamilyen formáját igényli.

Ha a kérdést a másik oldalról tekintjük, akkor azt lehet mondani, hogy minden nemzetközileg kitűzött közös cél, minden két-, vagy több oldalú együttműködésben elhatározott közös fejlesztés érdekében végrehajtandó hazai feladat csak az állami tervezés révén valósítható meg.

A tervkoordináció során tehát — erősen a fő vonásokra leegyszerűsítve a kérdést — két fő folyamat valósul meg: egyfelől a népgazdasági tervezés folyamán kialakított nemzeti tervcélok koordinációja a szocialista országokkal, a megfelelő nemzetközi együttműködési lehetőségek ezúton való megkeresése; másfelől viszont a tervkoordináció során meghatározott együttműködési lehetőségek, a tervkoordináció folyamatában, vagy attól függetlenül elvállalt nemzetközi együttműködési kötelezettségek realizálása a népgazdasági tervezés útján, más szóval: az államközileg elvállalt kötelezettségek beépítése a népgazdasági tervekbe.

A KGST-országok között folyó tervkoordináció — mint a tervezési együttműködés egyik központi intézménye — kettős céllal folyik: mégpedig az egyes országok tervcéljainak összehangolása a többi ország népgazdasági terveivel és ezáltal a hazai tervcélok megvalósításának előmozdítása, másfelől pedig közös tervezési célok elfogadása, ezek megvalósításának biztosítása. Ez részben a tervezési együttműködés egyik új eszközének, a közös tervezésnek az alkalmazásával történhet, részben pedig a közösen elfogadott nemzetközi jellegű tervezési célok a hazai népgazdasági tervezés útján realizálhatók.

A tervkoordináció lényegében két szakaszban valósul meg. Az első szakaszban a tervkoordinációban részt vevő országok a KGST szervei által adott sokoldalú ajánlások alapján kidolgozzák azokat a kérdéseket, amelyek a tervkoordináció során kétoldalú viszonylatban egyeztetendők. E kérdésre nézve iterációs úton a saját népgazdasági tervük kidolgozásának menetében egyre több, egyre részletesebb és egyre inkább véglegesnek tekinthető információkat nyújtanak egymásnak.

A második szakaszban történik meg a sokoldalú információk alapján — a különféle szinteken — az együttműködés egyes területeinek kijelölése, tartalmának végleges megállapítása. Ebben a szakaszban rögzítik fokozatosan a népgazdasági tervezésben részt vevő különböző szervek között, majd végül is a központi tervező szervek szintjén a tervkoordináció eredményeit.

A tervkoordináció e nagyjából két szakaszban végbemenő folyamata nem mentes az ellentmondásoktól. A tervkoordináció folyamata egyidejűleg megy végbe a nemzeti tervezéssel, olyankor folyik tehát, amikor hazailag elfogadott népgazdasági terv még nincsen, az egyes kidolgozás alatt álló tervcélok változnak, mozgásban vannak. Ennek következtében nem bizonyos, hogy az a tervcél, amely kapcsolható lenne a tervkoordinációban részt vevő másik ország tervezési céljához, a terv végleges kidolgozása során változatlan tartalommal be fog kerülni a népgazdasági tervbe. Ugyanakkor a tervkoordináció vissza is hat a hazai népgazdasági tervezésre, indukál, létrehoz tervezési folyamatokat, amelyek eredményeképpen új, most már a nemzetközi együttműködésre alapított tervcélok jönnek létre. Az ellentmondás tehát az, hogy a tervkoordinációt olyan időszakban kell lebonyolítani, sőt be is fejezni, amikor a részt vevő országok egyikében sincs még elfogadott népgazdasági terv, nincsenek stabilan kialakított tervcélok. A tervezés folyamatában dinamikusan változnak a tervcélok és a tervfeladatok, ugyanakkor a tervkoordinációban a más országok számára átadott információknak bizonyos stabilitással kell rendelkezniük, hogy azokra ezek az országok saját tervezésük során számíthassanak, építhessenek. Stabilitás és dinamizmus az az alapvető ellentmondás, amelynek feloldását a tervkoordinációban meg kell találni. A tervkoordinációs gyakorlat a munka mindennapi menetében kisebb-nagyobb nehézségek árán megtalálja a feloldásnak a módját.

II.

Milyen jogi rendezésre váró feladatok vannak a tervkoordináció terén? A feladat alapvetően hármas, mégpedig:

1. a tervkoordináció sem nélkülözheti azt a szervező erőt, amelyet a folyamatok jogi szabályozása, a kölcsönös jogok és kötelezettségek megállapítása jelent;

2. a jog eszközeivel is segíteni kell feloldani a stabilitás és dinamizmus előbb vázolt ellentmondását. Ennek keretében mindenekelőtt az a kérdés vár rendezésre, hogy a tervkoordináció első szakaszában átadott információk meddig s mennyiben kötik az információt átnyújtó országot, vagy pedig az mentes a kötöttségektől és így jogilag kötelező ereje nincsen;

3. a jogi rendezés harmadik feladata az, hogy a tervkoordináció második szakaszában — az eredményeket összegező és rögzítő szakaszban — létrejövő egyes okmányok jogi relevanciáját, az azokhoz fűződő kötelező erőt tisztázza.

A tervkoordináció két szakaszában — ezek tartalmi különbsége miatt — a jogi rendezésnek is eltérő jellegű feladatai vannak.

Az első szakaszban az van előtérben, hogy jogi eszközökkel is rendezzük, az állam melyik igazgatási szerve, vagy melyik gazdálkodó szervezete és milyen kérdésekben járhat el és vehet részt a tervkoordinációban (a központi tervező szerv, az ágazati irányító szervek, a vállalatok, a KGST képviseleti szervek feladatai), továbbá milyen szerepet játszanak a tervkoordinációban az államközi szervezetek és a nemzetközi gazdálkodó szervezetek.

A tervkoordináció e szakaszában jogi rendezést igényel még a koordinációs témák kiválasztásának, megvizsgálásának és egyeztetésének rendje, továbbá a kölcsönös kötelezettségek az információk adása terén és az információk tartalmi kellékei. Azt lehet tehát mondani, hogy a tervkoordináció első szakaszát illetően a jogi rendezésnek mindenekelőtt eljárási, processzuális kérdéseket kell átfognia.

A második szakasznak az a jellege, hogy annak során már megszervezik a koordinációban részt vevő országok együttműködését, létrejön a tervkoordinációban részt vevő ágazati szervek között tárcaközi szinten egy sor államközi egyezmény. E szakasz záróaktusaként a központi tervező szervek vezetői zárójegyzőkönyvben rögzítik a tervkoordináció eredményeit.

A tervkoordináció befejezése után pedig a zárójegyzőkönyvben foglaltakra támaszkodva további államközi egyezményeket is kötnek.

A jogi rendezés feladata ebben a szakaszban a tervegyeztetés eredményeit rögzítő aktusok jogi jellegének, jogi hatásának vizsgálata és ezzel a tervkoordináció hatékonyságának növelése.

A fenti okfejtésből kitűnik, hogy a tervkoordináció két szakasza a jogi rendezéssel szemben különböző követelményeket támaszt, méghozzá: az első szakaszt illetően mindenekelőtt eljárási (processzuális) kérdések rendezését; a második szakaszt illetően anyagi-jogi kérdések rendezését.

Az első szakasz feladatainak eljárási jellegűvé minősítése nem jelenti e jogi feladatok lekicsinylését, vagy másodrendűvé nyilvánítását, minthogy a processzuális kérdések rendezése nagymértékben előmozdíthatja a tervkoordináció gördülékenységét, zökkenőmentességét és ezzel eredményességének növelését is.

Az első szakaszt illetően nagymértékben érvényesül a jog szervező ereje. A tervkoordináció jogi szabályozásának e szakaszt illetően — korántsem a teljesség igényével történő felsorolással — a következő kérdéseket kell rendeznie: *a)* milyen szervek vesznek részt az egyes országok részéről a tervkoordinációban; *b)* milyen KGST-szervek (nemzetközi gazdálkodó szervezetek és államközi szervezetek) vesznek részt a tervkoordinációban; *c)* mi a munkamegosztás a központi tervező szervek és a tervkoordinációban részt vevő ágazati és más szervek között; *d)* milyen információkat kötelesek az egyes országok nyújtani egymásnak a tervkoordináció menetében sokoldalú rendben is; és kétoldalú rendben is; *e)* milyen kötöttségek fűződnek az egyes országok részéről átadott információkhoz.

Az *e)* pont alatti kérdés az egyetlen olyan, amelyeknél a jogi rendezésnek nemcsak szervezeti jellegű kérdéseket kell megoldania, hanem tartalmi, a tervkoordinációban részt vevő országok jogaira és kötelezettségeire is kiható kérdéseket.

III.

A tervkoordináció jogi kérdéseinek megoldása szempontjából a legnagyobb jelentősége annak van, hogy mi a jogi hatálya a tervkoordináció eredményeit rögzítő különféle okmányoknak, milyen jogi következmények fűződnek az ezekben az okmányokban elvállalt kötelezettségek teljesítéséhez.

A tervkoordináció menetében számos, részben megállapodást tartalmazó, részben a megállapodásokat előkészítő jellegű okmány jön létre. Ezek formailag a legtöbbször jegyzőkönyvek. A jegyzőkönyvekben rögzítik a gazdálkodó szervezetek szintjén folyó tárgyalások eredményeit, az ezeket szintetizáló és az ágazati együttműködés egyéb kérdéseit is tartalmazó minisztériumi tárgyalások eredményeit. Már a tervkoordináció menetében is létrejönnek államközi egyezmények. A tervkoordináció a központi tervező szervek elnökei által folytatott összegező jellegű tárgyalások eredményeit tartalmazó jegyzőkönyvvel zárul. Ez a népgazdaság egészének szintjén rögzíti az országok közötti gazdasági együttműködés legfőbb területeit anélkül azonban, hogy részleteiben is tárgyalná a felek jogait és kötelezettségeit az együttműködés egyes területein.

A tervkoordináció második szakasza tekintetében a jogi szabályozás súlya arra helyeződik, hogy milyen jogi formába kell önteni a felek által elvállalt kötelezettségeket és mi a felek által különböző elnevezéssel megjelölt okmányok jogi hatálya.

A kérdést jogi oldalról tekintve egy határozott kiindulási pont van. Jogilag szakcionálható megállapodásnak csak azokat lehet tekinteni, amelyekből a felek jogai és kötelezettségei egyértelműen megállapíthatók. Ezeket állami szinten a KGST-országok gyakorlatában államközi egyezményekben rögzítik. Számos államközi egyezmény jön létre a tervkoordináció eredményeként. Ezek közül az államközi egyezmények közül egyesek még a tervkoordináció lezárása előtt létrejönnek. Említettük már, hogy a tervkoordináció iterációs úton folyik. Az együttműködés számos részkérdését vizsgálják ágazati szinten, vagy a gazdasági szervezetek szintjén és az ezeken a szinteken megrostált, kiszűrt együttműködési feladatok kerülnek fel magasabb szintre, végső soron a központi tervező szervek vezetői által aláírt jegyzőkönyvekbe. Igen gyakran előfordul, hogy egy-egy ágazati szinten letárgyalt együttműködés a kiérleltségnek olyan fokára jut, hogy azok a tervkoordináció eredményeinek rögzítése és a hazai népgazdasági terv elfogadása előtt teljes bizonysággal realizálhatóvá válnak. Ezek tekintetében a jogokat és a kölcsönös kötelezettségeket a tervkoordináció végleges lezárása előtt szabatosan rögzíteni lehet, így sor kerülhet államközi szerződés megkötésére. A népgazdasági tervezésnek ezt követően az a feladata, hogy az államközileg már elvállalt kötelezettségek teljesítésének gazdasági alapjait a tervben megteremtse, más szóval ezeknek az egyezményeknek a tartalmát beépítse a népgazdasági tervbe.

Az együttműködésnek viszont vannak más olyan kérdései, amelyek a tervkoordináció során nem érlelhetők ki annyira, hogy azok tekintetében az államközi egyezményt magának a tervkoordinációnak a menetében meg lehessen kötni, hanem arra csak további előkészítő munka után, a tervkoordináció lezárása után kerülhet sor.

A tervkoordináció második szakaszában létrejövő okmányok közül kulcsjelentőségű a központi tervező szervek vezetői által aláírt jegyzőkönyv, amely lezárja a tervkoordinációt és összegezi annak eredményeit. Joggal vetődik fel tehát a kérdés, vajon a tervhivatal elnöki

jegyzőkönyvet államközi egyezménynek kell-e tekinteni annak minden következményeivel együtt. E következmények közül csak példaként említem meg azt a lehetőséget, hogy a KGST-országok között az elmúlt esztendőben megnyílt annak a lehetősége, hogy államközi egyezményeiket — külön kikötés alapján — anyagi felelősséggel alapozzák meg.

Az államok anyagi felelősségének tartalma, hogy az állam gondoskodik arról, hogy gazdasági szervezetei megkössék azokat a polgári jogi szerződéseket, amelyek az államközi egyezményben elvállalt kötelezettségek realizálásához szükségesek és egyben saját belső gazdaságirányítási és jogrendszerének megfelelően gondoskodik e szerződések teljesítésének feltételeiről, amennyiben azok államigazgatási jellegű intézkedést igényelnek. Az állam nem felel azonban azért, hogy a gazdasági szervezetek a polgári jogi szerződésben elvállalt kötelezettségeiket teljesítik-e, vagy sem. Az állam anyagi felelőssége az államközi szerződésben elvállalt kötelezettségek teljesítéséért és a vállalat felelőssége a polgári jogi szerződésben elvállalt kötelezettségek teljesítéséért független egymástól, de ugyanazt a kárt kétszeresen nem lehet megtéríttetni.

Az államközi egyezmény tartalmi kelléke, hogy az szabatosan meghatározza a felek kölcsönös jogait és kötelezettségeit. A központi tervezőszervek vezetői által aláírt a tervkoordinációt lezáró jegyzőkönyvek a legtöbb együttműködési kérdés tekintetében nem olyan részletezettségűek, hogy azokból a felek jogai és kötelezettségei valamennyi lényeges vonatkozásban megállapíthatók lennének. Ahhoz, hogy ezek az együttműködési kérdések jogi szempontból is rendezettnek tekinthetők legyenek és a gyakorlatba is átültethessék azokat, az esetek többségében arra van szükség, hogy azok tekintetében később külön államközi egyezmény jöjjön létre.

A tervkoordináció jogi kérdéseiről 1975 novemberében Berlinben az Állam- és Jogtudományi Akadémia és a Bruno Leuschner Közgazdasági Főiskola által rendezett nemzetközi konferencia tézisei felvetették azt a kérdést, vajon a tervkoordinációt lezáró, eredményeit összegező, a tervező szervek vezetői által aláírt jegyzőkönyvet pactum de contrahendonak kell-e tekinteni, vagy pedig előszerződésnek. Véleményem szerint e jegyzőkönyv mindkettőnek tartalmazza egyes elemeit, azonban a pactum de contrahendo jelleg van túlsúlyban.

Az előbb már kifejtetteknél fogva ugyanis a jegyzőkönyv aláírását követően a tervkoordináció lezárása után lehet és kell az egyes együttműködési kérdések tekintetében a kölcsönös jogokat és kötelezettségeket annyira tisztázni, hogy azok államközi egyezményben legyenek rögzíthetők. Ezért a jegyzőkönyv mindenekelőtt pactum de contrahendo jellegű. Másfelől azonban e jegyzőkönyvek — az esetek kis számában — egyes kérdéseket olyan részletezettséggel is tartalmaznak, hogy azok lényegében a tervkoordinációs jegyzőkönyvben foglalt tartalommal kerülnek be a hosszú távú államközi kereskedelmi megállapodásba, vagy más államközi szerződésbe. Ebben a vonatkozásban a jegyzőkönyv előszerződésnek is tekinthető.

IV.

Szólni kell még a tervkoordináció során elvállalt kötelezettségek biztosításának módjáról.

A tervkoordináció során államközi egyezményben elvállalt kötelezettségek biztosítása tekintetében a felek az erre vonatkozó KGST-okmány rendelkezései szerint kiköthetik az államok anyagi felelősségének alkalmazását.

A kötelezettségek biztosításának tekintetében nagy súly van azon, hogy az országok saját gazdaságirányítási rendjüknek megfelelően dolgozzák ki és adják ki azt a belső szabályozást, amely biztosítja:

a) egyfelől azt, hogy az eljárási jellegű kötelezettségek esetében az állam belső szabályozása szerint arra illetékes szervek elvégzik azokat a vizsgálatokat, tervezési munkálatokat stb., amelyek szükségesek ahhoz, hogy a koordináció folyamata e kérdésben a konkrét kötelezettségvállalás irányába folytatható legyen;

b) másfelől e konkrét kötelezettségvállalást még nem tartalmazó tervkoordinációs okmánynál az államoknak a belső szabályozás szerint arra illetékes szervei gondoskodjanak arról, hogy a tervkoordináció során elvállalt kötelezettséget az érdekelt többi országgal együtt annyira konkretizálják, hogy annak alapján az államközi kötelezettség tartalma szakosítási, kooperációs, vagy más államközi egyezményekben kellő pontossággal meghatározható legyen;

c) a konkrét kötelezettségvállalásnál a belső szabályozásnak arra kell irányulnia, hogy az állam gazdasági szervezetei megkössék azokat a polgári jogi szerződéseket, amelyeknek útján a tervkoordináció során elvállalt államközi kötelezettség teljesíthető, és hogy az állam megteremti azokat a feltételeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a vállalatok polgári jogi kötelezettségüket teljesíteni tudják.

A tervkoordináció során elvállalt kötelezettségek legfontosabb jogi biztosítéka tehát az, hogy a tevkoordinációban részt vevő államoknál legyen az államok belső tervezési rendjére és ezen belül a nemzetközi együttműködés tervezésére és szervezésére vonatkozó olyan belső szabályozás, amely kijelöli azokat a szerveket, amelyeknek gondoskodniuk kell a tervkoordináció során elvállalt kötelezettségek kellő konkrétsággal történő kimunkálásáról, teljesítéséről és a gazdasági szervezetek útján történő teljesíttetéséről.

A magyar jogrendszer különféle szintű jogszabályokkal gondoskodik arról, hogy a tervkoordináció során elvállalt államközi kötelezettségeket a gazdaságirányító szervek és a gazdálkodó szervezetek realizálják.

A népgazdasági tervezésről szóló 1972. évi VII. törvény praeambuluma megállapítja, hogy hazánkban a szocialista tervgazdálkodás — támaszkodva a testvéri szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió tapasztalataira — a magyar népgazdaság gyors fejlődését, megerősödését, a szocializmus alapjainak lerakását, a dolgozók életszínvonalának rendszeres emelését eredményezte. A törvény rendelkezései (1972. évi VII. tc. 13. §) előírják, hogy a népgazdasági tervezéssel elő kell mozdítani a szocialista országok gazdasági integrációs céljainak megvalósulását. A hosszú távú és a középtávú népgazdasági tervezéshez kialakított elgondolásokat a magyar népgazdasági tervező szervek egyeztetik a KGST-tagállamok tervező szerveivel. A törvény előírja azt is, hogy a népgazdasági terv megalapozásánál figyelembe kell venni a nemzetközi gazdasági megállapodásokat és egyezményeket, valamint hasznosítani kell a számításba vehető nemzetközi gazdasági együttműködési lehetőségeket.

A törvény 30. § (4.) bekezdése előírja azt is, hogy az érdekelt miniszterek és az országos hatáskörű szervek vezetői kötelesek a tervcélok megvalósítása érdekében kötött nemzetközi egyezményeknek a végrehajtását megszerezni, figyelemmel kísérni és azok teljesítése érdekében intézkedéseket tenni.

A népgazdasági tervezésről szóló törvényben kapott felhatalmazás alapján az Országos Tervhivatal elnöke 3/1973. (Tg. É. 5.) OT számú utasításával szabályozta az 1976—1980. évekre vonatkozó V. ötéves népgazdasági terv kidolgozásával kapcsolatos vállalati tervezőmunka feladatait. Ezen utasítás értelmében a vállalatok közül azokat, amelyek fejlesztési politikáját a nemzetközi gazdasági együttműködés lehetősége és a tervkoordinációval kapcsolatos kötelezettségvállalás érinti, a népgazdasági tervező szerveknek be kellett vonniuk a nemzetközi tervkoordinációs tárgyalásokba. E vállalatok feladatai a következők voltak az előkészítés szakaszában: javaslatokat kellett kidolgozniuk a tervkoordinációs tárgyalások magyar részről való előkészítéséhez; meg kellett vizsgálniuk a partnerországok által felvetett, őket érintő javaslatokat; a minisztériumok felkérésére vagy saját kezdeményezésük alapján közvetlen kapcsolatok létesítésére kellett törekedniük a partnerország illetékes gazdálkodó szervezeteivel és ennek alapján egyeztetett elgondolásokat kellett kidolgozniuk a tervkoordinációs tárgyalásokhoz; a szükséghez képest részt kellett venniük a tervkoordinációs tárgyalásokon.

Az V. ötéves terv előkészítésének szakaszában a KGST-országokkal folytatandó tervegyeztetés tartalmáról és rendjéről, továbbá a KGST-tagállamokkal létrehozandó hosszú távú kötelezettségvállalások gazdasági feltételeinek biztosítását célzó eljárási rendről kormányszintű határozatok rendelkeztek.

A fentiekre is kiterjedő előkészítő munka eredményeként 1975. decemberében emelte törvényerőre az Országgyűlés a magyar népgazdaság 1976—1980. évekre vonatkozó V. ötéves tervéről szóló 1975. évi IV. törvényt. Ez — többek között — leszögezi, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat továbbra is elsősorban a szocialista országokkal, mindenekelőtt a Szovjetunióval és a KGST többi tagállamával folytatott tervszerű gazdasági együttműködés és kölcsönös áruforgalom erőteljes fejlesztésére kell alapozni. A tervkoordináció eredményei alapján, a szocialista országokkal kötött megállapodásoknak megfelelően szélesíteni kell a tudományos és kutatási, fejlesztési és termelési együttműködést, s a különböző formákban megvalósítandó szakosítást és kooperációt.

A törvény hangsúlyozza, hogy gondoskodni kell a KGST-tagországai Sokoldalú Integrációs Intézkedéseinek Egyeztetett Tervéből és a megkötött együttműködési megállapodásokból eredő kötelezettségek teljesítéséről.

Az V. ötéves tervről szóló törvény végrehajtásáról hozott minisztertanácsi határozat szerint a KGST Sokoldalú Integrációs Intézkedések Tervével összhangban vállalt kötelezettségekből adódó termelési feladatok feltételeit meg kell teremteni. A szükséges fejlesztés pénzügyi feltételeit vállalati forrásokból, bankhitelből és — meghatározott esetekben — állami eszközökből kell rendelkezésre bocsátani.

A minisztertanácsi határozat kötelezte az ágazati minisztereket, gondoskodjanak a fejlesztési politika kialakítása és megvalósítása során arról, hogy a termelés fejlesztésének iránya a vállalt szakosítási és kooperációs kötelezettségekkel összhangban legyen.

A határozat kötelezte az ágazati, illetve felügyeletet gyakorló minisztereket arra is, kísérjék figyelemmel az érintett vállalatok felkészülését a kötelezettségek teljesítésére, ellenőrizzék, hogy a vállalatok ötéves tervei e feladatokat és a feladatok megvalósításához szükséges belső intézkedéseket tartalmazzák. Szükség esetén tegyenek, vagy kezdeményezzenek megfelelő intézkedéseket e kötelezettségek teljesítése érdekében.

Kálmán György

A szabadságvesztés büntetés hatékonyságának főbb jellemzői

Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Kriminológiai Tanszéki Csoportja az Igazságügyi Minisztérium felkérésére empírikus vizsgálatot folytatott le a szabadságvesztés-büntetés hatékonyságának behatárolására.

A vizsgálat kettős célt szolgált, egyrészt a hatékonyság mérőszámának kimunkálására, másrészt ezek felhasználásával a hazai szabadságvesztéses büntetés speciális és generális preventív hatásának mérésére irányult.

A vizsgálat lefolytatását a nemzetközi szakirodalom széles körű tanulmányozása előzte meg, aminek alapján itt is célszerűnek látszik néhány elméleti kérdés felvetése.

1. Elméleti bevezetés

Az irodalmi áttekintés alapján megállapítható, hogy a büntetés hatékonysága egyre gyakoribb téma a szakirodalomban, s a kriminálpolitika irányítói is mindinkább sürgetik a büntetés hatékonyságára irányuló kutatásokat. Mindez természetesnek tűnik, hiszen a büntetés preventív célja csak akkor biztosítható, ha hatékony intézkedéseket alkalmaznak a bűncselekmények elkövetőivel szemben. Az a tény azonban már ritkábban tudatosul, hogy a büntetés hatékonyságáról csak akkor beszélhetünk, ha a büntetés célját a prevencióban, az elkövetők reszocializálásában jelöljük meg. Ahol a büntetés célja a megtorlás, ott a speciális prevenció hatékonyságának vizsgálata mint igény fel sem merülhet, hiszen a büntetés végrehajtásával automatikusan megvalósul a büntetés célja is. A büntetés hatékonyságának intenzív tanulmányozása így — többek között — arról tanúskodik, hogy a megtorlás, a represszió egyre inkább kiszorul a bűnözés elleni harc eszköztárából, s a tudatformálás, a meggyőzést biztosító kriminálpedagógiai eszközök válnak uralkodóvá.

Amikor a szakirodalomban a büntetés hatékonyságáról esik szó, annak értelmezése rendszerint leszűkül *a büntetés speciális preventív céljának* megvalósulására. Ezért a hatékonyság mértékét mindenekelőtt a visszaesés különböző arányaiban állapítják meg. A hatékonyság ilyen szemlélete kimondva vagy kimondatlanul abból az elméleti álláspontból fakad, hogy a büntetést akkor lehet hatékonynak tekinteni, ha az bármilyen életkörülmények között is képes visszatartani az elítéltet újabb bűncselekmény elkövetésétől.[1] Ez esetben a büntetéssel szemben az elvárás, hogy olyan mértékben tegye edzetté az elítéltet a kriminogén külső hatásokkal szemben, és oly mértékben erősítse meg benne a társadalmi követelményekhez (törvényekhez) alkalmazkodás szándékát, amint az a lakosság nagy többségénél tapasztalható. Ha maradéktalanul erre az álláspontra helyezkedünk, akkor a visszaesés mutatóival valóban mérhető a büntetés hatékonysága. Az e téren végzett kriminológiai kutatások túlnyomórészt erre a koncepcióra támaszkodnak.[2]

Található azonban olyan álláspont is, mely szerint a büntetés hatékonysága a speciális prevenció terén csak közvetve és bizonyos korrekciókkal mérhető a visszaesés mutatóival, minthogy a büntetéssel — de különösen a szabadságvesztés-büntetéssel — szemben csak az a követelmény támasztható, hogy kialakítsa az elítéltben a társadalmi beilleszkedés szándékát.[3] Ha a társadalmi beilleszkedés eme szubjektív feltétele létrejött, a büntetés elérte célját, kedvező hatást gyakorolt. Az objektív feltételek pedig úgy tekinthetők, mint minden más olyan embernél, akinek nincs szándékában bűncselekmény elkövetése, azaz a jövőbeni hatásoktól, a szubjektív és objektív oksági tényezők konstellációjától függ a bűncselekmény elkövetése.

Önmagában bármelyik nézőpontot is tekintjük, elégtelen a valóság átfogó értékeléséhez. A büntetés hatékonyságának a vizsgálatakor abból a tényből kell kiindulnunk, hogy a bűncselekmények megelőzésére a büntetés, a büntetőjogi eszközök nem egyedül hivatottak. Sohasem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a bűnözés elleni harcban a büntető felelősségre vonás, a büntetés, a megelőzésnek csak egyik — noha igen fontos — eszköze, az egyéb állami és társadalmi eszközök mellett. Ebből adódik, hogy a *bűnözésnek, vagy a visszaesésnek az alakulását csak a büntetés hatékonyságára, illetve annak hiányára visszavezetni nem helyes.* Gyakori eset, hogy a büntető felelősségre vonás, a büntetés határozott beilleszkedési szándékot vált ki az elítéltből, s mégis a külső objektív körülmények, a létfeltételek újabb bűncselekmény elkövetésére késztetik. Kriminológiai vizsgálatok szerint az elítélteknek körülbelül fele a szabadságvesztés letöltése után ugyanabba a környezetbe tér vissza, amelyik korábban is hatással volt a bűncse-

[1] Ld.: *Natasev*, A. E.—*Sztrucskov*, N. A.: Tyeoretyicseszkaja osznovo iszpravityelnovo-trudovovo pravo. Moszkva, 1967.

[2] Ld.: *Uusitalo*, Paavo: Aterfall i brott after frigivning fran öppna reszpektive slutana anstalter. In Collected Studies in Criminological Research. Vol. I. council of Europe, 1968.; *Davidivic*, D. et al.: Efikasnest kratkih kazni lisenja slobode. Beograd, 1965.

[3] *Vigh* József—*Gönczöl* Katalin: A fiatalkorú bűnelkövetők reedukációja az utógondozás során. J. K. 1972. 8. sz.

lekmény elkövetésére.[4] De arra is számtalan példát találhatunk, hogy az elítéltben a büntetés hatására nem alakul ki a beilleszkedés szándéka és mégsem követ el újabb bűncselekményt, mert a büntetés után olyan objektív viszonyok közé kerül, amelyek kedvezően, a jogkövetés irányába formálják személyiségét, s ezek a körülmények állandósulnak. Éppen ezért helyes tehát az a megállapítás, hogy az elítéltek jövőbeni törvénytisztelő magatartása nem szükségképpen a büntetés kedvező hatására vezethető vissza.[5]

A visszaesés, vagy az elítéltek jogkövető magatartása — mint láttuk — két alapvető komponens: *a társadalmi beilleszkedés szubjektív és objektív feltételeinek eredője. Mindkét komponens lehet pozitív és negatív, s ezek erőssége és összekapcsolódása dönti el az elítélt jövőbeni magatartását.*

Ezek a legáltalánosabb szinten megfogalmazott elméleti megállapítások a büntetések minden fajtájára alkalmazhatók. Bár a büntetés hatékonyságának vizsgálata leggyakrabban a szabadságvesztés-büntetésnél merül fel, de az egyéb büntetési nemek és intézkedések sem hagyhatók figyelmen kívül, noha egy sor kérdésre itt még kevésbé tudunk egzakt választ adni. Ilyen kérdések például: mikor alakul ki a bírói megrovásban részesített fiatalkorúban vagy a Btk. 60. §-a alapján „elintézett" felnőttben a beilleszkedési szándék, az intézkedés hatására vagy már azt megelőzően? S ha az utóbbi felel meg a valóságnak, akkor nem célszerű-e csak olyan büntetés vagy intézkedés speciál-rpeventív hatékonyságának a mérésével foglalkozni, amelyik a végrehajtás folyamatában alakítja ki a törvénykövetés szándékát? Avagy helyesebb a büntető felelősségre vonás, a büntető eljárás egészének a hatékonyságáról beszélni, mint a büntetésről? De hasonló módon tehető fel a kérdés a pénzbüntetésnél vagy minden más olyan büntetésnél és intézkedésnél is, ami nem igényel további nevelő hatást vagy felügyeletet. Nem kétséges, hogy a különböző büntetési nemeknek nem azonos a szerepük a speciális preventív hatás biztosításában. A lényeges különbségeket tartalmazó büntetési nemek éppen a cselekmény és az elkövető társadalmi veszélyességének mértéke szerint kerülnek alkalmazásra. A beilleszkedési szándék kiformálódására gyakorolt hatás tekintetében a különböző elítéltekre alkalmazott különböző büntető intézkedések (büntetési nemek) egzakt módon nem is hasonlíthatók össze.[6] Különösen nem akkor, ha a hatékonyságot csak a visszaesés alakulásával mérjük.

Ha a speciális preventív hatékonyságot csak első megközelítésben vizsgáljuk, vagyis a társadalmi beilleszkedési szándék kialakítása szempontjából, úgy a hatékonyság vizsgálata néhány büntetési nemnél elesik, minthogy alkalmazásukra éppen azért kerül sor, mert a törvény jövőbeni betartása feltételezett, újabb bűncselekmény elkövetése nem valószínű, s így a kisebb joghátrány is elegendő a felelősségtudat megerősítéséhez és a generális prevenció érvényesítéséhez. Ezek a tények is amellett szólnak, hogy a büntetés hatékonyságát a beilleszkedési szándék kialakulásán túl annak realizálódásában, illetve a büntetési célok hiányában is vizsgálni kell.

Az eddigiekben a büntetés speciál preventív hatékonyságának egyes elméleti kérdéseit vizsgáltuk, s megállapítható, hogy a hatékonyság mérése még meglehetősen kidolgozatlan, még egy sor elméleti és számbavételi kérdés eldöntetlen. De méginkább így van ez a *büntetés generális preventív hatásának értékelésénél.* Csakhogy egy alapvető elméleti kérdést érintsünk, egyes szakvélemények a speciális, mások pedig a generális prevenciót tartják elsődlegesnek, vagyis olyannak, amihez a büntetési nemek tartalmát elsődlegesen igazítani kell.

Ma már nyilvánvaló, hogy a büntetés generális preventív hatása arra hivatott, hogy elősegítse a helyes társadalmi tudat kialakítását, a társadalmi követelmények betartását, azaz hátrány (malum) kilátásba helyezésével és törvénysértés esetén annak alkalmazásával távoltartsa az embereket a törvénysértésektől. Ez érvényes azokra az esetekre is, amikor a felelősségre vonás idején a speciális prevenció szempontjából büntető intézkedésre már nem is lenne szükség, mert a cselekmény visszahatása és az azt követő körülmények már kifejtették elégséges speciális preventív hatásukat. Ilyen esetekben valamiféle büntetés kiszabását pusztán a generális prevenció érdekei indokolják.

A büntetés generális preventív hatását illetően legáltalánosabbnak az a felfogás mondható, miszerint az főleg a társadalom erkölcsileg ingatag elemeinél érvényesül, azokat tartja vissza a bűncselekmények elkövetésétől.[7] Vannak, akik úgy vélik, hogy ez a preventív hatás csak igen szűk körben érvényesül,[8] míg mások azt tételezik fel, hogy a lakosság viszonylag széles rétegeinél érezhető.[9] Megítélésük szerint függetlenül attól, hogy milyen hányadnak tekintjük a lakosság ingatag részét, a büntetés generális preventív hatása nem szűkíthető le ilyen módon.

A büntetés generális preventív hatásának kriminológiai vizsgálata azért jelent különös nehézségeket, mert a bűncselekményt el nem követők széles táborában nehéz megállapítani,

[4] *Smarov,* I. V.: Krityerii i pokazatyeli effektivnoszty nakazanyij. Szovjetszkoje goszudarsztvo i pravo. 1968. 6. sz.

[5] *Hood,* R.: Research on Effektivness of Punishments and Treatments. In Collected Studies in Criminological Research. Vol. I. Council of Europe, 1967. *Zlobin,* G. A.: Ob izucsenyii effektivnosztyi ugolovnovo nakazanyija. Szovjetszkoje goszudarsztvo i pravo. 1969. 6. sz.

[6] Ld.: *Hood,* R.: i. m.

[7] Ld.: *Smarov:* i. m.

[8] *Beljajev,* N. A.: Celi nakazanyija i szredsztva ih dosztizsenyija v iszpravityelnih-trudovih ucsreszgyenijah. Leningrád, 1963.

[9] *Szaharov,* A. B.: O licsnosztyi presztupnyika i pricsinah presztupnosztyi v. SZSZSZR. Moszkva, 1961.

hogy a jogkövető magatartás kiformálásában részt vevő számos tényező között a büntetés hatása milyen arányt képvisel. Az eddigi vizsgálatok alapján csupán annyi állapítható meg bizonysággal, hogy létezik ilyen hatás és ez a hatás az embereknél különböző.

Ma még távolról sem eldöntött kérdés, hogy milyen büntetési nemek biztosítják a legkedvezőbb generál preventív hatást. Hosszú időn keresztül az a szemlélet uralkodott, hogy a szigorú, a súlyos hátrányt (szenvedést, testi és lelki fájdalmat) okozó büntetés, esetleg a biológiai létet is megszüntető halálbüntetés gyakorolja a legelrettentőbb hatást, s ezen keresztül tartják viszsza az embereket a bűncselekmények elkövetésétől.

Ma már a gyakorlat bizonyítja, hogy az úgynevezett szigorú büntetési nemek elmaradása, megszüntetése nem vonja maga után a bűnözés emelkedését, legalábbis jelentős mértékben nem. Nem kell ahhoz halálbüntetés, vagy különös szenvedést okozó büntetés, hogy a motivációs harcban (amikor ez jelentős) a kötelességszerű indítékok győzedelmeskedjenek, hanem elegendő az ügy nyilvánosságra hozatalának valószínűsége, vagy pozícióvesztés, anyagi hátrány, esetleg a szabadságvesztés lehetőségének tudata.

Marx már egy évszázaddal ezelőtt azt írta a „Halálbüntetés" című cikkében, hogy: „A történelem és a statisztika a napnál világosabban bizonyítja, hogy Kain óta a világot büntetéssel sem meg nem javították, sem meg nem félemlítették. Éppen ellenkezőleg."[10] A marxi felismerés napjainkban kezd tudatosulni, általánossá válni. Egyre inkább beigazolódik Lenin — ama gyakran emlegetett — megállapítása is, hogy a büntetés generál preventatív hatása nem annyira a büntetési nemek szigorában, hanem a büntetés elkerülhetetlenségében rejlik. Számos kutatás is igazolja, hogy pl. a hosszú tartamú megtorló jellegű szabadságvesztések egyaránt nem riasztják el még az elítélteket sem újabb bűncselekmények elkövetésétől.[11]

2. A Kriminológiai Tanszéki Csoport által végzett empirikus kutatás főbb eredményei

A) Módszertani kérdések. A nemzetközi szakirodalmat, az eddigi kutatási eredményeket szem előtt tartva kísérletet tettünk a szabadságvesztés-büntetés hatékonyságát jelző mutatószámok kidolgozására a speciális és a generális prevenció érvényesülése tekintetében egyaránt.

Kutatómunkánk során — kiindulva a rendelkezésünkre álló időből, energiából és anyagi fedezetből — a retrospektív módszert alkalmaztuk, azaz múltbeli tények múltbeli hatását tanulmányoztuk, s ezek alapján fogalmaztuk meg megállapításainkat, következtetéseinket és javaslatainkat.

Információinkat speciális kérdőívrendszer segítségével szereztük be. E kérdőívrendszerrel gyűjtöttünk adatokat *1.* az el nem ítélt személyekről, *2.* a vissza nem eső és *3.* a visszaeső elítéltekről. Az elítéltek között különbséget tettünk aszerint is, hogy az első büntetést felfüggesztették-e vagy sem. Az így létrejövő vizsgálati csoportot kiegészítettük egy ötödikkel, a többszörösen (legalább háromszor) visszaesők csoportjával. Összesen tehát — beleértve az el nem ítéltek csoportját is, — hat mintasokasággal dolgoztunk.

A vizsgálati módszer tekintetében az alábbi főbb eredményekhez jutottunk:

1. *A szabadságvesztés-büntetés hatékonyságának vizsgálatához elegendő a szabadulás utáni három év,* mert ezen belül az elítéltek többségénél eldől a jövőbeni magatartás tendenciája. Az általunk vizsgált első ízben visszaesők két csoportjában a visszaesési arány az első három hónapban, vagyis közvetlenül a büntetés illetve szabadulás után a legmagasabb, kb. 25—30 százalék, innen kezdve fokozatosan csökken. A következő három hónapban 15—20 százalék vált visszaesővé, s így a visszaeséseknek közel fele az első félévre esik. A visszaesőknek 70—75 százaléka a szabadulás utáni másfél éven belül követi el újabb bűncselekményét. Három éven felül már csak *évenként* 2—3 százalékos a visszaesés, ami alig haladja meg a lakosság számához viszonyított bűncselekmények elkövetési arányszámát. Ezek a számok arról tanúskodnak, hogy a három éven túli visszaesések aligha hozhatók összefüggésbe az előző elítéléssel.

Az adatok alapján eljuthatunk tehát további következtetésekhez: *a)* Nemcsak a hatékonyság vizsgálatához elegendő a büntetés illetve a szabadulás utáni három év, hanem a visszaeső büntetőjogi fogalmának a meghatározásához is.

b) A hatékonyság vizsgálata operatív célokból leszűkíthető másfél évre, minthogy a visszaesők háromnegyed része ez időn belül követi el újabb bűncselekményét, s így a prospektív vizsgálati módszerek előtérbe kerülhetnek.

c) Az utógondozás különösen közvetlenül a szabadulás utáni időben jelentős, mert az ilyenkor nyújtott hatékony segítség szolgálhatja legeredményesebben az elítéltek társadalmi adaptációját.

2. Tekintettel arra, hogy információink többségét az elítéltektől kaptuk, szükségessé vált a válaszok, különösen a szubjektív jellegű válaszok valóságértékének az ellenőrzése. Sikerült kidolgoznunk olyan ellenőrzési módszert, amely segítségével nagy pontossággal meg lehet állapítani az adatok hitelességét. Az általunk lefolytatott vizsgálat során megállapítottuk, hogy az objektív adatokat tartalmazó válaszok hibái nem lépik túl a szokásos hibahatárokat, a szubjektív válaszok esetében pedig az elítéltek mintegy 8—10 százalékos arányban a valóságnál kedvezőbb képet festettek magukról.

[10] *Marx—Engels:* Művei. 8. kötet. Budapest, 1961. 489. old.

[11] *Hammond,* W. H. and *Chayen,* E.: Persistent Criminals. Tavistock Publication, London, 1963.

E módszerek ismertetését itt szükségtelennek tartjuk.

B) A büntetés speciális preventív hatásának érvényesülése. Már az irodalmi áttekintésben jeleztük, hogy véleményünk szerint a büntetés speciális preventív hatékonysága, helyesebben annak hiánya nem mérhető a visszaesés arányszámaival, hanem a beilleszkedési szándék, illetve annak erőssége fejezi ki inkább a büntetés kedvező hatását.

Adataink szerint az első ízben visszaeső és az adatfelvétel idején éppen szabadságvesztésüket töltő, néhány hónappal a szabadulás előtt álló *elítélteknek mintegy kétharmada állította, hogy az első büntetés kialakította bennük a beilleszkedési szándékot,* az újabb bűncselekménytől való tartózkodás szándékát. *Ugyancsak ilyen arányban állították, hogy tettek is valamit beilleszkedésük érdekében,* (rendezték családi kapcsolataikat, állandó munkaviszonyt létesítettek, megszakították kapcsolatukat rossz baráti társaságukkal stb.) s ennek ellenére visszaesőkké váltak. Ha elfogadjuk ezeknek az adatoknak a hitelességét — részünkről ez bizonyítottnak tekinthető — akkor megállapíthatjuk, hogy azoknál az elítélteknél is, akik később visszaesővé válnak az első szabadságvesztés-büntetés után mintegy 30 százalékban nem alakul ki a beilleszkedés szándéka. Ez az arány nyilván kedvezőbb azoknál, akik nem lettek vagy nem lesznek visszaesők. Erre nézve azonban, minthogy csak szabadultak felkeresése útján juthattunk volna adatokhoz, nem rendelkezünk információval. A kétharmad-egyharmad (pozitív-negatív) arány, különösen a beilleszkedési szándék realizálása érdekében tanúsított aktív magatartás tekintetében arról tanúskodik, hogy a *szabadságvesztés-büntetés speciális preventív hatékonysága nem mérhető a visszaesés arányával,* hiszen a mintacsoportjainkban a visszaesés az elítéltek mintegy 70 százalékánál a büntetés feltételezett kedvező hatásának ellenére következett be, nyilvánvalóan a szabadulás utáni negatív hatások eredőjeként.

Megerősítik ezt a következtetést a beilleszkedési szándék erősségére, intenzitására vonatkozó adataink is, amit a szabadulás után a beilleszkedési szándék realizálása érdekében tanúsított aktív magatartással próbáltunk megközelíteni.

A beilleszkedési szándékkal rendelkezők és az aktív magatartást tanúsítók kategóriája ugyanis nagy mértékben fedi egymást, bár nem esik egybe. Például az első ízben is végrehajtható szabadságvesztésre ítélt visszaesők az alábbi módon oszlanak meg a két ismérv szerint:

	Aktív magatartás		
Elhatározás	Igen	Nem	Összes
Igen	127	25	152
Nem	27	23	50
Összes:	154	48	202

Az adatokból kitűnik, hogy azok, akik elhatározták, hogy nem követnek el újabb bűncselekményt (152 fő) mintegy 80 százalékban (127/152) tettek is valamit beilleszkedésük érdekében. 20 százalék esetében az elhatározást nem követte aktív magatartás. Azok közül viszont, akik nem határozták el, hogy tartózkodni fognak újabb bűncselekmény elkövetésétől, a szabadulás utáni kedvező körülmények hatására mintegy 54 százalék (az egész sokaságnak kb. 16 százaléka), megkísérelte a társadalmi követelményekhez való alkalmazkodást.

A büntetés speciális preventív hatásának érvényesülése tehát nyilvánvalóan nemcsak, és jelentős hányadban nem a büntetés hatásának függvénye, hanem döntően a szabadulást követő objektív viszonyokra vezethető vissza.

E megállapítás helyessége azonban nemcsak pozitív, hanem negatív irányban is igazolható. Nevezetesen, nemcsak a büntetés kedvező hatása esetén válhat valaki visszaesővé, hanem a büntetés *kedvezőtlen hatása ellenére is kialakulhat az elítéltben a társadalmi beilleszkedés szándéka.* Vagyis most már úgy merül fel a kérdés, hogy mérhető-e a szabadságvesztés-büntetés hatékonysága a társadalmi beilleszkedés szándékának kialakulásával, illetve erősségével.

A vizsgálat során a büntetés közvetlen hatására irányítva is feltettük a kérdést, azaz tudakoltuk, hogy a büntetés a büntető jogszabályok betartására vagy újabb bűncselekmény elkövetésére ösztönözte-e az elítéltet, avagy közömbös hatással volt rá. Csak példaként mutatjuk be az első ízben is végrehajtható szabadságvesztésre ítélt visszaesők adatait:

A büntetés		
— a büntető jogszabályok betartására ösztönözte	79	39%
— újabb bűncselekmény elkövetésére ösztönözte	20	10%
— közömbös hatással volt	79	39%
— nem válaszolt	24	12%
Összesen:	202	100%

Ezek az adatok meglepő eredményről tanúskodnak. Az első végrehajtható szabadságvesztés az elítélteknek alig több, mint egyharmadát ösztönözte a büntető jogszabályok betartására, míg 10 százalékot közülük újabb bűncselekmény elkövetésére ösztönzött. Az elítéltek másik harmadára, számszerűen 39 százalékra a büntetés közömbös hatással volt. Az első szabadságvesztés-büntetés pozitív hatása az adatok szerint igen alacsonynak tekinthető még akkor is ha nem tévesztjük szem elől, hogy itt visszaesőkről van szó és feltehetően ez az arány jóval kedvezőbb a vissza nem esők körében. A többszörös visszaesők által adott feleletek pedig arra utalnak, hogy még ez a kedvezőtlen arány is csökken az elítélések számának növekedésével.

Ha most már összehasonlítjuk ezeket az adatokat a beilleszkedési szándék meglétét tükröző arányokkal, akkor világossá válik, hogy a beilleszkedési szándék kialakulása nem szoros függvénye a büntetés kedvező hatásának, hanem abban döntő szerepet játszanak az objektív té-

nyezők, mint például a szabadulás utáni lehetőségek, a megmaradt vagy szétszakadt családi, baráti és egyéb társadalmi kapcsolatok.

Így a szabadságvesztés-büntetés kedvező hatását tükröző mutatószám a visszaeső elítéltek körében leszűkül 30—40 százalékra. Meg lehet természetesen úgy is fogalmazni az eredményt, hogy a szabadságvesztés-büntetés 40 százalékban még azoknál is pozitív hatást váltott ki, akik később visszaesőkké váltak. Nagyon tanulságos lenne megtudni, hogy a vissza nem esőknek hány százalékát ösztönözte az első végrehajtható szabadságvesztés a büntető jogszabályok betartására. Ennek megállapítása azonban oly sok időt és energiát igényel, hogy a jelen vizsgálat során erre nem vállalkozhattunk.

A szabadságvesztés-büntetés kedvező vagy kedvezőtlen hatását megkíséreltük úgy is kimutatni, hogy kérdést tettünk fel az első büntetés és a második bűncselekmény közötti kapcsolatra. A már többször példaként felhozott elítéltek csoportjának 41 százaléka (83 fő) válaszolta, hogy van ilyen kapcsolat. A kapcsolat formájára vonatkozóan pedig az alábbi válaszokat adták:

Újabb bűncselekményét		
— volt börtöntársával követte el	12	14%
— a büntetésvégrehajtás alatt tervelte ki	3	4%
— a büntetésvégrehajtás, az igazságszolgáltatás elleni ellenszenve miatt követte el	13	16%
— egyéb okok miatt követte el + nem válaszolt	55	66%
Összesen:	83	100%

Bár az egyéb ok miatt + nem válaszolt kategória elég magas, az ide tartozó konkrét válaszok feltehetően befolyásolhatnák az első három kategória arányait. Ezért bizonyossággal csak annyi állapítható meg, hogy *meglehetősen magas azoknak a visszaesőknek a száma, akiknek újabb bűncselekménye előző szabadságvesztés-büntetésükkel hozható összefüggésbe. S itt is megállapítható, hogy a többszöri elítéléssel ez a kapcsolat egyre szorosabbá válik.*

A fenti adatokból levonható az a következtetés, hogy a szabadságvesztés-büntetés jelenlegi alkalmazása, és annak végrehajtása a visszaeső elítéltek nagyobbik hányadára nincs kedvező hatással. S talán joggal fordítható meg a tétel éppen a fenti összefüggések ismeretében, hogy a visszaesők egy része éppen azért lett visszaeső, mert a szabadságvesztés-büntetés kedvezőtlen hatást gyakorolt rájuk.

E megállapítást igazolják azok a feleletek is, amelyeket az elítéltek adtak a *jelenlegi* szabadságvesztés-büntetésük hatékonyságával kapcsolatban. Arra a kérdésre, hogy követ-e el újabb bűncselekményt szabadulása után 13 fő, azaz 6 százalék, igennel válaszolt, 18 fő, azaz 9 százalék pedig nem válaszolt. 85 százalék úgy véli, hogy nem fog újabb bűncselekményt elkövetni. Ami ezeket a beilleszkedési szándékra vonatkozó adatokat illeti, nagyon hasonlítanak az első büntetés utáni adatokhoz. A jó szándéktól azonban nincs egyenes út a törvénytisztelő életforma stabilizálásáig.

A többszörös visszaesők 75 százaléka (154 fő) vallotta, hogy vannak konkrét tervei a társadalmi beilleszkedésre. Ez a 154 fő a következőkre alapozza beilleszkedési szándékát (a válaszlehetőségek nem voltak megadva,):

Munkájára	67	29%
Rendes családi élet kialakítására	48	21%
Akaraterejére	21	9%
Alkoholizálásról való lemondásra	9	4%
Tanulásra, továbbképzésre	9	4%
A szigorított őrizettől való félelmére	7	3%
Cselekedeteinek fokozott megfontolására	6	3%
Rossz barátok elkerülésére	5	2%
Lakóhely megváltoztatására	5	2%
Munkahely megváltoztatására	5	2%
Egyébre	46	21%
Összesen:	228	100%

(Halmozott értékek, néhány elítélt több ismérvet is megjelölt.)

Mint látható, a beilleszkedési tervek között a munkának és a családi életnek van kiemelkedő szerepe. Ez természetes is, hiszen ha az emberi kapcsolatoknak ez a két területe rendezetlen, akkor alapjában torz a társadalomhoz való viszony. A többi kategóriából még kiemelést érdemel a szigorított őrizettől való félelem. Egyetlen büntetési nemnek sem lehet célja csupán az elrettentés, de a preventív célok csak olyan eszközökkel, hátránnyal biztosíthatók, amelyek a nevelő hatás mellett arra is alkalmasak, hogy az életcélok, a tervek kialakítása során mint a bűncselekménytől visszatartó motívumok játszanak szerepet. S úgy tűnik, hogy a relatíve határozatlan tartamú szabadságvesztés a többszörösen elítélteknél erre alkalmas eszköz.

A többszörösen visszaesők beilleszkedési tervei azonban többségüknél csak terv marad. Akiknek nincsenek tervei a jövőre nézve, azok szinte bizonyosan, de a tervekkel rendelkezőknek is nagy többsége személyiségük és a külső körülmények hatására nagy valószínűséggel újabb bűncselekményt fog elkövetni. Csak egyharmaduknál mutatkozik némi valószínűsége, hogy be fog, be tud illeszkedni a társadalomba.

A visszaesők szubjektív feleleteinek értékeléséből bemutatott néhány összefüggés jelzi egyrészt, hogy milyen mutatószámokkal lehet mérni a büntetés hatékonyságát, másrészt pedig, hogy ezek a mutatószámok hazai viszonylatban jelenleg milyen értéket képviselnek. A mutatószámok ilyen alakulása jelzi egyben azt is, hogy *a speciális prevenció érvényesülésének vizsgálata nem szűkíthető le csupán a büntetésnek az elítéltekre gyakorolt hatására, hanem ezzel párhuzamosan és komplex módon vizsgálni kell a büntetőjog, a büntető eljárás, a büntetésvégrehajtás, de általában a büntető felelősségre vonás egész rendszerének a hatékonyságát is.*

A szabadságvesztés-büntetés speciális preventív hatékonyságának a szubjektív válaszokon alapuló és az előzőekben körülhatárolt mutatószámai elsősorban az adott helyzet leírására szolgálnak. A mutatószámok számszerű értékének a magyarázata az elítélteket körülvevő ob-

jektív viszonyokban és saját maguk objektív jellemzőiben találhatók.

A büntetésvégrehajtás jelenlegi helyzetét sommásan értékelve csak annyit állapíthatunk meg, hogy börtöneink még ma is sok tekintetben a proporcionális represszív büntetés színterei, noha a kedvező arányeltolódás a hatékony kriminálpedagógiai eszközök alkalmazásának irányába folyamatba van.

A visszaeső elítélteknek a büntetés hatására illetve a beilleszkedési szándékra vonatkozó kijelentéseit vizsgálatunk során összekapcsoltuk a rájuk vonatkozó *objektív adatokkal.* Így megállapíthatóvá vált, hogy milyen ismérvek jellemzik azokat, akikre a büntetés kedvezőtlenül hatott, vagy akikben nem alakult ki a beilleszkedés szándéka. Azoknál a visszaesőknél, akiknél az első büntetés nem váltotta ki a beilleszkedési szándékot, vagy akik nem tettek semmit beilleszkedésük érdekében, zömmel *a fiatalabb korosztályokhoz* tartoznak és többségükben *nőtlenek vagy elváltak.* E két demográfiai ismérv természetesen összefügg egymással, de a nőtlenek és elváltak aránya nem csupán a kor függvénye, hiszen az első ízben is végrehajtható szabadságvesztésre ítélteknél a beilleszkedés szándékával nem rendelkezők között például nem a 19—25 évesek, hanem a 26—30 évesek korcsoportja a legkiemelkedőbb.

A visszaesőknek ez a csoportja első bűncselekményük elkövetésekor zömmel az úgynevezett fiatal felnőttkorúak korcsoportjába tartozott, ami igazolja, hogy *van létjogosultsága a fiatal felnőttkorúak sajátos büntetőjogi szabályozásának.* Nyilvánvaló, hogy a kor nemcsak a születéstől eltelt időt jelzi, hanem meghatározott ismereteket, társadalmi pozíciót, családi kapcsolatokat, s megfelelő élettapasztalatokat is takar. Fel lehet és fel kell tárni e korcsoportok ama társadalmi jellemzőit, amelyek elősegítik vagy megkönnyítik a büntető jogszabályok megsértését, az elítéltek visszaesését, hogy ezek figyelembevételével lehessen *1.* megalkotni a felelősségre vonás sajátos formáit *2.* kidolgozni azokat az adekvát kriminálpedagógiai eszközöket, amelyek az ilyen elítélteket a büntető jogszabályok betartására ösztönzik és végül *3.* meghatározni azokat az intézkedéseket, amelyek biztosítják számukra a társadalmi beilleszkedés objektív feltételeit.

Az együttélés ismérvváltozatai között az egyedül és az idegenekkel élők magas aránya jellemzi a beilleszkedési szándékkal nem rendelkezőket.

Vizsgálati adataink arról tanúskodnak, hogy az *alacsony szintű iskolai végzettség,* a *szakképzettség hiánya* igen szoros korrelációt mutat a társadalmi beilleszkedési szándék hiányával, a büntetés kedvezőtlen hatásával. Megítélésünk szerint ez elsősorban abból adódik, hogy ezek az elítéltek neveletlenek a szó legszorosabb értelmében. Pl. sohasem tanulták meg szeretni a munkát, alkalmazkodni a társadalom alapvető követelményeihez, tisztelni mások alapvető érdekeit, azt fogadni el életcélnak és életmódnak, ami mások, a nagy többség által is elfogadott. S így természetes, hogy igen magas közöttük a nem dolgozók, a csavargók, a munkahelyüket gyakran váltogatók aránya. A munkaszeretet vagy annak hiánya olyan tényező, amely jelentős hatással van az ember jelenlegi és jövőbeni viselkedésére. Ezért megítélésünk szerint *a munkához való viszony* az egyik legfontosabb ismérv, amit kellő mérlegeléssel kell figyelembe venni az ítélkezés, a büntetésvégrehajtás és az utógondozás során egyaránt. Az individuális prognosztika terén végzett kutatások is azt igazolják, hogy a visszaesés faktorai között a munkaszeretet, a munkalehetőségek alapvető szerepet játszanak.

Az iskolai végzettség, a képzettség tekintetében legkirívóbb azok kategóriája, akik *valamilyen iskolát elkezdtek, de azt nem fejezték be.* Az adatok szerint nem a legprimitívebb elítéltek, „a bárgyú lelkek" nem rendelkeznek a beilleszkedés szándékával, hanem azok, akiknek kettétört az életpályájuk, akik valahonnan kiszorultak, akik jelentős sikertelenséget éltek át. Ezek az emberek nagy arányban helyezkednek szembe a társadalommal, alakítják ki a saját erkölcsi normáikat. Számunkra úgy tűnik, hogy jelenlegi büntetési, büntetésvégrehajtási és éppen hogy beinduló utógondozási rendszerünk tehetetlen az ilyen elkövetőkkel szemben. S ez részben természetes is, mert itt olyan széles körű társadalmi intézkedésekre lenne szükség, ami jelentős mértékben túlterjed a büntető felelősségre vonás jelenlegi, meglehetősen szűk szféráján. A megoldás lehetne egyrészt a büntető felelősségre vonás kiszélesítése a reszocializálás irányába, másrészt pedig a reszocializálás, a megelőzés társadalmi méretűvé tétele.

De nemcsak a szabad életben, hanem a börtönön belül is a beilleszkedési szándékkal nem rendelkezők, a büntetés negatív hatásáról tanúskodók azok, akik kevésbé alkalmazkodnak a követelményekhez. Pl. az első ízben is végrehajtható szabadságvesztésre ítélt visszaesőknek csak *26 százaléka nem volt fenyítve* a második büntetés során. A fenyítetteknek pedig *több, mint egyharmada négyszer vagy többször* volt fenyítve. Ez azt jelenti, hogy az egész csoportnak mintegy egynegyede permanensen szembehelyezkedik a börtönszabályzattal. Ezek a többszörösen fenyítettek, ezek az úgynevezett „fenegyerekek" gyakran még tetszelegnek is saját helytelen viselkedésükben, „tekintélyt" akarnak szerezni a többiek előtt. Ennek egyik külső jele a tetoválás. A beilleszkedési szándékkal nem rendelkezők mintegy kétharmada tetováltatta magát. A tetoválás ezeknél az embereknél az együvé tartozás, a szolidaritás jele, a „betyárbecsület", a társadalmi normákkal való szembenállás kifejezése.

Logikai úton is el lehetne jutni ahhoz a következtetéshez, hogy az ilyen elítéltekre *a rövid tartamú szabadságvesztés* különösen a jelenleg alkalmazott pedagógiai eszközök mellett

nem lehet hatékony. De empirikus adataink szerint is a társadalmi beilleszkedési szándékkal nem rendelkezők körében a 6 hónapnál rövidebb tartamú szabadságvesztés háromszor nagyobb arányban fordul elő, mint a beilleszkedési szándékkal rendelkezők körében. Az adatok kétséget kizáróan bizonyítják, hogy *a rövid tartamú szabadságvesztés alkalmatlan az ilyen objektív viszonyokkal, s ennek következtében jelentősen torzult személyiséggel rendelkező elítéltek átnevelésére,* újabb bűncselekménytől való visszatartására. De ezeknek az elítélteknek nemcsak hosszabb tartamú szabadságvesztésre van szükségük társadalmi szempontból, hanem aktív, hatékony nevelésre, megfelelően hatékony kriminálpedagógiai eszközök alkalmazására is.

Már többször utaltunk rá, hogy adataink szerint az első szabadságvesztés-büntetés a visszaeső elítélteknek csak egyharmadát ösztönözte a büntető jogszabályok betartására. A másik 60—70 százalék jelentős részben olyan elkövetőkből áll, akiknél az objektív viszonyok társadalomra káros nézeteket, tudati beállítottságot formáltak ki, akikre így a szabadságvesztés-büntetésnek sem a felfüggesztett, de még kevésbé a végrehajtható formája nem gyakorolt kedvező hatást. A mi vizsgálatunk nem terjedt odáig, hogy a kedvező hatás hiányának okai között pontosan, számszerűen megjelöljük a jelenlegi büntetésvégrehajtási rezsim arányát. Az azonban nyilvánvaló, hogy az elítéltek nagyobbik felénél kimutatható kedvező hatás hiánya, nemcsak és elsősorban nem a büntetésvégrehajtási rezsim hibája. A vizsgálat több olyan összefüggésre hívta fel a figyelmünket, ami a büntető felelősségre vonási rendszer és az ítélkezés gyakorlatának módosítását igényli. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy jelentősen fokozni kell a kriminálpedagógiai eszközök és módszerek alkalmazását. De mindezek mellett talán az utógondozás, a beilleszkedés objektív feltételeinek megváltoztatása igényeli a legnagyobb erőfeszítést. A speciális prevenció érvényesülésének e három területén eszközlendő korszerű változások egységbe foglalva azt jelentik, hogy többet kell törődni a társadalom bűnelkövetőivel, hiszen a bűnözés is mindenek előtt a társadalmi viszonyok következménye, okozata.

Ma még jelentős mértékben segíti elő a visszaesést *a lakosságnak a bűnelkövetővel kapcsolatos gyakori helytelen értékítélete,* az elítéltekkel szemben tanúsított elutasító vagy közömbös magatartása. Adataink szerint a munkatársak az elítélteknek csupán egyharmadát fogadták segítőkészséggel, egy másik egyharmaddal szemben közömbösen viselkedtek, s 15—20 százalékot elzárkózással, megvetéssel fogadtak. Az egyharmad arányú segítőkészséget, bár kevés az elítéltek nagyarányú reszocializálásához, mégis pozitívan kell értékelnünk, mert jelzi az elítéltek társadalmi megítélésében kialakulóban levő kedvező folyamatot. Mgeítélésünk szerint *az elítéltek fokozott társadalmi adaptációja csak nyílt, segítőkész, követelményeket támasztó és ellenőrzésen alapuló légkörben mehet végbe.* Az elítélteknek mintegy a fele helyesli, ha a munkatársak tudnak a múltjukról, ha nem kell titkolózniuk, hazudozniuk. Csak körülbelül egyharmad részük szeretné ha büntetett előéletük titokban maradna az új munkahelyen. Megítélésünk szerint ezt a lehetőséget biztosítani kell az elítéltek számára, de célszerű felhívni a figyelmüket, hogy büntetett voltuk előbb-utóbb kitudódik, s így csalódások, elhidegülés vagy szembefordulás okozójává válhat.

C) A büntetés generális praventív hatásának érvényesülése. A generális preventív hatás érvényesülésének vizsgálata során végzett előtanulmányunk alapján megállapítottuk, hogy a lakosságnak mintegy 90 százaléka büntetésen börtönbüntetést ért, ami pontosan visszatükrözi börtöncentrikus büntetőjogunkat. Így a „büntetés" generális preventív hatása lényegében azonosítható a szabadságvesztés generális preventív hatásával.

Empirikus vizsgálatunk során 616 el nem ítélt személyt kérdeztünk meg arról, hogy volt-e bűncselekmény elkövetésére ösztönző szituációban, s mi tartotta vissza a bűncselekmény elkövetésétől, illetve, aki nem volt ilyen szituációban milyen okok következtében nem követett el eddig bűncselekményt. A visszatartó tényezők három nagy csoportját különböztettük meg: *1.* a büntetéstől való félelem, *2.* a büntető eljárással, a büntető felelősségre vonással járó kellemetlenségek, ahhoz kapcsolódó következmények (több tényező) és *3.* a lelkiismereti okok. Noha kutatási adataink a tényezők rangsorolását is tartalmazzák, itt csak az adatok — az első helyen jelölt tényezők — bemutatását tartjuk célszerűnek:

A bűncselekmény elkövetésétől elsődlegesen visszatartó tényezők megoszlása

A büntetéstől való félelem	73	12%
Felelősségre vonással járó kellemetlenségek	24	4%
Állás, pozíció elvesztése	16	3%
Munkahelyi erkölcsi elítélés	37	6%
Családi konfliktus lehetősége	25	4%
Lelkiismereti okok	397	64%
Egyéb	44	7%
Összesen:	616	100%

A táblázat adatai szerint kiemelkedően magas, 64 százalék azoknak az aránya, akiket lelkiismereti okok, azaz a fenti tényezők egyikére sem visszavezethető motívumok, más szóval a személyiség kedvező tudati beállítottsága tartott vissza bűncselekmény elkövetésétől. Mindez azt jelenti, hogy *a megkérdezetteknek kétharmad része,* — de talán általánosítva is mondható, hogy a lakosság hasonló aránya — *a társadalmiasultságnak olyan szintjén áll, amelyen az embereket nem a büntetéstől való félelem, a büntető felelősségre vonással járó kellemetlen hatások és következmények tartják vissza a bűn-*

cselekmények elkövetésétől, hanem erkölcsi meggyőződésük. Nyilvánvaló azonban, hogy az ilyen tudati beállítottság, az ilyen magasan társadalmiasult személyiség kifejlődésében is benne van a büntető felelősségre vonás létezése, annak hatása. Az ilyen személyeknél azonban a társadalmi követelmények, köztük a büntetőjogi követelmények is a személyiség konstans elemévé, annak integráns részévé váltak, önkéntes betartásuk a helyesen felismert egyéni érdekek közé tartozik.

A visszatartó tényezők között a büntetéstől való félelem csupán 12 százalékos arányt képvisel, míg a büntető felelősségre vonáshoz kapcsolódó egyéb tényezők összesen 17 százalékban fordulnak elő. Ezek az arányok messzemenően igazolják azt a lenini tételt, hogy *a büntetés hatékonysága, de különösen a generál preventív hatékonysága nem a büntetés szigorában, hanem annak létezésében, annak elkerülhetetlenségében rejlik.* Hozzá kell még tennünk, hogy az emberek igen jelentős része nem is tudja, hogy a különböző tiltott magatartásokért milyen büntetés „jár", hanem a büntetés, mint absztrakt büntetés, mint valamiféle hátrány fejti ki rájuk kedvező hatását.

Aszerint vizsgálva a visszatartó tényezők megoszlását, hogy az adatszolgáltatók voltak-e konkrét *kriminogén szituációban* vagy sem, a leglényegesebb eltérés *a büntető eljárással kapcsolatos tényezők arányainak eltérésében mutatkozik.* Az arányeltolódás feltehetően azzal magyarázható, hogy egy konkrét kriminogén szituációban a bűncselekmény elkövetésének mérlegelése, a motivációs harc nagyobb szerephez jut, a motívumok szélesebb skálája jelentkezik, a következményeknek a végiggondolása reális szükségletté válik.

Ebből adódik, hogy bár a lakosság kétharmadánál a helyes tudati beállítottság, a személyiség magas társadalmiasultsága a legerősebb visszatartó erő, a szituáció szerepét nem szabad lebecsülnünk, mert ahol nincs ilyen pozitív személyiség — márpedig úgy tűnik, hogy a lakosság egyharmadánál nincs ilyen — ott a kriminogén szituációnak a kötelességszerű indítékok erősségétől függetlenül jelentős, sőt döntő szerepe lehet.

Adataink lehetővé teszik még a visszatartó tényezők vizsgálatát az iskolai végzettség, a foglalkozás, az életkor és a nemek tekintetében. A korlátozott terjedelem miatt csak az iskolai végzettségre vonatkozó adatokat mutatjuk be a két legnagyobb kategória: a lelkiismereti okok és a büntetéstől való félelem megoszlásában.

A két tényező megoszlási arányszámai ellentétes tendenciát mutatnak. *Az iskolai végzettség növekedésével párhuzamosan növekszik a lelkiismereti okok miatt tartózkodók aránya, míg csökken azoké, akiket a büntetéstől való félelem tart vissza a bűncselekmény elkövetésétől.* Az ellentétes tendenciák világos kifejezői annak, hogy az iskolai végzettség szoros összefüggésben van a pozitív tudati beállítottsággal, s ezen keresztül a társadalmi követelmények helyes felismerésével és egyéni érdekként való elfogadásával.

Iskolai végzettség	Büntetéstől való félelem		Lelkiismereti okok	
4 osztály	3	18%	7	41%
5—7 osztály	6	15%	22	55%
8 osztály	18	17%	61	58%
Szakiskolát elkezdte, de nem fejezte be	3	11%	17	60%
Szakiskolát végzett	12	15%	54	69%
Középiskolát elkezdte, de nem fejezte be	7	18%	18	47%
Középiskolát végzett	16	8%	136	69%
Főiskolát elkezdte, de nem fejezte be	4	7%	38	67%
Főiskolát végzett	4	7%	45	79%
Összesen:	73	12%	397	64%

Az adatok újra megerősítenek abban a felfogásunkban, hogy azok, akik elkezdték középvagy felsőfokú tanulmányaikat, de nem tudták befejezni, igen nehezen tudnak alkalmazkodni a társadalmi elvárásokhoz. Még az el nem ítéltek populációjában is kiemelkedően magas ezeknek az aránya azok körében, akiket csak a büntetéstől való félelem tart vissza bűncselekmény elkövetésétől. Ugyanígy kiemelkedően alacsony az arányuk azok között, akik lelkiismereti okok miatt nem követnek el bűncselekményt. Úgy tűnik a kettétört életpályák, a meghiusult élettervek jelentősebb kriminogén tényezők, több nehézséget jelentenek a társadalmi alkalmazkodásban, mint ahogyan azt eddig feltételeztük.

A szabadságvesztés-büntetés generális preventív hatásának vizsgálata tehát a büntető felelősségre vonás szempontjából arra enged következtetni, hogy érvényesüléséhez még a lakosság kevésbé társadalmiasult egyharmadánál *sincs szükség a „szigorú" büntetésekre, hanem inkább a büntetés elkerülhetetlensége érdekében kell erőfeszítéseket tenni, a speciális prevenció követelményeit kell fokozottabban biztosítani.*

*

A szabadságvesztés-büntetés hatékonyságát kutató munkánk eredményét röviden úgy lehetne összegezni, hogy a bűnözés megelőzésének érdekében a szabadságvesztés-büntetést csak akkor célszerű alkalmazni, ha más büntetés már hatástalannak bizonyult vagy valószínűsíthető újabb bűncselekmény elkövetése. Ilyen esetekben a szabadságvesztés tartamát és tartalmát egyaránt a jelenleginél jobban az elkövető személyiségéhez kell igazítani. Fokozott mértékben kell gondoskodni a szabadultak társadalmi beilleszkedésének objektív feltételeiről. Végül a társadalomnak nagyobb erőfeszítéseket kell tennie az iskolai és a családi nevelés hatékonyságának fokozására, a szociálpolitikai problémák megoldására.

Vígh József—Tauber István

A műholdas közvetlen televízió-közvetítések nemzetközi jogi kérdései, különös tekintettel az államok szuverenitására

A hatvanas évek közepétől egyre erősebben jelentkezik az az igény, hogy a világűrkutatást a gyakorlati alkalmazás szolgálatába kell állítani. Ennek szellemében fogalmazódott meg számos ENSZ határozat és a nemzetközi pozitív jog részét képező egyezmény, amelyek ma már meghatározzák e tevékenység főbb irányait.[1] Távközlés nélkül világűrkutatás egyáltalán nem folytatható, következésképpen a műholdas telekommunikáció a kutatások középpontjában áll. Rendkívül gyorsan fejlődött a műholdak útján történő rádió- és televízió-közvetítések gyakorlata, amelynek elméleti alapja már 1945-ben adott volt.[2] A kérdéses közvetítések műholdak segítségével valósulnak meg, így azok világűrtevékenységnek minősülnek. Ennek alapján e tevékenység a nemzetközi jog egyik részterülete, a világűrjog szabályozási körébe tartozik. A távközlés minden korban szorosan kapcsolódik az állami szuverenitás kérdéséhez, amely az adott országon belüli információáramlás feletti ellenőrzés kisebb-nagyobb igényében nyilvánul meg. Nem véletlen, hogy az információközlés valamennyi fajtája jogilag meghatározott módon történik, amelyek vétele viszont része az emberi szabadságjogok katalógusának. Mivel a világűr-távközlés a leghatásosabb tömegkommunikációs eszköznek bizonyul, így elengedhetetlenül szükséges, hogy ezt a témát az államok szuverenitására való különös tekintettel vizsgáljuk. Az alábbiakban a műholdas közvetlen televízió közvetítéseknek azokat a nemzetközi jogi kérdéseit elemezzük, amelyek az államok szuverenitásával a legközvetlenebb kapcsolatban állnak.[3]

I.

Az ENSZ Közgyűlése alá tartozó Világűr Békés Használatának Bizottsága (továbbiakban: Világűr Bizottság) Jogi valamint Tudományos és Technikai Albizottságból áll. A Közgyűlés 2260 (XXII) számú határozatában kérte a Világűr Bizottságot, hogy tanulmányozza a műholdas közvetlen közvetítések valamennyi kapcsolódó kérdését. A műholdas közvetlen közvetítés legautentikusabb definícióját a Nemzetközi Rádiószabályzat 1. cikke adja meg. Ezt a meghatározást — ajánlásként — az 1971. évi Űrtávközlési Világértekezlet dolgozta ki, mely szerint az a műholdas műsorszóró szolgálat, „amelynél az űrállomások által adott vagy közvetített jeleknek az a rendeltetése, hogy azokat közvetlenül bárki vegye".[4] A műholdas közvetlen közvetítésnek két fő formája van. Az egyik az ún. közösségi vagy területi vétel — amely előbb realizálható —, úgy valósítja meg a közvetlen vételt, hogy egy nagyobb területi egység (néhány város vagy község) egy olyan továbbjátszó antennát szerel fel, amely képes közvetlenül venni a műholdak által közvetített műsort. A másik az egyedi vétel, amely esetében a televízió vagy rádiókészülék tulajdonosa más adó-vevő állomás közbeékelődése nélkül, saját speciális antennájával közvetlenül a műholdról — mintegy annak „megcsapolásával" — tudja venni bármely közvetítés műsorát. Ezek a technikai megoldások az első pillantásra is több jogi kérdést vetnek fel, amelyek a jogalkotóknak nem kis gondot okoznak, tekintettel arra, hogy komoly politikai és jogrendszerbeli ellentmondásban álló országok nézeteit kellene közös nevezőre hozni.

1967-ben, a Jogi Albizottság hetedik ülésszakán, az általános vitában széles körű érdeklődés mutatkozott e téma iránt, de a felelősségről, a regisztrációról, valamint a Holdról szóló egyezménytervezetek ekkor még elsőbbséget élveztek. A Közgyűlés 2453 (XXIII) számú határozatával megalapította a Világűr Bizottság Munkacsoportját, amelynek feladata a műholdas közvetlen közvetítések sokoldalú tanulmányozása és jelentések tétele volt. (Working Group on Direct Broadcasting Satellites)

A Munkacsoport öt ülésszakot tartott hatéves működése alatt. 1969 februárjában az első ülésszakon megvizsgálták a műholdas közvetlen közvetítések technikai lehetőségeit, megvalósíthatóságának többirányú perspektíváját.[5] A Munkacsoport a műholdas közvetlen közvetítések társadalmi, kulturális, jogi és egyéb területeivel foglalkozva többek között arra a megállapításra jutott, hogy ezt a világűr-tevékenységet is az emberiség érdekében kell folytatni. Harmadik ülésszakán a DTB megvalósításának lehetőségeit tanulmányozta, majd feltérképezte

[1] 1967-ben az ENSZ Közgyűlése 2260 (XXII) számú határozatában kérte először a Világűr Bizottságot, hogy „tanulmányozza a világűr és az égitestek hasznosításának kérdéseit, beleértve a világűr-távközlést is".

[2] *Clarke*, Arthur C.: Extraterrestrial Relays Wireless World c. művében fejtette ki 1945 októberében az akkor még valóban fantasztikusnak tűnő elképzeléseit: Voices from the Sky, Harper and Row, New York, 1963.

[3] Helyenként a továbbiakban az egyszerűség kedvéért a műholdas közvetlen televízió-közvetítés angol kifejezésének (Direct Television Broadcasting by Satellites) közismert rövidítését — DTB — használjuk.

[4] Nemzetközi Rádiószabályzat — KÖZDOK kiadvány 35. old.

[5] A DTB regionális vételére a technikai feltételek adottak, jelenleg — igaz kísérleti jelleggel — működik is ilyen rendszer. A DTB egyéni vételének realizálhatóságát a tudományos prognózisok 1980—85-ös évekre jelzik.

azok alkalmazhatóságának kilátásait. Felismerte, hogy a műholdas közvetlen közvetítéseket leghatásosabban a fejlődő országok előnyére lehet felhasználni. A televízió, mint audiovizuális élményt nyújtó sikeres tömegkommunikációs eszköz, helyes műsorpolitikával a fejlődő országok nemzeti felemelkedéséhez nyújthat segítséget. A Munkacsoport 1973 júliusában, negyedik ülésszakán már az előzőekből szükségszerűen felmerülő jogi kérdések tárgyalását is napirendjére tűzte. Előzménye és talán kiváltó oka volt, hogy ebben az évben terjesztette a Szovjetunió a Jogi Albizottság elé a műholdas közvetlen televízióközvetítésekről szóló egyezménytervezetét. E tervezet hatásaként fogadta el a Közgyűlés 2916 (XXVII) számú határozatát, amely kéri a Világűr Bizottságot, hogy nemzetközi egyezmény megvalósításának a kilátásbahelyezésével dolgozzák ki az államoknak a DTB-vel kapcsolatos tevékenységét szabályozó elveket. A határozat erre nézve néhány — az alábbiakban ismertetett — iránymutató elvet is tartalmaz. A Közgyűlés 3182 (XXVIII) számú határozatában javasolja, hogy a Munkacsoport törekedjék ötödik ülésszakán az elvek mielőbbi kidolgozására, amelyet a 2916 (XXVII) számú ENSZ közgyűlési határozatban foglaltaknak megfelelően hajtsanak végre. 1974 márciusában a műholdas közvetlen közvetítések tanulmányozására létesített Munkacsoport ötödik, egyben utolsó ülésszakán a következő anyagok álltak rendelkezésre: — a Szovjetuniónak a már módosított 1972-es egyezménytervezete; — az USA javaslata a kidolgozandó elvekről; — az Argentína részéről előterjesztett egyezménytervezet és — egy kanadai—svéd együttes tanulmány.

Ezek összevetésével tizennégy megvitatásra váró témakört azonosítottak, amelyek közül ötben a delegátusok közel álltak a teljes nézetazonossághoz. A Munkacsoport az ötödik ülésszak után előterjesztett jelentésével betöltötte küldetését és megszűnt.[6] Felhívta azonban a figyelmet arra, hogy a továbbiakban, a konkrét jogi szabályozás szakaszába lépve, a Nemzetközi Távközlési Egyesület (ITU), az Egyesült Nemzetek Nevelési, Tudományos és Kulturális Szervezete (UNESCO) és a Szellemi Tulajdon Világszervezete (WIPO) munkásságának eredményeit is fokozottan figyelembe kell venni.

A Jogi Albizottság 1974 májusában tartotta tizenharmadik ülésszakát, amelyen a Munkacsoport zárójelentése felett nyitottak vitát. Ekkor alakította ujjá a Munkacsoportot, s a napirendi sorrendnek megfelelően III. számmal jelölte. A III. Munkacsoport csak arra az öt témakörre összpontosította figyelmét, amelyek tekintetében márciusban egyetértés volt, s azok további tanulmányozásával végül általánosan elfogadott elveket dolgozott ki. Ezek a következők voltak: — a nemzetközi jog alkalmazása; — az államok jogai és előnyei; — nemzetközi együttműködés; — az államok felelőssége; — a viták békés rendezése. További kilenc témakör tekintetében nem sikerült nézetazonosságra jutni, sőt igen mély ellentétek merültek fel.

1975. február 10-én a Jogi Albizottság tizennegyedik ülészakának nyitó ülésén három Munkacsoportot alapított. Az I. Munkacsoport a Holdra vonatkozó egyezmény megvalósításával, a II. a műholdas közvetlen televízió-közvetítéseknek az államok általi használatát szabályozó elvek kialakításával, míg a III. a földkutató műholdak nemzetközi jogi kérdéseivel foglalkozik. A II. Munkacsoport a már azonosított további kilenc témakört is felölelve, egy jövőbeni egyezmény alapjául szolgáló elvek kidolgozásához látott. Első ülésén e célból Szövegező Csoportot alakított, amely tíz ülést tartott. Összegezte az addigiakat és igyekezett végleges tervezetet kidolgozni, de ezt meghiúsította az a körülmény, hogy több elvi jelentőségű kérdésben a delegátusok nem értettek egyet. Így a vitás kérdésekben alternatív szövegeket alkottak — rendszerint ahol a legnagyobb volt a nézeteltérés — vagy egyes szövegrészeket zárójelbe helyeztek. Ennek eredményeként az eltérések könnyen áttekinthetők és elemzés alá vehetők.[7] A továbbiakban — amint azt már jeleztük — azoknak az elveknek az elemzésével foglalkozunk, amelyek szoros összefüggésben vannak az államok szuverenitásával, a nemzetközi jog egyik legalapvetőbb elvével. Ezek a következők: — célok, — beleegyezés és részvétel, — átfedés, — műsortartalom.

II.

A Jogi Albizottság tizenharmadik és tizennegyedik ülésszakán kidolgozott tizennégy elv — amelyek az államoknak a közvetlen műholdas televízió-közvetítések terén kifejtett tevékenységeit tervezik szabályozni — valamennyi nélkülözhetetlen, fontos kritérium. A felmerülő viták többnyire az eltérő politikai és jogi felfogású államok nézeteinek ellentétes voltából, egyes nemzetközi jogi egyezmények és elvek különböző értelmezéséből erednek és ezáltal többnyire csak kompromisszumos megoldások lehetségesek.

1. A műholdas közvetlen televízió-közvetítések célja

Ebből a témakörből alternatívát dolgoztak ki. Mindkét változat lényegében ugyanarra a főmotívumra épül, miszerint a kérdéses tevékenység a nemzetközi béke és biztonság fenntartásával, az államok és a népek közötti kölcsönös

[6] A/AC. 105/127, az I—IV. mellékleten található az említett négy javaslat, illetve egyezménytervezet.

[7] A DTB nemzetközi jogi szabályozásának nyolcéves története az A/AC. 105/C. 2/SR. 208—225, az A/AC. 105/C. 2/SR. 226—245, az A/AC, 105/147 ENSZ-dokumentumokon alapul.

megértés, a baráti kapcsolatok és az együttműködés fejlesztésével és erősítésével folytatható. Ennek az elvnek ez a része kifejezetten az ENSZ Alapokmányának 1. cikkével van összhangban. Az ENSZ Közgyűlésének a műholdak segítségével történő távközlésről szóló 1721 (XVI) számú határozatának D. része és az 1967. évi Világűr Szerződés I. cikke értelmében a műholdas telekommunikációt az egész emberiség javára kell folytatni. A DTB esetében ennek az elvnek még fokozottabban kell érvényesülnie. A fejlett országok elsősorban kulturális és sportesemények vételében, valamint tudományos információcserében láthatják a közvetítések előnyét. A legnagyszerűbb célok az ún. harmadik világ országaiban valósíthatók meg, ahol a széles értelemben vett népműveltség általános szintjének felemelése alapvető jelentőségű szempont államépítésük kezdetén. Az ENSZ speciális szakértőinek külön csoportja (Outer Space Affairs Division) foglalkozik azzal, hogy a fejlődő országok tudomására hozza az űrtechnológia gyakorlati alkalmazásából származó előnyöket, illetve az adott országból szakembereket képez ki. Ezeknek az országoknak széles körű gyermek- és felnőttnevelésre, iparuk és mezőgazdaságuk fejlesztésére, az ehhez szükséges metódusok átadására, valamint nyersanyagforrások felkutatására van szükségük. Mindezek a műholdas közvetlen televízió-közvetítésekkel és a földkutató műholdakkal (remote sensing of Earth by satellites) megvalósíthatók.[8]

A célokról szóló elvnek mindkét változata tartalmaz olyan tételeket, miszerint a műholdas televízió-közvetítésekkel lehetővé kell tenni az információk és eszmék kölcsönös nemzetközi cseréjét az emberiség kulturális, tudományos és gazdasági fejlődésének elősegítése, valamint műveltségi színvonalának emelése érdekében. E kérdés-komplexum körül bontakozott ki a legmélyebb ellentéteket magában hordozó vita. A Világűr Bizottságban felszólaló tőkésállambeli delegátusok, továbbá az ugyanebből a körből származó szakirodalom hangsúlyozza, hogy az információk szabad áramlása a nemzetközi jog egyik elve. Ezzel szemben a szocialista és más haladó felfogású államok azon az álláspontonvannak, hogy a nemzetközi jognak sosem volt általánosan elismert elve ez a tétel. Vizsgálódásaink során ezt az állítólagos elvet az államok szuverenitásának általánosan elfogadott elvével hasonlítjuk össze. Azért tartjuk ezt szükségesnek, mert ha figyelembe vesszük a televíziónak a tömegekre gyakorolt hatását, és a műholdas közvetlen közvetítések egyéni vételének azt a tulajdonságát, hogy teljes mértékben kizárhatja az állami kontrollt, akkor könnyen belátható, hogy ezek a káros hatású propaganda eszközei lehetnek.

A kérdés nemzetközi jogi rendezésének igénye nem új keletű. Ma is hatályban van az az egyezmény, amelyet a Nemzetek Szövetségének égisze alatt rendezett konferencián 1936. szeptember 23-án nyitottak meg aláírásra.[9] Az egyezményt elemezve mindjárt a címnél felvetődik a kérdés, hogy a közvetítés szó magába foglalja-e a televízió-közvetítés fogalmát is. Tekintettel arra, hogy az egyezmény nem adja meg a közvetítés definícióját — jóllehet az technikai értelemben is gyűjtőfogalma a rádió- és TV-közvetítéseknek —, véleményünk szerint gyakorlati síkon technikai, elméleti síkon jogi szempontok is amellett szólnak, hogy ebben az esetben eltekintsünk a kiterjesztő értelmezéstől.[10] Technikailag a műholdas közvetítések alapvető eltérést mutatnak a hagyományos rádióközvetítésektől, amelynek számos jogi konzekvenciája van. Úgy véljük, hogy az analógia kedvéért mégis érdemes az egyezmény néhány rendelkezését ismertetni.

Az I. cikk szerint a közvetítéseket nem szabad arra használni, hogy bármely terület lakosságát egy szerződő fél belső rendjével és biztonságával össze nem férő cselekedetek elkövetésére izgassa. Evensen idézett művében felhívta a figyelmet arra az ellentmondásra, amely a „bármely terület" és a „szerződő fél" kifejezések között húzódik meg.[11] Valóban ebben a megfogalmazásban úgy értelmezhető ez a rendelkezés, hogy a szerződésen kívül álló államok területére lehet, vagy legalábbis nem tiltott olyan rádióműsorokat sugározni, amely ugyanazon vagy más az egyezményen kívül álló állam belső rendje és biztonsága ellen izgat. Az egyezmény tehát a szerződő feleknek egyoldalúan biztosítja a propaganda elleni védekezés jogát, viszont nem írja elő a rádiópropagandatevékenység folytatásának a tilalmát. Álláspontunk szerint ebben a kérdésben, amely az államok szuverén jogaira alapvetően kihat, nem lehet ilyen interpretációra alapot adó rendelkezésnek helye. Az egyezményt a Föld országainak mintegy $^1/_5$-e fogadta el, márpedig a téma miatt elvárható lenne az univerzalitásra való törekvés igénye. Lényegében ez a megfogalmazás

[8] Lásd erről bővebben: *Cap,* Ferdinand: The Third World and Space Technology.; *Boothe,* Trevor L.: UNITAR NEWS 1973. No. 2. 28—29. old.; *Murthy,* H. G. S.: The United Nations Programme for the Benefit of the Developing Countries — UNITAR NEWS 1973. No. 2. 6—7. old.

[9] Convention on the Use of Broadcasting in the Cause of Peace, 40 állam képviselői vettek részt a konferencián, nem volt viszont jelen többek között az USA, Németország, Japán, Kína, Olaszország és Magyarország sem. 28 állam írta alá az egyezményt, jelenleg 30 állam a részese. League of Nations Treaty Series Vol. 186. (1938) 302. old.

[10] Ellentétes álláspontonvan: *Evensen,* Jens: Aspects of International Law Relating to Modern Radio Communications — Recueil des Cours 1965. II. kötet 556—557. old. Hasonló álláspontonvan: *Busak,* Jan: The Need for an International Agreement on Direct Broadcasting by Satellites — Journal of Space Law 1973. No. 2. 147. old.

[11] *Evensen:* i. m.: 561. old. Végső konklúzióként az ENSZ Alapokmánya 1. cikkében foglaltakkal összevetve arra a megállapításra jut, hogy az egyezmény 1. cikkét a Föld valamennyi államára alkalmazni kell.

az egyezményhez való csatlakozásra ösztönöz, mivel az csak a szerződő feleknek nyújt minden tekintetben védelmet. Egy egyezményt viszont nem ily módon kell csatlakozás céljából vonzóvá tenni.

A II. és III. cikk a háborúra uszító propagandát és a hamis hírek közvetítését tiltja meg. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a propaganda — amelyet mindig pejoratív értelemben használunk —, „valakinek, valaminek az érdekében vagy ellene folytatott tervszerű hangulatkeltés."[12] Ez irányulhat az egész emberiség, a béke, valamely faj, nép, nemzet, csoport, nem vagy vallás ellen. Ezzel összefüggésben hivatkozhatunk arra, hogy a DTB-ről szóló szovjet egyezménytervezet már preambulumában felhívja a figyelmet e tömegtájékoztatási eszközzel való visszaélés lehetőségére. Ennek megfelelően rendelkezik IV. cikkében, miszerint „kizárják a háború, a militarizmus, a nácizmus és a népek közötti nacionalista és faji gyűlöletre uszító eszmék propagálását... úgyszintén azokat a műsorokat ...amelyek ...a más országok belügyeibe vagy külpolitikájába történő beavatkozásra irányulnak."[13] A háborús propaganda tilalma nemzetközi jogi elismerést nyert a Polgári és Politikai Jogokról szóló egyezmény 20. cikkében. Ennek szellemében fogalmazódott meg az 1967. évi Világűr Szerződés (1967. évi 41. sz. tvr.) preambuluma is, ahol a szerződő felek hitet tesznek arról, hogy továbbra is elismerik az ENSZ Közgyűlése 110 (II) számú határozatának a háborús propagandát megtiltó első szakaszát.

Visszatérve az államok szuverenitása és az információk szabad áramlásának viszonyára, az alábbiakban a Jogi Albizottság két legutóbbi ülésszakán elhangzott hozzászólások, a szakirodalom és néhány ENSZ dokumentum ismertetése alapján kísérletet teszünk a két elv reális kapcsolatának elemzésére. Elöljáróban talán érdemes hivatkozni egy kanadai szerző-triumvirátusra, akik kitűnő tanulmányukat azzal az általánosan elismert megállapítással vezették be, hogy nem realisztikus egy olyan ideális államot elképzelni, amely nem ellenőrzi a ki-, be- és átmenő információkat. Minden államnak van erre nézve valamilyen belső jogi szabályozása, és amíg a társadalom jogi konstrukciókból van felépítve, addig erre szükség is van.[14] A nyugati szakirodalomban is megosztottak a nézetek e kérdésben. Kelet-nyugat relációban az alapkérdés mellett többnyire a következő problémák merülnek fel. Létezik-e egyáltalán az információk és eszmék szabad áramlásának elve, mint általánosan elismert nemzetközi jogi elv? — Mennyiben kapcsolódik e tanulmány tárgya az alapvető emberi jogokról szóló különféle nemzetközi dokumentumokhoz? — Ez utóbbi szemszögből pusztán politikai vagy jogi kérdésnek tekinthető-e?

1948. december 10-én az ENSZ Közgyűlésén ellenszavazat nélkül fogadták el az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát tartalmazó határozatot, amelynek 19. cikke rendelkezik az információk nemzetközi áramlásának szabadságáról. Jóllehet az ENSZ Közgyűlésének határozatai nem forrásai a nemzetközi jognak, viszont hasonló rendelkezés található a Polgári és Politikai Jogokról szóló, 1966-ban a szocialista országok által is aláírt egyezmény 19. és 20. cikkében. A 19. cikk 3. szakaszának b) pontjában szintén felismerhető az állami szuverenitás jelenléte, miszerint az információk áramlásának szabadsága nem veszélyeztetheti a nemzeti biztonságot és az állam közrendjét. Így véleményünk szerint már ennél a pontnál megállapítható, hogy az államok szuverenitása mint korlátozó tényező szerepel kettőjük viszonyában, következésképpen a szó igazi értelmében nem beszélhetünk az információk szabad áramlásának elvéről, mert az állami szuverenitás szükség esetén úgyis meghatározó tényezőként lép fel. Az előbbi elv önmagában, az utóbbitól elszigetelve sohasem érvényesülhet.

Vita volt a Jogi Albizottságban arról is, hogy az információk szabad áramlásának elve csak tisztán politikai, avagy jogi elv-e. Az előbbi kérdésfelvetés onnan ered, hogy az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata — lévén ENSZ Közgyűlési határozat — csak egy nem kötelező politikai elvet alakított ki. Az információk szabad áramlásának elve a Polgári és Politikai Jogokról szóló egyezmény hatálybalépésével jogi elismerést nyert. Rendkívül fontos viszont annak hangsúlyozása, hogy ezt az elvet nem lehet abszolút módon értelmezni. Az információk szabad áramlása és az államok szuverenitása elvének viszonyát rugalmasan kell kezelni, kerülni kell azok egymással való konfrontációba állítását. 1974-ben, a tizenharmadik ülésszakon ezen az úton jutott el Mexikó delegátusa arra a következtetésre, hogy tulajdonképpen nincs szükség az állami szuverenitás és az információk nemzetközi áramlása szabadságának összehasonlítására, mert az utóbbit legálisan lehet gyakorolni addig, ameddig az harmadik állam szuverenitását respektálja.[15] Az USA képviselője e kérdésben több állam álláspontjával nem értett egyet. Az állami szuverenitást fontosnak találja, de hangoztatja, hogy az nem abszolutizálható. Nézete szerint ebben a problémakörben az állami szuverenitás „alapvető" jellegűnek való elfogadása arra használa-

[12] Magyar Értelmező Kéziszótár: 1127. old.

[13] A/8771 — Convention on Principles Governing the Use by States of Artificial Earth Satellites for Direct Television Broadcasting.

[14] *Gotlieb*, A., *Dalfen*, C. és *Katz*, K.: The Transborder Transfer of Information by Communications and Computer Systems: Issues and Approaches to Guiding Principles — American Journal of International Law 1974 April, 227—228. old. Egyébként ez a munka nyerte el az AJIL-ban 1974-ben megjelent művek közül a legjobb tanulmánynak odaítélt díjat.

[15] A/AC. 105/C. 2/SR. 208—225., Vallarta (Mexikó) felszólalása 66—68. old.

tos, hogy igazolják az államnak azt az igényét, hogy az határozza meg az emberi lét „intellektuális környezetét".[16] Ez az enyhén természetjogias felfogás kritizálandó. A marxista államelmélet szerint az állam és az egyén kapcsolata politikai viszonyban realizálódik, amelyben az állam vezetőszerepe érvényesül, az egyén — többnyire jogkövetés útján — engedelmességre kényszerül. Ilyenformán kétségtelenül az állam meghatározó szerepet visz az egyén „intellektuális környezetének" kialakításában, de úgy, hogy a polgári és politikai jogok biztosításával tartja fenn kettőjük között a kölcsönhatás lehetőségét. E kis állam- és jogelméleti kitérő után az állami szuverenitás és az információk szabad áramlása viszonyának problémaköréhez három ENSZ dokumentumra szeretnénk utalni.

A 2916 (XXVII) számú ENSZ közgyűlési határozat a műholdas közvetlen televízió-közvetítések használatát szabályozó elvekről szóló nemzetközi egyezmény előkészítését tárgyalja. Főbb követelményei; a szuverenitás tiszteletbentartása, a belügyekbe való beavatkozás tilalma, az egyenlőség és az együttműködés biztosítása. Figyelmeztetett arra, hogy az információk szabad áramlásával kapcsolatosan komoly problémák merülnek fel, és ezek megoldása az államok szuverén jogainak szigorú figyelembevétele alapján történhet. A DTB gyakorlati alkalmazása terén az UNESCO az egyik legilletékesebb ENSZ szakosított intézmény, amely Közgyűlése 1972-ben Nyilatkozatot fogadott el a műholdas közvetlen televízió-közvetítésekről. Az ötödik bekezdés az információk szabad áramlásáról szól. Ezzel összefüggésben utalnunk kell a második bekezdésre, amely szerint a műholdas közvetítés tiszteletben fogja tartani valamennyi állam szuverenitását és egyenlőségét. A Nyilatkozat hangsúlyozza, hogy a közvetítések tartalma apolitikus lesz. Harmadik dokumentumként az ENSZ Közgyűlésének 2917 (XXVII) számú határozatát szeretnénk megemlíteni, amely megállapítja, hogy az információk szabadságáról szóló egyezménytervezet és az arról folytatott tanácskozások hasznosak lehetnek a DTB-t szabályozó elvek kidolgozásánál.[17] Megjegyezzük, hogy e tárgyban több mint húsz éve kísérleteznek különböző ENSZ-fórumokon egy végleges egyezménytervezet kidolgozásával, de mindeddig eredménytelenül.

Az információk szabad áramlásával kapcsolatosan felmerülő vita kedvező és reális megoldást eredményezett a célokról szóló elv mindkét változatában. Az A és B variáció a szocialista országok terminológiája alapján egyaránt információk cseréjéről, és nem szabad áramlásáról beszél. Teljesen nyilvánvaló a két fogalom különbsége. Míg az előző feltételezi az államok kölcsönös együttműködését, az állami ellenőrzés lehetőségét és ezek alapján szuverén jogainak érvényesülését, addig az utóbbi mindezeket nem feltétlenül biztosítja. Ez a megoldás megfelel az 1967. évi Világűr Szerződésnek, amelynek IX. cikke szerint a világűr kutatását és használatát — a világűr-tevékenységet — az együttműködés és kölcsönös segítség alapján kell folytatni a Szerződésben részes államok érdekeinek figyelembevételével.

Feltétlenül meg kell vizsgálnunk az információk szabad áramlásának állítólagos elve körül folytatott vitában való állásfoglalás érdekében, hogy miként alakul e probléma megítélése az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet helsinki konferenciája után. Az ott elfogadott záróokmánynak különböző fejezeteit összehasonlítva megfelelő konzekvenciákat vonhatunk le. Az európai biztonsággal összefüggő kérdések témakörén belül található a részt vevő államok kölcsönös kapcsolatait vezérlő elvekről szóló nyilatkozat, amely az ENSZ Alapokmányából ismert nemzetközi jogi elveket újólag megerősíti. Első pontjában említi, hogy a „részt vevő államok tiszteletben tartják egymás szuverén egyenlőségét és sajátosságát, valamint a szuverenitásukban foglalt és általa felölelt valamennyi jogot . . .". Az „Együttműködés humanitárius és egyéb területeken" témakör második pontja az „Információ" címet viseli. Itt a részt vevő államok „célul tűzik maguk elé, hogy megkönnyítik az információ minden fajtájának szabadabb és szélesebb körű terjesztését, ösztönzik a tájékoztatási együttműködést és az információcserét . . .". Kötelezettséget vállalnak arra nézve is, hogy többek között elősegítik a televízió útján közvetített tájékoztatás terjesztésének a javítását is. A fentiekkel kapcsolatosan megállapíthatjuk, hogy a Helsinki Értekezlet is az ENSZ Alapokmányában foglaltaknak megfelelően nagy súlyt helyezett az államok szuverén jogainak biztosítására. Az információk kérdését is ezzel, és a további nemzetközi jogi alapelvekkel összefüggésben kell vizsgálni. Így a szuverenitás elve mindenképpen predomináns jellegű kettőjük viszonylatában. Fel kell figyelnünk arra a tényre is, hogy a helsinki záróokmány szintén tájékoztatási együttműködésről és információcseréről, és nem információk és eszmék szabad áramlásáról beszél.

Végül állást foglalunk, hogy a műholdas közvetlen televízió-közvetítések céljairól szóló elv A és B változata közül melyik tűnik elfogadhatóbbnak. Ez a kérdés még csak a következő Jogi Albizottsági üléseken fog eldőlni, mivel a legutóbbi ülésszakon még fel sem merülhetett a választás igénye. Véleményünk szerint az A változat jobban megfelel a szocialista országok által képviselt álláspontnak. Ez a megfogalmazás ugyanis a műholdas közvetlen televízió-közvetítés céljaként a nemzetközi béke és biztonság fenntartását, a kölcsönös megértés fejlesz-

[16] Uo.: 75—76. old.

[17] G. A. Res. 2916 (XXVII) 1972. november 14. (102 mellette, 1 ellene — USA —, 7 tartózkodott); G. A. Res: 2917 (XXVII) 1972. november 14. (65 mellette, 9 ellene — a SZU és hazánk is — 32 tartózkodott) UN Monthly Cronicle 1972. december, 37—39. old.

tését és valamennyi állam és nép közötti baráti kapcsolat és együttműködés erősítését jelöli meg. Ezután mintegy eszközként következik, hogy az előbbi célokat — beleértve a társadalmi, gazdasági és kulturális élet konkrétebb igényeit is — az információk nemzetközi cseréjének elősegítésével és kiszélesítésével érjék el. Az A változat tehát jobban kifejezésre juttatja „az államok szuverenitásában foglalt és általa felölelt valamennyi jog"[18] predomináns jellegét. A B változatban az információk kölcsönös nemzetközi cseréjének elősegítése és kiszélesítése kiemelve, mintegy fő célként van megfogalmazva, és csak ezután szólnak arról, hogy az ilyen közvetítéseket a már fentebb említettek figyelembevétele alapján kell folytatni. Végül mindkét változat nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy kellő figyelmet fordítsanak a fejlődő országok életében hasznosítható műholdas közvetlen televízió-közvetítések által elérhető eredményekre.

2. A beleegyezés és a részvétel elve

Politikai és jogi szemszögből a műholdas közvetlen televízió-közvetítések gyakorlati megvalósításának ez a legdöntőbb elve. Legközvetlenebbül tükrözi az állami szuverenitás tényleges megvalósulását. A vevő államnak a közvetítő vagy közvetittető állam részére adott kifejezett beleegyezése a műholdas közvetlen televízió-közvetítések conditio sine qua nonja. Nem kétséges, hogy az előzetes belegyezés elve — a Jogi Albizottságban felszólaló több delegátus precízebb szóhasználata szerint — az állami szuverenitásból deriválódott. Az eddigiek alapján könnyen belátható, hogy a DTB állami felügyeletének egyetlen eszköze csakis a beleegyezés elvének következetes alkalmazása lehet. Egy ilyen jellegű rendelkezés tulajdonképpen valamennyi probléma felmerülésének elejét venné, hiszen ezáltal megoldódna a műsorok tartalma feletti teljes és előzetes ellenőrzés. Így elkerülhető a közvetítő állam esetleges propagandája, az információk szabad áramlásának negatív értelemben vett funkcionálása és megvalósulhatna a DTB valamennyi célja. Szükséges hangsúlyozni, hogy az ellenőrzésnek előzetesnek kell lennie, ami a műsorok tartalmának kialakításában, azok szerkesztésében való részvételben nyilvánul meg. Erre élő példa az 1969-ben az Egyesült Államok és India közötti megállapodás, mely szerint az USA, India által előzetesen kialakított és ellenőrzött gyermek- és felnőttoktatási, családtervezési és népesség-ellenőrzési, valamint új, produktív mezőgazdasági módszerekről szóló műsort sugároz regionális közvetlen vételre alkalmas módszerrel. Az előzetes belegyezés és részvétel kérdésében bizonyos körben bilaterális alapon is meg lehet állapodni. Később, az egyéni közvetlen vétel technológiájának széles körű alkalmazásakor, a megalkotandó egyezmény rendelkezéseire hagyatkozva — ex jure — kell alkalmazni a DTB-nek ezt az elvét. Véleményünk szerint a kötelezettségek jóhiszemű gyakorlása feltételezni fogja, hogy a közvetítő vagy közvetíttető államok a vevő államokat megfelelő időben értesítve, konzultációkat kezdeményeznek.

A Jogi Albizottságban az előző elvhez hasonlóan komoly ellentéteket mutató vita alakult ki, és ez szintén A és B szövegváltozatot eredményezett. Többnyire megegyeztek a vélemények abban, hogy a vevő államnak a közvetítésekhez beleegyezését kell adnia, valamint a részvétel jogát is elismerték. Mégis a két változat tartalmilag is jóval nagyobb különbséget mutat, mint ahogy az a céloknál volt. Az A változat egyszerűen és világosan kifejezésre juttatja, hogy a műholdas közvetlen televízió-közvetítések megkövetelik annak az államnak a beleegyezését, amely részére azt sugározzák. A beleegyező állam jogosult lesz arra, hogy a fennhatósága alá tartozó területekre irányuló közvetítő tevékenységben részt vegyen, amely az érintett államok külön megegyezésén alapul. Végül megállapítja az A változat, hogy a beleegyezés és részvétel elve nem lesz alkalmazható a majd ismertetendő technikailag elkerülhetetlen átfedés (spill-over) jelensége következtében előforduló vételek esetében. A B alternatíva mindezt sokkal körülményesebben és ráadásul feltételes módban fogalmazza meg. Úgy rendelkezik, hogy a DTB tárgya lehet az azt közvetítő vagy közvetíttető állam olyan korlátozásainak, amelyek összeegyeztethetők az információk és eszmék valamennyi fajtájának szabad megismerésére vonatkozó általánosan elfogadott nemzetközi jogi szabályokkal.

A vevő államok beleegyezése nem megkövetelt, de a közvetítő vagy közvetíttető állam tárgyalásokat folytathat az általa alkalmazott bármely korlátozásról azzal a vevő állammal, amely ezt kéri. Végül kiköti, hogy a fentiek nem kötelezőek, ha bizonyos technikai okok közrejátszanak. A B változatnak ezek a rendelkezései igen nehezen értelmezhetőek. Az első mondatban található „korlátozások" kifejezéssel arra utalnak a szövegezők, hogy a közvetítő vagy közvetíttető állam csak olyan műsorközlő jelek továbbítását vállalja, amelyek tartalmilag megfelelnek az állami szuverenitással összhangban álló információk kölcsönös nemzetközi cseréjének. A továbbiakban azt célozza az elvek megalkotóinak szándéka, hogy amennyiben e nemzetközi jogilag elismert és kötelező korlátozásokkal kapcsolatban a vevő államnak kifogása van — például az adott közvetítésben belső rendjére és biztonságára nézve káros propaganda jelenségeket fedez fel —, úgy tárgyalásokat kezdeményezhet a közvetítő vagy közvetíttető állammal annak beszüntetésére. A B változatnak az a tétele viszont, hogy a nemzetközi

[18] Utalás a helsinki záróokmány már idézett szövegére.

jog által elismert elvek alapján korlátozott közvetítésekhez a vevő állam beleegyezése nem megkövetelt — véleményünk szerint — kifejezetten helytelen. Ez szinte ellentétes az A változattal, amely egyértelműen kimondja, hogy a DTB — mintegy tulajdonságánál fogva — megköveteli a vevő állam beleegyezését és részvételét. A nemzetközi jog által általánosan elismert elvek körül olyan nagy a bizonytalanság, az eltérő értelmezés — lásd éppen az információk szabad áramlásának kérdését —, hogy a B változat csakis a viták és nemzetközi konfliktusok forrása lehet. A harmadik fordulat az A változathoz hasonlóan kivételt képez a technikailag elkerülhetetlen átfedés esetére. Ez tulajdonképpen elfogadható, hiszen nem várható el, hogy tartalmilag minden esetben a vevő államnak és az átfedés által érintett államnak is ugyanaz a műsor megfeleljen. Természetesen ezt a kérdést csak a konkrét körülmények alapján lehet helyesen megítélni.

3. Átfedés

A fentiekben már említettük, hogy a DTB esetében létezik egy olyan technikailag elkerülhetetlen jelenség, amely a szakirodalomban átfedés (spill-over) néven ismeretes. Amint arra már az előbbiekben is utaltunk, ez csak tovább bonyolítja a helyzetet. A közvetítő vagy vevő állam vagy államok viszonylatában hiába felel meg egy műsor az utóbbi félnek, ha az átfedés következtében sérti egy harmadik állam belső biztonságát és közrendjét. Közismert példa lehet erre, hogy egy bikaviadal közvetítése, még ha csak az átfedés következtében is, de vehetővé válna India területén, úgy sértené annak ősi hagyományait. Még súlyosabb konfliktusok keletkezhetnek politikai téren. Mivel az átfedés egyrészt technikailag elkerülhetetlen, másrészt a közvetítő állam részéről nem szándékos jelenség, így a jogi szabályozásnak igen szűkös lehetőségei vannak. Erre utalnak a Jogi Albizottságban elhangzott felszólalások is. Döntő részük annak ad hangot — a kidolgozott elvek A és B változata is —, hogy a DTB-t kivitelező államoknak mindent el kell követniük, hogy a rendelkezésre álló technikai eszközöket igénybe vegyék az átfedés minimalizálása céljából. Erre nézve a Nemzetközi Távközlési Egyesület dolgoz ki szabályokat, várhatóan a jövő évi Űrtávközlési Világértekezleten. Kétségkívül erre a technikai megoldást tartalmazó rendelkezésre szükség van, de egymagában nem elegendő, hiszen ezzel együtt változatlanul meglesz a konfliktusokra okot adó átfedés. Nyilvánvaló, hogy a jogi rendezés lehetőségét is keresni kell. Ezt látszik biztosítani a Szovjetunió által előterjesztett egyezménytervezet VIII. cikke, amely úgy a közvetítő, mint a vevő állam részére előírja a konzultációs kötelezettséget, illetve lehetőséget. Az előbbi részére akkor, ha feltételezheti, hogy közvetítő tevékenysége más államok területére történő átfedéskor potenciálisan káros kihatásokkal fog járni. Az utóbbi esetben akkor, ha a leendő egyezményben részes valamely államnak komoly alapja van annak feltételezésére, hogy területét nem szándékos átfedés fogja érni. Ezzel kapcsolatosan voltak olyan irányú felszólalások is a Jogi Albizottság legutóbbi, tizennegyedik ülésszakán, amelyek szerint a szovjet tervezet tulajdonképpen a technikailag elkerülhetetlen átfedés jelenségéhez is a beleegyezést követeli meg.[19] Nyilvánvaló, hogy itt téves értelmezésről van szó, hiszen a konzultációk folytatásának kötelezettsége és joga mindkét esetben csak alapos vélelem esetén áll fenn, másrészt a konzultációk folytatása nem foglalja magában a beleegyezés kötelezettségét. Egyébként a Jogi Albizottság által megalkotott tizennégy elv között szintén szerepel önálló elvként a konzultációra való kötelezettség és jog A és B változata. Az előbbi csak a Nemzetközi Távközlési Egyesület Rádiószabályzatával összhangban nem álló átfedés megszüntetése érdekében írja elő a késedelem nélküli konzultáció kötelezettségét, míg az utóbbi valamennyi felmerülő probléma esetére. Nézetünk szerint ebben az esetben azért nem fogadható el az alternatíva, mert mindkét változatra szükség van. A nemzetközi távközlési standardoknak nem megfelelő átfedés elkerülése érdekében célszerűbb a közvetítő és az érdekelt államoknak is megadni a konzultációs kötelezettséget. Indokolják ezt egyrészt azok az általános elvek is, amelyek a DTB céljait határozzák meg. A szovjet tervezet ebben a kérdésben is az állami szuverenitást tartotta szem előtt, míg a Jogi Albizottság megfogalmazása csak a távközléstechnikai oldalt emelte ki. Az utóbbi érvényesítése csupán azt eredményezné, hogy az átfedés által érintett állam csak olyan esetekben élhetne konzultációt kezdeményező jogával, ha például az átfedés kiterjedése a megengedett teljes besugárzott terület 2—12%-ánál nagyobb, és a közvetítő állam nem tett meg minden tőle elvárható intézkedést az átfedés minimalizálása érdekében.[20] Természetesen a nem szándékos átfedés esetén is a közvetített műsor tartalmával lehet az államot szuverenitásában megsérteni, és ez ellen kell előzetes védekezési lehetőséget nyújtani.

4. Műsortartalom

E pontnak a helyes megítélése nélkülözhetetlen az egész rendszer megfelelő működése érdekében, hiszen ebből származhatnak a nemzetközi konfliktusok, mivel a műsortartalom az, amellyel az emberi tudatra hatni lehet. Így érthető, hogy e központi téma szintén komoly

[19] A/AC. 105/C. 2/SR. 226—245, 102. old., Ausztria képviselőjének felszólalása a 14 elvvel kapcsolatban.

[20] A/AC. 105/C. 2/SR. 226—245, 110. old., az átfedés kiterjedésére szolgáló adat Kaltenecker-től, az Európai Űrkutatási Szervezet képviselőjétől származik.

viták tárgya, annak ellenére, hogy a fő szempontokban egyetértés mutatkozik. A műsortartalommal kapcsolatos vizsgálódásaink értelemszerűen rövidek lesznek. Ennek oka, hogy ez az elv minden részkérdésében szorosan kapcsolódik a fentiekben is ismertettekhez, és ezzel tulajdonképpen be is zárul az a logikai kör, amelyet az államok szuverenitásának középpontba helyezésével kíséreltünk meg felvázolni.

A Világűr Bizottság Munkacsoportja 1969 júliusában második ülésszakát csaknem teljes egészében ennek a témának szentelte, amelyet megvizsgáltak nemzetközi jogi, politikai, szociális, kulturális, valamint kereskedelmi szempontból. A tartalom megfelelő elméleti kialakítását illetően általában kétféle szabályozási módszert javasolnak. Az egyik az, hogy a műsorok tartalmára nézve taxatív felsorolást adnak, amely félreérthetetlen lenne úgy a közvetítők, mint a vevők számára. Ez az igény dicsérhető, csak éppen nem valósítható meg, ha figyelembe vesszük az egész kérdés rendkívül bonyolult és szerteágazó tulajdonságát. Álláspontunk szerint az ilyen katalógus kialakítása még bilaterális szinten is kivitelezhetetlen. Ezt a megoldást számos ellenérv felsorolásával a Munkacsoport is kételkedéssel fogadta. A tartalom kialakításának másik módszere a vevő állam részvétele a műsorszerkesztésben, amely feltételezi az előzetesen kifejezett egyetértést a két fél megállapodása alapján. A továbbiakban utalunk a beleegyezés és a részvétel kapcsán elmondottakra. A Jogi Albizottság a műsortartalom kérdésében nem alternatív megfogalmazásra jutott, de ez korántsem jelent megegyezést, mert valamennyi mondatot zárójelbe helyeztek, ami szintén a nézetek különbözőségére utal. A fő szabály az, hogy az államok a műsorkészítés, a műsortartalom és a műsorcsere tekintetében együttműködhetnek. Az eddig követett szempont szerint az állami szuverenitás biztosítása érdekében itt is célszerű kerülni a feltételes módot, és mindezt az államok kötelezettségeként kell feltüntetni. A fenti együttműködés tulajdonképpen a részvétel tényében realizálódik. Fontos gazdasági érdekek fűződnek ahhoz, hogy kereskedelmi jellegű hirdetések közvetítésének csak külön erre irányuló megállapodás esetén legyen helye. A DTB céljairól, továbbá a propagandáról elmondottakhoz kötődik a műsortartalommal szemben az a követelmény, miszerint bármely TV-műsor ki lesz zárva a közvetítésekből, amely a nemzetközi béke és biztonság fenntartását gátolja. Ugyanúgy azok is, amelyek háborús eszméket, militarizmust, nemzeti és faji gyűlöletkeltést, a népek közötti ellenségeskedést, más államok belügyeibe történő beavatkozást célozzák, valamint aláássák a helyi civilizáció, kultúra, életmód, hagyományok vagy nyelv alapjait.

*

Nehéz és felelősségteljes munka vár még a Jogi Albizottságra a műholdas közvetlen televízió-közvetítések nemzetközi jogi szabályozásának teljessé tételéig. A témával immár a nyolcadik éve foglalkoznak. A tizennégy elv megalkotásáról — amelyből ötben van teljes konszenzus — még csak azt mondhatjuk el, hogy a munka felénél tartanak. Természetesen az nem állítható, hogy időben is ugyanez a helyzet. Minden bizonnyal a munka üteme fel fog gyorsulni és ezt a témát továbbra is az elsőbbség és sürgősség igényével fogják kezelni. Indokolja ezt az űrtechnika rohamos fejlődése is. Márpedig a technikai haladás és a jogi szabályozás egymástól időben nem nagyon maradhat el, mert az csak különféle nemzetközi konfliktusokat eredményezhet. Rendkívül fontos munkát végez a Világűr Bizottság, hiszen a világűrjogi viszonyok megnyugtató nemzetközi jogi szabályozásával egyúttal a nemzetközi béke és biztonság fenntartásához is jelentősen hozzájárul.

Szilágyi István

SZEMLE

Békés egymás mellett élés és a társadalmi—politikai fejlődés*

A „Békés egymás mellett élés és társadalmi-politikai fejlődés" a jelenkor egyik legfontosabb, sőt — elméleti, gyakorlati és társadalmi jelentőségét tekintve — *a* legfontosabb problémája.

Ez a probléma egyáltalán nem újkeletű; az államok létrejötte és a nemzetközi kapcsolatok rendszerének kialakulása óta a politikusok és a gondolkodók — empirikus úton feltárva a nemzetközi helyzet hatását egy-egy ország belső helyzetére — igyekeztek megérteni ennek a hatásnak a mértékét, jellegét és mechanizmusát, hogy a feltárt törvényszerűségeket valamilyen formában gyakorlati célokra lehessen felhasználni.

A múltban azonban az állami, politikai tevékenység nemzetközi és belső feltételeinek kölcsönhatási mechanizmusába történő behatolás soha nem jelentett túl sokat az egész emberiség, a földi élet fejlődése szempontjából.

Először is, a civilizációs fejlődés néhány évszázada, különösen pedig az elmúlt fél évszázad során a Föld politikai kiterjedtsége rendkívül leszűkült, kondenzálódott. Állandóan mélyül és átfogó jelleget ölt a nemzetközi munkamegosztás, bővül és valamennyi ország számára életbevágó fontosságúvá válik az anyagi és kulturális értékek, valamint a műszaki és társadalmi tapasztalatok cseréje. Gigantikus méretekben fejlődnek a közlekedési és információs eszközök, valamint a népek és az egyes emberek közötti érintkezés. Égetően szükségessé vált a természeti környezet közös védelme. Mindezek eredményeként ismét megnő a nemzeti államok kölcsönös függősége és a nemzetközi tényezők hatása, vagyis annak a politikai, gazdasági és jogrendnek a hatása, amely a nemzetközi élet küzdőterén uralkodik.

Másodszor, a tömegpusztító fegyverek és az azokat bármely kijelölt célhoz eljuttató eszközök megteremtése új módon vetette fel a nemzetközi kapcsolatok egész problematikáját. A két nagy forradalom, a társadalmi és a tudományos-technikai, időbeni találkozása az emberiség előtt a haladás soha nem tapasztalt lehetőségeit nyitja meg, ugyanakkor azonban érettséget és bátorságot követel tőle. Az egyik történelmi időszakból a másikba történő átmenet, az egyik társadalmi rendszerről a másikra való áttérés elkerülhetetlenül harc útján megy végbe, s ezt a harcot meghatározott mederbe kell terelni és nem engedhető meg, hogy rosszindulatból vagy ostobaságból, még kevésbé félelem vagy tudatlanság következtében olyan akciókra kerüljön sor, amelyeknek következményei megfordíthatatlan, végzetes hatással volnánk a földi életre.

Ebből következik annak szükségessége, hogy határozottan szembe kell szállni azokkal az imperialista ultrakonzervatívokkal, akik inkább készek atomhamuvá változtatni a földet, az emberiséget pedig a túlvilágra küldeni, mintsem hozzájáruljanak egy új társadalmi rendhez vagy akár részben is lemondjanak gazdagságukról, hatalmukról és privilégiumaikról.

Ebből következik annak szükségessége, hogy határozottan fel kell lépni azokkal a polgári ultraforradalmárokkal szemben is, akik készek az emberiség felét feláldozni annak érdekében, hogy a civilizáció romjain azt építsék fel, ami számukra a paradicsomi élet tetőpontját jelenti: a nagy kaszárnyát, élén a nagy vezérrel.

Mindamellett, hogy jelenleg a világon vannak nagy és kis államok, vannak rendkívül befolyásos vagy kevésbé befolyásos társadalmi mozgalmak és politikai áramlatok, a békéért viselt felelősség alól senki sem mentesül. Azzal együtt, hogy a nemzetközi légkörre a politikai szervezetek és vezetőik gyakorolnak döntő hatást, a tudomány is felelősséget visel, különösen pedig a politikatudomány, mivel értékelései, következtetései és tanai jelentősen befolyásolják azokat, akik a politikát művelik, akik kisebb vagy nagyobb mértékben részt vesznek a politika gyakorlati megvalósításában.

A békés egymás mellett élés és a társadalmi-politikai fejlődés kölcsönös viszonyának és hatásának problémája rendkívül aktuális, de ezenfelül nagy módszertani jelentőséggel is bír. Hiszen ha hatékony megoldást találunk rá, akkor meg lehet könnyíteni a társadalmi élet számos más fontos kérdésének megválaszolását. Például könnyebb lenne megérteni bizonyos társadalmi erők természetét, amely éppen a „béke—társadalmi haladás" dialektikusan ellentmondásos egységének vonatkozásában tárul fel a legteljesebben. Vagy könnyebb lenne készíteni egy viszonylag megbízható prognózist a nemzetközi kapcsolatokról, azután pedig a társadalmi fejlődés perspektíváját is a jelenleg létező országok főbb csoportjaira vonatkozóan.

Végül a téma jelentős érdeklődésre tart számot a megismerés szempontjából is, hiszen a társadalmi élet legkülönbözőbb területeiről származó, óriási anyag komplex kutatását követeli meg és csak akkor tanulmányozható eredményesen, ha nemcsak a társadalomtudományok különböző ágazatainak szakemberei működnek együtt, hanem a hozzájuk kapcsolódó, velük határos természettudományoké is. S mint ismeretes, leggyakrabban éppen a különböző tudományok találkozásakor születnek a legérdekesebb következtetések és felfedezések.

A szóban forgó témának még egy olyan sajátossága van, amelyre fel kell hívni a figyelmet. Ez pedig az, hogy aktuális politikai kérdés, amely körül a különböző ideológiai áramlatok teoretikusai kártyáikat keverik. A harc azonban nem küszöböli ki a dialógust. Ha a nemzetközi életben békés egymás mellett élést akarunk, akkor mindenekelőtt meg kell tanulnunk azt, hogy a mindenki számára közös tudományos problémákat kerekasztal mögött kell megtárgyalni. Az ilyen együttműködés lehetséges volta és hasznossága már a gyakorlatban is bebizonyosodott: a geográfusok közösen kutatják az Északi-sarkvidéket és az időjárást befolyásoló törvényeket; a sebészorvosok egymásnak asszisztálnak a szívműtéteknél; az űrhajósok ösz-

*A szerző előadása alapján készült tanulmány. *(Szerk.)*

szekapcsolják rakétáikat a föld körüli pályán. Ha pedig a politikatudományok területén választunk témát, akkor napjainkban az első olyan téma, amely érdemes arra, hogy kollektív vizsgálat tárgya legyen, az kétségtelenül a békés egymás mellett élés és a társadalmi haladás.

Ebben a keretben nincs lehetőség arra, hogy a szóban forgó téma széles körű problematikáját teljes terjedelmében és mélységében feltárjuk. Ezért az a cél, hogy felhívjuk rá a figyelmet és néhány döntő fontosságú kérdésben kifejtsük álláspontunkat.

Olyan történelmi időszakban élünk, amikor a nemzetközi kapcsolatok uralkodó vonása a békés egymás mellett élés elvének megerősítése. Az az eszme, amelyet Lenin, a szovjet állam megalapítója vetett fel rögtön a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után, az az eszme, amely megmutatta, hogy a XX. században milyen alapon lehet és kell kiépíteni a nemzetközi kapcsolatokat, ma általános elismerést nyer és megkezdődött realizálása a nemzetközi gyakorlatban. A Helsinkiben megtartott összeurópai értekezlet záróaktusa, a Szovjetunió és a szocialista országok számos fontos megállapodása az Amerikai Egyesült Államokkal, Franciaországgal, Nyugat-Németországgal, Angliával és több kapitalista állammal joggal minősültek úgy, mint a békés egymás mellett élés sajátos kódexei. Lényegében a francia szóval ‚détente'-nak nevezett folyamat, a nemzetközi feszültség enyhítése nem más, mint a békés egymás mellett élés elvének, mint a jelenkori államközi kapcsolatok egyetlen ésszerű alapjának megerősítése.

Ismeretesek az enyhülési politika sikerei, de az azokat gátló tényezők is. A haladás és a béke erőinek minden akciója elkerülhetetlenül szembekerül a háborús és reakciós erőkkel. Most éppen azokkal a kísérletekkel állunk szembe, amelyek meg akarják zavarni az enyhülés elmélyülését és fejlődését, vagy legalábbis elfogadhatatlan feltételekhez próbálják kötni. Az e kérdések körül folyó bonyolult politikai harc tükröződik azokban az ideológiai koncepciókban, amelyek most bennünket mindennél jobban érdekelnek.

E koncepciók rendkívül sokszínűek. Nyilvánvalóan helytelen lenne az enyhüléssel kapcsolatos magatartást két szembenálló csoportra osztani — azokra, akik mellette és akik ellene vannak; azokra, akik teljesen elfogadják és azokra, akik nyíltan tagadják. A valóságban sok közbenső nézet és koncepció található, s több olyan áramlat is van, amelyek egyszerűen még nem alakították ki végleges álláspontjukat, tovább latolgatnak, miközben kifejezésre juttatják kételyeiket, fenntartásaikat.

A szélsőséges koncepciók összevetése azonban rendkívül hasznos még akkor is, ha az említett sokszínűséget nem hagyjuk figyelmen kívül. Egy ilyen összehasonlítás lehetővé teszi a probléma lényegének pontosabb és világosabb meglátását és megkönnyíteni annak elméleti vizsgálatát.

Ha ezt a megközelítési módot követjük és így vizsgáljuk az enyhülés nyílt ellenfeleinek álláspontját, akkor könnyen észrevehető, hogy ide tartoznak a szélsőséges politikai irányzatok képviselői. A szélsőjobboldaliak, akik azt állítják, hogy a nemzetközi feszültség enyhítése, úgymond, csak a szocialista országok számára kedvező és állítólag ez a kommunisták manővere és ravasz taktikája, amelyet arra szántak, hogy elaltassa a Nyugat éberségét és „bomlasztó tevékenységet" fejtsen ki ellene. Továbbá a szélsőbaloldaliak, akik azt akarják elhitetni, hogy az enyhülés csak a kapitalizmus számára kedvező és kapitulációt jelent az osztályellenségek előtt, lemondás a társadalmi forradalom céljairól.

Még ha nem mélyedünk bele a két idézett következtetés lényegi vizsgálatába, akkor is könnyű feltárni helytelen jellegűket. Ez abban áll, hogy mielőtt az enyhülés hasznos vagy káros voltáról vagy az országok egyes csoportjai számára nyújtott előnyeiről szó esne, fel kell vetni a kérdést: van-e más alternatíva? A felelet csak az lehet, hogy a békés egymás mellett élés számára természetesen nincs alternatíva, ha nem tartják elérhetőnek, sőt tudatosan számítanak a fegyverkezési hajsza további fokozására, a termonukleáris világkonfliktus szintjére való lesüllyedésre. Éppen ennek az igazságnak a felismerése révén vált az enyhülési folyamat nemcsak lehetségessé, hanem szükségessé is.

Mindenekelőtt tehát azt kell megérteni, hogy a békés egymás mellett élés kérdése nemcsak választás vagy alku tárgya, hanem korunk objektív törvényszerűsége, amelyet maga az a tény indokol, hogy földünkön az átmeneti forradalmi időszakban egyidejűleg különböző társadalmi és politikai rendszerű nemzeti államok léteznek. Ha elismertük ezt a történelmileg vitathatatlan tényt, akkor már arról is lehet ítélkezni, hogy konkrétan milyen legyen a békés egymás mellett élés, milyen annak politikai, jogi és egyéb tartalma.

E kérdésekre pontos és világos választ találunk az SZKP KB beszámolójában, melyet L. I. Brezsnyev, az SZKP KB főtitkára terjesztett az SZKP XXV. kongresszusa elé. E forrás jelentősége annál is inkább nagy, mivel arról a társadalmi-politikai erőről van szó, amely a békés egymás mellett élés kezdeményezője volt, arról a nagy szocialista államról, amely hivatalos politikája rangjára emelte ezt az eszmét.

Válaszul azoknak, akik csodálkoznak és lármát csapnak amiatt, hogy a szovjet kommunisták, a szovjet nép szolidáris más népeknek a szabadságért és haladásért vívott harcával, Brezsnyev ezt mondta: „Ez vagy naivitás, vagy még inkább szándékos ködösítés. Teljesen világos ugyanis, hogy az enyhülés, a békés egymás mellett élés az államközi kapcsolatokra vonatkozik. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy az államok közötti vitákat és konfliktusokat nem szabad háború útján, erőszak alkalmazásával vagy erőszakkal való fenyegetéssel eldönteni. Az enyhülés semmiképpen sem hatálytalanítja és nem is hatálytalaníthatja vagy változtathatja meg az osztályharc törvényeit. Senki sem számíthat arra, hogy a kommunisták az enyhülés körülményei között beletörődnek a tőkés kizsákmányolásba vagy pedig, hogy a monopolisták a forradalom híveivé szegődnek. Viszont a más államok belügyeibe való be nem avatkozás elvének szigorú megtartása, más

államok függetlenségének és szuverenitásának tiszteletben tartása az enyhülés egyik elengedhetetlen feltétele".

Itt egy elvi fontosságú gondolattal állunk szemben, amely megadja a kulcsot a békés egymás mellett élés és a társadalmi-politikai fejlődés kölcsönös kapcsolatának helyes értelmezéséhez. Arról van szó, hogy a békés egymás mellett élést, mint az *államközi* kapcsolatok kérdését világosan el kell határolni az osztályharctól, mint az egyes országok *belső társadalmi fejlődésének* kérdésétől. Minden olyan kísérlet, amely arra irányul, hogy az egyiket a másiktól tegye függővé, s a békés egymás mellett élést úgy értelmezze, mint valamiféle társadalmi statikus quót nemcsak veszélyes, hanem irreális is, hiszen az egyes politikai áramlatok szubjektív kívánalmaitól függetlenül senki sem jogosult arra, hogy megállítsa vagy feltartóztassa a társadalmon belül természetesen fejlődő történelmi folyamatokat.

Az államközi kapcsolatok, valamint a társadalmi fejlődés szférájának pontos és szükséges elhatárolása egyáltalán nem jelenti azt, hogy közöttük nincs *objektív kapcsolat.* Ilyen kapcsolat feltétlenül van, bár az adott társadalmi-politikai rendszer sajátosságaitól függően különbözőképpen jelentkezik.

A nemzetközi feszültség és az ehhez kapcsolódó imperialista agressziós fenyegetés, az állandó gazdasági és politikai nyomás, a különböző jellegű külső aknamunka arra kényszeríti a szocializmust, hogy tartalékaiból nagyobb részt fordítson védelmi célokra, s további intézkedéseket foganatosítson a forradalmi vívmányok megvédése érdekében. Ezek negatív hatással vannak a társadalom életének számos oldalára. S teljesen érthető, hogy a leszerelés lehetőséget nyújt ahhoz, hogy az új formáció objektív törvényei szélesebb körben és teljesebben hassanak, ahhoz, hogy a társadalmi termelés mindenekelőtt a dolgozók szükségleteinek kielégítésére összpontosuljon, tovább fejlődjön a szocialista demokrácia stb.

Ami a kapitalizmust illeti, ott a nemzetközi feszültség lehetővé teszi az imperialista reakció számára, hogy a külső, „kommunista" veszélyre hivatkozva elérje a militarizmus térhódítását, még nyíltabban nyomja el a munkás- és általában minden haladó mozgalmat, korlátozza a demokratikus intézmények tevékenységét. De nemcsak erről van szó. A konzervatív pártok azáltal, hogy magukat a nemzeti érdekek egyetlen és állhatatos védelmezőjének, valamennyi baloldalit pedig a „külföldi agresszorok" titkos cinkosának kiáltják ki, s a dolgozók hazafias érzelmeire spekulálnak, a nemzetközi feszültséget az átlagválasztókra gyakorolt nyomás eszközeként használják fel, a politikai erőviszonyokat mesterséges úton saját hasznukra változtatják.

Ebből következik, hogy ha a feszültség megszűnik a nemzetközi élet küzdőterén, ezzel a reakció elveszti a „rövidre fogott póráz" politikájának és a közvélemény megtévesztésének fő érvét. A békés egymás mellett élés természetesebb feltételeket biztosít a kapitalista társadalmi-gazdasági formáció objektív törvényeinek érvényesüléséhez.

Végezetül pedig a nemzetközi feszültség ideális álca ahhoz, hogy az imperializmus a legdurvább és legerőszakosabb formában nyomja el a népek nemzeti felszabadító mozgalmait. Az elmúlt évtizedekben minden gyarmati háborút és agressziós cselekedetet azzal indokoltak, hogy meg kell védeni „a szabadság távoli határait", ellent kell állni a „kommunizmus behatolásának" stb. A leszerelés jelentősen kiszélesíti a nemzeti felszabadító mozgalmak lehetőségeit ahhoz, hogy a kereskedelmi csere igazságos feltételeinek, valamint a gazdasági és kulturális fejlődésben jelenleg meglevő különbségek leküzdéséhez szükséges egyéb intézkedések foganatosításának kiharcolásával ellenálljanak az imperialista nyomásnak, kihasználják növekvő politikai potenciáljukat.

Felmerül a kérdés: a békés egymás mellett élés és a társadalmi haladás általunk hangsúlyozott objektív kapcsolata nem jelenti-e azt, mintha ellenfeleinknek volna igaza, amikor arról beszélnek, hogy a leszerelésből, úgymond, csak a szocializmus húz hasznot. Ez természetesen nem így van, hiszen a kapitalizmus érdekei nem azonosak a népek létérdekeivel. A leszerelés, a békés egymás mellett élés az emberiség számára a legfontosabbat biztosítja: az atomháború, a totális megsemmisülés veszélyének megelőzését, s megteremti annak előfeltételét, hogy a hadikiadásokat a rendkívül fontos, belső szükségletek kielégítésére fordítsák. Más kérdés, hogy az egyes társadalmi rendszerek hogyan élnek ezekkel az eszközökkel.

Ami pedig a társadalmi haladást illeti, itt az elégedetlenek csak magához a történelemhez nyújthatják be a számlát, hiszen éppen a történelem határozta meg az egyik társadalmi rendszerről a másikra való áttérés törvényszerűségeit. Egyébként ez az átmenet a leszerelés nélkül is folytatódna.

A békés egymás mellett élés és a társadalmi-politikai fejlődés kapcsolatának van egy másik oldala is. Korunkban a béke csak akkor biztosítható, ha igazságos békéről van szó.

A békés egymás mellett élés csak abban az esetben válhat igazán hatékonnyá, ha valamennyi nemzetközi kapcsolatra kiterjed. Korunkban, amikor a politikai kiterjedtség leszűkült, nehezen elképzelhető olyan rendszerek létezése, amelyekben a felszabadító mozgalmak elfojtására vagy az annak megakadályozására tett kísérletek, hogy az egyes népek szabadon rendelkezzenek sorsukról, ne gyakorolnának nyomást a nemzetközi helyzet egészére. Számos konkrét példát lehetne hozni arra, hogy hasonló kísérletek hogyan vezettek világméretű konfrontációhoz, hogyan idéztek és idéznek elő veszélyes konfliktusokat.

Ezzel magyarázható, hogy az SZKP XXIV. kongresszusa által meghirdetett és nagyrészt már megvalósított békeprogram után pártunk XXV. kongresszusa meghirdette a békéért és a nemzetközi együttműködésért, a népek szabadságáért és függetlenségéért folytatott további harc programját. Már maga az elnevezés is hangsúlyozza a béke és a nemzeti szabadság ügyének szoros összefüggését. A program tartalma pedig helyes politikai megoldást nyújt a jelenkori nemzetközi viszonyok bonyolult problémáinak megoldásához.

Ezeket a problémákat csak a bé-

ke és a békés egymás mellett élés feltételei között, csak tárgyalások és az egyenjogú államok közötti megállapodások útján lehet megoldani. Másrészről pedig a nemzetközi kapcsolatok olyan ésszerű rendszerét, amely a békés egymás mellett élés elvén alapul, csak úgy lehet igazán megszilárdítani, ha tiszteletben tartják minden nép szent jogát a politikai és a gazdasági önállóságra. Minél jobban megértik ezt a dialektikus, objektív függőséget, annál következetesebben és szigorúbban veszik majd figyelembe a világpolitika alakításakor és gyakorlása során, annál több az esély arra, hogy a társadalmi haladás nemzetközi kataklizmák nélkül tud magának utat törni.

Ezzel elválaszthatatlanul összefügg a *nemzetközi együttműködés* kérdése. A békés egymás mellett élés eszméje egyáltalán nem csak a béke megőrzésére korlátozódik, s önmagában semmiféle elsődleges jelentősége nincs. Ez az eszme egyidejűleg feltételezi a gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok legszélesebb komplexumának fejlesztését. Ami a gazdaság és a kultúra területét illeti, nem kell bizonyítani, hogy korunkban az emberiség, mint egész legfontosabb fejlődési szükségleteinek felel meg a népek között maximálisan lehetséges érintkezés, a spontán módon kialakult nemzetközi munkamegosztás tudatos fejlesztése vagy olyan, mindenki számára közös feladatok megoldása, mint a természet megóvása, az éhínség és a betegségek elleni harc, a világűr meghódítása stb. Az elmúlt időszak eseményei szemléletesen bizonyították, hogy mind újabb és újabb kérdések merülnek fel, amelyek regionális, kontinentális vagy világméretekben, de kollektív döntést igényelnek. Ebben az értelemben jellemző példa az energiatartalékok problémája, annak szükségessége, hogy fel kell készülnünk arra a már nem túl távoli időszakra, amikor néhány értékes nyersanyag- és tüzelőanyag-fajta tartalékai kimerülnek.

A kérdés azonban nem korlátozódik csak a gazdasági és kulturális életre, ahol a nemzetközi együttműködés szükségessége mindenki számára nyilvánvaló. Nem kevésbé fontos a politikai téren megvalósuló együttműködés, az, hogy valamennyi állam közös erőfeszítésével kialakítsák és fejlesszék a nemzetközi kapcsolatok racionális rendszerét, kidolgozzák a konfliktusok szabályozásának formáit és módszereit. Közismert az ENSZ és más nemzetközi fórumok pozitív szerepe, amelyet e téren már eddig is játszottak. S a nemzetközi politikai együttműködés igénye tovább nő.

Az eszmék és az információ szabad áramlásának továbbfejlesztésével összefüggő nagyszámú kérdés sikeres megoldása éppen az olyan nemzetközi együttműködés keretében valósulhat meg, amely valamennyi állam tiszteletben tartásán, egyenjogúságán és önállóságán, a belügyekbe való be nem avatkozásán alapul. Éppen ezen az úton válik lehetővé, hogy a békés egymás mellett élés feltételeit maximálisan felhasználják arra, hogy bővüljön az érintkezés lehetősége minden ország lakossága között.

Még egy fontos kérdésre szeretnék kitérni. Ez pedig *a békés egymás mellett élés és az eszmék harcának kérdése.* Ismeretes, hogy az utóbbi időben egyes politikusok és teoretikusok azt hangoztatják, hogy — úgymond — a kommunisták „nem tartják meg ígéreteiket", mivel a szocialista országok sajtójában és a marxista—leninista irodalomban az enyhülés feltételei között is tovább bírálják a kapitalista rendszert, elítélik a szocializmussal szemben ellenséges eszmei doktrínákat stb. Az ilyen érv azonban kevésbé meggyőző és jelentős mértékben mesterkélt.

Nem szükséges bizonyítani, hogy semmiféle megállapodás és szerződés, a nemzetközi jogrend semmilyen formája nem képes megszüntetni a bonyolult társadalmi struktúrájú földünkön létező politikai nézetek és álláspontok sokféleségét, nem tudja megakadályozni az embereket abban, hogy az események menetéről alkotott véleményüket kinyilvánítsák, nem képes megszakítani az eszmék vitáját. Sőt mi több, még ha volna is ilyen lehetőség, azt a leghatározottabban el kellene vetni, mivel olyan kísérletet jelentene, amely véget vetne az emberiség mindenféle szellemi, sőt végeredményben társadalmi fejlődésének is.

Más kérdés, hogy lényeges különbség van az eszmék harca és az ideológiai zűrzavar, megtévesztés és rágalom között. Ez már nem eszmei, hanem mondhatni, hogy ökölharc. Sajnos, az utóbbi időben éppen ilyen, a szocializmus ellen irányuló ellenséges kampányokkal kell szembeszállnunk, amelyeket az imperialista propagandaközpontok sugalmaznak, mint a „Szabadság" és a „Szabad Európa" rádióállomás, vagy másik oldalról a pekingi rádió. Nem kétséges, hogy a hidegháborús időszak ideológiai diverzióinak legrosszabb példáit felélesztő kísérletek ellentmondanak a béke érdekeinek és a békés egymás mellett élés elvének.

Még egy probléma kapcsolódik szorosan ehhez a kérdéshez, amit úgy lehetne nevezni, mint a nemzetközi élet küzdőterén fellépő ellentétes osztályerők közötti kapcsolatok *diverzifikációját.*

Fontosnak tartjuk annak hangsúlyozását, hogy ezeket a kapcsolatokat nem lehet csak a harc szempontjából vizsgálni. Olyan történelmi folyamatról van szó, amikor egyidejűleg bontakozik ki az eszmék és a társadalmi rendszerek versenye, valamint az országok és népek közötti együttműködés.

A történelmi folyamatnak éppen ez a bonyolult, dialektikusan ellentmondásos jellege nehezíti meg sok vonatkozásban a hosszú távú jövőtervezés feladatát is, különösen a nemzetközi kapcsolatok terén. Ugyanakkor ez a feladat elsődleges jelentőséggel bír, s a tudománynak természetesen meg kell találnia a megoldásához vezető utat.

Ugyanakkor úgy gondoljuk, hogy a nemzetközi események lehetséges variánsainak nemcsak absztrakt, elméleti előrejelzéséről kell beszélni. A tudománynak a maga ajánlásaival, az értelemre gyakorolt hatásával elő kell segíteni, hogy a világon egy igazságos és ésszerű rendszer jöjjön létre, olyan gyakorlati javaslatokat kell kidolgoznia, amelyek valamennyi nép érdekeinek megfelelő politikai események irányába mutatnának.

Milyen elsődleges intézkedéseket kell tenni annak érdekében, hogy az enyhülés kiterjedjen az egész világra és megfordíthatatlanná

váljon, hogy sor kerüljön olyan időszerű problémák megoldására, mint a fegyverkezési hajsza korlátozása, a haderők csökkentése és az általános leszerelés? Mit és hogyan kell tenni annak érdekében, hogy fejlődjön a kölcsönösen előnyös nemzetközi együttműködés és közös erőfeszítésekkel megoldódjanak az emberiség előtt álló globális problémák? Hogyan kellene elősegíteni egy olyan világméretű politikai és gazdasági rendszer létrejöttét, amely segítené a fejlett és a gyengén fejlett országok gazdasági fejlettsége közötti szintkülönbség kiküszöbölését?

Az e kérdésekre adandó válaszok rendkívül fontosak mind a jelen, mind pedig a jövő szempontjából. Magát a kérdésfelvetést mi úgy tekintjük, mint felhívást egy tartalmas, alkotó vitára.

Sahnazarov G. H.

A Legfelsőbb Bíróság normaalkotó tevékenységéről

Megjegyzések egy vita margójára

Rousseau a Társadalmi szerződésben egyedül csak a törvényt tartotta jogforrásnak, a rendeletet hatósági intézkedésnek tekintette. A jogalkotás nála még egyenlő volt a törvényalkotással. A polgári államfejlődés messze túllépett ezen a mai szemmel kissé merev tételen és fő jogalkotóvá a kormányt, az államigazgatást tette. A polgári fejlődésben jogilag a felhatalmazási törvényeken keresztül vezet az út az államigazgatási szervek jogalkotásának elismeréséig. A polgári fejlődés azonban az államigazgatási szervek jogalkotásánál megállt, a bíróságokat — kivéve a sajátos angolszász jogrendszert — általában nem tekintette jogalkotó szervnek.

A szocialista fejlődés is a képviseleti és államigazgatási szerveket fogadta el jogalkotónak. Ugyanakkor napjainkban megfigyelhető a jogalkotás „expanziója", jelentkeznek pl. olyan tendenciák, amelyek már az államigazgatási szervezeten is túladják a jogalkotói „stafétabotot" a bírói szervek felé. Ma már lassan ott tartunk, hogy minden állami szerv normatívája jogforrási jelleget ölt. A társadalom életében fokozódik az állam beavatkozása. A fokozottabb beavatkozást egyrészt szükségképpen az életviszonyok fejlődése, bonyolultsága váltja ki. Másrészről megnöveli a beavatkozás mélységét a társadalomban az állam szerepének eltúlzása is.

Ezen fejlődés egyik ma jelentkező és sokat vitatott kérdése a legfelsőbb bírói szervek jogalkotó tevékenységének megítélése. Hangsúlyoznunk kell, hogy nem általában a bírói jogalkotásról van szó, a bírói jogalkotás körüli vita csak a legfelsőbb bíróságok tevékenységére korlátozódik. Ehhez a vitához szeretnénk néhány észrevételt fűzni kizárólag a magyar Legfelsőbb Bíróság gyakorlata alapján.

A kínálkozó megközelítési módok közül elsősorban az államszervezet, valamint a jogforrási rendszer alkotmányos elveiből indulunk ki. E nézőpontból vizsgálódva a következő kérdésekre keressük a választ: helyes-e a Legfelsőbb Bíróság értelmező-irányító tevékenységének gyakorlata; lehet-e irányítási normaként kezelni a Legfelsőbb Bíróság irányelveit, elvi döntéseit; milyen okai lehetnek a Legfelsőbb Bíróság mai gyakorlatának; melyek azok a tényezők, amelyek a Legfelsőbb Bíróságot jogalkotó szervvé kívánják tenni.

1. Induljunk ki a Legfelsőbb Bíróság értelmező-irányító tevékenységének gyakorlatából. A Legfelsőbb Bíróság egyrészt jogilag kötelező irányelveket és elvi döntéseket hoz, másrészt állásfoglalások es bírósági határozatok közzétételével ad iránymutatást a jogalkalmazásnak. A bíróságokra nem kötelező iránymutatások között a Legfelsőbb Bíróság öt kollégiumának állásfoglalásai, a tanácselnöki értekezleti állásfoglalások, továbbá a közzétett egyedi határozatok szerepelnek. Ezek az iránymutatások szociológiailag befolyásoltsági viszonyt teremtenek a Legfelsőbb Bíróság és az alsó bíróságok között. Hasonló szerepet töltenek be, mint az államigazgatási szervek rendszerén belül jelentkező nem kötelező iránymutatások (pl. körlevelek). Különös jelentősége van a szociológiai irányítási viszonyban a kollégiumi állásfoglalásoknak, amelyek az ítélkezési gyakorlatban vitás, egyes jogi rendelkezéseket értelmezik. Az egyedi határozatok közül főleg a törvényességi óvások folytán hozott határozatok, továbbá a fellebbezések elbírálása során hozott és közzétett határozatok jelentősek. Áttételesen a jogilag nem kötelező iránymutatások is kötik a bíróságokat, hiszen a Legfelsőbb Bíróság elnöke bármely ügyet, bármely bíróságtól az eljárás bármely szakaszában a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe vonhat és bármely bíróság jogerős határozata ellen törvényességi óvást emelhet.

A kötelező és nem kötelező értelmezési-irányítási eszközök számarányát a következő adatok szemléltetik.[1] 1973/74: 4 irányelv, 5 elvi döntés, 101 kollégiumi állásfoglalás, 124 tanácselnöki értekezleti állásfoglalás. 1974-ben 501 közzétett határozat. Az elvi irányítás jogilag kötelező eszközei olyan kis számban jelennek meg, hogy szociológiailag az elvi irányítás nagyrészt a jogilag nem kötelező állásfoglalások és közzétett egyedi határozatok révén realizálódik. Ezt az álláspontot vallja a gyakorlat is: „Az elvi irányítás gyakorlatát nem lehet a kötelező erővel szükségképpen kapcsolatba hozni... a Legfelsőbb Bíróság nemcsak akkor gyakorolja az elvi irányítást a bíróságok ítélkezése felett, amikor irányelveket állapít meg, vagy elvi döntéseket hoz, hanem akkor is, amikor a konkrét jogeseteket eldönti. A konkrét ügyben hozott eseti döntésben is kell lennie elvi magnak".[2] Külön tanulmány témája lehetne az utóbb említett jogilag nem kötelező iránymutatások jogforrási jellegének vizsgálata. Csupán leszögezzük e témával kapcsolatban, hogy a precedensjog megengedése nem illik bele a szocialista államépítési modellbe.

Témánk szempontjából csak az egyedi esetektől független általános, és a bíróságokra kötelező irányelvek és elvi döntések jogforrási szerepe vizsgálandó.

[1] Ld.: Legfelsőbb Bíróság elnökének országgyűlési beszámolója. 1975.
[2] *Szakács* Ödön: A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító funkciója. JK. 1966. 5. sz.

Az irányelv a bírósági gyakorlat elemzése alapján szélesebb jogterületre kiterjedően az ítélkezés fő irányát állapítja meg a bíróságokra kötelezően. Az elvi döntések egy-egy jogág területén belül maradnak. „Az elvi döntés lényegileg rögzíti a helyes jogértelmezést, s ennyiben mondhatni statikus, addig az irányelv sajátosan dinamikus."[3] Mindkét normatívát a Legfelsőbb Bíróság teljes ülése alkotja meg.

Az irányelvek és elvi döntések elsőrendű feladata az értelmezés. Ezek a normatívák a jogalkalmazói értelmezés aktusai és kötelező iránymutatásul szolgálnak a bíróságok számára.

A problémát a jogértelmezés bizonyos fokú gyakorlati diszfunkciója, a jogalkotásban való átmenetele jelenti. Ha az irányelv és elvi döntés tartalma az értelmezett, alkalmazott jogszabály tartalmán lényegesen túlmegy, olyan jogi helyzetet teremt, amely a jogszabály alapján nem keletkezett volna, ez már jogalkotásnak tekintendő. A mai gyakorlat azt a képet mutatja, hogy a törvény által nem szabályozott területeken az irányelvek és elvi döntések újabb szabályozást jelentenek és ezeket a megoldásokat a későbbi jogszabályok fel is használják. A jogszabályok meghozatala és módosítása, vagy újabb jogszabály hozatala közötti időben az irányelv és elvi döntés hallgatólagosan kiegészítő jogforrásként szerepel. Bíróságokra kötelezőek lévén a bíróságok ezeket szem előtt tartva alkalmazzák a jogot. Tapasztalhatók olyan jelenségek is, hogy államigazgatási szervek határozataikban elvi döntésekre, irányelvekre hivatkoznak. A Büntetőtörvénykönyvben pl. a tényállások nagy része mellett találunk irányelveket, elvi döntéseket, kollégiumi állásfoglalásokat. Minél régebbi az analógiát nem tűrő Büntetőtörvénykönyv, annál több ilyen értelmező norma veszi körül a tényállásokat és ezek többsége túlmutat a jogalkotás felé. Kiterjesztő értelmezésre akkor kerül sor, amikor a jogszabály új viszonyokkal találkozik. Itt merül fel annak a nagyobb veszélye is, hogy átlépik az értelmezés határait.[4]

A Polgári törvénykönyvből is felhozható számtalan példa. (Pl. 7. sz. irányelv, XXIV., XXX., XXXI., XXXII., XXXIII. PED) Ezeket az irányelveket, elvi döntéseket idézi a jogirodalom, a tankönyvek hivatkoznak rá, szinte „köztudottan" jogforrások.

2. Ha megvizsgáljuk a Legfelsőbb Bíróság értelmező-irányítási tevékenységének skáláját, akkor az állapítható meg, hogy a gyakorlati elvi irányítás ma elég széles és erős, a fejlődés pedig még tovább növeli a Legfelsőbb Bíróság szerepét.

A gyakorlati bírák által képviselt nézetekben az elvi irányítás a Legfelsőbb Bíróság elsődleges és legfontosabb feladata.[5] Ezek a nézetek a Legfelsőbb Bíróságnak a többi bírósághoz való viszonyát veszik alapul és a Legfelsőbb Bíróság kiemelkedő szerepével érvelnek. Azzal, hogy a Legfelsőbb Bíróságot irányító szervként fogják fel, irányelveit, elvi döntéseit irányítási normaként kezelik. Mit is értünk valójában irányítási norma alatt? Tegyünk egy kis kitérőt.

A szocialista jogforrási rendszer alkotmányos elvei meghatározott követelményeket tartalmaznak. Ilyen elv és egyben követelmény pl. a törvények kiemelkedő szerepe, a szilárd jogforrási hierarchia, a törvényesség. Ha az alkotmányjog nézőpontjából ezeknek az elveknek megfelelő jogforrásfogalmat akarunk körvonalazni, akkor csak azokat a normatívákat tekinthetjük jogforrásoknak, amelyeket jogszabályalkotással az alkotmányban felruházott képviseleti és államigazgatási feladatokat teljesítő szervek bocsátanak ki. Ezek a normatívák mindenki számára kötelező erejű magatartási szabályokat állapítanak meg és ezek a normák magát az államot is kötelezik. Ha ilyen elméleti jogforrásfogalom tükrében vizsgálom a mai magyar jogforrási rendszer tartalmát és határait, akkor mindenkire kötelező erejű jogforrásokat és irányítási jellegű normatívákat különböztethetek meg. Ezen utóbbiak — a normatív utasítások, s a hozzájuk hasonló szerepet betöltő normatív határozatok ennek az alkotmányjogi jogforrásfogalomnak nem felelnek meg. Az alkotmányjogi jogforrásfogalomhoz viszonyítva irányítási normáknak tekintjük tehát azokat az általános normatívákat, amelyeket adott szervezetrendszeren belül a vezetőszervek bocsáthatnak ki a hierarchia jogán. Ezek a normák kötelezők az alsóbb szervekre, kötelező erejük pedig az alá- fölérendeltségen nyugszik. Fő funkciójuk az, hogy biztosítsák adott szervezetrendszeren belül a különböző szervek egységes és összehangolt működését. Az irányítási normák a mindenkire kötelező erejű jogszabályokhoz csatlakoznak, azok rendelkezéseit értelmezik, magyarázzák, továbbá elsődlegesen nem szabályozhatnak társadalmi viszonyt. Stabilitásuk vizsonylag kicsi.

Irányítási normák körébe tartoznak az államigazgatási jogi iránymutatások — irányelvek, elvi állásfoglalások — valamint a legfőbb ügyészi normatív utasítások. Ilyen szerepet játszanak egyes határozati típusú jogforrások is. A tételesjogi megoldástól függetlenül felfogásunk szerint irányítási normák az államigazgatási, miniszteri utasítások is. A Legfelsőbb Bíróság gyakorlata az irányítási normák felé közelíti az irányelveket, elvi döntéseket.

Köztudott, hogy az irányítási normák tételesjogi megítélése felemás. Egyik csoportját jogszabálynak tekinti a tételesjog, másik részüket pedig nem. Tisztázatlan, hogy mitől függ azonos funkciójuk ellenére a jogalkotói minősítés!

Mindenesetre gyakorlati tény, hogy ma az irányelvek és az elvi döntések ugyanazt a szerepet töltik be mint a többi irányítási norma. És a tételesjog nem ismeri el jogszabálynak sem az irányelveket, sem az elvi döntéseket.

Amennyiben a gyakorlatot közvetítő felfogások irányítási normának tekintik a Legfelsőbb Bíróság normatíváit, már a magasabb szintű jogforrásokhoz járuló „csatlós" normarendszer ingoványos és nem problémamentes talaján járnak. A többi irányítási normát véve vi-

[3] *Rácz* György: A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító funkciója JK. 1966. 8—9. sz.

[4] *Szabó* Imre: A jogszabályok értelmezése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1960. 301. old.

[5] *Rácz* György: A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító szerepéről. *Rácz* György: A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító funkciója.

szonyítási alapul, nem sok indokuk van a jogszabályi címet megtagadni az irányelvektől, elvi döntésektől.

3. Eddig csak a tényhelyzetről volt szó. A miért alkotott jogot a Legfelsőbb Bíróság kérdésfeltevés egy további lépést jelent, és mai jogalkotói gyakorlatunkhoz vezet el. Jogalkotásunkban a többszintű jogi szabályozás bevált gyakorlatnak tekinthető, így a magasabb jogforrás csak az általános elveket tartalmazza, a részletezés pedig a végrehajtási jogszabályok feladata. A többszintű szabályozás szükségszerű, az állami szervek munkamegosztásából adódik, azonban túlhajtása olyan ellentmondásokat idéz elő, ami sérti a törvényességet. A többszintű szabályozás abszolutizálása a kódexjellegű szabályozással ellentétes, hiszen a kodifikációra az egységes szabályozás, az életviszonyok egy jogszabályban történő szabályozása a jellemző. A felsőbb ún. keretjogszabályok hiányosságai hívják életre a quasi jogszabályok tömegét.

A Legfelsőbb Bíróság gyakorlata is beleilleszkedik a többszintű szabályozásba. A gyakorlat valahogy úgy fest, hogy egy alapjogszabályt (legtipikusabban két fő kódexünket a Btk-t és a Ptk-t) a Legfelsőbb Bíróság második szintű értelmező szabályozása követi. A jogalkalmazói értelmezés — abszolutizálva az elvi irányítás szükségességét — a jogalkotói értelmezés szerepét veszi át, helyettesítve ezzel a jogalkotó akaratát. Tekintsük inkább hivatottnak autentikus értelmezésre magát a törvényalkotót.

A jogforrásrendszer elemeinek, struktúrájának világosabb szétválasztását a többszintű szabályozás széles körű gyakorlata megnehezíti. Lényeges jogpolitikai célként jelentkezik megítélésünk szerint a kodifikációs elvek újraértékelése.

Lényeges cél napjainkban a jogalkotás törvényességének biztosítására megfelelő garanciarendszert teremteni. Az 1974. évi 24. sz. tvr. már lépéseket tett ezirányba. Az említett törvényerejű rendeletből világosan kifejeződő tendencia, hogy egyszerűsíteni akarja a jogforrási rendszer „alsó pólusán" elhelyezkedő normatívarendszert, normalizálni kívánja a felsőbb jogforrásokhoz való viszonyt. Így pl. a végrehajtásul szolgáló 1063/1974. (XII. 30.) Korm. hat. bizonyos garanciákat állít fel; a jogszabályrendezésről az igazságügyminiszter köteles jelentést tenni a Minisztertanácsnak, az igazságügyminiszter és a Minisztertanács Titkárságának vezetője köteles felhívni a miniszterek figyelmét ha utasításban állampolgári jogokat szabályoznak.

Ezzel csak körvonalazni szeretnénk a felsőbb szintű jogalkotás egyes kérdéseit, az egész problématika felvázolására nem vállalkozhatunk. Mindenesetre leszögezhető, hogy a Legfelsőbb Bíróság jogalkotói gyakorlatának egyik oka a többszintű szabályozás ellentmondásaiban keresendő. Egy másik ok lehet az a mai túlterheltség is, ami a bíróságokra nehezedik, hiszen évente többszázezer ügyet kell bíróságainknak megoldaniuk. Ez a túlterheltség kétségtelenül igényli az elvi irányítás fokozását. A túlzott irányítás azonban mechanikus bírákat tételez fel, csökkenti a bírói függetlenséget, a bírák felelősségét, megköti a bírák kezét.[6]

4. Röviden összegezve a kérdéskört, a Legfelsőbb Bíróság jogalkotását a következő tényezők erősítik: — a Legfelsőbb Bíróság gyakorlata, irányító szervvé növekedése; — egyes elméleti nézetek; — a tételesjog néhány megoldása.

Természetesen ezek összefüggő tényezők, csupán érvelés szempontjából célszerű ilyen csoportosítást kialakítani. A Legfelsőbb Bírósággal kapcsolatos felfogásunk szerint azt elsődlegesen ítélkező és nem irányító szervnek helyes tekinteni.[7] Ez a felfogás a Legfelsőbb Bíróságnak az államszervezetben betöltött helyéből, a társadalomban ellátandó funkciójából következtet és nem marad a bírói szervezeten belül. „A jogalkalmazás és az ítélkezés egységét biztosító elvi irányítás a Legfelsőbb Bíróság tevékenységében dialektikus egységben jelentkezik".[8]

Ebben a dialektikában a Legfelsőbb Bíróság mindig jogalkalmazó szerv kell, hogy maradjon.

Az elvi irányítást alapvető céljának (törvényesség, egységes ítélkezés) figyelembevételével idomítani kell a sajátos elveken felépülő, hierarchiát mellőző bírósági szervezethez. Éppen ezek a sajátos elvek azok, amelyek alapvetően megkülönböztetik a bírósági szervezetrendszert az államigazgatási és az ügyészi szervektől. Ez még akkor is így van, ha a szakosodás következményeképpen egyre differenciáltabb lett a bírói szervezet. Ha irányítási normának tekintjük az irányelveket és az elvi döntéseket, akkor egy centralizált bírósági szervezet lebeg a szemünk előtt. Ez pedig nem megfelelő keret a bírói függetlenségen alapuló igazságszolgáltatás számára. Az irányelveknek és elvi döntéseknek nem feladatlebontó jellegük van, nem a hierarchiából fakadnak, mint az államigazgatási utasítások, az ügyészi utasítások, — hanem csupán kötelezően értelmező normatívák, „jogi mankók" a törvények alkalmazása során a bírák számára. Ezeket a „mankókat" is a szükséges mértékre indokolt csökkenteni. Az elvi irányítás gerincét a jogszabályokat értelmező tevékenység alkotja. „A szocialista jogelmélet egyrészből nem eshet az értelmezés tagadásának hibájába, másrészről nem vallhat az értelmezés lényegét illetően olyan felfogást sem, amely az értelmezést csak ürügynek, jogcímnek tartja az általános jellegű kihirdetett jogszabály megkerülésére, új jog „találására".[9]

Megítélésünk szerint hibás az a felfogás, amely a Legfelsőbb Bíróságot elsősorban és kizárólagosan irányító szervnek tekinti, irányelveit és elvi döntéseit irányítási normáknak fogja fel, az elvi irányítás szükségességének abszolutizálásával mindent értelmezni akar. Ezek a felfogások kétségtelenül a Legfelsőbb Bíróság gyakorlatát tükrözik. De vajon helyes-e ez a gyakorlat, ha a bíróságokat az államszervezet egészében szemlélem?

A jogirodalomból ismertek olyan javaslatok, amelyek a gyakorlatot alapulvéve jogforrási rangra kívánják emelni a Legfelsőbb Bíró-

[6] *Bihari* Ottó: A Legfelsőbb Bíróság alkotmányos helyzete Magyarországon. JK. 1967. 3—4. sz.
[7] *Bihari* Ottó: im.
[8] *Peschka* Vilmos: Jogforrás és jogalkotás. 45—487. old.
[9] *Szabó* Imre: A jogszabályok értelmezése. 316. old.

ság normatíváit.[10] A kérdés másképpen fogalmazva tehát az, hogy vajon a gyakorlati igényt kövesse-e a tételesjog — azaz fogadjuk el jogforrásként a Legfelsőbb Bíróság normáit — avagy garanciákat állítsunk a bíró nem alkothat jogot elvének következetes érvényesítésére. Erre a kérdésfeltevésre Szabó Imre a következő választ adja: „... a feladat az, hogy a tényeket az elvek színvonalára fejlesszük, más szóval megállapítsuk — s ez a marxista—leninista állam- és jogelmélet feladata — hogy mi következik a szocialista jog és jogrendszer lényegéből, a szocialista jogról és elemeiről szóló tanításból, s küzdjünk az ellen ami ennek ellentmond. Ha nem így járunk el, pozitivistákká leszünk, s csak azt tekintjük a jogtudomány feladatának, hogy leírja ami gyakorlatilag van.[11]

A szocialista jogelmélet helyes értelmezése szerint a jogalkotást csakis a népszuverenitásból lehet levezetni. Jogot csak a népszuverenitást megtestesítő szervek és ezeknek a képviseleti szerveknek közvetlenül alárendelt ezen szervek által irányított és ellenőrzött államigazgatási szervek alkothatnak. A bíróság az állami munkamegosztás speciális ítélkező szerve, amely szervezetileg független a többi állami szervtől. Az, hogy a bírói szervezet viszonylag függetlenebb az állami szervektől, még nem jelent egy újszerű hatalommegosztási elvet, hiszen a szocialista államépítésben a hatalom egysége érvényesül. A legfőbb szuverén szerv kontrollja korlátlan valamennyi szerv felé. Ezen általános elven belül azonban a konkrét irányítási, felelősségi eszköztárt differenciálni kell az irányítandó szervezetrendszer jellegének megfelelően. A legfelsőbb képviseleti szervek és a legfelsőbb bíróság egymáshoz való viszonyát ilyenképpen nem lehet teljes alárendeltségi kérdésként felfogni. Ezt követeli a bíróságok alkotmányos helyzetét megszabó elv, a bírói függetlenség. Ha ugyanis erősítem a képviseleti szerv konkrét jogait — azon elvi tételen belül, hogy az korlátlan hatáskörrel rendelkezik — akkor növekedni fognak a Legfelsőbb Bíróság elnökének konkrét jogai is a bírósági szervezeten belül. Az alkotmánymódosítás növelte az alárendeltséget, ennek kapcsán interpellációs jogot biztosít a Legfelsőbb Bíróság elnöke felé. Ez elvileg feltételezi, hogy a Legfelsőbb Bíróság felelős az egész bírói szervezet munkájáért, és rendelkezik megfelelő eszközökkel is ennek biztosítására. Az interpellációs jog bevezetése magyarázható azzal is, hogy a Legfelsőbb Bíróságot elsődlegesen elvi irányító szervnek fogják fel. Tovább erősíti az alárendeltséget, hogy a Legfelsőbb Bíróság megbízatása azonos — öt évi — az országgyűlésével.[12] További erősítő tényező a gyakorlaton és az elméleti felfogásokon kívül, hogy az 1974. évi 24. sz. tvr. óta az irányelvek és az elvi döntések a Magyar Közlönyben kihirdetett normák. Ez a tételesjogi megoldás talán annak a ténynek elismerését jelenti, hogy az irányelvek és az elvi döntések nem csak szigorúan vett értelmezést tartalmaznak, hanem kiegészítést is a magatartásszabályokhoz, és ezeket a kiegészítéseket indokolt az állampolgárokkal megismertetni.

5. Tény, hogy a Legfelsőbb Bíróság joghézag esetén szinte megoldhatatlan probléma elé kerül a jogalkotás relatíve statikus volta miatt.[13] De a jogalkotást mint a képviseleti szervek és ezeknek közvetlenül alárendelt államigazgatási szervek akarat-kijelentését szükséges és indokolt elválasztani a jogalkalmazástól. Nem arról van szó, hogy a Legfelsőbb Bíróság nem lenne képes ellátni a jogalkotás feladatát, mert igen is képes rá, hiszen szakemberekből áll. De nem ez az alkotmányos államépítési elvekből adódó funkciója.

Álláspontunkat összegezve, a Legfelsőbb Bíróság gyakorlatának elfogadása helyett a szocialista államépítésben kialakult elveket kívánjuk garanciákkal körülvenni. Garantálni kell, hogy a bíró nem alkothat jogot, akár intézményesítve is. A jogalkotás viszonylagos lassúsága miatt szorosabbá kell tenni a jogalkotó szervek és a Legfőbb Bíróság kapcsolatát. Egyfajta megoldás a törvénymódosítás kedvezményezésének útján keresendő. Ezen kívül főleg a kodifikáció terén kell előrébb lépnünk.

Kritikusan kell szemlélnünk a Legfelsőbb Bíróság irányító szerepének fokozódását. A Legfelsőbb Bíróság a jogszabályokhoz való viszonya, a jogértelmezés, elszakíthatatlan az alsóbb bíróságoknak jogszabályokhoz való viszonyától. Ennek a viszonynak egységesnek kell lennie, éppen ezt szolgálja az elvi irányítás. Azonban az elvi irányítás abszolutizálása, a mindent értelmezni akarás olyan hiba, amely már nem a jogszabály és az alsóbb bíróság viszonyát veszi alapul, hanem az értelmező normák tömegét és a bírákat viszonyítja. A jogszabályok ilyen módon szinte „kiiktatódnak", feleslegessé válnak. Ez főleg akkor van így, amikor az értelmező normák jogot is alkotnak. A jogalkotó tevékenység és az elvi irányítás növekedése kölcsönösen erősítik egymást.

A Legfelsőbb Bíróságnak mint jogalkalmazó szervnek jogalkotásra való esetleges jövőbeni feljogosítása a jogalkotás „expanzióját", a jogforrási rendszer határainak további bővítését, a jogforrási hierarchia lazulását jelentheti. Ezt a veszélyt rejti magában a jelenlegi gyakorlat is.

Kukorelli István

A vagyonelkobzás alkalmazásának feltételei

1. Az 1961. évi V. törvény eredetileg szűk körben rendelte a vagyonelkobzás alkalmazását. Ez azt jelentette, hogy csak a törvényben meghatározott esetekben és csak három évet meghaladó szabadságvesztés, ill. halálbüntetés mellett kerülhetett sor alkalmazására. A főbüntetés súlyosságától függően további különbséget tett a törvény a vagyonelkobzás kötelező és mérlegeléstől függő esetei között.

A Btk. miniszteri indokolása a vagyonelkobzást *kivételes bünte-*

[10] *Peschka* Vilmos: Jogforrás és jogalkotás 486. old.
[10] *Samu* Mihály: Politika — jogpolitika — jog. JK. 1974. 8. sz.
[11] *Szabó* Imre: A jogszabályok értelmezése. 301. old.
[12] *Fűrész* Klára: Új irányzatok a bírói függetlenség garanciarendszerének kiépítésében Magyarországon. JK. 1975. 10. sz.
[13] Részletesen tárgyalja a témát; *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Akadémiai Kiadó, 1975. 493—529. old.

tésnek tekintette *súlyos volta* és *jellege* miatt.[1]

Az 1966. évi 16. tvr. 31. §-a a vagyonelkobzás alkalmazását kiszélesítette az országhatár jogellenes átlépésével, ill. a jogellenes külföldön maradással kapcsolatos cselekményeknél az egy évet meghaladó szabadságvesztéssel sújtott esetekre is. A tvr. indokolása szerint nem szolgálta kellőképpen az említett bűncselekmények megelőzését, hogy csak három évet meghaladó szabadságvesztés mellett lehetett vagyonelkobzást alkalmazni, ugyanis a jogellenesen külföldön maradt „elkövetővel szemben érezhető hátrányt elsődlegesen csak a végrehajtható mellékbüntetés jelent".[2]

Ez a módosítás a törvényi szabályozás szintjén *lazított* a vagyonelkobzás kivételes büntetési jellegén, de annak legfontosabb feltételét mégis megtartotta: a vagyonelkobzás ezután is csak a törvényben meghatározott esetekben kerülhetett alkalmazásra.

Az 1971. évi 28. tvr. a vagyonelkobzást illetően az állam felelősségéről rendelkezett vagyonelkobzás esetén, de a büntetés alkalmazásának előfeltételeit nem változtatta meg.

Legutóbb az 1973. évi 14. tvr. módosította a vagyonelkobzás feltételeire vonatkozó rendelkezéseket. E módosítások lényegesen kiterjesztették a vagyonelkobzás alkalmazási körét és a törvényi szabályozás szintjén *szakítottak* azzal a felfogással, amely a vagyonelkobzást *kivételes* büntetésnek tekintette.

A módosítások *két vonatkozásban* tágították a vagyonelkobzás alkalmazási feltételeit. Míg eddig csak a törvényben meghatározott esetekben kerülhetett sor a vagyonelkobzás kiszabására, a módosítás ezeken az eseteken kívül kiterjesztette a mellékbüntetés alkalmazását a *haszonszerzés céljából elkövetett* bűncselekményekre is. Az alkalmazott főbüntetés tekintetében is lényeges a módosítás. Míg korábban az öt évet meghaladó szabadságvesztés mellett volt kötelező a vagyonelkobzás, most a három évet meghaladó büntetésnél; a vagyonelkobzás mérlegeléstől függő alkalmazására pedig sor kerülhet elvileg *bármilyen tartamú* rövidebb szabadságvesztés mellett is.

A tvr. abból a kriminálpolitikai tételből indul ki, hogy „a vagyonelkobzás hatékony eszköze a büntetési célok elérésének. A vagyoni haszonszerzés céljából elkövetett bűncselekményeknél a vagyonelkobzás különösen hatásos lehet".[3]

Az elmondottak világosan mutatják, hogy milyen jelentős változás következett be az elmúlt másfél évtizedben a vagyonelkobzás kriminálpolitikai funkciójának törvényhozói megítélésében.

A vagyonelkobzás alkalmazásának kiterjesztése a haszonszerzési célból elkövetett cselekményekre azzal a következménnyel is járt, hogy a vagyonelkobzás és a pénzmellékbüntetés konkurráló büntetésekké váltak. A két mellékbüntetés viszonyának elemzésétől itt mégis eltekintek.

2. Az 1961. évi V. törvénytől kezdve mindegyik novelláris rendelkezés megtartotta azt a szabályozási sémát, amely két oldalról határolja körül azoknak a cselekményeknek a körét, amelyekkel szemben vagyonelkobzás alkalmazható. Először meghatározták a szóbajövő bűncselekmények körét *általában,* azután pedig e bűncselekményeken *belül,* további *különös* ismérvek segítségével határozták meg a vagyonelkobzás kötelező, ill. fakultatív alkalmazásának eseteit.

A Btk. hatályos szövege szerint ez a megkülönböztetés a következőket jelenti.

Általános (és egyben *alternatív*) feltétele a vagyonelkobzásnak, hogy a törvény ezt a különös részben mellékbüntetésként meghatározza, vagy hogy a bűncselekményt haszonszerzés céljából követték el. Akármelyik feltétel fennforog: adott a vagyonelkobzás alkalmazásának általános feltétele. A szabályozás érdekessége, hogy egyes esetekben mindkét címen fennforoghat a vagyonelkobzás elrendelésének általános feltétele (pl. devizabűntett minősített eseteiben). Ha viszont egyik feltétel sem forog fenn — *kizárt* a vagyonelkobzás alkalmazása.

Az általános feltétel megléte esetén kerül sor a vagyonelkobzás további feltételeinek vizsgálatára. Ezeket *különös feltételeknek* nevezem. A különös feltételek a bűncselekmény miatt kiszabott főbüntetés nemét és mértékét tartalmazzák. Halálbüntetés és három évet meghaladó szabadságvesztés mellett kötelező a vagyonelkobzás kiszabása, rövidebb szabadságvesztés mellett pedig a bíróság mérlegelésétől függ. A bíróság itt azt mérlegeli, hogy a társadalom védelme indokolttá teszi-e a mellékbüntetés kiszabását.

A Btk-ban követett szabályozási elvből következően a *különös feltételek,* azaz a kiszabott főbüntetés neme és mértéke, *önmagában* nem lehet elhatározó jelentőségű a vagyonelkobzás alkalmazása szempontjából. A kiszabott főbüntetésnek a vagyonelkobzás alkalmazása szempontjából meglevő jelentőségét a bíróság csak akkor vizsgálhatja, ha a mellékbüntetés alkalmazásának általános feltétele adott.

Bármilyen világos is a törvényi szabályozás — amelynek *struktúrája,* mint azt láttuk, az elmúlt másfél évtized alatt nem is változott — mégis előfordulnak alkalmazásában törvénysértések.

3. A Bírósági Határozatokban közzétett egyik esetben[4] az első fokú bíróság a vádlottat erős felindulásában elkövetett emberölés bűntette miatt 5 évi szabadságvesztésre és vagyona fele részének elkobzására ítélte. A vagyonelkobzás alkalmazását a Btk. 55. §-ának a) pontjára utalással és a három éven felüli szabadságvesztésre is hivatkozással rendelte el. Az ítélet ellen az ügyész a vádlott javára a vagyonelkobzás alkalmazása miatt fellebbezett. A Legfelsőbb Bíróság fellebbviteli tanácsa az ügyészi fellebbezést alaposnak találta és az első fokú bíróság ítéletét annyiban változtatta meg, hogy a vagyonelkobzás mellékbüntetés alkalmazását mellőzte. Ebben érdemben megnyugodhatunk, hiszen a Legfelsőbb Bíróság a vagyonelkobzást helytelenül elrendelő ítéletet megváltoztatta és *a tör-*

[1] A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyve. Közzéteszi az Igazságügyminisztérium (miniszteri indokolással). Budapest, 1962. 115. old.

[2] A tvr. részletes indokolásának III. 1. pontjából.

[3] A tvr. indokolásának 1. pontjából.

[4] BH 1976/5—190.

vényeknek megfelelő határozatot hozott.

Ha azonban elolvassuk az érdemben helyes ítélet indoklásának közzétett részét, az aggályokat ébreszt.

Itt közlöm ezt.

„Az 1973. évi 14. sz. tvr. 1. §-ával módosított Btk 55. §-ának a) pontja szerint ugyanis akkor kötelező a három évet meghaladó szabadságvesztés mellett a vagyonelkobzás mellékbüntetés alkalmazása, ha a vádlott terhére megállapított cselekmény esetében a törvény rendelkezésénél fogva helye van e mellékbüntetés alkalmazásának, továbbá akkor, ha a bűncselekményt haszonszerzés céljából követték el.

A Btk 254. §-ában nincs olyan rendelkezés, amely szerint mellékbüntetésként vagyonelkobzásnak is helye van. A vádlott a bűncselekményt nem haszonszerzés céljából követte el. Így a vagyonelkobzás mellékbüntetés alkalmazása a három évet meghaladó szabadságvesztés mellett az elbírált ügyben nem kötelező.

A fenti tvr-el módosított Btk 55. §-ának b) pontja értelmében vagyonelkobzást lehet alkalmazni — ha ezt a társadalom védelme szükségessé teszi — szabadságvesztés mellett.

A jelen ügyben ez utóbbi rendelkezés alkalmazására sem kerülhet sor. Az állandó idegfeszültségben levő vádlott ugyanis a sértettnek a kihívó és durva magatartása folytán került a cselekmény minősítésére is kiható erős felindulásba. A tettet tehát a sértett által előidézett erős felindulásban követte el. Az ilyen állapotban és ilyen előzmények hatására elkövetett cselekmény folytán a társadalom védelme nem teszi szükségessé a kirótt fő és egyéb mellékbüntetésen felül a vádlott vagyonának részbeni elkobzását sem."

Az idézett rész első bekezdésében a bíróság helyesen idézi fel a Btk 55. §-ának első fordulatát és a) pontját.

Az idézet második bekezdésében helyesen állapítja meg, hogy a Btk 254. §-ában nincs olyan rendelkezés, amely szerint vagyonelkobzásnak is helye van és haszonszerzés végett sem követték el a bűncselekményt. Ezek után azt kellett volna a fellebviteli tanácsnak leszögeznie, hogy mivel ezek egyikének fenn kell forognia ahhoz, hogy vagyonelkobzást lehessen elrendelni, ez esetben nincs helye vagyonelkobzásnak.

Ehelyett azzal zárja a gondolatmenetet, hogy az elbírált ügyben a vagyonelkobzás alkalmazása „nem kötelező"! Ezzel pedig nyitva hagyta a fakultatív alkalmazás lehetőségét!

Az idézet harmadik bekezdése a Btk 55. §-ának b) pontját az egész 55. § szerkezetéből kiszakítva, izoláltan tárgyalja és úgy tesz, mintha itt már nem kellene vizsgálni a vagyonelkobzás általam fent *általánosnak* nevezett feltételeit, azaz a törvény külön rendelkezését vagy azt, hogy a bűncselekményt haszonszerzés céljából követték el.

Az idézet harmadik és még inkább a negyedik bekezdése *tévesen* úgy értelmezi a Btk 55. §-át, mintha a vagyonelkobzás *általános* feltételei csak a vagyonelkobzás kötelező elrendelése esetén volnának vizsgálandók, míg egyéb esetekben *egyedül a társadalom védelmének szükségessége alapján* dönthetne a bíróság a vagyonelkobzásról, ha bármilyen tartamú szabadságvesztést szab ki főbüntetésként.

A helytelen értelmezés konzekvenciái az idézet negyedik bekezdésében tűnnek ki a legélesebben. Itt a bíróság azt részletezi, hogy *miért nem teszi szükségessé* a társadalom védelme a vagyonelkobzás alkalmazását. Érvként azt hozza fel, hogy a sértett, kihívó és durva magatartása hozta a vádlottat erős felindulásába. Az tűnik ki a negyedik bekezdésből, mintha *ezeknek* a körülményeknek az *értékelésétől* függne a vagyonelkobzás elrendelése. Valójában e körülményeket a bíróság a vagyonelkobzás elrendelése körében nem mérlegelhette volna, mert annak alkalmazása itt kizárt.

A Btk 55. §-ának helyes értelme szerint a b) pont esetében is vizsgálni kell a vagyonelkobzás *általános* feltételeinek meglétét. Tehát akkor sem rendelhetne el vagyonelkobzást a bíróság, ha a vádlott az ölést nem erős felindulásban, hanem előre kitervelten, hideg számítás és körültekintő megfontolás alapján követte volna el. Azért nem, mert a törvény ilyen esetben nem engedi mérlegelni a vagyonelkobzás elrendelését. Ha a bíróság egy ilyen ügyben úgy vélné, hogy a társadalom védelme szükségessé teszi a vagyonelkobzást — ez nem lesz más, mint *de lege ferenda* javaslat.

Összefoglalva megállapíthatjuk a következőket.

A vagyonelkobzás törvényi szabályozásában jól felismerhető az a kriminálpolitikai koncepció, amely e mellékbüntetést a törvényhozó által külön meghatározott, továbbá a haszonszerzés céljából elkövetett bűncselekményekre kívánja alkalmazni. Ezen a körön *belül* differenciál a törvény az alkalmazás kötelező és fakultatív esetei között. Ez a differenciálás a főbüntetés neméhez és mértékéhez igazodik. Ezt a kriminálpolitikai szempontot juttatja kifejezésre a vagyonelkobzás *általános* és *különös* feltételeinek a megkülönböztetése. Ez a dogmatikai megkülönböztetés a gyakorlati alkalmazás során jól hasznosítható és elejét veszi annak, hogy a vagyonelkobzás alkalmazását a törvényhozó szándékán és a törvény világos rendelkezésén túl kiterjesszék.

Györgyi Kálmán

JOGIRODALOM JOGÉLET

Csillag Pál:

The Augustan Laws an Family Relations

A szerző a római jog hazánk határain kívül is ismert művelője. Könyve Augustus császárnak a családra vonatkozó törvényeiről szól, ismertetve azok történeti előzményeit és hatását a római családjog további fejlődésére. A szerző a római jog forrásaiból és az Augustus korát érintő egyéb, nem jogi forrásokból kiindulva, a témára vonatkozó kiterjedt irodalom felhasználásával igyekszik magát a vonatkozó jogszabályanyagot feltárni, elemezni és a családi jog augusztuszi reformjának jelentőségét értékelni. A munka a kutatások eddig elért eredményei nyomán dolgozza fel és szocialista szemléletben állítja az érdeklődő elé mindazt, amit Augustus családjogi rendelkezéseivel összefüggésben meg lehet állapítani.

A könyv általános és különös részre tagozódik és ezeken belül a szerző az anyagot tizenhét §-ra bontva tárgyalja. Ezt a szerkezeti felépítést követve, a könyv tartalmát röviden összefoglalva a következőkben lehet vázolni.

Az 1. fejezet a bevezetést tartalmazza és Augustus szóban levő törvényeinek történeti előzményeivel foglalkozik. Áttekintést ad Augustus korának gazdasági és társadalmi viszonyairól, továbbá a korszellemről, amely a házasságot illetően akkor uralkodó volt, ezenfelül nagy vonásokban körvonalazza azt a hatást, amelyet Augustus törvényei a római családjog további fejlődésére gyakoroltak. A 2. fejezetben a szerző a „lex Papia Poppaea", a „lex Julia de adulteriis" és a „lex Julia de maritandis ordinibus" szövegének megállapítását kísérli meg, illetőleg a törvényszövegek rekonstrúkciójával összefüggésben felmerülő kérdéseket ismerteti. A 3. fejezet a törvények meghozatalának az idejét veszi vizsgálat alá és azokat az adatokat elemzi, amelyeket erre vonatkozóan az ókori forrásokban — főként Suetonius-nál és Dio Cassius-nál — lehet találni.

A 4. fejezetben a szerző mindenekelőtt azokkal a változásokkal foglalkozik, amelyeken a római házasság a köztársasági kor utolsó századai folyamán keresztülment. A változások legfőbb okaként a rabszolgatartó társadalmi rend válságát jelöli meg, de okaként említi a görög szellemiséget is, amely a római erkölcsökre különösen a felsőbb társadalmi rétegekben kedvezőtlen hatással járt. A római házassági kötelék nagy mértékben meglazult. Egyre szaporodtak azok a házasságok, amelyekben a feleség nem került a férj hatalma (manus) alá. A rabszolgák száma növekedvén, mind több római férfi rabszolganőjével létesített kapcsolatot (contubernium). A házasságon kívül született gyermekek száma így megszaporodott. Augustus arra törekedett, hogy a régi, szigorú római erkölcsöt és a római család (matrimonium Romanum) régi tekintélyét visszaállítsa és ezen az úton a római vezető réteg — a szenátori rangúak és a lovagok — helyzetét megerősítse. Haladó vonást mutatnak Augustus rendelkezései abban, hogy olyan akadályokat hárított el, amelyek addig a felszabadító patronus és a felszabadított rabszolganő (liberta) között a házasságnak útját állották.

A könyv különös részében a szerző külön-külön foglalkozik a „lex Julia et Papia Poppaea"-val és a „lex Julia de adulteriis"-szel. A „lex Julia de maritandis ordinibus" és a „lex Julia et Papia Poppaea" néven előforduló törvény tartalmát az 5. fejezet tárgyalja. A szerző a törvény tartalmaként egyes házassági akadályok eltörlését, a házasságban élők számára a gyermekek számához igazodó kedvezmények biztosítását és a nőtlenekkel (férjezetlenekkel) vagy gyermektelenekkel szemben érvényesülő rendszabályokat említi.

A 6. fejezetben arról van szó, hogy Augustus idején a házasságkötés nem kívánt alakiságokat, a házasság a házasulók megegyezésével (consensus) jött létre. Az augusztuszi törvény azonban megkövetelte, hogy a férfiak a 25. és 60., a nők pedig a 20. és 50. életévük között házasságban éljenek. Akik ebben az életkorban házasságon kívül éltek (coelibes), kiestek az öröklésből, azok pedig, akiknek — bár házasságban éltek — nem volt gyermekük (orbi), a rájuk megnyílt örökségnek csak a felét kaphatták meg; az örökségből ekként kieső részek (caducum) a családnak azokat a tagjait illették, akiknek leszármazóik voltak, ilyenek hiányában az államkincstárt (fiscus). Az öröklésre képtelenség (incapacitas) lényegileg büntetést jelentett. Az augusztuszi törvény gondoskodott arról is, hogy a hozomány (dos) a feleség számára — megfelelő esetben — megmaradjon. Felszabadítottakkal az augusztuszi törvények szerint — a szenátori rangúak kivételével — bárki házasságot köthetett, de szenátori rangúaknak és leszármazottaiknak a felszabadítottal, színésszel, prostituálttal, házasságtörő nővel vagy közvádas bűncselekmény miatt elítélttel a házasságkötés tilos volt. Megoszlanak a vélemények abban, hogy az ilyen házasság semmis volt-e.

A 7. fejezetben a szerző azt vizsgálja, hogy a római polgárok személyi állapotára a házasságkötés milyen jogkövetkezményekkel járt. Rámutat arra, hogy a császár a „favor libertatis" ellenére az itáliai fajúak tisztaságát igyekezett megóvni az ázsiai és afrikai származásúakkal való vérkeveredéstől. Ez a rabszolgafelszabadítások korlátozásából nyilvánvaló. A 8. fejezetben a családjogi rendelkezések alóli mentességek és kivételek kerülnek tárgyalás alá. A feleség pl., ha megözvegyült, a férje halála után egy évig nem tartozott házasságot kötni, ami egyben a vérszerinti származás igazolhatóságát is szolgálta. Kivételek voltak pl. a katonák, akikre az öröklési korlátozások nem terjedtek ki.

A 9. fejezetben a szerző a válással foglalkozik, ami római felfogás szerint a házasság megszűnését jelentette. A házastársak elválásához, ha a házasság „manus" nélkül való volt, alakiságok nem voltak szükségesek. Az augusztusi rendelkezés azonban ezen változtatott és a házasság felbontásához a házastárs

* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 276 oldal.

tanúk előtt tett nyilatkozatát, illetőleg szándékának levélben (per epistulam) vagy megbízott útján való (per nuntium) közlését kívánta meg. A házasság szabadságára vonatkozó római elven azonban Augustus nem változtatott és az említett alakiságokra is csak a válás bizonyíthatósága érdekében volt szükség, mert különben olyan peres eljárás (actio), amely a házasság felbontására vagy a bontás érvényes megtörténtének megállapítására szolgált volna, Rómában soha sem volt és ilyent Augustus sem vezetett be.

A 10. fejezet a házasság megszűnése után a hozománnyal összefüggésben felmerülő kérdésekkel foglalkozik. Az augusztuszi rendelkezések szerint a férjnek a házasság megszűnése után a hozományt ki kellett adnia, ha pedig a hozományhoz tartozó vagyontárgyakat elidegenítette, azok ellenértékének kiadására volt köteles. Itt van szó arról is, vajon a házastársak egymás közötti ajándékozásának érvénytelenné nyilvánítása Augustus-tól származik-e.

A 11. fejezetben a szerző a „concubinatus"-t és annak a házassághoz való viszonyát tárgyalja. Szerinte a „concubinatus" intézményének megerősödése a rangkülönbség miatt meglevő házassági akadályoknak és a katonákra vonatkozó nősülési tilalomnak a következménye.

A 12. fejezet az augusztuszi törvények nyomában járó előnyöket és hátrányokat veszi sorra. A sokgyermekesek pl. mentesültek a gyámság és más terhes kötelezettségek — közöttük a „munera municipalia" — alól, a felszabadítottak pedig, ha két vagy több gyermekük volt, a patrónus irányában vállalt kötelezettségeik (operae liberti) teljesítése alól. Hátrány volt az öröklésből kieső vagyontárgyak (bona caduca) elvesztése; az ilyen hagyatéki javak, ha azokat felfedezték, elkobzásra kerültek (bona ereptoria).

A 13. és következő fejezetekben a szerző a „lex Julia de adulteriis" néven ismert augusztuszi törvényt tárgyalja. Ez a törvény a római társadalom szexuális természetű erkölcsi romlottságát kívánta megszüntetni és főképpen a kettős házasság (bigámia) és a feleség hűtlensége ellen irányult. A 14. fejezet a házasságtöréssel (adulterium) foglalkozik. Hasonló jellegű meg nem engedett kapcsolat volt a „stuprum" is, de a két elnevezés a forrásokban keverve fordul elő és a különbség közöttük nincs meghatározva. A törvény a vérfertőzést bűncselekménynek (crimen) nyilvánította és rendelkezései a vérfertőztető házasságok megakadályozását is célozták. A 15. fejezet a szexuális erkölcs megsértése nyomában járó jogkövetkezményekkel foglalkozik. A házasságtörőket a társadalmi életből kiközösítették, minden vagyonuk elkobzás alá került; az „adulterium" ezenfelül erkölcsi büntetést, „infamia"-t is vont maga után.

A 16. fejezetben a szerző Augustus családjogi rendelkezéseinek a további sorsáról szól. Fejtegetéseiben jelentős helyet kap a kereszténység hatása, amely az augusztuszi elveket meggyengítette.

A szerző a rendelkezésére álló jogi és egyéb forrásokat, valamint az augusztuszi törvényekre vonatkozó egész anyagot igyekezik az olvasó elé tárni. Ennek bizonyítéka a könyv szövegében és az ahhoz tartozó jegyzetekben idézett nagyszámú forráshely. Mutatják ezek azt a rendkívüli szorgalommal és odaadással végzett fáradságos munkát, amelyet a szerző szinte mindenre kiterjedő aprólékos kutatásai igényeltek. Hatalmas anyaggal kellett a szerzőnek megbirkóznia, de ez szükséges is volt ahhoz, hogy az augusztuszi törvényekre vonatkozó ismeretanyagot új megvilágításba helyezve dolgozza fel.

A szerző könyvének megírásával nem szenzációs új megállapítások közreadására törekedett. Célja a vonatkozó ismeretanyagnak lehetőleg minél teljesebb bemutatása volt, mégpedig az irodalomban idevágóan felmerült vitás kérdésekkel együtt. A szerző sajátja azonban Augustus családjogi rendelkezéseinek szocialista szemszögből való megvilágítása. Ehhez kapcsolódik az a megállapítás, amely szerint a császárt elsősorban a római társadalom felső rétegei körében a szaporodás előmozdítása, az ott elhatalmasodott erkölcsi romlás megállítása, tehát osztályszempontok vezették, s hogy az augusztuszi törvények — bár módosításokkal — hosszú évszázadokon át fennmaradtak, sőt egyes részeikben még Justinianus idejében is érvényesültek.

Bármennyire kimerítő is a könyv, egyes vonatkozásokban — úgy tűnik — említésre érdemes kérdések behatóbb vizsgálat nélkül maradtak. Így pl. a rabszolgafelszabadítások korlátozásának indokául az itáliai népesség idegen elemekkel való keveredésének meggátlását értékeli. Ezekben a korlátozó rendelkezésekben azonban az a törekvés is érvényesült, hogy a felszabadítások révén az ingyenes munkaerő, amit a rabszolga jelentett, túlságosan ne apadjon. Ugyanígy a két- vagy többgyermekes „libertus"-nak a volt gazdája irányában fennálló különféle kötelezettségek (operae liberti) alól mentesítése kapcsán ki lehetett volna térni arra, hogy az ilyen szolgálatok, mint a korábbi rabszolgaállapot következményei a patrónus szempontjából vagyonilag is értékelhetők voltak, s ezért a mentesítés a patrónus számára anyagi veszteséget jelentett.[1]

A válással kapcsolatban talán bővebben lehetett volna foglalkozni azzal is, hogy Augustus törvényei fenntartották azt a még köztársasági korban kialakult tételt, amely szerint a házasságok körében szabadságnak kell érvényesülnie (libera debent esse matrimonia), s hogy a klasszikus római házasság alapja a házastársak egymás iránti vonzalma, az „affectio maritalis" volt, amelynek elenyészésével a házasság is megszűnt. Innen van, hogy egyesek nézete szerint a klasszikus római házasság nem jogviszony volt, hanem csak tényleges állapot.[2] Érdemes lett volna talán kissé részletesebben foglalkozni azzal, hogy a keresztény eszmék, amelyek szerint a házasság felbonthatatlan kötelék, a római felfogással éles ellentétben voltak, s hogy a római házassági jog további fejlődése a keresztény császárok idején annak az évszázadokon át tartó küzdelemnek viseli a nyomát magán, amely a klasszikus római felfogás és a keresztény eszmék között

[1] L. P. *Pescani*, Le „operae libertorum". Trieste. 1967. 137. old.

[2] Vö. P. *Bonfante*, Istituzioni di diritto romano. 9-ik kiadás. Milano. 1932. 349. old.; E. *Albertario*, Di alcuni riferimenti al matrimonio e al possesso in Sant'Agostino. Archivo Giuridico, 1931. 9. füzet 30. old.

folyt.[3] Ezek során — röviden — ki lehetett volna térni — legalább néhány szóval — az újabb házasságkötéssel felmerülő kérdésekre is, mivel Augustus ezt a népszaporodás érdekében előmozdítani igyekezett.[4]

Éppen az említettek miatt vitatni lehet, vajon helyt áll-e az a megállapítás, hogy az augusztuszi rendelkezések hatása évszázadokon át fennmaradt. A keresztény császárok alatt a házassági akadályok és a válás lehetőségének egyre erősödő korlátozása folytán, a házasság szabadságára vonatkozó klaszszikus tétel érvénye, amelyet pedig Augustus is magáévá tett, egyre inkább összeszűkült. Viszonylag csak csekély számú, a házassági akadályokra és a családi vagyonjogra, főképpen a hozományra vonatkozó augusztuszi elvekről, tehát csak igen szűk területről lehet elmondani, hogy a császárkor későbbi századaiban is hatályosultak, s még a jusztiniánuszi kodifikáció idején is megmaradtak.

Meg kell mondani azt is, hogy a jegyzeteknek a könyv végén elhelyezése a könyv olvasásánál zavaróan hat. A jegyzetek megkeresése, a könyv lapjainak azzal járó visszaforgatása, a könyv használatát nehezíti.

Mindezek azonban a szerző munkájának az értékét semmiképpen nem csorbítják. A könyv megírásában olyan méretű anyag került felhasználásra, amely még a kutatók közül sem mindenki számára hozzáférhető, mert annak elolvasásához és megértéséhez az ókori világ két legelterjedtebb nyelvének: a latinnak és a görögnek alapos ismerete nélkülözhetetlen. A szerzőnél ezek az ismeretek megvannak, mégpedig párosulva az efajta munkához szükséges jogi ismeretekkel. Ezek is tették őt alkalmassá és képessé arra, hogy a könyv anyagát összeállítsa, s hogy munkájának megjelentetésével az ókori világ jogrendszerei iránt érdeklődők elé álljon. Mivel pedig az ilyen érdeklődők tábora — az értő közönség — hazánkban, de az egész földkerekségen is viszonylag kicsiny, a könyv angol nyelven közreadása teljesen indokolt. Így mindenki meríthet a munkából, aki aziránt érdeklődik.

Külföldi romanistára, aki a könyvet kezébe veszi, jó hatással lehet mindjárt a könyv borítólapja, amelyet Rómában hosszabb időn át élt kiváló, idegenben is ismert művészünk, Molnár C. Pál alkotása díszít. Nem utolsósorban érdemes ezt itt is megemlíteni.

Visky Károly

[3] M. *Kaser,* Das römische Privatrecht. I/2. kötet. München, 1971. 119—120. old.; R. *Orestano,* La struttura del matrimonio romano. Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano. 55—56. (1952.) 268. l.; E. *Volterra,* Il matrimonio romano. Roma. 1961. 286—287. old.

[4] L. erről legújabban M. *Humbert,* Le remariage à Rome. Milàno. 1972. 146. s köv. old.

*Orzih M. F.: Személyiség és jog**

A személyiség a marxista-leninista társadalomtudományok egyik központi problémája. Ennek ellenére, a személyiség kutatása iránt csak az utóbbi évtizedben fokozódott az érdeklődés a filozófiai, a pszichológiai, az etikai, a szociológiai és a jogi irodalomban egyaránt. A személyiség kérdéseivel foglalkozó jogtudományi cikkek, monográfiák száma örvendetesen növekszik. 1967-ben jelent meg Haney: „Socialistisches Recht und Persönlichkeit" című tanulmánya, melyet 1972-ben Katonáné Soltész Márta: „Személyiség és jog" című monográfiája követett. Ezek sorába beilleszkedik M. F. Orzih, odesszai egyetemi docens „Személyiség és jog" című munkája, amely a személyiség és a jog bonyolult kapcsolatrendszerének elemzésében újabb, elismerésre méltó eredményeket mutat fel.

1. A könyv *„A személyiségek vizsgálatának metodologiai alapjai"* címet viselő fejezetében előrebocsátja a Szerző, hogy az emberre vonatkozó természettudományos megközelítések előtérbe helyezése a társadalomtudományi szempontokkal szemben, vulgáris antropologizmushoz és naturalizmushoz vezet, amelyek a korai polgári filozófiai gondolkodást uralták és amely napjainkban „az ember filozófiájá"-ról szóló külön tudománynyá alakult. Az „ember filozófiája" a legkülönfélébb polgári irányzatokat öleli fel, a neotomizmustól egészen a liberális megközelítésekig. Freud nézeteinek bírálata után Szerző utal arra, hogy a társadalom és a tudományos kutatások fejlődése több polgári tudóst, mint pl. Formm-ot arra késztet, hogy bizonyos marxista tételeket magáévá tegyen.

A személyiség kérdései a szocialista jogtudomány számára is nagy jelentőségűek. Orzih röviden ismerteti a szovjet jogi irodalomban, a jog tárgyával kapcsolatos felfogásokat, közöttük különösen Gorsenyev nézetét, mely szerint a jogi szabályozás tárgyát nem az emberek közti viszonyok képezik, hanem közvetlenül a *személyiség,* mint a jog szintjén elhelyezkedő, egységes rendszert alkotó objektum és annak megvalósulása.[1]

A személyiség problematikájával foglalkozó modern elméletekkel foglalkozva rámutat arra, hogy a biológiai faktorok emberi magatartást determináló szerepének a feltétlen tagadása adja a behaviorizmus egyik legfontosabb problémáját. Orzih hangsúlyozza, hogy mind elméleti, mind gyakorlati szempontból hiba lenne figyelmen kívül hagyni az emberi magatartás elemzésénél és értékelésénél a biológiai tényezők jelentőségét. Éppen ezért a *jog* sem lehet közömbös a személyiség létezésének belső feltételei — ideértve a reá jellemző biológiai tulajdonságokat is — iránt.[2] Gyakorlatilag a szocialista jogrendszerek csaknem minden ágában fellelhetők olyan jogi normák, amelyeket a személyiség biológiai sajátosságainak figyelembe vétele jellemez. Példaként megemlíti, hogy a szocialista országok családjogi törvényhozása egyöntetűen korlátozza a rokonok közti házasságkötést. Emellett számos, egyéb tárgyban született jogszabályra is hivatkozik.

A továbbiakban szerző a társadalmi és a biológiai minőség közti legfontosabb különbséget abban látja, hogy az ember a saját társadalmi megnyilvánulásaiban nem olyan mértékben adaptálódik a természeti és társadalmi környezethez (ami jellemző a biológiai sajátosságaira), mint amilyen mértékben hatással van arra a közegre, amely-

* *M. F. Orzih:* Liesnoszty i pravo Izd. Juridieseszkaja literatura, Moszkva. 1975. 110. old.

[1] *Orzih:* I. m. 19—20. old.

[2] Uo. 23. old.

hez — szükségleteinek megfelelően — alkalmazkodik. Aláhúzza, hogy miután az emberben a biológiai és a társadalmi jegyek egységben vannak jelen, ezért e tulajdonságokat szintézisükben kell vizsgálni. Ez a módszertani alap elvi jelentőséggel is bír mindenekelőtt azért, mert az ember a valóságos életben *egyfelől,* mint a biológiai fejlődés eredménye jelenik meg, mint a legbonyolultabb önvezérlő rendszer, másfelől pedig úgy, mint a történelmi fejlődés eredményeként kifejlődött társadalmi individuum. Orzih professzor örvendetesnek tartja, hogy a személyiségnek ilyen szemléletű megközelítése az újabb marxista irodalom csaknem minden területén megerősödött.

Az ember és a személyiség strukturális felépítésével foglalkozó szovjet irodalomban kikristályosodott nézeteket behatóan ismerteti a továbbiakban a szerző. Külön figyelmet érdemel itt Platonov felfogása, amely szerint a személyiség négy alstruktúrából tevődik össze, éspedig; a „legáltalánosabb struktúrából", az „általános struktúrából", a „különös struktúrából" és a „legkülönösebb struktúrából". Szerző inkább a szocio- és a bioalstruktúrából véli felépülni az emberi struktúrát azzal a megállapítással, hogy az ember maga is alstruktúra, mégpedig adott társadalmi formáció strukturális eleme.[3]

2. A mű II. fejezete az előbbiekben tárgyalt kérdésekre épül, s *a személyiség struktúrájának jogi aspektusával* foglalkozik. Az ember lényegi-tartalmi tulajdonságai — szögezi le mindjárt a bevezetőben — a jog síkján átformálódnak. Kialakul a személyiség jogi modellje, amely nem más, mint tulajdonságai rendszerének rögzítése oly módon, hogy az biztosítsa az ember számára a társadalmi élet állami-jogi szférájába való beilleszkedés lehetőségét.[4]

A modern jogtudomány a személyiség jogi megjelenésének speciális vizsgálatakor a jogokkal és kötelességekkel bíró embert állította a középpontba. Orzih hangsúlyozza, hogy a jogok és kötelezettségek elengedhetetlen feltételei a személyiség jogi kifejeződésének, de véleménye szerint ez nem ok arra, hogy a jogi megjelenés tartalmát a jogok-kötelezettségek relációra szűkítsük. A jogtudat problematikájának vizsgálatára áttérve a Szerző rendkívül figyelemre méltó fejtegetésekbe bocsátkozik. A jogtudatot olyan jelenségként ragadja meg, mint amely nemcsak a joggyakorlat megismerését biztosítja a személyiség struktúrájában, hanem azon túl szerepet játszik az emberi tevékenység, aktivitás szempontjából is. Másszóval; a jogtudat az emberi egyéniség fontos indikátora, amelyben megtestesülnek és megvalósulnak az ember összes lehetőségei, tulajdonságai.[5] Az aktivitás legfelsőbb foka a társadalmi aktivitás, melynek struktúrájában termelési, társadalmi, politikai tevékenység valósul meg. A társadalmi aktivitás szerepe mind a társadalom, mind az emberek szempontjából jelentősen megnő a szocializmusban.

Orzih a fentebb említett kategóriákon belül elkülöníti az ún. „jogi aktivitást" is, mely eszmei formában (pl. jogtudat) is megjelenik. A jogi aktivitást a társadalmi aktivitás egyik formájának tekinti, amely a személyiség minőségileg meghatározott sajátossága, megvalósulásának jogi szintjén.

A jog nyilvánvaló hatást gyakorol a külső (jogi norma) belsővé (jogi előírások interiorizálása) válásának folyamatában, és megfordítva: a belső (a személyiség kialakult viselkedési struktúrája) külsővé (az emberi magatartás) alakításában. Éppen ez adja meg a szóbanforgó kérdés elméleti és gyakorlati jelentőségét.

A szocializmus feltételei között — miként arra rámutat —, a társadalom tagjainak jogi aktivitása — amely szoros kapcsolatban áll a személyiség politikai aktivitásával — az államhatalom „energiájával" együtt meghatározó tényezőként érvényesül a jogi szabályozás mechanizmusának megvalósításában és funkcionálásában. Idevágó fejtegetései és következtetései összecsengenek a marxista jogelmélet számos művelőjének felfogásával.

A munka következő részében Orzih professzor a marxista jogelmélet egyik legfontosabb kérdéskörével; a jogviszonnyal foglalkozik. Kiindulópontja Szabó Imre akadémikusnak „A jogelmélet alapjai" című könyvében tett azon megállapítása, hogy a marxista jogelmélet — jogviszonyelmélet. A szerző szerint a jogviszony — mely jelenleg az egyik legvitatottabb problémája a jogtudománynak — nem minősül elemi és legáltalánosabb kategóriának, hiszen az a jogi normák által közvetített. Emellett a jogviszonyok mozgása kapcsolatban áll nemcsak a tárgyi joggal, hanem annak az alanyi jogban való konkretizálódásával is, melynek megvalósulása a jogalany jogosultságához és ennek megfelelően kötelezettségéhez vezet. A jogviszonyok — struktúrájukat tekintve — meglehetősen bonyolultak, ami lehetőséget nyújt elemibb és általánosabb kategóriák feltételezésére. Ezirányú fejtegetései rendkívül gondolatébresztőek, s további vitákra sarkallnak.

Mint az e témával foglalkozó marxista szerzők (G. Haney, Katonáné Soltész Márta és mások), Orzih is behatóan elemzi az alanyi jog és a tárgyi jog viszonyát. Ebben a körben az egymással polemizáló nézetek szintetizálására törekszik.[6]

Visszatérve a szocialista társadalom és a személyiség viszonyának kérdéséhez, a szerző kiemeli, hogy politikai viszonylatban a személyiség a szocialista társadalomban a szuverén hatalom részesének minősül, aki aktívan vesz részt az államhatalmi tevékenység gyakorlásában. Szabó Imrével összhangban vallja, hogy a személyiség bizonyos tekintetben — éppen az előbbiekből fakadóan — „államként" lép fel.

A szocialista demokrácia nem az állam, a társadalom és az egyén összeolvadását célozza, hanem ezek együttműködését, amelyben az állam a társadalmit jogivá transzformálja és közvetítőként szolgál a társadalom és az egyén között. Ennek a kölcsönhatásnak a *jogi oldalát* a kölcsönös jogok és kötelességek, valamint a szocialista állam és a személyiség kölcsönös felelőssége képezik.

3. A könyv III. fejezetének témája: *„A szocialista jog személyi értéke".* Ennek a problémakörnek a tárgyalása egyértelműen a jog axi-

[3] Uo. 31—33. old.
[4] Uo. 37. old.
[5] Uo. 45. old.
[6] Uo. 64—71. old.

ológiai elemzésének szükségességét és térhódítását mutatja a szocialista jogtudományban. A szerző Alekszejevvel egyetértve hangsúlyozza, hogy a jog értékszempontú jellemzése hozzájárult a jogról alkotott tudományos képzeteink elmélyítéséhez, a koncepciózus alapkutatások fejlődésének egyik iránya.

A szerző már a fejezet elején leszögezi, hogy a szocialista jognak nem azért van személyi értéke, mert biztosítja az emberek tényleges egyenlőségét, hanem azért, mert a *legmagasabb rendű valóságos érték a jog számára a személy.*[7]

A jog szabályozza, korrigálja a nem jogi értékek termelését és elosztását, meghatározott módon szervezi, rendezi a személyi értékek rendszerét a szocializmus feltételeinek és a társadalom személyi struktúrájának megfelelően, miközben maga is az értékek e rendszerének az alkotórésze.

Az egyén jogi értékrendszerének alapja — miként a szerző rámutat — a *szabadság.*[8] A szocializmus jogrendszere tükrözi és objektivizálja a társadalom és az egyén szabadságát. Orzih több más szovjet szerzővel együtt hangoztatja, hogy nem a jog teremti meg az egyén szabadságát. Az ún. jogi szabadság a szabadság társadalmi — gazdasági tartalma által meghatározott és leglényegesebb sajátossága az, hogy az állam és jog közvetíti. Az egyén szabadsága, amely magában foglalja az egyéni szabadságot, a társadalom szabadságán alapul és a szabadság egyedi létezéseként jelentkezik. Az egyén szabadsága nemcsak felismert szükségszerűség, hanem a személynek e szükségszerűséggel összhangban álló tevékenysége, a magatartási variáns kiválasztásának és e választás megvalósításának lehetősége és képessége. A jog biztosítja az olyan emberi tevékenység kiválasztásának a lehetőségét, amely a szocializmus anyagi és kulturális javainak a megszerzésére irányul.[9]

A jog a társadalomban való funkcionálása folyamán irányító ráhatást gyakorol az egyénre. Ez a ráhatás a tevékenység szabadságának, az egyén önmegszilárdításának és önkifejezésének szükséges feltétele a társadalomban. A jog biztosítja valamennyi egyéni érték létezésének természetes feltételeit, védelmezi az ember életét, testi épségét, személyi sérthetetlenségét. A jog határozza meg az egyén jogi aktivitásának tartalmát, létrehozza az ember tevékenysége számára az értékmutatókat és a tevékenységének mértékeit, megfelelő kommunikatív lehetőségekkel bír a személyi jelentőségű információk átadására.

A szocialista jog nem más, mint a szocialista rendszer jóságának és igazságosságának a kifejeződése, olyan eszköz, amely lehetővé teszi a társadalmi igazságosság elérését.[10]

Egy szűkre szabott recenzió nem tűzheti ki célul, hogy Orzih professzor gondolatokban oly gazdag munkája valamennyi eredményét bemutassa. Talán sikerült érzékeltetnie a könyv egyik legfontosabb sajátosságát és legfőbb értékét: a koncepciózus gondolatvezetést. Mindvégig mélyreható elemzései, újszerű kérdésfelvetései, a személyiség és a jog szerteágazó kapcsolatrendszerének lényeges pontjait megragadó alapos jogelméleti vizsgálódásai minden elismerést megérdemelnek.

Visegrády Antal

[7] Uo. 80. old.
[8] Uo. 86. old.
[9] Uo. 89—90. old.
[10] Uo. 92. old.

*A jog, az intézmények és a globális környezet**

A kötet az Amerikai Jogász Szövetség és a Carnegie Alapítvány 1971 szeptemberében New Yorkban tartott Környezetvédelmi Konferenciájáról ad összefoglaló áttekintést. A konferencián résztvevő 35 szakértő közül hét szerző részletes tanulmányát tartalmazó és bőséges jegyzetanyaggal, hivatkozással ellátott mű alkalmas arra, hogy keresztmetszetet adjon a globális környezetvédelem időszerű nemzetközi jogi problémáiról.

A könyv négy fő részre tagolódik. Az első rész Abram Chayes (Harvard University) összefoglalóját tartalmazza, amely az Egyesült Nemzetek XXIII. közgyűlése 2398. sz. határozatából és az emberi környezettel foglalkozó 1972. évi stockholmi konferencia anyagából indul ki és foglalkozik a nemzetközi szervezeteknek a környezetvédelemben elfoglalt szerepével. A szerző megjegyzi, hogy csak az Egyesült Államok 1972. évi költségvetése hat milliárd dollárt irányzott elő közvetlen környezetvédelmi célokra. Számos nemzetközi szervezet érdekelt ebben a kérdésben, közöttük nem ritkák az átfedések és külön megfontolást igényel, hogy vajon a meglévő tevékenységek koordinációjával, vagy az Egyesült Nemzeteknek egy új szakosított intézményével kellene a megoldást keresni. Chayes kifejti, hogy a megfelelő tudományos intézetek és az Egyesült Nemzetek máris működő szervei tevékenységének koordinálása számos nehézségbe ütköznék, éppen úgy, ahogyan a regionális alapokról való kiindulás.

Chayes tanulmányát E. B. Skolnikoff (Massachusetts Institute of Technology) kommentárja egészíti ki.

Szerinte az Egyesült Nemzetek nehézkes és nem eléggé hatékony szervezet, rendszere nem lenne alkalmas erre a szerteágazó tevékenységek összefogására. Példaként említi az INTELSAT-ot és INTERSPUTNIK-ot, amelyek nem az Egyesült Nemzetek keretei között működnek. Kétségtelen, hogy az ENSZ-től függetlenített szervezés számtalan nehézséggel jár, de ha a világszervezet képtelen rá, mégis meg kell tenni, mert az idő nagyon sürget.

A 2. rész az alapvető problémákkal és kritériumokkal, valamint a környezet nemzetközi jellegű problémáival foglalkozik, főként azzal, hogy milyen alapvető kritériumok határozzák meg a környezeti tényezőket a nemzetközi társadalomban; milyen alapelvek szerint alakulna a nemzetközi szervezetek hatásköre ill. az általuk alkalmazott jogi eszközrendszer; milyen normákhoz képest kell a gyakorlatilag hatékony módszereket meghatározni.

N. A. Robinson (New York) a meghatározások mátrixát vázolja

* Law, Institutions and the Global Environment. Papers and Analysis of the Conference on Legal and Institutional Responses to Problems of the Global Environment. Ed. by John Lawrence Hargrove. Dobbs Ferry, N.Y. — Leyden, Oceana — A. W. Sijthoff, 1972. XVII, [2]. 394 old.

fel a fejlődő, a fejlett országok és a gazdag és szegény országok közötti összefüggések feltétlen kategoriáiban. Hangsúlyozza, hogy a legtágabb értelemben véve a természeti kincsek az emberiség közös tulajdonát képezik. Kitér a műszaki fejlődésre és annak szerepére. Kritikai szemlélettel vizsgálja a környezet minőségét és annak ismérveit, a nemzetközi funkciókat: információgyűjtés, analízis, normák felállítása, tervezés, koordináció, a meghatározott normák betartatása, pénzügyi feltételek, a tárgyalások és döntések mechanizmusa és a kormányzatok új feladatai. Foglalkozik katonai problémákkal is. Végezetül kritikai elemzés alá veszi a stockholmi környezetvédelmi konferencia ajánlásait.

A 3. részben F. E. Goldie (Syracuse University) áttekinti a jelenlegi jogi helyzetet, elveket szögez le egy esetleges nemzetközi környezetvédelmi jog kifejlesztése esetére, s kitér nemcsak a jelenre, hanem ennek a jövőben várható tervezésére és irányítására is. Figyelembe veszi az erkölcsi és anyagi felelősség kérdését a környezet károsodásának szempontjából, kitér a különleges jogi szabályozást igénylő területekre és esetekre, a tűrési határok megállapítására, s a költségfedezetekre. Foglalkozik a környezet károsításának fogalmával és az államok egyoldalú védelmének, helyesebben védelmi intézkedésének jogával, mégpedig a saját nemzeti környezetvédelem, valamint a nemzetközi érdekeltségű környezet nemzeti védelme tekintetében. Végül jogi stratégiai (tervezési és irányítási) alapelveket határoz meg. A nemzetközi környezetvédelmi jog területének fő fejezetei szerinte a következők: *1.* az állam felelőssége *2.* a parti tenger *3.* a nyílt tenger *4.* az állam hatáskörének kiterjesztése szélesebb parti zónákra *5.* a parti államok jogkörének korlátozása és a nemzetközi szervezetek hatáskörének szélesítése *6.* új műszaki lehetőségek feltárása és a megelőzés *7.* a jószomszédi viszony meghatározása *8.* a nemzetközi jogban általában meghatározott felelősség a károkozásért *9.* az abszolút felelősség.

Felveti a jelenlegi nemzetközi magánjogi elvek általános elfogadásának kérdését. A felelősséggel kapcsolatban külön kitér a nemzetközi vállalatok felelősségre vonásának kérdésére, a közös beavatkozás lehetőségére. A jelen problémáival kapcsolatban külön felhívja a figyelmet a termelés bővítésének szükségességére, egyidejűleg rámutat ennek a környezetkárosító hatására. Foglalkozik még az üdülési joggal is, amely azonban ma már nem azonosítható a régivel: elsődleges szempont a környezet védelme, annak megóvása, fejlesztése.

A 4. részben D. Serwer (UN Institute for Training Research) a szennyezés ellenőrzésének problémáját elemezve a védelmi normák, a szennyezési normák, technológiai előírások, a teljeskörű tilalmak és a szennyezés bírságolási rendszereit vizsgálja. A felelősségtudat fejlesztése, a nyilvántartás és az engedélyezési rendszer, a műszaki és az anyagi támogatás, a tervezés és előrejelzés a további fejezetek tárgya. Az egységes értelmezés érdekében terminológiai összefoglalóval zárja fejtegetéseit.

Z. J. Slouka (Columbia University) adatokat sorol fel a természetes egyensúly hiányáról. Egy globális, általános együttműködési politika szükségességét indokolja, kitér a tudománynak a politikában feltétlenül érvényre jutó felelősségére. A jelen politikai kérdései szerinte nem választhatók el a jövő technikájától, valamint a műszaki fejlődés gazdasági vonatkozásaitól. A szerző megkérdőjelezi a környezetvédelem-világpolitikai kialakításának időszerűségét. Részmegoldásokat ajánl, pl. világszintű hatáskör-megosztást. Szerinte a lépésről-lépésre haladó politika kialakításának folyamatba tételét is fontolóra kellene venni.

Th. A Mensah (Environmental Protection Agency) az IMCO (International Governmental Maritime Consultative Organization) szerepéről és tevékenységéről számol be, amely elfogadta az Egyesült Nemzetek 1948. évi genfi ajánlását. Szervezete két bizottságból: a tengerbiztonsági és a jogi bizottságból áll. Feladata szakértői ajánlások kidolgozása; pl. az elfogadó államok saját végrehajtó hatalmuk körében járhatnak el bizonyos esetekben. Az aláíró államok egymás hajóit kölcsönösen rászoríthatják a megállapodások betartására a nyílt tengeren is, anélkül is hogy külön akciót indítanának a hajó ellen. A szabályokat megsértő hajó kitiltható a kikötőkből és a szerződő államok parti vizeiről egyaránt. Jelenleg az okozott környezetszennyezési kár megtérítési kötelezettségének érvényesíttetési formáján tárgyalnak.

R. E. Stein (Woodrow Wilson International Center for Scholars) a környezetgazdálkodás regionális szervezeteinek lehetőségeivel foglalkozik. Értékeli a jelenlegi, illetve a jövőben kialakítandó regionális szervezetek szerepét és a világszervezetek közötti kapcsolatokra van figyelemmel, A regionális szervezetekben rejlő lehetőségek szerinte: a megfigyelés, tervezés, információ, kerettervek készítése, szabályozás, vitafórumok létrehozása.

R. B. Bilder (University of Wisconsin) az Egyesült Államok és Kanada közötti környezetvédelmi együttműködés esettanulmányát ismerteti: a közös bizottság eljárási rendjét, szervezeti formáját, döntő célkitűzéseit, a terhek megosztásának módját, a koordináció és alkalmazás főbb tapasztalatait.

A kötet végén található jól szerkesztett, áttekinthető címszavak alá rendezett betűrendes mutató kitűnő eszköz a kötetben való gyors tájékozódáshoz.

Ballóné, Mike Ágnes

Ülést tartott az MTA Igazgatástudományi Bizottságának közigazgatástudományi szekciója

Az MTA Igazgatástudományi Bizottságának Közigazgatástudományi Szekciója ez év április 23-án ülést tartott a Magyar Tudományos Akadémián. Az ülésen közigazgatásunk jeles gyakorlati és elméleti szakemberek jelenlétében dr. Varga József tartott előadást az Államigazgatási Eljárás Általános Szabályairól szóló törvény korszerűsítésének aktuálissá vált problémáiról. Mint elmondotta, a törvény felülvizsgálata előkészületeinek befejezését 1977 végére tervezik. Előadása és az azt követő vita egyik mozzanata a felülvizsgálat koncepciója kidolgozásának. Egyszersmind felkérte a vitaülés résztvevőit, mű-

ködjenek aktívan közre e nagyszabású és nagyjelentőségű munkában.

Az előadás kiemelte, nem eldöntött kérdés még, hogy a jelenleg hatályos törvényt módosítják-e majd néhány elkerülhetetlenül szükséges vonatkozásban, vagy új törvény megalkotására kerül-e majd sor. Erről, — mint Varga József kiemelte — akkor lesz majd célszerű dönteni, ha a felülvizsgálat, illetőleg korszerűsítés elvei összeálltak.

Varga József elemezte, milyen általános, a törvény egészét érintő változásokra van szükség, s mely részletrendelkezések módosítása vált szükségessé. Így többek között kitért arra, hogy indokolt lenne bizonyos jogpolitikai és eljárásjogi alapelvek törvényi alapelvvé tétele. (Törvényesség, gyorsaság, gazdaságosság, stb.) A törvénynek az állampolgárok iránti bizalomra kell épülnie, de hatékony garanciákat kell tartalmaznia a bizalomra nem érdemes polgárokkal szemben. Igen lényeges feladata a felülvizsgálatnak, hogy megteremtse az eljárási törvény és más törvények összhangját az államigazgatás törvényessége érdekének megfelelően. (Példaként említette a Tanácstörvényt, mely a hatáskörök telepítését ma jóval korszerűbben szabályozza, mint az eljárási törvény.)

A törvénynek — mondotta továbbá — ki kell fejeznie, hogy az államigazgatás nem csak jogalkalmazás, az államigazgatási eljárás nem csak hatósági jogalkalmazás. Indokolt tehát a hatósági ellenőrzés, az állami törvényességi felügyelet, az adatigazolás és nyilvántartás vezetése általánosítható szabályainak, illetőleg a vállalatok, intézmények és szakigazgatási intézmények hatósági eljárása szabályainak, s végül a társhatóságok úgynevezett közreműködői szerepének, mint olyan tevékenységeknek a törvénybeiktatása, melyek valamennyien lényeges komponensei a hatósági ténykedésnek.

Választ kell találni a törvény felülvizsgálata során az általános és különös eljárási szabályok viszonyának sok problémát okozó kérdésére. Tisztázni kell, mennyiben van szükség, milyen eredmény várható az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatától, az államigazgatási pertől.

Varga József felvetette továbbá, a méltányosság gyakorlására való generális felhatalmazás eljárási törvénybe iktatásának lehetőségét, illetőleg az államigazgatási eljárás ingyenessége elvének feladását, különösen azokban az esetekben, amikor az államigazgatási eljárás eredményeképpen több milliós értékek jönnek létre, vagy amikor az állampolgárok, (ügyfelek) az államigazgatási apparátust nem jóhiszeműen működtetik.

Elmondotta, hogy nézete szerint elkerülhetetlenül szükségessé vált az elintézési határidő módosítása is, mert a jelenlegi 30 napos határidő az esetek nagy részében irreális. Javaslatot tett az államigazgatás jogszerű hallgatása esetleges törvénybeiktatására.

Hangsúlyozta, feltétlenül fel kell adni az eljárási törvénynek azt a koncepcióját, mely az állampolgárok és szocialista szervezetek, mint ügyfelek közé egyenlőségjelet tesz, hisz természetszerűleg más várható el a szocialista szervezetek jogi osztályaitól, mint az állampolgároktól. Semmiképpen sem tartható tehát az az állapot, melyben az államigazgatási szerv a szocialista szervezeteket éppúgy „kiszolgálni" köteles, (például tájékoztatni, kérelmét jegyzőkönyvbe venni), mint az állampolgárokat.

Szükséges, hogy eljárási törvényünk figyelmet fordítson olyan igazgatási formákra is, melyek az elmúlt években alakultak ki, mint amilyenek például az ügyfélszolgálati irodák.

Végül az előadó utalt arra, hogy az új szabályozás során indokolt lenne elhagyni néhány olyan szabályt, mely a gyakorlatban nem vált be. Ilyenként említette az 1957. évi IV. tv. 73. §-ának (3) bekezdését, mely indokolatlanul ismétli meg minden államigazgatási határozat szükségszerű tartalmi elemét, a határozat végrehajtására való felszólítást.

Az előadást magas színvonalú tudományos eszmecsere követte, melynek során a hozzászólók az előadásban elhangzott szinte valamennyi problémára reagáltak, vagy egyetértve annak javaslataival, vagy megkérdőjelezve azok célszerűségét, indokoltságát. Közülük csak néhányat emelünk ki, amikor megemlítjük a hatósági ügy fogalmával, a méltányossággal, a bírói út kérdésével, az általános és speciális eljárások viszonyával, illetőleg az államigazgatás jogszerű hallgatásával kapcsolatban elhangzottakat.

A hatósági ügy fogalmával kapcsolatban Toldi Ferenc tagadta az előadónak azt az állítását, miszerint a Tv, annak indokolatlanul szűkített definícióját adná. Madarász Tibor egyetértett Varga Józseffel, kiemelte, a törvényalkotás során feltétlenül meg kell alkotni a hatósági ügy új fogalmát, sőt magát a törvény szerkezetét is e definíció alapulvételével kell kialakítani.

Valamennyi hozzászóló (Kilényi Géza, Madarász Tibor, Martonyi János, Szamel Lajos, Toldi Ferenc) egyetértett abban, hogy semmiképpen sem lenne célszerű bianco felhatalmazást adni jogalkalmazói méltányosság gyakorlására. Kilényi Géza hozzáfűzte, csakis egyes jogszabályok, s csak pontosan körülhatárolt feltételek mellett, taxatíve felsorolt esetekben adjanak jogalkalmazói méltányosság gyakorlására felhatalmazást. Szamel Lajos — egyetértve Kilényi Géza nézetével — azt a további megjegyzést tette, hogy a Kilényi Géza által javasolt megoldás lényegében már a jogalkotói méltányosság fogalmát meríti ki. Toldi Ferenc mindenképpen helytelennek nyilvánította, hogy a garanciális jelentőségű eljárási törvény olyan határozatlan fogalmakkal operáljon, mint amilyen a méltányosság. Végül Madarász Tibor elképzelhetőnek, sőt szükségesnek mondotta a mérlegelési kötelezettség alapelvként való megfogalmazását.

A bírói felülvizsgálattal kapcsolatban Kilényi Géza javaslatot tett arra, hogy iktassák törvénybe az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának szabályait azokra az esetekre is, amikor a bíróság államigazgatási határozatot kénytelen felülvizsgálni, bár az államigazgatási szerv nem áll perben. Martonyi János kifejtette, változatlanul azzal a megoldással ért egyet, hogy csak bizonyos államigazgatási ügyek kerülhessenek bíróság elé. Toldi Ferenc utalt arra, hogy a bírói útra kerülés puszta lehetősége is visszatartja az államigazgatási szerveket a jogsér-

tésektől, tehát a bírói útnak jelentős preventív szerepe van.

Az általános és speciális eljárási kódexek viszonyát illetően Toldi Ferenc utalt arra, nem tartaná célszerűnek a többlépcsős kódex megvalósítását, amelyre lényegében Varga József javaslata irányult. Elképzelhetőnek tartaná viszont, hogy minisztertanácsi rendelet szabályozza a speciális eljárásokat szakágazatonként. Madarász Tibor megoldást lát több szubszidiárius szabály alkotásában.

Az államigazgatás jogszerű hallgatásának bevezetésével kapcsolatban Kilényi Géza nagyfokú óvatosságra intett, mivel — mint mondotta — kényelmi szempontok arra ösztönözhetik az apparátust, hogy helytelenül éljenek ezzel a lehetőséggel.

Természetesen a vitaülés nem térhetett ki az eljárási törvény korszerűsítésével kapcsolatosan felmerülő összes lehetséges problémák elemzésére. Ezek bővebb tárgyalására folyóirataink hasábjain kerül majd sor.

Tarnai Katalin

Антал Адам

Деятельность Отечественного Народного Фронта в области управления обществом

Статья написана по случаю VI. съезда Отечественного Народного фронта в сентябре 1976 года. Посредством своей деятельности в области управления обществом Народный фронт принимает участие в учреждении органов народного представительства — государственных органов, способствует работе этих коллективов и их членов, а также других государственных органов. Задачи и деятельность Отчественного Народного фронта в области управления обществом основываются на политической практике, сложившейся в ходе исторического развития, а также на положениях конституции и других нормативных актов. Автор учитывая все это исследует задачи Народного фронта, связанные с выборами членов советов и депутатов государственного собрания, с поддержкой работы депутатов, а также формы связей между соответсвующими органами Народного фронта и местными советами, Государственным Собранием и Советом Министров. В статье содержится ряд заключений, служащих дальнейшему развитию правового урегулирования и практики.

Дьердь Калман:

Правовые вопросы координации народнохозяйственных планов между странами СЭВ

В процессе правового урегулирования координации народнохозяйственных планов, которое осуществляется в двух этапах, следует прежде всего решить процессуальные вопросы (такие, как порядок, сроки предоставления информаций и связанные с этим условия и т. д.), на второй стадии — материально-правовые вопросы. Из этих последних наиболее важным является вопрос, какова юридическая сила различных документов, закрепляющих результаты координации планов. Протокол, подписанный руководителями центральных плановых органов, завершающий координацию планов, по важнейшим вопросам имеет характер pactum de contrahendo, однако, могут возникать и такие вопросы, в отношении которых его можно рассматривать в качестве предварительного договора. Среди правовых гарантий принятых государствами обязательств по международному соглашению, подписанному в процессе координации планов, большое значение имеет внутреннее правовое регулирование, которое распоряжается о реализации этих обязанностей.

Йожеф Виг—Иштван Таубер:

Важнейшие характерные черты эффективности наказания в виде лишения свободы

Результаты эмпирического исследования показаны в статье отчасти в форме тех показателей, которые были разработаны авторами для оценки эффективности наказания лишения свободы, а отчасти в виде оценки эффективности наказания лишения свободы в Венгрии, сделанной на основании этих показателей. Исследование эффективности этого вида наказания распространяется как на область специальной, так и генеральной превенции. Исследования показали, что с точки зрения рецидивной преступности или вообще совершения преступлений наиболее воздерживающую силу имеет не вид наказания, привлечения к уголовной ответственности, а решающую роль играют иные, окружающие совершителя преступления общественные отношения.

Иштван Силади:

Международно-правовые вопросы непосредственной передачи по телевидению посредством искусственных спутников, при особом учете соверенитета государства

Комитет ОНН по вопросам космоса разработал директивы для разработки международной ковенции в интересах международно-правового урегулирования непосредственной передачи по телевидению посредством искусственных спутников. Автор избрал предметом своих исследований вопросы, в случае которых наиболее ярко проявляется отношение государственного суверенитета и применения этого средства телекоммуникации, влекущее за собой международно-правовые проблемы. Излагает свое воззрение по вопросу о сложившихся взглядах и альтернативным способом разработанных принципов, а в нескольких случаях выдвигает предложения, направленные на правовое урегулирование того или другого вопроса. Окончательное заключение автора состоит в том, что во всех возникающих вопросах первенство и преимущественное положение имеют права, входящие в рамки суверенитета государств.

Antal Ádám:

Die öffentlichrechtliche Tätigkeit der Vaterländischen Volksfront

Im Laufe der Ausübung ihrer öffentlichrechtlichen Tätigkeit wirkt die Vaterländische Volksfront in der Bildung der staatlichen Volksvertretungsorgane mit, unterstützt die Arbeit dieser Körperschaften und ihrer Mitglieder, sowie anderer staatlicher Organe. Die öffentlichrechtliche Tätigkeit und Aufgaben der Vaterländischen Volksfront basieren sich auf der im Laufe der geschichtlichen Entwicklung sich ausgebildeten politischen Praxis, sowie auf den Regelungen der Verfassung und anderer Rechtsregel. Der Autor untersucht die Aufgaben der Volksfront in Zusammenhang mit der Wahl der Mitglieder der örtlichen Räte, und der Abgeordneten, mit der Unterstützung der Tätigkeit der Gesandten, sowie die Formen der Verbindung zwischen den Räten, dem Parlament, und dem Ministerrat. Die Studie beinhaltet mehrere der Weiterentwicklung der rechtlichen Regelung und der Praxis dienenden Vorschläge.

György Kálmán:

Rechtsfragen der Koordinierung der Volskwirtschaftspläne zwischen den RGW-Mitgliedsländern

Im Laufe der rechtlichen Regelung der sich in zwei Etappen vollziehenden Plankoordinierung muss man in der ersten Etappe vor allem verfahrensrechtliche die Ordnung der Informationübergabe, und ihr Termin, die zur Übergabe gehörende Verpflichtungen usw., in der zweiten Etappe materiellrechtliche Fragen lösen. Unter den letzteren hat jene Frage die grösste Bedeutung, was für eine Rechtswirkung die verschiedene Dokumente haben, die die Ergebnisse der Plankoordinierung feststellen. Das die Plankoordinierung abschliessende, durch die Leiter der zentralen Planierungsorgane unterschriebene Protokoll trägt den meissten Fragen betreffend einen *pactum de contrahendo* Charakter. Es ist aber auch möglich, dass das Protokoll hinsichtlich einiger Fragen als Vorvertrag angenommen werden kann. Unter den Rechtsgarantien der im Laufe der Plankoordinierung in zwischenstaatlichen Vereinbarungen angenommenen Verpflichtungen hat jene innerstaatliche rechtliche Regelung die grösste Bedeutung, die die Realisierung dieser Verpflichtungen bestimmt.

József Vigh—István Tauber:

Hauptmerkmale der Freiheitsentziehung

Die Studie beinhaltet die Ergebnisse einer empirischen Forschung in der Form jener Kennziffern, die von den Autoren zur Messung der Effektivität der Freiheitsstrafe ausgearbeitet worden sind, sowie den Mass der Effektivität der heimischen Freiheitsstrafe auf Grund dieser Kennziffern. Die Untersuchung der Effektivität breitet sich ebenso auf dem Gebiet der speziellen, sowie der generellen Prevention aus. Im Laufe der Untersuchungen hat sich bestätigt, dass — aus dem Gesichtspunkte der Begehung der Straftaten — nicht die Strafe, oder die Qualität der Verantwortlichkeit die grösste Preventionskraft bildet, sondern andere, den Täter umgebende gesellschaftliche Verhälnisse spielen die entscheidende Rolle.

István Szilágyi:

Die völkerrechtliche Fragen der unmittelbaren Fernsehübertraggungen durch Satelliten, mit besonderer Rücksicht auf die Souveränität der Staaten

Der Weltraumausschuss der UNO hat im Interesse der völkerrechtlichen Regelung der unmittelbaren Fernsehübertragungen durch Satelliten Richtlinien ausgearbeitet mit Hinblick auf die Schaffung einer internationalen Abkommen. Der Autor untersucht jene Themenkreise, bei denen sich das viele völkerrechtliche Probleme auslösende Verhältnis zwischen der staatlichen Souveränität und der Anwendung eines bestimmten Telekommunikationsmittels am ausdrücklichsten manifestiert. Der Autor nimmt Stellung in Zusammenhang mit den im Laufe der Diskussionen sich herausgebildeten Ansichten und den alternativ ausgearbeiteten Prinzipien. In einigen Fällen schlägt der Autor hinsichtlich der rechtlichen Regelung eventuelle Lösungen vor.

Antal Ádám:

L'activité de droit public du Front Populaire Patriotique

Par l'exercice de son activité de droit public le Front Populaire participe à l'établissement des organes d'État représentatifs, il encourage le travail des ces sorps et de leurs membres, ainsi que le travail des autres organes d'État. Les tâches de droit publique et la for tion du Front Populaire Patriotique sont basées à la pratique politiqe réalisée au cours du développement historique, ainsi que sur les dispositions de la constitution et des autres règles juridiques. En considérant les susmentionnés l'auteur examine les tâches du Front Populaire concernant l'élection des membres du conseil et des députés, l'encouragement de l'activité des délégués, ainsi que les formes des rapports entre les organes du Front Populaire compétents et les conseils, entre le Parlement et le Conseil de Ministre. L'étude contient plusieures conclusions servant au développement du règlement et de la pratique juridique.

György *Kálmán:*

Les questions juridiques de la coordination des plans d'économie populaire entre les pays-membres du Conseil d'Entraide Économique

Au cours du règelement juridique de la coordination de plan se réalisant en deux étapes, il faut tout d'abord résoudre des questions de procédure dans la première étape, (l'ordre, le délai de la transmission des informations, l'obligation y relative, etc.) et des questions matérielles juridiques dans la deuxième. Parmi ces ultérieures c'est de la plus grande importance, qui est l'effet juridique des documents différents fixant les résultats de la coordination de plan. Le procès-verbal closant la coordination de plan, signé par des directeurs des organes centraux planifiants est de caractère de pactum de contrahendo concernant la plupart des questions, mais il est possible que les questions existent, dont au regard il peut être considéré comme pre-contrat.

Parmi les garanties juridiques des obligations entreprises dans une convention interétatique au cours de la coordination de plan le règement juridique interieur, qui dispose de la réalisation de ces obligations, est de grande importance.

István Szilágyi:

Les questions juridiques internationales des télé-diffusions directes de satellite artificiel en considération particulière de la souveraineté des Etats

Dans l'intérêt du règlement juridique international des télé-diffusions directes de satellite artificiel le Comité Intersidéral de l'ONU a élaboré des principes directeurs en promettant la constitution d'une convention internationale. L'auteur a choisi les cercles de thème pour examiner, dont en cas le rapport de la souveraineté d'Etat et de l'application du moyen de télécommunication provoquant des problèmes juridiques se manifeste de la manière la plus expressive. Il prend position dans la question des points de vue exprimés au cours des discussions et des principes élaborés alternativement, et il propose des solutions concernant le règlement juridique. La conclusion finale de l'étude est que ce sont les droits compris dans la souveraineté des Etats qui disposent de caractère prédominant aux toutes les questions se posant.

József Vigh — István Tauber:

Les caractéristiques principales de l'efficacité de la peine de réclusion

L'étude contient les résultats d'une recherche empirique d'une part dans la forme des indices, qui sont élaborés par les auteurs pour mesurer l'efficacité de la peine de réclusion, et d'autre part la mesure de l'efficacité de la peine de réclusion nationale sur la base de ces indices. L'examen de l'efficacité s'étend au domaine de la prevention spéciale ainsi que de celle générale. Au cours de l'examen c'était prouvé, que de point de vue de la récidive ou de la commission des délits ce n'est pas la punition, la mise en cause pénale qui représente la force retenante, préventive la plus grande, mais ce sont les

autres conditions sociales entourant le délinquant qui jouent le rôle déterminant.

Antal Ádám:

The public law activity of the Patriotic Popular Front

The paper was presented in occasion of the 6th Congress of the Patriotic Popular Front in September, 1976. Enforcing its public law functions the Popular Front participates in the formation of popular representation and state organs, supports the activities of these organs and its members and of other state organs. The public law functions and activity of the Popular Front are based on the political practice established in the historical development and on the rules of the Constitution and of other Acts. Considering these peculiarities the author analises the tasks of the Popular Front in the election of deputies and councillors, the Front's role in the support of the deputies and the form of relation between the competent Popular Front organs, the Soviets, the Parliament and the Government. The paper presents several conclusions concerning the development of legal regulation and of the practice.

György Kálmán:

Legal questions in the coordination of the national economic plans between COMECON countries

In the first stage of legal regulation of plan coordination procedural questions (information change, its system etc.) should be resolved, meanwhile one can deal with substantive law questions at the second stage. The most outstanding substantive law point is the problem of the legal effect of the documents on plan coordination. The final protocol signed by the leading executives of central planning organs should have a pactum de contrahendo nature in the majority of the points, but there are a few questions where it could be considered as a pre-contract.

Among the legal guarantees of the duties accepted in an interstate convention in the course of plan coordination the home regulation on the making effective of these duties is of great importance. The paper presents the Hungarian legal solution.

József Vigh—István Tauber:

Principal characteristics of the effectivity of detention

The paper presents indexes elaborated by the authors to measure detention effectivity. Using these indexes an evaluation is offered by the authors of the effectivity of detention in Hungary. The survey took into consideration prevention wether general or special. The authors point out that from the point of view of recidivism or committing crime in general punishment or criminal liability are not the most important preventive, retaining forces but other social circumstances of the delinquent are of a decisive importance.

István Szilágyi:

International law questions of direct TV transmission through satellite, with especial regard to state-sovereignty

In order of establishing an international law regulation of direct TV transmissions through satellites, UN Space Law Comission elaborated some principles with the aim of preparing a possible convention on the topic. The author analises connected topics, which present some problems in the relation between state sovereignty and the use of telecommunication means. The author takes stand in this debate and he presents some new proposals for the legal regulation.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: dr. Halász József. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 76.5295 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI- (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

ÁRA: 8,— Ft

1977 JAN - 7

XXXI. új évfolyam 12. szám Budapest, 1976. december hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

BIHARI MIHÁLY:
A „teljes determinista" felelősségfelfogás filozófiai kritikája 673

HAMZA GÁBOR:
Irányzatok és elképzelések a római jogi alapú jogösszehasonlításban 684

LÁBADY TAMÁS:
A hibás teljesítés és a termékfelelősség összefüggéseiről 692

MADARÁSZ TIBOR:
A szabályozási mód fajtái az államigazgatási jogban 698

RUTAI ISTVÁN:
Néhány gondolat egy korszerű beruházási módszer jogi hátteréről 710

HALL, WILLIAMS:
A büntetésekre, a bűnözők kezelésére és megjavítására vonatkozó mítoszok 715

Szemle:

MAKLÁRY TIVADAR:
A jótállás megváltása 719

WIENER A. IMRE:
Új szempontok a tettesség és a részesség elhatárolásában 722

Jogirodalom:

Gajl, N.: A költségvetés és az államkincstár (SPRÉM ISTVÁN) 723

СОДЕРЖАНИЕ: *Михай Бихари:* Философская критика „полного детерминистского" понимания ответственности. — *Габор Хамза:* Направления и соображения в компаратистике права на базе римского права. — *Тамаш Лабади:* О взаимосвязи дефектоно исполнения и ответственности за изделие. — *Тибор Мадарас:* Виды способа урегулирования в административном праве. — *Иштван Рутаи:* Некоторые мысли о правовом фоне одного современного метода капиталовложений. — *Виллиамс Халл:* Мифы о наказаниях, о воздействии на преступников и об их исправлении. — *Обзор: Тивадар Маклари:* Выкуп гарантии. — *А. Имре Винер:* Новые аспекты в отграничении действий исполнителей и участников. —*Юридическая литература:* Н. Гайл: Бюджет и государственное казначейство *(Иштван Шпрем)*.

INHALT: *Mihály Bihari:* Die philosophische Kritik der Verantwortlichkeitsauffassung der „völligen Determiniertheit". — *Gábor Hamza:* Tendezen und Vorstellungen über die Rechtsvergleichung auf Grund des römischen Rechts. — *Tamás Lábady:* Über den Zusammenhang der Schlechterfüllung und der Produzentenhaftung. — *Tibor Madarász:* Die Arten der Regelungsmethode im Verwaltungsrecht. — *István Rutai:* Einige Gedanken über den rechtlichen Hintergrund einer zeitgemässen Investitionsmethode. — *Williams Hall:* Mythen über die Strafen, die Behandlung und Verbesserung der Täter. — *Rundschau: Tivadar Makláry:* Die Erlösung der Garantie. — *Imre A. Wiener:* Neue Gesichtspunkte hinsichtlich der Abgrenzung der Täterschaft und der Mitbeteiligung. — *Rechtsliteratur:* Gajl, N.: Das Budget und die Staatskasse *(István Sprém)*.

SOMMAIRE: *Mihály Bihari:* La critique philosophique de la conception de responsabilité „completement déterministe". — *Gábor Hamza:* Tendences et conceptions dans la comparaison de droit de base de droit romain. — *Tamás Lábady:* La corrélation de l'exécution fautive et de la responsabilité pour les produits. — *Tibor Madarász:* Les types du mode de réglementation au droit administratif. — *István Rutai:* Quelques pensées des dessous juridiques d'une méthode d'investissement moderne. — *Williams Hall:* Les mythes concernant les peines, ainsi que le traitement et la conversion de criminels. — *Revue: Tivadar Makláry:* Le rachat du cautionnement. — *A. Imre Wiener:* Nouveaux aspects de la délimitation de la culpabilité et la complicité. — *Littérature juridique:* N. Gajl: Le budget et le Trésor *(István Sprém)*.

CONTENTS: *Mihály Bihari:* A philosophical critique of the concept of „complete determinist" responsibility. — *Gábor Hamza:* Currents and conceptions in Roman law based comparative law. — *Tamás Lábady:* On the relation between defective delivery and strict liability. — *Tibor Madarász:* The types of the method of regulation in public administrative law. — *István Rutai:* Some thoughts concerning the legal background of an up to date investment system. — *Williams Hall:* The myths of punishments, treatment and improvement of criminals. — *Rewiew: Tivadar Makláry:* The redemption of the guarantee. — *Imre A. Wiener:* New aspects in the delimitation of culprit and accomplice. — *Legal literature:* N. Gail: The budget and the treasury *(István Sprém)*.

E lapszám (XXXI. új évfolyam 12. szám) szerzői: *Dr. Bihari Mihály* adjunktus. — *Dr. Hamza Gábor* tanársegéd. — *Dr. Lábady Tmás* megyei bírósági bíró (Pécs). — *Dr. Madarász Tibor* docens. — *Dr. Rutai István*, a Dunai Vasmű vezető jogtanácsosa (Dunaújváros). — *Williams, Hall* egyetemi tanár (London). — *Dr. Makláry Tivadar* a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Wiener A. Imre*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa — *Dr. Sprém István*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének dokumentátora

XXXI. új évfolyam 12. szám Budapest, 1976. december hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A „teljes determinista" felelősség felfogásfilozófiai kritikája

A determinizmus jelzőiről és fogalmáról. Mint minden tudományos felfogás esetében, így a determinizmus és a felelősség kérdéseinek tárgyalása esetében is nem az egyes felfogásokra aggatott jelzők a fontosak, hanem az érvelési anyaguk, azok logikai következetessége és bizonyító ereje a lényeges.

A „teljes determinizmust" vallók érvelési módja teszi szükségessé a determinizmus jelzőivel való foglalkozást, mert az egyes jelzőknek argumentációs tartalmat tulajdonítanak, egyes szerzők gyakran csupán ezekkel a jelzőkkel védik saját, vagy támadják mások álláspontját.[1]

Ezt az érvelési módot leginkább Szilágyi Péternek a jogi felelősségről írott tanulmányában találjuk meg.[2] Szilágyi egyetért és „igen találónak tartja" Tokaji Gézának azt a megállapítását, hogy „a determinizmus vagy következetes, azaz a választási szabadságnak teret nem hagyóan zárt, vagy nem is determinizmus".[3]

Ezt a hamis végletet: vagyis valaki vagy „következetes determinista" (értsd „teljes determinista") vagy nem is determinizmus amit állít, még azzal toldja meg Szilágyi: „Az ún. „mérsékelt determinista" (kiemelés Szilágyi) fölfogás elfogadása azt jelentené, hogy vannak az ember magatartásának olyan oldalai, mozzanatai, amelyeknek nincs e világi oka. Ez a fölfogás egyrészt filozófiailag könnyen elvezethet a nyílt idealizmushoz, istenhez, mint végső okhoz, másrészt pedig alábecsüli a jog társadalmi hatását: hiszen ha van a magatartásnak olyan eleme, mozzanata, amelyre sem a jog, sem más társadalmi tényező nem képes hatni."[4]

Szabó András György, aki Földesi Tamás „teljes determinista" felfogását kritizálta,[5] Szilágyi szerint harmadik utat próbált találni a „teljes determinizmus" és az indeterminizmus között[6] és mivel ilyen harmadik út nem létezik, és mert Szabó tagadja a teljes determinizmust, ezért két lehetősége maradt: „vagy van olyan mozzanat, amelynek nincs oka — ez pedig már nyílt indeterminizmus —, vagy pedig végtelen +n ok már elégséges. Ez pedig nem más, mint az egyértelmű meghatározottság tagadni kívánt tétele."[7]

Szilágyi szerint, mivel Szabó „nem teljes determinista" egyértelmű, hogy indeterminista, bár megpróbál a harmadik úton járni. Szilágyi a *hamis végletek* felállításával (vagy „teljes determinista" vagy indeterminista) — követve Földesi Tamás érvelési módját — jut ilyen megállapításra és bélyegzi indeterministáknak a vele egyet nem értőket. Mielőtt a determinista felfogások jelzőiről folytatnánk gondolatunkat, érdemes megállni egy pillanatra a legutolsó idézetnél, amelyből kiderül, hogy ha Szabó nem nyiltan indeterminista, akkor az egyértelmű meghatározottságot el kell hogy fogadja, vagyis ezt: „végtelen +n ok már elégséges". Hogy mihez elégséges ez, az nem derül ki. Az egyértelmű meghatározottsághoz, vagyis a „teljes determi-

[1] Ld *Vigh* József: A bűnös emberi magatartásban érvényesülő determináció kérdése c. tanulmányában, J. K. 1975. (640—641. old.), bár elutasítja a jelzőkkel való különbségtételt és érvelést, mégis azt írja: „a »következetes« (V. J.) jelző nem változtat a determináció lényegén, míg a »viszonylagos« (V. J.) jelző indeterminált ságot (sic!) jelent".

[2] *Szilágyi* Péter: A jogi felelősség fogalma és alapjai. J. K. 1975. 6. sz. 280—292. old.

[3] *Szilágyi* Péter: i. m. 283. old. Idézi Tokaji Géza: Adalékok a bűncselekmény fogalom felépítéséhez c. művét. Szeged, 1972. 31. old.

[4] *Szilágyi* Péter: i. m. 283. old.

[5] *Szabó* András György: A törvény és az ember Bp., 1964.

[6] *Szilágyi* Péter: i. m. 285. old.

[7] *Szilágyi* Péter: i. m. 285. old.

nizmus" bizonyításához ez nyilván nem elég (bármily tetszetős is ez a képlet); mert tudniillik nincs értelme annak, hogy „végtelen +n ok". A végtelen köztudottan az a valami, amihez sem hozzáadni sem elvenni belőle nem lehet.

Visszatérve a determinizmus jelzőihez, Földesi Tamásnál — a „teljes determinista" felfogás legszínvonalasabb képviselőjénél — is találunk Szilágyiéhoz és Tokajiéhoz hasonló, bár nem annyira merev kategorizálást, a determinizmussal kapcsolatos felfogások között. Földesi szerint „az akarat dialektikus determináltságáról szóló tanítás, amely kidolgozza, hogy az emberi akarat kialakulásában milyen szerepet játszanak a különböző társadalmi fiziológiai, pszichológiai tényezők, nem hagy helyet semmiféle irracionális elemnek, léleknek, istennek."[8]

A dialektikus determinizmus kifejezés a „teljes determinizmust" jelenti, bár néha következetes determinizmusnak is nevezik saját nézeteiket képviselőik. A továbbiakban is mindvégig csak a bírált irányzat megnevezésére használom a „teljes determinizmus" kifejezést, mert úgy érzem, hogy egyrészt ez kifejezi állításaik tartalmát, másrészt nem tartalmaz pejoratív előítéletet. A mechanikus determinista, a vulgármarxista, vulgármaterialista, a predeterminista elnevezésektől szándékosan tartózkodom, s a kritika során szeretném bizonyítani, hogy a „teljes determinista" felfogás — ahogy azt Földesi, Eörsi, Szilágyi stb. értelmezik — *mechanikus determinizmus,* amely a predeterminizmus alól csak szavakban tud kibújni, de gondolati rendszere tartalmazza azt, s hogy determinista felfogásuk *okságra redukált mechanikus determinista* felfogás. Mivel a világ jelenségeinek sokoldalú, sok fajtájú és konkrétságukban *teljes determináltságát* a marxista filozófusok közül sokan elfogadják, de egészen másként értelmezik a jelenségek teljes determináltságát, mint a bírált irányzat, ezért megkülönböztetésül a tanulmányban a bírált „teljes determinista" irányzatot mindvégig idézőjellel jelölöm. Az idézőjel pusztán a többi teljes determinista felfogástól való megkülönböztetésre szolgál.

Földesi Tamás idézett megállapítása szerint csak a „teljes determinista" felfogás nem hagy helyet istennek, léleknek, más irracionális elemnek — ebből következik, hogy minden más felfogás az elutasított magyarázatok valamelyikéhez kényszerül kimondva, vagy kimondatlanul. Földesi szerint a pszichológiai jelenségek — közöttük az akarat — nem teljes determinista felfogása elvezet a pszichológiai jelenségek indeterminálságához, és ez „eleve kizárná a törvényszerűségek kutatását, mivel a pszichológiai jelenségek irracionális lélekkel való magyarázata a pszichológiai jelenségek abszolút egyediségével és kiszámíthatatlanságával járna együtt."[9]

Földesi Tamás és a „teljes determinizmust" vallók számára a legelső lépés a hamis véglet fölállítása, vagyis az, hogy az akarat „teljes determináltságát" el nem fogadók mind indeterministák, akik szükség szerint az idealizmushoz, istenhez, a valláshoz jutnak el. Földesi Tamás kérdésfeltevése: „Az akaratszabadság problémája két egymással összefüggő, de egymással nem azonosítható problémából áll.

a) Determinált-e az akarat vagy indeterminált? Történelmileg erre a kérdésre kétfajta választ adtak, vagy az akarat teljes determináltsága, vagy az akarat lényegi indeterminálsága mellett törtek lándzsát...

b) Milyen viszonyban áll az emberi tudat a természeti és társadalmi törvényekkel?"[10]

A kérdésfeltevés helytelen és az ebből fakadó két véglet is az megítélésem szerint. Ha Földesi és a „teljes deterministák" nem így tennék fel a kérdést, hogy: az akarat teljesen determinált vagy indeterminált; hanem úgy, *hogy hogyan, milyen összefüggésrendszer keretében érvényesül az ember és az emberi akarat determinizmusa,* megszabadulnának attól az okozatiságra redukált *mennyiségi kényszerképzetüktől,* hogy „teret nem hagyóan zárt" okokat és okozati láncolatokat keresgéljenek.

Földesi Tamás helytelenül állítja azt, hogy az akarat determináltságára kétféle választ adtak a filozófiatörténetben: vagy az akarat teljes determináltsága, vagy indeterminálsága mellett törtek lándzsát. Egyrészt a kérdést általában nem így tették fel, ahogy Földesi, hanem úgy, hogy *hogyan determinálódik* az ember és akarata, s erre szükségszerint rendkívül sokféle választ adtak a filozófia történetében. Másrészt még ha így is teszi fel a kérdést Földesi, még akkor is adható — és adtak is ilyen harmadik választ — nevezetesen azt az agnoszticista választ, hogy nem tudjuk hogy teljesen determinált vagy indeterminált-e az akarat, s azt sem tudjuk, hogyan determinált az akarat. Eörsi és Földesi válaszaiban megtalálható ez a gondolat — hogy nem tudjuk pontosan, hogy hogyan determinált az akarat —, ettől függetlenül azonban következetesen állítják, hogy az akarat „okozatilag teljesen determinált". Természetesen nem erre akarom alapozni a „teljes determinizmussal" szembeni kritikát, de a kérdésfeltevés helytelenségére úgy érzem feltétlenül fel kell hívni a figyelmet.

A hogyan determinált kérdésre, természetesen, helytelen úgy válaszolni, hogy „teljesen determinált" vagy „indeterminált az akarat". Ehhez a helytelen válaszalternatívához előbb egy *rossz kérdésfeltevés* szükséges és így a válasz látszólag értelmes lesz, és a *hogyan determinált* kérdésre nyugodtan válaszolhatnak úgy, ahogy Földesi és Eörsi: „a természet és a társadalomtudományok mai fejlettségi fokán az akarat meghatározottságának problémája nincs és

[8] *Földesi* Tamás: Az akaratszabadság problémája Bp., 1960. 11. old.

[9] *Földesi* Tamás: i. m. 14. old.

[10] *Földesi* Tamás: i. m. 179. old.

nem is lehet még tökéletesen kidolgozva."[11] Eörsi Gyula még elutasítóbb e kérdésben: „Nincs még részleteiben felderítve az, ami sajátosan emberi: a tudat működésének mechanizmusa, fiziológiája, a tudatos és nem tudatos összefüggése stb." Hozzáfűzi, hogy Földesi következtetéseivel az akarat teljes meghatározottsága kérdésében egyetért. Később azt írja Eörsi Gyula: „nem tudjuk pontosan, mi a tudat, hogyan funkcionál, és egy jogtudományi munkának őrizkednie is kell ilyen kérdések kutatásától".[12]

A determinizmusról szóló felfogások csoportosítása során a „teljes determinizmus" álláspontjával szemben — hangsúlyoznunk kell, hogy *a determinizmus legáltalánosabban csak annyit jelent, hogy a világ jelenségei sokoldalúan és egymásra vonatkoztatottan meghatározottak, közöttük sokoldalú és sok fajtájú meghatározottsági összefüggésrendszer létezik.*

A determinizmus legáltalánosabb elfogadásából még semmit sem tudunk egy adott nézetrendszer tartalmáról. A világ különböző jelenségszféráiban érvényesülő determinációs összefüggésrendszer konkrét tartalmától, annak levezetésétől függően, a determinizmusnak rendkívül sokféle felfogása létezik. Ezek a deterministа felfogások a filozófia alapvető irányzatainak megfelelően, és azokon belül csoportosíthatók. Így beszélhetünk objektív idealista, szubjektív idealista, és materialista deterministа felfogásokról. A materializmuson belül pedig pl. az ókori görög materializmus, a mechanikus materializmus, a marxista materialista deterministа felfogásról, továbbá a marxizmuson belül is a determinizmusra vonatkozó eltérő álláspontokról.

A determinizmus és fajtái, az okozatiságra redukált determinizmus. A determinizmus legáltalánosabb fogalma azt jelenti, hogy a világ jelenségei sokoldalúan meghatározottak. Ez a meghatározottság tartalmilag a konkrét viszonyrendszerben lehet: szükségszerű vagy véletlen. A determinizmus tartalmának, és ezzel a világ jelenségei közötti sokoldalú meghatározottság konkrét formáinak és összefüggésrendszerének a kifejtése során kell választ adni a meghatározottság fajtáira, és a fajták egymással való összefüggéseire.

A „teljes deterministа" felfogás a determinizmust leszűkíti az okozatiságra, a jelenségek oksági meghatározottságára. A teljes deterministа felfogás kiindulása helyes annyiban, hogy a marxizmus azt állítja, hogy a világ eddig ismert jelenségeinek és minden mozgásformájának belső összefüggésrendszere tartalmazza az okságot mint meghatározottsági viszonyt. Ez az *okság elve,* amely az okozati összefüggés egyetemes létezését vallja.

A „teljes deterministа" felfogás a helyes alapról azonban helytelen következtetésre jut az oksági determináció abszolutizálásával, és a *determinizmus és az okozati meghatározottság azonosításával.*[13]

Az okozatiság azonban nem egyetlen fajtája a determinációnak, így nem szűkíthető le arra a determinizmus, és van a világ jelenségei között olyan *mozgásforma,* amelyben a mozgásformára leginkább jellemző determinációs viszony és fajta nem az okozatiság. A determináció fajtái sokfélék, és az adott mozgásformára jellemző hierarchikus elrendeződésben léteznek.[14]

A „teljes deterministа" fölfogás a meghatározottságok sokféleségétől, és az adott mozgásformára jellemző determinációs fajták hierarchikusan elrendezett és hierarchikusan ható strukturális összefüggésétől eltekint. A kauzalitás egyetemes létezéséből *még nem következik az, hogy a kauzalitás lenne minden mozgásformában a hierarchikusan leglényegesebb determinációs összefüggés.* Az élettelen természet makrovilágában a mechanikai kauzalitás a hierarchikusan alapvető determinációs viszony — de ott sem abszolút, mindent kizáró — és a többi determinációs viszonyrendszer a mechanikai kauzalitásnak alárendelten, illetve a kauzalitást kifejezésre juttatva érvényesül.

A társadalmi mozgásforma legfontosabb jellemzője a tudati visszatükröződés és a gyakorlat aktív közvetítő rendszerének létezése a természet és a társadalom között.

A társadalmi mozgásforma tartalmazza az emberrel kapcsolatba került élő és élettelen természet mozgásformáit és az embert magát, mint biológiai és társadalmi lényt.

A megőrzött alacsonyabb mozgásformák (fizikai, kémiai, biológiai) a társadalmi mozgásforma részeként saját determinációs összefüggés rendszerükkel léteznek az emberben és a társadalomban. Az ember mint biológiai lény, mint

[11] *Földesi* Tamás: i. m. 177. old.

[12] *Eörsi* Gyula: A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség. Akadémiai Kiadó Bp., 1961. 81. és 84. old.

[13] A determinizmust az oksággal azonosító felfogást fejti ki, illetve fogadja el Vígh József is legutóbb megjelent tanulmányában. *Vígh* József: A bűnös emberi magatartásban érvényesülő determináció értelmezése. J. K. 1975. 11. sz. 640. old. Vígh József szerint: „... a determinizmus lényegét úgy lehetne meghatározni, hogy a megvalósult jelenségek a törvényszerű és véletlen oksági összefüggésen keresztül okok és feltételek által szükségszerűen determinálódtak, míg a jövőbeni jelenségek (mint a lehetőségek egyike) a megvalósulás idején, hasonló módon determinálódnak".

[14] Egyes szerzők az oksági meghatározottságot azonosítják a determinizmussal, mások a determinizmust tekintik egyfajta kölcsönhatásnak a világ jelenségei között. A determináció válfajainak osztályozási alapja és fajtáinak meghatározása tekintetében lényeges eltérések vannak a marxista szerzők között is. Többnyire a következő determinációs fajtákat különböztetik meg: mechanikai okság, strukturális okság, cél-okság, kölcsönhatás, sztochasztikus meghatározottság (makrotársadalmi szinten és a magfizikában — eltérő tartalommal), strukturális és funkcionális meghatározottság, önmeghatározás, teleologikus meghatározottság, dialektikus meghatározottság, valószínűségi meghatározottság, asszimiláció-disszimiláció stb. (Lásd erről Fodor Judit, Vigier, Bohn, Bunge stb. felfogásait.)

az anyagi világ része alacsonyabb mozgásformák és azok determinációs összefüggésrendszerének hordozója. Ebben az értelemben mondjuk azt, hogy az emberben is léteznek és hatnak az alacsonyabb mozgásformák determinációs összefüggésrendszerei, így a kauzalitás is, mint az alacsonyabb mozgásformák által is hordozott determinációs viszony.

Azonban az alacsonyabb mozgásformák rendszeréből és törvényszerűségeiből a magasabb mozgásformák törvényszerűségei és összefüggésrendszerei levezethetetlenek. A magasabb mozgásforma törvényszerűségeinek az alacsonyabb mozgásforma törvényszerűségeiből való levezetése *redukcionizmushoz vezet.*

A „teljes determinizmus" képviselői azzal, hogy implicite (egyesek explicite is) azonosítják a determinizmust az oksággal, egyúttal az okságot egyetlen determinációs összefüggésrendszerként ismerik el, továbbá hogy az okságnak rendelik alá a társadalom és az emberi pszichikum csak rájuk jellemző összefüggéseit is — ezzel a redukcionizmus hibájába esnek.

Ennek szemléletes példáját mutatja Eörsi Gyula a felelősségről írott könyvében, amikor azt írja: „A tudat alakulása agyműködés. Az agy anyagi eredetű, tehát alá van vetve az anyag legáltalánosabb mozgástörvényeinek. Következésképpen ezeknek az általános mozgástörvényeknek a tudatműködés is alá van vetve; a legmagasabb rendű anyagi természetű mozgásnak vannak sajátos, csak reá érvényes törvényszerűségei is, de ezekkel együtt sem lehet mentes ama törvények hatása alól, amelyek *minden* (E. Gy.) anyagi mozgásra érvényesek. Az egyik ilyen törvényszerűség a meghatározottság: minden anyagi mozgásnak van oka és okozata. Az ok tényezőinek összessége maradéktalanul meghatározza az okozatot; ha ez nem így volna, akkor oknélküli mozzanat is maradna. Ebből pedig az következik, hogy minden emberi magatartást is maradéktalanul meghatároz az oka, vagyis az azt kiváltó tényezők összessége. Ez pedig másképpen azt jelenti, hogy *az emberi magatartás teljesen meghatározott, választási lehetőség nincsen.* (E. Gy.)"[15]

Eörsi Gyula, aki egyetért Földesi „teljes determinista" felfogásával, itt nem támaszkodik Földesire. Eörsi felfogása oly mértékben tér el Földesiétől, hogy egyenest a vulgármaterializmus területére ér. Földesitől távol állnak azok a hibák, amit Eörsi Gyula elkövet. Földesi az Akaratszabadságról írott könyvében elhatárolja magát az Eörsiéhez hasonló vulgármaterialista tételektől. „A dialektikus materialista alapon nyugvó pszichológia szerint az emberi tudatot, és így az emberi akaratot is két összefüggésben kell vizsgálni, egyrészt mint az egységes anyagi világ részét, a *fiziológiai* (F. T.) mozgás sajátos magasrendű formáját, másrészt, mint az objektív külvilágot visszatükröző, és arra aktívan visszaható *eszmei, pszichikai* (F. T.) jelenséget." Földesi később azt írja: „Az emberi akarat létrejötte olyan pszichikai folyamat, ahol az ember a döntés előtt célokat tűz ki, eszközöket választ, mérlegeli a döntés bekövetkező hatását."[16]

Eörsi Gyula nézete tömören tartalmazza a vulgármaterializmus legfőbb tévedéseit. Nézzük a legfontosabb hibákat:

a) A marxizmus azt állítja, hogy a tudat agyműködés eredménye, az agy, mint a legmagasabb rendű anyagfajta *genetikai és ontológiai* (létszerű) előzménye a tudatnak. Ez annyit és csak annyit jelent — ahogy Lukács György írja[17] —, hogy a tudat előtt létezett már anyag, hogy a tudat elszakíthatatlan anyagi alapjától, az agytól és hogy az anyagi alap megszűnése (elpusztulása) szükség szerint vezet a tudat megszűnéséhez is. Azonban a tudat több, és más mint puszta agyműködés, és minőségi másvolta éppen nem anyagi jellemzőiben nyilvánul meg. Az agy tehát legalább is kettős természetű — amit Földesi is kiemel tanulmányában — genetikájában és ontológiai alapjában *fiziológiai,* lényegében pedig *pszichikai.* Az agy *mint fiziológiai-anyagi,* és a tudat mint *pszichikai-nem anyagi* (csak anyagi eredetű) jelenség minőségi eltérése éppen abban jelentkezik, hogy pusztán az agyból és annak mozgásából lehetetlen levezetni a tudat működését. Ez a levezethetetlenség pedig abból adódik, hogy *eltérő determinációs struktúrával* rendelkeznek, vagyis a tudatban hatnak olyan determinációs összefüggések, amelyek az agy fiziológiai szintű determinációs összefüggéseiben nem léteznek: pl. a célkitűzés, az értékelés-mérlegelés, a tudatos választás, az esztétikai élmény átélése stb. *Az agy fiziológiai működésmechanizmusa tehát elszakíthatatlan* ontológiai és genetikai alapja a tudatnak, de a tudat *nem azonosítható az agy fiziológiai működésével. A tudat-pszichikum* — az agy fiziológiai alapzatán létezve — az agy *közvetítésrendszerén keresztül bekapcsolja érzelmi, ismereti struktúrájába környezetének hatásait, ezzel egyúttal önálló minőségű „létezésre kelti" az embert elérő konkrét társadalmi viszony- és közvetítés rendszerek hatását, az első és második jelzőrendszer segítségével.* A második jelzőrendszer olyan fokú önállósodásra képes, az első jelzőrendszerrel és annak fiziológiai alapzatával szemben, hogy látszólag (de csak látszólag) a fiziológiai alapzat léte is kihúny, eltűnik az ember elől. A második jelzőrendszer önállósult struktúrával és működésmechanizmussal bír fiziológiai alapzatával szemben, aminek eredménye többek között az irracionalizmus, a valóságtól elszakított eszmék, né-

[15] *Eörsi* Gyula: A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség 84. old. Lásd még *Eörsi* Gyula: Prevenció és vétkesség, Állam- és Jogtudomány, 1960. 1. sz. 51. old.

[16] *Földesi* Tamás: Az akarat szabadság problémája 247. old. és 257. old.

[17] *Lukács* György: Marx ontológiai alapelvei. Magyar Filozófiai Szemle 1974. 63—67. old.

zetek, a vallás létezése. Ahogy Hobbes írja: „az ember az egyetlen élőlény, amely hamis szabályok alapján is cselekedhet."

A tudat önálló minősége lényegében abban van, hogy fiziológiai alapjától eltérő determinációs összefüggésrendszere és struktúrája van.

Az agyban lejátszódó fiziológiai determinációs összefüggésekből tehát a tudat pszichikai összefüggései mechanikusan levezethetetlenek. E mechanikus levezetésig jutnak el a „teljes deterministák", akik ugyan megkülönböztetik a tudat fiziológiai alapját és pszichikai létét, de összefüggésüket mechanikus okozati kapcsolattá torzítják. Eörsi ezen túl lényegileg *azonosítja* az agy fiziológiai működését a tudattal, és ezzel jut el a vulgármaterializmushoz.

b) „Az agy anyagi természetű, tehát alá van vetve az anyag legáltalánosabb mozgástörvényeinek". — írja Eörsi Gyula. Az agy anyagi természetű, helyesebben anyag, viszont a tudat már nem anyag, csak genetikai és ontológiai alapzatában anyagi, minőségében és működésmechanizmusában, determinációs összefüggés rendszerében nem anyagi összefüggések érvényesülnek a pszichikumban, illetve az anyagi összefüggések a pszichikumban „megőrizve" hatnak. Ezért különböztethető meg a *léten* belül az *anyag és a tudat* mint két eltérő lényegű létező. A kettő azonosítása úgy, hogy valamelyik magába zárja a másikat — vagy szubjektív idealizmushoz vezet, amelynek képviselői a tudatba emelik az anyagit és így azonosítják a kettőt, vagy a vulgármaterializmushoz vezet, amely úgy azonosítja a kettőt, hogy az anyagba zárja a tudatot. Eörsi felfogása ez utóbbinak példája, amikor a séma nála így néz ki: az agy anyagi — a tudat agyműködés, vagyis anyagi — így az agy és a tudat egyaránt alá van vetve az anyag mozgástörvényeinek.[18] Eörsi elismeri, hogy vannak a tudatnak bizonyos sajátos mozgástörvényei, de azok csak az anyag általános mozgástörvényeinek *alávetetten* léteznek.

Ezzel Eörsi mindent az anyagi mozgástörvényeknek — helyesebben a mechanikus okozatiságnak vet alá — a nem anyagi lényegű tudatot is. Eörsi redukcionizmusa — amelyet Vigh József is elfogad — nemcsak az agy és a tudat összefüggéseinek azonosításában nyilvánul meg, hanem abban is, hogy az anyagi mozgásformák minőségi eltéréseiről, strukturális és determinációs összefüggéseinek lényegi eltéréseiről sem vesz tudomást, hanem *általában* ír az anyagról és annak mozgástörvényeiről. Holott az agy, mint a legmagasabb rendűen szerveződött anyag, megérthetetlen az alacsonyabb rendű mozgásfajták determinációs összefüggésrendszeréből. Az agyban hierarchikusan elsődlegesen érvényesülnek olyan determinációs összefüggések (anyagcsere, sejtosztódás, sejtszaporodás, funkcióhelyettesítés stb.), amelyekre nem az okozatiság a jellemző, hanem az, hogy az *okozatiság ezeknek a sajátos determinációs összefüggéseknek alárendelten érvényesül.* Tehát az agy fiziológiai működése sem érthető meg — miként más élő szervezet működése sem — a puszta okozatiságból, és még kevésbé érthető meg a tudat működése.

Eörsi tehát — és a többi „teljes determinista" is — az egyes anyag- és mozgásfajták közötti determinációs — és ebből adódó minőségi — különbséget elmossa, és egyfajta determinációs összefüggést — az okozatiságot — minden mozgásfajtára, a nem anyagi lényegű tudatra is abszolút és elsődleges módon kiterjeszti.

c) Eörsi azonban nemcsak, hogy minden anyagfajtára — így az agyra is — abszolutizálja az okozatiságot, mint véleménye szerint egyetlen lényegi determinációs összefüggést, de azt kiterjeszti a tudatra is (mert szerinte az is anyagi) és az *emberi magatartásra* is. „Ebből pedig az következik, hogy minden emberi magatartást maradéktalanul meghatároz az oka, vagyis az azt kiváltó tényezők összessége."[19]

Eörsi az okozatiság abszolutizálásával a létező mozgásfajtákat egybekapcsolja, és ezzel azok elvesztik a minőségi eltéréseiket adó *determinációs sokféleségeiket,* és csak az adott anyag- és létszférára jellemző attributumokat. Így foglalja az okozatiságra leszűkített — *determinációs egységbe* az eltérő létfajtákat: az agyat, a tudatot és az emberi magatartást. Önkéntelenül adódik az a szemléletes példa Rubinsteintől — akit Földesi Tamás is idéz —, hogy a mechanikus materializmus végső fokon úgy fogja fel az embert, mint egy pusztaságot, amelyben akadálytalanul süvít végig az okok szele.[20]

A „teljes determinizmus" redukcionizmusa. A „teljes determinizmus" a konkrét mozgás- és anyagfajtákra, a konkrét létformákra jellemző sajátos determinációs összefüggésrendszereket figyelmen kívül hagyja, holott az egyes anyagfajták éppen abban különböznek egymástól, hogy *csak rájuk jellemző strukturális-funkcionális rendszerük* és konkrét *hierarchikus determinációs rendszerük* van, és ez az, ami megkülönbözteti őket egymástól. A magasabb rendű anyagfajták, strukturális-funkcionális és determinációs rendszerében az alacsonyabb rendű anyagfajták determinációs összefüggései minőségileg más determinációs rendszerben őrződnek meg. Az emberi agyat mint anyagot, ha végső soron elemeire bontjuk, végül is az élettelen anyagfajták meghatározott mennyiségével

[18] *Eörsi* Gyula: A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség 84. old.: „az agy anyagi természetű, tehát alá van vetve az anyag legáltalánosabb mozgástörvényeinek. Következésképpen ezeknek az általános mozgástörvényeknek a tudat működés is alá van vetve".

[19] *Eörsi* Gyula: i. m. 84. old. Ugyanezt lásd **Vigh** József: A bűnös emberi magatartásban érvényesülő determináció értelmezése c. tanulmányában. J. K. 1975. 11. sz.

[20] *Rubinstein* Sz. L.: Lét és tudat. Kossuth Kiadó 1962. 300—305. old.

találkozunk, ezekre az anyagfajtákra jellemző determinációs összefüggésrendszerekkel. Az agy így lebontott elemeit tovább bonthatjuk a mikrotestekig és azok összefüggésrendszeréig. E lebontás során azonban nemcsak más minőségű anyagfajtákat, hanem más-más, csak az adott anyagfajtára jellemző strukturális-funkcionális rendszereket és hierarhikusan *elrendezett determinációs totalitásrendszereket* találunk.

Minden anyagfajtára, így a tudatra is konkrét hierarchikusan rendeződött determinációs rendszer jellemző. Ez a konkrét anyagfajtában meglevő és hierarchikusan elrendezett determinációs rendszer *megőrzi* a maga totalitásában az anyagfajtában meglevő alacsonyabb rendű anyagfajták jellemző determinációs összefüggésrendszerét is. *Az alacsonyabb rendű anyagfajták mint építőelemek léteznek a magasabb rendű anyag- és mozgásfajtában, azonban a magasabb rendű anyag- és mozgásfajta magasabb rendűsége éppen azt jelenti, hogy ezeket az alacsonyabb rendű építőelemeket egy rájuk nem jellemző determinációs totalitásrendszernek olyan részmozzanataiként őrzi meg, amelyek alá vannak rendelve a magasabb rendű anyag- és mozgásfajta determinációs rendszerének.*

Az élő anyag semmi olyant nem tartalmaz *építőelemeiben,* ami ne lenne meg az élettelen világban. Azonban az élő anyag az élettelen építőelemeknek nem puszta konglomerátuma, hanem évmilliárdos alakulás eredményeként létrejött olyan sajátos *strukturális-funkcionális,* és *determinációs összessége,* ami valami mást, csak az élő anyagra jellemző strukturális-funkcionális és determinációs összefüggésrendszert alkot, és *e rendszer „túlsúlyos mozzanatú" determinációs fajtája jelöli ki a totalitás többi mozzanatának* (az építőanyagoknak, azok determinációs rendszerének) *a totalitáson belüli helyét.* Az alacsonyabb rendű anyag és mozgásfajta konkrét determinációs rendszere, és a reá jellemző *hierarchikusan elsőrendű determinációs fajta,* a magasabb mozgás- és anyagfajtában megőrződött, de hierachikusan alacsonyabb rendű mozzanatként van jelen és hat a magasabb rendű anyag és mozgásfajta determinációs rendszerének totalitásában.

Az itt leírtak természetesen feltételezik annak elfogadását, hogy az okság nem azonos a determinációval, hanem *az okság csak egyik fajtája* a létező determinációs összefüggéseknek, de rajta kívül még egyéb determinációs összefüggésfajták is léteznek, sőt az okságnak magának is több fajtája létezik.

A mechanikus okság az *élettelen makroszféra* hierarchikusan elsődleges determinációs mozzanata, erre az anyag és mozgásfajtára jellemző túlsúlyos mozzanata a determinációs totalitásrendszernek. Az élettelen makroszféra is megőrzi a mikroszféra determinációs rendszereit és fajtáit, azokat az oksági viszonyokat is, amelyekről a modern fizika bizonyította, hogy a makroszférától eltérő módon hatnak.

A „teljes determinizmust" vallók elkövetik azt hibát, hogy az élettelen makroszféra legjellemzőbb — de nem egyetlen — determinációs összefüggésrendszerét oly módon „emelik át" az élő anyag és mozgásfajták szférájába, sőt az emberi tudatba, és az emberi magatartásrendszerbe is, hogy ezzel az „átemeléssel" abszolutizálják a mechanikai okságot. Ebben rejlik a „teljes determinizmus" redukcionizmusa, vagyis az, hogy egy alacsonyabb rendű anyagfajtában hierarchikusan elsődleges (túlsúlyos mozzanatú) determinációs összefüggésrendszert — a mechanikai okságot — hierarchikusan abszolút érvényűként állítják az élővilág, a tudat és az emberi magatartás szférájában is. *Az okság az élettelen makrovilággal mint alkotó elemmel természetesen jelen van az élővilágban, az agy működésében, de az okságon kívül nála jelentősebb, az agy és a tudat működésére jellemzőbb, hierarhikusan magasabb rendű determinációs összefüggésrendszernek alávetetten érvényesülő determinációs fajta az okság.*

A *növényi világ* túlsúlyos determinációs mozzanata — amely kijelöli az összes többi determinációs mozzanat helyét a rá jellemző determinációs rendszer totalitásában — az *asszimiláció-disszimiláció,* az *állati világ* túlsúlyos determinációs mozzanata a környezettel folytatott *anyagcsere,* amely „természetbe zárt" összefüggésként érvényesül. A társadalmi mozgásforma túlsúlyos determinációs mozzanata a *munka-teleológia,* és az annak megfelelő *szelektív-értékelő-választás* a társadalmi lét konkrét alternatív szituációiban, amely teljesen sajátos struktúrát alakított ki a társadalmi létben. „Mert noha valamely teleológiai tételezés minden termése kauzálisan jön létre, kauzálisan hat, olyannyira, hogy teleológiai eredete látszólag kihuny kihatásaiban, mégis megvan az a csak társadalmilag létező sajátosságuk, hogy nemcsak ők maguk alternatív jellegűek, hanem kihatásaik is, amennyiben embereket érintenek, alternatívákat váltanak ki."[21]

A társadalom és az emberi tudat, mint egymástól elválaszthatatlanul létezők, alapvető determinációs sajátossága a konkrét alternatívák közötti választás és e választás során való céltételezés, amely magába zárva megőrzi a kauzalitást, sőt felhasználja a tételezett cél megvalósítása érdekében, de ez a megőrzés egyúttal azt is jelenti, hogy a társadalmi mozgás és az emberi tudat determinációs rendszerének totalitásában csak egyfajta megőrzött, és nem abszolút érvényű, hanem más determinációs összefüggésrendszernek alávetetten érvényesülő determinációs viszony a kauzalitás.

A társadalom, amely elszakíthatatlan mind szerves és szervetlen természeti környezetétől, természeti környezete élettelen, továbbá növényi és állati élővilágának determinációs összefüggésrendszereit is megőrzi, sőt tudatosan

[21] *Lukács* György: Marx ontológiai alapelvei II. Magyar Filozófiai Szemle 1973. 5—6. 470. old.

felhasználja önmaga sajátos determinációs rendszerének keretében. Ennyiben állíthatjuk, hogy a társadalmi lét determinációs összefüggésrendszerének totalitása a leggazdagabb, mert determinációs összefüggésrendszerének keretében elvileg (és mindinkább gyakorlatilag is) bármely anyag és mozgásfajta determinációs összefüggésrendszerét, mint determinációs összefüggésrendszerének résztotalitását — a gyakorlat által — képes megőrizni és azok *megismerésével* szolgálatába állítani.

Az anyag- és mozgásfajták összefüggésével kapcsolatban ki kell még emelnünk, hogy a magasabb rendű anyag- és mozgásfajta *anyagában és genetikájában* visszavezethető korábbi átmeneti létformáira, de strukturális-funkcionális összefüggésrendszerében és *determinációs rendszerének konkrét totalitásában visszavezethetetlen.* A „teljes determinizmus" ettől a visszavezethetetlenségtől tekint el, amikor a kauzalitásra redukált determinációt minden mozgás- és anyagfajta általános és lényegi determinációs összefüggéseként állítja.

A „teljes determinizmus" mennyiségi kényszerképzete. A „teljes determinizmus" képviselői — összefüggésben az okozatiságra redukált determinista felfogásukkal — nem vizsgálják a különböző determinációs fajták egymáshoz való viszonyát, a mozgásformákként eltérő meghatározottságok totalitását, és annak hierarchikus elrendeződését, hanem az *okozatiság teljessége* válik számukra a fő kérdéssé. „Teljesen determinált-e okozatilag az akarat vagy nem teljesen?" — teszik fel a kérdést, és ezért a determinizmus problémája felfogásukban: az *okozatiság mennyiségi teljességének kérdésévé válik.* Földesi Tamás írja: „Az akarat dialektikus determináltságáról (értsd „teljes determináltságáról" B. M.) szóló tanítás, amely kidolgozza, hogy az emberi akarat kialakulásában milyen szerepet játszanak a különböző társadalmi, fiziológiai, pszichológiai tényezők, nem hagy helyet semmiféle irracionális elemnek, léleknek, istennek."[22] Ezt a helytelen kérdést — az akarat vagy teljesen determinált okozatilag, vagy irracionális elemhez, istenhez kell fordulnunk — Tokaji Géza és Szilágyi Péter még „következetesebben" teszik fel. Tokaji Géza írja: „a determinizmus vagy következetes, azaz a választási szabadságnak teret nem hagyóan zárt, vagy nem is determinizmus.[23] Szilágyi Péter pedig így ír: „Az ún. „mérsékelt determinista" fölfogás elfogadása azt jelentené, hogy vannak az ember magatartásának olyan oldalai, mozzanatai, amelyeknek nincs semmiféle e világi oka. Ez a fölfogás egyrészt filozófiailag könnyen elvezethet a nyílt idealizmushoz, istenhez mint végső okhoz, másrészt pedig alábecsüli a jog társadalmi hatását: hiszen ha van a magatartásnak olyan eleme, mozzanata, amelynek nincs oka, akkor ez egyben olyan mozzanata a magatartásnak, amelyre sem a jog, sem más társadalmi tényező nem képes hatni."[24]

Erről a kiindulási alapról természetes, hogy minden törekvésük az, hogy az akarat „teljes", okozatilag „teret nem hagyóan zárt" determináltságát bizonyítsák, ahelyett, hogy azt próbálnák bizonyítani, hogy az akarat *hogyan determinált.*

A helyes kérdésfeltevés az, hogy az emberi pszichikum és a társadalom mozgásformáiban *milyen determinációs* mechanizmusok hatnak, *ezeknek a determinációs mechanizmusoknak milyen a hierarchikus totalitásrendszere? További kérdés: hogy e hierarchikus-determinációs összefüggésrendszerben hogyan hat az okozatiság?* A helyes kérdésfeltevés után — ha megszabadulunk a kauzalitásra redukált determinizmus felfogástól és az ezzel együttjáró redukcionizmus hibájától —, nem válik kényszerképzetté számunkra az akarat „teret nem hagyóan zárt" determináltságának bizonyítása, és nem hisszük azt, hogy az okozatilag teljesen determinált akarat bizonyíthatatlansága idealizmushoz és irracionalizmushoz vezet.

A „teljes determinizmus" képviselői általában kifejezetten állítják, hogy determinizmus = oksági meghatározottság. A világ jelenségeinek meghatározottsága véleményük szerint az élettelen szféra, az élő szféra az ember és tudata, és az emberi magatartás szférájában egyaránt lényegileg egyet jelent az oksági meghatározottsággal.[25] *Amennyiben más meghatározottsági fajtákat elismernek, akkor pedig azokat alárendelik az oksági meghatározottságnak.* Az okságnak ez az *abszolutizálása* nem azonos az okság *egyetemességének* elismerésével. Az okság egyetemessége azt jelenti, hogy az oksági meghatározottság érvényesül valamilyen módon, vagy az oksági meghatározottság valamilyen fajtája érvényesül minden anyag- és mozgásfajtában. (Ez az állítás bár nagyon erős valószínűségi értékkel bír, egyáltalán nem zárja ki annak bizonyítását, hogy eddig még nem ismert létformában az okság nem érvényesül.) Az okság egyetemessége nem jelenti azt, hogy az okság lenne az egyetlen determinációs összefüggés, és nem jelenti azt sem, hogy minden anyagi mozgásfajtában az okság lenne a determinációs fajták között a hierarchikusan elsőrendű *(túlsúlyos determinációs mozzanat)* a determinációs rendszer totalitásában.

A „teljes determinizmus" az okság egyetemes elvéből tehát, az okság abszolútizálásához jut el, és ebben rejlik determinációs redukcionizmusának a lényege is.

Mivel az okság egyetemességének az elismerése nem zárja ki azt, hogy az oksági deter-

[22] *Földesi* Tamás: Az akaratszabadság problémája 11. old.

[23] *Tokaji* Géza: Adalék a bűncselekmény fogalom felépítéséhez. Szeged, 1972. 31. old.

[24] *Szilágyi* Péter: A jogi felelősség fogalma és alapjai. J. K. 1975. 6. sz. 289. old.

[25] Ld.: Szilágyi Péter, Tokaji Géza, Eörsi Gyula, Vígh József idézett műveit.

mináció érvényesül a társadalom és az emberi tudat működésében is, ezért bizonyos összefüggések az okságra redukált determinációs talajon is feltárhatók. Az elméleti elemzéseknek ezen a szintjén megmaradva azonban szükség szerint oksági sémákba merevített, oksági „nyalábok" és „konstellációk" mennyiségi növeléséig jut el legfeljebb ez az elmélet, és a valóság bonyolult összefüggéseinek leegyszerűsített — nem mindenben helytelen, de feltétlenül egyoldalú — magyarázatát adja. Ezért jelenik meg nézeteikben az emberi akarat, tudat, magatartás, értékelés és céltételezés *csupán oksági* „nyalábok" és konstellációk *okozataként.*[26] Arról, hogy az oksági összefüggés az emberi tudat, akarat, tudati értékelés és céltételezés összefüggésrendszerében, a konkrét szituáció objektíve alternatív szerkezetű viszonyaiban: választás, értékelés eredményeként, bonyolult érzelmi-ismereti és egyéb individuálpszichológiai és szociálpszichológiai összefüggéseknek alárendelt determinációs mozzanatként létezik és hogy ezek keretében az okságot tudatosan felhasználva érvényesíti az ember az oksági viszonyokat, a „teljes determinizmus" nem vesz tudomást. Ezekkel az összefüggésekkel a legtöbb „teljes determinista" nem is foglalkozik, vagy amennyiben foglalkozik velük, alárendeli az okságnak.

Az okságnak alárendelt determinációs fajták lényegileg elvesztik sui generis jellegüket azáltal, hogy az okság mindenhol meglevő lényegi általánossága révén az egyes anyag- és mozgásfajták megkülönböztető determinációs összefüggései háttérbe szorulnak, teljesen relativizálódnak.

A determináció szempontjából a legfontosabbnak azt tartjuk, hogy minden anyag- és mozgásfajtában a meghatározottságok konkrét totalitása érvényesül. A meghatározottságok sokfélesége nem egyszerűen egy fajta (pl. kauzalitás) meghatározottság mennyiségi végtelenségét jelenti, hanem a *meghatározottság fajtáinak minőségi végtelenségét.* A meghatározottságok minőségi és fajtabeli végtelensége mindig konkrét anyag- és mozgásfajták konkrét ontológiai összefüggésrendszerében érvényesül. Az anyag és mozgásfajták konkrét összefüggésrendszere, konkrét létszerűsége, az anyag- és mozgásfajták sui generis determinációs összefüggésrendszereinek konkrét totalitását is jelenti. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy az ember a kvantumfizikai, a makrofizikai, a kémiai, a biológiai, a pszichikai és a társadalmi anyag- és mozgásfajták és azok konkrét determinációs rendszereinek totalitása és egyúttal hordozója, megőrzője és felhasználója az alacsonyabb rendű anyag- és mozgásfajták anyagának és determinációs rendszereinek, strukturális és funkcionális összefüggéseinek.

[26] Ld például Vígh József idézett tanulmányát. „A kauzalitással kapcsolatos álláspontom lényege, hogy minden okozat így a bűncselekmény is, okok és feltételek által meghatározott." 639. old.

Az anyag- és mozgásfajták sui generis determinációs összefüggésrendszerének totalitásában mindig érvényesül az *adott anyag- és mozgásfajtára jellemző hierarchia, amelyben a meghatározottságok totalitásában egy sajátos determinációs összefüggés* (okozatiság, asszimiláció-disszimiláció, alternatív választás stb.) *a túlsúlyos determinációs mozzanat, amely kijelöli a többi determinációs mozzanat helyét a totalitáson belül.* A determinációs totalitás rendszerben őrződik meg az alacsonyabb, anyag- és mozgásfajta determinációs rendszere mint részmozzanat, az egészre jellemző túlsúlyos mozzanatként érvényesülő determinációs fajta által meghatározottan.

A determinációs összefüggésrendszer konkrét hierarchiája az adott anyag-, mozgásfajta legfőbb megkülönböztető jegye.

A determinációs redukcionizmus kritikája nemcsak az ember és a tudat, az ember és a társadalom tekintetében, hanem „visszafelé" a kvantumfizika szférájának összefüggése tekintetében is felmerül a század filozófiai irodalmában. A kvantumfizika és a determinizmus összefüggése és a determinizmus értelmezése kapcsán egyetértéssel támaszkodunk Fodor Judit megállapításaira: „joggal bírálja a kvantumfizika koppenhágai interpretációja a mechanikus determinizmust is. E determinizmus fő hibája az elmélet teljességének feltételezésén kívül (és ezzel kapcsolatban) az volt, hogy a valóság jelenségeiben érvényesülő, ezeket meghatározó összefüggéseket egyoldalúan fogta fel, *kiragadta és abszolutizálta* a kauzális összefüggést; úgy vélte, hogy a valóság minden jelensége okozatilag (csak okozatilag) feltételezett." (Kiemelés B. M.)[27]

Valamelyik determinációs összefüggésfajta abszolutizálása azonban nemcsak a mechanikus determinizmusra jellemző.

A kvantumelmélet egyik irányzata az összefüggések közül a *valószínűséget* ragadja ki „s megpróbálja ezt — mint pl. Bohr és Heisenberg, de más oldalon V. A. Fok is — *abszolút* valószínűségként felfogni, s ezzel az okság *helyébe* állítani (tagadva azt)." — írja Fodor Judit[28]. Teljesen egyetértünk Fodor Judittal abban is, amit az okság és a determinizmus viszonyával kapcsolatban ír: „e fogalom (a determinizmus B. M.) körül sajnálatos terminológiai zűrzavar uralkodik. A régi értelemben szokásos a determinizmust az oksági összefüggéssel (a kauzális meghatározottsággal) azonosítani. Ezt teszi — írja Fodor Judit — Vigiere is, amikor hivatko-

[27] *Fodor* Judit: A kvantummechanika és a szintelmélet posztulátumai c. cikkében, amelyben megjegyzéseket fűz Jean Pierre Vigier „A természet szintelmélete és dialektikája" c. tanulmányához. Fodor Judit cikke a Magyar Filozófiai Szemle 1962. évi 6. sz. jelent meg (934—939. old.). Jean Pierre Vigier cikke megjelent magyarul az MFSZ 1962. évi 4. sz.

[28] *Fodor* Judit: A kvantummechanika és a szintelmélet posztulátumai MFSZ 1962. 934—939. old.

zott tanulmányában oly módon különbözteti meg a Laplace-i és a koppenhágai felfogást, hogy az előbbi a *determinista törvényeknek* (értsd a kauzalitásnak — B. M.) az utóbbi pedig a *valószínűségi törvényeknek* tulajdonít abszolút jelleget"[29]. Mindkettő determinációs redukcionizmus, amelyben az egyik az okságra, a másik a valószínűségi törvényre redukálja a determinizmust. „Másrészt a determináltságot az oksági összefüggéssel helytelenül azonosító nézetek bírálata sok helyütt addig ment el, hogy a jelenségek determináltságát oksági meghatározottságuk nélkül, kizárólag más összefüggések által is lehetségesnek tartotta. Így született meg az a felfogás, hogy az oksági összefüggés tagadása nem jelent indeterminizmust, ha egyéb (pl. valószínűségi) összefüggések elismerésével párosul[30]". Az általunk eddig leírtakból fakad, hogy teljesen egyetértünk Fodor Judit azon megállapításával is: „a determinizmus fogalma, a jelenségek minden oldalú sokféle összefüggés által determinált (meghatározott) voltának elismerését jelenti, így sokkal szélesebb az oksági összefüggés elismerésénél, de mindenképpen magába foglalja azt."[31]

A redukcionizmus XVII—XVIII. századi megjelenése mellett, a „modernebb", materialista-marxista alapú és frazeológiában megjelenő redukcionista elméleteket kritizálja Márkus György is. Következtetéseivel és érveivel teljesen egyetértve idézzük néhány gondolatát a „teljes determinizmus" redukcionizmusával szemben.

Márkus György a redukcionizmus fogalmát a következőkben foglalja össze. „Redukcionizmuson értem azt a filozófiai áramlatot, amely tagadja, hogy az egyes anyagi tárgyak, jelenségek, folyamatok, *specifikus*, a többiekétől különböző *törvényszerűségekkel* rendelkeznek. E felfogás szerint *valamennyi* természeti folyamatot azonos, egy megadott természettudományhoz (mechanika, fizika) tartozó törvények szabnának meg. Nincsenek specifikus törvények, amelyek a „magasabb" mozgásformákat az alacsonyabbaktól objektíve megkülönböztetnék."[32]

A „teljes deterministák" általában nem közvetlenül, hanem *közvetve* tagadják az okozatiságon kívüli specifikus törvényszerűségek létét az ember, a társadalom, az emberi tudat és akarat létmechanizmusában. Eörsi Gyula azt írja, hogy: „Az agy anyagi természetű, tehát alá van vetve az anyag legáltalánosabb mozgástörvényeinek. Következésképpen ezeknek az általános mozgástörvényeknek a tudatműködés is alá van vetve: a legmagasabb rendű anyagi természetű mozgásnak vannak sajátos, csak reá érvényes törvényszerűségei is, de ezekkel együtt sem lehet mentes ama törvényszerűségek hatása alól, amelyek *minden* anyagi mozgásra érvényesek."[33]

A determinációs redukcionizmuson kívül Eörsi nézetének legfőbb hibái, hogy az agyat és a tudatot azonosítja, továbbá hogy a tudatot „anyagi természetű" mozgásnak fogja fel. Az igaz, hogy a tudat az agy terméke és ennyiben *anyagi alapjától elválaszthatatlan*. Az viszont már leegyszerűsítés, ha ezt a filozófiai tételt úgy viszi tovább valaki, hogy a tudat *nem anyagi mozgástörvényeiről* nem vesz tudomást és a *tudatot* az *agy* fiziológiai mozgástörvényeivel azonosítja, ezzel a tudat működését alárendeli az agy fiziológiai működésének. Eörsi Gyula nézetével azonban még azért sem értünk egyet, mert az agy idegfiziológiai mozgástörvényei között sem az okozatiság a *lényegi* determinációs összefüggés, hanem a *reflexszerű meghatározottsági* rendszer. Ez a determinációs rendszer is *megőrizve* tartalmazza az okozatiságot, de a lényegi determinációs viszony, az agy működésében nem az okozatiság. (Az agy determinációs mechanizmusáról és Pavlov nézeteinek hibáiról később részletesebben írunk.)

A „teljes deterministák" hiába ismerik el a tudat és a társadalom speciális, csak rájuk jellemző törvényszerűségeit, ha azokat *alárendelik* a makrotestek szférájának legjelentősebb determinációs összefüggésének — a mechanikai okságnak. A speciális törvényszerűségek és meghatározottságok szóbeli elismerése így tartalmilag teljesen értelmetlenné válik, hiszen a magasabb rendű anyag és mozgásfajta legfőbb jellemzője éppen az, hogy ezek a speciális törvényszerűségek és meghatározottságok, mint a mozgásfajta *egészének* legjellemzőbb összefüggései, hierarchikusan *elsődlegesen* érvényesülnek, és az alacsonyabb mozgásfajta törvényszerűségeit és determinációs összefüggéseit determinációs részmozzanatként őrzik meg.

Földesi Tamás azt írja, hogy „ha a tudat másodlagos, ebből egyúttal az akarat szabadságának tagadása is következik"[34]. A külső tényezők elsődlegessége a tudattal szemben — Földesi szerint — az akarat teljes meghatározottságát jelenti. Ezzel Földesi is a külső tényezők (anyagfajták, társadalmi összefüggések) *determinációs elsődlegességét* állítja a tudattal és az akarattal szemben. Több helyen írja, hogy az objektum a szubjektumon keresztül érvényesül. Ez igaz így általánosságban. Ez a filozófiai igazság nagyon fontos, de az akarat és a tudat működése szempontjából még semmitmondó tétel.

Az anyag és a tudat, a külső anyagi tényező és a szubjektum (és annak mozzanata az akarat) között, valójában *genetikai és ontológiai szempontból* érvényesül az anyag és az objektum elsődlegessége. Ez az elsődlegesség nem azonos a

[29] *Fodor* Judit: i. m. 935. old.
[30] *Fodor* Judit: i. m. 939. old.
[31] *Fodor* Judit: i. m. 936. old.
[32] *Márkus* György: A marxista anyagfogalom egyes kérdéseiről. MFSZ. 1962. 925. old.
[33] *Eörsi* Gyula: A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség 84. old.
[34] *Földesi* Tamás: Az akaratszabadság problémája 10. old.

determinációs elsődlegességgel, illetve determinációs összefüggésük sem azonos a genetikai és az ontológiai összefüggésrendszerükkel. A tudat és akarat aktivitása mind a természeti, mind a társadalmi létfeltételek (determinációs kapcsolatok) által behatároltan érvényesül. A legmagasabb rendű mozgásfajta a tudat, éppen mint aktív átalakító, sui generis mozgástörvényei által meghatározott és jellemezhető elsősorban, amely determináló tényezőként alakítja — objektíve adott feltételek között — természeti-anyagi és társadalmi-anyagi környezetét. Ebben az értelemben utalhatunk a közismert marxi tételre, hogy az emberek nemcsak szereplői, hanem szerzői is történelmünknek és hogy létünk nem más mint tudatos lét, vagyis az egyes anyag és mozgásfajták törvényszerűségeit megismerve képesek azokat saját céljaik szolgálatába állítani, a szépség törvényei szerint alkotni, amit semmilyen „okozati nyaláb" sem képes megmagyarázni; célokat kitűzni és adekvát ismeretek birtokában az objektíve alternatív szerkezetű szituációkban, a helyes választások rendszerével uralkodni a természet és a társadalom „vak" törvényei felett. „A teológiai tételezés munkában meglevő aktusában megjelent a magában-való társadalmi lét." A „magában-való létnek magáért-való létté történő fölöttébb fontos átváltozását, és ezzel azt is, hogy a pusztán természetszerű létformákat és léttartalmakat tendenciálisan legyőzik a társadalmiság mind tisztább, sajátlagosabb formái és tartalmai."[35] A lényeg tehát az, hogy az emberi történelem során a társadalmiság kibontakozása, a társadalmi és tudati törvényszerűségek és sajátosságok fokozódó kibontakozása nem más, mint determinációs fölérendelődésük a fizikai és fiziológiai folyamatok és összefüggések tekintetében. Ez a folyamat tehát nem az abszolutizált okság „uralma" a társadalom és a tudat felett, hanem az alternatív szerkezetű szituációkban való tudatos értékelés és választás fokozatos kibomlása, amelynek során az ember „felhasználja a dolgok mechanikai, fizikai, kémiai tulajdonságait, hogy ezek céljának megfelelően mint hatalmi eszközök hassanak más dolgokra" — írja Marx. Ez a tevékenységrendszer az alternatív szerkezetű társadalmi viszonyok és szituációk keretében tudatos céltételezések, választások mechanizmusában valósul meg, amelyekben a determinációs összefüggés — a történelmileg alakuló és objektíve adott társadalmi és természeti létfeltételek keretein belül — a céltételezés által „a munkás nemcsak létrehozza a természeti dolog formaváltozását, hanem egyúttal megvalósítja célját, amelynek tudatában van, amely törvényként meghatározza cselekvésének útját-módját, amelynek alá kell rendelni akaratát".[36] Nem az „oksági nyalábok" alakítják valamely mechanikus determináció keretében az emberi céltételezést és akaratot, hanem az oksági (és egyéb) összefüggéseket, a célokat kitűző és választásaiban akaró ember használja fel céljai elérése érdekében.

A „teljes determinizmus" determinációs redukcionizmusának kritikáját Márkus György megállapításával — akivel ebben a kérdésben teljesen egyetértünk — zárnánk le: „Általában egy »egész« akkor válik minőségileg magasabbrendű komplexummá, (a mozgásformák értelmében), ha új típusú kapcsolatot, kölcsönhatást valósít meg környezetével, ha meghatározott viszonylatokban a környező anyagi tárgyakkal jelenségekkel való kölcsönhatásnak olyan formái jellemzik, amelyek az elemei megfelelő kölcsönhatásaitól, viszonyaitól különböznek... Az élő szervezetnek a környezetével való kapcsolatát olyan folyamatok valósítják meg, mint az asszimiláció, a disszimiláció, az alkalmazkodás stb. A kölcsönhatás ezen típusait elemi részecskék, atomok, molekulák nem mutatják fel. Ez a sajátosság nem minden „rész-egész" viszonyt jellemez. Az önállóan létező sejteknél pl. megtalálhatjuk mindazokat az alapvető kölcsönhatástípusokat, amelyek a bonyolultabb élő szervezeteket is jellemzik. A környezettel való kölcsönhatás sajátos volta megnyilvánul abban is, hogy a minőségileg magasabb rendű anyagi tárgy olyan jellegű külső hatásoktól, folyamatoktól, tárgyaktól is függ, olyanokra is reagál, amelyekre elemei önálló létükben nem reagálnak. Az ember nem más, mint elemi részecskék, mezők stb. hihetetlen bonyolult kölcsönhatásban levő komplexuma — de sem az elemi részecskék, sem a különböző mezők nem reagálnak olyan típusú dolgokra, mint egy szép vers, vagy akár egy jól elkészített bécsi szelet. Az emberek igen."[37]

A predeterminizmusról és a fetisizált determináltságról. A mechanikus teljes determinizmus képviselőivel vitázók gyakran és okkal hangsúlyozzák, hogy ha az akarat, a magatartás, és minden más szubjektív jelenség, okai és feltételei által egyértelműen és teljesen determinált, és ha ezt a kiinduló tételt következetesen végig visszük elemzésünk során, akkor a predeterminizmushoz jutunk el. A predeterminizmus természetesen nemcsak az emberi akaratra vonatkozik, hanem a világ minden jelenségére. A predeterminizmust a klasszikus mechanikus materialisták általában „vállalták", Földesi Tamás és a többi „teljes determinista" igyekszik kibújni a predeterminizmus vádja alól. A felelősség alapjainak a kutatása során, ha a „teljes determinista" álláspont talaján maradunk, akkor a szubjektív felelősség teljesen értelmetlen kategóriává válik. Lényegileg egészen idáig követhetjük Földesi Tamás gondolatmenetét, amikor is a teljesen és egyértelműen determinált akaratú bűnözőt a társadalom — annak el-

[35] *Lukács* György: Marx ontológiai alapelvei MFSZ 1973. 244—245. old.

[36] Ezeket a tételeket Marx A tőke I. kötetében (168—170. old.) fejti ki. MEM 23. köt.

[37] *Márkus* György: i. m. 928. old.

lenére, hogy nem tehetett mást, mint hogy elkövette a bűncselekményt — mégis felelősségre vonja. Földesi Tamás szerint azért kell mégis felelősségre vonni a bűnözőt, mert kisebb igazságtalanság a teljesen determinált akaratú bűnöző felelősségrevonása, mintsem, hogy büntetlen maradjon az, aki társadalomra veszélyes magatartást tanúsít. E gondolatsor keretében a szubjektív felelősségről és annak alapjáról való gondolkodásnak már semmi értelme sincs. A két igazságtalanság közül a kisebb igazságtalanságot kell „választani", habár úgy sem „akarhatok mást", mint amit „választok".

Megítélésem szerint a következő ellenérvek állíthatók az okozatilag egyértelmű és teljes meghatározottság állításával szemben:

a) A meghatározottságok fajtáinak minőségi végtelensége kizárja az egyértelmű meghatározottságot, a jelenségek — ahogy azt Szabó András György kifejti — egy-sokértelműen meghatározottak.

b) A meghatározottságok ok-okozati viszonyra szűkítésében rejlik a mechanikus teljes determinizmus egyértelmű és teljes meghatározottság felfogása.

c) A mozgásformák determinációs összefüggésrendszereinek totalitása, a konkrét létviszonyok viszonylag zárt és önállósult rendszereiben hierarchikusan elrendeződve érvényesülnek. A mechanikus okozati meghatározottság is — eltérő jelleggel — érvényesül a különböző mozgásformákban, de nem abszolút módon.

d) A tudatos emberi tevékenység — a társadalmi létformában a konkrét alternatív szerkezetű szituációkban a célkitűzés, értékelés, választás mechanizmusai keretében determinálja a társadalmi folyamatok történelmi menetét. Az objektíve alternatív szerkezetű társadalmi szituációk (helyesen vagy helytelenül), de szubjektíve is alternatív szituációként tudatosulnak, s ennek során a többféle magatartás lehetősége a szubjektum számára a választást és értékelést létbeni szükségszerűséggé teszi.

e) Az emberi lét objektív lehetőség szférákban mozog, amely szférák sokoldalúan determináltak és a lehetőség szférák determinálódásában az ember-társadalom reláció egésze (tudatos alakítva-alakulása) jelen van, mint lényegi determinációs viszony, amely nem azonos a kauzalitással.

f) A „mechanikus teljes" determinista felfogás fetisizálja a meghatározottságot, mintegy a konkrét emberi-társadalmi-történelmi tevékenység rendszer előtt és fölött létező összefüggésként fogja fel a teljes és egyértelmű meghatározottságot, amely (még ha milliárdos konkrét meghatározottsági közvetítésrendszeren keresztül is), de abszolút módon érvényesül a társadalomban is. A fetisizált determinizmus predeterminista tartalmú, mert az egyértelmű okozati meghatározottság egyértelmű egy konkrét jelenség szempontjából, ha az milliárd konkrét egyértelmű meghatározottsági „áttételen" keresztül érvényesül is.[38] Ennyiben a konkrét-egyértelmű meghatározottságok csak egyértelmű meghatározottsághoz vezethetnek — időbeli végtelenségük esetén is — s a jelen és a jövő is, a konkrét egyértelmű meghatározottságok közvetítésrendszere által csak olyan lehet amilyen, s a jövő pedig amilyenné a meghatározottságok múltbeni és mai állapota következtében szükségszerűen és egyértelműen alakul. E meghatározottsági rendszerben az egyén csak közvetítője az őt elérő egyértelmű és teljes meghatározottságoknak, oly módon, ahogyan azt nagyon szemléletesen írja le Ernest Kahane: „A mechanikus materialista szemében ... mozdulatomat (Egy gomb megnyomásáról vagy meg nem nyomásáról van szó.), személyem egész története, sőt szükség esetén a világ egész története determinálta. A mozdulat megszületik, mert nem lehetett meg nem születnie, vagy nem születik meg, mert nem lehetett megszületnie. Előre is láthattuk volna, ha birtokunkban volna az az egyetemes értelem, amelyről Laplace oly ragyogóan beszél." „Ha egy értelem egy adott pillanatban ismerné a természetet éltető összes erőket és a természetet alkotó összes lények kölcsönös helyzetét, ha továbbá elég hatalmas volna ahhoz, hogy mindezeket az adatokat elemzésnek vethesse alá, egyetlen képletbe átfogná a világegyetem legnagyobb testeinek és a legkönnyebb atomoknak a mozgását: semmi sem volna kérdéses a számára, s a jövő és a múlt egyaránt ott volna a szeme előtt." (Laplace) A teljes egyértelmű meghatározottság mellett valóban csak erre az értelemre lenne szükség, hogy a múlt, a jelen és a jövő ismert — de akkor sem az értelem által alakított — összefüggései feltáruljanak előtte. E. Kahane a Laplace-i gondolatot elemezve írja: „ugyanezt a gondolatot rövidebben is megfogalmazhatjuk: meg volt írva. Meg volt írva, hogy meg fogom nyomni, vagy meg volt írva, hogy nem fogom megnyomni a gombot. Én csak kivitelező közeg vagyok. E pillanatban nem tudom, hogy mozdulatom be fog-e következni vagy nem, de mindenképpen rajtam kívül levő vezérlés alatt áll: meghatározza eredetem, a körülmények, amelyek azzá tettek ami vagyok, a testemet alkotó sejtrendszer szervezete, ennek pillanatnyi állapota, a benne lezajló kölcsönhatások a szervezetembe érkező ingerek stb. Mindez, ami bennem van és ami én vagyok, létrehoz egy eredőt, s nekem csak engedelmeskednem kell anélkül, hogy tudatom, gondolkozásom, akaratom — amelyekről úgy hiszem, hogy részei énemnek — bármibe is beavatkoznának. A mechanikus materialista, ez a karikatúra, akiből a spritualista madárijesztőt csinál a pszichikus tevékenységet a rajta kívül lezajló folyamatok szubjektív megjelenési formájának tekinti."[39]

Bihari Mihály

[38] *Földesi* Tamás: Egy tisztultabb dialektikus determinista koncepció érdekében MFSZ 1966. 1015. old.

[39] Ernest *Kahane:* Az élet nem létezik! Kossuth Kiadó, Bp., 1965. 212—214. old.

Irányzatok és elképzelések a római jogi alapú jogösszehasonlításban

A római jogi kutatásokban az összehasonlító módszer felhasználásának lehetőségét számos vita kíséri. A romanisták táborában még ma sem nyert teljes mértékben polgárjogot a jogösszehasonlító módszer. Ennek egyik oka — véleményünk szerint — abban keresendő, hogy az összehasonlító módszer alkalmazásától tartózkodó romanisták figyelmének középpontjában „elrettentő" példaként — a római jogi kutatások több évszázados múltjára visszatekintve — az antik jogrendszerek egyes, sokszor csak töredékes formában ismert intézményeinek felületes, formális analógiákon nyugvó, rendszerint komoly tudományos igény nélkül való összehasonlítása alapján született merész, pusztán hipotézisekre támaszkodó, az idő és a tudományos kritika próbáját kiállni nem képes teóriák állnak. Elutasító álláspontjuk másik oka pedig — nézetünk szerint — az, hogy mindmáig nem tisztázott az a terrénum, amelyen az összehasonlító módszer alkalmazása tudományos értékű eredményekre és nem csupán inkább a „szenzáció" erejével ható analógiák feltárására vezet.

Az elsőnek említett okból származik annak szükségessége, hogy áttekintést nyerjünk a praktikus vagy éppen tudományos igényű és értékű, az összehasonlítás módszerét kisebb vagy nagyobb mértékben alkalmazó irányzatokról, mivel ezek jellemző vonásainak feltárása és kritikája alapján tisztázható a római jog és a többi antik jogrendszer összehasonlító módszer felhasználása alapján történő kutatásának néhány alapvető kérdése. Az összehasonlító módszer római jogi kutatások körében való alkalmazása területének kérdéseivel — a szűkre szabott terjedelem miatt — ebben a tanulmányban nem foglalkozhatunk.

1. A nagy történeti múltra visszatekintő, elsősorban praktikus célok szolgálatában álló jogösszehasonlítás csírái már az antikvitásban megjelennek. Gaius a patria potestas kapcsán hangsúlyozza, hogy az a római polgárok egyik sajátszerű intézménye, amely más népek jogában nem található meg.[1] A domínium elemzése során ugyancsak ő emeli ki azt, hogy a rómaiaknál a tulajdon a fejlődés során — szemben a peregrinusokkal, akik a tuljadonnak csak egyetlen fajtáját ismerik — kettéválik.[2] Ez a típusú, mintegy csak figyelemfelhívó összehasonlítás, elsősorban azt a célt szolgálja, hogy a római jog jelentőségét magasan más népek joga fölé emelje. Ez a tendencia különösen élesen jelentkezik Cicerónál, aki valamennyi nem római antik jogot rendezetlennek és — eléggé megvetően — csaknem nevetségesnek nevez.[3]

2. A középkorban Lex Dei-nek nevezett Collatio legum Mosaicarum et Romanarums,[4] amely valószínűleg az időszámításunk szerinti V. század fordulóján keletkezett, sokat idézett példája az elsősorban praktikus célokat szolgáló jogösszehasonlításnak.[5] A jogösszehasonlítás történetében szerepet kapnak a glosszátorok és a posztglosszátorok is. Módszerükre jellemző azonban az, hogy — ugyancsak praktikus célokat követve — párhuzamosan tanulmányozzák a jusztiniánuszi római jogot, a germán jogot, valamint a kánonjogot. Ilyen módon sajátosan egyesítik a történeti és az összehasonlító módszert, amely természetesen aligha felel meg az összehasonlítás legelemibb, feltétlenül szemelőtt tartandó kritériumainak, hiszen e jogokat tértől és időtől függetlenül vetik egybe.[6]

Volterra utal arra, hogy a XVI. és XVII. században, a humanista iskola képviselőinél jelentkezik az igény a római jog és a Mediterráneum más jogai kapcsolatának feltárására.[7] A teológia körében a reneszánsz hatására megje-

---

[1] Gaii Inst. 1. 55.: Fere enim nulli alii sunt homines, qui talem in filios suos habent potestatem, qualem nos habemus.

[2] Gaii Inst. 2. 40.: Sequitur ut admoneamus apud peregrinos quidem unum esse dominium; nam aut dominus quisque est aut dominus non intelligitur. Quo iure etiam populus Romanus olim utebatur... Sed postea divisionem accepit dominium, ut alius esse ex iure Quiritium, alia in bonis habere. Az idézett forráshely értelmezésével kapcsolatos nézetek felsorolását lásd: *Diósdi* Gy.: Ownership in ancient and preclassical Roman Law, Budapest, 1970. 172. old.

[3] *Cicero:* De orat. 1.44.197.: Omne ius civile praeter nostrum inconditum ac paene ridiculum...

[4] *Guarino* A.: Guida allo studio delle fonti giuridiche romane, II. Napoli, 146—148. old. (A továbbiakban: Guarino, Guida allo studio.) A héber és a római jogi anyagot tartalmazó összeállítás valódi címe és szerzője ismeretlen. Charles Boucaud a Collatio célját egyenesen misztikusnak nevezi. (Ch. Boucaud: Les perspectives hystoriques et philosophiques du droit comparé, Recueil Lambert, I. Paris, 1938. 302. old.)

[5] *Diósdi* Gy.: A jogösszehasonlító módszer alkalmazásának hasznáról és veszélyeiről az ősi római jogi kutatásokban, Acta Fac. Pol.-Jur. Univ., Budapest, X. k. 1968. 134. old. (A továbbiakban: Diósdi: A jogösszehasonlító módszer) Vö. még: *Hohenlohe* C.: Einfluss des Christentums auf das Corpus iuris civilis, Wien, 1937. 64. old.

[6] *Giuffrè,* V.: Studio comparato e studio storico del diritto (Labeo, IX. k. 1963.) című tanulmányában joggal idézi Baratta véleményét: „E altrettanto ovvio che, ... senza tener conto della vigenza a meno di tale ordinamento in determinati paesi ed epoche si può giungere ad affermare che glossatori e post-glossatori attuarono una „felice" combinazione dello studio „storico" e „comparato..." (*Baratta:* Corso di diritto privato-comparato, Parte gen. Napoli, 1953.)

[7] *Volterra,* E.: Diritto romano e diritti orientali, Bologna, 1937. 3. old. (A továbbiakban: Volterra: Diritto romano)

lenő új módszert követő irányzat a kánonjog közvetítésével a civilisztikai kutatások területén is jelentkezik.[8] Ezekben a századokban a romanisták nem korlátozzák kutatásaikat csupán a Corpus Iuris Civilis és a kánonjog anyagának elemzésére, hanem az ókori világ valamennyi, római — és nem római jogi forrásait egyaránt szem előtt tartva szélesítik ki egészen rendkívüli méretekben vizsgálódásaikat.[9] Talán éppen ez a korábbi kutatási területhez képest nagymértékben kiszélesedett, mintegy új alapokra helyezett, a humanista iskolát általában jellemző irányzat lehet az oka annak, hogy már a XVI. század második felében François Hotman az Antitribonianus sive dissertatio de studio legum c., 1574-ben megjelent könyvében erősen kritizálja a jusztiniánuszi jogot.[10] Ennek az álláspontnak a magyarázata minden valószínűség szerint az, hogy a jog horizontjának kitágulásával, a római (jusztiniánuszi) jog egy időre hirtelen háttérbe szorult.[11]

3. Az egyre erőteljesebben kibontakozó természetjog alapvető koncepciója — ti. hogy létezik egy valamennyi pozitív jogtól független, közös jog — szinte implikálja az összehasonlító jogi kutatásokat. A XVI—XVII. század természetjogászai ennek a közös jognak nyomait az Ó- és az Újtestamentumban vélik felfedezni.[12] Az összehasonlító jellegű vizsgálódások természetesen nem szorítkoznak az Ó- és az Újszövetség többé-kevésbé profán anyagára, hanem kiterjednek a görög jog és a római jog kapcsolatának elemzésére is.[13] Az összehasonlító kutatások hamarosan átfogják az egész Mediterráneum antik jogait. Így jelennek meg olyan munkák, amelyek elemzésük tárgyául a római jog és az egyiptomi jog, valamint a római jog és a héber jog kapcsolatát választják.[14]

Felvetődik a kérdés, hogy voltaképpen mi is ezeknek a szerteágazó összehasonlító vizsgálatoknak a célja?! Vajon az-e cél, hogy az egyes, a különböző antik jogrendszerekben szereplő jogintézmények esetleges közös vonásait kiemeljék?[15] Egyértelműen nemmel kell erre válaszolnunk. E korszak „összehasonlító" jogászait kizárólag az érdekli, hogy valamelyik római jogi tétel tekinthető-e valamilyen más antik jog megfelelő tétele derivátumának. Az 1700-as évekig tehát nem az analógiák keresése vezeti a jogászokat más jogok vizsgálatára, hanem csak az, hogy a római jog egyes tételei honnan, milyen másik ókori jogból származnak.[16]

Általánosságban véve jellemző erre az „összehasonlító", a derivátum-kérdést szem előtt tartó irányzatra az, hogy képviselői a római jog tételeit dogmáknak tekintik és kivétel nélkül a római jog primátusát hangsúlyozzák.[17]

4. A természetjogi irányzatot kritizáló l'état de nature-t ignoráló koncepcióját, valamint az összehasonlító módszerek alkalmazása lehetőségei elfogadását tekintve lényegében Montesquieu és Maine között mintegy a híd szerepét betöltő Anselm Feuerbach[18] már erősen hangsúlyozza a nemzeti sajátosságoknak a jogfejlődésre gyakorolt hatását, anélkül azonban, hogy a történeti jogi iskola túlzásaiba esne.[19]

A XVIII. század végén és a XIX. század elején kibontakozó történeti jogi iskola nyílt ellensége az összehasonlításnak. Ennek az iskolának a képviselői a római jog kultuszát olyan magasságba emelik, hogy náluk az pótolja a legyőzött természetjogot.[20] A történeti jogi iskola

[8] Az új szellemű teológiai kutatások eredményei „... attraverso il diritto canonico penetrarono ben presto nel campo dei civilisti, i quali vi presero attiva parte." (*Volterra:* Diritto romano 3. old.)

[9] *Volterra:* Diritto romano 6. old.

[10] Wieacker Hotmant (Hotomanust) „nationalpolitische engagierter Kritiker des justinianischen Rechts"-nek nevezi. *Wieacker,* F.: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit, 2. k. Göttingen, 1967. 167. old. (A továbbiakban: Wieacker: Privatrechtsgeschichte)

[11] Hotman a római jogot azért támadja, mert tételeit archaikusnak tartja. Riccobono szerint: Hotman „... condamne toute la direction de l'enseignement et la substance même du droit romain pour ce motif que ce droit, étant tout impregné de notions et de doctrines archaiques serait tout à fait étranger au monde contemporain." (*Riccobono,* S.: Le droit romain dans les oeuvres de ses interpretes, Recueil Lambert, 240. old.)

[12] A jusztiniánuszi jog, valamint az Ó- és az Újtestamentum összehasonlítása — természetjogi alapon — első ízben Raguellus nevéhez fűződik. 1577-ben Frankfurtban megjelent művének címe: Leges politicae ex Sacrae iuris prondentiae fontibus collectae ad formam Justinianei codicis ex libris Veteris et Novi Testamenti digestae. Raguellus — mint ezt már az előszóban is hangsúlyozza — könyvében az Ó- és az Újszövetség jogi jellegű anyagának vizsgálatára és ennek az általa a jusztiniánuszi joggal egyenlőnek tartott ius civile-vel való összevetésére szorítkozik. („Animus enim fuit, ea tantum colligere in ordinem, quae sunt Iuris civilis, sive Ius civile et politicum respiciunt...")

[13] *Volterra:* Diritto romano, 10. old.

[14] „Ciò dimostra come già nel secolo XVI si facesse sempre più strada fra gli scrittori l'idea di relazioni fra i diritti dell'antichità, anche se vigenti presso lontane e diverse popolazioni.") *Volterra:* Diritto romano, 15. old.)

[15] *Gottlieb,* Johann: Heineccius (1681—1741), Thomasius tanítványa, a XVIII. században (De utilitate litterarum orientalium in iuris prudentia) felveti az összehasonlító kutatások céljának és hasznosságának kérdését. Vö. *Wieacker:* Privatrechtsgeschichte, 223. old. és *Volterra:* Diritto romano, 20—22. old.

[16] *Volterra:* Diritto romano, 22—23. old.

[17] *Volterra,* E.: Les rapports entre le Droit romain et les Droits de l'Orient, Revue Internationale des Droit de l'Antiquité, 3, série, 2. (1955) 139. old. (A továbbiakban: Volterra: Les rapports)

[18] Anselm Feuerbach (1775—1833), a halála után (1853-ban) fia, Ludwig Feuerbach által sajtó alá rendezett és kiadott Idee und Notwendigkeit einer Universaljurisprudenz c. munkájában foglalkozik az összehasonlítás kérdésével. (Anselm von Feuerbachs Biographischer Nachlass, II. k. II. kötet 378. skk. old.)

[19] „Feuerbach a également souligné l'influence du caractère national sur le droit, sans cependant pour cela etre tombé dans les exagérations de l'École historique." (*Radbruch,* G.: Anselme Feuerbach, precurseur du droit comparé, Recueil Lambert, 291. old.)

[20] *Del Vecchio,* G.: Die Idee einer vergleichenden universalen Rechtswissenschaft, Berlin—Leipzig, 1914. 6. old (A továbbiakban: Del Vecchio: Die Idee). Az „egyetemes jogtudomány" programját meghatározó mű eredeti, olasz címe: Sull'Idea di una Scienza del Diritto Universale.

koncepciója visszatartja, szinte elriasztja a romanistákat attól, hogy a római jogon kívül más antik joggal is foglalkozzanak. A természetjogi felfogással homlokegyenest ellenkező történeti jogi irányzat szinte korlátlan, kizárólagos befolyására jellemző az, hogy bár a fentebb említett Collatio legum Mosaicarum et Romanarum két kéziratát is a múlt században fedezik fel, az ennek kapcsán született irodalom — ellentétben a XVII. századi irodalommal — szinte teljesen figyelmen kívül hagyja a római jog és a héber jog kapcsolatát és csak a Lex Dei írójának személyével, valamint a mű keletkezésének körülményeivel foglalkozik.[21] Még a múlt század végén a Mediterráneum antik jogaival is foglalkozó Ludwig Mitteis is elejti annak lehetőségét, hogy a Collatióban szereplő törvényes öröklés és a héber jog megfelelő szabályai között valamiféle kapcsolat volna. A történeti jogi iskola kutatásait kizárólag a római jog és a germán jog forrásaira limitálja, amelynek ideológiai alapjául a történeti jelenségek irreverzibilitásának koncepciója szolgál.[22] A történeti jogi iskola merev elzárkózása az összehasonlító kutatásoktól óriási törést jelent azért is, mert „elődei", a természetjogi irányzat, amelytől a zárt rendszer-alkotásra törekvést az ún. „systematischer Trieb"-et veszi át és a humanista iskola, amelytől a forráskritikát kölcsönzi[23], egyáltalán nem zárkóznak el az összehasonlító módszerek alkalmazásától.[24]

5. A történeti jogi iskola csak a római- és a középkori germán jogra koncentráló szemlélete azonban nem érvényesül kizárólagosan. Bunsen 1813-ban megjelent könyvében Manu törvényei és a római jog közötti kapcsolattal foglalkozik.[25] A római jog és az indoeurópai népek joga közötti kapcsolatot kutatók tábora a XIX. sz. derekán már egész népesnek mondható.[26] Ennek az új irányzatnak a gyökerei az orientalista filológiai és történeti kutatások megélénkülésében keresendők. Az ideológiai alapok pedig Hegel-re és Fichte-re nyúlnak vissza.[27] Az összehasonlító nyelvészet legújabb eredményeire támaszkodó ún. filológiai irányzaton belül szinte már létrejötte pillanatától kezdve jelenik meg — és nemcsak később, évtizedek múltán fejlődik ki — a születését tekintve Bunsen nevéhez kapcsolható „árja" vagy indogermán irányzat.[28]

A római jog távoli gyökereinek az árja népek jogában keresése koncepciójának elterjedtségére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy még az utolsó éveiben összehasonlító tanulmányokat folytató Jhering[29] is posztumusz művében lényegében ezt a teóriát követi.[30] Jhering Vorgeschichte der Indoeuropäer c. monográfiájában a családi jog, a vagyonjog és a büntetőjog kérdéseit a római és a görög jog területén vizsgálva, arra a következtetésre jut, hogy ezek a jogok közös, indoeurópai gyökerűek. A főleg filológiai alapozású közös indoeurópai múlt hangsúlyozása teremti meg az alapját annak, hogy egyes kutatók a római jog és a tőle igen messze eső örmény jog közötti rokonságot kísérlik meg bizonyítani.[31]

---

[21] *Volterra:* Diritto romano, 24—25. old.

[22] L. *Mitteis:* Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs, Lepzig, 1891. 354. old. (A továbbiakban: Mitteis: Rechsrecht und Volksrecht)

[23] *Volterra,* E.: Pretese derivazioni del diritto romano privato da diritti stranieri (előadás), Labeo, IX. 1963. 265—266. old. (ismerteti: Enrico Papa). (A továbbiakban: Volterra: Pretese derivazioni)

[24] *Schwarz,* Andreas B.: Pandektenwissenschaft und heutiges romanistisches Studium, Rechtsgeschichte und Gegenwart, Karlsruhe, 1960. 100—101. old.

[25] *Bunsen,* C.: De Iure hereditario Atheniensium, Göttingen, 1813. Bunsen volt az első, aki vizsgálta a római jog és a többi ún. indoeurópai nép jogának kapcsolatát. Ebben a könyvében Bunsen megállapítja, hogy az öröklési jog rendje az indiaiaknál, az athénieknél és a rómaiaknál ugyanaz volt: „sic igitur hoc ex omnibus perspicuum eandem fuisse apud Indos, Athenienses Romanosque juris hereditari rationem..." (Idézi: *Bucci,* O.: La pretesa unità religiose e giuridica dei popoli cosidetti indoeuropei a propositio di una recente pubblicazione, Rivista Italiana per le Scienze Ciuridiche XIII. k. 1969. 348—349. old.) (A továbbiakban: Bucci: La pretesa)

[26] *Bucci:* La pretesa, 349. old. 29. j.

[27] Hegel az emberiség fejlődésének útját a halála után kiadott „Történelemfilozófiában" (Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte) elemzi. Lenin a hegeli történelem-koncepciót értékelve írja a Filozófiai Füzetekben: „Általában a történetfilozófiája nagyon, de nagyon keveset ad — ez érthető, mert éppen itt, éppen ezen a téren, ebben a tudományban tette Marx és Engels a legnagyobb lépést előre. Itt avult el és lett ósdivá Hegel leginkább... (*Lenin:* Művei, 38. k. Budapest, 1961. 300. old.)
A Lukács György által „reakciós-soviniszta történetíróként" aposztrofált Treitschke is felhasználja a XIX. század elején megjelenő, majd a század végén kibontakozó árja-teóriát. (*Lukács* György: Az ész trónfosztása, 3. k. Budapest, 1965. 32. old.) Vö.: *Bucci:* La pretesa, 348. old. 28. j.

[28] Volterra — Buccitól eltérően — Oppert: De iure Indorum criminali (Berlin, 1847.) c. művéhez kapcsolja az orientalista kutatások kibontakozása eredményeként jelentkező új irányzatot. (*Volterra:* Diritto romano, 27. old.) Oppertre, aki az ékírásos jogok kiváló szakértője volt, jellemző az, hogy tartózkodott a megalapozatlan, tudománytalan hipotézisektől. Gilson szerint: „... M. Oppert joint la plus scrupuleuse conscience scientifique..." (*Gilson,* J.: L'étude du droit romain comparé aux autres droits de l'antiquité, Paris—Strasbourg, 1899. 28. old. A továbbiakban: Gilson: L'étude du droit romain). Ilyen módon Oppert inkább csak egyik névadója, semmint megteremtője a kétes tudományos értékű „árja" teóriának.

[29] *Jhering,* R.: Vorgeschichte der Indoeuropäer, Aus dem Nachlass herausgegeben, Leipzig, 1894.

[30] Osztjuk Bucci nézetét, aki szerint a szerző valószínűleg nem publikálta volna a kéziratot olyan formában, mint amilyen állapotban az kiadásakor volt. (*Bucci:* La pretesa, 351. old. 30. j.)

[31] Amaduni, az örmény jog egyik neves kutatója a közös indoeurópai múltból kiindulva von párhuzamot az ősi, nemzetségi alapon felépülő, de már a feudalizmus felé haladó örmény állam és a királyság korának római állama között. Nézete szerint a római jog és az örmény jog parallel intézményeinek alapja a közös indoeurópai etnikum. („Fra il diritto romano e quello armeno vi fu certo un fondo commune, dí provenienza etnica commune indo-europea... Un fondo commune tra due diritti fu l'identità etnica..." stb. *Amaduni,* G.: Influsso del diritto romano giustinianeo sul diritto armeno e quantità di tal influsso, Acta Congressus Iuridici Internationalis, Roma, 1935. II. k. 244. és 257. old.)

Különösen az ősi római jogi kutatások körében jelentkezik még ma is a közös indoeurópai jog teóriája, amelynek alapján egyik vagy másik indoeurópai nép jogának eredeti források alapján ismert jogintézményeivel azonosítják a római jog ma már nem rekonstruálható intézményeit.[32] Lényegét tekintve egyik alfaja az ún. „indoeurópai sorsközösség" koncepciónak az itáliai-kelta egység ugyancsak az ideák világába tartozó gondolata, amely egy szűkebb területre, éspedig az itáliai félszigeten élő népek körére korlátozza a közös eredetű jogot. Az Antoine Meillet nevével fémjelzett „unité italo-celtique" teória[33] voltaképpen a közös indoeurópai jog homályos gondolatának az indoeurópai egységen belül jelentkező, a terület szerinti rétegződés, csoportosítás szükségességét hangsúlyozó árnyaltabb, finomabb változata.

Az adott esetben a közös indoeurópai jog gondolatának formájában jelentkező közös prehisztorikus jog koncepciója — esetleges retrográd politikai tartalmától eltekintve — azért téves, mert szükségképpen egységes, homogén történeti fejlődést feltételez.[34] Dumezil pl. a történeti fejlődés egymástól eltérő útjait teljes mértékben figyelmen kívül hagyva hasonlítja össze a rómaiaknál ismert confarreatiót, coemptiót és usust az egyes Indiában szokásos házassági ritusokkal és vél a két, egymástól eltérő alapon fejlődő jogintézményei között azonosságot felfedezni.[35]

6. Megállapíthatjuk azt, hogy a római jogi kutatásokban az összehasonlító módszer alkalmazásának alapját elsősorban az összehasonlító nyelvészet kibontakozása, másodsorban pedig a történettudomány újabb eredményei képezik. Érvényes ez a tétel a humanistáknál és a természetjogászoknál jelentkező összehasonlító irányzatra és a XIX. században elterjedő közös indoeurópai jogot feltételező teóriára egyaránt. A más tudományok területén jelentkező ösztönzők mellett igen nagy impulzust ad a római jogot összehasonlító jogi alapon művelőknek a XIX. század második felében felfedezett számos egyiptomi papírusz[36] és ékírásos forrás. A hatalmas mennyiségű újonnan feltárt forrásanyag ösztönző ereje mellett komoly szerepe van az összehasonlító kutatások megélénkülésében a történeti jogi iskola „történetietlen" felfogását felváltó, már a múlt század derekától kezdve azt mindjobban háttérbe szorító történeti szemléletnek.[37]

A történeti szemlélet természetesen új módszerek alkalmazását igényli. Így többek között felvetődik a római jog mellett más antik jogok vizsgálatának, elemzésének szükségessége, ami egyúttal az összehasonlító módszer felhasználásának előtérbe kerülését jelenti. A különböző jogok puszta egymás mellé állítása természetesen még nem egyenlő a jogösszehasonlítással. Ez azt jelenti, hogy pl. a római és az antik görög jog en bloc vagy e jogok egyes intézményeinek paralel tárgyalása nem azonosítható a jogösszehasonlítással.[38] Ilyen értelemben azok a történeti szemlélet jegyében született monográfiák,[39] amelyek a különböző antik jogokat, illetve azok egyes intézményeit pusztán mintegy „egymás mellé helyezik", semmiképpen sem tekinthetők a jogösszehasonlítás módszerét felhasználó műveknek. Ebből következik az is, hogy a történeti szemléletnek nem attributuma a jogösszehasonlító módszer alkalmazása.

7. Hamarosan felvetődik a jogtörténet és a jogösszehasonlítás egymástól való elhatárolásának kérdése. Vitatott például az, hogy a római jog recepciója Németországban a jogtörténet körébe tartozik-e. Ugyancsak kérdéses, hogy a római jog más antik jogokkal való kapcsolatának, egyes intézményeinek más jogok megfelelő intézményeitől származásának problémái csak az

[32] Raymond Bloch szerint az ősi római jog egyes intézményei rekonstruálása körében feltétlenül szükséges az indoeurópai népek jogának összehasonlító elemzése. („Les problèmes qui se posent, divers, dans de monde du plus ancien droit romain doivent, ... être envisagés en comparaison avec se qui se passe a haute époque, chez les peuples indo-européens." *Bloch*, R.: Reflexions sur le plus ancien droit romain, Studi Grosso, I. k. Torino, 1968. 233. old. A továbbiakban: Bloch: Reflexions).

[33] *Bloch:* Reflexions 234. old.

[34] Volterra az ún. prehisztorikus jog tételeit tartja relatív értékűeknek és sokszor egyenesen veszélyeseknek a római jog egyes intézményei rekonstruálása szempontjából, mert azok valamennyi antik nép uniformizált történeti fejlődésének alaptalan feltételezésére támaszkodnak. (*Volterra*, E.: Istituzioni di diritti romano, Roma, 1961. 330. old.)

[35] *Dumezil*, G.: La religion romaine archaique, suivi d'un appendix sur la religion des Etrusques, Paris, 1966. 585—586. old. A két jogrendszer házasságkötési formáinak azonosságát állító teória képviselője — Dumezil mellett — Devoto is, aki azonban csak a confarreatio és a coemptio paralleljeit véli felfedezni a korántsem homogén indiai jogban. *Devoto*, G.: Origini indoeuropee, Firenze, 1962. 323. old. (Idézi: Bucci: La pretesa, 339—340. old.)

[36] A rendkívül gazdag görög nyelvű jogi papyrusanyag tudományos feldolgozásához adnak segítséget az alábbi művek: L. Mitteis: Grundzüge und Chrestomatie der Papyruskunde, II. (Juristischer Teil) Leipzig—Berlin, 1912., *Meyer*, D. M.: Juristische Papyri, Berlin, 1920., *Kapsomenakis*, S. G.: Voruntersuchungen zu einer Grammatik der Papyri der nachchristlichen Zeit, München, 1938. stb.

[37] Kaser utal arra, hogy a római jogi kutatásokban ma már uralkodónak tekinthető történeti szemlélet — a humanista iskolát nem számítva — csak a XIX. század második felében jelentkezik. (*Kaser*, M.: The science of Roman Law today, Roman Law today: Two lectures, Pretoria, 1965. 3. old.)

[38] A múlt század végén Bekker helyesen látja azt, hogy a jogösszehasonlítás feltétele az ún. „gemeinsame verbindende Betrachtung", aminek kritériuma az a cél, amelynek érdekében a különböző jogrendszerek intézményeit összevetik. (*Bekker*, E. I.: Aus den Grenzmarken der geschichtlichen Rechtswissenschaft, Savigny Zeitschrift, Rom. Abt. 6. [1885] 90. old. A továbbiakban: Bekker: Aus den Grenzmarken).

[39] Ilyen, a különböző jogokat csak egymás mellett, paralel tárgyaló monográfia a múlt század második feléből: *Leist:* Graeco-italische Rechtsgeschichte, Jena, 1884.

akkor már önálló tudománynak tekintett jogösszehasonlítás tárgykörébe tartoznak-e.[40] A jogösszehasonlítás egyfajta abszolutizálása az oka annak, hogy a görög jog római jogra gyakorolt hatásának kérdéskörével[41] hasonlóan, a római jog németországi recepcióját is a jogösszehasonlítás szférájába tartozó problémának tekintik.

Úgy tűnik, hogy a jogösszehasonlításnak a történeti szemlélet előtérbe kerülésével együttjáró kibontakozása magát a jogtörténetet is háttérbe szorítja. Bastian „Elementar- und Völkergedanke" ma már teljesen feledésbe ment, de a XIX. sz. második felében uralkodó teóriája alapján a jogtörténet, amely az egyszer „megtörtént" vizsgálatára szorítkozik és a „természeti törvények" alapján való fejlődést alapulvevő jogösszehasonlítás egymástól különböző kategóriák.[42]

8. Az összehasonlító módszer előtérbe kerülésének feltétele — a történeti szemlélet uralkodóvá válása mellett — a múlt század második felében felfedezett és publikált számos antik forrás. A római jog egyes intézményeinek keleti eredetét kutatók számára döntő impulzust adott a holland Land által felfedezett és első ízben 1862-ben kiadott ún. Szír-római jogkönyv.[43] Az ismeretlen szerzőktől származó, főként a házassági kötelékre, házassági vagyonjogra és az öröklési jogra vonatkozó szabályokat tartalmazó, eredetileg görög nyelven írt Jogkönyv valószínűleg az i. sz. V. század végén keletkezett.[44]

A Szír—római jogkönyvre vonatkozó rendkívül gazdag irodalom[45] kapcsán Selb méltán hozza fel a kaméleon példát.[46] Az egyes szerzők ugyanis — attól függően, hogy kutatásaikban őket milyen cél vezeti — tekintik a Jogkönyvet a szír jogot magában foglaló gyűjteménynek, vagy elsősorban a hellén jogot tartalmazó kódexnek, vagy éppen a Mediterráneum népei közös jogát rögzítő jogforrásnak. Viták forrása emellett az is, hogy a jogkönyv a birodalmi jog, a „Reichsrecht" egyes szabályait foglalja-e magában, vagy pedig a helyi népjog, a „Volksrecht" néhány tételét tartalmazza-e. Nallino, Volterra, és Selb[47] érdeme, hogy Mitteis uralkodóvá vált tézisével[48] szemben kimutatják azt, hogy a Jogkönyv elsősorban a birodalmi jogot rögzíti. Selb továbbá az első, aki monográfiájában hangsúlyozza azt — Nallinotól és Volterratól eltérően —, hogy a Jogkönyv nem csupán a ius civile és a császári konstitúciók néhány tételét „publikálja" didaktikus céllal, hanem az egész római jogrendre, így a ius honorarium-ra is tekintettel van.[49]

9. A Szír—római jogkönyv felfedezése és tudományos igényű feldolgozása a római jog és az antik keleti jogok kapcsolatára, kölcsönhatására irányuló kutatásokat igen nagymértékben előremozdítja.[50] Ez az önmagában véve pozitívumként értékelhető „fellendülés" azonban szinte magában hordja a tudománytalan, kizárólag merész hipotéziseken alapuló teóriák születését. A fikciókon alapuló elméletek századvégi képviselői között kiemelkedő helyet foglal el néhány francia orientalista, akik a római jogot az antik keleti jogok tételei amalgámjának tekintik. A századforduló neves egyiptológusa, Revillout szerint a ius civile egyiptomi, a ius praetorium pedig babilóniai eredetű.[51] Egyik korábban írt könyvében pedig egyenesen azt az abszurd állítását próbálja bizonyítani, hogy a ius gentium valójában a kaldeus, a fóníciai és az egyiptomi jogból származik.[52] Sommázva, Revillout a római jog történetében csupán a

[40] A XIX. század második felében a római jogi kutatások körében is voltaképpen csak az általános jogtörténet fejlettebb formájának létrehozásáról lehet szó; következésképpen tévedés volna egyfajta autonóm jogösszehasonlító tudomány megjelenését feltételezni. Vö.: *Horváth* Pál: Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből, Budapest, 1974. 336. old.

[41] *Bekker:* Aus den Grenzmarken, 78. old.

[42] Vö.: *Bekker:* Aus den Grenzmarken, 90. old.

[43] Vö.: *Koschaker,* P.: L'historie du droit et le droit comparé surtout en Allemagne, Recueil Lambert, Paris, 1938. 276—277. old. (A továbbiakban: Koschakker: L'histoire du droit). *Land,* J. P. N.: Anecdota Syriaca, Lugduni Batavorum, 1862. Vö.: *Volterra:* Diritto romano, 35. old.

[44] Vö.: *Nallino,* C. A.: Sul libro Siro-romano e sul presunto diritto siriaco, Studi Bonfante I. 222. old. A Szír—római Jogkönyvet később lefordították szír, arab, örmény és grúz nyelvre, amelynek alapján következtetni lehet a mű kiemelkedő jelentőségére. A Jogkönyv első német nyelvű fordítása és kommentálása a jogász Bruns és az orientalista Sachau nevéhez fűződik. (*Bruns,* K. G.—*Sachau,* E.: Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert, Leipzig, 1880.)

[45] Az irodalom nem egységes abban a kérdésben, hogy az ún. Szír—római Jogkönyv valójában milyen jogforrás-típus. Taubenschlag és Hermesdorf egyenesen kodifikációról írnak; Bossowski és Maridakis pedig kódexnek, míg Mitteis és Manigk csak egyszerűen — a Sachsenspiegel mintájára — „Rechtsspiegel"-nek nevezik a Szír—római Jogkönyvet. Vö.: *Selb,* W.: Le livre syro—romain et l'idée d'un coutumier de droit séculier orientalo-chrétien, L'oriente christiano nella storia della civiltà, Roma, 1964. 330. old. (A továbbiakban: Selb: Le livre syro—romain).

[46] *Selb:* Le livre syro—romain, 331. old.

[47] *Selb:* Zur Bedeutung des Syrisch—Römischen Rechtsbuches, München, 1964.

[48] *Mitteis:* Reichsrecht und Volksrecht.

[49] Vö.: D. Nörr Selb könyvéről írt recenziójával. (*Nörr,* D.: W. Selb: Zur Bedeutung des Syrisch—Römischen Rechtsbuches, München, 1964. — Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, 36 [1968] 565. old. Guarino — Volterrával és Nallinóval egyezően — fontosnak tartja kiemelni azt, hogy ebben a gyűjteményben ius honorarium nem szerepel. *Guarino:* Guida allo studio, 149. old.).

[50] Volterra a Jogkönyvet a római jog és az antik keleti jogok egybeolvadása példájának tartja. („... il Libro fu considerato ... come un esempio del connubio fra il diritto romano e diritti orientali." *Volterra:* Diritto romano, 37. old.)

[51] „A l'Égypte, le Quirites empruntèrent d'abord leur droit civil primitif; a Babylone leur droit prétorien et commercial." (*Revillout,* E.: La Créance et le Droit commercial dans l'Antiquité, Paris, 1897. 2. old. — Idézi: *Gilson:* L'Étude du droit romain, 14. old.)

[52] *Revillout,* E.: Les obligations en droit égyptien comparé aux autres droits de l'antiquité, Paris, 1886. (A továbbiakban: Revillout: Les obligations)

folytonos egymást követő „kölcsönzések" történetét látja.[53]

Revillout nézeteihez sok vonatkozásban hasonló állásponton van a századvég másik francia kutatója, Lapouge is. Kizárólag bizonytalan hipotéziseken alapuló teóriája szerint Rómában a praetor a római polgárokra a peregrinusok jogát, s így nagyrészt a keleti jogokat alkalmazta volna.[54]

10. Az 1901-ben felfedezett susai (Louvre-i), a Codex Hamurabi-t tartalmazó sztélé[55] az összehasonlító irányzat kibontakozásának további lökést adott.[56] A jogtörténet horizontjának ez a nagyarányú kiszélesedése újabb merész elméletek keletkezéséhez vezet. A pánbabilonizmus irányzatának vezéralakja Müller, 1903-ban publikált könyvében a közös mediterrán jog teóriáját felújítva a Codex Hamurabi-ban, a Mózesi törvényekben és a XII. táblás törvényben vél feltárni paralel intézményeket. Az analógiák magyarázatát pedig a három joggyűjtemény közös archetípusában keresi.[57]

11. Mitteis már idézett, mind a mai napig alapvetőnek számító munkájában,[58] amelyben a görög népjogokat hasonlítja össze a római birodalmi joggal, igen nagy jelentőséget tulajdonít a hellén hatásnak a posztklasszikus római jog alakulásában és fejlődésében. Könyvének alapvető koncepciója az, hogy az antik jogok a római joggal egyenlő értékűek. Ugyanakkor — Revilloutól és Lapougetól eltérően — Koschaker hasonlatával élve, nem „detronizálja" a római jogot, hanem az antik jogokat emeli trónra a római jog mellé.[59] Bár Mitteis számára csak az az érdekes, hogy a római jog helyzete valójában milyen volt a birodalom keleti provinciáiban a Constitutio Antoniniana után, mégis — azáltal, hogy mintegy megtörte, túllépte a romanisztikai kutatások orthodox körét — akaratán kívül elindítójává lett a német földön nyílt formában első ízben Leopold Wenger-nél jelentkező, a római jogot a „splendid isolation"-ból kiragadni törekvő „antike Rechtsgeschichte" irányzatnak.[60]

12. Wenger a római jog primátusát hangsúlyozva feltételezi — a római jogot a többi antik joggal együtt, párhuzamosan vizsgálva —, az ókori jogok közös gyökerekre és kölcsönös kapcsolatokra épülő, általános történetét.[61] Wenger eredetileg tisztán történeti alapokra építő teóriája lényegét tekintve nem sorolható az összehasonlító módszert alkalmazó irányzathoz. A kiváló romanista csak jóval később kezdi az „antike Rechtsgeschichte" fogalmát összehasonlító értelemben használni.[62] Wenger eredetileg főleg Bastian nyomán haladva az általános jogtörténet részeként hirdeti meg az „antike Rechtsgeschichte" programját.[63] Komoly szerepet játszik ez a program a náci „Machtergreifung" után is, mivel ez helyettesíti a német néptől idegennek, kozmopolitának bélyegzett római jogot, amelyet politikai megfontolásokból száműznek az egyetemi diszciplinák közül a Harmadik Birodalomban.[64]

13. A jogösszehasonlítás jelentésű „antike

---

[53] „... l'histoire du droit romain n'est plus que l'histoire d'emprunts successifs..." (*Revillout:* Les obligations, 79. old. — Idézi: *Volterra:* Diritto romano, 43. old.)

[54] Lapouge ezt az elméletét a Nouvelle Revue Historique [X, (1886) 134. old.] hasábjain publikált cikkében fejti ki. Ironikusan jegyzi meg Mitteis, Lapouge és Rivillout lényegében hasonló koncepcióját kommentálva: „Auch E. Revillout hat auf diesem Gebiet Erhebliches geleistet." (*Mitteis:* Reichsrecht und Volksrecht, 13. old. 1. j.). Vö.: még: *Volterra:* Diritto romano, 45—46. old.

[55] A Codex Hammurapi-ra vonatkozó irodalom áttekintését ld.: *Ferenczy* E.: A Codex Hammurapi megtalálásának 60. évfordulóján, Magyar Könyvszemle, 1962. 4. 317—322. old. és *Volterra:* Diritto romano, 47—49. old.

[56] A nem orientalista tudósokat — Volterra szerint — elsősorban az lepte meg, hogy a Codex Hammurabi normái egyáltalán nem primitívek, hanem egy virágzó civilizáció fejlett jogintézményeire vonatkozó szabályok. (*Volterra:* Diritto romano, 48—49. old.)

[57] *Müller,* D. H.: Die Gesetze Hammurabis und ihr Verhältnis zur mosaischen Gesetzgebung, sowie zu den XII Tafeln, Wien, 1903. Vö.: Diósdi: A jogösszehasonlító módszer, 135. old. és *Volterra:* Diritto romano, 51. old. A Müller-féle irányzatot Volterra nevezi pánbabilonizmusnak. (Volterra: Pretese derivazioni, 266. old.)

[58] *Mitteis:* Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs, Lepzig, 1891.

[59] *Koschakker:* L'histoire du droit, 274. old.

[60] Ez az irányzat elnevezését Wenger 1904. október 26-án Bécsben tartott akadémiai székfoglaló előadásának címéről kapta. (*Wenger,* L.: Römische und antike Rechtsgeschichte, Graz, 1905.)

[61] Wenger ehhez a koncepciójához évtizedekkel később is ragaszkodott. L.: *Wenger,* L.: Wesen und Ziele der antiken Rechtsgeschichte, Studi Bonfante, II. Milano, 1930. 463. skk. old. (A továbbiakban: Wenger: Wesen und Ziele).

[62] Vö.: *Volterra:* Les rapports, 137. old. Die Kultur der Gegenwart c. sorozatban megjelent, Kohlerrel társszerzőként publikált Allgemeine Rechtsgeschichte I. kötetnek (Berlin, 1914.) Wengertől származó, a görög és a római jogot tartalmazó részében még vajmi csekély nyomát találjuk az összehasonlító módszer alkalmazásának.

[63] Helyesen utal Volterra arra, hogy az „antike Rechtsgeschichte" terminus technicus nem egyértelmű tartalmat foglal magában; meghirdetésekor még az általános jogtörténet koncepciójának az antik jogokra vonatkozó programját jelenti, a későbbiek során pedig az ókori jogok összehasonlító jellegű kutatásának igényét tartalmazza.

[64] Vö. *Koschaker,* P.: Die Krise des römischen Rechts und die romanistische Rechtswissenschaft, München—Berlin, 1938. 46. old. (A továbbiakban: Koschaker: Die Krise des römischen Rechts.) és *Volterra:* Les rapports, 135. old. Vámbéry Rusztem írja ironikusan a nácik tervbevett jogalkotási reformjáról, hogy az megtisztítja „... a BGB-t és a St. G. B.-t minden, a fejlődés során hozzája tapadt idegen sallangtól és kiküszöbölvén minden érzelgősséget, amellyel a *római* (kiemelés H. G.) ... befolyás ... megfertőzte a hajdan barlangokban medvebőrön meth-et szürcsölő teutonok puritán gondolkodását." [*Vámbéry* R.: A hyderabadi jogeset, Jogtud. Közlöny, 1933. 32. sz.) 181. old.] A nácik 1920. február 24. pártprogramja (19. pont) mondja ki az anathémát a római jogra és követeli annak felváltását a német „Gemeinrecht"-tel. Vö.: *Koschaker* P.: Europa und das römische Recht, München—Berlin, 1953. 311. old. (A továbbiakban: Koschaker: Europa und das römische Recht.)

Rechtsgeschichte" koncepciójából következik az, hogy ennek alapján csak az antik jogok en bloc, illetve egyes intézményei összevetése lehetséges. Wenger elveti az időben korlátlan „parttalan" összehasonlítást,[65] mivel az csak tudományos érték nélkül való, „szenzációs" paralelizmusok megállapításához vezethet.

Schönbauer, az „antike Rechtsgeschichte" irányzatának egyik képviselője leszűkíti az összehasonlítás lehetőségét a civilizáció azonos szintjén levő vagy etnikumuk alapján rokon népek jogaira.[66] Az ugyancsak Wenger-féle programot követő F. De Zulueta, oxfordi professzor — Wengerrel és méginkább Schönbauerrel szemben — az általános jogtörténet teóriája jegyében 1929-ben meghirdeti az ókori jogoknak a modern jogokkal való összehasonlítása szükségességének gondolatát,[67] amely egyúttal szakítást jelent Wenger irányzatával. De Zulueta koncepciója emlékeztet Rabel, Die Verfügungsbeschränkungen des Verpfänders c. éppen 20 évvel korábban, 1909-ben megjelent könyvének bevezetésében kifejtett, a jogösszehasonlítást, mint módszert a legkülönbözőbb jogrendszerek kutatása körében elfogadó nézetére,[68] amelyet nagy valószínűséggel szintén — ezt a post hoc ergo propter hoc következtetés csapdájába esés veszélye nélkül mondhatjuk, — a wengeri, a római jog kutatásának horizontját oly nagymértékben kiszélesítő irányzat inspirált.

14. Az „antike Rechtsgeschichte" program, függetlenül attól, hogy az általános jogtörténet elméletének részeként jelentkezik, vagy tartalmilag a jogösszehasonlítás módszere követelményének megfogalmazásával egyenértékű irányzat, mindenképpen azt a veszélyt idézi fel, hogy háttérbe szorul a római jog európai dogmatikai hagyományainak vizsgálata.[69] Vitathatatlanul pozitívuma azonban ennek a programnak az, hogy a tudománytalan indogermán (árja) teóriát és a puszta hipotézisekre építő Revillout-féle irányzatot háttérbe szorítva, még azoknak a romanistáknak a számára is nyilvánvalóan szükségessé teszi a római jog és a többi antik jog közötti kapcsolat feltárását és elemzését, akik az említett irányzatok túlzásai alapján eleve szkepszissel fogadják a többi ókori jog tanulmányozásának kérdését.[70]

15. Mitteis 1917-ben komoly kritika alá veszi az akkor még inkább az általános jogtörténet elmélete mezében jelentkező „antike Rechtsgeschichte" programot. Mitteis hasonlata szerint az antik jog történetének koncepciója legalább annyira téves, mintha a tudomány csak egy csillagrendszer létezésével számolna.[71] Nem vonja kétségbe természetesen azt, hogy vannak párhuzamok az egyes ókori jogokban, de szerinte hiba volna ezeket az analógiákat abszolutizálni. Különösen veszélyesnek tartja azt, ha megalapozatlan hipotézisek alapján kísérlik meg bizonyítani valamilyen antik jog egészének, vagy egyes intézményeinek valamelyik másik ókori jogból való származását.[72]

16. Wenger reflektálva Mitteis bírálatára, hangsúlyozza azt, hogy az „antike Rechtsgeschichte" elsődleges célja nem a sokrétű és bizonytalan ún. derivátum-kérdésre való válaszadás, hanem azoknak az elemeknek a feltárása, amelyek a római császárkorban a császári konstitútiók joganyagának részeit képezik.[73] Való-

---

[65] *Wenger* például erősen kritizálja *Fehr:* Hammurabi und das salische Recht c., 1910-ben megjelent könyvét, amely a Codex Hammurabi-t és a száli frankok jogát hasonlítja össze. Koschakker két évvel később megjelent, a babilóniai jogot a germán jogok „segítségével" elemző munkájáról (Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurabis) írt recenziójában (megjelent a Münchner kritische Vierteljahrsschrift 1918. évi számában) Wenger a germán jogok „guide de comparasion"-ül választását helyesnek tartja, ami ellentmond az összehasonlítást csak az antik jogokra korlátozó felfogásának. (*Koschakker:* L'histoire du droit, 275. old. 4. j.)

[66] *Wenger,* L.: Tidschrift vorr Retsvidenskap, 1936. 199. old. — Idézi: *Koschaker:* L'histoire du droit, 275. old. 3. j.

[67] Atti del IV. congresso internazionale di papirologi, 422. old. Vö.: *Koschaker:* L'histoire du droit, 275. old. 5. j.

[68] *de Zulueta, F.:* L'histoire du droit de l'antiquité, Mélanges Paul Fournier, Paris, 1929. 791. old. (Idézi: *De Koschembahr—Lyskowski:* Le rôle du droit romain pour le droit comparé, Recueil Lambert, Paris, 257. old.) Vö. még: *Koschaker:* L'histoire du droit, 276. old.

[69] Koschaker az „antike Rechtsgeschichte" koncepciójában is egyfajta „neohumanista" irányzatot lát, amely elődjéhez, a humanista iskolához hasonlóan az antik világ valamennyi ismert jogrendszerét kutatásai körébe vonja. (*Koschakker:* Europa und das römische Recht, 300. old.) Vö. még: *Wieacker:* Privatrechtsgeschichte, 421. old. 26. j. San Nicoló az „antike Rechtsgeschichte" jelentőségét abban látja, hogy e program alapján a római jogtörténet megszűnt a római magánjog pandektista dogmatikája lenni. (*San Nicolò:* Römische und antike Rechtsgeschichte, Rektoratsrede,. 1931. — Idézi: *Volterra:* Diritto romano, 69. old. 1. j.)

[70] Az „antike Rechtsgeschichte" programjának térhódítása azonban még korántsem eredményezi a kizárólag hipotéziseken alapuló merész teóriák eltűnését. A lényegében Wenger követőjének számító Carusi — Volterra találó megjegyzését idézve — „pánszemitizmusa" 1916-ban lát napvilágot. (*Carusi,* E.: Gli studi dei diritti orientali meditterranei di fronte alla scienza del diritto ed alla politica coloniale, Atti della Società per il progresso delle Scienze, VIII. 1916. 579. old. — Idézi: *Volterra:* Diritto romano, 63. old.) Carusi koncepciója szerint az ősszemita nyelv analógiájára a héber, a babilóniai és az egyiptomi jogrendszerek eredete egy közös ősszemita jogra nyúlik vissza. Elméletének alapját az említett jogrendszerekben megtalálható paralel intézmények képezik.

[71] *Mitteis,* L.: Antike Rechtsgeschichte und romanistisches Rechtsstudium (Mitteilungen des Wiener Vereins der humanistischen Gymnasiums, XVIII. 1917.) — Idézi: *Volterra:* Diritto romano, 67. skk. old. és *Koschakker:* Die Krise des römischen Rechts, 43. old. 5. j.

[72] Mitteis elsősorban az ősi jog kevéssé dokumentálható korszakára vonatkozó teóriák kapcsán hívja fel a figyelmet a főként indiciumokon alapuló párhuzamok abszolutizálásának veszélyeire.

[73] Vö.: *Wenger:* Wesen und Ziele, 465. skk. old. Koschaker az „antike Rechtsgeschichte" programját „ein echter Spross der geschichtlichen Orientierung der neuesten, namentlich der deutschen Romanistik"-nek nevezi, amely Wengernek a római jog primátusát hangsúlyozó nézete ellenére a római jogot gyakorlatilag háttérbe szorítja. (*Koschaker:* Die Krise des römischen Rechts, 45. old.)

színűnek látszik az, hogy a Wenger-féle program nem utolsó sorban Mitteis kritikájának hatására formálódik át az antik jogok összehasonlításának igényével fellépő irányzattá. Maga az „antike Rechtsgeschichte" ilyen módon korántsem azonos tartalmat, ugyanazt az irányzatot fedő terminus technikus. Az eredetileg valamennyi antik jog tanulmányozása, elemzése igényével fellépő program, amely az antik jogok általános és teljes történetét választja elemzése tárgyául, átváltozik a római jog primátusát hangsúlyozó, az ókori jogokat az összehasonlító módszer alapján analizáló irányzattá.[74]

17. Lényegében ehhez az összehasonlító módszert felhasználó Wenger alapította irányzathoz kapcsolódnak azok a máig is ható törekvések, amelyek az antik Róma, Kelet- és Görögország jogának különböző szempontok alapján kiválasztott intézményeit vetik egybe vélt, vagy valós analógiák alapján.[75] A l'histoire des droits de l'antiquité" fogalom alá vont irányzatok csoportosítása megfelel a Wenger-féle program két jelentésének. Egyrészt átfogja a „természetjogias" szemléletű általános jogtörténetnek az antik jogokra koncentráló koncepcióját; másrészt felöleli az összehasonlító módszer szerepét kiemelő irányzatot.

Mindkét irányzatra nézve közös az, hogy metodológiai eltérései ellenére, a római jog privilegizált helyzetét hangsúlyozza. Az általános jogtörténet teóriájának hívei — bármilyen ellentmondásosnak tűnjék is — egy konkrét jogrendszert, a római jogot választják prototípusnak[76], éppúgy, mint az egyébként is a római jog primátusát kiemelő összehasonlító módszer felhasználásához ragaszkodó irányzat képviselői.[77] Ez utóbbi irányzatra általában jellemző az, hogy a hipotézisekre támaszkodó az ún. derivátumkérdést még az egyes intézmények kapcsán sem vizsgálja, illetve annak nem tulajdonít jelentőséget. Ennek megfelelően az összehasonlítást elsősorban a római jog és a többi antik jog kapcsolatára korlátozza.

18. A római jog és a többi ókori jog, valamint az egyes antik jogok kapcsolatát a praxis igényeinek megfelelően vagy tudományos szinten elemző, időben széles spektrumú irányzatokra szinte kivétel nélkül jellemző, hogy „guide de comparaison"-ként a romai jogot választják.[78] A római jog prototípus szerepének szubjektív természetű oka abban keresendő, hogy az összehasonlító módszert felhasználó, túlnyomó többségükben jogász kutatók a római jog tételein nevelkedtek és ez eleve meghatározta a római jogot csaknem dogmának tekintő álláspontjukat.[79]

A mélyebb elemzés igénye nélkül megállapíthatjuk, hogy a római jog prototípus-szerepének kialakulásában nem csupán a római jogi hagyomány, mint erősen szubjektív természetű tényező volt a döntő, hiszen ebben az esetben vajmi csekély valószínűsége volna annak, hogy valamennyi, szemléletében oly sokban különböző irányzat következetesen ezt a jogrendszert tekintette és tekinti ma is az antik jogok összehasonlítása alapjának. A római jog primátusának objektív okai szerintünk röviden az alábbiakban foglalhatók össze:

a) A római jogon kívül más antik jogokban általános, vagy egyes jogintézményekre vonatkozó elvekkel nem lehet találkozni,[80]

b) a római jogban válik el a legkövetkezetesebben és e jogrendszer fejlődése során viszonylag legkorábban a profán ius a vallási normák, a sacrum világától,

c) és végül a római jog az egyetlen olyan ókori jog, amelynek szisztematikus feldolgozása is több forrás alapján ismert.

Hamza Gábor

---

[74] Vö.: *Volterra:* Les rapports, 137. old.

[75] A II. világháború után megjelent ilyen jellegű jelentősebb kézikönyvek, tankönyvek és monográfiák például: *Seidl,* E.: Römische Rechtsgeschichte, Hannover, 1949., *Taubenschlag,* R.: Rzymskie prawo prywatno na tle praw antucznnych, Warszawa, 1956., *Korányi,* K.: Powszechna historia panstawa i prawa, I. k. Warszawa, 1961., *Turacek,* J.: Svetne dejiny statu a prava ve staroveku, Praha, 1963., *Monier,* R.— *Cardascia,* G.— *Imbert,* J.: Histoire des institutions et des faits sociaux, Paris, 1956., *Ellue,* J.: Histoire des institutions de l'antiquité, Paris, 1955., *Gaudemet,* J.: Institutions de l'Antiquité, Paris, 1967. Vö.: *Modrzejewski, J.:* Histoire des institutions de l'Antiquité, RIDA, 15 (1968) 489—490. old.

[76] Vö.: *Volterra:* Les rapports, 137. old.

[77] Találóan jegyzi meg Volterra, hogy ezt az irányzatot a túl általános „l'histoire des droits de l'antiquté" helyett helyesebb volna „le droit comparé de l'antiquité"-nek nevezni. (*Volterra:* Les rapports, 137. old.)

[78] A pusztán hipotézisekre építő, a derivátum-kérdést előtérbe helyező kutatók értelemszerűen nem feltétlenül a római jogot, hanem a vizsgálódásaik körébe tartozó valamelyik másik antik jogot (pl. egyiptomi, babilóniai, görög stb. jogt) választják prototípusnak.

[79] *Vö.: Volterra:* Les rapports, 138—139. old.

[80] Vö.: *Volterra:* Pretese derivazioni, 267. old.

A hibás teljesítés és a termékfelelősség összefüggéséről

1. Több alanyú megoldások a jótállás körében. Szocialista polgári jogunk alapmegoldása a szerződések hibás teljesítése körében az ún. *kétszemélyes modellt* követi, azaz a szerződésszegésből eredő következmények levonását a közvetlen szerződési partnerek jogviszonyába integrálja.[1] A fogyasztói javak felhasználóinak aspektusából[2] ezt a konstrukciót *kereskedelmi modellnek* is nevezhetjük a *termelőivel* szemben, amelyet jogunk csak kivételként, egyedül a *jótállás intézményével kapcsol össze.* Voltaképpen itt is csak a jótállás *vállalásának* létszakában, mert a jogviszony rendellenes megoldása esetén a vásárlóval szemben már általában közvetlenül az értékesítő vállalat köteles helytállni. Kitűnik ez a jótállás legátfogóbb szabályozásáról szóló, a tartós fogyasztási cikkekkel kapcsolatban kiadott 4/1969. (III. 30.) BkM—KGM—KipM—KkM—NIM számú együttes rendelet 9. § (1) bekezdéséből, amely szerint a jótállási kötelezettségek teljesítéséért a vásárlóval szemben a forgalombahozó (értékesítő) vállalat felel.

Amíg azonban ez a szabályozás gyakorlatilag konzerválja a „kétalanyú" kötelmi megoldást, a Ptk 248. §-ának a jótállásról szóló alaprendelkezése a jogviszonyt az alanyi körben homogén módon rendezi és a *jótállás vállalóját* terheli fokozott helytállással. A jótállás vállalója pedig a *gyártómű* [kivéve, ha az 5/1968. (I. 27.) PM számú rendelet 4. § (1) bekezdése alapján jótállási kötelezettségét a kereskedelem megváltja], amely a jótállással fedezett fogyasztási cikkeit kereskedelmi vállalatok útján hozza forgalomba, így a lehetőségi és megvalósulási létszakban a jogviszony alanyváltozása a jogviszonyok összemosódásának koncepcióját erősítik. Ez az „elcsúszás" azonban jogdogmatikailag nehezen tör magának utat, mert a kétszemélyes relatív szerződésszerkezetbe harmadik személy jótállásvállalása már nem illeszthető bele. Éppen ezért az idézett közös rendelet az áruszolgáltatás hibáját az értékesítő-vásárló közvetlen, *primér* jogviszonyában oldja fel, majd a teljesített helytállás, mint elszámolási viszony, a szerződési lánc hagyományos tagoltságának megfelelően gördül vissza, végső soron az iparvállalatra [idézett PM rendelet 3. § (2) bekezdés].

Mindazonáltal a gyakorlatban végbemenő változás különböző, párhuzamosan érvényesülő megoldásokhoz vezet és a kereskedelmi modell kizárólagosságának kikerülhetetlen bomlásával jár:[3]

a) jónéhány iparvállalat *saját márkaszervizhálózat* kiépítésével kioldja a jótállási igények rendezését a közelebbi, konkrétabb vételi jogviszony burkából és azokat a mögöttes, szekundér, a gyártó és a fogyasztó közötti jogviszonyba lendíti át (Videoton, Orion stb.);

b) a termelő és importáló cégek a jótállásból eredő kötelezettségek teljesítésére szervizvállalatokkal és szövetkezetekkel *megbízási szerződést* kötnek, ahol a helytállási kötelezettség a külön jogviszony alapján e harmadik személyre koncentrált (Gelka, Ramovill stb.);[4]

c) a jogosulti pozícióban beállt alanycsere a jótállási kötelezettséget nem érinti, mert a garancia nem a szerződéshez, hanem a *termékhez kötődik* és jogosulti oldalon az időhatárig végigkíséri a tulajdonjogváltozást.[5]

Az alanyi oldal ilyen mozgását gyakorlatilag bonyolítja az együttes rendeletnek az *igényérvényesítési nyilatkozat* megtételére vonatkozó rendelkezése, amelynek címzettje mind az értékesítő, mind pedig a jótállás keretébe tartozó javításokat rendeltetésszerűen végző vállalat lehet [9. § (4) bekezdés].[6] Az adott konstrukció *a vételi és termelői jogviszonyt egyenesen vegyíti* és aláhúzza a jogalkalmazási gyakorlatban is érvényesülő „többalanyú" tendenciát. A *Legfelsőbb Bíróság* két alkalommal is a gyárilag hibás motorkerékpárral kapcsolatos jótálláson alapuló igények érvényesítését a közvetlen vé-

[1] A szerződések kétszemélyes szemléletének történeti előképeit és a felbomlás folyamatát a termékfelelősséggel összefüggésben egy korábbi cikkben vizsgáltuk. Vö.: *Lábady:* A kötelem zárt struktúrájának felbomlása a termékfelelősség jogában (J. K. 1974. 12. sz.) 700—707. old.

[2] A kérdésnek *a végső fogyasztó, mint potenciális károsult* nézőpontjából történő vizsgálata nem jelenti azt, hogy megállapításainkat nem tekintjük általánosabb érvényűnek. A termelési folyamat egyes szakaszaiban jelentkező ipari megrendelők károsodásának, illetve az itt jelentkező hibás teljesítésnek a problémája gyakran még *nagyobb jelentőségű.*

[3] A jótállásnak a kereskedelmi vállalatok által követett megoldásaira és az „áttörés" bírósági törekvéseire is ld.: *Harmathy:* Felelősség a közreműködőért (Budapest, 1974.) 172—177. old., széles körű irodalmi utalással és a joggyakorlat elemzésével.

[4] A szerviz- és vevőszolgálati szerződések tárgyalására ld.: *Bauer:* A jótállási kötelezettség (J. K. 1975. 1. sz.) 52—53. old., *Tass:* A tartós fogyasztási cikkek javító szolgáltatásának egyes jogi kérdései (MJ és KJSZ 1973. 2. sz.) 92—96. old.

[5] Itt példamutatónak tűnik a francia *anyaggarancia megoldása,* amely a panaszjogot nem a szerződés alanyaival, hanem *tárgyával,* magával a *dologgal* kapcsolja össze. Vö.: *Ficker:* Die Schadenersatzpflicht des Verkäufers und seiner Vormänner bei Sachmängeln in der französischen Rechtsprechung (Berlin, 1962.) 134—140. old.

[6] A kötelezetti kumulálódás abszurd helyzeteire is l.: *Szücs:* Jótállási és szavatossági kérdések a gépjárművek adásvételénél (MJ és KJSZ 1973. 3. sz.) című cikkének problémafelvetését.

teli jogviszonyban bírálja el,[7] más helyen azonban világosan látható a bíróságok irányvonala, hogy ti. a szervizvállalatok (kivételesen a jótállást vállaló termelő) közvetlen felelősségét is megállapítják.[8]

A más személyek közötti szerződési viszony jótálláson alapuló hibás teljesítésével kapcsolatos perekben az értékesítő vállalathoz a termelő, illetőleg szervizvállalatok leggyakrabban beavatkozóként csatlakoznak. Perökonómiai szempontból is érdemes felfigyelni itt a francia *„appel en garantie"*, illetve az angol *„third party procedure"* intézményeire, amelyek alapján a termelő, mint a primér szerződési viszony távoli megsértője, kötelezően perbehívható és marasztalható.[9] Azonban enélkül is határozottan felismerhetők a jótállással kapcsolatban a *termékfelelősség előképei*, éspedig nemcsak a fent vázolt hazai megoldásokban, de jónéhány más szocialista ország törekvésében is.

A *Szovjetunióban*, ahol az *Alapok* és a *polgári törvénykönyvek*nek az adásvételi szerződést szabályozó normái nem terjednek ki a kiskereskedelemre, az utóbbi időben jelentős munka folyik a kiskereskedelem kodifikációs szabályozásának a tökéletesebbé tételére, a jogi garanciák fokozására.[10] A kétszemélyes viszony megbomlásának első lépcsőjeként tételezi a *kereskedelmi szabályzat*, hogy a jótállással eladott hazai termelésű árucikk nem csupán az eladás helyén, de a *vevő lakóhelyén* is kicserélhető. Ugyanakkor már a kereskedelmi modell átalakulásának folyamatába illeszkedik az áru *helytelen márkázásából* eredő felelősségi vonatkozásoknak közvetlenül a termelőre való áthárítása.[11]

A *lengyel* Ptk 582. cikke a jótállási és szavatossági igények rendezését „kétlépcsős" alakzatban szabályozza, előbbit a termelői, utóbbit pedig a kereskedelmi jogviszonyba építi be. A *csehszlovák* jogirodalomban az élelmiszerekkel és italárukkal kapcsolatban fogalmazódik meg az a javaslat, amely a termelőt terhelő jótállást az utolsó fogyasztóig kiterjesztené.[12] Az *NDK*-ban a vásárlói igényérvényesítések kezelésére vonatkozó rendelkezés[13] a termelő-szerviz-értékesítő vállalatok „háromalanyú" jogi szabályozását követi szukcesszív, illetőleg alternatív formában. A szervizvállalatokhoz történt bejelentés sikertelensége esetén ugyanis a vevő követelésével az eladóhoz és a *termelőhöz* vagylagosan fordulhat.

A jótállás körében érvényesülő ezek a több alanyú megoldások a kötelem zárt struktúrájának a felbomlása irányában hatnak, és részei azoknak a felelősségi-helytállási vonatkozásoknak, amelyek már a termékfelelősség intézményébe tartoznak.

2. A klasszikus kellékszavatossági helyzet és az „áttörés". A hibás teljesítés tényállásának legáltalánosabb jogkövetkezménye, a kellékszavatosság szankciórendszere a szerződési lánc hagyományos tagoltságát követi és a Ptk 305. § (1) bekezdésének rendezése szerint csak a *szerződés közvetlen alanyai* körében érvényesül. A vásárlók minőségi kifogásainak intézéséről szóló 1/1964. (I. 11.) BkM számú rendelet 4. § (1) bekezdése a vásárlót minőségi kifogásával ugyancsak közvetlenül az eladó kereskedelemhez irányítja, a 43/1967. (XI. 14.) GB számú határozat pedig hangsúlyozottan kiemeli, hogy a fogyasztóval szemben a kiskereskedelmi vállalat teljes mértékben felelős a termék kifogástalan minőségéért és a fogyasztó jogos igényének a kielégítését nem kapcsolhatja a termelővel szembeni fellépéséhez.[14]

Ugyanakkor azonban e hagyományos kellékszavatossági helyzettel szemben a szerződési kötelezett leépülésének és a helytállás „átültetésének" eseteit — hacsak kivételes jelleggel is — mind a tételesjog, mind a jogalkalmazási gyakorlat ismeri:

a) a témafelvetés szempontjából nem elha-

---

[7] *Bírósági Határozatok* 1973. 1. sz. 19. és 1973. 3. sz. 114. számú polgári határozat. Ld. még a *Fővárosi Bíróság* 57. Pf. 22 366/1971. sz. és 41. Pf. 27 644/1971. sz. ítéleteit gyári hibás gépjárművekkel kapcsolatban, illetőleg a *Pécsi Megyei Bíróság* 2. Pf. 20 851/1972. számú ítéletét, amely egy egyedi hibás, P—20-as gyártmányú, a vételt követő első útján felrobbant és leégett motorkerékpárral kapcsolatos. Figyelemre méltó, hogy a *Baranya megyei Gazdasági Döntőbizottság* 308/1972. sz. alatt ebben az ügyben a visszagördítés során a kötelmi láncon átnyúlva közvetlenül a termelő vállalat II. rendű alperest marasztalta és az I. rendű alperes nagykereskedelmi vállalattal szembeni keresetet elutasította: „Az I. rendű alperes a motorkerékpárt minőségi bizonyítvánnyal vette át. Az átvételkor továbbadás előtt a motor működését nem volt köteles vizsgálni, így ezért a szavatossági hibáért és kárért nem felelős."

[8] *Zárójelentés* a vásárlók, fogyasztók, felhasználók minőségi kifogásaira vonatkozó jogi rendezés érdekében végzett vizsgálatról (MTA ÁJI Polgári Jogi Osztály I. Rész, 1972.) 142. old.

[9] L.: *Lorenz*, W.: Einige rechtsvergleichende Bemerkungen zum gegenwärtigen Stand der Produktenhaftpflicht im deutschen Recht, zur Entscheidung des Bundesgerichtshofs im „Hühnerpest-Fall" (Rabels Z. 1970. 1. sz.) 47. old. *Szocialista szervezetek* egymás közötti jogvitáira l.: a Pp 382. § (3) bekezdését és az ezzel kapcsolatos GK 3. sz., illetőleg a PGKT 3/1974. számú állásfoglalásokat.

[10] *Vlaszova:* A vevőket a kiskereskedelmi adásvételi szerződés alapján megillető jogok védelme (MJ és KJSZ 1973. 7. sz.) 433. old.

[11] Figyelemre méltó, hogy a vételi jogviszonyban a hamis márkázásból folyó problémát nem a jótállás, hanem a szerződés *hatálytalanítása* útján tartják feloldhatónak.

[12] *Hrivak:* A termelői felelősség a hibás termékkel harmadik személynek okozott kárért (Právny Obzor, 1969.) 113—122. old. id.: *Weiss:* A termék előállítóját a fogyasztó irányában terhelő felelősség (PJT 3. Budapest, 1975.) 30—33. old.

[13] Anordnung über die Behandlung von Kundenreklamationen, vom 20. Mai 1966. (GB 1. II, S 386). A rendelkezés gyakorlati alkalmazására is l.: az *NDK felsőbírósága elnökségének* iránymutatását (NJ 1966/20.), különösen az 1. és 2. pontokat.

[14] Összehasonlításul l.: az *NDK felsőbíróságának* 19. Okt. 1972. ZZz 7/1972. (NJ 1973/25.) döntését is, továbbá *Tauchnitz*, Verwirklichung der Gewährleistungs und Garantierechte beim Einzelhandelskauf (NJ 1974/5.) 134—38. old.

nyagolható az 1/1964. (I. 11.) BkM számú rendelet 10. § (3) bekezdésében rendezett, az élelmiszerekkel, kozmetikai készítményekkel és háztartási vegyiárukkal kapcsolatos „áttörés", amely szerint az állami és szövetkezeti bolt nem kérheti a profiljába tartozó árucikkek tekintetében a vásárlás tényének igazolását. Bár e kivétel az alanyi oldalon megmarad a kereskedelem szférájában, már nem a hagyományosan bezárt alaphelyzetre épül;

b) a 4/1971. (II. 8.) PM—ÉVM számú rendelet 3. § (1) bekezdése szerint a hibás teljesítésből eredő igényeket a szövetkezeti lakások vevői a beruházókkal szemben érvényesíthetik. A szerződéses kapcsolatok rendszerében a beruházó az értékesítést lebonyolító OTP mögött áll, így a szavatossági kötelezettség „áttelepítése" a kétszemélyes vételi jogviszony *vertikális irányú,* a termelő felé ható *feloldását* jelenti.[15] A *Fővárosi Bíróság Polgári Kollégiuma* pedig már teljesen szakított a szerződéses kapcsolat hiányán alapuló tradicionális felfogással és a lakóknak a kivitelező vállalattal szembeni közvetlen fellépési lehetőségét elvi éllel mondta ki. (Indokolt felemlíteni, hogy az USA-ban a *termékfelelősség új területe* nyílt meg a lakóépületek tömeggyártásával kapcsolatban, és van olyan felsőbírói ítélet, amely szerint az itt ható felelősség hozzánőtt a gépjárműforgalom fokozott felelősségi helyzeteihez.);[16]

c) a jogalkalmazáson kívüli gyakorlatban felismerhetően jelen van a termelő közvetlen szavatossági helytállása, különösen a jótállási időn túl érvényesített szavatossági igények tekintetében.[17] Sőt az egyik *Legfelsőbb Bíróság*-i határozatban már feltűnik *a termelő kellékszavatossági főkötelezettsége,* ha ezt szerződési viszony hiányában is egy ajánlat formájában jelentkező nyilatkozattal elismeri.[18] Ugyancsak a *Legfelsőbb Bíróság* Gf. VI. Tanácsa pedig egy, a Bírósági Határozatokban is közzétett döntésében a megrendelők keresetére a gyártó vállalat IV. rendű alperest *közvetlenül kötelezi* a kijavítás után is rendeltetésszerű használatra alkalmatlan és hibás gyártású termék *kicserélésére* annak ellenére, hogy direkt szerződési viszonyban a felperesekkel csak a vállalkozó I. rendű alperes áll.[19]

Fentebb kimutattuk, hogy — a jótálláshoz hasonlóan a kellékszavatosság „átlendítése" más szocialista országok jogi megoldásaiban is jelentkezik. *A jogviszonyok dinamikus összefüggése így utat nyit* — bár még inkább csak gazdaságossági és nem jogi-dogmatikai megokolással — *a meggyökeresedett kétszemélyes szavatossági intézmény kiszakításának a relatív struktúrából a hibátlanságért való helytállás átfogóbb konstrukciója irányába.* A kivételek eseti, gyakran „önkényes" meggondoláson alapuló köre azonban „capricious in operation and do not reflect any conscious choice of policy".[20]

3. A kontraktuális és deliktuális felelősség határainak összemosódása. A kártérítésre kötelezett személy. A kérdésfelvetés centrális csomópontja a hibás teljesítés további jogkövetkezménye, a felróható szerződésszegésből folyó kártérítés szankciója, mert a Ptk 307. § (1) bekezdése a kártérítésre kötelezés feltételeként a *közvetlen szerződési partner vétkességét írja elő.* Ugyanígy a kétalanyú szerződésszerkezetbe építi be a kereskedelem felelősségét a 43/1967. (XI. 14.) GB számú határozat és a 4/1969. (III. 30.) közös rendelet 2. § (1) bekezdése [az 1/1964. (I. 11.) BkM számú rendelet a vásárló kártérítési igényét nem ismeri]. Ehhez járul még, hogy a hagyományos dogmatikai felfogás szerint a kereseti igények elvont rangsorában a *szerződésszegésért való helytállás a szerződésen kívüli felelősséget megelőzi,*[21] így a felelősség alanyát meghatározza maga a *vásárlói jogviszony.* A jogi valóság tehát itt is az értékesítő modellt követi a termelőivel szemben.

A jogviszony előrehaladásának *teljesítési* és *felelősségi* létszaka eszerint az alábbi alapképletre és megoldási lehetőségekre épül: *A* által hibásan gyártott termék hibája *B* kontraktuális teljesítése folytán *C*-nél kiütközik és kárt okoz (a közbülső viszonteladóktól, pl. nagykereskedelem most eltekintünk). A fentiek szerint *C* szavatossági és kártérítési igényt *B*-vel szemben érvényesíthet, aki azonban *vétlen* volt: *a)* a szavatossági helytállás *B teljesítési kötelezettsége* körébe esik, de a kárfelelősség alól kimenti magát és *C* nem kap kártérítést; *b)* a vétkesség *mértéktelen túlfeszítésével* kártérítéshez is jut;[22] *c) A* a teljesítés körében *B közreműködője,* így a Ptk 315. §-a alapján *B* az okozott kárért is felel.[23]

Más helyen már utaltunk arra, hogy a hatályos jogi szabályozásba csak az *a)* alatti megoldás illeszthető be,[24] míg a további variációk egyedüli érdeme de lege lata: a *praktikus-pragmatikus alapállás.* Itt az eredője minden olyan

[15] Innen már csak egy lépés a vállalkozó közvetlen helytállásának a megállapítása, vö.: *Harmathy:* i. m. 194. old., *Keresztes:* A lakásfenntartó szövetkezet és a kellékszavatosság (MJ és KJSZ 1972. 10. sz.) 589—592. old.

[16] *„Schipper v. Levitt & Sons, Inc."* 44. NJ. 70. 20. 7. A. 2. d.(1965.) Ld.: *Kessler:* Caveat emptor und der Schutz des Hauskäufers (Festschrift Max Rheinstein II. 1969.) 771. kk. old.

[17] *Zárójelentés:* i. m. 115. old., főként a kohó- és gépipar területén.

[18] *Bírósági Határozatok* 1974. 4. sz. 158. sz.

[19] *Bírósági Határozatok* 1975. 2. sz. 85. sz.

[20] *Fleming:* Law of Torts (4. kiad.) 439. old., id.: *Whincup:* Product Liability and the Automobile in American Law (BLJ July 1973.) 287. old.

[21] *Benedek—Világhy:* A Polgári Törvénykönyv a gyakorlatban (Budapest, 1965.) 41. old., *Asztalos:* A polgári jogi szankció (Budapest, 1966.) 382. old.

[22] *Benedek—Világhy:* i. m. 303—305. old.

[23] *Eörsi:* Elhatárolási problémák az anyagi felelősség körében (Budapest, 1962.) 165. old., *Esser:* Schuldrecht (Karlsruhe, 1968.) 255. old.

[24] *Lábady:* i. m. 705. old.

jogirodalmi javaslatnak, amely a konstrukció „statikai" tökéletesítését az *„objektívvé-átépítésben"* látja[25] anélkül, hogy a jogviszonyok több eleműségéből a *„csak alanyra koncentrált"* szemlélet egyoldalúságát felismerné. A fogyasztói jogviszonyok károsultja azonban a valóságos, a hibakeletkezés okával összefüggő tények alapján lesz „áldozat", e tények pedig — nem tagadva a kereskedelemben felmerülő kárforrások lehetőségét — tipikusan a *termelés menetében* állnak elő.

Innen van a jogviszony hiányát és a szerződésszegési szankciók primátusát elimináló az a javaslat, hogy *a kár okáért felelős személy felelőssége kimondható egy olyan szerződésből keletkezett perben, amely szerződésnek a szempontjából a kárt okozó „kívülálló".*[26] A fenti megoldások azonban akkor is többrendbeli lehetőséget kínálnak, ha *C* a hibakeletkezés okáért felelős *A*-t deliktuális keresettel perli: *a) A*-nak a felelősség körébe való bevonása útján *C* kap ugyan kártérítést, de a hibás termék kijavítása, értékcsökkenése stb. rajta ragad; *b)* szavatossági igénye is kártérítésre transzformálódik és a valóságos kártérítéssel kumulálódva térül meg.[27]

Utóbbinál a *felelősség és a hibás teljesítés szankciói összemosódnak,* amely „keveredés és vegyülés" háttere maga a *termelés,* az a *gazdasági környezet,* amelyben valamennyi hibaok és kártényező ténylegesen felmerült. Minthogy pedig „a gazdasági tényeknek minden egyes esetben jogi indítóokok formáját kell magukra ölteniök",[28] meg kell találni a kártérítésre-helyt-állásra kötelezett személy ilyen kiválasztásának *jogi-formai megalapozását* is.

4. A szavatosság és a kártérítés „egyalapúsága". A lehetőségek többféleségéből a leggyakoribb megoldás tehát az, amely a kártérítést és a szavatosságot közös nevezőre hozza. Itt azonban a probléma a szavatossági és kártérítési igények eltérő eredetében és tételezésében gyökerezik. A károsítási tilalom *eredetileg szerződésen kívüli:* az oltalom megadásánál a szerződéses kapcsolat mellőzhető, viszont ott áll a felróhatósági kritérium. *A hibátlanság eredeti formája:* a kellékszavatosság, itt elég a szolgáltatás fogyatékosságának a tárgyisága, de hagyományosan kell a kontraktuális kötelék.

Ismert ugyanakkor az is, hogy a szavatossági igény kártérítési alapra helyezésével a jogosult kockázata erősödik,[29] a jogkövetkezményi oldalon kitágul a kimentési határ, mert a mentesülésbe a szavatossági helytállás is „betudódik". Innen van, hogy a szavatosság kártérítésre adaptálása — ahol ez megtörtént — általában a felelősség felerősítéséhez vezetett. Különösen megfigyelhető ez a folyamat az amerikai termékfelelősség jogában, ahol az *implied és express warranty* előbb az általános gondossági kötelezettség *(duty to take care)* konstrukciójába ment át, majd az egyre szélesedő kimentési tendenciára figyelemmel eltolódott a vétkességtől független és gyakorlatilag kimentést sem biztosító *strict liability in tort* irányába.[30]

De az egyalapúsítás következménye más helyen is a szubjektív oldal eredeti felróhatósági vonatkozásának az elhalványulásával párosul. A német jogban pl. *Diederichsen* a termékfelelősséggel összefüggésben megteremti a *„Warenkauf"* egységes szerződéstípusát, amely egységesítés „ára" nála is a szankciós oldalon az egyalapú *objektív* jogkövetkezmény lesz.[31] *Eörsi Gyula* mutatja ki, hogy a termékfelelősség kiépítésében előbb az „intézményi általánosítások" jelentkeztek, amely azután a látens konvergencia eszközeként fejlődött tovább.[32] A fejlődés útja pedig többnyire az „objektív felelősség" megalapozása volt — egy „homogén" szankciórendszerrel.

Az eredetileg különálló kártérítési és szavatossági szankcióknak ez az összehangolása — párosulva az „objektív felelősség" egységesítésével — a magyar bírói gyakorlatban és jogirodalomban is feltűnik. *Zsembery István* pl. arról számol be, hogy a *Fővárosi Bíróság* fellebbezési tanácsainak egységes gyakorlata szerint jótállás esetében a kártérítésnek is egyedüli feltétele a jótállás keretébe tartozó hiba.[33] Vonatkozik ez természetesen a fentebb „termelői jótállás"-nak nevezett esetekre is. A *Pécsi Megyei Bíróság Polgári Kollégiumának* vizsgálata és előterjesztése pedig rámutat arra, hogy a bíróságok ott, ahol a hibás teljesítés jogkövetkezményeit a termelői (szerviz) jogviszonyba transzportálják, már nem differenciálnak a szavatossági (jótállási) és kártérítési igények között és a rendellenes lebonyolódást egységes (és objektív alapú) kárkompenzáció útján küszöbölik ki.[34] Végül álljon itt egy példa a *Legfelsőbb Bíróság* gyakorlatából is: a vevőnek az eladott gyomirtószer használatából — annak alkalmatlansága miatt

[25] *Weiss:* i. m. 95—96. old., *Kemenes:* A vásárló, fogyasztó, felhasználó költség- és kártérítési igénye hibás teljesítés esetén de lege ferenda (MJ és KJSZ 1973. 1. sz.) 22—23. old., *Zoltán:* A hibás teljesítéssel okozott kárért való felelősség és a jótállás új szabályozásáról (JK 1970. 8. sz.) 480—482. old.

[26] *Beck:* „Nem vagyunk jogviszonyban" (JK 1966. 1—2. sz.) 12—17. old.

[27] *Beck:* Négy értekezés (Budapest, 1941.) 183—187. old.

[28] *Engels:* Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása (Válogatott Művek, 1949.) II. 392. old.

[29] Érthetetlen, hogy ezt az átültetést még ma is sokszor jogi „fenomén"-ként kezelik akkor, amikor *Beck* már 1935-ben felveti, l.: *Beck:* A többszemélyes magánjogi helyzet (Szeged, 1935.) 13. old.

[30] *Whincup:* i. m. 287—302. old.

[31] *Diederischen:* Die Haftung des Warenherstellers (München u. Berlin, 1967.) 64. kk. old.

[32] *Eörsi:* Összehasonlító polgári jog (Budapest, 1975.) 213. és 219. old.

[33] *Zsembery:* Szavatosság, kötelező jótállás — és kártérítés (MJ és KJSZ 1975. 12. sz.) 725—723. old.

[34] 1975. El. II. C. 18. 3. sz. *kollégiumi jegyzőkönyv* 15—18. old.

— előállott minden kárért — ide értve a kifizetett vételárat is! — a termelő vállalat felel, amely az alkalmatlan vegyszert gyártotta.[35]

A jogirodalomban pedig *Kemenes Béla* de lege ferenda javaslata során a szavatossági határidőkön belül érvényesített követelések tekintetében a szavatossági és kártérítési igényeket *különállítja* ugyan, azon túl azonban valamennyi jogkövetkezményt *felelősségi alapra helyez* és a gyártó vállalat *kimentési lehetőségét erősen megszorítja.*[36]

A fentiekből megfigyelhető, hogy az egységesítésre törekvés kísérletei tipikusan az „objektív egyalapúság" jegyében történnek meg. Ezek azonban többnyire *a kártérítési felelősségnek az objektív alapú szankciókra való formális kiterjesztései.* Azt tartjuk, hogy a termékfelelősség intézményében is megőrizhetők a polgári jogi felelősség sajátosságai és a kellékszavatosság objektív jogkövetkezményei anélkül, hogy az alanyi oldal egységét a kötelezetti pozícióban feloldanánk.

5. *A különállás meghagyása. A szavatossági tényállás sajátos jogi minősége.* Megterhelhető-e a termelő a minőségi hiba tekintetében szavatossági helytállással közvetlenül a fogyasztó irányában? Hozzákötheto-e az előállított termékhez (mintegy dologi jelleggel) a hibátlanság (és a károsítás tilalma)? A kérdés természetesen nemcsak praktikus, de elméleti is.

A *kellékszavatosság* a Ptk 305. §-a szerinti konstrukciójában a hibás teljesítés részben tényállási, részben szankciós összefoglalása.[37] Objektív tényállása tárgyi kötelezettséget jelent és szankciója egy rendellenes (jogellenes) eredményhez fűződik. A szavatosság lényege tehát az *eredményért való helytállás* és nem egy gondos magatartásért való felelősség.[38]

A kötelem lebonyolódása szakaszainak aspektusából már *Grosschmid*-nél a teljesítés után beálló „posthumus" helytállásként jelenik meg, mintegy „megkérődzése az obligációnak, amikor a lerovásbeli fogyaték okából az obligáció életfolyása újból megkezdődik."[39] *Szladits*-nál pedig ez már nem koncentrálódik a kétszemélyes szerződések körére, hanem a szerződések láncolatában, sőt még a szerződésen kívüli jogviszonyok mezőjében is felmerül, hisz minden esetben lehetséges, hogy a szolgáltatás valamely fogyatékossága csak a teljesítés után, sokkal később (esetleg harmadik személynél) ütközik ki.[40] Mint különös létszakban jelentkező sajátos szankció, a szavatossági időhatárig visszafordítható a kötelezettel szemben és így potenciálisan valamennyi szavatossággal terhelt jogviszony *túlhúzódik.*[41]

E „túlhúzódó" jogviszony alanyváltásával pedig feltűnik a termelő szavatossági kötelezettsége — mégpedig a szerződések láncolatos összefüggése folytán — bármely jogosult irányában. A termelő ugyanis a hibátlanság első „felelőse", mert a hibátlan teljesítés jogszabályi követelménye *visszahat a termelés minőségére is. Grosschmid* formuláját átültetve a szerződések sorozatát elindító termelői kötelemre: az, hogy a termelő szavatol a hibás szolgáltatásért *ex post,* magában foglalja hibátlan termelési kötelezettségét *a priori.*[42] Konstrukciónkban ezzel a hibátlan termék *adási* kötelezettsége mellé (elébe) a hibátlanság *gyártási* követelménye lép. Így a szavatosság valóságosan tényállásában kettős kisugárzású: mint *hibátlan teljesítési (szolgáltatási) kötelezettség implicite gyártási hibátlanságot is jelent,* amelyhez — rendellenesség esetén — szavatossági többletkötelezettségek kapcsolhatók.

Meglehetősen kézenfekvőnek tűnik a jogviszony ilyen felfogása, ha a kellékszavatosságot alapjában, mint a *hibátlanság jogszabályi követelményét* ismerjük fel. A jogi oldal mellett pedig gazdaságilag megalapozza ezt az összefüggést maga az *árutermelés* s az, hogy az árutermelésben „a termékek uralkodnak a termelő fölött".[43] A hibátlan teljesítési kötelezettség már az elosztási (csere) viszonyok szférájába esik, az viszont „a termelési feltételek megoszlásának és alakulásának" a függvénye,[44] így *a hibátlanság jogi kötelezettségének első alanya mindig a terméket előállító termelő.*

De ezen túlmenően felemlíthetők azok a konkrét jogszabályi rendelkezések is, amelyek *a termelés, a gyártás minőségét többnyire kogens* (talán imperatív) *szabállyal írják elő.*[45] Sőt idetartozónak tekintjük a minőség tanúsítására

[35] P. törv.-III. 20 269/1964. sz. BH 1964. 8. sz. 4098. sz.

[36] *Kemenes:* i. m. 22—23. old., *Zárójelentés,* i. m. II. Rész. 220. old.

[37] *Asztalos:* i. m. 316—321. old., *Eörsi:* A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség (Budapest, 1961.) 263. old.

[38] Ellentétes: *Görgey:* Kellékszavatosság a szállítási szerződések körében (Budapest, 1965.) 131. kk. old., *Görgey:* A hibás teljesítés szabályozásának áttekintése (MJ és KJSZ 1968. 11. sz.) 656—662. old., *Józsa:* A kellékszavatosság vitás elvi kérdéseiről (JK 1968. 12. sz.) 603—609. old.

[39] *Grosschmid:* Fejezetek kötelmi jogunk köréből (Budapest, 1901.) II. 1232—1233. old.

[40] *Szladits:* Magyar magánjog III. Kötelmi jog. Általános Rész (Budapest, 1941.) A kötelem lebonyolódása, 465. old.

[41] *Grosschmidt:* i. m. uo., *Asztalos:* i. m. uo.

[42] A formula eredeti szövege: „Hiszen az, hogy szavatolok a tulajdonért *ex post,* praesupponálja, hogy tartozom véle *a priori." Grosschmid:* i. m. I. 257. old.

[43] *Engels:* A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig (Válogatott Művek II. 1949.) 137. old.

[44] *Marx:* A gothai program kritikája (Válogatott Művek 1948. II.) 19—20. old.

[45] Csak néhány kiragadott példát említve: a 17/1969. (XII. 19.) MÉM sz. rendelet 1. §-a szerint *élelmiszert csak a kötelező állami szabvány szerinti minőségben* szabad előállítani, a 8/1975. (VIII. 7.) BkM—Kipm sz. rendelet 2. §-a az előzetes *minőségvizsgálati kötelezettséget,* mint a termékek forgalomba hozatali kritériumát a *termelő vállalatok* feladatává teszi.

vonatkozó jogszabályi rendelkezéseket is.[46] A minőség tanúsítását ugyanis a gyártó vállalat végzi, a kereskedelem annak csak továbbadója. A tanúsítás pedig a törvényes (és szerződéses) kellékektől elüthet.[47] Nagyon is kétséges, hogy az ilyen elütő tanúsított jellemzők tekintetében a gyártón (tanúsítón) kívül más is megterhelhető a kellékszavatossági főkötelezettséggel.

Mindezek a vonatkozások erősítik azt a következtetést, hogy nemcsak a teljesítés, de *a termelés hibátlansága is jogszabályi követelmény,* amelynek objektív rendellenessége esetén beállható joghatás: a kellékszavatosság. Innen pedig már csak egy lépés a konstrukció átmentése a *szekundernak nevezett* termelői-fogyasztói jogviszonyba, amelyben a károsítási tilalom és a hibás termék okozta kárért való felelősség — annak szubjektív alapját nem érintve — minden külön „átformálás" nélkül ugyancsak életrekelthető.

6. *A szintézis.* Ha a kellékszavatosság objektív tényállása objektív kötelezettséget jelent az áruelőállítás relációjában is, akkor *a kötelem zárt struktúrájának a kinyílásával az ehhez tapadó helytállás fokozott jellege mindenkivel szemben, illetőleg mindenki javára felállítható.* Ezen az úton pedig összekapcsolható *a termékfelelősség a termékszavatossággal* anélkül, hogy merőben formális egyalapúsítást vinnénk az egységesítés burkába.

Fentebb igyekeztünk összegyűjteni azokat a — főként a jogalkalmazási gyakorlatban manifesztálódott — megoldásokat, amelyek nemcsak a kártérítési igények, de az objektív alapú szankciók (szavatosság, jótállás) átültetését jelzik a termelői-fogyasztói jogviszonyokba akkor, *ha a termékhiba a jogosult szerződési érdekét sérti.* Tagadhatatlan, hogy ezek a kivételek egyre sokasodnak és mind a szerződések összefüggésére, valamint a termelés tényleges veszélyhelyzeteire épülnek. Szerintünk *el kell érni a szerződésszegések jogkövetkezményeinek az összefüggését és összehangolását is a kapcsolódó szerződések körében a jogviszonyok láncolatába belépő minden jogosult javára.*

A termékfelelősség és termékszavatosság ilyen *alanyi összeillesztésével* a hibás terméknek a fogyasztónál előálló (kiütköző) hibája és károkozása esetén a rendellenes eredményt szankcionáló jogkövetkezmény-halmazat annak a *túlhúzódó jogviszonynak* a keretében volna érvényesíthető, amelynek *tartalma* a termelőt termékeivel kapcsolatban — *mindenkivel szemben* — hibátlan gyártásra és károsítási tilalomra szorítja, míg hibás termelés esetén a hibák korrigálására, az egyenérték helyreállítására, illetőleg az elállás tűrése vonatkozásában helytállásra és értékmegtérítésre, az okozott kár tekintetében pedig — felróhatóság esetén — kártérítésre kötelezi. E túlhúzódó jogviszony *tárgya* a rendellenes eredmény, egyfelől mint a termelés hibája, másfelől mint a célzott szükségletkielégítés csorbulása, amely a hibásan gyártott dologban realizálódik.

A hibátlanság követelménye tehát ebben a felépítésben a termelői-fogyasztói jogviszonyba integrálja a szavatosságot és a károkozás tilalmát is, megszüntetve azok kötelezetti különállását, de megőrizve elütő jogi minőségét. A termelő hibátlan termelési-teljesítési (forgalomba hozatali) kötelezettsége megszegéséért való helytállás: a *termékszavatosság,* amelynek objektív tényállásához objektív és reparatív szankciók kapcsolódnak represszió mentes vagyoni hátránnyal (jótállás esetén az igényérvényesítést könnyítő többletszankciókkal); a termékekkel való károkozás tilalmának megszegéséért való felelősség pedig: a *termékfelelősség* a kártérítés represszív és reparatív tartalmú szankciójával. Itt a felelősségi alap a felróhatóság, amely a termelő vállalatokkal szemben támasztható elvárhatósági értékrendben megfelelően funkcionál.[48]

A termékfelelősségnek és a termékszavatosságnak ez a *szintézise* a tudományos és technikai forradalom korszakában társadalmilag kívánatos szigorú minőségvédelem hatékony eszközeként olyan termékek előállítására szorítaná a termelőket, amelyek megfelelően szolgálnak a minőségjavítás követelményét és a fogyasztóvédelmet.

7. *De lege ferenda.* Más alkalommal utaltunk már arra, hogy a Ptk felülvizsgálatával összefüggésben időszerűnek látszik a termékfelelősség hazai tételesjogi szabályozása,[49] amelynek *szerződésszegési alakzatát a Ptk XXV. fejezetében* volna indokolt tételezni. Ennek során kimondható volna a termelő közvetlen helytállási kötelezettsége és felelőssége a fogyasztó irányában, ha a termékhiba a jogosult szerződési érdekét sérti.

Az intézmény dogmatikai alapjának ez a tágítása a *Hibás teljesítés* rendelkezéseinek egy 308/A. §-al való kiegészítésével — kiterjesztő szabály alkalmazása útján — történhetne a következő javasolt szöveg szerint:

308/A. § (1) A jogosult a hibás teljesítésből eredő jogkövetkezményeket közvetlenül a termelővel vagy azzal szemben is érvényesítheti,

[46] A 47/1968. (XII. 18.) Korm. sz. rendelet, külföldről behozott termékek vonatkozásában a 16/1970. (X. 30.) BkM—KkM sz. rendelet, a könnyűipari termékek vonatkozásában a 4/1976. (VI. 7.) KipM—BkM sz. közös rendelet, amely nemcsak a minőség tanúsítását, de a fogyasztók tájékoztatását is a termelőre ruházza.

[47] Ld.: *Szelényi:* A termékek minőségi tanúsítása a polgári jogi szerződések körében (JK 1969. 12. sz.) 663—669. old.

[48] *Lábady:* A termék-felelősségbiztosítás jogi kérdései és megoldási lehetősége (Állami Biztosító Központjának sokszorosított kiadványa. Budapest, 1975.) 21—22. old.

[49] *Lábady:* Termékfelelősség és termék-felelősségbiztosítás (Bizt. Szemle 1975. 8—9. sz.) 317. old.

aki a terméket belföldön elsőként hozta kereskedelmi forgalomba.

(2) Ha a kötelezett a termelőt (forgalomba hozót) megnevezi és a jogosult igénybejelentését a részére nyolc napon belül továbbítja, a szavatossági igények teljesítéséért csak akkor felel, ha a termelő (forgalomba hozó) bizonyítja, hogy a termék hibája a forgalomba hozatalt követően keletkezett. A kártérítésre ilyenkor is a 307. § rendelkezése az irányadó. Ez a szabály a termelő (forgalombahozó) és a kötelezett együttes perlését nem gátolja.

(3) Amennyiben a kötelezett nem a (2) bekezdésben foglaltak szerint jár el, nem hivatkozhat arra, hogy a hibátlan teljesítés érdekében úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható.

Ez utóbbi megoldással a közvetlen szerződő felek között a hibás teljesítéssel okozott kárért való — szerintünk indokolatlanul javasolt — „objektív felelősség" helyébe a kötelezett mentesülését beszűkítő az a — polgári jogunkban más helyen is ismert — rendelkezés lépne, amely *az együttműködési kötelezettség megszegéséből eredő felróhatóságot tételezi,* ha a jogosult az igényérvényesítést a kötelezett hibája, mulasztása vagy közlési kötelezettsége megsértése miatt nem tudja a termelői jogviszonyba átlendíteni. Ez egyúttal súlytalanítaná a termékfelelősséggel szembeni azt a sokat hangoztatott ellenvetést, amely szerint a jogosultat (vásárlót) nem lehet megterhelni a termelő felkutatásának a kötelezettségével.[50]

Ugyanígy a termelővel szembeni *közvetlen fellépés* lehetőségét kimondandónak tartjuk a fentiekben elemzett *jótállással* kapcsolatban is, különösen az itt jelentkező hármas személyi körre figyelemmel azzal, hogy amennyiben a jogosult követelését a szervizvállalat (szövetkezet) nem teljesíti, szavatossági és kártérítési, továbbá jótállási többletigényével közvetlenül a termelő ellen (is) fordulhat. Ez a javaslat a Ptk 248. §-ának konstrukciójában mindössze egyetlen kiegészítést eredményezne, figyelemmel arra, hogy az ott írt „szolgáltatás" a teljesítésre utal, az alábbiak szerint:

248. §. Aki valamely szolgáltatásért vagy termékért jótállást vállal, a jótállás időtartama alatt a helytállás alól csak akkor mentesül, ha bizonyítja, hogy a hiba (oka) az átadás után keletkezett.

Végül pedig ugyanígy kiépítendőnek tartjuk ezt a rendszert a vásárlók minőségi kifogásainak intézésével kapcsolatos és minden további olyan tételesjogi szabályozásnál, amely a hibás teljesítés tényállását és jogkövetkezményeit a Ptk-hoz képest speciálisan rendezi.

Lábady Tamás

[50] *Weiss:* i. m. 92—93. old., *Prugberger:* A szerződés általános szabályainak a decentralizált gazdaságirányítási rendszerben felmerülő néhány elvi kérdése (MJ és KJSZ 1975. 5. sz.) 276. old.

A szabályozási mód fajtái az államigazgatási jogban*

I. A szabályozási mód fogalma

1. A szabályozási mód témájával leginkább a joghallgatók találkoznak a tankönyvekben mint a jogágak egymástól való elhatárolásának egyik tényezőjével.[1] Mindjárt szeretnénk kijelenteni, hogy e tanulmányban nincs szándékunkban a jogág-elhatárolás rögös útját járni! A szabályozási mód e tanulmányban más jelentéssel és főleg más funkcióval jelenik meg, úgy, mint az *államigazgatási jogalkotás* gyakorlatának és elméletének *egyik legizgalmasabb problémaköre,* mint résztéma annak kutatásában, *hogyan lehet jó államigazgatási jogszabályokat alkotni.*

Ha államigazgatási jogunkat és jogalkotásunkat *kritikailag* kívánjuk vizsgálni, ilyen *kérdéseket* tehetünk fel: Milyen társadalmi viszonyok szabályozására alkalmas és melyekére alkalmatlan e jogág? Milyen társadalompolitikai célokat lehet hatékonyan szolgálni államigazgatási jogi eszközökkel? Mi az optimuma a jogok és kötelességek szabályozásának? E kérdéssorba illeszkedik tanulmányunk tárgya is: *Milyen módon, milyen államigazgatási jogi eszközökkel lehet a leghatékonyabban szabályozni valamilyen társadalmi viszonyt,* hogyan közvetítheti a legmegfelelőbben az állami, politikai célokat az államigazgatási jogi szabályozás?

2. Kezdjük a fogalom meghatározásával! *A szabályozási módon* azt értjük, hogy a társadalmi viszony rendezésére szánt jogszabálynak *milyen a norma-összetétele.* Tehát *a jogszabály*

* A tanulmány első részét folyóiratunk 1976. évi 6. számában közöltük

[1] A szabályozás módjáról mint a jogágak elhatárolásának egyik alapjáról lásd *Szabó* Imre: A szocialista jog, Budapest, 1963. 407. old., továbbá *Samu* Mihály: A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja, Bp., 1964. 173. és köv. old. Az államigazgatási jog szabályozási módjáról l. *Berényi* Sándor: Magyar Államigazgatási Jog Általános Rész (Egyetemi tankönyv), Budapest, 1966. 63. és 65. old.

milyen funkciójú, milyen tartalmú és miként érvényesülő normákból áll, a jogalkotó a különböző fajtájú jogi normáknak *milyen kombinációját* alkalmazza.

3. A szabályozási mód mint normatani, jogszabálytani téma tudományunk elhanyagolt területe. Pedig a korszerű szabályozás egyik alapkérdése a helyes szabályozási mód kiválasztása. Ehhez viszont ismernünk kell a *választható* szabályozási módokat, meg kell különböztetnünk a szabályozási mód *fajtáit.* Ha ismerjük a „választékot", akkor kezdhetjük a gondolkodást azon, hogy adott szabályozási célhoz mi a leghatékonyabb, a társadalmilag legelőnyösebb szabályozási mód. (Csak a gondolat érzékeltetésére példaként: A jogalkotó maga adjon-e jogot valamely cselekvésre, vagy erre jogalkalmazó hatóságokat hatalmazzon-e fel? Valamely politikai célt a tilalom általánossága és a kivételek engedélyezése szolgál-e jól, vagy a cselekvésre az általános feljogosítás és a kivételes tilalom stb.?)

4. A szabályozási mód típusainak megismeréséhez *hatályos államigazgatási jogunk elemzése útján* juthatunk el. Ehhez az elemzéshez nélkülözhetetlen eszköz és feltétel volt az államigazgatási jogi *norma különböző fajtáinak* feltárása. Ugyanígy fontos elméleti feltétel magának az államigazgatási jogi *normáknak az új felfogása is*; az ti., hogy a *szankciót* ne tekintsük a norma részének (csak a szabályozás elemének), s ezzel együtt a szankciót tartalmazó rendelkezést is önálló normaként kezeljük.[2] Ha ui. abból a felfogásból indulnánk ki, hogy a szankció minden norma elengedhetetlen része, akkor a szabályozási mód vizsgálatára egyáltalán nem kerülhetne sor. Ha minden norma hipotézisből, diszpozícióból és szankcióból állna, akkor tulajdonképpen háromféle alapvető szabályozási módot különböztethetnénk meg. Ezek képletei a következők lennének: *a)* Jogosítás és szankció, *b)* kötelezés és szankció, *c)* tiltás és szankció. Az államigazgatási jog valósága azonban a szabályozási módok árnyalt rendszerével ellentmond az ilyen leegyszerűsítési törekvésnek. Éppen a normák többféle funkciójának felismerése, a funkciójuk szerint megkülönböztetett normatípusok nevesítése, s ezek között a speciális funkciójú, szankciót tartalmazó norma létének elismerése az egyik nagy segítség a szabályozási módok sokféleségének, sajátosságainak, különbségeinek a leírásához.

5. Első látásra úgy tűnik, mintha a normafajtákról, a szabályozási módokról való gondolkodás pusztán jogdogmatikai doktrinérkedés lenne. Valójában azonban *a szabályozási mód nagyonis gyakorlati konzekvenciákat magában hordó problémakör.* A jogalkotó ui. akkor, amikor kiválasztja az alkalmazandó szabályozási módot, egyszersmind *dönt a jogszabály* jövő életéről, a szabályozás *érvényesülési módjáról is.* (Dönt pl. arról, — mint a szabályozási mód egyik igen fontos eleméről —, hogy jogalkalmazással érvényesülő normákkal operál-e, vagy önkéntes jogkövetés útján hatályosuló normákat alkot. Ezzel már döntött arról is, hogy alkot-e új hatósági ügyfajtát vagy sem, vagyis dönt arról, hogy keletkezzenek-e majd százezer számra új hatósági ügyek.) Sőt, a szabályozási mód azáltal, hogy magában hordja az érvényesülés módját is, tulajdonképpen meghatározza a szabályozással elérni kívánt cél *államigazgatási megoldásának módját is.* Az összefüggésnek tehát ez a láncolata érvényesül: a szabályozás módja — az érvényesülés módja — az államigazgatási feladat megoldásának módja.

6. E tanulmányban kísérletet teszünk arra, hogy az államigazgatási jog matériája alapján *leírjuk és rendszerezzük e jogág leggyakoribb, legfontosabb szabályozási mód típusait.* Egyben bizonyos kritikai megjegyzések mellett megpróbáljuk jelezni a fejlődés kívánatos irányát is. Természetes, hogy a szabályozási mód is, mint minden jogi jelenség, többféle alapon rendszerezhető. Itt egyfajta rendszerezést adunk, tudva, hogy e rendszer sem lesz még teljes, és hogy másfajta rendszer szerinti áttekintés is hasznosan alkalmazható.

II. A szabályozási módok két fő csoportja

1. Az államigazgatási jogban *a szabályozási mód igen nagy számú változata* figyelhető meg. Attól függően, hogy milyen funkciójú, milyen tartalmú, miként érvényesülő normákkal történik a szabályozás, a különböző fajtájú normák sokfajta kombinációja fordul elő. A szabályozási mód törvényszerűségeinek, nevezetesen a szabályozandó viszonyok és a szabályozási cél meghatározó szerepének feltárásához első lépés *a jogalkotás által teremtett különböző szabályozási módok számbavétele, leírása és rendszerezése.*

Mindenekelőtt meg kell határoznunk a szabályozási mód alaptípusait. Azokat az alapvető szabályozási módokat, amelyekre a bonyolultabb szabályozás visszavezethető, amelyek szabályozási feladatok szerint különböző módon kombinálódnak. A tételes jog ui. azt mutatja, hogy alig van olyan társadalmi viszony, amelynek jogi rendezése során valamely szabályozási módtípus tiszta formájában jelenik meg.

2. Az államigazgatási jogi szabályozás módját vizsgálva is, elsőként megkülönböztetendő egymástól *a szabályozás két nagy területe: a hatósági szabályozás és az irányítási viszonyok szabályozása.*

A hatósági szabályozás — közvetlenül vagy közvetve — vonatkozik az állampolgárokra, a

[2] L. erről a tanulmány első részét! *Madarász* Tibor: Gondolatok az államigazgatási jogi normáról. JK. 1976. évi 6. sz.

legkülönfélébb társadalmi szervezetekre, s elvileg valamennyi állami szervtípusra. Az irányítási viszonyok szabályozása viszont *kizárólag* az államigazgatási szervekre és az államigazgatási szervek irányítása alatt működő állami szervekre (állami vállalatokra, állami intézetekre és egyéb állami szervekre) vonatkozik. Az irányítási viszonyok szabályozása — a szocialista államigazgatási jogra jellemző, új, fejlődő szabályozási terület — alapvetően az irányító és az irányított szervezet közötti jogi kapcsolatrendszert alakítja.

3. Az irányítási viszonyok szabályozásával érintett *állami szervek* természetesen *címzettjei egyben a hatósági szabályozásnak is.* Állami szervek esetében ezért gyakran nem könnyű a kétféle szabályozás egyértelmű megkülönböztetése. *Nem lehet elfogadni* azt a megkülönböztetési alapot, hogy a hatósági szabályozás az impérium jogán történő, az irányítási viszonyok szabályozása pedig az állam tulajdonosi jogán történő jogalkotás. Egyrészt azért nem, mert az irányítási viszonyok szabályozásában is benne van az állami közhatalom, másrészt azért sem, mert az állami szervekre vonatkozó hatósági szabályozás igen gyakran eszköz az állam tulajdonosi funkciójának gyakorlásában. Az állami szervek hatósági és irányítási szabályozásának kettősségében célszerűbb egyrészt az állam központi szervei közötti *munkamegosztás* megnyilvánulását látnunk. Másrészt a kétféle szabályozás különbsége *a hatalomgyakorlás eltérő fokában,* s nem utolsósorban a szabályozás módjában, az alkalmazotti jogi eszközök eltéréseiben keresendő. (Megjegyezzük, hogy a legfelsőbb jogalkotó szervek, az Országgyűlés, a NET és főként a Kormány jogalkotásában, különösen, ha jogszabályai kizárólag állami szervekre vonatkoznak, a kétféle szabályozás megkülönböztetésének alig van jelentősége.)

Mégis *a két szabályozási terület elkülönített tanulmányozása indokolt,* nemcsak azért, mert az egyiknél a címzettek túlnyomóan nagy hányada állampolgár, a másiknál pedig állami szerv, hanem főként azért, mert a két területen *a szabályozási mód speciális fajtái* figyelhetők meg.[3]

4. Az egyértelműség érdekében hangsúlyozzuk, hogy *a hatósági jogalkotás termékének tekintjük* a központi államigazgatási szervek minden olyan jogszabályát, amelyet — közvetlen vagy közvetett — irányításuk alatt *nem* álló szervezeteknek címeznek. Ennek megfelelően hatósági jogalkotás *a központi funkcionális szervek* minden jogszabálya, amely a különböző ágazati központi szervek vagy a tanácsok irányítása alatt álló vállalatoknak, intézeteknek és egyéb szerveknek szólnak.[4] Ehhez hasonlóan hatósági jogszabályt alkotnak az *ágazati minisztériumok* is, amikor más minisztérium irányítása alatt álló vállalatokra, intézetekre kötelező normákat adnak ki (az ágazati felelősség, a „társfelügyelet", „szakfelügyelet" stb. jogán).

[3] Az irányítási és hatósági szabályozás egymástól való megkülönböztetésére nem alkalmas módszer a jogforrások szerinti osztályozás. Egyrészt a hatósági jogalkotás nem szűkíthető le a rendeleti szintű és annál magasabb rendű jogforrásokra. A hatósági jogalkotás formája ui. az államtitkári rendelkezés is, és e joganyag jogforrás minden olyan miniszteri normatív utasítás is, amelynek címzettje az utasítást kiadó minisztériummal nem áll irányítási viszonyban. Másrészt a miniszteri rendelet (és a magasabb szintű jogszabályok) szintén lehetnek irányítási jogforrások is.

III. A hatósági szabályozás

A hatósági szabályozás sajátossága, hogy közvetlenül vagy közvetve jogi hatása lehet az állam területén minden természetes személyre és minden szervezetre (társadalmi, állami szervezetekre, egyéb jogi személyekre). A szabályozás — adott normacsoport esetében — vonatkozhat a jogalanyok minden fenti körére vagy közülük csak egyesekre.

A hatósági szabályozásban két alapvető szabályozási mód válik el egymástól, aszerint, hogy a jogi hatás milyen módon érvényesül a jogalanyokra. Az első típusnál a jogi hatást közvetlenül a szabályozás váltja ki, a megkívánt állapot vagy változás a társadalmi viszonyokban közvetlenül a normák hatására, általában a címzettek önkéntes jogkövető magatartása révén következik be. A második típusnál a jogalanyokat a jogi hatás nem közvetlenül a normákból, hanem államigazgatási szervek jogalkalmazó cselekményei, egyedi rendelkező tevékenysége útján éri. Ilyen alapon megkülönböztethető a szabályozási mód egyik alaptípusa, *a jogalanyokra közvetlen hatást gyakorló hatósági szabályozás,* és a másik alaptípus, *a jogalkalmazással érvényesülő hatósági szabályozás.*

1. A jogalanyokra közvetlen hatást gyakorló hatósági szabályozás

A jogalanyokra közvetlen hatást gyakorló hatósági szabályozási mód *általános sajátosságai* a következők: A jogalkotó a szabályozást alapvetően az állampolgárok, illetőleg a szervezetek alanyi jogait vagy államigazgatási kötelezettségeit megállapító normákkal végzi. E normák címzettjei közvetlenül e jogalanyok. Jogaikat közvetlenül a norma erejénél fogva gyakorolhatják, kötelességeiket ugyanígy teljesíthetik. Sem a jog szerzéséhez és annak gyakorlásához, sem a kötelezettség keletkezéséhez és annak teljesítéséhez nem szükséges jogalkalmazó szerv egyedi aktusa és egyéb jogalkalmazó cselekménye sem. E szabályozási mód esetén a jogszabály érvényesüléséhez általában nem

[4] Ez a megállapítás nincs ellentétben azzal, hogy a funkcionális szervek tevékenysége, így jogalkotó tevékenysége is része a népgazdaság tágabb értelemben vett irányításának.

szükségesek konkrét államigazgatási jogviszonyok. Államigazgatási szervek a normák érvényesülése érdekében tevékenykednek ugyan, de ez tájékoztató, felvilágosító, tanácsadó tevékenység, azután hatósági ellenőrzés és a jogszabály érvényesüléséről egyéb módon történő informálódás. Az államigazgatás beavatkozása — e cselekményeken túlmenően — csak jogszabálysértés esetén válik szükségessé. Ekkor a szankció alkalmazására vagy annak kezdeményezésére kerül sor. Ez tehát már jogalkalmazási tevékenységet igényel, s ekkor a jogsértő és az államigazgatási szerv között jogviszony jön létre.

A közvetlen hatást gyakorló szabályozási mód óriási *előnye* az, hogy az állami akarat érvényesítéséhez *nincs szükség államigazgatási ügyek tömegeinek keletkezésére*, általában nincs szükség tehát „ügyintézési" államigazgatási munkára.

A közvetlen jogi hatást kiváltó szabályozásban a normák tartalmuk szerint lehetnek *jogosítók* (megengedők), *kötelezettséget megállapítók vagy tiltók*. Bármely tartalmú is a szabályozás (jogosító, kötelező vagy tiltó), az lehet *teljes hatályú* és *részleges hatályú*. Teljes hatályú akkor, ha a jogalanyok meghatározott körében minden jogalanyra kivétel nélkül vonatkozik. Részleges hatályú a szabályozás viszont, ha a jogi hatást nem az érintett valamennyi jogalanyra gyakorolja, vagyis, ha kivételeket is szabályoz. A részleges hatályú szabályozásnak is két módja van. Az első abban áll, hogy a kivételeket maga a jogalkotó a jogszabályban állapítja meg. A másik mód jellemzője, hogy a jogszabály felhatalmazást ad valamely jogalkalmazó államigazgatási szervtípusnak, hogy a jogszabály általános rendelkezésétől egyedi esetekben eltérően rendelkezzék.

A jogalanyokra közvetlen hatást gyakorló szabályozási módnak — az alkalmazott normafajtáktól függően — több alaptípusa különböztethető meg. Ezek a következők:

A) A jogalanyokra közvetlenül jogot keletkeztető szabályozás. E szabályozás fő normafajtája az alanyi jogot megállapító norma, amely valamely tevékenységre vagy tevékenységtől tartózkodásra jogosít. Ennek érvényesülési folyamatában az állami kényszernek nincs közvetlen szerepe, így szankciót tartalmazó norma alkotására általában nem kerül sor. (Ritkán a jogalany jogérvényesítését megakadályozó, gátló magatartás szankcióival fenyegetett lehet.) Sokkal nagyobb szerep jut a jogérvényesítés garanciái szabályozásának. E körben sor kerülhet állami szervek feladatait megszabó normák alkotására. Gyakori az is, hogy a jogalkotó a jogalanynak eljárási jogokat biztosít alanyi joga érvényesítéséhez.

A jogosító szabályozás is — mint írtuk — lehet *teljes* vagy *részleges hatályú*. A részleges hatályú szabályozásnál a jogosítás alóli kivételt a jogalkotó rendszerint tiltó normával fejezi ki. (Az általában engedélyezett magatartás egyesek számára tilos.) Kötelezés tartalmú a kivételt szabályozó norma, ha az általános jogosítás valamely tevékenységtől tartózkodás. (A kivétel ez esetben az, hogy egyesek kötelesek e cselekvésre.) A részleges hatályú szabályozás másik módja esetén a jogalkotó jogalkalmazásra jogosító hatásköri szabályokat is alkot. Felhatalmazást ad valamely államigazgatási szervtípusnak arra, hogy egyeseket az általában megadott jog gyakorlásából, kivételként, kötelezés vagy tilalom tartalmú egyedi határozattal — kizárjon.

A jogalanyokra közvetlenül jogot keletkeztető szabályozási mód kiválóan *alkalmas az államigazgatási alanyi jogok körének bővítésére*.[5] Gyakori e szabályozási módnak az a variációja, amelyben a jogalkotó nemcsak a jogot adja meg, hanem egyszersmind *szabályozza a jog gyakorlásának a módját is*. Ilyenkor tehát a jogalanyokra egyben kötelességeket is állapít meg, tehát a jogosító és a kötelező szabályozás kombinációja valósul meg.

B) A jogalanyoknak kötelességet közvetlenül megállapító szabályozás. E szabályozási mód alapvetően két, funkciója szerint eltérő normafajtával történik. Az egyik normafajta a természetes személyek, illetőleg a szervezetek számára valamely *cselekvést, valamely tevékenységet előíró norma*. A másik normafajta pedig a *szankciót megállapító norma*, amely a kötelességét nem teljesítő, vagyis az előírt cselekvést vagy tevékenységet elmulasztó jogalany számára joghátrányt helyez kilátásba.

A most jellemzett szabályozási mód struktúrájához rendszerint hozzátartozik egy vagy több *hatáskört* megállapító norma is. A leggyakoribb a hatósági *ellenőrzési hatáskört* megállapító rendelkezés. E szabályozási mód gyakran kiegészül olyan hatáskört megállapító normákkal is, amelyek államigazgatási hatóságokat feljogosítanak arra, hogy a jogalanyokat egyedi határozatban *kötelezzék a jogszabályi kötelezettségük teljesítésére*. (Nem új kötelezettséget állapítanak meg tehát, hanem a szabályozási mód alapját jelentő normában előírt cselekvésre, tevékenységre szólítják fel a jogalanyokat.)

A most tárgyalt szabályozási mód *hatásmechanizmusa* a következő: A jogalanyok többsége a számára a normában előírt cselekvést, tevékenységet önként megvalósítja. A norma szerinti cselekvést arra rendelt államigazgatási szervek ellenőrzik. Ezzel nemcsak ösztönzik a jogszerű magatartást, hanem egyben felfedik a jogsértést is. A normában előírt cselekvést elmulasztó jogalanyokat kötelezik — jogalkal-

[5] A jogalanyokra közvetlenül jogot keletkeztető szabályozási mód alkalmazását illetően behatóbb tanulmányozást kíván egy fontos elméleti kérdés. Az ti., hogy az állampolgárok vagy a szervezetek olyan cselekvésére, tevékenységére nézve, amelyet az állam nem kíván korlátozni, szükséges-e egyáltalán jogi szabályozás (jogosító szabályozás), vagy csak a tilalmak szabályozása szükséges?

mazó egyedi aktusokban — az elmulasztott cselekvésre, és rendszerint egyidejűleg meg is büntetik.

A jogalanyoknak kötelességet közvetlenül megállapító szabályozás is lehet *teljes vagy részleges hatályú.* Részleges hatályú szabályozás esetén a kivétel szabályozása jogosító normákkal történik. A jogalkotó a jogalanyok egy körét — akik egyébként a kötelezés alá esnének — arra jogosít, hogy a másoknak előírt cselekvést, tevékenységet mellőzzék. A részleges hatályú szabályozás másik módja hatáskört megállapító normákkal történik. A jogszabály felhatalmaz államigazgatási szerveket arra, hogy egyeseket egyedi hatósági engedéllyel mentesítsenek az egyébként általánosan érvényes kötelezettségtől.

C) A tiltó szabályozás a jogalanyokra közvetlenül hatást gyakorló szabályozási módnak az a fajtája, amely útján a jogalkotó a jogalanyokat valamely cselekvéstől, tevékenységtől tartózkodásra kötelezi. Ennek főtípusa *a cselekvés megkezdését is tiltja,* alaptípusa viszont a már folyamatban levő cselekvés, tevékenység folytatását tiltja meg, vagyis valamely tevékenység *abbahagyására kötelez.*

A tiltó szabályozási mód struktúrája lényegében megegyezik a kötelezettséget megállapító szabályozási módéval. Itt is a tilalomnorma párja a szankciónorma, amely a tilalom ellenére cselekvőt büntetéssel fenyegeti.

E szabályozási mód érvényesülési folyamatának is része az *ellenőrzés.* Ezért a tiltó szabályozási módhoz logikailag mindig hozzátartozik a hatósági ellenőrzési hatáskört megállapító norma. Ha a tiltott cselekvésnek következménye van és ennek megszüntetése lehetséges, akkor e szabályozási módhoz hozzátartozik az a hatásköri norma, amely államigazgatási szervet jogosít *a jogellenes következmény megszüntetésének* egyedi határozattal való elrendelésére.

A szabályozási cél itt tehát úgy valósul meg, hogy a jogalanyok többsége ténylegesen és önként tartózkodik a tiltott cselekvéstől. A hatóságok ellenőrző munkája ösztönöz is erre, de főként a jogellenesen cselekvők felderítése a célja. A tilalom ellen vétőkkel szemben a felelősségre vonás, a szankció alkalmazása a következő lépés. Bizonyos esetekben az érvényesülési folyamat zárómozzanata a tiltott cselekvés jogellenes következményének hatósági reparálása.

A tiltó szabályozási módnak is természetesen megvan a *két alfajtája,* nevezetesen a teljes vagy részleges hatályú szabályozás. A részleges hatályú szabályozás eszközei itt is jogosító normák, amelyek egyes jogalanyoknak megengedik az egyébként tiltott cselekvést, tevékenységet. A kivétel szabályozásának itt is lehetséges a jogalkalmazásos módja. Ekkor egyesek számára a tilalom alóli mentességet valamely hatóság adja meg határozatban, engedélyezve az egyébként tiltott cselekvést vagy tevékenységet.

2. A jogalkalmazás útján érvényesülő hatósági szabályozás

1. A hatósági szabályozás második főtípusa a jogalkalmazás útján érvényesülő szabályozás. A jogalkotó e szabályozási móddal is a társadalmi folyamatokat kívánja befolyásolni, végső soron az állampolgárok és a szervezetek viszonyait akarja az állami céloknak megfelelően alakítani. A kívánt hatást azonban nem közvetlenül éri el, hanem *a jogalkalmazó államigazgatási szervek cselekvése útján.* Ezért a normák címzettjei elsősorban a jogalkalmazó szervek, a jogalkotó e szervek cselekvését szabályozza. Ezeket jogosítja, kötelezi arra, hogy a szervezetek és a személyek viszonyaiba egyedi határozatokkal beavatkozzanak. Így a személyek és a szervezetek (a jogalanyok) jogaikat *nem közvetlenül a jogalkotótól, a jogszabályból kapják,* hanem valamely jogalkalmazó államigazgatási szervtől. Ugyanígy kötelességeik közvetlen forrásai sem a jogi normák, hanem az államigazgatási szervek egyedi kötelező határozatai. Persze a jogalkalmazó államigazgatási szervek nem saját akaratuk szerint jogosítanak vagy köteleznek, hanem — még a gyakran viszonylag széles döntési szabadsággal élve is — csak *közvetítik* a jogalkotói akaratot. A jogalkotó általánosan meghatározott akaratát az egyedi esetekben érvényesítik.

E szabályozási mód következménye az, hogy *a jogalanyok tömegei közvetlen kapcsolatba kerülnek a jogalkalmazó államigazgatási szervekkel.* Konkrét jogviszonyok, egyedi államigazgatási ügyek jönnek létre — gyakran igen nagy számban. Ebben áll e szabályozási mód *hátránya* a közvetlen jogi hatást kiváltó szabályozással szemben.

2. A jogalkalmazás útján érvényesülő szabályanyag *fő jellemzője* normatani szempontból az, hogy *uralkodó normafajtája a hatásköri norma,* az államigazgatási anyagi jog egyik tipikus normája. Ez a normafajta *alapvetően különbözik az eljárásjogok hatásköri szabályaitól.* Ezek nem elsősorban az államigazgatáson belüli munkamegosztást szabályozó normák. (Bár van ilyen funkciójuk is, de ez csak másodlagos.) Főfunkciójuk annak megszabása, hogy *az államigazgatási szervek milyen társadalmi viszonyokba és mekkora hatalmat gyakorolva szólhatnak bele.*

A hatósági hatáskört (hatósági jogkört) megszabó normákat tartalmilag a következők jellemzik: Megszabják, hogy valamely jogalkalmazó államigazgatási szervtípus *mely jogalanyok mely viszonyait* érintheti igazgatási tevékenységével, hogy e viszonyokat milyen fajta jogi hatású *aktusokkal* befolyásolhatja, s végül megszabják azt is, hogy egy-egy aktus kiadá-

sára *mely feltételek* bizonyítottsága esetén kerülhet sor. E tartalmi jellemzők folytán a hatásköri norma az államigazgatás és a társadalom viszonyának egyik fő szabályozási eszköze.

3. A jogalkalmazás útján érvényesülő szabályozásban a hatáskört megállapító normák mellett megtalálhatók járulékosan egyéb anyagi és eljárási normák, az igazgatottak (a jogalanyok, az ügyfelek) *jogait és kötelességeit szabályozó normák is.* A jogosító normák az ügyfeleknek arra adnak jogot, hogy az államigazgatási szervek jogalkalmazó tevékenységét kezdeményezzék. A kötelességet szabályozó normák viszont az ügyfelek olyan teendőit írják elő, amelyekkel közreműködnek a jogalkalmazó tevékenységben, vagy éppen arra kötelezik őket, hogy igénybe vegyék az államigazgatási szerv jogalkalmazó tevékenységét. (Ilyenek pl. a bejelentési, a nyilvántartásba vételi, az adatszolgáltatási vagy éppen az adatigazoltatási kötelezettséget előíró normák.)

A jogalkalmazás útján érvényesülő szabályozásból fő szabályként hiányzik *a szankciót kilátásba helyező norma,* minthogy e szabályozási mód legfőbb építőköve a hatásköri norma. Ennek érvényesülése pedig nem más, mint a hatáskör gyakorlása, a jogalkalmazó tevékenység. A hatásköri szabályt is megsértheti természetesen, mégpedig a hatáskörrel felruházott szerv, azzal, hogy jogellenesen nem gyakorolja hatáskörét. Erre az esetre azonban az államigazgatási jogi szabályozásnak felesleges speciális szankció kilátásba helyezésével reagálnia. Végső eszközként ui. rendelkezésére áll vagy a munkajogi felelősségrevonás lehetősége, vagy az államjogi felelősség konzekvenciáinak levonása. Ezeket azonban jogrendszerünk csak végső eszköznek szánja, s néhány egyéb érvényesítési eszközt biztosít a hatásköri norma megvalósulásának garanciáiként. (Ilyenek az ügyfél panaszjogát, az ügyész felszólalási jogát, az irányító szervek utasítási jogát és egyáltalán az irányító szervek jogait és kötelességeit megszabó normák.)

A jogalkalmazással érvényesülő szabályozás is járhat természetesen szankció kilátásba helyezésével. Ennek fő alkalmazási esete az, amikor az államigazgatási szerv jogalkalmazó tevékenységének igénybevétele, kezdeményezése az ügyfél kötelezettsége. *Ilyenkor az ügyféli kötelezettséget megállapító norma párjaként megjelenik egy szankciónorma is.*

A jogalkalmazással érvényesülő szabályozás sajátossága, hogy mindig sor kerül hatósági *eljárási normák alkalmazására* is. Ha egy-egy hatósági ügyfajta intézéséhez a jogalkotó speciális eljárási szabályok kiadását nem is tartja szükségesnek, akkor is alkalmazásra kerülnek a hatósági eljárás általános szabályai (az eljárási kódex rendelkezései).

4. *A jogalkalmazói hatásköri szabályok* jogi tartalmuk szerint *kettős arculatúak,* jogosítóak és egyben cselekvésre kötelezőek is. *Jogot adnak* a hatóságnak a jogalkalmazásra, arra, hogy az ügyfeleknek jogot, kötelességet keletkeztető, módosító vagy megszüntető egyedi aktusokat adjanak ki és egyéb jogilag jelentős érdemi cselekményeket végezzenek. *Kötelezés* tartalmuk abban van, hogy az államigazgatási szerveknek hatáskörük gyakorlása egyben jogszabályi kötelezettségük is. A hatáskör gyakorlásának elmulasztása általában jogszabálysértés. Vannak azonban olyan hatásköri szabályok is, amelyek nem kogensek, amelyeknek alkalmazását illetően is van mérlegelési joguk a jogalkalmazó szerveknek. *A hivatalból megindítható eljárásokra* vonatkozó egyes hatásköri normák ui. az államigazgatási szerv döntésére bízzák az eljárás megindítását. Az eset körülményeitől függően a szerv dönt abban, hogy indít-e eljárást, s ennek során hoz-e (rendszerint az ügyfélre nézve terhes) aktust.

A jogalkalmazással érvényesíthető normák szerkezetileg *mindig hipotétikusak.* Egyedi esetben érvényesítésükre ui. csak akkor kerülhet sor, *ha ténylegesen bekövetkeznek azok a feltételek,* amelyekhez a norma a jogalkalmazó szerv cselekményét köti.

A jogalkalmazással érvényesülő szabályozás — a jogalkalmazó szerv döntési szabadságát illetően — kétféle lehet, *mérlegelési jogot biztosító vagy kogens* (imperatív) szabályozás. A mérlegelési jog biztosítása vagy mellőzése az államigazgatási jogi szabályozási mód *egyik sarkalatos problémája.*

5. A hatósági jogalkalmazás útján érvényesülő szabályozásnak *igen sok alfajtája* különböztethető meg. A szabályozás alfajtáit a hatásköri normák tartalma szerint osztályozhatjuk. Vagyis aszerint, hogy a hatásköri szabály *milyen jogi hatású aktus* kibocsátására jogosítja a jogalkalmazó szervet. Így végül is a hatóságok egyedi aktusainak fajtáihoz jutunk el.

A jogalkotás gyakorlata szempontjából természetesen főként *a tipikus szabályozási módok* érdekelnek bennünket. Azok, amelyek a leggyakoribbak és az államigazgatás valóságában, a társadalom életében a legjelentősebbek.

A jogalkalmazás útján érvényesülő szabályozási mód típusait a hatósági tevékenység legjelentősebb fajtái szerint különböztethetjük meg egymástól.[6] Így *a legfontosabb szabályozási módok* a következők: a hatósági engedélyezési hatáskör szabályozása; a hatósági hozzájárulási jogkör szabályozása; az egyedi kötelezésre feljogosító szabályozás; az egyedi tilalmak elrendelésére jogosító szabályozás; az államigazgatási szankció alkalmazására hatáskört adó szabályozás; az adatigazolásra, igazolványok kiadására, közhitelű nyilvántartásba való bejegyzésre, okiratokba való bejegyzésre hatáskört adó szabályozási módok.

[6] A hatósági tevékenység főbb fajtáiról l. *Berényi—Madarász—Toldi:* Államigazgatási jog Általános Rész (a Rendőrtiszti Főiskola tankönyve), Budapest, 1975. 352—367. old.

E szabályozási módok egyenkénti elemzésére e tanulmány keretei természetesen nem adnak módot. Így csak két szabályozási móddal foglalkozunk részletesebben.

6. *A hatósági engedélyezési hatáskör szabályozása* (valamely hatósági engedélyfajta statuálása) az államigazgatási jog *egyik leggyakoribb szabályozási módja.* E szabályozás célja az, hogy valamely általánosan tiltott magatartás tanúsítását egyesek számára törvényesen lehetővé tegye. *A hatósági engedély olyan konkrét aktus, amelyben az engedélyező hatóság meghatározott címzettet valamely cselekvésre (tevékenységre) vagy cselekvéstől tartózkodásra, (cselekvés abbahagyására) jogosít.*

Az engedélyezési hatáskör szabályozásának főbb esetei a következők: *a) Valamely magatartás engedélyhez kötése* egyéb jogszabályi rendelkezés nélkül. Ilyenkor a jogalkotó kétféle szabályozási módszer közül választhat. Első megoldásként egy vagy több normában úgy rendelkezik, hogy valamely hatóság meghatározott magatartást engedélyezhet. Másik megoldásként egyik normában kinyilvánítja azt, hogy meghatározott magatartást csak engedéllyel szabad tanúsítani, s emellett egyéb normákban szabályozza, hogy mely hatóság, milyen feltételek mellett jogosult az engedélyezésre. *b) Az általános kötelezéssel vagy tilalommal kombinált engedélyezés szabályozása.* Ilyenkor az engedélyezési hatáskör szabályozása kiegészítője a jogalanyokra közvetlen hatást gyakorló szabályozási mód valamelyikének. (L.: a III/A. alfejezetet.) A normák egy csoportja általános érvénnyel (a címzettek egy meghatározott körére vonatkozóan) valamely cselekvést, tevékenységet ír elő, vagy éppen valamely cselekvést tilt. A jogalkotó egyben azonban kivételt is kíván tenni, de nem kivételre vonatkozó szabály alkotásával, hanem valamely jogalkalmazó szerv egyidejű felhatalmazásával arra, hogy egyes esetekben az általános szabálytól eltérően rendelkezzék. Ez a jogalkalmazó hatóság tehát engedélyt adhat egyeseknek arra, hogy az általánosan érvényes kötelezettséget ne teljesítsék, vagy arra, hogy valamely cselekvést, tevékenységet az általános tilalomtól eltérően végezhessenek. *Ilyen esetekben a hatósági engedélyezés célja a kivétel alkalmazása, méghozzá olyan ügyekben, amelyekben az egyéniesítés követelményét normával kielégíteni nem lehet.* Arra van tehát szükség, hogy valamely államigazgatási szerv *egyenként döntsön a kivételekről.* Ez a döntés tehát jogalkalmazás eredménye, amely során az államigazgatási szerv konkrét, egyedi esetekben érvényesíti a kivételre vonatkozó normákat.

Az engedélyezési hatáskör szabályozásának sajátossága, hogy általában sor kerül több-kevesebb *speciális eljárási norma* kiadására is. Ezek az engedélyt kérő ügyfél és más érdekeltek olyan jogait és kötelességeit szabályozzák, amelyeket az engedélyezési eljárás megindításakor és az eljárás során gyakorolhatnak, illetőleg kötelesek teljesíteni. Ezektől a speciális eljárási normáktól függ nagyrészt az eljárás egyszerűsége vagy bonyolultsága, esetleg bürokratikussága is.

7. A jogalkalmazás útján érvényesülő szabályozási mód egyik, legtöbb problémát okozó fajtája, *a közhitelű adatigazolás és a közhitelű nyilvántartás szabályozása.* Ilyen esetben államigazgatási szervek arra kapnak jogot és egyben kötelességet, hogy ügyfelek részére hatósági igazolást adjanak ki, okiratokat (gyakran igazolványokat) állítsanak ki, az ügyfélre vonatkozó adatokat nyilvántartásba vegyenek, az ügyfél okiratába bejegyzéseket végezzenek stb.

Az ilyen hatáskör szabályozása *általában nem önálló funkciójú,* hanem *járuléka* valamely egyéb szabályozási módnak.

Az adatigazolási és nyilvántartási hatáskör szabályozásának gerincét *két normafajta* adja. Az egyik maga, az államigazgatási szerv hatáskörét megállapító norma (normacsoport), a másik pedig az ügyfél *alanyi jogát vagy kötelességét* szabályozó norma. Ezek jogosítják pl. az állampolgárt arra, hogy valamely tényre nézve hatósági igazolást kérhessen, vagy ezek kötelezik valamely adat bejelentésére, igazoltatására, stb. Az adatigazoltatás, nyilvántartásba vétel, stb. „kötelezettségét" gyakran más jogág (pl. a munkajog vagy a polgári jog) normái írják elő, de nem a kikényszerítés fenyegetése mellett, hanem úgy, mint jogszerzés, jogviszony létesítése feltételét. Más a helyzet akkor, amikor a hatóság adatigazolási, nyilvántartási hatáskörének gyakorlásához feltétel az ügyfél valamely cselekvése (pl. bejelentés megtétele). Ilyenkor a normák az ügyfél cselekvését *államigazgatási kötelezettségként* írják elő, s egyidejűleg szankció kilátásba helyezésével is ösztönzik a címzetteket a teljesítésre. Ezért a most tárgyalt szabályozási módnak szerves alkotórésze sok esetben *a szankciót megállapító norma is.*

Ez a szabályozási mód, ennek kedvelt, gyakori alkalmazása *méltán céltáblája a kritikának.* Sok az ilyen hatáskört statuáló jogszabályunk! Államigazgatási szervek és állampolgárok gyakran jogosan kifogásolják a kellően át nem gondolt ilyen jogszabályokat. Érthetően, hisz egy-egy igazolásfajta, egy-egy új nyilvántartásba vételi kötelezettség tetemesen növeli egyrészt az államigazgatás egyébként is legmegterheltebb egységeinek munkáját, másrészt bővítik százezrek „hivatalos teendőinek" körét. Itt tehát különösen fontos annak lelkiismeretes vizsgálata, *vajon a szabályozási cél eléréséhez nélkülözhetetlen-e újabb adatigazolási vagy nyilvántartási hatáskör jogszabályi statuálása?*

8. A jogalkalmazással érvényesülő szabályozásnak különösen fontos sajátossága, hogy a jogalkotó a szabályozási célt rendszerint *több szabályozási mód kombinálásával kívánja* megvalósítani. Vagyis a jogalkalmazó hatóságnak többféle hatósági jogosítványt ad, többféle ha-

tósági aktus kibocsátására jogosítja. A szabályozási cél ilyen több oldalú megközelítése sokszor indokolt. Igen gyakran azonban „túlbiztosítási" törekvés érvényesül, s ez bürokratizmusra vezet. Éppen ezért *az államigazgatási jogalkotás kritikai vizsgálatának egyik fő területét éppen a jogalkalmazásos szabályozási mód adja.*

IV. Az irányítási viszonyok szabályozása

1. Általános jellemzés

1. Az államigazgatási jog sajátos területe, különösen a szocialista államban, az irányítási, másként az alá-fölérendeltségi viszonyok jogi szabályozása. Az e körbe vonható jogszabályok legfőképpen a címzettek és a szabályozott kapcsolatok sajátosságai tekintetében különíthetők el a hatósági jogszabályoktól. Az irányítási jogszabályok címzetteinek köre *szigorúan az állami szervek rendszerén belül* vonható meg. Az irányítás jogán kiadott jogszabályok *a hierarchikus kapcsolatokat* és az irányított szervezeteken belüli viszonyokat (részben a szervezeteken belül is a hierarchikus kapcsolatokat, részben pedig a szervezeteken belüli személyek közötti és szervezeti egységek közötti együttműködési viszonyokat) rendezik. A jogalkotó és a jogszabály címzettje ugyanazon — hierarchikus struktúrát mutató — szervrendszer különböző szintű egységei.

Az irányítási viszonyokon tehát nemcsak a közvetlen irányítási kapcsolatokat értjük, hanem minden olyan viszonyt, amely valamely állami szervezet és ugyanazon szervezetrendszerbe tartozó, bármely fokozatú, felsőbb szintű irányító szerve között létezik. Az irányítási viszony e felfogása különösen jelentős a jogi szabályozás szempontjából. Az irányítás jogán kiadott jogszabályok címzettjei ui. jórészt a jogalkotónak csak közvetve, csak áttételesen alárendelt szervezetek.

2. A fentiekből következően az irányítási viszonyok szabályozásának fontos sajátossága, hogy — ellentétben a hatósági jogszabályokkal — *az irányítási normák mindig jogviszonyok keretében realizálódnak.* Részben az irányító és az irányított szervezet közötti állandó, folyamatos államigazgatási jogviszonyban, részben a szervezeteken belüli jogviszonyban. A jogszabályok címzettjei közötti ez a folyamatos kapcsolat az irányítási normák érvényesülésének módját meghatározóan befolyásolja.

A hatósági és az irányítási szabályozás különbségeit vizsgálhatnánk a szabályozási tárgyak, a *szabályozott viszonyok* szempontjából is. Erről most csak annyit, hogy egyrészt az irányítási viszonyok szabályozásában a szabályozási tárgyak köre lényegesen szélesebb, mint a hatósági szabályozásban. (Elvileg e kör kiterjedhet a szervezetek minden szervi és szakmai ügyére.) Másrészt — ebből következően — vannak speciális irányítási szabályozási tárgyak, olyanok, amelyeket a hatósági szabályozás körében nem találhatunk meg. Most azonban nem a szabályozási tárgyak, hanem a szabályozási mód különbségeit vizsgáljuk!

3. Az irányítási viszonyok szabályozásában, az államigazgatási jognak a szocializmusban kiterebélyesedő, ezen új nagy területén *a szabályozási mód is új jelenségeket és új törvényszerűségeket mutat.* Az irányítási szabályozás módja a hatósági szabályozás hagyományos rendszerébe nem illeszthető be, olyan szabályozási módok termelődtek ki szükségszerűen, amelyek a „klasszikus" közigazgatási szabályozás eszköztárában nem találhatók meg.

Ennek hangsúlyozása rendkívül fontos az államigazgatási jog fejlesztése szempontjából! Nem elégedhetünk meg az államigazgatási jogra jellemző legáltalánosabb sajátosságok hangoztatásával, mert az ilyen magasszintű absztrakciók elfedik a gyakorlati szempontból döntő specifikumokat. Nem élhetünk azzal a módszerrel sem, hogy a hatósági szabályozás belső logikáját erőszakoljuk rá az irányítási viszonyokra. Ez a viszonycsoport ui. nem érthető meg, nem is vizsgálható a hatósági szabályozás törvényszerűségeiből kiindulva.

E rövid tanulmány keretében nincs mód az irányítási viszonyok szabályozási módjának részletes elemzésére. Ezért csak a legfontosabbaknak vélt sajátosságokat mutatjuk be, főként azokat, amelyek a hatósági szabályozásban használatos szabályozási módoktól az eltérések kimutatására alkalmasak. Erre is a legalkalmasabb *az irányítási szabályozási módok különböző típusainak* vizsgálata.

2. A feladatmeghatározó szabályozás

1. Az irányítási viszonyok szabályozásában a legsajátosabb, a hatósági szabályozástól leginkább eltérő szabályozási mód a *feladatmeghatározó szabályozás.* E szabályozási mód a címzett állandóan, folyamatosan vagy rendszeresen ismétlődő feladatainak megszabását szolgálja.[7] Az „állandóság", a „tartósság" természetesen viszonylagos, hiszen az állami célok, az irányított szervezet társadalmi funkciói, a szervezet tágan értelmezett környezete állandóan változásban vannak. Ennek megfelelően az irányító a régebbi feladatokat módosítja vagy megszün-

[7] Az irányítás másik tipikus jogi eszközétől, az egyedi utasítástól a feladatmegszabó jogszabályt éppen az elrendelt teendők állandósága vagy ismétlődő jellege különbözteti meg. Az egyedi utasítás fő jellemzője nem elsősorban az, hogy egy meghatározott címzettnek szól — bár ez a legáltalánosabb —, hanem az, hogy rendszerint egyszeri cselekvéssel, cselekvéssorozattal, viszonylag rövid időn belül ellátandó tevékenységgel végrehajtható. Normává lesz az utasítás viszont akkor, ha az irányító a címzett tevékenységét hosszú időre szabja meg, ha teendőit, cselekvésének céljait a tartósság igényével határozza meg.

teti, új feladatokat tűz ki. (Más kérdés, hogy mind a gyakori feladatmódosítás, mind a feladatkör „konzerválása" veszélyeket hord magában.)

B) 2. A feladatmeghatározó szabályozás *címzettjei* igen változatos képet mutatnak, megfelelően a hierarchikus kapcsolatrendszer sokszínűségének. A jogalkotó szabályozhatja a feladatait a neki közvetlenül vagy közvetve alárendelt szervezeteknek, az alsóbbszintű, különböző fokozatú irányító szerveknek, az irányított szervezetek belső szervezeti egységeinek, különböző szintű vezetőinek, vezető szerveinek és egyéb dolgozóinak.

C) 3. A feladatmeghatározó szabályozás *tipikus eszköze,* építőköve a *feladatmegszabó norma.* Ez tartalmát tekintve kötelezettséget megállapító, mégpedig cselekvésre, tevékenységre kötelező norma. Specifikumát az adja, és az egyéb kötelezettséget megállapító normáktól elnevezésével való elhatárolását is az indokolja, hogy jogi hatása valami *pozitív, célt megvalósító emberi magatartás.* (Nem lehet „feladatként" kezelni a passzivitásra, a nem cselekvésre, az abbahagyásra kötelezést.) Másrészt a *feladatmegszabó norma a cselekvést mint folyamatos, állandó vagy rendszeresen ismétlődő teendőt írja elő.*

Nem tagadjuk, hogy ilyen értelemben vett feladatmegszabó normát találhatunk a hatósági szabályozásban is (az „ügyfél" feladata megszabásaként). Az irányítási szabályozást azonban az jellemzi, hogy a jogalkotó nemcsak egy-egy feladatmegszabó normát ad ki (más normák érvényesülésének eszközeként, miként a hatósági szabályozásban), hanem *a feladatmegszabó normák egész rendszerét* alkotja meg. Nemcsak a nagyobb mennyiségük, hanem a feladatmegszabó normák cél szerinti *rendezettsége* is adja az irányítási szabályozási mód különösségét. A feladatmegszabó normáknak az ilyen rendszere *önálló jogi funkciót szolgál,* valamely irányítói (állami) cél megvalósításának önálló jogi eszköze. Éppen ezért beszélhetünk a feladatmeghatározásról mint önálló, sajátos szabályozási módról.

A feladatmeghatározó szabályozásban — tiszta formájában — a feladatmegszabó normán kívül egyéb normafajtát nem találunk. *A jogalkotó nem alkalmaz szankciót megállapító normát sem.* Ez persze nem jelenti a feladatmegszabó normák kikényszeríthetőségének hiányát, hiszen külön szabályozás nélkül is rendelkezésre áll a munkajogi szankció, esetenként az államjogi és a büntetőjogi szankció, vagy a pénzügyi jogi szankció. Ezen kívül a munkajog egyéb eszközei és az államjogon, az államigazgatási jogon belül az irányítási joganyag számos jogintézménye is felhasználható a feladatmeghatározó jogszabályok érvényesítésének elősegítésére, biztosítására. (Ilyenek pl. a munkaviszony megszüntetése, az aktusfelülvizsgálati jog, az ellenőrzési jog stb.)

3. Az irányítói hatáskör szabályozása

A) 1. Az irányítási viszonyok szabályozásában kiemelkedő szabályozási mód az *irányítói hatáskör* szabályozása. A jogalkotó e szabályozással az irányító tevékenységet ellátó államigazgatási szervek azon jogosítványait határozza meg, amelyek gyakorlásával irányító tevékenységüket ellátják. A hatásköri szabályok közül tipikusak az utasításadásra, a normatív aktusok kibocsátására és az ellenőrzés különböző formái végzésére feljogosító szabályok. Ezektől megkülönböztethetők a *jogalkalmazói döntésekre feljogosító* hatásköri szabályok.[8] Ezek az irányító államigazgatási szerveket arra jogosítják, illetőleg kötelezik, hogy az irányított szervezet vagy annak dolgozói, esetleg a szervezettel kapcsolatban álló egyéb személyek konkrét ügyeiben döntést hozzanak. A *döntési jog* különböző erősségű *fokozatainak* szabályozására kerülhet sor. Így az önálló döntés (a határozathozatal), a hozzájárulás, a jóváhagyás, a megerősítés, a véleménynyilvánítás stb. jogát szabályozhatják. Az irányítói jogalkalmazás elkülöníthető területe az *aktusfelülvizsgálati jog* gyakorlása. Az irányítói hatáskör mellőzhetetlen része az irányított szervezetek aktusainak és egyéb cselekményeinek utólagos felülvizsgálatára kiterjedő jog, a megsemmisítés és a megváltoztatás joga.

Az *irányítói jogalkalmazás* mint tevékenység struktúrája rendkívül nagy hasonlóságot mutat természetesen a hatósági jogalkalmazásával. A jogalkalmazói döntések az irányítás keretében azonban tartalmukban, jogi formájukban (elnevezésükben is) — az átfedések mellett — sokban el is térnek a hatósági döntésektől. Nem utolsósorban mások a jogalkalmazási eljárások jogi szabályai. (Ezért ezekre az eljárásokra nem is terjed ki az 1957. évi IV. tv. hatálya.)

Az irányítói jogalkalmazás szabályozásának kezdeti szakaszát az jellemezte, hogy az irányító szerv igen széles döntési hatáskört kapott. (Ez normaszerkezetileg vagy abban jelentkezett, hogy a hipotézis, vagyis a döntés feltételeinek szabályozása rendkívül „nagyvonalúan" történt meg, vagy egyenesen abban, hogy a döntési jogot adó normának egyszerűen nem volt hipotézise.) Az újabb jogfejlődésben egyre inkább *tért hódít az irányítói jogalkalmazás szabályozási módjának közelítése a hatósági jogkör precízebb szabályozási módjához.* Tulajdonképpen ebben az új szakaszban kezdenek az irányítói döntések valóban jogalkalmazói döntésekké válni.

[8] Nem lehet egyetérteni azzal az álláspontal, amely az államigazgatási jogalkalmazást csak a hatósági jogalkalmazásra szűkíti le. (Ilyen álláspontot képvisel *Berényi* Sándor a Rendőrtiszti Főiskola hivatkozott tankönyvében, a 43—46. old.-on). Az irányítói jogalkalmazás létét a hatályos jog és az államigazgatás gyakorlata egyaránt bizonyítja. Az irányítói jogalkalmazás specifikumai a hatósági jogalkalmazáshoz képest nem adnak elégséges alapot e tevékenység jogalkalmazás-mivoltának tagadásához.

2. Az irányítói hatáskör szabályozásából is rendszerint *hiányzik a szankciót megállapító norma,* ugyanazon logikai, jogi összefüggés folytán, amelyet a feladatmeghatározó szabályozásnál jeleztünk. Ugyanakkor a hatáskört megállapító normákhoz rendszerint párosulnak az irányított szervezetek vagy azok vezetői és egyéb dolgozói számára jogot és kötelességet megállapító normák. *A jogosító normák* a címzettjeiknek azt teszik lehetővé, hogy az irányító szerv valamely irányítói jogának gyakorlását kezdeményezhessék. (Így pl. előterjesztési, kérelembenyújtási, fellebbezési vagy panaszjogot stb. biztosítanak.) A *kötelezés-tartalmú normák* viszont olyan cselekvést írnak elő a címzettnek (az irányított szervezetnek, valamely belső szervének, valamely személynek), amellyel hozzájárul az irányítói hatáskör gyakorolhatóságához. (Így pl. beszámolási, jelentéstételi, bejelentési kötelezettséget írnak elő vagy az egyéb ellenőrzési cselekmények tűrésének kötelezettségét, avagy a hozzájárulás, a jóváhagyás kérésének stb. kötelezettségét.)

4. Az irányított szervezetek jogainak és kötelességeinek szabályozása

1. A következő szabályozási mód az irányított szervezetek jogainak és kötelességeinek szabályozása. Itt nagyrészt azokról a jogokról van szó, amelyekkel a szervezet az irányító szerveivel fennálló kapcsolatában élhet, amelyekkel tehát *a jogalkotó a szervezet önállóságának jogi garanciáit teremti meg.* Ezek a szervezeti jogok széles skálán mozoghatnak, attól függően, hogy politikai döntések az adott szervezettípusnak milyen mértékű önállóságot kívánnak lehetővé tenni. A jogok egyik része a szervezeti viszonyok, a szervezet tevékenységének saját *szabályozására* vonatkozik. A jogok másik része önálló *döntési hatáskört* biztosít a szervezetnek (pontosabban a szervezet vezetőinek, vezető szerveinek) a szervi és szakmai ügyek különböző fajtáiban (a személyzeti ügyektől a belső szervezet alakításán át a fejlesztési ügyekig).

2. A szervezet jogainak szabályozása szoros egységben van az irányítói hatáskör szabályozásával. *Minden irányítói jog az irányított szervezet önállóságának korlátja, viszont az irányított szervezet alanyi joga szűkíti az irányítói hatalom gyakorlásának terrénumát.* E szabályozási mód jellemzője, hogy a jogalkotó a jogosító normák mellett *kötelezettség* tartalmú normákat is ad ki. Ezek az irányított szervezeteknek az irányítókkal fennálló kapcsolatában teljesítendő kötelezettségeket állapítják meg. Az ilyen kötelezettségek egyik részéről már említést tettünk a hatásköri szabályozás kapcsán. De minden irányított szervezetnek ennél szélesebb a kötelezettségi köre. Elméletileg az *engedelmességi kötelezettségek* összefoglaló megjelöléssel illethetünk minden olyan kötelességet, amely valamely irányítói jog ellenkező előjelű megfelelője. Így többek között az utasítás végrehajtásának, az ellenőrzés tűrésének, az irányító által kiadott normák megtartásának kötelezettsége adja az irányítói hatáskör gyakorlásának garanciáit. Az ilyen kötelezettségeket szabályozhatják sommásan vagy részletesen, de *ezek legalábbis implicite minden irányítási jogviszony tartalmának elmaradhatatlan részei.* E kötelességek kikényszerítésére is rendelkezésre állnak a munkajogi szankciók és az egyéb munkajogi eszközök, némelykor az államjogi felelősségi rendszer, s végső biztosítékként a büntetőjogi eszközök.

5. Az irányított szervezetek belső viszonyainak szabályozása

1. Az irányítási viszonyok szabályozásának speciális módja az irányított szervezetek belső viszonyainak szabályozása. Ez a szabályozási mód az előzőktől a szabályozás tárgyában is különbözik, minthogy itt a szabályozás egy-egy szervezettípus belső viszonyaira vonatkozik. *E szabályanyag részei* a következők: A különböző szintű belső vezetők (vezető szervek) hatáskörének szabályai; a különböző szintű vezetők közötti kapcsolatban a kölcsönös jogokat és kötelezettségeket megállapító szabályok; a szervezethez tartozó személyek (a szervezet dolgozói és a szervezethez egyéb címen tartozó személyek[9]) jogait és kötelességeit tartalmazó szabályok. Ez utóbbi csoportba tartoznak mindazokat a jogokat és kötelességeket megszabó normák, amelyeket a szervezethez tartozó személyek magához a szervezethez, a szervezet vezető szerveihez, vagy egymáshoz való kapcsolatukban érvényesíthetnek, illetőleg teljesíthetnek.

2. A belső viszonyok szabályozása tehát *nagyon összetett jogi jelenség.* Szerepet kapnak benne hatáskört megállapító normák éppúgy, mint személyek jogait és kötelességeit szabályozó normák, sőt esetenként speciális szankciót megállapító normák is. A szervezeti belső viszonyokra vonatkozó joganyag egyik része a *munkajoghoz* tartozik, másik része *államigazgatási jogi szabályokból* áll, de van számos olyan normacsoport, amelynek *jogági besorolása* vitatható. (Ilyenek pl. a felsőoktatási intézeten belüli tanulóviszony szabályai.)

3. Indokolt-e a szervezetek belső viszonyainak szabályozását speciális szabályozási módként kezelnünk? Úgy tűnik, feltétlenül. E viszonycsoport szabályozottsága ui. különböző mértékű lehet, szervezettípusonként eltérő viszonyok szabályozására kerülhet sor. Sőt ezen túlmenően többféle lehetőség van atekintetben is, hogy egy-egy viszonyt milyen normafajtával

[9] A szervezethez tartozó személyeken értjük pl. az egyetem hallgatóit, a kórházak ápoltjait, intézetek gosdozottjait stb.

szabályozzanak (így pl. hatásköri szabályokkal, vagy túlsúlyban alanyi jogokat és kötelességet megállapító normákkal.) A belső, szervezeti viszonyok szabályozása annyi problémát vet fel, hogy önálló tanulmányozása szükséges.

V. Következtetések és feladatok

1. A szabályozási módok áttekintése jól érzékelteti, a szocialista államigazgatási jog menynyire *differenciáltan* szolgálhatja a társadalmi, politikai célkitűzéseket. A ma alkalmazott szabályozási módok között megtalálhatók ugyan a klasszikus burzsoá közigazgatási jog hagyományos megoldásai is, de az államigazgatás kibővült funkciórendszere, a befolyásolt társadalmi viszonyok sokfélesége *a szocialista államigazgatási jogban számos új megoldási módot termelt ki,* s a régieket is módosította. Talán a legszembetűnőbb a szankció, az állami kényszer szerepe a szabályozásban. Minden szabályozási típusnál elemeztük a szankció szerepét a szabályozási cél elérésében, a szabályozás hatályosulásában. Megállapíthattuk, hogy a jog kikényszeríthetőségének alapvető követelménye ugyan végső soron mindenféle szabályozási módnál teljesülhet, mégis a szabályozási cél elérésének biztosításában *a szankció a legtöbb szabályozási mód esetében gyakorlatilag alárendelt szerepet játszik.* Ez nem elsősorban azzal az általános formulával magyarázható, hogy a szocialista jog érvényesülési folyamatában megváltozik a meggyőzés és a kényszer jelentősége. Sokkal inkább arra vezethető vissza, hogy az állami célok megvalósulását a szocialista állam nagyon sokféle úton-módon, *az államigazgatási jogintézmények kiterjedt rendszerével, ezek együtthatásával éri el.* Olyan magának a jogi szabályozásnak is a természete, hogy a szabályok érvényesülését nem elsősorban a szankció kilátásba helyezésével lehet elérni. A parancs vagy tilalom és a szankcióval fenyegetettés használatos szabályozási módok ugyan, de szó sincs arról, hogy államigazgatási jogunkban ezeknek domináló szerepük lenne.

2. Különös figyelmet érdemel *a hatósági szabályozás két alapvető módja.* A jogalanyokra közvetlen hatást gyakorló szabályozás és a jogalkalmazással érvényesülő szabályozás kettőssége mögött ui. *kétféle államigazgatási működési mód* húzódik meg! Ha valamely társadalmi viszonyba az állam a közvetlen hatást gyakorló szabályozás útján szól bele, akkor ez a szabályozási mód a helyi és területi államigazgatási szervektől — miként erről előbb szó volt — főként csak tájékoztatást, tanácsadást, ellenőrző, informálódó tevékenységet igényel, és végső esetben a jogsértők felelősségre vonását. Ha viszont a jogalkalmazás útján érvényesülő szabályozás módját választották, akkor a helyi, területi szerveknek jogalkalmazási tevékenységükben nagyszámú ügyfél több-kevesebb hatósági államigazgatási ügyét kell intézniük. *A kétféle szabályozási mód következménye kétféle államigazgatási működési modell:* az informáló-ellenőrző-informálódó-szankciót alkalmazó államigazgatás az egyik oldalon és az ügyintéző („aktaintéző") államigazgatás a másik oldalon. A hatályos magyar államigazgatási jog tanulmányozása arra enged következtetni, hogy *ma domináns szerepe a jogalkalmazásos szabályozási módnak és ennek folytán az ügyintéző államigazgatásnak van.* A jogalkalmazás útján érvényesülő szabályozás túltengésének, s ezzel a közvetlen hatást gyakorló szabályozási mód háttérbe szorulásának *hátrányos következményei* jól ismertek mind az „ügyfelek" körében, mind az államigazgatás világában.

Márpedig, ha szűkíteni kívánjuk az ügyintéző államigazgatás körét, s erősíteni kívánjuk az államigazgatás tájékoztató, ellenőrző, s ha kell, felelősségrevonási funkcióját, akkor a korszerűség e követelményének le kell vonnunk a konzekvenciáit a jogalkotásra is. Ez nem más, mint *a jogalanyokra közvetlen hatást gyakorló szabályozási mód favorizálása.* Nagyon fontos jogalkotási teendő és egyben elméleti, kutatási feladat is annak vizsgálata, *mely társadalmi viszonyokban cserélhető fel a mai jogalkalmazást igénylő szabályozási mód a jogi hatást közvetlenül kiváltó szabályozási móddal.* Szó sincs itt valamiféle abszolutizálásról persze, hiszen számos szabályozási célnál csak a jogalkalmazásos szabályozási mód lehetséges vagy az a hatékonyabb. Mégis a joganyag ilyen célú *felülvizsgálatát* a jövő egyik fontos feladataként tarthatjuk számon.

3. Az irányítási viszonyok szabályozásában a különböző szabályozási módok sajátosságainak feltárása lehetővé tesz néhány megállapítást és következtetést. Így többek között dogmatikailag egzaktabban vizsgálhatjuk a szabályozás fejlődését. A szocialista irányítási, alá-fölé rendeltségi viszonyok újabb szabályozásában más szabályozási módok nyernek teret, mint a fejlődés korábbi szakaszaiban. *Korábban* szinte egyeduralkodó szabályozási mód volt a *feladatmeghatározó szabályozás.* Ez megfelelt az irányító szerv és az irányított szerv közötti viszony régebbi felfogásának, amelynek lényege az irányítói teljhatalom és az irányított erős alárendeltsége volt. *A feladatmeghatározó szabályozási mód annak az irányítási modellnek volt egyik velejárója, amelyet „utasításos" irányításnak nevezhetünk.*

Az irányított szervezetek (vállalatok, intézetek, alsóbb fokú államigazgatási szervek stb.) önállóságának növelésére vonatkozó politikai koncepció tükröződik a szabályozási mód változásaiban is. *Új szabályozási módok fejlődnek,* kerülnek egyre inkább előtérbe. Ilyenek főként *az irányítói hatáskör részletes szabályozása* (a régebbi szabályozatlansággal vagy sommás szabályozással szemben), továbbá az irányított *szervezet jogainak és kötelességeinek szabályozása.* Arról van szó tehát, hogy régebben az irá-

nyítási jogviszony tartalmának szabályozása egyoldalú volt, ti. az irányító feladatokat szabott meg az irányított számára. (Már a feladatnak az állandóság igényével való megszabása is persze haladás volt az egyedi utasítások rendszeréhez képest.) Újabban, az újfajta szabályozási módok alkalmazásával e jogviszony mindkét alanyának jogi helyzetét szabályozzák. *Az irányító jogköre korlátokat, az irányított szervezet önállósága pedig jogi garanciákat kap.* Új és terebélyesedő jelenség a *szervezetek belső viszonyainak szabályozása is.* A nagyobb önállóság igénye mintegy magával hozza a szervezeti viszonyok stabilizálását is, mégpedig a jog eszközeivel is. Ehhez mindjárt hozzátesszük, hogy a belső viszonyok felsőszintű szabályozása egyik nézőpontról haladás ahhoz a régebbi helyzethez képest, amelyben a belső viszonyokba való napi és operatív beleszólás irányítói privilégium volt. Más nézőpontból viszont a szervezet belső viszonyainak részletes szabályozása (valamelyik irányító szerv részéről) az önállóság korlátozását jelenti.

Az irányítási viszonyok, vagy másként kifejezve az államigazgatási szervek és az állami munkaszervezetek (és egyéb állami szervek) közötti viszonyok szabályozásában a fejlődés görbéje rendkívül érdekesen alakul. A szocialista fejlődés első szakaszában az irányítási viszonyok szabályozási módja divergáló tendenciát mutatott a hatósági szabályozási módokhoz képest. Kifejlődtek a sajátos, csak az irányítási viszonyokban érvényesülő szabályozási módok. A fejlődés újabb etapjaiban viszont a kétféle (a hatósági és az irányítási) szabályozás *egymáshoz való közeledése figyelhető meg.* Elsősorban úgy, hogy *az irányítási viszonyok szabályozásában egyre inkább megjelennek a hatóságihoz hasonló szabályozási módok.* Az államigazgatás által irányított szervezetek önállóságának, önállósága növelésének politikai követelménye *e szervezetek államigazgatási jogalanyiságának kiteljesedésében* is jelentkezik. Az önálló jogalanyok (az irányító és az irányított szervezetek) közötti jogviszony kiépítése szükségképpen igényli a hatóságihoz hasonló szabályozási módok alkalmazását. Olyan új jelenségekről van itt szó, mint pl. a közvetlen irányító szervre vonatkozó hatásköri szabályozáson belül a jogalkalmazási hatáskör bővülése. (Az irányító szerv jogát arra, hogy az irányított szervezetet érintő konkrét ügyekben döntsön, egyre több ügyet illetően precíz hipotézisekkel és kogens diszpozíciókkal szabályozzák.) *Az irányító szerv hatáskörét tehát már gyakran azonos, vagy legalábbis nagyon hasonló módon szabályozzák, mint a hatóságként eljáró államigazgatási szervét.* Ugyanilyen új jelenség az irányított szervezet (vagy a szervezet vezetői, dolgozói, belső szervezeti egységei) jogainak és kötelességeinek magasszintű jogforrásokban történő szabályozása. E szabályozási mód már nagy hasonlóságot mutat a hatósági szabályozás egyik fő módjához, nevezetesen a jogalanyokra közvetlen hatást gyakorló szabályozáshoz.

E jogfejlődési tendenciákra felhíva a figyelmet nem azt a gondolatot kívánjuk sugallni, hogy az államigazgatási szabályozási módok teljes integrálódására számíthatunk. Ez megalapozatlan következetetés lenne, hiszen *a hierarchikus viszonyok sajátosságai folytán mindig megmaradnak a szabályozási mód eltérései is.* Az irányítási viszonyok szabályozási módjainak közeledése a hatósági szabályozási módokhoz azonban mint államigazgatási jogalkotásunk *progresszív fejlődési tendenciája* a jövőben feltétlenül erősítendő. Ez fontos része és egyben eszköze a szervezeti önállóság jogi garanciarendszerének és az irányítási viszonyok optimális jogi rendjének.

4. Az államigazgatási jogi szabályozás fő típusainak leírása és rendszerezése *csak az első lépésnek* tekinthető a szabályozási mód kutatásában. *A cél a jogalkotás gyakorlatát segítő optimális szabályozási módok felderítése, mégpedig a szabályozást meghatározó társadalmi és jogtudományi törvényszerűségek megismerése és felhasználása útján.* Erre vonatkozóan csak *néhány kutatási feladatra* utalunk. Ilyen kutatási témák: Mennyire kötik a jogalkotót az imént jelzett törvényszerűségek, s mekkora a szabadsága a szabályozási mód meghatározásában? Melyek az összefüggések a szabályozási módok és a szabályozási célok között? Melyek azok a szabályozási célok, amelyek elérésére többféle szabályozási mód alkalmas, amelyeknél a jogalkotóknak van mérlegelési, választási lehetősége? Meg lehet-e adni bizonyos jogtudományi „szakmai szabályokat", amelyek segítenek az optimális szabályozási mód kialakításában? Végül, ezeknek a témáknak a kutatása révén, a kutatási eredmények birtokában a tudománynak az is feladata, hogy konkrét segítséget adjon az állami szerveknek a társadalmi gyakorlatban be nem vált szabályozási módok kritikai felülvizsgálatához. Mindezek a feladatok az államigazgatási jogtudomány képviselőinek felelősségteljes közreműködését várják.

Madarász Tibor

Néhány gondolat egy korszerű beruházási módszer jogi hátteréről*

Az országgyűlés 1975. évi őszi ülésszakán Bondor József építésügyi és városfejlesztési miniszter így összegezte beszédét: „Gazdaságosabban, olcsóbban, szervezettebben és gyorsabban építkezni." Kijelentette, hogy „a beruházások megvalósítási időtartamának csökkentése érdekében követelményként írták elő a műszaki tervező vállalatok számára, hogy a döntéseket alaposabb műszaki, gazdasági elemzéssel, alternatív megoldások vizsgálatával készítsék elő." Megjegyezte, hogy intézkedések történtek a beruházási jogszabályok korszerűsítésére.

Az egyik ilyen korszerűsített jogszabály a 3/1974. (VIII. 6.) OT—PM sz. együttes rendelet, melynek 2. sz. melléklete az előkészítési munkaprogram általános irányelveiként az alábbiakat írja elő:

„Az előkészítési folyamat egyes szakaszaiban elvégzendő feladatokra vonatkozó határidők és a teljes folyamat időtartamának tervezésénél — lehetőleg időtartam-tervezési, hálótervezési módszereket alkalmazva — figyelembe kell venni az egyes döntési szakaszok logikai és időbeli sorrendiségét. Számításba kell venni azt is, hogy egyrészt több feladatot egy időben, illetőleg — a fejlesztési célban történt állásfoglalásnak megfelelően — több megoldási változatban kell végezni, másrészt a párhuzamosan folyó előkészítés, vagy a későbbi és újabb információk következtében módosítani kell a korábbi megoldásokat és egyes folyamatokat ismét el kell végezni. Ezek mellett az időtartam-tervezésnél számolni kell a részdöntések szükségességével és azok időigényével."

Mi tulajdonképpen ez a hálótervezéses módszer, s alkalmazása hogyan képzelhető el hatályos jogszabályaink keretei között?

A hálódiagram, a hálóterv két alakzatból áll, az események jelzésére kör vagy négyzet szolgál, ezeket tevékenységek kötik össze, amelyeket nyíllal jelölnek. Minden eseményt szám jelöl, ezek a háló csomópontjai, ezért a kezdő esemény a 0 számot kapja. Minden tevékenységhez kivétel nélkül egy kezdő és egy befejező esemény tartozik. Megfordítva: a kezdő és befejező esemény kivételével minden eseményt tevékenység előz meg és tevékenység követ. Ha egy tevékenység megkezdődhet az előző tevékenység befejezése előtt, akkor a szóban forgó tevékenységet résztevékenységekre kell bontani.

Az elkészült hálóterv a tevékenységek, illetve események egymásutániságában jól áttekinthető képet ad valamilyen folyamatról és egyben kiemeli a kezdő s befejező esemény közötti leghosszabb megvalósulási tevékenységsorozatot (utat), ami az egész beruházási, fejlesztési, felújítási stb. folyamat időtartamát meghatározza. Ezt az utat nevezzük kritikus útnak.*

Ha az egész összetett folyamat (pl. beruházás) megvalósítási idejét le akarjuk csökkenteni, akkor értelemszerűen csak a kritikus út csökkentésére kell koncentrálnunk. És ha ennek következtében más események láncolata adja a kezdés és befejezés közötti leghosszabb utat, akkor most már ez lesz a kritikus út, a csökkentéseket itt kell folytatni és így tovább, amíg a kielégítő eredményt meg nem kapjuk.

A hálótervezéses módszert többek között a következő előnyök jellemzik: — lehetővé válik a terv esetleges változtatásával járó következmények gyors felmérése, — a munka egyes szakaszai időbelileg lehatárolhatóak, — utal a nehézségek lehetőségére, a munkaszervezés megjavításának szükségességére, — lehetővé teszi az időszükséglet valósághű felmérését és ami ebből következik, megmutatja az egyes határidők betarthatóságának valószínűségét — lehetővé válik a várható befejezési határidő pontos megismerése, amely a szerződéskötések alapjául szolgálhat.

A hálódiagramos, hálótervezéses módszerek tehát jól alkalmazhatóak azokon a területeken, ahol az átfutási idő rövidítésével kapcsolatos feladatokról van szó, vagy sokféle tevékenység összehangolását kell elvégezni.

A hálótervezést nem szabad úgy kezelni, mint valami futó divatot. Igaz, nagyon hatásos propagandája van. Tudjuk, hogy az amerikai Polaris program mennyivel is rövidült meg a módszer alkalmazásával, olvassuk, hogy amely gengszterbanda ad magára valamicskét, az is hálótervvel készíti elő akcióit és így tovább.

A hálótervezés 10—25%-os megtakarítást jelent anyagban, időben, ezért alkalmazása feltétlenül hasznos. Egy-egy nagyobb beruházás, felújítás persze olyan összetett műveleteket kíván meg — különösen ha építési munka mellett technológiai szereléssel is párosul —, hogy a hálódiagram készítése, elemzése, az optimális idők rövidítése csak nagykapacitású számítógéppel képzelhető el.

Különösen nehéz a felújítások kérdése. A beruházási munkák előkészítése, levezetése kizárólag a beruházás tárgykörét érintő műszaki és szervezési feladatok megoldásából áll. Gondoskodni kell a kivitelező vállalatok munkálatainak célszerű összehangolásáról, akik általában zárt, a beruházás céljára e l h a t á r o l t területen zavartalanul dolgoznak. Más a helyzet a rekonstrukciós programok előkészítésénél és

* A kohó- és gépipar gazdaságtana (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1972. 572 old.

irányításánál, jóllehet a beruházási és rekonstrukciós munkák végzésében nincsen lényeges különbség. Itt is megtaláljuk a beruházó és a kivitelező vállalatokat. Gondoskodni kell munkájuk összehangolásáról, biztosítani kell zavartalan munkafeltételeiket, tehát a beruházásnál jelentkező és itt nem részletezett összes műszaki feladatok hasonlóan jelentkeznek és megoldásra várnak. Lényeges különbséget ott találunk, hogy a felújítási programot egy élő, tervfeladatokkal ellátott termelő üzemben kell végrehajtani.

Amíg a beruházásoknál a kivitelező vállalatok legfeljebb csak egymást zavarják, azonban érdekeik, céljaik nagyrészt közösek, addig a rekonstrukciós munkáknál megjelenik egy harmadik szerv, a termelő üzem. Ennek közvetlen feladata a termelési feladatok és programok végrehajtása, és közvetve kapcsolódik a rekonstrukciós munkákhoz. Az ilyen rekonstrukciós munkák során elkerülhetetlen a kivitelező vállalatok, a termelő üzemek, az üzemfenntartási szervezetek, valamint a beruházási szervezet surlódása. Belátható, hogy itt eredményesen csak széles körű és tudományosan megalapozott szervezési munkával lehet ilyen feladatokat megoldani. Ebben szintén rendkívül nagy segítséget nyújt a hálótervezéses módszer, különösen ha nagyobb volumenű munkáknál lehetőség van annak számítógépes vezérlésére. Nem véletlen, hogy az első ilyen jellegű tapasztalatok pont a rekonstrukciós munkák során alakultak ki.

Távol áll tőlem, hogy ismeretterjesztő cikket írjak egy olyan területről, amelynek nagyobb mélységei a jogászi munkától igen messze állnak. A hálótervezéses módszernek azonban van egy nagyon fontos vetülete, amelyet feltétlenül részletesebben kell tárgyalni, mert jogi elemző munka, jogi tevékenység szükséges megoldásához, a jelentkező nehézségek leküzdéséhez.

A vállalkozás, amely a kivitelező és beruházó közöti kapcsolatot tömören fejezi ki, nem új fogalom. Egyik oldalon áll tehát a mondhatni tradíciókra visszatekintő jogszabály, másik oldalon a modern szervezési módszer, a számítógép segítségével készített és vezérelt, a kivitelezés során dinamikusan változtatandó hálóterv, hálóprogram.

Néhány ellentmondás csak úgy példaszerűen felvetve: Hatályos jogszabályaink szerint a szolgáltatást a vállalkozási szerződés keretében a műszaki tervekre és költségvetésre utalással is meg lehet határozni. Ám e tervdokumentáció melléklete, ha nem éppen szerves része a hálóterv, a hálódiagram, amely számítógépes feldolgozás esetén algoritmusból, matematikai programokból, kiírt táblázatokból, s a hozzájuk tartozó mágneses (szalag, vagy lemez) adattárolókból áll. Nem tekinthető tehát a hálódiagram hagyományos tervdokumentációnak, annak ellenőrzése és átvizsgálása is csak számítógép segítségével történhet.

Mint a bevezetőben hangsúlyoztam, az új módszer a kivitelezőtől újszerű munkát, a munka újszerű megszervezését kívánja meg. Ez azonban ellentétes a vállalkozási szerződésekről szóló 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rend. (továbbiakban: R.) 12. § (1) bekezdésében írtakkal, amely kimondja, hogy „a vállalkozó a megrendelő utasítása szerint köteles eljárni. A megrendelő utasítása nem terjedhet ki a munka megszervezésére, s nem teheti a teljesítést terhesebbé."

Az előbbi rendelkezés egyébként diszpozitív jellegű, attól mind az alapfeltételek, mind pedig a felek megállapodással eltérhetnek. Az alapfeltételek, a tervezési szerződések alapfeltételeiről szóló 10/1968. (X. 10.) ÉVM—KGM—NIM. sz. együttes rendelet, az építési szerződés alapfeltételeinek közzétételéről szóló 5/1968. (IV. 6.) ÉVM. sz. rendelet, és a technológiai szerelési vállalkozás alapfeltételeiről szóló 1/1968. (IV. 22.) KGM—NIM—KPM. sz. együttes rendelet egyike sem élt ezzel a felhatalmazással. Véleményem szerint legalább a technológiai szerelési vállalkozás alapfeltételeinél élni kellett volna ezzel a lehetőséggel.

A minisztertanácsi rendelet a vállalkozó védelme és felelősségének körülhatárolása érdekében szorítja megállapodásos keretek közé a megrendelő, beruházó beavatkozását a munka megszervezésébe, különösen, ha az terhesebbé válik a vállalkozó részére. A hálótervezéses módszer pedig éppen azt jelenti, hogy a vállalkozónak fel kell hagynia a hagyományos, beidegződött módszereivel, s az első pillanatban szinte nem is áttekinthető munkafázisokat kell megkezdenie és folytatnia, hogy a kritikus utakon semmi se késleltesse a munka előrehaladását.

A munka végzése során előre nem látható, vagy nem tervezett események következtében a kritikus út változhat, esetleg több alkalommal is, és ebben az esetben az egész logikai hálót át kell dolgozni számítógép segítségével, ám ez egyben a munka átszervezését, a soron következő folyamatok felcserélődését, megbolygatását is eredményezi.

Különösen áll ez rekonstrukciók vagy felújítások esetében, üzemben levő berendezések részleges cseréjénél, ahol sok váratlan esemény miatt kerülhet sor a hálóterv és a munkafolyamatok sorrendjének megváltoztatására.

A tervező vagy beruházó által készített hálóterv tehát a vállalkozó (kivitelező) hagyományos munkaszervezése, felvonulása szempontjából rendszertelennek tűnik és szerződéskötési bizonytalanságot eredményezhet.

Fel kell figyelni a hálóterv alkalmazásának reális veszélyeire mind a beruházó mind a vállalkozó oldaláról.

A beruházó (megrendelő) oldaláról nézve azzal a veszéllyel járhat a hálóterv, hogy nem megfelelő adat, számítási hiba esetén zűrzavar keletkezik, amely jelentős többletköltséggel és

jelentős időeltolódással jár. Ez esetben késik a beruházás, vagy rekonstrukció befejezése, felborulnak a gazdaságossági számítások, s ráadásul a nem megfelelő utasítások miatt a megrendelő szerződésszegő pozícióba kerülhet. Az előbbi hátrányokkal szemben azonban — a gazdasági kockázatvállalás eredményeként 10—25%-os költségmegtakarítás, időmegtakarítás várható, s ami ezzel jár, a termelő beruházás vagy berendezés hamarabb kezdi visszatéríteni a befektetett pénzeszközöket. Rendkívül nagy a hálóterv és a matematikai program készítőinek a felelőssége. A programot szigorúan kell ellenőrizni, megfelelő tartalék idővel, a kritikus utak variálhatóságával kell biztosítani a váratlan események kedvezőtlen hatásának kiküszöbölhetőségét. Tulajdonképpen erre hívja fel a figyelmet a cikk elején már hivatkozott 3/1974. (VIII. 6.) OT—PM sz. együttes rendelet 2. sz. melléklete is.

A vállalkozó szintén nincsen könnyű helyzetben, amikor a hálótervezéssel szervezett munkát kívánja elvégezni és szerződési ajánlatot kell tennie. Mennyiben engedi a vállalkozó beleszólni a megrendelőt a munka belső megszervezésébe, ráadásul olyan részletekbe is, melyek akár a munkafázisok sorrendjét is pontosan előírják? A kritikus utak alakulása, az azokban való csekély késedelem hogyan hat ki a vállalkozó felelősségére? Nagyobb beruházás vagy felújítás esetén, ahová egyáltalán érdemes számítógépes feldolgozással készíteni hálótervet, az aránylag rövid időtartamú késedelem milliós károkat, komoly nyereségkiesést eredményezhet.

Felmerül, hogy a vállalkozó nem köteles végrehajtani a rendelő nem megfelelő utasítását. Hogyan áll ez a tervdokumentáció mellékletét képező hálótervvel? Milyen módon vizsgálja meg, hogyan ellenőrizze a szakvállalkozó, hogy vajon a program tényleg gazdaságos-e, megfelelő utasítást kap-e, illetőleg nem megfelelő utasítás esetén mikor van módja ezt kifogásolni? A szerződés tárgyát hogyan határozzák meg? Elvileg elég lenne a tervdokumentációra utalni. Mi legyen a hálótervvel, amelynek megjelenési formája is csak részben hasonlít a tervhez, mint ahogy arra már korábban is hivatkoztam.

Véleményem szerint a vállalkozó kockázata tűnik nagyobbnak. A hálótervet — melyet a beruházó, vagy leggyakrabban a tervező készített — fogadja el kritika nélkül? Amennyiben elfogadja, s az ott írt határidőket elmulasztja, szerződésszegővé válik. Hogyan tudja bizonyítani, hogy mindent megtett a határidő betartása érdekében, csak éppen lehetetlen volt teljesíteni a hálótervben írt programokat. Megtörténhet, hogy valamilyen váratlan anyaghiány, vagy a tervben nem szereplő pótmunka új helyzetet teremt. Ez esetben módosítani kell a hálótervet, esetleg igénybe venni a tartalék időket, ami miatt új kritikus utak jelentkeznek és ezért nagy a valószínűsége annak, hogy a kivitelezési munkákat újra át kell szervezni. A hálóterv átdolgozásához elektronikus számítógépet kell igénybe venni, programmódosítást kell végrehajtani, s az csak szerencsés véletlen lehet, hogy a megrendelőnek és a vállalkozónak ugyanolyan rendszerű számítógépe van, ha van egyáltalán. És ha az átalakított programot a rendelő futtatja?

Egy-egy gépi óra nagy teljesítményű számítógépeken több tízezer forintba kerül. Ki viselje ennek költségét, a rossz hálótervet készítő tervező, aki esetleg egy fontos munkamenetet ki is hagyott és ez csak menet közben derül ki, vagy a vállalkozó, aki a programot nem tartotta, vagy nem tarthatta be? Nem akarom a helyzetet bonyolítani, de el lehet képzelni, hogy milyen kaotikus helyzet alakulhat ki akkor, ha a beruházásban történetesen több vállalkozó vesz részt közreműködők seregével.

Hogy a vállalkozó kockázatát kiemeljem, egy megtörtént eseményt ismertetek ebből a körből, ugyanis a hálótervet a szerződés megszegése esetén akár bizonyítékként is fel lehet használni. Egy ipari nagyvállalat egyik létfontosságú üzemének rekonstrukcióját hálóterves módszerrel tervezte meg. A szakterületek elkészítették önálló programjukat, részhálóterveiket. A részhálótervek elkészülte után matematikusok programozásával elkészült a végleges hálóterv. A számítógép megadta a — tényleges átfutási időt, — a kritikus útra eső tevékenységeket, — minden tevékenység tartalékidejét, — az egész háló és minden tevékenység megvalósulási valószínűségét.

A nagyjavítás szervezésének ebben a szakaszában a teljes átfutási idő volt a legfontosabb adat, ami 14 napot tett ki. Az összesített komplett hálóterv szerinti 14 napos átfutás a vállalati tervteljesítés szempontjából kedvezőtlen hatású lett volna. A gazdasági vezetés úgy döntött, hogy ettől kezdve a műszaki munka, a kritikus utat meghatározó súlyponti javítási feladatok rövidebb átfutású változatainak megtervezésén keresztül 8 nap, vagy annál rövidebb idejű átfutási idő elérésére irányuljon. A tervek átértékelése után új programot kellett az elektronikus számítógépen futtatni. A terveket úgy módosították, hogy azokat a változatokat alkalmazták, amelyek az átfutási időben rövidebbek és egyértelműbbek voltak az időigényesebb megoldásoknál.

A munkában — többek között — egy vállalkozó is érdekelve volt technológiai szerelési munkával, s tevékenysége részben a kritikus útra esett, mert az egész munka legjelentősebb gépegységét szállította és technológiai szerelési szerződés alapján tartozott ezt a gépegységet felszerelni és elindítani.

A vállalkozó belátva a munka népgazdasági jelentőségét, beleegyezett a rövidebb szerelési időbe, s a vállalkozási szerződést ennek megfelelően kötötték meg. A vállalkozó késedelme miatt 24 órás eltolódás származott a kritikus

úton és ez azt jelentette, hogy ugyanannyi idejű termeléskiesés jelentkezett. A késedelem egész banális okokból tevődött össze. Például a vállalkozó által leszállított speciális fúrógép — amely a munka kezdetén játszott fontos szerepet — nem tudta megkezdeni a munkát, mert a kezelője, aki a vállalkozó dolgozója volt, ittasság miatt 24 órával később jelent meg a munkahelyen. A gép kiesése miatt a kész programot azonnal a számítógépen módosítani kellett, így a fúrógép kiesése miatti eltolódást sikerült a munkák átszervezésével 6 órára csökkenteni. Ez persze jelentős többletmunkát, többletköltséget jelentett, amelyet azonban nem lehetett bizonyítani, mert a hálóterv ilyen jellegű módosításának költségkihatásai nem voltak a számítógépbe programozva. A későbbi bírósági eljárásban ezt aztán bizonyítani sem lehetett.

Az a vállalat, amelyik a nagyjavítást példaszerűen készítette elő, a késedelem miatti termeléskiesés kárának megtérítésére pert indított a vállalkozó ellen. Részlet a beszerzett szakvéleményből: „A nagyjavítás hálóprogramja a rekonstrukciót 6 nap 10 óra időtartamra ütemezi. A tárgybani hálós programot vette a szakértő figyelembe a terveltérések vizsgálatánál. A hálóterv a tevékenységek időbeli lefolyására jó orientációt adott, *így nagyjavítási tervként figyelembe vehető*" (kiemelés: R. I.)

A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága, a 2. G. 30.207/1973. sz. határozatában a szakvélemény alapján a kártérítés jogalapját elismerte a következők szerint: „— a felperes által kimunkált és alperesnek felróható termeléskiesés két csoportba sorolható, ezek a felperes által végzett szerelés során alperesi (vállalkozói) hiányos, vagy késedelmes szolgáltatások miatt jelentkező átfutási idő növekmény..." Talán első alkalommal történt a hálótervnek, mint bizonyítéknak a perbeli felhasználása.

A cikkben vázolt kérdést a beruházási vállalatok számának és tevékenységének bővülése sem oldja meg még akkor sem, ha a szakirodalomban jelentkező vélemények szerint a beruházási vállalatok tevékenysége alapvetően szervezési tevékenység is.[1] A kivitelezői munka megszervezésébe az esetek nagy részében nem szólhat bele a beruházó szakvállalat, nem is beszélve a közreműködők hosszú soráról. Ugyanakkor pedig a módszer egyáltalán nem jöhet számításba rekonstrukcióknál, felújításoknál, ahol célszerű, mint korábban már hangsúlyoztam, hogy legalább a megrendelő, valamint a termelő üzem legyen egy személy az érdekazonosság biztosítása céljából.

A beruházási vállalatok jelenleg a beruházások lebonyolítására megbízóikkal megbízási szerződéseket kötnek, az elvállalt feladatok végrehajtásának eredményéért tehát általában nem felelnek. Ennek gyakori következménye az az érdektelenség, amellyel a lebonyolító vállalatoknál a beruházás költségkeretének betartásával és a határidő megtartásával kapcsolatban tapasztalható.

Mégis, visszatérve a hálótervezés módszer egyik előnyéhez, abból kell kiindulni, hogy a hálóterv lehetővé teszi az időszükséglet valósághű felmérését és ami ebből következik, az egyes határidők betarthatóságának valószínűségét megmutatja. Lehetővé válik a várható befejezési határidő pontos megismerése, mely a szerződéskötések alapjául szolgálhat.

Jelenlegi körülményeink között véleményem szerint csak az a lehetőség kínálkozik, hogy az adott jogszabályok maximális alkalmazásával és élve a szerződéskötési szabadság lehetőségével, olyan szerződést kell kötni, amely a modern eszköz alkalmazását lehetővé teszi. Az R. 10. § (1) bek. szerint a vállalkozási szerződés megkötése és teljesítése során a feleknek kölcsönösen együttműködve kell eljárniok. Kötelesek haladéktalanul értesíteni egymást minden olyan körülményről, amely a szerződésnek megfelelő teljesítést veszélyezteti vagy gátolja. A Ptk. 4. § (2) bek. szerint a polgári jogviszonyokban kölcsönösen együttműködve és a szocialista együttélés követelményei szerint kell eljárni, a 277. § (2) bek. értelmében pedig a felek a szerződés teljesítésében együttműködésre kötelesek.

A hálóterves módszer megkívánja a szerződő felek nagyfokú együttműködését, mert mint már korábban vázoltam a váratlan események bekövetkezésekor a hálóterv módosítása előfordulhat. Az együttműködési kötelezettség körében ki kell kötni az ilyen eseményekről az azonnali értesítésadási kötelezettséget az azonnali intézkedések megtétele céljából. Mind a kivitelezőnek, mind a beruházónak — s ha egy rekonstrukcióról van szó a termelő üzemnek is — az értesítésadási, valamint intézkedési kötelezettségét — annak betartása érdekében — szankcionálni célszerű fix összegű pönálé kikötésével. Persze ez terjedjen ki egyértelműen és egyenlő mértékben valamennyi félre.

Ehhez hasonló kikötést egyébként tartalmaz a technológiai szerelési vállalkozás alapfeltételeinek 13. §-a, amely szerint a vállalkozó köteles — a szerződésben foglaltak vagy később kötött együttműködési megállapodás alapján — részhatáridőket tartalmazó szerelési ütemtervet készíteni és azt a szerződésben vagy együttműködési megállapodásban foglalt határidőig a megrendelőnek átadni. Egy ilyen ütemterv már a hálóterv alapján készülhet, s a szerződésben akár kötbér is kiköthető a részhatáridők betartására. Véleményem szerint a szankciókat végül is valahogy úgy célszerű kikötni, hogy azok csak a befejezési határidő eltolódása esetén legyenek érvényesíthetők, tehát legyen ösztönző erő a kivitelezés közben elkövetett hibák kijavítására.

Az R. 10. § (2) bek. figyelemreméltó lehetőséget kínál azokra az esetekre, amikor több

[1] *Tamás* Lajos: A beruházások bonyolítására vonatkozó megbízási szerződések elméleti és gyakorlati problémákról. JK. 1966. július 377. old.

vállalkozó tevékenykedik. Valamennyi köteles az adott helyzetben elvárható módon a többivel együttműködni. Az együttműködés módjának és feltételeinek tisztázására a megrendelő és a vállalkozó szerződést köthetnek; a több oldalú szerződés megkötését a megrendelő vagy bármelyik vállalkozó kezdeményezheti. Aki az együttműködési kötelezettségét megszegi, köteles az ebből eredő kárt vállalkozótársának akkor is megtéríteni, ha szerződéses jogviszony hiányában magatartása szerződésszegésnek nem tekinthető. Az ilyen szerződési kikötések nagyon jelentősek nagyobb volumenű beruházásoknál, vagy rekonstrukcióknál, különösen, ha a megrendelőnek nemcsak munkaterületet kell adnia, hanem komoly közbenső szolgáltatási kötelezettségei is vannak, és bizonyos munkanemekre külön-külön szerződéseket kell kötnie.

Az eddig leírtakból következik — és ezt nem lehet elégszer hangsúlyozni —, hogy a vállalkozó nagy kockázatot vállal azzal, hogy munkáját esetleg nem saját maga szervezi, ugyanakkor azt a legnagyobb pontossággal, fegyelmezettséggel kell végezze, különben a kapcsolódó folyamatok, s a beruházás befejezése késhet. Egyrészt ösztönző lehet az, hogy a részfeladatok esetleges késedelmének következményeit a hálóterv optimális változtatása a minimumra csökkentheti, de ez ellen a kivitelezők inkább a határidők óvatosabb vállalásával védekeznek, nem kockáztatnak. Mód van a hálótervben szereplő részhatáridők betartatására, szankcionálására a preferált beruházásoknál, ahol a kijelölés és a kikényszeríthető határidő nagy lehetőség a megrendelő kezében, de mégis minisztertanácsi határozat és minisztériumi intézkedés alapján nemcsak a kivitelező vállalatok, hanem dolgozóik közvetlen anyagi érdekeltségét is növelni kellett, hogy ezeket a beruházásokat egyáltalán gyorsítani lehessen.

A vállalkozó nagyobb kockázatával — amivel a kivitelezés idejét kívánja csökkenteni — arányban kell állnia anyagi érdekeltségének anélkül, hogy az ármaximáló rendelkezések megszegésének következményeit viselnie kellene. Erre módot ad az R. 9. §, amely szerint a díj mértékét a felek a szolgáltatás eredményétől is függővé tehetik. Az építési szerződések esetében pedig a célszerűbb műszaki megoldás ellenértékének megállapításánál az ármaximáló rendelkezéseket figyelmen kívül hagyhatják. Ezeket a lehetőségeket szintén ki lehet használni a szerződésekben.

Véleményem szerint a beruházási jogszabályok korszerűsítése lenne az az út, amelyen előre kellene lépni, mert úgy tűnik, hogy hatályos jogszabályaink nem felelnek meg mindenben a műszaki lehetőségeknek és a modern technikának. Nem lenne szükséges döntő változás, de a szerződéskötéseket mégis nagymértékben megkönnyítené a műszaki lehetőségeket is figyelembe vevő jogi szabályozás.

Fel kell vetődjön megoldásként a fővállalkozás is, ez azonban nem tartozhat e cikk keretébe. A fővállalkozó a tervezéstől a gyártáson keresztül a szerelésig mindent elvégezhetne, a munkákat saját maga szervezhetné meg korszerű módszerekkel, de a cikkben vázolt nehézségek nélkül. Ehhez azonban a fővállalkozói többlettevékenységnek megfelelő fővállalkozói díjat kell kikötni, és függővé tenni a kivitelezési idő rövidítésétől. A díj egy részét a fővállalkozó az eredményes munka érdekében természetesen kénytelen továbbadni közreműködőjének. Ennek az ésszerű lehetőségnek intézményes biztosítása nélkülözhetetlen ahhoz is, hogy a fővállalkozó necsak negatív, hanem pozitív jellegű befolyásoló eszközökkel is rendelkezzék az együttműködő szervezetek összhangjának fokozására.

Felmerülhet új fogalomként a koordinációs vállalkozás, ahol nem a teljes beruházás létrehozását vállalná el a vállalkozó, de meghatározott területen koordinálná az általa vállalt feladat megvalósítását. Tárgya lehetne például több állóeszközből álló műszaki-gazdasági egység létesítése. A koordinációs vállalkozás lehetőséget nyújt a gyakorlatban már kialakult vállalkozási formák további alkalmazására s átmenetet biztosít a fővállalkozás kibontakoztatása felé.

Persze mind a fővállalkozásnak, mind a koordinációs vállalkozásnak csak új beruházások esetén lehet létjogosultsága, rekonstrukcióknál, felújításoknál nem lehet egyértelműen alkalmazni a korábban már felvetett nehézségek miatt.

Meggyőződésem ezért, hogy a beruházások, vagy egyéb nagy volumenű kivitelezési, felújítási, rekonstrukciós munkáknál a jövő útja hálótervezéses és egyéb korszerű módszer, valamint az elektronika mind kiterjedtebb alkalmazása. Ezeknek a lehetőségeknek az elismertetésére a jog eszközeivel is törekedni kell.

Rutai István

A büntetésekre, a bűnözők kezelésére és megjavítására vonatkozó mítoszok*

A büntetési rendszerek filozófiáját, irányelveit és elfogadott céljait vizsgálva számos idealista vagy téves elképzeléssel találkozunk. Ugyanezt állapíthatjuk meg, ha áttekintjük a bűnözők kezelésének célkitűzéseit és e célok megvalósításának lehetőségeit. Széles körben elfogadott álláspont, hogy a bűnözőkkel foglalkozni kell átnevelésük és a társadalomba való visszavezetésük elősegítése érdekében. A kriminológus korunkban arra összpontosítja erőfeszítését, hogy tanulmányozza a büntetőrendszer hatékonyságát és értékelje a büntető módszerek sikerét vagy sikertelenségét. Enélkül ugyanis nem lehet feltárni a bűnözők kezelésének tényleges lehetőségeit. Ezen a téren nagy segítségünkre vannak a természettudományos módszerek. E módszerek alkalmazásával nincs is probléma, a kétségek inkább a kutatási eredmények értékelése során merülnek fel.

Szeretném ezek után sorra venni napjaink kriminológusainak kutatási területeit és módszereit. Azt hiszem, hogy ezeknek a kutatásoknak önmagukban is van valami mítoszt tükröző jellegük, mivel gyakran helytelenül értelmezik a bizonyítékokat és túlságosan mélyreható következtetéseket vonnak le azokból.

A módszerek közül a következőkkel foglalkoznék részletesebben: *1.* a visszaesés statisztikája, *2.* a különböző típusú elkövetők sorsának nyomonkövetése, *3.* a bűncselekmények típusainak összehasonlító tanulmányozása, *4.* az alapelvárhatóság pontozásos technikája, *5.* attitűdvizsgálat.

1. A visszaesés statisztikája

A statisztika vizsgálata során a kutatók erőteljesen támaszkodnak az újraelítélés — bűnismétlés adataira. Jól tudjuk, hogy ez elég megbízhatatlan, mivel néhány bűnöző tivábbra is bűnöző életmódot folytat, de elkerüli a leleplezést, míg másokat újra elítélnek, de az új bűncselekmény kevésbé súlyos, mint a megelőző és ezért elnézően kezelik őket. Ez utóbbiak gyakran nem küldhetők vissza azokba az intézményekbe, ahonnan korábban szabadultak, legyenek azok akár börtönök, akár fiatalkorúak részére létesített intézetek. Ami a rejtett visszaesés kérdését illeti, dr. Donald *West* egy 1963-as tanulmányában rámutatott arra, hogy az elkövetők ún. bűncselekménymentes periódusai gyakran félrevezetők lehetnek. A megrögzött bűnözők ugyanis felfedezetlenül tovább folytatják bűnöző tevékenységüket. Daniel *Glaser* professzor az Egyesült Államokban foglalkozott a büntetés utáni társadalmi beilleszkedés szempontjából határesetet jelentő elkövetők problémájával. Sikeresnek könyvelte el azokat az eseteket, amikor az elítélt a büntetés kitöltése után igazolt foglalkozásra tett szert és elkerülte régi bűnöző társait. Sikertelennek minősítette ugyanakkor azokat az eseteket, amikor az elkövető nem került törvényes munkaviszonyba és továbbra is kapcsolatot tartott fenn bűnöző társaival. Az általa megvizsgált esetek azonban valamennyien határesetek voltak. Úgy választotta ki az ismérveket, hogy a valóságosnál jobb kép alakult ki a büntetett személy társadalmi beilleszkedésével kapcsolatban.

A bűnismétlők, azaz az ismételten elítélt személyek között kívánatos különbséget tenni abból a szempontból, hogy indult-e ellenük új eljárás, foganatosítottak-e például velük szemben előzetes letartóztatást az utolsó szabadulásuk óta, vagy sem. Ezt az adatot az angol bűnügyi statisztika például már tartalmazza. Roger *Hood* azt javasolta, hogy a visszaesési statisztikában mutatkozó nehézségek miatt a büntetési rendszerek sikere vagy sikertelensége megítélése tekintetében „az újraelítélésnek kell mértékadónak lennie". Hozzáteszem azonban, hogy a helyzetet gondosan kell megvizsgálni és a visszaeséssel kapcsolatban a következő ismérveket összegyűjteni: *1.* Milyen fajta újraelítélésről van szó; *2.* milyen gyorsan következett be a szabadulás után; *3.* milyen következményeket vont maga után az újraelítélés — börtönbüntetés vagy más megoldás került-e alkalmazásra?

Sok bűnöző legalább egyszer a bűnözés útjára lép, miután kiszabadult a börtönből. Az esetek többségében az újabb bűncselekmény elkövetése rögtön a szabadlábra helyezés után történik. Ha a bűnöző képes arra, hogy — úgymondjam — átvészelje az első néhány hónapot, megnövekednek az esélyei a társadalmi beilleszkedésre. Gyakran előfordulhat azonban egy balszerencsés állásvesztés, betegség vagy a házasság felbomlása, ami ismét megkísérti a bűnözőt és sokan ilyen helyzetben megint csak bűncselekményt követnek el. Ha igényeink nem túlzottak, kevesebb csalódás ér bennünket. Attól félek azonban, hogy a tudományos értekezésekben ezzel összefüggésben túlságosan magas igények fogalmazódnak meg.

Figyelemreméltó szempont az, hogy a büntető intézkedések sohasem mozognak légüres térben. Az intézkedések hatékonyságát alapvetően a bűnöző személyiségének előtörténete, családi és társadalmi háttere, egész környezete

* Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán 1976. március 31-én az Acquinas Alapítvány gondozásában megtartott előadás alapján *(Szerk.)*

befolyásolja. Ehhez járulnak még a korábbi bűncselekmények, az elkövetés alkalmával meglevő tényezők, valamint a szabadulás után kialakuló körülmények. Mégis sok vizsgálat a problémát az ún. „fekete doboz" kutatási modell alkalmazásával közelíti meg, azt mérve, hogy mi megy végbe ebben a fekete dobozban? A személyiség fejlődését próbálják nyomon követni a büntetésvégrehajtás alkalmával megvalósuló kezelés során. Azt vizsgálják, hogy milyen változások tapasztalhatók az elítélt személyiségi állapotában a büntetésvégrehajtás kezdetéhez képest. Nézetem szerint sok szempontból mesterkélt megközelítési módja ez a büntetési rendszernek. Miért kellene elvárnunk, hogy a büntetés alapvetően megváltoztassa az elkövető addigi életmódját, viselkedését és értékrendszerét, hiszen egy, a maga módján megállapodott személyiségnek — amikor a büntetésvégrehajtási intézetbe kerül — már komoly bűnöző előtörténete van, azaz pénzbüntetésre volt ítélve, próbára bocsátották, felfüggesztett büntetést kapott, esetleg már szabadságvesztés büntetést is töltött, mint fiatalkorú vagy felnőtt. Miért várunk alapvető átalakulást a szabadlábra kerülése után, amikor pontosan ugyanabba a bűnözésre ösztönző környezetbe kerül, amelyből kiemelték a bűncselekmény elkövetésekor, és csak minimális támogatást, segítséget kap a társadalmi és állami szervektől, környezete pedig kevés megértéssel és türelemmel kezeli. Véleményem szerint túl sokat várunk és túl keveset követelünk az ilyen esetekben. Túlságosan keveset követelünk a közösségtől mind az ítélet előtt, mind pedig az ítélet után, és valójában alatta is, és túlságosan sokat várunk magától az ítélettől vagy annak végrehajtási módjától.

2. *A különböző típusú elkövetők sorsának nyomonkövetése*

A különböző típusú bűnelkövetők életútja összehasonlítható egy kontroll-csoporttal, amelynek tagjai azonban nem követtek el bűncselekményt, és az összehasonlítás alapján levonhatók bizonyos következtetések. Ezt a technikát alkalmazták a harmincas-negyvenes években a Harvard egyetemen dolgozó Glueckék, azóta nemigen használják. Nehézségek adódnak a módszert, különösen pedig a kontroll-csoportot illetően és jelenleg a sokkal bonyolultabb eljárásokat részesítik előnyben.

3. *A bűncselekmények típusainak összehasonlító tanulmányozása*

Az ilyen irányú kutatások kapcsán lehetőség van a különböző viselkedési típusok figyelemmel kísérésére (mint pl. a nemi bűncselekmények, emberölés vagy áruházi lopások) és a visszaesési gyakoriság mérésére, valamint a különböző büntetési fajták vizsgálatára és a hatékonysági arány mérésére. Mindezek alapján összehasonlítható a csoport és a kérdéses büntetés, illetve a csoport és más csoportok. Ki lehet mutatni, hogy a visszaesők száma kevesebb az emberölés és a nemi erkölcs elleni bűncselekmények esetében, mint általában, vagy mint a tulajdon elleni bűncselekményeknél. Kimutatható az is, hogy a pénzbüntetés az esetek többségében éppen olyan hatékony, mint a próbára bocsátás.

A túlzott egyszerűsítés miatt az ilyen tanulmányok nem adnak kielégítő információkat, csupán meglehetősen átfogó és általános ismereteket nyújtanak az egyes bűncselekménycsoportokról vagy büntetésekről.

4. *Az alap-elvárhatóság pontozásos technikája*

Az alap-elvárhatóság pontozásos eljárása magában foglalja a javulás felmérését akként, hogy a múlt tapasztalatainak a figyelembevételével kimunkálja a kívánt eredményt, aztán leméri a büntetés hatását úgy, hogy a tényleges javulást az elvárttal összehasonlítja. Eredetileg, mint vizsgálati technika, Angliában fejlődött ki, de az alap-elvárhatóság eljárását széles körben alkalmazzák az USA-ban, különösen Kaliforniában. Felettébb alkalmasnak látszik egy új büntetés népességre gyakorolt hatásának a vizsgálatára. Felhasználható az elkövetők csoportosítására és különböző kezelési programba való beosztására.

5. *Attitűdvizsgálat*

Nem feltétlenül szükséges kivárni azt, amíg egy bűnözőt szabadon bocsátanak, ahhoz, hogy az egyéni kezelés hatékonyságát megállapíthassuk. Különböző szociológiai módszerekkel — egyszerű egyéni beszélgetéssel vagy a Guttmann-skála segítségével stb. — képesek vagyunk arra, hogy mérjük a bűnözők magatartásában és értékrendjében beálló változásokat. Azok a szociológusok, akik a börtön szubkultúra iránt érdeklődnek, megállapították, hogy a kezelés nem eredményezi a kívánt hatást. A börtönkultúra befolyása minden különleges kezelés mellett is igen erőteljes. Legfeljebb azt mondhatjuk el, hogy ez a kultúra kevésbé károsan befolyásolja az elítéltet a büntetés végrehajtásának kezdetén és végső szakaszában, mint a középső időszakban, de ki tudjuk mutatni, hogy a magatartások és értékrendek nagyrészt megváltoznak az ítéletvégrehajtás ideje alatt és számos káros hatással kell számolni. A börtön szubkultúrája egy bizonyos elítéltre éppen olyan változatos hatással van, mint a hivatalos bánásmód programja. Az arról szóló döntés, hogy az elítélt feltételesen szabadlábra helyezhető, az elítélt attitűdjének és értékrendszerének pozitív bizonyítékaira támaszkodik.

Véleményem szerint az ítélet végrehajtá-

sának ideje alatt az elítéltek viselkedésében és értékrendjében jelentős változás áll be. Néhány elítélt sokkal érettebb és reálisabb életstílust, céltudatos magatartást fejleszt ki önmagában, a szabadlábra helyezést megelőzően. Kérdés azonban, hogy vajon bízni lehet-e kijelentéseikben és látszólagos magatartásukban. Minthogy az őrszemélyzet kapcsolatban van velük és alkalma van figyelemmel kísérni az elítéltek magatartását, véleményük megerősíti az elítéltekbe vetett bizalmat. Angliában, valamint Walesben ezt valóbon igazolja is a feltételes szabadlábra helyezés gyakorlata. A feltételes szabadlábra helyezetteknek ugyanis a próbaidő alatt mindössze 8%-a követ el újabb bűncselekményt.

Most engedjenek meg néhány megjegyzést az *átnevelhetőség kétségességével* kapcsolatban. Széles körben terjedt el mostanában az a divatos felfogás, hogy tekintsünk el a bűnözők megjavításától és megváltoztatásától. Ez a felfogás alapjában véve az eddigi vizsgálatok negatív eredményeiből táplálkozik. Sok tudós azt a nézetet vallja, hogy nem sokat számít, mit teszünk a bűnözőkkel, az eredmény úgyis ugyanaz marad. Ilyen nézőpontból közelíti meg a kérdést Nigel *Walker* professzor, de mások is — mint például dr. Roger *Hood* Angliában, vagy azok az amerikai szakértők, akik 1971-ben elkészítették a Quaker Reportot — csatlakoztak a reszocializáció gondolatának elvetéséhez. A kritikusok kara szinte minden más véleményt elnyom a nyugati világban.

A legutóbbi kutatások, mint például Mc Clintock és Bottoms javítóintézeti vizsgálatai Angliában és Walesben, továbbá Wallernek a feltételes szabadlábrahelyezéssel kapcsolatos kutatásai Kanadában jelentősen alátámasztották ezt a kritikát és szükségessé tették a fenti álláspont újraértékelését. Beigazolódott, hogy a módosított javítóintézeti nevelő program, amelyet a doweri intézetben vezettek be, nem megfelelő. E program keretében ugyanis minden egyes fogolyra egyéni kezelési tervezetet készítettek, amely nemcsak az őrizet alatti nevelés természetére és tartalmára vonatkozott, hanem a szabadulás utáni, illetve a próbaidő alatti ellenőrzésre, sőt az utógondozásra is kiterjedt. Megállapította, hogy semmiféle javulás nem volt észrevehető, összehasonlítva a fenti kísérleti próbálkozást a hagyományos javítóintézeti gyakorlattal. Waller rámutatott arra, hogy a visszaesés aránya nem csökken a feltételes szabadlábrahelyezés következtében és az egyetlen érzékelhető hatás csak azokban az esetekben fordul elő, amikor valószínűsíthető, hogy a szabadlábra kerülő valahol munkábaáll.

Néhány évvel ezelőtt Francis Allen professzor indított támadást az amerikai igazságszolgáltatást a fiatalkorúak ítélkezési rendszerében körülvevő mítosszal szemben. Ma majdnem egységesen elfogadott álláspont az USA-ban, hogy a börtönrendszernek nem sikerült megvalósítania a bűnözők átnevelésére vonatkozó célkitűzéseit. Felmerült az igény, hogy vissza kell térni a büntetés klasszikus eszméihez, amelyek szerint az ítéletnek sokkal inkább a bűncselekményhez, mint a bűnözők szükségleteihez kell alkalmazkodni. Ezzel szemben Norval Morris és Colin Howard professzorok már 1964-ben olyan javaslatot tettek, amely szerint a bűnözők felett csak megjavulásuk érdekében szabad hatalmat gyakorolni. „A bűnöző életébe — írták — csak addig a mértékig avatkozhatunk bele, ameddig megjavítását szolgáljuk".

Az angol büntető igazságszolgáltatásban a büntetési célok előbb jelzett korlátozása nem jelent problémát. Az angol fellebbezési bíróság ugyanis éppen ezt az álláspontot képviseli. 1969-ben például két esetben is döntött a bíróság úgy, hogy a szabadságvesztésre ítélés — kivéve azt az esetet, amikor a közösség védelméről van szó — általában azért van, hogy egy meghatározott bűncselekményért egy korrekt büntetést szabjanak ki és nem azért, hogy az elkövetőt megjavítsák. Speciális esetekben ugyanezt az elvet nem tekintették érvényesnek — ezek közé tartozik például a kábítószerrel való visszaélés, ami eltérő erkölcsi megítélés alá esik.

Sir Rupert Cross professzor egy 1971-ben tartott előadásában kifejtette a büntetőnevelés értelmével és céljaival kapcsolatos álláspontját. Arra a következtetésre jutott, hogy túl optimista az a nézet, amely szerint a bűnözőt a börtönbüntetéssel meg lehet javítani. Valójában káros tévhit volt ez, amit a XIX. század jogászai vallottak magukénak és sokkal jobb lenne olyan humánus intézkedéseket hozni, amelyek elejét veszik annak, hogy az elítéltek még romlottabbá váljanak. A magam részéről azt a szemléletet, hogy a büntetés célja nem más, mint az elkövetőnek egy adott időszakra történő „hűvösre tevése", hogy úgy mondjam „raktározása", a „Változó börtön" címmel 1975-ben megjelent könyvemben vizsgáltam. Nem tudom elfogadni megfelelő elméleti alapnak azt, amelyen a mai börtönrendszer nyugszik. Nézetem szerint legalábbis nem szabad a börtönök személyzetét megakadályozni abban, hogy megpróbálják megváltoztatni a bűnözők jövőbeni magatartását azáltal, hogy kifejlesztik az elítéltekben a jó és hasznos élet szándékát. Erre a börtönben mégis csak van bizonyos lehetőség és mellesleg ezt az angol börtönszabályzat is előírja. Helytelen ugyanakkor elvárni azt, hogy drámai változás következzék be az elítélt magatartásában és értékrendjében börtönbüntetése alatt, és hogy a pozitív hatások végig kísérjék az életét a szabadulás után. Ezt nagyon fontosnak tartom egyébként nemcsak az elítélt, hanem a börtönszemélyzet miatt is. A személyzet megújítása sok tekintetben azon múlik, hogy milyen szintű munkával bízzuk meg. Az a minta, amely szerint az őrszemélyzetnek viselkednie kell, bizonyos feltételezéseken alapszik arra nézve, hogy milyen hatást tudnak gyakorolni a foglyokra.

Az Ifjúsági Bizottság, amely az utóbbi időben Angliában és Walesben megvizsgálta az elítélt fiatal felnőttek kezelését, megállapította, hogy „a börtönrendszernek befolyásolnia kell a bűnözőket magatartásuk megváltoztatása érdekében és biztosítani kell a lehetőséget, hogy erre képesek is legyenek". A börtönrendszer célját vizsgálva a jelentés leszögezte: „A javítóintézet szelleme tradicionálisan a fiatal emberekre gyakorolt jó irányú befolyáson alapszik, mégpedig a személyes kapcsolatok megteremtésében. Ez a felfogás továbbra is érvényes. Az elítélteknek egymás közti, valamint az őrszemélyzettel való kapcsolata ma sokkal fontosabb, mint valaha. Különösen kiszélesedett az utóbbi időben az alapképesítésű őrszemélyzetnek az elítéltekkel való személyes kapcsolata."

A jelentést a problémák liberális és reformista megközelítése miatt élénken kritizálták. Ami az intézetekben a fiatal felnőtt bűnözők kezelését illeti, a jelentésben foglalt célkitűzések jóval többet jelentenek, mint csupán az emberiesség érvényesítését. Véleményem szerint egyre több, felnőttek számára létesült börtönintézmény szellemében és módszereiben egyre inkább hasonlítani kezd a javítóintézeti nevelési intézményekhez. A börtönök száma, mérete, természete és személyzetének minősége, valamint az elítéltek jellege és száma miatt azonban még mindig nagy a különbség az ideális elképzelések és a valóság között. Ami engem zavar az az, hogy ha mi a bűnözők átnevelése és a társadalomba való visszavezetése eszményének elérésére törekszünk, akkor fejlődés a jelenlegi korlátozott lehetőségek miatt nem várható és a börtönélet minősége tovább fog romlani. Elképzelhető ugyan, hogy az átnevelés gondolatához fűzött remények túlzottaknak bizonyulnak. Annak is káros következményei lehetnek azonban, ha nem hiszünk a reszocializációban.

A következőkben a *veszélyes bűnözőkkel* kapcsolatos néhány mítoszról szeretnék szólni. Gyakran kifejezett óhaja korunk nyugati kriminológusainak, hogy a törvény gondoskodjék az ún. veszélyes bűnözők elszigeteléséről és fogvatartásáról. Míg az európai kriminológusok társadalomvédelmi iskolájánál az ilyen célkitűzés mindig kiemelkedő helyet foglalt el, addig az angol és amerikai kriminológusok mindezideig nem tekintik általánosan elfogadott célkitűzésnek. Az USA ugyan törvényt hozott például a szexuális bűnözők ellen, amelynek értelmében azokat a személyeket, akikről bebizonyosodott, hogy szex-pszichopaták, többé-kevésbé meghatározatlan ideig fogva lehet tartani, de egészében véve a kriminológusok 1946 óta ez ellen az irányzat ellen vannak. Jól emlékszem, hogy Paul Tappan professzor például a New York-i egyetemen tartott előadásaiban igyekezett eloszlatni a mániákus szexuális bűnözőkre vonatkozó mítoszt. Attól félek, hogy az utóbbi időben ez az irány megváltozott. A nyugati kriminológusok, kevés kivételtől eltekintve, ma már nem kételkednek abban, hogy bölcs dolog speciális törvényt hozni a veszélyes bűnözők ellen. Gondos táblázatokat készítenek azért, hogy megállapítsák a diagnózist és megfelelő kezelést alakítsanak ki a modellintézményekben, egyúttal kriminológiai kutatási programokat is megvalósítva. Norval Morris professzor például „A börtönbüntetés jövője" című könyvében újfajta intézmények létrehozását javasolja a veszélyes bűnözők számára. Egy ohiói kutatóközpont nagyszabású kutatómunkába kezdett a veszélyes bűnözőkkel kapcsolatban. Kanadában a Kormány Bizottság állt ki a veszélyes bűnözők elleni törvény mellett, Angliában és Walesben pedig a Butler Bizottság a szellemileg abnormis bűnözőkről szólva javasolta, hogy újfajta, később felülvizsgálható ítéletet hozzanak az ilyen típusú bűnözőkkel szemben.

A magam részéről helyeslem, hogy tanulmányozzuk a veszélyes bűnözők jellegzetes vonásait. A javasolt szabadlábrahelyezéssel kapcsolatban megítélésem szerint valóban szükségünk volt nagyobb kutatómunkára, különösen az erőszakos bűncselekmények területén, hogy előre megállapíthassuk, szabadulás után milyen újabb erőszakos bűncselekmény elkövetése várható az elítélt részéről. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egyetértenék olyan külön törvények létrehozásával, amelyek az ilyen bűnözők fogvatartását és szabadonbocsátását szabályozzák. Ez az a pont, ahol véleményem eltér sok kollégám álláspontjától.

Hogy ez miért van így, nem nehéz megindokolni. A kutatások között vannak olyanok, amelyek a jövőbeli erőszakos, veszélyes magatartás előre megjóslásának lehetőségét vizsgálták. E kutatások az Egyesült Államokban érdekes módon azon a véletlen lehetőségen alapultak, hogy a különösen veszélyes bűnözőkre vonatkozó törvényeket váratlanul alkotmányellenesnek nyilvánították és nagyszámú ilyen bűnözőt engedtek szabadon. Az ilyen módon szabadultak sorsának nyomonkövetése arra mutat, hogy semmi megbízható alapunk nincs arra, hogy megjósoljuk a szabadulók veszélyességét. A téves pozitív vélemények száma (azaz, hogy bizonyos személyekről azt jósoljuk, hogy veszélyesek és kiderül, hogy nem azok), illetve a téves negatív vélemények száma (tehát egyes személyekről kiderül, hogy veszélyesek, holott nem veszélyeseknek jósolták őket) igen magas. Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy egészében véve nem lehet hitelt adni ennek az eljárásnak. Steadman és Jacoby professzorok, véleményem szerint, meggyőzően bizonyították, hogy a pszichiáterek becsapják önmagukat és félrevezetik a büntetőjogászokat. Nézetük szerint találomra is éppen olyan jól el lehet helyezni a bűnözőket a veszélyes és nem veszélyes kategóriába, az eredmény semmivel sem lesz rosszabb.

E vizsgálatok tanúsága szerint nincs elegendő tudományos alap arra, hogy elkülönítsük a veszélyes bűnözőket és valamiféle speciális

törvényeknek és ítélkezésnek vessük alá őket. Tévedés, hogy előre meg lehet határozni a személyi veszélyességet. Ezt a végkövetkeztetést igazolják Nigel Walker professzornak és kollégáinak, David Steer és Hammond professzoroknak az erőszakos bűnözés területén folytatott kutatásai. Az említettek arra a következtetésre jutottak, hogy az erőszakos magatartás legjobb előrejelzője az elkövető erőszakos bűncselekmények miatti korábbi elítélése. Minél többször volt elítélve az elkövető ilyen bűntettek miatt, annál valószínűbb, hogy újra erőszakos bűncselekményt fog majd elkövetni. Másszóval, eltekintve az erőszakos bűncselekmények nyilvántartásától, nem lehet előre megmondani, melyik erőszakos bűnöző fog újra bűncselekményt végrehajtani.

Ez a következtetés természetesen nem jelenti azt, hogy azoknak az esetében, akiknél az értelmi fogyatékosságot pszichiáterek megállapítják, a büntető bíróság ne rendeljen el inkább elmegyógyintézeti kezelést, mintsem hogy börtönbüntetést rójjon ki. Ilyen esetben magától értetődően nem lehet meghatározni a kórházban töltendő időt. Mivel az az ok, ami miatt az elkövető büntető eljárás elé kerül, orvosi természetű, az orvosok dolga lesz az is, hogy megállapítsák, mikor engedhető az elkövető szabadon. A betegek bizonyos kategóriájának vizsgálatára Angliában és Walesben a rossz tapasztalatok miatt speciális ellenőrző eljárást vezettünk be. Nem óhajtok kételkedni ennek a biztosítéknak a helyességében, és szeretném felhívni a figyelmet a Butler Bizottság jelentésére, amely szerint a társadalomnak ma sincs elfogadható biztosítéka arra, hogy egy volt elmegyógyintézeti beteg elbocsátása után nem fog újabb súlyos bűncselekményt elkövetni. Minden, amit a társadalom megtehet, ésszerű lépéssé válhat a közösség védelmében. Ez azonban nem jelenti azt, hogy felhatalmazzuk a bíróságot az ún. veszélyes bűnözők megkülönböztetésére és megbélyegzésére.

Hall, Williams

SZEMLE

A jótállás megváltása

A szerződő felek a szerződésüket megerősíthetik azzal, hogy meghatározott kötelezettségek szerződésszerű teljesítéséért a szerződésben jótállást kötnek ki. A jótállás önként vállalt mellékkötelezettség a szerződés szerinti főkötelezettség teljesítésének fokozott biztosítására. A jótállásnak azt a jellemzőjét, hogy a felek megállapodásán alapul, nem érinti az, hogy alapfeltételek is megállapíthatnak jótállási kötelezettséget. Az alapfeltételek ugyanis egyrészt csak a termékek, vagy szolgáltatások egy-egy csoportjára vonatkoznak, szemben a jogszabályból folyó szavatossági kötelezettséggel, amely valamennyi termékre és szolgáltatásra egyaránt érvényes, másrészt az alapfeltételek is lényegében megállapodások, amelyeket az érintett termékeket gyártó, vagy forgalmazó, a szolgáltatásokat kivitelező vállalatok felügyeleti minisztériumai hoztak létre. A jótállás az önkéntes vállalástól függően bármelyik kötelezettségre, vagy annak bármilyen részére vonatkozhat. A felek a jótállás terjedelmét és tartalmát a szerződésben szabadon határozhatják meg, illetve elhatározásuk szerint korlátozhatják. Az általános eset az, hogy a szolgáltató azt garantálja, hogy az általa szállított termék, vagy teljesített szolgáltatás minősége a jótállási idő alatt a szerződés kikötéseinek és a törvényes kellékeknek meg fog felelni. Ebben az esetben a jótállás a termék, vagy szolgáltatás hibátlanságáért való csaknem korlátlan helytállást jelenti. A szolgáltató a jótállásból folyó kötelezettségek alól csak azzal mentheti ki magát, ha bizonyítja, hogy a termék, illetve a szolgáltatás hibája, vagy annak oka az átadás után keletkezett.

Minthogy a jótállást nem írja jogszabály kötelezően elő, azaz nem teszi azt a jogszabály a szerződések elengedhetetlen tartalmává és mivel jótállási felelősséggel a szolgáltató — ellentétben a jogszabályból folyó szavatossági felelősséggel — csak akkor tartozik, ha a felek ebben megegyeztek, nincs jogszabályi akadálya annak sem — és ez a gyakorlatban gyakran előfordul —, hogy a szolgáltató a jótállási kötelezettségeit meghatározott körben átalányösszeg fizetésével megváltsa. Ennek az a jogi hatása, hogy a szolgáltató bizonyos körülmények bekövetkezése esetén nem köteles a megrendelőnek, illetve a fogyasztónak a jótállásból eredő jogait kijavítás, kicserélés, vagy esetleg árengedmény útján kielégíteni, hanem előre megállapított összeg térítése árán a jótálláson alapuló ezeknek a kötelezettségeknek a teljesítésétől szabadul. A megváltási összeg térítésének módját és feltételeit a felek megállapodása szabja meg. Történhet ez úgy, hogy a jótállási megváltás összege a vételárból kerül levonásra, vagy akár úgy, hogy a vételárat a megrendelő teljes összegben kifizeti és ha a szerződésben meghatározott körülmény bekövetkezik, a szolgáltató a jótállási megváltásnak megfelelő összeget visszatéríti. Például az autóbuszmotorokat szállító vállalat a szerződésben a motorok minőségéért jótállást vállalt azzal a megszorítással, hogy azokkal a motorokkal kapcsolatos jótállási kötelezettségét, amelyeket exportcélú autóbuszokba építettek be, a kiszállítás igazolásától függően a vételár 1%-ának visszatérítésével megváltja. Ennek oka az volt, hogy a gyárnak az autóbuszokat vásárló államokban nincs szervize, nagy távolságban a garanciális kötelezettségek teljesítése számára arány-

talan terheket jelentene és a kimentéshez szükséges bizonyítékok megteremtése is nehézségeket okozna.

A jótállásból a megrendelő, illetve a felhasználó javára a 46/1967. (XI. 5.) Korm. számú rendelettel módosított 10/1966. (II. 14.) Korm. számú rendelet 43. §-ának (1) bekezdése, valamint a Legfelsőbb Bíróság XXX. számú polgári elvi döntése szerint azonos igények fakadnak, mint a szavatosságból. Ezek között a jótállás megváltása nem szerepel. Van viszont olyan felfogás, amely szerint a jótállás pénzbeni megváltása is a jótállási kötelezettségek teljesítésének egyik módja, egyik formája. Ez azt jelentené, hogy minőségi hiányosság esetén a szolgáltató a jótállási kötelezettségét a szavatossági kötelezettségeken felül, azoktól eltérő módon, a jótállás pénzbeli megváltásával is teljesítheti, illetve a megrendelő jótállási igényként a jótállás pénzbeni megváltását is követelheti. Ennek az álláspontnak azonban jogszabályi alapja nincs és az nem felel meg a jótállás lényegének és természetének sem.

A jótállás a szolgáltató számára különféle terheket jelent. Fel kell készülnie esetleges cserére, javításra; ennek céljára a termékből, alkatrészekből, anyagokból készletet kell tartania, ami tárolási, anyagi stb. kötelezettségekkel jár; munkaerőt kell biztosítania, vagy szükség esetén munkaerőt kell a rendszeres munkából elvonnia; a munkásoknak és a kapacitásnak a csere, vagy javítás céljára való igénybevétele az egyébkénti, programszerű tevékenységet zavarhatja, megszakíthatja, akadályozhatja; a kicserélt, vagy kijavított dologra a jótállás újból kezdődik, a kijavítás és kicserélés időtartamával az egész szolgáltatásra vonatkozóan a jótállási idő meghosszabbodik; számolnia kell árengedmény, esetleg az elállás veszélyével. Ezen túlmenően a jótállási kötelezettségek alóli kimentés érdekében jelentős munkaráfordítással járó bizonyítási teher is hárul rá. Mindezektől a terhektől és veszélyektől szabadul a szolgáltató a jótállás megváltása útján. A jótállási megváltással ugyanis a szolgáltató mintegy megvásárolja mindazoktól a terhektől és hátrányoktól való mentesülését, amit a jótállás folytán egyébként viselnie kellene. A szerződésnek a jótállásra vonatkozó kikötése tehát változatlanul érvényben marad ugyan, a jótállás megváltása folytán azonban, előre meghatározott esetben, a szolgáltatónak a jótállásból fakadó kötelezettségeit teljesítenie nem kell, a megrendelő a jótálláson alapuló jogainak egyik formáját sem érvényesítheti.

A minőségért való jótállás célja és funkciója az, hogy a megrendelő, illetve a fogyasztó számára biztosítsa, hogy a jótállási idő alatt a termék, illetve a szolgáltatás a szerződési és törvényes kellékeknek meg fog felelni. A megrendelő, illetve a fogyasztó érdekeit védi azzal, hogy a szolgáltató a jótállási idő alatt hibásnak bizonyult terméket, vagy szolgáltatást a jótállásból fakadó kötelezettsége alapján kijavítani, vagy kicserélni köteles, ha pedig a gazdaságos kijavításra, illetve a cserére nincs lehetőség, vagy az a termék, illetve a szolgáltatás természetével nem volna összeegyeztethető, a megrendelő árengedményt követelhet, vagy a szerződéstől el is állhat. A jótálláson alapuló jogok és kötelezettségek tehát akkor realizálhatók, ha a termék, illetve a szolgáltatás az átadást követően hibásnak bizonyul. Ezzel szemben a jótállási megváltás fizetése és elszámolása a szolgáltatás, illetve ellenszolgáltatás teljesítésekor, vagy a megváltás feltételeként a szerződésben meghatározott körülmények bekövetkezésekor történik. A jótállási megváltás térítése idején a jótállási idő többnyire meg sem kezdődött. A jótállás megváltása tehát független attól, hogy a szolgáltatás hibásnak bizonyul-e, vagy sem; a szolgáltató a jótállási megváltást megfizeti akkor is, ha jótállási hiba a jótállási idő alatt nem is jelentkezik.

A jótállásból eredő jogok akkor illetik meg a megrendelőt, ha a jótállási idő alatt bizonyul a termék, vagy szolgáltatás hibásnak. A jótállási időnek egyébként nem az a jelentése, hogy a termék, vagy a szolgáltatás csak a jótállási idő tartama alatt volna használható, vagy olyan a minősége, hogy csak a jótállási idő alatt számíthatna a megrendelő, illetve a felhasználó arra, hogy azt zavarmentesen, hibássá válás nélkül használhatja. Jótállási időként olyan időtartamot helyes megállapítani, amely alatt a termék, vagy a szolgáltatás természete szerint az átadáskor már benne rejlő hibája általában megmutatkozik. Ezért a jótállási helytállás időbeli korlátozásának az az indoka, hogy a szogáltatót méltánytalan volna határozatlan időig tartó felelősséggel terhelni, annál is inkább, mert hosszabb idő után olyan körülmények is befolyásolhatják a termék, vagy szolgáltatás minőségét, amelyek függetlenek az átadáskori tulajdonságoktól és amelyek azoktól mégis alig különíthetőek el. A jótállási megváltást viszont nem érinti a jótállási idő, tehát a jótállás jogintézményének ez a lényeges eleme érdektelen a jótállás pénzbeli megváltása szempontjából. A szolgáltató a jótállási megváltás összegét akkor sem követelheti vissza, ha a termék, vagy szolgáltatás a jótállási idő lejártáig hibamentesnek bizonyul.

A jótállásból folyó felelősség alól a szolgáltató a Ptk. 298. §-a szerint azzal mentheti ki magát, ha bizonyítja, hogy a hiba vagy annak oka a szolgáltatás tárgyának átadása után keletkezett. Mentesül a szolgáltató a jótállási kötelezettsége alól akkor is, ha a megrendelő, illetve a felhasználó nem tesz eleget azoknak a szerződés szerinti magatartási szabályoknak, amelyeknek többnyire az a célja, hogy a szolgáltató számára a kimentéshez szükséges bizonyítékok rendelkezésre álljanak. Szokásos kikötés az, hogy a megrendelő csak akkor érvényesítheti a jótállásból folyó jogait, ha a terméknek, vagy szolgáltatásnak az eredeti összeszerelését, csomagolását, stb. nem bontották meg, azon javítást vagy változtatást nem végeztek. A jótállási kötelezettségek behatárolására továbbá a felek más feltételeket is meghatározhatnak; így az említett példában az autóbuszmotorokat szállító vállalat a licencia alapján gyártott motorokért azzal a kikötéssel vállalt jótállást, hogy a motorokat a licenciának megfelelően építik be, illetve a licencia szerint helyezik el az autóbuszokban. A jótállás kikötött feltételének a be nem tartása is tehát a szolgáltató számára kimentést tesz lehetővé. A kimentés lehetősége lényeges eleme a jótállásnak. Ez azonban nem érvé-

nyesül jótállási megváltás esetén. Minthogy a szogáltató a megváltás összegét általában már a szolgáltatásokkal egyidőben megfizette, és a megváltás annak az ellenértéke, hogy a szolgáltató a jótálláson alapuló kötelezettségekkel nem tartozik, nem lehet jelentősége többé annak, hogy a szolgáltatás hibája mikor keletkezett, vagy a megrendelő, illetve a felhasználó a jótállási feltételeket betartja-e, vagy sem. A megrendelő a jótállás megváltási összegét nem köteles visszatéríteni abban az esetben, ha a szolgáltatást nem rendeltetésszerűen használja, a hiba bekövetkezése neki róható fel, vagy a jótállási feltételeknek nem tesz eleget. A példaként felhozott esetben a bíróság elutasította a motorokat gyártó vállalatnak azt a keresetét, amely a jótállási megváltás összegének visszafizetésére irányult azon az alapon, hogy a motorokat nem a licenciának megfelelően építették be az autóbuszokba.

A jótállás egyik feladata a megelőzés és ez a jótállásnak egyik lényeges jellemzője. A jótállás megváltása viszont már nem rendelkezik azzal a hatással, hogy a szolgáltatót a minőséghibás teljesítéstől visszatartsa. A jótállási megváltás kifizetésének időpontja és az a körülmény, hogy a megváltás független attól, hogy a szolgáltatás a jótállási időn belül hibássá válik-e, vagy sem, kizárja annak a lehetőségét, hogy a jótállási megváltás a szolgáltatót hibátlan teljesítésre serkentse. Legfeljebb az lehet a szolgáltatóra ösztönző hatással, hogy a minőségi hibák gyakori, vagy nagymérvű jelentkezése miatt a megrendelők a később keletkező jogviszonyokban feltehetően csak magasabb összegű megváltást fognak elfogadni. Ez azonban a megelőzés érdekében nem olyan közvetlen befolyás, mint amit a jótállásból folyó kötelezettségek a szolgáltatóra gyakorolnak.

Ha a termék, vagy szolgáltatás a jótállási idő alatt hibásnak bizonyul és emiatt a megrendelő a jótállásból folyó jogait kívánja érvényesíteni, választhat a jótállás realizálásának formái közül. Ez a választási lehetőség azonban nem terjed ki a jótállási megváltásra. Ha a jótállás megváltása a jótállási kötelezettségek teljesítésének egyik módja volna, azt a megrendelő a termék, vagy szolgáltatás hibássá válása esetén igényelhetné a szolgáltatótól. Ezt pedig az említett jogszabályok nem teszik lehetővé; ellenkezne ez a jótállás megváltásának természetével is. A megváltás követelésére csak ennek szerződési kikötése alapján kerülhet sor; külön szerződési kikötés nélkül, csupán a jótállás alapján erre nincs lehetőség.

Ha a felek a szerződésben úgy állapodnak meg, hogy a szolgáltató meghatározott körülmények fennforgása, bizonyos feltételek bekövetkezése esetén a jótállást készpénzzel megváltja, a megrendelőtől függ az, hogy melyek lesznek azok a termékek, vagy szolgáltatások, amelyekkel kapcsolatban a jótállás megváltásra kerül. Az említett példában a megrendelő határozza meg, hogy hány motort épít be exportcélú autóbuszokba. Indokolatlan volna azonban, ha a szolgáltató korlátlan ideig bizonytalanságban maradna afelől, hogy valamely termékkel, vagy szolgáltatással kapcsolatban a jótállásból folyó kötelezettségeit kell-e teljesítenie, vagy a jótállás megváltására irányuló szerződési kikötés érvényesül. Ezért a bírói gyakorlat szerint a jótállási megváltásra csak olyan körülmények esetén kerülhet sor, amelyek a jótállási időn belül következtek be. Ez viszont megerősíteni látszik azt az álláspontot, hogy a jótállás pénzbeli megváltása a jótállási kötelezettség teljesítésének egyik formája. A jótállás megváltásának alapjául szolgáló körülmény bekövetkezése tekintetében meghatározott időbeli korlátnak azonban más az indítéka és indoka. Ez pedig az, hogy a jótállással a minőségért önként vállalt fokozott felelősség a jótállási idő elteltével megszűnik. A jótállási idő letelte után tehát nincs mit megváltani.

A jótállás és a szavatosság nem zárják ki egymást. A jótállás terjedelme ugyanis a felek szerződési megállapodásától függ, tehát a felek a jótállást szűkebb körre is korlátozhatják, mint amelyre a szavatosság a jogszabálynál fogva kiterjed. Ezért nem lehet akadálya annak, hogy a megrendelő a szolgáltatás hibájával kapcsolatos igényeit a szavatossági idő alatt akár a jótállás, akár a szavatosság alapján érvényesítse. A jótállás megváltása azonban ezt a választási lehetőséget gyakorlatilag kizárja mindazoknak a minőségi hibáknak a vonatkozásában, amelyekre kiterjed. Ha a szolgáltató a jótállást megváltotta, az ezzel érintett körben a megrendelő sem szavatossági, sem jótállási jogot eredményesen nem érvényesíthet. A megrendelő ugyanis azzal, hogy a megváltás tekintetében a szolgáltatóval megegyezett, lényegében lemondott arról, hogy a megváltás körébe tartozó hibák miatt akár szavatossági, akár jótállási jogaival éljen. Ilyen körülmények között a jótállási megváltás nem mutatja a jótállásnak azt a jellegzetességét, hogy a megrendelő minőségi hiba esetén a szavatossági időn belül választása szerint jótálláson alapuló igény helyett szavatossági igényt érvényesíthessen.

Van olyan vélemény is, hogy a jótállási megváltás azért is a jótállási kötelezettségek teljesítésének egyik módja, mert előfordul, hogy a szolgáltató a szerződésben vállalt jótállást valamennyi termék, illetve a szerződés szerinti egész szolgáltatás vonatkozásában megváltja. Ez sem jelenti azonban azt, hogy a jótállás megváltása a jótállási kötelezettségek egyike volna. A jótállásnak a szolgáltatás egész terjedelmét érintő megváltására ugyanis akkor kerül sor, ha a termék, vagy szolgáltatás árát már korábban kialakították, az árkalkulációban a jótállási fedezetéről gondoskodtak és a konkrét esetben a szolgáltatónak mégis előnyösebb, ha a jótállási kötelezettségeket pénzzel megváltja. A szolgáltató tehát ebben az esetben is ki akarja zárni, hogy a megrendelő vele szemben jótálláson alapuló jogokat érvényesíthessen. Ezért vásárolja meg a jótállási megváltással a jótállási kötelezettségekkel kapcsolatos terhektől való mentesülést. Ez különösen kedvező a számára akkor, ha sikerül alacsonyabb összegű megváltásban megegyeznie, mint amennyit a jogszabály szerint jótállás címén az árban kalkulálhatott és ténylegesen kalkulált is.

A jótállás megváltásának a fedezete a jótállásként kalkulált árrész. Ez sem jelenti azonban azt, hogy a jótállás megváltása a jótállási kötelezettségekkel azonos jellegű. A megváltás folytán

ugyanis a szolgáltató a jótállásból fakadó azoknak a kötelezettségeknek nem köteles eleget tenni, amelyekkel kapcsolatos kiadásokra tekintettel kalkulálta a jótállási árténvezőt. Minthogy a megváltás következtében ezek a kiadások nem fognak felmerülni, az ezek elmaradásáért fizetett ellenszolgáltatásnak a jótállás címén kalkulált árrész az indokolt fedezete. A jótállási kötelezettségek és a megváltás között ebből a szempontból is lényeges a különbség. Ha ugyanis a szolgáltató nem váltja meg a jótállást és a jótállási idő alatt a termékben, vagy a szolgáltatásban nem jelentkezik a jótállási igényt megalapozó hiba, a jótállásként kalkulált árténvező felhasználatlan marad és a szolgáltató nyereségét növeli. Viszont a megváltási összeget a szolgáltató előre fizeti és minthogy azt nem követelheti vissza akkor sem, ha a szolgáltatás hibátlan, ez a körülmény a jótállás megváltása esetén nem jelent a szolgáltató számára megtakarítást.

Ez nincs ellentétben a jótállási alap képzéséről és a jótállási költségek elszámolásáról szóló 8/1968. (I. 27.) PM számú rendelettel, amely a jótállás teljesítésének egyik módjaként sorolja fel a jótállás megváltását. A rendelet 4. §-a (1) bekezdésének c) pontja ugyanis azt az esetet jelöli meg a jótállási kötelezettségek teljesítésének egyik formájaként, ha a jótállást a szolgáltató „a jótállási kötelezettség fedezetére az árban érvényesített összegnek a megrendelő részére való megtérítésével, vagy az ennek megfelelő árengedménnyel (ún. jótállási kötelezettség megváltásával)" teljesíti. Ez pedig — lényegét tekintve — nem jótállási megváltás, hanem a jótállásról eleve lemondás azzal, hogy az árban e címen kalkulált teljes összeg törlésre, maradéktalanul visszafizetésre kerül. Ebben az esetben tehát nincs jótállás és ezért alacsonyabb az ár. A jótállás megváltásánál viszont nem erről van szó. A felek a szerződésben a jótállásban megállapodnak, a jótállás árkalkulációs tényező marad, szolgáltató általában csak bizonyos körülmények esetére, éspedig többnyire azért, mert ilyen körülmények között a kimentést megalapozó bizonyítékokat nem tudja megszerezni, megvásárolja magának azt a lehetőséget, hogy ne kelljen a jótállásból folyó kötelezettségeket teljesítenie. A jótállási megváltás összege sem azonos a jótállásként kalkulált árrésszel, hanem annál rendszerint lényegesen alacsonyabb.

Makláry Tivadar

Új szempontok a tettesség és a részesség elhatárolásában

Az 1976. évi júniusi Bírósági Határozatokban 238. szám alatt közzétett állásfoglalás rendelkező része az eddig kialakult gyakorlatnak megfelelően hangsúlyozta, hogy a „társtettesség megállapításának nélkülözhetetlen törvényi feltétele, hogy a társtettes is tényállásszerű cselekményt valósítson meg." Az állásfoglalás indokolása azonban olyan elemeket tartalmaz, amelyekre érdemes felhívni a figyelmet, mert ezek a jövőben befolyásolhatják a tettesség és a részesség elméleti elhatárolását. Az elkövetőkre vonatkozó büntetési tételek parifikációja mellett ugyanis a tettesség és a részesség elhatárolásának elsősorban elméleti jelentősége van. Közismert, hogy egy adott ügyben a részes (a felbújtó vagy a bűnsegéd) a tettesénél súlyosabb büntetést érdemelhet és esetleg kap is. Éppen ezt teszi lehetővé a törvény, amikor nem írja elő, hogy a részesekre a büntetés maximuma nem szabható ki.

A büntetőjog tudomány több elméletet dolgozott ki a tettesség és a részesség elhatárolására és ezekről az elkövetői formákról a tételes jogok is különböző rendelkezéseket tartalmaznak. Példaként elég utalni arra, hogy büntetőjog tudományunk a társtettességet sokáig a részesség keretében tárgyalta és csak az utóbbi évtizedekben uralkodó az a nézet, amely a társtettességet a tettességhez sorolja. Az is közismert, hogy a magyar tételes jog általában nem rendelkezik a bűnszervezővel és csak néhány bűncselekménynél tulajdonít jelentőséget a szervezői vagy vezetői jellegnek. Van viszont olyan kódex, amely szervezőnek minősíti azt a személyt, aki a bűncselekmény elkövetését megszervezi, illetve vezeti. Ilyen tételesjogi rendelkezés hiányában is tekintheti az elmélet tettesnek azt a személyt, aki maga nem vesz részt a bűncselekmény véghezvitelében, de szervező magatartásával irányítja a cselekmény lefolyását, a bűncselekmény elkövetését (Tatherrschaft-elmélet).

Mind a tételesjogi rendelkezés, mind pedig az elmélet azonban a vezetői tevékenységet a *bűncselekményre* vonatkoztatja, s nem általában a vezetői beosztásnak tulajdonít jelentőséget. A hivatkozott határozat szerint viszont „az ügy elbírálása szempontjából alapvető jelentőségű" az a körülmény, hogy az adott személyek „vezetői beosztásban voltak tagjai a bűnszövetségnek." Ez a körülmény, nevezetesen a vezetői beosztás, az ügy elbírálása szempontjából nemcsak azért volt alapvető jelentőségű, mert a büntetés kiszabását befolyásolta, hanem azért is, mert a határozat indokolása szerint „ennek is jelentősége van — egyebek között — abban, hogy cselekményeik bűnsegédi vagy társtettesi minőségben elkövetettként minősülnek-e."

Ahhoz, hogy ezeket az elvi megállapításokat értékelni lehessen, szükséges az adott ügyet röviden ismertetni. A történeti tényállás szerint a brigádvezető már korábban is „visszakért" a jól kereső dolgozóktól kisebb-nagyobb összegeket ún. „csúszópénz" céljára. Utóbb viszont az építésvezető és a brigádvezető megállapodott a vállalat igazgatójával, főkönyvelőjével és pénzügyi osztályvezetőjével, hogy a dolgozóknak nagyobb összegű munkabért számfejtetnek, mint amennyiért megdolgoztak. A brigádtagoknak a munkájuk után járó munkabért fizették ki, ugyanakkor a bérjegyzék aláírásával elismertették velük, hogy a nevükre számfejtett magasabb összeget vették fel. A különbözetből az építésvezető és a brigádvezető több alkalommal nagyobb összeget adott át az igazgatónak, a főkönyvelőnek és a pénzügyi osztályvezetőnek. A cselekmények véghezvitelét hamis okiratok elkészítésével, aláírásával és egyéb módon segítették az ügyben ugyancsak terheltként szerepelt más személyeket.

Visszatérve a határozat indoklásának elvi megállapításaihoz, azokból kiemelést érdemel, hogy „az egész bűncselekmény-folyamat vég-

hezvitelére tehát a vállalat igazgatója, főkönyvelője és pénzügyi osztályvezetője adta meg — saját anyagi érdekében is — az engedélyt." Majd később azt tartalmazza a határozat indoklása, hogy a vállalat vezetőinek közreműködése nélkül egyébként az építésvezető és a brigádvezető nem is követhették volna el több mint egy éven át a sorozatos bűncselekményeket. „Az említett megállapodás létrejötte nélkül a vállalat vezetői a visszaéléseket nemcsak nem engedték volna meg, hanem kötelességüknél fogva megakadályozták volna."

A minősítés szempontjából tehát a határozat döntőnek tekintette, hogy a vállalat vezetői szegték meg a kötelességüket. Rámutat ugyanis arra: „A vállalat vezetőit, elsősorban annak igazgatóját a maga hatáskörében gazdálkodási és számos egyéb vonatkozásban döntési jog illeti meg. Ezzel a döntési joggal élt vissza az igazgató, a főkönyvelő és a pénzügyi osztályvezető, amikor az említett megállapodást létrehozták és — II. és III. r. terheltekkel szándékegységben — a munkabérvisszatartással kapcsolatos cselekményeiket együttesen végrehajtották." (Az idézetben szereplő II. és III. r. terheltek az építésvezető és a brigádvezető.)

A bűncselekmény-folyamat véghezvitelére adott engedély, a visszaélések megakadályozásának elmulasztása, a döntési joggal való visszaélés tehát megállapodásba foglalva a határozat álláspontja szerint a vállalati vezetők magatartásának értékelését úgy befolyásolta, hogy cselekményük nem részességnek, hanem tettességnek minősül. Erre a körülményre, mint a tettesség és részesség elhatárolása során érvényesített új szempontra kell a figyelmet felhívni. A korábbi ítélkezési gyakorlat ugyanis a bűncselekmény elkövetését lehetővé tevő kötelességszegéseket, mulasztásokat nem tettesi, hanem részesi tevékenységnek minősítette akkor is, ha a kötelességszegést vezető beosztású személy valósította meg. (BJD. 67. és 70. számú állásfoglalás.)

Úgy látszik tehát, hogy a jövőben a vezetői beosztás, mint ismérv szerephez jut dogmatikai elhatárolási problémák megoldásában. Erre egyébként a határozat kifejezetten is utal akkor, amikor megállapítja, hogy a vezetők tevékenységének bűnsegédi minősítése „nemcsak jogilag téves, hanem az ügy lényegének nem helytálló gazdasági megítélését tükrözi."

A gazdasági megítélésnek a dogmatikai elhatárolási kérdésekben játszott szerepéhez csak egyetlen megjegyzést szeretnék fűzni. Egy nemzetközi tanácskozáson hangzott el, hogy az elmebeteg kriminológiai szempontból szándékosan cselekszik, bár lehet, hogy a büntetőjogi megítélés más. Ha tehát a két közelálló tudomány — a büntetőjog és a kriminológia — fogalomrendszere sem fedi mindenben egymást, akkor nem feltétlenül biztos, hogy a gazdasági szempontból vezető egyben a bűncselekmény elkövetésében is vezetőt jelent.

Wiener A. Imre

JOGIRODALOM

*Gajl, N.: A költségvetés és az államkincstár**

Az államkincstár és a költségvetés kérdése mind a pénzügyi elmélet, mind a gyakorlat szemszögéből összetett problémát jelent, azonban a két probléma jelentősége korántsem azonos.

Az államkincstár intézménye a szocialista és a kapitalista államokban eltérő szerepet játszik, ugyanis a kapitalista államokkal ellentétben az államkincstár a szocialista országokban csak mint jogi fogalom jelenik meg, míg a költségvetés kérdését valamennyi országban az újraelosztás és a modern állam pénzügyi befolyásolásának alapvető formájaként könyvelik el.

E mű alapvető tárgyát az államkincstárral kapcsolatos, valamint a költségvetési politikával összefüggő különféle rendszerek és megoldások összehasonlító elemzése képezi, s ennek során a szerző a kérdéseket úgy fejlődéstörténeti, mint alkotmányjogi és közhatalmi szempontokból is vizsgálat alá veszi.

Az első fejezetben a szerző az államkincstár és az állami költségvetés történetét mutatja be az ókortól napjainkig, ez azonban az adott intézmények történetének nem szó szoros értelmében vett időrendi felsorolását, az intézményfejlődés kronológiáját adja, hanem a különféle intézményeket azon országok vonatkozásában tárgyalja, ahol azok kialakultak, illetve azokat a tényezőket emeli ki, amelyek a fejlődés további során átalakuláson mentek keresztül, s végül új megoldások meghonosodásához vezettek.

Ami az államkincstár és a költségvetés intézményét illeti, a szerző Nagy-Britanniát, Franciaországot, Olaszországot, Belgiumot, Svájcot, a Német Szövetségi Köztársaságot és az Egyesült Államokat vette tekintetbe, illetve a szocialista országok közül a Szovjetuniót, Csehszlovákiát, Jugoszláviát, a Német Demokratikus Köztársaságot, Romániát, Magyarországot és Lengyelországot elemezte. Ezek az államok, amelyek közül egyesek homogén politikai rendszerrel rendelkeznek, míg mások szövetségi államok lévén pénzügyi politikájukban eltéréseket mutatnak, jó összehasonlítási alapot képeznek a kutatás számára. Az államkincstári és költségvetési intézmények eredetére és működésére vonatkozó kérdések elemzése számos más, azokkal szoros összefüggésben levő problémára is fényt derített. Így világossá vált az államkincstári gazdálkodás és a kincstári vagyon viszonya az állami vállalatok által kezelt vagyontárgyakhoz, valamint az állami költégvetés kapcsolata a helyi költségvetéssel, az állami vállalatok pénzgazdálkodásával és a különféle pénzalapokkal, illetve a költségvetési rendszeren kívül eső más egyéb köztevékenységi formákkal.

A könyv második fejezete a kincstárnak, a nemzeti tulajdonnak, az állami válalatoknak és a költségvetési rendszernek a fent említ-

* Budżet a skarb państwa. Warszawa, 1974, Państwowe Wydawnictwo. Ekonomiczne, 460 old.

tett országok alkotmányaiban szereplő problémáit állítja előtérbe. Ezeknek a kérdéseknek a megközelítése tekintetében az egyes alkotmányok mind alapelvek szempontjából, mind a részszabályozás vonatkozásában jelentősen eltérnek. Az alkotmányos szabályozások a költségvetés kérdéséről többségükben rendelkeznek, a kincstárral és az állami vállalatokkal viszont ritkábban foglalkoznak. Ennek ellenére az alkotmányokból az alapvető rendszerről teljes képet alkothatunk, és ugyanakkor megállapíthatjuk azokat az egyes országokra jellemző sajátos elveket, amelyek rendszerint maradandón és hosszú távon is változatlanul képviselik az egyes rendszereket.

Az alkotmányok a rendszerrel kapcsolatos elvek és megoldások tekintetében csak alapvető és nem minden részletre kiterjedő szabályokat tartalmaznak. Számos formai és szerkezeti elemet csak a legutóbbi időkben vezettek be, másokat még csupán követelnek, de az alkotmányokba eddig nem kerültek. Ez az oka annak, hogy a könyv további fejezeteiben a kincstárral és az állami költségvetéssel kapcsolatos formák és elemek vita tárgyai, és azokkal összefüggésben a szerző korszerűbb megoldásokat igyekszik keresni.

A könyv harmadik fejezete az állam költségvetési rendszerében alkalmazott új nézeteket és megoldásokat veszi bonckés alá. A kapitalista országok költségvetési rendszerében újabban kísérletek történtek a programozás és a távlati tervezés gyakorlati bevezetésére, s ezek közül különösen az Egyesült Államokban meghonosított „Tervezési-Programozási-Költségvetési Gazdálkodási Rendszer" (PPBS), valamint a Franciaországban bevezetett „Költségvetési Címek Racionalizációja" (RCB) érdemel figyelmet. Az új módszerek jelentős változásokat idéztek elő a hagyományos módszerekben és a költségvetési technikában, s elsősorban a tervezési ciklusok kiterjesztését és a költségvetési kiadások nagyobb racionalizációját eredményezték.

Mindemellett a programozás és a hosszú távú tervezés végrehajtása a kapitalista országokban nagy nehézségbe ütközik, ezért a problémakör igen vitatott és távol van a végleges megoldástól.

A következőkben a szerző az állami költségvetés és a helyi költségvetések közötti viszony részletes tárgyalására tér át. Ezt a kérdést az egyes kapitalista államokban eltérő módon oldották meg, azonban általános tendenciaként mégis megállapítható az a törekvés, hogy a helyi egységekre jelentősebb pénzügyi feladatokat ruházzanak. Ez a tendencia jelentősen növeli a helyi költségvetések deficitjét, s bár az államtól különböző csatornákon kapnak ugyan járulékos pénzügyi alapokat, végeredményben a megnövekedett feladatok nem párosulnak megfelelő, az állami költségvetésből folyósított visszatérítésmentes juttatásokkal.

Ezeket a juttatásokat nagyrészt a helyi költségvetésnek nyújtott kedvezményes állami kölcsönnel pótolják, s csak a jövő fogja megmutatni, hogy ez a módszer meghozza-e a várt kedvező eredményt, vagy a visszafizetés-mentes juttatások régi rendszeréhez kell mégis visszafordulni.

A szocialista költségvetés megtervezőinek figyelmét elsősorban a költségvetés és a tervgazdaság kölcsönhatásai kötik le.

Ennek során a költségvetési normák és a gazdasági tevékenységi formák meghatározásának, valamint a költségvetési egységek pénzalap-politikájának elemzésére kerül sor. A fejlődési irányzatok különféle formáit csak napjainkban tárták fel részletesen.

A szocialista országokban különleges fontossága van az állami költségvetés és az állami vállalatok pénzgazdálkodása közötti kapcsolatoknak, s ez magyarázza azt a fokozott figyelmet, amely a költségvetési bevételek és kiadások terén egyaránt megtalálható változatos megoldások felé fordul. Ezek a megoldások teszik lehetővé azt, hogy az állami költségvetés befolyásolhassa a különféle decentralizált és pénzügyileg független vállalatokat, üzemeket és egyesüléseket.

A szocialista gazdaság másik alapvető kérdését a központi és helyi költségvetés kölcsönös függősége jelenti, amelyhez a helyi költségvetési struktúra, valamint a központi költségvetésből eredő járulékos költségvetési bevételek problémája is hozzá tartozik. Ez utóbbi a helyi gazdálkodás központi hatóságok által történő irányításának és koordinálásának sajátos eszközét képezi.

A fejezet befejezéseként a szerző a hosszú távú pénzügyi tervezés bevezetésére irányuló próbálkozásokat, valamint a költségvetési gazdálkodásnak a távlati tervezésre gyakorolt hatásait elemzi.

A könyv utolsó fejezete az államkincstár és a nemzeti vagyon új struktúrájával kíván megismertetni. A kapitalista országokban az államkincstár jogi megszemélyesítésével találkozunk, ahol is a kincstár számos funkciója között a pénzkezelői és a bankári szerep is felsorolásra kerül, s ebből a szempontból az államkincstárból történő finanszírozás túllépi a költségvetési rendszer határait. A kincstárt sok tekintetben a bankpolitikához hasonló elvek vezérlik, új kötvényeket bocsáthat ki, kölcsönöket vehet fel, illetve kölcsönt nyújthat a kormánynak, amely csak ritka esetben tükröződik a költségvetésben. A szubvenciók, segélyek, kölcsönök és részvényvásárlások formájában megjelenő és az állami vállalatoknak nyújtott különféle pénzügyi támogatások ugyancsak a kincstártól erednek.

Ezzel a problémával összefüggésben a vállalatok vagyonának és jogi személyiségének kérdését is szemügyre kell venni. A vizsgált országok vonatkozásában nincs egységes megoldás ugyan, azonban ennek ellenére az az általános irányzat figyelhető meg, amely az irányítás és a vállalatok finanszírozási alapjának a kincstár részéről történő központosítására törekszik.

A kapitalista államkincstár legjellemzőbb vonását a különféle költségvetési és költségvetésen kívüli deficitek kiterjedt finanszírozása alkotja, amelynek eredményeként a kincstár a fellépő hiányok fedezésére — gyakran minden parlamenti ellenőrzés nélkül — új kötelezettségeket vállal, illetve új pénzügyi erőforrásokat tár fel. A kincstár költségvetésen kívüli finanszírozási tevékenységének nagysága gyakran a költségvetés teljes összegénél is nagyobb, s ez aláaknázza a költségvetési mérleg egyetemességének és fontosságának klasszikus alapelvét.

Másként vetődik fel az államkincstár problémája a szocialista országok vonatkozásában, itt ugyanis a kincstár csak jogi fogalom és jogszabályi kategória gyanánt szerepel, s nem folytat független pénzügyi politikát, amely a kapitalista országokkal való összehasonlításban a leglényegesebb eltérést jelenti. A szocialista országokban a pénzügyi és a hitelpolitikát, valamint a kölcsönügyleteket kizárólag az állami bankok és pénzintézetek bonyolítják.

Az államkincstár jogi fogalomként általában úgy jelentkezik, mint a nemzeti jövedelem ama részének tulajdonosa, amely magában foglalja a költségvetést és amely az egyéb köztestületek kezelésében nem levő vagyontárgyakon alapul. Így tehát az államkincstár jogi személyiségéről elsősorban az állami költségvetési gazdálkodással összefüggésben beszélhetünk. Az államkincstár egyebekben kezesi szerepet játszik a különféle nemzetközi kölcsönök felvételénél, valamint minden más, az állam nevében vállalt kötelezettség biztosításánál.

Igen összetett a kincstár és az állami vállalatok közötti viszony. Az államkincstár polgári jogi szempontból önálló léttel bír, ugyanakkor az állami vállalatok jogi személyiséggel és jogképességgel rendelkeznek, amelynek következtében az állami vállalatok a kincstári kötelezettségekért nem felelnek, sem a kincstár nem tartozik felelősséggel a vállalatokat terhelő kötelezettségekért. A megoldások logikai szerkezete nem mindig felel meg a tulajdonjogi tételeknek, bár a vagyontárgyakat a vállalatok kezelik, és az azokkal kapcsolatos műveletek finanszírozását a vállalatok rendelkezésére álló eszközökkel kell megoldani, a vagyontárgyak át nem ruházhatók és össznépi tulajdonban maradnak.

Ami a vállalatok kezelésében levő vagyontárgyak tulajdonjogi jogosítványait illeti, azokat nem az államkincstár gyakorolja, ez is egyik oka annak a szocialista elméletben tapasztalható ellentmondásnak, amely a jogok, valamint a vállalati és az államkincstári felelősség között mutatkozik.

A vállalatok és egyesülések pénzügyi rendszerének alapelveit tekintve ésszerűnek látszik, hogy a vállalatoknak kiterjedtebb polgári jogi jogosítványokat biztosítsanak, ugyanakkor jogi és igazgatási szabályok útján segítsék elő a vállalati vagyonnal való ésszerű gazdálkodást. Ez egyébként összhangban lenne az önálló gazdasági elszámolás alapelvével, amely a vállalati gazdálkodás és a racionális gazdasági irányítás gerincét képezi.

Ezzel összefüggésben arra is lehetőség nyílna, hogy elvileg meghatározzák azokat a polgári jogi és pénzügyi jogi viszonyokat, amelyeket az államkincstár hordoz az egész költségvetési gazdálkodás és az állami vállalatok kezelésén kívül eső nemzeti vagyon vonatkozásában.

A tervezés és a szocialista vállalati irányítás új formái az államkincstár és a keretében működő állami vállalatok egész állami pénzügyi rendszerrel összhangban levő korszerű jogi koncepciójának kidolgozását ma már elengedhetetlenné teszik.

A széles körű ismeretek birtokában megírt, értékes összehasonlító elemzésekkel és megoldási javaslatokkal teljes művet a nagy felkészültségű szerző bőséges bibliográfiával hasznosan egészítette ki.

Sprém István

Михай Бихари:

Философская критика „полного детерминистского" понимания ответственности

Механический полный детерминизм отождествляет причинную обусловленность с детерминизмом. Это понимание пренебрегает особой детерминистской системой некоторых форм движения и тем обстоятельством, что вид детерминизации, наиболее характерный дла данной формы движения, „определяет место" для видов детерминизации, сохраненных из более низких видов движения. С точки зрения анализа ответственности тезис, выдвинутый сторонниками „полного детерминизма" — полная и недвусмысленная обусловленность отдельных лиц причинами и условиями —, исключает любой вид субъективной ответственности внутри правовой ответственности. Открытия в области естественных наук и философской антропологии опровергают положения „полного детерминизма".

Габор Хамза:

Направления и соображения в компаратистике права на базе римского права

В статье обозреваются направления, применяющие метод сравнения права, основанного на римском праве. Автор подчеркивает, что начала компаратистики права, служащей практическим целям, восходят к древному веку. Характерной чертой всех направлений является то, что все они признают римское право основанием сравнения. Объективные причины этого, заключаются в том, что с одной стороны, кроме римского права в других античных правовых системах отсутствуют общие принципы, или принципы, относящиеся к отдельным правовым институтам; а, с другой стороны, именно в римском праве разъединяется последосвательно правовая норма от религиозного правила; наконец, римское право является единственной античной правовой системой, точная система которой ясно изложена и известная нам.

Тамаш Лабади:

О взаимосвязи дефектного исполнения и ответственности за изделие

В статье исследуется вопрос о том, можно ли наложить на производителя в случае качественного недостатка объективные правовые последствия непосредственно в отношении к потребителю в рамках ответственности за недостатки (гарантии). Можно ли связывать (как будто бы с вещным характером) с произведенным изделием отсутствие дефектов (и запрет причинения ущерба). Сначала подвергаются анализу решения, применяемые в практике, а затем в виде принципиального заключения, выеденного из анализированных случаев, автор приходит к конструкции специальной ответственности за недостатки изделий, которая осуществляется возле обычной ответственности за дефекты товара.

Тибор Мадарас:

Виды способа урегулирования в административном праве

Автор под способом урегулирования понимает нормативный состав данного акта, то есть вид функции данного нормативного акта, его содержание и вопрос о том, каким способом осуществляются входящие в него нормы. Различение типичных видов способа урегулирования является новой задачей в административном праве. Автор различает две группы способов урегулирования: властное урегулирование и регулирование отношений по руководству. Властное регулирование имеет также два типа, один — это регулирование, непосредственно воздействующее на субъекты права, другой — это властное регулирование, которое осуществляется путем применения права. Раскрытие типов способов урегулирования является лишь первым шагом в исследовании оптимальных способов урегулирования, способствующих практике правотворчества.

Иштван Рутаи:

Некоторые мысли о правовом фоне одного современного метода капиталовложений

Метод сетевого планирования заключает в себе очень много преимуществ в ходе капиталовложений, реконструкций, однако нормы действующего права, которые основываются на традициях, не всегда соответствуют применению этого метода. В случае исполнения на основе метода сетевого планирования возникает вопрос о том, какой риск принимает на себя подрядчик и какой риск заказчик, тогда же как можно обеспечить заинтересованность подрядчика в выполнении такой работы? Можно ли использовать свободу заключения договоров, и до какой глубины возможно и необходимо использование такой свободы? В ходе подготовки и проведения капиталовложений, реконструкций путь будущего показывают метод сетевого планирования и другие современные методы, а также использование электроники все в более широком масштабе. К признанию этих возможностей мы должны стремиться также и путем использования средств права.

Mihály Bihari:

Die philosophische Kritik der Verantwortlichkeitsauffassung der „völligen Determiniertheit"

Das mechanische völlige Determinismus stellt die Kausalitätsdeterminiertheit mit dem Determinismus gleich. Diese Auffassung nimmt Abstand von dem eigenartigen Determinationssystem der einzelnen Bewegungsformen, sowie von der Tatsache, dass die Determinationsart, welche auf die gegebene Bewegungsform am höchsten charakteristisch ist, die Stelle der von niedrigeren Bewegungsformen bewahrten Determinationsarten bestimmt. Jene These der „völligen Deterministen", laut deren die Individuen durch die Ursachen und die Voraussetzungen völlig und eindeutig determiniert sind, schliesst aus dem Gesichtspunkte der Analyse der Verantwortlichkeit alle Arten der subjektiven Verantwortlichkeit innerhalb der rechtlichen Verantwortlichkeit aus.

Gábor Hamza:

Tendenzen und Vorstellungen über die Rechtsvergleichung auf Grund des römischen Rechts

Die Studie gibt Überblick über Tendenzen, die die Methode der Rechtsvergleichung auf Grund des römischen Rechts anwenden. Der Autor hebt heraus, dass die Anfänge der — praktischen Zielen dienenden — Rechtsvergleichung reichen zum Altertum zurück. Für alle Tendenzen ist charakteristisch, dass sie als Grund der Vergleichung das römische Recht wählen. Die objektiven Gründe dieser Tatsache müssen einerseits darin gesucht werden, dass es ausser des römischen Rechts in anderen antiken Rechtssystemen Prinzipien mit allgemeinem, oder die einzelne Rechtsinstitutionen betreffendem Charakter nicht existieren; andererseits darin, dass die Rechtsnorm nur im römischen Recht konsequent vor der Religion unterscheidet wird; endlich ist das römische Recht das einzelne antike Rechtssystem, dessen genaue System bekannt ist.

Tamás Lábady:

Über den Zusammenhang der Schlechterfüllung und der Produzentenhaftung

Der Artikel untersucht jene Frage, ob der Produzent hinsichtlich der Qualitätsmängel unmittelbar mit den objektiven Rechtsfolgen der Gewährleistung (Garantie) in

der Richtung des Konsumenten belastet werden kann. Kann zu dem Produkt (etwa mit sachenrechtlichem Charakter) das Verbot der Mangelfreiheit und der Schadenszufügung zugefügt werden? Die Studie analysiert erst die in der Praxis zur Geltung kommenden lösungen, dann — als theoretische Folge deren — stellt auf neben der Produzentenhaftung die Konstruktion der Produktgewährleistung. Dazu fügt sie ihre de lege ferenda Vorschläge.

Tibor Madarász:

Die Arten der Regelungsmethode im Verwaltungsrecht

Unter Regelungsmethode versteht der Autor die Normenzusammensetzung der Rechtsregel, also jenen Umstand, aus Normen mit welcher Funktion, und Inhalt die Rechtsregel zusammengesetzt ist. Der Autor unterscheidet zwischen zwei Hauptgruppen der Regelungsmethoden: zwischen der Regelung der Behörde, und die Regelung der Leitungsverhältnisse. Auch die behördliche Regelung hat zwei Typen: die die Rechtssubjekten unmittelbar betreffende Regelung, und die durch die Rechtsanwendung zur Geltung kommende Regelung. Die Untersuchung der Typen der Regelungsmethoden ist nur der erste Schritt hinsichtlich der Forschung der die Praxis der Rechtsgestaltung helfenden optimalen Regelungsmethoden.

István Rutai:

Einige Gedanken über den Rechtlichen Hintergrund einer zeitgemässen Investitionsmethode

Die Methode der Netzplanifikation bedeutet mehrere Vorteile im Laufe der Investition und der Erneuerung, aber die sich auf den Traditionen beruhigenden geltenden Rechtsregel sind nicht völlig im Einklang mit der Anwendung der erwähnten Methode. Was für ein Risiko nimmt der Auftragnehmer auf sich bei der Anwendung der Netzplanifikationsmethode, und welches der Auftraggeber? Kann gleichzeitig der Auftragnehmer in dem Auftrag solcher Natur interessiert gemacht werden? Kann die Vertragsfreiheit realisiert werden, und bis zu welchen Grenzen ist es möglich? Hinsichtlich der Vorbereitung und der Realisierung der Investitionen und Erneuerungen ist die Anwendung der Netzplanifikationsmethode der Weg der Zukunft. Auf die Anerkennung dieser Möglichkeiten muss man sich auch mit den Methoden des Rechts streben.

Mihály Bihari:

La critique philosophique de la conception de responsabilité „complètement déterministe"

Le déterminisme complet mécanique identifie la détermination casuale avec le déterminisme. Cette conception fait abstraction du système déterminatif particulier des certaines formes de mouvement, et du fait, que l'espèce déterminant avant tout caractéristique à la forme de mouvement donnée „indique la place" des espèces déterminantes maintenues des formes de mouvement plus basses. Du point de vue de l'analyse de la responsabilité, la thèse établie par les „déterministes absolus" — la détermination absolue et unanime des individus par les causes et les conditions — élimine toute espèce de la responsabilité subjective en dedans de la responsabilité juridique. La science de la nature et les découvertes de l'anthropologie philosophique démenent les thèses du „déterminisme absolu".

Gábor Hamza:

Tendences et conceptions dans la comparaison de droit de base de droit romain

L'étude résume des tendences utilisant la méthode de la comparaison de droit sur la base de droit romain. Les commencents de la comparasion de droit servant les buts pratiques remontent à l'antiquité. Toutes les tendences sont caractérisées par le fait, que pour la base de la comparaison le droit romain est choisi. Les causes objectives de ce caractère sont à chercher d'une part au fait, que des principes généraux à l'autre système juridique antique en dehors du droit romain ou des principes concernant certaines institutions juridiques n'existent pas; d'autre part c'est le droit romain ou la norme juridique se sépare conséquemment de la règle religieuse, et enfin ce droit est le seul système juridique dont même le système exacte est connu.

Tamás Lábady:

La corrélation de l'exécution fautive et de la responsabilité pour les produits

L'article s'occupe de la question si le producteur peut être chargé au regard de l'imperfection de la qualité des conséquences juridiques objectives de la garantie (du cautionnement) directement envers le consommateur. Est-ce que la perforation (et la défense de l'endommagement peuvent être liées aux produits fabriqués (quasi de caractère réel). L'auteur analyse d'abord les solutions intervenant dans la pratique, et puis, comme conclusion de principe tirée de ces dernières, il établit, joignant la responsabilité pour les produits, la construction de la garantie des produits. Ses propositions de lege ferenda s'y ajoutent.

Tibor Madarász:

Les types du mode de réglementation au droit administratif

L'auteur entend par le mode de réglementation, quelle est la constitution des normes de la règle juridique, c'est à dire quelle est la fonction de la règle juridique et des normes de quel contenu est-elle composée. L'auteur distingue les deux groupes principaux des modes de réglementation: la réglementation autoritaire et la réglementation des conditions directives. Même la réglementation autoritaire a deux types: l'un est la règlementation exerçant une influence directe aux sujets de droit, l'autre est la réglementation autoritaire se faisant valoir par voie de l'application de droit. La répresentation des types des modes de réglementation n'est que le premier pas dans la recherche des modes de réglementation optimaux soutenant la pratique de la législation.

István Rutai:

Quelques pensées des dessous juridiques d'une méthode d'investissement moderne

La méthode de planification de réseau signifie extrêmement beaucoup d'avantages au cours de l'investissement, de renovation, mais les règles juridiques en vigueur étant basées sur les traditions ne sont pas en accord total avec l'application de la méthode. En cas d'une exécution avec la méthode de planification de réseau quel est le risque entrepris pas l'entrepreneur et quel est le risque du client, et en même temps comment est-ce possible de faire interessé l'entrepreneur dans l'exécution d'un tel travail? Est-il possible de vivre de la liberté de la conclusion d'un contrat, jusqu'à quelle profondeur est-il nécessaire et possible? Au cours de la préparation, de l'exécution des investissements et des rénovations la voie du futur est l'application de plus en plus étendue des méthodes de planification de réseau et des autres méthodes modernes ainsi que celle de l'électronique. Il faut tendre à faire reconnaitre ces possibilités même par les moyens du droit.

Mihály Bihari:

A philosophical critique of the concept of „complete determinist" responsibility

The mechanistic complete determinism identifies causal determination properly so called. This concept papsses over the specific determination system of the different forms of motion and over the fact that the most characteristic determination type „emplaces" those determination types wich are conserved from lowor forms of motion. From the point of view of the analysis of responsibility thepositiion of the complete determinists, *viz.* that of complete and unequivocal determination of the individual by the causes and conditions eliminates all sorts of subjective responsibility in legal responsibility. Findings in natural sciences and in philosophical anthropology are disproving the precepts of „complete determinism".

Gábor Hamza:

Currents and conceptions in Roman law based comparative law

The paper is a review of the currents which utilise method of the Roman law based law comparison. The author points out that the first practically aimed law comparison dates back to the ancient world. It is characteristic of all currents that they choose Roman law as the basis of comparison. The objective reasons of this phenomena are to be found in the fact that there is no ancient legal system with general or particular legal institutional principles, Roman law excepted. On the other hand egal and religious norms are consistently separated in Roman law, and lastly it is only the ancient legal system with a known precise system.

Tamás Lábady:

On the relation between defective delivery and strict liability

The paper examines the problem whether the producer is liable directly to the customer with a strict, warranty-like liability for quality defects. Is it possible to attach to the produced goods the requirement of perfection and the interdiction of wrongdoing with an *ultra vires* character? The paper analyses first, the solutions applied in the practice and as a theoretical result of this the author constructs in addition to strict liability product- warranty. De lege ferenda proposals are presented in this connenction.

Tibor Madarász:

The types of the method of regulation in public administrative law

Method of regulation means the norm composition of the legal rule, i. e. what is the function and contents of the norms structuring a legal rule and how are these norms effectuated. To distinguish between the types of the method of regulation is a new task in administrative law. The author delimits two main groups of the method of regulation: these are the authoritative and the control relations regulations. In the first type of autho- effect on law subjects, meanwhile in the second one the regulation is effected through law-appljcation. A discovery of the types of the regulation methods is only a first step in the research of optimum regulation methods which help legislative practice.

István Rutai:

Some thoughts concerning the legal background of an up to date investment system

The net-planning method has many advantages in investment and renovation but the legal regulation in force, which is based on traditional notions is not completely adequate to the application of this method. In the case of implementation with net-planning method which risks are covered by the undertaker and wich ones by the customer? How to make the undertaker interested in the venture? Is it possible to leave the case to contractual freedom and what are its limits? In the preparation and implementation of investments and renovations the road to future, is represented by net-planning and other modern technics and also by an extending use of electronics. The recognition of this possibilities should be accomplished also by legal means.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: dr. Halász József. Szerkesztőségi titkár: dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 76.5574 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI- (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete

INDEX: 25.422

ÁRA: 8,— Ft